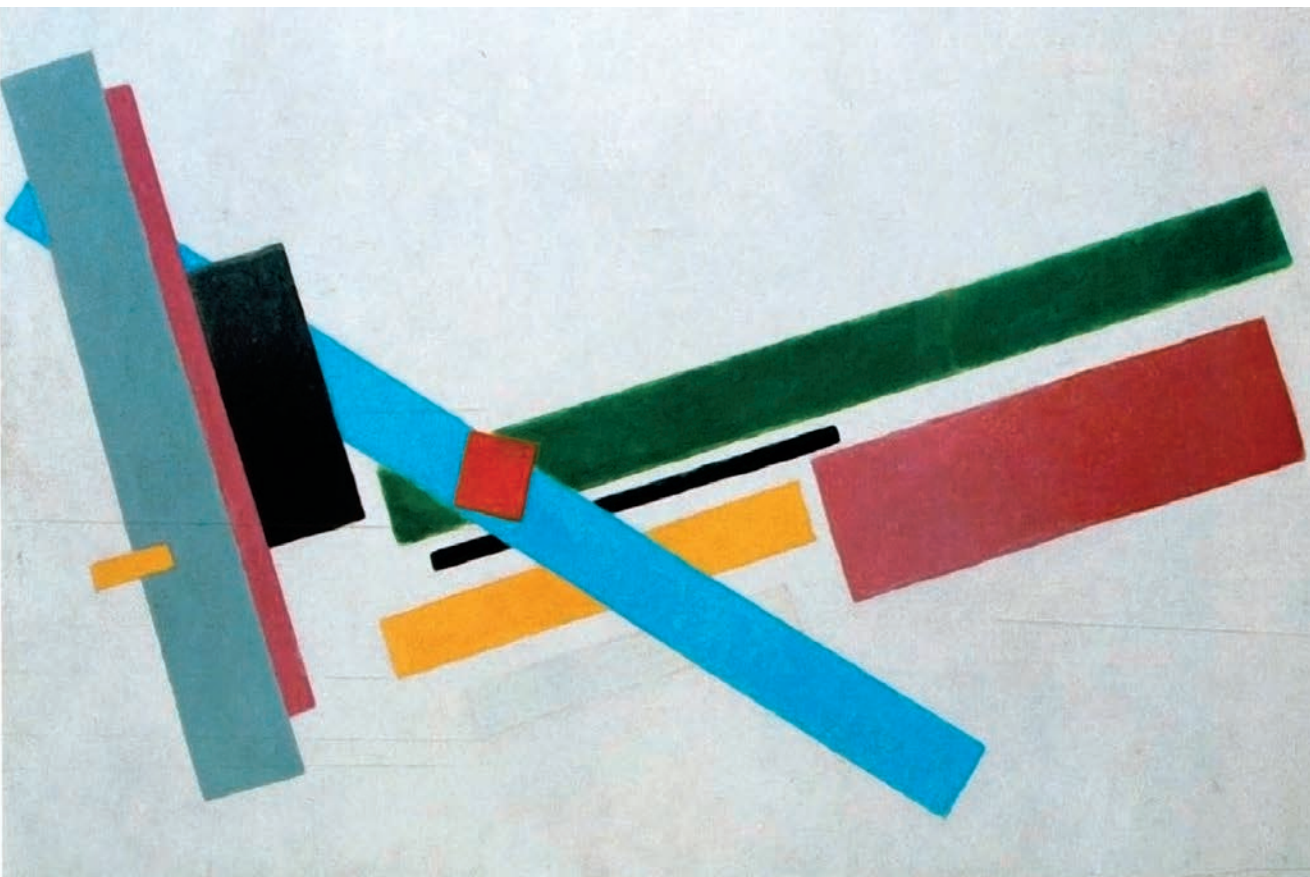

ZBORNİK DRAGE ROKSANDIĆA

Uredili

Damir Agičić, Hrvoje Petrić, Filip Šimetin Šegvić

Zbornik Drage Roksandića

Nakladnik
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Zavod za hrvatsku povijest
FF press

Za nakladnika
Vesna VLAHOVIĆ-ŠTETIĆ

Urednici
Damir AGIČIĆ
Hrvoje PETRIĆ
Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ

Recenzenti
Nikola ANUŠIĆ; Hannes GRANDITS; Martin PREVIŠIĆ;
Zvezdana SIKIRIĆ ASSOULINE; Dénes SOKCSEVITS

Lektura i korektura
Samanta PARONIĆ

Korektura engleskog jezika
Tomislav BRANDOLICA; Desmond MAURER

Korektura francuskog jezika
Zvezdana SIKIRIĆ ASSOULINE

Korektura talijanskog jezika
Monica PRIANTE

Korektura njemačkog jezika
Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ

Prijevod
Maja JANKOVIĆ; Mirna POTKOVAC-ENDRIGHETTI

Grafičko oblikovanje i računalni slog
Ivanka COKOL; Boris BUI

Slika na naslovnici
Kazimir MALJEVIĆ, *Suprematistička konstrukcija*, 1915.

Tisak
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

Naklada
200 primjeraka

ISBN 978-953-175-707-2

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001041181

Tiskanje dovršeno u rujnu 2019.
Tiskanje je financijski poduprlo Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Zbornik Drage Roksandića

 FF press

Zagreb 2019.

SADRŽAJ

Predgovor / Preface	11
Tabula gratulatoria	15
PROLOG: DRAGO ROKSANDIĆ – KAKO GA VIDE DRUGI / PROLOGUE: DRAGO ROKSANDIĆ – AS SEEN BY OTHERS	
<i>Hrvoje PETRIĆ – Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ</i> Prof. dr. sc. Drago Roksandić – povjesničar i nastavnik	19
<i>Šime PILIĆ</i> Sjećanja na profesora Dragu Roksandića: od omladine do mirovine	29
<i>Gordana KRIVOKAPIĆ JOVIĆ</i> Drago Roksandić: beogradski dani i druženja	45
<i>Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ</i> Moja prisjećanja na profesora Dragu Roksandića od 1983. do 2003. godine	49
<i>Boris BUI</i> Drago Roksandić i FF press: suradnja autora/urednika i nakladnika	67
I. TRIPLEX CONFINIUM, PROSTOR, GRANICE / THE TRIPLEX CONFINIUM, SPACE, BORDERS	
<i>Borislav GRGIN</i> Preceding the <i>Triplex Confinium</i> – The Battle of Krbava Field, September 9 th , 1493	75
<i>Fazileta HAFIZOVIĆ</i> <i>Triplex Confinium</i> – osmanska strana u prvim godinama nakon razgraničenja 1700. godine: Muhimme Defterleri	89
<i>Alfred J. RIEBER</i> Reconstructing Border Societies on the <i>Triplex Confinium</i> in the 20 th Century	97
<i>Robert NIEBUHR</i> The Cult of Foreign Policy: Ideological Battles as Contested Spaces in the Early Cold War	115
<i>Catherine HOREL</i> Slawonien-Syrmien. Ein Beitrag zur Regiongeschichte Südosteuropas	127
II. VOJNOKRAJIŠKE STUDIJE / STUDIES OF THE MILITARY FRONTIER	
<i>Neven KOVAČEV – Sanja LAZANIN</i> Princ Hildburghausen zu Sachsen i reforme Vojne krajine u Hrvatskoj sredinom 18. stoljeća	149
<i>Dubravka BOŽIĆ BOGOVIĆ</i> Elementi vjerske kontrole u kanonskim vizitacijama za vojnokrajiško područje Pečuške biskupije u 18. stoljeću	235
<i>Mislav RADOŠEVIĆ</i> „Kultura“ i „Priroda“ u službi države – prikaz fenomena socijalnog discipliniranja na primjeru državne regulacije odnosa društva i okoliša Slavonske vojne krajine u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća	247
<i>Vedran MUIĆ</i> „Arhivska Vojna krajina“ – <i>Terra incognita</i>	259
III. HABSURGIA	
<i>Siegfried GRUBER</i> Haushaltsstrukturen in den Grafschaften Lika und Krbava am Anfang des 18. Jahrhunderts	275
<i>Boro BRONZA</i> Austrijske diplomatske aktivnosti oko obnove trgovine sa Indijom 1774. – 1775.	283
<i>Nenad NINKOVIĆ – Goran VASIN</i> Uticaj Beča na zdravstvenu kulturu Srba u prvoj polovini 19. veka	297

<i>Damir AGIČIĆ</i> Hrvatski korijeni povjesničara Oskara Haleckoga	311
<i>Andras GERŐ</i> The Habsburg Renewal: Otto von Habsburg	319
<i>Marijan BOBINAC</i> Habsburško nasljeđe u postkolonijalnoj perspektivi	331

IV. OTTOMANICA

<i>Robert HOLJEVAC</i> Bosna i Stjepan Tomašević u svjetlu osmansko-islamske ekspanzije na Balkan	349
<i>Dubravka MLINARIĆ</i> Važnost kretanja ljudi i ideja u pomicanju spoznaja o prostoru: primjer osmanskog pomorca iz 16. stoljeća	365
<i>Nenad MOAČANIN</i> <i>Putopis</i> Evlije Čelebija kao <i>historia phantastica</i>	379
<i>Hrvoje PETRIĆ</i> O pravoslavnim trgovcima podrijetlom iz Osmanskog Carstva u Koprivnici od Požarevačkog mira do kraja 18. stoljeća	385
<i>Tea PERINČIĆ</i> Pomorske veze između Osmanskog Carstva i grada Rijeke u 19. stoljeću	401

V. MEDITERRANEA

<i>Nikola SAMARDŽIĆ</i> Shakespeare's <i>Merchant</i> . Eventually Perceived from the 16 th Century Jewish Experience in Dubrovnik and Venice	413
<i>Stefan HALIKOWSKI SMITH</i> Historical Reflections on Early Modern <i>Italianità</i> from Life on a Dalmatian Island	423
<i>Slaven BERTOŠA</i> Holandski vojnici na Brijunima (1617.)	435
<i>Daniel BARIĆ</i> Uskoci između povijesne zbilje i književnosti: od kolektivnog junaka do Zore ridokose; junaci širokogrudni ili antiheroji ljudožderi?	441
<i>Inoslav BEŠKER</i> O povijesnoj posebnosti „Vlajâ“, zvanih i „Morlacchi“	451
<i>Marco DOGO</i> The Slavonic Dimension of Trieste as an Imperial Port-City, 1751 – 1914	465
<i>Egidio IVETIĆ</i> Il <i>Triplex Confinium</i> e la storia dell'Adriatico	479
<i>Naida-Mihal BRANDL – Zrinka PODHRAŠKI ČIZMEK</i> A New Study Project: From the Croatian Maritime Regesta to the <i>Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae</i> – New Sources for Adriatic and Mediterranean Studies in the 18 th Century	487
<i>Samanta PARONIĆ</i> Percepcije Sredozemlja u odabranim mediteranističkim studijama	497
<i>Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ</i> Sredozemlje, Dubrovnik, Braudel	513

VI. GRAD, DRUŠTVO, POJEDINAC / THE CITY, SOCIETY, THE INDIVIDUAL

<i>Meri KUNČIĆ</i> O materijalnoj i religioznoj angažiranosti stanovnika srednjovjekovnih istočnojadranskih urbanih sredina	537
--	-----

<i>Branimir BRGLES</i> Osobna imena građana Gradeca u svjetlu vrela iz 17. stoljeća	565
<i>Zlatko KUDELIC</i> Izvjешće zagrebačkog biskupa Petra Petretića kardinalu Luigiju Capponiju o „biskupiji Vlaha utemeljenoj u Marči“ iz 1651. godine	579
<i>Andrej HOZJAN</i> Spoznanja o obrtno-poklicnih strukturah v mestu Maribor in v bližnji okolici po sredini 18. stoletja (med 1754 – 1764)	589
<i>Željko HOLJEVAC</i> Kontinuiteti i promjene u zagrebačkom srednjem školstvu između 1910. i 1921. godine	607
<i>Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ</i> Vremenitosti Zagreba Josipa Horvata	617
<i>Ivica ŠUTE</i> „Zelena Štajerska i cvjetni Graz“ u Zagrebu. Prilog poznavanju hrvatsko-štajerskih veza 1960-ih godina	631

VII. KNJIGA, TEKST I INTELEKTUALNA HISTORIJA / THE BOOK, TEXT AND INTELLECTUAL HISTORY

<i>Peter BURKE</i> Towards an Archaeology of Libraries	645
<i>Ivan BASIĆ</i> Prilog kritici intertekstualnosti kronike <i>Historia Salonitana</i> i kolektaneja <i>Historia Salonitana Maior</i>	655
<i>Marko PETRAK</i> Carl Schmitt i Baldo Bogišić	677
<i>Isao KOSHIMURA</i> Meštrovici i Društvo kipara „Kozosha“: kipari koji su dijelili isti san	687
<i>Sanja ROIĆ</i> Fulvio Tomizza: pisac povijesnih romana	717
<i>Bojan ĐORĐEVIĆ</i> „Proveriti ovoga čovjeka“: subverzivni književni tekstovi u fondu Komiteta za kulturu i umetnost FNRJ	725

VIII. NACIONALIZAM I IDEOLOGIJE / NATIONALISM AND IDEOLOGIES

<i>Alan SKED</i> Nationalism: The Great Powers Factor	737
<i>Miroslav HROCH</i> Nacionalno protiv građanskoga?	749
<i>Aleksandar JAKIR</i> Unitarističko jugoslovenstvo kao nacionalna ideologija u redovima „jugoslavenske omladine“ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca	755
<i>Vlatka DUGAČKI – Krešimir REGAN</i> Smjernice srpske ideologije u Banovini Hrvatskoj	771

IX. POLITIKA I DOGAĐAJI / POLITICS AND EVENTS

<i>Matko GLOBAČNIK</i> Hrvatska socijaldemokracija u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1915. godine	797
<i>Dušan BILANDŽIĆ</i> – <i>Tvrko JAKOVINA</i> Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji 1945. – 1991.	803
<i>Dušan NEČAK</i> Drobci iz bilateralnih odnosa med ZRN in SFRJ (1970 – 1972)	827

<i>Tomislav BRANDOLICA</i> Aporije idejno-teorijskog rada: ideologija kao profesija u Savezu komunista Hrvatske 1970-ih i 1980-ih	847
<i>Filip ŠKILJAN</i> Srpska pravoslavna crkva na Baniji u vrijeme socijalističke Jugoslavije (1945. – 1990.)	867
<i>Jakša RAGUŽ</i> Napad na Policijsku stanicu Glina 26. lipnja 1991.	879
X. INTERKULTURALIZAM / INTERCULTURALISM	
<i>Zvonko KOVAČ</i> Premoreni poviješću. <i>Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.</i>	921
<i>Virna KARLIĆ</i> Serbian as a Minority Language in Croatia	935
XII. KOMPARATIVNA HISTORIJA / COMPARATIVE HISTORY	
<i>Branimir JANKOVIĆ</i> Komparativna historija revolucija Arna J. Mayera	953
<i>Arnold SUPPAN</i> Die Tschechoslowakei und Jugoslawien in der Zwischenkriegszeit	963
XII. AKTERI POVIJESTI / ACTORS OF HISTORY	
<i>Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA</i> Josip Broz u Srbiji 1914. godine	979
<i>Stjepan MATKOVIĆ</i> Pravo umjesto sile: elita i ideje Lige naroda u međuratnoj Hrvatskoj	997
<i>Božo REPE</i> Winston Churchill and the Slovenes	1009
<i>Mladen MEDVED</i> Between Nation-State and the World-System: Rudolf Bićanić on the Transition to Capitalism in Croatia	1021
XIII. TEORIJE I METODE / THEORIES AND METHODS	
<i>Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL</i> Pomoćne povijesne znanosti: jučer, danas, sutra	1041
<i>Zrinka BLAŽEVIĆ</i> Na rubovima i raskrižjima: metodologije istraživanja liminalnih prostora	1049
<i>Šime PILIĆ</i> Što je i zašto zanemarila „Zagrebačka sociološka škola“? (Tragom tvrdnje Andréa Blanca)	1059
<i>Marta FIOLIĆ – Marko LOVRIĆ</i> Mirko Dražen Grmek i škola <i>Annales</i>	1073
<i>André BURGUIÈRE</i> Mémoire et Histoire	1081
XIV. PRILOZI / APPENDIX	
Bibliografija Drage Roksandića	1095
Kazalo imena	1155
Slikovni prilozi	1211
Popis slikovnih priloga	1226
Popis autora	1229

dr. sc. Drago Roksanđić (Nacional, foto: Saša Zinaja)

PREDGOVOR

U ovom se zborniku objavljuju tekstovi koje su prijatelji, suradnici i nekadašnji studenti profesora Drage Roksandića iz cijeloga svijeta napisali kako bi obilježili njegov sedamdeseti rođendan i odlazak u mirovinu s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Tkogod da je susreo profesora Dragu Roksandića između 1990., kada je na Odsjeku za povijest izabran za docenta, i 2018. godine, kada je otišao u mirovinu, vjerojatno je primijetio njegov značajan utjecaj na studente svih razina, od preddiplomskih do doktorskih. Profesor je snažno inspirirao i utjecao na bliske suradnike svih generacija.

Ovdje je riječ o pravom *Festschriftu*, „pisanoj proslavi“, koja prema dobrim običajima akademske zajednice izlazi u čast jednog njezina uvaženog člana. Prilozi u zborniku obuhvaćaju različite epohalne horizonte – neki detaljno istražuju pojedine segmente određenog perioda, neki se usmjeravaju na lokalne fenomene ili pristupaju istraživačkim problemima mikrohistorijski. Neki tekstovi obuhvaćaju razdoblja u duljem trajanju, obrađuju različite strukture ili nude određene globalnohistorijske odrednice. Mnogi su prilozi multidisciplinarni, interdisciplinarni ili transdisciplinarni, što je odraz činjenice da Drago Roksandić nikada nije smatrao da je povjesničar zanaat isključiv ili zatvoren, već je u svojim predavanjima i radovima uvijek otvarao komunikacijske prostore s drugim disciplinama. U nekim se tekstovima autori posebno bliski profesoru Roksandiću prisjećaju iskustava kolegijalne suradnje. Zajedničko je svim radovima to što su znak predanosti i iskrene počasti profesoru i kolegi koji svojim primjerom pokazuje što znači odanost struci, na koji način istraživati određene teme inovativno, polazeći iz različitih perspektiva, zatim kako postavljati prava problemska pitanja i kako očuvati istraživačku radost, energiju i žar, odnosno zbog čega povijesne kontroverze treba proučavati hrabro i trezveno, a prilaziti im dijaloški. Ovaj je zbornik, dakako, samo jedan mogući prikaz interesa, epoha, problema i pristupa kojima se do sada Drago Roksandić bavio. U svim je radovima moguće pronaći njegove utjecaje, a brojna je istraživanja, čiji su rezultati sada ovdje objavljeni, i on sâm potaknuo, mnogo prije negoli je započeo rad na ovom zborniku.

Bilo je veliko zadovoljstvo i posebna čast uređivati ovaj zbornik. On, naravno, ni u kojem slučaju ne pretendira obuhvatiti sve nekadašnje studente i suradnike profesora Roksandića. Prikupljeno je točno sedamdeset priloga, počevši iz najužega kruga nekadašnjih i sadašnjih djelatnika Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, šireći ga zatim na profesorove učenike i kolege djelatne u raznim drugim hrvatskim institucijama i mjestima, a potom i u drugim državama u kojima je on boravio, istraživao i predavao – od Italije, Slovenije, Mađarske, Češke, Austrije, Bosne i Hercegovine te Srbije do Francuske, Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Japana. Stoga je zbornik nužno i višejezičan, a prevedeni su samo tekstovi s češkog i japanskog jezika. Neki potencijalni suradnici u zborniku, nažalost, nisu mogli sudjelovati, do nekih nismo uspjeli doći, dok su neki već preminuli. Dio studenata i kolega, koji iz raznih razloga svojim priložima nisu mogli sudjelovati u zborniku, poslao je svoje čestitke.

Kao urednici osobito smo zahvalni na pomoći i suradnji sljedećim suradnicima: Samanti Paronić, koja je izvršila temeljitu lekturu i korekturu priloga, Tomislavu Brandolici, koji se

brinuo za engleske priloge, Zvezdani Sikirić Assouline, koja je uredila francuski prilog, kao i Monici Priante, koja je korigirala talijanski prilog. Maja Janković prevela je tekst s češkog jezika, a Mirna Potkovac-Endrighetti s japanskoga. Željko Holjevac pomagao je također pri uređivanju i korekturi određenih priloga. Posebnu zahvalu dugujemo stručnom timu FF pressa, koji predvodi gospodin Boris Bui – kolegice i kolege istaknuli su se pažljivim, strpljivim i preciznim radom u pripremi knjige. Svakako zahvaljujemo i recenzentima. Za financijsku smo potporu zahvalni Ministarstvu znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Damir Agičić
Hrvoje Petrić
Filip Šimetin Šegvić

PREFACE

This collection of papers encompasses the texts written by the friends, collaborators and former students of Professor Drago Roksandić from the entire world, in order to celebrate his seventieth birthday and retirement from the Department of History of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb. Whoever has encountered Professor Drago Roksandić between 1990, when he became assistant professor, and 2018 when he went into retirement, probably has noticed his significant influence on students, from the undergraduate to doctoral levels. Professor Roksandić has strongly inspired and influenced his close collaborators of all generations. This is truly a *Festschrift*, a “celebration in writing”, which abides by the good traditions of the academic community, honoring one of its esteemed members. The contributions have various epochal horizons – some go into detail on a certain issue within a period, others look at local phenomena or approach problems in a microhistorical fashion. Others delve into long-term issues, analyzing various structures or global historical processes. Many of the contributions are multidisciplinary, interdisciplinary or transdisciplinary, which is due to the fact that Drago Roksandić never felt that the historian’s craft was closed or exclusive, but in his lectures and papers always opened areas of communication with other disciplines. In some contributions, the authors particularly close to Professor Roksandić reminisce on the experiences of their collegial cooperation. All the papers hold in common the fact that they are tributes to a teacher and a colleague who has shown an example of what it means to be true to his profession, how to do innovative research, following different perspectives, posing the right problematic questions and keeping in touch with his joy for research, energy and zeal, while approaching historical controversies in a courageous and level-headed manner and in a dialogical frame of mind. This *Festschrift* is only one of the possible presentations of interests, epoch, approaches and issues, on which Drago Roksandić has worked. All the papers display some of his influences, and much of the research, published here, has been inspired by him even before this collection had been initiated.

It was an honor and a privilege to edit this collection. It is not for a moment presupposed that all of Professor Roksandić’s former students and colleagues have been assembled. Exactly seventy papers have been collected, starting from the circle of former and contemporary lecturers at the Faculty of Humanities and Social Sciences Department of History, widening out to some of the Professor’s students and colleagues who work in various Croatian institutions and in other places, other states in which he has done research or taught – Italy, Slovenia, Hungary, the Czech Republic, Austria, Bosnia and Herzegovina, Serbia, France, Great Britain, the United States and Japan. The *Festschrift* is multilingual, and only the texts in Czech and Japanese have been translated. Some potential contributors were unable to cooperate, some could not be located, while others have since passed on. Some of the Professor’s students and colleagues who were unable to take part in the *Festschrift*, sent their congratulations.

As editors we are especially thankful for the help given by the following: Samanta Paronić who thoroughly revised and corrected the contributions, Tomislav Brandolica who worked on the papers in English, Zvezdana Sikirić Assouline who edited a paper in

French, Monica Priante who proofread a paper in Italian, and Ivana Cvijović Javorina did the same for the contributions in German. Maja Janković translated a text from Czech, and Mirna Potkovac-Endrighetti from Japanese. Željko Holjevac helped with the proofreading of some papers. We owe a particular debt of gratitude to the expert team in the FF press, led by Boris Bui – colleagues who have excelled at their patient, careful and precise work in preparing this book. We are also thankful to the reviewers, as well as for the financial support given by the Croatian Ministry of Science and Education.

Damir Agičić
Hrvoje Petrić
Filip Šimetin Šegvić

TABULA GRATULATORIA

Goran Arčabić
Darko Babić
Vladan Bajčeta
Lucija Bakšić
Stanislava Barać
Miroslav Bertoša
Florian Bieber
Albert Bing
Sonja Biserko
Dragomir Bondžić
Wendy Bracewell
Josip Bratulić
Marina Bregovac Pisk
Maja Brkljačić
Ana Brnardić
Lada Burić
Nenad Cambj
Antoni Cetnarowicz
Daniel Chiro
Nikola Cik
Dragan Damjanović
István Deák
Ladislav Dobrica
Ljiljana Dobrovšak
Blagota Drašković
Igor Duda
Davor Dukić
Aleksandar Durman
Dragutin Feletar
Vlatka Filipčić Maligec
Monica Fin
Francine Friedman
Borna Fuerst-Bjeliš
Tomislav Galović
Ivo Goldstein
Boris Golec
Hrvoje Gračanin
Hannes Grandits
Jan T. Gross
Damir Grubiša
Valentina Gulin Zrnić
Vladimir Gvozden
Filip Hameršak
Emil Heršak
Zdenka Janeković Römer
Marko Jelenić
Lonnie R. Johnson
Kosana Jovanović
Tatjana Jukić
Husnija Kamberović
Damir Karbić
Karl Kaser
Vera Katz
Matjaž Klemenčič
Josip Kolanović
László Kontler
Bruno Kragić
Ivana Krizmanić
Zoran Ladić
Jelena Lakuš
John Lampe
Ivana Latković
Jacques Le Rider
Suzana Leček
Eve Levin
Krešimir Maligec
Olga Manojlović Pintar
Marinko Marić
Dušan Marinković
Dragan Markovina
Tonko Maroević
Raul Marsetič
Desmond Maurer
Krešimir Mićanović
Maša Miletić
Elinor Murray Despalatovic
Magdalena Najbar-Agičić
Krešimir Nemeč
Robert Parnica
Hrvoje Pavić
Géza Pálffy
Luka Pejić
Latinka Perović
Tihana Petrović Leš

Silvija Pisk
Petar Prelog
Martin Previšić
Monica Priante
Christian Promitzer
Branka Prpa
Milorad Pupovac
Giovanni Radossi
Marijeta Rajković Iveta
Ilija Ranić
Dominique Reill
Sergej Romanenko
Thomas Serrier
Teodora Shek Brnardić
Zvezdana Sikirić Assouline
Mirela Slukan Altić
Petra Somek
Hrvoje Stančić
Nikša Stančić
Petr Stehlík

Zorica Stipetić
Helena Strugar
Boris Suljagić
Agneza Szabo
Sanja Šakić
Svetlana Šeatović
Nevio Šetić
Dario Špelić
Mladen Tomorad
Ljubinka Trgovčević
Marko Trogrlić
Nenad Vekarić
Zoran Velagić
Gabrijela Vidan
Inga Vilogorac Brčić
Peter Vodopivec
Milan Vrbanus
Antun Vujić
Larry Wolff
Zlata Živaković-Kerže

**PROLOG:
DRAGO ROKSANDIĆ – KAKO GA VIDE DRUGI**

**PROLOGUE:
DRAGO ROKSANDIĆ – AS SEEN BY OTHERS**

PROF. DR. SC. DRAGO ROKSANDIĆ – POVJESNIČAR I NASTAVNIK

Drago Roksandić rođen je u Petrinji, 12. siječnja 1948. godine. Osnovno je školovanje stjecao u Sisku, Čapljini, Mostaru te Zagrebu. Pred kraj gimnazijskog školovanja, kada je već obnašao i funkciju sekretara Općinskog komiteta Saveza omladine Hrvatske Zagreb – Centar, zbog različitih je obveza maturirao kao privatni đak u lipnju 1966. godine s odličnim uspjehom. Budući da ga je posebno zanimala kritička teorija društva, upisao je studij filozofije i engleskog jezika (nakon jednog semestra engleski je zamijenio studijem sociologije) 1966. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Interes prema filozofiji pokazivao je od gimnazijskih dana jer od prvog broja (1964.) čita časopis *Praxis* i prati ljude oko njega. Kasnije se uključuje i u praćenje otvorenih redakcijskih sastanaka u Klubu sveučilišnih nastavnika, upoznavajući se s dijaloškom kulturom i funkcioniranjem takvih uredništava.¹ Zbog radnih obveza u Beogradu od proljeća 1969. godine, studij filozofije i sociologije nije završio. Naime, od 1967. pa do 1971. godine u Zagrebu i Beogradu angažiran je kao profesionalni političar. Kao predsjednik Komisije za međunarodne odnose Predsjedništva Saveza (socijalističke) omladine Jugoslavije intenzivno putuje u bliže i dalje inozemstvo: između 1971. i 1974. godine posjetio je tako u jednom ili više navrata Italiju, Austriju, Mađarsku, Rumunjsku, Bugarsku, Čehoslovačku, Poljsku, DR Njemačku, SR Njemačku, Dansku, Norvešku, Finsku, Francusku, Belgiju te Egipat, Tunis, Alžir, Gvineju, Tanzaniju, Šri Lanku, Indiju, Bangladeš, Sjedinjene Američke Države i Kanadu.

Interes prema povijesti inicijalno se u Roksandića razvija još u Osnovnoj školi „Rudi Čajavec“ kod Branka Sirolavića i profesorice povijesti u V. gimnaziji Fani Radovani. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu upisao je konačno studij povijesti u akademskoj godini 1971./1972., već tada s izraženom željom da se specijalizira za proučavanje povijesti Vojne krajine. Godine 1975. Roksandić je, nakon četiri godine, prvi u svojoj generaciji završio studij s prosječkom ocjena 9,42.² Tema diplomskog rada bila mu je *Hrvatska u doba Marije Terezije (1740-1780)*. Naredne akademske godine na istom je fakultetu upisao poslijediplomski studij. Između siječnja 1978. i travnja 1979. potom radi u izdavačkom centru „Komunist“, na poziv tadašnjega glavnog urednika Davida Atlagića. Potom prelazi na pripravničko radno mjesto na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na Katedri za istoriju naroda Jugoslavije u Novom veku. Na fakultet dolazi na poziv Vasilija Krestića, kojemu je bio asistent, dok će kasnih 1980-ih godina biti asistent i Miloradu Paviću. Kao istraživač boravi u zagrebačkim arhivima. Kao stipendist austrijske Vlade boravi pet mjeseci u Beču, na preporuku profesorâ iz Beograda i Zagreba (koju je podržao kao dopisni član SANU i povjesničar Richard Georg Plaschka), s istraživačkom temom „Primorska krajina u 18. stoljeću“. Njegova su istraživanja bila priprema materijala za magistarski rad *Bune u Senju i Primorskoj krajini 1719.-1722. godine* koji je obranio 1980. godine i koji je dvije

---

¹ Usp. usmeni iskaz objavljen u: Viktorija Antolković – Valentina Nedeljko – Francesca Vudrag, „Lipanjaska gibanja: oralna historija studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu 1968. godine“, *Pro tempore*, 10/11, 2016, 92-128, ovdje 98 te Drago Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, 17.

² Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 18.

godine kasnije objavljen u *Radovima Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*. Nakon što je magistrirao, izabran je 1980. u zvanje asistenta na istoj Katedri za istoriju naroda Jugoslavije u Novom veku.

Godine 1979. uređuje i poseban broj časopisa *Marksizam u svetu* s temom „Rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam“, koja je uključivala tada aktualne debate svjetske historiografije (među ostalima i M. Dobb, R. Brenner, G. Procacci, E. Hobsbawm, A. Soboul i dr.). Time već na početku svoje stručne karijere izaziva pozornost i pokazuje zanimanje za međunarodne teorijske rasprave i njihovu primjenu. Od početka 1980-ih godina Drago Roksandić surađuje i u časopisu *Naše teme*, na poziv uredništva, upravo zbog njegovog širokog interesa za teorijske probleme. Od 1983. suradnik je u *NIN*-u. Tijekom školovanja i daljnjeg znanstvenog usavršavanja u Beogradu Roksandić dolazi u dodir s novim tendencijama europske historiografije, naročito s povjesničarima oko časopisa *Annales* koji su svojim radovima i pristupom promovirali „novu povijest“. U sklopu rada na doktorskoj disertaciji o Hrvatskoj krajini pod francuskom vlašću (1809. – 1813.) akademsku godinu 1980./1981. proveo je u Francuskoj kao stipendist tamošnje Vlade. Istraživao je u više arhiva i knjižnica u Parizu i izvan njega (Archives Marmont, Châtillon-sur-Seine). U Parizu je istovremeno redovito sudjelovao u radu nekoliko doktorandskih kolegija na l'École des hautes études en sciences sociales kao upisani slobodni slušatelj (*étudiant libre*) te pratio specijalističke kolegije u Institutu za povijest francuske revolucije na Université Paris 1. Na njega pritom poseban dojam kao nastavnici i stručnjaci ostavljaju Louis Bergeron, Paul-Henri Stahl, Hervé Le Bras te Pierre Vilar, u čijim je istraživanjima pronašao komplementaran model za vlastita problemski orijentirana propitivanja, povezujući dostignuća francuskih *Annales* sa suvremenim marksističkim metodama.³ Doktorsku disertaciju *Hrvatska vojna krajina pod francuskom vlašću (1809–1813)* (dvije knjige), izvorno prijavljenu na Filozofskom fakultetu u Beogradu, obranio je 1988. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Disertaciju je ocijenilo povjerenstvo u sastavu: prof. dr. sc. Josip Adamček (predsjednik), prof. dr. sc. Vasilij Melik i prof. dr. sc. Nikša Stančić, a pred istim je povjerenstvom 10. ožujka 1988. godine disertacija i obranjena. Iste godine iz tiska izlazi i monografija *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)* u dvama svescima. Upravo se u toj knjizi vide utjecaji socijalne i kulturne historije te regionalnih studija. Prije svega, riječ je o utjecajima francuskih povjesničara na presijecanju druge (Braudelove) i treće generacije povjesničara oko časopisa *Annales*, kao što su P. Vilar i drugi, ali i drugih stručnjaka orijentiranih prema regionalno-monografijskim interpretacijama po obrascu humane geografije, brojnih marksističkih povjesničara i suvremenih istraživača koji su obuhvaćali međuodnos endogenih i egzogenih kulturnih fenomena.⁴ U kontekstu političkih promjena u Srbiji i otežanog odnosa s nekadašnjim mentorom, isključen je iz nastave na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu te je njegova doktorska disertacija prebačena na Filozofski fakultet u Zagrebu.⁵ Nakon što je postigao doktorski stupanj

³ V. Isti, „The Annales School, EHESS, and École de Paris; memories of an étudiant libre in 1980/1981“, u: *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*, vol. 1, ur. Drago Roksandić – Filip Šimetin Šegvić – Nikolina Šimetin Šegvić, Zagreb 2019, 443-450.

⁴ O recepciji djela i stručnoj raspravi oko knjige v. naročito temat „Krajiška refeudalizacija i počeci modernizacije“, *Naše teme*, 33/7-8, 1989, 1912-1954, u koji su uključeni prilozi Igora Karamana, Miroslava Bertoše, Dragutina Pavličevića, Galiba Šljive, Ive Perića, Agneze Szabo, Zvonka Kovača, Fedora Moaćanina, Ivana Jurišića, Mirjane Gross, Nevija Šetića i Frane Barasa.

⁵ V. „Univerzitet i moralnopolitička podobnost“, *Naše teme*, 34/3-4, 1990, 516-600.

1988., krajem iste godine izabran je u zvanje znanstvenog suradnika na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 1990. izabran je za docenta na Katedri za svjetsku povijest na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu na kolegiju „Opća povijest novog vijeka od 16. st. do 1870.“, a 1997. godine u znanstveno-nastavno zvanje izvanrednog profesora za znanstveno područje humanističkih znanosti (povijesne znanosti) za kolegij „Svjetska povijest novog vijeka“. Godine 2003. izabran je u znanstveno-nastavno zvanje redovitog profesora u humanističkom znanstveno-nastavnom području, polje povijest. U lipnju 2008. godine na Senatu Sveučilišta u Zagrebu izabran je za redovitog profesora u trajnom zvanju. U isto je vrijeme na Fakultetskom vijeću Filozofskog fakulteta u Zagrebu izabran za šefa Katedre za povijest Srednje i Jugoistočne Europe Odsjeka za povijest koju je vodio do odlaska u mirovinu 2018. godine.

Nakon što je doktorirao, boravio je 1988. godine kao gostujući predavač (*visiting lecturer*) na sveučilištu Yale u SAD-u i na Filozofskom fakultetu u Zadru. Između 1991. i 1992. godine bio je gost-istraživač u bečkom Institut für die Wissenschaften vom Menschen, gdje je u četverogodišnjem razdoblju bio i dopisni član kao jedan od utemeljitelja i voditelja istraživačkog projekta „Re-Thinking the Post-War History of Europe“ (zaključenog 1997. godine). Na tom se Institutu okupila skupina vrhunskih povjesničara Istočne, Srednjoistočne i Jugoistočne Europe s težištem na istraživanju društva i politike u modernoj srednjoeuropskoj povijesti te s ciljem da se umreži veći broj istraživača s objiju strana hladnoratovske granice. Prije svega, bili su to: Tony Judt, Jan T. Gross, István Deák, Daniel Chirot i neki drugi s kojima je Roksandić surađivao kao najmlađi u toj skupini. Kao gostujući predavač surađivao je sa Srednjoeuropskim sveučilištem (CEU) u Budimpešti, gdje je od 1995. do 2002. godine na sveučilišnom Odsjeku za povijest i u Jugoistočnoeuropskom institutu održavao nastavu za poslijediplomske studente i doktorande. Na kolegiju o komparativnim metodama, predmetu i temi kojoj će se Roksandić vraćati tijekom svoje karijere na različite načine, a koja je integrirana u njegov temeljni pristup, surađuje s Jiříjem Musilom i Alfredom J. Rieberom. Osim toga, gostovao je na još nekoliko bitnih europskih sveučilišta: na Université Paris 8 bio je gostujući profesor u ožujku – travnju 1998., a u rujnu 2001. godine gost-istraživač na hrvatsko-francuskom projektu na Sveučilištu u Strasbourgu. U ožujku 2004. godine kao *directeur d'études invité étranger* na l'École pratique des hautes études držao je predavanja na Sorbonni. U kolovozu 1998. godine bio je *Senior Fellow* u bonskom Zentrum für Europäische Integrationsforschung. Po pozivu je kao predavač i podnositelj priopćenja sudjelovao u radu oko 200 međunarodnih konferencija u Europi (Austrija, Belgija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Češka, Francuska, Grčka, Italija, Izrael, Luksemburg, Mađarska, Njemačka, Poljska, Rusija, Slovenija, Srbija, Španjolska, Švicarska, Turska, Ukrajina, Velika Britanija i Hrvatska), Aziji (Japan) i Sjevernoj Americi (Kanada, Sjedinjene Američke Države). Pored toga, održao je više desetaka javnih predavanja u Hrvatskoj te Austriji, Bosni i Hercegovini, Mađarskoj, Njemačkoj, SAD-u, Srbiji, Rumunjskoj i Španjolskoj.

Godine 2000. – 2002. bio je pročelnik Odsjeka za povijest i predstojnik Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Član je uredništva triju međunarodnih časopisa: *Austrian History Yearbook* (od 2001. dopisni član), *Balkanologie* (Pariz, od 2001.), *Ekonomika i ekohistorija* (od 2005. član Uredništva i predsjednik Međunarodnog uredničkog vijeća te neko vrijeme i glavni urednik). Bio je voditelj, odnosno suvoditelj više istraživačkih projekata (npr. „Povijest političke misli u Hrvatskoj“, „Nacionalno i

jugoslavensko u srednjoškolskim udžbenicima povijesti“, „Le fait militaire dans les états et les sociétés du Sud-Est européen“, „Kulturni identitet i povijesno pamćenje“, „Triplex Confinium“) i voditelj jednog istraživačkog programa („Triplex Confinium“). Zahvaljujući međunarodnoj prepoznatljivosti projekta „Triplex Confinium“, Drago Roksandić pozvan je da bude član velikoga međunarodnog projekta „Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa“, koji je trajao od 2011. do početka 2017. godine.⁶

Od 1996. godine, kao voditelj međunarodnog projekta „Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu“, posvetio je veći broj svojih radova istraživanjima „višegraničja“ (*multiple borderlands*) na hrvatskom te prostoru Jugoistočne Europe, na kojem su se u ranom novom vijeku sukobljavali i susjecali imperijalni sustavi Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Osim što problematiku „višegraničja“ sagledava iz kombiniranih mikrohistorijskih i makrohistorijskih perspektiva, otvarajući tako vjerojatno i novu razinu – neka vrsta *mezzo-storia* razine, o kojoj je i sâm češće govorio – Roksandićev pristup istraživanju tih problematika nužno je komparatistički i interdisciplinaran. Tako široko postavljena metodološka osnova njegovih radova omogućuje i danas produbljivanje ranije definiranih istraživačkih interesa. To je u konkretnom smislu značilo približavanje hrvatske historiografije onim pristupima koji su od 1980-ih godina osmanističkim studijama, potom onima vezanima uz povijest Mletačke Republike te naročito habsburškim studijama postavljali suvremene nadogradnje na ranije temelje. Pritom Roksandić nije samo pratio trendove habsburških studija koje su se razvijale osobito u Sjedinjenim Američkim Državama pod okriljem novih metoda i pristupa, već je uvelike anticipirao koncepcije i inovacijske razvojne smjerove koji do danas obilježavaju tzv. „New Habsburg History“. Bitno je obilježje njegova rada kultiviranje timske istraživačke djelatnosti pa je tijekom njegova djelovanja na Odsjeku za povijest i u sklopu Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije uspostavio svojevrstu historiografsku školu. Osim toga, Roksandić je uvijek ulagao i poseban napor da se recentne znanstvene spoznaje što prije na primjeren način uvedu u nastavu. Projektom „Triplex Confinium“ omogućio je dolazak nekolicine znanstvenih novaka u Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, danas nastavnika na Odsjeku za povijest (Z. Blažević, N. Štefanec, H. Petrić i M. Šarić). Time su projektne djelatnosti dobile posebnu kvalitetu u poticanju kako individualnog tako i kolektivnog rada suradnika te širenju suradnje u Hrvatskoj i svijetu.

Kao jedan od primjera inovacija u historiografiju koje je Drago Roksandić poticao spomenimo uvođenje ekohistorije u hrvatsku historiografiju, što je omogućilo da se brojni radovi iz hrvatske kulturne baštine ponovno počnu čitati na nov način, ali i da se konceptualno počne mijenjati odnos prema hrvatskoj povijesti s ekohistorijskog stajališta.⁷ Što to sve disciplinarno, teorijski i praktično znači, Drago Roksandić pokazao je i dvama prijevodnim projektima koji uključuju i njegove tekstove – *Povijest europskog okoliša*

⁶ Projekt je utemeljen u suradnji Instituta za povijesne znanosti pri Humboldt Sveučilištu, Centra Marc Bloch, Centra za Moderni Orijent u Berlinu te Povijesnog instituta pri Martin Luther Sveučilištu u Halle-Wittenbergu.

⁷ Treća međunarodna projektna konferencija, održana na Filozofskom fakultetu u Zadru 2000. godine, bila je posvećena ekohistoriji, a bila je ujedno i prva ekohistorijska konferencija ne samo u Hrvatskoj nego i u Jugoistočnoj Europi. V. Roksandić – Ivan Mimica – Nataša Štefanec – Vinka Glunčić-Bužančić (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800). Ekohistorija*, Split – Zagreb 2003.

Roberta Delorta i François Waltera (Zagreb 2002.) i *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije* Andréa Blanca (Zagreb 2003.).⁸

Za Roksandićevo shvaćanje problema „višegraničja“, kao i projektne istraživačke problematike ključno je djelo *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800* (2003.). Ta knjiga ustvari u intelektualnom smislu nastaje u duljem trajanju od samih početaka autorova stručnog rada, predstavljajući ne samo poveznicu između hrvatske historiografije i europskih istraživanja (F. Braudel, L. Febvre, D. Nordman i dr.) već i profiliran smjerokaz daljnjim pristupima ranonovovjekovnoj povijesti.⁹ Istraživački definirajući „višegraničje“ u mikrohistorijskoj i makrohistorijskoj perspektivi, Roksandić mijenja odnos i prema strogo razlučenom poimanju „centra“ i „periferije“ u novijim socioekonomskim i sociokulturnim istraživanjima. Iako su oba pojma epistemološki i dalje neizbježna, civilizacijski i kulturno kompleksna, policentrična i poliperiferična „višegraničja“ čine hrvatsku baštinu ranoga novog i novog vijeka „izazovom“ na europski izniman, a ipak višestruko prepoznatljiv način.

Godine 2001. u Zavodu za hrvatsku povijest sa svojim projektnim suradnicima (Z. Blažević – prva tajnica Centra, K. Milković, H. Petrić, M. Šarić i N. Štefanec) inicirao je stvaranje Centra za komparativnohistorijske studije, koji je dvije godine kasnije preimenovan u Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije. Od utemeljenja do umirovljenja bio je njegov voditelj. Osim toga, u sklopu Centra bio je i programski voditelj projekta Sveučilišta u Zagrebu „Jankovic Castle“, koji je financirala Europska unija (2011. – 2014.).¹⁰ Centar je 20. studenoga 2005. godine revitalizirao svoj Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja „Desničini susreti“, izvorno utemeljen 1989. godine u Zavodu za hrvatsku povijest,¹¹ koji se u proteklom razdoblju afirmirao kao znanstveno i kulturno najrazvijenija, dugoročno projicirana istraživačka, dijaloška i izdavačka djelatnost Centra. Brojna izdanja Biblioteke Desničini susreti, koju uređuju prof. dr. sc. Drago Roksandić i prof. Ivana Cvijović Javorina, te druge serije Centra omogućuju da se pretežan dio istraživačkih spoznaja objelodani. U okviru „Desničinih susreta“ uspostavio je suradnju s književnim povjesničarima i teoretičarima, ali i s nizom drugih znanstvenika. Svake se godine pojavljuje i zbornik radova koji proizlazi iz dinamike skupa i koji već skoro jedno desetljeće uređuju Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina (2011. godine im se kao urednica pridružila i

⁸ Knjiga Roberta Delorta i François Waltera izašla je u francuskom izvorniku pod naslovom *Histoire de l'environnement européen* godinu dana ranije od prijevoda (2001.). Blancova *Zapadna Hrvatska* izvorno je tiskana 1957. u Parizu. Kao humana geografija, nastala iz „susreta“ francuske geografske i historiografske tradicije, u osnovi istog onog „susreta“ iz kojeg se razvijala tradicija *Annales*, jedno svoje egzemplarno djelo realizirala je na hrvatskim temama, i to u biti shvaćenima kao problematika „višegraničja“ (iako se A. Blanc ne koristi eksplicitno ovim pojmom). „Zapadna Hrvatska“ jest prijelazni, „pražni“ (A. Blanc) prostor između hrvatskih panonskih i jadranskih areala, koji se svojom povijesnom posebnosti, i to ne samo u ranom novom vijeku, istraživački prepoznaje kao jedan od ključnih za razumijevanje distinktivnih hrvatskih modernizacijskih i nacionalnointegracijskih „nedovršenosti“. Što takvi pristupi u radu Drage Roksandića konkretno danas znače, uočljivo je u člancima: „Dalmatinska zagora u ranome novom vijeku: pitanja za raspravu“, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Katalog izložbe*, ur. Joško Belamarić – Marko Grčić, Zagreb 2007, 185-196 i „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“, *Ekonomika i ekohistorija*, 3/3, 2007, 62-82.

⁹ Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003, VIII.

¹⁰ V. <http://kula-jankovica.unizg.hr>.

¹¹ O tome piše u: Roksandić, „Desničini susreti“. Prijedlog programa znanstvenih rasprava“, *Naše teme*, 33/4, 1989, 725-730.

Magdalena Najbar-Agičić). „Desničini susreti“ ponovno su, kao i neki raniji Roksandićeви pothvati, postali platforma te svojevrsna historiografska i interdisciplinarna „radionica“ za mlađe generacije povjesničara.

Drago Roksandić je kao sveučilišni profesor savjesno i kvalitetno obavljao svoje nastavne obveze. Autori ovog teksta mogu to i osobno posvjedočiti kao njegovi studenti na različitim razinama, ali i kao suradnici u nastavi regionalne povijesti ranog novog vijeka i 19. stoljeća. On je na Odsjeku za povijest do akademske godine 2005./2006. držao predavanja iz kolegija „Svjetska povijest u ranom novom vijeku“ te seminare, kolokvije i izbornu nastavu. Potom je preuzeo kolegij „Povijest Srednje i Jugoistočne Europe u ranom novom vijeku“, a od početka je izvodio i „bolonjsku“ nastavu. Nastava koju izvodi odlikuje se komparativnim i interkulturalnim pristupom te osobito uklapanjem povijesti hrvatskog prostora u europsku i svjetsku povijest. Brojne generacije studenata pamte i danas problemski orijentiranu nastavu i seminarske diskusije, zatim inzistiranje profesora Roksandića na tjednim kratkim esejima, brojnim izvorima i tehničkim pomagalima koje je uvodio u nastavu sa željom da studente upozna ne samo s recentnim imenima historiografije već i da im širom otvori globalne i aktualne horizonte. Na („starom“) poslijediplomskom studiju Odsjeka za povijest izvodio je nastavu u sklopu kolegija „Hrvatska u europskom i svjetskom kontekstu“. Akademske godine 1996./1997. održavao je na Pedagoškom fakultetu u Puli nastavu iz kolegija „Svjetska povijest od 16. st. do 1870. godine“. Roksandić od umirovljenja prof. dr. sc. Petra Korunića preuzima i kolegij „Europske regije i hrvatska povijest u 19. stoljeću“ na preddiplomskoj razini, u suradnji s prof. dr. sc. Željkom Holjecom te kasnije asistentom na tom kolegiju Filipom Šimetinom Šegvićem.

Uvodio je nove kolegije iz europske i svjetske povijesti, a na početku Bolonjske reforme zajedno sa svojim projektnim suradnicima inicirao je uvođenje novog obvezatnog kolegija na reformiranoj preddiplomskoj nastavi povijesti „Europske regije i hrvatska povijest ranoga novog vijeka“. Time se u nas prvi put uvodi sustavno studiranje temeljne problematike hrvatske povijesti u regionalnim euromediterskim kontekstima. Na Odsjeku za povijest sudjelovao je u nastavi na poslijediplomskom studiju „Hrvatska povijest“, kao i u izvođenju odsječkog poslijediplomskog doktorskog studija „Hrvatska moderna i suvremena povijest u europskom i svjetskom kontekstu“, na kojem se istaknuo inovativnim pristupom. Bio je dugogodišnji nositelj kolegija „Teorije i metode u modernoj suvremenoj historiografskoj znanosti“, a pokrenuo je i izborni kolegij „Jadranska/mediteranska radionica“.

U regionalnom orijentiranju i afirmiranju sveučilišne nastave hrvatske povijesti na novim pretpostavkama poslije 1989. godine i državnog osamostaljenja Republike Hrvatske bio je važan reprezentativan međunarodni znanstveni skup „Komparativni studij povijesti Srednje i Jugoistočne Europe“, koji je realiziran na inicijativu i s njegovim posebnim doprinosom kao inicijatora i predsjednika Pripremnog odbora u Zagrebu 1994. godine. Bio je to prvi skup takve naravi u Europi uopće. Pored više vrhunskih stručnjaka iz niza europskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država, u pripremi i radu skupa znatan su udio imali i zagrebački studenti povijesti, koji su s jednim izuzetkom danas svi afirmirani profesionalci (T. Jakovina, Z. Nikolić, M. Škrabalo, D. Špelić i Z. Velagić).

Za potrebe nastave na dodiplomskom i poslijediplomskom studiju na Odsjeku za povijest inicirao je 1995. godine izradu čitanki radi inovativnijeg i učinkovitijeg izvođenja nastave, odnosno radi kvalitetnijeg uvođenja studenata u nastavu.

Godine 1994. utemeljio je „Hrvatsko-francusku povijesnu radionicu“ u suradnji s prof. dr. sc. Gabrijelom Vidan s Odsjeka za romanistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u

Zagrebu, a 1995. „Hrvatsko-njemačku povijesnu radionicu“, koje sustavno obrađuju izvore za hrvatsku povijest na francuskom, odnosno njemačkom jeziku te se interkulturno bave temama iz hrvatsko-francuske i hrvatsko-njemačke baštine. Godine 1995. konstituirao je „Diplomsku radionicu“, u koju su uključeni studenti koji kod njega pišu diplomatske radove.

Pod mentorstvom ili komentorstvom prof. dr. sc. Roksandića od 1992. do umirovljenja na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu diplomiralo je više od stotinu studentica i studenata, što potvrđuje njihovu povećanu zainteresiranost za teme koje je nudio kao diplomatske radove, ali i za njegove metode znanstvenog rada koje studente osposobljavaju za znanstveno-istraživački rad utemeljen na suvremenim metodama povijesne znanosti. Pod mentorstvom dr. sc. Roksandića izrađeno je i obranjeno niz uspješnih magistarskih radova te doktorskih disertacija. Bio je mentor pri izradi većeg broja radova izrađenih u nastavi na diplomskom i poslijediplomskom studiju na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Od akademske godine 1995./1996. do 2001./2002. bio je prvi mentor ili drugi mentor za 40 diplomskih radova, kao i mentor za tri doktorske disertacije. Bio je član povjerenstava za „Ph. D. Comprehensive Examination“, a na doktorandskom studiju povijesti na CEU-u zajedno s profesorima Alfredom Rieberom i Jiříjem Musilom bio je jedan od trojice profesora koji su držali jedini obvezatan doktorandski kolegij, fokusiran na komparativne metode.

Zahvaljujući njegovu zalaganju kao predstojnika Zavoda za hrvatsku povijest, poslije 2000. godine obnovljena je već gotovo zamrla izdavačka djelatnost toga Zavoda, koji sada često nastupa kao suizdavač knjiga suradnikâ Zavoda. Posljednje takvo izdanje drugi je dio dnevnika zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca, objavljen 2017. godine.¹² Drago Roksandić bio je organizator i moderator brojnih međunarodnih radionica s povijesnim temama, koje su znatnim dijelom inicirane u okviru projekta „Triplex Confinium“ ili su posredno u vezi s njime. Javno je predstavljao, redovito na kritički osmišljen način, desetke stručnih izdanja od ranih 1980-ih godina do danas u zemlji i svijetu. Održao je brojna predavanja i sudjelovao u raspravama na predavanjima u zemlji i inozemstvu o fenomenima suvremenog svijeta koji su u vezi s njegovim povijesnim istraživanjima. Prevodio je s francuskog i engleskog te uredio prijevode kako tekstova za skripta u vlastitim kolegijima tako i knjiga za nakladničke kuće. Član je redakcije i redoviti suradnik časopisa *Prosvjeta*, mjesečnika SKD-a „*Prosvjeta*“ u Zagrebu, član redakcije časopisa *Tragovi*, redoviti suradnik *Ljetopisa* te član uredništva još nekih izdanja. Bio je član uređivačkog odbora edicije *Krležijana* Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Redovito surađuje s muzejima, arhivima i drugim povijesnim ustanovama u Hrvatskoj i inozemstvu.

Drago Roksandić nositelj je dvaju francuskih odličja: časnik Reda akademske palme (Officier dans l'Ordre des Palmes Académiques), visokog državnog odlikovanja koje mu je dodijeljeno 2004. godine radi unapređenja francusko-hrvatskih odnosa na području znanstvene i sveučilišne suradnje, te časnik Nacionalnog reda (Officier dans l'Ordre National du Mérite) za zasluge koje su mu dodijeljene 2014. zbog dugogodišnjeg zalaganja i promicanja sveučilišne i znanstvene francusko-hrvatske suradnje.

Profesor Drago Roksandić jedan je od naših najaktivnijih istraživača relevantnih tema novovjekovne hrvatske i europske povijesti. Pri tome je osnovna karakteristika njegova

¹² Maksimilijan Vrhovac, *Dnevnik / Diarium*, sv. 2 (1810–1815.) (latinski tekst preveli na hrvatski i bilješkama popratili Metoda Hrg i Josip Kolanović), *Croatia Christiana – Fontes* 29, Zagreb 2017.

rada suradnja s drugim znanstvenicima u okviru hrvatskih i međunarodnih projekata te prezentiranje istraživačkih rezultata na međunarodnim znanstvenim i stručnim skupovima. Karakterističan je njegov ustrajan napor da se recentne znanstvenoistraživačke spoznaje dosljedno primjenjuju, od rada u praksi, odnosno vlastite historiografske produkcije i radova drugih autora kojima je bio mentor ili ih je usmjeravao pri njihovoj izradi, do njegova djelovanja u nastavi, a odlika je što je motivirane studente sustavno uvodio u prakse istraživačkog rada. Rezultate znanstvenih istraživanja, nekih ostvarenih i zajedničkim radom pod njegovim vodstvom, često je prezentirao na više mjesta i u publikacijama u nizu država, čineći tako hrvatsku historiografiju prisutnom na međunarodnom planu. Drago Roksandić pokazao se svojim radom kao svestrani povjesničar. Dobro poznavanje europske i svjetske historiografije reflektiralo se na njegova istraživanja u smislu kritičke recepcije i sustavne prilagodbe u vlastiti idejno-konceptijski okvir. Klasiци historiografije, poput A. J. P. Taylora, Fernanda Braudela, Pierrea Vilara ili Erica Hobsbawma, među brojnim drugima, djelovali su na njega svojim istraživački utemeljenim, analitičkim, konceptualno promišljenim i dobro napisanim djelima. Pritom treba naglasiti da je njegov rad vrlo rijetko ograničen na strogo disciplinsko ili subdisciplinsko proučavanje. Njegova istraživanja nisu samo model suvremene interdisciplinarnosti. Gotovo je nemoguće odrediti Dragu Roksandića kao povjesničara koji proučava i piše *isključivo* o socijalnoj, intelektualnoj, vojnoj, političkoj (ili novoj političkoj), kulturnoj historiji itd. Bilo da se radilo o koncepcijama „višegrančja“, ekohistoriji ili nekim drugim Roksandićevim istraživanjima, u njegovu fokusu ostaju – slijedeći tako u suštini Marca Blocha i Luciena Febvrea – čovjek u vremenskim i prostornim dimenzijama, uzimajući pritom u obzir široku paletu istraživačkih koncepata, od povijesti mentaliteta, intelektualne povijesti i povijesti ideja sve do povijesti okoliša. Njegovo, pak, istraživačko usmjerenje na ranonovovjekovnu te povijest 19. i 20. stoljeća odražava se u brojnim radovima i knjigama koje su transepohalne naravi, obilazeći klasične kronološke i periodizacijske barijere, pritom zadržavajući i jasno i temeljito izražene epohalne odrednice. Kada bi bilo nužno izdvojiti područja na kojima je Drago Roksandić ostavio snažan biljeg, odnosno kada bismo pokušali usustaviti njegove istraživačke interese, to bi svakako bila područja metodologije i teorije historije te historiografija, potom istraživanja vezana uz povijest Srba u Hrvatskoj od pojedinačnih istaknutih osoba do sinteza te u najširem smislu radovi vezani uz hrvatsku i regionalnu povijest od ranog novog vijeka do kasnog 20. stoljeća. Vjerska tolerancija, povijest uskoka, predstavnici elita između mentaliteta i intelektualnih obzora (od, primjerice, filologa Save Mrkalja do feldmaršala Svetozara Borojevića i književnika Vladana Desnice), promjene u političkoj kulturi 19. (i 20.) stoljeća, procesi nacionalne integracije ili revolucije 1848./1849. godine te odnos historije i memorije samo su neke od tema koje je Roksandić u svojim radovima obuhvatio. Istraživanja vezana uz obitelj Desnica, lik i djelo Vladana Desnice i širi povijesni kontekst pružaju pritom model interdisciplinarnih intelektualnohistorijskih istraživanja jednog pojedinca u vremenu i prostoru. U tom je okviru izašla i nova knjiga *Iluzije slobode. Oglledi o Vladanu Desnici* (Zagreb 2017.). O njegovu – u novije vrijeme izraženijem – usmjerenju prema suvremenoj povijesti svjedoče knjiga *Kultura hrvatskog antifašizma. Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25. – 27. lipnja 1944.)*. Između „mjesta pamćenja“ i kritičke refleksije (2016.) u koautorstvu s Vlatkom Filipčić Maligec, suradnja na projektu „Local Approaches to the Second World War in Southeastern Europe“ na Sveučilištu Humboldt u Berlinu, kao i neka njegova novija istraživanja antifašizma u Dalmaciji.

Osim toga, izuzetno je bitan aspekt Roksandićeve stručnog rada i djelovanja njegova urednička i izdavačka djelatnost. U sklopu raznih specijalističkih i pažljivo osmišljenih biblioteka ili edicija objavljen je tako pod njegovim uredničkim ravnanjem niz historio-grafski prepoznatljivih i značajnih djela, od prijevoda nekih klasika historiografije do izdanja uglednih hrvatskih povjesničara ili mladih istraživača. Ovdje ćemo samo izdvojiti inovativno usmjerenu Biblioteku „Homines, tempora, loci“ te Biblioteku Desničini susreti. Jednako tako važno je spomenuti i njegovu brigu da se sustavno objavljuju kvaliteta kritička izdanja izvora.

Otkako je profesor Roksandić otišao u mirovinu objavljene su mu, pored nekih člana, i dvije nove autorske knjige. *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu. Ekohistorijski ogledi* (Zagreb – Samobor 2018.) knjiga je koja okuplja na jednome mjestu njegove ekohistorijske tekstove nastale u duljem rasponu, obuhvaćajući razdoblje od ranog novog vijeka do 20. stoljeća, krećući se u širokom luku od konceptualnih pitanja do konkretnih problema revitalizacije baštine na dugoročno održiv način, prevladavanjem dihotomije *cultura* vs. *natura*. Istraživanju suvremene povijesti usmjerena je druga knjiga, *Historiografija u tranziciji* (Zagreb 2018.). Drago Roksandić je svojim radom utjecao na brojne suradnike, studente i kolege, a svojim javnim istupima i na širu javnost. Njegov rad osjeća se u brojnim profesionalnim inicijativama, a osobito u poticanju i podršci mladim znanstvenicima, od studentske dobi nadalje, koje je sustavno upućivao da se oblikuju kao inovativni istraživači, profesionalno kritički otvoreni i prema vlastitoj kulturi i prema svijetu. Vjerujemo da će tek buduće generacije postati svjesne važnosti njegova znanstvenog, pedagoškog, stručnog i javnog djelovanja. Rezultati generacija koje je godinama poticao na rad i odgojio neka mu budu najbolja zahvala.

Hrvoje Petrić
Filip Šimetin Šegvić

SJEĆANJA NA PROFESORA DRAGU ROKSANDIĆA: OD OMLADINE DO MIROVINE

U ovom radu iznose se sjećanja na susrete i suradnju s profesorom Dragom Roksandićem u razdoblju od 1969. do danas. Tijekom proteklih pedeset godina nas smo dvojica surađivali u omladinskoj organizaciji, a kasnije u znanstveno-istraživačkom i u publicističkom radu. Naposljetku smo nakon pola stoljeća suradnje i prijateljstva napisali i jedan zajednički (izvorni znanstveni) rad. Sjećanja se dokumentiraju navođenjem literature, kao što se i ilustriraju fotografijama.

Ključne riječi: Drago Roksandić, 50 godina, susreti i suradnja, znanstveno-istraživački i izdavački rad, prijateljstvo

1. Uvodne napomene

O čemu će u ovom prilogu biti riječ? Odazivajući se pozivu urednikâ da ga napišem, ne mogu prešutjeti da smo se Drago Roksandić i ja upoznali prije punih pedeset godina, zahvaljujući aktivnostima jednoga i drugoga u Savezu (socijalističke) omladine Hrvatske i Jugoslavije. Kasniji naši susreti i druženja bili su u vezi s našim sveučilišnim nastavničkim i istraživačkim interesima, njegovima u Beogradu do 1989. i potom u Zagrebu od 1989. do 2018., a mojima u Splitu. Prisetit ću se i dana kada smo zajednički bili na odsluženju vojnog roka u Zadru. Posebno ću obraditi našu suradnju na znanstveno-istraživačkim projektima i temama te u objavljivanju radova i publikacija, odnosno u izdavačkoj djelatnosti. Osvrnut ću se na znanstvene skupove u njegovoj ili mojoj organizaciji na kojima smo obojica sudjelovali. Iznijet ću i neosporne zasluge prof. Roksandića za otvaranje sveučilišnog studija povijesti u Splitu. Osvrnut ću se na naše susrete u raznim prigodama, npr. na izletima, izložbama, u posjetima trećima itd. U nekoliko ću slučajeva sjećanja ilustrirati fotografijama.

2. Omladina: poznanstvo, putovanja i suradnja

Prvi put sreo sam se s imenom Drage Roksandića u kolovozu 1965. godine. Bilo je to na Omladinskoj radnoj akciji (ORA) „Sava ‘65“ u omladinskom naselju „Sedam sekretara SKOJ-a“ u Kosnici kod Zagreba. Tada sam, naime, bio u Šibensko-ljubljanskoj omladinskoj radnoj brigadi (ORB) „Slobodan Macura“ kao brigadir. Ova je brigada bila najbrojnija u trećoj smjeni te godine (imala je 147 brigadira i brigadirki). Jednoga dana dospio mi je u ruke bilten ORA-e Sava ‘65, gdje se među članovima Savjeta naselja nalazilo i njegovo ime.¹ Međutim, nismo se tada neposredno sreli, niti upoznali.

---

¹ O Omladinskoj radnoj akciji „Sava ‘65“ v. Zoran Bošnjak (ur.), *Omladinska radna akcija „Sava“: naših 15 godina*, Zagreb 1975[?]; Radmila Zdjelar (ur.), *ORA, „Sava“: naših dvadeset pet godina*, Zagreb 1984.

Na VII. kongresu Saveza omladine Hrvatske (SOH) 22. i 23. prosinca 1968. biran sam za člana Predsjedništva SOH.² Čini mi se da je u to vrijeme Roksandić bio predsjednik Općinske konferencije SOH Zagreb-Centar i poznat, u omladinskim redovima, izvan Zagreba. Bilo kako bilo, čuo sam i prije Kongresa za njega kao omladinskog aktivista, što sam i sâm bio u to vrijeme.

Upoznali smo se nešto kasnije slijedom zbivanja koja su mi i danas u živu sjećanju. U veljači 1969. godine svega dan unaprijed bila je sazvana sjednica Predsjedništva SOH, a dan nakon toga sjednica Republičke konferencije SOH. Dobio sam poziv za oba skupa. No, prije toga bio je održan sastanak predsjednika općinskih konferencija Saveza omladine iz Dalmacije u Splitu na kojem sam također sudjelovao. Nakon završetka tog sastanka zamolio me je Mirko Mađor, predsjednik Republičke konferencije SOH, da u Rijeci održim predavanje za omladinske rukovodioce Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara o promjenama u obrazovanju i novom načinu financiranja obrazovanja, čime sam se tada vrlo mnogo bavio. Već sljedećeg dana otputovao sam autobusom u Rijeku. U međuvremenu bilo je odlučeno da se taj skup ne održi u Rijeci nego u Fužinama, u radničkom odmaralištu „Viktor Lenac“. Općinski komitet SOH Rijeke osigurao mi je automobilski prijevoz do Fužina, da bih istog dana u kasnim poslijepodnevnom i večernjim satima održao predavanje o spomenutoj temi. Prenočivši u odmaralištu, rano ujutro krenuo sam na željezničku postaju Fužine, kako bih prvim jutarnjim vlakom mogao otići u Zagreb. Preko noći napadao je takav snijeg da sam jedva dopješačio do fužinskog kolodvora. Iako sam bio poranio, bilo je to uzalud. Između Karlovca i Fužina na željezničkoj pruzi skliznula je lokomotiva i vlakovi nisu mogli prometovati tim pravcem. Nešto kasnije isto se to dogodilo s onom zamjenskom lokomotivom iz Rijeke koja je pohitala u pomoć. Stoga se vlakom nije moglo ni prema Zagrebu ni prema Rijeci, a zbog visine snijega ni drugim prijevoznim sredstvima. Tako sam ostao tri dana i tri noći u Fužinama, a potom se nekako probio kroz snježne nanose do Rijeke te odande preko Ljubljane stigao u Zagreb. Sjećam se kako je u noći, dok smo vlakom prolazili kroz Ljubljanu, lijepo svijetlio natpis poznatog ljubljanskog hotela „Lev“.

Nakon dolaska u Zagreb javio sam se u Republičku konferenciju SOH, u zgradi društveno-političkih organizacija SRH (Šetalište K. Marxa 2, kasnije Prisavlje, odnosno „kockica“, kako se zvala tada i kako se zove i danas).³ Dakle, javio sam se nakon što su spomenute sjednice Predsjedništva SOH i Republičke konferencije SOH već bile

---

Općenito o ORA-i usp. Srećko Mihailović, *Omladinske radne akcije: rezultati socioloških istraživanja*, Beograd 1985; Rudi Supek, *Omladina na putu bratstva. Psiho-sociologija radne akcije*, Beograd 1963; Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb 2016; Vladimir Obradović, *Vrednosne orijentacije brigadira: rezultat istraživanja omladinskih radnih akcija u SRH*, Zagreb 1978.

² Usp. *Sedmi kongres Saveza omladine Hrvatske. Dokumenti*, Zagreb 1968, 89.

³ Tada su republičke konferencije birale svoje predstavnike u Saveznu konferenciju i u Predsjedništvo SOJ-a, a Savezna konferencija, odnosno Kongres SOJ-a verificirali su taj izbor. Mandat i Konferencije i Predsjedništva trajao je po dvije godine, a Kongres se održavao u pravilu svake četvrte godine. O omladinskim organizacijama (NOH/SOH i SSOH) opširnije u radu: Tatjana Sarić – Marijana Jukić, „Prilog proučavanju povijesti omladinskih organizacija na temelju Fonda Republičke konferencije Socijalističkog saveza omladine Hrvatske (1942-1990)“, *Arhivski vjesnik*, 56, 2013, 269-288. U naslovu se ovog rada, nekim slučajem, potkrala greška. Nije riječ o RK-u Socijalističkog saveza omladine, nego o RK-u Saveza socijalističke omladine. Treba istaknuti da se autorice u tekstu koriste ispravnim nazivom, stoga smatramo da je ovaj propust u naslovu slučajan.

završile prije nekoliko dana. Zašto sve ovo spominjem u tekstu posvećenu sjećanjima na susrete i suradnju s Dragom Roksandićem? Zato što je tada na sjednici Republičke konferencije SOH Roksandić predložen, odnosno biran za člana Predsjedništva Saveza omladine Jugoslavije.⁴ A u Predsjedništvu SOJ-a bio je izabran za člana Sekretarijata Predsjedništva iz SOH te predsjednika Komisije za obrazovanje Predsjedništva SOJ-a, što je podrazumijevalo profesionalni rad u tom organu. Nisam, prema tome, sudjelovao na Republičkoj konferenciji SOH i nisam bio u prilici glasovati za njegov izbor, što bih inače sa zadovoljstvom uradio.

Tek nešto poslije toga, nas smo se dvojica i formalno upoznali. On je po pozivu više-manje redovito dolazio i na sjednice Predsjedništva RK SOH i na sjednice RK SOH, odnosno na skupove u organizaciji tih organa (savjetovanja, seminari i sl.) iz Beograda u Zagreb (uostalom, kao i ja, iz Drniša, odnosno iz Splita od rujna 1970. nadalje). Često smo na takvim skupovima sjedali u neposrednoj blizini ili jedan pored drugoga i ubrzo se počeli i družiti. Ako je sjednica ovih foruma – kako onih u Zagrebu tako i onih SOJ-a u Beogradu – počinjala tijekom dana, a ne odmah ujutro ili ako je trajala dva dana, obično bismo kupili u gradu pokoju knjigu i čitali, prepričavali jedan drugome, komentirali u pazama i sl. Sjećam se da smo s oduševljenjem čitali knjige Maka Dizdara, i to kako zbirku poezije *Kameni spavač* tako i njegovu knjigu *Stari bosanski tekstovi*. Jednom je prilikom Roksandić donio knjigu *Zbirka dokumenata ZAVNOH-a* i jednu zbirku usmene (narodne) poezije koju je uredio Stanko Opačić-Ćanica, a u kojoj su bili stihovi:

„Oj Krajino, krvava aljino,
Svak krvave ruča zalogaje
S krvlju ruča, a s krvlju večera
Nikad mirna danka za počinka.“

Naveo sam ove stihove ne iz knjiga (kakve imam i u svojoj biblioteci) nego onako kako sam ih zadržao u svojem sjećanju.

Mislim da je već tada Roksandić odlučio – iako je bio student sociologije i filozofije – da će, s historijskog stajališta, proučavati Vojnu krajinu u Hrvatskoj. Nakon ponovnog izbora za člana Predsjedništva SSOJ-a, 1971. godine, upisao je studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Beogradu, koji je završio 1975. godine, magistrirao i napisao doktorat, koji je na koncu branio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1988. godine i ubrzo objavio kao voluminoznu dvotomnu knjigu.⁵

Često smo razgovarali o raznim temama: omladinskim pitanjima, kulturnim, obrazovnim i razvojnim problemima u društvu itd., položaju učenika i studenata, mladih radnika i dr. U Zagrebu je tih godina (u vrijeme o kojemu ovdje govorim, odnosno dok smo i Roksandić i ja bili aktivni u omladinskim rukovodstvima) bio, među omladinom, popularan Sabor učenika, čije je stvaranje on i inicirao kao član Sekretarijata Gradskog komiteta Saveza omladine Zagreba i predsjednik Komisije za obrazovanje. Imao je cijeli niz tada vrlo sposobnih aktivista, kasnije afirmiranih stručnjaka, znanstvenika i publicista.

⁴ Usp. *Izveštaj o aktivnosti SSOJ između IX i X kongresa*, Beograd, 13. – 15. decembra 1978. (posebno 121-123)

⁵ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, 1-2, Zagreb 1988.

Jednom smo se dogovorili da nas dvojica porazgovaramo s rukovodstvom Sabora učenika u Zagrebu. Taj je susret izvorno bila njegova ideja. Želio je da se upoznam s aktivnostima tog Sabora, da prenesem dalje njihova dobra iskustva, a možda i da iznesem koju sugestiju jer sam djelovao u Komisiji za obrazovanje u Dalmaciji, a i u RK SOH itd. U kavani „Korzo“ susreli smo se s Nevenom Matesom, Vesnom Pusić, Vesnom Šmitran i još nekim „saborašima“. Znam da su u rukovodstvu Sabora učenika bili i kasnije afirmirani novinari i političari kao što su Hido Biščević, Nino Pavić, Srećko Jurdana itd., ali danas, nakon gotovo pola stoljeća, nisam siguran da su i oni sudjelovali u tom razgovoru. Vrlo živi razgovor, u kritičkom, ali i vrlo racionalnom ozračju, doticao se položaja učenika u školi, dačkog samoupravljanja, uloge i zadataka Saveza omladine u srednjoj školi i obrazovanju uopće te niza drugih sličnih pitanja.

Tijekom vremena sprijateljili smo se⁶ pa smo se u slobodno vrijeme i privatno posjećivali i družili. Tako smo u samo jednom danu zajedno prokrstarili moj rodni drniški kraj, pa sjevernodalmatinsku Bukovicu, posjetili manastir sv. Arhandela na Krki, proputovali duž Promine i potom produžili u Split, pa se vratili natrag u Drniš, duboko u noć, odnosno pred sutrašnje jutro. Cijeli dan vozio nas je Nikola Suman svojim automobilom.⁷ Kad smo noću magistralom putovali iz Splita prema Šibeniku, vozač je na mostu kod Morinjskog zaljeva bio na trenutak od umora zaspao. Srećom, to je bilo samo nekoliko sekundi, a tada i nije bilo gustog prometa.

Već sam naveo da je Rokсандić biran za člana Predsjedništva SOJ-a, odnosno za člana njegova Sekretarijata. Tako je od proljeća 1969. bio na profesionalnom radu u tom izvršnom tijelu SOJ-a. U tom mandatu bio je zadužen za obrazovanje.⁸ Godine 1971. ponovno je biran za člana Predsjedništva Konferencije SOJ-a, s time da je u tom mandatu (1971. – 1974.) bio predsjednik Komisije za međunarodne odnose i suradnju omladine.⁹ U tom smo razdoblju također surađivali jer sam biran za člana Konferencije SOJ-a (1972. – 1974.), a dvije godine kasnije za člana Predsjedništva Konferencije SOJ-a (1974. – 1976.). Doduše, te sam „savezne“ omladinske funkcije obnašao volonterski (ali za potpunost informacije treba dodati da sam u to vrijeme bio na profesionalnoj dužnosti u Međuopćinskoj konferenciji SOH za Dalmaciju, u Splitu). Dok je bio u Predsjedništvu SOJ-a, surađivali smo ne samo na omladinskim pitanjima nego smo se i tim susretima koristili – kao što sam već spomenuo – za obilazak knjižara, muzeja, galerija, kulturno-historijskih spomenika, izlete u prirodu itd. Sjećam se da me je osobno upoznao s raznim omladinskim rukovodiocima, uključivo i s Azemom Vlasijem, koji tada još nije bio predsjednik. Vlasi će biti predsjednik u mandatu (1974. – 1976.) u kojem sam i ja bio član Predsjedništva. Međutim, i on i ja bili smo u tom mandatu gotovo po godinu dana na odsluženju vojnog roka. Tako smo se jednom prilikom susreli u dizalu u vojničkoj uniformi (s vojničkim šinjelima) dok smo odlazili na sjednicu Predsjedništva SSOJ-a. Gotovo desetljeće i pol kasnije Vlasi će završiti

⁶ Govoreći općenito, *odnos* „među prijateljima stvara uzajamno povjerenje i poštovanje i koji je relativno trajnog karaktera“. Šime Pilić, „Tko su prijatelji nastavnika“, *Školski vjesnik*, 48/1, 2005, 3-22.

⁷ Nikola Suman (rođen 1. 1. 1948. u Razvođu) danas živi i u Münchenu i u Kaštel Kambelovcu.

⁸ Iz tog razdoblja potječe i članak: Rokсандić, „Savez omladine u procesima odgoja i obrazovanja; Savez omladine u školi“, u: Ante Josipović i dr., *Samoupravna socijalistička škola*, Zagreb 1970, 35-44.

⁹ Usp. uvodno izlaganje: Rokсандić, „Saradnja na principima nesvrstanosti“, u: *Deveti kongres Saveza socijalističke omladine Jugoslavije (Dokumenti)* (ur. Mladen Arnautović), Beograd 1974, 80-88.

u Miloševićevu zatvoru, zbog čega sam potpisao peticiju zajedno sa skupinom splitskih intelektualaca.

Godine 1973. u studenome je doista bilo studeno kada smo na Glamočkom polju, u ime SSOH i SSOJ-a, polagali vijence na mjestu pogibije legendarnog omladinskog vođe Ive Lole Ribara. Ovo sam spomenuo u svom *Dnevniku* za Radio Slobodna Evropa (od 5. do 12. prosinca 2009.).¹⁰ Poslije protokolarnih obveza na Glamočkom polju (1973.), predložio sam mu da pođemo u zavičaj nobelovca Ive Andrića, odnosno u Travnik. On je taj prijedlog prihvatio bez pogovora. Nisam tada znao da ima avionsku kartu iste večeri iz Beograda za Tokio. Nije mi to ni rekao. Prvi put prigovorio mi je „travničku kroniku“ mnogo godina kasnije, odnosno tek 2007. godine, kada se vratio iz Japana, gdje je već 1999. godine prevedena njegova knjiga *Srpska i hrvatska povijest i nova historija* i gdje je boravio potkraj rujna i početkom listopada 2007. te održao nekoliko predavanja na japanskim sveučilištima. Znači, nije išao u Japan 1973., kao omladinski rukovodilac, nego tek 34 godine kasnije kao redoviti profesor povijesti, i to samo zbog toga da ne odbije moj prijedlog za odlazak u Travnik.

I jedna druga činjenica svjedoči o međusobnoj pažnji i uvažavanju. Naime, prvih godina našeg poznanstva jedan omladinski sastanak u Zagrebu nije dovršen u jednom danu, kako je bilo prvobitno planirano, nego se kasno navečer zaključilo da se nastavi sutradan. Nisam imao rezerviran smještaj u hotelu i Roksandić mi je ponudio da mogu prespavati u stanu njegovih roditelja, koji su tada živjeli u Zagrebu, u Gajevoj ulici 51. Prijedlog sam prihvatio i kada smo došli u stan, stavio je na stol nekoliko „čašica“ jogurta. Kao seosko dijete – proveo sam djetinjstvo i završio osnovnu školu na selu – uzimao sam domaće kiselo mlijeko na stotine puta, pogotovo ljeti. No, jogurt u plastičnim „čašicama“ ne samo da nisam volio nego nikada nisam ni konzumirao, za razliku od mnogih mojih kolega studenata. Nisam htio povrijediti domaćina i tada sam prvi put pojeo jogurt iz „čašice“. Mislim da to nisam nikada spomenuo. Jednako je – u sličnoj prilici – postupio i Roksandić. Već sam naveo u ovom tekstu da smo u jednom danu obišli Bukovicu, Prominu i Split te se duboko u noć vratili u Drniš. U Promini smo, u Razvođu, ručali puru (žgance, proju, kačamak...) s kiselim kupusom i suhim mesom. Poslije nekog vremena pošao sam pozdraviti njegove roditelje (koji su se u međuvremenu preselili iz Zagreba u Beograd). U razgovoru s njegovom majkom slučajno sam spomenuo to putovanje od Bukovice preko Promine do Splita. Usput rekoh da smo jeli puru i kiseli kupus. Njegova se majka lagano nasmiješila i rekla: „Znam, ispričao mi je jer on nikada ne jede puru.“ Evo, to mi nikada nije htio spomenuti. Uvjeren sam da se to može pripisati međusobnoj pažnji i poštovanju, a ne neiskrenom odnosu jednoga prema drugome.

Nakon napuštanja profesionalnog rada iz omladine, Roksandić, nezaposlen, prihvaća poslije nekog vremena posao urednika u Izdavačkom centru Komunist u Beogradu, kao jedan od urednika biblioteka. Malo tko danas zna da je taj Centar objavio mnogo prijevoda ponajbolje svjetske literature iz društvenih i humanističkih znanosti. Dolazeći u Beograd, po omladinskom radu (1974. – 1976.), svakako bih mu se javio i našli bismo vremena za zajedničko druženje. Sjećam se dobro kako sam dugo po knjižarama i antikvarijatima

¹⁰ Sjećam se da sam nakon završetka dnevničkih bilješki, kao rekonvalescent, hitao na Grippe, u Državni arhiv u Splitu, gdje se održavala rasprava o knjizi Luje Matutinovića *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, koju je zapravo priredio prof. Roksandić te organizirao raspravu o njoj.

tražio dvotomnu knjigu Boška Desnice, *Istorija kotarskih uskoka*, i nisam je mogao pronaći nekoliko godina. Spomenuo sam to Roksandiću i onda sam, uz njegovu pomoć, u jednom beogradskom antikvarijatu konačno pronašao tu knjigu.

3. Odlazak na odsluženje vojnog roka

Igrom slučaja i Roksandić i ja bili smo na odsluženju vojnog roka u istom gradu, Zadru, ali ne i u istoj vojarni – tada se govorilo „kasarni“ – niti do kraja u istom vremenu. On je, naime, došao mjesec i nešto prije mene te je nakon završetka obuke premješten u Varaždin, dok sam ja cijeli vojni rok odslužio u Zadru. Na dan kada sam se trebao javiti u vojarnu, tj. 15. prosinca 1975., omladinsko rukovodstvo Zadra priredilo nam je večeru (koju su oni, kao naši prijatelji i omladinski drugovi, osobno platili).¹¹ Naravno, na tu su večeru pozvali i Roksandića, koji je onamo došao u vojničkoj uniformi. Jedno je vrijeme s nama bio i tadašnji predsjednik Skupštine općine Zadar, Ivica Maštruko, kasnije profesor sociologije religije, a još poznatiji kao diplomat. Maštruko me je upitao što piše na vojnom pozivu. Pogledali smo poziv i vidjeli da piše datum 15. prosinca, ali bez upisanog sata. Maštruko na to reče: „Možeš doći u kasarnu svega par minuta prije 24 sata jer današnji dan traje do pola noći“. Poslušao sam ga i javio se na ulazna vrata vojarnu u 23,45 sati. Roksandić je napustio društvo osjetno sati ranije jer je morao stići prije večerjara koje je tada svuda bilo u 22 sata. Dok nisam mogao izlaziti u grad (prije zakletve, odnosno prisege), Roksandić me je posjetio jednom ili dvaput. Pamtim da sam bio dosta neraspoložen što se tiče odnosa starješina prema jedinici u kojoj sam bio, a on me je nastojao hrabriti da lakše podnesem vojničke tegobe. Naravno da smo nešto kasnije u slobodno vrijeme, subotom i nedjeljom, odlazili u grad, ponekad na ribu, a češće na kavu ili čaj. Jednom prilikom pohvalio sam se kako mi je jedan prijatelj donio knjigu Miroslava Krležu, *Hrvatski bog Mars*. Roksandić mi je sugerirao da ipak ne doživljavam tako teško vojničke dane. (Naime, shvatio je zašto iznova čitam tu knjigu te je nastojao ohrabriti me i razvedriti govoreći: „Nemoj tako.“)

4. Suradnja u znanstvenom radu

4. 1. Znanstveni skupovi

Suradivali smo i na znanstvenim skupovima: prisutnošću, priopćenjem, riječju u diskusiji, zajedničkom organizacijom skupa, raznim oblicima pomoći jedan drugome u organizaciji nekog skupa i sl. Radeći kao asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu te pripremajući magistarski i doktorski rad, Roksandić je istraživao u povijesnim arhivima u Zadru, Splitu i Dubrovniku, gdje sam ga preporučivao ravnateljima arhiva s molbom da mu osiguraju što povoljnije uvjete rada.

Znanstveni skupovi koje je organizirao Roksandić i na kojima sam sudjelovao jesu:

1. simpozij *700 godina Gline*, Glina 1984. (Iako sam tih dana bio prezauzet različ-

¹¹ U toj skupini omladinskih aktivista bili su: Marinko Burčul, Željko Čizmić, Neven Barbaroša, Nikola Olujić, Ante Vodopija, Ivo Bilić, Vlado Žeželj i još neki.

tim obvezama, odazvao sam se na njegov poziv i sjećam se da smo zajedno putovali iz Zagreba u Glinu.)

2. znanstveni skup *Ideologija ilirskog pokreta*, Zagreb, 19. – 20. prosinca 1985., održan na Gornjem gradu

3. *Third International Conference „Eco-history of the Triplex Confinium“ (c. 1500-1800)*, Filozofski fakultet u Zadru, 3. – 7. svibnja 2000. Organizatori: CEU History Department, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Odsjek za jugoistočnoeuropsku povijest Sveučilišta u Grazu. Na ovom skupu sudjelovao sam priopćenjem „A Social Eco-history of Localities Along the Krka River (c. 1500-1800) in Contemporary Travelogues“. Sudjelovao sam aktivno u samim pripremama skupa, a na Roksandićevo zamolbu osigurao sam da franjevački samostan na Visovcu ustupi svoju dvoranu za jednodnevni rad. Poslije toga bio je organiziran ručak na Roškom slapu. Dakle, prvih se dana radilo u Zadru, a posljednjih na Visovcu. Jednog se dana iz Zadra, preko Kistanja i Knina, išlo sve do Mirlović polja u Petrovu polju i natrag u Zadar.

4. znanstveni kolokvij *Postoji li „hrvatski prag“?*, Zagreb, Goethe-institut, 26. veljače 2004. Sudjelovao sam u radu tog kolokvija i podnio priopćenje.

5. *Desničini susreti*: sudjelovao sam priopćenjima na znanstvenim skupovima 2012., 2014. i 2016.

6. Sudjelovao sam u prosincu 2009. u spomenutoj raspravi o knjizi Luje Matutinovića *Ogledi o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori*.

Uspio me je nagovoriti da zajedno pođemo na savjetovanje povjesničara u Neumu. Čini mi se da je to bilo 1985. godine.

Neke smo skupove organizirali zajedno ili bi jedan od nas dvojice prihvatio inicijativu onoga drugoga. Tako je organizirana znanstvena rasprava *Oblikovanje temeljnih integracijskih ideologija u Dalmaciji u previranjima 1848./1849.* Organizator je bio Marksistički centar iz Splita, a povod za raspravu bila je knjiga Stijepa Obada *Dalmacija revolucionarne 1848./49. godine*. Skup je održan na Filozofskom fakultetu u Zadru 16. prosinca 1988., a mi smo iz Splita osigurali svakom sudioniku po jednu knjigu (knjiga je inače objavljena u Rijeci). Bio je određen broj sudionika iz Dubrovnika, Splita, Zadra i drugih gradova Dalmacije.

Ovdje bi se mogla spomenuti još jedna znanstvena rasprava koju je organizirao Marksistički centar u Splitu pod nazivom *Funkcija časopisa u oblikovanju nacionalne svijesti u preporodnom razdoblju*. Rasprava je organizirana u povodu knjige Branke Prpa-Jovanović *Srpsko-dalmatinski magazin 1836.-1848.* u izdanju Književnog kruga u Splitu, a održana je 11. svibnja 1989. u Splitu. I znanstvena rasprava u Zadru i u Splitu organizirana je dogovorno s Roksandićem i na njegovu inicijativu.

Pored već navedenih skupova i promocija, Roksandić je aktivno sudjelovao i na drugim znanstvenim skupovima koje sam organizirao, kao npr. *Regionalne i subregionalne studije: Dalmacija i Pokrčje*, Split, lipnja 2009. Na taj skup došao je s brojnim timom svojih mlađih suradnika – istraživača (Hrvoje Petrić, Marko Šarić, Dragan Markovina i dr. – sve danas afirmirani istraživači i profesori).

4. 2. O otvaranju sveučilišnog studija povijesti u Splitu

Posebno treba istaknuti znanstvenu tribinu Zavoda za hrvatsku povijest *Kakav studij povijesti u Splitu?*. Tribina je održana u Vijećnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu 28. siječnja

2003. Pripremljena je i izvedena u vrijeme intenzivnih razgovora i dogovora između Odjela humanističkih znanosti u Splitu i Uprave Filozofskog fakulteta u Zagrebu o otvaranju studija povijesti u Splitu. Sâm naslov nije slučajno izabran. Njime se postavlja pitanje *kakav studij*, a ne *studij* uopće. Moderator tribine, koji je ujedno bio i njezin inicijator te organizator, bio je profesor Drago Roksandić. Sa Sveučilišta iz Splita sudjelovali su profesori Joško Božanić, Ivan Mimica i Šime Pilić, dok su s Filozofskog fakulteta u Zagrebu sudjelovali akademik Nikša Stančić i prof. dr. sc. Nenad Moačanin. Dakako, u radu tribine sudjelovali su i drugi profesori i asistenti s Filozofskog fakulteta, posebno s Odsjeka za povijest.

Kad smo već spomenuli otvaranje studija povijesti u Splitu, treba ne samo priznati već i istaknuti da velike zasluge za to ima upravo Roksandić. Taj je studij organiziran kao dvo-predmetni, tako da su studenti Odjela za humanističke znanosti u Splitu, koji su studirali, recimo, hrvatski, engleski, talijanski i dr., mogli upisati i studij povijesti. Time su ujedno bili i studenti Odjela (kasnije, od 2005., Filozofskog fakulteta u Splitu) i Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Odmah je bilo dogovoreno da je to u početku zajednički studij, a čim se u Splitu „stvori“ kritična masa profesora, studij postaje „splitski“. Tako je kasnije i bilo te se studij povijesti u Splitu danas odvija u okviru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.¹²

Razgovori s Roksandićem o mogućem studiju povijesti vodili su se mnogo prije 2003., čak i prije 2000. godine, a posebno jednom prilikom u Zadru, u razgovoru koji smo vodili profesor Mimica, Roksandić i ja 2000. godine. U nešto kasnijim susretima predstavnika Odjela za humanističke znanosti Sveučilišta u Splitu s predstavnicima Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i službeno je dogovoreno otvaranje studija povijesti u Splitu. Tako je o tome 9. rujna 2003. potpisan ugovor između Ministarstva znanosti, Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Odjela za humanističke znanosti u Splitu te Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Splitu. No, prva generacija studenata povijesti na Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta u Splitu upisana je 2002./2003. Nastavu su realizirali profesori s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Odjela za humanističke znanosti u Splitu te vanjski suradnici, pretežno s tadašnjeg PMF-a i Visoke učiteljske škole u Splitu. „Oficir za vezu“, odnosno znanstveni novak raspoređen na rad u Splitu bio je Marko Šarić, kojega je za taj rad predložio Roksandić jer je bio suradnik na projektu *Triplex Confinium*. Kasnije je na tom poslu bio Nikola Anušić (koji je surađivao na projektu prof. dr. sc. Božene Vranješ-Šoljan) te Dragan Markovina (suradnik na projektu Drage Roksandića). Najzaslužniji profesor sa zagrebačkoga Sveučilišta za otvaranje studija povijesti u Splitu, dakle, jest Roksandić, koji je tih godina bio pročelnik Odsjeka za povijest. On je informirao i angažirao cijeli niz profesora na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a naročito utjecajnog akademika Nikšu Stančića, s kojim je tada inače vrlo mnogo surađivao.

Evo što o pripremama za otvaranje studija povijesti kaže sâm Roksandić: „Budući da sam od 2000. do 2002. godine bio pročelnik Odsjeka za povijest i predstojnik Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, u više prilika bio sam u situaciji sudje-

¹² O Odjelu humanističkih studija Sveučilišta u Splitu, njegovu osnivanju i preprekama te prerastanju u Filozofski fakultet v. Ivan Mimica, „Od ideje Pedagoškog do otvaranja Filozofskog fakulteta 1996-2005“, u: *10 godina Filozofskog fakulteta u Splitu (2005. – 2015.)* (ur. Gordana Galić Kakkonen), Split 2015, 43-77.

lovati u razgovorima o potrebi utemeljenja sveučilišnog studija povijesti u Splitu. Kada je o meni riječ, o tome sam bio u prilici čuti profesore Josipa Božanića, Nenada Cambija, Ivana Mimicu i Šimu Pilića¹³.

4. 3. Suradnja u časopisima, zbornicima i drugim publikacijama

Suradivali smo međusobno, osim na znanstvenim skupovima, i na znanstveno-istraživačkim projektima te publikacijama kada je Ministarstvo znanosti raspisalo Natječaj za znanstvene projekte, s naznakom da će financiranje projekata, ako su u programu, imati prednost pri financiranju. Kada je Roksandić transformirao svoj istraživački projekt u međunarodni istraživački program *Triplex Confinium*, prijavio sam kao voditelj projekt „TITIUS: porječje Krke – baština i sociokulturni razvoj“. Bio je to jedan od osam projekata u okviru Programa koji je vodio prof. Roksandić. Iako se Ministarstvo nije držalo kriterija koje je samo objavilo u javnom natječaju, niti je kasnije više itko spominjao programe, mi smo nastavili suradnju neovisno o tome. Roksandić je u *Godišnjaku Titius*, časopisu koji sam pokrenuo i koji uređujem, objavio nekoliko priloga:

1. „Dinarski Vlasi/Morlaci od 14. do 16. stoljeća: koliko identiteta?“, *Godišnjak Titius*, br. 1, 2008., str. 5-19.

2. Roksandić je bio prisutan na predstavljanju *Godišnjaka Titius* (br. 1, 2008.) 18. lipnja 2009. u Zavodu za znanstveni rad HAZU u Splitu, a predstavili su ga: akademik Nenad Cambi (arheolog, povjesničar), predsjednik Književnog kruga, prof. dr. sc. Marko Trogrlić (povjesničar) s Filozofskog fakulteta u Splitu i prof. dr. sc. Mirjana Nazor (psihologinja) s PMF-a u Splitu.

3. Roksandić je aktivno sudjelovao na predstavljanju *Godišnjaka Titius* (br. 2, 2009.) koje je održano 14. listopada 2010. u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu. Organizatori su bili: Znanstveni projekt „TITIUS“ (Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Split) i Sveučilišna knjižnica u Splitu. Predstavili su ga: (abecednim redom prezimena) akademik Ivan Cifrić (s Filozofskog fakulteta u Zagrebu), mr. sc. Petar Krolo (ravnatelj Sveučilišne knjižnice u Splitu) i prof. dr. sc. Drago Roksandić (s Filozofskog fakulteta u Zagrebu).

4. „Riječ na promociji *Godišnjaka Titius* br. 2/2009.“, *Godišnjak Titius*, br. 3, 2010., str. 264-265.

Prema tome, Roksandić je govorio i o dvama projektima (iako je svaki od nas voditelj po jednog od njih).

5. „Vladimir Ardalić o sebi i drugima – drugi i Ardalić“, *Godišnjak Titius*, br. 4, 2011., str. 19-56. U *Prilogu* br. 4, 2011. na str. 311. objavljen je poziv i program znanstvenog kolokvija u Kistanjama 6. studenoga 2010. Organizatori su bili: znanstveni projekti „TITIUS“ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu) i „Triplex Confinium“ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu) te Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ (Zagreb), što predstavlja još jedan dokaz o suradnji s Roksandićem jer smo znanstveni kolokvij *Dalmacija, Pokrčje i Bukovica u zapisima Vladimira Ardalića* pripremali zajedno.

6. u suautorstvu s Nicolòdom Sponzom, „*Triplex Confinium* (tromeda) kao višerječje. Ranonovovjekovni kartografski kontrasti“, *Godišnjak Titius*, br. 8, 2015., str. 63-81.

¹³ Usp. Roksandić, „Baština u otvorenoj povijesnoj perspektivi“, *Školski vjesnik*, 37/1-2, 2005, 136-138 (citat na 136).

Dakle, u do sada izišlim brojevima časopisa za interdisciplinarno istraživanje porječja Krke, *Godišnjaku Titius*, Roksandić je objavio tri priloga.

I u drugim časopisima koje sam uređivao ili, pak, bio u uredništvu časopisa, Roksandić je surađivao dostavljajući svoje priloge. Tako je u časopisu *Pogledi* (Split) objavio prikaz knjige Ive Perića, *Dalmatinski sabor: 1861.-1912. (1918.) god. (Pogledi, br. 3-4, 1979., str. 227-229.)*, još dok je bio asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, te članak „Bilješka o jugoslavenskoj omladini osamdesetih godina“ (*Pogledi, br. 17, 1987., str. 82-86.*). Radeći tada već 15 godina na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, objavio je prilog i u časopisu *Školski vjesnik*, koji sam desetak godina uređivao: „Baština u otvorenoj povijesnoj perspektivi“ (*Školski vjesnik, br. 1-2, 2005., str. 136-139.*). Iste godine objavio je rad „Zavičajna povijest: pojmovni izazovi“ (*Školski vjesnik, br. 3-4, 2005., str. 195-204.*). Prema tome, u splitskim časopisima *Pogledi* i *Školski vjesnik* – u vremenu o kojem govorim – Roksandić je objavio po dva svoja članka u svakom časopisu, odnosno ako uključimo i *Godišnjak Titius*, ukupno sedam priloga. Ovo je također plod naše suradnje u znanstveno-istraživačkom i publicističkom radu.

U autorskoj knjizi *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800* (Zagreb 2003.) Roksandić spominje poimenice na str. 237. mene (Š. P.) u popisu „Znanstvenih suradnika u inicijativama međunarodnog istraživačkog projekta ‘Triplex Confinium’ (1996.–2003.)“ (str. 235-238.) kao jednog od znanstvenih suradnika na tome projektu.

U zborniku *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru* (ur. Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić) (Split – Zagreb 2003.) objavljen mi je rad „Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima“ (str. 305-335.). U Uvodu, odnosno Predgovoru tom Zborniku Roksandić zahvaljuje na zalaganju da se ovaj zbornik uvrsti u izdavački plan Književnog kruga u Splitu. Evo doslovce njegovih riječi: „Zbornika ne bi bilo da nam prof. dr. sc. Nenad Cambi te, posebno, prof. dr. sc. Ivan Mimica i prof. dr. sc. Šime Pilić iz Splitskoga Književnoga kruga nisu ukazali povjerenje uvrštavajući ga u izdavački program toga, u nas najuglednijeg nakladnika, kada je riječ o poznavanju baštine koja je u središtu i našeg interesa.“ (str. 9.)

Govoreći o prvoj konferenciji iz ekohistorije, Roksandić je ustvrdio:¹⁴ „Kada je o splitskim istraživačima riječ, profesori Živko Bjelanović, Ivan Mimica i Šime Pilić prihvatili su izazov i njihovi prilozi u publikaciji ‘Triplex Confinium: ekohistorija’ najbolje su svjedočanstvo o važnosti doprinosa koji su dali konstituiranju jedne discipline bez koje hrvatska historiografija isto tako neće moći u budućnosti, kao što danas ne može bez onih koje su već stekle pravo ‘građanstva’.“

Roksandić vodi i Program *Desničini susreti* još od 2005. godine. Sudjelovao sam u radu nekoliko znanstvenih skupova u okviru *Desničinih susreta* tijekom nekoliko godina u Zadru, Splitu i Islamu Grčkom priopćenjima: „Ponešto o stablu i krajoliku u prozi Vladana Desnice“, u: *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova* (str. 26-32.); „Intelektualci i rat u spisima i zapisima braće Božidara i Nikole Adžija“, u: *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.* („Sažeci“, str. 61-62) (Ovoga puta nisam, da budem kritičan i prema sebi, dostavio rad u predviđenom

¹⁴ Isto, 137.

roku te cjeloviti rad nije ni objavljen.); „O agrarnom pitanju u međuratnoj Dalmaciji i radovima dr. Uroša Desnice“, u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.* (str. 259-283.) U zbornicima s tog skupa objavio sam nekoliko radova, a bio sam i recenzent kako za nekoliko autorskih radova tako i za neke od zbornika jer je Roksandić zajedno sa suradnicima priredio za tisak nekoliko zbornika *Desničinih susreta*.

O našoj suradnji u znanstveno-istraživačkom i publicističkom radu svjedoči i činjenica da je Roksandić dostavio svoj prilog i za sljedeći zbornik koji sam uređivao: „Hrvatska vojna krajina u austrijskoj i francuskoj geostrategiji (1789.-1815.)“, u: *Zbornik Ivana Mimice u povodu 70. rođendana* (ur. Živko Bjelanović i Šime Pilić), Split 2003., str. 253-273.

Suradivali smo i oko njegove inicijative da se prevede i publicira *Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.* O tome govori dokaz iz pera samog Roksandića u kojemu stoji: „Velika zahvalnost pripada sveučilišnoj profesorici dr. Smiljki Malinar iz Zagreba, te sveučilišnim profesorima dr. Živku Bjelanoviću i dr. Šimi Piliću iz Splita na mnogobrojnim kreativnim sugestijama u vezi s otvorenim terminološkim i drugim prijevodnim pitanjima.“¹⁵ Više puta upućivao mi je svoje diplomante i doktorande, zamolivši me da im sugeriram literaturu i pomognem savjetima kako da što kvalitetnije obrade temu. U granicama svojih mogućnosti, to sam rado učinio.

4. 4. Poticanje izdavanja knjiga

Tijekom našeg dugogodišnjeg poznanstva uočio sam da je Roksandić razvio iznimnu naviku da angažira cijeli niz drugih ljudi, bilo znanstvenika, publicista, književnika ili organizatora. Nerijetko bi se brinuo o izlasku nekih knjiga, u ovom slučaju ne mislim na njegove autorske ni uredničke knjige, nego na knjige drugih, osobito mlađih autora/ica, koje je poticao na rad i objavljivanje.

Tako me je zamolio neka potaknem Književni krug u Splitu da objavi knjigu Branke Prpa-Jovanović, *Srpsko-dalmatinski magazin 1836.-1848.* Knjiga je objavljena 1989. Jednako je tako požurivao objavljivanje knjige Jelene Lakuš, *Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split, Dubrovnik) u prvoj polovici 19. stoljeća (1815.-1850.)*, koja je također objavljena u izdanju Književnog kruga u Splitu 2005. godine. Ovdje mogu još spomenuti da je Roksandić zdušno podržao moju molbu dr. sc. Mireli Slukan Altić da napiše knjigu o povijesnoj geografiji Krke. Dr. Slukan Altić prihvatila je molbu i napisala knjigu *Povijesna geografija rijeke Krke. Kartografska svjedočanstva*, koja je izišla 2007. u izdanju Javne ustanove (JU) „Nacionalni park Krka“ (Šibenik) i znanstvenog projekta „TITIUS“.

5. Razni susreti u proteklih 50 godina

5. 1. Susreti, izleti i slično

Dobro se sjećam susreta s Roksandićem u razdoblju od 1970. do 1975. u Fažani, gdje je ljeti radila Omladinska politička škola SOH. Ondje bismo imali razne sastanke

¹⁵ O tome usp. Roksandić, „Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“*, 4, 1999, 11-41 (citat na 15).

početkom ljeta i krajem kolovoza. Danju smo, dakle, radili, a navečer smo se družili. No, nas dvojica često bismo u predvečerje šetali uz more amo-tamo i po nekoliko sati. U toj šetnji razgovarali bismo o raznim društvenim pitanjima, razvoju i razvojnim problemima društva, obrazovanju i kulturi, a koji put i o nekim trenucima našega privatnoga života i naših obitelji.

Svugdje gdje smo se nalazili, kasnije s našim obiteljima ili ako smo se sretali sami, u slobodno vrijeme odlazili bismo na izlet, kao npr. na otočić Visovac na Krki, u Otavice, gdje je zavičaj i mauzolej Ivana Meštrovića, u pravoslavni manastir sv. Arhandela na Krki, potom iz Sutivana na Braču – gdje je ljetovao s obitelji i gdje sam ga posjetio sa svojom obitelji – u Bol, iz Blata na Korčuli u Prižbu, iz Beograda u Petrovaradin i Novi Sad ili u Smederevo, Grocku ili negdje drugdje. Smederevo i Petrovaradin relativno smo detaljno obilazili, kao i Malu hidroelektranu „Roški slap“ te hidroelektranu „Manojlovac“ na Krki. Svojevremeno smo obilazili grad Zadar i njegovu okolicu, komentirajući *Zlato i srebro Zadra* autora Miroslava Krleže. Sredinom 70-ih godina išli smo u Islam Grčki i posebno u Kulu Stojana Jankovića. Onamo smo odlazili i kasnije, posebno Roksandić radi obnove toga kompleksa i u sklopu *Desničinih susreta*.¹⁶

Kad već spominjemo izlete i šetnje, sjećam se jedne šetnje po tada novoizgrađenom Zemunskom keju. Dočekao me je zajedno s književnikom Duškom Roksandićem. Budući da je uvijek volio šetnju, nije vodio računa o tome da sam ja, prije dolaska u Beograd, odnosno u Zemun proveo na putu 12 sati na nogama. Razgovor je – utroje – bio vrlo ugodan i ja sam hodao dok sam god mogao. U jednom trenutku rekao sam: „Pa hoćemo li više negdje sjesti?“ Naravno, nakon toga „negdje“ smo sjeli.

U živom mi je sjećanju naš odlazak iz Splita (za vrijeme godišnjih odmora) na Korčulu u drugoj polovini 70-ih godina. Putovali smo golfom – koji je vozio Roksandić – do Stona. Od Stona do Orebića, po ljetnoj žezi i podnevnom suncu, obilazili smo, na njegov prijedlog, crkvice i kapelice iz raznih stoljeća. Kada smo trajektom doplovili u Korčulu, produžili smo u Blato posjetiti zajedničkog prijatelja, Franu Cetinića-Petrisa, koji je tada radio u Institutu za međunarodnu politiku u Beogradu i trenutno se nalazio na odmoru u roditeljskoj kući.¹⁷ Sjeli smo u njihovu konobu, gdje smo se – nakon pentranja po pe-lješkim brdima, gdje je, za razliku od mene, prof. Roksandić pokazao svoje planinarske sposobnosti – osjećali vrlo ugodno i vrlo živahno razgovarali. Sutradan nas je otac Frane Cetinića odveo u Prižbu i pokazao tri građevinske parcele pogodne za gradnju vikendica. Jedna je za njegova sina Franu, a po jedna za prof. Roksandića i mene. I sve to kao njegov dar, dakle potpuno besplatno, s time da odmah idemo na Općinski sud u Korčuli, kako bi nam on, kao vlasnik zemljišta, prepisao te čestice. Iako nas je čovjek usrdno molio da taj darak primimo, a mi tada nismo bili dužnosnici koji ne smiju primiti poklon vredniji od 500 kuna, ipak to nismo mogli prihvatiti. Čovjeku smo lijepo zahvalili i njemu je – vidjelo se to na izrazu lica i očiju – bilo više nego žao što nismo udovoljili njegovoj želji.

¹⁶ Za informaciju v. Roksandić, „Kula Jankovića. Inicijativa obnove i oživljavanja Kule Stojana Jankovića i sela Islam Grčki“, *Prosvjeta*, 10 (35)/55 (665), 2003, 29-31.

¹⁷ Kasnije je Frano Cetinić-Petris bio zaposlen na Internacionalnom radiju Francuske u Parizu, gdje je, nažalost, rano i umro.

5. 2. Muzeji, galerije, izložbe i sl.

Svojevremeno smo obišli mauzolej Ivana Meštrovića u Otavicama kod Drniša. Zajednički smo obilazili više izložbi u različitim godinama, osobito u prvoj polovini 70-ih, a i nešto kasnije, npr. u Muzeju savremene umetnosti na ušću u Beogradu. Usput bismo navratili i u obližnji restoran. Posjetili smo i izložbu „Pisana riječ na tlu Hrvatske“ u Klovićevim dvorima u Zagrebu. Pohodili smo i Gliptoteku HAZU u Zagrebu. Sreli bismo se i na nekim predavanjima na *Kolarcu* u Beogradu. Sjećam se da smo prisustvovali predavanju povjesničara Andreja Mitrovića nakon povratka iz Njemačke koje je bilo o metodologiji u historiografiji. Također bismo ponekad posjetili tribine u beogradskom Domu omladine. Roksandić, nakon što je 1988. doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je 1990. izabran za docenta na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te kasnije kao profesor, također je inicirao ili, pak, sâm organizirao više različitih izložbi vezanih, u pravilu, uz povijesne teme i njegove projekte. Jednu sam od takvih izložbi i sâm posjetio. Riječ je o izložbi „Vladan Desnica i Split“ koja se odvijala u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu.

Dobro pamtim naš zajednički odlazak na Klis prigodom otkrivanja spomenika Slobodi na Tvrdavi. Puhala je velika bura, na trenutke olujna i orkanska, a mi smo to stoički podnijeli slušajući autora spomenika, Bogdana Bogdanovića, i glavnoga govornika dr. sc. Stipu Šuvara. Nažalost, još razornija bura 90-ih godina otpuhala je taj lijepi, moderni i vrijedni spomenik u Klisu, kao i tri tisuće drugih u Hrvatskoj, neovisno o njihovoj simbolici i estetici.

6. Mirovina: prvi zajednički znanstveni rad nakon pola stoljeća

Iz dosadašnjeg teksta vidljivo je da se Roksandić i ja poznajemo, evo, pola stoljeća. U tom razdoblju surađivali smo na različite načine: u omladinskoj dobi na izradi dokumenata Saveza socijalističke omladine, kasnije, radeći na fakultetima, i jedan i drugi izmjenjivali smo iskustva iz rada u nastavi, organizirali zajednički znanstvene skupove ili se, pak, odazivali jedan drugome na pozive za skupove. Također smo surađivali u časopisima i zbornicima koje smo on ili ja uređivali pa bismo jedan drugomu slali različite radove. Isto smo tako jedan drugoga, u ime uredništava časopisa ili zbornika, molili za recenzije. Sve smo to nastojali raditi krajnje profesionalno te u skladu sa standardima i najboljim uzusima u znanstveno-istraživačkom radu. Nikad nismo miješali naše prijateljske odnose i poznanstva s odgovornošću i kritičnošću u znanstveno-nastavnom radu. Štoviše, kontinuirano smo se zalagali za razvoj kritičkog mišljenja i u nas i u naših studenata.

Međutim, za cijelo vrijeme naših radnih karijera nikada nismo objavili rad u suautorstvu. Umirovljen sam 1. listopada 2016. godine (nakon 47 godina, 5 mjeseci i 12 dana radnog staža), a Roksandić je umirovljen 1. listopada 2018. godine, dvije godine poslije. Pretpostavljam da ima još dulji radni staž od mene. Krajem 2017. i početkom 2018. nagovorio me je da napišemo zajednički rad o Sibi Miličiću i Hvarskoj konferenciji kulturnih radnika Dalmacije 1943. godine, održanoj u gradu Hvaru. Prihvatio sam prijedlog, otišao u Državni arhiv u Splitu, pronašao originalan *Proglas* Konferencije kulturnih radnika, a zatim pošao u Sveučilišnu knjižnicu u Splitu, gdje sam skenirao *Slobodnu Dalmaciju* iz prvih dana 1944. Drago Roksandić je sa svoje strane također proveo opsežno istraživanje u Državnom arhivu u Zagrebu i NSK-u te smo na kraju napisali zajednički rad „Sibe Miličić na

Konferenciji kulturnih radnika Dalmacije (Hvar, 18. i 19. prosinca 1943.)“.

Bit će objavljen u zborniku s međunarodnog naučnog skupa *Josip Sibe Miličić: vreme, prostor, sudbine*, u izdanju Instituta za književnost i umetnost u Beogradu. To znači da smo zajednički rad prvi put napisali nakon 50 godina suradnje, poznanstva i prijateljstva.

Možda da završim riječima kolege i prijatelja prof. dr. sc. Drage Roksandića:¹⁸ „Na kraju, moram reći da na početku i kraju mojih splitskih i akademskih iskustava već dugi niz godina stoji moj kolega i prijatelj prof. dr. sc. Šime Pilić, čovjek koji je kao i za toliko puno drugog u životu iskazivao trajan interes za moj profesionalni rad.“ Sociolog bi dodao da se odnosi prijateljstva odvijaju „unutar društvenog konteksta, te su zavisni i od kulture u kojoj se stvaraju (...)“.¹⁹ Međutim, dodajmo poznatu tvrdnju: okolnosti isto toliko čine ljude, koliko i ljudi okolnosti.

Pažljiviji čitatelj ovoga teksta uočiti će da je Roksandić sklon pohvaliti moj rad ili mi, pak, zahvaliti na nekoj usluzi uobičajenoj među kolegama koji se bave znanstvenom prozom. S druge strane, kada bi pročitao moje radove, ne bi pronašao puno takvih pohvala i zahvala, ali bi svakako uočio da nerijetko u svojim radovima citiram njegove radove te ih, dakako, navodim u literaturi. I to ne samo *Uvod u komparativnu historiju*, knjigu koja se koristi i u nastavi „Historijske sociologije“, nego i cijeli niz drugih njegovih radova.

Stoga sam naprosto dužan ovom prilikom ponoviti ono što sam napisao Roksandiću u čestitci za njegov 70. rođendan. A napisao sam, uz ostalo, kako se nadam da će i dalje obogaćivati našu historiografiju svojim znanstvenim priložima. Također sam uvjeren da će i dalje nastojati ostati na crti – kako bi on to rekao – hrvatsko-srpskog/srpsko-hrvatskog interkulturalizma. Uostalom, to je, kako je i sâm izjavljivao, njegov izbor još od 60-ih godina. To svoje uvjerenje samo je učvrstio radeći i u Beogradu (dva desetljeća) i u Zagrebu (najmanje tri desetljeća) te pišući kritičke tekstove i u *NIN*-u i u *Danasu*.

O mnogim pitanjima o kojima smo tijekom proteklih pola stoljeća razgovarali, raspravljali i debatirali na kraju bismo se usuglašavali. Kažem na kraju zato što smo znali o jednom pitanju diskutirati, ponekad, i po pet-šest sati, odnosno po cijelu noć, dok nas ne bi san počeo svladavati. Ovo naročito vrijedi za prva desetljeća našega druženja. Na koncu bi Roksandić znao reći: „Znao sam da ćemo se nas dvojica na kraju usuglasiti.“ No, to, pak, ne znači da smo baš o svakom pitanju imali ili imamo apsolutno u svemu jednako mišljenje ili stav. Ako ništa drugo, bilo bi nam tada naprosto dosadno i tko bi onda izdržao 50 godina suradnje. A Roksandić i ja surađujemo od studentskih pa, evo, do umirovljeničkih dana. Tijekom tog vremena promijenio se državni okvir, politički i ekonomski sustav, izmijenio se bitno i sustav vrijednosti itd., a mi smo – kao što bi rekao Krleža – još tu i tu ostajemo.

Dijeli nas nešto manje od dva tjedna starosti jer sam od njega toliko mlađi. Neovisno o tim dvama nepunim tjednima po rođenju, obojica cijeloga radnoga vijeka (a čini se i životnoga) naginjemo interdisciplinarnom, multidisciplinarnom te transdisciplinarnom pristupu znanstvenom istraživanju problema.

Naposljedku, da i to dodam, Drago Roksandić krenuo je iz rodne Petrinje, da bi svoje školske dane proveo u Sisku, Čapljini, Mostaru i Zagrebu, a potom one studentske i radne u Zagrebu, pa u Beogradu te opet u Zagrebu. Nemiran istraživački duh kakav već jest, otišao se na kraće ili dulje boravke u Beč i Peštu, Pariz i Sveučilište Yale (SAD) te drugdje

¹⁸ Roksandić, „Baština u otvorenoj povijesnoj perspektivi“, 138.

¹⁹ Pilić, „Tko su prijatelji nastavnika“, 6.

po svijetu. Tako, da se poslužim i terminima koje rado upotrebljava, može ponešto drukčije promatrati naše ljude i krajeve, globalizacijske i tranzicijske procese te neke retrogradne ideje. Svojim je perom i računalom ostavio golemu hrpu knjiga, rasprava, studija, eseja i polemika. Želim mu da se još dugo, dugo ne zaustavi raditi, s nadom da ćemo i za neku buduću obljetnicu imati puno novog reći jedan o drugome.

Sl. 1. Split, 14. listopada 2010.

Prof. dr. sc. Drago Roksandić predstavlja Godišnjak Titius (sv. 2, 2009.) u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu. Lijevo sjedi prof. dr. sc. Šime Pilić, voditelj projekta „Titius: Porječje Krke – baština i sociokulturni razvoj“ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu) i glavni urednik Godišnjaka Titius.

Sl. 2. Kistanje (Bukovica), 6. studenoga 2010.

Prof. dr. sc. Šime Pilić i prof. dr. sc. Drago Roksandić u Đevrskama (Bukovica), 6. studenoga 2010. godine na znanstvenom skupu „Regionalne i subregionalne studije i etnologija: Dalmacija, Pokrčje i Bukovica u zapisima Vladimira Ardalića“ (Kistanje, 6. studenoga 2010.)

DRAGO ROKSANDIĆ: BEOGRADSKI DANI I DRUŽENJA

Dragu Roksandića sam upoznala sredinom 1970-ih godina na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Okruglom stolu koji je organizovao pokojni profesor Andrej Mitrović. Bilo je to negde tokom školske 1975./1976. godine kada je taj serkl, koji će posle postati čuven, počeo sa okupljanjem. Stara profesorova zamisao da njegovi studenti, postdiplomci i doktoranti sede zajedno za tzv. okruglim stolom sa profesorima, ravnopravno razgovaraju, diskutuju, plasiraju ideje i sl. se ostvarila. Od nas studenata iz moje generacije, na Okrugli sto su dolazili Dragan Opsenica, posle ugledni arhivista Arhiva Srpske akademije nauka, zatim Nikola Marković koji je napravio finu karijeru u Univerzitetskoj biblioteci „Svetozar Marković“ kao jedan od uglednih rukovodioca, pa Milan Ristović, potonji saradnik Instituta za savremenu istoriju i od 1990. docent i profesor na Katedri za opštu istoriju novog veka na Filozofskom fakultetu u Beogradu, upravo kod profesora Andreja Mitrovića. Svi su ostvarili najviše akademske karijere. Tokom oko trideset godina trajanja tog okruglog stola, tu sam upoznala, mogu slobodno da kažem, istoričarsku elitu Beograda, Srbije, nekadašnje Jugoslavije, Evrope (posebno Nemačke gde je profesor Mitrović bio izuzetno cenjen) i sveta. Bilo je mnogo izuzetnih gostovanja, ali meni je u posebnom sećanju ostalo gostovanje profesora Renea Lovrenčića i gospodina Ivana Vaneta Ivanovića iz Londona. Bili su to fantastični intelektualni doživljaji. Drago Roksandić je na svoj način, sa onim karakterističnim diskursom, više polemičkim nego kritičkim, bio vrlo primetan.

Kada smo ga upoznali on je već bio diplomirao studije istorije na našem fakultetu koje je upisao školske 1971./1972. Tokom druženja shvatili smo da je on došao u Beograd kao omladinski funkcioner u Savezu komunista Jugoslavije, nešto kao republički kadar na saveznu funkciju, da li nešto ranije ili te godine. On je odmah posle studija bio viđen za asistenta kod profesora Vasilija Krestića kod koga je bio upisao i postdiplomske studije. Njegov dolazak se bio odužio i praktično je trajao skoro tri godine. No profesor Krestić je bio uporan u želji da mu baš on bude asistent i uspeo je u tome i pored izvesnih otpora na samom Odeljenju za istoriju. Drago je za to vreme radio kao jedan od urednika u časopisu *Marksizam u svetu*, čija se redakcija nalazila u zgradi na tadašnjem Trgu Marksa i Engelsa (1992. preimenovan u Trg Nikole Pašića kojom prilikom je baš profesor Krestić držao svečani govor). Tu je radio sa mojim rođakom Aljošom Mimica, koji je takođe uskoro (1979.) prešao na Odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, gde je postao asistent kod profesora Veljka Koraća.¹

Kada je postao asistent kod profesora Krestića, on je bio veoma posvećen, veoma angažovan i požrtvovan, sa autentičnim smislom za profesorski rad. Oko njega su počeli da se okupljaju studenti i postdiplomci, mnogo više nego pre na tom predmetu iz Nacionalne istorije u novom veku (i to svih jugoslovenskih nacionalnih istorija). Profesor Krestić nekako

---

¹ Sreten Vujović, „Protiv straha i mržnje (In memoriam Aljoša Mimica 1948-1911)“, *Vreme* (Beograd), br. 1062, 12. 5. 2011.

nije pokazivao mnogo volje i smisla za rad sa studentima, premda je uvek hteo da pomogne i podrži ljude kada su imali neki problem. Tu sam negde u to vreme kao postdiplomac upoznala i Branku Prpa-Jovanović, koja je nešto docnije takođe postala postdiplomac kod profesora Krestića, kod koga je radila i diplomski rad. Od studenata tu je bilo nekoliko sjajnih ljudi sa kojima sam posle tokom cele karijere bila u divnim kolegijalnim i prijateljskim odnosima. Bili su tu Bojana Katić, koja je bila poreklom iz zapadne Slavonije, Milan Koljanin koji je bio poreklom sa Banije, oboje vrlo fini istoričari sa zavidnom naučnom karijerom, zatim dragi Dušan Bataković koga više nema, koji je izgradio jednu finu i otmenu naučnu i diplomatsku karijeru i bio višegodišnji direktor Balkanološkog instituta SANU-a.² U tom krugu je bio i Dušan Korać, sin i bratanac Vojislava i Veljka Koraća, profesora sa Odeljenja za istoriju umetnosti i Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, budući vizantolog koji je prešao da živi u Sjedinjene Američke Države. Bilo je tu puno sedenja na Fakultetu, po okolnim kafeima i restoranima, kućnih sedeljki, fantastičnih izleta koje pamtim najviše, i naravno puno priče o istoriji. Drago je magistrirao na filozofskom fakultetu u Beogradu 1980., u sjajnim okolnostima hvalospeva profesora Slavka Gavrilovića iz Novog Sada, i to je bio povod sjajnom druženju svih nas, kome se pridružila i moja velika prijateljica iz mladosti, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Olga Popović Obradović, koje takođe više nema među nama.

Hvale vredan poduhvat, u kome sam imala zadovoljstvo da učestvujem sa kolegom Dragom Roksanđićem, bio je naučni skup *Glina 1284 – 1944 – 1984* koji se održao 6. – 8. oktobra 1984. godine, mada je zbornik studija na preko šesto strana velikog formata izašao tek 1988. pod naslovom *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*. U tom izvanrednom zborniku, velikom spomeniku o kraju iz koga je potekla porodica Drage Roksanđića, tekstove su objavili i moje kolege i prijatelji Mile Bjelajac i Milan Koljanin, obojica poreklom iz tog kraja. Danas, kada u Glini i glinskom kraju nema više srpske zajednice, značaj ovog zbornika je enormno svedočanstvo njihovog opstojanja na tom prostoru kroz stoleća.

Sa nespokojem pamtim skup u Neumu u februaru 1985. godine, na kome su učestvovali mnogi istoričari iz glavnih obrazovnih i istraživačkih centara nekadašnje jugoslovenske države. Sećam se sa nostalgijom razgovora sa profesorkom Mirjanom Gross u holu hotela u kom smo bili smešteni. Tokom skupa je došlo do sukoba između Drage i profesora Vasilija Krestića, premda moram da priznam da to meni tada nije izgledalo kao nešto veliko, što bi moglo da izazove razdor između profesora i asistenta. Drago je nekom čudnom aberacijom historiografskog doprinosa profesora Krestića ovoga uvredio, bar je to tako izgledalo. Ja lično sam prisustvovala i provokativnijim iskazima Drage Roksanđića. Međutim, posle je to označeno kao početak njihovog sukoba, koji se završio prvo povlačenjem Dragingog doktorata sa Filozofskog fakulteta u Beogradu 1986. pa nekoliko godina kasnije odbranom istoga na Zagrebačkom sveučilištu. To je bila situacija u kojoj se sukob sa profesorom Krestićem već značajno uvećao. Docnije je profesor Krestić uvek, i javno i privatno, o tome govorio kao o ličnom sukobu, nepoštovanju i sl. On je nekako tokom prekidanja radnog odnosa na FF u Beogradu zasnivao radni odnos na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Bar je meni to tako izgledalo.

² Gordana Krivokapić Jović, „In memoriam. Profesor dr Dušan Bataković, istoričar i diplomata (1956-2016)“, *Tokovi istorije*, 3, 2017, 173-179.

Naše druženje se tu negde prekinulo, a onda su došle nesrećne ratne godine i Dragu nisam videla nekih desetak godine, do negde posle 2000. No to je već bilo neko sasvim drugo vreme, druge okolnosti, sve je bilo drugačije. Isto je ostalo samo bavljenje naukom kojoj smo bili uvek posvećeni, i povodom toga smo u više navrata sjajno saradivali.

Mira Kolar-Dimitrijević
Zagreb

MOJA PRISJEĆANJA NA PROFESORA DRAGU ROKSANDIĆA OD 1983. DO 2003. GODINE

1.

Danas je povjesničar dr. Drago Roksandić nezaobilazna ličnost suvremene hrvatske historiografije, bilo da se želi proučavati Vojna krajina ili povijest Srba u Hrvatskoj ili, pak, odnosi na hrvatskim granicama naseljenima ljudima raznih etniciteta, konfesija i religija. No, najprepoznatljiviji je po svojim raznovrsnim doprinosima povezivanju hrvatske historiografije s europskom. Iako u tome nije bio jedini u ovom razdoblju, sigurno je bio jedan od onih koji su tome najviše pridonijeli.

Studirajući filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te kasnije povijest na Filozofskom fakultetu u Beogradu, nastavljajući svoje studije u Francuskoj, a zarana istražujući i surađujući s povjesničarima u Austriji, Roksandić je već kao mladi vanjski suradnik Zavoda za hrvatsku povijest od 1980. godine i asistent na beogradskom Filozofskom fakultetu na tih i nenametljiv način, ali vrlo agilno pridonosio promjenama u hrvatskoj historiografiji. Bilo je uočljivo da su ga s vremenom s povjerenjem prihvaćali profesori dr. Josip Adamček, dr. Igor Karaman, dr. Mirjana Gross, dr. Nikša Stančić, dr. Petar Korunić, dr. Rene Lovrenčić, dr. Ljubo Boban, dr. Marijan Matićka, pa i ostali, kao i neke moje kolegice i kolege u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, posebno dr. Zorica Stipetić. Svima u hrvatskoj historiografiji, koji su ga tada upoznali i s njim manje ili više surađivali, bilo je jasno da je on čovjek promjena u historiografiji, novih pristupa, zagovornik suradnje među stručnjacima i napose čovjek velikih radnih sposobnosti, kako istraživačkih tako i organizacijskih. Znao je slušati, učiti i s lakoćom procjenjivati koliko tko i u čemu može pridonijeti nečemu što je on u određenoj situaciji smatrao važnim učiniti, istražiti, raspraviti itd. Umio je i motivirati ljude, nerijetko starije i mnogo iskusnije, da surađuju s njim. Pritom je i sâm mnogo radio i postizao vrlo uočljive rezultate.

Bilo je poznato da se ranije bavio omladinskom politikom na zagrebačkoj, hrvatskoj i jugoslavenskoj razini, ali i da se kasnije posvetio znanstvenom radu, ne prekidajući veze s nekim političarima koje su mu kao povjesničaru olakšavale javno djelovanje u medijima, a naročito u tada vrlo utjecajnim tjednicima *NIN*-u u Beogradu i *Danasu* u Zagrebu.¹ Stoga nije bilo iznenađujuće što je od 1985. godine počeo vrlo poduzetno voditi projekt o povijesti političke misli u Hrvatskoj u partijskom Centru za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“, koji je bila utemeljila dr. Zorica Stipetić prema nalogu partijskog vrha u Hrvatskoj, što je postao član Uredništva *Naših tema* i, s Blagotom Draškovićem, urednik Biблиотеke

---

¹ V. Drago Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011.

„Povijesna istraživanja“, koju je on inicirao u Školskoj knjizi i Stvarnosti. Urednički odbor je inače vodio profesor Adamček. Ja sam također bila vrlo aktivna članica tog Odbora pa sam mogla uočiti profesionalnu širinu Drage Roksandića i koliko je vrijedan u poslu.

Nakon što je doktorirao u Zagrebu 1988. godine obimnom i vrlo sadržajnom disertacijom *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, nastavio je istraživati, pisati, kontaktirati s domaćim, europskim i američkim povjesničarima, šireći svoje interese za razne teme hrvatske, južnoslavenske i europske povijesti od 16. do 20. stoljeća. Meni je ta njegova profesionalna nesputanost bila vrlo uočljiva osobina jer su mnogi povjesničari u Hrvatskoj, a osobito u Institutu za povijest radničkog pokreta Hrvatske, gdje sam radila, bili ograničeni na uske teme i problemska područja, a malo je tko imao partnere za stručne rasprave izvan svoje ustanove. Mnogi su se s takvim stanjem bili pomirili jer su bili uvjereni da je ono posljedica odnosa političkih vlasti prema povijesti općenito, a posebno prema hrvatskoj povijesti i njezinim najtežim razdobljima, napose razdoblju Nezavisne Države Hrvatske. Službeni pristup povijesnim istraživanjima favorizirao je marksizam, iako nitko ništa jasnije nije znao reći što to u historiografiji znači pa se marksistički pristup obično svodio na ideološki instrument, ali ponekad i na političku sankciju s višestruko neugodnim posljedicama.

Inovacije u historiografiji u to doba najviše je zastupala u svojim predavanjima profesorica dr. Mirjana Gross, govoreći najčešće o francuskim *Analima*. S vremenom su bili dostupniji i prijevodi na hrvatski jezik.

Na Odsjek za povijest Drago Roksandić došao je 1990. godine, dakle nakon višestranačkih izbora i prijenosa vlasti sa SKH–SDP na HDZ. Izabran je za docenta u svojoj četrdeset i drugoj godini, kao čovjek s nesravnjivo većim radnim iskustvom i rezultatima nego što je to njegov akademski status pokazivao. Svojim radnim, studentskim i istraživačkim iskustvom, stečenim u Zagrebu, Beogradu, Beču, Parizu, pa i drugdje izvan granica Jugoslavije, već je bio profesionalno potpuno oformljen čovjek. Najvažnije je bilo to što je do tada već punih deset godina djelovao u hrvatskoj historiografiji na tako prepoznatljiv način i znalo se da će se njegovim dolaskom na Odsjek za povijest i u nastavi, istraživanjima te historiografskim raspravama štošta početi mijenjati na inovativan i šire poticajan način. Kako je sa svojim iznimnim radnim elanom uvijek bio spreman za raspravu, a kada je god smatrao da je to potrebno, i za javne nastupe, s njime su s povjerenjem još više surađivali uistinu brojni, od studenata do najiskusnijih povjesničara.

Tome je posebno pridonosilo to što je Roksandić upravo nakon što je počeo raditi na Odsjeku za povijest intenzivirao svoju međunarodnu djelatnost, koja je godinama najviše bila vezana za bečki prestižni međunarodni Institut für die Wissenschaften vom Menschen (1991. – 1997.), te na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti (1995. – 2002.). Iako je tih godina surađivao i na drugim stranama, posebno u Francuskoj, Njemačkoj i Italiji, već su mu te dvije ustanove omogućavale suradnju, stalne nove spoznaje i istraživačka iskustva kakva je u Hrvatskoj u to doba malo tko među povjesničarima imao. Kako je bio sposoban kontaktirati na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku, mnoga je vrata očito i sâm otvarao.

Najvažnije je to što ga brojne obveze izvan Zagreba i Hrvatske nisu udaljavale od najprećih obveza na radnome mjestu u Zagrebu. Naprotiv, tu je tada najviše i radio i na različite načine unosio novine u granicama svojih radnih dužnosti na Odsjeku za povijest i na Filozofskom fakultetu te, što treba posebno istaknuti, otvarao vrata mladima (ponekad

i starijima) izvan Hrvatske, kada bi god mislio da to netko svojim radom i nadarenošću zaslužuje, kao i, razumljivo, kada bi bio u prilici pomoći na odgovarajući način.

Nakon 1990. godine, u vremenu otvaranja prešućivanih pitanja u hrvatskoj historiografiji, bio je jedan od onih koji su prednjačili u otvaranju mnogobrojnih, na različite načine spornih ili – u njegovu slučaju češće – neistraženih problema hrvatske povijesti od 16. do 20. stoljeća. Pritom je uvijek inzistirao na važnosti profesionalnog pristupa, jasno postavljenih problema i definiranih konteksta. U vremenu Domovinskog rata, pa i u godinama koje su mu slijedile, nije bježao od najosjetljivijih pitanja hrvatsko-srpskih odnosa u bilo kojem periodu čitavoga ranog novog vijeka, moderne i suvremene povijesti, bilo u nastavi, bilo u istraživanjima i javnim raspravama, čime je izazivao poseban interes i među studentima i među kolegama. Pamteći kakvo je bilo stanje u hrvatskoj historiografiji do sredine 1980-ih godina te što se sve i kako nakon toga mijenjalo do mog prestanka radnog odnosa na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2003. godine – posebno u kadrovskoj obnovi i jačanju hrvatske historiografije – osjećam potrebu evocirati iskustvo svoje suradnje s kolegom Dragom Roksandićem upravo u tom razdoblju.

2.

Kolegu Roksandića upoznala sam i počela s njim surađivati 1983. godine, kada sam još radila u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, gdje sam inače bila zaposlena od 1965. do 1988. godine. Od konca 1981. do početka 1988. godine bila sam rukovoditeljica institutskog OOUR-a za znanstvena istraživanja, a Roksandić, po ocu podrijetlom Glinjanin, nešto ranije bio je predložio Skupštini općine Glina da se povodom 700. obljetnice prvoga izvornog spomena mjesta Glina održi znanstveni skup posvećen istraživanju i vrednovanju povijesne i kulturne baštine Gline i glinskog kraja. Bio je to velik problem za glinske vlasti jer ništa slično nikada ranije nije bilo učinjeno. Gotovo sav javni interes za prošlost bio je u Glini i drugim „ustaničkim krajevima“ ograničen na razdoblje Drugoga svjetskog rata, tj. na Narodnooslobodilački pokret, koji je rijetko gdje u Hrvatskoj bio toliko jak kao u glinskom kraju, te na komemoriranje boračkih i civilnih žrtava NOR-a – jednih i drugih u tisućama. Kako su se u Glini i susjednom Topuskom već od početka pa sve do kasne jeseni 1944. godine, s kraćim prekidima, nalazile najviše ustanove hrvatske partizanske vlasti, civilne i vojne, 1970-ih i 1980-ih godina bilo je sve više, uglavnom prigodnog, interesa za Glinu kao hrvatsku partizansku „prijestolnicu“.

Stoga je kolega Roksandić bio predložio da se znanstveni skup naslovi *Glina 1284 – 1944 – 1984*. Očito je pretpostavljao da će se tako osigurati mnogo veća podrška njegovoj inicijativi izvan lokalnog ambijenta. Budući da je već bio stalni vanjski suradnik Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, da je dobro poznao arhiviste i muzealce, da je komunicirao s impresivnim brojem ljudi na raznim drugim stranama, Institut i Zavod prihvatili su službeni poziv Skupštine općine Glina da zajednički organiziraju spomenuti znanstveni skup. Obje ustanove potaknule su svoje članove te suradnike iz drugih ustanova da prijave priopćenja pa se u Glini od 6. do 8. listopada 1944. godine bilo okupilo osamdesetak sudionica i sudionika, koji su izlagali i raspravljali o glinskoj povijesnoj i kulturnoj baštini od prapovijesti do suvremenog doba.

Mr. Drago Roksandić bio je predsjednik Odbora za pripremu simpozija *Glina 1284 – 1944 – 1984.*, a članovi su bili prof. dr. Josip Adamček, Julijana Čačić, Georgije Gregurić,

Sl. 1. Večernji list o Glinskom zborniku 1988. godine

Miloš Mraković, dr. Mirko Valentić i Ivica Žarinac (tajnik).² Još je veći posao uslijedio nakon skupa jer je Skupština općine Glina u suradnji s Institutom i Zavodom odlučila objaviti impozantan zbornik radova. Nas dvoje imenovani smo urednicima. Kako su svi radovi pojedinačno bili recenzirani i nerijetko doradivani, rad na Zborniku trajao je četiri godine, da bi 1988. godine bio okončan izdanjem enciklopedijskog formata, s osamdesetak članaka i mnoštvom raznovrsnih priloga.³

Činilo se da su se Glinjani tek tada, pored ostalog, suočili s činjenicom da je Josip Runjanin u Glini uglazbio *Lijepu našu*, da je barun Josip Jelačić bio zapovjednik Prve banske pukovnije u Glini kada je postao hrvatskim banom itd. Ratno je razdoblje 1941. – 1945. godine postalo mnogo nijansiranije, a svi smo pomalo bili zatečeni mnoštvom novih uvida u sve što se zbivalo u Glini 1944. godini, a što je bilo toliko važno za budućnost Hrvatske u jugoslavenskoj federaciji. Detaljno su se prezentirale i društvene, demografske, gospodarske i kulturne promjene nakon 1945. godine.

Bila sam sretna jer je u Zborniku bio tiskan i moj rad „Veterinarski laboratorij u Buzeti – centar civilnog veterinarstva na oslobođenom području Hrvatske od ljeta 1944. do oslobođenja“. Među prilozima koji su me posebno obradovali bio je autobiografski zapis čuvenoga zagrebačkog i beogradskog karikaturista, Glinjanina Pjera Križanića, ali i članak o kiparu Simeonu Roksandiću, zagrebačkom i minhenskom đaku – jedinom čija se skulp-

² Ivica Žarinac posebno mi je ostao u lijepu sjećanju kao drag čovjek. Radio je u Općini i bio zadužen za mnoštvo praktičnih poslova u vezi sa skupom i Zbornikom, uključujući sve isplate. Dr. Roksandić obradovao me je kada mi je rekao da je preživio Domovinski rat.

³ Drago Roksandić – Mira Kolar-Dimitrijević (ur.), *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988.

Sl. 2. Pjer Križanić

tura, „Ribar sa zmijom“, nalazi javno postavljena i na zagrebačkom Gornjem gradu i na beogradskom Kalemegdanu.

Drago Roksandić i ja smo zajednički, svatko pored niza drugih svojih poslova, napravili imensko i mjesno kazalo Zbornika. Nijedna druga općina između Siska i Karlovca, uključujući u tom trenutku i sâm Sisak, nije realizirala ništa slično. Zbornik je bio tiskan u 3.000 primjeraka! Moram dodati da mi je bilo veliko zadovoljstvo prvi se put posvetiti području Banovine jer sam o njemu do tada vrlo malo znala, za razliku od Slavonije, Dalmacije i Bosne, gdje sam se već kao studentica arheologije susretala s mnogim znamenitim lokalitetima. Suradujući u ovom poslu, mislim da smo se kolega Roksandić i ja dobro upoznali i postupno stvorili međusobno povjerenje, koje nikada kasnije više nije bilo narušeno.

Slično nastojanje kolege Roksandića da utječe na sadržaj Zbornika *Dvor na Uni. Od prijelavenskog doba do naših dana. Zbornik naučnih i publicističkih radova. Knjiga 1* (Dvor na Uni 1991.) nije uspjelo. On se povukao iz uredničkog kolegija zbog meni nepoznatih neslaganja s prof. Milom Jokom. Ja to nisam učinila jer me je jako zanimala povijest Pribičevićeva rodnog kraja, kao i rudarstvo na ovom području između Trgovske i Zrinske gore pa sam detaljno proučila dvosveščanu knjigu Emilija Laszowskog o rudarstvu u Hrvatskoj, objavljenu 1942. i 1944. godine. Osim toga, zanimalo su me djelatnosti Srpskog privrednog

društva „Privrednik“ i „Hrvatskog Radiše“ u dvorskom kraju, što me je kasnije potaknulo da napišem povijest „Hrvatskog Radiše“.⁴

Bila sam na promociji Zbornika *Dvor na Uni* u Beogradu 1991. i, iako sam kao suurednica sudjelovala u predstavljanju, nisam bila baš toplo prihvaćena, no u to vrijeme nisam ni pomišljala da bi moglo doći do rata. Vjerovala sam da se svi sporovi mogu riješiti za stolom, a konačno se drugačije, s ratom ili bez njega, i ne mogu riješiti. Je li kolega Roksandić predosjećao te događaje, ne znam. No, ja se nisam osjećala ugroženom. Naslovnicu i likovne priloge u zborniku *Dvor na Uni* napravio je poznati slikar i grafičar Alfred Pal, čiji je sin Petar išao u isti razred s mojom kćeri Elizabetom, a znala sam i za Alfredova stradanja na Golom otoku.

Kada je riječ o znanstvenim skupovima u vezi s poviješću Banovine i Korduna, bila sam se odazvala još jednom pozivu tada već docenta Drage Roksandića. Bio je to skup o Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom, jednome od onih Srba iz Hrvatske koji je bio i jedan od vrlo agilnih aktera hrvatske politike i kulture u 19. stoljeću. Raznovrsnost njegovih djelatnosti iziskivala je stručnjake-specijaliste na raznim područjima. U tome se bilo i uspjelo pa je skup bio vrlo zanimljiv, iako se u to doba, 22. i 23. veljače 1991. godine, u Topuskom i Ostrožinu itekako osjećalo napetosti u kojima su svi živjeli.

Mene je Ostrožinski impresionirao kao visoki upravni činovnik zrelošću svojih promišljanja, ali i svojom praktičnošću kada je riječ o cestovnom i željezničkom prometu, iskorištavanju ljekovitih termalnih vrela, rudnog blaga itd. Uspješno je sanirao Bednju na način koji je unaprijedio poljoprivrednu proizvodnju u tome gusto naseljenom dijelu Varaždinske županije, pa i ludbreškog kraja, koji sam inače doživljavala kao dio svoga šireg zavičaja.⁵ Tom je prilikom kolega Roksandić posebno govorio o Utješenovićevim pogledima na kućne zadruge južnih Slavena i njegovim shvaćanjima o tome kako riješiti vojnokrajiško pitanje.⁶

Istih tih godina kolega Roksandić dokazao je da je osposobljen i da se inovativno umije baviti najsofisticiranim problemima hrvatske povijesti kao regionalne, odnosno europske povijesti te da s lakoćom ulazi i u proturječne aspekte hrvatsko-srpskih odnosa. To je najbolje pokazao svojom disertacijom *Vojna Hrvatska*, koju su zagrebački nakladnici Školska knjiga i Stvarnost objavili u dvama svescima već 1988. godine u spomenutoj Biblioteci „Povijesna istraživanja“.⁷ *Vojna Hrvatska* i danas je nezaobilazan doprinos povijesti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za vrijeme francuske vladavine. Ona je i više od toga. To je historiografsko djelo trajne vrijednosti i mislim da je dosad njegovo najbolje djelo. U njemu Roksandić, promatrano iz današnje perspektive, ne izostavlja niti jedan aspekt koji je trebao istražiti, pa ni procese rane hrvatske i srpske nacionalne integracije u vojnokrajiškom društvu. Budući

⁴ Mira Kolar, *Hrvatski Radiša: 1903.-1945. (2003.)*, Zagreb 2004. Tekst za razdoblje od 1993. do 2003. napisao je Josip Boljkovac.

⁵ V. *Naše teme*, 33/10, 1989, 2635-2695.

⁶ Roksandić je napravio izbor Utješenovićevih radova izvorno objavljenih na njemačkom jeziku, *Kućne zadruge i Vojna krajina u Hrvatskoj*, osigurao transkripciju i prijevod u nas nepoznatih ispisa Karla Marxa iz Utješenovićevih *Kućnih zadruga* te napisao sadržajan predgovor. Ovu knjigu objavila je Školska knjiga u spomenutoj Biblioteci „Povijesna istraživanja“ 1988. godine.

⁷ Urediivački odbor činili su: Josip Adamček (predsjednik), Blagota Drašković, Radule Knežević, Mira Kolar-Dimitrijević, Rene Lovrenčić, Drago Roksandić, Vladimir Štokalo i Antun Zibar, a urednici su bili Blagota Drašković i Drago Roksandić.

da su monografije o vojnokrajiškoj povijesti u Hrvatskoj u to doba bile rijetke, njegova je privukla posebnu pozornost, pored ostalog i zato što je istraživao čime je sve i kako Vojna krajina usporavala modernizacijske promjene u hrvatskom društvu.

O toj je monografiji prof. dr. Igor Karaman otvorio i vodio raspravu 21. veljače 1989. u Društvenom domu na Kaptolu 27, u okviru dugoročnog istraživačkog projekta „Politička misao u Hrvatskoj od početaka građanske do suvremene marksističke misli“, u kojoj je sudjelovao čitav niz stručnjaka.⁸ *Vojna Hrvatska* je tada dodatno potaknula i dr. Mirka Valentića i Alexandra Buczynskog da i dalje šire svoja istraživanja Vojne krajine, koja se tako duboko zasjekla ne samo u hrvatsku povijest. Uskoro su se pojavili i drugi, mlađi istraživači, dijelom zaslugom kolege Roksandića kao nastavnika na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu od 1990. godine.

On je u to vrijeme, kasnih 1980-ih, na poticaj *Školskih novina*, inicirao rad na priručniku *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. Iako je i sâm, prema njegovim riječima, od početka studija povijesti 1971. godine proučavao objavljene izvore i literaturu, kako hrvatsku tako i srpsku, predložio je da to bude kolektivno djelo stručnjaka – najvećim dijelom hrvatskih – jer se tada često isticalo da se hrvatski povjesničari nedovoljno bave poviješću Srba u Hrvatskoj kao sastavnim dijelom hrvatske povijesti.⁹ Dakle, ništa slično predloženom priručniku do tada nije bilo objavljeno u hrvatskoj historiografiji, a potrebe su bile doista velike u vrijeme kada su se posvuda u Jugoslaviji, u dubokoj krizi, pogoršavali prije svega nacionalni odnosi. Premda se velika većina pozvanih bila odazvala i pravovremeno napisala svoje dijelove teksta, a među njima sam bila i ja, priručnik nije bilo moguće objaviti a da se ne prikupi sve tekstove. Kako je vrijeme prolazilo, a hrvatsko-srpski odnosi rapidno su se pogoršavali, potreba za prikladnim izdanjem stalno se povećavala pa je dnevnik *Vjesnik* zamolio kolegu Roksandića da on sâm feljtonizira cjelokupnu problematiku priručnika. Treba reći da je *Vjesnik* u to vrijeme imao nakladu koja je obično prelazila 100.000 primjeraka. Roksandić je to učinio, obavijestivši čitatelje čijim se sve tekstovima koristio, ali i naglašavajući da je interpretacija njegova. Bio je jedan od prvih koji je pritom govorio o „interkulturalizmu“.¹⁰

3.

Prisjećajući se Roksandićevih djelatnosti u Zagrebu 1980-ih godina, čini mi se gotovo nevjerovatnim s koliko je uspjeha uspio motivirati ne samo povjesničare nego i stručnjake

⁸ V. „Krajiška refeudalizacija i počeci modernizacije“, *Naše teme*, 33/7-8, 1989, 1912-1954.

⁹ Bili su to, prema *Vjesnikovu* knjižnom izdanju (str. 5): prof. dr. Josip Adamček, dr. Miroslav Bertoša, mr. Mile Bjelajac, prof. dr. Ljubo Boban, mr. Momčilo Diklić, prof. dr. Mirjana Gross, dr. Fikreta Jelić-Butić, prof. dr. Mira Kolar-Dimitrijević, dr. Stanko Korać, Fedor Moačanin, mr. Nenad Moačanin, mr. Željko Pajić, prof. dr. Janko Pleterski, Branka Prpa-Jovanović, prof., dr. Fehim Spaho, prof. dr. Nikša Stančić. Sve pristigle dijelove rukopisa spomenutog priručnika Roksandić je kasnije, od srpnja 2004. do ožujka 2005. godine, integralno objavio u mjesečniku zagrebačkoga Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ pa se bez teškoća može vidjeti koliko su *Vjesnikovi* feljtoni, odnosno *Vjesnikovo* knjižno izdanje rezultat njegova razumijevanja povijesti Srba u Hrvatskoj u polutisućljetnom rasponu.

¹⁰ Feljtoni su izlazili od 7. rujna do 13. listopada 1990. godine, a početkom 1991. godine *Vjesnik* ih je objavio i kao posebno izdanje u nakladi od 20.000 primjeraka. Pojedine aspekte ove problematike, kojima se on sâm više bavio, objavio je kao knjižnu cjelinu pod karakterističnim naslovom: *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Zagreb 1991.

s drugih područja da sudjeluju u javnim raspravama, okruglim stolovima, različitim drugim vrstama skupova, da iznose svoje istraživačke spoznaje o razvoju građanskog društva i kulture te kapitalističke ekonomike u Hrvatskoj. Odazivajući se nekima od tih poziva, upoznala sam i sama neke ljude s drugih područja koji su imali interese slične mojima. Prije nego što sam ga upoznala, vidjela sam njegov izbor radova svjetskih autoriteta, poput Sweezyja, Hobsbawma i Soboula, koji su sudjelovali u raspravi o prijelazu iz feudalizma u kapitalizam.¹¹ Uredio je i vrlo zanimljiv blok, za koji je i sâm napisao članak „Historiografija i Vojna krajina“¹², a inicirao je i raspravu „Južnoslavenski narodi u prijelazu iz feudalnog u građansko društvo“.¹³ Meni je posebno zanimljiv bio njegov rad iz 1989. godine „Agrarne ideologije i teorije modernizacije u Jugoslaviji od 1918. do 1929.“ jer sam inače temelje modernoga hrvatskog društva istraživački tražila u seljaštvu, kao što je to na drugačiji način radila moja kolegica u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, pravnica dr. Zdenka Šimončić Bobetko, koja se bavila agrarnom reformom. Godinama smo dijelile interes za gospodarsko-socijalnu povijest.¹⁴

Od 1985. godine Roksandić je snagom svoje ličnosti i povjerenjem koje je stvorio i među stručnjacima i među odgovornima za ideološka pitanja u CK SKH stekao nove mogućnosti djelovanja time što je postao član Uredništva časopisa *Naše teme* i, kao što sam napisala, počeo voditi partijski istraživački projekt o povijesti političke misli u Hrvatskoj. Malo je gdje drugdje u to doba bilo organizirano toliko stručnih skupova o aktualnim istraživačkim temama, malo se gdje drugdje odazivalo toliko stručnih ljudi i malo su se gdje drugdje takve rasprave objavljivale kao što je to on radio u krugu ljudi s kojima je surađivao u spomenutom časopisu i projektu.

Pritom nije izbjegavao ni najosjetljivije teme, otvarajući širom vrata za stručne priloge. Pamtim anketu „Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslovenskog društva od 1918. do 1941. godine“, koju je pripremio s prof. dr. Đorđem Stankovićem s beogradskog Filozofskog fakulteta i dr. Zoricom Stipetić iz Instituta za historiju radničkog pokreta, utjecajnom u Predsjedništvu CK SKH, koja je imala veliko povjerenje u kolegu Roksandića.¹⁵ Blok objavljenih rasprava s raznim povodima „Počeci moderne Hrvatske“, koji sadržava prispjele priloge napisane povodom objavljivanja knjiga Mirjane Gross (*Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji*), Ise Kršnjavog (*Zapisci iza kulisa hrvatske politike*), Petra Korunića (*Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870.*) i Drage Roksandića (*Vojna Hrvatska – La Croatie militaire*), a među njima je i moj napisan povodom *Zapisaka I. Kršnjavog*, svjedoči o njihovim stručnim dometima.¹⁶ U tim su raspravama sudjelovali brojni povjesničari, povjesničari umjetnosti, gospodarski povjesničari itd., potpuno neovisno o svjetonazorskim opredjeljenjima.

¹¹ „Rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam“, *Marksizam u svetu*, 2, 1979, V-XIX, 1-188.

¹² „Historiografija i Vojna krajina“, *Naše teme*, 26/11, 1982, 1886-1926;

¹³ „Južnoslavenski narodi u prijelazu iz feudalnog u građansko društvo“, *Naše teme*, 4/5, 1984, 653-723; 11, 1984, 2397-2424 i 12, 1986, 2033-2062.

¹⁴ „Agrarne ideologije i teorije modernizacije u Jugoslaviji od 1918. do 1929.“, *Naše teme*, 33/5, 1989, 1135-1149.

¹⁵ „Anketa...“, *Naše teme*, 29/7-9, 1985, 877-885.

¹⁶ „Počeci moderne Hrvatske“, *Naše teme*, 33/7-8, 1989, 1867-1954.

Tako su o Kršnjavom raspravljali R. Lovrenčić, I. Krtalić, M. Gross, P. Strčić, M. Šicel, M. Kolar-Dimitrijević, Ž. Čorak, A. Szabo, V. Oštrić, O. Maruševski i D. Roksandić, a većina je svoja izlaganja kasnije i objavila u *Našim temama*. Bila je to, poslije mnogo godina, prva stručna rasprava o Kršnjavom. Bila sam oduševljena kada sam, sudjelujući u raspravi o toj knjizi, koju je za tisak priredio Ivan Krtalić, shvatila koliko je bio važan Iso Kršnjavi, višegodišnji predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u Khuenovo doba, kao akter modernizacije hrvatskog društva. Impresionirala me je i njegova koncepcija Obrtne škole. Danas je mnogima poznato kako je Kršnjavi htio da obrtne izrađevine budu ne samo korisne nego i lijepe. Razvijao je i mrežu građanskih škola koje su djecu osposobljavale za praktična znanja i umijeća. Kada mlade ljude nije mogao ciljno obrazovati u Hrvatskoj, slao ih je drugamo, primjerice, u Poljsku one mladiće koji su trebali naučiti košaraštvo itd. Upravo sam o tome ubrzo nakon rasprave napisala rad na temelju parcijalnog uvida u arhivsko gradivo u Hrvatskom državnom arhivu, tada Arhivu Hrvatske.¹⁷

Povodom najave hrvatskog prijevoda izdanja knjige Fernanda Braudela *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II.*, Drago Roksandić i Petar Strpić pripremili su svoj izbor Braudelovih tekstova i tekstova o njemu.¹⁸

Tih se godina ustalio običaj da se o svakom značajnijem historiografskom izdanju javno, kritički raspravlja. Bilo je to nešto novo u hrvatskoj historiografiji. Kolega Roksandić se pritom savjetovao s najupućenijima, i to s više njih, a redovito s Mirjanom Gross i Igorom Karamanom. Bio je to za mene poučan primjer kako pojedinac razumijevanjem problema i odmjerenim pristupom te suradnjom s najpozvanijima može pridonijeti otvaranju diskusija o manje ili više zanemarenim temama ili posredno usmjeriti povijesna istraživanja prema slabije obrađenim problemima u hrvatskoj historiografiji. Mislim da u razdoblju od 1982. do 1989. godine, kada te rasprave prestaju, nitko pojedinačno u hrvatskoj historiografiji nije toliko pridonio razvitku dijaloške kulture kao dr. Roksandić.

Krajem 1980-ih godina, nakon što je doktorirao, dr. Roksandić inicirao je dugoročni program znanstvenih istraživanja *Desničini susreti*, koji je bio fokusiran na istraživanje problema hrvatsko-srpskih odnosa i posebno hrvatsko-srpskog interkulturalizma.¹⁹ Prvi, vrlo reprezentativni, *Desničini susreti*, održani u Muzeju Mimara od 25. do 27. listopada 1990. godine, a bili su posvećeni – u ozračju višestranačja – sedamdesetoj obljetnici zagrebačko-beogradskog liberalnog časopisa Milana Čurčina *Nova Evropa*. Bila sam i ostala mišljenja da je čitanje *Nove Evrope* nužno svakom povjesničaru koji se hoće baviti razdobljem između dvaju svjetskih ratova, a posebno hrvatskom poviješću. Nužno je na sličan način kao što je svakome tko se hoće baviti hrvatskom poviješću prije 1914. godine časopis *Vijenac* neizbježno štivo ili onome tko se hoće baviti poviješću sela *Dom Antuna Radića* 1899., odnosno *Seljački dom* Stjepana Radića od 1906. dalje. Prihvatila sam molbu kolege Roksandića da sudjelujem u radu tog skupa, kao i više desetaka drugih. Velika je šteta što izbijanjem rata prispjela priopćenja nisu mogla biti objavljena u jednom svesku. Bilo mi je drago što je nakon rata, kada je to bilo realno izvedivo, dr. sc. Roksandić u suradnji s više kolegica i kolega iz Zagreba i Beograda obnovio *Desničine susrete*.

¹⁷ Kolar-Dimitrijević, „Fragmenti iz kronike Obrtne škole u Zagrebu“, *Kaj*, 15/3, 1982, 75-94.

¹⁸ „Mediteran“, *Naše teme*, 33/5, 1989, 979-1095.

¹⁹ V. Roksandić, „O Vladanu Desnici i ‘Desničini susretima’“, u: *Isti, Iluzije slobode. Ogledi o Vladanu Desnici*, Zagreb 2017, 11-36.

4.

Godine 1988. napustila sam Institut za historiju radničkog pokreta, koji je tada konačno – nakon opetovanih molbi nadležnima – 1990. godine bio preimenovan u Institut za suvremenu povijest, i preuzela predmet „Gospodarska i socijalna povijest u novom vijeku“ na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta. Na to su me nagovorili profesori Rene Lovrenčić i Ljubo Boban. Taj je predmet od 1960. godine na Odsjeku za povijest razvijao prof. dr. Igor Karaman, koji je zbog zdravstvenih razloga prekinuo radni odnos, ali je i dalje, u granicama mogućnosti, sudjelovao u radu znanstvenih skupova i objavljivao svoje radove u časopisima ili kao knjižna izdanja. Ovaj moj izbor za mene nije baš bio sretan jer je 1995. godine taj predmet ugašen s marksističkom etiketom, iako je formalno opravdanje bilo da se svi trebaju baviti temama gospodarske i socijalne povijesti pa da nema potrebe za posebnim predmetom. Razumije se da sam u nastavi nekoliko sati posvećivala gospodarskim i društvenim aspektima u radovima socijalista-utopista te Karla Marxa i Friedricha Engelsa jer sam bila mišljenja da je nemoguće baviti se industrijskom revolucijom i društvom industrijske revolucije a da se i o njima ne govori.

Na Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta došla sam u svojoj 55. godini. Odsjek je imao problema s kadrovima jer su koncem 1980-ih i početkom 1990-ih neki nastavnici bili umirovljeni, a neki su tada već bili umrli. Nekoliko je katedri bilo nepopunjeno. Prof. dr. „Srećko“ Kampuš je s teškom mukom održavao tiskanje *Historijskog zbornika* nakon što je prof. Jaroslav Šidak poslije dugo godina napustio mjesto urednika. Odsjek je patio i zbog nedostatka prostora, tim više što je upisanih bilo sve više. Prof. dr. Reneu Lovrenčiću, koji je vodio Katedru za svjetsku povijest novog vijeka, radni odnos se nakon 65. godine produžavao svake godine. Najviše je bila pogođena suvremena povijest.²⁰

To se ubrzano počelo mijenjati dolaskom dr. sc. Ljube Bobana na Odsjek za povijest 1963. godine kao asistenta jer je već 1975., zahvaljujući svojim kapitalnim istraživanjima, rijetkoj radnoj energiji, ali i utjecaju, bio redoviti profesor. Iste je godine postao izvanredni član JAZU (danas HAZU), a 1986. godine redoviti. Jedno je vrijeme vodio i Akademijin Zavod za povijesne znanosti. Godinama je bio predsjednik sveučilišnoga Znanstvenog vijeća za povijesne znanosti, koje je imalo ključnu ulogu u vođenju kadrovske politike.

Osnivanjem sveučilišnog Instituta za hrvatsku povijest 1971. godine, također s visokim udjelom profesora Bobana, a koji je kasnije mijenjao svoje ustrojbene statuse, započele su velike promjene i u hrvatskoj historiografiji, koje su bile važne i za Odsjek za povijest. Institut, kasnije Zavod za hrvatsku povijest, okupljao je velik broj vanjskih suradnika, pokrenuo više novih istraživanja, serija publikacija, pa i novi časopis, *Radove*. Dobio je skromne prostorije u „baraci“ iza zgrade Fakulteta, ali je imao jedini stroj za umnožavanje kojim su se povjesničari sami mogli koristiti. Inače, u radnim sobama na Odsjeku – osim telefona – nije bilo gotovo nikakvih tehničkih pomagala.

Nema nikakve sumnje da sam kumovala Roksandićevo namještenju u Odjelu za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i nije mi zbog toga žao.

---

²⁰ Dugo godina bilo je teško doktorirati temom iz suvremene povijesti. Trebat će ispitati zašto je tome bilo tako. Činjenica je da su u Beogradu doktorirali i Ljubo Boban, Fikreta Jelić-Butić, Ivo Perić, pa i neki drugi.

Roksandićevo opredjeljenje 1990. godine da se nastani, živi i radi u Zagrebu – nakon dvadesetak godina života između Zagreba i Beograda – gdje je potom na Filozofskom fakultetu ostao do svoje pune 70. godine – očito ima i svoje dublje razloge. Koji su to razlozi, može odgovoriti samo dr. sc. Roksandić. U Zagrebu je već bio proživio svoje najvažnije formativne godine od viših razreda osnovne škole do studija filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu, a u Zagrebu se i oženio prije nego što je počeo raditi u Beogradu kao hrvatski omladinski kadar. Koliko je 1990. pritom bio važan i njegov osjećaj zavičajne pripadnosti Banovini (Baniji), koji sam doživjela surađujući s njim? Koliko mu je, pak, s druge strane, Zagreb više odgovarao zbog svoga srednjoeuropskog štiha, koji je dr. Roksandiću nesumnjivo bio mnogo bliži od beogradskog mentalnog sklopa? Koliko je u njega bilo matoševske razočaranosti Beogradom, tim inače lijepim gradom na obalama Save i Dunava, koju je dr. sc. Roksandić proživio kasnih 1980-ih godina? Nisam to mogla dokučiti, a nisam bila voljna išta ga pitati. Bilo mi je jasno da mu je profesionalno bilo mnogo bolje raditi u Zagrebu, mnogo bližem srednjoeuropskim kulturnim centrima prema kojima je inače bio orijentiran, nego u Beogradu. Imajući na umu što ga je istraživački zanimalo, bilo je jasno da je mnogo više raspoloživoga gradiva imao u Zagrebu nego u Beogradu. U Zagrebu je bilo mnogo manje povjesničara koji su znanstveno istraživali nego u Beogradu pa mu je i to moglo osiguravati šire područje djelovanja. U Zagrebu je tek trebalo obnoviti ugled i utjecaj povjesničara kakav je postojao u Kukuljevićevim vremenima, čega su nerijetki hrvatski povjesničari bili svjesni, istražujući povijest 19. stoljeća. I nakon što je počeo raditi u Beogradu, a potom i studirati povijest na tamošnjem Filozofskom fakultetu, održavao je svoja zagrebačka društvenja i veze, a s vremenom je stvarao i nove; kako je bio pun ideja i volje slušati i surađivati, mogao je imati više motivacija da svoju budućnost stvara u Zagrebu, tim više što bi i napravio ono što bi odlučio učiniti.

Pisala sam izvještaj o izboru dr. Roksandića zajedno s profesorima dr. Josipom Adamčekom i dr. Reneom Lovrenčićem. U izvještaju smo jasno iznijeli svoje mišljenje o njemu. Nije bilo sporno što je imao izraženiji afinitet za povijest Vojne krajine jer se vojnokrajiska historiografija u nas ozbiljnije tek i počela razvijati u 1980-im godinama. Nije bilo sporno što su ga naglašenije zanimale teme u vezi s poviješću Srba u Hrvatskoj i hrvatsko-srpski odnosi jer se već godinama govorilo da ih se nedovoljno istražuje. Bilo je očito da je razvio interese za problematike društvenih promjena u širokom vremenskom rasponu, s težištem na 18. i 19. stoljeću, što je također bila njegova prednost jer nije bio opterećen tradicionalnom periodizacijom i 1789. godinom, a i sama sam u svojim radovima povezivala promjene u 18. stoljeću s onima u 19. stoljeću.

Kao što se i očekivalo, Roksandićev dolazak na Odsjek za povijest odmah se osjetio. Na Katedri za svjetsku povijest novog vijeka, koju je vodio profesor Rene Lovrenčić, Roksandić je preuzeo predmetnu nastavu za razdoblje do 1871. godine, kako se tada bilo periodiziralo. Radikalno je promijenio popis obvezatne i izborne ispitne literature, stavljajući, pored ostalog, Braudelove *Civilizacije kroz povijest* na prvo mjesto. Pored obvezatnih naslova, svatko tko je pripremao ispit morao je sâm izabrati jednu „veliku temu“ europske ili svjetske povijesti tog doba i što dublje ući u historiografske, pa i interdisciplinarne problematike bavljenja izabranom temom. Trudio se što je moguće više individualizirati interes studenata za teme moderne povijesti i potaknuti ih da što više čitaju i razmišljaju. Imala sam osjećaj da posebno drži do suradnje sa studentima koji su studirali povijest i geografiju te, općenito, više do dvopredmetnih nego do jednopredmetnih studenata. Predavanja

je problemski fokusirao i uvijek se trudio – očito, pripremajući se za nastavu – studente potaknuti da razmišljaju o onome što im je govorio. Bio je pravo osvježanje u nastavi povijesti te se isplatilo slušati ga. Svaki dogmatizam bio mu je stran pa je utjecao na brojne studente da razvijaju vlastite interese i pristupe. Njegovi su pogledi na teme o kojima je govorio ponekad bili i radikalni, ali uvijek zanimljivi i iskazivani jednim biranim jezikom. Studente je to privlačilo. Koliki je taj utjecaj bio, vidi se i po tome koliko ga je studenata biralo za mentora, tko su bili ti studenti i što brojni od njih danas rade.²¹ Meni je kolega Roksandić izgledao kao štuka među ribama baš zato što je poticao kolegice i kolege raznih generacija da više pišu, svježije razmišljaju, bolje analiziraju, više čitaju svjetsku literaturu, drugim riječima, da budu europski povjesničari. Zahvaljujući njegovim poznanstvima i suradnjama u Beču i Budimpešti, pa i drugdje, sve učestalija bila su gostovanja uglednih stranih povjesničara koji ranije nisu bili u Zagrebu i Hrvatskoj. Meni se jako dopalo to što je dr. Roksandić različitim inicijativama jako intenzivirao suradnju s nastavnicima s drugih odsjeka na Filozofskom fakultetu. Kad je god organizirao neku od rasprava na Fakultetu, uvijek se trudio dogovoriti sudjelovanje kolega s drugih odsjeka, pa i drugih sveučilišnih fakulteta, posebno PMF-a, jer je smatrao da je prošlo vrijeme zatvorenih disciplina. Pokrenuo je i pripremio u suradnji sa studentima više čitanki (*readers*) za potrebe izvođenja nastave na povijesti, a te su čitanke sadržavale izvore na kojima su studenti radili i učili se mukotrpnom povijesnom zanatu u povijesnim radionicama na primjerima povijesti naših zemalja, gdje se koriste različita pisma i jezici. Ova skripta, zato što nisu bila tiskana za javnost, bila su mi dosta zanimljiv izvor.

Velike su njegove zasluge u tome što je podržavao odlazak mladih nakon završenog studija u Zagrebu na Srednjoeuropsko sveučilište u Budimpešti, gdje su gotovo svi uspješno magistrirali, a neki i doktorirali. Ukratko, mislim da je bilo dobro da se hrvatskoj historiografiji dogodio prof. dr. Drago Roksandić, usprkos bilo čemu što bi mu se moglo prigovoriti, što je kontroverzno, kao što je kontroverzna i čitava naša povijest.

5.

Poslije 1990. moja suradnja s dr. Roksandićem ima nešto drugačije oblike. Kako su se inače bili promijenili prioriteti u hrvatskoj historiografiji, što je imalo za posljedicu stavljanje težišta na hrvatsku političku povijest, potrebu da se napišu bitno drugačiji udžbenici, priručnici, pa i sinteze hrvatske povijesti, mnogo se toga događalo u čemu on nije imao nikakve uloge. Istina je da je Biblioteka „Povijesna istraživanja“ djelovala do 1992. godine pa je upravo od 1990. do 1992. godine objavljeno više naslova nego u prethodnim trogodištima (Lj. Boban, J. Šidak i dr., M. Matićka, P. Burke, B. Vranješ-Šoljan i J. Matuz), ali su to bili naslovi dogovoreni do 1990. godine. Nakon toga su „Povijesna istraživanja“ ugašena, a Školska knjiga pokrenula je Biblioteku „Clio Croatica“. Uređivao ju je dr. Ive Mažuran, a u Uređivačkom odboru bili su dr. Miroslav Bertoša, dr. Ivo Goldstein, dr.

²¹ Ponešto je i sâm o tome rekao. V. Roksandić, „Riječ na komemoraciji profesoru Renéu Lovrenčiću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 45, 2013, 221-226 (objavljeno i u: *Spomenica Renea Lovrenčića* (ur. Damir Agičić – Drago Roksandić – Tvrtko Jakovina), Zagreb 2016).

Josip Kolanović, dr. Ive Mažuran, dr. Franko Mirošević, dr. Dragutin Pavličević, dr. Drago Roksandić i dr. Mirko Valentić. Nije se dugo održala.

Budući da je uloga dr. Roksandića u toj Biblioteci inače bila periferna, 1991. godine je u suradnji s profesorom Igorom Karamanom inicirao pokretanje Biblioteke „Povijest i historija“ u Nakladi Naprijed, točnije, s Milanom Mirićem, koji je tada bio glavni urednik. Bila je to vrlo inovativno zamišljena biblioteka u kojoj su redom objavljeni značajni naslovi, a neki među njima i kapitalni. Bila su to izdanja djela autora poput Mate Artukovića, Igora Karamana, Karla Kasera, Istvána Bibóa, Tibora Huszára, Jenőa Szűcsa, Ivána Berenda, Györgya Ránkija, Horsta Haselsteinera, Arnolda Suppana i Lynn Hunt, a realizirana su u razdoblju od 1991. do 2001., kada je Naklada Ljevak, nasljednica Naklade Naprijed, ovu biblioteku kao financijski neisplativu ugasila. Danas je jasno da su izdanja te Biblioteke imala vrlo veliku ulogu u usmjeravanju hrvatske historiografije novog vijeka prema srednjoeuropskim iskustvima, konceptima i obrascima istraživanja. Urednička knjiga Lynn Hunt bila je prvo reprezentativno izdanje posvećeno „novoj kulturnoj historiji“. Kolege Karaman i Roksandić pritom su odlično surađivali jer je profesor Karaman dobio priliku osigurati hrvatske prijevode vrlo važnih mađarskih i austrijskih autora, s kojima je on godinama surađivao kao povjesničar društva i gospodarstva, a koji su i dr. Roksandiću bili konceptualno bliski. S ljudima svoga generacijskog iskustva (H. Haselsteiner, A. Suppan i K. Kaser) bio je već tada vrlo blizak jer je prvu dvojicu poznao već od 1978. godine, a s Kaserom, vodećim austrijskim povjesničarom Vojne krajine, zbližio se po afinitetima za socijalnu historiju Vojne krajine. Dr. sc. Roksandić upoznao nas je s radom dr. Horsta Haselsteinera, nazvavši ga srednjoeuropskim piscem i ocijenivši njegove studije u zbirci *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* kao kapitalne. Pojam Srednja Europa ponovno je na velika vrata ušao u historiografiju i u Hrvatskoj nakon pola stoljeća izostanka. Roksandićeve predgovori knjigama inače su prave male i vrlo vrijedne studije, koje se zbog složenosti Roksandićeve pisanog izraza ne mogu baš čitati nadušak, ali se svakako moraju pročitati jer su vrlo korisne.

Većina tih knjiga bila mi je vrlo korisna pa smo i o njima ili povodom njih imali dosta tema za naše razgovore, ali više nije moglo biti ni govora o raspravama kakve su se vodile 1980-ih godina. Zavod za hrvatsku povijest je u to doba doslovno bio na izdisaju pa su i s te strane nestale realne šanse za unapređenje profesionalnih diskusija.

Međutim, eruptivno je porastao interes za teme iz hrvatske povijesti, i to naročito one koje su bile više ili manje tabuizirane do 1990. godine te one kojima se u povijesno promijenjenim uvjetima proglašene nezavisnosti Republike Hrvatske i ratnog napora da se njezinu samostalnost obrani u Domovinskom ratu, tj. protiv velikosrpski projiciranih ratnih ciljeva moralo baviti. Bila je to za mene prilika da uđem u mnogo istraživačkih i stručnih projekata, koje sam inače bila smatrala društveno-gospodarski, pa i politički važnima. Dr. Roksandiću je ljeti 1991. godine, uoči početka rata, odobreno da se počne koristiti svojom ranije odobrenom polugodišnjom stipendijom u bečkom Institut für die Wissenschaften vom Menschen. „Ranije“ znači prije nego što je izabran za docenta na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i kada je bio nezaposlen. Odobrenje je dobio pod uvjetom da odradi dio nastavnih obveza. On je to i radio, krećući se između Beča u sjaju i Zagreba u ratnom grču. Budući da je i u Beču, odnosno u međunarodnim djelatnostima tog Instituta bio vrlo uspješan, bila mu je ponuđena još jedna polugodišnja

stipendija, što je on uz prethodnu suglasnost fakultetske uprave također iskoristio pod sličnim uvjetima. Za svoj bečki Institut ostao je vezan više godina kasnije, boraveći u Beču kraće ili duže vrijeme. Kako je ondje radio s nekolicinom vrhunskih povjesničara kao što su bili Tony Judt, Jan Gross, István Déak, Daniel Chirot itd., osjetno je razvio svoja znanja i kompetencije za modernu i suvremenu povijest, a to je itekako imalo učinaka i u njegovoj zagrebačkoj nastavi te posebno u raznovrsnim radionicama koje je počeo razvijati s talentiranim studentima i kolegama s raznih fakultetskih odsjeka. Od 1994./1995. godine razvio je tako Prevoditeljsku radionicu, Diplomsku radionicu, Hrvatsko-francusku radionicu (s prof. dr. Gabrijelom Vidan) i Hrvatsko-njemačku radionicu. Neke su kraće trajale (Prevoditeljska radionica), neke sve do Bolonjske reforme, dakle nakon razdoblja na koje se odnose ova sjećanja (Diplomska radionica, Hrvatsko-francuska radionica), a neke u obliku izbornih kolegija postoje i danas (Hrvatsko-njemačka radionica kao „Uvod u njemačku paleografiju“). „Uvod u njemačku paleografiju“ danas drži dr. Sanja Lazanin, koja je diplomirala povijest i njemački jezik i književnost te bila jedan od prvih članova Radionice.²² Žao mi je što se nisam mogla više uključiti u tu radionicu. Moja baka Antonija Albert bila je iz Graza i napustila je zavičajnost Graza nakon udaje za mojega djeda Matiju Peršića, došavši s njim u Hrvatsku. Budući da baka nikada nije ovladala hrvatskim jezikom, i kući se govorilo njemački do 1939., kada je baka umrla. Zbog tragične sudbine većine Nijemaca za rata i poraća u našoj zemlji moja majka zabranila je u obitelji svako korištenje njemačkog jezika što je dakako utjecalo na mene te sam svaku njemačku riječ smatrala „opasnom“ i nepoželjnom u govoru pa mi je takav postao i njemački jezik, što se odrazilo na više načina i u mojem radu.

Nešto kasnije osigurao je podršku na Odsjeku za povijest da se s dr. Mirelom Slukan Altić dogovori održavanje izbornih kolegija iz historijske geografije i povijesti kartografije, koji su se također održali do danas.²³ Do objavljivanja ranijeg njezina kataloga *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma* iz 1999. godine nismo poznavali ljepotu karata iz vremena Habsburške Monarhije pa su dobre slike tih karata počele nalaziti mjesta u našim historijskim radovima, a nakon što je dr. Mirko Valentić pokrenuo izdavanje posebne serije karata iz bečkog Vojnog arhiva s kraja 18. stoljeća, povijesno-geografska slika našeg prostora mogla se sagledavati mnogo detaljnije pa se je time i oplemenilo naše poznavanje kraja 18. stoljeća.

Od 1995. godine počeo je po pozivu držati nastavu na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, na Odjelu za povijest, pa je učestala putovanja u Beč zamijenio još učestalijim putovanjima u Budimpeštu jer više nije imao nikakvih olakšica glede zagrebačke nastave. To je trajalo do 2002. godine. Nastavnički rad u Budimpešti imao je mnogo izravnije učinke na unapređenje nastavnčkog rada u Zagrebu jer su razmjerno brojni studenti kojima je bio mentor u Zagrebu nastavljali svoje studije u Budimpešti, neki sve do obrane doktorata. Pored toga, nastava na CEU-u bila je na visokoj međunarodnoj razini,

²² Na temelju iskustava u Radionici i vlastitih istraživanja uspjela je objaviti priručnik. V. Sanja Lazanin, *Uvod u njemačku paleografiju*, Zagreb 2004.

²³ Priručnik je uspjela objaviti i dr. Mirela Slukan Altić. V. *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Samobor 2003.

s odličnim radnim uvjetima, pa je kolega Roksandić bio u prilici praktično naučiti kako bi se sve mogao unaprijediti zagrebački studij povijesti.

Mnogo su važnije za njega osobno bile spoznaje znanstveno-istraživačke naravi. Upravo je u Budimpešti u krugu svojih zagrebačkih suradnika te u suradnji s Karlom Kaserom i drugima iz Graza utemeljio svoj dugoročni istraživački projekt „Triplex Confinium“, koji u različitim oblicima i modusima aktivnosti traje do danas. Kolega Roksandić je iz svoga vojnokrajškog iskustva – polazeći od činjenice da su u ranome novom vijeku na hrvatskom te na tlu više susjednih zemalja, a u okvirima triju sučeljenih imperija, supostojala u vrlo različitim stvarnostima i međuodnosima tri vojnokrajška poretka (habsburški, mletački i osmanski). Formulirao je hipotezu da je koncept „višeograničja“ vrlo važan za pristup svim fenomenima hrvatske povijesti ranoga novog vijeka. Stalno je ponavljao kako koncept „višeograničja“ olakšava da se svaki fenomen hrvatske povijesti ranoga novog vijeka i moderne epohe problematizira kao europski.

Njegov je pristup uključivao i gospodarsko područje, kao i okoliš, pa smo oboje imali dodatnih motiva da na različite načine intenzivnije surađujemo, tim više što smo donekle imali i iste studente, koji su iskazivali afinitete za ono što smo radili. Najviše nas je vezivao interes za studijski napredak kolege Hrvoja Petrića iz Koprivnice, studenta povijesti i geografije, vrlo zainteresiranog i za studije povijesti gospodarstva i za studije povijesti okoliša. Budući da je kolega Petrić odlično surađivao i s više svojih nastavnika na Prirodno-slovno-matematičkom fakultetu, a posebno s prof. dr. Dragutinom Feletarom, koji je u to vrijeme, pored znanstvene, razvio i svoju nakladničku djelatnost, danas dobro poznatu Izdavačku kuću Meridijani, postojale su sve pretpostavke da se sinergijskim učinkom te udjelima i starijih i mlađih ljudi 1999./2000. godine stvori Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, a ubrzo potom i da se pokrene časopis *Ekonomika i ekohistorija*, kao interdisciplinarni časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša s međunarodnim ambicijama. Kolega Petrić je sa svim svojim radnim i stvaralačkim vrlinama bio *spiritus movens* u obama slučajevima, a to je ostao sve do danas, sa sve većim uspjesima, kako u Hrvatskoj tako i u susjednim zemljama, ali i manje-više posvuda po Europi te izvan nje, prije svega u SAD-u.

Iako profesor Roksandić operativno nije bio u prilici sudjelovati u svim fazama poslova u vezi s Društvom i časopisom, njegovi su utjecaji na osnivanje i profiliranje časopisa te na ugovaranje pojedinačnih suradnji, kao i autorski doprinosi nezaobilazni. Za razvoj Društva i časopisa posebno je bila važna koncepcijska veza s projektom „Triplex Confinium“. Međutim, Društvo i časopis razvili su poseban interes za višeriječja na višeograničjima, kao i druge fenomene pograničja na tlu današnje Hrvatske, Mađarske, Austrije i Slovenije.

Imala sam velikih problema sa svojim predmetom poslije 1991. godine jer je bilo utjecajnih ljudi i u struci i u politici koji su zauzeli gledište da su moj predmet, pa i gospodarska povijest i povijest društva marksistički. Predmet je poslije nekog vremena bio ukinut pa sam se osjećala kao da ću ostati bez mjesta. Zahvaljujući promjenama u nastavnom planu i programu koje su postupno išle u smjeru „bolonjskog modela“, uspjela sam zadržati neke važne teme u svojoj nastavi, ali je najveći dio mojih nastavnih obveza sve više bio u vezi sa zamjenskim držanjem nastave kada bi netko od nastavnika bio izvan Hrvatske. Istovremeno se i kadrovska situacija na Odsjeku za povijest sve ubrzanije mijenjala jer su u nastavu počeli ulaziti mladi, posebno oni koji su se školovali na CEU-u, kako srednjovjekovci tako i novovjekovci.

Dr. Roksandić i ja smo dobro, usuglašeno surađivali u formalnim ili neformalnim (ko-)mentorskim suradnjama na pripremi diplomskih, magistarskih i doktorskih radova. Ako su kandidati sami djelovali poticajno, kao npr. kolega Ivica Šute, trojna je suradnja bila vrlo uspješna. U pamćenju su mi ostali i Ivan Knezović, koji je pisao rad o reklamama u 19. stoljeću, i Goran Arčabić, čiji je rad bio o Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu i Zagrebačkom zboru, pa i neki drugi. Dugoročnije su nam se putevi u nastavi ipak sve više razilazili jer sam se morala nastavno pronalaziti u situacijama koje su obično drugi stvarali, a on je sve više širio svoje djelatnosti, naročito u već spomenutim radionicama, što sam podržavala, ali sam to teže mogla pratiti jer je iziskivalo velik dodatan napor.

Surađivali smo i u poslijediplomskoj nastavi, gdje sam bila odgovorna za organizaciju jednog segmenta nastave pa sam uključivala, pored još nekolicine, dr. Roksandića. Općenito, međusobno smo se poštovali i uvijek imali interesa čuti što onaj drugi radi ili misli da bi trebalo učiniti.

No, sve sam teže pratila Roksandićevo djelovanje u zemlji i inozemstvu jer je objavljivao brojne radove većeg i manjeg obima u glasilima raznih zemalja. Ponajviše sam saznala o tome što radi čitajući njegovu zbirku radova nastalih iz obveza na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tu je svakako i knjiga *Etnos, konfesija, tolerancija*²⁴, u kojoj je pledirao da se istraživanje etnodemografskih procesa u hrvatskom prostoru oslobodi tradicionalnih jednoznačnih identifikacija i interpretacijskih ograničenja te da im se dade zbiljski, konkretnohistorijski smisao, da se otkriju dinamike prepletanja etničkih zajednica u hrvatskom prostoru u različitim razdobljima i različitim konkretnohistorijskim realnostima.

On je u to doba često sudjelovao na međunarodnim, europskim i svjetskim skupovima te je svakako bio jedan od najpoznatijih hrvatskih novovjekovaca u Europi i SAD-u. Imala sam osjećaj da zaostajem opterećena obiteljskim brigama, ali i svojim nedefiniranim položajem na Odsjeku za povijest, gdje je bilo sve više mladih znanstvenika koji su svojim doktoratima najavljivali novo vrijeme u hrvatskoj historiografiji. S druge strane, bila sam na različite načine vezana za Hrvatski institut za povijest, Institut za društvena istraživanja „Ivo Pilar“, kao i za brojne inicijative Matice hrvatske, čija sam bila članica, ali i za brojne muzeje i arhive koji su počeli objavljivati radove svojih suradnika. Kao članica Uredništva *Hrvatskog biografskog leksikona* pisala sam ili recenzirala velik broj biografija. No, ponajviše sam pisala o svome rodnom kraju i za svoj rodni kraj, Podravinu, te Slavoniju, za koju sam bila emocionalno vezana. Istina je da kao redovita profesorica u trajnom zvanju, uz svakogodišnje objavljivanje, nisam bila ni statusno ni egzistencijalno ugrožena, ali sam i na Odsjeku za povijest bila preopterećena jer sam kao redovita profesorica bila članica povjerenstava za većinu izbora u više zvanje za novovjekovna radna mjesta, a trebalo je rješavati i molbe za nostrifikaciju diploma stečenih na stranim sveučilištima. Istovremeno, broj se studenata povijesti gotovo iz godine u godinu povećavao. Stoga mi je bilo veoma drago i bila mi je velika zadovoljština što je dr. Roksandić podržao dolazak Hrvoja Petrića i Ivce Šutea, kao ljudi s kojima sam najviše radila, na Odsjek za povijest.

Dr. Drago Roksandić je u međuvremenu i s mojim doprinosom kao članice povjerenstva izabran za izvanrednog, a potom i za redovitog profesora. Kao povjesničar otvorenog duha i živog interesa za sve što je ulazilo u društvenu povijest Hrvatske, pisao je radove raznih vrsta i žanrova, koji su ulazili u problematike najmanje tri stoljeća hrvatske povijesti.

²⁴ Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004.

Vrlo je širok raspon tema u koje je ulazio. Nisam se uvijek suglašavala s njegovim interpretacijama, ali su mi i one bile podnošljive, imajući na umu sve što je činilo našu stvarnost.

Na svojim međunarodnim gostovanjima profesor Roksandić se češće bavio problemima ratnog kaosa na Balkanu, ulazeći na složen način u probleme nastajanja i nestajanja dviju jugoslavenskih država. Možda nije uvijek razumijevao izvorišta radikalnoga hrvatskog nacionalizma, neodvojivog od konteksta susljedičnih neuspjeha Hrvata da stvore vlastitu državu. S druge strane, bilo mi je osobito zanimljivo pročitati njegov članak o Miroslavu Krleži koji je objavio u zborniku *Das Bild vom Anderen* 1998. godine.²⁵

Roksandić je dugo i dobro surađivao i s Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut u Beču, koji je godinama izvrsno vodio prof. dr. Arnold Suppan. Pomagao je i tu svojim kolegama u odlasku na studijski boravak ili istraživanja u velike istraživačke centre Srednje i Zapadne Europe. Pokušao je i mene uključiti u taj krug te sam zahvaljujući njemu boravila mjesec dana na studijskom boravku u Beču o trošku Jirečkovke stipendije i konzultirala neke zanimljive fondove u bečkim arhivima i bibliotekama. No, već sam bila pri kraju svoje znanstvene karijere, a nisam imala ni snage za nova putovanja izvan zemlje i stvaranje novih veza. Ipak, moram ovom prilikom zahvaliti dr. Roksandiću što mi je prilikom korištenja Jirečkovom stipendijom u Beču 1996. pomogao da nađem jeftiniji smještaj kod jedne Gradišćanke u predgrađu Beča, koja me je na nedjeljnom automobilskom izletu vozila do Klosterneuburga i Melka na Dunavu pa sam zahvaljujući njoj vidjela kulturno bogatstvo ovih mjesta, što me je više impresioniralo nego Schönbrunn i bečki muzeji. Rado sam godinama primala časopis Instituta für die Wissenschaften vom Menschen u Beču, gdje je kolega Roksandić boravio u više navrata od 1991. do 1997. godine. Iz tog Instituta bila sam primila neki poziv za suradnju kojem se nisam odazvala iz objektivnih razloga.

Inače, narav Roksandićeve zainteresiranosti za povijest utjecala je i na mene te sam počela širiti opseg svojih interesa razmišljajući o promjenljivosti povijesnih fenomena i posebno o političkome kao trajno aktivnom agensu. Jak energetski naboj u ovim razmišljanjima vrlo je utjecao na moje stavove. Više ništa nisam gledala crno-bijelo. Primjerice, on me je potaknuo da napišem rad „Život i djelo profesora dr. Karla Horvata (1874-1920)“, Križevčanina koji je radio u Rimu na Hrvatskom kolegiju i kasnije preuzeo pomoćne povijesne znanosti na zagrebačkom Odsjeku za povijest. Izložila sam ga na kolokviju koji je organiziralo Povijesno društvo Križevci i objavila u časopisu *Cris*.²⁶ To je bio početak moje dugotrajne suradnje s Povijesnim društvom Križevci, koje traje i danas.

Od 13. do 15. studenoga 2003. održana je u Koprivnici znanstvena konferencija, koju je, među ostalima, organizirao i projekt „Triplex Confinium“ i kojoj se odazvao velik broj znanstvenika iz Hrvatske, Slovenije, Mađarske, Austrije, pa i Srbije i Francuske, a projekt se i danas realizira s težištem na pojedinim važnim dijelovima, mijenjajući sliku Podravine i dajući joj onu važnost u gospodarsko-ekonomskim i ekološkim kretanjima koje zaslužuje ta poveznica Slovenije s Dunavom preko Međimurja, Podravine i Slavonije. Značajno je da je odaziv na tu međunarodnu konferenciju iz svih krajeva koji su imali neke dodire s

²⁵ Isti, „Ideologien, Mentalitäten und Mythen in den Werken Miroslav Krležas“, u: *Das Bild vom Anderen. Idenitäten, Mentalitäten, Mythen, und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen* (ur. Valeria Heuberger – Arnold Suppan – Elisabeth Vyslonzil), Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1998, 197-207.

²⁶ Kolar-Dimitrijević, „Dr. Karlo Horvat na Filozofskom fakultetu u Zagrebu“, *Cris*, 3/1, 2001, 44-53.

Dravom bio velik i da su sudjelovali brojni istraživači iz različitih znanstvenih i stručnih ustanova. Bila sam u znanstvenom odboru te konferencije te sam bila oduševljena trodnevnom skupom, kao i kvalitetnim gostoprimstvom svojega rodnoga grada i njegova Povijesnog društva, a vrlo je zanimljiva bila i stručna ekskurzija uz rijeku Dravu i pokazivanje glavnih vrijednosti ovog kraja. Taj je dravski projekt aktivan i danas, a njegov je voditelj dr. Hrvoje Petrić. I danas je naše povijesno poznavanje kraja uz Dravu i križevačkog područja mnogo bolje nego što je bilo do 2000. godine, a suradnja povjesničara iz raznih graničnih država učestalija je.

* * *

Ne mogu vrednovati Dragu Roksandića, ali mogu istaknuti da je bio upravo takav povjesničar kakav je trebao liberalno usmjerenim studentima povijesti u Zagrebu. Objeručke sam prihvatila neke njegove sugestije jer su me obogaćivale u povijesnim spoznajama i metodama te sam se uspjela daleko odmaknuti od istraživanja isključivo radničke klase u razdoblju od 1918. do 1941. u Hrvatskoj, što mi je bilo zadano od strane dr. Franje Tuđmana 1965. godine. Shvatila sam opasnost od ovakvih ograničenja pa su radnički slojevi u mojim radovima pod utjecajem mentora dr. Igora Karamana ubrzo postali radni slojevi, obuhvaćajući i radnike i vlasnike, a kasnije se moj interes proširio i na seljaštvo, statistiku, sociologiju sela, kao i na političke teme, što je sve obogatilo moj život i rad, pri čemu je moja komunikacija s Roksandićem u tom kontekstu imala nemalen udio. No, teško je biti povjesničar na našim prostorima, koji leže između europskog, pa i globalnog Zapada i Istoka.

U svakom slučaju, prof. dr. Drago Roksandić povjesničar je koji zaslužuje da se u njegovu čast izda Zbornik. Zadužio je hrvatsku povijesnu i društvenu znanost u Hrvatskoj, ne izbjegavajući da vrlo bremenitu povijest naših krajeva analizira onako kako to ona zaslužuje, istovremeno pokušavajući dati toj povijesti pravo mjesto u povijesti Europe. Pridonio je jačanju značenja povijesti na Filozofskom fakultetu. Uvećao se broj nastavnika, osobito novaka, proširile su se teme i uveli mnogi novi predmeti, uvijek uz suradnju s drugim odsjecima, pa čak i s drugim fakultetima u Zagrebu i inozemstvu. Njegovo zalaganje za vraćanje digniteta pravoj povijesnoj znanosti te predan, a ne samo korektan rad sa studentima moraju biti zabilježeni i dostojno vrednovani u povijesti hrvatske povijesne znanosti, kao što njegov globalnohistorijski pristup i liberalni pogled na svijet mora izazvati pozornost svih koje zanimaju humanističke znanosti.

Boris Bui
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

DRAGO ROKSANDIĆ I FF PRESS: SURADNJA AUTORA/UREDNIKA I NAKLADNIKA

Prof. dr. sc. Drago Roksandić zauzima posebno mjesto u šesnaestogodišnjoj povijesti institucionaliziranog nakladništva na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, uobličeno u samostalnoj nakladničkoj službi, FF pressu.

Kao voditelju službe, uredniku, grafičkom i tehničkom uredniku niza naslova objelodanjenih pod znakom FF pressa, jedna od najvažnijih točaka djelovanja bila je uvijek pravodobna i potpuna suradnja s autorima, urednicima i priređivačima rukopisa koje smo zapimali i – razvojem Službe – počeli uvrštavati u Izdavački plan FF pressa. Profesor Roksandić je, otpočevši shvativši važnost te suradnje i uvidjevši da je i sa strane FF pressa ta namjera jednako intenzivno shvaćena i življena, uložio iznimno veliku energiju i entuzijazam kako bi u međusobnoj suradnji stvorio reprezentativan korpus znanstvenih, stručnih i stručnopolularnih izdanja, odnosno pokrenuo – osim pojedinačnih izdanja – iznimno ozbiljne nizove izdanja: „Biblioteka Desničinih susreta“, „Dijalog s povodom“ i „Colloquia“, kojima je zajednički nazivnik Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu, kao mjesto okupljanja međunarodnog povjesničarskog i kulturološkog znanstveničkog miljea.

No, vratio bih se na početke! Prva naša suradnja bila je istodobno ugodna i entuzijastična, ali i teška, složena jer je bila riječ o sunakladništvu i suuredništvu u kojem je nerijetko bilo teško uspostaviti punu komunikaciju sa suurednicom. Zbornik radova *Zavičajna povijest u interkulturnom kontekstu* (u suizdanju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zavoda za školstvo Republike Hrvatske, Društva za hrvatsku povjesnicu Rijeka, Povijesnog društva Rijeka i Povijesnog društva otoka Krka) prošao je mukotrpan put tijekom nastanka i vjerujem da nitko u potpunosti nije bio zadovoljan rezultatom. No, počesto je tako s višestrukim sunakladništvom!

Preživjevši ta iskustva, svaka daljnja suradnja s prof. Roksandićem činila se laganom, pogotovo stoga što je prepoznavanje uredničkih, autorskih i tehničkih zahtjeva bilo sve lakše i automatiziranije – počeli smo se razumijevati bez imalo teškoća i knjige su nastajale naizgled zavidno jednostavno i brzo. Kada radite na znanstvenom ili stručnom rukopisu, naravno da su izrazi „lako“, „brzo“ ili „jednostavno“ vrlo, vrlo relativni, ali brojnost izdanja FF pressa pod uredničkim i autorskim pečatom prof. Roksandića i tu relativnost relativizira! Naravno, mislim da taj – inače prilično mukotrpan – rad stvarno postaje manje težak i naporan.

1. Nizovi projekta „Triplex Confinium“

Prije jedanaest godina – početkom 2008. godine – profesor Drago Roksandić odlučio je pokrenuti biblioteku „Desničini susreti“, tada još u sklopu projekta „Triplex Confinium:

hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu“, koja bi obuhvaćala knjige nastale kako unutar samoga projekta tako i rukopise koji se svojom tematikom nastavljaju, dopunjuju, pa i preklapaju s ciljevima istraživanja projekta. Naravno, polazišna točka bili su i do danas ostali zbornici radova „Desničinih susreta“, koje je u nekoliko navrata pokretao upravo profesor Roksandić. Nisu uvijek bila prava vremena za takvu interkulturalnu povijesno-književnu manifestaciju, no prof. Roksandić je neumorno i uporno radio na oživljavanju i razvijanju ovog osjetljivog, ali nužnog i društveno izrazito važnog, nerijetko provokativnog međunarodnog skupa, koji je na „slučaju“ Vladana Desnice – književnika kojega se odriču i hrvatska i srpska književnost, ali ga, kad to zatreba, bez zadržke obje prigrljuju – izgradio međunarodno priznat znanstveni i kulturni događaj, koji svake godine generira zbornik radova s prethodnih susreta.

Početak rada na biblioteci uključivao je zapravo niz međusobnih nepoznanica, koje ni mi u FF pressu ni profesor Roksandić nismo znali u potpunosti artikulirati, objasniti, pa ni prezentirati prijedloge rješenja. Na nizu sastanaka, na kojima su sudjelovali i suradnici profesora Roksandića, kolegice i kolege s Odsjeka za povijest, Odsjeka za povijest umjetnosti i Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju te kolega Marko Maraković iz FF pressa, uspjeli smo uobličiti osnovni izgled biblioteke, njezine glavne točke oblikovanja, odnosno „kostur“ prijeloma i načelan program rada na rukopisima za razdoblje prvih nekoliko godina.

U međuvremenu je profesor Roksandić institucionalizirao Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, tada u sklopu Zavoda za hrvatsku povijest, pa je sveukupna nakladnička djelatnost prebačena pod okrilje Centra. Pilot-knjiga bila je studija tada mladog povjesničara i povjesničara umjetnosti Ivana Basića pod nazivom *Od domus episcopi do kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom*. Radom na toj knjizi uspostavljeni su određeni grafički standardi koji su primijenjeni i u sljedećem naslovu *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, urednicâ prof. dr. sc. Milane Černelić i dr. sc. Marijete Rajković Iveta. Obje su knjige ugledale svjetlo dana 2010. godine: iste su godine objavljena i prva dva sveska zbornika „Desničinih susreta“ za razdoblje 2005. – 2008. godine i za 2009. godinu. Na tim su zbornicima – prvenstveno zbog sasvim drukčije strukture rukopisa – primijenjeni novi oblikovni standardi, koji su prihvaćeni kao trajno grafičko rješenje biblioteke i zadržani su u svim daljnjim publikacijama niza do danas.

Važno je istaknuti da je knjiga „živa tvar“ i da se svakim novim sveskom oblikovanje unapređuje i doraduje, no to je sad na razini cizeliranja, a ne više zadiranja u srž dizajna. Tako je rad na zbornicima radova s „Desničinih susreta“ polako postao rutiniran, no ništa manje uzbudljiv ili – ne daj Bože – mehaniziran posao smanjene pozornosti pri prijelomu i tiskanju! Svaka je knjiga, kolikogod bila dio uhodanog sustava, uvijek iznova novo djelo i traži punu pozornost, kako urednika i autora tako i grafičkog tima i tiskara koje knjigu postvaruju. Na ovome mjestu ne mogu ne spomenuti suradnju s izdavačkom kućom Plejada i timom koji predvodi gosp. Ilija Ranić, urednik, te kolegice Anku Ranić i Anu Pojatina, koje – svaka u svome dijelu – pružaju važnu potporu nastanku svake nove knjige u nizu. Tako su u sunakladništvu s Plejadom kao izdavačem objelodanjena tri sveska: prvi u nizu zbornika s „Desničinih susreta“ za razdoblje 2005. – 2008. te zbornici sa susreta 2010. i 2013. godine. Plejada je suizdavač i posebnog sveska *Kula Jankovića. Spomenik kulture – pokretač održivog razvoja Ravnih kotara*, zbornika radova koji su uredili Drago Roksandić,

Marijeta Rajković Iveta i Tihana Rubić. Ova je publikacija realizirana kao zaseban projektni zadatak u projektu „Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara“, a tematizira pitanja baštine, revitalizacije i održivog razvoja na primjeru Kule Jankovića, s osvrtom na temu regionalne baštine u europskoj perspektivi.

Usko povezane sa zbornicima, odnosno „Desničini susretima“ – a zapravo su dio biblioteke – jesu i programske knjižice „Desničini susreti“. Svake se godine krajem kolovoza FF press „mobilizira“ jer u vrlo kratkome roku treba proizvesti novu programsku knjižicu za predstojeće susrete, čije je održavanje tempirano u vrijeme rođendana Vladana Desnice (17. rujna). Kako su rasli „Desničini susreti“, tako je i programska knjižica dobivala na opsegu pa je od početnih 44, odnosno 40 stranica, u prošlogodišnjem izdanju dosegla 88 stranica – takva se publikacija teško više može nazvati „knjižicom“.

Usporedno s nastankom biblioteke „Desničini susreti“ pokrenut je i niz „Dijalog s povodom“ – serija u početku manjih, a kasnije sve većih rukopisa koji su problematizirali određene teme iz historiografije, kulturne i komparativne povijesti te povijesti u najširem smislu: prve su knjižice sadržavale tekstove u obliku intervjua s pojedinim znamenitim europskim i američkim povjesničarima i intelektualcima – Simom M. Ćirkovićem, Natalie Zemon Davis, Williamom M. Johnstonom – a ponekad i u formi „mini zbornika“ posvećenih domaćim i stranim povjesničarima, čije je djelovanje ostavilo neizbrisiv trag u znanosti (Nenad Vekarić) ili pojedinim temama/znanstvenim skupovima, poput *Dijaloga s povodom 5*, koji donose zbirku eseja i uredničkih tekstova u povodu objavljivanja zbornika radova s „Desničinih susreta“ 2011. godine *Intelektualci i rat 1939.–1947.* Niz šestim sveskom evoluiru u uredničke knjige, najčešće prijevoda izabranih tekstova koji se bave novim tendencijama u suvremenoj svjetskoj povijesnoj znanosti, no i dalje se temelje na razgovoru s pojedinim znanstvenikom, intelektualcem, filozofom, kroničarom i kritičarom suvremenog društvenog trenutka i povijesnog konteksta te suvremenosti. Deveti je svezak umnogome zasebna publikacija jer je posvećen povijesti nastave njemačkoga jezika i studija germanistike na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu 1876. – 1904. godine.

Svi su svesci realizirani marom i znanjem dugogodišnjih, ali još uvijek mladih suradnika prof. Drage Roksandića, poimence Filipa Šimetina Šegvića, Nikoline Šimetin Šegvić, Branimira Jankovića, Tomislava Brandolice, Marka Lovrića i Ivane Cvijović Javorina. Posebno bih istaknuo suradnju s Ivanom Cvijović Javorina, koja je već desetak godina suurednica mnogih izdanja Centra, bez čijega bi znanja i uložene energije većina ovih izdanja izgledala bitno drukčije, a nekih možda ne bi ni bilo! Njezin je rad na rukopisima obilježen „germanističkom“ preciznošću i točnošću te je, opravdaši ukazano joj povjerenje, profesoru Dragi Roksandiću značajno olakšala rad na publikacijama i omogućila mu da svoje djelovanje fokusira na organizaciju i vođenje mnoštva novih poslova i zadataka.

Kako je prof. dr. sc. Drago Roksandić osoba iznimne energije, radnih navika i organizacijskih sposobnosti, ne treba začuditi da sve nabrojeno i opisano nije bilo dovoljno za njegove kapacitete: radeći na nekoliko „kolosijeka“, iznjedrio je i malu biblioteku „Colloquia“, u kojoj su objelodanjeni preliminarni radovi s nekoliko radionica, kolokvija i ciklusa javnih predavanja na Filozofskome fakultetu, kojima je moderirao i upravljao. Neki od tih „Colloquia“ imaju i svoj nastavak u zbornicima radova *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću: interkulturni aspekti „prosvijećene“ modernizacije te Vojna krajina u suvremenoj historiografiji* (u pripremi). Ti se zbornici nadovezuju na prve dvije, na početku već spomenute knjige u biblioteci „Desničini susreti“, a dopunjuje ih niz autorskih

knjiga eminentnih znanstvenika iz više europskih zemalja: *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)*. Studije slučaja Bobovac i Lekenik austrijskog povjesničara Hannesa Granditsa, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori* Luje Matutinovića (u suizdanju Školske knjige i Filozofskog fakulteta), *Vojnici između nacionalnih fronti. Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868. – 1914.* francuske znanstvenice, profesorice na Sveučilištu Paris I – Panthéon-Sorbonne, Catherine Horel, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine* bosanskohercegovačke znanstvenice Fazilete Hafizović (u suizdanju Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Orijentalnog instituta u Sarajevu), *Kultura hrvatskog antifašizma. Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25. – 27. lipnja 1944.): između „mjesta pamćenja“ i kritičke refleksije* Drage Roksandića i Vlatke Filipčić Maligec (u suizdanju Zagrebačke naklade i Filozofskog fakulteta), *Prve pošte i poštari kontinentalne Hrvatske. Postanak i djelatnost vojnokrajiskog poštanskog sustava na području između Kupe i Mure do 1606. godine* slovenskog znanstvenika Andreja Hozjana (u suizdanju Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Filozofske fakultete Univerze v Mariboru) te naposljetku Zapovidi *Babogredske kompanije 1823.-1824. godine*, koju urednički potpisuju Drago Roksandić i Luka Jakopčić.

2. Za kraj

Biti odgovorna osoba u izdavačkoj službi Filozofskog fakulteta nije položaj na kojem se „svisoka“ promatraju rukopisi koji neprestance pristižu na obradu; nije položaj s kojega se smije, a kamoli može, autore i urednike tih rukopisa prihvaćati „zdravo za gotovo“ jer – eto – oni moraju objavljivati svoja djela, a FF press je tu u idealnu položaju „kućnoga“ nakladnika. Biti odgovorna osoba u FF pressu dodatan je teret u obavljanju poslovnih zadataka koji su ionako specifični i zahtjevni, upravo zato što je riječ o znanstvenom izdavaštvu u području humanističkih i društvenih znanosti – a društvena percepcija ovih znanosti sve je lošija – te o suradnji s najznačajnijim i najmnogobrojnijim stručnjacima i znanstvenicima iz ovih znanstvenih područja. Prof. dr. sc. Drago Roksandić zasigurno je najproduktivniji autor i urednik znanstvenih i stručnih publikacija u izdanju FF pressa od njegova osnutka 2002. godine; iznimno je zahtjevan suradnik, koji se ne ustručava iskazati svoje neslaganje i nezadovoljstvo nekom situacijom, ali – jednako tako – nakon kvalitetno obavljenoga posla bez zadržke izražava svoje zadovoljstvo i zahvalnost suradnicima u svim fazama nastanka knjige, pa tako i nama, zaposlenicima FF pressa.

Tijekom naše dugogodišnje suradnje prof. dr. sc. Drago Roksandić promovirao je i djelovanje FF pressa, ukazujući nam povjerenje izdavanjem brojnih publikacija u sklopu nakladničkog programa naše službe. Zajedničkim nastupanjem, nerijetko i suorganizacijom predstavljanja izdanja Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije i već više puta spomenutih projekata, pozivajući mene osobno za sugovornika i predstavljača u sklopu „Desničinih susreta“ u Islamu Grčkom i Zagrebu te u Splitu na okruglom stolu „Vladan Desnica i Split“, profesor Roksandić je i u tzv. postprodukciji vidio priliku za nastavkom i produbljanjem suradnje! Ne moram ni spominjati koliko je takva suradnja od koristi i nama u FF pressu – premda opsegom posla i brojem izdanja nikako ne malom

---

nakladniku, ali nedovoljno prisutnom u domaćoj i naročito međunarodnoj znanstvenoj zajednici – i čitavom Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Bez obzira na formalno umirovljenje, znam da će se naša suradnja i dalje nastaviti, bilo preko mladih kolega koje je mentorirao i koordinirao tijekom godina, bilo kao autor i urednik u daljnjim izdanjima Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Posebna mi je čast bila, a ujedno i teret, pisati ovaj tekst o prof. Roksandiću kao „čovjeku od knjige“, znajući da ću zbornik njemu u čast grafički pripremiti i voditi svu skrb u čitavom postupku stvaranja zbornika.

I.

TRIPLEX CONFINIUM, PROSTOR, GRANICE
THE TRIPLEX CONFINIUM, SPACE, BORDERS

PRECEEDING THE *TRIPLEX CONFINIUM* – THE BATTLE OF KRBAVA FIELD, SEPTEMBER 9TH, 1493

In this paper the attempt has been made to present a rounded view and offer some new interpretations regarding one of the most recognizable and dramatic moments during the late medieval Croatian history. The Battle of Krbava Field, September 9th, 1493, dramatically shook the very foundations of medieval Croatia's political and social structures. It stimulated creation of various texts written by its contemporaries and later commentators, who were discussing political, military and symbolical elements of the battle. The battle left a significant imprint even in the collective memory of the Croatian people, thanks to the older historians of the late 19th and early 20th centuries and the interpretations of the battle in school manuals and teaching. The Krbava Battle, due to its real and symbolic significance in Croatian "history, still remains an interesting and challenging topic for the historians and for the wider public. Therefore, it is not surprising that, due to incomplete and sometimes conflicting and contradictory information in the sources, the interest for the battle and various interpretations reemerged during the last two decades and a half, after Croatia gained its independence.

Key words: Krbava, Croatia, Ottomans, Late Middle Ages, Battle

There are few events or moments in Croatian medieval history that are today present in national collective memory. The Battle of Krbava Field, fought on September 9th, 1493, is definitely one of them. Its contemporary image, transmitted through media, schoolbooks and popular literature, is that it was a great national disaster that destroyed the medieval Croatian kingdom.¹ It never reached proportions or mythical potential that for instance the Battle of Kosovo, in 1389, reached in Serbian history and collective memory.² However, both events remained in public perception of the South Slavic peoples as a kind of watershed between the imagined period of national "medieval glory" and later gloomy period of "Turkish yoke".³

One has to emphasize that in Croatian modern historiography, from the beginning of its constitution at the end of the nineteenth century, this over-simplified view of great national disaster that destroyed the medieval Croatian kingdom did not hold ground.

---

¹ See the overview in: Srećko Lipovčan, "Razlozi i posljedice katastrofe 1493. godine: prikaz Krbavskoga boja u srednjoškolskim udžbenicima u Hrvatskoj nakon 1918." ["The Causes and Consequences of the Catastrophe in 1493: The Interpretation of the Krbava Battle in School Manuals in Croatia After 1918"], in: Željko Holjevac (ed.), *Identitet Like: korijeni i razvitak [The Identity of Lika: Roots and Development]*, 1, Zagreb – Gospić 2009, 295-322.

² On this see an excellent analysis in: Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita [The Death on the Kosovo Field. A History of the Kosovo Myth]*, Beograd 2016.

³ For more details see: Ivo Goldstein, "Značaj krbavske bitke 1493. godine u hrvatskoj povijesti" ["The Importance of the Battle of Krbava in 1493 in Croatian History"], in: Dragutin Pavličević (ed.), *Krbavska bitka i njezine posljedice [The Battle of Krbava and Its Consequences]*, Zagreb 1997; Suzana Miljan – Hrvoje Kekez, "The Memory of the Battle of Krbava (1493) and the Collective Identity of the Croats", *Hungarian Historical Review*, 4/2, 2015, 283-313, particularly 289-292.

From Matija Mesić to Vjekoslav Klaić, Ferdo Šišić and others, the heavy defeat and losses were not disputed. However, all authors have already noted that the Ottoman territorial conquest did not happen immediately following the battle, but rather a few decades later. Until 1512, when Selim I succeeded his father Bayazid II as sultan (that is for almost two decades),⁴ the Ottoman territorial conquest of medieval Croatian territory did not happen. This was, of course, primarily due to different priorities of Ottoman expansionist policy at that time.⁵ However, one can safely claim, on the other hand, that medieval Croatia was seriously weakened by the battle and that the king in Buda and central authorities could not significantly help in the given circumstances. On the other hand, the migration of inhabitants of Krbava and neighboring regions into safer areas was however accelerated after the battle.⁶

The sequence of events leading to the battle, its course and final outcome, had already been reconstructed in detail, both in older Croatian and Hungarian historiography. Older authors were mainly heavily influenced by their sources. The interpretations and evaluations of contemporary witnesses and chroniclers were many times taken for granted, *ad litteram*. This is particularly true for Bonfini's claim about Count Bernardin Frankapan's alleged dishonorable conduct in the battle. Common place was also the critique of tactics and strategy that the commander of royal troops, Dalmatian, Croatian and Slavonian *ban* Emerik Derenčin (*Derencsényi Imre*) chose in the battle. The other common elements in older historiography are the consensus on heavy losses, particularly among the highest strata of Croatian nobility,⁷ then on dire consequences for Croatia and on the beginning of gradual shifting of Croatian social elites' political preferences towards the Emperor, Venice and partly towards Papacy.

The summer of 1493 witnessed changed dynamics in the whole region. The Ottoman incursions that year served as well, it seems, as a catalyst of new political trends that were for some time fermenting under the surface. According to Venetian letter to the pope in Rome, already in June 1493 the Frankapani and the Kurjakovići subjected themselves *ad obedientiam domini Turci*.⁸ How should one interpret such accusations? Kekez suggests that those claims were not founded, and that the Venetians were accusing the counts because

⁴ For the sake of comparison, this is the same amount of time like the whole interwar period in Europe in the first half of the 20th century (!).

⁵ Goldstein, "Značaj krbavske bitke", 22-24; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka: je li spasio sebe i malobrojne ili je pobjegao iz boja?" ["Bernardin Frankapan and The Krbava Battle: Did He Rescue Himself and Few Others or He Escaped from the Battle?"], *Modruški zbornik*, 3, 2009, 65-101, 66; Krešimir Kužić, *Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. godine – strategija, taktika, psihologija* [*The Battle of the Croats – The Battle of Krbava Field in 1493 – Strategy, Tactics, Psychology*], *Historijski zbornik*, 67/1, 2014, 11-63, 47.

⁶ Miljan – Kekez, "The Memory of the Battle of Krbava", 286.

⁷ Mijatović enumerates the tragic deaths of Count Ivan (John) Frankapan of Cetina, young Juraj (George) Vlatković, Petar (Peter) III Zrinski, followed by ban of Jajce as well as the son and the brother of ban Derenčin, while Derenčin himself and Count Nikola (Nicholas) Frankapan of Tržac were captured. Anđelko Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju 1493. godine* [*The Battle on the Krbava Field 1493*], Zagreb 2005, 71-73.

⁸ Ferdo Šišić, "Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima" ["Collection of Documents about Herzog Ivaniš Korvin and Croatian Fights with the Turks"], *Starine JAZU*, 38, 1937, 157-336, doc. 112, 165.

at that time they preferred the royal rule over Senj and Obrovac.⁹ Kekez does not say it explicitly, but implies a kind of negative Venetian propaganda on the expenses of Croatian magnates, as a consequence of Venetian own political preferences. One should emphasize that the author of the above-mentioned claims, reported through Venice to Rome, was indeed the Venetian local *rector* in Krk (Veglia). Providing the fact that the Frankapani were originating from the island of Krk, and surely still did not come to terms with the Venetian takeover of the island in 1480, one would be tempted to think on the same path. Moreover, the accusations of willing or passive collaboration of various magnates and other nobles on the Christian side with the Ottomans were on the agenda in the wider region for some time. Older historians mainly dismissed them as a result of mutual envy or as a mean to avoid individual responsibility for the possible negative course of events. Other explanations usually concentrated on negative foreign, particularly Venetian propaganda against the brave defenders, because of foreigners' own political interests. One cannot negate that all these elements in many occasions really played a significant part in such accusations.

However, was there any hint of true in these allegations against the Kurjakovići and the Frankapani just prior to the Krbava Battle? It is hard to answer this question precisely, due to the paucity of relevant sources that could corroborate such views. However, judging from the overall context, one could suppose that it is not at all excluded that certain contacts existed or even some promises were given to the Ottomans.¹⁰ For instance, Moačanin mentioned that an anonymous negotiator from Croatia appeared in Edirne at the end of 1491 or at the beginning of 1492, when Sultan Bayazid was there as well, with an unknown purpose.¹¹ On the other hand, one should not overestimate the importance of those contacts. All this was probably much more of tactical rather than of strategic nature. One could even speculate that the very Croatian counts sometimes deliberately facilitated spreading of such rumors, in order to alarm the Buda court, Venice and papacy not to stay idle, but to help the Croats as soon as possible in their fight for mutual cause. The reality of survival on the Ottoman borders at the end of the Middle Ages was far from national romantic and heroic narratives of modern and contemporary periods. Quite the opposite, it mainly consisted of "multifaceted layers of gray". It was a harsh and gloomy everyday reality that necessitated all possible strategies of survival. It is also indicative that after devastations during the Krbava Battle and the following decades, Count Bernardin Frankapan, who was one of the key protagonists in Croatia, in his famous letter addressed to his son-in law George of Brandenburg in 1511, said that "I have to think of **all possible means** not to be expelled and not to lose all that is mine".¹² Bearing this in mind, one

⁹ Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 70.

¹⁰ Kužić even speculated, based on one document in Šišić's collection and a passage in the text of Spanish chronicler Antonio Herrera y Tordesillas, that the units of recently deceased Count Karlo Kurjaković participated in the Krbava Battle wearing two black flags, in order to be recognized and spared by the Ottomans. This is not completely excluded. However, was it maybe only a sign of mourning for their recently departed senior? Šišić, "Rukovet spomenika", 137; Kužić, *Bitka Hrvata*, 18, note 32.

¹¹ Nenad Moačanin, "Život Jakub-paše, pobjednika na Krbavi 1493." ["The Life of Jakub-Pasha, the Winner in the Battle of Krbava 1493"], in: Pavličević (ed.), *Krbavska bitka*, 176-177.

¹² *Ich muss gedenken in all weg, dass ich nit der erst werd vertrieben und das mein verlier.* Lajos Thallóczy – Antal Hodinka, *Monumenta Hungariae Historica – Diplomata*, 31, 1903, 26; Milan Kruhek, "Bernardin Frankopan krčki, senjski i modruški knez – posljednji modruški Europejac hrvatskoga srednjovjekovlja, 1453.-1529." ["Bernardin Frankopan Count of Krk, Senj and Modruš – the Last European in Modruš during the Croatian Middle Ages, 1453-1529"], *Modruški zbornik*, 3, 2009, 187-235, 211.

cannot but agree with Jurković when he concluded that the Croatian magnates, and the author particularly emphasized Bernardin and his words quoted above, had exactly this as their primary goal throughout the whole period in question.¹³

Throughout June 1493 the Venetians intensified their alarming of the Borgia papal court in Rome, insinuating the alleged treason of leading Croatian magnates.¹⁴ The same documents soon started to reveal in alarming tone the impending danger of Frankapani conquering the town of Senj and the fact that the counts were in open conflict with Duke Ivaniš (János) Korvin (Corvinus).¹⁵ Even the inhabitants of Senj wrote to the pope, emphasizing the imminent danger of Ottoman conquest.¹⁶ All this demonstrates the attempts of interested parties opposed to the Frankapani (the royal authority through *ban* Derenčin, Duke Ivaniš, the inhabitants of Senj and the Venetians) to camouflage their fear for the fate of Senj and their vested interests there with the alleged Frankapani's secret liaison with the enemies of true faith. Kekez is most probably right when he pointed to the switch of Venetian preferences from the Frankapani (during the reign of Matthias Corvinus) to the weakened royal power of Władysław II as regards to who should have had the effective control in Senj.¹⁷ He also agreed with my views, as opposed to the older Croatian historiography, that the Venetians did not have any serious intentions throughout this whole period to conquer any stronghold in the Croatian part of the eastern Adriatic coastline. On the contrary, they always preferred the weakest party at the given moment. The most important was to prevent the Ottomans or anybody who could facilitate their descent to the eastern Adriatic.¹⁸

How did the Ottomans perceive the attitude of the Frankapani and the Kurjakovići prior to the Krbava Battle? The Ottoman chronicler Sa'd-ud-din differentiated between Anž Frankapan and Karlo Kurjaković. According to him, the former was oscillating in his loyalty between the sultan and the king, while the latter was firmly on the Ottoman side.¹⁹ The Ottoman author could be regarded as less partial, due to the fact that as an outsider he described the events that led to their great victory. He personally had no vested interests in the region, in order to hide or misinterpret the events related to the battle. His words coincided well with the previously mentioned Venetian accusations against the Croatian counts. However, even Sa'd-ud-din emphasized that among potential allies of the Ottomans the Frankapani were the less reliable ones. On the other hand, one must not neglect the fact that the Ottoman chroniclers usually tended to create an image of the sultan and the Ottoman Empire as undisputed and superior to everybody. To such a great

¹³ Jurković even claims that such attitude of Croatian magnates at the turn of the epochs, in fact, enabled the birth of early modern Croatia that eventually survived in front of the Ottoman menace. Ivan Jurković, "Turska opasnost i hrvatski velikaši – knez Bernardin Frankapan i njegovo doba" ["Turkish Threat and the Croatian Magnates – Count Bernardin Frankapan and his Age"], *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 17, 2000, 61-83, 82.

¹⁴ Šišić, "Rukovet spomenika", doc. 113, 165; doc. 114, 166; doc. 116, 169.

¹⁵ *Ibid.*, doc. 115, 168; doc. 122, 173.

¹⁶ *Ibid.*, doc. 123, 174.

¹⁷ Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 70-71.

¹⁸ *Ibid.*; Borislav Grgin, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska* [The Beginnings of Dismemberment. King Matthias Corvinus and Medieval Croatia], Zagreb 2002, 106.

¹⁹ Aleksije A. Olesnicki, "Krbavski razboj po Sa'd-ud-dinu" ["The Battle of Krbava According to Sa'd-ud-din"], *Nastavni vjesnik*, XLIII, 1935, 185-208, 198-199; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 123-124.

leader and empire the potentates on the Christian side of the border would be eager to express their loyalty, obedience and subjugation. Of course, this idealized image was not always corresponding with reality. Taking all that is said into account, I would remain with the assumption that regarding their Ottoman policy the Croatian counts were only making tactical moves. They did not change their strategic allegiances from Christian to Muslim side neither in this case, nor before or after that. An indirect but important argument for this is the political development in Croatia during the decades that followed.²⁰

It seems, however, that Count Anž Frankapan of Brinje was the initial force behind the liaisons with the Ottomans, despite the fact that his allegiance to them remained fragile. Kužić speculated that his plan and of his sister's husband Count Karlo was to redirect the Ottoman plundering forces to medieval Slavonia and to keep the *ban* and his troops busy there, in order to be able to fulfill their plans of recapturing the family domains, particularly Senj.²¹ This is possible but remains in the realm of hypotheses. Even the author recognized that Yakub-pasha at the end did not send any troops to help the counts, but does not conclude from that that the importance of those alleged liaisons was, in fact, rather limited.

In July 1493 the Frankapani action to recapture Senj gained momentum. The Venetians offered 600 ducats of financial help to the citizens of Senj for their defense. On the other hand the same inhabitants, despite the fact that they were aware of Count Anž's and other Frankapanis' intentions, put their main hopes on the help of their captain and *ban* of Croatia Emerik Derenčin, who proceeded to help the town with his troops allegedly consisting of 4.000 horsemen and 2.000 infantry soldiers.²² As this move of banal troops coincided with the sudden death of Count Karlo Kurjaković, Count Anž Frankapan judged with full justification that in the given circumstances it is better for him to withdraw behind the safe walls of his fortress Sokolac in Brinje, in the hinterland of Senj, avoiding the full-scale open conflict with banal troops. He obviously realized all possible negative consequences for him and his relatives if they oppose Derenčin militarily and eventually come out defeated.²³ However, according to Sa'd-ud-din, it seems that in such dire circumstances Count Anž indeed sent his envoy to the Ottoman military leader Hadum Yakub-pasha, who was just returning to Bosnia from his raiding campaign in Carniola and had somehow to pass through medieval Croatia.²⁴ The retreat of Ottoman troops through Croatia certainly collided with *ban* Derenčin's plans, creating him a much more difficult situation on the ground. Therefore, he came out with an offer of reconciliation to the Frankapani.²⁵

The attitude of individual Frankapani counts to *ban* Derenčin's offer varied. The one who showed significant interest for reconciliation with state authorities was, not surprisingly, Count Bernardin Frankapan. This was so despite the fact that he profited on royal expenses during the tensions around Senj, taking the opportunity to regain the Frankapanis' ancestral lands in the region of Vinodol that were taken away from them by King Matthias Corvinus,

---

²⁰ See footnotes 17 and 18.

²¹ Jurković, "Turska opasnost", 78-79; Kruhek, "Bernardin Frankopan", 201, 203, 206; Kužić, *Bitka Hrvata*, 43.

²² Šišić, "Rukovet spomenika", doc. 127, 179; doc. 132, 183.

²³ Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 72-73.

²⁴ Olesnicki, "Krbavski razboj", 199; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 124.

²⁵ Šišić, "Rukovet spomenika", 282, 308.

a few decades before.²⁶ The fact that the Ottoman returning troops, at the beginning of August 1493, plundered the center of Bernardin's estates – Modruš and its surroundings – could only strengthen the count's will for reconciliation with royal representatives.²⁷ On the other hand, the conflict between Derenčin and Count Anž Frankapan was much more difficult to overcome in such a short period. Kekez is most probably right when he claimed that Count Anž Frankapan and his sister Dorotea, the widow of Count Karlo Kurjaković, did not participate in the Krbava Battle because the victory of banal and royal troops against the Ottomans was not something they would desire.²⁸ Besides that, Kužić emphasized the volatile and violent nature of Count Anž in various occasions prior and after the battle.²⁹ However, in my view all this just provides an additional argument to Jurković's main idea that the Croatian magnates were using all possible means and tactics to achieve their common primary goal – not to lose everything what is theirs.

After the Ottomans had plundered the region of Modruš, they continued their retreat to Bosnia. The sources speak about their march through mountains and forests and coming to Krbava Field, but without details of their actual itinerary.³⁰ Kekez suggested the toughest itinerary through Plitvice and Korenica, speculating that the other more convenient ways back were packed with royal troops and fortresses. On the other hand, Kužić viewed the itinerary of Ottoman troops in an entirely different light.³¹ His thesis is that the Ottomans deliberately took the hardest route, in order to plunder exactly the possessions of their most feared adversary, Count Bernardin Frankapan. Moreover, according to him the Ottomans also wanted to engage in an open battle to settle once and for all their accounts with *ban* Derenčin. By choosing the longest route of retreat they also obtained a few more days for resting, regrouping and preparing for the incoming battle. That is why they did not want, according to Kužić, to retreat towards Bihać, despite the fact that this could be much easier and faster way for them that would not offer any chance to Croatian or banal troops to stop them. As in many similar cases, the lack of information from the sources prevents us from formulating firm or definite conclusions. Therefore, everything we are left with are assumptions. Despite Kužić's tempting and interesting interpretation, in my view it is less likely that the Ottomans would ask for conflict at any cost. Their primary goals in this campaign were booty and slaves, what they successfully accumulated earlier on, and most probably not the open battle with the bulk of Christian forces. One must not forget that the slaves were a valuable commodity for the Ottomans. The fact that they slaughtered

²⁶ Grgin, "Senj i Vinodol između kralja Matijaša Korvina, Frankapana i Venecije (1465-1471)" ["Senj and Vinodol between King Matthias Corvinus, Frankapani Counts and Venice"], *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28, 1995, 61-70; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 73.

²⁷ Đuro Šurmin, *Acta Croatica*, 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 6, Zagrabiae 1898, 376-378; Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama na Krbavskom polju 9. rujna 1493." ["The Clash of Christianity and Islam at the Krbava Field on September 9th, 1493"], *Riječki teološki časopis*, 1/2, 1993, 241-269, 251; Grgin, "Modruš između kneževa Frankapana, Osmanlija i kraljevskih vlasti" ["Modruš Among the Frankapani Counts, the Ottomans and the Royal Authorities"], *Modruški zbornik*, 3, 2009, 41-51, 46.

²⁸ Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 73-74.

²⁹ Kužić, *Bitka Hrvata*, 43-44.

³⁰ Šišić, "Rukovet spomenika", 251, 279, 283; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 54; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 75.

³¹ Kužić, *Bitka Hrvata*, 21-22.

their prisoners only just before the battle indicates that they did it when they were left with no choice but to accept the challenge posed by the Christian troops. Of course, this challenge they had to meet seriously and vigorously and to do everything possible to inflict defeat on the enemies of the Prophet. And they certainly did it, efficiently and mercilessly.

Kekez also presumed that *ban* Derenčin, besides the knightly ideal that led him into an open-field battle, wanted to intimidate Countess Dorotea Kurjaković whose main possessions lied exactly in the region of the battle and to discourage her from a possible alliance with the Venetians.³² It is not excluded that *ban* thought of that, too. As an argument for his claims, Kekez quoted Dorotea's pleas for ammunition and protection from the Venetians, in August 1493, positively met by the *Serenissima*.³³ However, I would argue that in such dire circumstances the military reasons and goals had an absolute priority for the royal commanders and everything else was of secondary importance. Even better so if one could achieve additional goals fighting in Krbava. However, I would not go so far as to say that the *ban* "deliberately chose" the location of the battle "to show to Dorotea the strength of royal army and discourage her from making an alliance with the Venetians".³⁴ One should also define what one means by "alliance with the Venetians" in that context. Is it a military alliance, political subjugation or something else? All this is questionable, particularly if one takes into account the previous accusations against Count Karlo of his alleged collaboration with the Ottomans. In my view, the notions of Venetian "protection" or "alliance" were vague and volatile in this period, analogue to the similar claims or accusations of siding with the Ottomans. All those "foreign contacts or plans" of Croatian magnates should be primarily interpreted as various tactics of surviving and of keeping positions, possessions and property, using all possible means in the given circumstances. All this according to Count Bernardin's *credo* from 1511 quoted above that Jurković justly considered as essence of Croatian magnates' political, even existential stance at the end of the Middle Ages.

The two armies finally met at the Krbava Field on September 9th, 1493. *Ban* Derenčin's request to Yakub-pasha to release the Christian prisoners, whom the Ottoman retreating army was dragging back to Bosnia, fell on deaf ears. Several authors suggested that this was most probably due to Ottoman spies who unveiled on time that there was no ambush set in the hills and mountains around Krbava and that the *ban* indeed intended to enter in an open-field battle.³⁵ The estimated number of troops varied in the contemporary sources and among the relevant pre-modern authors, although majority of them agreed about the superiority of Christian forces in number and, on the other hand, the Ottoman superiority in cavalry and quality of soldiers involved.³⁶ It seems that the infantry composed the bulk of Croatian troops and that they were not accustomed with such kind of open-field battle

³² Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 74-75.

³³ Šišić, "Rukovet spomenika", doc. 132, 183-184; doc. 139, 188.

³⁴ Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 75.

³⁵ Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama", 255; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 56-57; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 75, note 58.

³⁶ Olesnicki, "Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju" ["Bosnyak Hadum Jakub, The Winner on Krbava Field"], *Rad JAZU*, 264, 1938, 123-160, 149; Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama", 254; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 56-57; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 75, note 59; Miljan – Kekez, "The Memory of the Battle of Krbava", 285.

and necessary strict order during its course.³⁷ Regarding the social strata that provided the bulk of infantry troops they were usually identified with free Croatian peasants.³⁸ The important role of peasants in late medieval Hungarian military organization is well established in historiography.³⁹ On the other hand, the military involvement of peasants in late medieval Croatia is very poorly researched up till today, mainly due to the paucity of relevant sources. Jurković supposed that the Croatian infantry in the Krbava Battle were mainly members of local and regional noble kindreds and communities.⁴⁰ He quoted priest Martinac's comparison of their death with that of St. Maurice and his entourage, for the glory of faith,⁴¹ as well as Ján Hasišteinsky's conversation in Zadar (Zara) soon after the battle with a certain Croat who lost several male members of his kindred in the battle. From the overall context Jurković concluded that Jan's informer in question was most probably a petty noble from Krbava.⁴² Although Jurković's argumentation is indirect and does not have an explicit confirmation in the sources, I would argue that his hypothesis is closer to truth, based on the local situation in the Krbava region and its surroundings. It was relatively well populated in the Late Middle Ages, particularly with numerous members of petty and middling nobility. In any case, besides the magnates and contrary to the peasants, they were the ones who were primarily supposed to serve militarily in the case of need.

On the very day of the battle the Christian troops concentrated on the southern – south-eastern part of the Krbava field, while the Ottomans came there from the north – north-west, retreating to Bosnia with booty and slaves. The tradition holds that immediately before the battle there was a dispute among the leaders of Christian army as to when and where to attack the Ottomans. The Croatian magnates, particularly Count Ivan (John) Frankapan of Cetin, allegedly favored an ambush in the hilly region at the northern entrance of the Krbava Field, between the modern-day small Croatian towns of Korenica and Udbina, the choice that would have offered Christian troops greater

³⁷ Šišić, "Rukovet spomenika", 296-298; Ludovik Crijević Tuberon, *Commentarii de temporibus suis / Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis*; praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatu critico notisque instruxit Vlado Rezar; indicem composuerunt Tamara Tvrtković, Vlado Rezar; textum manuscripti Marciani cum textu huius editionis contulerunt Vlasta Rezar, Tamara Tvrtković, Vlado Rezar; legit et correxit Darko Novaković, Zagreb 2001, 100; Kužić, *Bitka Hrvata*, 20-21.

³⁸ Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama", 254; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 56-57.

³⁹ The literature on this subject is vast. Here I quote only few important authors: András Borosy, "The militia portals in Hungary before 1526", in: János M. Bak – Béla K. Király (eds.), *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, New York 1982, 63-80; Ferenc Szakály, "Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365-1526)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33, 1979, 65-111; Isti, "The Hungarian-Croatian Border Defense System and Its Collapse", in: *From Hunyadi to Rákóczi*, 141-158; András Kubinyi, "Historische Skizze Ungarns in der Jagiellonenzeit", in: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn*, Herne 1998, 323-366. See also sources and literature quoted there.

⁴⁰ Jurković, "Turska opasnost", 71, note 47.

⁴¹ Ibid.; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 120.

⁴² Šišić, "Rukovet spomenika", 280; Jurković, "Turska opasnost", 71, note 47; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 106.

⁴³ Šišić, "Rukovet spomenika", 304; Crijević, *Commentarii*, 98; Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama", 255-256; Isti, "Topografija Krbavske spomeničke baštine" ["The Topography of Krbava's Monumental Heritage"], in: *Krbavska bitka i njezine posljedice*, 99-129, 113-114; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 61. Besides that Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 76-77, extensively analyzed the relevant details of topography, particularly in note 64.

chances of victory.⁴³ Such a stance of Croatian military leaders is understandable in the given circumstances, taking into account their previous experiences with the Ottomans. The alleged famous “verbal duel” between Count Ivan and *ban* Derenčin on the choice of tactics, their vivid dialogue loaded with emotions and even collective stereotypes, understandably became one of the favorite commonplaces among both the older and the newer Croatian authors.⁴⁴ However, this is only a literary tradition and construct written down by Ivan Tomašić in his *Chronicon breve regni Croatiae* from the 16th century. Therefore, one should not take it for granted without any reserves, as the Croatian authors usually did up till now.⁴⁵ It is equally not safe to build on these lines explanatory conclusions about *ban* Derenčin and his lack of war experience or about the power of political prediction of Count Ivan.⁴⁶ Don't we also hear the echo of later 16th century disputes between the Croats and the Hungarians in those lines, too? Besides that, when one looks closer in the text it really reads like a self-fulfilling prophecy, or better to say like a text written with the *post festum* acquired wisdom that offers to its readers a plausible and easily understandable explanatory narrative. In other words, what the Christian leaders really discussed and how they exactly commented tactics on the eve of the battle remains an open question. The reason why the Croats seemingly took a more cautious approach could more probably be traced in their numerical inferiority, mentioned by Tomašić only several lines before in the same text.⁴⁷

Count Bernardin was commanding one flank of Christian troops, most probably the left one, together with Count Nikola Frankapan of Tržac. The right flank was led by Slavonian commanders and composed of their troops, while the center was under Count Ivan Frankapan of Tržac and *ban* Derenčin, who was also the supreme commander of the defenders.⁴⁸ The problems of Christian army were numerous. The lack of coordination, subordination and planning were only some among them. It is highly likely that the already outdated and inefficient banderial system of Croatian and other Christian troops was one of the important reasons for the final outcome of the battle. It has been reintroduced after the death of King Matthias Corvinus, in 1490, whose military and other reforms, or at least attempts of reform, were mainly annihilated by the magnates. Paradoxically, Croatian and other magnates on the southeastern borders were the ones who could benefit the most

⁴⁴ According to Tomašić, the discussion in the Christian headquarters between the *ban* and Count Ivan allegedly went as follows: “...Banus inquit: ‘Ha Hrvate! Vazda ste bili strašljivice!’ [‘Ha, Croats! You were always cowards!’.] Respondit Ioannes comes Cetini: ‘Danas hoćemo vidjeti tko je bigavica. Ti budeš danas začetak raspa hrvatske zemlje. Bane! Ni ti to [kao] po Ugrih od grada do grada, jahati ter se hartati. Hoćeš danas vidjeti, kako Turci boj biju.’ [‘Today we shall see who is a coward. You, oh *ban*, will become today the beginning of destruction of Croatian lands. It is not like in Hungary that you ride your horse from castle to castle and participate in the knightly tournaments. You will see yourself today how the Turks do the fighting’]. Banus vero inquit: ‘Probabo...’, Šišić, “Rukovet spomenika”, 304.

⁴⁵ The most recent example is Kekez, “Bernardin Frankapan i Krbavska bitka”, 80.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ ...*Verum banus Derencin, plus audacie in consulendis quam virium in peragendis rebus bellicis habens, aperto Marte dimicare suadebat. Idem banus Derencin inimicos contempnes iudicabat; Croati vero obstabant, quia pauci erant...*, Šišić, “Rukovet spomenika”, 304.

⁴⁸ Ibid.; Kruhek, “Sraz kršćanstva i islama”, 258; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 122. Kekez is most probably right that the faith of retreating Bernardin's troops, namely their drowning in the Krbava River, indicates that his troops were covering the left Christian flank on the battlefield. Kekez, “Bernardin Frankapan i Krbavska bitka”, 82-83.

from the efficient and well organized defense. By weakening the royal authority in this aspect they *de facto* worked against their own vested interests.⁴⁹

On the other hand, the Ottomans facilitated their own entry in battle by slaughtering the Christian captives. This in turn enabled them greater mobility, as well as additional advantage in horsemen. Yakub-pasha even sent some of his troops, probably a part of light cavalry, to secretly circumvent the adversaries and in the case of need come from their rear in the battle.⁵⁰ The main Ottoman troops were also divided in three flanks. Ismail-bey led the one with troops from Serbia, Muhammad-bey of Carilia the other with Rumeli troops and Yakub-pasha personally led the center of the army.⁵¹ The battle was fought most probably from early morning till some 4 p.m.⁵²

The role that the most powerful Croatian magnate of that time, Count Bernardin Frankapan, played in the battle remained an interesting and intriguing question. Kekez devoted his extensive and detailed analysis to that. The sources do not provide clear information about the count's intentions and views on the eve of the battle.⁵³ The author, in my view, convincingly showed that the accusations of some contemporary (Bonfini, Tuberon) and later writers (Donado da Lezze, Paolo Giovio, Istvánffy Miklós) that the defeat was caused due to flight of Bernardin's troops and his treason were not founded.⁵⁴ Kekez quoted contemporary sources (Priest Martinac, Anonymous, Antonio Fabregues, and of the later authors Tomašić) who do not mention any treason or flight, except the fact that Bernardin's troops were overpowered by a much stronger enemy and count escaped alive with only a handful of his men across the Krbava River.⁵⁵ Besides that, he argued that Bernardin's overall activity before and after the battle is a key argument against such accusations, as well as the fact that the Ottomans perceived him as one of their key adversaries in the region, explicitly stated for example by Sa'd-ud-din.⁵⁶

Taking into account all what Kekez has already said, one should also try to explain why various authors had such diverging views on Count Bernardin and his role in the battle. Among the ones who accused him of dishonest conduct Antonio Bonfini is certainly the most important for our topic, being an official court chronicler of the Buda kings Matthias and Władysław. As such, in describing events like this he was always trying to protect the

⁴⁹ Kužić, *Bitka Hrvata*, 22.

⁵⁰ Šišić, "Rukovet spomenika", 279; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 67; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 82, note 86.

⁵¹ Šišić, "Rukovet spomenika", 304; Olesnicki, "Bošnjak Hadum Jakub", 143, note 7; Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama", 258; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 83.

⁵² Olesnicki, "Bošnjak Hadum Jakub", 139; Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama", 265. Kužić, *Bitka Hrvata*, 26-27, contested this view after a detailed analysis and claimed that the real battle lasted significantly shorter. His view is that even a significant part of captured Christian soldiers were killed till sunset and their noses and ears were cut off.

⁵³ Kekez is aware of that fact, and on p. 77 of his analysis he **supposed** that Bernardin agreed with the alleged views of his relative, Count Ivan Frankapan. However, on p. 79, without quoting any additional source or providing any new argument, Kekez takes such a stance of Count Bernardin for granted and even elaborates it further. It is not at all improbable that Bernardin indeed thought in such terms, but this cannot be corroborated with primary sources, even less so using such a method.

⁵⁴ Bernardin allegedly wanted revenge against *ban* Derenčin, on the account of the latter's previous role against the Frankapani.

⁵⁵ Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 83-86, notes 94-113 and sources quoted there.

⁵⁶ *Ibid.*, 86-87.

image of the king, central authorities and state officials in front of possible objections or accusations. The defeat in Krbava was indeed a severe blow not only to Croatian elite and people, but as well to the banal power and prestige of royal offices, armies, authority and kingdom as a whole. It is understandable that in such circumstances the royal chronicler had to try to find a scapegoat, to show that the defeat was not due to poor tactics and strategy of the royal commanders or non-sufficient involvement and help from the king.⁵⁷ Who was a better choice for that role than Bernardin, whose troops were decimated in the battle and with whom the overall *cladis Croatica* started? Even better so if at the same time he was the most important of the Frankapani and of all the Croatian magnates. As such, Bernardin even symbolized Croatian political individuality inside the kingdom, particular interests, political and social priorities of Croatian elites in contrast to the court circles and Hungarian elites. Therefore, he was an ideal and easy target. It was easier to put the burden of responsibility on his shoulders, at the same time exculpating the main culprits for the defeat. Moreover, the court surely did not forget Bernardin's recent takeover of Vinodol from the royal hands and his liaisons with the Empire, Venetians and others that could potentially endanger the royal governance over medieval Croatia.

Istvánffy's interpretation, in the 16th century, not surprisingly followed Bonfini's path, in the tradition of Hungarian court circles. The Italian authors, da Lezze and Giovio, were probably also under Bonfini's predominant influence. Moreover, their descriptions of these events suffer from factual mistakes and misinterpretations. On the other hand, it is highly indicative that the bulk of contemporary sources written outside the court circles, be they Croatian or foreign, only mentioned Bernardin's heavy losses but put no blame for alleged misconduct on Croatian count's shoulders. One might conclude, taking all said into account, that the alleged Bernardin's treason in the crucial moment of the battle was no more than Bonfini's construction designed for political purposes of King Władysław and his court. Despite that, it resonated loudly in the centuries to come. At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries it could even, if necessary, conveniently serve as one among many pseudo-historical arguments used on both sides for political purposes, in the context of internal political struggles between Hungarians and Croats in the Hungarian half of the Austro-Hungarian Empire. This even more so due to much greater confidence that the historians of that time were ready to offer to their narrative sources than they do today.

Kužić recently analyzed in detail the proceedings of the battle and all its military aspects.⁵⁸ His estimate is that the three *banderia* of Croatian magnates consisted of some 1.500 men altogether. He blamed bad formation, lack of discipline, inexperience and insufficient weapons for the poor performance of Christian troops.⁵⁹ The overall estimate of Croatian troops Kužić put at some 5.000, out of which some 2.000 from the Hungarian

---

⁵⁷ Despite the fact mentioned above that the king objectively could not significantly help even if he would want to.

⁵⁸ Kužić, *Bitka Hrvata*, 22-27. Compare also: Kruhek, "Sraz kršćanstva i islama", 262-263; Kekez, "Bernardin Frankapan i Krbavska bitka", 83-84. Kužić's interpretation of ritual character of prisoners' executions after the battle, corroborated to a certain degree with the archeological material and skeletons unearthed in the region during the past two decades are interesting and thought-provoking. However, this has still to be further researched. Kužić, *Bitka Hrvata*, 26, particularly note 72.

⁵⁹ *Ibid.*, 23.

Kingdom, and 2.400 from neighboring Slavonia. According to him, the Ottoman army consisted of approximately 8.000 soldiers, Hungarian-Croatian troops of 11.600, out of which 9.200 were infantry (almost 80%) and some 2.400 cavalry. His estimate of Christian casualties during and after the battle is at some 9.600, prisoners taken by the Ottomans at some 1.700 and escaped from the battle at 300. The Ottoman overall casualties Kužić estimated at some 1.000.⁶⁰ One has to emphasize that, although this reconstruction is meticulous, even the author was aware that all the above-mentioned figures remained only approximations, in all liking the most probable ones so far. As regards to the weapons the both armies used in the conflict, the Christian and the Ottoman sources agree on the predominance of cold weapons, particularly swords and lances (according to Nin bishop Juraj Divnić, Sa'd-ud-din and other Ottoman authors).⁶¹ Ottoman sources speak about the captured fire-arms that were, most probably, partly present only in the ranks of Christian army. This could be connected with the banal troops prior to the Krbava battle and their attempted siege of Count Anž's fortress of Sokolac near Brinje.⁶² Kužić asked the question why the Christian troops did not use them, but left it unanswered. Maybe the collapse of Christian troops was too swift and sudden and they did not have the time to use their fire arms, but this is also only a speculation.

When speaking about the causes of Christian defeat at Krbava one has to emphasize that the superiority of Ottoman troops in their strategy and tactics, even in cases like here when the Christian side was superior in numbers, is today a matter of consensus among historians. Besides the already mentioned outdated banderial system of gathering and organizing the troops for the battle, the Christian side was also inferior in logistics, causing in many occasions shortages of food, particularly among the defenders of distant and peripheral fortresses or among the infantry troops. Kužić justly emphasized those shortages, coupled with poor roads and communication system and much better Ottoman spying and information networks, among important causes of problems for the defenders.⁶³ The weaknesses on the side of the defenders were, in fact, streaming from the structural problems of late medieval Hungarian-Croatian Kingdom and its society. They were consequences of medieval social organization that was simply not efficient enough to respond to the challenges posed by the Ottomans. Therefore, it is partly an anachronism to lament on the narrow-mindedness or lack of insight of the Croatian social elites (nobles and particularly magnates) when they stubbornly insisted on their privileges and wanted by all means to curb the authority and power of the central government.⁶⁴ The same is valid for their tendency to negotiate with the centers of political power in their surroundings. All the above-mentioned elements were typical for medieval politics in the wider region, be it at the end of the Middle Ages or many times before. Moreover it is an anachronism to speak, as is occasionally still done as well, of an "absolutist state" during King Matthias's

⁶⁰ Ibid., 31. See also his overview of numbers in various Christian and Ottoman sources and early modern literature on pp. 32 and 33 of the same paper.

⁶¹ Šišić, "Rukovet spomenika", 171; Vedran Gligo (ed.), *Govori protiv Turaka [Speeches Against the Turks]*, Split 1983, 317; Mijatović, *Bitka na Krbavskom polju*, 113, 128; Kužić, *Bitka Hrvata*, 36-37.

⁶² Olesnicki, "Bošnjak Hadum Jakub", 149, 153; Kužić, *Bitka Hrvata*, 37.

⁶³ Ibid., 46-47.

⁶⁴ Ibid., 44.

---

rule, or even about the “totalitarian” nature of Ottoman and Venetian governments in the context of late medieval Croatian history.⁶⁵

The Krbava Battle, due to its real and symbolic significance in Croatian history, still remains an interesting and challenging topic for the historians and for the wider public. Therefore, it is not surprising that, due to incomplete and sometimes conflicting and contradictory information in the sources, the interest for the battle and various interpretations reemerged during the last two decades and a half, after Croatia gained its independence. This article is an attempt to cast some new light on it. However, in my view these attempts would remain futile if they would not take into consideration wider context of the events described. How much this article succeeded in doing that is for the readers to evaluate.

---

⁶⁵ As, for example *Ibid.*, 44-45, recently did in his otherwise valid and interesting analysis from the point of view of military history.

TRIPLEX CONFINIUM – OSMANSKA STRANA U PRVIM GODINAMA NAKON RAZGRANIČENJA 1700. GODINE: MUHIMME DEFTERLERI

Ovim se radom želi ukazati na važnost jednog izvora za povijest krajeva u sastavu Osmanskog Carstva, u ovom slučaju sandžaka Krka i dijelom sandžaka Klis, nakon potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine. Riječ je o Muhimme Defterima, u kojima će se naći relativno najviše podataka o ovim krajevima, odnosu području Trograničja – Triplex Confinium, s obzirom na nedostatak bilo kakvih drugih izvora.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Triplex Confinium, Morejski rat, Muhimme Defterleri

Događanja na prostoru *Triplex Confiniuma* nakon potpisivanja Karlovačkog mira i nakon zvaničnog razgraničenja, odnosno uspostave prve međunarodno priznate granice u modernom smislu riječi, teško je pratiti na osnovu osmanskih izvora. To je stoga što tih izvora ima vrlo malo, kako zbog toga što ni sama osmanska administracija nije više vršila popise na isti način kao u prethodnim stoljećima, tako i zbog toga što ni dokumenti koji su rađeni u najvećem broju slučajeva nisu sačuvani.

Ono na osnovu čega ipak možemo vjerodostojno rekonstruirati prošlo vrijeme XVIII i kasnijih stoljeća, na svim prostorima Osmanskog Carstva, pa i na spomenutom prostoru, jesu Muhimme Defterleri, Knjige važnih /poslova/. To je jedna vrsta zapisnika sa sjednica Sultanskog vijeća/Divan-i Humayun, današnjeg Vijeća ministara, kojima je do vladavine sultana Mehmeda II Fatiha (1451. – 1481.) predsjedavao sami sultan, a nakon Fatihovog vremena sjednice je vodio veliki vezir/premijer vlade, uz skriveno prisustvo sultana. Serija ovih deftera traje u relativnom kontinuitetu od 1554. do 1904. godine.¹

Ovi su defteri korišteni od strane istraživača uglavnom parcijalno, prema potrebama samog istraživača, ali su objavljeni i u nekoliko posebnih knjiga.² U Orijentalnom institutu objavljeno je jedno izdanje, izbor iz prvih šest knjiga ovog fonda iz perioda 1554. – 1566.³ Osim toga, u spomenutom Institutu postoji i više neobjavljenih knjiga regesta ovoga fonda iz različitih perioda osmanske vlasti.⁴

¹ Sve odluke i naredbe su pisane u ove deftere do sredine XVII stoljeća (1649.), a nakon toga su u njih unošene odluke koje se odnose striktno na državne poslove, dok su žalbe i slični problem unošeni u Šikajet deftere – Knjige žalbi.

² Još ranije objavio je, kako ga je nazvala beogradska osmanistica Dušanka Bojanić, „agilni, ali nedovoljno akribični“ Gliša Elezović izbor iz ovog korpusa: *Iz carigradskih turskih arhiva: Muhimme defteri. Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu*, Beograd 1951.

³ U Orijentalnom institutu u Sarajevu (dalje: OIS) prevedena je i objavljena prva knjiga iz ove serije pod naslovom *Muhimme defter. Dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985, od strane izvrsnog poznavaooca osmanskih dokumenata mr. Ešrefa Kovačevića (1924. – 1996.). Termin „naši krajevi“ u naslovu pokriva široko područje skoro cijelog Rumelijskog ejaleta, s težištem na krajeve bivše Jugoslavije.

⁴ Ove regeste iz fonda Muhimme defterleri preveo je za potrebe Komisije za izradu historije Bosne i Hercegovine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, kao i za potrebe Gazi Husrev-begove

U te su zapisnike unošene sve odluke donošene od strane centralne vlasti i upućene ka provincijskim administrativnim centrima, kao i sve odluke donesene na upite provincijskih organa vlasti, koji su se obraćali centru za sve probleme koje nisu mogli sami riješiti na zadovoljavajući način ili za one koji su i spadali u domen centralne vlasti.

Kada je nakon jednog dugog i teškog rata uspostavljeno primirje, osmanska administracija je veoma brzo reagovala i organizovala je administrativnu mrežu iznenađujuće dobro za jedan takav period i perifernu oblast države. Držeći Ugovor o miru pred sobom, službenici su izvršili prvi popis preostalih oblasti sandžaka Krka i Klis, onako kako je Ugovorom bilo predviđeno: poštovan je princip prave linije od jedne do druge granične oznake, sa izuzetkom polukružno izdvojenih oblasti oko tvrđava.⁵ Taj princip je doveo do toga da su sela bila neprirodno podijeljena: na osmanskoj strani ostalo je pola sela, petina sela, dvije njive određenog sela i tome slično. Najviše je takvih sela bilo u ostatku – *bekijja*⁶ – Kliškog sandžaka, jer se njegova zapadna granica, kao i teritorij uopće, protezala u smjeru sjeverozapad – jugoistok i bila prilično dugačka. Što se tiče nekadašnjeg sandžaka Krka, on je izgubio puno više teritorija nego sandžak Klis, te je upisan kao *Ostatak live Krka, nasuprot trima granicama /hudud-i selase – Triplex Confinium/*, sa ostacima svega tri nahije: Plavna, Knin i Strmica. Najvažnija tačka nahije Plavna bila je istoimena tvrđava, koja je tada imala posadu, jer je razvojem događaja ponovo dobila na značaju, kojega je u prethodna dva stoljeća bila izgubila. U nahiji su bila upisana svega 4 preostala sela, koja se danas nisu mogla identificirati, jer su vjerovatno promijenila nazive. Sva četiri sela ostala su čitava u okviru Osmanskog Carstva, jer su se nalazila istočno od linije razgraničenja i nisu ni bila na njenom putu.⁷

U ostatku nahije Tvrđave Knin, odnosno Knin i Strmica, upisano je devet sela, od kojih su neka ostala čitava u Osmanskom Carstvu, dok ih je nekoliko razdijeljeno. Tako je npr. od sela Oton ostalo samo dvije njive i nešto teritorija sela *ispod brda*, a ostalo je pripalo *cesarskoj strani*; od sela Žagrović u ovoj nahiji ostala je jedna trećina.⁸

Nahija Strmica upisana je sa teritorijem koji je spadao u carski has i očito bez ijednog sela. Preostalo stanovništvo je upisano na tome hasu, nakon upisa tvrđave Strmica, koja je takođe u ovim novim uvjetima dobila na značaju, što se navodi i u samom popisu: *Tvrđava Strmica, spomenuta tvrđava nalazi se nasuprot tvrđave Knin, a susjedna je nahijama Unac i Grahovo. Nalazi se na sredini nahija, na mjestu gdje je jako potrebna.*⁹ Nahija, kao i tvrđava, upisane su u svim popisima iz XVI, kao i početka XVII stoljeća, znači 1528., 1550., 1574., 1585. i 1604. godine. U neobjavljenom popisu iz 1585. godine u nahiji se sama tvrđava ne spominje izričito, ali se spominju posjedi posadnika i dizdara/zapovjednika tvrđavske

---

biblioteke u Sarajevu, umirovljeni kadija/sudac Abdulah Polimac (1912. – 1984.) sedamdesetih godina proteklog stoljeća. Tu se radi o hiljadama stranica dokumenata prevedenih u vidu regista. Taj materijal nije objavljen, ali se vrlo mnogo koristi, s tim što mnogi istraživači „zaborave“ da navedu ime prevodioca dokumenta kojeg koriste.

⁵ Taj je osmanski popis objavljen pod nazivom: *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo 2016.

⁶ *Bekijja* je termin koji označava preostali dio nečega, ostatak, u ovom slučaju teritorij koji je od nekadašnjeg ukupnog opsega sada preostao u Osmanskom Carstvu. Tako imamo nazive */Pre/Ostatak live, ostatak nahije, ostatak sela, i sl.*

⁷ *Popis sela i zemlje*, 16-21.

⁸ Isto, 23.

⁹ Isto, 31.

posade.¹⁰ Sama nahija Strmica imala je upisano zemljoradničko stanovništvo u dva sela i više mezri, dok je posebno popisano više sela sa vlaškim stanovništvom, koje je plaćalo filuriju.¹¹ Nije bilo nijednog naselja gradskog tipa, pa čak ni tvrđava izgleda nije imala podgrađe, gdje bi se eventualno moglo trgovati. Razlog tome je vjerovatno blizina Knina, daleko razvijenijeg naselja, gdje su se sve potrebe stanovništva za trgovinom mogle realizirati.

Čak i pred sami početak Kandijskog rata Strmica nije posebno utvrđena, niti je dobila veći broj posade. Godine 1643. u Strmici je registrovano samo 10 mustahfiza, stalnih članova tvrđavske posade, zajedno sa dizdarom.¹² Skoro su sve druge utvrde u Krčkom sandžaku imale veći broj posade, raznovrsnije rodove vojske i sigurno su bile i bogatije opremljene. To je jasan znak da Osmanlije nisu smatrale ovo područje posebno ugroženim.

Ono što takođe privlači pažnju jeste činjenica da u ranije provedenim popisima u ovoj nahiji nije bio upisan niti jedan vjerski objekat, dok 1701. godine ovdje nailazimo na džamiju i na crkvu. Što se tiče džamije, ona je vjerovatno bila tvrđavska džamija, za potrebe posade, podignuta državnim sredstvima. I u popisu se čak naglašava da *nije imala vakuf, niti ga sada ima*.¹³ Što se crkve tiče, vjerovatno je podignuta krajem XVI ili početkom XVII stoljeća, jer je u prethodnim popisima nema. Istina, crkve ni inače nisu bile upisivane, ako nisu bile poreski obveznici, odnosno ako nisu imale posjede, sa kojih su ostvarivale prihode, koji su oporezovani.¹⁴ Za postojanje najvećeg broja crkava u Kliškom i Krčkom sandžaku mi saznajemo preko bilježaka u vezi sa održavanjem sajмова/vašara, sa kojih se ostvarivao porez za određene ciljeve ili ličnosti.¹⁵

Iako je, dakle, tvrđava Strmica nakon razgraničenja zadobila značaj kojega prije nije nikad imala, njeni su posadnici zapadali u teškoće zbog toga što je zaduženo stanovništvo odbijalo da plati svoje obaveze. Godine 1705. posadnici se obraćaju bosanskom valiji i kadiji Jezera sa žalbom na stanovnike sela sandžaka Klis, koji pripadaju mukati hass-i humajuna, dakle carskoj mukati, a čiji su prihodi bili određeni kao odžakluk, znači stalni izvor prihoda za posadnike Strmice. Međutim, kako oni navode, *tamošnji neki zemljoradnici neće da plaćaju ono što su defterom zaduženi*, tako da su posadnici bili prisiljeni da se obrate višim instancama.¹⁶

¹⁰ To su 2 mlina čiji prihodi pripadaju dvojici posadnika tvrđave, jedan mlin u posjedu jednog od nižih zapovjednika, dio parcele u selu Ograđe pripadao je dizdaru tvrđave, te još jedan cijeli čifluk na mezri Mračaj, čiji su prihodi pripadali svim posadnicima tvrđave. BOA TTD, 622/381.

¹¹ BOA TTD, 622/389. To su bila sela Malo Zaričje, Veliko Zaričje, Ograđe, Benkovac sa mezrom Vagan, Ljubina poljana, Kumarić.

¹² Kornelija Jurin-Starčević, „Vojne snage Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika“, u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. Damir Agičić, Zagreb 2003, 89.

¹³ *Popis sela i zemlje*, 31. To upućuje na činjenicu da je džamija podignuta istovremeno kad je u tvrđavu postavljena posada, sigurno u vrijeme zauzeća Knina, 1522. godine. Po tome se ona sigurno nazivala džamijom sultana Sulejmana I (1520. – 1566.), jer su džamije podignute državnim novcem po običaju nazivane imenom trenutno vladajućeg sultana.

¹⁴ Npr. BOA TTD, 622/274: Crkva u nahiji Skradin: *Mezra crkve Sveti Mihovil i pola sela Perine? na rijeci Krki u posjedu Nikodija? kaluđera i ostalih monaha /ruhbanan/ spomenute crkve, sa ribnjakom u blizini spomenute crkve na rijeci Krki, pripada spom. Filurija godišnje ..... 200.*

¹⁵ Ti su sajmovi održavani pored crkava, kao mjesta sastajališta stanovnika, bili oni redovni posjetioci crkve ili ne, jednom, dvaput ili više puta godišnje. U sandžaku Krka bilo je vrlo malo takvih mjesta, recimo u nahiji Gradčac: *Crkva Isveti Petre u blizini sela Smilnica?, u posjedu Damijana iz spom. nahije. Dva puta godišnje se održava vašar. Od onih koji dođu uzima se taksa /bac/. Godišnje ..... 20.* BOA TTD, 622/375.

¹⁶ Šikajet defter (1702 – 1725), OIS ANUBiH 86/III 1, 6 (signature u Orijentalnom institutu).

Uprkos postojanju tih sigurnosnih punktova, život na tom području bio je krajnje nesiguran. Vrlo je ilustrativan primjer pisma kojega je bosanski paša Sejfullah napisao mletačkom providuru M. Zaneu u martu 1703. godine. Sadržaj pisma glasi:

Iako je sadržaj ugovora o miru poznat, na granici se množe odmetnici, koji napadaju putnike i trgovce, ubijaju ih i pljačkaju. Zato je određen sadašnji kliški sandžakbeg Mustafa-beg da uzme iz livanjske tvrđave sto nefera i očisti planinsko područje Livna, Glamoča, Plavna, Strmice i obalu rijeke Cetine do Trilja, i da mu podanici jedni za druge polože garancije (ćefilema)¹⁷. Providur treba da dođe u Split, a ako lično ne može, onda punovažni njegov zastupnik, pa da lično pretrese teren blizu granice, očisti ga od odmetnika i primi garantije stanovništva.

Također neka se stane na kraj onima što bez odobrenja prelaze na osmanske pašnjake sa stokom. Ubuduće će se ... blago ovakvih izgrednika zaplijeniti za carsku blagajnu.¹⁸

Broj incidenata je bio izrazito veliki, što se vidi i iz pisma bosanskog defterdara Mehmeda generalnom providuru u januaru 1703. godine. Defterdar navodi da su za *ovo tri-četiri godine, otkako je uspostavljen mir, hajduci od Tromeđe do Herceg Novog počinili šesto-sedamsto ubistava, a pljačka je neprocjenjiva*. Naravno, on ne propušta priliku da za to stanje optuži isključivo drugu stranu: *...otkako je sklopljen mir, na turskom ili mletačkom teritoriju, nikome, ni trgovcu, ni podaniku, nije potekla ni krv iz nosa od strane osmanskih vlasti i podanika*.¹⁹

Stav osmanskih vlasti bio je izražen i u brojnim bilješkama, koje susrećemo u Muhimme defterima. Vlast je nastojala da obezbijedi sigurno okruženje za svoje podanike i da na svaki način zadrži preostalo, a eventualno vrati i pobjeglo stanovništvo. U spomenutom popisu iz 1701. godine naveden je veliki broj slučajeva povratnika, posebno nemuslimana, koji su bili pobjegli iz svojih domova, ali se sada, kad su se uvjerali kakva je situacija, vraćaju tamo, i nastavljaju sa normalnim životom. U jednom, pak, dokumentu iz zadarskog arhiva zabilježen je dolazak 8 kuća nemuslimana sa mletačke teritorije, iz okolice Knina, koji su od osmanskih vlasti zatražili odobrenje da se nasele na području Livna i Grahova.²⁰ To im je i odobreno, uz opomenu da im niko ne smije praviti smetnje dok god su lojalni vlastima. S obzirom na izbor novog boravišta, planinskog područja sa šumama i pašnjacima, ovdje se vjerovatno radi o vlasima stočarima, koji sigurno nisu više imali mogućnost da svoja stada napasaju bez problema s obje strane granice. Vjerovatno je bilo teško napuštati stare navike i relacije, što je znalo izazvati brojne probleme. Povlačenjem granice veliki broj stanovnika ostao je bez obradive zemlje, koje je u tim krajevima i onako bilo malo, a posebno su ostali bez ispašišta.²¹ To je bio poseban problem, jer se zbog svoje prirode

¹⁷ *Ćefilema* je davanje međusobne garancije stanovnika određenog područja jednih za druge, pri čemu je svaki stanovnik obavezan da vodi računa o onome za koga je položio garanciju, te naravno odgovara za njegova počinjena djela u slučaju bijega sa tog područja. Proces ćefileme pokretala je upravna vlast, najčešće u područjima u kojima je dolazilo do masovnijih nereda.

¹⁸ Turski dokumenti iz Historijskog arhiva u Zadru, regesta i prijevod E. Kovačević, signatura u Orijentalnom institutu: OIS ANUBiH 94.

¹⁹ Isto.

²⁰ Turski dokumenti iz Historijskog arhiva u Zadru, OIS ANUBiH 94.

²¹ „Selo Ostatak Otišića. ...Prema odredbi linije razgraničenja, njegove su kuće ostale Veneciji, a svi ostali njegovi pašnjaci i zemljište ostali su u Osmanskom Carstvu.“ *Popis sela i zemlje*, 58.

morao rješavati hitno. Mnogi stočari su ga rješavali tako što su se kretali bez dozvola, koje nije bilo teško dobiti, ali je posjedovanje dozvole značilo i obavezu plaćanja takse. Uostalom, korištenje ispasišta jednoga sela od strane stočara, koji dolaze *izvana*, bilo je oporezovano i u osmanskome sistemu i bilo je strogo nadgledano. Česti su bili i sporovi i žalbe u vezi sa neovlaštenim napasanjem stoke na tuđem ispasištu, tako da se i u popise unosila i ponavljala stavka o granicama određenog ispasišta, kao i njegovi zakoniti korisnici.

U istom izvoru bosanski defterdar Mehmed-paša žali se generalnom providuru da *mletački podanici obrađuju sultanske hassa-zemlje blizini Sinja*²², te da je to suprotno slovu *zaključenog mirovnog sporazuma*.²³ Defterdar se pita da li to seljaci rade samovoljno, ili iza toga stoji odobrenje mletačkih vlasti. Kako god je to bilo, seljaci su sigurno bili ostali bez zemlje ili dijela zemlje u ovom predjelu, gdje su sela presijecana graničnom linijom. To prelaženje granice preraslo je u slučaj, čije su rješavanje od Porte zatražili kadija i kapetan Livna. *Venedička raja* je ovaj put prešla Cetinu i sa stokom došla duboko u osmanski teritorij, pa čak i do *Strmice*, napasajući stoku. Neki su čak krišom noću stoku dovodili i u Livanjsko polje, nanoseći štetu lokalnom stanovništvu. Osim toga, mnogi od ovih su, i pored zabrane i odredbi mirovnog ugovora, *prelazili na islamsku stranu (dar'ul-islam), sijali, ubirali plodove i odnijeli sve za sebe, dajući dio mletačkoj državi*.²⁴ Zbog tih učestalih slučajeva formirana je komisija, sastavljena od osmanskih i mletačkih predstavnika, koja je donijela odluku da se ta praksa može nastaviti uz uslov da raja plaća desetinu osmanskoj strani. Ova je odluka bila olakšana činjenicom da je zemlja koju su ovi seljaci sada nezakonito obrađivali u stvari ranije bila njihov posjed, koji je sada ostao u Osmanskom Carstvu, a oni u novoj državi nisu imali ništa za obrađivanje.

Jedna od zapovijesti, zabilježениh u Muhimme defterima, dosta je općenita, ali kasnije je dobila i dodatnu i detaljnu razradu. Ova upućena bosanskom valiji veziru Halil-paši glasi:

Između Visoke Porte i njemačkog ćesara, a u interesu narodnog blagostanja i uredjenja posjeda i gradova, ponovo je zaključen mir.

Prema odredbama Ugovora, na granici sa obje strane, raja koja koristi zemlju, bez iznimki i bez smetnji može uspostavljati otvorene varoši, ali se ne mogu tvrđave. Tako je u Ugovoru upisano.

Tako će i Nijemci u svom zaštićenom prostoru, a naročito na obalama rijeke Save i Une, na nenaseljenim područjima, na pogodnim mjestima osnivati kasabe, varoši i sela i tako uređivati prostore koje drže.

Zbog toga se naređuje gore spomenutom veziru da u sva dosada nenaseljena mjesta na granici pod našom zaštitom, naredi da se na najpogodnijim i najkorisnijim mjestima naseli raja i da se osnuju ponovo kasabe, varoši i sela, i da se tako i ta područja uredi i ožive. I sva ostala pitanja u vezi s tim da se na podesan način regulišu. ...²⁵

U vezi s olakšavanjem života raje, donesena je odredba o naplati džizije po najnižoj stopi, jer su oni raja na granici s jedne strane s Nijemcima /Nemčel/, a s druge strane sa

²² U nahiji Sinj, odnosno njenom ostatku u Osmanskom Carstvu upisana su 1701. godine 44 sela i 2 čifluka. Malo manje od polovice sela bilo je presječeno graničnom linijom, dok su ona južnije od Sinja, istočno od toka rijeke Cetine, većinom ostala čitava. Isto, 59-105.

²³ Turski dokumenti iz Historijskog arhiva u Zadru, OIS ANUBiH 94.

²⁴ Muhimme defteri 1700-1713, OIS ANUBiH 139/V a, 32-35.

²⁵ Isto, OIS ANUBiH 139/V a, 11.

Mlečanima. Problem se pojavio zbog toga što je to dvije godine rađeno bez pismenih potvrda, pa kad su se zbog toga pojavile brojne manjkavosti, odlučeno je da se džizja počne naplaćivati na osnovu službenih papira, ali i dalje po najnižoj stopi.²⁶ Naplata bez potvrda bila je jedan začuđujući propust osmanske administracije, koja je i u jednom tako burnom vremenu najčešće reagovala ispravno i pravovremeno.

Godine 1700. Halil-paši upućena je ahdnama,²⁷ sultanska zapovijest, jedna od brojnih koje su u to doba i u tom duhu upućivane, a koja počinje iskazom da je zaključenjem mirovnog ugovora između Visoke Porte i njemačkog *ćesara obnovljeno i učvršćeno staro prijateljstvo i susjedstvo*.²⁸ Ovom ahdnamom uređuje se međudržavna trgovina, sa preciznim odredbama, da biše *trgovci na obje strane sa sigurnošću mogli mirno da trguju*. Ozbiljnost vlasti po tom pitanju vidi se i po činjenici da su za provođenje naredbe bili zaduženi konzuli najvišeg ranga, *koji će se brinuti o uređivanju svih pitanja trgovine*.

Međutim, i po ovom pitanju, kao i po mnogim drugima, jedna je stvar bila napor vlasti da održi mir i red, a druga stvar je bilo realno stanje na terenu. Trgovci, bilo da su muslimani ili nemuslimani, bili su među onima koji su vrlo često stradavali u napadima hajdukâ, a u takvim slučajevima mnogi od njih su bivali i ubijeni, a ne samo opljačkani. Neki od njih su prodavani i na galije, kako se desilo sa jednim muslimanom iz Glamoča, kojega su, dok je nosio otkupninu, uhvatili sinjski hajduci, bez ikakvog respekta pocijepali mu providurovu propusnicu, koja je bila obavezna za prekogranično kretanje, te ga prodali Mlečanima.²⁹ Bosanski sandžakbeg Sejfullah je tim povodom 1703. godine poslao protest providuru, gdje ga je podsjetio *da je zasretati na putu ljude, koji nose otkupninu, protuzakonito i u suprotnosti s ahdnamom i običajima na granici*.

U vezi sa trgovinom, država je imala još jedan problem, a to je bila naplata takse na uvoz, odnosno prolaza za stoku koja se dovodi na zadarsku i šibeničku skelu, a ostvareni prihod od te takse (bac-i ubur) već je bio uračunat u plaće posadnika određenih utvrda, i to u glavnom pograničnih. U više dokumenta izdatih nakon razgraničenja konstatira se da *sada neki trgovci iz reda nevjernika ne dolaze više bosanskim putevima, otkako je neprijatelj izvršio okupaciju. Sve ono stoke što prikupe na obalama rijeke Dunava, oni s tom stokom prelaze preko austrijske granice i gone je u mletačku luku ...? i tamo to prodaju*.³⁰

S obzirom na učestalost te prakse, država je bila prisiljena poduzeti korake da se plate vojnika namire iz drugih izvora. U ovom vremenu, kada je trebalo popraviti brojne utvrde, obezbijediti plaće njihovim posadnicima, a ratujući stalno i sa svojim vlastitim ljudima, koji su se pokušavali što više okoristiti novouvedenim malikane-sistemom, to je bilo izuzetno teško. Činjenica da su visoki osmanski funkcioneri učestvovali u toj praksi, čak su uspostavljali nove skele/luke na morskoj obali, te poticali trgovce da robu donose na te skele, a ne u one koje je odredila zvanična vlast.³¹

²⁶ Isto, OIS ANUBiH 139/V a, 24-25.

²⁷ Isto, OIS ANUBiH 139/V a, 8-11.

²⁸ Staro prijateljstvo izgleda nije bilo samo uljudna floskula, jer je iz brojnih dokumenata, a posebno ovdje korištenih spomenutih dokumenata iz Historijskog arhiva u Zadru, vidljivo da su mnogi funkcioneri s obje strane (mletačke i osmanske) održavali prijateljske odnose, izmjenjivali darove i činili usluge jedni drugima.

²⁹ Turski dokumenti iz Historijskog arhiva u Zadru, OIS ANUBiH 94.

³⁰ Maliye defteri 1701-1812, OIS ANUBiH 114/I a, 31.

³¹ Na primjer, pošto je bio zabranjen promet preko skela Gabela, Novi i Risan, jer su one pripale Mlecima, promet se dozvoljavao isključivo preko luke Dubrovnik. U ovoj je luci bilo moguće kontrolirati prihod,

Pokušaji sređivanja stanja na terenu od strane osmanske vlasti nakon Karlovačkog mira doživjeli su novi potres izbijanjem Drugog Morejskog rata (1714. – 1718.). Situacija koja je bila daleko od uređene, bez obzira na to što su je obje strane pokušavale sređiti zakonskim propisima relativno povoljnim za stanovništvo, nije mogla biti sređena zato što nije bila podržavana na terenu od onih koji su trebali da je podrže, bilo da se radilo o funkcionerima, bilo o običnom svijetu. Osmanlije su tada izgubile sve posjede u dolini Cetine i Imotsku krajinu, te je prestao postojati sandžak Krka, dok su sandžaku Klis ostale samo teritorije u Bosni.

Zaključak

Podaci koje pružaju ovi značajni izvori govore o spremnosti Osmanskog Carstva da što prije pokuša sređiti situaciju na terenu, posebno području *Triplex Confiniuma*, nakon završetka rata i potpisivanja mira, te razgraničenja između tri države, završenog 1700. godine. Međutim, promjene su bile suviše velike – gubitak teritorija, veliki pokreti stanovništva i sl., te uz izbijanje novog rata, napori države nisu generalno donijeli željeni rezultat.

---

koji je korišten za plaće posadnika tvrđava Počitelj i Ljubuški. Osman-beg Resulbegović, tada kapetan tvrđave Banvir/Trebinje, lično je osnivaio nove punktove, ostavljajući dobit za sebe. Više dokumenata iz Muhimme deftera govori o tome problemu, a prvi od njih je iz 1709. Muhimme defter 139 V-a, 129-131.

Alfred J. Rieber
Central European University, Budapest

RECONSTRUCTING BORDER SOCIETIES ON THE TRIPLEX CONFINIUM IN THE 20TH CENTURY

This article builds on the work of Professor Drago Roksandić concerning the Triplex Confinium, by expanding the temporal and spatial dimensions of his interpretive insights into the 20th century. Although the Venetian Republic in 1797 disappeared as one of the three original participants in the Triplex Confinium, the basic elements of a tripartite struggle for hegemony over the region remained. The rivalry between the Habsburg and Ottoman Empires continued and the Venetian Republic was replaced as the third component by the South Slav movements. The essay seeks to place competing centers of power in a diverse geographic and demographic setting, both of which were essential elements in the formation and prolongation of a Triplex Confinium border. With the coming of the Second World War, once again the cast of characters in the competition over the Triplex Confinium border changed. Mussolini's imperial vision drew heavily on the historical precedent of the Venetian Republic. He sought to turn the Adriatic into an Italian lake by dominating first Albania and then the Dalmatian coast as the key to access to the Mediterranean. Hitler's imperial vision drew upon the Habsburg policies of settling Germans in Slovenia and Vojvodina, seeking to create a southern bulwark against the Slavs through empowering the Volksdeutsch and germanization receptive elements in the hybrid population of the region. As the successor to the Illyrian movement radically transformed by the adoption of Marxist-Leninist ideology, the Partisan movement led by Josip Broz-Tito consistently represented itself as a Yugoslav movement committed to the creation of a federation of Slovenes, Croats, Serbs, Bosnians and Macedonians in which no one nationality would predominate. The essay explores the other participants among the South Slavic population (and Albanians) in the civil war. In Yugoslavia it was a result of an encounter between the rivalry of external powers and the internal tensions generated by war, replicating persistent patterns from the period of the Triplex Confinium.

Key words: Triplex Confinium, South Slav movements, Croatia, Serbia, Slovenia, Second World War, imperial visions, Mussolini, Hitler, Tito, civil war

In a 2000 article, Drago Roksandić analyzed the evolution of the military borderland system and societies in the Habsburg, Venetian and Ottoman Empires from the beginning of the 16th century, when the triple frontier first came into being, throughout the wars of the 17th century into the mid-18th century, adding the tantalizing phrase, “and often considerably longer.”¹ The aim of this essay is to take up this lead by suggesting that his insights still retain a high level of interpretive value into the twentieth century, particularly during the Second World War.

Roksandić stresses, in addition, that throughout the historical period of his focus, war brought about changes on the three sides within their boundaries and in the *Triplex Confinium* as a whole. This leads to a double perspective: from above as an integral part

---

¹ Drago Roksandić, “Stojan Jankovic in the Morean War, or of Uskoks, Slavs and Subjects”, in: Drago Roksandić – Nataša Štefanec (eds.), *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, Budapest 2000, 245.

of building a modern state and from below as the displacement of peoples through migration, flight and conversion, and the adoption of multiple identities – ambiguous and hybrid. To be sure, there are significant changes in the borders and the character of the states themselves participating in the conflicts over territory within the confines of the triple frontier region. In fact, one can argue that with the end of the Venetian Republic in 1797, the *Triplex Confinium* in the strictest sense of the term also comes to an end. Yet only in the strictest, that is formalist sense. The geographic and cultural elements that characterize the complex nature of this region did not disappear with one of the component state structures.

The military frontier between the Habsburg and Ottoman Empires remains relatively stable over the first three quarters of the 19th century, but in Croatia-Slavonia it was hardly “a haven of order and prosperity”; it was instead an unstable and “stagnating society” in the words of its historian.² The Ottoman loss of Bosnia in 1878 eliminated the second major imperial component of the original *Triplex*. Yet a few short years before this, Italy gained Venetia, the core of the old Republic and agitation by irridentists began in earnest to claim the rest. In the meantime, among the among the Croats and Serbs three visions of statehood competed within the confines of the old *Triplex Confinium*: Croatian autonomy within the Habsburg Empire, a federative South Slav union (the Ilyrian idea) and a greater Serbia. As it turned out a problem in their development shared by all three was the lack of one of the key elements in the sovereign, ethno-linguistic unity characteristic of the nation-state model that was becoming the norm in the European system.

For the purposes of this essay the *Triplex Confinium* in the 20th century (the region) may be envisioned as a shatter zone mixing multiple cultures, religions, ethnicities and economic activities. The only permanent geographic border ran along the northern and eastern shore line of the Adriatic. How far the hinterland of the region extends depends like that of Braudel’s “Mediterranean” varies, depending upon shifting elements within a *longue durée*, particularly the effects of warfare, population movements and economic development. To orient the reader, it may be useful to identify and include in the region the following place names employed in the mid-20th century, always keeping in mind that these geographies carry symbolic as well as physical properties and have themselves fluid peripheries: Carinthia, Carniola (Slovenia), Croatia, Istria (Venezia Giulia), Dalmatia, Bosnia. Economically, the region is divided roughly into three zones on the basis of land use: the coastal, mainly commerce and shipbuilding, the hilly-forested, mainly grazing and lowlands, grain producing, sugar beets and animal husbandry, though the Dinaric Mountains ruing in a northwest to southwest direction made connections between the coast and fertile lowlands difficult.

The region has been and remains one of the most complex “shatter zones” in Europe. It was the only space in Europe where three major contending religions, Roman Catholicism, Eastern Orthodoxy and Islam encountered one another, interacting at all levels, alternately fighting, trading, occasionally intermarrying and perhaps most often living side by side, peacefully but in separate villages and always vulnerable in times of trouble to secular and religious zealots who were able to exploit latent suspicion or hostility among

² Gunther E. Rothenberg, *The Military Border in Croatia, 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*, Chicago 1966, 193 and *passim*.

them.³ In the 19th century an overlay of ethno-nationalism, stimulated by small educated elites, further complicated the feelings of identification and antagonism by introducing another criteria of defining self and the other. Finally, the growth of manufacturing, especially in Western Bosnia (Bosanska Krajina) and Croatia (Zagreb) contributed to breaking down the traditional ethnic differences and, as we shall see, created a space where the multinational appeal of the Communist led Partisans strongly resounded.⁴

During this century of intermittent wars and shifting boundaries the ethnic composition of the region also went through a number of significant changes. Census figures for the entire region are not available but some indication can be gained from comparing the census figures for Istria in 1910 under Habsburg rule and in 1921 under Italian rule. According to the former, there were approximately 250,000 inhabitants of the peninsula excepting Trieste and Rijeka. Of these, 52% were Italian, 39% Croatian and 9% Slovene. According the latter, the population had increased to 265,000 with 66% Italians, 24% Croatians and 9% Slovenes. These figures have been challenged, as might be expected. An independent scholar working after the war estimated that by 1939 out of a population of 284,000 about 146,000 (51%) were Italians, 81,000 (29%) were Croatian and 34,000 (12% Slovenes with an additional 20,000 (7%) mixed and 3,000 (1%) of other origins). There are several problems in interpreting the data. In some districts of northwest Istria the population speaks a Croatian-Italian dialect which makes it impossible to include them in either nationality. Moreover, in the first post-war census counted only 80,000 Italians in the peninsula, suggesting that many Italians had decided to adopt a new identity, although there was a significant Italian emigration after 1947. The figures continue to shift radically after 1948.

Even more dramatic shift took place in the city of Trieste where after the First World War, the Italian occupation brought pressure on the Slovene population, which counted about 30% of the population to adopt Italian identification or emigrate, the course followed by about 100,000 Slovenes.⁵ Ethnicity, however defined, was not a very good indicator of primary loyalty of the population especially in Trieste. For example, the outbreak of the First World War opened up a latent split between the cultural ties with Italy and political affiliation with Austria-Hungary. A small but vocal body of Italian nationalists had been agitating for the inclusion of the city in Italy since the unification of Northern Italy in 1866.

---

³ See especially: Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001. For the concept of "Shatter zones" see: Omer Bartov – Eric D. Weitz (eds.), *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, Bloomington 2013; Alfred J. Rieber, *The Struggle for the Eurasian Borderlands. From the Rise of the Early Modern Empires to the End of the First World War*, Cambridge 2014.

⁴ This is the important contribution of Marko Attila Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia. The Partisans and the Chetniks, 1941-1943*, Oxford 2006, especially 7-8, 54, 160, 281-284. For an optimistic view of the Habsburg economic developmental policies in Bosnia see: Michael Palaret, "The Habsburg industrial Achievement in Bosnia-Herzegovina. An Economic Spurt that Succeeded?", *Austrian History Yearbook*, 1993, 133-152 and more fully in: Palaret, *The Balkan Economies, c. 1800-1914. Evolution without Development*, Cambridge 1997, 203-238.

⁵ Milan Bufon – Julian Minghi, "The Upper Adriatic Borderland: From Conflict to Harmony", *GeoJournal*, 52/2, 2000, 122-123, based on data in: Carlo Schiffrer, *La Venezia Giulia: saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi*, Roma 1946; Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obem vojnama*, Ljubljana 1965.

But the local diets in Trieste and Istria were more concerned with local problems and the commercial ties of Trieste, the fourth city in the Habsburg Monarchy as a major export port for the Monarchy. It was already clear by the outbreak of war that the region was developing a borderland identity or frontier society institutionalized at the sub-state level as a form of regional autonomy.⁶ After Italy's entry into the war in 1915, Trieste maintained its loyalty to Austria-Hungary as did most of the Adriatic littoral which furnished 50,000 volunteers to the Habsburg Army while only about 1000 Italian irridentists fled to join the Italian Army.⁷ By contrast, the end of the war and the Treaty of Rapallo which cleared way for Italian annexation of Venezia Giulia including Trieste was both a commercial disaster for the city which lost its connection to the Central European hinterland and signaled a political shift to the right. As a reaction to the "Red biennium" of 1919 – 1920, Italian fascist gangs attacked the Croatian and Slovene migrant workers. In the elections of 1921 the right including the fascists won 47% of the vote. The Italian government of Mussolini encouraged anti-German sentiment up to 1935 in hopes of deflecting disappointment at its failure to restore the economic vitality of the city.⁸

As in the past warfare profoundly disrupted and further complicated the reorganization of states and the reconstruction of stable border societies in the region, leaving unresolved until 1924 the delimitation of borders between Italy and the new Kingdom of the Croats, Serbs and Slovenes. Although it appeared that the destruction of the Habsburg Empire had eliminated the participation of the Germans in the region, this situation lasted barely more than a decade. The Anschluss in 1936 rekindled the dreams of former Habsburg officers and Hitler himself in the region. The stage was set for another three way struggle for domination through redrawing boundaries, establishing spheres of influence and in the treatment of the local populations.

The shadows of a new and dark picture of the triple frontier were already falling in the nineteen twenties and thirties. But the harsh reality of renewed state rivalries and the ethnic conflicts over borders and policies in the upper Adriatic borderland did not fully emerge until the outbreak of war.

1. Italy's Imperial Vision

Following the First World War, Italian statesmen and politicians expressed anger and disappointment over the failure to gain the territory they had been promised in the Treaty of 1915. Traditional diplomacy of the Liberal governments had failed to win recognition as a great power in Europe and a colonial power in the Mediterranean.

Mussolini's rise to power clothed these aspirations in a new visionary ideology of empire. Although he did not develop a full blown program until the eve of the war, he had already laid the foundations earlier. In an early indication of his intention to bring the

---

⁶ Emilio Cocco, "Borderland Mimicry: Imperial Legacies, National Stands and Regional Identity in Croatian Istria after the Nineties", *Narodna umjetnost*, 47/1, 2010, 8.

⁷ Lawrence Sondhaus, *In the Service of the Emperor: Italians in the Austrian Armed Forces, 1814-1918*, Baltimore 1990, 105.

⁸ Maura Hametz, *Making Trieste Italian, 1918-1954*, Woodbridge, Suffolk 2003, 21, 24-25, 28.

Adriatic littoral under the control of Italy as prelude to a more adventurous Mediterranean policy, he extracted in March 1925 a semi-colonial economic agreement from Albania. This was, in the words of MacGregor Knox "the first fascist trophy."⁹ Following much preparation, Italy occupied Albania in March 1939 giving it a strategic control over the Gulf of Otranto, the key to the southern gateway of the Adriatic to the Mediterranean.

Mussolini could not complete his domination of the Adriatic as long as Yugoslavia existed. In 1924, he had taken a first step by concluding a treaty with Yugoslavia which finally recognized Italy's annexation of Fiume. But the Yugoslavs reacted by signing a treaty with France which incensed Mussolini who began his anti-Yugoslav policy aimed at its destruction. This involved signing treaties with countries on Yugoslavia's borders in a diplomatic web of encirclement and giving encouragement and support to Croatian terrorists in exile in Italy. Within a few short years Mussolini had raised his sights to a new level, further radicalizing Italian foreign policy, in part as a reaction to domestic factors, to embrace militarism and empire. In 1934 he declared that "Italy's historical objectives have two names: Asia and Africa. South and east are the cardinal directions which must excite the interest and will of Italians." The aim was to extend Italian hegemony beyond the Adriatic to the entire Mediterranean and the northern half of Africa inspired by the transformative values of fascism and to prove to the Italians that they were a warrior nation.¹⁰

Mussolini's military support of Franco was a further step in expanding his Mediterranean ambitions. As John Coverdale powerfully argued, ideology was less important than geopolitical considerations. Although Mussolini set no specific goals or expectation of rewards from Franco, he surely expected reciprocal support for his own policies in the Mediterranean and possibly even bases for the Italian navy in the Balearic Islands.¹¹

Preceding this involvement in 1936, Mussolini definitively turned against Italy's allies in the First World War to embrace a special Rome-Berlin Axis. He came to realize that British opposition to his colonial adventure in Ethiopia, where they had no vital interests, foreclosed any hope of London's support for his Mediterranean policy which could be interpreted as threatening the British lifeline to India. Beyond that, he was willing to overcome his suspicion of Hitler's expansionist aims in Austria and trade his protection of Austrian independence for an alliance with Hitler which would secure his continental rear.¹² All this emerged with startling clarity in his confidential speech to the Fascist Grand Council in February 1939.

Mussolini confided to his fascist followers that Italy's geopolitical interests differed from Germany but nevertheless historical necessity required on alliance with him. To illustrate the point, he unfolded a sweeping vision of Italy's destiny. "States are more or less independent according to their maritime position..." Italy was surrounded by an inland sea. The exit to the ocean was controlled by Great Britain through its possession of Gibraltar

---

⁹ MacGregor Knox, *Common Destiny. Dictatorship, Foreign Policy and War in Fascist Italy and Nazi Germany*, Cambridge 2000, 122.

¹⁰ Alan Cassels, "Was there a Facist Foreign Policy? Tradition and Novelty", *International History Review*, 2, (May) 1983, 159-160, quoting Mussolini's speech to Fascism's second quinquennial assembly and Knox, *Mussolini Unleashed, 1939-1941*, New York 1982, 102.

¹¹ John F. Coverdale, *Italian Intervention in the Spanish Civil War*, Princeton 1975, 76-77, 388-390.

¹² Cassels, "Switching Partners: Italy in A. J. P. Taylors' *Origins of the Second World War*", in: Gordon Martel (ed.), *The Origins of the Second World War Reconsidered*, Winchester, Mass. 1986.

and Suez, leaving Italy “a prisoner in the Mediterranean.” Mussolini then expounded on an ambitious and somewhat phantasmagorical scheme “to break the prison bars (Corsica, Tunisia, Malta and Cyprus) by expansion in Africa. For this Italy needed backing on the continent which was the reason for the Rome-Berlin Axis. He then proceeded to connect the link with the Adriatic which may have taken second place in the imperial dream, but represented more concrete and realizable goals. Italy’s separate interests from Germany were not confined to the recently occupied Albania, but included ‘the unfinished business of the First World War in the Adriatic and at the expense of Yugoslavia.’ The control of this inland sea was essential to Italy’s conception of her position as a Mediterranean power.” It had been left unsatisfied by the Peace Treaties of 1919.¹³

When it came down to realizing the grand vision, Mussolini expressed his willingness, once he had belatedly joined Hitler in attacking France and declaring war on Britain, to postpone his demands for parts of French north Africa and his claims on Great Britain in East Africa to the signing of a future peace treaty. But realizing his goals in the Adriatic appeared more within his grasp. Even before the French surrender, in April 1940, he was planning for a little war with Yugoslavia. Because Hitler discouraged him, he reluctantly ordered the demobilization of 600,000 men after the fall of France. When Britain continued to resist, Mussolini listened to the siren call of Count Ciano who offered an attack on Greece as compensation for the postponed showdown with Yugoslavia. Annoyed by Hitler’s failure to consult him on any of his military operations, Mussolini jumped at the chance to act boldly on his own. “I am going to pay him back in his own coin. He will find out from the papers that I have occupied Greece. In this way the equilibrium will be re-established.”¹⁴

The Italian invasion of Greece proved disastrous for several reasons. The defending Greek forces inflicted a humiliating defeat on the elite elements of the Italian army and drove them back into Albania. Contrary to Mussolini’s intentions, his unilateral policy brought Germany into the Balkans. Reviving Mussolini’s failed diplomatic initiative, Hitler proposed to Ciano that Yugoslavia and Bulgaria be brought in to partition Greece with Italy. The Yugoslavs rebuffed him. Hitler was increasingly drawn into the Balkan vortex for reasons outside the region, his preparations to invade the Soviet Union and his alarm at British military support for Greece. But the decisive event bringing German forces into the region and foreshadowing the friction with Italy over the disposition of the Adriatic region was the anti-Axis coup in Belgrad. Completely unexpected by Germany and Italy, it forced Hitler to secure his communications on the eve of Barbarossa and he launched a *Blitzkrieg* against Yugoslavia and Greece. The Italians tagged along but hardly contributed to the rapid defeat of the Yugoslavs and Greeks at the hands of the German panzers and Luftwaffe. Hitler’s decision to destroy and partition Yugoslavia re-created the Triple Frontier with all its complexities of state rivalries and ethnic conflicts.¹⁵

¹³ Frederick W. Deakin, *The Brutal Friendship. Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*, New York 1962, 5-8. The full document was later published by Renzo De Felice, *Mussolini il duce. Lo Stato totalitario*, II, Turin 1981, 321-327.

¹⁴ Galeazzo Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, New York 1946, 300.

¹⁵ Hitler’s decision to partition Yugoslavia was motivated by a number of factors. General Mario Roatta, the Italian Chief of Staff, considered it a mistake that would lead to nationalist discontent, civil war and a drain on the Axis powers. Mario Roatta, *Otti milioni di baionette*, Milano 1946, 164-165. See also: Ulrich von Hassel, *Diaries, 1938-1944*, New York 1947, 191.

2. Slovenia

In the wake of the collapse of Yugoslavia, negotiations opened up between Italy and Germany on the one hand and Italy to define the new constituent states and borders of a truncated Yugoslavia. In April 1941 Italian Foreign Minister Ciano and German Foreign Minister Ribbentrop sat down to draw the border line of the two occupation zones between Germany and Italy on a large map. They decided to split Slovenia which was created in 1919 mainly from former Habsburg territories. The Italians incorporated the southern part as the Province of Ljubljana. The Germans occupied and then de facto annexed the northern part, dividing it into two administrative units, the western part under the authority of the Gau Carinthia and the northeastern part under the Gau Styria. At times, Hitler referred to these areas with different names adding to the tangled lines of command. In the last Habsburg census, these areas showed a mixed population roughly representing an increased number of Slovenes toward the southern part achieving an overwhelming majority centered on Kranj in the former Habsburg duchy of Carniola.¹⁶

The Italian Army Chief of Staff, General Mario Roatta described the partition as lacking any reasonable foundation and at points "absurd." An Italian manufacturer, Alberto Pirelli added that the line made no economic sense, passing so close to Ljubljana that aqueduct and electricity serving the city as well as the surrounding mines and cotton manufactures ended up in German hands.¹⁷

In Slovenia the Axis attack on Yugoslavia sparked the creation of National Council, consisting of all the legal parties in the region, which appealed, in vain, to the Germans to take all Slovenia under their protection and not to partition it with the hated Italians. A coalition of left wing parties which had existed since 1927 took the new name of Liberation Front and began to form its own committees in Ljubljana and the villages. It shortly fell under the control of the underground communist party organization. It launched hit and run attacks on the occupying forces and collaborationist figures in the National Council and extended control over large areas in the Italian zone.

The Slovene Communists had their own demands, however. At the Second meeting of the Anti-Fascist Council of the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) convened by Tito to create the nucleus of a provisional government, the equality of nationalities in the postwar Yugoslavia was recognized, but the Slovene wanted more: they persuaded Tito to allow the use of the Slovene language at all level of command among the Partisans.¹⁸ Fearful of a communist takeover in the post-war period, the traditional leaders formed Village Guards (*Domobranici*) and other smaller armed formations some supported by the Germans and others by the Italians. The first small *četnik* unit formed in April 1942 and established a connection with an underground Slovenian Alliance, which recognized the government in exile. It too organized its own formations under separate commands. Armed

---

¹⁶ Maurice William, "The Nazis, German Nationalism, and Ethnic Diversity: The Adriatic Coastland under Friederich Rainer", *Slovene Studies Journal*, 17/1-2, 1995, 5-6.

¹⁷ Jonathan Steinberg, *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943*, London 1990, 24-25.

¹⁸ Tito's concession was attributed by a member of the Slovene delegation to his "personal friendship with the Slovenes." Petranović, *Srbija*, 459-460. But the Slovene Communists resisted Tito's attempts to create mobile brigades operating outside of Slovene territory. *Ibid.*, 528.

by the Village Guards, they avoided fighting the Italians, conserving their strength for the anticipated struggle with the communists at the end of the war.¹⁹

The Nazi leaders initially conceived of Slovenia as proving ground for the spread of Germanic culture into an old contested frontier zone.²⁰ The occupation authorities immediately began the replacement of Slovene by German in the schools of northern Slovenia (Upper Carniola) and then in April 1942 the mass deportation and replacement of Slovenes by *Volksdeutsch* from Italy and Eastern Europe. But the Governor (*Reichsstadthalter*) of Carinthia, Friederich Rainer, son of a border family dedicated to "Stop the Slavs" changed his views in the face of local resistance. After the fall of Mussolini in 1943, he seized upon the opportunity to exploit the long standing anti-Italian feelings in the Slovenes who had lived under Italian rule in Istria in the nineteen twenties. Consciously inspired by the Habsburg nationality policy, he advocated winning over the all Slovenes by instituting a policy of autonomy in the old *Triplex Confinium* region under his control as High Commissioner of Operation Zone Adriatic Coastline. He restored the Slovene language, removed Italian officials and even appointed a Slovene and former Habsburg officer as mayor of Ljubljana. Although he introduced other reforms in his newly pragmatic fashion, he remained committed to the idea of a Greater Germany in which the Slovenes would play only a subordinate role.²¹

3. Croatia

Proclaimed within days of the German invasion, the Independent State of Croatia. (*Nezavisna država Hrvatska – NDH*) drew its main domestic support from two strands of Croatian politics. The first originated with Ante Starčević, becoming increasingly radicalized in the late nineteenth and early twentieth century. A product of the military frontier, half Croat, half Serb, he turned against his youthful belief in the South Slav unity to advocate an independent greater Croatian state including Bosnia. Fiercely anti-Serb whom he described as "beggars" and "slaves" opposed to the civilizing mission of the Croats, he insisted that the Serbs of the military frontier and Bosnia were really Orthodox Croats.²² His associate Eugen Kvaternik, who died in 1871 in an uprising on the military frontier

¹⁹ Bogdan Novak, *Trieste, 1941-1954. The Ethnic, Political and Ideological Struggle*, Chicago 1970, 49-57; Charles Zalar, "Yugoslav Communism: A Critical Study", Prepared for the U. S. Senate, Subcommittee on the Judiciary, 87th Congress, 1st session, Washington, DC 1942, 80-100; Arrigo Petacco, *A Tragedy Revealed. The Story of the Italian Population of Istria, Dalmatia and Venezia Giulia, 1943-1956*, Toronto 2005, 53.

²⁰ According to Dr. Robert Ley, the Reich Organization Leader, referring to the venerable Carinthian tradition: "The heart of the nation lies not in the middle but on the border... There is the greater love." William, "The Nazis", 10.

²¹ William, "The Nazis", 12-23. It was Rainer who took the initiative in organizing the Slovene Home Guards to fight the Partisans. Tomasevich, *War and Revolution*, 125.

²² Mario S. Spalatin, "The Croatian Nationalism of Ante Starčević. 1875-1871", *Journal of Croatian Studies*, 15, 1975, 19-146; Gerald G. Govorchin, "Pravaštvo and the Croatian National Issue, *East European Quarterly*, 12/1, 1978, 57-78; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca 1984, 85-91 and in general on Croatian politics: Jill A. Irvine, *The Croat Question. Partisan Politics in the Formation of the Yugoslav Socialist State*, Boulder, CO 1993.

became a martyr of the movement whose descendents became leaders in founding the NDH. His son-in-law, Josip Frank, and his followers (the Frankovci) adopted more violent tactics against the Serbs and introduced the idea of returning the Serbs of Croatia and Bosnia to their true Croatian origins by converting them to Catholicism. In the prewar period these violent and increasingly racist ideas were held by a small minority of the Croat population. Although the South Slav idea gained ground in Croatia during the First World War, yet the suspicion toward the Serbs remained high in Croatia as the centralist intentions of the Belgrad loomed larger in the negotiations culminating in the creation of a Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

The heir to the Frankovci legacy who further radicalized it was Ante Pavelić, the leader of a fascist organization of Croat exiles (the Ustaša) founded sometime in the 1920s as a reaction against the centralizing tendencies in Belgrade. Pavelić had attempted to revive the small, ardently anti-Serb Frankest Party of prewar Habsburg Croatia by seeking Italian and Hungarian help in promoting the secession of Croatia from Yugoslavia. Having fled to Italy in 1929, he embraced some of the external trappings of fascism and a fuzzy version of Mussolini's corporatist order and racist theories borrowed from National Socialism and directed against "alien" elements, first and foremost Serbs and later Jews and Gypsies. Neither Mussolini nor Hitler had much respect for him, but his dependence on them made him malleable for their purposes.²³

One little noted peculiarity of what constituted ethnic purity for the Ustaša was the admission of Muslims into the camp of the racially pure. Muslims were celebrated as "blood brothers" and martyrs for the Croatian cause; Muslim intellectuals praised the spiritual regeneration of the NDH.²⁴ The movement's program underwent some modification over time but retained its original commitment to the construction of a society based on patriarchal values of the traditional peasant community (*zadruga*). What it added was elaborate panoply of cultural symbols, linguistic revisions and heroic myths, often propagated by radical Ustaša students.²⁵

The new borders of the NDH both expanded the nominal territorial size of the state and reduced its political autonomy making a mockery of its "independence." Negotiations between Italy and Croatia over the borders and authority of the NDH proved complex and contentious, hammered out in three separate agreements. The fascist propaganda machine had staked out Italy's claims during the April war on the basis of economic needs justified

---

²³ For long the standard treatment Ladislav Hory – Martin Brozszat, *Der kroatische Ustaša Staat, 1941-1945*, Stuttgart 1964, retains its value but must be supplemented and on some issues revised by Stanley Payne, "The NDH in Comparative Perspective", *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7, 2006, 409-416; Ivo Goldstein, "Ante Pavelić. Charisma and National Mission in Wartime Croatia", in: António Costa Pinto – Roger Eatwell – Stein Ugelvik Larsen (eds.), *Charisma and Fascism in Interwar Europe*, London – New York 2007, 87-96.

²⁴ Rory Yeomans, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*, Pittsburgh 2013, 37-38, 52, 102, 115, 302, 316. For historical precedents of these relationships see: Wendy Bracewell, "Frontier Blood Brotherhood and the Triplex Confinium", in: Roksandić – Štefanec, *Constructing Border Societies*, 29-46. In contrast to the Ustaša and Partisans, the četniks were split over supporting or recruiting Muslims especially in Bosnia where local četnik commanders were virulently anti-Muslim. Hoare, *Genocide*, 291, 296, 307-308.

²⁵ For an extended development of this thesis which does not ignore the terrorist aspects of the regime see: Yeomans, *Visions, passim*.

by Italy's hereditary rights as a successor to the Venetian Republic. The occupation of the Dalmatian coast, all its islands and the interior up to the "natural borders" of the Velebit and Dinaric Mountains would secure Italy's strategic borders and solve once and for all the Adriatic question. Two economic zones would guarantee Italy control over the bauxite and copper mines to supply Italian manufacturers and provide a valuable source of exports. The first agreement consolidated these claims in a "first zone" which deprived pre-war Croatia of 150 factories and most of the Adriatic coastline. The second agreement committed the NDH not to construct any military bases within an 80 kilometer "second zone", or to maintain a navy in the Adriatic except for coastal vessels. It enabled Italy to extend a sphere of influence over this part of Croatia extending up to the German demarcation line. By the terms of the third agreement, Italy promised to defend the political independence of a Croatian "Kingdom", although the Italian candidate for the throne never showed up. Mussolini assured Pavelić that he would withdraw Italian troops from Croatian territory, but he never did. Instead he maintained them under various designations, extending their control as the Croatian security forces proved incapable of containing the internal uprisings that began almost immediately after the Yugoslav surrender.²⁶ The NDH fell rapidly under the domination of the two occupying powers, embroiling all three states in a struggle over policy and resources.

The boundaries of the NDH encompassed a "shatter zone" of nationalities, contributing to the instability of the state. Scarcely half of the population was Catholic. Out of a total of 6.5 million inhabitants, 3.3 million were Catholic Croats, 800,000 were Muslims, 2.2 million Orthodox Serbs, 100,000 Germans, 18,000 Jews and several hundred Italians.²⁷ Determined to purge the new state of its "alien" elements the Ustaša began immediately to carry out a systematic policy of ethnic cleansing. According to statistics compiled by the Ustaša leaders, they expelled 120,000 Serbs from their territory and dumped them into Serbia. A massive program of forced religious conversion reminiscent of the policies in the seventeenth century aided and abetted by the Croat clergy turned as many as 250,000 Orthodox believers into Catholics.²⁸ Widespread disagreement exists on the number of Serbs who were massacred by the Ustaša or died in the camps. The most reliable estimate calculates that over 300,000 Serb inhabitants of the territory of the NDH lost their lives during the war. This does not include the murder of 30,500 Jews representing three quarters of the prewar Jewish population of Croatia.²⁹ Even the local German and Italian

²⁶ Zdravko Dizdar, "Italian Policies toward Croats in Occupied Territories during the Second World War", *Review of Croatian History*, 1, 2005, 182-185.

²⁷ Paul N. Hehn, "Serbia, Croatia and Germany, 1941-1945: Civil War and Revolution in the Balkans", *Canadian Slavonic Papers*, 13/4, (Winter) 1971, 349, citing Rudolf Kizling, *Die Kroaten, Graz – Köln 1956*, 177 and, with slightly different figures, Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Belgrade 1953, 23.

²⁸ Veljko Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*, Belgrade 1989. According to Archbishop of Zagreb, Aloysius Stepinac, the NDH was "the most important event in the history of the Croatian nation" while the Orthodox Serbs were "renegades from the faith of their fathers." Petranović, *Srbija*, 121.

²⁹ See the balanced discussion in: Aleksa Djilas, *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution*, Cambridge, Mass. 1991, 125-127. For reports on much higher estimates of deaths in the concentration camp of Jasenovac see: Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Belgrade 1987; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, 2nd ed., Sarajevo 1990, XII, XVI-XVIII, 85-88 estimates 370,000 to 410,000 deaths of Serbian civilians. For the Jews: Louis Kostanich, *Holocaust in the Independent State of Croatia*, Chicago 1981.

army units were appalled by the massive and random Ustaša terror; there were incidents of clashes between Ustaša and Italian troops attempting to protect the civilian population.³⁰

At first the Serbian population reacted with stunned incredulity. When the truth dawned on them, thousands of young men from the villages in Krajina took to the hills where they were taken under the wing of the Partisan and četnik bands that had begun to form as the Croatian units of the Royal Yugoslav Army disintegrated.³¹ Pavelić was able to recruit three divisions from these deserters who were originally trained for the Russian front. But the developed of the armed resistance forced the German army to employ them in the territory of the NDH. According to Pavelić's figures, the total number of Croat soldiers serving under German command was 170,000 while another 92,000 served under Croatian officers. Within the NDH the regular army units were not considered as good fighting material. The Militia, an elite party formation of 20,000 fought well, although they earned a reputation for being brutal.³²

The combination of brutality and poor leadership crippled the Croatian Army and Militia, hampering it from repressing the uprisings in their own territory. The Italians stepped into the breach. Mussolini grasped the opportunity to advance his cherished goal of "Italianizing" the annexed territories which he claimed as a legacy of the Venetian Republic. Dalmatia was the keystone of this policy, despite the few Italians living there.³³

In the spring of 1941 Italian troops moved back into the second zone to replace and disperse the Croatian forces which were unable to deal with the outbreak of local revolts. The second zone was then merged with the first zone to form a Governate of Dalmatia. Under the rule of the governor, Dr. Giuseppe Bastianini, a series of measures ranging from the removal of visible symbols of Croatian nationality to the dissolution of all Croatian associations and the introduction of Italian in the schools were carried out with uneven results. The Italian occupational authorities encouraged the settlement of Italians, aiming at "the elimination of Slavdom in the Adriatic territories." They launched a vast program of public works to employ the emigrants, but this too fell short of expectations. The Italian policies sparked resentment among the Croatian population. At the same time, German propaganda throughout the NDH with particular effect in Dalmatia represented the Italians as impotent and spread the illusion that after their victory the Germans would restore to Croatian rule the territory in Dalmatia occupied by the Italians.³⁴

The conflict among the three powers of the new *Triplex Confinium* intensified throughout the remainder of the Second World War. It centered on three questions: their inter-

---

³⁰ For the Italian attempts to shield the Jews from annihilation see: Jonathan Steinberg, *All or nothing. The Axis and the holocaust, 1941-1943*, London 1990, 29-35, 46-47, 56-67, 115 ff.; Tomasevich, *War and Revolution*, 597-604. However, over 80 percent of the prewar population of Jews in Yugoslavia perished during the war. *Ibid.*, 607.

³¹ The Croat Communist Vladimir Velebit admitted that "if Ante Pavelić had not implemented such a stupid policy in the so-called Independent State of Croatia, we [communists] would never have been able to launch the Serbs into rebellion." Petranović, *Srbija*, 130.

³² Tomasevich, *War and Revolution*, 107-108; A. Djilas, *The Contested Country*, 125; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 95-100, 114-123.

³³ Count Ciano quipped that "The Croats invoke statistics to prove that in Dalmatia only the stones are Italian..." Ciano, *The Ciano Diaries*, 342.

³⁴ Dizdar, "Italian Policies", 188-190; Frank P. Verna, "Notes on Italian Rule in Dalmatia under Bastianini", *The International History Review*, 12/3, (August) 1990, 535-536.

action with the collaborationist regimes and the irregular forces of the insurgency (Partisans, četniks and others), the treatment of the Jews, and relations with the Allied powers. At the same time, the irregular forces were pursuing their own aims in addressing these same questions which brought them into conflict with one another and embroiled them in complex relationships with the occupying powers and the collaborationist regimes. As the civil strife intensified, there were numerous cross-overs from one side to the other, especially from četniks to Partisans which replicated similar changes in allegiance in the old *Triplex Confinium*. These multivalent entanglements continue to haunt the collective memories of post-Yugoslavia and nowhere more persistently than in the Adriatic region.

4. The German-Italian Rivalry

Nazi Germany and Fascist Italy shared “a common destiny” in their equal determination to overthrow the international order established in 1919 and to infuse their imperial designs with a radical transformative ideology. The main thrust of their expansionist designs – Germany’s to the east and Italy to the west – were historically grounded and in theory complementary. But the friendship between Hitler and Mussolini, complex to begin with, became “brutal” as their relative weight of their military and economic power tipped sharply in Hitler’s favor not only in the Upper Adriatic region but in Southeastern Europe and North Africa.³⁵ In the former region, the civilian and military authorities of the occupying powers were often at odds with one another, complicating the fashioning of a consistent relationship with Croatia which found itself caught between the conflicting policies of the two powers.

Although Hitler repeatedly assured the Italians that they should enjoy primacy in Croatian affairs, German civil administrators and military men began as early as 1941 to assume great authority and control, beginning with economic relations.³⁶ The Germans quickly obtained concessions from Croatia in the bauxite mines of Hercegovina. With subtle German backing, the Croats were able to stave off Italian demands for a custom union. German economic preponderance remained unchallenged to the end of the war.³⁷

Shortly after the collapse of Yugoslavia, Hitler appointed General von Glaise-Horstenau, army chief of staff in Croatia. Glaise was a former officer in the Habsburg army who had little respect for the Italians and increasingly less for the Ustaša. He was often at loggerheads with his civilian counterpart representing the foreign ministry, *SA Oberguppenführer*

³⁵ In his diaries the Italian Foreign Minister Count Ciano faithfully recorded all Mussolini’s criticisms of the Germans. His complaints frequently focused on their demeaning treatment of Italy and its contribution to the war. He also condemned their brutality in Slovenia, Croatia and Greece. He even expressed fears that they planned to incorporate the Alto Adige into the Reich. Above all, he resented their encroachment on his imperial design for the seas and hinterland of the Adriatic and Mediterranean. Yet he was also awed by German strength and flattered by Hitler’s skill in manipulating him. See for example: Ciano, *Ciano Diaries*, 366, 371, 374, 376, 387, 391, 392, 402, 435, 439, 509, 531.

³⁶ Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983, 79-88 and *passim*.

³⁷ Srdjan Trifković, “Rivalry between Germany and Italy in Croatia, 1942-1943”, *The Historical Journal*, 36/4, (December) 1993, 882-887; Tomasevich, *War and Revolution*, 233-245.

Siegfried Kasche, a fanatical supporter of Pavelić. Within months of his appointment Glaise was complaining of anti-German speeches by his Italian counterpart and the damage to Germany of Italy's exploitative economic policies in Croatia. He was equally unhappy with the failure of both the Ustaša forces and the Italian army in holding down the various insurgent groups operating in Croatia. He was also appalled by the indiscriminate killing by the Ustaša of Serbs in Croatia. Backed up by high ranking officers in the German army of occupation, Glaise argued for the submission of all Croatian army and Ustaša units to the German Command. After a long bureaucratic battle with Kasche and Pavelić for Hitler's support, all the Croatian forces were finally brought under the control of the *Wehrmacht*.³⁸

The problems with the Italians arose from a different but related source, relations with the Serbian nationalist bands (*četa*). The tradition of armed bands operating as bandits or fighting a guerilla war against the Ottoman Empire extended back into the days when substantial part of the *Triples Confinium* was under Turkish rule. By the early 20th century these bands were increasingly undergoing a process of nationalizing or serbianizing which meant attempting to win over by word or violent deed the Orthodox population of the western Balkans to identify with the fledgling Serbian state. They received military aid from Belgrad, and played an important role in the Balkan Wars where their principal enemies were the Bulgarians and Turks. But the outbreak of the First World War brought them into collision with the Habsburg Army in which Croatian units were prominent. Croatian officers and civil administrators were active agents of denationalizing Serbia during the brief period of the Austrian occupation, all of this laying the foundations for a bitter rivalry that would last almost a century.

In the interwar period the *četnik* veterans of the war pursued a campaign of violence against the Croats and Muslims to the point in 1936 where the normally pacifist Croatian Peasant Party organized its own armed militias to protect its countrymen.³⁹ The Croatian militias were heavily recruited among former Austro-Hungarian army officers who duplicated in large measure the structure of the Habsburg officer corps. If as John Paul Newman has rightly argued the Croat-Serb conflict in the form of Ustaša against the *četniks* was "a refraction of the Habsburg war" then too the Italian involvement in their conflict was another dimension of the same war.⁴⁰ And part of what was at stake for all was control of the upper Adriatic, the old triple frontier.

The terror unleashed by the Ustaša in Bosnia and Hercegovina from the very moment their forces entered the annexed territory drove the local Serb and Muslim population to appeal to the Italian Army for food and protection. Serbian youth fled from their villages and began to organize *četa* in the mountains. The first spontaneous groups of *četniks* to appear, they operated independently of Colonel Draža Mihailović of the Yugoslav General Staff who was beginning to organized scattered officers and

³⁸ Ibid., 881, 889-893; Hehn, "Serbia, Croatia and Germany", 357.

³⁹ Sabrina Ramet, "Vladko Maček and Croatian Peasant Defense in the Kingdom of Yugoslavia", *Contemporary European History*, 16/2, (May) 2007, 219-221.

⁴⁰ John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, Cambridge 2015, especially 30-36, 157-161, 183-184. In line with the radicalization of politics on all sides, Newman also notes that the Croatian veterans of the Habsburg army ended up being alienated and marginalized during the Second World War by the radical genocidal policies of the Ustaša which ran counter to their traditional conservative principles. Ibid., 253-257.

Gendarmes in western Serbia.⁴¹ Although Italy had formal relations with the NDH, the Italian army leaders quickly grasped the advantages of working with the četniks in order to curb the excesses of the Ustaša which had plunged the region into civil war and combat the activities of the Partisans whom they rightly regarded as a greater threat to their long term interests. Moreover, they took a different view of the Croat state than Mussolini. They perceived the many former Habsburg officers in the Croatian as well as the German forces in their zone as heirs of their old enemy in the First World War. Italian intelligence took an even broader view, commenting that "The Croats have been historically and remain our enemies. The reason: the Adriatic Sea... and we cannot survive with a Greater Croatia and, even worse, if we were to establish old Austria."⁴²

The četniks responded to the overtures of the Italian army with offers of cooperation to stabilize the situation. General Ambrosio of the Italian Second Army then proceeded to occupy the demilitarized zone and remove the area from Ustaša control. He demanded that all administrative posts and as well as confiscated property formerly held by Serbs be returned to them and that all Orthodox Churches be reopened. But his policies even when extended to the demarcation line with the German zone failed to restore order. Relations between the occupying forces and the četnik bands grew more complex, often determined by local conditions.⁴³ The political situation became extremely fluid with both the Italian and, briefly, the German authorities attempting to negotiate with the Serbian bands which were not centrally organized and themselves engaged in efforts to manipulate the occupying powers into serving their aims of weakening the Ustaša as well as crushing the Partisans. By the summer of 1942 the četniks in the Italian occupation zone had succeeded in obtaining recognition by General Mario Roatta as an auxiliary force which he armed and supplied. This enabled them to engage the Germans in negotiations to reach an accommodation with the Ustaša, although it did not last long.⁴⁴ In the fall of 1942 the Germans and Croats on the northern flank and the Italians and četniks on a southern flank mounted a combined operation against the Partisans on the Neretva River, the only time this kind of cooperation was carried out. It was followed almost immediately by četnik attacks on the Ustaša. The Krajina was falling into a state of chaos.

The Allied invasion of North Africa forced the Italian and German authorities to reconsider their options. The Italians began planning for a partial withdrawal of their forces to bolster the defense of the homeland against a possible Allied invasion. Roatta sought to bring the četnik bands under tighter control in order to replace his forces. The Italian command now under the leadership of an anti-German, General Ambrosio, refused to endorse the German strategy of an all out offensive against all guerilla forces in the Balkans. Their protection of the četniks aimed at preventing costly military operations and the pen-

⁴¹ Matteo J. Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore 1975, 12-16 for the initial steps in the formation of the movement, particularly valuable for its reliance on the Italian and German archives and Tomasevich, *The Chetniks*, Stanford 1975, 122-125.

⁴² Dizdar, "Italian Policies", 208; Lucien Karchmar, *Dražža Mihailović and the Rise of the Četnik Movement, 1941-1942*, London 1987, 702-707.

⁴³ Milazzo, *The Chetnik Movement*, 48-60; Tomasevich, *The Chetniks*, 161-163 and *passim*. Cf. Joel Halpern, *A Serbian Village*, 2nd revised ed., New York 1967, especially 295-296 on nature of local patriotism and perception of other national groups as alien.

⁴⁴ *Ibid.*, 67-83; Tomasevich, *War and Revolution*, 246-254.

etration of the Germans into their zone of occupation. By contrast Hitler, ever suspicious of the četniks' ties with the western allies, was determined to destroy any resistance group that might link up with an Anglo-American landing along the Adriatic coast.⁴⁵ Meanwhile, the bands, out of Mihailović's control, were more interested in reaching local agreements with the Ustaša and Germans, while maintaining their ties with the Italians, in order to free their hands for ethnic warfare against local Croat and Muslim civilians and crush the Partisans. The Partisans, having won a great moral victory over the četniks in their breakout on the Neretva River, were willing to reach a truce with the Germans in order to finish off their local rivals. The more the possibility of an Allied landing loomed, the more the tangled situation in Krajina resembled a civil war. At the same time, the Germans had lost patience with the Italian failure to control the anarchic četnik bands in the vicinity of the bauxite mines, moved into the area violating the demarcation line with Italy, disarmed the Serbian units and occupied the mines.⁴⁶ In February 1943 differences between the Italian and German commands reached a near-breaking point.

In the months before the Italians capitulated and the German occupation of their zone, the position of the četniks in western Yugoslavia declined rapidly. German pressure and the movement of their troops into the Italian zone forced the Italians to reduce and then, in May, to withdraw almost all support for the četnik bands; the Partisans gained ground with the local population as četnik desertions to their ranks increased; the British finally gave up on the četniks as an effective anti-Axis force. By the time of the Italian surrender in August the četniks were no longer operational in western Yugoslavia. The Italian command had not prepared its troops for the capitulation had they were rapidly overwhelmed by the Germans who had been moving additional divisions into the country. In the long run, the Partisans were the winners as they were best positioned to scoop up vast amounts of military equipment from the demoralized Italian forces. Although the Germans pushed them back into the hills, they returned in force when the *Wehrmacht* began its withdrawal from the Balkans. They were then able, in the waning months of the war, to determine the future political structure of the old *Triplex Confinium* and for Yugoslavia as a whole by fulfilling their wartime slogan of "Brotherhood and Unity"⁴⁷.

As late as October 1942 Serbs from outside the old monarchy made up about ninety percent of the Partisans.⁴⁸ The "denationalization" of the Partisan movement and political implementation of the national idea accelerated with the collapse of the četnik bands, the decline of the Ustaša appeal as their armed forces came under German control and the advance of the Partisans into Croatia and Slovenia. The party only gradually moved from a position of granting autonomy to creating three national republics in the old *Triplex Confinium* – Croatia, Bosnia-Herzegovina and Slovenia. In August 1944 Tito even offered

---

⁴⁵ Hitler wrote Mussolini that an Allied landing in the Adriatic would unite "the Communists, Mihailović, the Partisans and all other *comitagyés* [bandits] against the Axis powers" in line with the plans of London and Washington. Hitler to Mussolini, February 16, 1943, *Les lettres secrètes échangés par Hitler et Mussolini*, Paris 1946, 149-154.

⁴⁶ Milazzo, *The Chetnik Movement*, 121-127.

⁴⁷ For the ideological evolution of the Partisan (Communist) view on the creation of a federal Yugoslavia see: Petranović, *Srbija*, 522-530.

⁴⁸ Vladimir Dedijer, *The War Diaries of Vladimir Dedijer*, I: April 6, 1941 to November 27, 1942, Ann Arbor 1990, 335.

the Croatian home Guards, četniks and Slovenian Home Guards amnesty if they joined the Partisans by September 15 although opposition flared in the rank and file against admitting "those who killed and tortured comrades."⁴⁹ Tito's propaganda line on a federative scheme for Yugoslavia won increasing approval and support, particularly in Slovenia and Croatia.

As the Germans withdrew the anti-Partisan forces disintegrated. Tito pushed his Partisans to occupy Trieste. As they moved through Slovenia they turned savagely against the Slovenian home Guards, killing 11,000 and an unknown number of retreating Ustaša forces.⁵⁰ The small and weak anti-communist groups did not prove to be much of an obstacle but jurisdictional disputes with the Italian and Croatian communist parties foreshadowed more serious disputes in the future.⁵¹ Moreover, the Partisan forces were engaged in a race with the advancing British forces to occupy Trieste. A new phase in the history of the *Triplex Confinium* was opening up, involving another set of three great powers, the Soviet Union, Great Britain and the United States, and a deeply divided population. But that is another story.⁵²

5. Conclusion

The reconstruction of the border societies in the Upper Adriatic three times in the 20th century (1918 – 1924, 1941 – 1954 and 1991 – 1995) ran parallel to the original model in the seventeenth century; but parallel lines do not meet. In the mid-20th century, the focus of this essay, the reconstruction of the model features three competing state systems sharing similar though not identical "fascist" ideologies; in the earlier version the rivals shared similar but not identical imperial ideologies. In the latter day version the frontiers between the three were contested, fluid and sites of both conventional warfare conducted by professional armies and irregular warfare (*mali rat*) fought by irregular armed groups often with their own political agendas with cases of crossovers from one side to another, if not literally duplicating the phenomenon of blood brotherhood. In the 17th century "undisciplined" or "criminal" elements like the Uskoks and Morlacchi constituted much less politically conscious frontier societies and were able to operate more freely over longer periods of time, but ultimately were brought under control as the military frontier was consolidated. The parallels were not ignored by the propagandists of the day or in the decades since. Mussolini frequently made reference to Italy as the heir to the Republic of

⁴⁹ Milovan Djilas, *Wartime*, New York 1977, 403-404.

⁵⁰ The number is still in dispute. See: Tomasevich, *War and Revolution*, 757-766 for a discussion. Ranković provided the figures on the Home Guards. According to figures provided to the Soviet embassy in Belgrade bright after the war, the security organs of the newly established Yugoslav state had liquidated about 200,000 collaborators who were "active opponents of the new regime." Valentina Volkitina et al. (eds.), *Narodnaia demokratiia: mif ili realnost?*, Moscow 1993, 101, citing foreign ministry document.

⁵¹ For the difficulties created for the Italian Communist Party by Tito's stand on Trieste see: Silvio Pons, "Stalin, Togliatti, and the Origins of the Cold War in Europe", *Journal of Cold War Studies*, 3/2, (Spring) 2001, 10-11.

⁵² The most complete account of the crisis from the Russian perspective is Leonid Gibianskii, "Triestskii vopros v kontse vtoroi mirovoi voiny (1944-1945)", *Slavovedenie*, 3, 2001, 3-28, and from the Anglo-American perspective: J. R. Whittam, "Drawing the Line: Britain and the Emergence of the Trieste Question, January 1941-May 1945", *The English Historical Review*, 106/409, (April) 1991, 346-370.

Venice. Hitler's agents, themselves former Habsburg officials cast German expansion into the region as a fulfillment of a Habsburg destiny. Many Croats expressed similar sentiments. But the parallels do not cease there.

The final stage in the civil war played out in the Upper Adriatic region was marked by the same deep irony as in the rest of Yugoslavia, but with a twist uniquely characteristic of the old scenario of the *Triplex Confinium*. The anti-Partisan Slovene defense forces collaborated with the Italians and then the Germans against the communist dominated Partisans, even as they cherished hopes in an Anglo-American landing in the Adriatic that would save them from both their domestic and foreign enemies. But as in the past, great powers with imperial interests to defend intervened to affect the outcome of local struggles and shape the contours of new borders; the Soviet Union and Great Britain replaced Italy and Germany as the contending powers. Was this another version of a "brutal friendship"?

Like Hitler and Mussolini Churchill and Stalin agreed to vaguely defined division of spheres of influence in post-war Yugoslavia, each hoping that Tito and his Partisans, emerging as the dominant anti-Axis force in the county could be controlled. As the Red Army raced for Belgrade, assisted on its left western flank by the Partisans, the British Eighth Army raced for Trieste also assisted on its right eastern flank by the Partisans. But nothing is simple in the border region of the old *Triplex Confinium*. The twist comes with the relations on the ground between the Yugoslav, Italian and Austrian communist parties, each with a stake in the fate of their respective populations and the delimitation of the border between their three countries.

The Second World War left a legacy of violence and population displacement which was not unique for the region except in the level of intensity and scale. One suggestive explanation points to the layering of two new radical transformative ideologies, fascism and communism on a bedrock of older religious, ethnic and national antipathies under wartime conditions that generated deep feelings of the struggle to survive. The only other region in Europe where similar conditions played out was parts of Poland and Ukraine. Suggestively, this was also the site of an historic encounter among three empires imposed on a shatter zone of mixed and moving populations where three times in the 20th century (1917 – 1920, 1939 – 1945 and 1989 – 1991) new borders were drawn and large populations were displaced or killed. And once again history was ransacked for justification. For a brief time, there were hopes that room could be found in these two regions within a European home with a common citizenship. But these hopes are now fading and darker shadows are gathering on the frontiers once again.

Robert Niebuhr
Arizona State University, Tempe, USA

THE CULT OF FOREIGN POLICY: IDEOLOGICAL BATTLES AS CONTESTED SPACES IN THE EARLY COLD WAR¹

Drawing inspiration from Drago Roksandić's ideas on the Triplex Confinium, this paper seeks to conceptualize the idea of a borderland in the early years of Josip Broz Tito's Yugoslavia. There were two borderlands; first, the ideological frontier between Soviet Communism and the emerging Yugoslav variant following the Tito–Stalin split. Second, the decolonizing space in Asia and the search there for a governing system made it a place of intersections. With archival data of Vladimir Dedijer's 1948 trip to India this article suggests that the early Cold War gave Yugoslavia a unique opportunity to expand a proactive foreign policy.

Key words: Vladimir Dedijer, Asian Communism, Rangoon Conference of Asian Socialists, Cult of Foreign Policy

Drago Roksandić has written persuasively as part of the *Triplex Confinium* project over the role that the frontier has played in building national histories. As a contested and marginalized space, the frontier has been a place that has remained on the periphery. The space itself, as defined by the *Triplex Confinium* was the junction of three states in the early modern period as the intersection of the Republic of Venice, the Ottoman Empire, and the Austro-Hungarian Empire in what is now Bosnia-Herzegovina. The idea that the border was a meeting place of cultures and civilizations was clear from contemporary writers in the early modern period. Writers of the day recalled the former glory of the Dalmatia coast, for example, but lamented how it was inhabited by “barbarians.”² The traveler Alberto Fortis did much to both map out this frontier region for his Venetian audience but also romanticized this notion of the so-called barbarians who lived in the region. His translations of poems, such as the *Hasanaginica*, revealed a complexity and allure to the region; after all, it was the enigmatic “timid shamefacedness” that compelled the wife of the “stern” Asan Aga to stay away and therefore earn his punishment. By the end of the poem she collapsed “shivering and dying” while clutching her babe.³ Of course, understanding the people such as Asan Aga grew beyond the sort of cultural

---

¹ This piece represents aspects of a collaborative project with scholars Zvonimir Stopić and David Pickus on Yugoslav interactions with China during the Cold War.

² See: Larry Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford 2003, 1.

³ For example see: Timothy Baycroft – David Hopkin (ed.), *Folklore and Nationalism in Europe during the Long Nineteenth Century*, Leiden 2012. The work of a tireless colleague, Thomas Butler, also tried to grasp at the meaning of this poem. See: Thomas Butler, *Monumenta Serbocroatica. A Bilingual Anthology of Serbian and Croatian Texts from the 12th to the 19th Century*, Ann Arbor 1980.

folk-based ideas into broader imperial projects and inspired others to dream of what the Balkans meant. When the American adventurer Arthur D. Howden Smith ventured in 1908 to join Macedonian rebels in their fight against the Ottoman Empire he noted that the struggle was “interesting” because of its “quaint setting”, and how Macedonia stood in the “shadow of the Orient” with its “passions, hatreds, loves, and shoutings” of the East and the “old-time West.”⁴ From the romanticized imaginations of the Enlightenment came the nation-building projects of the late 19th and 20th centuries, where this contested space on the frontier intersected with new ideas of the nation.⁵

If we fast-forward to 1945 we see the emergence of the second Yugoslav state inhabiting the space of the *Triplex Confinium*, this time under the control of Josip Broz Tito’s Communist Party. As that party matured in power it became a key point to build strength in order to foster an independence that could avoid foreign control that had historically plagued the region.⁶ Literature on foreign influence over Yugoslavia has recognized how the battles over control established real problems that divided the peoples across that country along cultural, economic, and political lines. All this made the creation of a post-1945 Yugoslav state all the more challenging and thereby paved the way for the Yugoslav Communists to boast of grandiose actions to gain domestic legitimacy.⁷

Tito’s state sought territorial expansion – as seen by the early fights over Carinthia and Trieste, for example – but as a result of the Tito–Stalin split spatial growth became impossible. Instead, the Yugoslav communists found in newly decolonizing Asia comrades who sought to build new societies in the wake of imperialism’s collapse. Therefore, in a largely unexpected way, the Yugoslav communists stumbled onto a borderland in Asia where they could hope to influence emerging political elites and convince them of a Yugoslav socio-economic, political solution. The Yugoslav path thereby competed with the Soviet, Chinese, and Western models in the new *Triplex Confinium* – places such as India, Burma, and Indonesia.

I want this article to present the idea that ideology was the new contested space, or borderland, for Yugoslav leaders in the earliest years of the Titoist period, in part based on the excerpts from Vladimir Dedijer’s trip to India in 1948 and official Yugoslav interactions with Asians into the mid-1950s. We can see that the notions of non-interference, dogmatism, and outside control weighed heavily on Dedijer’s experience there and shaped an emerging sense of an independent Yugoslavia. The goal then of this piece is to build on what Dr. Roksanđić noted with respect to the new complexity of a new century of Croatian history – that is, the idea that the concept of “borders and region” will be “anything but easy.”⁸ In other words, the idea of this paper is to suggest that the communist period

⁴ See: Robert Niebuhr, *When East Met West: World History Through Travelers’ Perspectives*, Reading, MA 2010, 19.

⁵ See, for instance: Ingrid Merchiers, *Cultural Nationalism in the South Slav Habsburg Lands in the Early Nineteenth Century: The Scholarly Network of Jernej Kopitar (1780-1844)*, Munich 2007; Norman Naimark – Holly Case (ed.), *Yugoslavia and Its Historian: Understanding the Balkan Wars of 1990s*, Stanford 2003.

⁶ See: Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb 2011, 31.

⁷ See: Niebuhr, *The Search for a Cold War Legitimacy: Foreign Policy and Tito’s Yugoslavia*, Leiden 2018.

⁸ Drago Roksanđić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003, 11.

saw Yugoslavia as part of a different sort of battle over borders when it competed over ideological space in the newly independent or emerging states of Asia. Second, I want to suggest that this evidence points to an outward reach that represented what I want to call a cult of foreign; this cult was a means for Titoist Yugoslavia to navigate its own survival and ideological space. Once Dedijer returned from India and the Tito–Stalin split was solidified, the Titoist elites needed to find a way to survive. Especially since the country was weak or at best a regional power, Yugoslav leaders drifted towards a reliance on foreign policy as a useful tool to overcome a host of problems. The idea of a cult of foreign policy as the determining factor in development takes inspiration from the notion that a cult of the offensive caused World War I. Jack Snyder declared almost two decades ago that “strategic policymaking”, in 1914 was “skewed by a pathological pattern of civil-military relations that allowed or encouraged the military to use wartime operational strategy to solve its institutional problems.” When that strategy went awry, Snyder explained that it was “because a penchant for offense helped the military organization to preserve its autonomy, prestige, and traditions, to simplify its institutional routines, or to resolve a dispute within the organization.”⁹ Similarly, Stevan Van Evera argued at the same time that the “cult of the offensive”, which had been brewing for decades, was a “principal cause of the First World War.”¹⁰ I make this brief comparison to suggest simply that this contest over ideology in the Third World met the dictates that Snyder argued regarding World War I; that is, it was the pathological pattern of the Yugoslav state that encouraged the use of foreign policy to solve its institutional problems.

1. A *Triplex Confinium* in Asia

When the Soviet Union increased its campaign against Tito’s leadership of Yugoslavia in early 1948 the Yugoslavs were caught off guard.¹¹ While they neither predicted nor planned for a split with the Soviet Union the actions taken to survive inspired a policy framework that would form the foundation of Yugoslav foreign affairs. Milovan Djilas argued in 1951 that “had the peoples of Yugoslavia not won their national freedom by their own exertions, they would not have been able to defend it” after 1948.¹² This very argument is a key considering when we think of how the Yugoslavs had been imagining communism’s struggle in Asia before the split. Press organs in Yugoslavia described Mao

---

⁹ See: Jack Snyder, “Civil-Military Relations and the Cult of the Offensive, 1914 and 1984”, *International Security*, 9/1, 1984, 108.

¹⁰ Stephen Van Evera, “The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War”, *International Security*, 9/1, 1984, 5. Additional literature has supplied more detailed evidence to this idea, including how domestic policy is in fact an extension of foreign policy. See: Jack Levy, “Domestic Politics and War”, *The Journal of Interdisciplinary History*, 18/4, 1988, 655-656; Cornelius Torp, *Die Herausforderung der Globalisierung: Wirtschaft und Politik in Deutschland 1860–1914*, Göttingen 2005.

¹¹ This was mentioned among other places in the Vladimir Dedijer Papers; Dedijer spoke of conversations with Djilas and Tito, both of whom had no idea what was going on and were surprised by the recent coolness in relations. See: University of Michigan, Bentley Historical Library [Bentley], Vladimir Dedijer Papers [VDPI], Notes, “Journey to India, February–March 1948”, Box 1. For more on the split, see: Leonid Gibianskii, “The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform”, in: *The Establishment of the Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–49*, ed. Naimark – Gibianskii, Boulder 1997.

¹² Milovan Djilas, “Yugoslav-Soviet Affairs”, *International Affairs*, 27/2, 1951, 168.

Zedong's battle for control over China in ideological terms that simply mirrored Yugoslavia's struggle against fascism. Writer Dušan Blagojević's summed up these earliest connections between Yugoslavia and China:

The heart of the Yugoslavian people is always beating for those who are fighting for freedom. Today China is much closer to us. The victories of our liberation struggles that Yugoslavian peoples achieved under leadership of our Communist Party brought us together just as the heroism and sacrifices of our Partisans have helped every single person to evaluate the greatness and glory of the heroic struggle and victories of Chinese people.¹³

Such coverage cleverly showed to the ordinary reader that Tito's success was part of a larger global phenomenon and that struggles for sovereignty and against oppression were just. A special article to *Borba* from a Chinese author had the key issues of sovereignty and independence forefront for readers when it declared how the People's Liberation Army was "deeply upset" by the support of "American imperialists" in China for the re-colonization of China in the wake of the "imperialist Japanese defeat in 1945."¹⁴ These early observations surely served to reinforce communist rule in Yugoslavia but became enmeshed in broader policy as Yugoslav politicians increasingly peered outward from the Balkans to Asia thinking that they could influence communist parties in that space.

Just as the rift with the Soviet Union was emerging in early 1948, the writers and party leaders Vladimir Dedijer and Radovan Zogović travelled to Asia with the express intention of attending the Indian Communist Party's Second Conference. In a meeting on 14 February, the "Old Man" [Tito] told Dedijer to "voice no opinions except when they insist on hearing them and present our experiences and discuss their affairs with great caution only." More importantly, he emphasized that the pair should "point out that our experience is ours only and that every movement takes place under its specific conditions." The duo was encouraged to hurry to India also because of the potential troubles in Indonesia as that country's Communist Party sought to take power but seemed to be struggling along factional lines.¹⁵

When Dedijer and Zogović finally arrived in India on 21 February they were tired from numerous connections and small flights, including an 11-hour stretch from Rome to Basra. Landing in Calcutta, the Yugoslavs were not met by Indian comrades but had to navigate the entry and passport control themselves. They commented that it was a surprise still to see English passport agents but concluded that the country was not functioning yet as an independent entity "everywhere." Karl Marx had written that an "Asiatic system" like India would not be able to exit the "semi-barbarian" stagnation unless it was sufficiently Europeanized. British rule, in essence had caused a social revolution in India that destroyed "primitive Asiatic society" while it introduced Western ideas of science and culture, which the Yugoslavs appreciated.¹⁶ Dedijer took a walk on the night of 22

¹³ See: "Istorijske pobjede naroda Kine", *Borba* (Zagreb), 4/1/1948, 1.

¹⁴ Vu Ven Tao, "Bankrotstvo američke intervencije u Kini", *Borba* (Zagreb), 2/2/1948, 5.

¹⁵ Bentley, VPD, Box 1, Notes, "Journey to India, February–March 1948."

¹⁶ See: Ashish Kumar Roy, *Communism in Asia: A Study in Strategy and Tactics*, Calcutta 1976, 4. Milovan Djilas claimed that he was "instrumental in getting the Yugoslavs in touch" with these Third World leaders

February, as he could not sleep and like Marx he took note of the “backwardness”, “misery” and “destitution” that was all around him. He blamed the colonial system but then turned to reflect on the unfolding dilemma with the Soviet Union. He thought that conflict with the Soviet Union would “disrupt the struggle of the subjugated masses”, especially because they were “looking up at Stalin and us as messiahs, and we are quarrelling.”¹⁷ Yet, the confidence among the Yugoslav Party members was clear, and Dedijer continued to ruminate on how centuries ago the Indians had created a cradle of civilization when the people of Yugoslavia were “savages.” The time had come finally when the Yugoslavs, “with our experience” could “help the people of this country to free themselves faster from the backwardness.”¹⁸ He felt obliged to tell his Indian comrades to “transfer to them our experience” and tell them “how we escaped from the claws of imperialism!” On the eve of the battle with Stalin, well-placed Yugoslavs such as Dedijer felt the need to show others in the world that they had a message to share and it would liberate them, especially as it intersected with the brutality of colonialism and outside control.

This trip in 1948 convinced top leaders at the time like Dedijer that Asia was ripe for revolution and they only had to deliver the aid to help ensure that it would happen. Meeting with the Australian Communist Party representative, Lance Sharkey, Dedijer spoke at length about the position of other Asian parties.¹⁹ Sharkey asked Dedijer and Zogović for “important advice.” It was in Singapore that Sharkey spoke with comrades who had completed the preparations for an uprising but were unsure whether they should launch it or not. This followed a report by Sharkey on the tenuous nature of the communist rebellion in Indonesia and how little he was able to help personally. The Australian asked Dedijer, “What do you think?”²⁰ Following Tito’s pre-departure advice he reportedly replied that “The comrades in Malaya should alone decide on that.” No one else should advise them.²¹ The next day the two Yugoslavs obtained the theses of the Indian Communist Party and as they read through them they concluded that “dogma is destroying this party.”

As it would be clearer later, the Yugoslavs felt that they were especially aware of the ills of dogma and were the example that others should follow. Upon another tour of the city prior to the opening of the conference, Dedijer again summed up the attitude of the Yugoslav Party and the role that it could play in the unfolding history. “We are a bridge between Europe and Asia”, he wrote in his journal, “not only a geographic one, but also an ideological one. We were the slaves of imperialism like Asia”, but fortunately “we are close to the progressive Europe, that Europe which can and must expedite the progress of the world.”²²

Dedijer met with emissaries from Ho Chi Minh’s party too and argued over how Ho had been organizing the party. These meetings with comrades on 26 February, including

---

and he saw the Yugoslavs as the driving force, since as Djilas noted, he “would not take” these “so-called uncommitted people too seriously.” See: Central Intelligence Agency Memo, “Some Recent Opinions of Milovan Djilas”, 7/9/1961.

¹⁷ Bentley, VPD, Box 1, Notes, “Journey to India, February–March 1948.”

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ For more on Sharkey, see: Stuart Macintyre, *The Reds: The Communist Party of Australia from Origins to Illegality*, Sydney 1998.

²⁰ Bentley, VPD, Box 1, Notes, “Journey to India, February–March 1948.”

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

with Sharkey, solidified the Yugoslav position of advocating for a “popular front.” Tito gave the “example to follow” and while it was “impossible to transfer the [Yugoslav] model” they did provide a general line, demonstrating that the Yugoslav CZommunists were the “leading force of the front.”²³ The next day, 27 February, they greeted members of the Burmese party, who arrived from Rangoon by boat. The Secretary General, Thakin Than Tun was there with two other people, including a young man representing that country’s youth organization.²⁴ Dedijer noted that after listening to Thakin Than Tun he determined that it was a “long time since I have heard anything so dogmatic.”²⁵ Dedijer spoke to the participants at the Indian Communist Party Congress the next day, on 29 February, and was “surprised” that Tito’s name was greeted with “ovations, greater even than when the USSR was mentioned.”²⁶ That day he had another discussion with Thakin Than Tun and told the Burmese leader that the Yugoslav revolution was only successful “when it did not adhere to the dogma.” Marxism was to provide “general guidance” and that “every country had its own forms of development.”²⁷ This was in line with Tito’s directives to Dedijer to emphasize that the Yugoslavs were not to lecture anyone about how to go about revolution but also fit a line that would emerge in the coming years as a Yugoslav foreign policy matured and something that even Yugoslav leaders argued was implicit within their criticism of others, including the Chinese.²⁸

When Dedijer and Zogović landed back in Belgrade Dedijer first went to meet Djilas, after which they went together to see Tito. Djilas mentioned how the problem with the Russians was getting worse but when he gave his report on India to Tito it was clear that “everybody was satisfied with the prestige we enjoyed in the world.”²⁹ This was similar to how a year earlier in 1947 during Chinese Communist Liu Ningyi’s visit to Yugoslavia when Tito reportedly declared to Ningyi that “once we have our mission there [in China], then the reactionary press will be compelled to write something about Yugoslavia.”³⁰ More broadly, foreign press coverage was critical for Tito, as seen by the notes of Dedijer’s

---

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid. Contact between Burma and Yugoslavia was something that was surprisingly regular for two disconnected and small countries and was an important piece of Yugoslavia’s influence abroad in these early years. For more see: Jovan Čavoški, “Arming Nonalignment: Yugoslavia’s Relations with Burma and the Cold War in Asia, 1950–1955”, Washington 2010, 11. He notes that in July 1947 a “delegation consisting of two high ranking Burmese officials including U Kyaw Nyein, then Minister of Internal and Judicial Affairs” visited Belgrade with the aim of becoming acquainted with the “general features of Yugoslavia’s socialist system.”

²⁶ Bentley, VPD, Box 1, Notes, “Journey to India, February–March 1948.”

²⁷ Ibid.

²⁸ Edvard Kardelj would articulate the more mature version of this about a decade later his treatise, *Socialism and War*. In it, he said, “Therefore, when we criticize certain aspects of Chinese policy, particularly those connected with Chinese attacks on socialist Yugoslavia, we have no intention of offering the communists of China our ideological views in exchange for theirs, but merely with to prevent the imposing of alien patterns on ourselves.” See: Edvard Kardelj, *Socialism and War: A Survey of Chinese Criticism of the Policy of Coexistence*, transl. Alec Brown, New York 1960, 9.

²⁹ Bentley, VPD, Box 1, Notes, “Journey to India, February–March 1948.”

³⁰ Čavoški, “Overstepping the Balkan Boundaries: The lesser known history of Yugoslavia’s early relations with Asian countries (new evidence from Yugoslav/Serbian archives)”, *Cold War History*, 11/4, 2011, 564.

trip to India. He submitted them to the Cominform editors, who “edited it heavily” and “were laughing at my criticisms of the Indian CP.” After all, from the Yugoslav perspective during the split with Stalin, a common critique would be to label Moscow as dogmatic. He thought perhaps that it was “an excuse to see our attitude regarding the Indian affairs”, but at any rate they will “not like the prestige Tito enjoys in India.”³¹

The scant literature available on the 1948 trip to India has suggested that the pair of Yugoslav representatives played an “exceedingly active part” in the Communist Party congress.³² Indian leaders later wrote about how they respected the work of Edvard Kardelj, whom Ajoy Gosh regarded as the “most significant Communist thinker outside of Russia.”³³ In the early 1950s, the Yugoslavs sent a special mission to India, headed by Rodoljub Čolaković in order to “strengthen world peace”, which prompted an Indian representative to stress how “India can learn a lot from the Yugoslav example.” Čolaković declared that “for years we have led in our country the struggle for freedom and sovereignty”; likewise, a similar fight has occurred in “India for decades” according to the same principles. Moreover, he continued, “we believe that world peace requires a practical application of these principles” and we are pleased that India has the same goals to “maintain and strengthen world peace.”³⁴

On 11 May 1951, Richard Sherwood, a Sheldon Travelling Fellow from Harvard University, underwent a multi-country tour of places undergoing “profound political, economic and social changes.” Having already gone to England, India, Ceylon, Israel, and Turkey, Sherwood was bound to arrive in Belgrade for a two-week sojourn to learn about the “decentralization” program “in both government and industry.” Sherwood asked Vladimir Dedijer to assist in developing a program whereby he could learn about the current programs in Yugoslavia.³⁵ Overall, socialists throughout the 1950s were split as to how to organize society; ideas of integration across Western Europe, for example, were not received universally with open arms. The notion of “collaboration between Socialist and non-Socialist governments” put at risk the potential for socialism’s success as noted by the Burmese during Dedijer’s trip to India.³⁶ Dedijer’s papers that go beyond his India diary display an earnest belief in socialism and his understanding that the ideal system could be attained. Until 1954 he influenced Yugoslav government policy as part of his role as a Central Committee member but even after that he wrote for international journals like the *New Statesman* and took the opportunity to lecture and research at British and American universities. His letters with various professors and leaders in Great Britain on topics such as Guild Socialism, including R. E. Dowse at Edinburgh University, displayed a confidence that socialism would triumph but that it was a “slow and complex [process] and follows a zigzag course.”³⁷ Such was the case for Yugoslavia as it emerged from Stalin’s Cominform challenge in June 1948.

³¹ Bentley, VPD, Box 1, Notes, “Journey to India, February–March 1948.”

³² Gene Overstreet – Marshall Windmiller, *Communism in India*, Berkeley 1959, 271-272.

³³ *Ibid.*, 268.

³⁴ See: “Naše zemlje imaju jedan isti cilj da se održi i ojača svetski mir”, *Borba* (Zagreb), 13/1/1953, 3. Other articles continued this coverage and mentioned how India was still trying to overcome the remnants of colonialism. See: “Madras – kulturno-politički centar indijskog juga”, *Borba* (Zagreb), 13/1/1953, 5.

³⁵ Bentley, VPD, Box 3, Memos, “Topical Files, Guild Socialism and G. D. H. Cole, 1951–1960, undated.”

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

Dedijer and other Yugoslav leaders had recognized that the transformation from one social order to another was going on across the world in “most different forms.” This inherent realization that multiple paths to socialism existed came out of a need to justify survival outside of the Soviet bloc but also benefitted from these interactions with Asian comrades. The latter helped them understand that socialism was “universal” yet must reflect a “synthesis of many local trends. Socialist Weltanschauung means a general human approach, a synthesis of the experience of all facts of life, of all trends.”³⁸ When Vijaya Lakshmi Pandit met with Aleš Bebler in 1954 it was clear that the Yugoslavs were doing something right. Pandit stated that she understood Yugoslavia’s politics considering the aid from the United States and close connections with its neighbors (i. e., the Balkan Pact). It was because of the troubles with Pakistan that India probably would follow Yugoslavia’s example to forge greater connections with Burma and Indonesia.³⁹ The Yugoslav opinions and actions in this early era would become the hallmarks of the Yugoslav ideology as early as the 1950s when the official regime advocated for equality, non-intervention, and principles that would together form the basis for socialist self-management and nonalignment.

2. Self-Management in Asia: Tito’s Union with Asian Ideas

Having survived the Tito–Stalin split meant that criticism of the Soviet system as centralist and domineering became a talking point for the Belgrade regime that was not simply a rhetorical device. Arguing against dogma and centralization of power by parties were understood as paths towards totalitarianism.⁴⁰ Therefore, the emerging Yugoslav answer sought to resist the harmful aspects of central rule and thereafter tinkered with an ideological premise for socialism in action. The newly renamed League of Communists of Yugoslavia (LCY) in 1953 ostensibly did “not have a ready-made formula for socialism.” Instead, leaders needed to “constantly revise, correct, improve, and construct that socialist formula.”⁴¹ Yugoslavs therefore also stood out as a particular example and believed that exploits in the world could inform their own population through press coverage but perhaps also win allies as new states emerged from colonial control. The global conversation of how to take advantage of the results of World War II and enact socialism saw Yugoslavia squarely in the middle.

Beyond any self-reflection or modest conversations between a handful of comrades, a real global socialism was developing in Asia. In early January 1953, the Asian Socialist Conference met in Rangoon, Burma, to discuss the issues facing Asians as they emerged from colonial control. This also served as another opportunity to connect Yugoslavia with these Asian socialists, thanks to the small cohort of observers, which included Milovan Djilas, Aleš Bebler, and Anđelko Blažović. At the same time the Yugoslavs had unveiled the first iteration of socialist self-management and therefore had an opportunity to dis-

³⁸ Ibid.

³⁹ Belgrade, Arhiv Jugoslavije [AJ], “Notes on the talk of state under-secretary Dr. Aleš Bebler on 22 June 1954,” 26/6/1954, 837 I-3-a/38-3.

⁴⁰ *Cultural Freedom in Asia: The Proceedings of a Conference Held at Rangoon, Burma*, Tokyo 1955.

⁴¹ Branko Horvat, *An Essay on Yugoslav Society*, transl. Henry F. Mins, Belgrade 1967, 210. For more on socialist self-management, see: Susan Woodward, *Socialism Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton 1995.

close the changes in Yugoslavia to a captive audience in part because the delegates from Belgrade had more to offer than simply survival outside of Soviet control.⁴² Edvard Kardelj had explained for *Borba's* readers what this meant and likely paralleled what the Asian colleagues in Rangoon heard beyond the official speeches. Kardelj claimed that following the Soviet Constitution of 1936 had "allowed the working people of Yugoslavia" to make great progress but precisely because of that progress the changes made in 1953 "occupied an honorable place" and helped define Yugoslavia's special path.⁴³

Another January 1953 article in *Borba* explained to Yugoslav readers a story familiar since they began covering Mao's struggle in the mid-1940s. They told that the Indonesian Socialists were planning to meet in February in Bandung to work on the plan for transforming the country. Naturally, they argued that "emancipation is possible only through socialism", and not via capitalism and "even less through cominformism." The article then spoke about the liberation struggle against the Japanese led by Sutan Sjahrir, the first prime minister from 1945 to 1947 and founder of the Indonesian Socialist Party. With the government's instability in 1947 and into 1948 the creation of a left-wing federation, created by "socialists and other left-wing groups", was shown to be the "toy in the hands of Moscow's agents."⁴⁴ Therefore, it was imperative for the Indonesia to navigate the correct victory of socialism, which relied on a balanced view free of outside control. Sutan Sjahrir argued in 1948 that the real danger moving forward was how "mass parties with uneducated followings led by leaders who themselves decide all party policy" present an "imminent and great danger and may well lead to fascism or some other type of totalitarian organization." Sjahrir, like Dedijer, understood at the time that the dangers of "totalitarian" – or, dogmatism in Dedijer's terminology – could be overcome through cooperation and a middle-ground approach without interference.⁴⁵ Aleš Bebler said as much when he was Yugoslavia's delegate to the United Nations. He argued in that body that "first of all it is necessary to consider the problem of peace", and that the need was clear to develop a dialogue between all major parties to foster it, which included the United States, Soviet Union, and China.⁴⁶ The connections and pronouncements continued and included Yugoslavia at the center; in March 1953, the Asian Socialist Conference wanted to learn more about alternative examples of how communism was growing and therefore sent a delegation to the World Council of Socialist International and subsequently scheduled members to attend a meeting of the League of Communists in Yugoslavia.⁴⁷

---

⁴² *First Asian Socialist Conference*, Rangoon 1953. In particular, see Bebler's speech, in which he strongly condemned Moscow by asking the attendees to consider Yugoslavia's recent experience of 1948 to understand the necessity to avoid control by any group (73).

⁴³ See: "Ekspoze Edvarda Kardelja", *Borba* (Zagreb), 13/1/1953, 1.

⁴⁴ B. T., "Iz međunarodnog radničkog pokreta Socijalisti u Indoneziji", *Borba* (Zagreb), 4/1/1953, 4.

⁴⁵ See: Sutan Sjahrir, *Our Struggle*, transl. Benedict R. O'G. Anderson, Ithaca 1968, IV. Alvin Rubinstein also noted in his contemporary report on the Rangoon meeting of Asian Socialists in 1953 that they had a "resolution condemning the Soviet type of totalitarian communism", and that the Yugoslavs "provided a counter-force to the undercurrent of attraction felt for the Soviet Union." See: Alvin Rubinstein, "The State of Socialism in Asia – The Rangoon Conference", *Pacific Affairs*, 26/2, 1953, 134.

⁴⁶ See: "Jugoslovenska delegacija smatra da bi intervencija OUN protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Kini značila mešanje u unutrašnje poslove Kine", *Borba* (Zagreb), 2/10/1949, 1.

⁴⁷ "Programme of Asian Socialists: Decisions by New Bureau", *Manchester Guardian* (London), 17/1/1953, 5.

The beginnings of a program of Yugoslav decentralization were noticed shortly thereafter when Asian Socialists met again in Rangoon in 1955. That conference's General Secretary, Prabhakar Padhye, mused how the Yugoslav model of self-management might actually yield a condition whereby the "workers are enfranchised in the factory and the peasants are enfranchised in the field."⁴⁸ Yugoslavia's search for its ideology combined with its struggle for freedom was also a means for Asian socialists to compare the type of communism that had developed under Mao Zedong in China and what was in place in the Soviet Union. Chang Kuo-sin, the President of Asia Press in Hong Kong, argued at the same conference that Mao was engaging in "brain-washing", and that the destruction of cultural freedom in China was not "youthful excesses" but a "settled policy of thought control."⁴⁹

As Asian leaders debated the ways to solve their problems in 1955, Minoo R. Masani of India argued that the "defence of cultural freedom is in the main the defence of free society against" the onslaught of totalitarianism. Such tyranny could not be tolerated.⁵⁰ When the delegates discussed the success of Chinese Communists, including their strength in the Korean War, the promise that Russia's revolution gave to the colonized peoples, and the need for economic growth the struggles for Asians became clearer still. They needed a way to develop independently from the outside and have a system that was aligned with their values and culture. As the conference wrapped up, the discussion circled back to Yugoslavia, whose decentralization program was mentioned as a potential solution despite the misgivings with putting power directly in the hands of the people.⁵¹

Of course, the conversations by Asian socialists that centered on the ills of colonialism and development resonated within Yugoslavia and the Soviet Union at the same time. When Khrushchev came to Yugoslavia in 1955 he and Tito discussed the global forces of national liberation and how to forge allies in the budding communist movements. They spoke at length about leaders such as Egypt's Nasser and India's Nehru. Tito expressed his desire to work with Nasser, in order to sell him manufactured goods but Khrushchev cautioned him because of Nasser's battle against communists in Egypt. Regarding Nehru, Tito and Khrushchev saw a common strategy: Khrushchev claimed that flexibility and openness, for example, were pillars in his relationship with Nehru. "Nehru was not a communist", Khrushchev admitted, but he still gave Nehru "support." The Soviets had invited him to come to Moscow in June 1955 and win over Nehru through a pledge for common peaceful global relations. Tito answered "It would not be productive to conduct foreign policy based on state or party lines; it is better to have courteous meetings and discuss openly, just like how Tito has interacted with from time to time to discuss with them."⁵²

⁴⁸ *Cultural Freedom in Asia*, 220. During that discussion at the Rangoon meetings, Eric P. W. da Costa countered that Yugoslavia's decentralization efforts have not led to freedom.

⁴⁹ *Ibid.*, 265, 270. As a counter to this, delegates were willing to extend an earnest level of trust in people. Padhye argued that "I will say only this: if we really mean freedom, if we really mean democracy, then we must trust the people, whatever the risks."

⁵⁰ *Ibid.*, 13.

⁵¹ *Ibid.*, 220.

⁵² See: AJ, Savez Komunističke Partije [SK], folder 56, "Fragmenti iz zapispisnika o sastanku plenuma CK KPSS Jula 1955. godine na kome je vodjena diskusija o politici SSSR-a prema Jugoslaviji posle povratka Sovjetske Delegacije iz Beograda", IX 119/I K.2 45-90.

3. Conclusions: Yugoslavia, the Cult of Foreign Policy, and the Contest for Asia

Titoist Yugoslavia is an oft-overlooked or misunderstood political entity. Even before World War II ended, Tito's Partisan army had been on the heels of the retreating Nazi and collaborationist forces with the express purpose of enlarging Yugoslavia, in part to win over Slovenes and Croats who would see additions to their territory in the West as favorable.⁵³ Tito aspired to claim Trieste and its hinterland alongside stretches of southern Austria through active occupation and not diplomatic debate. He also sent high-level Yugoslav leaders to Tirana, Albania to join that country and its tiny communist elite headed by Enver Hoxha to Yugoslavia.⁵⁴ Ever aware of Yugoslavia's history of foreign control or occupation, Tito reacted strongly to perceived threats to his sovereignty and against the Yugoslav peoples. Tito's propagandistic messages argued in 1947 that Slovenes "must still tremble and suffer under a Gestapo terror clad in another uniform." He appealed to "our Allies" who based their foreign policies on the Atlantic Charter, whereby "all people who were enslaved will have the right themselves to determine their fate."⁵⁵

Because Yugoslavia was in essence a weaker power, especially in terms of global powers, its success in wielding foreign policy demands attention. Tito benefitted from a tremendous amount of international attention after 1948.⁵⁶ Tito, despite never adopting democracy or opening up the Yugoslav economy to free-market capitalism, continually received U. S. support, even when his policies opposed the United States. But Tito did participate in the emerging ideological battles throughout the world, even in the earliest period of existence when his state was extremely vulnerable. This essay has suggested that the Yugoslav participation in and imagination of the Asian struggle for independence resembled the former intersection of ideas and space, such as the *Triplex Confinium*. It is also interesting to consider how important these earliest foreign policy exercises – which focused on peaceful rhetoric instead of standoffish bullying – encouraged Yugoslav leaders to continue the project after the state had stabilized. Americans on the Left hinted at this importance by the end of the 1940s when Mao's victory began to raise serious questions for Washington's foreign policy. Daniel J. Dallin of *The New Leader* spoke of how Amer-

---

⁵³ Andrej Milivojevic has argued that in the earliest years of the Titoist period communist leaders declared that they had the support of most of the Yugoslavs who had fled during and after 1945; these same leaders discussed ways of how to win over that population. See: Andrej Milivojevic, "From 1940s 'Quislings' to 1970s 'Job Creators': Explaining the Absence of Yugoslavia's Migration Regime", conference presentation, Western Social Science Association Annual Conference, San Francisco 2017.

⁵⁴ See: Niebuhr, "Enlarging Yugoslavia: Tito's Quest for Expansion, 1945–48", *European History Quarterly*, 47/2, 2017, 297-300. Archival records show how wartime aid turned to postwar linkages, led in part by General Sreten Žujović, who worked to orchestrate in 1947 a comprehensive commercial treaty that bound Albania to a Yugoslav developmentalist project. See: AJ, SK, "Albanija", IX K.12 15.

⁵⁵ As noted in: K. R. S., "'Slovene Carinthia': The Austro-Yugoslav Frontier Question", *The World Today*, 3/9, 1947, 392.

⁵⁶ Yugoslavia received \$2.2 billion in economic and military aid between 1950 and 1965 from the United States but did not align with Washington. See: "US Policies Toward Yugoslavia", Department of State Memorandum, 15 July 1965, LBJ Library.

icans were trying to take stock in the idea that Mao's Communist movement was at its core a nationalist one and that he "is or will become the Tito of China."⁵⁷ Apparently, Yugoslavia's perceived influence in far-off Asia was greater than even Tito – or Dedijer – might have dreamed.

---

⁵⁷ See: David J. Dallin, "A Chinese Tito?", *The New Leader* (New York), 30/4/1949, 2.

Catherine Horel
Universität Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Paris

SLAWONIEN-SYRMIIEN. EIN BEITRAG ZUR REGIONSGESCHICHTE SÜDOSTEUROPAS

Beide Regionen – Syrmien und Slawonien – haben mehr oder weniger eine gemeinsame Geschichte erlebt. Seit 1991 sind sie jedoch getrennt; eigentlich bildet Syrmien einen Teil der heutigen Wojwodina. Am Ende des 11. Jahrhunderts wurde das kroatische historische Territorium unter einem einzigen Herrscher geeinigt. Syrmien kam zuerst unter fränkische, dann unter byzantinische und schließlich ungarischer Herrschaft. Nach der Wiedereroberung wurde Slawonien als Teil der Militärgrenze organisiert, die auch ganz Syrmien entlang der Donau umfasste. Nach der Auflösung der Grenze wurden beide Provinzen erneut verbunden. Zusammenfassend kann man sagen, dass beide Regionen mehr unter der ungarischen und danach habsburgischen Herrschaft geeint wurden, als unter irgendeiner anderen. Der Multikulturalismus und die konfessionelle Vielfalt herrschten auf dem Land wie in den wenigen Städten. Das Bild Slawoniens ist das einer eher kroatischen Region, während Syrmien ein einerseits gemischtes, andererseits mehr von Serben geprägtes Territorium zu sein scheint. Heute existiert dieser ehemalige Multikulturalismus nicht mehr; das ist eine Konsequenz der aufeinanderfolgenden Nationalitätenkämpfe, die seit dem Ende des 19. Jahrhunderts bis in die 1990er Jahre die beiden Regionen erschüttert haben.

Schlüsselwörter: Slawonien, Syrmien, Kroatien, Ungarn, Habsburgermonarchie, Militärgrenze, Jugoslawien, Serbien

Slawonien und Syrmien – beiden Regionen – haben im Laufe der Zeit mehr oder weniger eine gemeinsame Geschichte erlebt. Seit 1991 sind diese Regionen wieder getrennt. Jedoch hat Syrmien weder eine symbolische Bedeutung noch die Lage von Slawonien je besessen, und bildet eigentlich einen Teil von der heutigen Wojwodina. In der späten Antike wird Pannonien in das Obere und Untere Pannonien aufgeteilt – und somit werden auch Slawonien und Syrmien getrennt. Syrmien entstand doch als administrative und geopolitische Einheit vor Slawonien. Sirmium wurde von den Römern als Teil der Provinz Pannonia Inferior gegründet und die gleichnamige Stadt (heute Sremska Mitrovica) zum Sitz der Bischöfe von Sirmium und zur kaiserlichen Residenz. „Sirmien muss damals einem Garten geglichen haben, der eine Großstadt umfasste. Noch jetzt findet man in der weiten Ebene beim Ackern häufig einzelne Denkmale aus der Römerzeit, die geringfügigen Spuren der Stadt und der Villen. Es ist hier Vieles oft und gründlich zerstört worden. Weil fruchtbar und ergiebig, war Sirmien stets begehrenswerth und wechselte oft den Herrn. In den letzten Jahren ist für Straßenbau und Canalisation sehr viel geschehen, aber jene hohe Blüthe, deren sich diese fruchtbare Ebene unter der Römerherrschaft erfreute, wird noch lange nicht erreicht werden“.¹ Diese Beschreibung Syrmiums ist weiterhin voll des

---

¹ Das Zitat stammt aus der Einleitung des Bandes über Kroatien und Slawonien des Kronprinzenwerks: *Die österreichische Monarchie in Wort und Bild, 7: Der Länder der Stephanskronen*, Wien 1902, 8. Das Werk individualisierte die jeweiligen Territorien des Reiches (darunter auch die letztens annektierten Bosnien

Lobs und nennt es zur Römerzeit *deliciae Romanorum*, betrachtet aber dieses Paradies als Teil Slawoniens: „Sirmien ist zwar der kleinste, aber der edelste, fruchtbarste und beste Theil des Königreiches Slawonien“.²

Slawonien gehörte als *Pannonia Savia* zur selben Region. Die Völkerwanderung brachte beide Gegenden auseinander bis zur Ansiedlung der Slawen. Slawonien gehörte bald zum frühen kroatischen Fürstentum. Es wurde von einem Banus regiert. Am Ende des 11. Jahrhunderts gelangte Dmitar Zvonimir als Banus von Slawonien zum kroatischen Thron (1075 – 1089). Damit wurde das kroatische historische Territorium unter einem einzigen Herrscher geeinigt. Ab den 13. Jahrhundert wurde in Slawonien aber ein eigener Landtag errichtet, der erst um die Mitte des 16. Jahrhunderts mit jenem Kroatiens vereint wurde. Man sprach von nun an nur von Kroatien-Slawonien, was für die regionale Autonomie Slawoniens einen Rückgang bedeutete.³ Damals bestand aber das Territorium ohnehin nur aus den *reliquiae reliquiarum* des mittelalterlichen Königreiches.

Syrmien hingegen hatte eine turbulente Geschichte, es kam zuerst unter fränkische, dann unter byzantinische und schließlich ungarischer Herrschaft. Nur für eine sehr kurze Zeit um 1450 bemächtigte sich der serbische Despot Đurađ Branković Syrmiens, das aber bald von den Wirren der osmanischen Invasion betroffen wurde. Der ungarische König Matthias Corvinus versuchte die Provinz zu erhalten und errichtete zu diesem Zweck ein autonomes Despotat, das bis 1540 bestand.⁴ Doch die Osmanen waren dort praktisch schon ansässig und gründeten Mitte des 16. Jahrhunderts den Sandschak Syrmien. Abgesehen von der kurzen Episode des Despotats war Syrmien nie ein serbisches Territorium gewesen. Erst nach der Befreiung von der osmanischen Besetzung kamen Serben in großen Wellen in die Provinz. Bis zur osmanischen Invasion erlebte Slawonien hingegen eine ruhigere Geschichte und kam mit ganz Kroatien 1102 in den Besitz der ungarischen Krone. Erst im 16. Jahrhundert wurde es auch von der osmanischen Armee gefährdet und bald fast ganz erobert. Nach der allmählichen Wiedereroberung wurde Slawonien als Teil der Militärgrenze organisiert, die auch ganz Syrmien entlang der Donau umfasste. Der Unterschied lag darin, dass die Identität Syrmiens mehr von der Militärgrenze geprägt wurde als die Slawoniens, das auch auf ein anderes geschichtliches Erbe zurückblicken konnte. Nach der Auflösung der Grenze wurden beide Provinzen erneut verbunden, gehörten aber im Grunde genommen weiterhin zu Ungarn. Zusammenfassend kann man sagen, dass beide Regionen mehr unter der ungarischen und danach habsburgischen Herrschaft geeint wurden, als unter irgendeiner anderen. Somit wurde Syrmien als integrierender Teil von Slawonien verstanden. Die Wojwodina hingegen betrachtete man als ungarisches

---

und die Herzegowina), indem es die Vielfalt seiner Völker zeigte. Obwohl der Band über Kroatien und Slawonien in der Einleitung die „staatsrechtliche“ Zugehörigkeit Dalmatiens klar ausdrückte, wurde jener Provinz ein besonderer Band gewidmet.

² Milan Zoričić, „Beschreibung des Landes“, in: *Die österreichische Monarchie in Wort und Bild*, 24: *Kroatien und Slawonien*, Wien 1902, 566. Der Autor zitiert hier nach einem Schriftsteller des 18. Jahrhunderts. Damals machte Syrmien ein Drittel des 16.660 qkm großen Königreiches Slawonien.

³ Eine kurzgefasste aber sehr originelle und präzise Geschichte Slawoniens hat der junge kroatische Historiker Stanko Andrić veröffentlicht, *Povijest Slavonije u sedam požara. Enciklopedija ništavila. Dnevnik iz JNA [Geschichte Slawoniens in sieben Brände. Enzyklopädie der Nichtigkeit. Tagebuch aus der JNA]*, Zagreb 2001.

⁴ Siehe den Beitrag von Holm Sundhaussen über die Šumadija (Seite 6 des Manuskripts).

Gebiet, wo jedoch die gemischte Bevölkerung auch eine Konsequenz der osmanischen Invasionen und der Entstehung der Militärgrenze war.

Die hier gerade dargestellte Geschichte hatte wie in mehreren anderen Gebieten selbstverständlich zur Folge, dass die Bevölkerung höchst gemischt war. Der Multikulturalismus herrschte auf dem Land wie in den wenigen Städten und wurde durch die Anwesenheit der Militärs noch gestärkt. Kroaten, Ungarn, Deutsche, Serben, Slowaken, Ruthenen, Juden und Roma lebten dort miteinander oder besser gesagt nebeneinander. Auch die konfessionelle Vielfalt war das Merkmal von beiden Regionen. Diese bunte Welt polarisierte sich im 19. Jahrhundert weit über die religiöse Zugehörigkeit hinaus. Die zwei Komitate Slawoniens wiesen eine vergleichbare Oberfläche und Bevölkerungsdichte auf (jeweils 4.933 und 4.867 km², und jeweils 265.272 und 272.430 Einwohner); hingegen war Syrmien nicht nur größer (6.866 km²), sondern hatte auch eine höhere Bevölkerungsdichte (414.234). 1910 zählte das ungarische Komitat Szerém (Syrmien, Srijem) mit seiner Hauptstadt Vukovar: 44% Serben, 26% Kroaten, 16% Deutsche, 7% Ungarn, 3% Slowaken, 1% Ruthenen.⁵ Tschechen, Rumänen und sonstige Splittergruppen machten die übrigen 3% der Bevölkerung aus.

Die zwei anderen Komitate Slawoniens, Verőce (Virovitica) und Pozsega (Požega), waren homogener. Pozsega zeigte 1910 eine mehrheitlich kroatische Bevölkerung (53,76%)

⁵ Abgesehen von der Bácska (Bačka) und dem Banat lebten die meisten Ruthenen in den Komitaten Pozsega (Požega) und Szerém. Wolfdieter Bihl, „Die Ruthenen“, in: Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Hgg.), *Die Habsburger Monarchie, III/1: Die Völker des Reiches*, Wien 2003, 560.

mit bedeutenden Minderheiten: Serben (25,17%), Ungarn (6,20%), Deutsche (4,95%), weiterhin Slowaken (1,26%) und Ruthenen (1,08%).⁶

In Verőce waren 1910 die verschiedenen Gruppen noch ausgeglichener. Mit 50,43% hatten die Kroaten eine knappe Mehrheit, ihnen folgten die Serben (17,12%), die Deutschen (14,96%) und die Ungarn (13,82%), die Slowaken waren zwar auch hier anwesend, aber mit nur 1,35% der gesamten Bevölkerung.

Das Bild Slawoniens wäre das einer eher kroatischen Region, während Syrmien ein einerseits gemischtes, andererseits mehr von Serben geprägtes Territorium zu sein scheint. Heute existiert dieser ehemalige Multikulturalismus nicht mehr; das ist eine Konsequenz der aufeinanderfolgenden Nationalitätenkämpfe, die seit dem Ende des 19. Jahrhunderts bis in die 1990er Jahre die beiden Regionen erschüttert haben.

⁶ Alle Zahlen aus: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása [Volkszählung der Länder der heiligen ungarischen Krone für das Jahr 1910]*, 1, Budapest 1912.

1. Slawonien und Syrmien bis 1918: konkurrierende Nationaldiskurse

In der Neuzeit wurden die beiden Regionen unter den Begriff der habsburgischen Militärgrenze subsumiert. 1699 umfasste sie weitere Teile Kroatiens und Slawonien, das sie 1718 ganz abdeckte, und erstreckte sich schließlich bis nach Syrmien. Obwohl sie auf den damals gefertigten Landkarten nicht immer erschien,⁷ war sie für die dortige Bevölkerung eine fühlbare Wirklichkeit. Am Anfang des 19. Jahrhunderts bestand die slawonische Grenze aus den VII. Broder, VIII. Gradiskaner und IX. Peterwardeiner Regiment mit den Stabsorten Vinkovci, Nova Gradiška und Mitrovica. Dazu gehörte auch das Tschaikisten-Bataillon (Titler Grenzbataillon) mit dem Stabsort Titel. Durch die Eingliederung der Grenze in das kroatisch-slawonische Territorium wäre neben einer deutlichen Erhöhung der mehrheitlich südslawischen Bevölkerung auch das Ziel der geographischen Wiedervereinigung mit Slawonien erreicht worden, d. h. der Zusammenschluss der drei kroatischen Komitate Križevci, Varaždin und Zagreb mit den slawonischen Komitaten Požega, Virovitica und Srijem. Dies hätte zur Stärkung des kroatischen bzw. südslawischen Nationalbewusstseins sowohl gegenüber Österreich als auch gegenüber Ungarn beitragen können. Außerdem steigerte das Potential für eine wirtschaftliche Entwicklung der noch rückständigen Region

⁷ Stjepan Čosić, „Povijest Slavonije na starim kartama“ [„Die Geschichte Slawoniens auf alten Karten“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, 1, Zagreb 2009. Die Karte S. 159 aus dem Jahre 1695 sowie jene S. 173 aus dem Jahre 1827 zeigen die drei ungarischen Komitate Slawoniens, als ob die Militärgrenze nicht existierte.

mit dieser Eingliederung bedeutend. Der politische Aspekt ist dabei besonders wichtig, da in der illyrischen Ideologie der Wiedervereinigung von Kroatien, Slawonien und Dalmatien die Auflösung der Militärgrenze eine erste Etappe darstellte. Der Aufbau und das System der Militärgrenze bewirkten besonders in ihrem kroatisch-slawnischen Teil einerseits eine Kluft zwischen Zivil- und Militärkroatien, andererseits aber wurden bei den Grenzen eine Art dynastischer Patriotismus und Landespatritismus begründet. Die Grenzer, „treue Diener ihres Herrn“, waren tatsächlich Werkzeuge der Türkenabwehr, aber zusätzlich galten sie als Gewährsmänner gegen einen eventuellen Aufstand in Ungarn.⁸

Auch für die Serben wurde die Militärgrenze zu einem Zentrum ihrer nationalen Bewegung. Als das orthodoxe Patriarchat nach Sremski Karlovci verlegt wurde, entstand für die serbisch-orthodoxe Kirche ein kulturelles Zentrum in Syrmien, das sich auch auf das jenseits der Donau gelegene Novi Sad (Ujvidék) erstreckte, welches seinerseits sich zu einem Mittelpunkt für die in Ungarn gebliebenen serbischen Eliten entwickelte. Zu diesem bedeutenden Identitätsfaktor tragen auch die zahlreichen Klöster der Fruška Gora bei.

Die Revolution 1848 sollte als einschneidender Moment in die Geschichte des nationalen Diskurses der Kroaten und Serben eingehen. Kaum hatte Banus Josip Jelačić am 5. Juni den kroatisch-slawnischen Landtag einberufen, ließ er sich durch den serbischen Patriarchen Josif Rajačić feierlich einsetzen. Damit wollte er seine Solidarität mit der aufständischen serbischen Bevölkerung Südungarns zeigen und eine Botschaft an die orthodoxen Grenzer senden. Daraufhin erklärten sich die kroatischen Abgeordneten für den „Bund des Dreieinigen Königreiches mit der serbischen Wojwodina“. Doch Jelačić war kein Illyrier im engen Sinn des Wortes, für ihn war die südslawische Solidarität nur im Rahmen der Habsburgermonarchie möglich. Das wollten auch die meisten Serben, die zunächst nur eine größere Autonomie innerhalb Ungarns anstrebten. Während sich aber Ungarn gegenüber den kroatischen Ansprüchen kompromissbereit zeigte, wurden die serbischen Forderungen kategorisch abgelehnt und die bestehenden Rechte der serbischen Gemeinden in der Wojwodina und im Banat (religiöse Freiheit, Recht auf den Gebrauch ihrer Sprache und auf die Errichtung eigener Schuleinrichtungen) als ausreichend angesehen. Dadurch wurde eine serbisch-kroatische Annäherung beinahe selbstverständlich. Eine Lösung des serbischen Problems war allerdings komplizierter als jene der kroatischen Frage.⁹ Die Serben Ungarns konnten sich auf kein historisches Recht berufen und verfügten über kein geschlossenes Siedlungsgebiet, sondern lebten mit anderen Volksgruppen vermengt. Die Abgrenzung eines autonomen serbischen Gebietes war daher fast unmöglich. Zudem waren ihre Forderungen so wie jene der Kroaten nicht einheitlich. Patriarch Rajačić war der führende Vertreter der Konservativen, die strikte Gegner der Liberalen waren. Diese führte General Đorđe Stratimirović, der seinen Dienst im kaiserlich-königlichen Heer quittiert hatte, um den Interessen der ungarischen Serben zu dienen.¹⁰

Die serbische Nationalversammlung von Sremski Karlovci hatte ihn am 15. Mai 1848 zum Wojwoden gewählt. Fortschrittlich, aber nicht radikal, schloss sich Stratimirović

⁸ Catherine Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914*, Wien 2009, 24.

⁹ *Ibid.*, 34.

¹⁰ Georg von Stratimirović, *Was ich erlebte. Erinnerungen von ihm selbst aufgezeichnet und herausgegeben von seiner Tochter*, Wien – Leipzig 1901, 221.

Jelačić an. Ein weiterer Protagonist war Feldmarschall-Leutnant Georg Rukavina, Kroat und Kommandant des Distriktes von Temesvár, der wenig Sympathie für die serbischen Autonomieforderungen empfand. Für ihn waren die Serben nationalistische Verräter, vor allem als serbische Grenzer die Flagge des Fürstentums Serbien zusammen mit den schwarzgelben Farben hissten. Eine Lostrennung der gar Abtretung der serbisch besiedelten Gebiete an das Fürstentum kam jedoch weder für Wien noch für Pest in Frage. Als Kompromiss wurde dem westlichen Teil eine autonome Verwaltung versprochen, während der östliche Teil unter dem Kommando von FML Rukavina blieb.¹¹

Drei verschiedene Gruppen kämpften also um die Kontrolle des Grenzgebietes: die Serben und ihr nationaler Hauptausschuss (Glavni Odbor) in Sremski Karlovci, Feldmarschall-Leutnant János Hrabovszky in Petrovaradin und Banus Jelačić, der versuchte, in der slawonischen Grenze Fuß zu fassen. Die Regimenter reagierten auf ihre unklare Stellung unterschiedlich. Die Broder und Gradiskaner Truppen unterstellten sich dem Banus, während das Peterwardeiner Regiment und das Tschaikisten-Bataillon sich dem serbischen Hauptausschuss anschlossen. Zwiespältig war auch die Haltung des Banus gegenüber der serbischen Rebellion. Zwar war er bereit, die Aufständischen militärisch zu unterstützen, doch fürchtete er auch deren revolutionäres Potential. Zagreb und Pest wetteiferten im Sommer 1848 um die Militärgrenze. Beide Seiten versprachen den Grenzern weitgehende Freiheit und eine parlamentarische Vertretung.¹²

Laut der oktroyierten österreichischen Verfassung vom 4. März 1849 wurde Kroatien-Slawonien zwar von Ungarn getrennt, doch blieben alle Gebietsforderungen mit Ausnahme von Fiume, der Murinsel (Medimurje) und der drei slawonischen Komitate unerfüllt. Diese wurden neu organisiert und das Komitat Virovitica erhielt einen Teil des bisherigen Komitats Syrmien und wurde in Komitat Esseg (Osijek) umbenannt.¹³ Die Broder und Gradiskaner Regimenter wurden der slawonischen Grenze zugeteilt, doch blieb die Grenze weiter unter der direkten Verwaltung Wiens.¹⁴

Die Entwicklung eines serbischen Bürgertums und die Gründung des serbischen Fürstentums und späteren Königreichs trugen zu einer Stärkung des nationalen Selbstbewusstseins bei. Nördlich der Donau wurde die Wojwodina mit ihrer Hauptstadt Novi Sad für die Serben der Habsburgermonarchie, die sogenannten Prečani, zum Zentrum des politischen Lebens. In der Revolution von 1848 wurden nicht nur Studenten, Honoratioren, Priester und Kaufleute, sondern auch die serbischen Grenzer politisch aktiv. Sie verlangten eine Autonomie innerhalb der Monarchie, eine Vertretung im kroatischen Sabor, eine Reduktion ihrer Dienstverpflichtungen und die Erlaubnis, aus der Hauskommunion (Zadruga), der typischen generationenübergreifenden Familienform mit gemeinschaftlichem Besitz, austreten zu dürfen. Als Lohn für die militärische Unterstützung gegen die Magyaren in den Jahren 1848/1849 wurden die serbisch besiedelten Gebiete von Ungarn losgelöst und Ende 1849 als Serbische Wojwodenschaft und Temescher Banat zu einer eigenen

---

¹¹ István Deák, *Die rechtmäßige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn 1848–1849*, Wien – Köln – Graz 1989, 209.

¹² Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten*, 38.

¹³ Hodimir Sirotković, „Die Verwaltung im Königreich Kroatien und Slawonien 1848-1918“, in: Wandruszka – Urbanitsch (Hgg.), *Die Habsburger Monarchie, II: Verwaltung und Rechtswesen*, Wien 1975, 474.

¹⁴ Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten*, 39.

Provinz vereinigt. Genau das hatte der serbische Kongress von Karlowitz im Mai 1848 verlangt.¹⁵ Doch das Ende des Neoabsolutismus brachte die Auflösung dieses artifiziellen Kronlands, und am 27. Dezember 1860 wurde das Gebiet wieder mit Ungarn vereinigt. Der vom Herrscher konzedierte Serben-Kongress blieb von 1861 bis zum Abschluss des österreichisch-ungarischen Ausgleichs das einzige Forum, um den nationalpolitischen Vorstellungen Ausdruck zu verleihen.

Für die Zukunft der Militärgrenze sahen die Serben verschiedene Möglichkeiten, die nicht unbedingt im Einklang mit den kroatischen Vorstellungen standen. Am Beginn der 1860er Jahre, als eine Föderalisierung der Monarchie diskutiert wurde, standen viele serbische Politiker auf der Seite der liberalen Ungarn, so beispielsweise Svetozar Miletić, Führer der nationalliberalen Partei. Auch als der Ausgleich schon in Sicht war, sprachen sie sich für einen föderativen Dualismus aus. Gestärkt durch ihre Nationalkirche und politisch straff organisiert, wählten die Serben Ungarns meist die von der Regierung empfohlenen Magnaten in den ungarischen Landtag und genossen dafür das Wohlwollen der Ungarn. Doch gab es auch einige, die mit dieser Situation keineswegs zufrieden waren, woran Đorđe Stratimirović, der an der Spitze der konservativen serbischen Partei stand, in seinen Memoiren erinnert: „Die erste Folge des Miletić’schen Einflusses war die Auflösung der Militärgrenze; er und die Omladina¹⁶ agitierten dahin, daß die Grenzer die diesbezüglichen Absichten der ungarischen Regierung nicht hinderten. Überzeugt von den unglücklichen Konsequenzen dieser Maßregel für unser Volk, war ich gegen dieselbe, und habe diese meine Ansichten am ungarischen Reichstage 1870 vertreten.“¹⁷ Die bereits im ungarischen Landtag 1861 zur Sprache gebrachte Auflösung der Militärgrenze war für Ferenc Deák von großer Bedeutung für die Integrität der Länder der Stephanskrone. Damit zeigten sich allerdings die meisten Serben ebenso wenig wie die Rumänen einverstanden, die ebenfalls eine Autonomie verlangten. Schließlich verständigten sich die Serben mit den Rumänen auf das Ziel einer Umgestaltung der Grenze in ein autonomes Kronland. Dabei gerieten sie aber in Konflikt mit den Kroaten, für die eine andere Lösung als die Eingliederung der Grenze in Kroatien-Slawonien nicht in Frage kam. Den Beschluss des Sabor vom 11. Oktober 1869, der die kroatische Sprache und das lateinische Alphabet im mehrheitlich von Serben bewohnten Komitat Srijem einzuführen trachtete, empfanden die Serben daher als Provokation.¹⁸

Nach dem ungarischen-kroatischen Ausgleich (Nagodba) wurde die slawonische Grenze gemeinsam mit der Karlstädter und Warasdiner Grenze unter ein einheitliches Kommando in Zagreb gestellt, das unter der Leitung des dortigen Kommandierenden Generals, Freiherr Anton von Mollinary, stand. Das Peterwardeiner Regiment und das Tschaikisten-Bataillon wurden mit dem Banater Bezirk unter dem General-Kommando in Temesvár zusammengelegt, das am 1. Februar 1869 nach Petrovaradin verlegt wurde. Zudem wurden die bisherigen 31 Verwaltungsdistrikte der Grenze in die sechs neuen

¹⁵ Ludwig Gogolák, „Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates“, in: Wandruszka – Urbanitsch (Hgg.), *Die Habsburger Monarchie*, III/2: *Die Völker des Reiches*, Wien 1980, 1244.

¹⁶ Die *Ujedinjena Omladina Srpska* (Vereinigte serbische Jugend) war eine halbkonspirative Organisation.

¹⁷ Stratimirović, *Was ich erlebte*, 143.

¹⁸ Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten*, 82.

Komitate Lika-Krbava, Modruš-Rijeka, Požega, Bjelovar-Križevci, Virovitica und Srijem umgewandelt. Die Städte Esseg und Semlin (Zemun) wurden (zusammen mit Zagreb und Warasdin) laut einem Gesetz aus dem Jahre 1895 unmittelbar der Landesverwaltung in Zagreb unterstellt.

Während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhundert nahm die Bedeutung der Städte und ihre Entwicklung immer mehr zu. Zwar blieben sie in den beiden Regionen von bescheidenen Dimensionen, einige davon spielten trotzdem als Identitätsträger eine wichtige Rolle. Sie waren der Ort, wo die verschiedenen Bevölkerungsteile sich mischten und die Modernisierung erlebten. Mehrere Städte besaßen Obergymnasien: Esseg, Vinkovci, Karlowitz; Oberrealgymnasien gab es übrigens auch in Esseg und Semlin; Srijemska Mitrovica (Mitrowitz) und Vukovar hatten je ein Unterrealgymnasien.¹⁹ Die Urbanisierung Slawoniens begann erst um die Wende des 18. Jahrhunderts, als die türkische Gefahr endgültig beseitigt war. Die allmähliche Modernisierung und die Zuwanderung in die Städte waren eine Konsequenz der Reformen der Militärgrenze. Nicht nur die Festungen (Esseg z. B.) wurden renoviert, sondern die Städte erhielten auch ihre barocken Gebäude, die sie noch heute charakterisieren.²⁰ Manche hatten aber am Ende des 19. Jahrhunderts noch den Aspekt bescheidener Marktflecken, so das Bild von Požega „ist das eines hübschen, freundlichen Landstädtchen“,²¹ oder die „sehr junge Stadt“ Vinkovci. „Eigentlich ist es nur ein Marktfleck“.²²

Für die Kroaten und die Serben waren jeweils Đakovo und Sremski Karlovci die religiösen Hauptstädte mit Bischofssitz. Đakovo ging vor allem durch die Persönlichkeit und Wirkungsfeld von Josip Juraj Strossmayer in Erinnerung, schon wegen der großen Kathedrale, die er dort erbauen ließ. In Karlowitz war auch schon 1791 ein serbisches Gymnasium gegründet worden.²³ Nach 1848 verlegte sich aber das intellektuelle Leben der Serben mehr nach Novi Sad und Karlowitz blieb religiöse Metropole und Gedächtnisort, wo die Serben immer noch die Mehrheit der Bevölkerung ausmachten. Karlowitz wurde aber weder Industrie- noch Handelszentrum. In Grunde genommen blieben Ostslawonien bzw. die Komitate Verőce und Szerém vom Großgrundbesitzsystem geprägt. Die meisten Mittelgrundbesitzer Kroatiens hatte jedoch wohl Syrmien, wo es viele reich gewordene Bauern gab.²⁴

Eine wirtschaftliche Funktion hatte hingegen Semlin: diese Stadt an der Donau war die letzte des Habsburgerreichs an dem großen Fluss; ihr gegenüber lag Belgrad. Die Errichtung eines demonstrativen Turms anlässlich der ungarischen Millenniumsfeier von 1896 profilierte sie als Symbol Österreich-Ungarns gegen Serbien. Die Industrie erreichte sie aber erst in den letzten Jahren des Jahrhunderts. Der Bau des syrmischen Teilstückes der Orientbahn von Peterwardein nach Semlin trug auch wesentlich zu ihrer Entwicklung

¹⁹ Arnold Suppan, „Die Kroaten“, in: Wandruszka – Urbanitsch (Hgg.), *Die Habsburger Monarchie*, III/1, 707.

²⁰ Ratko Vučetić, „Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća“ [„Die Urbanisierung Slawoniens bis zum 19. Jahrhundert“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, 2, Zagreb 2009, 283-285.

²¹ Zoričić, „Beschreibung des Landes“, 518.

²² *Ibid.*, 496.

²³ Suppan, „Die Kroaten“, 744.

²⁴ *Ibid.*, 669.

bei.²⁵ 1910 hatte sie noch eine bedeutende deutsche Bevölkerung, die mit 38,3% noch die Mehrheit vor den Serben (33%) und den Kroaten (26,2%) bildete.²⁶ In den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts hatte die deutsche Bevölkerung in Slawonien dank der Einwanderung noch zugenommen, ab 1890 nahm dieser Trend aber deutlich ab.²⁷ Ein zweites Zentrum des Deutschtums in Ostsyrmien war die ehemalige Grenzerstadt Ruma, wo die Wochenzeitung *Deutsches Volksblatt* für Syrmien ab 1904 herausgegeben wurde.²⁸

Die größte Stadt Slawoniens war Esseg und somit in ganz Kroatien die zweitgrößte nach Zagreb.²⁹ 1910 hatte sie 28.505 Einwohner, darunter 11.169 Kroaten, 2.258 Serben, 8.479 Deutsche und 3.536 Ungarn. Mit 2.299 Juden hatte Esseg prozentual eine der größten jüdischen Bevölkerungsanteile der Region.³⁰ Der Bevölkerungszuwachs von Esseg hatte schon im 18. Jahrhundert begonnen und die Stadt hatte zahlreiche österreichische Gewerbetreibende angezogen. „Die Einwohner sind Landwirthe, Gewerbetreibende, zumeist aber Kaufleute.“³¹ Das deutsche Theater konnte sich dort bis 1907 erhalten und hatte bis dahin eine besondere Blüte erlebt.³² Esseg wurde auch um die Jahrhundertwende von der Industrialisierung berührt, welche neue Zuwanderer in die Stadt brachte. Das deutsch-ungarische Bürgertum von Esseg profitierte von der sogenannten „slawonischen“ Politik von Banus Khuen-Héderváry, welche ihren Interessen diente.³³ Jene Bürger investierten das Kapital aus ihrem Großgrundbesitz sowohl in den Binnenhandel als auch in die Industrie.³⁴ Der Bau von Eisenbahnlinien in Slawonien verband nun Esseg mit Budapest.

Im November 1883 erschien erstmals der Name von Graf Károly Khuen-Héderváry in der ungarischen Presse. Als Obergespan des Komitats Győr, wo seine administrativen Fähigkeiten gelobt wurden, war er in Kroatien-Slawonien weitgehend unbekannt. Seine Familie war jedoch seit dem 18. Jahrhundert in Slawonien ansässig, und Khuen-Héderváry sprach kroatisch.³⁵ Er hatte zwei Klassen der Zagreber Rechtsakademie absolviert, bevor er

²⁵ Ibid., 647.

²⁶ Friedrich Gottas, „Die Deutschen in Ungarn“, in: Wandruszka – Urbanitsch (Hgg.), *Die Habsburger Monarchie*, III/1, 349.

²⁷ Ibid., 351.

²⁸ Ibid., 409.

²⁹ Die Hauptstadt Slawoniens wurde als solche in der Literatur thematisiert; siehe z. B.: Gero Fischer (Hg.), *Europa Erlesen. Slawonien*, Klagenfurt 2005, die folgenden Kurzgeschichten oder Auszüge aus Werken von Miroslav Feldman, „Osijek“, 69; Wilma von Vukelich, „Essek – eine Stadt in zwei Lager geteilt“, 70-71; Isidor Kršnjavi, „Osijek – alte Erinnerungen“, 73-80; Delimir Rešicki, „Winter in Osijek“, 81-82; Krešimir Pintarić, „Maskenball in Osijek“, 83-89.

³⁰ Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba) [Die Serben in Kroatien (zur Zeit Khuens)]*, Slavonski Brod 2001, 45. Die Deutschen hatten bis 1900 die relative Mehrheit behalten: 41% in 1880, 45% in 1890 und noch 43% in 1900. Ein Drittel der Juden Kroatiens lebten in Slawonien, repräsentative Synagogen gab es in Esseg, Slavonski Brod, Vukovar. Esseg wurde sogar ein Zentrum der zionistischen Bewegung in Kroatien. Ljiljana Dobrovšak, „Put do sinagoge“ [„Der Weg in die Synagoge“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 420-421.

³¹ Zoričić, „Beschreibung des Landes“, 531.

³² Gottas, „Die Deutschen in Ungarn“, 385.

³³ Branko Ostajmer, „Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma“ [„Khuen – eine Schlüssepisode des slawonischen Regionalismus“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 393.

³⁴ Suppan, „Die Kroaten“, 644.

³⁵ Siehe eine literarische Darstellung von Vukelich, „Der Besuch des Banus Khuen Héderváry“, in: Fischer (Hg.), *Europa Erlesen. Slawonien*, 66-68.

seine erste Anstellung an der Gespanschaft des Komitats Srijem erhielt. Dass er in Zagreb studierte, war eine Ausnahme, da die Söhne der kroatischen Adelsfamilien normalerweise zur Ausbildung nach Budapest oder Wien geschickt wurden. Er wurde daher nach seiner Ernennung zum Banus in Kroatien nicht mit Sympathie empfangen und bemühte sich deshalb einen positiven Eindruck zu machen. Während seiner Einführungsrede vor dem Sabor sagte er, „Kroatien und Ungarn seien ein gemeinsames Vaterland“, was sein Biograph so erläuterte: „Er sagte es auch im Geiste der unionistischen Partei und wollte damit der Idee brüderlicher und staatlicher Gemeinsamkeit Ausdruck geben, die acht Jahrhunderte hindurch Ungarn und Kroatien verbunden hatte.“³⁶ Er lobte seinen Vorgänger Mažuranić und schilderte ihn als dem Ausgleich verpflichtet und staatstreu. Doch bald wurde der neue Banus für die Kroaten zum Symbol für die ungarische Repression im Land.

Für die Serben spielte allerdings Graf Khuen-Hédervary auch eine wichtige Rolle. Die Geschichtsschreibung sieht ihn als den Mann, der die Zwietracht zwischen Kroaten und Serben schürte, indem er die kleinere Volksgruppe gegenüber der Mehrheit bevorzugte. Es ist allerdings übertrieben, den Banus allein für alle Übel verantwortlich zu machen. Die kroatische Historiographie hinwiederum stellte seine zwanzigjährige Amtszeit als eine Unglücksperiode für Kroatien-Slawonien dar und kritisierte seinen autoritären Regierungsstil. Dabei wird aber vergessen, dass er wesentlich zur Entwicklung und Modernisierung Kroatien-Slawoniens beigetragen hat, vor allem was Slawonien betrifft. Khuen-Hédervary war für die kroatischen Politiker ein Stein des Anstoßes, nicht weil er Kroatien-Slawonien hätte magyarisieren wollen, sondern weil er die Opposition der Rechtspartei und der Unabhängigen Nationalpartei im Landtag zu kontrollieren trachtete. Er wurde 1885 während einer Sitzung von Abgeordneten der Rechtspartei sogar tödlich angegriffen. Das Ergebnis des darauf folgenden Strafprozesses war eine Koalition der Oppositionsparteien, die mehrere Aktionen organisierte. Doch war die Opposition zu einer längerfristigen Einigung nicht fähig. Später erschien auf der politischen Bühne mit der Sozialdemokratie eine neue radikalere Partei, und drittens schlossen sich die Serben der kroatischen Opposition nicht an.

Die Serbenpolitik des Grafen Khuen-Hédervary entsprach nicht seinem eigenen Willen, sondern wurde in Wien und Budapest konzipiert, da zu dieser Zeit die Monarchie ihre Allianz mit Serbien pflegte.³⁷ Aber der Jugoslawismus wurde mit Recht als eine Zentrifugalkraft betrachtet und bekämpft. Man nahm an, dass nur die Intellektuellen und der hohe Klerus den Jugoslawismus befürworteten, während die kroatische niedere Geistlichkeit keine Affinität zu den Serben zeigte und in diesem Sinne einen wichtigen Einfluss auf die Bevölkerung ausübte. Seit 1875 befanden sich die kroatischen Serben in Opposition, und ihre dalmatinischen Glaubensbrüder stimmten gegen die Angliederung Dalmatiens an Kroatien. Auslöser war die Verabschiedung eines neuen Volksschulgesetzes unter Banus Mažuranić, das die Errichtung staatlicher Schulen in allen Gemeinden Kroatien-Slawoniens vorsah. Die Serben betrachteten dies als Versuch, ihr konfessionelles Schulsystem zu beseitigen und als Schritt zur Kroatisierung des Bildungswesens.³⁸ Zu einer Annäherung zwischen Kroaten und Serben kam es erst ab 1903, als mehrere Ereignisse die innen- und

³⁶ Martin Polić, *Banus Karl Graf Khuen-Hédervary und seine Zeit*, Esseg 1901, 11.

³⁷ Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten*, 217.

³⁸ Mirjana Gross, *Die Anfänge des modernen Kroatiens. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848*, Wien – Köln – Weimar 1993, 182.

außenpolitische Lage veränderten. Am 11. Juni wurden der serbische König Alexander Obrenović und seine Frau von aufständischen Militärs ermordet. Am 16. Juni stürzte das ungarische Kabinett unter Ministerpräsident Kálmán Széll und Graf Khuen-Hédervary verließ als sein Nachfolger Kroatien-Slawonien. Mit dem Tod des langjährigen gemeinsamen Finanzministers und Verwalters der okkupierten Provinzen Benjamin von Kállay am 13. Juli begann eine neue Ära in Bosnien und der Herzegowina. Schließlich führte die zunehmende Annäherung der neuen serbischen Dynastie Karadžević an Russland zu einem antiserbischen Wendepunkt in der Außenpolitik der Monarchie, nach dem die Serben nunmehr auch intern nicht mehr bevorzugt wurden. Das Risiko einer neuen Irredenta in der Monarchie wurde zwar erkannt, aber man nahm auch gleichzeitig an, dass die Serben sich dann gegen die Kroaten wenden würden. In Ungarn sprachen sich einige Publizisten und Politiker für eine ehrliche Zusammenarbeit mit den Kroaten aus, da diese sonst der Versuchung des Jugoslawismus zum Opfer fallen würden. Sicherlich konnten oder wollten die Ungarn die Kooperation zwischen Kroaten und Serben nicht ausnutzen. So begrüßten sie die Resolution von Fiume (Rijeka) im Oktober 1905, deren Ziele nicht unerfüllbar schienen und die eine solide Basis für ein Einvernehmen bildete, der auch die Serben zustimmten. Die Resolution stieß aber auf den Widerstand Wiens, da sie etwas zu lautstark von der oppositionellen ungarischen Unabhängigkeitspartei unterstützt wurde und mit der Angliederung Dalmatiens an Kroatien eine für den Herrscher unerfüllbare Forderung enthielt. Auch die ungarische Opposition, deren Regierungskoalition 1906 – 1907 versuchte, ein besseres Verhältnis zu Kroatien herzustellen, kam zu keinem Ergebnis. Im Kontext der internationalen Spannungen machte die ungarische Publizistik die Serben für dieses Scheitern verantwortlich,³⁹ obwohl die Ungarn selbst die Sache verdarben, als sie sich erneut mit der Frage der ungarischen Kommandosprache in der Armee und der Magyarisierung der kroatischen Eisenbahnen in Wien und Zagreb höchst unbeliebt machten.

Für die Serben gehörte Syrmien zusammen mit dem Banat, der Bácska (Bačka) und der Baranya (Baranja), zur Wojwodina. Auch die Kroaten hatten einen territorialen Anspruch auf die letzten zwei Provinzen, die sich beiderseits der Grenze zu Ungarn befanden. Kein spezifischer Diskurs wurde für Syrmien als solches artikuliert: es wurde von den Kroaten sowie von der Serben als Teil eines Ganzen betrachtet, Slawoniens einerseits, der Wojwodina andererseits. Erst nach dem Ersten Weltkrieg sollte es zu einer neuen territorialen Definition kommen, die aber keine definitive Lösung der nationalen Spannungen brachte.

2. Die Wandlungen des 20. Jahrhunderts

Während des Ersten Weltkrieges wurden mehrere Projekte für eine Vereinigung der südslawischen Länder diskutiert. Im Oktober 1918 war die künftige Organisation noch umstritten: weder die serbische Regierung noch die Alliierten akzeptierten die Einigung der südslawischen Provinzen der Habsburgermonarchie. Der serbische Ministerpräsident Nikola Pašić wollte einen großserbischen Staat ins Leben rufen, bevor man zu einer Eingliederung

³⁹ Veridicus (d. i. Kornél Ábrányi d. J.), *Horvátország az 1907–1908 években* [Kroatien in den Jahren 1907–1908], Budapest 1909, 29.

von weiteren Territorien kam. Das heißt also, dass er als Vorbedingung dafür den Gewinn der Wojwodina (und Makedoniens) beanspruchte. Am 25. November 1918 proklamierte die große Nationalversammlung die bedingungslose Vereinigung der Wojwodina (Banat, Bačka und Baranja⁴⁰) mit Serbien. Syrmien, das immer noch zu Slawonien gehörte, wurde ebenso als serbisches Territorium betrachtet, das sich mit Serbien vereinigen würde, falls der südslawische Nationalrat in Zagreb sich Großserbien nicht anschließen sollte.⁴¹ In den folgenden Tagen erklärten sich andere Länder (Dalmatien, Montenegro) bereit, jenem Staat beizutreten, der bald unter dem vereinfachten Namen „Jugoslawien“ bekannt sein sollte. Die kroatischen und slowenischen Mitglieder des Nationalrates wurden von diesem schnellen Prozess überholt und mussten bald die Union anerkennen. Am 1. Dezember 1918 proklamierte der Regent Alexander die Gründung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen. Die Grenze zu Ungarn wurde Anlass zu Spannungen (ähnlich jenen zu Italien und Österreich): die Alliierten wollten das bolschewistische Regime von Béla Kun nicht tolerieren und so konnte Alexander die Eingliederung der ganzen Wojwodina beanspruchen.

Jugoslawien wurde somit ein Vielvölkerstaat, wo Deutsche und Ungarn laut der Volkszählung von 1921 Minderheiten von jeweils 512.000 (4,3%) und 472.000 (3,9%) waren.⁴² Abgesehen von Slowenien, lebten sie fast alle in Slawonien und in der Wojwodina;⁴³ in

⁴⁰ Über die Eingliederung eines Teiles der Baranja und der darauffolgende Konflikt mit Ungarn, siehe die betont sehr nationalistischen Beiträge von Milan Glibonjski, *Baranja (1918-1923)*, herausgegeben von Vasilije D. und Petar V. Krešić, Belgrad 2009.

⁴¹ Dušan Bataković (Hg.), *Histoire du peuple serbe*, Lausanne 2005, 277.

⁴² John Lampe, *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*, Cambridge University Press, 2000, 131.

⁴³ Syrmia & Slavonia Village Map 1930-1944. Historic Settlement Map of the Danube Swabian by Hans Sonnleitner & Magdalena Kopp-Krumes; Copyrighted Danube-Swabian Culture Foundation (Brochure – April 2004, out of print), <http://www.dvhh.org/slavonia/maps/index.htm>.

Syrmien ergab 1931 die Volkszählung 49.345 Deutsche (15,59%).⁴⁴ Für die Deutschen war die künftige Zugehörigkeit des Banats das Hauptproblem, da viele noch Temeschburg (Temesvár, Timișoara, Temišvar) als dessen Hauptstadt betrachteten.⁴⁵

Syrmien gehörte nun ganz zu Slawonien und verlor gewissermaßen seinen Eigencharakter, es wurde als „Ostslawonien“ oder als „kroatisches Syrmien“ betrachtet. Doch die historische Landschaft, die so stark von der ehemaligen Militärgrenze und der habsburgischen Vergangenheit geprägt gewesen war, besteht bis heute und stellte damals ein Unikum in Jugoslawien dar.⁴⁶ Die Gründung des neuen Staates hatte zwar die föderalen Projekte unterminiert, immerhin konnten die regionalen Autonomien sich erhalten. In Kroatien und in der Wojwodina herrschten nach wie vor habsburgische Gesetze. Die serbische Nationalversammlung (Skupština) erlaubte 1922 die Errichtung von Landtagen in den ehemaligen Ländern der Habsburgermonarchie. Kroatien und die Wojwodina bekamen ihre jeweiligen Vertretungen erst 1927, die einerseits von der kroatischen Bauernpartei, andererseits von den serbischen Radikalen dominiert wurden.⁴⁷ Das Königreich bestand nun aus 33 Provinzen, welche nicht unbedingt die historischen Grenzen reflektierten. Es wurden auch kleinere administrative Einheiten, die Gemeinden (serbisch *opštine*, kroatisch *općine*), geschaffen, welche die bisherigen Strukturen übernommen hatten. Weder die Deutschen noch die Ungarn akzeptierten die neuen Regeln: das revisionistische Ungarn strebte die Rückkehr der ganzen Bačka und Baranja an; den deutschen Bauern kam die Agrarreform nicht zugute. Mittlerweile erschien in der Wojwodina eine autonomistische Bewegung, die sich allerdings politisch erst 1932 manifestierte. Viele ihrer Mitglieder waren

⁴⁴ Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrad 2005, 34. Der Autor hat letzters ein neues, erweitertes Buch über die Deutschen in der Vojvodina verfasst, *Němci u Vojvodini [Die Deutschen in der Wojwodina]*, Belgrad 2009.

⁴⁵ *Ibid.*, 32.

⁴⁶ Ein gutes Beispiel dafür ist die Friedenskapelle (Kapela mira) von 1817 in Sremski Karlovci, oder mehrere Festungen an der Donau (Esseg, Petrovaradin), die von jener Geschichte zeugen.

⁴⁷ Lampe, *Yugoslavia as History*, 141.

eigentlich Ungarn oder Deutsche, die nach dem kroatisch-serbischen Ausgleich von 1939 (Sporazum) eine immer nationalistischere Haltung zeigten.⁴⁸

Die nächste Etappe in der territorialen und diskursiven Entwicklung von Slawonien und Syrmien war das Werk des Königs, der 1929 ein autoritäres Regime einführt: die bisherigen 33 Provinzen wurden abgeschafft und an ihre Stelle traten die neun Banschaften (Banovine), welche wiederum die Grenzen der historischen Länder nicht ganz abdeckten.

Die neue Struktur erinnerte an den Plan von Stojan Protić in den Jahren 1920 – 1921, der eine föderative Organisation mit zentralistischen Elementen vorgesehen hatte.⁴⁹ Die Provinzen wurden nach den Namen der durch sie fließenden Flüsse benannt, um ihre regionale und wirtschaftliche Integration zu fördern.⁵⁰ Syrmien wurde der Banschaft Donau eingegliedert und somit Slawonien entnommen. Slawonien selbst existierte nun nicht mehr als regionale Einheit und erschien auf der Karte unter dem Namen Banschaft Save: damit

Political situation in 1931:

- Danube Banovina, existed with these borders from 1931 to 1939, part of the Kingdom of Yugoslavia
- City Administration of Belgrade, part of the Kingdom of Yugoslavia
- Drina Banovina, part of the Kingdom of Yugoslavia
- Sava Banovina, part of the Kingdom of Yugoslavia
- Morava Banovina, part of the Kingdom of Yugoslavia
- Vrbas Banovina, part of the Kingdom of Yugoslavia
- International borders

⁴⁸ Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941* [Kinder des Kaisers, Stiefkinder des Königs. Nationale Minderheiten in Jugoslawien], Belgrad 2005, 204.

⁴⁹ Lampe, *Yugoslavia as History*, 126.

⁵⁰ *Ibid.*, 165.

war den Kroaten ein klares Zeichen gegeben, deren Dreieiniges Königreich nach wie vor als historische Referenz funktionierte.⁵¹ Die alten Bezeichnungen – Slawonien, Syrmien und sogar Wojwodina – wurden von der Landkarte gestrichen. Die Absicht des Herrschers war, die nationale Einheit zu stärken, und diese wurde auch bei jeder Gelegenheit betont. Alexanders Tod 1934 und die steigenden nationalen Spannungen innerhalb und außerhalb von Jugoslawien sollten bald das Ende dieser territorialen Ordnung bedeuten. Was die Kroaten gewissermaßen ein Dorn im Auge gewesen war, wurde bald das Los der Serben, als die kroatischen und serbischen Entscheidungsträger zum Ausgleich von 1939 kamen. Die darauffolgende Umstrukturierung des Königreiches entsprach eher seiner Aufteilung zwischen Kroatien und Serbien.

Die Krise zwischen dem Regenten Prinz Paul, seinem Minister Milan Stojadinović und der kroatischen Bauernpartei von Vladko Maček wurde im Februar 1939 zunächst durch den Rücktritt von Stojadinović beseitigt: an seiner Stelle ernannte der Regent Dragiša Cvetković, der nun mit den Kroaten verhandeln konnte. Der Regent versuchte die Einheit des Staates zu bewahren, indem er den Kroaten – fernerhin auch den Slowenen – eine breite Autonomie gewährte. Somit wollte man verhindern, dass die Ustaša-Bewegung von Ante Pavelić Kroatien in den Wirkungsbereich Deutschlands und Italiens lenkte. Der Sporazum (Ausgleich) vom 20. August 1939 zwischen Cvetković und Maček erinnert laut mehrerer Historiker an den österreichischen-ungarischen bzw. den ungarischen-kroatischen Ausgleich.⁵² Demzufolge wurde eine autonome kroatische Banovina (Kroatische Banschaft) ins Leben gerufen, welche mehr oder weniger die Grenzen des ehemaligen Kronlandes samt Dalmatien abdeckte. Dazu bekam die neue Provinz einen Teil Syrmiens mit Vukovar, einen Teil der sogenannten Krajina (die ehemalige Militärgrenze südlich von Zagreb) und einen Teil Bosniens. Dadurch war beinahe Großkroatien entstanden.⁵³ Man sieht, dass Slawonien als administrative Einheit nicht wiedererrichtet wurde, nur bildete es dennoch wieder ein ganzes Territorium, dessen Identität jedoch durch die bisherige Teilung nichts verloren hatte.

In diesen ethnisch schon sehr gemischten Gegenden wurde bald die serbische Minderheit das Hauptproblem: die Banovina zählte ca. 4,4 Millionen Einwohner darunter 866.000 Serben.⁵⁴ In Syrmien machten die Serben die Hälfte der Bevölkerung aus. Im November 1939 protestierten die Serben der Region um Vukovar gegen diese Situation und verlangten die Wiedervereinigung mit der Banschaft Donau. Die Resolution wurde von sechzehn mehrheitlich orthodoxen Gemeinden unterzeichnet und dem Verteidigungsminister Milan Nedić geschickt.⁵⁵ Die nächste Teilung der beiden hier behandelten Regionen ereignete sich nach der deutschen Invasion Jugoslawiens. Der neue unabhängige kroatische Staat und Ungarn profitierten von dessen territorialer Zersplitterung: einen Teil

⁵¹ Dalmatien wurde auch umbenannt in Primorje und von Kroatien abgetrennt: ein Schmach für die Kroaten. Die Mehrheit des kroatischen Territoriums sollte von nun an als Banschaft Save bezeichnet werden, was eigentlich nur im offiziellen Diskurs vorkam.

⁵² Lampe, *Yugoslavia as History*, 195.

⁵³ Die Ustaša verlangte dazu ganz Bosnien und die Herzegowina.

⁵⁴ 61% der 220.000 Deutschen Kroatiens lebten in Syrmien. Sie wurden als eine Volksgruppe anerkannt. Janjetović, *Between Hitler and Tito*, 59.

⁵⁵ Bataković (Hg.), *Histoire du peuple serbe*, 301.

der Wojwodina und die Bačka übergab Hitler der einmarschierten ungarischen Armee; Syrmien blieb bei Kroatien, das dazu Bosnien und die Herzegowina erhielt.⁵⁶ Kurz nach seiner Errichtung beging das Regime von Pavelić unzählige Ausschreitungen gegen die Minderheiten: Juden und Serben wurden besonders misshandelt. Laut der Theorie des Regimes waren die Serben aus der ehemaligen Militärgrenze eigentlich Kroaten oder Walachen, die nun den katholischen Glauben wieder annehmen mussten. In diesen Regionen versuchte man demnach, die Serben zum Übertritt zu bewegen. Da diese Strategie sich als nicht sehr erfolgreich erwies, gründete man eine „Kroatische Orthodoxe Kirche“, die aber nur von sehr wenigen Leuten gewählt wurde.⁵⁷ Für diejenigen, die keine dieser beiden Lösungen annehmen wollten, blieb nur die Flucht übrig: Tausende kamen trotz des deutschen Verbots über die Grenze nach Serbien. Lebensgefahr bestand aber auch in Kroatien, wo die Ustaša-Führer Serben verfolgten.

Der Zweite Weltkrieg in Jugoslawien war von vielen aufeinanderfolgenden Traumata gekennzeichnet: praktisch jede Bevölkerungsgruppe erlitt durch die Hand ihrer unmittelbaren Nachbarn aber auch durch Italiener, Deutsche und Ungarn blutige Ausschreitungen. In Slawonien und besonders in Syrmien, wo die Völker seit Jahrhunderten friedlich mit- oder nebeneinander gelebt hatten, hinterließ diese gewalttätige Ära Spuren, die bis in den 1990er Jahre führen. Die föderative Lösung der Nachkriegszeit wurde durch kommunistische Willkür oktroyiert. Die Bevölkerungstransfers und Deportationen des Krieges wurden nachher durch Umsiedlungen ergänzt. Die meisten Juden fielen dem kroatischen Ustaša Regime zum Opfer und kamen entweder in lokalen oder deutschen Konzentrationslagern um. Ein weiteres Element des bisherigen Multikulturalismus verschwand durch die Vertreibung der deutschen Bevölkerung. In Jugoslawien wurden die „Volksdeutschen“ (Folksdojčeri) wie in anderen Ländern des künftigen Ostblocks als Nazis gebrandmarkt (was nur für einige auch stimmte) und bedingungslos aus dem Land gewiesen. Allein aus Syrmien sind ca. 40.000 Deutsche vertrieben worden.⁵⁸

Abgesehen von Slowenien wurden in ganz Jugoslawien Menschen in andere Regionen geschickt, um das dortige ethnische Gleichgewicht zu ändern, aber auch um arme Bauern für die Industrialisierung anstellen zu können. Erneut erfolgte eine territoriale Umwandlung: die Baranja wurde aufgrund der dortigen kroatischen Mehrheit⁵⁹ Kroatien bzw. Slawonien angegliedert und bekam dazu kroatische Kolonisten aus Dalmatien. In der autonomen Wojwodina wurden Serben angesiedelt, um die ungarische Bevölkerung prozentual zu vermindern.⁶⁰ Syrmien wurde noch einmal zwischen den beiden föderativen Republiken aufgeteilt: Kroatien bekam das sogenannte kroatische Syrmien, das nach dem Zerfall Jugoslawiens unter dem Namen Ostslawonien bekannt wurde; in der Wojwodina entstand ein Srijemski okrug (Kreis Syrmien). Die neuen Grenzen waren die der föderati-

⁵⁶ Ibid., 308. Damit waren die territorialen Ansprüche von Pavelić fast ganz befriedigt, aber Italien annektierte Istrien und die Gegend um Zadar-Zara. Das Banat wurde unmittelbar von den Deutschen verwaltet.

⁵⁷ Lampe, *Yugoslavia as History*, 211.

⁵⁸ Janjetović, *Between Hitler and Tito*, 334. Aus der Bačka ca. 128.000, aus der Baranja 9.000 und aus dem Banat 78.000.

⁵⁹ Jene Mehrheit war ein Ergebnis des Krieges, da die meisten Serben geflüchtet oder ermordet waren. Bataković (Hg.), *Histoire du peuple serbe*, 345.

⁶⁰ Ibid., 348.

ven Republiken und die regionalen Identitäten wurden nur durch ihre jeweilige Folklore gefördert. Theoretisch gab es außerhalb der beiden autonomen Provinzen von Wojwodina und Kosovo keine Minderheiten, die irgendein Selbstbestimmungsrecht ausüben hätten können. Die Tatsache, dass es nun in mehreren Territorien nur eine Mehrheit gegenüber einer einzigen Minderheit gab, erklärt in gewisser Weise die Konflikte der 1990er Jahre. Die Krisen und Reformen des jugoslawischen Bundesstaats vom Ende der 1960er bis zur Mitte der 1970er Jahre änderten daran nichts, da sie im Rahmen eines nicht-demokratischen Systems stattfanden.

Slawonien sollte eines der am meisten umstrittenen Gebiete der Konfrontation zwischen Serben und Kroaten werden. Der Konflikt brach erst im Sommer 1990 aus und führte zur einseitigen Erklärung der Autonomie der serbischen Krajina. Diese „serbische Oase“⁶¹ in Kroatien grenzte an Slawonien und entsprach einem Teil der ehemaligen Militärgrenze, wo die Serben sich angesiedelt hatten. Mittlerweile hatten die Serben Kroatiens (12,2% der Bevölkerung laut der Volkszählung von 1991⁶²) ihre eigenen politischen Organisationen gegründet, darunter den Serbischen Nationalrat und die Serbische Demokratische Partei (Srpska demokratska stranka – SDS). Beide hatten ihre Stützpunkte in der Krajina und in Ostslawonien. Demgegenüber ignorierte die kroatische Regierung die serbischen Ansprüche und liess die Spannungen eskalieren.⁶³ Die Serben antworteten, indem sie im Dezember 1990 die autonome Republik Serbische Krajina (SAO Krajina) errichteten. Sie umfasste siebzehn Gemeinden (330.000 Einwohner) und ihre Ideologie war klar nationalistisch gesinnt getönt und von der Orthodoxie gekennzeichnet.⁶⁴ Das Unternehmen war mit Unterstützung der JNA (Jugoslawische Volksarmee) und Belgrad ermöglicht worden. Die SAO Krajina reichte vom Norden Kroatiens (Pakrac) bis zu den Plitvice Seen.

Nach dem Referendum des 19. Mai 1991, wo 93,2% der Wähler sich für die Unabhängigkeit Kroatiens erklärt hatten, organisierten die Serben der Krajina ihre eigene Abstimmung, nach welcher 99% der Wähler für eine Eingliederung der Krajina an Serbien oder die Aufrechterhaltung von Jugoslawien gestimmt haben sollen. Die ersten Kämpfe des Sommers und Herbstes 1991 fanden im Kreis Borovo (Ostslawonien) statt: das war genau der Teil Syrmiens, welcher nach 1945 Kroatien angegliedert worden war. Ethnische Säuberungen folgten und die Einwohner Ostslawoniens wurden nacheinander vertrieben: zuerst die Kroaten von den Serben, dann die Serben von den Kroaten. Vukovar, welche vor dem Krieg 45.000 Einwohner hatte, darunter 32,5% Serben,⁶⁵ wurde völlig entvölkert, bombardiert und zerstört. Die Stadt kapitulierte am 19. November 1991. Sie wurde damit zum Symbol des Bürgerkriegs (Domovinski rat) und wird noch heute als solches gesehen. Ende 1991 kam es zum Waffenstillstand und zu Verhandlungen zwischen Tuđman und Milošević einerseits, zwischen ihnen und Vertretern der Europäischen Union und der NATO andererseits. Das Ergebnis war ein Abkommen, das die Republik Serbische Krajina

⁶¹ So der Jurist und Historiker Branko Petranovic (1927 – 1994). Zitiert in: Lampe, *Yugoslavia as History*, 232.

⁶² *Ibid.*, 337.

⁶³ Bataković (Hg.), *Histoire du peuple serbe*, 376.

⁶⁴ *Ibid.*, 377.

⁶⁵ Ivo Goldstein, *Croatia: A History*, London 1999, 212.

sowie Ostslawonien anerkannte, wo die Serben die ethnische Säuberung weiter trieben und die Rückkehr der Kroaten verhinderten.⁶⁶ Mittlerweile war die kroatische Politik von historischen Referenzen überflutet, die aus einer Mischung von mittelalterlichen Symbolen und Ustaša-Rhetorik bestand. Immerwieder wurde die territoriale Einheit betont und der grosskroatische Größenwahn nahm kein Blatt vor dem Mund.

Im August 1995 konnte Kroatien, dank dem „grünen Licht“ der NATO, seine erfolgreiche Operation „Sturm“ (Oluja) zur Wiedereroberung von Ostslawonien in Gang setzen.⁶⁷ Nach internationalen Verhandlungen wurde die Region mit Kroatien wiedervereinigt. Die UNTAES-Mission der UNO endete im Jänner 1998: Vukovar und ihre Umgebung wurden als Vukovarsko-srijemska županija (Gespannschaft Vukovar-Syrmien) wiedererrichtet. Somit bleibt Syrmien endgültig in seine kroatischen und serbischen Gebiete geteilt, deren historische Landschaft weiterhin – trotz der Verheerungen des letzten Krieges und ohne die Vielfalt ihrer ehemaligen Einwohner – dieselben Merkmale zeigt.

Fazit: Der heutige Diskurs. Eine Analyse des Ausstellungskatalogs *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* [Slawonien, Baranja und Syrmien: Quelle der europäischen Zivilisation].⁶⁸

Diese Ausstellung folgte jener über die *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, sie fand während des Frühlings und Sommers 2009 in der Galerie des Klović Hofes in Zagreb statt. Die erste Ausstellung wollte, wie der Titel sagt, das dalmatinische Hinterland wiederentdecken und es damit als kroatisches Gebiet, im Gegensatz zu der Küste, kennzeichnen. Diese Absicht wurde von Historikern kritisiert und man ging daher mit Slawonien vorsichtiger vor. Die imponierenden zwei Bände über Slawonien, Baranja und Syrmien sind – wie auch ihr Titel besagt – weniger kroatisch zentriert. Sie behaupten aber doch, eine erschöpfende Summe über die drei Regionen zu sein, wobei ihre wissenschaftlichen Unterlagen nicht ganz befriedigend sind (keine englischen bzw. deutschen Zusammenfassungen z. B.). Somit sind sie offenkundig für das kroatische allgemeine Publikum gedacht (der hohe Preis soll aber viele abgeschreckt haben), was zwar an sich kein Fehler ist, aber man hätte sie auch den betroffenen Nachbarn zugänglich machen können, wenn schon von „Europa“ die Rede ist. Die Initiative stammte von Anfang an aus offiziellen Kreisen und wurde von der Regierung (Kulturminister) unter die Obhut des damaligen Premierministers Ivo Sanader gestellt. Da es kein Verzeichnis der AutorInnen gibt, kann man ihre Kompetenzen nicht wirklich einschätzen, und viele sind sicher lokale Wissenschaftler. Immerhin enthalten die zwei Bände einen umfassenden Blick der Geschichte jener Regionen. Der erste Band ist mehr oder weniger der Geschichte gewidmet und zeigt in einigen Beiträgen, dass es dort damals eine multikulturelle Gesellschaft gegeben hat: in jeweils einem Beitrag über die geistliche Kultur der Serben, den Protestantismus in der Baranja und in Ostslawonien, und die Juden.⁶⁹ Weiterhin schreiben zwei Autoren über die

⁶⁶ Ibid., 372.

⁶⁷ Dank dieser Blitzkampagne konnte Franjo Tuđman sich noch einige Jahre als Präsident Kroatiens behaupten. Erst nach seinem Tod im Dezember 1999 konnte die Opposition die Oberhand gewinnen. Zur Anerkennung an diesen Erfolg errichtete die Stadt Slavonski Brod ein Tuđman-Denkmal, das 2006 enthüllt wurde. Die Statue, ein Werk des Bildhauers Kuzma Kovačić, befindet sich im Stadtzentrum.

⁶⁸ 2 Bde, Zagreb 2009.

⁶⁹ Aleksandra Kučeković, „Duhovna kultura Srba od 16. do 18. stoljeća“ [„Die geistliche Kultur der Serben vom 16. bis zum 18. Jahrhundert“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 353-359; Jasmin Milić, „Protestantizam

Migrationen im 20. Jahrhundert.⁷⁰ Die habsburgische Vergangenheit wird logischerweise mehrmals erwähnt aber weniger jene der Militärgrenze, obwohl sie die Gegend doch stark geprägt hat (ein Teil gehörte dazu und der andere Teil stand unter ihrem Einfluss). Die deutsche Kultur ist kaum ein Thema (ein Beitrag über die deutsche Sprache in Esseg)⁷¹, dafür werden die ungarischen Einflüsse in mehreren Beiträgen erwähnt, wie z. B. im Beitrag über „Ethnokulturelle Identität und interethnische Durchdringung“.⁷² Die Serben sind praktisch nur durch ihre Verbindung zur Orthodoxie vertreten, und es gibt sogar einen Beitrag über das islamische Kulturerbe in Slawonien.⁷³ Selbstverständlich spielen die Verheerungen des Bürgerkriegs – wie der Konflikt der Jahre 1991 – 1995 hierzulande genannt wird – aber man betont eher die Rekonstruktion und es gibt einen relativ langen Beitrag über den Krieg selbst.⁷⁴ Die zwei Weltkriege werden auch in je einem Beitrag behandelt,⁷⁵ aber was völlig fehlt, ist die Zeit von 1945 bis 1990! Interessanterweise sind wenige Persönlichkeiten als Hauptthemen gewählt worden. Aus der Geschichte sind es nur drei, deren Hervorhebung Fragen aufwirft: der berühmte Kriegsführer Baron Franz von der Trenck (Franjo Trenk) (1711 – 1749), der auch in Ungarn eine legendäre Figur geworden war.⁷⁶ Nicht erstaunlich ist die Wahl vom Bischof Josip Juraj Strossmayer, der die Geschichte Kroatiens eindeutig geprägt hat.⁷⁷ Banus Graf Károly Khuen-Hédervary ist hier schon eher eine Überraschung, da er lange Zeit ein sehr negatives Image in der kroatischen Geschichtsschreibung hatte.⁷⁸ Seine Rehabilitierung erfolgt hier anhand seiner Rolle in der Modernisierung Slawoniens, und das ist hier positiv zu vermerken.

Der regionalen Identität Slawoniens wird dank diesen zwei Bänden ein Denkmal errichtet: die Absicht war sicherlich, ihre unauflösbare Verbindung zu Kroatien zu zeigen und die Kontinuität des kroatischen historischen Staatsrechts zu betonen. Man wollte damit auch das Trauma des letzten Krieges beseitigen und den Wiederaufbau von Ostslawonien aufwerten.

u Baranji i istočnoj Slavoniji“ [„Der Protestantismus in der Baranja und Ostslawonien“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 361-363; Dobrovšak, „Put do sinagoge“, 417-423.

⁷⁰ Anđelko Akrap – Dražen Živić, „Migracije u 20. stoljeću: od obećane zemlje do depopulacije“ [„Die Migrationen im 20. Jahrhundert: vom Gelobten Land zur Bevölkerungsarmut“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 459-462.

⁷¹ Velimir Petrović, „Osječki dijalekt njemačkoga jezika“ [„Das Esseger Dialekt der deutschen Sprache“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 609-610.

⁷² Jadranka Grbić, „Etnokulturni identitet i međuetnička prožimanja“ [„Etnokulturelle Identität und interethnische Durchdringungen“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 2, 175-181.

⁷³ Milan Pelc, „Islamski sloj umjetničke baštine Slavonije“ [„Die islamische Ebene des slawonischen Kulturerben“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 2, 319-322. Ein anderer Beitrag schreibt über den Islam im Sandschak von Požege und Pakrac: Fazileta Hafizović, „Islam u Požeškom i Pakračkom sandžaku“ [Islam im Požeger und Pakracer Sandschak], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 278-281.

⁷⁴ Davor Marijan, „Domovinski rat“ [„Der Bürgerkrieg“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 444-457.

⁷⁵ Vijoleta Herman Kaurić, „Prvi svjetski rat“ [„Der Erste Weltkrieg“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 430-435; Mario Kevo, „Drugi svjetski rat“ [„Der Zweite Weltkrieg“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 436-443.

⁷⁶ Alexander Buczynski, „Barun Trenk – legenda i zbilja“ [„Baron Trenk – Legende und Wirklichkeit“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 300-305.

⁷⁷ Zoran Grižak, „Josip Juraj Strossmayer“, in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 380-389.

⁷⁸ Branko Ostajmer, „Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma“ [„Khuen – eine Schlüssepisode des slawonischen Regionalismus“], in: *Slavonija, Baranja i Srijem*, 1, 390-397.

II.
VOJNOKRAJIŠKE STUDIJE
STUDIES OF THE MILITARY FRONTIER

Neven Kovačev
Zagreb

Sanja Lazanin
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

PRINC SACHSEN-HILDBURGHAUSEN I REFORME VOJNE KRAJINE U HRVATSKOJ SREDINOM 18. STOLJEĆA

Rad donosi prijepis i prijevod arhivskog izvora na njemačkom jeziku Beitrag zur Geschichte der Warasdiner und Karlstaedter Grenz-Verfassung mit 112 Beylagen (Prilog povijesti uređenja Varaždinske i Karlovačke krajine sa 112 priloga), koji je 1781. sastavio princ Sachsen-Hildburghausen.

Ključne riječi: Joseph Friedrich von Sachsen-Hildburghausen, Beitrag zur Geschichte der Warasdiner und Karlstaedter Grenz-Verfassung mit 112 Beylagen, Vojna krajina, reforme, 18. stoljeće

Vojna krajina jedan je od organizacijskih oblika teritorija i društva koji je svojim dugotrajnim postojanjem ostavio duboke tragove na hrvatskom prostoru. Njezin se utjecaj može uočiti i u suvremenosti u elementima kako materijalne tako i duhovne baštine. Mnogobrojni su se domaći i strani istraživači bavili različitim segmentima, kao i cjelovitim prikazima njezine povijesti. Ta istraživanja obuhvaćaju širok raspon znanstvenih područja i interesa, od vojnog, političkog i gospodarskog aspekta njezine prošlosti, preko etničkog i konfesionalnog do kulturno-antropološkog.

Vojnokrajški sustav od svojih začetaka u 15. stoljeću pa sve do formalnog ukidanja krajem 19. stoljeća prolazio je kroz brojne mijene. Tijekom tih nekoliko stoljeća mijenjala se uloga i svrha toga sustava, područje koje je obuhvaćao, demografski i etnički sastav stanovništva koje je obitavalo na vojnokrajškom području, a ništa manje i njegovo teritorijalno ustrojstvo te vojna i civilna organizacija života. Pritom je teritorij obuhvaćen tim ustrojem zadržavao znatne posebnosti u usporedbi s područjima pod tzv. civilnom upravom. Najznačajnije promjene u cijelom opsegu taj sustav doživljava tijekom 18. stoljeća. Od početka toga stoljeća, nakon uključivanja novih područja u vojnokrajški sustav duž granice prema Osmanskom Carstvu, habsburški vladari nastoje taj sustav prilagoditi novonastalim geostrateškim i vojnim potrebama svoje Monarhije. U nizu časnika i upravitelja koji su imali zadatak raditi na reformi pojedinih dijelova Vojne krajine ističe se princ i feldmaršal Hildburghausen, kojemu je povjereno novo uređenje Varaždinskog, a zatim i Karlovačkoga generalata. Njegova reformska djelatnost u Varaždinskom generalatu, koji je u teritorijalno-organizacijskom pogledu Hildburghausen podijelio na dvije pukovnije, poslužila je kao polazište za organizaciju cijele Hrvatsko-slavonske vojne krajine sredinom 18. stoljeća i omogućila uključivanje krajiških pukovnija u sastav redovitih pukovnija Monarhije za ratovanje izvan zemlje.

Izdanak stare njemačke velikaške obitelji, koja je od 17. do 19. stoljeća bila na vlasti u vojvodstvu Hildburghausen u Tiringiji, princ Hildburghausen, punim imenom Joseph Maria Friedrich Wilhelm Hollandinus Sachsen-Hildburghausen (1702. – 1787.),¹ dobio je od cara Karla VI. zadatak da nakon neuspjelih pokušaja reformi grofa Cordove (Cordua) osmisli i uvede novu vojno-upravnu organizaciju u Varaždinski generalat. Taj je zadatak, uz različite otpore kako krajiškog stanovništva tako i unutrašnjoaustrijskih staleža i drugih oponenta iz redova vojne uprave, dovršen tek potkraj četrdesetih godina 18. stoljeća, kada je novi sustav zaživio.² Slično je bilo i s njegovim zadatkom u Karlovačkom generalatu, koji mu je povjerila carica Marija Terezija i gdje njegova reformska djelatnost također nije prošla bez otpora. Ipak je 1746. uvedena nova vojna i teritorijalna organizacija toga dijela Krajine.³

Upravo taj dio njegova rada čini okosnicu izvora koji ovdje donosimo u prijepisu i prijevodu. Riječ je o Hildburghausenovu opširnom sastavku o povijesti hrvatskog vojnokrajiškog prostora i o njegovoj ulozi u preustroju Varaždinskog i Karlovačkoga generalata, a koji je on na molbu cara Josipa II. sastavio 1781. godine. Sadržajno, izvor obuhvaća nekoliko cjelina. U prvoj Hildburghausen opisuje kako je došlo do njegova angažmana na reformama obaju navedenih generalata. Potom se osvrće na povijest prostora i naroda od antičkih vremena pa sve do razdoblja osmanske opasnosti i začetaka vojnokrajiške organizacije. Opisujući njezino funkcioniranje, Hildburghausen, inspiriran idejom prosvjetiteljstva, upozorava na nedostatke koji su tijekom povijesti opterećivali tu organizaciju do razdoblja njegovih reformskih zahvata. Pritom ne smatra samo „neobuzdan i na ratove navikao narod“ razlogom neučinkovitosti tog sustava, nego se njegova kritika podjednako odnosi i na instancije vlasti i vladare s austrijske strane, koji taj ljudski potencijal nisu znali iskoristiti na najsvrhovitiji način. Nakon opservacija o razdoblju vojnokrajiške povijesti koje je prethodilo njegovu reformskom radu, Hildburghausen u drugom dijelu svoga iscrpnog sastavka prelazi na detaljan opis rada i mjera koje je poduzeo, najprije u Varaždinskoj, a zatim i u Karlovačkoj krajini, potkrepljujući taj dio naracije brojnim dokumentima koji su nastali tijekom tog razdoblja. *Prilog povijesti* vrijedan je izvor za poznavanje ne samo Hildburghausenova rada kao nositelja tih prijelomnih reformi Vojne krajine sredinom 18. stoljeća nego i njegova viđenja hrvatske povijesti, naroda i uloge vojnokrajiške organizacije na hrvatskom prostoru. Premda čitajući danas taj izvor moramo uzeti u obzir subjektivnu perspektivu samog autora, koji se našao u ulozi da nakon nekoliko desetljeća izvještava cara Josipa II. o svom radu i na neki ga način opravdava, ipak taj dokument uz druge izvore može znatno dopuniti poznavanje tog dijela vojnokrajiške povijesti. Prijevod bi trebao

¹ Različite su varijante pisanja njegova imena u literaturi i izvorima; gore navedenu donose Constant von Wurzbach i *Allgemeine deutsche Biographie*. Opširniji biografski podaci o princu i feldmaršalu Josephu Friedrichu von Sachsen-Hildburghausenu mogu se pogledati u: „Sachsen-Hildburghausen, Wilhelm Herzog“, u: Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 28, Wien 1874, 31-32; A. K., „Hildburghausen, Joseph Maria Friedrich Wilhelm“, *Allgemeine Deutsche Biographie*, 12 (1880), 395-397, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd10107333X.html#adbcontent>; http://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_Friedrich_von_Sachsen-Hildburghausen (posjet 11. 4. 2018)

² O ustrojstvu pukovnija u Varaždinskom generalatu na novoj osnovi v. Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, 1, Wien 1975, 438-440; Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, 1, Zagreb 1997, 115-116.

³ O Hildburghausenovoj reformnoj djelatnosti u Karlovačkom generalatu pisao je Ivan Jurišić, *Karlovački generalat u reformama habsburškog dvorskog apsolutizma. Primjer Hildburghausenovih reformi (1737.-1749.)*, doktorska disertacija, Zagreb 1998; Ivan Jurišić, „Financiranje Karlovačkog ageneralata za njegova preustroja, 1746. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30, 1997, 43-47.

omogućiti lakšu dostupnost izvora i onima čije poznavanje njemačkog jezika nije dovoljno za snalaženje u kompliciranim i barokno kićenim Hildburghausenovim rečenicama.

Kopiju izvora donio je iz bečkog Ratnog arhiva profesor Drago Roksandić 1999. i na tom su izvoru, kao i na brojnim drugima, generacije studenata učile njemački kurent u okviru rada „Njemačko-hrvatske povijesne radionice“.⁴ Hildburghausenov *Prilog povijesti uređenja Varaždinske i Karlovačke krajine sa 112 priloga* (*Beitrag zur Geschichte der Warasdiner und Karlstaedter Grenz-Verfassung mit 112 Beylagen*) čuva se u Ratnom arhivu u Beču (signatura: AT-KA/Hofkriegsrat – Kanzleiarchiv VII, 349, fasc. I). Dokument ima 47 folija, odnosno 94 pisane stranice, koje su u izvorniku naknadno označene prema uobičajenom načinu da se na svakoj drugoj (desnoj) stranici naznači broj folije. Sadrži 40 poglavlja, u kojima Hildburghausen opisuje vojnokrajišku povijest, kao i detalje svoga prijedloga vojno-upravnih reformi u Varaždinskom i Karlovačkom generalatu. Tekst je autor popratio bilješkama i uputama na 112 priloga, kojima autor potkrepljuje svoje izlaganje. Budući da nam je bila dostupna samo kopija teksta Hildburghausenova *Priloga povijesti*, nepoznato nam je jesu li uz njega u arhivu pohranjeni i navedeni prilozi. Kako ne bismo ovdje detaljno preporučavali sadržaj dokumenta, čiji se prijevod⁵ nalazi u nastavku, možemo uputiti na neke tekstove koji tematiziraju sadržaj toga izvora u kojima se analiziraju njegovi različiti aspekti, poput Hildburghausenova tumačenja hrvatske povijesti, s naglaskom na etničku komponentu, zatim uloge i utjecaja samog Hildburghausena kao Nijemca i stranca na razvitak dijela hrvatskih krajeva, kao i stereotipnih predodžbi, ponajprije o krajišnicima koje Hildburghausen iznosi u *Prilogu povijesti*.⁶

Iako jezik i grafija izvora ne odudaraju u onolikoj mjeri od suvremenog njemačkog kao što je to slučaj s izvorima iz starijih razdoblja, ipak smo radi lakše komunikacije njemačkog teksta s današnjim čitateljima prilikom priređivanja izvora za objavljivanje napravili određene intervencije pravopisne i grafičke naravi, kako je to uobičajeno prilikom izdavanja arhivske građe.⁷ Velika i mala početna slova ostavljali smo kao u izvorniku, osim kod grafema *d*, *t*, *v*, kod kojih nije uvijek jasno radi li se o velikom ili malom slovu pa su pisani prema današnjem pravopisu. U izvorniku su sve riječi koje nisu njemačkog podrijetla pisane humanističkim pismom, a u prijepisu ih nismo posebno naznačili, osim

⁴ „Njemačko-hrvatsku povijesnu radionicu“ 1995. utemeljio je i vodio profesor Roksandić; upravo njemu brojni njegovi studenti duguju prve informacije i upoznavanje s izvorima njemačke provenijencije. Poslije je radionica na inicijativu profesora Roksandića prerasla u izborne kolegije „Uvod u njemačku paleografiju I i II“ na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, čiji je nositelj u početku bio prof. dr. sc. Drago Roksandić, potom prof. dr. sc. Nataša Štefanec, a od samog je početka izvođačica i aktualna nositeljica kolegija koautorica ovoga rada.

⁵ Koautor ovoga rada također je pohađao oba kolegija iz „Uvoda u njemačku paleografiju“, a njegov ustrajni rad na prijepisu i prijevodu izvora najzaslužniji su za dovršetak ovoga rada.

⁶ O tome pogledati tekstove: Sanja Lazanin, „Jedno viđenje hrvatske povijesti i narodnosti krajem 18. stoljeća“, u: Emil Heršak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999, 149-161; Ista, „Hrvatska povijest i narod u izvještaju Josepha Friedricha von Sachsen-Hildburghausena“, *Godišnjak njemačke zajednice – DG Jahrbuch*, 17, 2010, 55-64; Ista, „Prosvjetiteljstvo i predodžbe o stanovništvu Vojne krajine u 18. stoljeću“, u: Drago Roksandić (ur.) *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: Interkulturni aspekti „prosvijećene“ modernizacije. Zbornik radova s hrvatsko-srpskog znanstvenog kolokvija 2011.*, Zagreb 2014, 175-186.

⁷ Usp. Ista, *Priručnik iz njemačke paleografije*, Zagreb 2004, 110-120; Ivan Filipović, „Načela naučno-kritičkog objavljivanja arhivskih dokumenata“, *Arhivski vjesnik*, XV, 1972, 127-211.

onih koje su latinski izrazi ili fraze ili ih je i sâm autor naglasio s obzirom na sadržaj teksta – njih smo pisali kurzivom. Način pisanja složenica ostavili smo kao u izvorniku (dijelovi složenice spojeni crticom i pisani velikim slovom); u slučaju spojenog pisanja složenice u izvorniku, često je drugi dio složenice pisan velikim slovom (npr. *JahrHundert*), a u prijepisu stavili smo prema današnjem pravopisu (*Jahrhundert*). Kratice smo razrješavali, osim, primjerice, *Num.* (*Numerus*) i *pag.* (*pagina*) jer se često ponavljaju, a općepoznate su. Riječi ili dijelove koje je autor izvora posebno naglasio ostavili smo u prijepisu ili masno ili podcrtano. Pisanje brojeva u izvoru razlikuje se donekle od današnjeg; prepisivali smo ih u skladu s današnjim pravopisom; primjerice, u izvorniku iza glavnih brojeva stoji točka te smo takve brojeve prepisali bez točke, dok smo redne brojeve, koji su u izvorniku napisani s odgovarajućim pridjevskim nastavkom, prepisali s točkom, kao u suvremenom pravopisu, a isto smo postupili i s rimskim brojevima. Kod riječi, za čije čitanje zbog loše kopije nismo sigurni, stavili smo prijedlog čitanja u uglatu zagradu, npr. [eine], a iza njih (?). Budući da u samom izvoru postoje dvovrsne bilješke, jedne označene malim slovima abecede, a druge brojem priloga (npr. *Num. 1*, *Num. 2*), u prijepisu i prijevodu vjerno smo ih slijedili. Jedino smo u prijevodu svoje dodatne bilješke i pojašnjenja stavili u obliku završnih bilježaka (*endnote*). U prijepisu smo radi lakšeg snalaženja stavili oznake za izvornu folijaciju, s time da smo za desnu stranu, koja je u izvorniku označena brojem, uz broj dodali malo slovo *r* (*recto*), a lijevu stranu, koja nije posebno označena u izvorniku, označili smo brojem i malim slovom *v* (*verso*), primjerice, 4r, 4v.

Beitrag zur Geschichte der Warasdiner und Karlstaedter Grenz Verfassung mit 112 Beylagen. Joseph Friedrich H. zu Saxen, 1781.

§. I.

Seine Majestät unser Allergnädigster Monarch haben geruhet, mir in einem Huldvollen Hand-Billet zu erkennen zu geben: daß es Allerhöchst Ihroselben zu gnädigsten Wohlgefallen gereichen werden, wenn Ich diejenige Nachrichten, Relation und Plans, welche Ich gesammelt und besonders auch zu Ansehung der Croatischen Angelegenheiten allenfalls noch in Händen hätte, zum Behuf einer Allergnädigst veranstalteten historischen Ausarbeitung communiciren würde. In allerunterthänigster Befolgung deßen also überreiche Ich hiemit zuförderst einen Aufsatz über diejenige Croatische Gränz oder, nach dem Oesterreichischen Dialecte zu reden Granitz-Angelegenheiten und Einrichtungen, die Wir ehemals angefangen worden sind.

Ich stunde zwar anfänglich in der Meynung, daß dem Allerhöchsten Befehle bloß durch Verlegung Meiner sämtlichen dahin einschlagenden Papiere ein vollkommendes Genüge geleistet werden könnte: Allein bey Zusammensuchung und Durchgehung dieser Papiere habe Ich gar bald eingesehen, daß sie, wie sie waren zu den bemerkten Allerhöchsten Endzweck nicht brauchbar seyn konnten, indem die sachdienliche Nachrichte, theils in Meinen Privat-Annotatis hin und wieder zerstreuet theils aber wie Ich von vielen ehemals übergebenen Bitten nicht allemal Copien zurückbehalten habe, so ohne allen Zusammenhang da lagen, daß sie ohne weitere Auskunft, nicht berichtet werden, und daher je andere, der nicht die genauest Local Kenntnis hat, zu mancher ungegründeten Meynungen und historischen Irrthümern verlegt konnten: Und dabey muste Ich noch zum übermaase Meines Leidwesens, wahrnehmen, das Mir, bey denen vielen Veränderungen Meines eigenen Domicilii und Meiner Kanzley Officienten, Meine eigene Aufsätze sehr mangelhaft und zum Theil gar abgängig geworden waren.

Ich glaubte daher der weisen Absicht des mit dem Wohl und Aufklärung Seines Jahrhunderts so rühmlich beschäftigten Monarchens eine genauere zweckmäßigere Rechen-schaft von dem jenigen Meiner Laufbahn, mit einiger Vorliebe zurücksehe, weil sie, in der Geschichte eines langvernachlässigten zahlreichen und kriegerischen Volkes, so nahe die Vollendung der glücklichen Revolution gränzen, welche vor der Vorsehung dem großen alles umfassenden Geiste Josephs war.

§. II.

Die Umstände, unter welchen Ich ehemals, von Weyland Meiner Allergnädigstem Herrn Carls VI. Kayserlichen Majestät ersten Befehl zu Einrichtung des Warasdiner Generalats hielt, gaben diesem Geschäft einen weiten Umfang und ein (1v) höchstbedenklichen Lage. Ein – an den äußersten Gränzen des Reichs wohnendes, uncultivirtes – zum Kriege und zu Unruhen lange gewöhntes Volck, schrie über Unterdrückung, Verletzung seiner Privilegien, und Entziehung eines versprochenen Soldes.

Eine gefährliche Empörung gährte in Croatien an den Gränzen eines mächtigen – auf jede günstige Gelegenheit zum Einbruche gierig laurenden Feindes. Verschiedene Versuche, das Feuer zu dämpfen, waren schon mißlungen – Vertrauen und Liebe gegen die Vorgesetzten in den Gemüthern verschwunden.

Mißvergnügte Hauffen hatten sogar zu den Waffen gegriffen; und Ich sollte just zu der Zeit, da die Unruhen mit der Pforte schon in der Gährung waren, auch einige Zeit hernach der Krieg mit derselben in volle Flammen ausbrach, nicht nur dieß alles untersuchen, strafen, beruhigen, sondern auch Vorschläge zur beßern nützlichern Einrichtung der rohen Croatischen Nation ins Mittel bringen.

§. III.

Es war also strenge Pflicht Mich möglichst zu dieser Bestimmung vorzubereiten, die Geschichte des Volckes, das Ich bearbeiten sollte, seine Revolutionen, und seinen National-Geist, kennen zu lernen; weil Ich blos darinnen die schicklichsten Mittel zu Erfüllung Meines Auftrags finden konnte: Auch gab Ich Mir alle Mühe Mir diese Kenntniße zu verschaffen: Es giengen Mir aber fast alle nothwendige Hülfsmittel dazu ab.

Die Nachrichten, welche die Griechen und Römer, in Ansehung der ältesten Begebenheiten, dann in dem mittlern (2r) Zeitalter die Byzantinischen und Italienischen Schriftsteller, und endlich die Ungarischen und Venetianischen Geschichtschreiber in den spätern Perioden, bey der Beschreibung ihrer Vaterländischen Geschichte von Croatiens ehemaligen Einwohnern auf Uns gebracht haben, liefern Uns nicht nur lauter einzelne unvollständige – sondern auch solche Züge, welche entweder National-Haß oder National-Stoltz, von diesen bald siegenden bald bezwungenen Völckerschaften, mit partheyischer Hand, entworfen hat.

In denen Österreichischen Canzleyen, ja sogar im Lande selbst in denen Clöstern der Callugier, in den Archiven der Griechischen Bischöffe und Erzbischöffe, fanden sich so wenig schriftliche Urkunden, daß sie zu Meiner Absicht nicht ausreichend waren. Der Geist der Verwüstung und der Barbarey, durch den dieser Landesstrich seit vielen Jahrhunderten verheeret worden war, hatte die älteren und schriftlichen Einheimischen Urkunden vernichtet, und nach der Hand, bis zu einer gewissen neuern Epoque, gar keine aufkommen laßen. Es ist daher auch, in dem ganzen weiten Bezircke der Geschichtskunde, dieß eine von denenjenigen Gegenden, welche am wenigsten und am unzuverlässigsten bearbeitet sind.

Der Leitfaden, dem Ich mit einiger Sicherheit folgen zu können glaubte, war *Lucius*, oder *Lutius*, ein neuerer Geschichtschreiber, der unter Einheimischen Dalmatischen Himmel gebohren, die zerstreueten Fragmente der Geschichte seiner Nation aus andern Schriftstellern und diplomatischen Quellen zu sammeln und zu berichtigen sich bemühet hat. Doch bleibt, wenn man Vermuthung und (2v) Meynung von historischer Wahrheit absondert, auch bey diesen manche große und wesentliche Lücke.

Was ich aber gefunden, wie Ichs benutzet habe, das alles lege ich indeßen aus Meinen *Collectaneis* in kurzem Auszug getreulich hier vor. Ob ich überall die Wahrheit gefunden, ob Ichs recht benutzet habe, bleibt zu erleuchteter Kennern Urtheil ausgesetzt.

§. IV.

Die allerälteste Geschichte ist Mir ohnehin unbrauchbar zu Meiner Absicht gewesen. Der Strich Landes, der jetzo unter dem Nahmen der beyden Generalate verstanden wird, war zwar ohnstreitig ein Stück von dem alten Illyrien: Allein dieß berühmte Reich, das

vielleicht von dem Fluße *Illurus* auf der Dalmatischen Küste (a) vielleicht auch nach der Sitte damaligen Zeiten von einem Anführer oder Beherrscher (b) oder von einem Worte der Landes-Sprache, das die Nation characterisirte, seinen Nahmen empfieng, und von einem zahlreichen, unter seinen eigenen Regenten lebenden Volke, Thracischen und Phöniciſchen Ursprungs, bewohnt – in der Folge, nach einigen Siegen über die Macedonier, durch den großen Alexander bezwungen und der Macedonischen Herrschafft unterworfen werde, aber bald sich los riß und unter inländischen Königen, durch stete See-Räubereyen (3r) bereichert, zu einer Macht die Roms Eyfersucht erweckte, aufblühte, dann aber, bezwungen von dem *Consul Lucius Aemilius Paullus* im Jahre 534 nach Erbauung Roms, in der Eigenschafft einer Römischen Provinz, unter manchen mächtigen Empörungen, die Rom selbst einige male zittern machten, seine Gränzen mit dem Anwuchs der Römischen Eroberungen nach und nach gegen Morgen, Mittag, und Mitternacht über mehrere Länder ausbreitete, und als eine Römische Colonie durch Cultur und Wißenschafften so herrlich blühte; verlorh sich hierauf nach der Theilung der Römischen Monarchie, mit der Römischen Macht selbst, in den Abgrund jener schrecklichen Revolutionen, welche durch den – gleich einem verheerenden Strohme unaufhaltbar daher braußenden Einbruch fremder barbarischer Nationen, von dem Vierten Jahrhunderte an bewürket werden.

§. V.

Wer wollte es also wagen aus jener verwirrungsvollen Finsterniß die Vermuthung herauszuholen, daß Unsere Croaten, so, wie sie behaupten, und es auch andere glauben, die alten Einwohner dieses Illyriens zu Stamm-Eltern haben könnten? (c) (3v)

Vielmehr schien Mir immer die Meynung am wahrscheinlichsten, daß erst durch die Völker-Wanderungen des Vierten Jahrhunderts, in dieser allegmeinen Gährung des ganzen Menschen-Geschlechtes, wodurch eine höhere Macht den großen unübersehlichen Plan der nachherigen Weltbegebenheiten angelegt zu haben scheint, sich auch zuerst der Keim der Ereignisse gebildet habe, welche die Voreltern der Croaten zu denenjenigen Gegenden Illyriens leiteten, die dieß Volk noch heut zu Tage besitzt.

Ich glaubte also den eigentlichen Ursprung deßelben in dem Siebenden Jahrhundert zu finden, wo im Getümmel des Kriegs und der Verwüstung, unter welchem die Nationen Europens ihren Aufenthalt verwechselt, Sprache, Sitten, und Nahmen vermischt, und sich von dem obgedachten Vierten *Saeculo* an, in einem Zeitraum von drey Jahrhunderten, bald als angreifende, bald als angegriffene Theile, in Siegen und Niederlagen herum getrieben hatten, ein Heer der in dem Bojer-Lande (jezo Böhmen und Mähren) wohnenden – von denen schon vor Christi Geburt aus Asien herüber gekommenen Sarmaten abstammenden Slaven und Serviern an der Donau zum Vorschein kam, dem von allen Seiten bedrängten Griechischen Kayßer Heraclius gegen seine Feinde Hülffe leistete, und dafür von ihm einen

(a) *Lucius* pag. 77.

(b) Nach der Meynung des *Appollodorus*, soll *Cadmus* der erste Beherrscher Illyriens gewesen seyn, und dieses Land von seinem Sohn und Nachfolger *Illurus* den Nahmen *Illyricum* bekommen habe.

(c) Die meisten und glaubwürdigsten *Scriptores* sind einstimmig des Dafürhaltens: daß von denen alten Illyriern niemand mehr als die Albanier, welche das Ceraunische, *nunc Monte-negro* genannte Gebürg bewohnen, und Clementiner genennet zu werden pflügen, als die einzigen Überbleibsel von dieser großen mächtigen Nation noch vorhanden sind.

Strich der Illyrischen Länder, an der Donau, Sau, und Drau erhielt, der damals verwüstet – und nur hier und da von denen Awaren bewohnt war.

Von der Zeit an ist wenigstens das Volk unter dem Nahmen der *Chorbaten*, oder *Chroboten* bekannt, welcher entweder von dem Slavischen Worte *Hrbat*, *Horbat*, Bergwohner, (4r) oder von *Chrobat*, einem ihrer Befehlshaber, unter dessen Anführung sie in diese Länder kamm, (d) herrühret, und dem Lande die Benennung Croatien gegeben hat; in dessen Gegenseitze Böhmen und Mähren, als der Sitz des größern Theils der Slavischen Nation, in ihrer Sprache *Velo-Chroatien*, Groß-Chroatien, auch entweder durch Verwechßelung des Buchstabens V. mit B., oder weil nach Asiatischer Art *Weiß* überhaupt soviel als *Groß* bedeutet, *Belo-Chroatien*, Weiß-Chroatien heißt.

Vermöge dieses sehr wahrscheinlichen National-Stammbaums, sahe Ich also die jetzige Croaten als Nachkommen der Slaven und Servier an, einer kriegerischen Nation, die schon in dem Bojer-Lande unter dem Helden und König Samo die Fesseln der Awaren zerbrochen, die Franken und Langobarden besiegt, und, mit den Gefahren der Schlachten vertraut, sich durch Tapfferkeit neue Wohnsitze in Illyrien erworben, in solchen aber ihre nur kurze Zeit unterdrückte Freyheit gegen die ganze Macht des Fränkischen Reichs, in einem siebenjährigen blutigen Kriege gerächt und behauptet, hierauf auch sich weiter durch Illyrien und Obermösien bis nach Bulgarien und Albanien verbreitet, und endlich, im Genuße einer rühmlich erfochtenen Ruhe, durch die sanften Lehren des Christenthums zu beßeren Sitten und Vaterlandsliebe gebildet, in Befolgung eines ewig merk- (4v) würdigen – zur Ehre der Menschheit und der Christlichen Religion aufbewahrten öffentlichen Friedens-Gelübdes (e) einen besondern Staat gründete, der, fern von dem unruhigen Eroberungsgeiste, zuerst unter eigenen Herzogen, Bannis, und Königen stund, dann aber, vom Ende des XI. *Saeculi* an, in der Verbindung mit dem Königreiche Ungarn (f) sich, auch mitten unter den schrecklichen Verwüstungen der Osmannen im XV. und XVI. Jahrhundert, erhielt. (5r)

Damals war es, daß unter dieser Ebbe und Fluth der immer wiederkehrenden Verhee- rung, Anna die Schwester des zweyten Ludwigs, Königs in Ungarn, der insgemein ohne

---

(d) Die Heerführer dieser – dem Kayser *Heraclio* zu Hülffe gekommene Slaven sollen 6 Brüder gewesen seyn, die sich *Porga*, *Clucas*, *Clobelus*, *Kossentrus*, *Muchlo* und *Chrobotus* nannten.

(e) *Constantinus Porphyrogenitus* erzählt im 31. Capitel: daß die Croaten dem Pabst die schriftlich-beurkundete Versicherung gegeben, sich aller Räubereyen zu enthalten.

(f) *Dimetrius*, mit dem Zunahmen *Svinimir*, der in den Hungarischen Geschichten auch *Zolomerus* genennet wird, bekam vom Papst Gregorio VII eine Königliche Cronn, womit Er, in der St. Peters-Kirche zu Salona im Jahre 1076 den 4. Octobris vom Päbstlichen Legaten *Ghebizzo*, feyerlich gecronet wurde.

Seine erste Gemahlin hieß *Lepa*; die zweyte *Helena*; diese war *Belae I* Königs in Ungarn Tochter, und dessen Sohns, des heiligen *Ladislai*, der ihm auf dem Thron folge, Schwester.

Von der ersten hatte *Dimetrius Svinimir* eine Tochter, die an *Winnigo*, aus dem Edlen Geschlecht der *Lapsanorum*, vermählt war. Von der zweyten hatte er keine Kinder; soll aber, dieser seiner Gemahlin, seine Königreiche hinterlassen haben, selbe jedoch zu dem ruhigen Besitz nicht gelanget seyn, weil noch ein Sprößling der alten Croatischen Könige vorhanden ware, der *Stephanus* hieß, und der obbenannte *Winnicho*, *Svinimiri* Tochtermann, ebenmäsig auf den Thron Anspruch machte.

Dieses soll sodann der Königin ihren Bruder *Ladislau*m veranlaßet haben, daß er *Anno* 1078 mit einer starken Armée nach Croatien kamm, und solches unter die Bothmäßigkeit des Hungarischen Scepters brachte.

Das letzte ist gewiß. Ob aber *Ladislau*s als gerufen, oder aus eigenen Antrieb dahin marchiret seye, hierüber sind die Autores noch nicht einig.

haut genennet wird, nach dem Tode ihres – in der unglücklichen Schlacht zu Mohacz Anno 1526, oder vielmehr auf der Flucht umgekommenen Bruders, das Königreich Ungarn, und mit dem selben auch Croatien, auf ihren Gemahl, den Erz-Herzog Ferdinand, und deßen Allerdurchlauchtigstes Erz-Hauß, brachte. (g)

§. VI.

In dieser Periode glaubte Ich den ersten Ursprung der Verfaßung der Generalate, und ihrer Verbindung mit denen Inner Österreichischen Ständten, zu finden.

Ferdinands neues Croatisches Reich war, seiner Lage nach, die Vormauer der Österreichischen Staaten, gegen die furchtbaren Osmannen, deren Übermacht, welche Ferdinand in einem unglücklichen Kriege nur mit großer Mühe kaum noch zurück hielt, Carl den V. nothwendig beunruhigen mußte. Auf dem Böhmischem-Österreichischen Landtage zu Prag wurde daher im Jahre 1542, zwischen Carl V. und Ferdinand, eine gewisse gemeinschaftliche Einrichtung, zu Sicherstellung Ihrer beyderseitigen Staaten, verabredet, von deren eigentlichen Beschaffenheit Mir zwar wegen Mangel der Nachrichten weiter nichts bekannt ist, als daß von den gesammten Österreichischen Ständten ein Beytrag (5v) darzu verwilliget wurde: Da aber in den Acten des im Jahre 1578 zu Brugg-an-der-Muhr gehaltenen Inner-Oesterreichischen Landtags, einer schon vorher-vorhandenen Miliz, unter dem Nahmen der Uscoken, gedacht wird, welche auf den Gränzen gegen die Streiffereyen der Martolossen gebraucht wurde; so ist es wahrscheinlich, daß die Errichtung dieser besoldeten Uscoken, eine Folge jenes zu Prag etablirten Vertheidigungs-Plans gewesen ist.

Ihre Benennung, welche von dem Wort *Scok* herrühren – und soviel als Überläuffer bedeuten soll, scheint in Ansehung ihres Ursprungs die Vermuthung zu begründen, daß sie eine – unter den Verheerungen jener barbarischen Kriege vielleicht aus den Überläuffern der Arméeen, vielleicht auch aus den verschiedenen angränzenden – unter Venetianischer und Türkischer Bothmäßigkeit gestandenen Illyrischen Provinzien sich gesammelte Masse von Menschen waren, die in den Ruinen des verwüsteten Croatiens sich aufhielten.

Was sie aber auch für einen Ursprung gehabt haben mögen, so ist soviel gewiß, daß sie durch Raub und Streiffereyen schon in denen Jahren 1535 und 1536 bekannt waren (h) auch wenigstens *anno* 1545 unter Ferdinands Schutz, auf deßen Gränzen wohnten, und Solimann dem I so beschwerlich fielen, daß er dem Waffen-Stillstand des gedachten Jahres eine Clausul wegen ihrer einverleiben ließ. (i)

Alle diese Umstände zusammen genommen, machen es (6r) mehr als wahrscheinlich, daß Ferdinand diesen Uscoken die von ihren Eigenthümern verlassene Güter in dem entvölkerten Croatien verliehen – und da er, wegen der steten Einfälle der Feinde, keine Abgaben von diesen verwüsteten Ländereyen verlangen konnte, die neuen Besitzer derselben dafür zu Kriegs-Diensten verpflichtet – dadurch aber, und mittelst eines gewissen – von den Oesterreichischen Subsidien ihnen ausgesetzten Soldes, eine Art von Miliz errichtet hat, welche als beherzte, zu den Beschwerlichkeiten der Türkischen Kriege abgehärtete Leute,

---

(g) *Istvanfii Pannoniae historia.*

(h) *Nicol. Istuanfii Pannoniae historia lib. 13 pag. 129 et 130.*

(i) *Cit. Auctor lib. 16 pag. 171.*

zu Vertheidigung der Gränzen gegen das obgedachten Räuber-Gesindel der Martolossen (k) mit Nutzen gebraucht werden konnten.

Zwar scheint es als ob dieses Gränz-Volk in der Folge unter der unglücklichen Revolution, als Kayser Ferdinand in dem demüthigenden Waffenstillstand von 1562 die Königreiche Servien, Bosnien, Slavonien, und Croatien, an den siegreichen Solimann I abtreten – und seine übrige Staaten durch einen jährlichen Tribut von 30000 Ducaten retten mußte; mit unter die Bothmäßigkeit der Türken hinnüber gegangen seyn müsse, und folglich das erste Gränz-Militar-System seine Endschaft erreicht habe: Allein da, wie bereits oben angeführet worden, noch *anno* 1578 besoldete Uscoken vorhanden waren; so wird dadurch jener Zweifel umsomehr widerlegt, je leichter sichs begreifen läßt, daß die gedachte Uscoken, durch ihre Militarische Einrichtung, und durch den Reitz des Soldes, und Ferdinands Befehlen zurückgehalten, sich mit den neue (6v) Gränzen auch tiefer ins Land gegen das heutige Carlstädter Generalat zurückgezogen, und daselbst diejenige militärische Verfaßung beybehalten haben, welche nachher durch andere Zufälle erweitert, und unter gewissen Gränz-Commandanten, wovon der älteste, den die Geschichte ohngefähr im Jahr 1557 nennt, Franz Ungnad hieß, auf Unsere Zeiten fortgepflanzt worden ist.

So wahrscheinlich übrigens diese Ableitung ist, so wenig kann es geläugnet werden, daß diese erste Stamm-Eltern Unsrer Granitz-Soldaten eben nicht immer in dem vortheilhaftten Lichte erscheinen: Allein welches Volk ist bey seiner Entstehung nicht mit irgend einem Flecken ausgezeichnet? Und sehen Wir die Sache näher an, so finden sich doch immer Eigenschafften an den Uscoken, wodurch die Nachkömmlinge jener alten tapfferen, starken und kriegerischen Slaven characterisirt werden, welche die an dem adriatischen Meere und den Ufere der Drau und Sau liegende Illyrische Provinzien bevölkert – und hernach von denen verschiedenen Benennungen dieser Districte den Nahmen angenommen haben.

Ferdinand hat wenigstens einen guten Begriff von ihrer Tapfferkeit gehabt, da Er ihnen die wichtigen Paß *Segna*, oder *Zegna*, jenseits der Capellischen Gebürge auf der Meerseite anvertrauen mögen, der vorher den *Frangipanis* gehöret hatte, von Ferdinand aber, wegen seiner Lage, für wichtig angesehen und besetzt wurde.

§. VII.

Diese Uscoken waren indeßen in den folgenden Zeiten zu (7r) Sicherstellung der Gränzen nicht hinlänglich.

Nach Ferdinands Tode waren zwar bekannter Dingen deßen Staaten *anno* 1564 unter seine drey Prinzen Maximilian, Ferdinand, und Carl, dergestalt vertheilet worden, daß der Erstere die Kayßerliche und Ungarische Krone, der Zweyte Oesterreich und Tyrol, der Leztere aber die Herzogthümer Steyermark, Cärnthen, und Crain, nebst der Grafschaft Görz, und den anderen an dem Adriatischen Meere liegenden Landen, erhalten hatte: Allein die damals immer ansteigende Macht des Türkischen Reichs verband besonders Kayßer Maximilians – und des Erz-Herzogs Carl Interesse zu gemeinschaftlichen Maaßregeln gegen Selims siegreiche Waffen, denen Maximilian, bald nach dem Antritt Seiner Regierung in dem Stillstand von *Anno* 1566, nicht nur die vorigen Eroberungen überlassen, sondern auch noch Szigeth und Canischa abtreten mußte, wodurch sowohl die Länder

gegen die Donau, als die auf der Seite nahe liegende Inner-Oesterreichische Provinzien, und die Hauptstadt Gratz selbst diesem unruhigen Feind ganz offen stunden.

Entweder durch die – nach Ablauf des Stillstandes wieder aufs neue auflodernde Kriegs-Gefahr gedungen, oder weil der zu Prag Anno 1542 errichtete Subsidiën-Tractat noch fort dauerte, lagen daher die Inner-Österreichischen Stände ihrem Herzog Carl an, sich von seinem Herrn Bruder, dem Kayßer Maximilian, die Besorgung und Aufsicht über die Vertheidigung Seiner zwischen Ihnen und den Türken liegenden Länder, auftragen zu laßen, und als dieses zu Standte kam, verwilligten die in Laybach versammelten Stände Anno 1570 (7v) zu diesem Endzwecke, und zu der Bezahlung seiner Schulden, 750000 Gulden. Weil aber diese Summe nicht ausreichend – und überdies, wie aus verschiedenen Stellen des Brugger Libells zu erhellen scheint, nicht gar zu richtig bezahlet worden – hiernächst auch eine fortdaurende Erhaltung der Granitz nöthig war, weil die Gefahr durch das Krieges-Glück der Türken immer mächtiger herandrang, so schrieb der Erz-Herzog Carl, der nach dem Tod seines Herrn Bruders Maximilian von deßen Sohn und Regierungs-Nachfolger Rudolph II in der obgedachten Gränz-Direction bestätigt, auch deshalb mit einer besondere Instruction versehen worden war, Anno 1575 einen Landtag nach Brugg an der Muhr aus, um daselbst, wegen Vertheydigung und Bewahrung der bedrohten Gränzen, ausführlicher sich zu benehmen.

Nach dreyjährigen Negociationen und Berathschlagungen, wurde endlich Anno 1578 diejenige Gränz-Verfassung établirt, welche seit der Zeit immer vorausgesetzt und zum Grunde gelegt worden ist, und wozu die Stände einen jährlichen Beytrag von 548205 Gulden, zur Hülffe von Steyer-marck, und zur Hülffe von Cärnthen, Crain, und Görz, unter mancherley Conditionen und Reservationen, dergestalt verwilligten, daß, vermöge des anliegenden Extracts Num. 1

- 1) die Steyerische Hülffe zu den Windischen oder Petrinianischen Gränzen, welche das heutige Warasdiner Generalat ausmachen, der Beitrag der Cärnthner und Crainer aber zur Sicherstellung der Croatischen Gränzen, die jezo das Carlstädter Generalat genennet werden (8r) destinirt – davon
- 2) die Erbauung und Reparationen der Gränz-Vestungen, nebst dem Unterhalt eines besondere Gränz-Militaris, besorget, und endlich
- 3) zu diesem Fundo noch die – von dem teutschen Reiche dem Kayßer jährlich verwilligte Türkensteuer á 140000 Gulden, nebst den 60000 Gulden, die der Pabst *Gregorius* jährlich beyzutragen versprochen hatte, geschlagen werden sollen.

§. VIII.

Ich habe nicht gefunden, daß diese beyde Bedingungen erfüllet worden wären. Die Ursachen sind nicht schwer zu errathen. Denn der Pabst hatte die 60000 Gulden blos zur Verwahrung der Welschen Gränze hergegeben: Und was die Teutsche-Reichs-Hülffe anlangt; so war solche nur ein ungewißer Fond, auf den bey Etablirung eines beständigen Gränz-Militaris nicht gerechnet werden konnte. Vermuthlich war er auch zu andere dringendern Kriegs-Bedürffnißen erforderlich.

Es mußte also bloß die Ständische Verwilligung bey einer neuen Gränz-Einrichtung zum Grunde geleyet – auch diese nach der damaligen geringen Population abgemesen – und folglich zu der wahren großen Absicht immer unzureichend werden.

Sie kam indeßen *Anno* 1580 zu Stand, und erstreckte sich ohne Zweifel über die ganze Windische und Croatische Gränzen zusammen. Ich habe aber nur (8v) jene von der erstere gefunden, welche, vermög der *sub* Num. 2 anliegenden Tabelle, den effectiven Stand von 2282 Köpfen in sich faßte, und zu deren Besoldung jährlich 140406 Gulden erforderlich waren.

Von dem Brugger Landtage rühret also auch die Abtheilung der Granitz in die beyden Districte her, welche zuerst die Windische, oder Petrinianische, und Croatische, dann von ihren Hauptstädten die Warasdiner und Carlstädter Granitz, und endlich, nachdem sie durch besondere General-Obristen commandiret wurden, das Warasdiner und Carlstädter Generalat gennet worden sind.

§. IX.

Unterdeßen daß diese unzureichende Einrichtung, unter dem ungünstigen Einfluß welcher denen Inner-Österreichischen Ständen bey ihrer Verwilligung aus Noth gelaßen werden mußte, sich kaum mit großer Mühe erhielt, der Erz-Herzog Carl aber *Anno* 1590 gestorben – und sein Sohn Ferdinand Ihm sowohl in der Regierung der Inner-Oesterreichischen Lande gefolget – als auch in der Direction und Administration des Gränz-Wesens von dem Kayßer Rudolph bestätigt worden war, thate sich für das Hauß Oesterreich eine andere Hülffs-Quelle hervor, welche in der Granitz-Geschichte einen wichtigen Platz verdienet. (9r)

Durch den Zwang des Türkischen Despotismi verscheyt, oder von dem Verlangen nach Religions-Freyheit getrieben, kamen nemlich in Jahre 1595 Deputirte von denen, wie einige wollen, in Thracien, oder Romanien, wahrscheinlicher aber in der kleinen Wallachey, unter Türkischer Bothmäßigkeit wohnenden Croatischen Völkern, mit einer vom *Archimandriten Radostan*, dem *Waywoden Vojak*, denen *Kneesen Vogin* und *Szingon*, wie auch von *Immanuel Jusbassa*, *Bogdan Harambassa*, *Novackaga*, und *Dragula Odobassa*, und anderen mehr, unterschriebenen Vollmacht herüber, und thaten, Nahmens ihrer Landsleute, den Antrag: daß man ihnen die – von denen Unterthanen des Königreichs Croatien, wegen der Türkischen Verwüstungen, verlaßene öden Schlößer und Güter zwischen der Kulpa und Unna, deren über 70 gezehlt wurden, eingeben mögte, wofür sie denn solche anbauen, und die Gränze gegen die Türken vertheydigen wollten. (l)

Diese Unterhandlungen geriethen zwar damals ins Stecken (9v) entweder, weil dergleichen wichtige und entscheidende Unternehmungen auch in jenen Zeiten immer auf

---

Num. 2 Tabelle über den effectiven Standt des sämmtlichen Militaris im Warasdiner Generalate, *de Anno* 1580.

(l) Es war schon der Sitte der ganz alten Zeiten gemäs, daß nicht nur einzelne Menschen, sondern auch ganze Nationen, und Völkerschafften, für ein Stück Landes, oder für Acker sich zu Kriegs- und Waffendiensten verpflichteten: Wovon unter andere *Florus* ein merkwürdiges Beyspiel des Jahres 644, nach der Erbauung Roms, in seinem dritten Buche erzehlet: *Misere (inquit dictus Auctor, et nempe Cimbri, Teutones, atque Tigurini) Legatos in castra Sillani, inde ad Senatū pelentes, ut Martius populus aliquid sibi terrae daret, quasi stipendium; caeterum, ut vallet, manibus, atque armis suis utcretur.*

Vorurtheile und Privat-Absichten stießen, oder, weil das nachherige Glück der Türkischen Waffen beyde Theile schüchtern machte. Allein durch die Sorgfalt und Bemühung des Gränz-Obristen, Grafens von Herberstein, wurde zwey Jahre darauf eine große Anzahl von den obbennannten Christlichen Einwohnern der kleinen Wallachey herübergezogen, die denn, durch Vermittelung des Erz-Herzogs Ferdinand, von dem Kayßer und Ungarischen Könige Rudolph, das bekannte Privilegium erhielten, und, unter dieser Bedingung, die zwischen der Kulpa und Unna in dem heutigen Warasdiner Generalat liegende verwüstete Gegenden anbaueten und bevölkerten.

Da nun diese Colonie, welche vermöge des erstberührten Privilegii von allen Abgaben befreyet war, blos unter militarischen Befehlshabern stunde, und zu Felde gegen die Türken dienen mußte; so hätte dieß eigentlich in der Folge das ganze Gränz-Militare in eine weit ansehnlichere Verfaßung setzen sollen.

§. X.

Allein Ich habe, leider, das Gegentheil und zugleich den traurigen Beweiß gefunden wiesehr dieses Land immer, sowohl von seinen Soverains, vermuthlich weil kein eigentliches Cameral-Interesse davon herunter genommen werden konnte, als von den Inner-Oesterreichischen Ständen, weil Sie bey minderer Gefahr die Abgabe der auf ihre eigene Sicherheit abzweckenden Verwilligung als eine (10r) Last ansahen, vernachlässiget worden ist.

Denn, anstatt daß bey einer so zahlreichen Vermehrung der Population der *Status Militaris* der Confinen hätte zunehmen und verbeßert werden sollen, hat sich dieser schon im 17. Jahrhundert, vermuthlich durch Verminderung des Unterhaltungs-Fundi, dergestaltten verringert, daß, nach Ausweis der *sub* Num. 3 hier anliegenden Tabelle, selbiger schon im Jahr 1678 von 2282 Mann auf 1713 herabgekommen ist.

§. XI.

Daß aber von diesen Völkern bey einer beßern Einrichtung viel hätte erwartet werden können, davon wurde Ich, durch die bey einer so allgemeinen Vernachlässigung gleichwohl erfolgte Eroberung der Dalmatischen Provinzen Licca, Corbavia, und Zuonigradt, überzeugt.

Diese ist *Anno* 1685, und also Hundert Jahre nach Einsiedelung der Walachen, unter Anführung eines andern Grafen, Johann Josephs von Herberstein, mit dem Gränz-Militari ausgeführet worden, und macht ebenfalls einen wichtigen Zeitpunct in der Gränz-Geschichte aus, weil dadurch diese Nation einen ausbezeichneten Antheil an den Siegen nahm, durch die endlich Leopold der Große, in dem Waffen-Stillstande von 1699, die seit 1526 verlohren gewesene Illyrische Länder wieder in die Oesterreichische Monarchie brachte, und weil erstbemercker Landes-District (10v) in der Folge nach langen Umtrieb mit einigen Restrictionen der Direction des Militaris übergeben – dadurch aber die Gränz-Verfaßung erweitert worden ist.

Ich habe diese Epoque nie berühren können, ohne zugleich die ausgezeichnete kennbare Züge des militarischen Geistes dieser Nation zu bemerken.

Nachdem sich nemlich die Licca, Corbavia, und Zuonigrad denen Kayßerlichen Österreichischen Waffen ergeben hatte, wollte man allda ein Civil-Gubernium, oder Cameral-System einführen, die Nationalen mit Steuern und Gaben belegen, und allerhand oeconomische Veranstaltungen errichten. Allein, wenn es wahr ist, daß jede neue Gesetzgebung, die die Grundlage des National-Geistes und allgemeine Vorurtheile gleich mit einem male umstürzen will; den Zunder zur Rebellion selbst bey sich trägt; so war dieß genau der Fall der neuen Einrichtung.

Kaum war der Anfang mit derselben gemacht; so setzten sich die Liccaner schon mit gewaffenter Hand dagegen. Sie hieben die Civil-Beamten, nemlich den Grafen Coronini, nebst dem Baron Ramschüssel, in der Kirche nieder, und jagten den Baron von Obernburg sowohl, als die übrigen Cameral-Officianten, zum Lande hinaus.

Beynahe wäre aus diesem Vorfall ein anderes Inconvenienz erwachsen, welches für den Allerhöchsten Hof von nachtheiligen Folgen hätte seyn können.

Übel verstandene – ohne Rücksicht auf die Verbindung der Ursachen und Wirkungen, ohne Berechnung der politischen Folgen, bloß auf den gegenwärtigen Augenblick gerichtete *Cameral-Principia*, diese dem Staats-Cörper oft so gefährliche Insecten, hatten sich damals eingenistet. Die Vortheile die man von der Lage des Landes, welches eine natürliche und fast unbezwingliche Bariere ausmacht, und von der unerschütterlichen Entschlossenheit seiner Bewohner zur Sicherheit und Vertheidigung des Staats ziehen konnte, wurden nicht der mindesten Achtung gewürdiget, und man sahe dieses weitläufftige Land um deswillen für eine unnütze Eroberung an, weil man solches nicht cameralisch im eigentlichen Verstande benutzen, das ist, Geld aus demselben ziehen konnte.

Die Cammer nahm daher den Entschluß diese respectable Provinzien gar zu verkaufen, und hatte sie wirklich an den Grafen Adolph von Sinzendorf – und noch darzu für eine elende Summe von 80000 Gulden verkauft. Der Widersetzung ihrer Bewohner ist es aber zu danken, daß dieses höchstschädliche Project nicht zu seinem Effect gediehen ist.

Die kriegerischen Liccaner, welche die Gesetze der Kayserlichen Cammer nicht annahmen, wollten noch vielweniger dem Grafen von Sinzendorf zinnbar werden, und wehrten sich gegen dessen Possess-Ergreifung eben so arg, als es vormals gegen das Civil-Gubernium geschehen war.

Der Kauff wurde also aufgehoben, dem Käufer sein Geld zurückgegeben, und somit verhindert, daß ein großes, weitläufftiges, Millionenwerthes Land, nicht für ein Spottgeld verschleudert, und diese importante Bariere nicht in die Hände eines *Particuliers* geliefert worden ist, der in der Folge, in Rücksicht der höchstbedenklichen Nachbarschaft, dem Hauße Österreich vielleicht gefährlich hätte werden können.

Ob nun schon auch diese Auskunfft fehlgeschlagen war, wurden gleichwohl immerfort noch allerhand Versuche von Seiten der Cammer gemacht, um ihre Absicht in diesen Landen zu erreichen.

Nachdem es aber noch ein und anderen Beamten das Leben gekostet hatte; so erklärten sich die Liccaner, vor einer zu Laybach niedergesetzten vermischten Commission, mit ausdrücklichen Worten: daß sie lieber insgesamt mit Weib und Kind, Hab und Guth, zu den Türken hinübergehen, als unter der Cameral- oder Civil-Jurisdiction stehen wollten; und es kam also endlich dahin, daß die mehrgedachten drey Grafschaften, im Jahr 1711,

vermöge des hier *sub* Num. 4 anliegenden Concordati, unter einigen Einschränkungen und Ausnahmen, der Direction des Militaris untergeben, und auch dadurch die schon vorlängst angefangene, nach und nach immer besser und besser excolirte beträchtliche Pflanz-Schule, von guten, herzhaftigen und abgehärteten Kriegern erweitert wurde, aus der die heutige ohnschätzbare National-Miliz erwachsen ist, welche, nachdem man eine gewisse Ordnung und Disciplin bey derselben eingeführet, schon unter Carl des VI., Francisci I., und der Höchstseelig glorreich verstorbenen Kayßerin Königin Mariae Theresiae Majestät Majestät Majestät (12r) wie auch unter den Augen, und der eigenen höchsten Anführung Josephs des II. Kayßerlich Königlicher Mayestät, dem Allerdurchlauchtigsten Erzhaüße Oesterreich alle die ersprießlichen Kriegs-Dienste, welche von ganz Europa so sehr geschätzt werden, geleistet, und, durch die vortreffliche Veranstaltungen des erstbelobten jetzigen verehrungswürdigen Monarchen, sich bereits zu dem so respectablen Militar-Staat empor geschwungen hat, der sich von dem Adriatischen Meerbusen an, durch das Carlstädter und Warasdiner Generalat, das Königreich Croatien, die Slavonische, Syrmische, Theiss- und Marosch-Granitz, wie nicht minder durch das Temeswarer Banat und Siebenbürgen, bis an die Wallachische, Moldauische, und Pohlische Gränzen erstrecket.

§. XII.

Wenn aber das Gränz-Militare damals durch diese Incorporirung einen ansehnlichen Zuwachs erhielt, so sah Ich dagegen, wie indeßen auf einer andern Seite verschiedene Ursachen zu deßen Zerrüttung unbemerkt und unaufgehalten fortgewürket hatten.

Die hauptsächlichste derselben war die Schmälerung und gänzliche Zurückhaltung der gewöhnlichen – ohnehin sich geringen Löhnung.

Denn, obgleich die Inner-Oesterreichischen Stände sich, auf dem oftgedachten Landtage zu Brugg an der Muhr, das verwilligte Gränz-Unterhaltungs-Quantum nicht in Waaren oder Effecten, sondern in baaren Gelde abzuführen, (12v) nach dem Extract Num. 5, ausdrücklich anheischig gemacht, auch wirklich über 100 Jahre damit zugehalten hatten; so waren sie dem ohngeachtet nach dieser Zeit davon abgewichen, und hatten dem armen Granitz-Mann nur 9/12tel oder 9 Monate mit baarem Gelde (welches die Crainer und Cärnthner noch darzu in ihrem leichten Crainerischen Valor, den Gulden zu 51 xr. gerechnet, lieferten) bezahlet, die übrigen 3/12tel oder Monate aber mit Proviant und Tuch, welches in einem fast doppelten Preyße angeschlagen war, entrichtet.

Endlich hatten auch die Steyerischen Stände dem Warasdiner Generalat, unter dem Praetext einer sogenannten Hof-Schuld, oder vielmehr einer Anrechnung, die sie dem Hofe machen wollten, den Sold, oder die Löhnung, ganz und gar vorenthalten. Sie hatten in dem Coruzzen-Kriege, zu ihrer eigenen Vertheidigung, und um ihre Güter, Wohnungen, und Haabschafften, vor denen Incursionen der Coruzzen in Sicherheit zu setzen, zwey teutsche Regimenter, die unter dem Nahmen Habersäcke bekannt waren, aufgerichtet und unterhalten. Sie glaubten daher befugt zu seyn, dem Ersatz dieser Unkosten von dem Allerhöchsten Hofe zu begehren, und wagten es, da man ihnen solchen nicht zugestun-

---

Num. 4 *Concordatum inter Consilium Bellicum et Cameram Aulicam*, betreffend die beyde Grafschafften Licca, und Corbavia.

Num. 5 Extract aus dem *Brugger Libell*, de 1578.

de, sich, mittelst der Zurückhaltung des zu dem Gränz-Militari ausgesetzten Fundi, selbst bezahlt zu machen.

Die unaufhörlichen Klagen der Granitzer hatten zwar die Sache in Bewegung gebracht, und Leute, welche es am besten wissen konnten, glaubten (m) daß die Stände durch den (13r) Genuß gewisser Gülten, oder Steuern, die sie erhoben und nicht berechnet hatten, und welche in den Acten insgemein die verschwiegene Gülten genennet wurden, sich schon vor geraumer Zeit reichlich für diese Forderung entschädigt hätten.

Da sie aber gleichwohl zu Wien ihre Praetension geltend gemacht – und es wirklich dahin gebracht hatten, daß ihnen, wie es beßer unten vorkommt, zwey Drittel von der rückständigen Löhnung der Warasdiner erlaßen wurden; so sind dadurch diese in den äußersten Nothstand gesetzt worden.

Unglücklicherweiße wurde derselbe noch durch die Erpreßungen vermehret, wodurch die Herren Commandanten und Officiere das Volck auf eine barbarische Art unterdrückten und aussaugten, dergestalt, daß, wie sich in denen angestellten Inquisitions-Procuduren ergeben hat, sogar die Straffgelder und zwar um 15000 Gulden verpachtet worden sind. Und alles dieses zusammen genommen, hat denn nothwendig Verfall und Unordnung diese aber am Ende wiederholte Empörungen hervorgebracht.

§. XIII.

Dem Hofe konnte die Gefahr die daraus entstehen mußte, wenn eine so zahlreiche Nation in den traurigen Stand der Selbst-Hülffe hingedrängt werden sollte, nicht verborgen bleiben. Es wurden daher, in den Jahren 1729 und 1730, verschiedene Untersuchungen der Granitz-Beschwerden angeordnet; Und die darüber erstatteten Berichte haben die Veranlassung gegeben, auf (13v) eine beßere Einrichtung der Gränz-Verfaßung überhaupt, sowohl in Ansehung des Warasdiner als des Carlstädter Generalats, Bedacht zu nehmen.

In dieser Absicht wurde nicht nur im Jahre 1730 von Einem Hochlöblichen Hof-Kriegs-Rath, unter dem Praesidio des Generalen der Cavallerie, Grafen von Cordova, in Betreff des erstern, eine besondere Einrichtungs-Commission niedergesetzt, sondern auch Anno 1732 schon an der Einrichtung des Carlstädter Generalats gearbeitet, und von einer Commission ein zu diesem Endzweck von dem General von Stubenberg entworfenener Plan untersucht. Num. 6

Allein, indem die Unterhandlungen, welche von der Cordovaischen Commission, wegen des Warasdiner Generalats, mit denen Steyerischen Stände, über ihre erforderliche Verpflegs- und andere ihrerseits praetendirte Concurrrenz, gepflogen wurden, diesen großen und wichtigen Hauptzweck in unauflöslliche Schwierigkeiten verwickelten, welche, durch den Mangel eines ausreichenden Fundi, und durch die, von den Ständen, nach dem Extract Num. 7, bey der Conferenz vom 11. Septembris 1730, in Ansehung des Gränzwesens, geäußerte übertriebene, und auf ihr damaliges Verhältniß gegen die Österreichische

---

(m) *Videatur* des Inner-Oesterreichischen Regiments-Raths Nicolai Beckmann *Idea juris statutarii*, welche im Jahr 1688 zu Graz heraus kam.

Num. 6 Commissions-Protocoll vom 8. Octobris 1732 die Untersuchung des von dem General von Stubenberg entworfenen Plans, über die Einrichtung des Carlstädter Generalats betreffend.

Num. 7 Vorstellung der Steyerischen Stände in Conferentia den 11. Septembris 1730.

Monarchie nicht mehr passende Principia, auf eine ausgezeichnete Art erregt wurden; so blieb auch auf der andern Seite das Carlstädter Einrichtungs-Project gar erliegen. (14r)

§. XIV.

Das Resultat von dieser Commission ist in dem *sub* Num. 8 hier abschriftlich anliegenden Allerhöchsten Kayßerlichen Rescript *de dato* 29. August 1732 und der darinnen Allernädigst vorgeschriebenen neuen Einrichtung so umständlich enthalten, daß Ich Mich blos begnüge, derjenigen Puncten Erwähnung zu thun, welche in der Folge die wirkliche Einführung dieses Systems gehindert haben.

Sie bestunden darinn, daß

- 1) der Monatliche Sold der Haramijen, das ist, der besoldeten Gemeinen oder Gefreyten bey der Infanterie, und der Hussaren, welcher vorher *respectivé* 3 und 4 Gulden Monatlich betragen hatte, auf 1 f. [Gulden] 30 xr. [Kreuzer], und 3 Gulden herabgesetzt, und noch überdieß die Anzahl der letzteren verringert hiernächst
- 2) zu Ausgleichung der Vier Ober-Capitaneate ein Stück von der sogenannten alten Creutzer Granitz abgerißen, und in die übrige Capitaneate vertheilet, übrigens aber
- 3) das Warasdiner Gränz Militare, anstatt des Dreyjährigen Löhnungs-Rückstandes, mit einem Pausch-Quanto von 62000 Gulden, theils in baaren Gelde, theils in Proviant, abgefunden werden sollte.

Um diese Einrichtung zu Stand zu bringen, hatte sich zwar der Graf von Cordova mit denen Ständischen Deputirten, (14v) und einigen Inner-Österreichischen Kriegs-Räthen im Jahr 1733 selbst ins Generalat begeben, und in seinem Berichte schmeichelte Er sich auch diese Absicht erreicht zu haben. Er sagt aber doch dabey ausdrücklich, in dem nemlichen Bericht, daß in Commission gleichwol es nicht für thunlich gehalten, die neuen veränderten Statuten, welches doch der wesentliche Punct mit war, zu publiciren. Und da außerdem der Erfolg gelehret hat, daß die Nation weder die Zertrümmerung der Creutzer Granitz, noch den herunter-gesetzten Sold der Haramjien und Hussaren, noch die Reducirung der letztern, noch den Vergleich wegen des Rückstands sich gefallen ließ; sondern vielmehr, theils durch Vorstellungen zu Wien, theils durch förmliche Widersetzlichkeit, sich in ihrer vorherigen Verfaßung zu erhalten suchte; so erhellet hieraus von selbst, daß die Cordovaische Einrichtung nie zu Stand gekommen – und nur als ein Project anzusehen ist, das durch die Widersetzung der Warasdiner ins Stecken gerathen – aber auch nicht abgeschafft worden, und also immerfort der Keim der Unruhe in den Gemüthern geblieben war.

Daraus erfolgte, was in dergleichen Fällen nothwendig erfolgen muß; weder das alte noch das neue System war im Gange; das Volck lag in einem gesetzlosen verwilderten Zustande.

§. XV.

So war ich also der Geschichte von den entferntesten Jahrhunderten, bis zu dem Zeit-Puncte Meines Allerhöchsten Auftrages gefolget; war manchmal durch die Fackel der

---

Num. 8 Kayßerliches Rescript an die Inner-Oesterreichische Kriegs-Stelle, *de dato* 29. August 1732, die Warasdiner Generalats-Einrichtung betreffend.

Wahrheit (15r) sicher geführet – vermuthlich aber auch in der Dämmerung hier und da Wahrscheinlichkeiten auszunehmen verführt – vielleicht auch wohl gar in dicker Finsterniß auf gewagte Muthmaßungen oder Irrthümer, verleitet worden. Allein der Weg zu Meinem Ziel ging unvermeidlich durch jene ungebahnte dunklen Gegenden, auf denen Ich die einzelnen Züge des National-Characters der Croaten mit Mühe und Aufmerksamkeit zusammen suchen mußte.

Überall sahe Ich ein kriegerisches tapferes Volck; rohe kunstlose Söhne der Natur, die bey schlechter einfacher Kost, unter Arbeit und Fatiguen, zur ächten hohen Figur des ersten Männer-Geschlechts, Nervigt und vest, wie die Eiche im Wald, ohne Wartung und Cultur, empor wachßen; gutherzig und wild, dabey aber auch abergläubisch, und voll von enthusiastischen Gefühls vor die Militarische Ehre; mit den Gefahren der Schlachten vertraut, und lüstern nach Raub, als dem oft-erkämpfften Preyß der Tapfferkeit und Kühnheit; mit wenigen Bedürfnißen bekannt, und folglich arm an Kenntnißen und Einsichten; dagegen aber auch nicht durch Weichlichkeit und verfeinerten Kenner-Geschmack entmannt; unerschütterliche Anhänger der alten National-Sitten und Gebräuche, und durch selbige unauflöslich an ihr Vaterland geknüpft; ihren Worten getreu, eben deswegen aber auch auf die Erfüllung erhaltener Versprechungen äußerst eyfersüchtig; von der Natur zur Freymüthigkeit und Furchtlosigkeit, durch lange Unterdrückung und Vervortheilung aber zum Argwohn und zur Widerspenstigkeit gebildet; der heiligsten unverletzlichen Treue und Ergebenheit fähig; und doch durch vorsätzlich gereizte und schwach bestrittene Versuche ihrer Kr[aft](?) zum aufbrausenden Ungestümm, zur Aufruhr, verwöhnt. (15v)

So schienen Mir die Croaten mit allen ihren Fehlern und in der Dämmerung der Barbarey selbst noch immer der einzige würkliche Stoff zu dem Ideal der Soldaten zu seyn, wie sie Ossian schildert. (n) „Jeder läufft seinen Feind zu umfaßen; die Nervigten Arme schlingen sich um einander; sie winden sich von Seite zu Seite, und noch auf dem Boden strecken und dehnen sich kämpffend die mächtigen Glieder“.

Und wenn Ich bedenke, was die Meisterhand eines Monarchen, der dieß Volck schon zu Gefährden in Kriegs-Gefahren gehabt hat, aus einem solchen Stoff noch machen kann; so wird Mir der wilde Muth der Croaten auch dadurch noch schätzbar, daß sie nicht, durch ihre Empörungen, ihre Beherrscher genöthiget sie kennen zu lernen; sie, die sonst vielleicht als unbrauchbares schlechtes Gesindel, unter einer unverdienten Vergeßenheit, in gänzliche ewige Barbarey hingesunken wären.

§. XVI.

In der Reihe der Begebenheiten, durch welche diese National-Gränz-Miliz in diejenige Verfaßung, in der Ich sie, bey Übernahme Meines Höchsten Auftrags, gefunden habe, gekommen war, zeichnete die Geschichte also Vier Haupt-Perioden aus:

Die **Erste** und dunkelste fängt von dem 7. Jahrhundert an, gehet bis auf Ferdinanden im Jahr 1527, und begreift in sich den Ursprung der Croatischen Nation; (16r) die Vereinigung Croatiens mit dem Königreich Hungarn; und den Übergang beyder Reiche an das Durchlauchtigste Ertzhauß Österreich.

(n) *Each rushes to the grasp of his foe; their sinery arms bend round each other; they turn from side to side and strain, and stretsch their large spreading limbs below.*

Die **Zweyte** enthält den eigentlichen Ursprung des National-Gränz-Militaris, und seines Fundi, unter eben diesem Ferdinand; die Geschichte der Uskokken; die weitere Einrichtung der Militarischen Gränz-Verfaßung unter Maximilian; und gehet bis auf 1580.

Die **Dritte** nimmt ihren Anfang von der Regierung Rudolphs, gehet bis auf Leopold den Großen im Jahr 1678; und enthält die Bevölkerung der Warasdiner Gränzen, mit denen herüber getretenen Wallachen; nebst dem Verfall der Gränz-Verfaßung. Und Endlich gehet

Die **Vierte** Periode von dem gedachtem Jahre an bis auf die Cordovaische Gränz-Einrichtungs-Commission unter Carl dem VI.; und ist merkwürdig wegen Erweiterung der Granitz-Verfaßung durch die eroberten Grafschafften Licca, Corbavia, und Zuonigradt, wegen Wieder-Eroberung der Illyrischen Provinzien, und durch die sich geäuserte Folgen der eingeschlichenen Mißbräuche.

§. XVII.

Unmittelbar an die leztere Periode stößt dann nun die Epoque Meiner Croatischen Einrichtungen; und da diese in Ansehung der Zeit und des Gegenstandes sich von selbst in jene des Warasdiner und Carlstädter Generalats eintheilen; so folgt also nach dieser Ordnung (16v)

§. XVIII.

1. Die Warasdiner Einrichtung.

Ich habe oben §. XIV bereits angeführt, daß die Einwohner dieses Generalats das Cordovaische Einrichtungs-Project nicht angenommen haben; und Ich muß auf diesen Umstand um deswillen wieder zurück-kommen, weil er die eigentliche und nächste Veranlassung zu demjenigen Auftrag war, den Ich von weyland Kayßers Carl VI. Mayestät, in Betreff der gedachten Granitz, erhielt.

Zu der Zeit als die Warasdiner gegen diese neue Einrichtung schon in laute Klagen und Beschwerden ausbrachen, faßten *Anno* 1733 der Allerhöchste Monarch, auf wohlgemeyntes allerunterthänigstes Anrathen, den Entschluß, sich, bey dem damaligen Feldzug in Italien, der tapfferen und bis dahin entweder gar nicht oder nur durch ihre Empörungen bekannten und ganz vernaßlässigten (!) Croaten zu bedienen.

Die nöthigen Befehle giengen also ins Generalat, und die Warasdiner machten sich diese günstige Gelegenheit, da man sie brauchte, zu Nutzen. Sie marchirten willig mit 4000 Mann ins Feld, brachten aber zugleich ihre Gravamina für den Thron, baten um eine anderweite Commission zu Untersuchung und Abthung derselben, und verfielen dabey auf den Gedanken, bey Kayßerlichen Majestät darauf unterthänig anzutragen, daß diese Commission Mir übergeben, und Ich, je eher je beßer, ins Generalat abgeschickt werden mögte.

Bey den damaligen Kriegs-Bedürffnißen mußten die Hülfss-Mittel, die man in einer so zahlreichen und kriegerischen Nation finden konnte, alle Rücksichten verdienen; (17r) und dieß würckte einen günstigen Einfluß auf das Gesuch der Warasdiner.

Es wurde Ihnen also hierauf, nicht nur in dem *sub* Num. 9 anliegenden Decret vom 9. Februarii 1735 die Erledigung ihrer in 14 Puncten recensirten Beschwerden überhaupt

zugesichert, und zugleich die Wiederherstellung des vorigen Soldes der Haramjien auf 3 f. Monatlich, nebst der Besetzung aller Officiers-Stellen mit Nationalen, eingestanden, sondern es wurden auch die zu Abgleichung der im Lande vorfallenden Zwistigkeiten vorgeschlagene Acht Schiedsmänner, vermöge der fernere Resolution vom 1. Septembris 1735 Num. 10 genehmiget; Ich aber erhielt mittelst der Beylage Num. 11, unterm 7. *ejusdem* einen weitläuffigen Auftrag zu Berichtigung der Warasdiner Angelegenheiten.

Die verwirrte Lage, worinnen die Granitzsachen, in Ansehung der Inner-Oesterreichischen Stände sich befanden, die schwere Aufgabe des Commissorialis, vermöge deßen Ich die Gravamina des Generalats abschaffen – und doch die Cordovaische Einrichtung, gegen welche sie hauptsächlich gerichtet waren, *pro cynosura* nehmen sollte, und der Mir wohlbekannte wilde Ungestüme dieser aufgebrachten Nation, liesen Mich bey dem ersten Blick alle die Widerwärtigkeiten (17v) schon im Voraus ahnden, die Ich nachher in so reicher Maaße auf Meinen Weg angetroffen habe. Auch hab Ichs gleich Anfangs nicht an Vorstellungen fehlen laßen, wodurch ich entweder die Schwierigkeiten zu beseitigen, oder Mich, wenns möglich wäre, ganz aus der Sache zu ziehen suchte.

Das Patent Num. 12, welches unterm 20. October des nemlichen Jahres ins Generalat ergieng, und unter andern die durch den Cordovaischen Einrichtungs-Plan zerrißene Creutzer Granitz wieder herstellte, setzte zwar einige Meiner ohnzielsetzlichen Vorschläge gleich vor der Hand in Ausübung; und die auf Meine Berichte ergangenen Resolutionen vom 16. Septembris 1735, vom 17. und 31. März 1736, desgleichen das – auf einen Hof-Kriegsräthlichen Vortrag vom 6. Decembris 1736 erfolgte Decret *de dato* 9. des nemlichen Monats, welche Ich insgesamt *sub* Num. 13 14 15 16 und 17 um deswillen, weil sie, nebst dem obenberührten Decret vom 7. Septembris *ejusdem anni*, Meine Instructiones in sich faßen, hier anlege, gaben Mir zugleich eine ausgedehntere Vollmacht, mit der Befugniß, von der Cordovaischen Einrichtung abzugehen und ein besseres System in Vorschlag zu bringen; Aber Mein Haupt-Anliegen der Entledigung (18r) von der Commission selbst wurde Mir nicht gewähret, sondern vielmehr der Inner-Österreichischen Stelle sowohl, als dem Bano-Croatiae, von Meiner bevorstehenden Abreise, und dem Inhalt Meines Auftrags, in den beyden *sub* Num. 18 und 19 anliegenden Rescripten, Notification gethan, Mir aber die Vollführung der Allerhöchsten Befehle zu wiederholten malen, mit so gnädigen und huldvollen – aber auch gemeßenen Ausdrücken, injungirt, daß Gehorsam unvermeidliche Pflicht wurde.

Num. 10 Hof-Kriegsräthliches Decret vom 1. Septembris 1735 an die Deputirte des Warasdiner Generalats, durch welches die vom letztern erwählte 8 Schiedsmänner bestätigt werden.

Num. 11 Hof-Kriegsräthliches Commissoriale vom 7. Septembris 1735 die Beschleunigung des Ausmarsches der Warasdiner nach Italien und die Untersuchung der Beschwerden betreffend.

Num. 12 Kayserliches Patent an das Warasdiner Generalat, *de dato* 20. Octobris 1735.

Num. 13 Hof-Kriegsräthliches Decret vom 16. Septembris 1735, auf eine Vorstellung *de dato* 13. *ejusdem mensis et anni*.

Num. 14 Hof-Kriegsräthliches Decret vom 17. März 1736 auf eine dergleichen.

Num. 15 Hof-Kriegsräthliches Decret vom 31. März 1736 auf eine dergleichen.

Num. 16 Hof-Kriegsräthlicher Vortrag an Kayserliche Mayestät vom 6. Decembris 1736.

Num. 17 Hof-Kriegsräthliches Decret vom 9. Decembris 1736 nebst Kayßerlicher Vollmacht *de eodem dato*.

Num. 18 Rescript an die Inner-Oesterreichische Kriegsstelle, vom 1. Octobris 1735.

Num. 19 Rescript an den Banus-Croatiae *de dato* 5. Octobris 1735.

§. XIX.

Unter der Zeit hatte Ich indeßen den Ausmarsch der – zu dem Feldzug des Jahres 1735 bestimmt-gewesenen 4000 Mann Warasdiner nach Möglichkeit betrieben, auch endlich bewürket.

Da aber Meine Abreise ins Generalat, nebst der Vollstreckung derer übrigen Punkte Meines Auftrags, theils wegen Meines Dienstes, den Ich damals in Italien bey der Armée als Feld-Marchall-Lieutenant that, und theils wegen dringenderer Geschäfte wozu Kayßerliche Mayestät Mich zu jener Zeit, und unter andern kurz vor Endigung des Krieges sowohl bey den Friedens-Unterhandlungen, und dem mit dem Feld-Marchall Noailles zu errichtenden Waffen-Stillstand, als auch bey denen, gegen die Ottomannische (18v) Pforte vorgewesenen Kriegs-Praeparatorien, zu employren geruheten, bis zu Ende des Jahres 1736 hatte anstehen müssen; so waren, während dieses Zwischenraums, im Generalat, durch denjenigen Einfluß des Privat-Interesse, der so oft die verderbliche Triebfeder der Staats-Revolutionen ist, sehr gefährliche Unruhen und Empörungen veranlaßet worden.

Die Inner-Oesterreichischen Stände, welche durch die Herabsetzung des Lehns für das fernere Ansinnen neuer ergiebigerer Gränz-Verwilligungen gesichert zu seyn glaubten, und auch den mit der vorigen Commission abgeschlossenen Pausch-Handel, vermög der *sub* Num. 20 anliegenden Designation, 143249 f. 48 2/3 xr. gewonnen, hatten diese beyde Punkte, noch vor Meiner Anknufft, auf alle mögliche Art durch- und für eine Abänderung in Sicherheit zu setzen gesucht.

Die Inner-Österreichische Kriegsstelle, welche eigentlich dieses Abkommen mit den Ständen getroffen hatte, folglich solches, als ihr eigenes Werk ansahe, hatte auch ein sehr menschliches Interesse, Meinen Auftrag in allerhand Inconvenienzen zu verflechten, oder wenigstens gerne verflechten zu laßen; Und würklich hatte die Sache ziemlich diesen Gang genommen.

Man wußte, und hatte wissen müssen, wie groß die Gährung unter dem Volke über die vorige Einrichtung; zu was für Aufbrauungen daßelbe fähig; und daß ihm bereits in Wien die Erhöhung der Löhnung der besoldeten Haramjien und Hussaren förmlich zugestanden worden war. (19r)

Der Inner-Oesterreichischen Kriegsstelle wars überdieß, vermög rückwärts *sub* Num. 15 inducirten expressen Kayßerlichen Befehls, platterdings verboten, sich nur im mindesten, während Meines Auftrags, in die Angelegenheiten des Generalats einzumischen; und es waren eben deswegen die zur Einquartirung dahin bestimmte teutsche Truppen an Mich, und da Ich inzwischen General-Feldzeugmeister geworden war, auch von Mir an den General-Feld-Marschall-Lieutenant Succow angewiesen worden.

Alles dieß aber hatte die Versuche, das ganze neue Commissions-Werk ins Stecken zu bringen, nur desto stärcker gereitzt.

Religion, Freyheit, und Interesse, diese drey große Treibfedern des menschlichen Geschlechts, waren zu diesem Endzweck benutzt worden.

Num. 20 Summarischer Extract, wieviel die Inner-Österreichischen Stände durch den mit der Cordovaischen Commission abgeschlossenen Pauschhandel, über den denen Warasdinern gebührenden 3jährigen Löhnungs-Rückstand, gewonnen haben.

Erst hatte man, nach der Beylage Num. 21, gesucht, die Warasdiner, durch Aufdringung eines unirten Bischoffs zu Aufruhr und Vergehungen zu reitzen; dann hatte man dem Volck, nach Ausweiß der Rescripte *sub* Num. 22 und 23 die Löhnung nach dem herunter gesezten Fuß, durch Überredung und Drohungen, aufdringen wollen, sie auch wirklich einigen aufgedrungen. Darauf hatte man sich in den Ausmarsch (19v) des nach Italien destinirten Corps gemischt, und die Repartition nach der bereits abgeänderten Cordovaischen Einrichtung gemacht.

Endlich hatte man von denen Granitzern, gegen die Hof-Kriegs-Räthliche Intention, für die zur Einquartirung dahin angetragene, noch aber nicht eingerückte teutsche Compagnien, frey Service, Brod und Fourage verlangt, solches, nach dem *sub* Num. 24 anliegenden Rescript vom 2. Decembris 1736, durch diese wenige Compagnien mit Gewalt durchsetzen wollen, und sie zu dem Ende, ohne Rücksicht daß sie Mir und von Mir dem General-Feld-Marschall-Lieutenant Succow untergeben worden waren, an den Grafen von Strasoldo angewiesen.

§. XX.

Diese Zudringlichkeit hatte, wie leicht vorauszusehen war, bald unangenehme Folgen veranlaßet. Das Volck hatte sich zusammen rottiret, den Obristen Strasoldo, welcher, aus Furcht daß die Aufrührer in seinen unhaltbaren Posten Creutz mit Gewalt hineindringen möchten, zu ihnen herauskam, insultiret, und sowohl ihm selbst, als seinen sehr gemäßhandelten Officiers, einen Revers wider die Cordovaische Einrichtung abgezwungen.

Unter diesen mißlichen Umständen hatte sich im Lande eine nicht ohne Absicht ausgestreute Nachricht verbreitet: daß Meine Ankunfft im Generalate gar nicht erfolgen würde; und dadurch war das Feuer des Aufruhrs in helle Flammen ausgebrochen; das Volck hatte sich gegen das anmarschierende D'Ollonische Dragoner-Regiment versammelt; die Brücken abgeworfen; sich mit (20r) den Waffen in der Hand zu widersetzen gedrohet; schon viele Excesse, und besonders an denjenigen, von welchen das Lehn nach der neuen Einrichtung angenommen worden war, verübet, und die Sachen allbereits soweit getrieben, daß der von Mir ins Generalat vorausgeschickte Obriste, Graf D'Ollone, endlich die gefährliche Entschließung nahm, denen Tumultuanten das Anerbiethen zu machen, daß Er, zur Sicherheit Meiner ganz gewissen Dahinkunfft sich selbst Ihnen als Geißel in die Hände liefern, und so lange bey Ihnen bleiben wollte, bis Ich im Generalate würde angekommen seyn.

In dieser – durch das erwehnte kühne Anerbiethen zwar einigermaßen gestillten – doch aber nicht ganz gedämpfften Gährung, fand Ich das Generalat, wie Ich gegen Ende des 1736. Jahrs allda anlangte.

Num. 21 Bericht des Obristen Grafen von Strasoldo an den Hof-Kriegs-Rath, *de dato* Creutz 24. Decembris 1735 den unirten Bischoff zu Martscha betreffend.

Num. 22 Rescript der Inner-Österreichischen Kriegsstelle an den General-Amts-Verwalter Grafen von Galler, vom 20. Julii 1736.

Num. 23 Rescript vom 21. Augusti 1736 an eben denselben.

Num. 24 Rescript der Inner-Oesterreichischen Kriegsstelle an den Obristen, Grafen Strasoldo, zu Creutz, Vom 2. Decembris 1736.

Und da noch andere Umstände dabey zusammen kamen, schickte Ich sogleich den jetztgedachten Obristen, Grafen D'Ollone selbst, mit mündlichen und schriftlichen Berichten, an Ihro Meines Allernädigsten Herres Kayßerlich Königliche Mayestät ab, und erhielte in einigen Tagen darauf die *sub* Num. 25 hier in Copia anliegende, durchaus mit Eigener Hand geschriebene Kayßerliche Cabinet-Expedition, welche in vielen Stücken ein großes Licht geben wird.

§. XXI.

Das Weitere was Ich an den Hochlöblichen Hof-Kriegs-Rath berichtet, und in ohnzielsetzlichen fernern Vorschlag gebracht, wie auch darauf zur Resolution (20v) erhalten habe, solches wird aus Meinen *sub* Num. 26 27 28 29 30 31 et 32 anliegenden Berichten vom 23. und 26. Decembris 1736 auch 4. und 10. Januarii 1737, wie auch aus denen darauf ergangenen Hof-Kriegs-Räthlichen Rescripten, *de dato* 28. Decembris 1736, 17. und 24. Januarii 1737, desgleichen aus denen über die Beschaffenheit der Festungen und Artillerie *sub* Num. 33 und 34 mit Meinen Anmerkungen anliegenden Plans und Tabellen, am vollständigsten ersehen werden können; und Ich will daher nur noch, um keine Lücke in diesem Aufsatz zu laßen, eine kurze Beschreibung der ohnehin bekannten damaligen innern Verfaßung und Eintheilung des Landes Num. 35 anfügen, übrigens aber, wegen des bey Antritt Meiner Commission sich befundenen Militar-Staats, Mich auf die *sub* Num. 36 angebotene Tabelle beziehen, woraus ersichtlich ist, daß damals das Warasdiner Gränz-Militare, nachdem schon vorher die ehemals existirte Arquebusirer-Compagnie, welche die Leib-Guardia der commandirenden Generalen gewesen ist, aufgehoben ware, aus 400 Teutschen, 501 Hussaren, und 4290 besoldet- (21r) und unbesoldeten National-Infanterie bestund, oder vielmehr bestehen sollte, zu deren Unterhalt, *inclusive* des großen und kleinen Staats, auch der Artillerie, von den Steyerischen Ständten jährlich 110990 Gulden, nebst 3532 Centner 80 lb Proviant-Mehls, verwilliget waren.

§. XXII.

Diese Schilderung des damaligen Zustands des Warasdiner Generalats, ergänze Ich durch das *sub* Num. 37 angebotene Memoire über die Charte von den sämtlichen

---

Num. 25 Copia der Allernädigsten durchaus Eigenhändigen Cabinet-Expedition Ihro Kayßerlich Königlicher Majestät Carl des VI. *de dato* Wien den 9. Januarii 1737.

Num. 26 Bericht vom 23. Decembris 1736 an den Hof-Kriegs-Rath in Wien.

Num. 27 Bericht vom 26. Decembris 1736.

Num. 28 Hof-Kriegs-Räthliches Rescript, *de dato* 28. Decembris 1736.

Num. 29 Relation aus Creutz, vom 4. Januarii 1737.

Num. 30 Hof-Kriegs-Räthliches Rescript, *de dato* 17. Januarii 1737.

Num. 31 Relation aus Creutz, vom 10. Januarii 1737.

Num. 32 Hof-Kriegs-Räthliches Rescript, vom 24. Januarii 1737.

Num. 33 Bericht und Plans von den Vestungen im Warasdiner Generalat.

Num. 34 Tabella über den Artillerie-Stand im Warasdiner Generalate bey dem Schluß des 1736. Jahres.

Num. 35 Beschreibung der inneren Verfaßung des Warasdiner Generalats.

Num. 36 Militar-Staat des Warasdiner Generalats zu Ende des 1736. Jahres.

Num. 37 Memoire zu der Charte der Warasdiner-, Carlstädter-, und Meer-Gränze, vom Adriatico an bis auf Belgrad.

Croatischen Gränzen; und gehe hierauf ohne weiteren Aufenthalt zu der Rechenschaft fort, die Ich von Meinem auf die Verbeßerung deßelben gerichteten Allerhöchsten Auftrag, mit gleicher Freymüthigkeit, Treue, und Zuverlässigkeit, zu geben suchen werde. Nur muß Ich, ehe Ich dieß unternehme, vorher die Grundsätze anzeigen, nach welchen Ich gearbeitet habe, weil diese die Anlage Meines Plans, sein Detail, und seine Mängel, am besten aufklären, vielleicht auch entschuldigen können.

Meine vorzüglichste Rücksicht ging

Erstens dahin, den Endzweck genau zu bestimmen, auf welchen die bisherige Einrichtung des Generalats nach und nach angepaßt worden war. Ursprünglich war es ohnstreitig die Vertheidigung der Gränzen gegen die Türken, oder vielmehr gegen die Streiffereyen, welche dieselben in denen XVI. und XVII. *Seculis* trieben. Man hatte, um die inneren (21v) Provinzen in einige Sicherheit zu setzen, einer kriegerischen und Räuberischen Nation, die äußerste verwüstete Districte Croatiens, mit der Bedingung, sie gegen die Türken zu beschützen, eingeräumt; ihr eine Militarische Verfaßung gegeben, und, zu deren Aufrechthaltung, für einige eine kleine Löhnung, von denenjenigen Hülfsgeldern ausgesetzt, welche die Inner-Österreichischen Stände, ihrer eigenen Sicherheit wegen, verwilliget hatten.

Durch die Nothwendigkeit und durch die Begierde nach Raub geleitet, rotteten sich also diese Leute gegen die streiffenden Türckischen Hauffen ohne Ordnung und Plan zusammen, plünderten, oder wurden geplündert; bauten in der Zwischenzeit ihre undankbaren Äcker zum nothdürftigsten Unterhalt ihrer Familie; fielen auch wohl selbst zum Zeitvertreib in die feindliche Gränzen, und lebten übrigens als ein wildes Gesindel; ihren Beherrschern unbekannt; von den Inner-Österreichischen Ständen, die ihre Löhnung zahlen mußten, verachtet und gehaßt; ansonsten aber der Willkühr, derjenigen ihrer Vorgesetzten überlassen, die sich die Mühe geben wollten, etwas von ihnen zu erpreßen.

In diesem Zustande machten sie das in den vorigen Zeiten sosehr gerühmte *Antimurale* gegen die Türcken aus, und der weitaussehendste Plan, der in der Folge der Zeit zur Verbeßerung deßelben jemals gedacht wurde, gieng dahin: gewisse – in zweckmäßiger Entfernung ausgesetzte Granitz-Wachten, die Einfälle der Türcken zu beobachten, anzuordnen; durch Lärm-Böller Signale zu bestimmen, wodurch das Land davon benachrichtiget wurde, und Allarm-Plätze auf denen sich das Volck mit seinem (22r) Gewehr versammeln mußte, festzusetzen, um dadurch denen Türckischen Räubern mehr Furcht einzuprägen.

Die öftere Empörungen, zu denen die Nation gegen die Vervortheilung der Inner-Österreichischen Stände sowohl, als gegen die Erpreßungen der Vorgesetzten, ihre Zuflucht nahm, vielleicht auch die – in die Augen fallende Unzulänglichkeit des *Antemuralis*, erweckten endlich den Gedanken, eine Art von regulirter ausländischer Miliz im Land zu haben, wodurch die Eingeborne selbst im Zaum gehalten, und sogleich die sogenannte Vestungen besetzt werden sollten.

So entstanden, nebst der rückwärts bemerkten Arquebusier-Compagnie, die 4 teutsche Compagnien, welche letztere sich höchstens auf 400 Mann beliefen; und zu deren Unterhaltung ein sehr beträchtlicher Theil des Gränz-Militar-Fundi, nemlich 27408 f., verwendet wurde.

Das ganze System der Gränz-Verfaßung selbst aber hatte also bis zu den letzten Zeiten sich auf den gedoppelten Endzweck eingeschränckt:

- 1) das – denen vorigen Jahrhunderten getreulich nachgebetene Gränz-Antimurale gegen die Türcken zu etabliren, und zugleich
- 2) diese nemliche Beschützer des Vaterlands selbst in Gehorsam zu erhalten.

§. XXIII.

Es gehörte nicht zu Meinem Endzweck, zu untersuchen, ob (22v) diese Gränz-Einrichtung in den vorigen älteren und mittleren Zeiten, denen dabey gehabtten Absichten jemals entsprochen hat.

Vielleicht hatte man in dem 15. und 16. Jahrhundert einen andern Stand-Punct, die Sache anzusehen; Vielleicht war diese Einrichtung einigen ganz besonderen, jetzt nicht mehr bekannten Umständen und Rücksichten angemessen; Vielleicht hatten auch die beleidigende Anmaßungen, die sich die Inner-Oesterreichischen Stände in Ansehung der Gränz-Bewohner nach und nach herausnahmen, oder die tiefe Verachtung, die man gegen diese hegte, den Gedanken, ihnen eine nützlichere größere Bestimmung zu geben, gar einmahls aufkommen lassen: und so waren noch einige **Vielleicht** möglich, die aber alle außerhalb Meiner Absicht lagen, weil Ich

Zweytens, ohne Mich mit der Untersuchung derselben aufzuhalten, übersehen und beurtheilen konnte, daß das obbenannte bisherige Gränz-Verfaßungs-System, dem Welt-Zustand des 18. Jahrhunderts nicht mehr angemessen war.

Denn, nachdem der Ehrsuchtige Plan Ludwigs des XIV., und der Vergrößerungs-Geist der neuen Preussischen Monarchie auf der einen Seite ganz Europa mit ungeheuren Arméeen angefüllet; die aufgeklärtere Staats-Klugheit aber auf der andern Seite diese schreckliche Massen durch Bündniße und Verträge in ein richtiges Gleichgewicht zu bringen gesucht, und dadurch auch der Ottomannischen Pforte die Freundschaft und Gränzen ihrer Nachbarn respectabler gemacht hatte; so war es wohl leicht zu begreifen, daß in Friedens-Zeiten die Türkische Streiffereyen nicht mehr so fürchterlich, und in Kriegs-Zeiten etliche 1000 undisciplinirte, nur auf ihren Gränzen dienende Croaten, kein verhältniß- (23r) mäßiger Beytrag zu den Staats-Bedürfnissen der Oesterreichischen Monarchie seyn konnten. Auch war, was die teutsche Compagnie anlanget, die Bevölkerung des Generalats zu sehr gewachsen, als daß eine so kleine Anzahl von 400 teutschen Soldaten, wenn Ich auch alle dabey eingeschlichene Mißbräuche übergehe, einer so zahlreichen wilden und unbändigen Nation, hätte imponiren können.

§. XXIV.

Hieraus entstunde nun natürlicherweise

Drittens die Frage: auf was für eine Art ein – in Ansehung seines Umfangs, und seiner Bevölkerung, so beträchtlicher Landes-District, zur verhältniß-mäßigen Beywürkung zu dem allgemeinen Wohl, beygezogen werden könnte?

Zweyerley Arten waren nur möglich; durch Contribution, oder durch persönliche Dienste.

Die Erste Art war außer dem Bezirk Meiner Instructionen, und die Warasdiner waren auch, vermöge ihrer Privilegien, davon befreyet.

Die Zweyte Art machte also Meinen eigentlichen Gegenstand aus; und dieser wuchs durch verschiedene Betrachtungen, die Mir die Lage des Generalats, und der National-

Geist seiner Bewohner, an Hand gaben, zu einer Wichtigkeit zu einem Umfang empor, den Ich Mir damals in Meinem Plan fast nicht einmal ganz zu umfaßen getraute. (23v)

Ich sahe indeßen einen Schatz des Allerdurchlauchtigsten Erzhaußes, der weder für Geld erkaufft, noch mit Geld bezahlet werden kann, unter Vorurtheilen und Privat-Absichten vergraben, und wollte einen Versuch wagen, denselben nützlicher zu machen.

So wie die Lage des Landes bey einer zweckmäßigen Einrichtung wirklich zu einer natürlichen Vormauer gegen den mächtigen Ottomannischen Gränz-Nachbar bestimmt zu seyn schien, indem die Gränz-Einwohner, bey einem Einbruch der Türken, nur gleichsam vor die Thüre heraus treten dürffen, um ihre Wohnungen und das Land zu defendiren:

Eben so kam zugleich, nach Meinem Ermeßen, der bis zur Schwärmerey getriebene kriegerische National-Character; und der abgehärtete, dauerhafte, zur *Fatigue* und *Frugalité* gewöhnte Körper des Nervigten Croaten nicht nur jenem Endzweck auf eine außerordentliche Art zu statten; sondern er konnte auch, verbunden mit der so beträchtlichen Volcks-Menge, nach Meinem Ermeßen, den reichhaltigsten für alle Kunst unnachahmlichen Stoff zu fürchterlichen Arméeen liefern, welche jedem Feind des Haußes Oesterreich, an jedem Ort, mit desto überwiegendem Vortheile entgegen gestellet werden, da diese Nationalen, als wirkliche angeseßene Bürger und gebohrne Soldaten des Staats, in ihren Gränzen immer für die Vertheidigung ihrer Familien fechten; in auswärtigen Landen aber, mehr durch Vaterlandsliebe, als Furcht, an ihre Fahnen gebunden, nie zum Feind übergehen, und noch außerdem gegen die Desertion der übrigen Trup- (24r) pen eine lebendige Mauer machen, mit allen diesen Vorzügen aber dennoch dem Staat in Friedenszeiten ungleich weniger als andere Soldaten zu unterhalten kosten, und auch sogar im Kriege den beträchtlichen Recroutirungs-Aufwand ersparen, und alle Jahre complet ins Feld marchiren können.

§. XXV.

Von diesen wichtigen Betrachtungen durchdrungen, und überzeugt, daß eine zweckmäßige Einrichtung des Croatischen Gränz-Weesens für den Dienst der Österreichischen Monarchie von dem wesentlichsten Nutzen seyn müße, legte Ich also den Grundriß Meines Plans dergestalt an, daß Ich

- 1) die Anzahl der zum Dienst bestimmten Warasdiner Truppen so hoch, als nur immer möglich, zu setzen; zu dem Ende
- 2) die bisher unterhaltene, ohnehin unnütze Vier teutschen Compagnien abzuschaffen, und deren Unterhalt auf die Nationalen zu verwenden, diese hingegen
- 3) in eine bessere Ordnung und Disciplin zu bringen, dadurch aber
- 4) den Geist der Empörung, der bisher bey ihnen geherrscht, zu entkräften, und einsteilen
- 5) die Nation zu Feld-Kriegs-Diensten, auch außerhalb ihren Gränzen, wo man es für gut finden würde, verbindlich zu machen; übrigens jedoch
- 6) den National-Character derselben, ihre Neigungen, und ihre Vorurtheile, zu Meinem Endzweck mit der größten Sorgfalt zu benutzen suchen wollte. (24v)

§. XXVI.

Ich übergehe hier, unter Anhoffnung Allernädigster Genehmigung, denjenigen Theil Meines damaligen Allerhöchsten Auftrags, welcher die Erörterung derer zwischen den Nationalen und ihren Officiers obgewalteten Beschwerden, wie auch die Untersuchung und Bestrafung der vorher vorgefallenen Rebellionen, und Mißhandlungen zur Absicht hatte, weil dieser Punct nicht zu dem Endzweck Meiner gegenwärtigen Arbeit gehöret, und weil Ich von denen dahin einschlagenden Papieren nichts mehr in Händen habe.

Auch ist es überflüssig und unnöthig, dasjenige hieher zu wiederholen, was Ich, in Ansehung derer, von Meiner Ankunfft im Generalate mit allem Schein des Vorsatzes verursachten Empörungen, derer Stillung Mir in der Zwischenzeit vorzüglich anempfohlen worden war, oben bereits angeführet habe; weil diese Unruhen durch die gewisse Versicherung Meiner zuverlässigen und nahen Ankunfft schon vor derselben gestillt worden waren.

Die Sicherstellung der Dauer dieser Ruhe hingegen, die Vermeidung künftiger Widerspenstigkeiten, mit einem Wort, die Bezähmung dieser verwilderten Nation, blieb also der Haupt-Gegenstand derjenigen Verbeßerung der Gränz-Einrichtung, welche Ich, in Gemäßheit Meiner Instructionen, vorzüglich besorgen sollte; und von welcher Ich jetzo unterthänigste Auskunfft zu geben im Begriff stehe.

§. XXVII.

In Gemäsheit des bereits rückwärts angezeigten Plans, (25r) habe Ich bey Meiner Ankunfft im Generalat

A) Mich bemühet, das Vertrauen der Nation zu gewinnen, und zu bestärken, weil dieß bey einem Volck, das seinen Meinungen noch nicht über die Festigkeit hinaus bis zur Halßstarrigkeit anhieng, mehr, als alle mögliche, ohnehin in jener Situation immer gefährliche Zwangsmittel, fruchten konnte.

Ich habe also Mir vorzüglich angelegen seyn laßen, ihre Beschwerden zu untersuchen, und zu beseitigen; in Gefolg ihrer zu Wien erhaltenen Allerhöchsten Resolutionen den Sold der Haramjien und Hussaren wieder auf den alten Fuß zu setzen; die Creuzer Granitz wieder in den vorigen Stand herzustellen, und denen Unterdrückungen Einhalt zu thun.

Es gelung Mir auf diesem Weg

B) Mein Haupt-Augenmerk zu erreichen, welches dahin gieng, sie zu williger Annehmung neuer und verbeßerter Statuten zu bewegen; ein Punct, an dem schon die vorige Cordovaische Commission gescheitert war, und der jetzo um so bedenklicher seyn mußte, da es zu Meinem Plan gehörte, noch weiter als jene zu gehen, und die Nation nicht nur von einer Sache die sie schon zu Wien zugestanden erhalten hatte, von der Ausschließung fremder Officiers abzubringen, sondern auch gegen ihre bisherige alte Einrichtung sie verbindlich zu machen, überall, und also auch auserhalb ihres Landes im Felde zu dienen.

Ich hatte einen großen Theil Meiner Zeit zu Abänderung und Abfaßung dieser Statuten und Militarische Artickels-Brief verwenden müssen, hatte Mich dabey des Rathes der Angesehensten unter der Nation, und ihrer Geistlichen, mit aller Behutsamkeit zu bedienen, und im (25v) Ganzen diese Art eines Gesetzbuches dergestalt einzurichten gesucht, daß die herrschende Favorit-Laster, und diejenige Vergehungen, welche dem ganzen Einrichtungs-System am schädlichsten seyn konnten, wie zum Beyspiel die Gewohnheit

bey jeder Gelegenheit, da man was von ihnen forderte, Bedingungen zu machen; die Widersetzlichkeit gegen die Vorgesetzten; eigenmächtige Verlaßungen der Armeeen; verbottene, zur Empörung leitende *Conventicula* und Zusammenrottirungen etc. etc. mit denjenigen Straffen, gegen die die Nation am empfindlichsten war, nemlich mit dem Verlust ihrer Militar-Privilegien, und Herabsetzung in den Bauernstand, belegt wurden.

Und nach diesen *Principiis* entstunden also die hier *sub* Num. 38 anliegende neue und verbeßerte Statuta, nebst dem neuen Militar-Articuls-Brief Num. 39, welche beyde durch eine besondere Commission, die Ich unter dem Praesidio des General-Feld-Marchall-Lieutenants Baron von Succow zu dem Ende niedergesetzt hatte, in Ordnung gebracht und berichtet wurde.

§. XXVIII.

Die Beschreibung die Ich bisher von denen wilden und rohen Croaten gemacht habe, ist hinlänglich um begreiflich zu machen, daß zur Publication und Einführung dieser neuen Gesetzgebung der erste günstige Augenblick, die erste Hitze der Zuneigung, die Ich Mir durch alle dienliche Mittel zu erwerben gesucht hatte, benutzt werden mußte, wenn das kühne mißliche Unternehmen (26r) gelingen sollte. Von der Wichtigkeit dieser Bemerkung ganz überzeugt, säumte Ich auch nicht, zu gleicher Zeit, indem Ich die obgedachte Statuta und Articuls-Brief zur Allerhöchsten Bestätigung einschickte, die sämmtliche besoldete Gränz-Soldaten zu Roß und zu Fuß, mit ihren Paucken, Standarten, und Fahnen, und mit ihnen die Knessen und zwey Gemeine aus jedem Dorffe, zur Publication der Statuten und Ablegung des Eydes auf den 26. Jänner vorzuladen.

Die Verzögerung der Resolution zu Wien, verursachte Mir indeßen, bey Erscheinung des *Termini*, große Verlegenheit, weil Ich wohl sahe, daß Ich solchen nicht ungenutzt vorbeyleßen könnte, ohne die ganze Sache aufs Spiel zu setzen. Dieß getraute Ich Mir nicht; und da Ich, bey nochmaliger reifer Erwägung, fand, daß die neuen Statuta dem Allerhöchsten Dienst durchaus vortheilhaft wären, folgich an der Allerhöchsten Genehmigung kein Zweifel seyn würde; so wagte Ichs, den Publications-Termin vor sich gehen zu laßen.

Genau bekannt mit der Denckungs-Art der Warasdiner hatte Ich schon vorher den *sub* Num. 40 hier anliegenden auf eine ihren Begriffen angemessene Art abgefaßte Vortrag schriftlich hinausgegeben, in deren Gemäsheit auch den Bischoff, nebst der Geistlichkeit, die Volcks-Deputirten und einige Officiers und Kneesen durch mündliches Zureden von ihren wahren Nutzen zu überzeugen gesucht, und darauf die *sub* Num. 41 anliegende Erklärung, Nahmen des ganzen Volcks, zurück erhalten. (26v)

Die sichtbare gute Würkung dieses Mittels, und die vorgefaßte allgemeine Meynung, vermöge welcher die Nation dergleichen Commissarische schriftliche Aeußerungen gleichsam als Documente und Neben-Privilegia anzusehen pfliget, bewegten Mich, ihr auch noch die *sub* Num. 42 angeschloßene weitere schriftliche Erinnerungen zuzustellen,

---

Num. 38 *Statuta* für das Warasdiner Generalat, *de exped. Viennae* 2. Februarii 1737.

Num. 39 Artickuls-Brief für das Gränzvolck zu Fuß und Pferd im Warasdiner Generalat *de publicato die* 26. Januarii 1737.

Num. 40 Schriftlicher Vortrag an die Warasdiner Granitzer *de dato* 10. Januarii 1737.

Num. 41 Erklärung derselben vom 21. Januarii 1737 auf vorstehenden Vortrag.

Num. 42 Weitere schriftliche Erinnerung an die Warasdiner Granitzer, vom 26. Jänner 1737.

unterstützt mit allen Beweggründen, die auf dergleichen Köpffe und Herzen einen Eindruck machen können, und nach ihrem Zustand und Begriffen eingerichtet.

Dem Tag und dem Geschäfte der Publication selbst, hatte Ich alle mögliche Feyerlichkeit zu geben gesucht.

Das gesammte Volck hatte sich, im Gesicht der Vestung Creutz Kriegs-gebräuchlich rangirt; hatte, nachdem Ich die Fronte der Hussaren und Infanterie durchritten, einen Creyß geschlossen, und auf vorgängige nochmalige Anrede, die Ich nach der Beylage Num. 43 ablesen lies, hörte die Versammlung die Statuta und Kriegs-Articul mit einer Stille publiciren, die sich von regulirten Truppen kaum erwarten läßt, und das untrügliche Kennzeichen einer ruhigen zufriedenheitsvollen Aufmerksamkeit ist.

Voll von diesen Empfindungen schwuren sie Kriegsbräuchlichermaßen den ihren vorgeschriebenen Eyd von Wort zu Wort deutlich ab, und setzten am Ende, von freyen Stücken, die biedere – im barbarischen Munde noch immer dem Eyde gleiche Clausul hinzu: Ein Schelm der nicht hält was hier versprochen w[or]den (?). (27r)

Um die vortheilhafte Stimmung, in der Ich sie sahe, noch mehr zu unterhalten, und den günstigen Eindruck dieser wichtigen Stundte zu vermehren, fragte Ich sie hierauf: ob sie also alles wohl verstanden, und in Gemäsheit deßen Ihro Kayßerliche Mayestät, und Dero Allerdurchlauchtigsten Erbfolge, ohne den geringsten Anstand und weitere Capitulationen, in und außer Ihren Districten, zu Waßer und zu Land, wo es immer der Allerhöchste Befehl erfordern würde, treu, ehrlich, und tapffer, zu dienen – auch Leib und Leben, Gut und Blut für ihren Monarchen aufzuopfern fest entschlossen wären? und eine laute jubilirende Getöß-volle Bejahung erfolgte nicht nur, sondern Ich mußte Mir auch, auf Ansinnen des – mit seinem ganzen Clero ohne Vorladung dabey erschienenen Griechischen Bischoffs, und anderer Nationalen, gefallen laßen, daß Ich, wider Meinen Willen, in einer gut-gemeynten – aber barbarischen – und eben so lächerlichen – als für Mich beschwerlichen Ceremonie, auf unzähligen Händen, in der Lufft, unter lautem Freuden-Geschrey, im Creyße umher-getragen – und von jedem, der Mich nur erreichen konnte, zum Zeichen der Zufriedenheit, berührt wurde.

Da diese Kleinigkeiten den Geist der Nation am besten sichtbar machen, und zugleich in Ansehung der Art und Weise mit ihnen umzugehen verschiedene Bemerkungen geben können; so habe Ich solche nicht ganz mit Stillschweigen übergehen wollen.

§. XXIX.

Ein Haupt-Schritt in der neuen Einrichtung, und zugleich auch der gefährlichste, war also nunmehr zwar gethan, und auf (27v) eine Art gethan, die für die Zukunfft ziemliche Sicherheit gab.

Die Absicht Meines Allerhöchsten Auftrags war aber noch bey weitem nicht ganz erfüllt; und da Mich andere – von Kayßerlicher Mayestät Mir anvertraute unaufschiebliche Geschäfte nach Wien zurück-riefen, auch der Hof-Kriegs-Rath selbst Meine Zurückkunfft dahin pressirte; so konnte Ich die Allerhöchste Confirmation des ganzen Plans im Generalat nicht abwarten, folglich auch solchen nicht selbst, wie Ichs gewünscht hätte, in Ausübung setzen.

Num. 43 Anrede an die Warasdiner Granitzer, bey der Publication ihrer Statuten und Neuen Articul-Briefen, am 26. Jänner 1737.

Indeßen hatte Ich doch, während der wenigen Monate die Ich im Generalat zugebracht hatte, die sämmtlichen Gegenstände Meines Plans soviel möglich bearbeitet; legte daher, bey Meiner Zurückkunfft nach Wien, in einer den 7. März 1737 gehaltenen Conferenz, nicht nur überhaupt von denen bisher bemerkten Umständen ausführliche Rechenschaft ab, sondern auch das *sub* Num. 44 hier angebotene Project allerunterthänigst vor; vermög deßen dann Mein ganzer Antrag zu der Militarischen Einrichtung in folgendem bestunde: **Der General-Obrister** und der **General-Amts-Verwalter**, wie dann auch nicht minder **Der kleine General-Staab**, und die **Artilleristen** sollten auf den nemlichen Fuß beybehalten werden, wie sie vorher bestanden sind.

Von der National-Miliz wären zwey Regimenter, jedes á 4 Bataillonen – das Bataillon zu 5 Compagnien – jede Compagnie *per* 200 folglich beyde Regimenter auf 8000 Mann. Die Cavallerie hingegen zu 5 Compagnien Hussaren – jede á 56 Pferdte – zusammen also *per* 280 Pferdte, und somit die National-Miliz zu Fuß und Roß in einer Anzahl von 8280 Mann zu formiren; von denen auf jedesmaliges Begehren die Hälfte ein Jahr ins Feld marchiren, und die andere Hälfte solche das Jahr hernach wiederum abzulösen hätte.

Bey diesen Regimentern sollte der behörige große Staab – folglich bey (28r) einem jeden Regiment 1 Obrister, zu beyden also 2 Obristen,
 1 Obrist-Lieutenant -||- -||- -||- 2 Obrist-Lieutenanten
 1 Obristwachtmeister -||- -||- -||- 2 Obrist-Wachtmeister
 und bey denen Hussaren 1 Obrist-Lieutenant..... 1 Obrist-Lieutenant,
 und zugleich auch der behörige kleine Staab angestellt werden.

Der General-Obriste von dem Warasdiner Generalat hat nur jederzeit von Hauß aus commandirt. Diesen Posten aber begleitete zu Meiner Zeit des Herrn Kriegs-Praesidenten Grafen von Königsegg Excellenz, den Ich also in seinem vorigen Esse laßen mußte. Mithin ist auch Mein Vorschlag dahin gegangen, daß unter ihm der General-Amts-Verwalter das Commando über das ganze Generalat – die Herren Obristen, und Staabs-Officers der Regimenter aber in denen Districten ihrer Regimenter, unter welche denn auch die Hußaren zu repartiren wären, führen – und somit, an statt der ehemaligen schlechten Commandanten, die Haupt-Posti und sogenannte Festungen Copreinitz, Creutz, Ivanich, Sankt Geörgen und Petrinia, bewohnen sollten. Und da in diesem Generalat ebenmäßig, wie im Carlstädter, kein anderes als das Militar-Gubernium gelitten wird; so hätten denn auch die obbesagte General- und Staabs-Officers, mit dem Gebrauch ihres kleinen Staabs, alles, was sowohl das Militare, als *Civile, Politicum*, und *Oeconomicum* betrifft, zu besorgen gehabt.

Dahingegen sollten die teutschen Compagnien reduciret, und an deren Stelle eine hinlängliche Anzahl regulirter Truppen von Kayßerlich Königlichen Regimentern in die festen Plätze verlegt, und auf deren Ausbeßerung sowohl, als auf die Anlegung einer neuen regulairen Festung, der Bedacht genommen werden.

Gleichwie aber zu Ausführung dieses Plans der bisherige, von denen Inner-Österreichischen Ständen praestirte Fond nicht ausreichend war; so wurde mit gedachten Ständen, wegen des nöthigen Verlags hierzu, Unterhandlung gepflogen; übrigens aber sothanes Mein ganzes Project, nebst denen entworfenen neuen Statuten und Kriegs-Articuln, vermög des *sub* Num. 45 beygefüigten Decrets, von Allerhöchsten Orten genehmiget, und Mir untereinstens die Ausführung dieses Systematis anbefohlen.

Num. 44 Project zur weitem Einrichtung des Warasdiner Generalats.

Num. 45 Hof-Kriegs-Räthliches Decret vom 29. Aprilis 1737 wodurch die ganze neue Einrichtung genehm gehalten wird.

§. XXX.

Ich kann nicht dafür bürgen, daß Ich, wenn Ich Mich dieser Auflage Selbst hätte unterziehen können, die Allerhöchste Erwartung ganz erfüllt haben würde. Aber mißlich ist es immer, die Ausführung eines nach eigenen Idéeen und Grundsätzen entworfenen, gegen Privat-Interesse und Nebenabsichten überall anstoßende Reformati-Plans (28v) über ein ganzes Land, der Behandlung eines Dritten anzuvertrauen: Und doch mußte Ichs – mußte die Vollendung Meines Einrichtungs-Projects dem General-Amts-Verwalter, Herrn Grafen von Galler, überlaßen, weil Ich nicht Selbst ins Generalat zurückkehren konnte, sonder wegen einiger von Kayßerlicher Mayestät Mir Allerhuldreichst aufgetragener, unter andern auch den Feldzug gegen die Türcken betreffender Verrichtungen, Mich erst in Wien aufhalten, sodann aber in Slavonien das Commando über ein Corps Truppen übernehmen mußte.

Die Folgen davon blieben nicht außen, und ist besonders, wie die Erfahrung hernach gelehret hat, die Eintheilung der Compagnien, oder Schereghen, auf eine ganz mangelhafte und zweckwidrige Art gemacht worden.

Da Ich Mich indeß nicht entschlagen konnte, die Direction über sothanes Gränz-Geschäfte beyzubehalten; so wurde Mir von Einem Hochlöblichen Hof-Kriegs-Rath die – im August 1737 in der Sache erschienene – *sub* Num. 46 anliegende Erklärung der Steyerischen Stände nach Peterwardein, zum gutachtlichen Bericht, communiciret, wegen Meiner damalen ganz zerrütteten Gesundheit, und weil Ich die erforderlichen Nachrichten und Informationen mit großem Zeitverlust aus dem entfernten Generalat einziehen mußte, konnte Ich aber erst im Februar 1738 Meinen ausführlichen Bericht erstatten, in welchem Ich, vermöge der Beylage *sub* Num. 47

- 1) Meine Meynung über die Ständliche Bedingungen und (29r) Aeufferungen schuldigst eröffnete, hiernächst
- 2) den damaligen effectiven und completen Stand des Warasdiner-Gränz-Militaris, wovon der erstere in 8387 Mann Infanterie, und 473 Hussaren, folglich in 8860 Mann, der zweyte aber in 8880 Mann Infanterie, und 500 Mann Hussaren, zusammen in 9380 Mann bestund, nebst den Gründen, warum er etwas von Meinem vorigen Project abwich, vorlegte, dabey
- 3) darauf, daß diese National-Miliz mit behöriger Montur versehen werden mögte, den Antrag machte, und endlich zugleich
- 4) einen zweyfachen Entwurff, wie sothaner Militar-Etat auf den gedoppelten Fall, da die Stände entweder ein größeres Unterhaltungs-Quantum bewilligen oder nicht bewilligen würden, unterhalten und bezahlet werden könnte, *sub* A et B übergab.

§. XXXI.

Was hierauf überhaupt resolviret worden, finde Ich nicht in Meinen Papieren. Soviel weiß Ich Mich aber noch genau zu erinnern, daß in der Folge einige Inconvenienzen um

---

Num. 46 Erklärung der Inner-Oesterreichischen Stände wegen des Unterhaltungs-Beytrags für die Warasdiner Granitzer.

Num. 47 Bericht an den Hof-Kriegs-Rath, *de dato* Comorn, 28. Februarii 1738 über die Erklärung der Inner-Oesterreichischen Stände, wegen des Beytrags.

deswillen entstanden sind, weil derjenige von Meinen beyden obgedachten Entwürffen, welcher eine Erhöhung der Verwilligung voraussetzte, genehmiget – und gleichwohl die Erhöhung der Ständischen Verwilligung selbst, nicht bewürket worden war.

Nach einer zu Laxenburg im Maii 1739 deshalb gehaltenen Conferenz, war indeß die gänzliche Berichtigung der Sache, vermuthlich durch den damaligen beschwerlichen Türkischen Krieg, und durch den bald nach dem Belgrader Frieden erfolgten Tod des Monarchen, unterbrochen worden; bis endlich (29v) Maria Theresia, diese erhabene – und nun verewigte Monarchin, auch mitten in dem schrecklichen und unübersehligen Sturm, unter welchem Sie den erschütterten Väterlichen Thron bestiegen hatte, dieß Geschäfte Ihrer Aufmerksamkeit würdig fand.

Im Jahr 1741 kam also die Vollendung der neuen Warasdiner-Gränz-Einrichtung wieder in Bewegung, und es wurde darüber, von Einem Hochlöblichen Hof-Kriegs-Rath, ein ausführliches Referat an Ihre Mayestät erstattet.

Ob nun schon daßelbe sich nicht bey Meinen Acten vorgefunden hat; so zeigen doch die *sub* Num. 48 anliegende Reflexionen, die Ich den 10. Julii *dicti anni* zu Pressburg übergeben habe, daß das *Votum* Eines Hochpreißlichen Hof-Kriegs-Raths, welches Mir communiciret worden war, Meine vorherigen Vorschläge zur Berichtigung der Warasdiner-Gränz-Einrichtung, im Ganzen meistens genehmiget hat, und daß die Schwierigkeiten, welche noch zu beseitigen waren, vorzüglich die Steyerischen Ständte, und die Inner-Oesterreichische Kriegs-Stelle, anbetrafen.

Nachdem nun aber endlich auch diese unter den 3. Jänner 1742, durch das approbatorische Allerhöchste Rescript Num. 49 regulirt und gehoben worden waren; so wurde zugleich dadurch dasjenige Warasdiner-Militar-System stabiliret, welches hernach, (30r) bis zu Meiner 1749 erfolgten Resignation, beybehalten worden ist, und Ich füge daher, zum Beschluß dieses Abschnitts, nur noch *sub* Num. 50 dasjenige Hof-Kriegs-Räthliche Gutachten, welches *Anno* 1745 an Ihre Königliche Mayestät, wegen des denen Granitzern bey der Armée zu ertheilenden Ranges übergeben worden, nebst Meinen Anmerkungen, um deswillen hieran, weil daßelbe klar zeigt, daß man damals anfang, durch die neue Einrichtung von den Vortheilen überzeugt zu werden, die das Croatische Militare gewähren kann:

§. XXXII.

Daß auch

II) Die Einrichtung des Carlstädter Generalats

in dem – unter weyland Kayßer Carl VI. Majestät zu Verbeßerung des militarischen Gränz-Staats angelegten Plan mit begriffen war;

Daß es jedoch bis zum Jahre 1735 bey bloßen Vorschlägen und praeparatorischen Vorkehrungen geblieben ist; (30v)

Num. 48 *Reflectiones* vom 10. Julii 1741, über einen Vortrag des Hof-Kriegs-Raths an Ihre Königliche Mayestät, die Warasdiner Gränz-Einrichtung betreffend.

Num. 49 Allerhöchstes Rescript *de* 3. Januarii 1742 an die Inner-Österreichischen Stände, wodurch der Unterhaltungs-Beytrag für die Warasdiner Granitzer festgesetzt wird.

Daß dahero bey der, in gedachtem Jahre Mir übertragenen Warasdiner Gränz-Einrichtungs-Commission auch auf diesen District das Absehen mit genommen, Meine Instruction in dem Rescript vom 15. Septembris *dicti anni* darauf erstreckt, und der *Banus Croatiae* sowohl, als die Inner-Österreichische Stelle, in deßen Gemäsheit bedeutet worden; -

Daß Ich aber damals, wegen Mangel der Zeit, dieses *Pensum* nicht vornehmen konnte, und davon in Meinem Bericht *de dato* Creutz 4. Januarii 1737 Anzeige gethan habe; Dieß alles ist bereits in den §. XIV und XVIII und denen daselbst angeführten Beylagen enthalten.

§. XXXIII.

Die weitere Folge Meiner Papiere hebt sich von demjenigen Hof-Kriegs-Räthlichen Rescript an, in welchem Ich, nach der Beylage Num. 51, auf den so eben erwähnten Bericht vom 4. Jänner 1737, unter dem 19. des nemlichen Monats die Resolution erhielt: daß Ich, wenn auch die Carlstädter Einrichtung dermalen nicht vorgenommen werden könnte, wenigstens die Situation, und Fortification der Festung Carlstadt in Augenschein nehmen sollte.

Ob Mir nun schon auch dieß ohnmöglich war, weil Seine Kayßerliche Majestät Meine Rückreise nach Wien zu sehr pressirten; so hatte Ich doch Meinen kurzen Aufenthalt in dem Warasdiner Generalat auch dazu zu benutzen gesucht, um von dem Carlstädtischen zweckdienliche Nachrichten zu sammeln, (31r) welche miteinander in dem *Convoluto* Num. 52 hier anliegen, und nicht nur von dem damaligen Zustande deßelben in Ansehung seiner innern Verfaßung, seines Terrains und der Lage und Beschaffenheit seiner Festungen und Schlosser, einen ziemlich vollständigen Begriff geben, sondern auch in Betreff des Militaris, die Auskunfft enthalten, daß damalen im Generalate überhaupt, mit Einbegriff der Grafschafften Licca und Corbavia, 1877 Mann Besoldete, *inclusivé* des teutschen Fußvolks und der Arquebusier-Compagnie – in den drey Grafschafften Licca, Corbavia, und Zuonigrad aber 3758 Mann unbesoldete sich befanden, und daß die Stände von dem – zu Unterhaltung dieser Granzen ausgesetzten Fundo á 140000 Gulden kaum 120000 Gulden würrlich jährlich bezahlten.

Die Feldzüge die Ich in den Jahren 1737, 1738 und 1739 in Ungarn gegen die Türken machte, hinderten Mich damals diesen Gegenstand weiter zu bearbeiten.

Ich habe aber dagegen unter Meinen Papieren den mit Num. 53 bezeichneten – wegen Abgang der Beylagen mangelhaften Einrichtungs-Entwurff des Herrn Generalen von Stubenberg vom Jahre 1739 gefunden, welcher in dem Carlstädter Generalat, *inclusivé* der Licca und Corbavia, den Militar-Staat, mit Einbegriff der wachtfreyen Plätze (31v) auf 1831 Besoldete, und die ganze streitbare Mannschafft auf 11645 Mann angeibt, im wesentlichen nach Meiner Warasdiner Einrichtung geformt, übrigens aber wegen der dabey vorleuch-

---

Num. 50 Hof-Kriegs-Räthlicher Vortrag an Ihro Mayestät die Königin zu Hungarn und Böhmen, vom Jahr 1745; Nebst Anmerkungen den – denen Granitzern, und besonders den Warasdinern, bey der Armée zu ertheilenden Rang betreffend.

Num. 51 Hof-Kriegs-Räthliches Rescript vom 19. Jänner 1737.

Num. 52 *Convolutum actorum* die innere Beschaffenheit und Verfaßung des Carlstadter Generalats beym Anfang des 1737. Jahres betreffend.

Num. 53 Entwurff des Herrn Generalen von Stubenberg zu [ei]ner (?) neuen Einrichtung des Carlstädter Generalats.

tenden zu sorgfältigen Rücksicht auf das Interesse der Inner-Oesterreichischen Stände, ein Beweis ist, in was für einer Absicht auch dieser Versuch unternommen worden war.

Unter dem Zusammenfluß der wichtigen Hauß-, Staats-, und Kriegs-Angelegenheiten welche bekanntlich die letzten Jahre Kayßer Carls VI. auszeichneten, war indeßen das Einrichtungs-Werck soweit zurück-gedrängt worden, daß das Generalat, bey dem Anno 1740 erfolgten Tod des Monarchen, sich noch ganz in seiner alten verwirrten Lage befand.

§. XXXIV.

Die Sache war jedoch zu wichtig, als daß sie dem Blick der neuen Monarchin hätte entgehen können.

Maria Theresia, welche den geerbten Väterlichen Thron auch noch erobern mußte, haßfete selbst zu der Zeit da Sie Ihr großes Herz denen vereinigten Anfällen Europens mit festem unterschütterlichen Helden-Sinn entgegen stellte, Ihre Aufmerksamkeit zugleich auf die innere Einrichtung und Verbeßerung Ihrer Staaten.

Der Vorschlag, die gegen Wien herandringende combinirte Französisch-Bayerische Heere, durch einen mit den Italienischen Truppen aus Tyrol in Bayern zu unternehmenden Einfall, zu Beschützung eigener Länder (32r) zurück zu nöthigen, welchen Ich damals, in einer, unter allgemeiner Bestürtzung gehaltenen Berathschlagung, zu thun wagte, hatte, nachdem er mit dem Allerhöchsten Beyfall beehrt, und gleichwohl noch von anderen lange bestritten und gehindert worden war, endlich, wiewohl zu spät, Meine zu Abholung der Truppen abgezweckte Reise nach Italien, diese aber das *sub* Num. 54 anliegende Allergnädigste Schreiben vom 21. Novembris 1741 veranlaßt, in deßen höchsteigenhändigen Beysatz die Monarchin, unter huldvoller schmeichelhafter Erwähnung des obgedachten nur zu lange zurückgesetzten Anraths, zugleich in den Allergnädigsten Ausdrücken zu äußern geruheten: daß Ich bey Meiner Heraus-Reise mit dem gutgesinnten Cärnthischen Landes-Hauptmann Grafen von Goës Mich wegen Einrichtung des Carlstädter Generalats benehmen sollte, als wozu zugleich unbeschränkte Authoritaet im Voraus zugesichert wurde.

Die in Meinen Papieren sich hier zeigende Lücke, läßt Mir nicht als die Vermuthung übrig, daß Ich von dem Erfolg dieses Allerhöchsten Auftrags, bey Meiner Zurückkunfft aus Italien, mündlich allerunterthänigste Rechenschaft werde gegeben haben; wobey es denn auch damals, da die Besorgung der aus Italien marschirenden Truppen, und das Mir übertragene höchstwichtige Ungarische Insurrections-Weesen Meine ganze Thätigkeit in voller Maaße beschäftigte, vorerst geblieben war. (32v)

§. XXXV.

Um jedoch die Zubereitungen, die man in Wien, zu Fortsetzung der – nach Bresslauer Frieden in dem glücklichern Feldzug von 1742 erhaltenen Vortheile vorkehrte, von allen Seiten zu unterstützen, war in dem nemlichen Jahr der Warasdiner Obrist-Lieutenant von Moltenberg, mit dem Auftrag, eine mehrere Gränz-Mannschafft zum Kriegs dienst aufzubringen, in das Carlstädter Generalat abgeschickt worden; und deßen über den ganz

verfallenen Zustand dieses Landes erstatteter Bericht, brachte den Einrichtungs-Plan aufs neue in Bewegung.

Der Hof-Kriegs-Rath sahe Sich nemlich dadurch veranlaßt, unter dem 6. Octobris 1742, nach der Anlage Num. 55, in einem besondern Referat vorzustellen: daß vorerst, und bis eine bessere Ordnung eingeführet worden, von diesem ganzen District kaum 2000 Mann aufgebracht und auch diese, wegen gänzlicher Ermangelung der vorher erst anzuschaffenden Kleidung und Gewehre, in sothanem Jahre schwerlich in Bewegung gesetzt werden könnten: Wobey zugleich der Vorschlag gemacht wurde, daß künftig denen im Feld dienenden Croatischen Gränz-Truppen die völlige Verpflegung, wie denen regulirten Soldaten, ohne Abzug ihres Granitz-Soldes, angedeihen mögte.

Und dieses Referat, vielleicht auch der Vortheil den man nun von der Einrichtung des Warasdiner Generalats (33r) (aus welchem 3000 Mann in Böhmen und noch ein anderes Corps bey der Armée in Bayern die ersprießlichsten Dienste leisteten) immer mehr zu verspüren anfieng, veranlaßeten, nach Ausweiß des Hof-Kriegs-Räthlichen Rescripts *de dato* 21. Octobris 1742 Num. 56, die Allerhöchste Resolution: daß der Vorschlag, wegen Verpflegung der Gränitzer, mit Mir genauer geprüft, und Mir zugleich aufgegeben werden solle, von nun an eine Ausarbeitung über die bessere Einrichtung des Carlstädter Generalats und der sämtlichen Granitz anzufangen, und diejenige *Subjecta* vorzuschlagen, welche dabey adhibiret werden könnten.

Nicht nur Meiner eigenen Ehre und Ruhe, sondern auch vorzüglich dem Allerhöchsten Dienst glaubte Ich schuldig zu seyn, in einem besonderen Vortrag vom 29. Octobris 1742 Num. 57 mit der Befolgungs-Anzeige über den ersten Punct des nurerwähnten Rescripts, auch zugleich ausführlich vorzustellen, was für Haß und Beschwerlichkeiten Ich Mir bey Meinen bisherigen Gränitz-Aufträgen zugezogen hätte; wie wenig außerdem über die mühsam zu Stand gebrachte Einrichtung gehalten worden sey; was daraus für Inconvenienzen in der Folge entstehen könnten; was für unverdiente Verantwortung Mir am Ende zur Last fallen dürffte, und wie sehr Ich also wünschen müßte, daß Ich entweder mit dieser neuen Commission verschonet, oder dabey dergestallt unterstützt werden mögte, damit die beabsichtigte (33v) Einrichtung, wenn sie einmal approbiret worden seye, nicht sogleich wieder gestöhr, oder gar in schädliche Folgen verwickelt werde.

Ob Ich nun gleich blos auf diesen leztern Fall Meine allerunterthänigste Bereitwilligkeit dargelegt, und um eine nähere Bestimmung, was eigentlich unter der Benennung der ganzen Granitz in dem vorstehenden Rescript verstanden werden wolle, nachgesucht hatte; so wurde Mir dennoch in der, unter dem 4. Novembris *dicti anni* erfolgten, hier *sub* Num. 58 angefügten Resolution, unter huldreichster Bezeugung der Allerhöchsten Zufriedenheit über Meine Warasdiner Einrichtung, die Befolgung des Allernädigsten Auftrags, in Ansehung des Carlstädter Generalats, ohne weitere Rücksicht auf Meine Vorstellungen und *Desideria*, nochmals ganz unbedingt injungirt, dergestallt, daß Mir weiter nichts als Gehorsam übrig blieb.

Num. 55 Hof-Kriegs-Räthlicher Vortrag an Ihro Majestät die Königin, *de dato* 6. October 1742.

Num. 56 Hof-Kriegs-Räthliches Rescript *de dato* 21. Octobris 1742.

Num. 57 Vorstellung vom 29. Octobris 1742.

Num. 58 Hof-Kriegs-Räthliches Decret vom 4. Novembris 1742.

§. XXXVI.

Um diesen möglichst zu bethätigen, und die rühmliche Absicht der Monarchin nach Meinen Kräfften zu befördern, suchte Ich unter der Zeit, da endlich, nach der Anlage Num. 59, bey Ausgang des Jahres 1742 1500 Mann Carlstädter mit großer Mühe in Marsch gesetzt wurden, auch Meinen Allerhöchsten Auftrag in der Hauptsache auf alle Art vorzubereiten, und legte nicht nur Num. 60 umständlich vor, sondern übergab auch noch unter dem 12. Marz *dicti anni*, mit denen *sub* Num. 61 anliegenden Betrachtungen, [eine] (?) vorläufige Einrichtungs-Idée, welche überhaupt auf einen Militar-Staat von 13500 Mann antrug, die Ausführung und das Detail aber auf Meine persönliche Anwesenheit im Generalat, und auf einige praeparatorische Unterhandlung mit den Ständen, aussetzte.

Allein auch dadurch war Ich noch immer nicht um einen Fuß breit über die ewige Zirckel-Linie hinaus-gerückt, in welcher diese Sache schon seit 10 Jahren, zwischen Speculativischen Verbeßerungs-Vorschlägen, und vervielfältigten würlklichen Schwierigkeiten herum-getrieben worden war.

Noch war also bis in den November dieses Jahres kein weiterer Schritt geschehen, als die Monarchin, durch die bisher von den Inner-Oesterreichischen Ständen, unter Begünstigung der dasigen Kriegs-Stelle, erregte Hinderniße ermüdet, den Entschluß faßte, dieß solang verzögerte Geschäft für einem so nachtheiligen Einfluß in einige Sicherheit zu setzen, und zu deßen Vollführung ein besonderes Militar-Directorium und General-Commando in Inner-Oesterreich, unter der immediaten Direction des Wienerischen Höchloblichen Hof-Kriegs-Raths, aufzustellen. (34v)

Nachdem also Ihro Mayestät wegen Übertragung dieser Function an Mich eine besondere Convention, vermög welcher das, von weyland Ihres Herrn Vatern Kayßerlichen Majestät, aus besonderer Allerhöchster Zufriedenheit über Meine getreue Dienste, und zu deren Belohnung, Mir verliehene Gubernium von Commorn gegen diesen neuen Posten vertauscht, dagegen aber Mir zur billigen Entschädigung ein Verhältniß-mäßiges Aequivalent, mittelst Meines sämmtlichen gegenwärtigen Gehalts, stipuliret, und zu desto mehrerer Sicherstellung auf gewisse Fonds angewiesen wurde, Allergerechtest festzusetzen geruhet; so wurde Ich mit sothanem Militar-Directorio und General-Commando in Inner-Oesterreich und den Generalaten, in dem *sub* Num. 62 anliegenden Allerhöchsten Decret vom 3. November 1743 würlklich beladen, dadurch aber auch zugleich zu Betreibung der Generalats-Einrichtung aufs neue verpflichtet.

§. XXXVII.

Die Kenntniß die Ich von dem unruhigen aufbraußenden Character dieser Nation hatte, machte Mirs zu einem Hauptanliegen, alle Gährung und alles Mißvergnügen vor der Hand, ehe Ich das Geschäft selbst antreten konnte, sorgfältig zu vermeiden: Und Ich trug daher, in schuldigster Beantwortung des *sub* Num. 63 angefügten Hof-Kriegs-Räthlichen

---

Num. 59 Schreiben des Obrist-Lieutenants von Moltenberg *de dato* 7. Decembris 1742 nebst einer Tabelle.

Num. 60 Vortrag in einer Geheimen Raths-Session am 29. Jänner 1743.

Num. 61 Betrachtungen über die Einrichtung des Carlstädter Generalats *de dato* 12. Martii 1743.

Num. 62 Hof-Kriegs-Räthliches Decret vom 3. November 1743.

Num. 63 Hof-Kriegs-Räthliches Rescript vom 13. Novembris 1743.

Rescripts vom 13. des vorgedachten Monats (35r) November, in der Anlage Num. 64 unter dem 21. *ejusdem mensis et anni* darauf an: die, wegen Verpflegung der teutschen Miliz in der Licca und Corbavia allenfalls vorliegende Bedenklichkeiten, bis zu Meiner Ankunfft ins Generalat auszusetzen, und inzwischen sothaner Miliz den gewöhnlichen Gehalt solange fortreichen zu laßen, bis Ich bey der künftigen Einrichtung diensame Abänderung deshalb zu treffen im Stande seyn würde.

Unterdeßen zeigte sich die erste gute Würkung der getroffenen Vorkehrung schon in dem folgenden Jahre 1744 dadurch daß Ich, statt der im Jahr 1732 und 1733 mit aller Noth aufgebrachtten 1500 Mann, nunmehr 12800 Mann von dieser National-Miliz ins Feld stellte.

Und da Ich bey der, in dieser Gelegenheit gehaltenen vorläuffigen Visitation des Generalats gefunden, daß zu Bewürkung der erforderlichen Einrichtung eine vollständige Conscription der Dienst-tauglichen Mannschafft vor allen anderen Dingen nothwendig sey; so machte Ich den Anfang Meiner Operationen damit, daß Ich dieses Geschäfte dem Warasdiner Hauptmann Mickulchich übertrug, welcher solches in dem nemlichen Jahr unternahm.

§. XXXVIII.

So schwer es auch war, vor Vollendung deßelben in der Einrichtung irgend einen sichern Schritt zu thun; so konnte Ich Mich doch nicht entheben dem wiederholten Allerhöchsten Betrieb Ihro Mayestät nachzugeben, und sahe Mich dadurch veranlaßt; schon während der Conscription, an einem weitläufftigen Einrichtungs-Plan zu arbeiten, den Ich (35v) den 11. Augusti 1745 bey Einem Hochlöblichen Hof-Kriegs-Rath mit dem Anfügen übergab, daß Ich, in Ermangelung der, durch die Conscription erst einzuziehenden zuverlässigen Nachrichten, Meine dermalige Absicht blos auf die Festsetzung der, bey dem System zum Grund zu legenden *Principiorum* einschränken, übrigens aber die künftig in dem angegebenen Detail etwa erforderliche Abänderung Mir vorbehalten müße.

Vermöge dieses vorläuffigen Plans, welchen Ich *sub* Num. 65 mit denen Vier Erläuterungs-Noten Num. 66, 67, 68 und 69 hier anlege, sollte also

1) das Generalat, mit Aufhebung der vielen kleinen abgesonderten, und unter sich unabhängigen Commandi, in 4 gleiche Haupttheile oder Commandi, nemlich

- a) die Carlstädter Granitz,
  - b) die Meer-Granitz,
  - c) die Licca, und
  - d) die Corbavia,
- abgetheilet werden.

Num. 64 Relation vom 21. November 1743.

Num. 65 Einrichtungs-Plan, das Carlstädter Generalat betreffend *de dato* 11. Augusti 1745.

Num. 66 Erste Erläuterung Nota zu vorstehendem Plan.

Num. 67 Zweyte *detto*.

Num. 68 Dritte *detto*.

Num. 69 Vierte *detto*.

2) In einem jeden von diesen Vier Districten sollte ein Regiment zu Fuß, und eine Compagnie zu Pferd, errichtet werden. Ein Infanterie-Regiment sollte in 4 Bataillons, ein Bataillon in 4 Compagnien, und eine Compagnie 190 Mann, folglich die sämmtliche (36r) Infanterie zu 4 Regimentern, ein Regiment zu 3040 Mann in 12160 Mann, bestehen; die 4 Compagnien Reuterey aber, jede Compagnie zu 200 Pferdten gerechnet, sollten zusammen 800 Mann, und mithin der ganze Militar-Etat, *exclusivé* des großen und kleinen General- und Regiments-Staabs, 12960 Mann ausmachen, übrigens aber so gefaßet werden, daß er in der Folge, bey einem ausreichenden Fundo, gar füglich auf 16 und 18 Tausend Mann, ohne Veränderung des Haupt-Systems, vermehret werden könne.

3) Diese Leute sollten mit uniformer Mondur versehen – auch bey dem ganzen Corps zwey Generals, davon einer als General-Obrister, mit einem Gehalt von 6000 Gulden, das General-Commando führen, der andere aber als General-Amts-Verwalter, gegen eine Besoldung von 4000 Gulden jährlich, ohne einen gewissen Posten oder eigenes Commando zu haben, blos der Controleur des erstern – und Aufseher über die Regiments- und *respectivé* Districts-Commandanten seyn müßte, nebst denen erforderlichen Staabs-Officers angestellt, und, in Ansehung dieser, die Maas-Regeln dergestalt getroffen werden, daß bey jedem Bataillon eben sowohl, wie bey der Cavallerie, ein tüchtiger Staabs-Officier, mit dem für beyde erforderlichen kleinen Staab, dann bey einem jedem Regiment ein Ausländer als Obrister, unter den beyden angetragenen Majors ebenfalls ein Ausländer, und bey jeder Compagnie ein Ausländischer als Officier sich befände. (36v)

4) Sothane Mannschafft sollte allemal nur zur Hälfte mit denen erforderlichen Staabs- und andern Officers, unter einem der beyden Generalen ins Feld marchiren; die zweyte Hälfte aber, unter dem Commando des andern Generals, zur künftigen Ablösung zu Hauße bleiben. Hingegen sollte

5) Die bisherige teutsche Miliz, und Arquebusier-Compagnie reduciret, und die zur Unterhaltung derselben erforderliche Summe für die National-Miliz verwendet, die Festungen und andere Posti aber mit regulirten Bataillons abwechslungsweise besetzt, hierzu Mein Regiment bestimmt, und nach Inner-Oesterreich velegt, auch mit einem Bataillon aus denen zu reducirenden Inner-Österreichischen Guarnisons-Compagnien vermehret, und eine Anzahl von 10 freywilligen Nationalen in jede Compagnie deßelben gegen den gewöhnlichen Sold eingenommen, daraus aber eine Pflanz-Schule von tüchtigen National-Unter-Officers gezogen werden.

6) Zum Unterhalt dieser National-Miliz übrigens eine Summe von 190000 Gulden ausgesetzt, hierzu aber

- a) Der von den Ständten bisher nur mit 120000 Gulden bezahlte Fond auf seine wahre Summe ergänzt, und also mit 143488 f. abgetragen, dann
- b) Der von der Cammer für die Licca bisher gezahlte Zuschuß á 7015 f. dazu gerechnet, ferner
- c) Der bisherige Unterhalt der zu Carlopago und Porto-Rée befindlichen, ohnehin unnützlichen Cameral-Soldaten (37r) mit 4656 f. hieher bestimmt – wie auch
- d) Die bisher von denen Officers im Generalat ohnbefugt-genoßene außerordentliche *Emolumenta* mit ohngefähr 5000 f. *ad Cassam* gezogen – desgleichen
- e) Die Cameral-Revenüen von der Licca, Carlopago und Porto-Rée á 1585 f. dahin destiniret, und endlich
- f) ein anderweiter Cammer-Zuschuß von 28420 f. gezahlt werden.

§. XXXIX.

Die Beilage Num. 70 enthält ein beyfälliges *Votum* des Hochlöblichen Hof-Kriegs-Raths vom 20. August 1745. Gleichwie nun derselbe darinnen den gedachten Plan im Ganzen approbirte, und nur

- a) in Ansehung der zu dem Unterhaltungs-Fundo mit 5000 Gulden angesetzten Emolumenten der Commandanten, desgleichen
- b) wegen Besetzung der festen Plätze von einem regulirten Regiment, wie auch
- c) wegen Verschiedenheit des für die Fremden und für National-Officers ausgeworffenen Gehalts,

einige Bedenklichkeiten äußerte, übrigens aber zur Ergänzung des verlangten Fundi, die mit den Ständen anzugehende Unterhandlung (37v) desgleichen die Überweisung der, zu Unterhaltung der Licca bisher von der Hof-Cammer abgegebenen 7015 Gulden an das Militare, in Antrag stellte; also erhellet auch aus denen *in margine* beygesetzten Resolutionen, daß Meine Vorschläge Allerhöchsten Orts Allergnädigst genehmigt, die angeführten Bedenklichkeiten zu einiger Berichtigung ausgesetzt, und die Unterhandlungen mit den Ständen anbefohlen worden sind.

§. XL.

Während der Zeit da diese Unterhandlungen, nach der Beilage Num. 71 würrlich praeparirt, darzu ein besonderer Landtag auf den 3. Novembris 1745 ausgeschrieben, und die dabey aufzustellende Proposition insbesondere auf die baare, von allem möglichen Abzug befreyte Auszahlung des ganzen Unterhaltungs-Fundi von 143488 f., nebst denen 2500 Gulden Baugelder, und auf die freywillige Entsagung der den Landschafften bisher zugestandenen Besetzung der unvorschlagsmäßigen Plätze (o) gerichtet worden war, hatte Ich auch Meinerseits das aufgetragene Geschäfte noch mehr bearbeitet, und über verschiedene das *Commercium*, die Staats-Wirthschafft, und die Staats-Policey, nebst der Verwaltung des Landes betreffende Gegegstände, einige Anmerkungen (38r) und Vorschläge in dem fernern Vortrag Num. 72 unter dem 29. des ersterwähnten Monats November, übergeben.

Die Conscription war ihren Gang im Generalate fortgerückt, und die Sache schien sich nun in diesem Jahre von allen Seiten dem vorgesezten Ziel zu nähern. Allein die erstberührte Unterhandlungen mit den Ständen hatten einen so unzureichenden Erfolg, daß der Graf von Goës, in seinem *sub* Num. 73 hier nebenliegenden allenuterthänigsten Berichte vom 30 November des gedachten Jahres, unter Erbittung weiterer Resolution, ihre Unwillfährigkeit, in Ansehung der obgedachten beyden Puncte, anzeigte, und des

---

Num. 70 Hof-Kriegs-Räthlicher Vortrag an Ihre Mayestät, *de dato* 20. Augusti 1745.

Num. 71 Schreiben des Cärnthnerischen Landeshauptmanns, Grafen von Goës *de dato* 28. Septembris 1745.

(o) Dieß waren gewiße, mit Sold versehene Stellen im Generalat, welche die Stände blos vor sich, und ohne die *Subjecta* vorher in Vorschlag zu bringen, nach eigener Willkühr besetzen durften, auch meistens ohne Rücksicht auf den Hauptzweck besetzen.

Num. 72 Vortrag vom 29. Novembris 1745.

Num. 73 Bericht des Herrn Grafen von Goës an Ihre Mayestät vom 30. Novembris 1745.

Dafürhaltens war: daß, wenn die Cärnthner- und Crainer-Ständte, *exclusivé* desjenigen was jährlich zur Kriegsstelle und für den Gränz-Zahlmeister verwendet würde, zu *respectivé* 75 und 50 Tausend Gulden in baaren Gelde vermög werden könnten, darneben aber sich anheischig machen wollten, in Besetzung der unvorschlagsmäßigen Plätze denen jedesmaligen Militar-Vorschlägen nachzugehen, man wohl thun würde mit ihnen darauf abzuschließen.

Die Crainer-Ständte hatten sich über dieß gar nicht eingelaßen.

Dieser Hinderniße ohngeachtet, wurde aber dennoch, in einen, an den Hof-Kriegs-Raths-Praesidenten Grafen von Harrach erlaßenen Allerhöchsten Hand-Billet vom 28. December *dicti anni* Num. 74 nicht nur Mein obenbemercker Einrichtung-Plan nochmals in allen Stücken gemeßenst (38v) genehmiget, sondern auch die erstangeführten Vorschläge vom 29. Novembris approbiret, dergestalt, daß das ganze Generalat in *Militaribus, Civilibus et Oeconomicis* Mir wöllig übergeben, der Militar-Etat so hoch als möglich gesetzt, und der dazu erforderliche größere Fond von der Hof-Kammer auf die paratesten Revenüen angewiesen werden sollte; worauf denn auch sothane Allernädigste Approbation Mir von dem Hof-Kriegs-Rath *per Decretum* Num. 75 *de dato* 19. Januarii 1746 ausführlich intimiret, und wegen der nun weiter zu nehmenden Maasregeln eine Zusammentretung bey dem Herrn Grafen von Harrach, zwischen der löblichen Hof-Kammer, Mir, und dem General-Kriegs-Commissariat-Amt angeordnet wurde.

Das *sub* Num. 76 angebogene Hof-Kriegs-Räthliche Referat *de* 3. Februarii 1746 enthält das Resultat dieser sogleich vorgenommenen Conferenz; worinnen hauptsächlich die Frage behandelt wurde: wie und auf was Art Mein obiger Einrichtungs-Plan, nach der von Ihro Kayßerlich Königlicher Majestät Allernädigst-anbegehrten Erhöhung des Militair-Etats auf 18000 Mann, in Ausübung gesetzt, und der erforderliche höhere Fundus aufgebracht werden könne?

Ich habe dabey dargethan daß zu diesem erhöhten Etat, nach der Plan-mäßigen Berechnung, ein jährlicher Fundus von 230637 Gulden erfordert werde, der aber in dem Fall, da die Liccaner denen übrigen Carlstädtern gleich gesetzt werden sollten, auf 274473 Gulden vermehret werden müße, und daß folglich außer den, nach dem ob-erwähnten (39r) Bericht des Grafen von Goës auf 120000 Gulden angenommenen Landschafftlichen Beytrag, und nebst der, von Einziehung der Emolumenten angetragenen Summe der 5000 Gulden, noch ein Cammer-Beytrag von *respectivé* 105637 oder 149473 Gulden nöthig sey.

Da aber zugleich von der Cammer vorgestellt wurde, daß die, zu Ergänzung des Fundi ausersehene Generalatische und Litoral-Cammer-Gefälle bereits an andere Orte assigniret wären; so sind von Ihro Kayßerlich Königlichen Majestät, vermöge der, dem obgedachten Referat *in margine* beygefügtten Allerhöchsten Approbatorischen Resolution, nur 100000 Gulden als ein Cammer-Beytrag ausgesetzt worden; Jedoch ist auf Meine allerunterthänigste Vorstellung unter dem 14. Februarii *dicti anni* besage des Allerhöchsten Billets Num. 77,

---

Num. 74 Allerhöchstes Hand-Billet an den Hof-Kriegs-Rath-Praesidenten Grafen von Harrach *de dato* 28. Decembris 1745.

Num. 75 Hof-Kriegs-Räthliches Decret, *de dato* 19. Januarii 1746.

Num. 76 Hof-Kriegs-Räthlicher Vortrag, *de dato* 3. Februarii 1746.

Num. 77 Allerhöchstes Hand-Billet, *de dato* 14. Februarii 1746.

die weitere Resolution erfolget, daß sothane 100000 Gulden auf 132000 Gulden erhöht, und diese Summe (von welcher dasjenige was die Stände über die angetragene 120000 f. etwa noch verwilligen mögten, abgehen müße) ohne sich an die, von der Cammer beygebrachte Schwierigkeit zu kehren, auf alle paratete und sicherste Gefälle des Littoralis, von dem 1. Maii dieses Jahres an, angewiesen, übrigens aber, wenn auch die Liccaner mit den Carlstädtern nicht ganz gleich gehalten werden könnten, doch alle nach den Umständen mögliche Rücksicht darauf genommen werden solle.

Indeßen daß nun die Hof-Kammer, nach Ausweiß (39v) des *sub* Num. 78 hier angeschlossenen Referats vom 15. Februarii 1746 hierauf weitere Vorstellung sich vorbehielt, Ich aber, in den beyden Vorträgen an den Hof-Kriegs-Rath *sub* Num. 79 und 80 unter dem 22. Februarii, wegen Beygebung eines tüchtigen Auditors, und gegen die im Generalat zu erhebende Kopffsteuer Vorstellung gethan hatte, war nicht nur in Ansehung dieses letztern Puncts die beyfällige Allerhöchste Resolution Num. 81 sondern auch das Allerhöchste Kayßerliche Rescript Num. 82 emanirt, wodurch Mir unter dem 18. *ejusdem mensis et anni* von der Festsetzung des Cameral-Fundi Nachricht, und zugleich, wie Ich Mich desfalls zu benehmen habe, Instruction ertheilet wurde.

Die Hauptsache kam also lediglich noch auf die Bestimmung des Landschafftlichen *Fundi*, und auf die Vollendung der angeordneten Conscription an.

In Betreff des Erstern zeigten sich, nach Ausweiß der *sub* Num. 83 anliegenden, mit Anmerkungen versehenen Landschafftlichen Deprecations-Schrift vom 8. März 1746, und der sogenannten unterthänigsten Anzeige Num. 84, noch immer sehr viele Schwierigkeiten; Die Conscription aber war bereits soweit gekommen, daß sie mit Anfang des Aprils dieses Jahres beendigt werden konnte. (40r)

In dieser Lage wurde also im Monath Marz 1746 der Allerhöchste Entschluß gefaßt, Mir, bey Meiner bevorstehenden Abreise ins Generalat, auch zugleich die endliche Berichtigung der Unterhandlungen mit den Ständen zu übertragen. Die dazu erforderliche Expeditionen und Vollmachten, wurden in einer Conferenz, welche am 18. des gedachten Monats durch ein Allerhöchstes Kayßerlich Königliches Handschreiben veranlaßt worden war, vermöge des *sub* Num. 85 anliegenden Protocolls, concertiret, und von Ihro Majestät, mit Verwerffung der, wegen Besetzung der unvorschlagsmäßigen Plätze angetragenen Modification, Allergnädigst approbiret und Mein *Plein-pouvoir*, nach der Anlage Num. 86, unter dem 19. desselben Monats expedirt.

Zu gleicher Zeit waren zwar die Unterhandlungen mit den Inner-Österreichischen Ständen, durch die dazu verordnete Commissarios, fortgesetzt worden, aber mit so

---

Num. 78 Hof-Kriegs-Räthlicher Vortrag an Ihro Majestät, vom 15. Februarii 1746.

Num. 79 Vorstellung an den Hof-Kriegs-Rath de 22. Februarii 1746 wegen Beygebung eines tüchtigen Auditors.

Num. 80 *Detto* die im Carlstädter Generalate zu erhebende Kopffsteuer betreffend.

Num. 81 Hof-Kriegs-Räthliches Rescript vom 18. Martii 1746.

Num. 82 Allerhöchstes Rescript vom 18. Februarii 1746.

Num. 83 Deprecations-Schrift der Landschafft vom 8. März 1746 mit Anmerkungen.

Num. 84 Unterthänigste Anzeige.

Num. 85 Conferenz-Protocoll vom 18. März 1746.

Num. 86 Vollmacht zur Unterhandlung mit den Ständen de 19. März 1746.

schlechtem Erfolg, daß unter dem 16. Aprilis 1746, vermöge der Beylage Num. 87, in sehr ernstlichen *Terminis*, an die Crainerische Landschafft rescribiret werden mußte.

Auch war nunmehr die Conscription, worüber Ich die Original-Bücher *sub* Num. 88 hierbey übergebe, völlig zu Ende gebracht, und mittelst derselben gefunden werden, daß, vermöge der, mit Num. 89 bezeichneten Summarischen (40v) Tabelle in dem gesammten Carlstädter Generalat, das ist:

- a) In der Carlstädter Granitz,
- b) In der Meer-Granitz,
- c) In der Licca, und
- d) In der Corbavia,

zusammen 25 Hauptmannschafften, 137 Dörffer, und 10523 Häuser, oder Familien, in denenselben aber überhaupt 45586 Manns-Köpffe waren, unter welchen letzteren 22398 Mann, als zum Dienst tauglich, 2995 für untauglich, und 20193 als junger Nachwuchs, angemerkt waren.

Zu gänzlicher Berichtigung dieses mühsamen und verdrießlichen Einrichtungs-Geschäfts, gieng Ich also in dem Anfang des Aprils nach Inner-Oesterreich ab, und brachte es durch Meine eyfrige Bemühungen dahin, daß noch vor Ende des Monats die Landstände in Cärnthen, vermög des *sub* Num. 90 anliegenden Landtags-Schlußes vom 23. Aprilis *dicti anni* 80000 Gulden jährlich baar, ohne allen Abzug, und die Crainer, besage des *Conclusi de* 30. *ejusdem mensis et Anni* Num. 91 eine jährliche Summe von 53000 Gulden Rheini., den Gulden zu 60 xr. gerechnet, ebenfalls baar und ohne Abzug, folglich zusammen 133000 Gulden, mithin 13000 Gulden mehr als bisher ausgewürkt und gehofft worden war, verwilligten, auch noch außerdem alle die übrige ihnen communicirte Punkte eingestunden. (41r)

Voll von dem lebhaftesten Eyffer gieng Ich nun zwar hierauf, mit der besten Hoffnung alles übrige auch bald in Richtigkeit zu bringen, unverzüglich ins Generalat ab, allwo Ich schon am 5. Maii anlangte.

Allein dort sah Ich erst mit Schaudern alle die Schwierigkeiten, die Meiner treuen Absicht von allen Seiten in dem Weeg traten.

Zu der Zeit, da Ich das neue System einführen sollte; – bey der unvermeidlichen Nothwendigkeit, die verwilderten zum Aufruhr gährenden Nationalen durch Gelindigkeit, Überredung, und mit bedachtsamer Vorsicht nach und nach zur neuen Einrichtung hinzuleiten – und, unter der mißlichen undankbaren Beschäftigung, die durch Mißbrauch und Unordnung tief eingewurzelte Usurpationen der bisherigen Commandanten und Officiers zu untergraben, wurde Ich auf der einen Seite von Wien aus, wegen des unverzüglichen Ausmarsches eines Corps von 5000 Mann Granitzer unaufhörlich auf das dringendste pressirt; indem zugleich auf der andern Seite im Generalat selbst von den mißvergnügten besorgnißvollen Commandanten, durch die gefährlichste Insinuationen, der Zunder zum Mißtrauen und zur Widerspenstigkeit sorgfältig in den Gemüthern angelegt wurde, wie

---

Num. 87 Rescript an die Crainerische Landschafft, vom 16. April 1746.

Num. 88 Conscriptions-Bücher, das Carlstädter Generalat betreffend *de* 1746.

Num. 89 Summarische Conscriptions-Tabelle, über das ganze Carlstädter Generalat *de anno* 1746.

Num. 90 Landtags-Schluß der Stände in Cärnthen, vom 23. Aprilis 1746.

Num. 91 Landtags-Schluß der Stände in Crain, vom 30. Aprilis 1746.

solches zum Theil aus Meinem hier *sub* Num. 92 angebagenen Bericht de dato Carlstadt den 21. Maii 1746 erhellet.

Ohngeachtet nun das Einrichtungs-Geschäft unter allem (41v) diesen widrigen Einflüssen, gleichwohl mit gutem Erfolg seinen Gang fortgieng, sahe die erleuchtete Monarchin, der vielleicht die Quelle der Schwierigkeiten besser als Mir bekannt war, dennoch wohl voraus, daß Ich einer besondern und ausgezeichneten Aufmunterung, eine Art der Begeisterung nöthig haben würde, wenn Ich nicht endlich unter der gänzlichen Erschöpfung Meiner Gedult erliegen sollte – Mit einem tiefen Kummerblick, in Mein von der treuesten Ergebenheit ganz durchdrungenes Herz, erwählte Sie ein Mittel, welches Mir alle vergangene Verfolgungen, Verdrießlichkeiten und Fatiguen, überschwenglich belohnte, und zugleich Muth und Krafft für die Zukunfft spannte, da Allerhöchst dieselben, unter dem 8. Junii 1746, nach der Beylage Num. 93 Mir Allerhuldreichst zuschrieben:

„daß Sie, da Sie Meinen hierunter erzeugten wichtigen Dienst in voller Maaße erkennen, und das ganze wichtige und nützliche Einrichtungs-Geschäft als Unser beyderseitiges Werck, Mich aber als den Einzigen der solches habe ausführen können, ansähen, festentschlossen wären, Mich zu deßen vollständiger Ausführung kräftigst zu handhaben, und Niemanden, wer der auch sey, zu gestatten, Mir einige Hinderniß in den Weeg zu legen“.

Nichtswenigers als ein solches Übermaaß der Huld war auch nöthig, um Mich über die unendliche Bedencklichkeiten zu erheben, welche die, in dem nemlichen Allernädigsten Schreiben enthaltene schwere Aufgabe, bey Besorgung der Einrichtung (42r) auch zugleich den Ausmarsch der Mannschafft ins Feld zu bewürcken, mit sich führte.

In der nemlichen Zeit, da Ich ein verwildertes unbändiges Volck in Zucht und Ordnung bringen wollte, mußte Ich, wenn der Ausmarsch möglich werden sollte, die zuverlässigsten und tüchtigsten Officiers mit der willigsten und vorzüglichsten Mannschafft, aus dem Land schicken – Mußte Mich des besten Theils desjenigen Stoffs, den Ich bearbeiten sollte, berauben – Ich ahndete die Folgen, sah, daß Mein Plan und Meine Ehre das Opfer davon werden konnten – that Vorstellungen – erhielt gleichwohl in der Anlage Num. 94 unter den 18. Junii *dicti anni* wiederholte Befehle – und – gehorchte.

Ich that alles was in Meinen Kräfften war, um auch von dieser Seite die große Absicht der Österreichischen Monarchie zu unterstützen, welche alle mögliche Kräfte aufbothen, um einem von den unseeligen Gefährden des Krieges lange geplagten Welttheil, durch einen festen und dauerhafftten Frieden die Ruhe wieder zu geben.

Da der zu diesem Geschäfte ausgesetzte Fundus damahls noch nicht eingegangen war, sondern in den bestimmten Fristen eincassirt werden mußte; so trat Ich mit Meinem Eigenen Credit ins Mittel, ließ die zum Feldzug bestimmte Truppen auf Meine Rechnung, in einer unglaublich kurzen Zeit, mit der so unentbehrlichen Mondur versehen, und brachte endlich auf diese Art den damaligen Ausmarsch der nach Italien beordneten Vier Bataillons, mit Ende Julii des (42v) nemlichen Jahres, wie aus dem *sub* Num. 95 anliegenden Allernädigsten Handschreiben vom 8. Augusti *dicti anni* erhellet, zur Höchsten Zufriedenheit zu Stande; setzte dabey, soviel es sich nach der Lage der Umstände thun ließ, Meinen

---

Num. 92 Relation *de dato* Carlstadt 21. Maii 1746.

Num. 93 Allerhöchstes Cabinets-Schreiben vom 8. Junii 1746.

Num. 94 Fernerweites Allerhöchstes Cabinet-Schreiben vom 18. Junii 1746.

Num. 95 Allerhöchstes Cabintet-Schreiben vom 8. Augusti 1746.

Einrichtungs-Plan in Gang; konnte aber diejenige Manipulation, deren Ich Mich ehemals in dem Warasdinischen Generalat mit so gutem Erfolg bedient hatte, weder anfänglich, wegen der Eylfertigkeit des Ausmarsches, noch nach der Hand, wegen Abwesenheit eines so großen Theils der Mannschafft, vornehmen, und mußte Mich also begnügen, ohne die Einrichtung öffentlich und bey versammelten Volcke publiciren zu können, solche stückweiß theils selbst zu établirén, theils aber durch andere einführen zu laßen.

Die Wirkungen dieser nachtheiligen, aber un-hintertreiblichen Umstände, zeigten sich jedoch bald auf eine sehr unangenehme Art.

Ich hatte kaum das Generalat verlaßen, und hatte Meine Rück-Reise noch nicht beendigt, als Ich schon unterwegs in Steyermark die Nachricht von einem jenseits der Capelle ausgebrochenen Aufruhr erhielt. Ich eylte nach Wien, und legte daselbst, in einer bey des Herrn Hof-Kriegs-Raths-Praesidenten Excellenz am 4. September 1746 gehaltenen Conferenz, sowohl über das Einrichtungs-Geschäft, als auch über die entstandene Empörung, in dem ausführlichen Vortrag Num. 96, und dem dazu gehörigen Gutachten Num. 97 die schuldige Rechenschafft ab. (43r)

Vermöge derselben war nun also

A) die Einrichtung selbst, bey welcher Ich in einigen Stücken von dem vorigen Plan abzugehen Mich vermüßiget gefunden, dergestalt bewürkt worden, daß

1) In der Carlstädter-, und Meer-Granitz drey Infanterie-Regimenter zu 4 Bataillons jedes, und außer diesen Vier Compagnien Hussaren, jede zu 100 Mann; In der Licca und Corbavia aber Ein Infanterie-Regiment zu 6 Bataillons, und Vier Hassaren-Compagnien á 100 Mann errichtet, folglich den Militar-Staat, *inclusive* der Regiments-Stäbe auf 17381 Mann Infanterie, und 800 Mann Hussaren, in allem also 18181 Mann gesetzt,

Dann der große und kleine General-Staab mit 29 Personen und die Artillerie mit 27 Personen, beydes zusammen aber mit 56 Personen, und mithin der ganze neue Kriegs-Staat auf 18237 Mann, dergestalt bestimmt wurde, daß allemal von jeder Compagnie, Bataillon, und Regiment, nur die Hälfpte und von denen Familien, welche 2 Mann geben, nur 1 Mann ins Feld ziehen solle.

Zu Unterhaltung dieses Gränz-Militar-Systems waren

2) nachstehende Geld-Erforderniß angesetzt, (43v)

a) Für die Infanterie	200038 Gulden,
b) Für die Hussaren	36604 - -,
c) Für den General-Staab	17224 - -,
d) Für die Artillerie	2324 - -,
e) Für die Pensionisten	3483 - -,
f) Für Feld- <i>Requisita</i>	6902 - -,

und

g) Für Baugelder	4000 - -,
mithin in Summa	270576 Gulden.

Und dann war endlich

3) eine beßere Verwaltung der Justiz, durch Abschaffung der ehemaligen Winckel-Rechte, angeordnet worden.

Num. 96 Vortrag in der Conferenz am 4. September 1746.

Num. 97 Gutachten das Carlstädter Generalat betreffend.

Was nun aber

- B) die entstandene Rebellion betrifft, so habe Ich solche nicht nur ausführlich beschrieben, sondern auch dabey dargethan:
- a) daß die angebliche *Gravamina* der Tumultanten, bloß ein ungegründeter Vorwand gewesen, indem
  - b) die Nation durch sothane Einrichtung keineswegs über die Gebühr beschweret, auch im Ganzen nicht in das Complot gezogen worden seyn; sondern daß vielmehr
  - c) die ganze Ereigniß eine Anstiftung einiger Commandanten und Officiers gewesen ist, deren Erpreßungen, Usurpationen, und Unfug man, durch die Anstellung ausländischer Officiers, oder sonst auf eine Art, Gränzen gesetzt hatte; und daß daher
  - d) unter der Hand auf die Abschaffung dieser verdächtigen Leute angetragen, indeßen aber in Ansehung (44r) einiger, welche in besonderm Ansehen stehen, dissimuliret, auch sonst hier und da einige Auskunfft zu Beruhigung der Gemüther getroffen werdem müße.

Von diesem Meinem Vortrag ist nun zwar an Ihre Kayßerlich Königliche Majestät, durch den Hochlöblichen Hof-Kriegs-Rath unter den 10. Septembris des erstgedachten Jahres 1746, ein ausführliches Referat Num. 98 erstattet, und darinnen Mein Einrichtungssystem mit vollkommenem Beyfall beehret worden: Allein, da die Rebellion damals der dringendste Gegenstand war; so bezogen sich auch die *in margine* bemerkte Allerhöchste Resolutionen bloßerdingen darauf, und enthielten überhaupt soviel, daß die Petita und Anträge der Aufrührer (worunter vorzüglich der Obrist-Lieutenant de Pozzi war) auf keine Weise begünstiget, hingegen einige dabey sich ausgezeichnete wohlgesinnte Officiers durch *Avancements* belohnet, übrigens aber die heerbey in Widerspruch gekommene Punkte der neuen Einrichtung (wovon die Anstellung der Ausländischen Hauptleute der vorzüglichste war) unverändert und standhaft beybehalten werden sollten.

Unterdeßen fuhr Ich fort, die aus dem Generalat eingegangene Nachrichten an den Hochlöblichen Hof-Kriegs-Rath, mittelst der Anlage *de dato* 16. Septembris Num. 99, mit Meinen Anmerkungen und Vorschlägen einzureichen, stellte darinnen die Nothwendigkeit, dieser National-Miliz den Rang gleich andern regulirten Truppen zu geben, (44v) mit vielen Gründen vor; und erhielt dagegen den 9. Octobris des nemlichen Jahres das *sub* Num. 100 anliegende Hof-Kriegs-Räthliche Decret; worinnen zwar Meine neue Carlstädter Einrichtung, so, wie sie rückwärts *sub* Num. 96 inducirt ist, nach ihrem ganzen Umfang genehmiget, und, in Ansehung der Empörung, Mir auf Mein Gutachten die nöthige Resolution ertheilt, Meine in Ansehung des Ranges gethane Vorstellung aber übergangen wurde.

Dieß, und die mitlerweile aus Italien von der üblen Behandlung der daselbst dienenden National-Truppen an Mich eingegangene Nachrichten, veranlaßte die fernere Vorstellung vom 15. Octobris 1746 Num. 101, welche aber vor der Hand ebenfalls ohne Erörterung und Resolution blieb.

Es war ein Glück, daß diese Klagen nicht ins Generalat transpirirten, alwo indeßen die, gegen die offterwähnte Empörung vorgekehrte Maaß-Regeln, durch Meine unaufhörliche

---

Num. 98 Hof-Kriegs-Räthlicher Vortrag vom 10. Septembris 1746.

Num. 99 Relation an den Hof-Kriegs-Rath *de dato* 16. Septembris 1746.

Num. 100 Hof-Kriegs-Räthliches Decret *de dato* 9. October 1746.

Num. 101 Vorstellung wegen des Ranges der National-Truppen vom 15. Octobris 1746.

Bemühungen, einen so guten Erfolg hatten, daß mit Ende des Jahres 1746, vermöge der Anlage Num. 102 die Aufrührer anfiengen sich zum Ziel zu legen, und man daher, nach dem *sub* Num. 103 anliegenden Hof-Kriegs-Räthlichen Decret vom 12. Jänner 1747 mit der nöthigen Inquisition, und Bestrafung der Schuldigen vorzutreten wagen konnte. (45r)

Ich fand es zu bedencklich, auch zu unbillig und zu nachtheilig, für den Allerhöchsten Dienst, dabey die gegründete Beschwerden der im Felde dienenden Granitzern gänzlich zu vernachlässigen, und brachte es endlich durch unablässliche Vorstellungen dahin, daß im Monath März dieses Jahres, wie oben bey dem Warasdiner-Generalat bereits angeführt worden, dieser National-Militz der Rang der regulirten Truppen ertheilet worden ist.

Vergeblich hatte Ich Mir aber mit der Hoffnung geschmeichelt, daß nunmehr die neue Generalats-Einrichtung auf einen vesten Fuß, und gegen alle bisherige Hinderniße in Sicherheit gesetzt seyn würde.

Während der Zeit, da die innerliche Ruhe dieser Länder, durch die gegen die Aufrührer angeordnete Inquisition, welche, nach Ausweiß der hier *sub* Num. 104 extractsweiße anliegenden Protocollen, fortgesetzt worden war, befestiget weden sollte, wurden auf der andern Seite nicht nur durch Umänderung des bisherigen Cameral-Zahlungs-Fundi, und durch die zertheilte Bestimmung der ins Feld beordneten Manschafft, neue Inconvenienzen erregt, und Ich dadurch gezwungen, in Betreff des ersten das *sub* Num. 105 hier anliegende allerunterthänigste Vorstellungs-Schreiben, in Absicht auf das zweyte aber die *sub* Num. 106 angebotene Remonstration vom 14. (45v) Novembris 1747 einzureichen, sondern es fingen auch die Inner-Österreichischen Stände wieder an, wegen der bisherigen gänzlichen Beyseitsetzung ihrer Beschwerden, die mit Mir getroffene rückwärts *sub* Num. 90 et 91 bemerkte Auskunfft zu mißkennen: Und überdieß alles wurde das zu Felde in Italien dienende Herbersteinische National-Bataillon, besage des *sub* Num. 107 anliegenden *Pro memoria* vom 26. März 1748, wider die Gebühr, im Feld zurück-gehalten, dadurch aber die Nation aufs Neue mißtrauisch gemacht.

Dieser letzere sehr wichtige Punct wurde zwar, vermöge des *sub* Num. 108 beygefügtten Hof-Kriegs-Räthlichen Decrets *de* 3. Aprilis 1748, remediret; Allein die übrige Schwierigkeiten vermehrten sich mit jedem Tag.

Die Einrichtung wurde von allen Seiten so contrecarirt, und erschüttert, daß ihr gänzlicher Umsturtz, und eine neue Rebellion im Generalate mit Grund zu besorgen war.

Ich könnte ohnzehlige Beweiße davon anführen, wenn Ich nicht zu bescheiden wäre, die Gedult mit der Erzählung Meiner eigenen Leiden zu ermüden.

Zu einem kleinen Beyspiel mag indeßen das *Pro memoria* Num. 109 genug seyn, welches Ich unter dem 22. Aprilis 1748 mit einem Billet an den Geheimen Cabinet-Secretaire Koch eingeschickt habe.

Num. 102 Relation vom 7. Decembris an den Hof-Kriegs-Rath.

Num. 103 Hof-Kriegs-Räthliches Decret vom 12. Jänner 1747.

Num. 104 Extract der Inquisitions-Acten wegen des in einigen Orten des Carlstädter Generalats gewesenen Aufruhrs.

Num. 105 Vorstellungs-Schreiben.

Num. 106 Remonstration an den Hof-Kriegs-Rath gegen die nach Italien und die Niederlande angetragene Bestimmung der Carlstädter Truppen *de* 14. Novembris 1747.

Num. 107 *Pro Memoria* vom 26. März 1748.

Ich ließ Mich jedoch gleichwohl nicht abhalten, dabey immer Meinen Weeg, so gut Ich konnte, fortzuwandeln, und legte (46r) die Letzte Hand ans Werck, dergestaltt, daß noch im Jänner 1749 das Exercier-Reglement für die Granitz-Infanterie Num. 110, und der Entwurf zu einer Insurrection für die sämmtliche Regiments-Gerichte Num. 111, zu Stande kam, welchem Ich noch, zu Completirung des ganzen Systems, eine Tabelle über den damaligen Stand der Artillerie *sub* Num. 112 anfügte, mit diesen Piecen aber auch zugleich die letzte Linie Meines Würckungs-Creyßes, in Ansehung der beyden Generalate bezeichne.

Die ohnunterbrochene Bewegungen gegen dieß mühsame und ersprießliche Werck, dauerten nemlich noch immer mit gleicher Lebhaftigkeit fort, und machten, mit Meinem auf die Erhaltung deßelben gerichteten unerschütterlichen Diensteyffer, eine so anhaltende Gährung, daß Ihre Kayserlich Königliche Mayestät durch alle die *Tentamina* Meiner Mißgönner einerseits, und durch Meine dadurch erzwungene öftermalige Gegen-Vorstellungen andererseits, in Verlegenheit gesetzt wurden.

Ohne Aussicht auf Remedur, oder Ende, hielt Ichs für unumgängliche Pflicht, Ihre Majestät die Lage der Sache, den Schaden, der dem Allerhöchsten Dienst dadurch zu wachsen müßte, mit der Erklärung vorzustellen: daß (46v) Ich lieber dem Stroh ausweichen, und Mein bisheriges General-Commando niederlegen, als die unschuldige Ursache seyn wollte, daß Ihre Mayestät noch fernerhin beunruhiget, und, um Mich zu mortificiren, das ganze Gebäude umgestürzt, dadurch aber der Monarchie aller der Nachtheil, den man voraussehen könnte, zugefüget würde.

Die Umstände – Meine Freymüthigkeit – rührten die Monarchin. Und es war endlich in einer, von jenen huldvollen vertraulichen Unterredungen, zu denen Allerhöchst Dieselben Sich so oft gegen getreue Diener herabzulaßen geruheten, daß, nach reiflicher Überlegung aller Rücksichten, Meine Resignation der Militar-Ober-Direction in den Inner-Österreichischen Landen, und denen Generalaten, als das einzige Opfer angesehen und Allernädigst genehmiget wurde, wodurch, in dem gegenwärtigen Fall, die, dem Wohl des Staates nur zu oft nachtheilige persönliche *Collisiones* gehoben, und vielleicht das auf diese Art von einer individuellen Abneigung getrennte Gränz-Militar-System, in seinen wesentlichen Theilen, noch gerettet werden könnte.

Mit Vergnügen würde Ich alles, was Ich nur geben konnte, für diesen Endzweck hin gegeben haben; Aber die Monarchin erinnerte Sich huldreich der Art und Weiße, wie Ich ehemals Mein Gouvernement zu Commorn abgetreten hatte; dachten daran, daß daßelbe eine, durch lange treue Dienste erworbene Belohnung gewesen, und gegen ein ausdrücklich stipulirtes, und verbindlich zugesichertes Aequivalent, und Entschädigungs-Quantum, umgetauscht worden war –.

Dieß Bewußtseyn, und ein huldvoller Blick auf Meinen, auch nachher nicht ohne Erfolg bethätigten treuen Diensteyfer, bewegte also Ihre Mayestät, Mir sothanen Aequiva-

---

Num. 108 Hof-Kriegs-Räthliches Decret de 3. Aprilis 1748.

Num. 109 *Pro Memoria* vom 22 Decembris 1748 mit einem Begleitungs-Billet an den Geheimen Cabinet-Secretaire Koch.

Num. 110 Exertier-Reglement für die Gränz-Infanterie.

Num. 111 Entwurf zu einer Instruction für die sämmtlichen Regiments-Gerichte.

Num. 112 Tabelle über den Artillerie-Stand im Carlstädter Generalate *sub initium anni* 1749.

lent, nebst der zu Meiner Entschädigung, anstatt der ehemaligen Feldzugmeisters-Gage, (47r) mit dem ausdrücklichen Beysatz: daß Ich diese Revenüen, wo Ich wollte, verzehren könnte, auf den Rest Meiner Tage, Allergerechtest zu versichern.

Mit Allerhöchstem Einverständniß legte Ich also Mein obgedachtes Commando zu Ihro Mayestät Füßen nieder; und gleichwie von diesem Zeitpunkt an Mein Einfluß in die Verfaßung dieser Länder aufhörte; also beschließe Ich auch hiermit diesen Aufsatz, indem Ich ihn zur geneigten Nachsicht des Kenners zugleich aber auch Mich zu Allerhöchster Kayßerlicher Huld und Gnade Ehrfurthtsvoll empfehle.

Joseph Friedrich
H[ildburghausen] zu Sachsen

Prilog povijesti uređenja Varaždinske i Karlovačke krajine sa 112 priloga.
Joseph Friedrich H. zu Saxen, 1781.

§ I.

Njegovo Veličanstvo naš premilostivi Monarh udostojao se milostivo mi poslati ljubazno ručno pismo [sljedećeg sadržaja]: da bi Njegovoj preuzvišenosti bilo izuzetno zadovoljstvo ako bih u svrhu premilostivo potaknutog historijskog prikaza priopćio obavijesti, izvještaje i planove koje sam prikupio i koje, osobito u pogledu hrvatskih prilika, još uvijek imam kod sebe. Udovoljavajući najpokornije toj molbi, ovime ponajprije predajem jedan sastavak o Hrvatskoj krajini, ili, govoreći po austrijski, o prilikama na Granici i uređenju koje smo nekoć započeli.

Na početku sam, doduše, bio mišljenja da ću najvišoj naredbi moći u potpunosti udovoljiti tako da jednostavno prikupim sve najvažnije papire s tim u vezi. Već prilikom prikupljanja i prelistavanja tih papira uočio sam da onakvi kakve sam zatekao nisu mogli biti od koristi za previšnji cilj s obzirom na to da su se obavijesti koje su se odnosile na predmet dijelom nalazile razbacane u mojoj privatnoj arhivi, a dijelom su – kako nisam od svih nekoć predanih molbi zadržao kopije – tamo ležale bez ikakve povezanosti i bez dodatnih se pojašnjenja ne bi mogle shvatiti, pa bi stoga svatko tko ne poznaje lokalne prilike mogao doći do neutemeljenih zaključaka i povijesnih zabluda. Pritom sam na svoju preveliku žalost morao primijetiti da prilikom čestih promjena svoga mjesta stanovanja, kao i promjena kancelarijskih službenika, moji spisi nisu ostali cjeloviti, a djelomično su čak bili i zagubljeni.

Stoga sam vjerovao mudroj namjeri Monarha, slavnog po brizi za dobrobit i prosvijećenost svoga stoljeća, te želim pobliže i svrsishodnije preispitati taj dio svoga života jer se on u povijesti toga dugo zapostavljanog brojnog i ratničkog naroda nalazi uz bok dovršetku sretno revolucije koju je sudbina namijenila Josipovu velikom i sveobuhvatnom duhu.

§ II.

Okolnosti u kojima sam od pokojnoga Carskog Veličanstva, svoga premilostivog gospodina Karla VI., dobio prvu zapovijed za uređenje Varaždinskoga generalata daju ovom poslu šire značenje i posebno osjetljivo mjesto. Priprost, na rat i nemire naviknut narod koji živi na krajnjim granicama Carstva teško je podnosio ugnjetavanje, narušavanje svojih povlastica i uskratu obećane vojničke plaće.

Opasna se pobuna spremala u Hrvatskoj na granicama moćnog neprijatelja, koji je nestrpljivo vrebao svaku povoljnu priliku za napad. Razni pokušaji obuzdavanja te vatre već su propali – ljudi su izgubili povjerenje i ljubav prema nadređenima.

Nezadovoljne su mase čak posegnule za oružjem, i točno sam tada trebao – budući da su nemiri s Portom već uhvatili maha, a nedugo nakon toga u punoj je žestini izbio rat – sve to ne samo istražiti, kazniti, smiriti nego i donijeti prijedloge za bolju i korisniju organizaciju surove hrvatske nacije.

§ III.

Bila mi je, dakle, striktna dužnost pripremiti se što bolje za taj zadatak – upoznati povijest naroda kojim sam se trebao baviti, njegove revolucije i njegov nacionalni duh jer sam baš u tome mogao naći odgovarajuća sredstva za izvršenje svoje misije. Istinski sam se trudio pribaviti ta znanja. Međutim, za to su mi nedostajala gotovo sva nužna pomoćna sredstva.

Obavijesti o nekadašnjim stanovnicima Hrvatske, koje su nam prilikom opisivanja najstarijih događaja iz svoje povijesti ostavili Grci i Rimljani, zatim u srednjem vijeku bizantski i talijanski pisci te naposljetku u kasnijim razdobljima ugarski i mletački povjesničari, pružaju nam ne samo puke pojedinačne i nepotpune crtice nego i one koje su o tim, čas pobjedničkim, a čas pobijedenim, narodnim skupinama oblikovali bilo nacionalnu mržnju, bilo nacionalni ponos.

U austrijskim kancelarijama, štoviše, u samoj zemlji, pa i u samostanima kaluđera, arhivima grčkih¹ biskupa i nadbiskupa nalazilo se tako malo pisanih dokumenata da nisu bili dostatni za moju namjeru. Sablast razaranja i barbarstva, kojom je ova zemlja stoljećima pustošena, uništila je starije i pisane domaće isprave i ni jedna se sve do novije epohe nije mogla pronaći. Odatle slijedi da je od svih područja povjesnice ovo jedno od onih koja su obrađena najslabije i s najmanjom pouzdanošću.

Nit vodilja, za koju sam s određenom sigurnošću vjerovao da je mogu slijediti, bio je *Lucius* ili *Lučić*, noviji povjesničar rođen pod domaćim dalmatinskim nebom i koji se potrudio od drugih pisaca i iz diplomatskih izvora prikupiti i osvjetliti razbacane fragmente povijesti svoje nacije. Ipak, kada se nagađanja i mišljenja odijele od povijesne istine, i u njima se nalaze značajne i velike praznine.

Sve što sam našao i kako sam se time koristio iznosim ovdje vjerno kao kratak sažetak iz svoje zbirke. Jesam li svugdje našao istinu, jesam li je ispravno upotrijebio, ostaje prepušteno na ocjenu prosvijećenim znalcima.

§ IV.

Najstarija povijest ionako nije bila od koristi za moju nakanu. Predio zemlje koji se sada podrazumijeva pod nazivom obaju generalata bio je neprijeporno dio stare Ilirije. To je čuveno Carstvo – koje je ime dobilo možda po rijeci *Illurus* na dalmatinskoj obali (a), možda po nekom vođi ili vladaru (b), kao što je u ta vremena bio običaj, ili, pak, po vernakularnoj riječi koja je bila karakteristična za naciju, a koje je nastanjivao brojna narod tračkog i feničkog podrijetla predvođen vlastitim vladarima – nakon nekoliko pobjeda nad Makedoncima pokorio Aleksandar Veliki i podčinio ga makedonskoj vlasti. Ono se uskoro otrgnulo (od makedonske vlasti, op. prev.) i procvalo pod domaćim kraljevima, obogatilo se stalnim pomorskim pljačkama i pobudilo zavist Rima. No, tada je pokoreno od konzula Lucija Emilija Paula 534. godine nakon osnivanja Rima i u svojstvu rimske provincije tijekom nekih velikih pobuna, od kojih je i sâm Rim nekoliko puta strepio,

(a) *Lučić*, str. 77.

(b) Prema mišljenju Apolodora, prvi je gospodar Ilirije bio Kadmo, a ta je zemlja dobila naziv Ilirik po njegovu sinu i nasljedniku *Illurusu*.

malo-pomalo proširilo je svoje granice napredovanjem rimskih osvajanja prema istoku, jugu i sjeveru na više zemalja te je snažno procvatilo razvojem kulture i raznih znanja kao rimska kolonija. Zatim je, nakon podjele Rimske Monarhije, nestalo zajedno s rimskom vlašću u bezdanu silnih prevrata, koji su rezultirali provalom stranih barbarskih naroda u nezaustavljivoj bujici pustošenja od četvrtog stoljeća nadalje.

§ V.

Tko bi se, dakle, odvažio iz te zbunjujuće tame posegnuti za pretpostavkom da bi naši Hrvati – kako sami tvrde, a to vjeruju i drugi – mogli za praroditelje imati stare stanovnike Ilirije? (c)

Štoviše, uvijek mi se najvjerojatnijim činilo mišljenje da se tek seobama naroda u četvrtom stoljeću, u tom općem vrenju cijelog ljudskog roda – čime je viša sila, čini se, napravila velik nepredvidiv plan kasnijih svjetskih događaja – oblikovao zametak događaja koji su praroditelje Hrvata doveli u krajeve Ilirije u kojima taj narod i dan-danas obitava.

Vjerovao sam da njihovo pravo podrijetlo mogu pronaći u sedmom stoljeću, kada se u metežu rata i pustošenja – tijekom kojega su nacije Europe zamijenile svoja boravišta, izmiješale jezik, običaje i imena te se selile u pobjedama i porazima od spomenutog četvrtog stoljeća nadalje, u razdoblju od tristo godina, čas kao napadači, čas kao napadnuti – na Dunavu pojavila vojska Slavena i Serva, koji su živjeli u zemlji Bojâ (danas Češka i Moravska), a koji su potjecali od Sarmata, pristiglih iz Azije još prije Kristova rođenja. Ona je pružila pomoć opkoljenom grčkom caru Herakliju protiv njegovih neprijatelja, a za to je od njega dobila predio ilirske zemlje na Dunavu, Savi i Dravi, koji je tada bio opustošen i tek mjestimično nastanjen Avarima.

Od tog se vremena nadalje javlja narod pod imenom *Chorbaten*, ili *Chrobaten*, koje potječe ili od slavenske riječi *Hrbat*, *Horbat* – gorštak – ili od *Chrobata*, jednog od njihovih zapovjednika, pod čijim su vodstvom došli u ove zemlje (d), i koji je dao zemlji naziv Hrvatska. Nasuprot tome, Češka se i Moravska – kao sjedišta većeg dijela slavenske nacije, na njihovu jeziku *Velo-Chroatien*, *Velika Hrvatska*, također bilo zamjenom slova V i B, bilo stoga što po azijskom običaju *bijelo* zapravo znači isto što i *veliko* – zovu Bijela Hrvatska.

Prema ovom vrlo vjerojatnom rodoslovnom stablu, smatram, dakle, današnje Hrvate potomcima Slavena i Serva, ratničkog naroda, koji je već u zemlji Bojâ pod junakom i kraljem Samom raskinuo avarske okove, pobijedio Franke i Langobarde te, upoznat s opasnostima bitaka, hrabrošću stekao nova prebivališta u Iliriji. Tamo su svoju tek nakratko potisnutu slobodu osvetili i očuvali u sedmogodišnjem krvavom ratu protiv moćnog Franačkog Carstva. Zatim su se proširili Ilirijom i Gornjom Mezijom sve do Bugarske i Albanije te naposljetku, uživajući u slavodobitno izvojevanom miru, blagim kršćanskim naukom odgajani za bolje običaje i ljubav prema domovini, osnovali su posebnu državu, pridržavajući se znamenitog javnog zavjeta mira (e), čuvajući ga na čast čovječanstva i

(c) Većina najvjerodostojnijih pisaca suglasna je u mišljenju da od tih starih Ilira ne postoji nitko više osim Albanaca, koji kao jedini preostatak te velike moćne nacije nastanjuju Ceraunsko gorje, sada zvano Crna Gora, a obično se nazivaju Klimentima.

(d) Vojskovođe Slavena koji su došli caru Herakliju u pomoć bila su navodno šestorica braće, a zvali su se *Porga*, *Clucas*, *Clobelus*, *Kossentrus*, *Muchlo* i *Chrobatus*.

(e) Konstantin Porfirogenet pripovijeda u 31. poglavlju da su Hrvati dali papi pisano jamstvo da će se suzdržati od svih razbojništava.

kršćanske religije. Daleko od nemirnog osvajačkog duha, ta je država bila najprije pod vlastitim vojvodama, banovima i kraljevima, ali se zatim od kraja jedanaestog stoljeća u uniji s Ugarskom (f) održala i usred strašnih pustošenja Osmanlija u 15. i 16. stoljeću.

Tada je, tijekom učestalih, ponekad jačih, ponekad slabijih pustošenja, Ana, sestra Ludovika II., kralja Ugarske, koji se općenito naziva „bez kože“ (*ohne Haut*),² poslije smrti svoga brata – koji je poginuo u nesretnoj bici na Mohačkom polju 1526. ili, znatno vjerojatnije, u bijegu – donijela Ugarsko Kraljevstvo, a njime i Hrvatsku, svome mužu nadvojvodi Ferdinandu i njegovoj presvijetloj vladarskoj kući. (g)

§ VI.

Vjerovao sam da u tom razdoblju mogu naći začetke uređenja generalatâ i njihovu povezanost s unutrašnjoaustrijskim staležima.

Ferdinandovo je novo Hrvatsko Kraljevstvo po svojem položaju bilo predzide austrijskih zemalja prema silnim Osmanlijama, čija je nadmoć, koju je Ferdinand u nesretnom ratu teškom mukom suzbijao, morala nužno uznemiriti Karla V. Zbog toga je na češko-austrijskom Zemaljskom saboru u Pragu 1542. godine dogovoren zajednički sustav za obranu njihovih zemalja. Zbog nedostatka obavijesti, o tom mi sustavu ništa nije poznato, osim da su za njega prilog odobrili svi austrijski staleži. Budući da se u spisima Sabora unutrašnjoaustrijskih zemalja održanog u Brucku na Muri 1578. spominje od prije postojeća vojska pod imenom uskoka, koja se na granicama upotrebljavala protiv ophodnji martologa, vjerojatno je da je angažiranje tih plaćenih uskoka posljedica plana zaštite koji je dogovoren u Pragu.

Čini se da njihov naziv, koji potječe od riječi *skok* i znači isto što i prebjeg, prema svojoj etimologiji potvrđuje pretpostavku da se radilo o mnoštvu ljudi koji su boravili u ruševinama opustošene Hrvatske, gdje su se za vrijeme razornih barbarskih ratova okupili vjerojatno kao vojni prebjeci, a možda su [stigli] i iz različitih pograničnih ilirskih provincija koje su se nalazile pod mletačkom i turskom vlašću.

Kakvo god da su podrijetlo imali, izvjesno je da su bili poznati po pljački i prepadima već 1535. i 1536. godine (h), također i to da su već 1545. godine pod Ferdinandovom zaštitom živjeli na njegovim granicama te su Sulejmanu I. zadavali toliko brige da je zbog njih primirju sklopljenom iste godine dodao klauzulu. (i)

(f) Dmitar, nadimkom Zvonimir, u ugarskim povijesnim djelima zvan i *Zolomerus*, dobio je od pape Grgura VII. kraljevsku krunu, kojom ga je okrunio papinski poslanik Gebizon u crkvi svetog Petra u Solinu 4. listopada 1076. godine.

Njegova se prva žena zvala Lepa, druga Helena. Ona je bila kći ugarskog kralja Bele I. i sestra njegova sina, svetog Ladislava, koji ga je naslijedio na prijestolju.

S prvom je Dmitar Zvonimir imao jednu kćer, koja se udala za Winniga iz plemenitog roda Lapčana. S drugom nije imao djece. Međutim, navodno je toj svojoj ženi ostavio svoja kraljevstva, koja ipak nisu mirno prešla u posjed jer je bio živ još jedan potomak starih hrvatskih kraljeva, koji se zvao Stjepan, a i gore spomenuti Winniho, Zvonimirov zet, također je zahtijevao prijestolje.

To mora da je zatim potaknulo kraljicu da pozove svoga brata Ladislava, koji je 1078. sa snažnom vojskom došao u Hrvatsku i podvrgnuo je vlasti Ugarske.

Posljednje je sigurno. Međutim, autori još nisu složni u tome je li Ladislav pozvan ili je umarširao na vlastiti poticaj.

(g) Istvánfijeva *Povijest Panonije*.

(h) *Povijest Panonije* Nikole Istvánfija, knj. 13., str. 129 i 130.

(i) Citirani autor, knj. 16., str. 171.

Sve te okolnosti u velikoj mjeri upućuju na to da je Ferdinand tim uskocima dodijelio imanja koja su u opustjeloj Hrvatskoj napustili njihovi vlasnici i da je nove vlasnike obvezao na vojnu službu, s obzirom na to da zbog stalnih upada neprijatelja nije mogao zahtijevati podavanja s opustošenih zemljišnih posjeda. Time je, kao i uz pomoć dodijeljene vojničke plaće, koju im je osigurala austrijska novčana potpora (*Oesterreichische Subsidien*), udario temelje vojsci koja je, [sastavljena] od srčanih ljudi, očvrslula za teškoće u turskim ratovima, mogla poslužiti za obranu granica od spomenutih pljačkaških bandi martologa. (k)

Doduše, čini se da su ti graničari tijekom nesretnog prevrata – kada je car Ferdinand u ponižavajućem primirju iz 1562. morao ustupiti kraljevstva Srbiju, Bosnu, Slavoniju i Hrvatsku pobjedničkom Sulejmanu I., a svoje preostale zemlje morao spasiti godišnjim tributom od 30.000 dukata – isto tako prešli pod tursku vlast te je slijedom toga taj prvi pogranični vojni sustav doživio slom. Kao što je već navedeno, ondje su se 1578. nalazili još samo plaćeni uskoci. To je tim izvjesnije ako se shvati da su spomenuti uskoci svojim vojnim ustrojem te primamljivošću vojničke plaće i Ferdinandovim zapovijedima bili potaknuti na to da se uspostavom novih granica premjeste dublje u područje prema današnjem Karlovačkom generalatu. Tu su zadržali vojničko uređenje, koje se poslije nadograđivalo i koje je pod raznim krajiškim zapovjednicima – od kojih se najstariji, kojeg povijest spominje oko 1557., zvao Franz Ungnad³ – opstalo sve do našeg vremena.

Iako je ovaj zaključak izvjestan, isto se tako ne može poreći da se preci naših graničara nisu pojavljivali baš uvijek u pogodnom svjetlu. Uostalom, koji narod nije u svojim počecima obilježen pokojom mrljom? Ako stvari pogledamo поближе, u uskoka nalazimo ipak uvijek one osobine koje su karakterizirale potomke starih, hrabrih, snažnih i ratničkih Slavena. Ti su Slaveni naselili ilirske provincije smještene na Jadranskom moru i obalama Drave i Save te su nazvani po imenima tih područja.

Ferdinand je u najmanju ruku dobro uočio njihovu hrabrost jer im je povjerio važan prijevoj Senj (*Segna* ili *Zegna*), s one strane Kapele na morskoj strani, koji je prije pripadao Frankopanima, a koji je Ferdinand zbog njegova položaja smatrao važnim i zauzeo ga.

§ VII.

Međutim, ti uskoci u narednom razdoblju nisu bili dovoljni za sigurnost granica.

Nakon Ferdinandove smrti njegove su zemlje – kao što je i poznato – 1564. podijeljene između njegove trojice prinčeva, Maksimilijana, Ferdinanda i Karla, tako da je prvi dobio carsku i ugarsku krunu, drugi Austriju i Tirol, a posljednji vojvodine Štajersku, Korušku i Kranjsku zajedno s grofovijom Goricom i ostalim zemljama koje leže na Jadranskom moru. No, tada je sve veća moć Turskog Carstva ujedinila interese, osobito cara Maksimilijana i nadvojvode Karla u zajednički poduzetim mjerama protiv Selimova pobjedničkog oružja, kojemu je Maksimilijan odmah nakon stupanja na vlast primirjem iz 1566. morao prepustiti ne samo već prije osvojeni teritorij nego i Siget i Kanižu. Time su zemlje oko Dunava, kao i obližnje unutrašnjoaustrijske provincije i sâm glavni grad Graz, bili potpuno izloženi neprijatelju koji nikada ne miruje.

Pritisnuti opasnošću rata, koja je nakon isteka primirja iznova prijetila, ili stoga što je ugovor o potpori (*Subsidien-Tractat*), dogovoren u Pragu 1542. godine, još bio na snazi,

---

(k) Citirani autor, knj. 13., str. 129.

zamolili su unutrašnjoaustrijski staleži vojvodu Karla neka zatraži od svoga brata, cara Maksimilijana, da vodi brigu i nadzire obranu svojih zemalja koje leže između njih i Turaka. Kada se to ostvarilo, staleži okupljeni u Ljubljani 1570. godine odobrili su 750.000 guldena za tu svrhu, kao i za plaćanje svojih dugova. Budući da taj iznos nije bio dovoljan, a kako se iz pojedinih odlomaka Bručke libele dade razabrati, nije pravo niti bio isplaćen, pritom je bilo nužno stalno uzdržavanje Krajine jer je opasnost zbog ratne sreće Turaka sve silnije prijetila, a nadvojvoda Karlo – kojega je nakon smrti njegovoga gospodina brata Maksimilijana u spomenutoj Upravi za granicu (*Gränz-Direction*) potvrdio njegov sin i nasljednik na prijestolju Rudolf II. i zato mu dao posebnu instrukciju – sazvao je 1575. Zemaljski sabor u Brucku na Muri, kako bi se na njemu podrobnije raspravili obrana i čuvanje ugroženih granica.

Nakon trogodišnjih pregovora i savjetovanja, konačno je 1578. uvedeno krajiško uređenje, koje je od tada uvijek služilo kao polazište i temelj, a za što su staleži pod određenim uvjetima i uz određenu zadržku odobravali godišnji doprinos od 548.205 guldena uz pomoć Štajerske i uz pomoć Koruške, Kranjske i Gorice, tako da je, prema priloženom izvratku broj 1,

- 1.) štajerska pomoć bila namijenjena Slavonskoj ili Petrinjskoj krajini, koje čine današnji Varaždinski generalat, a doprinos Koruške i Kranjske išao je za osiguranje Hrvatske krajine, koja se sada zove Karlovački generalat; od toga
- 2.) izdvajalo se za gradnju i popravak krajiških utvrda, kao i za uzdržavanje posebne krajiške vojske, i naposljetku
- 3.) u taj fond trebalo je biti povjereno 140.000 guldena turskog poreza koji je Njemačko Carstvo godišnje odobravalo caru, kao i 60.000 guldena koje je papa Grgur obećao davati svake godine.

§ VIII.

Nisam našao potvrdu za to da su oba uvjeta bila ispunjena. Uzroke nije teško odgonetnuti. Naime, papa je dao 60.000 guldena samo za čuvanje granice prema romanskim zemljama. A što se tiče pomoći Njemačkog Carstva, bio je to tek nepouzdan fond na koji se nije moglo računati pri uspostavljanju stalne krajiške vojske. Vjerojatno je on bio potreban i za ostale hitne ratne potrebe.

Dakle, prilikom nove organizacije Krajine moralo se jednostavno voditi računa o staleškoj suglasnosti – a ona se morala uskladiti s tadašnjim malim brojem stanovnika – koji je uvijek bio nedovoljan s obzirom na stvarne velike planove.

Ona se, međutim, uspostavila 1580. godine i obuhvaćala je, bez sumnje, cijelu Slavonsku i Hrvatsku krajinu. Međutim, našao sam samo pisani trag o uređenju prve, koja je, prema priloženoj tablici pod brojem 2, u sebi obuhvatila djelotvorno stanje od 2.282 osobe i za čije je plaće bilo potrebno 140.406 guldena godišnje.

S bručkog Zemaljskog sabora potječe također i podjela Krajine na dva područja, koja su najprije nazvana Slavonskom ili Petrinjskom i Hrvatskom, a zatim po njihovim glavnim gradovima Varaždinskom i Karlovačkom krajinom, i naposljetku, nakon što su njima upravljali posebni generali pukovnici, Varaždinskim i Karlovačkim generalatom.

Broj 1: Izvadak iz Bručke libele.

Broj 2: Tablica o djelotvornom stanju cjelokupne vojske u Varaždinskom generalatu, iz godine 1580.

§ IX.

Međutim, dok se to manjkavo uređenje teškom mukom održavalo, a kao nužnost moralo ga se prepustiti lošem utjecaju unutrašnjoaustrijskih staleža uz njihov pristanak, k tomu je nadvojvoda Karlo umro 1590. godine te ga je njegov sin Ferdinand – kojega je u upravi i administraciji Krajine potvrdio car Rudolf – naslijedio u vladanju unutrašnjoaustrijskim zemljama, Austrijska kuća dobila je novi izvor pomoći kojemu pripada važno mjesto u povijesti Krajine.

Zastrašeni silom turskog despotizma ili, pak, pokretani zahtjevom za vjerskom slobodom, došli su, naime, godine 1595. izaslanici onih hrvatskih naroda koji su živjeli pod turskom vlašću u – kako neki kažu – Trakiji ili Rumunjskoj, ali vjerojatnije u Maloj Vlaškoj, s punomoći koju su potpisali arhimandrit Radostan, vojvoda Vojak, njihovi kneževi Vogin i Szingon, kao i Imanuel juzbaša, Bogdan harambaša, Novak-aga i Dragula odobaša i mnogi drugi te u ime svojih zemljaka ponudili prijedlog da im se prepusti oko 70 utvrda i posjeda između Kupe i Une, koje su zbog turskih pustošenja napustili podanici Hrvatskog Kraljevstva. Zauzvrat bi ih oni obrađivali i branili granicu prema Turcima. (l)

Ti su pregovori tada zapali u probleme ili stoga što su takvi važni i odlučujući pothvat čak i u ona vremena nailazili na predrasude i osobne interese ili stoga što je kasnija sreća turskog oružja uplašila obje strane. Samo je brižljivošću i trudom krajiškog pukovnika, grofa von Herbersteina,⁴ dvije godine potom preseljen velik broj spomenutih kršćanskih stanovnika Male Vlaške, koji su tada, posredovanjem nadvojvode Ferdinanda, dobili od cara i ugarskog kralja Rudolfa poznatu povlasticu te pod tim uvjetom kultivirali i naselili opustošene krajeve koji leže između Kupe i Une u današnjem Varaždinskom generalatu.

Budući da se taj posjed, koji je prema spomenutom privilegiju bio oslobođen svih davanja, nalazio samo pod vojnim zapovjednicima te je morao služiti kao bojište protiv Turaka, pokazala se potreba da se u narednom razdoblju cijelu krajišku vojsku dovede u daleko bolji red.

§ X.

No, pronašao sam upravo suprotno, što ujedno pruža žalostan dokaz koliko je ova zemlja uvijek bila zanemarivana, kako od svojih vladara, vjerojatno stoga što se u njoj nije mogao pronaći pravi komorski interes, tako i od unutrašnjoaustrijskih staleža jer su u vrijeme manje opasnosti izdatke za vlastitu sigurnost smatrali opterećenjem.

Naime, umjesto da se uz tako velik prirast stanovništva brojčano stanje vojske (*Status Militaris*) u krajinama poveća i popravi, ono se već u 17. stoljeću smanjivalo, vjerojatno smanjivanjem fondova za uzdržavanje (*Unterhaltungs-Fundi*), da bi, prema iskazu tablice priložene pod brojem 3, već 1678. godine palo s 2.282 na 1.713 muškarca.

(l) Prema pradavnom običaju, nisu se samo pojedinci nego i cijele nacije i narodne skupine obvezivali na ratnu i oružanu službu za komad zemlje ili oranicu. O tome, između ostalih, iznosi Flor u svojoj trećoj knjizi neobičan primjer iz godine 644. nakon gradnje Rima: *Misere (inquit dictus Auctor, et nempe Cimbri, Teutones, atque Tigurini) Legatos in castra Sillani, inde ad Senatum pelentes, ut Martius populus aliquid sibi terrae daret, quasi stipendium; caeterum, ut vallet, manibus, atque armis suis utretur.*

Broj 3: Tablica o djelotvornom stanju cjelokupne vojske u Varaždinskom generalatu 1678. godine.

§ XI.

Da bi se uz bolje uređenje od tih naroda moglo mnogo očekivati, bio sam uvjeren zbog osvajanja dalmatinskih provincija Like, Krbave i Zvonigrada, koje je uslijedilo usprkos sveopćem zanemarivanju.

Ono je provedeno 1685. godine, dakle sto godina nakon naseljavanja Vlaha, s krajiškom vojskom koju je predvodio jedan drugi grof, Johann Joseph von Herberstein. To označava također važan trenutak u povijesti Krajine jer je time ta nacija dala značajan doprinos pobjedama kojima je Leopold Veliki mirom iz 1699. ilirske zemlje, izgubljene 1526., vratio u Austrijsku Monarhiju i jer je time spomenuto područje nakon dugog nećkanja predano vojnoj upravi, uz određena ograničenja, čime se proširilo krajiško uređenje.

Nisam se mogao dotaknuti tog razdoblja a da ujedno ne primijetim prepoznatljive izvrsne crte vojničkog duha te nacije.

Naime, nakon što su se Lika, Krbava i Zvonigrad predali carskom austrijskom oružju, željelo se ondje uvesti građansku upravu (*Civil-Gubernium*) ili komorski sustav (*Camerale-System*), opteretiti domaće stanovništvo porezima i davanjima te uspostaviti različite gospodarske institucije. Osim toga, ako je točno da svako novo zakonodavstvo, koje odjednom želi srušiti temelj nacionalne svijesti i opće predrasude, sa sobom nosi upaljač pobune, tada je to upravo bio slučaj s novim uređenjem.

Tek što se s time započelo, Ličani su se već usprotivili, uz prijetnju oružjem. U crkvi su istukli civilne službenike, i to grofa Coroninija,⁵ zajedno s barunom Ramschüsselom,⁶ te iz zemlje istjerali ne samo baruna von Obernburga⁷ nego i ostale komorske dužnosnike.

Zamalo je iz tog događaja izrasla druga neugodnost koja je za presvijetli Dvor mogla imati štetne posljedice.

Tada su se ustalila loše shvaćena kameralistička načela (*Camerale-Principia*) – ti paraziti često opasni za državni organizam – usmjerena samo na sadašnji trenutak, koja nisu uzimala u obzir povezanost uzroka i djelovanja i nisu sagledavala političke posljedice. Prednosti koje su proizlazile iz položaja zemlje kao prirodne i nesavladive barijere te iz nepokolebljive odvažnosti njezinih stanovnika i koje su se mogle iskoristiti za sigurnost i zaštitu države, nisu se nimalo cijenile pa se stoga ovu prostranu zemlju smatralo nekorisnom stečevinom jer je se nije moglo komorski iskoristiti u pravom smislu, to jest iz nje crpiti novac.

Zbog toga je Komora donijela odluku o prodaji tih poštovanja vrijednih provincija te ih je uistinu i prodala grofu Adolfu von Sinzendorffu,⁸ i to za bijedan iznos od 80.000 guldena. Međutim, protivljenju njezinih stanovnika možemo zahvaliti što taj vrlo štetan projekt nije uspio u svojoj realizaciji.

Ratnički Ličani, koji nisu prihvaćali zakone carske Komore, još su manje željeli grofu von Sinzendorffu plaćati porez te su se protiv njegova ulaska u vlasništvo borili tako snažno kao što su se prije opirali civilnoj upravi.

Kupnja je, dakle, poništena, kupcu je vraćen novac i tako je spriječeno da velika, prostrana, milijune vrijedna zemlja bude prodana u besćenje i da ta važna barijera bude isporučena u privatne ruke, što bi u budućnosti, s obzirom na vrlo zabrinjavajuće susjedstvo, možda moglo biti opasno za Austrijsku kuću.

Premda je i ta mjera podbacila, Komora je ipak neprestano pokušavala na sve načine ostvariti svoje planove u tim zemljama.

Nakon što je to stajalo života još nekolicinu službenika, Ličani su se izjasnili pred mješovitim povjerenstvom, koje se sastalo u Ljubljani, izričitim riječima: da bi radije že-

ljeli zajedno sa ženama i djecom, imanjem i posjedom prijeći Turcima, nego ostati pod komorskom ili civilnom jurisdikcijom. I tako je konačno došlo do toga da su spomenute tri grofovije, prema konkordatu ovdje priloženom pod brojem 4, uz neka ograničenja i iznimke, 1711. godine podčinjene vojnoj upravi. Time je proširen davno utemeljen i sve uspješniji rasadnik dobrih, srčanih i očvrslulih ratnika, iz kojeg je nastala današnja dragocjena narodna vojska. Ta je vojska, nakon što su u njoj donekle uspostavljeni red i disciplina, obavljala za presvijetlu Austrijsku vladarsku kuću već pod Karlom VI., Franjom I. i blagopokojnom slavnom kraljicom i caricom Marijom Terezijom, kao i pod nadzorom i osobnim najvišim vodstvom Carskog Kraljevskog Veličanstva Josipa II., uspješnu vojnu službu cijenjenu u cijeloj Europi. Izvrsnom organizacijom najslavnijeg i poštovanja vrijednog sadašnjeg Monarha vinula se ona do tako respektabilne vojne države, koja se pruža od Jadranskog mora kroz Karlovački i Varaždinski generalat, Hrvatsko Kraljevstvo, Slavonsku, Srijemsku, Potisku i Morišku krajinu te kroz Tamiški Banat i Transilvaniju, sve do Vlaške, Moldavske i Poljske krajine.

§ XII.

Kada je krajiška vojska tim pripojenjem znatno porasla, vidio sam, naprotiv, da su na drugoj strani različiti razlozi neopaženo i nezaustavljivo djelovali na njezin raspad.

Najvažniji među njima bilo je zakidanje i potpuno uskraćivanje uobičajene ionako neznatne vojničke plaće.

Naime, premda su se unutrašnjoaustrijski staleži na često spominjanom Zemaljskom saboru u Brucku na Muri, prema izvatku broj 5, izrijeком obvezali da će odobreni iznos za uzdržavanje krajine otpremati, ne u robi ili vrijednosnicama, nego u gotovini, i toga su se stvarno pridržavali više od sto godina, ipak su nakon tog vremena, bez obzira na sve, odstupili od toga te jadnim graničarima godišnje plaćali samo devet mjeseci u gotovini (koju su Kranjci i Korušci još, k tome, davali u njezinoj nižoj kranjskoj vrijednosti – jedan gulden zaračunat po 51 krajcar), a preostala tri mjeseca u provijantu i platnu, procijenjenima na gotovo dvostruku vrijednost.

Naposljetku su i štajerski staleži u potpunosti uskratili vojničku plaću Varaždinskom generalatu, pod izgovorom takozvanog dvorskog duga ili čak terećenja, koje su htjeli ispostaviti Dvoru. U ustanku Franje II. Rakoczyja, za vlastitu obranu i da bi zaštitili svoja dobra, stanove i imovinu od upada kuruca, podignuli su i uzdržavali dvije njemačke pukovnije, koje su bile poznate pod nazivom *zobene vreće*. Smatrali su da su zbog toga ovlašteni zahtijevati nadoknadu tih troškova od preuzvišenog Dvora i usudili su se, budući da im se to nije priznalo, sami naplatiti s pomoću obustave fonda namijenjenog krajiškoj vojsci.

Neprestane pritužbe krajišnika pokrenule su, doduše, stvari, i ljudi koji su to mogli najbolje znati, smatrali su (m) da su se staleži još prije mnogo vremena izdašno obeštetili za to potraživanje uzimanjem određenih dobara ili poreza koje su prikupili, ali ih nisu zaračunali, a koji se u spisima općenito nazivaju zatajenim vrijednostima.

Broj 4: Konkordat između Ratnog vijeća i Dvorske komore, koji se tiče obiju grofovija Like i Krbave.

Broj 5: Izvadak iz Bručke libele, iz 1578.

(m) Vidi *Idea juris statutarii* unutrašnjoaustrijskog pukovnijskog vijećnika Nikole Beckmanna, koji je objavljen 1688. u Grazu.

Budući da su ipak svoja potraživanja podnijeli Beču, zapravo su postigli to, kao što će se u nastavku pokazati, da su im oproštene dvije trećine neplaćenih vojničkih plaća Varaždinaca, čime su potonji dovedeni u izuzetno tešku situaciju.

Na nesreću, tu je situaciju još više pogoršalo iznuđivanje, kojim su gospoda zapovjednici i časnici na barbarski način ugnjetavali i izrabljivali narod, tako da su se čak i novčane kazne davale u zakup, i to za 15.000 guldena, kao što su pokazali provedeni istražni postupci. Uzevši sve spomenuto u obzir, nužno je došlo do rasula i nereda, koji su naposljetku doveli do brojnih pobuna.

§ XIII.

Dvoru nije mogla ostati nezamijećena opasnost koja je morala nastati dovođenjem tako brojnog naroda u žalosno stanje prepuštenosti samome sebi. Stoga su 1729. i 1730. izdane naredbe radi provođenja različitih istraga u vezi s krajiškim pritužbama. Izvještaji podneseni o tom pitanju potaknuli su razmišljanja o boljem uređenju krajiškog sustava općenito, kao i u pogledu Varaždinskoga i Karlovačkoga generalata.

U tu je svrhu 1730. slavno Dvorsko ratno vijeće u vezi s prvim ne samo sastavilo posebno povjerenstvo za organizaciju [krajine] pod predsjedanjem generala konjice grofa Cordove⁹ nego se i 1732. godine već radilo na uređenju Karlovačkoga generalata, a povjerenstvo je analiziralo plan koji je za tu svrhu sastavio general von Stubenberg.¹⁰ Broj 6

Međutim, pregovori koje je zbog Varaždinskoga generalata vodilo Cordovino povjerenstvo sa štajerskim staležima, a u vezi s izdacima potrebnima za opskrbu, kao i o ostalim izdacima na koje se računalo s njihove strane, doveli su taj velik i važan glavni cilj u nerješive poteškoće. One su posebno bile izazvane kako nedostatnim sredstvima tako i načelima (*Principia*) – koja su u pogledu Vojne krajine, prema izvatku broj 7, iznijeli staleži na konferenciji 11. rujna 1730., a koja su bila preuveličana i nisu više odgovarala njihovu tadašnjem odnosu prema Austrijskoj Monarhiji – te je tako i na drugoj strani propao projekt uređenja Karlovačkoga generalata.

§ XIV.

Rezultat tog povjerenstva opsežno je izložen u najvišem carskom reskriptu od 29. kolovoza 1732., ovdje priloženom u prijepisu pod brojem 8, i u novom uređenju koje je u njemu premilostivo propisano pa se zadovoljavam tek spominjanjem onih točaka koje su od tada sprečavale praktično uvođenje tog sustava.

One su se sastojale u tome da se:

- 1.) mjesečna plaća haramija – to jest plaćenih običnih vojnika ili desetnika (*Grefreyten*) u pješastvu – i husara, koja je prije slijedom toga iznosila 3 i 4 guldena mjesečno, snizi na 1 gulden i 30 krajcara, odnosno na 3 guldena, i još k tome da se broj posljednjih smanji, zatim da se

---

Broj 6: Komisijski protokol od 8. listopada 1732. koji se tiče ispitivanja plana organizacije Karlovačkoga generalata kako ga je oblikovao general von Stubenberg.

Broj 7: Predstavka štajerskih staleža na konferenciji 11. rujna 1730.

Broj 8: Carski reskript Unutrašnjoaustrijskom ratnom vijeću od 29. kolovoza 1732., koji se tiče uređenja Varaždinskoga generalata.

- 2.) za ujednačivanje četiriju velikih kapetanija izdvoji dio takozvane stare Križevačke krajine i raspodijeli ostalim kapetanijama, te da se zatim
- 3.) varaždinska krajiška vojska umjesto trogodišnjim zaostatkom vojničkih plaća namiri paušalnim iznosom od 62.000 guldena, dijelom u gotovini, dijelom u provijantu.

Kako bi uveo to uređenje, uputio se osobno grof Cordova sa staleškim izaslanicima i nekolicinom članova Unutrašnjoaustrijskog ratnog vijeća 1733. u Generalat te je u izvještaju sâm sebi laskao da je ostvario taj plan. Pritom u spomenutom izvještaju izrijekom kaže da povjerenstva nisu smatrala izvedivim objaviti nove, izmijenjene statute, što se ipak smatralo ključnim potezom. Budući da se, osim toga, iz uspjeha izvukla pouka da se narodu nisu svidjeli ni razbijanje Križevačke krajine, ni smanjena vojnička plaća haramija i husara, ni smanjivanje broja potonjih, ni nagodba zbog zaostatka [plaća], nego se, štoviše, nastojalo – dijelom predstavkama Beču, dijelom formalnim protivljenjem – zadržati prijašnje uređenje, samo je po sebi razumljivo da Cordovino uređenje nikad nije stupilo na snagu te ga valja smatrati samo projektom koji je protivljenjem Varaždinaca zapao u probleme, ali nije opozvan pa je, prema tome, ostao trajna klica nezadovoljstva.

Odatle je slijedilo što u sličnim slučajevima mora slijediti – ni stari ni novi sustav nisu funkcionirali; narod se nalazio u zapuštenom stanju bez zakona.

§ XV.

Tako sam pratio povijest od najudaljenijih stoljeća do trenutka svojeg preuzvišenog zadatka, ponekad pouzdano vođen bakljom istine, ponekad najvjerojatnije zaveden da katkad u sumraku razaznam vjerojatne događaje, a možda sam također u dubokoj tami bio naveden na smiona nagađanja i zablude. Put do mog cilja neizbježno je vodio isključivo kroz neprokrčene tamne krajeve, u kojima sam s mukom i pažnjom morao prikupljati pojedine crte nacionalnih osobina (*National-Character*) Hrvata.

Posvuda sam vidio ratnički hrabar narod; sirove nepatvorene sinove prirode, koji na lošoj jednostavnoj hrani, uz rad i iscrpljenost, izrastaju u istinsku stasitu figuru iskonskog muškog naraštaja, snažni i postojani kao hrast u šumi bez njegovanja i kulture; dobroćudni i divlji, a pritom i praznovjerni te puni oduševljenja kada je u pitanju vojnička čast; upućeni u opasnosti bitaka, žude za pljačkom, koja je u brojnim slučajevima bila izborena kao nagrada za odvažnost i smionost; skromnih potreba i, prema tome, siromašni znanjima i razboritošću; ali zato neoslabljeni popustljivošću i istančanom uglađenošću; nepokolebljivi pristaše starog narodnog života i običaja te time neraskidivo vezani za svoju domovinu. Vjerni svojim riječima, ali baš zbog toga krajnje osjetljivi na ispunjenje dobivenih obećanja; od prirode stvoreni za prostodušnost i neustrašivost, ali dugotrajnim ugnjetavanjem i zapostavljanjem naučeni na sumnjičavost i neukrotivost; sposobni za najsvetiju i nepovredivu vjernost i odanost; a ipak namjernim provociranim i slabim suzbijanim iskušavanjem svoje [snage] naviknuti na naprasitu silovitost, na pobunu.

Tako su mi se Hrvati – sa svim svojim nedostacima i u sutonu barbarstva – činili još uvijek jedinim pravim materijalom za idealne vojnike, kako ih opisuje Ossian. (n) „Svak' juri uhvatiti svog neprijatelja; snažne ruke ovijaju se jedna oko druge; zamahuju s jedne strane na drugu, i još na tlu, boreći se, razvlače se i natežu snažni udovi.“

(n) *Each rushes to the grasp of his foe; their sinery arms bend round each other; they turn from side to side and strain, and stretch their large spreading limbs below.*

A kada pomislim što vješta ruka jednog monarha – koji je taj narod već izložio ratnoj pogibelji – može učiniti iz takvog materijala, tada mi neukrotiva hrabrost Hrvata postaje još dragocjenijom, da pobunama nisu prisilili svoje vladare da ih upoznaju; njih, koji bi inače kao nekoristan opak ološ neopravdanim zaboravom potonuli u potpuno vječno barbarstvo.

§ XVI.

U nizu događaja kojima je ova narodna krajiška vojska došla u ono stanje u kojem sam je pronašao prilikom preuzimanja svoga preuzvišenog zadatka, povijest razlikuje, dakle, četiri glavna razdoblja:

Prvo i najtamnije započinje sedmim stoljećem, ide do Ferdinanda 1527. godine i obuhvaća podrijetlo hrvatskog naroda, udruživanje Hrvatske s Kraljevinom Ugarskom i prijelaz obiju država pod presvijetlu vladarsku kuću Austrije.

Drugo obuhvaća pravi početak narodne krajiške vojske i njezina utemeljenja, pod upravo tim Ferdinandom, povijest uskoka, daljnje uređenje vojničkog krajiškog stanja pod Maksimilijanom i ide do 1580.

Treće započinje Rudolfovom vladavinom, ide do Leopolda Velikog 1678. godine i obuhvaća naseljavanje Varaždinske krajine prebjeglim Vlasima te urušavanje krajiškog uređenja. I naposljetku ide

četvrto razdoblje od rečene godine do Cordovina povjerenstva za uređenje krajine pod Karlom VI., a obilježeno je proširivanjem krajiškog ustrojstva na osvojene grofovije Liku, Krbavu i Zvonigrad, ponovnim osvajanjem Ilirskih provincija i posljedicama koje su nastupile zbog zloupotreba.

§ XVII.

Neposredno na posljednje razdoblje nastavlja se razdoblje mojih hrvatskih reformi. Budući da se u pogledu vremena i predmeta dijele na one u Varaždinskom i Karlovačkom generalatu, prema tom redoslijedu slijedi

§ XVIII.

Varaždinsko uređenje.

Već sam gore u paragrafu XIV. naveo da stanovnici toga Generalata nisu prihvatili Cordovin projekt uređenja i moram se ponovno vratiti na tu okolnost jer je ona bila pravi povod za nalog koji sam dobio od pokojnog Veličanstva cara Karla VI. u vezi sa spomenutom Krajinom.

U vrijeme kada su Varaždinci već počeli s glasnim pritužbama i žalbama protiv tog novog uređenja, odlučio je previšnji Monarh 1733. godine – po dobronamjernom najpouzatijem savjetu – poslušiti se u tadašnjem ratu u Italiji hrabrim i potpuno zanemarenim Hrvatima, koji su do tada bili ili potpuno nepoznati ili poznati tek po svojim pobunama.

U Generalat su, dakle, poslani neophodne zapovijedi, a Varaždinci, budući da su bili potrebni, iskoristili su tu pogodnu priliku. Marširali su poslušno s 4.000 ljudi na bojište, ali su prijestolju ujedno iznijeli svoje pritužbe, zatražili osnivanje jednog drugog povjerenstva za istragu i uklanjanje pritužbi te pritom došli na zamisao carskom Veličanstvu ponizno

predložiti da to povjerenstvo bude povjereno meni i da me se – što prije, to bolje – pošalje u Generalat.

U tadašnjim ratnim prilikama velika se pozornost morala usmjeriti na materijalnu pomoć koja se mogla pronaći u tako brojnom i ratničkom narodu, što je povoljno utjecalo na zahtjev Varaždina.

Nakon toga im je ne samo osigurano rješenje njihovih žalbi sastavljenih u 14 točaka – u odredbi priloženoj pod brojem 9 od 9. veljače 1735. – te je ujedno zajamčena isplata prijašnje vojničke plaće haramijama od 3 guldena mjesečno, uz postavljanje domaćih ljudi na sva časnička mjesta, nego je – prema daljnjoj odluci broj 10 od 1. rujna 1735. – odobreno i osam izabranih arbitara (*Schiedsmänner*), predloženih za rješavanje sporova do kojih dolazi u zemlji. Ja sam, međutim, prema prilogu broj 11 od 7. istog mjeseca, primio opširan nalog za sređivanje prilika u Varaždinskom generalatu.

Zamršen položaj u kojem su se nalazili krajiški predmeti u pogledu unutrašnjoaustrijskih staleža, teška zadaća koja mi je povjerena (*Commissorialis*) i prema kojoj sam trebao ukloniti pritužbe Generalata, kao i Cordovino uređenje, protiv kojega su uglavnom bile uperene, a koje sam trebao uzeti *pro cynosura*, te dobro mi poznata neobuzdana silovitost toga gnjevnog naroda, primorale su me da već nakon letimičnog uvida predvidim sve nepravilnosti koje sam poslije u velikoj mjeri sretao na svome putu. Uz to, odmah na početku upućivao sam prigovore, čime sam želio ili ukloniti teškoće ili se – kad bi bilo moguće – izvući iz čitave stvari.

Patent broj 12 – koji je upućen 20. listopada iste godine u Generalat i koji je, između ostaloga, ponovno uspostavio Križevačku krajinu ukinutu Cordovinim planom uređenja – odmah je, doduše, pokrenuo neke moje skromne prijedloge, a rezolucije od 16. rujna 1735. te od 17. i 31. ožujka 1736., koje su donesene nakon mojih izvještaja, kao i dekret od 9. prosinca 1736., koji je uslijedio nakon podneska Dvorskog ratnog vijeća od 6. istog mjeseca i koje ovdje prilažem pod brojevima 13, 14, 15, 16 i 17, stoga što, uz gore spomenuti dekret od 7. rujna iste godine sadrže moje naputke, dali su mi ujedno veću punomoć, s ovlaštenjem da odustanem od Cordovina uređenja i predložim bolji sustav. Ali mojoj glavnoj molbi da me se izuzme iz samog povjerenstva nije udovoljeno, nego su, naprotiv – u obama reskriptima priloženima pod brojevima 18 i 19 – ne samo Unutrašnjoaustrijsko vijeće nego i hrvatski ban obaviješteni o mojem predstojećem polasku i sadržaju mojeg naloga, a meni je ponovno naređeno izvršenje najviših zapovijedi tako milostivim i blagonaklonim, ali i odmjeranim izrazima da je poslušnost postala neizbježnom dužnošću.

Broj 9: Dekret od 9. veljače 1735.

Broj 10: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 1. rujna 1735. za izaslanike Varaždinskoga generalata, kojim se potvrđuje osam tamo izabranih članova mirovinskog suda.

Broj 11: Radni nalog Dvorskog ratnog vijeća od 7. rujna 1735., koji se tiče ubrzanja polaska Varaždina u Italiju i ispitivanja pritužbi.

Broj 12: Carski patent za Varaždinski generalat od 20. listopada 1735.

Broj 13: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 16. rujna 1735. na prigovor od 13. istog mjeseca i godine.

Broj 14: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 17. ožujka 1736. na isti.

Broj 15: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 31. ožujka 1736. na isti.

Broj 16: Predstavka Dvorskog ratnog vijeća carskom veličanstvu od 6. prosinca 1736.

Broj 17: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 9. prosinca 1736. i carska punomoć od istog datuma.

Broj 18: Reskript Unutrašnjoaustrijskom ratnom vijeću, od 1. listopada 1735.

Broj 19: Reskript hrvatskom banu od 5. listopada 1735.

§ XIX.

Međutim, u međuvremenu sam se bavio, kad god je to bilo moguće, odlaskom 4.000 Varaždinaca određenih za vojni pohod 1735. i naposljetku ga isposlova.

Budući da je moj odlazak u Generalat, uz provedbu ostalih točaka mog zadatka – dijelom zbog službe koju sam tada obavljao kao podmaršal u vojsci u Italiji, a dijelom zbog hitnijih poslova na kojima me je carsko Veličanstvo u ono vrijeme udostojalo zaposliti, među ostalim, kratko prije završetka rata, isto tako prilikom mirovnih pregovora i primirja uspostavljenog s maršalom Noaillesom,¹¹ kao i predstojećih ratnih priprema protiv osmanske Porte – morao pričekati do kraja 1736. godine, tijekom tog su razdoblja u Generalatu – onim utjecajem privatnih interesa, koji je tako često poguban pokretač državnih prevrata – potaknuti vrlo opasni nemiri i pobune.

Unutrašnjoaustrijski staleži – koji su vjerovali da su se smanjenjem broja baština osigurali od daljnjih neprihvatljivih zahtjeva za novim izdašnjim izdacima za Krajinu i također postigli paušalni dogovor [u vrijednosti od] 143.249 guldena i 48 2/3 krajcara, sklopljen s prijašnjim povjerenstvom prema doznaci priloženoj pod brojem 20 – nastojali su, još prije mojeg dolaska, da se obje ove točke na sve moguće načine zaštite od izmjena.

Unutrašnjoaustrijsko ratno vijeće – koje se zapravo tim sporazumom nagodilo sa staležima, promatralo ga je, dakle, kao svoje vlastito djelo – imalo je također i vrlo prizemni interes, povezati moju zadaću sa svakojakim neugodnostima ili barem rado dopustiti da se zakomplicira te je stvar zaista prilično krenula tim putem.

Znalo se, i moralo se znati, koliko je u narodu naraslo nezadovoljstvo zbog prijašnjeg uređenja, za kakve je nemire taj narod postao sposoban i da mu je već u Beču formalno bilo odobreno povećanje naknada plaćenim haramijama i husarima.

Unutrašnjoaustrijskom ratnom vijeću bilo je, k tome – prema hitnoj carskoj zapovijedi navedenoj pod brojem 15 – tijekom mojeg mandata sasvim zabranjeno i najmanje se miješati u događaje u Generalatu. Upravo su zbog toga njemačke postrojbe, koje su bile dodijeljene Generalatu na ukonačivanje, bile upućene meni, a budući da sam za to vrijeme postao general topništva, poslao sam ih podmaršalu Succowu.¹²

Međutim, sve je to samo još snažnije poticalo pokušaje da se onemogući cijeli rad novog povjerenstva.

Religija, sloboda i interes – ta tri velika pokretača ljudskoga roda – koristili su se u tu svrhu.

Najprije se nastojalo – prema prilogu broj 21 – izazvati Varaždince na ustanak i prijestepe nametanjem unijatskog biskupa, zatim se narodu željelo – prema navodima u reskriptima pod brojevima 22 i 23 – nagovaranjem i prijetnjama nametnuti vojničku plaću prema sniženoj stopi, a nekima je ona stvarno i nametnuta. Potom se zadiralo u odlazak korpusa upućenog u Italiju i napravilo raspodjelu prema već izmijenjenom Cordovinu uređenju.

Broj 20: Sumarni izvadak koliko su unutrašnjoaustrijski staleži dobili paušalnim dogovorom sklopljenim s Cordovinom komisijom o trogodišnjem zaostatku vojničkih plaća koje se duguju Varažđincima.

Broj 21: Izvještaj pukovnika grofa von Strasolda Dvorskom ratnom vijeću od datuma Križevci, 24. prosinca 1735., koji se tiče unijatskog biskupa od Marče.

Broj 22: Reskript Unutrašnjoaustrijskog ratnog vijeća generalnom upravitelju ureda grofu von Galleru od datuma 20. srpnja 1736.

Broj 23: Reskript od 21. kolovoza 1736. upravo istome.

Naposljetku su se od krajišnika – prema namisli Dvorskog ratnog vijeća – zahtijevali besplatna podvorba, kruh i stočna hrana za njemačke satnije koje su predložene za ukonačivanje, ali koje još nisu umarširale; to se – prema reskriptu od 2. prosinca 1736. priloženom pod brojem 24 – željelo silom provesti preko tih nekoliko satinja i na kraju ih, bez obzira na to što su bile podčinjene meni, a po meni podmaršalu Succowu, uputiti grofu von Strasoldu.¹³

§ XX.

Ti su pritisci ubrzo izazvali neugodne posljedice, što se moglo lako predvidjeti. Narod se okupio, tvorno napao pukovnika Strasolda, koji se pojavio pred njima iz straha da buntovnici nasilno ne prodru na njegov neobranjiv položaj u Križevce, i, štoviše, od njega osobno, kao i od njegovih veoma izmrcvarenih časnika iznudio pisanu potvrdu protiv Cordovina uređenja.

U tim se mučnim okolnostima u zemlji proširila namjerno puštena vijest da do mog dolaska u Generalat uopće neće doći i tako je buknuo plamen pobune. Narod se okupio protiv D'Olloneove¹⁴ pukovnije lako naoružanih konjanika, koja se približavala, rušio mostove, s oružjem u ruci prijetio da će pružati otpor, počinio već brojne izgrede, a naročito protiv onih koji su prema novom uređenju bili preuzeli leno. Stvari su otišle tako daleko da je pukovnik kojeg sam unaprijed poslao u Generalat – grof D'Ollone – naposljetku donio riskantnu odluku ponuditi pobunjenicima da će im se osobno predati u ruke kao talac u ime jamstva za moj potpuno izvjesni dolazak i da će toliko dugo ostati kod njih dok ne stignem u Generalat.

U tom sam komešanju – koje se, doduše, donekle bilo smirilo spomenutom odvažnom ponudom, ali se ipak nije potpuno zatomilo – zatekao Generalat kad sam u nj stigao pred kraj 1736. godine.

Budući da su se uz to pojavile još i druge poteškoće, smjesta sam poslao spomenutog pukovnika, grofa D'Ollonea osobno, s usmenim i pisanim izvještajima, svojem najmilostivijem gospodaru, carskom kraljevskom Veličanstvu, i nekoliko dana nakon toga primio sam u cijelosti vlastoručno napisanu carsku kabinetsku otpremnicu, ovdje priloženu pod brojem 25 u kopiji, koja će mnogo toga rasvijetliti.

§ XXI.

Ono što sam dalje javio slavnom Dvorskom ratnom vijeću i ponudio u daljnjem skromnom prijedlogu i potom primio kao odluku, najcjelovitije će se moći razabrati iz mojih izvještaja priloženih pod brojevima 26, 27, 28, 29, 30, 31 i 32 od 23. i 26. prosinca 1736.

Broj 24: Reskript Unutrašnjoaustrijskog ratnog vijeća pukovniku grofu Strasoldu u Križevce, od 2. prosinca 1736.

Broj 25: Kopija najmilostivije, potpuno vlastoručne kabinetske otpremnice Njegova Carskog Kraljevskog Veličanstva Karla VI. s nadnevkom: Beč, 9. siječnja 1737.

Broj 26: Izvještaj od 23. prosinca 1736. Dvorskom ratnom vijeću u Beču.

Broj 27: Izvještaj od 26. prosinca 1736.

Broj 28: Reskript Dvorskog ratnog vijeća od 28. prosinca 1736.

Broj 29: Izvještaj iz Križevaca od 4. siječnja 1737.

Broj 30: Reskript Dvorskog ratnog vijeća od datuma 17. siječnja 1737.

Broj 31: Izvještaj iz Križevaca od 10. siječnja 1737.

Broj 32: Reskript Dvorskog ratnog vijeća od 24. siječnja 1737.

te 4. i 10. siječnja 1737., kao i iz nakon toga poslanih reskripata Dvorskog ratnog vijeća od 28. prosinca 1736. te 17. i 24. siječnja 1737., također iz planova i tablica o stanju utvrda i topništva priloženih pod brojevima 33 i 34 s mojim napomenama, pa ću stoga – kako ne bih ostavio prazninu u ovom sastavku – samo još dodati kratak opis tadašnjeg ionako poznatog unutrašnjeg ustrojstva i podjele zemlje pod brojem 35. Inače ću se – zbog vojnog stanja koje sam zatekao na početku rada svoga povjerenstva – pozivati na tablicu priloženu pod brojem 36, iz koje je vidljivo da se tada varaždinska krajiška vojska – nakon što je već prije bila ukinuta postrojba arkebuzira, koja je bila tjelesna garda zapovijedajućih generala – sastojala, ili se barem trebala sastojati, od 400 Nijemaca, 501 husara i 4.290 pripadnika plaćenog i neplaćenog narodnog pješastva, za čije su uzdržavanje – uključujući veliki i mali sastav te topništvo – štajerski staleži godišnje odobrili 110.990 guldena, uz 3.532 centa i 80 funti provijantskog brašna.

§ XXII.

Ovaj opis tadašnjeg stanja Varaždinskoga generalata dopunjujem bilješkama o zemljovidu cjelokupnih hrvatskih krajina, priloženim pod brojem 37, i odmah prelazim na izvještaj koji ću o svom preuzvišenom zadatku namijenjenom poboljšanju Generalata pokušati podnijeti istom iskrenošću, vjernošću i pouzdanošću. Samo moram – prije no što to poduzmem – izložiti osnovna načela po kojima sam radio jer ona mogu najbolje razjasniti – a možda i opravdati – polazište mojeg plana, njegove pojedinosti i nedostatke.

Najveću sam pozornost usmjerio na to:

prvo, da se točno utvrdi svrha prema kojoj se postupno prilagođavalo dotadašnje uređenje Generalata. Prvobitno je to neosporno bila obrana granica od Turaka ili, štoviše, od upada koje su oni poduzimali u 16. i 17. stoljeću. Kako bi se unutrašnje pokrajine donekle osigurale, najisturenija opustošena područja Hrvatske ustupljena su ratničkom i pljačkaškom narodu, s uvjetom da ih štiti od Turaka; dano mu je vojno uređenje, a za njegovo je održavanje za neke od njih izdvojena mala vojnička plaća od novčane pomoći koju su odobrili unutrašnjoaustrijski staleži radi vlastite sigurnosti.

Vođeni nuždom i željom za pljačkom, sjatili su se ti ljudi bez reda i plana protiv iznenadnih prepada turskih četa, pljačkali ili bivali pljačkani, zasijali u međuvremenu svoje jalove njive za najnužnije prehranjivanje svojih obitelji, a zasigurno i sami rasonode radi upadali u neprijateljske krajine te inače živjeli kao divlji ološ – nepoznati svojim vladarima, prezreni i omraženi od unutrašnjoaustrijskih staleža, koji su morali osigurati njihovu vojničku plaću, a osim toga, prepušteni samovolji onih među svojima nadređenima koji su si dali truda da od njih nešto iznude.

U tom su stanju u prošlim vremenima oni činili toliko slavljeno predziđe protiv Turaka te je pokrenut najdalekovidniji plan s namjerom da se tijekom vremena to stanje poboljša: uspostavljanje sigurne krajiške straže – postavljene na prikladnom razmaku – kako bi promatrale upade Turaka, utvrđivanje signala bučnim prangijama kako bi zemlja o tome

---

Broj 33: Izvještaj i planovi o utvrdama u Varaždinskom generalatu.

Broj 34: Tablica o stanju artiljerije u Varaždinskom generalatu pri kraju 1736. godine.

Broj 35: Opis unutrašnjeg ustrojstva Varaždinskoga generalata.

Broj 36: Vojničko stanje Varaždinskoga generalata na kraju 1736. godine.

Broj 37: Izvještaj uz zemljovid Varaždinske, Karlovačke i Primorske krajine, od Jadrana do Beograda.

bila obaviještena i određivanje zbornih mjesta na kojima se morao okupiti narod sa svojim oružjem kako bi se tako što više zastrašili turski pljačkaši.

Sve češće pobune – kojima je narod pribjegavao kako zbog zapostavljanja od strane unutrašnjoaustrijskih staleža tako i zbog pritisaka od strane nadređenih – a možda i slabost predzida, koja je bila očigledna, konačno su potaknuli zamisao da se u zemlji uspostavi neka vrsta plaćene strane vojske, čime bi se domoroci mogli držati na uzdi, a istovremeno bi se zaposjele takozvane utvrde.

Tako su nastale – uz već spomenutu satniju arkebuzira – četiri njemačke satnije, potonje su imale najviše 400 ljudi, a za njihovo je uzdržavanje iskorišten znatan dio krajiškog vojnog fonda, naime, 27.408 guldena.

Cijeli sustav krajiškog uređenja, međutim, ograničio se sve do posljednjih vremena na dvostruki cilj:

- 1.) uspostaviti u prošlim stoljećima toliko često zazivano krajiško predzide prema Turcima i ujedno
- 2.) održati te iste branitelje domovine u poslušnosti.

§ XXIII.

Moj cilj nije bio istražiti je li ovo krajiško uređenje u bližoj ili daljoj prošlosti ikada bilo u skladu s planovima koji su tada postojali.

Možda je u 15. i 16. stoljeću postojalo drukčije stajalište pri sagledavanju stvari. Možda je to uređenje bilo primjereno nekim potpuno posebnim okolnostima i potrebama, koji sada više nisu poznati. Možda je i omalovažavanje – kojemu su malo pomalo pribjegavali unutrašnjoaustrijski staleži u vezi s krajiškim stanovnicima – ili dubok prijezir – koji je stvoren prema njima – omogućili pojavu ideje da im se namijeni veća i korisnija uloga: a tako su **možda** još i neke druge bile moguće, ali koje su bile izvan moga plana, jer sam kao **drugo**, ne baveći se istraživanjem toga, mogao uvidjeti i ocijeniti da gore spomenuti dotadašnji sustav krajiškog uređenja nije više bio primjeren svjetskoj situaciji u 18. stoljeću.

Naime – nakon što su častohlepni plan Luja XIV. i velike ambicije nove Pruske Monarhije, s jedne strane, napunili cijelu Europu silnim vojskama, a prosvijećena je mudrost države, s druge strane, pokušavala savezima i ugovorima ovo užasno mnoštvo dovesti u stabilnu ravnotežu te je time i osmanskoj Porti prikazala prijateljstvo i granice njezinih susjeda respektabilnijima – vjerojatno se moglo lako shvatiti da u razdobljima mira turski upadi nisu mogli biti tako strašni, a u razdobljima rata nekoliko tisuća nediscipliniranih Hrvata, koji služe samo na svojim granicama, nije moglo biti primjeren doprinos državnim potrebama Austrijske Monarhije. Također je – što se tiče njemačke satnije – stanovništvo Generalata toliko poraslo, a da bi tako malen broj od 400 njemačkih vojnika – ako i izostavim sve zloupotrebe koje su se pritom potkradale – mogao ulijevati poštovanje tako brojnom, divljem i neobuzdanom narodu.

§ XXIV.

Otud se, pak, naravno,

kao **treće** javilo pitanje: na kakav bi se način tako velik dio zemlje – s obzirom na svoj opseg i svoje stanovništvo – mogao pridobiti da primjerenom sudjeluje u sveopćoj dobrobiti?

Samo su dva načina bila moguća – kontribucijom ili osobnom službom.

Prvi je način bio izvan područja mojih instrukcija, a i Varaždinci su – na osnovi svojih privilegija – bili oslobođeni od njega.

Drugi je način predstavljao moj pravi cilj, koji je različitim razmatranjima – kojima sam dobio uvid u položaj Generalata i narodni duh njegovih stanovnika – dostigao po važnosti opseg koji se tada u svojem planu gotovo nisam usudio potpuno obuhvatiti.

Međutim, vidio sam blago presvijetle vladarske kuće, koje se ne može kupiti za novac niti se može platiti novcem, skriveno predrasudama i osobnim interesima, i poželio sam pokušati učiniti ga korisnijim.

Tako se činilo da je položaj zemlje pri svrhovitom uređenju zaista trebao poslužiti kao prirodno predziđe protiv moćnog osmanskog susjeda jer krajiško stanovništvo – prilikom provale Turaka – treba, tako reći, samo izaći pred vrata da bi branilo svoje kuće i zemlju:

isto tako – po mojoj procjeni – ratnički narodni karakter tjeran do zanosa i očvrsnulo, izdržljivo tijelo žilavih Hrvata, naviknuto na umor i oskudicu, istovremeno nisu služili na izvanredan način samo onoj svrsi, nego su također, po mojoj procjeni, mogli u kombinaciji sa znatnim mnoštvom naroda pružiti bogat materijal za silovitu vojsku koju se po umijeću ne može oponašati. Te se vojske posvuda suprotstavljaju svakom neprijatelju Austrijske kuće s takvom nadmoći jer se ti domaći [vojnici], kao pravi stalno nastanjeni građani i rođeni vojnici države, u svojim granicama uvijek bore za svoje obitelji, a u stranim su zemljama više iz ljubavi prema domovini nego iz straha odani svojim zastavama. Nikada ne prelaze neprijatelju, a osim toga, čine još i živi zid protiv dezertiranja preostalih trupa. K tomu, uz sve te odlike, njihovo uzdržavanje u razdobljima mira državu stoji neusporedivo manje nego drugih vojnika, a čak i u ratu mogu uštedjeti prilične troškove koje zahtijeva novačenje i mogu u punom sastavu svih godina marširati na bojište.

§ XXV.

Potaknut ovim važnim razmišljanjima i uvjeren da bi svrhovito uređenje hrvatskih krajiških prilika moralo biti od najveće koristi Austrijskoj Monarhiji, napravio sam nacrt svojeg plana, prema kojem sam namjeravao:

- 1.) što je više moguće povećati brojnost varaždinskih trupa određenih za službu; do kraja
- 2.) ukinuti četiri njemačke satnije – do sada uzdržavane, a ionako neiskorištene – i sredstva za njihovo uzdržavanje upotrijebiti za domaće vojnike, a ove, pak,
- 3.) dovesti u bolji red i disciplinu te time
- 4.) oslabjeti duh pobune, koji je do sada vladao među njima, i privremeno
- 5.) obvezati narod na služenje na bojištu i izvan njegovih granica, gdje bi se to smatralo dobrim, te naposljetku
- 6.) pomno upotrijebiti njihov nacionalni karakter, njihove sklonosti i predrasude za svoj cilj.

§ XXVI.

Ovdje izostavljam – nadajući se najmilostivijem razumijevanju – onaj dio svojeg tadašnjeg zadatka namjera kojeg je bila raspravljanje nesuglasica koje su postojale između domaćih vojnika i njihovih časnika te istragu i kažnjavanje pobuna i zlostavljanja koji su se dogodili prije jer se ta točka ne uklapa u svrhu mojeg sadašnjeg posla i zato što više ne posjedujem papire koji se na to odnose.

Također je suvišno i nepotrebno ovdje ponavljati ono što sam u pogledu pobuna – izazvanih, kako se čini, namjerno prije mojeg dolaska u Generalat, a čije mi je smirivanje u međuvremenu bilo preporučeno kao prioritet – gore već naveo; s obzirom na to da su se ti nemiri stišali prije mojeg dolaska, kada je postalo izvjesno da uskoro stižem.

Osiguravanje trajnosti tog mira, izbjegavanje budućih neposluha, jednom riječju, obuzdavanje tog podivljalog naroda, ostalo je, dakle, glavnim predmetom unapređenja krajiškog uređenja, koje sam – primjereno svojim instrukcijama – trebao ponajprije osigurati i o kojemu sada namjeravam podnijeti najponizniji izvještaj.

§ XXVII.

U skladu s iznesenim planom, pri svojem sam dolasku u Generalat

A) nastojao steći i osnažiti povjerenje naroda jer je ono, u naroda koji još nije naučio biti ustrajan u svojim mišljenjima, moglo biti plodonosnije nego sva moguća sredstva prisile, ionako uvijek opasna u takvoj situaciji.

Osobito sam, dakle, prionuo istraživanju i uklanjanju uzroka njihovih pritužbi, ponovnom uvođenju stare stope vojničke plaće za haramije i husare tragom najviših odluka primljenih iz Beča, dovođenju Križevačke krajine u prijašnje stanje te sam nastojao stati na kraj zlouporabama.

Na tome mi je putu uspjelo

B) postići svoj glavni cilj, usmjeren prema tome da ih se potakne na dobrovoljno prihvaćanje novih i poboljšanih statuta, a upravo je to bila točka na kojoj je palo i prijašnje Cordovino povjerenstvo i koja je sada izazivala veću zabrinutost jer je moj plan bio ići još dalje od namjera tog povjerenstva i narod ne samo odvratiti od zahtjeva koji mu je već bio odobren iz Beča – od isključivanja stranih časnika – nego ga i obvezati da, suprotno dotadašnjem starom uređenju, služi na bojištu svugdje, pa i izvan svoje zemlje.

Morao sam upotrijebiti velik dio svojeg vremena za izmjenu i sastavljanje tih statuta i vojničkog pravilnika (*Artickels-Brief*); pritom sam se obazrivo nastojao služiti savjetom najuglednijih osoba u narodu, kao i među njihovim svećenstvom, i tako u cijelosti uspostaviti tu vrstu zakonika, da se prevladavajući glavni poroci i prijestupi, koji su mogli biti najštetniji za cijeli sustav uređenja – kao, primjerice, običaj da u svakoj prilici kada bi se od njih nešto tražilo postavljaju uvjete, zatim otpor prema nadređenima, samovoljna dezertiranja, zabranjeni sastanci i okupljanja koji vode pobuni, i tako dalje, i tako dalje – sankcioniraju kaznama na koje je narod bio najosjetljiviji, naime, gubitkom njihovih vojničkih privilegija i degradiranjem u seljački stalež.

Prema tim su načelima, dakle, nastali novi i poboljšani statuti, priloženi ovdje pod brojem 38, zajedno s novim vojničkim pravilnikom broj 39. Oba je propisalo i uredilo posebno povjerenstvo koje sam u tu svrhu imenovao pod predsjedanjem podmaršala baruna von Succowa.

Broj 38: Statuti za Varaždinski generalat izdani u Beču 2. veljače 1737.

Broj 39: Vojnički pravilnik za krajišnike pješake i konjanike u Varaždinskom generalatu objavljen dana 26. siječnja 1737.

§ XXVIII.

Opis divljih i surovih Hrvata koji sam do sada dao dovoljan je da se shvati kako se za objavljivanje i uvođenje novog zakonodavstva morao iskoristiti prvi povoljni trenutak, prva gorljiva naklonost koju sam nastojao zaslužiti svim raspoloživim sredstvima da bi smion i težak pothvat mogao uspjeti. Potpuno uvjeren u važnost tog opažanja, nisam oklijevao, dok sam slao gore spomenute statute i vojnički pravilnik na najviše odobrenje, službeno pozvati sve plaćene krajiške vojnike – konjanike i pješake s njihovim bubnjevima, stjegovima i zastavama – a s njima i knezove te po dvojicu običnih vojnika iz svakog sela, na objavljivanje statuta i polaganje prisege 26. siječnja.

Otezanje s odlukom u Beču prouzročilo mi je, međutim, veliku teškoću kada je došao termin jer sam dobro vidio da ga (tj. termin) ne bih mogao propustiti a da time ne ugrozim cijelu stvar. To se nisam usudio. Budući da sam ponovno razmišljajući o tome zaključio da bi novi statuti bili svakako korisni vladarskoj službi i da stoga ne bi trebalo biti sumnje u najviše odobrenje, riskirao sam ne mijenjajući termin objavljivanja.

Točno upoznat s načinom razmišljanja Varaždinaca, već sam prije pisano prosljedio izlaganje ovdje priloženo pod brojem 40, sastavljeno na način prikladan njihovim shvaćanjima – prema kojemu se pokušalo i biskupa, uz svećenstvo, narodne izaslanike te neke časnike i knezove usmenim nagovaranjem uvjeriti u njihovu pravu korisnost – te sam zatim u ime cijelog naroda primio očitovanje priloženo pod brojem 41.

Vidljivo dobar učinak ove mjere i unaprijed stvoreno opće mišljenje, prema kojem narod običava takva pismena očitovanja povjerenstava smatrati gotovo dokumentima i dodatnim povlasticama, potaknuli su me da im dostavim daljnja pisana upozorenja, priložena pod brojem 42, kojima sam dodao i sve one poticajne razloge koji mogu ostaviti dojam na takve glave i srca i koji su oblikovani u skladu s njihovim stanjem i shvaćanjima.

Nastojao sam da sâm dan i čin objavljivanja budu što je moguće svečaniji.

Sav se narod rasporedio prema vojnom redu ispred križevačke utvrde, zatvorio krug nakon što sam projahao ispred husara i pješaštva i nakon prethodnog ponovljenog obraćanja, koje sam prema prilogu broj 43 dao pročitati, skup je u tišini saslušao objavljivanje statuta i vojničkog pravilnika, što se i od regularnih postrojbi teško može očekivati, te je to bio pouzdan znak pozornosti i zadovoljstva.

Ispunjeni tim osjećajima, razgovijetno su od riječi do riječi položili svoju propisanu zakletvu tako kako je uobičajeno u ratu i na kraju su sami od sebe dodali klauzulu koja je u barbarskim ustima ravna zakletvi: izdajica koji ne održi što je ovdje obećano.

Kako bih još više održao dobro raspoloženje u kojem sam ih zatekao te povećao povoljan učinak tog važnog trenutka, pitao sam ih zatim jesu li sve dobro razumjeli i čvrsto odlučili u skladu s tim služiti Njegovu Kraljevskom Veličanstvu i Njegovim presvijetlim nasljednicima, bez i najmanje zadržke i daljnjih odustajanja, u svojoj zemlji i izvan nje, na moru i kopnu, gdje bi god to zahtijevala najviša zapovijed, vjerno, čestito i hrabro, te

Broj 40: Pisano izlaganje varaždinskim krajišnicima od 10. siječnja 1737.

Broj 41: Očitovanje istih od 21. siječnja 1737. na navedeno izlaganje.

Broj 42: Daljnje pisano upozorenje varaždinskim krajišnicima od 26. siječnja 1737.

Broj 43: Obraćanje varaždinskim krajišnicima prilikom objavljivanja njihovih statuta i vojničkog prava 26. siječnja 1737.

žrtvovati tijelo i život, imanje i krv za svojeg monarha? Bučno i veselo odobravanje nije uslijedilo tek tako, nego sam i sâm morao pristati, na zahtjev pravoslavnog biskupa – koji je s čitavim svojim klerom došao bez poziva – kao i drugih predstavnika naroda, da me protiv moje volje uz glasno odobravanje nose uokolo na nebrojenim rukama u zraku na dobronamjernoj, ali barbarskoj i isto tako smiješnoj, a za mene i dosadnoj ceremoniji, i da me svatko tko me mogao dohvatiti dodirne u znak zadovoljstva.

Budući da se u tim sitnicama najbolje očituje duh naroda i da one ujedno mogu pružiti različite primjere za to kako postupati s njim, nisam nipošto htio šutke prijeći preko toga.

§ XXIX.

Time je napravljen glavni i ujedno najizazovniji korak u novom uređenju, i to tako da pruža priličnu sigurnost za budućnost.

Međutim, namjera mojeg preuzvišenog zadatka nesumnjivo nije još bila potpuno ispunjena. Budući da sam radi drugih neodgodivih poslova koje mi je povjerilo Carsko Veličanstvo morao u Beč, a i samo je Dvorsko ratno vijeće požurivalo moj povratak, nisam mogao pričekati najvišu potvrdu cijelog plana u Generalatu, niti ga osobno pokrenuti, kako sam to želio.

Međutim, tijekom nekoliko mjeseci koje sam proveo u Generalatu ipak sam obradio, što je više bilo moguće, sve predmete svojeg plana i zbog toga, tijekom svojeg boravka u Beču, na konferenciji održanoj 7. ožujka 1737. ne samo podnio iscrpan izvještaj o do tada zapaženim poteškoćama nego i ponizno predložio projekt ovdje priložen pod brojem 44, prema kojemu bi se moj cijeli prijedlog za vojničko uređenje sastojao u sljedećem: general pukovnik i zamjenik generala – kao i mali glavni stožer i topnici – trebali bi ostati u istom brojnom stanju kao što su i prije bili.

Od narodne bi se vojske formirale dvije pukovnije, svaka po 4 bataljuna, svaki bataljun po 5 satnija, svaka satnija po 200 ljudi, obje bi pukovnije, dakle, imale 8.000 ljudi. Konjica bi se, naprotiv, formirala od 5 satnija husara, svaka po 56 konja, zajedno, dakle, 280 konja. Time bi se narodna vojska – konjanici i pješaci – sastojala od 8.280 ljudi. Od njih bi na svaki zahtjev na bojište marširala polovina, a druga bi ih polovina ponovno zamijenila sljedeće godine.

Kod tih pukovnija pripadajući veliki stožer trebao bi biti namješten kako slijedi: pri svakoj pukovniji:

- 1 pukovnik, ukupno, dakle, 2 pukovnika,
- 1 potpukovnik, ukupno, dakle, 2 potpukovnika,
- 1 bojnik, ukupno, dakle, 2 bojnika,

a pri husarima:

- 1 potpukovnik, ukupno, dakle, 1 potpukovnik,

a jednako bi trebao biti namješten i pripadajući mali stožer.

General pukovnik Varaždinskoga generalata uvijek je zapovijedao samo iz ureda. Tu je, pak, dužnost u moje vrijeme obnašao Njegova Ekscelencija gospodin ratni predsjednik grof von Königsegg,¹⁵ kojeg sam, dakle, morao ostaviti na njegovu prijašnjem položaju. S time da bi, prema mojem prijedlogu, ispod njega zamjenik generala trebao zapovijedati

---

Broj 44: Projekt za daljnje uređenje Varaždinske krajine.

cijelim Generalatom, a gospoda pukovnici i stožerni časnici pukovnija u područjima svojih pukovnija, u koje bi ušli i husari, i time bi se, umjesto prijašnjih loših zapovjednika, trebali smjestiti na glavne položaje i takozvane utvrde Koprivnicu, Križevce, Ivanić, Đurđevac i Petrinju. Budući da se u ovom Generalatu, kao i u Karlovačkom, ne prihvaća ništa drugo osim vojne uprave, spomenuti generalski i stožerni časnici morali bi se – uz pomoć svojih malih stožera – brinuti o svemu što se tiče kako vojske tako i civilnih poslova, politike i ekonomije.

Nasuprot tome, njemačke bi satnije trebalo reducirati i na njihovo mjesto postaviti dovoljan broj regularnih postrojbi Carsko-kraljevskih pukovnija na utvrđene položaje te bi trebalo usmjeriti pozornost na njihovo poboljšanje, kao i na izgradnju nove regularne utvrde.

Kako za provedbu tog plana dotadašnji fond koji su osiguravali unutrašnjoaustrijski staleži nije bio dostatan, pregovaralo se sa spomenutim staležima oko nužne nabave, a taj moj cijeli projekt, zajedno s nacrtom novih statuta i vojničkih artikula (*Kriegs-Articulen*), odobren je s najviših mjesta, prema odredbi priloženoj pod brojem 45, dok sam u međuvremenu dobio nalog za provedbu tog sustava.

§ XXX.

Ne mogu jamčiti za to da bih potpuno ispunio najviše očekivanje da sam se mogao osobno podvrgnuti toj obvezi. Međutim, uvijek je nezgodno povjeriti nekom trećem provedbu plana reformacije cijele zemlje, oblikovanog po vlastitim zamislima i načelima, koji je posvuda bio usmjeren protiv privatnih interesa i skrivenih namjera, no ipak sam morao to učiniti – morao sam prepustiti dovršetak svojeg projekta uređenja zamjeniku generala, gospodinu grofu von Galleru,¹⁶ jer se nisam mogao osobno vratiti u Generalat, nego sam se zbog poslova koje mi je najmilostivije naložilo Carsko Veličanstvo, a koji se, između ostaloga, tiču i vojnog pohoda protiv Turaka, morao najprije zadržati u Beču, a zatim sam u Slavoniji morao preuzeti zapovjedništvo nad vojnim trupama.

Posljedice toga nisu izostale i osobito je – kako se poslije pokazalo – raspoređivanje satnija ili odreda (*Schereghen*) napravljeno na potpuno pogrešan i nesvrhovit način.

Budući da se, međutim, nisam mogao odreći upravljanja krajiškim poslovima, slavno Dvorsko ratno vijeće prosljedilo mi je u Petrovaradin na ocjenu obrazloženje štajerskih staleža, priloženo pod brojem 46, izdano u kolovozu 1737., no zbog tadašnjeg sasvim narušenog zdravlja i zbog toga što sam uz velik gubitak vremena morao prikupiti potrebne vijesti i informacije iz udaljenoga Generalata, tek sam u veljači 1738. mogao podnijeti svoj iscrpan izvještaj, u kojem sam, kao što stoji u prilogu pod brojem 47,

- 1.) pokorno iznio svoje mišljenje o staleškim uvjetima i očitovanjima, zatim
- 2.) pokazao tadašnji stvarni (*effectiven*) i potpuni (*completen*) sastav varaždinske krajiške vojske, od kojih se prvi sastojao od 8.387 pješaka i 473 husara, dakle od 8.860 ljudi, a drugi od 8.880 pješaka i 500 husara, ukupno 9.380 ljudi, te naveo razloge zašto je taj [sastav] ponešto odstupio od mojeg prijašnjeg projekta, k tome

Broj 45: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 29. travnja 1737. kojim je odobreno cijelo novo uređenje.

Broj 46: Očitovanje unutrašnjoaustrijskih staleža u vezi s doprinosima za uzdržavanje varaždinskih krajišnika.

Broj 47: Izvještaj Dvorskom ratnom vijeću iz Komorana (slk. Komárno; mađ. Komárom), a od 28. veljače 1738. o očitovanju unutrašnjoaustrijskih staleža u vezi s doprinosima.

- 3.) zamolio da ta narodna vojska bude opremljena primjerenim odorama, te konačno
- 4.) pod A i B predao dvije verzije nacrtu kako bi se takav vojni proračun mogao održavati i plaćati u obama slučajevima, ako bi staleži odobrili veći iznos za održavanje ili ako ga ne bi odobrili.

§ XXXI.

U svojim papirima ne nalazim što se zatim zapravo odlučilo. Međutim, još se mogu točno prisjetiti da su se pojavile neugodnosti zbog toga što je odobren jedan od mojih dva gore spomenutih nacrtu – onaj koji je podrazumijevao povećanje odobrenog udjela – no unatoč tomu, povećanje samog staleškog udjela nije bilo isposlovano.

Međutim, nakon konferencije, koja je radi toga održana u Laxenburgu u svibnju 1739., potpuno je obustavljena korekcija prijedloga, vjerojatno zbog tadašnjeg teškog rata s Turcima i zbog smrti monarha, koja je uslijedila ubrzo nakon Beogradskog mira, sve dok Marija Terezija – ta uzvišena i sada ovjekovječena vladarica, usred strašne i beskrajne oluje tijekom koje se popela na uzdrmano očinsko prijestolje – nije konačno tim poslovima poklonila dostojnu pozornost.

Godine 1741. krenulo se, dakle, ponovno s dovršavanjem novog varaždinskog krajiškog uređenja i o tome je hvalevrijedno Dvorsko ratno vijeće podnijelo iscrpan izvještaj Njezinu Veličanstvu.

Iako se on ne nalazi u mojim spisima, razmišljanja priložena pod brojem 48, koja sam predao 10. srpnja iste godine u Požunu, pokazuju da je mišljenje visokocijenjenog Dvorskog ratnog vijeća – koje mi je bilo dostavljeno – gotovo u cijelosti odobravalo moje prijašnje prijedloge za poboljšanje varaždinskog krajiškog uređenja i da su se poteškoće koje je još trebalo ukloniti odnosile prije svega na štajerske staleže i Unutrašnjoaustrijsko ratno vijeće.

Nakon što su 3. siječnja 1742. napokon i one regulirane i uklonjene uz preporuku vladarskog reskripta broj 49, time je ujedno bio utvrđen varaždinski vojni sustav, koji se održao sve do moje ostavke 1749. godine. Zbog toga na kraju ovog odlomka još samo dodajem stručno mišljenje Dvorskog ratnog vijeća pod brojem 50, koje je 1745. predano Njezinu Kraljevskom Veličanstvu o činovima koji se dodjeljuju krajišnicima u vojsci, uz moje napomene, i to stoga što to mišljenje jasno pokazuje da se od tada počinju uočavati prednosti novoga uređenja koje može pružiti hrvatska vojska:

§ XXXII.

Da je i

Uređenje Karlovačkoga generalata

bilo obuhvaćeno planom napravljenim pod pokojnim Carskim Veličanstvom Karlom VI. za poboljšanje vojne krajiške države;

Broj 48: Razmišljanja od 10. srpnja 1741. o izvještaju Dvorskog ratnog vijeća Njezinu Kraljevskom Veličanstvu, koji se tiče uređenja Varaždinske krajine.

Broj 49: Vladarski reskript od 3. siječnja 1742. unutrašnjoaustrijskim staležima, kojim je utvrđen doprinos za uzdržavanje varaždinskih krajišnika.

Broj 50: Izvještaj Dvorskog ratnog vijeća iz 1745. godine Njezinu Veličanstvu kraljici Ugarske i Češke, uz napomene koje se tiču čina koji se dodjeljuje krajišnicima i posebno Varaždincima u vojsci.

Da je taj plan ipak sve do godine 1735. ostao isključivo u obliku prijedloga i pripremljenih mjera;

Da je radi toga povjerenstvo za uređenje Varaždinske krajine – koja mi je iste godine povjerena – uzelo i ovo područje u obzir i na njega proširilo moj nalog u reskriptu od 15. rujna iste godine i u skladu s tim o pojedinostima obavijestilo kako hrvatskog bana tako i Unutrašnjoaustrijsko ratno vijeće;

Ali da tada zbog manjka vremena nisam mogao poduzeti taj zadatak i o tome sam izvijestio u svojem izvještaju iz Križevaca od 4. siječnja 1737. Sve je to sadržano već u paragrafima XIV. i XVIII. i njima pripadajućim priložima.

§ XXXIII.

Daljnji slijed mojih papira proizlazi iz reskripta Dvorskog ratnog vijeća u kojemu sam – prema prilogu broj 51 – 19. istog mjeseca primio odluku u vezi s upravo spomenutim izvještajem od 4. siječnja 1737. da bih trebao – ako se ni tada ne bi moglo krenuti s uređenjem Karlovačkoga generalata – barem razmotriti situaciju i pojačavanje tvrđave u Karlovcu.

Međutim, budući da mi je već i to bilo nemoguće jer je Njegovo Carsko Veličanstvo previše požurivalo moj povratak u Beč, svoj sam kratak boravak u Varaždinskom generalatu pokušao iskoristiti za prikupljanje korisnih obavijesti o Karlovačkom generalatu, koje su ovdje priložene u svežnju broj 52. I to ne samo kako bih dao prilično cjelovit uvid u njegovo tadašnje stanje u pogledu njegova unutrašnjeg uređenja, položaja i smještaja, stanja njegovih utvrda i tvrđava već i kako bih prikupio podatke koji se tiču vojske. Tada se općenito u Generalatu, zajedno s grofovijama Likom i Krbavom, nalazilo 1.877 plaćenika, uključujući njemačke pješake i četu arkebuzira, a u trima grofovijama Lici, Krbavi i Zvonigradu bilo je 3.758 neplaćenih ljudi, dok su staleži od fonda od 140.000 guldena – namijenjenog za održavanje ove krajine – zapravo plaćali jedva 120.000 guldena godišnje.

Vojni pohodi koje sam 1737., 1738. i 1739. poduzimao u Ugarskoj protiv Turaka spriječili su me tada da se dalje bavim tim predmetom.

Međutim, u svojim sam papirima pronašao nacrt uređenja gospodina generala von Stubenberga iz godine 1739., označen brojem 53, koji je bio nepotpun zbog gubitka priloga. Taj nacrt predviđa za Karlovački generalat zajedno s Likom i Krbavom vojni sastav od 1.831 plaćenika, uključujući i mjesta oslobođena straže, a cijeli borbeni sastav imao bi 11.645 ljudi te je u bitnome oblikovan po uzoru na moje uređenje Varaždinskoga generalata. Međutim, taj je projekt, zbog prevelikog obzira prema interesima unutrašnjoaustrijskih staleža, pokazatelj namjere kojom je poduzet taj pothvat.

Stjecajem važnih dinastičkih, državnih i ratnih okolnosti, koje su – kao što je poznato – obilježile posljednje godine cara Karla VI., taj je posao oko uređenja toliko zanemaren da se Generalat prilikom smrti monarha, koja je uslijedila 1740. godine, potpuno nalazio u starom neuređenom stanju.

Broj 51: Reskript Dvorskog ratnog vijeća od 19. siječnja 1737.

Broj 52: Svežanj spisa koji se tiče unutrašnjeg stanja i uređenja Karlovačkoga generalata početkom 1737. godine.

Broj 53: Nacrt gospodina generala von Stubenberga za novo uređenje Karlovačkoga generalata.

§ XXXIV.

Međutim, stvar je bila prevažna da bi mogla izmaknuti pogledu nove vladarice.

Marija Terezija, koja je još morala osvojiti naslijeđeno očinsko prijestolje, upravo je u vrijeme kada je čvrstim nepokolebljivim junačkim duhom svoje srce suprotstavila ujedinjenim napadima Europe, obratila pozornost i na unutrašnje uređenje i poboljšanje svojih zemalja.

Prijedlog – koji sam se tada usudio iznijeti na savjetovanju održanom u atmosferi sveopćeg straha – da se združene francusko-bavarske vojske, koje su prodirale prema Beču, prisile na obranu vlastitih zemalja prodorom u Bavarsku, koji bi se poduzeo s talijanskim postrojbama iz Tirola, napokon je – nakon što je počašćen najvišim odobravanjem i istodobno od drugih dugo osporavan i sprečavan – potaknuo, premda prekasno, moje putovanje u Italiju, namijenjeno dovođenju trupa. To je putovanje potaknulo milostivo pismo od 21. studenoga 1741., priloženo pod brojem 54, u čijem se vlastoručnom dodatku vladarica, blagonaklono i umiljato spominjući navedeni predugo zanemarivani savjet, također udostojala milostivim izričajima izjaviti da bih se prilikom svojeg putovanja trebao prema dobronamjernom koruškom zemaljskom kapetanu grofu von Goësu¹⁷ u pogledu uređenja Karlovačkoga generalata ponašati tako kao da je za to unaprijed osiguran neograničen autoritet.

Praznina koja ovdje postoji u mojim papirima dopušta mi tek pretpostaviti da sam pri povratku iz Italije valjda usmeno podnio najponizniji izvještaj o uspješnosti tog najvišeg posla, na čemu je tada i ostalo jer su opskrba postrojbi koje su marširale iz Italije i izuzetno važna ugarska insurekcija koja mi je povjerena u punoj mjeri zaokupljali moje cijelo djelovanje.

§ XXXV.

Da bi se pripreme koje su poduzete u Beču za nastavak prednosti zadobivenih u sretnom vojnom pohodu iz 1742. nakon Vroclavskog mira sa svih strana poduprle, iste je godine u Karlovački generalat poslan varaždinski potpukovnik von Moltenberg s nalogom da prikupi veću krajišku posadu za ratnu službu, a njegov je izvještaj o potpuno urušenom stanju te zemlje ponovno pokrenuo plan uređenja.

Dvorsko je ratno vijeće to shvatilo kao poticaj da 6. listopada 1742. – prema prilogu broj 55 – u posebnom izvještaju prikaže da se trenutačno, i sve dok se ne uvede bolje uređenje, na cijelom području može okupiti jedva 2.000 ljudi i da bi se oni te godine teško mogli staviti u pokret zbog potpunog nedostatka odora i oružja, koje se tek trebalo nabaviti. Pritom je ujedno predloženo da se hrvatskim krajiškim postrojbama koje služe na bojištu ubuduće dade potpuna opskrba kao i regularnim vojnicima, bez smanjenja njihove krajiške plaće.

A taj je izvještaj, uz korist od uređenja Varaždinskoga generalata (iz kojeg je korisne službe obavljalo 3.000 ljudi u Češkoj te još jedna trupa u Bavarskoj), koju se tada počelo sve više opažati, potaknuo – prema sadržaju reskripta Dvorskog ratnog vijeća od

---

Broj 54: Kraljevsko kabinetsko pismo od 21. studenoga 1741.

Broj 55: Izvještaj Dvorskog ratnog vijeća Njezinu Veličanstvu kraljici od 6. listopada 1742.

21. listopada 1742. broj 56 – najvišu odluku da se prijedlog u vezi s opskrbom krajišnika sa mnom detaljnije provjeri te da mi se istodobno dade u zadatak osmišljavanje boljeg uređenja Karlovačkoga generalata i cijele krajine te da se predlože sredstva (*Subjecta*) koja bi se pritom mogla koristiti.

Vjerovao sam da sam dužan ne samo svojoj časti i spokoju, nego osobito najvišoj službi, u posebnoj podnesku od 29. listopada 1742. broj 57 u znak prihvatanja prve točke upravo spomenutog reskripta iscrpno prikazati kakvu sam mržnju i poteškoće navukao pri svojim dosadašnjim krajiškim zadacima, koliko se – osim toga – malo držalo do mukom uspostavljenog uređenja, kakve su neugodnosti mogle nastati uslijed toga, kakva mi je nezahvalna odgovornost na kraju trebala pasti na teret i koliko sam, dakle, morao željeti da me se ili poštedi tog novog povjerenstva ili da mi se u tome pruži pomoć kako se planirano uređenje – kad bi jednom bilo odobreno – ne bi odmah osporavalo ili kako ne bi imalo štetne posljedice.

Stoga sam smjesta iznio svoju najponizniju spremnost na potonji slučaj i zatražio preciznije određenje što bi se podrazumijevalo pod nazivom cijele Krajine u spomenutom reskriptu te sam usprkos tome – u odluci koja je uslijedila 4. studenoga spomenute godine, ovdje dodanoj pod brojem 58 – uz blagonaklono vladarevo iskazivanje zadovoljstva mojim uređenjem Varaždinskoga generalata, još jednom potpuno bezuvjetno upozoren na pridržavanje najmilostivijeg naloga u vezi s Karlovačkim generalatom, bez daljnjeg obzira na moje prigovore i želje, toliko da mi više nije preostalo ništa osim poslušnosti.

§ XXXVI.

Kako bih to po mogućnosti ostvario i, onoliko koliko je u mojoj moći, unaprijedio časnu namjeru vladarice, pokušao sam u međuvremenu – budući da je napokon krajem 1742. godine, prema prilogu broj 59, 1.500 karlovačkih krajišnika teškom mukom pokrenuto – na svaki način pripremiti i svoj zadatak u vezi s glavnim pitanjem te sam ne samo na konferenciji 29. siječnja 1743. opširno u izvještaju broj 60 izložio različita zapažanja o tadašnjem stanju Generalata nego i 12. ožujka iste godine predao – s razmatranjima priloženima pod brojem 61 – prethodnu zamisao o uređenju, koja je zapravo predlagala vojni sastav od 13.500 ljudi, ali je realizaciju i pojedinosti prepuštala mojoj osobnoj nazočnosti u Generalatu i pripremnim pregovorima sa staležima.

Međutim, samim time još se uvijek nisam nimalo pomaknuo s mrtve točke na kojoj se ova stvar već 10 godina odugovlači između teorijskih prijedloga poboljšanja i brojnih stvarnih poteškoća.

Nijedan se daljnji korak nije poduzeo sve do studenoga te godine, kada je vladarica – umorna od opstrukcija koje su do tada izazivali unutrašnjoaustrijski staleži pod zaštitom tamošnjeg Ratnog vijeća – donijela odluku da se taj toliko odgađan posao donekle zaštititi

---

Broj 56: Reskript Dvorskog ratnog vijeća od 21. listopada 1742.

Broj 57: Podnesak od 29. listopada 1742.

Broj 58: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 4. studenoga 1742.

Broj 59: Pismo pukovnika von Moltenberga od datuma 7. prosinca 1742., uz tablicu.

Broj 60: Izlaganje na tajnoj sjednici Vijeća od 29. siječnja 1743.

Broj 61: Razmatranja o uređenju Karlovačkoga generalata od datuma 12. ožujka 1743.

od tako štetnog utjecaja i da se za njegovo izvršenje osnuje posebno vojno ravnateljstvo i vrhovno zapovjedništvo u Unutrašnjoj Austriji pod izravnom upravom slavnog bečkog Dvorskog ratnog vijeća.

Nakon što se, dakle, Njezino Veličanstvo najpravednije udostojalo zbog prenošenja ove funkcije na mene sazvati poseban sastanak – prema kojem je Komoranski gubernij, koji mi je dodijelio Njezin gospodin otac blagopokojni Car iz posebnog vladarskog zadovoljstva mojim vjernim službama te je kao nagrada za njih zamijenjen ovom novom pozicijom, ali mi je pritom kao pravedna naknada ugovoren razmjeran ekvivalent u obliku moje cijele tadašnje plaće koja mi je bila zajamčena upućivanjem na neke fondove – tako sam u najvišoj odredbi od 3. studenoga 1743. bio opterećen vojnim ravnateljstvom i vrhovnim zapovjedništvom u Unutrašnjoj Austriji i generalatima, priloženoj pod brojem 62, a time ujedno i ponovno obvezan na uređenje Generalata.

§ XXXVII.

Znanje koje sam imao o nemirnom i naglom karakteru tog naroda učinilo je da mi tada glavna briga bude pažljivo izbjegavanje svih nemira i nezadovoljstava, prije nego što budem mogao sâm preuzeti posao. I radi toga sam zatim predložio u dužnom odgovoru na reskript Dvorskog ratnog vijeća dodan pod brojem 63 od 13. spomenutog mjeseca studenoga, u prilogu broj 64 od 21. istog mjeseca i godine, da se do mojeg dolaska u Generalat otkloni sumnjičavost koja se upravo pojavila zbog uzdržavanja njemačke vojske u Lici i Krbavi i da se u međuvremenu toj vojsci ponudi uobičajena plaća sve dok pri budućem uređenju ne budem u stanju provesti njezinu učinkovitu reformu.

Međutim, već su se sljedeće, 1744. godine pokazali prvi dobri rezultati poduzetih priprema tako što sam tada na bojište poslao 12.800 ljudi iz te narodne vojske, umjesto 1.500 ljudi u nuždi okupljenih 1732. i 1733. godine.

A budući da sam pri privremenoj vizitaciji Generalata – koja se tom prilikom održala – ustanovio da je za uvođenje potrebnog uređenja prije svih drugih stvari nužno cjelovito popisivanje posade sposobne za službu, započeo sam svoje djelovanje povjeravanjem tih poslova varaždinskom kapetanu Mikulčiću (*Mickulchich*), koji ih je poduzeo iste godine.

§ XXXVIII.

Ma kako teško bilo napraviti bilo koji siguran korak prije dovršetka popisa, ipak nisam mogao ustuknuti pred poticajima Njezina Veličanstva te sam se osjetio potaknutim već tijekom popisa raditi na opširnom planu uređenja, koji sam 11. kolovoza 1745. predao slavnom Dvorskom ratnom vijeću, s dodatkom da – u nedostatku pouzdanih obavijesti, koje su se tek popisom trebale prikupiti – svoj tadašnji zadatak moram ograničiti samo na utvrđivanje principa koje treba ugraditi u sustav, a da inače moram zadržati pravo izmjene koja će ubuduće možda biti potrebna u navedenim pojedinostima.

Broj 62: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 3. studenoga 1743.

Broj 63: Reskript Dvorskog ratnog vijeća od 13. studenoga 1743.

Broj 64: Izvještaj od 21. studenoga 1743.

Broj 65: Plan uređenja koji se tiče Karlovačkoga generalata, od 11. kolovoza 1745.

Prema tom prethodnom planu, koji prilažem ovdje pod brojem 65 s četirima komentarima broj 66, 67, 68 i 69, trebalo bi:

1.) ukidanjem mnogih malih odvojenih i međusobno neovisnih zapovjedništava Generalat podijeliti na četiri jednaka glavna dijela ili zapovjedništva, naime,

- a) Karlovačku krajinu
- b) Primorsku krajinu
- c) Liku i
- d) Krbavu.

2.) U svakom od tih četiriju područja trebalo bi postaviti jednu pješačku pukovnicu i jednu konjičku satniju. Pješačka bi se pukovnija trebala sastojati od 4 bataljuna, bataljun od 4 satnije, a satnija od 190 ljudi; cijelo bi se, dakle, pješaštvo sastojalo od 4 pukovnije, svaka pukovnija do 3.040 ljudi, dakle ukupno 12.160 ljudi. Četiri bi, pak, konjaničke satnije – svaka satnija predviđena po 200 konja – trebale zajedno iznositi 800 ljudi te bi, prema tome, cijeli vojni sastav – bez velikog i maloga generalskog i pukovničkog stožera – trebao imati 12.960 ljudi, a inače bi bio tako ustrojen da bi se – u slučaju dovoljnog fonda – mogao sasvim opravdano povećati na 16 do 18 tisuća ljudi, bez izmjene glavnog sustava.

3.) Ovi bi ljudi trebali biti opremljeni uniformama, a u čitavoj bi se trupi namjestila dvojica generala – od toga jedan kao general pukovnik, s plaćom od 6.000 guldena, koji vodi vrhovno zapovjedništvo, a drugi kao zamjenik generala, uz plaću od 4.000 guldena godišnje, koji ne bi imao sigurno namještenje ili vlastito zapovjedništvo, već bi morao biti samo kontrolor prvog i nadzornik pukovnijskih i dotičnih područnih zapovjednika – uz potrebne stožerne časnike – a u pogledu njih trebalo bi se narediti da u svakom bataljunu – baš kao i u konjici – bude jedan sposoban stožerni časnik s malim stožerom potrebnim za njih dvojicu, zatim da u svakoj pukovnici bude jedan stranac kao pukovnik, da isto tako od obojice predloženih bojnika jedan bude stranac te da se pri svakoj satniji nalazi jedan stranac kao časnik.

4.) Samo bi polovina takve posade uvijek trebala ići na bojište s nužnim stožernim i ostalim časnicima, pod jednim od dvojice generala, dok bi druga polovina – pod zapovjedništvom drugoga generala – čekala kod kuće iduću smjenu. Nadalje bi trebalo

5.) smanjiti dosadašnju njemačku vojsku i četnu arkebuzira te iznos potreban za njihovo uzdržavanje upotrijebiti za narodnu vojsku, a utvrde i druga mjesta naizmjenice popuniti plaćenim bataljunima, usto odrediti svoju pukovnicu i premjestiti je u Unutrašnju Austriju te je popuniti bataljunom iz unutrašnjoaustrijskih garnizonskih jedinica, koje treba smanjiti, a u svaku satniju te pukovnije primiti 10 narodnih dobrovoljaca uz uobičajenu vojničku plaću, iz čega bi nastao rasadnik sposobnih narodnih dočasnika.

6.) Za održavanje te narodne vojske trebalo bi izdvojiti iznos od 190.000 guldena, no pritom

- a) popuniti fond u koji su do sada staleži uplatili samo 120.000 guldena do njegova stvarnog iznosa, dakle nadoknaditi 143.488 guldena, zatim
- b) tome dodati subvenciju koju je Komora do sada platila za Liku po 7.015 guldena, nadalje

---

Broj 66: Prvi komentar spomenutom Planu.

Broj 67: Drugi gore spomenuti.

Broj 68: Treći isto.

Broj 69: Četvrti isto.

- c) tu predvidjeti dosadašnje uzdržavanje ionako nepotrebnih komorskih vojnika koji se nalaze u Karlobagu i Kraljevici s 4.656 guldena, kao i
- d) povući u blagajnu izvanredne prihode kojima su se do tada koristili časnici u Generalatu od otprilike 5.000 guldena, zatim
- e) usmjeriti u to komorske dohotke iz Like, Karlobaga i Kraljevice od po 1.585 guldena te naposljetku
- f) platiti još preostalu komorsku potporu od 28.420 guldena.

§ XXXIX.

Prilog broj 70 sadrži povoljnu odluku visokocijenjenog Dvorskog ratnog vijeća od 20. kolovoza 1745. Vijeće je u toj odluci u cijelosti odobrilo spomenuti plan te izrazilo samo manje prigovore, i to

a) u vezi s prihodima zapovjednika, određenima na 5.000 guldena u fondu za uzdržavanje, zatim

b) zbog popunjavanja utvrda jednom plaćenom pukovnijom, kao i

c) zbog različitosti plaće navedene za strance i za narodne časnike,

ali je predložilo dopunjavanje potrebnog fonda, pregovore koji su započeti sa staležima i doznačivanje 7.015 guldena, koje je Dvorska komora do tada davala vojsci za uzdržavanje Like. Iz ovdje priloženih odluka razabire se, dakle, da su moji prijedlozi najmilostivije odobreni od najvišeg mjesta, da su navedene primjedbe donekle ispravljene i da je dana naredba za pregovore sa staležima.

§ XL.

Tijekom vremena, budući da su se ti pregovori – kao što pokazuje prilog broj 71 – zaista pripremali i da je sazvan poseban Sabor za 3. studenoga 1745., a prijedlog koji je pritom trebalo izraditi bio je prije svega usmjeren na isplatu cijelog fonda za uzdržavanje u gotovini od 143.488 guldena – oslobođenu svih mogućih odbitaka – uz 2.500 guldena novca za gradnju, i na dobrovoljno odricanje od prava popunjavanja mjesta koja se nisu uklapala u prijedlog, a koja su do tada popunjavali staleži (o), još sam se više bavio poslovima koji su mi naloženi te sam podnio neke primjedbe i prijedloge o različitim predmetima koji se tiču trgovine, javnih financija, državne uprave (*Staats-Policey*) i različitih predmeta administrativne naravi u sljedećem izvještaju broj 72 od 29. upravo spomenutog mjeseca studenoga.

Popisivanje se u Generalatu nastavilo te se činilo da se te godine stvari sa svih strana približavaju zadanom cilju. Jedino upravo spomenuti pregovori sa staležima nisu bili dovoljno uspješni, tako da je grof von Goës u svojem najponiznijem izvještaju od 30.

Broj 70: Izvještaj Dvorskog ratnog vijeća Njezinu Veličanstvu od 20. kolovoza 1745.

Broj 71: Pismo koruškog zemaljskog kapetana, grofa von Goësa, od 28. rujna 1745.

(o) To su bila određena namještenja u Generalatu, uz koja je išla vojnička plaća i koja su staleži sami smjeli zaposjesti prema vlastitoj volji, a da prije toga nisu iznijeli prijedlog sredstava (*Subjecta*), te su ih uglavnom i zaposjedali bez obzira na glavnu svrhu.

Broj 72: Izvještaj od 29. studenoga 1745.

studenoga spomenute godine, ovdje priloženom pod brojem 73, uz molbu za daljnju odluku, objavio njihovu nespremnost u pogledu obiju gore navedenih točaka, a bio je stava – ako bi koruški i kranjski staleži, bez onoga što se godišnje koristilo za Ratno vijeće i za krajiškog računovođu, mogli osigurati 75, odnosno 50 tisuća guldena gotovine, a osim toga, ako bi se htjeli obvezati da će u popunjavanju mjesta koja su bila mimo prijedloga slijediti aktualne vojne prijedloge – kako bi se učinila dobra stvar da se njima postigne dogovor oko toga.

Kranjski se staleži uopće nisu izjasnili o tome.

Bez obzira na te prepreke, ipak je u vladarskom vlastoručnom pismu od 28. prosinca rečene godine broj 74, upućenom predsjedniku Dvorskog ratnog vijeća grofu von Harrachu,¹⁸ moj gore spomenuti plan uređenja ponovno najezgaktnije odobren u svim dijelovima, a usto su odobreni i upravo spomenuti prijedlozi od 29. studenoga, tako da mi je u potpunosti trebao biti predan cijeli Generalat u vojničkim, civilnim i ekonomskim poslovima, vojno stanje što je više moguće sređeno, dok je veći fond potreban za to bio preusmjeren s Dvorske komore na dogovorene prihode. Poslije toga mi je Dvorsko ratno vijeće premilostivo dekretom broj 75 od 19. siječnja 1746. poslalo pristanak, a u vezi s mjerama koje je potom trebalo poduzeti naloženo je da se sastanemo slavno Dvorska komora, ja i Ured generalnog ratnog povjereništva kod gospodina grofa von Harracha.

Izveštaj Dvorskog ratnog vijeća priložen pod brojem 76 od 3. veljače 1746. sadrži rezultat tog žurno održanog sastanka, na kojem se uglavnom raspravljalo pitanje kako bi se moglo moj gornji plan uređenja staviti u funkciju podizanja vojnog stanja na 18.000 ljudi, što je najmilostivije zahtijevalo Njezino Carsko Kraljevsko Veličanstvo, te prikupiti potreban veći fond.

Pritom sam pokazao da je za taj povećani proračun, prema izračunu u skladu s planom, potreban godišnji fond od 230.637 guldena, koji će se, u slučaju da se Ličani trebaju izjednačiti s preostalim Karlovčanima, morati povećati na 274.473 guldena i da je stoga – osim doprinosa staleža, koji je prema gore spomenutom izvještaju grofa von Goësa prihvaćen u iznosu od 120.000 guldena, a uz iznos od 5.000 guldena koji se planirao dobiti ubiranjem podavanja – potreban još komorski doprinos od 105.637, odnosno 149.473 guldena.

Međutim, budući da je Komora istodobno zamislila da se generalatska i primorska komorska davanja određena za popunjavanje fonda već doznače na druga mjesta, Njezino je Carsko Kraljevsko Veličanstvo, u skladu s odobrenjem najviše rezolucije priložene uz gore spomenuti izvještaj, ostavilo samo 100.000 guldena kao komorski doprinos. Ipak, na moj je najponizniji prigovor od 14. veljače rečene godine, prema vladaričinu pismu broj 77, uslijedila daljnja odluka da se tih 100.000 guldena povisi na 132.000 guldena i ta se svota (od koje bi se moralo oduzeti ono što su staleži možda još mogli odobriti preko predloženih 120.000 guldena), bez osvrtnja na poteškoće koje je priredila Komora, od 1. svibnja te godine pa nadalje trebala namicati od svih očekivanih i sigurnih prihoda Primorja, inače

Broj 73: Izvještaj gospodina grofa von Goësa Njezinu Veličanstvu od 30. studenoga 1745.

Broj 74: Najviše vlastoručno pismo predsjedniku Dvorskog ratnog vijeća grofu von Harrachu od 28. prosinca 1745.

Broj 75: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 19. siječnja 1746.

Broj 76: Izvještaj Dvorskog ratnog vijeća od 3. veljače 1746.

Broj 77: Vladaričino vlastoručno pismo od datuma 14. veljače 1746.

bi se, ako se ni Ličani ne bi mogli uzdržavati potpuno jednako kao Karlovčani, ovisno o okolnostima, trebalo što je moguće više pozornosti pokloniti tome.

Budući da je, pak, Dvorska komora, prema iskazu izvještaja od 15. veljače 1746., ovdje priloženog pod brojem 78, nakon toga za sebe ostavila pravo prigovora i da sam, u obama izvještajima Dvorskom ratnom vijeću pod brojevima 79 i 80 od 22. veljače, podnio prigovor u vezi s uključivanjem sposobnog vojnog suca, a protiv glavarine koja se trebala ubrati u Generalatu, objavljena je ne samo u vezi s ovom zadnjom točkom povoljna vladarska odluka broj 81 nego i najviši carski reskript broj 82, kojim sam 18. istog mjeseca i godine obaviješten o osnivanju komorskog fonda te sam ujedno dobio uputu kako bih se u tom slučaju trebao vladati.

Glavna je stvar, dakle, ovisila još samo o utvrđivanju staleškog fonda i o dovršetku propisanog popisa.

S obzirom na prvo, pokazalo se, prema sadržaju pisma isprike koje su uz brojne napomene poslali staleži 8. ožujka 1746., priloženog pod brojem 83, i takozvanog najponiznijeg izvještaja broj 84, da još uvijek postoji vrlo mnogo poteškoća. Međutim, popisivanje je već toliko uznapredovalo da se moglo dovršiti početkom travnja te godine.

U toj je, dakle, situaciji u ožujku 1746. donesena najviša odluka da mi se za moga predstojećeg odlaska u Generalat također povjeri zadnje utanačivanje pregovora sa staležima. Za to potrebne otpremnice i punomoći dogovorene su na sastanku koji je 18. rečenog mjeseca naložen najvišim carskim kraljevskim vlastoručnim pismom, prema protokolu priloženom pod brojem 85, te ih je Njezino Veličanstvo najmilostivije odobrilo, odbacivši pritom preinake predložene zbog popunjavanja mjesta koja se nisu uklapala u prijedlog, i otpremilo moju punomoć, prema prilogu broj 86 od 19. istog mjeseca.

U isto su vrijeme, doduše, preko povjerenikâ koji su za to bili određeni, nastavljeni pregovori s unutrašnjoaustrijskim staležima, ali s tako lošim uspjehom da se 16. travnja 1746., prema prilogu broj 87, moralo vrlo oštrim riječima otpisati kranjskim staležima.

Tada je potpuno privedeno kraju i popisivanje, o kojem ovdje prilažem originalne knjige pod brojem 88, s pomoću kojeg je ustanovljeno da je, prema sumarnoj tablici označenoj brojem 89, u cijelom Karlovačkom generalatu, to jest:

- a) u Karlovačkoj krajini,
- b) u Primorskoj krajini,
- c) u Lici i
- d) u Krbavi,

Broj 78: Izvještaj Dvorskog ratnog vijeća Njezinu Veličanstvu od 15. veljače 1746.

Broj 79: Prigovor Dvorskom ratnom vijeću od 22. veljače 1746. u vezi s uključivanjem sposobnog vojnog suca.

Broj 80: Isto to koje se tiče glavarine koja se trebala ubrati u Karlovačkom generalatu.

Broj 81: Reskript Dvorskog ratnog vijeća od 18. ožujka 1746.

Broj 82: Najviši raspis od 18. veljače 1746.

Broj 83: Molbeno pismo staleškog odbora od 8. ožujka 1746. s napomenama.

Broj 84: Najponizniji izvještaj.

Broj 85: Konferencijski protokol od 18. ožujka 1746.

Broj 86: Punomoć za pregovaranje sa staležima od 19. ožujka 1746.

Broj 87: Reskript kranjskom staleškom odboru od 16. travnja 1746.

Broj 88: Popisne knjige iz 1746. koje ste tiču Karlovačkoga generalata.

Broj 89: Sumarna popisna tablica o cijelom Karlovačkom generalatu iz 1746. godine.

bilo zajedno 25 kapetanija, 137 sela i 10.523 kuće ili obitelji, u kojima je zapravo bilo 45.586 muških glava, među kojima je zabilježeno 22.398 muškaraca sposobnih za službu, 2.995 nesposobnih i 20.193 pomlatka.

Kako bih potpuno obavio ovaj naporan i neugodan posao uređenja, otišao sam, dakle, početkom travnja u Unutrašnju Austriju i svojom upornošću postigao da još prije kraja mjeseca zemaljski staleži u Koruškoj odobre – prema zaključku Zemaljskog sabora od 23. travnja rečene godine, priloženom pod brojem 90 – 80.000 guldena godišnje u gotovini, bez ikakvog odbitka, a Kranjci – prema zaključku od 30. istog mjeseca i godine broj 91 – godišnji iznos od 53.000 rajnskih guldena – gulden je zaračunat po 60 krajcara – također u gotovini i bez odbitka, dakle ukupno 133.000 guldena. Prema tome, 13.000 guldena više nego je dotad bilo dogovoreno i očekivano te da, osim toga, zajamče i preostale točke koje su im poslale.

Ispunjen najžustrijom revnošću, otišao sam, doduše, nakon toga – s najboljom nadom da ću uskoro dovesti u red i sve ostalo – smjesta u Generalat, kamo sam stigao već 5. svibnja.

Tek sam ondje sa zgražanjem uvidio sve poteškoće koje su sa svih strana stajale na putu mojoj iskrenoj namjeri.

U vrijeme kada sam trebao uvesti novi sustav – uz neizostavnu potrebu da se zapuštene i na pobunu spremne domaće ljude blagošću, nagovaranjem i s posebnim oprezom postupno pridobije za novo uređenje – i tijekom bavljenja mučnim i nezahvalnim poslom, koji je potkopavan uzurpacijom dotadašnjih zapovjednika i časnika duboko ogrezlih u zloporabama i neredu, neprestano su me, s jedne strane, požurivali iz Beča radi žurnog polaska trupe od 5.000 krajišnika, dok su istodobno, s druge strane, u samom Generalatu nezadovoljni i zabrinuti zapovjednici najopasnijim podmetanjima pomno stvarali ozračje nepovjerenja i neposlušna, kako se to dijelom očituje iz mog izvještaja naznačenog ovdje pod brojem 92 s nadnevkom Karlovac, 21. svibnja 1746.

Bez obzira na to što se posao uređenja, unatoč protivljenju, ipak nastavio s dobrim uspjehom, presvijetla je vladarica, kojoj je izvor poteškoća možda bio bolje poznat nego meni, ipak dobro predvidjela da ću trebati ohrabrenje, jednu vrstu poleta, kako ne bih u potpunosti iscrpio svoje strpljenje. Dubokim pogledom punim brige u moje srce nato-pljeno najvjernijom odanošću izabrala je sredstvo koje mi je obilno nagradilo sva prošla proganjanja, neugodnosti i zamore te ujedno ulilo hrabrost i snagu za budućnost kada mi je sama Previšnja 8. lipnja 1746., prema prilogu broj 93, najmilostivije napisala:

„da je, budući da potpuno shvaća moju ovdje pokazanu važnu službu, dok cijeli važan i koristan posao uređenja vidi našom obostranom djelatnošću, a mene jedinim koji to može izvesti, čvrsto odlučila najsnažnije me usmjeravati prema cjelovitoj provedbi i nikome, tko god to bio, ne dopustiti da mi na put postavlja ikakve zapreke.“

Upravo je obilje milosti bilo potrebno kako bi me se izvuklo iz beskrajnih sumnji koje je sa sobom donosila teška zadaća sadržana u istom premilostivom pismu da se prilikom provođenja novog uređenja ujedno osigura i odlazak vojske na bojište.

U isto vrijeme, budući da sam podivljali neobuzdan narod želio dovesti u stegu i red, morao sam, kako bi se omogućio odlazak vojske na bojište, poslati iz zemlje najpouzdanije

Broj 90: Zaključak Zemaljskog sabora staleža u Koruškoj od 23. travnja 1746.

Broj 91: Zaključak Zemaljskog sabora staleža u Kranjskoj od 30. travnja 1746.

Broj 92: Izvještaj datiran: Karlovac, 21. svibnja 1746.

Broj 93: Vladarsko kabinetsko pismo od 8. lipnja 1746.

i najsposobnije časnike s najposlušnijom i odličnom posadom. – Morao sam se lišiti najboljeg dijela onog materijala koji sam trebao obraditi – slutio sam posljedice, vidio da bi moj plan i moja čast mogli postati žrtve toga, podnio sam prigovore, primio uz to ponovljene zapovijedi u prilogu broj 94 od 18. lipnja rečene godine i pokorio se.

Učinio sam sve što je bilo u mojoj moći kako bih i s ove strane potpomogao veliki plan Austrijske Monarhije, koja je uložila sve moguće snage da onom dijelu svijeta, koji je dugo bio izložen strašnim ratnim stradanjima, postojanim i trajnim mirom vrati spokoj.

Budući da se fond namijenjen za taj posao tada još nije uspostavio, nego se morao prikupiti u određenim rokovima, vlastitim sam kreditom iznašao sredstva u nevjerojatno kratkom vremenu i na svoj račun dao opremiti trupe određene za vojni pohod tako prijeko potrebnim uniformama te tako napokon na najveće zadovoljstvo realizirao odlazak četiriju bataljuna određenih za Italiju krajem srpnja iste godine, kako se vidi iz najmilostivijeg vlastoručnog pisma od 8. kolovoza spomenute godine priloženog pod brojem 95. Pritom sam, koliko se prema stanju prilika dalo učiniti, pokrenuo svoj plan uređenja, ali nisam mogao provesti onaj postupak kojim sam se nekoć u Varaždinskom generalatu poslužio s jako dobrim uspjehom, niti u početku – zbog žurnosti odlaska – niti poslije – zbog odsutnosti tako velikog dijela posade – te sam se stoga morao zadovoljiti time što sam uređenje dijelom uvodio sâm, a dijelom davao dugima da ga uvode, a da ga nisam mogao objaviti javno i pred okupljenim narodom.

Učinci tih nepovoljnih i neizbježnih okolnosti pokazali su se uskoro na vrlo neugodan način.

Tek što sam napustio Generalat i dok još nisam ni doputovao, primio sam već na putu za Štajersku vijest o pobuni koja je izbila s one strane Kapele. Požurio sam se u Beč i ondje podnio – na sastanku održanom kod ekscelencije gospodina predsjednika Dvorskog ratnog vijeća 4. rujna 1746. – obvezan izvještaj kako o poslovima oko uređenja tako i o nastaloj pobuni u opširnom izvještaju broj 96 i njemu pripadajućoj ekspertizi broj 97.

Prema njima, trebalo je, dakle,

A) samo uređenje, pri čemu sam bio primoranim u nekim dijelovima odustati od prijašnjeg plana, postići tako da

1.) se u Karlovačkoj i Primorskoj krajini postave tri pješačke pukovnije, svaka po 4 bataljuna, i osim njih, 4 satnije husara, svaka po 100 ljudi, a u Lici i Krbavi jedna pješačka pukovnija od 6 bataljuna i 4 satnije husara po 100 ljudi, te prema tome odredi vojno stanje – uključujući pukovnijske stožere – na 17.381 pješaka i 800 husara, zajedno, dakle, 18.181 čovjek.

Zatim veliki i mali glavni stožer (*General-Staab*) s 29 osoba i topništvo s 27 osoba, dakle oba zajedno s 56 osoba, i prema tome bi cijelo novo ratno stanje time bilo određeno na 18.237 ljudi, tako da uvijek od svake satnije, bataljuna i pukovnije samo polovina, a od onih obitelji koje daju 2 čovjeka samo 1 ide na bojište.

Za održavanje tog krajiškog vojnog sustava

Broj 94: Sljedeće vladarsko kabinetsko pismo od 18. lipnja 1746.

Broj 95: Vladarsko kabinetsko pismo od 8. kolovoza 1746.

Broj 96: Izvještaj na konferenciji 4. rujna 1746.

Broj 97: Ekspertiza koja se tiče Karlovačkoga generalata.

2.) određen je sljedeći novčani zahtjev:

- a) za pješaštvo.....200.038 guldena,
  - b) za husare.....36.604 guldena,
  - c) za glavni stožer.....17.224 guldena,
  - d) za topništvo..... 2.324 guldena,
  - e) za umirovljene..... 3.483 guldena,
  - f) za bojnu opremu..... 6.902 guldena,
  - i
  - g) za novac za gradnju.....4.000 guldena,
- prema tome ukupno.....270.576 guldena.

I tada se konačno

3.) zapovjedilo bolje vođenje pravosuđa, i to tako da se ukinu nekadašnja proizvoljna prava (*Winckel-Rechte*).

Što se, pak,

B) nastale pobune tiče, nju sam ne samo opširno opisao nego i pritom iznio:

- a) da su navodne pritužbe pobunjenikâ tek neutemeljeni izgovor jer se
- b) narod takvim uređenjem ni na koji način pretjerano ne opterećuje, a i nije sav uvučen u zavjeru, nego je, štoviše,
- c) cijeli događaj nastao na nagovor nekih zapovjednika i časnika, čija se ucjenjivanja, uzurpacije i izgredi mogu donekle obuzdati namještanjem stranih časnika i zbog toga bi
- d) trebalo neslužbeno zahtijevati uklanjanje tih sumnjivih ljudi, a s obzirom na neke koji uživaju poseban ugled, prijeći preko toga te bi se, osim toga, tu i tamo morao pronaći način za smirivanje duhova.

O tom je mojem izvještaju Dvorsko ratno vijeće podnijelo Njezinu Carskom Kraljevskom Veličanstvu opširan referat 10. rujna spomenute 1746. godine broj 98 i u njemu je moj sustav uređenja počašćen potpunim odobravanjem. Međutim, budući da je pobuna tada bila najhitniji prioritet, najviše odluke spomenute tek na margini odnosile su se jednostavno na nju, a iz njihova se sadržaja razabiralo tek to da se ni na koji način ne treba pogodovati zahtjevima i prijedlozima buntovnikâ (među kojima je osobito bio pukovnik de Pozzi),¹⁹ već da se, naprotiv, neki odani časnici, koji su se pritom istaknuli, nagrade napredovanjem, dok bi se osporavane točke novog uređenja (među kojima je najvažnija bila zapošljavanje stranih kapetana) čvrsto zadržale nepromijenjenima.

Za to sam vrijeme prilogom od 16. rujna broj 99, s mojim napomenama i prijedlozima, nastavio Dvorskom ratnom vijeću podnositi vijesti koje su pristizale iz Generalata i u njemu sam brojnim argumentima prikazao nužnost da se toj narodnoj vojsci dade rang jednak ostalim regularnim postrojbama te potom 9. listopada iste godine primio odredbu Dvorskog ratnog vijeća priloženu pod brojem 100, u kojoj je moje novo karlovačko uređenje odobreno u svojem cjelokupnom opsegu onako kako je prije razrađeno pod brojem 96. U vezi s pobunom na moju je ekspertizu donesena nužna odluka, ali je zanemaren moj prigovor u vezi s rangom.

Broj 98: Izvještaj Dvorskog ratnog vijeća od 10. rujna 1746.

Broj 99: Izvještaj Dvorskom ratnom vijeću od 16. rujna 1746.

Broj 100: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 9. listopada 1746.

To je, uz vijesti koje su u međuvremenu iz Italije pristigle do mene o lošem postupanju prema narodnoj postrojbi koja je ondje služila, potaknulo daljnji prigovor od 15. listopada 1746. broj 101, koji, međutim, zasad također nije razmatran te je ostao bez odluke.

Bila je sreća da te pritužbe nisu dospjele u Generalat, gdje su u međuvremenu naredbe koje sam svojim neprestanim nastojanjima izdavao protiv više puta spomenute pobune imale tako dobar uspjeh da su se krajem 1746. godine, prema prilogu broj 102, buntovnici počeli povlačiti i zbog toga se moglo, prema dekretu Dvorskog ratnog vijeća od 12. siječnja 1747. priloženom pod brojem 103, pokušati poduzeti potrebnu istragu i kažnjavanje krivaca.

Smatrao sam previše opasnim – također i neprimjerenim i štetnim – za najvišu službu potpuno zanemarivati pritom utemeljene pritužbe krajišnikâ koji služe na bojištu te sam stalnim podnescima naposljetku postigao to da u ožujku te godine, kako je već navedeno gore kod Varaždinskoga generalata, toj narodnoj vojsci bude dodijeljen rang regularne postrojbe.

Međutim, uzalud sam si laskao nadajući se da će odsada novo uređenje Generalata biti postavljeno na čvrstoj osnovi i osigurano protiv svih dotadašnjih poteškoća.

Tijekom vremena, budući da je unutrašnji mir ovih zemalja trebalo učvrstiti provođenjem istrage protiv buntovnikâ, koja je, prema sadržaju zapisnika ovdje priloženog u izvratku pod brojem 104, proširena, s druge su strane ne samo promjenom dotadašnjeg komorskog fonda za plaćanje i rasporedom koji je podijelio posadu za bojište izazvane nove neugodnosti te sam time bio prisiljen u vezi s prvim podnijeti najponiznije prosvjedno pismo ovdje priloženo pod brojem 105, a u vezi s drugim podnijeti prigovor od 14. studenoga 1747. priložen pod brojem 106, dok su i unutrašnjoaustrijski staleži ponovno počeli odbijati rješenje koje su sa mnom postigli, zabilježeno ranije pod brojevima 90 i 91, zbog dotadašnjeg potpunog zapostavljanja njihovih prigovora. I povrh svega toga, Herbersteinov je narodni bataljun, koji je služio na bojištu u Italiji, prema promemoriji od 26. ožujka 1748. priloženoj pod brojem 107, zadržan na bojištu protiv pravila i time je narod ponovno postao nepovjerljiv.

Ova posljednja vrlo važna točka bila je, prema odredbi Dvorskog ratnog vijeća od 3. travnja 1748. priloženoj pod brojem 108, ispravljena. Međutim, ostale su se poteškoće svakim danom umnažale.

Uređenje je tako sa svih strana bilo osujećeno i uzdrmano da se s razlogom trebalo pribojavati njegova potpunog rušenja i nove pobune u Generalatu.

Mogao bih navesti bezbrojne dokaze o tome kada ne bih bio previše razborit i iskorištavao strpljenje prepričavanjem vlastitih nevolja.

Kao malen primjer bit će, međutim, dovoljna promemorija broj 109, koju sam 22. travnja 1748. s dopisom poslao tajniku tajnog kabineta Kochu.²⁰

Broj 101: Podnesak zbog ranga narodnih postrojbi od 15. listopada 1746.

Broj 102: Izvještaj Dvorskom ratnom vijeću od 7. prosinca 1746.

Broj 103: Dekret Dvorskog ratnog vijeća od 12. siječnja 1747.

Broj 104: Izvadak iz istražnih spisa zbog pobune koja se dogodila u nekim mjestima Karlovačkoga generalata.

Broj 105: Prosvjedno pismo.

Broj 106: Prigovor Dvorskom ratnom vijeću od 14. studenoga 1747. protiv predloženog upućivanja karlovačke postrojbe u Italiju i Nizozemsku.

Broj 107: Promemorija od 26. ožujka 1748.

Broj 108: Odredba Dvorskog ratnog vijeća od 3. travnja 1748.

Ipak, nisam se dao zaustaviti, pritom sam uvijek – što sam bolje mogao – nastavljao svoj put i dovršio djelo tako da su još u siječnju 1749. bili doneseni pravilnik o vježbanju za krajiško pješaštvo broj 110 i nacrt za insurekciju za sve pukovnijske sudove broj 111, kojemu dodajem još – za upotpunjavanje cijelog sustava – tablicu o tadašnjem stanju topništva pod brojem 112 te tim spisima ujedno i označavam posljednju crtu svog djelo-kruha u pogledu obaju generalata.

Neprestana rovarenja protiv tog mukotrpnog i plodonosnog pothvata trajala su, naime, i dalje istom snagom te stvorila, s mojom nepokolebljivom revnošću koja je bila usmjerena k njegovu uspjehu, tako trajno vrenje da se Njezino Carsko Kraljevsko Veličanstvo našlo u neprilici – s jedne strane, zbog svih opstrukcija onih koji su mi zavijdjeli, a s druge strane, zbog mojih čestih prigovora potaknutih time.

Bez izgleda za pomoć ili kraj, držao sam svojom neminovnom dužnošću predočiti Njezinu Veličanstvu stanje stvari, štetu koja bi se time učinila vladarskoj službi, s objašnjenjem da bih se više želio skloniti od bujice i napustiti svoj dotadašnji položaj glavnog zapovjednika nego biti nedužnim uzrokom daljnjih uznemiravanja Njezina Veličanstva i urušavanja cijele građevine, kako bi me se ponizilo, čime bi se Monarhiji učinila sva moguća šteta koja se može predvidjeti.

Okolnosti – moja iskrenost – dirnuli su vladaricu. I naposljetku je u jednom od onih milostivih povjerljivih razgovora, kojima se sama vladarica tako često utjecala kada su u pitanju bili vjerni sluge, došlo do toga da je, nakon promišljenog razmatranja svih okolnosti, moja ostavka Glavnoj vojnoj upravi u unutrašnjoaustrijskim zemljama i njihovim generalatima prepoznata kao jedina žrtva i najmilostivije je odobrena, čime bi se, u tadašnjem slučaju, mogli ukloniti osobni sukobi, koji su prečesto štetni za dobrobit države, te bi se možda mogao u svojim bitnim dijelovima spasiti krajiški vojni sustav, koji bi se tako razdvojio od osobnih animoziteta.

Sa zadovoljstvom bih sve što sam još mogao dati bio žrtvovao za tu svrhu. Međutim, vladarica se milostivo sjećala načina kako sam nekada bio odstupio s mjesta upravitelja Komorana; smatrala je da je to nagrada zaslužena dugom vjernom službom i zamijenila je izričito ugovorenim i zajamčenim ekvivalentom i odštetnim iznosom.

Ta svijest i milostiv pogled na moju vjernu revnost, koja se i nakon toga s uspjehom ostvarivala, potaknuli su, dakle, Njezino Veličanstvo da mi najpravednije doživotno osigura takav ekvivalent, uz onaj za moje obeštećenje, umjesto nekadašnje plaće generala topništva, s izričitom napomenom da te prihode mogu potrošiti gdje želim.

S najvišom sam suglasnošću položio, dakle, svoje spomenuto zapovjedništvo pred noge Njezina Veličanstva i od tog je trenutka nadalje prestao moj utjecaj u uređenju tih zemalja. Zaključujem stoga time i ovaj opis te ga pun poštovanja preporučujem ljubaznoj blagosti upućenih, kao i sebe najvišoj carskoj blagonaklonosti i milosti.

Joseph Friedrich
Hildburghausen zu Saxen

Broj 109: Promemorija od 22. prosinca 1748. s popratnim pismom tajniku tajnog kabineta Kochu.

Broj 110: Regulament za vježbe krajiškog pješaštva.

Broj 111: Nacrt za insurekciju za sve pukovnijske sudove.

Broj 112: Tablica o stanju topništva u Karlovačkom generalatu početkom 1749. godine.

- ¹ U izvorniku stoji pridjev grčki, no u ovom kontekstu njime se označavaju pravoslavni biskupi.
- ² Ludovik II. rođen je prijevremeno i otud taj naziv. Prevodimo doslovno jer nam nije poznato postoji li hrvatska verzija nadimka.
- ³ Ungnad, Franz Ungnad, Hans (Ivan) III. von Weißenwolff, barun von Sonnegg (1493. – 1564.) – austrijski državnik i vrhovni zapovjednik vojske u Hrvatskoj i Slavoniji. Iako Hildburghausen navodi da je Franz Ungnad bio prvi poznati vrhovni zapovjednik vojske u Krajini, to ne potvrđuje druga relevantna literatura (R. Lopašić; *Allgemeine deutsche Biographie*; C. von Wurzbach). Lopašić navodi Hansa Ungnada kao vrhovnog zapovjednika vojske u Hrvatskoj i Slavonskoj krajini 1540. – 1546. i ponovno 1552. – 1556., no donosi i imena zapovjednika prije njega. Franza Ungnada spominje Franz J. Fras kao žumberačkog kapetana 1557.
- ⁴ Herberstein, Johann Joseph (Ivan Josip) grof von (1633. – 1689.) – austrijski general, zapovjednik u Križevačkoj kapetaniji, potom od 1669. do smrti zapovijedajući general Hrvatske krajine u Karlovcu. U Bečkom ratu zapovijedao vojskom koja je oslobodila Liku i Krbavu.
- ⁵ Coronini, Antonio (u. 1702.) – veliki kapetan Senja, imenovan 1694. upraviteljem, odnosno zapovjednikom Like. Prema naredbi Dvorske komore u Grazu, pokušao je vojno osoblje u Lici nasilno podložiti komorskoj upravi, no naišao je na otpor tamošnjih krajiških časnika. Dotadašnje opće neraspoloženje pretvorilo se u otvoreni ustanak, koji je kulminirao 1702., kada je Coronini i ubijen.
- ⁶ Ramschüssel (Rambschüssel), Jakob (u. 1702.) – turanjski kapetan, imenovan upraviteljem Like nakon što je s tog položaja opozvan Antonio Coronini. I on izaziva otpor Ličana te ga pobunjenici 1702. godine ubijaju zajedno s Coroninijem u ribničkoj crkvi.
- ⁷ Obernburg (Oberburg, Obersburg), Franz Andreas barun von – imenovan 1703. upraviteljem Like. Doživio sličnu sudbinu kao dvojica njegovih prethodnika – Coronini i Rabmschüssel – te je zajedno s upravnim osobljem gradačke Dvorske komore protjeran iz Like.
- ⁸ Sinzendorff (Sinzendorf), Adolf grof von – Dvorska mu je komora 1692. prodala Liku, Krbavu i Karlobag za 80.000 guldena, čemu su se usprotivili vojni zapovjednici i narod Like. Zbog otpora stanovništva i vojnog osoblja, Sinzendorf je nakon kratkotrajnog vlasništva ove dvije grofovije prodao Dvorskoj komori kao prijašnjem vlasniku, uz ostvarenu dobit.
- ⁹ Cordova (Cordova, Kordova), Kaspar Fernando, grof von Alagon (1674. – 1756.) – austrijski general konjanstva, imenovan 1730. predsjednikom povjerenstva koje je trebalo preustrojiti Varaždinski generalat. Plan preustroja Varaždinskoga generalata koji je predložilo povjerenstvo odobren je 1732. carskom rezolucijom, no reforme nikad nisu stupile na snagu.
- ¹⁰ Stubenberg, Franz de Paula von (1688. – 1751.) – austrijski vojskovođa, karlovački general. Tridesetih godina 18. stoljeća izradio nacrt preuređenja Karlovačkoga generalata, no taj se projekt nikad nije ostvario.
- ¹¹ Noailles, Adrien-Maurice de (1678. – 1766.) – francuski vojskovođa, istaknuo se u Ratu za poljsko nasklijeđe (1733. – 1735.).
- ¹² Succow (Suckow), August Jakob Heinrich barun von (u. 1740.) – general topništva, zapovijedajući general i vojni predsjednik zemaljske uprave u Tamiškom Banatu. Od 1738. do 1739. zapovjednik tvrđave Beograd.
- ¹³ Strasoldo (Strassoldo), Ferdinand grof von – veliki kapetan križevački (1735. – 1740.).
- ¹⁴ D'Ollone, Alexius grof – pukovnik austrijske vojske, 1733. na vlastiti trošak formirao pukovnicu lakog pješništva (*Dragoner-Regiment*).
- ¹⁵ Königsegg-Rothenfels, Joseph Lothar Dominik grof von (1673. – 1751.) – austrijski diplomat i vojskovođa, predsjednik Dvorskog ratnog vijeća od 1736. do 1738. R. Lopašić navodi da je Karlo Königsegg bio zapovjednik Slavonske krajine (1728. – 1737.) i predsjednik Dvorskog ratnog vijeća, no prema C. von Wurzbachu u *Allgemeine deutsche Biographie*, riječ je o Josephu Lotharu Dominiku.
- ¹⁶ Galler (Gäller), Karl Ernst grof von (u. 1746.) – veliki kapetan koprivnički (1734. – 1737.), od 1737. zamjenik varaždinskog zapovijedajućega generala.
- ¹⁷ Goës (Goëss), Johann Anton Oswald grof von (1694. – 1764.) – zemaljski kapetan Koruške od 1734. do 1759.
- ¹⁸ Harrach, Johann Joseph Philipp grof von (1678. – 1764.) – austrijski vojskovođa, predsjednik Dvorskog ratnog vijeća od 1739. do 1762.
- ¹⁹ Pozzi, Joseph (Josip) de – 1741. postao kapetan Like i Krbave.
- ²⁰ Koch, Ignaz Freiherr von (oko 1707. – 1763.) – tajnik tajnog kabineta Marije Terezije.

ELEMENTI VJERSKE KONTROLE U KANONSKIM VIZITACIJAMA ZA VOJNOKRAJIŠKO PODRUČJE PEČUŠKE BISKUPIJE U 18. STOLJEĆU

U radu se utvrđuju elementi vjerske kontrole u kanonskim vizitacijama za vojnokrajiško područje Pečuške biskupije u 18. stoljeću te se procjenjuje vrijednost kanonskih vizitacija kao izvora za proučavanje vjerske kontrole i vjerskog discipliniranja u vojnokrajiškom kontekstu. Utvrđeno je da se kao elementi vjerske kontrole u zapisima kanonskih vizitacija izdvajaju podaci o kultu, bogoslužju i vjerskoj praksi, vjerskoj poduci te ponašanju župnika i vjernika. Kao primjer državne kontrole nad crkveno-vjerskim pitanjima u kanonskim vizitacijama, ističe se provjeravanje poštovanja odredbi o ukinutim blagdanima i zabrani nepropisnih slavlja. Utvrđeno je da se u dijelu vjerske kontrole i discipliniranja vjernika i župnika koji se tiče javnoga morala, ponašanja i poštovanja vjerskih propisa, odnosno propisanih vjerskih praksi, zahtjevi vojnih i crkvenih vlasti podudaraju. Postupci discipliniranja klera ili vjernika zabilježeni tijekom vizitacije Pečuške biskupije u 18. stoljeću na području njene jurisdikcije na teritoriju današnje Hrvatske ne razlikuju se u bitnome za župe u civilnom i u vojnom dijelu biskupije. Specifičan odnos između crkvenih i vojnih vlasti u vojnokrajiškom području u kanonskim se vizitacijama najjasnije izražava u zahtjevima crkvenih vlasti da se mjesnim crkvama i župnicima osiguraju odgovarajući materijalni uvjeti te da vojne vlasti osiguraju podršku župnicima u postupcima vjerskog discipliniranja župljana. Pritužbe na ponašanje i moral vjernika, kao i na vjersku službu župnika rijetke su te nema veće razlike u njihovu sadržaju i učestalosti u vojnokrajiškom i civilnom dijelu biskupije. Analiza je pokazala da su kanonske vizitacije vrijedan povijesni izvor za proučavanje nekih elemenata vjerske kontrole, ali da je zbog njihovih karakterističnih ograničenja za cjelovitiji i sustavniji pristup ovoj temi nužno u istraživanje uključiti i druge povijesne izvore.

Ključne riječi: Pečuška biskupija, Vojna krajina, kanonske vizitacije, vjerska kontrola, discipliniranje, 18. stoljeće

1. Uvod

Područje današnje istočne Hrvatske u 18. je stoljeću u crkveno-administrativnom pogledu bilo u sastavu više biskupija: Zagrebačke, Pečuške, Bosanske ili Đakovačke i Srijemske, dok je Osijek bio izuzeta župa pod upravom ostrogonskog nadbiskupa. Pitanje razgraničenja među biskupijama i jurisdikcije biskupa bilo je otvoreno u prvim deset ljećima nakon oslobođenja ovih područja od osmanske vlasti.¹ Što se Pečuške biskupije

---

¹ Više o pitanju granica biskupija i biskupijskih jurisdikcija u: Dubravka Božić Bogović, *Bosanska ili Đakovačka i Srijemska biskupija od Bečkoga rata do Požarevačkog mira (1683.-1718.)*, doktorska disertacija, Zagreb 2009, 74-94; Robert Skenderović, „Uspostava granica Pečuške biskupije u Slavoniji tijekom prve polovice 18. stoljeća“, *Scrinia Slavonica*, 9, 2009, 407-429; Darko Vitek, „Razilaženja oko pripadnosti Srijema; bečki Dvor, Hrvatski Sabor i biskup Franjo Jany“, *Povijesni prilozi*, 25, 2003, 163-174; Zlata Živaković-Kerže, „Dva posljednja stoljeća nadležnosti Pečuške biskupije u sjevernoj Slavoniji i Baranji“, *Scrinia Slavonica*, 9, 2009, 465-470.

tiče, njeni su biskupi još od kraja 17. stoljeća iskazivali želju za utvrđivanjem biskupijskih granica u Slavoniji, ali je tek biskup Wilhelm Franz /Vilmos Ferenc/ von Nesselrode (1703. – 1732.) uspio urediti prilike u svojoj biskupiji te stvarno proširiti svoju vlast izvan granica Baranjske županije. Njegov je nasljednik Anton II. Casimir von Thurn (1732. – 1734.) od Zagrebačke biskupije dobio miholjački i valpovački kraj, a od Srijemske vukovarski. Tako je Pečuška biskupija na području današnje Hrvatske obuhvaćala miholjački i valpovački kraj, hrvatsku Baranju i zapadni Srijem. Pečuškoj su biskupiji 1780. godine oduzete župe u istočnoj Slavoniji i Srijemu te pripojene Bosanskoj ili Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, kanonski sjedinjenoj 1773. godine.²

Najveći dio navedenoga područja Pečuške biskupije pripadao je civilnom dijelu, a tek se dio srijemskih župa nalazio u Vojnoj krajini. Vizitacije Pečuške biskupije u Srijemu u 18. stoljeću (1735./1738., 1745., 1954. i 1755. godine) na području Vojne krajine obuhvaćaju sljedeća župna sjedišta: Bošnjaci, Cerna, Drenovci, Ivankovo, Mala Vašica, Morović, Nijemci, Otok, Rača i Vinkovci te njihove podružnice: Adaševci, Andrijaševci, Apševci, Batrovci, Đeletovci, Đurići, Gradina, Gradište, Gunja, Ilinci, Jamena, Komletinci, Lipovac, Novo Selo, Orolik, Podgajci, Podgrađe, Privlaka, Račinovci, Rajevo Selo, Retkovci, Rokovci, Slakovci, Soljani, Strošinci, Šiškovci, Štitar, Šumanovci, Vođinci, Vrbanja i Županja. Nakon 1755. godine pečuški biskupi³ više nisu vizitali područje svoje biskupije u Srijemu, pa tako ni župe u Vojnoj krajini.⁴ Tijekom ovih posljednjih vizitacija pečuških biskupa u Srijemu najprije su 1754. godine bile vizitirane župe u civilnom, a zatim 1755. godine i one u vojnokrajiskom dijelu biskupije. Izvornici zapisa kanonskih vizitacija Pečuške biskupije čuvaju se u Biskupijskom arhivu u Pečuhu.⁵

2. Vjerska kontrola i kanonske vizitacije

Pitanje vjerske kontrole i s njom povezano vjersko discipliniranje uobičajeno se vezuju uz tridentski katolicizam, odnosno uz namjeru postizanja homogenizacije vjerovanja i praksi te osiguravanja pokornosti vjernikâ crkvenim autoritetima. Pri tome se zanimanje usmjerava i na discipliniranje klera, posebno nižega (župnoga) te drugih vjerskih službenika, koji s obzirom na svoj neposredan dodir s vjernicima igraju važnu ulogu u osiguravanju

² Skenderović, „Uspostava granica Pečuške biskupije“, 426, 428. Iako je cijelo slavonsko područje trebalo pripasti Bosanskoj ili Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, župe Valpovačkog dekanata ostale su u Pečuškoj biskupiji. Živaković-Kerže, „Dva posljednja stoljeća nadležnosti Pečuške biskupije“, 466.

³ U 18. stoljeću biskupi Pečuške biskupije bili su: Matija Radonjić (1688. – 1703.), Wilhelm Franz /Vilmos Ferenc/ von Nesselrode (1703. – 1732.), Anton II. Casimir grof Thurn de Valle Sassina od roda Thurn-Taxis (1732. – 1736.), Alvarez Cienfuegos (1736. – 1739.), grof Sigismund Berényi de Karancs (1739. – 1742.), Georgius Klimo (1751. – 1777.), Pavao Esterhazy de Galantha (1780. – 1799.) i Martin Görgey (1799.). Stjepan Sršan, *Baranja*, Osijek 1993, 84-100.

⁴ Sršan (ur.), *Kanonske vizitacije. Srijem (1735. – 1768.)*, IV, Osijek 2006, XVIII.

⁵ Državni arhiv u Osijeku objavio je kanonske vizitacije Pečuške biskupije za područja u sastavu Republike Hrvatske u latinskom izvorniku i hrvatskom prijevodu u četiri sveska, od kojih dva obuhvaćaju područje južne Baranje, a po jedan valpovačko-miholjačko i područje Srijema. Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Baranja (1729. – 1810.)*, I, Osijek 2003; Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Baranja (1829. – 1845.)*, II, Osijek 2004; Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Valpovačko-miholjačko područje (1730. – 1830.)*, III, Osijek 2005; Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Srijem*.

vjerske kontrole te predstavljaju sponu između viših crkvenih (ali i svjetovnih civilnih i vojnih) vlasti i „običnih“ vjernika (podanika).⁶

Najočitiji su oblici vjerske kontrole oni koji se odnose na područje vjerske prakse, dakle na obvezu uskršnje ispovijedi, poštovanja nedjelje, sklapanja crkvenoga braka, prisustvovanje katehezama i sl. No, vjerska je kontrola bila usko vezana i uz moralnu i društvenu disciplinu te nadzor i kažnjavanje neprihvatljivih oblika ponašanja, poput pijančevanja, psovanja, preljuba, nerada, raspusnosti i dr. Pri tome je identificiranje i iskorjenjivanje vjerskih zloupotreba i prekršaja obuhvaćalo i obrednu i etičku komponentu neprihvatljivih oblika ponašanja te podrazumijevalo kler koji bi bio sposoban ne samo poučavati kršćanski nauk nego i osigurati ponašanje vjernikâ u skladu s kršćanskim moralom. Kao instrumenti nadzora nad klerom i vjernicima, među ostalim, služili su popisi stanja duša, matične knjige, sinode, crkveni sudovi te kanonske vizitacije. U osiguravanju kontrole nad vjerskim životom, ali i moralne i društvene discipline uopće, Crkva je ponekad tražila i dobivala pomoć svjetovnih (civilnih ili vojnih) vlasti, dok je sama istodobno vjernike upućivala na poslušnost i poštovanje autoriteta.⁷

Kanonske su vizitacije svakako vrijedan izvor za proučavanje nekih oblika vjerske kontrole. Kako im je svrha bila utvrditi stanje vjere na određenom području, nizom standardiziranih pitanja usmjerene su na prikupljanje podataka o različitim oblicima vjerskoga života. Stoga su kanonski pohodi sami po sebi predstavljali određenu vrstu nadzora nad vizitiranim crkvenim područjem pa se njihov ukupan sadržaj može promatrati u tom kontekstu. No, ako se analiza ograniči na vjersku kontrolu u kontekstu ovoga rada, s primarnom usmjerenošću na osiguravanje poznavanja vjerskoga nauka i propisa, pridržavanje propisanih oblika vjerske prakse te ponašanje u skladu s kršćanskim moralom, relevantan je samo dio sadržaja zapisa kanonskih vizitacija. U konkretnom slučaju Pečuške biskupije u vojnokrajiškom području u zapadnom Srijemu u 18. stoljeću, kao elementi vjerske kontrole u zapisima kanonskih vizitacija izdvajaju se podaci o kultu, bogoslužju i vjerskoj praksi, vjerskoj poduci te ponašanju župnika i vjernika. Iako se djelomice razlikuju po strukturi i sadržaju, svi analizirani zapisi vizitatorâ Pečuške biskupije sadrže podatke relevantne za utvrđivanje u njima sadržanih elemenata vjerske kontrole, a koje se najopćenitije može podijeliti na one koji se odnose na vjerske službenike te one koji se odnose na vjernike.

Vizitatori su neizostavno ispitivali način na koji su se župnici brinuli o crkvama i kapelicama kao posvećenim mjestima kulta, utvrđujući ne samo jesu li zadovoljavajuće opremljene nego i jesu li se primjereno održavale te vodi li se briga o čistoći sakralnog prostora i opreme. Posebna je pozornost vizitatorâ bila usmjerena na svete predmete kulta, način na koji su se čuvale i obnavljale svete čestice za pričest vjernika i za bolesnike, sveta

⁶ O konceptima vjerskog discipliniranja i konfesionalizacije više u: John W. O'Malley, *Trent and all that Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge – London 2002, 14-15, 137; Michael Stolleis, „Religion und Politik im Zeitalter des Barock. 'Konfessionalisierung' oder 'Säkularisierung' bei der Entstehung des frühmodernen Staates?“, u: *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Wiesbaden 1995, 40; Zrinka Blažević, „Suvremena religijska historija: teorijska polazišta, metodološke smjernice i istraživačke perspektive“, *Croatica Christiana Periodica*, 66, 2010, 148-149, Božić Bogović, „Discipliniranje katoličkoga klera i vjernika u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća“, *Croatica Christiana Periodica*, 71, 81-83; Blažević: „Reformation Studies in the Croatian Context: Possibilities and Perspectives“, u: *The Reformation in the Croatian Historical Lands. Research Results, Challenges, Perspectives*, ur. Zrinka Blažević – Stanko Jambrek – Nataša Štefanec, Zagreb 2015, 19-21.

⁷ Božić Bogović, „Discipliniranje katoličkoga klera i vjernika“, 82.

ulja i sveta voda te čuva li se i izlaže „presveto“ vjernicima na primjeren način. U tom je smislu također bilo važno provjeriti jesu li krsni zdenac i svetohranište dobro zaključani, kako bi se izbjegle zloupotrebe. Provjeravalo se i vode li župnici redovito matične knjige. Radi prikupljanja podataka o bogoslužju, ispitivalo se održava li župnik redovito misu nedjeljama i blagdanima u župnom središtu te koliko se često mise održavaju u podružnicama, kada počinje misa, održavaju li se propovijedi i kateheze. Posebno se ispitivalo je li župnik opremljen potrebnim knjigama te zna li sve što je neophodno u vezi s podjelom sakramenata. Vizitatori su ispitivali i same vjernike jesu li zadovoljni svojim župnikom, odnosno je li marljiv, je li netko njegovom nebrigom umro bez sakramenata, izostaje li duže vrijeme iz župe, je li mu ponašanje primjereno, dostojno svećeničkog poziva te, općenito, može li se istaknuti bilo što protiv njegova duhovnog upravljanja župom. U svim slučajevima u kojima bi se utvrdili eventualni nedostaci, župnicima je bilo naloženo da ih odmah uklone.

Vizitatori su podatke o vjernicima prikupljali prvenstveno od župnika, a zanimalo ih je jesu li svi obavili uskrsnu ispovijed, pohađaju li redovito nedjeljne mise, poštuju li dekretske blagdane, odnosno rade li na ukinute blagdane, pokapaju li propisno svoje mrtve, ima li otpadnika od vjere, javnih zločina, preljubnika te, općenito, je li narod pobožan i revan u ispunjavanju svojih vjerskih obveza. U slučaju utvrđenih prekršaja, vizitatori su od župnika očekivali da poduzme odgovarajuće mjere za njihovo uklanjanje.

3. Vjerska kontrola u vojnokrajiškim župama Pečuške biskupije u 18. stoljeću

Sredinom 18. stoljeća, upravo u vrijeme analiziranih kanonskih vizitacija pečuških biskupa, u Habsburškoj Monarhiji ojačala su nastojanja da se uspostavi državna vlast nad Crkvom kako bi se smanjili njena moć i utjecaj. Dio je to širih tendencija karakterističnih za razdoblje vladavine Marije Terezije (1740. – 1780.) i Josipa II. (1780. – 1790.) koje se u historiografiji uglavnom razmatra u kontekstu tzv. prosvijećenog apsolutizma. Među ostalim, uređenje crkvenih prilika podrazumijevalo je ne samo racionalnu upravno-teritorijalnu i administrativnu organizaciju, financijski nadzor ili zadiranje u određene crkvene povlastice nego i nadzor oblika ponašanja i običaja koji su odstupali od karakterističnih tendencija, kao što je, primjerice, velik broj crkvenih svetkovina.⁸ Ovo posljednje vidljivo je i u samim kanonskim vizitacijama Pečuške biskupije 1754. godine, gdje se redovito provjeravalo rade li vjernici na ukinute blagdane, a ondje gdje bi se utvrdilo nepropisno slavlje (što je tijekom ove vizitacije zabilježeno u gotovo svim župama civilnog dijela Pečuške biskupije), župniku se nalagalo da svoju pastvu odvrati od njega.⁹ Osim toga, u razmatranju pitanja vjerske kontrole u Vojnoj krajini, treba uzeti u obzir da su vojni zapovjednici nastojali osigurati potpuni nadzor nad svim događanjima, da su red i disciplina trebali obuhvaćati sve oblike života, uključujući i vjerski, gdje se od svećenikâ očekivalo da osiguraju vjersku kontrolu

⁸ Alexander Buczynski, „Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini“, *Povijesni prilozi*, 12, 1993, 40-41; Damir Matanović, „Dva tumačenja patronatskog prava u Brodu na Savi iz 1754. i 1801. godine“, *Croatica Christiana Periodica*, 53, 2004, 117-118.

⁹ Sršan (ur.), *Kanonske vizitacije. Valpovačko-miholjačko područje*, 65, 83, 91, 97; Išti (ur.), *Kanonske vizitacije. Srijem*, 513, 519, 525, 527, 531, 539, 545, 551, 557, 559, 563, 565.

nad vjernicima, ali i da se sami ponašaju i pastoralno djeluju na odgovarajući način. Nadalje, patronatsko pravo u Vojnoj krajini imao je vladar, a u njegovo ime izvršavale su ga vojne vlasti, što je važno u kontekstu osiguravanja vjerske kontrole, pogotovo u odnosu na pravo podjeljivanja crkvenih službi. Inspekcijski nadzor krajiških župa koji su crkvene i vojne vlasti trebale provoditi svake tri godine bio je dio postupaka kojima se nastojala osigurati vjerska kontrola.¹⁰ Patronatsko pravo vojnih vlasti i vojnički režim u Vojnoj krajini usmjeravali su i ograničavali crkvenu vlast u postupcima osiguravanja vjerske kontrole, od imenovanja župnika ili premještanja svećenika do ženidbenih propisa. Istodobno se od župnika očekivalo da nadziru moral i ponašanje svojih vjernika, dakle krajišnika, zauzdavajući nečudoredno ponašanje i brinući se o poštovanju vjerskih običaja te o redovitim odlascima na misu nedjeljama i blagdanima, zatim da sami poštuju nedjelju i blagdane suzdržavanjem od rada, da u svrhu usmjeravanja ponašanja vjernika bogoslužje redovito poprate moralnom poukom te da iskorjenjuju praznovjerje i predrasude prosvjeđujući svoje župljane, ali i da redovito vode matične knjige, knjigu dekreta svjetovnih vlasti te s propovjedaonice čitaju zapovijedi vojnih vlasti.¹¹

Može se primijetiti da se u dijelu vjerske kontrole te discipliniranja vjernika i župnika koji se tiče javnoga morala, ponašanja i poštovanja vjerskih propisa, odnosno propisanih vjerskih praksi, zahtjevi vojnih i crkvenih vlasti podudaraju. Vidljivo je to i u strukturi i u sadržaju kanonskih vizitacija u onim elementima koji su usmjereni na osiguravanje vjerske kontrole, a koji su isti i za civilni i za vojni dio Pečuške biskupije. Apsolutistički model vladavine te ustroj Vojne krajine nameću prevladavajući stav o Crkvi i svećenstvu kao instrumentima u društvenom (pa i vjerskom) discipliniranju radi postizanja ciljeva koji proizlaze iz vladarskih politika i vojnih zahtjeva. Stoga se postavlja pitanje nalazi li ovakva instrumentalizacija Crkve potvrdu u sadržaju zapisâ kanonskih vizitacija te može li se u njima utvrditi stav klera s obzirom na okolnosti gdje „Propisi i zabrane vojnih vlasti zadirale su i u moralno i u čisto crkveno-vjersko područje graničara.“¹²

U pretežno shematiziranim podacima kanonskih vizitacija za župe Pečuške biskupije u Vojnoj krajini nema podataka koji bi neposredno o tome govorili. U njima zabilježeni preporučeni postupci discipliniranja klera ili vjernika ne razlikuju se u bitnome za župe u civilnom i u vojnom dijelu biskupije¹³ i nije moguće iščitati jesu li uopće i u kojoj su mjeri postupke usmjerene na osiguravanje vjerske kontrole potaknule ili naložile vojne vlasti. Međutim, kraljevske, biskupske i vikarske okružnice iz vremena kada je vanjski vikar pečuškog biskupa u Slavoniji bio Stjepan Adžić (1761. – 1781.)¹⁴ jasno odražavaju ranije

¹⁰ Matanović, „Dva tumačenja patronatskog prava“, 122; Buczynski, „Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini“, 44; Marin Srakić, „Katolička crkva u Vojnoj krajini – prema dokumentima dijecezanskog arhiva u Đakovu“, *Croatia Christiana Periodica*, 13, 1989, 49.

¹¹ Buczynski, „Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini“, 74-77; Srakić, „Katolička crkva u Vojnoj krajini“, 55-56.

¹² Srakić, „Katolička crkva u Vojnoj krajini“, 55.

¹³ Detaljnije u: Božić Bogović, „Vjerska svakodnevnica u kanonskim vizitacijama za područje Srijema u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća“, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 4, 2017, 9-46; Božić Bogović – Mario Jager, „Vjerski život katolika u južnobaranjskom dijelu Pečuške biskupije u 18. stoljeću na temelju podataka kanonskih vizitacija“, *Scrinia Slavonica*, 2007, 202-210; Božić Bogović, „Discipliniranje katoličkoga klera i vjernika“, 79-101.

¹⁴ Anica Bilić (ur.), *Stjepan Adžić. Okružnice i dopisi*, Drenovci 2010.

spomenutu namjeru ostvarivanja državnog nadzora nad Crkvom, pri čemu se potonja podređuje državi nizom mjera kojima se zadire u njeno djelovanje, dok se svećenicima nameće uloga lojalnih državnih službenika.¹⁵ Među ostalim, iz ovih se dokumenata može vidjeti posebna briga koju su vlasti posvećivale pitanju dušobrižništva nad vojnim osobama i propisima vezanima uz sklapanje braka vojnih osoba. Iz dopisa koji je 1765. godine vikar pečuškog biskupa uputio župnicima, župnim upraviteljima i pomoćnicima vidljiva je namjera da se osigura jasno razgraničenje područja ovlasti i obavljanje dušobrižništva vojnoga kapelana i mjesnih župnika. U tom dopisu vikar Adžić utvrđuje da vojni kapelani imaju ovlasti isključivo nad vojnim osobama u pokretnim pukovnijama, dok ostale pukovnije ostaju na brigu mjesnim župnicima.¹⁶

Što se kanonskih vizitacija Pečuške biskupije za vojnokrajisko područje tiče, u njima su zabilježeni podaci koji ukazuju na to da se biskupijski kler ponekad oslanjao na vojne vlasti u provedbi konkretnih mjera discipliniranja, iako su ovakvi zapisi rijetki. Godine 1755., prilikom vizitacije župa na području Vojne krajine, u gotovo svima primijećeno je da vjernici sami pokapaju umrle djecu kako bi izbjegli župniku platiti uobičajenu pristojbu. Vizitator upozorava da je riječ o kršenju crkvenih obreda te ovakvu zlouporabu strogo zabranjuje, upućujući župnike da se za pomoć obrate „časnoj pukovniji“, kako bi ova zabrana polučila učinak.¹⁷ Prilikom vizitacije nuštarske župe koja je provedena 1782. godine, neposredno nakon što su vojnokrajiske župe Pečuške biskupije bile priključene Bosanskoj ili Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, utvrđeno je da mladež ne pohađa katekeze te da vjernici slabo odlaze u crkvu nedjeljama poslijepodne i blagdanima, stoga se od mjesnih časnika zatražilo da natjeraju narod i mladež „da se pojavi u crkvi“. Iste godine istu pritužbu iznio i župnik u Račinovcima te je u vizitaciji zabilježeno kako će se i ovaj slučaj predočiti Brodskoj pukovniji radi dobivanja pomoći.¹⁸

Iz razdoblja neposredno nakon oduzimanja vojnokrajiskih župa Pečuškoj biskupiji, iz zapisa prethodno spomenute kanonske vizitacije 1782. godine potječe i jedini podatak koji neposredno svjedoči o zahtjevima koje je vojska postavljala pred crkvene vlasti. U Nuštru su tijekom vizitacije predstavnici Brodske pukovnije predali biskupu Matiji Franji Krtici (1773. – 1805.) – prvom vizitatoru područja Pečuške biskupije u Srijemu koje je netom bilo pripojeno kanonski sjedinjenoj Bosanskoj ili Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji – promemoriju, u kojoj je bilo zabilježeno više zloupotreba koje na pukovnijskom području čine župnici, na što je vizitator izrazio iznenađenje, primijetivši da je u svojim župama sve osobno marljivo istražio te ništa od navedenoga nije utvrdio. Predstavnici Brodske pukovnije zahtijevali su da biskup reagira na predočene navode, a on je obećao „da će tražiti lijek“. ¹⁹ Dana 22. studenoga 1782. godine obratio se Brodskoj pukovniji dopisom, u kojem ponavlja ono što je na sastanku u Vinkovcima, održanom 22. kolovoza iste go-

¹⁵ Jelena Lakuš, „Josefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji“, *Croatica Christiana Periodica*, 59, 2007, 67; Božić Bogović, „Okružnice i dopisi za vrijeme Stjepana Adžića, vanjskoga vikara pečuškoga biskupa u Slavoniji (1761. – 1781.)“, u: *Život i djelo Stjepana Adžića (1730. – 1789.)*, Zagreb – Vinkovci 2016, 292.

¹⁶ Bilić, *Stjepan Adžić*, 27, 53-54, 82.

¹⁷ Sršan (ur.), *Kanonske vizitacije. Srijem*, 579, 585, 593, 599, 607, 615, 629.

¹⁸ Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Županjski i Vrbanjski dekanat (1782. – 1833.)*, VII, Osijek 2009, 15, 50.

¹⁹ Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Vinkovačko-vukovarsko-iločko područje (1768. – 1840.)*, VIII, Osijek 2010, 65, 67.

dine, predložio vojnim vlastima, dodajući i ponešto novoga, ističući da je za postizanje ciljeva kanonske vizitacije „...potreban utjecaj i onih koji se nalaze na čelu zemaljskim stvarima.“²⁰ Navodeći teškoće koje je na području Brodske pukovnije zatekao tijekom vizitacije, iskazao je očekivanja koja se odnose na pomoć vojnih vlasti u poticanju vjernikâ da redovito odlaze u crkvu, mladeži da redovito pohada katehetsku poduku, da se raspored škola prilagodi stvarnim potrebama, odnosno da se odustane od načela prema kojemu se škola trebala nalaziti u sjedištu satnika umjesto u sjedištu župnika ili ondje gdje je bio veći broj djece. Od vojnih vlasti kao patrona biskup traži i popravljjanje stanja u kojem je zatekao veći broj župnih i područnih crkava te župnih domova, groblja, zatim primjerenu opskrbu župnikâ koja bi osigurala zadovoljavanje njihovih potreba na način dostojan njihove službe te pomoć u reorganizaciji upravno-teritorijalnog ustroja u skladu sa stvarnim potrebama crkve i vjernika na terenu. Pri tome, dajući konkretne prijedloge, upozorava da će vojne vlasti morati surađivati i sa Srijemskom županijom u onom dijelu u kojem bi se reorganizacija upravno-teritorijalnog ustroja protezala istodobno i na vojno i na civilno područje. Pukovnji se biskup obratio i molbom da se vrati služba zvonara u župe osiguravanjem primjerene nagrade ili dodjelom nekog primanja od štolarine jer problemi vezani uz nedostatak zvonara postoje otkad im je Brodska pukovnja uskratila izuzeća i dobročinstva. Da bi se sredstva iz crkvene blagajne koristila propisno, biskup je predložio da blagajna treba imati tri ključa, od kojih bi jedan držao mjesni časnik, drugi župnik, a treći skrbnik crkve. Pri tome bi se sredstva mogla koristiti samo za svakodnevne crkvene potrebe; sve izvanredne troškove prethodno bi župnik trebao javiti biskupu, a mjesni časnik Brodskoj pukovnji. U istom je dopisu biskup detaljno odgovorio i na ranije spomenutu promemoriju, odgovarajući posebno na svaku od njenih devet točaka, koje se općenito odnose na navodne zloupotrebe župnika protiv propisanog reda štolarine. Biskup ne propušta naglasiti kako u pritužbi nije ukazano na pojedinačne prekršitelje. Također upozorava kako bi praksa kojom bi časnici sprečavali da se župnicima daje honorar za misu bez njihova prethodnog dopuštenja bila novina kako u odredbama vojnih vlasti tako i općenito u „cijeloj katoličkoj vjeri“. Čini se da biskup Krtica glavni razlog nedoumica vezanih uz pridržavanje propisâ koji se odnose na štolarinu vidi u vlastitom odustajanju od davanja uputa župnicima, opravdavajući to činjenicom da novije upute vojnih vlasti nisu u potpunosti usuglašene s onima koje su izrađene na sastanku u Đakovu 1765. godine, a koje je potvrdilo Visoko ratno vijeće 1769. godine. Biskup smatra da Visoko ratno vijeće novi štolarinski propis sigurno nije namijenilo području njegove jurisdikcije, nego onim dijelovima Vojne krajine na koje se odluka iz 1765. godine ne odnosi.²¹

Suradnja župnikâ i svjetovnih vlasti u provedbi vjerske kontrole nije bila ograničena na vojnokrajiško područje pa su vizitatori upućivali župnike i na suradnju s civilnim vlastima, odnosno vlastelinstvima koja su u pravilu imala patronat, a u skladu s crkvenim i vlastelinskim nadležnostima. Tako vizitator 1735. godine bilježi da je vladanje vjernika u Bogdanovcima, podružnici vukovarske župe, dobro, „...a ako netko zabludi, kažnjava ga vlastelinstvo.“ Valpovačkom župniku vizitator je 1738. godine savjetovao da u svim

²⁰ Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Brodsko područje (1730. – 1833.)*, IX, Osijek 2010, 709.

²¹ Isto, 707-721.

²² Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Srijem*, 411; Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Valpovačko-miholjačko područje*, 17, 19, 23.

slučajevima u kojima se požalio na nemarno pohađanje bogoslužja, nepoštovanje blagdana na propisan način i druge prekršaje „...prekršitelje najprije treba duhovno kazniti, a tvrdokorne prijaviti vlastelinskom službeniku.“²² I župnici u južnoj Baranji u discipliniranju vjernikâ mogli su se osloniti i na vlastelinsku upravu. O tome govore pojedini primjeri zabilježeni tijekom vizitacija, kao kada je Beljsko vlastelinstvo, prema podacima iz 1738. godine, više puta tamnicom kažnjavalo psovača Matiju Kovača iz Draža, „no nije nikad došao pravoj pameti“ te se od vlastelinstva u nekoliko navrata bilo zahtijevalo da ga se makne iz sela. Godine 1757. vizitator je, govoreći o prekršajima vjernikâ, uputio župnika da primijećene zlouporabe ili nedjela treba popisati i predati upravitelju vlastelinstva, koje je obećalo pomoć, kako bi se prekršitelji javno kaznili za opomenu drugima. Tijekom vizitacije 1782. utvrđeno je da vjernici u Dardi godišnja davanja obavljaju nemarno te se župnika uputilo da ih najprije na lijep način opomene, a ako se i tada ogluše, neka se za pomoć obrati Dardanskom vlastelinstvu, kako bi ih se prisililo na izvršenje obveze.²³

Iako u analiziranim kanonskim vizitacijama nema podataka koji neposredno svjedoče o nezadovoljstvu crkvenih vlasti zbog sužavanja nadležnosti u kontekstu zadiranja vojnih vlasti (ili svjetovnih vlasti općenito) u crkveno i vjersko područje, ne znači da nezadovoljstva i pritužbi nije bilo, na što posebno upozorava Srakić: „Župski arhivi u Granici puni su molbi, žalbi, tužbi, prosvjeda upravljenih kompanijskim crkvenim općinama, ...“²⁴ Navedeno upućuje na složen odnos crkvenih vlasti prema vojnicima koji obilježavaju napetost i suradnja, a što se može pratiti već od vremena osvajanja istočne Slavonije i Srijema od strane carske vojske i prvih godina (re)organizacije crkvenih struktura na novooslobođenim područjima. Tako se bosanski i đakovački biskup Nikola Olovčić (1669. – 1701.) i prije sklapanja Karlovačkog mira (1699.) te formiranja Vojne krajine u Slavoniji (1702.) obratio vojnim vlastima za pomoć njegovim župnicima, koji će u Slavoniji prikupljati desetinu, a u trećoj točki sinode, koju je održao 1690. godine u Đakovu, iskazano je očekivanje pomoći carske vojske u obuzdavanju „shizmatikâ“, koji su optuženi za brojna nedjela protiv katoličke vjere.²⁵ S druge strane, njegov nasljednik, biskup Petar Bakić (1716. – 1749.), borio se s komorskim, ali i vojnim vlastima radi ostvarenja svojih vlastelinskih prava na Đakovačko vlastelinstvo, o čemu svjedoči niz pritužbi i molbi upućenih višim državnim vlastima, Ugarskoj dvorskoj komori i samome caru, u kojima se žali, među ostalim, i na vojsku i vojne vlasti u Osijeku.²⁶

Nadzor tijekom vizitacija nad kultom, bogoslužjem i samim župnicima ne pokazuje specifičnosti koje bi se odnosile isključivo na vojnokrajiški dio Pečuške biskupije. Pritužbi koje su upućivali vjernici na ponašanje župnika gotovo da i nema u zapisima vizitacija, neovisno o tome radi li se o civilnom ili vojnom dijelu, a one rijetke zabilježene uglavnom

²³ Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Baranja*, 29, 37, 69, 161; Josip Brüstle, *Povijest katoličkih župa u istočnom dijelu Hrvatske do 1880. godine*, Osijek 1994, 80, 82; Božić Bogović, *Katolička crkva u južnoj Baranji u 18. stoljeću: iz zapisa kanonskih vizitacija*, Beli Manastir 2009, 65.

²⁴ Srakić, „Katolička crkva u Vojnoj krajini“, 59.

²⁵ Radoslav Lopašić, „Slavonski spomenici za XVII. vjek. Pisma iz Slavonije u XVII. vijeku (1633.-1709.)“, *Starine JAZU*, XXX, 1902, 81-83; Andrija Lukinović, „Zaključci biskupijske sinode u Đakovu 1690.“, *Croatia Christiana Periodica*, 26, 1990, 85; Božić Bogović, *Bosanska ili Đakovačka i Srijemska biskupija*, 172, 257.

²⁶ Nadbiskupijski arhiv Đakovo, fond Bakić, kutija Bakić, Zbirka korespondencije biskupa 1716. – 1749.; Božić Bogović, *Bosanska ili Đakovačka i Srijemska biskupija*, 130-131, 200; Srakić, „Petar Bakić – biskup i vlastelin (1716. – 1749.)“, *Diakovensia*, 25/2, 2017, 205-206.

se fokusiraju na prigovore vezane uz davanja koja župnik zahtijeva od svojih župljana (primjerice, 1745. godine u Adaševcima ili 1738. godine u Bošnjacima).²⁷ Pri tome na temelju samih kanonskih vizitacija nije moguće zaključiti do koje je mjere na djelu vjerski konformizam župljana, nemarnost ili nevoljkost vizitatora da zabilježi propuste župnika ili, pak, savjesno obavljanje župničke službe. Također, vizitatori ni u vojnom ni u civilnom dijelu svoje biskupije nisu zabilježili veće prekršaje koje bi župnici činili u vezi s brigom o svetim predmetima kulta i sakralnim objektima ili uz obvezu redovitog držanja mise. Tako se, primjerice, pojedine župnike upozorilo da moraju misu držati i blagdanima, a ne samo nedjeljama (Bošnjaci 1755. godine), da trebaju održavati kateheze (Drenovci 1745. godine) ili da se na crkvu mora postaviti brava (Otok 1745. godine).²⁸ No, vrlo slična i jednako rijetka upozorenja bila su izrečena i župnicima u civilnom dijelu biskupije. Tako su, primjerice, i župnici u Vukovaru, ali i oni u svim župama miholjačkog i valpovačkog kraja 1754. godine bili upozoreni da misu moraju držati i blagdanima, a ne samo nedjeljama, dok je župnik u Petrijevcima iste godine upozoren da konje ne smije kupovati crkvenim novcima, nego vlastitim sredstvima.²⁹

Vizitacije vojnokrajškog dijela Pečuške biskupije u dijelu koji se odnosi na vjersku praksu, pučku pobožnost i ponašanje vjernika također ne pokazuju značajne razlike u odnosu na civilno područje. Moral koji bi bio karakterističan za Vojnu krajinu, a koji bi proizlazio iz specifične organizacije i obilježja vojničkog života (među ostalim, i zbog češće duže odsutnosti krajišnjâ od kuće zbog vojnih obveza) vizitatori ili nisu prepoznali tijekom obilaska svojih vojnokrajških župa ili ga nisu zabilježili. Srakić upozorava na dokumente crkvene i vojne provenijencije iz prve polovine 19. stojeća u kojima se ocrtava (ne)moral koji bi, navodno, bio karakterističan za stanovnike obaju spolova u Vojnoj krajini, dok Buczynski ističe da je Dvorsko ratno vijeće 1798. godine izrazilo svoje nezadovoljstvo upravo zbog „...potkopavanja ćudorednosti i ravnodušnosti prema vjeri među krajišnjicima, ...“³⁰ Župnici su tijekom vizitacija vojnokrajškog područja Pečuške biskupije većinom izrazili da su uglavnom zadovoljni vladanjem svojih župljana, iako je zabilježeno da bi vjernici u pojedinim mjestima mogli biti revniji u pohađanju crkve. Ipak, većih prijestupa nije bilo, uskrsoj su ispovijedi mahom svi pristupili, poštovali su propisane blagdane, na ukinute su blagdane radili, nije bilo javnih grešnika, osim pokojeg priležnika te sporadično zabilježenih zloupotreba. Tako se vjernike u Nijemcima 1738. godine upozorilo da ne smiju obavljati poljske radove nedjeljama i blagdanima, stanovnike gotovo svih župa 1755. godine upozorilo se da ne smiju sami pokapati djecu, a vjernike u Cerni i Nijemcima da ne smiju uskraćivati propisana davanja župniku. Međutim, vrlo slične podatke, s manjim varijacijama, vizitacije bilježe i za vjernike u cijelom civilnom području, i to ne samo u susjednim srijemskim biskupijama nego i u onima u miholjačkom i valpovačkom te južnobaranjskom području Pečuške biskupije. Tijekom vizitacije 1754. godine, kada su pohođene župe u civilnom dijelu Pečuške biskupije u Srijemu te one u miholjačkom i valpovačkom području, kao i tijekom vizitacije 1755. godine, kada su pohođene voj-

²⁷ Sršan (ur.), *Kanonske vizitacije. Srijem*, 435, 439, 457, 525.

²⁸ Isto, 451, 463, 591.

²⁹ Isto, 509; Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Valpovačko-miholjačko područje*, 59, 79, 87, 95, 99.

³⁰ Srakić, „Katolička crkva u Vojnoj krajini“, 56-57; Buczynski, „Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini“, 74.

nokrajške župe u Pečuškoj biskupiji, zabilježene su iste zloupotrebe ženidbenih običaja neprimjerene sakramentu vjenčanja te nepropisno ustezanje od poslova četvrtkom od Velikog petka do blagdana sv. Jakoba, odnosno do žetve, radi osiguravanja protiv tuče, za što se očekivalo da će se kao praznovjerje iskorijeniti. Jedini je zapis koji vojnokrajšku službu dovodi neposredno u vezu s poštovanjem vjerskih obveza zabilježen 1738. godine, a odnosi se na vjernike u Adaševcima, podružnici Male Vašice, na koje se župnik požalio zbog nemarnosti u pohađanju crkve, za što su se opravdavali stalnim stražama na području Vojne krajine.³¹

4. Zaključak

Pitanje vjerske kontrole na području Vojne krajine u 18. stoljeću višestruko je istraživački zanimljivo, posebno ako se u obzir uzme kontekst odnosa habsburške državne vlasti prema Katoličkoj crkvi u razdoblju tzv. prosvijećenog apsolutizma, patronatsko pravo vojnih vlasti i vojnički režim u Vojnoj krajini, položaj svećenikâ u dvostrukoj ulozi državnih i vjerskih službenika, zahtjevi za poslušnošću i primjerenim oblicima ponašanja u okviru vojne hijerarhije i vjerskih normi. U radu su spomenuta pitanja razmotrena u kontekstu analize kanonskih vizitacija kao izvora za proučavanje elemenata vjerske kontrole u vojnokrajškim župama Pečuške biskupije u 18. stoljeću te su utvrđeni sadržaji zapisa kanonskih vizitacija relevantni za navedeno istraživačko pitanje. Analiza je pokazala da su kanonske vizitacije općenito vrijedan izvor za proučavanje vjerske povijesti, pa tako i na području Vojne krajine, i da u određenoj mjeri mogu poslužiti za razumijevanje nekih oblika složenih odnosa između vojnih i crkvenih vlasti te župnika i njihove pastve u vojnokrajškom kontekstu. Ipak, u zapisima kanonskih vizitacija Pečuške biskupije za područje Vojne krajine razmjerno je malo činjenica koje se neposredno odnose na ova pitanja. Nadalje, nije utvrđena bitna razlika u odnosu crkvenih i svjetovnih vlasti u civilnom i vojnom dijelu biskupije, što navodi na zaključak da u odnosu svjetovnih vlasti prema vjerskim zajednicama kao jedan od ključnih čimbenika u obzir treba uzeti obilježja prosvjetiteljstva, koje općenito ulogu države širi na područja djelovanja koja su donedavno bila isključivo crkveno-vjerska. Iako iz zapisa kanonskih vizitacija proizlazi velika sličnost u odnosu crkvenih vlasti prema patronima (bilo da je riječ o vlastelinstvima u civilnom dijelu ili vojnim vlastima u Vojnoj krajini), time se, naravno, ne umanjuju dosadašnje historiografske spoznaje koje ukazuju na odnose karakteristične za vojnokrajško područje. Jednako tako, ako se u analiziranim zapisima vizitatorâ ne nalaze neposredne otvorene pritužbe na vojnu vlast, nikako se ne može zaključiti da nezadovoljstva klera nije bilo, na što upućuju ne samo ranija istraživanja nego i određena napetost koja se ipak može iščitati između redaka pojedinih zapisa u kanonskim vizitacijama. Ako su se stanovnici vojnokrajških župa razlikovali od svojih susjeda u civilnom području u svojoj pobožnosti ili kršćanskom moralu, to se ne vidi u zapisima kanonskih vizitacija koje, također, ne ukazuju na zloglasni krajški (ne)moral, na koji upućuju neki drugi povijesni izvori i istraživanja, a isto se može reći i za župnike koji, prema zapisima kanonskih vizitacija, ne pokazuju

³¹ Sršan (ur.), *Kanonske vizitacije. Valpovačko-miholjačko područje*, 63, 65, 81, 83, 89, 91, 97; Isti (ur.), *Kanonske vizitacije. Srijem*, 417, 439, 513, 519, 525, 527, 531, 539, 545, 551, 557, 559, 563, 565, 571, 573, 579, 581, 585, 593, 599, 601, 607, 615, 617, 629.

---

bitne razlike u obavljanju svoje dušobrižničke službe u civilnim i vojnokrajškim župama. Stoga se može zaključiti da kanonske vizitacije mogu poslužiti kao izvor za proučavanje nekih elemenata vjerske kontrole, ali za cjelovitiji i sustavniji pristup ovoj temi nužno je u istraživanje uključiti i druge povijesne izvore, što proizlazi i iz samih ograničenja kanonskih vizitacija kao povijesnih izvora. Naime, kanonske vizitacije po opsegu i formi nisu ujednačene, odnosno opća je karakteristika da su stariji zapisi šturiji, s manje detalja u odgovorima te da obuhvaćaju ograničeniji raspon pitanja, dok su oni od druge polovine 18. stoljeća brojnim pitanjima bitno detaljnije ispitali različite oblike vjerskog života vizitiranog područja. Međutim, koliko god detaljni bili, zapisi kanonskih vizitacija ipak predstavljaju odgovore na neku vrstu standardiziranog upitnika, koji se vodio prema nizu pitanja, što ih u određenoj mjeri sadržajno ograničava na one teme koje su zanimale vizitatore te na one podatke koje su biskupi tijekom svojih pohoda uspjeli prikupiti.

„KULTURA“ I „PRIRODA“ U SLUŽBI DRŽAVE – PRIKAZ FENOMENA SOCIJALNOG DISCIPLINIRANJA NA PRIMJERU DRŽAVNE REGULACIJE ODNOSA DRUŠTVA I OKOLIŠA SLAVONSKE VOJNE KRAJINE U DRUGOJ POLOVINI 18. I POČETKOM 19. STOLJEĆA

Prosvjetiteljsko doba donosi velike društvene i okolišne promjene diljem europskog kontinenta, od kojih su za hrvatski povijesni prostor među važnijima svakako bile promjene započete reformnim procesima u doba vladavine Marije Terezije i njezinih nasljednika. U ovom radu nastoje se prikazati određeni mehanizmi državne regulacije i uvođenja promjena u društvene i okolišne strukture Slavonske vojne krajine u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća na temelju fenomena socijalnog discipliniranja ranonovovjekovnog slavanskog stanovništva, koji je kao posljedicu imao i (pre)uređenje slavanskog okoliša. Pri tome se analiziraju različiti povijesni izvori i arhivska građa narativne, statističke i administrativne provenijencije, koji se odnose na spomenuto razdoblje i prostor.

Ključne riječi: Slavonska vojna krajina, prosvijećeni apsolutizam, socijalno discipliniranje, okoliš, 18. stoljeće, 19. stoljeće

1. Prosvijećeni apsolutizam, kultura i okoliš u Slavanskoj vojnoj krajini

„**P**rosvjetiteljska paradigma nije se ni mogla konstituirati bez binarne matrice ‘priroda’ vs. ‘kultura’, odnosno, ‘barbarstvo’ vs. ‘civilizacija’. Žanrovski vrlo različiti dokumenti suvremene kulture putovanja morali su što značajnije i sugestivnije ‘otkrivati’ i ‘prirodu’, ali i ‘detektirati’ umješnost ljudskog ovladanja prirodom, tj. ‘kulturu’.“¹

Ovim riječima povjesničar Drago Roksandić opisuje prosvjetiteljsku paradigmu putopisaca druge polovine 18. stoljeća² i njihovu perspektivu društva i okoliša na ovim prostorima. Spomenutu perspektivu nisu dijelili samo putopisci već i njihovi čitatelji i „mecene“, odnosno elita Habsburške Monarhije – Dvor, plemstvo i kler. Naročito je habsburškome Dvoru bio vrlo važan koncept kulture, odnosno „umješnosti ljudskog ovladanja prirodom“ i njezino značenje u metodama, ciljevima i ishodima politike prosvijećenog apsolutizma tijekom 18. i dijelom 19. stoljeća. Prosvjetiteljska politika habsburškog Dvora oko uređenja i reorganizacije društva i okoliša može se vrlo dobro promatrati na području ranonovovje-

¹ Drago Roksandić, „Drava u očima jozefinista“, u: *Ekohistorija rijeke Drave: zbornik s međunarodnog znanstvenog skupa* (ur. Dragutin Feletar – Hrvoje Petrić – Drago Roksandić), Koprivnica 2011, 24-25.

² Od prosvjetiteljskih putopisaca koji su putovali Slavonijom i ostavili svoje opise društva i okoliša svakako bi trebalo izdvojiti sljedeće: Friedrich Wilhelm von Taube (*Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema, 1777-1778*), Franz Stefan Engel (*Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema, 1786*), Matija Piller – Ljudevit Mitterpacher (*Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god.*).

kovne Slavonije, koja pada pod habsburšku vlast mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. Zbog položaja Slavonije na „fronti“ između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije u prijašnjim dvama stoljećima, ona je područje izrazito slabe naseljenosti te niske razine obrađenosti i male površine agrarnog zemljišta, čijem su razvoju prijetile ratne ekspedicije i pustošenja imperijalnih vojski, ali i lokalni pljačkaški upadi i prepadi iregularnih vojnih i hajdučkih bandi, što je od strane novih vlasti zahtijevalo velika ulaganja u poljoprivrednu i upravnu infrastrukturu te „socijalno discipliniranje“ naroda.³ Slavonija, a naročito Slavonska vojna krajina, koja se nalazila pod izravnom dvorskom vojnom upravom, mogla je poslužiti kao svojevrsna *tabula rasa*, gdje je habsburški Dvor mogao provoditi otvorenu i gotovo neometanu politiku te „pokusirati“ na području administrativne i ekonomske politike u skladu s vlastitim idejama i interesima.

Pojam „socijalnog discipliniranja“ se, prema riječima njemačkog povjesničara Gerharda Oestreicha, može promatrati kao „politički i društveni rezultat apsolutizma“⁴. Iako se u 16. i 17. stoljeću fenomen socijalnog discipliniranja javlja prvenstveno koncentriran oko državne uprave, crkvenih struktura i vojske kao izvora „discipline“, u 18. stoljeću postaje široko rasprostranjen društveni fenomen, koji ne samo da se nastoji infiltrirati u svaku društvenu sferu, već širi svoj obrazac „reda“ i na prirodu, „divljinu“, nastojeći je „civilizirati“.⁵ Procesi „civiliziranja“ i „kulturacije“, ali u smislu prirode i „kultivacije“, u Europi se mogu pratiti već od srednjeg vijeka,⁶ no svoj vrhunac svakako postižu u doba baroka i konfesionalnih reformi 16. i 17. stoljeća, gdje pridonose stvaranju apsolutizma i koncepta „ljudskog“ i „prirodnog“ poretka, prava i hijerarhije, odnosno prvenstvu čovjeka nad prirodom.⁷ Prosvijećeni apsolutisti 18. stoljeća preuzimaju sličan obrazac prirodnog poretka i prava od svojih „baroknih“ prethodnika te ga proširuju istovremeno kroz sve slojeve društva i sve oblike okoliša, koristeći se pri tome metodama socijalnog discipliniranja.⁸ U slučaju prosvijećenog apsolutizma i uprave nad slavonskim zemljama mogu se izdvojiti dvije osnovne metode: upućivanje, učenje i savjetovanje nižih slojeva stanovništva na temelju relevantnih radova i poduka ili usmjeravanje, ograničavanje i uređivanje stanovništva na osnovi zakonodavnog sustava baziranog na nadzoru i kažnjavanju.

³ Roksandić, „Posavska krajina/granica od 1718.-1739. godine“, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 3, 2007, 64.

⁴ Gerhard Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates: Ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1969, 188.

⁵ Anette Völker-Rasor (ur.), *Rani novi vijek*, Zagreb 2016, 298.

⁶ Povijesne procese te dihotomiju pojmova „civilizacija“ i „kultura“ iz sociološke je perspektive obradio sociolog Norbert Elias u svom djelu *O procesu civilizacije 1-2: sociogenetska i psihogenetska istraživanja* (prev. Marijan Bobinac), Zagreb 1996, dok je te pojmove u historijskom kontekstu prosvjetiteljskog razdoblja obradio Nathaniel Wolloch, *History and Nature in the Enlightenment: Praise of the Mastery of Nature in Eighteenth-Century Historical Literature*, Farnham 2010.

⁷ Usp. Peter Harrison, „Subduing the Earth: Genesis I, Early Modern Science, and the Exploitation of Nature“, *The Journal of Religion*, 79/1, 1999, 86-109.

⁸ Više o fenomenu i tumačenju samog pojma socijalnog discipliniranja i metodama istoga u: Robert van Krieken, „Social Discipline and State Formation: Weber and Oestreich on the historical sociology of subjectivity“, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17/1, 1990, 3-28; Winfried Schulze, „Gerhard Oestreichs Begriff ‘Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit’“, *Zeitschrift für historische Forschung*, 14/3, 1987, 265-302.

2. Socijalno discipliniranje podukom, savjetom i senzibiliziranjem

Što se tiče prve spomenute metode, svakako bi trebalo izdvojiti djelo bivšeg notara Požeške županije Ignjata (Ignatija) Jablanczyja pod nazivom *Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladex ucitti u dobro naredjenom poljskomu radjenju...* (tiskano u Beču 1772. godine), koja je zapravo prijevod i adaptacija djela austrijskog agronoma i dvorskog savjetnika Johanna Wieganda *Handbuch für die Österreichische Landjugend: zum Unterricht einer wohlgeordneten Feldwirtschaft*, izdanog godinu dana ranije, 1771. Jablanczyju je od strane Marije Terezije i Ugarske dvorske kancelarije zapovjedbano prevesti to djelo na „ilirski“, odnosno „slavonski“ jezik kako bi se ovdašnje stanovništvo moglo učiti pravilnom poljodjelskom zanatu. Ovo je djelo napisano kao priručnik za seljake, prije svega za ratare i stočare, što i kako treba raditi u seljačkome poslu te kako paziti i održavati vlastito imanje,⁹ pri tome objašnjavajući i opisujući uzroke, posljedice i pojave. Jablanczy (Wiegand u originalu) dotiče se i tada nove okolišne problematike, primjerice, u poglavlju o šumama, iako ne spominje izravno slavonske šume, ali objašnjava nove okolišne fenomene i društvene problematike, poput „nestanka šuma“ u uvodnom dijelu svoga priručnika, odnosno pokušava senzibilizirati i usmjeriti čitaoce kako postupati sa šumom kao važnim društvenim, ali i državnim resursom:

*Ako csovik istom bomisli, kako pocsinu dervah od dana do dana vecsma nestati, za isto odmahscje poznati, kako jest veoma potribno obcsinskom brigom nastajati, da se shumme boljma zacsuvaju i za unapridak, i dothasta vrjemenah nahrane.*¹⁰

Ovdje se vidi stupanj osviještenosti o stanju u šumama i potrošnji drvene građe u drugoj polovini 18. stoljeća, barem od strane pismenog i školovanog stanovništva, kojemu se pripadali Wiegand i Jablanczy, no oni su također i državni službenici koji provode politiku i volju habsburškog Dvora i nižih državnih instancija, inspirirani prosvjetiteljskim idejama toga vremena. Jablanczy se dalje bavi šumama pred kraj svojeg djela (9. poglavlje, glava treća, *Kakose moraju divji shtabri nahraniti*) koje se može dalje podijeliti u 4 dijela: osvještavanje o stanju šuma i zašto bi seljak trebao učiti i tog nauka, uloga lovaca (lugara) u dosadašnjem nauku o šumama, opisi različitih vrsta stabala, tla na kojima uspijevaju i savjeti o njima te naposljetku koju korist seljak ima iz toga.

a) Osvještavanje o stanju šuma i zašto bi seljak trebao učiti i tog nauka

(...) neshto mervo spomenuo; jerbo zadovolno vidimo, da darvah svaki dan vecsma nestane, i njihova cijena se sve udilj vecsma nadiže: i zaradi toga za isto veoma jest vrjedno, i potribno, da se brinemo, kako bismo mogli barem za nashe, Poslidnje kakvu polashcsicu uciniti. Skoro svaki Texacski Gazdacsje megju svojima zemljama takva prazna mjestah naicsi, gdi brez toga damu hocsje u sjejanju njevomumu neshto

⁹ Vrlo sličan *Kučniku*, kalendarskom priručniku Josipa Stjepana Reljkovića, gdje se daju savjeti seljacima koje poslove obavljati u koje doba godine. Usp. Josip Stjepan Reljković, *Kučnik* (prir. Josip Bratulić), Vinkovci 1994.

¹⁰ Ignatio Jablanczy, *Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladex ucitti u dobro naredjenom poljskomu radjenju...*, Beč 1772, 39.

*pomanjkati: nebi mogao; pacse morao: shtabre za vatru usaditi: ali mu samo nauk, i uputjenje falli, kakobi se morao toga posla iz parvine primiti, i s' njime opraviti.*¹¹

Ovdje se naglašava prije svega mogućnost sadnje drveća za ogrjev na dijelovima zemljišta gdje seljak inače ne sije druge kulture, a kojih po mišljenju autora ima sasvim dovoljno da seljaka neće oštetiti za urod, već će mu biti od koristi za kasnije te će buduće generacije imati drveća za ogrjev, pri tome misleći najvjerojatnije na niske šume (gajeve) panjače, koje su najisplativije za eksploataciju ogrjevnog drveta.¹² Pri tome kaže kako seljaku *samo nauk, i uputjenje falli*, odnosno zalaže se za obrazovanje i senzibiliziranje seljačkog sloja stanovništva, koji ima direktni kontakt s agrarnim proizvodnim mehanizmima.

b) Uloga lovaca (lugara) u dosadašnjem nauku o šumama

*Istina jest, da oko toga posla bise morali lovci, illi tako nazvani Jagari najbolje razumiti, i njihova bila bi duxnost bila, da seljanske Ljudi naucse, i upute, kako bi valljalo za uzmlonenja darvah divje shtabre saditi: ali ovi ljudi se dosada naj vecsma s' lovinom, i okolo zvirjah zabavljashje, i malo se za shumme, i darvah brinushe: nishta ne manje uzdamse, da njihovog cesarskog kraljevskog velicsjanstva naj milostiveishija naredba, poradi ovih Jagarskih Ljudi ucsinjena, odselecjse prostima Ljudma za vecsja pomocs, i korist biti.*¹³

Autor ovdje kritizira lovce (lugare), koji su imali dužnost i brigu općenito oko šumskih resursa,¹⁴ no tu su dužnost obavljali samo površno, mareći više za šumsku faunu nego floru. Također, autor navodi kako postoji novi carski i kraljevski zakon (vjerojatno misli na „Šumski red“ Marije Terezije koji je doživio nekoliko izmjena i dopuna 1750-ih i 1760-ih godina, ovisno o tome za koje je područje bivao donesen)¹⁵, a kojim se trebalo urediti lugarsku službu tako da bude na korist pučanstvu. Istovremeno, ne teži se samo izravnom obrazovanju i senzibiliziranju šireg sloja stanovništva za pitanja agrarne proizvodnje i nove okolišne problematike već se provodi i reforma „državnih organa“, odnosno onodobnih činovnika i slojeva društva zaduženih za provedbu i nadzor svih sfera državne politike habsburškog Dvora.

c) Opisi različitih vrsta stabala, tla na kojima uspijevaju i savjeti o njima

Hrast, kao po shummi kralj hocsje u svakoi zemlji izrastiti, samo u kamenitoi i Pjeskovitoi zemlji nikakose necsje mocsj pomocsi. Ako csovik xira posadio, tako mora po onomu mjestu u parvoi, i drugoi godini ill jecsam, ill heldu posjejati: da, ako zir nikao, i izashao, mladice pod posjejanim zittom sjennu, i hlad mogu imati: tretje godine,

¹¹ Isto, 194-195.

¹² Više o razvoju šumarstva i razlikama u eksploataciji šuma kroz različite povijesne periode u: Joachim Radkau, *Wood: A History* (prev. Patrick Camiller), Cambridge, UK 2012.

¹³ Jablanczy, *Prirucna knjiga*, 195.

¹⁴ Riječ je zapravo o ostatku srednjovjekovne uloge plemićkih i kraljevskih lovaca i lugara, naročito u njemačkim povijesnim zemljama. Usp. Radkau, *Wood*, 189-190.

¹⁵ Bogoslav Kosović, „Red i instrukcija kako se imadu u buduće upravljati i uzčuvati šume Vojne krajine u kraljevini Slavoniji, te kako se pri izvršavanju tih svojih dužnosti imadu vladati šumari, koji će se za to postaviti“, *Šumarski list*, 5-6, 1915.

*poslije ovoga sjejanja vecs ne potribuje; ali samo valija veoma oshtro zabraniti, da se na takovo mjesto, gdje takvoga sada od mladih shtabarah imade; marva ni poshto ne upuschcsa, jerbocsje mladice sve popasti, i pogristi. (...) Brizovini svaka zemlja ugod: jerbo csovik vidi, da ona u suhoi, mershavoi i kamenitoi zemlji bash onako dobro, kao u doljini, i u jarku pokraj vode naraste. Lippovina se skoro u svakomu selu nahodi; iztoga moxe seljanski csovik lasno poznati, kakve varste zemlja njoj naj boljma ugod.*¹⁶

Autor navodi vrste drveća, počevši od bjelogoričnog prema crnogoričnom. Dijeli ih po kategorijama tla na kojemu najbolje uspijevaju te također savjetuje kako se s pokojim vrstama treba ophoditi. Zanimljiv je pri tome opis za lipe, gdje navodi kako ih ima u svakome selu i zbog toga *seljanski csovik* može lako prepoznati koja im vrsta zemlje najbolje odgovara. Ta rečenica zapravo daje uvid u praktičnost prosvjetiteljskih težnji za reformom, odnosno da postoje dijelovi prosvjetiteljskog diskursa gdje se prepoznaje i priznaje već stečeno znanje nižih društvenih slojeva (u ovom slučaju kako seljaci već sami znaju koja vrsta tla najbolje odgovara lipi za rast). Istovremeno se uz zadržavanje „lokaliziranog znanja“, koje prosvjetiteljski reformatori smatraju korisnim, širi i svojevrsna „nadgradnja“ postojećeg znanja (npr. savjet da se uz posadeni žir u prvoj i drugoj godini posije ječam ili heljda koji bi mladici hrasta pružali potrebnu zaštitu od sunca i vjetrova) ili izbacivanje „štetnog“ ponašanja, kao što je u ovom slučaju primjer zabrane puštanja stoke unutar mlade šume na ispašu, kako bi se zaštitile mladice u fazi razvoja.

d) *Koju korist seljak ima iz toga*

*I s' takvim nacsinom biticsje seljanski csovik bash kao kakvi plemenit csovik, ili mali spahija, kada bude na svojemu sinora mekote za sjedbu; csajire: baschcse: vinograde; i shumme imao: shto sve moxe dobiti, i imati, ako bude hotio istom pomljiivo, i vierno raditi, i za podobriti svoje stanje s' razlogom, i naredno se brinuti.*¹⁷

Ovdje autor navodi kako bi seljak, ako se drži takvih pravila oko rada i uređivanja svojih polja, pašnjaka, livada, vinograda i šuma, u budućnosti mogao uživati pogodnosti vlastitog zemljišta kao „sitni plemić“ i poboljšati svoje trenutno materijalno stanje. Iako je za potrebe analize u ovom radu izabran dio oko šumske problematike, primjećuje se sličan obrazac u cijelom Jablancyjevju djelu, gdje se nastoji uređivanjem seljačkog posjeda i organiziranjem novih agrarnih sustava proizvodnje postići društvena, ali i okolišna reforma, s naglaskom na senzibiliziranju društva za nove okolišne fenomene i probleme. U ovom se slučaju može koristiti pojam „kultura“ kao vrhunac prosvjetiteljske politike, gdje se istovremeno nastoje „kultivirati“ društvo i okoliš, odnosno društvo i okoliš bivaju izloženi tzv. „civilizacijskim procesima“, kojima je cilj potpuna reorganizacija svih društveno-okolišnih instancija u korist „općeg dobra“, što inkluzivno označava i korist države.¹⁸

¹⁶ Jablancy, *Prirucna knjiga*, 195-196.

¹⁷ Isto, 197.

¹⁸ Više o ulozi ranonovovjekovne države u „civilizacijskim“ i „kultivacijskim“ procesima te njezinu djelovanju na društvo i okoliš usp. Völker-Rasor (ur.), *Rani novi vijek*, 149-150, 206, 353; Wolloch, *History and Nature*, 68-92.

3. Socijalno discipliniranje zakonskim uređenjem, ograničavanjem i kažnjavanjem

Budući da je habsburški Dvor zahtijevao „brže“ rezultate i hitnu reformu administrativno-ekonomskog sustava, u ovom slučaju nije bilo dovoljno podukom usmjeriti i senzibilizirati seljaštvo za privrednu problematiku (što je moglo potrajati i generacijama), već se pristupilo i zakonskom uređenju te provedbi željene politike na temelju sustava nadzora i kazne. Zakonska uređenja i reforme, kao i sâm sustav nadzora i kazne, mogu se pratiti od doba vladavine Marije Terezije sredinom 18. stoljeća do razvojačenja Vojne krajine u drugoj polovini 19. stoljeća. Počevši od terezijanskih urbara i redova (za Slavonsku vojnu krajinu najvažniji je svakako „Šumski red“ Marije Terezije iz 1755. godine glede odnosa društva prema šumskim resursima), preko jozefinskih kantonalnih reformi vojnokrajškog sustava do reakcionarne politike tijekom vladavine Franje I. Austrijskog, uprava i provedba reformi bile su obilježene izrazito centralističkim tendencijama habsburškog Dvora oko uređivanja slavonskog društva i okoliša prema vlastitim nahođenjima i iskustvima stečenima u upravljanju austrijskim nasljednim zemljama.

U duhu već spomenutih tiskanih savjetnika o gospodarsko-društvenim pitanjima, naročito onih vezanih za agrarnu proizvodnju i uređenje, nastaju zakoni, uredbe i urbari koji nastoje slijediti suvremene tendencije obilježene prosvjetiteljskim idejama, industrijskom revolucijom i počecima razvoja moderne znanosti u Europi. Kao najslikovitiji prikaz obujma reformi mogu se ponovno uzeti uredbe vezane za slavonske vojnokrajške šume, poput npr. Zakona o lovstvu,¹⁹ raznih uredbi o očuvanju šuma od ilegalne sječe, ispaše stoke i požara,²⁰ određivanja točnih cijena usluga i materijala prikazanih po vrijednosti,²¹ ali i opisa službe propisanog bontona šumarskih službenika jer se pokušao uvesti birokratizirani sustav vođen odgovornim i pedantnim činovnicima koji su svoje izvještaje i zadatke morali izvršavati u točno određenim rokovima, no moglo se očekivati da će takav sustav biti teško provesti bez problema i da je korupciju ili nemarnost pri poslu u činovničkim slojevima gotovo nemoguće iskorijeniti, što pokazuju i primjeri mnogobrojnih žalbi na kašnjenje ili neispravnost šumarskih izvještaja, kao i na primjere lošeg vođenja i uređenja državnih šuma u Slavonskoj vojnoj krajini.²²

Vojnokrajški je narod vrlo sporo prihvaćao takva ograničenja, naročito ona strožeg karaktera jozefinskih kantonalnih reformi, koja su se nekad u potpunosti sukobljavala s interesima i načinom života lokalnog stanovništva. U povijesti Hrvatsko-slavonske vojne krajine dolazilo je do ustanaka krajišnikâ (npr. bune i ustanci 1658., 1666., 1746.,

¹⁹ Lov je „Šumskim redom“ Marije Terezije zabranjen svima u Slavonskoj vojnoj krajini (dotada su lovna prava mogla biti zakupljena), no uskoro je bilo dopušteno loviti časnici i podčasnici, dok je običnom krajišniku dozvolu za lov potvrdio tek Josip II. u svojim „Šumskim uredbama“ 1787. godine. Usp. Kosović, „Red i instrukcija“, 150.

²⁰ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), HR-HDA 451 (Satnija u Babinoj Gredi), Opći spisi (1782.-1802.), kut. 14, *Uredba o Ugasenja Pogora* (10. prosinca 1782.).

²¹ Kosović, „Red i instrukcija“, 141-143.

²² HDA, HR-HDA 430 (Slavonska Generalkomanda), *Protocolum in Oeconomicis*, knj. 73. Upis za 2. Sjednicu 6. siječnja 1775. godine (Izjava šumskog ophodnika Mascheka od 30. prosinca 1774. o kašnjenju šumarskih izvještaja iz Brodske i Gradiške pukovnije); Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, IV, Wien 1875, 282-283.

1755. i dr.) koji su zahtijevali poštovanje određenih tradicionalnih prava koja su im bila dodijeljena jer su sad ta ista prava bila podložna reformama i novim tumačenjima. Zbog toga je postojao određen strah među krajiškim stanovništvom zbog potpunoga gubitka egzistencijalnih potreština i njihova dotadašnjeg načina života. Primjerice, jedna od točaka koju jezeranski knez i porkulab (zapovjednik kaštela) Mate Sertić izlaže pobunjenim krajišnicima tijekom Brinjsko-ličkog ustanka protiv Hildburghausenovih reformi i militarizacije Vojne krajine 1746. godine jest ta da će im vlasti sad potpuno zabraniti sječu drva, koja im je „glavni izvor prehrane“, iako se radilo samo o ograničavanju i sprečavanju „divlje“, nepropisne i nekontrolirane sječe šuma.²³ Zbog spomenutih buna i sporijeg uvođenja željenih reformi, habsburški Dvor bio je primoran iskoristiti drugu metodu socijalnog discipliniranja – nadzor i kaznu. Uvid u metodu i mnoge zanimljive primjere najbolje nam daje svakodnevica Slavonske vojne krajine, zapisana i sačuvana u *Zapovidima Babogredske kompanije 1823.-1824.*²⁴, a uvod u problematiku donosi sljedeći citat:

Tokom cijelog 18. stoljeća, unutar i izvan sudbenog aparata, u svakodnevnoj kazenoj praksi, kao i u kritici institucija, oblikuje se nova strategija u izvršavanju kaznene vlasti (...): da se kažnjavanje i represija nad bezakonjem pretvore u redovnu funkciju, koekstenzivnu s društvom; da se ne kažnjava manje, nego bolje; da se kažnjava možda i ublaženom strogošću, ali uz veću univerzalnost i nužnost; da se kaznena moć dublje ucijepi u društveno tijelo.

Stjecaj okolnosti u kojemu se rodila reforma nije, dakle, posljedica novog senzibiliteta, već drugačije politike prema nezakonitom ponašanju.²⁵

Ovim riječima francuski filozof, sociolog i povjesničar Michel Foucault daje uvid u promjenu paradigme mehanizama prisile i održavanja institucija reda i moći koja se javlja u „prosvjetiteljskoj Europi“ 18. stoljeća, kada se metoda mučenja zamjenjuje, odnosno pokušava zamijeniti metodom kazne. Babogredska kompanija i njezina svakodnevica u ovom makrohistorijskom aspektu mogu se promatrati kao malen dio vojnog mehanizma, možda i najvažnijeg mehanizma društvenog poretka glede održavanja moći i reda, koji zbog svoje važne uloge treba služiti kao primjer društvu, odnosno kao ogledni obrazac prihvaćenog ponašanja i socijalne discipline koja se očekuje od institucija vlasti.

Nakon smrtne kazne jedna od najtežih tjelesnih kazni za muškarca u Slavonskoj vojnoj krajini bila je *špalir* („trčanje kroz šibe“)²⁶. Optuženi bi morao hodati ili trčati između dvaju redova poredanih vojnika naoružanih batinama, štapovima ili u ranijim razdobljima čak i kopljima, koji bi ga potom udarali. O težini prijestupa ovisilo je koliko bi puta optuženik morao proći kroz špalir te koliki bi bio ukupan broj ljudi u njemu. Tako, primjerice, najstroži primjer špalira u *Zapovidima* nalazimo datuma 10. studenoga 1824. godine, kada su kažnjena dvojica graničara zbog bijega iz pritvora i krađe te treći graničar zbog pomoći u krađi, prva dvojica po 10 puta „naprijed-nazad“ kroz špalir od 300 ljudi, dok je treći pro-

²³ Željko Holjevac, *Brinjsko-lički ustanak 1746. godine*, Samobor 2004, 63.

²⁴ *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine* (ur. Drago Rokсандić – Luka Jakopčić), Zagreb – Babina Greda – Županja 2017.

²⁵ Michel Foucault, *Nadzor i kazna: radanje zatvora* (prev. Divina Marion), Zagreb 1994, 82-83.

²⁶ *Zapovidi*, 141.

šao s blažom kaznom od „samo“ 6 puta kroz špalir od 300 ljudi.²⁷ Standardne procedure kažnjavanja blaže od špalira bila su batinanja štapom ili batinom (njemački termin *Stock Streiche*)²⁸ za muškarce, dok je za žene to bilo bičevanje, a za djecu šibanje.²⁹ „Kaštigovati“ (u ovom slučaju fizički kažnjavati) moglo se za svaki manji prijestup, no primjećuje se također kako su vojne vlasti u slučaju problema ili neke regulative imale običaj više puta upozoriti na nepravilnosti i moguće kazne ako ne dođe do željenih promjena. Također, ako bi se dogodio kakav prijestup koji bi imao rizik ponavljanja unutar društva, vlasti bi često *Zapovidima* upozoravale o još strožim kaznama za buduće prekršaje. Primjer bi bila zabrana kupovanja soli iz Bosne (iz *Turske*) za koju je kazna bila špalir kroz 300 ljudi, uz upozorenje o povećanju kazne i kroz prisilni rad.³⁰

Mehanizam prisile na graničara bio je izrazito strog i autoritaran; gotovo da i nije dopuštao privatni život bez nadzora. Ljudi su mogli biti kažnjeni zbog neurednosti uniforme ili držanja oružja u lošem stanju, nepojavljivanja ili kašnjenja na patrolne dužnosti i stražu, nebrige oko marve ili loše ograđenosti i obrađenosti vlastitih polja, ali i za nečudoredno ponašanje, igranje kola na svetkovine i blagdane, psovanje i neposluh (što javno, što privatno)³¹, zadržavanje poslije 9 sati navečer u selu ili seoskoj krčmi, nedopuštenu sječu i odvoz drva, nepoštovanje i neodlazak na poziv za rad (primjerice, na izgradnju cesta i putova), kao i za neodržavanje urednosti i higijene vlastitog doma i okućnice. Sâm se pojam kazne pojavljuje više od 300 puta u cijelom rukopisnom tekstu *Zapovidi*³² u kontekstu upozorenja i izvještaja o izvršavanju kazne, što ukazuje na vrlo strog mehanizam prisile i nadzora, ali nam također može dati uvid u karakter društva toga doba i prostora.

Demografsko-gospodarski razvoj, kao i „civilizacijski procesi“ civilne i vojne prirode (urbanistički razvoj, ali i razvoj sustava nadzora i fortifikacija) utječu dalje na promjene unutar društva i okoliša Slavonske vojne krajine. U razdoblju od 1715. do 1738. godine gradi se tvrđava u (Slavonskom) Brodu, čija periodična nadogradnja i popravci sežu sve do 1780-ih godina.³³ Osim tvrđave, provodila se i izgradnja čardaka (stražarnica) duž lijeve obale rijeke Save te je početkom 18. stoljeća zabilježeno oko 88 čardaka na potezu od Jasenovca do Morovića, da bi do doba Josipa II. (1780. – 1790.) bilo ukupno 245

²⁷ Isto, 122. (*Granicsary Albert Stojanovich, Matto Wukovich i Cjuro Wukovich iz Babinegrede, jesu po Sudu i oto Albert zbog Kragye i iz Arresta Utecsenja sa 10 puta gore a 10 puta dolle kroz 300 Momaka sa 2 puta Schibe minjajuče, buduch daje on u istoj Godini 2 Stroffa zbog Kragye primio. Matto Wukovich, kojie Kragyu ucsinio i iz Arresta utekao, jest kroz 300 Momaka 10 puta gore a 10 puta dolle Kroz Schibe Kashtigovan, Gyuro Wukovich, kojie takodjer od ote Kragye Thall imao, sa 6 puta gore a 6 puta dolle Kroz 300 Momaka*)

²⁸ Isto, 141.

²⁹ Alexander Buczynski, „Organizacija policije i pravosuđa u Vojnoj krajini“, *Povijesni prilozi*, 13, 1994, 102.

³⁰ *Zapovidi*, 100. (*Soll Kupovanje iz Turske jest oshtro zabranito, i dosada sa mallom Kashtigom jesu ovi kojisu ufatiti kashtigovany, alli od sad ochese za takovu Fallinku koji samo 20 St[ara] Solli Turske [288] kupi kroz 300 Momaka kroz Schibe a za vishje i na Rabotu na vishje*)

³¹ Isto, 110. (*Stipan i Mato Matassovich N. 121 kojisu swoga Stricza progonilli i njega u kuchanskom poslu slushat nehotilly, jesu sa 20 Batina, a Granicsar Xaweria Mihich N. 104 kojie stare Medje u Livady swojoj i swojega Komsjie izsiko i pokwario, jest takoder sa 20 St. St. kashtigowan bio, kojese na Znanje daje*)

³² Isto, 5.

³³ Mirko Marković, *Brod: kulturno-povijesna monografija*, Slavonski Brod 1994, 117-127.

čardaka u cijeloj Slavonskoj vojnoj krajini.³⁴ U drugoj polovini 18. stoljeća sela Slavonske vojne krajine bivaju ušorena te se javlja sve veći broj zidanih kuća od opeke, dok istovremeno državne vlasti nastoje ograničiti potrošnju drvene građe u tradicionalnoj gradnji kuća, kao što je, recimo, primjer zabrane upotrebe hrastovih šindri (daske za krov) iz 1776. godine.³⁵

Osim stambene i fortifikacijske gradnje, provodila se i izgradnja te održavanje putova, cesta i mostova, a vrlo je važno pri tome naglasiti da se radilo o močvarnom i poplavnom području, gdje bi lokalne ceste i putovi često bili neprohodni, naročito u kišnim mjesecima, što je stvaralo probleme i pri transportu robe, o čemu svjedoči slučaj iz 1772. godine, kada je bilo nemoguće dostaviti 3.000 hvati (oko 10.230 m³) drvene građe iz područja vinkovačkih šuma za potrebe utvrde u Petrovaradinu preko Vukovara jer su cesta i šumski putovi između Vinkovaca i Vukovara zbog loših vremenskih uvjeta neprohodni i da nedostaje dovoljno tegleće stoke za transport građe te je građa naposljetku prebačena vodenim putem.³⁶ O utjecaju vremenskih i cestovnih uvjeta na transport drvene građe bilježi i sljedeći izvadak iz *Zapovidi*, gdje se podsjeća da se izveze drvena građa dok je prohodan put:

*Wishje puta jest Zapovid davana, dase Seoskoj Straxi dokje lipa Puta Derva izvezu buduch da otu opomenu mallo hasni, tako od Strane Compagnie zapovidase, da u Petak tojest Prikosutra svaki izvesti mora, i koji neizveze oche oshtro kashtigan bitty.*³⁷

Zbog toga su vojne vlasti nastojale paziti na izgled i održavanje putova i cesta koliko je god to bilo moguće, barem onog dijela koji je prolazio kroz naselja.³⁸ Nije samo bilo važno vojnim vlastima održavati put i cestu prohodnima i funkcionalnima,³⁹ već se pazilo i na izgled i svojevrsnu „javnu higijenu“, što pokazuje sljedeći primjer iz *Zapovidi* od 9. travnja 1823. godine, gdje se zabranjuje bacanje raznovrsnog otpada na cestu pod prijetnjom oštre kazne:

*Vidilose jest, dase mlogi usudjuju na Drum prama Kucha Smet i drugi kojekakvi Gad i Gjubre baczati, kojise usudi odselle takova ucsinit oche oshtro kashtigovan bitti.*⁴⁰

Vrlo bitan dio odgovornosti vojnokrajiskog društva u uređivanju svog životnog prostora i okoliša kojemu su vojne vlasti davale određenu pozornost bilo je ograđivanje polja i okućnica drvenim ogradama ili sadnjom „žive ograde“, što se može vidjeti i iz *Zapovidi*. Najbolje su bile žive ograde od glogovine jer je glog rastao gusto i njegovo je trnje odbijalo mogućnost da čovjek ili stoka prođu kroz njega, no koristile su se i druge vrste grmlja, poput obične žutike (lat. *Berberis Vulgaris*) ili „rakitovine“ (vjerojatno se misli na vrbu ivu,

³⁴ Josip Kljajić, „Vojnokrajiski čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, 22, 2002, 140-148.

³⁵ Sanja Lazanin, *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće: komparativna urbana historija*, doktorski rad, Zagreb 2006, 86.

³⁶ HDA, HR-HDA 430 (Slavonska Generalkomanda), *Protocolum in Oeconomicis*, knj. 64. Upis za 12. Sjednicu 11. veljače 1772. godine.

³⁷ *Zapovidi*, 6.

³⁸ Isto, 46, 49, 50, 60.

³⁹ Isto, 21.

⁴⁰ Isto, 20.

lat. *Salix Caprae*).⁴¹ Državnim je vlastima sadenje živih ograda bilo važno zbog ograđivanja državnih i privatnih imanja krajišnikâ, kako bi se spriječili i izbjegli budući sporovi oko zemljišta, kao i šteta od nedopuštene ispaše stoke i njezina nenadziranog „slobodnog lutanja“ između vrtova, oranica, livada i šuma. Zbog toga su se često organizirale sadnje živih ograda komunalne prirode, odnosno, slično današnjim javnim radovima, krajišnici pojedinih sela morali su ići saditi žive ograde, npr. pored putova i cesta.⁴² U slučaju nepoštovanja zapovijedi, rušenja živih ograda ili uzrokovanjem štete nastale ulaskom stoke unutar zemljišta zbog loše postavljene i zasađene žive ograde (ili u slučaju neodržavane drvene ograde), vojne vlasti prijetile su strogim kaznama i zatvorom.⁴³

4. „Društvo i okoliš po državnom uređenju“

Analizirani primjeri u ovom radu samo su manji dio fenomena socijalnog discipliniranja društva i uređenja okoliša Slavonske vojne krajine 18. i 19. stoljeća te je svakako moguće na temelju dostupne građe izraditi monografska djela posvećena temama društvenog i okolišnog uređenja na ranonovovjekovnom hrvatskom povijesnom prostoru. Ipak je i ovim mikrohistorijskim primjerima moguće dokazati spomenuti proces, kao i dobiti uvid u „zlatni rez“ šire slike vojnokrajiškog društva i slavonskog okoliša toga perioda. Upravo ti sitni detalji u zakonodavnom, gospodarskom i upravnom dijelu politike habsburškog Dvora na ovdašnjim prostorima čine srž te politike i odaju njezin karakter koji istovremeno drži do individualne odgovornosti i obveze pojedinca naspram društva te do društvene odgovornosti i obveze prema pojedincu, nastojeći osmisliti strukturu i hijerarhiju koja bi koristila viziji „općeg dobra“. Koliko je to „opće dobro“ gledano iz perspektive državnih vlasti, a koliko iz perspektive podanika, teško je točno procijeniti na ovakvim relativno manjim primjerima, no iako postoji tendencija prema vladarevu razumijevanju i ispunjavanju potreba svojih podanika, ne smije se zapostaviti činjenica da se ipak radi o prosvijećenom apsolutizmu te da svaki impuls reforme i politička odluka naposljetku dolazi „odozgo“, odnosno od osobe vladara.

Politika prosvijećenog apsolutizma habsburške provenijencije na prostoru Slavonske vojne krajine svakako je ostavila traga na slavonskom društvu i okolišu istoga prostora, što pokazuju i analizirani primjeri socijalnog discipliniranja dvjema metodama: stručnom podukom i savjetom ili zakonskim nadzorom i kaznom. Iako se može tvrditi kako je i ranije priručnike slične Jablanczyjevu ili Reljkovićevu *Kučniku* u početku čitao pismeni dio stanovništva, poput raznog plemstva, klera, časništva ili činovništva, razvoj školstva pod državnom jurisdikcijom u terezijansko doba može se uzeti kao početak obrazovanja nižih društvenih slojeva i njihove obuke ili barem otvaranja mogućnosti za njihovo daljnje učenje o agrarnim proizvodnim mehanizmima i usavršavanje.⁴⁴ Ipak, proces obrazovanja i poduke očigledno je djelovao nedovoljno brzo za potrebe državnih vlasti jer se istovre-

⁴¹ Jablanczy, *Priručna knjiga*, 179.

⁴² *Zapovidi*, 8, 12, 38.

⁴³ Isto, 54, 57, 95.

⁴⁴ Usp. Ivančica Marković, „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj vojnoj krajini tijekom 18. i 19. stoljeća“, *Scrinia Slavonica*, 11, 2011, 79-96.

meno javljaju sve stroži zakoni i uredbe, osjeti se sve više proces centralizacije ne samo unutar javne društvene sfere već i unutar privatne svakodnevice na temelju sustavâ nadzora i kazni, koji služe osiguravanju „uspješnosti“ željenih reformi. Ti reformsko-pravni procesi djeluju preko društva i na okoliš Slavonske vojne krajine, gdje, osim spomenutih lokaliziranih primjera, postoje i oni šireg opsega i utjecaja, poput demografskog razvoja, širenja obradivih površina krčenjem šuma i isušivanjem močvara,⁴⁵ uvoza novih i razvoja postojećih poljoprivrednih kultura i načina njihove obrade (npr. krumpir 1770-ih godina)⁴⁶. Navedeni makro- i mikrohistorijski primjeri opisuju zanimljivu paradigmu: umjesto adaptacije okolišnim uvjetima od strane društva (ekocentrizam), okoliš biva adaptiran društvenim uvjetima (antropocentrizam ili sociocentrizam), no u ovom je slučaju bitan i „treći“ posrednik: država, kao vrhovni društveni mehanizam koji nadilazi lokalizirano iskustvo odnosa društva i okoliša te nastoji adaptirati društvo i okoliš svojim ciljevima i potrebama (politocentrizam).

Što se tiče druge metode socijalnog discipliniranja i društvene kontrole nadzorom i kaznom, za istaknute slučajeve i fenomene unutar Babogredske kompanije, koji su opisani i spomenuti u analizi *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine*, prema „fukoovskim“ pravilima kažnjavanja, principijelno bi najvažnija bila dva pravila: pravilo sporednog učinka i pravilo potpune izvjesnosti. Pravilo sporednog učinka zahtijeva najjači učinak i percepciju kazne upravo od onih koji nisu ili neće biti kažnjeni, dok pravilo potpune izvjesnosti nalaže da se svakoj ideji ili želji o zločinu ili prekršaju pridruži pomisao o točno utvrđenoj kazni te njezinim mogućim posljedicama i neugodnostima.⁴⁷ Discipliniranje društva i njegova okoliša po spomenutim metodama i obrascima državne vlasti unutar Habsburške Monarhije samo je jedan od pokazatelja modernizacije temeljene na mehanicističkim, strukturalnim i hijerarhijskim konceptima uređenja (srednjoeuropske civilizacije, koji krajem 19. stoljeća dosežu svoj vrhunac utjecaja na društvo i okoliš Slavonije, a čije se pojedine posljedice i obrasci primjećuju još i danas.

⁴⁵ Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik: militarizirano društvo 1747.-1881.*, Zagreb 1997, 104-106.

⁴⁶ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, II, Wien 1875, 597-599.

⁴⁷ Foucault, *Nadzor i kazna*, 96.

„ARHIVSKA VOJNA KRAJINA“ – TERRA INCOGNITA

S obzirom na razvoje u suvremenoj historiografiji, može li se nešto novo učiniti s arhivskim gradivom vojnokrajiske provenijencije koje je dostupno (u RH)?

Historiografska istraživanja o temi Vojne krajine danas su sve razvijenija i slojevitija; studije koje nastaju radom domaćih (i stranih) povjesničara teorijski i interpretativno sve su suvremenije. Pri tome se sve mogu pozvati na korpus vrijednih pionirskih radova koji su utrli put današnjim istraživačima. Pitanje se, doduše, ne odnosi na to koliko su istraženi izvori na kojima se temelje te studije, nego koliko je zapravo istraženo sve gradivo dostupno u arhivima. Iskustva autora ovog rada pokazala su kako još uvijek postoji mnogo pisanih izvora koji su ostali skriveni od očiju istraživača. Namjera je prikazati što je sve moguće u okviru povijesne znanosti učiniti s takvim pisanim izvorima na temelju jednog recentnog kritičkog izdanja izvora iz Slavonske krajine s početka 19. stoljeća i to kontrapostirati arhivističkoj perspektivi, odnosno taksativnom popisu dostupnog sredenog i popisanog arhivskoga gradiva vojnokrajiske provenijencije u RH koje se također može podvrgnuti takvoj analizi.

Gljučne riječi: (Hrvatsko-slavonska) Vojna krajina, historiografija, pisani izvori, kritička izdanja, arhivi, knjižnice i muzeji, fondovi vojnokrajiske provenijencije, arhivistika

1. Uvodno – (ne)istraženost u okviru svjetske (i hrvatske) historiografije

Svaki zainteresiran i informiran povjesničar bez mnogo razmišljanja složit će se kako je povijest Vojne krajine nepresušna tema koja se uvijek vraća i zaokuplja generacije istraživača i entuzijasta bez obzira na stanje istraženosti (i to ne samo u državama koje danas postoje na području nekadašnje Habsburške Monarhije). Također, svaki student povijesti koji se bavi hrvatskim ranonovovjekovljem i modernom, pa i suvremenom poviješću „ovih“¹ prostora, neizbježno će se susresti s temom Vojne krajine.

Međutim, pri iznošenju takvih općenitih stavova svaki će iskusniji istraživač vrlo brzo istaknuti da je Vojna krajina tema koja iziskuje pristup iz različitih pravaca, odnosno definiranje brojnih podtema. Neki će sigurno reći da se nove podteme svaki dan pronalaze, pogotovo oni koji su toj problematici skloni pristupiti inter- ili transdisciplinarno.

Drugim riječima, kad izgovorimo riječi „Vojna krajina“, prva intradisciplinarna asocijacija koja nam pada na um jest, tradicionalno, vojna povijest. No, danas je situacija takva da ona već dugo nije jedina poddisciplina unutar povijesne znanosti koja se bavi Vojnom krajinom. I to bez obzira na činjenicu da se s teorijske i metodološke strane u historijskoj znanosti sve više afirmiraju istraživanja temeljena na postavkama alternativnih i relativno

---

¹ Ironijom povijesne sudbine, područje nekadašnje granice je nakon Prvog svjetskog rata praktički „sjeklo“ sjeverne predjele novonastale Kraljevine SHS, ali tako da je zapravo spajalo nekad razdvojene krajeve.

novih epistemoloških perspektiva izvedenih iz revizije uloge kulture u humanističkim i društvenim znanostima poput, primjerice, postkolonijalizma ili poststrukturalizma. Nekada slabo propusne transdisciplinarne granice tako su znatno otvorenije pozitivnim inter- ili transdisciplinarnim utjecajima. Ekohistorijski, imagološki i mikrohistorijski pristupi, *border* ili *area studies* postali su vrlo utjecajne teorijske i metodološke paradigme u istraživanjima Vojne krajine, kako u međunarodnom tako i u domaćem kontekstu.

Kada se uzmu u obzir strane historiografije, stječe se suprotan dojam. Ovo je paradoksalno i dobro se vidi u djelima angloameričkih autora,² čije historiografije uvelike predvode u razvoju i afirmiranju spomenutih novih paradigmi. Tako se recentne monografije povjesničara poput Richarda Bassetta³ ili Alfreda J. Riebera⁴ problematike Vojne krajine dotiču uglavnom posredno. Čak je i novitet poput Bassettove monografije sintetski i interpretativno realiziran kao klasičan vojno-politički pregled povijesti Carske i kraljevske vojske. Tako se Vojna krajina izričito spominje samo u kraćim odlomcima koji su vezani uz njezine početke u 16. stoljeću,⁵ proširenja na Istok nakon Velikog turskog rata⁶ te ukidanja u drugoj polovini 19. stoljeća.⁷ Dakle, najopćenitije obavijesti koje domaćem čitaocu nisu novost. S druge strane, Rieber donosi složeniju te teorijski i metodološki suvremeniju komparativnohistorijsku studiju granica (*Border Studies*)⁸ kao propusnih zona koje su povezivale velike multinacionalne imperije u ranom novom vijeku diljem Euroazije te time kontinuirano utjecale na njihove unutrašnje strukture i vladajuće ideologije.⁹ Međutim, iako zanimljivo koncipirana, ova studija zasniva se uglavnom na sekundarnoj literaturi, a habsburška Vojna krajina samo je jedan od primjera na kojima autor razrađuje studiju.

Može se reći da klasici Gunthera E. Rothenberga¹⁰ još nisu nadmašeni kad je riječ o fokusiranom istraživanju problematike (Hrvatsko-slavonske) Vojne krajine (barem izvan hrvatskoga, mađarskoga i njemačkoga govornog područja). No, važno je napomenuti da se ovdje ipak radi o klasičnim vojnopovijesnim studijama; njihova je vrijednost i u tome što se velikim dijelom temelje na istraživanju izvora (objavljenih i neobjavljenih) u relevantnim arhivima država sljednica Austro-Ugarske (uz rezervu da je ipak riječ o starijim djelima).¹¹

Autori s njemačkoga govornog područja relevantniji su, pogotovo Austrijanci. S jedne su strane suvremeniji, pristup im je slojevitiji i istražuju specifične (pod)teme, a s druge,

² Ovdje se uzimaju kao mjerodavni jer ih najmanje sputavaju jezične barijere, zbog kojih slabije znamo o tome što pišu npr. Rumunji o temi Vojne krajine.

³ Richard Bassett, *For God and Kaiser. The Imperial Austrian Army, 1619-1918*, New Haven 2016.

⁴ Alfred J. Rieber, *The struggle for the Eurasian borderlands: from the rise of early modern empires to the end of the First World War*, New York 2014.

⁵ Bassett, *For God and Kaiser*, 27; 40.

⁶ Ibid., 60.

⁷ Ibid., 371.

⁸ Zrinka Blažević, „Istraživanje vojnokrajiske povijesti iz perspektive ‘studija granica’: mogućnosti i ograničenja“, u: *Franz Vaniček i vojnokrajiska historiografija*, ur. Stanko Andrić – Robert Skenderović, Slavonski Brod 2017, 59, 61.

⁹ Rieber, *The struggle for Eurasian borderlands*, 615-616.

¹⁰ Gunther E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, Urbana 1960; Isti, *The Austrian Military Border in Croatia, 1740-1880: a Study of an Imperial Institution*, Chicago 1966.

¹¹ Isti, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, 128-135; Isti, *The Austrian Military Border in Croatia, 1740-1880*, 197-200.

nerijetko ih se prevodi na hrvatski te su i sami dosta aktivni u hrvatskoj historiografiji (iako preferiraju pisati na engleskom). Dobar je primjer Karl Kaser, čije studije o problematici kućnih zadruga u Vojnoj krajini još svakako predstavljaju relevantnu referentnu literaturu.¹²

No, ovdje se govori o zemljama na koje se Vojna krajina nije protezala i na čiju prošlost i sadašnjost (pa i budućnost) nije ostavila toliki utjecaj. Uzevši sve navedeno u obzir, postavlja se pitanje mogu li nacionalne historiografije država na području kojih se Vojna krajina protezala (i onih smještenih nasuprot, kao u slučaju Bosne, odnosno osmanskog serhata¹³) ponuditi nešto novo što bi dodatno iznijansiralo „priču“? I, možda još važnije, kako bi to bilo moguće? Imajući to na umu, uzmimo kao primjer hrvatsku historiografiju i njezina dosadašnja postignuća te ih zatim stavimo u drugu perspektivu: koliko je zapravo danas dostupnoga gradiva Vojne krajine uopće istraženo (te što to potencijalno znači za daljnje napore)?

2. Hrvatska historiografija: produkcija o temi Vojne krajine – trenutno stanje

Teza da nacionalne historiografije mogu ponuditi nešto novo o Vojnoj krajini drži vodu kad uzmemo u obzir domaću produkciju o danoj temi, čak i bez prevelikog zahtjeva u kvalitativna razmatranja njezina recentnog razvoja u Hrvatskoj. Bez obzira na to što (naizgled) jenjava zanimanje za Vojnu krajinu kao temu te (kvantitativno) opada produkcija, mišljenje je autora ovih redaka kako je ona zapravo postala kvalitativno bolja u recentnim godinama.¹⁴

Riječ je, po svoj prilici, o sasvim logičnom razvoju. Nekoliko generacija povjesničara sa zdravim interesom za vojnokrajiske teme već je stasalo, a nove također stupaju na scenu. Korpus radova i monografija koji su objavljeni u Hrvatskoj u posljednjih je pola stoljeća pozamašan i predstavlja solidnu bazu na kojoj se mogu osnivati nova istraživanja (48 knjiga i 353 članaka koji sadrže sveukupno 20.509 stranica teksta).¹⁵

Glede recentne produkcije, ona je u analitičkom i interpretativnom smislu također sve slojevitija i razgranatija.¹⁶ Pišu se analize napisa u digitaliziranim engleskim novinama (dostupnima na Internetu¹⁷) iz vremena o podvizima ličkih graničara u Ratu za austrijsko nasljeđe ili, pak, članci o mikrohistorijskim temama *par excellence*, poput razvoja pri-

¹² Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik 1 – Rana krajiška društva (1545 – 1745.)*, preveo Josip Brkić, Zagreb 1997; Isti, *Slobodan seljak i vojnik 2 – Povojačeno društvo (1754 – 1881.)*, preveo Josip Brkić, Zagreb 1997.

¹³ Elma Korić, „Stepen izučenosti rubnog pojasa osmanskog serhata u Bosni naspram Habsburških vojnih krajina Hrvatske i Slavonske na temelju osmanskih izvora do kraja 16. stoljeća u dosadašnjoj bosansko-hercegovačkoj historiografiji“, u: *Franz Vaniček i vojnokrajiska historiografija*, 103-104.

¹⁴ Kaser, „Historiography of the Military Border: old and new challenges“, u: *Franz Vaniček i vojnokrajiska historiografija*, 22-24.

¹⁵ Alexander Buczynski, „Trendovi u historiografiji o Vojnoj krajini u Hrvatskoj poslije 1959.“, u: *Franz Vaniček i vojnokrajiska historiografija*, 225-226. Pri tome je selekcija izvršena uzimanjem u obzir radova relevantnih za izbor u viša znanstvena zvanja.

¹⁶ Ibid., 233.

¹⁷ Juraj Balić, „In her Majesty's Service: Newspaper Reports on the Lycanian Grenzer during the War of the Austrian Succession (1740-1748)“, *Povijesni prilozi*, 54, 2018, 287.

maljstva u Slavonskom Brodu tijekom 19. stoljeća (koji se također temelje na analizama izvora, u ovom slučaju matičnih knjiga u Državnom arhivu u Slavonskom Brodu).¹⁸ Pored tih radova, jednostavnom pretragom pojma „Vojna krajina“ na Portalu znanstvenih časopisa RH (poznatijem pod nazivom *Hrčak*) vrlo se brzo može doći do brojnih recentnih članaka autorâ kao što su Nataša Štefanec, Aleksandar Buczynski, Zlatko Kudelić, Hrvoje Petrić ili Marko Šarić, a koji su pisani s aspekta ekohistorije, kulturne povijesti itd. i temeljeni na analizi izvora.

Sve u svemu, razvidne su tekovine upotrebe novih teorijskih i metodoloških pristupa. Međutim, ono što je neizostavno pri svakom od spomenutih (i u većini nespomenutih primjera) jest rad na povijesnim izvorima koji je temelj povjesničarskog „posla“. Ti novi pristupi omogućuju svojevrsan „povratak povijesnim vrelima“¹⁹ u novom stilu, što svakako može pridonijeti podizanju relevantnosti hrvatske historiografije (i produkcije o temi Vojne krajine) najprije unutar hrvatskog društva, a onda i u svjetskoj znanstvenoj javnosti.

3. O izvorima u Hrvatskoj – kratka (povjesničarska) case study

Autor ovih redaka (u neku ruku i između njih) nadalje iznosi osobni historijat bavljenja Vojnom krajinom kao temom. Logično, ono što je počelo u vrijeme studiranja povijesti još (subjektivno daleke i objektivno bliske) 2008. godine nastavlja se i danas, kad se autor gradivom Vojne krajine bavi u svojstvu arhivista. Međutim, to nije glavna nit koja će se provlačiti tekstem.

Namjera je demonstrirati što se zapravo može učiniti s izvorima ako ih se profesionalno analizira uzimanjem u obzir novih teorijskih i metodoloških pristupa. Zatim će se ponuditi transdisciplinarna, arhivistička perspektiva, koja će dati uvid u to koliko takvih izvora zapravo još ima (uz nadu da će to potaknuti istraživače da ih uzmu u ruke).

Počnimo jednostavnim pitanjem. Što je danas ostalo, u materijalnom smislu, iza Vojne krajine, osim muzejskih izložaka, fortifikacija, raznih građevina i sl.? Pisana baština. Iz nje se može doći do saznanja o raznim aspektima postojanja Vojne krajine, i u dugom trajanju i u jednom trenutku, na razini cijele tadašnje Habsburške Monarhije ili omanjeg sela, bilo u današnjoj Slavoniji, Vojvodini ili Banatu. Pisana se baština, uglavnom, čuva u arhivima, iako je ima i u muzejima i knjižnicama. U ovom će se slučaju, u ilustrativne svrhe, za potrebe ovoga rada uzeti primjer jedne knjige iz Slavonske krajine iz 1823. – 1824. godine.

Konkretno, radi se o knjizi tzv. protokola s dnevnim i tjednim zapovijedima (*Befehls Protocoll*) 6. (Babogredske) satnije, 7. Graničarske pješačke regimente (Slavonski Brod) iz 1823. i 1824. godine koja se danas čuva u Zavičajnom muzeju Stjepana Grubera u Županji.²⁰ Sâm je tekst protokola (uglavnom) pisan kurzivnim latiničnim pismom, i to na lokalnom narječju hrvatskog jezika s početka 19. stoljeća, što je svakako zanimljivo s obzirom na to da je u Vojnoj krajini tada bila norma da se i časničke, pa i dočasničke

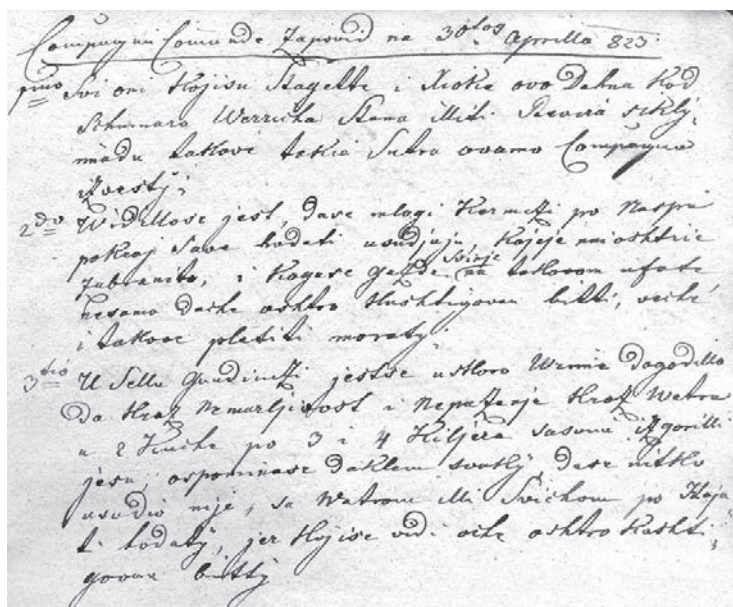
¹⁸ Vesna Ćosić – Stella Fatović-Ferenčić – Blaženka Miškić, „O primaljama u Brodu na Savi u XIX. stoljeću“, *Acta medico-historica Adriatica*, 13/2, 2015, 308-309.

¹⁹ Buczynski, „Trendovi u historiografiji“, 237-238.

²⁰ Zavičajni muzej Stjepan Gruber – Županja (dalje: ZMSG – Žu.), *Gradivo o Vojnoj krajini, Befehls-protocoll der Babingreder Kompanie 1823.-1824.*

kadrove lokalnog podrijetla školuje na njemačkom. Kako ovo pogotovo vrijedi za profesionalne administrativne kadrove, tzv. upravne časnike (*Verwaltungs-offizieren*),²¹ time je ova knjiga još zanimljivija.

Potencijali su ovakvog izvora iskusnom oku očiti nakon letimičnog pregleda sadržaja. Jasno je da može, primjerice, koristiti zainteresiranima za lingvistička, paleografska, etnografska, ekohistorijska ili istraživanja svakodnevice graničara, ali i laiku usmjerenom na jednostavnije narative zavičajne povijesti ili pronalaženje svojih predaka. U svakom slučaju, materijala za opsežnu mikrohistorijsku studiju ima mnogo, kao što se vidi i na priloženom primjeru iz originalnog teksta (i pratećem transliteriranom tekstu iz kritičkog izdanja).

Sl. 1. Primjer iz teksta, Befehls Protocoll, 53.²²

„Compagnie-Commande Zapovid na 30to Aprila 1823.

1mo Svi oni kojisu Stagette (letva za ogradu, štaketa, op. a.) i Kioke (gredica za spajanje rogova na krovu, letva, op. a.) ovo Dahna kod Schumara Werricha Stana illiti Revira sikly imadu takovi takia Sutra ovamo Compagnie izvesty.
2do Widillose jest, dase mlogi Krmczy po Nas[al]pu pokraj Save hodati usudjuju, kojeje naioštrie zabranito, i kogase Gazde Svinje na takovom ufate nesamo dache oshtro Kashtigovan (kažnjen, op. a.) bitti, veche i takove platiti moraty.

²¹ Drago Roksandić – Luka Jakopčić (ur.), *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine*, Zagreb – Babina Greda – Županja 2017, XI-XII (predgovor).

²² ZMSG – Žu., *Gradivo o Vojnoj krajini, Befehls-protocoll der Babingreder Kompanie 1823.-1824.*, 53 (digitaliziran originalni tekst).

*3tio U Sellu Gundinczi jestse u skoro Wrime dogodillo
da kroz Nemarljivost i Nepazenje kroz Watru
2 Kuche po 3 i 4 Kiljera (mala soba odvojena od središnje prostorije, op. a.)
sasvim izgorilli
jesu; ospominase daklem svaky, dase nitko
usudio nije, sa Watrom ili Svichom po Hajati (tur. komorica, pojata, šupa, op.a.)
hodaty, jer kojise vidi oche oshtro Kastigovan bitty.”²³*

Zahvaljujući tome, potencijal izvora brzo je prepoznat netom nakon što je završena digitalizacija u Županji i nakon što su snimke predočene profesoru Roksandiću. Naposljetku je (2015.) pokrenut i projekt „Zapovida se!“, koji je nakon dvije godine kontinuiranog napora nekolicine povjesničara pod vodstvom prof. Roksandića (kolegice Martine Draganić, kolegâ Tomislava Habdije i Luke Jakopčića te autora ovih redaka) rezultirao kritičkim izdanjem spomenute knjige protokola (sitan dio plodova tog rada prezentiran je na prethodnoj stranici).²⁴

Ne ulazeći u detalje sadržaja (što ovdje i nije namjera), dovoljno je reći kako su, povrh pomno priređene transliteracije 376 stranica²⁵ originalnog teksta, pripremljeni i iscrpni prilozi (rječnik manje poznatih i nepoznatih izraza i pojmova, kazalo s ubikacijama geografskih pojmova, kazalo imena te slikovni prilozi),²⁶ uz uobičajene ostale dodatke.

Bez daljnega, riječ je dobrom primjeru što sve povijesna znanost i njene metode pružaju kad ih se primijeni na ovakvom izvoru; s jednom knjigom učinjeno je zaista mnogo. Međutim, rad na njoj iziskivao je kontinuirane napore tima sastavljenog od 5 povjesničara tijekom dvije godine prije nego što je kritičko izdanje ugledalo svjetlo dana (a i znatno većeg broja autoru nepoznatih ljudi koji su posredno pridonijeli realizaciji cijelog projekta). Krajnji je rezultat djelo koje je u skladu sa standardima struke i koje će predstavljati referentnu literaturu za istraživanja problematike Vojne krajine u njezinim raznoraznim aspektima u akademskoj javnosti (ali i izvan nje). Cilj je projekta ostvaren; struka je dala mikrohistorijski uvid u povijest (dijela) Vojne krajine, ali koji opet upotpunjuje i nijansira sliku povijesti Vojne krajine u cjelini, a time i šire regionalne i europske povijesti.

No, riječ je o samo *jednoj* obrađenoj knjizi, dok je u pisarnicama satnija graničarskih regimenti nastajalo ne manje od 46 (!) različitih vrsta zapisnika, odnosno protokola,²⁷ koji su evidentirali svakodnevnu „operativu“ satnije.

²³ Roksandić – Jakopčić (ur.), *Zapovidi*, 24 (transliterirani tekst); 134, 135, 141, 143 (objašnjenja manje poznatih i nepoznatih pojmova u citiranom transliteriranom tekstu).

²⁴ *Ibid.*, VII-VIII (predgovor).

²⁵ *Ibid.*, 1-127.

²⁶ *Ibid.*, 128-143 (Rječnik manje poznatih i nepoznatih izraza i pojmova, prir. Luka Jakopčić); 144-159 (Kazalo i ubikacije geografskih pojmova, prir. Vedran Muić); 160-171 (Kazalo imena, prir. Martina Draganić); 173-188 (Slikovni prilozi, prir. Luka Jakopčić).

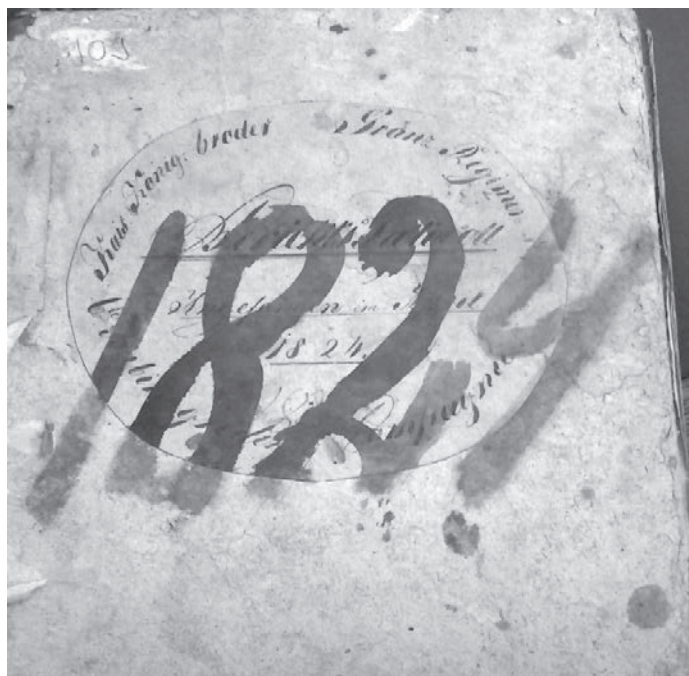
²⁷ *Ibid.*, X (predgovor); Danijela Marjanić – Milan Pojić, *Sumarni inventar arhivskoga fonda HR-HDA-451. Satnija u Babinoj Gredi. (1747.-1873.)*, Zagreb 2006, 6.

4. O izvorima u Hrvatskoj – duga (arhivistička) case study

Latinska izreka kaže: „Knjige imaju vlastitu sudbinu“ (*Habent sua fata libelli*), a to se svakako može reći za *Befehls Protocoll* iz Županje. Kako je već istaknuto, riječ je o samo jednom zapisniku, i to jedne vrste. U svim satnijama graničarskih regimenti u cijeloj Vojnoj krajini nastalo je nebrojeno tih zapisnika i još mnogo više njih od ostalih 45 vrsta. Međutim, ova je knjiga jedinstvena i po tome što je jedina ostala u svom domicilu (ili barem blizu njega). Sve preostalo sačuvano gradivo satnije u Babinoj Gredi od 1960. nalazi se u Hrvatskome državnom arhivu, a potpuno je arhivistički sređeno i opisano 2006.²⁸

Ova činjenica početno nije bila poznata istraživačkom timu projekta „Zapovida se!“. Zapravo, autor ovih redaka postao je svjestan toga tek pukim slučajem, započinjući pripravnštvo u Hrvatskom državnom arhivu kad je projekt već bio dobrano odmaknuo. Pomnim uvidom u arhivsko gradivo Babogredske satnije (motiviranim jednostavnom radoznalošću) uočena je praznina u nizu zapisnika tjednih zapovijedi, i to upravo za godine 1823. i 1824. koje se nalaze u knjizi u Županji. Knjiga br. 71 u fondu završava upravo tamo gdje knjiga u Županji počinje, dok knjiga br. 72 počinje tamo gdje prije spomenuta završava.²⁹

Sl. 2. Jedna od knjiga (br. 109) koje se čuvaju u HDA-u u sklopu fonda 451, koja dijeli brojne specifičnosti sa zapisnikom u Županji, a dobro je očuvana; riječ je o zapisniku izvješća o izvršenim pukovnijskim zapovijedima iz 1824. (*Berichts protocoll*)³⁰

²⁸ Ibid., 5-6.

²⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), HR-HDA 451, Satnija u Babinoj Gredi (dalje: SBC), Vojni odsjek – Zapovijedi, knjige 71 i 72.

Daljnijim istraživanjem utvrđeno je da brojne knjige iz fonda 451 također dijele jezične i druge specifičnosti s onom u Županji (primjerice, cijeli niz zapisnika dnevnih/tjednih zapovijedi nastalih od 1810. do 1869. na hrvatskom je, kao i manji broj zapisnika izvješća o izvršenim pukovnijskim zapovijedima te knjiga šumskih uredbi).³¹ Međutim, ovo je samo manji dio gradiva u veoma pozamašnom fondu. Naime, u HDA-u čuva se sveukupno 730 knjiga i 192 kutije arhivskoga gradiva nekadašnje Babogredske satnije!³² Naravno, ne može se očekivati da baš svaka knjiga ili svežanj spisa u fondu daje tako indikativan i osebujan (da se ne kaže – životan) uvid u svakodnevicu u Vojnoj krajini kako to čini knjiga zapisnika u Županji. Međutim, takvoga gradiva svakako još ima, bez daljnjega. Za početak, u HDA-u postoje i brojni drugi fondovi vojnokrajiske provenijencije koji su zanimljivi u ovom smislu.

Idući logičan korak bila je provjera količine drugoga gradiva koje je također istraživački relevantno. Rezultati su zanimljivi. Naime, kratka pretraga po obavijesnim pomagalima brzo je otkrila da, primjerice, zapisnikâ koji dijele posebnosti s onim u Županji ima više u različitim fondovima. Najindikativniji je primjer nekoliko knjiga zapisnika tjednih zapovijedi Brodske graničarske pukovnije (*Slawonisches Befehls Protocoll*), nastalih od 1813. do 1850., koje su sve pisane sličnim pismom i jezikom kao i knjiga u Županji.³³

Neke od ovih knjiga doimaju se i zanimljivijima od zapisnika zapovijedi iz Županje koja je obrađena u kritičkom izdanju. Primjerice, knjige br. 202 – 203 iz fonda Brodske pukovnije pokrivaju razdoblje od 1846. do 1850.³⁴ Za ove godine ne treba pretjerano objašnjavati zašto bi mogle biti zanimljivije od perioda 1823. – 1824. jer su postrojbe iz Vojne krajine bile uključene i u Jelačićev pohod na Mađarsku te gušenje pobune u Beču,³⁵ kao i u mnoga previranja u lokalnim razmjerima, sve do zavodaženja neoapsolutizma od strane Dvora.

Svakom iskusnijem istraživaču jasno je da se s tim gradivom može učiniti mnogo. Ipak, ako je suditi po internim evidencijama o korištenju gradivom iz HDA (koje autor ovdje nije u mogućnosti iznositi), gradivo Vojne krajine zapravo se i ne istražuje mnogo, što je svakako nerazmjerno u odnosu na dostupne količine. Međutim, sasvim je drugo pitanje koliko je domaća znanstvena javnost uopće upoznata s postojanjem ovog bogatog i vrijednog korpusa?

³⁰ Ibid., knjiga 109.

³¹ Marjanić – Pojić, *Sumarni inventar*, 12 (knjige 67-100 – *Befehls Protocoll*; knjiga 101 – *Berichts Protocoll*); 21 (knjiga 403 – šumske uredbe).

³² Ibid., 4.

³³ Marjanić, *Sumarni inventar arhivskoga fonda HR-HDA-445. Brodska graničarska pukovnja (1747.-1873.)*, Zagreb 2001, 54.

³⁴ HDA, HR-HDA 445, Brodska graničarska pukovnja (dalje: BGP), Satnija u Vinkovcima br. 9, knjiga 203. (studenj 1848. – prosinac 1850.)

³⁵ Ovdje je pogotovo indikativan fond koji sadrži vojno-operacijske spise bana Jelačića, a koji je tek recentno sređen i opisan u potpunosti; v. Marjanić, *Sumarni inventar fonda HR-HDA-463. Vojno-operacijski spisi Bana Josipa Jelačića 1848.-1849.*, Zagreb 2017.

Sl. 3. Izvadak iz knjige br. 203 satnije u Vinkovcima od 25. XI. 1848.; pismo i jezik slični su onima u zapisniku iz Županje. Muškarce zrele za službu poziva se na postroj na kojem će prisegnuti vladaru (transliteracija niže).³⁶ S obzirom na kriznu situaciju u Monarhiji, ne bi začudilo da su zaprisegnuti bili i mlađi od propisane dobi za stupanje u vojnu službu (Mađarska je revolucija u punom jeku, iako je doživjela svoj prvi veći poraz kod Scwechata blizu Beča 30. listopada 1848., dobrim dijelom zahvaljujući i Jelačićevim graničarima).

„Winkowze dne 25tog November 1848.

Slideche ljudstvo Koje je za 4ti Land Ba[ttail]on (bojna zadnje linije s regrutima, op. a.)

zapisano, imade u doshasti csetwertak

na 3[0]tog owoga do pol Dana owde kod Com-

panie na ferlezu (na „ostanku“; od njem. verlassen = ostaviti, op. a.) brez falinke

bitti

gdiche takowo sutra dan u Petak Revisiu

pasiraty (proći, op. a.) imati i takia se odavde csim

Revisiu progju i Zakletwu poloxe (polože, op. a.)

kuchise natrag powratiti hoche.³⁷

Retrospektivno gledajući iz pozicije arhivista, autoru ovih redaka, dok se tim gradivom bavio kao student povijesti, neizmjereno bi bio pomogao taksativan pregled gradiva vojnokrajniške provenijencije dostupnog u HDA-u³⁸ te u drugim arhivima i ustanovama u RH. Zato će se to i (pokušati) ponuditi na idućim stranicama, u obliku nekoliko referentnih tablica.

³⁶ HDA, HR-HDA-445, BGP, Satnija u Vinkovcima br. 9, knjiga 203 (studeni 1848. – prosinac 1850.), 17.

³⁷ Ibid.

³⁸ Detaljan i još uvijek aktualan popis nalazi se u: Josip Kolanović (gl. ur.), *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*, Zagreb 2006, 68-72.

Tablica 1. Sumarni popis fondova vojnokrajiske provenijencije dostupnih za korištenje u HDA-u³⁹

Br.	Sig.	Naziv fonda	Knj.	Kut.	Dužnih m. (d/m)	Razdoblje
1	426	Ujedinjena Generalkomanda	570	122	48	1578. – 1848.
2	429	Banska Generalkomanda	100	17	8	1750. – 1823.
3	430	Slavonska Generalkomanda	-	164	23,2	1701. – 1848.
4	431	Delegirani vojni sud Zagrebačke Generalkomande	-	3	0,3	1779. – 1806.
5	432	Katastarska uprava za Slavoniju	4	8	1	1851. – 1869.
6	433	Zemaljska deputacija za Slavoniju	8	-	0,25	1737. – 1744.
7	434	C. i kr. Zapovjedništvo u Zagrebu kao zemaljska upravna oblast	370	1657	203	1871. – 1881.
8	435	Spisi o Bosanskom ustanku	-	24	2,4	1871. – 1881.
9	436	Spisi o Rakovičkoj buni	-	9	0,9	1871. – 1884.
10	437	Spisi za izlučbu Vojne krajine	18	29	3,6	1871. – 1881.
11	438	Središnje povjerenstvo u Zagrebu za izlučbu šumskih služnosti	16	2	0,5	1871. – 1881.
12	439	Lička graničarska pukovnija	29	174	18,3	1746. – 1873.
13	440	Otočka graničarska pukovnija	18	213	32,5	1752. – 1873.
14	441	Ogulinska graničarska pukovnija	349	712	85,4	1751. – 1883.
15	442	Slunjska graničarska pukovnija	45	416	44,6	1763. – 1873.
16	443	Varaždinsko-krizevačka graničarska pukovnija	4	330	18	1757. – 1871.
17	444	Varaždinsko-đurdevačka graničarska pukovnija	-	151	15,1	1820. – 1869.
18	445	Brodaska graničarska pukovnija	106	755	80,5	1760. – 1873.
19	446	Gradiška graničarska pukovnija	-	164	16,4	1820. – 1869.
20	447	Petrovaradinska graničarska pukovnija	5	180	18,2	1804. – 1869.
21	448	I. Banska graničarska pukovnija	-	153	15,3	1820. – 1869.
22	449	II. Banska graničarska pukovnija	1	171	17,1	1808. – 1871.
23	450	Vojno zapovjedništvo i brigada u Zemunu	81	7	2,3	1801. – 1873.
24	451	Satnija u Babinoj Gredi	730	192	38	1778. – 1898.

³⁹ Podaci kompilirani prema: Ibid., 68-72, 75 (fond 463), 155 (fond 913).

25	452	Satnija u Kovinu	1	1	0,1	1823. – 1872.
26	453	Satnija u Sibinju	5	-	0,1	1834. – 1871.
27	454	Zapovjedništvo tvrđave Rača	-	1	0,1	1788. – 1873.
28	455	Zapovjedništvo tvrđave Slavonski Brod	-	2	0,2	1733. – 1871.
29	456	Zapovjedništvo tvrđave Stara Gradiška	20	-	0,5	1863. – 1895.
30	457	Kordunska zapovjedništva	-	1	0,1	1843. – 1879.
31	458	Pukovnijski sud Ogulin	-	73	7,3	1750. – 1873.
32	459	Pukovnijski sud Srijemska Mitrovica	-	3	0,3	1861. – 1871.
33	462	Glavna škola Vinkovci	1	-	0,1	1818. – 1858.
34	463	Vojno-operacijski spisi 1848. – 1849. bana Josipa Jelačića	19	29	3,2	1848. – 1849.
35	470	21. Pješačka divizija	33	4	0,8	1853. – 1873.
36	471	22. Pješačka divizija	32	1	0,9	1859. – 1873.
37	474	Brigada u Petrinji	13	1	0,3	1840. – 1873.
38	913	Zbirka preslika: Beč, Kriegsarchiv (Croatia et Vindica)	-	46	16	1566. – 1749.
39	1180	Generalkomanda za Hrvatsku i Slavoniju	297	105	31,7	1849. – 1869.
40	1181	Divizija u Osijeku	1	-	0,01	1850. – 1856.
41	1182	Brigada u Karlovcu	20	-	0,5	1852. – 1869.
42	1183	Pukovnijski sud Petrinja	-	5	0,5	1868. – 1871.
43	1184	Graničarska školska povjerenstva	9	-	0,2	1826. – 1868.
44	1186	Zapovjedništvo tvrđave Osijek	-	6	0,6	1814. – 1898.
45	1700	Ujedinjena Generalkomanda, represivne akcije protiv Bosanaca	-	2	0,2	1834. – 1845.
46	1701	Hrvatska i Slavonska Generalkomanda, razmještaj postrojbi protiv Bosne	-	4	0,4	1853.
47	1702	Građevinsko ravnateljstvo Vojne krajine	-	1	0,1	1861. – 1868.
48	1891	Graničarska školska satnija Bjelovar	-	1	0,1	1853. – 1860.
49	1892	Viši odgojni zavod Petrinja	-	1	0,1	1853. – 1856.
Ukupno (knjiga/kutija/dužnih metara)			2.905	5.911	757,26	

Kao što se vidi iz priloženog, riječ je o vrlo velikoj količini gradiva koja pokriva razdoblje od sredine 16. stoljeća pa sve do samog završetka procesa demilitarizacije Vojne krajine 1880-ih godina. Pri navođenju perioda upisuju se rasponi godina za koje postoji gradivo (ne razdoblje postojanja stvaratelja). Gledano u arhivskim mjerama (dužnim metrima⁴⁰), vojnokrajiško gradivo čini 757 d/m (3/4 km) od sveukupno 29.000 d/m arhivskoga gradiva koje se čuva u HDA-u.⁴¹ Međutim, to nije sve.

Tablica 2. Sumarni popis fondova vojnokrajiške provenijencije dostupnih za korištenje u ostalim arhivima u RH⁴²

Br.	Signatura i naziv fonda	Knj.	Kut.	Dužnih m. (d/m)	Razdoblje
A. Državni arhiv u Bjelovaru (DABJ)					
426					
Ujedinjena Generalkomanda					
570					
122					
48					
1578. – 1848.					
1	HR-DABJ-98. Varaždinsko-križevačka graničarska pukovnija	12	47	4,5	1773. – 1871.
2	HR-DABJ-99. Varaždinsko-đurđevačka graničarska pukovnija	67	22	7	1773. – 1871.
3	HR-DABJ-1. Vojni komunitet Bjelovar	49	6	2,3	1772. – 1871.
B. Državni arhiv u Sisku (DASK)					
4	HR-DASK-834. Jasenovačka kumpanija (satnija)	2	-	0,06	1858. – 1874.
C. Državni arhiv u Sisku – Sabirni arhivski centar Petrinja (DASK-SACP)					
5	HR-DASK-SCP-1. Vojni komunitet Petrinja	76	36	7,2	1777. – 1871.
D. Državni arhiv u Slavonskom Brodu (DASB)					
6	HR-DASB-86. Trnjanska satnija	1	-	0,02	1846. – 1857.
7	HR-DASB-87. Vojni komunitet Brod	770	135	64,5	1781. – 1881.
8	HR-DASB-88. C. i kr. kotarski ured Brod	-	1	0,1	1872. – 1881.
9	HR-DASB-89. C. i kr. kotarski ured u Garčinu	1	6	0,6	1872. – 1881.

⁴⁰ Dužni metar je arhivska mjera kojom se iskazuje količina arhivskoga gradiva. Jedan dužni metar sadrži 11 registratora standardne veličine (cca 9 cm) ili 10 arhivskih kutija.

⁴¹ HDA, „Istražite gradivo – što čuvamo“, <http://www.arhiv.hr/hr-hr/Istrazite-gradivo/Sto-cuvamo/> (posjet 9. 1. 2019)

⁴² Podaci kompilirani prema: Kolanović, *Pregled*, 195-196 (DABJ), 600 (DASK), 636 (DASK-SACP), 658 (DASB), 688 (DASB-NG), 954 (DAZG).

10	HR-DASB-90. C. i kr. kotarski ured u Oriovcu	-	56	5,6	1872. – 1881.
E. Državni arhiv u Slavonskom Brodu – Odjel Nova Gradiška (DASB-NG)					
11	HR-DASB-NG-45. Krajiški pukovnijski sud u Novoj Gradiški	353	17	10,3	1800. – 1872.
Državni arhiv u Zagrebu (DAZG)					
12	HR-DAZG-2. Poglavarstvo vojnog komuniteta Ivanić	-	1	0,1	1793. – 1870.
Ukupno (knjiga/kutija/dužnih metara)		1.422 knjige	292	102,28	

Iz svega proizlazi kako se gradivo vojnokrajiske provenijencije u *svim* arhivima u RH čuva u obliku 4.327 knjiga i 6.203 kutije, što sveukupno iznosi 859,54 d/m. Gotovo cijeli kilometar gradiva, što je mnogo. Doduše, manja količina gradiva čuva se u nekoliko knjižnica i muzeja u RH, ali ona ne mijenja značajno predočene izračunate ukupnosti. Od knjižnica u RH, samo Nacionalna i sveučilišna knjižnica drži 4 zbirke (4 svežnja; 0,5 d/m); ostalo gradivo drže muzeji: Gradski muzej Vinkovci (1 zbirka – 1 kutija; 0,1 d/m), Muzej broskog Posavlja – Slavonski Brod (1 zbirka – 4 knjige i 3 kutije; 0,5 d/m) i već spominjani Zavičajni muzej Stjepan Gruber (1 zbirka – 1 knjiga i 1 kutija; 0,2 d/m).⁴³

5. Zaključna razmatranja

Postignuća hrvatske historiografije u istraživanjima raznih aspekata vojnokrajiske problematike u posljednjih pola stoljeća čine vrijedan korpus znanstvenih radova i monografija. Ovim ih se radom ni u kojem smislu ne želi dovesti u pitanje; činjenica je da je arhivskoga gradiva uvijek naprosto bilo previše, a profesionalnih istraživača koji bi ga mogli proučiti – premalo.

Da je izvorno gradivo bilo nedostavno istraženo, kako kvantitativno tako i kvalitativno, trn je u oku povjesničarâ (i to ne samo onih koji se bave Vojnom krajinom). Na to su ukazivali i pioniri poput Rothenberga,⁴⁴ a još uvijek ukazuju i suvremeni povjesničari u Hrvatskoj, poput prof. Drage Roksandića, uz dodatno naglašavanje potrebe za revalorizacijom već istraženih izvora iz novih istraživačkih perspektiva.⁴⁵

Ipak, kad se sve to uzme u obzir, uz činjenicu da je arhivsko gradivo vojnokrajiske provenijencije u RH danas najvećim dijelom arhivistički sređeno i opisano (znatno više nego što je to bio slučaj prije četvrt ili pola stoljeća), možemo izbjeći skretanje u negativan kritički smjer (Zašto više nije prije učinjeno?) i, umjesto toga, ustvrditi da sve spomenuto konstituira svjež, pozitivan impuls novim istraživanjima.

Iz priloženih statističkih priloga vidi se da posla „na domaćem terenu“ ne nedostaje za istraživače Vojne krajine, a iz prikaza što se može učiniti detaljnom analizom jednog

⁴³ Ibid., 1058 (NSK), 1179 (GM-Vinkovci), 1167 (MBP-Slavonski Brod), 1214 (ZMSG-Županja).

⁴⁴ Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*, 128–129.

⁴⁵ Buczynski, „Trendovi u historiografiji“, 238; Roksandić – Jakopčić (ur.), *Zapovidi*, XI–XIII (predgovor).

izvora vojnokrajiške provenijencije proistječe da su mogućnosti svakako nebrojene, kad se razmotri količina dostupnoga gradiva. Stoga, neka ovaj rad u najboljoj maniri arhivističke struke posluži kao svojevrsno obavijesno pomagalo svim zainteresiranim za istraživanje povijesti Vojne krajine, kako u hrvatskim arhivima, muzejima i knjižnicama tako i šire.

III.
HABSBURGIA

Siegfried Gruber
Karl-Franzens-Universität Graz

HAUSHALTSSTRUKTUREN IN DEN GRAFSCHAFTEN LIKA UND KRBAVA AM ANFANG DES 18. JAHRHUNDERTS

Die Konskription der Grafschaften Lika und Krbava kann dazu genutzt werden, um die damaligen Haushaltsstrukturen zu rekonstruieren. Einige Annahmen über den Anteil der verheirateten Männer in den einzelnen Altersgruppen sind dazu notwendig, weil in dieser Quelle kein Familienstand verzeichnet ist. Es ergeben sich zwei unterschiedliche Muster: Vlachen, Bunjevce und getaufte ehemalige Muslime lebten in sehr komplexen Haushalten, während Katholiken und Personen unbekannter Zuordnung in weniger komplexen Haushalten lebten. Das Untersuchungsgebiet gehört historisch damit zu den Gebieten mit den komplexesten und größten Haushalten in Europa.

Schlüsselwörter: Haushaltsstrukturen, Haushaltsvorstände, Grafschaften Lika und Krbava, 18. Jahrhundert

1. Einleitung

Die Untersuchung von historischen Haushaltsstrukturen benötigt entsprechende Quellen, um nicht auf Spekulationen oder Hypothesen angewiesen zu sein. Solche Quellen können einerseits ethnografische und Reiseberichte bzw. Verwaltungsakten sein, andererseits stellen Volkszählungen und ähnliche Quellen Informationen nicht nur über einzelne Haushalte oder Ortschaften, sondern im besten Fall über ganze Länder zur Verfügung. Dadurch ermöglichen sie wesentlich genauere Aussagen und können dadurch vorhandene Theorien überprüfbar machen. Eine solche Theorie wurde von John Hajnal aufgestellt, indem er in Europa zwei unterschiedliche Heiratsmuster unterschied: hohes Heiratsalter und ein hoher Anteil an nie verheirateten Leuten im Westen und ein niedriges Heiratsalter und allgemeine Heirat im Osten. Europa würde durch eine Linie von St. Petersburg nach Triest in diese zwei Teile getrennt.¹ Später verband er diese unterschiedlichen Heiratsalter mit unterschiedlichen Haushaltsformierungsmustern: einfache Haushalte und ein Dienstbotensystem im Westen und komplexe Haushalte im Osten.² Karl Kaser erweiterte dieses System, indem er vier verschiedene Haushaltsformierungsmuster in Südosteuropa unterschied.³ Die Verbreitung solch komplexer Haushalte in Südosteuropa wurde auch in verschiedenen Karten dargestellt.⁴ Nachfolgende Untersuchungen einzelner Orte bzw.

¹ John Hajnal, „European Marriage Patterns in Perspective“, in: David V. Glass – David E. C. Eversley (Hgg.), *Population in History*, London 1965, 101-143.

² Idem, „Two Kinds of Preindustrial Household Formation System“, *Population and Development Review*, 8/3, 1982, 449-494.

³ Karl Kaser, „Introduction“, *The History of the Family*, 1/4, 1996, 380.

⁴ Nikolai Botev, „Nuptiality in the Course of the Demographic Transition: The Experience of the Balkan Countries“, *Population Studies*, 44/1, 1990, 113; Maria Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic developments in Ottoman Bulgaria*, Washington 1993, 148; Kaser, *Familie*

kleinerer Gebiete, einzelner Länder⁵ und auf einer gesamteuropäischen Ebene⁶ ergaben ein wesentlich differenzierteres Bild, wobei allerdings unterschiedliche Grundtendenzen in der West- und Osthälfte Europas weitgehend bestätigt wurden. Dieser Beitrag soll nun untersuchen, wie das Gebiet der Grafschaften Lika und Krbava am Anfang des 18. Jahrhunderts in diese größeren Übersichten einzuordnen ist.

2. Die Quelle

Anlässlich der Übernahme des Gebietes der Grafschaften Lika und Krbava in das Militärgrenzsystem (im Rahmen des Karlstädter Generalats) wurde eine Konskription zum Zwecke der Feststellung der Anzahl der bereits siedelnden Familien, ihrer Grundstücke und der waffenfähigen Männer im Jahr 1712 durchgeführt⁷. Diese *Conscriptio terrenorum et hominum beeder graffschafften Lica vnd Corbavia* blieb glücklicherweise erhalten und befindet sich heute im Miszellenbestand der Innerösterreichischen Hofkammer im Steiermärkischen Landesarchiv in Graz.⁸ Teile der Konskription (summarische Extrakte) befinden sich im Hrvatski državni arhiv (Kroatisches Staatsarchiv) in Zagreb⁹ und im Kriegsarchiv in Wien.¹⁰ Karl Kaser verwendete sowohl in seiner Habilitationsschrift¹¹, wie auch in der überarbeiteten Fassung dieser umfangreichen Studie über die kroatisch-slawnische Militärgrenze¹² vor allem die summarischen Ergebnisse der einzelnen Ortschaften. Seither ist einerseits diese Quelle in Buchform veröffentlicht worden¹³ und andererseits als Datei erfasst worden¹⁴, sodass weitergehende demografische und statistische Auswertungen ermöglicht werden.

Von den insgesamt 38 Dörfern des Untersuchungsgebietes blieben die Angaben zu den Einzelpersonen nur von 30 Dörfern erhalten und bei zwei Dörfern sind die Manuskripte

---

und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur, Wien – Köln – Weimar 1995, 268.

⁵ Siegfried Gruber, „Der Mehrfamilienhaushalt in Serbien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, in: Luka Breneselović – Vladimir Čolović – Jovan Ćirić – Predrag Dimitrijević – Jovica Trkulja (Hgg.), *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti, 24. apr. 2008. godine*, 2, Beograd 2011, 295-311; Idem, „Household and Family in Albania at the Beginning of the 20th century“, in: Andreas Hemming – Gentiana Kera – Enriketa Pandelejmoni (Hgg.), *Albania: Family, Society and Culture in the 20th Century*, Wien – Berlin 2012, 19-34.

⁶ Mikolaj Szoflysek – Gruber, „Living arrangements of the elderly in two Eastern European joint-family societies: Poland-Lithuania around 1800 and Albania in 1918“, *Hungarian Historical Review*, 3/1, 101-140.

⁷ Kaser, *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawnischen Militärgrenze (1535-1881)*, II/22, Wien – Köln – Weimar 1997, 234.

⁸ Steiermärkisches Landesarchiv (StmKLA), Innerösterreichische Hofkammer, Miscellanea, 1712-X-268. *Conscriptio terrenorum et hominum beeder graffschafften Lica vnd Corbavia* (1712.).

⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Spisi Like i Krbave (SLK), kutija 4.

¹⁰ Innerösterreichischer Hofkriegsrat (dalje: IÖHKR)/Croatica, 1713-V-35; IÖHKR/Croatica, 1714-IV-21.

¹¹ Kaser, *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawnischen Militärgrenze (1535-1881)*, II/15, Graz 1986.

¹² Idem, *Freier Bauer und Soldat*, II/22.

¹³ Kaser – Hannes Grandits – Gruber, *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2003.

¹⁴ Ibid.

entweder unvollständig oder es wurden nur die Haushaltsvorstände verzeichnet.¹⁵ Das größte Manko dieser Quelle liegt darin, dass Frauen und männliche minderjährige Personen nur summarisch erfasst wurden. Ausführliche Angaben gibt es nur zu Männern ab 16 Jahren, sodass nicht alle Auswertungen in vollem Umfang möglich sind. Im Vergleich zu den Konskriptionen Slawoniens in den Jahren 1698¹⁶ und 1736¹⁷, die keine Frauen und Minderjährigen sowie keinerlei Altersangaben beinhalten, ist diese Quelle wesentlich ausführlicher. Eine starke Tendenz zur Altersrundung ist aber trotzdem feststellbar: etwa die Hälfte der Männer mit verzeichnetem Alter wurde mit einem Alter registriert, das auf die Ziffer „0“ endet.¹⁸ Aus diesem Grund werden alle Altersangaben für Auswertungen auf die nächstgelegenen Alter, die mit 5 oder 0 enden, gerundet.

3. Demografische Verhältnisse

Im Zuge der Erfassung der Bevölkerung wurden verschiedene Gruppen unterschieden: orthodoxe Vlachen waren in der Mehrheit mit 73,6%, kleinere Gruppen waren Bunjevce (auch als katholische Vlachen bezeichnet) mit 12,4% und Katholiken (Kroaten) mit 10,5%, sowie Neochristiani (Neue Christen – getaufte Muslime) mit 1,7% und einige Leute mit unklarer Zugehörigkeit (1,8%). Die meisten Dörfer waren nur von einer dieser Gruppen besiedelt: 23 Dörfer von Vlachen (davon vier Dörfer ohne Daten zu den Einzelpersonen), 7 Dörfer von Katholiken (davon eines ohne Daten zu den Einzelpersonen) und Bunjevce lebten in zwei Dörfern (davon eines nur zu 80% von ihnen bewohnt). Drei Dörfer waren gemischt: Mutilić (zwei Drittel Vlachen und ein Drittel Katholiken), Udbina (70% Katholiken und 30% Vlachen) und Perušić, in dem alle Neochristiani und Leute mit unklarer Zugehörigkeit wohnen, sowie Katholiken, Vlachen und Bunjevce.

Es wurden mehr Männer als Frauen erfasst: auf 1.000 Frauen kommen 1.080 Männer, wobei landlose Bewohner ein wesentlich stärker von diesem Wert abweichendes Verhältnis hatten.¹⁹ Dieser Wert entspricht ungefähr anderen südosteuropäischen Zählungen vor dem 1. Weltkrieg und wird vermutlich eher durch eine Untererfassung von Frauen (sie sind in einer patriarchalen Gesellschaft nicht so wichtig, vor allem, wenn sie noch sehr jung sind) und nicht so sehr durch eine höhere Sterblichkeit verursacht worden sein.

Es handelte sich um eine sehr junge Gesellschaft: 58,4% der männlichen Bevölkerung waren unter 18 Jahren alt. Das weist auf eine hohe Geburtenrate und ein niedriges Heiratsalter hin. Direkte Aussagen über das Heiratsalter sind aus dieser Quelle nicht möglich, weil es keine Angaben dazu gibt und auch der Familienstand der Männer nicht verzeichnet wurde. Der Altersabstand von Haushaltsvorständen und ihren ältesten Söhnen gibt einen Hinweis auf das Heiratsalter, wobei dieser Altersabstand mit dem Alter der Haushaltsvorstände ansteigt. In der Altersgruppe 33 bis 37 Jahre beträgt er 19 Jahre und

¹⁵ Gruber, „Die Konskription in der Lika 1712. Einige quellenkritische und demographische Überlegungen“, in: Drago Roksandić (Hg.), *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers, Budapest, March 21-22, 1997*, Budapest 1998, 70.

¹⁶ Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek 1988.

¹⁷ Idem, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek 1993.

¹⁸ Gruber, „Die Konskription in der Lika 1712“, 77.

¹⁹ *Ibid.*, 73.

in der Altersgruppe 38 bis 42 Jahre bereits 23 Jahre.²⁰ Die fehlenden Altersangaben für Kinder ermöglichen leider keine Untersuchung jüngerer Haushaltsvorstände.

4. Haushaltsstrukturen

Das einfachste Merkmal von Haushalten ist ihre Größe, im Schnitt enthielten die vollständig verzeichneten Haushalte 14,5 Personen, wobei ihre Größe von Einpersonenhaushalten bis zu 54 Leuten betragen konnte. Ein Viertel der Haushalte hatte bis zu 8 Mitglieder und ein weiteres Viertel mehr als 19 Mitglieder. Vlachische Haushalte waren mit 15,4 Mitgliedern im Durchschnitt am größten, während Haushalte von Bunjevce mit 14,6 und getauften Muslimen mit 14,4 nur wenig kleiner waren. Katholische Haushalte waren wesentlich kleiner mit im Durchschnitt 9,2 Mitgliedern.

Nachdem in dieser Zählung keine Angaben zum Familienstand der Leute gemacht werden, müssen für eine Untersuchung der Komplexität der Haushalte Annahmen getroffen werden. Aufgrund des Vergleiches mit anderen Zählungen aus dem südosteuropäischen Raum werden nun folgende Annahmen über das Ausmaß der verheirateten Männer in den einzelnen Altersgruppen getroffen: bis 20 Jahre unverheiratet, 25 bis 65 Jahre: 90% verheiratet, 70 Jahre und älter: 80% verheiratet.

Im Durchschnitt lebten rund eineinhalb verheiratete Männer in einem Haushalt, wobei zwei Gruppen innerhalb dieses Gebietes unterschieden werden können: in den Haushalten von Vlachen lebten rund 1,7 verheiratete Männer und in den Haushalten von Bunjevce und Neochristiani rund 1,5 verheiratete Männer bzw. Ehepaare. Im Gegensatz dazu lebte im Schnitt nur ein Ehepaar bzw. ein verheirateter Mann in Haushalten von Katholiken und Leuten mit unbekannter Zugehörigkeit.

Wenn man nun diese Werte mit den europäischen Ländern im Jahr 1900 vergleicht, so sieht man, dass es kein Land mit ähnlich komplexen Haushalten gab; der höchste Wert wurde mit 1,27 Ehepaaren je Haushalt in Serbien erreicht. Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung von 1857 ergeben allerdings 1,9 Ehepaare je Haushalt für den Likaner Militär-Grenz-Regiments-Bezirk und 2,1 Ehepaare je Haushalt für die gesamte kroatisch-slawnische Militärgrenze.²¹ In einzelnen serbischen Bezirken wurden im 19. Jahrhundert ebenfalls Werte erzielt, die an diejenigen in den Grafschaften Lika und Krbava heranreichten.²² Daraus ersieht man, dass die sehr komplexen Haushalte im Jahr 1712 zwar außergewöhnlich waren, allerdings im Rahmen dessen liegen, was historisch möglich war.

Trotz dieser hohen Komplexität der Haushalte gab es in rund einem Zehntel der Haushalte kein einziges Ehepaar. In jedem zweiten Haushalt lebte ein Ehepaar, in fast einem Viertel der Haushalte lebten zwei Ehepaare und in einem Sechstel der Haushalte drei oder mehr Ehepaare. In den Haushalten von Vlachen, Bunjevce und Neochristiani lebten etwas mehr Menschen in Haushalten mit zwei oder mehr Ehepaaren, während in

²⁰ Ibid., 78.

²¹ K. K. Ministerium des Inneren (Hg.), Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich: nach der Zählung vom 31. Oktober 1857, Wien 1859, 172, 175.

²² Gruber, „Increase in Household Size and Complexity in Serbian Villages during the 19th Century“, in: Srdan Rudić – Svetlana Čaldović Šijaković (Hgg.), *Selo Balkana. Kontinuiteti i promene kroz istoriju*, Beograd 2017, 133; Aleksandra Vuletić, „Koliko duša živi u jednoj kući? Broj članova seoskog domaćinstva u Srbiji 1834-1910“, *Srpske studije*, 3, 2012, 233.

zwei Dritteln der Haushalte von Katholiken und Leuten von unbekannter Zuordnung nur ein Ehepaar lebte und der Anteil von Haushalten mit zwei oder mehr Ehepaaren denen von Haushalten mit drei oder mehr Ehepaaren der anderen Gruppen entsprach.

Tabelle 1. Prozentanteil an verheirateten Männern im Haushalt²³

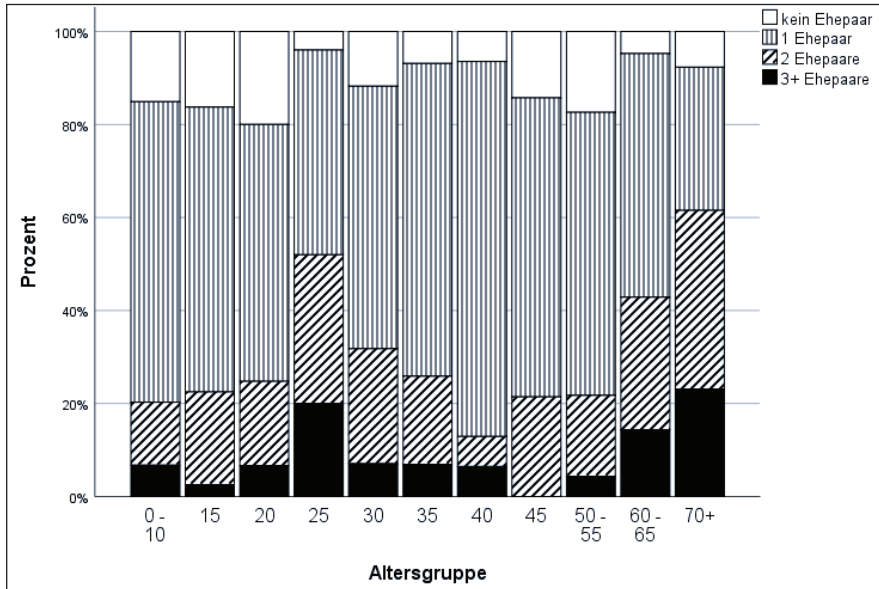
	insgesamt	Vlachen	Bunjevccen	Neochristiani	Katholiken	Unbekannt
0	11	9	12	9	16	20
1	50	45	52	50	66	69
2	23	27	20	24	14	7
3+	16	19	16	17	4	4
Haushalte	2.093	1.422	255	34	316	66

In einem weiteren Schritt wollen wir uns nun ansehen, wie sich die Anzahl der Ehepaare im Haushalt über den Lebenslauf änderte. Eine Zunahme ergab sich durch die Hochzeit eines Haushaltsmitgliedes, das im gemeinsamen Haushalt verblieb, während eine Abnahme durch den Tod eines verheirateten Haushaltsmitgliedes oder durch eine Haushaltsteilung geschah. Als Vergleich werden hier die Lebensläufe von männlichen Katholiken und orthodoxen Vlachen verglichen, wobei jeweils nur vollständig verzeichnete Haushalte untersucht werden. Bei Katholiken waren in fast allen Altersgruppen in weniger als 20% der Haushalte zwei oder mehr Ehepaare vorhanden, die einzigen Ausnahmen waren die Altersgruppe der 25 jährigen und der älteren Männer ab 60 Jahren mit 50 bzw. 60%. Bei den 25 jährigen handelte es sich dabei um die Auswirkungen der eigenen Heirat und der von Brüdern, während es bei den älteren Männern die Hochzeit der Söhne war. Bis zu einem gewissen Grad haben wir hier die Sicht von zwei verschiedenen Generationen auf die Hochzeit eines jungen Mannes: Sohn-Vater und Vater-Sohn.

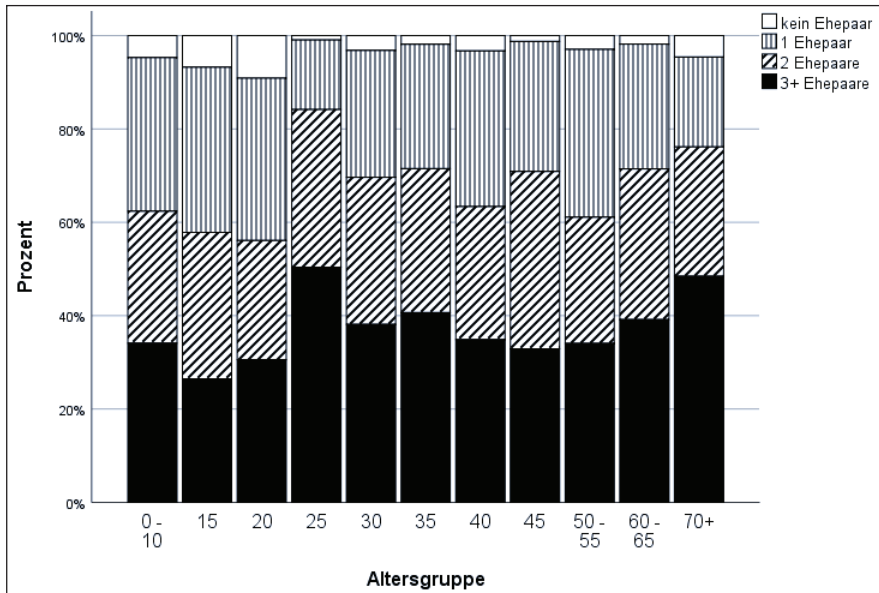
Wenn man sich die Lebensläufe von orthodoxen Vlachen ansieht, so ergibt sich ein ähnliches Bild, allerdings auf einem unterschiedlichen Niveau: rund 60% aller Haushalte enthielten zwei oder mehr Ehepaare in allen Altersgruppen. Die Altersgruppe der 25 jährigen sticht ebenfalls hervor, allerdings nicht so stark als bei den Katholiken (mit 80%). Die Zunahme bei den älteren Männern ist vor allem bei den Haushalten mit 3 oder mehr Ehepaaren zu bemerken. Sowohl bei Katholiken wie auch bei Vlachen spielte das Zusammenleben mit verheirateten Brüdern bei jungen Erwachsenen eine große Rolle – neben dem Zusammenleben mit dem Vater.

²³ Anmerkung: Nur vollständige Haushalte wurden ausgewertet.

Grafik 1. Anzahl der Ehepaare im Haushalt nach Altersgruppen, männliche Katholiken

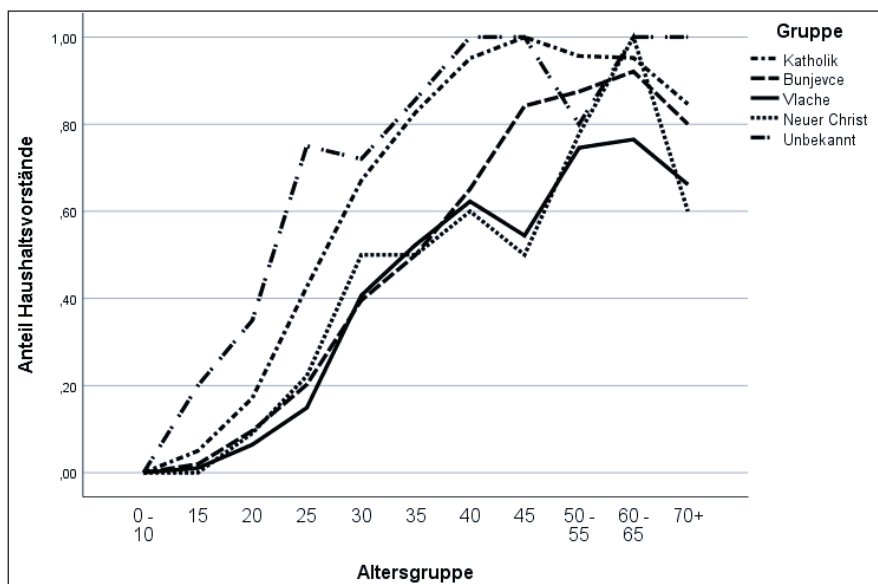
Grafik 2. Anzahl der Ehepaare im Haushalt nach Altersgruppen, männliche Vlachen

5. Haushaltsvorstände

Diese Haushalte wurden gewöhnlich von Männern geleitet, nur 13 Frauen standen einem Haushalt vor. Diese Frauen waren allesamt Witwen und ihre viel kleineren Haushalte

bestanden im Schnitt nur aus 4,7 Mitgliedern.²⁴ Üblicherweise war der älteste Mann des Haushalts auch der Haushaltsvorstand, aber in 11,0% der Haushalte war es nicht der älteste Mann. Dieser Anteil stieg mit der Haushaltsgröße bzw. der Anzahl von Männern über 29 Jahren an.²⁵

In welchem Alter wurde man nun Haushaltsvorstand und erreichten alle Männer diese Position im Laufe ihres Lebens? Man kann wieder grob zwei Muster unterscheiden: Katholiken und Leute mit unbekannter Zuordnung waren mit ungefähr 30 Jahren zu zwei Dritteln bereits in dieser Position, während es bei Vlachen und Bunjevcecn nur 40% und bei Neuen Christen die Hälfte waren. Mit 45 Jahren waren alle Katholiken und Männer mit unbekannter Zuordnung Haushaltsvorstände, während es bei Vlachen und Neuen Christen nur etwas mehr als die Hälfte war. Bei Bunjevcecn erreichten bereits mehr als 80% diesen Status. In höherem Alter waren die meisten Männer in dieser Position, nur bei den orthodoxen Vlachen war der Anteil nie höher als drei Viertel, d. h. bei dieser Gruppe gab es einen bedeutenden Anteil an Männern, die nie die Position eines Haushaltsvorstandes erreichten.

Grafik 3. Anteil der Haushaltsvorstände nach Altersgruppen

²⁴ Gruber, „Die Konskription in der Lika 1712“, 78.

²⁵ Ibid., 79.

Boro Bronza

Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci

AUSTRIJSKE DIPLOMATSKE AKTIVNOSTI OKO OBNOVE TRGOVINE SA INDIJOM 1774. – 1775.

Nakon uspješne epizode vezane za aktivnosti Ostendske kompanije na području Južne i Istočne Azije, tokom prve polovine 18. vijeka uslijedile su decenije zatišja na planu razvoja austrijske azijske trgovine i uopšte politike prema prostranstvima tog kontinenta. Koncentracija na prostor Srednje Evrope, a posebno na sukobe sa Pruskom oko prevlasti unutar Svetog Rimskog Carstva, uslovile su da je vladavina Marije Terezije (1740. – 1780.) mahom prolazila u potpunoj indiferentnosti prema lukrativnim mogućnostima trgovine sa Indijom, a isto tako i sa prostorom Perzije, Kine, Indokine, Indonezije i Japana. S druge strane, upravo po završetku Sedmogodišnjeg rata (1756. – 1763.), zapadnoevropske trgovačke sile, a prvenstveno Velika Britanija, započele su novu eru u kontekstu intenzivne trgovine sa azijskim regijama. Austrija je uskoro potom odlučila da i sama pokuša organizovati trgovačke ekspedicije prema Indiji, a britanska iskustva su joj bila od primarnog značaja. Neophodna karika za pokretanje takvih poduhvata bila je mogućnost direktnog susreta predstavnika austrijske diplomatske mreže sa pojedincima iz reda trgovaca koji su već imali bogata iskustva u okvirima trgovine sa Indijom. Upravo takav slučaj se dogodio u Londonu, 1774. godine, kada je austrijski ambasador Ludovico Luigi Carlo Maria di Barbiano di Belgiojoso susreo jednog od najpoznatijih evropskih preduzetnika druge polovine 18. vijeka, Williama Boltsa. Bio je to početak nove velike austrijske avanture u Aziji i istovremeno pokušaj radikalnog redefinisanja esencijalne prirode habzburške pozicije i filozofije.

Ključne riječi: Austrija, Indija, Marija Terezija, Josip II, Ludovico Belgiojoso, William Bolts

Iako je seriozno poimanje merkantilizma u Austriji uhvatilo duboke korijene još u drugoj polovini 17. vijeka, po pravilu su izostajali adekvatni austrijski trgovački poduhvati, koji bi pratili ostvarenje ekonomskih ideala, tako često proklamovanih od strane habzburških vladara i njihovih činovnika. Svijetli izuzetak u tom kontekstu faktički je bilo samo osnivanje Ostendske kompanije, koja se zaista istakla u razvoju trgovine sa Indijom i drugim dijelovima Azije, tokom razdoblja 1722. – 1731.

Osnove nastanka Ostendske kompanije ležale su u kompleksnom ishodu Rata za špansko nasljeđe (1701. – 1714.), odnosno habzburškom zadobijanju prostora današnjih Belgije i Luksemburga (tzv. Austrijske Nizozemske), što je uz Milano i još neke teritorije u Italiji trebalo predstavljati svojevrstu kompenzaciju za neostvarene ambicije Habzburgovaca da njihova austrijska grana dinastije preuzme špansku krunu po izumiranju španske habzburške vladarske linije. Dobitak Austrijske Nizozemske u sebi je nosio neke vrlo značajne koncepte koji su mogli krucijalno određivati buduće trendove razvoja Habzburške Monarhije.

Habzburška Monarhija se tokom 18. vijeka polako, mučno, ali u konačnici nezauzavljivo pretvarala u Austriju. Aspekti centralizma i institucije, čiji je on razvoj uobičajeno implicirao, tako karakteristični za neke evropske državne ekvivalente i oponente mahom determinisane kao nacionalne države, ostali su u velikoj mjeri nepoznat pojam za bečke

strukture sve do same propasti cijelog habzburškog koncepta, 1918. godine. Ipak, upravo je druga polovina 18. vijeka bila period kada je intenzivnim reformama u mnogočemu nefunkcionalni habzburški milje evoluirao u koherentan skup sa izrazitijom funkcionalnošću. U osnovi period 1683. – 1718., unutar kojeg su Habzburgovci vodili nekoliko intenzivnih ratova sa Francuskom na zapadu, te sa Osmanlijama na jugoistoku, dramatično je promijenio strukturu Habzburške Monarhije. Ona je teritorijalno značajno porasla, te je postala mnogo zaokruženiji i ozbiljniji konkurent Francuskoj na evropskom kontinentu, nego što je to bila ikad tokom 17. vijeka, naročito kroz ishod Rata za špansko nasljeđe 1713. – 1714., a i nešto kasniju smrt Luja XIV (1. septembra 1715. godine).

Samo pozicioniranje na sjeverozapadnim evropskim obalama, zahvaljujući posjedu Antwerpena, Oostendea i drugih južnih nizozemskih primorskih mjesta, otvaralo je perspektive učešća u zapadnoevropskom trgovačkom konglomeratu, sačinjenom prvenstveno od Velike Britanije, Holandije i Francuske, koji je upravo tokom 17. i početkom 18. vijeka gradio svoju ekonomsku prevlast u planetarnim okvirima. Na taj način Austrija je dobila i mogućnost da u mnogo većoj mjeri nego ranije postane zapadnoevropska država.

Dodatnu dimenziju u takvoj transformaciji trebali su predstavljati i mnogobrojni španski savjetnici koje je na dvor u Beču sa sobom doveo Karlo VI (1711. – 1740.), nakon boravka u Kataloniji (1705. – 1711.) i neuspješnih pokušaja da se domogne španske krune. Ti katalonski emigranti su uskoro postali vrlo uticajni na dvoru, u čemu je pomagala i dalje prisutna opsesija habzburškog vladara da u bliskoj budućnosti nekako ipak osvoji vlast u Španiji. U Beču je 28. decembra 1713. godine osnovan tzv. Španski savjet (*Consejo de España*),¹ kao posebna institucija, kojoj su dodijeljene ogromne ingerencije, prvenstveno u kontekstu upravljanja novozadobijenim teritorijama Austrijske Nizozemske i Milana. Na čelu Španskog savjeta stajao je bivši nadbiskup Valensije, Antonio Folch y Cardona.²

Tada već viševijekovna španska kolonijalna iskustva trebala su pomoći Austriji i da efikasnije organizuje sopstvenu kolonijalnu i trgovačku politiku. U tom kontekstu su španski savjetnici trebali imati ključnu ulogu u projektima koji su za cilj imali uspostavljanje trgovačkih odnosa Austrije sa vrlo udaljenim područjima, kao što su bile Indija i Kina. Kako je Španija do 1713. godine vladala prostorom južne Nizozemske, to su iskustva katalonskih saveznika Karla VI bila tim prije dragocjena, jer su znanja oko mogućnosti eksploatacije flandrijskih luka Austrijancima stajala u potpunosti na raspolaganju odmah na početku njihove vladavine tom regijom.

U tom kontekstu od velikog značaja je bila činjenica da je od završetka Tridesetogodišnjeg rata, 1648. godine, ušće rijeke Schelde u Sjeverno more bilo pod čvrstom kontrolom (sjevernih) Nizozemaca. Oni su na taj način u potpunosti zatvorili mogućnost Antwerpena i južnoj (Španskoj) Nizozemskoj za korištenje luke, koja je tokom većeg dijela 16. vijeka bila bez dileme najvažnije i najprometnije svjetsko pomorsko i trgovačko raskršće, što je od Antwerpena u tom periodu učinilo najvažniji planetarni ekonomski centar. Opozicija otvaranju rijeke Schelde bila je od strane Nizozemaca podjednako čvrsta i nakon političkih

¹ Erwin Matsch, *Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720-1920*, Wien – Köln – Graz 1986, 43-44.

² Eva Faber, *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700-1780*, Schriftenreihe des Historischen Instituts, Nr. 5, Veröffentlichungen des Steiermärkisches Landesarchives 20, Trondheim – Graz 1995, 51.

promjena iz 1713. godine, odnosno austrijskog preuzimanja Antwerpena i drugih dijelova Flandrije i Brabanta, a i potpuna podrška Velike Britanije takvom stavu svojih nizozemskih saveznika nije jenjavala.³

S obzirom na nemogućnost korištenja Antwerpena, austrijske vlasti usmjeravane od španskih savjetnika odlučile su se da za centar svojih pomorskih napora na obali Flandrije izaberu Oostende, mali grad zapadno of Bruggea, odnosno sjeverozapadno of Genta i Bruxellesa, koji je tada faktički predstavljao jedinu lokaciju sa prihvatljivim lučkim perspektivama na cijeloj obali Austrijske Nizozemske. Iako je pokušaj sa Oostendeom u startu djelovao kao improvizacija, ubrzo se pokazalo da je to mjesto bilo odličan izbor, jer su austrijski trgovački brodovi iz te flandrijske luke već od 1715. godine sve češće isplivali prema Arabiji, Indiji i Kini. Kako bi izbjegli visoke monopolističke cijene kolonijalne robe koje su morali plaćati uglavnom Holanđanima i trgovcima iz Hamburga, Austrijanci su iz Oostendea krenuli i u stvaranje sopstvenih kolonija u Indiji. Prve austrijske kolonije kod Madrasa (današnjeg Chennaia) osnovane su 1719. godine.⁴

Tokom prvih godina, trgovačke ekspedicije su mahom bile finansirane od strane bogatih lokalnih flamanskih trgovaca, kojima je nova austrijska vlast izdavala koncesije. U prvih sedam godina organizovane su čak 34 plovidbe prema Aziji i sve su rezultirale sa ogromnim profitom. Posebno su izdašne bile one koje su se koncentrisale na uvoz čaja iz Kine. Međutim, i ekspedicije koje su organizovane prema indijskoj Malabarskoj obali (jugozapad Indije), te Coromandelskoj obali (jugoistok Indije) takođe su se pokazale kao vrlo lukrativne.

Car je Ostendsku kompaniju stavio pod potpuni patronat države decembra 1722. i omogućio joj da raspoláže ogromnim akcijskim kapitalom od šest miliona guldena, pri čemu se kapital dijelio na 6.000 akcija, od kojih je svaka imala vrijednost od po 1.000 guldena. Dionice su puštene u prodaju na berzi u Antwerpenu 11. avgusta 1723. Masovno su ih kupovali posebno lokalni trgovci iz Antwerpena i Genta, tako da je u konačnici grupa od 54 najveća investitora iz samog Antwerpena u svojim rukama imala čak 3.037 dionica, odnosno preko 50 procenata čitave emisije. U skladu s tim je vršen i izbog direktora kompanije, te su isti mahom regrutovani od stane ključnih lokalnih trgovaca. Jacques De Pret, Louis-François de Coninck i Pietro Proli predstavljali su Antwerpen, dok su Jacques Maelcamp, Paulo De Kimpe i Jacques Baut predstavljali Gent, a irski trgovac Thomas Ray je figurirao kao predstavnik Oostendea.⁵ Jedan od glavnih akcionara bio je Leopold Philip, vojvoda od Arenberga. Iako su brodovi isplivali iz Oostendea, glavno sjedište kompanije bilo je u Antwerpenu.⁶

Nakon tako efikasnog startnog finansijskog organizovanja, kompanija je iz godine u godinu postizala sve veće uspjehe u globalnoj trgovini sa Indijom i drugim dijelovima Azije.

³ Uprkos mnogim austrijskim pokušajima tokom cijelog 18. vijeka, Schelda nije otvorena za pomorski saobraćaj. Holandija je posjedovala monopol na trgovinu na ušću Schelde sve do 1863. godine. Taj odnos koji je rezultirao viševijekovnim namjernim siromašenjem Antwerpena imao je intenzivne refleksije na odnose Holandije i Belgije, koja se u ratu 1830. – 1839. uspjela odvojiti od Holandije i postati nezavisna država. Jonathan Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Oxford 1995, 1013.

⁴ John Keay, *The Honourable Company. A History of the English East India Company*, London 1991, 247.

⁵ Jelten Baguet, „Politics and commerce: a close marriage? The case of the Ostend Company (1722-1731)“, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 12/3, 2015, 51-76

⁶ Leo Michielsen, „Het einde van de Oostendsche Kompagnie“, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 28, 1937, 129.

U Indiju su izvoženi živa, olovo, željezo i tkanine, a uvoženi su pamuk, svila (naročito iz Bengala), dijamanti, porculan i začini. Čaj je uglavnom uvožen iz kineskog Guangzhoua (ranije Canton). U većini slučajeva direktni prihodi su premašivali investicije za 15 procenata. To je u velikoj mjeri bilo olakšano činjenicom da je kompanija posjedovala svoje dvije trgovačke stanice na istočnoj obali Indije, odnosno u Covelongu (ranije Cabelon) na Coromandelskoj obali, te u Ichaporeu (ranije Banquibazar) u sjeveroistočnoj indijskoj pokrajini Bengal. Već do kraja 1728. godine Ostendska kompanija je prevezla oko sedam miliona funti čaja iz Kine u Evropu. Na taj način ona je bila u potpunosti izjednačena sa rezultatima inače vrlo dominantne Britanske Istočnoindijske kompanije.

Austrijska kompanija je tako postala iznenađujuće značajna konkurencija britanskim i holandskim trgovcima. U tom smislu pitanje sudbine Ostendske kompanije bilo je sve više povezano sa političkim odlukama zapadnih sila oko priznanja Pragmatične sankcije, odnosno uslovima koje je habzburški dvor morao ispuniti da bi dobio takvo priznanje. Kako car Karlo VI nije imao muških nasljednika, to je pravo nasljeđa po ženskoj liniji u okviru habzburških nasljednih zemalja bilo sporan koncept za mnoge zemlje, te su one svoje slaganje sa istim nastojale uglavnom obilatno naplatiti raznim koncesijama od strane Austrije. Gotovo po očekivanju, zahtjevi pomorskih zapadnih sila su se odnosili na eliminaciju Ostendske kompanije.

Pod pritiskom zahtjeva Velike Britanije i Holandije, rad Kompanije je 31. maja 1727. suspendovan na sedam godina. Ubrzo se pokazalo da to nije dovoljno tradicionalnim pomorskim silama, pa je Karlo VI u ugovoru sa Velikom Britanijom, od 16. marta 1731., prihvatio da u potpunosti ukine Ostendsku kompaniju, uz dozvolu mogućnosti održavanja minimalne trgovine sa Indijom (tj. mogućnost slanja samo dva broda za Indiju godišnje). Tako je habzburški vladar uništio najprofitabilniju austrijsku trgovačku kompaniju u cijelom 18. vijeku. Politička odluka, koja je bila razlog njene likvidacije, samo devet godina kasnije, izbijanjem Rata za austrijsko nasljeđe (1740. – 1748.), više nije ništa značila.⁷

U narednim decenijama je došlo do potpunog kolapsa austrijske trgovine prema južnim i istočnim dijelovima Azije. Koncentracija Austrije na dešavanja u samoj Evropi, a posebno na borbu sa Pruskom za premoć nad pitanjima vezanim za organizaciju njemačkih poslova, u potpunosti je dominirala austrijskom politikom tokom prve tri decenije nakon smrti Karla VI 1740. godine. Tek krajem 1760-ih godina dolazi do veće diversifikacije u austrijskoj spoljnoj politici, što je mahom bila refleksija rastućeg uticaja Josipa II, prijestolonasljednika, odnosno od 1765. godine savladara svoje majke Marije Terezije.

Austrijska diplomatija počinje novu fazu svog institucionalnog razvoja koja se manifestovala i stvaranjem sofisticiranih planova za nove aspekte ekspanzije prema jugoistoku. U tom kontekstu ključni značaj su imali primjeri uspješnog napredovanja drugih evropskih sila prema Osmanskom Carstvu i azijskim prostranstvima. Josip II je pomno posmatrao kako Rusija sistematski slabi Osmanlije i pobjeđuje ih u ratu vođenom 1768. – 1774., te kako Velika Britanija kroz instituciju Istočnoindijske kompanije nakon završetka Sedmogodišnjeg rata proširuje svoju imperiju na prostoru Indije i organizuje ekspedicije za istraživanje Pacifika u kontekstu potrage za Terra Australis Incognita. Neposredno nakon takvih zapažanja, Austrijanci značajno ofanzivnije pristupaju organizaciji svoje nove jugoistočne politike, te

⁷ Jürgen G. Nagel, *Abenteuer Fernhandel. Die Ostindienkompanien*, Darmstadt 2007, 57.

u okviru ekspanzionističkih projekata uspjevaju dobiti teritorije u Galiciji, prilikom prve diobe Poljske 1772. godine, te u Bukovini, prilikom posredovanja oko zaključenja mirovnog ugovora između Turske i Rusije 1774. godine.⁸ Austrijska diplomatija se u tom smislu rukovodila memorandumom koji je baron von Bender (Blasius Columban von Bender, 1713. – 1798.) sastavio 1771. godine, a gdje je predviđana podjela Osmanskog Carstva, pri čemu je za Austriju trebao biti rezervisan značajan dio Balkana.⁹

Takvi teritorijalni pomaci su dodatno ohrabрили bečku centralu na planu uobličavanja ofanzivnih diplomatskih intencija koje su trebale dovesti i do značajnijih rezultata na ekonomskom polju. Primjer uspješnosti Velike Britanije, a i drugih zapadnoevropskih pomorsko-trgovačkih sila, u prvom redu Republike Sedam Ujedinjenih Nizozemskih (*Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*) i Francuske, bio je pogonsko gorivo za stvaranje mnogo širih projekata i u geografskom i u ekonomskom kontekstu. Unekoliko ponukana i solidnim rezultatima koje je u toku svog razmjerno kratkog bivstvovanja (1751. – 1765.) ostvarila Emdenska istočnoazijska trgovačka kompanija (*Emder Ostasiatische Handelskompanie*), inače u vlasništvu suparničke Pruske,¹⁰ austrijska Vlada okupljena oko kneza Kaunitza (Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg, 1711. – 1794.) sve je više bila otvorena za kreiranje diplomatske i privredne politike sa interkontinentalnim dimenzijama.

Jedna od glavnih tačaka u sve sofisticiranijem sistemu habzburške diplomatije bila je ambasada u Londonu. Njen značaj je rastao tim prije što se Austrija u modeliranju svoje politike pokušavala što više ugledati na najefikasniji evropski i svjetski pristup tog vremena. Na čelu austrijskog diplomatskog predstavništva u Londonu, od 10. marta 1770. godine, stajao je ambasador Ludovico Luigi Carlo Maria di Barbiano e Belgiojoso (1728. – 1801.). Grof di Belgiojoso je bio potomak italijanske aristokratske porodice, koja je svoje sjedište imala u istoimenom gradiću južno od Milana.¹¹ Njegovi otac i djed su tokom prethodnih decenija već obavljali izuzetno važne funkcije u sistemu austrijske uprave i diplomatije, što je bilo u skladu sa činjenicom da je Vojvodstvo Milano od Utrehtskog mira 1713. godine takođe bilo pod direktnom upravom Habzburške Monarhije. Od 1764. do 1769. godine Belgiojoso je obavljao dužnost austrijskog ambasadora u Švedskoj, te je nakon dobrih rezultata na diplomatskom polju, uz zadovoljstvo i ličnu preporuku carice Marije Terezije, premješten na prestižnu londonsku poziciju.

U kontekstu austrijskih diplomatskih pokušaja da se otvori što više kanala za poticanje trgovine prema raznim dijelovima svijeta, a posebno prema Aziji, upravo je Belgiojoso imao sreću da se susretne sa Williamom Boltsom (1739. – 1808.), koji će se pokazati kao

⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dalje: HHStA), Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 7: Grenzverhältnisse 1699-1795, fasz. Granzverträge 1699-1795 Varia, fol. 43-47; Isto, Staatskanzlei, Intercepte, Kart. 2: 1775-1809, fasz. Thugut 1775, 1791, 1801, fol. 6-8.

⁹ „Project einer Theilung der Türkei von Baron Bender“, Isto, Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 15: Grenzverhältnisse 1718-1795, fasz. Teilungsprojekt 1771/72, fol. 1. Opširnije u: Boro Bronza, „The Habsburg Monarchy and the Projects for Division of the Ottoman Balkans, 1771-1788“, u: Plamen Mitrev – Ivan Parvev – Maria Baramova – Vania Racheva (ur.), *Empires and Peninsulas: Southeastern Europe Between Carlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*, Berlin 2010, 51-62.

¹⁰ Bernd Eberstein, *Preußen und China. Eine Geschichte schwieriger Beziehungen*, Berlin 2007, 23.

¹¹ Danas je Belgiojoso faktički jedno od južnih predgrađa Milana. Prezime porodice se najčešće piše Belgiojoso, a naziv mjesta iz kojeg potiču Belgiojoso. Međutim, postoji i dosta suprotnih primjera. Sâm grof Belgiojoso se u svojim izvještajima često potpisivao Belgioso, što je unosilo dodatnu zabunu, naročito kada je kasnije djelovao na prostoru današnje Belgije, 1783. – 1787.

apsolutno krucijalna osoba u razvoju austrijske trgovine prema istoku u narednih petnaestak godina. U principu to je bio vrlo logičan ishod, prvenstveno s obzirom na činjenicu da je London tada bio apsolutni centar svjetske trgovine i ekonomije uopšte. Susret sa Boltsom se za austrijskog ambasadora činio kao pun pogodak, s obzirom na postojeća strijepljenja Beča, međutim, ne treba gubiti iz vida da je Bolts tražio susret s njim, a ne obrnuto.¹² To je bilo tim prije očekivano, jer je sam Bolts upravo u tom trenutku očajno trebao sponzora i patrona za ostvarenje sopstvenih grandioznih planova.

William Bolts¹³ je rođen u Amsterdamu 1739. godine, kao potomak Nijemaca iz Pfalza.¹⁴ Tokom 1750-ih godina radio je u sektoru trgovine dijamantima u Lisabonu. To iskustvo mu je značajno pomoglo da se kasnije dobro pozicionira u poslovima sa dijamantima na prostoru Indije, kamo je stigao 1759. godine, kao zaposlenik Britanske Istočnoindijske kompanije. Od samog početka svog boravka u Bengalu, u Kolkati (ranije Calcutta), Bolts je ostvarivao odlične rezultate, između ostalog, i zahvaljujući svom izuzetnom jezičkom talentu. Osim što je odlično govorio pet evropskih jezika, vrlo brzo je naučio i bengalski. Nešto kasnije Bolts se pomjerio više prema zapadu i unutrašnjosti sjevernog dijela indijskog potkontinenta, pa je uglavnom djelovao na prostoru Bundelkhanda, a naročito u Varanasiju (ranije Benares), odakle je sve više kontrolisao trgovinu dijamantima.¹⁵

Mogućnost upliva u basnoslovne finansijske transakcije koje su se u okvirima Istočnoindijske kompanije često odvijale prilično ilegalno, omogućio je Boltsu da razmjerno brzo stekne prilično bogatstvo. Samim tim on je postao faktor smetnje za više pozicionirane administratore Kompanije u Indiji, te je sukob s njima bio gotovo neizbježan. Prema Boltsu je posebno neprijateljski bio raspoložen Harry Verelst (1734. – 1785.), komandant tvrđave Fort William u Kolkati 1767. – 1769., gdje je bio centar uprave Istočnoindijske kompanije,

¹² Konfuziju donekle još uvijek izazivaju stavovi prisutni u starijim djelima, po kojima je Belgiojoso prvi tražio kontakt sa Boltsom. Kao takvi oni se posebno reflektuju u: Franz von Pollack-Parnau, „Eine österreich-ostindische Handelskompanie, 1775-1785: Beitrag zur österreichische Wirtschaftsgeschichte unter Maria Theresia und Joseph II“, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 12, 1927, 18. Na greške te vrste je ukazano već ranije: Karl Otmar Freiherr von Aretin, „Fürst Kaunitz und die österreichisch-ostindische Handelskompagnie von 1775: Prof. Johann Albert Frhr. v. Reiszitz zum 60. Geburtstag. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatsbewußtseins unter Kaiser Joseph II“, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 46/3, 1959, 361-377, ovdje 364.

¹³ Ovaj oblik imena je postao dominantno prepoznatljiv u istoriografiji, upravo zbog njegove britanske afilijacije tokom značajnog dijela Boltsove poslovne karijere. Zbog njemačkog porijekla preciznije bi bilo Wilhelm Bolts. Često se pojavljuje i francuski oblik – Guillaume Bolts, kako se u svojim dopisima ovaj trgovac i avanturista mahom i potpisivao. U nekim starijim primjerima njemačke literature njegovo prezime se takođe navodi u klasičnijem njemačkom obliku – Bolz.

¹⁴ Po nekim podacima, rođen je 1738., a po nekim već 1735. godine. Međutim, 1739. godina prevladava kao informacija koja je utemeljena amsterdamskim registrom krštenja, gdje je on zaveden 21. februara 1739. godine. Moguće je da mu je majka bila Engleskinja. Otac mu je u svakom slučaju bio Nijemac. Barry M. Gough – Robert J. King, „William Bolts: An Eighteenth Century Merchant Adventurer“, *Archives: the Journal of the British Records Association*, XXXI/112, 2005, 8-28, ovdje 10.

¹⁵ Norman L. Hallward, *William Bolts, A Dutch Adventurer under John Company*, Cambridge University Press, 1920, 3-5. Ova knjiga predstavlja najkompletniji prikaz Boltsove karijere u periodu kada je on boravio u Indiji. Nažalost, Boltsovi projekti i preduzetništva u narednim decenijama samo su sporadično dotaknuti u ovom djelu, čija vrijednost je dodatno potcrtana činjenicom da je 2015. godine Cambridge University Press objavio reprint originalnog izdanja iz 1920. godine.

i ujedno najviše rangirani administrator Kompanije u samoj Indiji.¹⁶ Problemi za Boltsa su započeli 1766. godine, a kulminaciju su doživjeli tokom 1768. i 1769. godine, kada je on uhapšen od strane predstavnika Kompanije, te okovan poslan brodom za Englesku. Neposredno nakon što je brod „Valentine“ uplovio u luku Plymouth, 30. aprila 1769. godine, Bolts je pokrenuo sudski postupak protiv predstavnika Kompanije. Na tlu Velike Britanije on nije bio osuđenik, odnosno zakoni koje je primjenjivala sama Istočnoindijska kompanija, a odnosili su se na njegovo lišavanje slobode, važili su samo na teritoriji Indije gdje su oni faktički imali administrativnu vlast.¹⁷

Tokom narednih godina Bolts je pokrenuo široku propagandnu akciju protiv Istočnoindijske kompanije, nastojeći da u što većoj mjeri diskredituje metode njihovog rada na prostoru Indije. Posebno je ukazivao na raširenost korupcije i nelegalne trgovine. Osim lične želje za osvetom prema vodećim ljudima Kompanije, razlozi takvog Boltsovog nastupa ležali su i u činjenici da je u Bengalu ostala velika količina njegovog bogatstva, mahom u akcijama i u nekretninama. On je prvenstveno gajio nade da će se nekako uspjeti vratiti u Indiju, te da će moći ponovo zaposjesti sve te segmente svog kapitala, koji je stekao prvenstveno od 1760. do 1766. godine, kada je radio direktno za Kompaniju u Bengal u Bundelkhandu. Međutim, on je bio svjestan da su pogledi predstavnika Kompanije oko vlasništva nekretnina i akcija koje je on u Bengalu stekao svojim ličnim često ilegalnim poslovima dijametralno suprotni u odnosu na njegove, te da je svaka godina koja je prolazila nakon njegovog izbacivanja sa prostora Indije u osnovi samo umanjivala mogućnosti da on povrati u svoje vlasništvo, te unovči kapital koji je iza njega ostao u Aziji.

Zbog svega toga Bolts je 1772. godine objavio opširnu studiju o sistemu djelovanja Istočnoindijske kompanije na prostoru Bengala i drugih indijskih regija, pod naslovom *Razmatranja indijskih poslova, posebno onih koji se odnose na trenutno stanje države Bengal i njenih okolnih teritorija (Considerations on India affairs: particularly respecting the present state of Bengal and its dependencies)*,¹⁸ u kojoj je razotkrio cijeli niz mahinacija u radu tada definitivno najprofitabilnije britanske, pa i svjetske kompanije. Knjiga je vrlo brzo postala *bestseller*, a William Bolts je stekao priličnu slavu zbog njenog uspjeha, ali ne i željeno bogatstvo i sve dimenzije osvete kakvu je priželjkivao. Britanska javnost je zahvaljujući Boltsu bila mnogo više upućena u korupciju i kriminal unutar Istočnoindijske kompanije u samoj Indiji, ali je ekonomsko-politički konglomerat Kompanije bio toliko moćan i toliko potreban i britanskoj Kruni i britanskim trgovačkim krugovima, da nije

---

¹⁶ Verelst je 1767. godine na poziciji komandanta tvrđave Fort William zamijenio Roberta Clivea, koji je pobjedom u bici kod Palashia (ranije Plassey) 1757. godine faktički osigurao prevlast Istočnoindijske kompanije u Bengal. Funkciju je obavljao od maja 1767. do decembra 1769. godine. Kasnije, 1771. godine, Verelst je postao direktor Istočnoindijske kompanije. *The Gentleman's Magazine*, II, 1785, 920.

¹⁷ Isto, 45-99.

¹⁸ Prvi dio knjige objavljen je na 412 stranica 1772. godine: William Bolts, *Considerations on India affairs: particularly respecting the present state of Bengal and its dependencies: to which is Prefixed, a Map of Those Countries, Chiefly from Actual Surveys*, 1, London 1772. Drugi dio je objavljen na preko 600 stranica 1775. godine, a predstavljao je prvenstveno Boltsov trijumf zbog toga što je Verelst u međuvremenu bio osuđen: Isti, *Considerations on India affairs, Part II. Containing a complete Vindication of the Author from the Malicious and Groundless Charges of Mr Verelest with a just Exposure of the Fatal Ignorance and Injustice of the late Courts of East India Directors in London and of the Oppressions and Iniquities of their late Governing servants in Bengal*, London 1775.

bilo šanse da se dogodi likvidacija Kompanije, a ni njeno direktno preuzimanje od strane Krune,¹⁹ što je Bolts upravo priželjkivao.²⁰

U svakom slučaju, uspjeh publikacije iz 1772. godine značio je da je Boltsova mogućnost povratka u Indiju u okvirima britanskih institucija bila zapečaćena. Međutim, taj uspjeh je istovremeno Boltsa i u evropskim okvirima učinio poznatim kao eksperta za pitanja organizacije trgovine sa Indijom. Samim tim se kao logična posljedica očekivao angažman bivšeg britanskog trgovca od strane neke druge evropske sile koja je strijemila prema razvoju trgovine sa Azijom. Još više od toga Bolts je sam težio da što prije unovči svoju novostečenu slavu i neupitnu ekspertizu na planu indijske trgovine tako što bi ušao u aranžman sa nekom drugom evropskom državom. Pažljivo posmatrajući razvoj situacije u Evropi i trendove koji su u mnogome bili diktirani odnosima koje su države i regije imale upravo sa Velikom Britanijom, Bolts se odlučio da pokuša pristupiti austrijskoj diplomatiji, kako bi eventualno sa bečkim dvorom dogovorio detalje projekta razvoja trgovine prema Indiji.

Boltsova odluka da se poveže sa Austrijom počivala je na nekoliko razloga. Kako je on imao odlične konekcije po Evropi, jer je zbog svog porijekla i poslova bio povezan sa prostorima Njemačke, Holandije, Velike Britanije i Portugala, to je bio u poziciji da procijeni geografske mogućnosti Austrije odnosno njenog imperijalnog konglomerata za razvoj trgovine sa Indijom. Boltsove veze su bile posebno čvrste sa trgovcima koji su djelovali na prostoru Holandije i Austrijske Nizozemske. Međutim, on je bio svjestan ograničenja koja su za trgovinu iz Antwerpena ili Oostendea figurirala za Austriju već decenijama. Zbog toga se njegova ideja za razvoj trgovine iz perspektive Austrije fokusirala na austrijske posjede na Mediteranu. U tom smislu mu je od posebnog značaja bila luka u Trstu, koju je zamislio kao centralno stovarišno mjesto za cijelu Habzburšku Monarhiju. Uz to je bio svjestan i potencijala Livorna, glavne toskanske luke, koja je imala posebnu poziciju kroz činjenicu da je i Toskana faktički od 1737. godine bila u habzburškom posjedu kao sekundogenitura.

Toskanom je od 1765. godina kao veliki vojvoda upravljao Leopold (1747. – 1792.), mlađi sin carice Marije Terezije i brat prijestolonasljednika Josipa II. Njegova vladavina u Toskani (1765. – 1790.) bila je prilično liberalna i otvorena prema ekonomskim eksperimentima koji su mogli poboljšati ekonomsku poziciju provincije što je u prethodnih nekoliko vijekova kontinuirano propadala u odnosu na položaj koji je imala tokom razdoblja Renesanse. Za Boltsove planove dodatna prednost Livorna u odnosu na Trst ogledala se u činjenici da je plovidba od Livorna kroz zapadni dio Mediterana bila mnogo sigurnija od plovidbe iz Trsta, jer pomorska trasa od Livorna do Gibraltara nije bila tako izložena napadima berberskih gusara iz Sjeverne Afrike, kao što je bio slučaj sa plovidbama iz Jadranskog

¹⁹ Isto će se dogoditi tek u drugoj polovini 19. vijeka, te će Istočnoindijska kompanija biti konačno ugašena 1874. godine. Roger Williams, *London's Lost Global Giant: In Search of the East India Company*, London 2015, 182.

²⁰ Nakon objavljivanja Boltsove knjige, Harry Verelst je požurio da objavi svoj odgovor, te se već iste 1772. godine pojavila njegova knjiga: Harry Verelst, *A View of the Rise, Progress, and Present State of the English Government in Bengal: Including a Reply to the Misrepresentations of Mr. Bolts, and Other Writers*, London 1772. U ovoj knjizi Verelst je uspio da donekle relativizuje neke Boltsove optužbe, te da iznese svoje kontraoptužbe. Međutim, to nije spriječilo pokretanje sudskog procesa koji je decembra 1774. godine rezultirao presudom po kojoj je Verelst morao platiti sumu od 5.000 funti, zbog pogrešnog djelovanja oko mnogih slučajeva, pa i oko Boltsovog hapšenja u Bengalu, 1768. godine. *The Gentleman's Magazine*, II, 1785, 920.

mora oko južnih italijanskih obala. Postojala je formalna obaveza Malteških vitezova da štite austrijske brodove na Sredozemlju, ali su pripadnici tog reda tokom druge polovine 18. vijeka bili daleko od mogućnosti da pružaju efikasnu zaštitu svim trgovačkim brodovima koji su prolazili centralnim dijelom Mediterana između italijanskih i sjevernoameričkih obala.²¹ Tim prije je Bolts bio sklon da razmišlja i o toskanskoj alternativni.

Drugi razlozi koji su navodili Boltsa na austrijsku opciju ležali su u činjenici da su Habzburgovci upravljali Austrijskom Nizozemskom, prostorom na kojem je živio najveći dio potencijalnih investitora za njegov zamišljeni projekat organizacije trgovine sa Indijom, pri čemu su neke od trgovačkih porodica iz Antwerpena i Oostendea bile involvirane u organizaciju trgovine sa Azijom još u doba Ostendske kompanije. Mnogi visokopozicionirani austrijski funkcioneri imali su tradicionalno dobre veze s njima, te je tim prije Bolts smatrao da će na taj način najbolje moći eksploatirati austrijsko-belgijski milje. Od posebnog značaja su bile veze i pozicije koje su na prostoru Austrijske Nizozemske imali sâm kancelar Kaunitz,²² te uticajne porodice Cobenzl²³ i Starhemberg.²⁴

Na kraju, razlog da se opredijeli za Austriju Bolts je vidio i u evropskoj geopolitičkoj konstelaciji tog vremena, odnosno u činjenici da se Velika Britanija nalazila u poziciji izvjesne diplomatske izolacije nakon svoje velike pobjede u Sedmogodišnjem ratu. Gotovo sve evropske države su na neki način zazirale od novostvorene britanske dominacije. Austrija je i dalje bila u savezu sa Francuskom, koji je Kaunitz isforsirao „diplomatskom revolucijom“ (*Renversement des alliances*) iz 1756. godine. Isti je bio dodatno učvršćen brakom budućeg francuskog kralja Luja XVI (1754. – 1793.) i kćerke Marije Terezije, Marije Antoanete (1755. – 1793.), iz 1770. godine. Smrću Luja XV, 10. maja 1774. godine, austrijska princeza je postala kraljica Francuske.²⁵ Austrija je, i pored uspona Pruske u njemačkim i evropskim okvirima kroz rezultate ratova iz razdoblja 1740. – 1763., i dalje uživala prestiž zbog carske titule koju su Habzburgovci nosili, a ambicija i modernizam habzburškog prijestolonasljednika Josipa II davali su Boltsu dodatnu nadu da će u Beču njegovi planovi naići na adekvatan odziv.

²¹ Henri Frenco, „The French in Malta 1798-1800: reflections on an insurrection“, *Cahiers de la Méditerranée*, 57, 1998, 143-151.

²² Još od 1745. do 1748. godine Kaunitz je služio kao austrijski administrator, a privremeno i kao *de facto* guverner u Austrijskoj Nizozemskoj.

²³ Grof Johann Karl Philipp von Cobenzl (1712. – 1770.) obavljao je 1753. – 1770. funkciju opunomoćenog ministra za prostor Austrijske Nizozemske. To je, *de facto*, bila pozicija predsjednika Vlade u okviru administracije na čijem čelu je 1748. – 1780. formalno stajao guverner – princ Karl Alexander von Lothringen und Bar (1712. – 1780.), mlađi brat muža Marije Terezije, Franza Stephana, cara Svetog Rimskog Carstva (1745. – 1765.) i istovremeno muž nadvojvotkinje Marije Ane (1718. – 1744.), mlađe sestre carice Marije Terezije. Sin Karla Philippa von Cobenzla, grof Johann Ludwig von Cobenzl (1753. – 1809.), bio je u razdoblju od 1772. do 1800. godine jedan od najvažnijih austrijskih diplomata. Poziciju ambasadora u Rusiji obavljao je u kontinuitetu od 1779. do 1797. godine. Od 1800. do 1805. godine bio je vicekancelar i ministar inostranih poslova Austrije.

²⁴ Knez Johann Georg Adam von Starhemberg (1724. – 1807.), nasljedio je grofa Karla Philippa von Cobenzla na poziciji opunomoćenog ministra za prostor Austrijske Nizozemske, te je funkciju ključnog austrijskog izvršnog administratora na prostoru današnjih Belgije i Luksemburga obavljao u razdoblju od 1770. do 1783. godine.

²⁵ Jeremy Black, „Essay and Reflection: On the ‘Old System’ and the ‘Diplomatic Revolution’ of the Eighteenth Century“, *International History Review*, 12/2, 1990, 301-323.

Već prilikom prvog susreta sa austrijskim ambasadorom u Londonu,²⁶ Bolts je iznenadio svog sagovornika bogatstvom svojih zamisli, pri čemu u njegovim izloženim planovima za razvoj trgovine sa Azijom nije bila riječ o ekspedicijama samo prema Indiji, nego i prema Kini. O svom prvom razgovoru sa Boltsom ambasador Belgiojoso je pisao u Beč 1. novembra 1774. godine.²⁷ Odmah po prispijeću Belgiojosovog izvještaja, kancelar Kaunitz razvio je u Beču vrlo intenzivnu diskusiju o Boltsovom prijedlogu, te je naložio različitim službama da ga detaljno analiziraju, a u prvom redu predsjedniku Dvorske komore, grofu Leopoldu von Kollowrathu-Krakovskom (1726. – 1809.).²⁸

Naredni izvještaj o susretu sa Boltsom Belgiojoso je poslao 27. decembra 1774. godine.²⁹ U Beču se probudila nova runda interesovanja i na dvoru se sa uzbuđenjem razmišljalo o perspektivama koje su implicirala Boltsova obećanja. U prvim mjesecima 1775. godine došlo je do novog talasa sistematizacije. Belgiojoso je 6. marta poslao u Beč detaljan Boltsov prijedlog projekta pod naslovom „Ekspedicija prema Istočnoj Indiji“ (*Expedition nach Ostindien*).³⁰ U svojim dopisima austrijski ambasador je svjedočio o Boltsu kao o izuzetno poznatoj i u Londonu slavnoj ličnosti, te o nenadmašnom poznavaoću prilika u Indiji. Očigledno je da mu se Bolts uspio predstaviti kao još mnogo značajniji faktor u londonskim krugovima nego što je on to objektivno bio. U svakom slučaju koncept koji je bivši zasposlenik Istočnoindijske kompanije predložio, a koji se odnosio na organizaciju trgovine prema Indiji i Kini iz Trsta, predstavljao je iznenađenje za bečke krugove, jer sami nikad nisu razmišljali o korištenju sopstvene jadranske luke³¹ za takve poduhvate, iako je Trst tokom 18. vijeka sve više dobijao na značaju u kontekstu razvoja njegovog pristaništa.³²

Nisu baš svi u Beču bili oduševljeni Boltsovom idejom. Josip II je gajio izvjesnu pozdrivost prema projektu koji je po njegovom mišljenju Austriju mogao koštati puno, a eventualna dobit je bila vrlo upitna.³³ Njegove dileme je dijelio i grof Karl von Zinzendorf

²⁶ N. L. Hallward, koji u svom radu uopšte nije koristio austrijsku arhivsku građu, pogrešno je smatrao da je Bolts sâm organizovao svoj put u Beč, početkom 1774. godine, te da se već tada sastao sa Marijom Terezijom. Hallward, *William Bolts*, 151.

²⁷ HHStA, Ostindische Kompanien (1661-1792), Triest-Antwerpen, Kart. 4: Diplomatische Korrespondenz der Staatskanzlei mit der Kompanie (1774-1786), fasz. Diplomatische Korrespondenzen der Staatskanzlei 1774-1776, konv. 1 (1-8), fol. 4.

²⁸ Isto, Kart. 3: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen (1774-1788), fasz. Korrespondenz der Staatskanzlei mit Hofstellen 1774-1776, 1778-80, konv. 1 (1-2), fol. 1.

²⁹ Isto, Kart. 1: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen 1661, 1766-1789, fasz. 1, fol. 4-5.

³⁰ Isto, Kart. 1: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen 1661, 1766-1789, fasz. 1, fol. 6-7.

³¹ U habzburškom posjedu bila je još od 1382. godine. Faber, *Litorale Austriaco*, 37.

³² Walter Markov, „La Compagnia Asiatica di Trieste“, *Studi Storici*, 2/1, 1961, 3-28; Adolf Beer, „Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II.“, *Archiv für österreichische Geschichte*, 86, 1899, 1-204; Ivan Erceg, „Der Merkantilismus in Kroatien. Die Handelspolitik des Habsburgerstaates im 18. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung Ungarns und seiner Nachbarländer“, *Österreichische Osthefte*, 8, 1966, 300-308; Peter Gasser, „Österreichs Levantehandel über Triest 1740-1790“, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 7, 1954, 120-130.

³³ Takav stav Josipa II će ostati pravilo u kontekstu odnosa prema projektu Williama Boltsa i u svim narednim godinama, kada se ekspedicije prema Indiji zaista budu odvijale i kada austrijske istočnoindijske kompanije budu postizale izvjesne rezultate. U svim poslovima on je uvijek zahtijevao podnošenje finansijskih garancija od strane spoljnih faktora, odnosno investitora, te izričito odbijao da Beč daje državni novac za finansiranje ekspedicija, odnosno kompanija. Takve njegove reakcije su bile odgovor i na Boltsove

(1739. – 1813.), dvorski savjetnik i jedan od ključnih ekonomskih teoretičara Habzburške Monarhije. I pored toga Marija Terezija je, nakon što je u martu stigao detaljan Boltsov elaborat, naložila da Dvorska kancelarija i Dvorska komora u potpunoj tajnosti analiziraju mogućnosti koje su proishodile iz zamisli smjelog trgovca. Vlada u Beču je bila svjesna da pred sobom ima vrlo perspektivnu opciju, te da ne može prepustiti priliku konkurenciji, pri čemu je istu prvenstveno vidjela u Pruskoj. Da bi preduprijedila eventualne akcije konkurencije, habzburška Vlada je poslala hitan dopis Belgiojosu u London, u kojem je tražila da se Bolts odmah uputi u Beč. U cilju striktnosti tajnosti cijelog projekta, preporučeno je da se on prilikom putovanja od Londona do Beča obuče i predstavlja kao portugalski trgovac, što za Boltsa nije bilo problem, jer je odlično govorio portugalski jezik.³⁴

Početak maja 1775. godine Bolts je stigao u Beč na preliminarne razgovore oko implementacije njegovog projekta. Već prvi sastanak koji je, 13. maja, imao u Beču sa delegacijom koju su činili dvorski savjetnici Kollowrath, Bender i Franz Anton von Raab (1722. – 1783.), odlično je poslužio bivšem predstavniku Istočnoindijske kompanije da ostavi vrlo povoljan utisak na svoje sagovornike, koji su ga redom etiketirali kao čovjeka koji „svojom vanjskom pojavom, slobodoumnošću svog ponašanja i svojim pogledima“³⁵ predstavlja nešto nesvakidašnje. Da bi pridobio naklonost dvora u Beču on je u startu nastupio vrlo optimistično, te je u svom „tajnom podnesku“ od 14. maja³⁶ odmah tvrdio kako mu je namjera da „već iste godine opremi dva broda prema Istočnoj Indiji, te da usmjeri svoje putovanje prema Malabaru, gdje sve nacije mogu slobodno trgovati.“³⁷

U kontekstu navođenja vrsta robe sa kojom je namjeravao trgovati na prostoru Indije i Indijskog okeana, Bolts je smisleno stavio naglasak na „proizvode iz nasljednih zemalja“³⁸, odnosno proizvode koje su na raspolaganje mogle staviti tadašnje habzburške nasljedne zemlje: Donja i Gornja Austrija, Tirol, Štajerska, Koruška, Kranjska, Češka, Mađarska i druge. Takva orijentacija je ubjedljivo najviše interesovala krugove u Beču, jer su oni svi bili najviše involvirani u promet robe vezan za lokalnije geografske prostore. U tom smislu Bolts je posebno tražio željezo, čelik, puške, topove, staklo i staklene proizvode, te srebro i srebreninu. Na drugoj strani, sa prostora Austrijske Nizozemske, Bolts je tražio da mu se od proizvoda posebno obezbijede razne tkanine, materijal za jedra, te brodska užad.³⁹

U osnovi Bolts je bio lično najviše zainteresovan za trgovinu sa flamanskim proizvodima, jer je sa prostora Austrijske Nizozemske, a posebno iz Antwerpena, očekivao

---

zahtjeve iz 11. jula 1782. godine, kada se najviše činilo da je moguće da novouobličena kompanija ostvari ogromne rezultate u trgovini sa Azijom. HHStA, Ostindische Kompanien (1661-1792), Triest-Antwerpen, Kart. 2: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen (1774-1787), fasz. Vorträge 1781-84, fol. 42,49-50.

³⁴ Isto, Kart. 4: Diplomatische Korrespondenz der Staatskanzlei mit der Kompanie (1774-1786), fasz. Diplomatische Korrespondenzen der Staatskanzlei 1774-1776, konv. Ostindische Compagnie Correspondenz mit auswärtigen Höfen und Gubernien 1775, fol. 8-9.

³⁵ „...äusserliches Wesen, die Freimütigkeit seines Betragens, seine Einsicht...“, Isto, Kart. 1: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen 1661, 1766-1789, fasz. 1, fol. 10.

³⁶ „In geheimen Vortrag“, Isto, Kart. 1: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen 1661, 1766-1789, fasz. 1, fol. 8.

³⁷ „Will er noch dieses Jahr zwey Schiffe nach Ostindien ausrüsten und seine Reise an die Küste von Malabar richten, wo alle Nationen frey handeln können.“ Isto, Kart. 1: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen 1661, 1766-1789, fasz. 1, fol. 9-10.

³⁸ „...von erbländischen Productis“, Isto.

³⁹ Isto.

najveći priliv investitora za svoju planiranu ekspediciju. Osim toga, znao je da je trgovina oružjem vrlo lukrativna na prostoru koji je želio posjetiti, naročito u situaciji kada je gotovo cijeli Indijski potkontinent bio politički krajnje nestabilan zbog agresivnog djelovanja Britanske Istočnoindijske kompanije.⁴⁰ Međutim, on nije pokazivao namjeru da krugovima u Beču otkrije sopstvene planove o eventualnim poslovnim partnerima. Pored toga, on je u što većoj mjeri nastojao da sakrije stvarne podatke o svom imovnom stanju, ističući konstantno da je u Bengalu ostavio bogatstvo u vrijednosti od 60.000 britanskih funti.⁴¹ Jedini partner, odnosno asistent, koji se gotovo konstantno nalazio uz njega, bio je izvjesni François Ryan.⁴²

Nakon Boltsovog boravka u Beču i njegovog iznošenja zaokruženog plana o razvoju trgovine sa Azijom, austrijska Vlada se, prvenstveno kroz svoju diplomatsku mrežu, bacila na hitno finalno ispitivanje mogućnosti koje su proizilazile iz Boltsovog plana. Kako je spretni trgovac prvenstveno tražio carsku sankciju, odnosno povelju ili patent („Oktroi“), koja bi mu omogućila da se u ime Austrije monopolistički pozicionira u Indiji i na širem prostoru Indijskog okeana, to je reakcija Beča morala biti brza. Austrijska diplomatska mreža je prikupila dodatne podatke, između ostalog preko svog ambasadora u Holandiji, barona Franza von Reischacha (1732. – 1808.). U tom smislu je od posebnog značaja bila komunikacija koju je knez Kollowrath imao sa ambasadorom u Den Haagu tokom ljeta 1775. godine.⁴³

Značajnu ulogu u prikupljanju podataka o Boltsu i o mogućnostima za razvoj istočnoindijske trgovine u okviru parametara koji su predloženi u Beču imao je i baron Peter Philipp von Herbert-Rathkeal (1735. – 1802.), koji je ljeta 1775. godine obavljao funkciju dvorskog savjetnika u okvirima austrijske administracije u Bruxellesu.⁴⁴ Herbert-Rathkeal je dobio i zadatak da izbliza prati razvoj situacije oko investitora ekspedicije u Austrijskoj Nizozemskoj, te da prati samog Boltsa, sve do njegovog isplavljanja na ekspediciju

⁴⁰ Sir Richard C. Temple, „Austria’s Commercial Venture in India in the Eighteenth Century“, *Indian Antiquary. A Journal of Oriental Research*, XLVI/1917, 277-286, ovdje 278.

⁴¹ U današnjim britanskim funtama ta vrijednost bi iznosila gotovo 3,5 miliona. <http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html> (pristup 14. 4. 2018)

⁴² Helma Houtman-De Smedt, „The ambitions of the Austrian Empire with reference to East India during the last quarter of the eighteenth century“, u: Sushil Chaudhury – Michel Morineau (ur.), *Merchants, companies and trade. Europe and Asia in the early modern era*, Cambridge 1999, 227-239, ovdje 229.

⁴³ HHStA, Ostindische Kompanien (1661-1792), Triest-Antwerpen, Kart. 3: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen (1774-1788), fasz. Korrespondenz der Staatskanzlei mit Hofstellen 1774-1776, 1778-80, konv. 1 (1-2), fol. 3.

⁴⁴ Peter Philipp von Herbert-Rathkeal je bio potomak emigrantske irske porodice, koja je napustila Irsku nakon Slavne revolucije 1688. godine, te je, kao i mnogi katolički emigranti iz Britanije, tokom 18. vijeka bila pod paskom habzburških krugova. U kontekstu stipendiranja Peter Philipp i njegov mladi brat Thomas bili su podržani lično od strane Marije Terezije. U razdoblju od 1750. do 1760. godine Peter Philipp je bio pripadnik jezuita, a nakon toga je napravio karijeru u austrijskoj administraciji. Od 1779. do 1802. godine obavljao je dužnost austrijskog internuncija u Istanbulu. Irsko porijeklo mu je često omogućavalo čvrste veze sa engleskim trgovačkim krugovima, a karijera u Bruxellesu sa belgijskim i holandskim, što je bilo od velike koristi za Habzburgovce i 1775. godine, a i kasnije, kada će on kao internuncije više od dvije decenije biti jedna od centralnih tačaka koordinacije kompletne austrijske politike prema Aziji. Opširnije u: Bronza, „Austrian Diplomats from the Vienna Oriental Academy on the Balkan Peninsula During the Second Half of the Eighteenth Century“, u: Baramova – Mitev – Parvev – Racheva (ur.), *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16th-19th century*, Berlin 2013, 329-338.

1776. godine.⁴⁵ Kancelar Kaunitz, koji je tokom 1775. godine u više navrata boravio u Luxemburgu, korisne informacije o situaciji u Belgiji i Boltsovoj poziciji dobijao je najviše od kneza Johanna von Starhemberga iz Bruxellesa.⁴⁶

Nakon što su Mariji Tereziji sublimirane sve pristigle informacije, ona je odlučila da za Boltsa potpiše traženu povelju i pored činjenice da su u Beču donekle bili svjesni kompleksnosti Boltsove pozicije, prvenstveno u smislu njegovog trajućeg spora sa Britanskom Istočnoindijskom kompanijom, te problema koji bi za Austriju mogli proizaći iz eventualnog zapleta sa britanskim institucijama. Sama carica je smatrala da bi se iz istočnoindijskog poduhvata mogla izvući značajna korist. Već 15. maja Bolts je položio zakletvu kao podanik Habzburške Monarhije, te mu je zvanično omogućeno da dobije povelju ili patent. Carica ju je konačno i potpisala 5. juna. Povelja je obuhvatala 18 članova i za standarde 18. vijeka bila je u osnovi vrlo štura u kontekstu preciziranja obaveza Beča i ingerencija Williama Boltsa.⁴⁷

Potpisivanjem patenta za Boltsa Austrija je pokrenula institucionalnu akciju koja će razmjerno brzo, septembra 1775. godine, dovesti do formiranja Austrijske Istočnoindijske kompanije, odnosno „Carske azijske kompanije Trsta i Antwerpena“ (*Société impériale asiatique de Trieste et Anvers*), nakon fuzije Boltsa i antwerpenskih investitora, predvođenih bankarom Charlesom Prolijem (1723. – 1786.), čiji otac je bio jedan od direktora stare Ostendske kompanije iz prve polovine 18. vijeka.⁴⁸ Već naredne 1776. godine William Bolts je poveo prvu austrijsku ekspediciju prema Indiji, koja je trajala gotovo pet godina.

Iako je cijeli kompleks reanimiranja austrijske azijske trgovine faktički likvidiran već krajem 18. vijeka, u turbulencijama Francuskih revolucionarnih ratova, te tokom 19. vijeka nikad nije ponovo pokrenut na način kako je to bilo realizovano 1770-ih godina, epizoda oko kompanije koju je osnovao William Bolts ostavila je veliki trag u sistemskom razvoju austrijskog pristupa različitim aspektima svjetske politike. Pokušaj poticanja trgovine sa Indijom, a tokom 1780-ih godina i sa Kinom, Japanom i prostorom Pacifika i sjeverozapadne obale Sjeverne Amerike, dao je Austriji novu dimenziju koja joj je veoma nedostajala tokom većeg dijela 18. vijeka, te ju je učinio manje provincijalnom u sve ekspanzivnijim evropskim okvirima. To što perspektive i polet iz 1770-ih i 1780-ih godina u konačnici ipak nisu doveli do trajnog pretvaranja Austrije u trgovačku i pomorsku silu, bilo je povezano sa nizom strukturalnih slabosti koje je ta država sa sobom nosila i dodatno akumulirala u kontinuitetu od već nekoliko vijekova.

Primjer oko „angažmana“ Williama Boltsa bio je indikator sazrijevanja austrijske diplomatije u drugoj polovini 18. vijeka, odnosno njene instantne modernizacije, koja se razvijala naročito nakon 1763. godine. Austrijska diplomatska mreža bila je u poziciji da svojim vezama prati sve više političkih i ekonomskih trendova. Ipak, njena nemogućnost

⁴⁵ HHStA, Ostindische Kompanien (1661-1792), Triest-Antwerpen, Kart. 1: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen 1661, 1766-1789, fasz. 1, fol. 34.

⁴⁶ Isto, Kart. 3: Ostindische Kompanie Triest Antwerpen (1774-1788), fasz. Korrespondenz der Staatskanzlei mit Hofstellen 1774-1776, 1778-80, konv. 1 (1-2), fol. 12-25.

⁴⁷ Guillaume Bolts, *Recueil de pièces Authentiques, relatives aux affaires de la ci-devant Imperial asiatique Société de Trieste, Anvers 1787*, 44-49.

⁴⁸ Helma Houtman-De Smedt, *Charles Proli. Antwerps Zakenman en Bankier, 1723-1786. Een Biografische en Bedrijfshistorische Studie*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der letteren 45, no. 180, Brussel 1983.

da npr. 1775. ili 1776. godine pronikne u razvoj geopolitičke konstelacije u periodu od narednih nekoliko godina, odnosno da uvidi da će zbog pobune britanskih kolonija u Sjevernoj Americi doći do velikog rata koji će Britaniju i Francusku tokom nekoliko godina prevashodno vezati za prostor sjevernog Atlantika, što je neutralnim državama poput Austrije ostavljalo ogromne mogućnosti na planu eksploatacije azijske trgovine – bila je svjedočanstvo o tome da su navedeni aspekti njene modernizacije još uvijek bili daleko od idealnog.

Nenad Ninković

Goran Vasin

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UTICAJ BEČA NA ZDRAVSTVENU KULTURU SRBA U PRVOJ POLOVINI 19. VEKA

Srbi koji su živeli na prostoru Habzburške Monarhije su se tokom 18. veka prilagođavali sanitarnim propisima koje je donosio Dvor, sa namerom da obezbežujući bolju zdravstvenu situaciju, poveća populaciju i snagu države. Napori koji su uloženi da se prevaziđu zastarela verovanja i uvedu savremena medicinska dostignuća, olakšali su sprečavanje širenja kuge iz Osmanskog Carstva, zatim učinili veliki pomak na iskorenjivanju boginja, ali je bilo dosta lutanja pred izazovima koje je donosila kolera. Kod Srba je, prvenstveno usled sujeverja da izmena nekih pogrebnih ritualnih radnji vodi u grab, deo reformi teško prihvatatan i za slamanje otpora je bilo potrebno vreme, a najveći pomak je ostvaren u prvoj polovini 19. veka. Iako širenje kolere nije sprečeno, boginje su postajale prošlost, kuga se nije javljala od kraja prethodnog stoleća, a počelo je uvođenje profesionalnih babica, što je doprinisilo povećanju populacije. Sve nove sanitarne i medicinske mere uvedene su na preporuku ili direktan uticaj Beča, te se Dvoru i njegovim krugovima može pripisati velika dostignuća na području zdravstvene kulture kod Srba.

Ključne reči: Srbi, Habzburška Monarhija, Karlovačka mitropolija, boginje, kuga, kolera

Tokom 18. veka, naročito u njegovoj drugoj polovini, Habzburška Monarhija je učinila značajan pomak na popravljajući zdravstvene kulture svih njenih naroda. Kako se razvijala populaciona politika države, tako je raslo interesovanje za sprečavanje epidemija i unapređenje medicine, kao posledica opšte tendencije u Evropi, zahvaćenoj racionalizmom. U skladu sa ovim filozofskim pravcem i Habzburzi su želeli da povećaju fizički zdravu populaciju, sposobnu za rad, čime bi ojačali svoju materijalnu i vojnu moć, pred političkim izazovima spoljnih neprijatelja, kao i u cilju jačanja kohezivne snage države.¹ Napredak koji je u tom smislu učinjen nije bio ni malo lak, niti je išao konstantno uzlaznom putanjom, naprotiv bilo je dosta lutanja sve dok medicina nije dala prave odgovore na uzroke bolesti ili dok nije usavršen način sprečavanja širenja epidemija. Sistem izolacije, bilo zatvaranjem državnih, bilo stvaranjem unutrašnjih granica, dugo vremena je bio jedini način borbe protiv epidemija, a izgradnja kontumaca i davanje Vojnoj granici uloge sanitarnog kordona prema Osmanskom Carstvu u tom smislu je bila važan napredak, jer je kuga, koja u Osmanskom Carstvu, gotovo da nije nikada prestajala, nego je samo menjan njen intenzitet, od druge polovine 18. veka bila u Habzburškoj Monarhiji sve ređa pojava.² Učinjeni napori bili su neophodni jer je tokom epidemije kuge između 1708. i

---

¹ Sonia Horn, „Auftrag und Erfüllung. Erna Lesky und medizinhistorische Narrative im 20. Jahrhundert“, u: *Josephinismus zwischen den Regimen*, ur. Franz Leander Fillafer – Thomas Wallnig, Wien – Köln – Weimar 2016, 183-184.

² Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013.

1713. godine u Ugarskoj umrlo oko desetine stanovništva, što je podstaklo cara Jozefa I da donese *Pestpatent* (1710.), a cara Karla VI *Pestordnung* (1713.), kojima se sa Osmanskim Carstvom u vreme kuge zabranjuje svaka komunikacija. Korisnija mera je bilo podizanje kontumaca, u kojima su sve osobe koje su prelazile granicu, u zavisnosti od stepena opasnosti, morale da provedu određeno vreme, dok se ne utvrdi da su zdravi. Dok je ovakav sistem funkcionisao tokom mira u ratu su izazovi bili veći pa je tako Austro-turski rat 1737. – 1739. doveo do pojave kuge u Ugarskoj koja je ostavila ozbiljne posledice po sve njene stanovnike u periodu 1738. – 1741., kada je umrlo četvrt miliona ljudi.³

Posle epidemije kuge 1738. – 1741. Marija Terezija je naglašavala ulogu Vojne granice kao teritorije preko koje ni jedna bolest ne bi smela da bude preneti dublje u unutrašnjost zemlje. U tom cilju je donela *Ordo pestis* (1755., dopunjen 1764.), a sistem odbrane je unapređen 1770., kada je Gerard fan Sviten napisao Zakon o zdravstvu, kojim je određeno da se svako narušavanje propisa o zaštiti od epidemija kažnjava smrću.⁴ Većina njegovih propisa ponovljena je u Šenoovom patentu 1785.⁵ Pored zakonskih odredbi borba za poboljšanje zdravstvenih prilika je vođena i u vidu reformi Medicinskog fakulteta kojim je od 1749. rukovodio fan Sviten, pretvarajući ga u centralnu instituciju za poboljšanje zdravstvenih prilika.⁶ Da su sve mere imale pozitivan rezultat vidi se iz toga što je broj stanovnika Habzburške Monarhije tokom 18. veka, uz manje oscilacije, konstantno rastao. Ipak, veliki izazovi su i dalje postojali naročito u pogledu boginja, a od 19. veka i kolere.⁷ Uz Fan Svitenovu delatnost značajni su i napori koje je učinio car Jozef II, kada je 1785. otvorio Medicinsko-hiruršku akademiju i novu bolnicu u Beču.⁸

Korisni napori vladarâ nisu po svojim posledicama mimoišli ni Srbe, a među prvima su osetili značaj kontumaca, jer je stanovništvo koje je prelazilo iz Osmanskog Carstva u njima zaustavljano, te su i epidemije, kojima su bili izloženi Srbi u Vojnoj granici jenjavale.⁹ Država je svoje odluke, kako bi Srbima približila savremene medicinske trendove i načine borbe protiv epidemije, često sprovodila preko Karlovačke mitropolije, najznačajnije srpske institucije u Habzburškoj Monarhiji. Kako su njeni mitropolit i episkopi sami uvidali značaj popravljanja zdravstvenih prilika u svom narodu, povremeno je interes

³ Enikő Kun, „Mutogattya isten haragját – Adélékok az 1739/1740-es Debreceni pestis Történeténezt“, *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXIX, 2002, 69-78; Peter Öri, „A pestisjárványok demográfiai következményei a 17-18. századi Magyarországon“, *A KSH Népeştudományi Kutatóintézet Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 2005, 115-117; Jelena Илић, *Банатска војна крајина у другој половини 18. века*, Doktorska disertacija, Београд 2014, 48-52; Nenad Ninković – Goran Vasin, „Microunits Taban, Sentanreja and Pomaz as a Paradigm of Fighting Plague Epidemic 1738–1739“, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, 35/1, 2016, 39-49.

⁴ Erna Lesky, „Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung“, u: *Gerard van Swieten und seine Zeit*, ur. Erna Lesky – Adam Wandruszka, Wien – Köln – Graz 1973, 17-18, 31.

⁵ Горан Васин – Ненад Нинковић, „Смрт између санитарних прописа и народних обичаја: куга у Срему 1795-1796“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 151/2, 2015, 278-279.

⁶ Thomas Lau, *Die Kaiserin. Maria Theresia*, Wien – Köln – Weimar 2016, 216-221.

⁷ Walter Demel, *Europäische Geschichte des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart 2000, 22-24.

⁸ Luigi Belloni, *Die Schriften von G. A. Brambilla. Über die Geschichte der österreichischen Chirurgie von 1750-1800*, Wien – Köln – Graz 1974, 33-34; Derek Beales, *Joseph II. Against the World, 1780-1790*, Cambridge 2009, 448-454; Horn, „Auftrag und Erfüllung“, 187-188.

⁹ Милош Ђорђевић – Милутин Милтојевић, „Превенција хабзбуршких власти од ширења заразних болести у Србији у првој половини XVIII века“, *Теме*, XXXVIII/4, 2014, 1616-1623.

države i Mitropolije bio identičan. Crkva je pri tome nastojala da kanališe i spreči otpor reformama, jer je usled narodnog oblika religioznosti, otpor prema promenama koje su zadirale u verski život, odnosno pogrebne običaje, bio povremeno vrlo jak, bez obzira što je Mitropolija objavljivala državne naredbe kao svoje preporuke.¹⁰ Najozbiljniji otpor se javio posle donošenja dva Regulementa (1770. i 1777.) kroz koje su protumačene Privilegije i kojima je uvedena napredna odluka da se pokojnici nose na groblje u zatvorenim sanducima. U kombinaciji sa drugim reformama, odredbe o sahranjivanju su izazvale otpor, ali je on vremenom nestajao, što zalaganjem Karlovačke mitropolije, što naporima države.¹¹

Koliko je država imala pravo kada je želela da se umeša u lošu pogrebnu praksu pravoslavnih podanika svedoči slučaj iz poslednje decenije 18. veka kada je kuga prešla u Srem, pogodila stanovništvo više naselja u njemu, a u Irigu ostavila katastrofalne posledice. U ovoj varošici je za nekoliko meseci 1795./1796. umrlo oko 2.500 stanovnika, što je činilo polovinu ukupne njene populacije. Lokalni lekari nisu na vreme shvatili da je reč o kugi, tako da su pogrebne radnje, uključujući celivanje pokojnika, nastavljene, a kada im je postalo jasno o kojoj bolesti se radi zatražili su pomoć mitropolita Stefana Stratimirovića u borbi protiv pogrebne prakse i okupljanja u zatvorenom prostoru. Mitropolit je preko svog egzarha Stefana Avakumovića zabranio da pokojnike unose u crkve, bez obzira što je sanduk zatvoren, ponavljajući sanitarni propis da se pokojnici umrli od kuge bez pratnje prenesu na groblje i sahrane. Upozorio je sveštenike da po svaku cenu spreče celivanje pokojnika. U kritičnim trenucima je zabranio liturgije, naređujući da se crkve zaključaju, a eventualna bogoslužjenja drže pod vedrim nebom, ali i to samo ako je neophodno. Međutim, iako su sve mitropolitove naredbe bile u skladu sa savremenim medicinskim saznanjima, neobrazovan narod, ali i deo sveštenstva, nije se ponašao u skladu sa njima. Mitropolit je morao da ponavlja naredbe i upozorava sveštenike na posledice njihovog nepoštovanja, naređujući im da pribor kojim su pričešćivali ljude na samrti spaljuju. Znajući da je za odbranu od kuge potreban jak organizam, čiji je imunitet mogao da oslabi usled šestonedelnog Božićnog posta 1795., Stratimirović ga je zabranio, ukazujući vernicima da je bitno da prežive i bore se protiv bolesti ponašanjem u skladu sa državnim naredbama, a ne da sve prihvataju fatalistički kroz sujeverje i kvazireligioznosti.¹²

Mitropolit je činio ono što je od njega zahtevala država, ali je bio osoba koja je verovala u ideje prenete vernicima. Njegov angažman je bio važan segment u sprečavanju daljeg širenja kuge, ali je država na tome radila i drugim raspoloživim sredstvima. Najpre

¹⁰ Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 162-163.

¹¹ Дејан Микавица – Ненад Лемајић – Васин – Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, 1, Нови Сад 2016, 170-181; Нинковић, „Привилегије – основа српске аутономије у Хабзбуршкој монархији (1690-1779)“, *Зборник радова: Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа у Босни и Херцеговини за црквено-школску самоуправу (1896-2016)*, Бањалука 2017, 45-49.

¹² Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд „А“ (dalje: АSАНУК, МРА „А“), 77, 78, 80, 85, 87-89, 91, 96/1795. и 178/1796; МРА „В“ 25 I-II, 26, 27, 28, 30 I-V/1795, 64, 65 I-VI/1796; Франц фон Шрауд, *Историја куге у Срему 1795–1796*, Нови Сад – Ириг 1995, *passim*; Васин – Снежана Божанић – Милица Кисић-Божић, „Неадекватно сахрањивање као важан фактор у епидемији куге код Срба у Хабзбуршкој монархији крајем 18. века“, *Српски архив за целокупно лекаство*, 11/12, 2014, 764-767; Васин – Нинковић, „Смрт између санитарних прописа и народних обичаја“, 277-281.

je naređena izolacija kuća i naselja u kojima je bilo zaraženih. Čak iako je broj bio mali, naselja su „zatvarana“ i deljena na manje celine, nad kojima su potom postavljane osobe za kontrolu. One su pregledale ukućane i o eventualnim promenama obavestavale nadređene. Napredak je uočen tek u poznu jesen 1795. kada su graničari zatvorili naselja sa okuženima, što je praćeno podizanjem kontumaca i separacijom zdravih od zaraženih stanovnika. Odlučeno je da i zdravo stanovništvo naselja u kojima je bilo kuge mora biti podvrgnuto kontumaciji. Iako je ovo smanjilo broj zaraženih, letalitet je u kontumacima bio visok.¹³ Pored navedenog, država je na sebe preuzela ekshumaciju leševa koji su na brzinu sahranjivani izvan groblja, često na mestima gde su bolesni umrli, po dvorištima, baštama i vinogradima. Glavni doktor Franc fon Šraud je strahovao da ne dođe do nove epidemije, jer pokojnici nisu sahranjeni po sanitarnim propisima. Ova mera je do kraja sprečila širenje kuge dublje u teritoriju Habzburške Monarhije i doprinela saznanju da ona ne može preći sa leševa starih nekoliko meseci, na zdrave osobe.¹⁴

Kuga je ponovo bila izazov 1814., u vreme dok je na jugu Habzburške Monarhije, u Sremu i Banatu, bilo puno izbeglica iz Srbije usled propasti Prvog srpskog ustanka (1813.). Pojava kuge u Beogradu je izazvala strah u Sremu, zbog sećanja na događaje od pre dve decenije. Zato je Stratimirović maja 1814. oglasio preko sveštenika državnu naredbu o potrebi kontrole granice, kako kuga ne bi ušla dublje u teritoriju Monarhije. Iz jednog pisma mitrovačkog protoprezvitera Gavrila pl. Isakovića se vidi „...strah i užas (koji od širenja bolesti – op. a.) ima njegova Ekselencija...“.¹⁵ Mitropolit je na zahtev Dvora podsetio vernike kako su zbog „...nerazumnih i glupih...“ ljudi u prošlosti stradali od kuge, a feldmaršal baron Hajnrih fon Sigental je naredio da se ponovo objavi Kazneni patent iz 1805. Sledila je i naredba da se na pojavu prvih simptoma bolesti obaveste lekari, a oni su trebali da izvrše separaciju i kontumaciju zaraženih. Posebna pažnja je posvećena pregledanju tela pokonika. Sve je ovo doprinelo da bolest nije prenetu u Monarhiju.¹⁶

Krajem 18. i početkom 19. veka je sproveden i vid zdravstvene edukacije koji se ranije kod Srba nije mogao sresti. Kako je usled ratova sa Francuskom koji su sa prekidima trajali od 1792. do 1815. često nedostajalo materijala za vojne bolnice, država je tražila da se narod uključi u skupljanje medicinskog materijala za ranjenike. Karlovačka mitropolija je igrala važnu ulogu i u ovom poslu, jer ne samo da je ovakav poziv Beča prenela vernicima, nego je preko nje organizovano prikupljanje medicinskog materijala. To je bilo utoliko lakše postići, jer je među ranjenicima bilo i dosta Srba, naročito iz Vojne granice. Godine 1805. sveštenstvo se angažovalo kako bi edukovalo narod da za potrebe vojske prikupe što više tankog platna i konca. Materijal je morao biti kvalitetan, kako bi rane bile previjene na adekvatan način. Država je motivisala siromašne pojedince da izradom medicinskog materijala poprave svoju egzistenciju, jer im je sve što pripreme plaćano. Materijal su najčešće skupljali zajedno sveštenici i predstavnici svetovne vlasti, a pored objavljivanja

¹³ Isto, 281-283.

¹⁴ ASANUK, MPA „B“ 65 VI-IX, 66, 67, 70/1796.

¹⁵ Arhiv crkvene opštine Lačarak (dalje: ACOL), Pismo protoprezvitera Gavrila pl. Isakovića od 28. maja 1814.

¹⁶ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu (dalje: ASANU), 12176a-1, Poslanice mitropolita Stefana Stratimirovića od 25. maja 1814. i 2. juna 1814.; ACOL, Pismo protoprezvitera Gavrila pl. Isakovića od 30. jula 1814.

ovakvih naredbi preko mitropolita, sačuvana su svedočanstva kako su na tome radili i pojedini episkopi, kao budimski Dionisije Papazoglu (1791. – 1828).¹⁷

Sahranjivanje je bilo važno područje zdravstvene edukacije Srba Habzburške Monarhije, a onaj vid na kojem se insistiralo tokom epidemija bio je samo segment. Rešavanje ovog problema kod Srba ima dugu predistoriju, koja je bila u vezi sa Privilegijama i zdravstvenim propisima Države. Dajući pravoslavnim Srbima pravo javnog ispovedanja vere car Leopold I je na ovaj način dozvolio sahranjivanje pokojnika u javnim procesijama, koje su se odvijale tako što je telo preminulog nošeno u otvorenom sanduku kroz naselje, unošeno u crkvu, gde je opojavano i celivano, a potom na isti način nošeno na groblje, gde je obavljeno još jedno celivanje. Ovakav način je mogao izazvati ozbiljne zdravstvene posledice, ali je za njegovo ispravljanje trebalo dosta vremena. Marija Terezija je uticala na pogrebne radnje srpskih podanika kada je, u skladu sa politikom koju je sprovedila na celoj teritoriji Države, naredila da pokojnici ne smeju biti sahranjeni, bez posebnog odobrenja lekara, pre nego što prođe 48 časova od kada je smrt nastupila. Dalekosežniju odluku je donela u Regulamentima iz 1770. i 1777. kada je naredila da se sanduci sa pokojnicima u kući moraju zatvoriti i tako odneti na groblje. Srbi su ovo smatrali povredom prava javnog ispovedanja vere, izjednačavajući sa njim zastarelu i lošu pogrebnu praksu. Zbog jakog otpora vladarka je 1778. dozvolila otvorene sanduke, osim u slučaju epidemije, kada je pokojnike trebalo posuti krečom, ali je Deklaratorijom 1779. odredila da se ipak postupa u skladu sa zakonima oblasti u kojoj Srbi žive, a to je značilo da se sanduci još u kući preminulog zatvore. Ova odluka nije uvek adekvatno sprovedena u delo, zbog čega su se javljale tužbe. Posle devalvacije 1811. izdato je posebno upozorenje za sveštenike, da će izgubiti parohije, ako bude primećeno da zbog sticanja materijalne koristi odugovlače sa sahranom pokojnika. U isto vreme je Dvor obavestio mitropolita Stefana da je primećena praksa nošenja pokojnika u otvorenim sanducima, tražeći od njega da je spreči. Mitropolit je odmah opomenuo protoprezvitere da to ne smeju dozvoliti u područjima pod svojom kontrolom i tražio da sveštenstvo iskoreni sujeverja o važnosti nošenja pokojnika u otvorenim sanducima. Godinu dana kasnije bački vladika Gedeon Petrović je opominjao na poštovanje naredbi u vezi sa sahranjivanjem i grobljima, a Ugarsko namesničko veće 1813. podsećalo da su kazne za nošenje pokojnika u otvorenim sanducima batinanje i šestomesečni zatvor.¹⁸ Mitropolit Stratimirović je znao da same molbe nisu dovoljne, te je između 1826. i 1828. godine pretio sveštenicima da će, ako u svemu otkrije njihovu krivicu, izgubiti parohije i biti lišeni sveštenečkog zvanja. Ponovio je 1836. da je dozvola sahrane pre isteka 48 časova moguća samo uz posebno odobrenje lekara, koji su je davali samo onda kada su sumnjali da je uzrok smrti neka zarazna bolest. Koliko je pokrivanje pokojnika bilo važno svedoči činjenica da su vojne vlasti smatrale da je ovaj običaj uzrok mnogih bolesti u Vojnoj granici, a slično stanovništvo se videlo i kod Srba Budima, Pešte i Sentandreje.

¹⁷ ACOL, Pismo krušedolskog arhimandrita Gedeona Petrovića od 6. novembra 1805., Pisma protoprezvitara Gavrila pl. Isakovića od 18. novembra 1805. i 21. aprila 1809.; Arhiv Srpske pravoslavne eparhije budimске u Sentandreji, Fond Konzistorija (dalje: ASPEB, K), 44, 63, 64, 107/1799, 13, 27, 31. i 119/1800, 14/1802, 3. i 78/1803, 147, 148. i 169/1805, 9, 10. i 31/1806, 60. i 161/1809.

¹⁸ Славко Јовин, *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине 1718-1849*, 1, Нови Сад 1998, 48-49.

Posebno nezdravim je smatran vazduh u sobi u kojoj je ležao pokojnik, zbog čega je trebalo iskoreniti ovakvu praksu.¹⁹

Svi veliki napori koje je država učinila u pogledu sprečavanja epidemija krajem 18. i početkom 19. veka bili su nasleđe ranije prošlosti, ali je početak 19. veka doneo izazove u borbi sa dve bolesti koje su se pokazale vrlo smrtonosnim, pri čemu iskustvo u borbi protiv njih nije bilo veliko – boginje i kolera. Velike boginje su svoj smrtonosni učinak najviše ostvarile tokom 18. veka, ne samo u siromašnijim slojevima stanovništva, što je bilo svojstveno za kugu, nego i među aristokratijom i vladarima. Tokom ovog veka oko 80% Evropljana je bilo zaraženo boginjama, a čega je oko 10% umrlo. Uz to, trajni invaliditet preživelih je bio čest slučaj, naročito slepilo. Ni broj vladara koji su umrli od boginja nije bio mali – Viljem II Oranski (1650.), engleska kraljica Marija II (1694.), car Jozef I Habzburški (1711.), sin i unuk francuskog kralja Luja XIV (1711. i 1712.), koji su trebali da ga naslede, ruski car Petar II (1730.), francuski kralj Luj XV (1774.) itd. Na bečkom dvoru boginje su ostavile u 18. veku teške posledice. Troje dece Marije Terezije je umrlo od njih, dok su joj dve kćeri ostale sa trajnim invaliditetom. Od njih su umrle obe supruge i kći cara Jozefa II. Sve je ovo doprinelo da su se lekari i vladari rano počeli interesovati za lek protiv boginja.²⁰

Pronalaženje leka protiv velikih boginja bio je dug put, okončan na kraju 18. veka. Na samom početku ovog stoleća postalo je jasno da osoba koja je bila zaražena sa boginjama, a preživela ih je, stiče na njih imunitet. To je bio razlog da se deca izlažu zarazi ciljano, kako bi, dok im je organizam snažan, stekla imunitet, mada se time uvek rizikovao smrtni ishod. Da bi reakcija bila koliko-toliko kontrolisana počelo se sa procesom inokulacije, koji je pred kraj 17. veka bio poznat u Osmanskom Carstvu, pre svega među grčkim stanovništvom Peloponeza i Tesalije. Za pronalaženje ove metode značajna su dvojica lekara, venecijanski konzul u Smirni, rođen u grčkoj sredini Kefalonije, Đakomo Pilarino i njegov poznanik, Grk, Emanuel Timoni. Ovaj način sticanja imuniteta proširila je Lejdi Meri Montegju čijeg je sina u Carigradu inokulirao Timoni, a ona to ponovila u Britaniji. Inokulacija je ušla brzo na evropske dvorove, a zvanično je sprovedena 1768. na ruskom i habzburškom, tako što su joj se podvrgli sami vladari, Jekaterina Velika i Marija Terezija. Iako je ovaj postupak smanjio letalitet na oko 3% i dalje je bio nepredvidiv i teško kontrolisan, te se nastavilo sa traženjem pravog leka. On je otkriven u Britaniji, gde je iz iskustava više lekara (između 1765. i 1791.) bilo jasno da žene koje su muzle krave ne obolevaju od velikih boginja, tj. razviju imunitet na njih usled izloženosti kravljim boginjama.²¹

Konačno, 1796. je lekar Edvard Džener eksperimentalno potvrdio da ako se osoba namerno zarazi kravljim boginjama, reakcija na bolest je znatno slabija nego kada se zarazi variolom čoveka. Dve godine kasnije publikovao je rad o tome, a Londonska bolnica za

¹⁹ ASANU, 7253, 12176a-1, Pismo mitropolita Stefana Stratimirovića od 21. maja 1811.; ACOL, Pisma mitropolita Stefana Stratimirovića od 4. novembra 1812., 12. jula 1826., 8. novembra 1827. i 24. maja 1836.; Димитрије Руварац, *Жалба митрополита Вићентија Јовановића-Видака против регуламента од 2. јануара 1777*, Сремски Карловци 1911, 71-77, 113-122, 140-151, 176-185. Сремски Карловци 1911, 71-77, 113-122, 140-151, 176-185.

²⁰ Karl Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. Österreichische Geschichte 1699-1815*, Wien 2001, 326-327; Barbara Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia, die Kaiserin in ihrer Zeit*, München 2017, 504.

²¹ Frank Fenner – Donald A. Henderson – Isao Arita – Zdenek Ježek – Ivan Danilovich Ladnyi, *Smallpox and its Eradication*, Geneva 1988, 258.

boginje je već 1799. počela da primenjuje njegovu metodu od tada poznatu kao vakcinacija (lat. vacca – krava).²² Koliko je otkriće bilo važno govori to da je većina radova iz medicine tog vremena bila posvećena Dženerovom metodu, a to nije mimoišlo ni Habzburšku Monarhiju. Već 1799. glavni lekar Donje Austrije, Paskal Jozef Fero je počeo sa vakcinacijom, a proširio ju je njegov prijatelj Johan de Karo. Od 1801. metoda je primenjivana i u ugarskom delu države, a 1802. je postala obavezna u Naslednim zemljama. Kako su u Vojnoj granici važili zakoni kao u njima, to je ona bila oblast u kojoj su se Srbi prvi put sreli sa vakcinacijom. Iako u ostatku države ona nije bila obavezna, vakcinacija je preporučivana svim stanovnicima. U tom smislu veliki napredak je učinjen 1804. kada je poziv za vakcinisanje objavljena na jezicima svih naroda koji su živeli u Habzburškoj Monarhiji.²³ Ovaj poziv je Srbima postao poznat preko Karlovačke mitropolije, a način da se vakcinacija preko sveštenika približi vernicima, je bio trend koji je u Monarhiji primenjen na sve crkve. Sveštenici su imali dodira sa ljudima više nego iko drugi, zbog čega je smatrano da će oni najlakše približiti parohijanima pozitivne efekte ove metode zaštite. Poslanice koje su sadržavale glavne ideje o vakcinaciji, čitane su u svim crkvama, pa i pravoslavnim pod nadzorom Karlovačke mitropolije. U njima je istaknuto da se svakom pruža mogućnost da doprinese iskorenjivanju velikih boginja. Znajući za prisutno sujeverje da su boginje znak greha koje ako ne izbiju za života, mogu po smrti da izadu na kostima, što je bio znak da pokojnik ne može ući u raj, Karlovačka mitropolija je insistirala da sveštenici objasne vernicima da to nema uporište u realnosti, jer su boginje u Ugarsku doneli Tataari, osvajajući je sa Turcima, tri veka ranije. Trebalo je ukazati da za boginje ima leka, ali da moraju slušati medicinske stručnjake.²⁴

Ovakva politika Beča nastavljena je u narednom periodu objavljivanjem dopunskih normi za vakcinaciju, pri čemu je sveštenstvo trebalo da i dalje igra ulogu njenog propagatora. U tom smislu su donete posebne uredbe (1807., 1808. i 1811.) kojima se zabranjuje mešanje zaražene i zdrave dece, kao i zabrana da osobe koje su preminule od boginja iko prati na groblje, što nije smeo da čini ni sveštenik. Godine 1812. je naredeno da u Naslednim zemljama budu pregledana sva domaćinstva i da se utvrdi da li je vakcinacija sprovedena nad svim njihovim članovima, te ako nije da se to učini.²⁵ Ova naredba je

²² Edward Jenner, *An Inquiry into The Causes and Effects of The Variolae Vaccinae, A Disease Discovered in Some Of The Western Counties Of England, Particularly Gloucestershire, And Known By The Name Of The Cow Pox*, London 1798, *passim*; Paul Kübler, *Geschichte der Pocken und der Impfung*, Berlin 1901, 144-160; Stefan Riedel, „Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination“, *Proceedings*, 18/1, 2005, 24; Adolf Heinze, *Geschichte einer Blattern-Impfung mit Kuhblattern-Lymphe*, Hamburg 1802, 41-45; Fenner – Henderson – Arita – Ježek – Ladnyi, *Smallpox and its Eradication*, 262; Gordon C. Cook, „Dr William Woodville (1752-1805) and the St. Pancras Smallpox Hospital“, *Journal of Medical Biography*, 4/2, 1996, 71-78; Isti, „William Woodville and vaccination“, *Nature*, 381, 1996, 18.

²³ *Sammlung aller Sanitätsverordnungen im Erzherzogthume Österreich unter der Enns während der Regierung Sr. Maj. Kaisers Franz des Zweiten*, 2, Wien 1807, 183-190, 199, 200-202, 228, 322-323; *Medicinchirurgische Zeitung*, Salzburg 1801, 42, 45, 118, 122, 215, 237-238, 284; *Versuche über den Ursprung der Kuhpocke von J. G. Loy*, aus der Englischen übersetzt von Johann de Carro, Wien 1802, 1-53; Joseph Eyerel, *Annalen der Kuhpockenimpfung*, Wien 1802, 73-81; Heinz Flamm – Christian Vutuc, „Geschichte der Pocken-Bekämpfung in Österreich“, *Wiener klinische Wochenschrift*, 122, 2010, 267-268; Horn, „Auftrag und Erfüllung“, 184, 194.

²⁴ ASPEB, K, 105/1804; ASANU, 12176a-1, Poslanica mitropolita Stefana Stratimirovića od 22. novembra 1804.

²⁵ *Sammlung der Sanitäts-verordnungen für das Erzherzogthum Österreich unter der Enns*, 3, Wien 1824, 8-9, 75-99, 234-235, 241, 245-252.

bila poznata i Srbima, a dve godine kasnije (1814.) identična je doneta za Vojnu granicu. Već je naredba iz 1812. bila eksplicitna da je besplatna vakcinacija gotovo obavezna. Predstavnik vojske ili gradskog naselja pratio je 1814. lekara koji je išao od kuće do kuće u Vojnoj granici i vakcinisao sve koji do tada to nisu uradili. Kako je Granica posle 1807. kada je za nju donet Osnovni zakon, militarizovana, to je i u vakcinaciji velika uloga poverena vojsci. Svake godine, do kraja oktobra je trebalo izvršiti vakcinaciju sve dece, a porodičnim starešinama je prepušteno da o eventualnoj pojavi boginja obaveste nadležne lekare i vojne vlasti. U tom slučaju je vršena izolacija kuće u kojoj se bolest pojavila. Sveštenici su po naredbi episkopa i mitropolita edukovali vernike o korisnosti vakcinacije, a 1814. su podeljena štampana izdanja teksta o njenoj važnosti. Protoprezviteri, koji su bar jednom godišnje obilazili područje pod svojom jurisdikcijom, posebno su dobili zadatak da edukuju ljude u ovom smislu. Ista naredba je ponovljena 1815. godine.²⁶

Tokom 1815. usledilo je donošenje novih mera u pogledu zaštite od boginja. Tako je određeno da kupanje zaraženih osoba može da izvrši samo za to određeni medicinski radnik, jer se smatralo da kupanje u slučaju epidemije može dovesti do njenog širenja. Uz to, odštampane su tabele i podeljene medicinskim radnicima kako bi vodili tačnu evidenciju o vakcinisanim osobama. Zatim je 1. februara 1816. izdato naređenje da se osobe zaražene boginjama u bolnicama moraju izolovati u posebne prostorije. Doktori koji su vršili vizitu obolelih nisu odmah smeli da prelaze u druge delove bolnice, nego su neko vreme morali da provedu na svežem vazduhu, kako bi bili sigurni da neće ostalim bolesnicima preneti boginje. Pred kraj 1816. naglašeni su propisi iz 1814., a krajem 1817. ponovo je doneto rešenje u pogledu sveštenika i protoprezvitera, kojima je prepuštena motivacija stanovništva. Kao posebno pogodnim za ovo je smatrano vreme seoskih (crkvenih) slava. Istim rešenjem je propisano da vakcinisanje počne svake godine 1. maja i traje sve dok to dozvoljavaju jesenje vremenske prilike. Izveštaje o vakcinisanim u prethodnoj godini sveštenici su najkasnije do 8. januara morali da pošalju nadređenim vlastima i Konzistorijama.²⁷ Već 1818. je propisano da oni koji bi tvrdoglavo odbijali da budu vakcinisani moraju biti prijavljeni na kraju svake godine (tokom decembra) Dvorskoj kancelariji. Uspeh u vakcinaciji, bar u delovima zemlje, dozvolio je da 1818. dođe do izmene ranije odredbe da se kontrola vakcinisanih osoba vrši tri puta, smanjenjem na dva puta, petog i desetog dana. Od 1821. sveštenici su bili dužni da daju doktorima podatke o novorođenoj deci koja su trebala da budu vakcinisana. Tokom 1822. i 1823. preporučivano je strogo vođenje dijete vakcinisanih osoba. Iste 1823. vakcinacija je postala obavezna u celoj Ugarskoj, što je doprinelo povlačenju velikih boginja u red onih bolesti koje se javljaju sve ređe i koje ne ostavljaju velike posledice na populaciju Habzburške Monarhije.²⁸

Kako je jenjavala opasnost od epidemije velikih boginja, tako je jačao strah od pojave kolere, zdravstvenim izazovom sa kojim su se u prvoj polovini 19. veka suočili stanovnici cele Evrope. Ova bakterijska infekcija tankih creva sve do 19. veka je smatrana za bolest

²⁶ ACOL, Poslanica mitropolita Stefana Stratimirovića od 31. maja 1812. i 8. jula 1814.; Naredba mitropolita Stefana Stratimirovića od 18. juna 1814.; Pismo protoprezvitera Gavrila pl. Isakovića od 25. juna 1814.; Нинковић, *Српска православна црквена општина Лаћарак*, Сремска Митровица 2015, 173-175.

²⁷ *Sammlung der Sanitäts-Verordnungen für das Erzherzogthum Österreich unter der Enns*, 4, Wien 1825, 190-191, 201-203, 212-213, 263-264, 315-331.

²⁸ *Sammlung der Sanitäts-Verordnungen für das Erzherzogthum Österreich unter der Enns*, 5, Wien 1825, 10, 47-48, 109, 111, 209-210, 282.

isključivo tropskih krajeva, međutim epidemija je tokom treće decenije ovog stoleća u Evropi poprimila pandemijske oblike. Iz Rusije, gde se pojavila 1829. širila se prema ostatku kontinenta i 1831. ušla na prostor Monarhije, da bi nastavila prema Francuskoj i Britaniji, gde je letalitet išao i do 37%. U Parizu je od nje, za samo pola godine, umrlo oko 18.000 ljudi. Iz Evrope je preneta u Ameriku.²⁹ Kako se kolera nije ranije pojavljivala u Evropi, a nije bio poznat ni lek protiv nje, u odbrani od epidemije primenjivana su iskustva u odbrani od kuge ili drugi sanitarni propisi, koji nisu davali dobre rezultate. U tom smislu nije bilo razlike među evropskim državama. Galicija je bila prva oblast pod habzburškom vlašću u kojoj se pojavila ova bolest. Ovde je njen letalitet išao preko 50%. Prateći tok reke Tise u proleće 1831. bolest je stigla u Ugarsku, a toplo i vlažno vreme je pogodovalo njenom širenju. Odmah je određena četrdesetdnevna kontumacija na granici, uz izolaciju naselja i oblasti gde se već pojavila, ali rezultati su bili loši, jer kolera nije prenošena sa čoveka na čoveka, kao kuga, nego su je širili voda i nehigijenski uslovi života. Pokazalo se da se uz sve navedene mere bolest brzo širi i Podunavljem. Pored toga nedostatak medicinskih radnika je samo produbljivao krizu. Iako često pogrešni, bez rezultata, a povremeno i kobni po obolele, brojni tekstovi zaštite su prevedeni na sve jezike, pa i srpski, i preko Crkve, deljeni vernicima. Korisna mera u njima je bio poziv da se pazi na ličnu i higijenu prostorija za život, preporuka pranja odeće i tela vodom u koju je dodato sirće, bar jednom nedeljno. Takođe, isušivanje bara je bio jedan od korisnih poteza, kao i umerenost u piću i hrani, posebno ako je izazivala nadimanje. Zanimljivo je da su alkoholu pridavana posebna lekovita svojstva, pa je preporučivana njegova umerena upotreba. Bez obzira što je to urađeno bez znanja da izazivač kolere u njemu, za razliku od vode, ne može da preživi, ova mera je bila pomak u sprečavanju širenja bolesti. Na teritoriji tri županije, Sremske, Bačke i Krašovske, letalitet je u prvim mesecima epidemije 1831. bio veći od 40%, a na prostoru cele Ugarske bilo je više od 200.000 mrtvih.³⁰

Epidemija koja se pojavila u Ugarskoj 1831. ponovo se, prolazeći Evropom, vratila na ovo područje 1836. Ovog puta, kako je primetio general Radecki, proširila se preko vojske stacionirane u Lombardiji, odakle je, idući duž Jadrana, ušla u unutrašnjost države rečnim tokovima, ali je letalitet bio znatno manji nego pet godina ranije. Država je stanovništvu ponovila malo korisne naredbe iz 1831., preporučujući niz dijetetskih načina ishrane, alkoholnu terapiju i sirće, a za obolele konzumiranje mlakih biljnih čajeva i utopljanje. Vojna krajina sa svojim militarizovanim načinom života u slučaju epidemije je pokazala znatno više razumevanja i discipline, zbog čega je tu bilo manje umrlih. Uz to, ponovo je crkvi, kako katoličkoj, tako i pravoslavnoj, preporučeno da podučava vernike u cilju sprovođenja higijenskih i dijetetskih mera, koje su podrazumevale zabranu konzumiranja nezrelog voća i povrća, nedovoljno pečenih peciva i crvenog mesa. Doneta je važna preporuka o zabrani jedenja ribe, što je moglo da pogoduje smanjenju epidemije, jer je izazivač kolere često prelazio upravo sa ribe na čoveka. Sveštenstvo je bilo u čestom dodiru sa mrtvozornicima, jer bez njihove dozvole, nikog nisu smeli da sahrane, što je bilo od velike važnosti jer se dešavalo da su neke osobe sahranjene pre isteka propisanog

²⁹ Slavko Jovin, *Epidemija kolere u Vojvodini 1831. godine*, Novi Sad 1978, 9-11.

³⁰ ASANU, 12176a-1, Pisma mitropolita Stefana Stratimirovića od 4. avgusta i 11. septembra 1831.; Jovin, *Epidemija kolere u Vojvodini 1831. godine*, 113-120; Isti, *Епидемија колере у Војводини 1836. године*, Нови Сад 1984, 64-75.

vremena od 48 časova. Naime, kolera je kod obolelih izazivala slab puls, zbog čega se mislilo da su preminuli pa se dešavalo da budu živi sahranjeni.³¹

Nova iskustva u borbi sa kolerom sticana su u vreme Revolucije 1848. – 1849. kada su je pokreti vojske proširili po celoj državi. Kao i u slučaju prve pandemije tokom Revolucije ona je ušla sa istoka iz pravca Erdelja i širila se rekama. Ratne okolnosti su onemogućile zdravstveno zaštitu kakva se ranije primenjivala, ali su izvori često nepouzdati kada je u pitanju broj zaraženih i umrlih. Leto i jesen 1848. su bili vrlo topli što je dodatno doprinelo širenju bolesti. Ona je bila prisutna na glavnim tačkama sudara vojski i u ratnim logorima. Iz izveštaja komandanta Petra Bige vidi se da zaraženih ima u njegovim jedinicama koje su branile srpske položaje u Srbobranu, ali i u Šajkaškoj. Izvesno je da se u jesen 1848. pojavila i u Banatskoj vojnoj granici. Verovatno je bilo i izvan ove oblasti, ali kako su izvori oskudni, tj. baziraju se na druge okolnosti, o tome gotovo da nema pomena. Tek protokoli umrlih pravoslavnih crkava otkrivaju da je bila prisutna i u drugim delovima Banata. Nije mimošla ni Srem. Loša ishrana i siromaštvo su ocenjeni kao uzrok njene pojave, što sa medicinske tačke gledišta nije bilo tačno. Nehigijena je bila jedan od glavnih pokretača zaraze, a pomeranje stanovništva, posebno u proleće 1849. kada je došlo do velike mađarske ofanzive u Bačkoj i Banatu, kao i prelaska Srba u Srem i Kneževinu Srbiju, samo su pojačali epidemiju. Visok vodostaj i izlivanje Dunava, takođe su pogodovali zarazi, jer je vibrion kolere u vodi dugo mogao da preživi. Vojni sukobi nisu često ostavljali dovoljno vremena da se pokojnici sahrane, a oni koji su preminuli zbog kolere, u dodiru sa površinskim vodama, samo su širili bolest. Napredak, u odnosu na raniji period, je bilo formiranje higijenskih komisija koje su ispitivale uslove života. Jedna takva je postojala u Petrovaradinu.³²

Tokom epidemija kolere iz prve polovine 19. veka činjena je konstantno greška u pristupu bolesnicima, što je povećavalo smrtnost. Kod početnih simptoma bolesti oboleli su uzimali laksativna sredstva, kako bi izbacili izazivače bolesti iz sebe, što je bilo pogrešno, jer je sama kolera izazivala dijareju i povraćanje, a često dovodila do dehidracije organizma, što je moglo da dovede do smrtnog ishoda. Ovakav pristup, uz insistiranje na preznojavaњу koleričara samo je slabilo organizam. Tokom epidemija 1831. i 1836. godine se na ovim merama naročito inistiralo, a sve je to zajedno često dovodilo do gubitka elektrolita i tragičnog ishoda. Preporuke izdate tokom Revolucije 1848. – 1849. bile su u skladu sa evropskim medicinskim saznanjima, međutim, kako još nije bio pronađen lek, bilo je i mnogo promašaja, a kolera je ostala bolest sa najvećim letalitetom.³³

Suzbijanje epidemija ili borba protiv bolesti je bila jedan deo zdravstvene zaštite i edukacije koju je habzburški Dvor podsticao kod svih svojih podanika. Drugi segment se odnosio na kontinuirano popravljnje zdravstvene situacije tako što bi od rođenja osoba bila pod nadzorom medicinskih radnika.³⁴ To je značilo uvođenje babica koje bi na porođaju brinule kako o detetu, tako i o majkama, ali i podsticanje obraćanja lekarima kada imaju zdravstvene probleme, a ne osobama koje za lečenje nisu osposobljene. Uvođenje

³¹ Јовин, *Епидемија колере у Војводини 1836*, 5-86.

³² Isti, *Епидемија колере у Војводини 1848-1849*, Нови Сад 1987, 6-49.

³³ Johann Adolph Schubert, *Die asiatische Cholera und ihre durch die Erfahrung bestätigte homöopathische Heilung und Verhütung*, Leipzig 1848, 50-51; Јовин, *Епидемија колере у Војводини 1848-1849*, 50-114.

³⁴ ASANU, 12176a-1, Pismo mitropolita Stefana Stratimirovića od 7. jula 1832.

babica je počelo u Habzburškoj Monarhiji još u 18. veku, kada su one postojale u gradskim centrima, sedištima županija ili većim naseljima. Međutim, kako je stanovništvo pretežno živelo na selu, bez obzira kojem narodu su pripadali, angažovanje profesionalnih babica u svakom naselju je bilo nezavršeni proces. Vojna granica u tom smislu nije bila izuzetak; iako su babice postojale u pukovskim sedištima ili komunitetskim naseljima, praksa porođaja bez njih nastavljena je kroz celu prvu polovinu 19. veka. Dvor je ovo pokušao da prekine, oslanjajući se već po inerciji na Crkvu.

U Vojnoj granici je 1830. objavljen preko protoprezvitera propis po kojem je trebalo da u svakom naselju budu postavljene babice. Uskoro je određeno da one moraju postojati i u Provincijalu, a kako bi ih stanovnici lakše prihvatili naredenje je išlo u pravcu angažovanja lokalnih žena na tom poslu, sa naglaskom da one u Vojnoj granici moraju biti graničarke. Ova činjenica je bila bitna jer je dotadašnja praksa, da babice dolaze sa strane, i da su katoličke ili protestantske veroispovesti (jer su jedino one stekle obrazovanje za svoj poziv), odbijala pravoslavnu sredinu da ih prihvati.³⁵ Od važnosti je bilo što je trebalo da se radi o zdravim i moralnim osobama, jer je zdravlje bilo garancija da neku bolest neće preneti detetu ili porodilji, a moralni život je omogućavao da ih sredina brže i lakše prihvati. Smatrajući da su mlade osobe zdravije, propisano je da babice ne treba da budu mlađe od 20, niti starije od 36 godina. Takođe, one su trebale da budu pismene. Privremeno, dok ne bi bilo dovoljno osposobljenih žena, određeno je da ceo posao u Vojnoj granici obavljaju pukovske ili kompanijske babice. Prvo su trebala da ih dobiju naselja sa većim brojem stanovnika, posebno ona koja su daleko od vojnih sedišta. Jednom postavljena babica je bila jedina osoba koja je puštana porodiljama, a ime joj je moralo biti uvedeno u protokole krštenih.³⁶

Na žalost, mere koje je država propisala nisu poštovane još dugo vremena. Iako se na osnovu činjenice da slične naredbe u prvoj polovini 19. veka nisu često objavljivane može zaključiti da su babice postavljene u svim mestima, to nije bio slučaj, a protokoli krštenih nam otkrivaju da one ne samo da nisu postojale, nego ni imena osoba koje su kasnije prisustvovalе porođaju nisu 1830. počela da se upisuju u protokole. Primera radi u okolini Sremske Mitrovice, u kojoj je bilo sedište Petrovaradinskog pešadijskog puka, imena babica su počela da se uvode u protokole krštenih tek posle 1834. Uz to, matricule otkrivaju da nisu u pitanju profesionalne babice, nego su osobe koje su pomagale porodiljama zapisivane u protokole. Time je u formalnom smislu ispunjena naredba, ali u suštinskom stara praksa nije menjana. U pogledu Vojne granice „babice“ su najčešće bile rođake porodilje ili njenog supruga. Kod porodičnih zadruga to je mogao biti bilo koji ženski ukućanin, koji je poznao porođaj iz ličnog iskustva. U slučaju da je porodilja bila jedina žena u kući babice su često bile žene iz susedstva, a bilo je i zapisa, istina ne čistih, da su se majke same porađale. Situacija se na selima u ovom smislu nije promenila ni tokom sedme ili osme decenije 19. veka.³⁷

³⁵ Јовин, *Историја медицине*, 46, 76, 81-82, 85; Б. Берић – Д. Мишко, „Преглед историјског развоја акушерства и гинекологије у Новом Саду (1748-1913)“, *Acta historiae medicinae, pharmaciae, veterinae, stomatologiae*, XII, 1981.

³⁶ АСОЛ, Писмо митрополита Стефана Стратимировића од 27. новембра 1830.

³⁷ АСОЛ, Матичне књиге кршених за период 1827. – 1848. и 1861. – 1872.; Архива Црквене општине Гргуревци, Матичне књиге кршених за период 1827. – 1858.

Važna stavka u poboljšanju zdravstvenih prilika bilo je osnivanje i bolje organizovanje zdravstvenih ustanova. Kao i u pogledu drugih napora na području zdravstvene zaštite, koreni toga se mogu videti u delatnosti vladara 18. veka, naročito od vladavine Marije Terezije. Događaji iz prve polovine 19. veka su bili deo geneze zdravstvene politike Dvora bilo otvaranjem bolnica, bilo stvaranjem kontumaca. Na području na kojem su u Habzburškoj Monarhiji živeli Srbi bolnice su otvarane od početka 18. veka, ali su one bile skromnih kapaciteta, sa zgradama koje najčešće nisu podizane sa namerom lečenja bolesnika. Štaviše, u većini naselja one su nastale iz sirotišta ili svratišta za beskućnike i siromahe. Sve je ovo vodilo njihovoj nefunkcionalnosti, a nedostatak medicinskih radnika bio je jedan od glavnih problema ovakvih ustanova. Izuzetak predstavlja Novosadska bolnica za koju je novu zgradu podigao znameniti bački episkop Visarion Pavlović (1731. – 1755.), a koja je napredovala zahvaljujući velikim priložima novosadskog građanstva. Pod uticajem opštih prilika u državi u kojoj su otvarane bolnice u svim većim gradovima, a u Beču ili značajnijim centrima nicali specijalističke medicinske institucije, njihova gradnja je nastavljena u boljim uslovima i u srpskoj sredini. U Novom Sadu je, npr. pored proširene bolnice vladike Visariona, postojala katolička i mala jevrejska. Pravoslavna crkva je tokom celog 18. veka osnivala pri svojim gradskim opštinama bolnice, ali tek su u prvoj polovini 19. veka zidane zgrade namenjene za to, od čvrstog materijala i sa boljim uslovima za lečenje bolesnika. Istovremeno se otvaraju i apoteke snabdevene lekovima i raznim lekovitim travama. Tokom 18. i u prvoj polovini 19. veka postojale su privremene vojne bolnice, dizane u vreme ratnih sukoba, koje su na teritoriji Vojne granice imale trajni karakter. Iako su vojne bolnice podizane u blizini ratišta, čak i kada su bile planirane, kao u vreme poslednjeg Austro-turskog rata (1788. – 1791.) između Novog Sada i Futoga, one su mogle biti podignute ili organizovane dalje od frontova, kao u vreme rata sa Francuskom u Somboru (1805./1806.), koji je bio pun ranjenika. Čak i u slučaju njihovog privremenog karaktera one su uticale na zdravstvenu kulturu okoline.³⁸

* * *

Kraj 18. i prva polovina 19. veka predstavlja period intenzivnog napretka zdravstvene kulture u Habzburškoj Monarhiji, koji se odrazio na sve njene narode, pa i Srbe. Pri susretu sa epidemijama primenjivano je znanje i nasleđe ranijeg perioda, što je u slučaju već poznatih bolesti, kao što je bila kuga, dalo dobre rezultate. Njima je doprinosila i izmena pogrebnih obreda, tj. zabrana delova rituala koji su ugrožavali zdravlje osoba prisutnih na sahrani. Sa druge strane, primena metoda odbrane kuge, nije dovela do zaustavljanja epidemija kolere, naprotiv, dobar deo saveta koje su medicinski radnici, nepoznajući suštinu ovog oboljenja, davali zaraženim osobama, potpomogao je njihovu tragičnu sudbinu. Značajan napredak je ostvaren u borbi protiv velikih boginja. Uz vakcinaciju svi narodi Monarhije su išli ka njihovom iskorenjivanju i tu nije bilo izuzetaka ni kod Srba, gde je u nekoliko perioda ta borba intenzivirana. Zdravstvena nega uvođenjem lekarskog nadzora i babica, bez obzira što je sporo prihvatana deo je opšten napretka u zdravstvenoj kulturi. Praktični tvorci ovakvih planova vešto su u svoju zdravstvenu politiku uključivali

³⁸ Јовин, *Историја медицине*, 50-68.

---

pravoslavnu, kao i katoličku i protestantsku crkvu, koristeći se njihovim uticajem na narod. Tako su stvorene dobre osnove da kroz zdravstvenu edukaciju i primenu savremenih medicinskih dostignuća, dođe do popravljanja higijenskih i zdravstvenih prilika, smanji se smrtnost dece, a životni vek produži, čime je ojačana populacija Habzburške Monarhije. Pozitivne posledice svega učinjenog na stvaranju i širenju zdravstvene kulture kod Srba u prvoj polovini 19. veka, posebno se mogu videti u drugom delu ovog stoleća, kada je rastao i broj srpskog stanovništva, bez obzira što je manji deo naroda raznim asimilatorskim procesima postao deo druge etnije.

Damir Agičić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

HRVATSKI KORIJENI POVJESNIČARA OSKARA HALECKOGA¹

Oskar Halecki bio je poznati poljski i američki povjesničar, medievist i bizantolog, profesor sveučilišta u Krakovu i Varšavi (do 1939.), a od 1944. predstojnik Katedre povijesti Istočne Europe na Sveučilištu Fordham u New Yorku te potom direktor i predsjednik Poljskoga znanstvenog instituta u SAD-u. Manje je poznata činjenica da je po majci bio hrvatskoga podrijetla – njegova majka Leopoldina bila je kći velikoga župana Virovitičke županije Ladislava Delimanića, potomka ugledne slavonske obitelji Delimanić. Autor je istražio povijest te obitelji, kao i veze i odnose između Leopoldine Delimanić i austrijskoga visokog časnika, generala Oskara Alojzija Haleckoga, koji je potkraj 19. stoljeća službovao u Osijeku.

Ključne riječi: Oskar Halecki (povjesničar), Oskar Halecki (general), obitelj Delimanić, Virovitička županija, Osijek, Beč, Krakov, Sjedinjene Američke Države, Srednja Europa

Za mnoge se poznate ljude često ističe važnost majki u njihovim životima – od njih se baštine prva životna iskustva, stječe ljubav prema obitelji i domovini. Neke se majke, osobito ako ostanu same sa sinom jedincem, potpuno posvećuju svome djetetu i ništa drugo za njih nije važno. Čini se da je upravo tako bilo s Leopoldinom Halecki.² Njezin suprug, austrijski feldmaršal Oskar Halecki, umro je 1903., kada je njihov sin imao jedva dvanaest godina. Leopoldina je imala brojnu rodbinu u Beču, Grazu, Osijeku i drugim mjestima Austro-Ugarske, ali je napustila prijestolnicu Dvojne Monarhije i preselila se u Krakov, gdje je sin Oskar završio školu i studirao na Jagelonskom sveučilištu. Ostala je u poljskom kraljevskom gradu do smrti 1943. godine. Zasiurno je tijekom višedesetljetnog boravka u Krakovu – od 1918. u sastavu slobodne Poljske – naučila i poljski jezik, u najmanju ruku zato da bi mogla obavljati svakodnevne poslove i komunicirati sa sugrađanima, ali se njime nije koristila u pisanom obliku – pisma sačuvana u obiteljskoj ostavštini svjedoče da se sa sinom i snahom dopisivala na njemačkom jeziku.

U poljskoj je historiografiji mnogima poznata činjenica da je majka Oskara Haleckoga – jednog od najvećih poljskih povjesničara 20. stoljeća, a svakako najvećega među onima koji su uoči Drugoga svjetskog rata odabrali izbjeglištvo kao svoju sudbinu te ostvarili za-paženu inozemnu znanstvenu i nastavnu karijeru – bila podrijetlom iz Hrvatske.³ Nekima

¹ Članak je objavljen na poljskom jeziku pod naslovom „W poszukiwaniu chorwackich korzeni Oskara Haleckiego“, u: *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, 3, red. Małgorzata Dąbrowska, Warszawa – Łódź 2014, 11-21.

² Opš. Dąbrowska, „Kobiece oparcie Haleckiego. Matka i żona“, u: *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, 2, red. Dąbrowska, Warszawa – Łódź 2014. Małgorzata Dąbrowska tvrdi da je vrijeme nakon suprugove smrti (punih četrdeset godina!) Leopoldyna Halecka „posve posvetila jedincu, vodeći brigu o njegovoj karijeri“.

³ Upravo je Oskar Halecki u poslijeratnom razdoblju bio rodonačelnik teze o četirima regijama europske povijesti: Zapadnoj i Istočnoj, ali i Srednjozapadnoj i Srednjoistočnoj Europi. Kasnije je mađarski

je poznato i njezino ime, Leopoldina Delimanić (*Leopoldyna Dellimanics*), a neki autori navode i da je bila „hrvatska aristokratkinja“, „pripadnica plemstva“, „kći župana“. ⁴ U Hrvatskoj je, nažalost, malo tko uopće čuo za povjesničara Oskara Haleckoga, a činjenica da mu je majka bila iz obitelji Delimanić još je manje poznata. ⁵ O toj plemićkoj obitelji iz Slavonije, koja je dala nekolicinu zaslužnih ljudi – visokih upravnih činovnika u tom dijelu Hrvatske – također mnogi ne znaju ništa, iako postoji natuknica o njima u *Hrvatskom biografskom leksikonu*. ⁶ Obitelji s takvim prezimenom već dugo u Hrvatskoj više nema; izumrla je u međuratnom razdoblju. Posljednja osoba u knjizi građana Osijeka bila je tetka Oskara Haleckoga, Marta Delimanić.

U leksikografskom tekstu u *Hrvatskom biografskom leksikonu* ukratko su navedeni podaci o značajnijim pripadnicima obitelji Delimanić, a postoji i zasebna natuknica o Mati Delimaniću. ⁷ Potonji se istaknuo kao jedan od ustaničkih vođa protuturskog otpora u istočnoj Slavoniji i Srijemu početkom 17. stoljeća. Zauzeo je grad Ilok na Dunavu, odakle su ustanici pokušavali uspostaviti kontrolu prometa na toj važnoj rijeci. No, uskoro je umro od kuge, a njegovi su ustanici bili poraženi. Delimanićeve je vojne uspjehe i životni put te junaštvo njegovo i njegove žene Kate opjevao u drugoj polovini 19. stoljeća, u vrijeme izgradnje nacionalnih osjećaja, Napoleon Špun Stričić u pjesmi *Mato Delimanić*.

Pravi je začetnik roda bio Josip Delimanić, ⁸ koji je od 1745. obavljao niz upravnih dužnosti u novouspostavljenoj Virovitičkoj županiji – bio je županijski veliki sudac (sa sjedištem u Virovatici), a potom i vrhovni nadzornik slavonskih posjeda zagrebačkog biskupa.

---

povjesničar J. Szűcs modificirao tu teoriju, odbacio srednjozapadnu regiju i objavio sjajan esej o Srednjoistočnoj Europi (Jenő Szűcs „Oris triju povijesnih regija Evrope“, u: *Regije evropske povijesti*, Zagreb 1995).

⁴ Janusz Cisek, „Oskar Halecki (1891. – 1973.)“, <http://ipn.gov.pl/najwazniejsze-wiadomosci/informacja-historyczna/oskar-halecki-18911973> (posjet 25. 3. 2013)

⁵ O tome nije zapravo čuo nitko od hrvatskih povjesničara s kojima sam ujesen 2012. razgovarao o Haleckom i hrvatskom podrijetlu njegove majke. *Professor emeritus* Sveučilišta Yale Ivo Banac, koji je 1969. završio studij na Fordhamu, nije osobno bio stigao upoznati Haleckoga, ali mu je njegov rad, osobito u Americi, itekako poznat. Nije znao da je majka Haleckoga bila rodom iz Hrvatske. Povjesničarka Osijeka Zlata Živaković-Kerže mogla mi je kazati nešto o županu Ladislavu Delimaniću, ali ne i o njegovoj kćeri Leopoldini i njezinu suprugu Oskaru Ritteru Haleckom, niti o njihovom sinu, povjesničaru Oskaru Haleckom. O tome da je majka Haleckoga bila Hrvatica prvi sam put čuo u Institutu Europy Środkowo-Wschodniej u Lublinu. O toj mi je činjenici jednom zgodom na nekom skupu 1993. ili 1994. govorio prof. Jerzy Kłoczowski, a mogao sam to i pročitati u njegovu predgovoru poljskome izdanju knjige: Oskar Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994, 8-9. Početne aktivnosti oko prevodenja te knjige poduzeo sam krajem devedesetih, ali je izdavač koji je knjigu trebao objaviti promijenio svoje planove te je, nažalost, do danas nemamo u hrvatskome prijevodu.

⁶ [Stjepan Sršan], „Delimanić, plemićka obitelj“, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), 3 / Č – Đ, Zagreb 1993, 268-269.

⁷ [Anđelko Mijatović], „Delimanić, Mato (Delimanović)“, *Isto*, 269. Svi su podaci o Mati Delimaniću preuzeti iz te leksikografske natuknice.

⁸ Usp. tekst o obitelji Delimanić u *HBL*-u. Podaci o potomcima Josipa Delimanića preuzeti su iz genealoške tablice koju je izradio Oskar Ritter Halecki u pismu Ferdi Šišiću. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: Arhiv HAZU), Ostavština Ferde Šišića, XIII A, [Oskar] Ritter v. Halecki – Ferdi Šišiću, Wien 16/10/1895 (dalje: Halecki, Drzewo genealogiczne). Takva se tablica nalazi i u jednom fasciklu ostavštine O. Haleckoga u Jagelonskoj knjižnici (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie): *Chronik der Familie Ritter Halecki und deren Verwandtschaft zusammengestellt in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts von Anton Vitus Alois Ritter Halecki von Nordenhorst kais.-könig. Oberstleutnant*, Wien 4ten Nov. 1887 (BJ, Przyb. 687/76). Zahvaljujem dr. Sanji Lazanin i dr. hab. Stanisławu Pijaju na pomoći pri čitanju navedenoga pisma i genealoške tablice.

Za njegove mu je zasluge 24. srpnja 1747. dodijeljeno plemstvo.⁹ Bila je to nasljedna plemićka čast koju su Habsburgovci u to doba često dodjeljivali svojim činovnicima na područjima koja su nekoliko desetljeća ranije preuzeli od Osmanlija nakon Velikog bečkog rata. Staro je feudalno plemstvo u Slavoniji u velikoj mjeri nestalo tijekom protuturskog otpora u 15. i 16. stoljeću – ili su izginuli ili su se odselili u dijelove Hrvatske koji su ostali pod habsburškom vlašću – ili dalje na zapad, u Gradišće, Češku i Istru – ili su, pak, naprosto izumrli tijekom stoljeća i pol turske vladavine nad Slavonijom. Nakon protjerivanja Osmanlija velike su zemljoposjede za svoju vjernost Habsburgovcima u tom kraju dobili strani aristokratski rodovi poput grofova Eltz, knezova Odescalchi, baruna Hilleprand von Prandau i dr. Kad se u tim dijelovima Habsburške Monarhije 1745. nanovo uspostavljala županijska vlast, trebalo je dosta novih činovnika pa se i one koji nisu imali dokaze da su njihovi preci nekoć bili pripadnici plemstva, kao i vlasnike zemljišnih posjeda podizalo u plemićki status. S vremenom su i ti činovnici kupovali ili na drugi način stjecali vlastite zemljoposjede, od kojih teško da su mogli živjeti, ali su dobro pristajali uz njihovu novo-stečenu plemićku čast.

Tako je i Josip Delimanić bio vlasnik zemljoposjeda Čemernica nedaleko od Virovitice (danas je to dio grada), a oženio se s Julijanom von Odobašić. Imali su četvoricu sinova: Josipa, Ivana, Karla i Franju. Njihov sin Karlo († 1816.) bio je veliki bilježnik i podžupan Virovitičke županije, a oženio se 1779. s Anom Agatom Strižić iz Požege. Moguće je da je upravo iz obiteljskih razloga Špun Strižić stotinjak godina kasnije opjevao Delimaniće. Karlo i Ana imali su šestero djece, od kojih je za nas važan Ivan (1783. – 1849.), Leopoldinin djed. On je također bio podžupan, poznat po svome zalaganju za hrvatsku samostalnost u sklopu Ugarskog Kraljevstva, kao i za poštovanje municipalnih prava.¹⁰ Bio je oženjen s Anom Sappl (1774. – 1863.) i imao četvero djece: Ladislava, Stjepana, Mirka i Augustinu. Potonja je bila udana za generala, odnosno feldmaršala Ludwiga Cordiera von Löwenhaupta. Stjepan Delimanić rođen je 1822., a bio je zastupnik i visoki činovnik u županijskoj upravi. Oženio se sa Suzanom Slišković de Gödre i živio u Pečuhu. Izgleda da je bio promadžarski raspoložen, slično kao i njegov brat Mirko (Emerik), koji je bio sudac i zemljoposjednik u Kecski u Torontalskoj županiji u Ugarskoj (danas u Vojvodini u Srbiji). Bio je oženjen s Doroteom Bakalović, koja je živjela do kraja 19. stoljeća i umrla 1893. u Debrecinu.

Njihov je najstariji brat bio Ladislav Delimanić (1815. – 1867.). Imao je zemljišni posjed u Orahovici i imanje Kurjacska u Torontalskoj županiji. U mladosti je obavljao dužnosti podbilježnika, velikog suca i bilježnika te požupana Virovitičke županije, a potom se za neoapsolutizma povukao s visokih upravnih funkcija – „značajni muž povukao se uzprkos najliepših ponudah u narod i življaše š njime, dok opet sunce slobode negranu, te narodnog patnika zaslužnim dostojanstvom neovienča“.¹¹ A to je „zasluženost dostojanstvo“, nakon povratka ustavnog poretka, isprva bila čast podžupana, u vrijeme kada je županijom kao župan upravljao biskup Josip Juraj Strossmayer (1861. – 1862.), te potom čast velikog župana na kojoj se Delimanić zadržao pet godina. Na dužnost velikog župana imenovan

⁹ Ivan Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg 1899, 35; Arhiv HAZU, Halecki, Drzewo genealogiczne.

¹⁰ *HBL*, 3, 268.

¹¹ *Govori prilikom svečanog umištenja presvietlog gospodina Ladislava Delimanića na veliko županijsko dostojanstvo slavne županije virovitičke dana 27. svibnja 1862 držani*, Osijek 1862, 14.

je nakon Strossmayerove ostavke, 21. travnja 1862., a svečanost ustoličenja obavljena je nakon mjesec dana, 27. svibnja.

Tom su prigodom održani i svečani govori samoga župana i drugih političara. Naravno, u njima nema nikakvog traga kritičnosti; riječ je o svečanim i pohvalnim govorima u kojima je Delimanić predstavljen u svijetlim bojama, kao osoba koja je „svakom riečju i činom pokazala, da mu napredak i razvitak ustavnosti i narodnosti na srcu leži, da mu sveobća naša korist, da mu moralno i fizično blagostanje ove županije pred očima stoji i sve njegove čine upravlja“, kako je rekao podžupan Dragutin Galac.¹² Izrekao je i zadovoljstvo činjenicom da su se u ovome imenovanju u istoj osobi susreli odluka banske Vlade i izbor županijske skupštine, odnosno da je Delimanić bio i kandidat Vlade i lokalnog Parlamenta. Petrovaradinski opat Adam Sukić, predvodnik Odbora za uvođenje u čast župana, naglasio je kako je Delimanić „sin mile naše domovine, dakle si naš; naš si, jer si list s'gore slavjanske (...) i Tebe je odgojila i na noge podigla sladka majka naša Slavija“. Istaknuo je i njegovu „dobro poznatu umierenost, razboritost, i vieštu umnost, koje [je] od svojih slavnihi pradjedovah primio“.¹³ Slično je govorio i đakovački naslovni biskup i prepošt kaptola Josip Matić, koji je od novog župana očekivao da će „kako ustav, tako i narodnost našu krepko braniti i njegovati“.¹⁴ Naravno, na svečanom ustoličenju i sâm je Delimanić održao uzvišen govor u kojem je naglasio da županiju preuzima u „vele težkom i izvanrednom vremenu“, da ga je na to navela „nepokolebiva viernost prama kralju i plamteća ljubav prama domovini i narodu“ te činjenica da je vladar odlučio vladati u skladu s Ustavom. Pozvao je svoje suradnike da mu pomognu i da u radu budu složni te ukazao na njihovu odgovornost u pogledu prosvjete i općenitog razvoja županije.¹⁵

Prilikom Delimanićeve ustoličenja na župansku čast u ime županije govorio je veliki bilježnik Ignjat Brlić. Istaknuo je Delimanićeve kvalitete, nesebičnost i požrtvovnost, mudro i razborito političko djelovanje. Nije zaboravio naglasiti ni njegove slavne pretke i njihov doprinos Virovitičkoj županiji: „Odkad ova županija na novo uskrsnu, vazda ćemo naći po jednog i više Delimanićah, koji su svoje duševne sile službovanja ovog občinstva posvetili; vazda su predji Tvoje presvietlosti najznatnije časti županijske obnašali, (da spomenem samo dieda Tvoga Karla Delimanića i otca Tvoga Ivana Delimanića bivših podžupanah) i narod ih se još vazda sieća iskrenom blagodarnošću, oduševljenim ponosom.“ Ignjat Brlić također je naglasio da je Delimanić gorljivi pristaša ustavnosti i narodnosti te izrazio nadu da, unatoč svim poteškoćama na koje će hrvatski narod uskoro naići, „vjera naša u budućnosti, tvrdja od čelika, spasiti će nas i uvesti nas u stalno pristanište domaće ustavnosti i slobode“. I u tome će novi župan „pravedno, mudro i vješto rukovoditi“.¹⁶ Nije poznato kako je Delimanić uistinu upravljao županijom. U literaturi o tome nema podataka, možda zato što je velik dio arhivske građe o Virovitičkoj županiji u ranijem razdoblju stradao još u Prvom svjetskom ratu.

Nedugo nakon što je predao župansku čast svome nasljedniku, grofu Petru Pejačeviću, Ladislav Delimanić umro je u kolovozu 1867. godine.¹⁷ Iako je više desetljeća imao

¹² Isto, 4.

¹³ Isto, 5.

¹⁴ Isto, 8.

¹⁵ Isto, 10-11.

¹⁶ Isto, 12-13.

¹⁷ Stjepan Sršan, „Župani i arhivsko gradivo Virovitičke županije 1745.-1929.“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6, 2001, 36, 43.

značajne dužnosti u Virovitičkoj županiji, danas u Osijeku, kao i u Orahovici ili Virovitici, nema ulice ni trga koji bi nosili ime po njemu.

Ladislav Delimanić oženio se 1839. u svojoj dvadeset četvrtoj godini s četiri godine mladom Marijom Gorjup od Kamjonke (1819. – 1890.). Imali su čak trinaestero djece – neki nisu preživjeli djetinjstvo. Njihov sin Ivan (1848. – 1891.), dakle ujak Oskara Haleckoga, postigao je značajnu činovničku i političku karijeru na lokalnoj razini.¹⁸ Gimnaziju je bio završio u Osijeku, a pravo studirao u Beču. Na Kraljevskoj pravoslavnoj akademiji u Zagrebu položio je pravno-povijesni državni ispit (1870.), a potom i na Bečkom sveučilištu državni sudski ispit (1872.) te na Zagrebačkom sveučilištu državnoznanstveni ispit (1882.). Radio je kao podbilježnik Virovitičke županije i podžupanijski perovođa, odnosno kao kotarski predstojnik u Donjem Miholjcu, „gdje si je sa svoje revnosti i pravednosti stekao ne samo osobitih simpatijah u svih slojevih žiteljstva kotara dol. miholačkoga, nego i pohvalna priznanja od strane pretpostavljenih oblasti“. Kratko je vrijeme ostvario i političku karijeru kao saborski zastupnik kotara Valpovo (1875. – 1878.). Obolio je od tuberkuloze te je na vlastiti zahtjev umirovljen 1890., u četrdeset prvoj godini života. Dvije godine kasnije, na sâm Božić 1891., umro je i iza sebe ostavio udovicu Martu (r. 1867.). Imao je s njome dvije kćeri – Veru, rođenu 1887., i Mariju, rođenu 1890. godine. Upravo je Marta Delimanić bila zadnja osoba koja je nosila to prezime.¹⁹

O Leopoldini Delimanić, odnosno kasnije gospođi Leopoldyni Halecki, u leksikografskoj natuknici u *Hrvatskom biografskom leksikonu* nema riječi. Da se nije udala za generala, odnosno feldmaršala Haleckoga i rodila mu sina Oskara, vjerojatno bi doživjela sudbinu svojih sestara te ostala zaboravljena u obiteljskim uspomena. Leopoldina se 19. listopada 1856. rodila u Orahovici, kao jedanaesto dijete Ladislava i Marije Delimanić. Nisam došao do podataka gdje je provela djetinjstvo – je li na obiteljskom posjedu ili, pak, u Osijeku, gdje joj je otac uskoro postao podžupan, pa onda i veliki župan. Može se pretpostaviti da se školovala u nekoj od osječkih osnovnih škola, a moguće je da je pohađala i tamošnju Kraljevsku gimnaziju.

Kad se 19. veljače 1881. udala, Leopoldina je imala 25, a njezin izabranik Oskar Alojzy Ritter Halecki 43 godine. On je već tada bio visoki časnik u štabu južne austrougarske armije. Jezik na kojem su međusobno razgovarali bio je njemački jer Oskar Halecki ne samo da nije znao hrvatski nego mu je stran bio i poljski, iako se osjećao pripadnikom poljske aristokracije, podrijetlom iz Haliča. Nakon tri godine braka, 1884., Halecki je premješten u Koloszvár/Cluj-Napocu (Klauseburg), gdje je sljedećih šest godina bio zapovjednik pješačke brigade. U Osijek se vratio 1890. i preuzeo zapovjedništvo nad 13. pješačkom brigadom, stacioniranom u najvećem slavonskom gradu, središtu Virovitičke županije.²⁰ Ostao je ondje četiri godine. General-major Halecki umirovljen je u proljeće 1894. godine.²¹ U mirovinu je otišao u činu feldmaršala, što je bio jedan od najviših vojnih činova u carsko-kraljevskoj vojsci.

Premda je Osijek već na početku 18. stoljeća postao središte vojnih i civilnih vlasti, a u njemu je između 1737. i 1745. bilo sjedište privremene Zemaljske vlade za Slavo-

¹⁸ Svi podaci o djelatnosti i karakteristike Ivana Delimanića potječu iz novinskog teksta u povodu njegove smrti, „† Ivan pl. Dellimanić“, *Viestnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 1, 1. 1. 1892.

¹⁹ *Zavičajnici grada Osijeka 1901.-1946.*, prir. Stjepan Sršan – Vilim Matić, Osijek 2003.

²⁰ „Oskar Alojzy Halecki“, http://pl.wikipedia.org/wiki/Oskar_Alojzy_Halecki (posjet 14. 11. 2012)

²¹ „Novi osječki brigadir“, *Viestnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 7, 1. 4. 1894.

niju te je od 1745. ondje bio upravni centar obnovljene Virovitičke županije, povlastice slobodnog kraljevskoga grada dobio je dosta kasno, tek 1809.²² Godine 1857. imao je 16.145 stanovnika, a za tridesetak godina samo je neznatno porastao – 1890. brojio je 19.778 stanovnika.²³ Slab porast broja stanovnika bio je zabilježen i u prvoj polovini stoljeća. Ostali su gradovi u Hrvatskoj rasli znatno brže. U svojim je putopisnim bilješkama s početka druge polovine 19. stoljeća đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer zabilježio da Osijeku, iako se radi o pravom gradu, mnogo toga nedostaje, „a posebno ga je smetala nesloga stanovnika, u prvom redu stranaca doseljenika, koji se nisu suživili s gradom“.²⁴ U skladu s tom tvrdnjom vjerojatno se ponašao i Oskar Halecki – u Osijeku, gradu u kojem je njemački bio prisutan na svakom koraku, gdje su izlazile novine na njemačkom jeziku, djelovalo kazalište s repertoarom njemačkih predstava i postojala brojna njemačka nacionalna manjina (i sâm je Strossmayer, rođen u Osijeku, etničkim podrijetlom bio Nijemac), visoki se austrijski časnik mogao sasvim dobro osjećati. Napose, i hrvatski pripadnici viših društvenih slojeva u to su se doba njemačkim služili posve slobodno, ne samo u Osijeku nego i u ostalim hrvatskim gradovima.

Polu godine nakon što je general Halecki završio svoju vojničku službu u Osijeku, onamo je u službu u srednju školu stigao mladi profesor povijesti Ferdo Šišić. Između 1894. i 1902. radio je u osječkoj realci, a potom u gimnaziji. Kasnije je postao profesor hrvatske povijesti na Sveučilištu u Zagrebu te bio najznačajniji hrvatski povjesničar prve polovine 20. stoljeća.²⁵ Iza njega ostala je opsežna ostavština u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Ondje sam pronašao jedno pismo Oskara Rittera Haleckoga upućeno Šišiću u listopadu 1895., dakle nakon odlaska Haleckih iz Osijeka.²⁶ Iz svega slijedi da se vjerojatno nisu uspjeli osobno upoznati – Halecki je bio umirovljen u travnju, a Šišić postavljen za profesora ujesen 1894. godine. Umirovljeni feldmaršal molio je u svome pismu mladog profesora povijesti, koji je upravo pripremao opsežnu monografiju o Virovitičkoj županiji,²⁷ da mu pomogne u potrazi za članovima suprugine obitelji. Pismo Haleckoga privatnog je karaktera. On se već godinama zanimao za genealogiju pa je nakon odlaska u mirovinu tražio podatke o osobama s kojima je u srodstvu bila njegova supruga Leopoldina. U pismu Šišiću izrazio je nadu da mu on kao osoba, koja piše o povijesti Virovitičke županije, može u tome pomoći. Vjerovao je da je Šišić imao u rukama izvore koji omogućuju ustanovljavanje određenih činjenica. Zanimalo ga je sve što se odnosi na plemićke obitelji Odobašić, Delimanić i Sappl. Želio je znati: 1. gdje je stanovala obitelj Odobašić, gdje se rodila Julianna von Odobašić te kada se i gdje udala za Josefa von Delimanića; 2. gdje se i kada rodio Josef von Delimanić; 3. gdje se i

²² Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914)*, Zagreb 1991, 178; Sršan, „Osijek na prekretnici sredinom 19. stoljeća“, *Privreda*, 35/2, 1991, 83-87.

²³ Sršan, „Osijek na prekretnici“, 84; Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 48.

²⁴ Sršan, „Osijek na prekretnici“, 84.

²⁵ Viktor Novak, „Ferdo Šišić 9. III. 1869. – 21. I. 1940.“, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1946.-1948.*, Zagreb 1949, 364-365 i d.

²⁶ Arhiv HAZU, Halecki, Drzewo genealogiczne.

²⁷ Ferdo Šišić, *Županija virovitička u prošlosti*, Osijek 1896. Monografija je objavljena u povodu milenija, proslave tisućite obljetnice dolaska Mađara u Panonsku nizinu. Halecki je od nekoga očito čuo za Šišićev rad dok još nije bio tiskan pa mu se obratio s molbom za pomoć.

kada rodio njegov sin Karl von Delimanić; 4. gdje se i kada rodio sljedeći sin Johann von Delimanić; 5. gdje su se i kada oženili Johann von Delimanić i Anna von Sappl (najvjerojatnije između 1800. i 1815.); 6. gdje se rodila Anna von Sappl (vjerojatno 1774.). Dalje Halecki piše o tome što on sâm zna o obitelji von Sappl i njezinim vezama s obitelji von Delimanić. Podcrtao je da će biti zahvalan za daljnje informacije koje očekuje od Šišića. Zatim piše gdje je stanovala i gdje je imala posjede obitelj von Delimanić (između ostaloga, u Vojnoj krajini i Torontalskoj županiji). Halecki piše Šišiću da ne zna kako i kada je obitelj von Delimanić dobila u vlasništvo imanja u Orahovici. To je također htio saznati i molio Šišića da mu pomogne. Pismu je priložio i genealoško stablo koje započinje s precima iz polovine 18. stoljeća, Josipom Delimanićem i Julijanom Odobašić. Nažalost, ne znamo kakva je bila Šišićeva reakcija, odnosno je li poslao odgovor feldmaršalu Haleckom i – ako jest – što je u tom odgovoru naveo.

Oskar Halecki rodio se 26. svibnja 1891. u Beču. Njegovi su roditelji tada bili već deset godina u braku. Vjerojatno su u obitelji Delimanić bili zadovoljni Leopoldinim izborom bračnog druga, osamnaest godina starijega Oskara Alojzija Haleckoga, u to doba na službi u štabu južne armije u Osijeku.²⁸ Vjerojatno nije bilo ništa neuobičajeno da se djevojke iz visokih činovničkih krugova udaju za časnike – i druge kćeri iz obitelji Delimanić udale su se za časnike.²⁹ Najstarija sestra Helena (r. 1840.) udala se 1860. za majora i veleposjednika Ignaza Jankovicsa von Csalmu. Marija (r. 1844.) se dvaput udala za časnike – najprije se 1868. vjenčala sa srpskim kapetanom Obradovićem, a nakon njezove smrti udala se za kapetana Franza Freiherra von Wolkensperga iz Graza.³⁰ Stefanija (r. 1846.) se 1874. udala za Albina Seemanna von Treuenwarta, koji je tada bio kapetan, a kasnije je postigao značajnu karijeru na polju vojnog sudstva i služio uglavnom u Beču.³¹ Najmlađa sestra Marta (r. 1863.) udala se 1887. za kapetana Juliusa Rukavinu von Vezinovca.³² Poput ostalih sestara, i ona se selila sa suprugom, a jedno je vrijeme živjela u Beču. Izgleda da se jedino sestra Ana (r. 1854.) nije udala za časnika, već za inženjera Wilhelma Rittera Ozorinsa Bukowskog u Beču. Nisam uspio pronaći podatke o tom zetu obitelji Delimanić, ali prema njegovu prezimenu možemo pretpostaviti da se i ovdje radilo o nekome poljskoga podrijetla.

Postavlja se pitanje zašto je 1891. Leopoldina Halecki otišla roditi u Beč. Je li to bilo zato što je ostarjeli austrougarski general želio svojoj supruzi, koja ni sama više nije bila u cvijetu mladosti (imala je 35 godina), osigurati bolju medicinsku uslugu? Ili se Leopoldina

²⁸ Podatak prema genealoškoj tablici koju je 1895. izradio Oskar Alojzy Halecki. Arhiv HAZU, Halecki, Drzewo genealogiczne.

²⁹ Svi podaci o udajama sestara Delimanić preuzeti su iz genealoške tablice. Arhiv HAZU, Halecki, Drzewo genealogiczne.

³⁰ U braku nisu imali djece, a 1880. von Wolkensperg je umro. Usp. njegovu biografiju u: Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 58 / Wolf – Wurmbrand, Wien 1889 (http://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Wolkensperg,_Franz_Heinrich_Freiherr (posjet 25. 3. 2013))

³¹ *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, 12 / Schwarz – Spannagel, Rudolf (Lfg. 55-58), Wien 2001, 106 (http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_s/Seemann-Treuenwart_Albin_1840_1912.xml (posjet 25. 3. 2013))

³² Taj se pridjevak koristio od 1880., kad je Franjo Josip I. u Beču dodijelio plemićki naslov kapetanu Josipu Rukavini, načelniku Otočca. Usp. Enver Ljubović, „Bunjevačka plemićka i časnička obitelj Rukavina“, *Senjski zbornik*, 31, 2004, 49. Julius Rukavina je uoči Prvoga svjetskog rata imao visoki čin i obavljao odgovorne dužnosti u vojsci. Isto, 54.

slučajno zatekla kod nekoga od svoje ili muževe rodbine ili prijatelja? Njezine su sestre sa svojim obiteljima živjele u Beču i ne bi bilo iznenađujuće da je Halecki odlučio kako je za njegovo novorođenče dobro da se rodi baš u prijestolnici. Osim što je u ušima austrijske aristokracije i visokih časničkih krugova bolje zvučalo ako se netko rodio u Beču nego u Osijeku, i zdravstvene su usluge u glavnom gradu bile na boljoj razini nego u provinciji.

Nakon umirovljenja feldmaršal Halecki se sa suprugom i četverogodišnjim sinom za stalno nastanio u prijestolnici. U rodnom je Beču mali Oskar stjecao svoja prva dječaka poznanstva i zasigurno uživao u dobročinstvima svojih tetaka. Kad je stiglo vrijeme, ondje je krenuo u školu. Osam je godina obitelj Halecki vjerojatno živjela u nepomućenoj sreći, a onda je došla 1903. Bila je to burna godina u Hrvatskoj i općenito na slavenskom jugu – u proljeće je u okolici Zagreba započeo narodni pokret protiv omraženog režima bana Károlyja Khuena Héderváryja, u Beogradu je u svibnju svrgnut i ubijen kralj Aleksandar Obrenović zajedno sa suprugom, kraljicom Dragom, a ljeti je u Makedoniji izbio Ilindenski ustanak. Vjerojatno te vijesti iz majčine domovine i susjedstva nisu ni dopirale do dvanaestogodišnjeg dječaka Oskara i njegove majke Leopoldine. Kao što sam već naveo, njih je te godine zahvatila velika osobna tragedija – umro je njihov glavni oslonac, otac i suprug Oskar Halecki. Nekoliko godina kasnije preselili su se u Krakov i započeli novi život u poljskoj sredini. Nepoznato je je li i u kojoj mjeri Leopoldina nastavila održavati veze sa svojim sestrama i rodbinom, osobito nakon što je započeo rat, a onda se raspala Austro-Ugarska. Također, bilo bi zanimljivo znati o čemu su Oskar Halecki i Ferdo Šišić, na prijelazu iz dvadesetih u tridesete godine 20. stoljeća, obojica već etablirani povjesničari u svojim sredinama, razgovarali prilikom susretâ na međunarodnim skupovima – jesu li spominjali Osijek, obitelj Delimanić, starog Haleckoga... U Šišićevoj ostavštini nisam našao tragove o tome. Ono što znamo jest da je Halecki poslao svoj prilog za *Šišićev zbornik* – knjigu posvećenu Ferdi Šišiću povodom šezdesetog rođendana.³³

Kao što se može vidjeti, postavio sam mnoga pitanja, ne dajući na sva zadovoljavajući odgovor. U nekim sam slučajevima tek mogao istaknuti određene pretpostavke. Možda se neki odgovori kriju u prašini bečkih, krakovskih ili nekih drugih arhiva, a neki će sigurno i ostati bez konačnog odgovora. No, barem su donekle objašnjene činjenice u vezi s obiteljskim podrijetlom znamenitoga poljskog i američkog povjesničara Oskara Haleckoga, napose o njegovoj majci i obitelji hrvatskoga plemstva iz koje je Leopoldina Halecki potjecala.

³³ Halecki, „Župani Zety a Urban V“, u: *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesete godišnjice života 1869-1929. Posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici*, ur. Grga Novak, Zagreb 1929, 625-630.

András Gerő
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

THE HABSBURG RENEWAL: OTTO VON HABSBURG

Otto von Habsburg was born in 1912¹ and died in 2011. His life embraced the full 20th century as it is understood historically. And even beyond. He was born into a world where the rule of dynasties, including his own, was unquestionable. By the time of his death, the position of monarchies in the world had undergone huge changes and he was never given the chance of being crowned Emperor and King. What he had been born into, was gone and during his long life, unless he wanted to remain a hopeless relic of an old world, he had to reinterpret his own position and mission. Otto's career seems to suggest that he was led by two ideas throughout his public life – the power of the heritage of his family which radiates throughout his life and defines his role in society on the one hand, while a part of the same heritage as reinterpreted by him in accordance with the new conditions in Europe and therefore proven useful in practice on the other. Throughout his life, almost literally from his birth to his death, Otto von Habsburg was basically a homo politicus. Most of his life was devoted to political activity. Although he never ceased interpreting and reinterpreting the Habsburg legacy, he eventually transcended it when becoming a personal institution. From the hopeless pretender of a European dynasty, he became a significant European politician who was able to shape the given present and the possible future. Hungarians have reserved two places at best for Habsburgs in their pantheon: one for viceroy Joseph and another one for Queen Elizabeth. Perhaps a new place will open there in the future. If it will, it will possibly be reserved to Otto von Habsburg.

Key words: Otto von Habsburg, Austro-Hungarian Monarchy, Europe, 20th century

1. A Panorama of Monarchies

A hundred years ago, most countries in Europe and the world as a whole were monarchies. Through their colonies, European monarchies extended their sphere of action to further continents. The thrones of emperors and kings had certainly appeared shaky for a long time, but eventually it was the events of the 20th century that put an end to an era when most of mankind had lived under monarchic rule.

The first big shock came in the early 20th century, including World War I and its immediate aftermath. In Europe alone, as a result of the world war, the monarchies of Russia, Austria Hungary, Germany and Montenegro ceased to exist. In 1922, the Turkish National Assembly abolished the Sultanate and as of 1923, the former Ottoman Empire was converted into the Republic of Turkey. Portugal, which at the time was one of the great colonial powers had changed its constitutional setup as early as before World War I. Nor was the situation very different in the Far East. 1910 signalled the end of the Ri dynasty in Korea, while the role of the Changs ended in China in 1912.

---

¹ His first names at birth: Francis, Joseph, Otto, Robert, Mary Anthony, Charles, Maximilian, Henry, Sixtus, Xaverius, Felix, Renatus, Louis, Gaetan, Pius, Ignatius.

After the retreat of monarchies and the ensuing apparent quiet in the transformation of forms of government, World War II was followed by another period of dynamic changes. Italy became a republic in 1946; communist takeovers stripped of their thrones the dynasties of Albania, Yugoslavia, Romania and Bulgaria. Hungary adopted a republican constitution in 1946; the Greek monarchy ceased to exist in 1967.

The monarchic form of government was steadily losing ground in Asia and Africa as well. Not the least because independentist movements were gaining ground in the colonies. The process proved more or less unstoppable, as hundreds of rulers were ousted in the process, if we don't forget about the smaller monarchies of the Indian subcontinent.

In several cases, the changes in the form of government were the results of local political endeavours. In the Arab world, Colonel Nasser took power in Egypt, while Tunisia followed suit and became a republic a few years later. King Idris was overthrown in Libya by colonel Kadhafi in 1969. In the 1970s, the process was gaining ground in both Asia and Africa, as forms of government changed in 1973 in Afghanistan, while in 1974 in Ethiopia. As part of the same process, in the mid-70s communist movements put an end to the monarchies of Cambodia and Laos. The latest monarchy which has been abolished was the rule of the Shah of Iran – Reza Pahlavi was dethroned by Ayatollah Khomeini in 1979.

In some uncharacteristic episodes which however do not contradict the big picture of the demise of monarchies in many parts of the world, monarchies were re-established in a few countries. The European example is that of Spain – in 1975 the vacant Spanish throne was occupied by Juan Carlos, while in Asia, the monarchy was restored when several decades of civil war were brought to an end in Cambodia.

Many tend to believe that republics are democratic, by contrast to monarchies which should be an authoritarian form of government.

As a matter of fact, however, the very loss of ground by the monarchies proves that there is no causal correlation between the form of government and the degree of democracy in a given country. In post-World War II Europe many people had personal experience of how the people's democratic form of government could be coupled with Communist dictatorship. Moreover, this form of republic did openly consider some measure of authoritarian rule as being substantial for its own existence. Africans in Uganda could also testify that for instance the republican presidential regime of Idi Amin Dada was every bit as blood-thirsty and arbitrary as the regime of Emperor Bokassa of the Central African Monarchy (where the republic has been since restored).

It is perhaps not necessary to quote further examples to acknowledge that any possible correlation between the republican form of government and the degree of democracy in the given political system, rather than being of logical in nature is at best of a historical character. When monarchies were overthrown in subsequent waves during the 20th century or were peacefully converted into republics, the populations of the countries concerned were probably led by the unfounded belief that they would gain a happier world instead of arbitrary rule.

With hindsight, that belief proved right in some cases and wrong in others. But it certainly was proven justified in less cases than the number of monarchies overthrown. Today's world numbers 29 sovereign monarchies and three states or organisations with a

special status which according to their declared principles may be considered to be monarchies. To see it from another viewpoint, about 13 to 15% of the world population, that is a strong minority live in monarchies, while 100 years ago, the subjects of monarchies represented the overwhelming majority of the world's population.²

To confine ourselves to our own continent, 10 out of the 29 monarchies are European ones and as are all three of the special status organisations. 40% of all monarchies of the world are European. These monarchies are almost without any exceptions democracies as well. (The only exception, where such a definition makes no sense, being the Vatican.) All this goes to show that in post-World War II European processes, the monarchic form of government could faultlessly satisfy the criteria of liberal democratic political systems that may have to ceaselessly be refined themselves. However, as I mentioned above, this is basically a correlation of historical rather than causal/logical nature.

In today's Europe, the role of the dynasties is to symbolically represent the unity of the state and of the nation. The executive is outside their competence. It is exercised everywhere by governments representing the majority of the elected parliament and is checked by the parliament itself and by independent institutions.

People, to confine ourselves again to Europe, seem to stick to their inherited monarchic form of government, for if they didn't, it would be very simple for them to abolish it. (After the decades of the dictatorship, as we saw, Spain chose the monarchic form of government, unlike Greece, which decided not to restore the institution of monarchy. That's another proof that the form of government depends on the will of the people and of its elected representatives.)

Today's European monarchies and the people upholding them with their votes have probably accepted in their own ways the idea Alexis de Tocqueville expressed in the first half of the 19th century, when writing about the political system of the United States.³ As he put it in fact, the American political system is so efficient because it is built on a healthy combination of three principles – the democratic, the aristocratic and the monarchic ones. The democratic principle being represented by the House of Representatives and the Senate; the aristocratic one being expressed by the lifelong tenure of the powerful Supreme Court judges; while the monarchic principal is embodied by the role of the President.

The citizens of European monarchies can hardly be suspected of daily readings from Tocqueville's works, nor do I suppose that the ideas of the 19th century French author can be simply applied to the monarchic systems of contemporary Europe. But his key thoughts are basically characteristic of today's monarchies – the Kings embody the monarchic principle; and these democracies are apparently able to uphold the values of stability and of symbolic unity in a world of changing governments, changing parliaments and changing popular moods.

---

² For the sake of accuracy, here's a list of the monarchies of our time: England (United Kingdom), Bahrain, Belgium, Bhutan, Brunei, Denmark, United Arab Emirates, the Netherlands, Japan, Jordan, Cambodia, Qatar, Kuwait, Lesotho, Lichtenstein, Luxemburg, Malaysia, Morocco, Monaco, Nepal, Norway, Oman, Spain, Sweden, Samoa, Saudi Arabia, Swaziland, Thailand, Tonga. The three special state-like organisations to be considered as monarchies are Andorra, the Vatican and the Sovereign Order of Knights of Malta (the latter being based in Rome).

³ Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*. The book was published in two volumes, the first in 1835, while the second in 1840.

It is perhaps worthwhile briefly to consider which were the dynasties that survived the century of the destruction of monarchies; which families took note of changing conditions and consequently assure the survival of the monarchies.⁴ England, that is the United Kingdom is ruled by the Windsors (the Hanovers, originally – they were renamed Saxe-Coburg-Gotha after Queen Victoria's marriage with Albert. The name of the Royal family was changed in 1917, when Great Britain was at war with Germany). The Belgian King is also a member of the Saxe-Coburg-Gotha dynasty; Denmark's sovereign descends from a branch of the Oldenburg dynasty, the Schleswig-Holstein-Sondenburg-Glücksburg family. Hollands kings are offspring of the family of Orange (it is no coincidence that the Dutch football team mostly wears orange shirts). Lichtenstein is ruled by the Grand Duke's homonymous family, while the Grand Duke of Luxembourg is a member of the Nassau dynasty. Monaco is ruled by the Grimaldi family, Norway by the Glücksbergs; Spain is an example of the historic continuity of the Bourbons, while Sweden's rulers are descendants of Napoleon's famous general Bernadotte whom he named King of Sweden. Andorra is ruled by co-princes, one of whom, as a rule, is the president of France, while another is chosen from among ecclesiastical personalities. The Knights of Malta elect their Grand Master, while the Vatican's head of state of course is the Pope.

The monarchs of our age perform their duties in surroundings which are worthy of their ceremonial role, but they have largely assimilated to the civic world. They attend schools accessible to the citizenry; they abide by the same rules as ordinary citizens and apart from very few exceptions, they have no privileges left. If they break the speed limit, they are fined like any other citizen. If their children are not good at school, they will fail their exams.

Today's European monarchs usually make good use of democratic public speech. They are not just rulers of their country but in a certain sense its cultural icons as well. Their family events are followed by public interest, as exemplified by the vicissitudes of the Royal family in the United Kingdom, with the relationship between Prince Charles and Princess Diana and of course the role Diana played in society in an era of mass communication. But we could equally mention the royal wedding between Prince William and Kate Middleton which was followed by 2 billion people on television throughout the world. Such a number of viewers would have been impossible had it not been a royal wedding. Such an event allows monarchic ceremoniality to become part of the world of mass cultural norms and those norms, from a given country irradiate throughout the world.

Descendants of onetime European monarchic families also appear in public here and there; and sometimes even play public roles. After 2001, the former Tsar of Bulgaria was elected prime minister of this country. The King of Romania often visited his country from Switzerland where he lived, until his funeral in Bucharest became a huge public event attended by the highest representatives of the Romanian state, at which occasion prominent politicians went so far as raising the unprecedented idea of restoring the monarchy in Romania. Alexander Karadžević, a descendant of the Serbian Royal family also built close relations with Serbia after the wars in former Yugoslavia. Nevertheless, generally speaking, members of former dynasties merely represent colourful expressions with their public roles and they have virtually no political weight whatsoever. Among them, because

---

⁴ Tibor Celler, *A világ uralkodócsaládjai*, Budapest 2002.

of his life history, his personal qualities and his political role, Otto von Habsburg, who died in 2011 at the age of 99 and who played an important role in connection with Hungary, represents a notable exception.

2. A Throneless Heir to the Throne

Otto von Habsburg's father ruled as Charles I, Emperor of Austria and as Charles IV, King of Hungary. Despite being the heir to the throne, Otto didn't inherit anything. After the fall of the Austro-Hungarian Monarchy, the legal continuity of Habsburg rule was severed, although under different circumstances, by Austria and Hungary alike.⁵

As a matter of fact, the Habsburgs ruled in Europe for 645 years. In a way, this is in itself a considerable performance, especially in comparison with the history of other dynasties. Neither the Romanovs, nor the Hohenzollerns or the Hanover/Windsor dynasty have had such a long past on the throne. To see it from another angle, Hitler's Third Reich which was planned to last 1000 years, lived hardly more than 12, while the Soviet Union crumbled before reaching the 80th anniversary of its birth.

The Habsburgs marked almost 700 years of European history; Europe was unimaginable without them. They became a European phenomenon. Otto's career seems to suggest that he was led by two ideas throughout his public life – the power of the heritage of his family which radiates throughout his life and defines his role in society on the one hand, while a part of the same heritage as reinterpreted by him in accordance with the new conditions in Europe and therefore proven useful in practice on the other.

Throughout his life, almost literally from his birth to his death, Otto von Habsburg was basically a *homo politicus*.⁶ Most of his life was devoted to political activity. The various elements of his family heritage could well be traced in his cultural attitudes and his thinking alike, but were varying in intensity and order of importance.

His first public appearance was his presence in Francis Joseph's funeral procession in November 1916. That was the first time he found himself in the focus of public attention – at the age of four. At the crowning ceremony of his father, in late 1916, he was already present as the heir apparent.⁷ He was 10 when his father died in exile and, mostly under his mother's, Zita's influence, his education and later actions were determined by the conviction that it was his duty to do his utmost to regain the throne.

---

⁵ In a characteristic remark by a man who could encompass long historical trends; who never reneged on the past but could view it with wisdom and irony, once he told me: "Our family ruled for nearly 700 years in Europe. The past 80 to 90 years may have just been an intermezzo."

⁶ Here is a list of publications in Hungarian about the life and career of Otto von Habsburg: Gordon Brook-Shepherd, *A megkoronázatlan király. Habsburg Ottó élete és kora*, Budapest 2003; Pál Huszár, *Történelmi háttérrel az egységes Európáért. Habsburg Ottó közéleti tevékenységéről*, Budapest é. n.; Patrick German, *Károly és Zita*, Budapest 2005; Róbert Fiziker, *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriáért*, Budapest 2010; László Pusztaszeri, *Habsburg Ottó élete és kora*, Budapest 1997; Stephan Baier – Eva Demmerle, *Habsburg Ottó élete*, Budapest 2003.

⁷ See the essay on Charles IV, in my volume on the Habsburgs.

3. The Hopeless Legacy of the Past

As we know, the restoration of the monarchy proved historically impossible, therefore the role assigned to Otto was in this sense utterly detached from reality. That was however what he was prompted by the domestic legacy. After Austria became a republic in November 1918, on April 3, 1919 the so-called Habsburg act decreeing the dethronement of the Habsburg-Lothringian dynasty was passed. Those members of the family who did not renounce their claim to the throne were exiled and deprived of their wealth. In other terms, the title or the act was misleading, for as to its content, it could well have been defined as an anti-Habsburg act.

Under the influence of the local legitimist forces, in the 1930s it became fashionable to grant Otto von Habsburg honorary citizenship in various settlements throughout Austria.⁸ A total of 58 settlements elected him their honorary citizen during that decade. Most of them are small in size but some are significant cities, like Salzburg, Eisenstadt or Traun. In 1932 a legitimist organisation was set up with the aim of restoring the Habsburg monarchy. Their endeavour was facilitated by the shift of the contemporary Austrian state towards an authoritarian system, and of course by the birth of the Nazi system in Germany under Adolf Hitler's leadership, who openly advocated the Anschluss, that is the accession of Austria to Germany. That development pushed the incumbent Chancellor, Engelbert Dollfuss who would later be assassinated and his successor, Kurt Schuschnigg to consider a potential Habsburg restoration as the best way to repel the German nationalist drive. Otto in fact had always rejected National Socialism and Hitler's regime. He clearly represented the idea of an independent Austria. Thus, Schuschnigg revoked the law on the expulsion of the Habsburgs and the confiscation of their wealth. The Chancellor did believe that another crucial European dictator, Mussolini, along of course with the Regent of Hungary, Miklós Horthy and his Prime Minister Gyula Gömbös, had a vested interest in keeping independent Austria alive. At the site of the shifts in European politics, namely the strong reservations of the leaders of Great Britain and France against Habsburg restoration, the Chancellor of Austria became undecided and eventually, while remaining a monarchist personally, stopped pushing for bringing the Habsburgs back. From March 1938, the date of the Anschluss, the issue was taken off the agenda altogether.

The Nazis code-named the military plan of the Anschluss "Operation Otto". Hitler brought back the Habsburg acts (the anti-Habsburg acts, to be precise) into force. Austria became part of the Nazi empire.

⁸ Here's a list of settlements that have chosen Otto their honorary citizen: Ampass Tirol, Axams, Baumkirchen, Breitenbach am Inn, Dietrichschlag, Döllach, Dölsach, Eckatsau, Eisenstadt, Empersdorf, Erl/Tirol, Gaimberg, Gramatneusiedl, Großdorf, Großkirchen, Güssing, Heiligenblut, Hintersdorf, Hof bei Salzburg, Hollabrunn N. Ö., Innervillgraten, Kals, Kapelln N. Ö., Lanzenkirchen, Leogang, Lienz, Maria Lanzendorf, Maria Schmolln, Mariazell, Marktgemeinde Kirchberg an der Pielach, Matri am Brenner, Matri in Osttirol, Neudörfel, Neustift im Stubaital, Oberndorf bei Salzburg, Oberfuss, Obertilliach, Oeynhaus, Oggau, Perschling, Reichenau an der Rax, Rotenturm an der Pinka, Salzburg, Schwendau, Sieggarten, St. Andrä-Wörden, St. Veit am Vogau, Stams, Stattegg, Steinach am Brenner, Thannheim, Traun, Tulfes, Umbausen bei Innsbruck, Werndorf, Wies, Wartberg, Zwentendorf. I owe a debt of gratitude to Gusztáv Hittig who allowed me to reproduce his list of the settlement who granted honorary citizenship to Otto.

Between the two world wars, endeavours to restore the Habsburg monarchy carried a markedly anti-Nazi meaning and took the shape of an anti-Hitler movement. Their drive was covertly supported by the highest circles of the political elite. Although it was unsuccessful, it did have a real political potential. It was not totally unrealistic but was lacking sufficient stimulus as a result of the rest of the political realities of the era.⁹

In the post-war Republic of Austria, the Social Democrats found it one of their most urgent tasks to confirm the Habsburg acts. What's more, those acts were later to be included in the Austrian State Treaty in 1955. Otto von Habsburg gave up his claim to the throne in 1961 and after some court wrangling could enter Austria in 1966. The Habsburg law was scrapped 10 days after his death, in June 2011.¹⁰

As far as Hungary is concerned, events unfolded somewhat differently. King Charles made two attempts to return to Hungary in 1921, and Regent Miklós Horthy resorted to military force to foil his second attempt. As demanded by the powers of the Entente Cordiale, the Hungarian National Assembly adopted Act number XLVI, decreeing the dethronement of the Habsburg dynasty in November 1921. Meanwhile, Hungary continued to be a kingdom rather than a republic, and in contrast to what had happened in Austria, the private property of the Habsburgs was not confiscated. Moreover, Grand Dukes Joseph or Frederick were among the respected figures of interwar Hungarian public life. Nevertheless, Horthy was considered a perjurer by Otto von Habsburg until the end of his life, just like by the Hungarian legitimist movement which gave regular "Otto dinners" in the interwar period. Horthy in fact, had taken the oath of allegiance to King Charles and such an oath was considered to be binding for a lifetime. Horthy did not meet that standard.

The legitimist movement was not our crucial force in interwar Hungary. Its organisational structures and political impact were varying from time to time. It had no real mass support, but represented a happy alloy of aristocratic and middle-class endeavours to offer a sort of conservative-liberal alternative to the Horthy-regime itself and also to German influence which was gaining increasing strength from the 1930s on.¹¹ Its representatives could count on support from an important section of the Catholic Church. The legitimist camp considered King Charles' son to be Otto II, legitimate king of Hungary and the ceiling of the Episcopal library at Szombathely was decorated with his portrait.¹² They kept in constant touch with their presumed heir apparent or rather King and regularly informed the Hungarian public about those ties. They considered the Royal Prince to be a future saviour and the exclusive embodiment of the good traits that characterised Prince Emerich, St Stephens son 900 years before. The Prince was in their eyes the embodiment

---

⁹ To draw this picture, I made use of works by Róbert Fiziker and Lajos Kerekes. See: Lajos Kerekes, *Ausztria hatvan éve. 1918-1978*, Budapest 1984.

¹⁰ Habsburg Act was the last discriminatory piece of law in the European Union.

¹¹ From 1938, the daily Magyar Nemzet, under editor-in-chief Sándor Pethő played a significant role in support of this movement. For an all-encompassing picture on interwar Hungarian legitimists, see: Márton Békés, "A legitimisták és a legitimizmus", in: Ignác Romsics (szerk.), *A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948*, Budapest 2009, 214-242.

¹² Aba Ferenc Sill, – István Konkoly – Géza Kovács, *A szombathelyi Püspöki Palota*, Szombathely 2004.

of honour, loyalty and purity.¹³ A whole legend was created around his personality which, apart from his political role, was also reflected in children's literature.¹⁴

Between the two world wars, Hungary's legitimists understood that crowning a Habsburg was impossible under the given international circumstances, but they were nevertheless not discouraged from keeping Otto's claim to the throne alive. On November 20, 1930, when he reached majority, festive telegrams were sent to him and the citizenry of the capital was invited to hoist the national flag on the facades of their houses "on this historic day". A bronze medal was put out with the inscription "Otto II, eternal King of Hungary, 1922-1930".¹⁵

In the wake of another lost war, Hungary became a republic and monarchists were left with no room for manoeuvre. It became politically impossible to stand up for the restoration of the monarchy. Authorities put an end to the legitimist movement via systematic persecution. Some people were simply deported by the Soviets, others found their activities banned by law. Act number VII 1946¹⁶ declared the mere public discussion of the institution of monarchy a criminal act.

Otto von Habsburg didn't have to give up his family's claim to the Hungarian throne in a separate statement, for in the interwar period no Hungarian law required him to do so, while after the Second World War it became obvious Hungary had chosen a new form of government. The restoration of the monarchy was made impossible in both cases by political realities.

All in all, we can say that the monarchist movement was to some extent grounded in reality both in Austria and in Hungary but the positive impulses it received were far from what would have been necessary and sufficient to put the idea into practice. In other terms, when Otto von Habsburg took upon himself the role of the heir apparent, he didn't obey to a narrowminded atavistic drive, but represented something which had a dose of realism in it. That dose however was not sufficient to win a political battle inside those two countries and was absolutely not matched by international realities.

That is not to say that the ambitious projects launched by the international decision-makers of the time were very successful – they didn't prove viable either. The "cordon sanitaire" envisaged by France to contain the spread of Russian and then German expansionism proved to be a delusion. Similarly, the British endeavour to appease Nazi Germany was also a sad failure.¹⁷

¹³ Lajos Ady – Albert Apponyi – Jób Bánhegyi – Iván Csekonics – Imre Balassa (ed.), *Ottó. Az ifjú király élete*, Budapest 1931. In addition to Emmerich, Otto was also frequently compared to Prince Csaba, the legendary son of Attila. In a reaction to the legitimist movement, a National anti-Habsburg League was set up. See their manifesto: *Országos Habsburg-ellenes Liga kiáltványa*, Budapest 1930.

¹⁴ On this subject, see: Nikó Nagyllés, "A száműzött királyfi. Habsburg Ottó alakjának szimbolikája narratív megformálásai", in: Norbert Glässer – András Zima – Nagyllés (szerk.), *"A királyhűség jól bevált útján...": Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*, Szeged 2016, 457-468. The essay is primarily dedicated to a short story destined to young audiences by Mária Blaskó, *A Kiskirály*, Budapest 1924. Meanwhile it mentions the Catholic movement called Szívgyárda ("The Guard of the Heart") which was devoted to educating children in the spirit of Catholic values.

¹⁵ On this issue see: Zoltán Speidl, "A 'száműzött' és a 'mesebeli' király. IV. Károly és fia, Ottó – legitimista 'legendák'", in: Glässer – Zima – Nagyllés (szerk.), *"A királyhűség jól bevált útján..."*, 423-443. The part on Otto's coming to age: 439-441.

¹⁶ <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/VII46.htm>

¹⁷ See: István Diószegi, *Két világháború árnyékában – nemzetközi kapcsolatok története 1919-1939*, Budapest 1974.

The region was left at the mercy of German, then to Russian great power ambitions. I'm not implying of course that the restoration of the Habsburg monarchy would have been a better or worse option. I'm only suggesting that it was an option possible theoretically rather than in practice and the options that were put through in practice were at least as unsuccessful as Otto von Habsburg's ambition to put his claim to the throne through.

Otto von Habsburg interpreted his family legacy as being contrary to Nazism. That stance was not however shared by all members of the Habsburg family. Grand Duke Frederick, who lived in Hungary, was not a Nazi himself, but felt very positively about the National Socialist movement. To the extent that Hitler "in expression of his respect" sent a wreath to his funeral in 1936. Albrecht, Frederick's son intended to bolster his ambitions for the Hungarian throne by allying himself with the far right. He had a strong attraction to Nazism, although he was strongly compromised in the Frank forgery scandal and therefore could hardly play any real political role.

Nor was the Hohenzollern dynasty, the main ally of the Empire ruled by Otto's father an enemy of Nazism. Emperor William who was forced into exile in Holland after World War I was enthusiastic about the movement of the Führer, although Hitler had no intention to restore the monarchy. As to William's son, he became a fervent Nazi militant.

Seen in this context, Otto von Habsburg's anti-Nazism appears even more characteristic. In fact, National Socialism was antithetical to the cultural-political Habsburg legacy not only on account of the Anschluss, but also because of its whole system of social-political ideas. The Habsburgs could have never ruled a multilingual and multinational empire had they professed racist ideas.¹⁸ Otto von Habsburg's deep commitment to Christianity was also an important factor. As we know, Christianity is diametrically opposed to racism – as a matter of fact, they mutually exclude each other. Otto von Habsburg's consistent opposition to Hitler also shows that in interwar Europe anti-Nazism was not an option confined to left-wingers, but could also be taken on the basis of Conservative and Christian ideals.

The Anschluss and the issue of Nazism historically speaking were taken off the agenda in post-World War II Europe. Austria was restored to be an independent state and from 1955, the State Treaty guaranteed by the great powers pinned down the independent and neutral status of the Austrian state. Nazi Germany lost the war; Germany as a united state ceased to exist. Two German states were created.¹⁹ The structural changes that occurred in Europe left absolutely no space for any kind of successful restoration of Habsburg dynastic rule. Such an option ceased to have a meaning politically.

The heir apparent had to reinvent the dynastic legacy, which meant reinterpreting it and giving it a new meaning.

---

¹⁸ It is no coincidence that anti-Semitism had a very limited impact on the interwar legitimist movement.

¹⁹ One had to live as long as Otto von Habsburg did to see the second German Empire transmute into the Nazi Third Empire, which was succeeded by the German Federal Republic in the West and the German Democratic Republic belonging to the Soviet bloc and finally they merged into one single Germany which doesn't conceive itself an empire and therefore is not expansive in its nature and does not want to annex Austria.

4. Rerouting

The Habsburg dynasty was a European phenomenon from the very start and Europeanism is thus an unquestionable part of the past of the Habsburgs. The question was how much space was available for that mission to be expressed in post-World War II Europe.

The Pan-European Movement²⁰ with its purpose of a united Europe had played an important role in Otto von Habsburg's life for a long time. He joined the organisation in 1936; became its vice president in 1957 and its president in 1973. He had thus an organisational "springboard" for repositioning the dynastic legacy. When he gave up his claim to the imperial throne of Austria, one could sense that he would grab the potential opportunity offered by pan-European perspectives. That became especially realistic when in the 1950s a new kind of European cooperation was institutionalised first in a few West European countries and then by an ever-growing number of countries and areas which was meant to be the embodiment of an idea of European unity first in the economy and then also at a political level.

That was the start of the story which eventually resulted in the creation of the European Union. Otto von Habsburg jumped on the bandwagon of this progression. In 1978 he was granted German citizenship and thanks to the Bavarian Christian Social Union and its voters he became a member of the European Parliament. His personality and human character enabled him to find partners in virtually all other MEPs. Party affiliations were of negligible importance; he had to and could find the joint values on the basis of which they could understand each other. Otto von Habsburg was particularly gifted in finding joint points of interest constructive cooperation could be based upon.

Strange as it may seem, the older he got, the more able he was to think in terms of the future. I attribute that to the fact that he had been able to reposition his thinking from an earlier attitude which was focused on his claim to the throne that is on the past, to a new approach centred around the great task of creating a united Europe. That new approach led him to focus on the future rather than on the past. The core of his personality remained the same, but his personality's flexibility was coupled with a flexible way of thinking. As he often said, "I am responsible for everything over several hundred years of history". That formula in reality reflected his sense of responsibility towards the future – a future he could contribute to shape.

As an MEP he put particular emphasis on securing room in progressively uniting Europe for countries still under Soviet influence. Partly because he was a convinced anti-Communist, but also because he felt responsibility for the peoples of the former Austro-Hungarian Monarchy. In 1989 when the Soviet bloc started crumbling, he entered into the politically happiest stage of his career. This is how he saw it himself both at the time and later on, in hindsight.

The pan-European picnic held on both the Hungarian and the Austrian sides of the border on August 19, 1989 had him as one of the chief patrons. The event was a symbol-

---

²⁰ The International Pan-European Union was founded by count Richard Coudenhove-Kalergi in 1923. Its goal was to create a supranational United European state. The basic principles of a united Europe as conceived by the movement were: free will; Christianity; social responsibility and commitment to European integration.

ic demonstration of ignoring the Iron Curtain which was still separating the two sides of Europe, since over 600 Germans, citizens of the German Democratic Republic took the opportunity to cross into Austria and the free world.

After the fall of Communism, Otto von Habsburg paid numerous visits to Hungary. The 52 settlements who elected him to be their honorary citizens, including the capital city of Budapest did so without the slightest inclination to restore the monarchy.²¹ It was even suggested that he should be elected President of the Republic.²²

He devoted special attention to Hungary's destiny and did his best to promote Hungary's accession to the European Union and its return to the mainstream of European history. So he did in the case of Croatia.

It is no coincidence that in the Capuchin crypt where his body is at rest, a short inscription beside the coffin points out his role in the unification of Europe. Nor it is a coincidence that while his body lays in Vienna, his heart – in accordance with this final will – is in custody at Pannonhalma.²³

* * *

Otto von Habsburg spent his life in a ceaseless reinterpretation of the role of the Habsburg legacy. The first stage of his career can be described as unsuccessful and a failure in comparison with to the goals set. He could not break out from the role of the heir apparent, nor was he able to recover the throne.²⁴ He remained an eternal Crown Prince without a crown.

Shakespeare says Hamlet would have made a great King. Had he died at the young age of 35, like his father, posterity perhaps wouldn't even mention Otto's name or perhaps would only say that he was the Habsburg heir to the throne who was opposed to Hitler.

The second stage of this political career, although it doesn't follow an evenly ascendant line, can be judged as being successful. He realised that getting his throne back was an unrealistic project under the given circumstances and instead, he found a component in

---

²¹ Balatonboglár, Balatonlelle, Bánk, Budaörs, Budapest, Budapest XI., Budapest XXIII., Bugyi, Celldömölk, Császártöltés, Csehimindszent, Dombóvár, Dorog, Dunaföldvár, Eger, Fadd, Feked, Gödöllő, Gyula, Hévíz, Hódmezővásárhely, Jászberény, Keszthely, Kiskőrös, Kocsola, Letenye, Lulla, Makó, Mezőberény, Mezőkövesd, Nagyesztergár, Nagykőny, Nagymaros, Nagytevel, Ópályi, Oroszlány, Palotabozsok, Paloznak, Pomáz, Sósút, Szászvár, Szécsény, Szigetvár, Tiszadob, Tiszafüred, Tiszaújváros, Tokaj, Tótszentmárton, Und, Vaskeresztes, Velem, Veszprém.

²² The offer made by the since defunct Independent Smallholders and Civic Party was declined by Otto. He accepted however to chair the board of the Public Foundation for Research into the Era of the Habsburgs which was set up in 2003. I had the opportunity to meet him and talk to him in this capacity of his several times. I learned to appreciate in him an extremely wise man, with a high sense of irony and self-irony – a lovable person.

²³ <http://www.reformatus.hu/mutat/oekumenikus-aldassal-helyeztek-oeroek-nyugalomra-habsburg-otto-szivurnajat/>

²⁴ There is hardly anything in today's Hungarian public life that would attempt to pick up the heritage of the interwar Hungarian legitimist movement. For further information see: <http://regnumportal.hu/>. Members of the monarchic branch of the Habsburg-Lothringen dynasty are active participants of public life. The Habsburg-Lothringen St. George Order of Knights whose origins date back to the era of Rudolph Ist, that is to the 13th century is still active. It was banned by the Nazis but re-founded in 2008. Otto von Habsburg was among the founders. Today, the Grand Master of the order is Charles, Otto's eldest son.

his legacy which was in conformity with the European mainstream. He invested his historical, moral and political capital into an enterprise that was realistic and yielded tangible results. The ideal of a united Europe had never grown as muscular as in post-World War II Europe which was slowly recovering from the lethal conflict. He could join that process institutionally speaking thanks to his mandate as a member of the European Parliament, but that wouldn't have been enough, since in 1979 the European Parliament already had several hundreds of deputies. A personal weight and the power of a personality were also indispensable. Those things put together resulted in something more than just an institutional role played by someone with a historic name. They meant that Otto von Habsburg became an institution himself.²⁵

Charles, Otto's father died after a career which was successful in his personal faith, but unsuccessful politically. His son created a political role for himself from his personal spiritual drives and faith as well as his conviction which enabled him to reinterpret the Habsburg legacy, and was successful in that role.²⁶

Although he never ceased interpreting and reinterpreting the Habsburg legacy, he eventually transcended it when becoming a personal institution. Transcending meant realising that in contrast to the dynastic tradition, spiritual power is worth at least as much as actual political power – if not more. From the hopeless pretender of a European dynasty, he became a significant European politician who was able to shape the given present and the possible future.

That was something never anyone suspected within the Habsburg dynasty to happen as long as they wore the crown. Deprived of the possibility of ruling, Otto was compelled to rethink his inherited role and must be given credit for having done so. He remained part of his family's history while transcending it at the same time.

It looks like Hungarian society is not too generous towards the memory of its former Habsburg rulers. Patriotic hearts and souls are generally closed to the Habsburgs. Hungarians have reserved two places at best for Habsburgs in their pantheon: one for viceroy Joseph and another one for Queen Elizabeth. Perhaps a new place will open there in the future. If it will, it will possibly be reserved to Otto von Habsburg.

---

²⁵ Here is a list of his international honorary citizenships: Brandys nad Labem, Czech Republic; Františkovy Lazně, Czech Republic; Holič, Slovakia; Opatija, Croatia; Pöcking, Germany; Sarajevo, Bosnia-Herzegovina; Varazdin, Croatia.

²⁶ As stipulated by an agreement between the Habsburg family and the Hungarian state, Otto's personal archives will be transferred to Budapest. That would offer an unprecedented opportunity for Hungarian researchers to study his career which encompasses the whole of the 20th century.

HABSBURŠKO NASLJEĐE U POSTKOLONIJALNOJ PERSPEKTIVI

Oprečno suprotstavljeni stavovi o Habsburškoj Monarhiji kao „tamnici naroda“, odnosno kao „jedinstvu u mnoštvu“ (Einheit in der Vielheit), tradicionalno prisutni u nacionalno ekskluzivnim, monarhijski-nostalgичnim diskursima, niz istraživača u novije vrijeme nastoji prevladati primjenom teorijske paradigme Habsburg postcolonial. Riječ je o teorijskom prilazu koji – oslanjajući se na anglosaksonske postkolonijalne studije i novija istraživanja srednjoeuropskih kulturnih fenomena – u prikazu protivnosti kulturnih silnica u Dunavskoj Monarhiji, kao multinacionalnoj državnoj formaciji upitnoga kolonijalnog značenja, u prvi plan stavlja povezanost i isprepletenost jezika, kulture i politike, sliku o sebi i drugima, dinamiku između centra i periferije, partikularizma i univerzalizma. Imajući na umu da se dihotomije poput one između metropole i periferija u kompleksnim imperijima poput habsburškoga nikada ne pojavljuju u čistom obliku, kao što je to slučaj u prekomorskom kolonijalizmu, istraživanje austrougarskoga kulturnog nasljeđa u posljednje se vrijeme sve više odvija i u kontekstu postimperijalnih teorijskih polazišta. Prilog se zaokružuje kratkom case study o književnom transponiranju iste povijesne građe, u ovom slučaju predaje o srednjovjekovnom ugarskom velikašu Bánku, u različitim (supra)nacionalnim kontekstima turbulentnoga 19. stoljeća.

Ključne riječi: Habsburška Monarhija, postkolonijalna teorija, ban Bánk, József Katona, Franz Grillparzer, Franjo Marković, 19. stoljeće

1.

Da se Habsburška Monarhija ne može ubrojiti u kolonijalne sile u strogom smislu riječi, proizlazi već odatle što ona – za razliku od maritimno orijentiranih država na zapadu i jugu Europe, poput Engleske, Francuske ili Portugala, pa i svojih susjeda Njemačke i Italije – nikada nije raspolagala prekomorskim posjedima.¹ I premda multinacionalni imperij u središtu Europe nikada nije uspio razviti maritimnu političku dominaciju, koju su stariji teoretičari geopolitike smatrali konstitutivnom za nastanak novovjekovnih svjetskih sila², ipak se u – ponajprije unutardržavnim – kulturnim, političkim i ekonomskim raspravama i sukobima 19. i 20. stoljeća često dovodio u vezu s kolonijalizmom, pri čemu se njegovo (navodno) kolonijalno značenje u pravilu tumačilo u kontekstu kontinentalnog oblika moći i vladavine, neke vrste europskoga „unutarnjeg kolonijalizma“. Argumenti za tvrdnju o habsburškom kolonijalizmu tražili su se u pravilu u dominantnom položaju austrijskih Nijemaca, potom i drugog središta moći, mađarske političko-ekonomske elite, dok se stanje niza manjih naroda Dunavske Monarhije, napose Slavena, prikazivalo u smislu subordiniranosti, pa otuda i „koloniziranosti“.

¹ Engleska verzija ovog članka objavljena je pod naslovom „The Habsburg Legacy from a Postcolonial and Postimperial Perspective“, *Umjetnost riječi*, 3-4, 2015, 239-260.

² Usp. Carl Schmitt, *Land und Meer. Eine weltgeschichtliche Betrachtung*, Stuttgart 1993 (1942).

Među proturječnostima s kojima se etnički, konfesionalno i kulturno izuzetno složena državna tvorevina suočavala u vremenu nastajanja etnički homogenih nacionalnih država, posebno se ističe suprotnost između službenoga državotvornog stava s jedne strane – prema kojem je Habsburška Monarhija predstavljala „jedinstvo u mnoštvu“ (*Einheit in der Vielheit*) – te, s druge strane, stvarne etničko-kulturne heterogenosti i snažnih dezintegrativnih tendencija koje su iz nje proizlazile. Najkasnije od kraja 18. stoljeća, od propasti centralističkih reformi kojima je Josip II. pokušao snažnije povezati strukturno vrlo različite sastavnice područja svoje vladavine, bilo je jasno da se kulturno, a prije svega jezično jedinство multinacionalnog carstva neće moći ostvariti. Neka alternativa takvom razvoju prilika jedva da se i mogla zamisliti, ponajprije stoga što habsburški imperij prvobitno i nije nastao pripajanjem manjih političkih entiteta jednom velikom, kulturno dominantnom centru. Naprotiv, zajednička se država početkom ranoga novog vijeka formirala upravo tako što su povijesno samostalni politički entiteti usporedive veličine poput Češkoga ili Ugarskog Kraljevstva priključeni njemačkoj jezgri habsburške vladavine i u procesu integracije u mnogočemu zadržali brojne posebnosti svoje prvobitne konstitucije; slično su se Habsburgovci odnosili i prema kasnije priključenim teritorijima, primjerice, onima stečenima raspadom Poljske ili Venecijanske Republike potkraj 18. stoljeća.

Unatoč (pseudo)kolonijalnim obilježjima koja se, na prvi pogled, mogu pripisati političko-ekonomskoj hegemoniji unutar Dunavske Monarhije, a napose u slučaju Bosne i Hercegovine od kraja 1870-ih godina, među istraživačima učvrstilo se uvjerenje da je pri raspravi o tom problemu – imajući u vidu fenomene kolonijalističkih odnosa u prekomorskim zemljama – primjerenije govoriti o habsburškom kulturnom kolonijalizmu, fenomenu koji se pritom u pravilu promatra u vezi s njemu suprotstavljenom stranom, s nacionalizmima subordiniranih nacija. Naime, u procesu nastajanja modernih nacija (*nation building*) „na mjesto jednoga dominantnog ‘kolonizacijskog diskursa’ stupili su međusobno višestruko isprepleteni regionalni ‘mikrokolonijalizmi’“, što je, pak, dovelo do „fragmentiranja nositelja normirajuće moći kulturne hegemonije“³, dakle do stanja koje se na različite načine reflektiralo na formiranje dihotomije između centra i periferije, pojave koja se smatra karakterističnom i za procese koloniziranja.

Kako su različite bile konstelacije koje su u tom sklopu nastajale, vidi se već u tome što je Beč Mađarima sve do Austro-ugarske nagodbe 1867. godine predstavljao političko središte, protiv kojega je valjalo voditi borbu kao protiv strane sile, nerijetko popraćenu optužbama o „kolonizaciji“, dok je Hrvatskoj, kao jednoj od Zemalja Krune svetog Stjepana, perspektiva „kolonizacije“ izgledala znatno kompleksnije: s jedne strane, Budim-Pešta smatrala se središtem izvanjskoga, često „kolonijalistički“ shvaćenog autoriteta, a s druge se i na Beč – premda na posve drukčiji način – gledalo kao na centar izvanjske dominacije. Usporedive suprotnosti mogu se uočiti i između niza drugih etničkih i/ili konfesionalnih skupina stanovništva u pojedinim habsburškim krunskim zemljama, primjerice, u Češkoj i Moravskoj između Nijemaca i Čeha, u Dalmaciji između Hrvata, Srba i Talijana, u Galiciji između Poljaka, Ukrajinaca (Rusina) i Židova itd.

Za analizu tako složenih odnosa narativi koji na Dunavsku Monarhiju gledaju kao na „tamnicu naroda“, dakle kao na državnu tvorevinu u kojoj su sve nacije, osim hegemonskih,

³ Peter Stachel, „Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina in der ethnographischen Popularliteratur der Habsburger Monarchie“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, ur. Johannes Feichtinger – Ursula Prutsch – Moritz Csáky, Innsbruck 2003, 259-275, ovdje 261.

bile obespravljene i porobljene, ili je, nasuprot tome, prikazuju kao harmoničnu zajednicu raznih etnija i konfesija, ujedno i okosnicu za stvaranje neke vrste nostalgičnoga „habsburškog mita“, očito su posve neprikladni. Znatno primjerenijim pokazuje se stoga jedno od temeljnih polazišta kultur(al)nih studija, „prema kojima je kultura kao simbolički poredak, tj. kao super-sistem narativa ujedno i mjesto na kojem se izražava vlast, na kojem se ona upisuje i istodobno dovodi u pitanje“. ⁴ U prikazu „protivnosti kulturnih silnica“ u Habsburškoj Monarhiji neće zato od primarnog značenja biti ni nostalgija za K. u. K. Carstvom ni nacionalno-ekskluzivna tumačenja (premda ta dva oprečna gledanja predstavljaju važne objekte istraživanja); naprotiv, presudnima se s tim u vezi pokazuju „povezanost između jezika, kulture i politike, prikriveni *ranking* među pojedinim ‘narodima’ odnosno ‘nacionalnostima’, slike o sebi i o drugima u tom kulturnom prostoru, dinamika partikularizma i univerzalizma“. ⁵

Takvi pristupi istraživanju Habsburške Monarhije, a s tim u vezi i područja studija o Srednjoj (i Istočnoj) Europi, pristupi koje je bitno obilježio tzv. *cultural turn*, počeli su se artikulirati u 1980-im godinama, kada su, usporedno s njihovom pojavom, i brojni književnici i intelektualci s obiju strana „željezne zavjese“ predlagali koncepte jednoga novog, nacionalnim granicama nesputanoga srednjoeuropskog prostora. Prvi markantan impuls tome novom zanimanju za srednjoeuropske teme dao je još dva desetljeća ranije talijanski germanist Claudio Magris – i danas još uvijek nezaobilaznom – studijom *Il mito absburgico nella letteratura austriaca* (*Habsburški mit u austrijskoj književnosti*, 1963., njemački prijevod 1966.), koja je bitno pridonijela tome da su se Dunavska Monarhija, odnosno *Mitteleuropa* i cjelokupno njihovo kulturno nasljeđe počeli promatrati u kontekstu retrospektivne, većinski pozitivno konotirane utopije, naposljetku i kao suprotnost nacionalističkim i dogmatsko-komunističkim političkim diskursima, koji su u srednjoeuropskim zemljama dominirali u razdoblju nakon raspada zajedničke države. (Valja, međutim, dodati da se Magris kasnije, nakon što se počela širiti nereflektirana fascinacija Srednjom Europom, jasno ogradio od bilo kakvih nostalgičnih primisli i svoj koncept „habsburškog mita“ označio isključivo kao kritičko-analitički.)

Važne nove poticaje znanstveno je bavljenje habsburško-srednjoeuropskim kompleksom u 1980-im godinama dobilo i fokusiranjem istraživačkih interesa na kriznu situaciju društva i kulture u Beču *fin de siècle*, pri čemu su u prednji plan stavljene proturječnosti između intelektualno-umjetničke kreativnosti Bečke moderne i njezina „antimodernog“ okruženja, napose antisemitski i nacionalistički obilježene političke kulture. ⁶ U tim i drugim novijim istraživanjima srednjoeuropske moderne (i srednjoeuropskih tema općenito) na njemačkom jezičnom području (posebno u Austriji) primjećuje se otklon od pojma *Mitteleuropa* i svjesno potenciranje istoznačnice *Zentraleuropa*. ⁷ Pojam *Mitteleuropa* – na što

⁴ Clemens Ruthner, „‘K.(u.)k. ‚postcolonial‘? Für eine neue Lesart der österreichischen (und benachbarten) Literaturen“, u: *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, ur. Wolfgang Müller-Funk – Peter Plener – Clemens Ruthner, Tübingen – Basel 2002, 93-103, ovdje 99.

⁵ Müller-Funk, „Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur“, u: *Kakanien revisited*, 14-32, ovdje 18.

⁶ Usp. Carl E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture*, New York 1979; Viktor Žmegač (ur.), *Deutsche Literatur der Jahrhundertwende*, Königstein 1981; Jacques Le Rider, *Modernité viennoise et crises de l'identité*, Paris 1990.

⁷ Usp. Moritz Csáky, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien – Köln – Weimar 2010, 37-88.

upozorava i francuski germanist i kulturolog Jacques Le Rider⁸ – odviše je, s jedne strane, povijesno i politički kontaminiran stavovima o Središnjoj Europi kao zoni ekskluzivnoga njemačkog utjecaja, dakle neke vrste njemačkoga kontinentalnog imperijalizma, stavovima koje je početkom 20. stoljeća najjasnije formulirao njemački nacionalno-liberalni političar Friedrich Naumann u knjizi *Mitteleuropa* (1915.). S druge, pak, strane, (neznatno) drukčijim se imenom novija istraživanja moderne žele distancirati i od vala srednjoeuropske nostalgije, od stvaranja „habsburškog mita“, fenomena koji se od 1980-ih godina naovamo sve snažnije očitovao u Austriji i drugdje, u raznim sferama kulture i društva, napose u zamjetnoj komercijalizaciji nekih njihovih segmenata, a donekle i u njegovoj političkoj instrumentalizaciji. (I u hrvatskom je kontekstu diskusija o Srednjoj Europi nerijetko zado-bivala sentimentalne i iracionalne obrise, no čini se da ipak nije bila tako kontaminirana da bi se među istraživačima stvorilo uvjerenje o potrebi preimenovanja regije.)

Usko povezan s promjenom paradigme u humanističkim znanostima, promijenjeni pogled na srednjoeuropski prostor nije otvorio samo brojne nove aspekte istraživanja, nego je nedvojbeno potaknuo i primjenu novih metodoloških i teorijskih pristupa. U prvom je planu pritom stajalo pitanje o nastajanju kolektivnih i individualnih identiteta, pri čemu se posebno ukazivalo na diskurzivnu produkciju društvenih realnosti, tj. na konstruktivnost kao njihovu bitnu karakteristiku, okolnost kojom se dugotrajna dominacija esencijalističkih pristupa u raznim aspektima srednjoeuropskih istraživanja napokon pokazala opsoletnom. Od novijih teorijskih disciplina i modela sve se više u tom kontekstu primjenjuju kulturna antropologija, komparativna imagologija, istraživanje nacionalizma, teorije kulturnog pamćenja, rodne studije i dr., a kao mogući teorijski okvir često se spominju i *postcolonial studies*, teorijsko polazište koje je nastalo na engleskom jezičnom području i primarno se bavilo kulturnim nasljeđem kolonijalne politike britanskog imperija.

Rasprava o primjenljivosti postkolonijalnih teorijskih polazišta u području srednjoeuropskih istraživanja intenzivirala se u vremenu oko 2000. godine: dvije, inače neformalno povezane, skupine austrijskih istraživača – skupina oko internetske platforme *Kakanien revisited* na čelu s Wolfgangom Müller-Funkom i Clemensom Ruthnerom s jedne te Komisija za kulturologiju i povijest kazališta Austrijske akademije znanosti pod vodstvom Moritza Csákyja i Johannesa Feichtingera s druge strane, podržane kolegicama i kolegama sličnih stavova iz Njemačke i zemalja nastalih raspadom Austro-Ugarske – formulirale su teorijske pretpostavke postkolonijalnog pristupa istraživačkom polju Habsburške Monarhije, propitale njegove mogućnosti i granice te ga iskušale u nizu studija o pojedinačnim temama. Prinosi tih napora koji su izneseni na više znanstvenih skupova te potom tiskani u zbornicima predstavljaju jezgru istraživačke paradigme *Habsburg postcolonial*, davši smjernice za nastanak daljnjih postkolonijalno i – u širem smislu – kulturološki nadahnutih istraživanja na području srednjoeuropskih studija.⁹

U diskusiji su se, međutim, otpočetak iznosile i rezerve u vezi s primjenom analitičkog instrumentarija na Dunavsku Monarhiju, odnosno Srednju Europu koji je razvijen za

⁸ Le Rider, *La Mitteleuropa*, Paris 1994.

⁹ Müller-Funk – Plener – Ruthner (ur.), *Kakanien revisited; Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*; Endre Hárs – Müller-Funk – Reber – Ruthner (ur.), *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*, Tübingen – Basel 2006; Müller-Funk – Birgit Wagner (ur.), *Eigene und andere Fremde. „Postkoloniale“ Konflikte im europäischen Kontext*, Wien 2005.

suočavanje s kulturnim nasljeđem prekomorskih kolonijalnih imperija i koji bi se – kako se nerijetko primjećivalo – u slučaju multietničkog carstva bez kolonija u strogom smislu te riječi mogao pokazati neprikladnim jer „nije svaka regionalna podređenost, odnosno ovisnost uvjetovala kolonijalističko-postkolonijalni hibridni identitet“¹⁰. Izuzmu li se općeniti prigovori o potrebi kritičkog propitivanja nekih koncepata postkolonijalne teorije, upozoravalo se prije svega na to da se predodžba Edwarda Saïda o odnosu Okcidenta i Orijenta – a u kojoj se kulturni utjecaji kreću samo u jednom smjeru, od dominantnog centra prema koloniziranoj periferiji – ne bi trebala mehanički prenositi na znatno kompleksniju situaciju Habsburške Monarhije u kojoj su i „periferni“ narodi raspolagali vlastitom, premda nerijetko skromnom kulturnom infrastrukturuom te da se njezine prilike ne bi trebale izjednačavati s kulturnim kolonijalizmom, s kojim su se suočavali afrički i azijski narodi. Upozoravalo se i na to da bi specifičan odnos prema anglosaksonskom kontekstu mogao ugroziti isticanje osobitosti habsburško-srednjoeuropskog prostora; u tom kontekstu pogrešno bi stoga bilo kada bi se, primjerice, slavenski narodi Monarhije shvaćali isključivo kao „nijemi objekti kolonizacije“¹¹ u okviru binarne opozicije između „kolonijalnog gospodara“ i „koloniziranih podanika“, karakteristične za postkolonijalnu teoriju.

Premda se pojmovnom aparatu postkolonijalnih studija u tom kontekstu upućivala i zamjerka da je jednim svojim dijelom „nejasan“¹² i da su pri njegovoj primjeni potrebni oprez i preciziranje iznesenih tvrdnji, većina istraživača ustrajala je pri stavu da se postkolonijalnim teorijskim konceptima, poput transnacionalizma i hibridnosti, relativiziranja dihotomije između centra i periferije, „trećeg prostora“ i pozicije *in between*, mogu opisivati i sociokulturni fenomeni multinacionalnih državnih tvorevina upitnoga kolonijalnog značenja poput Habsburške Monarhije. Posebno se pritom upozoravalo na mogućnost primjene koncepata postkolonijalnih studija pri uočavanju i opisivanju ambivalentnosti u takvim državnim formacijama i pri utvrđivanju simboličkih oblika kulturnopolitičkih strategija koje su se koristile pri legitimiranju ekonomskih i političkih interesa. Primijećeno je također da postkolonijalna teorija u smislu „jedinstvene konstrukcije“ ne može biti od velike koristi pri istraživanju kulturnih i društvenih procesa u Habsburškoj Monarhiji, no shvati li se kao neka vrsta „kutije s alatima“, za čijim se sadržajem, prema potrebi, može posezati i njegovom upotrebom eventualno postići „novi načini promatranja i formuliranja pitanja“¹³, taj bi se teorijski pristup mogao – i s time se slaže većina istraživača – pokazati itekako korisnim.

Prvi pokušaj sistematizacije rezultata istraživanja koja su primijenila paradigmu *Habsburg postcolonial* donosi Clemens Ruthner već 2003. godine, uočavajući mogućnost njezine operacionalizacije u tri segmenta: u „kolonijalizmu kao nalazu (Befund)“, „kolonijalizmu kao duhovnom stanju (Befindlichkeit)“ i „kolonijalizmu kao metafori“. Prvi način uporabe polazi od povijesnih i društvenih okolnosti te vidi Austro-Ugarsku kao „pseudokolonijalnu silu koja se na imperijalistički način domogla tuđih teritorija da bi njima

¹⁰ Ursula Prutsch, „Habsburg postcolonial“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 33-43, ovdje 41.

¹¹ Stefan Simonek, „Möglichkeiten und Grenzen postkolonialistischer Literaturtheorie aus slawistischer Sicht“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 129-139, ovdje 130.

¹² Prutsch, „Habsburg postcolonial“, 41.

¹³ Stachel, „Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina“, 260.

ovladala i da bi ih ekonomski izrabljivala (unutarnji kontinentalni kolonijalizam)“; u drugom slučaju priznaje se „da K.u.k.-monarhija, doduše, nije bila kolonijalna sila u užem smislu, ali da njezini specifični simbolički oblici etnički diferenciranog načina vladanja – to jest njezini kulturni svjetonazori – pokazuju sličnosti s onima prekomorskih kolonijalnih imperija (imagologija i politika identiteta)“; i naposljetku, Habsburškoj se Monarhiji, kao u prvom slučaju, „pripisuje da je bila kolonijalna sila, no to se iznosi u retoričkom obliku u okviru diskursa specifičnog za pojedina povijesna razdoblja (kao metafora)“.¹⁴

U prvom slučaju, u povijesnom i sociološkom smislu, Austro-Ugarska se kao kolonijalna sila može promatrati ponajprije u slučaju Bosne i Hercegovine, slučaju u kojem vojna okupacija (1878.), uprava i kulturna politika – kako proizlazi iz niza pojedinačnih studija – pokazuju stanovita obilježja (semi)kolonijalizma. Istraživači su se pritom, između ostaloga, pozivali i na okolnost da se habsburšku politiku prema Bosni i Hercegovini u diskursu suvremenika često označava kao „unutarnji kolonijalistički pothvat“ i kao kompenzaciju za izostanak prekomorskih kolonija. Kao daljnji argument iznosila se i činjenica da bosansko-hercegovačko stanovništvo – za razliku od drugih naroda, odnosno zemalja Monarhije – sve do aneksije 1908. i utemeljenja Zemaljskog parlamenta nije imalo nikakva prava političkog suodlučivanja. Usporedive studije postoje i o habsburškim krunskim pokrajinama Galiciji i Bukovini.

S austrougarskim kolonijalizmom kao povijesno-sociološkom činjenicom povezan je i treći slučaj primjene tog pojma na Habsburšku Monarhiju po Ruthneru: kolonijalizam kao „heuristička metafora“. Riječ je o optužbama da su pojedini narodi i zemlje na području habsburške vladavine kolonijalizirani od strane njemačko-austrijskog, a od Nagodbe 1867. i mađarskog centra Monarhije, optužbama koje treba promatrati „u okviru nacionalističkih diskursa nastalih u 19. stoljeću“, a za kojima se u zemljama sljednicama retrospektivno posezalo i nakon propasti Austro-Ugarske. Danas bi iznošenje takvih stavova, kako ističe Ruthner, moglo „značiti samo dezavuiranje eksternoga znanstvenog promatrača“.¹⁵ Izuzme li se nekoliko studija o pojedinačnim slučajevima „kolonijalizma kao metafore“, kao što je, primjerice, rad Amalie Kerekes o kolonijalističkoj diskusiji u Ugarskoj u 19. stoljeću, o tom, potencijalno vrlo zanimljivom, polju istraživanja još uvijek nedostaju dalekosežniji prilozi.¹⁶

Najveći dio istraživača svoju je pozornost, razumljivo, usmjerio na kulturološku dimenziju paradigme *Habsburg postcolonial*, dakle na fenomen „kolonijalizma kao duhovnog stanja“. Pritom, prema Ruthneru, nije riječ o tome „je li Austro-Ugarska stvarno bila kolonijalna sila *sensu stricto*“, nego se znatno zanimljivijim pokazuje „pitanje o kulturnom izrazu odnosa dominacije između središta vladavine i podređenih, etnički drukčijih periferija – posebno stoga (...) što središnja uloga u formuliranju, posredovanju i tumačenju takvih odnosa vladavine pripada kulturi“.¹⁷ Analize asimetričnih odnosa ne ograničavaju se pritom samo na sferu kulture (na simboličku hijerarhiju u prikazu određenih skupina), nego se dopunjuju i ukazivanjem na asimetrije na drugim analitičkim razinama: ekonomskoj

¹⁴ Ruthner, „K.u.k. Kolonialismus als Befund, Befindlichkeit und Metapher. Versuch einer weiteren Klärung“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 111-128, ovdje 111.

¹⁵ Isto, 119.

¹⁶ Usp. Amália Kerekes, „Kolonialismusdebatte in Ungarn und Frederic Jamesons Theorie über die nationalen Allegorien der Dritten Welt“, www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/AKerekes1.pdf (posjet 8. 2. 2015).

¹⁷ Ruthner, „K.u.k. Kolonialismus“, 116.

(na nejednakost u trgovinskoj razmjeni i razvijenosti privredne infrastrukture), društvenoj (razlike u socijalnom statusu, mogućnostima zaposlenja i klasnoj pripadnosti) i političkoj razini (nejednakosti u sudjelovanju i reprezentaciji). Na svim tim razinama očituje se markantna „neravnoteža moći, utjecaja i značenja“¹⁸, čija se dinamika, iz postkolonijalne perspektive, pokazuje u posve novom svjetlu.

Među češće obrađivanim temama na području imagologije i politike identiteta ističu se slika vlastitoga i drugog u različitim fikcionalnim i nefikcionalnim medijima srednjoeuropskih kultura te fenomen legitimiranja političke hegemonije u Dunavskoj Monarhiji s pomoću argumenta kulturne nadmoći u usporedbi sa „zaostalim“ nacijama. Za kulturološka i književnoznanstvena istraživanja posebno izdašnima pokazale su se predodžbe o civilizacijskoj i kulturnoj hijerarhiji koje obilježavaju slike o sebi i drugima u habsburških naroda kao fenomen karakterističan za tvorbu njihova identiteta. Brojne analize pokazuju da isticanje razlika prema civilizacijski „zaostalim“ etnijama spada u važne intencije integracijskih pokreta „mladih“ nacija. Uopće, povezivanje sfera kulture, vladavine i razlike može se smatrati zajedničkim nazivnikom radova inspiriranih paradigmom *Habsburg postcolonial*, pri čemu se uz kulturološki i komparatistički zasnovane književnoznanstvene priloge, koji nedvojbeno predstavljaju težište istraživanja, ističu i brojni prinosi u disciplinama poput povijesti, etnologije, kulturne antropologije, politologije, povijesti umjetnosti, teatrologije, filmologije...

Među analiziranim kulturnim formatima određeno prvenstvo pripada književnosti, i to u najširem smislu riječi. Razumije se po sebi da su pritom najveću pozornost privukla djela kanonskih autora poput Roberta Musila ili Josepha Rotha, Miroslava Krleže ili Dezsőa Kosztolányia. Posebno izdašnima za analizu pokazala su se djela kanonskih autora koji su pisali na dvama ili više jezika, poput Ivana Cankara ili Tadeusza Rittnera (u kojih je kulturna razlika igrala posebno značajnu ulogu), ali jednako tako i nekanonskih autora, primjerice, u prilogima o djelima klasika pustolovne književnosti Julesa Vernea i Karla Mayja s radnjom smještenom u Jugoistočnoj Europi. Pitanja imagologije i kulture pamćenja razmatraju se i na primjerima nefikcionalnih ili djelomično fikcionalnih tekstova, poput eseja, novinskih članaka, putopisa, memoara, javnih predavanja itd., i to iz raznih nacionalnih tradicija, a neiscrpno vrelo takvih istraživanja predstavlja etnografski koncipirana enciklopedija *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (1886. – 1902.), čiji je nastanak potaknuo prijestolonasljednik Rudolf (pa se stoga naziva i *Kronprinzenwerk*). Taj ogromni izdavački pothvat u 24 sveska (mađarsko izdanje objavljeno je u 21. svesku) sistematiziran je prema krunskim zemljama pa su tako posebne knjige posvećene Dalmaciji te Hrvatskoj i Slavoniji. Na jednako raznovrstan način u međuvremenu je teorijski okvir *Habsburg postcolonial* iskušan i na raznim drugim područjima, ponajprije na temama iz opće povijesti, etnografije i teatroloških studija, a njime su potaknuta i istraživanja o fenomenima izvan srednjoeuropskog prostora, primjerice, o kulturnom kolonijalizmu u južnoeuropskim regijama poput Sardinije ili Malte.

¹⁸ Endre Hárs – Müller-Funk – Reber – Ruthner (ur.), *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten*, 7.

2.

Pogled na dosada provedena istraživanja obuhvatne problematike srednjoeuropskoga, posebice (post)habsburškog prostora, pokazuje da su istraživački napori primarno bili usmjereni na procese *nation buildinga*, i u tom kontekstu osobito na nacionalne/nacionalističke narative, dok se njima suprotstavljenim fenomenima, tj. imperijalnim/imperijalističkim narativima posvećivalo znatno manje pozornosti. Zarana primijećena potreba za jasnijim konturiranjem pojmova imperijalnoga i imperijalnih odnosa¹⁹, pojmova s pomoću kojih bi se preciznije opisala kompleksna mreža višesmjernih odnosa na području habsburškoga i drugih europskih kontinentalnih imperija, a koja se prije svega konstituira u kulturnim razlikama i asimetričnim odnosima moći, tek je posljednjih godina dospjela u središte istraživačkih interesa.²⁰

Doduše, (post)imperijalna perspektiva uključena je u istraživanje srednjoeuropskih tema već s postkolonijalnim studijima, no pokazalo se da se stajališta s kojih Edward Said i Homi Bhabha²¹ gledaju na fenomen imperija teško mogu bezostatno primijeniti na prikaz unutareuropskih prilika, ponajprije stoga što se imperijalne tvorevine poput Habsburške Monarhije ne mogu svesti na jednostrano asimetričan sistem hegemonskih odnosa. Takve državne formacije svojom načelnom kulturnom heterogenošću provociraju prije svega iskustva alteriteta i lojalnosti u širem komunikacijskom prostoru, okolnost koja se u književnosti, primjerice, očituje u koegzistenciji ekskluzivno nacionalnih i imperijalnih, supranacionalnih diskursa. Imperiji su također – kao i nacije – objekti imaginativnih konstrukcija, koje se višestruko očituju u prikazu prostora, identiteta i sjećanja.²²

Pri povezivanju postkolonijalnih s postimperijalnim pristupima – a kojima se vode neka novija istraživanja, pa tako i istraživački projekt pod vodstvom autora ovog priloga²³ – ne smiju se iz vida ispustiti ni znatne razlike što postoje između dviju teorijskih paradigmi: (1) dok postkolonijalni studiji predstavljaju onaj dio kulturološkog diskursa koji se u prvom redu bavi odnosom „kulture“ i „moći“, istraživanje imperija primarno je usmjereno na komparativno izučavanje velikih, etnički i konfesionalno kompleksnih državnih tvorevina od starog vijeka do suvremenosti, na historiografske osvrtne i politološke uvide; (2) dok postkolonijalni studiji (napose njihova anglosaksonska inačica) tumače „imperije“ u jednoznačno antikolonijalističkoj, djelomice postmarksističkoj perspektivi, u imperijalnim

¹⁹ Usp. Müller-Funk – Plener – Ruthner (ur.), *Kakanien revisited; Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*; Hárs – Müller-Funk – Reber – Ruthner (ur.), *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten*.

²⁰ Thomas Grob – Boris Previšić – Andrea Zink (ur.), *Erzählte Mobilität im östlichen Europa. (Post)imperiale Räume zwischen Erfahrung und Imagination*, Tübingen 2013; Matthias Schmidt – Daniela Finzi – Milka Car – Müller-Funk – Marijan Bobinac (ur.), *Narrative im postimperialen Kontext. Literarische Identitätsbildung als Potential im regionalen Spannungsfeld zwischen Habsburg und Hohe Pforte in Zentral- und Südosteuropa*, Tübingen 2015; Marijan Bobinac – Johanna Chovanec – Müller-Funk – Jelena Spreicer (ur.), *Postimperiale Narrative im zentraleuropäischen Raum*, Tübingen 2018.

²¹ Usp. Edward Said, *Orientalism*, New York 1978; Homi Bhabha, *Nation and Narration*, New York 1990.

²² Usp. Claudio Magris, *Il mito absburgico. Umanità e stile del mondo austroungarico nella letteratura austriaca*, Torino 1963 (njem.: *Der habsburgische Mythos in der modernen österreichischen Literatur*, Salzburg 1966).

²³ „Postimperijalni narativi u srednjoeuropskim književnostima moderne / Postimperial Narratives in Central European Literatures of the Modern Period“ (HRZZ, 2015. – 2019.).

studijima pristupa im se kao ambivalentnim povijesnim formacijama, posebice u suodnosu i u raznolikom prožimanju s nacionalnom državom, njihovom protutežom u moderni; (3) pristupi se načelno razlikuju i po svom predmetu istraživanja: dok je kolonijalizam u pravilu povezan s izvaneuropskim, prekomorskim aspektima, imperiji, u skladu sa svojom strukturom, mogu biti određeni i teritorijalnim i maritimnim načelima ili, pak, njihovom mješavinom.

Pojam imperija u kulturološku je diskusiju preuzet iz geopolitičkih studija i transnacionalne historiografije²⁴ te se odnosi na državne formacije poput Habsburške Monarhije ili, pak, Osmanskoga, Ruskog i Njemačkog Carstva, formacije koje su obilježene etničkim i konfesionalnim razlikama te supranacionalnim oblikom vladavine, a koje imaju veliku površinu i uključuju mnoštvo heterogenih područja različitoga pravnog statusa. Važan uvid novijih istraživanja imperija predstavlja i relativiziranje dugo dominirajućeg stava o navodno neumitnoj osuđenosti kompleksnih državnih tvorevina na propast, stava kojim se diskusija u pravilu suzuje na strukturne okvire nacionalne države i njezino uzdizanje u normu europske „povijesti napretka“. Iskustva nadnacionalnih integracija u našoj suvremenosti ponovno su aktualizirala i pitanja koja su se od završetka Prvoga svjetskog rata smatrala riješenim, pitanja o povijesnim alternativama instituciji nacionalne države. I ta je okolnost razlog tome što se u znanstvenu raspravu opet vraća pitanje o imperijima koji su, kako se u tom kontekstu naglašava, znatno duže i snažnije obilježavali povijest Europe nego razmjerno nedavno „izumljena“ nacionalna država, formacija čiji nastanak korespondira s utemeljenjem moderne europske historiografije, te stoga i ne začuđuje što njome, ali i diskusijom u ostalim društvenim i humanističkim znanostima bitno dominira sve do danas.

„Imperij“ se u kulturološkom kontekstu shvaća kao kompleksan narativ, kao pripovjedni konstrukt koji se u različitim kulturnim formatima konstituira na različite načine, pridonoseći opisivanju ili tumačenju određenih pojava ili odnosa. Takvim pristupom fenomenu imperija pokazat će se da on, s jedne strane, u kulturama sjećanja kumulira različite podnarative, koji nastaju na temelju zajedničkih iskustava života u istom državnom okviru; s druge, pak, strane uočit će se da je riječ o supranacionalnom prostoru proširenih komunikacijskih mogućnosti, prostoru u kojem često nastaju divergentni narativi i pripovjedne strategije koje se u modificiranom obliku perpetuiraju do naših dana. Inzistirajući na konceptu imperija kao kompleksnoga pripovjednog konstrukta, istraživanja koja nastoje povezati postkolonijalne s postimperijalnim pristupima pokazuju da se ekskluzivno-nacionalne, ali jednako tako i supranacionalno-imperijalne kulture mogu promatrati kao „pripovjedne zajednice“²⁵ koje se ponajprije razlikuju po svojem pripovjednom rezervoaru.

Takav pristup Habsburškoj Monarhiji može dodatno pomoći da se izbjegnju ranije spomenute prepreke istraživačkoj objektivnosti, tj. obnavljanje njezinih nostalgičnih potencijala („habsburški mit“) ili, pak, njezina političko-ideološka demonizacija („tamnica naroda“), a istraživački napor, lišen takvih isključivosti, može se usmjeriti na interferenciju

²⁴ Usp. Dominic Lieven, *Empire. Russian Empire and Its Rivals*, New Haven – London 2001; Herfried Münkler, *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*, Berlin 2005; Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München 2009; Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhausen, *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2011.

²⁵ Usp. Müller-Funk, *Die Kultur und ihre Narrative. Eine methodologische Einführung*, Wien – New York 2002.

kulturnih koncepata između supranacionalne i nacionalnih sfera te, usporedno s time, između pojedinih nacionalnih sfera. Polazeći od isprepletenosti kulture, jezika i politike u (post)habsburškom kulturnom prostoru, dinamike centrifugalnih i centripetalnih sila, opreke između partikularizma i univerzalizma te postimperijalno inspirirana istraživanja srednjoeuropskih fenomena u prvi plan svojih analiza stavljaju kulturne medije, ponajprije književnost – medij koji je specifičan po osobito kompleksnoj reprezentaciji kulture sjećanja, a time i procesa konstituiranja individualnoga i kolektivnog identiteta.

U tom kontekstu posebna se pozornost posvećuje pitanju na koji način imperijalne težnje i procesi nacionalne homogenizacije funkcioniraju u mediju književnosti, kako se prožimlju i sukobljavaju te kako pritom dolazi do instrumentalizacije za konkretne (političke, ideološke, estetske) ciljeve. Istražuju se također književno generirani narativi, slike, simbolički oblici, identitetske i memorijske konstrukcije, redom elementi koji upućuju na mnogostruka preklapanja kulturno proizvedenih prostora. Imagološka se pitanja pritom povezuju s procesima formiranja modernih nacija i njima suprotstavljenim naporima očuvanja imperijalnih struktura, a važan aspekt takvih studija predstavljaju i proizvodnja te funkcioniranje auto- i heterostereotipa. Važnu ulogu pritom imaju i reprezentacije centra i periferije, hegemonije i marginalizacije, uspostave i nadilaženja granica, pri čemu se dihotomije tog tipa nikada ne shvaćaju kao apsolutne opreke, nego kao relacije, čiji se domet u svakom konkretnom slučaju treba nanovo promisliti. Od velikog se značenja u takvim istraživanjima pokazuje i odnos prema prošlosti, njegove naratološke mijene te njegova funkcija u sadašnjosti i za sadašnjost.

3.

Jednu od brojnih mogućnosti analiziranja imperija, u ovom slučaju, dakako, Habsburške Monarhije, kao složenoga pripovjednog konstrukta u kojem se supranacionalna sfera zajedničke države pod dominacijom austrijskih Nijemaca preklapa i ujedno sukobljuje s – nerijetko i međusobno suprotstavljenim – partikularnim sferama drugih etnija, predstavlja komparativan prikaz književne uporabe iste povijesne građe u različitim nacionalnim kontekstima turbulentnoga 19. stoljeća. Kako se iz zajedničkoga pripovjednog rezervoara mogu konstruirati dijametralno oprečna tumačenja i njima sukladni (supra)nacionalni narativi, spremni za primjenu u raznim kulturnim formatima, pokazuje primjer transponiranja povijesne predaje o ugarskom aristokratu Bánku (u njemačkoj predaji Bancban[us], u hrvatskoj Be[a]nko Bot) u mađarskoj, austrijskoj i hrvatskoj književnosti.²⁶

Visokog dostojanstvenika koji je obnašao razne dužnosti za vladavine ugarskog kralja Andrije II. početkom 13. stoljeća, pa tako i dužnost hrvatskog bana, i od monarha zbog svoje iznimne vjernosti bio odlikovan počasnim naslovom *fidelis*, odabrala su kao junaka svojih kazališnih komada trojica dramatičara 19. stoljeća: Mađar József Katona (1791. – 1830.) u drami *Bánk bán* (nastala 1815./1819, objavljena 1820., praižvedena 1833.), austrijski Nijemac Franz Grillparzer (1791. – 1872.) u tragediji *Ein treuer Diener seines Herrn* (nastala 1826., praižvedena 1828., objavljena 1830.) i Hrvat Franjo Marković (1845. – 1914.) u

²⁶ O uporabi te povijesne građe u srednjoeuropskim književnostima znatno opsežnije pisao sam na njemačkom jeziku u radu: „Bancbanus – ungarisch, österreichisch, kroatisch. Zur Inszenierung eines umstrittenen historischen Stoffes im 19. Jahrhundert“, *Zagreber Germanistische Beiträge*, 24, 2015, 107-126.

tragediji *Benko Bot* (nastala i objavljena 1872., praizvedena 1899.).²⁷ Koliko god se estetske i političke pozicije trojice autora razlikovale, iz njihova se dramskog prikaza građe o banu Bánku raspoznaje podudarna intencija: na pozadini procesâ *nation buildinga* u Dunavskoj Monarhiji i s njima povezanog jačanja centripetalnih tendencija oni svojoj publici nisu nastojali ponuditi samo estetsko uživanje, nego su nastojali potaknuti i razmišljanje o zajedničkoj (supra)nacionalnoj državi te o položaju vlastite nacije u tom okviru.

Sačuvani povijesni izvori odnose se na Bánkovu djelatnost za rane vladavine Andrije II. (1205. – 1235.)²⁸: godine 1213., za duže kraljeve odsutnosti, ugarski su se aristokrati, ogorčeni zbog favoriziranja njemačkog plemstva od strane Andrijine žene Gertrude, i same njemačkog roda, urotili protiv kraljice te ubili nju i neke njezine miljenike. Podatak o tome da je u Gertrudinu ubojstvu, uz vodeće ugarske aristokrate – koje je kao vođe urote kralj nakon povratka dao pogubiti – sudjelovao i Bánk, potječe iz jednoga kasnijeg izvora, koji se, međutim, ne čini vjerodostojnim jer mu Andrija II. zacijelo ne bi dodijelio visoke državne službe da je sudjelovao u ubojstvu njegove žene. Iz kasnijih vremena potječe i tvrdnja da se razlog ubojstvu kraljice Gertrude treba tražiti u njezinu navodnom poticanju vlastita brata na obeščaćenje Bánkove supruge.

Spajanjem tih različitih, dijelom i proturječnih predaja proizišle su i dvije središnje okosnice radnje u dramama Katone, Grillparzera i Markovića – ona politička i ona erotska. Tako skrojena priča sadrži i podudarnu konstelaciju peterokuta likova, dakako, s nekim odstupanjima od autora do autora: nasuprot povodljivom, no u konačnici ipak mudrom i pravednom kralju stoji vlastoljubiva, intrigantna i beskrupulozna kraljica. Stari Bánk načelno je karakteriziran kao pouzdan i privržen, gdjekad, međutim, i naglim reakcijama sklon „sluga svog gospodara“. Bánkova znatno mlađa supruga lomi se, pak, između vjernosti mužu, u kojem u prvom redu vidi očinski lik, i erotske fascinacije kraljičinim bratom, čija je nasrtljivost, popraćena zlobnom kraljičinom spletkom, naposljetku tjera u smrt.

Prepletanje povijesno utvrdivih činjenica i elemenata legende omogućuje i dva načelno različita načina primjene građe o Bánku u književnosti: „kao vođe urote protiv stranih uzurpatora ili kao ‘vjernog slugu svog gospodara’“.²⁹ O tome koja od tih dviju opcija prevladava u dramama trojice autora i kako su u njima dozirane manje ovisi o estetskim, a znatno više o političko-ideološkim i filozofsko-povijesnim nazorima njihovih autora, nazorima u kojima se mogu raspoznati koncepti nadnacionalno utemeljene zajedničke države (u Grillparzera) ili, pak, partikularne, etnički definirane nacionalne države (u Katone i Markovića). Da je ta činjenica usko povezana s konstrukcijom kolektivnih i individualnih identiteta u Habsburškoj Monarhiji i da se u njoj istodobno očituju političke i kulturne asimetrije multinacionalnog carstva, ponajprije asimetrije između središta i periferije, između hegemonskih i subordiniranih naroda te između gospodara i slugu (u ovom slučaju dvostruko kodiranog), ne može biti nikakve sumnje. Komparativna lektira

²⁷ József Katona, *Bánk bán. Drama in fünf Akten*, prev. Jenő Mohácsi, Budapest 1955; Franz Grillparzer, *Ein treuer Diener seines Herrn*, u: Isti, *Sämtliche Werke*, ur. Peter Frank – Karl Pömbacher, I, München 1960; Franjo Marković, *Benko Bot, Vienac*, 49, 1872, 773-777; 50, 1872, 789-793; 51, 1872, 809-812; 52, 1872, 825-833.

²⁸ O povijesnoj pozadini i o Bánku kao povijesnoj ličnosti usp.: Ernst Joseph Görlich, „Grillparzer und Katona. Bánk-Bán in ungarischer und österreichischer Sicht“, *Ungarn-Jahrbuch*, 3, 1971, 123-134; Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, I, Zagreb 1982, 223-224; *Hrvatski biografski leksikon*, I, Zagreb 1983, 655.

²⁹ Görlich, „Grillparzer und Katona“, 129.

triju književnih realizacija priče o banu Bánku, kritički usmjerena i prema nacionalističkim i prema centralističkim narativima, može stoga biti prinos onoj „kritičkoj reviziji oblika prikaza K.u.K.-monarhije“³⁰, koju Clemens Ruthner ističe kao važan cilj postkolonijalno (i postimperijalno) inspiriranog istraživanja srednjoeuropskih kultura.

Za razliku od Grillparzerove drame *Der treue Diener seines Herrn* (*Vjerni sluga svog gospodara*), koju je publika krajem 1820-ih godina oduševljeno prihvatila, no koja je kasnije bila manje igrana (i u estetskom smislu manje cijenjena) od drugih djela austrijskog klasika, najstariji je od triju komada, Katonin *Bánk bán*, dugo ostao nezapažen, da bi – i danas nesporan – status najznačajnije mađarske nacionalne drame stekao tek u 1840-im godinama, dakle na vrhuncu tzv. reformskog razdoblja, procesa mađarske nacionalne integracije, u času kada je sâm autor bio već petnaest godina mrtav.³¹ Znatne razlike između dviju drama mogu se ustanoviti i u koncipiranju naslovnog junaka: s Grillparzerovim „vjernim slugom svog gospodara“ Katonin Bánk nema ništa zajedničko, naprotiv, on se pojavljuje kao samosvjestan i kralju vjeran aristokrat, ali se nakon kršenja prava ugarske nacije i povrede njegove obiteljske časti ipak stavlja na čelo ustanka. Otpor se pritom ne ograničava samo na bunu visokog plemstva zbog preplavlivanja zemlje tuđinskim utjecajem, nego on uvođenjem socijalne dimenzije postaje stvar cijelog naroda, okolnost kojom se povezivanje erotske i političke radnje u komadu dodatno motivira u smislu nacionalne reakcije na nezakonito miješanje kraljice Gertrude, njezina brata Otta i njihove (njemačke) svite u ugarske poslove.

Bánkov politički aktivizam, koji ga naposljetku tjera u ubojstvo kraljice, Katona ne finalizira u smislu trijumfalističkog patriotizma. Iz proturječja u koja se upleće svojim javnim djelovanjem, jednako kao i svojim nepromišljenim odnosom prema supruzi, naslovni junak ne nalazi izlaz. No, njegov duševni slom ni u čemu ne ometa nacionalno-patriotsko kodiranje Katonina komada: u zemlji oslobođenoj tuđinskog utjecaja kralj može konačno učvrstiti svoju vlast i ostvariti jedinstvo nacije, a ujedno se i dokazati u odnosu prema moćnom zapadnom susjedu. Da se inscenirana priča – unatoč njezinu srednjovjekovnom *settingu* – može interpretirati u modernom smislu, proizlazi već odatle što je drama isprva nailazila na relativno slabo zanimanje publike, zacijelo i zbog mjera cenzure, da bi potom u godinama koje su prethodile revoluciji 1848. bila entuzijastično pozdravljena. Nema dvojbe da je mobilizacijsko djelovanje bilo ponajprije povezano s tematiziranjem pobune protiv tuđinske uzurpacije tijekom koje tiransku kraljicu – ustoj njemačkog roda – ubija kralju lojalni, slobodoljubivi ugarski aristokrat, dakle onaj aspekt dramske radnje koji se simbolički mogao shvatiti i kao žuđeno oslobođenje od središnje zajedničke države pod dominacijom austrijskih Nijemaca. Kao što se u povijesnoj zbilji ugarski patriotizam postupno počinje transformirati u mađarski državni nacionalizam, tako se i nacionalno kodirana drama poput Katonina *Bánk bána* čita u novom ključu, pri čemu se njezini semantički potencijali ne povezuju samo s novim definiranjem položaja Ugarske u okviru Habsburške Monarhije, nego jednako tako i sa zahtjevom za utemeljenje mađarske nacionalne države.

³⁰ Ruthner, „K.u.k. Kolonialismus“, 103.

³¹ Usp. Görlich, „Grillparzer und Katona“, 133; Ernő Kulcsár Szabó (ur.), *Geschichte der ungarischen Literatur. Eine historisch-poetologische Darstellung*, Berlin – Boston 2013, 119-122. *Encyclopaedia Britannica* označava Katonino djelo kao „the finest Hungarian drama of the 19th century“ (15th ed., VI, 1995, 763).

Okolnost što se prikaz bana Bánka u Grillparzerovoj drami *Ein treuer Diener seines Herrn* značajno razlikuje od Katonina proizlazi nedvojbeno i iz različitih, pa i suprotstavljenih shvaćanja dvojice autora o odnosu između vladara i podanika te o nadređenome državnom okviru.³² Razumije se po sebi da o antihabsburškoj tendenciji, karakterističnoj za mađarski komad, u austrijskog dramatičara ne može biti ni riječi. Naprotiv, vjernost njegova naslovnog junaka prema monarhu tako je postojana da su brojni kritičari, predbacujući Grillparzeru servilnost prema Habsburgovcima, ukazivali upravo na taj aspekt radnje komada *Ein treuer Diener seines Herrn*. Za razliku od Katone, koji na kraju svog komada perspektivu s naslovnog junaka premješta na kralja i pritom u efektnom završnom *tableauu* slavi ponovno uspostavljeno nacionalno jedinstvo, Grillparzerov je fokus u posljednjem prizoru usmjeren na bana Bánka (austrijski ga autor u skladu s njemačkom tradicijom zove Bancbanus), koji se svojom završnom replikom, ujedno posljednjom u komadu, obraća kralju, a potom i njegovu sinu i nasljedniku. O nacionalnom, koje se u Katone susreće na svakom koraku, u toj sceni, kao ni drugdje u drami, nema ni riječi te se čak ni kao povod pobune plemstva ne spominje tuđinska tiranija. Gajeći averziju prema njemačkom i svim drugim suvremenim nacionalizmima, Grillparzer je bio uvjeren da Austrija može opstati samo kao multinacionalna državna zajednica, a to uvjerenje može se iščitati i iz njegovih povijesnih drama nastalih na osnovi građe iz povijesti habsburških zemalja.³³ Logično je stoga da se iskazi vjernosti prema dinastiji i državi, koji se očituju u Bancbanusovim izjavama, mogu staviti u kontekst austrijske dinastije i Dunavske Monarhije.

Premda bi bilo pogrešno izjave fiktivnog lika pripisivati autoru, koji se i sâm u različitim prilikama kritički izjašnjavao o habsburškoj praksi vladavine, ipak je nedvojbeno da se u komadu *Ein treuer Diener seines Herrn*, baš kao i u raznim drugim Grillparzerovim fikcionalnim i nefikcionalnim djelima, očituje uvjerenje o tome da je zajednička austrijska država s njezinim njemačko-jezičnim središtem superiorna u usporedbi s konceptima nacionalne države čijem su se ostvarenju nadali ostali narodi Monarhije. Među brojnim intelektualcima nenjemačkih naroda Monarhije, koji su estetsku kritiku Grillparzerova djela argumentirali političko-ideološkim razlozima,³⁴ ističe se hrvatski književnik i filozof Franjo Marković, koji je početkom 1870-ih godina napisao nekoliko zapaženih povijesnih drama, među ostalima i jednu prema građi o banu Bánku. Markovića, koji je Grillparzera smatrao „dramatičarem druge ili pače treće vrijednosti“, a u njegovoj drami *Ein treuer Diener seines Herrn* prije svega vidio „podaničku viernost prema vladaru“,³⁵ iritirala je okolnost što se austrijski autor „beskrupulozno“ koristio građom iz hrvatske povijesti jer – kako ističe nasuprot povijesnim izvorima – Bancbanus, junak Grillparzerova komada,

³² U tom smislu argumentiraju i starije usporedne analize dvaju djela: Görlich, „Grillparzer und Katona“; Antal Mádl, „Grillparzer in Ungarn“, u: *Grillparzer oder Die Wirklichkeit der Wirklichkeit*, ur. Bernard Denscher – Walter Obermaier, Wien 1991, 96-104.

³³ Usp. Dagmar C. G. Lorenz, „Grillparzer's Attitude toward the State, the Nation, and Nationalism“, u: *Aneignungen, Entfremdungen. The Austrian Playwright Franz Grillparzer (1791–1872)*, ur. Mariann Henn – Ruthner – Raleigh Whiting, New York 2007, 1-20.

³⁴ Usp. Antal Mádl, „Grillparzer in Ungarn“, u: *Grillparzer oder Die Wirklichkeit der Wirklichkeit*, 96-104; Květa Hyršlová, „Grillparzer und Böhmen. Versuch einer Neubewertung“, u: *Grillparzer oder Die Wirklichkeit der Wirklichkeit*, 90-95; Marijan Bobinac, *Zwischen Übernahme und Ablehnung. Aufsätze zur Rezeption deutschsprachiger Dramatiker im kroatischen Theater*, Wrocław – Dresden 2008.

³⁵ F. M. [Franjo Marković], „Narodno kazalište“, *Vienac*, 23, 1870, 372-374, ovdje 373.

zapravo je bio hrvatski aristokrat Benko Bot. Godine 1872., pola stoljeća nakon Katone i Grillparzera, Marković je u tragediji *Benko Bot* predstavio svoje viđenje povijesne građe o banu Bánku: kao hrvatski ban, naslovni junak, a s njim i njegova domovina prikazani su kao žrtve ujedinjenih mađarskih i njemačkih protivnika, konstelacija koja nedvojbeno upućuje i na perspektivu iz koje su mnogi hrvatski intelektualci gledali na političke prilike u Monarhiji nakon Austro-ugarske nagodbe.

U Markovićevoj književnoj programatici razaznaju se jasne paralele prema njegovoj filozofskoj djelatnosti, prije svega prema njegovu nastojanju „da se što više osigura hrvatska nacionalnofilozofijska autonomija nasuprot dominirajućih filozofema s prepoznatljivim nacionalnofilozofijskim obilježjima velikih europskih kulturnih naroda“, a napose „da hrvatsku filozofiju obrani od najjačeg i najbližeg germanskog utjecaja“.³⁶ S tim autorovim nazorima, koji bi se u kontekstu postkolonijalnih teorijskih pristupa mogli označiti kao protest protiv kulturnog imperijalizma hegemonskih prema subordiniranim nacijama Monarhije, korespondira i aktivizam njegova protagonista Benka Bota koji se, unatoč svojoj vjernosti kralju, odlučno angažira – poput Katonina, a za razliku od Grillparzerova junaka – i za nacionalnu stvar. Usto, Marković – poput Katone – dramske likove nedvosmisleno određuje u etničkom smislu, pri čemu ban i njegova mlada supruga Jelina nastupaju kao Hrvati, kraljica Gertruda i njezin brat Hinko pojavljuju se kao Nijemci, dok mađarskoj naciji u peterokutu protagonista pripada samo kralj Andrija.

S nacionalnim predznakom utvrđena su i erotska i politička suparništva te spletke koje se i u Markovića pokazuju kao glavne pokretačke sile dramske radnje, naravno, s drukčijim naglascima: kraljica Gertruda je, kao i u Katone, bezobzirna spletkarica, koja ni pred čim ne preže da potkopa kraljevo povjerenje prema Benku. Njezinu namjeru pri aranžiranju tajnog susreta Hinka i Jeline Benko, međutim, prozire te kraljicu u napadaju bijesa ubija. I Jelina završava tragično: rastrgana između erotske fasciniranosti kraljičinim bratom i vjernosti prema suprugu, oduzima si život. Benko se, pak, ne osvećuje suparniku, nego se s Jelininim tijelom upućuje u Hrvatsku, dok duboko ganuti Hinko preuzima krivnju za Gertrudino ubojstvo i biva osuđen na smrt. Doznajući za njegovo priznanje, Benko se vraća na dvor u Mađarsku i iskazuje kao pravi kraljičin ubojica, a neposredno potom sa svojom vojskom stižu i hrvatski aristokrati, ozlojeđeni zbog Jelinine smrti, te zapodjenu bitku protiv tuđinske vlasti. No, kraljevske trupe uspijevaju ugušiti pobunu, a ustanici, zajedno s Benkom, završavaju na stratištu.

Prikaz desperatnog aktivizma na kraju Markovićeva komada, za razliku od pomirljive finalizacije u Katone i Grillparzera, nesumnjivo treba promatrati u kontekstu napete političke situacije u Hrvatskoj krajem 1860-ih i početkom 1870-ih godina, kada su se razni politički tabori bili ujedinili u borbi protiv Hrvatsko-ugarske nagodbe, smatrajući je nametnutim, za hrvatsku stranu diskriminatornim ugovorom. Jednu od najžešćih reakcija predstavljao je ustanak u hrvatskoj Vojnoj krajini krajem 1871. godine, koji je K. u. K. armija brutalno ugušila i pritom ubila brojne njegove sudionike. Vrijeme nastanka Markovićeve drame, doduše, u mnogočemu se razlikovalo od vremena u kojem su svoja djela pisali Katona i Grillparzer i u kojem su nacionalno-integracijski procesi habsburških naroda bili na vrhuncu, no nema dvojbe da se i *Benko Bot* može promatrati u kontekstu procesa

³⁶ Franjo Zenko, „Filozofija na novoosnovanom Sveučilištu u Zagrebu (1874) na prijelomu stoljeća“, u: *Fin de siècle Zagreb – Beč*, ur. Damir Barbarić, Zagreb 1998, 38-60, ovdje 48.

nacionalne integracije koja, barem u hrvatskom slučaju, još uvijek nije bila okončana. Na toj pozadini Markovićev komad mogao bi se čitati i kao rana književna reakcija na novu/staru konstelaciju političkih i kulturnih asimetrija, konstelaciju koja se počela nazirati nakon postizanja kompromisa između dviju najmoćnijih nacija Habsburške Monarhije 1867., a potom i konsolidirati, u mnogočemu na štetu drugih nacija.

Spomenuto je da se mobilizacijsko djelovanje Katonina komada *Bánk ban* napajalo iz otpora prema tuđinskoj uzurpaciji, aspektu radnje koji se simbolički mogao shvatiti i kao mađarska emancipacija od središta imperija kojim su dominirali Nijemci. Kao habsburško-centralistička, zamišljena u smislu supranacionalnog „jedinstva u mnoštvu“, dakako, pod presudnim utjecajem njemačke jezgre, prezentira se, pak, Grillparzerova vizija okvira zajedničke države u drami *Ein treuer Diener seines Herrn*. Nasuprot tome, Markovićevo gledanje na Monarhiju obilježeno je hrvatskom ovisnošću prema obama središtima dominacije, prema Beču i Budim-Pešti podjednako. U tom se svjetlu bezizgledan otpor tuđincima i mučeništvo hrvatskih pobunjenika u *Benku Botu* mogu shvatiti i kao simboličko djelovanje, čiji bi se semantički potencijali u političkoj realnosti dualističke države trebali tražiti u istodobnoj hrvatskoj borbi protiv njemačke i mađarske hegemonije na jednoj te u pojačanim naporima za postizanjem federalistički reformiranoga zajedničkog ili, pak, vlastitoga nacionalno-državnog okvira na drugoj strani.

Tri dramske verzije građe o banu Bánku ne predstavljaju stoga samo tri kulturna konstrukta u kojima se artikuliraju kulturne razlike karakteristične za Habsburšku Monarhiju. Kazališni komadi Katone, Grillparzera i Markovića u isti mah upućuju i na to da je „pitanje o kulturnim razlikama neodvojivo povezano s pitanjem o političkoj i društvenoj moći“.³⁷

---

³⁷ Peter Niedermüller, „Der Mythos des Unterschieds: Vom Multikulturalismus zur Hybridität“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 69-80, ovdje 79.

IV.
OTTOMANICA

BOSNA I STJEPAN TOMAŠEVIĆ U SVJETLU OSMANSKO-ISLAMSKE EKSPANZIJE NA BALKAN

Rad donosi prikaz rasta osmanske i opadanje bizantske moći te kaotičnog stanja u feudalnim zemljama razvijenog srednjeg vijeka u Jugoistočnoj Europi, poglavito u Bizantu, Bugarskoj i Srbiji. Donosi se i pregled stanja u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu koje, poput ostalih spomenutih država, karakterizira feudalna anarhija i sukob središnjih vlasti te mjesnih feudalnih magnata. Rad se najviše fokusira na Bosnu i njezine prilike u prvoj polovini 15. stoljeća. U fokusu autorova pisanja jesu događaji iz političko-diplomatske povijesti odnosa Osmanskog Carstva, Bosne i Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, kao i neuspješne protuturske političko-vojne kampanje te nesolidarnost kršćanskog Zapada. U ovom kontekstu treba spomenuti još dva čimbenika, a to su Venecija i Dubrovnik. Autor daje paralelan pregled pada Bosanskog Kraljevstva, uspoređujući ga s padom Trapezunta.

Ključne riječi: Bosna, Stjepan Tomašević, Osmansko Carstvo, Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, 15. stoljeće

1. Uvod

Osmanski se čimbenik u Bosni pojavljuje već osamdesetih godina 14. stoljeća, kada u Bosansko Kraljevstvo dolaze osmanske prethodnice, akindžije – jurišni konjanici u sastavu vojske Osmanskog Carstva koji su djelovali gerilskom taktikom. Plačalo ih se onime što su zarobili i zaplijenili, a tijekom svojih osvajanja i prodora na nove teritorije Osmanlije su novačile kršćane (pripadnike Pravoslavne crkve), uglavnom obrtnike i seljake, kao akindžije.¹ Jurišni konjanici prethodili su osmanskim upadima na europsko kopno te postupnom osvajanju onog što je još bilo preostalo od Bizantskog Carstva, Bugarske i Srbije. Bugarska i Srbija isprva ulaze u osmansku domenu *dar ul harb* (zemlja rata), a nakon njihova osvajanja postaju područja sa statusom vazalstva. One su se polako, ali sigurno uključile u *dar ul islam*, dakle potpuno u sastav ekspandirajuće osmanske države (zemlja mira),² te su postajale njezin sastavni dio. O tom fenomenu govori i hrvatski dubrovački dominikanac Ivan Stojković, koji s još dvojicom svojih sudrugova – Simonom Freronom i Henrikom Mengerom – biva poslan da uime Bazelskog koncila u tada još uvijek bizantskom Carigradu pregovara o jedinstvu Istočne sa Zapadnom crkvom.³ Ta se misija odvijala u tridesetim godinama 15. stoljeća, dakle 1435. – 1437. godine.⁴ U svojem ekleziološkom djelu *Tractatus de Ecclesiae* Ivan Stojković vrlo slikovito opisuje osmansku plimnu najezdu

---

¹ Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998.

² Halil Inalcik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba: 1300.-1600.*, Zagreb 2003.

³ Eugenio Cecconi, *Studii storici sul concilio di Firenze*, Firenze 1869; Johann Haller, *Concilium Basiliense. Studien und Quellen*, Basel 1896.

⁴ Robert Holjevac, *Ivan Stojković i njegovo doba*, Zagreb 2004.

na balkanske pravoslavne narode te njihove autokefalne (istočne) Crkve, i to otprilike riječima kako će oni stradati u „potopu“, poistovjećujući tu katastrofu sa starozavjetnom slikom potopa.⁵ U nadirućem osmanskome osvajanju sljedeća zemlja bila je Bosna.

Bosna je u 15. stoljeću poprište unutarfeudalnih sukoba, što posebice dolazi do izražaja nakon smrti bosanskog kralja Tvrtka I. 1391. godine. Unutarfeudalne sukobe treba promatrati i u okviru „protudvorskog pokreta“, koji se odnosi na nasljeđe ugarsko-hrvatske krune, a traje od smrti ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika Anžuvince 1382. godine pa sve do 1408. godine, kada je Sigismund Luksemburški pod Dobor Gradom smaknuo veći dio bosanskog plemstva. Mjesno bosansko plemstvo, kao ni plemstvo u Hrvatskoj, nije htjelo prihvatiti centralizam Budimskog dvora te za njih stranog vladara, u ovom slučaju kralja Sigismunda.⁶ Kada je Sigismund pod izlikom križarske vojne 1414. godine provalio preko Save u Bosnu, Hrvoje Vukčić Hrvatinić je u pomoć pozvao Osmanlije, koje su kod Dubice, na sâm blagdan Marijina Uznesenja 15. kolovoza, teško porazile Sigismundovu vojsku. Nakon te bosanske epizode iz 1414. godine, Sigismund se više nikada nije usudio kročiti u Bosnu preko Save.⁷ Osmanlije su, pak, tom svojom pobjedom stavile Bosnu u svoju političko-vojnu domenu.

Kralja Stjepana Ostoju je 1443. godine na prijestolju nakon njegove smrti zamijenio nezakoniti sin Stjepan Tomaš, koji je bio pripadnik tzv. „Crkve bosanske“, ali dijelom i katolik. Na tom se primjeru također vidi kako je u vjerskom smislu Bosna još uvijek bila podijeljena, premda su franjevci svojim djelovanjima uspjeli marginalizirati djelovanje „Crkve bosanske“, a njezinim su učenjima inklinirali brojni pripadnici bosanskog plemstva, koje će kasnije odigrati nemalu ulogu u procesu islamizacije Bosne, koja je već počela prije samog njezina pada pod Osmanlije. Bosanski vladari plaćali su Osmanlijama danak te su lavirali između globalnih političkih činbenika – Budima, Venecije i Osmanlija. Vodili su također računa i o regionalnim prilikama, posebno kada je riječ o odnosu između Bosne i srpske Despotovine prije njezina konačnog sloma i pada Smedereva 1459. godine. No, prije toga dolazi do osmanske opsade Beograda, koji su branila i obranila 1456. godine dvojica Ivana – Talijan i franjevac Kapistran te Mađar Hunjadi – poznati borci protiv Turaka iz prve polovine 15. stoljeća. Taj je čin dao bar privremenu nadu kršćanskim vazalnim državama spram Osmanlija i njihovim vladarima – nadu o općekršćanskoj i europskoj solidarnosti.

Nakon smrti Stjepana Tomaša 1461. godine, na bosansko prijestolje dolazi Stjepan Tomašević. Ubrzo nakon ustoličenja Tomašević otkazuje plaćanje danka Osmanlijama te se kao pravi katolik priklanja papi Piju II. i Matijašu Korvinu. Njegovo vladanje bilo je posljednje u srednjovjekovnom Bosanskom Kraljevstvu, koje će okončati Osmanlije 1464. O svim tim događajima, koji su otprilike omeđeni padom Carigrada i Bosne, između kojih je točno desetogodišnje razdoblje (1453. – 1463.), govori i kronika Konstantina Mihajlovića prozvanog „Janjičar“. On je kao dječak bio zarobljen prilikom osmanskog osvajanja i osvojenja Novog Brda, koje je bilo od vrlo velikoga geostrateškog te posebno privrednog značenja zbog rudarstva.

⁵ Iohannis de Ragusio, *Tractatus de Ecclesiae*, prir. Franjo Šanjek, Zagrabiae 1983.

⁶ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1975; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.

⁷ Isti, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1350.-1416.) i njegovo doba*, Zagreb 1902.

Kronika Konstantina Mihajlovića iz Ostrovice naziva se i turskom kronikom. Autorstvo djela dovodi se u pitanje – ne zna se je li autor Poljak ili Srbin. Oko tog rukopisa postoji spor jer njegov original nije sačuvan, već samo kopije. Najstariji sačuvan rukopis toga djela jest onaj češki iz prve polovine 16. stoljeća; nastao je, dakle, kasnije od događaja o kojima govorimo. Odmah iza njega postoji nešto mlađa poljska verzija poljskog teksta. Prvi poljski izdavač tih uspomena Konstantina Janjičara bio je poljski autor Galenzowski. Njegovo izdanje datira iz 1828., a iz njega se vidi kako autor smatra da je Konstantin bio Poljak te pretpostavlja da je bio u turskoj službi u doba osvajanja Konstantinopola (Mehmed II.), stoga se s tim u vezi vrijeme nastanka rukopisa smješta u 1500. godinu. S poljskim autorima najviše su oko pitanja toga rukopisa polemizirali srpski istraživači (Jovanović i Živanović), koji su nastojali dokazati da je riječ o srpskoj Ostrovici. Povijesna je vrijednost djela ogromna, a Jireček ga smatra prvorazrednim povijesnim izvorom. Tome u prilog ide i činjenica da se njegovom analizom bavio i hrvatski filolog i slavist Vatroslav Jagić. Unatoč tome, autentičnost djela višestruko dovode u pitanje razni autori.

Cilj i tema djela zapravo je generalni i dubok prikaz povijesti Balkana, no pritom treba voditi računa o velikoj zastupljenosti topografskih pogrešaka kojima ono obiluje. Vjeruje se da je to velikim dijelom rezultat protoka vremena (djelo je nastalo znatno kasnije, barem jednim svojim dijelom u odnosu na događaje koji se u njemu opisuju). Srpsko izdanje pojavilo se 1959. godine. Djelo je također upitno i zato što refleksije sežu do biblijskih i antičkih vremena (što ukazuje na izvjesnu tendencioznost toga rukopisa). Ono što predstavlja dodatan problem jest činjenica da se autor Konstantin Mihajlović u svojem radu ne oslanja ni na kakve pisane izvore, pogotovo ne na grčke i turske kronike i biografije. U djelu se opisuje bitka kod Varne 1444. godine, druga bitka na Kosovu polju i osmansko osvajanje Konstantinopola, pokušaj zauzimanja Beograda 1456. godine te osvajanje drugih mjesta.⁸

2. Bosna

U ovom dijelu spominju se namjere sultana Mehmeda da s ciljem ekspanzije na Zapad osvoji Bosansko Kraljevstvo, kojemu je vladar bio Stjepan Tomašević. Neuspješni apeli Tomaševića upućeni papi Piju II. i Matijašu Korvinu nisu urodili plodom. Situacija u Bosni u to je vrijeme bila dodatno zakomplicirana sporom između preostalih bogumila i katolika, pri čemu su neki bogumili čak tražili zaštitu u Osmanskom Carstvu. Upravo su iz tih redova do sultana stizale informacije o situaciji u Bosni, koje su pridonijele njezinoj padu.

Prema svjedočenju Konstantina Mihajlovića, sultan je krenuo na Bosnu, koja se tome nije nadala zbog novosklopljenog saveza. Na vijest o dolasku osmanske vojske Stjepan Tomašević je, prema kronici, reagirao povlačenjem u tvrđavu Jajce, gdje je želio organizirati obranu, računajući na dug otpor Bobovca. U toj situaciji smatrao je da bi se mogao spasiti bijegom u Hrvatsku, odnosno u Dalmaciju, koja je bila pod vlašću Venecije. Taj Tomaševićev plan nije uspio te on, prema sultanovu nalogu, biva smaknut, a sultanova je vojska dalje nastavila prema Hercegovini, gdje konfiguracija terena nije omogućila Osmanlijama da zavladaju tim područjem. Osmanlije i Mehmed II. El Fatih pokušavaju

⁸ Magdalena Najbar-Agičić, *Turcja w wieku XV a jej obraz w „Pamiętnikach Janczara“*, Krakow 1995, 35-80 (rukopis).

nakon Bosne zauzeti Hercegovinu zbog mogućeg budućeg napada na grad Dubrovnik. Pokušalo se od strane Osmanlija osvojiti Blagaj, jugoistočno od Mostara, no bezuspješno. Taj grad bio je središte već spomenutog Stjepana Kosače, koji Osmanlijama tada pruža vrlo žilav otpor. Tek je osvajanjem Počitelja 1472. godine bilo omogućeno kasnije osvajanje čitave Hercegovine. Primjer osvajanja Bosne, što opisuje Konstantin Mihajlović, potvrđuje osmansku taktiku da se najprije osvoje manje utvrde, a tek potom one koje su se mogle duže braniti. Prema navodima u rukopisu, upravo je Zvečaj osvojen uz pomoć dijela osmanske janjičarske vojske na čelu s Konstantinom. Zanimljivo je, dakle, da autor u svojem radu donosi imena turskih vođa u Bosni (vojvoda, sandžakbeg), pri čemu spominje da je u Jajcu predvodnik bio Jusuf Haram Ibaši, koji je pao u ugarsko zarobljeništvo zajedno s Konstantinom iz Ostrovice. Sudjelovanje kralja Matijaša Korvina u tim zbivanjima, prema analizi Magdalene Najbar-Agičić, pridonijelo je odgodi pada Jajca, no osmanskim je osvajanjima Bosna ubrzo postala podijeljena na središnji i jugoistočni dio koji su osvojili Turci te na sjeverozapadni dio koji se nalazio pod ugarskom vlašću. Smanjenju intenziteta djelovanja sultana Mehmeda pogodovala je i činjenica da su Osmanlije u Aziji imale svojih neprijatelja (Uzun Hasan). Sultanov pohod protiv Uzun Hasana Konstantin Mihajlović detaljno opisuje u svojem rukopisu, kao i borbe za prijestolje nakon smrti Mehmeda II. U tom smislu neki se njegovi navodi poklapaju s podacima koje znamo.

S obzirom na karakter rukopisa, najvjerojatnije namjera autora ovog djela nije bila da ono bude povijesno, barem ne u prvom redu, već je to svojevrsan apel kršćanskom svijetu da se jedinstveno suprotstavi osmanskoj najezdi. S tim u vezi opis povijesnih zbivanja u rukopisu nije glavni predmet autorova zanimanja koji se prije svega bio koncentrirao na opis ustroja turske vojske. Povijesna zbivanja u navedenom djelu možemo podijeliti na četiri skupine:

Prva skupina opisuje povijesna zbivanja u Srbiji kojima je posvećeno najviše osvrta jer je to bila domovina Konstantina Mihajlovića. U tom dijelu autor detaljno opisuje pojedinosti iz narodne tradicije, iako su u tim opisima zamjetni hagiografski opisi srpskih vladara (Milutina Stefana Dečanskog).

Druga skupina opisuje povijest Turske, točnije, povijest Osmanlija o kojima svjedoči na temelju usmene tradicije. Posebno su bitni oni djelovi u kojima autor govori o Europljanima na dvoru Osmanlija.

Treća je skupina opisa povijesnih događaja koje donosi autor, a kojima je bio očevic ili je eventualno o njima slušao u vrijeme turskog zarobljeništva od drugih promatrača. Ti opisi smatraju se najvrednijima te bi u čitatelja trebali pobuđivati najveću sigurnost. Ostale su priče vjerojatno prepisane od drugih autora. S tim u vezi neizmerno su vrijedni opisi koji se tiču islamske vjeroispovijesti.

Četvrta se skupina ponovno dotiče povijesti Srbije, ali u vrijeme kada je živio sâm autor Konstantin Mihajlović. Posebno se opisuju zbivanja vezana uz pad Novog Brda, gdje je autor kao mladi dječak pao u ropstvo te je kasnije postao janjičar. Vrijeme događaja pada Bosne iz Konstantinove kronike možemo utvrditi prema datumu pada Novog Brda. Novo Brdo (Neuberg prema Sasima rudarima, a Novomonte prema talijanskim izvorima) Osmanlije osvajaju 1. srpnja 1455. godine, kada otprilike i biva zarobljen Srbin Konstantin. Inače je Novo Brdo bilo od neizmernoga geostrateškog te posebice privrednog značenja. Nalazilo se dvadesetak kilometara od Prištine te vrlo blizu Kosova Polja i Morave. Osvajanje Novog Brda

imalo je velikih reperkusija na pitanje odnosa Dubrovačke Republike i Porte, tj. položaja dubrovačkih trgovaca u unutrašnjosti Balkana.⁹

Važno je to da upravo iz autorovih bilješki, iako se nije služio pisanim izvorima, dolazi do raskida sporazuma s Bosnom i napada na nju 1463. To je podatak koji Konstantin Mihajlović donosi na temelju razgovora dvojice vezira.¹⁰ Prema načinu na koji je djelo pisano, može ga se smatrati i antiturskim, odnosno antiosmanskim apelom (memorijalom).

3. Od pada Carigrada do pada Bosanskog Kraljevstva

Nakon pada Carigrada dolazi do lapidarne izjave pape Nikole V. kako je riječ o „drugoj Homerovoj smrti“. Tršćanski i sijenski biskup Enea Silvio Piccolomini (kasnije papa Pio II.) upregnuo je sve svoje snage kako bi Europu, politički i ratovima podijeljenu, motivirao za novi križarski rat protiv Osmanlija. U tu svrhu sazvaio je Sabor u Regensburgu, na koji Talijani, valjda zbog udaljenosti, nisu stigli doći. Piccolomini posebno hvali Filipa Burgundskog koji, za razliku od drugih vladara, spremno izjavljuje da će dati sva raspoloživa materijalna i ina sredstva kako bi došlo do ostvarenja općeg ratnog pohoda protiv Osmanlija. Sljedeći nastavak Sabora održao se u Frankfurtu na Majni 1454. godine. Sljedeće, 1455. godine Sabor je s istim ciljem sazvan u Bečkom Novome Mjestu, no odugovlačilo se s formalnostima. Tek kada se konkretno prešlo na stvar, došla je iznenadna vijest o smrti pape Nikole V., nakon čega Sabor biva raspušten. Prilikom sazivanja Sabora u Mantovi Osmanlije su ondje imale svoje doušnike.¹¹

Odmah nakon pada Carigrada prva je na udaru bila Srbija Đurađa Brankovića, napose Smederevo, koje je imalo prevažno strateško značenje.¹² Posebno se to može reći za Beograd, koji je tada bio „ključ Ugarske“ te koji brani hrvatska plemićka obitelj Talovaca. Možemo reći da je nakon osvajanja Carigrada Beograd u biti postao grad željenog osmanskog osvajanja, tzv. „zlatna jabuka“, kako bi se od *dar ul harba* pretvorio u *dar ul islam*. Osvajanjem toga grada Mehmedu II. i Osmanlijama bila bi širom otvorena vrata Ugarske i Srednje Europe. To spominjemo stoga što se već i nakon pada Carigrada, a posebno nekoliko godina kasnije nakon pada srpske Despotovine i Smedereva, počelo govoriti o opasnosti ne samo za Bosnu već i o aspiracijama Osmanlijâ prema Dalmaciji, Kranjskoj i Istri, preko kojih im biva otvoren put u Italiju. Godine 1456. tijekom opsade Beograda Osmanlije su žestoko poražene, a otprilike godinu dana kasnije nisu uspjele zauzeti Smederevo ni Golubac. No, ni franjevac Ivan Kapistran ni Ivan Hunjadi nisu se nauživali svojih vojničkih pobjeda jer obojica umiru iste godine – prvi 11. kolovoza u lloku, gdje biva i pokopan te kasnije beatificiran, dok imenjaka mu Hunjadi umire 23. listopada u Zemunu.¹³

U međuvremenu Turci sređuju ono što je još barem nominalno ostalo od Bizantskog Carstva, a to su posjedi u Moreji na Peloponezu, kada i gdje biva dokrajčena vlast carske

⁹ Zdravko Mršić, *Podjela Zapada: prostorna država i otvoreno društvo*, Zagreb 2012, 39-47.

¹⁰ Franz Babinger, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Novi Sad 1968, 187-188.

¹¹ Isto, 186.

¹² Skupina autora, *Povijest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, Sarajevo 1991 (reprint).

¹³ Isto.

obitelji Paleolog. Još je samo na Trapezuntu ostao malen ostatak nekada svjetskog Carstva koje će pasti pod Osmanlije 1461. godine. Posebno tragičan kraj zahvatio je ogranak carske obitelji Komnen 1463., dakle dvije godine kasnije pred sâm osmanski pohod na Bosnu, čija je – bilo stvarna ili lažna – korespondencija s Rimom i papom Pijom II. o mogućem pokretanju križarskog rata protiv Osmanlija bila uhvaćena od sultana. Posljedice su bile strašne, a radilo se o zatoru tog odvjetka carske obitelji Komnen.¹⁴ Taj događaj i godina pada Trapezunta kolidira s krunidbom bosanskog vladara Stjepana Tomaševića. Iste godine dolazi i do njegove ženidbe, kada se u spomen na taj događaj kuje poseban zlatni novac koji se onda dijeli uzvanicima.

Od pada Carigrada do pada Bosanskog Kraljevstva prošlo je deset godina (1453. – 1463.). U tom su razdoblju intenzivna nastojanja za ponovnim naseljavanjem Carigrada, koji nanovo postaje prijestolnica jednog drugog i novog Carstva. U tome su vrlo važnu ulogu imali tarikati, tj. razni derviški pokreti koji rade i na islamizaciji nove prijestolnice.¹⁵ Poveznica s Bosnom jest i ta što su oni onamo došli već krajem osamdesetih godina 14. stoljeća,¹⁶ da bi 1414. godine potukli vojsku kralja Žigmunda, a na strani Hrvoja Vukčića Hrvatinića.¹⁷ Djelovali su kao red mističkog islama koji se po potrebi transformirao u vojnički red.¹⁸ Još dvije ključne godine koje povezuju povijest Bosne sa Srbijom jesu 1456., kada Osmanlije i Mehmed II. pokušavaju osvojiti Beograd, te 1459., kada pada posljednje uporište Srpske Despotovine. U tome je veliku ulogu odigralo i srpsko pravoslavno svećenstvo. Razlog tome jest taj što su se odlučili za osmansku stranu, a nakon što se srpski despot Đurađ Branković raspitivao o svojem budućem položaju nakon eventualne pobjede Ugarske i Matijaša Korvina, odgovoreno mu je kako će Ugri zajedno s Rimskom crkvom raditi na uspostavi katoličanstva i njegove hijerarhije u Srbiji. Otišavši potom sultanu Mehmedu II., dobio je odgovor da će se pokraj svake džamije podignuti crkva te da će se svatko moći moliti i ispovijedati vjeru koju želi.¹⁹ Epilog je onda bila predaja tada srpske prijestolnice Smedereva Osmanlijama zbog gore navedenog razloga od, među ostalima, samog srpskog pravoslavnog svećenstva. Postojao je i dodatan razlog. To je bila ženidba bosanskog kraljevića, a potom i posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaša s kćeri posljednjeg srpskog despota Lazara, zbog čega otac potonjeg, Stjepan Tomaš, otkazuje vjenčanje svojeg sina s kćeri milanskog vojvode Francesca Sforze, kojemu je u jednom svojem pismu uputio ispriku. Bile su posrijedi političke igre, a jedna od njih bila je ta da se Stjepan Tomaš dokopa Srpske Despotovine. To mu je onda, prema njegovu mišljenju, trebalo donijeti znatno veću političko-diplomatsku težinu u konstelaciji odnosa između Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva i njegova Bosanskog Kraljevstva s jedne te Srpske Despotovine, odnosno Osmanskog Carstva kao njegova privjeska na geopolitičkom planu tadašnjeg Balkana s druge strane. No, umjesto toga da za Stjepana Tomaša miraz u obliku Srpske Despotovine sa Smederevom kao njezinim glavnim gradom bude veliki dobitak,

¹⁴ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 186.

¹⁵ Ekrem İşin, *Tarikatların İstanbul'da Gündelik Hayatı Şekillendirmesi Üzerine Bazı Notlar (15.-17. Y.Y.) Osmanlı Araştırma Vakfı*, İstanbul 2000, 145-184.

¹⁶ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*.

¹⁷ Šišić, *Pregled povijesti; Isti, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, 159-210.

¹⁸ Holjevac, *Ivan Stojković*, 71-104.

¹⁹ Thomas W. Arnold, *Povijest islama: historijski tokovi misije*, Sarajevo 1989, 229-234.

postao mu je veliko opterećenje, o kojem ranije nije bio razmišljao, jer je zbog Despotovine na sebe i svoje pravne nasljednike bio navukao zavist i mržnju kako Srba tako i Osmanlija.²⁰

Uzevši sve ove geopolitičke faktore u obzir, prema najvećem broju povjesničara, svakako padaju u vodu interpretacije, i to one naknadne kako je prije pada Bosne sultan Mehmed II. bio u nekom obliku izvidnice u Bosni, prethodno se prerušivši u kršćanskog redovnika ili trgovca „u moapskom odjelu“. Tu nam priču donosi i jedan bosanski franjevac iz 18. stoljeća imenom Nikola Lašvanin.²¹ Zatim slijedi priča kako je bio otkriven te da ga je tada još kraljević prijestolonasljednik Stjepan Tomašević htio ubiti, a da ga je njegov otac Stjepan Tomaš izbavio jer se bojavao odmazde.²² Postoje i mišljenja „da su se oni odnekud još otprije poznavali“. Kada je Stjepan Tomaš prepoznao sultana Mehmeda, on ga je, prema riječima spomenutog Nikole Lašvanina, „izgrlio i izljubio te su njih dvojica postali pobratimi“. Dakako da je, prema riječima franjevca Nikole Lašvanina, Stjepan Tomaš onda još i darovima otpratio sultana da se vrati na svoj teritorij. To zvuči više nego nevjerojatno te svakako baca novo svjetlo na događaje koji su u fokusu ovog rada, premda je izvor koji o njima govori prilično vremenski udaljen. S druge strane, mogli bismo reći da takva interpretacija graniči s fikcijom nekih koji su svakako bili neskloni mladom kralju Stjepanu Tomaševiću te koji su ga naknadno htjeli proglasiti oceubojicom i vjerolomnim prema Osmanlijama i ugovorima koji su obvezivali Bosansko Kraljevstvo i njegove vladare.²³

Ta se priča tim više čini nevjerojatnom nakon pada Smedereva (Smandrije) pod Osmanlije 1459. godine, a „nakon što se sultan Mehmed bio zaželio tog grada zbog njegovih ljepota, ali i zbog samog geostrateškog značenja toga grada (‘položaja’) za Turke Osmanlije te njihov planirani budući pohod na Ugarsku“.²⁴ U ovom političko-povijesnom kolopletu nemalu ulogu igra i ugarski vladar Matijaš Korvin koji, prema mišljenju svih autora, nikako nije mogao oprostiti Stjepanu Tomašu pad Smedereva. Navodno je sultan Mehmed, zbog olakog prepuštanja Smedereva u njegove ruke od strane Stjepana Tomaša 1459. godine, naredio Ishak-begu, glavnom čovjeku skopskog krajišta – koje je, prema riječima Nikole Lašvanina, bilo „sasvim blizu Bosne“ – da uvijek pomaže Stjepanu Tomašu kako bi se ovaj učvrstio na bosanskom prijestolju. Kralj Matijaš je poslije navodne epizode bratimljenja Stjepana Tomaša sa sultanom Mehmedom i spomenutog pada Smedereva nagovorio njegova nezakonita sina Stjepana Tomaševića i brata mu Radivoja da smaknu samog kralja Tomaša, što su ovi i učinili kada je Tomaš zbog bolesti pao u postelju nakon neuspješnog opsjedanja hrvatskoga grada Blagaja, koji je bio u posjedu izvjesnog Vukmana, sina hrvatskog bana Pribile. Urotnici su razglasili da je Stjepan Tomaš već duže bolovao od unutarnjih bolesti te da je umro od kapi tijekom noći, a istina je navodno bila ta da je bio zadavljen konopcem. Kada je za to čula kraljica, svim je silama nastojala osvetiti muževu smrt jer joj je bilo ogavno ubojstvo koje je počinio Stjepan Tomašević te je pozvala samog sultana da osveti smrt svojeg pobratima. On joj je to i obećao, no zbog zaostalih poslova u Daciji (Vlaškoj) te s Dačanima, kada mu je vlaški vojvoda Vlad Drakula Tepeš na najokrutniji način pobio vojsku i poslanika, morao je svoj pohod u Bosnu odgoditi za dvije godine.

²⁰ Skupina autora, *Povijest Bosne*.

²¹ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo 2003.

²² Babinger, *Mehmed Osvajač*, 18-192.

²³ Skupina autora, *Povijest Bosne*.

²⁴ Lašvanin, *Ljetopis*.

Inače je majka kraljevića te potom i kralja Stjepana Tomaševića, Vojača, „vrlo razumna“ te nije bila za to da se bezrezervno podrže planovi, odnosno opcija bezuvjetnog otpora Osmanlijama. Savjetovala je svojim zemljacima da „Bosanci ne luduju protiv Turčina, jer koliko god da je taj prijedlog koristan i dobar, toliko dolazi u nezgodno vrijeme“. Riječ je o prijedlogu papina legata, modruškog biskupa Nikole, koji je, prema mišljenju njegova imenjaka, franjevca iz Lašve 18. stoljeća, bio razborit čovjek, ali „da nije bio dovoljno pro-nicljiv te da je i suviše brzo mijenjao odluke“. ²⁵ Isti biskup savjetovao je Stjepanu Tomaševiću da se bezrezervno pridruži Matijašu Korvinu, bez obzira na to što je ovaj već duže bio ljut na njega zbog predaje grada Smedereva od strane njegova oca u ruke Osmanlijâ 1459. godine, kojima nije bilo dosta što su primali ogroman danak na račun mira, već su svojim upadima stalno ugrožavale Bosnu u kojoj su bile nazočne već od osamdesetih godina 14. stoljeća, a u vrijeme kraljeva Stjepana Tomaša te njegova istoimena sina Tomaševića drže sve strateške točke kao što su utvrde i gradovi, koji su odigrali nemalu ulogu prilikom pada Bosne 1463. godine. Tako je već spomenuti Ishak-beg iz skopskog krajišta stalno upadao u Bosnu pod izlikom kako štiti još tada živućeg kralja Stjepana Tomaša i njegove interese, a u biti je pljačkao i pustošio područja Bosanskog Kraljevstva, nanoseći pritom ogromnu štetu u obliku jako velikih materijalnih i ljudskih gubitaka. Pod materijalnim gubicima misli se na plaćanje ogromnog danka u novcu, tj. zlatu, a pod ljudskim gubicima na toliko mnoštvo stanovnika bosanskih gradova i mjesta koje je Ishak-beg svojim upadima u Bosnu iz skopskog krajišta bio zarobio i potom odveo iz Bosne. To se ogromno ljudstvo poslije bilo najvjerojatnije prodavalo kao roblje po tržnicama Rumelije i Anadolije, baš kao i tridesetak godina ranije, kako su to već bili svjedočili poslanici Bazelskog koncila u Carigradu: Ivan Stojković, Henrik Menger i Simon Freron. ²⁶ Bosanski puk i plemstvo nakon smrti Stjepana Tomaša dodatno su se podijelili u stranke i vojne tabore, a svatko je zagovarao svoju opciju. Puk je na bosanskom prijestolju navodno više htio vidjeti Radivoja, a neki udovicu sada već pokojnog Stjepana Tomaša. Nemalu ulogu u cijelom tom vrtlogu svakako su imala i vjerska pitanja vezana uz stalne antagonizme između pripadnika onoga što je još ostalo od „Crkve bosanske“ i Rimokatoličke crkve.

Sâm Stjepan Tomašević je, za razliku od svojeg oca Stjepana Tomaša, odmalena bio odgajan u duhu Katoličke crkve, dok je Stjepan Tomaš, prema svjedočenju njegova vlastita sina, bio „manihejac“. To Stjepan Tomašević izričito navodi u svojem vapijućem pismu papi Piju II. ²⁷, kojemu šalje svoje poklisare koji mu nose to pismo. U njemu se Stjepan Tomašević vrlo dirljivim riječima obraća „glavi sveg kršćanstva i Katoličke crkve“ te ga moli da mu pošalje pomoć, ne radi njega samog nego zato što se, prema njegovim vlastitim riječima, Mehmed II. i Osmanlije neće zaustaviti na Bosni, nego će njihova plimna ugroza krenuti dalje prema ostalim kršćanskim zemljama Europe, pa tako i prema Italiji. ²⁸ Tomašević izričito navodi da kada bi samo njegovo Bosansko Kraljevstvo bilo meta i cilj Osmanlija, on ne bi uznemiravao papu. Dalje veli da od pape ne očekuje „zlatnih brda“, no kako je posrijedi daljnja ekspanzija Turaka, osjeća se odgovornim upozoriti na pravo stanje stvari, kako ga se u budućnosti ne bi smatralo lakovjernim. Kada je o tom

²⁵ Isto.

²⁶ Cecconi, *Studii storici*, dokument LXXVIII; Holjevac, *Ivan Stojković*.

²⁷ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, IV, Zagreb 1973, 26-27.

²⁸ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 187-192.

stanju stvari riječ, Tomašević papi Piju II. podastire činjenično stanje izvješćujući ga kako su Turci već zauzeli neke vrlo važne strateške točke, iz kojih onda dalje planiraju svoja osvajanja prema Ugarskoj i Dalmaciji. Potom navodi kako se Turci vrlo ljubazno i prijateljski odnose prema seljaštvu, obećavajući nekakvu slobodu za koju seljaci, kao neuki, vjeruju da bi mogla biti trajna. Kako su već neki od njih, prema Tomaševićevim riječima, napustili svoje mjesne gospodare, to je bio lakši njihov pad. Prema njegovim riječima, isto čeka i njega samog ako ne dobije stvarnu i pravu potvrdu moći i vlasti od pape, koji bi mu time dao jasnu potvrdu njegovog kraljevskog autoriteta nad Bosnom i potvrdu da iza njega, Tomaševića, stoje stvarni i jaki politički čimbenici koji su kadri suprotstaviti se Osmanlijama. Stoga moli papu da posreduje kod ugarskog vladara Matijaša Korvina radi dobivanja njegove eventualne pomoći te kako bi se izgladili animoziteti Ugra spram bivšeg bosanskog vladara, Tomaševićeva oca Stjepana Tomaša, kojeg su oni potvarali zbog pada Smedereva kao jedinog krivca.²⁹

Tomašević u studenome 1461. godine panično piše papi moleći ga za pomoć, čemu se potonji i odaziva šaljući u Bosnu svojeg legata, modruškog biskupa Nikolu, sa žezlom i krunom za novoustoličenog bosanskog vladara Stjepana Tomaševića. Ugri i Matijaš Korvin načelno se slažu da Bosni treba pomoći, no to prethodno uvjetuju ogromnim novčanim iznosima.³⁰ Još ranije prosvjeduju kod pape zbog prava na bosansko prijestolje na kojem Ugri i kralj Korvin toliko inzistiraju. Papa Pio II. Matijašu Korvinu odgovara kako u vezi s time nije toliko nevjest da ne bi znao pravo stanje stvari i red u svojem postupanju.³¹ Stjepanu Tomaševiću i Bosni papa preko Venecije doista i šalje veliku novčanu pomoć, no Venecija čitav iznos zadržava za sebe, opravdavajući taj čin gradnjom svoje velike obrambene flote u Dalmaciji, no do toga nikada nije došlo. Umjesto toga, Venecija daje neodređena obećanja o mogućnosti sklanjanja bosanskog vladara i njegove obitelji na njezinu teritoriju, bilo na lagunama samoga grada Venecije, bilo na području vlasti Mletačke Republike u Dalmaciji na otoku Hvaru, koji je bio spomenut kao jedno od rješenja. Tomašević moli i Dubrovačku Republiku za pomoć u ljudstvu i oružju, no Dubrovčani se ispričavaju kako tu pomoć ne mogu poslati jer i sami rade na obrani svojega grada, što je jednim dijelom bilo točno jer su se izvan zidina rušili svi objekti, pa i oni sakralni koji bi eventualno mogli poslužiti Turcima, a oko gradskih zidina pravili su se opkopi. Istodobno, Dubrovčani kao vješti diplomati i realpolitičari šalju svoje izaslanstvo sultanu s određenim novčanim iznosom, radi zaštite svojih trgovačkih interesa na Balkanu, u Bosni i Srbiji.³²

Vrlo sličan, gotovo identičan stav više nego oprezne dubrovačke diplomacije možemo vidjeti i nakon pada Bosanskog Kraljevstva, u „odiseji“ posljednje bosanske kraljice Katarine Kotromanić, kada se Dubrovačka Republika i njezina diplomacija vodila isključivo svojim uskim materijalno-političkim interesima. Osmanlije su, naime, tražile izručenje posljednje bosanske vladarice Katarine Kosača-Kotromanić, kako bi se lišile pravnih nasljednika i eventualnih pretendata na bosansko prijestolje te se stoga i radilo na zatoru visokog plemstva u svim osvojenim zemljama, kao što je to bio slučaj s već spomenutom trapezuntskom

²⁹ Skupina autora, *Povijest Bosne*.

³⁰ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 186-192.

³¹ Skupina autora, *Povijest Bosne*.

³² Babinger, *Mehmed Osvajač*, 186-192; Skupina autora, *Povijest Bosne*; Mršić, *Podjela Zapada*, 39-47.

carskom obitelji Komnen 1463. godine te s kraljevskom obitelji u Bosni iste godine.³³ U ožujku 1463. sultan Mehmed II. kretao se prema Zapadu, dakle prema Bosni, a majci velikog vezira Mahmud-paše, koja je ostala kršćanka, u svojem balkanskom taboru poklonio je samostan sv. Ivana Prodromos Petras u Istanbulu. U subotu 26. ožujka, nekoliko dana ranije, dao je u Edirnama baciti u zatvor posljednjeg komnenskog trapezuntskog cara Davida, inače njezina rođaka. Despina Hatun bila je kći pretposljednog trapezuntskog cara koji je umro 1458. godine, a udala se za Uzun Hasana, neprijatelja Osmanlija. U jednom svojem pismu pozvala je izvjesnog Aleksija Komnena k sebi, a to je odmah pobudilo sumnju sultana Mehmeda da Despina uz pomoć svojeg ujaka Davida želi potaknuti Uzun Hasana na vojno djelovanje prema Osmanlijama, s konačnim ciljem ponovne uspostave komnenskog Trapezuntskog Carstva s njim na čelu. Teodor Spandugino, autor povijesti Turaka, čiji je djed bio brat Davidove druge žene, tvrdi da je to pismo krivotvorina iz Rima te da se njima Davida trebalo obavijestiti o pokrenutom križarskom pohodu protiv Osmanlija. Gotovo čitava carska obitelj Komnenovih, prema osobnoj sultanovoj naredbi, bila je pogubljena 1. studenoga 1463. godine, dakle nakon sultanova povratka iz Bojne na Bosnu. Bijes sultana Mehmeda II. bio je toliko jak da nije dopustio pokop članova obitelji Komnen, čija su tijela trebala ostati poput plijena pticama i zvijerima grabljivicama. Carica Despina Hatun stoički je gledala zator čitave svoje obitelji te je naknadno svojim rukama pokopala jednog po jednog člana. Do kraja života živjela je isposnički u jednoj trošnoj kolibi, odričući se gotovo svega. Ovo strašno finale obitelji Komnen bilo je simbolički i znakom konačne propasti Trapezuntskog Carstva.³⁴

Moglo bi se reći da tragedija trapezuntske carske obitelji toliko frapantno sliči Sofoklovoj tragediji koju ovaj piše o Antigoni te je tako i naslovljuje, a carica Despina Hatun, i ne znajući, poistovjetila se s istim likom istoimene tragedije koja je nastala u zlatnom dobu klasične grčke civilizacije. Ova druga tragedija predstavljala je završetak iste civilizacije, otprilike 2.000 godina kasnije kada je grčka civilizacija to bila samo još svojim imenom te kada je radije izabrala potonuće u barbarstvo, nego prihvaćanje unije sa Zapadom na teološko-crkvenom i političkom planu.³⁵ Sebe samu je, pak, vidjela preseljenu u nebeske sfere, iz kojih će se u danom povijesnom trenutku opet pobjedonosno vratiti.³⁶ Sve ovo spominjemo jer su obje tragedije, kako trapezuntske carske obitelji Komnen tako i bosanske kraljevske obitelji Kotromanić, na neizravan i znakovit način isprepletene, i to u istoj, 1463. godini.

Početak ljeta sultan Mehmed se sa svojim vezirom Mahmudom kretao balkanskim cestama preko Sofije, Skopja, Kosova Polja, Vučitrna i Sjenice prema Bosni. Razlog je bio taj što mu je još 1461. godine bilo dojavljeno kako je novopostavljeni bosanski kralj Stjepan Tomašević sultanovu poklisaru otkazao plaćanje dogovorenog danka. Kralj je tom poklisaru svoje riznice pokazao temu i, prema navodima bizantskog povjesničara Laonika Halkokondila,³⁷ rekao kako se uopće ne misli rastati od svojeg novca, a za sultanovu volju,

³³ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 186-192; Krešimir Regan, *Bosanska kraljica Katarina: pola stoljeća Bosne (1425.-1478.)*, Zagreb 2010, 49-54, 61-62, 71-74.

³⁴ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 18-188.

³⁵ Joseph Gill, *Il Concilio di Firenze*, Firenze 1967, 418-462; Arnold, *Povijest islama*, 196-205.

³⁶ Elene Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog Carstva*, Beograd 1988, 130-137.

³⁷ Mirjana Gross, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1980, 59; Jenö Darkó, „Zum Leben des Laonikos Chalkondyles“, *Byzantinische Zeitschrift*, 24/1, 1924, 29-39.

jer će mu taj novac trebati za aktivnu obranu zemlje. Ako, pak, i ti planovi padnu u vodu, novac će ponijeti sa sobom jer će time u izgnanstvu moći osigurati lagodan život. Sultanov je poklisar izrazio svoje sumnje da Stjepan Tomašević taj novac neće moći dugo uživati. Prema njemu, ne bi bilo ništa loše u tome da kralj i uživa taj novac kada bi to bila Božja volja, no bilo bi bolje lišiti ga se i dati onom čijom ga je zaslugom, tj. zaštitom Stjepan Tomašević i bio stekao. Još je rekao i to kako bi bilo ispravno da kralj zadrži svoj novac kada time ne bi bezbožno kršio zadanu riječ i ugovor. Prema riječima poklisara sultana Mehmeda II., kralj sebi i svojoj državi Bosni nanosi štetu ako zbog osobne pohlepe kani zadržati spomenuti novac jer misli da će mu on donijeti sreću. Naprotiv, sâm mu je poslanik bio prorekao upravo suprotno. Vrativši se u sada već desetak godina osmansku prijestolnicu, Carigrad, k sultanu, spomenuti poklisar bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, zbog spomenutih riječi potonjeg, bio je poticao sultana Mehmeda II. El Fatiha na vojni pohod prema Bosanskom Kraljevstvu. Dakako da se sultan zbog svoje naravi više nego razbjesnio čuvši za tu vijest, no morao je za dvije godine odgoditi pohod na Bosnu, i to zbog pohoda na Vlašku i njezina vojvodu Vlada Drakulu.³⁸ To se dogodilo poslije Tomaševićeve korespondencije s papom Pijom II. te nakon što mu je papa poslao krunu, a Matijaša Korvina nagovorio na solidarnost i vojnu pomoć istom bosanskom kralju. Korvin se s tim u načelu bio složio, ali uz prethodni uvjet isplate njemu ogromnog novčanog iznosa te ustupanje nekih strateški važnih vojnih tvrđava i gradova u Bosni.³⁹

Osmansko-bosanski povjesničar Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit iz druge polovine 19. stoljeća u svojoj povijesti Bosne *Tarih-i Bosna* navodi da je Matijaš Korvin nagovarao albanskog vođu Đerđa Kastriota da pomogne bosanskom vladaru Stjepanu Tomaševiću, a da je potonji vojno sudjelovao u rušenju osmanske utvrde na rijeci Savi, Šamac, „koju su kasnije Bošnjaci prozvali Šabac“, prema nekom Šabanu. To je, prema Muvekkitovoj interpretaciji, bio razlog konačnog napada Mehmeda II. i Osmanlija na kralja Stjepana Tomaševića i njegovo Bosansko Kraljevstvo.⁴⁰ Venecija i Dubrovnik također su se

³⁸ Babinger, *Mehmed Osvajač, 186-192*.

³⁹ Isto, 188-192; Skupina autora, *Povijest Bosne*.

⁴⁰ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Sarajevo 1999.

Salih Muvekkit-Hadžihuseinović (Salih Sidki Muvekkit Hadžihuseinović) (? – 1888.) bošnjački je historičar. Poznat je kao autor značajnog djela *Tarih-i Bosna*, napisanog na turskom jeziku i prvi put objavljenog u prijevodu na bosanski kao *Povijest Bosne*, 1999. u Sarajevu. Ta vrlo opsežna knjiga (u prijevodu preko 1.400 stranica većeg formata B5) opisuje povijest Bosne od turskog osvajanja pa sve do austrougarskog zaposjedanja 1878. godine. Muvekkit nije kritički historičar modernog kova. Uostalom, to nisu bili ni njegovi hrvatski ni srpski suvremenici, ali je ipak erudicijom, racionalnim pristupom, korištenjem raznorodnim izvorima (pisac se služio tekstovima na orijentalnim jezicima, ali i objavljenim radovima u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu u svoje doba) stvorio kompendij koji sve do danas nije dobio priznanje kakvo zaslužuje. Treba reći da je Muvekkit tim značajniji jer se dotadašnja historiografija o BiH temelji gotovo isključivo na zapadnim izvorima (Lastrić, Lašvanin, Farlati, Orbini) pa je Muvekkitovo djelo dobrodošao korektiv, što se pokazalo plodonosnim u kasnijim historijskim studijama kada su se rani turski defteri, koje je objelodanio turski povjesničar Ömer Lütfi Barkan, pokazali neprocjenjivima za povijest rane osmanske Bosne. Iako u Muvekkitovu djelu ima nemalen broj imaginativnih mjesta (napose o staroj prošlosti i prapovijesti, o čemu je pisac oponašao nekritične hrvatske povjesničare poput Orbinija), ono je u cjelini monumentalna studija i vrelo obilja informacija koje, usprkos objavljivanju i prijevodu, još nije steklo mjesto koje zaslužuje u sintetičnim historiografskim djelima posvećenima Bosni i Hercegovini. Koliko su se drugi povjesničari koji su pisali o BiH (Čorović, Mandić, Draganović, Čirković, Prelog) služili njegovim djelom, ostaje tek za utvrđivanje. Sigurno je da je ušao u repertoar standardne literature modernih turkologa i orijentalista koji proučavaju utjecaj Osmanlija na područja Bosne, Srbije i Hrvatske (Moačanin, Popović).

oglušili na očajničke uzastopne pozive i vapaje za pomoć Stjepana Tomaševića zbog svojih uskogrudnih pojedinačnih interesa.⁴¹ Dana 28. veljače 1463. *Signoria* dobiva vijesti o vrlo lošoj situaciji oko Bosne, ali reagira vrlo mlako, gotovo nezainteresirano.⁴² Kada je Stjepan Tomašević 1463. godine konačno uvidio da od kršćanske solidarnosti neće biti ništa, poslao je svoje bosansko izaslanstvo na Portu u Istanbul kako bi ishodovalo petnaestogodišnje primirje. O tome nam u ovom tekstu svjedoči već uvelike spominjani Konstantin Mihajlović, srpski janjičar iz Ostrovice, navodeći kako su on i njegov brat bili nazočni – jedan javno, a drugi tajno – sakrivši se kako ih ne bi primijetila dvojica velikih vezira Mahmud-paše i Ishak-paše. Konstantin im je na podu prostro ćilim, a oni su se savjetovali oko toga što reći pristiglom bosanskom izaslanstvu. Na kraju je bilo dogovoreno da im se dade lažno traženo petnaestogodišnje primirje, a da će oni za nekoliko dana za njima u Bosnu preko Sofije, Skopja, Vučitrna, Kosovske Mitrovice i Sjenice. Inače, prema njihovim riječima, ne budu li tako uradili, nikada neće osvojiti tu planinsku zemlju koja je teško osvojiva zbog same konfiguracije terena, a budu li odlagali vojnu akciju, bosanskom bi vladaru u pomoć mogli priskočiti kršćanski vladari, pa i sami Ugri s Matijašom Korvinom na čelu. Izriekom se spominju i Hrvati, kao mogući pomagatelji Bosni i njezinu vladaru. Konstantin Mihajlović je, prema vlastitim riječima, poslije otišao k bosanskom izaslanstvu, raspitajući se o ishodu pregovora. Kada su mu izaslanici puni optimizma rekli o sklopljenom primirju, upozorio ih je na skori osmanski pohod na Bosnu, mimo lažnih obećanja, o čemu izaslanstvo nije htjelo ni čuti, a kamoli vjerovati. U subotu su slavodobitno krenuli kući kako bi u srijedu velika osmanska vojska na čelu sa sultanom, Mahmud-pašom i Ishak-pašom krenula prema Bosni preko već spomenute rute. Cilj samog pohoda držao se u strogoj tajnosti. Za njega su, dakako, znali samo sultan i spomenuta dvojica visokih vezira, kako kršćanski vladari i vojska ne bi znali konačan cilj osmanskog udara. Kod Sjenice je već zapravo sve bilo jasno. Prešavši bosansku granicu, u Podrinju je pao vlastelin Tvrtko Kovačević, baš onako kako je to u svojem pismu papi Piju II. predviđao kralj Stjepan Tomašević. Vidjevši da sâm neće moći obraniti utvrde, Kovačević se predao Turcima, nadajući se milosti, no odmah biva pogubljen.⁴³ Možda je najvažnija i odlučujuća epizoda u ovoj priči oko pada Bosne ona o padu kraljevskoga grada Bobovca, koji je bio smješten na sjajnom fortifikacijskom terenu, blizu Vareša i Kraljeve Sutjeske, a u kojemu se još od ranije čuvala bosanska kruna.

Muvekkit kaže da se Bobovac nalazi u Visočkoj nahiji te kako je isti grad tri dana neuspješno opsjedao veliki vezir Mahmud-paša. Ovaj se potom, zbog nemogućnosti zauzimanja grada nakon trodnevne opsade i topovskih kanonada, bio povukao prema Sarajevu, a kod Visokog sreo je sultana, koji mu je bio zapovjedio da se vrati, rekavši da se i sâm onamo uputio. Stoga se navodno toponim Vratnice blizu Bobovca i zove prema povratnom glagolu „vratiti se“, predstavljajući pravo mjesto povratka sultana i velikog vezira.⁴⁴ Konačno se, nakon sultanova dolaska, utvrda grada Bobovca predala zbog izdaje njezina zapovjednika, kneza Radaka, koji je bio pripadnik „Crkve bosanske“. Kada je kralj Stjepan Tomašević, kao katolik i podanik Rimske crkve, svoje kraljevstvo politički i vjerski

⁴¹ Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Dubrovnik 2003, pogl. „Dubrovnik između Istoka i Zapada“.

⁴² Babinger, *Mehmed Osvajač*, 186-192.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Muvekkit, *Povijest Bosne*.

podložio Crkvi te počeo provoditi politiku progona bogumilskih sljedbenika, vjerski antagonizmi još su se više zaoštrili. Prema toj teoriji, knez Radak je uz obećanja Osmanlija jedva čekao predati grad i njegovu posadu te se tako najizravnije osvetiti kralju Tomaševiću. Kada je, prema legendi i kazivanju, knez Radak nakon predaje zamolio za nagradu da ostane u službi sultana Mehmeda II., ovaj mu je navodno odgovorio da zasigurno ne bi mogao ostati vjeran njemu kada to nije znao biti vladaru njegove vjere, a zatim ga je dao pogubiti. Još se danas kod malog planinskog mjesta Bobovca, na putu od Bobovca prema Kraljevoj Sutjesci, nalazi divovska stijena kod koje je, prema legendi, bio pogubljen knez Radak. Po njemu je i dobio naziv jedan obližnji izvor Radakovica.⁴⁵

Vijest o padu Bobovca bila se strelovito proširila, a kralj Stjepan Tomašević se tada bio sklonio u utvrdu Sokol kod Jajca, na utoku rijeke Plive u rijeku Vrbas. (Tu je rijeku vrlo hrabro prvi preplivao upravitelj Tesalije, izvjesni Omer Turhan-beg, koji je za taj čin i bio nagrađen.⁴⁶) No, kako je i onamo vrlo brzo došla osmanska vojska, kralj se iznova sklanja u tvrđi grad Ključ. Prema svjedočenju osmanskog autora Muvekkita, dolazi do niza vrlo žestokih okršaja.⁴⁷ Osmanlije su već mislile zaobići Ključ, što bi bile i učinile da im jedan plaćeni uhoda nije otkrio kraljevo sklonište. Vidjevši najzad da je otpor besmislen, nakon potpaljivanja suhe trske u jarcima oko grada, kralj se, uz jamstvo velikog vezira Mahmud-paše i pisane fetve, konačno bio predao. Nakon toga je, kako bi sačuvao goli život, naredio zapovjednicima svojih utvrda da ih predaju sultanu i Osmanlijama. Prema riječima bizantskog povjesničara Kritobula, 1463. godine Osmanlije su zauzele tristotinjak gradova, što je u svakom slučaju pretjerano. No, nakon Tomaševićeve naredbe o predaji gradova Osmanlijama, sedamdesetak gradova u samo jednom tjednu čini se realnim. Mahmud-paša je svojim činom jamčenja života kralju Tomaševiću na sebe navukao sultanov bijes jer ovaj nije znao kako se pravno izvući iz nastale situacije, s obzirom na to da je Tomašević uza se imao rečeni dokument i zadanu riječ. U pomoć je tada svojim pravnim savjetom priskočio jedan Perzijanac, Šeih koji je prije dvadesetak godina bio došao na područje Osmanskog Carstva iz Perzije (Irana) te je kao vrlo učen čovjek i fanatik stekao simpatije sultana Mehmeda II. Osvajača. Njegovo je ime Ali al-Bistami te je zbog svoje učenosti dobio i ime Musanifek, što znači „mali pisac“. Izravni je potomak poznatog islamskog znanstvenika Fahredina Razija. Ali al-Bistami predložio je rješenje u obliku odgovora kako je spomenuta fetva i zadana riječ Mahmud-paše bila dana bez sultanova znanja te je, prema tome, nevjedeća.

Prema kazivanju, sâm je Ali al-Bistami usmjerio mač prema kralju, no kada ga nije uspio dokrajčiti, učinili su to krvnici koji su priskočili u pomoć. O tom smaknuću Stjepana Tomaševića postoji nekoliko verzija.⁴⁸ Ista sudbina čekala je kraljeva polubrata Radivoja i njegova sina Tvrtku te još trojicu knezova Pavlovića. Knezu Tvrtku Kovačeviću okončan je život u Podrinju, još prilikom samog prijelaza rijeke Drine, koja dijeli Bosnu od Srbije.⁴⁹ To se dogodilo prije zauzeća grada Bobovca (Bobice), kako ga naziva grčki (bizantski) pisac Laonik Halkokondil.⁵⁰ Sa stanovništvom Bobovca i Jajca postupalo se kao sa stanovništvom

⁴⁵ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 188-192.

⁴⁶ Joseph Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, I, Zagreb 1979.

⁴⁷ Muvekkit, *Povijest Bosne*.

⁴⁸ Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb 1999, 535-575.

⁴⁹ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 186-192.

⁵⁰ Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*.

egejskih grčkih otoka Lezbosa i Mitilene. Na Mitileni bio je i spomenuti Ali al-Bistami. Najsiromašnije stanovništvo bilo je ostavljeno u Bobovcu, odnosno Jajcu, srednje imućni dodijeljeni su janjičarima, dok su najbogatiji kolonizirani u relativno prije deset godina novoosvojeni Carigrad (Istanbul).⁵¹ Nakon neuspjeha Osmanlija da se zbog mogućeg budućeg pohoda na Dubrovnik osvoji Hercegovina i Blagaj Stjepana Kosače, o čemu je već bilo riječi, Osmanlije potpuno osvajaju feudalne posjede obitelji Pavlovića koji svi odreda bivaju smaknuti. Jedina pozitivna činjenica za Crkvu i kršćanstvo jest ta da je franjevačkom samostanu u Milodražu kod Fojnice sultan Mehmed II., zahvaljujući osobnoj hrabrosti fra Angela Zvezdanovića, dodijelio tzv. „Ahdnamu“, povelju o vjerskim slobodama. Razlog tome bio je isključivo ekonomski – pokušaj novouspostavljene osmanske vlasti da pod svojom vlašću zadrži što je više moguće stanovništva radi plaćanja poreza.⁵² Već 7. srpnja Mehmed II. sa svojim taborom pristiže u Sjenicu, a 17. srpnja dolazi u Skopje. Mjesec dana ranije, 14. lipnja, mletački dužd Cristoforo Moro užasnuto piše o osmanskom osvojenju Bosne svojoj ljutoj suparnici Firenci, tražeći od nje pomoć. U pismu najružnijim riječima opisuje osvajanja Osmanlija i Mehmeda II. te vrlo jakim riječima apelira na svekršćansku solidarnost. Firenca se na sve moguće načine nastojala izvući iz te situacije obrazloženjem kako ne želi biti upletena u novi sukob. Jedina akcija Firence bila je ta da je pred Božić 1463. godine poslala svoje galije u Istanbul, kako bi pokupila svoje građane i njihova materijalna dobra.⁵³

Zna se da je otprilike 100.000 Bosanaca bilo raseljeno, a 30.000 odmah ih je stupilo u janjičarsku službu. Samo je šest utvrda ostavljeno i šticeño ljudstvom, dok su ostale bile potpuno razorene. Kraljeva, pak, djeca Sigismund (Žigmund) i Katarina bila su odvedena u sužanjstvo, odakle se nikada neće vratiti. Štoviše, oni su, milom ili silom, prešli na islam. Vjerojatno se radi o prvoj opciji jer je kasnije iz Rima bosanska kraljica Katarina Kosača-Kotromanić bila vrlo zauzeta da uz pomoć milanskog vojvode Francesca Sforze velikim otkupom oslobodi svoju djecu iz osmanskog ropstva. Primila je njihovo pismo s pozivom da sama dođe k njima u Istanbul te da ondje, poput njih, upozna i primi „svjetlo islama“. Sigismund (Žigmund) je u doba zarobljavanja imao sedam, a Katarina samo tri godine. Zna se da je Sigismund običavao uveseljavati za stolom sultana priprostim šalama te je svoj život završio kao Ishak-beg, jedan od sandžakbegova negdje u Maloj Aziji. Katarina je navodno posljednje počivalište našla kod Skopja, gdje bi se trebalo nalaziti njezino turbe, kako se u narodu naziva „kraljičin grob“. Kakav je bio njezin život i što je sve prošla, ne zna se. No, poznato je da je njezina majka, kraljica Katarina Kosača-Kotromanić, najprije bježala u Kozograd kod Fojnice te odatle na teritorij Dubrovačke Republike. Osmanlije su od Dubrovčana čak zahtijevali njezino izručenje iz poznatih pravnih razloga oko nasljeđivanja bosanske krune.⁵⁴ Nakon toliko mnogo političkih zakulisnih igara, najzad se kraljica Katarina bila sklonila u Rim, gdje je i umrla 1478. godine, a grob joj se nalazi u bazilici sv. Marije od nebeskog oltara u mjestu Aracoeli. Oporukom je svoje Bosansko Kraljevstvo zavjetovala papi i Katoličkoj crkvi. Ta se oporuka mogla mijenjati samo ako bi njezina djeca ponovno prigrlila katoličku vjeru, vrativši se u Bosnu. No, kao i „dobra

⁵¹ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 186-192; Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*.

⁵² Mirsad Bakšić, *Doprinos muslimana hrvatskoj kulturi i državi*, Zagreb 2011, 31-69.

⁵³ Babinger, *Mehmed Osvajač*, 191-192.

⁵⁴ Regan, *Bosanska kraljica Katarina*.

kraljica Kata“, mnogi su Bosanci poput plimnog vala nahrupili na područja dalmatinskih komuna i preko Jadrana u Italiju, kako se više nikada ne bi vratili u svoj zavičaj.

4. Zaključak

Ono što u ovom radu doista biva poput kakvog zajedničkog nazivnika jesu Osmanlije, iluzije o zajedničkoj kršćanskoj solidarnosti i pomoći te konačno pojam pada. Kao što se vidi iz uvoda ovog rada – a zahvaćeno je kronološki šire razdoblje – taj pad ili, bolje rečeno, padovi nikada nisu bili iznenadni, nagli ni trenutni. Uvijek se, naime, radilo o dosta dugotrajnim povijesno-političko-vjerskim procesima, kako onda kada je bila riječ o zauzeću Male Azije i Bizanta, čije je finale bio pad samog Carigrada, tako i deset godina kasnije, kada pada Bosansko Kraljevstvo. Carigrad, nekoć jedina prijestolnica „jedinog kršćanskog Carstva i cara“, postaje središtem novog, sada islamskog Osmanskog Carstva, koje se poput nekadašnjeg Bizantskog Carstva protezalo od Eufrata pa sve do Dunava i Jadrana. Hrvatski dominikanac, Dubrovčanin Ivan Stojković, kojeg smo ovdje uzgred spomenuli zajedno s još dvojicom izaslanika Bazelskog koncila – Simonom Freronom i Henrikom Mengerom – dvije godine (1435. – 1437.) iz posljednje utvrde istočnog kršćanstva i grčke civilizacije, kao svojeg motrilišta, promatra ono što se događa. „Poslali ste me kao mladića u Carigrad, a vraćam vam se, evo, u bradi zarastao starac“. To samo svjedoči koliko je to relativno kratko vrijeme Stojkovićeve boravka u Carigradu bilo istovremeno turbulentno te obilno brojnim događajima, što je rezultiralo prethodnom Stojkovićevom ne baš lapidarnom izjavom. Tijekom svojeg boravka u Carigradu, Stojković renesansnu Europu upoznaje s mnogim djelima poteklama iz krila islamske civilizacije, kao i s onima o islamu samom. Stoga ga možemo smatrati jednim od prvih europskih islamologa.

U jednom svojem pismu, upućenom Bazelskom koncilu iz ožujka 1436., Stojković sa strepnjom navješćuje kako njemu suvremene tako i buduće osmanske provale na područje Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, dakle na prostor njegove domovine, u čijem okviru vjerojatno vidi i Bosnu, bez obzira na sve prijepore ove ili one vrste. Dvadeset godina nakon smrti Ivana Stojkovića u Laussani 1443. te deset godina nakon pada Carigrada 1453., Bosna pada 1463., no ne baš „šaptom“, kao što se to kasnije izrijetkom iskovalo. Još jedan zajednički nazivnik jest skoro istovremeni pad Trapezuntskog Carstva i Bosanskog Kraljevstva te gotovo istovjetna sudbina carice Despina Hatun, koja je toliko tragično izgubila čitavu svoju obitelj što je bila smaknuta. Kada to dovedemo u vezu s jednako tako tragičnom sudbinom Bosanske kraljice Katarine Kosača-Kotromanić i njezine obitelji, dobivamo zaokruženu sliku zatvorenog tragičnog kruga, ne samo Bosne i sudbine njezina srednjovjekovnog Kraljevstva. Radi se o sveopćem osmanskom potopu jugoistoka kršćanske Europe koji će se kasnije prekriti i na njezin središnji dio. O tom potopu iz Carigrada zorno piše Ivan Stojković u svojem *Tractatus de Ecclesia*. Ono što povezuje bazelsko izaslanstvo iz Carigrada, pad ovoga grada te potom Bosne jest korespondencija u kojoj se stalno nada i moli za pomoć, no ona vrlo rijetko ili, kao po nekom pravilu, nikada ne dolazi zbog pragmatičkih razloga raznoraznih političkih faktora te su stoga posljedice bile toliko tragične u smislu konačnih civilizacijskih padova i obrata.

VAŽNOST KRETANJA LJUDI I IDEJA U POMICANJU SPOZNAJA O PROSTORU: PRIMJER OSMANSKOG POMORCA IZ 16. STOLJEĆA

U članku se preispituju mogućnosti ranonovovjekovnog transfera ideja i kartografskih informacija vezanih uz osmansko-kršćanske ratove i putovanja Sredozemljem Piri Reisa. U teorijsko-metodološkim okvirima kulturne povijesti i preispitivanja intelektualnoga transfera, a na temelju komparativne analize osmanskih i mletačkih portulanskih karata, kao i dviju osmanskih karata svijeta, revalorizirana je osmanska kartografska produkcija 16. stoljeća. Ujedno je i kontekstualiziran rad Piri Reisa na praktičnim plovidbenim kartama, koji je u okviru te državne tradicije bio iznimka, a ne pravilo. S obzirom na to da kvalitetan spoj karte i narativnog peljara, kao što je bio Kitab-i Bahriye, ne nalazimo ranije, čak i na susjednim mletačkim obalama, razvidno je da se radi o izvanrednom kartografu koji je izvorsno kombinirao osobnu mogućnost pristupa stranim geokartografskim informacijama, kartama i drugim izvorima, s bogatim vlastitim iskustvom plovidbe koje mu je omogućilo da u moru podataka kojima je raspolagao odabire najkvalitetnije.

Svojim je radom Reis pridonio transferu geografskih informacija, usvojio ih i primijenio na sebi i svojoj kulturi prihvatljiv način, čime je pokazao otvorenost osmanskog intelektualca u posredovanju znanja među civilizacijama.

Ključne riječi: osmanska osvajanja, kulturni transfer, portulani, Piri Reis, Kitab-i Bahriye

1. Uvod

U starim kartama kao svjedočanstvima svoga vremena nalazimo poznate geokartografske informacije, ali ih valja percipirati i kao subjektivne konstrukcije, odnosno kao odraz političkih programa i pretenzija, rekonstrukcije nečijeg vjerskog, etničkog i kulturnog identiteta; drugim riječima, kao prostorni imaginarij sastavljen od prostornih prikaza, u kombinaciji geografske stvarnosti i autorove imaginacije¹. Dekonstrukcija subjektivnog na karti i čitanje tog specifičnog izvora „između redova“, odnosno izvan okvira postojećeg usustavljenog i standardiziranog kartografskog kôda nameće potrebu za transdisciplinarnim pristupom, posebno u svjetlu današnjeg obilja mogućih diskurzivnih varijanti. Srednjovjekovni, pa i ranonovovjekovni kartografski obrasci, premda temeljeni na nizu simbola zajedničkih u određenoj zajednici kao svojevrsnom metajeziku², odražavali su razlike u proizvodnji sadržaja i kartografskoj uporabi tog medija, pri čemu su za hrvatsku kopnenu unutrašnjost od najvećeg značenja bili njemački i austrijski kartografi, a potom mletački autori za teritorij priobalja i otoka te osmanski kartografi za prostor bosanske unutrašnjosti

¹ Dubravka Mlinarić – Snježana Gregurović, „Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora“, *Migracijske i etničke teme*, 27/3, 2011, 345-373, 98.

² Dubravko Škiljan, *Mappa Mundi*, Zagreb 2006, 15.

i dalmatinskoga zaleđa. U mentalnom konceptualiziranju i prezentiranju prostora, na zapadnjačkim kartama dominirali su simbolični obrasci u službi prozapadnih svjetovnih (imperijalnih, političkih, kulturnih) i vjerskih (kršćanskih) svjetonazora i/ili ideologija. No, kad ih usporedimo kao kulturalne tekstove koje je moguće višestruko interpretirati³, u kontekstu perspektive nastanka, kulturnog i žanrovskog kôda te njegovih regula, na kartama hrvatskih zemalja osmanske provenijencije – kao jedini odraz kartografske tradicije izvan kršćanskoga kulturnog kruga – koristili su se slični srednjovjekovni modeli posredovanja stvarnosti. Na razini simbola te su karte preispitivale i predočavale čovjekovo mjesto na Zemlji u okvirima vladajućih ideologija, zasnovanih na sustavu moći elita (svjetovnih ili crkvenih). Na mimetičkoj su razini imale zadatak oponašati, odnosno dočaravati geografsku stvarnost te su služile praktičnoj svrsi, poput, primjerice, velikog broja plovidbenih karata i portulana.⁴ No, jesu li se ti smjerovi kartografskog razvitka odvijali autonomno unutar osmanske tradicije, kao što je to bio slučaj na Zapadu, ili je mobilnost ideja i transfer znanja preko civilizacijskih granica imao važniju ulogu, tek ostaje pitanje. Primjenom komparativno-analičke metode uspoređuju se geografsko-plovidbeno-kartografski izvori osmanske provenijencije s europskom (prvenstveno mletačkom) gradom, s ciljem pronalaska smjera transfera ideja i koncepata percepcije geografskih prostora, kao i specifičnosti te originalnosti rekonstruiranih vještina i znanja u njima. Sinteza raspoloživih informacija koje je Piri Reis kao strani i neprijateljski moreplovac⁵ na istočnojadranskim obalama mogao imati provedena je u nekim ranijim istraživanjima⁶, ali povratan utjecaj tih noviteta na osmansko-islamski razvoj kartografije nešto je slabije poznat.

2. Teorijsko-pojmovni okvir

Iako su granice kulturno, jezično i civilizacijski različitih svjetova na istočnim rubovima hrvatskih zemalja bile jasne i odvajale dva kulturna kruga, one su u svojoj fluidnosti generirale i podržavale različite oblike mobilnosti. Osim kretanja ljudi, roba, oružja i životinja, taj je kulturni transfer uključivao mobilnost riječi, koncepata, imaginativnih formi i ideja, a posebno slika, pa i kartografskih imaginacija i vizualizacija novih i geografski nepoznatih prostora.⁷ Promatrajući kulturni transfer, bar na način kako ga definira sociolingvistika, možemo se zapitati kako je on u 16. stoljeću na Sredozemlju funkcionirao izvan jezičnih

³ John B. Harley, „Deconstructing the map“, *Cartographica*, 26/2, 1989, 1-20.

⁴ Sa subjektivno konstruiranim i namjerno zavodećim komponentama potencijalnog dovođenja u zabludu korisnika kartografske informacije. Mlinarić, „Stare karte Dalmacije promatrane kroz prizmu neokartografije: Čitanje povijesno-geografskih reprezentacija 16. i 17. stoljeća“, u: *Dalmacija u prostoru i vremenu – Što Dalmacija jest, a što nije?*, ur. Lena Mirošević – Vera Graovac Matassi, Zadar 2014, 89-100, 91.

⁵ Uloga vještoga stranca koji terenskim radom pridonosi protoku informacija i boljem poznavanju novih zemalja u prošlosti je pripala i nekima od hrvatskih kartografa. Oni su pionirski ili novim metodama kartirali strane zemlje, poput Ruđera Boškovića u Papinskoj Državi, Ferdinanda Konščaka u Kaliforniji ili Martina Rote u arhipelagu istočnoga Sredozemlja. Mlinarić, „Stare karte“, 94.

⁶ Mithad Kozličić – Mlinarić – Marta Andrić, „Zadarski akvatorij u Piri Reisoj Knjizi pomorstva iz 1526. godine: Pomorsko-geografske slike dijela hrvatskoga Jadrana“, *Geoadria*, 20/2, 2015, 119-147.

⁷ Manuela Rossini – Michael Toggweiler, „Cultural Transfer: An Introduction“, *Word and Text – A Journal of Literary Studies and Linguistics*, 4/2, 2014, 5-7.

kompetencija.⁸ Tvorci „nove kulturne kartografije“, poput Harleyja (1989.) i Craiba,⁹ pokazali su svojim radovima da ni u translaciji u žanru ikonografije, geografije i posebno geokartografije transfer nije bio zanemariv. Ranonovovjekovni su period obilježile mreže isprepletenih socijalnih veza najrazličitijih vrsta, od obiteljskih i ekonomskih do znanstvenih i umjetničkih, na kojima je takav transfer i počivao od mikro- do makrorazina. Tipičan je takav veći zamašnjak europeizacije Zapada, potpuno različit od srednjovjekovnih praksi, bio model širenja utjecaja talijanske renesanse od 15. do 17. stoljeća. Njime su se internalizirala određena znanja, tehnike i kompetencije među kulturama. Premda se pojava Piri Reisa može smatrati izuzetkom i epizodnom pojavom jer njegova postignuća nisu potaknula škole pratitelja ili učenika da mu se pridruže, on je, osim na površinskoj razini transfera informacija, bio važniji na dubljoj razini premošćivanja barijere koju su njegova vlastita kultura i tradicija pred njega postavljale. Minimalno „žrtvujući“ neke njene uvriježene i općeprihvaćene postavke i načine percipiranja prostora, u osmansku je kulturu unosio nove i svježije informacije te pridonosio boljem upoznavanju dalekih krajeva među sunarodnjacima.¹⁰ Najprije se i sâm upoznao s tuđom kulturom i znanjima, potom ju je shvatio, ali i na najvišoj razini preuzeo i slobodno preradio te implementirao u svoj rad. Do takvih se saznanja može doprijeti čitanjem između redova njegovih tekstova (u slučaju karte kao ilustrativnog dokumenta), bez ograda konkretnog žanra, odnosno njegova kano- na.¹¹ Onovremeni vizualni prikazi, odnosno slike ili reprezentacije¹², uključujući i karte, imali su kapacitet stvaranja i potvrđivanja određenih identiteta i obrazaca pripadanja, tj. kartografskog konstruiranja i vizualiziranja Drugoga¹³ s pomoću njegovih (najčešće stereo- tipnih) odrednica kojima se razlikovao od samopercepcije, kao svojevrstan dijametričan odraz. Bitnu je ulogu pritom imao smještaj hrvatskih zemalja na višegraničjima, odnosno na mjestu prelamanja i dodira različitih imperija (osmanskoga, habsburškoga i mletačkoga), a posredno i različitih kartografskih narativa, kojima su Beč, Venecija ili Istanbul kartografski prezentirali ideologije i državne politike/strategije. S obzirom na obilje socijalnih kontakata između istočnih i zapadnih susjeda, Jadran je predstavljao prije ekonomski i kulturni most nego barijeru u kulturnom i intelektualnom, ali i u drugim vrstama transfera. Dodiri

⁸ Premda je to izvorno ishodište analitičkog diskursa, njegove komponente i odjeci mogu se obuhvatiti i u antropološkim, sociološkim i psihološkim analizama, posebno kada zahvaćaju komunikatore iz različitih ne samo zemalja i jezika, većih i kulturnih, etničkih, klasnih krugova. Yan Zhou, „The Impact of Cultural Transfer on Cross-cultural Communication“, *Asian Social Science*, 4/7, 2008, 142-146.

⁹ Raymond B. Craib, „Cartography and power in the conquest and creation of New Spain“, *Latin American Research Review*, 35/1, 2000, 7-36.

¹⁰ Zhou, „The Impact“, 142, 143.

¹¹ Isto, 146.

¹² Pojam slike ili predodžbe o prostoru preuzet je iz imagologije kao zasebne istraživačke grane, dok je termin reprezentacije posuđen iz kulturnih studija, a oba funkcioniraju i u humanističkom okružju. Slike istočne obale Jadrana u radovima Piri Reisa rezultat su i složene mreže kulturnih reprezentacija s brojnim slojevima konotativnog značenja, ali su i posredovane komunikacijskim kôdom kartografskih izvora. Više u: Davor Dukić – Zrinka Blažević – Lahorka Pejić-Poje – Ivana Brković (ur.), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Zagreb 2009.

¹³ Upravo su prostori kontakata na periferijama velikih svjetskih imperija na istočnom Jadranu pogodovali kontinuiranoj razmjeni ljudi, roba i ideja u ranom novom vijeku te su usporedno utjecali na oblikovanje kulturnih kategorija istosti i različitosti. E. Natalie Rothman, *Between Venice and Istanbul: Trans-imperial subjects and cultural mediation in the Early Modern Mediterranean*, Michigan 2006, 119-120.

svjetova na istočnom Sredozemlju bili su određeni drugačijim praksama Osmanlija. Osim političko-ideoloških razlika, od kršćanske Europe razlikovali su se društveno, religijski, kulturno i civilizacijski (način računanja vremena, specifični jezici, osmanski prilagođen arapski alfabet, religija, dvojstvo timarskoga i vazalnoga feudalnog sustava). Slično kao i Habsburgovci, nastojali su izvući najbolje od heterogenog demografskog potencijala, a različite religije, jezici i kulturno nasljeđe osmanskih podanika iziskivali su minimum tolerancije različitih svjetonazora, posebno na civilizacijskim rubovima. Krajiška su društva i ovdje posjedovala višestruke identitete i autoritete, koji su, pak, stvarali brojne alteritete, pri čemu su konfrontirani interesi manjinskog i većinskog, elitnog i pučkog, središta i periferije.¹⁴ Upravo zbog takve konstrukcije kartografske stvarnosti, što svaka karta jest, elementi političkih programa i kartografskih tradicija odražavali su se u diseminaciji informacija upitne vjerodostojnosti. Balansiranje interesa uz borbu za premoć utjecaja između Istoka i Zapada nerijetko je rezultiralo čak i tendencioznim manipulacijama višeslojnih kartografskih poruka.¹⁵ Pored navedenog primjera, elementi razlikovanja koji su determinirali viđenje Drugoga kretali su se u širokoj lepezi – od ekonomskih, kulturnih i obrazovnih, jezičnih i političkih do etničkih, pa čak i zdravstvenih – pri čemu su vjerski kontrast kršćanskog svijeta i nadiranje osmanske civilizacije kao nevjernika s istoka predstavljali jedne od najsnažnijih komponenti razlikovanja Drugih od Nas¹⁶. Pored službovanja kartografa, oslikavanje Drugog ovisilo je i o vrsti i načinu komunicirane poruke, bilo da je bila smještena u vojno-stratešku, vjersku ili, strogo uzevši, dekorativnu ilustraciju. Diseminacija poruke s karte mogla je imati informativnu, ali i propagandnu namjenu u složenim odnosima između različitih političkih subjekata, imperijalnih i lokalnih interesa.¹⁷

Srednjovjekovna su islamska društva drugačije poimala Sredozemlje od zapadnjačkog (rimskog) svijeta. Dok je al-Idrisi u 12. stoljeću primijenio tradicionalni grko-muslimanski obrazac Ptolemeja, islamski kartografi bili su upoznati s europskim konceptom Sredozemlja, koje razdvaja svijet na tri kontinenta, iako nisu bili pod njegovim utjecajem. Više ih je privlačila uloga unutarnjeg mora koje povezuje sve okolne obale.¹⁸ Simbolička tradicija slična europskim kartama svijeta (*mappae mundi*) dominirala je i islamskim kartama srednjeg vijeka. U usporedbi sa zapadnim izvorima, npr. takvom kartom iz Hereforda nastalom oko 1300. godine, Idrizijev rad ukazuje na geografski superiornije znanje, premda će izvorna

¹⁴ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 122.

¹⁵ Kao što je to na primjeru dvojne karte s panoramom i tlocrtnim planom Petrinje učinio njemački autor Houfnaglius 1618. godine. Izborom matematičko-geodetski i podatkovno superiornijeg tlocrtnog plana „kršćanske“ Petrinje iz 1596. implicirao je inferiorniji potencijal „turske“ Petrinje, a posredno i važnost grada, njegova stanovništva te cijelog pograničja kao dio nazadnog i zaostalog svijeta. Mlinarić – Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 365-367; Borna Fuerst-Bjeliš, „Imaging the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatian Borderlands“, u: *Cartography – A Tool for Spatial Analysis*, ed. Carlos Bateira, Rijeka 2012, 295-312, 296, <http://dx.doi.org/10.5772/46223> (posjet 20. 9. 2017); Mlinarić – Mira Miletić Drder, *Zbirka Novak. Mappae Croaticae u Zbirci zemljovida i atlasa*, Zagreb 2017, 23.

¹⁶ Više o vizualizaciji tog fenomena v. u radu: Mlinarić – Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 359-363.

¹⁷ Srednjovjekovne tradicionalne granice (primjerice, one jurisdikcije Katoličke crkve, rimskih provincija i/ili srednjovjekovnih kraljevstava) nerijetko su se pretpostavljale promjenjivim političkim granicama s Osmanlijama, koje su se često i potpuno izostavljale s karata. Isto, 354; Mlinarić – Miletić Drder, *Zbirka Novak*, 44-56; Fuerst-Bjeliš, „Imaging the Past“, 307.

¹⁸ Cyrus Alai, „Mapping the Mediterranean: By the cartographers of medieval Islamic societies“, *IMCOS Journal*, 152, 2018, 36-46, 36.

osmanska kartografija doživjeti stagnaciju i gubiti na autentičnosti upravo pojavom renesanse i prevođenjem Ptolemeja na grčki i latinski.¹⁹ Na Piri Reisa, kao najvećeg kartografa osmanskog perioda, snažan utjecaj ostavile su portugalske, katalonske, mletačke i općenito zapadnoeuropske pomorske karte i portulani. Time ujedno nestaje klasična izvorna islamska minijaturistička kartografija, koja je kružno prikazivala stare kontinente poznatoga svijeta, vrlo slične srednjovjekovnim judeo-kršćanskim O ili T-kartama.²⁰ Nalazimo ih uložene u knjige manjih formata ili, pak, u obliku zidnih karata. Srednjovjekovna su znanja ionako težila rekapituliranju poznatih činjenica o nepoznatome te artikuliranju lokalnih vrijednosti i prava²¹, a ne pronalaženju novih²². Znatnije manja populacija u odnosu na novovjekovno razdoblje uvjetovala je da se informacije o drugim svjetovima prenose ili osobnim putovanjima (vjerska putovanja, službenički ili trgovački poslovi) ili posredstvom starih knjiga ili geografskih bilježaka.²³ Islamska su znanja prelazila Sredozemlje i prenosila se preko Sicilije i Andaluzije do sjevera Europe, uz dopunu imaginacijom za manje poznate dijelove, ali i inkorporaciju starijih deskriptivnih izvora²⁴. Zaokret predstavljaju geografska otkrića te pojava tiska, koji su približili stare dijagramske sheme svijeta antičkih majstora.²⁵ Uz taj tip karte, osmanska kartografija preuzima i svrsishodnost drugog tipa karata – uporabnih rukopisnih pojedinačnih karata namijenjenih plovidbi. One su bile naslonjene na vjersko-imperijalne obrasce koji su trebali zadiviti pa su stoga nešto slabije estetsko-vizualne kvalitete, premda je 16. stoljeće zahtijevalo snažniji upor u renesansnoj dekorativnosti.

3. Osmanska autopercepcija i ratovanja na Sredozemlju kao okvir za životni put Piri Reisa

Osmanska osvajanja bila su utemeljena na potrebi širenja posjeda u zemlji timarskoga nadarbenog sustava, a potpomognuta bogatom pomorskom tradicijom. Premda su zauzimanjem neprijateljskih brodova postale dostupne strane karte, osmanski su se pomorci mogli osloniti i na bogatu vlastitu, odnosno arapsku kartografsku baštinu²⁶ te znanje koje su naslijedili i zatekli u vlastitim arhivima²⁷. Osim potrebe za uporabnim kartama, razvoj je

¹⁹ Isto, 44-45.

²⁰ Isto, 42-43. Kao elaborati biblijskih učenja i likovni izraz crkvenih dogmi, na njima su prevagnule eklezijalne slike prikaza Zemlje kao okrugle ploče, didaktičko-moralistički pretpostavivši ikonografsko tumačenje poznatoga Starog svijeta informiranju o stvarnim geografskim sadržajima. Mirela Slukan, *Povijesna kartografija*, Samobor 2003, 84.

²¹ Harley, „Deconstructing the Map“, 1-20.

²² Peter Barber – Catherine Delano-Smith, „Image and Imagination, Maps in Medieval Europe“, u: *The Routledge Handbook on Mapping and Cartography*, ur. Alexander J. Kent – Peter Vujakovic, London – New York 2018, 117-131, 117.

²³ Isto, 118.

²⁴ Isto, 119.

²⁵ Isto, 125.

²⁶ Mlinarić, „Stare karte“, 94; Drago Novak – Mlinarić, „Jadranska obala i otoci u djelu Kitab-i Bahriye Piri Reisa“, u: *Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata*, ur. Drago Novak – Miljenko Lapaine – Mlinarić, Zagreb 2005, 329-365, 331.

²⁷ Karte zapadnjačke provenijencije, poput bizantskih geografskih ili portulana katalonskih majstora iz 14. stoljeća, talijanskih portulana, izolara grčkog otočja Cristofora Buondelmontea ili karata Graziosa

kartografije potaknula i transliteracija Ptolemejeve *Geografije* na arapsko pismo.²⁸ Nakon pada Konstantinopola 1453. godine, daljnja ekspanzija turske vojske i mornarice istočnim i zapadnim Sredozemljem – koji su imali jedinstvenu ulogu u povijesti osmanskoga širenja – bila bi upitna i dvojbena bez kvalitetnih plovidbenih karata. Posebno bi dvojbena bila uspješnost ratova osmanske flote na Crnome moru, potpomognutih egejskim gusarima na Levantu te ratova nauštrb Venecije, Genove i iberijskih pomoraca. Pomorske baze bile su prvorazredna mjesta trgovine, ali i razmjene znatne količine informacija. U jednoj takvoj velikoj luci još iz bizantskog razdoblja, Galipolju na Dardanelima,²⁹ najvjerojatnije je rođen Piri Reis (Hacı Ahmed Muhyiddin Piri), sin Hacı Mehmeda i nećak poznatog gusara, moreplovca i admirala Gazi Kemala Reisa.³⁰ Taj je osmanski moreplovac i kartograf (1465./1470. – 1553.) plovio četrnaest godina pod stričevim patronatom zapadnim Sredozemljem u piratskim misijama, što je bila uobičajena praksa i oblik lukrativnog školovanja budućih mornara osmanske mornarice.³¹ Godine 1495. sultan Bajazid II. imenovao je Pirijsva strica Kemala admiralom, što je obitelji osiguralo priljev sredstava, ali i pristup državnim arhivima. Piri Reis je posljednjih desetljeća 15. stoljeća stjecao pomorska znanja te vodio bilješke o lukama i plovidbi uz obale sjeverne Afrike (Alžir i Tunis), Španjolske, Italije i zapadnog Sredozemlja.³² Ujedno je stjecao vojna iskustva sudjelujući u pomorskim bitkama kod Valencije, Genove, Sardinije, Sicilije i Korzike, protiv ivanovaca s Rodosa³³ te je čak zapovijedao vlastitim brodom u Kemalovoj floti u osmansko-mletačkom ratu između 1499. i 1502. godine. Sudjelovao je u napadu na Malagu 1487. godine, a potom i u prijevozu Muslimana i Židova iz Granade u sjevernu Afriku za španjolske rekonkviste Ferdinanda i Izabele,³⁴ a preuzeli su kontrolu i na plovidbenoj ruti Sicilija – Tunis³⁵. Kemal Reis je u bitkama došao do španjolskih zarobljenika s brodova, primjerice, u bici kod Valencije 1501.³⁶ Uz pomoć tih je pomoraca znatiželjni Piri Reis stjecao informacije o Novom svijetu, a možda čak i vidio neku od Kolumbovih karata, primjerice, onu iz 1498. koja je u međuvremenu zagubljena³⁷. Piri je surađivao i s Hajrudinom Barbarossom u sjevernoj Africi, posebno u napadu na francuske trgovačke brodove, a od Portugalaca sa zaplijenjenih

Benincase iz 15. stoljeća mogu se naći u knjižnicama Istanbula. Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 331; Thomas D. Goodrich, „A Cartographic Innovation of Piri Reis in His Kitab-i Bahriye“, u: *CIÉPO XIV. Sempoziumu Bildirileri*, Ankara 2004, 201-210, 208.

²⁸ Fikret Sarıcaoğlu, *Piri Reis'in Dünya Haritasi 1513 / The World Map of Piri Reis*, Ankara 2014, 171.

²⁹ Svat Soucek, „Islamic Charting in the Mediterranean. Piri Re'is“, u: John B. Harley – David Woodward (ur.), *The History of Cartography, III/1: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago – London 1992, 263-292, 266.

³⁰ Gregory C. McIntosh, „The life of Piri Reis“, u: Isti (ur.), *The Piri Reis Map of 1513*, Atena – London 2000, 5-7, 5.

³¹ Pomorsku vještinu i sve ono što je zahtijevala nazivali su „umjetnošću pronalaska raja“. Soucek, „Piri Reis“, u: *Encyclopaedia of Islam*, 8, Leiden 1995, 308-309, 308.

³² Od 1487. do 1493. Piri Reis vodio je bilješke uz riječi: „...plovili smo Sredozemljem i nemilosrdno se borili protiv neprijatelja vlastite vjere.“ McIntosh, „The life“, 6; Salah Zaimeche, „Piri Reis and his Place in Ottoman Maritime History“, <http://muslimheritage.com/article/piri-reis-ottoman> (posjet 13. 2. 2017)

³³ Soucek, „Piri Reis“, 308.

³⁴ Zaimeche, „Piri Reis“.

³⁵ Mine Esiner Özen, *Piri Reis and his charts*, Istanbul 1998, 6.

³⁶ Soucek, „Islamic Charting“, 270.

³⁷ Isto, 271.

brodova kod Jemena saznaje vjerojatno i o njihovim osvajanjima Južne Amerike. Nakon što je Kemal Reis 1511. poginuo u brodolomu kod Rodosa,³⁸ Piri se u Galipolju posvetio teorijskom pomorstvu, tj. pomorskoj kartografiji. Pripremao je karte³⁹ kompilirajući dijelove zapadnjačkih (mletačkih i katalonskih) portulana i izolara. Dobio je priliku zapovijedati i flotilom u pratnji Ibrahim-paše u Egiptu, tijekom pohoda sultana Selima I. 1517. godine protiv Mameluka. Iste je godine u Kairu predstavio svoju prvu kartu svijeta sultanu Selimu I. Godine 1524. Sulejman I. Zakonodavac poslao je velikog vezira Ibrahim-pašu da smiri novu pobunu u Egiptu⁴⁰, pri čemu se i osobno upoznao s radom Piri Reisa i postao mu zaštitnikom. Stoga 1526. Piri poklanja *Kitab-i Bahriye* sultanu Sulejmanu, a dvije godine kasnije i svoju drugu kartu svijeta⁴¹. Godine 1547. zapovijedao je flotom na Indijskom oceanu, kojoj je uporište bilo na Suez.⁴² Dotadašnje istočno Sredozemlje zamijenio je Dalekim istokom, a 1549. sudjelovao je u ponovnom osvajanju Adena⁴³. Na svom posljednjem pohodu protiv Portugalaca kod Hormuza 1552. – 1553. nakon neuspješne opsade vratio se sa svega dva od 28 brodova, premda se ratnom brodogradnji Portugala nije izravno suprotstavio⁴⁴. Umjesto toga, odlučio se za napuštanje indijske flote jer plovila nisu bila standardno opremljena, a i posada je napustila položaje. Prema Braudelovim navodima, Reis nije ni imao brodove za oceansku bitku poput Portugalaca.⁴⁵ Usprkos svim okolnostima, zbog neuspjeha u sukobu s Portugalcima, osamdesetogodišnji je Piri Reis optužen za kukavičluk i neposluh, pa čak i za dvorsku urotu, čemu je pridonijela i kritika nekih istaknutih velikodostojnika. Nakon što ga je sâm Sulejman optužio za izdaju, pogubljen je u Egiptu 1553., a njegova značajna imovina i karte konfiscirani su te dodijeljeni državnoj riznici u palači *Topkapi Serai*.⁴⁶

4. Mobilnost znanja i kulturni transfer kao doprinos boljem poznavanju (novih) geografskih prostora

Pogranična društva bila su mjesta izravne razmjene najraznorodnijih sadržaja, a gospodarske grane koje su profitirale od te razmjene uključivale su trgovinu, pomorstvo, ratnu ekonomiju, piratstvo i gusarstvo, pljenidbe raznih vrsta. Pritom su posebno dragocjen sadržaj zapljene predstavljali brodovi i karte. Transfer informacija nije uključivao samo znanja i vještine već i geografske koncepte i predodžbe prostora. Razmatrajući rad Piri Reisa, njegovo izuzetno mjesto u osmanskoj kartografiji, posebno u kontekstu poznavanja različitih geografskih informacija, konzultiranja različitih izvora i stvaranja vlastitih kartografskih konstrukcija svijeta, nužno je vremenski kontekstualizirati njegov rad u razdoblje velikih

³⁸ Özen, „Piri Reis“, 7.

³⁹ Soucek, „Piri Reis“, 308.

⁴⁰ Özen, „Piri Reis“, 8.

⁴¹ Isto, 9.

⁴² McIntosh, „The life“, 6.

⁴³ Soucek, „Piri Reis“, 309.

⁴⁴ Isti, „Islamic Charting“, 269.

⁴⁵ Özen, „Piri Reis“, 10.

⁴⁶ McIntosh, „The life“, 7; Soucek, „Piri Reis“, 309; Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 332-333.

geografskih otkrića kao intenzivnih kretanja od Staroga prema Novome svijetu, koja su obilježila zapadnjačku kartografiju toga vremena. S druge strane, Piri Reis bio je jedan od onih istraživača teoretičara koji je prihvaćao nova znanja te ih dopunjavao vlastitim idejama i osobnim iskustvom, omogućivši time napredak same osmanske kartografske produkcije. Tijekom vlastitih plovidbi Sredozemljem Piri je Reis vodio bilješke i skicirao crteže i karte sitnog mjerila, a dolazio je u kontakt i s informacijama koje su mu bile potrebne za civilnu i vojnu svrhu, ali i s posadama brodova⁴⁷. Stoga je mogao upotrebljavati znanja koja su bila dalekosežnija od njegovih, koristeći iskustvije europske pomorce i lokalne kartografe.⁴⁸ Velik izbor omogućio je kvalitetnu selekciju između brojnih tipova i razina kartografske vještine u izradi karata koje je konzultirao (od koncepcija, preko kvalitete prikupljenih podataka, vještine bakroreza, stručnih i jezičnih znanja), da bi ih mogao kompilirati i kombinirati na prihvatljiv način. Osobno mu je najviše odgovarala izrada praktičnih, točnih i korisnih navigacijskih karata. Takav oblik artikuliranja vlastitog (pomorskog) identiteta upravo u vrijeme nametnutih i forsiranih netolerancija na državnoj razini bazirao se na izrazitom transkulturalizmu, premda Piri Reis nije promicao kulturnu mnogobitnost, ali ju je prakticirao. Tom je kvalitetom Piri Reis predstavljao odmak od vremena, ali i prostora na kojima je živio i djelovao. U vrijeme kad je prodavanje i nasljeđivanje bakroreznih ploča bilo pitanje prestiža, „posuđivanje sadržaja“ s tuđih karata, odnosno dijeljenje informacija poželjno,⁴⁹ a točna geografska informacija rijetka i tražena roba, Piri Reis prepoznao je značenje i prestiž u konzultiranju što točnijeg izvora. Pritom nije umanjivao niti važnost njene estetske komponente, kao ni geografske, pa čak ni jezične.

5. Velika geografska otkrića i karte svijeta Piri Reisa: osmanske kartografske prezentacije Novog svijeta

Razvoj humanističkih i renesansnih tehnologija i kritičkih ideja o obliku i dimenzijama Zemlje koincidirao je s reotkrićem grčkih teorijskih promišljanja aleksandrijske (miletke) škole, tehničkim inovacijama u pomorstvu i brodogradnji, poput latinskog jedra za bolje manevriranje jedrenjaka, razvoja astronomije i kartografije (portulani s mrežom rumbi – linija za određivanje kursa), primjenom kompasa i astrolaba ili usavršavanjem karaka i karavela. Spoj europske tradicije te arapskog dizajna i znanja omogućavao je plovidbu otvorenim oceanima. Primat u inicijalnim putovanjima prema novim krajevima, ali i novim oblicima eksploatacije i kolonizacije osvojenih kolonija imali su rivali Portugalci i Španjolci (Kastilja), koji su Novi svijet čak i podijelili 1494. godine. Sukladno s ugovorom

⁴⁷ Zaimeche, „Piri Reis“.

⁴⁸ Primjer lokalnih kartografa kao posjednikâ specifičnih znanja ili vještina, koji su vlastita iskustva iz domovine komunicirali sa širim europskim auditorijem i pretočili u kvalitetu kartografskih tradicija unutar kojih su se obrazovali ili djelovali za života, jesu: Joannes Clobucciarich (*Fluminensis*), koji je kombinirao i mediteranske i srednjoeuropske utjecaje, ali se ostvario u srednjoeuropskoj kartografiji, potom Pavao Ritter Vitezović unutar vojnokrajiških komisija za razgraničenja, Ivan Lučić i Stjepan Gradić, koji su bogato povijesno znanje, ali i koncepciju pretočili u prvu programatsku kartu objedinjenih hrvatskih zemalja, renesansni grafičari Rota i Bonifacio ili, pak, dubrovački majstor portulana Vincentius Volcius. Mlinarić – Miletić Drder, *Zbirka Novak*, 33-45.

⁴⁹ O legitimnosti kopiranja predložaka svjedoče analize u: Mlinarić, „Stare karte“, 94-95.

iz Tordesillasa, Portugalci su oplovaljavali Afriku prema istoku, zaobilazeći sjevernoafričke muslimanske države, dok su se Španjolci odlučili za neizvjesniju i rizičniju plovidbu prema zapadu. Brzina širenja geografskih i ostalih informacija o novim kontinentima, dijelom zbog tiska, ali i velikog interesa, bila je nemjerljiva s bilo čime dotad i omogućila prekretnički iskorak u novi vijek. Sama otkrića i eksploatacija novih zemalja te izmještanje trgovačkih putova na Atlantik mijenjaju tadašnji svijet, a manufaktura i poduzetništvo postaju novi zamašnjaci razvoja. Razmjenjuju se biljne i životinjske vrste, a nove kulture povezuju kontinente. Otkrića su, uz Osmansko i Kinesko Carstvo, uspostavila i treću silu, Europu, kao neusporedivo vještiju (i bržu) u gospodarenju svjetskim morima.

U vrijeme kad je Europa tek napuštala vjersko-ideološki obrazac srednjovjekovnih nekritičkih O ili T-karata osmanska je kartografija iznjedrila Piri Reisa. Velika istraživanja i otkrića nametala su potrebu za sve složenijim vizualnim kompilacijama svih poznatih geografskih podataka (*mappae mundi*), a one su sintetizirale spiritualni i svjetovni sadržaj, kombinirale ga s polumitskim bićima, ali i s političkim porukama božanskog namjesništva vladara.⁵⁰ Iako se naslanjao na „domaće“ uzore, poput arapskoga geografa al-Idrisija, Reis je bio inventivan u vlastitome terenskom radu i odmaku od ideološko-vjerskog sadržaja. Iskoristio je prednosti konzultiranja gradiva koje je istraživao u arhivima, tuđih informacija koje je prikupljao te vlastitih iskustava i saznanja do kojih je došao tijekom svojih plovidbi, kada je vodio bilješke i skicirao crteže i karte sitnog mjerila. Istraživački rad, kako terenski tako i onaj teorijski, pretočio je u svoje dvije karte svijeta koje su nastale 1513. i 1528. godine. Njegov prvi poznati kartografski rad bila je upravo prva karta svijeta iz 919. godine muslimanskog kalendara, odnosno 1513. godine⁵¹. Sačuvan je tek dio karte, vjerojatno zapadna polovica ili trećina karte svijeta⁵². Bila je utemeljena u dvojakoj tradiciji, onoj sredozemnih portulana s jedne i karata svijeta iz vremena velikih geografskih otkrića⁵³ s druge strane, uz specifičan dodatak bogate dekorativnosti. Spomenuta raskoš dokaz je da je, kao izuzetan kartografski primjerak, trebala poslužiti kao poklon važnim osobama. Nastala je kompilacijom više karata različitih autora, a prikazuje obale Atlantika s precizno smještenim atlantskim otočjem, dijelovima zapadne afričke obale te istočne obale Srednje i Južne Amerike. Cjelina je vjerojatno prikazivala cijelu Europu, Aziju, Afriku i dijelove Amerike, a strukturno i stilski karta ima obilježja portulana. Bez osobnog iskustva o Novom svijetu, ali na osnovi uspješnog teorijskoga kombiniranja tuđih informacija, predstavljala je kartografsku kompilaciju dvadesetak arapskih, grčkih, portugalskih, španjolskih i kineskih karata, srednjovjekovnih *mappae mundi*, a potencijalno i Kolumbove karte. Piri Reis je obale Srednje i Južne Amerike kartirao s mnogo detalja, od kojih je dio koji se odnosi na središnju Ameriku bio imaginaran.⁵⁴ Prikazao je ulančani planinski masiv na mjestu Andâ, pa čak i sjeverne obale Antarktike, 300 godina prije njezina otkrića. Zbog toga je karta pobudila mnoge kontroverze, iako se pokazalo da subglacijalna linija nije bila precizna, već

⁵⁰ Barber – Delano-Smith, „Image and Imagination“, 123.

⁵¹ Topkapi muzej (sign. R. 1633), obojeni fragment na pergameni, koža gazele, 630 x 870 mm. Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124.

⁵² Soucek, „Piri Reis“, 308.

⁵³ Goodrich, „A Cartographic Innovation“, 209; Soucek, „Islamic Charting“, 270.

⁵⁴ University of Wisconsin-Green Bay, <http://www.uwgb.edu/dutchs/PSEUDOSC/PiriRies.HTM> (posjet 16. 4. 2017)

je vjerojatno oblik južnog američkog kopna samo prilagodio obliku postojeće pergamene. Zabilježio je demografske, etnografske, zoološke, botaničke i brojne druge podatke u dalekim zemljama, a karta je izrezana na način da jače deformira istočne krejeve. Neke od svojih postupaka pojasnio je Piri Reis u svom kasnijem djelu *Kitab-i Bahriye*.⁵⁵ Pirijevo posljednje poznato djelo jest njegova druga karta svijeta iz 1528. ili 1529. godine, koja se čuva u knjižnici palače *Topkapi Serai*.⁵⁶ Također je sačuvana samo u fragmentu od vjerojatno šestine ili četvrtine originalne veličine, točnije, gornjeg lijevog ugla karte, i uokvirena bordurom. Prikazuje novost od nastanka prve karte, novootkriveni sjeverozapadni dio Atlantika i Sjeverne te Središnje Amerike, od Venezuele do Newfoundlanda i južnog Grenlanda.⁵⁷ I ovu je kartu autor potpisao i datirao u 935. godinu hidžretskog kalendara.⁵⁸ Autor navodi da kompilira „predočeni predložak“ s drugim vrijednim dokumentima.⁵⁹ Bogato dekorirana karta svjedoči o visokoj kvaliteti osmanske kartografije, koja konkurira renesansnoj produkciji iz europskih centara.

Piri Reis prepoznao je potrebe osmanske države u doba snažnih vojnopolitičkih aktivnosti s jedne strane, kao i interes velikog vezira i samog sultana za nove geografske sadržaje s druge, te je, unatoč podozrivosti drugih osmanskih kartografa prema vizualnom izričaju geografskih informacija kartom, o čemu će više riječi biti nešto kasnije, uspio ostvariti značajan napredak u kvaliteti kartografskog prikaza i opisa te produkcije generalno. Rad mu je prepoznatljiv ne samo sadržajem nego i strukturom. Unatoč tome, obje su karte svijeta izazvale dosta kontroverzi, posebno stoga što su objavljene s novim podacima o Novom svijetu u razmjerno kratkom vremenu nakon Kolumbovih otkrića.⁶⁰ Osim toga što spomenute karte dokumentiraju osmansko sudjelovanje u „stoljeću otkrića“⁶¹, one pridonose boljem poznavanju novih zemalja jer potvrđuju rasprostranjenost i brzinu pristupa najnovijim informacijama o geografskim otkrićima, a svjedoče i da su osmanski kartografi bili tolerantni i otvoreni stranim (posredovanim) geografskim informacijama. Stoga su transfer geografskih ideja i koncepata tek naizgled u takvoj transkulturalnosti mogle prijeći političke, vjerske, jezične, prometne, vojne ili bilo koje druge barijere.

U kontekstu takvog razvitka osmanske kartografije još više intrigira činjenica da Osmansko Carstvo nakon osvajanja Bosne nije poticalo kartografsku produkciju, čak ni vlastitog posjeda (osmanskog serhata), već se usprkos znatnim administrativnim potrebama države koristilo pojedinačnim lokalnim vodičima i pisanim dokumentima bez kartografskih priloga.⁶² Takvo stanje nije bitno izmijenilo niti bogato nasljedstvo arapske kulturne i kar-

⁵⁵ Soucek, „Piri Reis“, 309; Özen, „Piri Reis“, 12.

⁵⁶ Sign. Hazine 1824, pergamena, 680 x 690 mm, Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124.

⁵⁷ Özen, „Piri Reis“, 18.

⁵⁸ Više v. u: University of Wisconsin-Green Bay, <http://www.uwgb.edu/dutchs/PSEUDOSC/PiriRies.HTM> (posjet 16. 4. 2017)

⁵⁹ Soucek, „Piri Reis“, 309.

⁶⁰ Eventualna veza s nekom od poznatih Kolumbovih karata implicirana je na samoj karti, koja navodi da je Piri Reis došao u kontakt sa španjolskim robom i Kolumbovim suputnikom na njegovim putovanjima. Sevim Tekeli, *Kristof Komlumb'un Haritasina Duyanarak En Eski Amerika Haritasini Çizen Türk Amiralî Piri Reis*, Ankara 2005.

⁶¹ Zaimeche, „Piri Reis“.

⁶² Spomenutih osmanskih karata nalazimo u arhivima izrazito malo, što bi moglo ukazivati na sistemski ili čak ideološki zazor prema karti kao komunikacijskom alatu geografske informacije, posebno prema onima

tografske tradicije Osmanlija te pristup kartografskim radovima drugih, čime su Osmanlije dokazano raspolagale.⁶³ Istovremeno su mletački kartografi, koji su mogli slobodno pristupiti svojim posjedima na dalmatinskom kopnu, proveli geografska istraživanja priobalja istočnoga Jadrana u 15. stoljeću te ih kartirali na velikim kartografskim sintezama, dok u 16. stoljeću rade uz obilnu državnu potporu, premda rijetko izlazeći iz venecijanskih ureda⁶⁴. Nesigurnost rada na terenu i njegov česti izostanak utjecali su na lošiju kvalitetu tih sintetizirajućih radova.⁶⁵ To je razlog zbog kojeg su dalmatinsko zaleđe i bosanska unutrašnjost do 18. stoljeća ostali kartografski najslabije zastupljenim i najmanje geografski poznatim hrvatskim prostorom.

6. Karte Sredozemlja u *Kitab-i Bahriye*: analiza širenja geografskih znanja na primjeru karata istočnojadranske obale današnje Hrvatske

Kitab-i Bahriye (u prijevodu: *Knjiga o plovidbi*) nastao je iz potrebe prethodnog upoznavanja prostora koje se Osmansko Carstvo spremalo osvojiti na Sredozemlju. Stoga je za njegov nastanak bio bitan socijalno-politički kontekst u kojem je došlo ne samo do vojnih sudara već i do drugačijih mletačko-osmanskih dodira na istočnom Sredozemlju u vrijeme jačanja humanističkih ideja i procvata znanosti u Europi, s kojima i kartografija doživljava renesansu. Osmansko je Carstvo na vrhuncu svoje moći osvojilo Carigrad 1453., šireći se na područje Istočne i Srednje Europe. Nakon osvajanja Bosne 1463. godine, Osmanlije nastavljaju širenje sve do postizanja mira 1540. godine, s više ili manje kontinuiranom ekonomsko-demografskom devastacijom pograničja.⁶⁶ Sultan Selim je u ratove s Mlečanima uključio egejske gusare. Jadran je kao jedini pomorski put za izlaz mletačke mornarice na Sredozemlje ionako bio iznimno važan, a precizne informacije o moru, navigaciji, lukama i otocima od strateške su važnosti za pomorske, ali i kopnene bitke.⁶⁷ Početkom 16. stoljeća uslijedila su osvajanja istočnojadranskih gradova, do samih granica dalmatinskih distrikata, čime oni ostaju odsječeni od prirodnoga zaleđa.⁶⁸ Istovremeno je zamjetan slab mletački

---

praktične namjene, a ne religijske ili reprezentativne. Mlinarić – Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 356; Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, Zagreb 1993, 64. Zapadnjačka je interpretacija tog fenomena izostanka osmanskih kartografskih izvora uključivala argumente nepoželjne vizualizacije zbog zaštite strateških podataka, premda su o istom prostoru postojali relativno detaljni narativni deskriptivni izvori, te ga je okarakterizirala nerijetko kao osmansku kartografsku zaostalost i inferiornost. Mlinarić – Miletić Drder, *Zbirka Novak*, 49-50; Slukan, *Povijesna kartografija*, 107.

⁶³ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124; Slukan, *Povijesna kartografija*, 107; Ista, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confinium*, Zagreb 2000, 27.

⁶⁴ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124;

⁶⁵ Fragmentarna topografska građa sporo se prikupljala pa se prve regionalne karte Dalmacije javljaju tek polovinom 16. stoljeća. Kao predložak ostalim radovima dugo je služila „Dalmacia nova tabula“ Jacopa Gastaldija iz Ptolemejeve *Geografije* 1548. i Camociova karta „Novo disegno della Dalmazia et Croatia“ iz 1563. Slukan, *Povijesna kartografija*, 95.

⁶⁶ Josip Vrandečić – Miroslav Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb 2007, 19-21.

⁶⁷ Novak – Mlinarić – Miljenko Lapaine, „Usporedbena studija osmanskog kartografiranja hrvatske obale i otoka u 16. stoljeću“, *Kartografija i geoinformacije*, 4, 2005, 78-110, 81.

⁶⁸ Osmanlije 1522. osvajaju Knin i Skradin, 1523. Ostrovicu, 1527. Obrovac, 1538. Vranu i Nadin. Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 123.

otpor osmanskome nadiranju, sa strateškim ciljem očuvanja kontrole na moru te izbjegavanja sukoba na kopnu. Potom je uslijedilo razdoblje koegzistencije i trgovačkog otvaranja dalmatinskih gradskih tržišta osmanskim trgovcima, a privlači se i osmanska trgovina iz zaleđa u mletačke luke, što je pomoglo u očuvanju mira sve do Ciparskoga rata 1570.

Putovanja Piri Reisa te skiciranje luka i otočja na Sredozemlja rezultirali su nastankom velike zbirke tekstova i karata, u funkciji priručnika za pomorce. Zbirka objedinjuje dvojni izričaj geografske informacije: vizualnu, odnosno slikovnu, ali i narativnu kartografiju jer se sastoji od tekstualnog plovidbenog vodiča (peljara) i karata koje prate tekstove. U poglavlje „Dalmacya kiyilari“ uključeni su i opisi istočnojadranske obale, od juga prema sjeveru. Za razliku od karata svijeta, u kojima je više preuzimao tuđi rad i začínjao ga vlastitom imaginacijom, *Kitab* otkriva veličanstveni genij Piri Reisovih karata i tekstova, koji ne nalazimo u radovima kršćanskih suvremenika. Prva verzija atlasa, koja je završena 1521., ukorijenjena je u tradiciju portulana i izolara usprkos tome što je srednjovjekovna tradicija praktičnih pomorskih rukopisa i peljara bila prije svega talijanska i katalonska specijalnost, s tek izuzetno arapskim i turskim autorima.⁶⁹ Piri Reis je podatke za knjigu crpio iz vlastitih dokumenta, umjesto tuđih zapisa. U narativnom dijelu detaljno je informirao pomorce o otocima i lukama, vjetrovima, sidrištima, opasnim plićinama i podvodnim grebenima, izvorima pitke vode i ruševinama kao dobrim skloništima, navodio je veličinu pojedinih luka uz mogućnost za sidrenje brodova, ukazivao na prečace, kanale i fortifikacije, kao i na ostale prepoznatljive obalne oznake korisne za terestičku navigaciju i signalizaciju. Središnji dio *Kitab-i Bahriye* sadržavao je dvjestotinjak pomorskih karata s detaljnim opisima otočja, obala i luka Sredozemlja, koji su bili raspoređeni redosljedom obrnutog hoda kazaljke na satu. Takav sadržaj mogao je praktično pridonijeti sigurnijoj plovidbi čak i neiskusnim pomorcima u novim vodama. Pisan je staroturskim (osmanskim) jezikom i arapskom grafijom. Rukopis prve verzije *Kitaba* doraden je i posebno dekoriran te je 1526. posredovanjem Ibrahim-paše predan sultanu Sulejmanu I. Radi se o ekstenzivnom i kompletnom portulanu, iz kojeg je većina lokaliteta na grčkim i egejskim obalama zabilježena u maniri talijanskih autora pa se može pretpostaviti da se Piri Reis koristio talijanskim uzorima, prije svega izolarom Bartolomea dalli Sonettija iz 1485. godine.⁷⁰ Prva verzija bila je manje ukrašena i namijenjena plovidbi, dok je druga, namijenjena darivanju elite, bogato ukrašena kaligrafijom, bojama, minijaturama te detaljnim skicama i crežima luka (Istanbul, Venecije i Kaira). Uporišta njegovih piratskih putovanja u Alžiru i Tunisu bila su uključena samo u prvu verziju, na kojoj su potencijalno radili čak i drugi minijaturisti, odnosno potpisani prepisivači, dok su prepisivači drugog izdanja ostali anonimni.⁷¹ Ilustratori druge verzije bili su poznati istanbulski minijaturisti⁷². Druga je verzija *Kitaba* iz 1526. pisana u stihovima, a uzima u obzir uvjete i aspekte plovidbe (smjer vjetrova, ulogu kompasa, određivanje geografske širine, pomorsku i oceansku geografiju te nova geografska otkrića Španjolaca i Portugalaca koja su se upravo zbivala na svjetskoj sceni⁷³). Između dvaju izdanja postojale su primjetne razlike u kartografskom pristupu. Dok karte prve verzije prikazuju veće

⁶⁹ Soucek, „Piri Reis“, 308-309.

⁷⁰ Goodrich, „A Cartographic Innovation“, 208.

⁷¹ Isto, 309.

⁷² Zaimeche, „Piri Reis“.

⁷³ Soucek, „Piri Reis“, 309.

regionalne cjeline s dužom obalnom linijom i više otoka, luka i gradova te predstavljaju pregledne regionalne karte, prijepisi druge verzije *Kitab-i Bahriye* zbog ispuštanja teksta donose detaljnije kartografske prikaze, ali i vidljivu promjenu kartografske metodologije u smjeru demonstracije minijaturističkih vještina osmanskih majstora. Stoga su prikazi pojedinih otoka ili luka detaljniji u kartografskom sadržaju, ali i bogatiji brojem, odnosno raznolikiji oblikom utvrda i naselja. Što se tiče prikaza hrvatskih zemalja na istočnojadranskoj obali, karte Piri Reisa predstavljaju najstarije kartografske dokumente osmanske proizvodnje koji prikazuju obalnu liniju i otoke u rasponu od krupnog mjerila za izolare pojedinih otoka do sitnijeg mjerila za subregionalne prikaze poput akvatorija Pelješca i Korčule. U poglavlju „Dalmacya Kiyilari“ iz izdanja prve verzije iz knjižnica *Süleymaniye*, koje je doživjelo reprint 1988. godine,⁷⁴ s transliteracijom i prijevodima na suvremeni turski i engleski jezik, nalaze se čak 23 karte hrvatskih luka i otoka, od Dubrovnika na jugu do Umaga na sjeveru.⁷⁵ Plovidbene instrukcije, zajedno s navođenjem specifičnosti pojedine luke, od prirodnih bogatstava, izgleda arhitekture, mogućnosti orijentacije, sidrenja i izgleda podmorja do bilježaka o toponimima u prijevodu i arapskoj grafiji, ukazuju na činjenicu da je Reis pribavio povijesne informacije o tim mjestima (npr. *Eski Cara* – Biograd, *Yeni Cara* – Zadar), ali i da je poznao neke jezične (bilo hrvatskog ili romanskog podrijetla) specifičnosti prostora (npr. Jablanac (*Yayigaca*) ili šiloko za jugoistočni smjer vjetra).⁷⁶ Kulturne ambijente prostora koje prikazuju karte moguće je rekonstruirati na temelju elemenata poput orijentacije karata, plovidbene informacije o zaljevima i rtovima, izgleda obalne linije, odnosno položaja otoka, toponima naselja, istaknutih fortifikacija i ostalih vizualnih markera, prometnih komunikacija, orografskih i hidrografskih elemenata prostora pa sve do geopolitičkih informacija o granicama i suverenitetima različitih vrsta. S obzirom na to da se zbog oskudice arhivskih izvora osmanska kartografija smatrala zaostalom, uvid u znanstvenu metodologiju i kumulirana znanja te geografske informacije pohranjene u *Kitabu*, posebno u odnosu na pedeset godina mlađe mletačke izolare Camocija (1571.), Pinargentija (1573.) i Rosaccia (1606.),⁷⁷ omogućuje revalorizaciju osmanske kartografije u drugačijem svjetlu. Bilo je neobično to da političko-strateški zainteresirana Venecija nije imala razvijenu sustavnu kartografsku sliku istočnojadranskog priobalja koje je kontrolirala kao što je to izradio stranac Piri Reis.⁷⁸ Iako se i sâm oslanjao na talijansku geografsku i lingvističku građu, njegov je rad bio konkurentan, ali i nadmoćan mletačkim izolacijama,⁷⁹ kako u pogledu tehnike tako i geografskog znanja. To samo potvrđuje tezu da je osmanski izbor o neproduciranju uporabnih kartografskih izvora tijekom ranog novog vijeka bila svjesna ideološka odluka o zanemarivanju karte kao medija, koja nije bila uzrokovana nedostatkom kartografskih kompetencija ili neznanjem.

⁷⁴ Ertugrul Zekai Ökte (ur.), *Kitab-i Bahriye Pîrî Reis*, Istanbul 1988.

⁷⁵ Popis i detaljnija analiza u: Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 329-365; Novak – Mlinarić – Lapaine, „Usporedbena studija“, 79.

⁷⁶ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 128-134.

⁷⁷ Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 362-363.

⁷⁸ Novak – Mlinarić – Lapaine, „Usporedbena studija“, 109; Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 362-363.

⁷⁹ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 144.

7. Zaljučak: važnost Piri Reisa u kartografskoj imaginaciji svijeta i mapiranju istočnojadranske obale 16. stoljeća

Osvajački ratovi Osmanlija iziskivali su prethodno upoznavanje geografskih prostora na koje su pretendirale. Vrijednost i mjesto koju izuzetan rad znanstvenika, pomorca, putnika i državnika Piri Reisa zauzima u europskoj i svjetskoj kulturnoj povijesti određeni su njegovom inovativnošću na kraju vrlo produktivne i autentične faze islamske kartografije na razmeđu Istoka i Zapada, srednjovjekovlja i renesanse, staroga i novoga. Na temelju radova Piri Reisa, kako izolara tako i regionalnih pomorskih karata korisnih i u komercijalnoj navigaciji i u vojne svrhe, ali i karata svijeta, proizlazi da su geografska znanja Istoka bila respektabilna, s jasnom slikom o svijetu s druge strane granice. Na istočnom Sredozemlju i Jadranu, kao kanalu kulturnoga transfera prije nego njegovoj prepreci, Piri Reis je, premda stranac i pripadnik neprijateljske mornarice, sastavio *Kitab-i Bahriye*. Bio je to pomorski atlas i peljar temeljen na vlastitom iskustvu osobnih zapisa te pomno odabranih i preuzetih informacija iz tuđih radova kojima je imao pristup. Taj je rad u spoju karata i tekstualnih opisa otočja i obala predstavljao istinski plovidbeni priručnik s potpuno novim, preciznim i provjerenim informacijama. Takve strateški važne informacije o istočnom Jadranu postale su iznimno važne nakon osvajanja Bosne, tim više jer je malo osmanske kartografske građe toga vremena bilo uopće poznato. Njegove karte i način na koji je „gradio“ vlastiti svijet, iako subjektivni konstrukt, imaju sve karakteristike portulana. Korisnim informacijama o akvatoriju koji prikazuju, vjetrovima, sidištima, izvorima vode, utvrdama, kopnenim markerima, nekim zabilježenim i prvi put, njegove karte omogućuju sigurniju navigaciju. Takve pomorske karte, od kojih su neke regionalne karte Dalmacije, a druge tek panoramske vedute i izolari, predstavljaju iskorak u poznavanju ovih prostora ne samo u muslimanskom svijetu, i to unatoč činjenici da Piri Reis nije imao sljedbenika u osmanskoj kartografiji. Naime, zbog osobnog je kartografskog iskustva, prikupljanja podataka, znanja ili bar djelomičnog poznavanja jezika *Kitab* potvrdio da je čvrsto utemeljen na jasnoj znanstvenoj metodologiji u izradi praktičnih karata krajem srednjeg vijeka. Količina kumuliranog znanja na području geografije i kartografije vidljiva je također i u Reisovim kartama svijeta, čija relevantnost ukazuje i na značajan doprinos razvitku kartografije te na potrebu za revalorizacijom osmanske kartografije uopće. Piri Reis je svojim kartama potvrdio da je imao pristup najnovijim podacima o geografskim otkrićima (u Novom svijetu), a one odražavaju i toleranciju te otvorenost prema stranim (posredovanim) geografskim informacijama. Premda je rad Piri Reisa bio iznimka i zapravo nije autentičan primjer islamske kartografije, on je zbog utjecaja svojih zapadnih uzora i srednjovjekovnih *mappae mundi* omogućio daljnji razvitak te diseminaciju postojećih znanja i vještina. Piri Reis se osobno upoznao s tuđom kulturom i znanjima, prihvatio je i obilato preuzeo te preradio u svoj rad, pridonoseći prijenosu i protočnosti znanja kao posrednik između svjetova. Stoga je njegov rad bio komparativno impresivan i zadivljujući spram zapadnjačke kartografije jer sve do 19. stoljeća ne nalazimo plovidbenih detalja jadranskog prostora kao što postoje u *Kitab-i Bahriye*.

PUTOPIS EVLIJE ČELEBIJA KAO HISTORIA PHANTASTICA

U radu se raspravlja o nekoliko odlomaka iz Putopisa Evlije Čelebija koji uglavnom i u najširem smislu pripadaju domeni „fantastike“, a prostorno su vezani uz krajišta na razmeđu Hrvatske i Bosne. Nameće se pretpostavka da se većim dijelom (u slučaju mitskoga i legendarnoga gradiva) radi o prožimanju vrlo arhaičnih obrazaca sa živom stvarnošću krajiške periferije Osmanskoga Carstva.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, Putopis, İkdâm, Yapı Kredî, fantastika

U prijevodu dijelova putopisa Evlije Čelebija koji se odnose na „jugoslovenske zemlje“ iz pera Hazima Šabanovića nedostaju mnogi odlomci, reci, stihovi i riječi koje se može naći u tekstu autografa¹ objavljenog početkom ovog stoljeća. Za taj nedostatak nitko nije „kriv“ jer su prije otkrića autografa u javnosti kružile manjkave verzije, uglavnom poznate prema takozvanoj *İkdâm* tiskanom izdanju iz vremena oko 1900.² Te su verzije bile ponajviše i same nepotpune, dodatno je u njih intervenirala cenzura Abdülhamida II., a konačno je ponešto tome pridonio i sâm prevoditelj, što uslijed zanemarivanja „nevažnih“ elemenata „dekorativne“ naravi, što zbog stanovite autocenzure. Tako se dogodilo da je Evlijin putopis manjkavo, pa i pogrešno valoriziran. Budući da sada raspoložemo izdanjem prema autografu, *Putopis* nam postaje daleko vredniji izvor. Ovdje se ne bih zadržavao na takozvanim faktološkim razlikama i odstupanjima, ponajviše u domeni kvantitativnih podataka, ma koliko ta tematika bila privlačna. Želio bih upozoriti na okolnost da u *Sejahatnami* nalazimo mnoštvo odlomaka koji pripadaju sferi legendarnog – folklornog – mitskog, o čemu tek treba otpočeti ozbiljnija rasprava. Uz gore spomenute, često dramatične faktološke kontraste između nepouzdanih starih izdanja i posljednjega prema autografu (Sarajevo: 400 mahala – *İkdâm*; 104 mahale – *Yapı Kredî*), geografske i druge nedoumice³, posebno se ističe tematski sklop fantastike, da ne kažemo „kiča i pop-kulture“. Ovdje bih naveo samo nekoliko primjera, bez pretenzije na dublju razradu, stoga bih se zadržao u okvirima prethodnog priopćenja.

---

¹ Ovdje će biti riječi o odlomcima iz V. i VII. knjige. Usp. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – İbrahim Sezgin (ur.), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, İstanbul 2001, 228, 274-275; Dağlı – Kahraman – Robert Dankoff (ur.), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VII, İstanbul 2003, 48-49, 114-115, 126, 128, 305, 310.

² Časopis *İkdâm Gazetesi*, izlazio u Istanbulu. Svesci koji nas ovdje zanimaju objavljivali su se u razdoblju 1896. – 1900.

³ Primjerice, višekratno spominjanje oblasti Duduška. Šabanović je smatrao da se radi o iskvarenom pisanju imena Koruške. Međutim, gotovo stoljeće i pol prije Evlijinih putovanja karta sjevernog Jadrana u *Kitab-ı Bahriye Piri* reisa Dudušku prikazuje na nevelikom prostoru između Senja i Rijeke! Evlija, pak, kaže da morskim dijelom vladaju Mlečani, a kopnenim njemački car (*Yapı Kredî* (dalje: YK), VI, 317).

Možda će najveći izazov u budućem istraživanju biti pokušaj da se ustanove veze i utjecaji, kako unutar osmanske historiografije i književnosti tako i mogući dodiri sa zapadnjačkim izvorima slične naravi. Trenutno mi se nameću pojmovi *mirabilia*, *ars apodemica* i *şehrengiz literatura*, a svakako bi se našlo još toga. Što se tiče pojma *şehrengiz*,⁴ čini se da vanjskih utjecaja nema jer je to bio vrlo rasprostranjen žanr u osmanskoj literaturi i Evlija je samo kreativno slijedio već uhodanu praksu. S druge strane, umetanje apokaliptičnih proročanstava može imati veze sa zapadnim izvorima jer je već utvrđeno da su osmanski autori preuzimali podosta građe od „neprijatelja“, koja obiluje sumornim predviđanjima o propasti Osmanskoga Carstva i dinastije, te je preoblikovali na svoj način.⁵ *Mirabilia*, pak, u *Sejihatnami* pokazuju dosta sličnosti s istovrsnim gradivom iz neposrednog susjedstva⁶ i nije isključena mogućnost da se u nekim slučajevima radi o usmenoj cirkulaciji na krajiškim prostorima. Konačno, ne očekujem da će se ustanoviti kako je Evliji bila dostupna ikoja rasprava apodemičke naravi (*Reisekunst* itd.). Naveo bih samo dva primjera:

Putopisac se dulje zadržao u Livnu i okolici. Već sâm početak opisa, to jest naslov, nagovještaj je jednog prvorazrednog *mirabile*: „Opis goleme špilje Rivna, ili visokog bedema Livna“. U Šabanovićevu prijevodu prema izdanju *İkdama* (dalje: İkd/HŞ) ne naslućuje se nikakav *mirabilis*: „Opis visokog grada Livna“.⁷ Koliko je prevoditelj predložak već odstupio od izvornika, a koliko je prevoditelj skraćivao, nisam stigao provjeriti, no to je lako učiniti, a ovdje i nije pretjerano važno. U nastavku Evlija veli: „Kako kažu latinski povjesničari⁸, u vrijeme proroka Sulejmana⁹ od njega je pobjegao i na ovu se planinu – tvrđavu sklonio div zvan Rivne¹⁰ te je ondje izdubio golemu špilju, u njoj se nastanio i učinio da iz nje poteče velika rijeka.“¹¹ Do današnjeg dana ta voda teče. Potom je taj div umro, a kada je ova kliška zemlja spašena od jada koji je stvorio, u vrijeme Aleksandra Velikog, godine (...) ovu je livanjsku tvrđavu pod imenom Strčam izgradio dubrovački knez nevjernik Strčan...“.¹² Dalje neko vrijeme obje verzije teku u sadržajnom smislu razmjerno blizu jedna drugoj, premda zna biti i većih odstupanja, pa i ozbiljnijih manjkavosti te pogrešnih čitanja u İkd/HŞ. No, ona ne pripadaju domeni fantastike. Potom slijedi odlomak o bazenu pod pećinom na izvoru Bistrice, koji u İkd/HŞ djeluje bez neke posebne „arome“, no u *Yapı Kredî* (dalje: YK) jasno izbija njegovo

⁴ „Zabavni dodaci“ opisima gradova, obično opisi i divljenje lijepim djevojkama i još ljepšim mladićima.

⁵ Karl Teply, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Wien – Köln – Graz 1980.

⁶ Primjerice, u Habelića, Valvasora i dr.

⁷ YK, V, 228; *İkdama* (dalje: İkd/HŞ), 137.

⁸ Čini se da bi barem onaj dio piščevih predložaka koji sadrži priče ovakvog tipa trebalo tražiti u bliskoistočno-levantinskom krugu, a ne u srednjoeuropskome. Müntheha Gül Akmaz, „Evliya Celebi in Bosnia“, *2nd International Symposium on Sustainable Development*, Sarajevo, June 8-9, 2010. Također: YK, V, 223.

⁹ Kralj Salomon. Ovdje i na još jednome mjestu u İkd/HŞ vlada potpuna zbrka. „Div Rivne“ nije uočen, već se javlja kao „planina Ravna“, a navod da je izdubio špilju (particip *kazdîği*) pročitana je kao „Kaz Daği“ i postao još jednom planinom (doslovce „planina gusaka“). Planina pod takvim imenom doista postoji, ali kod Edremita u SZ Anadoliji.

¹⁰ Možda prema nazivu za strme litice kod staroga grada i izvora Bistrice (Crvenice).

¹¹ Mjestimice prevodim drugačije od YK.

¹² U odlomku o boravku u Dubrovniku (VII. knjiga) nema traga temi o dubrovačkim „kraljevima“ kao osnivačima gradova u unutrašnjosti. Možda bi ovakva putopiščeva nagađanja mogla imati veze s činjenicom da su dubrovačke kolonije u balkanskom zaleđu na neki način predstavljale početke gradskog života.

šehrengiz obilježje. Ikd/HŠ tek navodi da „u bazen ulaze kao morske vile i vješto plivaju svi gradski mladići“. Izdanje prema autografu (YK), pak, umjesto mladići, ima *mahbubi* (oni koje se ljubi), pa veli da oni „ulaze u bazen zajedno s dervišima, plutaju i s njima se bez zadržke grle i prepliću“.

Konačno pripomenimo da se priča o divovima javlja i prilikom opisa rudnika Srebrenice, gdje se etnonim „Bošnjak“ izvodi od praoca po imenu „Posnak“, diva po kome su i Bosanci visokog uzrasta. Kada je Bilkis Hatun¹³ došla proroku Sulejmanu, bila je sva dlakava. Nato se div Posnak pobrinuo za srebrni nakit (iz rudnika Srebrenice) te je ona sebi posvuda utrljala tog srebra i odmah zabljesnula neviđenim sjajem.¹⁴

Preostali dio teksta do odlaska iz livanjskog kraja ne odnosi se na grad, ali sadrži još veće razlike, pri čemu je Ikd/HŠ ne samo za pedesetak redaka kraći, nego su odlomci ispremiješani. Tome pripada i znameniti odlomak o krajiškom krvnom pobratimstvu, pri čemu YK daje više podataka i pojašnjenja, premda poenta ostaje ista. U Ikd/HŠ ta se epizoda nadovezuje na postupak sa zarobljenicima nakon sukoba kod Prologa. S druge strane, u YK nakon što, kao i u Ikd/HŠ, Atlibegović zatraži od Melek Ahmed-paše da se vođu neprijatelja i sve ostale smakne, dolazi dulji tekst o vođi razbojnika koji se razotkriva kao ključ za tumačenje motiva iz pašina sna, pa tek nakon toga dolazi epizoda o pobratimstvu. U Ikd/HŠ odlomak o pašinu snu javlja se dosta ranije i tako nekako „visi u vakuumu“, dok je u YK linija naracije čvršća. Prema autografu, vođa „zlotvora“, dakle stanoviti Morlak,¹⁵ bio je nizak, debeo, glave poput bosanskog kupusa; u lancima oko ruku i vrata, oteo se čuvaru i stupio pred pašu te se uspeo na propovjedaonicu na *musalli* (otvorenom prostoru za molitvu). Evlija ga je uzalud nastojao spriječiti potezanjem lanca pa ga konačno drugi svukoše. Paša se začudio na tolikoj srčanosti zarobljenika, a gazije rekoše da je njegovo ime i lik „Vasil“, što znači „medvjed-harambaša“ te da već dvadeset godina nakon poraza Tekeli-paše pustoši ove krajeve. Veći dio priče o kobnom pretkazanju u snu vezanom uz sudbinu Sejdi Ahmed-paše prilično je sličan u objema verzijama: Melek Ahmed-paša usnio je kako se Sejdi Ahmed-paša u oklopu penje na propovjedaonicu i navješćuje svoje smaknuće te se strmoglavi odsječene glave. Potom se na sceni pojave zarobljeni neprijatelji i jedan „debeo žut medvjed“, koji se uspne na propovjedaonicu, a Evlija ga obori i posiječe. Putopisac paši protumači san na utješan način. I sada u YK dolazi odlomak o „Vasilu“ ili „medvjed-harambaši“ kao stvaran događaj. Ovakav scenarij zavređuje pozornost i sa stajališta jungovske analitičke psihologije jer u nekoj mjeri uprizoruje „sinkronicitet“ kao kauzalnu povezanost dvaju fenomena.

Nakon „dinarskog“ primjera valjalo bi navesti još jedan „panonski“. U dobro poznatoj epizodi o putovanju u Čakovec Nikoli IV. Zrinskom, javljaju se reference na „krunu“. U Ikd/HŠ one su škrte i malobrojne, a u YK vrlo bogate, no ima ih i u drugim knjigama *Sejihatname*. Sâm je naslov poglavlja znakovit: „Opis proklete zemlje Korone, to jest

¹³ Kraljica od Sabe.

¹⁴ YK, V, 223.

¹⁵ Obje verzije vele da je bio čosav. Moguće je da se radi o uskočkom kapetanu Šariću iz boja kod „Rinice“ (Ikd/HŠ) ili „Ribnice“ (YK) – neubicirano, možda čak Bilice kod Šibenika. „Vasil“ turski ne znači medvjed, ali Šarić nije daleko od tur. *sarı* = žut (usp. gore „žuti medvjed“). Prepustimo pitanje „Vasila Šarića“ daljnjem istraživanju.

pretvrda grada Čaktorne".¹⁶ Nova verzija *Putopisa* nastala prema autografu donosi mnogo više pojedinosti od do sada korištenog teksta. Ovdje govorimo o odlomku u V. knjizi, koji izgleda kao kratka, ali ne sasvim podudarna verzija puno šire priče iz VII. knjige (opis Beča). Naime, kruna drugog po redu univerzalnog vladara Hušanga iz staroperzijske mitologije dospjela bi u posjed Aleksandra Velikoga i trebala bi prijeći u posjed sasanidskog vladara Anuširvana Pravednoga, potom potomcima legendarnog vladara Manučehra, to jest Mađarima, te bi bila pohranjena u Višegradu. Zatim je pripala Osmanlijama, no kad je osvojen Šikloš, predana je Zrinskima, Batthyányjima i Nádasdyjima. Oni su na svoje glave stavili kalpake od kadife „sedmorice hercega“, a Sulejman im je iz ruku njemačkoga cara predao sedamdeset i šest tvrđava, uključujući Budim, Ostrogon i Stolni Biograd. U vrijeme Selima II. njemački je car (časar) tražio od Zrinskog da mu preda krunu („Daj mi Aleksandrovu krunu! Ne dam!“). Ovaj je to odbio pa su tri godine ratovali dok konačno nije car prevladao. Otkako je neusporediva kruna (*korona*) otišla iz ruku Zrinskoga, on više ne može pretendirati na razinu *cara* (*şahansah!*), nego je tek jedan od sedmorice hercega.¹⁷ Ovo je odlomak iz V. knjige koji daje sažet prikaz u kontekstu posjeta Čakovcu, dok se puno više detalja o samoj kruni nalazi u VII. knjizi. Evlija je doista bio u Beču,¹⁸ no teško da je vidio krunu jer bi tada zamijetio i ostale *Reichskleinodien*. Vrijedi spomenuti i to da Evlija naziva Čakovec „zemljom krune“ (*diyar-ı korona*), jednako kao i Višegrad i Požun (VII.). Činilo se da se krnji odlomak u İkd/HŞ odnosi samo na Nikolu, Evlijina suvremenika, no sada je jasno da početak priče pada upravo u vrijeme njegova pradjeda. Ovu bi priču valjalo usporediti s onima koje su o hrvatskoj kraljevskoj kruni u posjedu Zrinskih kolale na kršćanskoj strani.

Taj je kompleks legendi uspoređan i ništa manje zanimljiv od onoga o zlatnoj ili crvenoj jabuci. Evlija, štoviše, tvrdi da je krunu vidio u Beču pa kaže da je sličila grčkom vjedru kao cilindričnoj šupljom mjeri za žito (*kile-i Rumi*).

Možemo li u tom kontekstu zamisliti da se radi o verziji imperijalne ideologije koja barem djelomice dolazi „odozdo“, s krajiškim „štihom“, za razliku od legendi o zlatnoj jabuci? Slično vrijedi i za priče o divovima pa pomišljamo da su općeislamski legendarni motivi doživjeli kreativnu primjenu u lokalnom okruženju.

¹⁶ U İkd/HŞ reducirano na „Grad Čakovac“ (246). Kao i drugi narativni izvori te klasična osmanska književnost općenito, pisac obožava i vješto slaže aliteracije i asonance. Slično je i s naslovom odlomka o Dubrovniku: umjesto suhoparnoga „Grad Dubrovnik“ (İkd/HŞ, 425), u YK, VI, 259, stoji: „Opis prijestolnice naroda Latina, tojest tvrđe nevjerne Dobre Venecije“. „Dobra Venedik“ ističe se kao kao vazalna država, nasuprot nepokornoj „Bundukani Venedik“, vjerojatno „Venecije Mletaka“ (Bnetaka).

¹⁷ „Vişegrad kal'asından tâc-ı İskender ki tâc-ı Enüşirvân-ı Âdil'dir ki ol tâc Menuçehr evlâdlarından Macar kavmine değüp anlar Novgrad kal'ası kurbunda Vişegrad kal'asında tâc-ı İskender alınup dest-i Âl-i Osmân'da mezkûr tâc hazîne-i Osmâniyân'da kalup Süleymân semtinden(?) intikâm almak için Şikloş kal'ası fethinde Zirinoğlu ve Beganoğlu Nadajoğullarına tâc-ı İskender'i verüp anlar da yedi hersek Osmânî'dan yeşil katife kalpak geyüp gitmesinden Budin'i ve Üstürgon'u ve İstolni Belgrad'i ve'l-hâsil yetmiş altı pâre kal'ayı Süleymân Hân Nemse çâsârı elinden aldılar. Selîm Hân dahi İslâmbol'a gelince Nemse çârsârı Zirinoğlu üzre hurûc edüp "Tâc-ı İskender'i bana ver", "vermem" deyü üç sene ceng-i azîmden sonra bilâ-mahal koroşnayı Nemse çâsârına verdiler. İnşâ'allâh kal'a-i Budun'da ve kal'a-i Bec'de mezkûr tâci niçe gördük ise eylece tahrîr olunur, ammâ tâc-ı bî-bâc Zirinoğlu ellerinden gideli şehinşâhlık iddi'âsında olmayup ancak yedi herseğin biridir, ammâ ülkesi çok köpeğin yerdir, ammâ gâyet ma'mûr diyârları vardır“.

¹⁸ Osim arhivskih dokaza austrijske provenijencije, sasvim bi dovoljno bilo i Evlijino zapažanje da Leopold „ima čeljust poput deve“.

Konačno, vrijedi istaknuti Evlijino „filozofsko“ razmišljanje u dijalogu s pjesnikom *Sirene*. Nikola pristaje osloboditi bihaćkog kapetana pod uvjetom da se taj zakune „majkom Marijom“ da će prestati s pljačkaškim upadima. Pri tome je ban pragmatičan, vrlo dobro zna da je Meryem ana osobito štovana u islamu pa traži najjaču ideološku poveznicu. Na to mu Evlija uzvrat: „Takvo je stanje na krajini. I vi udarate na njihovu zemlju, pa i oni na vaše gradove. *Tako je običaj na svijetu*“.¹⁹ No, verzija YK na str. 275 nadilazi „stoičku“ resignaciju jer uvodi relativizirajući obrat, zamalo neku vrstu „postmodernističke“ dekonstrukcije:

„*Krajina je pusta*. Vi udarate na njihov vilajet, pa i oni na vaše gradove. Takav je običaj, svijet je **maskenbal** (krabuljni ples, *bir eğlence maskara dünyâdır*)“.

---

¹⁹ İkd/HŞ, 248.

O PRAVOSLAVNIM TRGOVCIMA PODRIJETLOM IZ OSMANSKOG CARSTVA U KOPRIVNICI OD POŽAREVAČKOG MIRA DO KRAJA 18. STOLJEĆA

U radu se pokušava predstaviti kako se razvijala zajednica pravoslavnih trgovaca u Koprivnici i na koje je probleme nailazila u periodu od Požarevačkog mira 1718. pa do gradnje pravoslavne crkve 1794. godine. Koprivnički pravoslavni trgovci podrijetlom iz Osmanskog Carstva činili su važan dio zajednice pravoslavnih trgovaca u Banskoj Hrvatskoj i Varaždinskom generalatu, do 1780-ih godina možda i pojedinačno najznačajniji. Trgovačkom djelatnošću neki od koprivničkih trgovaca akumulirali su značajan kapital. Primjerice, prigodom gradnje crkve samo trojica koprivničkih trgovaca donirala su više od polovine potrebnog iznosa. Njihov se položaj počeo popravljati tek nakon Patenta o vjerskoj toleranciji 1781. godine, no trebalo je proći više od desetljeća da im se dopusti gradnja vlastite crkve.

Ključne riječi: pravoslavni trgovci, Osmansko Carstvo, Habsburška Monarhija, Vojna krajina, Koprivnica, trgovina, 18. stoljeće

Na pravoslavne trgovce podrijetlom iz Osmanskog Carstva, koji su djelovali u Koprivnici, prvi se osvrnuo Rudolf Horvat 1915. godine, objavivši devet dokumenata za period od 1762. do 1766. godine.¹ O njima je 1969. iscrpnije pisao Slavko Gavrilović², a nakon njega su se na njih osvrnuli još neki autori poput Igora Karamana³ i Stjepana Krivošića.⁴ Ovaj članak nastoji sistematizirati dosadašnje rezultate historiografije korištenjem neobjavljenim arhivskim izvorima. Cilj je rada pokušati objasniti kako se razvijala zajednica pravoslavnih trgovaca u Koprivnici i na koje je probleme nailazila u razdoblju od Požarevačkog mira 1718. pa do gradnje pravoslavne crkve 1794. godine.

Nakon Požarevačkog mira 1718., pravoslavnim trgovcima iz Osmanskog Carstva priznate su povlastice koji su ih izdizale iznad domaćih trgovaca. Prvenstveno se radilo o carinskim povlasticama jer im je carina bila snižena na svega 5%.⁵ Pravoslavni su trgovci iz Osmanskog Carstva kao jedno od prvih uporišta odabrali Koprivnicu, koja je bila pod dvostrukom jurisdikcijom: civilne Hrvatske i Vojne krajine, čime su mogli izbjeći zakone civilne (Banske) Hrvatske. Moguće je da je izbor Koprivnice za naseljavanje najvjerojatnije bio uvjetovan time što su vojnokrajiske vlasti davale podršku doseljenim trgovcima iz

---

¹ Rudolf Horvat, „Iz prošlosti grčko-istočne crkve u Koprivnici“, *Vjesnik zemaljskog arhiva*, 17, 1915, 238-249.

² Slavko Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoleća*, Beograd 1969.

³ Igor Karaman, „Osnovne socio-ekonomske determinante povijestnog razvoja grada Koprivnice i njegove regije“, u: *Koprivnica – grad i spomenici*, Zagreb 1986, 21-22.

⁴ Stjepan Krivošić, „Koprivnica – grad i njegovi stanovnici“, *Podravski zbornik*, 14, 1988, 127-128.

⁵ Zlatko Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, Zagreb 1987, 14.

Osmanskog Carstva pa im je odgovaralo uporište u kojem su se mogli osloniti na vojnokrajšku podršku i istodobno širiti svoju trgovačku djelatnost po civilnoj (Banskoj) Hrvatskoj. Prema tim kriterijima, Koprivnica je bila odgovarajući izbor za ishodište njihove djelatnosti na ovom prostoru. Za izbor Koprivnice veliku je važnost imala i činjenica da se tada habsburško-osmanska suhozemna trgovina odvijala, uz ostalo, i dolinom rijeke Drave na kojoj su u blizini Koprivnice bile riječne luke. Izgleda da je slaba razvijenost domaćeg trgovačkog sloja otvarala prostor za doseljavanje pravoslavnih („grčkih“) trgovaca. Brzi rast na gotovo 30 trgovaca 1720. godine ukazuje na to kako su odredbe Požarevačkog mira te ugovora o plovidbi i trgovini pozitivno utjecale na rast broja pravoslavnih trgovaca iz Osmanskog Carstva u Banskoj Hrvatskoj, iako je riječ o samo jednom njihovu uporištu. U razdoblju prije i neposredno nakon potpisivanja Požarevačkog mira, osim Koprivnice, nije poznato ni jedno drugo središte pravoslavnih trgovaca iz Osmanskog Carstva na prostoru Banske Hrvatske i Varaždinske vojne krajine. Iako je razdoblje nakon potpisivanja Požarevačkog mira bilo značajno za rast broja pravoslavnih trgovaca doseljenih iz Osmanskog Carstva, moguće je zaključiti kako se radilo tek o formiranju uporišta za kasniju ekspanziju čiji je intenzitet došao do izražaja tek nakon 1739. godine.⁶

Za trgovce se u to vrijeme javljaju dva izraza: *mercatores* i *quaestores* (trgovci i kramari). Među kramarima često su se zapisivali trgovci pravoslavne vjeroispovijesti. Iako ih se u izvorima najčešće naziva „grčkima“, valja naglasiti da su bili različitog etničkog podrijetla, a uz pravoslavnu vjeru, zajedničko im je bilo i to da su potjecali iz područja Jugoistočne Europe pod vlašću Osmanskog Carstva. Njih su u Koprivnici podupirale i štatile vojnokrajške vlasti. Vezano uz etničku pripadnost pravoslavnih trgovaca, zanimljiva je opaska iz zapisnika kanonske vizitacije iz 1733. godine u kojem izričito piše da u Koprivnici boravi mnogo trgovaca Vlaha ili Rašana (Srba). Trojica od njih imala su izgrađene kuće, a turski su trgovci u Koprivnici vrzali „na zazor kršćana“.⁷ Godine 1738. u zapisniku kanonske vizitacije piše da su pravoslavni živjeli u dvjema kućama „Pod Pikom“. Kanonik piše također: „Samo u jednoj kući na području gradske jurisdikcije živi neka udovica šizmatičke (pravoslavne) vjere. Ja sam upozorio magistrat i gradskog suca, neka tu ženu odstrane iz grada, ako ne prijeđe na katoličku vjeru koja je tu jedina dozvoljena snagom privilegija, što ih tom kraljevstvu dadoše kraljevi.“⁸ Zapisnik kanonske vizitacije iz 1744. također donosi podatak o dvjema kućama pravoslavnih na teritoriju pod vojnom vlašću. „Trgovinom se bave još neki grčki šizmatici, koji stalno borave u raznim kućama toga grada.“⁹

Godine 1725. general Karlo Königsegg, kao zapovjednik koprivničke vojnokrajške utvrde, od jurisdikcije gradske vlasti otrgnuo je prostor koji se zvao „Pod Pikom“. Ondje su bile kuće Ivana Gazde, Jakova Himelsmitta, Matije Bratića, Ilije Mladana, Ivana Monhorta i Jakova Molga. U njihovim su kućama stanovali pravoslavni trgovci koji su time iz koprivničke gradske jurisdikcije prešli pod vojnokrajšku. Prema pritužbi iz 1749., kada je posebno mješovito povjerenstvo rješavalo sporna pitanja između grada Koprivnice i Vojne krajine, pravoslavni trgovci bili su podanici Osmanskog Carstva, a trgovali su raznom robom, što

⁶ Hrvoje Petrić, „Pravoslavni trgovci iz Osmanskog Carstva u Banskoj Hrvatskoj i Varaždinskoj krajini početkom 18. stoljeća“, u: *Zbornik Nikše Stančića* (ur. Iskra Iveljić), Zagreb 2011, 89-99.

⁷ Nadbiskupijski arhiv Zagreb (dalje: NAZ), Kanonske vizitacije. Prot. 93/V. Prot. 94/VI.

⁸ Isto. Prot. 94/VI.

⁹ Isto. Prot. 95/VII.

se protivilo 29. članku Zakona iz 1741. godine. Prema mišljenju koprivničkoga gradskog magistrata, pravoslavni trgovci otimali su prihode koprivničkim građanima koji su se bavili obrtom i trgovinom. Prema odredbama Beogradskog mira iz 1739., pravoslavni trgovci naseljeni u Habsburškoj Monarhiji su kao osmanski podanici smjeli trgovati samo robom uvezenom iz Osmanskog Carstva. Grad Koprivnica molio je da se poštuju odredbe mira iz 1739. i Zakona iz 1741. sve dok se ne riješi kome će pripasti sporno zemljište „Pod Pikom“. Vojnokrajiška je uprava na to odgovorila da ona tolerira pravoslavne trgovce zbog koristi koje od nje imaju vojnici jer su oni mogli kupovati po nižim cijenama od onih koje su imali koprivnički građani (obrnici i trgovci). Osim toga, pravoslavni trgovci od vojnika nisu tražili gotov novac, nego su svoju robu davali u zamjenu za žito i druge namirnice. Na to je uzalud gradska uprava ponovno iznosila svoje argumente te isticala da ako građani za svoju robu traže prevelike iznose, neka ih se prijavi nadležnoj oblasti. Mješovito povjerenstvo odbilo je pritužbu gradskih vlasti zato što gradski magistrat ne može propisivati zakone krajiškoj vojsci te ih ne može prisiljavati gdje će nabavljati potrebnu robu jer da vojnici ne kupuju samo od pravoslavnih trgovaca nego i od Židova te drugih trgovaca koji su imali jeftinije proizvode.¹⁰ Miješanje gradskih vlasti predstavljalo bi kršenje 9. članka u odjeljku o posjedovanju imovine *Statuta Valachorum*. Taj je članak glasio: „Svakome od Vlaha, kao i ostalim žiteljima Kraljevstva, sukladno zakonitom običaju Kraljevstva i kraljevskim odredbama te uz obdržavanje onoga što valja obdržavati i izvršavanje onoga što valja izvršavati, neka bude slobodno i dopušteno po volji prodavati i kupovati, uvoziti i izvoziti volove, konje, krave, ovce, koze, svinje, vino i žitarice svake vrste unutar i izvan područja svoje kapetanije.“¹¹

Prema tadašnjem zakonodavstvu, u hrvatskim slobodnim kraljevskim gradovima nekatalici nisu smjeli posjedovati nekretnine, no kada je prostor predgrađa, tj. teritorij zapadno od gradskih bedema zvan „Pod Pikom“ isključen iz jurisdikcije slobodnog i kraljevskoga grada Koprivnice i pripojen Vojnoj krajini, pravoslavni su trgovci ondje počeli graditi svoje kuće. Godine 1748. svoju zidanu kuću „Pod Pikom“ kraj kapele sv. Florijana počeo je graditi i časnik Mihajlo Mikašinić. U blizini njegove kuće bile su drvene kućice u kojima je od davnine svoje dućane imao ceh koprivničkih kožara, a u njima su svoje stolove i klupe pohranjivali i kožari koji su na sajam u Koprivnicu dolazili iz Legrada. Mikašinić je bez ikakvog pitanja 22. svibnja 1748. dao srušiti te drvene kućice. Kako je on bio pravoslavac, počelo se po Koprivnici govoriti da bi u svojoj kući mogao urediti kapelu za pravoslavne te dovesti i pravoslavnog svećenika. Pred ranije spomenutim mješovitim povjerenstvom Koprivničani su 1749. iznijeli svoju tužbu protiv Mikašinića, ali i bojazan da bi ovaj mogao urediti pravoslavnu kapelu, no na kraju je zaključeno da se radilo samo o glasinama.¹²

Iako su se u pogledu sprovođa pravoslavni opirali jurisdikciji koprivničkog katoličkog župnika, kao npr. 1733. godine¹³, izgleda da se pravoslavne trgovce iz Koprivnice isprva sahranjivalo na groblju uz koprivničku kapelicu sv. Ivana Krstitelja, za koju su se brinuli vojnici i časnici Vojne krajine. Postoji dokumentiran jedan ukop iz 11. ožujka 1742., kada je sahranjen *Theodorus Jankovich ex Macedonia*, u dobi od oko 45 godina.¹⁴

¹⁰ Horvat, „Iz prošlosti grčko-istočne crkve u Koprivnici“, 38-240.

¹¹ Zrinka Blažević (prijepis i prijevod), *Statuta Valachorum – prilozi za kritično izdanje*, Zagreb 1999, 37.

¹² Horvat, „Iz prošlosti grčko-istočne crkve u Koprivnici“, 240-241.

¹³ NAZ, Kanonske vizitacije. Prot. 93/V. Prot. 94/VI.

¹⁴ Leander Brozović, *Grada za povijest Koprivnice*, Koprivnica 1978, 47.

Sl. 1. Pravoslavna crkva Koprivnica

Porastom broja pravoslavnih trgovaca u Koprivnici javila se i potreba za redovitim bogoslužjem, a čini se da je to pitanje otvoreno 1761. godine, u vrijeme kada su se trgovci nalazili pod jurisdikcijom Vojne krajine. Te je godine mitropolit Pavle Nenadović molio vladaricu Mariju Tereziju da pravoslavcima u Koprivnici, kojih je navodno bilo 99, dopusti da imaju bogomolju. Mitropolit Nenadović to je smatrao važnim i zato što su se u Koprivnici, osim trgovaca, nalazili srpskopravoslavni vjernici među vojnom posadom.¹⁵

Lepavinski kaluderi su 1762. godine kupili kuću u Koprivnici s namjerom da u njoj vrše bogoslužje. Izgleda da je kupoprodaja završila 8. lipnja, dok je 20. lipnja napravljen popis posuđa koje se nalazilo u toj kući.¹⁶ Ta je kuća ranije pripadala obitelji Janković. Inače su u nju svaki dan dolazili trgovci i vojnici pravoslavne vjere.¹⁷ Zanimljivo je da je u popisu parohija i svećenika iz 1764. zabilježeno da lepavinski iguman Sofonije Stefanović „čuva“ za se Koprivnicu.¹⁸ To je možda moglo značiti da se razmišljalo o mogućem osnivanju parohije.

Vojnokrajški general Kendel je 1762. izvijestio Dvorsko ratno vijeće da su kaluderi bez njegova znanja kupili kuću u Koprivnici za potrebe pravoslavnog bogoslužja, koja je za sada imala funkciju privatne kapele, a iz koje bi se s vremenom mogla razviti pravoslavna crkva, što je, prema njegovu mišljenju, bilo protivno vojnim pravilima. Dvorsko ratno vijeće je o tome pisalo Ilirskoj dvorskoj deputaciji i zatražilo obrazloženje.¹⁹

Koprivnički gradski magistrat žalio se banu i Saboru te zamolio da se zaustavi pravoslavna služba Božja, istaknuvši da je u Hrvatskoj bilo dopušteno samo katoličko bogoslužje. U zabranjene dane jeli su meso pa je lokalni župnik zajedno s gradskim magistratom smatrao

¹⁵ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 83.

¹⁶ *Letopis manastira Marče i Lepavine*, Beograd 2013, 45-47.

¹⁷ Horvat, „Iz prošlosti grčko-istočne crkve u Koprivnici“, 241.

¹⁸ Dušan Lj. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004, 48.

¹⁹ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 83.

Sl. 2. Pravoslavna crkva Koprivnica, natpis o gradnji crkve (foto: Hrvoje Petrić)

da bi ih trebalo kazniti, a nepopravljive izgnati iz grada. Hrvatski je sabor 1762. godine tražio od kraljice da pravoslavcima u Koprivnici zabrani održavanje vjerskih obreda. Iako je kraljica Marija Terezija spor riješila u korist grada Koprivnice i Sabora, vojnokrajiske su se vlasti opirale tom zaključku. Pravoslavni su kaluđeri u Koprivnici i dalje vršili službu Božju, o čemu su gradske vlasti priložile svjedodžbu suca Varaždinskoga generalata. Stoga je Hrvatski sabor na idućem zasjedanju 1762. zaključio kako će Mariji Tereziji uputiti novu predstavku u kojoj je zamolio da se pravoslavnim kaluđerima zabrani obavljanje njihova bogoslužja u Koprivnici.²⁰

Ilirska dvorska deputacija je 1763. dala odgovor te prihvatila činjenicu da Hrvatska ima prava i odredbe o katoličkoj vjeri kao jedinoj priznatoj, ali se pozvala i na carsku rezoluciju, prema kojoj je pravoslavcima bilo dopušteno podizanje hrama svuda gdje živi 30 pravoslavnih obitelji, pa je predložila sljedeći kompromis: da se pravoslavcima u Koprivnici dopusti vršenje pravoslavnog bogoslužja te podizanje kapele u koprivničkoj utvrdi koja je bila pod upravom Vojne krajine. U toj bi kapeli svoje vjerske potrebe mogli zadovoljavati i pravoslavni podanici grada Koprivnice. Ugarska dvorska kancelarija nije prihvatila taj prijedlog pa je Marija Terezija odredila da ovo rasprave Ilirska dvorska deputacija i Tajna dvorska i državna kancelarija te da se Ilirska dvorska deputacija iznova sastane s Ugarskom dvorskom kancelarijom radi definiranja mogućeg rješenja. Iz pisma Ilirske dvorske deputacije Dvorskom ratnom vijeću iz 1763. moguće je doznati da su provedene odgovarajuće rasprave. U njima je bilo riječi o tome da je mitropolit imao pravo podizati crkve, što je kasnije precizirano da se može učiniti u slučaju da postoji barem 30 pravoslavnih obitelji, no Ilirska dvorska deputacija je, raspravljajući o slučaju Koprivnice, zaključila da se odredbe

²⁰ *Zaključci Hrvatskog sabora (1759. – 1773.)*, VIII, Zagreb 1971, 125-126, 128.

zakonskog članka 46 iz 1741. ne mogu odnositi na Karlovački i Varaždinski generalat jer oni nisu bili pod nadležnošću hrvatskog bana te istaknula kako to general Kendel nije imao na umu kada je dao svoje mišljenje o pravoslavnima u Koprivnici. Potom je Dvorsko ratno vijeće poslalo upit o položaju pravoslavne kapele i broju pravoslavnih vjernika u Koprivnici. General Kendel je u svom odgovoru napisao da pravoslavni trgovci koji su živjeli oko tvrđave u predjelu „Pod Pikom i na Glacisu“ spadaju pod vojnokrajisku upravu te su bili dužni primati vojsku na stan. Osim toga, plaćali su kontribuciju u iznosu od 12 forinti. Istaknuo je da ih nije bilo toliko koliko je tvrdio mitropolit jer su u njegov zbroj pribrojani i oni koji su živjeli u Križevcima te oni koji su u Koprivnicu samo nakratko dolazili iz Osmanskog Carstva. General Kendel napisao je kako je u Koprivnici živjelo 50 pravoslavnih vjernika, od kojih su šestorica još uvijek imala obitelji na prostoru Osmanskog Carstva te da su najbliže pravoslavne crkve tada bile u Mučnoj, Glogovcu i Plavšincu. Dvorsko ratno vijeće je na temelju toga izvještaja zaključilo da u Koprivnici nije potrebna posebna bogomolja.²¹

U to vrijeme Hrvatska u Beču nije imala posebnu kancelariju zaduženu za posredovanje između vladarice i hrvatskih vlasti. Te je poslove vršio agent Juraj Bernat koji je stalno boravio u Beču. On se, prema nalogu Hrvatskog sabora, uputio u Dvorsko ratno vijeće koje je bilo nadležno za Vojnu krajinu te ondje radio na tome da se zaustavi pravoslavno bogoslužje u Koprivnici. O svojem je djelovanju 1763. izvijestio Hrvatski sabor. Kako je u međuvremenu 1762. umrla ruska carica Elizabeta I., krunu je naslijedio Petar III. te je Rusija prestala biti saveznica Habsburške Monarhije i prešla na prusku stranu. Stoga Marija Terezija više nije trebala biti obzirna prema Rusiji i pomagati pravoslavne u Hrvatskoj. Na zasjedanju Hrvatskog sabora 1764. godine ustanovilo se da kaluđeri i dalje obavljaju bogoslužje u Koprivnici, a kuća u kojoj se to odvijalo bila je na teritoriju Vojne krajine. Stoga se Sabor obratio kraljici kako bi posredovala i utjecala na to da zapovjedništvo Varaždinskog generalata zabranu provede u djelo.²²

U međuvremenu su se krajem 1763. iznova sastale Ilirska dvorska deputacija i Ugarska dvorska kancelarija te je definiran stav kako pravoslavni vjernici u Koprivnici nemaju pravo na držanje bogomolje. Vladarica Marija Terezija to je prihvatila te Ilirskoj dvorskoj deputaciji dala nalog da se njezina odluka što prije provede u djelo. Ilirska dvorska deputacija je početkom 1764. o tome izvijestila mitropolita, a on pakračkog episkopa Josifa Stojanovića te arhimandrita manastira Lepavina. Njima se nije žurilo povući kaluđere iz Koprivnice pa je Ugarska kancelarija u lipnju 1764. u dvama navratima Ilirskoj dvorskoj deputaciji uputila prigovor zašto vladaričina odredba nije provedena u djelo, smatrajući da za to odgovornost snosi mitropolit. Stoga je inzistirala da se pravoslavno bogoslužje u Koprivnici zabrani. Ilirska dvorska deputacija je tada iznova pozvala mitropolita da provede vladaričinu naredbu, a on je početkom srpnja 1764. izvijestio vladaricu da je opoziv bogoslužja napravljen te da nema razloga za eventualne saborske tužbe.²³

Vladarica Marija Terezija prihvatila je i raniju molbu hrvatskih staleža te Varaždinskom generalatu dala odgovarajuću naredbu. O tome je izvijestila Hrvatski sabor poslavši mu prijepis svoje odredbe.²⁴ Izgleda da je ova akcija bila uspješna jer je Hrvatski sabor

²¹ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 83-84.

²² *Zaključci Hrvatskog sabora*, 171; Horvat, „Iz prošlosti grčko-istočne crkve u Koprivnici“, 246-247.

²³ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 84-85.

²⁴ Horvat, „Iz prošlosti grčko-istočne crkve u Koprivnici“, 243-244, 247-249.

1765. na osnovi izjave zastupnika grada Koprivnice zaključio kako se ondje više ne vrši pravoslavno bogoslužje.²⁵

Nakon što su se kaluđeri iz manastira Lepavina povukli iz Koprivnice, koprivnički pravoslavni vjernici svoje su vjerske obrede obavljali u Mučnoj. Stoga je 1771. feldmaršal-lajtnant barun Mihajlo Mikašinić, zajedno s koprivničkim pravoslavnim trgovcima Georgijem Jankovićem i Ignjatom Kobasicom, u ime pravoslavnih u Koprivnici pokrenuo pitanje pravoslavne crkve u gradu. U svom pismu naveli su da je selo Mučna udaljeno četiri sata hoda, a putovi do njega bili su loši i izloženi poplavama te su pravoslavni iz Koprivnice bili zakinuti za vjerske obrede. Isticali su da pravoslavno bogoslužje nisu trebali samo trgovci i vojnici nego i oni pravoslavni koji su u vrijeme sajmova dolazili u Koprivnicu te molili da im se dopusti podizanje crkvice ili barem odobri da u jednoj od privatnih kuća „u punoj tišini“ mogu vršiti pravoslavno bogoslužje. Uz molbu priložili su popis 124 osobe pravoslavne vjere stalno nastanjenih u Koprivnici te 9 osoba koje do tada nisu položile podaničku prisegu, ali bi bile voljne dati prilog za gradnju pravoslavne crkve. U tome popisu zabilježeni su kućedomaćini s brojem ukućana: Jovo Marković (5 duša), Bogdan Kostić (4), Georgije Janković (8), Lambro Panajot (5), barun Mihajlo Mikašinić (5), Luka Kobasica (6), Petar Stojanović (5), Jovan Kovačević (5), Lacko Petrović (5), Anastas Hristo (6), Marko Nišević (4), Mitar Mitrović (4), Toma Lacković (4), Janko Nišević (4), Pavle Vasiljević (4), Lacko Vasiljević (4), Stefan Petrović (3), Danilo Orić (6) i Nasto Janković (3). Bez kuća bili su: Janko Vasiljević (5 duša), Janko Kostović (4), Jandrija Dimitri (3), Nuča Janković (3), Toma Runjak (3), Sava Roskovac (2), Agora Janković (3), Pajko Kostović (2), Nikola Prodanović (3), Mara Stojanović (3), Mihdija Prika (1). Bez položene podaničke prisege bili su: Georgije Malin (5), Georgije Kostić (2) i Mihailo Jugović (2).²⁶

Vojnokrajške su vlasti podržale pravoslavne trgovce i u njihovu sporu nastalom 1765. – 1766. radi trgovine medom s gradom Koprivnicom i Križevačkom županijom. Varaždinski generalat je trgovinu medom prepustio Armencima, Cincarima i Srbima koji su pristali u vojnu blagajnu uplatiti 700 forinti godišnje te je trgovina medom na vojnokrajškom prostoru bila zabranjena svim trgovcima iz civilnog dijela Hrvatske, što je navelo njihove vlasti na onemogućavanje trgovine medom za sve pravoslavne trgovce. Krajiški pravoslavni trgovci Antonije Đurković, Vaso Kavić i Toma Panteski obvezali su se 1765. židovskom trgovcu Abelu u Sopronu prodati 140 centi meda po 14 forinti pa su kupili med od provizora sa zagrebačkog Kaptola i od zagrebačkog trgovca Ilije Guteše. Spomenuti trgovci ostavili su šest bačvi meda kod Lacka Petrovića, pravoslavnog trgovca iz Koprivnice, koji je očito bio njihov poslovni partner. Poznato je kako se njegov otac nastanio u Koprivnici oko 1725., a Lacko Petrović je već 22 godine živio u Koprivnici te se 1765. odrekao osmanskog podaništva i položio prisegu vjernosti, iako mu je obitelj ostala živjeti u Osmanskom Carstvu. Vojnokrajške vlasti smatrale su ga dobrim podanikom, a on je u dijelu Koprivnice koji je bio pod kontrolom Varaždinskoga generalata imao dvije kuće, plaćao porez i vršio sve druge obveze. Kada je saznao za ovaj med, a na tužbu svojeg sugrađanina Nikole Škorića, kojemu su vojne vlasti zaplijenile bačvu meda, koprivnički gradski sudac odlučio je na isti način postupiti s medom koji su pravoslavni trgovci ostavili kod Petrovića. Šteta je procijenjena na više od 1.350 forinti. Sredinom prosinca 1765. general Kleefeld obratio

²⁵ *Zaključci Hrvatskog sabora*, 176.

²⁶ *Gavrilović, Prilog istoriji trgovine*, 85.

se hrvatskom banu, traživši da se med vrati, a vojnokrajiškim podanicima osigura sloboda trgovine jer će u protivnom oni izbjegavati Hrvatsku i tako naštetiti njezinu gospodarstvu. General je pobijao argumente koprivničkih gradskih vlasti da je pravoslavnim trgovcima slobodno trgovati samo robom iz Osmanskog Carstva, a ne domaćom poput meda. Također je tvrdio kako su ovi trgovci doveli svoje obitelji, da nemaju veze s Osmanskim Carstvom, a ujedno plaćaju porez te se ne mogu smatrati osmanskim podanicima. Ovaj spor došao je pred vladaricu Mariju Tereziju koja je odredila da se oslobodi sporni med, ali time nije okončan problem jer se koprivnički gradski sudac pozivao na odredbu Križevačke županije o zabrani trgovine medom Srbima (*Rätzen*) i kalajdžijama. Križevačka je županija koprivničke pravoslavne trgovce smatrala osmanskim podanicima i odobrila zapljenu meda, s time da 2/3 pripadne njoj, a 1/3 gradu Koprivnici. General Beck obratio se Mariji Tereziji te tvrdio da je trgovcima iz civilne Hrvatske dopuštena trgovina po Vojnoj krajini, ali da u vezi s medom postoji izuzetak jer se pravo trgovine medom davalo u zakup po cijeni od 700 forinti godišnje, što odgovara stanju u prodaji meda u civilnoj Hrvatskoj koje je spadalo u vlastelinska prava te su vlastelini mogli kupovati med od podanika po nižoj cijeni. Marija Terezija je 1766. drugi put naredila da se zaplijenjeni med vrati trgovcima jer su položili prisegu i smatraju se habsburškim podanicima. No, koprivnički magistrat bio je uporan – to pokazuje slučaj kada su njegovi predstavnici otišli na županijsku skupštinu izjaviti da nije u pitanju med krajiških trgovaca koji su pod zaštitom Varaždinskoga generalata, nego med „lutajućeg“ trgovca Lacka Petrovića, kojem je obitelj stanovala u Osmanskom Carstvu pa se ne može smatrati habsburškim podanikom. Kako županija i ban nisu željeli da problem ponovno dođe pred Mariju Tereziju, odredili su koprivnički gradski magistrat da zaplijenjeni med vrati i prestane ih ometati u trgovini.²⁷ Oni su u Koprivnici 1768. godine živjeli u 14 kuća,²⁸ 1771. u 16, a 1783. godine u 13 kuća s osmoricom pomoćnih radnika. Njih su podupirale i štitile krajiške vlasti u Koprivnici do 1765. godine.²⁹

Početak 1770. koprivnički gradski magistrat obavijestio je Hrvatsko kraljevsko vijeće, a ono Mariju Tereziju da u Koprivnici nema stalno naseljenih pravoslavnih trgovaca, osim „Grka“ Đure Malinovića koji je radio pri vojnim vlastima. Spomenut je i osmanski podanik Imbro – Lambro Panajot koji se kao stanovnik Koprivnice bez kuće bavio pečenjem rakije i prodajom voća, graha i drugih proizvoda „na malo“ u Osijeku i Petrovaradinu. Panajot je iste godine prešao na teritorij pod vojnom vlašću pa je Koprivnica ostala bez ijednog „osmanskog“ trgovca. Tada još prostor „Pod Pikom“ nije bio pod upravom gradskog magistrata, a kada 1771. bude bio potpao pod civilnu jurisdikciju, magistrat se morao baviti svima ondje nastanjenim pravoslavnim trgovcima i pitanjima njihove trgovine.³⁰

Nakon odlaska vojnokrajiških vlasti iz Koprivnice 1765. godine, gradski je magistrat pravoslavnim trgovcima osporio pravo građanstva koje su im priznavale krajiške vlasti. Trgovci su tražili posredovanje Hrvatskog kraljevskog vijeća. Na pritužbe trgovaca Vijeće je u srpnju 1771. godine tražilo obrazloženje, a gradski magistrat odgovorio je u listopadu iste godine: što se tiče priznavanja građanstva tim trgovcima, nema zapreke ako polože

²⁷ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Acta banalia, 121/1765; 15-16/1766; Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 76-78.

²⁸ NAZ, Kanonske vizitacije. Prot. 96/VIIIa. Prot. 97/IX. Prot. 98/X.

²⁹ Krivošić, „Koprivnica – grad i njegovi stanovnici“, 127.

³⁰ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 78-79.

prisegu vjernosti i uplate određenu taksu u gradsku blagajnu.³¹ Međutim, Hrvatsko kraljevsko vijeće u međuvremenu je ponovno posredovalo u kolovozu, kad je gradski magistrat odgovorio da trgovci ne mogu postati građanima samim time što je prestala krajiška nadležnost u Koprivnici.³²

Vrijedi istaknuti da je za posredničku trgovinu poduzetnikâ s agrarnim proizvodima (žito, stoka i sl.) prema austrijskim zemljama i sjevernom Jadranu, kao i za njihov uvoz raznih roba iz Osmanskog Carstva ili Austrije, upravo podravska magistrala bila važan prometni pravac. Primjerice, 1770-ih godina od 55 „turskih“ trgovaca evidentiranih u Banskoj Hrvatskoj, najviše njih djelovalo je u Koprivnici.³³

U međuvremenu su neki pravoslavni trgovci kupili kuće u Koprivnici. Godine 1746. Janko Dimo Bošnjak („Ratz“) je za 1.020 forinti kupio kuću od Ivana Švagela na „Glacisu“ te se obvezao da će je, kao i ostali „Raci“ koji ondje stanuju, prodati samo vojnoj osobi. „Rac“ Miško Nišević je 1748. kupio kuću u koprivničkoj utvrdi od „Raca“ Bogdana Jankovića za 500 forinti. „Racki“ trgovac Mitar Mitrović je 1765. kupio kuću od koprivničkog mesara Josipa Posavca za 518 forinti i 30 krajcara. Godine 1774. braća Georgije, Stanislav i Jovan Janković za 8.000 forinti kupila su kuću generala Mikašinića „Pod Pikom“, što je koprivnički gradski magistrat potvrdio.³⁴

Prema broju trgovaca 1770-ih, na prvome je mjestu Koprivnica s 22 trgovca. Slijede Križevci s 11 trgovaca, Ludbreg s 8, Mali Bukovec s 3, Rasinja s 2, dok Vrbovec, Varaždin, Toplice, Sisak i Karlovac (civilni) imaju zabilježenog samo jednog trgovca. U Koprivnici su 1770-ih popisani sljedeći trgovci: Miško Bulović, Mihajlo Đurković, Georgije Janković, Jovan Janković, Jurko Janković, Jurko Janković (drugi), Janko Kosta, Bogdan Kostadin, Pavle Kostadin, Đuro Kostadin(ović), Nikola Kostadinović, Panajot Lambro, Toma Lacković, Georgije Malin(ović), Andrija Mitrović, Mitar Mitrović, Marko Nišević, Lacko Petrović, Stevan Petrović, Josif Risto, Dimo Hadži-Vojnović, Dimo Hadžić. U Križevcima su tada djelovali: Mihajlo Avgustinović, Dimitrije Janković, Jovan Janković, Mihajlo Janković, Georgije Kostadinović, Mihajlo-Ljota Kostadinović, Stanislav Lazović, Jovan Manojlo, Petar Marković, Stevan Petrović i Jovan Tomović. U Rasinji djelovali su: Todor Dogović i Andro Mitrović.³⁵

Pod izlikom da se pravoslavni trgovci bave nedopuštenom trgovinom, bez navođenja kojom, gradski magistrat zatvorio je njihove trgovine. Krajem 1774. godine petorica su se trgovaca obratila Hrvatskom kraljevskom vijeću za posredovanje. Koprivnički pravoslavni trgovci Georgije Malinović, Mihajlo Đurković, Georgije Konstantinović, Lacko Petrović i Dime Vojnović, čakovečki trgovci Dimitrije Kira i Teodor Panajot-Palka te legradski trgovci Dimitrije Malin i Filip Hristo napravili su tužbu 1774., iz koje se vidi da su trgovali prvenstveno osmanskim robom „na veliko“, a domaćom robom „na malo“ – svijećama i duhanom na zahtjev lokalnog stanovništva. Kada su ih vlasti prozvale zbog trgovine domaćom robom, dali su izjavu da su čuli kako je Marija Terezija dopustila da tijekom 1774. „osmanski“ trgovci mogu slobodno prodavati i osmansku i domaću robu, a vidjeli su da tako čine pravoslavni trgovci u Varaždinu, gdje je bilo sjedište Hrvatskog kraljevskog vijeća. Oni su

³¹ HDA, Hrvatsko kraljevsko vijeće, kut. 70, br. 117.

³² Isto, br. 113.

³³ Karaman, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb 1989, 21.

³⁴ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 82.

³⁵ Isto, 283-292.

tvrdili da je slično stanje bilo u Srijemu i Slavoniji te su se loše osjećali jer je samo njima konfiscirana domaća roba na području grada Koprivnice i Zaladske županije. Molili su vladaricu Mariju Tereziju za oslobođenje konfiscirane robe i slobodu trgovine. Zanimljivo je da su isticali svoj doprinos u borbi protiv Rákóczyja te novčanu pomoć u doba ratova s Pruskom i Francuskom. Marija Terezija je usprkos tome odgovorila da nemaju pravo držati zabranjenu robu, dok je Hrvatskom kraljevskom vijeću naredila da ispita trgovinu varaždinskih pravoslavnih trgovaca.³⁶

Koprivnički gradski magistrat je iste, 1774. godine, pozvao sve „turske“ pravoslavne trgovce koji svoje obitelji još nisu doveli iz Osmanskog Carstva te im dao polugodišnji rok da to učine te da odmah polože propisani polog. Trgovci su na to odgovorili kako će se radije odreći trgovine nego dati visoki iznos za polog. Gradski magistrat im je na to zabranio daljnje trgovačke aktivnosti, a u studenome 1774. zapečatio svu robu trgovaca Mihajla Đurkovića, Georgija Konstantinovića, Dime Hadži-Vojnovića i Georgija Malinovića. U spisu postoji podatak da su oni govorili i narodni i grčki jezik. Trgovci su se obratili Hrvatskom kraljevskom vijeću jer su tvrdili kako imaju uredne potvrde, a u vezi s pologom izjavili su kako ga nisu uplatili jer nemaju dovoljno gotovine. Osim toga, istaknuli su i problem da će to biti još teže učiniti u budućnosti jer im je roba bila zaplijenjena pa nisu mogli doći do novca. Ukazali su i na to da neće moći podmiriti svoje kreditore. Kako je ova žalba ostala bez odgovora, u prosincu 1774. obratili su se izjavom da bi doveli svoje obitelji, ali se boje Osmanlija te uporno tvrdili kako trguju osmanskim robom samo „na veliko“, tražeći da im se roba otpečati te omogućiti dulji rok za podmirenje potraživanja prema njihovim kreditorima.³⁷

U proljeće 1775. ranije zaplijenjena roba vraćena je koprivničkim pravoslavnim trgovcima jer su obnovili dopuštenja dobivena od osmanskih vlasti i donijeli haračke potvrde. Na sajmovima mogli su prodavati „na malo“, a izvan njih „na veliko“ u skladu s tada važećim propisima. Prigovor na to je Ugarskoj dvorskoj komori 1775. uputila tridesetnica u Legradu, smatrajući da je, protivno propisima, pravoslavnim „turskim“ trgovcima iz Koprivnice, Križevaca, Ludbrega i Varaždina bilo dopušteno prodavati domaću robu, iako je rok za njezinu rasprodaju istekao prošle, 1774. godine. Spomenuti su trgovci sa sajma u Osijeku potajno donijeli veće količine robe koju su prodavali „na malo“, izigravajući propise o trgovini osmanskih podanika. Zato je bilo potrebno da se pravoslavni „turski“ trgovci u Hrvatskoj podvrgnu onim odredbama koje su vrijedile u Ugarskoj. Taj je prigovor odbacila Križevačka županija.³⁸

Godine 1775. obratili su se Mariji Tereziji pravoslavni trgovci iz Koprivnice: Dimitrije Dijamandi, Toma Lacković, Atanasije i Georgije Janković, Pavle, Janko i Lacko Vasiljević, Janko Nišević, Petar i Nikola Stojanović, Nikola, Ivan i Bogdan Konstantinović, Ignjat Kobasica, Teodor Duka, Atanasije Hristodolo, Jovan Tohti, Stefan Petrović, Sava Resković i Toma Runjak. Ovi trgovci izjavili su kako su primili habsburško podaništvo, kupili kuće u Koprivnici i otvorili trgovine te stekli i nešto posjeda.³⁹ Koprivnički trgovci izjavili su da

³⁶ Isto, 79-80.

³⁷ HDA, Hrvatsko kraljevsko vijeće, E-134; E-154; F-195; F-206/1774; Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 80.

³⁸ Isto, 80-81.

³⁹ Tada su u Koprivnici djelovala samo četvorica trgovaca katoličke vjere: Franz Pichler koji je trgovao željezom iz Graza, Martin Radivoj koji je trgovao sitnom željeznom robom, Mihalj Sandri (trgovao je robom iz Graza) te trgovac željeznom i kovanom robom Martin Sinković. Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 81.

im, nakon čestih poniznih molbi, gradski magistrat nije htio priznati prava građanstva zato što su pravoslavni („nesjedinjeni Grci“). Što se njima događalo u Koprivnici, to se njihovim sunarodnjacima nije događalo ni u jednom gradu u Ugarskoj i Hrvatskoj. To pravo priznato im je za vojnokrajške uprave pa su smatrali da ne smiju biti u nepovoljnijem položaju. Kraljica Marija Terezija pisala je početkom 1775. godine Hrvatskom kraljevskom vijeću da ispita situaciju i izvijesti je o tome.⁴⁰

U listopadu 1777. koprivnički pravoslavni trgovci: Georgije i Jovan Janković, Jovan Kovačević, Toma Lacković, Dimitrije Mitrović, Jovan Nišević, Vladislav i Pavle Vasiljević, Josif Risto, Petar Stojanović, Mirko Panajot i Stefan Petrović pojavili su se pred magistratom i izjavili da od kada su iz vojnokrajške uprave 1771. godine prešli pod onu civilnu podnose sve obveze kao i ostali koprivnički građani. Imali su trgovine i kuće, ali nisu imali građanska prava te su zamolili gradski magistrat da ih primi u red punopravnih građana. Koprivnički gradski magistrat odgovorio je da pravoslavni u Hrvatskoj nemaju pravo posjedovati nekretnine, što je bio uvjet za primanje u građanstvo pa ih je odbio primiti. Trgovci nisu bili zadovoljni odgovorom te su se obratili vladarici Mariji Tereziji, no njihov prigovor nije bio uvažen jer pravoslavni, prema hrvatskim zakonima, nemaju uvjete za prijam u građanstvo, a ujedno nemaju uvjete za podizanje pravoslavne crkve u Koprivnici. Uzalud je u siječnju 1778. pakrački episkop Živković molio mitropolita Vidaka da se na vladarskom dvoru zauzme za rješavanje pitanja prava građanstva za koprivničke trgovce.⁴¹

Jadi i nevolje grčkih trgovaca nastavili su se, a pokušaj ublažavanja stanja počeo je carskim dekretom Josipa II. o toleranciji 1781. godine.⁴² Ugarsko namjesničko vijeće pisalo je 16. svibnja 1782. godine iz Požuna (Bratislave) koprivničkom magistratu i priopćilo mu proglas kralja Josipa II. da se Patent o vjerskoj toleranciji treba provoditi tako da se svakako katoličkim vjernicima zajamči svaka sloboda, a pripadnicima augsburške i helvetske konfesije, kao i grčke nesjedinjene vjere, sloboda vjeroispovijesti.⁴³

Pravoslavni trgovci, polazeći od Patenta o toleranciji iz 1781., u jednoj su privatnoj kući u Koprivnici podignuli oltar. Time su tu kuću pretvorili u pravoslavnu kapelu, a nakon toga odlučili su svoju bogomolju preseliti u jednu od napuštenih zgrada kojima se nekada koristila Vojna krajina. Opunomoćenici koprivničkih trgovaca Lacković i Stojanović otišli su u Bjelovar te ondje pokušali ishoditi dopuštenje za kupnju bivšeg zatvora u Koprivnici koji su planirali pretvoriti u crkvu. Bili su spremni platiti 1.200 – 1.400 forinti. To se nije moglo riješiti u Bjelovaru te je zgrada bivšeg zatvora ostala prazna. U proljeće 1782. koprivnički gradski magistrat zapečatio je pravoslavnu kapelu te pravoslavcima uskratio slobodu „privatnog“ vršenja vjerskih obreda pod izlikom da u Koprivnici tada još nije bilo 100 pravoslavnih obitelji te da je crkva u obližnjem selu Mučna udaljena samo sat hoda. Ugarsko dvorsko vijeće prihvatilo je takvu argumentaciju te odbilo molbu da se u Koprivnici podigne privatna bogomolja i da pravoslavni dovedu svoga svećenika. Pravoslavni svećenik iz Mučne je, prema odluci Ugarskog namjesničkog vijeća, smio dolaziti u Koprivnicu

⁴⁰ HDA, Hrvatsko kraljevsko vijeće, kut. 180, br. 51.

⁴¹ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 82.

⁴² O Patentu o vjerskoj toleranciji v. više u: Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, Zagreb 1995, 108; Erich Zöllner – Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997, 211; *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb 1959, 877; Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1975, 341.

⁴³ Državni arhiv u Varaždinu (dalje: DAV), Arhiv grada Koprivnice (dalje: AGK), br. 157/1782.

samo u posjet bolesnima, dok je krštenja, vjenčanja i sahrane mogao obavljati samo po privatnim kućama u Koprivnici, i to uz dopuštenje katoličkog župnika.⁴⁴

Gradski magistrat je 29. studenoga 1782. godine poslao Ugarskom namjesničkom vijeću pritužbu trgovaca grčkog nesjedinjenog obreda. Oni traže da im se prizna status građanstva i da im se dade dopuštenje za preuređenje kapele te namjesti pravoslavni svećenik. Održavali su bogoslužje u privatnoj kući, ali je to gradski magistrat zabranio, a kuću zapečatio.⁴⁵ Tu su kuću, koja je pripadala Jankoviću i nalazila se „Pod Pikom“ (danas Trg mladosti u Koprivnici), kupili još 1762. godine kaluđeri manastira u Lepavini. Ondje su održavali bogoslužje. Svakoga jutra, podneva i večeri dolazili su u tu kuću grčki trgovci, ali i drugi pripadnici pravoslavne vjere, većinom osobe iz vojničke službe.⁴⁶

Koprivnički pravoslavci nisu bili time zadovoljni te su se 19. lipnja 1783. obratili vladaru Josipu II., priznajući da u Koprivnici nije bilo 100 pravoslavnih obitelji, moleći ga da će, ako im dopusti „privatno“ ispovijedanje vjere, u grad doseliti pravoslavne trgovce iz Osmanskog Carstva i time povećati broj pravoslavnih obitelji. Napomenuli su da bi to bilo dobro i za državu jer su oni bili porezni obveznici prve klase. Istaknuli su kako je crkva u Mučnoj bila predaleko, posebice u zimsko i kišno vrijeme. Tvrdili su da bi za bivše vojne zgrade Vojne krajine oni bili najbolji kupci, a u njih ne bi smjestili samo crkvu i svećenika nego bi uredili i školu s učiteljem te su sve bili spremni izdržavati vlastitim sredstvima. Josip II. zatražio je mišljenje koprivničkoga gradskog magistrata koje je prihvatio te je u studenome 1783. odbio molbu koprivničkih pravoslavaca.⁴⁷

Ugarsko namjesničko vijeće dojavilo je iz Požuna 13. siječnja 1784. godine gradskom magistratu da se trgovce primi u građanstvo te da im se dopusti održavanje bogoslužja u kapeli u Koprivnici. Ujedno je zatražen opširan izvještaj i mišljenje gradskog magistrata.⁴⁸

Josip II. je 6. rujna 1784. objavio dopunski dekret, na osnovi kojega su koprivnički pravoslavni trgovci zatražili da im gradski magistrat otpečati njihovu kapelu, odnosno da im dade dopuštenje za gradnju pravoslavne crkve jer da ih je bilo između 100 i 200 osoba, a materijalno su dobro stajali i mogli bi izdržavati svećenika i učitelja. Gradski magistrat dao je negativno mišljenje te je spor iznova došao pred Ugarsko namjesničko vijeće koje je 2. studenoga 1784. zaključilo da se u Koprivnici može u privatnoj kući obavljati privatna liturgija te da je zabranjeno podizanje oltara (crkve) i „privatno“ bogoslužje.⁴⁹

Od pravoslavnih stanovnika tijekom 18. i 19. stoljeća u koprivničkom se podgrađu „Pod Pikom“ spominju prezimena: Anđelković, Anogrčić, Cirko, Dimčev, Dimitris, Dimović, Dona, Ivanović, Janković, Jurković, Karajanković, Kerestov, Kostić, Kostović, Lacković, Lazarović, Malin, Marković, Mesalović, Mihal, Mikulić, Mikulović, Mitrović, Parasković, Pasković, Pejković, Petronić, Petrović, Sabol, Sapunar, Slarida (kasnije zvan Slavoja), Stepan, Stojanović, Tanarković, Todor, Vasiljević, Vrančić, Vuica itd.⁵⁰

⁴⁴ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 87.

⁴⁵ DAV, AGK, spis od 29. studenoga 1782.

⁴⁶ Horvat, *Poviest slob. i kr. grada Koprivnice*, Zagreb 1943, 126.

⁴⁷ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 87.

⁴⁸ DAV, AGK, br. 257/1783.

⁴⁹ Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 88.

⁵⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (dalje: NSK), *Gravamina liberae et regiae civitatis Caproncensis contra statum militare generalatus Varasdinensis incltyae per Suam Majestatem sacratissimam*

Sl. 3. Grob Petra Stojanovića, jednog od najvećih donatora za gradnju pravoslavne crkve u Koprivnici (foto: Hrvoje Petrić)

Godine 1784. ukupno je 13 trgovačkih obitelji prikupljalo priloge za izgradnju nove pravoslavne crkve u Koprivnici. Darovali su 5.730 forinti: Petar Stojanović 1.000, Toma Lacković 1.000, Pavao Vasiljević 1.000, Bogdan Kostić 300, Agora Janković 300, Stefan Petrović 300, Ladislav Vasiljević 300, Ivan Dimitris 200, Đuro Malin 100, Mihael Jurković 50, Dimitrije Mitrović 20, Ivan Vasiljević 10 i Andrija Mesalović (*conniarista ex Ivanich*) 150 forinti. Ta se gradnja kasnije uspješno ostvarila.⁵¹

U travnju 1785. koprivničkim pravoslavcima opečaćena je kapela pod uvjetom da u njoj mogu vršiti bogoslužje samo kao u privatnoj kući u vrijeme krštenja, vjenčanja ili sahrane. Oni s time nisu bili zadovoljni te su se u svibnju 1785. obratili vladaru Josipu II., podnijevši mu plan za gradnju pravoslavne crkve, uz tvrdnju da bi ona bila korisna za poticanje trgovine i privlačenje trgovaca te okolnih seljaka koji bi se doseljavali u Koprivnicu, povećavajući time broj stanovnika. Spomenuli su da u prosjeku svaki pravoslavni trgovac u Koprivnici plaća porez u iznosu jednakom onom koji je plaćalo desetak katoličkih kuća. Spomenuli su i kako su pravoslavni trgovci izvozili i prodavali duhan, med i žitarice iz Ugarske, Slavonije, Srijema i Banata te su ostalim građanima, seljacima i carinicima omogućavali prihod i do 30.000 forinti godišnje. U privatnoj kući podignuli su oltar jer su tumačili kako Patent o toleranciji dopušta „tiho obavljanje bogoslužbe“. Smatrali su da to ne zadovoljava njihove potrebe i tražili dopuštenje za gradnju crkve, za što su skupili 6.346 forinti. Vrlo brzo poslali su drugu predstavku u kojoj su napisali da pravoslavni trgovci tijekom godine obrnu i do 200.000 forinti te da su davali zajmove i koprivničkom

clementissime eatenus ordinati commissioni, I. dio, 37, 69-78; DAV, AGK, spisi za 1784. godinu; Isto, spis od 5. ožujka 1788.; Horvat, „Iz prošlosti grčko-istočne crkve u Koprivnici“, 238-239; Isti, *Povijest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice*, 122-130; Brozović, *Grada za povijest Koprivnice*, 47, 95; Ivy Lentić-Kugli, „Kronologija i građa za povijest sakralnih objekata u Koprivnici“, u: *Koprivnica – grad i spomenici*, 225.

⁵¹ Brozović, *Grada za povijest Koprivnice*, 95.

Sl. 4. Najstariji grob na koprivničkom pravoslavnom groblju iz 1794. - Adama Lackovića, iz obitelji koja je bila među najvećim donatorima za gradnju crkve u Koprivnici (foto: Hrvoje Petrić)

gradskom magistratu i time pobili njegovu argumentaciju da bi za podizanje crkve morali prikupljati milostinju. Ugarsko namjesničko vijeće je iznova prihvatilo argumentaciju gradskog magistrata koji je iznio podatke da gospodarska snaga pravoslavnih trgovaca nije takva kakvom su je prikazivali te da oni imaju 14 kuća. Usprkos tome, trgovci su potajice doveli jednog pravoslavnog svećenika u Koprivnicu te sve otvorenije vršili bogoslužje u svojoj kapeli, istovremeno nabavljajući građevinski materijal za crkvu. Godine 1787. odlučeno je da je uvjet za davanje dopuštenja za gradnju pravoslavne crkve taj da u gradu živi 100 pravoslavnih osoba, a ne kao do tada 100 obitelji. Poznato je da je u Koprivnici 1789. živjelo preko 120 pravoslavaca pa je zahtjev za gradnju crkve mogao biti opravdan. Stoga je gradski magistrat tolerirao boravak svećenika i pravoslavno bogoslužje, a za pravoslavne u Koprivnici zauzeo se pakrački episkop Kirilo Živković koji je u siječnju 1789. molio Ugarsko namjesničko vijeće da im dopusti gradnju crkve te držanje pravoslavnog svećenika koji bi djecu poučavao ne samo vjeronauk nego i njemačko i „ilirsko“ pismo. Ugarsko namjesničko vijeće je, na osnovi izvještaja podžupana Križevačke županije, odlučilo da se potajno dovedeni pravoslavni svećenik ukloni iz Koprivnice. Episkop je uzalud uvjeravao Ugarsko namjesničko vijeće da koprivnički gradski sudac nema ništa protiv dosadašnje prakse te je ono u prosincu 1789. odgovorilo kako u Koprivnici postoji škola te da nema potrebe za time da pravoslavni svećenik podučava djecu. Gradski magistrat se u studenome 1789. obratio županiji, a ona je pisala Ugarskom namjesničkom vijeću, uz preporuku da se pravoslavicima dopusti gradnja crkve, no ni ovoga puta dopuštenje nije izdano. Iduće, 1790. godine, koprivnički pravoslavci iskoristili su narodno-crkveni sabor u Temišvaru te podnijeli molbu za gradnju crkve i držanje svećenika. Sabor je među svoje

tužbe i zahtjeve stavio i ovaj koprivnički. Novi vladar Leopold I. je 23. travnja 1791. donio rješenje kojim se dopušta gradnja pravoslavne crkve u Koprivnici.⁵²

Godine 1792. u Koprivnici su kuće imali sljedeći pravoslavci: Toma Lacković (2 kuće), Vladislav i Pavle Vasiljević, Jovan Nišević, Dimitrije Mitrović, Stefan Petrović, Josif Risto, Georgije Janković (2 kuće), udovica Katarina Marković, Jovan Vasiljević, Agora Janković i Sava Resković. Porez su plaćali u ovim iznosima: Lacković 46 forinti, Kostović 21, Stojanović 21, Risto 14, Panajot 13 itd. U kućama prije navedenih kućegospodara živjeli su ovi pravoslavci koji su možda bili njihovi poslovni partneri: Andrija Todor, Stefan Kovačević, Jovan Konstantinović, Toma Runjak, Vladislav Petrović, Anastas Nikolić, Teodor Jovan, Jovan Janković, Jovan Malin, Mihajlo Jurković i Kosta Bojčeta. Malin je plaćao 26 forinti poreza, Jurković 7, Janković 6, Jovan 10, Konstatinović 8, dok su šestorica plaćala svega 1 – 2 forinte poreza.⁵³

Iako Dušan Kašić piše da je pravoslavna parohija u Koprivnici osnovana 1789., a parohijske dužnosti jedno je vrijeme obavljalo bratstvo manastira Lepavina,⁵⁴ prema dokumentaciji iz koprivničkog arhiva, još 30. kolovoza 1792. gradski magistrat tvrdi da je parohija za pravoslavne vjernike iz Koprivnice bila u Mučnoj i da je gradnja parohijalne crkve u Koprivnici tek započela.⁵⁵ Kako su se matične knjige koprivničke parohije vodile tek od početka 19. stoljeća, moguće je da je parohija profunkcionirala tek tada. Koprivnički su pravoslavci, kao što smo spomenuli, jedno vrijeme bogoslužje obavljali u privatnoj kući koju je posjedovao manastir Lepavina, a kasnije su se koristili parohijalnom crkvom u selu Velika Mučna, oko 7 km jugozapadno od grada prema Križevcima. Pravoslavna se crkva zasigurno počela graditi 1792., a dovršena je 1794. godine na trgu „Pod Pikom“ te je uz nju kasnije sagrađena kuća za paroha.⁵⁶

Pored toga, trgovci su na ulazu u Koprivnicu uredili i groblje za pripadnike pravoslavne vjeroispovijesti, koje se prvi put spominje 1788. godine, kada je na njemu sahranjen *Michael, filius Petri Sztoianovich, graeci nonu niti*, a nalazi se uz cestu Koprivnica – Križevci, blizu nekadašnjeg koprivničkog predgrađa Dubovec. Pravoslavne žitelje iz Koprivnice prije se sahranjivalo na groblju u obližnjem selu Velika Mučna (oko 8 km jugozapadno od grada).⁵⁷ Najstariji nadgrobnji spomenici datiraju iz 1794. godine,⁵⁸ primjerice, grob Adama Lackovića koji i danas postoji na pravoslavnom groblju u Koprivnici.⁵⁹

Koprivnički pravoslavni trgovci podrijetlom iz Osmanskog Carstva činili su važan dio zajednice pravoslavnih trgovaca u Banskoj Hrvatskoj i Varaždinskom generalatu, a trgovačkom djelatnošću neki od koprivničkih trgovaca akumulirali su značajan kapital. Primjerice, prigodom gradnje crkve samo trojica koprivničkih trgovaca donirala su više od polovine potrebnog iznosa. Njihov se položaj počeo popravljati tek nakon Patenta o toleranciji 1781. godine, no trebalo je proći više od desetljeća da im se dopusti gradnja vlastite crkve.

⁵² Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine*, 88-89.

⁵³ Isto, 90.

⁵⁴ Kašić, *Srpska naselja i crkve*.

⁵⁵ DAV, AGK, spis od 30. kolovoza 1792.; Lentić-Kugli, „Kronologija i građa za povijest sakralnih objekata“, 225.

⁵⁶ Horvat, *Poviest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice*, 130; Brozović, *Građa za povijest Koprivnice*, 95; Lentić-Kugli, „Kronologija i građa za povijest sakralnih objekata“, 224-225.

⁵⁷ Brozović, *Građa za povijest Koprivnice*, 47, 95, 151.

⁵⁸ *Srpska pravoslavna Mitropolija Karlovačka po podacima od 1905. godine*, Sremski Karlovci 1910, 789.

⁵⁹ Terenski obilazak pravoslavna groblja u Koprivnici 2019. godine.

Tea Perinčić

Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka

POMORSKE VEZE IZMEĐU OSMANSKOG CARSTVA I GRADA RIJEKE U 19. STOLJEĆU

U članku se daje pregled pomorskih i trgovačkih veza između Rijeke i luka Osmanskog Carstva tijekom 19. stoljeća. To je razdoblje opadanja političke i gospodarske moći Osmanskog Carstva, ali, s druge strane, i rasta Rijeke koja nakon Trsta postaje glavni izlaz na more za Habsburšku Monarhiju. Specifični trgovačko-pomorski interesi i povezanost utjecali su i na život u gradu. Doseljavaju se podanici osmanskog sultana (uglavnom pravoslavne vjeroispovijesti) te postaju glavni čimbenik ovih gospodarskih veza. Otvara se i pozicija osmanskog potkonzula u Rijeci. Tijekom 19. stoljeća poboljšavaju se uvjeti i standardi u riječkoj luci, kao i u lukama pod osmanskom upravom.

Ključne riječi: Rijeka, luka Rijeka, Osmansko Carstvo, pomorske veze, pomorska trgovina, 19. stoljeće

Ovaj članak zasniva se na kratkom predavljanju održanom na Prvom međunarodnom kongresu euroazijske povijesti pomorstva – Turska povijest pomorstva (1st International Congress of Eurasian Maritime History – Turkish Maritime History) u Istanbulu u studenome 2012. godine. Kako se ovaj specifični predmet pokazao izuzetno složenim zadatkom uslijed velikog broja vrlo raznolikih dokumenata koji se čuvaju u Državnom arhivu u Rijeci u različitim fondovima (Gubernijalni dokumenti, registri, dokumenti gradske uprave i knjige, dokumenti iz fonda Trgovačkog suda¹), u ovom radu predstavlja se samo pregled pomorskih veza između Rijeke i luka koje su u 19. stoljeću bile pod osmanskom upravom². Razmatranje ovih veza može se protegnuti na čitavo Sredozemlje s obzirom na to da brodovi koji su plovili prema Rijeci i iz nje nikad nisu održavali linijsku povezanost samo s jednom lukom jer to jednostavno ekonomski nije opravdano. Brodovi su, uostalom, kao i danas, prevozili robu među raznim lukama Sredozemlja, a time su ujedno pridonosili razmjenama i u kulturološkom smislu³. Devetnaesto se stoljeće općenito razmatra kao

---

¹ U Državnom arhivu u Rijeci postoji vodič kroz arhivske fondove pod naslovom *Fondovi za povijest nacija*, u kojem se donosi pregled različitih vrsta dokumenata vezanih za različite narode koji su povezani s Rijekom u povijesnoj perspektivi.

² O problematici pomorskih trgovačkih odnosa Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva objavljen je rad Ivana Ercega, „Trgovina između Habsburške Monarhije i Turske preko sjevernojadranskih luka (u 2. polovici 18. i 1. polovici 19. stoljeća)“, *Jadranski zbornik*, VIII, 1973, 161-184.

³ Podaci o pomorskim rutama brodova koji su plovili iz Rijeke i okolice mogu se pratiti prema brodskim dnevnicima. Evo jednog primjera iz brodskog dnevnika jedrenjaka brigantina *Combinatore* koji je plovio pod zapovjedništvom kapetana Antonija Agostina Cosulichia. Od lipnja 1822., kada brod isplovljava iz Rijeke, nekoliko je puta ukrcao i iskrcan teret u raznim lukama. Brod je isplovio iz Rijeke, pristao u Cagliariju na Sardiniji, gdje je iskrcana drvena građa koja je ukrcaja u Rijeci. Iz Cagliarija brod plovi prema Tunisu i odande prema Draču, prevozeći sol i drugu robu. Nakon toga iz luke Sv. Ivan Medovski (San Giovanni di Medua) plovi prema Trstu, pristajući usputno i u Rijeci. Potom, ploveći iz Trsta, pristaje u Malom Lošinj, rodnom gradu kapetana Cosulichia, te odande u svibnju 1823. plovi prema Aleksandriji s nešto tereta dasaka i greda. Iz Aleksandrije brod prevozi žito na otok Kios. Zatim plovi prema Izmiru i

razdoblje propadanja Osmanskog Carstva, dok, s druge strane, grad i luka Rijeka u tom stoljeću doživljavaju svoj najveći rast. Rijeka, pored Trsta, postaje najveće gospodarsko i pomorsko središte na istočnom Jadranu. Međutim, mogućnosti razvoja grada i njegove luke ovisile su o širim političkim i gospodarskim kontekstima u kojima se nalazila Habsburška te kasnije Austro-Ugarska Monarhija. Stoga se podaci i događaji koji će se ovdje predstaviti trebaju promatrati kroz prizmu tog šireg povijesnog konteksta.

1. Grad i luka Rijeka početkom 18. stoljeća

Grad Rijeka smješten je na vrhu Kvarnerskog zaljeva, ondje gdje se krška rijeka Rječina (latinski *Eneo*) ulijeva u more stvarajući deltu koja je stoljećima bila prirodno pristanište brodova. Najstariji materijalni ostaci vezani su uz pretpovijesna razdoblja, ali je povijesno vjerojatno da se prvo, organizirano naselje na ušću Rječine formira u antici kao jedno od sjedišta rimske vojske (Tarsatički principij) na cesti koja iz Italije vodi prema Dalmaciji⁴. Nakon dijela zamračene povijesti ranog srednjeg vijeka (u smislu nepostojanja, neistraženosti i neobjavljenosti povijesnih izvora), podaci o gradu imenom Sveti Vid na Rječini spominju se upravo zahvaljujući živom trgovačko-pomorskom prometu koji je ostao zabilježen u notarskim spisima vjerojatno najpoznatijeg izvora za povijest srednjovjekovne Rijeke – Antonija de Rena de Mutine koji je, između ostalog, bilježio i razmjenu dobara koja su u Rijeku dolazila ne samo s druge strane Jadrana već i iz Sredozemlja. Rijeka se razvija kao luka za pretovar robe koja pristiže s kontinenta (neposrednog zaleđa pod habsburškom upravom) i prekomorskih krajeva (od Istre, Dalmacije, Apeninskog poluotoka i šire). Razvoj luke i grada ograničen je dvostrukim negativnim djelovanjem okolnosti u zaleđu koje se odnose na prodor Osmanlija, čime se zatvaraju stoljetni trgovački putovi koji s kontinenta vode prema Rijeci zbog velike nesigurnosti te, s druge strane, zbog mletačkog monopola nad trgovinom i plovidbom na Jadranu. Rijeka je s malim dijelom kopna podno istočnih obronaka Učke pa do Senja jedini izlaz na Jadran koji je izvan mletačkih ruku. Budući da su Mlečani u posjedu Kvarnerskih otoka, koji poput stražara stoje pred sâm ulaz u riječku luku, njihova je kontrola prometa u ovoj luci posve zajamčena. Zbog toga se trgovina i pomorstvo u Rijeci razvijaju samo do one mjere koja se ne nadmeće s mletačkom prevlašću i ostaje zadugo samo na lokalnoj razini, reducirana na potrebe hrvatsko-mađarskog i austrijskog zaleđa⁵.

Grad Rijeka (u izvorima često spominjan i u talijanskoj verziji imena *Fiume* ili njemačkoj *Sankt Veit am Flaum*) pod habsburškom je upravom od kasnog srednjeg vijeka. Rivalstvo i animoziteti između Habsburgovaca i Mletačke Republike reflektirali su se i na život u

---

otoku Rodosu te natrag prema Aleksandriji s različitim teretom. Početkom 1824. brigantin *Combinatore* vraća se u Rijeku, gdje se ponovno natovaruje drvena građa i prevozi na Maltu. S Malte plovi za Aleksandriju i odande prevozi rižu i neku drugu robu do Istanbula. Iz Istanbula prevozi drvo u Dalmaciju i iz Dalmacije nešto riže ponovno u Istanbul. Krajem 1824. brod stiže na Zakintos, gdje ukrcava žito i prevozi ga u Negroponte (Eubeja u današnjoj Grčkoj).

⁴ Više o antičkoj Rijeci v. u *Tarsatički Principij. Kasnoantičko vojno zapovjedništvo*, ur. Nikolina Radić Štivić – Luka Benić, Rijeka 2009.

⁵ Više o Rijeci u tom razdoblju v. do sada najbolje objavljeni tekst Ferde Hauptmanna, „Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma“, u: *Rijeka: zbornik*, Zagreb 1953, 203-210.

Rijeci. Osim toga, blizina granice prema Osmanskom Carstvu također određuje sudbinu Riječana. Vrlo često uvučeni su u rat, a velik broj njih i živi od opskrbe vojske ili, pak, trgovine ratnim plijenom koji često stiže s obližnje vojne granice (senjski uskoci u toj su trgovini važan čimbenik). Kada početkom 18. stoljeća Karlo VI. Habsburški konačno uspijeva promijeniti politiku na Jadranu proglašavajući slobodu plovidbe i prekid mletačkog monopola, započinje novo doba u povijesti grada Rijeke. Karlo VI. (1685. – 1740.) uveo je puno novina u upravljanju Carstvom, osobito u gospodarstvu, vođen merkantilističkom politikom; uvodi mnoge mjere za poboljšanje proizvodnje radi izvoza i trgovine. Stoga je u najvećem interesu Monarhije razviti riječku i tršćansku luku. Od tada pomorske veze riječke i tršćanske luke s onima na Sredozemlju i Bliskom istoku osobito jačaju⁶. To se događa i zahvaljujući relativno dugotrajnom razdoblju mira između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije nakon mirovnog ugovora sklopljenog u Požarevcu 1718. godine. Ukratko, 1717. Karlo VI. proglašava slobodnu plovidbu Jadranom, a dvije godine kasnije Rijeka i Trst proglašeni su slobodnim lukama te je osnovana Kraljevska Privilegirana Istočna Kompanija. Utemeljene su još neke za razvoj trgovine i pomorstva važne institucije, kao što su Trgovački sud (*Tribunale di Cambio Mercantile*) i pomorski konzulat. Karlo VI. posjetio je Rijeku 1728. godine i time također potvrdio svoje interese vezane za daljnji razvoj luke i prekomorske trgovine.

Carica Marija Tereza, Karlova nasljednica, 1776. godine objavljuje naputak prema kojem bi Rijeku trebalo razvijati kao „izdvojeno tijelo“ (*corpus separatum*) koje ima svoju autonomiju unutar Carstva. Time je trebalo ubrzati razvoj riječke luke kao središta za izvoz dobara iz neposrednog zaleđa, ali i šire, čitavog hrvatsko-mađarskog dijela Carstva. Zbog toga je područje grada i luke s okolnim naseljima proglašeno gubernijem kojim upravlja predstavnik mađarskog plemićkog sabora – riječki guverner. Glavna je zadaća tih mađarskih plemića, koji su se izmjenjivali na dužnosti riječkih guvernera, bila poticanje trgovine i razvoja riječke luke⁷. Teritorij Riječkoga gubernija, koji je obuhvaćao područje od Preluka do Rječine (isključujući istočnu obalu rijeke koja je zajedno s Trsatom bila dijelom teritorija pod bakarskom upravom, tj. upravom Hrvatskog sabora) te na sjeveru uzvodno do sela Lopača, administrativno je odvojen od ostatka svojeg okruženja, tj. hrvatskog zaleđa i obale. Trgovina i prijevoz kao strateški važne gospodarske grane odvojene su od ostatka gradske uprave i u izravnoj su guvernerovoj ingerenciji. To se definitivno pokazalo kao dobar potez. Već sljedeće godine, 1780., broj jedrenjaka u riječkoj luci narastao je na oko 3.000, što je bio izravan i vidljiv rezultat privilegirane trgovine u Rijeci (roba je podložna minimalnom ili nikakvom oporezivanju), kao i bolje prometne povezanosti sa zaleđem. Većina tih brodova plovila je pod zastavom Mletačke Republike, Papinske Države, Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva. Od tada raste i broj stranih trgovaca koji se privremeno ili stalno naseljavaju u Rijeku. Povećava se i broj službenih predstavnika drugih država (agenata i konzula)⁸. Tumač turskog jezika inauguriran je u guvernerovu uredu iste godine, što ukazuje na njegove namjere da se intenziviraju veze s

⁶ Ervin Dubrović, „Temelji moderne Rijeke“, u: *Temelji moderne Rijeke 1780-1830*, ur. Ervin Dubrović, Rijeka 2006, 7-11.

⁷ Hauptmann, „Pregled povijesti Rijeke“, 208-211.

⁸ Grupa autora, *Povijest Rijeke*, ur. Petar Strčić, Rijeka 1988, 148-149.

Osmanskim Carstvom, kao i da se poveća broj osmanskih podanika – trgovaca u riječkoj luci⁹. Od 1779. godine trgovački odnosi između austrijskih i osmanskih zemalja potvrđuju se sultanovim fermanima¹⁰.

2. Razvoj trgovačkih veza s Osmanskim Carstvom

Uzimajući u obzir prethodno spomenute arhivske dokumente (iz Državnog arhiva u Rijeci te iz zbirki Odjela povijesti pomorstva Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka), možemo pratiti razvoj intenzivnih pomorskih i trgovačkih veza između Rijeke i Osmanskog Carstva. Obje strane objavile su nekoliko dokumenta kojima je bio cilj olakšati obostrane pomorske veze i trgovinu. Brodovi austrijskih luka trebali su posjedovati fermane kako bi mogli slobodno ploviti morima pod osmanskom kontrolom. U registrima Riječkoga gubernija mogu se naći imena jedrenjaka i vlasnika brodova koji su godišnje dobivali fermane osmanskih vlasti. Primjerice, 1786. u registru Riječkoga gubernija spominju se sljedeći brodovi i vlasnici kojima je ispostavljen ferman: *Il Sansone* vlasnikâ Barčića i Senčića, *Il Vincitore* vlasnika Davida, *Il Conte Szapari*, obnovljeni ferman za brod *La S. S. Annunciata* vlasnikâ Defranceschija i Giuseppa Giustinija te obnovljeni ferman za brod u vlasništvu Marochinija. U 1787. fermani su izdani za brod *La Providenza* vlasnikâ Matije i Josipa Peršića¹¹. Rat između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva 1787. – 1791. nije značajno pomutio te trgovačke veze, kao što se može vidjeti iz spomenutih arhivskih dokumenata¹².

Od 18. stoljeća može se zamijetiti veća prisutnost osmanskih podanika u Rijeci. Većina su njih trgovci grčkog, armenskog, srpskog ili makedonskog podrijetla. Broj pravoslavnih doseljenika s osmanskog teritorija (u dokumentima spomenuti kao *Greci*) u Rijeku narastao je toliko da su 1786. tražili dozvolu za izgradnju crkve u gradu, što im je omogućeno, kao i održavanje pravoslavnih crkvenih obreda i običaja¹³. Te su obitelji vodile trgovinu između Rijeke i osmanskih luka na Levantu te je njihov udio u trgovačkom prometu Rijeke bio prilično značajan¹⁴.

U Državnom arhivu u Rijeci postoji zanimljiv fond vezan za jedan sudski proces koji se vodio na Trgovačkom sudu u Rijeci protiv osmanskog podanika Kare Mustafe, vlasnika trećine jedrenjaka – *polacca San Nicolo*. Druge dvije trećine vlasništva broda pripadale su također dvojici osmanskih podanika grčkog podrijetla. Među njima su nastali određeni prijevori tijekom 1780-ih zbog ilegalnog uvoza žita iz luka na Crnom moru u Rijeku, kao i izbjegavanja nekih odredbi lučke uprave¹⁵. Iz tog je razloga Trgovački sud u Rijeci imao pravnu nadležnost provođenja sudskog postupka u drugom stupnju nakon što je istoimeni sud u Trstu proveo prvostupanjski postupak. Kako su 1788. habsburške vlasti

⁹ Državni arhiv u Rijeci (dalje: DARI), Registro guberniale, 1779-1809, 201.

¹⁰ Isto, Fondovi za povijest nacija, 37.

¹¹ Isto, Registro guberniale, 1779-1809, 171.

¹² Isto, Fondovi za povijest nacija, 37.

¹³ Isto, Registro guberniale, 1779-1809, 174.

¹⁴ Erceg, „Trgovina između Habsburške Monarhije i Turske“, 167.

¹⁵ DARI, Processo di Michiele Timaviti contro il Negoziante Ottomano Kara Musstaffa qual compariva nella Polacca San Nicolo capitanata dal Cap. Atanasio di Giovanni Lazzaro con la bandiera Ottomana.

donijele deklaraciju prema kojoj su osmanski podanici izjednačeni s onim habsburškim u sudskim postupcima koji se vode na habsburškom teritoriju, ovo se načelo primjenjuje i u postupku protiv Kare Mustafe¹⁶. Ovaj opsežni i zanimljiv slučaj pridonosi oslikavanju povezanosti austrijskih i osmanskih luka.

Smanjeno oporezivanje lučkog i trgovačkog prometa u Rijeci trebalo je privući strane trgovce, stoga su mnogi osmanski podanici uspostavili svoje trgovačke ekspoziture u Rijeci. Radi zaštite vlastitih, kao i interesa podanika, osmanske su vlasti odlučile osnovati potkonzulat u Rijeci, a konzulat je bio u Trstu. Tako je 1744. kapetan Giacomo Bosco imenovan *Console della nazione Turca e Greca in tutto il Littorale Austriaco* (konzul turske i grčke narodnosti u cijelom Austrijskom primorju) te je, kako mu i naslov kazuje, bio odgovoran za osmanske podanike na području istočnog Jadrana pod habsburškom upravom¹⁷. S druge strane, Habsburgovci su postavili svog konzula u Smirni 1793. godine te je u njegovoj jurisdikciji bio čitav Levant¹⁸.

Kao što se može iščitati iz arhivskih dokumenata, postojale su namjere i osmanske i austrijske strane da se olakšaju uvjeti za stvaranje pomorskih veza te poveća sigurnost plovidbe. Osmanske vlasti izdavale su redovito obavijesti o sigurnosti pristajanja i sidrenja na njihovu području (1793. i 1794.)¹⁹. Posebne sigurnosne mjere provodile su se tijekom osmansko-ruskog rata 1807. te ruske blokade Bospora i Dardanela. Veliku prepreku protoku robe i ljudi predstavljale su i cikličke epidemije bolesti, osobito kuge. Lučke su i gubernijalne vlasti redovito i uredno prikupljale informacije o bolestima koje su se mogle proširiti s osmanskog teritorija s obzirom na to da je riječ o područjima s kojih su se uobičajeno prenosile bolesti na habsburški teritorij. U arhivskim dokumentima nekoliko je objava upozorenja o širenju kuge preko Bosne i osmanskih luka. Bilo koja takva obavijest uzrokovala bi prekid trgovine, kao i zatvaranje granica, uključujući zadržavanje robe koja je pristizala brodovima iz pravca osmanskih luka²⁰. Rijeka je od 1833. godine imala lazaret na području Martinšćice koji je u to doba bio vrlo dobro opremljen, a brodovi bi se ondje zadržavali u četrdesetodnevnoj karanteni.

3. Daljnje razvijanje pomorskih i trgovačkih veza u prvoj polovini 19. stoljeća

Pomorske veze između Rijeke i osmanskih luka nastavljene su i tijekom napoleonske okupacije unatoč tome što su napoleonske vlasti naoružavale osmanske pirate koji su napadali i pljačkali trgovačke brodove pod zastavama Habsburške Monarhije²¹. Primjer

¹⁶ Isto, Fondovi za povijest nacija.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Irvin Lukežić, *Povijest riječkih konzulata: konzulati u Rijeci kroz povijest*, Rijeka 2004, 188.

¹⁹ DARI, Fondovi za povijest nacija, 38.

²⁰ Isto, dokumenti o širenju kuge u Osmanskom Carstvu 1815./1816. (dokument br. 1074, 2055/1815, 718/1816) i kasniji 1833. – 1836. koji govore o širenju bolesti iz Istanbula preko Edirnea i Makedonije, Srbije i Bosne (dokumenti br. 242, 2262, 2856/1833, 3405/1835) i u 1839.

²¹ Isto, Fondovi za povijest nacija, 12, 17. Obavijesti i upozorenja na opasnost od pirata mogu se naći u arhivskim dokumentima, kao i to da su osmanske vlasti ulagale mnogo napora kako bi uništile pirate u svojim teritorijalnim vodama. Nadalje, u razdoblju 1830. – 1832. uspostavljena je međunarodna flota s ulogom presretanja i sprečavanja piratstva.

jednog takvog napada nalazi se u brodskom dnevniku brigantina *Minerva* u posjedu Zedlića, Kopajtića i Benića iz Rijeke. Brod je prevezio žito iz Odese, što je bilo izuzetno važno za preživljavanje cijelog istočnog Jadrana s obzirom na nedostatak plodnog tla za uzgoj žita²².

Intenzitet ovih pomorskih veza može se ilustrirati i na temelju brojnih fermana koji su bili izdani riječkim brodovima kako bi mogli ploviti morima pod osmanskom upravom i pristajati u osmanskim lukama (1780. – 1789., 1792. – 1809., 1822. – 1847.). Velik broj njih (više od 50) dodijeljen je u razdoblju neposredno pred francusku okupaciju 1802. – 1805. U kratkom razdoblju francuske okupacije drastično je pao pomorski promet, ali se nakon toga ponovno intenzivira od 1822. godine²³. Fermanski su u velikom broju sačuvani u Državnom arhivu u Rijeci, a jedan takav dokument – ferman koji je sultan Mehmed II. dodijelio Jurju Medaniću 1839. godine – čuva se u Zbirci brodskih dokumenata u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeka.

Trgovačke i pomorske veze razvijaju se nakon Napoleonskih ratova, od 1820-ih nadalje. Osmanski trgovci i drugi osmanski podanici, koji su zbog poslova morali ostajati na području Austrijskog primorja, tj. luka istočnog Jadrana ili su imali namjere poslovati ovdje, lakše su ostvarivali svoje namjere posredovanjem osmanskog konzula u Trstu. Prvi osmanski potkonzul u Rijeci bio je Demetrius Maurizzi (Mavrizzi), trgovac iz Efeza koji se doselio u Rijeku i 1786. godine tražio dozvolu za otvaranje javnog prostora (najvjerojatnije gostionice) u Rijeci²⁴. Njegov je posao narastao nadolazećih godina te je 1809. proglašen osmanskim potkonzulom u Rijeci. Njega je na mjestu potkonzula naslijedio sin Ciriacus koji je 1821. imenovan *Provisorio Vice Console dell'Impero Sublime corte Ottomano residente nella rivera e Commerciale città e Porto di Fiume*²⁵.

S druge strane, Privilegirana trgovačka kompanija iz Rijeke imala je svoje podružnice u Istanbulu i Solunu, omogućujući izvoz austrijskog željeza i uvoz riže s osmanskih područja. Trgovačko-pomorske veze između Rijeke i osmanskih luka 1820. odnosile su se na izvoz (iz Rijeke) šećera (u Rijeci je od 1754. godine postojala manufaktura šećera – jedina u cijelom Habsburškom Carstvu, i to zahvaljujući holandskim investitorima), tijesta i duhanskih proizvoda (u riječkoj tvornici duhana *Tabacchieri* prerađivao se duhan s osmanskog područja) te uvoz sirovog duhana, žita i vune s osmanskog područja. Ova razmjena imala je svoje kontinuitete još od 18. stoljeća. Od 1823. godine ne bilježe se zabrane uvoza robe bilo koje vrste s osmanskog područja. Štoviše, u spisima Riječkoga gubernija zabilježeno je da su u razdoblju od 1824. do 1831. u Rijeku pristigla 33 osmanska podanika s namjerom zadržavanja u gradu²⁶. Intenzitet trgovačkih odnosa potaknuo je dolazak osmanskih podanika, iako se u dokumentima ne bilježi i njihovo trajnije nastanjanje u Rijeci ili bližoj okolici. Bez obzira na to, gubernijske vlasti odredile su da bilo koji osmanski podanik koji ima namjeru ostati živjeti u Rijeci mora položiti zakletvu odanosti Habsburškoj Monarhiji²⁷. S obzirom na to, osmanskim je vlastima bilo tim važnije uspostaviti službeno

²² Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, Zbirka brodskih dnevnika.

²³ Erceg, „Trgovina između Habsburške Monarhije i Turske“, 169.

²⁴ DARI, Indeks riječkog magistrata, br. 266.

²⁵ Lukežić, *Povijest riječkih konzulata*, 189-190.

²⁶ DARI, JU4, Gubernium Fluminense Index Actorum Presidiarium 1822-1831, 76.

²⁷ Isto, dokument 444/1838, Odredba o periodičnom izvještavanju o osmanskim podanicima u habsburškim zemljama.

predstavništvo u Rijeci, iako nije bilo manje važno tko će tu dužnost obnašati. Godine 1837. Anton Matešić imenovan je osmanskim potkonzulom u Rijeci²⁸. On je u to doba bio najvjerojatnije najbogatiji stanovnik Rijeke. Bio je vlasnik nekoliko manufaktura i jedrenjaka: barka *Antal* i *Fiume*, brodova *Mimi Carlota* i *Armonia* te brigantina *Toncich*. Iz arhivskih dokumenata u kojima se spominju ovi brodovi može se vidjeti intenzitet njihove plovidbe prema osmanskim, ali i drugim lukama na Sredozemlju. Na primjer, bark *Antal*, koji je sagrađen u Rijeci 1845., plovio je na redovitoj ruti prevozeći žito iz Odese i Taganroga do luka Sjeverne Europe, sol sa Sicilije na Baltik, fosfate iz sjeverne Afrike do Rijeke i Trsta, a drvenu građu iz Rijeke do južne Francuske. Godine 1884. brod je bio na svojem prvom putovanju do luke Batumi s namjerom prijevoza petroleja u bačvama. Nažalost, tijekom ukrajca dogodila se eksplozija koja je u potpunosti uništila brod²⁹.

4. Poticanje pomorskih i trgovačkih veza

Moglo bi se reći da su prekomorska trgovina i veze između Rijeke i osmanskih luka procvale sredinom 19. stoljeća. Brojni su dokumenti središnje vlasti u Beču, kao i gubernijske u Rijeci, koji se odnose na olakšavanje razmjene dobara između osmanskih i austrijskih luka tijekom 1840-ih. Riječka luka najvažnija je točka izvoza mađarskih poljoprivrednih i industrijskih proizvoda³⁰.

Posebna pozornost posvećena je sanitarnim i sigurnosnim uvjetima te strogim obostranim kontrolama, i habsburških i osmanskih sanitarnih inspektora³¹.

Godine 1840. Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo zaključili su novi trgovački sporazum. Nadalje, osmanske vlasti poduzele su pojačane mjere za modernizaciju te

²⁸ Isto, JU4, dokument 2118: *Giusta l'insinuazione del Console generale della Sublime porta Ottomana residente a Trieste, fatta a questo regio Governo in dana 8 corrente, venne nominato il negoziante di Fiume Antonio Matessich in Vice Console Ottomano per questo Litorale Ungarico, essendo stata la di lui nomina di già rasegnata al più alto luogo pell'ottenimento del benigno Sovrano Assenso. Non potendo esso Antonio Matessich in forza delle viggenti Sovrane prescrizioni essere riconosciuto nella suddetta sua qualità sino a tanot che emaneranno dal più alto luogo le relative determinazioni, così questo regio Governo lo riconosce intanto solo qual agente consolare Ottomano, accordandagli il permesso di poter essecitare tale Incarico nel Litorale Ungarico. Locchè s'intima a codesto Civico Magistrato per pubblicazione. Dalla sessione del regio Governo del Litorale Ungarico, Fiume li 14 Luglio 1837. Tih je godina u Rijeci bila nekolicina konzula, potkonzula i konzularnih predstavnika – agenata. Više v. u *Scematismo del Regio Littorale Ungarico*, Fiume 1839, 121-122.*

²⁹ Lukežić, *Povijest riječkih konzulata*, 191-192.

³⁰ U novinama *L'eco del litorale ungarico* (Rijeka), br. 1, 1843, 1-4; br. 14, 1843, 3, navodi se: „Sarà un preciso dovere della società commerciale Ungarica di dare in questo riguardo delle istruzioni e schiarimenti e di stabilire o promuovere la fabbricazione di diversi articoli. Così sarà il suo principale impegno di dare uno stimolo a preparare la farina, il butirro formaggio, carne salata, prosciutto, spiriti, birra, e di altri simili destinati per l'esportazione, volgerà pure la sua attenzione alle mobiglie, istrumenti musicali, candele, tela, calzette, vetro, chiodi di ferro ed altri simili. Finalmente starà in stretto legame colla Riunione industriale ungarica, colla quale opererà a vicenda. Tutta l'Africa settentrionale, la Siria e la Grecia hanno bisogno di gran quantità di farina, e da ciò proviene, che nel circuito di Trieste furono in breve tempo fabbricati tre Molini a Vapore per macinare la farina, comprano inoltre le province anche articoli d'industria, come vetro, candele, mobiglie ecc. e la ridondanza della nostra industria dovremo un giorno anche in queste provincie esportare dalla patria. L'altra mira s'estende a tutta la Turchia e l'Oriente sul Danubio ed il mar'nero.“

³¹ DARI, spisi sjednice Sessione Governale, Fiume 21 Ottobre 1840.

olakšavanje plovidbe i trgovine u njihovim lukama. Godine 1842. lazaret je preseljen iz Istanbula na Dardanele, a 1843. donesena je odluka vezana uz obvezu brodova koji su pristizali u osmanske luke, prema kojoj su svi morali imati ispravu izdanu od osmanskih vlasti u kojoj se potvrđivalo da su prošli sanitarni nadzor te da zadovoljavaju sanitarne standarde. Pomorski znakovi postavljeni su u Izmirskom zaljevu 1840., a od 1843. godine brodovi koji prolaze Bosporom moraju plaćati posebne takse za osvjetljenje tog prolaza te se visina takse procjenjivala prema tonaži broda. Noćna plovidba između Bospora i Dardanela ipak je dopuštena tek od 1845. godine. Iste godine vlasti su donijele i odredbe vezane uz osobnu sigurnost, prema kojima su svi putnici morali deponirati svoje oružje kod zapovjednika broda³².

To je također razdoblje procvata riječke drvene brodogradnje. Lokalna brodogradilišta bila su specijalizirana u proizvodnji malih jedrenjaka kapaciteta od 350 do 850 tona i najviše 15 ljudi u posadi. Ovi brodovi bili su većinom u posjedu obitelji s područja Rijeke i okolice (Kvarner) te su se koristili za prijevoz različitog tereta, kao što su žito, željezo, sol, tijesto i voda³³.

S druge strane, Trst je bio velika konkurencija Rijeci i odande je kretao sav pomorski promet Jadranom prema Sredozemlju i dalje³⁴. I dok je pomorski promet Rijeke isključivo vezan za promet robe, putnički promet koji preko mora povezuje habsburške zemlje s Levantom odvija se isključivo preko Trsta. Redovita brodska linija iz Trsta, koja kreće svakog 1. i 16. dana u mjesecu, prolazi zapadnom obalom Jadrana i pristaje u Anconi, na Krfu, u Patrasu, Pireu i Siri, gdje se može presjedati za Istanbul ili Aleksandriju. Ove veze održavaju parobrodi *Austrijskog Lloyd*a. Putnici koji putuju iz Beča na liniji prema Istanbulu imaju povlaštene cijene prijevoza između Beča i Trsta³⁵. To je neminovno stavilo Rijeku kao luku za putnički promet u drugi plan.

Do kraja 19. stoljeća riječka luka postaje važna za izvoz šećera, drvene građe, maslaca, vina, mineralne vode, papira, namještaja, željeza, torpeda i tijesta, i to prema osmanskim lukama u Istanbulu i Smirni. Postojala je izravna brodska veza između Rijeke i Smirne (Izmir). Ipak je najvažnija uvozna roba s osmanskog područja prema Rijeci sirovi duhan koji se prerađivao u riječkoj *Tabacchieri*. Važan je i uvoz žita, uglavnom iz Aleksandrije i Odese, te petroleja koji se uvozi preko crnomorskih luka³⁶.

U to je vrijeme Nikolai Nikolaki Effendi de Nikolaides imenovan osmanskim potkonzulom u Rijeci. Bio je armensko-grčkog podrijetla, rodom iz Smirne, a u Rijeci se oženio s bogatom udovicom Antonijom Bartolich-Gelletich. U njezinoj kući, pored glavne riječke gradske tržnice, utemeljio je konzularni ured, a cijelu je kuću uredio u secesijskom stilu, s orijentalnim elementima, uključujući i citate iz *Kur'ana* na pročelju. Kuća je bila središte promocije osmanske kulture u Rijeci te je nazvana *Casa Turca* (danas je pod istim nazivom zaštićeno kulturno dobro)³⁷. Effendi de Nikolaides također je organizirao otvaranje ogran-

³² Isto, Fondovi za povijest nacija, 38.

³³ Heinrich von Littrov, *Fiume considerata dal lato marittimo*, Fiume 1870.

³⁴ Erceg, „Trgovina između Habsburške Monarhije i Turske“, 178.

³⁵ *Scematisimo del Litorale ungarico*, Fiume 1838, nepaginirano, Supplemento alla premessa appendice, Navigazione a Vapore.

³⁶ DARI, Indeks riječkog magistrata, 268.

³⁷ *Turska kuća – Casa Turca u Rijeci*, gl. ur. Esma Halepović Dečević, Rijeka 2007.

---

ka Muzeja turske trgovine u Rijeci 1895. godine, no muzej nije bio baš uspješan uslijed određenih političkih okolnosti i ratova u koje je uvučeno Osmansko Carstvo krajem 19. i početkom 20. stoljeća³⁸.

5. Zaključak

U radu je prikazan samo pregled okolnosti razvoja pomorsko-trgovačkih veza između Rijeke i osmanskih luka u 19. stoljeću na osnovi podataka iz arhivskih dokumenata Državnog arhiva u Rijeci te Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka. Ovi izvori, kao i oni koji neizravno pridonose kontekstualizaciji ovih odnosa, omogućuju detaljnija istraživanja trgovačkih i pomorskih veza riječke luke s onim lukama koje su tijekom 19. stoljeća bile pod osmanskom upravom, tim više što proučavanje tih podataka i njihovo tumačenje može omogućiti i rekonstrukciju određenih kulturnih razmjena i utjecaja.

---

³⁸ Lukežić, *Povijest riječkih konzulata*, 193.

V.
MEDITERRANEA

Nikola Samardžić
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

SHAKESPEARE'S *MERCHANT*. EVENTUALLY PERCEIVED FROM THE 16TH CENTURY JEWISH EXPERIENCE IN DUBROVNIK AND VENICE

Shakespeare's Merchant is a peculiar interpretation of the Elizabethan era mentalities, particularly with regard to attitudes towards the Jews, almost exclusively defined by prejudices, stereotypes, palpable envy and malice. The Merchant of Venice is an introduction to the 17th century Western Christian treatment of minorities, including Venice and Dubrovnik. Despite their historic rivalry, Venice and Dubrovnik were linked by a unique doctrine of their republican, oligarchic constitutions, economic priorities and the rational use of historical experiences. In 1204, when Venice occupied Crete during the Western dismemberment of Byzantium, Serenissima acquired a sizable Jewish population, whose local history was rooted in antiquity. Such experience has probably generated their tolerance towards Jews that, later on, became a reflection of realistically unfavorable economic conditions in relation to trade development since the beginning of 16th century. The degradation of Venice into a second-rate naval and mercantile power justified the increasing tolerance, and the privileges to Jewish merchants were allowed in 1593 and 1594, similar to those afforded by Venice in 1589. In the Renaissance Dubrovnik, the rationalization of the attitude towards the Jews was mostly founded on the profits from the Jewish businesses. After 1583 the status of Jews in Dubrovnik was significantly improved. In that sense Dubrovnik was also influenced by changes in attitude toward the Jews in Venice. The Venice Jews became important intermediaries in the economic and political relations with the Muslim eastern Mediterranean. Jews in Turkey were considered as subjects, unlike the Ragusins who were treated as foreigners, although they enjoyed the vassal status. The Jews were first introduced into the literature of Dubrovnik by Shakespeare's Renaissance predecessor Marin Držić (1508 – 1567). In the famous play Dundo Maroje, primarily played in 1551, he introduced the character of the Jew ("Žudio") named Sadi, while revealing his attitude towards Jews as reflected at the metaphorical and stereotypical levels. Although episodic personality, he remained a symbolic appearance, and although he is not a local – he is from Rome – Sadi "Žudio" was bearing many notorious human features in an intimate content. But the Jew was neither common in contemporary Italian comedy.

Key words: Venice, Dubrovnik, Jews, antisemitism, prejudices, stereotypes

An in-depth reading of the Shakespeare's *Merchant of Venice*, – otherwise his most controversial play – may reveal a sophisticated us-and-them satirical concept of a Christian hypocrisy related to the 16th century Jews.¹ "Even a 'sympathetic' presentation, with Shylock as victim" ends up with saying that "the Christians are as bad as the Jews who function, therefore, as an index of badness."² Shakespeare's ingenuity implies multi-layered messages that have been reinterpreted and unveiled again over centuries. Shakespeare's ideas sometimes contain multiple meanings, leaving space for the supposition of

---

¹ James O'Rourke, "Racism and Homophobia in 'The Merchant of Venice'", *English Literary History*, 70/2, 2003, 375.

² Alan Sinfield, *Cultural Politics-Queer Reading*, Philadelphia 1994, 6.

a shrewdness capable of communicating with generations to come. The interdependence of the Jewish “fiscalism” and Christian “mercantilism” opened a space for rationalization of minorities’ treatment, in spite of a reasonable postulation that *The Merchant of Venice* is a reaction to a real event, an antiracist response to the hanging of Roderigo Lopez. Lopez was the head doctor of Elizabeth I, but over time secretly supported the interest of the Spanish crown, and became involved with the Earl of Essex conspiracy. At the beginning of 1594 he was arrested and tortured, eventually signing a forced confession. During the process, he and two alleged Portuguese accomplices were described as “worse than Judas himself”, and executed.

To what extent the Venetian realities and prejudices, located in late Tudor’s England and reflected in the Shakespeare’s play, derive from the local perceptions of Jewish communities along the Italian and South-Slav Adriatic? The Renaissance Dubrovnik was a Roman Catholic enclave, destined from both economic and demographic historical perspectives to deal in with Orthodox and Bogomil (Patarens) hinterland that, after the Ottoman conquests of the 15th century, started turning to Islam. A large number of Jews exiled from Spain in 1492 settled in Ottoman European provinces. The Republic of Ragusa (Dubrovnik) became an Ottoman vassal in 1526 – but already involved in complex relations between Ottomans, Venice and Spain – and directly dependent on the goodwill of the sultan and his governors in the region. Like Venice, Dubrovnik was more of a “system of functions” than a territorial state. During the 16th century Dubrovnik balanced between the Ottoman Empire and Spain, developing its economy through trade centers deep in the Balkans, and using a strong merchant fleet in the Mediterranean. In this way Dubrovnik endangered the Venetian regional interests. And although in many ways resembling the Venetian replica on the Balkans side, Dubrovnik was extraordinary in almost every sense. The religious and cultural characters included Dubrovnik in streams of Roman Catholic reformation, along with complex challenges by Islam and Eastern Orthodoxy from the Balkan backgrounds. Relations with Spain and Turkey became more complicated by the appearance of Sephardic Jews who, after being expelled by the “Catholic kings” of Spain, settled in the Balkan cities and founded their community in Dubrovnik.³

The Merchant of Venice is a reflection on the unfortunate nature and destiny of the Spanish emigrant Antonio Pérez, who was investigated by the Inquisition in 1592 for alleged sodomy, and, moreover, he was disgraced in the eyes of Elizabeth I. Just a few years before, in 1586, Anthony, the brother of Francis Bacon, was accused of similar crimes in France. Francis Bacon interceded strongly on behalf of both his brother and Pérez. Bacon and Shakespeare indicate the unlucky destiny of those that differ from an intolerant environment either by their descent or sexual orientation.⁴

The Tudor audience was becoming used to prejudices in relation to the Jews, although the Renaissance London had no Jewish bankers or “usurers” (however one looked at them). The financial market was mostly dominated by “the Lombards”, and the general odium was directed at Italians. Since the expulsion of the Jews from England in 1290, Italians had the most prominent role providing foreign financial capital to the market. Thus, it

³ Radovan Samardžić, “Ragusa come sistema di funzioni”, in: Antonio Di Vittorio (ed.), *Ragusa e il Mediterraneo. Ruolo e funzioni di una Repubblica marinara tra medioevo ed Età moderna*, Bari 1990, 3-11.

⁴ O’Rourke, “Racism and Homophobia”, 378-379.

was no coincidence that petitions were submitted to the Parliament in order to expel the Italians. The xenophobic rebellions of the London workers expressed the more general social dissatisfactions with alien economic inflows. Most probably, Tudor xenophobia did not try hard to underline the distinction between Italians and Jews, although the "Jewish question" was not an issue until the end of the 16th century.

Aside from the attitudes towards Italians and their businesses, Shakespeare's contemporaries tended to observe Venice as an ideal republic, a state that embodied the rule of law. Shakespeare, by contrast, imagined Venice as a system that sheltered social and individual depravity. Tudor stereotypes otherwise considered Venetians from the point of view of anti-Semitic prejudice and the antagonisms between Christians and Jews.⁵

The Sephardic and Italian Jewish populations have settled throughout the Southeastern Europe, and established their communities within the existing social and economic structures, while preserving their cultural traditions.⁶ The mid-16th century Istanbul numbered about 10.000 Jewish families. By 1519, the Jews represented 56% of the population in Thessaloniki, 3,143 families, approximately 15,715. "The victory of the Ottoman Empire symbolized, in the sphere of economics, a victory of Greeks, Turks, renegade Christians, Armenians, Ragusians, and Jews over the two-century-old commercial hegemony of Venice and Genoa". Until the end of the 16th century, together with the Ragusians, Moslems, Italians and western Europeans, the Jews were the initial principal beneficiaries of urban expansion in the western and even central Balkan provinces.⁷

Jews settled in Dubrovnik after establishing all of the more important centers of the Balkan part of Turkey. New wave of Jewish settlers appeared from the southern Italy after being expelled in 1514 – 1515. Their success in commerce caused repeated expulsion orders, which were revoked on the intervention of the Sultan. The Jews dealt mainly in fabrics, silk, wool, leather, and spices. The Dubrovnik Ghetto was established in 1546, and was enlarged by the end of the century.

After being attracted by Turkey with offered economic and religious freedoms and the general absence of racial exclusivity, Dubrovnik was also promising exquisite business opportunities. Jews "through their work and lives, although not numerous, represented for Dubrovnik important group of its population and economic activities." They established international merchant connections with several important Italian ports and made contact with Jewish business partners deep in the Balkans. The physical segregation was also in relation to the organization and orientations of economic enterprises, so the Jewish businesses in Dubrovnik were taking place in parallel with those of the Christians. That detail was of paramount importance for Dubrovnik. Jews covered some specific activities due to networking with Jewish business communities elsewhere in the continent, and those businesses could not include the local Christians. Certain Jews were forced to leave Dubrovnik on several occasions and, during those times, others were unable to take over

---

⁵ More about the Jews in 16th century Venice: Benjamin C. I. Ravid, "The First Charter of the Jewish Merchants of Venice", *Association for Jewish Studies Review*, 1, 1976, 187-222.

⁶ Andrew Jason Schoenfeld, "Immigration and Assimilation in the Jewish Community of Late Venetian Crete (15th-17th Centuries)", *Journal of Modern Greek Studies*, 25, 2007, 8.

⁷ Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, 20, 1960, 239-244.

their business role; thus, Dubrovnik was temporarily deprived of an important segment of the Balkans imports and exports. That is also the best explanation of a relative tolerance towards the Jewish community in the Renaissance Dubrovnik.⁸

The Jews maybe could not bring innovations in the business character and manners, but citizens of Dubrovnik sometimes used Jewish middlemen when dealing with Turkey and Italy, probably due to special connections that the Jews maintained with these vast and respectable markets – particularly in regard to monetary transactions. At the same time, Jews were excluded from the range of certain monetary transactions, on the occasions when Dubrovnik Christians refused to deal with the Jews, including those that had resided in the city for several generations. Considering the contemporary states of mind and mentalities, that discrimination has raised a certain intolerance, since money transactions were one of the initiators of anti-Semitism, fed by conspiracy theories and, in particular, accusations of usury.

Rationalization of the attitude towards the Jews in the Renaissance Dubrovnik was mostly founded on the profits from the Jewish businesses. Special customs duties were applied to the Jews, leaving other domestic and foreign merchants in favorable position. Furthermore, the Jewish trade was providing income in the sectors of land and sea traffic, during the period in which the scope of Dubrovnik's shipping businesses on the Mediterranean shrank as a result of English, Dutch and French competition. In the new, altered circumstances that prevailed in the 16th century, Jews kept Dubrovnik in the structure of international traffic based on the specifics of the Ottoman system that encompassed important traditional routes between the Near East and European market. With their dwellings and business activities the Dubrovnik traders, both Christians and Jews, were present, in the deep Balkans hinterland, as in Sarajevo, Belgrade and Sofia. In that way, the Jews belonged to the system of Dubrovnik's trade and finances, and to that of the Ottoman Empire in an intermediate political sense. The coexistence of the Jews and Christians was one of the keys for the survival of both business communities in Dubrovnik's complex and vivacious society.

During the Ottoman conquests of Serbia and Bosnia, during the 15th century, Dubrovnik was under pressure from the Balkan interior refugees, thus forcing city authorities to stop the newcomers at the city gates. The authorities tried to feed and dissuade the refugees, sometimes even shipping them to southern Italy.

The Jewish refugees from Spain (Convertos) were admitted at the beginning of 16th century. Several cases of religious intolerance were recorded, but not often. Dubrovnik saw the benefits of the Jewish trading experience and widespread international connections. For centuries, Dubrovnik relied on a system of functions that demanded networking in Mediterranean and Balkan trade and constant adjustment to the fluid circumstances that were considered to be a major facet of European politics.

Disputes between the Jewish community in Dubrovnik and the local government were rare. Several cases were recorded of the traded merchandise that was inferior to contract obligations, as well as the cases of bankruptcies. The court in Dubrovnik intervened often in disputes within the Jewish community. Testaments show, certainly, strong family con-

⁸ Jorjo Tadić, "Značaj dubrovačkih Jevreja", in: *Zbornik 1. Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, Beograd 1971, 1-8.

nections and considerable affection between ancestors and progeny. Family members are mentioned with great tenderness. Emotions are stronger and more oft-mentioned than in the wills of the Christian fellow citizens. Testaments mention the Holy Land and a support for it is maintained. Many also donated money to charities. Poor, young girls were assisted in relation to marriage, while the slaves were liberated and the synagogues were endowed.

Additional insight on the position of the Jews in the Renaissance Dubrovnik is given by the 86th special series of the local Historical archive *Fedi et Attestati*, introduced in 1624 for the purposes of further specialization of administration in the Republic, containing documents concerned with proving blood links, business inability, death certificates, certificates on sojourn, certificates of citizenship (*nazionalità*). Everyone wishing to travel outside the Republic borders received a certificate of citizenship, which served as personal document, an ID or passport. Dubrovnik issued these documents only to its citizens or to foreign residents with an additional denotation that they were subjects of a different state. This document was issued upon the decision of the Senate to do so – public law considered Dubrovnik a sovereign Republic, thus entitled to govern its citizens. Administration was considered with class and religious affiliation. Only those practicing the state religion – Roman Catholicism – had all status rights afforded to them. Since trade was the basis of the state's existence, the most important freedom of Dubrovnik citizens was the right to travel. Therefore, the Republic was forced to try to satisfy all of its citizens, by maintaining their equality in a private-legal sense, as well as giving them the right to own private property and court protection.

Not only religious and class segregation were applied to the Jews. They were also obliged to live in the Ghetto. However, there were no limits as to one's right to full and free property and trade. Jews were treated more like residents, *habitatores*, rather than as citizens. In any case, that was their initial status. Dubrovnik was a society arranged around the class, with a state religion. Religion and the status of the state, both in relation to the Ottoman Empire and Papal Rome, determined political and social development, more than genuine ethnicity. The character of the state was reflected in the status of its citizens and residents. Jewish travel documents regularly had the denotation *Ebreo – Žudio*. "Žudio" and "merchant" in travel documents were synonyms. It was not established at what point the Republic began to consider Jews as its citizens. At first they were not considered foreigners, but foreign residents. They were represented by *consul Haebreorum*, a head of the Jewish community. Only documents from the 18th century sustain the assumption that expressions as *nazionale raguseo, suddito vero e reale* are synonyms related to citizenship. All the bearers of travel documents were treated equally abroad, but within territory of the Republic, differences between subjects were evident. Jews of Dubrovnik had rights restricted in comparison with the other *cives* and *cittadini*. The Republic started treating Jews as citizens no later than in the fourth decade of 18th century, while France introduced the same practice only in 1791, and Germany in 1812. In the Ottoman Empire they were considered equal to Christians and, later, in the 18th century, even to poor Moslems, who by then were considered second-rate citizens. In its dealings with Jews, Dubrovnik took into consideration their status in the Ottoman Empire.

The government of the Republic of Ragusa was not strict with regard to the Jewish dwellings in the Ghetto, which was positioned in Žudioska Street, between Placa and Prijeko Streets. Jews also resided outside the Ghetto and their decisions to move back

to the Ghetto were not always approved by the state authorities. It also seems that the old measure was not respected: *signum Haebraismi* – the Jewish sign – a yellow ribbon worn on a bonnet or hat. That measure was more than anything a concession to clerics. The local Christian Proselytism forced the government to react, and the priests who used force or deception were not sanctioned. Dubrovnik in general respected religious freedoms, but ascription to Roman Church was an important characteristic of national and cultural identity, as well as a framework for being part of the mighty European circles and maintaining closeness to the Papal Rome, a unique factor in comparison with the Slavic and Ottoman neighbors. Movement of Jews was regulated from time to time, so one can assume it was not rigorously restricted. They were forbidden to move at night, and were not allowed to enter houses of Christians – however, most influential houses admitted the Jews freely. Measures of intolerance never gained a convincing majority in the Senate.⁹

The Jews were first introduced into the literature of Dubrovnik by Shakespeare's Renaissance predecessor Marin Držić (1508 – 1567). In the famous play *Dundo Maroje*, primarily played in 1551, he introduced the character of the Jew ("Žudio") named Sadi, while revealing his attitude towards Jews as reflected at the metaphorical and stereotypical levels. Sadi remained the single Jewish character in his preserved comedies. His "Žudio" Sadi has metaphorical attributes, linked to the real characters or ones mentioned in his comedies, implying either his personal prejudice or his connivance to the audience. Thus, it relates to a bully or someone to whom money is both a goal and the ultimate measure. Sadi lives in Rome. In the play he speaks Italian. It is assumed that Držić once stayed in Rome, and based the Jewish character on the contemporary Italian comedies where the Jews were merchants, brokers and usurers. One way or another, by introducing Sadi with no particular dramaturgic reason, Držić likely deferred to the prejudices and stereotypes from his encirclements, but decided to ease these emotions by mocking the archetypal characters from his surroundings, and he painted the local society and its vibrations in vivid colors.

The most refined Croatian Renaissance playwright and prose writer, Držić introduced a Jewish character in the Dubrovnik's literature by almost announcing the trajectory that led to the famous Shakespeare's peace, *The Merchant of Venice*. Držić considered the Jews in accordance with the local customs and mentalities. Jews were for him, and maybe even more for his audience, a paradigm of a specific character with a relation to the specific historical destiny. Držić portrays Jews as he experienced a state of mind, beliefs and preconceptions of his encirclements. Sadi "Žudio" still remains the single Jewish character preserved in his known comedies, and the only Jewish character in the Dubrovnik's literature of the 16th century. Although episodic personality, he remained a symbolic appearance, and although he is not a local – he is from Rome – Sadi "Žudio" was bearing many notorious human features in an intimate content. But the Jew was neither common in contemporary Italian comedy.

Since the beginning of the 17th century, under the influence of the Counterreformation and the Jesuits, the position of the Dubrovnik's Jews was regulated by a local church synod of May 19, 1606, presided by the archbishop – Italian by the way – Fabio Tempestivo.

⁹ Branislav Nedeljković, "Putne isprave dubrovačkih Jevreja", in: *Zbornik 1. Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, 113-134.

In the brief related to Jews, *De Judeis*, the archbishop and the synod kept to anti-Semitic bulls of the popes Paolo IV and Clement VIII. A strict segregation from Christians was declared, and Jews were strictly confined to the Ghetto. The stances of the synod were supported by the most prominent Dubrovnik thinker and theologian of the time, Nikola Vitov Gučetić, in his thirteen lectures on interest and usury, as well as in three lectures "against the Jews". Gučetić devoted his lectures to the differences between the beliefs of the Jews and Christians. He was prepared to vocalize his "lectures" in front of the Jews, in case they came to listen, addressing them in those documents directly, like friends or confraternity, whilst simultaneously regretting their absence of belief that "offends God and is both their whip and their calamity". In any case, the response to both the ecclesiastic decisions and Gučetić's documents was largely negligible.¹⁰

What was interesting from the eastern Adriatic perspective was the coincidence of the appearance of Shakespeare's *The Merchant of Venice* and the opening of the Venetian port in Split. The busiest port of the middle Adriatic, Split was under strong Turkish pressure from the neighborhood. Venetian interests were threatened by Turkish attempts to open ports in the bays of Solin and Stobreč. Too busy with their own conflicts, the citizens of Split had no power to encourage such decision, despite the certainty that Dubrovnik would link to the Split's territory on behalf of both itself and the Turks. An important role in the founding of Split's port was played by a Sephardim, Daniel Rodríguez, a person with a host of experience in trading between inland Dalmatia, Venice and Ancona. His first project for the port of Split – from 1566 – was ignored by the Senate in Venice. The Cyprus war 1570 – 1573 temporarily halted economic activities. Facing economic and political consequences, as well as the possible closure of borders with Turkey and the Balkans hinterland, the *doge* appointed Rodríguez as a consul for the Jewish nationals of Venice. His work on the demarcation of Venice and Turkey enhanced Rodríguez's reputation and influence on both sides. He presented a new proposition for the opening of Split port in 1577, with the explanation that the "Split area will become a wide funnel that would gather all the wealth of the Levant." At that moment, Venice was faced with the consequences of the Cypriot war, penetration of West European merchants and political influences on eastern Mediterranean, in addition to the local competition provided by Dubrovnik.

Significant changes in the overall status of the Jews in South Eastern Europe performed a decision which appeared to be local. In Dubrovnik on July 6, 1583 was proclaimed a customs regulation, after three years of negotiations with the city government and the three Venetian "consuls of Levant Jews", Daniel Rodríguez, Samuel Ergas and Solomon Oef. A new role of Jews in the Mediterranean economic structure was based on the opening of the Split port (assuming the construction of docks, warehouses, quarantine and customs). Rodríguez initially predicted a road construction, from Split to Sarajevo. The project was supported by the majority of domestic and foreign traders in Turkey, Jews, Muslims, Christians, and the increasing number of Venetians and Florentines.¹¹

The plan was accepted, but a lack of funds delayed its implementation. Venice turned to Split only in 1588, primarily as a result of the appearance in the Adriatic of pirates sup-

¹⁰ Miroslav Pantić, "Jevreji u dubrovačkoj književnosti", in: *Zbornik 1. Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, 211-238.

¹¹ Toma Popović, "Dubrovački Jevreji u trgovini Turske i Italije krajem XVI veka", *Istorijski časopis*, XXXIX, 1992, 71.

ported by the Knights of Malta. In such a context, the decision was probably compelled by Ottoman concessions to England and Holland in 1580, thus bringing the reality and logic of new the Atlantic economy closer to conditions of the Eastern Mediterranean. Under supervision of Daniel Rodríguez, the Split port was established in 1592.

Opening of the Split port faced Dubrovnik with a competition from domestic merchants in the interior, primarily in Sarajevo and Belgrade. They reminded in vain the neighboring Turks that Split was "a nest of buccaneers and criminals" doing so as a result of being faced with the disappearance of the economy-based influence of the previous period, which one might consider to be the peak of their Balkan trade. It is likely that this sudden change resulted in their failure to make use of the talents of Daniel Rodríguez, who stayed in Dubrovnik whilst awaiting a Venetian decision on opening of Split port, which he had so insightfully envisaged.¹²

After 1583 the status of Jews in Dubrovnik was significantly improved. In that sense Dubrovnik was also influenced by changes in attitude toward the Jews in Venice. The Venice Jews became important intermediaries in the economic and political relations with the Muslim eastern Mediterranean. Jews in Turkey were considered as subjects, unlike the Ragusins who were treated as foreigners, although they enjoyed the vassal status. Similarly Dubrovnik was seriously considering a growing influence of Jews in the Ottoman Porte during the eighties and nineties the 16th century, acquired after the assassination of Grand Vizier Mehmed-pasha Sokolović who preferred the Serbs, Croats and other South Slavs, his former compatriots and neighbors. The establishment of the Bosnian pashalik in 1580 attracted Sephardies in Sarajevo and other Bosnian towns, and the depth of the Balkan market made further appealing to Venice, Ancona and Florence. The Dubrovnik government has also been well informed, that the wealthiest Jews settled in Istanbul though, as the Ottoman Porte took very much care about. But even such tendency, arising from the business interests and economic conjuncture, rather than a formal status, was the outcome of Dubrovnik's mediatory role in relations between Turkey and Italy.¹³

* * *

Despite their historic rivalry, Venice and Dubrovnik were linked by a unique doctrine of their republican, oligarchic constitutions, economic priorities and the rational use of historical experience. In 1204, when Venice occupied Crete during the Western dismemberment of the foundering empire of Byzantium, *Serenissima* acquired a sizable Jewish population, whose history on the island was rooted in antiquity.¹⁴ That long continuity is probably one of reasons for their tolerance towards Jews that, later on, became a reflection of realistically unfavorable economic conditions in relation to trade development since the beginning of 16th century. The degradation of Venice into a second-rate naval and mercantile power by

¹² On Split port opening: Grga Novak, *Židovi u Splitu*, Split 1920, 12; Idem, *Split u svjetskom prometu*, Split 1921, 85; Idem, *Povijest Splita*, Zagreb 1961, 76-88; Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 91-94; Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971, 31-51; Popović, *Turska i Dubrovnik i XVI veku*, Beograd 1973, 361-364.

¹³ Popović, "Dubrovački Jevreji u trgovini Turske i Italije krajem XVI veka", 73.

¹⁴ Schoenfeld, "Immigration and Assimilation", 8.

a combination of Turkish advances into Mediterranean and the process of emerging "world market", forced the acceptance of market logic, something that was understood by both Livorno and Ancona, who decided to allow privileges to Jewish merchants in 1593 and 1594, similar to those afforded by Venice in 1589.¹⁵ The Jewish press had an important role in both the cultural and religious lives of Venice in the 16th century, while oligarchy pushed Jewish culture towards a tolerance justified by financial compensation.¹⁶

Shakespeare's *Merchant* is a specific interpretation of the mentalities, particularly with regard to attitudes towards the Jewish minority that the Christian majority defined almost exclusively through prejudices, stereotypes and palpable envy and malice. *Merchant* is an introduction to the 17th century Western Christian politics, including both Venice and Dubrovnik. The new coming era in Western politics announced important deliberation on the nature of governance, social life and the value system.¹⁷ With its underlined representation of the attitude of the majority towards the Jews, *Merchant* is seriously dealing with categories of guilt, justice and charity, of a paramount importance. Almost to the same extent that Shakespeare managed to remain relevant to the debates and dilemmas of epochs to come, the power of *The Merchant* did not remain limited to its time.¹⁸

The layer of *The Merchant* is based on the historical dichotomy of the common Christian doctrine towards credit economy, and the reality in which that doctrine was challenged by Jews and all those promoting a culture of the free trade and open market. That is the same dichotomy that might explain historical success of Protestantism. If anti-Semitism is one of the sources of modern totalitarianism, the essence of that was revealed by Shakespeare in *Merchant*, for he also questioned the moral dilemmas towards Jews-turned-Christians. No matter if their new Christian "façade" was genuine, or merely the result of a compromise, in that new context Christianity focused on racial origin, attributing conversion to a political pressure.¹⁹

The strange admiration for Catholic Venice in Protestant England lay in traditional Venetian antagonism toward the papacy and in the positive "myth" of its mixed political constitution, which balanced elements of monarchical, aristocratic, and republican government, thus contributing to the prevention of a princely tyranny. Even the Puritans had praise for Venice. By learning about Venice, England was learning about itself.²⁰ In *The Merchant*, Venice is not merely an exotic stage – it is a narrative frame enabling Shakespeare to provide deep and layered meditations over the contemporary characters, culture and economy.²¹

¹⁵ Ravid, "The First Charter of the Jewish Merchants of Venice", 187-222.

¹⁶ Paul Grendler, "The Destruction of Hebrew Books in Venice, 1568", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 45, 1978, 103-104.

¹⁷ Henry S. Turner, "The Problem of the More-than-One: Friendship, Calculation, and Political Association in *The Merchant of Venice*", *Shakespeare Quarterly*, 57, 2006, 413-442.

¹⁸ Zeno Ackermann, "Performing Oblivion / Enacting Remembrance: The Merchant of Venice in West Germany 1945 to 1961", *Shakespeare Quarterly*, 62, 2011, 364-395.

¹⁹ Anne Heather Hirschfeld, "We All Expect a Gentle Answer, Jew", *The Merchant of Venice and the Psychotheology of Conversion*, *English Literary History*, 73, 2006, 62-63.

²⁰ John Eglin, *Venice Transfigured: The Myth of Venice in British Culture, 1660-1797*, New York 2001.

²¹ Walter S. H. Lim, "Surety and Spiritual Commercialism in the Merchant of Venice", *Studies in English Literature 1500-1900*, 50, 2010, 355-356.

Stefan Halikowski Smith
Swansea University

HISTORICAL REFLECTIONS ON EARLY MODERN ITALIANITÀ FROM LIFE ON A DALMATIAN ISLAND

Proceeding from the tangible relics of an erstwhile Italian presence on the island of Hvar and personal experiences there over the last fifteen years, the author explores some recent historical literature on the meaning and legacy of 400 years of Venetian domination of the region.

Key words: Italianità, Venetian maritime empire, early modern Dalmatia, Hvar

In front of me I have notes from a Roksandić lecture delivered at the Central European University with the date 16 December 1998. I was sitting next to Bojan Aleksov, now an Associate Professor at SEES in London, to whom I asked help with terminology I was struggling with, here *Serhat-ı Bosna*, the Turkish term for the Bosnian *krajina* or frontier. I was always impressed with Drago Roksandić's energy and commitment – he worked long hours, could be found at weekends touring Budapest's Military History Museum up on the Vár, and inspired a bevy of female research students many brought from Zagreb to coordinate and help in the production of one after another of his *Triplex Confinium* publications (four by my reckoning: *Microhistory*, 1998; *Constructing Border Societies*, 2000; *Ekohistorija*, 2003; *Tolerance and Intolerance. Approaching the Other*, 2004). I was lucky to be taken under his wing: he organised a memorable conference in Zadar in May 2000 on *Ekohistorija*, where I presented a paper on the birth of national parks in Croatia with Plitvice as a case study.¹ Interesting tours were organised, led by Prof. Damir Magaš to Ugljan and Zadar's *entroterra*, where we pottered around studying *zadruga* field-systems explained to us by Vanni D'Alessio, and climbed up to Ugljan's Sveti Mihovil on a Sunday afternoon.

In those years I was travelling regularly between Florence, where I was finishing my Ph. D. and Budapest, where I was working at the CEU, and often – at the beginning of the good season – with pleasurable diversions to the Kvarner. In 1997, terribly ill and weakened with summer flu, I lay for three days in a tent on an island olive grove near Preko, venturing out once a day to eat *riblja juha* at a *gostionica* served by an earnest waitress in a traditional black starched uniform with white pinafore. It both cured me and instilled something deeper. After three subsequent fat years of working tax-free in America, I ended up buying an old stone house on Hvar in July 2003 in one of the inland villages, Vrisnik, for very little, although the proprietor insisted on edging the price up a bit every time we met. Unlived in since the 1960s when the population gave up agricultural pursuits for touristic

---

¹ Stefan Halikowski Smith, "Od vojne granice do nacionalnog parka: otkriće Plitvičkih jezera", in: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru, Split – Zagreb 2003*, 213-225.

ones on the coast, it was going to prove a *lebenslanges Projekt*, as everyone in the village told me. At the outset, I cooked on a small camping *plin* and used an oil lamp, performing my ablutions in the fields behind the church late at night. I soon realised that the important people on the island were no longer the *kapetani*, whose material lifestyles of the 1850s are recreated on the top floor of the Palazzo Biankini Museum in Stari Grad and whose substantial stone houses in Vrisnik remained completely empty and decaying, but were *majstori*, electricians, even the *samouci* who had moved over from Hercegovina during the wars in the 1990s and whose work ethic was incomparable to the local workers whose brains had either been fried by too much sun or whose patience or availability was in very short supply. Medical researchers have pointed out the very serious deleterious health effects of autozygous (a. k. a. inbred) village populations selected from Brač, Hvar and Korčula.²

Fig. 1. Illyrian inland retreat. Vrisnik, Otok Hvar (photo of the author)

Fig. 2. The high culture of the Greek polis. The southern Riva, Stari Grad, 1926.

² Igor Rudan, *Effects of inbreeding on human qualitative traits and common complex diseases of late-onset*, Ph. D., Edinburgh 2005.

I read as much as I could. There was Selimović's isolated and doleful retirement novel, *Otok*, then an anthropological survey of farming activities in a settlement on Brač conducted in the 1970s³, and finally a slightly more upbeat autobiographical novel from the 1950s, upbeat if only because the author's childhood years, spent in island life, rapidly became displaced by the bright city lights of Split. But after the dreaming and the reading, whilst in dead-end research jobs in America, I slowly became confronted with the realities of my decision. Those first years there were hard: I was simply unaccustomed to life among *pijesak*, *cement* and *vapno*, carting the weight of these materials up steep little mule paths in *kariole*. My hands would be destroyed after a few days, my clothes spattered with white paint, and worse still, *katran* from cleaning smoke-stained stones with a *brusilica* (they had in a former life framed a bread-oven). This was no *ljetnikovac* of the kind which grew to pepper the area around Dubrovnik in the sixteenth century complete with interior walled garden and that particular form of socialising, in mutual conversations and debates, which Nada Grujić describes so vividly, Gučetić's dialogues *On Beauty and On Love* (1581) written at Trsteno, or Hektorović's *Ribanje i ribarsko prigovaranje* composed in Stari Grad (1568).⁴ What little time I could devote to culture I experienced in the Centar za kulturu in Stari Grad with Aldo Čavić and his wife, Sofija, who also ran the neglected municipal library and gave me copies of Branko Kirigin's incisive book on the early settlers of the island and the dynamics between native Illyrians and Greek settlers, or Phariots.⁵ I once met Mateo Bratanić, a lecturer at Zadar, who comes from the village of Vrbanj ("a lawless village, like Texas", I was warned) who gave me the papers of the 19th century Ambrogio Vranyczany, Signore di Severin. But culture was an uphill struggle. While Čavić sought to protect it, becoming something of a vigilante policeman, upbraiding the citizens of Stari Grad who were brazenly conducting house alterations that compromised the ancient homogeneous fabric of the town, I felt entirely stripped of it: a dirty *lumpen* coming in from the hills to the polished white *brački kamen* underfoot in the towns, to the art *galerije*, to wander goggle-eyed alongside wealthy yachts and seaside pleasure-seekers. As an academic myself, I felt consciously guilty walking past Šime Ljubić's mausoleum on the Riva in Stari Grad.

I had come to Hvar expecting more of an Italian influence beyond the *bevanda* which people sipped on their terrasses, and certain common names like Mario and odd words in the dialect like *škala* (for *stepenica*). Many of the local tradesmen and workers had rather spent time in their early working lives in Germany and it was German values of sobriety, hard work and precision, which carried their respect. Italy, just a three and a hour half hour *katamaran* journey, was a distant land of softer-hearted Latins, from where came the *gosti* in late August around the time of their national holiday, *Ferragosto*. Later, when I co-taught a course on South-East European history with Florian Bieber at Graz, I started to understand the phenomenon better. Giuseppe Praga, author of *History of Dalmatia* (Pisa 1993) concentrated on what he termed the "massacre of Dalmatian *Italianità* carried out

³ Marijean H. Eichel, *Dalmatia in microcosm: an historical geography of changing land use on Brač, Yugoslavia*, Ph. D., Berkeley 1975.

⁴ Nikola V. Gozze, *Dialogo di Bellezza detto Antos, secondo la mente di Platone. Composto da M. Nicolò Vito di Gozze, gentilhuomo ragugeo*, Venetia 1581, 1; Idem, *Dialogo d'Amore*, Venetia 1581, repr. as *Dijalog o ljepoti*, eds. Ljerka Schiffler – Natka Badurina – Sanja Roić – Smiljka Malinar, Zagreb 2008; Nada Grujić, "Les villas de Dubrovnik aux XVe et XVI siecles", *Revue de l'Art*, 115/1, 1997, 42-51.

⁵ Branko Kirigin, *Pharos: an archaeological guide*, Stari Grad 2003.

by 1870-80", how Croats and Austrians overturned the municipal governments, how the centuries old provincial Diet was closed down. As "annexationists" defeated "autonomists", contacts across the sea with "brothers" in Italy were absolutely forbidden. Meanwhile, I started to appreciate the nationalist position. I read how critics of Venetian colonialism considered Venetian dominion "una notte lunga 400 anni"⁶, how important local industries, like the saltpans of Ston, were obliged by the erection of high export tariffs to send three-quarters of their production to the Camera del Sale Veneziana. Split port export licenses between 1475 – 1569, which indicate the name of the exporter, the goods and quantity of goods, the ship owner and destination, offer much the same verdict: 88% of the wine, 99% of figs, 75% of skins (*PELLI*) were exported to Venice. The remainder went to Puglia. Then there was the steady drain of Dalmatia's manpower, young men recruited and press-ganged into serving in the galleys across Venice's *Stato da mar*, and beyond.⁷ Between 1560 and 1702 the population of Dalmatia as a whole inched from 100.000 to only 109.000 despite the geographical expansion in the shape of the *acquisto nuovo*.⁸ Even today there is a lively debate between historians like Benjamin Arbel who argues for Venice's eastern possessions serving as "exploitation" colonies⁹ and Italian historians like Ermanno Orlando, who argues the Venetian commonwealth was "a complex system of complementary economies and of political solidarities focused on Venice, one capable of linking together heterogenous but substantially coherent and interconnected spaces".¹⁰ The argument spills over into one of identity: for recent scholars like Karen-edis Barzman, Venetianness was a positive, progressive statement for being Christian, civic-minded, and anti-tyrannical.¹¹ Venetian government was primarily through committees; Venice preserved Dalmatian cities' communal institutions and did not rule the region directly, as was the case with Crete (Candia) and Koroni (Koron, in the southern Peloponnese).¹² But for many cities in Dalmatia, a new literary genre of *laudationes urbium Dalmaticarum* sought rather to emphasise rather their particularity and distinctiveness from Venice, which some scholars are keen to see constituting the construction of an "Illyrian" identity.¹³ Croatian

⁶ Giovanni K. Albinoni, *Memorie per la storia della Dalmazia*, Zadar 1809, quoted in: Uwe Israel – Oliver Schmitt (eds.), *Venezia e Dalmazia*, Rome 2013, 163.

⁷ Gligor Stanojević, "Jugoslaveni u vojnoj službi Venecije na kopnu Italije u XVII vijeku", *Istorijski časopis*, 24, 1977, 145-160.

⁸ Pierre Cabanes, *Histoire de l'Adriatique*, Paris 2001.

⁹ Benjamin Arbel, "Venice's maritime empire in the early modern period", in: Eric R. Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Leiden 2013, 125-253.

¹⁰ Ermanno Orlando, "Mobilità, migrazioni, intrecci", in: *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica: identità e peculiarità*, ed. Gherardo Ortalli et al., Venice 2015, 405-431.

¹¹ Karen-edis Barzman, *The Limits of Identity: Early Modern Venice, Dalmatia, and the Representation of Difference*, Leiden 2017.

¹² Nada Grujić, "Les loggias communales en Dalmatie aux XVe et XVIe siècles", in: Konrad Ottenheim – Krista De Jonge – Monique Chatenet (eds.), *Public Buildings in Early Modern Europe*, Turnhout 2010.

¹³ I have used the biography of Toma Nigler on: <http://www.enciklopedija.hr> (access 21/2/2019). A freely accessible and searchable database of 69 Latin texts by 53 authors has been created by Neven Jovanović as a subset of the digital collection Croatiae auctores Latini, see: www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala (access 1/4/2018). Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008; "Između komunalnog patriotizma i protonacionalnog univerzalizma: identitetski modeli u ranomodernoj dalmatinskoj historiografiji", in: Wilfried Potthoff et al. (ur.), *Dalmatien als europäischer Kulturraum. Beiträge zu den Internationalen wissenschaftlichen Symposien "Dalmatien als Raum europäischer Kultur synthese" (Bonn, 6-10 Oktober*

historians like Johannes Lucius seemed to be writing their works, *De Regno Dalmatiae et Croatiae* (Venice 1673, 6 vols.) almost as if to extol a defunct native kingdom in the face of the republican tyranny of outsiders, accepted reluctantly only to counteract the Ottoman threat.¹⁴

In practical terms, we can appreciate how this *Kommunikationsraum* worked from a number of different sources.¹⁵ First there are the rutters which go right back to Rizo's, published in 1490, and which stipulate sailing distances and standard travel times between ports. These journeys can be corroborated from the many eastward-bound pilgrimage accounts in the Adriatic.¹⁶ Then there is cartographic production: portolan charts, atlases and *isolarii*.¹⁷ Historians like Milorad Pavić has scrutinised these maps for depictions of ship types, principally of Venetian galleys, but also carracks and marsilians.¹⁸ Venice sent mail every other week down to Constantinople via Kotor which, 800 km away, was the transshipment point to overland trade for the remaining 1050 km of the journey. The Bolizza family was responsible for the operation of this system via renewable contracts, although their frigates, which called along the Dalmatian coast on the way to Venice were susceptible to "personal business".¹⁹ Split was considered, after Trieste, the second liveliest port of the Adriatic, after it had been developed in the 1590s as a formal market (*scala*) to challenge Ragusa's dominance in trade connecting with Ottoman lands.²⁰ Involving a lot of small shipping, but this trade operated under the protective carapace of a Venetian guarantee which, as the Frenchman L. F. Cassas observed as late as 1782, still remained intact "for the protection of commerce from the attempts of pirates who, as has already been observed, frequent the seas in this region and would infest them to a still greater

---

2003) und "Staedtische Kultur in Dalmatien. Die Genese eines europaischen Kulturraum", Split 2010, 93-129.

¹⁴ Cf. an Italian edition, *Historia di Dalmatia, et in particolare delle città di Traù, Spalatro e Sebenico*, Venezia 1674. See the interesting comments picked up by the pilgrim Konrad von Grünemberg, *Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem*, Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Cod. St. Peter, pap. 32, especially fol. 11v-12r; Andrea Denke, *Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land 1486: Untersuchung, Edition und Kommentar*, Köln – Weimar 2011, 234, 239, 277, 325; Vanda Perretta, "Il viaggio di Konrad Grünemberg da Costanza a Gerusalemme e ritorno", in: *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento*, ed. Sante Graciotti, Roma 2009, 115-129.

¹⁵ Oliver Jens Schmitt et al., *Südosteuropa und die Adria im späten Mittelalter*, Bucuresti 2012, esp. "Das venezianische Südosteuropa als Kommunikationsraum (ca. 1500-1600)", 47-70.

¹⁶ Hilda F. M. Prescott, *Once To Sinai The Further Pilgrimage Of Friar Felix Fabri*, Cambridge 1947, 247.

¹⁷ Konrad Kretschmer, *Die italienische Portolane: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Berlin 1909, 420-552 ([https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:46828924\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:46828924$1i)); Corradino Astengo, "The Renaissance Chart Tradition in the Mediterranean", in: *Cartography in the European Renaissance*, eds. John B. Harley – David Woodward, Chicago 2007, chap. 7. Individual exemplars worth highlighting are Rosaccio's pilot of 1606 (copy in Archeological Museum Split) and Vincenzo Coronelli, *Le Royaume de Dalmatie*, Paris 1720.

¹⁸ Mithad Kozličić, "The Defensive System of Adriatic Navigation", *Historia Antiqua*, 6, 2000, 49; Milorad Pavić, "Prikazi plovlia u jadranskim izolarama 16. stoljeća", *Povijesni prilozi*, 47, 2014, 185-204.

¹⁹ Dursteler, "Power and Information. The Venetian postal system in the early modern eastern Mediterranean, 1573-1645", in: Diogo Ramada Curto – Eric R. Dursteler – Julius Kirshner – Francesca Trivellato (eds.), *From Florence to the Mediterranean: Studies in Honor of Anthony Molho*, Florence 2009.

²⁰ Sergio Anselmi, "Venezia e i Balcani: la 'Scala' di Spalato tra Cinque e Seicento", *Studi Storici*, 13/2, 1972, 408-412.

extent but for this precaution of the government".²¹ Safeguarding the peace went hand-in-hand with a policy of neutrality which had been declared ever since the War of Spanish Succession (1700 – 1713), and even the opening of the Adriatic to Habsburg competition with the "Wiener Orientalische Handelskompagnie" between 1667 – 1683. From 1719, the Habsburgs would open up Trieste and Fiume as free ports (*Freihäfen*).²²

Then there are trade sources, customs and excise records. These can be used to make arguments for both sides. Dalmatia as a whole was a net receiver of cereals, which the *pax veneziana* facilitated so as to be imported *in buona misura* from both Sicily and Puglia.²³ But it would also be true to say that by concentrating trading activity on herself, and imposing duties so as to uphold this reality, Venice weakened commercial activity into the Dalmatian hinterland, at least until the port of Split was developed into a free port at the end of the 16th century following the plan of Daniel Rodríguez (Rodrigo).²⁴

Then, if we turn to cultural production, Peter Burke's chapter reminds us how important Venice was for publication of South Slavic literature and translation, in much the same way as Rome was for the training of the South Slav clergy (the Kapitol, founded in 1589, today the Pontificio Collegio Croato di San Girolamo a Roma).²⁵ Rather than an active policy of cultural suppression in Dalmatia, we find an efflorescence of literary production, the forging of new genres of expression as in Hektorović's *Ribanje*, but also a classical humanist reawakening of a sense of the past as we can see from the way ancient ruins, here of Burnum, a late Roman Republican military camp and town, found their way on to Dalmatian maps, such as that entitled *Zarae e Sebenici descriptio* (in Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1573). Kadić reminds us that Dalmatia was the centre of the Croatian Renaissance (probably, therefore, we should call it the Dalmatian Renaissance, certainly it stands in opposition to the "blood and tears" characterising life in the hinterland).²⁶ Scholars of Slavic literature jump too prematurely to celebrating Jan Kochanowski as the "first Slav poet of any stature to write in the vernacular".²⁷ Literature went hand in

²¹ Louis F. Cassas, *Travels in Istria and Dalmatia*, London 1805, 91-92. Cf. Jacob Spon, *Voyage d'Italie de Dalmatie de Grece et du Levant*, 1, The Hague 1724. Note the journey was made in the 1670s. The same journey was made by an English companion traveller George Wheeler, *A journey into Greece*, London 1682. Unlike Cassas, they visited both Jelsa on Hvar and Korčula.

²² Herbert Hassinger, "Die erste Wiener Orientalische Handelskompagnie, 1667-83", *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 35, 1942, 1-53; Wilhelm Kaltenstadler, "Der österreichische Seehandel über Triest im 18 Jahrhundert", *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 55/4, 1969, 481-500.

²³ Jorjo Tadić, "Venezia e la cosa orientale dell'Adriatico", in: *Venezia e il Levante*, I, Firenze 1973-1974, 696.

²⁴ Maren Frejdenberg, "Venetians, Jews and the Ottoman authorities on the Balkans (16th century)", *Etudes Balkaniques*, 30/3, 1994, 56-66.

²⁵ Peter Burke, "Early Modern Venice as a Center of Information and Communication", in: *Venice Reconsidered*, eds. John Martin – Dennis Romano, Baltimore 2000, 389, Table 4 lists histories of Dalmatia published in Venice.

²⁶ Ante Kadić, "Croatian Renaissance", *Studies in the Renaissance*, 6, 1959, 28-35; Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 1961, 62. Also useful is the catalogue of an exhibition held in Leiden University Library: *Between the cross and the crescent. Printed books on Croatia and Dalmatia from the fifteenth to the twentieth centuries: a selection from the Dubravčić Collection*, eds. Pietro Masturzo – Rita Colognola, Leiden 2005.

²⁷ Anita Dębska, *The Well-Tempered Lute. Poems from Poland's Golden Age*, Wivenhoe 2013.

hand with music. One of the highlights of the course at Graz was the showing of a recorded performance of Marko Marulić's *Judith* (1521/1531) set in the Romanesque church of St. Donat in Zadar to reconstructed fiddle (*lirica*) and flute (*dvojnica*) music by the film team Dialogos (2010); another ensemble, the Ensemble Renaissance, have brought to life the madrigals for four and five voices of Julije Skjavić from Šibenik, published in 1562.

Some of the latent and sometimes explicit anti-Italian feeling nurtured by Croatian historians can be legitimately traced back to quarrels over border issues in the wake of the First World War or the atrocities of the Second World War. Just outside the village of Vrbanj is a humble stone obelisk commemorating the burning, destruction and killing of "patriotic defenders" (*spomenik uvojić pokolja*) at the hands of "talijanski fašisti" on 3rd January 1943. But when one turns to the historical sources of the early modern period, to the Hvar-born Vinko Pribojević, author of *De origine successibusque Slavorum*, or to the Šibenik poet Juraj Šižgorić (1445 – 1509), then problems emerge: although their work has been recently edited in a series entitled "Hrvatski latinisti",²⁸ these individuals clearly styled themselves as Slavonic or Slavic-speaking Venetians living alongside the *abitanti romanici* who emigrated from Venice bringing with them the administrative and juridical norms of the Italian communes, as well as artistic practices and expectations of the Renaissance.²⁹ Meanwhile in Venice they were referred to as "Schiavoni" (not in relation to their language, a geographical denomination but also a cultural one – Giustiniani's *relazione* of 1553 reports how the citizens of Zara lived "all'usanza schiava") and in Rome at the aforementioned college, "Illyrians". Some of these fracture lines and dynamics of identity and perception of the other may be unearthed from the wealth of literature on the "dormouse revolt" of 1510-1514 (*pučki ustanak*) of 1514.³⁰

Marxist historians were keen to show the conflict between nobles and commoners (or peasants) as manipulated by or testimony to a nascent merchant class on the islands, and plaques on the island of Hvar dating from Yugoslav times like to celebrate the *predvodnik* Matej Ivanić as the "veliki sin" of Vrbanj. Although the trigger of the uprising seems to have been mismanagement by the Venetian appointed "Count of Lesina", Antonio Lippomano, and the sexual predations of three young Lesinan noblemen, it rapidly became a platform for the island inhabitants to insist on better communal representation: Ivanić wrote to Ven-

²⁸ Davor Dukić (ed.), *Latinska književnost hrvatskog humanizma*, Katedra za stariju hrvatsku književnost Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2007/2008.

²⁹ John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor 2006, 255. For the spread of Venetian artistic practice into Dalmatia, see the essays in: *Venezia e il Levante*, II: Vojislav Djurić, "Influence de l'art vénitien sur la peinture murale en Dalmatie jusqu'à la fin du XVe siècle" (139-163); Cvito Fisković, "I contatti degli scultori e architetti dalmati con l'arte veneziana fino al XV secolo" (175-181); Krno Prijatelj, "I contatti dei pittori della Scuola Dalmata Veneziana" (361-377). See also: Ivan Pederin, "Die venezianische Verwaltung Dalmatiens und ihre Organe (XV. und XVI. Jahrhundert)", *Studi Veneziani*, 12, 1986, 99-163; Egidio Ivetić, "Tolerance towards the 'others' in the cities of Venetian Dalmatia (1540-1645)" is good on the question of a Turkish Dalmatia, Morlachs, Jews and Orthodox "others" in the early modern period, in: Drago Roksandić – Egidio Ivetić, *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, Padova 2007, 265-281. For Pribojević, apart from Grga Novak's Croatian translation and commentary (Zagreb 1951), there is the recent analysis by Domagoj Madunić, "Strategies of distinction in the work of Vinko Pribojević", in: Balázs Trencsényi, *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Leiden 2010, 176-198.

³⁰ Andro Gabelić, *Ustanak hvarskih pučana (1510-1514): izvori, tokovi, dometi*, Split 1988.

ice asking for permission to hold a council of all classes (a Great Council) in order to create a more just government. The letter held seals and signatures of more than 20 prominent citizens, with 60 voicing their support. Furthermore, although the fleet of the military commander sent from Venice, Sebastiano di Marino Giustiniani, was punitive, confiscating the rebels' properties, and sentencing 65 to death, appeals were launched once the military fleet had left which shows, as Arbel concludes, that "Venetian repressive actions, even the most drastic ones, were never conclusive".³¹ Angelo Ventura has already drawn analogies to events unrolling on the *Terraferma*, but a wider European comparison is perhaps necessary.³² The *ustanak* was no more severely dealt with at the hands of the foreign occupying Venetians, indeed there was far more protracted discussion both on Hvar (in a "ceremony of peace" in the cathedral) and in the relevant Venetian committees than was ever allowed György Dózsa, the leader of the "peasants' war" in Hungary, which also took place in 1514, who was put to death under a burning metal crown on the order of János Zápolyai, *comes* of Szepes county.³³ Or if we compare with the "sociopolitical struggles" in Danzig between Town Council (*Rada*) and commonalty (*pospólstwo*), which broke out in 1521 with commoners demanding a Protestant church, the abolition of large commercial companies, a lesser tax burden, protection against usury, and elected councillors. The conflict burned until the *Constitutiones Sigismundi* were declared in 1526, a kind of diplomatic fudge where the commonalty were granted the Third Order (a new 100-strong political body).³⁴

Fig. 3. The monument to the victims of Italian fascism outside Vrbanj

³¹ Arbel, "Venice's maritime empire", 216. A different array of facts is presented by Joško Bracanović, "Pučka opsada grada Hvara (1.-7. kolovoza 1514.)", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 30, 2012, 219-230.

³² Angelo Ventura, *Nobiltà e popolo nella società veneta del Quattrocento e Cinquecento*, Milano 1993, 150-168.

³³ István Nemeskürty, "György Dózsa and the 1514 Peasant War", *New Hungarian Quarterly*, 13/48, 1972, 63-73; János M. Bak, "Quincentennial of the birth of György Székely Dózsa (a report on the state of research)", *East Central Europe*, 1/2, 1974, 153-167.

³⁴ Edmund Cieślak – Czesław Biernat (eds.), *History of Gdańsk*, Gdańsk 1995, 130-142. The Polish language Wydawnictwo Morskie edition of 1985 (in three volumes) offers more comprehensive coverage.

A strong line in the historiography on the region focuses, indeed amplifies the western lies and mythologisations of western travellers – an Orientalism of sorts.³⁵ Božidar Jezernik tries to fit these myths into the rubrics of “exotic”, “outlandish” and “primitive”. Even at the height of the Enlightenment, Cassas harps on about the “smoaky hut of the tasteless haiduck” or the “infectious pallet of straw on which the debased Dalmatian reposes”.³⁶ Voltaire was apparently genuinely surprised that Italian culture had not – in his opinion – fulfilled its civilizing role in relation to the Slavs.³⁷ As late as Robert Kaplan’s *Mediterranean Winter*, published in 2004 by an author who was said to have significantly influenced Clinton’s Yugoslav policy in the 1990s, we find clichés about “unruly and raffish” Slavs; an unending trope, then.

By contrast, the official Venetian *commissiones et relationes*, like the “Relazione di Zacharia Valaresso” of 1527 or that of Giovanni Battista Giustiniani in 1553 are objective affairs, cataloguing the pastoral products issuing from the island economies, like the 120.000 heads of sheep and goats on Ossero and Cherso, the wool used to produce rough textiles called *rasse*, *scerze* and *grisi* which were sold at the *fiere* di Recanati (Provincia di Macerata).³⁸ Nineteenth-century postcards of Hvar reveal an island shorn of the thick pine forests one finds there today, the land exploited in intensive small field agriculture, the stones collected to form a network of walls and sheep pens. Lesina, from its first Venetian occupation in 1421, was however famous for the skills of its seamen (*marinai*) and fishermen working offshore sardine banks, and saw significant salt imported from Pag for the preparation of the finished product, which was then sent on to Venice, alongside Crete, Zante, and Cephalonia.³⁹ The capital town of the island was also graced with a spanking new Arsenal, which doubled as a shipyard and offered a variety of services and facilities to the military galleys, and was built during the second half of the sixteenth century under the department *Provveditori alle fortezze*. It was, however, the harbour in Korčula which was particularly suited to ships of large burthen (*navi di grande stazza*) and it was here right through to the 1850s, 60s and 70s that the Duboković family commissioned its ocean-going brigs, barques and schooners.⁴⁰

³⁵ Larry Wolff, *Venice and the Slavs, the discovery of Dalmatia in an age of enlightenment*, Stanford, CA 2003.

³⁶ Božidar Jezernik, *Wild Europe. The Balkans in the gaze of Western travellers*, London 2004, IV.

³⁷ Voltaire, *Essai sur les mœurs et l’esprit de nations et les principaux faits de l’histoire depuis Charlemagne jusqu’au Louis XIII*, Berne 1784.

³⁸ For the period 1540 – 1645: *Commissiones et relationes venetae*, ed. Šime Ljubić, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 8/II: annorum 1525-1553, Zagreb 1877; 11/III: annorum 1553-1571, Zagreb 1880; as well as those volumes edited by Grga Novak in Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 47/IV: annorum 1572-1590, Zagreb 1964; Idem, 48/V: annorum 1591-1600, Zagreb 1966; Idem, 50/VII: annorum 1621-1671, Zagreb 1972; Idem, 51/VIII: annorum 1620-1680, Zagreb 1977.

³⁹ Jean-Claude Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise*, I, Paris 1978, 318-321.

⁴⁰ Ennio Concina, “Sostener in vigore le cose del mar: arsenali, vascelli, cannoni, in Venezia e la difesa del Levante, 1570-1670”, Venice 1986. Martino Ferrari Bravo – Stefano Tosato (eds.), *Gli arsenali oltremarini della Serenissima. Approvvigionamenti e strutture cantieristiche per la flotta veneziana (sec. XVI-XVII)*, Milano 2010; Maurice Aymard, “La leva marittima”, in: Alberto Tenenti – Ugo Tucci (eds.), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, 12, Rome 1991. The Duboković archive in Jelsa still has sailing logs of these ships. On Korčula, see: Oliver Jens Schmitt, *Korčula sous la domination de Venise au XVe siècle: pouvoir, économie et vie quotidienne dans une île dalmate au Moyen Âge tardif*, Paris 2011.

We do not possess a study of Lesina's social and economic dynamics along the lines Stephan Sander-Faes's much praised notarial investigation of mid-sixteenth century Zadar, but its lines of jurisdiction are somewhat clearer.⁴¹ Lesina had been made a castellany in 1495, one of nine to serve as Venice's defensive bulwark against Ottoman advance, and its jurisdiction extended to Lissa (Vis), its communal organisation responsible for its own public affairs without recourse to Venetian magistrates.⁴² In contrast to the port cities on the mainland, the island communes returned more (in tax payments) than they absorbed from Venice and 600 *venturieri* on 80 boats came from Hvar and Brač during the siege of Split between 13 – 21 June 1657, led by none other than the Rector (a military governor of small Venetian territories), Angelo Orio. The population of these islands, moreover, was boosted by waves of people fleeing Makarska and *le ville adiacenti* particularly during the wars of 1540 – 1570, which rate as among the cruellest in modern Dalmatian history, although in the longer term population in the first three settlements of Grad Hvar, Jelsa and Stari Grad dropped between 1673 and 1779 by 1.14%.⁴³ Despite these depredations, which saw the prince's palace in Hvar destroyed in 1571, Hvar helped again at the Battle of Lepanto in 1571 with the dispatch of a galley alongside six other Dalmatian galleys (from Zadar, Krk, Rab, Cres, Šibenik, Trogir and Hvar).⁴⁴

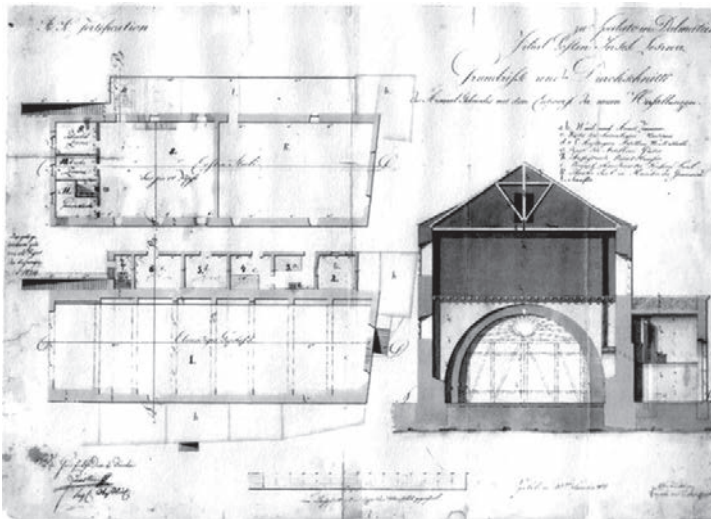

Fig. 4. Hvar Arsenal, restored by Duke Petar Semitecolo 1611 – 1613, and here depicted at time of Austro-Hungarian inventurisation, 1822 (Courtesy of Historijski arhiv komune hvarske)

⁴¹ Stephan Sander-Faes, *Urban elites of Zadar, Dalmatia and the Venetian Commonwealth, 1540-69*, Rome 2013.

⁴² Monique O'Connell, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Baltimore 2009, 47.

⁴³ The island's population dynamics are reprod. in: Francis W. Carter, "Settlement and Population during Venetian Rule (1420-1797)", *Journal of European Economic History*, 23/1, 1994, 7-47, from sources including the Arhiv Boglić-Božić, the *relazione* of Girolamo Cornaro in 1682, the Dominikanski Arhiv in Stari Grad and the commentaries of Petar Hektorović, in: Petar Kuničić, *Petar Hektorović, njegov rod i Tvrdalj. Starogradske i hvarske uspomene*, Dubrovnik 1924, 66-67.

⁴⁴ Arbel, "Venice's maritime empire", 212.

Another form of Venetian knowledge bequeathed Dalmatia is its accomplished topographic and cadastral systematisation of Adriatic space: atlases like that of Faustino Brascuglia, his *Atlante della Dalmazia* (1745) or Nicolò Guidalotto da Mondavio *Atlante nautico* of 1646, with its larger scale representations and its invective against the Ottomans for their invasion of Crete and the ill-treatment of Giovanni Soranzo, the Venetian ambassador, to whom the Atlas is dedicated.⁴⁵ The level of care and accuracy in geographic representation was of course part of Venetian self-perception (*Wahrnehmung*) as worldly cosmographers and store-holders of information especially on the sea routes into the Ottoman world.⁴⁶ But even today if you visit the offices of the Stari Grad municipal notary, his offices are bedecked with coloured enlargements from the first systematic Austrian Catasto (land registry) of the 1840s, conducted in Italian, and which was used by the Croatian state until very recently when the system was computerised.⁴⁷

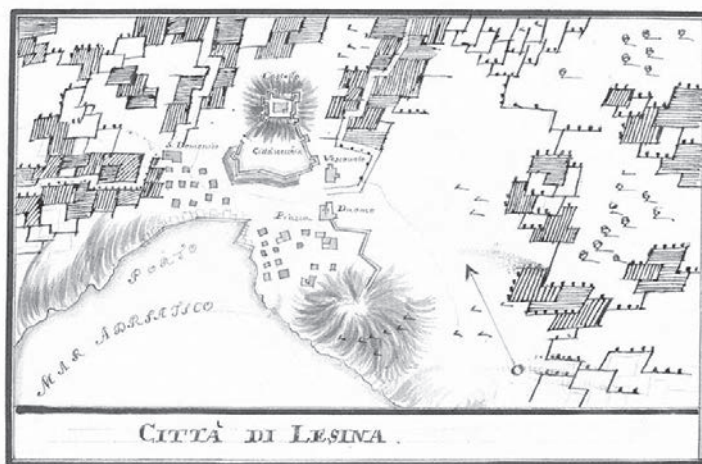

Fig. 5. Faustino Brascuglia, *Atlante della Dalmazia*, 1745, c.65v: "Città di Lesina"

⁴⁵ Marco Fassoi, "Carta nautica del Adriatico", Venice 1675, It. VII, 343 (= 10045); the *isolario* of Bartolomeo Venetiano (dated 1515) has one map of the whole Adriatic, K. B. R. Bruxelles, Cartes et Plans ms. 17.874, fol. 56-57.

⁴⁶ Pierre Sardella, *Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIIe siècle*, Paris 1949, argues that Venice was the "leading centre of information and communication in Europe", especially in terms of news from the Porte. Daniele Scruzzi, *Eine Stadt denkt sich die Welt: Wahrnehmung geographischer Räume und Globalisierung in Venedig von 1490 bis um 1600*, Berlin 2010. "Descrizione corografica, topografica, & iconografica della provincia di Dalmazia e stati confinanti. Con l'aggiunta della Navigazione del Golfo di Venezia, ò sia Mar Adriatico, assieme con il Mar di Levante sin alle Bocche de' Dardanelli di Costantinopoli, con le sue distanze di Miglia da un Luoco all'altro; delineata da me Faustin Brascuglia...", Venice 1745, It. VI, 195 (= 10054). The Guidalotto atlas is at Marciana, It. IV, 10 (= 5062). Ff. 2v-3r consist of a "carta nautica dell'Adriatico". See: Debby Nirit Ben-Aryeh, "Crusade Propaganda in Word and Image in Early Modern Italy: Niccolò Guidalotto Panorama of Constantinople (1662)", *Renaissance Quarterly*, 67/2, 503-543.

⁴⁷ Irena Ipšić – Jasenka Maslek, "Katastarski prihodi i izravni porezi na poluotoku Pelješcu u drugoj polovici 19. stoljeća", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 53/2, 2015, 379-405. There is also a Masters thesis by Marina Ševo, *Digitalizacija knjižnog dijela arhivskog katastarskog operata*, Zagreb 2011.

To conclude, my purpose here is not to make an apology or indulge in nostalgia for a Venetian Adriatic, although I do think much of the orientalisng mythologisation owes rather more to western travellers than Venetian officialdom. The dreams of erstwhile Italian Foreign Minister, Gianni De Michelis his plan for regional cooperation, the Pentagonale founded in 1990, feel like history – Italian foreign direct investment (FDI) in Croatia is only 5% (1993 – 2015), whilst trade exchange is 12.5 – 14%.⁴⁸ Since joining the EU in July 2013 Croatia has become a fully acting member of the European family in its own right, which has brought it some stability, although its demographic outlook – like many Eastern and southern European countries -- is not good (my friend Bojan Aleksov jokes that the years of Communism can't have been that bad, because the population grew: "people must have been happier", he says). Ongoing important infrastructural projects are connecting Dalmatia to Zagreb and the world in ways that overturn the region's historical isolation, and new professions like "artfarmers" are giving the inhabitants of outlying islands something to occupy themselves with. I have not kept up as much as I would have liked with Drago's career over the past eighteen years, though I look forward to reading about it in this volume, but it is in part thanks to him that Dalmatia plays a significant role in my life today.

---

⁴⁸ "Invest in Croatia", Agency for Investments and Competitiveness, Zagreb 2014 (https://www.aik-invest.hr/wp-content/uploads/2015/01/INVESTMENT-GUIDE_pdf.pdf, access 2/4/ 2018).

HOLANDSKI VOJNICI NA BRIJUNIMA (1617.)

Analizirajući dva kraća dokumenta pronađena u Državnom arhivu u Veneciji, u fondu hitnih poruka koje su Senatu slali providuri Terraferme i pomorskih posjeda, autor je u ovom prilogu podrobno obradio vrlo zanimljivu temu o nazočnosti holandskih vojnika u Istri 1617., dakle tijekom Uskočkog rata. Ukazao je na neke probleme koji su s njima bili povezani, kao i na moguća rješenja koja su mletački dužnosnici predlagali, a koja je valjalo provesti. Iz različitih su razloga plaćenici ponekad bili vrlo problematični te je država morala voditi računa kako ih najbolje iskoristiti.

Ključne riječi: Brijuni, holandski vojnici, 17. stoljeće

1. Nazočnost holandskih vojnika u Istri

Važno poglavlje istarske prošlosti u doba Uskočkog rata (u godinama prije njegova početka, kao i tijekom samog sukoba) predstavljaju podaci o mletačkim plaćenicima jer su te postrojbe bile sastavljene od nevjerovatno raznolikog etničkog mozaika. U njima su služili ne samo Europljani (glasoviti su bili švicarski, njemački i korzikanski plaćenici u službi Mletačke Republike) nego i galijoti i veslači iz Azije i sjeverne Afrike. Tim su se vojnicima popunjavale sve važnije utvrde na obalnom i kopnenom području mletačke Pokrajine Istre, od Kopra na sjeveru do Pule na jugu.¹

Mletačka Republika imala je i veći broj vojnika-plaćenika unovačenih u Ujedinjenim Holandskim Pokrajinama. Njihova nazočnost u Istri dosta je dobro dokumentirana u povijesnim izvorima, iz kojih je uočljivo da su se iskrcavali posvuda po poluotoku. Međutim, unatoč nazivu pod kojim se u vrelima spominju, valja istaknuti činjenicu da se na njihovim smotrama često znalo utvrditi da to nisu uvijek bili pravi Holandani (*olandesi*), nego se radilo o Francuzima, Švicarcima i Grižunima, odnosno i o Nijemcima koji su bili pobjegli iz neprijateljskog tabora, a prepoznata je i nekolicina Talijana, bjegunaca iz istarskih vojnih četa.²

Uspješnim novačenjem holandskih plaćenika Mletačka Republika nedvojbeno je ojačala i poboljšala svoj strateški položaj te povećala broj vojnika na oko 17.000. Međutim, dovodenje holandskih kalvinista izazvalo je prilično žestoko suprotstavljanje katoličkih zemalja Europe, posebice Španjolskog i Napuljskog Kraljevstva, koji su svojom flotom pokušali spriječiti njihov prolazak kroz Gibraltar. Na kraju su ipak, u travnju i svibnju 1617., njihovi brodovi iskrcali plaćeničke vojnike u Veneciji. Carevo upozorenje, izneseno u

---

¹ Dolazak holandskih plaćenika u mletačku Istru u svojim radovima spominje povjesničar Miroslav Bertoša, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, II: *Društvene strukture, populacija, gospodarstvo*, Pula 1986, 66; Isti, *Jedna zemlja, jedan rat. Istra 1615./1618.*, Pula 1986, 76; Isti, *Istra: Doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, Pula 1995, 379.

² Isto.

Sl. 1. Suvremeni pejzaž Velog Brijuna (foto: Slaven Bertoša, 13. 11. 2009.)

pismu papi 8. svibnja 1617., da dolazak tako velikog broja kalvinista ugrožava katoličku vjeru, u Italiji nije imalo većeg odjeka, kao ni više puta ponovljen zahtjev za njihovim udaljavanjem iz tog dijela Europe.³

2. Epizoda iz 1617.

Ovaj se prilog bavi detaljnijom analizom dvaju dokumenata pohranjenih u Državnom arhivu u Veneciji, u kojima su zabilježeni holandski vojnici u južnoj Istri.

Sl. 2. Obala Velog Brijuna (foto: Slaven Bertoša, 13. 11. 2009.)

³ Isti, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, 62, *Isti, Jedna zemlja, jedan rat*, 70-71; *Isti, Istra: Doba Venecije*, 374.

Prvi dokument predstavlja pismo koje je mletačkom duždu 11. travnja 1617. iz Kopra poslao tadašnji rašporski kapetan Bernardo Tiepolo.⁴ U njemu je naveo da je to jutro od povjerenika Mudazza⁵ primio upozorenje da je na Brijune stigao bojni brod s holandskim vojnicima. Imao je razbijen veliki jarbol pa ga je trebalo otegliti. Na njemu su se nalazila deseterica bolesnih vojnika. Rašporski je kapetan odmah pozvao soprakomita Tiepolu te mu zapovjedio da obavi tegljenje. Tiepolo mu je, pak, pokazao upravo pristiglu pisanu zapovijed generala Belegna⁶ da se sve galije koje se nalaze na istarskoj obali odmah mo-

⁴ Tiepolo je bio jedan od najistaknutijih mletačkih dužnosnika u Istri tijekom Uskočkog rata, o kojem najviše i saznajemo iz njegovih triju izvješća poslanih Senatu u Mletke: „Relazione di Bernardo Tiepolo, Capitano di Raspo, di quanto ha operato in Istria nella sua speciale qualità di Vice Generale durante l'anno 1617, anno nel quale ebbe fine la guerra tra Austria e Venezia, detta la guerra degli Uscocchi“, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* (dalje: *AMSI*), II, fasc. 3-4, Parenzo 1886, 70-99; „Relation dell'Illustrissimo Signor Bernardo Tiepolo ritornato di Vice Proveditor General in Istria – letta nell'Eccellentissimo Collegio à dì 4 Settembre 1618.“, *AMSI*, II, fasc. 3-4, Parenzo 1886, 99-106; „Relazione di Bernardo Tiepolo ritornato dall'Istria dopo 35 mesi di governo come Capitano di Raspo e come Vice Generale in Istria“, *AMSI*, II, fasc. 3-4, Parenzo 1886, 106-125.

⁵ Radilo se o Marinu Mudazzu, iako mu se ime u ovome dokumentu ne spominje.

⁶ Bio je to Giusto Antonio Belegno (u nekim dokumentima, poput ovdje analiziranog, zabilježen je i oblik Bellegno), član znamenite mletačke patricijske obitelji koja je pripadala tzv. Novim rodovima (*Casa Nuove*). Prema tradiciji, obitelj je potjecala iz Bergama te se još u davnim vremenima preselila u mletačku lagunu. Pripadnici te obitelji nastanili su se na Rialtu i ondje podignuli crkvu sv. Bartula (*Chiesa di San Bartolomeo*). Pridruženi su mletačkom patricijatu u znamenitoj *Serrati del Maggior Consiglio* 1297., iako se čini da je jedna obiteljska loza taj status dobila nešto kasnije, 1311. Od značajnih pripadnika obitelji svakako je važan duždev savjetnik Filippo Belegno, koji je u tzv. Uroti Tiepolo (1310.) uspio uvjeriti Bajamontea Tiepolu da položi oružje. Marco Belegno postao je 1294. prokurator sv. Marka, Paolo Belegno 1367. izabran je na istu dužnost *de ultra*, drugi Paolo Belegno postao je 1649. također prokurator sv. Marka, kao i 1692. Paolo Antonio Belegno. Alvise Belegno (1539. – 1606.) bio je političar, odvjetnik i književnik. U mnogim mjestima pokrajine Veneto postoje vile pojedinih članova ove obitelji: Villa Belegno (Romano d'Ezzelino), Villa Belegno Erizzo (Marostica), Villa Belegno Marigo i Villa Zane Belegno (Conselve) te Villa Querini Frizier Belegno Erizzo, poznatija kao Ca' Erizzo (Bassano del Grappa).

Giusto Antonio Belegno (Venecija, 1567. – Venecija, 1634.) veći je dio života proveo u mletačkom pomorstvu, što tada više nije bila tako česta pojava među patricijima *Serenissime* jer je u to doba hegemonija Republike na Jadranu bila prilično ugrožena od strane jačih konkurenata. Belegno je najprije bio soprakomit, zatim providur Arsenala, a 1602. – 1603. kapetan protiv uskoka. Na njega je naslovljena *Relatione de' successi di Segna 1601 e 1602 et della morte del commissario Rabatta*, koju čuva Nacionalna biblioteka sv. Marka (*Biblioteca Nazionale Marciana*) u Mlecima. Upravitelj osuđenika bio je od 1603. do 1605., kada postaje jedan od 41 izbornika dužda (bio je to Leonardo Donà). Od 1606. imenovali su ga upraviteljem niza galija, potom i kapetanom. U tim je ulogama najviše vodio računa o pratnji brodova koji su plovili prema Levantu, kako ih ne bi napali i opljačkali uskoci. Godine 1611. bio je vođa Savjeta deseterice (*Capo del Consiglio dei Dieci*), a 1613. savjetnik za četvrt San Marco u Veneciji. Providurom mletačke pomorske flote (*Provveditor d'Armata*) postao je 1615. – 1616. pa se u toj ulozi istaknuo u Uskočkom ratu, boreći se protiv uskoka i nadvojvodinih vojnika, najviše u Istri. Generalnim providurom u Dalmaciji najprije je nakratko imenovan od ožujka do lipnja 1617. (tu se i spominje u ovdje analiziranom zapisu) te je tada privremeno zapovijedao čitavom mletačkom flotom, suprotstavivši se u Jadranu nastojanjima Španjolaca iz Napuljskog Kraljevstva (napuljskog potkralja, vojvode Ossune). U toj se ulozi, međutim, nije baš proslavio pa ga je Senat ukorio i smijenio. Nažalost, ni njegov nasljednik na navedenoj dužnosti, Giacomo Zane, nije se pokazao ništa boljim. Od 1621. do 1622. Belegno je ponovno bio generalni providur Dalmacije, Jadrana i levantinskih otoka. Godine 1626. obnašao je dužnost člana Savjeta deseterice, a 1627. ponovno je postao i njegov vođa. Prokurator sv. Marka *de citra* imenovan je 1628. i to je bila posljednja značajna dužnost koju je vršio (Giovanni Distefano, *Atlante storico di Venezia*, Venezia 2007, god. 1245., 1294., 1367., 1628., 1649., 1692. – knjiga nema numerirane stranice, nego se snalaženje prema kazalima obavlja s pomoću naznake godine; također i: [http://www.treccani.it/enciclopedia/giusto-antonio-belegno_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giusto-antonio-belegno_(Dizionario-Biografico)/), pristup 18. 3. 2018).

raju poslati prema Zadru jer je kod Korčule primijećeno nekoliko španjolskih bertona⁷. Rašporski kapetan navodi da je ostao zbunjen i u dvojbi čemu dati prednost. No, procijenio je ipak važnijim najprije obaviti tegljenje bojnoga broda, istaknuvši da za tu svrhu u istarskim vodama uvijek mora postojati barem jedna galija. Ona bi, veli mletački rektor, dobro poslužila i za zaštitu Milja te za ostale potrebe koje se svakodnevno susreću. Zato si je uzeo slobodu, kako ne bi učinio propust u obnašanju vlastite javne službe i tekućih potreba, poslati Tjepola da otegli Holanđane, a sve je ostale lađe stavio na raspolaganje generalu Belegnu. Na koncu dopisa napominje da se nada kako se ovakvom odlukom nije udaljio od javne želje da se podanicima osigura ovo i svako drugo zadovoljstvo.

Sl. 3. Val Catena na otoku Veli Brijun (foto: Slaven Bertoša, 3. 5. 2011.)

U drugom pismu, datiranom 13. travnja iste godine, poslanom također iz Kopra, rašporski kapetan Bernardo Tiepolo spominje četvrti bojni brod s holandskim vojnicima koji je na Brijune došao s razbijenim glavnim jedrom, pozivajući se na dopis koji je duždu uputio tri dana ranije. Ova je lađa u otočnu luku ušla s pomoću broda-pilota koji je bio poslao povjerenik Mudazzo jer se u blizini Pirana susreo s Tiepolovom galijom koja je, prema zapovijedi rašporskog kapetana, išla obaviti tegljenje. Dan ranije, dakle 12. travnja, vojnici su se iskrkali te se prilikom smotre vidjelo da ih ima 185 jer ih je tijekom puta umrlo oko 15. Imali su sposobnog i hrabrog kapetana, koji je dovoljno dobro znao govoriti talijanskim jezikom. Svi su zapovjednici sa svojim vojnicima htjeli dobiti neku vojnu zadaću. Međutim, posumnjalo se da su se razboljeli zbog vina koje su pili tijekom ljenčarenja, kada nisu bili u službi. Zbog toga su im svakodnevno organizirali smotre, kako im izvjež-

⁷ Berton je teretno-trgovački jedrenjak s dvjema palubama, visokog, ali ne osobito dugog trupa. Od glavne palube do dna broda prilično je širok, dok je nad palubom znatno uži. Usprkos svojem velikom gazu, berton je dobro jedrio jer je imao osam jedara. Podrijetlo je naziva tog broda sporno; neki smatraju da mu ime dolazi od turske riječi „bortun“ (jer su Turci tako nazivali tip okruglog i širokog broda), a drugi da potječe od pokrajine Bretagne (breton – berton). Josip Luetić, *1000 godina dubrovačkog brodarstva*, Zagreb 1969, 65; Radovan Vidović, *Pomorski rječnik*, Split 1984, 46.

banost ne bi opala. Budući da su htjeli stražariti, stalno su im davali neke vojne zapovijedi, kako bi neprestano bili u pokretu i time im se uklonila mogućnost da piju vino. Rašporski kapetan bio je mišljenja da bi se te vojnike moglo iskoristiti za neki pothvat u blizini, no kako ga ne bi optužili da ima određene namjere, nije ih htio upotrijebiti bez dobivanja javne zapovijedi. Zbog toga je poslušao generala Landa te je dužda obavijestio da stoji na raspolaganju za bilo kakvu odluku koju bi u tom smislu valjalo bespogovorno izvršiti.

3. Zaključak

Zapisi pokazuju na koji su način mletačke vlasti pratile djelovanje svojih vojnika, posebice njihovo ponašanje jer je Mletačkoj Republici bilo jako važno da trupe koje je brane budu dobro izvježbane i disciplinirane. S obzirom na činjenicu da, dakako, nije uvijek bilo tako, valjalo je što brže razmotriti postojeću situaciju i usuglasiti se s mogućim rješenjima, koja je potom trebalo što prije i provesti na terenu. U tome je i najveća važnost dokumenata ove vrste.

Prilog 1. Dokumenti o Holanđanima na Brijunima (1617.)⁸

I.

Serenissimo Principe

Ricevo avviso questa mattina dal signor Commissario Mudazzo, che ai Brioni hà gi-
onto un Vascello con soldati olandesi, il quale ha ferito fortuna, et rotto l'arbore grande,
onde ricerca remurchio, havendo dentro dieci soldati amalati. Hò fatto chiamar subito il
Illustrissimo sopracomito Thiepolo, per mandarlo à questo remurchio, il quale m'ha dimo-
strato un ordine dell'Eccellentissimo General Belegno, arrivato in questo punto, che tutte
le Galere che sono in queste rive, debbino subito inviarsi alla volta di Zara, per l'arrivo
verso Curzola di alquanti Bertoni spagnuoli. Io son rimasto confuso et ambiguo nell'importan-
za dell'uno, e l'altro servizio⁹, ma stimando maggiore il bisogno di questo remurchio,
et necessarissimo il servizio di una Galera almeno in queste acque per remurchio di essi
vascelli, per la custodia di Muggia et per altre occorrenze che ogn'ora s'incontrano, hò
preso libertà, per non mancare al servizio publico, et ai bisogni correnti, di mandar esso
Illustrissimo Thiepolo à remurchiar gli olandesi, et licentiar tutte le altre all'obbedienza
dell'Eccellentissimo Belegno, che stimo non mi haver allontanato dalla volontà publica
nel procurar à queste genti questa, et ogn'altra soddisfazione.

Di Capodistria à XI. di Aprile 1617.

Bernardo Thiepolo, Capitano di Raspo

⁸ Archivio di Stato di Venezia, *Senato. Dispacci. Provveditori da Terra e da Mar e altre cariche*, busta 225. Rukopis drugog dopisa (v. II) različit je od onoga u prvom, ali je potpis isti. Spise sam pronašao tijekom rada u arhivu 10. travnja 2013.

⁹ Tako zabilježeno u izvorniku.

II.

Serenissimo Prencipe

Il quarto vassello di soldati olandesi, che arrivò alli Brioni con la Maistra rotta, come già tre giorni, ne ha dato conto alla Serenità Vostra e poi gionto in questo porto à salvamento con la scorta di uno Pedota mandato dall'Illustrissimo signor Commissario Mudazzo, essendosi incontrato puoco discosto da Pirano con la galera Thiepola, che andava di mio ordine à remurchiarlo. Hieri fu sbarcata la gente, riuscita conforme all'altra di bellissima mostra al numero di 185, essendone morti per viaggio intorno a quindeci. Il suo Capitano è competissimo, parla Italiano sufficientemente et dimostra esser valoroso, et intendente. Tutti questi capi con li loro soldati desiderano di esser messi in fattione, dubitando che questi vini col stare in otio habbiano à partorire in essi qualche infermità. Et per questo li tengono ogni giorno essercitati con mostre, et altri bellissimi ordini militari, havendo voluto fare un corpo di guardia, et tenerli quanto è possibile in moto, per levargli l'occasione, et la commodità del bere. Io vado pensando se si potesse con questa gente tentar qualche impresa qui d'intorno, ma stimando che il valermi di questa soldatesca senza ordine publico potesse essermi attribuito à qualche persuntione perciò ne ho dato conto all'Eccellentissimo signor Generale Lando, siccome faccio che presente alla Serenità Vostra, alla quale se paresse di commettermi alcuna cosa in questo proposito, conformandomi alla volontà di Lei, et di Sua Eccellenza, anderò eseguendo con ogni spirito le loro commissioni.

Di Capo d'Istria à di 13. Aprile 1617.

Bernardo Thiepolo, Capitano di Raspo

Daniel Barić

Faculté des Lettres de Sorbonne Université, Paris

USKOCI IZMEDU POVIJESNE ZBILJE I KNJIŽEVNOSTI: OD KOLEKTIVNOG JUNAKA DO ZORE RIĐOKOSE; JUNACI ŠIROKOGHUDNI ILI ANTIHEROJI LJUDOŽDERI?

Uskoci su nadahnuli suvremene povjesničare (Paolo Sarpi, Minuccio Minucci), koji su dali izrazito negativnu konotaciju njihovoj pojavi. Uprizorenje uskočkog djelovanja postalo je, naime, oružje kojim se stoljećima težilo za političkim ciljevima. Kontekstualizacija uskoka u širem okruženju otkrivanja Amerike i ratnih zbivanja na tlu Francuske za vrijeme konfesionalnih ratova razotkriva paralelizme (posebice problematičnu pojavu kanibalizma). U hrvatskoj historiografiji (Franjo Rački, Karlo Horvat), kao i u književnosti (August Šenoa) tijekom 19. stoljeća došlo je do zaokreta u vrednovanju uskočke povijesti. Ovakva rehabilitacija u kulturnom i političkom smislu zahvatila je i talijanske krugove: Gabriele D'Annunzio se u Rijeci izričito poziva na tu memoriju. Između dvaju ratova njemački autor Kurt Schäber izumio je jedan ženski i mladenački lik uskočkog junaštva, Zoru riđokosu, koja je posredstvom knjige, televizije i kina dospjela na Zapad. Jugoslavenska se historiografija bavila uskocima, poglavito s ciljem zadobivanja podrške naroda federacije u revolucionarnom duhu na osnovi zajedničke borbe protiv okupatora. Suvremena je hrvatska historiografija, pak, smjestila uskoke u interkulturnu povijest, s novim pitanjima u vezi s novim tematikama (povijest okoliša i sâm pojam junaštva).

Ključne riječi: uskoci, Joseph Rabatta, Gabriele D'Annunzio, Kurt Schäber, Zora riđokosa

Razmatranje dokumenata koji su služili opisivanju uskočkog fenomena u povijesti, čija je recepcija varirala u širokom rasponu od herojskog vrednovanja do odlučnog odbijanja, neminovno usmjerava pogled povjesničara u smjeru osobite kritičnosti. Proturječna slika uskoka, dakako, zavisi od točke zrenja, koja je neposredna posljedica jezičnog i kulturnog okvira u kojemu se uskoci percipiraju. Svojim su djelima iznijeli na vidjelo jednu vrstu transgresivne muškosti, koja je prvotno interpretirana i opjevana u južnoslavenskim pjesmama kao odjek kolektivnih slobodarskih težnji. Upravo su uskoci kao takvi bili uzor prema kojemu je sredinom 20. stoljeća izniknuo lik jedne mlade pobunjenice, Zore riđokose, koja je postala jedan od ključnih likova dječje književnosti na njemačkom jeziku. Povjesničari i književnici preuzimaju u raznim sredinama uskočko nasljeđe koje istovremeno prenose kao oprečnu sliku pozitivnog junaka. Uskočki pothvati, naime, mogu izgledati i kao dokazi neciviliziranog ponašanja, ali i čestite ljudskosti, već prema odabranoj interpretaciji. Slika njihovih razbojničkih djela mijenja se tijekom vremena, dok priroda, pa čak i realnost njihova junaštva biva preispitana. Njihovo junaštvo nije uvijek očito; zato se mora često iznova uprizoriti i objasniti, ne bi li u protivnom njihovo držanje postalo znak barbarizma i nečovječne okrutnosti.

1. Uskoci kao divljaci

U redoslijedu povjesničara koji su se sustavno pozabavili poviješću uskoka, Paolo Sarpi (1552. – 1623.) zauzima posebno mjesto, kao nastavljatelj prvotnoga, Minuccia Minuccija (1551. – 1604.)¹. Sarpi vidi uskoke kao zarobljenike vječnoga prokletstva. Prema njegovu kazivanju, jednom je kapetanu mletačkog broda glava odrubljena i izložena svima na vidjelo dok je trajala gozba na kojoj su uzvanici umočili kruh u njegovu krv i pojeli mu srce. Takva bješe sudbina Josipa Rabatte u Minuccijevu opisu, koji Sarpi prihvaća: poslanik austrijskog cara Rudolfa II., poslije pokušaja preuzimanja u svoje ruke situacije koja je izmicala kontroli vlasti, uhapsio je uskočke vođe i usmrtio ih 1601., u nastavku čega i sâm bješe smaknut od strane uskoka². Glava mu je najprije, piše kroničar, izložena na prozoru senjske tvrđave, a truplo odneseno u crkvu sljedeći dan. Srce su mu uskoci iščupali i konzumirali. Prema Sarpiju, uskočke žene poticale su svoje muževe da se redovito vrate kući s neprijateljevom krvlju; one su lizale krv koja je još tekla s rana Austrijanaca. Optužbom o antropofagiji, zapravo o kardiofagiji – kušanju srca – nedvojbeno se uskoke željelo smjestiti u dodir s barbarstvom koje prethodi krštenju, prelasku u krug kršćanskih naroda. Tako je, naime, francuski putopisac i povjesničar, ujedno i dušobrižnik na kraljevskom dvoru André Thevet (1503. – 1592.), među prvim Europejcima opisao južnoameričke populacije u svom kozmografskom djelu o Novome svijetu, *O neobičnim pojedinostima antarktičke Francuske (Les Singularités de la France antarctique, Paris 1557)*. Franjevac Thevet opisao je Brazil sredinom 16. stoljeća, gdje je neko vrijeme boravio, uz prizore kanibalizma koji nisu samo njemu svojstveni već su prisutni i u mnoštvu suvremenih putopisa, i na francuskom³ i na njemačkom jeziku⁴. Pierre du Jarric, pak, u svojoj *Povijesti o najdojmljivijim stvarima koje su se dogodile, koliko u Indijama, toliko u drugim zemljama koje su Portugalci otkrili za vrijeme utemeljenja i učvršćivanja kršćanske i katoličke vjere*⁵, opisuje ulogu žena željnih ljudskoga mesa, pečenog ili sušenog. Ne treba, međutim, previdjeti da već u prvim opisima brazilskih Indijaca topos kanibalizma uzrokuje i u teološkom tumačenju pozitivnije varijacije kad je uprizoren kao Božja kazna⁶.

¹ Minuccio Minucci, *Historia degli Uschochi, co i progressi di quella gente sino all'anno 1602*, s. I., s. a.; Paolo Sarpi, *Aggiunta all'Historia degli Uscochi di Minuccio Minucci arcivescovo di Zara. Continuata sino all'anno 1613*, Venezia 1616 (prema: Gaetano Cozzi – Luisa Cozzi, *La Repubblica di Venezia, la casa d'Austria e gli uscocchi*, Bari – Laterza 1965). O povijesnom liku Minuccija i njegovu postavljanju prema uskocima v. Josip Vrandečić, *Zadarski nadbiskup Minuccio Minucci i njegova jadranska misija*, Zagreb – Split 2017.

² Cozzi – Cozzi, *La Repubblica di Venezia*, 9.

³ O francuskom otkriću Amerike te popratnim književnim i antropološkim posljedicama v. Philippe Bonnichon, *Des cannibales aux castors. Les découvertes françaises de l'Amérique (1503-1788)*, Paris 1994.

⁴ Hans Staden, *Wahrhaftige Historia und Beschreibung einer Landschaft der wilden, nacketen, grimmigen Menschenfresser Leute in der Neuen Welt Amerika gelegen*, Frankfurt – Main 1557.

⁵ Pierre du Jarric, *Histoire des choses les plus mémorables advenues tant ez Indes Orientales, que autres païs de la découverte des Portugais, en l'establisement et progres de la Foy Chrestienne & Catholique*, Bordeaux, I, 1607; II, 1610 (v. Anne Molinié-Bertrand, „Une histoire ancienne des jésuites au Brésil“, u: François Crouzet – Denis Rolland – Bonnichon (ur.), *Pour l'histoire du Brésil. Mélanges offerts à Katia de Queirós Mattoso*, Paris 2000, 203-223).

⁶ Lavinia Cavalcanti Martini Teixeira dos Santos, *Guerreros antropófagos. La visión europea del indígena brasileño y la obra del jesuita José de Anchieta (1534-1597)*, La Laguna-Tenerife 1997, 180-184.

U slučaju francuske percepcije kanibalizma, u određeno vrijeme došlo je do preokreta. Kardiofagija je učestala optužba u kazivanjima nastalima tijekom francuskih vjerskih ratova u 16. stoljeću. Percipirana je kao prkos prema autoritetu jer se usporedno tumačila sa statusom službenog predstavnika vlasti koji je suočen s takvom sudbinom. Takvo što dogodilo se s vojnikom poznatim po nadimku Kraljevsko Srce (*Cœur de Roy*), koji je 1569. godine rastrgnut u Auxerreu, u Burgundiji. Srce mu je izvađeno iz prsnoga koša, izrezano na male komadiće koji su položeni na ugljen te ponuđeni na prodaju⁷. U Francuskoj se poslije takva paroksizma u nasilju pojavljuje jedan diskurs koji uspoređuje domorodački kanibalizam s ne manje zapanjujućim ljudožderstvom, također uočenim u krugu jednog takozvanog civiliziranog naroda na Zapadu⁸. Ovakva usporedba, izričita ili ne, imala je određenu ulogu u stišavanju fizičkog nasilja u vjerskim sukobima, koji je uočljiv u godinama 1580. – 1594., ako ne i u izražavanju netrpeljivosti⁹. Mletačka je historiografija i dalje ocrtavala uskoke kao ljudski živalj izvan čovječnosti, kao heretike, lopove poput Cigana, štoviše, kao ubojice: ni u kojem slučaju nisu se mogli smatrati dobrim kršćanima¹⁰, iako su se borili, i to s podrškom pape, protiv muslimana¹¹.

2. Lokalne apropijacije: povjesničar i književnik u 19. stoljeću

Hrvatska se historiografija suprotstavila ovako negativnoj slici, pri čemu je jedan anonimni spis bio posebno važan. Franjo Rački je, naime, upozorio na jedan talijanski rukopis iz (oko) 1621. godine, pohranjen u Firenci, koji se činio tim zanimljivijim što se protivio Minucciju i Sarpiju, a pritom nije potjecao iz hrvatskih izvora¹². Uostalom, kao katolički svećenik, Rački se prirodno priklonio jednoj historiografiji koja je bila usredotočena na Rim¹³. U sličnom ozračju, uz želju da s novim izvorima potkrijepi novu, pozitivniju sliku uskoka, Karlo Horvat objavio je zbirku dokumenata u kojoj u uvodu tvrdi da su oni „najbolji čuvari krajine hrvatske protiv Turaka, a historija im u priznanje zabilježi ime izvanrednih i neustrašnih junaka“¹⁴. Zbirka zorno ukazuje na temelju dokumenata iz Tajnog vatikanskog arhiva i mletačke nuncijature na veze koje su uskoci njegovali sa Svetom Stolicom, dok je Venecija bila u dugoročnom prijeporu s Rimskom crkvom. U ključnoj epizodi smaknuća

⁷ Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion (vers 1525-vers 1610)*, I, Seyssel 2005 (1990), 331.

⁸ Michel Montaigne, *Essais*, I, pogl. XXXI,

https://www.ebooksgratuits.com/ebooksfrance/montaigne_michel_de-essais_livre_i.pdf.

⁹ D. Crouzet, *Les Guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion (vers 1525-vers 1610)*, II, Seyssel 2005 (1990), 166.

¹⁰ Isto, 57.

¹¹ O proturimskom i protuhabsburškom okruženju u kojemu Paolo Sarpi vodi svoja povijesna istraživanja v. „Fra Paolo Sarpi e la polemica per il dominio del Golfo“, u: Roberto Cessi, *La Repubblica di Venezia e il problema adriatico*, Napoli 1953, 194-217; Marie Viallon (ur.), *Paolo Sarpi (1552-1623). Politique et religion en Europe*, Paris 2010.

¹² Franjo Rački, „Prilog za poviest hrvatskih uskoka“, *Starine JAZU*, IX, 1877, 172-256.

¹³ O kršćanskom svjetonazoru koji nije izgledao u proturječju s gusarskom praksom uskoka v. npr. Anna Maria Grünfelder, „Karte kao izvori za proučavanje senjskih uskoka“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, 1999-2000, 355-363, 362.

¹⁴ Karlo Horvat, *Monumenta Usocchorum*, I, Zagreb 1910, VII.

carskog komesara Josipa Rabatte „od uskočke ruke“¹⁵, zarobljenje je stavljeno na račun istog legata „zbog svoga nasilnoga i nepravednoga provođenja teškoga uskočkoga pitanja“¹⁶. Povjesničar potkrepljuje, s pomoću raznih izvora, status uskoka kao junaka, što je bilo uobičajeno u usmenoj predaji. Ona, uostalom, u to doba postaje predmetom povijesnih istraživanja¹⁷. Objavljivanjem nepobitnih izvora junaštvo je trebalo izgledati očiglednijim. Sâmo izdanje, u okrilju JAZU, svojim naslovom (*Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*) aludira na velika njemačka izdanja povijesnih vrela koja su onda počela izlaziti. Kritički aparat stoga teži najstrožim znanstvenim kriterijima: prva bilješka osvrće se na literaturu objavljenu na raznim jezicima.

Naglašena je stoga u hrvatskim izvorima lukavost malog broja prema brojčano jačem suprotstavljenom brodogovlju te posljedica takva stanja u činu osvete. U tom je kontekstu Šenoa pisao *Čuvaj se senjske ruke* na temelju objavljene i neobjavljene građe. I u „historičkoj pripovijesti“¹⁸ uhićenje carskog povjerenika smješteno je u srž radnje, kao politički najproblematičniji, najkrvoločniji i stoga najdramatičniji događaj u povijesti uskoka. Šenoa, dakako, ne preuzima scene morbidnog divljaštva oko leša Austrijanca, nego u konačnoj epizodi oslikava lomaču koju je Inkvizicija podignula u Rimu za Markantuna de Dominisa, senjskog biskupa i heretika. U vrijeme političke napetosti s Bečom Šenoa inscenira uskoke kao narod željan ne krvi, nego slobode. U završnoj sceni, na rimskom Campu dei Fiori, jedan klerik štapom traži Dominisovo izgorjelo tijelo, ne bi li mu pronašao opepeljeno srce. Dominisovo je izvješće bilo od presudne važnosti za Sarpija kad je pisao svoju povijest uskoka, a u tom je izvješću bilo riječi o uskočkoj gozbi na kojoj se dijelila utroba Austrijanca. Šenoa je bio uvjeren, na temelju dokumenata koje je naveo u pogovoru svoje pripovijesti, da je Dominis bio agent u dogovoru s Mlečanima. Tim je argumentom Šenoa mogao opravdati silovito ponašanje uskoka i pokazati traganje za srcem poginula im neprijatelja, bilo to i neizravno, u liku jednog inkvizitora.

Pitanje o istinitoj ili insinuiranoj kardiofagiji ostaje otvoreno¹⁹. Jedno je sigurno: historiografija je koncem 19. stoljeća počela imati upliv na književnu obradu uskočkih djela, dok je socijalno pamćenje o njihovu junaštvu do tada bilo najvećim dijelom u okviru usmene predaje. Književnost i historiografija u međusobnom su približavanju – u hrvatskom, kao i u srpskom slučaju – dodijelile kanonsko značenje uskocima, kao braniteljima domovine²⁰. Sve što je moralno prekoračilo sliku toga ideala postupno se izostavljalo.

¹⁵ Isto, XIII.

¹⁶ Isto.

¹⁷ V. npr. Asmus Soerensen, *Die Entstehung der kurzzeitigen serbokroatischen Liederichtung im Küstenland*, Berlin 1895.

¹⁸ Pod tom je žanrovskom naznakom 1876. djelo prvi put bilo izdano u cjelini, poslije prvotnog objavljivanja u *Vijencu* 1875.

¹⁹ Opširnije o kanibalizmu iz antropološke perspektive v. Mondher Kilani, *Du goût de l'autre. Fragments d'un discours cannibale*, Paris 2018.

²⁰ Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*, Ithaca–London 1992 (Zagreb 1997); Stevka Šmitran, *Gli uscocchi. Pirati, ribelli, guerrieri tra gli imperi ottomano e asburgico e la Repubblica di Venezia*, Venezia 2008.

3. Fijumanske mijene

Rijeka je kao habsburška luka igrala znatnu ulogu u gusarskom gospodarenju pod okriljem uskoka. O tome svjedoči lokalna historiografija, ponajviše na talijanskom²¹, ali i na mađarskom²². U gradu se, dakle, čuvalo pamćenje o uskocima i na tom je pamćenju za vrijeme riječke autonomije, poglavito od rujna 1919. do prosinca 1920., Gabriele D'Annunzio organizirao jednu „gusarsku ekonomiju“, koja se izričito pozivala na tu memoriju²³.

D'Annunzio je uskocima zvao legionare koji su bili „spremni na sve, specijalizirani na upade na kopnu i na moru s ciljem da se legionarska vojska opskrbi živežnim namirnicama i materijalom“²⁴. Blokada grada navela je D'Annunzija da se posluži starim metodama gusarenja na Jadranu, koje je odmah pretočio u neprekidan niz proznih i poetskih tekstova koji je popratio promjenjivu sreću²⁵.

D'Annunzio se predstavlja kao izumitelj jednog modernog junaštva, koji se želi suočiti s dnevnim pitanjima a da pri tome rješenja ne budu diktirana službenom talijanskom, za njega neambicioznom, politikom. Nekoliko dana poslije svoga fijumanskog pothvata, piše svom političkom suparniku: „Dragi Mussolini (...) kad bi barem pola Italije bilo nalik na Fijumance, mi bismo imali premoć nad svijetom. No, Fiume je jedinstveni, usamljeni vrh heroizma“²⁶. Mussolinijev dolazak 7. listopada 1919., koji je sa sobom donio svotu primljenu od strane talijanskih građana, nije označio kraj jedne prakse za koju je zadužen „specijalni sekretarijat“. Jedan je od članova toga sekretarijata, Leone Kochnitzky (1892. – 1965.), istaknuo u svojim uspomena, objavljenim malo poslije kraja fijumanske autonomije²⁷, da ako i jesu *uscocchi* bili gusari, onda nisu pljačkali s drugim ciljem nego kako bi mogli gladne obdarivati. Plijen, ako je podijeljen cijeloj zajednici, stubokom mijenja moralnu dilemu oko krađe, koja stoga izgleda kao velikodušni čin koji sjedinjuje grad na emotivnoj i socijalnoj razini. Kochnitzky opravdava takva djelovanja kao moralni čin i tako se sâm sprema utjeloviti ideal novog junaštva koji predstavlja D'Annunzio, zajedno sa svojim legionarima s kojima je zaposjeo grad. Legionari su, naime, prema Kochnitzkyju, preuzeli „tu zdravu tradiciju“ (*questa sana tradizione*) razbojništva od uskoka. Kochnitzky, „zakašnjeli romantik“ (*romantico ritardatario*), kako samog sebe opisuje, ocrtava moderne uskočke pothvate u tonu afirmiranog estetizma, kao prizore iz jedne slike Delacroixa kojom se rado opija²⁸. Fijumanski *uscocchi*, okupljeni u duhu avanturizma oko D'Annunzija, u isti

²¹ Giovanni Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, Fiume 1896, 254-258; Silvino Gigante, *Fiume nel secolo XVI. Bullettino della Deputazione Diumana di Storia Patria*, IV, Fiume 1918.

²² Aladár Fest, *Fiume és az uszkokok. Történeti tanulmány*, Budapest 1891.

²³ Tom Antongini, *Gli allegri filibustieri di D'Annunzio*, Milano 1951; Paolo Alatri, *Gabriele D'Annunzio*, Torino 1983, pogl. „L'impresa di Fiume“, 411-490; Isti, *D'Annunzio: mito e realtà*, Napoli 1993; Mimmo Franzinelli – Paolo Cavassini, *Fiume. L'ultima impresa di D'Annunzio*, Milano 2009, pogl. „I moderni corsari, gli Uscocchi“, 95-102; Claudia Salaris, *Alla festa della rivoluzione. Artisti e libertari con D'Annunzio a Fiume*, Bologna 2002, pogl. „Economia pirata“, 133-151.

²⁴ Salaris, *Alla festa della rivoluzione*, 133.

²⁵ Isto, 133-135.

²⁶ Isto, 135-136 („Mio caro Mussolini... Se almeno mezza Italia somigliasse ai Fiumani, avremmo il dominio del mondo. Ma Fiume non è se non una cima solitaria dell'eroismo“).

²⁷ Leone Kochnitzky, *La Quinta stagione, o i Centauri di Fiume*, Bologna 1922.

²⁸ Isto, 73-75.

su mah politički djelotvorni i sa zadovoljstvom promatraju svoje akcije kao scene vrijedne pamćenja: piratstvo je herojsko u mjeri u kojoj je doživljeno i opisano kao estetika lupeštva. Novi *uscocchi* ne čekaju da kroničari i anonimni pjevači osiguraju za buduće generacije pregršt naracija i epskih pjesama. Pokretači zbivanja sami ukazuju na to kako se uzdignuti nad svojim, prema D'Annunziju, usnulim suvremenicima.

D'Annunzio piše tekstove, u prozi i u stihu, u kojima se hvale djela onih koje naziva *arditi*, koji postaju *uscocchi* kad su na moru. Članak pod naslovom „Jahač Apokalipse“ („Il cavallo dell'Apocalisse“), objavljen 28. travnja 1920. u lokalnim novinama *Vedetta d'Italia*, iskazuje retoričnu zbunjenost: „Jeste li bili razbojnici jednog davnog vremena? Ili razbojnici buduće zemlje? Ne znam. (...) To je bila ljubav sa smjelim očima, koja je prenosila dar preotet opasnosti (...) Tako snažni i nemirni, takve čvrste građe i isklesani, bili ste sinovi moga uma, tvorevine toga uma. Grabili ste samo da biste mogli darivati. Ja nisam nikad grabio a da nisam darivao.“²⁹ Legionari se rado uklapaju u svijet plemenitog razbojništva i rabe riječ *uscocco* kako bi potpisali svoja djela na moru, ali jedino D'Annunzio smije potpisati na dnu lista, kao obznanu da je razarač „Bertani“ zaplijenjen u tršćanskoj luci: „Grande Uscocco Gabriele D'Annunzio.“³⁰ Hijerarhija je jasno priznata, vođa je izdvojen, kao, uostalom, i u vrijeme slavenskih uskoka, s priznatom nadmoći jednog pojedinca. Kad je talijanska Vlada proglasila potpunu blokadu riječkog teritorija, kao što su i povijesni uskoci bili součeni sa sličnom situacijom, jedan je smjeli potez potaknut. U tršćanskoj se luci pojavljuje list s pojedinačno označenim prezimenom svakog mornara s potpisom, kojemu se pripisuje junački čin. Paralelizam sa slavenskim kalupom prihvaćen je, ali ne spominje se jedan bitan podatak iz povijesne situacije, naime, suprotnost između uskoka i Mlečana.

Podrugivanje i ismijavanje postojećeg poretka u velikom stilu već su prisutni elementi u južnoslavenskom epu. Postali su uobičajeni i u fijumanskih slobodoumnika. Kada je 18. travnja 1920. u blizini Opatije preoteto pedesetak okretnih jahaćih konja talijanske vojske smještene na ulazu u Rijeku, a talijanska vojska naredila je da se vrate u roku od osam dana, vraćeni su iznureni riječki konji, oni koji su bili izloženi blokadi. D'Annunzio opisuje scenu stihovima u kojima slavi konja kao produžetak neustrašiva tijela koji prima božanstvenu pomoć; u ovom slučaju radi se o motivu koji je prisutan u južnoslavenskom narodnom epu. Odbacivanje talijanskog identiteta ovdje je shvaćeno kao sastavni dio junaštva modernih fijumanskih uskoka, koje se gradi na otporu protiv talijanske države, koja izgleda kukavički: „Uvrijedili smo Italiju./Ne znamo misliti talijanski./Mi nismo Talijani.“³¹

Na jednak način D'Annunzio prikazuje događaje 7. svibnja 1920., kad je „Grof Fejerwary“, brod pod mađarskom zastavom, natovaren znatnim teretom žitarice, spustio sidro u riječkoj luci. Riječki su razbojnici, infiltrirani na tršćanskoj obali, primorali kape-tana, kad je brod već bio zaplovio u pučinu, da pristane u Rijeci. *Vedetta d'Italia* već 8. svibnja tiskala je izvješće o akciji u ritmičnoj prozi, u autorstvu D'Annunzija, u kojemu žitni teret donosi nadu za dugoročnim snabdijevanjem kruhom, stoga izgleda i kao novi znak božanstvenog izbora:

²⁹ Salaris, *Alla festa della rivoluzione*, 144 („Eravate i predatori d'un tempo remoto? O i predatori della terra futura? Non so (...) Era l'amore dagli occhi coraggiosi, che recava il dono rapito al rischio (...) Così forti e nervosi, così ben costrutti e scolpiti, eravate i figli del mio spirito, le creature della mia mente. Non avevate predato se non per donare. Io non ho mai predato se non per donare.“).

³⁰ Isto, 143.

³¹ Isto, 145 („Abbiamo offeso l'Italia./Non sappiamo pensare italianamente./Non siamo Italiani.“).

Oni [*uscocchi*] su skočili na palubu, u savršeno vrijeme, s crnim licem, s crnim rukama, kao smioni kovači u veselu kovačiju. Progovorili su riječ Fiume, čarobnu riječ Fiume, koja je dovoljna da promijeni rutu svakoga pramca (...)

Danas je Umnažanje kruha, kao što je jučer bilo Pročišćavanje zraka.

Jučer smo, kao jad i čemer, primili pričest u krvi. Danas, u muškom spokoju, u kruhu koji nam je Gospodin naš poslao.³²

Djelo je odmah predstavljeno kao junački čin koji je, kao i za senjske uskoke, zapečaćen krvlju. D'Annunzio iz dana u dan piše svoje izvještaje „Velike Armije uskoka“, nalik na Napoleonov *Bulletin de la Grande Armée*. Hvali uspjehe oružja i čuva žar, kako bi se održalo neprekidno stanje junačkog heroizma, neophodnog da bi se situacija odvijala u željenom smjeru. Uprizorenje uskočkoga junaštva moglo je, naime, biti političko oružje kojim se htjelo postići nužnu unutarnju koheziju.

No, dok 1930-ih godina, kad je grad već pripojen Kraljevstvu Italije, u okviru fašističke države jača protuslavenski, iredentistički diskurs povjesničara Rijeke, s ciljem prisvajanja primorja Kraljevine Jugoslavije, ton uskočkih prizivanja postaje sve manje pozitivan. Lokalni se kroničari onda vraćaju mletačkoj tradiciji, istaknuvši talijansku civilizaciju u stoljetnoj borbi protiv Slavena, u kojoj su uskoci predstavljeni kao preteče. Stoga se D'Annunzijevo uskočki potpis doima kao kratkotrajan predah u njihovoj talijanskoj recepciji.

4. Izum ženskog i mladenačkog junaštva: Zora riđokosa

Njemački književnik Kurt Schäber (1887. – 1959.) dao je povijesti poimanja uskoka poseban zaokret, uvodeći ih u svijet djece na njemačkom govornom području. Bravar po zanimanju, progonjen od vlasti poslije paljenja Reichstaga koncem veljače 1933., uskoro i uhićen kao član njemačke Komunističke partije, uspijeva izbjeći u Švicarsku. Od 1924. bio je oženjen s Lisom Tetzner (1894. – 1963.), autoricom knjiga za djecu³³. S komunizmom razišao se 1938., u doba komunističkih čistki. U to je vrijeme proputovao kroz Jugoslaviju i otkrio u Senju skupinu djece i mladih, pretežno bez obiteljskih veza, koja je, živeći od sitnih krađa, bila u sukobu s lokalnim okruženjem, pogotovo s lokalnim vlastima – gradonačelnikom i žandarom. Nadahnut ovim susretom, stvorio je portret jedne neustrašive riđokose djevojke, koja se nalazi na čelu bande i poziva na uskoke. Budući da kao njemački književnik u izbjeglištvu u Švicarskoj nije smio ništa objavljivati, izmislio je pseudonim Kurt Held. Iako je riječ o nadimku (njem. *Held* – junak) koji je poznat u jednoj obiteljskoj lozi supruge, odabir ovog pseudonima u vrijeme kad je izdao jedan dječji pustolovni roman

³² Isto, 145-146 („Sono balzati fuori, nel buon momento, con le facce nere, con le mani nere, come i fabbri incotti nella fucina allegra. Hanno nominato il nome di Fiume, il nome magico che basta a mutare la rotta di ogni prora nell'Adriatico. (...) Oggi è la Moltiplicazione del pane, come ieri fu la Purificazione dell'aria. Con cupo dolore ci comunicammo, ieri nel sangue. Con maschia serenità ci comunichiamo oggi nel pane che l'Iddio nostro ci manda.“).

³³ Mathilde Lévéque, „Erika Mann, Lisa Tetzner, Ruth Rewald: la littérature de jeunesse en exil (1933-1945)“, u: Cécile Boulaire (ur.), *Le livre pour enfants, regards critiques offerts à Isabelle Nières-Chevrel*, Rennes 2006, 91-101.

s djevojkom kao junakinjom zasigurno nije puki slučaj³⁴. Problem vrlo inovativne prirode junaštva u romanu neizbježno je vezan uz recepciju djela. Švicarska kritika na početku ne izražava prekomjeran entuzijizam. Zora, ta muškobanjasta djevojka koja nema dlake na jeziku i koja izdaje naredjenja momcima okupljenima oko nje, s kojima danju i noću dijeli mjesto života – bivše uskočko nastanište – izgleda najprije kao antiteza junaštva za mlade. Roman je ipak bio vrlo uspješan i ušao u lektiru u zemljama njemačkoga govornog područja³⁵.

Reaktivacija uskočke tematike u romanu ponajprije je implicitna. Djeca, siročad koja su se nastanila u Senju kao izbjeglice, našla su u Nehaju svoje novo ognjište. Odatle organiziraju svoje razbojničke pohode kako bi sebi osigurali dovoljno kokoša, ribe i voća, sve dok ih žandarmerija ne zasjeda. Jedan ribar uzima ih pod svoje okrilje, pripovijedajući im o životu starih uskoka, kao uzorima hrabrosti i velikodušnosti. Pokuša ih uvjeriti da u svijetu, dakako, ima nepravde, što su i oni okusili, ali više nije moguće te pošasti istrijebiti kao nekoć. Roman završava oprostajem s divljim životom, ali s nadom da će se i ubuduće moći ostvariti dvojak život, i sređen i slobodan. U završnoj sceni Zora stoga može uskliknuti: „Die Uskoken sind tot! Es leben die Uskoken!“

Kurt Schäber pisao je *Zoru ridokosu*, ili „crvenu“ na njemačkom, dok se polako odstranjivao od komunizma. Junakinja je ipak mogla biti neka vrsta utjelovljenja podobnih vrlina u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Njezina težnja za pravdom koja bi se, ako zatreba, mogla ostvariti uz razbojničku prisilu, a posebice njezino nadahnuće preuzeto iz lokalne uskočke povijesti, sve su to elementi koji su uvjetno mogli naći svoje mjesto u poslijeratnoj naraciji, u kojoj su uskoci bili predloženi kao preteče Titovih partizana³⁶. No, u romanu Kurta Helda prisutna je vjerska dimenzija, s likom svećenika vrlo blagonaklonog prema mladim uskocima, što su jugoslavenske vlasti htjele cenzurirati (dok od toga nisu odustale) kad su počele pripreme za snimanje u Senju televizijskog serijala na osnovi scenarija *Zore ridokose*³⁷ koncem 1970-ih godina. Dok se snimao serijal, režiser Rainer Werner Fassbinder dodijelio je bivšoj supruzi Ingrid Caven ulogu *Zore ridokose* kao prostitutke s velikim srcem u dugometražnom filmu *In einem Jahr mit 13 Monden* (1978.). Na njemačkome govornom području lik Zore neprestano se obrađuje u raznim formatima³⁸. Knjiga je periodično doživjela nova izdanja³⁹. Premda je autor ostao kritički

³⁴ Kurt Held, *Die rote Zora und ihre Bande*, Aarau – Frankfurt am Main 1941.

³⁵ O genezi i recepciji knjige v. katalog izložbe posvećene autoru: Susanne Koppe, *Kurt Kläber – Kurt Held: Biographie der Widersprüche?. Zum 100. Geburtstag des Autors der „Roten Zora“*, Aarau – Frankfurt am Main – Salzburg 1997.

³⁶ V. osobito rječitu analizu u tom smjeru: Gligor Stanojević, *Senjski uskoci*, Beograd 1973. Ćirilčno izdanje romana na srpskom, jedini prijevod na južnoslavenskom prostoru do danas: Held, *Družina ridokose Zore: roman sa obale Jadrana*, prev. Gustav Gavrin, Novi Sad 1952.

³⁷ Serijal „Die Rote Zora und ihre Bande“, u njemačko-švicarsko-jugoslavenskoj koprodukciji, emitirao se 1979. u 13 epizoda od 26 minuta. U Francuskoj reprizirao se pod naslovom „Zora la Rousse“ 1981. te na specijaliziranom kanalu 2001. Neke epizode dobile su „kulturni status“ (Sonya Faure, „Zora est toujours rousse“, *Libération*, 5. 9. 2001, https://www.liberation.fr/medias/2001/09/05/zora-est-toujours-rousse_376025).

³⁸ Novu ekranizaciju za kinoprojekciju uprizorio je 2007. njemački režiser Peter Kahane, a 2009. *Die Rote Zora* je na sceni berlinske „Komische Oper“ 2009. doživjela praižvedbu u „obiteljskoj predstavi“ (*Familienoper*) (glazba: Elisabeth Naske; režija: Jasmina Hadžiahmetović).

³⁹ Izdavač Klett je 2004. ponudio školsko izdanje, koje obuhvaća tekst s komentarima i poticaje za aktivnosti s pedagoškim ciljem. U Francuskoj je knjiga dosad prevedena tri puta, u skraćenoj adaptaciji (*Zora la rouquine*, prev. Yvonne Rosso, Paris 1959) te u cijelosti (*Zora la Rousse*, prev. Cécile Bon, Paris 1980) na

nastrojen prema režimu Istočne Njemačke, knjiga je i ondje izdana 1957. U Švicarskoj je Federalni ured za ravnopravnost između žena i muškaraca utemeljio godišnju nagradu „Zora ridokosa“, koja se od 1991. do 2006. dodjeljivala za najbolje djelo namijenjeno mladeži. Na njemačkom govornom području jadranski su gusari, s naglaskom na njihova mladahnog ženskog vođu, poprimili oznake pozitivog herojstva⁴⁰.

Ako su uskoci neprestano bili predmet komemoriranja, slika im je doživjela nekoliko preokreta. Mijene u statusu, od heroja do antiheroja, prema različitim povijesnim tradicijama, ovisile su o činima koje su se pripisivale uskocima te o perspektivi iz koje se gledalo na njihova djela. U Jugoslaviji je *Zora ridokosa* u vrijeme tiskanja romana izazvala neznatan odjek. Roman nije preveden na hrvatski (ali jest na srpski), iako su tematska podloga, kao i afirmirana prisutnost svećenstva mogle odigrati ulogu u recepciji⁴¹. Šenoina je pripovijetka u Hrvatskoj postala neosporan dio školske lektire, neprekidno tiskana u bezbroj izdanja, kao što je slučaj s tekstovima narodnih pjesama. No, ti su tekstovi rijetko našli put izvan matične sredine koja im je dodijelila kanonizirani status.

Posljednji se preokret na bivšem jugoslavenskom prostoru dogodio otkad je marksistički diskurs izgubio svoju premoć. U poraću se jugoslavenska historiografija bavila uskocima, poglavito s ciljem dobivanja podrške naroda federacije u revolucionarnom duhu na osnovi zajedničke borbe protiv okupatora. Nehaj je 1960-ih godina obnovljen. Uskoci su nepobitno ulazili, kao socijalno marginalna, ali nacionalno razgranata grupa, u kanon jugoslavenskog kulturnog nasljeđa. Kao predmet izučavanja nerijetko ih se shvaćalo poput simptoma neuravnoteženog sistema: „Kod uskoka, piše povjesničar Gligorević 1970ih godina, kao i kod Crnogoraca, zapaža se staro ranofeudalno shvatanje o radu koji je nedostojan slobodnog čovjeka. Dostojnije je sa puškom u ruci živjeti nego znoj u radu prolivati. Kult herojstva je jedini smisao života“⁴². Štoviše, u zaključku njegova rada, objavljenom dok je Jugoslavija bila među silama pokretačicama nesvrstanih, moglo se čitati da je ovaj oblik spontanog, naoružanog otpora izgledao kao da utjelovljuje samopouzdanje društva u čiju su obranu stajali pojedinci u stanju da se opiru svakom budućem okupatoru: „Uskoci su neporaženi sišli sa istorijske pozornice. Njihova borba je zadivila hrišćanski svijet. Njihovo ratno iskustvo je velika poruka da je čovjek odlučujući faktor u ratu bez obzira na tehnički napredak.“⁴³

Suvremena je, pak, hrvatska historiografija uskoke smjestila u interkulturnu povijest, s novim pitanjima u vezi s novim tematikama, kao povijest okoliša⁴⁴. Socijalna povijest

---

francuski, a kasnije i na okcitski jezik: *Zora la rossa e la soa banda*, prev. Filip Richard, Orthez 2014. Posljednja knjiga nastala je zahvaljujući potpori regionalnih vlasti (Conseil régional d'Aquitaine, Conseil général des Pyrénées-Atlantiques), što je ujedno i dokaz o priznanju edukativne vrijednosti toga dječjeg romana.

⁴⁰ V. feminističko čitanje Zorina lika u disertaciji s područja pedagogije: Dorothee Markert, *Moo, Pippi, Rote Zora... was kommt dann? Leseerziehung, weibliche Autorität und Geschlechterdemokratie*, Freiburg im Breisgau 1998.

⁴¹ Tek je u ožujku 2017. u zagrebačkom kazalištu „Trešnja“ hrvatska publika imala priliku vidjeti Zoru ridokosu u scenskoj adaptaciji (režija Rene Medvešek). <http://www.kazaliste-tresnja.hr/predstave/zora-ridokosa/>.

⁴² Stanojević, *Senjski uskoci*, 310.

⁴³ Isto, 324.

⁴⁴ Drago Roksandić, „Stojan Janković u Morejskom ratu ili o uskocima, robovima i podanicima“, u: Isti, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003, 117–171.

u tom slučaju ustupa mjesto jednom načinu pisanja povijesti koji je više okrenut prema antropologiji usredotočenoj na životnu sredinu, osobne motivacije i unutarnji svijet, za koju je bitno razotkriti što zapravo stoji iza mita, kako bi se došlo do svakodnevice vojnikâ u vrtlogu oružanih sukoba između kršćana i Osmanlija u moderno doba: zapadnoeuropske i srednjoistočnoeuropske historiografije postupno se slažu u obrađivanju srodnih fenomena⁴⁵. Pojava uskoka, bez korištenja u funkciji nacionalnog obilježja, povjesničaru nudi ljudsku situaciju koju bi trebalo analizirati kao takvu, izvan nametanoga kolektivnog okvira, koji je dugo bio prisutan, iako ponekad i prešutno. U historiografiji o uskocima dugo je vladala gotovo potpuna otuđenost proučene populacije, koja se svodila jednostavno na masu pojedinaca ili se, pak, od njih činilo heroje, što za istraživački rad nije ništa drugo nego poseban vid depersonalizacije⁴⁶. Ova opaska Drage Roksandića može se protumačiti kao oprostaj od uskoka, onakvih kakvima su ih povijesne i književne tradicije u junačkom tonu zamišljale. To najprije vrijedi za južnoslavenske inačice usmenih epova o uskocima, kako za reprizu epizode pod vodstvom D'Annunzija tako i za roman Kurta Helda. Na kraju izvori govore o vojničkoj sudbini suočenoj s nepredviđenim životnim situacijama, čiji strpljivo i pažljivo preslagani djelići u konačnici daju uvid u bogato povijesno štivo, poput biografije Stojana Jankovića, glavara čije je „srce jače od uma“⁴⁷.

No, dok se nova historiografija razvijala, s ciljem oslobađanja od uskočkog heroizma, koji je dugo bio opreka u sagledavanju ljudskog tipa što se sakrivao iza epske evokacije, jugoslavensko društvo ušlo je u rat, za vrijeme kojega su se stari kalupi junaštva ponovno pojavili, prema uskočkim modelima. Ova epska tradicija daje svoj legitimitet vojnim akcijama i naoružanim formacijama u tijesnom kontaktu s podzemnim i mafijaškim krugovima⁴⁸. Lik uskoka te srodnih i derivativnih oblika kao model je još uvijek prisutan na mutan način, koliko god su se pomnožila istraživanja koja pokušavaju dekonstrukcijom junačke genealogije svoriti novu sliku, izvan okvira ratobornih junaka.

⁴⁵ Géraud Poumarède, *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris 2004 (reprint: Paris 2009).

⁴⁶ Roksandić, *Triplex Confinium*, 135.

⁴⁷ „(...) la mente però non si proporziona con il cuore“, Boško Desnica, *Istorija kotarskih uskoka 1684-1749*, I, Beograd 1950-1951, 215 (prema: Roksandić, *Triplex Confinium*, 138).

⁴⁸ Ivan Čolović, „A Criminal-National Hero? But Who Else?“, u: Maria Todorova (ur.), *Balkan Identities. Nation and Memory*, New York 2004, 253-268. „Then came the Croatian anti-Turk heroes, from the Slavic clans who had really died in battles against the Turks to the hayduks and uskoks, whose undertaking were the fruit of imagination, knowing only murder and revenge, uninterrupted violence in response to the brutality of foreign rulers“. Protukršćanski je diskurs u Bosni i Hercegovini 1990-ih dobio zamaha, prema istom epskom modelu narodnih pjesama (Isto, 264-265). Najzad, „A hero is, and remains, outside the law and has no moral restraints. We marvel at him from a distance, unable and unwilling to come closer, envious of his freedom to kill and be killed instead of us, but at the same time living in fear of his non-human freedom. Thus today our criminals can quickly and easily undertake heroic work; it is tailor-made for them.“ (Isto, 267)

O POVIJESNOJ POSEBNOSTI „VLAJÂ“, ZVANIH I „MORLACCHI“*

U filološkom dijelu članak analizira nastanak, obuhvat i primjenu dvojezičnog egzonima Vljaj/Morlacco, njegov odnos spram egzonima Vlah te etnonimâ koji su iz njega izvedeni. U povijesnom dijelu članak sistematizira podatke o etničkim, socijalnim i kulturalnim promjenama antropološkog sadržaja egzonima Vljaj/Morlacco od XI do XVIII stoljeća, u kontekstu povijesnih zbivanja. Kao nit vodilja uzeto je pitanje zašto su Vlajji/Morlacchi izgubili svoj etnički karakter, te zašto se nisu konstituirali kao poseban entitet, nego su asimilirani i na taj način uvršteni u potonule narode, koji ne postoje pod svojim imenom, ali nisu izumrli. Svrba je rada komparativističkom metodologijom utvrditi filološke i povijesne okvire pojma rabljenoga u historiografiji, književnosti i antropologiji.

Ključne riječi: Vlaji, Vlasi, Morlaci, Dalmacija, povijest, filologija

Triplex Confinium, tromeđa kojom se kroz svoj dug i plodan povjesničarski vijek bavio i bavi profesor dr. sc. Drago Roksandić¹, maran učitelj i poticatelj novih naraštaja i uporan čistač skrame predrasuda sa činjenica, prostor je i jednoga od evropskih *potonulih naroda*², koji poznamo pod njegovim dvojezičnim istoznačnim egzonimom: Vlajji/Morlacchi³.

U iole dvojezičnim ambijentima, urbane Dalmacije u XX stoljeću, odnosno u tamošnjim dvojezičnim obiteljima, *morlacco* (talijanski) i *Vljaj* (hrvatski) bili su kolokvijalno apsolutni sinonimi: jedan drugoga su zamjenjivali ovisno o idiomu koji je korišten, bez obzira na to je li posrijedi bio jedan ili drugi standardni jezik ili neki njihov lokalni vernakular (odnosno dvojezičnim obiteljima). Koriste se i izvan Dalmacije: u Istri urbano stanovništvo Koparštine i Bujštine tako i danas naziva stanovnike nekih sela (poput Barbane).

Iako se u XV stoljeću na Krku bilježi: „Vlahi al Murlaki“, *Vljaj* i *Vlah* nisu uvijek bili sinonimi čak ni na jadranskoj obali i u njezinu neposrednom zaleđu, jer je *Vlah* često korišten

---

* Za lekturu rada, osim ujednačavanja načina citiranja u bilješkama u skladu s uredničkim Uputama, odgovoran je sâm autor.

¹ Dragu Roksandića znam od ljeta 1965, kada smo još obojica bili gimnazijalci, te me s njime odtad veže prijateljstvo koje nije oslabilo unatoč desetljećima više nego znatne prostorne udaljenosti.

² Potonulim ili utonulim narodima (*drowned peoples*) zovemo one populacije koje više ne postoje pod svojim imenom – Etrušćane, Boje, Pruse, Kumane, Tračane itd. – niti se identificiraju kao zaseban etnički ili ini rezidualni entitet (za razliku od, na primjer, Cimbra, Ladina, Lužičkih Srba itd.), ali nisu izumrli, nisu za sobom ostavili tek poneki toponim ili leksički supstrat, nego među svojim sunarodnjacima opstaju takoreći spektralno, kao nositelji partikularnih antropoloških svojstava, mahom kulturalnih. Ideju za naziv dugujem Jamesu Ballardu, koji je atribut koristio s posve različitim semantičkim nabojem, te donekle Kafki, tj. njegovu percipiranju staroga, srušenoga židovskog groblja u Pragu kao da je realnije od novoga, higijenskoga. Naziv se u ovom značenju ovdje objavljuje prvi put.

³ U izradi ovog *homagea* profesoru Roksandiću koristio sam građu prikupljenu za izradu moje doktorske disertacije na državnom Sveučilištu u Milanu, koju nisam objavio u Hrvatskoj ni na hrvatskome, te koju sam za ovu prigodu dijelom sažeo i temeljito preuredio, te znatno dopunio.

kao egzonom za pravoslavnoga („vlaška crkva“, npr. u Dubrovniku, gradu gdje se Marin Držić narugao Vlahu Stancu u *Noveli od Stanca*), dakle lokalno Srbina (jer se konfesionalna razlika još od XIX stoljeća rabila kao etnička dijereza, poglavito unutar pučanstva koje je kao materinski koristilo isti jezik i isto narječje)⁴. Na suprotnom kraju današnje Hrvatske su dijerezu Šokci-Vlasi još u pretprošlom stoljeću kao opće mjesto spominjali na primjer Ivan Trnski u publicističkom opusu⁵, a August Šenoa u proznome⁶.

1. Tko je kome (bio) Vlah

Prije pola stoljeća Grga Novak⁷ je tvrdio da tada naziv Morlak, odnosno Vlah, gotovo da i ne postoji, ali da je bio još živ u početku XX stoljeća, kada su „dalmatinski primorci i otočani“ nazivali tim imenom sve dalmatinske zagorce od reda, tj. sve stanovništvo koje je nastavalo krajeve koji su bili s onu stranu gorja koje obrubljuje primorje. *Vlah* (talijanski *Morlacco*) bio je za dalmatinskog primorca i otočanina svaki zagorac, pa nazivao on sebe Hrvatom ili Srbinom, bio on katoličke ili pravoslavne vjere... Vlah je bio geografski, a ne nacionalni pojam, otprilike onako kao danas Slavonac, Ličanin, Bosanac, Hercegovac i sl. Ali dok danas postoji i Slavonija kao naziv za izvjestan kraj Hrvatske i Lika isto tako, ili Bosna za točno označen dio našega teritorija, nikada nije postojala na sjeverozapadu Balkanskog poluotoka ni Vlaška ni Morlakija, kao naziv za točno ograničen kraj, mada se često i jedan i drugi naziv upotrebljavao za pojam nekog širokog, ali ne i točno ograđenog prostora u dalmatinsko-ličko-hercegovačkom kraju, tvrdi Novak.

Još prije Novaka i Stojković⁸ tvrdi: „Danas se više, kao jednom, ne govori o Morlacima.“ Novakov navod nije točan. Termin *Vlah* (u takvu štokavskom obliku uglavnom južno od Neretve, dok je uz dalmatinsku obalu sjeverno od Neretve i na tamošnjim otocima prevladavao čakavski oblik *Vlaj*) i termin *morlacco* i danas se rabe u govoru – uglavnom u smislu kako ih je definirao Novak⁹ – ali i kao tipska oznaka nekih oblika ponašanja i vrednosnih stavova (dakle: mentaliteta)¹⁰.

Nema, naravno, dvojbe oko toga da su *Vlaj* i *Vlah* etimološki podudarnice i da ih fonetski razlikuje samo prijelaz fonema *h* u *j*, svojstven ponekome čakavskome¹¹ i ponekome

⁴ U Sušcima na Dicmu potkraj prošlog stoljeća mi je katolkinja Jaka A. objašnjavala da se na „nas“ ne može primijeniti pridjev „vlaški“ jer se odnosi na „one gore“, tj. na pravoslavne komšiluke u istome zaseoku.

⁵ „...kršćani i rišćani (il' ti volja vlasi i šokci)...“, *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske* (Zagreb), br. 29, 1848.

⁶ „...još nije bilo zavade među Šokci i Vlasi...“, August Šenoa, *Turopoljski top*, Beč 1865.

⁷ Grga Novak, „Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“, *Zbornik za narodni život i običaje*, XLV, 1971, 579-603.

⁸ Marijan Stojković, „Morlakizam“, *Hrvatsko kolo*, X, 1929, 254-273.

⁹ Da je posrijedi opće mjesto svjedoči i njegova uporaba u novinskim naslovima i izvan ikakvoga historijskoga vlašskog teritorija – usp. npr. „Vlaji u glavnoj ulozi“, naslov filmske recenzije, u: *Hrvatski obzor* (Zagreb), 27. 11. 1999.

¹⁰ To sekundarno značenje Stojković dodaje za slučajeve „ako se kojem divljem i neotesanom čovjeku prišije ‘morlak’ mjesto ‘vlah, ili vlaš, vlašina’, ili ako koji građanin Talijanac porugljivo govori i vrijeđa našeg seljaka Zagorca obučena u narodno odijelo te mu reče ‘morlako’, ‘maledetto morlacco’“ (posljednje dvije riječi su na talijanskome u originalu).

¹¹ Koristimo uvriježene pojmove čakavski odnosno štokavski, historijski zgodne ali neprecizne dosjetke, iako smo svjesni ne samo da nisu jednoznačni, pogotovo ne istočna i zapadna štokavština, nego i da su neprikladni budući da zamjenice na kojima se temelje nisu ključan element distinkcije.

štokavskom izgovoru¹³, ali da su naknadnom semantizacijom promijenili opseg, jer je *Vlaj* u potpunosti izgubio vrijednost etnonima i postao socioantropološka oznaka, etnografska no ne etnička, dok je Vlah još etnički egzonim npr. za Arumunje, pa i one popisane među stanovništvom Hrvatske.

Naime, za razliku od većine inih populacija koje su imale manje-više isti, naime kontinuiran identitet, od trena kada su niknule, pa do trena kada su potonule ili pak iščezle bez traga, Vlaji/Morlacchi su promijenili nekoliko identiteta. To je bilo moguće, jer nikada nije bilo populacije kojoj bi *Vlaj* odnosno *Morlacco* bio autonim, naziv kojim bi se njezin pripadnik sâm nazivao. Naprotiv, etnonim *Vlaj/Morlacco* bio je vazda (i ostao) egzonim, kojim su neke susjedne populacije sinkronijski identificirale stanovitu skupinu ili stanovite skupine stanovništva, ali se sadržaj i oblik toga izvana nadjenuta identiteta dijakronijski mijenjao.

Neka pitanja koja je o identitetu povijesnih Morlaka postavio na primjer Grga Novak¹³ nisu nimalo izgubila na aktualnosti. Primjerice: „1) Kako i kada su se Morlaci (Vlasi) u svojoj simbiozi sa Hrvatima odnosno sa Srbima i drugim slavenskim plemenima na sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka pretvorili u Hrvate odnosno Srbe? - 2) Kada su izgubili svoj morlački jezik u Dalmaciji i Hercegovini?“.

Štoviše, u međuvremenu su se zagubili i neki odgovori koji su se doimali pouzdanima, iz mjerodavnih sekundarnih izvora. Primjerice, *Encyclopaedia Britannica* nije 1997 imala dvojbi pa je Morlake nedvoznačno definirala kao pripadnike „Vlaha, koje zovu i Rumunjima ili Arumunjima“, precizirajući uz to da su „Vlasi poznati kao Morlaci ili Mavrovlasli nastanili brdska područja Crne Gore, Hercegovine i sjeverne Albanije, kao i obalu južne Dalmacije, gdje su utemeljili Ragusu (moderni Dubrovnik). U XIV stoljeću neki su Vlasi odselili sjeverno u Hrvatsku.“¹⁴ Sadašnja *Britannica online* iščistila je, u autorskom eseju Victora Friedmana (2015), dio galimatijasa u pogledu Arumunja, a Morlake je naprosto prešutjela (prvi put nakon XI izdanja 1910-1911), vjerojatno vođena evidentnom činjenicom da Morlaci nisu (ili nisu više) ni etnička skupina, ni govornici nekoga neoromanskog jezika.

Identifikacija *Vlajâ/Morlakâ* uglavnom nije sukladna s autoidentifikacijom onih koje drugi zovu *Vlajima* ili *Morlacima*; identifikacija *Morlakâ* koja proizlazi iz književnih djela s morlakističkom tematikom¹⁵ nije uvijek sukladna s antropološkom identifikacijom tog življa; arhetipe kao i crte kolektivnog mentaliteta koje književnost pripisuje *Morlacima* moguće je naći kao specifične crte nekih inih balkanskih etničkih identiteta, slavenskih i neslavenskih.

¹² Usp. na obali parove *strah* → *straj*, *prah* → *praj*, pa *grah* > *graj* (botanički nisu istoznačnice), također *tleh* → *tlej*, onda u Zagori *streha* → *strija*, ili pak *orah* → *orij* na obali (toponim *Orij* u Jesenicama), a *orah* → *oraj* u Zagori (toponim *Oraj* pri Vrgorcu), itd.

¹³ Novak, „Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“, 581.

¹⁴ „**Vlach**, also called ROMANIAN, or RUMAN, member of a European people constituting the major element in the populations of Romania and Moldova, as well as smaller groups located throughout the Balkan Peninsula, south and west of the Danube River. Although their Slav neighbours gave them the name Volokh, from which the term Vlach is derived, the Vlachs call themselves Romani, Romeni, Rumeni, or Aromani. (...) In addition, Vlachs known as **Morlachs**, or Mavrovlachli, inhabited areas in the mountains of Montenegro, Hercegovina, and northern Albania as well as on the southern coast of Dalmatia, where they founded Ragusa (modern Dubrovnik). In the 14th century some **Morlachs** moved northward into Croatia. In the 15th century others, later called Cici, settled in the Istrian Peninsula.“ (*Britannica*, CD 97)

¹⁵ Ta djela i njihov imagološki značaj nisu tema ovog rada. O njima smo pisali drugdje.

Ni egzonim Vlah – iz kojega je izveden morlački egzonim – nije nijedno stanovništvo primijenilo samo na sebe, osim Velšana pošto su izgubili pojam o porijeklu svoga etnonima: da su i Angli tako zvali Kelte. Nijedan narod ne zove sebe Vlasima, primijetio je Paul Garde¹⁶. Ni onu zemlju, koju i mi i mnogi ini Evropljani zovemo Vlaškom (i koja se zajedno s Moldavskom ujedinila u Rumunjsku), ne zovu tako njezini stanovnici. Za njih je to *Țara Românească* (Zemlja Rimska¹⁷) i svoj jezik zovu rimskim (*limba română*), a sebe Rimljanima (*români* → hrv. Rumunji), ali govornike srodnih jezika južno od Dunava i sami znaju zvati egzonimima *vlahi*, *olahi*, odnosno *valahi*. Njihov autonom u singularu, pak, glasi *Armân* (→ hrv. Arumunj) ili *Rămân* (opet doslovno: Rimljanin).

Italija i Talijan su Madžarima *Olasz* odnosno *Olah*, Poljacima *Włosi*, odnosno *Włoch*, pa je i Česima svojedobno *Vlach* bio Talijan, a *vlašsky* – talijanski. I Slovencima te sjeverozapadnim Hrvatima Talijan je znao biti *Lah*, što svjedoči prezime Lah, a i toponimi Laško, Laščina itd. Zagrebačka *Vlaška vulica* je u dokumentima na latinskome *Vicus latinorum*. Albancima je *Vllah* i Rumunj i Arumunj, jer je Istočnome Rimskom Carstvu bio *Βλάχος*. Taj je etnonim, uslijed njihove pretežne privredne djelatnosti, postao sinonim, pa primarni naziv za pastira: *βλάχος*, a onda je sekundarno postao naziv i za osobu prijeke, žestoke ćudi. Kao što su iz kolokvijalnoga bizantskoga *εἰς τὴν Πόλιν* (u Grad) preuzeli Istanbul, Turci su tako iz bizantskoga grčkoga preuzeli i egzonime *Ilak* odnosno *Eflak*. I tako dalje.

Morlacco (→ Morlak) uglavnom je mletački naziv koji su venezijanski pomorci, ili još prije njih grčki carski službenici, „presadili“ s makedonske i tračke obale u Dalmaciju, na što upućuje s jedne strane fonetska podudarnost supstantivâ *Morlacco* i grčkoga *Μαυροβλάχος* te semantička podudarnost etnonimâ *Μαυροβλάχοι*, Crni Vlasi, Latini Nigri, Karavlasii, Crnogunci, Crnovunci, koji se obično pripisuje ili ovčjim kožusima (gunjevima) nošenima s vunom unutra, dok bi vanjska strana pocrnjela od atmosferilija, ili eventualno crnom suknu. Pretpostavlja se da su Mlečani ili Bizantinci, vidjevši u zaleđu jadranske obale pastire jednako odjevene (a možda i sličnoga govora, barem tada), na njih naprosto primijenili egzonim koji su nadjenuli onima uza sjevernu obalu Egejskog mora.

Uostalom, bizantski autori i dokumenti pridijevali su naziv *Μαυροβλαχία* južnom dijelu današnje Rumunjske (*Valachia Superior*) te današnjoj Moldavskoj (usp. npr. Theodorescu¹⁸). Jednako je činio Mikalja: „morovlascka zemglia: Valachja: Mæsia inferior Dacia, æ.“¹⁹, te još: „Vlascka zemglia. Morovlascka (valachëa provincja) Messia inferior Dacia, æ“²⁰.

Valja pretpostaviti da je u to doba vlaški denominativ samo reziduum, koji više nema genuino etnički sadržaj, podjednako kao i ilirski denominativ (korišten ili obnavljan do XIX stoljeća među južnim Slavenima a do XXI među Albancima), kao dački među Rumunjima

¹⁶ Paul Garde, *Les Balkans*, Paris [1994] 1996, 117.

¹⁷ Románija je bio autonom panonskih i balkanskih krajeva koji su prihvatili latinski odnosno grčki (vapaj „Bože, čuvaj Romaniju“, zapisan u doba seobe narodâ, nađen je i u Manastirinama i u Sirmiju), a sačuvan je i danas u bosanskome oronimu Romanija.

¹⁸ Korištene su i denominacije Russovalachia i Hungarovalachia, kao što svjedoče neki crkveni dokumenti, koje navodi Răzvan Theodorescu (*Roumains et Balkaniques dans la civilization sud-est européenne*, București 1999, 238-239), na primjer onaj u kojemu ekumenski patrijarh Matthías I raspravlja o problemima Mavrovlaške s hungarovlaškim mitropolitom.

¹⁹ Jakov Micalia [Mikalja], *Blago jezika slovinskoga illi slovník... Thesavrus lingvæ illyricæ sive dictionarium illyricum*, Laureti 1649, 255.

²⁰ Isto, 783.

(danas fiksno uglavljen u lingvističko nazivlje: „dakoromanski“). Romanist i leksikograf August Kovačec²¹ je smatrao je da vlaški naziv „do X/XI. st. ima etničko značenje, da bi poslije postalo sinonim nomadskih, odnosno polunomadskih ‘stočarskih’ socijalnih zajednica, bez obzira na to s kojim etnokulturalnim cjelinama žive.“

Dok je Zef Mirdita²² vjerovao da balkanski Vlasi opstaju kao etnička ili subetnička skupina i nakon lingvističke asimilacije, Marko Šarić²³ smatra da „Mirditina teza više odgovara povijesnom iskustvu južnobalkanskih *pindskih Vlaha* koji su se tijekom stoljeća na različite načine uključivali u društva koja ih okružuju, ali su svejednako, pa makar i samo djelomično, sačuvali elemente etničkog identiteta i dvojječnosti.“²⁴

U pisanim izvorima naziv *Vlaj* ne nalazimo prije XIX stoljeća, ali njegov parnjak *Morlacco* nalazimo znatno ranije, a u latinskoj formi *Latini Nigri* i prije 1149 u tzv. popa Dukljanina²⁵.

„Miroslavus blacus de catono Ladovich“ (ARJ IV: 900), Slaven po osobnom imenu i po nazivu katuna, zasvjedočen je 1278.

Micha Madiis de Barbazanis (Miha Madijev)²⁶, splitski vlastelin i povjesničar, opisuje u svojoj suvremenoj kronici poraz bana Mladina II Šubića kod Bliske 1322, spominjući da je ban „vazda računao na pomoć Vlaha i Poljičana“²⁷.

2. Mijene vlaških identiteta

Naziv *Morlacco* se – prema sačuvanim dokumentima – prvi put spominje 1352 godine, i to u dokumentu nastalome na dalmatinskoj obali, u glavnom gradu Zadru. Posrijedi je pogodba od 24. lipnja te godine, po kojoj zadarsko vijeće prodaje sol Veneziji, a ona dopušta da Zadar zadrži dio soli²⁸ koju Morlaci i drugi izvoze, kopnenim putem.

Nedugo zatim, 14. prosinca 1357, hrvatski ban János Csúz daje Šibenčanima povelju u kojoj piše da „Vlahi ili seljaci“ ne smiju napasati stoku na području Šibenika „bez do-

²¹ August Kovačec, „Vlasi“, *Hrvatski leksikon*, 2, Zagreb 1997, 665.

²² Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004, 11-13.

²³ Marko Šarić, *Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije. Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. st.)*, magistarski rad, Zagreb 2005, 9.

²⁴ Šarić u bilješki kaže: „Posebice je to slučaj tzv. ‘Cincarima’ koji predstavljaju gotovo jedinstven povijesni fenomen. To je narod koji se iz jedne zaostale ruralno-pastoralne sredine, uspio preobraziti u nositelja modernizacije, više kulture i sloja elite u mnogih balkanskih naroda, ponajprije grčkog i srpskog.“ Nije zgorega dometnuti ulogu Arumunja (preferiramo autonom, jer egzonom Cincari neki hrvatski političari rabe pejorativno) i u hrvatskoj kulturnoj eliti: preporoditelj i pisac Dimitrija Demeter, redatelj Branko Gavella, novinar Mihail Ničota itd.

²⁵ Dukljanin je anonimni autor čiji je *Libellus Gothorum* ili *Sclavorum regnum* Ivan Lučić uklopio u svoju povjesnicu *De regno Dalmatiae et Croatiae* kao *Presbyteri Diocleatis Regnum Sclavorum*. Tekst je predstavljen kao prijevod sa slavenskog izvornika, koji kasnije nije pronađen.

²⁶ Micha Madiis de Barbazanis [Miha Madijev], *Incipit istoria hedita p[er] Michā Madij de Barbaçaīs de Spaletu de gestis Romanorum Imperatorum et Sumorum Pontificum*, sec. XIV, 14 (rukopis u Nacionalnoj biblioteci Széchényi u Budimpešti, reproduciran u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Cligo – Hrvoje Morović, Split 1977).

²⁷ *Semp[er] adhesit amic[is] et auxilio v[er]acorum et policanorum*. Dva-tri stoljeća kasnije i Poljičani su navodeni kao Morlacchi.

²⁸ Putovi soli su od prapovijesti bili prostor za neizbježno kontaktiranje ne samo susjednih nego i drugih entiteta, različitih po nekima od karakteristika koje će u antici dobiti etničko ime, ali ne i definiciju (odrednica „etnički“ izbjegava jednoznačnu definiciju sve do dana današnjega).

zvole i privole građana“. Odatle se izvodio zaključak da je u banskoj ispravi riječ izričito o pastirima koji već borave nedaleko od Šibenika i zalaze na zemljišta toga grada s teritorija u banskoj nadležnosti. *Differentia specifica* sadržana u tom dokumentu – da se spominju Vlasi i ini seljaci – navela je povjesničare na zaključak da su se tadašnji Morlaci u to doba zaista razlikovali od ostalih podanika bana Csúza, koji su bili zemljoradnici, te da su tada još govorili jezikom različitim od Hrvata. Uostalom, u tom stoljeću još su se i Dubrovčani služili i u Vijeću i u privatnoj uporabi romanskim jezikom.

Je li jezik Morlaka fiksiranih u dalmatinskim ispravama sredinom XIV stoljeća bio isti neoromanski jezik koji je Bartoli nazvao dalmatskim, ili je posrijedi bio drukčiji idiom (s manjom ili većom nazočnošću ilirskog odnosno tračkog supstrata), danas nije moguće zaključiti bez dvojbe. Dopušteno je, međutim, pretpostaviti da je glavna značajka njihova idioma bila romanska, jer na to upućuje vlaško ime koje im daju Hrvati, te maurovlaško (morlačko) ime koje im pak daju Mlečani, upoznati s Maurovlasima (poznijim Karavlasima) na grčkom području na kojemu su trgovali, povremeno ratovali, a ponegdje i vladali.²⁹

Veoma brzo spominju se Morlaci i na trogirskom području: Trogirani se 25. svibnja 1362 žale banu da su Morlaci opet ušli na teritorij toga grada, te da na nj stalno upadaju sa svojom stokom koja nanosi štete poljodjelcima „pučanima“. Opet imamo jasnu dijerezu koja upućuje na to da i Trogirani (gdje još romanski dalmatski koegzistira sa slavenskim hrvatskim) razlikuju Morlake ne samo od svojih pučana, nego i od inih stanovnika zaleđa pod vrhovništvom hrvatskog bana. Oni zahtijevaju od bana „koji predstavlja kralja“ u tim krajevima, da tu čest „Morlačkog naroda“ istjera s njihova ozemlja, i da osigura Togiranima „da se služe, da upotrebljavaju i da posjedaju svoja obrađena polja, odnosno zemlje i pašnjake, njima i njihovim najamnicima i pučanima, mirno i spokojno prema darovnicama i sankcijama starih pobožnih kraljeva“.

Privedra Republika – koja je 1409-1420 postupno pod svoje vrhovništvo preuzela Dalmaciju kupljenu od Ladislava Napuljskoga za 100.000 dukata (a zatim i od Sigismunda Luxemburgovca još jednom, ali na akciji za 10.000 cekina) – ubrzo se i sama susrela s Morlacima.

Morlaci nisu samo prijatna, nego i resurs za Prejasnu Republiku, koja Dalmaciju ne treba ni za što drugo nego da osigura sigurnost svoje trgovačke plovidbe na Levant u zavjetrini dalmatinskih otoka i da eliminira moguću, ma kako beznačajnu, trgovinsku konkurenciju odande, za što se postarala embargom, monopolom i taksama – a za održanje poretka dobro bi došli Morlaci. Stoga 20. prosinca 1428 mletački dužd Francesco Foscari u svom pismu zadarskom kapetanu Marcu Lippomanu i zadarskom knezu Alessandru Zorziju kaže da je „dolazak Morlaka u naše dalmatinske gradove vrlo koristan i za našu državu i za naše podanike i vjerne u onim krajevima...“³⁰. Iz tog je pisma jasno da govori

²⁹ U Dalmatinskoj zagori i zapadnoj Hercegovini perzistiraju prezimena s romanskim korijenom odnosno romanskim dočecima. Pučka izreka „svi -asi – Vlasi“ nije točna, pa stoga ni mjerodavna. Prezimena s dočetkom -as mogu imati i slavensku osnovu (Boras, Vukas itd.), i romansku (npr. Latas), ili neodređenu (npr. Matas, jer je u korijenu patronim biblijskog porijekla). Još je složeniji slučaj prezimena koja imaju romanski imenski dočetak -ul-, iza kojega slijedi slavenski prezimenski dočetak -ovič, dok patronimski korijen može biti i slavenski (npr. Radulović), i romanski, odnosno biblijski (npr. Krstulović). Za razliku od njih, prezimena s dočetkom na -er redovito su romanskog korijena, i označavaju ili zanimanje (poput autorovoga, koje vjerojatno znači: bačvar), ili neko ino svojstvo.

³⁰ Izvijesti mletačkih dužnosnika koje navodimo sačuvane su na istome mjestu u Petom kolegiju Mletačkoga državnog arhiva (Archivio di Stato in Venezia, Collegio V Relazioni), ako nismo posebno naglasili inaku referenciju, a prijevodi su usuglašeni s Novakovima („Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“).

o stanovništvu preko granice, na teritoriju hrvatskih feudalaca. Oni će biti korišteni za suzbijanje interesa gradskog stanovništva pokorene Dalmacije.

I dva i pô stoljeća kasnije interes Venezije za Dalmaciju ostaje strategijski, ali krajnje utilitaran: Privedru Republiku zanima sigurnost plovidbe njezinim trgovačkim putima koji nužno idu istočnom jadranskom obalom (razvedenijom i stoga zaštićenijom od zapadne) i dalje put Levanta. Taj stav pregledno definira generalni providur³¹ Dalmacije Zorzi Morosini 19. rujna 1673, kada tvrdi da je Dalmacija predzide Mletaka i jedini oslonac njihova apsolutnog gospodarstva u Mletačkom golfu, tj. Jadranskom moru. Mletački bailo u Carigradu Molin pisao je tri godine ranije da je Dalmacija neprestan kamen spoticanja i da će u ruci vazda trebati držati bilo zlato bilo gvožđe da bi je se zadržalo³². Jedan od načina zadržavanja Dalmacije bilo je zadržavanje njezina pučanstva u prvobitnome, zatečenu stanju („in stato primitivo“), tj. bez obrazovanja, kao što Paolo Sarpi *expressis verbis*³³ savjetuje Senatu (i što je Venezia ionako uspješno primjenjivala i prije Sarpija i do kraja svoga gospodstva nad Kraljevinom Dalmacijom). I toj politici Venezije (ne samo njoj, dakako) valja zahvaliti što je Fortis mogao 1780 zateći Morlake u istom „primitivnom stanju“ koje je opisao i koje je Voltaire 1740 godine³⁴, po samorazumijevanju, poistovjetio s divljaštvom, zapisavši da Morlaci („les Morlaques“), zajedno s Islandanima, Laponcima i Hotentotima, pripadaju među divljake koji djeluju u skladu sa svojim instinktima, „kao i mravi, guske, ovce“³⁵.

Možemo pretpostaviti, a po potrebi – ponajprije brojnim mletačkim dokumentima te svjedočenjima putopisaca – i ilustrirati parabolu kontekstualnog mutiranja Morlakâ/Vlajâ iz etnički romanizirane, pa slavenizirane populacije preko privredne polunomadске (transhumantne) do sedentarne kulturalne identifikacije. To bi daleko nadišlo iole pristojan opseg kakav priliči ovakvu prilogu. Spomenut ćemo samo da su Mleci (a preko njih zapravo i Evropa) postupno mijenjali značenje i opseg egzonima *Morlacchi*.

Mletačka vlast sredinom XV stoljeća vidi Morlake na cijelome dugom potezu svoje interesne sfere duž jadranske obale od Rijeke do Budve³⁶. Morlaci su, ukratko, svi stanovnici

³¹ To je bila titula vrhovnoga mletačkoga vojnog i civilnog upravitelja Dalmacije, s trogodišnjim mandatom.

³² Dores Levi-Weiss, „Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684 e la formazione della sacra lega“, *Archivio veneto-tridentino*, VII, 1925, 10.

³³ Giovanni Gambarin, „Consulti inediti di Paolo Sarpi riguardanti la Dalmazia“, *Archivio storico per la Dalmazia*, 25, 1938, 163-183; 26, 1939, 243-353.

³⁴ Voltaire je 1740 napisao *Ogled o običajima narodâ* kao rukopis za znamenitu fizičarku Émilie du Châtelet. Objavio ga je, u proširenu obliku, 1754 kao *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*. Poglavlje VII, *O divljacima*, pripada u prvotni proemij o filozofiji povijesti, kojim Voltaire započinje taj svoj *Ogled*. Voltairea citiramo prema njegovim *Sabranim djelima*, objavljivanima 1785 u Baselu i Parizu.

³⁵ Voltaire, *Œuvres complètes de Voltaire. Tome seizieme*, Basle 1785, 47.

„C'est par sa propre nature, par le goût qui le porte à s'unir avec une femme; c'est par l'attachement qu'un Morlaque, un Islandais, un Lapon, un Hottentot sent pour sa compagne, lorsque son ventre, grossissant, lui donne l'espérance de voir naître de son sang un être semblable à lui; c'est par le besoin que cet homme et cette femme ont l'un de l'autre, par l'amour que la nature leur inspire pour leur petit dès qu'il est né, par l'autorité que la nature leur donne sur ce petit, par l'habitude de l'aimer, par l'habitude de que le petit prend nécessairement d'obéir au père & à la mère, par les secours qu'ils en reçoivent dès qu'il a cinq ou six ans, par les nouveaux enfans que font cet homme & cette femme; c'est enfin parce que, dans une âge avancé ils voient, avec plaisir leurs fils & leurs filles ensemble d'autres enfans qui ont le même instinct que leurs pères & leurs mères.“ (Isto, 31)

³⁶ Signoria je 13. studenoga 1462 primila poslanike vojvode sv. Save (Stipana Kosače). Zapisali su njegovu poruku da je „zabranio mojim plemićima i mojim Morlacima pod kaznom gubitka svega što imaju na

izvan granica njezinih gradova. Mlečani tog doba nazivaju Morlacima težake na teritoriju raznih gospodara u Dalmaciji. Poslije pada Carigrada i Bosne pod tursku vlast „morlačko pitanje“ dobilo je nove aspekte: sigurnosne i karakterne.

U izvjesti 16. srpnja god. 1527 trogirski knez Alessandro Lippomano izvještava svoju vladu o prilikama u Trogiru i njegovu zaleđu i kaže, da u Trogiru zbog štednje služe kao vojnici na straži i domaći ljudi. To je moglo biti dok je granica bila daleko. Ali sada, „kada su turski Morlaci počeli pasti stoku i nastanjivati se na granici i na teritoriju Vaše Preuzvišenosti...“, smatra trogirski knez da bi umjesto tih domaćih vojnika trebao postaviti strance. Dakle, tada su Morlaci stanovnici zaleđa pod turskom vlašću.

Rektor i providur Kotora Francesco Taiapietra podnio je godine 1527 izvjest, u kojoj Skenderbega Crnojevića, sandžakbega crnogorskog sandžaka, prijavljuje da je „nezahvalna osoba, koja baš ima morlačku narav“ („natura Murlacho“). Sve do tada riječ je bila o Morlacima (ili Vlasima pridošlicama, ili Hrvatima kojima je pridano morlačko ime kao seoskom stanovništvu) koji su nastavali te krajeve (kako pod mletačkim vrhovništvom, tako i u neposrednu zagranicu) i prije dolaska Turaka, a onda i prije dolaska novog stanovništva, koje su Turci na opustošenu granicu dovodili u više valova iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka.

Tadašnji mletački upravljači u dalmatinskim komunama zabilježili su i taj proces dolaska novog stanovništva, kojemu se također u mletačkim dokumentima pridaje morlačko ime³⁷. Ponekad taj naziv biva praćen dodatnim odrednicama (pa se govori npr. o „turskim Morlacima“, o „Morlacima srpske vjere“ tj. pravoslavcima, itd.).

Mletački dužnosnici u XVII stoljeću slovinskim i katkad hrvatskim imenom nazivaju svoje vojnike plaćenike, a poneki put i seosko stanovništvo na svojim posjedima, ali za stanovništvo koriste mnogo češće teritorijalno nazivlje (Zadrani, Splici, Hvarani, Pažani itd., ili ih nazivaju dalmatinskim podanicima, ne rabeći pritom ikakav etnonim). Međutim se Morlacima (ili Vlasima)³⁸ tu naziva seljački živalj u Turskoj, s onu stranu granice mletačkog posjeda. Taj posjed je – uz povremene pomake – sve do 1669, tj. do završetka kandijskog rata, zahvaćao na kopnu pojas od samo nekoliko milja: oko Novigrada, na potezu od Nina do ušća Žrnovnice, te oko Omiša, Kotora i Budve. Hrvatskoj je ostala podvelebitska obala,

---

svijetu, kupovanje bilo kakve soli, bilo u Dubrovniku, bilo na njegovom teritoriju, osim one koju kupuju u Kotoru i Hercegovom, u Neretvi, u Splitu i drugim gradovima Signorije“. Prema tome, podanici vojvodini se dijele na plemiće i Morlacche, *tout court*. Treće kategorije nema.

³⁷ Na primjer u izvjesti koju je Vittor Barbadijo, knez Zadra podnio 24. lipnja god. 1528 mletačkom Senatu. U njoj, opisujući prilike u Zadru i okolici govori, kako je iz Zadra pošao u kaštel Vranu, koji je udaljen od Zadra 25 milja, gdje je „vidio krasan teritorij, velik broj posjeda, koji su svi neobrađeni i napušteni, i to zbog velikog straha od Turaka i Morlaka, koji su u zadnje vrijeme došli stanovati u 'kraj gospodina Turčina'“. Šibenski knez Zuan Francesco Sagredo, govori pak o „turskim Morlacima“ u svojoj izvjesti od 17. svibnja 1530. U svom čuvenom „Itinerariju“, koji je napisao i podnio Senatu, Zuan Battista Giustiniano 1553 godine piše naširoko i nadugačko o Morlacima. Potkraj govori o novom stanovništvu Like, na način bitno drukčiji i pejorativniji nego o inima: „Svi se stanovnici zovu Morlaci, a oni imaju prije životinjski nego ljudski izgled, i oni se postave uz puteve, krađu i pljačkaju prolaznike, i smatraju da je uvelike pohvalno živjeti od pljačke. Živu od mlijeka i sira, jer je cijeli njihov imetak stoka. Oni su srpske vjere i heretičke, i turski podanici. Nečisti su i zamazani, i stalno živu zajedno sa životinjama...“.

³⁸ Usp. *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* u nakladi JAZU, sv. 47 i 48, koje je uređio Grga Novak. U tim svescima su akribično popisane sve izvjesti mletačkih vlasti koje se odnose na Dalmaciju. Prateći kroz predmetni indeks pojmove *Morlaci* odnosno *Vlasi* lako je utvrditi beziznimnost atribucije kako smo je iznijeli, na što upozorava i sâm Novak.

a Turska je izbila na Jadran kod Karina, držeći čvrsto u zaleđu Lički sandžak (od Perušića do Nadina, Skradina i Knina), Kliški sandžak (do linije Dvare-Jablanica), te Hercegovački sandžak (do Herceg-Novoga, Risna i Perasta), uključujući vazalsku Dubrovačku Republiku.

Tako je u mletačkoj terminologiji kroz XVI i XVII stoljeće postupno utvrđen naziv *Morlacchi* za sve kršćansko stanovništvo tog područja pod izravnom turskom vlašću, uklopljenoga u ejalet Bosne (zvan i bosanskim pašalukom).

Iz obilja dokumenata koji spominju te i takve Morlake navedimo samo ponešto da ilustriramo kakvo mjesto ti Morlaci imaju u kolektivnom imaginariju Mlečana (a preko njih donekle i ostalih Talijana odnosno Evropljana) prije Fortisa.

Nicolò Donado, generalni providur mora, iznio je i ovu rečenicu u svojoj izvijesti pročitanoj u mletačkom Senatu 2 prosinca 1599: „Gotovo su svi Uskoci turski podanici morlačke narodnosti, nezadovoljan svijet, kojemu je nemoguće podnositi tursko gospodarstvo, a i kao oni koji ne vole raditi, rado idu u pljačku, kako je to običaj onoga naroda, koji naziva upravo Tit Livije ‘gentes Illyriorum latrociniis maritimis infames’; jer je još od onih vremena bilo ovo more od toga svijeta držano u nemiru i napadano, a ovi ne smatraju grijehom krađu, ma da inače naizgled žive pobožno, ispovijedajući se i pričešćujući se...“ U istoj izvijesti, govoreći o, svojim vojnicima plaćenicima Hrvatima, Donado ocjenjuje: „Hrvati su dobar svijet, čak odlični puškari, jer su uvijek bili s puškom uza se, a naročito oni iz okolice, ali su i oni ‘gentes Illyriorum’“, dakle infamni lopovi unatoč svome kršćanstvu. Kako su onda dobri? Iz konteksta je jasno da su Donadu ti Hrvati iz Dalmacije³⁹ dobri za svoju vojnu službu, ne u općem smislu riječi. Još je važnije za našu temu vidjeti da je za providura jasno da su Hrvati i Morlaci isti narod istog podrijetla, pa je razlika među njima po načinu privređivanja (Hrvati su vojnici, Morlaci su uskoci, pastiri itd.), a ne po kulturi.

Za dugotrajnog ratovanja 1645-1717 je na područje mletačke Dalmacije, gdje je 1645 živjelo eventualno oko 47.000 ljudi, ušlo još gotovo toliko⁴⁰. Od svih njih dio je poginuo, nešto se iselilo dalje (primjerice u Istru, o čemu govori npr. de Benvenuti⁴¹), dio je potamanila kuga⁴². Ukupno povećanje stanovnika mletačke Dalmacije s pretpostavljenih 47.000 u 1645 na više od 108.000 u 1718 treba pripisati i useljavanju i trima teritorijalnim

³⁹ Iz konteksta je jasno da su i iz Dalmacije, barem iz okolice Zadra, te da Donado sve Hrvate s mletačkih područja smatra istom ilirskom paštom. On za Uskoke kaže da su gotovo svi prije bili turski podanici, da su morlačke narodnosti, potomci Ilira. Nema nikakve dvojbe da su uskoci i na Klisu bili Hrvati po govoru, imenima i sl., što se logično primjenjuje na njih i nakon seobe u Senj. Donado i za svoje vojnike iz okolice Zadra kaže da su Hrvati, po narodnosti Iliri. Drugdje u izvijesti kaže da je vojnicima Hrvatima u njegovoj vojsci u okolici Zadra moguće živjeti sa malom plaćom, jer su ondje kod svoje kuće. Očito nije riječ o plaćenicima Hrvatima iz drugih krajeva, npr. s obale od Rijeke do Novigrada, za koje znamo da su unovčavali svoje znanje pod gonfalomom svetog Marka, nego o Dalmatincima koje Donado zna kao sunarodnjake uskoka, odnosno Morlaka.

⁴⁰ Nakon pet godina kandijskog rata i brojne imigracije Dalmacija bi 1650 mogla imati 50.000 stanovnika (Giuseppe Praga, *Storia di Dalmazia*, Padova 1954, 198); na kraju kandijskog rata (u kojemu je useljeno 10.000 Morlaka i prisajedinjen *Acquisto vecchio*) ima 1671 samo 48.000 stanovnika (Mile Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1993, 8); generalni providur Grimani tvrdi da ih je 1677 imala 60.000, a generalni providur Valier smatra da ih je 1687 imala 80.000 (Isto, 17); napokon u 1718 godini, nakon Požarevačkog mira, ona broji 108.090 stanovnika (Praga, *Storia di Dalmazia*, 198).

⁴¹ Angelo de Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409-1797*, Milano 1944, 147.

⁴² Velike morije donijela je kuga 1649 i 1678, kada se u nekim dijelovima Dalmacije posve promijenila struktura stanovništva, pa i ondje gdje se rat nije ni približio (npr. u Šibeniku, gdje su cakavce naprasno i definitivno zamijenili štokavci).

proširenjima: *Acquisto vecchio* do linije Nani (utvrđene 1671), *Acquisto novo* do linije Grimani (1699), *Acquisto novissimo* do definitivne linije Mocenigo (1717) koja i danas čini hrvatsku granicu.

Dramatična promjena demografske fizionomije Dalmacije, te bitna promjena njezinih granica na *terrafermi*, bitno su i definitivno promijenili opseg i sadržaj pojma Morlaka. Najveći dio pučanstva koji će u XVIII stoljeću (u Voltaireovo i Fortisovo doba) biti poznat pod tim imenom – uselio se ili (re)formirao u tim veoma opsežnim seobama na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće: vojni povjesničar Stanojević⁴³ rezimira da je za kandijskog rata na mletački teritorij u Dalmaciji doselilo 10.000, a za morejskog još oko 30.000 Morlaka⁴⁴ iz raznih dijelova bosanskog ejaleta, pretežno iz najbližih sandžaka: Kliškoga ili Krčkoga, Hercegovačkoga, te Ličkoga), a njegove procjene prihvaća i crkveni povjesničar Bogović⁴⁵. To je stubokom izmijenilo dotadašnju demografsku sliku, već promijenjenu uslijed prethodne turske najezde.

3. Vlaji kao tuđi resurs

Doduše, i prije dugoga kandijskog rata (1645-1669), u koji je u Dalmaciji ušla s Leonardom Foscolom, Mletačka Republika je, vidjeli smo, računala na Morlake – dakle na kršćansko stanovništvo pod Turcima – kao na svoj prirodan resurs (ono što će se u prošlom stoljeću nazvati „petom kolonom“). Stoga je taj dugi rat predočen i tim Morlacima kao njihovo konačno oslobođenje od muslimanske prevlasti, kao mogućnost da budu gospodari gdje su dotad bili građani drugog reda. U tipu privrede na kojemu se zasnivalo Osmansko Carstvo vojna služba bila je jedini instrument vertikalne promocije i, shodno tome, klasne emancipacije. Samo u vojnoj službi pojedinac je mogao računati na plijen, na promaknuće, u boljem slučaju i na spahiluk ili čifluk, dakle feudalno imanje – ali nemuslimani (raja) bili su isključeni iz vojne službe. Ostajala im je eventualno samo hajdučija. U dugom ratu različitih vjera pružala im se prilika da se angažiraju za državu svoje vjere – računajući tako na pobjedu, plijen i promociju (to će nedugo zatim obilato koristiti i Eugen Savojski, izazvavši seobu Srbalja, još jedan val „etničkog čišćenja“ na Balkanu). Plima Osmanskog Carstva bila je na izdisaju, pobjede Jana III Sobieskoga kod Hotina (1673) i Kahlenberga (1683) označit će početak oseke, prouzročen ključnom činjenicom: privreda Osmanskog Carstva više ne može financirati ni dug ni presudan osvajački rat.

Morlaci – shvaćeni kao kršćanski stanovnici na turskom teritoriju – postaju u tom trenutku jedan od ne samo mogućih nego i efikasnih instrumenata prevarikacije. Ta se prevarikacija priprema i ideološko-vjerskom indoktrinacijom (odozdo kroz crkve i odozgo sa strane kršćanskih država) čiji efekti nisu iscrpljeni ni do kraja XX stoljeća (kako – u skali mnogo široj od morlačke – pokazuju predmoderni pokolji u postmodernu doba u Bosni i na Kosovu).

Kršćanske crkvene ustanove su Turskoj dobro došle da, u sklopu sustava *milliyeta*, uspostavi skupnu kontrolu nad inovjernim pučanstvom na svom teritoriju. Pravoslavna

⁴³ Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684-1699*, Beograd 1962.

⁴⁴ Njih Stanojević razlikuje od ostaloga slavenskog stanovništva.

⁴⁵ Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji*, 9.

hijerarhija, nacionalno organizirana, mogla se kompletno postaviti pod nadzor. Zanimljiv je primjer kada je janičar Mehmet-paša Sokollu (Mehmed-paša Sokolović), uspevši se na položaj velikog vezira, postavio na čelo Srpske pravoslavne crkve svog brata Makarija Sokolovića, pravoslavnog monaha, obnovivši za njega dostojanstvo srpskog patrijarha. S katolicima je bilo teže tako postupati, jer su imali centralu u Rimu i zato bili izvan utjecaja Visoke Porte. Stoga je Turska onemogućila funkcioniranje redovite dijecezanske hijerarhije koju bi imenovao Rim – nego je kao instrument kontrole odabrala franjevački red, dovoljno samostalan od biskupa i dovoljno urastao u puk (pa i ondje gdje je morao naslijediti tradicije „heretičke“ Crkve bosanske) da može djelovati kao poluga. Franjevci su imali i svoje samostane, kako u Bosni, tako i na zapadnim rubovima nekadašnjega hrvatskog teritorija, ali tada pod turskim vrhovništvom: u Visovcu (na otočiću na rijeci Krki), u Imoti (sada: Imotskome), u Zaostrogu na Makarskom primorju, u Makarskoj i Živogošću (ostale franjevačke samostane u unutrašnjosti i više-manje sve samostane drugih redova Turci su razorili, naročito u doba Sulejmana II Zakonodavca). Napokon, Portu nije zanimalo nikakav prozelitizam i omogućavala je punu toleranciju za inovjerce ako nisu ugrožavali sigurnost države i njezine vlasti. To je značilo da su i pravoslavni i katolici bili tolerirani ako se nisu bunili i ako su redovitom seljačkom djelatnošću (ratarskom i stočarskom) osiguravali bazu materijalne privrede. Naravno da su ratne prilike, a pogotovu dugotrajni ratovi ponovo započeti u drugoj polovici XVII stoljeća, mijenjali i ponašanje crkvenih struktura, kao što su utjecali i na ponovne seobe, organizirane najčešće u sprezi sa svećenstvom.

Kad je ratovanje posrijedi, baš se traže karakteristike kakve, u kolektivnom imaginariju, imaju „gentes Illyriorum“ o kakvima je Livije pisao s okupatorskog stanovišta – a Venecija je te karakteristike u Morlaka i hrabrila i podupirala kroz to dugo razdoblje ratovanja: od 1645 do 1717 (s prekidima tipa „ni rat ni mir“), počam od prvog zapovjednika koga je uputila u Dalmaciju 1645, generala Leonarda Foscola. Upravo je Foscolo započeo politiku koja je promijenila morlački identitet u Dalmaciji: pošto je osvojio Novigrad u proljeće 1647., stupio je u pregovore s Morlacima na turskom teritoriju, obećao im bolje uvjete ako pređu u mletačko podanstvo, posjede, a za sve to dobio je aval Senata. Sve to, naravno, jer je Foscolo procijenio da će tako postignuta demografska promjena bitno koristiti Mlecima i bitno naškoditi Turskoj. Kreiranje nove socioantropološke fizionomije Morlakâ (posljednje varijante Vlajâ) i njezin upad u zapadnoevropski imaginarij bilo je posljedica jamačno izvan dosega Foscolove imaginacije, ali zapravo neizbježna. Tim više što je Foscolo samo uočio već postojeće silnice i iskoristio ih, ne izumivši sam ništa novo. Stoga je njegova politika nastavljena sve do kraja toga završnog vijeka mletačko-turskih ratovanja⁴⁶. Foscolovu ideju je za kandijskog rata sustavno nastavio Zorzi Morosini, nase-ljavajući u Dalmaciji Morlake koje je Venecija privlačila⁴⁷.

⁴⁶ Nismo, naravno, ni pokušali ovdje taj dalmatinski aspekt staviti u širi kontekst mletačkih interesa bilo na Kreti (Candiji), bilo na Peloponezu (u Moreji), niti u opće gabarite turskog pitanja, jer bi nas to odvelo daleko izvan granica ovog rada – ali nismo nesvjesni parcijalnosti naših napomena izvan toga širega povijesnog konteksta, za koji uostalom ne manjka literature.

⁴⁷ Potkraj 1671 u napušteni Dračevac naselio je Morosini 20 porodica (Boško Desnica, *Istorija kotarskih uskoka: 1646-1684*, 1, Beograd 1950, 161); nekoliko mjeseci kasnije preselio je Morlake iz tada turske Bukovice u tada mletačke Ravne kotare; u jesen 1672 je 230 obitelji iz okolice tada turske Makarske s oko 1200 članova preseljeno u Dalmaciju, te ih je Morosini naselio na otocima Braču, Hvaru i Korčuli, podijelivši im zemlju za obradu (Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 8) itd.

Pljačka je bila strateški odabir za uznemiravanje i iscrpljivanje protivničke strane. Osobito je potiču Mleci, nagovarajući Morlake i direktno, te pružajući im indirektnu zaštitu (u tom pogledu Fortis ima pravo kada „haiduke“ opravdava ratom – ali ta je podrška sjela na podlogu već dobro pripremljenu, budući da usmena tradicija postavlja hajdučiju na rang svetog rata protiv različitoga). Dokumenti daju Stanojeviću⁴⁸ bazu da zaključi da u kandijskom ratu „u pljačkanjima više učestvuju mletački nego turski podanici“⁴⁹. Pothvati su lukrativni, pa se pridružuju i katolici s habsburškoga hrvatskog teritorija (Senjani), ili čak s mletačkoga (u proljeće 1674 iz Pule je u Senj prešlo „deset hajdučkih porodica“, bilježi Stanojević⁵⁰).

Radi obrane i prehrane i Turci naseljavaju novo pučanstvo onamo odakle su Morlaci utekli na mletačko⁵¹. S druge strane, Mleci nisu obeshrabrivali prebjegle Morlake da i pokoljima spriječe novo naseljavanje na tursko, kako svjedoči pokolj u Zemuniku u rujnu 1682⁵², dakle u razdoblju između dva rata.

U periodu ni rata ni mira između kandijskog i morejskog rata krvna osveta – tj. novčano „mirenje krvi“ – i korištena je i promicana s obje strane, također u vojne i logističko-ekonomske svrhe, ništa manje nego pljačka⁵³.

Međukonfesionalni odnosi kršćanskih Morlaka posebna su tema za koju ovdje nemamo mnogo prostora, iako je već u XVII i XVIII stoljeća bila povod sukobima hijerarhija i država, a u XIX i XX stoljeću razlog ne samo povjesničarskim sporovima, nego i okvir nekih od najkrvavijih pokolja u ratovima 1941-1945 (gdje je nemalu ulogu imao vanjski faktor, naime Italija) i ponovo 1991-1995 (kada su Srbi i Hrvati sami obavili sve barem u Dalmatinskoj zagori). Spomenimo ovdje usput samo nekoliko činjenica.

Prvo, crkveni povjesničari dviju konfesija spore se i oko samog podrijetla pravoslavnih odnosno katoličkih Morlaka. Katolički autori⁵⁴ i predstavnici katoličkog magisterija⁵⁵ nastoje dokazati da pravoslavni nisu Srbi nego Vlasi, popravoslavljени dijelom i na prevaru

⁴⁸ Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 10.

⁴⁹ U listopadu 1671. zajednička četa znakovitog sastava (navode se: Morlaci, Senjani i turski podanici) pobila je turske putnike 12 milja od Zadra i uzela im 8000 cekina. Žrtve su, očito, ne ratnici nego trgovci, kao i u ljeto 1672 u šumama Bukovice, pa u studenome 1673 između Dicma i Klisa kada je opljačkana cijela turska karavana (taj predio se i danas naziva Klanac, ali ne po konfiguraciji, jer je ravan, nego vjerojatno po pokolju).

⁵⁰ Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 11.

⁵¹ U svibnju 1680 javlja generalni providur iz Zadra u Veneziju da je bosanski paša naredio krčkom sandžakbegu da naseli 200 osoba u opustjeli Nadin, koji su pak mletački Morlaci zapalili 1682.

⁵² U Zemuniku su Morlaci, mletački podanici, držali zemlje pod zakup i plaćali 573 cekina godišnje, po dokumentima ovjerenima od turskih kadija. Kad je Hasan-beg Durakbegović ujahao u Zemunik s naseljenicima, pod zastavama i muzikom (uz navodno silovanje nekih Morlakinja i ubojstvo mletačkog podanika Luke Vukačine), Morlaci su dan kasnije napali tu skupinu tako da se nije spasio niti jedan od 117 muslimana, očito uglavnom nenaoružanih, jer su Morlaci imali desetak žrtava kada se zbroje i mrtvi i ranjeni.

⁵³ Tipičan primjer daje natezanje oko spomenutih zemuničkih žrtava: umjesto pravde ili istrage traje cjenkanje koje se prati iz mletačkog dokumenta u mletački dokument, kako u Zadru sa strane providura, tako i u Carigradu sa strane baila (Levi-Weiss, „Le relazioni fra Venezia e la Turchia“; Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata* itd.), sve dok bailo Donà nije samo nekoliko mjeseci prije bitke pod Bečom pristao poravnati spor sa 175.000 reala, od kojih 25.000 izravno u kesu velikog vezira.

⁵⁴ Među inima Dominik Mandić, Janko Šimrak, Mile Bogović.

⁵⁵ Ubrojivši tu i bl. Alojzija Stepinca, također potomka Vlahâ preseljenih u Žumberak za turskih ratova.

(jer su npr. radije prihvaćali pravoslavnog popa na slavenskom jeziku nego katoličkoga na latinskome i sl.), dok su katolici izvorni Hrvati a samo manjim dijelom Vlasi koji su sačuvali izvornu katoličku pripadnost. Pravoslavni autori⁵⁶ i predstavnici pravoslavnog magisterija zastupaju gledište da su Morlaci listom Srbi, koji su u Dalmaciji barem od XIII stoljeća, a da su katolici među njima rezultat otpadništva pod pritiskom i prisilom katoličkih autoriteta i katoličkih država. Uplela se i bošnjačka varijanta, po kojoj su muslimani listom potomci izvornih bosanskih *krstjana*⁵⁷, pa je dio njih „preveden“ u bilo pravoslavne, bilo katoličke Morlake.

Drugo, ovisno o potrebama ističu se ili prešućuju dokumenti o „prevođenju“ Morlaka s jedne konfesije na drugu. U izvijesti od 1. prosinca 1740 generalni providur Marin Antonio Cavalli javlja da je sve „shizmatike“ (tj. pravoslavne) podvrgnuo katoličkom kleru. To su pokušavali i prije njega, osobito biskupi: npr. Francesco de Andreis piše Svetoj Stolici da u biskupiji ima samo dva svećenika „bizantskog obreda“ te se nada da će uskoro sve kršćane bizantskog obreda prevesti na latinski obred (i time pokatoliti). Neke od procjena u tom pogledu bile su visoko nesuglasne: iz istog Nina biskup Jure Parčić javlja Svetoj Stolici da je priveo na poslušnost Rimskoj crkvi gotovo sve „grčke shizmatike“ u svojoj biskupiji, dok u isto vrijeme njegov vlastiti vikar piše da je polovina biskupije shizmatična. Zadarski nadbiskup Todaro Balbo javlja Svetoj Stolici kako je od civilnih vlasti ishodio da pravoslavnog biskupa stave u zatvor kao „vjerskog zavodnika“⁵⁸.

Treće, među pravoslavcima u Dalmaciji bilo je sporova o jurisdikciji ne samo s katoličkim dijecezanskim biskupima, nego i između filadelfijskog arhiepiskopa u Veneziji (1576-1713) i srpskih episkopa (npr. dabro-bosanskog mitropolita kao egzarha pečkog patrijarha u Dalmaciji, te igumana krčkog manastira kao egzarhova arhijerejskog namjesnika, ali bio je i spor između dabro-bosanskog mitropolita Atanasija Ljubojevića koji je pred Turcima izbjegao u Dalmaciju, i Ćirila koji je poslan u Dalmaciju 1692 iz Beograda), pa i između samih srpskih episkopa (onih u Turskoj i onih u Ugarskoj). To je tema za posebne rasprave – ali nije bila bez utjecaja na fizionomiju morlaštva koju će Voltaire i Fortis posredovati Zapadu.

4. Zaključak

I u tim okolnostima je razlog zašto se Vlaji/Morlaci nisu konstituirali kao (još jedna) nacija na prostoru južno od Tromeđe, u Dalmatinskoj zagori i zapadnoj Hercegovini, nego su se uglavnom po konfesionalnom ključu asimilirali u nacije čija su središta bila relativno daleko i aktivna tek u drukčijim privrednim prilikama, za preporoda u Hrvatskoj pa u Dalmaciji, mahom među Hrvatima i Srbima, a dio njih u Talijane odakle su se novačili neki od žestokih iredentističkih fašista⁵⁹.

⁵⁶ Evo samo nekih: Nikodim Milaš, Dušan Berić, Marko Jačov itd.

⁵⁷ To, među inima, tvrdi Alija Isaković.

⁵⁸ „Ma siccome io non manco di vigilar in quello passo havendo anco fatto ritenere un calogero nominato il Vescovo sei mesi sono incirca, come il maggior seduttore di quel Rito scismatico che si ritrova in fondi di Torre nelle forze della Giustizia“ (Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji*, 108).

⁵⁹ Npr. senatori Ghiglianovich i Krekich.

U svojoj društvenoj poziciji, ponajprije ekonomskoj i (ne)vojnoj, Vlaji/Morlacchi nisu imali objektivne osnove za razvitak kolektivnog narcizma, počam od etnocentričkoga, kako ga definiraju Agnieszka Golec de Zavala i dr.

Vlaji, u škripcu između tri kolektivna (etnička, pa nacionalna) narcizma, talijanskoga te hrvatskoga odnosno srpskoga, priklonili su se, postupno i spontano, istome obrambenom mehanizmu koji su prije njih na istom ili okolnom teritoriju prihvatili Liburni, Iliri, Japodi, Obri, Kumani, Arbanasi itd., a naravno i Arumunji: asimilaciji. Ponajprije jezičnoj, diktiranoj i komunikacijskim razlozima a neizbježnoj u bilo kakvome obrazovnom procesu motiviranome vertikalnom promocijom, pa etničkoj, radi mimikrije unutar prestižne grupe, a naposljetku i kulturalnoj, gdje su vlastiti kolektivni mentalitet i vlastiti vrednosni sklopovi pružali najdulji otpor, nerijetko interferirajući s kulturom asimilatora, pa i prožimajući je, po Horacijevu obrascu iz antike: *Graecia capta ferum victorem cepit*⁶⁰.

Metamorfirajući, Vlaji su utonuli, nisu nestali, Q. E. D.

---

⁶⁰ Quintus Horatius Flaccus, *Epistularum libri*, II, 1, 156.

THE SLAVONIC DIMENSION OF TRIESTE AS AN IMPERIAL PORT-CITY, 1751 – 1914

The first visible Slavonic presence in Trieste dates back to the mid-18th century, when some Illyric families responded to the invitation Maria Theresa had issued to merchants of Greek faith, to settle in the Porto Franco and make the most of both economic and religious privileges. “Illyric” was the name that had come to prevail in the Habsburg administration since the early 18th century for the Southeastern Slav population of the Greek rite. Within the Greek religious community in Trieste, congregated around the newly-built St. Spyridon church, there were soon enough Greeks and Illyrics who took to competing for hegemony. The Austrian administration settled the dispute in favour of the Illyrics, as was to be expected, given the special loyalty of the Illyric Mitropolija and the Illyric regiments to the crown. At the time, Illyric merchants in Trieste were mostly engaged in high-risk trade, which allowed some of them to quickly amass great fortunes while the less fortunate went under. A fleeting but meaningful chapter of Trieste’s intercourse with the Slavonic world was the repeated appearances of the Russian navy in the port’s waters during the Napoleonic wars. All in all, the main feature of the Illyric community in Trieste was that of a confessional “nation”, well-rooted and visible in the local institutions of mercantile self-government, but at risk of being sidelined because of its limited numbers. The population of Trieste had seen impressive growth in the second half of the 19th century, fuelled initially by the arrival of poor or landless peasants from Slovenian Carniola, and then by migrants mainly from Istria and from Italy, attracted to Trieste by job opportunities in the nuovissimo port under construction. In the face of the rising Slav/Slovenian presence in the city, Austrian censuses (based on Umgangssprache) recorded a steady decline of Slovenian percentages. Such trend was suddenly and dramatically reversed in the 1910 census, showing that the immigrants were by then making the most of the Slovenian alternative to Italian assimilation.

Key words: Habsburg Trieste, Slavs in Trieste, Illyric merchants, Russian fleet, sub-urban Slavism, Carniolian emigration, Slovenian associationism, Italian assimilation, Italian nationalism, Austrian censuses

The Slavonic presence in the imperial port-city of Trieste over two centuries had two dimensions – one visible and the other invisible. How one prevailed over the other at different points in time was not related to some intrinsic quality of the groups of people inhabiting the city: it depended instead on the attitudes of these groups and above all, on the mental categories of the observers, be they rival groups, political authorities, or even professional historians. Suffice it to say that the vibrant national struggle in the final decades of Habsburg rule in the city was about the Slovenians’ ambition to assert their visibility in the urban spaces.

1. Illyric merchants for the Porto Franco

But let us start from the beginning. The first visible Slavonic presence in Trieste originates somewhere in time around mid-18th century. Thirty years earlier, Emperor Charles VI had attempted to vitalize Trieste, then hardly more than a village of fishers and smugglers

with an impoverished patriciate, by granting it the status of Porto Franco and promising freedom of trade to anyone who chose to settle in it (including criminals and bankrupts). Sadly, the hoped-for take-off in trade did not take place. At considerable financial cost, the state started work on some infrastructure, reclaiming the salt flats right out of the walls of the old town and offering up for sale the land so reclaimed. But there still was a shortage of human capital.

In 1749, having got over the anxieties of the War of Succession, Maria Theresa re-launched her father's plan, and promulgated an "Instruction" aimed at stimulating and regulating the development of the port and town of Trieste¹. It was an impressive package of public works, which also contained what we might call a software component, regarding the freedom of worship that was granted to those non-Catholic merchant communities that would immigrate to the town. In those very months, the court offices were receiving pressing petitions from the Serbian Metropolitan and other Serbian church dignitaries in Austrian territories asking for the renewal of the old Leopoldine charters of religious privilege issued to the Serbs who had escaped to Habsburg territories 60 years earlier, as an incentive to immigrate to mercantile Trieste. And so it was that two years later, explicitly stating that her purpose was to make the town and its port grow, Maria Teresa granted freedom of worship and of communitarian organization to immigrants of non-united Greek-oriental religion.

Some explanation is needed here. In no Austrian document of those years will we find the word "Serb" or "Serbian". In Trieste, religious freedom was granted to the Greeks as a confessional group, but throughout the Mediterranean and also in the minds of Maria Theresa's counsellors, Greek was a synonym for merchant. In Trieste, the Slav-speaking Greeks were called "s'ciavoni" by the people, and "Illyrics" or "Graeco-Illyrics" by the Austrian authorities. The word "Illyric" had a classical origin with a territorial meaning. But at a certain point in the late Middle Ages, a semantic shift began whereby the word Illyric was no longer used to describe the territory of the classical age, but denoted instead the peoples who inhabited those areas in the early modern age: as a result, Illyrics came to mean Southern Slavs, but more precisely Catholic Southern Slavs, the simple reason being that the "Illyric" concept had originated mainly in the humanistic-Dalmatian intellectual area. There was a further development in the 17th century in the minds and writings of those Catholic-Reform clergymen (themselves mostly Croatian-Dalmatian) whose Uniate perspective led them to emphasize the symbolic connections and compatibilities between the two confessional traditions rooted in *Illyricum*. What's more, such "interconfessional Illyrism" could be useful in fostering the integration of the *Militärgrenze* Orthodox into the Habsburg Empire². The final step was the assigning of the Illyric name to the Southern Slav population of Greek rite in the Habsburg environment, and this took place at the turn of the 17th century when the new appellative was simultaneously employed by a Serbian diplomat and commander and a Croatian historian and philologist, and then received into the

¹ Aleksander Panjek, "Chi costruì Trieste. Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare e servizi tra pubblico e privato (1719-1918)", in: *Storia economica e sociale di Trieste (SEST)*, II, *La città dei traffici 1719-1918*, eds. Roberto Finzi – Loredana Panariti – Giovanni Panjek, Trieste 2003, 648.

² Here I am following the lesson of Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008, 214-291.

³ *Ibid.*, 291-335.

ruler's charters³. So it was that the Orthodox Slavs in Habsburg territory, previously called "Valachi" or "Rasciani", began to be called Illyrics, just like the church led by the newly settled Metropolitan of Karlowitz with its seven bishoprics along the Military Frontier, and the Illyric *Hofkanzlei* (then *Hofdeputation*) established in Vienna to deal with Illyric affairs, not to mention an Illyric printer's establishment in Vienna, complete with an Illyric censor.

It would be wrong to think that the rather artificial nature of their name had a blurring effect on the identity of the Illyrics of Trieste. Archival sources such as naturalization acts or testamentary dispositions⁴ show they had a very clear awareness of their territorial origins (mostly Ottoman Sarajevo and Herzegovina, Ragusa, Venetian *Boka kotorska*) and community belonging. In their newly-acquired homeland, the Illyrics were organized, so to speak, as the "Slavonic section" of the Greek confessional nation, and as is easy to imagine, the coexistence of the two groups within the same church (built with common capital in addition to a loan from the Queen/Empress) was troubled by the question of the language of liturgy and of the care of souls. The quarrel between the Greeks and Illyrics to decide who should have control over the common St. Spyridon's church lasted twenty years and was eventually resolved by the Austrian authorities, in 1781, in favour of the Illyrics. Once a reimbursement plan for the expenses involved had been agreed upon, the Greeks had to pick up their things and leave, and in a few years they built a church of their own just a few hundred meters from St. Spyridon. This outcome might seem surprising were we merely to look at the relative importance of the two groups in Trieste, where the Greeks easily outstripped the Serbs, both in terms of population and the value of their trade. But the Illyrics were in a position to put forward a different and not exactly mercantile argument, namely the ecclesiastic and military services they provided to the Sovereign, in the form of the Illyric Metropolitan in Karlowitz and the Illyric regiments at the Military Frontier⁵.

Apart from their privileged relationship with the Austrian government, the Illyrics were very visible in town because of their contribution to the high-risk trade of Trieste port. The most prominent merchant in town at the time, Iovo Curtovich, who had started his career as a porter, was able to build himself a huge mansion, right in the middle of the new Borgo Teresiano, facing the port, and from it he moved his flotilla between Amsterdam and Smyrna, with expeditions to Philadelphia and China, not even turning his nose up at the "dirty job" of picking up goods from the ports of the Levant hit by epidemics⁶. As an old man, it fell to his lot to be taken hostage by Napoleon's occupying troops as a guarantee for the payment of the extraordinary charge levied on the town: but after all, this was just one of the minor inconveniences of being a member of the Triestin economic élite.

But high-risk trade was not always rewarded with money and success. Just think, for example, of the sad case of Filippo Cetcovich. He was one of the most prominent members of the Illyric community and a member of the Church Chapter. In 1814, he wound up his business and though still young, he made his will. In his preliminary dispositions,

⁴ Marco Dogo, "Narod pobožnih trgovaca. Srpsko-ilirska zajednica u Trstu, 1748-1908", in: *Svetlost i senke. Kultura Srba u Trstu*, ed. Marija Mitrović, Beograd 2007, 79-87 (cyr.).

⁵ *Ibid.*, 72-73.

⁶ His was the first ship ("La città di Vienna") to sail from Trieste for the Far East: Walter Markov, "La Compagnia asiatica di Trieste (1775-1785)", *Studi Storici*, II/1, 1961, 3-28.

he contrived to leave a 200-florin charitable bequest to the town's Hospital, to the poor of the Illyric nation, to St. Spiridon's Church in Trieste and to St. Nicholas' church at Boka kotorska. To his heirs – his wife and six children – he left two houses, some ownership shares in cargo boats, and some credits. But, alas!, warned the testator, in the accounts register the executors would find

many debts caused by the numerous adversities that have stricken me in the past critical circumstances, that is to say,

- by *paper money* [that is, the paper florin or banco-zettel the Austrians started to print in the late 1790s, thereby fuelling widespread inflation],

- by *sea privateers*, corsairs [mainly licensed by the British during the Napoleonic Wars],

- by the burdensome and disproportionate *war contributions* [imposed by the French upon the town of Trieste on three occasions],

- by the *loss of my 30,000 piastres* of capital in the company in Smyrna,

- by the loss of the capital I had in the company with Giorgio Merchich [*bankrupted* a couple of years earlier],

- by the loss of 1,000 cetvert of *wheat from Taganrog* [that means that Filippo Cetcovich had lost some two hundred metric tons of wheat, which incidentally equals the cargo of a medium-tonnage brigantine at that time],

while, on the opposite side, my credits are mostly uncertain...⁷

2. The Russian and Serbian connection

Until around 1830, Triestin maritime trade was seriously affected by the raids of Barbary and British corsairs. In 1759, during the Seven Years' War, a Sovereign Resolution urged ship-owners along the Austrian Littoral to arm their vessels in order to actively defend themselves against the corsairs with Prussian patent. The only one who answered the call was the Illyric Giovanni Vojnovich, who had come to Trieste some ten years before from Venetian Boka kotorska; he entrusted a ship (probably the only corsair ship in Austrian maritime history) to his nephew Demetrio⁸. The following year, Demetrio set out in chase towards the Levant, and joined battle off Smyrna with the corsair ship "Lancashire Witch"; he captured it, took its English captain Charles Ratcliffe prisoner and hanged him⁹. As a reward, the Austrians decorated him and charged him with readying two frigates for the

⁷ Dogo, "Narod pobožnih trgovaca", 98-99.

⁸ Fulvio Caputo – Roberto Masiero, *Trieste e l'Impero: la formazione di una città europea*, Venezia 1988, 114-115.

⁹ Franz A. J. Szabo, *The Seven Years War in Europe: 1756-1763*, Harlow 2008, 295-296.

defence of the port of Trieste¹⁰. The task took some years, and when it was completed the two frigates no longer served their purpose for lack of actual threats, so they were sent to Leghorn to be sold¹¹. There, in 1774, the Russian fleet was making a stop on its way back from the Russo-Turkish war: one of Demetrio's cousins, a certain Marko Ivanovich Vojnovich, was serving in it. He had enlisted a few years earlier, at the time of the Orlov brothers' legendary naval expedition. Marko bought the two frigates at a knock-down price, and had them made seaworthy¹². He was later to be given commands in the Russian Navy in the Caspian and Black Seas.

The relationship of Trieste with the Russian navy did not end there. During the Napoleonic Wars, a Russian naval squadron made an appearance in the port of Trieste on three occasions. The first time, in 1800, it was commanded by one Nikola Vojnovich and was carrying the Habsburg princess Maria Carolina, Queen of the Two Sicilies, to safety¹³. Six years later, after the Peace of Pressburg, a Russian flotilla aimed its cannons at the town of Trieste in order to get some cargo ships released. While negotiation were being held, Russian officers were allowed to go ashore in civilian clothes and were given free theater tickets¹⁴. The Russian fleet's third visit to Trieste came after the Treaty of Tilsit, and this time it was forced to lie at anchor for more than two years because of the British sea blockade. One of the Russian officers wrote: "We have made many acquaintances in Trieste, but excepting Slavs who received us like blood-relatives, we rarely availed ourselves of invitations of others", and he added that it was not a matter of anti-Russian prejudice, but rather of the tight-fisted hospitality practiced by the non-Slav inhabitants of the town¹⁵.

But this sketch of the Slavonic dimension of merchant Trieste in the early 19th century would be incomplete without a document that fittingly represents the link between business and culture. It is a partnership contract between the brothers Jovo and Demetrio Chircovich, written in Cyrillic in 1805 and stipulating how much capital, goods, and ships they share. The contract had to be translated into the business language of the Porto Franco in order to be registered at the Commercial Court. The Italian version of the contract bears an inscription at the foot of the text: "Faithfully from word to word I myself translated, Dositheo Obrad., master of languages". For those who may not know him, Dositelj Obradović is an extraordinary figure: a polyglot traveller, an essayist, a poet, the author of a pedagogic novel, he would end his days (1811) as a sort of minister of Education in the government of insurrectional Serbia. Perhaps his mastery of Italian language was not

---

¹⁰ Ugo Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella Monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Udine 1992, 55-71.

¹¹ Though theoretically part of the armed forces, in 1797 the tiny Austrian Navy was transferred to the civil administration of the Port of Trieste and assigned coastguard tasks. It was manned with Italians and Croats from Dalmatia and South Slavs from the *Militärgrenze*: Claudia Reichl-Ham, "Le origini della Marina Austriaca", *Bollettino dell'Ufficio Storico della Marina Militare*, (Settembre) 2012, 131.

¹² Cova, *Trieste e la libera navigazione sul mare fra il XVI e il XIX secolo nelle carte governative dell'Archivio di Stato di Trieste*, Trieste, 2014, 88-96.

¹³ Dmitrii Fedotoff White, "The Russian Navy in Trieste. During the Wars of the Revolution and the Empire", *American Slavic and East European Review*, VI/3-4, 1947, 25-28.

¹⁴ *Ibid.*, 30-33.

¹⁵ *Ibid.*, 33-34.

quite beyond any doubt, because the quality of his translation from the Illyric language is attested to one line below by the parish priest of St. Spiridon's church: "That the above mentioned deed has been faithfully and exactly translated from word to word from the Illyric language, I myself bear witness, Vincenzo Rachich".¹⁶

The Slavonic dimension in Trieste was clearly visible, then, and even given institutional form as an "Illyric nation". In the organs of mercantile self-government, the Illyrics were represented roughly in proportion to their economic weight, alongside the Greeks, the Jews, the Lutherans and the Calvinists, besides the Catholics, of course. And all of them would communicate among themselves and with foreigners in Italian, as a legacy of the lingua franca in the Adriatic and the Levant. From the demographic point of view, the non-Catholic minorities altogether accounted for 8.8% of the population in 1775¹⁷, with the Illyrics around 1% at that time.

3. Sub-urban Slavism and Italian urban assimilation

However, the population of Trieste was growing rapidly thanks to immigration, and merchants were but a tiny fraction among the newcomers as compared with the huge number of porters, building workers, all sorts of artisans, apprentices, labourers, housemaids and seamen (the latter always being scarce in Trieste). Recent studies of historical demography show that 40% of the immigrants were aged between 19 and 25 years, that they had a high fertility rate, and that they came mainly from Carniola, from the province of Gorizia and from Istria both coastal and inland¹⁸. This was the human basis of Trieste's urban development, which is measurable by the 27,500 inhabitants registered in 1795 as compared with the 6,500 of thirty years earlier¹⁹.

Here some explanation might be useful. The territorial reach of the municipality of Trieste remained almost unchanged throughout the last two centuries of Austrian rule – and because of the surrounding hills, is not much different even today. Within it, however, there were three distinct zones at the time of the imperial port-town, each with its own fiscal and administrative regime: the town in a narrow sense, consisting of the old medieval settlement and the new districts surrounding it, built mostly on reclaimed land; the outlying districts, which were rural but contiguous to the town, like agricultural appendages; and finally, up yonder on the plateau, the countryside also called "rural territory" or simply "the territory". In those years, along with the migratory movement coming from outside, there were shifts in the population within the municipality itself, namely, 1. from the suburban districts towards the port with its job opportunities, and 2. from the hamlets on the overhanging highland (that is, the so called "territory" or simply countryside) towards the kitchen-gardens of the semi-emptied districts²⁰. This is what, in the past, historians of

¹⁶ Dogo, "Narod pobožnih trgovaca", 89, 92.

¹⁷ Roberto Finzi, "Trieste, perché", in: *SEST, I, La città dei gruppi 1719-1918*, eds. Finzi – Panjek, Trieste 2001, 53-54.

¹⁸ Andrea Sponza, "La popolazione di Trieste nel censimento del 1775", in: *Trieste e l'Adriatico. Uomini, merci, conflitti*, eds. Daniele Andreozzi – Carlo Gatti, Trieste 2005, 111-112.

¹⁹ Claudio Visintini, "La crescita urbana", in: *SEST, I*, 250-251.

²⁰ Elio Apih, "La storia politica e sociale", in: *Trieste* (a cura di Elio Apih), Roma – Bari 1988, 15.

a militantly Italian cultural imprint called “sub-urban Slavism” in a demeaning sense. But the expression has recently been used again by post-nationalist historians because of its descriptive efficacy, inasmuch as it implies the recognition of an objective fact, namely, that the demographic growth of Trieste was fed by the Slavonic peoples of the highland²¹.

This double immigration flow was to have perceivable effects in town, of course. In 1761, a high-ranking Austrian officer remarked that, apart from the immigrant Greek and “Aleman” merchant groups, who spoke Italian anyway, three different languages were spoken in the town: Italian, Triestin (that is, the bastardised Italian used by the populace), and Slavonic, in the two variants of Slavonian-Illyric and Slavonian-Carniolinian, the latter being in turn subject to German and Friulan lexical corruptions²². Until their order was abolished in 1773, the Jesuits would teach catechism and preach in the “Carniolic” language²³. In 1776, two senior members of the civic administration and of the merchant class recommended that in Trieste, for the needs of justice, trade, shipping, and preaching, as well as for the announcement of sovereign acts to the people, the use of the Italian language and of the “Slavonic or Illyric” language, as well as German, should be guaranteed²⁴. In 1777, Governor Zinzendorf split the single Catholic parish in Trieste into two parishes, one for the Old Town and the other for the New Town²⁵, and recommended that in the latter, the priests should be able to speak “Carniolinian”²⁶. Thirty years later, in 1807, an Austrian officer just passing through Trieste took note that in the Old Town, Sunday sermons were held in Italian, while those in the New Town were held in German and in Carniolinian²⁷. These are just a few examples of many signs of a Slavonian-Carniolinian presence in the town, a presence that we would nowadays conventionally call Slovenian, and that would not have attracted any particular attention or comment in those days because it concerned the church alone and the care of its souls. In the town of Trieste, the fate of so-called “Slav urbanism” (*urbanesimo slavo*)²⁸ was simply that of assimilating into the Italian environment, with no strain involved and even with a favourable disposition on the part of the subjects themselves. One important exception to this sort of assimilatory determinism must be mentioned, however: that of the “Slav by choice” Sigmund-Žiga Zois, the son of a wealthy Triestin Stock Exchange merchant from Bergamo, who after spending his childhood in Trieste and studying natural sciences in Italy, settled in Ljubljana, where he became an active patron of Slovenian culture for thirty years²⁹.

²¹ Marco Breschi – Aleksej Kalc – Elisabetta Navarra, “La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII-XIX”, in: *SEST*, I, 149.

²² Paolo Merkü, “La presenza slovena nella città preemporale”, in: *SEST*, I, 289.

²³ Marta Verginella, “Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento. Da comunità etnica a minoranza nazionale”, in: *SEST*, I, 446.

²⁴ *Ibid.*, 441.

²⁵ Liliana Ferrari, “Le chiese e l’emporio”, in: *Storia d’Italia: Le regioni all’Unità a oggi. Il Friuli-Venezia Giulia*, eds. Finzi – Claudio Magris – Giovanni Miccoli, Torino 2002, 242.

²⁶ The Catholic Bishop Petazzi was in favour of using Carniolian in both parishes: Breschi – Kalc – Navarra, “La nascita di una città”, 195.

²⁷ Rienzo Pellegrini, “Per un profilo linguistico”, in: *SEST*, I, 295.

²⁸ Carlo Schiffrer, *Le origini dell’irredentismo triestino (1813-1860)*, Udine 1978, 46.

²⁹ Verginella, “Sloveni a Trieste”, 445.

Meanwhile, by the end of the 18th century, Trieste had acquired the territories, the populations and the merchant marine of Venice; it kept them until 1806 (when the town reached the figure of 33,000 inhabitants), lost them to the French and took them back at the end of the Napoleonic Wars. Many Dalmatian seamen, both sailors and officers, became naturalized Austrian subjects in Trieste and added their numbers to a purely virtual dimension of invisible and irreversibly assimilated Slavism.

After the Napoleonic storm, Trieste found itself part of a phantom Kingdom of Illyria named after the French Illyric Provinces, whose territory contained a predominantly Slav Catholic population. The town itself, however, was returned to the self-government of the merchant class, led by a recognized Italian-speaking and cosmopolitan élite of Borsa merchants³⁰. Among its members were some of the most prominent exponents of the Illyric community, and they contributed to the growth of the port-town in two ways: by opening new sea routes to the Black Sea and especially to Odessa (the exporting of Russian corn being the new big trade³¹), and by investing their capital, still in visibly Slavonic business institutions such as "Società slava" and "Banco illirico"³², along with German, Italian, Jewish and Greek capital, in that huge insurance and navigation company that was the Austrian Lloyd. Financial volume, steam power, the safety of seafaring and not least the connection of the port with the Austrian railway network conferred a new dimension to the trade of Trieste³³. The old merchant-adventurer type survived in just a couple of intriguing individuals who both had links to their Illyric nation, to Russia, and to the corn trade with the Black Sea. One of these was Spiridon Gopceвич, who in the 1850s had an impressive town-house built for himself in the middle of Trieste, with a facade depicting four figures drawn from the history or the myth of the Kosovo polje battle. During the Crimea War, Gopceвич lost all his money in a gigantic failed speculation on exporting Russian corn³⁴. The other figure was Drago Popovich, who owned a merchant fleet that sailed between Trieste and the Azov Sea. At the outbreak of the Crimean War, out of devotion to Russia he refused to collaborate with the English and French, and suffered reprisal at their hands. His fortunes recovered after the war, and he became a distinguished member of the city's mercantile institutions, even being elected to the Municipal Council by a "Slavic" coalition³⁵. Curiously enough, his son Eugenio was to become a Garibaldinian and an Italian irredentist³⁶.

Just like the dimension of trade companies, so the demographic dimension of the town was changing. The Illyric community held on, with its 250 members, but in the meanwhile the town had grown from 36,000 inhabitants in 1818 to 66,000 in 1846 – by now it was a city. Were it not for the church of St. Spyridon and the numerous buildings erected by

³⁰ Apih, "La storia politica e sociale", 28-29.

³¹ Alessio Fornasin, "La Borsa e la Camera di Commercio di Trieste (1755-1914)", in: *SEST*, II, 179.

³² Francesco Basilio, *Le assicurazioni marittime a Trieste ed il centro di riunione degli assicuratori*, Trieste 1911, 77; Loredana Panariti, "Assicurazione e banca. Il sistema finanziario triestino (secc. XVIII-XIX)", in: *SEST*, II, 414-415.

³³ Sara Basso, "Trieste: un porto, una città tra Impero Austro-Ungarico e Mediterraneo", *Storia urbana XXXI*, 120/121, 2008, 171.

³⁴ Dogo, "Narod pobožnih trgovaca", 112.

³⁵ Robi Sturman, *Le associazioni e i giornali sloveni a Trieste dal 1848 al 1890*, Trieste 1996, 44.

³⁶ Ennio Maserati, "Eugenio Popovich D'Angeli tra Italia e Montenegro", in: *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento: studi in onore di Elio Apih*, ed. Marina Cattaruzza, Udine 1996, 219-222.

Illyric merchants in the Theresian and Josephin districts, this element of the Slavonic dimension of Trieste would have slipped towards invisibility. But there was another Slavonic component in the city at the time, much more significant in numerical terms, which was the concern of the local Catholic church alone. The fact that from 1830 to 1914 the local church was led by an almost unbroken series of Slovenian bishops perhaps tells us something about the idea that the Austrian government in Vienna had of the Catholic flock in the diocese of the Littoral which also included Gorizia and Istria. As a result, around the middle of the 19th century, after the Mass had been celebrated in the four churches of the city of Trieste, the sermon was delivered in Italian, in Italian and Slovenian, and on the last two in Italian, Slovenian and German³⁷. Such a situation could provoke some “social annoyance” (as Liliانا Ferrari has wittily written³⁸), because of the massive presence of rustic and suburban Slovenes in the churches of the city center, but in the eighteen-fifties, the matter was still devoid of political implications. Things were changing fast, however.

4. Slovenian urban visibility in Slavonic clothes

In 1848, the liberal-moderate Pietro Kandler provided the arguments in support of the *Italianity* of Trieste, just at a time when the possible incorporation of the city into the German Confederation was under discussion. According to Kandler, Austrian surveys on the “language spoken in the family” showed that Italians made up 75% of the *urban* population of Trieste as against a meager 11% of Slavophones and 12% of Germans. If the “territory” where the Slavophones were more numerous were to be added, the latter would still amount to no more than 25% of the population of the entire commune. On the other hand, Kandler wrote, “the Slav language has never ascended to a learned language amongst us”³⁹. At the administrative level, the corollary was to be: Italian language in the offices and schools, Slav schools for the countryside⁴⁰. But at that particular moment, the most bitter contrasts were with the Germanophile party, and the Slav question was set aside⁴¹.

Although nobody realized it at that time, the turning point had been reached when in October 1848 a “Slav society” (*Slavjanski zbor*, then *Slavjansko društvo*) was set up in Trieste promoted not, as one might imagine, by romantic philologists and men of letters, but by sturdy exponents of mercantile cosmopolitanism, they themselves Slovenes, Croats, Serbs, Czechs, which was quickly joined by more than 300 new members⁴². For some time, the society was able to publish a journal entitled “The Slav Patriot” (*Slavjanski rodoljub*, then

³⁷ Rolf Wörsdörfer, “Cattolicesimo ‘slavo’ e ‘latino’ nel conflitto di nazionalità. La disputa per la lingua liturgica e di insegnamento nelle diocesi adriatiche dell’Austria-Ungheria, dell’Italia e della Jugoslavia (1861-1941)”, in: *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull’Adriatico nord-orientale 1850-1950*, ed. Cattaruzza, Soveria Mannelli 2003, 133-134.

³⁸ Ferrari, “Le chiese e l’emporio”, 255.

³⁹ Quot. in: Pellegrini, “Per un profilo linguistico”, 297.

⁴⁰ Schiffrer, *Le origini*, 117.

⁴¹ *Ibid.*, 139.

⁴² “For the first time in the circles of mercantile cosmopolitanism, the Slavonic element took up collective visibility regardless of the respective religious community”: Cattaruzza, “Il primato dell’economia: l’egemonia politica del cetto mercantile (1814-60)”, in: *Storia d’Italia*, 174.

Jadranski Slavjan)⁴³. After Constitutional life was resumed in Austria in 1860, Trieste saw an ever-increasing number of initiatives of Slovenian associationism aimed at fostering Slavic solidarity: reading rooms, cultural circles, sports clubs, people's meetings on the highlands (*tabori*), and finally in 1874, the creation of the "Edinost Political Society" (Unity), which had its headquarters downtown, was headed by a lay leadership with a minor Catholic component, and had a Slovenian and Yugoslav (South-Slav) national orientation. A few years later, "Edinost" became also the name of a newspaper, at first periodical and then daily. All this was financed by the Slovenian middle class, with a Croat junior partner, which was gradually emerging onto the Triestin scene. There followed the phase of "organized economy" according to the Czech model⁴⁴: trade associations, rural savings funds, banking institutions and finally a real large-scale bank, the "Jadranska" (1905), whose money would flow between Trieste, Prague, Ljubljana and all along Dalmatia⁴⁵. Such a course of cultural and socio-economic success was crowned by the construction of a polyfunctional building in the Theresian district, the "Narodni dom", designed by Maximilian (Max) Fabiani, the best architect then in circulation.

Obviously, this rapid progress of the Slovenes towards full urban visibility was not just a matter of cultural awakening and growing self-confidence. The Slovenian national movement was politically loyal to Austria, but in Trieste it had to deal not so much with the impartial Austrian *Statthalter*, as with the local administration, and the latter was hegemonised by a liberal-national Italian party which was grimly determined to prevent Slav presence within the town perimeter from becoming visible through external signs such as municipal representation, state schools, toponomy, surnames ending in -ič, and census reports. The stage had been set for this in 1850, when Trieste was awarded for its loyalty in the storms of 1848 with a special Statute, which made the traditional mercantile autonomy of the town more extensive by granting broader administrative and political prerogatives⁴⁶. And after a decade of absolutism, the leadership within the institutional framework of municipal autonomy shifted from the old cosmopolitan Italoophone group to the new group of Italian national-liberals⁴⁷. Thanks to high census suffrage, these latter were able to keep control of the local administration for decades under the banner of *autonomism*⁴⁸.

⁴³ Milan Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu. Od austrougarske monarhije do italijanske republike*, Trst 2004, 14-15; Idem, "Gli sloveni e i croati dalla monarchia austroungarica alla repubblica italiana", in: *Hrvati u Trstu – I Croati a Trieste*, ed. Damir Murković, Trieste 2007, 48-49.

⁴⁴ Verginella, "Sloveni a Trieste", 462 ff.

⁴⁵ Pahor, "Gli sloveni e i croati", 62-65.

⁴⁶ Cattaruzza, *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine 1995) 30; G. Panjek, "Una 'commercial officina'", 331.

⁴⁷ Cattaruzza, "Il primato", 179.

⁴⁸ Anna Millo, "Un porto fra centro e periferia (1861-1918)", in: *Storia d'Italia*, 208.

5. Italian autonomism and “jammed” assimilation

As Slovenian associationism gained ground, Italian liberal-nationalists grew increasingly obsessed by fear of Slav *encerclement* and above all of Slav *infiltration* in the city⁴⁹. In order to fight it, they had recourse to every unscrupulous lever of local power⁵⁰, including a massive effort to advance monopolistic Italian elementary education in urban districts, particularly in those areas where the Slovenian population was growing apace⁵¹. In this way, what had been a spontaneous process of assimilation was turning into planned policy⁵². Of course, the “territory” remained untouched for the time being, but with upcoming universal suffrage, the men in the countryside, too, were to acquire political weight. And finally, the incessant quarrels of the Italian administration with central government⁵³ were moving the *Statthalter* away from his impartiality towards the national struggles in Trieste.

Such were the crucial points of a sequence of events that has been narrated many a time. At the level of interpretation, it seems to this writer that everything turned on one fundamental issue and a long-term trend, namely, that the growth of Trieste from a fishermen’s hamlet to a large city in the space of a century and a half was fed by a steady flow of immigrants from the neighboring regions, which were largely Slav-speaking (Slovenian and secondarily Croat). Over the years, this immigration would “dissolve” into the town because of the pervasiveness of Italian as the trade language and the assimilating power of Italian culture. Sometime around the end of the 19th century, these assimilation mechanisms got stuck, because for the first time, the immigrants were offered an alternative to natural, inevitable assimilation. This alternative had to do with identity, but was underpinned by a solid socio-economic base, and namely, the network of Slovenian associations. The genesis of this interpretative nucleus as regards Italian “assimilative power” can be traced back to the studies of Carlo Schiffrer on Italian irredentists in Trieste⁵⁴, while the idea of a “jamming” was formulated almost simultaneously in the 1980s by Elio Apih and Marina Cattaruzza⁵⁵. Thereafter, the latter convincingly documented and developed the idea of a “jammed assimilation”⁵⁶, an idea then received into the works of Marta Verginella⁵⁷.

⁴⁹ Verginella, “La comunità nazionale slovena e il mito della Trieste slovena”, *Qualestoria*, XXXV/1, 2007, 107.

⁵⁰ Apih, “La storia politica e sociale”, 79.

⁵¹ A. Panjek, “Chi costruì Trieste”, 708-710.

⁵² Cattaruzza, “Slovenes and Italians in Trieste, 1850-1914”, in: *Ethnic Identity in Urban Europe*, VIII, *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940*, ed. Max Engman, Dartmouth 1992, 204; Pavel Stranj, *La comunità sommersa: gli sloveni in Italia dalla A alla Z*, Trieste 1992, 72; Millo, “Un porto”, 294; Daniele Andreozzi, “L’organizzazione degli interessi a Trieste (1719-1914)”, in: *SEST*, II, 210-123.

⁵³ Helmut Rumpfer, “Economia e potere politico. Il ruolo di Trieste nella politica di sviluppo economico di Vienna”, in: *SEST*, II, 86.

⁵⁴ Schiffrer, *Le origini*, 161.

⁵⁵ Apih, “La storia politica e sociale”, 61; Cattaruzza, “Sloveni e italiani a Trieste: la formazione dell’identità nazionale”, *Clio*, XXV/1, 1989; Idem, “I conflitti nazionali a Trieste nell’ambito della questione nazionale nell’Impero asburgico: 1850-1914”, *Quaderni Giuliani di Storia*, X/1, 1989.

⁵⁶ Cattaruzza, “Slovenes and Italians”.

⁵⁷ Verginella, “Sloveni a Trieste”.

Table 1. The population of Trieste (the city + suburban districts + the "Territory")⁵⁸

1857	104,707
1869	123,098
1880	144,844
1890	157,466
1900	178,599
1910	229,510

Just a few words by way of conclusion. As can be seen in Table 1, the population of Trieste more than doubled over half a century. The figures regard the entire municipality of Trieste, comprising both the city and the rural areas, with the latter being the outlying suburban districts and the "territory". The count is not entirely homogeneous and accurate, due to variations in the counting of non-Austrian subjects residing in the city, of whom there were at least 30,000 (mostly Friulians) by 1910: this figure should be deducted from the total of 229,000. Even so, the population growth is astonishing, and recent demographic research has established beyond any doubt that such growth was due to immigration. In any case, the city alone would have been incapable of sustaining such growth, given that average life expectancy at the beginning of the 20th century continued to be around the same as in the last two centuries, i.e. a meager 29 years⁵⁹. The flow of immigration into Trieste consisted of two waves, the first of which was a "push" type in the years between 1860 and 1900, fuelled by poor or landless peasants from Slovenian Carniola: the second wave was a "pull" type, starting in the early 1890s as a result of work on the new and then on the *nuovissimo* port, on the second railway connection, and also of the great expansion in the shipbuilding and iron and steel industries – incidentally, these ventures were both promoted and supported by the Vienna government with massive financing⁶⁰. This second wave drew migrants mainly from Istria and from Italy. As a consequence of this double migratory flow, of the 229,000 residents in the municipality of Trieste in 1910, about 35% turned out to have been born "outside".

And what was the language of all these people? Here, the Austrian language censuses come to our aid, with all the due reservations we must have regarding their limited ability to account for the phenomenon of bilingualism, and with the warning already given by Elio Apih thirty years ago, and more recently by Pieter Judson⁶¹, that the Austrian state was interested in ascertaining linguistic areas in a functional sense, and not in quantifying nationalities – although everywhere in the empire, nationalist activists interpreted the issue differently.

⁵⁸ Source: Cattaruzza, "I conflitti nazionali" (based on: Pierpaolo Luzzatto Fegiz, *La popolazione di Trieste*, Trieste 1929).

⁵⁹ Breschi – Kalc – Navarra, "Storia minima", 103.

⁶⁰ Cattaruzza, "Slovenes and Italians", 193; Werner Droebisch, "Il ruolo di Trieste tra i porti marittimi e fluviali austriaci (1719-1918)", in: *SEST*, II, 364-365; G. Panjek, "Una 'commercial officina'", 332; Rumpler, "Economia e potere politico", 114.

⁶¹ Apih, "La storia politica e sociale", 71; Pieter M. Judson, "L'Autriche-Hongrie était-t-elle un empire?", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, LXIII/3, 2008, 563-596.

Table 2. 1846 – 1910: Percentage of Austrian subjects living in Trieste and using the following languages as *Umgangssprache* (language used for communication, language of daily life)⁶²

	German	Italian	Slovenian	Total Austrian subjects
1846	10.5	58.8	31.5	80,300
1880	4.0	74.2	21.8	119,506
1890	4.9	74.7	20.0	132,381
1900	5.7	78.3	15.7	148,465
1910	6.2	62.3	29.8	188,681

Table 2 is particularly revealing. Let us leave aside the data for 1846, which predate the “scientific” phase of Austrian censuses. But something certainly seems to have happened around the turn of the century. In 1900, the aggressive national policy of the local administration was starting to bear fruit, and this was probably emphasized with the help of still compliant Austrian officials. By 1910, however, just ten years later, about 30,000 inhabitants of Trieste have transferred what we might call their “linguistic loyalty” from Italian to the Slovenian language.

Table 3. 1910: Percentages of the Trieste population, according to *Umgangssprache*⁶³

Language	Municipal census	Revised by the <i>Statthalter</i>
German	5.1	6.2
Bohemian	0.3	0.3
Polish	0.1	0.1
Rutenian	0.0	0.0
Slovenian	19.4	29.8
Serbo-Croatian	0.7	1.3
Italian	74.5	62.3
Romenian	0.0	0.0
Magyar	0.0	0.0

At this point, the importance of what has been called the *jamming* of the assimilation mechanism can be seen even more clearly. Actually, the data suggest not only that assimilation got stuck, but that a brand-new phenomenon of “dissimilation” had intervened. As for the overall Slavonic dimension of Trieste, some 2,000 Serbo-Croatian speaking inhabitants of Trieste should be added to the number (mainly Croats), whose identity and above all, socio-economic aims and problems, at that time and in those circumstances, were closer to those of the Slovenians.

⁶² Source: Cattaruzza, “Slovenes and Italians”.

⁶³ Source: Diego de Castro, “La revisione luogotenenziale del censimento austriaco del 1910 a Trieste”, *Rivista italiana di Economia Demografia e Statistica*, XXXI, 147.

Egidio Ivetic
Università degli Studi di Padova

IL TRIPLEX CONFINIUM E LA STORIA DELL'ADRIATICO

L'esperienza storiografica del progetto internazionale di ricerca Triplex Confinium, ideato da Drago Roksandić, rimane un punto fermo per gli ulteriori sviluppi della ricerca storica non solo in Croazia, ma soprattutto nei Balcani. Lo studio della convergenza e dei confini tra civiltà si riflette sulla storia della sponda orientale dell'Adriatico e quindi su tutto l'Adriatico.

Parole chiave: Balcani, Adriatico, Triplex Confinium Project

Con il progetto *Triplex Confinium* si è voluto reinterpretare la storia moderna dei Balcani occidentali. Questa fondamentale iniziativa di Drago Roksandić, che oramai conta più di due decenni, rimane tra le esperienze storiografiche più importanti nello spazio post-jugoslavo. Non solo storia dei confini politici imposti, ma altresì storia dei confini culturali, di confessione e religione, di modelli di civiltà, di identificazioni collettive¹. Una decostruzione dei confini nazionali e di civiltà per cogliere il particolare trasversale alle diversità indotte dagli Stati, imperi, religioni. Storie di convivenze e di divisioni, di incontri difficili tra civiltà contrapposte nei Balcani occidentali (Asburgo, Ottomani, Venezia; cattolicesimo, ortodossia, islam).

Il nesso tra Venezia e l'Adriatico ha rappresentato il lato occidentale dei Balcani, nella sua dimensione marittima e territoriale. Lo Stato da Mar di Venezia si era consolidato tra il 1202 e il 1420 e si era realizzato, nell'Adriatico, mediante il controllo dell'Istria e della Dalmazia, terre che risultavano imprescindibili per la navigazione e quindi per la supremazia nel Golfo. Un sistema poi durato per secoli, fino al 1797. Dunque Venezia, lo Stato da Mar. Ma, forse è il caso di indicare lo stesso Adriatico come il vero lato occidentale del *Triplex Confinium*. Il *Triplex Confinium* in cui si incrociano i Balcani (mondo ottomano), l'Europa centrale (Asburgo) e il Mediterraneo (Venezia), ovvero l'Adriatico.

Riconoscibile per la sua forma tra i mari mediterranei e non anonimo nelle vicende europee, l'Adriatico può vantare molte definizioni: passaggio tra il Levante e l'Europa centrale, frontiera tra Oriente e Occidente, Mediterraneo in miniatura, insenatura nel continente europeo. Ma soprattutto un mare in funzione di qualcosa, come lo sviluppo economico e politico di una città unica come Venezia, come lo spazio delle nazioni che vi si affacciano. "L'Adriatico è forse la regione marittima più coerente. Da solo e per analogia, pone tutti i problemi impliciti nello studio dell'intero Mediterraneo"². Così, con insuperata

---

¹ *Microhistory of the Triplex confinium. International project conference papers*, ed. Drago Roksandić, Budapest 1998; Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003.

² Fernand Braudel, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, 1, Torino 1986, 118.

efficacia, sintetizzava Fernand Braudel. L'Adriatico dunque scontato e, allo stesso tempo, mai del tutto definito; simile ad altri mari chiusi e di frontiera, come il Baltico e il Mar Nero; un'area di mediazione e contrapposizione tra diversità.

Sulle terre adriatiche si è scritto molto; la bibliografia è imponente e continua a crescere, parcellizzata a livello locale e regionale. Tuttavia, per avere una sintesi di storia dell'Adriatico si è dovuto attendere l'anno 2001, quando uscì *Histoire de l'Adriatique*, scritta da un gruppo di autorevoli storici francesi, Alain Ducellier, Bernard Doumerc, Olivier Chaline e Michel Sivignon, guidati da Pierre Cabanes³. Non a caso studiosi francesi, dunque esterni all'area, e non a caso all'alba del XXI secolo. Per oltre un secolo (1890 – 2000) l'Adriatico è stato il traguardo e il limite, a seconda dei punti di vista, degli spazi nazionali. Poeti, come Gabriele D'Annunzio, gli hanno attribuito un *ethnos*. E tutt'oggi, per quanto non si hanno dubbi che il Mediterraneo sia la patria comune di differenti civiltà, religioni e confessioni, di diverse storie, si fatica a riconoscere questa molteplicità nella compagine adriatica, dove sono piuttosto le dicotomie e le contrapposizioni ad essere evidenziate, come tra cristiani e ottomani, come tra *Italia* e *Slavia*. *L'Histoire de l'Adriatique* rimane un'impresa benemerita, ma isolata⁴. A un decennio dalla sua pubblicazione non si osservano effetti sulle storiografie dello spazio adriatico. La storia dell'Adriatico insomma c'è ma non si vede, se non sullo sfondo dalla storia dell'Italia e dei Balcani, o dei popoli sloveno, croato, serbo, montenegrino, albanese, o degli imperi degli Asburgo e degli Ottomani. Al punto da chiederci: ma l'Adriatico ha una sua storia?

Il dubbio contrasta se si considera la ripresa degli studi sul Mediterraneo dopo l'uscita dell'ormai classico *The Corrupting Sea* di Horden e Purcell⁵. Il Mediterraneo è inteso come sistema di sistemi e di reti dall'antichità all'età moderna. In esso si tendono ad evidenziare le influenze e le contaminazioni tra regioni litoranee, a descrivere processi e relazioni di interscambio e di interdipendenza economica e culturale, di propagazione di modelli; i concetti sono connettività, mediterraneismo, *mediterraneizzazione*.⁶ Indubbiamente, il

³ Pierre Cabanes (sous la direction de), *Histoire de l'Adriatique*, Paris 2001. Le parti sono: M. Sivignon, "Le cadre naturel" (13-22); P. Cabanes, "L'Adriatique dans l'Antiquité" (23-106); A. Ducellier, "L'Adriatique du IVe au XIIIe siècle" (107-312); B. Doumerc, "L'Adriatique, de la guerre de Candia à la fin des Empires (1645-1918)" (313-505); M. Sivignon, "L'Adriatique de 1918 à nos jours" (507-587).

⁴ *L'Histoire de l'Adriatique* ci propone un canone storico adriatico. Tuttavia, come volume e proposta culturale, essa è passata inosservata nelle storiografie dell'Adriatico: nessun cenno sulle principali riviste, nessuna discussione. Potrebbe essermi sfuggito, ma non ho trovato una recensione nelle maggiori riviste storiche italiane, croate e slovene. Per la Francia si veda: Jean-Claude Hocquet, "Histoire de l'Adriatique", *Revue Historique*, 623, 2002, 755-758. Altri recenti e ottimi libri francesi sull'Adriatico passano inosservati tra le sponde dell'Adriatico: Gilbert Bosetti, *De Trieste a Dubrovnik: une ligne de fracture de l'Europe*, Grenoble 2006; Frédéric Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans, 1914-1919. Le contentieux adriatique*, Paris 2006.

⁵ Peregrine Horden – Nicholas Purcell, *The corrupting sea. A study of Mediterranean history*, Malden, MA – Oxford 2000.

⁶ Vedi: *Early modern history and the social sciences. Testing the limits of Braudel's Mediterranean*, ed. John A. Marino, Kirksville, MO 2002; Ian Morris, "Mediterraneanization", *Mediterranean Historical Review*, 18/2, 2003, 30-55; *Rethinking the Mediterranean*, ed. William V. Harris, Oxford – New York 2005. Sulla tendenza di storicizzare oceani e mari cfr. *Sea changes. Historicizing the ocean*, ed. Bernhard Klein – Gesa Mackenthun, New York 2004; *Seascapes. Maritime histories, littoral cultures, and transoceanic exchanges*, eds. Jerry H. Bentley – Renate Bridenthal – Kären Wigen, Honolulu 2007.

clima, che è anche culturale, della globalizzazione, della condivisione di modelli omologanti su scala estrema, si sta riversando nelle interpretazioni del passato⁷. Il ripensamento del Mediterraneo va pari passo con la fortuna degli *Atlantic studies*, nonché il prosperare degli studi sul Pacifico e sull'oceano Indiano, tendenze che non lasciano dubbi sull'importanza di ragionare in termini storici in merito ai mari e agli oceani⁸. Si parla di complessità, trasversalità, comparazione. E sempre Braudel ci ha insegnato che i mari, soprattutto quelli chiusi, sono stati e dovrebbero essere considerati un "oggetto" storico su cui misurare gli incontri e le sovrapposizioni di civiltà materiali e culture⁹. Non meno importanti degli Stati, degli imperi, dei popoli/nazioni. Anzi, proprio la storia dei mari che fecero da frontiera tra compagini diverse nel passato potrebbe e dovrebbe essere un mezzo, una "piattaforma" per lo studio, la comprensione, magari la condivisione di un passato che soprattutto dalla prospettiva di oggi appare comune. Il discorso vale, in generale, per il Mediterraneo, territorio di una rinnovata "geografia della frattura" fra civiltà occidentale, cristianità e mondo islamico, fra il nord ricco e il sud povero, ma vale altresì per l'Adriatico¹⁰. Il mare quindi come spazio della circolazione economica e umana e luogo ove misurare il potere, le capacità di imporre o affermare modelli politici, istituzionali e culturali. Del resto i mari, siano essi chiusi o aperti, hanno connotato come pochi altri fattori l'Europa, la sua storia: una grande penisola o, meglio, un insieme di penisole protese dal corpo continentale asiatico verso occidente.

Si sente il bisogno di una storia dell'Adriatico che di per sé non sia *solo* un mare bensì una regione d'Europa, il bisogno di un canone storico *adriatico*, con i tratti essenziali e le problematiche basilari di una specifica *storia adriatica*, che si fonda su due gruppi diversi di storie e storiografie, poco interconnesse. Da una lato abbiamo interi settori disciplinari accademici che indirettamente hanno a che fare con la storia dell'Adriatico: civiltà antiche mediterranee, la storia greca e romana, la storia bizantina, la storia degli slavi, dell'Italia alto-medievale, di Venezia, degli antichi Stati italiani, dello Stato della Chiesa, del Regno di Napoli, degli Asburgo, del Sacro Romano Impero, la storia del Regno d'Ungheria, della Croazia, della Serbia, del Montenegro, dell'Albania, dei Balcani, dell'Impero ottomano, la storia dell'Austria, la storia d'Italia, la storia della Jugoslavia. Dall'altro lato ci sono le storie regionali e locali, dal Salento e Bari alle Marche, a Ravenna, a Trieste, dall'Istria a Ragusa, alle Bocche di Cattaro, alle Ionie. La storia dell'Adriatico c'è, ma è declinata in

⁷ Morris, "Mediterraneanization".

⁸ Cfr. inoltre: Bernard Bailyn, *Atlantic History. Concept and Contours*, Cambridge, MA 2005; Douglas Egerton – Alison Games – Donald R. Wright – Kris E. Lane – Jane G. Landers, *The Atlantic World. A History, 1400-1888*, Wheeling, IL 2007.

⁹ Braudel (a cura di), *Il Mediterraneo. Lo spazio, la storia, gli uomini, le tradizioni*, Milano 1987.

¹⁰ Bernard Kayser, *Méditerranée, une géographie de la fracture*, Aix-en-Provence – Tunis – Casablanca – Edisud – Alif – Toubkal 1996; Jean Carpentier – François Lebrun (sous la direction de), *Histoire de la Méditerranée*, Paris 1998; David Abulafia (ed.), *The Mediterranean in history*, London 2003; Charles King, *The Black Sea. A history*, New York – Oxford 2004; Yves Lacoste, *Géopolitique de la Méditerranée*, Paris 2006; Faruk Tabak, *The waning of the Mediterranean, 1550-1870. A geohistorical approach*, Baltimore, MD 2008; Salvatore Bono, *Un altro Mediterraneo. Una storia comune fra scontri e integrazioni*, Roma 2008. Si veda pure l'impostazione di *Storia d'Europa e del Mediterraneo*, dir. Alessandro Barbero, 10 voll., Roma 2006 – 2010. Limitandoci a Venezia e l'Adriatico: Hocquet, *Venise et la mer, XIe – XVIIIe siècle*, Paris 2006; Claire Judde de Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs a Venise (XVe – XVe siècle)*, Leiden – Boston 2008.

una moltitudine di tematiche storiografiche accademiche o regionali; ed è soprattutto la ricerca locale, di “provincia”, che fa, realizza la storia di questo mare di frontiera. È una ricchezza culturale spesso misconosciuta o minimizzata.

Tracciare una visione storica d’insieme dell’Adriatico rimane un’operazione esigente. Per quanto riguarda le ricerche e gli studi sulle civiltà più remote, così come per l’antichità greca e romana, c’è un tradizionale coordinamento tra studiosi ed esperti delle sponde adriatiche, il che facilita il lavoro di sintesi. Una vera e propria frammentazione su base regionale, delle storie e delle storiografie, si osserva con il passaggio verso il medioevo, con l’arrivo degli slavi e dei longobardi, e questa partizione prosegue sino alla storia contemporanea. Tra i secoli VII e XIX non possiamo altro che assemblare le storie regionali e comparare le storie di soggetti come Venezia, lo Stato della Chiesa, il Regno di Napoli, i domini asburgici e l’Impero ottomano in riferimento all’Adriatico. È un lungo periodo, durante il quale la sponda orientale del mare viene definendosi come un’area dai confini molteplici, politici, religiosi e di civiltà, mentre la sponda occidentale tende a vedere e distinguere almeno tre Italie. Con la storia contemporanea, si torna ad un’idea unitaria dell’Adriatico come luogo strategico per la politica e l’economia delle nazioni, degli Stati nazionali, come esperienza della modernità in chiave marittima locale, dall’industrializzazione, rotte commerciali e turismo all’inquinamento e alle trasformazioni sociali. Tra il 1918 e il 1991 sul mare si affacciano “solo” tre Stati, l’Italia, la Jugoslavia e l’Albania. Oggi gli Stati adriatici sono sette, Italia, Slovenia, Croazia, Bosnia-Erzegovina, Montenegro, Albania e Grecia, contando le sponde settentrionali di Corfù. E almeno sette sono le visioni storiche dell’Adriatico.

Una storia di quest’area non può non fare i conti con le diverse visioni del passato, libri che ci precedono e che hanno testimoniato tanto la passione per l’Adriatico quanto la difficoltà di giungere a una narrazione storica in qualche modo condivisa. C’è tutto un filone di pubblicazioni dettate da imperativi nazionali e ideologici: così oggi valutiamo gli scritti di Oscar Randi, Gellio Cassi e Grga Novak; sono testimonianze di culture non del tutto svanite, di nazionalismi sempre latenti; ma anche questo è stato ed è l’Adriatico¹¹. Vi possiamo contrapporre l’accademismo degli studi venezianisti di Roberto Cessi, oppure l’Adriatico anazionale, una linea di demarcazione e un unico spazio di navigazione e interscambio, come l’ha voluto vedere e descrivere Sergio Anselmi¹². Rispetto alle divisioni, magari declamate all’interno delle proprie culture di riferimento, a partire dal 1970, si può annoverare una pluridecennale tradizione di incontri, congressi, convegni organizzati da specialisti, tra le due sponde, nel tentativo di avviare un dialogo¹³. Cospicui sono stati i

¹¹ Oscar Randi, *L’Adriatico. Studio geografico, storico e politico*, Milano 1914; Gellio Cassi, *Il mare Adriatico. Sua funzione attraverso i tempi*, Milano 1915; Grga Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća [Il mare Adriatico nei conflitti attraverso i secoli]*, Beograd 1962.

¹² Roberto Cessi, *La Repubblica di Venezia e il problema adriatico*, Napoli 1953; Sergio Anselmi, *Adriatico. Studi di storia, secoli XIV-XIX*, Ancona 1991.

¹³ Si pensa a: Pier Fausto Palumbo (a cura di), *Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche. Atti del I° congresso internazionale sulle relazioni fra le due sponde adriatiche (Brindisi, Lecce, Taranto 15-18 ott. 1971)*, Lecce 1973; Anselmi (a cura di), *Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente: Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV-XVI*, Urbino 1988; Palumbo, *Per la storia delle relazioni adriatiche*, Roma 1989; Anselmi (a cura di), *Sette città jugo-slave tra Medioevo e Ottocento: Skoplje, Sarajevo, Belgrado, Zagabria, Cettigne, Lubiana, Zara*, Ancona 1991.

contributi sugli aspetti economici comuni ai vari litorali¹⁴, e assai validi gli atti dei convegni sulle due sponde adriatiche, intese come bacino di interscambio culturale¹⁵. Tuttavia, una collaborazione sistematica, non di circostanza, non è veramente decollata. Le storiografie adriatiche rimangono saldamente ancorate ai contesti nazionali, come avviene sul lato orientale dell'Adriatico, cioè negli ambiti sloveno, croato, serbo, montenegrino, albanese e greco, oppure ai contesti regionali, come si riscontra sul lato italiano¹⁶. Nonostante l'impegno di importanti studiosi, come Sergio Anselmi, Pier Fausto Palumbo, Sante Graciotti, Antonio Di Vittorio, a organizzare incontri con gli esperti della sponda opposta, nonostante negli ultimi quindici anni non siano mancate riflessioni sui significati culturali di questo mare¹⁷, si sente l'assenza di una storia dell'Adriatico con problematiche condivise da una comunità di studiosi, con riferimenti istituzionali, riviste, con riconosciute tradizioni e gruppi di lavoro. Mancano discussioni sulle questioni generali di geografia e storia del Mediterraneo, sulla sua unità/unitarietà e diversità. Manca per lo stesso Adriatico il confronto in termini storici, anche per scuole di pensiero, tra elementi di unità e quelli della diversità sul piano paesaggistico, ambientale, climatico, ecologico e ovviamente amministrativo, culturale ed economico, sulle frammentazioni e le molteplicità, sulle eccezioni, sui confini tra la regione marittima e l'entroterra, il continente. Tutto questo andrebbe fatto. Questa dovrebbe essere la storia dell'Adriatico.

Una visione d'insieme dell'Adriatico rimane comunque il punto iniziale per poter coordinare le esperienze specifiche. L'Adriatico, come tutti i mari, è formato anzitutto (a) da uno "spazio liquido" o "pianura liquida", in cui misuriamo nel tempo le rotte, i flussi dei navigli, il traffico di merci, lo sfruttamento delle risorse, la pesca, il controllo politico e militare, la sovranità, la lotta per l'egemonia geo-strategica; quindi (b) dalla costa, o meglio dire da un insieme di sistemi regionali costieri, una specie di membrana che rappresenta il fronte marittimo per chi giunge dall'entroterra e il fronte terrestre per chi giunge dal mare, un habitat quasi ovunque e quasi sempre antropizzato, con insediamenti anche

¹⁴ Antonio Di Vittorio (a cura di), *Sale e saline nell'Adriatico, secoli XV-XX*, Napoli 1981; Di Vittorio – Carlos Barciela Lopez (a cura di), *La storiografia marittima in Italia e in Spagna in età moderna e contemporanea: tendenze, orientamenti, linee evolutive*, Bari 2001; Di Vittorio, *Tra mare e terra. Aspetti economici e finanziari della Repubblica di Ragusa in età moderna*, Bari 2001.

¹⁵ Ricordiamo: Vittore Branca – Sante Graciotti (a cura di), *Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*, Firenze 1983; Graciotti (a cura di), *Il libro nel bacino adriatico, secoli XV-XVIII*, Firenze 1992; Graciotti – Marina Massa – Giovanna Pirani (a cura di), *Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*, Reggio Emilia 1993; Nadia Falaschini – Graciotti – Sergio Sconocchia (a cura di), *Homo Adriaticus: identità culturale e autocoscienza attraverso i secoli. Atti del convegno internazionale di studio, Ancona 9-12 novembre 1993*, Reggio Emilia 1998; Lorenzo Braccesi – Graciotti (a cura di), *La Dalmazia e l'altra sponda: problemi di archaiologia adriatica*, Firenze 1999; Graciotti (a cura di), *Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico, secoli XV-XIX*, Roma 2001; Idem (a cura di), *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento*, Roma 2009.

¹⁶ Per comprendere le differenze di veduta è sufficiente verificare la voce "Adriatico" oppure "Jadran" sulle rispettive enciclopedie, la *Treccani* per la parte italiana, la *Enciklopedija Jugoslavije*, per quello che fu la Jugoslavia. La diversità regionale si coglie bene nei volumi regionali della *Storia d'Italia* (Einaudi).

¹⁷ Eugenio Turri (a cura di), *Adriatico mare d'Europa. La geografia e la storia*, Bologna 1999; Idem (a cura di), *Adriatico mare d'Europa. La cultura e la storia*, Bologna 2000; Turri – Daniela Zumiani (a cura di), *Adriatico mare d'Europa. L'economia e la storia*, Bologna 2001. Riflessioni sul senso culturale dell'Adriatico: Predrag Matvejević, *Golfo di Venezia, Venezia* – Milano 1995; Fabio Fiori, *Un mare. Orizzonte adriatico*, Reggio Emilia 2005; Emilio Cocco – Everardo Minardi (a cura di), *Immaginare l'Adriatico. Contributi alla riscoperta sociale di uno spazio di frontiera*, Milano 2007.

minimi. Infine (c), come esiste un grande Mediterraneo così c'è attraverso i secoli il grande Adriatico, una specie di corona di regioni d'entroterra in più o meno stretto rapporto con il mare; un'area estesa, di cui non è facile individuare i confini precisi, poiché potrebbe essere collocata a 40-50 chilometri dalla costa, ma potrebbe anche comprendere luoghi apparentemente distanti come Benevento, Aquila, Perugia, Bologna, Padova, Treviso, Lubiana, Zagabria, Sarajevo, Ocrida. Dei tre livelli, i sistemi regionali costieri (territori, isole, popolazioni, economie, culture) rappresentano il tessuto fondamentale della complessiva regione marittima, rappresentano i luoghi in cui misuriamo con maggiore efficacia l'unità e la diversità di un mare. Per cogliere i sistemi costieri regionali dobbiamo per forza dividere i 7.867 chilometri di costa adriatica, tra litorale e isole, in segmenti. In altre parole, per comprendere l'Adriatico dobbiamo segmentare i suoi litorali, secondo criteri paesaggistici e insediativi, secondo assetti politici e amministrativi.

La storia dell'Adriatico è insomma una storia regionale in cui si sommano diversi passati regionali. Non è difficile cogliere i segmenti territoriali imprescindibili: il Salento, il tavoliere pugliese e il Gargano; la lunga costa appenninica tra Termoli e Pesaro, cioè l'antichissimo *Picenum*, abbastanza omogeneo nel paesaggio, quanto diviso storicamente tra due Italie; segue la bassa costa della Romagna, le foci del Po, poi il mondo della laguna veneta tra il Po e le foci dell'Isonzo. Segue l'Adriatico orientale, nel vero senso, con la scogliera del Carso, la penisola dell'Istria e poi l'esteso arcipelago adriatico, ossia le oltre quattromila isole e scogli della Dalmazia. Parallelo all'arcipelago si sviluppa il litorale del rilievo dinarico, una scogliera ripida, salvo rari tratti, una costa che diventa bassa e paludosa a sud del fiume Drin, ovvero nel segmento albanese. Chiudono l'Adriatico la penisola rocciosa di Karaburm, le foci del Butrinto in Albania e Corfù, la chiave d'ingresso nel mare. In tutto una decina di segmenti, con specificità proprie, che perdurano nel tempo. In essi misuriamo le civiltà e gli imperi, gli Stati e le nazioni. Questo è stato ed è l'Adriatico alla base.

Nell'Adriatico si possono ovviamente riconoscere diverse culture, non solo quelle che oggi corrispondono agli Stati che vi si affacciano. Nel Mediterraneo occidentale europeo si parla dell'*arco latino*, sviluppato tra l'Andalusia e la Calabria, ossia la dimensione linguistica e culturale romanza, che, si sa, prosegue dentro l'Adriatico e incontra le lingue slave, lo sloveno, il croato e il serbo, lungo le coste orientali. Nell'Adriatico orientale, la *Slavia*, un contesto culturale immaginario, mitizzato nell'Ottocento, raggiunge il Mediterraneo. La popolazione croata è linguisticamente slava e culturalmente mediterranea, l'unica del genere. Nelle stesse zone adriatiche la tradizione confessionale cattolica convive per secoli con la confessione ortodossa, professata da serbi, montenegrini, albanesi e greci. In genere si trascura di ricordare che per seicento anni, tra il VI e la fine del XII secolo, l'Impero bizantino ebbe la sovranità formale sulle sponde adriatiche orientali a partire dalla Dalmazia. Come in genere si minimizza l'islam in Dalmazia, nelle zone ottomane, tra il 1540 e il 1690, o l'islam tutt'oggi di casa a Mostar, città dell'immediato interno, sulla Neretva, ma adriatica, oppure il fatto che l'impero ottomano fosse uno Stato adriatico dal 1450 circa fino al dicembre del 1912. E si tende a dimenticare che il mondo tedesco ebbe a Trieste e nel cuore dell'Istria le sue ideali propaggini meridionali, mediterranee, i limiti del Sacro romano impero, i domini diretti degli Asburgo rispettivamente dal 1382 e dal 1376 (fino all'ottobre del 1918) e parti della Germania che rinasceva all'assemblea di Francoforte nel 1848. Una pluralità di culture.

Come tutti i mari, l'Adriatico fu il luogo degli scambi, dei destini personali e collettivi. Più di altri mari, l'Adriatico ha avuto ed ha una storia culturale impressionante e sorprendente se assemblata in ogni suo particolare: Venezia, Ravenna, Spalato, Bari, Ragusa, cattedrali, palazzi (come quello di Diocleziano); se si considerano i santi adriatici quali Marco, Nicola, Marino, Mauro, Doimo; se si considerano le presenze artistiche figurative, letterarie, da Dante a Byron, a Leopardi, musicali, da Vivaldi a Rossini. Ed è proprio nell'ambito della storia culturale che l'Adriatico rivela la sua unitarietà. Ecco questo è un volto del *Triplex Confinium*, il volto mediterraneo.

Naida-Michal Brandl
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Zrinka Podhraški Čizmek
Zagreb

A NEW STUDY PROJECT: FROM THE CROATIAN MARITIME REGESTA TO THE CODEX DIPLOMATICUS MARITIMUS CROATIAE – NEW SOURCES FOR ADRIATIC AND MEDITERRANEAN STUDIES IN THE 18TH CENTURY

The article presents a pioneering project within Croatian historiography: the compilation of the Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae planned in 20 volumes of about 100,000 documents/regesta already mapped and microfilmed. So far only 3 volumes of the Croatian Maritime Regesta have been published (with about 16,000 regesta) and the 4th has already been edited with another 4,000 sources to be published. The transcribed documents will also be digitized and merged with those previously transcribed, placing them all together on an online platform with a specially designed computer search program. Thanks to this system, it will be possible to quickly search for any topic in the total of 20,000 digitized documents and 4 volumes of maritime history of the 18th century which this project offers to the academic community in Croatia and abroad for further processing and research – and unification in future different maritime international databases. The innovative methodology and collaborations with Italian researchers are shown as well as the perspectives for funding the rest of the project for the transcribing of approx. 75,000 already mapped and microfilmed documents.

Key words: Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae, Croatian Maritime Regesta, Adriatic, Mediterranean, 18th century, Archival sources, Nikola Čolak, Database, Maritime history, Jewish history

1. Introduction¹

This article introduces a new study project that emanates from the 16,000 documentary sources of the *Croatian Maritime Regesta, 18th century* by Nikola Čolak,² published in three volumes (Padova 1985 and 1993, Split 2017) and outlines the main lines for the

---

¹ This article is a result of the Panel presented as “Project for a new research area: Maritime trade from the Eastern and Western Adriatic to the Mediterranean – Jews, merchants and travelers in the 18th century inter-religious trade” by Zrinka Podhraški Čizmek, Naida-Michal Brandl and Piergabriele Mancuso, on *The XIth Congress of the European Association for Jewish Studies 2018*, in Krakow, Poland in July 2018.

² About the life and work of Nikola Čolak see: Zrinka Podhraški Čizmek, “The analysis of communist ‘treatment’ of ideological non-sympathizers in the example of two Croatian Catholic intellectuals: Nikola Čolak and Mirko Vidović” [“Analiza komunističkog ‘tretmana’ ideoloških neistomišljenika na primjeru dvaju hrvatskih katoličkih intelektualaca: Nikole Čolaka i Mirka Vidovića”], *Crkva u svijetu*, 52/2, 2017, 266-303; see also: Lovorka Čoralić, “In memoriam. Nikola Čolak (1914.-1996.)”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29/1, 1996; Josip Vrandečić, “Postfazione” [“Pogovor”], in: Nikola Čolak, *Regesti Marittimi Croati, Settecento, Navigazione nell’Adriatico, Fonti* [Croatian Maritime Regesta of the 18th century, Navigation in the Adriatic. Sources], III, ed. Zrinka Podhraški Čizmek, Split 2017, 669-678.

transcription and publication of a further 75,000 maritime archival documents already identified and marked, from which we can infer a new perspective on the history of various *nationes* and religions during the 18th century, to map the most varied routes and links starting from the Adriatic and across the Mediterranean.³

An important analysis tool is the methodology used and created *ad hoc* not only as an initial approach to the first 16,000 published documents, but in anticipation of the whole project that will include 100,000 archival sources. It was devised in collaboration with Piergabriele Mancuso from *The Medici Archive Project* in Florence and Maria Lucia De Nicolò from the *Maritime Museum* in Pesaro.

At the project's core is the collaboration between three researchers (Brandl, Podhraški Čizmek and Mancuso) in the mapping of a new historical reality that concerns different peoples and their stories and histories as active components of Adriatic and Mediterranean, which denoted an incredible entrepreneurial vivacity based on family and commercial ties.

The project dissemination is divided in three different sections: connections and collaborations between different universities and institutes on both coasts of the Adriatic (primarily for the transcription of the documents), then between small entities scattered throughout this geographical area (i. e. maritime, Jewish and other museums), and finally the organization of forums and conferences, one to two times a year, where scholars from both sides of the Adriatic could meet and compare the results of new studies. Those conferences will be organized in aforementioned small localities along the Adriatic coasts in Italy and Croatia.

2. *Croatian Maritime Regesta*: new documents and primary sources on maritime trade and everyday life in the 18th century

This was a pioneering project in Croatian historiography initiated by Prof. Nikola Čolak in 1956 and its final aim is the publication of *Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae*. Of the 20 planned volumes of documents/regesta (with approximately 100,000 units), already mapped and microfilmed, so far only three have been published (encompassing approximately 16,000 regesta). We have already prepared the fourth volume of *Croatian Maritime Regesta* with another 4,000 documents at the Zagreb University Faculty of Humanities and Social Sciences. There is a lack of published collections of maritime documents in Croatia. There is the *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* collected and published by Tadija Smičiklas and the collection of Venetian reports by Šime Ljubić and Grga Novak in eight volumes of *Commissiones et relationes Venetae* (1876 – 1977), consisting several hundred documents. Nevertheless, the 18th century has as of yet almost not been represented. Within that framework there is an evident need for a far more extensive and comprehensive project. Our plans are to transcribe all the collected sources through interrelated projects, to provide the Croatian and international scholarly audience with a complete picture of Croatian maritime affairs in the 18th century.

The *Croatian Maritime Regesta* contains documents on everyday life, trade and connections between the two shores of the Adriatic; they come from different archives in Italy

³ See: Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, I: *The Structure of Everyday Life*, University of California Press, 1992; see also Braudel, *The Mediterranean and The Mediterranean World in The Age of Philip II*, 2, University of California Press, 1995.

and Croatia (Trieste, Venice, Ancona, Fano and Bari in Italy, and Zadar, Split, Dubrovnik and others in Croatia).

The first volume was published in Padua in 1985 by the late professor Nikola Čolak with 4,890 documents from the archives of Venice and Fano and contains different archival collections:

- sources from the collection *Cinque Savi alla Mercanzia*, an institution that was a supervisor for trade, both in *Levante* and *Ponente*;
- a collection of Venetian consulates and letters from their consuls, *Provveditori generali* (governors-general) and priors from Ancona, Alexandria, Durrës, Shkodër, Split, Fano;
- lists of entries and departures from Ancona (major Adriatic port, entry and exit port to and from the whole Mediterranean);
- material on shipwrecks;
- documents, for *Levante* and *Ponente*, relating to *Serenissima* official affairs.⁴

The second volume was also published in Padua in 1993 with another 6,891 documents from the state archives of Venice and Ancona and contains the following sources:

- lists of entries and departures, *Ufficio Sanità* (The office for public health) – material connected to quarantine, crews, ship and commodity costs during quarantine and all issues of various centres of pests and other epidemics during the 18th century;
- documents on the entries and departures of the ships through *Arco di Traiano*;
- a very interesting set of documents from the *Cinque Savi alla Mercanzia* in the Venetian Archives with Consular letters.⁵

The third volume, edited by Zrinka Podhraški Čizmek, the granddaughter of Nikola Čolak, was published by the Department of History at the University of Split in 2017, and it contains 3,927 documents from Venice and Ancona with the following sources:

- *Cinque Savi alla Mercanzia* with Consular letters from Ancona;
- a very interesting series of documents from the *Scuole Piccole San Niccolò dei Marinari* – the confraternity in which the *benintrada* and *luminarie* were paid by different people connected to maritime industry – thus, it is a very valuable material as it brings a whole series of captains, *paroni* (small shipowners), *parcenevoli* (co-owner and shipowner) and of course, ordinary sailors;
- materials regarding entries to Ancona through the *Arco di Traiano*. This was a result of the cooperation with the Croatian State Archives in Zagreb and 6.5 years of research work on these documents. The form of *Regesta* (documents in abstract form that give exhaustive information of referent sources) was chosen because of the vast number of documents available for this century.⁶

The final result will be a huge database, making it possible to combine the newly transcribed documents with those previously transcribed thus offering to Croatian and international researchers relevant topics of Adriatic and Mediterranean history. This Croatian maritime database, after necessary assessments, will be able to communicate with

⁴ Čolak, *Regesti Marittimi Croati, Settecento, Navigazione nell'Adriatico, Fonti*, I, Padova 1985.

⁵ Čolak, *Regesti Marittimi Croati, Settecento, Navigazione nell'Adriatico, Fonti*, II, Padova 1993.

⁶ Čolak, *Regesti Marittimi Croati*, III.

other maritime databases that are already in phase of realization for the Mediterranean seas and other seas around the world.⁷

The whole project is organized on a multilevel work that includes different phases. The first phase was eight years of analysis of the 12,000 published documents in volumes I and II for different aspects: types of ships, maritime routes, Jewish presence, pilgrims and pilgrimages and different merchandises. Even before the publication of the third volume of the *Croatian Maritime Regesta*, in 2017, we started our collaboration on the sources with Piergabriele Mancuso of *The Medici Archive Project* regarding the research methodology of vast number of documents and providing a reliable database.⁸

The second phase included establishing connections with scholars from universities and institutes in Italy (Bologna, Venice, Trieste) and in Croatia (Zagreb, Split, Pula, Zadar and Dubrovnik) interested in transcription and publication of another 75,000 documents from the archives with a pyramidal system for the actual part of the transcribing, and a call to museums interested to join the project hosting the conferences and revitalizing their exhibitions.

The third phase refers to aforementioned dissemination through planning forums and conferences after and during the publication of the *Regesta* (the plan is to publish another 16 volumes), allowing participants to share results from the research not only from these documents but also from other and different primary sources.

Every new volume will be uploaded on the project online site with all the documents *in regesto* and *in extenso* to be consulted by the international community of scholars.

The fourth phase will be a creation of quality database from published documents, making it able to crisscross this data with other databases in different Mediterranean projects.

3. *Croatian Maritime Regesta*, contents and methods: from general to specific

Focusing and mainly dealing with documents of not only maritime-commercial nature produced in the context of eastern-western 18th century Adriatic trade, *Croatian Maritime Regesta* is in fact a largely unexplored and for the time being a mostly untapped source

⁷ See the three following international projects: "Seafaring Lives in Transition", "Mediterranean Maritime Labour" and "Shipping, 1850s-1920s" (*SeaLiT*), <http://www.sealitproject.eu/> (access 10. 4. 2019). Part of this project is also Mateo Bratanić, a historian of University of Zadar; *Navigocorpus* – "Corpus des itinéraires des navires de commerce, XVIIe-XIXe siècles" ["Database on the Itineraries of Merchant Ships, 17th-19th Centuries"], <http://navigocorpus.org/> (access 10. 4. 2019); "History of the Black Sea, 18th-20th century" – ARGO Database and JASON Database, <https://data.blacksea.gr/> (access 10. 4. 2019).

⁸ It has to be emphasized that, during the 30 years of transcription of selected documents (1956 – 1985), Nikola Čolak analyzed all the families of captains, *paroni* and *parcenevoli* (Croats, Italians, Jews, Albanians, Greeks, Serbs and Montenegrins, English, French, Dutch, etc.). From the processed material he made their family trees, where possible, following them through several generations in the 18th century. The same can be said for the analysis of the variety of money and measures used in that century and the import and export of merchandise through the eastern Adriatic ports, as evidenced by fifty published scientific papers as well as numerous boxes on these themes in his personal archival collection. See the Foreword of the upcoming volume IV of *The Croatian Maritime Regesta*.

of information. Far from being completed, its current documents represent only a portion of a numerically much bigger, thematically and geo-chronologically much wider mine of information.

The methodology utilized is the transcription and summarization of original documents *in extenso* into the abbreviated form *in regesto*, except in those cases where the documents themselves are very significant. The sources will then be systematized into units in paper form and printed in books and in an e-format in order to be uploaded online and available to everyone.

Due to the methodology, structure of the analysis and synthesis based on a vast number of documents, this project enables us to extract valuable information from documents that may otherwise remain unidentified by researchers.⁹

Getting specific information from a general archive (as *Croatian Maritime Regesta* in fact are, in spite of their mostly economic-trading focus) is an extremely demanding task. The degree of serendipity intrinsic to such type of research, however, can be drastically reduced by singling out from each document the most relevant metadata and crisscrossing the pieces of information they provide.

A similar approach was adopted for the study of documents of Jewish/Hebrew nature making up the *Medici Archives* in Florence and in the making of BIA (Building Interactive Archives), a digital platform containing documents produced by the Medici court (*Mediceo del Principato* collection, stored in the National Archive in Florence), between the mid-16th and mid-18th centuries. What at first seemed to be scattered and separated *tesseræ* of a very unclear mosaic, had eventually been interconnected which led to revealing the stories of Jews who had been in contact with the court, playing a crucial role in the making of the Medici state.¹⁰

A similar methodology is now being used with the *Regesta* documents. After general scrutiny of all extant documents which were possible to connect into a single historiographical narrative, a number of apparently unrelated documents, unveiled previously unknown stories of travelling and non-travelling individuals, uncovered the biographical profiles and helped the reconstructing of genealogical ties which were completely unknown until today.¹¹ The same can be applied to different types of data such as types of ships, merchandise, maritime routes and much more.¹²

---

⁹ About methodology see Podhraški Čižmek, *The Pilgrimages and the Pilgrims to Loreto and Assisi in the Croatian Maritime Regesta of XVIII Century. Anthropological Hermeneutics of Religious Journeys*, Doctoral Thesis [*Hodočašća i hodočasnici u Loreto i Asiz u hrvatskim pomorskim registima 18. stoljeća. Antropološka hermeneutika vjerskih putovanja 2018.*, doktorska disertacija], Split 2018, 21-24.

¹⁰ See *The Medici Archive Project*, <http://www.medici.org/mediceo-del-principato-2/> (access 10. 4. 2019).

¹¹ See Piergabriele Mancuso, „Regesti marittimi croati, contents and methods: from general to specific“, *The XIth Congress of the EASJ*, Krakow 2018.

¹² About this topics see Maria Lucia De Nicolò (ed.), *Economia dei litorali e gestione delle risorse dall'antichità al Novecento*, Città di Cattolica 2009; See also: De Nicolò, *Sulle rotte dei relitti e dei linguaggi del mare*, Città di Cattolica 2009.

4. Croatian Maritime Regesta as a source for Jewish History

4. 1. Premises

The only Judaic studies program in Croatia is taught at the University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, within the Department of Hungarology, Turkology and Judaic Studies.

Jewish history in the Adriatic area was researched for the periods from the 15th to 17th centuries and then about the 19th century. We have a gap for the 18th century, especially referring to contacts between the two coasts of the Adriatic, where Jewish involvement was an integral part of everyday life and activities. Due to a scarcity of available published documents, and the huge number of them produced in this century, this period of Jewish history was studied only locally (i. e. the excellent project of Ivan Čerešnješ and Vesna Miović about Dubrovnik Jews from the Dubrovnik City Archives).¹³ Our approach to the sources from all possible archives on both sides of the Adriatic allows us to recreate a realistic perspective about and between the communities of Jews in the Adriatic area. This opens up a completely new field of research which can provide new sources for cross-referencing data and analyses for both the eastern and western sides of the Adriatic and beyond: toward the Papal State, the south Adriatic (Ionic islands), Kingdom of Naples, Grand Duchy of Tuscany, Republic of Genoa, as far as western Mediterranean and beyond to the northern seas, eastern Mediterranean coasts, including northern Africa, Cyprus and Crete, and all the Ottoman coast cities, including what is now Albania and Greece.¹⁴

4. 2. The collaboration

In this context it is important to focus on interdisciplinary approach of both Jewish and Maritime historiographies that we are bringing together. Indeed, Zrinka has started from the Maritime studies perspective already in 2011. She became interested in the Jewish presence that she noticed while researching these documents and together with Naida-Michal created a whole new research project with very significant innovations.

In this collaboration, we identified a total of 544 mentions of Jews in the three volumes of the *Regesta*. In our further analysis we reconstructed the specific roles Jews had both as individuals and as members of different partnerships, societies and communities in the maritime trade, trade routes and different types of trade, as well as family networks and connections. They travelled and traded within the Adriatic itself, as well as the Mediterranean and the Northern seas as far as Norway or Russia.¹⁵

¹³ Vesna Miović – Ivan Čerešnješ, *Research, Inventory and Cataloguing Documents of the Criminal Court Registers. "Lamenta Criminalia post terraemotum", "Diversi e possesso de Criminale" and "Criminalia" in the State Archives of Dubrovnik Involving Jewish Litigants (1667–1808)*, Ljubljana 2016; Miović, *Židovski rodovi u Dubrovniku (1546-1940)*, Zagreb – Dubrovnik 2017.

¹⁴ See David Cesarani (ed.), *Port Jews*, Parkes-Wiener Series on Jewish Studies, London 2002; Cesarani (ed.), *Jews and Port Cities: 1590-1990. Commerce, Community and Cosmopolitanism*, Vallentine Mitchell, 2006; Lois C. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford Studies in Jewish History and Culture, Stanford University Press, 2011; Francesca Bregoli, *Mediterranean Enlightenment: Livornese Jews, Tuscan Culture, and Eighteenth-Century Reform*, Stanford Studies in Jewish History and Culture, Stanford University Press, 2016.

¹⁵ See bibliography in previous footnote about the concept of "Port Jews".

After the transcription of documents and compiling each set or volume in one whole, we used a research system to identify and describe Jewish presence and their specific roles. The result is a database in the form of an Excel table, where different collected data is specified: a number of document, a date of specific action, port/city/area of a document, a name, a surname, and father's name, their origin, a role in the society (merchant, agent, owner of merchandise or ships/*parcenevole* and *paron*, banker, public figure/*sensale*, sometimes even captain), citizenship, business partners, types and quantities of merchandise, their provenance, transitional and final destinations. From this data we can sort and extract various new information about their families, business connections and networks, their core businesses, specific roles some families had in different types of businesses, how this affected family matching, not just in the Adriatic, but also in the rest of the Mediterranean. The project will also analyze new roles that some of old families took in this century.

With this methodology we are creating a database of valuable information with software that extracts relevant crisscrossing information about Jewish history in the 18th century.

In documents we have already analyzed there are mentions of different Jewish communities of Venice, Ancona, Pesaro, Livorno, Rome, Split, Dubrovnik, Bitola, Salonica and Constantinople. Moreover, we can recognize specific Jewish names of the ships like *Li Tre Felici*, *Le Due Sorelle*, *La Bella Giuditta*, *La Bella Sara*, *Padre di Famiglia*, *La Bella Rachele*, *La Graziosa Ester*, *Il Savio Benefattore*. Some of the names we have found are: Emmanuel Jacur (see the photo of the document below), Leon di Menachem Vivante, Lazaro Jacob Vita e nipoti Vivante, Jacob Mulli, Iseppo Treves qm Emanuel, David e Isacco Morpurgo, Giovanni Lazaro, Lazaro Vivante, Abram Vita d'Angeli, Abram qm Leon Tedesco, Memo Curiel and many other.

Parts of these results were presented at different international conferences and congresses:

- "...li giudei debbano abitar unidi..." *The Birth and Evolution of the Venetian Ghetto (1516-1797)*, The Medici Archive Project, Beit Venezia and "I 500 anni del Ghetto di Venezia" with a presentation "Jewish Merchants between the two shores of the Adriatic in the 18th century" in Venice, May 2016;
- *Jews in the Balkans: History, Religion, Culture*, Moses Mendelssohn Centre for European-Jewish Studies (University of Potsdam), Faculty of Humanities and Social Sciences of Split with a presentation: "Jews as Building Factor of Adriatic and Mediterranean Worlds in the 18th Century" in Split, May 2017;
- *Representation of the "Port Jew"*, Parkes Institute for the Study of Jewish/non-Jewish relations, University of Southampton and Kaplan Centre for Jewish Studies and Research at the University of Cape Town, with a presentation: "Adriatic Port Jews in the 18th Century", in Southampton, May 2017;
- *The XIth Congress of the European Association for Jewish Studies 2018*, with a panel: "Project for a new research area: Maritime trade from the Eastern and Western Adriatic to the Mediterranean – Jews, merchants and travelers in the 18th century inter-religious trade", in Krakow, July 2018;
- *European Business History Association – 22nd Annual Congress*, in the Session A3 – A Maritime Market: Jewish Enterprises and Grain Trade in Early Modern Europe, with

1759. 7. IV. Venezia.

Stollo et accor. Pet. Tyniay et al. nave Provid. Divina
 Cap. Pietro Tomasseuch. Parca. Emanuele Jacur et al. Capit. B.
 Conf. parca di Contum.

Persone che partono al viaggio in nave

Cap. Pietro Tomasseuch e And. di Andrija Tomasseuch	—
Andrija Tomasseuch e Pietro da Ven.	47
Coronzo Andrija e Luannio da Ven.	48
Falce Nicolo e Battista da Chioggia	48
Ant. Vice e Fran. di Cherso	42
Vicenzo Benvenuto e Nicolo da Chioggia	42
Agostini Corvia e Fran. di Spagna Tomasseuch	42
Pietro Luchian e Fran. da Chioggia	42
Don. Benvenuto e Nicolo da Chioggia	42
Luca Antonio Jacur e Fran. da Ven.	42
Marinieri che imbarcano in Luoco della Staccata	
Camillo Vall'acqua e Luannio da Ven.	48
Almerigo Apollonio e Valenigo da Piran	42
Don. Mille e Matteo da Ven.	42
Luannio Ziminiani e Donato da Ven.	20
di Cap. B. Totta	2
di Budonia	2
di Sant. Dule	2
di Cap. Dalm.	12
Totali	324

Fig. 1. Photo of the document RMC III, 3753.¹⁶

a presentation: "Jewish Presence in the Maritime Trade of Grain during the 18th Century in the Adriatic Sea from the Croatian Maritime Regesta, vols. I-III", in Ancona, September 2018.

¹⁶ 1759.7.IV, Venezia – Ruolo della nave "Providenza Divina" del capit. Petar del fu Andrija Tomašević (Tomasseuch!) da Dubrovnik, parcen. Emanuele Jacur, diretta a Kerkyra; partita in contumacia. Marinari: Antun del fu Franjo Vice da Cres (42), Almerigo del fu Valenzo Apollonio da Piran (42). In tutto 15 membri. Benintrada: 32:4 L. Archivio di Stato di Venezia (ASV), Scuole Piccole San Niccolò dei Marinieri (SSNM), busta 519, Ruoli bastimenti, filza 46, f. 27; Čolak, *Regesti Marittimi Croati*, III, no. 3753.

On those conferences and congresses, we have already started a dissemination of our project with great interest and responses for our work on publishing and analyzing primary maritime sources.

5. Conclusion

We can conclude that the project of compiling the 20 volumes of *Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae*, will enable us to see the daily life of the Adriatic and Mediterranean people and communities, through the publication of approx. 100,000 documents is moving forward. Until now we have edited 20,000 documentary sources which will be digitized and, in another phase, transform them all into a database, thus enabling *Croatian Maritime Regesta* to become a part of a wider network of maritime databases not only of the different Mediterranean seas but also beyond. Even in this phase of the project those documents outline the coordinates of a new world that emerges in the 18th century in the period of Venetian decline and emergence of new realities that will characterize a Modern European *modo di vivere*.

Samanta Paronić
Pula

PERCEPCIJE SREDOZEMLJA U ODABRANIM MEDITERANISTIČKIM STUDIJAMA*

U radu se donosi osvrt na viševrsne pristupe i modele proučavanja i opisivanja povijesti Sredozemlja na koje nailazimo u izabranoj mediteranističkoj literaturi. Osobita se pozornost posvećuje historiografskim koncepcijama Fernanda Braudela – jednoga od najznačajnijih analista koji je odigrao nezaobilaznu ulogu u razvoju povijesne znanosti uvodeći nove metodološke paradigme koncipiranjem teorije o strukturama „dugoga trajanja“, povijesnim ritmovima, pluralizaciji i slojevitosti vremenske dimenzije. Dok je, s jedne strane, Sredozemlje pridonosilo upoznavanju, zblžavanju, komunikaciji, prožimanju kulturnih pregnuća i obogaćivanju povijesne baštine, s druge je strane iskazivalo tamnije naličje, oslikano neprijateljstvom, sukobima i migracijama. Uspoređivanjem različitih interpretativnih uporišta i perspektiva pri tumačenju povijesne stvarnosti sredozemnoga svijeta ukazuje se na mnogolike sastavnice povezanosti i proturječnosti, odnosno kontinuiteta i diskontinuiteta, koje su utjecale na oblikovanje uzajamnih odnosa Sredozemlja i drugih prostornih cjelina.

Ključne riječi: Sredozemlje, Fernand Braudel, Annales, „nova historija“, Peregrine Horden, Nicholas Purcell, David Abulafia

1. Uvod

Golema prostranstva Sredozemlja otvorila su prostor brojnim proučavanjima usmjerenima prema dugotrajnim i sporo promjenjivim, ali prepoznatljivim elementima načina organizacije života, gospodarstva i svakojakih mentaliteta. U nastojanjima za izražavanjem duha vremena i nasljeđa neprestano se nailazi na tinjajuću napetost između općega i pojedinačnoga jer je nemoguće obuhvatiti cjelokupan doseg pojma sredozemnoga univerzuma. Na valovima promjena, neizvjesnosti, dramatičnih zbivanja, uspona i padova čuvale su se i razmjenjivale osobitosti i povijesno-kulturna bogatstva, zbog čega Sredozemlje predstavlja područje susreta, a ujedno i suživota različitosti širokoga spektra, sporova i sukobâ, tvoreći svijet mikrokozmosâ u makrokozmosu. Potičući međusobne dodire i utjecaje, etnokulturne, akulturacijske i asimilacijske procese, sredozemna je civilizacijska sastavnica postala čvrstim, neizbježnim i neodvojivim dijelom povijesti brojnih naroda.

Povijest Sredozemlja neprijeporno je zbir mnogih složenih i višestраних povijesti koje je teško ispriповijedati jer čine razgranatu mrežu oblikovanu međusobnim prepletanjima i utjecajima. Stoljećima se taložilo „more građe“, pružajući bezbroj mogućnosti otkrivanja

---

* Zamisao o nastanku ovoga rada pojavila se uslijed razgovora s prof. dr. sc. Dragom Roksandićem o temama koje su bile predmetom rasprava na Jadranskoj/mediteranskoj radionici 2017./2018., čijim je bio voditeljem. S obzirom na njegovu ulogu u poticanju zanimanja za proučavanje mediteranističkih tema, ali i dosega francuske škole *Annales*, ovaj je prilog svojevrsan oblik zahvale za korisne sugestije, kao i za dosadašnju suradnju u lektorsko-korektorskim poslovima.

i opisivanja dvojstava, svjetlije i tamnije strane odnosâ, silnica povezanosti i proturječnosti koje tvore zajedničku prošlost, oslikavajući „kolektivnu povijesnu dramu“, ali i „dramu malih ljudi“. U ovome se radu stoga nastoji odškrinuti riznica kompleksnih etničkih, kulturnih, pomorsko-trgovačkih i inih doticaja, kao i netrpeljivosti i ratnih okršaja kroz prizmu različitih pristupa i modela proučavanja i tumačenja povijesti Sredozemlja kakve nalazimo u odabranoj mediteranističkoj literaturi, pri čemu polazište čini „novohistorijska“ koncepcija.

2. Sredozemlje: susretište kulturno-civilizacijskih tekovina

Određivanje pojma Sredozemlja vrlo je složeno jer se ono predstavlja kao opća ime-nica takvoga opsega koja pod svojim okriljem obuhvaća iznimnu vremensku i prostornu raznolikost, odnosno kao područje raznovrsnih interakcijskih utjecaja, gospodarskih, prometnih, kulturnih i vjerskih dodira, pretapanja i prožimanja današnjih civilizacijskih vrijednosti s onima naslijeđenima iz prošlosti. Postavlja se pitanje može li se sredozemni prostor definirati kao posebna geografska regija u kojoj se osjeća sklad prirodnih pojava i društvenih čimbenika? Odgovor je, naravno, potvrđan, bez obzira na reljefne, etničke, jezične, kulturne, religijske i društveno-političke razlikovnosti. Mora su od najstarijih vremena privlačila ljude, osiguravajući izvor hrane, kretanje robe, ideja i ljudskih sudbina te potičući međusobne doticaje i utjecaje prema unutrašnjosti, koji vrhunac doživljavaju u osvit procesa litoralizacije¹. Koncentriranjem gospodarskih aktivnosti i žiteljstva na morskim obalama potonje poprimaju funkciju pozornicâ na kojima se odvija najintenzivniji društveni i gospodarski život te usmjerava tijek daljnjega razvoja i međunarodne suradnje.²

Pokušavajući ustanoviti granice Sredozemlja, geografi su u prošlosti tvrdili kako ih je moguće spoznati ondje gdje prestaju rasti masline i primorski bor. No, u suvremeni(ji)m se prilikama značenje toga prostora daleko proširilo, prelazeći vrhove visokoga planinskog okvira (Alpâ, Dinaridâ i Pirinejâ u Europi, Atlaskoga gorja u Africi te Tauridâ u Aziji)³, čime postaje ne samo svijetom primorjâ, dolinâ i nizinâ već i podgorjâ, prigorjâ i visinâ; „morem među planinama“⁴; specifičnim svijetom „harmoničnoga kontrasta“ između sivoga vapnenca, zimzelene makije te morskoga i nebeskoga plavetnila. Žitelji Sredozemlja vjekovima su se prilagođavali osebujnim elementima prirodne sredine, kojoj more, kamen te osobito klima i vegetacija pridaju posebne i od ostalih dijelova različite osobine. Upravo je klima jedan od izraženijih čimbenika jedinstva⁵ toga golemoga i – u našim domišljanjima – jedva dostižnoga područja, stoga se način života Mediteranca oduvijek usklađivao s klimatskim ritmom izmjene toplih i suhih ljeta s blagim i kišovitim zimama⁶. Spoznavši maritimnu važnost, narodi središte života pronalaze na obalama Sredozemnoga mora,

¹ O procesu litoralizacije više u: Josip Roglič – Neda Roglič, *Litoralizacija: prekretnički i perspektivan proces*, Split 1967; J. Roglič, „Litoralizacija i njeno značenje“, *Pomorski zbornik*, 4, 1966, 679-708.

² Mate Matas, *Sredozemlje*, Zagreb 1981, 6-8; Snježan Hasnaš, „Značaj mediteranskog propitivanja humaniteta kod Alberta Camusa“, *Filozofska istraživanja*, 27/3, 2007, 629-630.

³ Matas, *Sredozemlje*, 8.

⁴ Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, I, Zagreb 1997, 26.

⁵ Isto, 249-250.

⁶ Više o karakteristikama sredozemnih klima usp. Tomislav Šegota – Anita Filipčić, *Klimatologija za geografe*, 3. prerađeno izd., Zagreb 1996, 314-320.

koje ih svojim prirodnim osobinama i društveno-gospodarskim značenjem ujedinjuje u posebnu geografsku cjelinu.

Sredozemno je more srce Staroga svijeta; pročelje triju kontinenata bez kojega je nemoguće prikazati svjetsku povijest. Svi su se narodi i civilizacije Sredozemlja umnogome koristili njegovim prednostima, a imena kojima su ga nazivali – poput rimskoga *Mare Romanum*, *Mare nostrum* ili *Mare internum* – proizlaze iz njegova položaja i važnosti u širim svjetskim razmjerima. Nigdje nije vidljivo toliko stapanje povijesti i geografije kao na Sredozemlju, gdje povijest govori kroz prostor, dok se prostor upoznaje s pomoću povijesti. Historijsko-geografska su razdoblja na različite načine izmijenila i odredila izgled i značenje sredozemnoga teritorija i njegovih kulturnih krajolika. Sredozemno je more bilo i jest okosnicom prometne mreže, spajajući obale u uvjetima političkoga jedinstva. Preko obalnih su prostora tisućljećima komunicirali narodi, države, ali i čitave civilizacije, stoga oni dobivaju sve značajnije mjesto u promatranju dugotrajnosti povijesnih procesa. Počevši od prvih velikih geografskih otkrića, s europskih je obala započeo proces integracije cijeloga svijeta u jedinstven gospodarski sustav. No, u skladu s globalnim društveno-gospodarskim razvojem, u kojemu litoralizacija ima značajnu ulogu, obale nisu samo prostorom kontakata, već neizbježno postaju i prostorom konflikata.⁷

Povijest prožimanja sredozemnih kultura, naroda i vjera predstavljala je osebujan proces, ponekad spontan, a nerijetko uvjetovan i nametnut. Kao posljedica složenih etnokulturnih odnosa, turbulentnih zbivanja i migracijskih strujanja, svijet Sredozemlja pretvara se u svijet burnih promjena, inovacija, kriza i preobrazbâ, strepnjâ i nadanja, spajanja i razdvajanja, prijeporâ, nadmudrivanja i sporova, zapanjive vitalnosti i životne opstojnosti. Stoljeća mediteranskih sukoba i suživota neprijepornom su sastavnicom ne samo sveukupne europske povijesti nego i povijesti svakoga njezina naroda, pa tako i hrvatskoga.⁸ U širokoj lepezi povezanosti Europe sa Sredozemljem nezaobilazno mjesto zauzima hrvatski etnokulturni prostor. Pomorstvo na našim obalama bilježi višemilenijsku tradiciju⁹, u kojoj se odražava čvrsta povezanost Jadranskoga mora i s Levantom (istočno Sredozemlje) i s Ponentom (zapadno Sredozemlje) smjerovima kojima su se kretale ratne i trgovačke galije, šireći prostor komunikacije. Jadran time poprima značenje važne uporišne točke, na čijim krakovima katkad počinju, a katkad završavaju značajni pomorski pothvati, postajući poprištem slaganja i neslaganja, omogućujući ljudima da se otisnu na put prema novim prostranstvima te predstavljajući „more bliskosti/intimnosti“¹⁰, sjecište sredozemnih i europskih civilizacijskih modela, odnosno svojevrstan „Mediteran u Mediteranu“¹¹.

⁷ Matas, *Sredozemlje*, 52, 83, 87; Josip Faričić, „Obala – prostor kontakta i konflikta“, u: *Akademik Josip Roglić i njegovo djelo: međunarodni znanstveni skup, Makarska, 19.-22. travnja 2006. Zbornik radova*, Split – Zadar – Zagreb 2006, 269-272.

⁸ Miroslav Bertoša, *Istra, Jadran, Sredozemlje. Identiteti i imaginariji: feljtoni, elzeviri, kolumne*, Zagreb – Dubrovnik 2003, 40-42, 146-149.

⁹ O pomorskoj tradiciji na istočnojadranskoj obali usp. Nikola Stražičić, *Pomorska geografija Jugoslavije*, Zagreb 1989, 114-117; Sabine Florence Fabijanec, „Pomorstvo na istočnom Jadranu: trgovački promet i pomorske opasnosti krajem srednjega vijeka i početkom modernoga doba“, *Historijski zbornik*, LXV/1, 2012, 41-64; Mithad Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split 1990, *passim*; Isti, *Hrvatsko brodogavlje / Croatian shipping / Le navi croate*, Split – Zagreb 1993, *passim*; Damir Magaš, *Geografija Hrvatske*, Zadar – Samobor 2013, pogl. „Historijsko-geografski razvoj“, 224-300.

¹⁰ Predrag Matvejević, *Mediterraneo: un nuovo breviario*, Milano 1993, 23.

¹¹ Egidio Ivetić, *Adriatico orientale: Atlante storico di un litorale mediterraneo*, Rovigno 2014, 17.

3. Od „nove“ do „nove stare“¹² historije: Sredozemlje u mediteranističkim studijama

Sredozemni je akvatorij bio ishodištem razgranatih trgovačkih veza Istoka i Zapada, morem sukoba, ali i spajanja etnosâ, *toposom* u kojemu se pod različitim kutovima promatra mnogolikost nacionalnih povijesti i kultura koje se ondje sastaju. Prožimanja i sukobljavanja na Sredozemlju u tisućljetnome kontinuitetu bila su dijelom dugoga povijesnog, političkog, gospodarskog, kulturnog, etničkog i mentalnog procesa¹³, čije su se odrednice duboko utisnule u kolektivna „mjestâ sjećanja“ (*lieux de mémoire*)¹⁴, koja opstojе poput čvrstoga „most(a) bez kojega se priča o čovjeku raspada u arhipelagu iskustava“¹⁵. Krucijalni pomorski pravci povezivali su obale Sredozemlja, na kojima su se nizali narodi i države, carstva i civilizacije, usmjeravajući potom i plovidbe prema vrlo dalekim odredištima te otvarajući put isprepletanju mnoštva specifičnosti i različitosti koje nadiru i izviru kao iz multikulturnoga „lončića neistopljenih kultura“¹⁶. Kompleksnost i slojevitost Sredozemlja, njegova bezgraničnost i široka lepeza „tisuću stvari odjednom“ nametnuli su postavljanje niza pitanja, poput onih izraženih u *Sredozemlju* Mate Matasa¹⁷: „Gdje počinje i završava Mediteran?“ te „Određuje li maslina granice Sredozemlja?“ ili, pak, onoga na koje se u svojim domišljanjima *identitetâ i imaginarijâ* osvrće Miroslav Bertoša¹⁸: „Kako se to može biti Mediteranac?“. Upravo taj splet mijena, preobrazba, previranja i kontinuiranoga života sredozemni svijet pretvara u kovitlac neslućenih varijacija, transformacija, suglasja i proturječja, nudeći pregršt upita i mogućih odgovora iz kojih su iznjedrila nova gledišta znanstvenoga promišljanja i nove metodološke paradigme, pri čemu je zapažena uloga nesumnjivo pripala istraživačkim pothvatima francuskih povjesničara okupljenih oko časopisa *Annales*.

Fernand Braudel, središnja ličnost druge generacije škole *Annales* – jedne od najutjecajnijih historiografskih škola, koja je otvorila vrata drugačijemu pristupu historiji kao znanosti te preobrazbi u shvaćanju osnovne zadaće povjesničara – imao je presudan

¹² Sintagmu „nova stara historija“ (*New Old History*) pronalazimo u članku Lawrencea Stonea, „The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History“, *Past & Present*, 85, 1979, 3-24.

¹³ Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002, 19.

¹⁴ Detaljnije o pojmu „mjestâ sjećanja“ (*lieux de mémoire*) v. Pierre Nora (dir.), *Realms of Memory. Rethinking the French Past*, 1, New York 1996, 1: „Things tumble with increasing rapidity into an irretrievable past. (...) What was left of experience, still lived in the warmth of tradition, in the silence of custom, in the repetition of the ancestral, has been swept away by a surge of deeply historical sensibility. (...) Memory is constantly on our lips because it no longer exists. (...) *Lieux de memoire* are there because there are no longer any *milieux de memoire*, settings in which memory is a real part of everyday experience.“ Usp. također, primjerice: Isti, *Les lieux de mémoire*, 1-3, Paris 1984-1992; Isti, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, *Representations*, 26, 1989, 7-24; Isti, „Između sjećanja i povijesti“, *Diskrepancija*, 8/12, 2007, 135-165; Andrzej Szpociński, „Sites and Non-Sites of Memory“, *Teksty Dru-gie*, 1/2016, 245-254; Michael Rothberg, „Between Memory and Memory: From *Lieux de mémoire* to *Noeuds de mémoire*“, *Yale French Studies*, 118-119, 2010, 3-12.

¹⁵ „(...) la memoria è un ponte senza il quale la storia di un uomo si sbriciola in un arcipelago di esperienze“, Giulio Ghirardi, *Appunti e contrappunti*, Venezia 2014.

¹⁶ Bertoša, *Istra, Jadran, Sredozemlje*, 270-273.

¹⁷ Matas, *Sredozemlje*, 6-9.

¹⁸ Bertoša, *Istra, Jadran, Sredozemlje*, 146-149.

utjecaj u postavljanju temelja „nove historije“ (*l'histoire nouvelle*), koja je potisnula onu tradicionalnu (*l'histoire traditionnelle*). Nastavljajući se na radove i stajališta prve generacije *analista*, napose Luciena Febvrea o odbacivanju političke, odnosno diplomatske povijesti, segmentarne misli i faktografije, Braudel u knjizi *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* događajnoj historiji suprotstavlja historiju „dugoga trajanja“ (*l'histoire de longue durée*). Zagovara kvantitativno istraživanje povijesti te stapanje historije s društvenim znanostima, nasuprot vjerovanju u njezinu posebnost, smatrajući da okosnicom istraživanja treba biti „totalna društvena pojava“, koja obuhvaća sve aspekte ljudskoga života – od političkoga i društvenoga, preko gospodarskoga i kulturnoga, pa sve do pravnoga i religijskoga. U tom se smislu primjećuje utjecaj francuskoga sociologa i antropologa Marcela Maussa, tvorca spomenutoga pojma, u čijoj se definiciji totalne pojave ogleda integracija, povezanost različitih dimenzija svakodnevice, koje se sporo mijenjaju i sastavnim su dijelom dubinskih struktura, u totalitet, pri čemu se zagovara primjena komparativne analize.¹⁹ Pitanje komparativne historije (*l'histoire comparée*), kojom se nastoje objasniti povijesno uvjetovane sličnosti i razlike između promatranih slučajeva, središnje mjesto zauzima i u „komparativnohistorijskome manifestu“²⁰ Marca Blocha, jednoga od utemeljitelja škole *Annales*. U svojim radovima naglašava važnost dokumentacijskoga pristupa te ulogu povjesničara kao „vječitoga istražnog suca“ (*perpétuel juge d'instruction*) koji izvodi uopćen zaključak na temelju detaljne komparativne analize i kritičke interpretacije dokumentiranih činjenica. Prema Blochu, jedino bi društvenopovijesna komparatistika mogla osvijetliti sve sličnosti i razlike koje su sastavnim dijelom europske povijesne baštine. Nova paradigma podrazumijevala je iskorak od proučavanja pukih fragmenata, ističući nužnost njihova dovođenja u suodnos te višeslojnoga istraživanja sličnosti i razlika između fenomena koji pokazuju stanovite analogije, odnosno društava „neprekidno izloženih međusobnom utjecaju, podređenih u razvoju, upravo zbog blizine i istodobnosti, djelovanju istih velikih uzroka i koja imaju, barem djelomice, zajedničko podrijetlo.“²¹ Takva je komparativistička praksa nedvojbeno utabala put izučavanju društvenih sredina nadilaženjem nacionalnih i etničkih okvira, što će biti razvidno i na primjeru Sredozemlja kao prostora umreženih identiteta.

Okrenuvši istraživački smjer prema razmatranju organske povezanosti vremena i prostora te povijesti i geografije, Braudel je u središte zanimanja postavio odnos čovjeka i

¹⁹ Immanuel Wallerstein, „Braudel – čovjek okolnosti“, *Naše teme*, 33/5, 1989, 1045-1046; Olga Supek, „Darivanje kao totalna komunikacija“, *Etnološka tribina*, 17/10, 1987, 8; Pavle Milenković, „Fernan Brodel i dugo trajanje“, *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, XLIII/1, 2001, nepaginirano (http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/sociologija/XLIII_1/d003/show_html?stdlang=ba_fed, posjet 1. 12. 2018).

²⁰ Marc Bloch, „Pour une histoire comparée des sociétés européennes“, *Revue de synthèse historique*, XLVI (XX)/136-138, 1928, 20. Izraz „komparativnohistorijski manifest“ koristi se u uredničkom predgovoru u knjizi koja donosi izbor radova kojima se pruža pregledan uvid u razmjere komparativističke problematike, kao i u različite razvojne perspektive, metode, načela i paradigme komparatistike, a samim time i u mogućnosti njihove implementacije u historijska istraživanja: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 2004, 13.

²¹ *Uvod u komparativnu historiju*, 42. Usp. original: „(...) étudier parallèlement des sociétés à la fois voisines et contemporaines, sans cesse influencées les unes par les autres, soumises dans leur développement, en raison précisément de leur proximité et de leur synchronisme, à l'action des mêmes grandes causes, et remontant, partiellement du moins, à une origine commune.“ Bloch, „Pour une histoire comparée“, 19.

prirodne okoline, omogućivši time spajanje dviju znanosti u geohistoriju. Želio je naglasiti sinergiju prostora i vremena u Sredozemlju pa je iz njegova djela zamjetno kako se čovjek kreće u ritmu zajedno s prirodnom sredinom, koja čini samu suštinu svake civilizacije. Dakle, analizirajući taj suodnos, ukazuje na dimenziju u kojoj svi ritmovi u okviru kojih čovjek pulsira u odnosu na prirodno okruženje zapravo stvaraju civilizaciju, koja je neobjašnjiva bez geografije. Sredozemlje je obuhvatio u njegovim najširim granicama, čiji su dijelovi životnim ritmovima povezani u konzistentan prostor, na kojemu su u vremenu dugoga trajanja sabrane vrijednosti sredozemne civilizacije.²²

Koristeći se metaforičkim opisom morske vode, navodeći kako na prvi pogled promatramo zbivanja na njezinoj površini, ali ne i promjene koje se odvijaju u dubinama, Braudel uvodi tri razine analize koje se podudaraju s trima vremenskim slojevima. Struktura ili „dugo trajanje“ određeni su poviješću čovjeka u njegovim odnosima s okružujućom okolinom, odnosno s raznorodnim geografskim čimbenicima. Riječ je o gotovo nepokretnome, usporenome vremenu, u kojemu se odvijaju polagani, teže zamjetni procesi kao dijelovi dubinske povijesti, sastavljene od stalnih ciklusa koji se neprestano ponavljaju, a koji otkrivaju najdublje slojeve u odnosu čovjeka s prirodnom sredinom – trajne vrijednosti civilizacije. Takvo se vrijeme ne može spoznati s uobičajenoga ljudskoga gledišta, već zahtijeva svojevrstan odmak od pojedinačnih događaja, a taj je koncept ostvaren u prvome dijelu knjige, gdje iz središta zanimanja izlaze velike ličnosti i politički događaji, dok važnom postaje čovjekova okolina, beskrajno dugo trajanje samoga Sredozemlja. Kategorija koja objedinjuje taj prostorno-vremenski kontinuum upravo je kategorija civilizacije.²³

Svojim osebujnim načinom izražavanja – spajajući duh romanesknoga i povjesničarskoga diskursa – Braudel potanko iznosi geografska, sociološka i kulturološka obilježja, karakteristična za podneblje koje opisuje, pri čemu je Sredozemlje subjekt povijesnoga zbivanja, stoga prozaičnom razradom mnoštva pojedinosti omogućuje neideološko, nepristrano sagledavanje dugoročne povijesne perspektive u koju su utkana čitava stoljeća, sve raznolikosti egzistencije koje se mogu razumjeti jedino polazeći od dubine. Kao što je to u svojemu članku „Domene dugog trajanja kod Fernanda Braudela“ iznio talijanski povjesničar Alberto Tenenti, promišljajući o ključnim elementima njegova shvaćanja povijesti, Braudel ističe da se svaka aktualnost sastoji od gibanja različitoga podrijetla, pri čemu bismo njihovim izdvajanjem otkrili slojeve koji u vremenu napreduju drugačijim tempom, no unatoč tomu oni uzajamno djeluju jedan na drugi. Slijedom toga, sva su ta gibanja međusobno sukladna te su sadržana u jednome jedinstvenom trajanju, dok izdvajanje pojedinih vremenskih odrednica vrši sâm čovjek pa je cijepanje povijesnoga vremena rezultat nemogućnosti povjesničara da ga obuhvati u njegovoj cjelovitosti i jedinstvenosti.²⁴

Dругу kategoriju čini vrijeme srednjega trajanja, usmjereno prema društvenomu životu i obilježeno sporim promjenama društvenih, političkih i gospodarskih struktura, stvarajući

²² Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, I, 21; Borna Fürst-Bjeliš, „Sredozemlje i sredozemni svijet Fernanda Braudela – povodom 100-godišnjice rođenja“, *Geografski horizont*, 49/1-2, 2003, 41-44; Lynn Hunt, „French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the Annales Paradigm“, *Journal of Contemporary History*, 21/2, 1986, 211.

²³ Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, I, 17; Isti, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, II, Zagreb 1998, 118.

²⁴ Alberto Tenenti, „Domene dugog trajanja kod Fernanda Braudela“, *Naše teme*, 33/5, 1989, 1055.

time predložak za istraživanja u domeni socijalne i ekonomske historije. Na najnižu je razinu Braudel smjestio vrijeme pojedinačnih, prolaznih događaja, političkih i ratnih zbivanja, činjenicâ koje zaokupljaju našu pozornost, no koje ubrzo bivaju potisnute drugim događajima, od kojih je svaki neraskidivim dijelom čitavoga lanca zbivanja. Ono što izranja na površinu predstavlja samo individualnu percepciju promatrača, tek jedan pojavni oblik ili epizodu dugoga trajanja, ali ne i samu suštinu jer je povijesna zbilja konzistentna cjelina, poput samoga Sredozemlja.²⁵ Zbog toga Braudel događaju dodjeljuje nezatno, površno značenje, čije se istinske, skrivene vrijednosti na prvi pogled ne mogu otkriti jer su pojedinačna zbivanja tek „prašina“, tvorevine dugoga trajanja.²⁶ Glavnim predmetom povijesti stoga ne smatra pojedince kao nosioce različitih zbilja jer su determinirani strukturama; štoviše, prema navodima britanskoga povjesničara Petera Burkea, koji se u djelu *The French Historical Revolution* posvetio razmatranju temeljnih postavki i znanstvene metodologije *analistâ*, razvidno je kako Braudel pojedinca drži zatočenikom sudbine, u čijim okovima malo toga može promijeniti. Smanjujući njegov utjecaj na povijesni tijek, naglašava važnost isključivo zajedničkoga djela koje su kontinuirano stvarale skupine ljudi, čitave generacije jer s vremenom nastaju sustavi, stoljetne konstrukcije koje usmjeravaju gibanje društva.²⁷

Braudel naglašava postojanost zbiljâ dugoga trajanja, identificirajući ih kao strukture kojima pridaje gotovo bezvremenski, transcendentan karakter jer upravo one uvjetuju površinsko kretanje. Dugo trajanje svojevrsan je koordinatni sustav²⁸ prema kojemu se strukturiraju sva povijesna kretanja te omogućuje objašnjavanje pojava koje se mogu uspoređivati zbog njihova ponavljanja. Doživljavajući Sredozemlje kao jedinstveno područje suživota različitih naroda, jezika, vjera, kultura i civilizacija, stvorio je obrazac totalne historije u vremenu i prostoru jer geografske cjeline ne podrazumijevaju samo prostorne već i političke, društvene, gospodarske i kulturne aspekte, s obzirom na to da iz Sredozemlja izvire složenost i međuovisnost mnogih sastavnica.

Analizirajući odlike gospodarstva Sredozemlja, Braudel ukazuje na ključno značenje komunikacije, napose trgovačkih središta u povijesti kapitalizma – sustava koji se u ciklusima, tijekom nekoliko stoljeća, oblikovao oko pojedinih talijanskih gradova, poprimajući oblik monopola te pokazujući glavnu tendenciju univerzalnosti, a pri tome se u njemu odražava istodoban, ravnopravan spoj društvenih, kulturnih i civilizacijskih odrednica. Osvrnuvši se na fenomen „ekonomija-svijet“ (*world-economy; economia-mondo*), Braudel je – u skladu s razmatranjima talijanske povjesničarke Giuliane Gemelli²⁹, koja je u djelu *Fernand Braudel e l'Europa universale* istražila različite razine njegova djelovanja – ukazao na svojevrsan model koji nije ograničenoga vremenskoga i prostornoga obilježja te ne odražava strukturu samo jedne epohe, već svakoga oblika kapitalizma, odnoseći se na čitavo svjetsko gospodarstvo.³⁰ Kontinuirana razmjena ljudi omogućila je pojavu jedinstva

²⁵ Isto, 1055-1056.

²⁶ Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, II, 271.

²⁷ Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-89*, Stanford, CA 1990, 40; Tenenti, „Domene dugog trajanja“, 1057.

²⁸ Mirjana Gross, „Brodelijanski svijet“, *Historijski zbornik*, XXXIX/1, 1986, 256.

²⁹ Giuliana Gemelli, *Fernand Braudel e l'Europa universale*, Venezia 1990.

³⁰ Braudel, *Afterthoughts on material civilization and capitalism* (transl. Patricia M. Ranum), Baltimore – London 1977, 81-82.

i kolektivne sudbine, pretvorbu Sredozemlja u mozaik kultura i civilizacija, no „regija dijaloga“ – na koju ukazuje Predrag Matvejević u *Mediterranskome brevijaru* – naposljetku postaje prostorom stalnih kriza, razdirućih napetosti i neizbježnih sukoba; okrutnih događaja, od kojih su neki potonuli na morsko dno, dok su se drugi čvrsto urezali u pamćenje.³¹ Nedvojbeno je, dakle, da je Sredozemlje označeno supostojanjem, ali i borbom različitih civilizacija, koje održavaju iznimnu kompleksnost, obuhvatnost i proturječnost, istovremenu promjenjivost i trajnost, sažimajući raznorodne vremenske jedinice: od pojedinačnih događaja, odnosno zbivanja na individualnome planu do vremena dugoga trajanja. Braudelovo shvaćanje civilizacija time se podudara s njegovom koncepcijom vremenskoga i prostornoga međudjelovanja, koje se identificira sa samom historijom – u suštini globalnom (*l'histoire globale*), uopćavajućom, koja nadilazi ljudsku i socijalnu egzistenciju.³²

Kao što ima mnogo vremenskih odsječaka, tako se ocrta i pluralizam prostora. Svaka od civilizacija zauzima „vlastiti“ areal te se ostvaruje u svojem kulturnome krugu, ali ih Braudel ne zatvara u uzak, geografski determiniran prostor, ukazujući na mjesta dodira i susreta s drugim civilizacijama. Dakle, unatoč njihovim vlastitim kretanjima i povijesnim distinkcijama, obogaćuju se razmjenama i interciviliacijskom komunikacijom. U njima se sjedinjuju različita trajanja, sve posebne historije koje su neodvojivim dijelom one totalne, sveobuhvatne, stoga su nepoznatljive bez globalnoga obzora u okviru kojega djeluju. Osvrnemo li se na Braudelovo djelo *Civilizacije kroz povijest*, dobivamo predodžbu o potonjima kao o kontinuitetima jer ne nastaju ni iz čega; ne mogu se svesti tek na nekoliko karakterističnih obilježja te nisu podložne brzomu slamanju, već formiraju gotovo neprekinuto, dugovječno tkivo sposobno iznova oživjeti, predstavljajući najtrajnije i najstabilnije socijalne strukture.³³

Pritom valja napomenuti kako se civilizacija prilikom preobrazbe na stanovit način odvaja od nekoga dijela vlastite prošlosti.³⁴ Koncept „civilizacijskoga odvajanja“ Braudel preuzima od Michela Foucaulta, ukazujući na posebnost svake civilizacije jer u interciviliacijskoj komunikaciji, pri suočavanju jednih s drugima, one vrše izbore, odbacujući određene vrijednosti koje nastaju izvan granica onoga što svaka od njih smatra ispravnim. Upravo se u tome prihvaćanju ili neprihvaćanju, jednako kao i u vrijednostima koje stječu u povijesnome kontinuitetu, očituju njihove posebnosti, skup njima svojstvenih kulturnih obilježja, usvojen i oblikovan način viđenja svijeta, no te osobitosti svoje potpune učinke mogu ostvariti samo prevladavanjem granica vlastitoga prostora i otvaranjem prema drugim kulturnim krugovima.³⁵

Promatrajući Sredozemlje kao organizam, Braudel na temelju površinskih pojava zaključuje o dubokim procesima i polaganim promjenama, o povijesnim pojavama koje su međusobno usporedive te kao takve predstavljaju cjelinu jedinstvenu u svojoj nejednakosti, uspostavljajući najprije prostornu, a potom i povijesnu cjelokupnost sredozemnoga

³¹ Matvejević, *Mediterranski brevijar*, Zagreb 2007, 86-88.

³² Pavle Milenković, „Fernan Brodel i dugo trajanje“.

³³ Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb 1990, 44, 58; Isti, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, II, 118, 124, 129.

³⁴ Isti, *Civilizacije kroz povijest*, 60.

³⁵ Isto, 61; Drago Roksanđić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003, 34.

prostora, naglašavajući pritom njegovo fundamentalno jedinstvo jer u osnovi predstavlja „svijet za sebe“.³⁶ Povijesno je vrijeme također smatrao cjelovitim, sastavljenim od kombinacija raznovrsnih trajanja, označujući elemente koji se prenose strukturama što omogućuju postojanost određenoga društva. S obzirom na to da je u povijesti zabilježeno cikličko kretanje, ovakav način promatranja pridonosi boljemu razumijevanju svijeta i današnjega trenutka, stoga je Braudelovo bavljenje geohistorijom utjecalo na popularizaciju istraživanja u ekohistorijskome kontekstu – pri čemu osobito valja istaknuti dostignuća u okviru istraživačkoga projekta *Triplex Confinium*, čijim je utemeljiteljem prof. dr. sc. Drago Roksandić³⁷ – kao i na razvoj interdisciplinarnu i multidisciplinarnu orijentacije, koja se očituje u susretištu povijesti, sociologije, antropologije i etnologije. Upravo se ovakvim pristupom može prodrijeti u dubinsku historiju; u identitet Sredozemlja kao prostora konvergencije sazdanoga od jedinstvenih specifičnosti nastalih umrežavanjem prirodnih i društvenih čimbenika tijekom dugoga historijskogeografskoga razvoja, zbog čega je gotovo nemoguće odrediti jasnu granicu gdje Sredozemlje započinje, a gdje završava.

Za razliku od Braudelova težišta na integraciji, Peregrine Horden i Nicholas Purcell u djelu *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* odmiču se od „romantične“ vizije; nastoje razotkriti mnogostruke različitosti uvođenjem novoga pristupa – razbijanjem sredozemnoga područja na mikroregije, proučavajući povijest pojedinih, zasebnih areala, s tendencijom prikazivanja povijesti Sredozemlja kao promjenjive, nepredvidljive i lokalne, odbacujući Braudelovo uvjerenje o njegovoj jedinstvenosti u dugotrajnoj, gotovo nepomičnoj, „vladajućoj historiji“. Razmatrajući odrednice interakcionističkoga i ekohistorijskoga pristupa, autori dovode u pitanje Braudelov geografski determinizam, prostorno-vremenske strukture i široko jedinstvo diljem Sredozemlja, ističući lokalnu varijabilnost, a u okviru ljudske interakcije s prirodnom okolinom naglašavajući bitnost ne samo ekoloških nego i psiholoških aspekata.³⁸

Orijentirajući se u mikroistraživačkome smjeru, autori nastoje spoznati ljudske prilagodbe na promjene u lokalnoj sredini kako bi potom sagledali složen odnos geografskih, topografskih, geoloških i klimatskih čimbenika u širemu kontekstu, upozoravajući na relevantnost regionalnih varijacija te na mogućnost izvođenja pogrešnih, uopćavajućih zaključaka pri iznošenju jedinstvenih, zajedničkih obilježja koja karakteriziraju čitavo sredozemno područje. Primjenjujući mikroregionalni pristup, pozornost posvećuju subregijama – o čemu piše Cornel Zwierlein³⁹ – koje ne tvore zasebne entitete, već iz

³⁶ „Okrugli stol: Mediteran: F. Braudel, J. Guilaine, M. D. Grmek, H. Ahrweiler, R. Mantran, M. Aymard, A. Guillerm, A. Nouschi, V. M. Godinho, A. Denis, C. Ockrent“, *Naše teme*, 33/5, 1989, 1065; Braudel, „Mediteran i mediteranski svijet“, *Naše teme*, 33/5, 1989, 979-1037.

³⁷ Više o projektu v. Roksandić, „The Triplex Confinium. International Research Project: Objectives, Approaches and Methods“, u: *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers, Budapest, March 21-22, 1997*, ur. Roksandić, Budapest 1998, 7-25.

³⁸ V. Peregrine Horden – Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford 2000, I. dio: „Frogs round a Pond: Ideas of the Mediterranean“, 7-49; James Fentress – Elizabeth Fentress, „The Hole in the Doughnut: *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* by Peregrine Horden, Nicholas Purcell“, *Past & Present*, 173, 2001, 215; William V. Harris, *Rethinking the Mediterranean*, Oxford 2005, 6; Francesco Benigno, „Il Mediterraneo in XXI secolo“, u: *Il mondo e la storia*, ur. Tullio Gregory, Roma 2009, 233-242 ([http://www.treccani.it/enciclopedia/il-mediterraneo_\(XXI_Secolo\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/il-mediterraneo_(XXI_Secolo)/), posjet 10. 12. 2018).

³⁹ Cornel Zwierlein, „Early Modern History“, *Handbuch der Mittelmeerforschung und disziplinäre Zugänge*, ur. Mihran Dabag i dr., Munich 2015, 97-98.

njih izvire sjedinjenost raznih ekoloških aspekata, kao i pomorskomu povezivanju, ispitujući njegov kontinuitet te rizike i opasnosti kojima je pomorska trgovina bila izložena u srednjovjekovnome razdoblju. Da bi se bolje shvatili dugoročni procesi koji su se odvijali u mediteranskome kozmosu, zanimanje se – prema Hordenu i Purcellu – treba usmjeriti prema prostoru u kojemu su se razvijali društveni i gospodarski sustavi jer se proučavanjem njihovih transformacijskih oblika može pratiti daljnji tijek razvoja te brojne razine povezanosti u novome okruženju.

Prilikom razmatranja odnosa čovjeka i prirodne sredine ukazuju na načine prevladavanja ograničenja pojedinih mikrookoliša njihovom radikalnom preobrazbom, kao i projektima melioracije, pri čemu se ostvaruje oblik kontrole i moći nad prirodom. Orijentiraju se prema dekonstruiranju ideje o revolucijama i katastrofama kao prijelomnim povijesnim trenucima, smatrajući ih isključivo prilagodbama na promjene sredozemnoga okoliša. S time u vezi, tehnološko-inovacijske promjene također objašnjavaju kao dio adaptacijskoga, a ne revolucijskoga procesa.⁴⁰ Zagovarajući povijest bez katastrofa širokih razmjera, autorski dvojac tvrdi kako su određeni kobni događaji – poput erupcije Vezuva i, posljedično tomu, uništenje Pompejâ – razarajući samo na lokalnoj razini, dok je njihov utjecaj na gospodarske i ekološke sustave neznatan. Nastojeći opovrgnuti tezu o poplavama i potresima kao katastrofalnim pojavama, sliku o prilično zastrašujućemu Sredozemlju na kojemu vrebaju takve opasnosti doživljavaju potpuno normalnom, navodeći kako nijedan od tih lokalnih čimbenika nije imao globalan učinak. Time učvršćuju svoju tvrdnju kako povijest Sredozemlja najprije treba proučavati na mikrorazini, uzimajući zatim u obzir kontekst regionalnih i globalnih posljedica.⁴¹

Jednu od okosnica Hordenova i Purcellova istraživanja čini propitivanje uloge ljudske mobilnosti u razvoju komunikacije i trgovine, kao i razmatranje interakcije religije i okoline, pri čemu se moru pridaje važnost glavnoga posrednika u omogućavanju međusobne povezanosti regija te uspostavljanju susreta različitih religija diljem Sredozemlja. Dok se u Braudelovu pristupu nazire sinergijski spoj historije i društvenih znanosti, Horden i Purcell primjenjuju metode socijalne antropologije u koncept mikroregionalnoga istraživanja isključivo u svrhu podupiranja određenoga dokaza, ukazujući na nužnost uključivanja psihološke sastavnice, koja nedostaje u Braudelovu djelu.⁴² Promišljajući o povijesti s relacijskoga, a ne sa strukturalnoga gledišta, u žarištu njihova interesa ne nalaze se postojane, perzistentne, sporo mijenjajuće, slabo uočljive promjene i „gotovo imobilne“ (*presque immobile*) strukture⁴³, kakve pronalazimo u Gérarda Boucharda, Emmanuela Le Royja Laduriea te, dakako, Fernanda Braudela, već međusobne veze, način korištenja i putovanja morem te uspostavljanja interkomunikacije. Naglasak nije na stabilnim ekološkim ravnotežama, nego na neprestanim gibanjima ljudi i robe, višestrukim kontaktima i dodirima, turbulentnim procesima, promjenama, oscilacijama

⁴⁰ Gadi Algazi, „Diversity Rules: Peregrine Horden and Nicholas Purcell’s *The Corrupting Sea*“, *Mediterranean Historical Review*, 20/2, 2005, 229.

⁴¹ V. Horden – Purcell, *The Corrupting Sea*, III. dio: „Revolution and Catastrophe“, 173-400.

⁴² Isto, IV. dio: „The Geography of Religion“, 401-460.

⁴³ François Dosse, „L’histoire en miettes: des Annales militantes aux Annales triomphantes“, *Espace Temps*, 29, 1985, 51; Bertoša, „Povijesni događaj, naracija i ‘političko’ u ‘novoj historiji’ (Saopćenje o jednom nesustavnom razmatranju)“, *Politička misao*, 23/3, 1986, 109; Hunt, „French History“, 212.

i prilagođavanjima, što nije rezultiralo oštrim prekidima ili dramatičnim krizama, stoga svaku pretpostavku o navodnoj revoluciji – tehnološkoj, gospodarskoj ili socijalnoj – izričito odbacuju.⁴⁴

Pri opisivanju Sredozemlja Horden i Purcell naglašavaju nepredvidljivost, nestabilnost, klimatsku promjenjivost, neprekidnu dinamičnost i komunikaciju, što je omogućeno ne samo zahvaljujući morskim prostranstvima nego i specifičnim konfiguracijama okoliša, ukazujući pritom na shvaćanje Sredozemlja kao „riznice“ mikroregija sa zasebnim identitetima i proizvodnim mogućnostima te iznimno visokim stupnjem povezivanja.⁴⁵ Razmatrajući pojedinačne slučajeve i specifične koncepte, autori ističu činjenicu kako se oni mogu primijeniti u raznim kontekstima i epohama, zbog čega je njihova usporedba na mikro-, a potom i na makrorazini temeljni preduvjet za stvaranje široke, sveobuhvatne povijesne slike. Promatranjem neprestane izmjene kontrakcija i ekspanzija, koje su dijelom cijeloga sustava, ali i njegovih sastavnica, odbacuju tipologiju vremena, ne pridajući važnost činjenicama i događajima kao značajnim pokazateljima određenoga zbivanja u vremenu i prostoru, pri čemu pokazuju sličnost s Braudelovim pristupom, već ih uzimaju u obzir samo s ciljem opisivanja mehanizama Sredozemlja.⁴⁶

Za Hordena i Purcella ne postoji totalitet, unifikacija, stoga ističu fragmentiranost Sredozemlja te raznolike „tipove jedinstva“ pod njegovim okriljem. Za razumijevanje je njegova identiteta, dakle, ključno proučavanje mikroregija, koje su rezultat dugoročnoga međudjelovanja vanjskih i unutarnjih sila, kao i interakcije čovjeka i prirodne okoline. Svaka se od njih odlikuje svojom osebujnošću i nizom ekoloških niša, tvoreći oblik osobitoga, lokalnoga jedinstva, po čemu se razlikuje od onih susjednih, no povjesničar ih ne bi trebao promatrati odvojeno, kao izolirane jedinice, već u njihovu međudnosu. Sredozemni se svijet u tome smislu shvaća kao prostor sastavljen od mnogo – metaforički rečeno – „virtualnih“ otoka, predstavljajući pokretačku silu koja omogućuje prožimanje, povezivanje različitih dijelova, čime pridonosi njihovu bržemu razvoju.⁴⁷ Za razliku od Braudelova oslanjanja na postojane, opće obrasce, koje karakterizira kontinuitet, Horden i Purcell naglašavaju njihovu labilnost i brojne mogućnosti preoblikovanja, promatrajući značenja, analogije i veze s prošlošću, ali u potpuno novome kontekstu.⁴⁸

Dok se u Braudelovim opisima nazire impresionistička panorama Sredozemlja, Horden i Purcell nastoje uvidjeti i razumjeti dinamična gibanja koja su uvjetovala stvaranje takve slike,⁴⁹ kao i međudjelovanja svakojakih elemenata koji su pridonijeli stapanju fragmenata u jedinstven sredozemni makrokozmos. Kao što je već rečeno, Braudel je smatrao kako je povijest Sredozemlja zapravo povijest sporih vremenskih ritmova te da čovjek nije akter zbivanja, već je bespomoćno biće prepušteno vjetrovima povijesti, čiji su izbor i način ponašanja uvjetovani geografskim čimbenicima, odnosno prirodnom okolinom koja ga

⁴⁴ Algazi, „Diversity Rules“, 229.

⁴⁵ V. Horden – Purcell, *The Corrupting Sea*, II. dio: „Short distances and Definite Places’: Mediterranean Microecologies“, 51-172; Algazi, „Diversity Rules“, 230.

⁴⁶ Brent D. Shaw, „Challenging Braudel: a new vision of the Mediterranean“, *Journal of Roman Archaeology*, 14, 2001, 420-421.

⁴⁷ Horden – Purcell, *The Corrupting Sea*, 54, 65; Shaw, „Challenging Braudel“, 424.

⁴⁸ Shaw, „Challenging Braudel“, 427.

⁴⁹ Isto, 452.

okružuje. Međutim, sasvim novi pogled na povijest Sredozemlja izvire iz djela *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* iz pera Davida Abulafije.

Za razliku od Braudela, koji u središte razmatranja stavlja geografski prostor kao kolijevku različitih civilizacija te raskrižje maritimnih i kontinentalnih tradicija, a ne političku povijest Sredozemlja, Abulafia se fokusira na preobrazbe vremena, dodjeljujući ulogu protagonistâ samim ljudima – od putnika, pomoraca i trgovaca, preko misionara, križara i hodočasnika do vojskovođa i gusara – koji su, spajajući najudaljenije krajeve toga jedinstvenoga prostora na temelju neprestanih susreta i razmjena, pridonijeli njegovu pretvaranju u najdinamičnije mjesto interakcije raznolikih društava.⁵⁰ Naglasak je na promjenama koje su se odvijale tisućljećima, političkim odlukama, velikim bitkama i osvajanjima; na površinu izvira žestoke borbe za politički monopol i trgovinu, intenzivni migracijski tijekovi, kao i kolektivna tragična ljudska sudbina zahvaćena vrtlogom brodolomâ, koja se ogleda u sintagmama „pogubno more“, „gorko more“ ili „more smrti“. U prošlosti Sredozemlja ne zrcali se samo brodelovski vremensko-prostorni kontinuum već i ujedinjenje ljudi koji su, nalazeći se na raskrižju brojnih kultura, jezika i religija, stvorili ljudsku povijest, odnosno povijest civilizacija.

Dok su *analisti* iskoračili iz povijesti fluktuacija i događaja, Abulafia se opredijelio za kronološki⁵¹ i analitički pristup, postavivši iznad svega ono što Braudel naziva individualnim vremenom⁵², satkanim od mnoštva činjenica, koje se temelje na pretpostavci da je tijek sredozemne povijesti oblikovan upravo zahvaljujući ljudskoj inicijativi. Podijelivši povijest Sredozemlja na pet velikih razdoblja, naizmjenično opisuje političke, gospodarske i kulturne procese integracije i dezintegracije⁵³. Problem identiteta i sredozemne posebnosti autor pronalazi u kovitlajućoj promjenjivosti ljudskoga i kulturnoga okruženja, sastavljenoga od obala koje odražavaju dovoljnu blizinu, pridonoseći uspostavljanju uzajamnih kontakata između udaljenih prostornih cjelina, ali istovremeno i dovoljnu udaljenost kako bi omogućile razvoj društava različitih obilježja. Na dugome putu čovječanstva – od prvih ljudskih tragova do suvremenoga doba – Sredozemlje se nije ogradio unutar vlastite povijesti, već je prelazeći granice postalo središtem najintenzivnijih dodira⁵⁴, pojavljujući se u jednome trenutku kao sjecište sjedinjavanja, posebice uspostavljanjem trgovačkih veza, susreta i razmjena, a u drugome kao element razdvajanja i sukoba. U Abulafijinu djelu možemo pratiti upravo te cikličke promjene, a povijest dugoga trajanja zamjenjuje se ljudskom poviješću.⁵⁵ Do izražaja dolaze pojedinačni događaji, prijelomni trenuci u razvoju društva koji ukazuju na neprestan prijelaz od diskontinuiteta do kontinuiteta te utječu na uzajamne odnose sredozemnoga prostora u cjelini i drugih područja različitih posebnosti.

Pitanje vremena, odnosno periodizacije isprepleće se s pitanjem prostora, pri čemu Abulafia naglašava kako se fundamentalan problem ne ogleda u pisanju prošlosti sredo-

⁵⁰ David Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*, Oxford 2011, 641-648.

⁵¹ Cammy Brothers, „David Abulafia (a cura di), *The Mediterranean in History*, Thames & Hudson, London 2003, 320 pp., ill.; W. V. Harris (a cura di), *Rethinking the Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford 2005, XXII+414 pp., ill.“ (http://www.arch.virginia.edu/pdf/Pub_250.pdf, pristup 12. 12. 2018).

⁵² Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, I, 18.

⁵³ Abulafia, *The Great Sea*, XVII.

⁵⁴ Isto, 648.

⁵⁵ Isto, XXX.

zemnoga prostora kao zatvorene cjeline, već u njegovu sveobuhvatnome razmatranju jer su u njegovu povijest utkana prepletanja različitih civilizacijskih krugova, stoga je ključno pitanje kako cjelovito obuhvatiti sve sastavnice „velikoga mora“ bez stvaranja svojevrsnoga kompendija pojedinačnih povijesti svih područja kojima je ono okruženo.⁵⁶ Abulafijino se Sredozemlje, u skladu s time, umnogome razlikuje od Braudelova te Hordenova i Purcellova, ne samo zbog nepridavanja pozornosti postojećim i stabilnim strukturama u okviru domene dugoga trajanja, kao ni mikroregionalnomu istraživanju, nego i zbog ograničavanja na pomorsku povijest, omeđenu obalnim crtama⁵⁷ – povijest ljudi koji su, prešavši more, pronašli svoje mjesto u njegovoj neposrednoj blizini, zaustavivši se na obalama, u lukama i na otocima. Takvim pristupom osvjetljava zatvorenu, izoliranu, „unutarnju“⁵⁸ povijest Sredozemlja, ograđenoga od geografskih prostora koji ga oplakuju; od zemalja koje „nisu dovoljno mediteranske“, iako su tijekom dugotrajnoga razvoja imale blizak odnos s morem koje ih je istodobno ujedinjavalo i dijelilo. Analizirajući trenutke uspona i pada te otkrivajući ritam života i smrti, prošlost promatra kao pozornicu raznovrsnih, pojedinačnih, a ne kao jedne, uniformne povijesti.

Abulafia, dakle, ne teži prikazivanju svekolikoga jedinstva mediteranskoga identiteta, već na površinu izvlači mnogostruke različitosti, ilustrirajući vjerske i teritorijalne borbe, kao i užitke i teškoće putovanja morem. Ono što – prema njegovu mišljenju – pokreće evoluciju povijesti Sredozemlja jesu trgovački putovi, koji pokazuju kako su se s vremenom mijenjala i izgrađivala razna čvorišta na njegovim obalama, koja svoju veličinu i napredak duguju morskim prostranstvima. Upravo se na takvim predispozicijama – prije svega lagunarnoga prostora – temeljio razvoj Venecije, podignute na muljevitim sprudovima, koja čitavu svoju živost, dinamičnost i gospodarski prosperitet zahvaljuje obilju vode, zbog čega se i oblikovala „živa laguna“⁵⁹, kao što to slikovito dočarava Charles Diehl.

Abulafia Sredozemlje ne promatra iz perspektive geohistorije, ističući kako politički događaji i osvajanja pojedinaca određuju važnost sredozemnih gradova i naselja te odbacujući Braudelovo shvaćanje o čovjeku zatvorenom unutar sudbine koju jedva stvara, nalazeći se u svijetu koji zacrtava beskrajne strukture dugoga trajanja. Dok su *analisti* usmjerili svoju oštricu protiv događajnice,⁶⁰ Abulafia se priklanja naraciji o činjenicama, događajima i protagonistima. U kreiranju ljudske povijesti ističe ponovljeni neuspjeh pojedinih naroda i carstava u pokušajima ovladavanja Sredozemljem te upozorava na važnost odlučujućih bitaka i dramatičnih epizoda, koje su odigrale nezanemarivu ulogu u njegovu oblikovanju.

Za Braudela su, pak, događaji tek kratki, isprekidani „bljeskovi“, koji predstavljaju stanovito svjedočanstvo podložno brzomu zaboravu, no slijedeći postavku Henrija Pirennea kako povijesni događaj treba vrednovati u skladu s posljedicama koje je uzrokovao, Braudel ukazuje na događaje širokoga odjeka, koji – unatoč svojoj kratkoći – katkad osvjetljuju i duboke stvari prohujale povijesti. U tome smislu ističe Lepantsku bitku⁶¹, čije višestruke

⁵⁶ Isti, „Mediterranean History as Global History“, *History and Theory*, 50/2, 2011, 220.

⁵⁷ Vittorio Beonio Brocchieri, „David Abulafia, *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean*, Penguin Group, London, 2011.“, *Daedalus*, 5, 2014, 186.

⁵⁸ Isto, 187.

⁵⁹ Charles Diehl, *Mletačka Republika*, Zagreb 2006, 9.

⁶⁰ Bertoša, „Povijesni događaj, naracija i ‘političko’“, 110.

⁶¹ Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, II, 462.

posljedice, ostavivši neizbrisiv trag u kolektivnoj svijesti, pripadaju perspektivi dugoga trajanja.⁶² Iako se u tim pripadajućim poglavljima trećega dijela njegova kapitalnoga knjižnog ostvarenja o sredozemnome svijetu nazire lagan odmak od radikalnoga stava prema postavkama tradicionalne historiografije, u Braudela se značajni, prekretnički događaji ne shvaćaju sukladno s tumačenjima klasičnoga pozitivizma, nego u kontekstu izazivanja posljedica i njihova odraza u domeni dugotrajnih struktura. S time u vezi valja spomenuti i shvaćanje Jacquesa Le Goffa kako pojedinačni, izolirani događaji u biti ne izazivaju promjenu jer ona nastaje kao rezultat dugoga trajanja, već predstavljaju samo manifestaciju promjene s mogućnošću njezina ubrzanja. Time upućuje na koncepciju povijesti koja u suštini nije događajna, ali je ponekad uvjetovana događajima, kao što to – razmatranjem različitosti između tradicionalnoga i novijega pristupa povijesnoj stvarnosti – zaključuje Miroslav Bertoša⁶³.

Međutim, da bi se spoznala dubinska, globalna povijest Sredozemlja, potrebno je potonje proučavati u svjetlu integriranja postojećih razlika na koje nailazi te, zakoračivši izvan maritimnoga pojasa, doživjeti ga kao područje svekolikih geografskih, političkih, kulturnih i gospodarskih konfiguracija, koje je imalo veličanstvenu ulogu u preobražaju čovječanstva. Na tome su tragu razmišljanja francuskoga pjesnika Paula Valéryja, koji u svojim *Mediterskim nadahnućima* obale Sredozemlja opisuje kao dodirna mjesta mnoštva oprečnih naroda – svakovrsnih temperamenata, mentaliteta i tradicija – koji su zahvaljujući lakoćama kretanja održavali raznovrsne odnose. To je bogatstvo etničkih osobitosti, koje se akumuliralo tijekom stoljeća, nesumnjivo pridonijelo iznimnoj vitalnosti sredozemnoga svijeta, stvaranju univerzalnih interesa i vrijednosti. Upravo su Braudelova promišljanja bliska Valéryjevu – na stanovit način metafizičkomu – promatranju sredozemne zajednice, tumačenju njezina gotovo vječnoga opstanka i trajanja te neprestanoga obnavljanja tijekom vremena.⁶⁴

Raznorodni modeli opstojnosti koji su se zbivali u tome interkulturnome ozračju, osebujan način življenja i promišljanja, ljudska svakodnevica obilježena faktorima komunikacije i povezanosti, ali istodobno prepuna napetosti i sukoba, iznimna mobilnost žitelja i pojačana migracijska pomicanja – sve su te sastavnice utisnute u mediteransku stvarnost, u kojoj je upravo simbioza kulturnoga, etničkoga i vjerskoga pluralizma inkorporiranjem elemenata različitosti, ali i čuvanjem baštinjenih vrijednosti stvorila savršeno jedinstvo lokalnih i globalnih posebnosti.

4. Zaključna razmatranja

U razvoju povijesne znanosti neprijeporna je značajna uloga *analistâ*, koji su potaknuli nove pristupe istraživanju, kao i brojne diskusije. Historija se više ne smatra pripovijedanjem o kronološkim zbivanjima u prošlosti, u čijoj je suštini nizanje datuma i događaja, već tradicionalnu, narativnu historiju zamjenjuje ona kvantitativna, strukturalna, totalna, koja odbacuje primat vremenske dimenzije, baveći se usporenim promjenama i strukturama

⁶² Bertoša, „Povijesni događaj, naracija i ‘političko’“, 116-117.

⁶³ Isto, 117.

⁶⁴ O Valéryjevu promatranju sredozemne zajednice usp. Bogdan Radica, *Vječni Split*, Zagreb 2002, 65-67.

dugoga trajanja prema kojima se određuju sva povijesna kretanja te naglašavajući fundamentalnu važnost interdisciplinarnoga pristupa u boljem razumijevanju društveno-povijesnih pojava. „Povijest priča“ (*l'histoire-récit*) – zamijenjena je „povijesću problema“ (*l'histoire-problème*), kako ističe Braudel⁶⁵, nadovezujući se na izjavu Luciena Febvrea⁶⁶ da upravo postavljanje problema označava početak i kraj cijele povijesti – ako nema problema, nema ni priče, odnosno naracije i kompilacije. Kronološki elementi i pojedinačni događaji ostaju na marginama znanstvenoga interesa; u prvi plan izbijaju kolektivni odnosi te dublji slojevi društva, skriveni ispod nespoznatljive površine, dok politički fenomen proživljava svoj „sumrak“, a ako i dospije u zakutke „novohistorijskih“ radova, tada mu se pridaje tek usputna pozornost te ga se obvezatno dovodi u međuovisnost s društvenim i gospodarskim sastavnicama.

Međutim, pokazalo se da se globalna povijest ne može temeljiti isključivo na postojećim strukturama, a rigorozno odbacivanje činjenica i „kratkih“, neponavljajućih događaja dovodi do zanemarivanja dijela povijesne stvarnosti, stoga je narativan element nezaoibilazan jer se u događaju ogleda obilje potencijalnih značenja koja mogu ukazivati na dalekosežne posljedice⁶⁷ u određenoj sredini te se jedino propitivanjem složenoga odnosa događajne i strukturalne razine, koje se međusobno ne isključuju – kao što to napominje Reinhart Koselleck⁶⁸ – može stvoriti objektivna slika zbilje u prošlosti. Pojedinačni slučajevi nerijetko mogu nagovještavati kasnije povijesne procese, zbivanja širokih razmjera, zbog čega *case-studies* – priklonimo li se razmatranjima Miroslava Bertoše⁶⁹ – usađuju povijesnu dimenziju osobnim sudbinama ili većim skupinama te se u takvome kontekstu ogleda mentalna sastavnica neke etničke zajednice. Naoko neznatni događaji predstavljaju zapravo uzorak velike povijesti Sredozemlja pa se – prema riječima Maje Bošković-Stulli⁷⁰, ne zna sa sigurnošću „gdje tu prestaje zbilja i počinje priča – ili obrnuto“.

Budući da oblik razmatranja u kojemu se inzistira na isključivanju činjenica i događaja „kratkoga daha“ te proučavanju samo uspoređenih evolucija i gotovo nepokretnih pojava nije samodostatan, povratak – ili bolje rečeno – „oživljavanje“ događaja ponovno zadobiva svoje mjesto u historiografskim krugovima, no ne u smislu vraćanja pukoj, političkoj događajnici, već uklapanjem u nove modele u kombinaciji s kvantitativnim pristupom pri analizi povijesnih fenomena, s ciljem što dubljega spoznavanja i sveobuhvatnijega interpretiranja prošlosti.⁷¹ Pojave u minulim vremenima teško se na makrorazini mogu ispravno tumačiti bez poznavanja specifičnosti pojedinih mikroareala, zbog čega novi istraživački smjerovi nastoje prodrijeti u lokalno društvo kako bi rekonstruirali način funkcioniranja povijesnih

⁶⁵ „ (...) l'histoire n'est pas seulement un récit, même de grands événements, elle est une explication.“ Braudel, *Les ambitions de l'histoire*, Paris 1997, 37. Prema: Anne Vézier, „La leçon de Braudel, récit et problème en histoire“, *Le cartable de Cléo: revue suisse sur les didactiques de l'histoire*, 12, 2012, 1.

⁶⁶ „C'est que, poser un problème, c'est précisément le commencement et la fin de toute histoire. Pas de problème, pas d'histoire. Des narrations, des compilations.“ Lucien Febvre, *Vivre l'histoire*, Paris 2009, 25. Prema: Vézier, „La leçon de Braudel“, 1.

⁶⁷ Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, II, 272.

⁶⁸ Reinhart Koselleck, „La storia sociale moderna e i tempi storici“, u: *La teoria della storiografia oggi*, ur. Pietro Rossi, Milano 1983, 141-158.

⁶⁹ Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata*, 46.

⁷⁰ Maja Bošković-Stulli, *O usmenoj tradiciji i o životu*, Zagreb 1999, 106.

⁷¹ Usp. Bertoša, „Povijesni događaj, naracija i 'političko'“, 116-118.

mehanizama te kontinuitet dubokih i korjenitih promjena, koje su imale odjeka u mnogo širim, globalnim razmjerima. Upravo takav slijed proučavanja – od lokalnoga i regionalnoga do globalnoga – dovodeći u vezu materijalnu, socijalnu i kulturnu sastavnicu te primjenjujući višestruke metode komparativnohistorijskih istraživanja, zagovara John A. Marino⁷².

S obzirom na to da je pri sagledavanju dubinske historije Sredozemlja u domenu povijesnoga istraživanja nužno implementirati načela i paradigme raznorodnih znanstvenih disciplina, težište je na proučavanju relacijskoga identiteta te međusobne povezanosti društveno-političkih, kulturno-povijesnih i gospodarskih fenomena, stoga presudnu važnost ima stvaranje interdisciplinarnih i transdisciplinarnih sinteza. Za Braudela Sredozemlje predstavlja idilično čvorište nagomilanih civilizacija, koje se u njegovim – djelomice možemo kazati, prustovskim – opisima pretvara u primamljivu turističku atrakciju. Na sličan ga način doživljavamo uranjajući u prostranstva Matvejevićeva *Mediteranskoga brevijara*, no danas Sredozemlje ima potpuno drugačiju putanju. Označavajući nekadašnji sinonim za komunikaciju, trgovinu i razmjenu, sada postaje perifernim prostorom konfrontacija; žrtvom dinamičnih procesa. „Mediteran više nije središte svijeta, nego tek njegov dio – trebat će mu vremena da sam sebe tako predoči i prihvati.“⁷³

Unatoč procesima globalizacije koji potiču jačanje regionalne suradnje i svjetske razmjene, Sredozemlje ostaje na marginama, izgubivši prijašnji oblik komunikacije među zemljama te čvrste međusobne kontakte i interakciju različitih kultura, ne ispunivši viziju multikulturne i komunikacijski povezane regije. Zbog toga se ukazuje na potrebu vršenja određenoga oblika transformacije okrenutoga u smjeru stvaranja područja mira, stabilnosti, sigurnosti i slobodne trgovine, ostvarivanja poštovanja, tolerancije i razumijevanja raznolikosti postojećih kultura, identiteta i mentaliteta, oživljavanja interkulturnoga dijaloga i približavanja sredozemnih zemalja, kao i poticanja njihove suradnje s ostatkom svijeta, ne zatvarajući pritom prostor Sredozemlja u jasno određene granice, već pronalazeći obrise širega jedinstva vodeći se postulatom izrečenim u članku Ivo Frangeša:⁷⁴ „Mediteran: more, ne protiv nego među!“.

---

⁷² John A. Marino, „Mediterranean Studies and the Remaking of Pre-modern Europe“, *Journal of Early Modern History*, 15, 2011, 403-404.

⁷³ Matvejević, *Mediteranski brevijar*, 117.

⁷⁴ Ivo Frangeš, „Mediteran, more, ne protiv nego među“, *Dubrovnik*, 6, 1995, 11-14.

SREDOZEMLJE, DUBROVNIK, BRAUDEL

Autor istražuje povezanost Fernanda Braudela i Dubrovnika. Pritom se ispituje važnost dubrovačke povijesti i dubrovačkog arhiva za Braudelove koncepcije povijesti Mediterana u djelu Sredozemlje i sredozemni svijet u vrijeme Filipa II. Istražuju se, međutim, i daljnji Braudelovi pothvati vezani uz povijest Jadrana i Dubrovnika te pokušaj stvaranja mreže suradnika predvođene Jorjom Tadićem. Naposljetku se proučavaju i recepcije Braudelova djela u hrvatskoj historiografiji.

Ključne riječi: Dubrovnik, dugo trajanje, Sredozemlje, Braudel, historiografija, arhiv, dubrovački arhiv, Annales, Jorjo Tadić, recepcija

Da je Fernand Braudel (1902. – 1985.) jedan od najvećih, ako ne i najveći povjesničar 20. stoljeća, potvrđuje se još i danas, trideset godina nakon njegove smrti. Njegovi pristupi, teorije i razmišljanja koja se protežu na sva područja prošlosti, od antičkog do modernog doba, obuhvaćali su gotovo u pravilu najrazličitije discipline i pomoćne znanosti, od geografije i antropogeografije do ekonomije i urbanizma. Djela koja je ostavio iza sebe, među kojima je na hrvatskom dostupan bitan dio kapitalnih naslova,¹ odlikuje stilaska jasnoća i gotovo nevjerovatna širina znanja koja je primijenjena s pomoću analitičkog istraživačkog modela.

Među poznatim Braudelovim kovanicama posebno mjesto zasigurno ima pojam *longue durée*, koji se u hrvatskom prijevodu ustalio kao *dugo trajanje*. Braudel je termin skovao u vrijeme Drugog svjetskog rata: nakon što je u ratu zarobljen i odveden u njemački kamp

---

* Pomoć tijekom istraživanja i izrade ovog rada pružali su brojni stručnjaci, na čemu im zahvaljujem. Prije svega, zahvalan sam prof. dr. sc. Dragi Roksandiću, koji mi je prije nekoliko godina omogućio ključno istraživačko putovanje u Pariz. Stoga je upravo primjereno da ovaj rad bude objavljen u sklopu zbornika koji izlazi u njegovu čast, ujedno i kao znak zahvalnosti na dugogodišnjoj suradnji. Prof. dr. sc. Maurice Aymard (École des Hautes Études en Sciences Sociales) dao nam je u nekoliko navrata i pisano i usmeno u Parizu dragocjene smjernice te nam odgovorio na mnoštvo pitanja vezanih uz Braudelov rad i koncepcije. Dužan sam zahvaliti i Bariši Krekiću te Desanki Kovačević-Kojić, koji su se prisjetili svojih veza s Braudelom i također pomogli pri pisanju ovog rada odgovarajući na neka pitanja. Veliku zahvalu dugujem i dr. Ivani Lazarević i Nikši Selmaniju, prof., koji su nam pomogli u potrazi za Braudelovim dubrovačkim tragovima, baš kao i akademik Nenad Vekarić. Posebno zahvaljujem na pomoći i gospodinu Veliboru Preliću iz Narodne biblioteke Srbije u Beogradu. Informacije koje su mi pružale izdavačka kuća Antibarbarus i gospođa Vesna Brlek o prijevodima Braudela, odnosno dr. Vjeran Katunarić i dr. Rade Kalanj o sociologiji i Braudelu također su za ovaj rad bile značajne. Ovaj članak objavljen je na engleskom jeziku u nešto promijenjenoj verziji u prijevodu T. Brandolice pod naslovom „The Mediterranean, Dubrovnik, Braudel“ u: Drago Roksandić – Filip Šimetin Šegvić – Nikolina Šimetin Šegvić (ur.), *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*, Zagreb 2019, 367-381.

¹ Fernand Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb 1990; Isti, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, I-III, Zagreb 1992; Isti, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, I-II, Zagreb 1997-1998.

kod Lübecka, tražio je bijeg od kronike teških ratnih događaja.² U zarobljeništvu se tako okrenuo sastavljanju i razmišljanju o povijesti Sredozemnog mora u vrijeme Filipa II., tražeći konceptualno-metodološko rješenje svoje dalekosežne analize u različitim načinima temporalnosti, dakle u vremenitostima povijesti, koje je definirao događajnom poviješću kratkog vijeka (*le temps court*), konjunkturama srednjega trajanja (*conjoncture*) i dugim trajanjem.³ Budući da su njegovu konceptualno-metodološkom rješenju prethodile godine arhivskog istraživanja, praksa je u Braudelovu slučaju rezultirala teorijom i konceptom: zbog toga će njegovi radovi o povijesti Sredozemlja ostati najjasniji i najuspješniji primjeri totalne historije (*histoire totale*), dakle zbira navedenih konceptijskih kategorija vremena. To će dobrim dijelom ostati neponovljiv i teško dosežan domet, koliko će god sâm Braudel ili, pak, drugi povjesničari nastojati takvo povijesno razlaganje materije i problema ponoviti. A upravo je u *dugom trajanju* Braudel pronašao formulu kako se baviti poviješću a da pritom pojedinačni događaji ne dominiraju interpretacijom, izbjegavajući tako tradicionalni narativni okvir unutar kojega se analiza provodi. Svoj je inovativni koncept *dugog trajanja* – koji je postao paradigmatički primjer nelinearnog shvaćanja vremena i povijesti, koncept koji ustvari predstavlja težnju većine dotadašnjih povjesničara okupljenih oko časopisa *Annales*, počevši od Marca Blocha i Luciena Febvrea – Fernand Braudel zastupao do smrti 1985. godine.⁴ Shvaćajući ga kao vrstu povijesnog vremena koje prolazi sporo, pri kojem se promjene događaju tek unutar jednog ili nekoliko stoljeća, Braudel je koncept primijenio u najširem smislu, pronalazeći ga od geografskih i klimatskih promjena do društveno-gospodarskih i kulturnih struktura. Najbolji i najčešće spominjani primjer primjene *dugog trajanja*, dakako, jest i onaj zbog kojeg je i sâm pojam osmišljen: klasik moderne historiografije *Sredozemlje i sredozemni svijet u vrijeme Filipa II. (La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II)*.⁵ Unatoč tome što je u časopisu *Annales* Braudel 1958. godine objavio i teorijski članak pod naslovom „Histoire et sciences sociales. La longue durée“, rasprave među povjesničarima o tom terminu, njegovoj primjeni, kao i problemima vezanima uz nju nisu prestale, pa ni do danas. Na hrvatski je jezik taj programatski tekst preveden tek 1983. godine u *Časopisu za suvremenu povijest*,⁶ iako su ključni aspekti Braudelove teorije bili dostupni i ranije na temelju prijevoda članka „Historija i sociologija“.⁷ Teško je pronaći definitivnu interpretaciju Braudelova koncepta; čak ga je teško i precizno predočiti. Uostalom, nije to radio ni sâm Braudel, baš u duhu

² Isti, „Personal Testimony“, *The Journal of Modern History*, 44/4, 1972, 453.

³ Isti, „Histoire et Sciences sociales. La longue durée“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 13/4, 1958, 728-729. Dodatno pojašnjenje, ali i kritiku v. Samuel Kinsler, „Annaliste Paradigm? The Geohistorical Structuralism of Fernand Braudel“, *American Historical Association*, 86/1, 1981, 63-105; Jack Hexter, „Braudel and the *Monde Braudellien*“, *Journal of Modern History*, 44/4, 1972, 480-539; Allan Megill, „Recounting the Past: ‘Description’, Explanation, and Narrative in Historiography“, *The American Historical Review*, 94/3, 1989, 627-653. Braudel spominje i četvrto, nehistorijsko vrijeme.

⁴ Cheng-Chung Lai, *Braudel's Historiography Reconsidered*, Lanham 2004, 5-6. V. također: Isti, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, *Pro tempore*, 8/9, 2010, 84-104.

⁵ F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II*, Paris 1949. Nakon objavljivanja prvog izdanja, Braudelova knjiga doživjela je još osam novih izdanja, a pritom se naročito ističe ono prošireno iz 1966. godine.

⁶ Isti, „Historija i društvene nauke – dugo trajanje“, *Časopis za suvremenu povijest*, 15/2, 1983, 99-122.

⁷ Isti, „Historija i sociologija“, u: Georges Gurvitch (ur.), *Sociologija*, 1, Zagreb 1966, 94-110.

škole ili pokreta *Annales*: *dugo trajanje* može se shvatiti i primijeniti na raznorodne pojave i područja, proširujući mogućnost teorijske rasprave o njegovoj primjeni.⁸

1. Braudel i Dubrovnik

Komplementirajući se nesvjesno s hrvatskim povjesničarima, Braudel je u vlastita istraživanja integrirao povijest Jadrana, Dalmacije i dalmatinskih gradova te naročito Dubrovačke Republike unutar dalekosežne cjeline: pogled u arhivske materijale omogućio mu je viziju jedinstva Sredozemlja 16. stoljeća koje je nadilazilo jedinstvo kontinentalne Europe. Larry Wolff je u jednom radu na interesantan način kontrapostirao Braudela i Rebeccu West jer gotovo istodobno borave u na istočnoj obali Jadrana, odnosno tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji.⁹ Dok se može reći da West svojim pogledom prema Dalmaciji izražava, za to međuratno vrijeme dominantan, stav, prema kojemu se izdvajaju posebnosti istočne obale Jadrana i Balkana, ne bi li se stvorila određena karakterologija egzotičnog drugačijeg, Braudel je svojim fokusom na 16. stoljeće izbjegao prenijeti taj stav na prošlost, uvidjevši upravo suprotno.¹⁰ Po tome je bliži Ernstu Jüngeru, kojemu je tijekom boravka u Dalmaciji (1932.) referentna točka povezivanja antika.¹¹

U toplo intoniranom eseju jednostavna naziva „Osobno svjedočanstvo“, koji odgovara na elementarna, ali ujedno i značajna pitanja o tome kako i pod kojim je okolnostima Braudel postao povjesničar, pronalaze se i tragovi njegova odnosa prema Dubrovniku i tamošnjem arhivu. Naime, Braudel se tijekom 1920-ih godina odlučio za užu temu, povijest Sredozemlja, odnosno za doktorsku tezu (koja mu je omogućivala predavanje na sveučilištima) o politici Filipa II., Španjolskoj i Mediteranu toga doba (1556. – 1598.), postavljenu tradicionalnije, bez prevelikih metodološko-konceptualnih odnosa. Njegovi će prvi historiografski koraci biti – kako se može i očekivati od još mladog, ali ambicioznog povjesničara – unutar okvira tadašnjeg načina razmišljanja i postavljanja osnovnih istraživanja. Promjene će se, međutim, događati u svojevrsnom *dugom trajanju* od nekoliko godina. Braudelovi kontakti i razmatranje radova Berra, Pirennea, Blocha i Luciena Febvrea kao predstavnika nešto drugačije historiografije, zatim dugogodišnje poslovno-nastavničko iskustvo u Alžiru, gdje je Sredozemlje susreo „naglavačke“, a potom i potpuno drugačije iskustvo „iz daljine“ Brazila, korak po korak vodili su ga prema široj temi od one koju je izvorno prijavio kao doktorsku tezu na Sorbonni.¹² Inicijalna se ideja i dalje mijenjala, nakon rada u arhivima Španjolske i Italije, gdje je uspješno u tehnološkom smislu ino-

⁸ O tome svakako svjedoči i noviji zbornik *The Longue Durée and World-Systems Analysis* u nizu izdanja *Fernand Braudel Center Studies in Historical Social Science*, gdje je, između ostalih, Immanuel Wallerstein ponudio svoj prijevod klasičnog Braudelova članka o *dugom trajanju*. Fernand Braudel Center pri Sveučilištu u Binghamtonu kod New Yorka osnovan je još 1976. godine. V. Richard E. Lee (ur.), *The Longue Durée and World-Systems Analysis*, New York 2012.

⁹ Rebecca West, *Black Lamb*, Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia, New York 1941.

¹⁰ Larry Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, 2002, 19-22.

¹¹ V. Ernst Jünger, *Sämtliche Werke. Tagebücher VIII: Reisetagebücher*, Stuttgart 2015.

¹² F. Braudel, „Personal Testimony“, 450-451; Pierre Daix, *Braudel*, Paris 1995, 125-126; Maurice Aymard, „One Braudel or Several?“, *Review*, 24/1, 2001, 17-18.

virao zastarjelom filmskom američkom kamerom, kojom je gotovo u dnevnom ritmu mogao snimati nekoliko tisuća dokumenata na filmskim rolama.¹³ Njegov pristup radu, prožet izrazitom predanošću i strašću prema temi koji obrađuje – što je lako uočljivo u svim Braudelovim djelima, njegovim „obraćanjima“ Mediteranu – pokazuje odmake od tadašnjeg uobičajenog pisanja disertacije. Prvo, Braudel nije stao u arhivima Francuske ili Španjolske, u Simancasu ili Nacionalnoj knjižnici Madrida. Rad ga je vodio sve dalje od Španjolske, prema široj perspektivi Sredozemlja, prema Italiji, a najkasnije, od rada u arhivu Venecije, i prema istočnoj obali Jadrana.¹⁴ Osim toga, Braudel se iskazao kao izuzetno „terenski“ orijentirani povjesničar. Njega nisu zanimali samo politički podaci, kojih je bilo dovoljno i u Španjolskoj, čak niti samo dokumenti. Putujući po značajnim arhivima Sredozemlja, „shvaćao“ je teren u manirama vrsnoga geografa i arheologa te stvarao izvanrednu prostornu percepciju i materijal za komparaciju. On ne piše samo povijesnu analizu njemu dostupnih dokumenata, već se svjesno posvećuje i umjetničko-stilskim aspektima, shvaćajući da se oblikovanjem teksta ne dobiva samo način nadilaženja „gustog opisa“, već se grade evokacije cjeline ili dijela te stvara konkretna reimaginacija. Upravo na primjeru Dalmacije slažu se u jednu poetsku cjelinu zapažanja Braudela-geografa i Braudela-književnika s onima Braudela-povjesničara u arhivu, njegovo shvaćanje terena i prostora s podacima i vrelima.¹⁵ Štoviše, odlazio je i korak dalje, proučavao i provjeravao životne prakse, neprestano imajući na umu Sredozemlje 16. stoljeća i Sredozemlje 20. stoljeća, kakvo je gotovo usporedno upoznavao – prošli svijet na temelju dokumenata i arhivalija, a sadašnji na putovanjima i boravcima. To ukrštavanje napomenula je i Braudelova supruga Paule u intelektualnohistorijskom eseju, prisjetivši se upravo anegdote iz boravka u Dubrovniku, kada se, dok su bili u kavani, dubrovačkom povijesnom ambijentu dodao golemi starinski brod, čineći tako u Braudelovim očima i mislima Sredozemlje 16. stoljeća trenutno živim, nadohvat ruke.¹⁶

Kada je njegova disertacija bila gotova i obranjena 1947., odnosno kada je 1949. prvi put objavljena kao knjiga, *Sredozemlje i sredozemni svijet u vrijeme Filipa II.* nije bila uobičajena knjiga niti u standardima njegova učitelja Febvrea niti većine drugih povjesničara njegove generacije: bilo je to masivno djelo napisano na osnovi gotovo nevjerojatne količine obrađene arhivske građe, ali je u sebi sadržavalo i izuzetno produbljeno prostorno usmjereno razumijevanje. Braudel je tako u *dugom trajanju* prešao s klasično određene teme vladavine Filipa II., dakle tradicionalne analize diplomacije, vanjske politike i istaknutih ličnosti – koja je dotada upravo u povijesti proučavanja mediteranskih zemalja prevladavala¹⁷ – na konceptijski i metodološki inovativnu povijest ljudi i prostora oko mora, ili kako sâm govori:

¹³ Isto. O tome dodatno v. naročito u: John A. Marino, „The Exile and His Kingdom: The Reception of Braudel's *Mediterranean*“, *The Journal of Modern History*, 76/3, 2004, 622-652.

¹⁴ Usp. Aymard, „One Braudel or Several?“, 17.

¹⁵ Usp. Mark Elvin, „Braudel and China“, u: *Early Modern History and the Social Sciences: Testing the Limits of Braudel's Mediterranean*, ur. John A. Marino, Truman State University Press, 2002, 226-228.

¹⁶ Paule Braudel, „Les origines intellectuelles de Fernand Braudel: un témoignage“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 47/1, 1992, 243.

¹⁷ Interesantna je usporedba Braudelova pristupa i grčke historiografije, odnosno Tukidida u: David Abulafia, „What is the Mediterranean?“, u: *The Mediterranean in History*, ur. David Abulafia, London 2003, 12-13.

No, ipak je bilo potrebno napisati takvu knjigu. Među mojim prijateljima i kolegama bilo je već prošireno da nikada neću moći završiti taj pretjerano ambiciozni rad. U glavi sam si zadao zadatak da nanovo otkrijem prošlost tog mora, koje sam svaki dan mogao vidjeti, u koje sam tadašnjim nisko letećim hidroavionima na nezaboravan način provirio. Međutim, dokumenti u uobičajenim arhivima govorili su uglavnom o prinčevima, financijama, vojskama, zemlji i seljacima. Rudario sam u arhivu za arhivom kako bih pronašao fragmentarni materijal, slabo istražen i često slabo klasificiran, ako je uopće i bio klasificiran. Sjećam se kako sam se ozario kada sam otkrio veličanstvene dubrovačke registre u Dubrovniku 1934. godine: napokon je tu bilo brodova, računa s utovara, trgovačke robe, iznosa osiguranja, poslovnih dogovora. Prvi put ukazalo mi se Sredozemlje 16. stoljeća.¹⁸

Slično će Braudel govoriti tijekom čitave svoje karijere, uvijek ističući kao važan osobni trenutak otkriće arhiva u Dubrovniku. Tako i na posljednjem velikom znanstvenom skupu, kratko prije svoje smrti, kaže:

Dugo sam se vrtio oko Mediterana pitajući se kako ga treba najprije vidjeti, razumjeti i predočiti. Mediteranom sam se počeo baviti 1922. godine – to me jako podmlađuje, dok vas podmlađuje možda i previše – a knjigu sam završio tek 1947., dakle dvadeset i pet godina kasnije. Mediteran kao cjelokupnost nisam vidio odmah. Trebalo je pričekati sve do 1935., što je trinaest godina čekanja! U tom sam trenutku imao sreće što sam se našao u Dubrovniku. Njegov je arhiv čudesan, a to mi je bilo prvi put da sam imao mogućnost vidjeti brodove, teretnjake i jedrenjake koji su odlazili sve do Crnog mora, upućivali se sve do iza Gibraltara i plovili do Londona, Bruggea i Antwerpena. Tamo sam počeo shvaćati Mediteran.¹⁹

Od 1935. godine zaposlen na Sveučilištu u São Paulu, Braudel u zimskim mjesecima 1935. – 1936. posjećuje različite mediteranske arhive, radeći na svojoj disertaciji. U siječnju 1937., posljednjoj godini njegovih transkontinentalnih istraživačkih putovanja, u čitaonici Državnog arhiva u Dubrovniku, uz jednu srednjoškolsku profesoricu iz Zagreba, jednog dubrovačkog umirovljenog profesora, konavoskog župnika, gimnazijskog profesora iz Sarajeva, poljskog novinara iz Varšave i ruskog istraživača s boravištem u Parizu, nalaze se upisana imena Achillea i Paule Braudel²⁰. Bio je to zadnji Braudelov prijeratni posjet Dubrovniku i arhivu koji je ondje kao samostalna ustanova etabliran 1920. godine. Godinu dana ranije Braudel je, naime, bio zatražio dopuštenje za fotografiranje građe (1936.), što je s obzirom na nesvakidašnji američki aparat koji je posjedovao u dubrovačkom arhivu, gdje takva vrsta „preuzimanja“ gradiva ionako nije bila uobičajena, izazivala čuđenje i neodobranje dugogodišnjeg direktora arhiva Branimira Truhelke (1888. – 1945.). Te je zime Braudel sa svojom suprugom nakon Venecije odlučio zakoračiti u nepoznato i prijeći na istočnu stranu jadranske obale. Koliko god bogati, arhivi mu dotad nisu pružali poveznicu koja bi omogućila okretanje svakodnevnim, dugoročnim povijesnim praksama

¹⁸ F. Braudel, „Personal Testimony“, 452.

¹⁹ *Une Leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteauvallon, Journées Fernand Braudel, 18, 19 et 20 octobre 1985*, Paris 1986, 6. Prijevod autora teksta dolazi od: „Mediteran“, *Naše teme*, 33/5, 1989, 1061.

²⁰ Paule Braudel (rođ. Pradel, 1914. – 2017.), od 1933. supruga Fernanda Braudela te vjerna pratiteljica i pomagačica u arhivskim istraživanjima.

funkcioniranja Sredozemlja. Dubrovački je arhiv nudio upravo to: uvid u „obične papire“ svakodnevice, u logiku razvoja grada-države i šireg areala koji je svojim lađama zahvaćao, dakle u mijene koje su nastajale u međudnosu velike cjeline i malog središta tijekom duljeg povijesnog trajanja.²¹ U Dubrovniku je Braudel mogao, drugim riječima, pronaći arhivski fundirane temelje modela koji je bio šire primjenjiv: mediteranskoga grada-države koji se zbog svojeg povoljnog položaja koristi morskim i kopnenim resursima, povezuje geografski udaljena središta i privlači ih u ono što David Abulafia naziva mediteranskim „trgovačkim neksusom“.²²

Boraveći u Dubrovniku, Braudel je točno označio koje podatkovne nizove i dokumente treba snimati, otputovao je potom prema Veneciji i tamošnjem arhivu te ih 1937. godine u ponovnom kratkom siječanjskom boravku preuzeo. Branimir Truhelka, sin poznatog arheologa i povjesničara Ćire Truhelke, po struci matematičar, fizičar i astrolog (studira u Zagrebu i Beču, kasnije boravi kod poznatih astrologa u Rusiji, Njemačkoj i Češkoj), počeo se postupno interesirati za biografiju Ruđera Boškovića pa je već od 1920-ih godina radio u arhivima, da bi između 1930. (pa do 1943./1944.) postao direktor Državnog arhiva u Dubrovniku. Tadašnji arhiv nalazio se u teškim uvjetima prostorne skučenosti, nedostajalo je gradivo iz Beča koje nakon Prvog svjetskog rata nije vraćeno u Dubrovnik, nego u Beograd, a uvjeti rada nužno su nitalagali modernizaciju i sustavnije uređenje. Braudel je u Truhelki, kao osobi koja je mnogo vremena uložila u sređivanje i organizaciju dubrovačkog arhiva, poboljšavajući uvjete u kojima se arhiv nalazio zbog vrlo oskudnog državnog budžeta,²³ mogao pronaći stručnjaka upućenog i u literaturu i u arhivski materijal. Stoga ne začuđuje zahvala „mojem velikom sudruhu“ Truhelki, koji je, prema Braudelu, u zahvalama *Sredozemlja* zaslužio „posebno mjesto“.²⁴ Dapače, Truhelka je tijekom svojeg rada kao direktor objavio nekoliko članaka o važnosti dubrovačkog arhiva ne samo za povijest Republike već i za istraživanja odnosa obala – unutrašnjost, vezā Republike s unutrašnjošću Balkana.²⁵ Osim rada na dokumentima, Braudel je u

²¹ Daix, *Braudel*, 126-129.

²² Abulafia, „What is the Mediterranean?“, 16.

²³ Agata Truhelka, „Život i rad Branimira Truhelke“, *Almanah Bošković*, 1963, 219-228; Vinko Foretić, „Znanstvena istraživanja i izdavanje arhivske građe Dubrovačkog arhiva“, *Arhivist*, 29/1-2, 1979, 37-55; Vesna Miović – Nikša Selmani, „Turska kancelarija i *Acta Turcarum* od vremena Dubrovačke Republike do danas“, *Anali Dubrovnik*, 45, 2007, 269-270. I Branimirov otac, Ćiro Truhelka, u kasnijim se razdobljima svoje karijere okretao ranonovojekovnim temama povijesti Bosne pod Osmanskim Carstvom pa je osobito proučavao dubrovačke arhive od 14. do sredine 16. stoljeća. Prema: Jaroslav Šidak, „Ćiro Truhelka – njegov život i rad“, *Historijski zbornik*, 1-2, 1952, 103-110.

²⁴ F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, University of California Press, 1996, 22. Još će u dvama navratima Braudel spomenuti Truhelku u svojoj knjizi, objašnjavajući osmanska osvajanja na Balkanu u okviru socijalnih promjena koje su izazvale propašću sustava koji je vladao na tom području, dakle velikih zemljoposjednika-moćnika, koji će – uz interpretaciju koju Braudel preuzima od Truhelke – dovesti do „oslobođenja potisnutih“. Iste, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, II, University of California Press, 1996, 663, bilj. 19. Međutim, mnogo važnije u kontekstu ovog rada jest to da Braudel nije zaboravio Truhelkine intervencije na zahtjev za fotografiranjem građe. On piše: „Već sam iskazao svoj dug u odnosu na g. Truhelku, arhivista u Dubrovniku, tijekom mojeg rada u arhivu zimi 1935., kao i svoju prijateljsku zahvalnost prema njegovoj ljubaznosti. No, njegova zabrana fotografiranja dokumenata moje je istraživanje učinilo stotinu puta težim“. Isto, 1259.

²⁵ V. npr. Branimir Truhelka, „Mercatores Levantis/Die Levanthändler aus Dubrovnik“, *Croatia*, 2, 1941, 22.

dubrovačkom arhivu tražio savjete, razgovarao s tamošnjim stručnjacima i prikupljao dodatne informacije, koje će tijekom godina njemačkog zarobljeništva u njegovu umu igrati ulogu u preslagivanju onoga čega se mogao sjetiti.²⁶ Truhelkine savjeti, znanje o građi i razumijevanje dubrovačke povijesti pronašli su tako u Braudelovoj perspektivi *Sredozemlja* snažnog odraza.

Arhivski materijal na koji je Braudel naišao sâm je po sebi, međutim, otvorio bogatu posredničku ulogu Dubrovnika, koji je primao sa Zapada, naročito Italije, te dalje nastavljao trgovačku mrežu prema Istoku, Levantu i drugim mjestima.²⁷ Za razliku od teško sagledivog mnoštva dokumenata u arhivima Genove, Napulja, Modene, Palerma, pa i Venecije i Marseillea, dubrovački arhiv nudio je prednosti zbog svoje sreenosti, kao i kompaktnosti materijala koji je bio prvorazredan, a lakše saglediv i dostupan.²⁸ Ne samo da je Dubrovnik predstavljao točku komparacije s istočnim ili zapadnim Sredozemljem i Italijom, kako se moglo očekivati, već je otvorio vrata dugoročnim studijama o ekonomskim i socijalnim odnosima, važnosti i ulozi mora u komunalnom razvoju, razvoju trgovine i moreplovstva, ulozi brodovlja i poduzetničkih podviga, a nadasve o samoj logici pomorskog imperija u političkom i gospodarskom smislu. Kada Braudel piše o „Sredozemlju koje se gledalo kao cjelina“, on ne misli samo na političke i trgovinske odnose već i na okoliš, arhitekturu i kulturu, a nadasve na tehnološki aspekt, dakle na mijene u moreplovstvu koje su zahvaćale čitav mediteranski bazen, a čije je tragove mogao pronaći u velikim trgovačkim brodovima kojima su se u 16. stoljeću počeli suprotstavljati lagani jedreni brodići.²⁹

Braudel će na dubrovački arhiv upozoriti u članku u časopisu *Annales* 1946. godine, kada će pozornost okrenuti prema podskupini *Diversa de Foris*, odnosno prema bogatstvu koje ta serija pruža u komparativnom smislu.³⁰ A potom i u *Sredozemlju* piše:

Mnogo sam puta spominjao zbog čega je dubrovački arhiv kudikamo najvredniji za naše znanje o Sredozemlju. Tu su, kao i na drugim mjestima, police ispunjene političkim dokumentima koje uglavnom čine pisma rektora i njihovih savjetnika dubrovačkim agentima i ambasadorima te povratna pisma koja su oni dobivali. (...) Ali iskonsko značenje dubrovačkog arhiva leži ponovno u nečemu drugome. Tkogod je imao vremena i strpljenja proučiti voluminozne *Acta Consiliorum*, pružala mu se mogućnost da promotri dobro ušćuvani spektakl srednjovjekovnoga grada na djelu.

²⁶ Usp. F. Braudel, „Personal Testimony“, 453.

²⁷ Naročito je važno reći da je Braudelu bolji uvid u fragmente dokumenata koji otkrivaju razmjere posredničke uloge Dubrovačke Republike bio dostupan tek za drugo izdanje *Sredozemlja*, i to uz pomoć Jorja Tadića, koji je radio ispise arhivskog materijala. Naime, kada je Braudel sredinom 1930-ih boravio u Dubrovniku, još nisu bile dostupne vrijedne latinske, ćirilčne i osmanske isprave dubrovačkog arhiva koje su nakon kraja Prvog svjetskog rata predane Srpskoj akademiji nauka (kasnije: Srpska akademija nauka i umetnosti) u Beogradu pa je posjedovanje tih isprava postalo političko pitanje na relaciji Beograd – Dubrovnik, a vraćene su u Dubrovnik tek završetkom Drugog svjetskog rata. O tome v. Miović – Selmani, „Turska kancelarija i *Acta Turcarum*“, 263-279.

²⁸ Usp. s Braudelovom opaskom o arhivskim materijalima na kraju *Sredozemlja*: F. Braudel, *The Mediterranean*, II, 1245.

²⁹ Usp. Isti, *The Mediterranean*, *passim*; Isti, *On History*, University of Chicago Press, 1980, 14-15.

³⁰ Isti, „Monnaies et civilisations: de l'or du Soudan à l'argent d'Amérique (Un drame méditerranéen)“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, I/1, 1946, 9-22.

Na temelju popisâ i pravnih razmirica preživjela je zapanjujuća kolekcija dokumenata: mjenice, zabilješke, pomorski ugovori o osiguranju, participacijske regulacije, ustrojstveni listovi kompanija, oporuke, ugovori kućne posluge.³¹

Jasna je Braudelu tako postala trgovina između dviju strana Jadrana, između Italije i Dalmacije, ali i između Dubrovnika i njegova zaleđa, dakle unutrašnjosti koja je zahvaćala Balkan. Dinamika urbaniziranog obalnog pojasa gradova i „drugačije“ strukturiranog zaleđa Braudela je navela do zaključka o dualnom karakteru Dalmacije izazvanom dijelom geografijom, a dijelom historijskom prošlošću.³² K tome su uredno sačuvani spisi brodskih utovara i tereta, podaci o brodovlju i njihovim kretanjima nepovratno usmjerili Braudela prema povijesti Mediterana kakva je poznata iz njegovih različitih sinteza,³³ dakle povijesti koja more prikazuje u cjelini.

Ako i letimično odlučimo zaviriti u Braudelovu riznicu mediteranske povijesti, koja je gotovo enciklopedijskog karaktera, i odlučimo pronaći tragove njegova rada u dubrovačkom arhivu ili interpretacije povijesti Dubrovnika općenito, naići ćemo i na klasične stilske odrednice *Sredozemlja*. Lapidarno se definira historijska uloga Dubrovačke Republike:

Naposljetku, bio je tu Dubrovnik sa svojom flotom trgovaca. Ustrajna Republika svetog Vlahe oslanjala se na dvostruki status papinskog štitićenika i sultanskog vazala. Taj neutralni položaj bio je koristan: po neprijateljskom Sredozemlju dubrovački su brodovi gotovo uvijek prolazili nedirnuti.³⁴

Odredi li se prvi dio *Sredozemlja* posvećen okolišu (25-352) kao štih-proba, vrlo brzo postaje jasno da Braudel poput kaleidoskopa umješno sužava ili širi perspektivu, rijetko ostaje geografski „usidren“ u jednoj luci ili predjelu Mediterana pretjerano dugo. Tako je i Dubrovnik za njega gotovo stalno polazišna točka promatranja fenomena *dugog trajanja* ili totalne povijesti Mediterana. On se koristi, primjerice, putnim dnevnicima iz arhiva (142), spisima o brodogradnji, cirkulaciji drva kao važnog materijala za nju (43), o osiguranju i sudbini pojedinih trgovačkih brodova (npr. 260-262), različitim drugim trgovačkim spisima o brodovima, utovaru i istovaru, kao i o broju brodova općenito (npr. 292, 307-308), o trgovačkim rutama i mijenama te o odrazu tih mijena na odnos snaga najnaprednijih gradova Sredozemlja (npr. 106, 111, 285) ili o promjenama između važnosti većeg i manjeg brodovlja (310-311). Kada je potrebno, Dubrovnik ili Dalmacija istaknuti su kao primjeri, no glavna je intencija knjige integrativni pristup Sredozemlju, a spisi dubrovačkog arhiva kao materijal ne pružaju samo uvide u lokalne specifikume, nego, dapače, šire rastvaraju dinamiku Jadrana s istočne i zapadne strane. Slično je i u povijesti Splita, koji Braudel, gradeći teze na istraživanjima Domenica Selle, uočava kao važan faktor za opstanak venecijanskih trgovačkih

³¹ Isti, *The Mediterranean*, II, 1258.

³² Isti, *Memory and the Mediterranean*, New York 2001, 14.

³³ Misli se na prvu originalnu verziju *Sredozemlja* iz 1949. te na daljnja izdanja, kao i na *Les mémoires de la Méditerranée*, Paris 1998.

³⁴ F. Braudel, *The Mediterranean*, I, 129.

ruta prema Osmanskom Carstvu, ali i kao ključno mjesto kontrole Dalmacije krajem 16. stoljeća (287-289) koju je Venecija morala nužno uspostaviti. Općenito, preko Dubrovnika Braudel prelazi i na unutrašnjost Balkana, na trgovačke ceste i odnose s obližnjim područjima, zaključujući:

Čitava dubrovačka djelatnost bila bi neostvariva da nije bilo tih cesta, često i strašnih cesta, koje su na sjever vodile prema Sarajevu, ili preko crnogorskih i albanskih planina do Ūšküpa, glavnih vrata Istoka. Dubrovnik leži na mjestu gdje se dvije kretnje susreću: protok unutrašnjeg prometa Balkana i pomorski promet koji se služi beskonačnim morskim putovima po kojima su Dubrovčani 16. stoljeća plovili prema svim sredozemnim državama, bez izuzetka, ponekad i do Indije, često do Engleske i, u najmanje jednom slučaju, do Perua.³⁵

K tome Braudela, dakako, zanimanju i društveni te kulturni faktori: na primjerima Dubrovnika i Splita, uz Veneciju, stvara sliku o podjeli dalmatinskog društva, koje je, njegovim riječima, „određeno hijerarhijom i disciplinom“,³⁶ dakle gospodstvo (*signoria*) vlada nad jednostavnim vrtlarima i ribarima. Na primjeru Dubrovnika prati i fenomen koji naziva „talijanizam“, odnosno predominaciju ne samo talijanskog jezika kao jezika trgovine na Sredozemlju već i kulturnih aspekata („moda i snobizam“) koji su se odražavali na odgoj, obrazovanje i općeniti mentalitet elita te, dakako, na umjetnost u Dalmaciji općenito (131-132). Tako Braudel nastoji ukazati i na kulturno, a ne samo na ekonomsko ili geografsko jedinstvo dviju strana jadranske obale u 16. stoljeću.

Iako se društveni, a napose kulturni faktori u Braudela promatraju manje kroz prizmu arhivskih materijala, a više kombinacijom vlastitih opservacija i dostupne mu literature, on ipak upućuje na građu (*Acta Consiliorum*) koja sadrži važne podatke o dinamici grada, razvoju, društvenom stanju i sl. Navodi kako se tom građom koristio, naročito u podskupini *Diversa de Foris*, obuhvaćajući razdoblje od 1580. do 1600.³⁷ On je dakle, u slučaju arhiva u Dubrovniku, kombinirao klasično politički orijentirane spise s mnogo širim serijama gradiva koje sadrže različite privatne spise, oporuke, ugovore, javne regulacije ili one za pojedina poduzeća i sl., iščitavajući prvenstveno gospodarske i socijalne karakteristike, komparirajući ih s raznim drugim vrelima i materijalima. S jedne strane kompaktnost Dubrovačke Republike, dakle određena skučenost po broju predstavnika elita ili drugih slojeva, a važnost te države i uloga u Sredozemlju (i izvan njega, kada Dubrovnik kreće prema Novom svijetu) s druge strane, kao i bogatstvo najrazličitijih vrsta vrela otvaraju brojne mogućnosti koje je Braudel znao iskoristiti.

Važan oslonac u smislu etnografske studije odnosa Mediteran – Balkan Braudel pronalazi u Jovanu Cvijiću i njegovoj *La Péninsule balkanique* (iako i sâm primjećuje neke problematičnosti etnokarakteroloških opisa), a za područje Hrvatske, Dalmacije i Dubrovnik prati i druge knjige: od Andréa Blanca (*La Croatie occidentale*), Luje Vojnovića, Konstantina

³⁵ Isto, 318.

³⁶ Isto, 58.

³⁷ Isti, *The Mediterranean*, II, 1259. Usp. Tadićeve opaske u članku: Jorjo Tadić, „Les archives économiques de Raguse“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 16/6, 1961, 1171-1173.

Josefa Jirečeka, Charlesa i Barbare Jelavich, Jorja Tadića, Mirka Dražena Grmeka, Josipa Luetića i Vicka Lisičara pa do Milana Šufflayja.³⁸

2. Braudelova mreža mediteranske povijesti zahvaća Jugoslaviju

Braudel je kasnije, nakon izlaska prvog izdanja knjige o Mediteranu, vezu s Dubrovnikom očuvao preko mreže poznanstava i učenika. Osoba od najveće važnosti za postojanje te mreže bio je Jorjo Tadić (1899. – 1969.), jedan od rjedih povjesničara koji se već u predratnim godinama, dakle slično kao i Braudel, bavio poviješću Dubrovnika i Sredozemlja. Tadić, rođeni Hvaranin, studij povijesti i filozofije upisao je u Zagrebu, a nastavljao u Pragu, Leipzigu, Berlinu i Beogradu, gdje je 1922. godine diplomirao. Za doktorsku disertaciju izabrao je upravo temu iz dubrovačke povijesti, „Španija i Dubrovnik u XVI. veku“, a već tijekom 1920-ih godina objavljuje prve važnije radove te, usporedno sa zaposlenjem, provodi dane i u arhivskim istraživanjima.³⁹ Nakon nekoliko godina rada u Kotoru i Dubrovniku, gdje, između ostalog, radi na uređivanju mjesečnika *Dubrovnik*, za koji i sâm objavljuje kraće tekstove (primjerice, o Lepantskoj bici ili Napoleonu i Dubrovniku), prelazi nakratko u Zagreb na Filozofski fakultet, gdje predaje povijest novoga vijeka (1935. – 1938.), da bi potom prešao u Beograd. Od 1951. godine postaje redoviti profesor na Katedri za opću povijest novog vijeka na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a od 1959. redoviti je član Srpske akademije nauka (kasnije: Srpska akademija nauka i umetnosti). Godine 1949. izabran je i za prvog ravnatelja Historijskog instituta u Dubrovniku (do 1951., kada podnosi ostavku).⁴⁰ Tijekom njegova vođenja Historijskog instituta održavala su se različita predavanja, arhivističke i paleografske škole, a već 1951. trebali su izaći i *Anali Historijskog instituta*, što se dogodilo ipak godinu dana kasnije.⁴¹

Kao mladog povjesničara, Braudel tijekom svojeg boravka u dubrovačkom arhivu i radu na doktorskoj tezi upoznaje Tadića, koji mu kao vrstan govornik francuskog jezika i poznavatelj arhivskog materijala postaje važan sugovornik. Njihov će odnos ostati trajno suradnički i prijateljski. U zahvalama drugog izdanja Braudelova *Sredozemlja* pronaći će se tako i Tadićevo ime, a kada su u pitanju odnosi Dubrovnika i Bosne te unutrašnjosti, Braudel će se oslanjati na informacije koje je u pisanom obliku dobivao upravo od Tadića. Budući da Braudel nakon Drugog svjetskog rata više nije posjećivao arhiv u Dubrovniku, Tadić mu je pružao sve potrebne podatke, neumorno prevodeći na francuski stotine stranica ispisa različitih podskupina arhivskoga gradiva, najčešće

³⁸ Iako je Braudel, kao što je poznato, nakon izlaska prvog izdanja *Sredozemlja* radio na proširenom drugom izdanju koje je bitno izmijenjeno, dopunjeno i osuvremenjeno, literatura za hrvatske krajeve koji su obrađeni u djelu ostaje u veliku ruku ista, a radi se o ponekad nepouzdanim interpretacijama, koje su već i početkom 20. stoljeća dijelom bile zastarjele (misli se tu na Vojnovića, Jirečeka i Cvijića). Braudelov sveobuhvatan pogled nadilazi u velikom broju slučajeva ipak te probleme zastarjele literature.

³⁹ Tadić, *Španija i Dubrovnik u XVI. v.*, Beograd 1932.

⁴⁰ Dubrovnik kao područje istraživanja u užem je unutarjugoslavenskom smislu sa sobom vukao i sve više tenzija. Kada je 1949. formalno osnovan Historijski institut u Dubrovniku, vodile su se teške rasprave o utjecajima u upravljačkim strukturama Jugoslavenske akademije s jedne strane i SAN s druge strane. O tome opširnije: Magdalena Najbar-Agičić, „Okolnosti osnivanja i počeci rada Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku“, *Anali Dubrovnik*, 51/2, 2013, 729-753.

⁴¹ Isto, 736-737.

vezanog uz 15. stoljeće.⁴² Braudel će ga uključiti i u krug vlastitih suradnika kao što su Alberto Tenenti, Ugo Tucci, Frank Spooner ili Maurice Aymard, koji će preko Braudela i Tadića dio svojih istraživanja usmjeriti, između ostaloga, i prema dubrovačkom arhivu.

Tadić, koji je posjedovao veliko znanje o povijesti Dubrovnika, Dalmacije i Balkana jer je veliko vrijeme ulagao u stalne posjete arhivima u Dubrovniku i Zadru te u Francuskoj i Italiji, bio je logičan partner u Braudelovoj težnji da se sredozemna povijest dalje razvija, da *Sredozemlje* bude ishodište daljnjih, fragmentiranijih istraživanja koja ponovno vode prema općem. Od 1950-ih godina nadalje Tadić sve češće sudjeluje na međunarodnim skupovima, primjerice, na općem Kongresu povjesničara u Rimu 1955., potom na pariškom internacionalnom kolokviju o morskoj povijesti 1959., ali i na sastancima u Pratu, odnosno na simpozijima koje je priređivao Istituto Internazionale di Storia economica F. Datini, čijeg je Vijeća – među tridesetak uglednih povjesničara nad kojima je predsjedavao sâm Braudel – bio član.⁴³ U časopisu *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* Tadić objavljuje i preglednu studiju materijala dubrovačkog arhiva za ekonomsku povijest Sredozemlja te sudjeluje u drugim publikacijama posvećenima povijesti mora pod Braudelom.⁴⁴

Osim toga, Tadić će sa svoje strane u Pariz k Braudelu na dodatnu naobrazbu slati istaknutije čak s pomoću stipendija, potom upoznavati svoje beogradske čak s brodelijanskim i drugim suvremenim pristupima francuske historiografije te ih usmjeravati prema povijesti Dubrovnika i šire, Balkana ili Sredozemlja. Tako se od inicijalne Braudelove mreže suradnika i onih povjesničara Mediterana koji su stajali u bliskom odnosu s pokretom *Annales* – od Federica Chaboda, Armanda Saporija, Vicensa Vivesa, dakako, Tadića i dr. – razvijala manja, interna mreža mediteranskih povjesničara u Jugoslaviji, s težištem na Dubrovniku, koja je preko Tadića bila povezana s Braudelom i Francuskom.⁴⁵ Krug suradnika i mreža tako se zatvara: u Parizu kod Braudela i drugih uglednih francuskih povjesničara iz Jugoslavije na temelju stipendije i „Tadićeve mreže“ borave, primjerice, Bariša Krekić, Radovan Samardžić, Desanka Kovačević-Kojić i Trajan Stojanović, proširujući u metodološkom smislu svoj vidokrug, objavljujući članke u Braudelovim *Annales*, uglavnom na njegove sugestije.⁴⁶ Njihovi se radovi, bitno „osvježeni“ duhom i interesima nove historije, u određenoj mjeri dopunjuju postojećim istraživanjima koja su se od 1960-ih godina u Jugoslaviji naročito množila: uz neke doprinose sovjetske historiografije (M. Frejdenberg i dr.) te tradicionalnije orijentiranih pojedinačnih istraživanja (J. Lučić, J. Luetić,

⁴² V. dodatno bilj. 22 u ovom radu. U „Odeljenju posebnih fondova“ Narodne Biblioteke SR Srbije u Beogradu sačuvana je „Rukopisna zaostavština akademika Jorja Tadića“, u čijem se sadržaju nalaze i prijevodi ispisa Jorja Tadića iz dubrovačkog arhiva na francuski za Braudela.

⁴³ Giampiero Nigro, „The Datini Institute and the Economic History (13th – 19th Centuries)“, u: *Dove Va la Storia Economica?: Metodi E Prospettive*, Firenze University Press, 2011, 18.

⁴⁴ Tadić, „Les archives économiques de Raguse“, 1168-1175; Isti, „Les sources de l'histoire maritime yougoslave“, u: *Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen Âge au XVIIIe siècle*, ur. Paul Adam i dr., Paris 1962.

⁴⁵ Usp. Aymard, „The Impact of the *Annales* School in Mediterranean Countries“, u: *The Annales School: Critical Assessments*, ur. Stuart Clark, London 1999, 295.

⁴⁶ Npr. Desanka Kovačević, „Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 15/2, 1960, 248-258. Uostalom, Braudel je poticao i nikada ostvarena objavljivanje *Trgovačkih knjiga braće Kabužić (1426-1433)* u sklopu edicije izdanja *École pratique des hautes études*. V. Desanka Kovačević-Kojić, *Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga) 1426-1433*, Beograd 1999.

B. Stulli, G. Novak, Z. Šundrica, N. Klaić, B. Hrabak i dr.) i sintetičkih radova o povijesti Dubrovnika Vinka Foretića, Josipa Lučića ili Jorja Tadića i Radovana Samardžića, javlja se tako čitav niz problemski orijentiranih priloga. Od izuzetno važnih istraživanja dubrovačkog brodarstva Josipa Luetića,⁴⁷ preko metodološki i koncepcijski naprednijih radova vezanih uz ekonomsko-historijsko istraživanje Krekića, Ilije Mitića, Ignacija Vojea ili Vuka Vinavera, radova Miroslava Brandta, Desanke Kovačević-Kojić, Sime Ćirkovića, Samardžića ili Krekića, koji Dubrovnik povezuju u historijskoj perspektivi s unutrašnjosti ili sa zapadnim sredozemnim zemljama, kao u Momčila Spremića, Veselina Kostića, Mitića i ponovno Krekića, pa sve do radova Ivana Božića o odnosima Dubrovnika i Osmanskog Carstva te Žarka Muljačića, koji odjeke Američke revolucije pronalazi i na području Dubrovačke Republike. Posebice se od 1970-ih tome dodaju i radovi stranih povjesničara, primjerice, spomenutih Tenentija i Aymarda iz uže brodelijanske mreže te Davida Abulafije, Francisa W. Cartera ili Ekaterine Aristidou nešto izvan nje.⁴⁸ Bariša Krekić objavljuivat će radove o Dubrovniku i na talijanskom i francuskom jeziku, sudjelovat će kao jedini povjesničar iz Jugoslavije prilogom u zborniku posvećenom Braudelu, a na engleskom objavit će 1972. i utjecajnu monografiju *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City Between East and West*. U njegovim će radovima dosljedno ostati brodelijanska i tadićevska nit istraživanja povijesti Dubrovnika koja je kontekstualizirana jadranskim, odnosno mediteranskim i balkanskim međuodnosima.

3. Prema brodelijanskoj povijesti?

O samom Braudelu i njegovu radu znalo se, dakle, u Jugoslaviji i Hrvatskoj izravno ili, pak, posrednički. Dok je izravna veza smrću Jorja Tadića 1969. godine postupno nestajala, neizravna (zakašnjela) se recepcija krajem 1980-ih mogla jače zapaziti u okvirima hrvatske historiografije. Izravna se veza očuvala uglavnom preko spomenutih đaka, koji su u svoj rad manje ili više integrirali brodelijansku perspektivu povijesti u najrazličitijim temama ili u okviru rada i djelovanja pojedinaca kao što je Mirko Dražen Grmek (1924. – 2000.), pomalo nepravedno zapostavljen u hrvatskoj historiografiji, iako je upravo njegovo shvaćanje analitičkog istraživanja odnosa povijesti, prirode, čovjeka i života (odnosno bolesti i smrti) u srži sadržavalo ugrađenu dugoročnu perspektivu.⁴⁹

Neizravna je recepcija, međutim, tekla bitno sporije. Bogumil Hrabak je među prvim povjesničarima 1956. pisao vrlo kratke ocjene Braudelova djela, pa tako i recenziju za *Historijski zbornik* knjige *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne (1547-1611)*, koju je u suradnji s Ruggierom Romanom objavio 1951. Hrabak, i sâm vrstan poznavatelj obrađivanog razdoblja, smatra da je knjiga „simpatična“, hvaleći mnogo više

⁴⁷ Josip Luetić, *1000 godina dubrovačkog brodarstva*, Zagreb 1969.

⁴⁸ O historiografiji o Dubrovačkoj Republici u razmotreno vrijeme v. opširne prikaze i popise objavljenih djela u: Tadić (ur.), *Historiographie yougoslave 1955-1965*, Beograd 1965; Josip Lučić, „Historiografija od 1965. do 1975. za hrvatsku povijest do g. 1918.: III. Povijest Dubrovačke Republike“, *Historijski zbornik*, 31-32, 1978-1979, 45-64.

⁴⁹ V. naročito: Mirko Dražen Grmek, „Préliminaires d'une étude historique des maladies“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 24/6, 1969, 1473-1483; Isti, „Quarantaine à Dubrovnik“, *CIBA Symposium*, 1959, 30-33 (ovaj članak Braudel citira u drugom izdanju Sredozemlja).

Braudela kao sintetičara, što je pokazao u svom *Sredozemlju*, a zamjerajući mu, ironično, upravo u prikazu obrađivane knjige izostavljanje dubrovačkog arhiva koji bi, prema Hrabaku, izmijenio autorovu interpretaciju.⁵⁰

U svojim je izvještajima, historiografskim člancima, a naposljetku i sintezama Mirjana Gross u dugom rasponu Braudelu posvećivala dosta pozornosti. Otkako se tijekom Međunarodnog kongresa historijskih nauka u Rimu 1955. susrela s pokretom *Annales*, pa tako i s Braudelom, sustavno je pratila francusku historiografiju. Uz Bogu Grafenauera, među prvima u Jugoslaviji pisala je o toj školi. Prava recepcija u smislu tekstova i prikaza Braudela događa se ipak tek 1980-ih godina. U tekstu „Brodelijanski svijet“ iz 1986., ponukana Braudelovom smrću, Gross prije svega donosi životnu priču Fernanda Braudela, ali i pažljivu „disekciju“ njegovih ključnih radova i pojmova, ne dovodeći ipak metodologiju „stare nove historije“ u blizak odnos s pitanjima hrvatske historiografije.⁵¹ U više će navrata pisati o Braudelu; približit će hrvatskoj javnosti njegovu sintezu povijesti Francuske, a pledirajući da se takav pristup zauzme i u hrvatskoj historiografiji,⁵² sama će Braudela proglasiti „učiteljem“.⁵³ Spremno će i *Sredozemlje* proglasiti najpoznatijim djelom jednog povjesničara 20. stoljeća, analizirat će i stručno-metodološku podlogu i širu recepciju djela,⁵⁴ a zastupat će i koncepcijska Braudelova usmjerenja kao nužnost u razvoju hrvatske historiografije.

Braudelov interdisciplinarni program – iako, dakako, u prilično apropriranim okolnostima – imao je prilike biti prepoznat u Jugoslaviji. Među prvima su hrvatski sociolozi, prevodeći prvi svezak *Traité de sociologie*, koji je uredio Georges Gurvitch, objavili prvi njegov preveden tekst, „Historija i sociologija“.⁵⁵ Premda suradnja između povjesničara i sociologa u tadašnjim vremenima nije dugotrajnije zaživjela (najočitiji je primjer suradnje Dimitrija Sergejeva s Matom Suićem i Nadom Klaić), u narednim će desetljećima hrvatski sociolozi u Braudelu pronaći važnu referentnu točku, kako u njegovim teorijskim člancima tako i u njegovim djelima općenito.⁵⁶

U međuvremenu je generacija mlađih povjesničara na nekoliko strana, uglavnom potaknuta novim metodološkim pristupima škole Mirjane Gross, na različite načine prihvatila Braudelove koncepcije, metodologiju i fokus istraživanja. Pritom se to često kombiniralo

⁵⁰ Bogumil Hrabak, „F. Braudel i R. Romano, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne (1547-1611), Paris, Armand Colin, 1951“, *Historijski zbornik*, 9/1-4, 1956, 231-232.

⁵¹ Mirjana Gross, „Brodelijanski svijet“, *Historijski zbornik*, 39/1, 1986, 253-261.

⁵² Ista, „Identitet Francuske“, *Historijski zbornik*, 40, 1987, 385-395.

⁵³ Gross piše: „I sama sam učila od Braudela, uz primjerenu opreznost prema njegovim teorijama. Zato su me prije dvadesetak godina napadali kao pripadnicu 'avangarde'. No u svjetlu razornog napada post-moderne na 'Braudelovo doba' te na razvoj od 'totalne historije' do historije 'u mrvicama' danas sam 'tradicionalna' i 'konzervativna' jer se još uvijek nadahnjujem Braudelovim širenjem horizonta. Živeći u sredini u kojoj se propovijedala samo jedna 'istina' prema modelu 'događajne' historije, nastale u XIX. stoljeću, pluralizam mišljenja oko Braudela činio mi se kao svjež zrak i udisala sam ga punim plućima.“ Ista, „Fernand Braudel – moj učitelj“, *Cicero: magazin za umjetnosti*, 2/12-1, 1998-1999, 68-69.

⁵⁴ Ista, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001, 241-250. O „školi“ *Annales* i M. Gross piše još: Neven Budak, „Anali u hrvatskoj historiografiji“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, 459-467.

⁵⁵ Gurvitch (ur.), *Sociologija*, 1.

⁵⁶ V. npr. Vjeran Katunarić, *Dijalektika i sociologija*, Zagreb 1986; Isti, „Od 'dijaloga gluhih' do historijske sociologije“, *Revija za sociologiju*, 25/3-4, 1994, 163-174; Rade Kalanj, „Globalizacija, civilizacija i moć“, *Socijalna ekologija*, 7/1-2, 1998, 79-90.

s pristupima Braudelovih mladih nasljednika u časopisu *Annales*, dakle s izraženijom sociološko-antropološkom notom nauštrb kvantifikacije i ekonomije. Usporedno, i s manje zakašnjenja, recipirana je i određena kritika Braudela od strane francuskih povjesničara. Tako u *Našim temama*, uz prijevod prvog dijela prvog poglavlja Braudelova *Sredozemlja* (šestog izdanja), dolazi i prijevod razgovora sa simpozija u Châteaullonu te neki dodatni tekstovi⁵⁷. Vrlo opsežan i temeljit osvrt čitavog temata *Naših tema*, s naglaskom na Braudelovoj teoriji i shvaćanju Mediterana, za *Historijski zbornik* napisao je Mario Strecha, pledirajući da se *Sredozemlje* što prije prevede i tako otvori daljnji prostor raspravama o povijesti Mediterana i u sklopu hrvatske historiografije.⁵⁸ Istovremeno pomorski povjesničar Ivo Šišević piše kraći tekst o dubrovačkom pomorstvu u Braudelovu *Sredozemlju*, prenoseći bez određenih poduljih komentara ono što je u knjizi napisano o toj temi.⁵⁹ Kasnije je u *Gordoganu* izravno preveden temat časopisa *L'Histoire* (1992.) naslovljen „Trebali li spaliti Fernanda Braudela?“⁶⁰. Zanimljivo, unatoč tome, u hrvatskoj se historiografiji tendira sagledati pokret *Annales* u cjelini, gotovo u jednom dahu, nadilazeći ili zanemarujući te kritike. U tom smislu osnovna obilježja „nove historije“ koja izdvaja Jörn Rüsen – odmak od događaja prouzrokovanih ljudskim djelovanjem prema kompleksnijem usustavljanju raznih faktora i upotreba teorijskih konstrukcija za temelje interpretacije⁶¹ – zahvaćaju i Braudela te njegove kasnije kritičare pa su iz manje izoštrene vizure i na vlastite probleme usmjerene manje hrvatske historiografije podjednako pronašli odjeka.

Prava recepcija počinje, dakle, prilično kasno, u 1980-im godinama, objavljivanjem nekoliko kraćih članaka o Braudelu, među kojima i na inicijativu Mirjane Gross poznati programatski rad o *dugom trajanju* (*Časopis za suvremenu povijest*, 1983.).⁶² Uslijedile su recenzije nekih Braudelovih djela, djela o Braudelu ili tematskih blokova posvećenih njemu (između ostalih, pišu ih N. Budak, M. Strecha, S. Matković, S. Leček, Z. Kudelić, S. Bertoša i S. Florence Fabijanec), a zatim i prijevod knjige *Civilizacije kroz povijest* (1990.) te trosveščane edicije *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća* (1992.). Sredinom 1990-ih javljaju se daljnji kraći prijevodi različitih Braudelovih priloga o temi Sredozemlja, a ubrzano se recipira i njegov pristup u *The Identity of France*.⁶³ Sve kulminira objavljivanjem hrvatskog prijevoda *Sredozemlja* 1997. – 1998. godine. Dakako, u užim intelektualnim i znanstvenim krugovima Braudelovo se kapitalno djelo

⁵⁷ *Naše teme*, 33/5, 1989, 979-1095.

⁵⁸ Mario Strecha, „Mediteran u historiji ‘dugog trajanja’“, *Historijski zbornik*, 42/1, 1989, 311-319. V. također: Damir Agičić, „Mediteran, Naše teme, broj 5, Zagreb 1989, 979-1095“, *Časopis za suvremenu povijest*, 21/1-3, 1989, 225-230; Korljka Manojlović, „Povijesni prilozi u ‘Našim temama’ 1985-1989. god.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 22/1-2, 1990, 211-229.

⁵⁹ Ivo Šišević, „Dubrovačko pomorstvo u knjizi ‘Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II.’“, *Dubrovnik*, 32/1-2, 1989, 156-159.

⁶⁰ „Trebali li spaliti Fernanda Braudela?“, *Gordogan*, 16/39-40, 1995, 193-202.

⁶¹ Jörn Rüsen, *Studies in Metahistory*, Pretoria 1993, 226.

⁶² Misli se na prijevode kraćih tekstova u: *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, gl. ur. Marko Lehpamer, 11, 1985.

⁶³ Misli se na prijevode: F. Braudel, „Jadrani“, *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*, 6, 1995, 157-163; Isti, „Venecija“, *Gordogan: kulturni magazin*, 16/39-40, 1995, 179-191. O recepciji i kritici *Identiteta Francuske* v. Gross, „Identitet Francuske“, 385-395; potom je uslijedio i prijevod kraćeg dijela: „Identitet Francuske“, *Život umjetnosti*, 47, 1990; Eugen Franković, „Identitet Hrvatske. Primjer Dubrovnika“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 18, 1994, 100-105.

već desetljećima čitalo u izvorniku ili, najčešće, u talijanskom prijevodu, no objavom hrvatskog prijevoda pozornost se usmjerila ponajviše na Braudela kao povjesničara, dostižući do tada u razmjerima hrvatske historiografije vrlo „popularne“ *analiste*, Georgesa DUBYJA i naročito Jacquesa Le Goffa. Uz velike napore Alberta Goldsteina, urednika koji se pobrinuo već i za raniji izlazak edicije *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam* u nakladi „August Cesarec“, a koji je gotovo petnaest godina radio na izdavanju *Sredozemlja*, određene zasluge pripadaju i Miroslavu Brandtu, koji je već 1956. godine na hrvatski preveo i predstavio *Feudalno društvo* Marca Blocha, a u ovom slučaju sudjelovao je kao jezični i stručni redaktor izdanja.⁶⁴ Predstavljanje Braudelova Sredozemlja aranžirano je u čak trima navratima, u Zagrebu, Splitu i Kotoru, uz sudjelovanje raznovrsnih hrvatskih i stranih stručnjaka. Uz Alberta Goldsteina i Jacquesa Revela, bili su to: Mirjana Gross i Miroslav Bertoša (Zagreb); Ivo Petrinović, Ivo Babić, Slobodan Prosperov Novak i Nikola Visković (Split); Branko Sbutega, Sreten Perović, Boro Krivokapić te ponovno Prosperov Novak (Kotor).⁶⁵ Kako tijekom predstavljanja (M. Gross, I. Petrinović) tako i u recenziji prevedenog *Sredozemlja* (S. Ćosić, Ž. Paić), ponovno se u historiografskom kontekstu naglašavala i povezanost Braudela s dubrovačkim arhivom. Iako je Braudelovo djelo dočekano kao poticaj za hrvatsku historiografiju, a njegovo objavljivanje označeno „blagdanom hrvatske historiografije“ (M. Bertoša) općenito, već je tijekom splitske prezentacije pravnik Nikola Visković ukazao na nedostatke Sredozemlja s obzirom na povijest kulture i duhovnosti.⁶⁶

Pisane recenzije isticale su kako Braudel uključuje Jadran u širu studiju Sredozemlja, težeći dodatno približiti djelo hrvatskoj publici. Dok Mirjana Gross tvrdi, ne potpuno točno, da Braudela samo zanima Dubrovnik (a ne i Dalmacija i Istra)⁶⁷, povjesničar Ivo Petrinović uočava njegovo zanimanje za Split, za Jadran kao primjer cjelovitosti, hvaleći dodatno i stilske odlike djela.⁶⁸ Povjesničar Stjepan Ćosić je u, iz stručno-povjesničarske perspektive, najcjelovitijoj hrvatskoj recenziji prevedenog *Sredozemlja* pojasnio teorijske koncepte Braudelova djela i njegove slabosti te sâm sadržaj knjige, s naglaskom i osvrtom na povijest Dubrovnika. Samo objavljivanje knjige ocijenio je „prvorazrednim kulturnim događajem“.⁶⁹ Ekonomist Predrag Bejaković u svojoj recenziji sažeto prenosi osnovne odrednice, uglavnom usmjerene na ekonomski i politički razvoj gradova, *Sredozemlja*, hvaleći načelno autorov stil i sveobuhvatnost.⁷⁰

Književnik Miljenko Jergović će, na temelju Braudelova *Sredozemlja*, napisati tekst o estetskim vrijednostima tog djela. Promovirajući brodelijanski pristup, koji onkraj teorije povijesti teži ljepoti cjeline sastavljene od više „različitih knjiga“, Jergović u kratkom osvrtu

⁶⁴ *Večernji list* (Zagreb), 22. 2. 1999; *Vjesnik* (Zagreb), 22. 2. 1999.

⁶⁵ *Slobodna Dalmacija* (Split), 11. 12. 1998; *Vjesnik* (Zagreb), 22. 2. 1999; *Slobodna Dalmacija* (Split), 23. 2. 1999.

⁶⁶ *Slobodna Dalmacija* (Split), 23. 2. 1999. S druge strane, filolog i kulturni povjesničar Josip Bratulić upravo će na temeljima Braudelove perspektive prema Mediteranu izvoditi sličnosti i posebitosti hrvatske pisane i usmene kulture na Sredozemlju. Josip Bratulić, „Some mediterranean components of the croatian written and oral literature“, *Narodna umjetnost*, 36/1, 1999, 223-231.

⁶⁷ Gross, *Suvremena historiografija*, 243, bilj. 6.

⁶⁸ Recenzija I. Petrinovića u: *Mogućnosti*, 1-3, 1998-1999, 196-198.

⁶⁹ Recenzija S. Ćosića u: *Anali Dubrovnik*, 37, 1999, 355-359.

⁷⁰ Recenzija P. Bejakovića u: *Društvena istraživanja*, 9/2-3, 2000, 419-425.

koristi Braudela kao poticaj lijepom pisanju – ne samo u beletristici već i u povijesnim znanostima – koje je, prema njemu, vrlo rijetko.⁷¹

Jedan od najcjelovitijih prikaza *Sredozemlja* dolazi od sociologa i politologa Žarka Paića.⁷² Iako on jasno ukazuje na to kako Braudel „piše svoju povijest“, dakle kako izbje-gava narativ o određenom zlatnom dobu koje ovisi o političkoj moći, usponu ili opadanju, kako izbjegava upasti u zamku predeterminiranosti sukoba civilizacije i barbarstva, dajući za hrvatsko čitateljstvo između redaka i definiciju „nove historije“, odnosno drugačije napisane povijesti, Paić također želi istaknuti da je Braudelovo Sredozemlje, naročito suočeno s krizama 20. stoljeća i suvremenog vremena, vrlo blisko utopiji. Nastojeći razabrati što je u Braudela estetski oblikovana književna forma, a što doista dubinski primjenjiva teorija povijesti, Paić također želi istaknuti da je Braudelovo Sredozemlje, naročito suočeno s krizama 20. stoljeća i suvremenog vremena, vrlo blisko utopiji. Nastojeći razabrati što je u Braudela estetski oblikovana književna forma, a što doista dubinski primjenjiva teorija povijesti, model ekonomije-svijeta 16. stoljeća naziva „savršenom matematičkom fantazmagorijom“, zadirujući tako u kritike strukturalizma i pokreta *Annales*, iako bez definiranih metodoloških odgovora ili jasnih usmjerenja.⁷³ Osim podataka o autoru i djelu te kraćeg teorijskog pojašnjenja, Paić se otvoreno upušta i u odmjerenu kritiku Braudela, imajući na umu da kasni prijevod na hrvatski otvara zakašnjelu recepcijsku priču, iako je sâm prijevod oprezno proglasio „relativnim dobitkom“.⁷⁴ Taj se oprez može djelomično i opravdati. Braudelovo je *Sredozemlje* u krugovima hrvatskih intelektualaca bilo dobro poznato djelo pa su još od 1950-ih i 1960-ih godina kolale različite verzije, od francuske do talijanskog prijevoda, koje su povjesničari, povjesničari umjetnosti, filozofi, sociolozi i drugi čitali. Usporedno s recepcijom Braudelova djela u konkretnim historiografskim radovima, stvarala se tako i određena usmena kultura čitanja i kritiziranja Braudela, koja se, primjerice, odražavala oko nekolicine sveučilišnih profesora s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, poput Milana Preloga. Hrvatski prijevod Braudela značio je određen korak naprijed u znanstvenom smislu, ali je u većoj mjeri značio prvenstveno prodiranje, uz Le Goffa i Chaunua koji su kapitalnim djelima u prijevodu već ranije to uspjeli, Braudela u domove i na police šire čitateljske publike.

U jednom će drugom tekstu Paić, pak, nuditi čitanje Braudela usmjereno na suvremene (političke) probleme Sredozemlja. Nakon teorijsko-filozofske analize Braudelova razumijevanja povijesti mora, Paić u nisci civilizacijsko-političkih problema suvremenog Sredozemlja retorički sučeljava model „nove historije“ i hantingtonovske paradigme shvaćanja svjetskog poretka iz knjige *Sukob civilizacija*. Odmičući se od Braudela, s jedne strane želi ukazati na propast idealističke percepcije Mediterana kao prostora pomirbe i dijaloga, a s druge upozoriti na opasnosti „ideologije kraja povijesti“. U kolikoj je mjeri Braudel, odnosno „nova historija“ općenito, poticaj za takve povijesno-politološke studije *dugoga trajanja* ipak ostaje upitno jer očitim postaje problem sukladnosti poslijeratnog analističkog

⁷¹ Miljenko Jergović, „Braudelova povijest galebova“, *Cicero: magazin za umjetnosti*, 2/12-1, 1998-1999, 70-71.

⁷² Žarko Paić, „Dugo trajanje produktivne himere“, *Forum*, travanj-lipanj 1999, 665-675.

⁷³ Isto, 672.

⁷⁴ Paić piše: „Čitajući Braudelovo *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, u hrvatskom prijevodu, toliko godina nakon prvotnog francuskog izdanja, valja reći da smo ipak na relativnome dobitku. I to stoga što vrijedi ona *bolje ikad nego nikad*. U međuvremenu, kad se ‘nova povijest’ prometnula iz alternativne znanstvene paradigme u vladajuću, izgubili smo ne samo kontekst polemika i rasprava, nego i moguću vlastitu ‘mediteranski’ odnos spram regionalne povijesti svijeta koja se u Braudela opisuje višestruko. To prije svega znači da je gubitak posljedak ideologijske i znanstvene arogancije i ignorancije.“ Isto, 674.

diskursa te diskursa političkih i humanističkih znanosti orijentiranih na sadašnjost: ranjivost *analistâ* kada je u pitanju suvremena povijest, u perspektivi hrvatske historiografije te opsesije hantingtonovskim paradigmatima i krajem povijesti, vrlo dobro izlazi na vidjelo.⁷⁵

Na što nam dakle, za hrvatske razmjere tako brojne, recenzije Braudelova *Sredozemlja* ukazuju? Prvo, tema povijesti Sredozemlja očito je jedna od onih dugotrajno aktualnih otvorenih točaka, koja privlači nužne usporedbe sa suvremenim zbivanjem i tako postaje predmetom društvenih i političkih znanosti. Braudelova težnja interdisciplinarnosti odražava se prvenstveno iz toga aspekta, a tek pozadinski na historiografiju, odnosno samo na pojedine povjesničare. Činjenica koja je očita jest ta da Braudel kao vodeći povjesničar izaziva veliko zanimanje hrvatskih povjesničara, međutim, njegove konkretne teme bavljenja u smislu neke šire povjesničarske diskusije u hrvatskoj historiografiji ipak rijetko prolaze. Sredozemlje će se tako pojaviti kao temat u *Našim temama* (1989.), časopisima *Erasmus* (1998.) i *Narodna umjetnost* (1999.), bit će predmetom rasprava književnikâ, povjesničara umjetnosti, etnologâ, antropologâ, politologâ i sociologâ; povjesničari će u tim raspravama, ovisno o situaciji, sudjelovati, no historiografija se ipak rijetko odlučuje na iskorak u prepoznavanju povijesti Mediterana kao jedne od općih tema, a još rjeđe na kritičke aproprijacije Braudelove ostavštine i proučavanja pomorstva nakon njega. Drugo, hrvatski se povjesničari češće upuštaju u sažimanje djela, nešto manje u razlaganje koncepcije i teorije Braudela, a vrlo rijetko u kritiku samog materijala (S. Ćosić, Ž. Paić). Na to se nadovezuje i činjenica da Braudelovi opisi Dalmacije, njegova analiza istočnojadranske obale i balkanske unutrašnjosti vrlo rijetko ostaju kritički sagledani ili iskorišteni, dopunjeni, ispravljani ili makar odbačeni. Interesantno je da je Braudelovo *Sredozemlje* dočekano kao remek-djelo, kao dugo iščekivan prijevod, koji ipak u slučaju stručnih ocjena nije poticao na dopune, usporedbe rezultata (starijih) Braudelovih istraživanja i gibanja u hrvatskoj historiografiji povijesti istočnog Jadrana, odnosno Mediterana u cjelini. Otvoreno pitanje ostaje i koliko je brodelijanski globalnohistorijski pristup poželjan, moguć ili ostvariv u okvirima hrvatskih arhiva i hrvatske historiografije. Dok se pojedine studije Braudelovim *Sredozemljem* koriste kao polazišnom točkom koja vodi prema specifičnoj mikrohistorijskoj temi ili, u najboljem slučaju, Braudelovo propitivanje Jadrana i Sredozemlja, njegov kompleks pitanja i historijsku logiku integriraju u svoje radove,⁷⁶ ostaje pitanje koliko je, na temeljima arhivskih istraživanja i suvremenijih metodoloških postavki, moguće provoditi i istraživanja koja bi se kretala od pojedinačnog prema cjelini, nadovezujući se opet na Braudelovu tendenciju okupljanja različitih stručnjaka povijesti Mediterana.

No, vratimo se još jednom na oznaku „blagdana hrvatske historiografije“. Čini se da je u Braudelovu slučaju to doista bilo, ali je i ostalo tako. Određena dvojnost karaktera *Sredozemlja*, koja postaje očitom iz različitih analiza, kao u Johna A. Marina o američkoj recepciji Braudelova ključnog djela, odigrala je u ovom smislu važnu ulogu. Misli se, dakle, na to da je *Sredozemlje* djelo koje je s jedne strane iscrpno, sveobuhvatno i bez jasnije lociranog istraživačkog fokusa u nekom specifičnom smislu, a s druge strane označeno kao kapitalni rad „nove historije“, pravca koji zauzimaju predstavnici škole *Annales*, a koji uvodi

⁷⁵ Isti, „Kultura u *Sukobu civilizacija*“, *Erasmus*, 25, 1998, 35-39. Usp. također: Kalanj, „Globalizacija, civilizacija i moć“, 79-90.

⁷⁶ To se vjerojatno najbolje može uočiti u: Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007.

ključne pojmove novih povjesničarskih orijentacija. U slučaju hrvatske historiografije ta je dualnost odigrala dvostruko pozitivnu ulogu. Naime, tradicionalnije orijentirani povjesničari iskoristili su Braudela kao polazišnu točku u, primjerice, strogo arhivski orijentiranim istraživanjima specifičnosti Hrvatske ili Dalmacije u prošlosti, držeći se diplomatskih i političkih odnosa. Povjesničari skloni teorijskim i konceptualnim podlogama odlučili su se za neke Braudelove inovacije ili modele te ih primijenili na različita područja istraživanja, od povijesti nacije i nacionalizma⁷⁷ do lokalne povijesti.⁷⁸

Braudel je bio i ostao referentna točka ne samo u historiografskim već i u širim znanstvenim krugovima srodnih istraživača starijih i mlađih generacija, povjesničarâ umjetnosti (M. Prelog, I. Babić, I. Fisković, E. Franković), arhitekata (K. Ivanišin) u smislu izraženijeg socijalno-antropološkog smjera (J. Čapo Žmegač i dr.), zatim geografâ (B. Fürst-Bjeliš, M. Slukan Altić), sociologâ (V. Katunarić, R. Kalanj i dr.), arheologâ (M. Zaninović, B. Kirigin), stručnjakâ za historijsku demografiju i ekonomiju (V. Stipetić, N. Vekarić, B. Vranješ-Šoljan), ekonomistâ (P. Bejaković), filologâ (J. Bratulić), stručnjakâ za usmenu kulturu i folkloristiku (M. Bošković-Stulli) te mnogih drugih. Dobru recepciju zadobio je Braudel i među književnicima, romanistima i angažiranim intelektualcima – poput Predraga Matvejevića, koji se svojom „filologijom mora“ iz subjektivne i prisne perspektive nadovezuje na Braudela *Mediteranskim brevijarom*⁷⁹ (1987.), ili Nenada Ivića – koji su njegova djela recipirali izravno ili na temelju talijanskih i engleskih prijevoda, kao i među brojnim tadašnjim korifejima francuske humanistike. U posljednje vrijeme interes prema Braudelu pokazali su i časopisi *Pro tempore*⁸⁰ te temat naslovljen „Crna povijest“ u časopisu *Zarez* koji nudi nova čitanja Braudelova opusa. Dapače, Branimir Janković u kraćem tekstu kontrastira s jedne strane djelomične recepcije Braudela u Jugoslaviji i Hrvatskoj, a s druge strane potragu za novim perspektivama koje Braudel kao globalni historičar može ponuditi hrvatskoj historiografiji – izdvajajući u ovom slučaju temu kapitalizma.⁸¹

⁷⁷ V. Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.

⁷⁸ V. Miroslav Bertoša, *Istra: doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, Pula 1995; Slaven Bertoša, *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Pazin 2002.

⁷⁹ U jednom intervjuu Matvejević kaže: Mnogi su govorili o tome, Braudel je napisao knjigu koja je gotovo nedostižna. Osim toga, ja nisam povjesničar i zašto bih govorio o povijesti Mediterana. Nastojao sam naći jedan otklonjeni diskurz u kojem ću moći izložiti neke svoje meditacije, svoje neke poglede, uspomene, dnevničke... Prema: *Dnevni kulturni info*, 1. 1. 2003, www.dnevnikulturni.info/intervjui/knjizevnost/21/predrag_matvejevic_prvi_dio/.

⁸⁰ *Pro tempore*, 8/9, 2010-2011.

⁸¹ Janković piše: „(...) važno je (...) inzistirati i na novom čitanju te ukazivanju na sve ono što nije ulazilo u kadar prilikom udomaćivanja etabliranih autora poput Braudela. U konkretnom je slučaju to potrebno tim više što je riječ o povjesničaru koji je brojnim prijevodima (s jedne strane polemički, a s druge kanonizirano) ušao u akademsku historiografiju i postao u određenoj mjeri i dio nastavne literature na studiju povijesti. U međugri prisutnosti i odsutnosti – budući da je zbog dominantne perspektive motrenja i interpretacije u domaćem uokviravanju Braudela nužno sadržana i 'slika koja nedostaje' – navođenje perspektive povijesti kapitalizma kao izostale slike predstavlja željeno izmicanje uvriježenom pozicioniranju Braudela u domaćoj akademskoj historiografiji. Kao drugo, svakako je važno podsjetiti da je Braudel za ustaljene izvedbene prakse hrvatske historiografije predstavljao teorijski i metodološki polemički rascjep.“ Branimir Janković, „Braudel pred kamerom domaće historiografije“, *Zarez* (Zagreb), 9. 4. 2015, <http://www.zarez.hr/clanci/braudel-pred-kamerom-domace-historiografije>. V. također: Isti, „Kružok o Fernandu Braudelu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, akad. god. 2012-2013. i 2013-2014.“, *Historijski zbornik*, 67/2, 2014, 452-456.

Onkraj historiografije, recepcija Braudelove teorije, koncepcije povijesti i njegova pristupa prolazi različite mijene. Mreža suradnika uspostavljena tijekom 1950-ih i 1960-ih godina Tadićevom je smrću postupno slabjela jer se nije radilo o koherentnoj skupini istraživača. U hrvatskoj je historiografiji zauzimanje brodelijanske perspektive teklo još sporije. Različite su škole, a naročito individualni pristupi brojnih hrvatskih povjesničara postupno otvarali put prema drugačije koncipiranoj povijesti Dalmacije i Jadrana. Uz rana i tradicionalno orijentirana proučavanja povijesti Jadranskog mora, primjerice, ona povjesničara i geografa Bare Poparića, koji je unatoč takvoj matrici vješto povezivao povijest, zemljopis i književnost,⁸² te pisanja o povijesti Dalmacije i Jadrana Grge Novaka,⁸³ ističu se i rasprave o mediteranizmu i mediteranskom duhu koje su se po uzoru na druge europske zemlje vodile i u Kraljevini Jugoslaviji, prvenstveno u splitskom krugu Vladimira Rismonda ili Bogdana Radice. Također, javljaju se i pokušaji sintetiziranja različitih istraživačkih rezultata, vidljivi u interesantnom tematu posvećenom Hrvatskoj i Jadranskom moru,⁸⁴ objavljenom u časopisu *Croati*, koji je tijekom Drugog svjetskog rata i Nezavisne Države Hrvatske osmišljen iz propagandističkih razloga, a okupljao je različite stručnjake, od onih izrazito politički orijentiranih do neutralnijih. U poslijeratno vrijeme, uz etablirane povjesničare poput Grge Novaka, koji nastavlja svoj rad istražujući prošlost Splita, Zadra i Dubrovnika, ističu se postupno i studije razvoja istočnojadranskih gradova Mate Suića⁸⁵ ili komunalne povijesti Splita i Zadra Miroslava Brandta⁸⁶ pa sve do suvremenijih, dugoročno orijentiranih istraživanja povjesničara Tomislava Raukara i Miroslava Bertoše. Potonji recipiraju i francuske i talijanske metodološke obrasce te ih prilagođavaju nizu tema iz povijesti Dalmacije, odnosno Istre.⁸⁷ I drugi su hrvatski povjesničari recipirali Braudelove pristupe te ih nastojali povezati s vlastitim istraživačkim koracima. U knjizi *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)* Drago Roksandić ne nudi samo vojno-politički pregled, kako je bio uglavnom uobičajen pristup ovoj temi, već je pokazao da je moguće na originalan način povezati recentna socijalnohistorijska istraživanja na tragu Pierrea Vilara i njegova rada o pitanju Katalonije s brodelijanskim fenomenima *dugoga trajanja*. Upravo će Drago Roksandić sredinom 1990-ih godina okupiti čitav istraživački tim oko teme *Triplex Confinium*, težeći problemski orijentiranim, konceptualno otvorenim i interdisciplinarnim pristupima te otvarajući različite putove prema obrascima totalne historije.⁸⁸ Radit će se i o jednom ishodištu,

⁸² V. npr. Bare Poparić, *Pregled povijesti pomorstva*, I-II (I: *Od najstarijih vremena do izuma parobroda*; II: *Od izuma parobroda do naših dana*), Zagreb 1932-1933.

⁸³ Grga Novak, *Naše more (razvitak moći i plovidbe na Jadranu)*, Split 1927-1928; Isti, *Prošlost Dalmacije*, I-II, Zagreb 1944.

⁸⁴ Tekstovi u časopisu objavljivali su se na njemačkom i francuskom jeziku. Među autorima ističu se tekstovi povjesničara Josipa Horvata i Grge Novaka te povjesničara umjetnosti Ljube Karamana. T. Mortigija piše o značenju Dubrovnika u hrvatskoj povijesti i povijesti Jadrana. V. *Croatia*, VI, 1944.

⁸⁵ V. napose: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.

⁸⁶ Npr. Miroslav Brandt, *Wyclićova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV. stoljeća*, Zagreb 1955.

⁸⁷ V. npr. M. Bertoša, *Istra: doba Venecije*; Isti, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002; Isti, *Istra, Jadran, Sredozemlje: identiteti i imaginariji*, Zagreb – Dubrovnik 2003; Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*; Isti, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 2007.

⁸⁸ U samoj knjizi *Triplex Confinium* Roksandić integrira brodelijanski pristup u odnosu povijest – okoliš s tada modernim ekohistorijskim razmatranjima, smatrajući da je Braudel povjesničar kojemu se „uvijek treba vraćati“. Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800.*, Zagreb 2003, bilj. 74. V. naročito dijelove: 7-10, 33-35, 68-70. Osim toga, v. i radove T. Mayhew o istočnojadranskom prostoru u ranonovovjekovlju te ekohistorijska istraživanja H. Petrića.

od kojeg će se dalje razvijati suvremena ekohistorijska istraživanja hrvatske povijesti, koja svojim pristupom uključuju i Braudelov konceptijsko-teorijski okvir.⁸⁹

U posljednje su vrijeme u hrvatskoj historiografiji naročito raširena proučavanja povijesti svakodnevice, no zasad rijetki prate obrazac koji je stvorio Braudel u svojoj trosveščanoj knjizi *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*. Naime, upravo je Braudelova povijest svakodnevice u matrici povezana s *dugim trajanjem* jer opisuje ustaljene dnevne ljudske mehanizme i mehanike u dugim nizovima, dakle „povijest koja se sporo kreće“,⁹⁰ pritom vrlo rijetko tražeći povijest svakodnevice pojedinaca, odnosno individualno-anegdotalne pojavnosti.⁹¹ Dok se, primjerice, u hrvatskoj medievistici takav pristup očuvao (G. Ravančić, T. Andrić i dr.), a moguće ga je pratiti i u inovativno postavljenim temama časopisa *Otium* (1993. – 2000.), u razdobljima koja su se tradicionalno po svojoj unutrašnjoj logici historiografije pokazala „otpornijima“ na suvremene pristupe i metodološki usmjerene „valove“ pokreta *Annales*, naročito u proučavanjima moderne povijesti u 20. stoljeću, kvantitativne analize dugoročnih ljudskih praksi često izostaju nauštrb individualiziranih praksi.

Braudel, kao i, preciznije rečeno, mnogobrojni pristupi „nove historije“ već su se tijekom 1980-ih godina postupno ponovno vraćali i pronalazili u Dubrovniku, uz dubrovački arhiv. Radi se, naime, o tzv. „novoj dubrovačkoj historiografiji“, odnosno o nizu i dobnio i interesno raznovrsnih povjesničara (N. Vekarić, Z. Janeković-Römer, S. Stojan, N. Lonza, V. Miović, R. Seferović, L. Kunčević, S. Ćosić i brojni drugi suradnici), koji su pod okriljem dubrovačkog Zavoda za povijesne znanosti HAZU i uz podršku povjesničara Ive Perića ponovno pokrenuli izdavačku djelatnost, promovirajući serijama monografija i dubrovačkim *Analima* teme i pristupe tipične za novu historiju: od demografije i ekonomije do kulturnohistorijskih tema.⁹² Među najvažnijim zaslugama te skupine povjesničara jest ponovljeno okretanje prema analizi dubrovačkoga arhivskoga gradiva, koje potom, u većini slučajeva, čini osnovicu inovativno osmišljenih i konceptualno usmjerenih, također i stilski doradenih radova. Oni se, svaki na svoj način, tako nadovezuju na Braudelovu tendenciju stalnog proširivanja vidokruga teme „povijest Sredozemlja“, na marljivo nadograđivanje uz arhivski orijentirano široko postavljeno istraživanje.

4. Povratak Braudelu i Sredozemlje danas

Suvremena politička i kulturna situacija, u kojoj je Sredozemlje suočeno s nizom novih izazova – od migracijske krize do nužnog redefiniranja mediteranskog, odnosno europskog identiteta – nalaže često i novo propitivanje prošlosti tog mora. Unatoč svim manjkavostima i ograničenjima povijesti, kao, uostalom, i drugih humanističkih znanosti, da se u

⁸⁹ Roksandić, *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, I-II, Zagreb 1988. V. također: Isti, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Zagreb 1991.

⁹⁰ F. Braudel, *The Mediterranean*, I, 23.

⁹¹ Derek Schilling, „Everyday Life and the Challenge to History in Postwar France: Braudel, Lefebvre, Certeau“, *Diacritics*, 33/1, 2003, 29.

⁹² V. Nenad Vekarić, „50 godina Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku“, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 38, 2000, 386-387; Vekarić i sur., *Dijalog s povodom 3. Nova dubrovačka historiografija*, Zagreb 2011.

analitičkom smislu sustavno nadovezuju na suvremene debate intelektualaca i političara, povijest kao znanost ipak i danas predstavlja nužnost upravo zbog vremensko-prostorne dimenzije brodelijanskog pristupa. U posljednjim je desetljećima Braudelov pristup proučavanju Sredozemlja bitno nadograđen suvremenim istraživanjima, ali je pritom doživio i kritike.⁹³ Brodelijanski temelji, multiperspektivnost i multidisciplinarnost tih radova ostaju trajna vrijednost koju je *Sredozemlje* etabliralo, a Braudel nezaobilazna referentna točka. No, i mnogo više: struktura, sadržajnost, opsežnost i sveobuhvatnost, težnja da se jedinstvo Mediterana zrcali u samoj knjizi, kao djelu znanosti i djelu umjetnosti, nagnat će svakog novog, suvremenog istraživača da (ponovno) seže za Braudelom. *Sredozemlje* će držati kao svojevrzni „peljar“, s pomoću kojega se odlučuje na odvažne korake, ali i uzmiče prema sigurnim prolazima, ploveći prostranstvima Mediterana.

---

⁹³ V. i npr. Peregrine Horden – Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford 2000; Teofilo F. Ruiz – Gabriel Piterberg – Geoffrey Symcox (ur.), *Braudel Revisited: The Mediterranean World 1600-1800*, Toronto 2010.

VI.

GRAD, DRUŠTVO, POJEDINAC

THE CITY, SOCIETY, THE INDIVIDUAL

Meri Kunčić

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

O MATERIJALNOJ I RELIGIOZNOJ ANGAŽIRANOSTI STANOVNIKA SREDNJOVJEKOVNIH ISTOČNOJADRANSKIH URBANIH SREDINA. PRIMJER OPORUČNIH DARIVANJA KASNOSREDNJOVJEKOVNIH POREČKIH STANOVNIKA S CILJEM OBNOVE KOMUNALNOG HOSPITALA SV. BLAŽA

U radu se razmatraju oporučna darivanja porečkih stanovnika u vezi s obnovom i poboljšanjem materijalnog i financijskog stanja porečkog hospitala sv. Blaža, jedine ubožnice koja je u porečkoj komuni djelovala sredinom i u drugoj polovini 15. stoljeća. Autorica razmatra odluku komunalnog Vijeća iz 1447. godine kao početnu točku u poticanju oporučitelja glede ostavljanja oporučnih legata spomenutoj ubožnici. U radu se koriste podaci iz neobjelodanih oporuka i objavljenih registara porečkog bilježnika Antuna de Teodorisa te se razmatra spolna struktura, društveni položaj i podrijetlo oporučitelja/darivatelja, kao i vrste legata koje je hospital dobivao kao posljedicu odluke komunalnog Vijeća iz 1447. godine. Na temelju analize nešto više od 60 isprava zaključuje se da su darivanja znatno pridonijela poboljšanju materijalnog i financijskog stanja ove ubožnice.

Ključne riječi: porečka komuna, društvena i religiozna povijest, hospital sv. Blaža, oporuke, kasni srednji vijek

S obzirom na to da problematika vezana uz srednjovjekovne hospitale, odnosno ubožnice u Istri, pa tako i u Poreču, u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi nije obrađena u mjeri u kojoj to dopušta sačuvanost neobjelodanjenog arhivskoga gradiva, u ovom će se radu razmotriti jedan, do sada neistražen, aspekt povijesti tih socijalnih i milosrdnih ustanova u kasnosrednjovjekovnom Poreču.¹ Iz danas dostupne literature, u kojoj se razmatrala ova problematika, poznato je tek nekoliko ključnih podataka iz povijesti porečkih hospitala u srednjem vijeku. Najraniji podaci o ubožnicama na prostoru porečke komune vezuju se uz djelatnost benediktinskoga reda, koji je u srednjovjekovnoj Istri, pa tako i na području Porečke biskupije, imao više samostana.² Ipak, čini se da se osnivanje hospitala u Poreču može vezati uz samo jedan benediktinski samostan, onaj koji

¹ Ponajbolji pregled povijesti hospitala u srednjovjekovnoj Istri rad je Marije Mogoerović Crljenko, „Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku“, *Povijesni prilozi*, 23, 2002, 105-116. Rad se temelji uglavnom na odličnoj analizi dosad objelodanjene literature o ovom problemu, dok su izvori, osobito oni neobjelodanjeni, slabo istraženi. Budući da se ovdje razmatra historiografski problem, a to su hospitali na području Poreča, u ovome razmatranju koristi se velik broj dosad nepoznatog arhivskoga gradiva koje baca novo svjetlo na kasnosrednjovjekovni hospital sv. Blaža na području porečke komune, točnije, unutar grada Poreča u 15. stoljeću.

² Mogoerović Crljenko, „Hospitali u Istri“, 108-109.

se nalazio uz crkvu sv. Ivana na Livadi.³ Taj je samostan 1240. predan templarima, koji su se istovremeno porečkom biskupu obvezali održavati postojeći hospital, a koji se u izvorima nazivao hospital sv. Ivana preko mora (*Hospitale di S. Giovanni oltre il mare*).⁴ Kao što ističe M. Mogorović Crljenko, povijest toga hospotala malo je istražena te nije poznato koliko je dugo djelovao.⁵

Literatura i izvori, međutim, spominju u Poreču još jednu ubožnicu, onu s titulom sv. Blaža, koja je izgrađena nekoliko desetljeća kasnije, i to unutar gradskih zidina nedaleko od crkvice, također posvećene sv. Blažu.⁶ Prilike u tom hospitalu tijekom srednjega vijeka, kao što je njegov administrativni ustroj, broj kreveta, odnosno osoba koje je mogao primiti, kao i problematika vezana uz osoblje koje je opsluživalo bolesne i stare smještene u njemu također su slabo istraženi. U ovom radu nastojat će se na temelju podataka iz dosadašnje historiografske literature, objavljenih i neobjavljenih vrela komunalnih spisa, bilježničkih privatno-pravnih isprava koje je zapisao porečki notar Antun de Teodoris⁷ te neobjelodanih oporuka i kodicila⁸ nastojati rekonstruirati neke dosad nepoznate aspekte iz povijesti ubožnice sv. Blaža. Naravno, u skromnoj historiografskoj literaturi o hospitalima, odnosno ubožnicama na području današnje hrvatske Istre nalazimo nekoliko vrijednih podataka preuzetih iz vrela koji su vezani uz djelovanje te ustanove.

Pri tome su osobito važni oni izvori koji ukazuju na povijesne okolnosti koje su dovele do vrlo intenzivnog nastojanja komunalnih vlasti i stanovnikâ porečke komune iz svih društvenih staleža da poboljšaju stanje hospotala sv. Blaža. Važni su i podaci koje nalazimo u registrima Antuna de Teodorisa, a koji govore o smještaju te ubožnice, njezinim posjedima, poboljšanju njezina djelovanja, pitanju administrativnog uređenja, obnovi zastarjelog i zapuštenog interijera, boljoj organizaciji u nabavi hrane, pića, odjeće, posteljine i drugih potrepština.

1.

Na početku analize gore spomenutog važnog trenutka iz povijesti porečke ubožnice sv. Blaža iznijet ćemo nekoliko riječi o povijesti crkvice sv. Blaža koja je nešto starije zdanje od samoga hospotala posvećenog istoimenom svecu, biskupu i liječniku. Upaljene svijeće

³ Isto, 108.

⁴ Bernardo Schiavuzzi, „Le istituzioni sanitarie nei tempi passati“, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, VIII/9, 1892, 315-407, podaci o hospitalu sv. Ivana preko mora na 384.

⁵ Mogorović Crljenko, „Hospitali u Istri“, 110-111. Podosta podataka iz literature i izvora koji donekle rasvijetljaju povijest toga hospotala donosi Francesco Babudri, „Le antiche chiese di Parenzo“, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, XXIX/30, 1913, 138-152; Ujedno v. Antonio Madonizza, „Di alcune pie fondazioni nell'Istria“, *Porta Orientale*, 2, 1858, 203-204 (stranice se odnose na hospital u Poreču).

⁶ Schiavuzzi, „Le istituzioni sanitarie“, 83-89.

⁷ Zoran Ladić (prir.), *Spisi istarskih bilježnika II, Spisi porečkih bilježnika sv. 1, Registri porečkih bilježnika Henrika de Artizanibus (1433.-1434.) i Antuna de Teodoris (1435.-1449.)*.

⁸ Radi se o 61 oporuci i kodicilu koji su neobjelodani, na ustupanju kojih zahvaljujem Zoranu Ladiću iz Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu, a pokrivaju razdoblje od 1464. do 1487. godine. Državni arhiv u Pazinu (DAPA), Istarski bilježnici, HR-DAPA 8 (dalje: Antun de Teodoris, oporuke).

u njegovim rukama, s kojima se često prikazivao u renesansnom slikarstvu i kiparstvu, bile su hagiografsko-ikonografski simbol, koji je ukazivao na njegovu posljednju želju da liječi bolesnike, a vrlo je popularan bio i kao zaštitnik od bolesti grla.⁹ Porečka crkva s titularom ovog sveca, sudeći prema tipologiji, vjerojatno je bila podignuta već u 12. stoljeću. Oblikom je bila jednobrodna i duguljasta bazilika s polukružnom i ugrađenom apsidom, jedina poznata crkva toga tipa u Poreču.¹⁰ U izvorima spominje se već 1270.,¹¹ a za crkveno-liturgijske je potrebe služila sve do 1850. godine.¹² Nalazila se u srednjovjekovnoj gradskoj četvrti Pusterla, u bloku kuća danas omeđenih ulicama *Decumanus* na sjeveru, Eleuterijevom ulicom na istoku, Eufrazijevom ulicom na jugu i nepravilnom Ulicom Matije Vlačića na istoku; crkva je stajala na jugozapadnom uglu toga bloka.¹³ Promijenila je titulara vjerojatno u 16. stoljeću, kada se u jednom kupoprodajnom ugovoru spominje kao crkva sv. Mihovila, u čijoj se blizini nalazi komunalni hospital, u gradskoj četvrti Pusterla, pri čemu se očigledno radi o ubožnici sv. Blaža.¹⁴ Početkom 18. stoljeća vjerojatno je bila znatnije obnovljena te je barokizirana njezina vanjšina.¹⁵ Srušena je početkom 20. stoljeća, a malo prije toga nastala je fotografija koja svjedoči o njezinu izgledu.¹⁶ Pojedini autori spominju njezin bogati inventar, koji nije sačuvan.¹⁷

2.

Povijest hospitala koji se nalazio uz crkvu sv. Blaža može se pratiti od 13. stoljeća. Prvi se put, ali još uvijek ne pod titularom sv. Blaža, u porečkim vrelima spominje 1270. u odredbi kaptolskog zemljišnika, u kojoj se navodi da kaptol daje crkvicu sv.

⁹ Sv. Blaž ili sv. Vlaho, biskup i ranokršćanski mučenik, rodio se u Sebasti u današnjoj središnjoj Turskoj, vjerojatno u drugoj polovini 3. stoljeća, a ubijen je tijekom pogroma kršćana 317. godine, također u Sebasti. Štuje se i u Katoličkoj i u Pravoslavnoj crkvi. Prihvaćen je kao jedan od četrnaest svetih pomoćnika u nevolji. U ikonografskim programima slikarstva i kiparstva srednjeg vijeka i renesanse prikazuje se, primjerice, kao biskup s knjigom i kao svetac s djetetom (vezano uz hagiografski motiv izlječenja djetetove grlobolje), u pratnji vuka ili svinje (također motiv iz pasije sv. Blaža), s rogom, s prikazom grada koji nosi u ruci kao svoj patron, kao što je slučaj u Dubrovniku i još nekim drugim ikonografskim motivima povezanim s njegovom pasijom ili općom svetačkom tradicijom. Najčešće se predstavljaju glavne scene iz njegova života i pasije – prikazi bijega pred Dioklecijanovim progonima kršćana, pri čemu se često prikazuje kao izbjeglica u šumi, kako blagoslivlja i iscjeljuje bolesne životinje te uspješno liječi dijete od riblje kosti koja je zapela u grlu – kao i drugi toposi vezani uz njegov životopis i mučeništvo. Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 161; Wolfgang Braunfels (ur.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 5, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1973, 415-418.

¹⁰ Na području Porečke biskupije postojalo je, pak, više crkva toga tipa koje se datiraju u 12. stoljeće. Više o tome v. u: Ante Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre. Područje Porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, Zagreb – Pazin 1982, 160.

¹¹ Babudri, „Le antiche chiese“, 83.

¹² Isto, 88.

¹³ Riječ je o bloku koji M. Prelog u svojoj knjizi o Poreču označuje kao blok br. VIII. Milan Prelog, *Poreč, grad i spomenici*, Zagreb 2007, 299.

¹⁴ Babudri, „Le antiche chiese“, 86.

¹⁵ Prelog, *Poreč, grad i spomenici*, 147.

¹⁶ Snimio ju je inženjer Vittorio Privileggi. A. Šonje, *Crkvena arhitektura*, 160 (Tab. LXXVII).

¹⁷ Spominje se kamena plastika i oslikani poliptisi (Vivarinijev poliptih?). V. Babudri, „Le antiche chiese“, 87-89; Šonje, *Crkvena arhitektura*, 160.

Blaža u zakup hospitalu, čiji je prior obvezan svake godine na blagdane sv. Maura i sv. Blaža kaptolu dati jednog ovna, dvadeset komada kruha i jedan kongij dobroga vina.¹⁸ Na ponoćki sv. Blaža, tj. u popodnevrim satima blagdana Gospe Kandelore, odnosno Svijećnice, kada su se održavale večernje svečanosti, prior je bio dužan dati svakom kanoniku porečkog kaptola po jednu pogaču, sir i kvalitetno vino.¹⁹ Porečka ubožnica titulirana imenom sv. Blaža prvi se put spominje u jednoj ispravi iz 1297. godine, u kojoj se navodi i njezin prior Rajnerije kao svjedok (*Dominus Pater Rainerius prior hospitalis s. Blasii de Parentio*).²⁰ U dosad slabo istraženom i neobjavljenom arhivskom gradivu iz 14. stoljeća, vezanom uz porečku komunu, ubožnica sv. Blaža se ne spominje. No, tek će detaljnije razmatranje porečkih vrela iz toga vremena, koja su dosad ili neobjavljena ili nepoznata istraživačima, pokazati može li se i u kojoj mjeri rekonstruirati povijest hospitala sv. Blaža na samom početku kasnog srednjeg vijeka. Kao što pokazuju sačuvani bilježnički spisi iz gotovo cijelog 15. stoljeća, taj se porečki hospital relativno često spominje koncem srednjeg vijeka, iako se njegov titular nadalje ne navodi, već se naziva samo *hospitale Parentii*.²¹ Ali može se pretpostaviti da je u to vrijeme u Poreču, odnosno unutar gradskih zidina, djelovao samo jedan hospital, upravo onaj sv. Blaža koji se nalazio u neposrednoj blizini istoimene crkve. Nigdje nije sačuvan opis toga zdanja, ali je ova porečka ubožnica arhitektonski vjerojatno nalikovala na druga slična zdanja na istočnoj obali Jadrana. Hospitali toga doba, kao što svjedoče mnogi primjeri u gradovima na istočnoj obali Jadrana, bili su obično manje građevine, izvana slične gradskim kućama, ali s ponešto različitim rasporedom unutrašnjeg prostora kojim je dominirala najveća prostorija, odnosno soba s krevetima za smještaj bolesnika i starijih osoba. Čini se da je obično u takvim prostorijama bilo između deset i petnaest kreveta (u vrelima povremeno nalazimo brojku od 12 kreveta), što je vjerojatno odgovaralo potrebama istočnojadranskih urbanih sredina i veličini njihove populacije. Ponekad se spominju i dvije odvojene velike prostorije, jedna za žene, a druga za muškarce, u kojima su brigu o bolesnima i starima vodili *hospitalarii* i *hospitalarie*. Kao solidarno-karitativne ustanove, u ubožnicama se, s jedne strane, brinulo o temeljnim životnim potrebama siromašnih i bolesnih stanovnika same komune, smještenih u njima, a s druge strane o vjerskim potrebama tih osoba, posebice u vezi s redovitim posjetima ispovjednika. Kako se radilo o relativno manjim građevinama, namijenjenima malom broju korisnika, hospitali nisu imali mjesta za smještaj oltara. Zato su njihovi oltari obično bili smješteni

¹⁸ Babudri, „Le antiche chiese“, 83-84; kongij (lat. *congius*) je mjera za tekućinu, otprilike 1/8 amfore. Jozo Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, 1, Velika Gorica – Zagreb 2000.

¹⁹ Babudri, „Le antiche chiese“, 83-84.

²⁰ Datiranje ove isprave različito je pa pojedini istraživači spominju različite godine njezina sastavljanja. B. Schiavuzzi i F. Babudri datiraju ispravu u gore navedenu godinu. Babudri ujedno u svome tekstu pojašnjava da godinu 1278. donosi Camillo De Franceschi u radu „Il comune polese e la signoria dei Castropola“ (*Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, XVIII/19, 1902, 295), a da P. Kandler u *Codice diplomatico istriano* (dalje: *CDI*) donosi godinu 1224. De Franceschijev podatak preuzima M. Prelog, uz napomenu da je u Kandlerovu *CDI*-ju godina 1224. V. Babudri, „Le antiche chiese“, 84; Schiavuzzi, „Le istituzioni sanitarie“, 384; Prelog, *Poreč, grad i spomenici*, 147.

²¹ U bilježničkim ispravama Henrika de *Artizanibus* i Antuna de Teodorisa, koje obuhvaćaju razdoblje od 1433. do 1448. godine, porečki se hospital spominje u pet notarskih isprava, koje je zabilježio de Teodoris u razdoblju od svibnja do listopada 1448. godine. Ladić, *Spisi istarskih bilježnika II*, dok. 89, 90, 95, 120, 131.

u obližnjim crkvama s istim titularom ili, pak, u posebnim kapelama u katedrali pa su korisnici hospotala ondje ispunjavali svoje vjerske potrebe.²²

U stoljećima koja su uslijedila nakon srednjega vijeka sačuvano je nešto više izvornih svjedočanstava o djelatnosti porečke ubožnice sv. Blaža, odnosno u to vrijeme već hospotala sv. Mihovila. Po svemu sudeći, hospital je do konca 17. stoljeća vrlo osiromašio pa se tek tijekom sljedećeg stoljeća zamjećuju znakovi njegova oporavka. Tako je, primjerice, sačuvan spomen natporučnika Dupile, koji je na samom početku 18. stoljeća, ne imajući nasljednika, ostavio bogato nasljeđe ovoj ubožnici, ali pod uvjetom da njenim dobrima ne smije upravljati porečki biskup. Poznato je da su od osnutka do kraja 15. stoljeća hospitalom upravljali prior i prokurator, o čemu kazuju neke bilježničke isprave koje je zapisao porečki notar Antun de Teodoris. No, komunalne su vlasti, potaknute odredbom natporučnika Dupile, postavile posebnog upravitelja, čija je zadaća bila pažljivo i odgovorno upravljati dobrima hospotala. Pored toga, biskup se *pro bono pacis*, odnosno u ime uspostave mira, odrekao svoga prava na upravljanje ubožnicom.²³ Poznato je da je hospital djelovao i za porečkoga biskupa Petra de Grassija (1718. – 1731.), koji u svome biskupskom izvješću kazuje kako mu je poznato da u gradu postoji ubožnica pod javnom upravom, ali da je on sâm ne vizitira, što jasno upućuje na činjenicu da su se biskupi pridržavali postignutog dogovora. Povjesničar I. Grah, koji o toj vizitaciji govori u radu *Izveštaji porečkih biskupa Svetoj Stolici (1588. – 1775.)*, izražava čuđenje de Grassijevim nepoznavanjem prilika u porečkoj ubožnici jer je, kako tvrdi, prema odredbama *Istarskih konstitucija* iz 1580., morao pohoditi bolesnike „u svim gradskim bolnicama i osobno ih hrabriti“.²⁴ No, s obzirom na spomenuti dogovor između komunalnih vlasti i porečkog biskupa koji je postignut početkom 18. stoljeća, razumljivo je da su *Istarske konstitucije* glede hospotala izgubile na pravnoj snazi jer ih je zakonodavno nadjačao spomenuti novi ugovor. Svakako su u Poreču toga doba, kako zaključuje Grah, zdravstvene prilike bile osobito teške, kao, uostalom, i diljem Istre²⁵ jer je isti biskup u grad doveo četvoricu sve-

²² S ovog vjerskog aspekta, hospitali nisu bili jedinstven slučaj. Naime, i srednjovjekovne europske i hrvatske rekluze (žene isposnice koje su nerijetko cijeli odrasli život provele zaključane u malim kolibicama veličine do 8 m² unutar gradskih zidina), zbog skućenog životnog prostora, imale su nerijetko prozor okrenut prema oltaru crkve, pored koje je bio smješten njihov rekluzorij. Euharistiju su primale od svećenika koji je koncelebrirao misu u takvom prozoru.

²³ Schiavuzzi, „Le istituzioni sanitarie“, 384-385.

²⁴ Ivan Grah, „Izveštaji porečkih biskupa Svetoj Stolici (1588 – 1775)“, *Croatia Christiana Periodica*, 7, 1983, 12, 34.

²⁵ Područje Istre tijekom cijeloga srednjega vijeka, pa i kasnije bilo je izloženo čestim epidemijama različitih bolesti, ali kako izvori rijetko navode simptome bolesti, pouzdanije se može govoriti tek o kužnim epidemijama. Među najranije dokumentiranim epizodama te bolesti na području Poreča spominje se epidemija iz 1361., koja je došla s područja Venecije i Furlanije, a zabilježena je također u Puli i Motovunu. Nova je epidemija zahvatila Istru ponovno već 1371., izazvavši veliku smrtnost i naglo opadanje broja radno sposobnog stanovništva, a zatim je 1376. stradao Koper. U 15. stoljeću kužne su epidemije bile osobito česte – posebice je snažna bila ona iz 1427., koja je desetkovala stanovništvo na potezu od Pule do Savudrije. Dugotrajna i smrtonosna bila je epidemija koja je trajala od 1449. do 1456., pogodivši cijeli Istarski poluotok, posebice Poreč i Motovun. Pritom su lokalne vlasti uvele stroge mjere opreza pa su tako zabranjena putovanja, seljacima je zabranjen ulaz u grad, a imovina pokojnika spaljivala se. Čak su i sami svećenici bili prisiljeni obrađivati zemlju kako bi preživjeli. Smrtnost je tijekom te epidemije bila izuzetno velika pa je tako 1467. samo u trččanskom gradskom hospitalu od kuge umrlo 105 ljudi. Gubici su bili veliki u Poreču i Rovinju, gdje je stradala petina ukupnog stanovništva. Godine 1475. uslijedila je u Istri nova snažna epidemija, koja se proširila iz Venecije, nekoliko godina kasnije

ćenika Kongregacije sv. Filipa Nerija, kojima je u posjed dao novoizgrađeni dom u kojem su se trebali brinuti za oboljele te propovijedati.²⁶ Sredinom 18. stoljeća porečki biskup Gaspare Negri u svome djelu *Memorie storiche della città e diocesi di Parenzo* razmatra povijest crkve sv. Mihovila koja je u prošlosti bila posvećena ranokršćanskom mučeniku i biskupu sv. Blažu, a prema kojoj je nazvan i susjedni hospital, koji postoji i u Negrijevo vrijeme.²⁷ Negri je u svojoj posljednjoj volji, zapisanoj u travnju 1775., jednim legatom odredio da njegov univerzalni nasljednik don Marko Gozzi, njegov nećak i sin njegove sestre Giulije te kanonik porečke katedralne crkve, „tijekom svoga života, svake godine daje siromasima, koji se budu zatekli onog časa u Hospitalu porečkom, trideset malih lira u vidu kruha, pića, mesa i riže, odnosno deset lira na dan Božića, rođenja našeg Gospodina, deset lira na dan Uskrsa, i deset lira na dan Svetog Jakova Apostola, 25. srpnja...“²⁸ Prilike u ubožnici bile su dodatno uređene u vrijeme posljednjeg mletačkog podestata Poreča – Girolama Badoera, koji je u godini pada Mletačke Republike, 1797., podigao u Poreču novu zgradu hospitala, nad čijim je vratima uklesan latinski natpis s njegovim imenom kao glavnim donatorom izgradnje nove porečke ubožnice. Dok se stariji hospital uz crkvicu sv. Blaža nalazio u gradskoj četvrti Pusterla, odnosno *in quarterio Pusterle* (sjeveroistočna gradska četvrt unutar gradskih zidina), ovaj je novi podignut uz južni gradski zid (Ulica sv. Maura),²⁹ na području srednjovjekovne gradske četvrti Predol, odnosno *in quarterio Petroli* (jugoistočna gradska četvrt unutar zidina). Imovina hospitala, kao i dokumenti o tome koji su se čuvali u javnom arhivu, bila je, na veliku žalost znanstvenika raznih struka, uništena tijekom ratova s Napoleonom godine 1809.³⁰ Nakon toga je vjerojatno bilo i ubrzano gašenje te ustanove.

---

stradao je ponovno Poreč, u kojem se tada nije moglo pronaći svećenika koji bi dao posljednju pomast. Snaga kužnih pošasti u Istri nije jenjavala niti tijekom 16. i 17. stoljeća pa iz toga razdoblja postoji niz svjedočanstava o posljedicama bolesti. Mnogi zapisi posebice su posvećeni epidemiji koja je trajala od 1629. do 1631., proširivši se iz Carigrada preko Kopra u cijelu Istru; bili su pogođeni mnogi gradovi, a u samom je Kopru tada umrlo gotovo 5.000 ljudi, preživjelo je tek oko 2.000. Smrtnost je bila osobito velika u Novigradu, Umagu, Puli i Poreču zbog istovremene epidemije malarije; u Puli je tada preživjelo tek oko 300, a u Poreču samo 30 ljudi. Više v. u: Ante Škrobonja – Amir Muzur, „Cult of St. Sebastian in Istria“, *Croatian Medical Journal*, 39/1, 1998, 77-81; Podatke o posljedicama kužnih epidemija u 16. i 17. stoljeću također donosi Prelog, *Poreč, grad i spomenici*, 64, bilj. 58.

²⁶ Isto, 33. Riječ je o katoličkoj kongregaciji koju je u Rimu 1564., u vrijeme Tridentskog koncila i snažne protureformacije, utemeljio sv. Filip Neri (Firenca, 1515. – Rim, 1595.), kanoniziran 1622. Godine 1575. novi je crkveni red odobrio papa Gregur XIII., a 1612. potvrdio papa Pavao V. Članovi kongregacije nazivali su se filipovci i oratorijanci; bili su svjetovni svećenici i braća koja su živjela zajedno u oratorijima (kuće), prema vlastitim pravilima, te nisu polagala javne zavjete. Svrha im je bila pučko propovijedanje, briga za oboljele, siromašne i hodočasnike, dijeljenje sakramenata i poučavanje mladeži. Sâm Filip Neri utemeljio je sredinom 16. stoljeća pobožnost obilaska sedam glavnih rimskih crkava. Održavajući duhovne vježbe za puk, oratorijanci su se uvelike koristili glazbom pa je u okvirima djelovanja te kongregacije oblikovan oratorij, vokalno-instrumentalno djelo skladano za vokalne soliste, zbor i orkestar. Oratorije su za života sv. Filipa Nerija skladali ugledni glazbenici, među kojima i Giovanni Pierluigi da Palestrina. *Opći religijski leksikon* (gl. ur. Adalbert Rebić), Zagreb 2002, 665-666.

²⁷ Gaspare Negri, „Memorie storiche della città e diocesi di Parenzo“, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, II/3, 1886, fasc. 3 i 4, 142-182, osobito 162-166.

²⁸ Branka Antonić, „Oporuka porečkog biskupa Gašpara Negrija (1742.-1778).“, *Vjesnik istarskog arhiva*, 6-7, 1996-1997, 335-336.

²⁹ Prelog, *Poreč, grad i spomenici*, 147, bilj. 66.

³⁰ Schiavuzzi, „Le istituzioni sanitarie“, 385.

U vezi s gore spomenutim zanimljiv je i dio tvrdnje A. Šonje koji se odnosi na bogati posjed crkvice sv. Blaža i njegovu povezanost s najstarijom poznatom bolnicom, tj. hospitalom u Poreču.³¹ Tumačenjem izvora ponešto ćemo ipak preispitati tu tvrdnju. Koliko su, naime, ti posjedi, barem kada je riječ o srednjem vijeku, uistinu bili vrijedni i dostatni za koliko-toliko dobro materijalno i financijsko funkcioniranje same ubožnice? Jer, u razmotrenom razdoblju, u drugoj polovini 15. stoljeća, nesumnjivo je tada jedini porečki hospital unutar gradskih zidina bio u prilično lošem stanju. To u prvom redu potvrđuje odredba komunalnog Vijeća iz 1447. Te je, naime, godine komunalno Vijeće zatražilo od komunalnih vijećnika donošenje odredbe kojom će se od stanovnika porečke komune zatražiti da financijski podupru, odnosno poboljšaju uvjete rada porečkoga hospitala.³² Da je odredba porečkog komunalnog Vijeća naišla na snažan odjek među stanovništvom grada i distrikta, potvrđuju brojne sačuvane oporuke stanovnikâ porečke komune iz razdoblja od 1464. do 1487. godine, koje je zabilježio bilježnik Antun de Teodoris. Naime, rečenom je odredbom točno naglašeno da se prilikom sastavljanja posljednje volje treba tražiti od svakog oporučitelja i oporučiteljice odgovor na pitanje o tome žele li ostaviti neki legat komunalnom hospitalu. Analiza 61 posljednje volje porečkih stanovnika, kao što će se vidjeti, ukazat će na vrlo iznijansirane odgovore testatora s time u vezi. Ipak, treba naglasiti da se u deset oporuka i kodicila ovaj upit ne spominje, ali se nigdje ne navodi razlog zbog kojeg bilježnik, izvršitelji ili svjedoci nisu upitali oporučitelje žele li nešto darovati crkvi i/ili hospitalu. Pored toga, i pet objelodanjenih bilježničkih isprava donose zanimljive podatke o odnosu porečkih građana prema djelovanju i administrativnoj strukturi ovog hospitala, kao i o nekim posjedima ove ubožnice u kasnom srednjem vijeku.

3.

Na početku ovog razmatranja treba istaknuti da se spomenuta odredba porečkog komunalnog Vijeća nije odnosila isključivo na obnovu komunalne ubožnice, već i na potporu oporučitelja u obnovi porečke katedralne crkve. U 67 objavljenih i neobjavljenih bilježničkih dokumenata, ponajviše oporuka i nekoliko kodicila te nekoliko privatno-pravnih isprava zapisanih u rasponu od 1448. do 1487. godine, porečki su se stanovnici, na upit bilježnika i izvršitelja oporuka, izjasnili o tome što ostavljaju katedralnoj crkvi, poznatoj pod titularom Eufrazijeve bazilike, odnosno katedrale Uznesenja Marijina, a što ubožnici sv. Blaža. Nažalost, nepostojanje bilježničkih vrela – oporuka i kodicila – iz razdoblja od 1447. do 1464. godine ne dopušta nam cjelovit i kontinuiran uvid u ukupna darivanja oporučnih legata u spomenute svrhe između 1447. i 1487. godine. No, prema sadržaju oporuka koje je zapisao Antun de Teodoris, počevši od 1464. godine, razvidno je da se komunalna administracija aktivno uključila, i to s prilično uspjeha, u promicanje ideje darivanja legata *pro reparatione* katedrale kao crkvenog simbola porečke komune te ideje darivanja oporučnih legata za obnovu i poboljšanje materijalnog statusa komunalnog hospitala. Tako se primjena odredbe komunalnog Vijeća iz 1447. godine, prema kojoj su komunalni vijećnici bili obvezni poduprijeti obnovu hospitala, u narednim desetljećima

³¹ Šonje, *Crkvena arhitektura*, 160.

³² Babudri, „Le antiche chiese“, 84-85.

uspješno propagirala i proširila na sve stanovnike porečke komune. Još je jedan čimbenik zasigurno utjecao na donošenje spomenute odredbe, a to je potres koji je pogodio Poreč 1440. godine. Iako je taj potres znatno oštetio katedralnu crkvu, a stanovnicima je zasigurno bilo preporučeno da pomognu obnovu ranokršćanske Eufrazijane, nema sumnje da je potres oštetio i ubožnicu sv. Blaža. Stoga je sredina 15. stoljeća, što zbog nemara samih komunalnih vlasti, a što zbog prirodnih i zdravstvenih nepogoda, predstavljala početak obnove dviju vrlo važnih vjerskih i zdravstvenih ustanova. Kasnija arheološka i povijesno-umjetnička istraživanja pokazala su da se upravo u ovdje razmotreno vrijeme, u drugoj polovini 15. stoljeća, obnavlja jedan dio kompleksa porečke katedrale, posebice južna strana bazilike, tj. povišeni srednji brod s nizom dekorativnih prozora, koji je u tom obliku sačuvan do danas.³³

4.

U razmatranju koje slijedi, na temelju analize promatranog uzorka oporuka koje je zapisao Antun de Teodoris u razdoblju od 1464. do 1487. godine, sagledat će se nekoliko aspekata darivanja oporučnih legata porečkoj katedralnoj crkvi i hospitalu. Prvo, analizirat će se spolna struktura oporučnih darivatelja, njihov društveni položaj i podrijetlo, zanimanje i bračni status, naravno, u onoj mjeri u kojoj to same oporuke dopuštaju. Drugo, nastojat će se odgovoriti na pitanje učestalosti darivanja legata tim dvjema ustanovama s obzirom na to da pojedini oporučitelji nisu uvijek ostavljali pobožne legate bilo crkvi bilo ubožnici, a ponekad nisu darivali legate niti jednoj od tih crkvenih i zdravstvenih ustanova. S time u vezi nastojat će se odgovoriti na koji se način provodio proces pridobivanja oporučitelja za darivanje pobožnih legata katedralnoj crkvi i hospitalu, odnosno koje su se formule koristile u oporukama prilikom donošenja odluka o oporučnom darivanju ili odbijanju darivanja dvjema ustanovama. Osobito je zanimljiv aspekt razmatranja problematike oporučnih darivanja sadržan u specifičnim izrazima, koji nam naznačuju materijalno-financijski status oporučitelja. Vrlo jasno definirane vrste oporučnih legata pružit će uvid u pitanje koju su od dviju ustanova oporučitelji u svojim posljednjim voljama favorizirali. Konačno, vrlo važan aspekt analize predstavlja razmatranje vrste darovanih legata dvjema ustanovama kao primateljima, odnosno pitanje koje su vrste legata preferirane u darivanju Eufrazijane, a koje u darivanju ubožnice sv. Blaža. U tom smislu oporuke sadrže vrijedne podatke o darivanju monetarnih legata, nekretnina i pokretnina, odjeće, hrane i pića s obzirom na to koja je ustanova bila njihov primatelj.

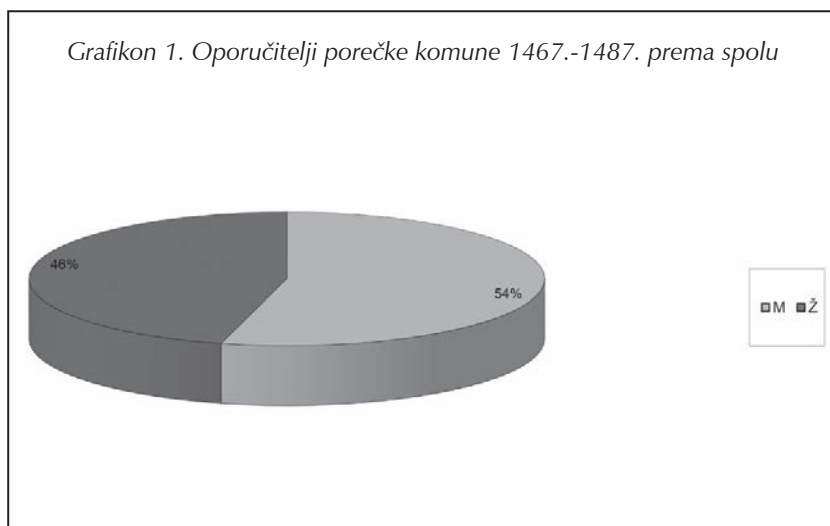
5.

a) *Spol oporučitelja koji su darovali legate porečkom hospitalu sv. Blaža*

Raščlamba oporuka niza dalmatinskih komuna pokazala je da su određene povijesne okolnosti više privlačile oporučitelje ženskog, a neke, pak, oporučitelje muškog spola. Na to su mogle utjecati tradicija i opće povijesne okolnosti kao što su rat i zarazne bolesti,

³³ Prelog, *Poreč, grad i spomenici*, 166-167.

ali i iz nekog razloga izraženiji senzibilitet ženskih ili muških oporučitelja prema nekom problemu.³⁴ Pored toga, budući da za ranije razdoblje u porečkoj komuni ne postoje sačuvane oporuke, kodicili ili brevijari, važno je razmotriti pitanje jesu li i stanovnici porečke komune, baš kao i oni iz ostalih istočnojadranskih komuna, promatrano s aspekta spola, u podjednakom broju zapisivali posljednje volje ili je jedna od spolnih grupa bila izrazito dominantna.

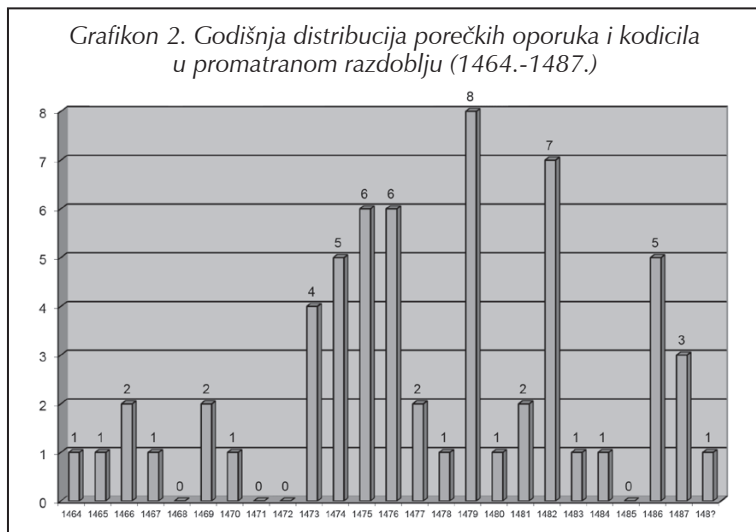

Kao što je razvidno iz Grafikona 1., broj muških i ženskih osoba koje su zapisale svoje posljednje volje blago je dominantan u korist muških oporučitelja (33 muške i 28 ženskih oporuka i kodicila). No, s obzirom na podatke iz drugih istočnojadranskih komuna, možemo reći da je odnos broja oporuka i kodicila zapravo podjednak i u potpunosti odgovara trendovima u našim drugim komunama, gdje je zastupljenost oporučiteljâ uvijek blago na strani žena ili muškaraca, donosno ne možemo govoriti o nekoj dominaciji bilo jedne bilo druge spolne grupe. To, nadalje, znači da se porečka komuna s ovog motrišta potpuno uklapa u trendove demokratizacije, na kakve nailazimo u svim dalmatinskim komunama, u pisanju posljednjih volja i ostalih privatno-pravnih isprava s obzirom na spol oporučiteljâ. Konačno, možemo reći da će ovaj uzorak, tijekom promatranih dvadeset godina, jasno ukazati na uočavanje mogućih razlika u darivanju porečkog hospicija sv. Blaža glede spola oporučiteljâ.

³⁴ Takav je slučaj, primjerice, s ostavljanjem legata izvanbračnoj djeci u kasnosrednjovjekovnoj Dalmaciji, gdje su muški oporučitelji gotovo isključivi darivatelji, naravno, svojoj izvanbračnoj djeci. Ladić, *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia*, Zagreb 2012. Za Zadar v. poglavlje „Orphans, illegitimate and adopted children“, 189-191. Nakon velike epidemije kuge koja je poharala Dubrovnik 1348. godine, znatno jači osjećaj za ostavljanje legata siromašnim mladim pučankama i patricijkama pred udaju pokazivale su žene, što je vjerojatno posljedica njihova prirodnog psihološkog pristupa problemu opstanka poboljšanjem mogućnosti da se mlade djevojke što prije udaju uz pristojan miraz i steknu potomstvo u vrijeme kada je komunalna populacija bila decimirana. Za Dubrovnik v. u istom djelu poglavlje „Illegitimate children, orphans, and support of marriage of poor common and patrician girls“, 228-229.

b) Godišnja i mjesečna distribucija porečkih oporuka i kodicila

Kako bi se opravdala vrijednost promatranih oporuka i kodicila u razmatranju oporučnih darivanja hospitalu sv. Blaža, važno je uzeti u obzir činjenicu radi li se o kvantitativno dostatnom uzorku za analizu ovog problema.

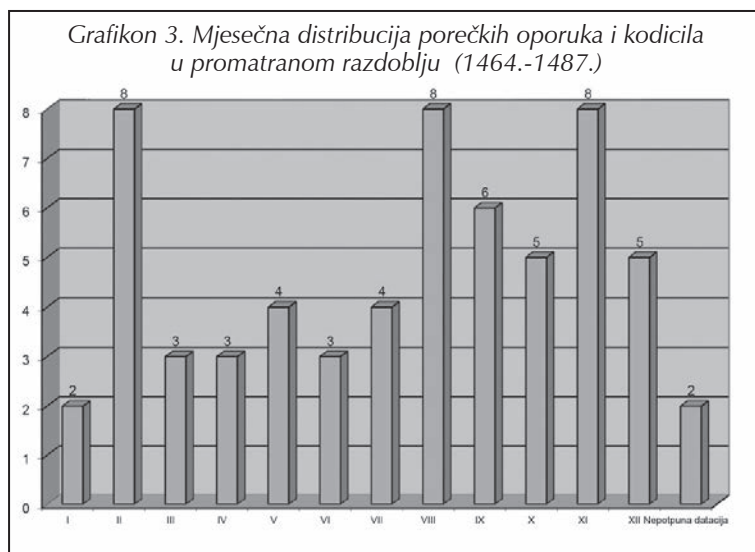

Naime, kao što je već rečeno, riječ je o uzorku od 61 oporuka i kodicila (uz vrlo vrijedne druge objelodanjene privatno-pravne isprave koje su ranije spomenute) za razdoblje od 24 godine (za jednu oporuku ne može se odrediti točna godina sastavljanja, ali je napisana 80-ih godina 15. stoljeća). To bi značilo da je prosječno godišnje zapisano 2,54 oporuka. Budući da ta brojka zapravo ne pokazuje stvarnu statističku vrijednost broja zabilježenih oporuka po godini, odnosno stvarnu godišnju distribuciju jer se ne radi o cijelom broju, ovdje treba uzeti u obzir jednu od dviju demografskih mogućnosti dobivanja stvarnog, realnog rezultata godišnje distribucije posljednjih volja. Prva je mogućnost primjene metode dominantnog broja, pri čemu se kao prosjek zabilježenih oporuka u jednoj godini uzima broj koji se najčešće pojavljuje u promatranom razdoblju. Prema tom izračunu, ispalo bi da je u promatrane 24 godine Antun de Teodoris zabilježio prosječno jednu oporuku godišnje jer je u čak devet godina zapisao samo jednu oporuku. Kako niti ovaj rezultat zapravo ne odražava objektivno godišnju distribuciju oporuka, valja se koristiti kvantitativnom metodom, prema kojoj se računa tzv. srednji broj. To znači da se izračun prosječnog broja oporuka prema godinama može spoznati uzimanjem najčešćeg broja oporuka u godinama između godine u kojoj je zabilježen najveći (8 oporuka 1479.) i godine u kojoj je zabilježen najmanji broj oporuka (0 oporuka 1468., 1471., 1472. i 1485.). U tom slučaju radilo bi se o broju od dviju zabilježenih oporuka po godini, a to se i doima realnom prosječnom brojkom glede godišnje distribucije. Naravno, već je iz samoga Grafikona 2. razvidno da u ovdje promatranom razdoblju zasigurno nisu izneseni podaci o svim zabilježenim oporukama u tom periodu. Jer, radi se jednostavno o premanom godišnjem broju posljednjih volja za grad koji je tada imao oko 3.000 stanovnika.³⁵

³⁵ Prelog, Poreč, grad i spomenici, 46.

Uzrok tako malom broju oporuka vjerojatno je djelomično posljedica činjenice da nisu sačuvane sve oporuke koje je de Teodoris zapisao u razmotrenom razdoblju. No, pored toga, treba uzeti u obzir još važniju činjenicu da je u Poreču tada djelovalo više notara, barem nekolicina njih, kao što je to bilo i u ostalim istočnojadranskim komunama s približno jednakim brojem stanovnika (Šibenik, Trogir, Kotor), ali njihovi bilježnički registri, pa tako ni oporuke, nisu sačuvani.

Što se tiče nekih snažnijih vanjskih čimbenika koji su mogli utjecati na broj zapisanih oporuka između 1464. i 1487. godine, sâm bilježnik navodi nas tek na jednu značajnu činjenicu koja je uvijek snažno utjecala na godišnju distribuciju oporuka. Naime, Antun de Teodoris je u nekoliko oporuka zabilježio da su zapisane bilo u vrijeme kuge ili od strane osoba zaraženih kugom. Tako je u studenome 1477. godine de Teodoris zapisao oporuku Antuna, sina *ser Vida de Paulo*. Bolesni Antun svoju je oporuku izgovorio u samom gradu *super hostio hospitii Georgii Papogni ... sedens ad balchionem sue domus ... peste grauatus*.³⁶ Istog mjeseca te godine zabilježena je još jedna posljednja volja uzrokovana epidemijom kuge koja je harala komunom. Radi se o oporuci gospođe Rade, supruge pokojnog Mihovila iz Zadra (*de Hiadra*), koja navodi kako svoju oporuku izgovara bilježniku *ante domum ser Schiaui condam ser Henrici ... peste pergrauata*.³⁷ Budući da se u studenome 1477. godine spominju dvije oporuke sastavljene zbog kužne bolesti, možemo s velikom sigurnošću zaključiti kako je te godine kuga obilježila prijelaz iz jeseni u zimu. Nisu prošle niti dvije godine, a u srpnju 1479. godine kuga se ponovno pojavila u porečkoj komuni. O njoj svjedoče također dvije oporuke. Najprije je 26. srpnja 1479. stanoviti Mikula, sin pok. Petra de *Blagnio*, stanovnik Poreča, zabilježio svoju oporuku *super districtu Parentino penes ecclesiam sancti Luce ... iacens penes monumentis dicte ecclesie sancti Luce ... peste grauatus*.³⁸ To znači da je, zaražen kugom, izveden/istjeran

³⁶ Antun de Teodoris, oporuke, fol. 152r.

³⁷ Isto, fol. 165r.

³⁸ Isto, fol. 167r.

iz grada u distrikt kako bi se onemogućilo širenje zaraze, što je bilo uobičajeno i u drugim istočnojadranskim komunama, a bilo je tim lakše jer nije bio građanin Poreča. Bilo da su ga odveli ili je sâm došao do crkve sv. Luke u porečkom distriktu, ovdje je ostavljen, tu je sastavio i svoju oporuku, a vjerojatno i umro te je, prema vlastitoj želji, pokopan na groblju spomenute crkve.³⁹

Mjesečna distribucija porečkih oporuka, iako na prvi pogled ne pruža neke osobite informacije, ipak pokazuje određenu pravilnost. Naime, sâm pogled na Grafikon 3. može zbuniti zbog činjenice da se u veljači, uz kolovoza i studeni, bilježilo najviše oporuka. No, isključimo li veljaču kao moguću neregularnost, dobivamo vrlo jasan uvid u dva osnovna razdoblja u godini: ono u kojem se manje umiralo (od siječnja do srpnja) i ono u kojem dolazi do porasta broja umrlih (od kolovoza do prosinca).⁴⁰ Naravno, za egzaktniju sliku ritmova mortaliteta u porečkoj komuni od velike bi važnosti bio što veći broj oporuka, ali one, nažalost, ne postoje. Isti je slučaj i s inventarima dobara za porečku komunu. Ipak, činjenica je da na slične ritmove umiranja nailazimo i u drugim kasnosrednjovjekovnim komunama istočnog Jadrana pa se može pretpostaviti da su određeni klimatski, a zatim i trgovački ili prometni čimbenici utjecali na slabljenje mortaliteta od siječnja do srpnja i na njegovo jačanje od kolovoza do prosinca.

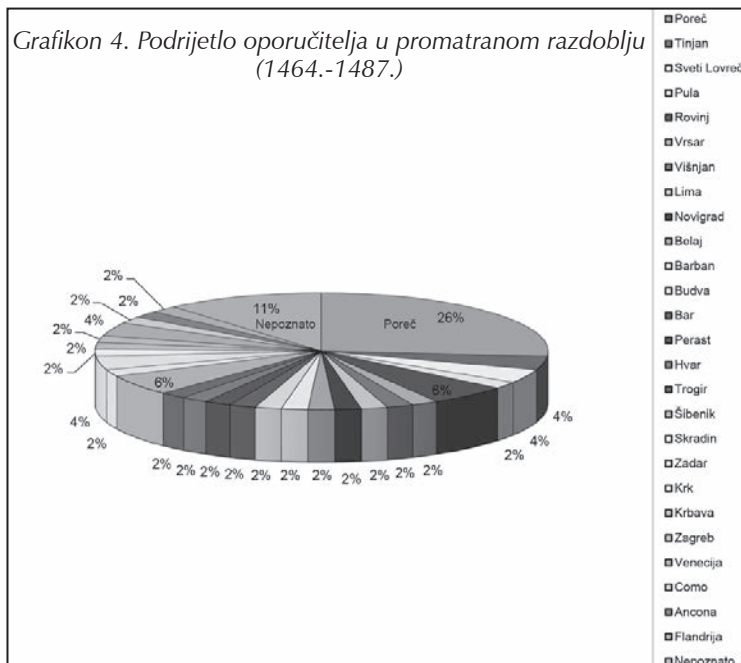
c) Podrijetlo i društveno-pravni položaj oporučitelja

Prilikom razmatranja ostavljanja oporučnih legata određenim laičkim ili crkvenim ustanovama u razvijenom i kasnom srednjem vijeku važnu je ulogu imalo podrijetlo oporučitelja. Naime, nerijetko su oporučitelji koji su se doselili u neki grad, osobito oni iz prve generacije, još uvijek na razne načine (rodbinski, prijateljski, poslovno, religijski i slično) bili čvrsto vezani uz mjesto svog rođenja. Zbog toga su nerijetko darovali oporučne legate

³⁹ Mikula također napominje da *corpus suum sepeliri cum illis*. Isto, fol. 168r.

⁴⁰ Budući da je većina oporučitelja u vrijeme sastavljanja oporuka bila teško bolesna i umirala vrlo brzo nakon toga (od istog dana do 15-ak dana poslije), razina mortaliteta prema mjesecima može se prihvatiti kao prilično točna. O tome najbolje svjedoče inventari dobara, koji nisu sačuvani za Poreč, ali jesu, primjerice, za Zadar i Šibenik. Osim toga, i Trogirski i Zadarski statut sadrže odredbe kojima se inventari dobara trebaju sastaviti u roku od 10, 15, ali ne više od mjesec dana nakon smrti oporučitelja. Kao što se vidi iz neobjavljenih šibenskih i objavljenih zadarskih inventara dobara, izvršitelji su, zajedno s bilježnikom, inventare dobara sastavljali i u kraćem vremenu. Antun Cvitanić (prir.), *Statut grada Splita 1312. godine. Statuta civitatis Spalati. Splitsko srednjovjekovno pravo. Ius Spalatense medii aevi*, Split 1998, Lib. III., cap. 22 (hrv. 489/lat. 78); Ivan Strohal (prir.), „Statut i reformacije grada Trogira“, u: *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium*, X, Zagreb 1915, Lib. III, cap. 11 (hrv. 132-133/lat. 106-107). Da je većina oporučitelja umirala istog ili samo nekoliko dana nakon sastavljanja posljednje volje, najbolji su dokaz brevijari, u hrvatskom slučaju brevijari stanovnika šibenskog distrikta. U brevijarima, sastavljenim u selima pred najmanje dvojicom svjedoka i svećenikom, navodi se datum sastavljanja. No, odmah potom navodi se i datum kada je brevijar preminule osobe donesen u Šibenik, kako bi se zabilježio u notarski registar, a jednu kopiju trebalo je odnijeti komunalnom prokuratoru na čuvanje. Ovdje donosimo samo jedan primjer. Dana 13. ožujka 1452. u Šibeniku je sastavljen *breviarium testamenti condam Radoslavi Paro mariti Vlatche de villa Siroche districtus Sibenici*. Oporučitelj Radoslav bio je *languens corpore*, a njegova žena Vlatka rekla je da je umro 5. ožujka 1452. te da je oporuku *more uillico* sastavio 4. ožujka 1452. Svjedoci pri sastavljanju oporuke bili su *presbiter Georgius Radoslauich plebanus ville Grebze* i *Cranacius Zuroeuch ac Georgius Lalich ambobus de villa Siroche*. Oba sela nalazila su se u šibenskom distriktu. Dakle, brevijar je donesen, od strane svećenika Jurja Radoslavića, u Šibenik za manje od deset dana. Državni arhiv u Zadru (dalje: DAZD), Bilježnici Šibenika, HR-DAZD 30, Karatus Vitale, kutija 16/II, sv. 15.Iva, fol. 14.

takvim ustanovama u mjestima iz kojih su potjecali. No, dio oporučitelja koji se stalno ili samo privremeno nastanio u nekom drugom urbanom središtu nastojao se što bolje uklopiti u novu sredinu pa je zato bio sklon darovanju legata prijateljima, poznanicima, siromašnima, svećenicima – ispovjednicima, crkvenim i civilnim ustanovama u novome mjestu stanovanja. Budući da se u slučaju porečkog hospicija, koji se ovdje razmatra, snažno izražavala upravo ta solidarnost sa zajednicom (i gradom i distriktom), bit će zanimljivo razmotriti kakav su pristup sami porečki i oporučitelji koji su se nedavno za stalno ili privremeno nastanili u Poreču imali prema odredbi porečkog komunalnog Vijeća iz 1447. godine o poticanju stanovnika da ostavljaju oporučne legate ubožnici (i katedralnoj crkvi).

Rezultati podrijetla stanovnika Poreča u promatranom razdoblju, koji su sastavili oporuke kod bilježnika Antuna de Teodorisa u Poreču, doista su iznenađujući. Naime, kao što je prikazano na Grafikonu 4., tolika raznolikost mjesta koja se spominju kao mjesta podrijetla ili rođenja oporučiteljâ prikazuje Poreč kao uistinu raznoliku komunu kojoj gotovo da nema premca (izuzev možda Zadra i Dubrovnika kao dvije specifične kasnosrednjovjekovne istočnojadranske komune) među komunama u kasnosrednjovjekovnoj Dalmaciji, a vjerojatno i u Istri. Naravno, raznolikost podrijetla oporučiteljâ ukazuje na vjerojatno određenu gospodarsku i trgovačku privlačnost koju je Poreč u kasnom srednjem vijeku pružao svojim novim stanovnicima (*habitatores*). O tome zorno svjedoči činjenica da se kao mjesta podrijetla spominju čak 26 različitih mjesta, bilo da se radilo o komunama, gradovima, selima ili utverdama. Ova se mjesta prema regionalnom načelu mogu grupirati u nekoliko skupina: 1. mjesta u Istri i Kvarneru; 2. mjesta u Dalmaciji; 3. mjesta u srednjovjekovnoj Slavoniji; 4. mjesta u srednjovjekovnoj Hrvatskoj; 5. mjesta na Apeninskom poluotoku. Potpuno je razumljivo da je najveći broj oporučitelja bio podrijetlom iz Poreča jer je, bez obzira na očigledan multietnicitet porečke komune, ipak

prevladavalo domicilno stanovništvo. Zato i ne začuđuje da se njih 27,8% (i muškaraca i žena) u oporukama mogu definirati kao građani Poreča. Ipak, to je značajno niži udio nego onaj na koji nailazimo u, primjerice, dalmatinskim komunama toga vremena, gdje doseljenici i stranci čine otprilike jednu četvrtinu ukupnih stanovnika. Stoga će biti zanimljivo vidjeti u kojem su omjeru građani Poreča s jedne te stanovnici, stranci i doseljenici s druge strane u svojim posljednjim voljama ostavljali legatate za obnovu porečke ubožnice.

Još je jedan čimbenik, koji prati trendove u ostalim istarskim i dalmatinskim komunama, zanimljiv pri razmatranju podrijetla porečkih oporučitelja. Naime, baš kao i u svim ostalim istočnojadranskim komunama kasnog srednjovjekovlja, i u onoj porečkoj primjećujemo visok udio oporučiteljica podrijetlom iz raznih stranih mjesta. One čine čak 69,6% od ukupnog broja svih oporučiteljica, što znači da su oporučiteljice – porečke patricijke i građanke – činile čak manje od 1/3 od ukupnog broja oporučiteljica (23). Iako na prvi pogled suhoparan statistički podatak, on zapravo ukazuje na tada izrazito i snažno proširen proces bitno povećane mobilnosti žena, koji primjećujemo na cijelom istočnom Jadranu. I udio stranih muških oporučitelja znatno nadmašuje udio domaćih, porečkih oporučitelja te iznosi 74,2%. Dakle, broj stranih oporučitelja čak nadmašuje broj stranih oporučiteljica, a udio muških oporučitelja podrijetlom iz porečke komune iznosi otprilike jednu četvrtinu od ukupnog broja oporučitelja (31).

Što se tiče društveno-pravnoga položaja promatranih oporučitelja u porečkoj komuni u razdoblju 1464. – 1487. godine, bilježnik Antun de Teodoris je, nažalost, vrlo rijetko upisivao podatke o njihovom društveno-pravnom statusu, što je bila nerijetka pojava i u drugim istočnojadranskim komunama. Ipak, neka prezimena ukazuju da se radilo o oporučiteljima – porečkim patricijima (u malom broju, de Teodoris ih naziva *civis*, *civis et incola* ili *civis et habitator*), porečkim građanima (u malom broju, a isti ih bilježnik također naziva *civis et incola*, *civis et habitator*) te porečkim stanovnicima (*habitatores* i *incole*) koji su pripadali gotovo tročetvrtinskoj većini oporučitelja. Naravno, postavlja se pitanje postoji li razlika kada bilježnik označava jednog oporučitelja *haborator/haboratrix*, a drugog *incola*. Iako na slično nazivlje nailazimo i u bilježničkim spisima drugih hrvatskih komuna, teško je reći postoji li bilo kakva razlika u korištenju tim dvama terminima. Tako se u kodicilu gospođe *Sanctucie, filie ser Alegreti Pedote et vxoris Dominici de Perasto* kao svjedok spominje *Iacobus Salomoni, incola condam Gregorii de Bullcis*.⁴¹ Zasigurno se radi o Židovu – naziva se *incola*, odnosno stanovnik, ali u neobičnom kontekstu koji upućuje da je bio u nekom bližem, vjerojatno poslovnom odnosu s pokojnim porečkim patricijem Jurjom *de Bullcis*. Je li zbog toga što je bio Židov nije mogao nositi uobičajen naziv za društveno-pravni položaj stanovnika, a to je *incola Parentii* ili *haborator Parentii*, već je njegov položaj bio vezan uz jednu vrlo uglednu osobu u porečkom komunalnom društvu? Tako se, uostalom definiraju i drugi, kršćanski stanovnici Poreča tog vremena, kao, primjerice, Mikula, sin pok. Petra *de Blagnio nunc Parentii incole*.⁴² Ipak, naziv *nunc* u svim se ostalim slučajevima, kao što je prikazano i primjerom Mikole, vezuje uz porečku komunu, a ne uz neku osobu. Sličan termin za definiranje društveno-pravnoga položaja stranaca i stranih doseljenika glasi – *impresentiarum Parentii haborator* ili *impresentiarum Parentii incola*. Primjerice, tako se *ser Bernardinus de Vrsario condam ser Laurentiiciuis* naziva

⁴¹ Antun de Teodoris, oporuke, fol. 152r.

⁴² Isto, fol. 167r.

incola impresentiarum ciuitatis Parentine,⁴³ a Pavao, sin pok. Janeza *de Xagabria*, definira se kao *impresentiarum Parentii habitatoris*.⁴⁴ Najvjerojatnije *incola* i *habitor* predstavljaju istovjetan društveno-pravni položaj stanovnika, dok pridjevci *nunc* i *impresentiarum* kazuju da se radi o privremeno nastanjenim stanovnicima, koji su građani kojega drugoga grada ili stanovnici nekog manjeg mjesta. U svakom slučaju, razmatranje ovih termina zahtijeva daljnja medievistička istraživanja jer na ove pojmove vezane uz društveno-pravni položaj nailazimo u svim kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama, kao i u gradovima i komunama na Apeninskom poluotoku.⁴⁵

d) *Oporučni legati za obnovu porečkog hospitalia sv. Blaža u razdoblju 1464. – 1487.*

Na početku ovog poglavlja treba istaknuti kako se u promatranim kodicilima (7) oporučnici legati porečkoj ubožnici sv. Blaža ne spominju jer, po svom pravnom karakteru, kodicili ipak imaju nešto drugačiju namjenu. Dakle, vrela koja pružaju uvid u ovu problematiku isključivo su 54 oporuke. Prilikom bilježenja oporuka oporučitelji su, uvijek izričito upitani od bilježnika ili izvršitelja posljednje volje – a u vezi sa zaključkom komunalnog Vijeća iz 1447. godine (*in executione partis capte*)⁴⁶ – žele li što god ostaviti katedralnoj crkvi i hospitalu, odgovarali na nekakav formulaičan način. Kao što je već rečeno, u deset oporuka i kodicila ovaj se upit uopće ne spominje, što nas dovodi do brojke od 44 posljednje volje.

Darivanje oporučnih legata, bilo ponukano administrativnim odlukama komunalnih ili crkvenih vlasti, bilo motivirano od strane vjernikâ i pretvoreno u pokret darivanja u milosrdne, solidarne, religiozne i druge, kao što su fortifikacijske svrhe, dakle za izgradnju ili obnovu utvrda, ubožnica, lazareta, crkava, samostana i slično, povremeno nalazimo u srednjovjekovnim oporukama Dalmacije. Takva su darivanja bila posljedica kako povijesnih okolnosti (pojava kužnih epidemija, osmanska osvajanja, želja administrativnih komunalnih vlasti za uređenjem funkcionalnije i ljepše urbane sredine kojom su upravljali) tako i „socijalnog i laičkog kršćanstva“, čija je temeljna karakteristika bila izražena u krilatici *miser cordia et caritas*, odnosno sve izraženija briga vjernika za njihove sugrađane u teškim životnim, materijalnim i zdravstvenim prilikama ili, pak, sve izraženiji zajednički osjećaj pripadnosti „svetom gradu“, tj. prihvaćanje ideje *civitas sacra* pored snažnog štovanja svetaca zaštitnika komuna, univerzalnih svetaca zaštitnika, prije svega Djevice

⁴³ Isto, fol. 156r.

⁴⁴ Isto, fol. 160r.

⁴⁵ Takvi slučajevi bili su prošireni i u dalmatinskim komunama, ali i na Apeninskom poluotoku, gdje su zapisani u bilježničkim registrima iz istog razdoblja. Tako se 1444. godine spominje neki *Anthonius Nicolai Titii de Monte Sancto Ducatus et nunc habitator in civitate Camerini*. Mario Sensi, „Vita di pietà e vita civile di un altopiano tra Umbria e Marche (secc. XI-XVI)“, *Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi*, Roma 1984, sv. 159, dok. 82, str. 414.

⁴⁶ V. npr. *Testamentum condam domine Agnexe relicte Nicolai Sridura de Polla*. Antun de Teodoris, oporuke fol. 152r. Ponekad ta formula glasi: *vigore partis capte*. V. npr. *Testamentum done Oliuie filie condam ser Marci Longo, vxoris ser Petri de Andronicis*. Isto, fol. 151v. No, najvažnije je da ova formula ukazuje na čvrstu povezanost između zaključka porečkog komunalnog Vijeća iz 1447. godine i stanovnikâ porečke komune, s posebnim osvrtom na podupiranje obnove katedralne crkve i hospitalia sv. Blaža. Budući da se radi o povijesnom procesu koji se odvijao na mikroprostoru porečke komune tijekom više desetljeća, možemo reći da ovdje zamjećujemo tzv. proces dugog trajanja, pri čemu snagu tom procesu donosi pravna i zakonska odluka komunalnog Vijeća. Ova pravna i zakonska odluka ujedno ukazuje na značenje pravnih i zakonskih zaključaka, odluka ili odredbi u memorizaciji određenih povijesnih procesa.

Marije, ali i niza drugih svetačkih patrona, kojih je tada u hijerarhiji kanoniziranih svetaca bilo više od 6.000, a koji su svi zajedno kreirali mrežu nebeske zaštite nad komunama i njihovim stanovnicima. Trag o jednom od najranijih primjera takvih darivanja nalazimo u jednoj odredbi Trogirskog statuta iz 1322. godine, točnije, u jednoj kasnijoj reformaciji. Ovom su reformacijom lokalne vlasti obvezale svakog oporučitelja da daruje barem 10 malih solida komunalnom hospitalu o kojem se brinula bratovština sv. Duha.⁴⁷ Čak je određeno da, ako oporučitelj ne bi darovao rečeni monetarni legat, to su trebali učiniti izvršitelji njegove posljednje volje.⁴⁸ U Trogiru nedalekoj, šibenskoj komuni nailazimo na sličan primjer oporučnih darivanja, i to usmjerenih prema izgradnji šibenske katedrale sv. Jakova od 1432. pa sve do 1536. godine. Iako je i ranije bilo statutarnih i drugih odredbi civilnih i crkvenih šibenskih vlasti glede darivanja oporučnih legata za izgradnju katedrale, ipak je najvažnija ona zapisana 27. srpnja 1432., koja se izravno odnosila na katedralu sv. Jakova i imala velik utjecaj na prikupljanje sredstava za njezinu izgradnju, koja je, uostalom, i započela upravo te godine. Reformacija u Statutu koja je naslovljena *Quod notarii teneantur recordare testatoribus ecclesiam sancti Iacobi* („Notari neka spomenu oporučiteljima crkvu sv. Jakova“) sljedećeg je sadržaja: „Veći dio generalnog vijeća odlučio je i nanovo propisao, da od sada ubuduće svi šibenski notari imaju, pod obvezom prisege kada budu pozvani da sastave koju oporuku, spomenuti oporučitelju da nešto ostavi za gradnju stolne crkve sv. Jakova Šibenskog.“⁴⁹ Dakle, baš kao što su i porečke civilne vlasti 1447. godine donijele odluku kojom se potiče oporučitelje da daruju obnovu ubožnice sv. Blaža (kao i katedralne crkve Marijina Uznesenja), i ovdje se radi o statutarnoj pravnoj odredbi. Također je zanimljivo da u obama slučajevima, i u šibenskoj i u porečkoj komuni, administrativne vlasti nisu prisiljavale oporučitelje na neko obvezatno darivanje, već su odluku o tome ostavljale njihovoj slobodnoj volji. U obama slučajevima vlasti su nastojale preko komunalnih bilježnika doći u doticaj s oporučiteljima ne bi li ih tako ponukale da darivanjem novčanih i raznih materijalnih legata pokažu svoju solidarnost prema ostvarenju cilja – izgradnji katedrale sv. Jakova u Šibeniku te obnovi katedrale Marijina Uznesenja i ubožnice sv. Blaža u Poreču.

Mogućnost analize legata za obnovu ubožnice (i katedrale) proizlazi iz upita utemeljenog na odredbi komunalnih vlasti iz 1447. godine te zapisanog u velikom broju oporuka. Taj se upit postavljao gotovo svakoj osobi⁵⁰ čiju je posljednju volju zapisao Antun de Teodoris i bio je uvijek gotovo identičan. U cijelosti je glasio kao, primjerice, u oporuci porečke patricijke Lucije, udovice Marka *de Caprolis: Interogata vigore partis capte si uelet quod*

⁴⁷ O bratovštini i hospitalu sv. Duha u Trogiru v. npr. Irena Benyovsky Latin, „Uloga bratovštine Sv. Duha u Trogiru u srednjem i ranom novom vijeku“, *Povijesni prilozi*, 32, 2007, 25-61, osobito 34-41.

⁴⁸ „Quod quilibet civis et districtualis Tragurij suum faciens testamentum teneatur et debeat dimittere in fabrica dicti hospitalis ad minus solidos X parvorum; et si oblivione vel alio modo preteriter non dimittendo dictos solidos X, quod tunc commissarij talis testatoris debeant dare de bonis ipsius defuncti dictos solidos X parvorum“, Vladimir Rismondo (prir.), *Statut grada Trogira*, Split 1988, *Reformationes*, Lib. 2, Cap. 19, 227.

⁴⁹ Slavo Grubišić, *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, Šibenik 1982, *Liber reformationum*, Cap. CC, 142-143.

⁵⁰ Naime, ovaj upit ne nalazimo u sedam oporuka iz nepoznatih razloga jer se oporučitelji i posljednje volje u kojima se ne spominje taj upit ni po čemu ne razlikuju od posljednjih volja oporučitelja kojima je taj upit postavljen.

*relinquere ecclesie maiori aut hospitali ... respondit...*⁵¹ Znači, oporučitelja je bilježnik ili izvršitelj oporuke, a pozivom na zaključak komunalnog Vijeća iz 1447., upitao želi li što darovati katedralnoj crkvi ili hospitalu. Oporučitelji su, kao što ćemo pokazati na raznim primjerima, na to odgovarali potpuno slobodne volje i prema svom nahodjenju. Općenito govoreći, odgovori oporučitelja vezani uz darivanje ubožnice, koja je u središtu ovog istraživanja, mogu se podijeliti na nekoliko osnovnih skupina s obzirom na to ostavljaju li ili ne legate *pro remedio anime* porečkom hospitalu sv. Blaža (kao i katedralnoj crkvi).

d1) Oporučitelji koji nisu ostavljali legate za obnovu hospitala sv. Blaža⁵²

U prvu skupinu spadaju oporučitelji koji na postavljeno pitanje odgovaraju kako katedralnoj crkvi i hospitalu ne žele ostaviti ništa, odnosno *respondit nil* ili *respondit quod non*. Pri tome je važno istaknuti da se u ovoj skupini često ne radi tek o siromašnim oporučiteljima, već i o osobama nerijetko vrlo bogatima i pripadnicima komunalnog višeg društvenog staleža, koji iz samo njima poznatih razloga nisu željeli ostaviti legate bilo crkvi bilo ubožnici. Takav je slučaj, primjerice, s gospođom Olivom, ženom *ser Petra de Andronicis*, vrlo uglednog porečkog patricija koji se u nekim ispravama spominje kao *circumspectus iudex Parentii*.⁵³ Oliva je u oporuci, upitana ostavlja li što ubožnici sv. Blaža, odgovorila niječno,⁵⁴ a razlog zasigurno nije bio u nedostatku financijskih sredstava, mogućnosti da kupi neki liturgijski predmet, daruje staru odjeću i obuću, hranu, vino, maslinovo ulje za svjetiljke ili staru posteljinu iz svoga domaćinstva. Istovjetne podatke nalazimo i u oporuci *ser Andriola*, sina pok. *ser Kristofora de Lima* koji je bio *ciuis et incola Parentinus*, dakle građanina u porečkoj komuni, koji na spomenuto pitanje ostavlja li što ubožnici također *respondit nil*.⁵⁵ No, da je važan čimbenik pri darivanju oporučnih legata za obnovu komunalne ubožnice imao društveni status, odnosno pravni položaj oporučitelja unutar porečke komune, potvrđuje činjenica da je od ukupnog broja muških i ženskih oporučitelja koji su odgovorili s *quod nil* ili *quod non* (21 osoba), čak njih 13 ili 62% pripadalo skupinama *forenses, habitatores, incole, hospites te nunc* ili *impresentiarium incole/habitatores Parentii*, a osam porečkim patricijima i građanima. Ovo zorno odražava već spomenutu hipotezu da je mjesto podrijetla oporučitelja imalo važnu ulogu u kreiranju strategije darivanja oporučnih legata. Uostalom, razumljivo je da osoba koja je u Poreč stigla nedavno, ili živi u porečkoj komuni samo privremeno, nije imala jednako snažno izražen senzibilitet prema porečkim komunalnim crkvenim i solidarnim ustanovama.⁵⁶ Kako bismo to i potvrdili,

⁵¹ *Testamentum condam done Lucie vxoris relicte condam ser Marci de Caprolis ciuis et habitatrix Parentii*. Antun de Teodoris, oporuke, fol. 156v. Slične formule nalazimo u svim posljednjim voljama, primjerice, u oporuci Ivana, sina Pribislava iz Trogira: *Interogatus a nobis in executionem partis si uellet quod relinquere ecclesie et hospitali respondit ... Testamentum luani Pribislau de Tragurio Parentii incole*. Isto, fol. 176v.

⁵² Kao i u ostalim poglavljima ovog rada, u središtu raščlambe bit će oporučni legati darovani komunalnoj ubožnici, dok će se oni koji su se ostavljali katedralnoj crkvi spomenuti tek povremeno.

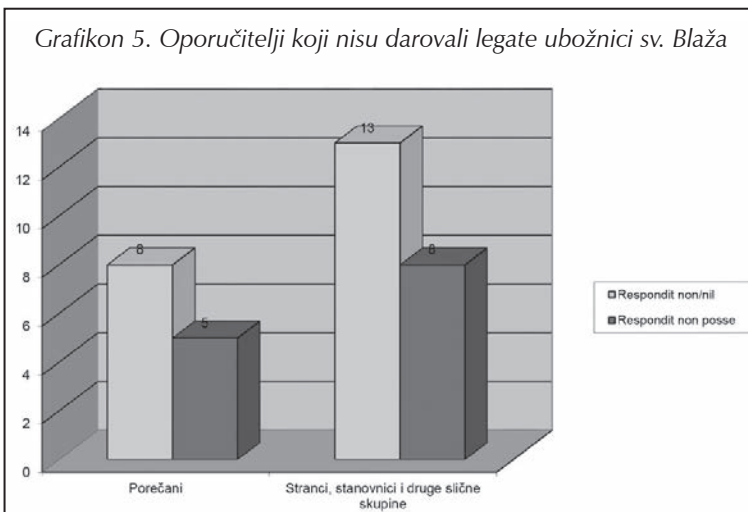
⁵³ Ladić, *Spisi istarskih bilježnika II*, dok. 136, str. 203.

⁵⁴ *respondit quod non*. Antun de Teodoris, oporuke, fol. 151v.

⁵⁵ Isto, fol. 158r. No, valja istaknuti da Andriolo niti za obnovu katedralne crkve nije ostavio legat, i to unatoč činjenici što je jednim od svojih legata izričito zatražio da *corpus suum sepeliri in cimiterio ecclesie Parentine super corpore condam done Vrsie eius matris*, što ukazuje na kontinuitet pokapanja članova njegove obitelji na groblju porečke katedrale. Isto.

⁵⁶ I ova činjenica pokazuje da je porečka komuna u kasnom srednjovjekovlju pratila istovjetne trendove u ostalim istočnojadranskim komunama, u kojima se također primjećuje slabija povezanost stanovnikâ i

spomenimo nekoliko primjera stranaca i stanovnika koji su živjeli u porečkoj komuni i koji su negativno odgovorili na pitanje ostavljaju li što tamošnjoj komunalnoj ubožnici. Tako se u oporuci Jurja, sina pok. Petra *de Sebenico nunc Parentii habitatoris*, dakle osobe koja je „sada stanovnik Poreča“, zapisanoj 1474. godine, navodi kako Juraj na isto postavljeno pitanje *respondit nil*, odnosno da ne ostavlja ništa.⁵⁷ U oporuci *done* Urše, udovice Matije iz Tinjana, zabilježenoj 1473. godine, spominje se kako je oporučiteljica na postavljeno pitanje *respondit quod non*.⁵⁸ Kako veću skupinu stranaca i stanovnika čine oporučitelji s Apeninskog poluotoka, spomenimo i jedan primjer iz tih krajeva koji također ukazuje na sličan sustav strategije raspodjele legata. Ogledan je primjer oporuka *magistri Bartholomei de Como murarius condam Alberti incola Parentinus*, dakle majstora graditelja Bartolomeja iz Coma i stanovnika Poreča.⁵⁹ Možda je Bartolomej čak bio jedan od predradnika ili radnika u obnovi porečke katedrale ili hospitalia, ali za to nema potvrda u vrelima. Na pitanje želi li štogod darovati komunalnoj ubožnici Bartolomej *respondit nil*.⁶⁰ Iz navedenog je razvidno da velik broj stranaca, stanovnika ili osoba koje su bile na proputovanju kroz Poreč, baš kao što je to slučaj s oporučiteljima sličnog statusa u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama, nerijetko nije bio sklon darivanju oporučnih legata *pro remedio anime* porečkim crkvenim ili ustanovama solidarno-milosrdnog karaktera.

Dругu skupinu oporučitelja, s obzirom na oporučno darivanje legata porečkoj ubožnici, čine oni koji na postavljeno pitanje jasno daju do znanja da ni na koji način – financijski

stranaca s milosrdnim ili crkvenim ustanovama u komuni u koju su se nedavno doselili ili su u njoj boravili tek privremeno. Jer, njihova oporučna strategija za spas duše uvijek je jednim okom bila usmjerena prema mjestu u kojem su rođeni.

⁵⁷ *Interogatus a nobis si uellet quod relinquere ecclesie et hospitali Parentino respondit nil*. Antun de Teodoris, oporuke, fol. 170v.

⁵⁸ Cjeloviti upit i odgovor u njegovoj oporuci glase: *Interogata a nobis si uellet quod relinquere ecclesie maiori et hospitali in executionem legis respondit quod non*. Isto, fol. 161v.

⁵⁹ Isto, fol. 173r.

⁶⁰ Cjelovita formulacija pitanja i odgovora glasi: *Interogatus a nobis si uellet quod relinquere ecclesie et hospitalirespodnit nil*. Isto.

ili materijalno – nisu u mogućnosti poduprijeti obnovu crkve ili ubožnice, a kratka formula kojom to izražavaju glasi – *respondit non posse*. Ovdje je važno istaknuti kako je njihov odgovor da „nisu u mogućnosti“ darovati legat ubožnici bio posljedica njihova društvenog položaja u porečkoj komuni, posjedovanja skromnih *mobilia et immobilia*, življenja u skromnim stambenim objektima, posjedovanja skromnih zemljišnih čestica s nasadima vinove loze, maslinikâ, pašnjakâ, činjenice da su imali velik broj izravnih nasljednika (kćeri i sinova) kojima se trebala raspodijeliti skromna imovina i drugih razloga. Ti oporučitelji jednostavno nisu bili u mogućnosti materijalno i financijski darovati čak i skromne legat za obnovu porečkog hospicija sv. Blaža (i katedralne crkve). Stoga se formulacijom kojom pojašnjavaju zašto ne daruju ništa katedrali ili hospiciju, izraženu u riječima *non posse*, iskreno pojašnjava da neki testatori doista (u tom trenutku) „nisu mogli“ ništa izdvojiti za legat, i to unatoč neprijepornoj činjenici da su bili svjesni koliko bi takve donacije značile u strategiji spasa njihove duše te koliko bi ta darivanja ubrzala – u što su tadašnji oporučitelji iskreno vjerovali – njihov prijelaz iz ovozemaljskog u vječni život u Raju. U promatranom uzorku porečkih oporuka nalazimo 13 takvih slučajeva, od čega se u osam ili 61,5% radi o *forenses, habitatores, incole* te *nunc* ili *impreseniarum incole/habitatores Parentii*, a u pet oporuka ili 38,5% o porečkim patricijima i građanima. Dakle, i ovdje zamjećujemo istovjetan trend, prema kojem su znatno veći broj oporučitelja koji su odgovali da ne mogu ništa ostaviti za obnovu hospicija (i katedrale) činili stranci, stanovnici ili privremeni stanovnici i građani, a za koje smo već pokušali istaknuti barem neke razloge zbog kojih neki od njih nisu bili skloni darivanju oporučnih legata crkvenim i milosrdno-solidarnim ustanovama u gradovima koji im nisu bili domicilni. No, navedimo nekoliko primjera korištenja formulacijom *non posse*. Vrlo zanimljiva oporuka zabilježena je 1474. godine za *ser* Ivana, sina pok. Marka *de Marse*, dobrostojećeg porečkog građanina i stanovnika koji je, upitan želi li štogod darovati *ecclesie maiori et hospitali*, odgovorio *non posse*.⁶¹ S obzirom na njegov ugled u komuni, koji je potvrđen činjenicom da se više puta spominje kao svjedok pri pisanju privatno-pravnih isprava sredinom XV. stoljeća,⁶² možemo tek pretpostaviti da se u trenutku sastavljanja oporuke Ivan nalazio u nekoj financijski kriznoj situaciji te zbog toga nije bio u mogućnosti darovati čak ni skromne legat ubožnici (i katedralnoj crkvi). Godine 1465. svoju je oporuku dao zabilježiti *ser* Bernardin iz Vrsara, sin pok. *ser* Lovre, *ciuis et incola impreseniarum ciuitatis Parentine*.⁶³ On je spadao u skupinu oporučitelja koji nisu ostavili legat *pro anima sua* komunalnoj ubožnici, kao ni katedralnoj crkvi, koju bilježnik *de Teodoris* u njegovoj oporuci naziva *ecclesia maior*.⁶⁴ Bernardinov je slučaj zanimljiv zbog činjenice da jedan aspekt oporuke ukazuje kako je u Poreču boravio duže vrijeme te da je bio prilično čvrsto vezan uz ovu komunu. Na to upućuju riječi kojima traži da *corpus suum sepeliri in cimiterio ecclesie magne Parentine super filiis suis*, a kako je bio *infirmate grauatus*, vjerojatno je pokopan na groblju katedralne crkve ubrzo nakon sastavljanja posljednje volje, osobito zbog činjenice da su ondje pokopani i njegovi sinovi, možebitne žrtve neke ranije kužne epidemije.⁶⁵ No, pomalo je paradoksalno

⁶¹ Isto, fol. 154r.

⁶² Ladić, *Spisi istarskih bilježnika II*, dok. 40, 61, 72, 80, 99.

⁶³ Antun de Teodoris, oporuke, fol. 156r.

⁶⁴ *Interogatus a nobis vigore partis si uellet quod relinquere ecclesie maiori aut hospitali respondit non posse*. Isto.

⁶⁵ Isto.

da Bernardin, upravo zato što su na katedralnom groblju pokopani njegovi sinovi, a i on je tražio da bude pokopan „iznad“ njih (*super filiis suis*), ipak nije darovao niti jedan legat kako katedrali tako i ubožnici. Teško je dokučiti razlog zbog kojeg su neki oporučitelji, koji su na neki način bili vezani uz katedralnu crkvu, potpuno zapostavili darivanje legata ovom primatelju. No, važno je istaknuti da na takve slučajeve nailazimo i u oporukama stanovnika drugih istočnojadranskih, prije svega dalmatinskih, komuna. Godine 1482. de Teodoris je zapisao posljednju volju gospođe Marije, udovice majstora ranarnika (*magister barberius*) Bernarda.⁶⁶ Njezina je oporuka neobična s obzirom na nekoliko aspekata. Naime, Marijina oporuka zabilježena je u Poreču, ali na ulici pored vrta nasljednika ser Menelaja *Michaela* iz Venecije.⁶⁷ Pored neobičnog izbora mjesta sastavljanja oporuke, bilježnik ističe kako je oporučiteljica bila smještena u konobi, odnosno gostionici, što jasno upućuje da supružnici nisu imali kuću u Poreču. Čini se da je Marija stavljena u određenu izolaciju jer se za njezino tjelesno-zdravstveno stanje ističe da je *morbo grauata*, odnosno smrtno bolesna zbog zaraze, vjerojatno kugom.⁶⁸ Na slične primjere izolacije kugom zaraženih oporučitelja nailazimo i u registrima dalmatinskih bilježnika, kao što je jedan vrlo ilustrativan slučaj bio zabilježen u vrijeme kužne epidemije koja je 1451. godine harala Šibenikom.⁶⁹

d2) O oporučiteljima koji su darovali legate za obnovu hospitala sv. Blaža te o vrstama darovanih legata⁷⁰

Treću skupinu oporučitelja vezanu uz darivanje porečke ubožnice (i katedralne crkve) čine osobe koje su ostavljale bilo skromnije bilo vrednije legate ubožnici sv. Blaža, kao i katedrali Marijina Uznesenja u Poreču. Pri tome treba istaknuti da su neki oporučitelji darivali obje ustanove, dok su drugi ostavljali donacije samo jednoj od njih. Kao i u prethodnim razmatranjima, i ovdje će u središtu analize biti darivanja legata ubožnici sv. Blaža, dok će se samo povremeno ukazati i na donacije legata katedrali Uznesenja Marijina.

Kao što je predstavljeno na Grafikonu 6., od ukupnog broja sastavljenih oporuka (54), u njih tek 12 ili 22,2% izričito se navode darivanja raznolikih legata za potporu boljeg funkcioniranja ubožnice sv. Blaža, što je malen broj legata s obzirom na to da se radilo o

⁶⁶ Isto, fol 172v.

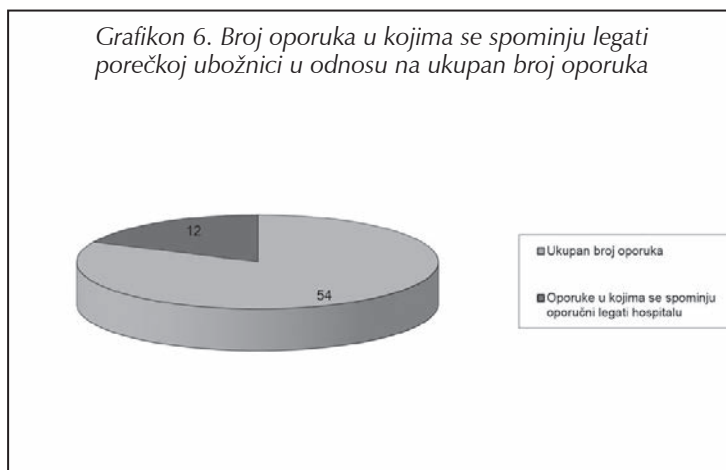
⁶⁷ *Actum Parentii in via penes ortum heredes ser Menelai Michael de Venetiis*. Isto.

⁶⁸ ... *sedens ad hostium canipe posterius domus heredes ser Michalini Bulconis ... morbo grauata*. Isto, fol. 172v-173r.

⁶⁹ Na izuzetno zanimljiv primjer nailazimo u Šibeniku sredinom 15. stoljeća. Tako je 1451. godine zapisan brevijar pok. Stane. Naime, Stanina majka Ruža, udovica Radoslava Dragoševića *de Sibenico*, potvrđuje da je Stana, supruga Ivana *de Sibenico*, umrla zaražena kugom u rujnu izvan Šibenika (*obiisse extra Sibenico ex peste*) te da je izgovorila brevijar svoje oporuke *in presentia presbiteri Michaelis Ratmilich de Sibenico sui patris penitentie*, dakle u prisutnosti svoga ispovjednika kao svjedoka. Iz tog brevijara saznajemo da je Ruža *cum tota eius familia de mandato ipsius magnifici domini comitis Iohanni ob timorem contagionis dicte pestis subito expulsam fuisse de ciuitate Sibenici et foris stetisse usque hos dies*, odnosno da je zajedno s cijelom svojom užom obitelji, a prema naredbi šibenskog kneza Ivana, zbog opasnosti da je bila zaražena kugom, odmah istjerana iz grada Šibenika u komunalni distrikt, gdje je ostala sve do trenutka kada je sastavila svoj brevijar oporuke. DAZD, Bilježnici Šibenika, HR-DAZD 30, Karatus Vitale, kutija 16/II, sv. 15.lva, fol. 7a.

⁷⁰ Kao i u prethodnim raščlambama, i ovdje treba naglasiti da se pitanje oporučnih legata katedrali Uznesenja Marijina ovdje neće detaljno razmatrati te će se pojedini primjeri takvih darivanja koristiti samo u svrhu komparacije s legatima doniranima porečkoj ubožnici.

oporučnim legatima preporučenima od strane komunalnih vlasti svakom oporučitelju. No, to ujedno ukazuje i na slobodu koju su oporučitelji imali pri izboru primatelja njihovih legata, a koje nije mogla izmijeniti niti odredba porečkog komunalnog Vijeća. Vjerojatno bi slučaj bio drugačiji da se radilo o oporučnim legatima koje su, kao u trogirskoj komuni, komunalne vlasti inkorporirale kao zapovjedne, odnosno obvezne u Statut komune. Zanimljivo je napomenuti da je broj darovanih legata katedralnoj crkvi nešto veći: od ukupno 54 oporučitelja, njih 17 (ili 31,5%) darovalo je legatate porečkoj katedrali. Što se tiče porečke katedrale, razumljivo je da je najveći broj darovanih legata bio monetarnog tipa, odnosno u novcu jer je odredba komunalnog Vijeća iz 1447. godine kao temeljni zadatak predviđala obnovu (*reparatio*) zapuštene i potresom oštećene katedrale. Novac je bio nužan kako za najam i plaćanje majstora zidara i radnika koji su radili na obnovi katedrale tako i za nabavu materijala, uglavnom kvalitetne kamene građe. Novčana darivanja nisu bila velika i radilo se o relativno skromnim monetarnim legatima. Tako je *ser Matija*, sin pok. *Ratka de Scardona*, stanovnik Poreča, u oporuci iz 1486. godine za obnovu katedrale darovao *ducatum medium pro anima sua*.⁷¹ Tek su rijetki oporučitelji darivali značajne svote novaca za obnovu katedralne crkve, a takav je slučaj bio s *Jakovom*, sinom *Luke, de Venetiis*, dakle strancem iz Venecije koji je u posljednjoj volji iz 1482. godine odredio kako za obnovu katedrale daruje *ducatos quatordecim* – značajniji monetarni legat od 14 zlatnih dukata.⁷²

Što se tiče hospitalia sv. Blaža, ustanove koja je zahtijevala gotovo potpunu obnovu, i njemu su se najčešće darivali monetarni legati, ali je ubožnica dobivala i darivanja u hrani, piću, odjeći, pokrivačima, plahtama i posteljini općenito. Naravno, najveći broj darovanih legata bili su monetarni, odnosno novčani, a bilo ih je pet ili 41,7% od svih darovanih legata porečkoj ubožnici. Radilo se o manjim svotama novca (nekoliko libara ili solida), a tek u rijetkim slučajevima o darivanjima zlatnih dukata. U oporuci zapisanoj 1475. vrlo ugledni i dobrostojeći porečki patricij *ser Marko*, sin *ser Ambrozija*, na već spomenuto postavljeno

⁷¹ Antun de Teodoris, oporuke, fol. 174v.

⁷² Isto, fol. 171r.

pitanje odgovorio je kako *hospitali relinquere soldos XX^{ti} paruorum*, odnosno za njegove financijske mogućnosti skromnu svotu od 20 malih solida.⁷³ Godine 1479. građanin Poreča Franjo, sin pok. ser Jakova Velikog, pored niza legata raspodijeljenih raznim ustanovama, a prije svega članovima obitelji, porečkoj je ubožnici darovao tek *ducatum vnum pro anima sua*.⁷⁴ Samo je već spomenuti Jakov iz Venecije, stranac u Poreču, 1482. godine oporučno darovao ubožnici sv. Blaža značajniji monetarni legat u jednakom iznosu kao i katedralnoj crkvi, dakle *ducatos quatuordecim*, što je ujedno i najveći monetarni legat darovan porečkoj ubožnici, barem od onih koje nalazimo u ovdje promatranom uzorku.⁷⁵ Kada su ubožnice primatelji oporučnih darivanja, na njihovu se primjeru vrlo lijepo uočava u kojoj mjeri izbor recipijenta određuje vrstu darovanog legata. Naime, pored novčanih legata, koje primaju gotovo svi recipijenti, hospitali su kao milosrdne i solidarne ustanove, koje su se primarno brinule o bolesnima i starima, potpuno razumljivo učestalo primali legatate u hrani i vinu za bolesne i stare, u maslinovu ulju za osvjetljivanje prostora ubožnice, u novijoj i starijoj muškoj i ženskoj odjeći i obući koja se trebala raspodijeliti među *pauperes Christi* i bolesnim osobama smještenima u ubožnicama te raznim predmetima vezanim uz potrebe funkcioniranja hospitala kao što su pokrivači, plahte, kreveti i slični predmeti. Godine 1466. sastavljena je oporuka porečke građanke *done* Kuzmice, kćeri pok. ser Mihovila de *Salignana* i supruge ser *Nicolai condam Dominici* iz Rovinja.⁷⁶ Ona je porečkoj ubožnici darovala relativno skroman, ali uvijek potreban, oporučni legat nužan za poboljšanje života u samoj ubožnici – *pugnata*⁷⁷ *vnam medie vite pro anima sua* – odnosno pokrivač ili perinu srednje starosti koja je služila kao pokrivalo za stare i bolesne.⁷⁸ Plahu, odnosno posteljinu, kao predmet uvijek potreban u milosrdnim ustanovama poput ubožnica, darovala je oporučno 1470. godine porečka patricijka Lucija, udovica Marka de *Caprolis*, naglasivši kako *hospitali reliquit lintheamen vnum nouum quod habet nunc super se*, dakle plahu, posteljinu ili pokrivalo kojim se, u vrijeme bilježenja oporuke i ležeći na krevetu, i sama pokrivala.⁷⁹ Sličan dar ubožnici spominje se i u posljednjoj volji Eleuterija, sina pok. Mateja de *Barbana* zvanog de *Taruixio*, odnosno iz Trevisa, zapisanoj u studenome 1482. godine, kada je tjelesno zdrav Eleuterije, *iturus Raspurch cum exercitu Parentino*, odnosno zbog sudjelovanja u vojnom pohodu prema Rašporu, spomenute godine odlučio sastaviti oporuku.⁸⁰ On je hospitalu sv. Blaža oporučno darovao *vnam pugnauam pro anima sua*.⁸¹ Jednako važan legat za primatelja vrste ubožnica darovao je i porečki patricij ser *Sclauus*, sin pok. ser Henrika, koji je oporukom iz 1487. godine hospitalu darovao *schiauinam vnam*

⁷³ Isto, fol. 153v.

⁷⁴ Isto, fol. 168v.

⁷⁵ Isto, fol. 171r.

⁷⁶ Isto, fol. 155r.

⁷⁷ Ovaj se izraz znatno češće pojavljuje kao *pugnaua*. Ovdje se vjerojatno radi o *lapsus calami*, pojavi nerijetkoj pri pisanju bilježničkih spisa, osobito onih riječi čije etimološko značenje dolazi iz nelatinskih jezika, primjerice, hrvatskog ili općenito slavenskog.

⁷⁸ Antun de Teodoris, oporuke, fol. 155r.

⁷⁹ Isto, fol. 156v.

⁸⁰ Isto, fol. 175r-175v.

⁸¹ Isto, fol. 175v.

⁸² Isto, fol. 176v.

pro anima sua, također jedno pokrivalo za krevet.⁸² Svećenik Nikola, sin pok. Antuna Peio iz Poreča, bio je također senzibiliziran prema potrebama osoba smještenih u hospitalu pa je 1469. godine oporučno ovoj ustanovi darovao *congiun vnum vini et mezennam vnam pannis ut dispensentur pauperibus ipsius pro anima sua*, odnosno jednu mjeru ili vedro vina te jednu mjeru kruha, što se trebalo raspodijeliti među siromašnima u ubožnici sv. Blaža.⁸³ Već smo govorili da su i stranci i stanovnici privremeno nastanjeni u porečkoj komuni povremeno izražavali čak i intenzivnije emocije solidarnosti sa siromašnima i bolesnima u hospitalu nego patriciji i građani Poreča. Ilustrativan je primjer u tom smislu izražen u oporuci sastavljenoj 1482. godine za Andriju, sina pok. Blaža de *Cherbaua*, stranca u Poreču, koji je stigao iz hrvatske regije Krbave u vrijeme izrazito snažnog osmanskog pritiska na područje Krbave, ali njegov društveni položaj u porečkoj komuni nije definiran.⁸⁴ No, iz njegove posljednje volje saznajemo da je bio tjelesno bolestan (*infirmirate grauatius*), da je oporuku sastavio ležeći u krevetu u kući u kojoj je stanovao (koja nije bila njegova) pa je Poreč vrlo vjerojatno bio posljednja zemljopisna postaja u njegovu životu. Stranci koji su kratko boravili u nekom gradu nastojali su se inkorporirati u društveni život komuna ženidbom, profesionalnim radom, sklapanjem profesionalnih i prijateljskih odnosa te postajanjem članom neke od komunalnih religioznih ili profesionalnih bratovština. I sâm Andrija bio je član jedne takve bratovštine – sv. Križa u Poreču – pa je oporučno zahtijevao da *corpus suum sepeliri in monumentis fraternitatis sancte Crucis de Parentio*.⁸⁵ Imajući u vidu da je darivanje legata hospitalima bilo jednim od najizraženijih oblika pobožnosti poznate kao „socijalno i laičko kršćanstvo“, koje je dominiralo od 13. stoljeća pa sve do završetka Tridentskog sabora 1563. godine u gotovo svim krajevima Europe, ne začuđuje što je i Andrija, nakon spomenutog upita vezanog uz darivanje dviju ustanova, *hospitali dixit relinquere congiun vnum vini pro anima sua*.⁸⁶ Iako se ne radi o nekom osobito vrijednom legatu, darivanje vina, koje se možda koristilo za siromahe i bolesne, odnosno za radnike koji su obnavljali katedralnu crkvu, ipak kazuje o težnji pojedinih stranaca da se u nesigurnim razdobljima njihova života pokušaju uklopiti u nove sredine u koje su se doselili. Izuzetno lijep primjer darivanja hospitala od strane stranaca zabilježen je u jednoj posljednjoj volji iz 1480. godine. Njome je ser Tomazio, sin pok. Ivana iz Flandrije, *impresentiarum Parentii incola*,⁸⁷ ubožnici sv. Blaža darovao *lecticulum suum paruum de fustagno nouo cum suis plumis et vnum par lintheamentum paruorum eiusdem lecti cum suo cohoperto diuersarum colorum pro anima sua*, odnosno malen novi kauč od pamučne tkanine s pripadajućom perinom te jedan par malih plahti, odnosno posteljine, koji odgovara rečenom kauču s pokrivačem u različitim bojama.⁸⁸ Ovaj doista neuobičajen oporučni legat za hrvatske prostore kasnog srednjovjekovlja bez sumnje je barem djelomično posljedica Tomazijeva flandrijskog podrijetla, gdje

⁸³ Isto, fol. 164v.

⁸⁴ Isto, fol. 172r.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto toliko darovao je za obnovu katedralne crkve. Isto.

⁸⁷ Isto, fol. 169v.

⁸⁸ Radi se o doista detaljnom opisu ove vrste ležaljke, koja zasigurno nije bila jeftina, već je pripadala raskošnijem kućanskom inventaru. Moguće je da su ga sâm Tomazio ili njegov otac Ivan donijeli iz daleke Flandrije. Također možemo pretpostaviti da se radi o ležaljci kojom se priori, kao upravitelji ove ubožnice, nisu imali namjeru koristiti u samoj ubožnici, već u prostorijama u kojima su oni bili smješteni tijekom sastanaka s drugim osobama. Isto, fol. 170r.

je, uz Apeninski poluotok, kultura urbanog života, materijalne kulture i stanovanja bila najviša u Europi tog doba.⁸⁹ Zanimljivo je na ovome mjestu spomenuti i oporuku datiranu 13. veljače 1476., u kojoj oporučiteljica, građanka Poreča, gospođa Dominika, udovica *magistri Laurentii sartoris de Spalato*, premda katedralnoj crkvi, kako odgovara, ne može ostaviti ništa, daje jedan legat za karmine u mesu, žitu i vinu za dušu njezina oca te ističe da ako taj legat ne bude dan u tu svrhu, onda njegova vrijednost treba biti dana *pro fabrica ecclesie Parentine*.⁹⁰ No, ako su karmine za njezina oca bile održane, nema sumnje da su na njih, kao što je to bio običaj i u drugim istočnojadranskim komunama, bili pozvani i porečki *pauperes Christi*, odnosno osobe koje su bile smještene u hospitalu sv. Blaža ili su to u jednom trenutku najčešće postajale.

Iz navedenog je razvidno da su porečkoj ubožnici sv. Blaža oporučitelji legate darovali relativno rijetko, i to unatoč stalno postavljanoj istovjetnoj i pomalo nametljivom pitanju od strane bilježnika ili izvršitelja žele li što ostaviti ubožnici. No, ono što je ipak važnije jest raspon i raznovrsnost darovanih legata (monetarni legati, odjeća, posteljina, kreveti, kauči, pokrivala, hrana, vino), dakle sve ono što je bilo nužno za normalno funkcioniranje ili poboljšanje rada najvažnije komunalne solidarne ustanove. Također je važno to što je najviši udio darovanih legata bio u novcu, koji se mogao trošiti višenamjenski, ali vjerojatno primarno u skladu s napucima komunalnog Vijeća iz 1447. da se radi na obnovi zapuštenog hospitala. Imajući u vidu velik protok stranaca kroz Poreč kao prve postaje, nakon Venecije, prema Svetoj zemlji i općenito velik broj stranaca koji su u njemu živjeli i koji svoju bolest nisu mogli preboljeti ili su posljednje dane proživjeli u svojim porečkim domovima, razumljiva je odluka komunalnog Vijeća da se, vjerojatno zbog skromnih komunalnih prihoda, pridobije stanovništvo u darivanju oporučnih legata ubožnici, kao jedan od izraza pobožnosti „socijalnog kršćanstva“. Ovdje promatran uzorak također pokazuje da su na poziv komunalnog Vijeća, iako u relativno malom broju, odgovorili oporučitelji iz svih komunalnih društvenih slojeva, kako svjetovnjaci tako i pripadnici klera, a na nekoliko primjera vidjelo se da je taj način potpore hospitala sv. Blaža bio blizak i strancima. Na kraju, važno je istaknuti da, iako se u promatranom uzorku oporuka, koje predstavljaju samo malen dio posljednjih volja što su ih nakon 1447. godine za porečke stanovnike zapisivali razni porečki notari, ne spominju nikakve nekretnine (oranice, pašnjaci, maslinici, vinogradi, zapuštena zemljišta i slično), iz nekih objelodanjenih isprava poznato je da je hospital sv. Blaža bio primatelj i takvih legata. Naime, u nekim se biljež-

⁸⁹ Vrhunac razvitka urbane zajednice u Flandriji, kao i na Apeninskom poluotoku, doseže oko 1300. godine, što se odražavalo i na veličinu gradske populacije. Primjerice, Ghent je u to doba imao oko 65.000, Bruges oko 45.000, a nekoliko gradova brojilo je između 20.000 i 30.000 stanovnika. Pored općih zajedničkih crta koje su dijelile tadašnje gradske sredine, velika se pozornost u svim urbanim sredinama, bilo da se radilo o Apeninskom poluotoku, Flandriji, Dalmaciji ili Istri, koje su također bile prilično urbanizirane regije, ali s gradovima sa znatno manjom populacijom, posvećivala brizi za ljude na rubu društva, prije svega za gubavce, stare i bolesne. Za njih su se osnivali leprozoriji i hospitali u svim ovim regijama, pa zato i ne začuđuje da je Tomazio iskazao senzibilitet upravo prema tim skupinama urbanog stanovništva, darujući spomenute legatate porečkom hospitalu. O općim osobinama urbanog razvitka u Flandriji u razvijenom i kasnom srednjem vijeku v. npr. Wim Blockmans, „Urbanisation in the European Middle Ages. Phases of openness and occlusion“, u: *Living in the City. Urban Institutions in the Low Countries 1200-2010. Routledge studies in cultural history*, New York – London 2012, 16-27; u digitalnom obliku: „Reti Medievali“, www.retimedievali.it, 1-11.

⁹⁰ Antun de Teodoris, oporuke, fol. 158v.

ničkim ispravama spominju posjedi i druge nekretnine u vlasništvu ove ubožnice. Tako se u dvjema ispravama iz 1448. godine navodi kako porečki biskup Ivan i kanonici porečkog kaptola, uz slaganje prokuratorâ kao pravnih zastupnika i priora kao voditelja hospitala, daje u nasljedni zakup (*iure liuelli*) jedan vinograd u porečkoj kontrati *Possessa* i još neka zemljišta (koja se, zbog oštećenosti isprave, ne mogu definirati) porečkom patriciju *ser Baldazinu*, sinu *Antonija de Mochorio*.⁹¹ U jednoj nevezanoj ispravi iz iste godine spominje se kako bilježnik *ser Ivan Longo*, građanin Poreča, a ujedno i prokurator te pravni opunomoćenik porečkog hospitala, na dobrobit rečenog hospitala daje u trajni zakup (*ad liuellum*) porečkoj stanovnici gospođi *Nidi*, udovici *Markiona* iz *Vicenze*, jednu kuću rečenog hospitala, smještenu na području *Novih vrata (Porte Noue)*.⁹² Nida obećaje isplaćivati godišnji najam prokuratoru hospitala. Čini se da je odluka komunalnog Vijeća iz 1447. godine bitno pojačala pravne, zakonske i druge aktivnosti oko porečkog hospitala sv. Blaža. Iz nekoliko isprava zabilježenih u registru bilježnika *Antuna de Teodorisa* razvidno je da je značenje hospitala poraslo od sredine 15. stoljeća, što je vidljivo u spomenu funkcija priora i prokuratora, kao i činjenice da su ta mjesta držali ugledni porečki stanovnici. U drugoj polovini 15. stoljeća nesumnjivo dolazi do poboljšanja materijalnog i financijskog stanja te općenito povećanja uloge hospitala sv. Blaža u porečkoj komuni, koja se zbog svog položaja kao važna tranzitna i trgovačka luka nužno morala brinuti o funkcioniranju barem jednog hospitala koji bi imao standarde kakve su imali ostali istočnojadranski i europski hospitali tog vremena. Na ove trendove jasno ukazuju i ovdje detaljno razmatrane oporuke, činjenica da se hospital pravno i zakonski uređuje kao i ostali istočnojadranski hospitali, da je vlasnik barem nekoliko nekretnina u gradu i distriktu te da se davao na upravu uglednim i utjecajnim porečkim stanovnicima. Jedino je šteta što nije sačuvano više oporuka, primjerice, one zapisane od strane ovdje spomenutoga gospodina *Ivana Longa*, porečkog bilježnika, koji je zasigurno i sâm bilježio porečke oporuke. No, one su nestale u nemirnim vremenima sljedećih stoljeća, kao vjerojatno i niz druge bilježničke građe spomenutih i drugih porečkih notara. Ipak, prilično velik broj sačuvanih porečkih oporuka koje zapisao *Antun de Teodoris*, koji je dostatan za kvantitativnu i sadržajnu analizu te razmatranje problema porečkog hospitala u 15. stoljeća, jasno ukazuje na neke tipične trendove iskazane tadašnjom pobožnošću, koji se zasigurno ne bi bitno izmijenili ni da je sačuvano znatno više posljednjih volja. Uostalom, na to ukazuju svi oni trenuci u kojima smo porečki hospital sv. Blaža stavljali u širi kontekst i uspoređivali s dalmatinskim i istočnojadranskim ubožnicama kraja srednjeg vijeka.

6. Zaključak

Utemeljenja, djelatnosti i organizacija srednjovjekovnih istarskih hospitala, barem onih koji su pripadali današnjem hrvatskom dijelu Istre, intenzivnije se proučavalo tijekom 19. stoljeća. Što se tiče uloge ubožnice sv. Blaža, jedinog hospitala unutar porečkih gradskih zidina u 15. stoljeću, ali i ostalih hospitala na području porečke komune, njima su se bavili tek pojedini povjesničari, prije svega *Bernardo Schiavuzzi*, *Antonio Madonizza*,

⁹¹ Ladić, *Spisi istarskih bilježnika II*, dok. 89-90.

⁹² Isto, dok. 120.

Francesco Babudri, a u novije vrijeme i Marija Mogorović Crljenko. Iako su pojedini od spomenutih znanstvenika doticali probleme djelovanja kasnosrednjovjekovnog porečkog hospitala, posebice je F. Babudri, proučavajući u svoje vrijeme još sačuvano i dostupno arhivsko gradivo, uočio važnost odluke porečkog komunalnog Vijeća iz 1447. godine, kojim započinje mala „renesansa“ u nastojanju da se poboljša financijski, materijalni i administrativni položaj ubožnice sv. Blaža. Naime, Vijeće je vjerojatno uskoro donijelo i nalog, prema kojem je svakog oporučitelja trebalo pitati jedno vrlo izravno pitanje, a to je želi li što ostaviti katedralnoj crkvi Bogorodičina Uznesenja i/ili hospitalu sv. Blaža za spas svoje duše. Kako je vrlo malo povjesničara i drugih znanstvenika ozbiljnije razmatralo arhivsko gradivo, posebice bilježničke registre iz tog razdoblja u kojima je i sačuvan najveći broj oporuka, razumljivo je da nitko nije razmotrio problem koliko se nalog komunalnog Vijeća doista provodio u praksi, odnosno od strane porečkih oporučitelja. Nažalost, za porečku komunu do sada su poznate tek oporuke koje je sastavio bilježnik Antun de Teodoris, koji je zapisao 60-ak oporuka i kodicila, a u kojima se odmah na početku istraživanja uočilo da su izvršitelji oporuke ili sâm bilježnik svakog oporučitelja pitali „želi li što god ostaviti za obnovu i bolje djelovanje katedralne crkve i/ili hospitala“. Zbog opsega rada, ovdje se promatra samo pitanje darivanja hospitalu jer je darivanje katedralne crkve zasebna tema koja bi zahtijevala istraživanje dodatne literature i vrela. Budući da je priličan broj oporučitelja na to pitanje odgovorio potvrdno, točno definirajući vrstu legata, moglo se uspješno pristupiti analizi utjecaja naloga komunalnog Vijeća na promjenu strategije usmjerenja oporučnih legata za spas duše. Naime, kako promatrane oporuke pokrivaju razdoblje od 1464. do 1487. godine, one pokazuju da su porečki oporučitelji, bez obzira na spol, podrijetlo, društveni status ili financijske mogućnosti (što je sve detaljno razmotreno u radu), u drugoj polovini 15. stoljeća u velikom broju darovali hospitalu sv. Blaža monetarne, odnosno novčane legate, potom legate u nekretninama, odjeći i obući, hrani i vinu te krevetima i pokrivalima, tj. u svemu onome što je bilo nužno za funkcioniranje ubožnica tog vremena. Budući da je darivanje ubožnicama u razdoblju od 13. stoljeća pa sve do kraja Tridentskog koncila 1563. godine bilo izrazito popularno kao jedan od vidova tzv. „laičkog i socijalnog kršćanstva“, obilježenog u prvom redu riječima *caritas et misericordia*, odnosno suosjećanjem s manje uspješnim i sretnim sugrađanima, razumljivo je da su takva darivanja ostavljali oporučitelji obaju spolova, pripadnici svih društvenih staleža, bez obzira na podrijetlo. To, naravno, ukazuje na činjenicu da su takva darivanja bila općeprihvaćen oblik pobožnosti, s jedne strane usmjerene prema spasu vlastite duše, a s druge strane prema izražavanju konkretne pomoći suvremenici oporučiteljâ. U Poreču, gradu od kojih 3.000 stanovnika, to je osobito bilo važno jer je dobro uređena, administrativno vođena i opskrbljena ubožnica bila značajna i zbog važnosti Poreča kao prve postaje na pomorskom putu od Venecije do Bliskog istoka. O velikom broju stranaca raznih zanimanja i interesa, koji su se privremeno nastanili u porečkoj komuni, svjedoči i promatran uzorak od 60-ak oporuka. Naime, analiza ovog uzorka pokazuje da je Poreč u kasnom srednjem vijeku bio jedna od onih istočnojadranskih komuna u kojoj se privremeno ili stalno, na kraće ili duže vrijeme, nastanjivao najveći udio stranaca, migranata i poslovnih ljudi, što na Poreč ukazuje kao na vrlo živu komunu u kasnom srednjovjekovlju. Konačno, treba reći da je spomenuta odluka porečkog komunalnog Vijeća zapravo bila vrlo tipična za razvijeni i kasni srednji vijek na našoj obali Jadrana jer na slične pokušaje poticanja oporučiteljâ da pomognu izgradnju sakralne, karitativno-solidarne ustanove

---

ili fortifikacija – čime se postizao i osjećaj zajedništva pred raznim ugrozama kao što su kužne epidemije ili osmanski pritisci na dalmatinske komune – nailazimo, primjerice, u Šibeniku (katedrala) i Trogiru (hospital, fortifikacije), a vjerojatno bi buduće analize ukazale na slične pojave i u drugim istočnojadranskim komunama. Ovaj je fenomen bitan i zbog činjenice što pokazuje da, bez obzira na to što je humanizam polako razbijao uske okvire komunalnih autonomija i samodostatnosti, one su još uvijek izražene u kasnom srednjovjekovlju u trenucima pojava kužnih epidemija ili tijekom čestih osmanskih upada u distrikte istočnojadranskih komuna.

OSOBNNA IMENA GRAĐANA GRADECA U SVJETLU VRELA IZ 17. STOLJEĆA

U središtu zanimanja matična je knjiga krštenih Župe svetoga Marka na Gradecu. Podacima koje sadrži to vrelo već su se koristili povjesničari, postavljajući u prvi plan demografske pokazatelje. U sklopu širih istraživanja hrvatske povijesne antroponimije, spomenuta je gradečka knjiga krštenih u cijelosti transkribirana i analizirana prema načelima suvremenih interdisciplinarnih istraživanja. Pristupi povjesničara koji su se ovim vrelom bavili u dosadašnjim istraživanjima uglavnom su bili fokusirani na statističke pokazatelje, koji su potom analizirani kvantitativnim metodama. S druge strane, cjelovita transkripcija matičnih knjiga omogućila je drukčiji tip istraživanja, kakav je u dosadašnjim istraživanjima ipak bio zanemaren. U ovome se članku autor ograničio na analizu osobnih imena sadržanih u navedenoj knjizi krštenih. Nastojeći ponuditi više komparativnih zaključaka i izbjeći suboparnu deskriptivnost kvantitativnih podataka, autor se poslužio i komparativnom analizom, uspoređujući podatke iznimno zanimljivih i relativno starih matičnih knjiga s područja sjeverozapadne Hrvatske. Usporedbom korpusa osobnih imena u različitim krajevima i naseljima, nameće se pretpostavka o opreci između ruralnoga te gradskog stanovništva zagrebačkoga Gradeca u ranome novom vijeku. U tom se kontekstu autor nalazi u poziciji koja omogućuje analizu mogućih suprotnosti gradskog i seoskog života, posebice s obzirom na to da oba korpusa dolaze iz istoga kulturnog kruga te istog političkog i društvenog konteksta.

Ključne riječi: povijesna antroponimija, osobna imena, matične knjige krštenih, 17. stoljeće

1. Uvod

1. 1. Uvodno o vrelu i povijesnome kontekstu

Posljednjih godina povijesna antroponimija sve je učestalije predmet istraživanja u povijesnim znanostima i onomastici. Mnogo je pojedinačnih studija, studija slučaja (case study), koje se bave antroponimijom pojedinih, manjih prostornih jedinica.¹ Pritom autori najčešće temelje istraživani korpus na jednoj vrsti vrela. Najčešće je riječ o knjigama krštenih

---

¹ Istraživanja antroponimije u knjigama krštenih: Robert Skenderović, *Stanovništvo Požege 1699. – 1781. prema matičnim knjigama*, magistarski rad, Zagreb 2002; Dražen Vlahov, „Transliteracija knjige matica umrlih parohije sv. Nikole Čudotvorca u Rijeci, 1782.–1860.“, *Artefakti*, 3, 2000, 22-72; Fazileta Hafizović, *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek 2001; Kristijan Juran, „Murterske glagoljske matice“, *Studia ethnologica Croatica*, 14-15, 2002-2003, 213-274; Arijana Kolak – Vladimir Huzjan, „Glagoljska matična knjiga krštenih (1667.–1723.) Župe Dobrinj na otoku Krku kao izvor za proučavanje nekih aspekata demografske povijesti“, *Povijesni prilozi*, 24, 2003, 171-238; Vlahov, *Glagoljski zapisi u knjizi krštenih, vjenčanih i umrlih iz Huma (1618. – 1672.)*, Pazin 2003; Katica Miholović, „Zbirka matičnih knjiga na području Državnog arhiva u Karlovcu“, u: *Inventari za fondove i zbirke*, Karlovac 2003, 103-117; Karl Kaser – Hannes Grandits – Siegfried Gruber, *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2003; Zoran Ladić – Goran Budeč, „Glagoljska Bilježnica šćitarjevačkog župnika od 1524. do 1526. godine. Prilog proučavanju crkvenog i seoskog života u zagrebačkoj okolini u ranom novom vijeku“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 29, 2011, 149-189; Hrvoje Petrić, „Samobor i okolica u ranome novom

pojedinih župa, koje nedvojbeno predstavljaju iznimno vrijedan izvor antroponimijskih potvrda. U ovom ću članku, uz uobičajenu analizu antroponimijskih potvrda dobivenih transkripcijom knjige krštenih, građu komparirati koristeći se pritom transkribiranim matičnim knjigama drugih župa Zagrebačke biskupije iz približno istog povijesnog razdoblja, odnosno sredine 17. stoljeća.

Na samome kraju 16. stoljeća, nakon bitke kod Siska 1593. godine, prestalo je više od stoljeća dugotrajno, neprestano osmanlijsko vojno napredovanje prema Zapadu. Za Dugoga rata, koji je trajao do 1606. godine, habsburška je vojska, ubirući plodove uspješne reorganizacije obrambenoga sustava, natjerala Osmanlije na povlačenje. Započelo je razdoblje u kojemu su napadači morali prijeći u defenzivu, zbog čega su područja u unutrašnjosti postala sigurnija za život. Tako je i područje Zagrebačke biskupije u to doba bilo sve udaljenije od ratnih zbivanja. Međutim, tijekom 17. stoljeća Gradec je bilježio tek blagi demografski rast. Naime, snažnije povećanje stanovništva sprečavali su povremeni potresi, epidemije i požari.²

Tijekom druge polovine 17. i početka 18. stoljeća uz građane grada (koji su plaćali poreze), unutar zidina živjeli su inkvilini (stanari), ali su sve češće kuće kupovali i gradili hrvatski i slavonski magnati. Tako Zrinski na Gradecu drže tijekom 17. stoljeća dvije palače (na Markovićevoj i Markovu trgu). Nakon smrti Nikole VII. Zrinskog (1664.) o naj-reprezentativnijoj palači na Gradecu brinuo se Petar Zrinski, a 1691. prodana je Ivanu Draškoviću.³ Svoje su palače na Gradecu u tom razdoblju imali i obitelji Čikulini, Sermage, Rattkay, Krčelić, Vojković i druge. Ipak, kako ćemo vidjeti u analizi građe, u usporedbi s gradečkom knjigom krštenih, u knjizi krštenih Župe svetoga Vida mnogo ćemo češće susresti plemićka prezimena.

1. 2. Metodološke napomene

Baveći se povijesnom antroponimijom u sklopu istraživačkih projekata na Odjelu za onomastiku i etimologiju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, transkribirano je nekoliko knjiga krštenih koje potječu iz sredine 17. stoljeća, uglavnom s područja sjeverozapadne Hrvatske. U ovom se članku detaljno analizira antroponimijska građa dobivena transkripcijom knjige krštenih Župe svetoga Marka na Griču. Podaci o imenskoj fondu građana Gradeca u 17. stoljeću analizirani su i uspoređeni, između ostaloga, i sa spomenutom građom. Na više mjesta ovi će se podaci uspoređivati s onima dobivenima analizom knjiga krštenih Župe svetoga Vida u Brdovcu.⁴ Obje župe (gradečka i brdovečka) nalaze

vijeku“, u: *Samobor. Zemljopisno-povijesna monografija* (ur. Dragutin Feletar), Samobor 2011, 237-321; Anđela Frančić, „Osobna imena u matičnoj knjizi krštenih uvrštenoj u Kvadernu kapitula lovranskog“, *Zbornik Lovranščine*, 3, 2014, 137-162. Godine 2000. cijeli br. 41-42 časopisa *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci* bio je posvećen radu na antroponimijskoj građi u župnim matičnim knjigama, primjerice, Diana Stolac, „Matične knjige – izvor za filološka istraživanja“ (361-368); Marta Jašo, „Glagoljske matične knjige Kvarnerskog primorja i Istre u Arhivu HAZU“ (393-402).

² Stjepan Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, Zagreb 1981, 75-83.

³ Petrić, „Stoljeće oporavka i napretka“, u: *Povijest grada Zagreba*, II, Zagreb 2012, 181.

⁴ Župi svetoga Vida u 17. stoljeću pripadala su sva naselja između Sutle i Krapine, od Save na jugu do granice između nekadašnjeg susedgradskog i cesargradskog vlastelinstva – odnosno Zagrebačke i Zagorske županije – na sjeveru. Imenska i demografska građa iz knjige krštenih Župe sv. Vida (1672. – 1710.) obrađena je u mojoj doktorskoj disertaciji (Branimir Brgles, *Stanovništvo i topografija susedgradsko-stubičkog*

se u Zagrebačkoj biskupiji; prva je obuhvaćala urbani prostor zagrebačkoga Gradeca, a druga ruralna naselja između Krapine i Sutle, sa središtem u Brdovcu. Uz to, obje knjige krštenih vodile su se približno u istome razdoblju, zbog čega su također pogodne za komparativnu analizu. Analizirane knjige krštenih pripadaju skupini najstarijih sačuvanih matica sjeverozapadne Hrvatske.

Uz kvantitativnu analizu, istraživanje će ponuditi i analizu kvalitativnih značajki antropomijske građe. Kvantitativni podaci pomoći će nam utvrditi širinu imenskoga fonda, učestalost pojedinih osobnih imena te trendove zastupljenosti tijekom više desetljeća. Istovremeno, kvalitativnim pristupom istražiti ćemo tipove nasljeđivanja te važnost pojedinih svetačkih kultova, kako u okviru kalendarske motivacije imenovanja tako i s obzirom na općenitu učestalost pojedinih osobnih imena.

Metoda transkripcije podrazumijevala je oblikovanje specifične podatkovne matrice, u koju su se potom upisivali svi podaci koje vrelo nudi. Podatkovna matrica prilagođena je radu na matičnim knjigama; oblikovana je kako bi omogućila upisivanje svih dostupnih podataka iz vrela u podatkovne linije radnoga lista. Ti su podaci: osobno ime krštenika, ime i prezime oca i majke, krsnih kumova, mjesto prebivanja (toponim), datum krštenja te drugi specifični podaci koji se bilježe u pomoćne rubrike (poput titula, zanimanja roditelja, dodatnih podataka o legitimnosti djece i različitih drugih napomena koje je uočio svećenik). Na koncu, dodana je i rubrika u koju se upisivalo ime svećenika koji je vodio ceremoniju krštenja. Nakon završetka transkripcija sve je te podatke moguće analizirati raznim statističkim, kvantitativnim i kvalitativnim alatima.

Kvantitativni podaci dobiveni analizom knjiga krštenih najčešće se rabe kako bi se istraživali demografski pokazatelji. U fokusu ovog članka jesu podaci o nadijevanju osobnih imena, njihovoj učestalosti i mogućim poveznicama sa širim društvenim i ekonomskim procesima. Spomenuta građa može se upotrijebiti i kako bi se usporedili kvantitativni podaci o kretanju krštenja („ritmovima začeca i krštenja“) te istražile druge teme koje bi mogle ukazivati na razlike između „urbanog“ (varošskog) i „ruralnog“ (seoskog) stanovništva.

Na koncu, analizirani su i svi ostali podaci koje su zapisivači iz bilo kojeg razloga bilježili (bilo na marginama ili unutar uobičajene formule zapisa). Ti „neobični“ podaci, koji se pojavljuju među opaskama u analiziranim matičnim knjigama, najčešće se odnose na bilješke o djeci rođenoj izvan zakonitih veza, o krštenjima odraslih. Nešto su manje neobične, ali ipak zanimljive informacije koje se također pojavljuju na marginama, primjerice, o odabiru imena blizanačkih parova. S druge strane, ponekad se nalaze i vrlo neobični zapisi, poput slučaja u kojemu je župnik bio u nedoumici pri određivanju spola novorođenčeta (krstivši ga na koncu muškim i ženskim imenom).

2. Analiza vrela

U gradečku najstariju knjigu krštenih Župe sv. Marka upisivali su se sakramenti krštenja između 1653. i 1670. godine. Istoj matičnoj knjizi pripadaju još i podaci za 1695. godinu,

---

vlastelinstva (1450. – 1700.), Zagreb 2015). U prvom se dijelu nalazi zavjetna knjiga, odnosno kronološki popisani zavjeti pojedinaca svetomu Vidu, s opisima čudotvornih izlječenja. Taj je izvor detaljno obrađen u: Kolak – Huzjan, „Glagoljska matična knjiga krštenih“, 171-238. Brdovečka matična knjiga krštenih sastoji se od 2.871 upisa zabilježenih na 141 listu. Prvih 9 listova (17 stranica) posvećeno je uvodnoj kronici zapisa o zavjetima svetomu Vidu.

ali ne i za 25-godišnje razdoblje između 1670. i 1695. godine. U navedenom je razdoblju upisano 1.750 krštenika, čija su imena zabilježena na ukupno 167 listova knjige krštenih (334 stranice, *recto* i *verso*).

Načelo transkripcije podataka podrazumijevalo je bilježenje svih dostupnih podataka te računalnu obradu i oblikovanje s pomoću digitalnih alata. Takav je pristup, već u sljedećem koraku, omogućio široku lepezu kvantitativnih podataka.

Upisivanje u matične knjige najčešće su izvršavali svećenici, koji su zacijelo bili obrazovani i dobro poznavali latinski te su sva imena bilježili standardnim latinskim likovima. Ipak, u nekih je glasova vidljivo da su se služili različitim rješenjima. Primjerice, pri bilježenju glasa *z* koristili su se grafemima *s*, *z* (*Elisabetha*, *Elizabeta*, *Elizabeth*). U skladu je s latinskim utjecajem i udvajanje grafema (*Anna*, *Susanna*, *Ellisabetha*, *Hellena*, *Joannes*, *Matthias*), koje ipak ne donose sustavno (*Elisabeth*, *Helena*, *Mathias*). Glas *k* također se sustavno bilježio, u duhu latinske grafije, grafemom *c* (*Lucas*, *Marcus*, *Clara*).

Premda su podatke o krštenjima u knjigu krštenih upisivali različiti svećenici, većina ligatura bilježila se sustavno. Uz ligature, svećenici su se koristili i kontrakcijama te suspenzijama. Primjerice, pri udvajanju grafema (ligatura iznad znaka, posebice u imena *Joannes*, *Anna*). Ime *Stephanus* sustavno se bilježilo skraćeno, ligaturom iznad dvaju grafema (što je sustavna osobina paleografije 16. stoljeća), dok se ime *Mattheus* najčešće bilježilo uporabom kontrakcije, kao *Matth*: (= *Matthaus*).

Najveće probleme predstavlja transkripcija kontrakcija i ligatura u imena *Matthias*, *Matias*, *Mettheus* i *Matthaus*. Matej je evanđelist (i jedan od apostola) čiji se spomendan slavi u rujnu, a ime Matej odnosi se na „dvanaestoga“ apostola čiji je spomendan u svibnju. Razlika u grafiji imena *Matthaeus* i *Mathias* katkad je teško razlučiva. U skladu je to s hrvatskom tradicijom u kojoj se ta imena često izjednačuju i brkaju.⁵

2. 1. Župa svetoga Marka

Razgraničenje među župama bilo je relativno jednostavno; sve unutar gradskih zidina pripadalo je Župi sv. Marka, a prostor izvan zidina s podgrađem Župi sv. Margarete. Područje Kaptola bilo je dijelom Župe sv. Marije, čije je središte bila crkva na Dolcu. Kaptolska je Nova Ves pripadala Župi sv. Ivana, a Župa sv. Petra obuhvaćala je Vlašku Ves. Međutim, u matičnim se knjigama Župe sv. Marka povremeno javljaju pojedinci koji dolaze iz okolnih naselja. Riječ je o „gradačkim selima“, kako se nazivaju u literaturi Gračani, Remete i druga naselja u današnjoj „podsljemenskoj zoni“. Za razliku, dakle, od susjednih župa, u matičnoj se knjizi sv. Marka povremeno spominju stanovnici izvan zidina Gradeca, što dodatno usložnjava uporabu kvantitativnih podataka u kontekstu procjene demografskih kretanja. Dodatan je problem taj što svećenici nisu u svim slučajevima zapisivali ime naselja iz kojega su roditelji krštenika došli, odnosno ti se podaci nisu unosili dosljedno. Svećenici su u matičnu knjigu, nakon podataka o kršteniku, njegovim roditeljima i kumovima, na koncu dodavali i svoje ime. Tako doznajemo da je neko vrijeme župnik šestinske župe pomagao župniku sv. Marka, a pritom je u istu maticu upisivao i djecu krštenu u svojoj

⁵ Brgles – Anka Čilaš Šimpraga, „Prilog proučavanju osobnih imena u 16. stoljeću (na primjeru vlastelinstava Susedgrad i Donja Stubica)“, *Folia onomastica Croatica*, 25, 2016, 32; Sanja Vulić, „O hrvatskim pučkim imenima spomendana sv. Matije, apostola, i sv. Mateja, apostola i evanđelista, s etnonomastičkoga stajališta“, *Folia onomastica Croatica*, 24, 2015, 125-141.

župi. U kontekstu istraživanja demografskih pokazatelja, to je impliciralo da se na podatke u matičnoj knjizi ne može oslanjati. Bilo je potrebno uzeti u obzir i druge nedostatke, poglavito činjenicu da se u matičnu knjigu sv. Marka nisu bilježili novorođeni stanovnici drugih vjera (židovske, pravoslavne).

Najstarije matične knjige Župe sv. Marka, koje su se vodile od 1653. do 1670. te od 1695. godine, nisu se vodile uredno. Podaci se nisu bilježili sustavno, a prostorni se obuhvat također ne može smatrati ustaljenim. Stoga možemo zaključiti da je matična knjiga crkve sv. Marka vrednija kao vrelo za istraživanje stanovništva (u kontekstu interdisciplinarnoga *study of population*, antropološki, prozopografski, onomastički) nego kao demografski statistički izvor.

U matičnoj se knjizi spominju sljedeća mjesta: Šestine (*ex parochia s. Emerici, ex Sestin, ex Sestina...*), Sveti Duh (*a S. Spiriti*), Čnomerec (*ex Cernomerich*), Dankovec (*Dankowich*), Horvati (*ex Horuath, ex pago Horuaty*), *ex parochia s. Michaeli*, Trnje (*ex Ternia, ex Ternie*), Podgrade i Ilica (*ex Villlicza*), Iljašići (*Illiasichi*), Jelenovec (*Jelenouecz*), Ljubljanka (*Liublianicza*), Lukavec (*Lukauecz*), Mikulići (*ex Mikulich*), Prekrižje (*Prekrisie*), Gornje Prekrižje (*Superiorus Prekrisa*), Vrhovec (*Verhouech*).

2. 2. Toponimi

Među toponimima, koji su zabilježeni u župnoj matičnoj knjizi, najviše se puta spominju Mikulići (13), potom Trnje (8), Šestine s crkvom sv. Emerika (13) te Prekrižje (3).

Tablica 1. Toponimi zabilježeni u knjizi krštenih Župe sv. Marka

Toponim	Toponim (grafija)	Br. potvrda
Mikulići	<i>ex Mikulich</i>	1
	<i>Mikulich</i>	10
	<i>Mikulicz</i>	1
Trnje	<i>ex Ternia</i>	1
	<i>ex Ternie</i>	1
	<i>Ternia</i>	1
	<i>Ternie</i>	2
	<i>Ternye</i>	2
Šestine	<i>Thernye</i>	1
	<i>ex Sestin</i>	1
	<i>ex Seztin</i>	4
	<i>Seztin</i>	2
Šestine (Župa sv. Emerika)	<i>ex parochia s. Emerici</i>	7
Prekrižje	<i>Prekrisie</i>	3
Horvati	<i>Horuatt</i>	2
Dankovec	<i>Bankouich</i>	1
	<i>Dankowich</i>	1
Horvati	<i>Heruat</i>	2

Ilica	<i>ex Villicza</i>	1
Vrhovec	<i>Verhouech</i>	1
Župa sv. Mihaela	<i>ex parochia s. Michaeli</i>	1
Iljašići	<i>Illiasichi</i>	1
Črnomerec (Župa sv. Duha)	<i>ex Cernomerich</i>	2
Ljubljana	<i>Liublianicza</i>	1
Jelenovec	<i>Jelenouecz</i>	1
Lukavec	<i>Lukauetz</i>	1

2. 3. Kvantitativna analiza podataka

Kako je napomenuto u uvodnom dijelu, kvantitativni podaci o kretanju stanovništva nisu dio užeg fokusa istraživanja. Ipak, kako bismo stekli dojam o ukupnom broju i veličini dviju analiziranih zajednica, ukratko ćemo promotriti podatke o broju krštenih u transkribiranim matičnim knjigama. Potrebno je naglasiti i to da su se prilikom transkripcije podrobno prepisivali svi podaci, zbog čega ipak možemo pretpostaviti da su te brojke ipak nešto preciznije od dosadašnjih analiza.

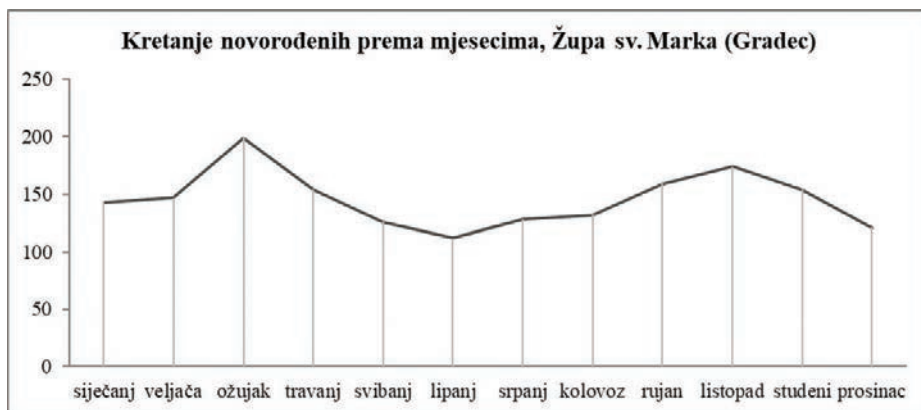
Kvantitativnim pokazateljima o broju stanovnika Župe sv. Marka bavio se Stjepan Krivošić. Prema njegovim zaključcima, u 17. je stoljeću – nakon dugog razdoblja negativnih pokazatelja o kretanju broja stanovnika – započeo demografski oporavak. Procjenu kretanja broja stanovnika u 16. stoljeću Krivošić donosi konzultirajući različita predstatistička vrela; upotrijebio je, primjerice, podatke o porezima te korelirao svoje zaključke s nekim odlukama gradačke općine toga doba (poput one o dodjeljivanju besplatnoga zemljišta sredinom 16. stoljeća). I drugi istraživači donose zaključke koji u osnovi potkrepljuju njegove nalaze. Tako je Kampuš procijenio da je pad broja stanovnika bio znatan već 1468. godine.

U 16. stoljeću stanovništvo se nastavilo smanjivati te je potkraj stoljeća broj stanovnika pao na 1.500 do 2.000. Na temelju vlastite analize matične knjige krštenih Župe sv. Marka Krivošić zaključuje da je u drugoj polovini 17. stoljeća na „širem području Gradeca“ živjelo više od 2.000 stanovnika.⁶ U konačnici, Krivošićevi podaci govore o porastu stanovništva u razdoblju od kraja 16. do sedamdesetih godina 17. stoljeća. Krivošić donosi podatak o 1.694 djece krštene u 18-godišnjem razdoblju, od 1653. do 1670. godine. Uspoređujući kretanje rođenih prema mjesecima na Gradecu te u drugim zagrebačkim župama (sv. Ivana i sv. Marije), Krivošić je zaključio da su podaci usklađeni. Najmanje novorođenih zabilježeno je u ljetnim mjesecima, posebice u lipnju, a najviše u ožujku i listopadu. To vrijedi za sve tri zagrebačke župe.⁷ Naša kvantitativna analiza, koja se temelji na cjelovitoj transkripciji podataka zabilježenih u najstarijoj sačuvanoj knjizi krštenih, potvrđuje navedene zaključke.

⁶ Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo*, 81.

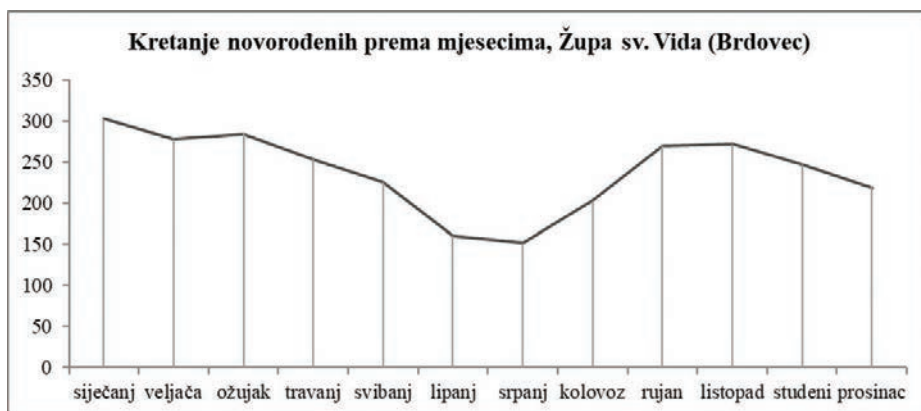
⁷ Isto, 78-80.

Grafikon 1. Kretanje novorođenih u Župi sv. Marka prema mjesecima

Međutim, podaci o kretanju novorođenih u brdovečkoj župi sv. Vida pokazuju drukčije trendove. Knjiga krštenih Župe sv. Vida u Brdovcu donosi podatke za 30 godina. Amplitude su, očekivano, mnogo manje izražene, ali to je zbog mnogo duljeg razdoblja koje je analizirano. Uzmemo li manje vremenske cjeline, primjerice, 18-godišnje razdoblje od 1672. do 1684. (za sv. Marka također imamo 18-godišnje razdoblje), amplitude su mnogo veće, ali neke pojedinosti i dalje ostaju iste. Najmanje je novorođenih bilo u srpnju, a potom započinje blagi rast, sve do vrhunca u zimskim mjesecima, siječnju, veljači i ožujku. Tridesetogodišnji trend kretanja također pokazuje da je najmanje novorođenih bilo u ljetnim mjesecima (lipanj i srpanj), nakon čega započinje rast i vrhunac u siječnju, kada je zabilježeno najviše novorođenih.

Grafikon 2. Kretanje novorođenih u Župi sv. Vida prema mjesecima

2. 4. Analiza imenske građe

Osobna imena

Deset najučestalijih muških i ženskih osobnih imena u matičnoj knjizi krštenih Župe sv. Marka u cijelom analiziranom razdoblju – između 1653. i 1670. godine – donosi sljedeće podatke.

Tablica 2. Deset najčešćih ženskih osobnih imena u knjizi krštenih
Župe sv. Marka 1653. – 1670.

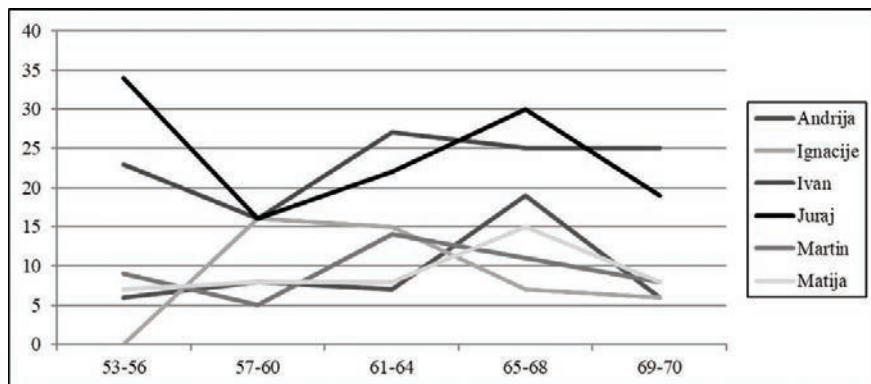
Redni br.	Osobno ime	Br. nositeljica
1	Katarina	167
2	Jelena	125
3	Margareta	121
4	Barbara	117
5	Doroteja	77
6	Ana	64
7	Elizabeta	47
8	Uršula	24
9	Magdalena	20
10	Lucija	11

Tablica 3. Deset najučestalijih muških osobnih imena u matičnoj knjizi krštenih
Župe sv. Marka 1653. – 1670.

Redni br.	Osobno ime	Br. nositelja
1	Juraj	129
2	Ivan	117
3	Mihael	65
4	Franjo	50
5	Martin	47
6	Matija	46
7	Andrija	46
8	Ignacije	44
9	Gregur	39
10	Nikola	34

U Župi sv. Marka na Gradecu nalazimo imenske potvrde za 40 različitih temeljnih muških osobnih imena (Juraj, Ivan, Mihael, Franjo, Martin, Matija, Andrija, Ignacije, Gregur, Nikola, Jakob, Matej, Stjepan, Pavao, (prazno), Toma, Lovro, Petar, Marko, Blaž, Ivan Krstitelj, Luka, Gašpar, Filip, Josip, Antun, Šimun, Ivan Evandelista, Baltazar, Ladislav, Aleksandar, Kristofor, Ivan Erazmo, Josip Antun, Augustin, Volfgang, Ivan Franjo, Bartol, Ambroz, Ksaver). Riječ je o relativno bogatom osobnoimenskom repertoaru.

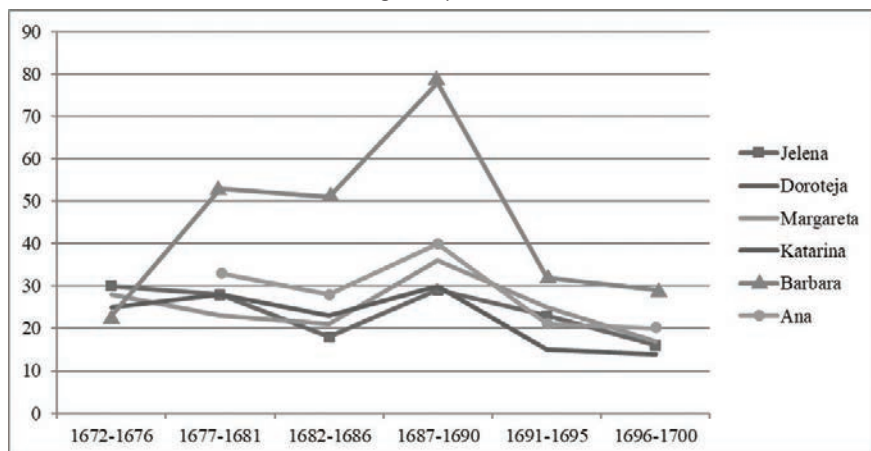
Grafikon 3. Broj nositelja odabranih najčešćih muških osobnih imena u četverogodišnjim intervalima

Kretanje učestalosti muških imena prema četverogodišnjim intervalima pokazuje da je popularnost analiziranih muških imena (analizirano je 6 najučestalijih) bila promjenjiva. Niti jedno se od navedenih imena osobito ne ističe, ali se sasvim jasno očituje da su imena Juraj i Ivan bila vrlo učestala tijekom cijelog promatranog razdoblja. Možemo stoga zaključiti da su pojedina imena u određenim razdobljima bila popularna, a zatim su ih zamjenjivala druga. Promatramo li najčešća ženska osobna imena, njihov se korpus vrlo malo mijenjao tijekom cijeloga analiziranog razdoblja. Vrlo sužen ženski osobnoimenski fond uzrokovao je relativno blage razlike u popularnosti pojedinih osobnih imena tijekom analiziranoga razdoblja.

Od deset najučestalijih ženskih osobnih imena, osam se nalaze u objema matičnim knjigama (Ana, Barbara, Doroteja, Jelena, Katarina, Lucija, Magdalena, Margareta). U Župi svetoga Marka među deset najučestalijih još su i ženska osobna imena Elizabeta i Uršula, a u brdovečkoj župi sv. Vida imena Agata i Suzana. Promotrimo li imena u petogodišnjim intervalima, jasno se mogu zamijetiti neke manje razlike.

Grafikon 4. Broj nositeljica odabranih najčešćih ženskih osobnih imena u četverogodišnjim intervalima

Osobno ime Barbara u brdovečkoj župi nije bilo na prvome mjestu po učestalosti samo u prvom analiziranom petogodišnjem intervalu, od 1672. do 1676. godine. U tom je razdoblju najpopularnije ime bilo Jelena, koje u sljedećim razdobljima pada u donji dio tablice deset najučestalijih imena.

U objema matičnim knjigama ukupno su najučestalija muška osobna imena bila Juraj i Ivan. Među prvih je pet imena, također u objema knjigama, osobno ime Mihael. Za razliku od ženskih imena, usporedba između matičnih knjiga pokazuje da se u objema knjigama među deset najučestalijih imena nalazi nešto manje istih temeljnih likova (to su u objema matičnim knjigama: Ivan, Juraj, Martin, Matija, Mihael, Nikola).

Analiziramo li najučestalija imena prema ukupnom broju popisanih krštenika, u objema župama nalazimo među prvih deset najučestalijih imena sljedeća: Ivan, Juraj, Mihael, Matija, Martin i Nikola. Osobno ime Marko, koje se u Brdovcu nalazi na devetome mjestu, u gradečkoj matičnoj knjizi krštenih tek je na devetnaestome mjestu po učestalosti (18 popisanih pojedinaca, odnosno 2% od ukupnog broja muške krštene djece).

Brdovečki fond muških osobnih imena između 1672. i 1705. godine sastoji se od 48 različitih temeljnih imena. Uglavnom je riječ o kršćanskim, svetačkim imenima. Dakako, većinom se radi o jednočlanim osobnim imenima, a u 10 slučajeva kršteno je dijete imalo dvočlano osobno ime: dva Ivana Evandelistu te po jedan Adam Antun, Žigmund Ignacije, Baltazar Stjepan, Žigmund Herbard, Ivan Josip i Josip Baltazar. Dvije su zanimljive činjenice vezane uz dvočlana osobna imena. Pojedini članovi tih dvostrukih imena iznimno su rijetki na području Brdovca (Žigmund, Ignacije, Herbard, Josip, Baltazar, Adam). Od imena tih krštenika još su zanimljivije titule njihovih očeva, koje pokazuju da je isključivo riječ o plemićima (*spectabilis et magnificus dominus domini Chikulini, generosus dominus Kobbe, spectabilis et magnifici dominus domini liberi Baroni, sacra caesaria regiaeque maiestatis confinii Crisiensis equitum capitanei Chikulin* itd.).

Premda nije riječ o intervalima koji korespondiraju (nastali su u različitim desetljećima 17. stoljeća), podatke je moguće analizirati na razini donošenja zaključaka o najpopularnijim osobnim imenima. Dva najučestalija muška osobna imena, kako na Gradecu tako i u Brdovcu, jesu Ivan i Juraj. U gradečkoj se matičnoj knjizi krštenih u drugom četverogodišnjem intervalu (od 1657. do 1660.) na drugome mjestu po učestalosti javlja ime Ignacije. Već u sljedećoj godini to ime pada na treće mjesto, a zatim nestaje s popisa deset najučestalijih. I u brdovečkoj župi povremeno „iskaču“ neka imena, poput imena Mihael, koje se u posljednjem analiziranom četverogodišnjem periodu javlja na trećemu mjestu po učestalosti.

Narodna i kršćanska imena

U svim analiziranim knjigama krštenih iz druge polovine 17. stoljeća evidentna je dominacija kršćanskih, svetačkih imena. Uglavnom je riječ o najpopularnijim svecima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, no mogli bismo reći da se ujedno radi o svecima čiji su kultovi popularni u cijeloj Srednjoj Europi. Najpopularniji su, očekivano, sveci „pomoćnici“ kojima se ljudi učestalo utiču i mole: „četnaest svetaca pomoćnika“.⁸ U našim se krajevima u 17.

⁸ Četnaest pomoćnika – u njemačkim su zemljama poznati kao *Vierzehn Nothelfer* (usp. Georg Schreiber, *Die Vierzehn Nothelfer in Volksfrömmigkeit und Sakralkultur*, Innsbruck 1959; Stanley Weed, „Venerating the Virgin Martyrs: The Cult of the ‘Virgines Captales’ in Art, Literature, and Popular Piety“, *The Sixteenth Century Journal*, 41/4, 2010, 1065-1091.

stoljeću ne pojavljuju rašireni kultovi svih četrnaest svetaca. Toj bismo grupi mogli pridružiti sv. Barbaru, sv. Katarinu i sv. Margaretu te sv. Blaža, sv. Jurja i sv. Vida. Navedeni su sveci imali vrlo snažne kultove te ih se vrlo rado štovalo i na području Zagrebačke biskupije. Dio imena krštenika zasigurno je motiviran takozvanom kalendarskom motivacijom, dio je bio naslijeđen, a dio je osobnih imena krštenicima nadjenut nekom drugom motivacijom. U svakome slučaju, možemo zaključiti da postoji određena poveznica između štovanja svetaca i odabira osobnih imena. Tri najučestalija (muška i ženska) imena u analiziranoj knjizi krštenih jesu Katarina, Juraj i Barbara. Na ta tri imena otpada čak 23% svih zabilježenih krštenika u analiziranoj knjizi. U predmodernim su se društvima također posebno štovali mučenici, apostoli i evanđelisti: Ana, Jelena, Antun, Nikola, Doroteja, Ivan, Petar, Mihael, Franjo.⁹

Najpopularnija ženska imena u analiziranom su razdoblju bila Katarina i Barbara. U brdovečkoj župi sv. Vida najpopularnije žensko ime bilo je također Barbara.¹⁰ U brdovečkoj se župi nedvojbeno štovao kult sv. Barbare, kojoj je u crkvi sv. Vida posvećen jedan od najvažnijih oltara. Povjesničari umjetnosti, štoviše, posvećenje oltara upravo toj zaštitnici (između ostaloga, i zaštitnici fortifikacija) povezuju s pretpostavkom da je brdovečka crkva u 16. stoljeću bila fortificirana.¹¹

Narodna su imena u objema promatranim župama u 17. stoljeću sasvim nestala. Razni popisi s kraja 16. i početka 17. stoljeća pokazuju da su narodna imena još uvijek bila živa, ali čini se da su nestala iz knjiga krštenih.

Društvena stratifikacija u odabiru osobnih imena može se prepoznati u navadi dijela visokog plemstva u ruralnom brdovečkom kraju da pri krštenju svojoj djeci nadijevaju po dva (ili više) osobna imena. Razlike se ne očituju samo u višečlanoj imenskoj formuli nego i u odabiru imena. Plemstvo se češće koristi osobnim imenima germanskoga podrijetla, koja se vrlo rijetko javljaju u domaćem osobnoimenskom fondu. Tako ćemo uz višečlane imenske formule (primjerice, *Joannes Franciscus, Anna Maria, Baltasar Stephanus, Catharina Ursula, Josephus Antonius, Anna Susanna, Joannes Franciscus, Joannes Erasmus*) među djecom plemića pronaći imena *Eua, Sigismund, Wolfgang, Xaverius*, koja ne nalazimo u ostalih društvenih skupina. Za razliku od brdovečke župe, plemstvo i građanstvo u gradečkoj župi takvim se običajima ipak koristi mnogo rjeđe. U rijetkim slučajevima, kada se navodi da je roditelj krštenika *ciuis Zagrabienensis, egregus dominus, generosus dominus, nobilis iurata ciuis et senatoris*, imena djece najčešće se ne razlikuju od općeg fonda imena. Slično je i u primjera u kojima se navode zanimanja očeva krštenikâ (primjerice, *appathecarius, arcularius, carnificus*).

Krštenja djece rođene izvan bračne zajednice

Posebno zanimljivu kategoriju čine djeca rođena izvan braka. U tom kontekstu postoji nekoliko različitih skupina. Prvu čine izvanbračna, priznata djeca, pri čijem je krštenju za-

⁹ Usp. Ottó Gecser, „Intercession and Specialization: St Sebastian and St Roche as Plague Saints and their Cult in Medieval Hungary“, u: *Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (XIe-début du XVIe siècle)* (eds. Marie-Madeleine de Cevins – Olivier Marin), Turnhout 2017, 77-108; Anđelko Badurina – Marko Tadić, „Hagiotopografija Istre i dubrovačkog područja“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13, 1988, 59-63.

¹⁰ Usp. Brgles, *Ljudi, prostor i mijene. Susedgradsko i donjostubičko vlastelinstvo 1450. – 1700. (Prilog istraživanjima ruralnih društava)*, Zagreb 2019, 223.

¹¹ Usp. Isto, 112-113.

bilježeno ime majke i oca, ali uz naznaku da je dijete rođeno izvan braka ili iz nezakonite veze, potom djeca koju nije priznao otac te ona kojima nije zabilježeno čak ni majčino ime. Pri bilježenju podataka o krštenjima djece rođene „izvan zakonite zajednice“ mnogo su raznolikije artikulacije koje se koriste u Župi sv. Vida.

U gradečkoj župi sv. Marka župnici uglavnom rabe slične konstrukcije rečenica. Najčešće pišu *ex illegitimo thoro, ex thoro illegitimo* ili *ex thoro illegitimo et illicito*. Prvoj kategoriji krštenika, kojima su poznata imena roditelja, ali nisu rođeni u bračnoj zajednici, pripada ovaj primjer: *filia illegitima Martgaritae Glauichinkae et nobilis Joannis Kuskoczi*.¹² Samo se u jednom slučaju koristi imenica *concupina* (*baptistata est filia Mathiae Rachich et concubinae eius Helena N: cui nomen Helena*)¹³. Za „nahode“¹⁴ se, pak, ne koriste neke posebne oznake, a često nema nikakvih bilješki o roditeljima, primjerice: *baptistatus est infans Joannes cuius patrini fuerunt Michael Paulessich et Anna Skerlec*¹⁵ ili, pak, sasvim jednostavno: *cuius parentes ignorantes*.¹⁶

Zanimljiva je uporaba zamjenice *quae* (kakva, koja), primjerice, u rečenici *baptistatus est infans Dyonisius lapicida et quae H: Patrinis fuerunt...* (kršten je sin Dijaneša kamenara i neke H. Kumovi bijahu...). Ova zamjenica vrlo se često javlja u knjizi krštenih brdovečke župe. Posebno su zanimljivi primjeri u kojima se kao majka spominje „neka“ Kranjica ili „neka“ Slovenka. Primjerice, *baptistatus est Georgius, Spurius cuiusdam Carniola*,¹⁷ *baptizatus est Georgius filius cuiusdam Carniola*.¹⁸ Pri bilježenju podataka o krštenju djece rođene izvan braka, u brdovečkoj se knjizi krštenih često rabi imenica *spurius*. Primjerice: *die 21 octobris baptizata est filia aliter spurius Barbarae Kranecz et N Kranecz*.¹⁹ Osobito je zanimljiv ovaj primjer: *baptistatus est spurius ex curia domini Pauli Krechelich parens ignorantur; ex matre Ursula Carniola famula eiusdam domini*.²⁰ Riječ *concupina* u knjizi krštenih brdovečke župe spominje se više puta: *filius illegitimus sartoris Duiakouich, eius concubina Helena*,²¹ *filius illegitimus Francisci n: et concubinae Catherina*.²²

Pitanje koje se nameće pri analizi imena djece rođene izvan bračne zajednice jest postoji li razlika u zastupljenosti imena u imenskim fondovima. Statistička analiza i usporedba podataka tih dviju skupina ne pokazuje znatnija odstupanja. Među djevojčicama rođenima izvan bračne zajednice prvih su pet imena Doroteja, Barbara, Ana, Katarina i Jelena. Ista su imena najučestalija i u općoj populaciji. Različit je samo poredak, a ime Ana, koje je u općoj populaciji na šestome mjestu, među nezakonitom je djecom na trećem. Slično je i u fondu muških imena. Za razliku od imena u općoj populaciji, ovdje među pet najučestalijih nema imena Ivan.

¹² Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Matična knjiga krštenih Župe sv. Marko Zagreb (dalje: MKK Župe sv. Marko Zagreb), HR-HDA 1287, fol. 117.

¹³ Isto, fol. 46.

¹⁴ Nahod ili nahoče (*Hrvatski enciklopedijski rječnik* (prir. Ranko Matasović i dr.), Zagreb 2002, 784).

¹⁵ HDA, MKK Župe sv. Marko Zagreb, HR-HDA 1287, fol. 73.

¹⁶ Isto, fol. 101v.

¹⁷ HDA, Matična knjiga krštenih Župe Brdovec (dalje: MKK Župe Brdovec), HR-HDA 81, fol. 28.

¹⁸ Isto, fol. 28v.

¹⁹ Isto, fol. 107v.

²⁰ Isto, fol. 102.

²¹ Isto, fol. 74v.

²² Isto, fol. 70v.

Krštenja blizanaca

U gradečkoj su župi sv. Marka u navedenom razdoblju rođena samo 22 para blizanaca. Najučestalija muška imena jesu Juraj i Marko. Ta dva imena ujedno čine i najučestaliji par imena među blizancima (tri zabilježena slučaja). Najučestalija ženska imena među blizankinjama jesu Barbara, Ana i Katarina. Odabir osobnih imena blizanaca, dakle, ne razlikuje se svojom učestalošću od podataka o učestalosti osobnih imena u općoj populaciji. Ni u parova blizanačkih imena ne naziru se nikakve posebnosti. Za razliku od brdovečke župe, u gradečkoj knjizi krštenih u analiziranom razdoblju (1653. – 1670.) nisu zabilježena višestruka rođenja blizanaca unutar iste obitelji. Na području brdovečke župe tako nalazimo obitelji u kojima su se blizanci rađali po dva i tri puta.²³

Filius aut filia?

Godine 1701. brdovečki župnik Juraj Župski (*Georgius Szupszky*) upisuje u knjigu krštenih Župe sv. Vida neobičan podatak. Riječ je o slučaju, prema njegovu zacijelo ograničenom medicinskom znanju, hemafrodita. Zanimljiv je način na koji župnik rješava problem pred kojim se nalazi. Dijete krsti kao djevojčicu, imenom Dorotea, a potom dodaje i „za svaki slučaj“ muško ime, Fabijan.

Huius 11 Baptistatus est Hermafroditus nomine Dorothea et sub conditione Fabianus, filius aut filia Pauli Tikuich et consortis eisdem Susanae Kossarich. Patrini fuerunt Joannes Simunich et Helena Sipack aliter Vodopia.

---

²³ U analiziranom razdoblju (1672. – 1710.) blizanci su se više puta rađali u obitelji Baća (1677. i 1687. godine), tri puta u obitelji Katušić (1673., 1677. i 1707.) i Kerpet (1689. i 1707., a 1699. javlja se kao djevojačko prezime žene koja je rodila blizance).

Zlatko Kudelić
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

IZVJEŠĆE ZAGREBAČKOG BISKUPA PETRA PETRETIĆA KARDINALU LUIGIJU CAPPONIJU O „BISKUPIJI VLAHA UTEMELJENOJ U MARČI“ IZ 1651. GODINE

Autor analizira kratko izvješće zagrebačkog biskupa Petra Petretića upućeno predsjedniku Kongregacije za širenje vjere kardinalu Luigiju Capponiju o Marčanskoj biskupiji i uniji pravoslavnih krajišnika u prvoj polovini 17. stoljeća. Izvješće sadrži štire podatke o počecima i razvoju unije na krajiškom području. Napisano početkom Petretićeva biskupovanja, trebalo je upoznati Rimsku kuriju sa skromnim dosezima unije na krajiškom području i razlozima koji su to prouzročili. Petretićev se opis povijesti Marčanske biskupije u mnogočemu temelji na podacima biskupa Benedikta Vinkovića o dotadašnjim marčanskim biskupima i nekim drugim arhivskim ispravama, ali ne sadrži podatke o prijedlozima hrvatskog plemstva i zagrebačkih biskupa za rješavanje tzv. vlaškog pitanja, iako je ova tema dominirala političkim životom Hrvatske u prvoj polovini 17. stoljeća. Izvješće nije izazvalo očekivani učinak u Rimu, ali detaljniji uvid u razloge zbog kojih se to dogodilo donose raznovrsne isprave nastale nakon smrti Save Stanislavića, kada je Petretić čestim intervencijama u Rimu i Beču pokušao ishoditi imenovanje novog unijatskog biskupa koji je odgovarao kriterijima Katoličke crkve i bio obrazovan u katoličkim institucijama. Iako taj pokušaj za njegova života nije uspio, Petar Petretić je brojnim prijedlozima Bečkom dvoru i istaknutim crkvenim predstavnicima, posebno nekim utjecajnim isusovcima u Beču, omogućio svom nasljedniku, biskupu Martinu Borkoviću, da provede ono što sâm nije mogao – da smijeni Gabrijela Mijakića, marčanskog biskupa kojeg je smatrao samo prividnim unijatom, i na biskupsko mjesto u Marči ustoliči svoga kandidata Pavla Zorčića, odgojenog u katoličkim institucijama.

Ključne riječi: zagrebački biskup Petar Petretić, kardinal Luigi Capponi, Marčanska biskupija, crkvena unija, Vojna krajina, pravoslavni krajišnici, 17. stoljeće

U političkom i crkvenom životu Hrvatskog Kraljevstva 17. stoljeća vrlo istaknuto mjesto pripada trojici zagrebačkih biskupa, Benediktu Vinkoviću (1637. – 1642.), Petru Petretiću (1648. – 1667.) i Martinu Borkoviću (1667. – 1687.), koji su tijekom biskupovanja bili vrlo angažirani u rješavanju različitih političkih i crkvenih problema.¹ Svu trojicu biskupa povezuje aktivno djelovanje u pitanju unije pravoslavnih kršćana s Katoličkom crkvom ne samo na području Zagrebačke biskupije nego i na teritoriju Hrvatsko-slavonske vojne

¹ Josip Adamček, *Bune i otpori. Seljačke bune u XVII. stoljeću*, Zagreb 1987; Mijo Korade, „Benedikt Vinković 1637-1642“, u: Franko Mirošević (ur.), *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb 1995, 321-328; Isti, „Petar Petretić (1648.-1667.)“, u: Isto, 332-339; Ante Sekulić, „Martin Borković (1667.-1687.)“, u: Isto, 341-361; Jadranka Neralić – Marko Jerković, „Kako postati zagrebačkim biskupom u posttridentskom razdoblju: Petar Petretić i Zagrebačka biskupija 1648. godine“, *Povijesni prilozi*, 45, 2013, 45-111; Zlatko Kudelić, „Crkvene unije tijekom vladavine Leopolda I. i Josipa I. (1657.-1711.): ideje, planovi i dosezi“, *Povijesni prilozi*, 46, 2014, 161-222.

krajine (dalje: Krajina),² odnosno njihovo nastojanje da biskupom unijatske/grkokatoličke Marčanske (Svidničke/Platejske) biskupije bude imenovana osoba koju su oni držali pravim unijatom i koja je odgovarala kriterijima Katoličke crkve.³ Benedikt Vinković prvi je od spomenute trojice odmah na početku biskupovanja počeo predlagati konkretnije mjere za jačanje unije među pravoslavnim krajišnicima, zagovaravši smjenu svog suvremenika, marčanskog biskupa Maksima Predojevića (1630. – 1642.), kojeg je u brojnim izvješćima upućenima Rimu i Beču prozivao za samo prividno prihvaćanje unije i održavanje pravoslavlja među njima, održavanje veza s pravoslavnim pečkim patrijaršima u „Turskoj“ te poticanje buntovnog ponašanja krajišnika.⁴ Međutim, njegova nastojanja da se u Marču

² Pravoslavno stanovništvo koje se s područja Osmanskog Carstva naseljavalo na krajiško područje u arhivskom gradivu spominje se najčešće kao „Vlasi“, ali ponekad uz to ime dolaze i odrednice „uskok“, „Iliricus“, „Graecus“, „Rascianus“, „Servianus“, „Tracianus“ i „hereticus“, pa i „Croata“. Opširnije u: Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004; Mirko Valentić, „Vojna krajina u 17. stoljeću“, u: *Povijest Hrvata. Druga knjiga: Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, ur. Valentić – Lovorka Čoralčić, Zagreb 2005, 3-25, 111-121; Alexander Buczynski, „Freiheitsvorstellungen an der kroatischen Grenze“, u: Georg Schmidt – Martin van Gelderen – Christopher Schnigula (Hg.), *Kollektive Freiheitsvorstellungen im frühneuzeitlichen Europa (1400-1850)*, Frankfurt am Main 2006, 251-265; Wendy Bracewell, „The historiography of the Triplex Confinium, 16th-18th centuries“, u: Steven G. Ellis – Raingard Esser, *Frontiers and writing of history*, Hanover 2007, 211-227; Željko Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna Krajina u ranome novom vijeku“, u: Holjevac – Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb 2007, 20-22; Kudelić, *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611.-1755.)*, Zagreb 2007, 57-73; Marko Šarić, „Inter-confessional Relations and (In)tolerance among the Vlachs (16th-17th Centuries)“, u: Egidio Ivetić – Drago Roksandić (eds.), *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the „Other“ on the Borderlands: Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, Padova 2007, 171-180; Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008, 217, bilj. 336; Mirdita, *Vlasi – starobalkanski narod*, Zagreb 2009; Hrvoje Petrić, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Samobor 2012, 139-160, 170-230.

³ Marčanska (Svidnička/Platejska) biskupija utemeljena je breveom pape Pavla V. *Divinae Maiestatis Arbitrio* izdanim u Rimu 21. 11. 1611. unijatskom biskupu Simeonu Vrataniji, kojemu su kao jurisdikcijsko područje određene Ugarska, Hrvatska, Slavonija i Žumberak, koji je tada jurisdikcijski pripadao Akvilejskom patrijarhatu. U historiografiji je ovu unijatsku biskupiju postalo uvriježeno zvati „Marčanskom“ po mjestu Marča između Ivaniča i Čazme, u kojem je njezin prvi biskup Simeon obnovio srušenu katoličku crkvu Svih Svetih i podigao samostan sv. Mihaela Arkandela kao sjedište biskupije. Međutim, to nije bilo njezino službeno ime jer ju je Bečki dvor do 1642. godine zvao „vratanijskom/vretanijskom“ biskupijom, nazivom koji je potjecao iz pravoslavne Pečke patrijaršije i označavao zapadne krajeve u koje su se naselili pravoslavni kršćani iz Osmanskog Carstva, konkretno Ugarsku i Hrvatsku, a od 1642. godine njezinim biskupima dodjeljivao je naslov „svidničkih“ biskupa prema rimokatoličkoj Svidničkoj biskupiji, koja se nalazila u dijelu Ugarske pod osmanskom vlašću i nije imala biskupa. Rimska je kurija novu unijatsku biskupiju najprije nazivala *episcopatus Montis Feletrii* te „vlaškom“ biskupijom prema nazivu „Vlah“ za pravoslavne krajišnike. Od 1670. godine novi je biskup Pavao Zorčić u Rimu imenovan naslovnim platejskim biskupom prema gradu Plateji u Grčkoj pa su marčanski biskupi za Beč bili svidnički, a za Rimsku kuriju od 1670. do 1746., kada je umro biskup Teofil Pašić (1738. – 1746.), platejski biskupi. Opširnije u: Aleksa Ivić, „Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka“, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, XVIII/2, Zagreb 1916, 1-82; XIX, Zagreb 1917, 88-105; Janko Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII et XVIII*, Zagreb 1926, 1-20; Isti, *Graeco-catholica Ecclesia in Jugoslavia. Dioecesis Crisiensis, olim Marčensis Historiae et hodiernus status*, Zagreb 1931, 11, 130, 133, 140; Josip Uhač, *Marčanska biskupija (eparhija). Neki povijesno-pravni pogledi*, Zagreb 1996; Niko Ikić, „Der Begriff Union“ im Entstehungsprozeß der unierten Diözesen von Marča (Križevci), *St. Ottilien* 1989, 1-25; Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004, 72-73; Ernst Christoph Suttner, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa. Entwicklungen der Neuzeit*, Freiburg 2007, 372-392, 414-418; Kudelić, *Marčanska biskupija*, 131, 133, 169-170.

⁴ Kudelić, *Marčanska biskupija*, 230-258.

postavi biskup koji će biti podređen zagrebačkom biskupu kao njegov vikar i koji će prekinuti veze krajiškog pravoslavnog svećenstva s pečkim patrijarsima nisu uspjela zbog otpora krajiških vlasti, koje su se protivile bilo kakvim postupcima koji bi dodatno narušili postojeće stanje u Krajini. Vinkovićeve nasljednik Martin Bogdan (1643. – 1647.) tom pitanju nije pridavao veću pozornost, iako je za njegova biskupovanja marčanskim biskupom imenovan Vasilije (Bazilije) Predojević (1644. – 1648.), osoba koju su suvremenici držali unijatom, a među krajišnicima boravio rusinski unijatski kaluder Metodij Terlecki, koji je 1643. i 1644. godine obišao krajiško područje i iznio prijedloge o poboljšanju unije, na koje Bečki dvor nije reagirao.⁵

Bogdanov nasljednik na stolici zagrebačkih biskupa Petar Petretić iznio je o uniji iste stavove poput Benedikta Vinkovića, a 1651. godine uputio je prefektu Kongregacije za širenje vjere kardinalu Luigiju Capponiju⁶ kraće izvješće o „biskupiji Vlaha“ i novoizabranom „vlaškom“ biskupu Savi Stanislaviću, koji ga je posjetio u Zagrebu i zatražio preporučena pisma zbog posvećenja i potvrde u Rimu.⁷ Ovo kraće izvješće, uz već spomenuta Vinkovićeve izvješća, dva opsežnija Petretićeva izvješća o toj temi Leopoldu I. iz 1662. i 1667. godine, zatim izvješće križevačkog pukovnika Johanna Josepha Herbersteina o Svidničkoj biskupiji iz 1666. godine, isusovačko izvješće o krajiškim nemirima iz 1666./1670. godine te preporuku dvorskih savjetnika Leopoldu I. o smanjenju vlaških povlastica i smjenjivanju marčanskog biskupa Gabrijela Mijakića iz 1668. godine, spada u najvažnije arhivsko gradivo o povijesti ne samo unijatske/grkokatoličke Marčanske biskupije između 1611. i 1670. godine nego i cijele Vojne krajine, posebno Varaždinskoga generalata.⁸

⁵ Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium*, 130-131, 145-162; Marko Jačov (prir.), *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622-1644*, I, Beograd 1986, 554, 611, 631-642; Kudelić, *Marčanska biskupija*, 258-269.

⁶ Kardinal Luigi Capponi (1582. – 1659.), ujedno i ravenki nadbiskup, obavljao je dužnost prefekta Propagande od 1645. do 1649., a u vrijeme kad je Petretić pisao izvješće, ponovno je prefekt bio kardinal Antonio Barberini (1607. – 1671.), koji je tu dužnost obavljao od 1632. do 1645. i opet od 1649. do 1671. godine. Zašto je Petretić spomenuo Capponija kao prefekta Propagande u vrijeme kad je pisao izvješće, nije jasno; možemo samo pretpostaviti da vjerojatno nije bio upoznat s promjenom na čelu te ustanove. Opširnije u: Peter Rietbergen, *Power and Religion in Baroque Rome: Barberini Cultural Policies*, Leiden – Boston 2006; Michael Matheus – Lutz Klinkhammer (Hrsg.), *Eigenbild in Konflikt. Krisensituationen des Papsttums zwischen Gregor VII. und Benedikt XV.*, Darmstadt 2009; Massimo Carlo Giannini, *Papacy, Religious Orders and International Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Roma 2013; Jill Burke – Michael Bury, *Art and Identity in Early Modern Rome*, Leiden – New York 2016; John M. Hunt, *The Vacant See in Early Modern Rome*, Leiden – Boston 2016; Milles Pattenden, *Electing the Pope in Early Modern Italy 1450-1700*, Oxford 2017.

⁷ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje: NAZ), *Epistolae episcoporum*, I, 64: 1651. 14. sep[tembris] Petri Petretics Ep[iscop]i Zag[rabiensis] informatio Roma[m] data de Episcopatu Valachor[um] Marchae fundato, occasione confirmandi in eund[em] Ep[iscop]atum Sabba Stanislavics (dalje: Petretić, *Informatio*). Prijepis ovog izvješća pohranjen je u Lopašićevoj zbirci isprava koja se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: Arhiv HAZU), Radoslav Lopašić, *Monumenta ecclesiae graeco-orientalis*, XV-25, A-1., 31. Sava Stanislavić izabran je za biskupa 1648. godine, a preminuo je krajem 1661. godine. Opširnije u: Kudelić, *Marčanska biskupija*, 274-290.

⁸ Kudelić, „Prijedlog dvorskih savjetnika caru Leopoldu I. o smjenjivanju marčanskog biskupa Gabrijela Mijakića i sužavanju vlaških povlastica iz 1668. godine“, *Croatica Christiana Periodica*, 51, 2003, 79-100; Isti, „Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije (‘biskupije Vlaha’) zagrebačkog biskupa Petra Petretića iz 1662. godine“, *Povijesni prilozi*, 25, 2003, 187-216; Isti, „Izvješće zagrebačkog biskupa Petra Petretića o Svidničkoj (Marčanskoj) biskupiji caru Leopoldu I. iz 1667. godine“, *Povijesni prilozi*, 26, 2004, 69-97; Isti, „Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu

Petretićevo izvješće kardinalu Luigiju Capponiju

Petretić je na početku izvješća upućenog Capponiju naveo da ga je sastavio zato što se u Rim uputio novoizabrani biskup Sava Stanislavić⁹, „prepošt ili opat redovnika bazilijanaca grčkog obreda“ iz samostana utemeljenog u mjestu Marči, na crkvenom dobru Zagrebačke biskupije koje mu je dodijelio zagrebački biskup Petar Domitrović, uz suglasnost pape Pavla V.¹⁰, a koji je namjeravao otići u Rim i predstaviti se papi kako bi dobio biskupsku potvrdu za biskupa „Vlaha ili Rašana“¹¹, u najvećem broju smještenih u Zagrebačkoj biskupiji i u krajinama Hrvatske i Slavonije. Kako ga je Sava posjetio u Zagrebu i to mu rekao zatraživši i informacije o njegovoj biskupiji i pisane preporuke za Rim, Petretić je odlučio sastaviti izvješće na temelju raspoloživog pisanog gradiva i osobnih spoznaja. Opisujući okolnosti nastajanja Marčanske biskupije, naveo je da je njezin prvi biskup Simeon Vratanja,¹²

Mijakiću (1663.-1670.)“, *Povijesni prilozi*, 32, 2007, 119-182; Isti, „Izvješće križevačkog pukovnika Johanna Josepha Herbersteina o Svidničkoj (Marčanskoj) biskupiji iz 1666. godine“, u: Marija Karbić – Hrvoje Kekez – Ana Novak – Zorislav Horvat (ur.), *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, Zagreb 2014, 229-247; Isti, *Marčanska biskupija*, 27-31.

⁹ Sava Stanislavić bio je, prema isusovačkom izvješću, arhimandrit tijekom biskupovanja Gabrijela i Vasilija Predojevića, a u Marču je došao tijekom biskupovanja Gabrijela Predojevića (1642. – 1644.) iz manastira Rmnja s većim brojem kaluđera i istjerao kaluđere iz Simeonova vremena. Opširnije u: Isti, „Isusovačko izvješće“, 172-173; Isti, *Marčanska biskupija*, 268; Roksandić, „Rmanj, an Orthodox monastery on the Triplex Confinium – perceptions and myths, 15th-18th centuries“, u: Ivetić – Roksandić (eds.), *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium*, 97-124.

¹⁰ Neki su autori prihvaćanje unije prvog marčanskog biskupa Simeona povezali s navodnim srpskim, odnosno pravoslavnim podrijetlom zagrebačkog biskupa Petra Domitrovića (1611. – 1628.), ali taj zaključak nastao je na krivim Krčelićevim i Farlatijevim podacima jer je Domitrović, prema novijim istraživanjima M. Koradea, rodom bio iz Hrvatskoga zagorja, a ne iz pravoslavne obitelji. Papa Pavao V., rođen kao Camillo Borghese, obavljao je svoju dužnost od 16. 5. 1605. do 20. 1. 1621. godine. Tijekom pontifikata sukobio se s Venecijom (tzv. „mletački interdikt“), održan je proces protiv Galilea Galileija i počeo Tridesetogodišnji rat. Opširnije u: Korade, „Petar Domitrović 1611-1628“, u: Mirošević (ur.), *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, 297-298, 300-301; Kudelić, *Marčanska biskupija*, 41, bilj. 54; Isti, „Čaplovićeva povijest Marčanske biskupije“, *Povijesni prilozi*, 38, 2010, 146, bilj. 21.

¹¹ O različitim interpretacijama ovog pojma v. literaturu spomenutu u bilj. 2. U gradivu koje su spominjali neki autori navodili su se samo približni brojevi, koji se kreću od 20.000 do 60.000 Vlaha; jedna vatikanska isprava pisana na talijanskom jeziku iz vremena biskupa Benedikta Vinkovića spominje 100.000 katolika i 74.000 Vlaha shizmatika, a zagrebački biskup Petar Petretić je 1663. godine napomenuo da katolici u Krajini dvostruko ili trostruko premašuju Vlahe. H. Petrić naveo je da su pravoslavni Vlasi početkom 17. stoljeća činili nešto manje od polovine ukupnog stanovništva Varaždinskoga generalata, a krajem tog stoljeća katolici i Vlasi činili su približno polovinu stanovništva. Petrić je procijenio da je u Varaždinskom generalatu početkom 17. stoljeća živjelo oko 15.590 stanovnika, a krajem oko 50.810 stanovnika, dok je u Križevačkoj županiji koncem 16. stoljeća bilo oko 12.350, a koncem 17. stoljeća 33.580 stanovnika. Stanovništvo cijelog područja Križevačke županije i Varaždinskoga generalata, prema njegovim istraživanjima, poraslo je s 27.940 na 84.400 stanovnika do kraja tog stoljeća. Opširnije u: Kudelić, *Marčanska biskupija*, 133-143, 166; Jačov, *Spisi Kongregacije za propagandu vere*, 364; NAZ, *Epistolae episcoporum zagrabiansium*, I, 99: ...quia tunc etiam Catholici qui actualiter cum Valachis premebantur, et injuribantur, cum ipsis Valachis unum sentiebant, Valachos alioquin in duplo, vel etiam triplo numero superantes...; Petrić, „Pokušaj rekonstrukcije ukupnog broja stanovnika Varaždinskog generalata i Križevačke županije od kraja 16. do početka 18. stoljeća“, *Podravina*, X/16, 2011, 45-57, 188-191, 262; Isti, *Pogranična društva i okoliš*, 139-160, 170-230, 337-339.

¹² Prezime „Vratanja“, koje izvori dodjeljuju Simeonu, prema nekim autorima, izvedeno je od pojma „Vretanija“ ili „vretanijska ostrva“, koji je u spisima pečke patrijaršije označavao zemlju zapadno od Osmanskog Carstva naseljenu pravoslavnim kršćanima jurisdikcijski podvrgnutim pečkim patrijaršijskim. Pečki patrijarh Jovan Simeon je 1609. godine imenovan episkopom „zapadnih strana zvanih Vretanija“, što se odnosilo

monah bazilijanac, stigao oko 1600. godine zajedno s većim brojem pripadnika naroda „Vlaha, Rašana ili Srba“ u krajine Hrvatske i Slavonije, smještene nasuprot „Turaka“, gdje su se naselili uz odobrenje ugarskoga kralja. Simeon je, prema grčkom obredu, proglašen biskupom svih Vlaha podređenih Ugarskom Kraljevstvu i onih u unutarnjoaustrijskim zemljama, priznao je rimskog papu pravim Kristovim namjesnikom i nasljednikom sv. Petra te došao u Rim radi unije. Kao potvrđeni unijatski biskup, isposlovao je od zagrebačkog biskupa Petra Domitrovića za sebe, svoje nasljednike i svu monašku braću samostana sv. Mihaela spomenuto mjesto zvano Stara Marča, koje je pripadalo Zagrebačkoj biskupiji,¹³ ali pod uvjetom da će on i njegovi nasljednici privesti uniji s Katoličkom crkvom kler i narod „Vlaha, Rašana ili Srba“, a zagrebačkim biskupima plaćati 12 mjerica voska na dan sv. Martina, što je činio i za biskupovanja Domitrovićeva nasljednika Franje Ergelskog. Simeon je podigao spomenuti samostan i crkvu sv. Mihaela Arkandela, dao iskrčiti šume te naselio podložnike na crkveni posjed kojima je izdao povlasticu 19. lipnja 1628. godine, u kojoj je odredio uvjete rada naseljenih podložnika i istaknuo da je uredio sjedište u spomenutom mjestu dobivši odobrenje rimskog pape, kojeg drži nasljednikom sv. Petra i kojem je pokoran.¹⁴

Petretićeve podatke potrebno je dopuniti detaljnijim podacima o počecima Marče, prema kojima je Simeona 1607. godine u Raabu (Györu) za pravoslavnog episkopa posvetio korintski arhiepiskop Kozma, a 1609. godine pečki patrijarh Jovan imenovao ga je episkopom zapadnih strana zvanih „Vretanija“. Dvije godine poslije Simeon se već nalazio na krajiškom području, a nadvojvoda Ferdinand dodijelio mu je u Grazu 23. ožujka 1611. godine „patent“, kojim ga je obvezao iskorijeniti zablude i praznovjerna vjerovanja protivna Katoličkoj crkvi, a potkraj te godine Simeon se s ivaničkim župnikom Martinom Dobrovićem (podrijetlom „Vlahom Bosancem“)¹⁵ uputio u Rim radi prihvaćanja unije i posvećenja za unijatskog biskupa. Tamo je pred kardinalom Bellarminom ispovjedio katoličku vjeru, nakon čega je papa Pavao V. objavio breve kojim ga je imenovao biskupom,¹⁶ a poslije povratka iz Rima nadvojvoda Ferdinand je 12. siječnja 1612. izdao ispravu kojom se Simeon obvezao da će iskorijeniti praznovjerna vjerovanja, odnosno običaje protivne katoličkoj vjeri među „Vlasima i Rašanima“.¹⁷

---

na područje od senjskog primorja do Györa i Komorna sjeveroistočno od Dunava, tj. Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniju. No, R. Lopašić, T. Smičiklas, F. Šišić i J. Šimrak naveli su da je naziv nove biskupije izveden iz Simeonova prezimena „Vretanić“, što su tvrdili zagrebački biskupi Benedikt Vinković i Petar Petretić. Potonji je u izvješću iz 1662. godine naveo kako je Simeonov nasljednik Maksim Predojević Bečkom dvoru slagao da u „vlaškom jeziku“ taj pojam znači isto što i Krajina, kako bi se predstavio kao biskup cijele Krajine. Opširnije u: Atanazije Matanić, „Izvjeshćaji zagrebačkih biskupa i nadbiskupa sačuvani u Vatikanskom arhivu“, *Bogoslovska smotra*, 45/1, 1975, 124; Kudelić, „Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije“, 196-197; Isti, *Marčanska biskupija*, 162, bilj. 239; Isti, „Isusovačko izvješće“, 171.

¹³ Nevenka Kauzlaric, *Tragom marčanske povijesti*, Kloštar Ivanić 2010, 25-35.

¹⁴ Petretić, *Informatio*, fol. 1r. Petar Domitrović izdao je darovnicu za Simeona Vranjanu 11. 2. 1618., kojom su točno opisane mede samostanskog posjeda. Tekst Domitrovićeve darovnice i Simeonovu ispravu iz 1628. v. u: Ivić, „Iz istorije crkve“, 1916, 21-22; 1917, 90.

¹⁵ Kudelić, *Marčanska biskupija*, 30, bilj. 38; 162-163, bilj. 240.

¹⁶ Isprave v. u: Isto, 511-512; Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, 72-73.

¹⁷ NAZ, *Politica*, I, 85; Lopašić, *Monumenta ecclesiae graeco-orientalis*, A-III., 1; Kudelić, *Marčanska biskupija*, 164, 514-515. O različitim tumačenjima Simeonovih motiva za prihvaćenje unije i unijatskom pokretu v. Isti, „Čaplovićeva povijest Marčanske biskupije“, 144-146.

Iako je Simeonovo ustoličenje u Marči značilo početak djelovanja unijatske/grkokatoličke hijerarhije, o stvarnim dosegima unije tijekom njegova života ne zna se mnogo. To pitanje pojavilo se 1625. godine, kada se Rimska kurija počela intenzivnije zanimati o stvarnim dosegima unije i zatražila podatke o stanju među Vlasima Vojne krajine i njihovim svećenstvom. Izvješća koja su stizala 1625. i 1626. godine apostolskom nunciju Carlu Carraffi u Beč, i to ona Alberta Peslera, prepošta iz Novog Mesta, tršćanskog biskupa Rinalda Scarlicchija te ljubljanskog biskupa Thomasa Chröna i zagrebačkog Petra Domitrovića, nisu potvrdila veće dosege unije pa je Caraffa predložio vizitiranje krajiškog područja i stupanje u kontakt s biskupom Simeonom kako bi se vidjelo pravo stanje. Kao rješenje pojavio se izbor novog biskupa koji bi, uz ostarjelog Simeona, postupno preuzeo njegovo mjesto, ali planove o tome zaustavio je Ferdinand II., predloživši da sami Vlasi između sebe mogu izabrati odgovarajuću osobu za biskupa, sklonu Katoličkoj crkvi, iako su crkveni krugovi zagovarali srijemsko-smederevskog naslovnog biskupa Alberta Rendića kao mogućeg nasljednika ostarjelog biskupa Simeona.¹⁸ Kako bi dobila što detaljnije podatke o prilikama među krajišnicima, Propaganda je u vizitaciju uputila grkokatoličkog rusinskog kaluđera Metodija Terleckog, koji je 1628. i ljeti 1629. godine obišao oba generalata. Njegova su izvješća pokazala da unija nije zaživjela među Vlasima jer su i dalje održavali vjerske običaje koji su u mnogočemu odudarali od katoličkog nauka, a među Vlasima su najutjecajniji bili pravoslavno svećenstvo i kaluđeri, kao i pravoslavni episkopi iz Osmanskog Carstva. Zato je za širenje unije tek trebalo pripremiti grkokatolički svećenički kadar, koji bi zamijenio pravoslavno svećenstvo i kaluđere lojalne pravoslavnim pečkim patrijarisima.¹⁹

Petar Petretić je u izvješću Leopoldu I. 1662. godine naveo da se pravoslavni Vlasi nisu usuđivali suprotstavljati vizitatorima koje su u Krajinu upućivali pečki patrijarsi zbog prikupljanja poreza među njima, kako ih se ne bi izopćilo „poput Simeona“, prvog marčanskog grkokatoličkog biskupa kojeg je, prema isusovačkom izvješću, dvije godine prije smrti pečki patrijarh smijenio zbog prihvaćanja unije. Podatak da je Simeon preminuo oko 1630. godine nije točan jer je, prema izvješću zagrebačkog biskupa Franje Ergelskog, umro 1634. godine, a prema isusovačkom izvješću, Maksim Predojević već je od 1630. godine upravljao Marčom. Naime, Ferdinand II. je iste, 1630. godine, najprije 8. svibnja u Požunu imenovanjem Maksima Predojevića novim biskupom riješio pitanje Simeonova nasljednika, a 5. listopada iste godine objavljivanjem „Statuta Valachorum“ u Regensburgu riješio i vlaško pitanje, odnosno zahtjeve hrvatskog plemstva i zagrebačkih biskupa za obnovom vlasti na posjedima koji su ušli u sastav Krajine, iako to rješenje nije bilo u interesu vlastele i zagrebačkog biskupa.²⁰

O biskupovanju trojice Simeonovih nasljednika – Maksima, Gabrijela i Vasilija Predojevića – Petretić je pisao vrlo šturo, navevši da je nakon Simeonove smrti Ferdinand II. oko 1630. dodijelio „vlašku biskupiju“ pod novim, vretanijskim naslovom, kaluđeru Maksimu Predojeviću iz istoga reda bazilijanaca, koji je obećao da će otići u Rim papi iskazati poslušnost i od njega primiti potvrdu, kao što je napravio s carem u Beču, ali je on na posvećenje i potvrdu otišao u „Tursku“ arhiepiskopu Srbije i Bugarske“ i do kraja

¹⁸ Kudelić, *Marčanska biskupija*, 172-183, 511, 515.

¹⁹ Terleckijeva izvješća v. u: Jačov, *Spisi Kongregacije za propagandu vere*, 132-137, 154-157.

²⁰ Ivić, „Iz istorije crkve“, 1916, 22-23; Matanić, „Izvjestaji zagrebačkih biskupa i nadbiskupa“, 123-125; Kudelić, „Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije“, 204-207; Isti, „Isusovačko izvješće“, 171.

života ustrajao u „raskolu Grka“ te počeo zanemarivati plaćanje ugovorenih 12 mjerica voska. Poslije Maksimove smrti na biskupsko mjesto postavljen je Gabrijel Predojević, koji je ispovjedio vjeru pred apostolskim nuncijem u Beču (Casparom Mattheijem, op. a.) i obećao tražiti potvrdu rimskog pape, iako se zagrebački biskup Benedikt Vinković tome protivio, tvrdeći da imenovanje pod vratanijskim naslovom znači kršenje prava ne samo njegove biskupije i Kaločke nadbiskupije nego i cijele Katoličke crkve. Nakon toga i Gabrijel je, poput svog prethodnika Maksima, otišao na posvećenje spomenutom patrijarhu i život završio kao nesjedinjeni biskup. Petretić je naveo da je nakon Gabrijelove smrti novi biskup postao Vasilije (Bazilije) Predojević, koji da je od Ferdinanda III. zatražio „vlašku“ biskupiju pod novim, ali izmišljenim vretanijskim naslovom, koji rimski papa nikad nije odobrio, pa je dobio titulu svidničkog biskupa u Svidničkoj biskupiji, koja se nalazila u dijelu Ugarske pod vlašću Osmanlija, i pod tim naslovom predstavljen je Svetoj Stolici, ali zbog teškoća koje su se pojavile u Rimu nije htio čekati rješenje, nego se vratio nepotvrđen u Marču, gdje je ubrzo umro.²¹

Iako je Petretić samo šturo spomenuo Maksima Predojevića, potrebno je napomenuti da imenovanje potonjeg nije odmah bilo poznato Rimu jer su se sve do 1632. godine vodile raprave o postavljanju koadjutora marčanskom biskupu ili čak o imenovanju drugog biskupa. Najiscrpnije obavijesti iznio je zagrebački biskup Benedikt Vinković, koji je Predojevića držao neiskrenim unijatom, koji je zapravo štitio pravoslavlje među krajišnjicima i prihvaćao pečkog patrijarha kao crkvenog i duhovnog poglavara. Vinković ga je htio ili ukloniti s biskupskog mjesta ili mu odrediti katoličkog koadjutora pa je u kratkom roku slao niz izvješća o „vlaškoj“ biskupiji i Maksimu Predojeviću, i to kralju Ferdinandu III. 1638., papi Urbanu 1638. i 1639., iste godine i Propagandi te nepoznatom rimskom dužnosniku, zatim 1640. veliko izvješće apostolskom nunciju Casparu Mattheiju u Beč i skraćeno izvješće kardinalu Spadi u lipnju te godine, pa 1641. još dva izvješća u Rim Propagandi i kardinalskom zboru, a u siječnju 1642. uručio je pisani protest čazmanskom kaptolu protiv Maksima Predojevića i podizanja manastira Lepavine. Vinković je pitanje unije u Krajinu pokušao riješiti i dijalogom s Maksimom Predojevićem, ali njihov susret 1640. godine nije donio nikakve konkretne rezultate jer je Maksim ostao pri svojim stavovima, koje je Vinković držao neprihvatljivima katoličkoj vjeri. Na kraju nije uspio ni Vinkovićev plan da marčanskim biskupom postane Rafael Levaković jer je Beč imao sasvim druge planove pod utjecajem vojnih vlasti u Varaždinskom generalatu koje su smatrale da bi smjenjivanje već ustoličenog biskupa na temelju vladareve odluke moglo izazvati krajiške nemire.²²

²¹ Petretić, *Informatio*, fol. 1rv, 2r. Opširnije u: Kudelić, „Isusovačko izvješće“, 172; Nataša Štefanec, „Tolerance and Intolerance in the Croatian Slavonian Kingdom at the turn of the 17th Century. Contest of Gomirje“, u: Ivetić – Roksandić (eds.), *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium*, 125-151. Opširnije u: Dušan Kašić, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1986, 323.

²² Ivan Kukuljević Sakcinski, „Prilozi“, *Arhiv za pověstnicu jugoslavensku*, X, 1869, 169-179, 187-189, 201-213; Ivić, „Iz istorije crkve“, 23-32; Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium*, 92-100, 103-113; Jačov, *Spisi Kongregacije za propagandu vere*, 365-371, 417-426, 443-445, 537-539; Kudelić, „Izvješće zagrebačkog biskupa Benedikta Vinkovića aspostolskom nunciju Casparu Mattheiju o Marčanskoj biskupiji i Vlasima iz 1640. godine“, *Povijesni prilozi*, 19, 2000, 153-180; Isti, *Marčanska biskupija*, 221-227, 230-235, 242-258; Rudolf Barišić, „Rafael Levaković i crkvena unija“, u: Pavao Knezović (ur.), *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Fra Rafael Levaković“, Šibenik–Skradin–Visovac 14.–16. svibnja 2009.*, Zagreb 2010, 47-80.

Istovremeno ni hrvatski staleži nisu odustajali od rješavanja ovog pitanja u svoju korist pa su se na zasjedanju u Varaždinu 1631. godine u zahtjevima upućenima vladaru požalili na „vlaškog arhimandrita“, tj. na novog marčanskog biskupa Maksima Predojevića, kao osobu koja je poticala Vlahe na otpor vlastima, pljačkanje i uništavanje plemićkih imanja, protjerivanje katoličkih starosjedioca koji nisu htjeli prihvatiti „grčku šizmu“ i prisiljavanje unijata na povratak pravoslavlju, a pojavile su se i glasine da je Maksim tekst vlaških povlastica prenio u Carigrad kako bi provjerio bi li sultan bio spreman ponuditi bolje povlastice. Maksima Predojevića spomenuo je i Juraj Rattkay u svom djelu kao vlašskog arhimandrita po imenu „Hladica“ u kontekstu formiranja vlašskog povjerenstva i zahtijevanja hrvatskih staleža za podvrgavanjem krajišnika njihovoj vlasti.²³ Petretić je pogrešno naveo da je naslov svidničkog biskupa prvi dobio Vasilije Predojević, što nije točno jer je taj naslov dobio Gabrijel Predojević, koji je stigao je u Marču sa skupinom kaluđera iz manastira Rmnja, koji su napustili u srpnju 1638., a među kaluđerima bio je i Sava Stanislavić, marčanski biskup od 1648. do kraja 1661. godine. Što se tiče Gabrijelova nasljednika Vasilija (1644. – 1648.), prema oskudnim podacima, bio je arhimandrit manastira Gomirje, a bio je sklon uniji i oko njegova izbora nije bilo prijedora, ali iako se uputio u Rim, nije bio ni posvećen ni potvrđen jer kao svećenik grčkog obreda nije mogao dobiti mjesto biskupa latinske biskupije. Međutim, sačuvani podaci navode da je umro sumnjivom smrću u Marči i pokopan izvan kapele zato što nije bio na posvećenju u Pečkoj patrijaršiji, a zanimljivo je da je Propaganda o njegovu slučaju dugo raspravljala i tek u siječnju 1649., kad je već bio pokojni, donijela konačnu odluku da ne može dobiti naslov svidničkog biskupa.²⁴

Za svog suvremenika, marčanskog biskupa Savu Stanislavića, Vasilijeva đakona, Petretić je naveo da su ga 1648. godine najprije kaluđeri izabrali za predstojnika samostana, a Ferdinand III. dodijelio mu je titulu svidničkog biskupa pod uvjetom da se predstavi papi u Rimu i ondje bude potvrđen za biskupa. Međutim, nakon što je ispovjedio katoličku vjeru u isusovačkom kolegiju u Linzu pred njitranskim biskupom Györgyem Szelepcsényjem, zagrebačkim prepoštom i kanonikom Nikolom Dijaneševićem te nekolicinom isusovaca iz istog kolegija, nije pošao u Rim, nego u Makedoniju (!) nekom patrijarhu, za kojeg Petretić nije znao je li sjedinjen s Katoličkom crkvom ili nije, koji ga je potvrdio i posvetio pod naslovom „crkve Svetog Mihaela u Rovišću“. Tijekom boravka u Zagrebu Petretić je Stanislaviću preporučio da ne ide u Rim i da zatraži od kralja imenovanje na novi naslov, što je ovaj odbio pod obrazloženjem da je već izabran za biskupa i da mora otići u Rim predstaviti se papi kako bi mogao nesmetano obavljati biskupsku dužnost među Vlasima. Petretić je na kraju napomenuo da bi Sava, ako će u Rimu i dobiti ono što je očekivao, morati održavati dobre odnose s njim kao nadređenim mu crkvenim poglavarom u čijoj se biskupiji nalazio i ponašati se u skladu s crkvenim propisima koji su uređivali odnos unijatskih/grkokatoličkih biskupa prema rimokatoličkim biskupima.²⁵ Ove šture podatke

²³ Josip Buturac – Mirko Stanislavljević – Vesna Šojat – Bartol Zmajčić, *Zaključci hrvatskog sabora*, I, Zagreb 1958, 5-7; Juraj Rattkay, *Spomen na banove i kraljeve Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, ur. Mirko Valentić – Darko Novaković – Olga Perić – Mirjana Matijević Sokol – Pavao Knezović, Zagreb 2001, 260.

²⁴ Petretić, *Informatio*, fol. 1v, 2r; Kašić, *Srpski manastiri*, 323; Kudelić, „Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije“, 199-201; Isti, „Isusovačko izvješće“, 153-158, 171-172; Isti, *Marčanska biskupija*, 180, bilj. 276; 231-242, 249-268.

²⁵ Petretić, *Informatio*, fol. 2rv.

Petretić je detaljnije opisao u opširnom izvješću Leopoldu I. 1662. godine, kada je napomenuo da ga je na put u Peć pratio đakon Gabrijel Mijakić, koji će ga 1663. godine naslijediti na biskupskome mjestu unatoč Petretićevu protivljenju. Napomenuvši da je Sava pune dvije godine biskupovao među Vlasima bez papine potvrde, Petretić je naveo da je Sava u Rimu zatajio posvećenje i imenovanje vretanijskim biskupom i nikome nije predao njegova preporučena pisma s opisom povijesti njegove biskupije, popisom Savinih zabluda te preporukama kako bi trebalo riješiti pitanje „vlaške biskupije”.²⁶

Petretićevo pismo 1651. godine nije polučilo veći uspjeh jer nakon njega nisu poznate detaljnije isprave o ovoj temi sve do početka 1662. godine, kada je nakon smrti Save Stanislavića počelo jednoipolgodišnje razdoblje intenzivnih rasprava i iznošenja raznovrsnih prijedloga o tome tko bi morao biti sljedeći marčanski biskup. Sava Stanislavić nesmetano je biskupovao do smrti u prosincu 1661. godine, a njegova kršenja raznih propisa, koje je Petretić spominjao u kasnijim izvješćima, nisu privukla pozornost nadležnih vlasti, posebno ne primanje egzarhâ pečkog patrijarha koji su vizitirali pravoslavne krajišnike i prikupljali porez za patrijarha u „Turskoj”. Zanimljivo je da u ovom izvješću, za razliku od opsežnih izvješća Bečkom dvoru i Rimu 1662. i 1663. godine pojedinim crkvenim predstavnicima u Beču i Rimu, nema govora o rješavanju vlašskog pitanja i problemima koji su se u vezi s tim pojavljivali do početka i tijekom Petretićeva biskupovanja, a u kojima se isticala i politička djelatnost marčanskih biskupa kao zaštitnika interesa svih krajišnika i protivnika bilo kakvih ograničavanja njihovih povlastica. Sava Stanislavić spomenut je u opisu nemira 1658. godine kao onaj koji je poticao krajišnike na otpor vojnim vlastima, ali bez ikakvih negativnih posljedica za njega.²⁷

²⁶ Arhiv HAZU, II. d 51.: *Informatio Petri Petretics Episcopi Zagrabienensis De Valachorum in Confiniis Regni Sclauoniae degentium Episcopatus Origine, progressu, et effectibus: Item, si ultra tolerandus est, cui et qualiter conferendus, ad hoc ut fides catholica incrementum capiat, et Salus Patriae minus periculi timeat*, fol. 6v, 7rv.

²⁷ Isto: *Informatio Petri Petretics Episcopi Zagrabienensis*, fol. 6v-13; Kudelić, „Isusovačko izvješće“, 152-153, 170.

SPOZNAVANJA O OBRTNO-POKLICNIH STRUKTURAH V MESTU MARIBOR IN V BLIŽNJI OKOLICI PO SREDINI 18. STOLETJA (MED 1754 – 1764)

It is the aim of this paper to collate two historical sources for the occupational structure of the town of Maribor in the mid-18th century. The first source is the Theresian census of taxed household owners in Lower Styria from 1754, made with the intent of acquiring at least the approximate numbers of town and market town residents, and subjects of all of the more important secular and ecclesiastic estates. The second source is an account of the artisans and their employees in the entire Maribor district from 1764. By collating their informational value the author would like to emphasize the necessity of the historian's caution in deduction, as there are fundamental differences between both sources regarding the artisanal and occupational structures of the town of Maribor and its environs.

Key words: Maribor, artisanal structures, occupational structures, mid-18th century

1. Uvod

V časovno najnovejši razpravi o prebivalstvu Maribora med sredinama 18. in 19. stoletja je njen avtor zapisal med drugim tudi tole: "...Tudi za strukturno analizo prebivalstva v obravnavanem obdobju je na voljo nekaj podatkov. Prevladujoči sloj v mestu so predstavljali obrtniki. Po fasiji hišnih lastnikov iz leta 1754 je v mestu živelo 9 mesarjev, 8 pekov, 7 usnarjev, 7 čevljarjev, 6 sodarjev, 5 kovačev, 5 kovačev, 5 gradbenikov, 4 lončarji, 4 ključavničarji, po 3 mizarji, klobučarji in irharji, po 2 kolarja, jermenarja, krznarja, sedlarja, pasarja, vrvarja, lectarja in pletilca ter 20 posameznikov. Tu je bilo še 8 gostilničarjev, 2 točilca, 3 padarji, 2 lekarnarja in 2 umetnika." In v nadaljevanju še: "Leta 1754 je bilo v mestu 8 trgovcev in 5 kramarjev, toda nobenega v predmestjih, ...".¹

Če se odmisli nepravilno pravopisno izpisovanje glavnih števnikov (kar je v slovenskem knjižnem in strokovnem jeziku neustrezno), ostane prvoten vtis o avtorjevi navidezni natančnosti, in o hkratnem prepričanju o samozadostnosti teh podatkov. Ta prepričanost o samozadostnosti, ki jo je isti avtor ponovil v še kar nekaj svojih objavah – tudi o drugih tukajšnjih mestih – sicer ima osnovo v konkretnih navedbah iz tega vira, ki so z nekaj odstopanji/napakami pravilne, tega ni možno oporekati. Vendar avtor k tem

---

¹ Jože Curk, "O prebivalstvu Maribora med sredinama 18. in 19. stoletja", *Studia Historica Slovenica (SHS)*, 2/1, 2002, 76-77. Zmoten je že sam datum overitve štetja, saj ga je mestni sodnik overil 2. in ne 24. maja 1754, prim. 44. Že 4. maja je prejem spiska namreč overil upravnik okrožnega urada.

številkam poklicev hkrati nikjer ni dodatno zapisal ene nujne besede – “vsaj”, oziroma še razumljiveje, “najmanj”! In ker te bistvene besede ni, si lahko bralec, nevesč situacije in dejanskega stanja, ob branju takih trditev seveda ustvari poenostavljeno sliko, da je leta 1754 v Mariboru živelo in delovalo prav toliko obrtnikov, kolikor jih našteje popis hiš, in nič več oziroma manj!? Se pravi, dobi delno izkrivljeno in nerealno podobo vsaj obrtno – poklicnih struktur v mestu.

Nerealna podoba stanja poklicnih struktur je pisca pričujoče razprave² že pred leti silila v razmišljanje o parcialnih podatkih, oziroma o necelovitosti tovrstnega pisanja. Zato se je v svoji objavi o mariborskem prebivalstvu do okrog sredine 18. stoletja raje izognil predstavitvi podatkov iz prav tega vira. Z enostavno primerjavo vsebin v že obstoječi literaturi se je izkazalo, da gornja Curkova trditev ni edina nepopolna. Bolj zgrešeno je bilo njegovo “računanje” števil hiš v meščanskih naselbinah kot takih na podlagi nepopolne, površne obdelave fasijskih enot v okviru istega vira. Ta razprava je nastala kot odziv na to poenostavljanje brez sledu globljega analitičnega razmisleka, kaj šele upoštevanja vseh možnih ter dostopnih virov in dodatne obstoječe literature.³

Sledijo najprej osnovni podatki o obeh v razpravo vključenih virih.

2. Viri razprave

2. 1. Prvi vir: terezijansko štetje hiš 1754

To štetje je kot prvi med slovenskimi avtorji po 2. svetovni vojni podrobneje obdelal Vlado Valenčič. Leta 1754 je bilo v slovenskih deželah izvedeno prvo med terezijanskimi štetji prebivalstva, ki so ga pripravili v zvezi z davčnimi in socialnimi reformami, podatke pa bi vsekakor morali uporabiti tudi še za vojaške reforme. Podlago zanj je dal najvišji reskript z dne 13. oktobra 1753, ki je določal, da se v ta namen izvede ljudsko štetje, pri katerem naj bi se ugotovilo število oseb vsakega posameznega kraja po gospostvih, in sicer razdeljeno v tri skupine – osebe, ki so prejemale zakramente, mladino, sposobno za verouk, ter otroke. Sezname naj bi bili dopolnjeni s spolom, starostjo in družbenim položajem. Štetje bi naj prevzeli župniki in župnijski upravitelji, ki bi morali sezname poslati svojim ordinarijem, ti pa naprej deželnim vladam, od tam naprej pa na dvor. Oblast se s tem reskriptom ni zadovoljila, in januarja 1754 izdala nov reskript, ki je določal, da se štetje zaradi večje zanesljivosti izvede po posvetnih zemljiških gospostvih in magistratih. Priložili

² Med njegovimi dosedanjimi objavami o zgodnjenovoveškem Mariboru glej: Andrej Hozjan, “Mariborsko prebivalstvo do srede 18. stoletja”, *SHS*, 2/1, 2002, 11-42; Idem, “Mariborsko mesto med 16. in 18. stoletjem”, *SHS*, 6/2-3, 309-324.

³ Jože Curk (1923 – 2018), izjemno plodovit ter zato mnogokrat citiran slovenski avtor, ki je v ogromnem številu prispevkov pisal predvsem o prostoru spodnje/slovenske Štajerske v razdobju od visokega srednjega veka tja do praktično 20. stoletja, je v visoki starosti čez 95 let umrl letos marca. Pisec te razprave se zaveda, da bo zgoraj zapisana kritika njegovega dela objavljena še v letu njegove smrti, in na tem mestu izjavlja, da te njegove besede nikakor nimajo namena niti v najmanjšem smislu zmanjševati pomena Curkovega opusa. Gre le za razčiščevanje konkretnih spoznanj, in na podlagi tega za popravke že objavljenih trditev.

so tudi obrazec za sestavo pregledov števila prebivalstva, ločenega po spolu, v petih starostnih skupinah, od katerih je bilo treba zadnje tri skupine ločiti glede na stan – samski ali poročen. Ta obrazec bi morala na podeželju vsa zemljiška gospostva, v mestih in trgih magistrati, na začetku vsakega koledarskega leta izpolniti oziroma popisati prebivalstvo ter jih poslati na okrožna glavarstva in naprej.

A tudi pri tem reskriptu ni ostalo, saj je bil že naslednji mesec izdan dodaten reskript, ki je veleval, naj se izvede posvetno in cerkveno štetje, prvo po gospostvih, drugo po župnijah. Vzporedno štetje naj bi namreč dalo najzanesljivejše podatke o prebivalstvu. Svetna gospostva in magistrati so po sporazumu z ordinariji, župniki in župnijskimi upravitelji izvedli popis prebivalstva po obrazcu, ki je bil priložen reskriptu. Rezultati enih in drugih bi se namreč primerjali in nato zapisali končni popis števila prebivalcev. Končne zanesljive ugotovitve so se vnesle v glavno tabelo, ta pa se je za tekoče leto poslala na dvor. Opuščena je bila zahteva po vsakoletnih štetjih, katera bi brez potrebe obremenjevala cerkveni in državni upravni aparat. Tako bi se naj štetje ponavljalo vsaka tri leta.⁴

Šlo je torej v bistvu za izvedbo vsaj dveh hkratnih, a parcialnih štetij na prostoru dežel Kranjske, Koroške in Štajerske. Pričujoči prispevek se bo posvetil štetju hiš na posvetnih in cerkvenih posestih in mestnih ter trških krajih na prostoru spodnje Štajerske, točneje na večinsko slovenskojezičnem delu te dežele. Terezijanski popis lastnikov oziroma imetnikov hiš na spodnjem Štajerskem iz leta 1754, še posebej v sedmih mestih (Maribor, Celje, Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica, Brežice, Ptuj in Ormož) so okrožne oblasti izvedle z namenom dobiti kolikor toliko natančne podatke o prebivalcih teh mest, o tamkajšnjih civilnih ter religioznih ustanovah in o plemstvu, ki so v trenutku izvedbe popisa bili ali lastniki ali – v manjšem številu – tedanji imetniki hiš, podrejenih mestnemu davku in s tem tudi mestnemu sodstvu, oziroma so v nekaj primerih bili podložniki mesta. Mestna vodstva so morala na sedeža celjskega in mariborskega okrožja oddati natančne spiske ter jamčiti za njihovo pravovernost, za kakršno koli slabo evidenčno delo pa jim je bila zagrožena kazen. Tovrstno štetje seveda ni moglo dati nekih konkretnih odgovorov oziroma podatkov (!). Nasprotno, oblasti so iz fasij zvedele pravzaprav le, kdo/kateri so bili tisti hip plačniki osnovnega mestnega davka in njihov poklic oziroma status, in pa vsaj približno oziroma največje gotovo število z njim obdavčenih hiš. In nič več.

Za spodnještajersko ozemlje je podatke iz vira kot prvi pričel objavljati Jože Curk. Ta avtor se je z virom seznanil in ga obdelal po letu 1982 (prva objava v letu 1983), saj ga v svoji objavi o virih za mariborsko preteklost še ni omenil.⁵ Štiri leta pozneje, 1987., objavi prikaz le delne razdelave vira. Čeprav mu "predstavlja dragocen vir za zgodovino Štajerske", pa nadaljuje, da ga bo predstavil "le z njegove gradbeno-statistične plati" oziroma ga je zanimal "v tem sestavku seveda samo hišni fond v 7 mestih in 36 trgih na slovenskem delu Štajerske". Njegova definicija vira je sledeča: "Popis hiš/hišnih lastnikov leta 1754 je seznam družinskih skupnosti in kmečkih gospodarstev z imeni njihovih lastnikov/poglarjev in oznakami njihovih poklicev,... ki nam ponuja zanimiv vpogled

⁴ Vlado Valenčič, "Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati", *Zgodovinski časopis*, 16, 1962, 2 in 27-54.

⁵ Curk, "O historičnih virih za urbano-gradbeno zgodovino Maribora", *Časopis za zgodovino in narodopisje* (ČZN), 54 (19)/1-2, 1983, 268-287.

v socialno strukturo našega takratnega prebivalstva.”⁶ Podobno oziroma s skorajda istimi besedami ter v enakem obsegu in vsebini ga je nato predstavil v monografiji o trgih in mestih v istem prostoru,⁷ in v naslednjih letih v še več lokalno usmerjenih objavah, ki bodo tu citirane sproti. Več avtorjev je v naslednjih desetletjih ter do nedavnega uporabilo prav te podatke glede poklicnih struktur za Maribor in tudi nekatera ostala tukajšnja mesta kot povsem absolutne, ne razmišljajoč o možnosti njihovih nerealnih vrednosti. Janez Cvirn je tako za ilustracijo poklicnih struktur v mestu sredi 18. stoletja kot edini pokazatelj vzel prav Curkove navedbe iz leta 2002.⁸

Najkonkretnije pa je o viru oziroma njegovi uporabi v zadnjih letih pisal Boris Golec. V temeljiti študiji o mestu Ormož ga je namreč uporabil na več mestih. Za štetje hiš na Štajerskem pravi, da se “neposredno na hiše in ne na obdavčence ali posest nanaša... popis hiš iz leta 1754, sicer sestavni del terezijanskega ljudskega štetja za Štajersko. Tudi tu ne gre za popis na teritorialni osnovi, temveč glede na pripadnost hiš različnim zemljiškim gospodom. Ormož tako pokriva več fasij, odvisno od tega, pod katero zemljiško gosposko je posamezna hiša sodila...” In še: “Za 18. stoletje in za prostor Slovenske Štajerske ponuja najrelevantnejšo primerjavo velikosti in obljudenosti mest”. Sledeč tu navedenim Golčevim besedam je torej Curk za podobo in obseg hišnega fonda v naštetih mestih oziroma za navedbe njihove “gradbeno-statistične plati” že v zasnovi zgrešil. Golec upravičeno zapiše, da je Curk tako za predstavitev le-teh vsebin v mestu Ormož, kot tudi v vseh drugih šestih spodnještajerskih mestih, upošteval izključno le konkretno fasijo samega mesta, ne pa – na osnovi vnaprejšnjega logičnega razmisleka ob razdelavi samega vira – hkrati še drugih obstoječih fasijskih popisnih enot, ki so imele hiše oziroma podložne ljudi na mestnem arealu ter v pripadajočih pri/pred/mestjih.⁹

Kako enostransko je bilo tako početje, kaže podatek npr. za Ptuj, kjer je ob fasiji za samo mesto hkrati na istem mestu hrambe (v isti arhivski škatli) obstoječih še nadaljnjih deset fasijskih enot – posvetnih in cerkvenih zemljiških gospošteev ter manjših imenj s sedežem v mestu, od katerih so vsaj nekatere fasije imele podložne hiše *in Pettau*, se pravi v samem mestu na levem bregu Drave, ki pa jih Curk v svojo obdelavo ni zajel in jih ne citira. Enako je v primeru še nekaj drugih mest. Posledično so tako Curkova temeljna razprava v *Kroniki*, kot tudi vse druge objavljene, vprašljive oziroma netočne glede konkretnih števil hišnega/stavbnega fonda v prav vseh 43 obdelanih trških in mestnih naseljih, saj jih avtor navaja kot absolutne številke. Hkrati sam priznava, da je v te namene “nekoliko podrobneje opredelil le tiste, ki zadevajo trge in mesta, ni(smo) pa prikazal(i) tistih s podložniškega podeželja. To je spadalo pod gosposčine...”¹⁰ Za resnično vseobsežno podobo hišnega/stavbnega fonda oziroma vsaj za približanje dejanskemu stanju števila hiš v urbanih naselbinah leta 1754 bi Curk, v smislu bolj celovite obdelave vseh možnih enot v sklopu terezijanskega štetja hiš, nujno moral napraviti to, kar je za Ormož

⁶ Idem, “Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754”, *Kronika*, 35/1-2, 1987, 4-8.

⁷ Idem, *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem*, Maribor 1991, 59-64.

⁸ Janez Cvirn, “Oris zgodovine Maribora 1750-1850”, *SHS*, 6/2-3, 2006, 334.

⁹ Boris Golec, *Ormož v stoletjih mestne avtonomije: posestna, demografska, gospodarska, socialna, etnična in jezikovna podoba mesta ob Dravi 1331-1849*, Ljubljana 2005. Prva omemba vira je na straneh 12-13, nato na 20-21, posebej 21, op. 46, in 25.

¹⁰ Curk, “Slovenska Štajerska v popisu”, 5.

napravil Golec.¹¹ Pisec razprave je trdno prepričan, da je Golčeva analitična študija doslej najpopolnejše monografsko delo o prebivalstvu kakega od spodnještajerskih mest v starejših stoletjih sploh, in bo v naslednjih desetletjih zagotovo predstavljala stopnjo standarda obdelave te teme v drugih urbanih naseljih.

Še en avtor je o številu hiš 1754 objavil svoje izsledke prav za Maribor dobro desetletje pred citirano Curkovo objavo v SHS – Antoša Leskovec. Vendar je v svoji objavi sklopu podatkov iz fasije takoj dodal še statistične podatke iz leta 1775, ki jih je objavil Šorn, in jih Curk enostavno ni poznal, saj bi jih v smislu bolj ilustrativne poklicne strukture v mestu nujno moral pristaviti. Nekaj Leskovčevih misli bo dobro predstaviti že tu: "Ker so bili obrtni mojstri praviloma lastniki hiš, je mogoče fasije uporabiti za vir. Da mlinarji, ki so imeli starce v Mariboru, med hišnimi lastniki niso navedeni, je razumljivo, saj so imeli ladijske mline na Dravi nad mestom ali nižje mesta. Majhno število mojstrov v nekaterih cehovskih obrtih v mestu pa bo treba dopolniti s podatki o članih takih cehev zunaj mesta."¹²

S temi mislimi je že podana zasnova piščevih dvomov v absolutizacijo podatkov o mariborskih obrtnih poklicih na podlagi fasije 1754. Glede sklepanja o "obrotnih mojstrih – praviloma lastnikih hiš" se je namreč Golec ob valorizaciji le-te in drugih za Ormož obdelanih popisov mestnega življa iz 18. stoletja izrekel nasprotno: "Upoštevati pa je seveda treba dejstvo, da nosilci poklicev niso bili vsi nujno tudi hišni posestniki, zato večina naštetih popisov ne ponuja celovite poklicne strukture, četudi precej popolno in dovolj relevantno podobo." Piščeva vprašanja in sklepanja v dobri meri izhajajo iz te in iz podobnih dilem.

2. 2. *Drugi vir: popis obrti, obrtnikov in obrtnega osebja v mariborskem okrožju za leto 1764*

Tu gre za podatke, objavljene slabo desetletje pred Curkovo prvo objavo iz fasije 1754. Predstavljeni so v okviru izredno skrbno napisane daljše razprave Jožeta Šorna o obrtništvu na spodnjem Štajerskem v dobi le nekaj let pozneje po hišnem številu 1754. Prerano umrli slovenski zgodovinar Jože Šorn je v zadnjem desetletju svojega ustvarjalnega življenja med drugim objavil izjemno analitično študijo o obrtništvu na Slovenskem,¹³ ni pa dočkal izida svojega vrhunskega dela o zgodnji industrializaciji slovenskega ozemlja.¹⁴

Ob strani bodo puščena Šornova uvodna temeljita razlagalna poglavja o razdelitvi tedanjih obrti v dve skupini policijskih in komerčnih obrti, o dilemi obrtnik – svobodni rokodelc, pa o osnovnih terminusih kot profesionist, o gospodarskem rajoniranju habsburških dednih dežel..., čeprav so prav te vsebine najbistvenejše za doumevanje tedanjega habsburškega merkantilističnega obravnavanja obrtnih in rokodelskih poklicev.¹⁵ Pisec se bo za komparativno analizo osredotočil le na poglavje Štajerska in njen slovenski del,¹⁶ kjer je Šorn kot

¹¹ Prim. Golec, *Ormož v stoletjih*, 25 in 30-31. A tudi Golec je "pozabil" pri navajanju števil hiš na podlagi štetja hiš iz 1754 zapisati besedi "vsaj" ali pa "najmanj".

¹² Antoša Leskovec, "Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752-1941", v: *Maribor skozi stoletja, Razprave I.*, ur. Jože Curk – Bruno Hartman – Jože Koropec, Maribor 1991, 313-314.

¹³ Jože Šorn, "Obrtništvu v slovenskem prostoru v sedemnajstletju 1758-1775", *ČZN*, 50 (15)/1-2, 1979, 137-207.

¹⁴ Idem, *Začetki industrije na Slovenskem*, Maribor 1984.

¹⁵ Idem, *Obrtništvu*, 142-149.

¹⁶ *Ibid.*, 165-182.

osnovo primerjanih podatkov vzel tedaj že udomačen regionalno-upravni okvir, se pravi nove (od leta 1748) regionalne upravne urade okrožja/kresije, konkretnije pa za slovensko govoreči del mariborskega, in za celotno celjsko okrožje.

Popisano je bilo stanje obrtnih poklicev v vseh tukajšnjih privilegiranih urbanih naseljih – mesta, trgi – obeh okrožij. Žal pa Šorn tu ni predstavil celovitejših podatkov vseh spodnještajerskih mest, saj manjkajo obdelave mest celjskega okrožja: povsem neobdelani sta ostali mesti Brežice in Slovenj Gradec, za Celje in Slovensko Bistrico pa so v sicer podatkovno zelo nepopolni tabeli IX. predstavljeni podatki za le 23 obrti iz leta 1775. Tudi so v podatkovnem sklopu za leto 1764 prisotni trgovski poklici. Izpuščene pa so “neproizvodne dejavnosti”: gostinci – gostilničarji, krčmarji in lastniki vinotočev, ki po tedanjih merilih niso bili *profesionisti*, zato jih niso popisali, nadalje krojači in nogavičarji/pletilci nogavic za moške (glede na tedaj prevladujoča vsakdanja oblačila in “moško modo”(!)), ter seveda učitelji, mežnarji in uradniki. Šorn tudi ni posegel po fasijskem štetju hiš iz 1754. Golec ga kljub temu označuje kot “posebej dragocen vir” za 18. stoletje.¹⁷ Temu mnenju, kot tudi njegovemu mnenju o sami sporočilni vrednosti popisa hiš iz leta 1754, se pridružuje tudi pisec.

Za to razpravo bosta uporabljeni obe Šornovi objavi. Še posebej aktualna je prva – študija, katere navedbe bo pisec soočil s Curkovimi podatki iz fasije 1754, enako kot je to storil Golec za mesto Ormož. Med fasijo in dobo, ki jo obdeluje Šorn, je vsega nekaj let; konkretno pa so za to razpravo najbistvenejše vsega le desetletje mlajše Šornove navedbe in podatki izpred sredine 60. let (za leto 1764). V tem desetletju se številke članov posamičnih obrtnih in poklicnih skupin zagotovo niso mogle tako bistveno spremeniti, da bi lahko govorili o časovno pogojeni nezmožnosti ustreznih vsebinskih komparacij. Avtor je tu (Tabela VIII.) predstavil natanko 46 obrtnih poklicev, mednje je prištel tudi trgovce in kramarje, v tedanjem mestu Maribor ter v bližnji okolici. Predstavitev zajema tako mojstre kot tudi pomočnike: seštevke vseh obrti da številko 323 mojstrov in 181 pomočnikov ter skupno 504 aktivne osebe v obrtnih poklicih. Šorn je ta vir predstavil takole: “Mariborski okrožni glavar je 30. januarja 1765 sestavil Poročilo o komerčnem stanju... Poročilo pravi, da v vsem okrožju ni brivcev, ni izdelovalcev igel, ni splavarjev (‘flosarjev’), ni izdelovalcev kos, ni izdelovalcev smodnika in tudi ne papirničarjev; okrožje da ima samo dva piskroveza, dva kleparja, dva kotlarja itd. Zanimivo je, kako zanika obstoj brivcev, čeprav ne moremo verjeti, da bi vse okrožje, ki je takrat štelo morda okoli 160.000 prebivalcev, ne imelo nobenega brivca. ... glavar je pa popis izpeljal samoiniciativno, tako je vsaj trdil v poročilu, po lastnem preudarku in s primerno naglico, samo da bi si povečal ugled pri naročniku popisa.”¹⁸

Naročnik popisa je bil dunajski dvor, a časovno bistveno pozneje (!); pravzaprav je šlo za občutno časovno “prehitevanje” mariborskega okrožnega glavarja, kar se zve iz Šornovih stavkov: “V smislu dvornega dekreta z dne 21. avgusta 1766 je posebna komisija pregledala gospodarsko stanje v mariborskem okrožju. ... Popis obrtnikov in obrti, ki ga je sestavilo glavarstvo mariborskega okrožja, ... ima datum 30. januar 1765, poročilo komisije pa 30. avgusta 1766. Iz tega sklepamo, da obravnava glavarstvo obrtniško stanje v letu 1764 in da popis ni bil izdelan specialno za omenjeno komisijo, vsaj v celoti ne. Glavar je vedel za

¹⁷ Golec, *Ormož v stoletjih*, 55.

¹⁸ Šorn, *Začetki industrije*, 166.

najnovejšo gospodarsko politiko dvora in je zaradi lastne jasnosti in pregleda ukazal sestaviti razpredelnico že poldrugo leto pred prihodom komisije. Verjetno so zbirali te podatke s primerno zbranostjo in zavzetostjo,..." In v nadaljevanju: "Glavarstvo je po službeni dolžnosti moralo dobro poznati svoje okrožje, zato dvomimo, da je improviziralo, ko je popisovalo profesioniste. Glede tega mu zaupamo, odprto ostaja le vprašanje, kaj je bilo po njegovem še rokodelsko delo, vredno popisa, in kaj je bil le način preživljanja, ki ni sodil v nobeno do tedaj prakticirano obrtniško sistematično."¹⁹ V prav zadnjih besedah se skriva "skrivnost" zapletenega, nam še kako težavnega dojemanja sistematizacije posamičnih poklicev, s čimer se je moral spopasti avtor Šorn, da je lahko suvereno predstavil tovrstno terezijansko iskanje osrednjih oblastnih organov. Sicer pa: ali ni tudi dandanes prav ta sklop ena od mnogih bolečih točk vodenja sodobne družbe, namreč kompleksna sistemizacija vseh mogočih poklicev in iz nje izhajajoči principi obdavčevanja različnih vrst podjetništva? Ko je to početje možno ugledati z našimi očmi ter s tem danes aktualnim izrazjem, nam postane vse skupaj bistveno bližje, tudi hotenja terezijanske države po nujnih reformah.

Pričujoča razprava bo podala piščeva spoznanja o obrtno-poklicnih strukturah v letih takoj po sredini 18. stoletja v mestu Maribor in bližnji okolici na podlagi soočenja podatkov iz fasijske enote štetja hiš leta 1754 v samem mestu – kar je torej opravil že Curk – s podatki iz razprave Jožeta Šorna o obrtništvu na spodnjem Štajerskem. S pridom bo uporabil tudi drugo obstoječo literaturo.

Četrta za pisanje te razprave – hkrati s Curkovimi, Golčevo in Šornovo – nujna objava pa je monografija Aleksandra Žižka o cehih in cehovstvu v mestih Celje, Maribor in Ptuj.²⁰ Delo, ki je v bistvu izdaja njegove doktorske disertacije, je v vseh pogledih izredna, minuciozna študija o cehih, o tamkajšnjih obrtnih poklicih in o ljudeh, ki so jih opravljali, združenih v cehovsko korporativnost, ter tudi o necehovskih obrtno-rokodelskih pojavljanjih takoimenovanih "ženskih" oziroma vdovskih obrti ter šušmarstva bodisi v samih mestih kot tudi na njim bližnjem ter oddaljenjšem podeželju. Dragocene podatke, ki jih prinaša, je pisec lahko koristno uporabil; enako važne so mnoge doslej manj znane razlage značilnosti posamičnih obrtnih dejavnosti, ki so sedaj zbrane na enem mestu. Tako je Žižek odprl nekatere nove vidike, ki jih pri Golcu le nekaj let poprej še ni zaznal. Hkrati je dejstvo, da je ta avtor povsem ravnodušen do predstavljenih podatkov o številčnosti obrtnih poklicev v Šornovi razpravi, ki jo sicer pozna, a jo citira vsega enkrat, na strani 14. Tudi je zanimivo, da Žižek pri navajanju točnih podatkov o posamičnih poklicih iz fasje 1754 za mesto Maribor raje kot Curka citira Leskovca. Tako glede celovitega številčnega stanja hiš v obeh slovenskih okrožjih kot tudi prebivalstva vsakega od treh obdelanih mest pa navaja le številke iz Curkove objave iz leta 1987, kar je dokaj nenavadno glede na Golčeve popravljene podatke o taistem prebivalstvu v monografiji iz 2005.

¹⁹ Idem, *Obrtništvo*, 166 in 173.

²⁰ Aleksander Žižek, *Skrivno življenje cehov. Cehi Celja, Maribora in Ptuja med letoma 1732 in 1859*, Celje 2012.

3. Poklicne strukture

3. 1. Uvodna pojasnila in sklepi

Piscu je na tem mestu jasno, da je o zadani temi možno povsem enostavno pisati in dajati sklepe v premočrtnem induktivnem stilu na podlagi razdelave le enega samega vira. Kakor hitro pa se želi nivo pisanja dvigniti na raven komparacij ter iz njih sledečih dodatnih analitičnih sklepanj, pa mora za dosego tega poseči po več virih, obstoječih objavah, ... Mesto Maribor ima v popisu obrti in obrtnikov za leto 1764 – kot vsa druga popisana spodnještajerska mesta in trgi – funkcijo sedeža posebne popisne enote. Šorn jih v dveh tabelah, neoštevilčeni (?) in oštevilčeni VIII., našteje in predstavi devet. Pri tem je podal nekakšno, vsekakor neoprijemljivo definicijo prostorskega obsega podatkov za teh devet krajev. Posebej je to veljalo za tri obdravska mesta, torej Maribor, Ptuj in Ormož, in za obdravske trge.²¹ Ta definicija je pri podatkih za vsako od popisanih mest bržkone lahko pomenila troje:

- 1) področje, vključujoče le mestni areal: mišljen je tako prostor *intra muros* kot tudi pripadajočih pri/pred/mestij
- 2) področje mestnega pomirja, ki je večinoma segalo eno nemško miljo (7,5 kilometra), v mariborskem primeru pa celo dve miljii naokrog samega mesta; taisto področje je veljalo kot merodajno področje obsega cehovskih privilegijev posamičnega tukajšnjega (npr. mariborskega, ptujskega) ceha, torej področje, na katerem je tak ceh uveljavljal razne pravice, predvsem zbijal šušmarje²²
- 3) ali pa področje obsega tamkajšnjega deželskega sodišča: prav vsako od spodnještajerskih mest je bilo sedež le-tega, katerih meje so bile dobro znane.

Dodati je treba, da sta se obsega področij v drugi in tretji možnosti pravzaprav v kar največji meri prekrivala. Nikakor pa tu ni mogel veljati obseg ozemlja, na katerem so živeli člani posamičnega ceha. Ta področja so v primeru večine mariborskih cehov obsegala celo več področij krajevnih popisnih enot, navedenih tako v Šornovi tabeli VIII. kot tudi v predstavitvi vseh tu popisanih krajev mariborskega okrožja.

Pisec te razprave se je glede tega zatrdno odločil za področje obsega obeh "prekrivajočih se" možnosti: meni, da so Šornovi podatki o Mariboru praktično veljavni za obsega konkretnega mestnega pomirja in pa deželskega sodišča. Nujno so torej vključevali tudi desnoobrežni prostor. Treba je pri tem razmisliti in upoštevati naslednje:

- 1) Zbiralec podatkov za leto 1764 je bil okrožni urad, ki je zbiranje podatkov lahko naložil vsem njemu podrejenim upravno-oblastnim nivojem, tako mestnim/trškim oblastem kot tudi posamičnim tam delujočim cehom.

²¹ Šorn, *Obrtništvo*. Opazni so hudi problemi s prepoznavanjem tabel v tem tekstu zavoljo neoštevilčenja oziroma napačnega številčenja; nekaterih večkrat omenjenih pomožnih tabel, npr. Tabele VII. ni možno prepoznati?; citirani tabeli: neoštevilčena na 171 s tamkajšnjim tekstom, in 174-175, in citat definicije 173: "Ne glede na to, da ni glavar nikjer navedel, kolikšen teritorialni obseg ima z imenom mesta okarakterizirana enota, moremo... spoznati, predvsem dva zelo pomembna elementa: prvič, da na enoti Maribor in Ptuj odpade nekaj manj kot 75 % vseh profesionistov na (obdelanem, op. A. H.) ozemlju;... smo najbrž dovolj zgovorno nakazali, da razen primerno ozkega pasu ob Dravi ni bilo nikjer drugje v slovenskem delu mariborskega okrožja pomembnejšega ali odločilnejšega števila obrtnikov in rokodelcev. Z besedami 'ozki pas ob Dravi' mislimo vse enote razen Lenarta, Ljutomera, in Veržeja."

²² Žižek, *Skrivno življenje*, 36.

- 2) Mesta in trgi so že imeli točno desetletje poprej (1754) izdelan natančen popis lastnikov obdavčenih hiš – za katere Golec npr. uporabi izraz “hišarji” – , zagotovo pa tudi “interne”, priročne popise prav vseh v krajih obstoječih obrtnikov in rokodelcev “nehišarjev”, ter seveda njihovo osebje, pomočnike in vajence.
- 3) Cehi/cehovska vodstva so vsekakor premogli podobne priročne popise svojega članstva in njihovega osebja. Žižek je dodal popis do danes ohranjenih neobjavljenih virov posamičnih mariborskih in ptujskih cehov.²³ Z nekaj domišljije pa je na dlani, da so cehi tedaj imeli na voljo bistveno več dokumentacije, in posebej natančno vodili “personalije”, predvsem za lastne potrebe.
- 4) Okrožno uradništvo je torej moralo dobljene podatke le še krajevno-lokacijsko “porazdeliti” znotraj oziroma izven ozemlja posamičnega mestnega pomirja oziroma deželskega sodišča. Mariborsko deželsko sodišče sredi 18. stoletja npr. na severu zagotovo ni segalo prek sedanje državne meje, saj ga je tam omejevala spodnja meja deželskega sodišča Ehrenhausen (Ernovž). Taisti trg je naveden kot posebna popisna enota v popisu za 1764, kar pa povsem odgovarja severnemu robu kroga dobrih 15 kilometrov od mesta kot robu mariborskega mestnega pomirja.

Iz literature, predvsem iz Žižkove monografije, jasno izhaja tedanja očitna uspešnost tamkajšnjih cehovskih in mestnih vodstvenih struktur v zbujanju mnogih pojavnih oblik podeželskega šušmarstva, ki je sicer nenehno znova vznikalo kot gobe po dežju. Kar pa je hkrati pomenilo, da je le neznatnemu številu le-teh “šušmarjev” v sorazmerno zelo kratkem času uspelo “nemogoče”, namreč včlanitev v ceh, ki pa je prinašala status preživetja, in s tem tudi beleženje v spiskih priznanih delujočih obrti okrožnega glavarstva.

Povzemajoč vse zgoraj zapisano je pisec prišel do nekaj dilem v zvezi s prikazovanjem stanja poklicnih struktur v urbanih naseljih na Slovenskem v terezijanski dobi. Temeljno vprašanje tu je, ali je na podlagi izpovednosti le enega vira, v tem primeru popisa hiš in hišnih lastnikov/imetnikov iz leta 1754, v katerem koli tedanjem mestu sploh, možno suvereno sklepati o absolutnem številu tam živčih ljudi s konkretnimi poklici? Seveda ni možno. Curk je pač predstavil edini vir, ki mu je bil – po njegovem védenju – za sredino 18. stoletja na voljo, oziroma ga je dosegel z arhivskim delom v graškem deželnem arhivu. Nadaljnja vprašanja pa so:

- 1) Ustreznost Curkove obdelave fasijskega štetja hiš 1754 v smislu pravovernosti predstavljenih spoznanj? Tu je treba dodati, da ta avtor ni niti poskusil soočiti podatkov iz fasije s podatki iz prve zemljiške knjige za Maribor, čeprav jih navaja na istih straneh iste objave?²⁴

- 2) Smiselnost soočenja in komparative podatkov za mesto Maribor iz fasije 1754 in iz Šornove objave za leto 1764 glede na prostorske razlike obsega popisov: medtem ko Curk s fasijo ostaja na nivoju izključno mesta s primestji, Šorn opozarja na podatkovno bero za nekaj večji prostor, in (zato?) podaja za desetletje pozneje v primerih popisanih obrti pač drugačne številke nosilcev obrti kot Curk?

Pisec bo najprej v štirih delnih preglednicah v okviru Preglednice 1 predstavil poklicno-strukturno izpovednost vira, fasijsko štetje hiš in lastnikov v mestu Maribor s primestji iz maja 1754; nato bo izpostavil primere nekaterih očitnejših nejasnosti in pomanjkljivosti

²³ Ibid., 444-447.

²⁴ Curk, “O prebivalstvu Maribora”, 47-56.

v Curkovi razdelavi. Podatki za mesto in bližnjo okolico bodo nadalje na podlagi primerjav v obeh virih obdelani v nadaljnjih preglednicah, in tekstnoanalitično. V kar nekaj primerih obrti je število obrtnikov v fasiji povsem enako številki obrtnikov v spisku za leto 1764. Resnici na ljubo je dobro zapisati, da je en vidik načrtovanih končnih rezultatov te razprave že napravil Golec, namreč seštevke vseh obrtnih poklicev v posamičnem mestu.²⁵ Vprašljivo pa je, ali so tudi Golčevi seštevki dokončni možni.

Preglednica 1 (v štirih delih): poklicno-strukturne in statusne navedbe v fasijskem štetju za mesto Maribor s primestji v maju 1754²⁶

(1) Fleischhakher Kupferschmidt Stainhauer Fleischhakher Baader Bindter Maller Bökh Fleischhakher Krammer Pixenschiffer Radts Burger Fleischhakher Stattrichter	(2) Burg:(ers) Wittib Ledig:(en) Standt Burg:(ers) Wittib Fleischhakher Ledig:(en) Standt Baader Zimmerman Maurer Hauptman Handlsmann Fleischhakher Schuester	(3) Hauptmanin Witib Appotekher Gewest:(er)Verwalter Burg:(ers) Wittib Krammer Lederer Burg:(ers) Wittib Böckh Fleischhakher Lederer Lederer Fleischhakher Burger Baader Tischler Rauchfangkh:(erer)	(4) Weisgärber Burger Verwalter Beckh Burger Burger Fleischhakher Schmidt Schuester Gast Geeb Burger Burger Pier Prejyer Tischler
(5) Pökh Burger Goldtschmidt Radts Burger Schuester Burg:(ers) Wittib Verwalter Burger Beneficiat Beneficiat Verwalter	(6) Bruederschafft- diener Bindter Brodtsizer Statt Mössner Wöwer ²⁷ Schleiffer Tischler Schlosser Schlosser Burger Schuester Gast Geeb Schmidt	(1) Satler Saiffen Sieder Glaßer Schlosser Mäterialist Bindter Wagner Sporrer Mauth E:(innem)ber Tagwercher Burger Gewester Pfarrer Schneider	(8) Zimmerman Dräxler Ledig:(en) Standts Krammer Mau(r!)er Gesell Wittib Bettenmacher Wittib Handtschuchmacher Färber Schlosser Giertler

²⁵ Golec, *Ormož v stoletjih*, 56-57 in op. 142.

²⁶ Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLA), Laa. Archiv Antiquum, Gruppe I, Häuserzählung 1754, K. 16, Nr. 106 – *Stadt Marburg: Fassions-Tabella Deren unter der Statt Mahrburg Vnterthänig befindlichen samentlichen bewohnten Haußern, und Nammen deren Beßizern*. Celoten transkribirani vir je dostopen na spletu (spletna stran diplomskih del UM: DKUM) v okviru diplomskega dela Tadeje Mali (pod mentorskim vodenjem pisca razprave), *Mesto Maribor in zemljiško gospodarstvo Fala v zgodnjem novem veku*, Maribor 2014, 52-61.

(9) <i>Maurer</i> <i>Riemer</i> <i>Burger</i> <i>Schneider</i> <i>Fleischhakher</i> <i>Schneider</i> <i>Böckh</i> <i>Sailler</i> <i>Radts Burger</i> <i>Verwalter</i> <i>Gschmeidler</i> <i>Böckhin Wittib</i> <i>Krammer</i>	(10) <i>Ledig(en) Standt</i> <i>Handlsmann</i> <i>Lederin</i> <i>Handlsman</i> <i>Apotekher</i> <i>Lederer</i> <i>Buech Bindter</i> <i>Böckh</i> <i>Huetter</i> <i>Böckh</i> <i>Schmidt</i> <i>Burger</i> <i>Schuester</i>	(11) <i>Gast Geeb</i> <i>Burg:(ers) Wittib</i> <i>Vhrmacher</i> <i>Lebzelter</i> <i>Burg:(ers) Wittib</i> <i>Gast Geb</i> <i>Satler</i> <i>Schmidt</i> <i>Statt Wachtmaister</i> <i>Huetter</i> <i>Lederer</i> <i>Gast Geb</i> <i>Weisgärber</i>	(12) <i>Wittib</i> <i>Strikher</i> <i>Sailler</i> <i>Haffner</i> <i>Bilthauer</i> <i>Wittib</i> <i>Kozenmacher</i> <i>Haffner</i> <i>Tischler</i> <i>Ledigen Standt</i> <i>Giertler</i> <i>Haffner</i> <i>Schneider</i>
--	---	---	--

(13) <i>Burg(ers) Wittib</i> <i>Wagner</i> <i>Strikher</i> <i>Haffner</i> <i>Burger</i> <i>Klampffer</i> <i>Schniermacher</i> <i>Zingjesser</i> <i>Kirschner</i> <i>Schneider</i> <i>Burger</i> <i>Bindter</i> <i>Schneider</i>	(14) <i>Banrichter</i> <i>Riemer</i> <i>Bindter</i> <i>Weisgärber</i> <i>Lebzelter</i> <i>Tischler</i> <i>Postmaister</i> <i>Schmidt</i> <i>Hüeterin</i> <i>Krammer</i> <i>Kämpfmacher</i> <i>Kirschner</i> <i>Wöber</i> <i>Schuester</i>	(15) <i>Burg(ers) Wittib</i> <i>Handlsmann</i> <i>Burg:(ers) Wittib</i> <i>Bindter</i> <i>Schuester</i> <i>Handlsmann</i> <i>Lederer</i> <i>Handlsmann</i> <i>Leder(re!)in Wittib</i>	(16) <i>Generäl</i> <i>Gewester Mauth ober</i> <i>Ei:(nnem)ber</i> (17) <i>Wittib</i> <i>Flessner</i> <i>Tagwercher</i> <i>Tagwercher</i> <i>Gastgeeb</i> <i>Gewest(er) Schreiber</i> <i>Schänkwirth</i> <i>Tagwercher</i> <i>Schänkwirth</i>
--	---	--	--

Pojasnila k predstavitvi delne transkripcije:

- Okrepljeno izpisana številka v stolpcu pomeni zaporedno stran v viru, ki sicer izvirno ni paginiran.
- Strani (16) in (17) sta združeni v enem stolpcu; na str. 17 so popisani statusi mestu pripadajočih podložnikov in kočarjev v hišah v primestjih – pred Dravskimi in pred Koroškimi vrati.
- Nekaj navedb statusa lastnikov svobodnih/neobdavčenih hiš na strani (16) (*Landts Hautb:(mann); Graff; Statrichter*) je izpuščenih, saj so ali funkcionske ali ple-miško-položajne.
- Povsem izpuščena je zadnja stran imenskega dela popisa z imeni kočarskih in viničarskih podložnikov mesta Maribor na enem od bližnjih vinogradniških hribov.
- Okrajšani in manjkajoči izrazi/posamične črke so z običajnim izpisom dopolnjeni v oklepaju.

Znova se je treba najprej ozreti na Curkove objave o mariborskem prebivalstvu, o tukajšnjih obrtnih in drugih poklicih na podlagi fasije iz 1754, ter drugih virov, predvsem že večkrat obdelano prvo zemljiško knjigo mesta Maribor – obdelal jo je prav on, in jih primerjati tako s samim virom kot z drugo že objavljeno literaturo, ter izluščiti njihovo (ne)ustreznost.

Vir, signiran z roko mestnega sodnika Deziderija pl. Duhna 2. maja leta 1754, predstavi osebe, "hišarje", kot lastnike obdavčenih hiš v Mariboru z vsemi njihovimi poklici, oziroma v primerih navedenih poklicev z drugimi obstoječimi osebnimi statusi. Izrazje je zelo določno in jasno razumljivo v konkretnih pomenih besed, zato ne potrebuje nadaljnjih pojasnil. Definira npr. tudi samske – očitno (še) neporočene ženske, vdove in meščanove vdove, meščane itd. (v oklepajih za izvirnimi izrazi so števila navedb le-teh): samski status/*Ledigen stand* (5), vdova/*Wittib* (5), vdova meščana/*Burgers wittib* (10), glavarjeva vdova/*Haubtmanin Wittib* (1), meščan/*Burger* (13), in tudi nekdanje ("upokojene") upravnika, župnika, zakupnika mitnice in (mestnega?) pisarja. Seštevek vseh oklepajev da kar 34 primerov nepoklicnih statusov posameznic/ov, ki kljub zanesljivemu lastništvu hiše tedaj so ali niso mariborski meščani – vsaj pri 13 meščanih o tem ni dvoma. Največji "dolžnik" je sam vir ostal prav za kategorijo teh 13 meščanov brez poklica. Od le-teh je bilo za dva na podlagi dostopne literature ugotovljeno naslednje:

- Simon *Roschger/Roßker* je za čas pred letom 1767 izpričan kot mestni stražmojster.²⁸ A v danem trenutku, maja 1754, je to mestno službo opravljal nekdo drug.
- Franc *Turtltaub* je bil v 50. letih 18. stoletja zanesljivo trgovec.²⁹

V viru so vsaj še nadaljnji štirje popisani meščani, ki tu, prav tako kot onih 13, nimajo definiranih nikakršnih konkretnih poklicev – vsaj tistih, ki so jih opravljali pred nastopom najvišjih mestnoupornih funkcij, namreč aktualnega mestnega sodnika/*Stattrichter* (plemeniti D. Duhn v letih 1753 do 1755) in tri mestne svétnike/*Radts burger/senatores* (Leopold *Pilgram*, Jakob *Fäber*, Ignacij *Schiffkhorn*; slednja sta to bila že vsaj leta 1746³⁰). Omenjeni zagotovo tudi v času opravljanja funkcij niso opustili svojih dotedanjih poklicev, saj jim tega nikakor ni bilo treba. Nasprotno, ostali so nosilci jusa (poklicne pravice), ter ga lahko ali prenesli na naslednike ali pa ga prodali.³¹ Curk pa le-teh imen ni primerjal z drugimi možnimi viri/objavami, niti ne s svojimi navedbami iz prve mestne zemljiške knjige v nadaljevanju lastne objave. Če bi, bi ugotovil, da je bil J. Faber padar³², L. Pilgram knjigovez³³, medtem ko za D. Duhna in I. Schiffkorna tudi tam, kot tudi drugod ne, ni poklicne navedbe; je pa slednji že dober mesec po popisu, malce pred pogrebom 25. junija, umrl.³⁴

²⁷ Weber.

²⁸ Zdenka Semlič Rajh – Žiga Oman – Lučka Mlinarič, *Maribor. Mesto, hiše, ljudje. Stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941*, Maribor 2012, 186.

²⁹ Curk, "O prebivalstvu Maribora", 48.

³⁰ Gradivo za zgodovino Maribora, zv. XXXII, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika. Krstna knjiga 1647 – 1757 – VII, Maribor 2007, 38-39.

³¹ Dokaz za prosto razpolaganje mariborskih meščanov z jusom tudi v času opravljanja mestnoupornih funkcij je kariera imenovanega Leopolda Pilgrama, ki se jo da spremljati po vpisih v obeh mestnih zemljiških knjigah za 18. stoletje: Pilgram, sin špecerista/kramarja Leopolda Pilgrama st., je kmalu po letu 1750 postal lastnik hiše s špecerijskim/kramarskim jusom, oboje je podedoval po materini smrti, oče pa je umrl že nekaj prej. V poklicu pa ni sledil očetu, temveč je od Franca Pittricha odkupil knjigoveški jus, Pittrich je namreč hkrati bil tudi kramar. Pozneje je Pilgram, verjetno malo pred smrtjo, svoj jus prodal Francu Ksaverju Geistu. Prim. Curk, "O prebivalstvu Maribora", 48; Semlič Rajh – Oman – Mlinarič, *Maribor. Mesto, hiše, ljudje*, 194 in 208.

³² Curk, "O prebivalstvu Maribora", 49; Semlič Rajh – Oman – Mlinarič, *Maribor. Mesto, hiše, ljudje*, 105.

³³ Curk, "O prebivalstvu Maribora", 53.

³⁴ Gradivo za zgodovino Maribora, zv. XXVIII, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika. Mrliška knjiga 1664 – 1762, Maribor 2003, 236.

Že ob teh dodatnih aktivnih obrtnih poklicih je jasno, kako zapleteno je sklepanje o točnem številu obrtnikov v danem historičnem trenutku. S tem v zvezi, se pravi z mestnoupornim funkcionarstvom, je nujno omeniti še Žižkov stavek, da "je država trem dovolila profesionalno opravljanje svojega dela."³⁵ Dovolilo je očitno pričelo veljati v terezijanski dobi. Tu so kot lastniki hiš navedeni ti trije mestni svétniki, drugi pa ne – zakaj ne? Čeprav so tudi ostali svétniki zagotovo imeli meščanski status in premogli lastno hišo ter poklic. Zato je recimo na mestu ugibanje, ali niso prav ti trije, Faber, Pilgram in Schiffkorn, glede na že dolgoleten svétniški položaj, pridobili pravico do profesionalnega, plačanega opravljanja funkcij (?) Popisovalci so jim tako ob priložnosti popisa pač navedli njihov tisti trenutek najuglednejši "poklic". Morda so bili hkrati mestni četrtni mojstri, torej predstavniki ene od štirih mestnih četrti v mestnem svetu?

Pisec tu upravičeno dvomi, da so bile prav vse osebe, popisane v viru, dejansko edini lastniki celotne popisane hiše. Nasprotno, na osnovi izkušenj dela s podobnimi terezijanskimi viri (npr. spiski plačnikov obrtnega davka v mestih) trdi, da so bila lastništva kar lepega števila mestnih hiš deljena. Delitev je šla največkrat do polovice, ali do ene četrtine; so pa tudi posamični primeri lastnine le 1/6, 1/8 ter celo le 1/9 hiše (!). Kdor ni imel urejene lastnine vsaj majhnega dela hiše in s tem zagotovljenega bivalnega prostora, je bil prisiljen v najemništvo.

Za lastnike brez navedenega poklica se torej lahko le ugibajo viri zaslužka. So se pa vsi ti z nečim vsekakor morali preživljati, pa čeprav z rentami oziroma prihodki raznih vrst, posebej vdove. Kar zelo običajen tedanji prihodek lastnika hiše je bila npr. najemnina od najemnikov manjšega ali večjega dela hiše. Najbrž je vsaj nekaterim to bilo tudi gospodarjenje s pridelki poljedelskih površin oziroma z vinom, kar pa je bila za sredino 18. stoletja že zelo neoprijemljiva kategorija, tesno povezana s trgovanjem. A če bi bilo to trgovanje tako intenzivno, zakaj se jih ni/ne bi prištelo med trgovce?

Postopek "prepoznavanja" števila popisanih obrtnikov po posamičnih obrteh – lastnikov hiš je dal še več odkritij, ki vsako zase vplivajo na njihovo dejansko število v letu 1754. Nekaj primerov:

- mesarji: Čeprav tako Leskovec kot Curk trdita, da "je po fasiji... v mestu živelo devet (9) mesarjev", pisec trdi, da jih je prav tisti trenutek zagotovo bilo deset. Oba sta v popisu seveda uvidela, da je mesar Simon Krainer/Kränner v fasiji zaveden dvakrat na različnih mestih, in ga "prepoznala" kot isto osebo, ki je/naj bi (!) bila hkrati lastnik dveh hiš. Curk je v predstavitvi vira leta 1987 trdil, da je po fasiji "pet meščanov imelo v lasti dve hiši, Deziderij Duhn pa poleg priženjene... še svobodno..."³⁶, kar je samo po sebi nelogična trditev, saj bi med besede "v lasti dve hiši" nujno moral vstaviti "obdavčeni" – pa še ta dodatek trditve ne more popraviti, saj je število netočno, jih je namreč šest. Duhn je vsekakor zapisan dvakrat, vsakič kot lastnik po ene hiše ne glede na njeno obdavčitev ali ne. Dejansko je v fasiji navedenih pet meščanov s po dvema hišama, ki so z imeni zapisani le po enkrat, v stolpcu, ki navaja število njihovih hiš, pa sledi za njihovimi imeni številka 2. A med njimi ni mesarja Krainerja. Oba avtorja sta spregledala dejstvo, da sta v prvi zemljiški knjigi za Maribor za razdobje med približno 1750 – 1780, tako ga začrta Curk, kot lastnika po ene hiše navedena

³⁵ Žižek, *Skrivno življenje*, 21.

³⁶ Curk, "Slovenska Štajerska v popisu", 5.

- dva mesarja Krainerja, starejši in mlajši, enakoimenska oče in sin: prvi okrog leta 1750 s hišo na Glavnem trgu, drugi istočasno živeč s hišo na Koroški cesti!³⁷
- trgovci in kramarji: Čeprav Curk za fasijo navaja "Leta 1754 je bilo v mestu 8 trgovcev in 5 kramarjev,..." (očitno je sem prišel še prodajalca kruha/*Brodtsizer*, kar je logično, čeprav je slednji zagotovo imel le pravico do stojnice), je natančen preštevek vseh prav tedaj (!) živečih trgovcev v prvi zemljiški knjigi, in upoštevajoč tam ugotovljen poklic Franca Turtltauba, dal vsoto 16. Tu je namreč navedenih 14 trgovcev (najverjetneje vsi specializirani, npr. trgovec z železom/*Ein Mäterialist*, kot tudi kramarji) in dva špecerista.
  - mizarji: Čeprav tako Leskovec kot Curk trdita, da so v fasiji navedeni trije (3) mizarji (*Tischler*), je iz predstavljene fasije jasno, da jih je tu popisanih pet.
  - usnjarji: Tako Leskovec kot Curk navajata število sedem (7) namesto osem, saj semkaj očitno nista prišela usnjarjeve vdove in lastnice hiše z usnjarskim jusom Viktorije *Leder(er) in*. Pri recimo pekih jima prištetje pekove vdove k ostalim pekom ni povzročalo težav.
  - padarji: Z že ugotovljenim poklicem Jakoba Fäberja je natančen preštevek vseh prav tedaj živečih padarjev v prvi zemljiški knjigi v samem mestu v trenutku fasijskega popisa vsaj šest (6).
  - knjigovezi: Z že ugotovljenim poklicem Leopolda Pilgrama je neovrgljivo, da sta bila v samem mestu v trenutku fasijskega popisa vsaj dva (2).
  - urarji: Čeprav Curk trdi, da sta v fasiji navedena dva (2), je iz predstavljene fasije jasno, da je tu popisanih en urar.
  - slikarji: Čeprav Curk po fasiji upravičeno omeni le enega popisaneega kot lastnika hiše, je natančen preštevek vseh prav tedaj živečih slikarjev v prvi zemljiški knjigi v samem mestu tri (3).

Preglednica 2: Primerjave števil obrtnikov po obrtih – vsaj dva – v fasiji 1754 in v spisku za leto 1764

Obrtnik	Fasija 1754 in popravki	Spisek 1764 m. pom.	Obrti/ obrniki	Fasija 1754 in popravki	Spisek 1764 m. pom.
mesar/ <i>Fleischhakher</i>	9 / 10	20 12	kolar/ <i>Wagner</i>	2	4 4
pek/ <i>Beckh, Böckh, Bökch</i> ³⁸	8	11 19	krznar/ <i>Kirschner</i>	2 / 3	3 1
usnjar/ <i>Lederer; Lederin</i>	7 / 8	7 5	sedlar/ <i>Satler</i>	2	2 2
čevljar/ <i>Schuester</i>	7	25 9	pasar/ <i>Giertler</i>	2 / 5	2 3
sodar/ <i>Bindter</i>	6	19 4	jermenar/ <i>Riemer</i>	2	2 0
kovač/ <i>Schmidt</i>	5 / 6	31 12	vrvar/ <i>Sailler</i>	2	1 1

³⁷ Idem, "O prebivalstvu Maribora", 47-48; to dejstvo pa ni ušlo drugim avtorjem, prim. Semlič Rajh – Oman – Mlinarič, *Maribor. Mesto, hiše, ljudje*, 191 in 211.

³⁸ Dodatne oblike izpisa v fasiji 1754 tudi za žensko nosilko jusa: *Pöckh; Bökchin*.

lončar/ <i>Haffner</i>	4 / 5	4	6	lectar/ <i>Lebzelter</i>	2	2	2
ključavničar/ <i>Schlosser</i>	4 / 3	4	3	tesar/ <i>Zimmerman</i>	2 / 3	6	20
mizar/ <i>Tischler</i>	3 / 5	11	8	zidar/ <i>Maurer</i>	2 + 1 pom. ³⁹	16 ⁴⁰	14
klobučar/ <i>Huetter; -in</i>	3	3	4	tkalec/ <i>Wöwer, Weber</i>	2	29 ⁴¹	3
irhar/ <i>Weisgärber</i>	3	2	5	lekarnar/ <i>Appotekher</i>	2	2	2
ranocelnik, padar/ <i>Baader</i>	3 / 6	3	4				

Pojasnila k preglednici:

- Preglednica je sestavljena v dvakrat po treh stolpcih v namen ustrezne prostorske ureditve.
- Preglednica sooči podatke iz obeh omenjenih virov, a najprej le vse tiste vrste obrti, ki so v obeh zastopani s po vsaj dvema obrtnikoma. Obrti si sledijo po zaporedju številčnosti navedb v fasiji, da bo tako razlika z navedbami v spisku za leto 1764 še očitnejša.
- Za konkretno razpoznavanje obrti velja: slovenskemu izrazu za obrt v ednini sledijo vse oblike izvornih nemško zapisanih edninskih izrazov. Na nekaj mestih nastopajo tudi feminilne navedbe poklica.
- V fasijskem popisu 1754 so predstavljeni izključno le lastniki hiš – hkratni nosilci mojstrstva neke obrti. Hkrati so z okrepljenimi številkami navedeni po piscu razprave ugotovljeni popravki (npr.: 5 / 6) – točnejše številke obrtnikov v prav tistem času, ugotovljene po Curkovih navedbah iz prve zemljiške knjige za Maribor. Kjer popravkov ni, sta števili enaki.
- V Šornovem spisku za leto 1764 so predstavljeni obrtni mojstri (m.) in njihovi tedanji registrirani pomočniki (pom.). Kot že zapisano nekaterih obrtnih poklicev, ki so v fasiji, v tem spisku ni, zato jih tudi v tej preglednici ni; so pa v naslednjih (npr. krojači, nogavičarji). Neobrnih poklicev pa ni niti v naslednjih preglednicah (npr. gostilničarjev in točilcev vina).

³⁹ V fasiji je kot lastnik hiše zabeležen tudi en zidarski pomočnik/*Ein Mauer Gesell*.

⁴⁰ Šornov spisek za leto 1764 združuje v eni številki zidarje in kamnoseke; v fasiji pa je zabeležen le en kamnosek/*Steinhauer*.

⁴¹ Šornov spisek za leto 1764 definira tkalce kot "tkalci platna".

Preglednica 3: Primerjave števil vseh ostalih obrtnikov in osebja po posamičnih obrtnikih, trgovcev in ostalih, v fasiji 1754⁴² in v spisku za leto 1764

Obrtnik	Fasija 1754 in popravki	Spisek 1764 m. pom.	Obrtnik/ trgovec	Fasija 1754 in popravki	Spisek 1764 m. pom.
rokavičar/ <i>Handt-schuch- macher</i>	1 / 2	1 0	trgovec/kramar/ špecerist/ <i>Handls-mann</i> ⁴³	8 + 5 / 16	13 5
barvar, barvilec/ <i>Färber</i>	1	1 1	knjigovez/ <i>Buechbindter</i>	1 / 2	1 0
(bakro)kotlar/ <i>Kupferschmiedt</i>	1	1 0	urar/ <i>Vhrmacher</i>	1	1 0
kositrar, livar cina/ <i>Zingiesser</i>	1	1 0	zlatar/ <i>Goldtschmidt</i>	1	1 1
puškar ⁴⁴ / <i>Pixenschiffer</i>	1	1 1	dimnikar/ <i>Rauchfangkherer</i>	1	1 1
klepar/ <i>Klampfer</i>	1	1 0	steklar/ <i>Glaßer</i>	1	1 1
pivovar/ <i>Pier Prejër</i>	1	1 1	slikar/ <i>Maller</i>	1 / 3	2 1
glavnikar/ <i>Kämplmacher</i>	1	1 1	kipar/ <i>Bilthauer</i>	1	1 1
milar/ <i>Saiffen Sieder</i>	1	1 1			

Pojasnila k preglednici:

- Preglednica sooči podatke o vseh ostalih posamičnih obrtnikih in njihovem osebju, kot tudi o trgovcih, iz obeh omenjenih virov.
- Glede popravkov velja vse enako kot v preglednici 2.

⁴² Prav na te posamične obrtnike misli Curk, ko na koncu naštevanja števil obrtnikov v fasiji 1754 dodaja "ter 20 posameznikov". Curk, "O prebivalstvu Maribora", 76.

⁴³ V fasiji 1754 je navedenih osem (8) trgovcev in pet (5) kramarjev/krošnjarjev, prim. tekst zgoraj. Drugi izrazi zanje v tem viru: *Krammer* (kramar, krošnjar); *Mäterialist* (trgovec z železnino). Pojasnila izrazov so iz: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana 1994, *passim*.

⁴⁴ Točneje: izdelovalec puškinih kopit.

Preglednica 4: Dodatni obrtni in drugi "proizvodni" poklici v fasiji 1754

Obrtnik	Fasija 1754	Obrtnik	Fasija 1754
krojač/ <i>Schneider</i>	5 / 9 ⁴⁵	draguljar/ <i>Gschmeidler</i>	1
nogavičar ⁴⁶ / <i>Strikher</i>	2	ostrogar/ <i>Sporrer</i>	1
žimničar ⁴⁷ / <i>Bettenmacher</i>	1	kocar ⁴⁸ / <i>Kozenmacher</i>	2

Pojasnila k preglednici:

- V preglednico so uvrščeni obrtni poklici in število popisanih obrtnikov, ki jih navaja fasija 1754, spisek za leto 1764 pa ne.
- Popravki števil obrtnikov, ki jih navajata Leskovec in Curk po fasiji, so citirani sproti.

Razen draguljarja so vsi drugi v preglednici 4 navedeni zabeleženi tudi v prvi zemljiški knjigi. Pisec razprave je na podlagi podatkov iz le-te prepričan, da so živeli in delovali ter imeli v lasti vsaj del ene hiše prav v trenutku popisa fasije v maju 1754.

Preglednica 5: Dodatni obrtni in drugi "proizvodni" poklici v spisku za leto 1764

Obrtnik	Spisek 1764		Obrtnik	Spisek 1764	
	m.	pom.		m.	pom.
fužinski kovač ⁴⁹	40	11	strugar	1	0
mlinar	38	11	klepar	1	0
vrvičar	1	1	nožar	1	1
galanterijec ⁵⁰	3	0			

Pojasnila k preglednici:

- V preglednico so uvrščeni obrtni poklici, ki jih v fasiji 1754 ni, navaja pa jih spisek za leto 1764.

Po en klepar in strugar sta vsekakor zabeležena tudi v prvi zemljiški knjigi. Pisec je na podlagi teh podatkov prepričan, da sta živela in delovala ter imela v lasti vsaj del ene hiše prav v trenutku popisa fasije v maju 1754.

Curk je v prvi zemljiški knjigi za čas tik pred in prav v letu 1754 navedel še naslednje delujoče posamične obrtnike: medičar (tedaj gotovo še pridelovalec medu); trakar (izdelovalec trakov in povejev raznih oblik in velikosti); brusilec; sid. polir (?); izdelovalec šiber.

⁴⁵ Po Curkovih navedbah iz prve zemljiške knjige mesta. Curk, "O prebivalstvu Maribora", 47-56.

⁴⁶ Pletilec moških (dokolenskih) in ženskih nogavic.

⁴⁷ Izdelovalec žimnic (žimnica – cenena, s konjsko žimo napolnjena blazina za ležanje).

⁴⁸ Izdelovalec kočev (koc – pokrivalo/odeja).

⁴⁹ Šornov spisek za leto 1764 definira tudi fužinske kovače, ki jih v fasiji 1754 ni – so le kovači.

⁵⁰ Prodajalec drobnih lesenih, usnjenih in drugih predmetov za osebno potrošnjo. Ta sicer trgovski poklic očitno ni bil prištet med trgovce in kramarje. Običajno je prodajal na ulici oziroma na tržnici na stojnicah.

Preglednica 6: nove številke obrtnih poklicev in nosilcev obrti v Mariboru in bližnji okolici takoj po sredini 18. stoletja, ter v letu 1764.

Podatki iz fasije leta 1754	Popravki na osnovi fasije in prve zemljiške knjige	Šornov spisek za leto 1764 mojstri	pom.
125 + 1 pom.	149	323	181
		Skupaj:	504

Vsekakor je najočitnejša razlika v številčnosti poklicev v Šornovem spisku za leto 1764, a so razlogi za to že podani. Ta razlika gre v lepi meri na račun obrtnikov – nelastnikov nepremičnine/hiše, kar pa je bil edini kriterij za izvedbo tako fasijskega štetja 1754, kot tudi vpisa v prvo zemljiško knjigo mesta. Lastništvo hiše v mestu je tedaj, kot tudi že stoletja nazaj, predstavljalo izjemen kapital. Zgraditi si lastno hišo v mestu je bil dejansko “veleprojekt”, ki ga je zmožal le denarno res trden posameznik z zagotovljenimi stalnimi dohodki. Lastnik katere od mariborskih hiš je bil zagotovo ali član mestne elite, ne nujno tudi z meščanskimi pravicami, ali vsaj denarno neprimerljivo bolje stoječ kot najemnik. Le pet začetnih obrti v spisku: čevljarji, kovači, fužinski kovači, tkalci platna in mlinarji, da seštevek 163 obrtnih mojstrov nasproti vsega štirinajstim čevljarjem, kovačem in tkalcem v fasiji, medtem ko fužinskih kovačev in mlinarjev slednja sploh ni popisovala.

Tu je nujno poudariti, da je visoka številka 163 delno tudi rezultat širšega popisovalnega področja, saj je spisek zajel recimo mlinarje, delujoče na obeh rečnih obrežjih izven mestnega areala kot najverjetneje tudi na bližnjih potokih. Da je/so tudi v takem primeru mlinar/ji brez ovir živel/i v samem mestu, je povsem logično, ne glede da ni/so bil/i lastnik/i hiše. Glede na Žiškova dognanja o zbujanju šušmarstva se je število podeželskih obrtnikov, se pravi izven mesta, večalo le izjemoma. A tu odstopata prav obrti fužinskih kovačev in tkalcev: obe sta se lahko izvajali v sorazmerno manjšem, najetem prostoru, ter z malo delovne sile. Zato je le na podlagi Šornovega spiska za leto 1764 res težko presoditi, kje je obojih bilo številčno več – v mestu ali izven le-tega?

Eno pa je neizpodbitno: mnogi mariborski mestni obrtniki po sredini 18. stoletja so bili najemniki. To priča že samo število obrtnikov iz fasije – 125 + en pomočnik, v fasiji pa je naštetih čez dvesto hiš. Najemništvo je predstavljalo povsem običajen način vsakdanjika stotin in stotin mestnega življa. Tak, po zaslužku “droben” obrtnik je običajno delal sam ali pa z vajencem: le tretjina čevljarjev, res dobra tretjina mlinarjev ter kovačev in pa četrtna fužinskih kovačev je imela po enega pomočnika, morda kakšen celo dva, medtem ko so ga med tkalci platna imeli le trije od 29.

Željko Holjevac
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

KONTINUITETI I PROMJENE U ZAGREBAČKOM SREDNJEM ŠKOLSTVU IZMEĐU 1910. I 1921. GODINE

U radu se na temelju tiskanih školskih izvješća obrađuju velike i realne gimnazije, građevno-stručne, obrtne, tehničke, trgovačke, učiteljske, ženske i ostale srednje škole u Zagrebu nekoliko godina prije, tijekom i neposredno poslije Prvoga svjetskog rata. Neke su škole djelovale bez prekida, neke su podijeljene, neke su se osamostalile, a otvorene su i neke nove.

Ključne riječi: Zagreb, srednje škole, Prvi svjetski rat

Glavne srednje škole u Zagrebu uoči Prvoga svjetskog rata bile su dvije velike gimnazije za društveno-humanističku naobrazbu, Gornjogradska i Donjogradska, dvije realne gimnazije za praktičnu izobrazbu, Prva i Druga, a uz njih i privremeni Zemaljski ženski licej. Pored Zemaljske obrtne škole i s njom spojene Građevno-stručne škole, postojale su niže i više trgovačke, ženske i ostale škole, npr. Zemaljska potkivačka škola, poštanski i brzobjavni tečaj, škole za umjetnost i glazbu i slično. Pripravnici za učitelje i učiteljice na nižim razinama obrazovanja u pučkim školama osposobljavali su se u preparandijama. Potpuniju naobrazbu nastavno je osoblje stjecalo u Zemaljskoj učiteljskoj školi, a učenice koje su htjele dobiti diplomu primalje ili babice polazile su Zemaljsko primaljsko učilište. Predmet su ovoga rada trajanja i promjene u zagrebačkom srednjem školstvu između posljednjeg popisa stanovništva u Austro-Ugarskoj 1910. i prvog popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921. kao prilog poznavanju povijesti Zagreba o stogodišnjici Prvoga svjetskog rata.¹

Zagrebačke srednje škole kao zemaljski zavodi bile su u to vrijeme opremljene nastavnim pomagalicama i knjižnicama, pregledavali su ih redovito zemaljski nadzornici za srednja učilišta (bili su to Franjo Krema i dr. Stjepan Bosanac), a nastavnici su prije Velikog rata održavali redovite mjesečne sjednice. U gimnazijama i Ženskom liceju polagali su se ispiti zrelosti, a polaznici su plaćali školarinu, ali su postojale stipendije, zaklade i društva za potporu siromašnih učenika.² Školska godina počinjala je tradicijskim zazivom Duha Svetoga, a završavala svečanim „Tebe Boga hvalimo“. Bile su propisane godišnje ispovijedi i pričesti, veličali su se austrougarski car i kralj Franjo Josip I. te pokojna carica i kraljica Elizabeta, nastavnici su se klanjali novome banu i odjelnom predsjedniku za bogoštovlje i

¹ Rad je nastao na podlozi priopćenja podnesenog na znanstvenom skupu *Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, koji je održan 16. i 17. prosinca 2014. u organizaciji Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Grada Zagreba. Budući da zbornik radova sa skupa nije pripremljen, niti tiskan, rad je ponuđen za objavljivanje u ovoj publikaciji.

² *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, Zagreb 1917, 512-514.

nastavu prilikom njihova stupanja na dužnost, a proljetni „Dječji dan“ i blagdan Presvetoga Srca Isusova slavili su se kao školski praznici. Održavale su se sjednice za ocjenjivanje i ispiti iz nauka katoličke, pravoslavne i židovske vjere, a privatni polaznici katoličke vjere morali su dokazati svjedodžbom da ih je svećenik, prema ovlasti svojega biskupa, počuvao u nauku vjere te da su i u religioznim vježbama udovoljili učeničkim dužnostima.

Naredbom Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade od 21. siječnja 1909. pretvorene su trirazredne više trgovačke škole, spojene s realnim gimnazijama u Zagrebu, Osijeku i Zemunu, u četverorazredne škole. Propisana je nova naukovna osnova za te škole, a naredbom od 17. siječnja 1910. odijeljeni su upravni poslovi Više trgovačke škole od upravnih poslova Realne gimnazije u Zagrebu, čime je bio položen temelj za samostalnu Trgovačku akademiju. Ujedno je tada bilo određeno da se otvori jednogodišnji komercijalni tečaj za abiturijente srednjih škola i s njima izjednačenih učilišta pri Višoj trgovačkoj školi u Zagrebu.

Predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu dr. Milan Amruš posjetio je 1. ožujka 1910. Višu trgovačku školu spojene s Realnom gimnazijom u Zagrebu, i to u pratnji zemaljskog nadzornika za srednje škole Franje Kreme, predsjednika zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore Dragutina Mondekarera i gostiju poput Vladimira Matijevića, Milana Eisnera i Stjepana Hrustića. Učenici Više trgovačke škole i Realne gimnazije sudjelovali su 2. travnja 1910. u velikom koncertu srednjoškolskog orkestra pod ravnanjem prof. dr. Artura Schneidera u dvorani Hrvatskoga sokola. Bila je nazočna banica Paula pl. Tomašić, a uz nju bili su predstojnici Zemaljske vlade Levin pl. Chavrak-Letovanički i spomenuti dr. Milan Amruš, kao i veliki župan dr. Janko pl. Jellachich-Bužimski, ravnatelji zagrebačkih srednjih učilišta, mnogobrojna mladež i građanstvo. Učenici Više trgovačke škole i Realne gimnazije sudjelovali su 28. svibnja 1910. svečanom glazbeno-deklamatornom priredbom u proslavi 100. obljetnice rođenja preporoditelja Stanka Vraza, koju je priredila udružena omladina Ženskog liceja, Gornjogradske gimnazije, Realne gimnazije i Više trgovačke škole. Proslav koji je sastavio Ferdo Ž. Miler, profesor Realne gimnazije, deklamirala je Vjera Mihaljinec. Prigodno slovo držao je prof. dr. Dragutin Prohaska, a veliki mješoviti zbor od 120 pjevača i pjevačica te prof. dr. Bogoljub Krnic kao bariton-solo, uz pratnju srednjoškolskog orkestra pod ravnanjem prof. dr. Artura Schneidera, izveli su više skladbi. Proslavu su svojim posjetom počastili odjelni predstojnik Zemaljske vlade Slavko Aranitzky, veliki župan dr. Janko pl. Jellachich-Bužimski, zemaljski nadzornik za srednje škole Franjo Krema i drugi uglednici.³

Prvu nagradu na natjecanju iz stenografije 7. lipnja 1910. osvojio je učenik Oskar Klein, a drugu nagradu učenici Dragutin Banjac, Egon Dračar i Papo Salamon iz prvog razreda Više trgovačke škole. Iz drugoga razreda prvu je nagradu na tom natjecanju osvojio učenik Hrvoje Crgurić, a drugu nagradu učenici Pavao Kauders, Hugo Hiršler i Jakov Schrenger. Prvu nagradu na natjecanju iz krasopisa 12. lipnja 1910. osvojio je učenik Ivan Kovačević, a drugu nagradu učenici Mato Kulundžić, Stjepan Teltsch i A. Nedwêd iz prvoga razreda Više trgovačke škole. Iz drugog razreda prvu nagradu na natjecanju iz krasopisa osvojio je učenik Josip Butković, a drugu nagradu učenici Marijan Majcen, Robert Waldgoni i Stjepan Škrabe.⁴

³ *Izvešće kr. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1909.-1910.*, Zagreb 1910, 87.

⁴ *Izvešće više trgovačke škole spojene s kr. realnom gimnazijom u Zagrebu za školsku godinu 1909.-1910.*, Zagreb 1910, 101-103.

Učenici Donjogradske velike gimnazije imali su školske godine 1909./1910. nekoliko poučnih ekskurzija: posjetili su Ljubljanu, Bledsko jezero i Postojnsku jamu. Te je školske godine Donjogradska velika gimnazija izgubila učenike Đuru Domainka, Branislava Kaurića i Đuru Brusinu.⁵ Školske godine 1909./1910. umrli su profesori Realne gimnazije Josip Purić i Josip Vitanović. Smrt je odnijela i učenike Realne gimnazije Josipa Globočnika, Mirka Vučića i Ivana Polašeka.⁶ U samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu, u kojem je radila Djevojačka škola, preminule su školske godine 1910./1911. sestre Hildegarda Dasović i Ksaverija Skube.⁷ Donjogradska velika gimnazija izgubila je 11. lipnja 1910. dr. Hinka Scheidelu, rođenog 2. srpnja 1874. u Vitanju u Štajerskoj. Gimnaziju s ispitom zrelosti završio je u Varaždinu. Studirao je u Grazu, gdje je stekao doktorsku čast. Služio je od 1888. u varaždinskoj, sušačkoj i zagrebačkoj donjogradskoj gimnaziji. Istaknuo se pedagoškim radovima u *Nastavnom vjesniku* i pisanjem školskih knjiga za njemački jezik.⁸ Školske godine 1910./1911. preminuli su profesori Realne gimnazije Aleksandar Povrzanović i Bogomir Brus.⁹ Sljedeće školske godine smrt je odnijela učenike Realne gimnazije Stjepana Zajeca, Oskara Bivala Šbarića, Josipa Maštališa i Stjepana Križana.¹⁰ Školske godine 1912./1913. preminuo je učenik Realne gimnazije Josip Friedländer, školske godine 1915./1916. učenik I. realne gimnazije Milenko Mileusnić i dr.

Trgovačku akademiju spojenju s Realnom gimnazijom u Zagrebu posjetio je 27. travnja 1911. profesor Miloš St. Dinić, ravnatelj gimnazije u Požarevcu u Srbiji, a sutradan je došao i dr. Mita Lukić, ravnatelj Srpske trgovačke akademije u Beogradu. Učeničko društvo „Javor“, koje je djelovalo pri Trgovačkoj akademiji, priredilo je 13. svibnja 1911. javni koncert. Bili su prisutni nastavnici i brojni građani. U nazočnosti ravnatelja Otona Bošnjaka održano je 9. lipnja 1911. natjecanje u krasopisu i stenografiji s učenicima prvog i drugog razreda Trgovačke akademije. Tjelesni odgoj učenika potonje obuhvaćao je izobrazbu u gimnastici, mačevanju i streljaštvu pod ravnanjem profesora Josipa Prikrila i domobranskih časnika Julija Bestala i Branislava Šuputa.¹¹ Na poticaj zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, a u sporazumu sa Zemaljskom vladom, održan je od 4. do 16. studenoga 1912. „Željezničko-tarifalni tečaj“ s učenicima četvrtoga razreda Trgovačke akademije, koja više nije bila spojena s Realnom gimnazijom u Zagrebu. Učenicima je o trošku komore predavao Alfred Bruck, urednik željezničko-tarifnog i prometnog lista iz Beča.¹²

Realnu gimnaziju u Zagrebu posjetilo je 26. i 27. travnja 1911. oko 40 srednjoškolskih profesora iz Kraljevine Srbije. Među njima bili su dr. Svetolik Stevanović, upravitelj Više ženske škole i potpredsjednik Proforskog društva Kraljevine Srbije, prof. Milan A. Kostić, tajnik istoga društva, prof. Jeremija Živanović, urednik srpskog *Nastavnika*, školski nadzornik dr. Milivoje Jovanović, načelnik Ministarstva prosvjete Mirko Popović, profesor Vojne

⁵ Izvješće kr. donjogradske velike gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1909.-1910., Zagreb 1910, 37.

⁶ Izvješće kr. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1909.-1910., 88-91.

⁷ Izvješće djevojačkih škola u samostanu ss. milosrdnica u Zagrebu koncem školske godine 1910./11., Zagreb 1911, 5-6.

⁸ Izvještaj kr. donjogradske velike gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1910./1911., Zagreb 1911, 117.

⁹ Izvještaj kr. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1910./1911., Zagreb 1911, 122-125.

¹⁰ Izvještaj kr. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1911./1912., Zagreb 1912, 99-100.

¹¹ Izvještaj kr. trgovačke akademije spojene s kr. realnom gimnazijom u Zagrebu za školsku godinu 1910.-1911., Zagreb 1911, 77-79.

¹² Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1912-1913., Zagreb 1913, 65.

akademije Milivoje Popović, ravnatelji beogradskih gimnazija i drugi profesori.¹³ Realna gimnazija u glavnom gradu Banske Hrvatske podijeljena je školske godine 1912./1913. na I. i II. realnu gimnaziju. Rješenjem vladara ravnateljem I. gimnazije imenovan je dotadašnji ravnatelj Realne gimnazije Gustav Pexidr-Srića, dok je ravnateljem II. gimnazije postao Milan Žepić, dotadašnji ravnatelj Velike realne gimnazije u Karlovcu.¹⁴ Dvadeset godina staru Građevno-stručnu školu, spojenu sa Zemaljskom obrtnom školom, završilo je do Balkanskih ratova 136 učenika, a u građevnoj je struci tada djelovalo 119 apsolvenata ili 87% svih završenih učenika. Godine 1913. osnovano je Društvo za podupiranje siromašnih učenika Kr. II. realne gimnazije zagrebačke. Privremeni Zemaljski ženski licej i Vježbaonica koja je s njim bila spojena preobraženi su tijekom školske godine 1913./1914. u Žensku realnu gimnaziju, Privremeni zemaljski ženski licej i s njim spojenu Vježbaonicu. U proljeće 1914. profesori i učenici I. realne gimnazije u Zagrebu bili su na pogrebu svojega bivšeg profesora Ivana Quiquereza, bivšeg predstojnika Odjela na bogoštovlje i nastavu Armina Pavića, zagrebačkog nadbiskupa Jurja Posilovića i hrvatskog povjesničara Tadije Smičiklasa.

U Zagrebu je 1912. došlo do velikog štrajka učenika, nakon čega je Hrvatski sabor raspušten, a Slavko Cuvaj imenovan kraljevskim povjerenikom. Luka Jukić, Hrvat iz Bosne, pokušao je ubiti Cuvaja, ali je smrtno ranio drugu osobu, nakon čega je osuđen na smrt, ali mu je kazna preinačena u doživotnu robiju. Cuvaj je morao odstupiti, a za novog kraljevskog povjerenika postavljen je Ivan Skerlec. Smrtno je stradao banski savjetnik i upravitelj Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Ivan pl. Hervoić, o čemu svjedoči i prigodna bilješka u tiskanom izvješću o zagrebačkoj Muškoj učiteljskoj školi, sastavljena u duhu habsburškoga patriotizma: „Na povratku s puta k jednoj miloj i rijetkoj dužnosti, koju izvrši s bujnom radošću toploga srca svoga, stiže ga teška rana od klete ruke ubojičke, što je mahnitno i za drugim životima posegla. Crna sudbina ne dade mu, da se vrati k daljemu tihom i trudnom radu, što bijaše sva želja, cijela sadržina i dubokâ slast duše njegove, već ga rinu u strašne i dugotrajne smrtne muke, u kojima se ugasi život s baštinom svijetloga primjera vrlina ljudskih a s tragikom mučenika“.¹⁵

Izbijanjem rata globalnih razmjera ljeti 1914., pojedini nastavnici zagrebačkih srednjih škola pozvani su u vojnu službu i poslani na udaljena ratišta. Tako su proglašenjem mobilizacije stupili u vojnu službu učitelji I. realne gimnazije Fran Dominković, Ivan Klučka, Pavao Lesjak, dr. Milan Ogrizović, Vinko Proštenik, dr. Gavro Schwartz, Ljudevit Šplait, dr. Stjepan Bohniček, Slavo Dragić, dr. Ivan Kasumović i dr. Vladimir Njegovan. Proglašenjem mobilizacije stupili su u vojnu službu i učitelji II. realne gimnazije Fran Galović, Ljubomir Hadžić, dr. Milivoj Prejac, Mato Radovanović, Adam Rubetić, Franjo Dugan i dr. Edgar Leopold. Fran Galović poginuo je u Srbiji, dok je Ivan Kovačević, profesor Trgovačke akademije u Zagrebu, preminuo od posljedica ranjavanja u teškim borbama u Galiciji. Učenici zagrebačkih srednjih škola počeli su prikupljati novčane prinose i kovine za ratne dobrotovorne i pripomoćne svrhe, npr. za ratne invalide, božićne darove vojnicima, siročad u ratu palih vojnika iz Hrvatske i Slavonije, Zemaljski odbor za strukovno liječenje, naobrazbu i opskrbu hrvatsko-slavonskih ratnih invalida, Crveni križ kraljevina Hrvatske i Slavonije, vojničke čitaonice Hrvata, nabavu plakete odbora „Narod za svoje nemoćnike“

¹³ *Izveštaj kr. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1910./1911.*, 121.

¹⁴ *Izveštaj kr. I. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1912./1913.*, Zagreb 1913, 101-102.

¹⁵ *Izveštaj o kr. muškoj učiteljskoj školi i vježbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1911.-1912.*, Zagreb 1912, 3.

i slično, a počeli su potpisivati i ratne zajmove. Tako je mladež I. i II. realne gimnazije za božićne darove vojnicima na ratištu 1914. skupila 474 kruna i 61 filir, a za ratne invalide tijekom travnja, svibnja i lipnja 1915. prikupljeno je od učenika I. i II. realne gimnazije 769 kruna i 24 filira te oko 100 kg kovina. Odboru gospođa za ratnu pripomoć poslana je kao utržak za kalendare i ratne znakove svota od 87 kruna i 20 filira, a među učenicima obiju realnih gimnazija rasprodano je karata za tombolu Društva Sv. Vida u ukupnoj vrijednosti od 190 kruna i 80 filira.¹⁶ Pojedine učiteljice angažirale su se kao dragovoljne bolničarke, a mnogi srednjoškolski omladinci stupili su u hrvatsku dobrovoljačku četu i skautsku udrugu kao pomoćnu bolničarsku službu pri Crvenom križu.

Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade odredio je 27. listopada 1914. da će zbog ratnih prilika u školskoj godini 1914./1915. obje zagrebačke gimnazije, Gornjogradska i Donjogradska, imati zajedničku nastavu u istoj zgradi, povjerivši upravu tih ustanova i nadzor nad izvođenjem nastave ravnatelju Donjogradske gimnazije dr. Juliju Adamoviću. Učenici obiju gimnazija prikupili su u travnju, svibnju i lipnju 1915. ukupno 490 kruna i 18 filira novčanih prinosa i kovina.¹⁷ U Trgovačkoj akademiji nije bilo tjelesnog odgoja u gimnastici i mačevanju, a zbog rata izostala su i dotad uobičajena stručna putovanja. Također, učenici nisu mogli polaziti ni vojnički streljački tečaj. Zbog nedostatka bolničkog prostora, mnoge su škole do kraja godine pretvorene u pričuvne bolnice, npr. Realna gimnazija i Obrtna škola u Zagrebu, ali su se školske uprave i dalje brinule o svojim polaznicima. „Ne pustite, da Vaši sinovi i šticićnici planduju cijelu godinu besposleno“, poručilo je 30. prosinca 1914. ravnateljstvo Zemaljske obrtne škole roditeljima i skrbnicima pitomaca te škole.¹⁸ U bolnici smještenoj u zgradi zagrebačke Preparandije uredile su časne sestre žrtvenik, gdje se svake nedjelje čitala misa ranjenicima.

Koncem prvog polugodišta školske godine 1914./1915. umirovljen je dr. Ivan Hoić, ravnatelj Ženske realne gimnazije, Privremenog zemaljskog ženskog liceja i s njim spojene Vježbaonice.¹⁹ Proglašenjem opće mobilizacije stupili su u vojnu službu nastavnici Muške učiteljske škole i Vježbaonice Petar Šimonji, Josip Škavić, Milan Venko i Dušan Židovec, a učenici te škole prikupili su školske godine 1914./1915. ukupno 275 kruna i 66 filira novčanih prinosa i više od 100 kg kovina.²⁰ Istodobno su učenici zagrebačke Trgovačke akademije djelomično pristupili Hrvatskoj dobrovoljačkoj četi i skautskoj udruzi.

Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade, na poticaj vojnog zapovjedništva u Zagrebu, ovlastio je 3. svibnja 1915. ravnatelja Trgovačke akademije Otona Bošnjaka da uredi bankovne i osiguravajuće tečajeve od šest tjedana za izobrazbu dočasnika koji su u ratno doba nastradali i postali nesposobni za vojnu službu. U sklopu tih tečajeva nauk o trgovini predavao je učitelj Vladimir Wenečký, trgovačko računarstvo ravnatelj Oton Bošnjak, trgovačko dopisivanje profesor Janko Planinac, trgovačko knjigovodstvo učitelj i pričuvni narednik David Wohl, a osiguravajuće poslove činovnik osiguravajućeg društva

¹⁶ *Izveštaj kr. I. i II. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1914./1915.*, Zagreb 1915, 113-115.

¹⁷ *Izveštaj kr. gornjogradske i kr. donjogradske velike gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1914.-1915.*, Zagreb 1915, 83.

¹⁸ *Izveštaj kr. zem. obrtne škole u Zagrebu za školsku godinu 1915.-1916.*, Zagreb 1916, 38.

¹⁹ *Izveštaj kr. ženske realne gimnazije privr. zemalj. ženskog liceja i s njim spojene vježbaonice u Zagrebu na koncu školske godine 1914./15.*, Zagreb 1915, 87.

²⁰ *Izveštaj o kr. muškoj učiteljskoj školi i vježbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1914.-1915.*, Zagreb 1915, 40-42.

„Croatia“ Stjepan Debeljak, dok je pisanje na stroju obučavao Robert Drucker, vlasnik skladišta američkog uredskog namještaja tvrtke „Notter i drug“ u Zagrebu.²¹ Zemaljska obrtna škola preseljena je u studenome 1915. u novu zgradu Zemaljskog sirotišta na Josipovcu, ali zbog ratnih prilika ni sljedećih godina nije iznova otvoren internat te škole pa su se učenici morali sami brinuti za stan, hranu i odijevanje²², iako su se gospodarske i socijalne prilike stalno pogoršavale.

Školske godine 1915./1916. u vojnoj službi bili su profesori I. realne gimnazije dr. Stjepan Bohnič, dr. Rudolf Horvat, dr. Ivan Kasumović, dr. Milan Ogrizović, dr. Stjepan Škreb, Slavo Dragić, dr. Vladimir Njegovan, Fran Dominković, Pavao Lesjak, Ljudevit Šplait i Ivan Klučka. Novčani prinosi učenika I. realne gimnazije u ratne pripomoćne svrhe iznosili su 4.650 kruna trećeg ratnog zajma, 4.550 kruna četvrtog ratnog zajma, 1.274 kruna i 32 filira darovanih Zemaljskom odboru za strukovno liječenje, naobrazbu i opskrbu hrvatsko-slavonskih ratnih nemoćnika te 470 kruna i 83 filira za božićne darove ratnicima.²³ Školske godine 1915./1916. u vojnoj službi nalazili su se učitelji II. realne gimnazije Ljubomir Hadžić, dr. Milivoj Prejac, Mato Radovanović, Adam Rubetić i dr. Edgar Leopold, a učenici te gimnazije prikupili su 801 krunu i 27 filira za ratne invalide te 470 kruna i 83 filira za božićne darove vojnicima i potpisali 1.500 kruna ratnog zajma.²⁴ Novčani prinosi učenika Muške učiteljske škole i Vježbaonice u ratne dobrotvorne svrhe iznosili su 367 kruna i 11 filira, a potpisali su i 1.100 kruna ratnog zajma, dok su pri obavljanju djelatne vojničke službe poginuli učiteljski pripravnici Ivan Blažinić-Rastić, Ferdinand Korpar, Nikola Kuhar i Stanislav Frič.²⁵

Na poticaj Zemaljskog odbora za naobrazbu i liječenje hrvatsko-slavonskih invalida u Zagrebu održan je i školske godine 1915./1916. u Trgovačkoj akademiji u Zagrebu već spomenuti bankarsko-osiguravajući tečaj u trajanju od tri mjeseca za izobrazbu ratnih invalida. Nauk o trgovini predavao je profesor David Karlović tri sata tjedno, trgovačko računarstvo profesor Janko Planinac šest sati tjedno, trgovačko dopisivanje pravi učitelj Vladimir Wenečký četiri sata tjedno, trgovačko knjigovodstvo profesor David Karlović šest sati tjedno, osiguravajuće poslove činovnik osiguravajućeg društva „Croatia“ Stjepan Debeljak dva sata tjedno do 30. travnja 1916., a potom je to radio profesor David Karlović. Pisanje na stroju obučavao je Robert Drucker, vlasnik skladišta američkog uredskog namještaja tvrtke „Notter i drug“ u Zagrebu, a krasopis Vladoje Gjuriš, učitelj u Zavodu za gluhoonijeme.²⁶

Za to vrijeme školska mladež pojedinih zagrebačkih škola nastavila je prikupljati pomoć za ratne dobrotvorne svrhe i sudjelovati u radovima u pozadini. Osim što je skupljala humanitarnu pomoć za hrvatske vojnike i invalide, zagrebačka je srednjoškolska mladež 25. ožujka 1916. priredila zapažen koncert u dobrotvorne svrhe. Uz mnoge druge uglednike iz javnog života, svojim su posjetom taj đачki koncert počastili ban dr. Ivan Skerlec i Lomnički, zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer, odjelni predstojnik dr. Stjepan Tropsch

²¹ *Izveštaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1914-1915.*, Zagreb 1915, 60-61.

²² *Obrtna škola u Zagrebu 1916/1917.*, Zagreb 1917, 36-37.

²³ *Izveštaj kr. I. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1915./16.*, Zagreb 1916, 85-87.

²⁴ *Izveštaj kr. II. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1915./16.*, Zagreb 1916, 89.

²⁵ *Izveštaj o kr. muškoj učiteljskoj školi i vježbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1915.-1916.*, Zagreb 1916, 54-55.

²⁶ *Izveštaj trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1915-1916.*, Zagreb 1916, 59-61.

i zagrebački vojni zapovjednik general Seipka.²⁷ Ban Skerlec je u pratnji odjelnog predstojnika Zemaljske vlade za bogoštovlje i nastavu Stjepana Tropscha posjetio 12. travnja 1916. obje zagrebačke realne gimnazije. U školskim ljetopisima zabilježeno je da su se maturantice Ženske realne gimnazije, Privremenog zemaljskog ženskog liceja i s njim spojene Vježbaonice prošetale 20. svibnja 1916. po starom Griču.²⁸

Promjena na prijestolju u jeku rata, odnosno smrt cara i kralja Franje Josipa 21. studenoga 1916. i krunidba novoga vladara Karla za ugarskoga i hrvatskoga kralja 30. prosinca 1916. popraćeni su prigodnim iskazivanjima počasti i uobičajenim bogoslužjima kojima je pribivala i školska mladež sa svojim nastavnicima. O tome ima prigodnih obavijesti u gotovo svim tiskanim izvješćima zagrebačkih srednjih škola.

U Zagrebu je 9. siječnja 1917. otvorena Stručna škola za gostioničarsko-kavanarske naučnike Saveza gostioničarskih zadruga Kraljevine Hrvatske i Slavonije: „Svrha i zadaća stručne škole jest, da učenicima pruži što više strukovne naobrazbe, te proširi njihovo znanje i spremu za praktično vršenje njihovih obrtnih grana“, istaknuto je u izvješću škole, čijim je ravnateljem postao Stjepan Debeljak, činovnik osiguravajućeg društva „Croatia“.²⁹ Nastavni predmeti u toj školi bili su: hrvatski jezik, računarstvo, krasopis, gostioničarsko-kavanarska stručna poduka, građanska prava i dužnosti, stručno obrazovanje i njemački jezik. Prema obrtnom zakonu, učenici se nisu smjeli upotrebljavati za noćni posao, ali se iz poziva nesavjesnim poslodavcima da ih puste na spavanje u 22 ili najkasnije 23 sata vidi da mnogi to nisu poštovali, a bez stručne naobrazbe nitko nije smio biti hotelijer i gostioničar.³⁰

Pripremni tečaj za ispit zrelosti u I. realnoj gimnaziji školske godine 1916./1917. držali su profesori dr. Nikola Andrić, Josip Benaković, dr. Karlo Bošnjak, dr. Fran Bubanović, Franjo Dugan, Italo Hochetlinger, Živko Jakić, Vuk Kostrenčić, Ljubomir Mrdjenović, dr. Artur Schneider, Ivan Šarić i dr. Dane Trbojević, a uz njih pravi učitelj dr. Stjepan Zaić i namjesni učitelj Franjo Klement. Učenici I. realne gimnazije potpisali su školske godine 1916./1917. peti ratni zajam u iznosu od 7.950 kruna te prikupili 1.083 kruna i 26 filira prinosa za Zemaljski odbor za strukovno liječenje, naobrazbu i opskrbu hrvatsko-slavonskih ratnih nemoćnika. Skupili su i 335 kruna i 17 filira za božićne darove ratnicima, 811 kruna za Crveni križ, 454 kruna i 7 filira za siročad palih ratnika i invalida domaćih pukovnija, 102 kruna za Odbor „Narod za svoje nemoćnike“, osam kruna i 40 filira za knjižicu *Kako da pomognemo našim invalidima?*, 110 kruna i 60 filira za žalobne znakove, 37 kruna i 80 filira za *Invalid koledar* te 232 kruna i 47 filira kao prinos učenika rimokatoličke vjeroispovijesti za podignuće zavjetne ratne kapele i katoličkog đlačkog doma.³¹ Prikupljajući novčane prinose u ratne dobrotvorne svrhe, učenici II. realne gimnazije skupili su školske godine 1916./1917. za ratne invalide 881 krunu i 74 filira, za božićne darove vojnicima 161 krunu i 59 filira, za siročad u ratu palih vojnika 809 kruna i 64 filira te za Crveni križ 59 kruna i 60 filira. Istodobno je za vojničke čitaonice Hrvata na ratištu prikupljeno 47

²⁷ Izvještaj kr. I. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1915./16., 88.

²⁸ Izvještaj kr. ženske realne gimnazije, privr. zemalj. ženskog liceja i s njim spojene vježbaonice u Zagrebu na koncu školske godine 1915./16., Zagreb 1916, 93.

²⁹ Izvještaj stručne škole za gostioničarsko-kavanarske naučnike Saveza gostioničarskih zadruga Kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za školsku godinu 1916.-17., Zagreb 1917, s. p.

³⁰ Izvještaj stručne škole za gostioničarsko-kavanarske naučnike Saveza gostioničarskih zadruga Kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za školsku godinu 1920.-21., Zagreb 1921, s. p.

³¹ Izvještaj kr. I. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1916./17., Zagreb 1917, 43-45.

knjiga, kutija listovnog papira i pet kruna. Učenici su potpisali 5.800 kruna petog, kao i (do 31. svibnja 1917.) 3.150 kruna šestog ratnog zajma.³² Novčani prinosi učenica Ženske realne gimnazije, Privremenog zemaljskog ženskog liceja i s njim spojene Vježbaonice na koncu školske godine 1916./1917. u ratne pripomoćne svrhe iznosili su 6.800 kruna petog ratnog zajma, 1.290 kruna Zemaljskom odboru za strukovno liječenje, naobrazbu i opskrbu hrvatsko-slavonskih ratnih invalida, 891 krunu i 7 filira za siročad u ratu poginulih vojnika iz kraljevina Hrvatske i Slavonije, 319 kruna i 60 filira društvu Crvenoga križa kraljevina Hrvatske i Slavonije, 311 kruna i 8 filira za božićne darove ratnicima te 140 kruna za nabavljanje plakete odbora „Narod za svoje nemoćnike“.³³ Novčani prinosi učenika Muške učiteljske škole i Vježbaonice školske godine 1916./1917. u ratne dobrotvorne svrhe iznosili su 646 kruna i 62 filira, a učenici su potpisali 800 kruna za peti i 750 kruna za šesti ratni zajam.³⁴

Naslovnicu tiskanog izvješća Građevno-stručne škole u Zagrebu za školsku godinu 1917./1918. osmislio je Mladen Kopun, učenik I. razreda Graditeljske škole, a naslovnicu izvješća za sljedeću školsku godinu Vladimir Podhorsky, također učenik I. razreda iste škole.³⁵ U noći 1. veljače 1917. umro je nakon duge i teške bolesti u 55. godini svojega života profesor I. realne gimnazije Albin Ester. Ostavio je iza sebe suprugu i dvojicu sinova pravnika, od kojih su obojica bila u vojsci, a jedan i u ruskom zarobljeništvu. Od 1905. predavao je hrvatski jezik, povijest i zemljopis.³⁶ Školske godine 1916./1917. umrla je i Mara Šarić, rođ. Ettinger, nastavnica Ženske realne gimnazije, Privremenog zemaljskog ženskog liceja i s njim spojene Vježbaonice. U Obrtnoj školi djelovalo je tih školskih godina nekoliko školskih radionica: bravarska radionica poslovođe I. Pintarića, bravarska radionica glavnog poslovođe Đure Burića, bravarska radionica glavnog poslovođe V. pl. Rimaya, stolarska radionica glavnog poslovođe V. Pichlera, klesarska radionica glavnog poslovođe J. Kocijančića, tokarska radionica glavnog poslovođe M. Baslera, drvorezbarska radionica glavnog poslovođe J. Krameršeka i slikarska radionica poslovođe L. Murka, a u stolarskoj radionici poslovođe L. Filipovića nije se radilo jer je poslovođa bio dodijeljen Zemaljskom odboru za liječenje i naobrazbu ratnih invalida u Zagrebu.³⁷ Učitelji II. realne gimnazije – Ljubomir Hadžić, dr. Milivoj Prejac, Mato Radovanović i dr. Leopold Edgar – nalazili su se i školske godine 1917./1918. u vojnoj službi, a učenici te gimnazije prikupili su 2.784 kruna i 97 filira novčanih prinosa u ratne dobrotvorne svrhe te potpisali 3.000 kruna sedmog ratnog zajma.³⁸ Novčani prinosi učenika Muške učiteljske škole i Vježbaonice školske godine 1917./1918. u ratne dobrotvorne svrhe iznosili su 1.015 kruna i 46 filira, a dvojica učenika te škole potpisala su ukupno 100 kruna ratnog zajma.³⁹ Učenice

³² *Izveštaj kr. II. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1916./17.*, Zagreb 1917, 38-39.

³³ *Izveštaj kr. ženske realne gimnazije, privr. zemalj. ženskog liceja i s njim spojene vježbaonice u Zagrebu na koncu školske godine 1916./17.*, Zagreb 1917, 58-60.

³⁴ *Izveštaj o kr. muškoj učiteljskoj školi i vježbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1916.-1917.*, Zagreb 1917, 61-62.

³⁵ *Izveštaj građevno-stručne škole u Zagrebu za školsku godinu 1917.-18.*, Zagreb 1918, 2; *Izveštaj građevno-stručne škole u Zagrebu za školsku godinu 1918.-19.*, Zagreb 1919, 2.

³⁶ *Izveštaj kr. I. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1916./17.*, 47.

³⁷ *Izveštaj kr. zemalj. obrtne škole u Zagrebu za škol. godinu 1917-18.*, Zagreb 1918, 8-9.

³⁸ *Izveštaj kr. II. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1917./18.*, Zagreb 1918, 20-21.

³⁹ *Izveštaj o kr. muškoj učiteljskoj školi i vježbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1917.-1918.*, Zagreb 1918, 25.

Djevojačke škole u samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu završetkom školske godine 1917./1918. prikupile su 2.349 kruna i 49 filira novčanih prinosa u ratne dobrotvorne svrhe i potpisale 350 kruna ratnog zajma. Marija Rukavina, učiteljska pripravnica u Djevojačkoj školi u samostanu sestara milosrdnica, umrla je 17. lipnja 1917., a na koncu školske godine 1917./1918. bili su svježi grobovi još dviju učiteljskih pripravnica u toj školi – Terezije Varga i Helene Tominac.⁴⁰

Unatoč skupoći, rekvizicijama, lihvarenju, nestašici i previranjima u zemlji posljednjih ratnih mjeseci, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade odredio je 26. rujna 1918. da se otvori još jedna škola: Privremena mala ženska realna gimnazija u Zagrebu. Školske godine 1918./1919. umrli su profesori I. realne gimnazije DMITAR Marković i JOSIP Prikrič.⁴¹ Novčani prinosi učenika Muške učiteljske škole i Vježbaonice u dobrotvorne svrhe iznosili su tada 1.578 kruna i 25 filira.⁴²

Raspadom rastrojene Austro-Ugarske i ulaskom u novu državu – Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca – zagrebačka je školska mladež, zajedno sa svojim nastavnicima, 17. prosinca 1918. proslavila rođendan regenta Aleksandra svečanom službom Božjom u crkvi sv. Blaža.⁴³ Nova je država donijela nove prioritete pa je 30. travnja 1919. školska mladež pribivala prijenosu posmrtnih ostataka Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana iz Bečkog Novog Mjesta u zagrebačku prvostolnicu, a u drugoj polovini lipnja iste godine obilježen je u gradskim školama Vidovdan kao novi blagdan „troimenog naroda“. U Obrtnoj školi poslovalo je i školske godine 1918./1919. nekoliko školskih radionica: bravarska radionica poslovođe I. Pintarića, bravarska radionica glavnog poslovođe Đure Burića, bravarska radionica glavnog poslovođe V. pl. Rimayja, stolarska radionica glavnih poslovođa V. Pichlera i L. Filipovića, klesarska radionica glavnog poslovođe J. Kocijančića, tokarska radionica glavnog poslovođe M. Baslera, drvorezbarska radionica glavnog poslovođe J. Krameršeka i slikarska radionica poslovođe L. Murka.⁴⁴ Tijekom školske godine 1918./1919. umro je Adolf Reichwein, a u sljedećoj školskoj godini Ivan Pintarić, obojica nastavnici Obrtne škole. Školske godine 1920./1921. umro je profesor Donjogradske velike gimnazije Pavao Jemeršić.⁴⁵ Još prije toga djelovala je u Zagrebu dvorazredna Trgovačka škola pri Zemaljskoj višoj djevojačkoj školi smjera trgovačko-industrijalnoga. U njoj su se predavali sljedeći predmeti: nauk vjere, hrvatski jezik, francuski jezik, njemački jezik, povijest, zemljopis, matematika, prirodne znanosti, risanje, krasnopis, ručni rad, pjevanje i kućanstvo.⁴⁶ Ta je škola u rujnu 1919. kao Zemaljska dvorazredna trgovačka škola postala samostalnom ustanovom.

„Za vrijeme nezaboravnog boravka Njegovog kraljevskog Visočanstva našega regenta Aleksandra u Zagrebu, prisustvovala su ovozovodske učenice sa učiteljskim zborom svim

⁴⁰ Izvješće djevojačkih škola u samostanu ss. milosrdnica u Zagrebu koncem školske godine 1910./11., 4-7.

⁴¹ Izvještaj kr. I. realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1918./19., Zagreb 1919, 27-28.

⁴² Izvještaj o kr. muškoj učiteljskoj školi i vježbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1918.-1919., Zagreb 1919, 20.

⁴³ Izvještaj kr. donjogradske velike gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1918.-19., Zagreb 1919, 15.

⁴⁴ Izvještaj kr. zem. obrtne škole u Zagrebu za školsku godinu 1918.-1919., 8-9.

⁴⁵ Izvještaj kr. donjogradske velike gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1920./21., Zagreb 1921, 14-15.

⁴⁶ Izvještaj zem. više djevojačke škole smjera trgovačko-industrijalnoga i dvorazredne trgovačke škole pri zem. višoj djevojačkoj školi smjera trgovačko-industrijalnoga u Zagrebu za školsku godinu 1918.-19., Zagreb 1919, 8-9.

dočekima i manifestacijama“, naglašeno je u izvješću Zemaljske dvorazredne trgovačke škole koncem školske godine 1919./1920.⁴⁷ Za to vrijeme u Privremenoj maloj ženskoj realnoj gimnaziji osnovano je učeničko potporno društvo i društvo trezvene omladine te su ustrojena razredna vijeća i izabrano roditeljsko vijeće. Organizirani su dobrovoljni prinosi i izloženi ručni radovi, a 100 polaznica Privremene male ženske realne gimnazije dobivalo je u travnju, svibnju i lipnju 1920. doručak od američke misije.⁴⁸

Na kraju treba još dodati i to da su se Ženska realna gimnazija, Privremeni zemaljski ženski licej i s njim spojena Vježbaonica nazivali od školske godine 1917./1918. Ženskom realnom gimnazijom, Učiteljičkom školom, Privremenim ženskim licejem i s njim spojenom Vježbaonicom, a od školske godine 1920./1921. samo Ženskom realnom gimnazijom. Nova je država donijela i druge novosti pa je tako Graditeljska škola, spojena sa Zemaljskom obrtnom školom, prerasla u svibnju 1919. u Tehničku srednju školu.⁴⁹ Zemaljska viša djevojačka škola smjera kućanskoga prerasla je školske godine 1919./1920. u Zemaljsku višu djevojačku školu I., a Zemaljska viša djevojačka škola smjera trgovačko-industrijalnoga u Zemaljsku višu djevojačku školu II. S Muškom učiteljskom školom i njezinom Vježbaonicom spojena je školske godine 1920./1921. Učiteljska škola sa svojom Vježbaonicom.⁵⁰

Zaključno se može reći da su djevojačke škole u samostanu sestara milosrdnica u promatranom razdoblju djelovale bez prekida. Viša trgovačka škola spojena s Realnom gimnazijom postala je školske godine 1910./1911. Trgovačkom akademijom, koja je sljedeće školske godine odvojena od Realne gimnazije. Potonja je školske godine 1912./1913. podijeljena na I. i II. realnu gimnaziju. Ženska realna gimnazija spojena je školske godine 1913./1914. s Privremenim zemaljskim ženskim licejom i s njim spojenom Vježbaonicom. Gornjogradska i Donjogradska velika gimnazija privremeno su spojene školske godine 1914./1915. zbog ratnih neprilika, ali su već sljedeće školske godine iznova nastavile djelovati neovisno jedna o drugoj. Tijekom školske godine 1916./1917. otvorena je Stručna škola za gostioničarsko-kavanarske naučnike Saveza gostioničarskih zadruga Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Građevno-stručna škola odvojena je školske godine 1917./1918. od Zemaljske obrtne škole, s kojom je dotad bila spojena, a sljedeće školske godine otvorene su Mala ženska realna gimnazija i Tehnička srednja škola. Zemaljska viša djevojačka škola smjera kućanskoga prerasla je školske godine 1919./1920. u Zemaljsku višu djevojačku školu I., a Zemaljska viša djevojačka škola smjera trgovačko-industrijalnoga u Zemaljsku višu djevojačku školu II., dok je Zemaljska dvorazredna trgovačka škola, koja je privremeno bila spojena sa Zemaljskom višom djevojačkom školom II., postala samostalnom ustanovom. Učiteljička škola s Vježbaonicom, koja je od školske godine 1917./1918. bila spojena sa Ženskom realnom gimnazijom i Privremenim zemaljskim ženskim licejom te s njim spojenom Vježbaonicom, spojena je školske godine 1920./1921. s Muškom učiteljskom školom i s njom spojenom Vježbaonicom. To pokazuje da su mnogi kontinuiteti iz predratnog razdoblja živjeli i nakon rata, ali su i ratne i poratne promjene bile na različite načine vidljive i označile ulazak u novo doba.

⁴⁷ *Izveštaj o kr. zemalj. dvorazrednoj trgovačkoj školi u Zagrebu na svršetku školske godine 1919/20.*, Zagreb 1920, 13.

⁴⁸ *Izveštaj privr. male ženske realne gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1919./20.*, Zagreb 1920, 12-14.

⁴⁹ *Izveštaj kr. tehničke srednje škole u Zagrebu za školsku godinu 1920.-1921.*, Zagreb 1921, 3.

⁵⁰ *Izveštaj kr. muške učiteljske i kr. učiteljičke škole i s njima spojenih vježbaonica u Zagrebu na svršetku školske godine 1920.-1921.*, Zagreb 1921, 23.

Nikolina Šimetin Šegvić
Zagreb

VREMENITOSTI ZAGREBA JOSIPA HORVATA

Josip Horvat, novinar, povjesničar-publicist, kroničar, intelektualac, jest osoba koja se stalno vraća kada se proučava povijest Zagreba, naročito međuratnog razdoblja. Najzaslužnije je za to njegovo djelo Živjeti u Hrvatskoj. Zapisnici iz nepovrata 1900-1941., objavljeno 1984. godine. U ovom radu pokušat će se dati pogled na Horvatov Zagreb, kako ga on piše, kako ga se sjeća, kako ga oblikuje i doživljava, s posebnim osvrtom na vremenske slojeve o kojima, ali i u kojima piše.

Ključne riječi: Zagreb, grad, urbana povijest, intelektualac, mentalitet

I sada, glasni jezik forme tih velikih kamenih oblika, koji se, poput samog čovječanstva gradova, sasvim kao oči i duh, u suprotnosti tihom jeziku krajolika, unosi u njen svjetlosni svijet! Silueta velikog grada, krovovi s njihovim dimnjacima, tornjevi i kupole na obzorju! Kojim jezikom govori jedan pogled na Nürnberg i Firencu, na Damask i Moskvu, na Peking i Varanasi! Što znamo o duhu antičkih gradova, kad nam njihova linija na južnjačkom nebu, po podnevnom svjetlu, pod oblacima, ujutro, po zvjezdanom noćnom nebu nije vidljiva. Potezi ulica koji su ravni ili krivi, široki ili uski, niske, strme, mračne kuće, koje u svim zapadnjačkim gradovima gledaju na ulicu sa svojim fasadama, svojim licima, a u svim istočnjačkim gradovima bez prozora i s rešetkama okreću leđa; duh trgova i uglova, pogleda i vidika, fontana i spomenika, crkva, hramova i džamija, amfiteatar i kolodvora, bazara i odmarališta; a onda opet predgrađa, vrtna kuće i nakupine oronulih stambenih zgrada između blata i polja, otmjene i siromašne četvrti, suburbija u antičkom Rimu i Faubourg St. Germain u Parizu, antički Baiae i današnja Nica, male gradske slike Rothenburga i Brugesa i more kuća Babilona, Tenochtitlána, Rima i Londona! Sve to ima povijest i jest povijest.

Oswald Spengler, „Duša grada“, u: Propast Zapada, 470-471.

1. Proučavati grad i intelektualca, raditi urbanu i intelektualnu povijest

Prourčavanje povijesti grada jest multidisciplinarni podvig. U svim etapama razvoja urbane povijesti to je značilo analizu političkih, gospodarskih, društvenih, kulturnih izvora kojima su protutežu u strukturalnom smislu činili najčešće arhitektonski planovi i druga vrela takve vrste. I suvremena urbana povijest usmjerena je na multiperspektivnost; međutim, sve češće povjesničari obraćaju pozornost i na odnos pojedinca i grada, sa željom da se dublje istraže gradski mentaliteti, motivacije pojedinaca koji su oblikovali svoju okolinu ili su reagirali na njene promjene. Proučavati povijest grada znači više-manje političku i institucionalnu povijest toga grada; raditi urbanu povijest znači istraživati ono što se u

tim gradovima događa u najširem smislu.¹ Veza između urbane i intelektualne povijesti postaje tim očitija. A o njoj već svjedoči bogata plejada povjesničara.

Grad je od samog početka povezan s intelektualcem kao izvoriste ideja, koncepata, modela, promjena, inovacija, sukobljenih narativa. Intelektualna je povijest u pravilu usmjerena na definiranje tog prostora. Naročito u odnosu na 19. i 20. stoljeće: vrijeme nastajanja modernoga grada vrijeme je i stvaranja tipova modernih intelektualaca. Peter Gay to jasno pokazuje kada u Charlesu Baudelaireu (1821. – 1867.) vidi arhetip modernističkog intelektualca koji je neraskidivo povezan s lokalnom dinamikom Pariza, „goleme galerije slika“ koja ga inspirira.² Književnici, umjetnici i drugi intelektualci u središte su također stavljali grad: Matoš je živio na relaciji Zagreb – Pariz – Beograd i o tome pisao, Peter Altenberg i njegove bečke kavane već su gotovo pa „opća mjesta“ Beča s prijelaza 19. na 20. stoljeće, Henry James neizostavan je u odnosu New York – London, slično je za Roberta Müllera relacija Beč – New York, za Uptonu Sinclaira Chicago, a za Borisa Nikolajeviča Bugajeva, poznatog kao Andrej Beli, to je Sankt Peterburg. Walter Benjamin (1892. – 1940.) je u središte dugoročnog istraživanja, koje je okupljao u tzv. *Passagen-Werke* (od 1927. pa do smrti 1940.), stavio Pariz; njegova je zbirka tekstova sjajan doprinos filozofiji, filozofiji povijesti i književnosti, a u svojoj je matrici i svojevrsna povijest modernizma.³ Nepotrebno je možda posebno i isticati da su gotovo svi spomenuti intelektualci dobili i svoje povjesničare-obrađivače. Početkom 20. stoljeća u tom smislu dominiraju dva tipa intelektualaca: lokalni flaner i gradski reporter. Tome se kasnije dodaju novinari-književnici koji su kao angažirani intelektualci djelovali u svojim urbanim okolinama.

Dok je od 1980-ih godina primjetna reakcija na usko disciplinski definiranu „novu ubranu povijest“ bila uglavnom usmjeravanje na široku socijalnu povijest grada, što se u nekoj mjeri odražavalo i na hrvatsku historiografiju (A. Szabo, M. Kolar-Dimitrijević), posljednjih se godina, naročito u američkoj i njemačkoj historiografiji, javlja tendencija proučavanja urbane povijesti u odnosu na globalnu povijest. Takva su istraživanja komparativistička i uglavnom transnacionalna. No, dominantna poveznica u posljednjim dvama desetljećima ostaje istraživanje urbane i intelektualne povijesti; od francuskih pristupa bliskih generaciji povjesničara oko časopisa *Annales* 1980-ih i 1990-ih godina, poput Bernarda Lepetita i Jean-Claudea Perrota,⁴ do američkih ostvarenja Rosemary Wakeman⁵ i naročito Thomasa Bendera,⁶ koje sve više zanima dubinsko iskustvo urbanog življenja i nastanak intelektualnih

¹ Timothy J. Gilfoyle, „White Cities, Linguistic Turns, and Disneylands: The New Paradigms of Urban History“, *Reviews in American History*, 26, 1998, 176-177.

² Peter Gay, *Modernism: The Lure of Heresy: from Baudelaire to Beckett and Beyond*, New York – London 2008, 37-44; Filip Šimetin Šegvić – Nikolina Šimetin Šegvić, „Duh moderne: od kulture življenja do kulture smrti. Fenomen samoubojstva u Europi i Hrvatskoj“, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s Desničinih susreta 2017.*, ur. Ivana Cvijović Javorina – Drago Roksandić, Zagreb 2018, 432.

³ Walter Benjamin, „Das Passagen-Werk“, u: *Gesammelte Schriften*, 5, ur. Rolf Tiedemann – Hermann Schweppenhäuser, Frankfurt am Main 1982.

⁴ Jean-Claude Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle*, Paris 1975; Isti, *Une histoire intellectuelle de l'économie politique, XVIIe – XVIIIe siècles*, Paris 1992; Bernard Lepetit, *La Ville et l'innovation. Relais et réseaux de diffusion en Europe, XIVe – XIXe siècle*, Paris 1987.

⁵ Rosemary Wakeman, *Practicing Utopia: An Intellectual History of the New Town Movement*, Chicago 2016.

⁶ Thomas Bender, *Toward an urban vision: ideas and institutions in nineteenth-century America*, Kentucky 1975.

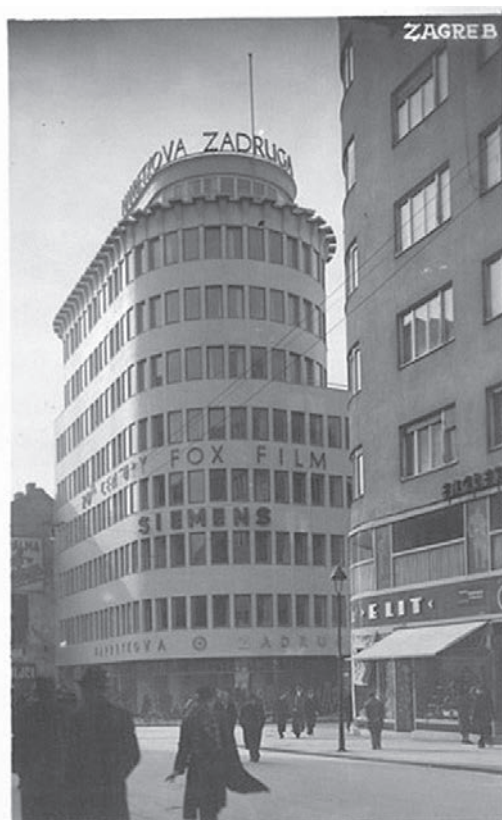

kultura unutar tog konteksta, nadilazeći ponekad granice intelektualne povijesti, ulazeći u sferu psihološkog. Proučavanje intelektualca i „njegova“ grada otvara široku paletu istraživačkih pitanja koja ujedno određuju i koncept. Najčešća je problematizacija pitanja koliko okolina oblikuje intelektualca te koja je međusobna povezanost prostora, okoline i pojedinca. Također, možemo pratiti i taj grad kroz perspektivu pojedinca-intelektualca, mapirati njegovu fenomenologiju, njegovu mentalnu kartu grada, ali i konkretan doživljaj prostora kroz njegove uhodane rute ili širenje njegove urbane topografije na, za njega, nove prostore.

2. Što čini Horvatom Zagreb?

Uvodna ugrubo iznesena skica o nekim smjerovima urbane (i intelektualne) povijesti vodi do glavne teme: publicista, književnika, povjesničara, a prije svega novinara Josipa Horvata (1896. – 1968.) i njegova grada – Zagreba. Za razliku od nekih navedenih imena, Horvat nije napisao monografiju o gradovima ili gradu. Međutim, on je kao novinar, pisac povijesti ili memoara, dakle kao stvaraoc izravno povezan sa Zagrebom.

Što zapravo znači Zagreb Josipa Horvata? Koji je to Zagreb? Najjednostavniji odgovor jest Zagreb onog vremena u kojem je on živio, dakle od njegova preseljenja u ranom djetinjstvu, nakon rođenja u slavonskom Čepinu 1896. godine, do njegove smrti, 1968. Kada se kao povjesničari osvrnemo na spomenuto razdoblje u povijesti grada Zagreba, sasvim nam je jasno da se radi o vremenu u kojem grad prolazi nekoliko transformacija na različitim razinama. U sociokulturnom smislu, zanimljivo, važan uspon Agrama, njemačkog, ali i habsburškog središta Banske Hrvatske, gotovo da koincidira s njegovim (naglim) padom i nestankom Monarhije. Naravno, moguće je konstatirati da je njemačka kultura bitno utjecajnija u Zagrebu 18. i prve polovine 19. stoljeća. To je vrijeme kada Zagreb ubrzano dobiva na važnosti jer postaje mjesto okupljanja elita.⁷ No, komunalni i infrastrukturni razvoj u drugoj polovini 19. stoljeća učinio je od grada srednjoeuropski, prepoznatljiv grad s gotovo svim obilježjima tipičnoga grada u Habsburškoj Monarhiji. Njemački jezik i

Sl. 1. Stambeno-poslovna zgrada "Napretkova zadruga" u Bogovićevoj ulici koju je 1936. projektirao arhitekt Stjepan Planić

⁷ Drago Roksandić, „Izlazak izvan zidina“, u: *Povijest grada Zagreba, 1: Od prehistorije do 1918.*, ur. Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, Zagreb 2012, 200-251.

kultura već su odavno uzimali, za razliku od, primjerice, Osijeka, u odnosu na narodno – na hrvatsko, ali su i dalje postojano mogli opstajati u krugovima gradskih elita. Bitan prijelom ipak se događa od izbijanja Velikog rata i nestankom Austro-Ugarske.

No, grad se mijenja također i u gospodarskom smislu. Sastav radnog stanovništva mijenja se, Zagreb zahvaća industrijalizacija, trgovina i poslovanje se od početka 20. stoljeća znatno moderniziraju. Stari obrtnički Zagreb u tom smislu također sve više uzmiče, dok se u međuratnom gradu napokon ne javlja novi grad *Siemensa, Boscha, Opela, Buicka, 20th Century Foxa* ili drugih neonskih reklama. U komunalnom i prometnom smislu grad se temeljito mijenja; samo nova gradska javna električka rasvjeta (1907.),⁸ električni tramvaj (1910.), prvi automobili (1901.), pa zatim i prva autobusna linija (1927.) značili su već značajne promjene. A povrh svega se u gradu događaju i, potaknute različitim faktorima – od političkih do posljedica Velikog rata – velike promjene u sastavu stanovništva te se bilježi ne samo značajan rast.

Josip Horvat svjedoči, dakle, promjenama od tipičnog srednjoeuropskog središta Banske Hrvatske na kraju 19. stoljeća s nekim izraženim lokalnim obilježjima, preko grada moderne koji intelektualno ravnopravno sudjeluje u okviru europskih poimanja o

Sl. 2. Poslovno-stambena zgrada Radovan u Masarykovej ulici, neboder s 9. katova koji je 1933.-1934. projektirao arhitekt Slavko Löwy

⁸ V. i Tomislav Anić, „Modernizacija Zagreba u prvoj polovici 20. stoljeća – elektrifikacija naselja s periferije“, u: *Moderno lice grada*, ur. Lidija Bencetić – Mario Manin, Zagreb 2019, 139-159.

razvoju, napretku i funkciji grada, do Zagreba koji se počinje mijenjati u sasvim novim (političkim, ekonomskim, kulturnim) kontekstima te naposljetku postaje mjesto radikalnih sukoba te „kratkih i slučajnih prijateljskih susreta“ – da se parafrazira sâm Horvat.⁹ Tako potonji za vrijeme prije Drugog svjetskog rata piše: „Sličice, koje slijede, nisu još stare ni pola stoljeća. Razmatrajući ih, možemo osjetiti potresnu strelovitost zbivanja posljednjih desetljeća.“¹⁰ Kako ističe u predgovoru književnik Marijan Matković, Horvat počinje pisati *Zapisce iz nepovrata (1900.-1941.)* (u drugom izdanju *Živjeti u Hrvatskoj*) vrlo vjerojatno još za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata.¹¹ Horvat tako piše:

Jučer na šetnji kombinirao o rekonstrukciji prošlosti u obliku memoara. Jedno ime katkad uskrisuje čitavo doba. Nisam još načistu da li da donesem razvoj svoj ili da prenesem težište na poznate ličnosti i događaje? Datumi se lako mogu utvrditi prema novinama. Ali svi su memoari *in ultima linea* autoportreti.¹²

Počeo, odnosno nastavio u kolovozu 1943. započete memoare. Tko zna hoću li ih dovršiti i da li će biti za štampu. Svejedno. Mogu pisati na stroju na slijepo, tj. bez načala. Nisam načistu hoće li biti posve osobni, intimni – bilo bi i to interesantno, kao primjer kako zbivanje formira čovjeka mimo njegovog programa – ili samo pobilježiti dojmove o ljudima i događajima od općeg interesa. Mislim pisati u zaokruženim, samostalnim poglavljima bez sistematske povezanosti. (...) Događaji nakon 1941. bili bi posebna knjiga. Vidjet ćemo što će izaći. – Momentano mi to piskaranje malacko budi *élan vital*. I to je nešto, pa i ako iz svega ne bude ništa.¹³

Sreo Šidaka, koji zadovoljan memoarima, bodreći me neka nastavim.¹⁴

Njegov diskurs stalno ostaje između memoarskog i autobiografskog, ali je pritom zanimljivo zamijetiti različite pristupe gradu: od personalnih, toplih opisa koji imaju literarne ambicije, do mnogo distanciranih, žurnalističkih poteza, između kakvoga grubog poopćavanja i finog preciziranja. U *Zapiscima iz nepovrata*, djelu koje izlazi postumno unutar jedne godine u izdanjima Rada JAZU i Sveučilišne naklade Liber, Horvat tako zapravo kombinira svoja osobna iskustva s kronikom društvenog razvoja Zagreba. Njegova su prisjećanja možda i najvredniji izvor (hrvatskog) „dugog 19. stoljeća“, sežući čak i dalje od 1918. godine. A za kasnija se razdoblja rekonstrukcija Horvatova Zagreba može dobiti ne samo (djelomično) iz njegova dnevnika objavljenog pod naslovom *Preživjeti u Zagrebu* (odnosno *Ratni dnevnik*, kako je izvorno rukopisni materijal naslovljen¹⁵) nego i iz korespondencije s prijateljem Slavkom Batušićem (1902. – 1979.) koja se zbog njihove bliskosti može smatrati iskrenom i uglavnom bez (inače u intelektualaca često prisutne) autocenzure.¹⁶ Za ovo istraživanje *Zapisci iz nepovrata* čvrsta su okosnica, ne samo zbog

⁹ Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941.*, Zagreb 1984, 338.

¹⁰ Isto, 5.

¹¹ Isto, VI. O Horvatu u Drugom svjetskom ratu v. Albert Bing, „Josip Horvat i (Drugi svjetski) rat“, u: *Intelektualci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, ur. Roksandić – Cvijović Javorina, Zagreb 2012, 43-56.

¹² Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945.*, Zagreb 1989, 16.

¹³ Isto, 179. Prvi odlomak napisao je oko 14. 4. 1945. Isto, 219.

¹⁴ Isto, 245. (Datum: 12. 7. 1945.)

¹⁵ V. Isti, *Pisma Slavku Batušiću (1952-1968)*, Zagreb 2014, 20.

¹⁶ Isto, 7-8.

vremenske odrednice kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u njima, već mnogo više jer je kao izvor neobičnog karaktera. Radi se o djelu koje izlazi relativno dugo nakon autorove smrti (skoro dva desetljeća), sâm je Horvat zapise radio tijekom Drugog svjetskog rata te završio 1947. godine,¹⁷ a kasnije se njima koristio ili ih interpolirao u druga svoja djela. Kao izvor *Zapisci* ne otkrivaju samo različite slojeve Zagreba koji su Horvatu trajno vidljivi nego i „vremenitosti“ unutar kojih autor gradi svoju, ponekad osobnu, ponekad generacijsku, ponekad lokalno-kroničarsku „priču“:¹⁸ on piše s vremenskom distancom, prisjeća se, na njega utječu znanje i događanja u njegovoj sadašnjosti.¹⁹ Horvatov je Zagreb, dakle, slojevit i stoga jer su *Zapisci iz nepovrata* amalgam (pri)sjećanja i povijesti koju je sâm istraživao, neka vrsta lepeze kulturno-političkih gradskih i nacionalnih procesa.

„Dopunjavajući“ *Zapiske iz nepovrata Ratnim dnevnikom*, može se pretpostaviti o Horvatuov bijegu iz Zagreba 1943. – 1944. u jedan stariji, možda i neviniji Zagreb Horvatova djetinjstva i mladosti od Zagreba zahvaćenog Drugim svjetskim ratom. Zanimljivo je tako da u *Ratnom dnevniku* Horvat ne opisuje grad, već samo daje napomene o svojim kratkim šetnjama, ali ne govoreći više o rutama, već samo o odredištima, a Zagreb je opisan isključivo kroz vrijeme i vremenske prognoze, uz poneke općenite napomene.

Grad je tmuran u smanjenoj rasvjeti, sablasno prolaze ljudi; jedna četa u mraku naliči na fantastičan crni kubus, koji se miče kao stonoga.²⁰

Grad neobično promijenio sliku, jer tramvaji više ne voze.²¹

Grad nevjerojatno prljav, prašan i zapušten.²²

Bio na sunčanju. Od danas slobodna prodaja cigareta. Zapravo, čudan osjećaj: moći ući u trafikou, kupiti što hoćeš – toliko smo odvikli od normale.²³

Grad kao da je na čekanju, poput samog Horvata koji pronalazi razne načine i zanimacije kako preživjeti, a pritom velik element dnevničkih zapisa čine knjige koje čita. To je grad glasina, astroloških pretpostavki o kraju rata, ponekih viceva, uzbuna od zračnih napada, druženja oko karata. Prestao je čak čitati i novine.²⁴ Ponekad donosi izvještaje o bombardiranju i stradanjima. Tada će se prisjetiti iskustava i osjećaja iz Prvog svjetskog rata:

Za me je to sve skupa isti osjećaj kao u ratu 1916. za Brusilovljeve ofanzive: isprav neugodno, onda rezigniraš; glavno je imati cigaretu i biti u društvu, u kojemu se stidiš pokazati da se bojiš, svladati borbu između zečjeg instinkta i nekog osjećaja da moraš sačuvati obraz; kasnije valjda i to posljednje popusti kad dođe do gustoga.²⁵

Naravno, o nedostatku govora o gradu u Horvatuov dnevniku može se samo nagađati, ali i ta nagađanja dolaze od očekivanja prema jednom djelu, posebice ovako intimnom

¹⁷ Bing, „Josip Horvat i (Drugi svjetski) rat“, 51, bilj. 35.

¹⁸ Usp. Boris Beck, *Politički portreti Josipa Horvata*, Zagreb 2013, 117-134.

¹⁹ Npr. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965.

²⁰ Isto, *Preživjeti u Zagrebu*, 48. (Datum: 13. 1. 1944.)

²¹ Isto, 159. (Datum: 18. 10. 1944.)

²² Isto, 182. (Datum: 22. 12. 1944.)

²³ Isto, 259. (Datum: 2. 9. 1945.)

²⁴ „Kupio novine, mislim prvi put otkako je došla NDH, od 1941. nisam ih čitao.“ Datum zabilješke u dnevniku jest 6. 5. 1945. Isto, 228.

²⁵ Isto, 64. (Datum: 22. 2. 1944.)

kao što je dnevnik, koje proizlazi od novinara, publicista-povjesničara i intelektualca definiranog njegovim gradom.

3. Portret jedne generacije i njenih lomova

Zanimljivo je prvo sjećanje Horvata na Zagreb. Svoje djetinjstvo u gradu promatra prvenstveno kroz kaleidoskop – „metodu“ koju sâm ističe već u uvodu i prvom dijelu svojih memoara, govoreći neposredno i o svojoj memoriji: svjestan je da je to svojevrsno „doba nevinosti“, ali i raznih slika i sličica koje tvore određeni, subjektivni mozaik. Tako prva mutna sjećanja oštrinu dobivaju bojama, zelenim krošnjama gričkog perivoja, jarkim svjetlom na otvorenom kojem kontrast daju „crne figure dadilja-čuvarica“, zatim bojama najšarenijeg zagrebačkog krova, onoga crkve sv. Marka.²⁶ To su najupečatljiviji elementi njegova ranog djetinjstva, koje se protezalo od Strossmayerova šetališta preko Markova trga do vrha Opatičke, omeđeni u daljini „nijansama modrila“ obrisa Sljemena do Plješivice.²⁷

Nemoguće je ne usporediti nakratko barem Horvatove zapise s onima Miroslava Krležu, tri godine mlađim od Horvata, bez obzira na to što se ne radi o istim kategorijama zapisaka. Krležino *Djetinjstvo 1902-03*, slično Horvatu, polazi od „mnogo slika“, iako življih i mnogo više usmjerenih na neposredan svijet djeteta – svijet igre. No, *Djetinjstvo* nije kakvo nostalgično reminisciranje za izgubljenim vremenom; tekst je mnogo pretenciozniji, zadire mnogo dalje, izvan bilo kakvog svijeta djeteta koji je tek ishodište, a vodi i prema promišljanjima o politici, klasi, religiji, kulturi, mentalitetima. Krležin pogled seže mnogo dalje od Zagreba, vraća se, doduše, često na „agramersko“, različito shvaćeno (jezični izričaj, mentalitet, urbana topografija, boje vremena itd.), no za razliku od Horvata, nije statičan.²⁸

I dok se sjeća Zagreba dječjim očima, Josip Horvat kao da se sjeća i nevinijih vremena i definicija grada. To je grad koji je veći od pojedinca, ali i od sebe samoga – on je središte, pozornica na kojoj se odvija „igrokaz koji ljudi nazivlju historijom“.²⁹ Horvat tako odmah pozicionira Zagreb kao središte cijelog naroda i hrvatske povijesti. Kako dijete otkriva i širi svoju percepciju grada, tako ga otkriva i čitatelj. Posebnom statusu Gornjega grada uskoro se suprotstavljaju šarenilo, buka i raznolikost Donjega grada. Taj je dio Zagreba na prijelazu stoljeća simbolizirao korak u budućnost koji su činile nove i moderne reprezentativne, ali i stambene zgrade, gradske palače, skupine novih stanovnika po tadašnjim rubovima grada, kavane, krčme i gostionice, lokalna svratišta i moderni dućani. On je obilježje novog društva i novih oblika društvenosti. Horvat piše:

S jezom i stahopoštovanjem gornjogradska su djeca na Strossmayerovom šetalištu promatrala uspinjaču, osobito sićušni dimnjak na njezinoj kućici – nestalo ga je kad je uspinjača elektrificirana – odakle bi katkad strašno i zaglušno siknula para, roseći naokolo sitne kapljice. Od prve vožnje, kad tlo nekako izmiče ispod nogu a okolišne kuće kao da se oživjele penju uvis, zamrlo bi mnogo dječje srce, ne smirivši se ni u llici, gdje opet bio neki drugi svijet velikih prozora sve od ugla Bregovite ulice pa do

²⁶ Isti, *Živjeti u Hrvatskoj*, 5.

²⁷ Isto, 6.

²⁸ V. Miroslav Krležu, *Djetinjstvo i drugi zapisi*, Zagreb 1972, 11-104.

²⁹ Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 6.

Jelačićevog trga. Za tim prozorima sjede gospoda kose razdijeljene po sredini i blistavo pričešljane, sa zlatnim cvikerima, visokim bijelim krutim ogrlicama. Ništa ne rade, samo gordo gledaju i narod, i tramvaje, i kola koja bjesomučno jure. Dakako, taj je trk kola pužev korak u poredbi s tempom današnjice, ali tad još bijaše „poplašeni konj“ bauk, kojim su majke i dadilje plašile živahnu djecu – premda se, valjda u deset godina, nije dogodio slučaj da bi konj oborio prolaznika ili zgazio dijete. Kavane sa svojim velikim oknima davale su karakteristiku Ilici sve od Jelačićeva trga do Kačićeva spomenika. Od stare „Narodne kavane“ na Jelačićevu trgu pa do Bauerove na uglu Ilice i Frankopanske ulice bilo ih je pet ili šest, postotno su bile najjača branša među iličkim lokalima.³⁰

Iako je u djetinjstvu okusio antagonizam Gornjega (grada prošlosti) i Donjega grada (grada budućnosti),³¹ ipak vrlo slikovito opisuje susretište starog i novog Zagreba. Za njega je to sve više od 1900. godine pa nadalje Trg bana Josipa Jelačića. Intenziviranje događanja uoči Prvog svjetskog rata donijelo je ubrzanu i nenadane promjene i na osobnoj i na razini grada. Nekoć intrigantan i udaljen Donji grad postao mu je svakodnevicom. Završivši Trgovačku akademiju, stekao je trajna prijateljstva i već se krenuo etablirati u intelektualnim krugovima grada koje prati. On i njegovi vršnjaci „uhvaćeni“ su u trenutku snažnih društveno-političkih previranja, u trenutku otpora mađaronstvu i banu Khuenu, pritom sve jasnije shvaćajući nedostatnosti starih političkih opozicija, pravaštva i narodnjaštva. Zahvatili su ih zatim žestoki potresi hrvatsko-srpske koalicije i buđenje radikalnih političkih ideja koje se manifestiraju na širokom prostoru.³² Za Horvata su važna prekretnica i pobune 1902. i 1903.: Khuenovim odlaskom nastupa i novo razdoblje. Od tih trenutaka i širenja

Sl. 3. Trg bana Jelačića na razglednici u optjecaju oko 1918. godine. Za Horvata Trg tek tijekom Prvog svjetskog rata postaje "zbornica i burza" grada.

³⁰ Isto, 12-13.

³¹ Isto, 14.

³² Postumno je objavljen publicistički spis J. Horvata koji upravo tu temu podrobnije obrađuje: Isti, *Pobuna omladine 1911-1914*, Zagreb 2006.

vidika, a napose od školovanja na Trgovačkoj akademiji, Horvat postaje povjesničar svog vremena, generacije i grada.

S druge strane, rat ga vodi na rusku frontu, kamo dopijeva 1916. u ratno zarobljeništvo. Grad se također mijenja. Ratna svakodnevnica ubrzala je promjene koje su se postupno odvijale još od posljednjih desetljeća 19. stoljeća, ali je i mnoge projekte obustavio.

Bezbroj će puta Horvat uočiti stvaranje novog Zagreba i pomicanje njegovih „unutarnjih“ granica. U to je vrijeme krajnja bila ona na Savi, za tadašnjeg mladića s Gornjega grada potpuno egzotični doživljaj, daleko mjesto gdje se ne odvija samo dnevna trgovina i plovidba splavima. Izlet u periferiju u Horvata ima sve klasične elemente i više od toga: na rubu grada nalazi se ženska kaznionica, vojničko kupalište, željeznica. Egzotika znači i dovođenje naučenih moralnih normi u pitanje jer je izložen golotinji „bestidnih“ vojnika, a promatra „napetu голу grud mlade Ciganke“; periferija znači i prvi doživljaj seksualnosti.³³

Mnogo suroviije redefiniranje grada nije došlo daljnjim šetnjama u djetinjstvu i mladosti, ono stiže ratom. Promjene se odražavaju i na generaciju 1895./1896. koju portretira, ali različito. Kako i sâm kaže, ta je generacija nestala 1918. godinom, kao i jedan cijeli stari, purgerski Zagreb. *Zapisci iz nepovrata (1900.-1941.)* otkrivaju kako Horvata postupno prestaje definirati njegova generacija 1895./1896. i breme te generacije kojoj je Veliki rat „oduzeo mladost“. On piše:

Godine 1914. ta je omladina s maturalnom svjedodžbom u džepu čvrsto vjerovala da je na ulazu, život lijep, veleban. Njezin je, ona će ga osvojiti. Tad se nenadano našla pred zatvorenim vratima. Kroz četiri i pol godine u priznatom i nepriznatom strahu za živo zdravo tijelo žudjela je da dočeka konac rata, uvjeren da će se opet naći pred magičnim, ali sad rastvorenim vratima slobode života. Uoči 1919. počela je spoznavati da je sve ispalo drukčije. I da je sama postala drukčija. Bilansa je negativna.³⁴

Kao netko tko nije ni podražavatelj ni nostalgičar za Austro-Ugarskom Monarhijom, Horvat si sâm želi zadati ulogu promatrača koji se bori s mitom o gradu koji su, prema njemu, stvorili August Šenoa i Antun Gustav Matoš. Ipak, za razliku od Krleže, na vidjelo ne izlazi prezir prema Monarhiji, a naročito ne prema prošlom vremenu.

Intelektualca u „realnom“ vremenu Horvat opisuje na nekoliko mjesta u svojim dnevničkim zapisima iz Drugog svjetskog rata. Često je tada i duhovit, pomalo ironičan, vjerojatno iz osjećaja nemoći, ali i tjeskobne beskorisnosti za tadašnje društvo koje mu to i pokazuje. Najteži su trenuci oni kada spoznaje da je razum posve nemoćan i samo opterećujući.

U „pjesničkoj“ sobi prije bombardiranja razgovarali o reakciji nerava na današnje događaje. Intelektualac svagdje mehanički čita, bilo jelovnike, telefonske knjige, svaki štampani papir – netko je primijetio kolika bi dobit bila za literaturu da su na klozet-papiru odštampane dobre lirske pjesme. Možda bi stradala onda starka, ili ostavši prljava, ili inficirana od tiskarske boje, Trebalo bi tada pronaći higijenske, neinfekciozne boje.³⁵

Jedan tesarski majstor dobiva danas 4000 Kn dnevno – mjesečno preko 100.000. Intelektualac i činovnik niti četvrtinu toga.³⁶

³³ Isti, *Živjeti u Hrvatskoj*, 13.

³⁴ Isto, 152.

³⁵ Isti, *Preživjeti u Zagrebu*, 64-65. (Datum: 22. 2. 1944.)

³⁶ Isto, 142. (Datum: 1. 9. 1944.)

Depresija. Noću padala kiša. Svi smo iziritirani. Sve patnje dolaze – barem za moju klasu – odatle što je iz života iskopčan ratio; ništa nije nemoguće urediti niti za pol sata unaprijed. Pa ipak, ratio djeluje, samo je posve nemoćan. Osjećam se jedno i osamljeno.³⁷

4. Fragmenti mentaliteta

Horvata sve više definiraju krugovi u kojima se kretao, na razmeđu propasti Austro-Ugarske i nastanka Prve Jugoslavije. On tada otkriva *novi i drugačiji grad*. Nije ni čudo da se dijelom tada neobjavljenih *Zapisaka iz nepovrata* mogao koristiti za kasnija publicistička djela o povijesti novinstva i politike u Hrvatskoj. Zagreb koji se tako otkriva ne čini urbana topografija, ne čine ga više nove ulice, nove „granice“, već ljudi, odnosno pojedinci. Kao što je to uobičajeno, u djetinjstvu su mu se kao autoritativne figure nametali učitelji i profesori s njihovim „realističnim humanizmom“: Horvat oživljava tako paletu poznatih hrvatskih intelektualaca: Josipa Modestina, Franju Bučara, Artura Schneidera, Julija Benešića, Filipa Lukasa i druge.³⁸ Kasnije u novinarskim, obzoraškim krugovima i pišući o povijesti novinarstva Horvat oživljava i razdoblje svog potpunog ostvarenja u novinarskoj karijeri. On više nije autobiograf i memoarist, već sada postaje i povjesničar, odlazeći u „stranu zemlju“ – povijesti. Zagreb je u tom smislu za njega mjesto društveno-ekonomskih i političkih strategija. No, korijenje *Obzor* ne smješta u njega, već u dinamičnijem okruženju Primorja i Karlovca pred 1848. godinu jer revolucija i preporod nisu imali svoje izvorište po Horvatu u Zagrebu.³⁹ On svakako pokušava izbjeći stvaranje mitskog mjesta, no o tome je li uspio, može se raspravljati. Jer, ubrzo *Obzor*, svjesno politikom uredništva, postaje ključan za mentalitet hrvatske urbane inteligencije.

Upravo je to intelektualni ambijent koji Horvat opisuje. Kada piše o urednicima, Vladimiru Lunačeku, Milivoju Dežmanu ili, pak, „novinskom magnatu“ Zagreba, Eugenu Demetroviću,⁴⁰ Horvat povezuje vlastita sjećanja, gradsku događajnicu i „gradsku memoriju“. To je riznica gradskih tračeva, anegdota, glasina ili diskusija koju Horvat u sebi čuva i nijansirano priključuje činjenicama, pružajući tako i za 19. i za 20. stoljeće rijetko složeni memoarski izvor o urbanom doživljaju. Kada piše o Dežmanu, neizostavna mu je njegova romansa sa zagrebačkom *enfant terrible* Ljerkom Šram (1874. – 1913.) koja nije intimna koliko gradska afera.⁴¹ Osim opisa romanse, govoreći o obitelji Šram, opisuje i „purgersku izbu“ koja nestaje:

Kuća je solidno građena, valjda negdje u prvoj polovici stoljeća. Prozori su joj samo nešto veći od onih tipičnih malograđanskih kuća, od kojih su se sačuvali još rijetki primjerci u Kapucinskoj, danas Matoševoj ulici (br. 5. i br. 7) ili u Pivarskoj, danas Basaričekovoj ulici br. 20. Zapravo su to seljačke izbe od dasaka, pletera, omazanih zemljom, tek djelomično izgrađene od cigle; krovovi su im tek u 20. st. dobili

³⁷ Isto, 207. (Datum: 7. 3. 1945.)

³⁸ Isti, *Živjeti u Hrvatskoj*, 28-33.

³⁹ Isto, 168-169.

⁴⁰ Isto, 245.

⁴¹ Isto, 196-198.

crijep mjesto „šindre“. Razmještaj je prostorija neobično jednostavan, higijenski su uređaji u malom dvorištu, gdje je smješten i kotac za svinje. Ni Šramova kuća nije daleko odskočila od tih purgerskih izba. Tek je zidanica, no uske se vijugave stube teško probijaju na prvi kat, a spoj između soba prvog sprata posjeduje drevni hodnik, zaštićen staklima. Zahodi su primitivni, nepraktično smješteni, graditelj nije računao sa suncem, dvorište taracano kaldrmom primalo je pomije. Uz zid se penjala bolećiva povijuša, u kutu kraj bačve za kišnicu vegetiralo je u loncima nekoliko cvjetova. Zrak bijaše tu uvijek težak, zasićen mačjim smradom. Bijaše to miris šenoinskoga Zagreba.⁴²

Ali vrlo rijetko Horvat ostaje na slikama i opisima. Zanima ga, primjerice, i moral ili slojevi zadane moralnosti oko 1900. godine u Zagrebu, uloga habsburške države i svećenstva kao „vojske“ dinastije u tom pogledu.⁴³ Opisujući, pak, raspad Austro-Ugarske 1918., čas je na lokalnoj, čas na državnoj razini, pritom imajući u vidu sve manje Beč, a sve više Beograd. No, i tada ne odustaje od gradske događajnice na mikrorazini: zanimaju ga emocije i motivacije različitih slojeva – od oduševljenja do razočaranja koje kulminira prosinačkim žrtvama, opis čega nudi i sâm.⁴⁴

U svojoj analizi Horvat vlastitu generaciju često stavlja u odnos prema gradskim mentalitetima. Bilježi „psihološka previranja“ u gradu, pronalazi ključne točke u urbanoj topografiji koje u vremenu prijeloma često dospijevaju u proturječja. Ako je Trg bana Jelačića sve više „zbornica i burza“ grada⁴⁵ u kojem se događaju promjene uslijed dolska novog stanovništva s juga, iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine, u Vlaškoj ulici Horvat pronalazi stari Zagreb:

Zagreb je apstinencijom otkrio svoje nezadovoljstvo. „Vlaška ulica“, taj posebni pojam u političkom i socijalnom životu Zagreba, njegova nepriznata, a stvarna ljudska i mentalna jezgra tokom posljednjih decenija, oporbeno je digla glavu. (...)

„Vlaška ulica“ kao politički faktor u životu Zagreba i Hrvatske nije bila ograničena na liniju od zagrebačke katedrale do crkve Sv. Petra. „Vlaška ulica“, to je hrvatski malograđanin, koji ne živi samo u Zagrebu. Stvarno je on hrvatsko građanstvo, jer inteligencija i činovništvo bijahu posebne kaste, dok buržoazija s velikim kapitalima u zapadno-evropskom smislu nije u Hrvatskoj ni postojala. Radništvo u užem smislu 1918. ne obuhvaća više od četiri postotka pučanstva zemlje, a i ono pretežno živi mentalitetom malograđanina. (...) „Vlaška ulica“ je „purgerija“, građanin maloobrtnik i trgovac, nezavisniji u svakom pogledu od inteligencije i činovništva, jer je toliko imućan da može bezbrižno živjeti prema svojem standardu, koji, dakako, nije ni blizu standardu prosjeka evropskoga građanstva.⁴⁶

To ga vodi i do (re)definiranja purgera i purgerskog patriotizma:

„Purger“ je redovito sâm stekao imetak: jednokatnicu ili dvokatnu kuću bez osobitog komfora, posjeduje mali vinograd negdje na Bukovcu – ili mu je to životni

⁴² Isto, 196-197.

⁴³ Isto, 15, 188.

⁴⁴ Isto, 148.

⁴⁵ Isto, 121.

⁴⁶ Isto, 146.

ideal – ima parcelu vrta i voćnjaka negdje na periferiji. Tu obično sam grabi lopatu. Malograđanin je radišan, ali voli uživati plodove svoga rada, poznat je sladokusac, a najviše cijeni večernji sastanak s prijateljima uz litricu vina i partiju „šnapsla“. Ne voli izlaziti iz svoga kruga, miješati se s velikom gospodom. Kod njega još nisu sasvim ugasle tradicije nekadašnjih cehova, obnovio ih je u svojim stručnim i dobrotvornim društvima. Njihovi članovi u posebnim odorama pod svojim zastavama važno nastupaju in corpore na svim glavnim priredbama grada: uskršnjim i tijelovskim ophodima, zavjetnoj procesiji u Mariju Bisticu, općim patriotskim proslavama. Sve važnije zgođe u zajedničkom životu svršavaju se prijateljskim domjencima u nekoj od brojnih gostionica vlaškouličke četvrti, gdje se slava slavi strogo po „križevačkim statutima“, koje dobri ljudi u svom neznanju smatraju hrvatskim izumom. Purger je velik patriot. Njegov patriotizam pozna samo jedan izražaj: načelno tvrdoglavo opozicionarstvo. (...)

Patriotizam purgera stvarno je gorljivi lokalni patriotizam; vidokrug mu je uzak, jer su rijetki među njima napuštali svoj grad. Najdalje ako pođu do kojih zagorskih toplica, gdje si, usprkos suvremenoj medicini, daju „roge metati“, smatrajući puštanje krvi univerzalnim lijekom.⁴⁷

U potrazi za slojevima gradskog mentaliteta Horvatu je oslonac povijest. Formiranje društvenih skupina za njega je dugoročan proces, čija izvorišta uočava ponekad i u Zagrebu Bele IV. On kao intelektualac uočava promjene i pita se o njima, a kao povjesničar pronalazi dubinske procese, čije su oni manifestacije. Pritom vrlo rijetko postaje kroničar grada. Samo u razdoblju 1918. – 1919., kao vremenu najjačeg loma, poseže za time.

5. Horvatov Zagreb prošlosti i povijesti

Zagreb prošlosti, povijesne i žurnalističke analize Josipa Horvata nerazdvojivo je povezan sa Zagrebom uz koji je živio. Sve su te razine u *Zapiscima iz nepovrata* prisutne. U poslijeratnim godinama, kada strastveno prikuplja materijale, nastavlja popunjavati praznine, neku vrstu „horvatovskih bijelih mrlja“ hrvatske historiografije,⁴⁸ primjerice, biografijama o Gaju i Supilu ili opsežnim kulturnohistorijskim analizama novinstva 19. i 20. stoljeća,⁴⁹ prateći tako vlastitom logikom istraživanja Jaroslava Šidaka (1903. – 1986.) kao predstavnika, kako ih je sam nazivao, „akademskih historičara“. Minuciozna, ponekad gotovo pa i zamorno detaljna dubina kojom Horvat prodire u svijet 19. stoljeća suprotstavljena je s tendencijama ondašnje „akademske“ historiografije da se materija sintetizira na temelju političko-socijalnih odrednica genetičke povijesti. Horvat je s pomoću biografija, biografskih podataka, političko-kulturne događajnice i različitih mikrosvjetoa Zagreba, Hrvatskog zagorja, Varaždina itd. pronalazio vlastiti način sintetiziranja jednog razdoblja. Nije mu strano pisati popularno, uključiti pokoji „štiklec“ ili anegdodu.⁵⁰ No,

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ V. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001, 12.

⁴⁹ Horvat, *Ljudevit Gaj*, Beograd 1960; Isti, *Franjo Supilo*, Beograd 1961.

⁵⁰ O metodama Josipa Horvata pri pisanju o prošlosti v. inovativan tekst: Beck – Ivo Žanić, „Historiografija u političkoj komunikaciji – kako Josip Horvat pišući o prošlom želi mijenjati suvremenost“, *Historijski zbornik*, 66/2, 2013, 405-420.

vješto je vladao arhivskom građom, pratio njenu dostupnost, ulazio u najmanje detalje, analizirao sve što mu se moglo naći pod rukom – stvarajući tako i prednost u odnosu na „akademske“ milje. Međutim, nije stajao na arhivima. Zagreb je promatrao kroz već spomenute „vremenitosti“ kojima je i sâm bio djelomično svjedok: nije samo znao pronaći preporodni Zagreb, Zagreb 1840-ih i 1850-ih, već i „barokni“ Zagreb „khuenovštine“ na Gornjem gradu⁵¹ – njegovu političkom središtu do ratnih godina između 1914. i 1918., kada Horvat primjećuje pomak prema Trgu bana Jelačića kao „zbornici i burzi“ grada i Donjem gradu. Mnogo kasnije negoli bi to zaključio ili napisao bilo koji povjesničar Zagreba, znao je i dešifrirati njegov mentalitet, njegovo „hohštaplerstvo“, kako je istaknula u jednom razgovoru povjesničarka Elinor Murray Despalatović.⁵²

U poslijeratno vrijeme Zagreb ubrzano kroči prema novoj modernizaciji; izmjena stanovništva i gradske strukture te urbanizacija događaju se neprestano, no radi se – moglo bi se možda reći – o stanovitom „tihom redefiniranju“ Zagreba: naizgled još dominira gradom stari purgerski duh; iako je 19. stoljeće davno nestalo još ga je moguće pronaći, a Horvat u svojim zapiscima i pismima često povlači takve paralele. Dolazi, međutim, do vrlo spore izmjene građanskih navika i mentaliteta koje će tek znatne promjene u socijalnoj strukturi vidljivo pospješiti. Manire, građanska ugoda i konformizam rade ustupke novom sustavu, novoj ideologiji, ali i prirodnoj modernizaciji koja je k tome potaknuta od strane države pa nije ni čudo kako Horvat voli u pismima Slavku Batušiću ustanoviti da je „Zagreb u svojoj okolini najbolje ljetovalište i odmaralište“,⁵³ kako bez poteškoća odlazi prema Šestinama da bi održavao „kontakt sa širokim narodnim masama“, dakle, njegovim riječima – s „paorima, smetlarima, lugarima, babama“.⁵⁴ Društvene promjene, promjene stanovništva Horvat lucidno i nepogrešno uočava tijekom svih prijelomnih događaja, od Velikog rata, kada će val doseljenika prvi put bitno izmijeniti „Zagreb k. k. Monarhije“ i predstavljati otrežnjenje od monumentalnosti 19. stoljeća, kada će postati grad došljaka, grad koji je tijekom međuraća – kako će u jednoj publicističkoj knjižici primijetiti – „jedna velika kolonija Zagorja“ jer gotovo „pola“ Zagorja dolazi tijekom tjedna, ali ga vikendom napušta.⁵⁵

Horvat putuje, povezuje krajolik, prirodu i slojeve čovjekova života koje promatra s onime što ga u prošlosti zanima. Napušta Zagreb, ali kraće, kreće u okolicu i govori o svojim „putovanjima u prošlost“⁵⁶ – selo je faktor koji iz vida ne gubi niti u *Zapiscima iz nepovrata*,⁵⁷ fasciniran netaknutošću kraja koji je za njega rječit izvor prošlih vremena. Interesira ga sve, stare fotografije Zagreba koje otkrivaju njegovu nekadašnju arhitekturu, zanima ga geografija, priroda – primjerice, pogled koji je Gaj imao sa svojeg Mirogoja. Sve češće misli o zagrebačkom krajoliku, zamjera Šenoi i Matošu što su stvorili mit o lažno patriotskoj nacionalnoj kulturnosti Zagreba jer je njemu na umu taj Zagreb sredine 19. stoljeća, import koji se dogodio pojavom preporoditeljâ i diktat iz Beča kojim je Zagreb

⁵¹ Usp. Beck, *Politički portreti*, 148-164.

⁵² Horvat, *Pisma*, 332.

⁵³ Isto, 202.

⁵⁴ Isto, 32.

⁵⁵ Isti, *Lijepa naša ... rukovet zapisaka o našim najljepšim krajevima*, Zagreb 1931, 193.

⁵⁶ Fernand Braudel, *The Identity of France, 1: History and Environment*, London 1988.

⁵⁷ Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 139-142.

postao „barokni centar“, dok su Matoš i Šenoa, kao i drugi „literati“ i „maleri“, zanemarili ljepotu zagrebačkog pejzaža koncentrirajući se na nacionalni mit.⁵⁸ Horvat živi građanski život Zagrepčanina, istovremeno je društveno i aktivan i neaktivan; pred kraj života nije moderan, ali je to bio rijetko tko – međutim, ipak je prisutan. Tijekom dvanaest godina života njegova psa Boyja, Horvat se šeta s njime po raznim zagrebačkim mjestima, druži se sa svojim prijateljima, intelektualnom i kulturnom elitom Zagreba koja polagano nestaje u tom „tihom redefiniranju“.

No, Horvatov je kaleidoskop ustvari sjajan izvor „istovremenosti neistovremenog“.⁵⁹ Veće zanimanje za moderni Zagreb pokazuje samo u dijelovima o svojem djetinjstvu i mladosti – zaključuje da ono što je 1900. godine značilo komfornost elita, 1938. ne bi bilo dovoljno ni za „prosječne građanske obitelji“⁶⁰, navodi kako već 1938. u gradu postoji preko 1.000 osobnih automobila, ističe pojavu nogometnih klubova *HASK* i *Concordia* itd. Međutim, prolaznost vremena najčešće u Horvata otvara prostor za daljnju analizu prošlosti i mentaliteta 19. stoljeća ili bilježi nestajanje spomenutoga. Iako do kraja ostaje šetač gradom, on se kreće desertoovskim zadanim gradskim rutama koje odabire, izbjegavajući „pošast“ modernog megalomanskoga grada kakvim je i Zagreb 1920-ih i 1930-ih težio postati.⁶¹ Karakterističan za Horvata ostaje njegov doživljaj grada i ljudi tijekom šetnji u kojima je njegova sadašnjost prilika za referencu prema prošlosti: on je gradski reporter prošlosti. Šetnji se nije odrekao ni za vrijeme Drugog svjetskog rata, pa čak ni kada su avioni počeli nadlijetati Zagreb, ali, očekivano, mnogo suzdržanije.⁶² Horvat kao šetač i promatrač tako je postojao od svojeg djetinjstva, kada otkriva prostor Gornjega grada, pa sve do samoga kraja.

⁵⁸ Isti, *Pisma*, 49, 116.

⁵⁹ Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main 2000.

⁶⁰ Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 16.

⁶¹ Michel de Certeau, *Invencija svakodnevice*, Zagreb 2002, 155-164.

⁶² U jednom trenutku tijekom Drugog svjetskog rata mislima bježi po karti Pariza: „Između dvije uzbune u mašti putovao – po karti Pariza – tko zna hoću li ga ikad još vidjeti? Zacijelo će biti drugačije; ja svakako.“ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 89. (Datum: 6. 4. 1944.)

„ZELENA ŠTAJERSKA I CVJETNI GRAZ“ U ZAGREBU. PRILOG POZNAVANJU HRVATSKO-ŠTAJERSKIH VEZA 1960-IH GODINA

U članku autor analizira razvoj i dinamiku turističkih odnosa između austrijske pokrajine Štajerske i Socijalističke Republike Hrvatske. Naglasak pritom stavlja na ponovno intenziviranje hrvatsko-štajerskih odnosa u vrijeme reformskih strujanja u hrvatskom partijskom vodstvu koncem 1960-ih i ranih 1970-ih. Ističe važnost turizma, kao ključnog mosta suradnje između Štajerske i Hrvatske općenito, te gradova Graza i Zagreba posebno.

Ključne riječi: Hrvatska, Štajerska, gospodarstvo, turizam, kultura, Graz, Zagreb

*I Vi biste trebali jednom poduzeti jedno putovanje
u naš grad u srce „Zelene Štajerske“. Vi ćete sigurno
radosno konstatirati: U Graz vrijedi putovati!
zamjenik gradonačelnika Graza Alexander Götz¹*

1. Počeci hrvatsko-štajerske suradnje u drugoj polovini 1960-ih

U sklopu općih bilateralnih odnosa Jugoslavije i Austrije posebno značajno mjesto zauzimala je suradnja na regionalnom planu između SR Slovenije i SR Hrvatske te austrijskih pokrajina Koruške, Štajerske i Gradišća. Zahvaljujući dugogodišnjim intenzivnim vezama i odnosima na ovome području te prirodnoj upućenosti na suradnju, u drugoj polovini 1960-ih ostvareni su zapaženi rezultati koji su se manifestirali u vrlo živoj ekonomskoj suradnji, intenziviranju turističke i malogranične razmjene, bogatoj i raznovrsnoj kulturnoj i sportskoj aktivnosti te drugim zajedničkim nastupima. Osobito su bili intenzivirani kontakti između gradova i pograničnih općina dviju zemalja. Pored pozitivnih aspekata i obostrane koristi na općem bilateralnom planu, regionalna suradnja predstavljala je značajan faktor i u odnosu na slovensku manjinu u Koruškoj² i hrvatsku u Gradišću.³

---

¹ Götz je 1958. izabran za vijećnika u gradačkom gradskom Vijeću i u Senatu. Za zamjenika gradonačelnika izabran je 1964., a konačno, 1973. godine, i za gradonačelnika grada Graza. <https://derstandard.at/2000072547017/Grazer-Alt-Buergermeister-Alexander-Goetz-gestorben> (posjet 19. 6. 2019)

² O odnosima između Slovenije i Austrije v. zbornik radova *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju* (ur. Dušan Nećak i dr.), Ljubljana 2004.

³ O vezama između Hrvatske i Gradišća više u: Božena Vranješ-Šoljan, *Gradišćanski Hrvati između tradicije i suvremenosti*, Zagreb 2005; Arnold Suppan, „Gradišćanski Hrvati. Integracija i asimilacija u 20. stoljeću: U povodu godišnjice doseljavanja“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 16, 1983, 5-42; Mirko Valentić, *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*, Zagreb 1970.

U razvijanju daljnjih odnosa između Jugoslavije i Austrije značajnu ulogu odigrao je i niz drugih elemenata, kao što su bili: suradnja komora na svim razinama, suradnja niza privrednih organizacija, znanstvenih i drugih institucija, zatim česti i brojni posjeti stanovnika u obama pravcima, prisutnost jugoslavenskih radnika u Austriji i drugo.

Ukupni jugoslavensko-austrijski odnosi razvijali su se 1960-ih i 1970-ih godina iznimno dobro te se s obiju strana isticalo kako mogu poslužiti kao primjer suradnje dviju zemalja u regiji.⁴ Upravo u duhu tih dobrosusjedskih i prijateljskih odnosa došlo je i do uzvratnog posjeta⁵ predsjednika Savezne Republike Austrije Franza Jonasa jugoslavenskom predsjedniku Titu i SFRJ 1968. godine⁶, prilikom kojeg je austrijski predsjednik posjetio i SR Hrvatsku i njezin glavni grad Zagreb te Dubrovnik.⁷ U takvom općem jugoslavensko-austrijskom kontekstu uspješno se razvijala i suradnja između vlada Zemaljske pokrajine Štajerske i Socijalističke Republike Hrvatske, a isto tako i suradnja njihovih gospodarskih, kulturnih i društvenih organizacija i institucija. Predsjednica Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske dr. Savka Dabčević-Kučar⁸ doputovala je 4. prosinca 1967. godine u Graz, u službeni posjet Pokrajinskoj vladi Štajerske, na poziv njezina predsjednika Josefa Krainera.⁹ Dočeku u Grazu prisustvovali su predsjednik Pokrajinske vlade Štajerske Krainer s članovima Vlade, jugoslavenski ambasador u Austriji Lazar Mojsov i generalni konzul SFRJ u Grazu Zdenko Dostal.¹⁰ Tijekom trodnevnog posjeta štajerskoj metropoli razmatrala su se pitanja konkretnih oblika suradnje u privredi i kulturi između zainteresiranih organizacija i institucija SR Hrvatske i Štajerske. Tijekom razgovora pokazale su se i povoljne mogućnosti daljnjeg proširenja i jačanja suradnje Hrvatske i Štajerske u spomenutim oblastima. Isticala se i mogućnost uspostavljanja dugoročne suradnje, uz zaključenje odgovarajućih aranžmana. Predsjednik Pokrajinske vlade Štajerske Krainer prihvatio je poziv Savke Dabčević-Kučar da sa svojim suradnicima uskoro posjeti SR Hrvatsku te je u čast gostiju iz Hrvatske priredio svečani prijam na kojemu su bili predstavnici političkog, kulturnog i javnog života Štajerske.¹¹

⁴ O jugoslavensko-austrijskim odnosima nakon Drugoga svjetskog rata v. više u: Petar Dragišić, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945–1955*, Beograd 2013.

⁵ Josip Broz Tito boravio je u službenom posjetu Republici Austriji u veljači 1967. godine.

⁶ „Susret jugoslovenskih i austrijskih novinara s predsjednicima Titom i Jonasom“, *Politika* (Beograd), 6. 10. 1968, 3.

⁷ *Večernji list* (Zagreb), 3. 10. 1968, 1.

⁸ Na toj je dužnosti bila od 1967. do 1968. godine, a od 1968. godine predsjednica je CK SKH. Nakon XXI. sjednice Predsjedništva SKJ u Karađorđevu u prosincu 1971., bila je prisiljena podnijeti ostavku na funkciju predsjednice CK SKH, potom je isključena iz SKH, uklonjena s fakulteta i iz javnog života. Više o njezinu životu i djelovanju u navedenim godinama v. u: Savka Dabčević-Kučar, *’71. Hrvatski snovi i stvarnost*, I-II, Zagreb 1997.

⁹ Josef Krainer obnašao je navedenu dužnost od 1948. do 1971. godine. Od 1965. do 1971. predsjednik je štajerske Narodne stranke, a njegov sin – Josef Krainer mlađi – bio je zemaljski poglavar Štajerske od 1980. do 1996. godine. O Josefu Kraineru starijem više u: Kurt Wimmer, „Josef Krainer sen. Vom Landarbeiter zum Landesvater“, u: *Die Landeshauptleute der Steiermark* (Hrsg. Alfred Ableitinger – Herwig Hösele – Wolfgang Mantl), Graz 2000, 102-123.

¹⁰ „Dr. Savka Dabčević-Kučar u Grazu“, *Vjesnik* (Zagreb), 5. 12. 1967, 1.

¹¹ „Dr. Savka Dabčević-Kučar otputovala iz Graza“, *Vjesnik* (Zagreb), 7. 12. 1967, 1.

2. Zagreb kao austrijska turistička destinacija

Austrija je za SFRJ, nakon Savezne Republike Njemačke, bila najvažnija zemlja iz koje su dolazili strani turisti. I iz austrijske perspektive Jugoslavija je kao cilj putovanja zauzimala vrlo visoko mjesto, odmah iza Italije.¹² Priljev turista, kako austrijskih tako i svih ostalih inozemnih gostiju, bio je usko povezan s jugoslavenskom vanjskom politikom i njezinim okretanjem prema Zapadu nakon 1948. godine. Stvarni se polet u domaćem turizmu osjetio između 1952. i 1953., a pritom su novi sporazumi s inozemnim putničkim agencijama smještenim u SAD-u, Francuskoj, Engleskoj i Austriji također igrali svoju ulogu u unapređivanju rasta inozemnog turizma.¹³ U skladu s procesima decentralizacije turističke propagande, „početkom 1950-ih republički turistički savezi Hrvatske i Slovenije već su počeli objavljivati vodiče i brošure kojima su promovirale svoje republike na stranim jezicima.“¹⁴ Upravo u ovome razdoblju Zagreb se nastojao afirmirati kao međunarodno važna sredina. Kako bi uspostavio što bliže i intenzivnije veze s gradovima u regiji i šire, gradske vlasti pokreću akciju „Gradovi prijatelji“, kojom je Zagreb, „počevši od 1959. uspostavio takve odnose sa cijelim nizom gradova u Europi i cijelom svijetu.“¹⁵

U razdoblju od 1963. do 1967. godine turistički promet u gradu Zagrebu pokazivao je stalne tendencije rasta, osim u 1965. godini, kada je prvi put došlo do ozbiljnijeg pada noćenja domaćih turista, što je imalo utjecaja na pad cjelokupnog turističkog prometa u Zagrebu.¹⁶ Međutim, unatoč tome privremenom zastoju, noćenja inozemnih turista pokazuju tijekom cijelog vremena stalnu i veoma visoku stopu rasta. Godine 1966. u Zagrebu je prvi put ostvaren veći broj inozemnih nego domaćih noćenja, što je, međutim, više bila posljedica izrazitog pada domaćih nego uočljivog porasta inozemnih noćenja.¹⁷

Glede nacionalne strukture noćenja inozemnih turista u Zagrebu te sudjelovanja Zagreba u ostvarenim noćenjima pojedinih nacionalnosti u Jugoslaviji, osobito je znakovit udio austrijskih turista. Prema raspoloživim podacima za 1963. i 1964. godinu, u Zagrebu je tih godina zabilježen broj noćenja od 23.609, odnosno 24.237 gostiju iz Austrije. Udio Zagreba u ukupnim inozemnim noćenjima Jugoslavije kretao se inače u tim dvjema godinama na razini od 2,2%. Karakteristično je, naime, da je Zagreb apsorbirao najmanji postotak inozemnih noćenja upravo od onih zemalja koje su po nacionalnoj strukturi inozemnih noćenja u Jugoslaviji imale najviši udio (SR Njemačka i Austrija po 0,9% u 1966. g. i 0,8% u 1967. g.), iako bi s obzirom na tranzitno turistički položaj Zagreba u odnosu na ovo tržište te mogućnosti vikend turizma udio Zagreba u apsorpciji noćenja

¹² Waltraut Urban, „Austrijsko-jugoslavenski privredni odnosi“, *Politička misao*, XXIII/3, 1986, 69.

¹³ Igor Tchoukarine, „Jugoslavenski put do međunarodnog turizma. Otvaranje, decentralizacija i propaganda u prvoj polovici 1950-ih“, u: *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* (ur. Hannes Grandits – Karin Taylor), Zagreb 2013, 127.

¹⁴ Isto, 147.

¹⁵ *Povijest grada Zagreba*, II.: 20. i 21. stoljeće, Zagreb 2013, 253.

¹⁶ Vjerojatan razlog toj negativnoj pojavi predstavljala je velika poplava koja je zahvatila grad Zagreb 1964. godine i nanijela veliku materijalnu štetu te zaustavila na određeno vrijeme razvojne tendencije prisutne od sredine pedesetih godina i „prekoračenja“ grada preko Save u vrijeme gradonačelnika Većeslava Holjevca.

¹⁷ Državni arhiv u Zagrebu (dalje: DAZG), Skupština grada Zagreba (dalje: SGZ), HR-DAZG 948, Zapisnice zajedničke sjednice 1968. (9-12 sjednica), III, Turizam Zagreba – karakteristike, aktualnosti i perspektive, Izradio: Turistički savez Zagreba, Zagreb, travnja 1968., 3/2577.

ovih zemalja ostvarenih u Jugoslaviji trebao biti iznad ukupnog udjela Zagreba u inozemnim noćenjima Jugoslavije.¹⁸

Za inozemni turistički promet u gradu Zagrebu tri turistička tržišta – Austrija, Italija i Mađarska – imala su specifičnu funkciju, koja je proizlazila iz njihova geografskog položaja i relativno male udaljenosti od Zagreba, ali i povijesno-tradicionalnih veza koje su upućivale ove zemlje i gradove jedne na druge. Naime, od svih inozemnih tržišta samo se od spomenutih triju mogao očekivati masovniji promet u Zagrebu tijekom cijele godine. U 1967. godini turistički promet iz Austrije kretao se po mjesecima ovako:

Tablica 1. Turistički promet s Austrijom po mjesecima 1966./1967.¹⁹

Mjesec	Indeks noćenja 1966./1967.
I.	161,6
II.	163,4
III.	60,0
IV.	123,8
V.	95,9
VI.	106,3
VII.	115,4
VIII.	71,7
IX.	91,6
X.	132,3
XI.	108,1
XII.	142,8
Ukupno god.	102,7

Uočljivo je da se turistički promet iz Austrije u glavnom hrvatskom gradu odvijao vrlo neujednačenim tijekom. Tako se u siječnju i veljači, travnju, lipnju, srpnju, listopadu, rujnu i prosincu ostvaruje vrlo izražena stopa rasta (u veljači – indeks 163,4), dok je u ožujku, svibnju, kolovozu i rujnu izraziti pad (u ožujku – indeks 60,0).²⁰

U Turističkom savezu Zagreba (TSZ) razmatrali su pitanje ostvarenja što većeg rasta turističkog prometa s Austrijom te je zaključeno da se mora povećati propaganda na spomenutom tržištu, a osobito na području Štajerske, Koruške i Burgenlanda/Gradišća te time „smanjiti za Zagreb negativan utjecaj, koji rezultira iz u zadnje vrijeme intenzivne propagande iz Mađarske i konstantno solidne propagande iz Slovenije.”²¹ Također se težilo prema razvijanju vikend i izletničkog turizma iz Austrije na općem planu plasmana turističke

¹⁸ Isto, 15-16/2549-50. U strukturi inozemnih noćenja u Zagrebu u 1967. godini najviši udio imali su: Italija 22,0%, SR Njemačka 10,4%, Francuska 8,0%, Čehoslovačka 7,7%, Austrija 7,0%, SAD 5,2% i Velika Britanija 4,95%.

¹⁹ Izvor: DAZG, SGZ, HR-DAZG 948, Zapisnici zajedničke sjednice 1968. (9-12 sjednica), III, Turizam Zagreba – karakteristike, aktuelnosti i perspektive, Izradio: Turistički savez Zagreba, Zagreb, travnja 1968., 25/2599.

²⁰ Isto, 26/2600.

²¹ Isto.

ponude u Austriji, a osobito organiziranjem atraktivnih manifestacija, kulturno-povijesnih sadržaja, zdravstveno-lječilišnih usluga, zanatskih usluga, predstavljanja trgovačke robe široke potrošnje, kupališnih usluga u toplicama i lovno-turističke ponude. Zanimljivo je da se sugeriralo da se propagandna aktivnost i općenito obrada austrijskog tržišta usmjeri s ciljem pretvaranja Zagreba u glavno turističko-tranzitno čvorište u pravcima kretanja austrijskih turista prema Jadranskom, Egejskom i Crnom moru.²²

Ovdje treba napomenuti kako u obradi inozemnog turističkog prometa nisu dani ni apsolutni ni relativni pokazatelji inozemnog tranzitnog, vikend i izletničkog prometa u Zagrebu jer TSZ nije raspolagao pouzdanim podacima o ovim oblicima turizma, već samo procjenama. Ukupno gledajući, inozemni je turistički promet na širem zagrebačkom području u 1967. godini registrirao porast noćenja za oko 40% u odnosu na 1966. godinu, a u narednim se godinama mogao samo predviđati značajniji porast.²³ Međutim, problem je bio u tome što je inozemni izletnički promet na ovom području bio još uvijek neznatan te je pokazivao vrlo niske stope rasta od oko 5%, a upravo je ovom obliku inozemnog turizma trebalo, smatrali su turistički stručnjaci, posvetiti posebnu pozornost. Razvoj ovog oblika turizma na vanjskom području mogao je izravno utjecati na pozitivan razvoj boravišnog, a posebno više puta spominjanog vikend i izletničkog turizma u Zagrebu iz Austrije, Italije i Mađarske. Konstatacije o vrlo povoljnoj perspektivi rasta takve vrste inozemnog turizma prvenstveno su se odnosile na Hrvatsko zagorje, zbog predviđenog skorog dovršenja Zagorske magistrale te relativno brojčano dovoljnog i kvalitetnog unapređenja kapaciteta i plasmana ponude.

Veliku zapreku razvoju turističke ponude Zagreba predstavljao je komunikacijski faktor ponude, odnosno cestovna infrastruktura. Označene turističke funkcije Zagreba, osobito one tranzitne, kao ni priželjkivani posjet domaćih, a posebice inozemnih posjetitelja, nisu bili izgledni ako se prethodno ne bi do početka ljetne turističke sezone izgradili sljedeći cestovni potezi:

1. u 1968. godini – Krapina – Rogaška Slatina; Gospić – Karlobag; Otočac – Senj
2. u 1969. godini – rekonstrukcija ceste Varaždin – Zagreb – Karlovac
3. u 1970. godini – Zagorska magistrala, dovršenje na potezu Krapina – Ptuj.²⁴

Upravo su djelatnici TSZ-a bili među najglasnijima prilikom upozoravanja nadležnih gradskih i republičkih vlasti da sve dok se ne moderniziraju, odnosno izgade označene cestovne prometnice, tranzitno-turistička uloga Zagreba – iz koje on crpi pretežni dio turističke potražnje – bit će u neprestanom relativnom padu jer se turistički pravci usmje-

²² Isto. U Zaključcima TSZ-a glede dotadašnjeg razvoja i daljnjih perspektiva razvoja zagrebačkog turizma posebice je istaknuto: „Od poboljšanja i učvršćenja geoprometne funkcije Zagreba u glavnim tokovima kretanja turističke klijentele između emitivno turističkih zemalja Evrope, te receptivnih područja na obalama Jadranskog, Crnog, Egejskog i Mramornog mora, moguće je postići: a) izgradnjom Zagorske magistrale, te dovršenjem poteza Gospić-Karlobag i Otočac-Senj, zatim rekonstrukcijom poteza Zagreb-Beograd; b) rekonstrukcijom pristupnica gradu, te suvremenim reguliranjem prometnica i prometa od gradskih periferija i garažnog prostora u poslovnom tkivu grada.“; Isto, 2651.

²³ Isto, 29/2603.

²⁴ U tom smislu bilo je vrlo važno da se do 1969. godine u gradu izgradi cesta Vrapče – Podsused jer se pretpostavljalo da bi u protivnom taj prostor mogao predstavljati „usko grlo“ zapadnom prilazu grada sa spomenute Zagorske magistrale.

ravaju boljim prometnicama, koje ne tangiraju Zagreb. Može se zato reći kako je uslijed dotadašnjeg stanja cestovne povezanosti Zagreba s jadranskim turističkim područjem i Središnjom Europom glavni hrvatski grad bio samo simbolično uključen u programe i itinerare domaćih i inozemnih putničkih agencija i ostalih organizatora putovanja. Štoviše, izgradnja označenih cestovnih prometnica nije bila samo u interesu grada Zagreba, već gotovo cijele Hrvatske, a posebno njezinih najnerazvijenijih dijelova – Like, Korduna, Hrvatskog zagorja – pa je za rješavanje ovog problema bilo nužno, osim zainteresiranih gradskih vlasti, i uključenje republičkih faktora.

U smislu što veće turističke ponude Zagreba krenulo se u drugoj polovini 1960-ih na intenzivno propagiranje zabavnih, kulturnih, umjetničkih i drugih ponuda grada u inozemstvu. Kada je o Štajerskoj riječ, važno je istaknuti kako je 1967. godine TSZ objavio oglas povodom „Zagorske svadbe“ u gradačkom dnevnom listu *Kleine Zeitung*, dok je s ciljem propagiranja predstojeće „Smotre folklor“ iste godine održana konferencija za tisak u Grazu, kao i u Klagenfurtu i Beču te Trstu.²⁵ Sredstvima TSZ-a financirano je sudjelovanje ove turističke zajednice na Sajmu u Grazu 1965. i 1967. godine. Štoviše, sredinom srpnja 1967. otvorena je i nova autobusna linija Zagreb – Graz, koju je održavala tvrtka „Croatiatrans“. Na TV Zagreb prikazan je u sklopu emisije „Jučer, danas, sutra“ i kraći prilog u kojem su prikazani prvi putnici koji ulaze u autobus, vožnja kroz Graz, konferencija za tisak u povodu otvorenja nove autobusne linije, panorama i glavne znamenitosti Graza.²⁶

Sva nastojanja usmjerena su tada na propagiranje zagrebačkih turističkih mogućnosti u inozemstvu, posebno u susjednim zemljama, Italiji i Austriji, odakle se i očekivao najveći priljev. Glavni su „aduti“ u svijetu svakako bili već renomirana „Smotra folklor“, potom tradicionalni Zagrebački velesajam, kojem su poseban pečat trebale dati brojne priredbe zabavnog, kulturnog i folklornog karaktera pod zajedničkim nazivom „Hrvatski rujan“, zatim tada već također tradicionalni ciklus manifestacija poznatih pod imenom „Zagorski tjedan“, koji je također trebao prerasti u „Zagorski rujan“ itd. Također je bilo odlučeno da treba što hitnije održati konferencije za novinare u najbližim gradovima Italije i Austrije (Trst, Udine, Gorica, Klagenfurt, Graz, možda i Beč te Gradišće), pozvati neke inozemne reportere i snimatelje te što efektinije nastupiti na inozemnim sajmovima.²⁷

Na temelju inicijative Turističkog saveza Graza, kojoj se potom pridružio i Turistički savez Štajerske, ujesen 1967. godine uspostavljeni su kontakti između ovih organizacija i Turističkog saveza Zagreba.

3. „Štajerski tjedan“ u Zagrebu

Posljedica razgovora hrvatske i štajerske Vlade o unapređenju bilateralnih odnosa, osobito glede razvoja turističkih veza, rezultirala je daljnjim razgovorima između predstavnika turističkih organizacija. Krajem veljače 1968. godine delegacija Graza i Turističkog saveza Štajerske boravila je u službenom posjetu Zagrebu. Tijekom posjeta razgovaralo

²⁵ Isto, 57/2631; 60/2634.

²⁶ Zahvaljujem kolegi Vladimiru Brnardiću s Hrvatske radiotelevizije na ovoj važnoj informaciji i na uvidu u sadržaj spomenute emisije.

²⁷ „Fond u deficitu“, *Večernji list* (Zagreb), 14. 7. 1967, 9.

se o suradnji Zagreba i Graza, kao i o predstojećem „Tjednu zelene Štajerske i cvjetnog Graza“, koji se trebao održati u Zagrebu tijekom iste godine.²⁸ Da je bila riječ o već unaprijed utvrđenom programu suradnje, potvrđuje i činjenica da je samo dva mjeseca poslije u Zagrebu započeo tzv. „Štajerski tjedan“.

Otvaranjem prigodne izložbe u Umjetničkom paviljonu, pod pokroviteljstvom dr. Savke Dabčević-Kučar, predsjednice Izvršnog vijeća Sabora, i Josefa Krainera, predsjednika Zemaljske vlade Štajerske, počeo je 20. travnja 1968. „Tjedan zelene Štajerske i cvjetnog Graza“ u glavnom hrvatskom gradu. Već samo otvaranje „Štajerskog tjedna“ u Zagrebu izazvalo je val pozitivnih kritika u zagrebačkoj javnosti. Tako se često isticalo da je Zagreb „otvorena srca“ prihvatio „nesvakidašnji posjet drugog po veličini grada u Austriji – Graza – i velike pokrajine Štajerske“. Od subote 20. travnja 1968., otkako je u Umjetničkom paviljonu otvorena izložba o Štajerskoj u prisutnosti predsjednika Zemaljske vlade Štajerske Josefa Krainera, potpredsjednika Izvršnog vijeća Sabora Milana Miškovića, gradonačelnika Graza, dipl. inž. Gustava Scherbauma²⁹, predsjednika Skupštine grada Zagreba Josipa Kolar³⁰ i ostalih gostiju, zagrebačko je novinstvo sa zanimanjem i simpatijama pratilo manifestacije, čiji je cilj bio upoznati Zagrepčane s karakteristikama i dostignućima susjedne austrijske pokrajine. U povodu manifestacije „Zelena Štajerska i cvjetni Graz“, Milan Mišković, potpredsjednik Izvršnog vijeća Sabora, priredio je prijam i svečani ručak za delegaciju štajerske Vlade, čime je hrvatska strana uzvratila posjetom delegacije Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske Štajerskoj.³¹ Istog dana predsjednik Gradske skupštine Josip Kolar primio je delegaciju grada Graza na čelu s gradonačelnikom, dipl. inž. Gustavom Scherbaumom, kojom se prilikom razgovaralo o nastavku suradnje između dvaju gradova. Josef Krainer, predsjednik štajerske Vlade, priredio je u hotelu „Esplanade-International“ svečani prijam, kojem su, pored brojnih uzvanika, predstavnika političkog i privrednog života Zagreba, prisustvovali Milan Mišković, Ivan Krajačić, Ivan Buković, Josip Kolar, Ratko Karlović i druge ličnosti.³² I predsjednik Skupštine grada Zagreba Josip Kolar primio je u Vijećnici gradonačelnika Graza Scherbauma i potpredsjednika, dipl. ing. Alexandera Götzta, te im je poklonio monografiju o gradu Zagreba.³³ Svakoga dana, do petka 26. travnja, održavale su se zanimljive kulturne, gospodarske, turističke, sportske i kulinarske manifestacije koje su upoznale Zagrepčane sa životom i znamenitostima ove austrijske pokrajine.

Nakon službenog otvaranja, već iduće večeri nastavio se bogati program gostovanja „Zelene Štajerske i cvjetnog Graza“ u Zagrebu originalnom priredbom održanom u Gradskom podrumu. Naime, priređena je tipična štajerska večer pod nazivom „Graz uz pivo i glazbu“, tijekom koje su se posjetitelji imali prilike upoznati s austrijskom glazbom te počastiti svjetski poznatim pivom kuće „Reininghaus-Puntigam“, tada i danas najvećom u Štajerskoj i drugoj po veličini pivovari u Austriji, čija je godišnja produkcija iznosila milijun hektolitara te se izvozila u mnoge zemlje, među kojima i u Jugoslaviju.³⁴ Za vrijeme te

²⁸ *Revija Zagreb*, 1, travanj 1968, 44.

²⁹ Gustav Scherbaum obnašao je dužnost gradonačelnika Graza čak trinaest godina, od 9. veljače 1960. do 24. travnja 1973. O tim iznimno zanimljivim i važnim godinama objavio je svoja sjećanja pod naslovom: *Erinnerungen eines Grazer Bürgermeisters*, Graz 1985.

³⁰ Josip Kolar Matek, gradonačelnik Zagreba od 1967. do 1972. godine.

³¹ „Bogata posjetnica“, *Večernji list* (Zagreb), 22. 4. 1968, 4.

³² Isto.

³³ *Revija Zagreb*, 1, travanj 1968, 44.

³⁴ „Graz uz pivo i glazbu“, Isto, 13.

priredbe s degustacijom održana je i modna revija tipično austrijskih modela iz modnih kuća iz Graza. Tijekom večere potpredsjednik zagrebačke Skupštine Ratko Karlović otvorio je 500-litarsku bačvu piva u Gradskom podrumu te je time otvorio večer „Graz uz pivo i glazbu“.³⁵ Ova priredba bila je jedna od najoriginalnijih i najveselijih u „Štajerskom tjednu“. Zagrepčanima su Gračani nazdravili pivom i pozvali ih da što prije uzvrate posjet i predstave se Grazu. Ratko Karlović, potpredsjednik Skupštine grada, *odzdrazio* je također pivom, ali i najavio: „na odlično i poznato štajersko pivo Zagreb će Grazu odgovoriti kvalitetnim – vinom!“³⁶

Tijekom travanjskih manifestacija u Studentskom centru održana je velika folklorna priredba „Štajerska u pjesmi i plesu“, a članovi opere iz Graza izveli su *Figarov pir* W. A. Mozarta u Domu Jugoslavenske armije. Bila je riječ o opernom ansamblu Udruženih pozornica Graza koje su se ubrajale među tada najveće kazališne ustanove Austrije. Unutar tog kazališta, koje je raspolagalo dvjema velikim suvremenim uređenim kućama, djelovali su Drama, Opera i Balet, a u njegovu su se ansamblu uvijek nalazila i poznata imena kazališnog svijeta. Dovoljno je spomenuti da su u tom kazalištu s velikom tradicijom započeli u prošlom stoljeću svoje karijere Johann Nestroy i Alexander Girardi te čuveni dirigenti Clemens Krauss i Karl Böhm. U opernom ansamblu Graza često su djelovali i hrvatski umjetnici, a u vrijeme zagrebačkoga gostovanja već ga je niz godina i s mnogo uspjeha vodio zagrebački dirigent Berislav Klobučar.³⁷ Nekoliko sezona kao operna prvakinja provela je u Grazu i Božena Ruk-Fočić. Iako je posljednjih godina operni ansambl glavnoga grada Štajerske gostovao češće u Beču, kao i u inozemstvu, u SFRJ nastupio je već u Ljubljani i Mariboru, dok mu je ovaj nastup u Zagrebu predstavljao prvo gostovanje. U Domu JNA, na privremenoj pozornici zagrebačke Opere, izveli su operni umjetnici iz Graza *Figarov pir* W. A. Mozarta koji je bio stalno na njihovu repertoaru. Pod ravnanjem Gustava Cernyja naslovnu ulogu pjevao je Artur Korn, grofa Almavivu Hans Helm, koji je istu ulogu pjevao već u Zagrebu (u koncertnoj izvedbi Zagrebačke filharmonije), a ostale uloge Waltraud Schwind (Grofica), Elisabeth Görner (Marcelina), Engelbert Domig (Bastolo), Erich Klaus (Basilio), Helmut Böhm (Curzio), Heinz-Klaus Ecker (Antonio) i Adelheid Mayr (Barbarina). Mozartova komična opera izvedena je u režiji Andréa Diehla, bivšeg intendanta Udruženih pozornica Graza, poznatog tadašnjoj zagrebačkoj publici po svojoj postavi *Šišmiša* u HNK-u.³⁸ Idućeg dana zagrebačka je kritika pohvalila cjelokupnu izvedbu, scenografiju i kostimografiju te posebice istaknula „izvrsne muške protagoniste, Hansa Helma kao grofa Almaviva, Artura Korna u naslovnoj ulozi Figara i bečkog Don Bartola Aloisa Pernerstorfera; od manjih ulogu Heinza-Klause Eckera kao Antonija.“³⁹

³⁵ Također je održana i revija modela jedne modne kuće iz Graza. Isto, 45.

³⁶ Isto.

³⁷ Berislav Klobučar djelovao je i kao generalni glazbeni direktor Štajerske (njem. *Generalmusikdirektor für Steiermark*), odnosno šef-dirigent Opere i Simfonijskoga orkestra u Grazu (1960. – 1971.).

³⁸ *Večernji list* (Zagreb), 20. 4. 1968, 6. Zbog oboljenja člana Engelberta Domiga, Opera UPG-a zatražila je pomoć iz Beča za svoje zagrebačko izvođenje *Figarova pira*. Tako je, umjesto spomenutog Domiga, ulogu doktora Bartola pjevao komorni pjevač Alois Pernerstorfer, solist Bečke državne opere. Taj je poznati bečki basist već godinama nastupao u izvedbama svoje kuće, kao i na Svečanim izvedbama u Salzburgu. Iz Beča došla je i protagonistica Marceline koju je pjevala mezzosopranistica Eva Görner. U ulozi Suzane nastupila je, umjesto ranije najavljene Elisabeth Lachmann, sopranistica Eta Köhrer., *Večernji list* (Zagreb), 22. 4. 1968, 5.

³⁹ „Iskreli pljesak“, Isto, 9.

U sklopu glazbenih večeri posvećenoj Štajerskoj održane su i druge manifestacije. Tako je predavanje pod naslovom „Muzička Štajerska“, s komornom glazbom, održano u Narodnom sveučilištu u Medulićevoj ulici, a predavači su bili dr. Bruno Binder-Krieglstein i dr. Paul Kaufmann. Na Komornoj pozornici Studentskog centra solistički koncert izveo je Werner Tripp, prvi solo flautist Bečke filharmonije, koji se u to vrijeme ubrajavao među najpoznatije europske majstore tog instrumenta. Uz klavirsku pratnju, Gertie Kaan austrijski flautist izveo je djela Mozarta, Schuberta, Beethovena, Martinua i Prokofjeva. U Austrijskoj čitaonici nastupio je, pak, E. L. Uray, jedan od vodećih tadašnjih austrijskih kompozitora, predavanjem „Tonovi i boje“.⁴⁰

Međutim, osim glazbenih manifestacija, odvijala su se i druga događanja vezana uz kulturne i pedagoške sadržaje koje je štajerska strana predstavila hrvatskom domaćinu. Šef Odjela za obrazovanje Radničke komore i direktor Narodnog sveučilišta pri istoj komori, doktor Franz Scheucher, te tajnik najvećeg Narodnog sveučilišta iz Graza Uranije Peter Schall boravili su kao gosti Saveza narodnih i radničkih sveučilišta Hrvatske u Zagrebu 24. i 25. travnja. Tim povodom Savez narodnih i radničkih sveučilišta Hrvatske organizirao je u svojim prostorijama u Vojnovičevoj 42 razgovore s poznatim austrijskim andragozima u vezi s daljnjom suradnjom na području obrazovanja odraslih između Štajerske i Hrvatske. Za vrijeme svojeg boravka u Zagrebu štajerski gosti posjetili su novouređeno Narodno sveučilište Peščenica u Zagrebu, Narodno sveučilište u Samoboru i Školu stranih jezika Narodnog sveučilišta grada Zagreba.⁴¹

U Galeriji „Centar“ u Gundulićevoj 12 održavala se izložba slika slikarâ koji su sudjelovali na *Internationalen Malerwochen* u Štajerskoj. Organizator ovih likovnih tjedana bilo je Vijeće za kulturu štajerske Pokrajinske vlade, a voditelj direktor „Neue Galerie“ iz Graza. Slikari iz triju zemalja – Austrije, Italije i Jugoslavije – po četiri su tjedna boravili i slikali u renesansnom dvorcu Retzhofu, a zatim su izlagali svoje radove u „Neue Galerie“ u Grazu. Sudionici 2. međunarodnih slikarskih tjedana 1967. bili su R. Kriesche, H. Painitz i D. Prelog (Austrija), G. Novelli, G. Strazza i C. Zotti (Italija) te M. Galić, A. Jemec i R. Reljić (Jugoslavija). Zagrebačka izložba organizirana je u povodu „Štajerskog tjedna“, a na otvaranju govorio je potpredsjednik štajerske Pokrajinske vlade dr. F. Koren.⁴² U Centru, pak, za estetski odgoj mladih u Moščeničkoj 1 bila je otvorena izložba ulja, pastela i grafika, a izlagači su bili slikari iz Graza: Horvat, Lojen i Messner.⁴³

Pred kraj „Štajerskog tjedna“ u kinu „Jadran“ održana je projekcija filmova u boji o Štajerskoj i Grazu, pod zajedničkim nazivom „Štajerska u riječi i slici“.⁴⁴ Upravo u povodu „Štajerskog tjedna“ na informativnim šalterima zagrebačkih putničkih i turističkih poslovnica našao se bogato i ukusno opremljen „Vodič kroz Graz“ autora Vladimira Kekića iz Zagreba, koji je bio i vlastiti izdavač. Prospekt, zapravo brošurica na 35 stranica, pružala je domaćim turistima obilje zanimljivih podataka o glavnom gradu Štajerske, plan grada, najznačajnije povijesne podatke, adrese važnijih galerija i kulturnih institucija, upute o trgovinama, servisima, prometnim vezama, ugostiteljskim lokalima i o svemu onome što

⁴⁰ „Austrijski muzičari u Zagrebu“, *Večernji list* (Zagreb), 27. 4. 1968, 10.

⁴¹ „Ugledni austrijski andragozi u Zagrebu“, *Večernji list* (Zagreb), 24. 4. 1968, 9.

⁴² „Izložba iz Graza u Galeriji ‘Centar’“, *Isto*, 9.

⁴³ *Večernji list* (Zagreb), 22. 4. 1968, 5.

⁴⁴ „Muzika i riječ“, *Večernji list* (Zagreb), 26. 4. 1968, 8.

je zagrebačkog i hrvatskog posjetitelja moglo zanimati prilikom prvoga posjeta Grazu. Zamjenik gradonačelnika Graza, dipl. inž. Alexander Götz, izrazio je u prospektu dobrodošlicu našim turistima u Grazu, a o kvalitetama tog vodiča najpovoljnije su se izrazili i funkcionari iz Graza koji su tijekom „Štajerskih dana“ boravili u Zagrebu.⁴⁵

4. Zaključak

Novinski izvještaji sa svih održanih priredbi redom su pohvalni i afirmativni. Naglašava se „srdačnost Zagrepčana prema Gračanima na svakom koraku.“ Tome su svakako pridonosile ljupke i simpatične hostese iz Graza, koje su s karakterističnim štajerskim zelenim šeširićima dijelile na brojnim istaknutijim turističkim punktovima u gradu prospekte Graza i Štajerske. O popularnosti „Štajerskog tjedna“ u gradu dovoljno govori i velik interes Zagrepčana za prigodnu izložbu „Zelena Štajerska i cvjetni Graz“ u Umjetničkom paviljonu, kao i dobar posjet na svim održanim predavanjima i projekcijama istaknutih predstavnika javnog i kulturnog života Štajerske. Sveukupno gledajući, „Štajerski tjedan“ u Zagrebu uspio je iznad svih očekivanja. Stoga su i štajerski gosti neposredno nakon završetka manifestacije izjavili kako „na atmosferu na koju su naišli u gradu gosti iz Štajerske žele uzvratiti ‘istom mjerom’ i u Grazu.“ Na Zagrebu, tj. na gradskim vlastima bila je zadaća definiranja datuma svog posjeta i razrada fizionomije vlastitog „tjedna“. Zadatak – što je naglasio Ratko Karlović – „neće biti nimalo lak“ jer su gosti iz Austrije „vrlo uspješno predstavili turističke, privredne i kulturne karakteristike svoje pokrajine Štajerske i njenog centra Graza.“⁴⁶

U okviru od tada započete suradnje, Turistički savez Graza i Štajerske organizirao je u narednom razdoblju u Zagrebu četiri konferencije za tisak, dok su zagrebački novinari bili na studijskom putovanju u Grazu i Štajerskoj u dvama navratima. Godine 1969. izvršeno je studijsko putovanje na ovim područjima od strane turističkih radnika Zagreba i zagrebačkog područja, među kojima su bili i predstavnici komuna, ugostitelja i arhitekata, s ciljem upoznavanja turističko-razvojne politike ovog dijela Austrije, s posebnim naglaskom na manja mjesta i kupališne kapacitete.⁴⁷

Turistički savez Zagreba organizirao je u Grazu u navedenom razdoblju tri konferencije za tisak, a tijekom lipnja 1970. održana je i četvrta. Osim toga, Turistički savez Zagreba je u četirima navratima uz pomoć djevojaka iz Hrvatske odjevenih u narodnim nošnjama distribuirao na najfrekventnijim ulicama i trgovima Graza turističko-propagandne materijale o Zagrebu i središnjoj Hrvatskoj.⁴⁸ Gradački novinari boravili su često u Zagrebu i o tome u svojim listovima objavili tekstove o Zagrebu, posebno u vezi s manifestacijama koje su se redovito organizirale u glavnome hrvatskom gradu. Zagrebački je Turistički savez organizirao i studijski boravak predstavnika organizatora putovanja iz Graza u Zagrebu i na području Hrvatskog zagarja. Uz podršku TS-a Graza i TS-a Zagreba, organizirao je u Grazu besplatno prikazivanje filma u boji o „Smotri folkloru“ u Zagrebu u trajanju od deset dana.⁴⁹

⁴⁵ „Sve o Grazu“, *Večernji list* (Zagreb), 25. 4. 1968, 8.

⁴⁶ „Pivu odgovor – vinom!“, *Večernji list* (Zagreb), 25. 4. 1968, 8.

⁴⁷ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske, HR-HDA 1409, Austrija 1970/71, Republički sekretarijat za privredu Zagreb, elaborat „Ekonomski odnosi Jugoslavija-Austrija“, 6.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

Na tradicionalnoj „Štajerskoj jeseni“ svoje su vidljivo i značajno mjesto imali i zagrebački predstavnici. Njihovim gostovanjem najavljeno je skoro sudjelovanje hrvatskih gostiju na tzv. „Zagrebačkom tjednu“ u Grazu i Štajerskoj. Tako je u okviru „Štajerskih jeseni“ austrijski radio u Grazu od 23. rujna do 2. listopada organizirao niz koncertnih priredaba pod zajedničkim nazivom „Muzički protokol 1968.“, na kojima su se austrijskoj publici i radijskim slušateljima predstavili, pored anasambala iz Austrije, i ansambli iz pet susjednih zemalja, prikazavši suvremeno stvaralaštvo na polju muzike sa svoga područja. Od jugoslavenskih ansambala na priredbi su sudjelovali Simfonijski orkestar Radio-televizije Ljubljana pod ravnanjem Sama Hubada i Komorni orkestar Radio-televizije Zagreb (RTZ) pod dirigentskom palicom Krešimira Šipuća.⁵⁰ Komorni orkestar RTZ na svome programu izveo je isključivo praižvedbe djela koja su, prema narudžbi RTZ-a, napisali mladi, ali tada već afirmirani zagrebački kompozitori: Dubravko Detoni, Stanko Horvat, Igor Kuljerić, Ruben Radica i Krešimir Šipuč. Kako svjedoče kritike u austrijskim medijima, koncert je doživio velik uspjeh među publikom i kritikom.⁵¹

Na temelju ovakvih oblika suradnje proizašla su organizirana grupna i masovnija individualna putovanja u obama smjerovima. Od strane grada Graza, Zagreb je uvršten u njihove kružne ture kroz Hrvatsku, zatim kao isključivi cilj jednodnevnog posjeta, prvenstveno radi trgovačkih motiva, te vikend posjeta Zagrebu, ali i u turističko-autobusne veze Graz – Krapinske toplice. U pripremi bile su i sljedeće akcije:

1. zajednički plasman kongresne ponude Zagreb – Graz – Opatija, na zajedničku inicijativu turističkih saveza ovih gradova
2. međusobni studijsko-informativni posjeti turističkih vodiča – iz Graza na područje Zagreba i središnje Hrvatske
3. u zajednici s Klagenfurtom, Villachom, Salzburgom i Münchenom plasman ovih poteza u velikim putovanjima za Jadran na tržištima zapadne Njemačke, Beneluxa, Velike Britanije, Danske, sjeverne Francuske i sjeverne Švicarske, da bi se smanjila konkurencija poteza München – Brenner – Trst
4. organiziranje „Zagrebačkih tjedana“ (orijentacija na proljeće 1971.) u Grazu, koji se nisu ranije organizirali zbog izrazito loše cestovne veze Zagreb – Graz.⁵²

⁵⁰ Krešimir Šipuč je od 1968. bio stalni dirigent i umjetnički rukovoditelj muzičkih ansambala RTZ-a.

⁵¹ Pod naslovom „Nova muzika – novi aspekti“ kritičar Karl Haidmayer u *Kleine Zeitungu* piše: „Četvrti koncert muzičkog protokola izveo je Komorni orkestar Radio-televizije Zagreb pod izvrsnim vodstvom Krešimira Šipuća, a k tome je imao na raspolaganju odlične soliste: Ranka Filjaka, Vladimira Ruždjaka i Janku Šanjek (na Martenet – valovima, što je za Graz također novi, elektronski instrument).“ U novinama *Süüdost-Tagespost* Rudolf Liszt svoj članak završava riječima: „...orkestar je svirao blistavo. Divnom disciplinom, kao što se i Krešimir Šipuč pokazao dirigentom od formata...“ Herbert Schneiber u bečkom *Kurieru* je, pak, napisao: „Pjevač Vladimir Ruždjak, koji pripada međunarodnoj eliti pjevača, svoj je čuvstveni i plemeniti bariton izložio s mnogo stila, osjećaja i ukusa...“ Isti kritičar opširno je ocijenio djelo Dubravka Detonija: „On iskušava materijal orkestra, organizaciju tonova i strukturu provodi s fantazijom i senzibilnošću, umije u crescendo gudača, što pršte nad orgel-punktom duvača, uliti prijetnju, pomake i protupomake sitnih formi koje pretvara u igru punu estetske draži, poput lepeze razvija mekani ton na malom bubnju, lagano dotiče zvona u pravom trenutku, ne dosađuje novim konvencijama. Ukratko: kompozija je kratka i dobra.“, „Uspjeh zagrebačkih muzičara“, *Večernji list* (Zagreb), 11. 10. 1968, 7.

⁵² HDA, Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske, HR-HDA 1409, Austrija 1970/71, Republički sekretarijat za privredu Zagreb, Ekonomski odnosi Jugoslavija-Austrija, 7.

Iako je opća ocjena suradnje bila izrazito pozitivna te su obje strane naglasile da je ona plodonosna, srdačna i iskrena, kao i to da ima dugoročnu perspektivu, jasno su artikulirani postojeći negativni faktori koji su sprečavali veće učinke međusobne suradnje ovih dvaju gradova te Štajerske i Hrvatske u cjelini. Prije svega, isticala se nedovršenost Zagorske magistrale, nepotpuna asfaltiranost poteza Sutla – Rogatec, defektnost asfaltnog poteza Zagreb – Varaždin – Maribor te nedovršenost asfaltnog poteza Mursko Središće – Lendava u pravcu Gornje Radgone. Također je naglašena nedovoljna opremljenost toplica u okolici Zagreba, s određenim izuzetkom Krapinskih toplica. Na planu razvoja tzv. omladinskog turizma isticala se nepostignuta suglasnost školskih vlasti Austrije da u programu đачkih ekskurzija uvrštavaju i posjet gradu Zagrebu. Također valja naglasiti kako se ni s hrvatske strane na ovom planu nisu poduzimale velike inicijative jer se čekalo prethodno uklanjanje negativnih fakotra u stanju cestovnih prometnica Zagreba i Graza.⁵³

Iako dogovoreni „Hrvatski tjedan“ u Grazu nije bio ostvaren iz materijalnih razloga, ne može se poreći kako su ovi kontakti, uspostavljeni 1967. godine, predstavljali ključnu točku u razvoju daljnjih odnosa Hrvatske i Štajerske. Pritom nije bila riječ samo o turističkoj ponudi obiju strana već i o suradnji na gospodarskom, kulturnom i obrazovnom području.

---

⁵³ U tjedniku *Vikend* među ostalim se promovirala udobna vožnja željeznicom od Zagreba do Graza, i to ekspresnim vlakom za 58,80 dinara (ekspresni), II (41,00). „Putujte udobno željeznicom“, *Vikend* (Zagreb), 2, 1968, 40.

VII.

**KNJIGA, TEKST I INTELEKTUALNA HISTORIJA
THE BOOK, TEXT AND INTELLECTUAL HISTORY**

Peter Burke
Emmanuel College, University of Cambridge

TOWARDS AN ARCHAEOLOGY OF LIBRARIES¹

This chapter discusses the history of libraries from the perspective of the material culture of knowledge. It is concerned with the buildings, including the shape of interior spaces, with the practical problems of heating, lighting and accommodating both staff and readers, and not least, with the arrangement of books on the shelves.

Key words: classification, material culture, organization of knowledge

I have long dreamed of a historical anthropology of libraries as part of a wider anthropology of knowledge. After all, like other organizations, libraries develop their own rules and traditions, initiation ceremonies etc.² They are the sites of a distinctive culture or at any rate a distinctive sub-culture, or more exactly two cultures, that of librarians and that of readers, coexisting in more or less harmony according to circumstances.

In this chapter, however, I shall be arguing not so much for an anthropology as for an archaeology of libraries. The use of the term “archaeology” is not – at least in the first instance – a reference to the metaphorical intellectual archaeology of Michel Foucault. The libraries to be discussed here are not the “libraries without walls” described so eloquently by Roger Chartier. The emphasis on what follows will be on the material culture of knowledge, studied not for its own sake but as evidence of past practices.³

If we attempt to read material culture in this way, we have much to learn from archaeologists.⁴ I am not thinking exclusively of archaeologists of antiquity, though they certainly have a contribution to make. It may not be possible to uncover the lost library of Alexandria, but in 2005 an American millionaire offered to fund the excavation of a library at Herculaneum, the so-called Villa of the Papyri.⁵

This approach need not be limited to the ancient world. The definition of archaeology that I shall be following is a wide one. In this wide sense archaeology includes all material culture, whether ancient, medieval, early industrial or contemporary, “the archaeology of us”. This chapter is inspired by the example of two American archaeologists who introduced new students to the subject some twenty five years ago by asking them to walk around their own campus at the University of Arizona at Tucson and to read it for evidence of use.

---

¹ Published in Czech as “Vstříc archeologii knihoven”, *Časopis Matice Moravské*, 132, 2013, 317-328. Research for this paper was carried out when I was KB Fellow at The Netherlands Institute of Advanced Study in 2005. I should like to thank the staff of the Koninklijke Bibliotheek for their help and especially Marieke van Delft for her suggestions and references.

² Henri-Jean Martin, *Les métamorphoses du livre*, Paris 2004, 151-152.

³ Françoise Waquet, *L'ordre matériel du savoir*, Paris 2015.

⁴ For example, Ian Hodder, *Reading the Past*, Cambridge 1986.

⁵ *Sunday Times* (London), 13/2/2005.

In the museum, for instance, their attention was called to the indentations in the linoleum floor left by previous exhibitions. They were also asked to note the “discoloured patch on the men’s room door”, produced by the pressure of many hands pushing it open.⁶ The “clues” or “traces” studied in this way are reminiscent of crime scene investigations, but there are two major differences. Archaeologists, unlike detectives, are interested in collective rather than individual agency and recurrent actions rather than single ones. Not the individual footsteps across the grass but the regular usage leading to the creation of an unofficial path.

Whether or not a real archaeologist would recognize what follows as archaeology, this is what has inspired the approach. I shall focus in turn on spaces, furnishings and books, privileging examples from libraries in which I have worked myself, mainly in Britain but also in France, Italy, The Netherlands, the USA, Brazil and elsewhere. The word “towards” in the title is intended to remind readers that studies of this kind are still few in number. One point of this attempt at synthesis, however provisional or even premature, is to provoke thought and encourage research in this area. It offers not only a survey but also a manifesto for what has so far been a relatively neglected approach to library history.

1. Spaces

This section is concerned with what the American sociologist Erving Goffman used to call the “front region”, or what seventeenth-century scholars would have called a “theatre of knowledge”, in which libraries take their place alongside anatomy theatres, lecture rooms and laboratories. The outer shell of the library, especially the façade, is often splendid, reminding viewers of a temple or a palace – in the case of the Newberry Library in Chicago, a palace of the Florentine Renaissance.

Within the library the reading room is often impressive. In the Renaissance and later these rooms often took the form of a hall, as in the case of the Escorial (1584), the Vatican (1589), the Ambrosiana (1609), Arts End, Oxford (1610), the Wren Library at Trinity College Cambridge (1695), the so-called “Prunksaal” of the Imperial Library in Vienna (designed by Fischer von Erlach and completed by his son, 1735), the library of Trinity College Dublin (1732) by Thomas Burgh, the Codrington Library, by Nicholas Hawksmoor, at All Souls College Oxford (1751), paid for by a legacy of £ 6,000 derived from the profits of sugar and slavery; or the Playfair Library at Edinburgh (1820s).⁷

A few impressive reading-rooms are of course circular, as in the case of the Radcliffe Camera at Oxford, designed by James Gibbs (originally a medical library), or the old Reading Room of the British Museum, designed by Sydney Smirke (Robert’s brother) on the model of the Pantheon in Rome (following an idea of the librarian Antonio Panizzi). Variants on this design include the Rotunda at Wolfenbüttel (1704) the “hemicycle” of the Bibliothèque Nationale in Paris (1865 – 1868, by Henri Labrousse), and the oval reading room of the original Warburg Institute in Hamburg, opened in 1926 and recently restored to its original use.

⁶ Richard Wilk – Michael B. Schiffer, “The Modern Material-Culture Field School: Teaching Archaeology on the University Campus”, in: Richard A. Gould – Michael B. Schiffer (eds.), *Modern Material Culture: the Archaeology of Us*, New York 1981, 15-30.

⁷ Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types*, London 1976, 91-110; Edmund Craster, *History of All Souls College Library*, London 1971, 66-81.

The layout of libraries needs to be viewed in the context of other building forms of the time. Just as the display of objects in museums was influenced by trends in the design of shop windows, so contemporary libraries sometimes follow the model of offices, as in the open plan of the new KB in The Hague. On the other hand, changes in layout are also responses to the particular problems of libraries. An analysis of the changing use of their spaces reveals a strong trend towards separation and specialization, with occasional movements in the opposite direction, such as the abolition of separate seats for ladies in the British Museum in 1907.⁸

The functional specialization of library space appears to be an inexorable trend. The separation of reading-rooms and book-stacks (*depot, magasin*, etc.) becomes more and more visible from the mid-19th-century onwards. The stacks often moved underground (underneath Radcliffe Square in Oxford from 1912 onwards) and might even be out-housed (in Woolwich during the last years of the British Museum Reading Room), leading to problems of delivery by pneumatic tubes, by van and so on.⁹

Separate rooms for manuscripts, newspapers, periodicals, maps, music, photographs, rare books, and so on have proliferated, together with separate spaces for certain kinds of reader – seminar rooms for students, carrels for postgraduates or faculty and so on. Lifts, lavatories and cafés have tended to eat up more and more library space. The library staff too required more and more space, divided into separate offices and workshops for binding, cataloguing, conservation, photography and so on. This trend is older than one might think: a plan for a “Photoatelier” in Hofbibliothek in Vienna dates from 1860.¹⁰

The crucial thing to say about library space is that it is generally under threat from the growing numbers both of books and readers. In the 17th century the Ambrosiana, which was already one of Europe’s great libraries, had seats for only 42 readers. In 1868, however, the Bibliothèque Nationale had room for 400 readers. In the year 1900, nearly 200,000 readers are recorded to have entered the Reading Room of the British Museum (in other words 660 a day for 300 days, thus excluding Sundays and holidays).¹¹

To review changes in more detail let us take the case of Oxford. In 1880, the number of readers in the Bodleian Library at Oxford (that is, what is now known as Lower Bodley) averaged as low as sixteen at any one time (before crying “scandal” it is worth remembering that students had access to college libraries as well as that of the University).¹²

By this time, however, after the great university reforms of the 1870s, pressure on space was increasing. Around the year 1900, the Radcliffe Camera was overflowing, so the 56 places there were increased to 86 by bringing the gallery into use. Upper Bodley, formerly a picture gallery, accommodated readers from 1907 onwards. By 1920, there were 500 – 600 readers in the Bodleian every weekday in term-time, thus catching up with the British Museum.¹³

---

⁸ Edward Miller, *That Noble Cabinet*, London 1973, 280.

⁹ Edmund Craster, *History of the Bodleian Library, 1845-1945*, Oxford 1952, 236-237.

¹⁰ Josef Stummvoll (ed.), *Geschichte der österreichischen Nationalbibliothek*, 1, Vienna 1968, 437.

¹¹ Miller, *That Noble Cabinet*, 257.

¹² Craster, *History of the Bodleian Library*, 240; Michael G. Brock – Mark C. Curthoys (eds.), *History of the University of Oxford*, 7, Oxford 2000, 750.

¹³ Craster, *History of the Bodleian Library*, 337.

All these spaces need air but have not always been sufficiently ventilated. In the British Museum the “Museum headache” was well known, and Swinburne once fainted in the Reading Room. There was a similar problem in the Bodleian.¹⁴

Library spaces also need to be heated and lighted. In the long period before gas and electricity, both heating and lighting were dangerous. The problem could be avoided, and often was avoided, by the simple expedient of opening the library for only a few hours in the middle of the day. The Bodleian was not unusual in forbidding the introduction of “fire or flame” into the library from its foundation, though unusual in retaining the phrase in the oath still sworn by readers on their admission. When the French orientalist Abraham Anquetil-Duperron visited Oxford in 1762, he found the library unheated in cold weather. Heating pipes were installed in the Bodleian only in 1845, and the curators asked the superintendent of the London Fire Brigade to advise them on the risk involved (he recommended insulation). Despite the pipes, a nineteenth-century librarian remembered the Bodleian as “either close or cold, and for a great part of the year, both”.¹⁵

In 1836 a House of Commons Committee investigated the British Museum. One of the concerns of this “Select Committee on the Condition, Management and Affairs of the British Museum” was the lighting: “Artificial light, then”, they asked, in what even the official record suggests were tones of surprise, “is never admitted?” “Never admitted” came the reply.¹⁶ The committee pursued the question in a comparative manner with questions to Sir Robert Smirke, the architect of the King’s Library (the RR not being built yet). “Are you aware of any means adopted in the Bibliothèque du Roy (the predecessor of the Bibliothèque Nationale) to maintain warmth? There are none”. Smirke went on to say that he was told that readers in the Bibliothèque du Roy “must keep themselves warm as well as they can”.¹⁷

The Committee went on to send a questionnaire on the subject to a number of European libraries. At the University of Buda, “no lights ever admitted”. In Florence (where four libraries were investigated) “Lights never used”. At the University of Göttingen, “No lights or fire ever admitted into the library”. In Berlin: “Fire and candles strictly forbidden in the library, but not so strictly in the reading room”.¹⁸

A few library regimes were more relaxed or reader-friendly. There was for example a brazier in the Ambrosiana in the 17th century. In the eighteenth century the Bibliothèque Mazarin in Paris was lighted by chandeliers.¹⁹ Returning to the questionnaire of the Select Committee, the answer of the Dutch libraries was “Neither fire nor lights forbidden”.

It is tempting to conclude that from the point of view of an archaeologist, there are two great epochs of library history, before and after electric light (preceded by experiments

¹⁴ Ibid., 240; Miller, *That Noble Cabinet*, 279.

¹⁵ Arthur Waley, *Secret History of the Mongols*, London 1963, 19; Craster, *History of the Bodleian Library*, 134-137; G. V. Cox, quoted in: Ian G. Philip, “The Bodleian Library”, in: Brock – Curthoys (eds.), *History of the University of Oxford*, 6, Oxford 1997, 585-597, at 585.

¹⁶ *Report from the Select Committee on the Condition, Management and Affairs of the British Museum* (1836, facsimile rpr. Shannon, 1968), 412, question 5005. The laconic answers, here and below, suggest that statements have been summarized in the report.

¹⁷ Ibid., 443, question 5409.

¹⁸ Ibid., 561.

¹⁹ Kurt Jarmuth, *Lichter Leuchten im Abendland*, Braunschweig 1967, illus. 207.

with gas). In 1893, for instance, electric light was installed at every seat in the Reading Room of the British Museum, which no longer closed on a foggy day at a time when such days were still common in London.²⁰ The Radcliffe Camera, by that time a reading-room, was lit by electricity in 1905, a quarter-century after the possibility of such lighting was first discussed at Oxford.²¹ Problems remained. There was a fire in the university library in Turin in 1904 caused by faulty wiring. No wonder then that there was some hesitation over the adoption of the new invention. At the Hofbibliothek in Vienna, for instance, portable lamps were preferred to electric lighting, even in the stacks.²²

2. Furnishings

Rather unkindly, the Swiss scholar Jean Leclerc described the Ambrosiana as “more set off with statues, pictures and other ornaments ... than by any great number of its books”.²³ Furnishings, including paintings, busts, statues, and giant terrestrial and celestial globes, made impressive contributions to the theatre of knowledge.²⁴

The iconography of libraries has attracted considerable scholarly attention in recent years – the imagery of *translatio studii* in the Hofbibliothek in Vienna, for example.²⁵ Again, the idea of the library as a world (microcosm), or the world as a library goes back a long way before Borges. It was built into or more exactly painted onto libraries, illustrating Leibniz’s remark in a letter of 1679 that “Il faut qu’une Bibliothèque soit une Encyclopédie”.

The world of learning has long been symbolized by portraits of its leading citizens. Hugo Blotius, a Netherlander who became imperial librarian in Vienna, advised his employer to decorate the library with portraits of illustrious men.²⁶ In the Bodleian and the Ambrosiana the same principle was followed in the early seventeenth century, thus presenting a collective portrait of the Republic of Letters, the imagined community of scholars, extended in time as well as space.²⁷

Some private libraries followed the same practice: Richelieu’s library is recorded to have been decorated with 58 portraits of scholars and others, including Petrarch and Boccaccio, Alciati and Budé, Erasmus and Montaigne, Lipsius and Scaliger.²⁸ The tradition lasted into the modern period. The long rows of busts in TCD. The 36 medallion portraits

²⁰ Miller, *That Noble Cabinet*, 270, 279.

²¹ Craster, *History of the Bodleian Library*, 238.

²² Stummvoll (ed.), *Geschichte*, 509.

²³ Quoted in: Jonathan Israel, *The Radical Enlightenment*, Oxford 2001, 134; cf. Peter Burke, “L’Ambrosiana e l’Europa del tempo”, in: Massimo Lanza (ed.), *Storia dell’Ambrosiana: il Seicento*, Milan 1992, 391-413.

²⁴ Eva-Maria Hanebutt-Benz, *Die Kunst des Lesens: Lesemöbel und Leseverhalten vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Frankfurt 1985; Norman D. Stevens, „Library Equipment“, in: Wayne A. Wiegand – Donald G. Davis (eds.), *Encyclopaedia of Library History*, New York 1994, 358-364.

²⁵ André Masson, *The Pictorial Catalogue*, 1972 (English transl.; Oxford 1981); Carsten-Peter Warncke (ed.), *Ikonographie der Bibliotheken*, Wiesbaden 1992.

²⁶ Howard Louthan, “Reformation of the Imperial Library”, in: Idem, *Quest for Compromise*, Cambridge 1997, 67-84, at 77.

²⁷ Ian G. Philip, *The Bodleian Library in the 17th and 18th Centuries*, Oxford 1983; Pamela M. Jones, *Federico Borromeo and the Ambrosiana*, Cambridge 1993.

²⁸ Jörg Wollenberg, *Richelieu*, Bielefeld 1977, 133.

in the 19th-century Bibliothèque Nationale included Montaigne, Racine and Molière, and among foreigners Machiavelli, Shakespeare and Cervantes.

Turning now from the impressive to the practical, we find that the simple system of shelves or cupboards for books and tables or desks for readers has become progressively more complicated. Library furniture has long included chains, lecterns, book-stands, chains, book wheels and of course ladders. Gabriel Naudé complained that books were shelved too high in Milan, a practice revealing that space was already in short supply. In the Bodleian in the early eighteenth century, the weight of books in the new gallery threatened the safety of the building. In the British Museum, swinging presses were introduced in 1887 to solve the problem of diminishing shelf space, creating in turn problems of overload.²⁹

Turning to seating, an archaeologist may read the shift from pews (still to be found in the Lower Bodleian and in college libraries such as St John's Oxford) to straight-backed wooden chairs and then to armchairs as a sign of changing attitudes to study and the use of books. In 1756, Windsor chairs, "admirably calculated for Ornament and Repose" were supplied for use in the Bodleian.³⁰ In the nineteenth century, we find leather armchairs in use in the libraries of London clubs and in the London Library, which has the atmosphere of a club. The metal book-stands sometimes attached to them suggest that the chairs were intended for reading books or at least newspapers as well as for sleeping. Today, even academic institutions such as the Firestone in Princeton offer armchairs in some parts of the library. The new Jerwood Library at Trinity Hall (opened in 1998) even offers places for readers to recline.

Other types of library equipment have gradually multiplied. In the seventeenth century the Ambrosiana was unusual – as scholarly travellers sometimes noted – in providing inkpots and pens for readers.³¹ The practice spread and the British Museum Reading Room carried on the tradition of steel pens and open inkwells until quite late in the 20th century, despite the risk of spilt ink. More and more items have arrived: in the front region of the library, including stands for drinking water (especially in the USA), Xerox machines and of course computers to search the catalogue.

However, research on libraries also needs to consider the "back regions", the world behind the scenes, just as military history considers the logistics of supply as well as what happens in the front line. Here too we find the rise of new forms of equipment such as book trucks, book-lifts, conveyor belts, internal telephones (installed in the Bodleian in 1913) and security systems, as well as small items such as accession stamps.³²

Perhaps the most important of all these items of equipment is the catalogue. The catalogue of the library of Leiden University was already in print by 1595, allowing readers who lived elsewhere to know whether or not to pay a visit. The example was followed in Oxford, Paris and elsewhere. A later innovation was the introduction of printed forms or slips for readers to fill in when they applied for books. In the case of the British Museum, these slips were used from 1837 onwards.³³ By the 1950s, the back of the forms was printed

²⁹ Philip, "Libraries and the University Press", in: Lucy S. Sutherland – Leslie G. Mitchell (eds.), *History of the University of Oxford*, 5, Oxford 1986, 725-756, at 727; Miller, *That Noble Cabinet*, 274, 325.

³⁰ Thomas Warton, quoted in: Philip, "Libraries and the University Press", 739.

³¹ Burke, "L'Ambrosiana".

³² Craster, *History of the Bodleian Library*, 336; Matthew Battles, *Library: an Unquiet History*, New York 2003, 142.

³³ Miller, *That Noble Cabinet*, 155.

with a list of the reasons why a particular book was unavailable, reasons ranging from “in use” to “destroyed by bombing in the war”. The move illustrates the bureaucratization of libraries in the Weberian sense of standardization and a shift from oral to written communication. It may illustrate bureaucracy in the pejorative sense as well.³⁴

3. Books

Let me turn at last to books, viewed here as material objects of different sizes occupying space. The number of books in libraries has multiplied at a dizzying rate. A good medieval monastic library might have 500 or at the end of the Middle Ages 1000 mss. The Vatican Library had 2,500 volumes in 1475. In 1600 the imperial library in Vienna had 10,000 volumes but by 1738 the number had increased to 200,000. Soon after the French Revolution, when it swallowed some ecclesiastical libraries, the B. N. had more than 300,000 volumes. The British Museum had 540,000 volumes in 1856. The Bodleian had a million printed books by 1914. Today, the Widener Library at Harvard has nearly five million and the Library of Congress the mind-boggling number of some 100 million items.³⁵

The incorporation of smaller libraries in larger ones produces strata in which it may be revealing to dig. The Escorial acquired the libraries of Antonio Agustín, Diego Hurtado de Mendoza and Benito Arias Montano. The Vatican Library acquired the Palatina collection (looted from Heidelberg by Maximilian of Bavaria), the Urbino collection and that of Queen Kristina of Sweden. The Hofbibliothek of Vienna acquired the books that had once belonged to Busbecq, Tycho Brahe, Prince Eugen. The French Bibliothèque Royale acquired Casaubon’s and later Colbert’s library. In Britain, the British Museum swallowed Harley’s and Grenville’s collections, the Bodleian swallowed Selden’s and the CUL that of Lord Acton.

Another kind of stratigraphy may be still more illuminating. Books acquired at a certain time testify to the interests of contemporaries. Conversely, what is thrown away, weeded out or as recent jargon has it, “de-accessioned”, tells us about the decline of particular interests, like the information that is regularly dropped from encyclopaedias when they are brought “up to date”. In other words, like the archaeologist of middens, the book historian needs to study rubbish, or more exactly what was considered to be rubbish, or at least a source of embarrassment, in different periods or in different types of library.

Alternatively, the books may be kept but their titles removed from the catalogue. In East Berlin in 1960s, for instance, politically subversive books were not in the catalogue of the university library (one might compare the removal of entries on Trotsky and others from successive editions of the *Soviet Encyclopaedia*). Many novels have been removed from the general catalogue of Cambridge University Library so that students will not be led into temptation. Pornography often has a special status, in “enfer” in the Bibliothèque Nationale and more mysteriously, in the old British Museum, “Cup”³⁶.

---

³⁴ I once ordered a book published in the 1960s and the form came back with a tick in the “bombing” section.

³⁵ Battles, *Library*, 4, 8, 86.

³⁶ I used to think that the abbreviation stood for “Cupid”. More prosaically, it turned out to mean “cup-board”.

The arrangement of books offers clues to the “arrangement of knowledge”.³⁷ The beginning and the end of the story of book classification are better known than the middle. The traditional system involved classification by faculties, such as theology, law, medicine and so on, and it became unworkable when the growing number of books required more and more subdivisions. The modern system, whether alphabetical or numerical, allows for subdivisions. The adoption of the Dewey and Library of Congress systems in libraries in many parts of the world offers a spectacular example of standardization and globalization.

In between the two systems comes what we might call the age of experiment, a variety of solutions adopted in different places or in the same place at different times. Thus in Cambridge, John Taylor invented the A – Z classes (O for history, for instance) together with refinements such as Aa*, Bb*.

Again, the library of the Warburg Institute in London was originally the private library of Aby Warburg, and it was he who decided that thought (religion, magic, humanism) should be on the lower floors, leading to action (history) at the top. When Warburg’s assistant Fritz Saxl first entered the library in 1911, he found the arrangement “baffling”, all the more so because Warburg “never tired” of re-arranging the books. Even today, the Warburg Institute still practices what Warburg himself called “the law of the good neighbour”, according to which a reader will find the book he or she really wants on the shelf next to the book they already know about, a system that requires an extremely fine-mesh subject classification only viable if the librarians read the books themselves.³⁸

In many libraries, however, what might be called “non-intellectual factors” have long influenced arrangements. For example, John Selden’s executors required the c8000 books he left to the Bodleian to be “kept together in one distinct pile and body”, hence Selden End.³⁹ In 1583 Cambridge University Library arranged books according to their previous owners such as Matthew Parker, Nicholas Bacon, and Robert Horne, bishop of Winchester.⁴⁰ Emmanuel College Library swallowed the private collection of its former Master William Sancroft, but keeps it apart from the rest, like a village that has been engulfed by a city but retains its own identity.

Classification systems take a concrete form that allow archaeological investigation. They may be painted on the walls or shelves, as in the case of Trinity College Dublin (each bay lettered in majuscule, A etc., each shelf in miniscule, beginning at the bottom with aa, then bb, cc etc.), or the Playfair Library at Edinburgh, bearing inscriptions such as H*23. Classifications are also inscribed on the books themselves. In the fairly typical case of Cambridge University Library, for instance, “titles and numbers were written on the edges of the leaves” from 1574 onwards, showing that books used to be shelved with their backs to the wall.⁴¹ From the year 1700 or thereabouts, on the other hand, the books coming into the library were “lettered on the spine and shelved in the modern manner”.⁴² An inspection of the covers and flyleaves of particular volumes sometimes

³⁷ Daniel Woolf, *Reading History in Early Modern England*, Cambridge 2000, 173-177.

³⁸ Ernst H. Gombrich, *Aby Warburg*, London 1971, 325-338 (a previously unpublished account by Saxl).

³⁹ Philip, *The Bodleian Library*, 48.

⁴⁰ John C. T. Oates, *Cambridge University Library*, 1, Cambridge 1986.

⁴¹ *Ibid.*, 113.

⁴² *Ibid.*, 472, 479.

reveals as many as six successive systems of classification: in Cambridge, the *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, once XV.5.1-, became Mm-4-1-, then 28.2.1-, then 28.8.1-, then P500.b.50.1-, and is now T.500.b.50.1-.

The material evidence for what might be called the official history of books (book-plates, gift labels, classification marks) needs to be supplemented by the material evidence for their unofficial history (dog-earring, underlining, marginalia). This evidence presents a problem for the archivist concerned with conservation.

Take the case of the books of the Brazilian sociologist-historian Gilberto Freyre, which remain on the shelves more or less where he left them in his house in Apipucos, a suburb of Recife, although the house is now a foundation, the Fundação Gilberto Freyre. Freyre was an active reader, indeed a "hands on" reader who dog-eared pages, wrote in margins, and underlined passages with pen, pencil, or when other instruments were lacking, his fingernail. When my wife and I were at the Fundação, studying Freyre, we found that the archivist-librarian was de-dog-earring the pages, doubtless following the instructions for conservation that she had received at a school for librarians; we had to explain that the damage he had done to his books was precious evidence for Freyre's intellectual development, and ought to be preserved.

* * *

This chapter has suggested that the archaeology of western libraries makes or can make a contribution to a cultural anthropology or cultural history of western knowledge, which has long been viewed as essentially cumulative, and divided into disciplines. The ideas of the accumulation of knowledge and intellectual progress have taken a material form in the accumulation of books and the throwing away of works considered to be "out of date". Shelving gives the system of disciplines a material form and so makes it appear to be natural, reinforcing it.⁴³ Finally, the layout and the furnishings of libraries encourage or discourage certain practices or styles of reading: skimming, comparing, individual or group reading aloud or in silence.

---

⁴³ Burke, *A Social History of Knowledge*, Cambridge 2000, chapter 5.

PRILOG KRITICI INTERTEKSTUALNOSTI KRONIKE HISTORIA SALONITANA I KOLEKTANEJA HISTORIA SALONITANA MAIOR

Potaknut istraživanjima u novijoj literaturi (M. Matijević Sokol, N. Budak), autor na primjeru sinodalnih spisa splitskih crkvenih sabora 10. stoljeća istražuje tekstualni odnos kronike Historia Salonitana autora Tome Arhidakona (13. stoljeće) s kolektanejem Historia Salonitana Maior nepoznatog sastavljača (vjerojatno 16. stoljeće), kao i obilježja tog odnosa. Analizom sinodalnih akata u konfrontaciji s Arhidakonovom kronikom, autor zaključuje da je splitski pisac raspolagao bogatim tekstualnim materijalom o splitskim sinodama, vjerojatno cjelokupnim skupom izvora o njima, kakav je tradiran u Historia Salonitana Maior.

Ključne riječi: Historia Salonitana, Historia Salonitana Maior, Toma Arhidakon, kritika teksta, intertekstualnost

Splitski sinodalni akti 10. stoljeća jedan su od prijepisa kojima je kronika *Historia Salonitana* (dalje: *HS*) obogaćena, tvoreći kompozitno djelo *Historia Salonitana Maior* (dalje: *HSM*), što se – zahvaljujući toj dodanoj građi – zasad može tipološki najbolje odrediti kao kolektanej. Ovi sinodalni tekstovi dijele nepouzdanu tekstovnu transmisiju toga djela, koju je moguće pouzdanije pratiti tek od vremena Šimuna Kožičića Benje (o. 1460. – 1536.), dok im je ranija sudbina posve nepoznata.¹ O vjerodostojnosti *HSM*-a mišljenja

---

* Tekst predstavlja poglavlje iz: Ivan Basić, *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb 2013. Osim tehničkih prilagodbi i stilskih poboljšica, preinake teksta u odnosu na izvornik nisu bile potrebne; ažuriranja su provedena samo u onoj mjeri u kojoj je tijekom posljednjih pet godina (skromno) obogaćena literatura o problemu. Argumentacijski slijed i zaključci nisu ni najmanje mijenjani.

¹ Najstariji rukopis spisa poznatog kao *Historia Salonitana maior* (dalje: *HSM*) nalazi se u *Congregatio de propaganda fide* u Rimu, a potječe iz prve polovine 16. stoljeća. Predložak je za ostalih pet poznatih rukopisa istog djela, a čini se da je pripadao spisima (*Collectanea*) modruškog biskupa i zadarskog kanonika Šimuna Kožičića Benje (1460. – 1536.). *HSM* obuhvaća samo prva 22 poglavlja kronike *Historia Salonitana* (dalje: *HS*) splitskog arhidakona Tome (dovršena 1266. – 1268.), opskrbljena interpolacijama (papinska pisma, akti crkvenih koncila, epitaf kralja Zvonimira i dr.). Pregled rukopisa *HSM*-a i rane literature o kolektaneju daje Izidor Kršnjavi, „Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga“, *Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, II, 1900, 129-135. Već je Ivan Lučić Lucius 1673. odbacivao interpolacije u *HSM*-u kao proste krivotvorine, dok ih je Farlati stoljeće kasnije držao vjerodostojnima. Pozitivno se o njima izrazio i F. Rački, a F. Šišić objavio je zaključke crkvenih koncila iz 6. i 10. stoljeća: Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, 161-164. Dio spisa objavio je i M. Barada, koji je dao prvi prilog raspravi o *HSM*-u, davši joj prednost pred *HS*-om kao od nje starijoj „kompilaciji“: Miho Barada, „Dalmatia Superior“, *Rad JAZU*, 270, 1949, 93-113; komentar: Basić, „Problemi proučavanja ranosrednjovjekovne crkvene organizacije u studijama Mihe Barade“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 40, 2008, 78. Nešto kasnije S. Gunjača izdao je u opširnoj raspravi *HSM*, držeći ga do kraja života prvotnim konceptom splitskoga arhidakona Tome, koji je iz njega sâm izlučio

historiografije bila su podijeljena u skladu s preferiranjem pojedinih značajki sačuvanog teksta, odnosno loše tradicije rukopisa u koliziji s nekoliko vrlo ispravnih kronoloških i sadržajnih odlika.² Bez obzira na vrijeme sastavljanja hipotetskih krivotvorina (uoči sastavljanja *HSM*-a ili mnogo prije), kao i na mogućnost tek djelomičnog krivotvorenja dijelova izvornih akata, ni u jednom od ovako ocrtanih „scenarija“ nema naznaka korisnosti pojedinoga dijela ili cjeline zapisnikâ nekome zainteresiranom krivotvoritelju ili Salonitansko-splitskoj crkvi kao instituciji. Štoviše, njihov sadržaj na pojedinim mjestima (sa spomenima izvjesnih negativnih pojava kanonske prakse i dr.) nikako ne ide u prilog pozitivnoj slici Salonitansko-splitske crkve u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. U skladu s time, većina suvremenih autora pridaje sačuvanim aktima visok stupanj au-

---

HS u užem smislu: Stjepan Gunjača, „*Historia Salonitana Maior*“, *Rad JAZU*, 283, 1951, 219, 222. Isti autor obrađivao je kasnijih godina u nizu studija probleme *HS*-a, *HSM*-a i dodataka u njemu, pri čemu se – nerijetko isključivo i beskompromisno – držao stajališta koje je formulirao 1951. Međutim, N. Klaić je 1967. objavila kritičko izdanje *HSM*-a, u kojem je, uz osvrt na historiografiju, dala opis svih rukopisa, prijedlog njihove filijacije, istražila odnos *HS*-a i *HSM*-a te obilježja tog odnosa. Držala je *HSM* plodom djelatnosti Benje ili njegovih suradnika: Nada Klaić (priř.), *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967, 59-64. *HSM* bi bio kompilacija nastala u Benjinu krugu, u okviru nastojanja da se napiše crkvena povijest Ilirika, za koju je valjalo prikupiti i prepisati dostupne izvore. Gunjača je 1973. godine oštro oponirao Nadi Klaić kao glavnoj predstavnici smjera hrvatske historiografije koji je držao *HSM* ranonovovjekovnom kompilacijom originalnih izvora: Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, 1, Zagreb 1973, 25-178, 245-270. Usp. reakciju: N. Klaić, „Način na koji je nastajalo djelo *Historia Salonitana Maior*“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXII-LXXIII, 1979, 171-198. Rasprava je omogućila temeljito objavljivanje građe i korisna opažanja, makar samo u relaciji „koncept vs. kompilacija“. O problematici postanka spisa *HSM*-a usp. Gunjača, *Historia Salonitana Maior*, 183-188; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 1-23; Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002, 11-24; Ista, „*Historia Salonitana* i *Historia Salonitana maior* – Gunjačin pristup“, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, ur. Tomislav Šeparović – Nikolina Uroda – Mate Zekan, Split 2010, 331-339; Neven Budak, „*Historia Salonitana* and *Historia Salonitana Maior*. A contribution to the debate about the relation of the two texts“, u: *Summer School in the Study of Historical Manuscripts – Proceedings*, ur. Mirna Willer – Marijana Tomić, Zadar 2013, 101-131. Danas je uglavnom prihvaćeno gledište N. Klaić. O Benji pregledno: Nikica Kolumbić – Milan Moguš – Anica Nazor (ur.), *Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji*, Zagreb 1991. (s prilozima S. Antoljaka, I. Bakmaza, A. Benvina, M. Bogovića, D. Dekovića, B. Glavičića, J. Kolumbić, N. Kolumbića, M. Kurelca, T. Mrkonjića, A. Nazor, I. Petriciolija, V. Putaneca, T. Raukara i P. Runje); Stjepan Antoljak, *Hrvatska historiografija*, Zagreb 2004, 37-38; Anica Nazor, „Kožičić Benja, Šimun (Simon Modrusiensis; Kožičić, de Begna, Begnii, Begnius)“, *Hrvatski biografski leksikon*, 7, 2009, 838-841; Stjepan Damjanović, „Kožičić Benja, Šimun“, *Hrvatska književna enciklopedija*, 2, 2010, 392-393; Bratislav Lučin, „Šimun Kožičić Benja“, u: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. 7. *Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500-1600)*, ur. David Thomas – John Chesworth, Leiden – Boston 2015, 174-188.

² Novija izdanja akata koncila: Šišić, *Priručnik*, 157-161, 161-164; Gunjača, *Historia Salonitana Maior*; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 76-81, 81-85; Gunjača, *Ispravci i dopune*, 50-53, 53-56. Usp. također analizu N. Klaić, *Kako je nastajalo djelo*, 174, 193, bilj. 117. Loše tradiranje teksta ilustrira se prijepisom zaključaka crkvenog koncila u Splitu 1185. godine. Usporedba s izvornikom koji je sačuvan pokazala je da je sastavljač *HSM*-a u prijepisu načinio iznimno visok postotak grešaka. Može se pretpostaviti da inačica akata iz 530. i 533. godine barem jednako toliko odudara od izvornika koji je autor *HSM*-a imao u rukama. Dobar historiografski pregled te problematike dali su: Antoljak, *Pacta ili concordia od 1102. godine*, Zagreb 1980, 44-90; Josip Ante Soldo, „Die Historiographie der Splitter Konzile im X. und XI. Jh.“, u: *Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) nei secoli X-XI*, ur. Atanazije J. Matanić, Padova 1982, 21-79; Tomislav Raukar, „Kralj Tomislav u hrvatskoj historiografiji 1925.-1995.“, u: *Prvi hrvatski kralj Tomislav*, ur. Josip Bratulić, Zagreb 1998, 205-229.

³ Frane Bulić – Josip Bervaldi, „Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXXV, 1912, prilog,

tentičnosti.³ Kad se sastavljao *HSM*, prepisivalo ih se doslovce (indikativno je, primjerice, što je termin *explicit* na kraju zaključaka prepisan nepokraćen), ali uz velik broj grešaka, od kojih su samo neke bile preuzete iz predloška.

Uz iskvaren latinitet i kompozicijske anomalije kao neka od najprepoznatljivijih obilježja izvorne ranosrednjovjekovne starine teksta, vjerodostojnost pojedinih detalja splitskih koncila – pa onda i cjeline – potvrđuju, pak, izvorne vijesti tzv. *Korčulanskog kodeksa* iz 12. stoljeća kao posve nezavisna izvora.⁴ Riječ je o papinskoj kronici *Liber pontificalis* kao dijelu kodeksa koja je na odnosnim mjestima obogaćena dopunama i glosama iz hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti. Zabilješka na fol. 55v, uz ime pape Ivana X. (914. – 929.), potvrđuje podatke o splitskim koncilima ranoga 10. stoljeća sadržane u *HSM*-u, istovremeno dijeleći s njima oblik imena papinskih legata (*Madalbertus episcopus, Io(h)annes dux*), druge rečenične sklopove (*pax inter Bulgaros et C(h)roatos*), kao i sažeti oblik opisa splitskih koncila (*composuit in Dalmatia ecclesiasticum dogma ut primitus fuerat, cuius beneficium gratia Croatiae sancto Petro effecti sunt tributarii in perpetuum*) na način koji se može objasniti jedino izravnim preuzimanjem tekstova akata koncila 10. stoljeća iz splitske tekstovne predaje u dalmatinsku redakciju *Liber pontificalis*. Kronološko i sadržajno određenje sadržano u *Korčulanskom kodeksu* neovisno je o diskusijama o podrijetlu i obilježjima *HSM*-a te kao takvo nepristrano utvrđuje svoju važnost za pozitivnu ocjenu

---

48-49; Šišić, *Priručnik*, 154; Gunjača, *Historia Salonitana Maior*, 233; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 29; John J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 432; N. Klaić, *Kako je nastajalo djelo, passim*; Nenad Cambi, „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali“, u: *Materijali: XII-IX. kongres arheologa Jugoslavije*, ur. Šime Batović, Zadar 1976, 240-241; Rajko Bratož, „Razvoj organizacije zgodnjekršćanske crkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoljeća“, *Zgodovinski časopis*, XL/4, 1986, 378, bilj. 79; Milan Ivanišević, „Povijesni izvori“, u: *Salona Christiana*, ur. Emilio Marin, Split 1994, 110; Radoslav Katičić, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998, 106; Bruna Kuntić-Makvić, „Honorius Iunior, Salonitanae urbis episcopus. Essai sur la Dalmatie de son temps“, u: *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, II, ur. Cambi – Marin, Vatikan – Split 1998, 1000; Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 69; Jean-Pierre Caillet, „L'Église salonitaine à l'époque des évêques Étienne et Honorius II“, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, ur. Josip Dukić – Slavko Kovačić – Ema Višić-Ljubić, Split 2008, 215; Vadim B. Prozorov, „Salonitanski crkveni sabori iz šestog stoljeća“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104, 2011, 309-337; Budak, „*Historia Salonitana* and *Historia Salonitana Maior*“, *passim*. Contra: Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906, 149, 172; Charles Pietri, „La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (V^e-VIe siècles)“, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Rome 1984, 50; Ivo Babić, „Splitske uspomene na salonitanske kršćanske starine“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 85, 1992, 15, 33-35. Taj je problem posljednji put obrađivala: Marianna Cerno, „Un'agiografia 'dimenticata' del vescovo Domnion, martire di Salona“, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 127/2, 2015, 365-405.

Dosadašnja kritika nije uzela u razmatranje, k tome, spomene mjesta poput gradića Sarsentera, koji bilježi samo Anonimni Ravenjanin, u izobličenom liku *Sarsiteron* (Anon. Rav. IV, 16). Teško je zamisliti takav izvor – osim same *Kozmografije* Anonimnog Ravenjanina – kojim bi se pretpostavljeni krivotvoritelj akata mogao u svom vremenu poslužiti na prikladan način. Baratanje podacima poput ovoga o Sarsenteru pretpostavljalo bi, štoviše, postojanje sve do u kasni srednji vijek izvora koji je raspolagao vrlo starim i preciznim podacima o kasnoj antici hrvatskoga povijesnog prostora, istovremeno potpuno zaobišavši svaku tekstovnu predaju koja je dala izvore kojima raspolaže suvremena povijesna znanost. Dakako, nipošto ne treba isključiti mogućnost da je sastavljaču bilo dostupno i Ravenjaninovo djelo.

⁴ Osnovna je studija o *Korčulanskom kodeksu* i dalje: Vinko Foretić, „Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu“, *Starine JAZU*, 46, 1956, 23-44; pretisnuto u: *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti*, prir. Miljenko Foretić, Split 2001, 103-124.

rukopisne tradicije Benjine zbirke izvora. Unutarnja kronološka određenja datiraju splitske crkvene koncile relativno pouzdano u 925. i 928. godinu.

Poslanik Madalbert istovjetan je osobi koja je 933. godine bila na čelu poslanstva pape Ivana XI. (931. – 935.) u Carigrad (u izvoru spominje se kao *ἐπίσκοπος Μαδέλβερτος*),⁵ što je snažan argument u prilog vjerodostojnosti akata splitskih sabora. Pokazuje da je biskup Madalbert funkcionirao kao mjerodavan predstavnik Sv. Stolice u više dobro dokumentiranih navrata. Osim toga, nije nimalo vjerojatno da bi u nekom kasnijem razdoblju postojao krivotvoritelj s toliko specifičnim znanjima o klericima Kurije koji su u 10. stoljeću djelovali kao papinski legati. Jednako je teško zamislivo povijesno znanje o dvjema Dalmacijama (*Dalmatiae, -arum*) kakvim barata sastavljač zapisnika jer se ta mikroregionalna podjela izgubila nakon zrelog srednjeg vijeka.⁶

Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća hrvatskom je historiografijom u velikoj mjeri dominirala diskusija koju su S. Gunjača i N. Klaić vodili o podrijetlu i autorstvu *HSM*-a. U pokatkad vrlo oštrim oponiranjima s objiju strana, vrijedi opetovati misao kako je „historiografija profitirala utoliko što svi koji su se bavili tim pitanjem nisu osporavali

⁵ Kerubin Šegvić, *Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili skižma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059-1075.*, Zagreb 1930, 28, bilj. 41 za taj podatak pogrešno citira: Šišić, *Priručnik*, 236. Točna je jedinica: Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, Zagreb 1925, 423 i bilj. 33, gdje se autor neizravno poziva na: Ιωάννης Α. Σακελίον, „Ρωμανοῦ βασιλέως τοῦ Λακαπηνοῦ ἐπιστολὰν“, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας τῆς Ἑλλάδος*, II, 1885, 395. V. i: Ivan Ostojić, „Papinski poslanici u staroj Hrvatskoj“, *Bogoslovska smotra*, XXXVII/3-4, 1967, 455. Radilo se vjerojatno o diplomatskim aktivnostima oko ustoličenja i dodjele palija novom carigradskom patrijarhu Teofilaktu Lakapenu (933. – 956.), sinu cara Romana I. Lakapena (920. – 944.). Vijest o Madalbertovu kasnijem poslanstvu u historiografiji se rijetko koristila.

Šegvić je, inače, u svojim promišljanjima pošao tako neobičnim putem da ga nitko nije slijedio. Smatrao je da vrijeme djelovanja ninskog biskupa Grgura treba redatirati u 11. stoljeće, kada se, prema njegovu mišljenju, vodila najžešća borba za unifikaciju crkvenog jezika u Dalmaciji i Hrvatskoj. To ga je neizbježno vodilo k poricanju autentičnosti saborskih akata. Iako historiografija Šegvićeve zaključke na kraju nije uvažila, treba se složiti s mišljenjem N. Budaka da su „njegovi argumenti svakako vrlo zanimljivi i nisu naišli na pravi odjek u javnosti“: Budak, „Pokrštenje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije“, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljenko Jurković – Tugomir Lukšić, Zagreb 1996, 132, bilj. 63. Na utvrđivanje konteksta – koji, navodno, ne bi bio odgovarao prilikama 10. stoljeća – usredotočio se i Josip Srebrić, „Papež Ivan X v svojih odnosih do Bizanca in Slovanov na Balkanu“, *Bogoslovski vestnik*, II, 1922, 205-240; hrv. prijevod: „Oдношaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima na Balkanu“, u: *Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva*, ur. Gavro Manojlović, Zagreb 1925, 128-164. Držao je da su pisma Ivana X. krivotvorine jer je crkvena politika tog pape prema, primjerice, mozarapskoj liturgiji u Španjolskoj bila tolerantna, jednako kao i prema narodnom jeziku u bogoslužju Bugarske. Zato mu se manje zamislivom činila potpuno suprotna politika Sv. Stolice spram slavenskog bogoslužja u Dalmaciji. Srebrić se u krajnjoj liniji zalaže za dataciju sličnu Šegvićevoj, u sredinu 11. stoljeća, kada bi saborski spisi bili sastavljeni kao potkrepa nastojanjima reformističke Crkve. Zaključci obojice istraživača nisu naišli na pozitivan prijam u historiografiji. V. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 88; Lovre Katić, *Borba Grgura Ninskoga sa splitskim nadbiskupom Ivanom*, Split 1929; pretisnuto u: *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*, ur. Željko Rapanić, Split 1993, 87-88, prihvatio je Srebrićeve argumente samo utoliko što pobijaju tradicionalnu sliku o ninskom biskupu Grguru kao zastupniku slavenske liturgije. O tome opširno: Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994, 159-197.

⁶ Kako primjećuje Katić, *Borba Grgura Ninskoga*, 77. Usp. također: Basić, „*Dalmatiae, Dalmatarum: a study in historical geography of the Adriatic (in the light of the new inscription from Córdoba)*“, u: *Illyrica antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the international conference, Šibenik, 12th–15th September 2013.*, ur. Dino Demicheli, Zagreb 2017, 309-333; Isti, „*Dalmatiae, Dalmatarum u jadranskoj historijskoj geografiji*“, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 27, 2017, 7-70.

vjerodostojnost umetnute građe, osim epitafa kralja Zvonimira i građe iz XII. st.⁷ Uistinu, jedna od rijetkih razina problema na kojoj su mišljenja glavnih oponenta bila na jednakoj ravni bilo je priznavanje autentičnosti, primjerice, salonitanskih koncilskih spisa iz 6. stoljeća. Dvije poglavite karakteristike koje govore u prilog njihovoj autentičnosti najpregnantnije je, prema našem mišljenju, istaknuo S. Gunjača: na prvome mjestu neiskoristivost navodno apokrifnih tekstova koji – po svemu što znamo – nikomu ne idu u prilog, na drugome mjestu brojnost iskvarenih mjesta koja se ne mogu objasniti ni na koji drugi način osim dugim predajnim tijekom.⁸ Moglo bi se postaviti i pitanje kako su se točno trebali iskoristiti (zloupotrijebiti) sastavci čiji sadržaj nitko ne bi mogao ispravno pročitati, protumačiti, niti razumjeti? Iz istog razloga treba odbaciti mogućnost svjesnog arhaiziranja frazeologije i zamagljivanja izričaja kao djelo potencijalnog izrazito vještog krivotvoritelja jer bi tako skrojen spis zapravo izgubio funkciju vlastite jasnoće, koja ga najbitnije određuje, a time posljedično i iskoristivost. Poteškoće s kojima se čak i filološki potkovan čitatelj ovih akata suočava, pokušavajući dokučiti smisao pojedinih rečeničnih sklopova, dobro su poznate suvremenoj historiografiji. N. Klaić je u umetnutom gradivu, štoviše, vidjela i jedinu vrijednost čitave kompilacije *HSM*-a, do te mjere da, prema njezinu mišljenju, ono „po svojoj vrijednosti gotovo prelazi ono što nam je Toma htio ostaviti i zabilježiti kao historičar do XII. st.“⁹

Uz činjenicu da većina znanstvenika aktima pridaje visok stupanj autentičnosti, treba istaknuti kako je do sada tek jednom tekst akata stavljen u kontekst suvremenih istraživanja povijesti europskih crkvenih koncila. Riječ je o objavljenj disertaciji ruskog povjesničara Vadima B. Prozorova u kojoj se utvrdilo veliko podudaranje s praksom suvremenih koncila.¹⁰ Isti je postupak Prozorov potom primijenio na sinodalne akte iz 10. stoljeća, sa sukladnim rezultatima.

Čitav skup izvora posvećen splitskim sinodama unutar *HSM*-a sastoji se od sljedećih tekstova:

I. Pismo pape Ivana X. salonitansko-splitskom nadbiskupu Ivanu i svim sufraganima (oko 925., Klaić, *HSM*, 95-96; CD I, 28-30)

II. Pismo pape Ivana X. hrvatskom kralju Tomislavu, humskom knezu Mihajlu, salonitansko-splitskom nadbiskupu Ivanu, svim biskupima sufraganima, svim župa-

⁷ Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 20.

⁸ Gunjača, *Historia Salonitana Maior*, 232: „Brojne griješke, kojima tekstovi vrve, govore o njihovoj starosti, jer su one mogle nastati samo s nerazgovjetnosti pri čitanju, što su nastale uslijed dugog vremena, proteklog od njihova postanka do preuzimanja, u kojem su se razvile paleografske komplikacije. Kad bi se tako veliki broj griješaka razmjerno nalazio i u ostaloj tekstuallnoj tvorbi (ostatku *HSM*-a, op. I. B.), moglo bi se pomišljati na aljkavost kasnijih prepisivača, ali pošto ih tu ni iz daleka toliko nema, moramo zaključiti, da su nastale prije“.

⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 28. Usp. također: Ista, *Kako je nastajalo djelo*, 193, bilj. 117: „Budući da je sačuvan originalni tekst saborskih zaključaka može se bar na jednom primjeru kontrolirati kako autori ili prepisivač *HSM* prepisuje izvornu građu. Usporedba me je prepisanih zaključaka s tekstom originala dovela do zaista poraznog zaključka o radu sastavljača *HSM*. Naime, on je u 35 redaka svojega teksta uspio načiniti 21 što veću što manju pogrešku! Stoga upravo autora *HSM* možemo bez ustručavanja smatrati glavnim krivcem što je izvorni materijal, koji smo samo preko njega upoznali, gotovo neupotrebljiv“.

nima i svećenicima i svim žiteljima „Slavonije i Dalmacije“ (oko 925., Klaić, *HSM*, 96-98; CD I, 33-35)

III. Kratki opis događaja uoči sinoda i razloga njihova sazivanja (oko 925., Klaić, *HSM*, 98; CD I, 32-33)

IV. Akta prve splitske sinode, izložena u petnaest točaka (oko 925., Klaić, *HSM*, 98-102; CD I, 30-33)

V. Kratka zabilješka o nezadovoljstvu ninskog biskupa odlukama prve sinode (oko 925. – 928.?, Klaić, *HSM*, 102)

VI. Pismo pape Ivana X. salonitansko-splitskom nadbiskupu Ivanu, zadarskom biskupu Forminu i svim sufraganima, s potvrdama većine zaključaka prve splitske sinode (oko 925., Klaić, *HSM*, 102-103; CD I, 35-36)

VII. Narativni zapis o drugoj splitskoj sinodi (oko 928., Klaić, *HSM*, 103-105; CD I, 36-38)

VIII. Pismo pape Lava VI. zadarskom biskupu Forminu, ninskom biskupu Grguru i svim biskupima Dalmacije (lipanj 928. – veljača 929., Klaić, *HSM*, 105-106; CD I, 38-39).

U slobodno pisanom izvješću o događajima između prve (925.) i druge sinode (928.) susreću se izrazi iz kojih jasno proizlazi da je autor teksta bio njihov sudionik, štoviše, da je pripadao dalmatinskom episkopatu toga vremena.¹¹ Ovo su neki od njih: *fratris nostri episcopi Nonensis* (našega brata ninskoga biskupa); *unde frequenter eadem poscentibus nobis diffinitionem recipere* (kada smo mi stoga često tražili isto, da dobijemo odredbu) (misli se na urgiranje upućeno Sv. Stolici da donese pravorijek); *que secuntur epistole, ad nos post biennium devenerunt* (noseći pisma koja slijede, k nama su došli poslije dvije godine) (misli se na pisma koja su donijeli papinski poslanici); *pervenientes igitur prefati legati ad confinia nostra* (kada su prije spomenuti legati došli do naših granica); *quique*

¹⁰ Вадим Б. Прозоров, „Собор 530 г. в Салоне и проблема достоверности документов, включенных в ‘Большую Салонскую историю’“, *Вестник Российского гуманитарного научного фонда*, 3, 2000, 48-60. Disertacija je obranjena 1997. godine. Za komparativna vrela o splitskim sinodama koja kontekstualno utvrđuju njihovu vjerodostojnost usp. Prozorov, *The Councils of Split in 925 and 928: An Attempt of Comparative Approach*, M. A. Thesis, Budapest 1995; Isti, „Where he is, thither will the eagles be gathered together: the metropolitan status of the bishop of Spalato from the decline of Salona until the councils of Spalato in 925 and 928“, u: *Saintly Bishops and Bishops’ Saints*, ur. John S. Ott – Trpimir Vedriš, Zagreb 2012, 103-122; Isti, „The Tenth Century Councils in Split and the Problem of the Reliability of their Acts“, *Црквене студије*, 10, 2013, 275-287.

¹¹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, ur. Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović, Zagreb 1967, 34, 37 (dalje: CD I); N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 102, 103. Prijevodi u nastavku preuzeti iz: Katičić, *Litterarum studia*, 389-390. Identifikacija sastavljača najslobodnijeg autorskog zapisa o splitskim sinodama s nadbiskupom Ivanom tekla je postupno (Franjo Rački (ur.), *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VII*, Zagreb 1877, 197; Šišić, *Povijest Hrvata*, 416-417, bilj. 23), da bi završila s Gunjačom (Gunjača, *Ispravci i dopune*, 323-348).

peracto negotio pacis inter Bulgaros et Croatos, repetito iter (!) ad nos venerabilis Madalbertus episcopus in ecclesia Spalatensi adveniens, sinodaliter nos episcopos Joannem, Forminum, Gregorium, cum Croatorum principe et eius proceribus congregavit (i koji je, nakon što je obavljen posao sklapanja mira između Bugara i Hrvata, vraćajući se istim putem, poštovanja dostojni biskup Madalbert, došao k nama u splitsku crkvu i okupio na sinodi nas biskupe Ivana, Formina i Grgura s hrvatskim vladarom i njegovim velikašima). Iz potonjeg je citata evidentno da je autor teksta bio jedan od trojice navedenih biskupa: splitski, zadarski ili ninski. O kojemu se od trojice radilo, postaje jasno iz papinskog pisma, kojim se splitski nadbiskup Ivan poziva da s ninskim biskupom Grgurom otputuje u Rim: pismo je došlo „nama“, donio ga je „naš izaslanik“ (*non diffinita ad nos, et finienda adhuc, epistola a beatissimo papa Joanne per legatum nostrum remissa est* – „pismo je bez konačne odluke, o kojoj još treba odlučiti, poslano nama po našem izaslaniku“). Ukratko, autor je upravo splitski nadbiskup Ivan. „To se prije svega razaznaje po tome što je samo to pismo upućeno na prvom mjestu nadbiskupu Ivanu i tek preko njega njegovim biskupima sufraganima, a osobito po tome što je spomenuti izaslanik bio svećenik splitske crkve koji je od svojega nadbiskupa dobio poseban nalog. On je bio s ona dva biskupa koja je papa poslao kao svoje legatate i donio u Rim zaključke prvoga splitskog sabora da ih tamo podastre na potvrdu (*hec ita habita deliberatione, que supra scripta continentur, cuncta per ordinem sancte (!) synodus Romano pontifici confirmanda per dictos suos legatos episcopos et Petrum, presbiterum Spalatensem, insertis literis nuntiare decrevit* – ‘pošto je dovršeno to vijećanje, kojega su zaključci sadržani u gornjem zapisu, sveta je sinoda odredila da se sve po redu javi rimskom svećeniku po spomenutim biskupima, njegovim legatima, i po Petru, splitskom prezbiteru, dodavši tomu pismo kako bi se podastrla na potvrdu’). Odatle proizlazi da se svi ovdje navedeni izrazi s ‘mi’ i ‘naš’ vrlo dobro mogu shvatiti kao *pluralis maiestatis*“.¹² Naime, kako je davno konstatirao Gunjača, „iz samih pisama se vidi da su oba stigla skupa i da su ih donijeli legati, kako se navodi: Ivan, biskup Ancone i Leon, biskup Palestrine, što je za drugo pismo u naslovu i naglašeno. Očito je da su splitski nadbiskup Ivan i njegovi sufragani dobili prvim pismom instrukcije da djeluju po uputama ovih legata“.¹³

Opisujući crkveni sabor održan 1075. godine pod predsjedanjem papinskog legata Girarda, splitski kroničar Toma Arhiđakon, nabrajajući sufragane splitske metropolije, među njima je spomenuo ninskog biskupa Formina, tada upravo izabranog na stolicu iznova utemeljene Ninske biskupije. Ova je vijest Arhiđakona motivirala da zahvati dublje u prošlost i spomene stariju povijest te biskupije: „čiji je biskup Grgur nekoć nanio mnogo teškoća splitskom nadbiskupu Ivanu uskraćujući mu dužnu poslušnost i neopravdano prisvajajući pravo metropolita“.¹⁴

¹² Katičić, *Litterarum studia*, 390, koji prepričava sadržaj iz: Gunjača, *Ispravci i dopune*, 329 i d.

¹³ Gunjača, *Ispravci i dopune*, 331.

¹⁴ Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija „Toma Arhiđakon i njegovo djelo“ Radoslav Katičić, Split 2003, c. XVI, 14, 11-13: *cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Iohannem Spalatensem Archiepiscopum sustinere fecit, debitam ei subtrahendo obedientiam et sibi ius metropoliticum indebite vendicando*.

Usporedba toga teksta (*in hac synodo restauratus est episcopatus Nonensis, cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Iohannem Spalatensem archiepiscopum sustinere fecit, debitam ei subtrahendo obedientiam et sibi ius metropoliticum indebite vendicando*) s tekstem splitske sinode iz 925. godine – točnije, s deskriptivnim uvodom u pismo Ivana X. kojim potvrđuje donesene zaključke – ne ostavlja mjesta sumnji da između Tomina zapisa i bilješke sastavljača uvoda u zapisnike postoji intertekstualnost: *fuit fratris nostri episcopi Nonensis, qui sibi vendicare cupiens primatum Dalmatarum episcoporum*.¹⁵ Može se usporediti i s jednim od prepričanih zaključaka druge sinode: *ut ecclesia sancti Domnii, sicut ab initio primatum obtineat et intra limites diocesei sui cuncta canonice peragat*. Drugim riječima, Arhidakonova digresija, kojom je nehotice otkrio poznavanje komplicirane crkvene povijesti Splitske nadbiskupije i Ninske biskupije, ne upućuje samo na njegovu opću povijesnu upućenost u davnašnja međusobna nesuglasja tih dviju dijeceza; ona jednako tako upućuje na njegovo konkretno korištenje pisanim izvorima o tim crkveno-jurisdikcijskim sporenjima, i to izvorima čija frazeologija neminovno ukazuje da se radilo o aktima splitskih crkvenih sabora ranog 10. stoljeća.

Opisujući tobožnje djelovanje Ivana Ravenjanina na uspostavi crkvenog ustroja u „Sklavoniji“ (Hrvatskoj), kroničar Toma iznova odaje svoje poznavanje splitskih crkvenih sabora u rečenici kojom je opisan djelokrug nadbiskupa Ravenjanina: on je navodno utemeljio Delmitansku i Siscijsku biskupiju. Budući da ove u ranom srednjem vijeku nisu postojale, očigledno je da je Arhidakon informacije o njima preuzeo iz akata splitskih sabora, na kojima su ninskom biskupu Grguru kao zamjena za njegovu ukinutu biskupiju ponuđene upravo biskupije u Sisciji i Delminiju, uz onu Skradinsku.¹⁶ U suprotnom je teško zamisliti otkud bi Toma Arhidakon mogao raspolagati ovim apartnim podacima iz historijske crkvene geografije. Pa i sama činjenica da ove podatke anakrono povezuje s Ravenjaninom ukazuje da su izvorno bili kontekstualno povezani s drugim nadbiskupom po imenu Ivan, onim iz prve trećine 10. stoljeća. Metropolitovu djelatnost iz 920-ih godina naprosto je redatirao u mnogo ranije doba, kako bi tu činjenicu doveo u red s vlastitim predodžbama i željama o starini te jurisdikcijskom statusu splitske crkve.

To se protuslovlje, koje ipak na određenim mjestima vidno izbija iz Arhidakonove kronike, može zapaziti u još jednom detalju. Premda, naime, u poglavljima posvećenima Ivanu Ravenjaninu njega naziva „prvim splitskim nadbiskupom“ (*XI. De Iohanne primo archiepiscopo Spalatino*), u kasnijem poglavlju (*XIII. Catalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria*) implicitno negira tu svoju raniju tvrdnju jer sada konstatira da se „sami nadbiskupi nisu nazivali splitskima nego salonitanskima“ (*Ipsi autem archiepiscopi non Spalatenses sed Salonitani appellabantur*).¹⁷ Zadržavanje staroga salonitanskog naslova

¹⁵ CD I, 35; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 102. To zaključuje Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 93, oslanjajući se na: Vjekoslav Klaić, „Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara“, u: *Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva*, Zagreb 1925, 215, dograđujući njegova zapažanja novim argumentima.

¹⁶ CD I, 37; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 104. Usp. zaključke o Tominu baratanju aktima splitskih sinoda: Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 91, 105, 132. Okolnost što na ovome mjestu nije spomenuta Skradinska biskupija vjerojatno treba pripisati Tominu izbjegavanju da, iz opreza, spomene skradinsku crkvu. U tom bi, naime, slučaju vjerojatno bio prinuđen razglabati o njezinu biskupu Grguru, što bi ga odvelo k širem objašnjavanju Grgurova statusa i podrijetla njegove uloge.

¹⁷ HS c. XIII, 2, 6-7. Za naslove splitskih prelata prije tog vremena usp. CD I, 16, 29, 31, 34, 35.

može se provjeriti i izvorima neovisnima o Tominu djelu (primjerice, Mansijevim zbirka koncilskih zapisnika II. nicejskog sabora iz 787. godine, ali i lokalnom diplomatskom građom), a i inače se dobro podudara s više analognih primjera takve prakse u drugim biskupijama ranosrednjovjekovnog Sredozemlja. Budući da se gore navedena kroničareva rečenica odnosi na Ravenjaninove nasljednike u nadolazećemu vremenskom slijedu od nadbiskupa Justina (o. 840.) nadalje, ostaje nejasnim kako je došlo do te kontradikcije. Tek ako još jednom uzmemo u obzir Arhidakonovu *causa scribendi* – prilagođavanje stvarnoga povijesnog gibanja (ipak zasnovanog na nekim pisanim izvorima) unaprijed zacrtanim shemama o neprekinutoj kontinuitetu i apostolskom postanku salonitansko-splitske crkve, zadanim samom naravi žanra *gesta episcoporum* – postaje jasnijim podrijetlo spomenutog prividnog proturječja. Ono je posljedica nedovoljno spretnog uklapanja raspoloživih tekstualnih predložaka u drugačiji vremenski i društveni kontekst. Komponirajući tekst – a služeći se pritom pisanim fragmentima različite provenijencije, žanrovskog i povijesnog konteksta – Toma Arhidakon pri njihovu usuglašavanju ponegdje nije uspio izbjeći pogreške. Naročito je to uočljivo na mjestima gdje kolidiraju sa stvarnim faktografskim danostima koje je kroničar imao pred sobom u prvorazrednim diplomatskim i inim vrelima, a koje je na svoj način pokušavao pomiriti s vlastitim preduvjerenjima. Pronašavši u vrelima – gotovo posve pouzdano aktima splitskih sinoda – podatak o prvom splitskom nadbiskupu Ivanu (on je u uvodu zapisnika izričito nazvan *Joannes archiepiscopus primus Spaletus*),¹⁸ Toma ga je nekritički prenio u starije povijesno razdoblje i primijenio na nadbiskupa-utemeljitelja.¹⁹ Izvevši tu konstrukciju, naknadno nije zapazio previd, već je crpeći iz drugih vrelâ u *Katalogu nadbiskupâ o kojima postoji spomen*, i ne primijetivši, mehanički usvojio točan podatak o njihovu dugotrajnom služenju starom titulom *archiepiscopus Salonitanus*. Ova pojedinost, uz ostalo, pokazuje da se Toma Arhidakon služio onim segmentima splitskih sinodalnih spisa u kojima je taj podatak stajao – a to znači opisom prvog sabora 925. godine – i da je, prema tome, ipak poznavao, u najmanju ruku, širi tekstualni kontekst od onoga koji je sastavio nadbiskup Ivan 928. godine.

U nedavno objavljenom radu na engleskom jeziku N. Budak problematizirao je pitanje kontinuiteta pisane memorije salonitanske crkve u onoj splitskoj.²⁰ Nakon analize Tomina pisanja koju je prije petnaestak godina provela M. Matijević Sokol, ovo je zasad jedini prilog koji dovodi u pitanje autoričine zaključke. N. Budak posvetio se raščlambi odnosa *HS*-a i *HSM*-a, iznoseći argumentaciju koja u krajnjoj liniji opovrgava tezu da je Toma Arhidakon poznavao zapisnike splitskih crkvenih sabora jer spominje ninskog biskupa Grgura i njegov sukob s nadbiskupom Ivanom. Kako je ovo jedan od odlučujućih argumenata (ali ne i jedini) u argumentiranju tvrdnje da je splitski kroničar manipulirao izvorima kako

¹⁸ CD I, 32; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 98. Ovo je u više navrata isticala N. Klaić, najodlučnije u: Ista, „Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXV-LXVII, 1963-1965 (1971), 234. Usp. prijevod u: Ista, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 30: „... i biskupima Dalmacija Ivanom, prvim nadbiskupom u Splitu, pa Forminom, Grgurom i ostalim biskupima (...)“. Komentar se može naći u: Basić, „Između historiografske tradicije i novih tumačenja. Problem postanka splitske nadbiskupije u djelu Nade Klaić“, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, ur. Tomislav Galović – Damir Agičić, Zagreb 2014, 133-169.

¹⁹ Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 113, kao argument za ovakav isti zaključak navodi razliku u titulama nadbiskupa Ivana 925. (*sancte Salonitane ecclesie archiepiscopus*) i 928. godine (*sancte Spalatensis ecclesie archiepiscopus*), na početku i na kraju procesa ustrojavanja metropolije.

²⁰ Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“.

bi konstruirao svoj narativ o Ivanu Ravenjaninu, nedavno objavljenom radu treba ovdje posvetiti prostor koji nedvojbeno zaslužuje. Jedna je od osnovnih autorovih hipoteza kako samo Arhidakonovo spominjanje Grgurova sukoba s Ivanom ne mora značiti da je raspolagao i drugim podacima o saborima iz 925./928. godine. Upravo je to N. Budak pokušao pokazati u svojem radu. Zalažući se za bolju analizu morfologije tradiranog teksta od one koju su ponudili S. Gunjača i N. Klaić, autor je istodobno pretresao pitanje zašto Toma nije uključio ove izvore u svoju kroniku,²¹ uz pretpostavku da ih je uopće poznao; ponudio je odgovore na nj koji unekoliko odudaraju od dosadašnjih te predstavljaju nov i kvalitativno drugačiji doprinos raspravi.

Na tragu takvih zaključaka bio je već J. Ferluga, zapazivši da su u sačuvanim sinodalnim spisima „pisma sačuvala svoj stari oblik; ona su prepisana, ali ne i prerađena. Odluke sinoda su u obliku izvještaja, i one su kompilirane, složene ili prerađene“.²² Ferlugin je zaključak kasnije konsekventno provela N. Klaić, lučeći papinska pisma (u manje-više originalnom obliku) od drugih tekstualnih sastavaka koji su ih pratili u istom korpusu, u *HSM-u*.²³ Međutim, ta je autorica otišla i korak dalje, smatrajući da „time nije dan konačan poredak po vrijednosti latinskih izvora. Naime, historiografija je odavno bila dužna izdvojiti iz spomenute izvorne građe onaj dio teksta koji nije pripadao ni papinskim pismima ni saborskim zaključcima, nego nepoznatom kompilatoru zaključaka i vjerojatno prepisivaču papinskih pisama (tekst pod c. i d.).“²⁴ To su uvodni dijelovi, stvarno popratni tekst pisama i zaključaka, a važno za nas je to da su nastali *slobodnom preradbom* autentičnih izvora – pisama i saborskih zaključaka – kojima se služi kompilator. Stoga *nije teško utvrditi da je tekst pod c. nastao iz teksta pod a*. Drugim riječima, kompilator zaključaka i sastavljač uvodnih dijelova radi *sam* kako zna i može. Iskvareni tekst datacije (c) prvog sabora pokazuje da kompilator ne radi baš savjesno. (...) Ostaje i dalje u vrijednosti moj zaključak da je c nastao prema a i da je prema tome samo a autentičan i pouzdan“.²⁵ Još je desetak

²¹ Isto, 114.

²² Јадран Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957, 83-84; Jadran Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978, 186. Još je Gunjača, *Ispravci i dopune*, 325, kritizirajući izdanje Račkoga, uočio da se „tekst spomenutog sinoda sastoji od dva, ali organski povezana dijela: od uvoda u sinodalne zaključke i od taksativnog teksta samih zaključaka. Ti zaključci pripadaju službenoj redakciji sinoda, dok uvod pred njima potječe od posebnog autora“. U ovome su mišljenja J. Ferluge, N. Klaić i S. Gunjače gotovo sasvim suglasna.

²³ N. Klaić, „Hrvatski vladari i Bizantska Dalmacija“, *Radovi ANUBiH. Odjeljenje društvenih nauka*, XVIII/15, 1972, 149.

²⁴ Isto. Tekstom pod c. autorica označava uvodni dio teksta u drugi crkveni sabor, onaj u kojem se nalazi vijest o poslaniku Madalbertu i „nama biskupima“ (Ista, *Historia Salonitana Maior*, 103); tekstom pod d. označava uvodni dio teksta koji prethodi člancima i papinskim pismima, započinjući datacijskom rečenicom *Tempore Joannis pape sanctissimo...* (Isto, 103, 98); tekstom pod a. označava pismo Ivana X. kralju Tomislavu i knezu Mihajlu.

²⁵ N. Klaić, *Hrvatski vladari i Bizantska Dalmacija*, 149. Budući da je sastavljač u tekstu d. dodao i neke informacije koje u samim pismima manjkaju, proizlazi da je bio veoma dobro upućen u tijek zbivanja. On opisuje način na koji je do sinoda došlo: inicijalnim poticajem visokog klera (biskupâ Ivana, Formina i Grgura) te svjetovnih dostojanstvenika (kralja Tomislava i kneza Mihajla) i posljedičnim dolaskom papinskih legata u Dalmaciju, s kojima su prispjela i navedena pisma. Poslanici su organizirali sinodu na traženje zainteresiranih strana u sporu te uz papin naputak; te su zainteresirane strane bile svjetovne i duhovne elite istočnojadranskog ozemlja, koje su sporazumno uputile molbu Rimu za razrješenje dugotrajnog problema (*consulenter poposcerunt dictum venerabilem papam*). Svi ti podaci nisu sadržani u papinskim pismima te stoga predstavljaju zasebno, povlašteno znanje sastavljača, a nipošto njegov zaključak na

godina ranije N. Klaić, ocjenjujući Ferlugine rezultate, isticala kako „svatko mora iz te činjenice izvući zaključak da se odluke mogu upotrijebiti tek nakon kritičke analize“.²⁶ Autoričina vrlo poticajna razmatranja o strukturi ovih tekstova na ovome mjestu nećemo komentirati, ali su ona za razmatranje problematike splitskih sinodalnih spisa vrlo značajna s historiografske točke gledišta.

Uočivši da deskriptivni uvodi u zaključke dvaju sabora, dosad pretežito pripisivani splitskom metropolitu Ivanu (o. 914. – 930.), nisu međusobno toliko slični koliko je to tvrdila ranija historiografija, N. Budak upozorio je na sljedeće: u prvom licu množine pisan je samo uvodnik u sabor održan 928. godine, dok je uvodni tekst sabora 925. godine pisan u neutralnom obliku. Oni se razlikuju i po sadržajnim naglascima te tretiranju sinodalnih kanona: autora ranijeg teksta zanima teološka i bogoslužna problematika te citira zaključke sabora od riječi do riječi; nasuprot tome, preokupacija je autora mlađeg teksta crkveno-jurisdiksijska problematika, dok zaključke sabora samo parafrazira. Iz ovoga proizlazi Budakov zaključak kako su autori tih dvaju tekstova različite osobe te kako nema dostatnih dokaza za pretpostavku da su se ti zapisi čuvali na istome mjestu. Prihvaća mišljenje većega dijela historiografije, prema kojem se tekst s autorskim obilježjima nadbiskupa Ivana doista treba povezati s tim klerikom te smatra da se taj tekst čuvao u Splitu. Za opis sabora iz 925. godine, pak, smatra da je bio pohranjen negdje drugdje, da ga je sastavio „an observer reporting about the event, but not participating in it“,²⁷ te da su oba teksta u zajedničku tekstualnu tvorbu *HSM*-a dospjela naknadno. Također drži da je sastavljač *HSM*-a (bio on Kožičić Benja ili tko drugi) odgovoran za pronalazak i inkorporiranje papinskih pisama u ovu zbirku izvora; pisma je, nastavlja Budak, vjerojatno pronašao u nekom drugom arhivu, a ne u onom splitskom. U tom bi slučaju Toma Arhidakon bio upoznat jedino sa „splitskom“ inačicom opisa sabora (dakle, onom iz 928.), čime bi se objasnio i njegov spomenuti ekskurs o ninskom biskupu Grguru. Splitski kroničar ne bi imao na raspolaganju ni papina pisma ni zapisnik sabora iz 925. godine s popratnim uvodom. Premda prihvaća vijesti *Korčulanskog kodeksa* kao neovisnu potvrdu događaja opisanih u sinodalnim aktima, Budak je upravo u tom zasebnom izvoru – kojemu pretpostavlja zadarsku provenijenciju – sklon vidjeti potvrdu da se većina dokumenata vezanih uz splitske crkvene sabore čuvala u zadarskim, a ne u splitskim pismohranama.²⁸ To se moglo odnositi kako na papinska pisma tako i na zapisnik prvoga sabora. Osim toga, Budak je upozorio da je jedno od pisama upućeno isključivo zadarskom biskupu Forminu, zbog čega mogućnost da se ono čuvalo samo u Zadru smatra još čvršćom. U tom su se gradu, pretpostavlja Budak, nalazili pohranjeni i zapisnici obaju sabora jer su vjerojatno njihove kopije u 10. stoljeću bile dostavljene svim crkvenim akterima tih događaja. No, u Splitu se one ne bi uspjele sačuvati u cjelovitosti, dok je Zadar u tom pogledu bolji kandidat jer je, za razliku od Salone/Splita, ostvario potpuni prostorni i društveni kontinuitet na razmeđu

---

temelju teksta iz pisama. Usp. Gunjača, *Ispravci i dopune*, 332. Nasuprot tome, N. Klaić smatrala je da ovaj opis nastaje upravo na temelju podataka iz pisama. V. N. Klaić, „U povodu priloga Lj. Karamana, O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII stoljeća“, *Historijski zbornik*, XVII, 1964, 413-422.

²⁶ Isto, 413.

²⁷ Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 117-118.

²⁸ Isto, 116 i bilj. 59, poziva se na mišljenje V. Foretića da je *Korčulanski kodeks* sastavljen u Zadru, a ne u Korčuli te osporava suprotno mišljenje R. Katičića.

kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Na kraju, i Benjin poduži boravak u Zadru u 16. stoljeću može se dovesti u vezu sa sastavljanjem *HSM*-a,²⁹ pri čemu su mu u tom poslu od prvorazredne pomoći mogli biti vrlo stari dokumenti pohranjeni u zadarskim institucijama.

Krajnji je zaključak Budakove raščlambe sljedeći: definitivna inačica tekstova relevantnih za splitske crkvene sabore, sadržanih u kolektaneju *HSM*-a, produkt je najmanje trojice različitih autora.³⁰ Prvi je anonimni izvjestitelj o prvoj sinodi (napisao je uvod i popisao donesene zaključke); drugi je splitski nadbiskup Ivan (napisao je uvod u drugu sinodu i prepričao njene zaključke); treći je sastavljač *HSM*-a (dopisao je postojećim tekstovima papinska pisma).

Naše je mišljenje da je razlike u morfologiji i strukturi navedenih tekstova – koje je pronicljivo uočio N. Budak – moguće mnogo jednostavnije objasniti, i to vremenskom razlikom koja je postojala među njima. Uzevši, naime, u obzir da je između prvog crkvenog sabora, održanog 925. godine i drugog sabora, održanog 928. godine, proteklo tri godine, ne bi trebalo ni očekivati da zapisi o njima na razini teksta budu sasvim ujednačeni. Oni su mogli biti naknadno redigirani i obogaćeni dodatnim sastavcima, ali u jezgrenom dijelu, po svemu sudeći, ipak treba računati na tekstove zapisane u različitim točkama u vremenu. Upotrebu različitih lica pri pisanju tih kratkih sastavaka može se objasniti postojanjem kratke preambule, kakve su se u diplomatskoj praksi običavale prilagati

²⁹ Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 124-126, upozorava na Tominu fiktivnu priču o osnutku Zadra (HS c. IX, 2), u kojoj ovaj grad nastaje naseljavanjem izbjeglih Salonitanaca na dotad nenaseljenu mjestu. Ovo se poglavlje u splitskog kroničara nastavlja izravno na opis nastanka Dubrovnika (HS c. VIII, 4), gdje se njegovi prvi stanovnici povezuju s izbjeglicama iz Rima. Budući da je u *HSM*-u (N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 92) ispušten početni dio teksta IX. poglavlja kronike (HS c. IX, 1: o Salonitancima raspršenima po otocima nakon propasti grada), u definitivnoj redakciji *HSM*-a stvorio se dojam da subjekt radnje osnivanja Zadra nisu Salonitanci, već isti oni Rimljani koji su osnovali Dubrovnik. Razlog tom dojmu jest činjenica da su manjkom teksta dva različita poglavlja s različitim temama fuzionirana u prividno logičnu cjelinu, odnosno da se tijekom radnje prirodno nastavlja između priče o postanku Dubrovnika i one o postanku Zadra. Tako je sastavljač *HSM*-a izbjegao tendencioznost Tomine konstrukcije, istovremeno ponudivši mnogo prestižnije osnivače grada Zadra – Rimljane. Time je izrazio i svojevrsan animozitet spram raznih pretenzija salonitansko-splitskih tradicija na račun onih zadarskih. Time se u krajnjoj liniji, prema mišljenju N. Budaka, pokazuje da je sastavljanje *HSM*-a bilo usko vezano uz zadarski kontekst. Na razini strukture teksta, ovo su već primijetili: N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 34-35; Прозоров, „Проблема отношения ‘Салонской истории’ и ‘Большой Салонской истории’“, *Славянский мир: в поисках идентичности, Историко-слависты МГУ*, 8, 2011, 1022-1059. Navedenom se mišljenju može dodati da je – ako je doista riječ o namjernom miješanju dviju priča – to izvedeno prilično nemarno. Naime, u segmentu o osnivanju Zadra spominje se da su novi doseljenici došli s otokâ – *exeuntes de insulis* (o čemu u prethodnom tekstu o Dubrovniku nije bilo nijedne riječi). Nadalje, u istom se „zadarskom“ segmentu spominje da su doseljenici odlučili ne vraćati se više u svoju postojbinu Salonu – *non habebant iam neccesse ad Salonam redire* (o čemu, dakako, u prijašnjem „dubrovačkom“ segmentu također nema spomena). Kompilator novodoseljenima čak pripisuje nostalgiju za salonitanskom rijekom Jadro (!), preuzimajući taj dio od riječi do riječi iz Tomine kronike. Ako se osnivače Zadra željelo prikazati kao dubrovačke Rimljane, oni ne mogu istovremeno biti otočani i Salonitanci. Prema tome, zašto bi se sastavljač *HSM*-a trudio povezati dvije anakrone priče, a ipak u njima ostaviti više nego očite tragove svoje intervencije? Očekivalo bi se da je izostavio i druge navedene dijelove, naročito onaj o imenovanju Zadra po uzoru na salonitansku rijeku. Na ovo se može ponuditi dvojak odgovor: ili je kompilator u postupanju s tekstovima bio krajnje površan (do razine neučinkovitosti), ili segment HS c. IX, 1 uopće nije ispušten kako bi se afirmirao grad Zadar, već iz nekog drugog razloga. Utoliko se može i relativizirati zaključak o zadarskoj provenijenciji *HSM*-a, barem s točke gledišta ovih segmenata njezina teksta.

³⁰ Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 120.

kao uvod u prijepisima važnih dokumenata. Tako je učinjeno i u drugim slučajevima, npr. u Zvonimirovoj krunidbenoj zavjernici, kojoj prethodi kratak uvodni tekst s opisom i objašnjenjem tko je okrunio kralja.³¹ Utoliko se pomalja i pitanje jesu li zapisnike obaju sabora bilježile iste osobe, kakvih su bili obilježja njihovi autorski zapisi (jezične sposobnosti, baratanje terminologijom i sl.) te kome su i u kakvim okolnostima zapisnici poslije podastri na ovjeru i kontrolu. Stoga je opravdano zapitati se: treba li zapažene razlike u zapisima tumačiti dvama sasvim različitim predajnim tijekovima, odnosno različitim provenijencijama zapisâ ili naprosto činjenicom da su ih zabilježile različite osobe u različito vrijeme? Sve su to pitanja na koja će teško biti dati jednoznačne odgovore te se moramo složiti s mišljenjem N. Budaka: „It is difficult to come to any firm conclusions without a thorough linguistic analysis“.³²

Prema mišljenju N. Budaka, dakle, kroničar Arhidakon imao je na raspolaganju samo sljedeći tekst:

*Sed cum terminare cuncta legitime antiquo more prestolaremur... fuit fratris nostri episcopi Nonensis, qui sibi vindicare cupiens primatum Dalmatiarum episcoporum, hoc quod non expediebat, contra dictam sinodum in auribus apostolicis iniustum iniecit certamen. Quam ob rem diversa et nuntiis recitantibus de his partibus, et literis patentibus non equalia, ambiguitas Romane ecclesie facta, non diffinita ad nos, et finienda adhuc, epistola a beatissimo papa Joanne per legatum nostrum remissa est, cuius vero epistole tenor recta hoc est (...)*³³

Unde frequenter eadem poscentibus nobis diffinitionem recipere hac de causa terminanda iniunctam sibi operis Bulgariam petentes Romanorum legati, Madalbertus venerabilis episcopus et Joannes, dux illus-

„Ali kad smo po starom običaju tražili da se izvrši sve po zakonu... pojavio se naš brat ninski biskup, koji je želeći za sebe izbaviti primat nad biskupima Dalmacijâ – a to nije bilo na mjestu – započeo nepravednu borbu protiv odluka sinode, dajući to do znanja apostolskoj stolici. Budući da su tu stolicu glasnici iz ovih strana različito i netočno obavještavali u zatvorenim pismima, pojavilo se u vrhovima Rimske crkve dvoumljenje zašto zaključci koncila nisu bili definitivno riješeni, a dosad je cijela stvar već morala biti okončana, pa nam je od preblaženog pape Ivana poslano pismo po našem izaslaniku, koje pak pismo je sljedećeg sadržaja (...)

Budući da smo insistirali na definitivnoj odluci kako bi se ova stvar jednom

³¹ CD I, 30, bilj. 1; 32-33, bilj. 1. Za Zvonimirovu zavjernicu v. CD I, 139. Gunjača, *Ispravci i dopune*, 328-329 i bilj. 39, kritizira izdanje Kostrenčića, Stipišića i Šamšalovića u *Diplomatičkom zborniku*, iako i sâm primjećuje da „autorski“ tekst usko slijedi sadržaj izvornih dokumenata: „Prvo mjesto kod redaktora zauzima pismo pape Ivana X. splitskom nadbiskupu Ivanu, kako je i u predlošku. Ali u bilješci pod njim, a prije teksta drugog papina pisma, prenesen je, i to nepotpun, dio teksta koji je tvorevina treće ruke (...) Taj tekst se inače oslanja na sadržaj prvog i drugog papina pisma, pa nije smio doći iza prvoga pisma, nego poslije drugoga, a pred zaključcima sinoda iz g. 925.“

³² Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 120. Zanimljiva je bila i ideja M. Perojevića, koji je smatrao da sporni tekst pripada sažetku nesačuvanog pisma upućenog Sv. Stolici na koje ona odgovara sačuvanim pismom Ivana X., tj. sažetku koji bi sastavila papinska kancelarija. Perojevića citira Gunjača, *Ispravci i dopune*, 327.

³³ Slijedi tekst pisma s papinskom potvrdom zaključaka prve splitske sinode (v. gore br. VI), za koje Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 120, 121, također smatra da nije činilo tekst dostupan Tomi Arhidakonu.

tris, dux Cumas, que sequuntur epistole, ad nos post biennium devenerunt. Pervenientes igitur se prefati legati ad confinia nostra et sicut illis opus iniunctum apostolica iussione fuit, Bulgariam perrexerunt.

Quique peracto negotio pacis inter Bulgaros et Croatos, repetito itinere ad nos venerabilis Madelbertus episcopus in ecclesia Spalatensi adveniens, sinodaliter nos episcopos Joannem, Forminum, Gregorium cum Croatorum principe et eius proceribus congregavit. Cum quibus residens, cuncta provintie antique consuetudines iusto moderamine perscrutans, firmavit omnia secundum veterum statuta in omnibus ecclesiis episcoporum privilegia redintegrari; ita dumtaxat, ut ecclesia sancti Domnii, sicut ab initio primatum obtineat et intra limites diocesei sui cuncta canonice peragat. Similiter unaquaque ecclesia vel civitas, que pontificali munere constipata consistit, simul sedem cum prefinitis terminis diocesei sui a patribus institutis regulariter abutatur, tam Jadaritana ecclesia, quam ceterae ecclesiae Dalmatiarum: Arbensis, Velclensis, Absaranensis, que sunt in occidentali parte posite. Ecclesiae vero aliae, que in oriente habentur, id est Stagnensis, Ragusitana et Catharitana, eandem plenitudinem sedibus et terminis suis in omnibus catholice fidei dogma adsequantur. Nonensis vero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbiterum sub dictione episcopi habuisse cognoscitur. Constat legitime, ut ipse episcopus in qualibet ecclesia ex his ecclesiis, que primis temporibus habuisse episcopos omnibus patet, cum sint itaque omnes populate et deo adiuvante sacerdotum et plebium copiam habentes, preponatur: sive in Scardonitana ecclesia vel Sisciana, aut certe in Delminiensis ecclesia. Quod si inensum pondus pontificii subire delectat et unum sibi dioceseum sufficere non vult, horum trium magnitudine diocesei ponderis ad interitum suum et eorum suscipiat. Dum

već okončala (iskoristila se prigoda) kad su rimski legati išli u Bugarsku, pa je pošao i Madalbert, časni biskup i Ivan, slavni knez Kume, te su tako poslije dvije godine došli k nama (noseći) pisma koja slijede. Kada su dakle prije spomenuti legati došli do naših granica, prosljedili su u Bugarsku, kako im je bilo povjereno apostolskom odredbom.

Pošto je završio pregovore o miru između Bugara i Hrvata, na povratku, došavši k nama u splitsku crkvu, časni biskup Madelbert sakupio je na sinod nas biskupe: Ivana, Formina i Grgura s hrvatskim vladarom i njegovim prvacima. Sjedeći s njima i pravednim vodstvom ispitujući sve stare običaje pokrajine, sve je prema odredbama starih (otaca) potvrdio i (zapovjedio) da se u svim crkvama obnove biskupske povlastice. I to tako: neka crkva sv. Dujma, kao i u početku, ima prvenstvo i neka u granicama svoje biskupije sve po kanonskim propisima izvršava. Isto tako, svaka crkva ili grad u kojem je bila biskupska služba ili stolica neka se pravilno služi određenim, po crkvenim ocima postavljenim granicama svoje biskupije; tako zadarska crkva, kao i ostale crkve u Dalmacijama: rapska, krčka i osorska, koje su u zapadnom dijelu. A ostale crkve koje su na istoku, tj. stonska, dubrovačka i kotorska, neka potpuno u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede nauku kršćanske vjere. A zna se da ninska crkva u starini nije imala biskupa, nego arhiprezbitera pod vlašću biskupa. Osniva se na zakonu ako se isti biskup stavi na čelo bilo koje od onih crkava koje su, kako je svima poznato, u prvo vrijeme imale biskupe – jer su sve nastanjene i uz božju pomoć imaju mnoštvo svećenstva i puka – bilo u skradinsku crkvu ili sisačku ili bar u duvanjsku. A ako ga veseli da snosi golem teret biskupske službe i neće da se zadovolji jednom biskupijom, neka primi na svoju i njihovu propast teret svih triju biskupija. Naime, niti bi puk mogao pot-

neque plebs perfecte ab eo pontificali munere percipere valeat gratiam iuxta sanctorum patrum statuta, neque ipse adimplere suum in eis valeat officium, cum sit propter multa terrarum spatia difficile peragrari.

His ita secundum apostolicam iussio-nem Madalbertus, venerabilis episcopus, perscrutata omnia et comperta veraciter feliciter sancxit, ita ut nullus unquam huius ordinationi violator existat.

Cum cunctaque prelibata per dictum apocrisarium Romano pontifici fuerint presentata et ab eo divina auctoritate et sancti Petri per suas litteras et palii missione confirmata.

puno po njegovoj biskupskoj službi primati milost prema odredbama svetih otaca, niti bi on sam mogao prema njima vršiti svoju službu jer bi mu bilo teško zbog velikih udaljenosti putovati.

Pošto je to obavio po apostolskoj zapovijedi, Madelbert je razmotrio i provjerio sve, pa je sve sretno i istinito utvrdio, tako da se nikada ne pojavi onaj koji bi ovu odredbu povrijedio.

A kad je sve, što je rečeno, navedeni izaslanik predočio rimskom papi, papa je sve potvrdio vlašću božanskom i sv. Petra, svojim pismom i slanjem palija³⁴.

Iz citiranog je, prema mišljenju N. Budaka, Arhidakon crpio informacije koje je potom parafrazirao ovako: *cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Iohannem Spalatensem archiepiscopum sustinere fecit, debitam ei subtrahendo obedientiam et sibi ius metropoliticum indebite vendicando* („(...) čiji je biskup Grgur nekoć nanio mnogo teškoća splitskom nadbiskupu Ivanu uskraćujući mu dužnu poslušnost i neopravdano prisvajajući pravo metropolita“). Prema autoru, ovo nije dostatno svjedočanstvo da je splitski kroničar imao na raspolaganju cjelokupne akte splitskih sinoda, već samo gore navedeni segment, iz kojega je mogao zaključiti jedino da su „Gregory and Forminus opposed Archbishop John on the question of primacy in the province, but that the Pope decided in favour of the Split church, respecting old customs“.³⁵

Ipak, čak i ako odbacimo sve ostale dokumente crkvenog sabora, valja primijetiti da su već i ovim autorskim zapisom nadbiskupa Ivana – čije podrijetlo i dostupnost Tomi Arhidakonu nisu sporni – aspiracije ninskog biskupa na crkveni primat sasvim jasno i nedvosmisleno izražene. Jednako je jasno i nedvosmisleno izražen otpor koji je na to pružio splitski nadbiskup, kao i rezultati tog otpora. Dapače, upravo se u tim odlomcima, kako je već navedeno, prelamaju tekstovi Tome Arhidakona i relevantnih sinodalnih odluka. Ako, dakle, gore *in extenso* citirani odlomci nisu autorski ni provenijencijski sporni, time se u konačnici ne dovodi u pitanje ni Arhidakonovo služenje njima.

Argumenti kojima je ovisnost *HS-a* o koncilskoj građi uključenoj u *HSM* potkrijepljena ozbiljni su i kvalificirani te se ne mogu ostaviti po strani. Veza između Arhidakonove kronike i akata splitskih sabora prvenstveno je tekstološka, a te su tekstološke veze dobro obrazložene. Ukazuju, prema našem mišljenju, vrlo uvjerljivo, na međusobnu korelaciju

³⁴ Prijevod središnjeg odlomka preuzet iz: N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, 36 (uz korekciju nepotrebnog izjednačavanja Delminija/Duvna s Omišem), prvih dvaju i posljednjih dvaju odlomaka iz: Gunjača, *Ispravci i dopune*, 334-335, 337 (uz nekoliko neznatnih korekcija, nevažnih za razumijevanje teksta), pri čemu su svi prijevodi konfrontirani s: Katičić, *Litterarum studia*, 389-390. Gunjačin je prijevod najslobodniji u smislu sintakse, ali vjerno prenosi smisao rečeničnih sklopova.

³⁵ Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 121.

sinodalne građe i odgovarajućih rečeničnih sklopova u pojedinim poglavljima Tomine kronike. Za sada nije bilo moguće pokazati takvu ili sličnu tekstološku vezu između saborskih spisa i povijesnih zapisa zadarske crkvene provenijencije. Dakako, ponajviše zato što narativnih djela sličnih Tominu u pisanoj predaji Zadra nema, ali stoji činjenica da u nedostatku takvih kao najvjerojatnije rješenje i dalje preostaje zaključiti da je splitski kroničar suvereno baratao zapisima o splitskim sinodama 10. stoljeća.

Valjat će se, dakle, složiti sa zaključkom da je „prema tome, prikrivajući istinu o postanku splitske metropolije s vrlo prozirnou namjerom da svoje čitaoce uvjeri u kontinuirani crkveni život srednjovjekovnog Splita, Toma *prešutio najvažniji datum u povijesti splitske crkve*. U Tomi je tako jaka želja da prikaže splitsku crkvu *kao jedinu apostolsku* među svim crkvama na istočnoj jadranskoj obali, da toj želji žrtvuje historijsku istinu o postanku metropole. Premda je zbog namjernog izostavljanja građe bio oprezan i čuvao se da ne upadne u neistinu, ipak iz djela izbijaju na nekoliko mjesta tragovi njegova falsifikatorskog rada. Jer osim što je primoran, umjesto na autentičnoj građi splitskih sabora, graditi svoju kroniku na ne baš uvjerljivoj legendi o bl. Domniju, on ostaje dužan odgovor na najvažnije pitanje iz povijesti splitske crkve. Stoga u Tominu djelu uzalud tražimo odgovor na pitanje kad je došao Ivan Ravenjanin u Split i kad je osnovana splitska metropolija. Za ta pitanja treba tražiti druge izvore“; kao i s onim da se „tragovi zaključaka splitskih crkvenih sabora X. stoljeća pojavljuju u Tominu djelu, iako ih on prešućuje“.³⁶

Ovome se mogu dodati i neka druga zapažanja. U Arhidakonovoj rečenici, za koju se pretpostavlja da derivira iz gore citiranog Ivanova teksta, stoji: *In hac synodo restauratus est episcopatus Nonensis, cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Iohannem Spalatensem archiepiscopum sustinere fecit, debitam ei subtrahendo obedientiam et sibi ius metropoliticum indebite vendicando* („Na toj je sinodi obnovljena ninska biskupija, čiji je biskup Grgur nekoć nanio mnogo teškoća splitskom nadbiskupu Ivanu, uskraćujući mu dužnu poslušnost i neopravdano prisvajajući pravo metropolita“).³⁷ Promotrimo li pobliže taj Tomin rečenični sklop, uvidjet ćemo da je u njemu biskup Grgur precizno identificiran kao crkveni poglavar Nina. No, analiziramo li stariji tekst iz kojeg je ta rečenica splitskog kroničara navodno ponikla, uvidjet ćemo i to da u njemu takve jednoznačne identifikacije Grgurove osobe zapravo nema. U memorijalnom zapisu nadbiskupa Ivana ustvari se nigdje ne spominje ime ninskog biskupa zajedno s njegovom crkvenom funkcijom. Najprije je spomenut ninski biskup, ali ne po imenu, već kao onaj koji se usprotivio primatu splitskog metropolita (*fuit fratris nostri episcopi Nonensis, qui sibi vendicare cupiens primatum Dalmatiarum episcoporum*). Ime Grgur se zatim spominje, i to prvi i jedini put, u društvu s drugom dvojicom biskupa (*sinodaliter nos episcopos Joannem, Forminum, Gregorium (...) congregavit*), ali se njih navodi skupno, tj. ne specificira se koji biskup pripada kojoj biskupiji. Napokon se pri kraju memorijalnog zapisa iznova spominje Ninska biskupija i njezin biskup, ali ga se ni ovaj put ne imenuje (*Nonensis vero ecclesia (...) ut ipse episcopus*). A ipak je Toma u svojoj tri stoljeća mladoj rečenici sasvim precizan: ninski biskup zvao se Grgur, što neovisno potkrepljuju i drugi suvremeni izvori. Ova je činjenica zaista neobična i dosad nije bila zapažena u bogatoj literaturi posvećenoj toj problematici. Sto-

³⁶ N. Klaić, *Ivan Ravenjanin*, 227; Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 102. Do zaključka da je Toma rabio akta splitskih sinoda dolazi i Katičić, *Litterarum studia*, 379-392.

³⁷ HS c. XVI, 14, 12-15.

ga je opravdano postaviti pitanje: je li splitski kroničar mogao isključivo na temelju gore navedenog teksta pouzdano identificirati ninskog biskupa kao osobu po imenu Grgur? Uklonimo li iz vida sve druge izvore o splitskim sinodama kojima se uobičajeno služimo, vjerojatno ni danas ne bismo mogli biti sigurni u to. U najboljem bismo slučaju metodom eliminacije morali odbaciti drugu dvojicu kandidata: Formina i Ivana. No, i tada bismo trebali raspolagati pouzdanim izvorima o tome tko je bio Formin. U tekstu se, dakle, podrazumijeva da postoji neki širi kontekst u kojem je bilo jasno naznačeno tko je biskup Nina jer se iz gore navedenoga to nipošto ne vidi. Prema tome, evidentno je da su Tomi bili dostupni i neki opširniji tekstovi, u kojima je čitav proces, s navedenim imenima i funkcijama glavnih protagonista, bio bolje opisan. U suprotnom ostaje nejasnim otkud je Arhidakon mogao znati kako se ninski biskup zvao, krije li se uopće njegova osoba iza imena jednog od trojice popisanih biskupa, odnosno iza kojega od njih?

Čitajući u kontinuitetu gore navedeni tekst – a bez predznanja o historijskom kontekstu i njegovim akterima kakvima raspolaže današnji profesionalni povjesničar – zaista nije moguće doći do zaključka da je „ninski biskup Grgur nekoć nanio mnogo teškoća splitskom nadbiskupu Ivanu uskraćujući mu dužnu poslušnost i neopravdano prisvajajući pravo metropolita“. A ipak je netom citirana Arhidakonova rečenica iz XVI. poglavlja potpuno jasna, eksplicitna i nedvosmislena. Implikacije su neizbježne: bogatstvo Tomina znanja o crkveno-povijesnom kontekstu 10. stoljeća i njegovim akterima nužno ukazuje da se ono nije zasnivalo isključivo na gore navedenu tekst. Nezaobilazan je stoga zaključak da je splitski kroničar imao pred sobom, uz ovaj, i druge (i izdašnije) izvore o crkveno-upravnoj reorganizaciji dalmatinsko-hrvatskog dijela istočnojadranske obale od 925. do 928. godine.

Dodajmo ovome da je iz usporedbe s drugim mjestima, gdje se Arhidakon koristi sličnim izrazima, sasvim jasno na što pritom misli. Imenicu *obedientia* upotrijebio je tako šest puta, uvijek u istom ili vrlo bliskom semantičkom polju: *Fuerunt autem in ecclesia Spalatensi archiepiscopi multi, quibus ex privilegio Salonitane ecclesie omnes episcopi superioris et inferioris Dalmatie obediebant utpote suffraganei ab antiquo* („Bilo je u splitskoj crkvi mnogo nadbiskupa, kojima su na osnovi povlastice salonitanskoj crkvi iskazivali poslušnost mnogi biskupi Gornje i Donje Dalmacije, kao sufragani od davnine“); *Ideo, domine, ad vestram venit presentiam, ut amodo vestram faciat obedientiam* („Upravo je zato došao pred vas [papu] da vam iskaže poslušnost“); *Defuncto tandem Micha episcopo successit alter in ecclesia laderensi, qui decessoris sui sequens vestigia inobediens Spalatine ecclesie permansit* („Kad je biskup Miha preminuo, naslijedio ga je u zadarskoj crkvi drugi koji je, slijedeći stope svoga prethodnika, ustrajao u [jurisdikcijskoj] neposlušnosti prema splitskoj crkvi“); *Venerunt ergo et corruentes ad pedes legati pacem et misericordiam humiliter implorabant, promittentes omnem emendationem et obedientiam ad eius beneplacita et mandata* („Došli su, dakle, i bacili se pred noge [papinskog] izaslanika te ponizno molili da im se smiluje, obećavajući da će se popraviti i da će se pokoriti njegovoj volji i naredbama“); *Hic, quia erat factiosus homo et inquietus, cepit aperte derogare archidiacono persuadens simplicioribus et indiscretis et se quasi caput eorum constituens nitebatur debitam obedientiam subtrahere archidiacono et se ipsum quasi superiorem revereri querebat ab eis* („Ovaj, pak, [arhiprezbiter Petar Murgijin], kako je bio čovjek spletkar i nepostojan, stane otvoreno ugrožavati ugled arhidakonov i pridobivati uvjerenjima manje učene i nerazumnije ljude. Nastojao je poput njihova vođe uskratiti dužnu poslušnost arhidakonu. Tražio je od njih da ga poštuju kao starješinu“); *Et prestito sui regiminis iuramento, fecit*

universam multitudinem tam nobilium quam popularium vinculo sacramenti astringi, ut essent suis preceptis obedientes per omnia et sequaces („I položivši zakletvu za svoje upravljanje [načelnik Gargan], obvezao je prisegom cijelo mnoštvo, kako vlastelu tako i puk, da će se u svemu pokoravati i slijediti njegove naredbe“).³⁸

S druge strane, metropolitansko pravo (*ius metropolicum*) još je preciznije i rigoroznije korišten izričaj u kronici: *Quam ob rem Romanus pontifex annuit petitioni eorum omnesque episcopos a Ragusio superius absolvit a vinculo, quo tenebantur antique metropoli Salonitane. Statuitque novam metropolim in civitate Antibarensi et omnes episcopatus predictos ei subiecit. Inferior vero Dalmatia habuit episcopatus suos more antiquo sue metropoli Salonitane ecclesie subditos, videlicet ab Apsarensi episcopatu usque ad Traguriensem* („Zbog toga je rimski papa odobrio njihov zahtjev i sve je biskupe od Dubrovnika nadalje razriješio spona kojom su vezani za drevnu Salonitansku metropoliju. Ustanovio je novu metropoliju u gradu Baru i sve je spomenute biskupije njoj podložio. Biskupije Donje Dalmacije, tj. od Osorske do Trogirske biskupije, bile su prema drevnom običaju podložne svojoj metropoliji – salonitanskoj crkvi“); *Deditque ei summus pontifex licentiam transeundi mittens ei pallium dignitatis cum confirmatione privilegiorum metropole auctoritatis* („dao mu je [nadbiskupu Lovri] rhovni svećenik odobrenje za prijelaz i poslao mu palij koji odgovara njegovu dostojanstvu, s potvrdom povlastica metropolitanske ovlasti“); *Videns autem episcopus ab archidiacono sibi fore delusum, vehementer indignatus recessit proponens debitam subiectionem Spalatine metropoli subtrahere et ab ipsius iurisdictione se omnino eximere* („Kad je biskup vidio da ga je arhidakon tako izigrao, u velikoj ljutnji ode i odlučio uskratiti dužnu podložnost Splitskoj metropoliji te se potpuno izuzeti iz njezine jurisdikcije“); *Hic in Spalatina ecclesia consecrationem suscepit et pergens ad apostolice sedis presulem confirmationis rescriptum optinuit, ut deinceps episcopatus Farenis antique metropoli Spalatine, tamquam matri sue, iure perpetuo adhereret* („On u splitskoj crkvi primi posvećenje, ode do rhovnog svećenika Apostolske stolice i primi reskript o potvrdi s naredbom da Hvarska biskupija od tada za vječna vremena pripadne Splitskoj metropoliji kao svojoj majci“); *Dominus Columbanus consecratus est in Romana curia, sed veniens, ut moris est, metropolitico iure sibi prestitit iuramentum* („Gospodin Kolumban posvećen je u kuriji u Rimu, ali kad se vratio, kao što je običaj, prema metropolitanskom je pravu njemu [nadbiskupu Rogeriju] položio zakletvu“).³⁹ Nema, dakle, sumnje da se gore citirana formulacija odnosi na kontekst crkvene podložnosti, jurisdikcije salonitansko-splitske metropolitanske crkve nad drugim biskupijama.

Uostalom, sâma činjenica da se sastavljač na jednome mjestu poziva na dva pisma Madalberta i Ivana, čiji sadržaj nije dopro do nas⁴⁰ – vjerojatno su s vremenom ispuštena u kompliciranoj transmisiji teksta *HSM*-a – ukazuje da su tom autoru stajali na raspolaganju bogati dokumenti crkvenog arhiva, kojima se obilno služio kako bi dokumentarno

³⁸ HS c. XIII, 2, 4-6; c. XVI, 11, 12-13; c. XIX, 2, 14-16; c. XXVI, 9, 17-19; c. XXXI, 5, 7-11; c. XXXIII, 4, 15-18.

³⁹ HS c. XV, 2, 21-23, 3, 1-3; c. XVI, 1, 11-13; c. XIX, 1, 12-15; c. XXII, 6, 18-21; c. IL, 9, 27-28.

⁴⁰ CD I, 37; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 103: *Unde frequenter eadem poscentibus nobis diffinitionem recipere hac de causa terminando iniunctam sibi operis Bulgariam petentes Romanorum legati, Madalbertus, venerabilis episcopus, et Joannes, dux illustris, dux Cumas, que sequuntur epistole, ad nos post biennium deveniunt* (podcrtao I. B.).

potkrijepio svoje izlaganje. Kako je i ovaj zapis iznesen u prvom licu množine (pri čemu je ninski biskup opisan kao „naš brat“, a mjesto radnje gdje je legat okupio „nas biskupe“ jest Split), jasno je da je i njegov autor upravo splitski nadbiskup. Njemu, metropolitu i prvaku splitske crkve, bili su lako dostupni navedeni izvori. Iz činjenice da je pisac, splitski nadbiskup, poznavao i izričito spomenuo daljnja pisma, točnije, pisma poslanikâ Madalberta i Ivana, a koja ipak nije prenio (pritom je potpuno nevažno je li ih iz spisa ispustio on sâm ili kompilator *HSM-a*), proizlazi da se u Splitu čuvala mnogo obimnija dokumentacija o saborima od one koja je doprla do moderne historiografije posredstvom *HSM-a*. Postojanje te dokumentacije – koje je zasad neosporeno – omogućava dva važna zaključka: prvo, vjerojatno bi bilo pogrešno reducirati svu splitsku sinodalnu građu na zapis nadbiskupa Ivana; drugo, šira građa u splitskom nadbiskupskom arhivu uključivala je korespondenciju između Sv. Stolice, njezinih legata i istočnojadranskih biskupija, koja se nije sačuvala do naše suvremenosti.

Pismo, pak, pape Lava VI. (lipanj 928. – veljača 929.) upućeno zadarskom biskupu Forminu, ninskom biskupu Grguru i svima dalmatinskim biskupima (*Formino, sancte Jadaratensis ecclesie episcopo, et Gregorio, sancte Nonensis ecclesie episcopo, omnibusque episcopis per Dalmatiam commorantibus, dilectis filiis ac fidelibus nostris*) očito je opominjuće jer se njima izrijekom nalaže da budu pokorni svomu metropolitu (*ut vestro metropolitano sancte Spalatensis ecclesie archiepiscopo summam reverentiam exhiberi*), a zadarskom biskupu da ne prelazi granice svoje biskupije koje su definirane još u starini (*Forminium namque monemus ita suam parochiam retinere, quemadmodum in antiquis temporibus mansit*). Slična su upozorenja upućena osorskom, rapskom i dubrovačkom biskupu. Ninskom biskupu Grguru – koji je očito u međuvremenu nastojao otkloniti provođenje splitskih sinodalnih odluka – naložen je prelazak u Skradin; protupravno prisvajanje tuđih biskupija zabranjuje se, i to pod prijetnjom izopćenja. Splitskom, pak, nadbiskupu Ivanu papa šalje palij te potvrđuje njegov primat u crkvenoj pokrajini.⁴¹ Sasvim je razvidno da je pismo sastavljeno kako bi se nakon zaključenja splitske sinode spriječio otpor biskupâ Dalmacije i ninskog biskupa novom metropolitu. Pismo je upućeno kao upozorenje nezadovoljnim stranama u sporu. Upravo su stoga njegovi adresati Formin, Grgur te drugi sufragani splitskoga nadbiskupa-metropolita. To što je papa adresirao pisma zadarskom i ninskom biskupu ne znači da njihove kopije (ili barem obavijesti o njima) nisu bile poslane u Split: on je bio dužan obavijestiti sve zainteresirane strane u sporu. Izravno obraćanje biskupima Forminu i Grguru u naslovu pisma očito je znak njihova nezadovoljstva saborskim odlukama pa je o potvrdi Sv. Stolice nad potonjima ovu dvojicu suparnika splitskog nadbiskupa trebalo izričito i autoritativno obavijestiti (kako je već prilično davno upozorio T. Raukar).⁴² Osim toga, to je nezadovoljstvo evidentno i iz teksta drugog sabora, pod predsjedanjem biskupa Madalberta, jer drugi zaključak izričito određuje da *unaquaque ecclesia vel civitas, que pontificali munere constipata consistit, simul sedem cum prefinitis terminis diocesei sui a patribus institutis regulariter abutatur*; u nastavku se

⁴¹ CD I, 38-39; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 105-106. Usp. prijevod: Ista, *Izvori za hrvatsku povijest*, 37: „dostojno je da se radujete iskazujući najveće poštovanje svom metropolitu nadbiskupu svete splitske crkve (...) Naime, ima li što gore od biskupa koji je neposlušan vlastitom metropolitu?“

⁴² Raukar, „Hrvatski prostor i kršćanstvo prije zagrebačke biskupije“, u: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094.-1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*, ur. Antun Škvorčević, Zagreb 1995, 91.

nabrajaju crkve kojih se ovo izričito tiče.⁴³ Prema tome, vidi se da je, uz Crgurove, bilo i prigovora drugih dalmatinskih biskupa u vezi s određivanjem dijecezanskih granica, što je potaknulo papinu reakciju.

Tekst pisan u prvom licu množine, nadalje, sasvim nedvosmisleno opisuje što se točno dogodilo, čime daje odgovor i na pitanje zašto je bilo potrebno upućivati zasebna pisma izvjesnim biskupima – *Quam ob rem diversa a nuntiis recitantibus de his partibus, et litteris patentibus non equalia, ambiguitas Romane ecclesie facta, non diffinita ad nos, et finienda adhuc, epistola a beatissimo papa Joanne per legatum nostrum remissa est.*⁴⁴ Svetoj Stolici očito su se pojedinačno obraćali različiti biskupi nezadovoljni zaključcima sinoda: „Budući da su tu stolicu glasnici iz svih strana različito i netočno obavještavali u zatvorenim pismima, pojavilo se u vrhovima rimske crkve dvoumljenje zašto zaključci koncila nisu bili definitivno riješeni, a dosada je cijela stvar već morala biti okončana, pa je papa (samo) poslao pismo (po prezbiteru Petru)“.⁴⁵ Očigledno je, prema tome, da su se papi nakon zaključenja sabora obratili stanoviti biskupi koji su pokušavali – svaki na svoj način – skrenuti tijekom pravorijeka Rima u svoju korist, manipulirajući informacijama na sebi prikladan način. Stoga je kurijalna kancelarija procijenila da je najbolje odaslati posebna pisma upozorenja onim biskupima kojih se to ticalo, drugim riječima, onima koji su najviše izražavali svoje neslaganje rezultatima crkvenog sabora.

Na koncu, činjenica da su se papinska pisma i/ili saborski akti mogli čuvati u Zadru sve do 16. stoljeća nije u koliziji s činjenicom da su prijepisi istih akata i istih pisama postojali i u arhivima drugih biskupija, a obvezno u središtu metropolije, gdje su sabori i održani.⁴⁶ Stoga je vrlo teško utvrditi provenijenciju svakoga od njih, bilo da su se nalazili u Zadru (do 16. stoljeća) ili u Splitu (do 13. stoljeća), tim više što se radilo o dokumentima istovjetnog ili vrlo sličnog sadržaja. A da su se upravo u Splitu, sve do vremena Tome Arhiđakona, nalazili pohranjeni vrlo stari spisi, stariji i od 10. stoljeća, izvrsno pokazuju, primjerice, tragovi o takvima sačuvani u njegovoj kronici. Ondje se u slijedu kroničaru poznatih splitskih crkvenih poglavara, npr. nadbiskupa Marina, datira upravo prema vladavini kneza Branimira, ali i franačkoga kralja Karla III. Debelog (881. – 888.). Ti se Tomini podaci, pak, podudaraju s vremenskim određenjem nadbiskupa Marina iz papinske korespondencije toga vremena, u kojoj se on, Marin, u jednom pismu iz 886. godine navodi kao nedavno preminuo, čime se Tomina datacija njegova nadbiskupovanja po Branimiru (o. 879. – 892.) pokazuje točnom. Pisano svjedočanstvo o nekome pravnom činu, diplomatski dokument koji se nalazio u splitskom nadbiskupskom arhivu te nije ostao sačuvan, stajao je, dakle, pred očima Arhiđakona pri sastavljanju kratkog kroničarskog zapisa o ovom splitskom nadbiskupu. O tome, pak, da je Branimir doista vršio darovne čine u korist splitske crkve te da je ova mogla raspolagati ispravama načinjenima u njegovoj dvorskoj kancelariji svjedoči povelja, doduše, problematične

⁴³ CD I, 37; N. Klaić *Historia Salonitana Maior*, 104. Na ovo upozorava još Katić, *Borba Crgura Ninskoga*, 85. Usp. prijevod: N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, 36: „Isto tako, svaka crkva ili grad u kojem je bila biskupska služba ili stolica neka se pravilno služi određenim, po crkvenim ocima postavljenim granicama svoje biskupije“.

⁴⁴ CD I, 35; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 102.

⁴⁵ Gunjača, *Ispravci i dopune*, 334.

⁴⁶ Tako zaključuje i Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 122.

autentičnosti, ugarsko-hrvatskog kralja Gejze II. iz 1158. godine, kojom crkvi sv. Dujma potvrđuje vlasništvo nad poljičkim selom Srinjine, izrijeком se pritom pozivajući na istovjetan Branimirov dar. To je vrlo važan podatak, tim više što se nije sačuvao nikakav diplomatski materijal vezan uz vladavinu ovog kneza. Pokazuje da je splitska crkva raspolagala i izvjesnim dokumentima koje je izdao knez Branimir te ih čuvala u svojoj pismohrani. Slijedom ovog podatka postaje jasno da je u predlošku, iz kojeg je Toma Arhidakon ispisao ime i vremensko određenje nadbiskupa Marina, ovaj prelat funkcionirao kao nadarbenik, destinatar u nekoj Branimirovoj darovnici. Ono što je tu još znatnije jest činjenica da je isti dokument sadržavao i kneževu intitulaciju, a ova opet formulu datacije po kralju Karlu, koje je, obje diplomatske formule, jednu za drugom, splitski trinaestostoljetni kroničar vjerno prepisao u svoj katalog nadbiskupâ.⁴⁷

Uz to, valja napomenuti da neposredno nakon sinodalnih akata u *HSM*-u slijedi odjeljak pod naslovom „U nekoj vrlo staroj knjizi“ (*in quodam libro vetustissimo*).⁴⁸ Zapis sadrži kratak popis svetaca koji su se u salonitanskoj crkvi častili pod nadnevkom 11. travnja. Iako nije jasan tekstualni odnos ove kratke zabilješke s ostatkom građe sadržane u Benjinoj kompilaciji (ona je jednako tako mogla u *HSM* ući iz sasvim drugog konteksta), plauzibilna je – i zasad neosporena – pretpostavka S. Gunjače da se ovdje radi o veoma staroj zbirci memorijalnih tekstova, koja se čuvala u Splitu, a u koju su se unosili različiti povijesni tekstovi, poput zapisnika splitskih sinoda s popratnim pisanim materijalima. Taj je *liber vetustissimus* mogao, štoviše, predstavljati izvor iz kojega su se u 16. stoljeću crpili drugi tekstovi za *HSM*; i to izvor splitske provenijencije. U protivnom bi, naime, trebalo pretpostaviti da se izvor s popisom blagdana salonitanskih ranokršćanskih svetaca čuvao u Zadru, što samo po sebi nije veoma vjerojatno (naročito nakon promicanja Zadra u metropoliju 1154. godine).

Na koncu, ne osporavajući mogućnost da su zadarske crkvene pismohrane mogle čuvati mnoge ranosrednjovjekovne dokumente poput papinskih pisama i sinodalnih zapisnika,⁴⁹ čini se važnijim – barem u ovom istraživačkom kontekstu – utvrditi pojedinačnu provenijenciju svakoga među izvorima kojima se koristio kompilator *HSM*-a; pitanje, pak, gdje su ti izvori integrirani u jedinstveno djelo ovdje je od sporedne važnosti. Svako od upotrijebljenih vrela moglo je imati zaseban i veoma složen transmisijski put do Benjine zbirke te zaista nije jednostavno u svakoj prilici utvrditi kako je taj put točno tekao. Ovdje

⁴⁷ O tome v. Isti, *Prva stoljeća*, 24-25 i 95 s bilj. 181; Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 116, 251-252; Basić, „Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku“, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb 2015, 445.

⁴⁸ N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 106 i fotografija na sl. 53 (fol. 633r). O tome usp. Gunjača, *Ispravci i dopune*, 338; Katičić, *Litterarum studia*, 391.

⁴⁹ U tom je smislu indikativno to što se, primjerice, zapisnike crkvenog sabora održanog 1185. godine u Splitu u bazilici sv. Andrije (*Ad basilicas pictas*) čuvalo i u Trogiru. Taj sinodalni skup ticao se i trogirskog biskupa te je razumljivo da je on posjedovao vlastiti primjerak prijepisa saborskih zaključaka. Time se posredno potkrepljuje Budakova pretpostavka o širokoj cirkulaciji crkvenih dokumenata u srednjovjekovnoj Dalmaciji. Isti su zapisnici uključeni u *HSM* (CD II, 192-194; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 123-125, čime Benjin kolektanej završava). Ipak, ostaje neriješenom dvojba zašto bi se zapisnici te splitske provincijske sinode čuvali u Zadru, koji je 30 godina ranije prestao biti sufraganom Splita i osnovao vlastitu metropoliju. Čini se da taj podatak zasad upućuje da bi podrijetlo barem jednog dijela Benjinih izvora trebalo tražiti u Splitu.

u više navrata spominjani rad N. Budaka zacrtao je smjernice kojima se valja voditi pri upravljanju budućih istraživanja te problematike. Jednako tako, važan je Budakov zaključak kako manjak vrela izvorne salonitanske provenijencije u srednjovjekovnom Splitu ipak, uza sve ograde, ukazuje na znatan diskontinuitet između dvaju gradova u 7. i 8. stoljeću.⁵⁰

---

⁵⁰ Budak, „*Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*“, 126. Usp. suprotno gledište: Katičić, „Kontinuitet pisane predaje od Salone do Splita“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 32, 1992 [Prijatelj zbornik I], 157-164.

CARL SCHMITT I BALDO BOGIŠIĆ

Cilj je ovog rada prikazati odnos Carla Schmitta spram Balda Bogišića. Carl Schmitt (1888. – 1985.), jedan od najznačajnijih europskih pravnika i filozofa prava i politike u prošlom stoljeću, nije se mogao susresti s Baldom Bogišićem (1834. – 1908.), znamenitim cavtatskim pravnikom i polihistorom te tvorcem Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru (OIZ) (1888.) za života ovog potonjeg. Međutim, stjecajem obiteljskih okolnosti, Schmitt 1925. godine ljetuje u Cavtatu, gdje se dublje upoznao i nedvojbeno ostao fasciniran Bogišićevim likom i djelom. Pisani tragovi o Schmittovim cavtatskim danima sačuvani su u trima različitim izvorima: njegovoj korespondenciji, njegovu dalmatinskom putopisu te, konačno, u njegovim dnevnicima iz tog vremena. Schmitt je smatrao kako je Bogišić jedan od malobrojnih „Velikih Ilira“ tijekom cjelokupne povijesti tog prostora, tj. onih epohalnih osobnosti koje su utjelovile genius loci Ilirije: njeno jedinstvo u različitosti tradicija množine religija, naroda i jezika. Pored toga, Schmitt je Bogišića, uz Švicarca Eugena Hubera (1849. – 1923.), smatrao najvećim kodifikatorom civilnog prava uopće. U radu će se nastojati objasniti razlozi ovakva Schmittova laudativnog odnosa prema Bogišiću te pokazati zbog čega nam Schmittova razmatranja otvaraju nova vrata za produbljeno čitanje i razumijevanje lika i djela Balda Bogišića.

Ključne riječi: Bogišić, Carl Schmitt, kodifikacija, OIZ, Cavtat

1. Uvodne napomene

Naslov ovih kratkih i preliminarnih razmatranja vjerojatno će na prvi pogled izazvati čuđenje. Carl Schmitt (1888. – 1985.), jedan od najvećih i najznačajnijih kontinentalnih europskih pravnika u 20. stoljeću, bio je tek dvadesetogodišnji student u trenutku kada je s ovoga svijeta otišao Baldo Bogišić (1834. – 1908.), jedan od najznamenitijih pravnika i polihistora Jugoistočne Europe te stvaratelj u svjetskim razmjerima jedinstvenog Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Međusobno se nisu poznavali. Bogišićeva kodifikacija, kruna njegova života i djela, stupila je na snagu točno u danima Schmittova dolaska na ovaj svijet, u srpnju 1888. godine. Ipak, Schmitta je životna sudbina koje desetljeće i pol nakon Bogišićeve smrti nanijela u njegov rodni Cavtat, gdje se dublje upoznao i nedvojbeno ostao fasciniran značajnim tragovima Bogišićeva postojanja te njegovim epohalnim ostvarenjima. Taj Schmittov susret s Bogišićevom ostavštinom nastojat će se ocrtati u ovom prilogu.

Pored toga što je bio jedan od najvećih i najznačajnijih kontinentalnih europskih pravnih znanstvenika u 20. stoljeću, posebice u sferi javnog prava, Schmittov *opus* izvršio je nadasve relevantan utjecaj na čitav niz srodnih disciplina, u rasponu od politologije preko filozofije do teologije. Schmittov konsekventan antiliberalni diskurs, usredotočen, *inter alia*, na jake figure poput diktatora, suverena, pa čak i *Führera* – što ga je u jednom razdoblju života dovelo u neposrednu političku blizinu potonjega, priskrbivši mu nimalo laskavu titulu „krunskog pravnika Trećeg Reicha“ (*der Kronjurist des Dritten Reiches*) – sve do danas gotovo magnetski privlači pojedine vodeće mislioce današnjice, ne samo desne

već i lijeve političke provenijencije, u rasponu od Alaina de Benoista preko Giorgia Agambena do Slavoj Žižeka, povezane kritikom postojeće liberalne demokracije i pokušajima promišljanja njene alternative¹.

Kako se taj *kolos* europske pravne misli prošlog stoljeća zatekao 1925. godine u „malome mistu“ Cavtatu i kako se ondje „u duhu“ susreo s Baldom Bogišićem, nedvojbeno najvećom figurom tog dalmatinskog drevnog urbanog mikrokozmosa?²

Odgovor na to pitanje treba tražiti u Schmittovim obiteljskim odnosima sredinom dvadesetih godina prošlog stoljeća. Njegova tadašnja zaručnica, kao buduća supruga, potjecala je iz srpske obitelji iz kontinentalne Hrvatske te su ljeta 1925. godine proveli na vjereničkom putovanju po Dalmaciji³. U okviru tog putovanja – od 29. kolovoza do 16. rujna – Schmitt boravi u Cavtatu, smjestivši se u tamošnjem Franjevačkom samostanu Gospe od Snijega. Pisani tragovi o Schmittovim, očito duboko doživljenim, cavtatskim danima sačuvani su u trima različitim izvorima: njegovoj korespondenciji, njegovu dalmatinskom putopisu te, konačno, u njegovim dnevnicima iz tog vremena. Središnja figura svih Schmittovih napomena o Cavtatu nedvojbeno je Baldo Bogišić.

Nadamo se da će razmatranja koja slijede pobuditi i zanimanje profesora Drage Roksandića – korifeja naše povijesne znanosti i jednog od najvećih poznavatelja Bogišićeva lika i djela – kojemu ih sa zahvalnošću posvećujemo u povodu njegova jubileja.

2. Schmitt i Bogišićeva biblioteka

Bogišić, Schmitt i Samostan Gospe od Snijega. Kako je ta cavtatska redovnička ustanova spojila „u duhu“ ovu dvojicu iznimnih pravnika?⁴ Prema volji Bogišićeve sestre, Marije Bogišić-Pohl (1837. – 1920.), njegove jedine nasljednice, iznimno značajna biblioteka velikog pravnika, zajedno s vrijednim zbirkama, trebala je biti trajno smještena u navedeni samostan kao „Bogišićev muzej i biblioteka“. Međutim, do smještaja te institucije u prostor

¹ Literatura o Schmittu danas je gotovo nepregledna. Stoga upućujemo svega na tri uvodna djela u kojima se može naći daljnja relevantna literatura o njemu: Paul Noack, *Carl Schmitt. Eine Biographie*, Berlin 1993; Reinhard Mehring, *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall. Eine Biographie*, München 2009; Jens Meierhenrich – Oliver Simons (ur.), *The Oxford Handbook of Carl Schmitt*, Oxford 2016; u našoj sredini, filozofski je relevantan sljedeći kraći prinos: Mario Kopic, „Carl Schmitt redivivus“, u: *Proces Zapadu. Metapolitički ogledi*, Dubrovnik 2003, 27 i sl.; usp. i Slaven Ravlič, *Suvremene političke ideologije*, Zagreb 2003, 134 i sl.

² Literatura o Bogišiću također je sve obuhvatnija. Stoga upućujemo samo na do sada najvažnije, kao i na najnovije knjige u kojima je sadržana i mnogobrojna daljnja literatura o njegovu liku i djelu: Niko S. Martinović, *Valtazar Bogišić, I. Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava*, Cetinje 1958; Werner Zimmermann, *Valtazar Bogišić 1834–1908. Ein Beitrag zur südslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte in 19. Jahrhundert*, Wiesbaden 1962; Surja Pupovci, *Valtazar Bogišić*, Podgorica 2004; Josip Kregar – Vlaho Bogišić – Dalibor Čepulo – Petar Miladin – Slaven Ravlič – Filip Hameršak, *Bogišić i kultura sjećanja. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u prigodi stote godišnjice smrti Balda Bogišića*, Zagreb 2011; Zoran P. Rašović, *Bogišićeve pravne izreke. Skladnosti između rimskopravnog i crnogorskog narodnog vrela*, Podgorica 2016.

³ O Schmittovu životu u toj godini, uključujući i putovanje po Dalmaciji, v. npr. Mehring, *Carl Schmitt*, 193 i sl.

⁴ O povijesti i značenju tog Franjevačkog samostana v. Justin V. Velnić – Anđelko Badurina, *Samostan Snježne Gospe u Cavtatu: 1484–1984*, Cavtat 1984.

Franjevačkog samostana nikada nije došlo. U vrijeme Schmittova boravka kod cavtatskih fratara, Bogišićeva je biblioteka bila smještena u jednu prostraniju kuću u središtu Cavtata koju je nakon Bogišićeve smrti stekla njegova sestra. Budući da su, prema volji Bogišićeve sestre, kustosi njegove biblioteke i zbirki bili upravo navedeni franjevci, nije teško razvidjeti kako se Schmitt našao usred Bogišićeva knjižničkog blaga⁵.

Što je Schmitt kazao o tom blagu? U njegovu pismu od 14. rujna 1925., upućenom Rudolfu Smendu (1882. – 1975.), jednom od najvećih njemačkih znanstvenika javnog prava u 20. stoljeću⁶, objavljenom prvi put tek prije nekoliko godina, Schmitt ističe sljedeće:

„Ovdje sam u biblioteci velikog južnoslavenskog pravnika Bogišića mogao lijepo raditi te sam imao čudestan boravak. Biblioteka koja obuhvaća 18.000 svezaka, prelijepi je spomenik bogatog i veličanstvenog života; ona očito ima svoju posebnu sudbinu, jer neće biti prodana nikakvom antikvaru, niti će biti pripojena nekoj većoj biblioteci, već stoji ovdje u potpunom miru i tišini, pod prividom skrbi koju bi trebao izvršavati jedan dokoni franjevac“⁷.

U svojim dnevnicima, pak, objavljenima za ovo razdoblje tek 2018. godine, Schmitt ističe da se „lijepo nastanio u Franjevačkom samostanu“ te da „svakodnevno vadi bilješke iz Bogišićeve biblioteke“⁸. Fascinacija Bogišićevom bibliotekom očito je u tih nekoliko tjedana provedenih u Cavtatu prerasla u fascinaciju Bogišićevim likom i djelom.

3. Schmitt i Bogišićev lik

Smatrajući, kako smo vidjeli, da je Bogišićeva biblioteka „prelijepi spomenik bogatog i veličanstvenog života“ nezina negdašnjeg vlasnika, Schmitt je posvetio nekoliko laudativnih redaka u svom pismu Smendu i osobi Balda Bogišića:

„Bogišić potječe iz ovog gnijezda (Cavtata, op. a.) od 700 stanovnika te je ovdje – premda je živio u Rusiji (kao profesor u Odesi), Njemačkoj, Italiji, Francuskoj, Crnoj Gori, Austriji, Mađarskoj – bio njegov lijepi zavičaj“⁹.

⁵ Općenito o Bogišićevoj biblioteci, njenoj povijesti i fundusu, pa i u razdoblju u kojem je Schmitt boravio u Cavtatu, v. Stjepan Kastropil, „Bogišićeva biblioteka u Cavtatu“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 2, 1951, 48 i sl.

⁶ O Smendovu životu i djelu v. npr. Clemens Bogedain, „Rudolf Smend: Ein Beitrag zum Leben und Wirken eines großen deutschen Staatsrechtlers des 20. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung seiner Staatskirchen-, Bundestreue- und Integrationslehre“, *Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte*, 15, 2014, 194 i sl., s uputama na daljnju literaturu.

⁷ Carl Schmitt – Rudolf Smend, „Auf der gefährlichen Straße des öffentlichen Rechts“. *Briefwechsel Carl Schmitt – Rudolf Smend 1921–1961.*, Berlin 2012, 48 i sl. Navedeno pismo je na srpski jezik preveo Luka Breneselović, jedan od najvećih poznavatelja Bogišićeva djela u mladem naraštaju te urednik nadasve relevantnog izdanja *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti*, I-II, Beograd 2011. Pismo je objavljeno pod naslovom „Jedno pismo Karla Šmita iz Cavtata (1925)“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 61, 2013, 342 i sl. U nastavku služili smo se Breneselovićem prijevodom, uz odgovarajuće prilagodbe našem materinskom jeziku. Usput, zanimljivo je spomenuti kako Schmitt ističe u svom dnevniku iz 1924. da je prilikom jednog svojeg posjeta Smendu razgovarao s njim i o Bogišiću! To dokazuje da je Schmitt već prije dolaska u Cavtat ponešto znao o liku i djelu tog znamenitog pravnika; Schmitt, *Der Schatten Gottes. Introspektionen, Tagebücher und Briefe 1921 bis 1924*, Berlin 2014, 333.

⁸ Schmitt, *Tagebücher 1925 bis 1929*, Berlin 2018, 6.

⁹ Schmitt – Smend, „Auf der gefährlichen Straße“, 49.

Polazeći od sadržaja Bogišićeve biblioteke, u kojoj se ogledao njegov raskošni poliglotizam, stečen ponajprije životnim iskustvom u svim navedenim sredinama te utjelovljen u njegovu doista višejezičnom opusu, Schmitt iznosi jednu od svojih središnjih misli o ljudima i kulturi onog prostora Jugoistočne Europe koji prema antičkom nazivu *Illyricum*, politički reaktualiziranom u pretprošlom stoljeću u Napoleonovim Ilirskim pokrajinama te potom u ilirskom pokretu, on jednostavno naziva *Ilirijom*¹⁰:

„Čitava višejezičnost ilirskog duha zrcali se u ovoj biblioteci. Sada razumijem zašto je autor Vulgate, sveti Jeronim, morao biti Ilir“¹¹.

Da bi se pokušala u potpunosti shvatiti navedena Schmittova napomena o Bogišićevoj „ilirskoj“ višejezičnosti, nužno je iščitati njegov kratak, no filozofijski nadahnjujući „dalmatinski putopis“ pod naslovom *Ilirija. Zapisi s putovanja Dalmacijom*, objelodanjen neposredno nakon završetka tog putovanja, pri kraju iste, 1925. godine¹².

U navedenom putopisu Schmitt ističe da je sama bit Ilirije „nevjerojatna veza različitih rasa, ilirskog prastanovništva, Grka, Kelta, Rimljana, Germana, Slavena i Mongola, fantastična mješavina jezika i religija, zrak prepun demona, poganske antike, rimskog i grčkog kršćanstva, gnostike i Islama... Sve rase koje su se naselile u Iliriji od ove su zemlje dobile nešto novo i postale nositeljima posebnog ilirskog duha“¹³.

Navedena ilirska *unitas in diversitate*, smatra Schmitt, objavila se na izravan i poseban način u mediju jezika. Ilirija je „velika pozornica moćne i sudbonosne povezanosti mnogih naroda i jezika“¹⁴. Takva se njezina višejezičnost napose utjelovila u „Velikim Ilirima“, kako Schmitt naziva najveće duhove navedenog prostora tijekom povijesti:

„Veliki Iliri ne stvaraju romantičnu glazbu, već imaju jezik. Govore dakako puno jezika. Čini se kao da su im svi europski jezici poznati, kao da u ilirskom duhu leži neka posebna, jako čudna vrsta višejezičnosti“¹⁵.

Imenujući pojedine „Velike Ilire“ kao najveće osobe toga podneblja od antičkih vremena do 20. stoljeća, Schmitt je među te rijetke odabranike uvrstio i Balda Bogišića:

„Ilirija, zemlja Dioklecijanova, svetog Jeronima, evangeličkog teologa Flaciusa Illyricusa, biskupa Strossmayera, velikog, mnogojezičnog pravnika Bogišića, kipara Meštrovića, njemačkog pjesnika Theodora Däublera ili mladoga, u ratu poginuloga Srbina Bojića, jedinog velikog herojskog pjesnika koji je istaknuo Svjetski rat“¹⁶.

No, kakva je zapravo narav te „ilirske višejezičnosti“, koja se ozbiljila *par excellence* i u „mногоjezičnog pravnika Bogišića“? Schmitt o tome donosi nadasve značajne uvide, smatrajući da je ta višejezičnost „posebna spremnost duha, odricanje od utilitarizma samo praktičnog sporazumijevanja, to je sposobnost da se drugome jeziku dopusti da poput

¹⁰ O nastanku ilirskog ideologema v. općenito Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008.

¹¹ Schmitt – Smend, „Auf der gefahrenvollen Straße“, 49.

¹² Schmitt, „Illyrien. Notizen von einer dalmatinischen Reise“, *Hochland*, 23, 1925, 293 i sl. Taj „dalmatinski putopis“ ponovno je objavljen u: Schmitt, *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916-1969*, Berlin 1995, 483 i sl. Navedeni Schmittov kratki tekst prevela je 2015. na hrvatski jezik Renata Trischler, čiji smo prijevod uglavnom slijedili, međutim, za sada je, nažalost, dostupan samo na mrežnim stranicama (*Večernjakova blogosfera*).

¹³ Schmitt, *Staat, Großraum, Nomos*, 484.

¹⁴ *Ibid.*, 486.

¹⁵ *Ibid.*, 485.

¹⁶ *Ibid.*, 486.

pratitelja hoda rame uz rame, s njim razgovarati kao sa čovjekom, ne uzimati ga poput oruđa u ruku¹⁷. Prema njegovu zaključnom shvaćanju o ovoj temi, „to je jedino moguće u zemlji granica, tamo gdje je u ljudima ostalo zajedništvo opsežne povijesti utemeljene na mnoštvu iskustava, a posebice iz polutisućljetne borbe s Islamom. Balkan je granica između Azije i Europe i to u intenzivnijem smislu negoli je to Rusija“¹⁸.

Poznavatelji Schmittova djela neće lako na prvi pogled u navedenim rečenicama, prožetim toposima poput „zajedništva“, „moćne i sudbonosne povezanosti mnogih naroda“, „hoda rame uz rame“ i „ljudskog razgovora“, prepoznati autora rasprave *Der Begriff des Politischen*, jednog od ključnih i nadasve utjecajnih kraćih radova filozofije politike u prošlom stoljeću, koja doslovce od svojih prvih rečenica pojam „neprijatelja“ (*der Feind*), odnosno razlikovanje prijatelja i neprijatelja postavlja na razinu konstitutivnog pojma čitavog svijeta politike¹⁹.

Premda bi se u ovom kontekstu na površinskoj razini moglo reći da je Schmitta možda „razblažilo“ mediteransko ozračje cavtatskog ljeta te ga potaknulo na (za njega) netipična razmatranja o suživotu i zajedništvu, ne treba zaboraviti da je taj veliki njemački pravnik bio izraziti poklonik Renéa Guénona (1886. – 1951.), izuzetnog prošlostoljetnog otkrivača i pronositelja tradicijskih mudrosnih i sakralnih učenja. Središnji metafizički pojam Guénonove misli svakako je primordijalna tradicija (*tradition primordiale*), kao iskon svekolike duhovnosti u svijetu, koja se različito očituje u različitim vremenima i među različitim narodima, počivajući, međutim, uvijek na temeljnom i dubokom duhovnom jedinstvu²⁰. Iako se Schmitt s Guénonovim djelom susreo, po svemu sudeći, tek u tridesetim godinama 20. stoljeća, njegova shvaćanja o jednosti u mnogolikosti Ilirije kao da su na neki način misaono nagovijestila i predodredila mogućnost susreta s Guénonovim razmatranjima o *tradition primordiale* i pojedinačnim duhovnim tradicijama kao njenim očitovanjima u različitim mjestima, vremenima i narodima²¹.

Imajući sve navedeno u vidu, mora se zaključiti da nam je Schmitt svojim razmišljanjima pružio nov i do sada nepoznat ključ za razumijevanje Balda Bogišića. Bogišić, jedan od malobrojnih Schmittovih „Velikih Ilira“, bio je jedini pravnik među tim rijetkim osobnostima u posljednjim dvama tisućljećima koje su na najpotpuniji način utjelovile *genius loci* Ilirije: njeno jedinstvo u različitosti tradicija množine religija, naroda i jezika. I doista,

¹⁷ Ibid., 487.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, München – Leipzig 1932, u kojem jedna od prvih rečenica glasi: „Die spezifisch politische Unterscheidung, auf welche sich die politischen Handlungen und Motive zurückführen lassen, ist die Unterscheidung von Freund und Feind“ („Specifično političko razlikovanje, na koje se mogu svesti politička djelovanja i motivi, jest razlikovanje prijatelja i neprijatelja“); o navedenoj Schmittovoj raspravi v. npr. Ernst-Wolfgang Böckenförde, „Der Begriff des Politischen als Schlüssel zum staatsrechtlichen Werk Carl Schmitts“; u: *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*, Frankfurt am Main 1991, 344 i sl.

²⁰ Literatura o Guénonu danas je također gotovo nepregledna. Stoga upućujemo jedino na recentan pregled: Philippe Faure (ur.), *René Guénon. L'appel de la sagesse primordiale*, Paris 2015, s uputama na izvorna djela i daljnju sekundarnu literaturu. U našoj sredini, od malobrojnih radova, filozofski je posebice poticajan sljedeći kratki uvod: Kopic, „Novi srednji vijek“, *Behar: časopis za književnost i društvena pitanja*, 140/23, 2018, 20 i sl.

²¹ Detaljnije o odnosu Schmitta spram Guénona v. npr. Cristiano Grottanelli, „Mircea Eliade, Carl Schmitt, René Guénon, 1942.“, *Revue de l'histoire des religions*, 219, 2002, 325 i sl.

kada se promatra Bogišićev lik i djelo u njegovoj cijelosti, čovjek se ne može oteti dojmu o tom cavtatskom pravniku i poliglottu kao velikom sjedinitelju univerzalnog i lokalnog, latinstva i slavenstva, učenog i običajnog prava. Ta se Bogišićeva *unitas in diversitate* posebice očitovala u njegovoj kodifikaciji kao najvećem od svih njegovih djela i o tome će svakako biti riječi dalje u tekstu. No, potrebno je prije svega razmotriti što je Schmitt sâm rekao o tom kodifikatorskom veledjelu.

4. Schmitt i Bogišićevo djelo

U svom već spomenutom pismu Smendu od 14. rujna 1925., Schmitt prije svih ostalih stvari ističe da je Bogišić „autor Crnogorskog zakonika iz 1888“²². U navedenom kontekstu Schmitt posebice ističe „da je toj kodifikaciji Karl Dickel posvetio cijelu jednu panegiričku knjigu, kako bi je preporučio povjerenstvu za izradu Njemačkog građanskog zakonika kao uzor“²³. Zna se činjenica da je Bogišić zajedno s tim poznatim njemačkim sucem i profesorom u nekoliko navrata, između 1883. i 1885., kritički raščlanio svaki propis budućeg *Opšteg imovinskog zakonika*²⁴. No, u našem je kontekstu važnije da Schmitt ni jednom riječju nije doveo u pitanje Dickelovu ocjenu o izvrsnosti i uzornosti Bogišićeve kodifikacije. Štoviše, u daljnjem tijeku pisma Smendu sasvim je razvidno implicitno Schmittovo pristajanje uz Dickelovo mišljenje, uz određene dodatne, iznimno zanimljive opaske:

„Prvo mi se činilo da ovdje vidim posebno, historijsko značenje malih zemalja te sam domišljao da su još samo Crna Gora i Švicarska (sa svojim znamenitim Huberom) sposobne za kodifikaciju te da mogu iznjedriti velikog zakonodavca (*Législateur*). To međutim samo dokazuje da je vrijeme kodifikacija, Likurga i Solona prošlo, isto kako je prošlo vrijeme i mnogih drugih simpatičnih stvari. Ono što mi je ovdje postalo jasnim jest značenje velikih država“²⁵.

Navedeno Schmittovo razmatranje, usprkos svojoj kratkoći, iznimno je važno te bogato nadasve značajnim misaonim motivima i nijansama. Krećući se na tragu spomenutog Dickelova panegirika, čini se da je Schmitt ponajprije bio mišljenja da su jedino male zemlje, poput Crne Gore ili Švicarske, u stanju donijeti kodifikacije te „poroditi“ lik velikog zakonodavca. „Veliki Ilir“ Baldo Bogišić, uz velikog švicarskog pravnika Eugena Hubera (1849. – 1923.), očito je jedini takav *Législateur* u općim razmjerima! Teško je i zamisliti veće laude od ovih. Kriterij kojim se rukovodio Schmitt pri ovakvoj iznimno isključivoj pozitivnoj selekciji jest bez sumnje izvornost određene kodifikacije kao zakonodavnog djela. Crnogorski *Opšti imovinski zakonik* (OIZ) i švicarski *Zivilgesetzbuch* (ZGB) nedvojbeno čvrsto povezuje – pored magistralnog nomotehničkog umijeća toliko udaljenog od uobičajenog epigonskog oponašanja već postojećih kodifikacija – njihova

²² Schmitt – Smend, „*Auf der gefahrenvollen Straße*“, 48.

²³ Ibid. Schmitt kao „panegiričku knjigu“ spominje sljedeću raspravu o Bogišićevoj kodifikaciji: Karl Dickel, *Über das neue bürgerliche Gesetzbuch für Montenegro und die Bedeutung seiner Grundsätze für die Kodifikation im allgemeinen mit Bemerkungen über den neuen Entwurf eines deutschen bürgerlichen Gesetzbuches*, Marburg 1889. U Parizu je 1891. godine izašao i francuski prijevod te rasprave.

²⁴ Zimmermann, *Valtazar Bogišić*, 189 i sl. Bogišić je s Dickelom bio u prijateljskim odnosima.

²⁵ Schmitt – Smend, „*Auf der gefahrenvollen Straße*“, 49.

autohtonost, tj. utemeljenost u običajnom pravnom svijetu sredina u kojima su ta dva zakonika nastala²⁶.

U upravo raščlanjenoj prvoj citiranoj rečenici, za razliku od maločas, opet nailazimo na „pravoga“ Schmitta, mislioca često usredotočena na jake figure politike i prava. Ovaj put glavni protagonisti nisu diktator²⁷, suveren²⁸ ili *Führer*²⁹, već *Législateur* kao veliki zakonodavac. No, riječ je nedvojbeno o istoj vrsti fascinacije.

I druga navedena rečenica koja se odnosi na Bogišićevu kodifikaciju također nam otkriva tipične topose Schmittova mišljenja. U njoj Schmitt, ne odustajući nipošto od svog iznimno pohvalnog mišljenja o Bogišiću, zaključuje da je doba kodifikacija i velikih zakonodavaca zapravo završilo. Implicitno nazivajući Bogišića imenima slavnih starogrčkih zakonodavaca Likurga i Solona, tj. na sasvim jednak način kojim ga je emfatički izvorno nazvao još 1872. godine dubrovački grof Niko Pucić (1820. – 1883.), prilikom prvih vijesti o tome da će baš Bogišić biti crnogorski kodifikator³⁰, Schmitt smatra da je vrijeme takvih velikih zakonotvornih pojedinaca za nama. Teško je iz sačuvanog teksta pisma sa sigurnošću zaključiti što je Schmitta točno navelo na tada avangardan zaključak o ulasku u postkodifikacijsku i postkodifikatorsku eru, ali čini se da je i u ovom kontekstu smatrao kako vrijeme „malih zemalja“ (*kleine Länder*) definitivno iščezava, podcrtavajući na koncu značenje „velikih država“ (*große Staaten*)³¹. Ne treba biti krajnji upućenik u Schmittovo

²⁶ Općenito o Bogišićevoj kodifikaciji v. knjige navedene u bilj. 2, s uputama na daljnju literaturu; o švicarskom građanskom zakoniku (ZGB) i njezinu tvorcu Eugenu Huberu v. npr. Franz Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*, Göttingen 1967, 488; Srđan Šarkić – Dragoljub Popović, *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*, Beograd 2005, 186 i sl., s uputama na daljnju literaturu. U pogledu utemeljenosti crnogorskog OIZ-a u običajnom pravnoj kulturi, najbolje je krenuti od razmatranja samog njegova kodifikatora; v. Baldo Bogišić, „Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori“, u: *Izabrana djela. Tom IV. Studije i članci*, Podgorica – Beograd 2004, osobito IV. pogl. „Zakonik prema običaju“, 216 i sl.; u običajnom pravu kao izvoru prava u švicarskom ZGB-u v. npr. Eugen Bucher, „Rechtsüberlieferung und heutiges Recht“, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 8, 2000, 432 i sl., osobito 474 i sl.

²⁷ V. npr. Schmitt, *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*, München 1921; o Schmittovu konceptu diktature v. recentno Duncan Kelly, „Carl Schmitt’s Political Theory of Dictatorship“, u: Meierhenrich – Simons (ur.), *The Oxford Handbook*, 217 i sl., s uputama na daljnju literaturu.

²⁸ V. npr. Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, Berlin 1922, koja sadrži (str. 9) jedno od najpoznatijih Schmittovih određenja: „Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet“ („Suveren je onaj koji odlučuje o izvanrednome stanju“); o navedenom Schmittovu djelu v. recentno, Miguel Vatter, „The Political Theology of Carl Schmitt“, u: Meierhenrich – Simons (ur.), *The Oxford Handbook*, 245 i sl., s uputama na daljnju literaturu.

²⁹ V. npr. Schmitt, „Der Führer schützt das Recht“, *Deutsche Juristen-Zeitung*, 39, 1934, 945 i sl.

³⁰ Pucićevo pismo Bogišiću od 2. srpnja 1872., u kojemu, priopćavajući mu vijest da se najozbiljnije priprema Bogišićevo imenovanje za crnogorskog kodifikatora, doslovce ističe sljedeće: „Evo te dakle u tvome životu Solona i Likurga Crne Gore i Brda, ali što nijesu bili ni Solun ni Likurgo nagradjeni od velike države, kakome je Rusija, i male države kakova je Crna Gora“; pismo je prvi put objavio 2016. godine Rašović, *Bogišićeve pravne izreke*, 85. Posebno je interesantno istaknuti da grof Pucić, osim spominjanja Solona i Likurga na koje nailazimo i u Schmitta, izričito spominje i opreku „male i velike države“, što također čini i Schmitt u svojih nekoliko maloprije citiranih rečenica o Bogišićevoj kodifikaciji. Je li moguće da je Schmitt imao u rukama ovo davno Pucićevo pismo u vrijeme dok je iz Cavtata pisao Rudolfu Smendu?

³¹ U povijesno-teorijskom smislu, navedeni je fenomen prvi put raščlanio poznati talijanski civilist i pravni teoretičar Natalino Irti tek krajem sedamdesetih godina prošlog stoljeća u svom fundamentalnom radu „L’età della decodificazione“, *Diritto e società*, 5, 1978, 613 i sl., no krećući se u znatno drukčijem kontekstu od Schmittova.

djelo da bi se u navedenom razlikovanju vidjela jezgra kasnije razvijenog shvaćanja o kraju klasične novovjekovne državnosti, na čije mjesto stupa koncept „veleprostora“ (*Großraum*) i njemu pripadno carstvo (*Reich*), s korjenitim posljedicama i za do tada uvriježeni koncept zakonodavstva³².

Bez obzira na navedene dalekosežne Schmittove koncepcije koje znatno nadilaze našu temu, ostaje činjenica da je veliki njemački pravnik i mislilac smatrao kako je Bogišić jedan od malobrojnih „Velikih Ilira“ i „velikih zakonodavaca“. Polazeći od navedenih Schmittovih uvida, u zaključku ovog priloga pokušat će se razvidjeti u kojoj se mjeri njegovo inovativno shvaćanje Bogišića može prepoznati u samom Bogišićevu djelu.

5. Zaključne napomene

Kao što se može vidjeti, sukladno sa Schmittovim shvaćanjem, Bogišić je, kao svaki „Veliki Ilir“, na egzemplaran način zrcalio samu bit „ilirstva“: jedinstvo u različitosti tradicija množine religija, naroda i jezika. U Bogišićevu slučaju, i pravnih tradicija. Ima li navedeno, do sada neotkriveno Schmittovo shvaćanje, utemeljenje u samom Bogišićevu djelu?

Schmitt se nije pobliže pozabavio tim pitanjem u pogledu različitosti pravnih tradicija. Stoga preostaje na njegovu tragu pokušati odgovoriti kako u tom smislu stoji stvar sa samim Bogišićevim veledjelom, crnogorskom kodifikacijom? U svojevrsnome manifestu svojih kodifikatornih nastojanja, naslovljenom *Povodom crnogorskog građanskog zakonika. Nekoliko riječi o načelima i metodu usvojenim pri izradi*, Bogišić između temeljnih takvih načela ističe i sljedeće: „Da bi se izbjegao svaki dualizam, ili rascijep u pravu, i da se olakša spajanje između novijeh i starijeh elemenata, valja da se prvi uvode takim načinom, da između svih njih bude stajalo uzajamno i neprekidno općenje“³³. Na drugome mjestu, u svojoj temeljnoj raspravi *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, Bogišić ovu temeljnu misao formulira na sljedeći način: „Primjena nove stvari u zakonik treba da se učini načinom kako će ostati u neprestanoj živj i neposrednoj uzajamnoj svezi sa narodnim životom i pravilima koja otuda organski potekoše, te se s njima stopiti u jednu cjelinu i time izbjeći svaki mogući dualizam u pravu“³⁴. Navedeno unutarnje obilježje kodifikacije nužno će djelovati i daleko onkraj „male zemlje“: „Spoljašnje odnošaje ne mogući i ne trebajući gubiti iz vida, zakonik valja da u isto vrijeme pruži priliku Crnogorcima, da steku opći pojam o pravu u inostranstvu; a inostrancima, da imaju ideju o osobinama crnogorskoga prava“³⁵.

Kako je razvidno na temelju navedenih Bogišićevih izričaja, njegova kodifikacija sadrži među svojim odredbama i znatan broj institucija koje ne potječu iz običajnog prava, već predstavljaju za narodni život „novu stvar“. Riječ je tu, naravno, o institucijama nastalima

³² V. ponajprije Schmitt, *Völkerrechtliche Großraumordnung und Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht*, Berlin 1939; o Schmittovim konceptima „veleprostora“ i „carstva“ v. recentno Oliver Simons, „Carl Schmitt’s Spatial Rhetoric“, u: Meierhenrich – Simons (ur.), *The Oxford Handbook*, 776 i sl., s uputama na daljnju literaturu.

³³ Bogišić, „Povodom crnogorskog građanskog zakonika. Nekoliko riječi o načelima i metodu usvojenim pri izradi. Pismo jednom prijatelju“, u: *Izabrana djela*, 7.

³⁴ Isti, „Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori“, u: *Izabrana djela*, 159.

³⁵ Isti, „Povodom crnogorskog građanskog zakonika“, u: *Izabrana djela*, 7.

u okviru višestoljetne tradicije europskog učenog prava (*Gelehrtes Recht*), utemeljene na rimskim pravnim izvorima³⁶. Bogišić je nastojao na svaki način postići jedinstvo tih dviju različitih pravnih tradicija, težeći premostiti svaki dualizam ili rascjep u svijetu prava. Podsjećajući se ovdje na činjenicu da su određene odredbe Bogišićeve kodifikacije imale svoj temelj i u osmanskoj pravnoj tradiciji³⁷, čini se neupitnim kako je Schmittova intuicija da je Bogišićeva veličina, kao i svakog od malobrojnih „Velikih Ilira“, bila u tome da je povezivao u organsko i čvrsto svezano jedinstvo različite tradicije „zemlje Ilirije“, odnosno da je stvarao posebnu ilirsku *universitas in diversitate*, čak i ako se u pojedinim krajnjim slučajevima to jedinstvo moglo očitovati u stvarnosti kao *coincidentia oppositorum*. Stoga zaključno valja istaknuti da iznesena Schmittova razmatranja, premda uzgredan plod jednog davnog cavtatskog ljetovanja, mogu otvoriti sasvim nova vrata za produbljeno čitanje i razumijevanje lika i djela Balda Bogišića.

Na samom kraju naših razmatranja, kao svojevrsan *post scriptum*, s obzirom na osobu slavljenika kojem smo posvetili ovaj prilog, nadasve je zanimljivo istaknuti kako je Schmitt također bio shvaćanja da je opisano ilirsko jedinstvo kao „zajedništvo opsežne povijesti utemeljene na mnoštvu iskustava“ moguće jedino u „zemlji granica“ (*in einem Lande der Grenzen*) te da je u tom smislu *Ilirija* u napose intenzivnom smislu granica između Europe i Azije³⁸. Drugim riječima, pravo i produbljeno zajedništvo među ljudima moguće je jedino na granici velikih svjetova u dugovjekoju povijesnoj utemeljenosti. Nisu li život i djelo našeg jubilaranta, profesora Drage Roksandića, i sami u svojoj punini posvećeni upravo takvom zajedništvu?

³⁶ Općenito o utjecaju rimske pravne tradicije na Bogišićevu kodifikaciju v. npr. Antonio Zocco-Rosa, „Influssi di diritto romano sur una legislazione Slavo-serba“, u: *Mélanges G. Cornil*, II, Paris 1926, 634 i sl.; Nevenka Bogojević-Gluščević, „Rimska pravna pravila u zakonjačama Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru“, *Istorijski zapisi*, 78/1-4, 2005, 7 i sl.; Marko Petrak, „Imovinskopravne *regulae iuris* u Bogišićevu zakoniku i njihovo aktualno značenje“, u: *Bogišić i kultura sjećanja*, 98 i sl.; Isti, „Rimski temelji uređenja zablude (*error*) u Bogišićevu zakoniku“, u: Nenad Hlača (ur.), *Povijest i sadašnjost građanskih kodifikacija*, Rijeka 2014, 85 i sl.; Rašović, *Bogišićeve pravne izreke*, posebice 219 i sl. Sâm Bogišić na nekoliko mjesta posebice ističe koje je institucije, pripadne rimskoj pravnoj tradiciji, ugradio u OIZ. Tako u svojem spisu „Povodom crnogorskog građanskog zakonika“ (11) kao primjere takvih institucija navodi posjed (*possessio*), dosjelost (*usucapio*), zastaru (*praescriptio*), služnosti (*servitutes*) te hipoteku (*hypotheca*), dok na drugome mjestu, u svojoj temeljnoj raspravi „Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori“ (208), ističe kako su takvi elementi i „...*dolus, culpa, error, vis* itd.“

³⁷ O utjecaju osmanske pravne tradicije na Bogišićevu kodifikaciju v. npr. Anita Blagojević, „Kratka paralela između uvodnog dela Medžela i završnog dela Bogišićevog crnogorskog imovinskog zakonika“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 36/53, 1938, 81 i sl.; Mehmed Begović, „Sličnosti između Medžele i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 5, 1954-1955, 33 i sl.

³⁸ Schmitt, *Staat, Großraum, Nomos*, 487.

IVAN MEŠTROVIĆ I JAPANSKO DRUŠTVO KIPARA „KOZOSHA“: KIPARI KOJI SU DIJELILI ISTI SAN

Izraz „dijeliti isti san“ odnosi se na sintezu kiparstva i arhitekture, ali ne zato da bi se prvobitna svrha tih umjetnosti razbila, već u želji da se one spoje i kao takve prožmu sve razine društva. Taj je san početkom 20. stoljeća bio zajednički i Srednjoj Europi i Japanu. U pozadini povezanosti između bečkog i japanskog ekspresionizma bili su Ivan Meštrović i secesionistički pokret. Njihov je utjecaj u Japanu doveo do stvaranja Društva kipara „Kozosha“. Premda su Meštrović i članovi „Kozoshe“ potjecali iz različitih sredina, zajednička im je potraga za nacionalnim izrazom i odmak od tradicionalnih tendencija. U radu se propituje njihov odnos i silnice povezanosti u okviru razmatranja ključnih događaja: utemeljenja Udruge arhitekata secesionista, održavanja „Memorijalne izložbe mira“ te izbijanja velikog potresa u Tokiju.

Ključne riječi: Ivan Meštrović, Društvo kipara „Kozosha“, kiparstvo, arhitektura, secesionistički pokret, Japan

Ivan Meštrović (1883. – 1962.)

Meštrović, uz novčanu potporu čovjeka koji financira njegovo školovanje, odlazi sa 17 godina u Beč, gdje su ga na Akademiji podučavali Hermann Helmer i Otto Wagner. Pod utjecajem potonjeg pridružio se secesionističkom pokretu. Gorljivi rodoljub, izradio je mnogo memorijalnih spomenika pokušavajući ujediniti kiparstvo i arhitekturu; smatraju ga jugoslavenskim Michelangelom.¹

Društvo kipara „Kozosha“

Riječ je o skupini kipara iz prijeratnog razdoblja. Na izložbi „Teiten“, u organizaciji Carske akademije u rujnu 1926., kipari Sogan Saito i Jitsuzo Hinago nisu bili zadovoljni prevladavajućom tradicijom izrade isključivo skulpturâ golih tijela, već su izložili novi stil rada kao pokušaj sinteze kiparstva i arhitekture. Iste godine pridružio im se Kanji Yo, u kojega se uočava kubistički utjecaj i stil *Art Deco* u apstraktnoj skulpturi u novom urbanom prostoru, kao i u proleterskoj umjetnosti.

Pojavljuju se radnički pokreti i skulpture s aktualnim društvenim temama. Saito je posvećen grupnim skulpturama, ovosjetovnim oblicima, ornamentima, odnosno dekoraciji arhitekture, spomenicima, dizajnu, obrtu te komercijalnoj umjetnosti; drugim riječima, pokušao je implementirati skulpturu u svakodnevni život.

Na 3. izložbi „Kozoshe“ (1929.) izložen je eksperimentalni rad nazvan „Koautorsko djelo“, monumentalno djelo na visokoj arhitektonskoj razini. Unutar tog arhitektonskog

---

¹ Shunyu Mitamura, *Japanska enciklopedija*, Shogakukan.

prostora izloženi su i neki drugi predmeti, poput gravure tamjana, što je ukazivalo na to da razvoj kiparstva vodi do arhitekture i obrta.²

Japanska secesija bila je vezana za arhitekturu, posebice za Udrugu arhitekata secesionista. U tom je kontekstu važna „Memorijalna izložba mira“, koju su organizirali mladi arhitekti. Godine 1920. na Odjelu za arhitekturu Carskog sveučilišta u Tokiju šestero diplomanata osnovalo je prvo udruženje koje je zagovaralo arhitekturu modernizma. Osobito su značajni bili članovi Sutemi Horiguchi, Mayumi Takizawa i Mamoru Yamada.

Iako su Meštrović i glavni članovi „Kozoshe“ potjecali iz različitih sredina, ulagali su sličan napor za prevladavanje tradicionalnih prepreka u svojim zemljama. U tom su smislu bili u istome položaju. Htio bih na kraju detaljnijim pregledom iz današnje perspektive ocijeniti Meštrovićev san, a ujedno razmotriti i naš današnji stav prema tom snu i izazovima „Kozoshe“. Ovo nije studija o povijesti kiparstva ili povijesti umjetnosti, već esej o razmjeni ideologije i kulture (bez obzira na razlike i državne granice) te o načinu na koji bi trebalo promatrati povezanost japanske umjetnosti i društva, fokusirajući se na problem izražavanja u umjetnosti i arhitekturi.

1. Prihvaćenost Meštrovića, secesije i njemačkog ekspresionizma u Japanu

Bečka secesija i prihvaćanje Meštrovića u Japanu

Dana 18. kolovoza 1915., nakon izbijanja Prvoga svjetskog rata, u kulturnoj rubrici najtiražnijih japanskih novina *Yomiuri Shinbun* objavljen je članak „Rodin i Meštrović“. Na samom početku članka navodi se da je Meštrovićeva samostalna izložba u Londonu privukla brojne posjetitelje. Spominju se kritike tih djela od strane umjetnikâ akademskog stila, dok su za djela ekspresionizma iznesene riječi hvale. „U njegovim djelima, poput plamena vatre, osjećamo entuzijazam, izazvan gorućim, rijetkim bijesom narodnog (kolektivnog) sjećanja“.³ Treba obratiti pozornost na spomenuto entuzijastično kolektivno sjećanje. Napisano je mnogo studija o tome da Meštrović u to doba nije djelovao samo kao hrvatski već i kao kipar svih južnih Slavena.⁴ No, želio bih nešto reći i o tome kako Japanci danas gledaju na stvaranje Jugoslavije.

Stvaranje Jugoslavije. Meštrović kao kipar južnih Slavena

Događaji koji su se odvijali u slavenskim zemljama bili su od velikog interesa za Japance, koji su u tim sukobima vidjeli sličnosti s vlastitom zemljom. Pokret za ujedinjenje južnih

² Gen Adachi, *Leksikon suvremene likovne umjetnosti*, Ver. 2. 0, artscape, DNP Art Communication.

³ „Rodin i Meštrović iz periferne zemlje“, *Yomiuri Shinbun*, 28. 8. 1915. (「寒国のロダンメシュトロヴィチ」、『読売新聞』、1915年8月28日付)

⁴ Yuko Ikeda (ur.), *Zapadni suvremeni grad i umjetnost 4: Beč*, Tokio 2016. (池田祐子編、『西洋近代の都市と芸術4: ウィーン』、竹林舎、2016年)

U ovoj se studiji referiram na članak: Barbara Vujanović, „The Sculptor Ivan Meštrović – Cultural and Political Diploma of the 20th century: in the context of meeting with Czech (Czechoslovak) politicians and artists“, *Second Euroacademia International Conference Re-Inventing Eastern Europe*, Prague, 15 – 16 November 2013. To je dobar primjer o tome kako se danas vrednuje Meštrovićeva politička aktivnost tijekom Prvoga svjetskog rata.

Slavena započeo je nakon izbijanja Prvoga svjetskog rata i prerastao u politički pokret, ali su se njegovi vođe razilazili u gledištima. Srpski premijer Nikola Pašić htio je ujediniti sva područja na kojima su živjeli Srbi i osigurati izlaz na more; cilj mu je bio stvoriti „Veliku Srbiju“. Nasuprot tome, Hrvati su tražili izlaz iz Austro-Ugarske Monarhije. Ta skupina, okupljena oko hrvatskih intelektualaca, osnovala je Jugoslavenski odbor. Zagovarali su raspad Monarhije i ujedinjenje južnih Slavena te su nastojali razviti dobre odnose s Velikom Britanijom, Francuskom i Rusijom. Obje strane sastale su se u srpnju 1917. i objavile Krfsku deklaraciju, koja je omogućila neovisnost pod Kraljevinom Srbijom. Dok je taj sporazum bio strateška priprema za stvaranje jedinstvene države, kasnije – ljeti 1918. – započela su velika previranja, kada je postalo jasno da se Monarhija raspala.⁵

Ipak, u Japanu se tada Meštrovića smatralo srpskim kiparom jer je izložio svoj rad u srpskom paviljonu na „Međunarodnoj izložbi umjetnosti“ u Rimu (1911.). Stvarna Jugoslavija bila je sasvim drugačija od one o kakvoj je sanjao. Versajskim sporazumom poslije Prvoga svjetskog rata nastojalo se Sovjetski Savez okružiti antisovjetskim zemljama, a novostvorena je Jugoslavija, umjesto federacije i decentralizacije, izabrala put centralizacije vlasti u Srbiji. Ustav o centralističkoj vladavini donesen je 1921. na Vidovdan, po čemu se i naziva Vidovdanskim ustavom. Otada je sve manje Meštrovićevih skulptura imalo političke konotacije.

Meštrovićev „Vidovdanski hram“ (oko 1906. – 1913.) sastoji se od niza spomenika južnoslavenskim žrtvama turske invazije. Taj se niz često uspoređuje s djelima Franza Metznera. Potonji je bio treća osoba koja je utjecala na Meštrovića nakon bečkog secesionista Gustava Klimta i Augustea Rodina, s kojim je neko vrijeme surađivao i izlagao. Istaknuta je sličnost Meštrovićeva koncepta monumentalnog „Vidovdanskog hrama“ s Metznerovim „Robom“ (1908.), no postoje, naravno, i razlike. U vidovdanskom nizu osjeća se buđenje nacionalne svijesti, a Meštrovićev izraz dopunjuje taj koncept. On ne predstavlja heroja, kao u Metznera, koji živi sâm u izolaciji, već ratnike koji suosjećaju i tuguju.

Na Meštrovićev su izraz u velikoj mjeri utjecali Auguste Rodin, Aristide Maillol i Antoine Bourdelle. No, Rodinov impresionizam nije odgovarao ideološkom konceptu vidovdanskih skulptura, stoga se Meštrović okrenuo Metznerovu monumentalizmu. Konačno, kad je Meštrović uspio svladati Metznerov repertoar, vješto prilagođavajući grčke elemente, nastao je neoslavenski stil.⁶

U europskom svijetu kiparstva početkom 20. stoljeća Meštrović je dokazivao svoj talent na temeljima secesije, monumentalizma i eklektizma. Uspio je postići da se njegove skulpture razlikuju od onih drugih kipara inkorporirajući izraz nacionalnog identiteta.

Meštrović u Japanu: rana faza

U Japanu se Meštrovićev utjecaj zamjećuje nakon Prvoga svjetskog rata. Najprije se susreo sa slikarima koji su putovali Europom i koji su posjetili „Međunarodnu izložbu umjetnosti“ u Rimu te Meštrovićevu samostalnu izložbu u Londonu. Japance je osobito privukao njegov ekspresionizam i senzibilitet prema južnim Slavenima.

⁵ Usp. Nobuhiro Shiba, „Yugoslavia“, *Enciklopedija Nipponika*, internetsko izdanje (柴宜弘、ユーゴスラビア、ブリタニカ 日本大百科全書 (ニッポニカ) 参照)

⁶ Usp. Isao Koshimura, „Beč i Zagreb“, u: Ikeda (ur.), *Zapadni suvremeni grad i umjetnost* 4, 463. (越村勲、ウィーンとザグレブ、池田祐子編、『西洋近代の都市と芸術 4 : ウィーン』、竹林舎、2016年所収、463ページ)

Hakutei Ishii, japanski likovni kritičar i slikar europskog stila, visoko je ocijenio Meštrovićevo djelo na „Međunarodnoj izložbi umjetnosti“ u Rimu 1911., opisavši ga u jednom umjetničkom časopisu: „Njegova djela odišu strahovitom snagom, (...) nečim primitivnim, a istovremeno i velikodušnim.“⁷ Zatim je u „Novostima u likovnoj umjetnosti“ napisao da je Meštrovićeva samostalna izložba u Londonu 1915. imala velik odjek u svijetu engleske umjetnosti.⁸ Još je ranije bio napisao nekoliko članaka o toj temi za razne novine, među ostalima i za *Yomiuri Shinbun*.

Drugi slikar europskog stila, Shinpu Takamura, iskoristio je veći dio svog putopisa o Europi koji je poslao časopisu *Središnja umjetnost*, kako bi upoznao javnost sa životopisom i skulpturama Ivana Meštrovića. Takamura je uočio duhovne aspekte u Meštrovićevu djelu: „Sve njegove skulpture prikazuju besmrtni život srpskih žena.“⁹

Meštrović u Japanu: upoznavanje s njegovim stvaralačkim radom i vrhunac. Njemački ekspresionizam i mladi japanski kipari

Godine 1920. kipar San Takeda održao je predavanje na Carskoj umjetničkoj školi (danas Sveučilište za umjetnost u Tokiju). Tvrdio je da je Meštrović bio „najznačajniji umjetnik nakon Rodina (...) u doba (...) kada je sve bilo internacionalnog karaktera, bio je umjetnik s vrlo jakim osobnošću, podrijetlom iz male, brdovite, istočne zemlje, koji je izražavao samu srž, nacionalni temperament“.¹⁰

Promatrajući odnos između Meštrovića i „Kozoshe“, moramo uzeti u obzir tri ključna trenutka: osnivanje Udruge arhitekata secesionista 1920., održavanje „Memorijalne izložbe mira“ 1922. te veliki potres na području Kanta u Tokiju 1923., o kojemu će više biti riječi u sljedećem poglavlju.

Udruga arhitekata secesionista

O toj Udruzi u *Enciklopediji likovnih umjetnosti* piše (skraćeno): „Na Odjelu za kiparstvo Carskog sveučilišta u Tokiju šestero diplomanata vodilo je pokret za modernu arhitekturu, prvi takve vrste u Japanu. (...) Poslije 1914. (...) naglasak se stavljao na potrebu za izgradnjom građevina koje će se moći oduprijeti potresu. Kao reakcija na to osnovana je Udruga arhitekata secesionista, koja je zagovarala sintezu arhitekture i umjetnosti te tražila nova arhitektonska rješenja, različita od prošlih tradicionalnih stilova. Njezini članovi (Kikuji Ishimoto, Sutemi Horiguchi, Masao Takizawa i drugi) bili su jedinstveni, služeći se oblicima poput zakrivljenih linija i površina pod utjecajem njemačkog ekspresionizma.“¹¹

⁷ Hakutei Ishii, *Hodočašća europske umjetnosti. Prvi dio*, Tokio 1913, 226. (石井柏亭、『欧州美術遍路』上巻、東雲書房、1913年、226ページ)

⁸ Usp. „Izvjeshće o umjetničkom svijetu u inozemstvu (2)“, *Umjetničke novine*, 14/12, 1915, 29. (観堂学人、「海外美術界時報(二)」、『美術新報』14巻12号、1915年10月、29ページ)

⁹ Shinpu Takamura, „Izvjeshće o putovanju kroz Sjevernu Europu“, *Središnja umjetnost*, 2/4, 1916, 12-16. (高村眞夫、「北歐通過記(一)」『中央美術』2巻4号、1916年4月、12~26ページ)

¹⁰ San Takeda, „Ivan Meštrović – srpska nacionalnost i umjetnost“, *Mjesečni izvještaj udruge Alumni Umjetničke škole u Tokiju*, 21/3, 1922, 1-7. (武田榮、「イワン・メストロウィッチ(セルビアの国民性と芸術)」、『東京美術学校校友会月報』21巻3号、1922年7月、1~7ページ)

¹¹ Ryosuke Kita, „Udruga arhitekata secesionista“, *artscape.jp/artword* (喜多亮介、分離派建築会、artscape.jp/artword)

Kada govorim o njemačkom ekspresionizmu (koje se može shvatiti kao odraz nečije emocije u prvom planu), mislim na umjetnički pokret u Njemačkoj početkom 20. stoljeća koji je nastao kao reakcija na impresionizam (u kojem je emocija prikazana onako kako je drugi vide).

Radi jasnoće treba napomenuti da se – kao što se koristi u ovom radu – izraz „ekspresionizam“ ne odnosi isključivo na bečku secesiju, ali se, umjesto toga, koristi za opisivanje stila koji je široko rasprostranjen u Njemačkoj i drugim europskim zemljama; svojstven je i spomenutoj Udruzi arhitekata secesionista.

„Memorijalna izložba mira“ 1922.

Poslije Prvoga svjetskog rata „Memorijalna izložba mira“ održana je u Uenu (Tokio). Povoljna strana rata bio je razvoj kapitalizma u Japanu, povećavanje radne snage iz pokrajina te pojačana koncentracija stanovništva u Tokiju. Arhitekt Chuta Ito, glavna odgovorna osoba za organizaciju izložbenog prostora, u namjeri da osmisli originalnu arhitektonsku strukturu unutar tog prostora, povjerio je tu zadaću mladim članovima Udruge arhitekata secesionista.

Kada su počeli raditi na arhitektonskoj strukturi, „pod utjecajem secesije s kraja stoljeća nastalo je djelo jedinstvenog stila, slično ekspresionizmu koji se naglo pojavio u Njemačkoj i Nizozemskoj poslije Prvoga svjetskog rata, čiji je osnovni izraz bio parabola“. ¹² Na primjer, vidljiva je sličnost „Ženidbene kule“ J. M. Olbricha i „Iketa“ („Baklja u vrtnom ribnjaku“) Sutemija Horiguchija; također su se isticali Horiguchijev tehnički te paviljon električnih uređaja. Unutarnji prostor potonjeg nije imao stupove kao potporne, a izgled mu je ekspresionistički, zbog čega to zdanje poprima avangardnu strukturu.

Sl. 1. Sutemi Horiguchi, Tehnički paviljon i paviljon električnih uređaja, „Memorijalna izložba mira“ (1922.)¹³

¹² Yuko Saito, „Studija o ‘Kozoshi’“, *Geiso*, 16, 1999, 47. (斎藤祐子、「構造社」、藝叢第16号、1999年、47ページ)

¹³ Izvor: <https://suzumodern.exblog.jp/17981196/>

Japanske publikacije o Meštroviću

Izdavačka kuća „Koyosha“, koja objavljuje djela vezana za arhitekturu, izdala je 1923. monografiju o Meštrovićevim skulpturama. Godine 1926. isti izdavač objavio je djelo *Ivan Meštrović*, a nakladnička kuća „Središnja umjetnost“ (Chuo Bijutsusha) knjigu *Poslije Rodina*, čime je postignut vrhunac Meštrovićeve popularnosti na japanskoj umjetničkoj sceni. Autor djela *Ivan Meštrović* bio je Morinosuke Suwa, čovjek o kojemu se malo zna, no budući da je njegov pristup temi važan, reći ćemo nešto više o njegovu radu.

Morinosuke Suwa: Ivan Meštrović (Koyosha, 1926.)

Na samom početku knjige Suwa raspravlja o okolnostima zbog kojih naprednim europskim zemljama zaostaje kultura male zemlje, Srbije. Od davnina su u tim planinskim predjelima prevladavali surovi prirodni uvjeti, dok je u prošlosti umjetnost ondje cvjetala. Suwa primjećuje: „Ne mogu se oteti razmišljanju kako je sudbina te zemlje vrlo slična sudbini korejske države.“¹⁴ Naravno, ako prihvatimo razliku u uvjetima te okolnim zemljama/narodima, obje su zemlje imale razdoblje umjetničkog procvata, ali ono biva ubrzo pokopano u dalekoj prošlosti. Zato Suwa, govoreći o balkanskim zemljama, uspoređuje to područje s Korejom. „Ova narodna umjetnost, legende koje su postojale od pamtivijeka uništene su vandalizmom drugih naroda ili osvajača koji su prekinuli kontinuitet.“¹⁵

Prema Suwi, Meštrović je živio u takvom podneblju, stoga su u umjetničkom svijetu Hrvati i Srbi zauzeli važno, možda i najvažnije mjesto. Čini se da se Meštrović ne bavi situacijom južnih Slavena, no to ne mora u potpunosti biti točno. Nosi li možda, poput vjetra s planina, poruku o njihovoj nevolji negdje drugdje?

Takav stav, nastavlja Suwa, nije bio pod utjecajem sadašnjih trendova, već se njime iskazuju čežnja i suosjećanje s ljudima s kojima ga od davnina veže ista krv; u nastojanju da otkrije taj nezaboravljeni svijet, ti su ga ljudi doveli do same granice umjetničkog zanosa, usmjerivši njegov životni put. Potom je, ničim ometan, duboko urezivao korak po korak na tom putu.

Suwa je razmatrao okolnosti koje su utjecale na oblikovanje mladog Meštrovića.

Vjerojatno je najznačajnije bilo znanje i iskustvo stečeno na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču.¹⁶ Sjećanje na djetinjstvo, kada je Meštrović bio pastir, bilo je zametnuto negdje u njegovoj podsvijesti, ali je naposljetku probudilo njegovu čežnju za narodom i narodnim duhom. Zato su akademsko, neformalno prijateljstvo s Rodinom, koji je u to doba već stekao međunarodnu slavu, kao i novi secesionistički pokret označavali samo smjer u kojem se mogao kretati, no Meštrović ni u jednom od tih stilova nije pronašao vlastiti izraz. Naprotiv, duh koji mu je usađen u mladosti oblikovao ga je kao autora i definitivno odredio njegov umjetnički stav.

¹⁴ Morinosuke Suwa, „Uvod“, u: *Ivan Meštrović*, Tokio 1926. (諏訪森之助、『イヴァン・メストロヴィッチ』、洪洋社、1926年、序)

¹⁵ *Ibid.*, 30-31. (同上、30-31ページ)
Štoviše, Suwa je kao literaturu naveo sljedeća djela: *Art and Archaeology*, XVII/5, 1924; *Deutsche Kunst und Dekoration*, XXV/4, 1923; *Deutsche Kunst und Dekoration*, XXVI/9, 1923; *Architectural Record*, 57/2, 1925.

¹⁶ *Ibid.*, 36. (同上、36ページ)

Zbog takvog pogleda na narodnost i povijest, Suwa tvrdi da se Meštrovića ne bi trebalo smatrati lokalnim nego narodnim umjetnikom. Pored njega, postojala je i skupina lokalnih umjetnika, koji su uglavnom slikali Sloveniju, poznatu po planinskim krajolicima i prekrasnom pejzažu. Ti su lokalni umjetnici, za razliku od Meštrovića, nastojali samo što preciznije slikati krajolik jer su bili naturalisti i impresionisti. Za njihov se put ne može reći da počiva na razvijanju nacionalne svijesti, već je smisao njihovih djela bio podosta drugačiji; podlogu pronalaze u svijetu francuskog impresionizma. Ako tu skupinu nazovemo lokalnim umjetnicima, onda je prikladno Meštrovića nazvati narodnim umjetnikom. „Ako se u djelima prve skupine osjeća čežnja za zemljom, u Meštrovićevim se djelima osjeća čežnja za krvnom vezom.“¹⁷

Teritorij i krvne veze bili su zapravo glavni problem u stvaranju Jugoslavije. U vidovdanskoj seriji Meštrovićevih skulptura krvna veza bila je mnogo važnija od teritorija.

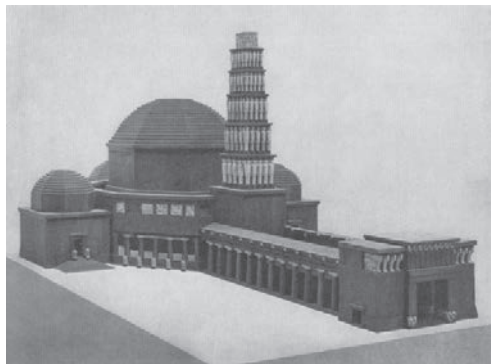
Govoreći o Meštrovićevim arhitektonskim ostvarenjima, Suwa smatra da je važno ukazati na grobnicu obitelji Račić u Cavtatu. Tvrdi da će svatko zacijelo osjetiti da je u cjelini zamišljena kao organski skladan spoj arhitekture i kiparstva. Što se izraza tiče, očita je njegova velika sposobnost kao kipara, no ako je promatramo analitički, možemo zaključiti da se koristio materijalom karakterističnim za to područje pa u obliku te skulpture možda ima jugoslavenskog duha, kao i vjerskog žara koji gori jakim plamenom. Suwino je divljenje duboko: „Nije pretjerati kazati da je to stapanje, odnosno sklad postignut njegovom majstorstvom.“¹⁸

Skulpture u njegovoj arhitekturi nisu tek puki ornamenti, već se pojedinačno mogu promatrati kao autentična i vrijedna djela. „Doista, nećemo pretjerati ni ako kažemo da je spajanje, odnosno sinteza skulpture kao ornamenta arhitekture te skulpture kao takve postignuto u modernizmu zahvaljujući Meštroviću.“¹⁹

Kao umjetnik bio je domoljub i vjernik, no istodobno jako su ga zanimala i druge religije. „Primjerice, ponekad na skulpturi nalazimo konkretne linije, koje na kraju uspijeva spojiti, dobivši profinjen umjetnički materijal koji je tražio.“²⁰

Sl. 2. Ivan Meštrović, *Grobnica u Cavtatu* (1922.)

Sl. 3. Ivan Meštrović, *Vidovdanski hram* (1912.)²¹

¹⁷ Ibid., 38. (同上、38ページ)

¹⁸ Ibid., 50. (同上、50ページ)

¹⁹ Ibid. (同上、)

²⁰ Ibid., 50-51. (同上、50-51ページ)

²¹ Izvor: Suwa, *Ivan Meštrović*. (諏訪森之助、『イヴェン・メストロヴィッチ』、洪洋社、1926年)

Chikatada Kurata: Poslije Rodina (Chuo bijutsusha)

Arhitekt Chikatada Kurata bio je član Udruge arhitekata secesionista, ali je ujedno proučavao i povijest arhitekture. U djelu *Poslije Rodina* ovako je pisao o Meštroviću: „Uživam u ostvarenju iznimne moći i energije u njegovim djelima. To uključuje i njegov stariji rad, skicu za slavni kosovski hram, kao i recentiji rad iz 1922. u Cavtatu, blizu Dubrovnika, gdje je dovršena grobnica, u kojoj se ogleda spoj arhitekture i kiparstva. U tom pogledu pokazuje sličnosti s Metznerom.“²²

Kurata je smatrao da Meštrović i Metzner zaslužuju podjednako visoku ocjenu, no budući da se u Japanu malo znalo o Meštroviću, citirao je članak Sutemija Horiguchija iz časopisa *Suvremena umjetnost* (koji je objavljen šest godina ranije o Meštrovićevoj „Karijatidi“:

Kad sam prije deset godina u časopisu *Arhitekt* vidio Meštrovićevo djelo, istinski sam se iznenadio, iako moram reći da nisam ljubitelj tog djela. Na objema stranama arhitektonskog zdanja postavljeno je nekoliko ženskih figura, a na kraju zida, razapeta poput paukove mreže, nalazila se skupina žena nalik na sfinge.

No, grčki ženski kipovi koje sam vidio izuzetno su lijepi, ali suviše uski, stoga izazivaju zabrinutost hoće li izdržati težinu koju nose. Meštrovićevi su kipovi bili različiti: žene spuštenih ili uzdignutih ruku imale su blag izraz lica, kao da ih nešto tišti, a srce im razdire tjeskoba kojoj se trude othrvati. Ta se bol, posve prirodno, odražavala na njihovim licima.

Nije bilo nimalo lako proizvesti mješavinu emocija vidljivih na njihovim licima.

No, nije to bilo jedino što me je iznenadilo, već neobična ljepota arhitekture. Bilo je mnogo pojedinačnih skulptura, posloženih u grupi, kao na dramskoj pozornici. (...) Plan je bio posložiti ih u arhitektonskom okviru: svačije lice poprma zastrašujući izraz, no u takvome spoju nastaje ritmički sklad ljepote. Takva se ljepota često vidala u drevnoj religiji. Međutim, ovdje se nije doimala tako staromodnom; u ženskom liku kao potpornju, premda izrađenom u liku sfinge, nije bilo ni daška stila starih majstora.²³

Kurata je vjerovao da su Meštrovićeva djela prožeta zajedničkom temom: „U svim njegovim djelima izražen je lokalni duh srpskog naroda te je u vječnim potragama za njihovom zemljom bio duboko impresioniran. Kada ih pogledate, osjećate suze i neku primitivnu snagu koja iz njih izvire poput bujice. Bez obzira na to kako se oblik izokretao, on samo odražava snagu autorove osobnosti.“²⁴

Premda i Suwa i Kurata visoko ocjenjuju Meštrovićev rad, čini se da ga Suwa bolje razumije.

²² Chikatada Kurata, *Poslije Rodina*, Tokio 1926, 20. (藏田周忠、『ロダン以後』、中央美術社、1926年、20ページ)

²³ Ibid., 22. (同上、22ページ)

²⁴ Ibid., 21-22. (同上、21-22ページ)

2. Osnivanje Društva kipara „Kozosha“. Pokušaj sinteze kiparstva i arhitekture

Kritika akademizma „Teitena“

Sogan Saito, koji je u početku bio član žirija za „Buntenu“ (izložba umjetnosti Ministarstva obrazovanja), osvojio je 1917. nagradu na „Buntenu“, a od 1923. bio je i član kiparskog odbora za „Teiten“, koji se razvio preoblikovanjem „Buntena“. Godine 1925. došlo je do velikog prekida na „Teitenu“ – od kojega se Saito udaljio – a unutarnji sukobi bili su potaknuti prigovorima postojećoj praksi neprihvatanja novih talenata.

Izravan uzrok Saitova raskida s „Teitenom“ u studenome 1925. bio je raspad Društva kipara „Todaichosokai“. Godine 1919. Fumio Asakura okupio je mlade kipare-studente Carske umjetničke škole i osnovao društvo. Prva njihova izložba (1921.) ukazivala je na sklad prirode, cvijeća i drveća sa skulpturom, čime se pokušalo razbiti konvencionalni model. Međutim, prema Saitu, „nije malen broj onih koji tvrde za sebe da su umjetnici, a rade za postizanje slave ili zadovoljavanje životnih potreba“²⁵; oni su nametnuli svoje ideje Društvu, napadajući ostale, što je rezultiralo raspadanjem Društva. U pozadini toga sukoba bio je još jedan konflikt između Fumija Asakure i Uichira Ogure, ali treba uzeti u obzir to „neslaganje među umjetnicima te velike razlike u stavovima prema društvenom okruženju“²⁶.

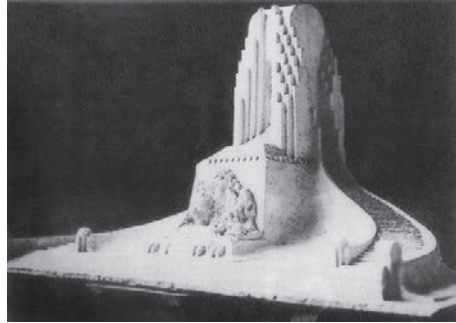
Godine 1927., nakon što se Saito povukao iz „Teitena“ i osnovao Društvo kipara „Kozosha“, u jednom umjetničkom osvrtu izjavio je: „Premda je uključivala brojne članove, starija grupa nije imala precizirano područje rada. ‘Teiten’ nije bio sposoban ni za što drugo osim niza vrlo trivijalnih djela.“²⁷ Time je želio ukazati na izniman napor koji je grupa uložila u izbacivanje članova poput Hinaga, Yoa i Ogishime, kao i brojnih drugih talentiranih umjetnika. Kasnije, unutar „Kozoshe“, Yo se usmjerio na obrt, a Ogishima na komercijalnu umjetnost, ali 1923., prije samog raspada, Društvo kipara „Todaichosokai“ izbacilo je Yoa, tvrdeći da su njegovi radovi kršili konvencije. Ogishima je stvorio prvu skulpturu manekena u Japanu, no moguće je da ju je Asakura smatrao tek djelom nastalim isključivo radi postizanja zarade. Možda je posljednje u čemu su se slagali Sogan, Hinago i Asakura bio raspored cvijeća i drveća te razmatranje veze između kiparstva i arhitekture.

Hinago je nastojao pronaći načine kako bi slobodnije postigao sintezu kiparstva i arhitektonskih struktura, povezujući ih sa sportskom umjetnošću; htio je izraditi spomenike, kao i medalje za postignuća na raznim poljima. U spomen na katastrofu potresa, Hinago je 1924. na izložbi prezentirao rad kojim je ukazao na potrebu za obnovom metropole. Kipari poput Hinaga i Saita radili su na izradi arhitektonskih spomenika i struktura kojima se nastojalo obilježiti sjećanje na razne katastrofe. Jedan od njih, Hinagov „Toranj smrti“, bio je pravo arhitektonsko remek-djelo koje ukazuje na povezanost s njegovim kasnijim radom, tornjem zvanim „Osam uglova svijeta“.

²⁵ Usp. Toshikazu Hirota, *Svijet Jitsuzo Hinaga*, Tokio 2008, 26. (広田肇一、『日名子実三の世界』、思文閣出版、2008年、26ページ)

²⁶ *Izložba „Kozoshe“*, Tokio 2005, 14. (構造社展、キュレーターズ、2005年、14ページ)

²⁷ Sogan Saito, „‘Kozosha’ je rođena“, *Atelje*, 4/9, 1927, 83. (斎藤素巖、構造社生る、『アトリエ』4巻9号、1927年9月、83ページ)

Sl. 4. Jitsuzo Hinago, „Toranj smrti“ (1924.)²⁸

Osnivanje Društva kipara „Kozosha“ i japansko društvo

Osnivanje „Kozoshe“ 1926. pokrenuli su akademski nekonformisti Hinago i Saito, no neposrednim povodom bili su „Memorijalna izložba mira“ te jačanje društvene svijesti umjetnikâ poslije velikog potresa u Tokiju.

„Memorijalna izložba mira“ poslije Prvooga svjetskog rata: arhitektura i kiparstvo

Sl. 5. Eisaku Hasegawa, „Kip muškarca“ (1922.)³¹

Arhitekt Mamoru Nakamura ocijenio je djela na toj izložbi na sljedeći način: „Koristeći se znanjem o arhitekturi modernizma, mladi su arhitekti u svojim djelima vješto kombinirali arhitekturu i kiparstvo. To je dobar recept i za buduće arhitekta i kipare“.²⁹

Saitova kritika skulptura Eisakua Hasegawe koje prikazuju muškarca i ženu, izloženih u tehničkom paviljonu, glasila je: „Nabori tkanine i dlakama obrasla mjesta, oblikovani slično kao u Meštrovićeveu djelu, ostvareni su na jednostavan način“³⁰, dodajući kako se na tim skulpturama osjeća Meštrovićeva snaga izražavanja.

Otada se u arhitekturi javljaju nova kretanja. U to je vrijeme urbana arhitektura u Tokiju bila u punom zamahu te se iznenada pojavila potreba za novim pogledom na arhitekturu, a ta je tendencija sve više rasla. Međutim, kiparstvo je, kao i prije, uglavnom bilo usmjereno na realističke aktove, portrete i slično, ne izlazeći izvan tih granica.

²⁸ Izvor: Hirota, *Svijet Jitsuzo Hinaga*, 34. (広田肇一、『日名子実三の世界』、思文閣出版、2008年、34ページ)

²⁹ Y. Saito, „Studija o ‘Kozoshi’“, 52. (斎藤祐子、前掲論文、52ページ)

³⁰ Isti, „Kritika skulpture na ‘Memorijalnoj izložbi mira’ (nastavak)“, *Yomiuri Shinbun*, 28. 3. 1922. (斎藤素巖、「平和博の彫刻を評す(下)」、『読売新聞』、1922年3月28日付)

³¹ Izvor: Eisaku Hasegawa, *Uvod u plastičnu umjetnost*, Tokio 1927, 62-63. (長谷川栄作、『彫塑の手ほどき』、博文館、1927年、62-63ページ)

Veliki potres u Tokiju, osnivanje Društva kipara „Kozosha“ i „skulpturâ za društvo“

Godine 1923. dogodio se veliki potres na području Kanta u Tokiju. Izgradnja privremenih baraka koja je uslijedila predstavljala je ogroman pothvat, zbog čega dolazi do procvata ornamentacije u arhitekturi. Poslije masakra Korejaca (U vrtlogu potresa ubijeni su korejski Japanci i stanovnici koje se pogrešno smatralo Korejcima. Točan je broj žrtava nepoznat; procjenjuje se da ih je bilo od jedne do nekoliko tisuća.) i slučaja „Osugi“ (u kojemu je policija ubila poznatog anarhista Sakaea Osugija tijekom nereda koji su izbili nakon potresa) prevladavalo je stanje nesigurnosti. U takvim su okolnostima umjetnici – bez obzira na stil ili dob – koji su bili zabrinuti za budućnost, služeći se vlastitim umijećem, željeli stvarati djela kako bi mogli zarađivati.³² Međutim, Hinago je bio više opčinjen strukturalističkim dijelom arhitekture nego samim ornamentima, što može biti povezano s nazivom „Kozosha“ (*kozyo* = 'struktura', *sha* = 'društvo'). Kipar i pjesnik Kotaro Takamura smatrao je da naglasak treba staviti na strukturu, što je istaknuo u članku „Deset klauzula kiparstva“ (1926.); vrlo je vjerojatno Sogan Saito bio upoznat s tim konceptom.³³

Godine 1924. na izložbi nacrtâ za obnovu metropole Hinago je započeo s radom na „Tornju smrti“, a Saitovo djelo „Grob“, izloženo 1923. na 2. izložbi „Todaichosakai“ u Tokiju, pokazalo je jasnu orijentaciju prema arhitekturi. Naposljetku su Saito i Hinago, stremeći k sintezi arhitekture i kiparstva, 1926. osnovali Društvo kipara „Kozosha“. U svojem članku „Skulptura kao primijenjena umjetnost“ (1928.) Saito zagovara ideologiju „Kozoshe“ te iznosi kritički stav prema standardnom obrazovanju koje je pružalo samo ograničeno znanje o spajanju arhitekture i kiparstva te o izradi medalja.

Tekst Saitova manifesta prilično je dugačak, stoga se navodi u sažetom obliku s ključnim elementima:

Kao stvar vrijedna razmatranja, u Japanu se primijenjeno kiparstvo razvijalo nepravilno. Polovična se krivnja za to može pripisati učiteljima umjetnosti jer leži na njihovim pogreškama.

Jednostavno rečeno, kiparsko se umijeće u inozemstvu stječe izradom kopija klasičnih djela ili, pak, majstorskih djela iz razdoblja modernizma. Radi se o proučavanju ljudskog tijela, kao što je to istaknuto u Japanu, ali pristup temama i metodama modeliranja otkriva razinu neprozirnosti, po čemu se razlikuje od japanskog pristupa. Uočava se veza s arhitekturom, kompozicije koje ne uključuju samo skulpture s temom golih tijela već i one s odjećom. Takve kompozicije, zbog nabora na odjeći, različitih pojedinačnih stilova, kao i grupnih skulptura, umjetnicima zadaju glavobolju (...), stoga će se ta pitanja još morati rješavati.

Ono što nam preostaje jest rad na zakrivljenim površinama i reljefu, kao i na bilo kojoj vrsti izravnog kontakta s arhitektonskom ornamentacijom, tj. s drvenom obradom jer je to početnički korak prema klesanju, ali (...) pritom mislim, naravno, i

³² Usp. Toshiharu Igarashi, *Studij umjetničkog pokreta nastalog u „Taisho“ razdoblju /revidirano izdanje/*, Tokio 1998, 292-300. (五十嵐利治『大正期新興美術運動の研究』改訂版、スカイドア、1998年、292～300ページ)

³³ Usp. Hirotake Kurokawa – Tomomi Omura (ur.), *Djela Sogana Saita*, Tokio 2007, 30. (黒川弘毅・大村友美編、齋藤素巖の仕事 : 共同研究「小平市所蔵齋藤素巖遺作研究と作品の保存・活用について」、武蔵野美術大学彫刻学科研究室、2007年、30ページ)

na metalnu skulpturu. Proučavajući raznolikost materijala, mladi kipar traži onaj koji najviše odgovara njegovim potrebama i nastavlja s njim raditi kad ga odabere.

U Japanu radilo se samo na modeliranju golih tijela; nije se učilo ili radilo i na drugim vrstama kompozicija ili, točnije, nije bilo stručnjakâ koji bi mogli prenijeti takvo znanje. Da je netko svladao potrebno znanje, mogao je isklesati tijelo (...) Međutim, zbog nedostatka znanja u izradi ornamenata, ne bi mogao napraviti skulpturu koja bi primjenom ornamenata izgledala poput umjetničkog djela.

Najbolji su primjeri skulpture „Teitena“ koje, nažalost, to dokazuju. One uzalud lutaju, a oči društva okrenule su se od njih te im je namijenjena sudbina skorog pada u zaborav i odbacivanja. (...) Gušenje talenata, koji bi se inače bezgranično razvijali, ispravljanje njihova „prokletstva“ i prisilno svodenje na jedinstveni kalup djeluje poput zagovaranja opće ljudske slabosti.³⁴

U obzir valja uzeti i slogan „Kozoshe“: „skulptura kao primijenjena umjetnost“, koji je bio jedan od ciljeva u težnji za strukturom.

„Kozosha“: koautorsko djelo. Razlike u odnosu na bečke secesioniste

I Tokio i Beč bili su usmjereni na sintezu arhitekture i kiparstva te im je zajednička potraga za temom prikladnom za ostvarenje toga spoja. Na 23. izložbi bečkih secesionista skulptura „Beethoven“ Maxa Klingera ocijenjena je najuspješnijim djelom.

Sl. 6. Max Klinger, „Beethoven“ (1902.)³⁵

³⁴ S. Saito, „Skulptura kao primijenjena umjetnost“, *Yomiuri Shinbun*, 6. 9. 1928. (斎藤素巖「彫刻の実際化」読売新聞『読売新聞』、1928年9月6日付)

³⁵ Izvor: <http://www.medienkunstnetz.de/works/beethoven/>

Klinger je bio kipar, a ujedno i teoretičar umjetnosti; pisao je ne samo o pojedinačnim djelima nego i o okolnostima, s naglaskom na stanje u umjetnosti u kojemu su ona nastala. Njegovi tekstovi bili su uvršteni u katalog izložbe.³⁶ Jedan je teoretičar istaknuo: „Klinger ne bi prihvatio ništa manje od idealnih uvjeta za nastanak memorijalnog umjetničkog djela.“³⁷ Međutim, djelo se može vrednovati na razne načine: prvo, na razini sinteze sa samim materijalom; drugo, razmatranjem uloge prostora kao svetišta; treće, kao sinteza i s drugim umjetničkim područjima, kao što je npr. glazba.³⁸

O eksperimentalnom radu „Kozoshe“ arhitekt i autor knjige *Poslije Rodina*, Chikatada Kurata, rekao je da je riječ samo o površinskoj ornamentaciji, u kojoj nema one ideje koja bi ukazivala na arhitekturu te zahtijevala bolje i dublje razumijevanje tog područja. To gledište ima podlogu u racionalističkoj ideologiji modernizma. No, s druge strane, Kenji Imai, arhitekt koji je bio dobro upoznat sa stanjem u Sjevernoj Europi, o umjetnicima „Kozoshe“ imao je drugačije mišljenje: „Društvo ‘Kozosha’ zaista pokušava razumjeti razvojni proces arhitekture.“³⁹ U Švedskoj je u tim godinama težište bilo na tradicionalnim i kulturnim okolnostima pa se arhitektura razvijala u nacionalno-romantičkom stilu. Drugim riječima, s gledišta modernog racionalizma, „Kozoshino“ eksperimentalno djelo opisano je kao trivijalno, dok se u romantizmu, odvojenom od racionalizma, uočava „razvojni entuzijazam“.

Ustvari, među glavnim kiparima „Kozoshe“ mogu se uočiti različite težnje. Orientalni duh izvire iz prvog eksperimentalnog djela Kanjija Yoa na 3. izložbi „Kozoshe“. „Njegova potraga za azijskim stilom označavala je razumijevanje arhitekture Chute Ita.“⁴⁰ Na sljedećoj, 4. izložbi „Kozoshe“ Hinago je predstavio djelo koje je uključivalo „mnogobrojne zakrivljene površine što podsjećaju na bečki i japanski secesionistički stil, posebno na rad Mamoru Yamade“⁴¹.

Na 3. izložbi „Kozoshe“ Saito, Yo i Hinago postavili su ulaz u ono što se nazivalo hramom umjetnosti (s pticama i cvijećem na vrhu te štitovima za obranu od zla s objiju strana, kao u pravom hramu). Kritičar Hidenobu Kamiizumi pohvalio je to djelo, uspoređujući ga s „Beethovenom“, ali je iznio i otvorenu kritiku: „Sklad arhitekture i kiparstva ne može se očekivati bez jasnog definiranja teme. Razumijevanje različitih ideja preduvjet je postizanja harmonije.“⁴²

Nasuprot tome, skulptura „Doba atletike“, „sintetično djelo“ izloženo na 4. izložbi, uspješno izražava popularnost atletike tog razdoblja.⁴³

³⁶ Usp. Ikeda (ur.), *Zapadni suvremeni grad i umjetnost 4*, 242. (池田祐子編、前掲書、242ページ参照)

³⁷ Ibid. (同上。)

³⁸ Ibid., 244-245. (同244-5ページ参照)

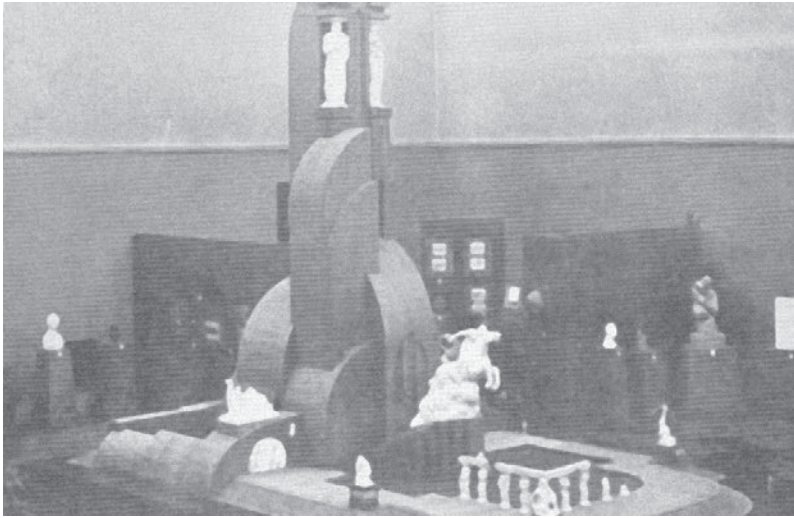
³⁹ *Izložba „Kozoshe“*, 46-47. (構造社展、前掲書、46-7)

⁴⁰ Ibid., 47. (同上、47ページ)

⁴¹ Ibid., 48. (同上、48ページ)

⁴² Ibid., 24. (同上、24ページ)

⁴³ Ibid., 25. (同上、25ページ参照)

Sl. 7. „Sintetično djelo“ na 4. izložbi „Kozoshe“: spomenik „Doba atletike“ (1930.)⁴⁴

Kipari „Kozoshe“ odabrali su veliku temu i odlučili izgraditi monumentalnu strukturu, što je uključivalo potporne stupove kao figure, površine zidova ukrašene reljefom i sl.; posao je bio podijeljen te se radilo u sekcijama. Upravo je to, prema jednom kritičaru, pridonijelo nedostatku koherentnosti i snage.⁴⁵ U stvarnosti bilo je teže postići da više autora različitih osobnosti djeluju kao jedinstvena cjelina, kao što se u početku predviđalo. Taj je projekt označio kraj koautorskih djela. Na 5. izložbi „Kozoshe“ naziv „koautorski rad“ zamijenjen je nazivom „sintetično djelo“. Hinago je tvrdio: „Napredovali smo korak dalje od eksperimentalnog razdoblja. Sada će isto djelo na jednak način raditi dva ili tri autora, ili samo jedan.“⁴⁶ I dalje se nastavilo sa stvaranjem zajedničkih djela, ali u manjem opsegu, a dinamičnost biva izgubljena. Više nije postojala ona nit koja je činila samu bit zajedničkog djela. Problem nije predstavljalo samo neslaganje u opredjeljivanju za stil koji bi bio najprikladniji za odabranu zajedničku temu (primjerice, racionalizam ili romantizam) nego i financijski razlozi, o čemu će se kasnije više raspravljati.

3. Kasniji razvoj „Kozoshe“: razlike između kiparâ, naroda i države

U razdoblju japanske povijesti od kraja Prvoga (1918.) do početka Drugoga svjetskog rata (1941.) uočava se neka vrsta jaza. Poslije Prvoga svjetskog rata Japan je doživio vojno-ekonomski procvat. No, samo dvadeset godina kasnije opstanak države bio je u opasnosti.

⁴⁴ Izvor: Izložba „Kozoshe“, 24. (構造社展、キュレイターズ、2005年、24ページ)

⁴⁵ Usp. Hoshu Takamura, „Bilješke o izložbi ‘Kozoshe’“, *Atelje*, 7/10, 1930, 103. (高村豊周、構造展覧会書、『アトリエ』7巻10号、1930年10月、103ページ)

⁴⁶ Jitsuzo Hinago, „Stvaranje spomenika odanog duha“, *Zemlja ljepote*, 7/9, 1931, 19. (日名子実三「忠魂碑の製作」『美之國』7巻9号、1931年9月、19ページ)

Iz „Kozoshe“, osnovane 1926., odvojio se 1944. ogranak kipara. „Kozosha“, čija je djelatnost bila više usmjerena na društvo nego na državu, nakon 18 godina ponovno otpada pod utjecaj države. Među članovima bilo je i onih koji su služili državi.

U okviru rasprave razmotrit ćemo kretanja unutar „Kozoshe“, stavljajući ih u kontekst cjelokupne japanske umjetnosti, kao i iskustva osnivača toga Društva, Sogana Saita i Jitsuza Hinaga. Kako bismo bolje razumjeli promjene koje su se odvijale u 18-godišnjem razdoblju, proučit ćemo djela Kanjija Yoa te njihovu povezanost s djelima Ivana Meštrovića.

Rodinov utjecaj: akademizam i odnos prema društvu. Kretanja u „Kozoshi“

Kraj Prvoga svjetskog rata označio je prekretnicu u svijetu japanskog kiparstva. Godine 1917. umro je Rodin, ali je njegov stav prema kiparstvu snažno utjecao na Japan. Vrativši se sa studija u Francuskoj, kipar i pjesnik Kotaro Takamura preveo je s francuskog jezika knjigu *Rodinov izraz* (1916.), a već je 1920. objavio i njezin nastavak. Knjiga je ubrzo postala „svojevrсна Biblija za mlade ljude koje je zanimalo kiparstvo“⁴⁷.

Kretanja u okviru „Kantena“ (državne izložbe) i u nekonformističkim grupama

Godine 1919., poslije završetka Prvoga svjetskog rata, „Bunten“ (izložba pod pokroviteljstvom Ministarstva obrazovanja) promijenio je naziv u „Teiten“ (izložba pod pokroviteljstvom Carskog instituta za umjetnost), a i u sastavu žirija bilo je mnogo novih lica. Jedan od njih, Taimu Tatehata, postao je 1920. profesor na Umjetničkoj školi u Tokiju. Već su sljedeće godine u istu školu kao profesori došli i Fumio Asakura te Seibo Kitamura. „To je bilo razdoblje zrelog izraza sve trojice; bili su uključeni u ‘Kanten’ te su još uvijek bili dijelom glavne struje čija se ideologija oslanjala na čvrste skulpture ljudskog tijela“.⁴⁸

Međutim, i unutar te struje kasnije izbijaju žestoki konflikti koji su podijeljeni na tri vrste. Prvi sukobi, osobne naravi, dogodili su se između skupine okupljene oko Fumija Asakure te svih ostalih. Druga je vrsta uključivala sukob mišljenja o važnosti skulpture u odnosu na plastičnu umjetnost, pri čemu se postavljalo pitanje čemu bi trebalo dati prednost, dok je treći bio generacijski sukob. Takve su frakcije unutar glavne kiparske struje utjecale na osnivanje „Kozoshe“.

Iako nisu bile izravno povezane s „Kozoshom“, postojale su i druge, nevladine udruge, kao što su Nihon-bijutu-in, Nika-kai i Kokugo-kai. Bile su pod značajnim Rodinovima utjecajem te se u njihovim djelima osjeća umjetnički duh svojstven ne samo potonjem nego i Bourdelleu. Unutar tih strujanja oblikovao se japanski stav prema modernom kiparstvu, što je nesumnjivo omogućavalo njegovo bolje razumijevanje. Osim Rodinova utjecaja, sklonost povezivanju s „prirodnim aspektima života“ također je pridonijela formiranju japanskoga gledišta. To se, uostalom, nadovezivalo na bogatu japansku tradiciju budističkih skulptura. Međutim, postavlja se pitanje treba li se japansko kiparstvo „ograničiti samo na te tradicionalne tendencije“⁴⁹. U Japanu, primjerice, ideja o apstraktnom ekspresionizmu počinje poprimati razvojni oblik tek poslije Drugoga svjetskog rata. Treba uzeti u obzir mogućnost

⁴⁷ Kazuo Kikuchi, *Rodin*, Tokio 1968, 10. (菊池一雄『ロダン』中央公論美術出版、1968年、10ページ)

⁴⁸ *Izložba „Kozoshe“*, 12. (構造社展、前掲書、12ページ)

⁴⁹ *Ibid.*, 15. (同上、15ページ)

da se u prijeratnom razdoblju nisu javljali pravci bliski apstraktnom ekspresionizmu jer nije prevladavalo shvaćanje da ljudsko tijelo može biti konceptualna osnova za skulpturu.

Kretanja unutar „Kozoshe“

Godine 1932., prvog dana 6. izložbe „Kozoshe“, njezina vodeća osoba Sogan Saito povukao se iz Društva. Od tog vremena nadalje „Kozosha“, koja se dotad dičila dobrom organizacijom i prosperitetom, počinje pucati po šavovima. Razlozi Saitova povlačenja bili su financijske prirode jer je preuzeo odgovornost svih troškova. Kasnije, zbog unutarnjih sukoba, povukla su se još trojica članova: Jitsuzo Hinago, Miezo Shimizu i Sadayuki Ameda. Tada je donesena odluka o privremenom raspuštanju „Kozoshe“ te je preimenovana u Novo društvo „Kozosha“, nastavljajući s radom, no već iduće godine, nakon Saitova povratka, ponovno postaje Društvo „Kozosha“.

Godine 1935., Saitovim povratkom na „Teiten“, „Kozosha“ se počela raspadati. Već je sama činjenica da se čovjek koji se prvi pobunio protiv akademizma te osnovao i uzdignuo „Kozoshu“ na zavidnu razinu „vratio“ akademizmu šokirala članove toga Društva. Njihovo javno priopćenje s time u vezi glasilo je ovako:

U svibnju ove godine (1935.) došlo je do reorganizacije na Carskoj akademiji i za novog člana „Teitena“ izabran je Sogan Saito. Međutim, to se dogodilo kada se „Teiten“, koji se našao u slijepoj ulici, u suradnji s drugim nevladinim udrugama i uz pristanak vlasti, pokušao reorganizirati, no to ni na koji način nije značilo da je „Kozosha“ promijenila dotadašnji koncept i stavove (...).⁵⁰

Ubrzo su izbile nesuglasice između brojnih članova „Kozoshe“ (Saito, Yo, Saburo Hamada i drugi) i Odjela za kiparstvo, stoga se potonji našao u ozbiljnoj situaciji. Napoljetku, iako je na tom Odjelu ostalo svega deset članova, odnos sa Saitom postajao je sve složenijim, što je u konačnici dovelo do podjele na dva odjela: Odjela za kiparstvo i Odjela za likovnu umjetnost.

Iz Odjela za likovnu umjetnost formiralo se 1936. Novo društvo „Kozosha“, koje postoji i danas. Na Odjelu za kiparstvo održavali su samo vlastite izložbe, a 1944. konačno je raspušten. Najbolje razdoblje „Kozoshina“ djelovanja bilo je „doba sinkretičkih djela te stapanje kiparskih i obrtničkih radova, odnosno početno razdoblje ‘Kozoshe’, kada je u sklopu nje još uvijek djelovao Hinago“⁵¹. Godine 1935., s obzirom na to da je Saito prihvatio dužnosti slijedom reforme „Teitena“ (tzv. „reforma Matsuda“), „Kozosha“ je izgubila svojega najvažnijeg člana, što je označavalo veliku prekretnicu. Saito je, s druge strane, okupio najbolje kipare među onima čiji radovi nisu bili predani žiriju, ukinuvši kvalifikaciju za izlaganje bez testiranja. Time je samo htio postaviti kipare u položaj u kojemu bi mogli neovisno djelovati, a ne iskazati pobunu protiv same Carske akademije.

„Kozosha“ je u nastojanjima da postigne sintezu kiparstva i arhitekture odigrala važnu ulogu. Taj je oblik rada započeo unutar tog Društva, a tako je i završio, ne proširivši se dalje. Tridesetih godina 20. stoljeća pojavljuje se Le Corbusier, a s njime i nova, modernistička

⁵⁰ Shigeru Aoki (sastavio), Nacionalni institut za istraživanje kulturnih dobara u Tokiju, (Komentar) Shuji Tanaka, *Moderna japanska umjetnost – Katalog – Kiparstvo, Kozosha/Shinkozosha*, Tokio 2008, 149. (監修] 青木茂 [編纂] 東京文化財研究所 [解説] 田中修二、近代日本アート・カタログ・コレクション 彫刻篇 構造社・新構造社、ゆまに書房、2008年、149ページ)

⁵¹ *Izložba „Kozoshe“*, 122. (構造社展、前掲書、122ページ)

arhitektura, u kojoj, zbog jednostavnosti gradskih središta i trgova, više nije bilo potrebe za skulpturama ili arhitektonskom dekoracijom. Kao što primjećuje jedan povjesničar: „Nije važno je li njihov rad bio uspješan ili ne, nego to da je ‘Kozosha’, zahvaljujući svojem djelovanju, svijetu kiparstva toga vremena podarila novu svijest.“⁵²

Kanji Yo: rani utjecaj i kasniji otklon od Meštrovića

Kanji Yo rodio se 1898. u Tokiju; njegov predak bio je prevoditelj za Kinu. Njegovo djelo koje je predstavio na izložbi „Buntena“ 1918. dobilo je nagradu 1. izložbe „Teitena“; počevši od 1919., nekoliko godina zaredom primao je nagrade, a 1922. za svoj je rad dobio posebno priznanje. Jedan kritičar toga doba u njegovim je djelima uočio Meštrovićev utjecaj: „Rezbarenje je vrlo djelotvorno, u funkciji ukrasa i bez suvišnoga gubitka materijala. Među europskim umjetnicima mogli bismo ga usporediti sa srpskim kiparom Ivanom Meštrovićem, čiji se utjecaj osjeća (...) u jednostavnosti i snazi izražavanja, izravnom osjećaju veličine te odgovarajućoj primjeni tehnike (...).“⁵³ Kritičar dodaje: „Yo nije posvećivao previše pozornosti detaljima, već je svojoj skulpturi htio podariti život, udahnuti joj duh a da pritom ostane što jednostavnijom“.

Na 6. izložbi „Teitena“ 1925. Yoovo djelo „Trojica nezaposlenih“ odražava zaobljene linije secesijskog (*Art Nouveau*) stila. To se kasnije uočava i na skulpturi „Saloma“ (1928.), no glede detalja koji su svedeni na najmanju moguću mjeru nema promjene. „Napušten je volumen; na površini izložene su elegantne zaobljene linije, a k tome je uložan izniman trud kako bi se postigla glatkoća.“⁵⁴ Kada je Yo razriješio sumnje o volumenu, smatra likovni kritičar Masayoshi Honma, izišla je na vidjelo istinska ljepota djela. Salomine noge i dalje zadržavaju punoću, ali je čitava figura prilično izdužena i tanašna.⁵⁵

Sl. 8. Ivan Meštrović, „Saloma“ (1914.)⁵⁶

Sl. 9. Kanji Yo, „Saloma“ (1928.)⁵⁷

⁵² Ibid. (同上)

⁵³ Koji Tanabe, „Osvrt na skulpturu ‘Teitena’“, *Yamato Shinbun*, 13. 10. 1922. (田辺孝次、帝展の彫刻評、大和新聞、1922年10月13日付)

⁵⁴ Izložba „Kozoshe“, 261. (構造社展、前掲書、261ページ)

⁵⁵ Ibid., 263. (同上、263ページ参照)

⁵⁶ Izvor: <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/ivan-mestrovic-salome>

⁵⁷ Izvor: <http://archive.fo/KXrfa>

Yoova „Saloma“ može se usporediti s tematski jednakim djelom Ivana Meštrovića. Dok se Meštrović služi volumenom kako bi u svojim djelima izrazio žalosnu sudbinu svojega naroda, You volumen ne služi za izražavanje osjećaja (poput tuge), stoga odbacuje njegovu funkciju kao takvu.⁵⁸ Dodavanjem dekorativnih elemenata u stilu *Art Deco* zaobljenoj liniji secesije ili „nove umjetnosti“ (*Art Nouveau*), na kojoj se zapravo temelji japanska umjetnost, poigravajući se kombinacijom ornamenata i ravne površine, Kanji Yo unio je japanski izraz u zapadnjačku temu te time stvorio neobičnu, originalnu skulpturu.⁵⁹

Glede značenja volumena u Yoovim djelima, očigledan je odklon od Meštrovića. No, zajednička su im stajališta o traganju za nacionalnim izrazom i o tim karakterističnim elementima u čeških i hrvatskih umjetnika secesionističkog pokreta. (Kao što ćemo kasnije spomenuti, Jitsuzo Hinago također je tražio nacionalni izraz.)

Za usporedbu Yoa i Meštrovića značajan je posmrtni tekst kojim se od Yoa oprašta njegov kolega. Kanji Yo umro je 1935., u 37. godini života, zbog bolesti dišnih organa. Saburo Hamada, također „Kozoshin“ „drug“, koji je bio pod utjecajem Maillola i Meštrovića, zapisao je: „Tvoj realistički stil, u kombinaciji s esencijalnom prirodom skulpture, pridonosi stvaranju karakterističnog orijentalnog izraza. (...) Od ‘Zapada i Istoka’ ili, točnije, *Edo stila*, pod tvojim rukama nastaje zamršena simfonija.“⁶⁰

Sl. 10. Kanji Yo, „Inkarnacija Bude“ (1929.)⁶¹

⁵⁸ Izložba „Kozoshe“, 266-267. (同上、266-7ページ参照)

⁵⁹ Ibid., 267. (同上、267ページ参照)

⁶⁰ Aoki, *Moderna japanska umjetnost*, 188. (近代日本アート・カタログ・コレクション、前掲書、188ページ)

⁶¹ Izvor:

Jitsuzo Hinago: djelovanje tijekom Drugoga svjetskog rata

Jitsuzo Hinago rodio se 1893. u Oiti. Godine 1918. upisao je Umjetničku školu u Tokiju koju je završio kao najbolji u razredu, a iduće godine sudjelovao je na izložbi „Teitena“. Međutim, nije dobio nagradu pa je kasnije svoj rad, preporučeno za „Teiten“, izložio bez podvrgavanja testiranju žirija. Hinago, koji se 1932. povukao iz „Kozoshe“, već se 1933. vratio na „Teiten“ kad ondje nije bilo Asakure. No, kad se potonji 1935. onamo vratio, Hinago je pod sloganom „Dolje akademski stil!“ osnovao Udrugu „Daisan-bukai“. Neprijateljstvo koje je osjećao prema Asakuri trajalo je do kraja njegova života. Pretpostavlja se da se „Hinago se nije mogao zadovoljiti Asakurinim naturalističkim realizmom, niti je takav stil odgovarao njegovu karakteru“⁶². Međutim, sukob između Asakure i Hinaga bio je zapravo sukob generacija i njihovih nastojanja da pronađu vlastiti umjetnički stil. Kasnije je, kao suprotnost „Teitenu“ i Asakuri, toranj „Osam uglova svijeta“, Hinagovo reprezentativno djelo, bilo izloženo na trgu (danas Heiwadai-koen park u Miyazakiju), odnosno javnom prostoru kao javno umjetničko djelo.⁶³

Od 1926., kada je osnovana „Kozosha“, do 1932., kada se Hinago povlači, pa sve do njegove smrti 1945., za potonjega je karakterističan emocionalan pristup društvu i narodu. Godine 1925. organizirao je izložbu plastične umjetnosti za proletarijat,⁶⁴ a 1940. izradio je monumentalni predmet kojim je nastojao svijetu predočiti podrijetlo japanske države.

Njegov stav prema društvu bio je dosljedan i jednostavan. Vjerovao je da „zbog proživljenih patnji ne bismo trebali biti ogorčeni na ljude, već iskreni prema sebi, preispitujući vlastite postupke; mislim da je to u svim vremenima predstavljalo nepogrešivi zakon.“⁶⁵

Izgleda kako je Hinago imao razvijenu svijest o orijentalnom duhu. Razdoblje između 1927. i 1929. proveo je u Europi. Kazao je: „Želio sam doći ovamo. Ne provodim vrijeme samo promatrajući i učeći o Europi nego i razmatrajući što bi sami Japanci u njoj mogli uočiti. Dok sam živio u Japanu, nisam bio svjestan ljepote japanskoga izraza, ali sam tek boraveći u Europi to počeo shvaćati. Europa se našla u slijepoj ulici, tražeći orijentalno i u ideologiji i u umjetnosti. (...) Japan sada zauzima najviše mjesto u znanosti i umjetnosti“.⁶⁶

Snaga Hinagova izraza može se i danas uočiti na simbolu koji je 1931. dizajnirao za Japanski nogometni klub. Ne zna se točno zašto je kao simbol odabran sveti gavran iz jedne stare legende.

http://3.bp.blogspot.com/-05ZIHueU7tl/UaH8bM_8F2I/AAAAAAAAAmU/mXT2w09xeSs/s1600/kanji.jpg

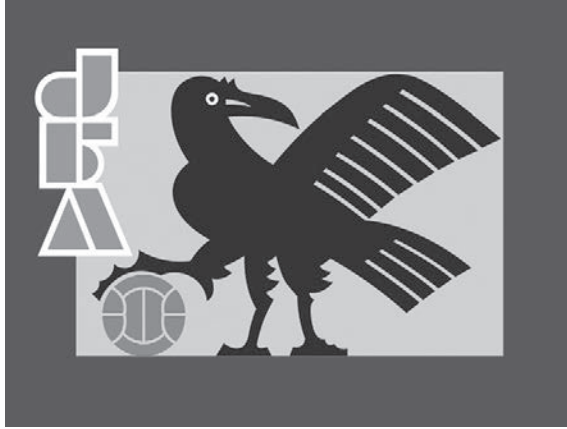
⁶² „Iz zemlje savršenstva i originalnosti“, *Asahi Shinbun*, 31. 7. 1998. (唯我独創の国から、朝日新聞、1998年7月31日付)

⁶³ Ibid. (同上、参照)

⁶⁴ Usp. „Izložba skulpturà za proletarijat“, *Hochi Shinbun*, 15. 5. 1925. (プロのための彫ソ展覧会、報知新聞、1925年5月15日夕刊)

⁶⁵ Hinago, „O iskustvu“, *Konohana*, 41, 1940. (日名子実三、体験を語る、『斯華』、41号、1940年)

⁶⁶ Isti, „Pismo srednjoj školi ‘Usuki’“, *Oita Shinbun*, 22. 8. 1928. (日名子実三、臼杵中学同窓会への手紙、大分新聞、1928年8月22日付)

Sl. 11. Jitsuzo Hinago, Simbol japanskog nogometnog kluba (1931.).⁶⁷

Hinago nije objasnio razloge tog odabira. Postoje, naime, tri tumačenja: prvo, da je riječ o znaku poštovanja prema Kakunosukeu Nakamuri, osnivaču prvog nogometnog kluba u Japanu; drugo, zbog svetoga tronogoga gavrana koji se pojavio na velikom hramu u Nachiju, Nakamurinu rodnom gradu (prema tom objašnjenju, kada je car Jinmu napao istočne pokrajine, tronogi gavran pokazivao mu je put); treće, u kineskoj klasičnoj književnosti tronogi je gavran bog sunca.

Godine 1931. japanska Kanto/Kwantung vojska zauzela je cijelu Mandžuriju (sjeveroistočni dio Kine). Šest godina kasnije, u srpnju 1937., dogodio se incident kod mosta Roongdoa i to je bio povod japansko-kineskom ratu. Hinago, kao i Saito, što ćemo vidjeti kasnije, našli su se u teškom položaju.

Tekst koji slijedi jest Hinagov članak objavljen u novinama *Yomiuri Shinbun* 1940., godinu dana prije izbijanja Pacifičkog rata:

Povijesno gledano, plastična umjetnost, koja je cvjetala u prvoj polovini 8. stoljeća, u eri Tokugawa (1600. – 1867.) gubi na popularnosti, no početkom ere Meiji (1867. – 1912.) ponovno oživljava. Razlog je tomu taj što su Japanci, zahvaljujući europskom konceptu i izrazu, uspjeli u dovođenju umjetnosti na prilično visoku razinu. „Međutim, budući da je Francuska bila središnjom zemljom plastične umjetnosti, promjena se dogodila izravnim preuzimanjem francuske umjetnosti, od načina oblikovanja do ideologije. (...) Zbog toga je danas japansko rezbarenje i graviranje u nezavidnom položaju. (...) Poznati umjetnici stvaraju radi vlastite slave, kao što je to i danas tako, no trebali bi stvarati radi vlastitog naroda. (...) Kad govorimo o nacionalnoj umjetnosti, jasno je da se treba udaljiti od prezentiranja golih tijela na izložbama. Osvijestimo djelima značenje japanske umjetnosti i prenesimo to budućim generacijama.”⁶⁸

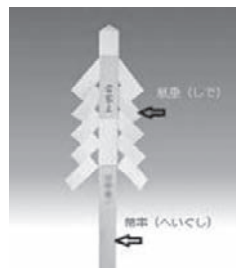
⁶⁷ Izvor: <https://matome.naver.jp/odai/2140144631575047101>

⁶⁸ Hinago, „Za skokove naroda!“, *Yomiuri Shinbun*, 16. 11. 1940. (日名子実三、民族の飛躍に役立て！、読売新聞、1940年11月16日付)

Sl. 12. *Jitsuzo Hinago*, „Osam uglova svijeta“ (1940).⁶⁹Sl. 13. *Jitsuzo Hinago*, Četiri božanstva na tornju „Osam uglova svijeta“⁷⁰

Iste je godine Hinago izgradio toranj „Osam uglova svijeta“. Prema njegovoj izjavi⁷¹, taj je toranj podignut povodom komemorativne svečanosti u prefekturi Miyazaki na 2600. obljetnicu utemeljenja Japana s ciljem da duh *hakko-ichiu* (što doslovce znači: ‘osam uglova svijeta’, tj. *cijeli svijet pod jednim krovom* u smislu *univerzalnog bratstva*) bude ovjekovječen u velikom zdanju kao mjestu za duhovne vježbe carskoga naroda. Što se oblika tiče, Hinago je naslagao štitove (za obranu cara, kao što se spominje u *Nihon-shoki*, najstarijoj japanskoj kronici) i imitirao *heihaku* (papirnatu ili svilenu traku koje su se kao dar prinisile bogovima). Na prednjoj strani urezana su četiri znaka: *hak-ko-ichi-u* (osam-uglova-jedan-dom), a oblikovani su i likovi četiriju božanstava (keramički rad): božanstva vojnika, ribara, poljoprivrednika i obrtnika (svaki visine 4,5 metara).

Kasnije se Katsuroku Aikawa, tadašnji guverner prefekture Miyazaki, osvrnuo na izgradnju toga tornja, rekavši: „Ove je riječi prilikom dolaska na prijestolje izgovorio car Jinmu, zadivljen hramom Kashihara u Nari: osam uglova svijeta drži jedan krov, dom, odnosno cijeli svijet.“⁷² Guverner je pozvao arhitekte da dostave planove o izradi tornja. Hinago se, prema Aikawi, odazvao pozivu izjavivši: „Bila bi mi iznimna čast kad bih mogao oživotvoriti guvernerovu arhitektonsku ideju, veća nego da postanem član Akademije umjetnosti. Ne trebam nikakvu nagradu, samo mi dopustite da to učinim.“⁷³

Sl. 14. *Heihaku*

⁶⁹ Izvor: <http://www.miyazaki-city.tourism.or.jp/tourism/spot/20.html>

⁷⁰ Izvor: <https://blogs.yahoo.co.jp/pasokondaisukiyo/14907949>

⁷¹ Usp. Hinago, „O tornju ‘Osam uglova svijeta’“, *Yomiuri Shinbun*, 15. 11. 1940. (日名子実三、八紘之基柱について、1940年11月15日)

⁷² Katsuroku Aikawa, „Sjećanje na uspomene“, Tokio 1972, 145. (相川勝六、思い出ずるまま、講談社出版サービスセンター、1972年、145ページ)

⁷³ *Ibid.*, 138. (同上、138ページ)

Jitsuzo Hinago također je priznao kako je ponudio da to sâm učini. Usp. Hinago, „Toranj ‘Osam uglova svijeta’“, *Tokyo Nichinichi Shinbun*, 24. 3. 1939. Međutim, Seibo Nishimura, koji je nakon rata napravio spomen-obilježje atomskog bombardiranja Nagasakija, surađivao je u ratu više od Sogana Saita, a Kotaro Takamura, koji je nastavio inzistirati na poštovanju osobnosti umjetnika prije rata, surađivao je u ratu boreći se za narod, iako relativno kratko.

Danas je potrebno veliku pozornost posvetiti tumačenju i uporabi izraza *hak-ko-ichi-u* jer se uza nj vežu slike „militarizma“ i „agresije“. Ne bi bilo pošteno kritizirati Hinaga s gledišta današnjih vrijednosti. Iako se nije slagao s japanskim stavom o osvajanju svijeta, u ono vrijeme nije mu se mogao usprotiviti. Problem je posebice bio u tome što je „u kamenju za gradnju objekta, nabavljenom iz raznih pokrajina (2.000 komada), bilo i kamenja doniranog iz Kine“⁷⁴. U novije je vrijeme otvoreno to pitanje: kustos Narodnog muzeja otpora japanskoj invaziji u Nankingu došao je u Japan sa zahtjevom za odštetu. Može se razumjeti da je među doniranim kamenjem bilo onoga iz Tajvana i Koreje (u ono vrijeme japanske kolonije), pa čak i iz Amerike, s kojom Japan još nije bio u ratu. Međutim, je li uopće moguće da je kamenje bilo donirano iz Kine, s kojom je Japan u to vrijeme ratovao?

Zahtjev za nabavu kamenja iz Kine uputio je zapravo ministar obrane Seishiro Itagaki, koji je guverneru prefektura Miyazaki zapovjedio sljedeće: „svaka bi divizija trebala uzeti dva komada, jedan u blizini područja utaborenja, a drugi iz prvih redova granične crte još nenaseljenog područja.“⁷⁵ Ministar obrane je zapovjedniku postrojbe odgovorio da mu pošalje „to kamenje iz prvih redova“.

Sâm je Hinago spomenuo uporabu kineskog kamenja pri izradi tornja, no nije o tome ništa pobliže pisao.

Sogan Saito

Sogan Saito rodio se 1889. u Tokiju. Godine 1912. završio je Umjetničku školu u Tokiju i postao profesor, a nakon očeve smrti otišao je u Europu i studirao kiparstvo. Nije otišao u Francusku, kamo su u to vrijeme odlazili mnogi kipari iz Japana, nego u „tradicionalniji“ engleski kraj.

Estetika „tradicionalista“ (realizam i romantizam)

Saito je imao 25 godina kad je u rujnu 1913. krenuo iz Koba, no nedugo zatim izbio je Prvi svjetski rat. Sve do povratka u Japan 1916., studirao je kiparstvo na Kraljevskoj akademiji u Londonu. Ne zna se točno zašto je odabrao Englesku, ali u jednom od svojih članaka piše: „To nipošto ne znači da sam osobito vezan za prošlost; međutim, u mojim djelima ima elemenata koji se ne smatraju suvremenima.“ U ono vrijeme većina je umjetnika, napustivši Japan, odlazila u Francusku, no Saito, slijedeći svoju buntovničku narav, uputio se na školovanje u Englesku, zbog čega ga se označavalo tradicionalistom.

U Engleskoj studirao je kiparstvo s Henryjem Alfredom Pegramom (1862. – 1937.). Potonji je bio jedan od vodećih umjetnika nove struje kiparstva tijekom druge polovine 19. stoljeća pa sve do Prvog svjetskog rata, što je na mladog Saita ostavilo snažan trag. Nova struja kiparstva nije predstavljala nekakav poseban stil, nego oslobađanje od tradicionalnog, a ujedno i potragu za novim stilom i izrazom.⁷⁶ Taj je pristup na tradicionalnu scenu

⁷⁴ Hinago, „O tornju ‘Osam uglova svijeta‘“, *Yomiuri Shinbun*, 15. 11. 1940. (日名子実三、八紘之基柱について、前掲記事)

⁷⁵ *Svjedočanstvo kamena: nova verzija*, Miyazaki 2015, 78. (新版石の証言、みやざき文庫115、鉦脈社、2015年、78ページ参照)

⁷⁶ Usp. Horst W. Janson, *19th-Century Sculpture*, New York 1985, 240.

unio dašak svježine. Dominantan stil u kiparstvu bio je realizam, ali je jednako važna bila i uloga skulpture kao arhitektonskog ornamenta, gdje se jednim modelom moglo koristiti za izradu više kopija identičnih oblika, što ju je činilo zanimljivom u komercijalnom smislu. K tomu, još je jedan materijal, aluminij (s drugačijim svojstvima), dodan klasičnima.⁷⁷

Kad se Saito vratio u Japan, na izložbama je vidio isključivo ženske gole figure, čiji su autori pronašli inspiraciju u europskoj tradiciji u prošlosti. Shvatio je da ta prošlost ne implicira samo tradiciju već i narativnost romantizma.⁷⁸ Predložak za skulpturu „Thaïs“ (1929.) bio je njegov omiljeni istoimeni roman Anatolea Francea iz doba romantizma.

Sl. 15. Sogan Saito, „Thaïs“ (1929.)⁷⁹

Sl. 16. Sogan Saito, „Thaïs“ (fragment)⁸⁰

Najčešće kritike Saitova djela, u vrijeme dok je bio u „Kozoshi“ pa do 1940., bile su na račun njegova „odnosa prema akademizmu“. Saitove „kamene rezbarije“, koje su trebale biti izložene na „Teitenu“, izložene su, pak, u okviru „Kozoshe“, uz slogan „Dolje akademisti!“ No, Saito se ustvari, barem u ono vrijeme kada je osnovao „Kozoshu“, ni stilom ni ideologijom nije suprotstavljao akademizmu.⁸¹ U eseju „Sjećanja na 15 godina“

⁷⁷ Usp. Kurokawa – Tomomi (ur.), *Djelo Sogana Saita*, 26. (黒川弘毅・大村友美編、齋藤素巖の仕事、前掲書、26ページ参照)

⁷⁸ Ibid., 29. (同上、29ページ参照)

⁷⁹ Izvor: *Izložba „Kozoshe“*.

⁸⁰ Izvor: http://www.city.kodaira.tokyo.jp/bijyutsu/002/images/img_2438_1_1.jpg.html

⁸¹ Usp. *Izložba „Kozoshe“*, 121. (構造社展、前掲書、121ページ参照)

(1939.) zapisao je: „Budući da nisam odbacio akademizam, nesumnjivo je da je buntovnički duh u mojem načinu života slabo izražen.“⁸² Razlog njegova osporavanja „Teitena“ bio je njegov djelokrug; smatrao je da je sadržaj postao preopširan. Zbog toga se ne može reći da je Saitov akademizam identičan akademizmu „Teitena“.

Smatra se da je moderno japansko kiparstvo dostiglo „rodinizam“, izraz čovjekove unutrašnjosti, ali ne uključujući pritom „akademski“ način. Tvrdilo se da u Japanu nije bilo „akademizma“. Međutim, razvilo se i drugačije mišljenje kada je Fumio Asakura postao profesor u Umjetničkoj školi u Tokiju, a njegovi bivši studenti ostali su vezani uz „Teiten“, koji doživljava preustroj nakon „Buntena“, od kojega se i razvio.

Stil poput onoga u Umjetničkoj školi ili na izložbama „Teitena“ bio je možda prvi japanski akademski stil. No, Saito, koji je temeljito proučavao kiparstvo zapadne Engleske, odlikuje se zapravo čistim izrazom, iako pomalo ekscentrične tematike. Njegov je rad čak prošao kroz fazu realizma. Ako je tako, „akademizam koji je donio Saito“ mogao bi biti „prvim akademizmom koji se pojavio u Japanu“⁸³.

Nedvojbeno je da je Saitov akademizam igrao važnu ulogu tijekom rata. U tom je razdoblju Saito iskazivao aktivan stav prema ratnoj umjetnosti, ali, kako je napisao u članku iz 1944., objavljenom u novinama *Yomiuri Shinbun*, „bez obzira na sve druge aspekte ratne umjetnosti, važno je da to bude pravo umjetničko djelo – a to, naravno, zahtijeva vrijeme i svrhu“⁸⁴.

Sl. 17. Sogan Saito, „Kip Korekiya Takahashija“ (1940.)⁸⁵

⁸² Ibid., 266-267. (同上、266-7ページ参照)

⁸³ Ibid., 267. (同上、267ページ参照)

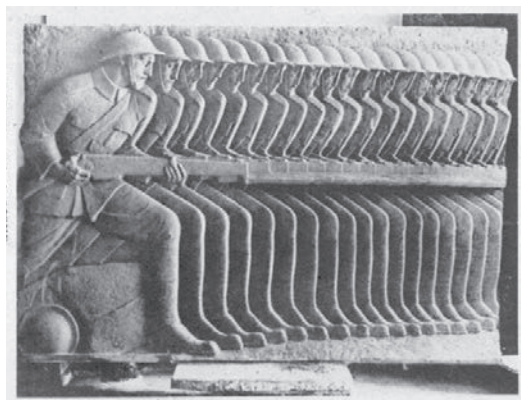
⁸⁴ S. Saito, „Za Orijent sutrašnjice“, *Yomiuri Shinbun*, 18. 3. 1936. (斎藤素巖、明日の東洋のため、読売新聞、1938年8月18日付)

⁸⁵ Korekiyo Takahashi (1854. – 1936.) bio je ministar financija šest puta. Kada je pokušao smanjiti vojni proračun, izazvao je ogorčenje vojske. Mladi časnici pobunili su se i ubili ga 1940. Izvor: http://www.city.kodaira.tokyo.jp/bijyutsu/002/images/img_2414_1_1.jpg.html

Sl. 18. Sogan Saito, *Medalja s Istočnoazijskog sportskog festivala povodom komemorativne svečanosti na 2600. obljetnicu utemeljenja Japana (1940.)*⁸⁶

Sl. 19. Ivan Meštrović, *„Spomenik ratnim herojima“, reljef (1918.)*⁸⁷

„Kozosha“ je tijekom ratnih restrikcija 1943. raspuštena, a Saito, osim što je bio ravnatelj na Odjelu za kiparstvo „Nihonbijutsuhoukokukai“ (organizacija za podržavanje militarističkog režima), bavio se i poslovima u vezi s opskrbom kiparskih materijala. Nakon rata izlagao je na 1. „Nitten“ izložbi „Povratak životu (rat, glad, povratak životu)“, a na 2. izložbi predstavio je proturatni kip „Bacamo oružje“. Važno je podsjetiti da „u poslijeratnom razdoblju (i nakon japanskog poraza) nije bilo lako baviti se takvim problemima“⁸⁸.

Sl. 20. Sogan Saito, *„Bacamo oružje“ (1946.)*⁸⁹

⁸⁶ Izvor: http://prewar-sculptors.blogspot.jp/2013/01/blog-post_26.html

⁸⁷ Moguće je da je ovaj reljef utjecao na Saitovo djelo „Medalja s Istočnoazijskog sportskog festivala“. Izvor: Meštrovićeva kolekcija kipova, Tokio 1923. (作品集『メストロウィッチの彫刻集』洪洋社, 1923年)

⁸⁸ Kurokawa – Tomomi (ur.), *Djelo Sogana Saita*, 21. (黒川弘毅・大村友美編・齋藤素巖の仕事、前掲書、21ページ)

„Kozosha“ u 21. stoljeću

Godine 2005. održana je prva pokrajinska izložba „Kozoshe“ u Utsunomiyi (kasnije i u nekim drugim pokrajinama), stoga je javnost ponovno skrenula pozornost prema, dotad gotovo zaboravljenoj, „Kozoshi“. Slijedi sažetak komentara nakon održane izložbe, kojima je opet istaknuta povijesna uloga Ivana Meštrovića i „Kozoshe“, ukazujući na njihov međusoban odnos:

Usredotočimo se na širenje *Art Deco*a koji je započeo „Međunarodnom izložbom umjetnosti“, održanom u Parizu 1925., kao i s drugim takvim trendovima u Europi i Americi. U razvoju modernog japanskog kiparstva često se razmatra samo utjecaj francuskog kiparstva, ali ne smijemo zanemariti činjenicu da je hrvatski kipar Ivan Meštrović bio onaj koji je uočio povezanost kiparstva i arhitekture te razvio arhitektonsko-kiparski rad, koji je bio nadaleko poznat i cijenjen.

Čak je grupa kipara nazvana „Todaichosokai“ (na čelu s Asakurom), (...) pokušala urediti izložbeni prostor za biljke, poput vrta, te otad počinje zanimanje kipara za mjesto postavljanja skulpture radi stvaranja odnosa unutar prostora. Ustvari, od 1920-ih do 1930-ih arhitekti su dobivali poslove za izradu ornamentata; porasla je čak i potražnja za reljefima. (...) Na 3. izložbi „Kozoshe“ (1929.) impozantan spomenik nazvan „Sintetično djelo“ nastao je suradnjom svih njezinih članova; taj je inovativni rad bio prvi primjer takve vrste.⁹⁰

Kao što smo već vidjeli, čini se da je, osim s Meštrovićem kao pojedincem, postojala i veza između „Kozoshe“ s jedne strane te njemačkog ekspresionizma, Udruge arhitekata secesije i ideološke koncepcije „Memorijalne izložbe mira“ s druge. Treba napomenuti da se u vrijeme kada su se japanski arhitekti usredotočili na kulturu koja je bila u stanju mirovanja, sličnu onoj u Koreji i na Balkanskom poluotoku, pojavio kipar Ivan Meštrović. Tada se stav Japana prema Aziji promijenio. Sudeći prema strogim kritikama usmjerenima prema Hinagovu tornju „Osam uglova svijeta“, vidljivo je da je u prvoj polovini 20. stoljeća Japan promijenio stav prema drugim istočnoazijskim kulturama.

Shodno mišljenju kritičarâ, Japan više nije gledao na „Veliku Aziju“, kojom su vladali i s kojom su ratovali 15 godina, kao na monolitni otok. Već sâm izraz „japanska životna crta *Seimei-Sen*“, skovan za sjeveroistočnu Kinu, odnosno Mandžuriju uvijek je slijedio viziju budućnosti u područjima izvan samog Japana. U potpuno koloniziranim zemljama nije bilo ni sjenke te zemlje budućnosti, bila riječ o književnosti, likovnoj umjetnosti ili korejskoj modernoj umjetnosti; bile su iznenađujuće malobrojne umjetničke vrste koje su uključivale opise gradova.

Jedan je povjesničar umjetnosti u časopisu o umjetnosti (1997.) uočio da je Japan vjerojatno bio spreman učiniti Koreju „svojom ruralnom pokrajinom“, a možda je i bio u pravu. Da bi se mogao modernizirati i intenzivno urbanizirati, Japan je morao osigurati zaleđe, za što je najpogodniji bio korejski narod s drevnom kulturnom tradicijom. Japanski jezik, kao i, primjerice, korejska narodna nošnja, mogao bi koegzistirati s japanskom superiornošću i nostalgijom.⁹¹

⁸⁹ Izvor: http://www.city.kodaira.tokyo.jp/bijyutsu/002/images/img_2402_1_1.jpg.html

⁹⁰ *Moderno japansko kiparstvo / katalog izložbe*, Tokio 2007. (「日本彫刻の近代」カタログ、淡交社、2007年)

⁹¹ Usp. „Velika Istočna Azija“, *Muzej japanske umjetnosti*, 20. 11. 1997, 1078. (描かれた「大東亜」、日本美術館、小学館、1997年11月20日、1078ページ参照)

Već je prije Morinosuke Suwa usporedio Koreju s balkanskim zemljama, hvaleći Meštrovića kao inovativnog kipara/reformista. Njegov mauzolej u Cavtatu smatrao je organski skladnim spojem arhitekture i kiparstva; ta je usporedba, dakle, podrazumijevala da je i Koreja imala mogućnost promjene. Godine 1926. ta se ideja zasigurno razmatrala u svijetu arhitekture.

U Europi razvijalo se novo stanje u umjetnosti, kretanje prema sintezi kiparstva i arhitekture. Taj je razvoj, međutim, pratila svijest o složenim odnosima i razlikama između narodâ i kultura. U tom se smislu može reći da je pravi predstavnik tog pokreta bio Meštrović, hrvatski Rodin. Kanji Yo mnogo je naučio od Meštrovića pa je u svojim radovima, kao stručnjak za proučavanje kineske kulture, dodao orijentalne elemente. Saito je, zahvaljujući svojem akademizmu, nastavio stvarati i tijekom rata, ali je tek poslije katkad postajao svjestan aktivnosti u tom ratnom razdoblju. Hinago, vođen željom za stvaranjem, izradio je kulturni spomenik u čast svojoj zemlji, no budući da se nije protivio prikupljanju kamenja iz zaraćene Kine, stječe se dojam da je njegov modernizam bio pod utjecajem nacionalizma.

Razmatrajući ulogu arhitekta/kipara u vrijeme raspada „Kozoshe“, postaje jasno da je razmjena mišljenja i kulture, koja je nekad prelazila granicu, smanjena, dok je istodobno odnos japanskog društva prema umjetnosti postao homogen. Potonje su dvije sastavnice, prema mojemu mišljenju, neraskidivo povezane. Da bi se spoznala obilježja čitave grupe okupljene oko „Kozoshe“, potrebno je usmjeriti se ne samo na proučavanje problema stavova prema etničkim grupama nego i prema samom ratu.

4. Poslije „Kozoshe“

Deset godina nakon održavanja pokrajinske izložbe „Kozoshe“ izdana je knjiga *Rat i umjetnost* (u suautorstvu s Akihisom Kawadom), iz koje je razvidno da je važno razumjeti kontekst „sintetičnog djela“ „Kozoshe“:

U kakvoj bi vezi trebala biti skulptura s gradskom okolinom, kako je ondje smjestiti, pronaći izraz koji nadilazi pojedinačno postajući grupnim; s druge strane, pozornost treba skrenuti na činjenicu da takvo radikalno istraživanje zapravo označava podržavanje militarističkog režima, o čemu svjedoči djelo „Osam uglova svijeta“, nastalo kasnije u ratnom razdoblju.⁹²

Međutim, ako je ta kritika točna, ona se odnosi samo na Hinaga, a ne i na cijelo Društvo „Kozosha“. Kanji Yo i Ogishima (te još neki drugi) u ratnom su periodu već bili mrtvi, a promatrajući Saitova djela koja prikazuju Takahashija, ne može se nužno tvrditi da je umjetnik podupirao militaristički režim.

Prema Akihisi Kawadi, Taikan Yokoyama (orijentalno slikarstvo) i Tsuguharu Fujita (zapadnjačko slikarstvo), značajni predstavnici svojih stilova, surađivali su tijekom rata, a novine *Asahi* i *Yomiuri Shinbun* objavljivale su ratne slike. U tome smislu suradnja u ratu nije bila samo problem umjetnika kao pojedinca već i umjetničkog svijeta u cjelini.

⁹² Akihisa Kawada (ur.), *Japanska umjetnička zbirka*, knj. 18: *Prije rata/Tijekom rata*. „*Rat i umjetnost*“, Tokio 2015, 186. (河田明久編、日本美術全集第18巻戦前・戦中 戦争と美術、小学館、2015年、186ページ)

Razmatrajući odnos umjetnosti i društva za vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata, moći ćemo spoznati da se on uvelike promijenio. U tom su pogledu značajni argumenti koje je iznio povjesničar umjetnosti Akihisa Kawada.

Počevši od sredine 3., kao i u cijelom 4. desetljeću prošlog stoljeća, zbivale su se velike političke i društvene promjene. Gradovi su bili blistavi i živopisni, no ispod te površine krila se loša gospodarska situacija koja je dovela do štrajkova. Glavno „lice“ tog vremena definitivno više nije bila elitna šačica ljudi, već bezlična, nadmoćna masa. Teoretičari umjetnosti bili su svjesni da je time umjetnost ostavljena negdje u pozadini. Promjene u umjetničkom svijetu započele su u ljevičarskom bloku, a zatim je uslijedio pokret narodne umjetnosti i potraga za ljepotom u proizvodima bezimernih obrtnika. U tako nemirnom i promjenjivom razdoblju utemeljeno je Društvo kipara „Kozosha“. Osim potonjeg, bilo je i umjetnika koji nisu izlagali na izložbama, nego su se bavili oslikavanjem zidova. Jedan od njih bio je i Tsuguharu Fujita. Ipak, sve dok je prevladavala svijest da se radi o *tokonomi* (zidna niša za smještaj cvijeća), japansko slikarstvo nije moglo prijeći granice tradicionalnog izraza. „Svi bi se trebali pojaviti na izložbi i surađivati kako bi čitavo mjesto pretvorili u veliko slikarsko platno; nije li to ono što suvremeni stil od nas zahtijeva?“⁹³ izjavio je Ryushi Kawabata, koji se zalagao za nadilaženje tih granica. Kasnije je postao jedan od ratnih umjetnika.

Izgredi na državnim izložbama

Vjerojatno je glavna promjena, koja je započela 1935. reorganizacijom „Teitena“ (izložba koju je organizirala Carska akademija), uvukla u vrtlog zbivanja i čitav umjetnički svijet. U suradnji s glavnim nevladinim organizacijama, kao što su Nikakai i Nihonbijutsuin, ministar obrazovanja Genji Matsuda ocijenio je rad „Teitena“ neučinkovitim s obzirom na to da je na tim izložbama bio i velik broj djela i izlagača koji nisu podvrgnuti ispitivanju jer su imali povlasticu kao veterani Carske akademije. Zbog toga je naziv „Teiten“ promijenjen u „Buntena“ (izložbu je organiziralo Ministarstvo obrazovanja). Međutim, rezultat je bio upravo suprotan. Promjena koju je prouzročila ova reforma izazvala je raskol između „Buntena“ i nevladinih organizacija umjetnikâ jer su malobrojna bila djela onih umjetnika koji nisu mogli sudjelovati u kvalifikacijama zbog nepodlijevanja ispitivanju. Matsudina reforma trebala je biti usmjerena protiv društvenog vodstva, no umjesto toga pogodila je umjetnike. S gledišta umjetnikâ koji su bez ispitivanja izlagali na izložbi „Teiten“, a koje se potom označavalo „netalentiranima“, postavljalo se pitanje što je to uopće talent i mogu li ga ljudi tako lako prepoznati. Nije slučajnost da su slikari, koji su kasnije djelovali kao ratni umjetnici, u to vrijeme bili dijelom skupine autorâ koji su izlagali bez podvrgavanja službenoj ocjeni.⁹⁴

Naracija i bojište

Čak je i prije te reforme otvorena zanimljiva rasprava o pitanju talenta i načinu njegova prepoznavanja. Neki su mislili da su dotadašnje izložbe bile dosadne jer nije bilo slika

⁹³ Ibid., 175. (同上、175ページ)

⁹⁴ Ibid. (同上、参照)

koje bi izazvale reakcije promatrača; nedostajali su elementi priče. Za umjetnike bilo je potrebno prilagoditi se uvjetima i surađivati s drugima kako bi se proizvela umjetnost koja će privući promatrače. S modernističkog stajališta, takvo stanje u umjetnosti može izgledati retrogradnim, ali slikari 1930-ih željeli su stvoriti djelo ne oslanjajući se na pojedinca a da pritom bude zanimljivo svima. Taj nas stav podsjeća na onaj kasnijih ratnih slikara. Moglo bi se reći da je ratni slikar rođen prije samog rata.⁹⁵

Slikari i bojište

Povijesno gledano, razdoblje od incidenta u Mandžuriji 1931. do kraja Drugoga svjetskog rata 1945. može se podijeliti na tri dijela: prvi obuhvaća period od mandžurijskog incidenta do 1937., odnosno godine sukoba japanske i kineske vojske, drugi obuhvaća japansko-kineski rat od 1937. do kraja 1941., a treći razdoblje od rata na Pacifiku do kraja Drugoga svjetskog rata, koji je završio porazom. Međutim, prvi period, barem za japanske umjetnike, nije bio ratni. Bilo je umjetnika koji su odlazili na bojište u znak prosvjeda protiv incidenta u Mandžuriji, kao i u Šangaju, no bila je riječ samo o manjini. Bojno polje japanskih umjetnika nalazilo se zapravo u zemlji. Postavljalo se pitanje: kako bi oni mogli zaustaviti propadanje umjetnosti i vratiti posjetitelje na izložbe? Kako bi mogli pronaći šarm i izraz u umjetnosti, u kojoj su dominirali film i kazalište te komercijalne i ilustrativne umjetnosti a da ne zaostaju za njima? Moglo bi se reći da je izbijanje japansko-kineskog rata u srpnju 1937. u ironičnom obliku otvorilo proboj i donijelo odgovor na ta pitanja. Broj umjetnikâ koji su išli u rat danomice se povećavao. Do 1939., poslije dviju ratnih godina, na bojištu je bilo više od 200 umjetnika.⁹⁶

Dva poslijeratna pristupa

Nakon konačnog poraza u jednom se trenutku ozbiljno raspravljalo o tome kako shvatiti novu stvarnost s obzirom na temeljni pad vrijednosti u tadašnjem društvu. Poslijeratni umjetnici imali su odgovor na to pitanje. Niz produkcija nazvanih „reportažno slikarstvo“, pokazujući zanimanje za radnički i narodni pokret, a ujedno i kritizirajući režim 1950-ih, bio je u političkom smislu u sukobu s idejama koje su podržavale najnoviju ratnu umjetnost. Međutim, umjetnici su smatrali da bi proširenjem primijenjene umjetnosti ona mogla biti sredstvom prenošenja poruka (bilo predratne proleterske, bilo ratne umjetnosti).

S druge strane, većina je umjetnika u svojim djelima odlučila izbaciti „poruke“. Od razdoblja okupacije pa sve do 1950-ih važnost poprimaju radovi s fragmentima ili motivima koji su gledatelje podsjećali na izbljedjelo ljudsko tijelo. Ta su djela odbacila intelektualno u korist vizualnog, pokazujući posjetiteljima čitavu besmislenost ljudskog postojanja, predstavljajući pritom snažnu reakciju na ratnu umjetnost, koja je pridavala pretjerano značenje ljudskom tijelu kao subjektu u svojim djelima.

Slično mišljenje o značenju u umjetnosti prevladavalo je, prema Kawadinu mišljenju, i među suvremenim umjetnicima, koji su pokušali odbaciti materijal kao sredstvo izražavanja, ali i sadržaj te njegovu primjenu. Pedesetih godina 20. stoljeća slikari su prikazivali

⁹⁵ Ibid. (同上、参照)

⁹⁶ Ibid., 176. (同上、176ページ参照)

osobna ratna iskustva, što dokazuje da ta dva pravca nisu neminovno bila u opreci. Gola tijela koja se prikazivalo bila su besmislena, no, prema Kawadi, istodobno su služila i kao izvor snažnih poruka.⁹⁷

Može se, dakle, vidjeti kako se u Japanu bavilo pitanjima umjetnosti – o njezinoj svrsi, odnosu prema društvu, značenju priče, položaja ljudskog tijela itd. Upravo je ta pitanja Društvo „Kozosha“ postavilo i pokušalo riješiti pa se u tom smislu ljude nastojalo primorati na razmišljanje. Hinagov toranj „Osam uglova svijeta“ bio je eksperimentalan pokušaj sinteze kiparstva i arhitekture početkom 1940-ih. Budući da se narativni izraz tog djela više temelji na legendi nego na povijesti, može biti prilično otežano razumijevanje drugih naroda. Naposljetku, taj impozantni spomenik služi poput ozbiljnog upozorenja da bismo važna pitanja koja postavlja umjetnost trebali rješavati na razini realističke društvene/nacionalne svijesti. Saito je, samo njemu svojstvenim akademizmom i priznavajući društvo na donekle realističan način, pokušao održati samu bit umjetnosti, čak i tijekom rata. U povijesti japanske umjetnosti i Japana općenito njegov životni vijek i djelo trebali bi se više vrednovati.

U međuvremenu, bježeći od okupacijskog režima u Dalmaciji i izbjegavajući da ga fašistička Italija iskoristi u političke svrhe, Meštrović je tijekom Drugoga svjetskog rata otišao u SAD. Iako je ondje ostao i poslije rata, održavao je dobar odnos s Titovom Jugoslavijom. Njegova stvaralačka snaga te razumijevanje hrvatske seoske kulture i danas zauzimaju visoko mjesto u povijesti umjetnosti i povijesti hrvatskog društva.

(Prijevod Mirna Potkovic-Endrighetti)

---

⁹⁷ Ibid., 183. (同上、183ページ参照)

FULVIO TOMIZZA: PISAC POVIJESNIH ROMANA

Fulvio Tomizza, rođen u istarskoj župi Materada 1935. godine, počeo je pisati prozu slijedom dramatičnih povijesnih događaja vezanih za talijansku istočnu granicu poslije Drugoga svjetskog rata. Nakon dva desetljeća književnih uspjeha i najznačajnije talijanske književne nagrade „Strega“ (1977.), počeo je pisati povijesne romane temeljene na arhivskim dokumentima, najčešće dokumentima inkvizitorskih procesa. Tomizzina istraživanja donijela su talijanskoj književnosti 20. stoljeća niz vrijednih, jedinstvenih romana mikropovijesne tematike na tragu francuske škole Annales.

Ključne riječi: Fulvio Tomizza (1935. – 1999.), povijesni romani, arhivska građa, mikropovijesna tematika

1.

Gotovo sedam desetljeća nakon prvih proznih pokušaja (prve je pripovijetke napisao koncem 50-ih godina prošlog stoljeća), književna produkcija talijanskog pisca Fulvija Tomizze može se definirati kao proza u kojoj se susreću i prepleću susjedni, bliski imaginariji. Specifični su i narativni modaliteti u kojima je ovaj autor, rođen 1935. u istarskoj župi Materada, u svojim djelima predstavljao *druge*, pri čemu treba imati u vidu da je nova, istočna granica između Italije i Jugoslavije, uspostavljena 1945., njegovo rodno selo i župu odvojila od Italije.

Talijanska je književna kritika njegov prvi roman *Materada*, koji je 1960. objavio poznati milanski izdavač Mondadori, usporedila sa suvremenim romanima vrsnih njemačkih autora, Güntera Grassa i Uwea Johnsona, te ga promovirala kao prvog talijanskog pisca koji tematizira granicu i uz nju vezane traume. Tomizzin bogati opus promovirao je, u razdoblju od gotovo četiri desetljeća, predodžbe i slike *drugog* koje su povezivale Slovensko primorje, obalnu i kontinentalnu Istru s multikulturnim gradom Trstom i tršćanskim zaleđem, ali i sa slovenskim Krasom i širim furlanskim područjem.

Većina je italofonog istarskog stanovništva nakon uspostavljanja nove granice i kasnijih njezinih političkih potvrda (Pariški i zatim Londonski ugovor, 1947., odnosno 1954.) emigrirala, ili kako se u izbjegličkim krugovima označava, „egzodusom“ dospjela na područje Trsta i u druge talijanske gradove, a samom gradu u zaljevu promijenila je dotadašnju socijalnu strukturu, pomiješavši se s domicilnim *drugima*, Slovencima, Hrvatima, Srbima i Crnogorcima – najčešće kolektivno označavanima kao „slavi“, Slaveni – zatim s Grcima, Austrijancima i Židovima, koji su tvorili urbano tkivo toga slobodnoga lučkoga grada.

Nakon završene talijanske klasične gimnazije u slovenskom Koprju 1954. godine, Tomizza je, za razliku od gotovo svih istarskih Talijana, odlučio otići na studij u Beograd, gdje je upisao dramaturgiju i romanistiku. Okušao se zatim u filmskim i teatarskim poslovima u Ljubljani, da bi se koncem 1955. i on, poput tolikih drugih, priključio ranije izbjeglim roditeljima u Trstu. Obogaćen, ali i opterećen jedinstvenim iskustvom, čitao je i usvajao

poetike suvremenih talijanskih i svjetskih pisaca, a zatim i sâm počeo pisati i objavljivati. Njegov roman *Materada* (1960.) u talijansku je književnost donio koralnu sliku povijesnih, društvenih i civilizacijskih promjena u poslijeratnoj ruralnoj Istri, zabačenom i u tadašnjoj Italiji potisnutom geografskom prostoru, na kojem su slavenski i talijanski element zajedno živjeli i trajali stoljećima. Slijedila su nakon toga dva kraća romana u kojima je, na različite načine, granica opet bila središnja tema: *Djevojka iz Petrovije* (1963.) i *Bagremova šuma* (1966.), a tri su romana objavljena u zajedničkoj ediciji kao *Istarska trilogija* (1967.). Za razliku od većine egzulske memorijalistike te publicistike ispunjene gorčinom i slikama drugog u apsolutnoj, neprijateljskoj opreci spram iseljenih „žrtava“, Tomizzina je proza uspjela dekolonizirati talijansku književnost mnogo prije nastanka svijesti o potrebi njezine dekolonizacije, potaknula je i razvila razgovor različitih u jednom malom, starinskom svijetu koji se nalazio pred nestankom zbog neizbježnih političkih, ali i imanentnih društvenih promjena.

Nakon *Trilogije* i romana o djetinjstvu i odrastanju u Istri, naslovljenog *Peto godišnje doba* (1965.), Tomizza je otvorio temu autobiografizma i pisao o Trstu, Trščanima i sudbini istarskog mladića u njemu u romanima *Miriamin grad* (1972.), *Stablo snova* (1969.) i *Prijateljstvo*, (1980.). U polifonom romanu *Kamo se vratiti* (1974.) posljednji, četvrti dio „Kuća na selu“ nagovijestio je, pored pripovjedačeva, i autorov fizički povratak u Istru.

Povijesni, ali u cijelosti fikcionalan¹ roman *Bolji život* Tomizzi će 1977. donijeti najznačajniju talijansku književnu nagradu, „Premio Strega“, te napokon omogućiti prevođenje na hrvatski i tiskanje romana u Zagrebu i u rodnoj Istri.²

Sâm je započeo sedam godina dugo istraživanje i pisanje povijesnog romana *Zlo dolazi sa sjevera*, spoja *sui generis* autobiografskog i biografskog romana. U talijanskoj je književnosti, osobito nakon *Imena ruže* (1980.) Umberta Eca, povijesni roman postao jedna od pomodnih književnih vrsta. No, u Tomizzinu slučaju taj je odabir imao drugačiju genezu. U razgovoru koji je 1992. s Tomizzom vodio mladi Trščanin koji se preselio u Genovu, Riccardo Ferrante, pisac je to objasnio ovako:

U jednom trenutku iscrpio sam svoju pripovjednu materiju koja se izravno suočavala sa zbiljom, iscrpio sam svoje autobiografske izvore. Pročitao sam knjigu koja mi je postala jako važna: *Montaillou* koju je napisao francuski autor Le Roy La-

¹ Na uvodnoj je stranici autor zapisao: „Likovi ovog romana nastali su kao plod stvaralačke mašte, pa je svaka moguća sličnost sa stvarnim osobama posve slučajna“. Fulvio Tomizza, *Bolji život*, preveo Milan Rakovac, redigirao Mate Maras, Pula – Rijeka 1980, 22. Protagonist, crkvenjak Martin Kružić iz sela Radovani na Bujštini, završava svoje zapise 15. srpnja 1974. (Isto, 279)

² Zbog replike jednog lika iz romana *Materada* o smjeni raznih političkih režima na tlu Istre, pa tako i o nekoj mogućoj budućoj smjeni „srpa i čekića“, Tomizza je u Jugoslaviji bio nepoželjan sve do sredine 70-ih godina. Tada je odlučio obnoviti bakinu ruševnu kuću u zaselku Momikija kraj rodni Juricana i ondje provoditi ljeta, pišući i obavljajući poljske radove. Roman *Materada* je na hrvatski preveo Mate Maras (urednik je bio Zlatko Crnković u ediciji „Hit“ zagrebačkog Znanja, 1986.). Dvije godine kasnije u istoj ediciji i u prijevodu istog prevoditelja tiskan je i Tomizzin epistolarni povijesni roman o trščanskim Slovincima *Mladenci iz ulice Rossetti*. Hrvatski prijevod nagrađenog *Boljeg života* uredio je Mate Zorić za renomiranu ediciju „Istra kroz stoljeća“, a drugo izdanje toga romana objavio je zagrebački Globus 1984. Od 2002. godine Gradska knjižnica iz Umaga, koja nakon autorove smrti 1999. organizira, zajedno s partnerima iz Kopra i Trsta, godišnji „Forum Tomizza“ u tim trima gradovima, sustavno objavljuje prijevode na hrvatski Tomizzinih djela: *Dalmatinski san* (2002.); *Kuća s bademom* (2003.); *I buhe kašlju* (2005.); *Djevojka iz Petrovije* (2012); *Bagremova šuma* (2014.); *Prijateljstvo* (2016.) i *Grešni odnosi* (2018.).

durie. Riječ je o knjizi *Storia di un paese: Montailou, un villaggio occitanico durante l'inquisizione, 1294-1324* (Povijest jednog sela: Montailou, jedno okcitansko selo za vrijeme inkvizicije 1294.-1324.) koju je na talijanski preveo Giovanni Battista Bogliolo, romanist i predavač na Sveučilištu u Urbinu, tiskanu pri izdavaču Rizzoli 1977., a u originalnom, francuskom izdanju izašla je 1975. U njoj sam pronašao temeljno učenje povijesnog časopisa „Annales“. (...) Zainteresirala me je ta veza sa sociologijom i s antropologijom. Otkrio sam priče koje su mi izgledale zanimljive, poput one Marie Janis, a zatim i Vergerijeve. Učinilo mi se da dopunjuju moj svijet, ono što sam već bio opisao. Bile su anticipacija, prethodnica, koja je bila vrlo poticajna. Pritom nisam nikada imao namjeru da od njih stvaram remek-djela, da ih prikazujem kao svoje novo djelo, s vlastitim stilskim odabirima i senzibilnošću. To je bio specifičan govor, to je bilo specifično pripovjedno ishodište, a zatim je slijedio moj način pripovijedanja.³

Pisac je djelovao kao aed, kao pjevač priča iz prošlih vremena koji oblikuje i izražava duh zajednice, a istodobno je samosvjestan i priznat autor talijanske književnosti, osjetljiv za psihologiju modernih i suvremenih likova. Ušao je izravno u oblast povijesti, uvjeren da u njoj otkriva ishodište onoga što se može odrediti kao „naše postojanje kao ljudi sa sela, ljudi s granice i koloniziranih ljudi“.⁴

2.

Pojam „geopovijesti“, koji je skovao Fernand Braudel, vodi računa o odnosu društva i prostora na kojem to društvo živi i djeluje te smatra da povijesne događaje valja istraživati u kontekstu geografske zbilje u kojoj se oni ostvaruju.⁵ Geopovijest uzima u obzir pet važnih elemenata: temeljnu povijest, poznavanje relevantnih činjenica, važnost opisa, važnost zemljopisnih faktora pri objašnjavanju, dosluh geografije i povijesti. Od početka 90-ih godina prošlog stoljeća počinje se pisati i o geopoetici, o dubokoj povezanosti prostora, konkretnih ili funkcionalnih geografskih mjesta koja nisu više samo ambijentalni okvir, nego punopravno sudjeluju u književnom stvaralaštvu.

U Tomizzinoj prozi konkretan, lokalni krajolik postaje scenografija za očitovanje emocija fikcionalnih likova. U njegovu se opusu pejzaži mogu podijeliti na suvremene i povijesne, a potom na istarske i „neistarske“, odnosno tršćanske, kraške, furlanske te gradske prostore zapadno i istočno od Trsta, a u potonje pripadaju Ljubljana, Rijeka, Zadar, Zagreb i Beograd. Polazeći od poznatih predjela, otvaraju se i novi, udaljeniji krajolici koji djeluju kao veza između geografije i povijesti, most koji čitateljima omogućuje oblikovanje vlastite mentalne slike pojedinog prostora. Likovi koji te prostore nastanjuju, često različitih etničkih i jezičnih pripadnosti, pripadaju autorovu fikcionalnom hibridnom svijetu. Etničkim i jezičnim različitostima Tomizza je pridodao i konfesionalne različitosti:

³ Tomizza, *Destino di frontiera. Dialogo con Riccardo Ferrante*, Genova 1992, 84-85.

⁴ Isto.

⁵ Fernad Braudel, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, Torino 1976; Carlo Dionisotti, „Geografia e storia della letteratura italiana“, u: *Geografia e storia della letteratura italiana*, Torino 1977, 25-54.

u romanima koji su tematizirali Istru bila je prisutna, s jedne strane, pučka religioznost i njezino odbacivanje u ime nove ideologije nakon Drugog svjetskog rata, zatim židovstvo i kršćanstvo u povijesnoj perspektivi na prostoru sjevernotalijanskih pokrajina i posebno u gradu Trstu, gdje su obrazovani Židovi nerijetko postajali laici te, naposljetku, protestantizam kao otklon od šesnaestostoljetne posvemašnje korupcije rimske i drugih regionalnih kurija i kao temelj kasnijeg prosvjetiteljstva, u čemu su izravno sudjelovali povijesni likovi kao što su Vergerio mlađi, Luther, Trubar, Konzul Istranin, ali i bezimni istarski seljaci duboko razočarani zbog korupcije klera.

Biti migrant i prognanik bio je stoljećima status većine stanovništva na prostoru istočno od Trsta: u 16. stoljeću piščevi su preci emigrirali u Istru iz Južne Dalmacije, odakle su pobjegli pred Turcima i kugom, dok se jedna grupa odvažila i prešla Jadran, gdje je njihove potomke pisac, zajedno sa starijim bratom Neriom, posjetio 80-ih godina u malim moliškim mjestima, u kojima se čuva autohtoni jezični izričaj „na našu“.⁶

Na drugom sam mjestu nastojala pokazati da Tomizzina proza posjeduje specifičnu imagološku perspektivu,⁷ polazeći od istarskog prostora koji je on dijelio na ruralnu, unutrašnju Istru i onu obalnu, gradsku, preko tršćanskog i kraškog, slovenskog prostora sve do onog zapadnijeg furlanskog. Na tim su prostorima locirani i Tomizzini povijesni romani potaknuti autorovim arhivskim istraživanjima pod utjecajem povijesne škole *Annales*, epizodama koje su osvijetlile pojedine zanimljive, pa i bizarne činjenice iz prošlih stoljeća, sagledane iz nove, autorove perspektive. Na temelju svjedočenja pojedinaca i presuda koje je nalazio u kutijama arhiva, nastajali su novi monolozi, dijalozi i tijekovi svijesti oživljenih likova na stranicama romana. Ti su likovi bili istodobno i svojevrsni *drugi* u odnosu na primarne, povijesne osobe o kojima su šturo svjedočili arhivski zapisi, lišeni saznanja o intimnim mukama i dramama pojedinaca.⁸

Cjelokupni bi se Tomizzin opus mogao podijeliti s obzirom na diskriminantu označenu romanom *Bolji život* o svijetu onih „bez povijesti“, o kojima postoji jedino svjedočanstvo o datumima njihove smrti u župnim knjigama koje je ispunila župnikova ruka. U fikcionalnom istarskom selu Radovani crkvenjak Martin Kružić (u izvorniku Crusich) naizgled nezgrapno pripovijeda i zapisuje njegovu kroniku, slijed povijesti koji je mijenjao živote onih koji su kao pojedinci ostali izvan njega. U talijansku su književnost tada ušla imena kao što su Stipe, Jure, Miro, Zvane, niz prezimena, nadimaka, imena biljaka i toponima.⁹ Iz interesa za male ljude lišene povijesti nastaje u Tomizze želja za istraživanjem unutar takozvane službene povijesti o kojoj svjedoče dokumenti, čija šturost priječi uvid u svakodnevicu, u svakodnevne životne muke obespravljenih. Tomizzin se narativni postupak može opisati i kao prisvajanje neispisanih, bijelih stranica takozvane „službene istine“, čime je spasio od zaborava svijet zahvaćen i gotovo pogažen te izbrisan neumitnim kotačem povijesti. Tomizza je otkrio da je povijest i njezine arhive, svjedočanstva i

⁶ Tomizza, *Alle spalle di Trieste*, Milano 2000, 121-124.

⁷ Usp. Sanja Roić, „L’imagologia di Tomizza“, u: Marianna Deganutti (ur.), *Rileggendo Fulvio Tomizza*, Rim 2014, 29-44.

⁸ Usp. „La dimensione straniera“, u: Henri-Daniel Pageaux, *Le scritture di Hermes. Introduzione alla letteratura comparata*, prevela A. Bissanti, Palermo 2010, 52-76; Davor Dukić (ur.), *Imagology today. Achievements, Challenges, Perspectives*, Bonn 2012.

⁹ Usp. Milan Rakovac, „Fulvio Tomizza“, u: Tomizza, *Bolji život*, 16.

dokumente moguće na nov način spojiti i preplesti s fikcijom te da taj rezultat privlači ponajviše obrazovane čitatelje. U povijesnim zapisima iz prošlih stoljeća na prostoru sjeveroistočnih talijanskih pokrajina otkrio je sudbine pojedinaca iz malih mjesta, njihovu muku i marginalizaciju sličnu onoj kakvu je vidio i opisao u svojim prvim romanima, čija se radnja odvija u unutrašnjoj Istri, u vremenu nakon Drugog svjetskog rata. Prepoznao je sličnu težnju i u jednih i u drugih: pojedinci su pokušavali na najrazličitije načine izbjeći neizbježne puteve vlastitih sudbina.

Premda većina talijanskih književnih kritičara nije s razumijevanjem prihvatila novi tijek Tomizzine proze, najbolji domaći i strani povjesničari¹⁰ ocijenili su te romane s velikim uvažavanjem. Ipak, kritika nije obeshrabrila autora, koji je bio čvrsto uvjeren da bi u nekoj anglosaksonskoj zemlji njegov eksperiment bio ne samo prihvaćen nego i vrlo cijenjen. Više puta izjavio je da je za njega razdoblje posvećeno povijesnim, arhivskim istraživanjima bilo vrlo sretno jer je u tome nalazio upravo „neusporediv užitak“.¹¹ Rado je svjedočio o načinu na koji je započinjao rad na novim, povijesnim temama:

Prikupio bih materijal. (Misli na dokumente u arhivima, najčešće je radio u Državnom arhivu u Veneciji, op. a.) Rasklapao sam ga i ponovno sklapao dodajući mu, sa svoje strane, poznavanje čovjekove intime, sposobnost da razumijem i prepoznam ono što je autentično, izvorno, a što je oponašanje ili simulacija, uspone i padove pojedinca. Pritom nisam prelazio granice što ih je nametao sam dokument.¹²

Na povijesnom romanu *Zlo dolazi sa sjevera* (1984.) koji, nakon prvog, autobiografskog dijela sadrži povijesnu rekonstrukciju životnog puta heretika Pietra Paola Vergerija, rođenog 1498. u Kopru, na tada „njemačkoj granici“, a umrlog 1565. u njemačkom Tübingenu, gdje se kao nekadašnji katolik, a kasnije luteran sklonio od inkvizitorskog suda, Tomizza je radio istražujući u različitim arhivima i sklapajući tekst punih sedam godina te za njega dobio počasni doktorat humanističkih znanosti Sveučilišta u Trstu.¹³ U njemu lik Vergerija „govori“ isključivo citatima iz arhivskog materijala; autor mu ne podaruje fikcionalni upravni govor, ograničujući se samo na fikcionalnost njegovih unarnjih stanja i raspoloženja. U ciklus romana o povijesnim događajima spadaju i: *Marijina himba* (1981.), *Kada je bog napustio crkvu* (1987.), *Mletačka nasljednica* (1989.), *Ukrižani bjegovi* (1990.) te *Opat Roys i čin nedostojna spomena* (1994.).¹⁴

¹⁰ Od talijanskih povjesničara bili su to, između ostalih, znameniti setečentist Franco Venturi (1914. – 1994.) i Luigi Firpo (1915. – 1989.), obojica profesori Sveučilišta u Torinu, a od stranih najbolja poznavateljica Vergerijeva opusa, američka povjesničarka Anna Jacobson Schutte.

¹¹ Tomizza, *Le mie estati letterarie*, Venecija 2010, 145.

¹² Isti, *Destino*, 87.

¹³ Više o tome Tomizzinu romanu u: Roić, „Drugi na sjeveroistočnoj granici talijanske književnosti“, *Književna smotra*, 186, 2017, 90-101. Usp. hrvatski prijevod: Tomizza, *Zlo dolazi sa sjevera*, 1-2, preveo Mate Maras, Pula 1987.

¹⁴ Samo je kratki roman *Kada je Bog napustio crkvu. Život i vjera u jednom istarskom trgovištu u 16. stoljeću* objavljen u prijevodu na hrvatski (preveo Mate Maras, Pula 1989). Radnja je smještena u gradić Vodnjan.

3.

U romanu *Fughe incrociate (Ukrižani bjegovi)* mikropovijesti su dvije, radi se, naime, o dvama bjegovima u oprečnim pravcima. U intervjuu, koji je s njim vodio tršćanski novinar Alessandro Mezzena Lona, Tomizza je taj roman označio kao „diptih“ ili „medalju s dva lica“, posudivši za tu prigodu specijalistički leksik iz područja figurativnih umjetnosti. Sâm je odabrao i ilustraciju na koricama: židovski zodijak, odnosno kolo sreće koje je vidio na jednoj izložbi hebrejskih umjetnina u Ferrari. Istaknuo je i to da pojedine priče iz prošlosti, poput ove koju je pronašao u Državnom arhivu u Veneciji, nalikuju na modernu povijest, a dodao je i da protagonisti slične mladim ljudima s konca 20. stoljeća koji se često znaju zaputiti u daleke, egzotične zemlje.¹⁵ Vrijeme je radnje kraj 16. i početak 17. stoljeća, a mjesto pokrajina Furlanija i Julijska Venecija. U prvom se dijelu romana mladi Židov preobratio na kršćanstvo, a u drugom je mladi katolik prešao na židovsku vjeru.

Mladi Mandolino, koji je prema opisu bio „srednjeg rasta, smeđokos, njegovane brade, istrajnog ali živahnog pogleda, punih usta spremnih na osmijeh prije no na govor“,¹⁶ stanovnik majušnoga geta u furlanskome mjestu Conegliano, bio je sin jedinac već ostarjelog bankara podrijetlom iz Njemačke, Mandela, pripadnika velike grane Aškenazita. Sa svojom skromnom zalagaonicom Mandolino se najprije odselio u nedaleki Sacile, no kako je bio ekstrovertan, nemiran i znatiželjan, nije dugo ostao u tom dražesnom gradiću optočenom rijekom Livenzom, koja ga jednim svojim krakom presijeca i protječe uz zidove gradskih palača, slično kao u zelenim zakucima Venecije.¹⁷ Mandolino se potom seli još jednom, ovoga puta u još istočniji Cividale, gdje su uz Talijane u ono vrijeme živjeli Slovenci, Nijemci i Židovi protjerani iz Udina zbog optužbe da su onamo donijeli kugu. Prema dokumentima iz Arhiva¹⁸, u tom je mjestu Mandolino nekim svojim sugrađanima, kasnije svjedocima u inkvizitorskom procesu, povjerio kako ga privlače kršćanstvo i slobodniji način života od onoga što mu je nametala njegova vjerska zajednica.

Podaci svjedoče da se Mandolino potom zaputio u Mletke, gdje je najprije boravio kod rodbine u getu, a čuo je tada i za hospicij utemeljen 1557. za pridošlice, migrante koji su se namjeravali preobratiti na kršćanstvo. U tom je hospiciju, uz Židove iz geta, bilo i ratnih zarobljenika Turaka islamske vjeroispovijesti¹⁹, a prior je i sâm bio konvertit, nekoć rabin, po imenu Eusebio Renati.

Mandolino je bio u braku s Judith Dorom Grassoni iz mletačkoga geta, koja je u Sacile došla za bratom, a iz dokumenata doznaje se da je bila nerotkinja. Nestašni se suprug najprije zagledao u katolkinju Faustinu, a potom, uz posredništvo jedne svoje obraćene rođakinje, u dvanaest godina mlađu Angelu. Pripovjedač, međutim, na tome mjestu

¹⁵ *Il Piccolo* (Trst), 30. 9. 1990, 3.

¹⁶ Tomizza, *Fughe*, 21.

¹⁷ Ovi se pripovjedačevi opisi temelje na današnjem izgledu gradića, koji se nije mnogo izmijenio. Isto, *Fughe*, 15.

¹⁸ Tomizza na kraju romana navodi bibliografiju, najprije izvore: Državni arhiv u Veneciji, „Sant’Uffizio, processi, busta 52: Processo Mandolino da Sacile e processo Mandolino da Muggia“; Isto, 163. U kutiji se nalaze dokumenti vezani za dva različita procesa, a povezuje ih isto osobno ime optuženih, Mandolino.

¹⁹ Učenici vjerskog nauka morali su postati kršćani ako su se htjeli uključiti u mletačko društvo i naći posao. Bili su to, dakle, konvertiti po nuždi, a ne iz uvjerenja. Nakon pobjede nad turskom flotom u bici kod Lepanta 1571., hospicij, koji su nazivali i „pobožno mjesto katakumena“, bio je proširen.

ističe kako se tek trebalo dokazati da se Mandolino doista zaljubio u Angelu.²⁰ Jer, u tom slučaju nije postojao drugi način, osim prelaska na drugu vjeru, da s njom sklopi brak. Tad Mandolino ponovno odlazi u Renatijev hospicij, ali bez ishoda, a u dokumentima je zapisana njegova ponuda supruzi Judith Dori da, nakon što on prijede na drugu vjeru, i ona učini isto kako bi se sačuvao njihov brak. Pripovjedač pretpostavlja da je Dora zbog svog položaja bila još čvršća u vjeri te je ponudu odbila s indignacijom.

Kako bi prešao na kršćanstvo, Mandolino je morao provesti određeno propisano vrijeme u augustinskom samostanu u Sacileu. Njegovi su ga rođaci Židovi, međutim, pokušali odvratiti od te nakane, a i on sâm bio se pokolebao. Tijekom sudskog procesa inkvizitori su od optuženika zahtijevali objašnjenja o načinu na koji je bio zatražio pomoć svojih rođaka da ga izbave iz samostanskih zidina (dokazi su bile cedulje ispisane približnim hebrejskim alfabetom). No, nakon izjava drugih svjedoka i Mandolinove pokore u mjesnoj crkvi, kamo je dolazio „beskrajn broj vjernika“²¹ kako bi svojim očima vidjeli skorog obraćenika, ipak je bilo dopušteno krštenje. U dokumentima zapisano je da se ono obavilo 30. ožujka 1585. u vrijeme Korizme, a kumovi su mu bili uvaženi građani Bernardo Giustinian i Santo Contarini. Mandolino je od prvog preuzeo ime, a od drugog novo prezime pa se otada zvao Bernardo Contarini. Treći je kum bio jedan stanovnik Sacilea, a tom mu je prigodom darovano i pedeset dukata, što je odgovaralo iznosu dvije i polugodišnje takse, koju je kao Židov ranije morao plaćati za zalagaonicu. Nepoznato je, međutim, kako se nakon tog čina odvijao njegov život: pripovjedačeva je pretpostavka da su tek tada započele njegove prave nevolje.

4.

Mnogo je složeniji bio slučaj kršćanina Leandra koji se preobratio na židovstvo, što se dogodilo tridesetak godina kasnije. Mjesto radnje bio je gradić San Vito na rijeci Tagliamento, četrdesetak kilometara zapadno od Mandolinova Sacilea.²² Arhivski su podaci precizni: navečer, 24. studenoga 1610., dvadesetosmogodišnji Leandro napustio je svoj dom, sina, trudnu ženu i starog oca postolara te nestao bez traga. Povremeno su stizale vijesti da je bio viđen na kakvom putu, a zatim i na mostu Rialto u Mlecima. Sljedeće godine, 10. svibnja, Mosè Belgrado, starješina posljednje židovske obitelji koja je bila došla u San Vito, donio je starom ocu pismo datirano 14. ožujka, tri i pol mjeseca nakon sinova nestanka. U narednom, epistolarnom dijelu romana pisac prepričava i djelomice citira Leandrova i očeva pisma. Mladićev izbor – odlazak od kuće kako bi prešao na židovsku vjeru – bio je motiviran duhovnim razlozima: u pismu obavještava oca da se već nalazi u Solunu, gdje uči svete zakone židovske vjere i nosi novo ime, Avran Israel.²³ U Grčkoj kani ostati godinu ili dvije, a onda bi se vratio u neki grad blizu San Vita, kamo bi se mogli

²⁰ Tomizza, *Fughe*, 31.

²¹ Isto, 56.

²² San Vito je u južnoslavenskim književnostima poznat jer ga citira Miloš Crnjanski u *Lirici Itake*. Usp. pjesmu *Priča* datiranu „San Vito, al Tagliamento, 1918“, „Komentar o San Vitu“ i „Povratak iz Italije“ u: Miloš Crnjanski, *Itaka i komentari*, Beograd 2016, 88, 90-102.

²³ Tomizza, *Fughe*, 86.

doseliti otac i njegova supruga s djetetom.²⁴ Starac shvaća da je izgubio sina, ali mu unatoč tome šalje posljednji, strogi zahtjev da se vrati svojoj vjeri, na što se Leandro oglušio i prestao se javljati. Nakon toga, 11. prosinca, otac predaje prepisku sa sinom lokalnom fratra Zaniniju, a on je dalje prenosi inkvizitoru. Reakcije su, prema očevu mišljenju, bile prespore, ali se nakon stanovitog vremena inkvizicija pozabavila slučajem bogatog Židova Mosèa Belgrada iz San Vita, koji se u međuvremenu odselio u Cento, mjesto kraj Ferrare. Belgrado je zatvoren već koncem godine, a bolonjska ga je inkvizicija dugo sumnjičila da je upravo on naveo Leandra da prihvati novu vjeru. No, ipak se na koncu Belgrado našao na slobodi. U dokumentima spominje se i naklonost Belgradove kćeri Sare prema odbjegliom mladiću, što romanopisca navodi na priču o njezinu razočaranju, pa čak i o prijetnji ocu da će napustiti židovstvo i otići u samostan. Što je na kraju postigao Leandro otac? Prema dokumentima, 22. travnja 1616. inkvizicija je ekskomunicirala njegova sina i oduzela svu njegovu pokretnu i nepokretnu imovinu. Nedugo je zatim supruga zatražila povrat miraza, čime je zapravo obitelj prestala postojati, a usmenom je predajom stigla vijest da je Leandro iz Soluna dospio u Jeruzalem, gdje živi kao bogat čovjek.

Plamen njegove pobune vođene inicijacijskim žarom nove vjere mogao je zahvatiti i druge pojedince u sličnim nevoljama i dovesti ih u slične situacije. Prijašnji Leandro, sada Avran Israel, mogao je u Solunu, svakako na drugačiji način, obavljati funkciju sličnu onoj Eusebija Renatija u Mlecima. No, Renati je djelovao u kršćanskoj sredini koja se u ono vrijeme u Mlecima širila, dok je židovstvo vjera okrenuta svetosti svojih sljedbenika, koji ustraju u čuvanju vrlo strogih običaja. Zbog tih se razloga korak što ga je načinio Leandro Tisano iscrpljivao u svojoj iznimnosti i nije mogao postati primjer drugima.²⁵

Posljednji dio priče o Leandro prelazi u fikciju, a naracija na takvim mjestima postaje dinamičnija. Doznaje se da je neki ostarjeli hodočasnik stigao u San Vito i zaustavio se kako bi predahnuo kraj izvora na trgu, kamo je njegova žena običavala dolaziti po vodu. Vidjevši je u crnini, nije joj se usudio otkriti, ali ga je idućeg dana dječak iz kuće pokraj trga upozorio da s toga zdenca smiju piti samo mještani. Donio mu je i popudbinu, komad kruha, dva kuhana jajeta i još nešto u smotuljku papira. Bio je to tanki zlatni vjenčani prsten.

U *Ukrižanim bjegovima* romanopisac Tomizza nije kanio samo ispričati priču o dvjema iznimnim sudbinama: nije ga zanimalo isključivo pitanje vjere, nego ponajprije pitanje osobne slobode. Obojica su se protagonista našla posve osamljena pred svojevrsnom psihopatologijom granice,²⁶ u njihovim slučajevima pred granicom između različitih konfesija. Romanopisac je osjetio potrebu da njihove sudbine, kao sudbine *drugih*, različitih, neuklopljenih, a dijelom i pobunjenih, sačuva od neumitnog zaborava koji sa sobom donosi protok vremena. Arhivski zapisi poslužili su mu kao pokretači priče o sudbinama dvojice mladih čovjeka u potrazi za drugačijim svjetovima od onih u kojima su bili rođeni i u kojima su bili predodređeni okončati svoje trajanje, a on im je udahnuo život književnih likova.

²⁴ Leandro u svojim pismima navodi samo sina kojeg je ostavio, premda je supruga bila pred porodom i nedugo nakon njegova odlaska rodila drugog sina, što mu je otac javio.

²⁵ Tomizza, *Fughe*, 156.

²⁶ O „sindromu granice, njejoj psihopatologiji i traumatičnosti“ pisao je Tonko Maroević u radu „Heretici i bjegunci. Prelaženje doktrinarnih i fizičkih granica u opusu Fulvija Tomizze“, u: Neda Fanuko (ur.), *Tomizza i mi, Tomizza e noi, Tomizza in mi*, Umag – Trst – Kopar 2001, 86-92.

„PROVERITI OVOGA ČOVJEKA“: SUBVERZIVNI KNJIŽEVNI TEKSTOVI U FONDU KOMITETA ZA KULTURU I UMETNOST FNRJ

U fondu Komiteta za kulturu i umetnost pri vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije čuvaju se tzv. skribomanski spisi anonimnih autora, ili onih čija imena, sa retkim izuzecima, nisu bila afirmisana u književnom životu. Oni tekstovi koji su sačuvani svedoče o postojanju nezadovoljstva i otpora novoj ideologiji i novoj vlasti, i na svoj način dopunjuju – i bolje osvetljavaju – sliku kulturnog života u prvim godinama socijalističke Jugoslavije, od 1945. do 1948. godine. U radu se posebno analiziraju pesnički, prozni i dramski tekstovi hrvatskog pesnika sa izvesnom književnom reputacijom Ante Dukića, bosanskog spisatelja prigodnih pesama Kemala Begtaševića i anonimnog srpskog autora, koji je svoje pesme i drame potpisivao pseudonimom Pilot Gaša.

Ključne reči: kultura, skribomani, poezija, drama, ideologija, politika, socijalizam

1.

Sredinom 1945. godine pomoćnik ministra prosvete Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), Martin Mencej, poslao je svim republičkim ministarstvima prosvete, ali i najvažnijim kulturnim institucijama u Jugoslaviji, dopis o potrebi nadzora nad tzv. petparačkom literaturom, ali i svim rukopisima koji se šalju ministarstvima ili izdavačkim preduzećima, kao i o načinima za kontrolu takve literature.¹ Pored kontrolisanja, pa i sprečavanja prodaje ovakvih knjiga („po vašarima, vozovima, lađama, kafanama i drugim javnim mestima“), kao najvažniji zadatak navedeno je da treba strogo kontrolisati štampanje knjiga u zemlji.² Kada je početkom 1946. godine formiran Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), sva izdavačka preduzeća morala su da rukopise koje primaju dostavljaju tom Komitetu. Komitet je ove rukopise pregledao i vraćao izdavačkim preduzećima, ili slao udruženjima književnika. To je sasvim razumljivo, pošto je izdavačka delatnost u prvim poratnim godinama u socijalističkoj Jugoslaviji bila, kao i sve druge oblasti, izrazito centralizovana. Ono malo privatnih izdavačkih preduzeća koja su još radila (dok 1948. godine nisu nacionalizovana), kao i novoformirane državne izdavačke kuće morali su slati rukopise književnih dela saveznom Komitetu za kulturu i umetnost. Isto tako, ovom Komitetu obraćali su se i pojedinci, šaljući svoje književne rukopise sa molbom da ih Komitet preporuči nekom izdavačkom preduzeću. Ovakav postupak ozvaničen je, naime, na Plenumu Komiteta za kulturu i umetnost, održanom 3. i 4. jula 1946. godine,

¹ Izveštaj v. u: Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 313-11-37. Delovi izveštaja objavljeni su u: Branka Doknić – Milić F. Petrović – Ivan Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952: zbornik dokumenata*, 2, Beograd 2009, 98-99.

² Isto, 99.

s tim što je prihvaćen stav Milovana Đilasa da pri takvim preporukama „Komitet neće i ne može vršiti ideološku kritiku.“³ To je, prvenstveno, trebalo da bude zadatak Komisije za agitaciju i propagandu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.⁴ Da je, međutim, u nekim slučajevima Komitet za kulturu i umetnost ipak reagovao – ili se to, u najmanju ruku, od njega očekivalo – svedoči građa sačuvana u fondu ovog Komiteta u Arhivu Jugoslavije u Beogradu (fond 314). Ta građa svrstana je pod jedinstvenu odrednicu „Skrībomani“. Ipak, ta odrednica ne opisuje na pravi način njenu suštinu. Nisu, naime, u pitanju samo književni radovi sasvim nepoznatih i neafirmisanih autora iz svih staleža (bilo je tu seljaka, radnika, lekara, profesora, inženjera, umirovljenika). Takvi radovi uglavnom su slati republičkim udruženjima književnika ili Savezu književnika Jugoslavije, „na dalje razmatranje“, uglavnom bez ikakvih napomena, ili sa kratkom beleškom o piscu.

Tako je izvesni Božidar Ž. Begović iz Sutomora krajem 1946. godine poslao Komitetu za kulturu i umetnost dramu *Hitlerov bračni ugovor*. U propratnom pismu skrenuo je pažnju članovima Komiteta „da pred vama ne izlazi djelo nekog čovjeka-književnika učenog i školovanog, već umotvorina jednog običnog seoskog radnika, jedino obrazovanog čitanjem knjiga.“⁵ Pri tome je, vrlo samouvereno, zahtevao obrazloženje Komiteta ukoliko mu rukopis ne bude prihvaćen. Komitet je učinio ono što je najčešće i radio – obavestio je Begovića da je rukopis poslao Udruženju književnika Crne Gore, a da pisac, „ako je ubeđen u vrednost svoga dela“, može rukopis i sâm ponuditi nekom izdavačkom preduzeću.⁶

Slično je učinjeno i sa Simom Samardžićem iz Knjaževca, kome je vraćen rukopis drame *Vihor*, sa preporukom da se obrati Udruženju književnika Srbije.⁷ Ovo udruženje je, međutim, rukopis vratilo autoru, sa napomenom da „ne daje ocene književnih dela u rukopisu“, i uputilo ga na – Komitet za kulturu i umetnost!⁸ Tako bi autor upadao u vrzino kolo i uglavnom odustajao od namere da se ovim putem afirmiše kao književni stvaralac.

Ponekad su Komitet za kulturu i umetnost i odgovarajuće udruženje književnika bili cinični u svojim komentarima. To je vidljivo u slučaju lekara, psihijatra Petra J. Stankovića. On je Komitetu za kulturu i umetnost poslao rukopis na preko 400 strana, pod nazivom *Pax vobiscum*. Rukopis nije sačuvan, ali je iz Stankovićevo obrazloženja očigledno da se radilo o pravom galimatijasu, megalomanskom spisu koji je, doduše, pokretala plemenita antimilitaristička i pacifistička ideja. Štaviše, autor je tvrdio da će ovo njegovo delo biti „glavno oružje borbe protiv ratnih huškača i njihove propagande, a u cilju ostvarenja jednog solidnog i trajnog mira među narodima celoga sveta.“⁹ Ovakve fraze nisu imponovale članovima Komiteta za kulturu i umetnost, i oni su ovaj rukopis poslali Savezu književnika Jugoslavije, sa kratkom beleškom o autoru: „Lekar na Odeljenju za duševne bolesti Opšte državne bolnice u Beogradu.“¹⁰ Iz Saveza književnika Jugoslavije vratili su

³ AJ 314-10-40.

⁴ V. npr. Izveštaj ove komisije o izdavačkoj delatnosti u 1948. godini, u: AJ 507-VIII; II/5 (1-103) (K-26). Takođe u: Doknić – Petrović – Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije*, 103-113.

⁵ AJ 314-13-55 (8. 11. 1946).

⁶ AJ 314-13-55 (15. 11. 1946).

⁷ AJ 314-13-55 (29. 11. 1947).

⁸ Arhiv Srbije, Udruženje književnika Srbije.

⁹ AJ 314-13-55 (28. 1. 1948).

¹⁰ AJ 314-13-55 (31. 1. 1948).

rukopis, sa surovom sarkastičnom napomenom: „Izgleda da ni ovaj lekar nije normalan. Poprimio valjda od pacijenata.“¹¹

Ponekad je Komitet za kulturu i umetnost pokazivao naklonost prema autorima tekstova i preporučivao im da nastave sa radom na književnosti, ocenjujući da poseduju izvestan talenat. Tako je bilo u slučaju Svetozara Boškovića i njegove zbirke pesama posvećene narodnooslobodilačkoj borbi. Bošković je u svom pesničkom ciklusu opevao sve faze rata – od „najeзде Hitlerove na Jugoslaviju 1941.“, preko ustanka u Crnoj Gori, bitke kod Pljevalja, bitke na Sutjesci, borbi protiv četnika i ustaša, zaključno sa oslobodenjem Beograda i, najzad, oslobodenjem Cetinja. Zanimljivo je da je u ovim pesmama, uz Tita, najviše slavjen Peko Dapčević. Neko je, dakle, u Komitetu za kulturu i umetnost procenio da ova, u suštini lokalpatriotska zbirčica, zaslužuje pohvalu, pa je autor dobio ohrabrenje: „Preporučujemo Vam da sa radom nastavite, pošto konstatujemo da dosadašnji rezultati obećavaju da ćete od sebe za budućnost mnogo dati.“¹²

Gotovo svi radovi sačuvani među ovom građom ne bi zavređivali nikakvu pažnju, s obzirom na njihovu estetsku vrednost, da nisu svedočanstva jednoga vremena i ljudskih sudbina. U tom smislu paradigmatičan je slučaj učiteljice Lele Sučević iz Prijedora, koja šalje zbirku rodoljubivih pesama. Te, 1947. godine, ona, prema sopstvenim rečima, ima pedeset sedam godina. Ističe da su neke njene pesme uvrštene u čitanku za treći razred osnovne škole za decu na području Bosne i Hercegovine! Međutim, beleška koju šalje uz svoje pesme govori o ljudskoj i porodičnoj tragediji i kazuje više od samih pesama, jer u sebi sadrži tragiku srpskog naroda u NDH: „Kako smo protjerani iz Bihaća 1941 g. u logor Bosanski Petrovac, nastanili smo se potom u Prijedoru, odakle smo stalno bivali u vezi s Pokretom naše Narodnooslobodilačke vojske. Čerka nam Stana, student prava u Beogradu, ostala je iza nas u zloglasnoj bihačkoj ‘Kuli’, gdje su je ustaše zaklale.“¹³

2.

No, najveći broj tekstova poslatih Komitetu za kulturu i umetnost sačuvan je, zapravo, jer su bili ideološki nepodobni, sumnjivi, a njihovi autori podvrgnuti proveru. Ovi tekstovi, često anonimnih ili potpuno nepoznatih pisaca, kao da potvrđuju opasku Jovana Skerlića da „nepoznati stihotvorci imaju više dobre volje nego talenta, ali su zato njihovi stihovi zanimljiviji kao dokument.“¹⁴ Dakle, ideološki su razlozi uticali da je Komitet ove radove zadržavao, i nije ih slao udruženjima književnika ili izdavačkim preduzećima, već opštinskim komitetima Komunističke partije ili istražnim organima. Već uz pomenuti rukopis Božidara Begovića, dramu *Hitlerov bračni ugovor*, sekretar Komiteta za kulturu i umetnost, Vlado Mađarić, priložio je svoju kratku, ali znakovitu i zlokobnu belešku: „Ispitati ovog čovjeka preko Okruga mjesta Sutomore.“¹⁵ Jasno je šta je ovakva preporuka mogla značiti u tim prvim poratnim godinama. Nažalost, tekst drame nije sačuvan u građi Arhiva Jugoslavije,

¹¹ AJ 314-13-55 (22. 2. 1948).

¹² AJ 314-13-55 (2. 10. 1946).

¹³ AJ 314-13-55 (8. 4. 1947).

¹⁴ Jovan Skerlić, „Javno mnjenje u Francuskoj prema političkoj i socijalnoj poeziji od 1830. do 1848.“, *Sabrana dela Jovana Skerlića*, 8, Beograd 1966, 113.

¹⁵ AJ 314-13-55 (22. 11. 1946).

pa ne možemo znati šta je u tom radu privuklo pozornost budnog i agilnog agitpropovca kakav je u to vreme bio Mađarić, inače major Jugoslovenske narodne armije.

No, slučaj jednog hrvatskog književnika, koji nije bio pisac bez ugleda, i koji je imao, istina, skromno mesto u književnom životu predratne Jugoslavije, može nam razjasniti kako atmosferu koja je tada vladala, tako i naivnost i nesnalaženje ljudi u novom poretku. Reč je o Anti Dukiću, istarskom književniku, koji je sa književnim radom otpočeo još u devetnaestom stoleću, a svoje najznačajnije knjige izdavao između dva svetska rata. Ovaj književnik je, u vreme kada se obratio Komitetu za kulturu i umetnost, imao skoro osamdeset godina (rođen je 1867. godine). Pored lokalnih, istarskih tema i motiva, pre svega u poeziji, Dukić je pisao prigodne pesme, kao i pesme sa religioznim motivima (*U Badnjoj noći, Marija devica, Hram, Na brijegu*), ali je šire poznat u Jugoslaviji bio po svojim satiričnim stihovima i crticama u kojima se uglavnom obrušavao na moderne književne pravce (poput satirične pripovetke *Nedužna priča o nevinom futurizmu*). Takve provenijencije bilo je i njegovo najpoznatije delo, satirično-alegorijski roman *Iz dnevnika jednoga magarca*, objavljen 1925. godine. U svim ovim delima prisutan je konzervativno-tradicionalistički nazor, koji je Dukić ovaplotio i u zbirci moralističkih fragmenata *Pogledi na život i svijet*, koji su imali određenu čitanost i popularnost, i koji su doživeli dva izdanja, jedno hrvatsko, a drugo srpsko (izdavač ovog drugog je bio Geca Kon), i koji su naišli na oduševljeni prijem upravo kod najkonzervativnijih filozofskih i političkih krugova, pa ih je hvalio i Vladimir Vujić, izrazito desničarski orijentisan filozof i političar, pripadnik ozloglašene unitarističke stranke Jugoslovenska akcija, koji će u Drugom svetskom ratu biti saradnik nemačkih okupatora, a po nekim istraživanjima i nemačke obaveštajne službe.¹⁶ Godine 1944. Dukić je, u privatnoj nakladi, objavio zbirku pesama pod nazivom *Zov Kvarnera*. Ova zbirka, sem što je varirala uobičajene lokalne teme i motive prisutne i u ranijoj Dukićevoj poeziji, u svojoj strukturi imala je i pesme u kojima se, diskretno, insistiralo na hrvatstvu Istre. Jasno je da je, takva kakva je bila, mogla ugledati svetlo dana u NDH upravo tada, nakon kapitulacije Italije, kada je postepeno, ali sve izrazitije, počelo da se insistira na vraćanju onih krajeva koje su držali Italijani, s obzirom da oni više nisu bili nemački saveznici.

I upravo ovu zbirku, dopunjenu još nekim pesmama, Dukić je odlučio da ponudi Komitetu za kulturu i umetnost, krajem 1946. godine. Želeo je, valjda, da ona sada dopre do šireg kruga čitalaca, a i da dobije nagradu na konkursu koji je ovaj Komitet nešto ranije objavio. Naime, nagrada je bila namenjena najboljim delima napisanim tokom narodnooslobodilačke borbe. Kako je *Zov Kvarnera* objavio 1944. godine, to je Dukić, u čisto hronološkom smislu, smatrao da tu nikakvih prepreka nema: „Zbirka je izašla za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i u tome odgovara dotičnom zahtjevu spomenute objave.“ U svome pismu, potom, Dukić je iznio svoje argumente, kao i razloge što se sa svojom, već jednom objavljenom zbirkom, javio na konkurs. Iz pisma se, međutim, vidi da je bio svestan primedbi koje bi mu se mogle staviti s obzirom na okolnosti u kojima se *Zov Kvarnera* objavio pred čitaocima:

Pri ocjeni djela trebat će apstrahirati tadanji politički pravopis, kao i neke vjerske zadahe, pošto je – i jedno i drugo – bilo tada pod tuđinovom okupacijom tako obvezatno da bez toga ne bi ove pjesme mogle izaći. S druge strane, nastojanje podpisanoga, da to djelo izađe naskoro, ortografski i sadržajno ispravljeno, također

¹⁶ Vladimir Vujić, „Pogledi na život i svijet: jedan odličan spis“, *Narodna odbrana*, 6/10, 1931, 159-160.

ćirilicom u Beogradu za široke mase srpskog naroda, nije do sada imalo uspjeha, pošto se stvari dopisivanjem sporo rješavaju, a on kao čovjek u 80-oj godini i slaba zdravlja ne može se odvažiti na dugo putovanje u glavni grad na lice mjesta, i ako zna da bi taj dugi put za rješenje ovog pitanja bio najkraći i najbrži.¹⁷

Potom Dukić hvali sopstvenu zbirku, ističe da je pisana „lakim i ugodnim jezikom“, te da je „razumljiva za svakoga, za radnika i seljaka, pa i posljednjeg pastira,“ da bi svoj dopis završio na sledeći način:

„Zov“ je nekim svojim stranicama izvršio jak utjecaj na slobodne duhove, mobilizirajući ih na otpor za borbu i oslobođenje našeg pradjedovskog mora i prastarog našeg pomorskog ozemlja, koje je tada stenjalo pod okupatorskom čizmom... Tako je autor ispunio dužnost prema narodu i otadžbini koliko je golim perom najviše mogao.¹⁸

Isticanje rodoljubnog karaktera sopstvenih pesama, potom obaveznih radnika i seljaka, te želje da se, u duhu proklamovane ideje bratstva i jedinstva, zbirka štampa ćirilicom i u Beogradu, trebalo je, prema Dukićevom mišljenju, da prevagne nad činjenicom da se prvo izdanje pojavilo u NDH, što znači da je moralo proći strogu ustašku cenzuru. Da bi još potcrtao svoju podobnost, Dukić je istakao da je o njemu pre rata pisao i Ivan Goran Kovačić.¹⁹

Sve ovo nije se ni najmanje dojmilo članova Komiteta. Štaviše, oni su Dukićevo pismo i prijavu na konkurs shvatili kao tešku provokaciju, pa je Vlado Mađarić u odgovoru Dukiću bio veoma oštar:

U vezi poslane vaše zbirke pjesama „Zov Kvarnera“ od 24 novembra 1946 godine, s molbom da se nagradi na osnovu naše objave u novinama, iznenađeni smo, kako vašim postupkom, tako i shvaćanjima naše objave, kao i tumačenjem te objave u vašu korist. Tvrditi za vašu zbirku pjesama da je ona „izašla za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i u tome odgovara dotičnom zahtjevu spomenute objave“, u najmanju ruku je smelo.²⁰

Poseban telegram Mađarić je uputio Mesnom komitetu KPJ u Rijeci, sa kratkom ali odlučnom napomenom: „Čista provokacija. Proveriti ovoga čovjeka preko nadležnih organa.“²¹

S obzirom da je Dukić mirno proživio poslednje godine života (umro je 1952. godine), biće da ovaj Mađarićev telegram nije izazvao nikakve posledice. Ipak, slučaj Ante Dukića pokazuje da se mnogi ljudi, u ovom slučaju književnici, naročito oni koji su smatrali da se ničim nisu ogrešili tokom rata i okupacije, nisu snalazili u novim vremenima i nisu uvek bili svesni svih implikacija svojih postupaka.

Takav slučaj, ali vrlo specifičan, bio je i onaj Kemala Begtaševića, minornog pesnika iz Sarajeva, koji je pre rata objavljivao stihove u štampi, ali nikada nije uspeo da štampa

¹⁷ AJ 314-13-55 (24. 11. 1946).

¹⁸ Isto.

¹⁹ Ivan Goran Kovačić je, zaista, objavio reportažu o Dukiću povodom sedamdesetogodišnjice njegova života. V. Ivan Goran Kovačić, „Sedamdesetogodišnji mladić Ante Dukić počeo risati krasne crteže u visokoj starosti“, *Hrvatski dnevnik*, 2, 1937, 513, 13.

²⁰ AJ 314-13-55 (28. 11. 1946).

²¹ AJ 314-13-55 (1. 12. 1946).

knjigu. On je više puta slao svoje pesme Komitetu za kulturu i umetnost sa molbom da ih Komitet preporuči nekom izdavačkom preduzeću. To je dovelo do toga da se Komitet raspita o Begtaševiću i da se, onda, poverljivim pismom obrati Ministarstvu prosvete Narodne republike Bosne i Hercegovine, sa molbom da to ministarstvo, „u saradnji sa nadležnim službama“ (a tu se, naravno, mislilo na policijske organe), obrati pažnju na sadržaj Begtaševićevih pesama i pisama (koje je Komitet za kulturu i umetnost u prilogu poslao). Komitet je naročito upozoravao Ministarstvo prosvete BiH „da se u tim pesmama nalazi i jedna koja je bila ustaška himna.“²²

Ministarstvo prosvete BiH zaista se obratilo Odeljenju unutrašnjih poslova u Sarajevu, i posle toga Komitetu za kulturu i umetnost poslalo odgovor koji je bliže objašnjavao „slučaj Kemala Begtaševića“, i osvetljavao ga sa neočekivane strane:

Utvrđeno je da Begtašević Kemal boluje od teške duševne bolesti. U nastupu ove bolesti imenovani nije svjestan šta radi i u ovakvom stanju on je pisao pjesme i upućivao ih Naslovu (Komitetu za kulturu i umetnost, op. a.). Inače, kada nema nastupa ovog oboljenja Begtašević je pristojan i normalan. Da bi se spriječilo dalje slanje njegovih „radova“ Komitetu za kulturu i umjetnost, upozorena je njegova žena da prilikom nastupa bolesti pazi na njega i da mu spriječi odlazak iz kuće.²³

3.

Jedan od onih koji su svoje radove poslali Komitetu za kulturu i umetnost nije imao iluzija o novom poretku, pa se nije ni potpisao svojim imenom. Svi njegovi radovi – desetine kraćih pesama i dve drame – potpisani su pseudonimom Pilot Gaša. Kako je, onda, mislio da njegovi radovi budu štampani? Odgovor koji se nudi izgleda jednostavan, ali i logičan. Spisi koje je poslao bili su, u većini, prst u oko tadašnjem režimu, i za ovog pisca imali su važnost kao glas pritajene pobune. Sâm identitet je, dakle, ostao nepoznat, iako bi bilo veoma zanimljivo kada bi se otkrio. U vreme kada šalje ove pesme Komitetu on je u Splitu. Tu je i dovršio jednu svoju dramu, oktobra 1947. godine. Tu je napisao i svoje mnogobrojne pesme, od kojih su neke pisane čak ikavicom, iako je očigledno da je autor ekavac! No, drugu svoju dramu već šalje, januara 1948. godine, iz Beograda. Trag za identifikaciju pisca mogla bi biti njegova beleška uz pesmu *U Žejtinliku pred spomen-kapelom i kosturnicom*, u kojoj se čita da je ova pesma objavljena u *Jugoslovenskim pariskim novinama*, 1. januara 1937. godine. Problem je, međutim, što su te novine, glasilo jugoslovenskih iseljenika u Francuskoj, koje je uređivao Milan Krljević, izlazile od 1931. do 1934. godine, a zatim, posle prekida, ponovo od 1938. do 1940. godine. Dakle, broja koji navodi Pilot Gaša nema!

No, i bez identifikacije autora, ovi spisi govore o velikom nezadovoljstvu koje se ispotiha ispoljavalo u narodu usled postupaka nove vlasti. Većina pesama Pilota Gaše

²² AJ 314-13-55 (9. 2. 1948). Ove pesme nisu sačuvane u fondu Komiteta za kulturu i umetnost. Možda bi ih se moglo pronaći u fondu Ministarstva prosvete BiH u Sarajevu, pa bi se, tako, moglo preciznije utvrditi na koju su to „ustašku himnu“ (verovatno neku koračnicu ili slično) mislili članovi Komiteta za kulturu i umetnost.

²³ AJ 314-13-55 (20. 3. 1948).

ne bi izazvala nikakvu reakciju. One nemaju književnog kvaliteta, i uglavnom se bave muško-ženskim odnosima. Ima ih i lascivnih, ali bez prelaženja granice skarednosti. Takva je, recimo, pesma *Kafedžija i cura*:

Kafedžija veli
Što od gosta želi:
„Jedi, pij i klati,
Zatim tačno plati.“

Cura, pak, što veli
I od gosta želi:
„Prvo lepo plati,
Onda ljubi, klati.“²⁴

Druge pesme, pak, pevaju o ratu i miru, slobodi, opštem dobru čovečanstva, o slobodnom Jadranu (one su, većinom, pisane ikavski), o jugoslovenskoj ideji, o slozi i bratstvu Srba i Hrvata. Među njima je i nekoliko egzaltiranih pesama o Splitu i njegovoj istoriji. Naravno, ima i pesama o Titu, kao i jedna oda Staljinu. Na osnovu ovih pesama sasvim u duhu nove socijalističke ideologije, moglo bi se zaključiti da je autor bezrezervni privrženik režima. No, ništa pogrešnije od toga. Jer, nekoliko pesama sadrži u sebi satiričnu, sarkastičnu i, zapravo, izrazito kritičku notu, koja je, naravno, članovima Komiteta za kulturu i umetnost morala izgledati – a tako su je i shvatili – kao čista neprijateljska propaganda! Tako je stanje u društvu, nemogućnost da se otvoreno govori i strah za egzistenciju, Pilot Gaša oslikao u stihovima epigrama *Istina*:

Sad istinu pravu
Ni za živu glavu
Ne smeš nikom reći,
Možeš se opeći.

Slično Pilot Gaša peva i u jednom epigramu bez naslova, ali uz to izjednačujući novi režim sa predratnim:

Sad svi lažu i okreću,
Klevetaju i obrću.
Ko ranije i ta –
Hapšenja su ista.

Ta ogovaranja i klevete, koje Pilot Gaša pominje, zapravo su dostave koje su mnoge nevine ljude odvele u zatvor ili im priskrbile još goru sudbinu:

²⁴ Svi spisi Pilota Gaše nalaze se pod signaturom: AJ 314-13-55. Oznake datuma nema, ali s obzirom da je drama *Čovečanstvo ili 99 vekova bez mozga* datirana 8. januarom 1948. godine, treba pretpostaviti da je autor ove svoje spise Komitetu za kulturu i umetnost dostavio tokom te godine.

To rekla-kazala
 Mnoge je satrla,
 Mnogim bol zadala,
 Mnoge je zaklala
 Il' je zlo donela,
 Živote odnela.

Jezik je oštiji
 Od mača, kobniji.

A da čoveka lako proguta mrak, da nestane bez glasa i java, govori pesma *Srcu rana*, koju je Pilot Gaša ispevao u Beogradu, decembra 1944. godine, u jeku čistki koje su sprovodile nove vlasti, često bez suđenja:

Noćima ne spavam,
 Jer sve očajavam.
 Mužu više nema
 Nigde ni pomena.

U najtežem satu,
 U strašnome ratu,
 Svima je pomog'o
 Kome god je mog'o,
 Od srca i mnogo –
 A nikom odmog'o.

Zar mu je to hvala
 Koja mu se dala?

Ova podsećanja na ubistva koja su se dešavala posle rata, često na osnovu anonimnih dojava, bez adekvatne istrage, sigurno nisu mogla da ne sablazne članove Komiteta za kulturu i umetnost, pogotovo jer su od Agitpropa dobili upozorenje da „pod svaku cijenu treba sprečiti bilo kakvu propagandnu literaturu“ i da takve slučajeve „treba prijavljivati nadležnim organima.“²⁵ Posebnu konsternaciju, međutim, sigurno su izazivali satirični stihovi koji su na najdirektniji način bili upereni protiv samoga vrha partije i države; stihovi koji su, iako iz pera istoga autora, potpuno odudarali od onih koji su hvalili Tita i druge rukovodioce:

Uprava narodna
 Dobra je i plodna,
 U svemu lagodna,
 Radna i napredna,
 I svima pravedna.

²⁵ AJ 314-13-55 (14. 12. 1947).

A vodstvo nam shodno
 Napredno (baš zgodno).
 Divna nam je slava
 Pokraj takvih glava.
 A posebno vredna
 Ona glava JEDNA.

Ova sasvim direktna aluzija na Tita kao „najvredniju“, što će reći najodgovorniju glavu za sve nepodopštine novoga režima, bila je koliko smela, toliko i izazovna.

Sve ono što je Pilot Gaša sporadično nagovestio u nekoliko svojim epigramima, potanko je razradio u drami pisanoj u Splitu, pod nazivom *Oštrije od mača*. Primećujemo da je naziv drame preuzet iz već navedenog epigrama o denuncijacijama i dojavama koje su mnoge koštale glave. Ova drama ima podnaslov: „Pozorišni komad u 3 čina, s predigrom, muzikom, pevanjem i karakternim igrama“. Mesto radnje je „Jugoslavija, a posebno Beograd, za vreme svetskog rata i oslobođenja, 1941-1944. godine.“

Čitava drama podeljena je, suštinski, na dva dela. Prvi deo, kao u nekim filmskim sekvencama, govori o borbi protiv okupatora, i u njemu su glavni likovi najistaknutiji partijski rukovodioci – Tito, Ivan Ribar, Moša Pijade, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić, Vladimir Nazor. Taj deo drame pisan je potpuno u duhu agitpropovske propagande, slaveći Komunističku partiju, narodnooslobodilačku borbu, ali prikazujući i žrtve i patnje običnog naroda, kakvi su Božena i njena majka, zatočenice logora na Banjici.

No, da je to samo maska za ono što Pilot Gaša želi da poruči i istakne, jasno je iz drugog dela drame, koji je sasvim subverzivan i predstavlja direktnu optužbu protiv novih vlasti i poruku da je zloupotrebljena borba i patnja običnoga naroda. Jer, u sceni koja se odigrava 25. oktobra 1944. godine, dakle samo pet dana po oslobođenju Beograda, kao kontrast paradi koju su oslobodioci, dočekani cvećem, imali 21. oktobra, prikazuje se kolona uhapšenika koju vode oznaši. Kao komentar, u maniru antičkog hora, ističe se glas naroda:

Prva žena: Šta, zar i sad opet hapšenja?

Druga žena: Kao u fašizmu, hapšenja su ista.

Prva žena: Zar nije bilo dosta što smo pretrpeli u ratu, pa zar i sad posle oslobođenja, još i to?

U poslednjim scenama drame, koje se odvijaju posle oslobođenja, u poslednjim danima oktobra i u novembru 1944. godine, raspliće se sudbina porodice kroz čiju se prizmu sagledavao čitav period okupacije. Glavni lik drame, Vlada, advokat, koji se iskreno radovao partizanskim poredama i koji se oštro suprotstavljao defetistima i osuđivao kolaboraciju sa Nemcima – nestao je. Njegovi rođaci i prijatelji ističu da je svima pomagao, da je ljude spasavao zatvora, te da je i pre rata pred sudom branio komuniste. Međutim, ti kojima je pomagao „sad čute kao kukavice i nemaju hrabrosti da to kažu.“ Nailazak Vladinog brata izaziva ćutanje i rezignaciju, uz tešku slutnju da Vladu više nikada neće videti.

Poslednja, epiloška scena odigrava se na klupi u parku, gde tri starca čitaju *Politiku* od 27. novembra 1944. godine. To je onaj broj *Politike* u kojem je objavljen spisak 105 lica koji su, po kratkom postupku, suđeni i osuđeni na smrt, i već iste noći streljani, pod optužbom za kolaboraciju sa okupatorom i izdaju. Na to je usledio komentar staraca, koji je, zapravo, glas samoga autora drame:

Prvi starac: Ne znam da li je i jedan od ovih sto pet zla učinio narodu.

Drugi starac: Koliko god ih poznajem, samo su pomagali narodu, i to baš u najtežim časovima.

Treći starac: To zna i ceo Beograd i cela Srbija, samo se svako plaši da zucne i jednu reč.

Prvi starac: Da, odmah bi se našao neki „dobar prijatelj“, da ga potkaže kao izdajnika ili reakcionara.

Drugi starac: Naš narod je uvek čekao na takve momente, da bi ih iskoristio za lična obračunavanja.

Treći starac: Kao i pod neprijateljem. To je naša kultura, to su naši „svetli karakteri“.

Tako se ova drama, od osude vlasti, pretvorila u žestoku kritiku karaktera samoga naroda, čime je ovaj anonimni autor izlio svu gorčinu i nezadovoljstvo.

Nije, dakle, čudno, što su se tekstovi Pilota Gaše sačuvali među građom Komiteta za kulturu i umetnost pri vladi FNRJ. Oni su, kao i drugi, bili simptomatični i sasvim neprimereni vremenu u kome su nastali. Oni su, naravno, stigli na sto i drugim službama u tadašnjem režimu – partijskim organizacijama i istražnim organima. Na taj način, ako se i nisu upisali u književnu istoriju, kako su se njihovi autori nadali, oni su, ipak, postali značajan deo kulturne istorije posleratne, socijalističke Jugoslavije. Oni su deo onog podzemnog toka koji ni do današnjih dana nije do kraja rasvetljen i analiziran. Ovakvi dokumenti mogu, međutim, biti skroman prilog tom istraživanju.

VIII.

**NACIONALIZAM I IDEOLOGIJE
NATIONALISM AND IDEOLOGIES**

Alan Sked
London School of Economics

NATIONALISM: THE GREAT POWERS FACTOR

The purpose of this article is to examine the history of nationalism from the perspective of the international historian. It covers the history of Africa, China and the USA rather briefly before concentrating on the history of Italy, Germany, France, Britain and the Habsburg Monarchy. The work of some key historians (Alberto Banti and Linda Colley) is mentioned and the lack of EU nationalism is examined. The conclusion after detailed examinations of the history of the European powers is that nationalism at any time can only be explained by the position of each power within the European balance or world balance of power. Each country defines itself with regard to the others. And their definitions define their nationalism.

Key words: nationalism, balance of power, Africa, China, the USA, Italy, Germany, France, Britain, European Union, Habsburg Monarchy, Historikerstreit, Ostpolitik, A. J. P. Taylor, Alberto Banti, Linda Colley

The purpose of this article is to examine the history of nationalism from the perspective of the international historian. In doing so I shall cover the history of large parts of the world and shall attempt to place these diverse national histories within a new historical paradigm. Readers will have to judge for themselves to what extent this paradigm works. I shall start by outlining a number of assumptions that historians of nationalism make. With regard to Africa, for example, it is a commonplace to point out that the new nations which emerged there from the dissolution of the European Empires were debilitated by the artificial boundaries created and left to them by the great powers. In the words of one African historian: "...territorial boundaries and identities were colonial creations with little claim to be criteria for future states." To quote another: "The nineteenth century partition had left colonial rulers controlling blocks of land and peoples, which if not wholly arbitrary, rarely shared any common and distinctive historical identity." The result was that only a few truly African states with historic boundaries were internationally recognised; indeed, the majority of truly African kingdoms were not recognised at all in international law; boundaries of African states instead reflected European competition, spheres of company influence and the ability of European companies to make treaties with African chiefs; the use of force and superior technology, of course, aided the artificiality and ease of partition; ...boundaries were often odd and random; some colonial states were not even viable given their competing ethnic groups, and as a result the legitimacy of post-colonial rulers was often in doubt.

Now look at China. One Sino-American scholar has recently written: "A standard Western narrative on Chinese nationalism today can ... be summarised as follows: China prides itself as a historically powerful country with a distinguished civilization. Its decline in the nineteenth and twentieth centuries in the face of Western and Japanese incursions indelibly etched shame in the Chinese people and triggered their widespread attempts to reform their political system. Key to this endeavour is the quest for a strong state. Over the

past century and a half, various reform and revolutionary movements sought to build up the power of the state with the objective of retrieving China's past glory. Chinese nationalism is thus state-led, anti-Western, and steeped in an acute sense of national humiliation; in a quest for world eminence, it seeks to restore China's historical grandeur."

Another two China specialists wrote something similar: "In contrast to American nationalism of manifest destiny, Chinese nationalism is powered by feelings of national humiliation and pride." So let us quickly look at the American example. The USA emerged as a new nation after victory in war over Great Britain. True, her final triumph at Yorktown was due to the presence of the French fleet and French troops; true, too, George Washington hardly ever won a battle – certainly not an important one – yet the independence granted to the rebel colonies by George III and recognised by the powers of Europe, once reconfirmed in American eyes by the outcome of the War of 1812 (a draw in British eyes) meant that the new Republic could see itself as a light unto the world ("not just a place on the map", to quote Barack Obama's last State of the Union Message), a new Israel for God's newly chosen people, who could then go on to pursue their manifest destiny by buying Louisiana from France, seizing Texas, New Mexico and California from Mexico, and taking Florida from Spain. US nationalism, of course, also benefited from the 'log cabin to White House myth' and the firm belief in the "American dream", yet America's wartime origins and its military victories against not only the British, but the Indians, the Mexicans, the Spanish, the Germans and Japanese, its later peaceful defeat of the USSR in the Cold War, not to mention later military victories over Serbians, Iraqis and Afghans, all these triumphs of American arms more than anything else sustained and still sustain the belief that God had made the United States "His very own country", whatever setbacks may have been inflicted on it by Koreans, Chinese or Vietnamese.

Now let me turn to Europe. Here the story of nationalism is traditionally one of the organic growth of national sentiment as intellectuals invent a national tradition or history which is then spread from universities through secondary schools to primary schools while at the same time, crucially, economic change is producing a mass market and a proletariat to absorb the new nationalist myths and doctrines. Railways, steamships and new means of communication, a new national and expanding popular press, also driven by new technology, the expansion of towns, mass conscription into new armies, the rise of political parties also aid this process. In the words of my great doctoral supervisor, A. J. P. Taylor: "The first age of national awakening is strictly academic. It is led by university professors and is concerned with such things as the study of medieval manuscripts, the evolution of a national language from a peasant dialect and the rewriting of history on national lines. The second stage comes when the pupils of the professors get out into the world. Then it is a question of the language used first in secondary and finally in elementary schools; the battle is fought over popular newspapers, not over works of research. Finally, the elementary school-teachers themselves have pupils: men of some education, who remain peasants or factory workers. We have arrived at mass nationalism... Only when nationalism becomes a mass movement do the mass movements become important."

Taylor was discussing nationalism as it evolved within the Habsburg Monarchy. Yet even the latest views on European nationalisms outside the Monarchy still seem to reflect this sort of thinking. For example the LSE Journal *Nations and Nationalism* devoted most of an issue in 2009 to the views of the distinguished Italian scholar Alberto Mario Banti,

whose landmark book published in 2000 in Turin, entitled *La Nazione del Risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita (Risorgimento Nation. Kinship, Sanctity and Honour in the Origins of United Italy)*, posited the Risorgimento as the outcome of purely cultural factors. In short, thousands of Italians became willing to die for the idea of a united Italy because they responded emotionally to the appeal of a nationalist canon of art, music and literature – works by Gioberti, Azeglio, Guerrazzi, Bellini, Foscolo and Balbo – which gave them a “common concept of the nation”. Hence Italian nationalism was an inspirational, emotional and organic process in which an intellectual elite inspired the sacrifices of the masses.

I shall return to professor Banti later, but for the moment, allow me sum up what I have been saying so far. Insofar as historians of African, Chinese and American nationalism are concerned, the key factor in the mentality of these is the action of the great powers or European Empires. The partition of the African continent leaves behind problematical, would-be territorial nation states whose artificial boundaries relate to neither historical states or nations; Chinese nationalism is predicated on expunging the shame of the incursions, “unequal treaties” and cultural impositions of the European and Japanese Empires; American national identity and self-confidence is predicated on US banishment of the European powers from most of North America (and through the Monroe Doctrine, from most of South and Central America) followed by military victory against her enemies all over the globe, all of this allowing herself to become simultaneously “the home of the brave and the land of the free”. In Europe, on the other hand, the picture of nationalist evolution is still too often one of an organic process in which intellectuals begin a narrative of nation-building which, although it connects with foreign affairs from time to time, none the less, is primarily a domestic political process.

Tonight I want to challenge this. My own view – my new paradigm – Sked’s Law if you like – is that all over the world, including Europe, political nationalism, at any given time, is the by-product of the working of the balance of power and that political nationalists are people who rationalise the implications, hopes and fears of the outcome of that balance for whichever nation they happen to belong to. Lucian Pye, an expert on Chinese nationalism, once characterised nationalism in general as “people’s reactions to the state and the state system”. I would change the emphasis to “people’s reactions to their nation or state within the state system as then determined by the balance of power.” This comes close to what Lei Guang has called *Realpolitik* nationalism although he used the term in a much more specific and restricted sense, with application only to China.

I would, however, make two clarifications about my paradigm. First, the term “balance of power” means much more than simply war: it refers to wars, peace treaties, alliances, fears of rivals, ambitions to expand, resentments of past historical outcomes, judgements of present balances and visions of the future. However, it is always predicated on consciousness of “the other” and of the interest of one’s own nation in comparison with those of others. This, of course, implies that there has to be some self-awareness of one’s self in the first place and that means that cultural self-awareness is required before political nationalism can be manufactured by the balance of power. So my own understanding is that cultural self-consciousness is usually produced first by religious, dynastic, linguistic and social factors before the balance of power transforms this cultural self-awareness into political nationalism.

Let me now demonstrate what I mean with regard to Europe and even attempt to show how today this paradigm still holds. I intend to look at Italy first of all and will start by re-examining the claims of Professor Banti. The trouble with his thesis is that although the literary lights of Risorgimento Italy preached regeneration, this was precisely because they believed that Italy had become degenerate. Balbo, Gioberti, Durando, Sismondi, Mazzini, Gallenga and others all claimed that the noble youth of the country had succumbed to *cicisbeismo*, an effeminate form of indolence that had arrived with the Spaniards in the 16th century, and which the sultry Italian climate had encouraged. The country had been emasculated; wealthy and noble young men preferred to take pride in their outward appearance more than in studies or military training. Like the Greeks, they were the “degenerate descendants” of illustrious ancient ancestors, although unlike the Greeks they had escaped contamination by the Oriental Turks. “Who impedes the nobility and wealthy from studying and writing?... Who obliges young gentlemen to infemminire in their ozio?” asked Gioberti. Merely themselves. Balbo said that idleness was not originally a native vice, but had become a long-standing one. Sismondi said “Italians had ceased to be men”. Durando found Italian education “intentionally emasculating”. Mazzini claimed that Italians put their “little fatherlands” – their cities and villages – first and lacked the energy to fight for independence. Gallenga wrote that the Italian elite wasted its energy on “a life of insolence, idleness and unlawful excitement.” Foreigners all agreed, from Madame de Stael to Lamartine to German politicians; in their view, the dream of a united Italy was a joke. Profesor Banti, I think should have seen this other side of the coin. The true view of the Risorgimento canon was scarcely inspirational. The first national hero came in the unlikely form of Pope Pius IX and the Austrians were first challenged by that unromantic opportunist, Charles Albert.

In any case, Italy was in fact united by foreigners. The French had led the way during the revolutionary wars. Without them, wrote Salvemini, “the ancient regimes would have stayed on for who knows how many generations.” Napoleon then created his own Kingdom of Italy, although he had no high opinion of Italians and became king himself. And just as Greece achieved independence due largely to the accident of the battle of Navarino, Italy gained independence largely as a by-product of the diplomacy of Napoleon III and Bismarck. Certainly the Austrians could rely on defeating purely Italian armies, as in 1848, 1849 and 1866. In the words of a leading Italian diplomatic historian: “Italy – even if it is frequently denied today – was born and took shape amidst the profound transformations in international affairs which assailed the whole of Europe.” Or in Mazzini’s formulation shortly before his death: “Italy has been put together just like a mosaic, piece by piece and the battles for this cause have been won on our behalf by foreigners who were fighting for their own reasons of dynastic egoism, foreigners whom we should properly regard as our enemies.” And when the foreigners had gone, Azeglio commented: “Italy is made. We have still to make the Italians.”

Unfortunately, although Italy had been created by the great powers, she wished, thereafter, to be treated as one. This led her into empire-building and defeat at Adowa in 1896. Here more Italians died than in all the battles of the Risorgimento. The idea of becoming the equal of the great powers, however, never died as the ambition of the new liberal Italian state. It seduced Giolitti into the conquest of Libya in 1911 – 1912. By now Italian nationalists and some socialists believed that the social question could also be solved

by external means. The masses could be mobilised against the liberal state not by class war and class struggle but through international struggle between Italy, “the proletarian nation” and others (Germany, France, Britain) who were the “plutocratic powers”. This view of war as the means of nationalising the masses ended up as the basis of Mussolini’s fascist party. And when the liberals allowed themselves to be bribed into entering the First World War to gain not just the Italian Irredenta but lands which were not Italian, – and this against the wishes of the overwhelming majority of the Italian people – the scene was set for near civil war after 1918 which ended in fascist victory. The Duce, however, was just as determined as the liberals had ever been to prove his nationalist credentials by foreign conquest and so invaded Abyssinia. The reaction by the Western powers then pushed him into supporting Hitler and participating in the Second World War. Italian nationalism would fail once again, however, to achieve its ends and only with Italy’s participation in NATO would the country eventually become an equal partner of the western European powers. All this shows I think that Italian nationalism was a rationalisation of its external situation, in short a function of its position in the European balance of power. This was also true of the other powers.

Take Germany for example. I don’t want to start the story too early. The question of how far any German nationalism existed before 1800 is a highly contested one. So too is the exact meaning of the terms “German nation” and *Reichspatriotismus*. In any case, the concept of nation, to whatever extent it existed, was powerfully motivated by the European balance of power. To quote Joachim Whaley: “In the late fifteenth century the rhetoric of the nation originated in response to the threats posed by the Turks and the French. In the 1530s and again in the late sixteenth century the same language was used in response to the onslaughts by the Turks. In the late seventeenth century it was employed once more against the French, in response to Louis XIV’s raid on German territory. In the late fifteenth century the king of France was denounced as ‘der Türk im Occident’”. Two centuries later he represented “der occidentalische Erbfeinde”... External enemies played such an important role in the public rhetoric of the Reich that it is no exaggeration to say that they generated a potent negative integration effect (author’s emphasis). The solidarity of the estates notably weakened once the external threats disappeared, from the early 18th century. Others have seen the German Reformation as the first manifestation of German nationalism. However, I would draw to your attention the remarks of Professor A. G. Dickens, that this “German nationalism... was predominantly anti-Italian and anti-papal... German patriotic sentiments had from time immemorial been directed most often against the popes...” Modern German nationalism, of course, was first stimulated by France, which was to play a key part in the German story. Whereas the majority of German states opposed Prussia’s war in 1866 against Austria, war against France in 1870 – 1871 was a different matter altogether. This one did bring the German states together and in a way that prevented Austria from seeking revenge. War scares involving France in 1830 and 1840 had also brought Germans together. Yet unity was hard to establish. For all the myth-making by German historians around the rise of Prussia from Frederick the Great onwards, the facts were that the majority of Germans must have hated Frederick the Great, that during the revolutionary and Napoleonic wars, Prussia had been more the ally of France than her enemy, that the Austrians did more for Germany in 1813 – 1814 than Prussia (Blücher’s army was two-thirds Russian), that Prussia followed Austria’s lead after

1815, that in 1848 – 1850, Prussia failed to take the lead in Germany, that the majority of German states did not wish to be Prussianised in 1866 and even after that a main cause of the war with France was precisely the need to stimulate a feeling of nationalism within the South German states, which were demonstrating particularist tendencies. Even after 1871, Bismarck was forced to federalise the Empire and to wage long campaigns against Reichsfeinde, or domestic enemies, within it – Catholics, Socialists, Poles, Danes, Alsations. He was forced to resign in the end because he was contemplating a *Gewaltstreich*, a coup, against his own constitution. Somehow, therefore, he never seemed able to settle down to a normal national political course. Perhaps his memoirs should also have been entitled *Mein Kampf*.

I don't want to pursue the German diplomatic record after 1890. It is too well known: two world wars, the Holocaust, the division and then the re-unification of Germany. All of these stages, of course, like those before them, forced Germans to think and rethink what German nationalism was about, what it really meant. The history of Germany and German nationalism is a most peculiar one. At the end of the 18th century neither Germany nor German nationalism actually existed. "Where was the German fatherland?" asked the poet, and answers were unclear. At the end of the 1980s, the position was still unclear. Particularly after the *Historikerstreit* of 1986, Germans were divided about their nationality. Could they think of themselves as belonging to an honourable civilised nation, which for a short period of time, perhaps like other nations, had descended into the political and ethical abyss? Or were they to have the word Auschwitz etched into their minds forever? Could they "relativise" their past or were they to believe that it only started in 1949? Was their patriotism to be national or merely constitutional? One American historian, as a result, distinguished between "German Germans" and "non-German Germans". The debate intensified with the reunification of Germany after 1989. Brandt's *Ostpolitik* with its aim of creating a feeling of togetherness between East and West Germans ("two states in one nation", *Zusammengehörigkeitsgefühl* etc.) backfired. People thought of the two states as quite separate. All sorts of people in 1989 before the fall of the Berlin Wall said they had no desire for unification. After the wall fell, Socialists and Greens insisted that they still had no desire for unification, opposing a "Deutschmark capitalism" that would again threaten Europe. Unification indeed occurred but Kohl in return felt compelled to abolish the Deutschmark. Nowadays, Germans are supposed to see Europe as their fatherland.

So in 1789 and 1989 Germany appeared to lack a sense of nationhood. In between it is held to have been the most nationalistic of all states under Bismarck, the Kaiser and Hitler. Certainly, its peculiar nationalism was the outcome of external affairs: the end of the Holy Roman Empire and the need to find some sort of replacement; the struggle between Austria and Prussia; the almost unnatural unity created as a result of Bismarck's wars; the strains inside Germany caused by Bismarck; and then the regimes created in the wake of the Versailles Treaty and the division of Germany after 1945. The organic development of German nationalism as a sort of intellectual process from Herder to Treitschke to Weber to Rosenberg to Habermas, wrapped up in social and economic developments, doesn't really provide an alternative explanation. No, the transition of the German soul from one spiritual vacuum to another in the course of two hundred years was the result, primarily, of the workings of the balance of power.

Let us now briefly look at France. Some people would start the history of France with Clovis, Charles the Bald or Hugh Capet. De Gaulle and Napoleon favoured Clovis. But when did French nationalism begin? Did it exist as a medieval phenomenon or was it created by the French Revolution or the Third Republic? According to Guizot, it was first created by the Hundred Years War between England and France. Michelet believed the same. It was England which caused France to become aware of itself. England attacked not just French nobles but French peasants, with English soldiers requisitioning their produce, cutting down their trees and carrying off their women. Hence the emergence of "le bonhomme Jacques", not to mention Joan of Arc. Modern historians are less sure about this medieval nationalism and are divided over whether regional patriotism or nationalism motivated key figures such as Bertrand du Guesclin, the Breton Constable of France. But as Douglas Johnson puts it: "...it remains true that patriotism like nationalism cannot exist in a vacuum. Such sentiments and aspirations generally exist as a by-product of some political unit's relationship with a world that lies outside and beyond it."

We can certainly write off the history of medieval and early modern France as the predetermined history of a geographical unit with natural boundaries gradually fulfilling a national destiny. There were five different languages spoken in the country. The so-called "natural frontiers" were actually both artificial and porous. France might well have become part of an Anglo-French or Franco-English Empire. The English ruled Gascony from 1154 – 1453 and after Henry V marched on France in 1415, the country was divided into three. With the fall of Calais under Mary Tudor, however, the English were to leave France for ever. Thereafter, however, there was always a fear of invasions and one part of French royal propaganda was that only the king could protect the kingdom from the foreigner. Still, who was to be king at any given time?

The later history of France can be characterised as one of civil wars. Any national loyalty now became the by-product of the struggle between the various provinces and factions involved. This period covered both the wars of religion and the wars of the Fronde. So did the long reign of Louis XIV then create a new nationalism for France? Certainly Louis dominated Europe, but, although by the end of his reign France had acquired a huge army and navy, she had been at war for the last thirty years of that reign and was by then riddled with dissent, impoverished, and vanquished. Louis's intolerance had also led to the exile of 300,000 Protestants including the elite of the business and scientific world. So Frenchmen were well aware of the glory but also the ills of France. There was probably national consciousness, but what exactly it meant is difficult to say. Did Frenchmen want to fight in Louis's wars? Did they welcome them? Did they identify with them in any way? Why should they have? Worse still, Louis's 18th century successors also involved themselves in continual warfare so that by 1789 the people of France, who were supposed to pay for this warfare, were on the brink of revolution. The balance of power therefore would soon raise national thinking to a new level.

It is the French Revolution of 1789, of course, which is held to have created modern French nationalism. It dethroned the monarchy, promulgated the rights of man, instituted the *levée en masse*, acquired the natural frontiers and so created la Grande Nation. It made the Republic one and indivisible. Yet its achievements were all consolidated in war. The great slogan of the Revolution was *la patrie en danger*. Its course became determined by the outcome of its wars and its greatest product was to be that greatest of warriors, Napoleon

Bonaparte. Unfortunately, Napoleon as Emperor believed that only by continuous victory in war could he keep hold of his throne. This meant war ever afterwards until he could be defeated. In the meantime, he rearranged the map of Europe, made himself Emperor of France, King of Italy, Protector of Germany and distributed a variety of thrones to a variety of relatives. His actions in turn gave rise to nationalist currents throughout Europe. The balance of power now forced Germans and Italians, Spanish and Portuguese, Belgians and Dutch, British and Russians, Poles and indeed even the French themselves, to take account of their national predicaments. As for the French themselves, once Napoleon had been defeated for the second time, they resented their treatment in 1815 and demanded that future rulers – Louis XVIII, Charles X, Louis Philippe and Napoleon III – should all perform glorious deeds and win back for France a glorious reputation abroad. General de Gaulle was still making this the foundation of his regime in the 1960s, since French nationalism, in his eyes, demanded that France should be a global power capable of great undertakings.

Unfortunately the legacy of the Revolution was not as straightforward as the Jacobin or Napoleonic tradition asserted. The Revolution split France, with the Catholic Church and French monarchists regarding it (and the Enlightenment which they blamed for causing it) as diabolical. Nor was future French foreign policy blessed with unmitigated success. Defeat by Prussia in 1870 – 1871, the suppression of the Paris Commune, the loss of Alsace-Lorraine, and the humiliation of the proclamation of the German Empire in the Hall of Mirrors in Versailles, meant that once again, France had to reconsider her national identity. The Third Republic was then plagued with scandals and divisions but the Dreyfus Affair most of all cleaved France between Right and Left with Action Française emerging as a monumental focus of opposition to republicanism. Maurras's movement called for the return of the monarchy, condemned socialists, Jews, freemasons and foreigners as the "four confederated states of Anti-France", supported the Catholic Church and attacked the Dreyfusards. It wanted to replace the Republic with an *ancien régime* type of monarchy with an hereditary monarch advised by provincial estates. The movement was anti-German but after the fall of France supported Pétain and Vichy along with its pro-Catholic, pro-family and anti-Jewish laws. Maurras actually believed that when the war was over, the French monarchy would be revived. The result, instead, was that he was jailed for treason while a new Fourth Republic was established. The Right, in fact, could only ever have triumphed in France with successful foreign backing. For a start, it did not have the complete support of the Catholic Church, since the Vatican on key occasions rallied to the Republic; even more importantly, the military record of the Republic was superb: it was the Republic which had conquered Europe before Napoleon and had defended *la patrie en danger*; it was the Republican Gambetta who had held out longest against the Germans in 1870; it was the Republic which had won in 1918 and which had regained Alsace-Lorraine. On the other hand, it was the Right under Vichy which had surrendered to and collaborated with Hitler.

The Fourth Republic gave way, however, in 1958 to General de Gaulle over the issue of Algeria (Gaullism in 1954 had also defeated the attempt to bring about French participation in a European Army). Once again foreign policy and France's place in the world was at the centre of French politics, although this time the Left was found wanting. Thereafter, as already indicated, the national search for prestige was to dominate de Gaulle's period in power. Today, France's image of herself is still remarkably tied up with visions of grandeur, so that I believe the case that French nationalism throughout the ages has been

determined by the balance of power outside and within France, also holds. Peoples judge themselves in comparison to others, although, admittedly, as I have already explained, this presupposes some self-awareness in the first place.

The other great power with a supposed long national history is Great Britain or the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. Today, and for some three or four decades now, it has been fashionable to dismiss the history of Britain as artificial and to point to the fact that she is a multi-national state with the English, Scots, Welsh and Irish having separate histories of their own. Curiously, the growth of this new historiography coincided with British entry into the European Community and with the development of European regional policy. Another theory which arose about the same time but which reflected the rise of political nationalism in Scotland was that the Scots had only joined the Union to create the British Empire and that, with the demise of that Empire, the United Kingdom would break up.

Some Scots thought, and still think, that Scotland would be better off as a totally independent state within the European Union. Nor, in the context of this new historiography, is it to be overlooked that the unexpected nationalist reaction in the United Kingdom to Argentina's invasion of the Falkland Islands in 1982 and the transformation of the image of Mrs. Thatcher both nationally and internationally after the British victory there, followed by her dramatic economic transformation of Britain itself, so alarmed the British Left that intellectual steps seemed necessary to educate the benighted masses out of their still primitive national pride. Finally, within this same context, with the fall of the Soviet Union and the resulting futility of employing class as a vehicle to explain historical progress, supra-nationalism soon replaced Marxism as the new inspiration for left-wing intellectuals. It, too, promised peace, brotherhood, central, bureaucratic planning and rising living standards for the masses but without any need to adumbrate difficult theories of dialectical materialism, class war and inevitable revolution. The new climax would no longer be the dictatorship of the proletariat and the disappearance of exploitative capitalism but the disappearance of selfish nationalism, outdated national sovereignty and the primitive nation-state.

In 1992 Linda Colley produced a book which gave academic respectability to all these tropes. It was entitled: *Britons. Forging the Nation, 1707 – 1837*. In its conclusion, she wrote: "...we can understand the true nature of the present crisis only if we recognise the factors which provided for the forging of a British nation in the past have largely ceased to operate. Protestantism, that once vital cement, has now a limited influence on British culture, as indeed has Christianity itself. Recurrent wars with the states of Continental Europe have in all likelihood come to an end, so different kinds of Britons no longer feel the same compulsion as before to remain united in the face of the enemy from without. And, crucially, both commercial supremacy and imperial hegemony have gone. No more can Britons reassure themselves of their distinct and privileged identity by contrasting themselves with impoverished Europeans (real or imaginary) or by exercising authority over manifestly alien peoples. God has ceased to be British, and providence no longer smiles." A paragraph later she added, in a sentence of singular British insularity: "Whereas the Germans and the French, who are more confident about their unique identity, see a Europe without frontiers in terms of opportunity, the British are far more inclined to view it as a threat."

Professor Colley, I fear, got things entirely wrong. Today, many, probably most British are Eurosceptics because they simply don't see the point of a European Union. Unlike the

French and Germans they won the Second World War and see no need to surrender the independence which they successfully defended in it to foreign bureaucrats. They have never had to crave *Gleichberechtigung*. They see no need to control democratic Germans. They simply want free trade. Their continental security has been safeguarded by NATO. Nor have they worried about losing imperial possessions around the world. That process started in 1783 and continued ever afterwards. The only possessions they really worried about – Canada, Australia and New Zealand – were all independent by 1914 and later fought alongside us (as did the Americans) in two world wars. Losing India, Burma, Pakistan or large parts of Africa after 1945 caused absolutely no trauma. Only Malaysia made some kind of profit for us and most Britons did not know or even cared to know where Malaysia was. They could not tell the difference between a colony, a dominion and a protectorate and, again, did not care to do so. Britain had no Vietnam or Algeria. She had led the movement to abolish the international slave trade. She had turned Empire into Commonwealth. Today, it even has members – Angola and Mozambique – who were never even parts of the British Empire. And, curiously, we even turned down a French bid to join the Commonwealth in 1955. There is no sense in Britain therefore – despite all the political correctness of Linda Colley and others – of any need for imperial *Vergangenheitsbewältigung*.

Nor is the United Kingdom about to break up despite limited devolution laws. The Scottish Nationalists have been in power in Edinburgh to little lasting effect and despite their renewed call for a referendum on independence, few people expect it to succeed. (The English may even be more in favour of Scottish independence than the Scots!) Even in Northern Ireland, the IRA has been defeated militarily (a British diplomatic secret) and forced to the peace table. Its former leaders are now ministers under the British crown and the Queen has already visited Dublin this summer. Meanwhile, the British government has twice been involved in major wars in the Persian Gulf, in two Balkan wars and in little wars in Sierra Leone and Libya, in all of which wars the European Union has had almost no part to play. Its largest state, Germany, has kept out of all the major ones. That tells us everything we have to know about comparative self-confidence.

Let me return to Colley's thesis for a last time. It has been comprehensively demolished by Jonathan Clarke who has pointed out that the idea that a Protestant Britain was forged in wars against Catholic France is sheer nonsense. The case against is overwhelming. For a start, Britain's main enemy in the late seventeenth century was Protestant Holland and during the 18th century we conducted a long, civil war with our extremely Protestant colonies in North America (who were aided of course by Catholic France). Meanwhile, we were at various times in the same century allied to France herself and to Catholic Austria and Portugal. Besides, Catholicism in revolutionary France had already been smashed by the Revolution. Hence Colley's use of Protestantism is rather crude and unconvincing. She also ignores the difficulties caused by the accession of the Calvinist William III to the British throne and by that of the Hanoverian Protestant George I.

More importantly, she does not understand that "British" was a term already applicable to Britain in 1603 and that after 1707 it did not suddenly become a new form of nationalism. Indeed, the English continued as ever to think of Britain and England as synonymous and while this may have upset Welsh, Scots and Irish, only the latter in later centuries became infected by European-style nationalism. The great fact is that Britain never acquired a nationalist tradition in a racist or ethnic sense, certainly not the English, whose statesmen

did not see themselves as ethnically different from the others. Thus they carried on being English while Scots, Welsh and even the Irish before 1914 were assimilated into English political institutions. And that is still the case today. My fellow Scots, along with the Welsh, simply fail to understand just how much apathy Scottish and Welsh nationalism actually generates in England. So if, English, Scots and Welsh go about describing themselves as separate nationalities and occasionally use the term British for foreigners to make life simple for them, that's fine. Who in England really cares?

Yet one point needs to be stressed. Most English (Scots and Welsh, too, to a very large extent) still believe in Britishness as the essence of a state (really England) that has been united since 927 and although conquered by the Normans very soon absorbed them. Thereafter it resisted all foreign invasion and conquest and indeed defeated the Spain of Philip II, the France of Louis XIV and of Napoleon, the Germany of the Kaiser and Hitler, and overcame the Cold War challenge from the USSR. It has also been the home of liberty and justice and has therefore lived up to the providential role assigned to it by Bede (673 – 735 AD) in his *Ecclesiastical History of the English People* when he wrote of "God's dealings with his original Chosen People". It is no surprise, therefore, that the King James translation of the Bible contains the word "nation" 454 times whereas the Vulgate uses *natio* on merely 100 occasions. In short, English and later British success in war has reinforced a millennium-long patriotism or nationalism that continues to be inborn but is so natural that it does not need to be expressed. Indeed, discussions of Britishness, as Gordon Brown discovered, are considered "un-British". Thus although American and British nationalism both rest on the assumption that each is the product of the martial deeds of a uniquely successful and free people, the British like to leave that assumption unspoken, whereas American politicians have to articulate it almost daily.

All of which brings me to my final example, not Austria but the Habsburg Monarchy. This dynastic state has had a bad press from liberal and nationalist writers and historians everywhere. Yet it, too, lasted for a long period of time and despite its reputation, it also managed to win wars against the French and even defended itself rather well against both Frederick the Great (who survived by luck) and Napoleon (who was defeated in 1814 by the strategic genius of Radetzky, the brilliant diplomacy of Metternich and the stalwart military leadership of Schwarzenberg). Radetzky also saved the Monarchy and Europe in 1848 and 1849. Today, however, historians are obsessed with the fall of the Monarchy in 1918 although the truth is that it almost fell to Louis XIV, Frederick the Great, Napoleon and the revolutions of 1848. Even Bismarck contemplated destroying it before he ended up becoming a second-rate Metternich, defending Central Europe from a resurgent France by constructing a European alliance system. Metternich, of course, had already done this for longer and with less tension and greater success.

In any case, as a result of all these military survivals, the framework of the Habsburg Monarchy survived within which the nationalities of Central Europe could develop their national cultures in peace. True, the wars of the nineteenth century changed that framework at different times – the whole point of this lecture – but these changes must be examined evenly.

For a long time it was argued that the Monarchy eventually fell on account of its treatment of its nationalities. I myself have argued against this viewpoint and I am happy to say that all the latest research seems to support me. Certainly, the troops of the nationalities

serving in the First World War stayed loyal till the end. And in the key nationalist region of the Monarchy with regard to survival in wartime (the lands of the Bohemian crown) the evidence demonstrates that the masses even there after almost three years of incredible hunger and hardship were still not prepared to desert their emperor.

Before the war, moreover, all the latest research now downplays national tensions in favour of apathy, bilingualism and *Kaisertreue*. And if one Swedish historian can refer to a low-level, underlying tension in the Monarchy in the decades before 1914 after examining the views of half a dozen Viennese intellectuals, it is time for him to look at the much deeper tensions being shown in Britain, France, Italy and Russia before 1914 and the views of their intellectuals. In the end, the Monarchy disappeared as a result of the workings of the balance of power; the fate of its nationalities as independent nations thereafter, also depended on the workings of the balance of power.

It is now time to sum up. I have been talking not about state formation but about the effect of the balance of power on the national identities and the degree of nationalism to be found within the parameters of any state at any given time. I don't deny the role of scholars or intellectuals or historians or clerics or politicians or statesmen in the formulation of national histories, folk myths or legends, nor do I deny their importance. My basic point, however, is that all these individuals and nations had to work, and still do work, within a historical or current framework that was or is still decided by the balance of power. And the task of the intellectuals and politicians involved, was and still is essentially to rationalise the outcomes of international power struggles, so that these outcomes could or can be absorbed within national cultures and adapted to national policies.

Recent history should prove this to you. Why, for instance, has the European Union failed to generate any profound feeling of European nationalism? Perhaps, because, as Alan Milward explained in a famous book, the real purpose of the EU was "the rescue of the nation state", i. e. the continuation of the balance of power process within EEC institutions. Or perhaps, ironically in view of EU propaganda, it is the lack of war in Europe since 1945 – primarily thanks to NATO – or the lack of any really existential diplomatic crisis in Western Europe that explains this? Certainly, whatever European nationalism (or enthusiasm for EU membership) exists in Eastern European member states can be attributed to the implosion of the Soviet Empire and remaining fears of post-Soviet Russia.

Again look at the US and the UK. Can anyone deny that the Vietnam War after 1965 or the Falklands War of 1982 or the Iraq war in 2003 caused intellectuals and ordinary people to re-examine not just American and British foreign policy but the very sources of American and British nationalism? Look at the various debates on Britishness conducted in recent decades by the British media. Given what I have said about the mute British self-confidence built up over centuries, it was amusing if not surprising to read pathetic admonitions by left-wing intellectuals to "remember Suez", or claims by Euro-fanatics that "the UK [was] too small to be independent". One distinguished historian of British imperialism even claimed to be at a loss to explain complete British indifference to the loss of Empire: "There must have been more to it than that. Nations do not suddenly lose empires without their leaving a mark." Clearly he believed my thesis but simply could not apply it to Britain. I hope you will now believe in it too.

Miroslav Hroch
Univerzita Karlova, Praha

NACIONALNO PROTIV GRAĐANSKOGA?

U tekstu se raspravlja o značenju nacionalizma i termina nacija, nadovezujući se na neka ranija istraživanja. Pritom se problemskom analizom shvaćanja tih i drugih ključnih pojmova koji se razvijaju od 18. stoljeća, odnosno tijekom 19. i 20. stoljeća, izvode i zaključci o stanju u današnjoj Europi i raznim odnosima prema istim pojmovima te se ukazuje na različite optičke varke koje dovode do pogrešnih shvaćanja.

Ključne riječi: nacija, nacionalizam, građansko društvo, Europska unija, humanističko obrazovanje, nacionalna samosvijest, kulturno nasljeđe

Naši i europski mediji u posljednje nas vrijeme neprestano energično odvrćaju od „nacionalizma“ kao prijetnje koja može podijeliti Europu i miran suživot njezinih naroda. To se upozorenje temelji na optičkoj varci: hini se da je „nacionalizam“ neka epidemija koja ugrožava tradicionalne vrijednosti i tako prikrija činjenicu da se radi o stavu koji je izveden iz egzistencije nacije i tiče se nacije. Želimo li razumjeti tu „prijetnju“, pokušajmo se odmaknuti od promjena kroz koje prolazi ta društvena i kulturna realnost – nacija.

Aktualni sukob o tome kakvo mjesto zauzima nacija u građanskome društvu i je li uopće „etnički princip“ spojiv s građanskim, proizlazi iz nerazjašnjenosti termina. Prije negoli započnemo bilo kakvo razmatranje o toj temi, moramo uzeti u obzir da se terminom „nacija“ u svakodnevnome životu i u znanosti koristimo u dvama značenjima.

Prvo je značenje nacije kao društvene zajednice, čiji pripadnici smatraju da joj pripadaju kao Česi, Francuzi, Irci, Katalonci itd. Postojanje nacije u tom značenju potvrđuje nam svakodnevno iskustvo. Pritom mogu biti u međusobno neprijateljskom odnosu, među skupinama postoje interesni sukobi jer su klasno diferencirani. No, povezuje ih okolnost da svoju pripadnost naciji prihvaćaju manje-više svjesno kao odnos prema nečemu općenitijemu, apstraktnomu, što postoji u njima i istodobno izvan njih – donekle neovisno o njihovim željama i raspoloženjima.

U slučaju tog o subjektu „neovisnog“ entiteta nalazimo se pred drugom stranom egzistencije nacije – nacije kao apstrakcije, kao vrijednosti, koja obuhvaća pučku i visoku kulturu te ostale kulturne vrijednosti, uključujući i jezik, kojoj pripada povijesna svijest („kolektivna svijest“), književni kanon, ali i mnoštvo simbola i stereotipa. U tom je smislu nacija uistinu „kulturna konstrukcija“, koja u europskim državama ima korijene još u srednjemu vijeku.

U slučaju nacija koje su nastajale tijekom 18. i 19. stoljeća u nacionalnim pokretima, apstraktno se značenje nacije, dakle kao vrijednosne konstrukcije, razumljivo, konstituiralo upravo tijekom nacionalnih pokreta. Bio je to neodvojivi dio domoljubnoga nastojanja definiranja nacije, njezina jezika i kulture, svijetlih i tragičnih trenutaka njezinih minulih događaja kao vrijednosti o sebi i pridobivanja članova vlastite etničke zajednice za poistovjećivanje s tim vrijednostima. Tako je nastala nacija kao zajednica ravnopravnih građana.

Bilo je važno, ali ne i odlučujuće, je li državnost, politička samostalnost, također pripadala onim vrijednostima apstrakcije nacije.

Dakle, kulturna je konstrukcija nacije pripadnicima *društvene skupine naroda* obećavala da se identifikacijom s nacijom sami „oplemenjuju“ ili, preciznije rečeno, da će se prestiž, kvaliteta nacije prenijeti i na njih. Gledano sa strane, samo su oni bili nositelji *vrijednosne konstrukcije nacija*. Istodobno je svakomu od svojih pripadnika nudila poistovjećivanje s nacijom kao vrijednosnom apstrakcijom, zahvaljujući čemu će prevladati svoju fizičku pravodobnost i postati „besmrtnima“ u svojem narodu (kao u pjesmi Josefa Hore: *Idemo tako / mrtvi, živi, nerođeni, / naraštaj neizbrojeni*).¹ Takav je odnos prema *naciji kao apstrakciji* ujedno postao dobrovoljno prihvaćenom obvezom da bude koristan vlastitoj naciji kao apstrakciji, njezinu obrazovanju i prosperitetu: „raditi za narod“, kao što se nekada govorilo. S obzirom na to da je *društvena skupina naroda* bila socijalno i obrazovno stratificirana, različiti su pripadnici te skupine različito poimali svoj stav i obvezu prema naciji, međutim, odlučujući je bio nacionalni stav obrazovanih i političkih elita. Na primjer, prvi je cilj nacista bio likvidirati češku inteligenciju kao nositeljicu ideje nacije. Opravdano su pretpostavljali da, nestane li tako nacija kao apstraktna vrijednost, nacija kao društvena skupina neće biti sposobna odoljeti postupnoj germanizaciji.

Možda nije potrebno obrazlagati zašto su oba značenja nacije uzajamno povezana. Nacionalni identitet pripadnika društvene skupine postavlja se prema vrijednosnom konstrukturu nacije i, obratno, može postojati i ispunjavati svoju integrirajuću ulogu samo onda ako elite i, zahvaljujući njezinu djelovanju, središnji dio društvene skupine naciju priznaju kao vrijednost o sebi. I upravo je to priznanje jamstvo funkcioniranja egzistencije nacije kao kulturne vrijednosne konstrukcije. Aktivna egzistencija označava situaciju u kojoj pripadnik društvene skupine naciju prepoznaje, prihvaća i prisvaja određen dio toga što označavamo kao kulturno nasljeđe, književni kanon, povijesnu svijest, kultiviranje jezika. Dakako, pretpostavka takvih spoznaja i shvaćanja stanovit je stupanj (školski i izvanškolski) humanističkoga obrazovanja, dakle obrazovanja koje posreduje primanje i proživljavanje kulture – i to ne samo nacionalne. Tako sudjeluju u pročišćenju, kultiviranju čovječnosti, bez obzira na to ima li čovjek kao pojedinac koristi od toga. Stoga smatram opasnim i štetnim ako se obrazovanje u tom smislu označava vještinom koja će „trebati“ u praktičnom životu. Također, ako se s tim stavom o obrazovanosti poistovjećuje elita obrazovanih, nacija je kao zajednica kultura na najboljem putu u propast. Češko društvo sve brže i nezaustavljivo ide u tomu smjeru.

Ako netko nije svjestan tog dualizma, tih dvaju značenja nacije, vjerojatno će dospjeti pod utjecaj mnogostrukih optičkih varki.

1. Kritika konkretnih nedostataka stanovitih sastavnica društvene skupine naroda prenosi se kao negativna karakteristika nacije kao kulturnoga konstrukta. Ako su „Česi (ili Ukrajinci) zavidni“, ili su „Česi kolaborirali s nacistima“, ili su „Poljaci sudjelovali u uništenju Židova“ (Netanjahu), u tome je sadržan stav da je češki (litavski, flamanski, poljski itd.) narod također u svojoj *apstraktnoj vrijednosnoj poziciji* inferioran, pa čak i zločinački. I to samo zato što smo određen dio *društvene skupine naroda* okrivili za nešto ružno. Naprotiv, pozitivne osobine ili uspjesi određenoga segmenta društvene

¹ Stih preuzet iz prepjeva Dubravke Dorotić Sesar, *Zlatna knjiga češkoga pjesništva*, ur. Dušan Karpatský, Zagreb 2003.

skupine naroda uzdižu se do općenite pozicije kao vrlina ili „zasluga“ cijele apstraktne zajednice nacije. Primjerice, ako sportska reprezentacija postigne uspjeh, pripadnici društvene skupine nacije vesele se jer im u ovome slučaju pripadnost naciji donosi zadovoljstvo. Međutim, ni jedno ni drugo ništa ne mijenja u samom položaju kulturne vrijednosti zajednice nacije.

2. Nacionalistički i neprijateljski stavovi koji su u međuratnom razdoblju nametnuti „uime naroda“ pogrešno se označuju dijelom cijele nacije kao apstraktne zajednice. Zločini, koje su ljudi činili uime naroda, i nacionalistički stavovi općenito se smatraju gotovo „prirodnom“ posljedicom egzistencije nacije. Takva argumentacija, koja automatski i bez promišljanja povezuje narod (ili domoljublje) i s nacionalizmom, praktična je demagogija i ima tragične posljedice.
3. Nastojanje da se nacionalizam odstrani tako što će se ignorirati ili osporiti egzistencija nacije kao društvene skupine, nema nade u uspjeh. Naime, tako može uspjeti (i doista uspijeva) marginaliziranje nacije kao apstraktne *vrijednosne zajednice*, ali time se bitno ne mijenja činjenica da nacije kao *društvene skupine* postoje i postojat će i dalje.
4. Upravo sada u Europi doživljavamo tragične posljedice temeljne zablude kojom se ignorira ili eliminira nacija kao vrijednosna konstrukcija – primjerice, u odbacivanju egzistencije katalonskoga ili flamanskoga naroda.

Osobitoj koaliciji postmodernistički usklađenih intelektualaca i tehnokrata, koji tvore elitu Europske unije, uspjelo je u većini Europe zaniijekati ili potisnuti *naciju kao vrijednosnu konstrukciju*. Tako su s vodom izbacili dijete. No, nisu uspjeli dokazati, niti su mogli opovrgnuti činjenicu da i dalje postoje *nacije kao društvene skupine*, dakle kao velike zajednice ljudi koji se smatraju narodom i pozdravljaju svaku priliku ne bi li iz tog odnosa izvukli neku korist ili barem zadovoljstvo (vidi sport).

Bilo iz tih ili drugih razloga, u suvremenom češkom *mainstreamu*, ali ni među elitama Europske unije, ne stječe veliku popularnost nitko tko se očituje kao „nacionalist“, ni time što će možda samo naznačiti potrebu za osnaživanjem nacionalnoga identiteta, domoljublja, odnosno učvrstiti afirmativan odnos pripadnikâ društvene skupine nacije prema apstraktnoj vrijednosti nacije. Pokazalo se to očitim u žestokom otporu koji je nedavno doživio profesor Gerloch kada je predložio da se preambula češkoga Ustava dopuni jednostavnom konstatacijom da je ta država država Čeha (i nacionalnih manjina). Kritičari su se složili u tome da je u suvremeno doba društvo organizirano na temelju građanskoga principa, dok je Gerlochov prijedlog povezan s etničkim principom, koji je, navodno, nespojiv s građanskim. Tu reakciju spominjem kao simptom, kao potvrdu, kamo smjera glavna struja nacionalnoga negativizma naših „elita“.

Smatram da glavni uzrok krize nacionalnoga identiteta u našem društvu leži u nerazumijevanju dvostrukosti nacije kao konkretne društvene skupine i nacije kao apstraktnoga vrijednosnog konstrukta. Usto, da bi nacija „normalno“ postojala, pretpostavka je da je oboje što čvršće povezano. Međutim, ta je veza bila ozbiljno narušena tijekom posljednjih pola stoljeća – a u tome kontekstu nije presudno kakav je udio u tome imao komunizam i koliko je za to zaslužan (pseudo)građanski neoliberalizam.

- Narušen je nepisani dogovor o tome da pripadnost naciji kao društvenoj skupini pojedince obvezuje na odgovornost i djelovanje za apstraktnu zajednicu nacija.

- U jeziku javnoga prostora termini nacija i domoljublje zamijenjeni su „nacionalizmom“, čime se prikriva njihova veza s nadosobnom cjelinom.
- Gubi se konsenzus o kulturnim vrijednostima koje tvore jezgru i *raison d'être* nacije (je li sport kulturna vrijednost?).
- Izrazito se smanjilo i smanjuje se poznavanje nacionalne kulture i prošlosti, koje je pretpostavka razumijevanja kulture kao vrijednosti.

Već nam četvrt stoljeća češke elite u medijima priopćavaju da je nacija prevladano nasljeđe prošlosti, da je riječ o pukom mitu koji su ljudi izmislili tijekom 19. stoljeća. Pokušajima prizivanja nacije kao vrijednosti dodana je etiketa nacionalizma, ironiziran je i obezvrijeđen ponos na nacionalnu povijest kao iluzija i nasljeđe komunizma. Znakovito je da se iz davne i nedavne nacionalne povijesti izabiru, prije svega, događaji koji prikazuju tamnu stranu djelovanja dijela pripadnika društvene skupine nacije, i to nipošto kao postupanje konkretnih ljudi, nego kao „tipično češki“ stav. Ne može se uteći dojmu da se ovdje radi o prikrivenu nastojanju da se obscijeni češki narod kao vrijednosni konstrukt. *Cui prodest?* Povijesno nas iskustvo uči da od takve situacije nacionalne samodestrukcije korist obično ima netko drugi. I to ne mora biti druga nacija...

Ako su današnji ideolozi Europske unije nametnuli dogmu o tome da je građansko društvo suprotno nacionalno („etnički“) organiziranoj zajednici, ako je na mjesto nacije došla država (i njezine regije), marginalizacija nacije kao kulturne vrijednosti dobila je svoj institucionalni oblik. Pritom je teško procijeniti proizlazi li ta odbojnost prema naciji kao kulturnoj vrijednosti iz ideološke zaslijepljenosti ili iz toga što ti ideolozi sami nemaju ono obrazovanje koje je nužna pretpostavka za razumijevanje kulturnoga nasljeđa, a time i povezivanja identiteta s nacijom kao kulturno vrijednosnom zajednicom. Primjerice, ako pogledamo razinu humanističkoga obrazovanja urednika naših javnih medija, svakodnevno ćemo pronaći mnogo potvrda za taj skeptičan stav.

No, kako bilo, neosporno je da država za svoje stanovnike nije imala i neće imati onu karizmu, onaj emocionalni naboj koji je imala i možda do danas ima nacija. Iskustveno je dokazana činjenica da su ljudi za svoj narod bili spremni nesebično raditi, prinositi žrtve i čak u ekstremnim situacijama umirati. Stoga takav stav ne prepoznajemo u odnosu građana prema multietničkoj državi. Koji bi pojedinac danas bio spreman prinijeti žrtvu ili umrijeti za državu, koja je, k tomu, u njegovim očima reprezentirana političarima ili čak s njima poistovječena, kojima ne vjeruje. Možemo li si, na primjer, zamisliti Katalonca koji će biti spreman nešto žrtvovati za španjolsku državu? Naime, za razliku od nacije, država nije vrijednosna konstrukcija, nego institucija koja treba štiti i organizirati svoje građane. Oni zahtijevaju svoja „građanska prava“, slijede svoje osobne interese i država je za njih neka vrsta servisa, pružatelj usluga. Građanin plaća državi porez i očekuje da mu država osigura sigurnost, socijalnu sigurnost, prometne usluge itd. Zašto bi prema državi trebao imati emocionalan odnos? Naprotiv, ne ispunjava li država svoju servisnu ulogu prema građanskim očekivanjima, građanin će se od nje okrenuti. Kamo? Prema naciji kao kulturnoj vrijednosti? Ili prema omraženomu nacionalizmu?

Okrenuti se pripadnicima društvene skupine nacija pozivajući se na nacionalni ponos, govoriti o naciji i nacionalnome interesu i sl. može biti kontraproduktivno za situaciju u kojoj se većina elita distancirala od nacije kao kulturne vrijednosti. Nastojanje da se mobilizira nacionalna samosvijest bez humanističkoga obrazovanja više ne umije posredovati

svijest o naciji kao vrijednosnoj zajednici. Većina pripadnika društvene skupine nacije, a, nažalost, i njihove elite, ima vrlo slabo ili iskrivljeno poznavanje nacionalnih realija, kojima pripada kanon nacionalne literature, kulturnoga nasljeđa, ostavština nacionalne povijesti i ljubav prema domovini. Mnogim građanima vjerojatno nedostaje i sposobnost apstraktnoga mišljenja, koje je temelj prihvaćanja konstrukta nacije kao apstraktne zajednice. Dakako, ti su građani očuvali nacionalni identitet i stoga je u kriznim situacijama, uz malu spretnost, moguće u nacionalnu terminologiju „prevesti“ mnoge od društvenih interesa i predrasuda te u dijelu stanovništva isprovocirati iracionalne nacionalističke strasti. U goreu slučaju to dovodi do izljeva agresivnosti, u boljem se zadržava samo na jeftinim parolama poput „ništa nego narod“ ili „tko ne skače, nije Čeh“.

Ako bi uopće bilo moguće obnoviti povezanost nacije kao vrijednosno orijentirane kulturne konstrukcije i masa pripadnikâ nacije kao društvene skupine, trebalo bi početi s obnovom nacionalnoga obrazovanja. Dakako, to bi značilo radikalnu reviziju cijeloga obrazovnog sustava, koji bi morao napustiti stereotipe o školi kao isključivoj pripremi za „praksu“ života i posredovateljici vještina za postizanje osobnoga uspjeha i probitka. Međutim, tko bi provodio takvu reviziju? I gdje su stručnjaci koji bi bili spremni širiti obnovu nacionalnoga obrazovanja – i to bez težnje za osobnim uspjehom? Nestali su ili nestaju i nema ih tko zamijeniti. Devalvacija humanističkoga obrazovanja (slično kao raspad jezika) u nas je dosegla, bojim se, nepovratan stupanj, stoga će u budućnosti svaka ozbiljnija društvena ili politička kriza nužno sa sobom donijeti lavinu nacionalizma, koju neće zaustaviti nikakvo moralno sablažnjavanje, što, pak, ukazuje na ne baš razumljive „europske vrijednosti“. A, nažalost, sablažnjuju se osobito ta ideološka građanska društva i „europski identiteti“ koji su taj uspjeh ispražnjenoga nacionalizma pripremali, tako da su s voljom i uspješno imali udjela u destrukciji sadržaja nacije kao apstraktne kulturne vrijednosti, dakle u onom *izbacivanju djeteta s vodom*.

Možda situacija nije toliko očajna. U češkome društvu ipak preživljavaju (a ponekad čak oživljuju) stanoviti relikti prošlosti, pojedinci ili skupine ljudi, koji nastoje – iako to tako ne formuliraju – održati odnos prema apstraktnoj konstrukciji nacije i pritom sačuvati ili iznova predstaviti naciju kao vrijednost u kulturi, znanosti, nacionalnoj povijesti, slici prirode i naselja. Dakle, postoje pogledi koji su izvor nacionalnoga ponosa i koji često motiviraju njihovo djelovanje za naciju i obrazovanje njezinih pripadnika, bilo prema lokalnom ili državnom obzoru. Među njima su zastupljeni pripadnici svih društvenih slojeva bez obzira na stupanj obrazovanosti – možda s iznimkom apsolutenata nekih društvenih znanosti. Je li njihov domoljubni stav i osjećaj odgovornosti prema naciji iskaz „ekstremne desnice“? Jesu li takva razmišljanja izdaja građanskih vrijednosti? I mogu li uopće građanske vrijednosti funkcionirati bez humanističkoga obrazovanja na kojima su izvorno utemeljene?

Prijevod s češkoga Maja Janković

Aleksandar Jakir
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

UNITARISTIČKO JUGOSLAVENSTVO KAO NACIONALNA IDEOLOGIJA U REDOVIMA „JUGOSLAVENSKE OMLADINE“ U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA*

Ideja unitarističkog jugoslavenstva, kako je artikulirana u godinama prije i poslije Prvog svjetskog rata u redovima „jugoslavenske omladine“, može se razumjeti i kao inačica jedne nedovršene i neuspješne nacionalne integracijske ideologije. Godine 1911. u Splitu se prvi put pojavila Hrvatska i Srpska napredna omladina, koja je „srpskohrvatsko narodno jedinstvo“ smatrala političkim aksiomom i imperativom. Među političko-identitetskim opcijama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, pristaše bivše Nacionalističke omladine zalagale su se za formiranje jugoslavenske nacionalne svijesti u svojoj unitarističkoj inačici. U članku se prati nastanak i razvoj ideologije unitarističkog jugoslavenstva prije i nakon 1918. godine te se prikazuje kako je tu ideju formulirala i propagirala u Splitu osnovana Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna) do 1929. godine, kada je nakon proglašenja šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra raspuštena, kao i ostale političke organizacije u Kraljevini SHS.

Ključne riječi: Nacionalistička omladina, unitarističko jugoslavenstvo, Orjuna

Danas, 100 godina nakon proglašenja Kraljevine koja se pokušavala legitimirati kao nacionalna država „troimenog naroda“ Srba, Hrvata i Slovenaca, valjda bi malo tko doveo u pitanje ocjenu izrečenu u jednom od uvodnih tekstova nedavno objavljenog zbornika *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, da su tvrdnje bile „neopravdane (...) da različiti narodi ‘na slovenskom jugu’ zapravo tvore jedinstveni narod, kao što je neopravdano bilo očekivanje takvog njihovog stapanja u budućnosti.“ Naprosto, kako su to formulirali Milivoj Bešlin i Srđan Milošević, „za takvo očekivanje nedostajalo je sve drugo, osim idealizma idealista i cinizma hegemonista.“¹ Drago Roksandić u prvom dijelu spomenutog Zbornika, naslovljenom „Višestruka jugoslavenstva – kako jugoslavenski narodi ulaze u Jugoslaviju“, na uvjerljiv način analizira „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije“ i daje fascinantant prikaz intelektualnih i duhovnih temelja ideje zajedništva južnih Slavena.² Polazeći od

* Rad je dijelom nastao u sklopu istraživanja za interdisciplinarni projekt financiran od Hrvatske zaklade za znanost (HRZZ) „Pojavnosti moderne skulpture u Hrvatskoj: skulptura na razmeđu društveno-političkog pragmatizma, ekonomskih mogućnosti i estetske kontemplacije (CROSCULPTURE)/Manifestations of Modern Sculpture in Croatia: Sculpture on the Crossroads Between Socio-political Pragmatism, Economic Possibilities and Aesthetical Contemplation“ (voditelj dr. Dalibor Prančević), čiji je cilj analiza modernističkog kiparstva u 20. stoljeću.

¹ Usp. Milivoj Bešlin – Srđan Milošević, „Uvod. Multiperspektivnost (post)jugoslovenskih historija“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017, 15-23, ovdje 17. Tekst cijelog Zbornika dostupan je na: <http://www.yuhistorija.com/serbian/doc/jugoslavija%20u%20istorijskoj%20perspektivi.pdf>.

² Drago Roksandić, „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 27-54. http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_ideja_txt01.html

razmišljanja koja su ondje iznesena i od njegova nadasve točnog i uvjerljivog uvida da se „ništa u modernoj povijesti sviju koji su živjeli u granicama Jugoslavije od 1918. do 1991. ne može razumjeti bez jugoslavenskog konteksta. Dakle, ni uspjesi, a ni neuspjesi, dakako, u civilizacijskom smislu, ne mogu se shvatiti ignorirajući ili dijabolizirajući nacionalne jugoslavenske baštine (...).“³, u ovom će se prilogu pokušati skicirati obrise ideje unitarističkoga jugoslovenstva, kao djelića te baštine, kako se ona može prepoznati i u Dalmaciji u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁴ Koncept integralnog jugoslovenstva, kako ga se pokušalo nametnuti tijekom šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra, s ciljem „amalgamiranja svih južnoslovenskih (id)entiteta u jedinstvenu jugoslovensku naciju“, dakako, brzo je propao. No, točno je da je ideja „postojanja/stvaranja jedinstvene jugoslovenske nacije“, pored mnogih svojih protivnika, imala „višestruke koloseke i različite nosioce, svoje idealiste i pragmatičare, svoje pravoverne i jeretike, zatočnike i disidente, iskrene pobornike i konformiste“ i prije nego što ju je režim u obliku *integralnog jugoslovenstva* pokušao oktroirati.⁵ Ovaj prilog, s fokusom na Dalmaciju, pokušava pratiti nastanak i razvoj ideologije unitarističkog jugoslovenstva među pristašama nacionalističke omladine prije Prvog svjetskog rata i prikazati kako je tu ideju formulirala i propagirala u Splitu osnovana Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna) do 1929. godine, kada je raspuštena, kao i ostale političke organizacije u Kraljevini SHS. Premda je nesporno da je Orjuna osnovana s ciljem borbe protiv snaga koje su ugrožavale novostvorenu državu, u prvom redu komunizma i „separatizma“, ideja unitarističkog jugoslovenstva, kako je artikulirana u godinama prije i poslije Prvog svjetskog rata od pripadnika nacionalističke omladine, može se razumjeti i kao inačica nedovršene i neuspješne nacionalne ideologije, u razdoblju kad je očigledna veza između demokratizacije politike, oblikovanja javnosti i različitih interpretacija nacije.⁶ Literatura koja se bavi tematskim kompleksima kao što su nacija i nacionalni identitet nepregledna je,⁷ a koliko vidimo, razmjerno se rijetko

³ Tekst razgovora D. Roksandića s novinarkom Ivanom Matijević pod naslovom „Obesmišljavanje iskustava partizanske Hrvatske“ dostupan je na: <https://www.danas.rs/nedelja/obesmisljanje-iskustava-partizanske-hrvatske/> (posjet 8. 3. 2018).

⁴ Jugoslovenstvo u međuratnom razdoblju složeni je fenomen i ne može se, dakako, svesti samo na unitarističku varijantu o kojoj je ovdje riječ, usp. Pieter Troch, *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*, London – New York 2015; Dejan Djokić (ur.), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London 2003; Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, University of Toronto Press, 2014.

⁵ Bešlin – Milošević, „Uvod. Multiperspektivnost“, 16-17.

⁶ U ovom prilogu pokušat će se nadograditi teze koje su vezane za ideju i slom jugoslovenstva iznesene u: Aleksandar Jakir, „O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata“, u: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, ur. Tihomir Cipek – Josip Vrandečić, Zagreb 2007, 127-139; Išti, „Dalmacija u procesima stvaranja moderne nacije u 19. i 20. stoljeću“, u: *Spalumque dedit ortum – U Splitu bio je rođen. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, ur. Ivan Basić – Marko Rimac, Split 2014, 451-477, posebno odlomak „Uloga i utjecaj ideologije jugoslovenstva u Dalmaciji“.

⁷ Usp. Enoch Wan – Mark Vanderwerf, „A Review of the literature on Ethnicity, National Identity and related Missiological Studies“, http://www.globalmissiology.org/portugues/docs_pdf/featured/wan_literature_ethnicity_april_2009.pdf (posjet 8. 3. 2018). Za bibliografiju relevantnih naslova v. Rick Beach, „Selected bibliography: Perspectives on Identity Construction“, http://lchc.ucsd.edu/MCA/Mail/xmcamail.2010_04.dir/docwHQNEKcXtB.doc. Za hrvatski slučaj v. Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002; Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica: Nove teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb 2003; Petar Korunić, „Nacija i nacionalni identitet“, *Revija za sociologiju*, 36/1-2, 2005, 87-105; Išti,

fokusirala na analizu propalih pokušaja sintetičkog *nation-buildinga*, koji je za cilj imao stvaranje nove nacije na temelju već ranije oblikovanih nacionalnih identiteta. Iako se među studijama na engleskom jeziku, za koje se smatra da predstavljaju „current dominant approach to the problem of nationalism, both as a historical phenomenon and as an ongoing dilemma“⁸, još uvijek navode radovi koji od posljednjih desetljeća 20. stoljeća predstavljaju, mogli bismo reći, „glavnu struju“ ili *mainstream* teoretskog promišljanja fenomena moderne nacije, činjenica je da se već „neko vrijeme nastoji dalje razraditi, ponegdje i nadići paradigme i sheme koje su postavili Ernest Gellner, Benedict Anderson i Eric Hobsbawm.“⁹ No, i dalje se glavne postavke konstruktivističkih teorija nacije čine validnima, koje polaze od toga da su procesi integracije nacije dio modernizacijskih procesa i da nacionalizam služi homogeniziranju društva, razgraničavajući ga od ostalih društava. Svaki nacionalizam usmjeren je na formiranje nacionalne države, a zasigurno nisu samo lokalne dalmatinske elite u 20. stoljeću bile uvjerenе da jedino nacionalna država omogućuje mnoge funkcije moderne države. Međutim, očigledno je da su se na prostoru kasnije jugoslavenske države nacionalnointegracijski procesi odvijali u nekoliko identitetskih koncepcija, koje su se djelomično preklapale i usporedno postojale pa se tako, primjerice, u Dalmaciji u 19. stoljeću mogu razlikovati ilirska, hrvatska, srpska, slavo-dalmatinska i italo-dalmatinska opcija u nacionalnim promišljanjima. Nacionalizam kao dominantna ideologija moćnih nacionalnih europskih država doživljava svoj uspon kao jedno od glavnih pokretačkih ideoloških strujanja u većini europskih naroda koji još nisu stekli „svoju“ državu. Dosadašnja istraživanja upućuju na zaključak da jugoslavenstvo kao nacionalnointegracijska ideja od početka nije *moglo* igrati ulogu kakvu su mu bili namijenili njegovi pristaše. Naime, već je u 19. stoljeću na području habsburških zemalja postalo jasno da je južnoslavenstvo koje se nastavljalo na ilirizam postalo isključivo hrvatskom nacionalnointegracijskom ideologijom, a jugoslavenstvo u hrvatskom političkom prostoru time postaje oblikom jugoslavističkog kroatizma. Samim time ono je u komunikacijskim prostorima drugih južnoslavenskih naroda igralo sasvim drugu ulogu. Brojna istraživanja pokazala su da je u 19. stoljeću tzv. narodni preporod i u Dalmaciji odigrao

---

„O naciji i društvu u hrvatskoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, 58, 2005, 124-144; Isti, „Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije“, *Zgodovinski časopis*, 57/1-2, 2003, 163-208; Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Zagreb 2003; Siegfried Weichlein, *Nationalbewegungen und Nationalismus in Europa*, Darmstadt 2006.

⁸ Usp. Douglas Bradburn, „Nation, Nationhood, and Nationalism“, <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0070.xml> (posjet 11. 3. 2018), koji navodi ove naslove: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 1991 (*Nacija. Zamišljena zajednica*, Zagreb – Beograd 1998); John Breuilly, *Nationalism and the State*, Chicago 1985; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca, NY 1983 (*Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1998); Leah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, MA 1992; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge, UK 1990 (*Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1993); Elie Kedourie, *Nationalism*, 4th ed., Oxford 1993; Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study of Its Origins and Background*, New York 1944; Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.

⁹ Usp. Filip Šimetin Šegvić, „Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Harvard University Press, 2016, 567 str.“, *Historijski zbornik*, LXX/2, 2017, 564-571, koji ukazuje na to da u djelima inače najprihvaćenijih teoretičara nacionalizma ostaju otvorena pitanja kao što su „imperijalni nacionalizmi“, a tiču se legitimiteta, svrsishodnosti i samobitnosti imperija, naročito pri proučavanju odnosa centra i periferije u odnosu na nacionalizme velikih europskih monarhija i kao reakcije na narodne pokrete; usp. Stefan Berger – Alexei Miller (ur.), *Nationalizing Empires*, Budapest 2015.

ključnu ulogu u procesu formiranja moderne *hrvatske* nacije nakon što su prevladani brojni partikularizmi. Od ilirskog preporoda pa nadalje u zemljama Habsburške Monarhije, koje su prije pripadale predmodernoj Hrvatskoj, natječu se različite ideologije koje obećavaju iskorak iz zaostalosti i podređenog položaja, pozivajući se ili na nasljedstvo stare hrvatske državnosti i povijesna prava ili polazeći od romantičarskih načela, težeći tzv. „narodnom jedinstvu“, koje je zamišljeno kao zasnovano na ideji etničke i jezične srodnosti južnih Slavena.¹⁰ Zbog ograničenog prostora, ovdje se ne možemo baviti pitanjem kako se tipološki uklapa ideja unitarističkog jugoslavenstva, koju u godinama prije i poslije Prvog svjetskog rata u nekim krugovima prepoznajemo kao koncept koji je težio stvaranju jugoslavenske nacije i Jugoslavena u smislu nacionalne pripadnosti, ali nastojat ćemo izložiti neke od glavnih značajki te ideje.

Nepobitno je među političkim opcijama u Dalmaciji i prije i nakon 1918. godine bilo onih koji su se zalagali za formiranje jugoslavenske nacionalne svijesti u svojoj unitarističkoj inačici. Od vremena kad se gasila i nestajala Narodna stranka¹¹, naročito među obrazovanom hrvatskom i srpskom omladinom, širile su se ideje koje će naposljetku dovesti do stvaranja nove političke snage pod nazivom *naprednjački pokret*.¹² Posebno među studentima koji su se vraćali sa studija iz Češke, u kojih je primjetan snažan utjecaj ideja Tomáša Garriguea Masaryka i češko-slovačkog realističko-naprednjačkog pokreta, *jugoslavenska ideja* uzimala je maha.¹³ Međutim, opravdano je još Mirjana Gross upozorila „da se ne može suditi samo na temelju deklaracija da su Hrvati i Srbi ili Jugoslaveni jedna nacija“, te ona nakon detaljne i pažljive raščlambe utvrđuje *tri tipa jugoslavenske ideje uoči Prvog svjetskog rata*: „1. onaj, koji želi zbližavanje i zajednicu Južnih Slavena, uz eventualnu integraciju u daljoj budućnosti; to je ideja koja ima samo neke elemente unitarizma; 2. Nedosljedna unitaristička ideja, koja ostavlja manje ili više prostora za održanje posebnih nacionalnih individualnosti; 3. Dosljedna unitaristička ideja koja teži k stapanju ‘dijelova’ ‘jugoslavenske nacije’ i ima tri varijante: a. Ravnopravno stapanje Srba, Hrvata i Slovenaca u jugoslavensku naciju, b. Stapanje samo Srba i Hrvata, dok se Slovenci smatraju posebnim elementom, no poželjno je da se i oni integriraju u jedinstvenu naciju, c. Velikosrpska ideja, koja smatra da su Srbi kao nacija najvredniji i da zato treba da apsorbiraju ostale ‘dijelove’ nacije.“ Zaključno, Mirjana Gross pretpostavlja „da je pred rat u nacionalističke omladine bila najraširenija ideja o ravnopravnom stapanju Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu naciju.“¹⁴

¹⁰ Usp. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Zagreb 1980; Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću*, Sarajevo 1968; Historijski Arhiv u Zadru, *Dokumenti o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji*, Zadar 1991.

¹¹ Usp. Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, Zagreb 2006.

¹² Među njima su se, uz Ivana Lorkovića i Milivoja Dežmana, isticali Milan Heimerl, Franjo Poljak, Većeslav Vilder, Zvonimir Španić, Josip Belović, Josip Reberski, Đuro Šurmin i drugi.

¹³ Riječima Milana Marjanovića: „Omladina je htjela da radi, narod je htio da se nešto počme. Trebalo je samo dati prvi udarac, trebalo je uzmutiti, trebalo je razbiti apatiju (...).“ Usp. Željko Holjevac, „Stjepan Radić i Milan Marjanović o Narodnom pokretu 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/3, 2005, 717, ovdje citirano prema: Tihana Luetić, „Studentska mladež u Narodnom pokretu 1903. godine“, *Cris*, XV/1, 2013, 51-58, ovdje 52.

¹⁴ Usp. Mirjana Gross, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, XXI-XXII, 1968-1969, 75-141, ovdje 140.

Kad se na velikoj javnoj skupštini u Zagrebu početkom ožujka 1903. godine u dvorani Hrvatskog sokola okupilo „oko 5000 ljudi, a kojoj je omladina, različitih političkih profila, dala značajan ton“, nakon čega je „pokret uzeo maha po cijeloj pokrajini“¹⁵, možemo pretpostaviti da je među pripadnicima radikalne struje studentskog pokreta zasigurno bilo pristaša jugoslavenske ideje u svim gore navedenim varijantama.¹⁶ Omladinske se ideje pritom moraju smjestiti u kontekst „atmosfera ‘integralnog’ nacionalizma potkraj 19. i na početku 20. stoljeća“, koja je tada bila raširena Europom.¹⁷ Jugoslavenska unitaristička ideja javlja se uoči Prvog svjetskog rata iz, kako je još Mirjana Gross pokazala, „dvostruke tradicije velikohrvatske ideje stranke prava i iz jugoslavenske i kulturne ideje Napredne omladine“.¹⁸ Pokret koji se krajem 1904. godine formirao kao Hrvatska napredna stranka postao je dijelom Hrvatsko-srpske koalicije, a propagirao je istovjetnost hrvatskog i srpskog naroda. Gledajući uvjete nastanka, čak važnijim od nedosljednih i teoretski nerazrađenih unitarističkih uvjerenja „o jednoj jedinstvenoj naciji na južnoslavenskim području“, što su ga „mladi pravaši“ unijeli u predratnu omladinu, doima se sentiment i „određeno psihičko raspoloženje svojevrjne nacionalističke egzaltacije“, koje se tada javlja.¹⁹ Sve što se naposljetku spojilo u ideološki amalgam ideja omladine, koja je sebe vidjela kao predvodnicu borbe za južnoslavensko oslobođenje, bilo bi teško razumljivo ako ne bismo uvažili taj i takav sentiment *nacionalističke egzaltacije*, a koja se u konačnici zanosila vizijama buduće snažne jugoslavenske nacionalne države. Svoje nadahnuće za jugoslavensku unitarističku ideju pripadnici te omladine mogli su, primjerice, crpiti iz umjetnosti jednog od velikih onovremenih propagatora te ideje, slavnog kipara Ivana Meštrovića. Meštrovićev kip „Kraljević Marko“ tako se mogao doživjeti kao „simbol vjekovima sakupljenog bijesa roblja koji će pogoditi tlačitelje pri uskrснуću Jugoslavena kao nove Nacije.“²⁰ Već je pobjeda Hrvatsko-srpske koalicije na izborima za Hrvatski sabor 1905. donijela, u očima mnogih suvremenika, „čvrstu ideju sloge i jedinstva Srba i Hrvata“. Iako Mirjana Gross s dobrim argumentima ističe da „izjava o jedinstvenoj etničkoj strukturi Hrvata i Srba u vrijeme *Novog kursa* ne znači unitarističku hrvatsko-srpsku ideju“²¹, ipak je vidljivo da se već

¹⁵ Luetić, „Studentska mladež“, 53. Usp. i Gross, „Narodni pokret u Hrvatskoj 1903.“, *Historijski pregled*, 1/1, Beograd 1954, 16-22.

¹⁶ Usp. Luetić, *Studen i Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevnica, kultura, politika*, Zagreb 2012.

¹⁷ Usp. Gross, „Nacionalne ideje“, 112. Za definicije protofašističkog koncepta „integralnog nacionalizma“ usp. Steve Bastow, „Integral Nationalism“, u: *World Fascism. A Historical Encyclopedia*, ur. Cyprian P. Blamires, 1: A-K, Santa Barbara 2006; David Brown, *Contemporary Nationalism*, Routledge 2003.

¹⁸ Usp. Gross, „Nacionalne ideje“, 75 i 77, čija je ocjena da su „nosioci“ unitarističke jugoslavenske ideje „bili predstavnici socijalista i nacionalistička studentska i srednjoškolska omladina“. Cilj je omladine, napredne i nacionalističke, bio „podizanje ekonomskog i kulturnog stupnja širih slojeva naroda kao preduvjet djelotvornije borbe za rješenje nacionalnog pitanja.“

¹⁹ Isto. Gross naglašava i snažnu pravašku tradiciju te „stid i gnjev mladih pravaša zbog očeva koji su izdali Stračevićeve težnje“.

²⁰ Isto, 97. Meštrović se 1910. predstavio kao umjetnik „našeg celog jedinstvenog neujedinjenog srpskog i hrvatskog naroda“ i kao „osvetnička truba“. Gross ističe: „Kosovski mit uzdigao je žrtvu pojedinca za ‘Naciju’ na stupanj religioznog čina, pa je, nesumnjivo, pridonio uvjerenju u opravdanost i nasilja da bi se stvorila Nacija kao Božje djelo.“

²¹ Isto, 83. Nositelji Novoga kursa su, prema Gross, „u svojoj praktičnoj djelatnosti zaokupljeni unapređenjem hrvatske nacionalne individualnosti, a isto vrijedi i za Srbe. Izjave o jedinstvenom srpskohrvatskom narodu tada su još uvijek značile samo zalaganje za hrvatsko-srpsku suradnju (...).“

nekoliko godina nakon pojave Novog kursa, „potkraj 1909.“, počinju javljati i izražavati unitaristički tonovi. Stanje u Austro-Ugarskoj Monarhiji te naročito ideološka mobilizacija koja je pratila Prvi balkanski rat i njegov euforično pozdravljeni ishod nedvojbeno su stvorili „u dijelu hrvatske studentske i đačke omladine plodno tlo za jugoslavensku unitarističku ideju“.²² Već su članci početkom 1910. u *Zori* – glasniku srpske napredne omladine koji se tiskao u Zagrebu i u kojemu su se javljali i hrvatski omladinci – jedan oblik borbe „za ideju nacionalnog jedinstva Srba i Hrvata i njihova kulturnog ujedinjenja“. Autori koji pišu u *Zori* govore o „istini srpsko-hrvatskog nacionalnog jedinstva“. Takvi su napisi označavali put kojim će jugoslavenska omladina u nacionalnom smislu krenuti.²³ *Zora* je „jasnije“ od prethodnih javnih istupa „izražavala uvjerenje da su Južni Slaveni *nacija koja nastaje*“ (istaknuo A. J.)²⁴ Milan Marjanović i drugi nakon njega formulirali su upravo tu misao da „jedino ideja narodnoga jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca može da udovolji prirodnoj težnji da budemo kao narod veći, jači, slobodniji i nezavisniji“!²⁵ Nedvojbeno se može utvrditi da je „radikalno krilo“ Omladine, po uzoru na tadašnje „antiliberalne pokrete mladih intelektualaca u Europi“, odbacilo „parlamentarnu političku borbu“ Hrvatsko-srpske koalicije, kao i „evolutivnu ideju jugoslavenstva, zagovarajući ideju unitarnog, integralnog jugoslavenstva kao način hrvatske političke emancipacije. Dotična ideja temeljila se na kultu herojske jugoslavenske rase koja bi trebala biti ostvarena kroz duhovnu revoluciju masa korištenjem nasilnih revolucionarnih metoda.“²⁶

Naposljetku se 1911. godine u Splitu prvi put pojavila Hrvatska i Srpska napredna omladina „kao jedinstvena grupa“, koja je „srpskohrvatsko narodno jedinstvo“ smatrala političkim aksiomom i imperativom.²⁷ Okupljeni mladići iz Dalmacije, Rijeke, Istre, Trsta i Praga osnovali su Hrvatsko-srpsku radikalnu naprednu omladinu, kasnije nacionalističku, odnosno jugoslavensku nacionalističku omladinu, u uvjerenju da njihove ideje predstavljaju

²² Isto, 134.

²³ Isto, 95-96, 112-140. Nacionalne ideje hrvatske i srpske napredne omladine u prvom razdoblju, od 1908. do 1910., Mirjana Gross sažima tako da se „prava unitaristička ideja nazrijeva tek u svojim počecima“ te da se jugoslavenska ideja razmatra „gotovo isključivo na kulturnom području“ i „praktički svodi na hrvatsko-srpske odnose, dok izjave o četiri jugoslavenske narodne jedinice (Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari) ostaju samo kao periferni ukras“, a unitarizam tumači kao posljedicu stapanja naprednjačke i mladohrvatske tradicije 1912. – 1914.

²⁴ Isto, 90. Milan Marjanović 1913. g. u Rijeci izdaje *Narod koji nastaje i kako se formira jedinstveni srpsko-hrvatski narod*, ističući kao „glavne faktore“ pri stvaranju „jedinstvenoga srpskohrvatskoga naroda“: „1. istorijsko-političke potrebe; 2. geografska pozicija; 3. socijalno-ekonomska podređenost i ugroženost; 4. nacionalno osvešćenje; 5. snaga demokratije i 6. težnja za kulturnom afirmacijom.“ Ovdje citirano prema: Franjo Malin, *Jugoslovenstvo kroz istoriju (Fragmenti)*, Split 1925, 45.

²⁵ Usp. Dragovan Šepić, „Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901-1919. In memoriam Milanu Marjanoviću“, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, 3, Zagreb 1961, 543; Ivan Bošković, *Orjuna: ideologija i književnost*, Zagreb 2006, 26, koji u Marjanovića vidi smjesu „analogija, racionalnih izvoda i iracionalnih strasti“ i uvjerljivo zaključuje da je „više računao s emocijama i uzavrelim političkim strastima nego znanstvenim činjenicama“.

²⁶ Usp. Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2011, 225-247, ovdje 234, koji ističe da je Omladina ideju unitarnog jugoslavenstva i kult heroja preuzela od Jovana Cvijića (usp. Jovan Cvijić, *Jedinstvo i psihički tipovi južnih Slovena*, Beograd 1914), kao i njegove ideje o „rasnom dinarstvu“, u kojima tip dinarskog čovjeka posjeduje „osobine južnoslavenskog *Übermenscha*: ljepotu, junaštvo, demokratski duh i krajnju odanost slobodarskim nacionalnim idealima, simbolički izraženima u kosovskom mitu i srpskoj narodnoj predaji.

²⁷ Gross, „Nacionalne ideje“, 105.

budućnost.²⁸ Godinu dana kasnije, 1912., od *napredne* omladine nastaje *nacionalistička*, a od 1913. onda *jugoslavenska nacionalistička* omladina.²⁹ Njezini pripadnici, na čelu s Vladimirom Čerinom i Oskarom Tartagliom, zanosili su se „idejom ujedinjenja i jedinstva južnih Slavena“, a ta „jugoslavenstvujušća omladina“, kako ju je s podsmijehom nazvao Krleža, fanatično se zalagala za integralno jugoslavenstvo i gledala u Srbiji južnoslavenski Pijemont. U njihovu listu *Val* otvoreno se navodio cilj: „stvoriti mladu, modernu, slobodnomu, revolucionarnu Jugoslaviju u našim hrvatskim i srpskim stranama!“ Napose se u Dalmaciji ideje propagirane u *Valu* čitalo „bez daha“.³⁰

Čitajući danas tu publicistiku, zbilja se teško oteći dojmu da su se ondje izložene ideje kretale u okvirima „određene psihologije, iracionalizma“, a nužnost „političkog ujedinjenja Jugoslavena i njihova konstituiranja u jednu naciju s jedinstvenom kulturom osnivala se na moralnom imperativu koji zahtijeva oživotvorenje ljudskih prava pojedinca i nacije“. Nebrojeno se puta ponavljala osnovna teza da „Jugoslaveni mogu egzistirati samo u vlastitoj državi“. Vjerovalo se da će se jedino u samostalnoj državi to „kulturno jedinstvo“ moći ostvariti.³¹ Inače se ne može govoriti o tome da je unitaristička jugoslavenska ideja imala neka svoja dublja teoretska obrazloženja. Možda citat Milostislava Bartulice najbolje ilustrira „(o)pćenito rašireno uvjerenje među omladinom“ i o kakvome se mentalnom sklopu radilo: „Mi smo Hrvati zato što smo Srbi i zato što smo Slovenci.“³²

Jugoslavenstvo nacionalističke omladine koja je sanjala *Ujedinjenje* (pod tim nazivom, s motom „Srbi, Hrvati i Slovenci jesu jedno!“), Oskar Tartaglia je 1914. uređivao list koji se zalagao za stvaranje jugoslavenske države i koji su, poput *Zastave*, ubrzo zabranile austrijske vlasti, jednako kao i *Jugoslaviju* koja je izlazila u Pragu ili *Narodno jedinstvo* u Splitu i druge listove³³) bilo je projekt mladih buntovnika, iako su ih uoči raspada Austro-Ugarske podržavali intelektualci i pjesnici kao što su Ante Tresić Pavičić, Ilija Despot i drugi. Međutim, evidentno se radilo o projektu koji nije uživao veću potporu od bilo kojeg značajnijeg socijalnog čimbenika.³⁴

No, dosta je, uglavnom publicističkih, izvora koji upućuju na to da su Balkanski rat 1912. godine i srpske vojne pobjede zaista tada izazvale „eksploziju oduševljenja u dalmatinskim gradovima“ te provalu „kulta svega što je srbijansko i vjer(u) u moguću

²⁸ Usp. Oskar Tartaglia, *Veleizdajnik. Moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla: u dva dijela*, Zagreb – Split 1928; više o njemu u: Norka Machiedo-Mladinić, „Oskar Tartaglia: od jugoslavenskog nacionalista do žrtve komunističke represije“, *Časopis za suvremenu povijest*, 35/3, 2003, 903-920. Za Vladimira Čerinu, pak, može se reći da je već vrlo rano zagovarao onu varijantu unitarističke ideje koja je Srbe smatrala „nacionalno vrednijim od Hrvata“ i koji je u svom *Vihoru* „zastupao ideju koja je vodila pravo u velikosrpsku koncepciju“ (Gross, „Nacionalne ideje“, 139). Za velikosrpsku koncepciju nakon 1918. usp. Roksandić – Đorđe Stanković – Zorica Stipetić, „Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslavenskog društva 1918-1941“, u: *Srpska i hrvatska povijest i Nova historija*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 1991, 213-226; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995.

²⁹ Usp. sintetički prikaz u: Ljubomir Antić, „Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata u dvadesetom stoljeću“, u: *Hrvatska politika u dvadesetom stoljeću*, ur. Antić, Zagreb 2006, 35-69.

³⁰ *Val* (Zagreb), br. 1, 1. 10. 1911, ovdje citirano prema: Gross, „Nacionalne ideje“, 106-107.

³¹ Isto, 132-133.

³² Milostislav Bartulica, „Hrvatski nacionalizam“, *Glas Juga*, 2, ovdje citirano prema: Gross, „Nacionalne ideje“, 133.

³³ Usp. pogl. „Časopisi i listovi napredne/nacionalističke omladine“, u: Bošković, *Orjuna*, 51-60.

³⁴ Usp. Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration*, München 1999.

zajedničku pobjedu nad Austro-Ugarskom“. Sve to bilo je nošeno „prvenstveno delirijem omladine koja posvuda izaziva antiaustrijske incidente, pali njene državne zastave, prikuplja pomoć srpskoj vojsci i organizira odlazak dobrovoljaca“. ³⁵ Istovremeno, što pokazuje analiza pisanja napredne i nacionalističke omladine, njihovi su autori društvo u godinama prije Prvog svjetskog rata u kojemu su živjeli doživljavali i tretirali kao „organizam zahvaćen bolešću. Zato za njih klerikalizam, furtimaštvo, frankovci itd. – dakle protivnici – nisu samo puka konstatacija društvenog stanja nego i ključna spisateljska figura, utemeljena na metafori bolesti (društvenom zlu) jednakoj *sifilisu, alkoholizmu, analfabetizmu i delikvenciji (...)*“ (kurziv u izvorniku). ³⁶ Omladina je zagovarala „anti-racionalističku kulturalnu revoluciju čišćenjem hrvatskoga nacionalnog mentaliteta od dekadencije nastale njemačkim, mađarskim i talijanskim utjecajima putem ucjepljenja srpskoga slobodarskog nacionalnog mentaliteta.“ ³⁷ Početak rata mnogi su omladinci dočekali u tamnicama Monarhije, protiv koje su agitirali ³⁸, mnogi koji su izbjegli mobilizaciju našli su se u Srbiji i kao dobrovoljci pristupili srpskoj vojsci, a pojedinci su utočište potražili negdje u emigraciji. ³⁹ Naročito u zadnjoj fazi Austro-Ugarske, još prije konačnog pada, kad se glasno javljalo *političko jugoslavenstvo* u Dalmaciji 1918., primjeri iz Splita i Dalmacije svjedoče o tome da je unitaristička jugoslavenska retorika našla svoje mjesto u javnosti. Činjenica je da je Split već uoči Prvog svjetskog rata bio stekao titule kao što su „središte nacionalističkog i revolucionarnog omladinskog pokreta“, „Pijemont nacionalizma i jugoslavenstva“, „najjugoslavenskiji grad“ te „nacionalno najosviješteniji

³⁵ Usp. Tonči Šitin, „Dalmatinsko orjunaštvo“, *Slobodna Dalmacija*, 18. 4. 1991, ovdje citirano prema: Mira Ljubić-Lorger, *Autonomaši, orjunaši, preporoditelji*, Zagreb 2010, 41; Isti, „Stjepan Radić i Dalmacija (1918.-1928.)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, 2000, 431-478.

³⁶ Usp. Bošković, *Orjuna*, 65 i 93, gdje autor zaključuje da je i orjunašima protivnik bio ključna figura, a nalazili su ih u „zagrebačkim Židovima, frankovcima, klerikalcima, komunistima, zajedničarima, Radiću, Trumbiću te gradu Zagrebu. U odnosu na predratnu generaciju vidljivo je da je krug protivnika proširen (...).“

³⁷ Usp. Đurašković, „Ideologija“, 235, koji navodi prihvaćanje „Vidovdanske etike“ i glorifikaciju srpstva. U njega i u Boškovića detaljniji je prikaz suludih ideja jednog Vladimira Čerine koji je, pod utjecajem futurizma, čak znao pozivati na fizičku eksterminaciju polovine stanovništva Zagreba, navodno potpalih pod dekadenciju, te implementaciju „duše i mozga onog grada heroja, što se zove Beograd“. Usp. „U gradu cinika“, *Vihor, list za nacionalističku kulturu* (Zagreb), br. 1, 1. 3. 1914.

³⁸ Oskar Tartaglia u svom tekstu, u kojem se sjeća vlastitog utamničenja od austrijskih vlasti krajem srpnja 1914., nabraja imena „elite dalmatinske inteligencije“, koja su se, poput njega, onda nalazila u tamnicama Monarhije, implicirajući da se radilo o uvjerenim pristašama nacionalističke jugoslavenske ideje: „dr. Ante Tresić-Pavičić, dr. Melko Čingrija, dr. Josip Smodlaka, dr. Mate Drinković, dr. Ivo Tartaglia, dr. Josip Beroš, dr. B. G. Angjelinović, dr. Vjekoslav Škarica, dr. Prvislav i Ivo Grisogono, dr. Ante Pugliesi, dr. Mate Gračić, Niko Bartulović, Jerko Čulić, Maja Nižetić-Čulić, Ivo Andrić, Vicko Arambašin, Stevan Adum, Ante Anić, Stipan Boban, Vaso Bezbradica, prof. Josip Barač, Sava Barbić, Ivan Bebić, Sava Beslemović, Atanasije Brkić, Vaso Bjegović, Edo Bulat, Luka Berber, Luka Stojanac, Uroš Čekrlja, Petar Dominis, Marko Dubravčić, Anton Filipić, Ante Farčić, Ermenegildo Job, dr. Ivo Karaman, Zlatko Kačić Dimitrij, Josip Koščina, Dinko Kargotić, Ivan Lupis, Kristo Laptalo, Petar Magazin, dr. Miloš Martić, Ante i Slavomir Mladinov, Jovo Matačić, Mirijan Madirazza, Antun Mohorović, Jeremija Petranović, Mirko Pokrajac, Stevo Perović, Ante Ružić, Vlado Relić, Jozo i Petar Šegvić, ing. Petar Senjanović, Petar Skrbić, Ante Sirotković, don Mate Škarica, Marko Šego, Dinko Sirovica, prof. Vjekoslav Stefanini, Ivan Višić, Gjuro Vojvodić, Lazo Vukadinović, Milan Vukotić, Juraj Vrcan, Ivo conte Vojnović, Lavrentije Biliškov, Ljubo Manola, Kruno Kovačev, gdjica Vidovića, Ante Palinić, don Ivo Šeparović, Taso Satirović, Marko Stoić, Krsto Margetić i toliki drugi.“ Usp. Tartaglia, *Veleizdajnik*, 83; također citirano u: Bošković, *Orjuna*, 59-60.

³⁹ Bošković, *Orjuna*, 71, navodi da su se u Srbiji našli Bartulica, Miličić, Midžor, Bubljić, Šarinić, Fabjanić, Jenko, Lekčević, Majnarić, Bastajić, Kosić i Cvijić. Tin Ujević bio je u Parizu, Čerina, Čičin-Šain i Leontić u Rimu, Vučetić na Korzici itd.

i najbuntovniji grad na Jugu Slavena“.⁴⁰ Splitski dnevnik *Novo doba* 1918. je prilikom dolaska srpske vojske u Split trijumfalno isticao da se „misao narodnog jedinstva“ posebno ukorijenila u Dalmaciji i Splitu.⁴¹

Kad je u tjednima prije Prvoprosinačkog akta Zemaljska vlada Dalmacije od vodstva Narodnog vijeća ultimativno tražila ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom, prijeteci da će, u slučaju odgađanja, to učiniti samostalno, takav je postupak vodećih dalmatinskih političara bio, dakako, uvjetovan u prvom redu strahom od talijanskog imperijalizma, ali se u javnom govoru itekako mogu naći i unitarističke jugoslavenske parole. U kasnijem osvrtu Josip Smodlaka naveo je da su Dalmatinci „uistinu razbili hrvatstvo, da spase ideju jedinstva sa Srbijom“⁴², a splitski gradonačelnik Ivo Tartaglia da je Split „poduzeo odlučan korak“ za stvaranje države te da mu treba zahvaliti na tome što je došlo do „jednodušnog akta ujedinjenja“.⁴³ Nesumnjivo je splitska općina srdačno pozdravila jugoslavensko ujedinjenje poslavši brzojav kralju Aleksandru u kojem je istaknula da je Split uvijek „visoko dizao barjak jedinstvene narodne misli i isticao težnje za jedinstvenom narodnom državom“, na što je kralj odgovorio da je u Splitu „uvek pravim plamenom buktila narodna svest“, a što se moglo zaključiti i iz pompozne svečane proslave ujedinjenja koja se održala u Splitu sredinom prosinca 1918. godine.⁴⁴

No, usprkos silnom zalaganju jugoslavenski nastrojenih intelektualaca u Dalmaciji da nametnu ideju „neraskidivog jedinstva troimenog jugoslavenskog naroda“, pa i usprkos agitaciji Jugoslavenske napredne nacionalističke omladine, koja se 1921. godine preimenovala u Organizaciju jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), a koja se terorističkim sredstvima borila za „otadžbinu Jugoslaviju“, ideja jugoslavenstva nikad nije zahvatila šire društvene slojeve.⁴⁵ Istraživanje djelovanja jugoslavenskih nacionalističkih organizacija u Dalmaciji kao što su Orjuna – koja je prepoznata kao „fašistički pokret jugoslavenskoga integralnog nacionalizma“⁴⁶ – Jadranska straža, Jugoslavenska matica ili Jugoslavenski so-

⁴⁰ Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930.*, Split 1931, 11; Bošković, *Orjuna*, 39.

⁴¹ „Dobro došli braćo!“, *Novo doba* (Split), br. 164, 20. 11. 1918, 1; „Dolazak srpske vojske“, *Novo doba* (Split), br. 165, 21. 11. 1918, 3; „Trijumfalni dolazak srpskih četa u Split“, *Novo doba* (Split), br. 166, 22. 11. 1918, 1-3; Radica, *Novi Split*, 16-19; Jakir, „O nekim aspektima“, 132.

⁴² Usp. Josip Smodlaka, *Zapisi dra Josipa Smodlake*, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb 1972; Isti, *Izabrani spisi*, Split 1989; Isti, *Jugoslovensko rješenje hrvatskog pitanja*, Zagreb 1939.

⁴³ „Zbor u Splitu“, *Novo doba* (Split), br. 212, 18. 11. 1922, 1-2; „Pod vodstvom Srbije“, *Novo doba* (Split), br. 229, 7. 10. 1922, 1; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977; Radica, *Novi Split*, 14; Jakir, „O nekim aspektima“, 132; Poblize o Tartagli v. Jakir – Macchiedo-Mladinić, *Izabrani spisi Ive Tartaglie*, Split 2013; Jakir – Marijan Buljan (ur.), *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Ivo Tartaglia i njegovo doba“ održanog od 23. do 24. rujna 2013. godine u Splitu*, Split 2016.

⁴⁴ „Brzojavni pozdrav općine prijestolonasljedniku“, *Novo doba* (Split), br. 179, 5. 12. 1918, 3; „Pozdrav regenta Aleksandra Dalmaciji i Splitu“, *Novo doba* (Split), br. 184, 10. 12. 1918, 1; Zdravka Jelaska Marijan, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb 2009, 90-91.

⁴⁵ Usp. Jakir, *Dalmatien*, 103, 362-380, gdje se poblize opisuju napadi jugoslavenskih nacionalista na uredništvo novina *Jadran*, Tiskarsku zadругu, Leonovu tiskaru i paljenje *Hrvatske riječi* u noći između 29. i 30. 3. 1921. te djelovanje organizacija kao što su bile Jugoslavenska narodna obrana, Jugoslavenska akcija, Jugoslavenska nacionalna omladina i Jugoslavenski sokol.

⁴⁶ Usp. Đurašković, „Ideologija“, 225-247, ovdje 226, koji analizira Orjunu koristeći se recentnim teorijama o fašizmu. Pored ideje unitarne jugoslavenske nacije, autor naglašava i zalaganje Orjune za preporodnu „paligenetičku“ nacionalističku revoluciju koja je u sebi nosila viziju „novog fašističkog čovjeka“, „duhovno očišćenog od individualizma, racionalizma i materijalizma, određena kultom mladosti oslobođene

kol⁴⁷, pokazuje da velika većina stanovništva u Dalmaciji nikad nije prihvatila propagiranu jugoslavensku ideologiju⁴⁸, iako se sigurno može reći da je Orjuna u prvim godinama nakon svoga osnivanja u splitskom i dalmatinskom životu imala „značajno uporište“, kako to zaključuje i Ivan Bošković u svojoj monografiji o Orjuni. Samo ćemo ovdje podsjetiti da u osnovi pobjede Seljačke stranke braće Radić u Dalmaciji nije samo njezin socijalni program nego i njezino protivljenje integralnom jugoslavenstvu. Dalmacija je 1918. godine politički bila podijeljena između pristaša jugoslavenskog unitarizma, komunista te hrvatski nacionalno orijentiranih stranaka, među kojima je Hrvatska seljačka stranka (HSS) ubrzo postala najjača. Činjenica da su jugoslavenski nacionalisti otvoreno nastupali zajedno s četničkim „vojvodama“ Ilijom Trifunovićem Birčaninom i Kostom Pećancem te drugim četničkim udruženjima, njihovo je jugoslavenstvo u očima velike većine Hrvata odmah diskreditiralo.⁴⁹ Svejedno, interpretacije koje ideju integralnog jugoslavenstva (svakako do 1929.) jednostrano i potpuno izjednačavanju s velikosrpstvom izostavljaju neke trenutke unitarističke ideje jugoslavenstva, u obliku u kakvom se ona propagirala u Dalmaciji u godinama nakon stvaraja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Među najgrlatijim zagovornicima jugoslavenskog nacionalizma bila je nesumnjivo Orjuna. Mira Ljubić-Lorger u pravu je kad iznosi glavne ocjene iz recentne historiografije i zamjećuje da je povijesna literatura o toj organizaciji još uvijek oskudna.⁵⁰ Temelji programa jugoslavenskih nacionalista bili su zasigurno integralno jugoslavenstvo i onemogućavanje tzv. „protudržavne“ djelatnosti (dakako, uz svesrdnu podršku ministra unutarnjih poslova Svetozara Pribičevića⁵¹). Kao „cilj i svrhu svojeg djelovanja“ Orjuna je isticala „ostvarenje „integralnog jugoslovenskog nacionalizma“ (kurziv u originalu) i sintezu „svih dobrih osobina i srpstva, i hrvatstva i slovenačstva“ u kojoj će se moći „ispoljiti vrednote jugoslovenske rase“, pronaći „tajni glasovi naše krvi“ i „razviti narodni genij“. Tako stvoreno „sliveno jedinstvo jugoslovenskog naroda“ trebalo je omogućiti stvaranje novog organizma koji bi time mogao izvršiti „narodnu misiju“. Stremilo se prema izgrađivanju „potpunog rasnog jugoslovenskog tipa u kulturnom, fizičkom, etičkom i socijalno-ekonomskom smislu“. Taj tip zamišljen je kao „rasni jugoslavenski tip“, kako i Bošković ističe, „vojnički i idejni tip borca“, odan „dinastiji i Otadžbini“.⁵²

---

tradicionalnih obiteljsko-religijskih spona“. Kao vrstu fašističke organizacije Orjunu shvaćaju i: Ivan Avakumović, „Yugoslavia's Fascist Movements“; Dimitrije Djordjević, „Fascism in Yugoslavia 1918-1941“, u: Peter F. Sugar (ur.), *Native Fascism in the Successor States*, Santa Barbara, CA 1971, 135-143.

⁴⁷ Usp. Bošković, *Orjuna*, 467.

⁴⁸ O Sokolu pobježe v. Jakir, „The Sokol Movement in Croatia as a Promotor of Yugoslav Nationalism during the Interwar Years“, u: *Nation, Body and Visuality in the Post-Ottoman Urban Space. Turkish and Yugoslav Cities of the Interwar Period*, ur. Nataša Mišković – Karl Kaser, New York – Oxford 2018.

⁴⁹ Usp. Jakir, *Dalmatien*, 368, gdje se navode razni brojevi Orjunaškoga glasila *Pobeda*. V. i Nikola Pulić, *Sinovi Orjune*, Zagreb 1971; Branislav Cligorijević, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA)“, *Istorija XX. veka. Zbornik radova*, Beograd 1963, 320-322; Isti, „Profesistička organizacija Orjuna i revolucionarni radnički pokret u Jugoslaviji“, u: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924: referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 6. in 7. junija 1974*, ur. Tone Ferenc, Ljubljana 1975, 122-134.

⁵⁰ Usp. Mladen Đorđević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna): Istorijat – ideologija – uticaji“, *Nova srpska politička misao*, 12/1-4, 2005, 187-219.

⁵¹ Za taj aspekt usp. Đurašković, „Ideologija“, 232-233.

⁵² Usp. „Jugoslavenstvo“, *Pobeda*, III/33, 1923, 1, ovdje citirano prema: Bošković, *Orjuna*, 94-95.

Opravdano se u enciklopedijskim natuknicama i literaturi naglašava da se *de facto* radilo o „terorističkoj organizaciji“, koja je pod krinkom jugoslavenstva i tobožnjeg spašavanja zemlje od antidržavnih elemenata provodila drastična nasilja, prije svega protiv onih koje se smatralo komunistima i separatistima. Naime, kad je u Sokolskom domu u Splitu, u već dobro zatrovanoj političkoj atmosferi Kraljevine SHS, koju su razdirale suprotstavljene ideologije i interesi, 23. ožujka 1921. službeno osnovana Jugoslavenska napredna nacionalna omladina⁵³, već je nakon raznih uličnih incidenata bilo postalo jasno da ta vrsta jugoslavenstva nipošto nije istovjetna egzaltiranom idealizmu kakav se očitovao u pripadnikâ omladine u godinama uoči i nakon Prvog svjetskog rata. Militantni antikomunizam i krvavo ulično nasilje „protiv seperatista i komunista“, kako ga je npr. provodio istovremeno pjesnik, ulični nasilnik i po svemu sudeći višestruki ubojica Berislav Angjelinović⁵⁴, sad su izbili u prvi plan, a omladina se pozivala da „odlučno, ne prezajući ispred zapreka istrebi komunista i seperatiste bez razlika plemena i vere“!⁵⁵

Čini se da Orjuna kao organizacija još uvijek nije dostatno proučena u historiografiji, koja se uglavnom zadovoljava općim definicijama, prema kojima se ona tumači kao ekstremna nacionalistička, šovinistička i teroristička organizacija „reakcionarnih elemenata“ koju je osnovao režim sa zadatkom „da pod krinkom jugoslavenstva i tobožnjeg spašavanja države od antidržavnih elemenata vrši najdrastičnija nasilja nad svima onima, koji su i u novoj državi nastavili borbu za socijalno i nacionalno oslobođenje“.⁵⁶ Bitno je naglasiti da je osnivanjem Orjune pokret, koji je izvorno „okupio pobornike jugoslavenskoga integralizma iz redova predratne Nacionalističke omladine“, prerastao u „snažnu političku formaciju raširenu po cijeloj Jugoslaviji, osobito u ugroženim pograničnim regijama Dalmaciji, Sloveniji i Vojvodini“.⁵⁷ Za Dalmaciju se već u rujnu 1922. spominju 45 organizacije, među njima podružnice u Dubrovniku, Metkoviću, Starom Gradu, Blatu, Trogiru, Stankovcima, Jelsi, Vranjicu, Sinju, Metkoviću, Makarskoj i Šibeniku.⁵⁸ No, koliko je doista bilo aktivnih članova i kako su točno izgledale njihove aktivnosti, nije detaljnije istraženo. Iščitavajući propagandu Orjune, njezine brošure i pamflete, koji su se, primjerice, distribuirali kao

⁵³ Iz redova predratne nacionalističke omladine sastanku su prisustvovali: Marko Nani, Edo Bulat, Dinko Margetić, Mirko Krstulović, Ante Šitić, Otokar Lachman, Živko Dobrić, Šime Cjidarar, Pero Trepov, Paško Fabris, Berislav Angjelinović, dr. Ivo Petković, Ćiro Čičin-Šain, dr. Vlado Matošić, dr. Vice Krstulović, Branko Stanojević, Zvonko Jelaska, Milan Alačević, Tonko Šimunović i dr. Usp. Isto, 84. Izabran je Inicijativni odbor (predsjednik Marko Nani, tajnik Edo Bulat i blagajnik Dinko Margetić; članovi Odbora: Otokar Lachman, Paško Fabris, Berislav Angjelinović, Ćiro Čičin-Šain, Vlado Matošić, Zvonko Jelaska, Vice Krstulović, Ivo Petković).

⁵⁴ Berislav Angjelinović, kako navodi Bošković (Isto, 90), rođen je u Makarskoj 1897. (umro 1978.). Za studentskih dana pristaša Starčevićevih ideja, nakon stvaranja Kraljevine SHS, zajedno s braćom Dankom i Budislavom Grgom, pristupa Orjuni i sudjeluje u terorističkim akcijama kao što su one 1924. u Zagrebu i gušenje rudarskog štrajka u Trbovlju. Radio je u odvjjetničkoj kancelariji brata Danka u Splitu, potom pri Jugoslavenskom poslanstvu u Parizu i Washingtonu.

⁵⁵ Usp. *Pobeda*, 1/3, 1921, 3, ovdje citirano prema: Bošković, *Orjuna*, 114.

⁵⁶ Usp. Bošković, *Orjuna*, 86.

⁵⁷ Đurašković, „Ideologija“, 232.

⁵⁸ Na kakva se sredstva mislilo kad se pozivalo građane „da raskrste sa protivnicima (...) ne birajući za ovo sredstva“, proizlazi iz članka u listu Radikalne stranke *Straža*: „Pod nož sve ono što boljševički misli! Pod nož i žene i decu da im pomena ne ostane! (...) Oštrimo noževe, punimo puške, neprijatelj nam je objavio rat do istrage. Ili mi ili oni.“ Usp. Ljubić-Lorger, *Autonomaši*, 33-48, ovdje 36. Citat i u: Gligorijević, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista“, 320.

„Izdanja Direktorijuma Orjune“, a koji nam govore o njezinoj ideologiji, valja biti oprezan. Ne bismo olako trebali prihvatiti kao valjano ono tumačenje povijesne tradicije u koju se Orjuna sama smještala.⁵⁹ Potonja se smatrala jedinim i isključivim nasljednikom ideologije predratne nacionalističke i napredne omladine.⁶⁰ Zasigurno poprilično heterogene ideje prijeratne Omladine upućuju na „slojevite veze s kasnijom ideologijom Orjune“, ali isto tako, naravno, nedvojbeno postoji povezanost s konceptima orjunaškog jugoslavenstva.

Kako je ideja jugoslavenstva shvaćena u publikacijama Orjune, dobro se vidi iz pregleda Franje Malina *Jugoslovenstvo kroz istoriju*, objavljenom 1925. godine u Splitu. Autor ulaže silan trud pokušavajući dokazati da je „državno i narodno jedinstvo, sigurno (...) opća želja i opća težnja“, a polazi od toga da „državni i narodni interes zahteva jedinstvo“. U njegovim očima „to su činjenice, o kojima nema debate, bar je ne bi trebalo biti.“⁶¹ Stajalište koje se iznosi jest „da bi Jugoslovenstvo, posle šestogodišnjeg zajedničkog života, bilo već sprovedeno i postalo činjenica, da nije jedan deo naše inteligencije, u prvom redu aktivni političari i novinari, sve svoje sile upro, da ga kompromituje, omrazi i obori.“⁶² Premda je, prema autoru, „jugoslavensko ujedinjenje“ bilo „ideal od vankada“, ima „skeptičara i oštrih kritičara, ima ljudi indiferentnih, ali ima i ljutih protivnika, štaviše neprijatelja. Pored unutarnjeg neprijatelja. (...) ima i plemenskog šovenstva“, a problem, prema Malinu, leži i „u čoveku i njegovoj prirodi, koja je jedan silno komplikovan aparat“. No, tu je „(s)trani svet, koji iz daleka i hladnije gleda“, na koji se Malin poziva. Ti stranci, „znajući za naše isto poreklo, videći, da među nama nema bitnih razlika, a videći nas u jednoj državi“, riješili su „naše pitanje u korist Jugoslovenstva, te našu državu zove Jugoslavija, a nas Jugosloveni“.⁶³ Nakon daljnje opširne elaboracije autor konstatira: „Ne razvaja nas dakle ni vera, ni pismo, ne razdvaja, nego spaja nas jedan jezik, jedna domovina, isto poreklo, isti običaji, iste vrline, isti poroci, jednaki interesi, isti prijatelji, isti neprijatelji, ista budućnost i mnogo drugo, što sačinjava ljudski život. (...) Jedan narod mora imati jedno ime, to ime može biti samo jugoslovensko u svim njegovim oblicima.“⁶⁴ Stoga se ističe: „Bez čistog Jugoslovenstva, sprovedenog do zadnjih konzekvencija, nema spasa našoj državi kao jedinstvenoj formaciji. Bez Jugoslovenstva nema Jugoslovena, bez Jugoslovena nema jedinstvene države, a bez nje nema zajedničkog ni mirnog života.“⁶⁵ Samo „Organizacija Jugoslovenskih Nacionalista traži potpuno Jugoslovenstvo. (...) samo združeni u jednu narodnu celinu mogu Jugosloveni stvoriti veliku nacionalnu kulturu. Jugoslovensko jedinstvo je uslov našeg opstanka (...) Pojam države, domovine i narodnosti

⁵⁹ Usp. Niko Bartulović, *Od revolucionarne omladine do Orjune*, Split 1925.

⁶⁰ Usp. Đurašković, „Ideologija“, 234. U orjunaškoj *Pobedi*, IV/23, 1924, 1, istiće se uvjerenje da je „jugoslovenstvo jedino kadro da našu slobodnu državu unapredi, održi, osnaži i uveliča“. Ovdje citirano prema: Bošković, *Orjuna*, 90. Autor smatra da struktura članstva i ideološka retorika u nastupu nude argumente da se Orjuni može smatrati ideološkim nasljednikom napredne i nacionalističke omladine, ali istovremeno uvažava činjenicu da je predratna omladina imala širu idejnu platformu od Orjune – koju doista karakterizira isključivost i neprikrivena mržnja spram svih pojava društvenog života koje ne prihvaćaju ili su u suprotnosti s njezinim konceptom unitarnog jugoslavenstva.

⁶¹ Usp. Malin, *Jugoslovenstvo*, 5.

⁶² Isto.

⁶³ Isto, 9-10.

⁶⁴ Isto, 62.

⁶⁵ Isto, 69.

mora biti jedan isti za sve Jugoslovane“.⁶⁶ Knjiga završava mišlju da je, nažalost, „stara generacija orientisana (...) plemenski, iako je mnogo koncedirala u pitanju jugoslovenskoga narodnog jedinstva. (...)“, ali „(m)lađa generacija gleda u budućnost i dobri genije našeg naroda upućuje ju Jugoslovenstvu. Omladina je mahom zadojena jugoslovenskim duhom i tim je stvarni kontinuitet Jugoslovenstva osiguran, i mi se možemo mirno pouzdati u spremnu i naprednu mladu generaciju, koja zapravo predstavlja svest naše zemlje. (...) Zar nije jedino omladina imala hrabrost, da godine 1903. u Beču pozdravi kralja Petra I. kao jugoslovenskoga kralja, a godine 1904. – iako državljan Austrougarske – omladina hrabro manifestira u Beogradu pred svojim jugoslovenskim kraljem jugoslovensku ideju.“⁶⁷

Ovdje nemamo prostora za opis konkretnog djelovanja organizacije, već nas prvenstveno zanima njezina ideologija jedinstvene, unitarne jugoslavenske nacije, uz negiranje „plemenskih“ nacionalnih identiteta. No, spomenut ćemo da je i u samoj Dalmaciji Orjuna već uskoro nakon osnivanja upala u tešku krizu.⁶⁸ Kao što je već navedeno, zasigurno su u hrvatskim krajevima među razlozima neprihvatanja Orjune i njezine ideologije bile njezine simpatije prema četničkim vojvodama Kostu Pećancu i Iliji Trifunoviću Birčaninu, što se tumačilo kao zalaganje za velikosrpstvo.⁶⁹ Što se organizacije tiče, činjenica je da je gotovo nemoguće utvrditi točan broj članova Orjune. Govorilo se i o sto tisuća i o samo dvije tisuće članova, i to u čitavoj Kraljevini SHS. Gligorijević navodi da je „brzo osipanje članstva karakteristično (...) za sve vrijeme njene djelatnosti“, ali bez navođenja točnih podataka. Glede konkretnog djelovanja članova Orjune i njezina temeljnog „načina rada“, on se doista može svesti na teror uperen protiv svih koji su se smatrali neprijateljima: „komunisti“ i „separatisti“. Zbog suprotstavljanja parlamentarizmu i zalaganja za uvođenje diktature, javnost je Orjuna brzo doživljavala „kao fašistički pokret“.⁷⁰ Činjenica je da su u Splitu na općinskim izborima 1926. protivnici Orjune, komunisti, dobili izbore, dok je na izborima za oblasne skupštine 1927. godine najviše glasova dobio HSS. Prema tomu, točna je konstatacija Mire Ljubić-Lorger da je rezultat „gromoglasnih podviga“ Orjune u javnosti za Orjuna bio „poražavajući“ jer su u prilikama u kojima se mogla artikulirati politička volja u najvećoj mjeri glasove dobivali protivnici Orjune, a od druge polovine 1928. godine njezine organizacije djeluju još samo u rijetkim većim gradovima.⁷¹

Ako razmišljamo o tome koji su faktori utjecali na prihvaćanje ili odbacivanje nekog koncepta koji je za cilj imao stvaranje nacionalnog identiteta, na primjeru Orjune sigurno možemo ustvrditi da se nacionalna identifikacija ne postiže silom i terorističkim metodama.

⁶⁶ Isto, 73-74.

⁶⁷ Isto, 75.

⁶⁸ Usp. *Statut i program Organizacije jugoslovenskih nacionalista*, Split 1922. Primjećeno je da „Orjuna nije imala vođu“, tj. osobu koja bi unutar njezinih redova imala neupitan autoritet. Na čelu prvog *Direktorija*, koji je bio sastavljen od 7 članova, bio je Mirko Korolija, a zamijenio ga je Ljubo Leontić. Niko Bartulović slovio je za ideologa, a „visok ugled u organizaciji“ svojom „brutalnošću“ u „akcionim četama“ stekli su (splitski pravnik i tajnik Orjune, potomak splitskog načelnika, narodnjaka Gaje Bulata, i kasniji ustaša) Edo Bulat, Berislav Angelinović i Uroš Bjelić. Za strukturu članstva usp. Bošković, *Orjuna*, 91-92. Đurašković, „Ideologija“, 229, spominje nekolicinu istaknutih pripadnika Omladine kao članove Orjune, među njima i Juru Vrcana, ali i poznate hrvatske intelektualce poput Tina Ujevića i Ivana Meštovića, kao i kasnije ljevičare braću Cvijić, Augusta Cesarca i Kamila Hrvatina.

⁶⁹ Ljubić-Lorger, *Autonomaši*, 37.

⁷⁰ Isto, 38.

⁷¹ Isto, 66; Gligorijević, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista“.

Što se ideologije Orjune tiče, vidi se – kao što to Stevo Đurašković dobro uočava – „apsolutiziranje pojma države kojoj se podređuju političke i socijalne slobode pojedinca i društva“ te da se Orjuna „ne samo ideološki nego i organizacijski, ugledala na talijanski fašistički pokret“. Faze razvoja ideologije Orjune mogu se podijeliti na ranu fazu djelovanja (1921. – 1922.), u kojoj je naglašena ideja unitarnoga jugoslovenstva i s njom povezane ideje dekadencije i kulturne revolucije, preko razdoblja „vrhunca moći“ (1922. – 1925.), u kojemu se ističe „mit organizacije i korporativne države“, do zadnje faze (1926. – 1929.), obilježene gubitkom „ideološke matrice“ u razdoblju odlaska Svetozara Pribičevića u oporbu i krize režima.⁷² Ocjena se čini utemeljena da je Orjuna primarno bila fokusirana na formiranje „naroda koji nastaje“, tj. unitarne jugoslavenske nacije kulturnom i duhovnom revolucijom, a istovremeno je nastojala dokazati da ta jedinstvena nacija već postoji, što je po njima bila „činjenica koju ne prepoznaju samo degenerirane vladajuće klase“, kako je to formulirao Malin.⁷³

Stevo Đurašković primjećuje da je Orjuna, „(z)a razliku hrvatske nacionalne misli, srpski nacionalizam, čak i kada je antiunitaristički“, smatrala „konstruktivnim, jer za razliku od hrvatskog seperatnog ima ekspanzionističko obilježje, tj. program okupljanja svih Srba u jednoj državi koji na kraju ostvaruje ujedinjenje Južnih Slavena.“⁷⁴ Tijesna suradnja s Udruženjem četnika i Narodnom obranom to potvrđuje. Međutim, može se govoriti o „slojevitosti Orjunina antihrvatstva proizašlog iz unitarističke ideje“, što se očituje u slavljenju „herojskih djela hrvatske povijesti, poput kulta Zrinskog i Frankopana, ili povijesnog priloga hrvatske političke misli ideji jugoslovenstva koja je u velikosrpskoj varijanti bila potpuno odbačena.“⁷⁵ Nakon dolaska fašizma na vlast u Italiji, praktično djelovanje Orjune kroz „akcione čete, omasovljene, uniformirane i ustrojene po vojničkom principu te naoružane od strane vojske i žandarmerije po političkoj direktivi Svetozara Pribičevića“ prilikom gušenja radničkih štrajkova u organizaciji KPJ i rastjerivanja skupova oporbenih stranaka, ponajviše HSS-a, označava sve jasniju transformaciju u protofašističku organizaciju⁷⁶, iako do zamišljenog „Marša na Beograd“ Orjune, po uzoru na Mussolinijev „Marš na Rim“, nije došlo. Razlog leži u evidentnoj političkoj nesamostalnosti organizacije, no svejedno se može primjetiti krajnja „ideološka radikalizacija prema unitarističkoj nacionalističkoj revoluciji“ – kako navodi Stevo Đurašković – koja se izrazila tijekom održavanja II. općeg kongresa Orjune u Beogradu u svibnju 1925. godine.⁷⁷ Točna je i njegova konstatacija da je Orjuna odmah ušla u razdoblje rapidne dezintegracije nakon što je izgubila izravnu potporu vlasti te da su najistaknutiji članovi Orjune, poput Bartulovića, Leontića i Jevđevića, slijedili postupnu ideološku transformaciju Pribičevićeva SDS-a od jugoslavenskog unitarizma pre-

⁷² Usp. Đurašković, „Ideologija“, 231-240, ovdje 233.

⁷³ Usp. Malin, *Jugoslovenstvo*; Đurašković, „Ideologija“, 236.

⁷⁴ Đurašković, „Ideologija“, 238, pozivajući se na članak M. L., „Dvije koncepcije Jugoslovenstva“, *Pobeda* (Split), br. 1, 28. 6. 1921, 2.

⁷⁵ Isto, 246.

⁷⁶ Isto, 240; naglašava da je Orjuna potpuno odbacila liberalnu demokraciju i razvija koncept transformacije društva u unitarističku „narodnu zajednicu“, čije su smjernice razrađene na I. općem kongresu u Splitu u prosincu 1923. godine.

⁷⁷ Isto, 242-243; navodi se i opis sukoba između Dobroslava Jevđevića, vođe vojvodanske organizacije Orjune, s vođama središnjice u Splitu, Ljubom Leontićem i Nikom Bartulovićem, koji nisu htjeli ići u izravn sukob sa sporazumaškim blokom Radikali–HSS.

ma konceptu federalizacije i saveza s HSS-om koji je započeo 1926. godine. Đurašković tumači kao „pokušaj spašavanja“ to što Orjuna 1927. godine premješta središte iz Splita u Beograd, ali postalo je očito da to nije pridonijelo oživljavanju organizacije, „tim više što je 1928. i formalno napuštaju članovi prišli SDS-u, koji su činili veliku većinu njezina dalmatinskog ogranka.“ Doista se može reći da je „(z)adnji iskaz djelovanja Orjune bila (...) frenetična javna potpora proglašenju diktature kralja Aleksandra šestog siječnja 1929. godine, u kojoj je organizacija vidjela konačno ostvarenje vlastita programa integralnog jugoslavenstva (...).“⁷⁸ No, niti je Orjuna postala glavnom polugom i ideološko-političkim instrumentom provođenja diktature, kako se nadala, niti se režim poslužio ideologijom unitarnog jugoslavenstva onako kako je formuliran u svojim počecima, ali ni onako kako je to Orjuna očekivala, već je propagiran specifičan oblik integralnog jugoslavenstva u kojemu su se, u konačnici, „velikosrpstvo i jugoslavenski unitarizam (...) stopili u jedno“.⁷⁹

Nedvojbeno je jugoslavenstvo „u svim svojim raznolikim očitovanjima uvijek bilo između iskustva (za)mišljenog i (ne)ostvarenog u povijesno otvorenim južnoslavenskim nacionalno-integracijskim i modernizacijskim procesima“.⁸⁰ No, prikaz ideološkog i političkog unitarističkog jugoslavenstva u onom obliku u kojem ga se može pratiti u inačici u kojoj ga je zastupala nacionalistička omladina i kasnije Orjuna, kao i njezin pokušaj da se nasilnim metodama nadiđu „plemenske podjele“ nalažu zaključak da je ideologija tako shvaćenog jugoslavenstva u mnogo manjoj mjeri bila odgovor na izazove „doba imperija“, a mnogo više refleks tadašnjih radikalno antidemokratskih nacionalističkih pokreta u Europi u „dobu ekstrema“.

---

⁷⁸ Isto, 244.

⁷⁹ Isto, 246. Đurašković ističe da su jugoslavenski nacionalizam, kao proizvod mladih hrvatskih intelektualnih elita, srbijanske političke i kulturne elite odbijale sve do proglašenja diktature kralja Aleksandra, kada je spoznat kao efektivni instrument širenja i održanja velikosrpske hegemonije.

⁸⁰ Usp. Roksandić, „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije“, 34 i 48. Dodatnu perspektivu nudi Predrag Matvejević, *Granice i sudbine: o jugoslavenstvu prije i poslije Jugoslavije*, Zagreb 2015; Isti, *Jugoslavenstvo danas*, Zagreb 1982; Beograd 1984, usp. i <http://www.yugopapir.com/2017/02/predrag-matvejevic-jugoslavenstvo-kao.html>.

SMJERNICE SRPSKE IDEOLOGIJE U BANOVINI HRVATSKOJ

Rad se bavi stajalištima političkih stranaka, institucija i udruga građana u kojima su Srbi činili većinu ili imali snažan utjecaj, kao i svećenstva Srpske pravoslavne crkve glede osnutka Banovine Hrvatske. Dok su jedni poduprli sporazum i aktivno se uključili u rad nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice, drugi su nastupili s pozicije otvorenoga negiranja i organiziranja protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta pod krilaticom „Srbi na okup“. Suprotna mišljenja i otvoreno neslaganje među pojedinim strankama, institucijama i udrugama građana oko državne reforme koja je nastupila 26. VIII. 1939. obilježili su cijelu povijest Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije sve do njezine vojne propasti u Travanjskom ratu 1941. godine.

Ključne riječi: Srbi, ideologija, Banovina Hrvatska, Kraljevina Jugoslavija

1. Uvod

Sporazum Cvetković–Maček od 26. VIII. 1939. bio je jedan od najvažnijih političkih događaja u međuratnoj Jugoslaviji. Njime je započeo složeni proces preustroja unitarističke Kraljevine Jugoslavije u federalnu, odnosno složenu državnu zajednicu, koju bi, uz Banovinu Hrvatsku, činile još dvije jedinice – Slovenija i Srbija.¹² Iako su politički krugovi oko kneza Pavla Karađorđevića u Beogradu držali da bi uspješan završetak ove reforme doveo do unutarnjopolitičke stabilizacije države uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata, u konačnici se ovaj pokušaj „pokazao kao još jedan u nizu paradoksa u povijesti Jugoslavije“ jer je njime „zapravo započet proces njezine dezintegracije“.³

Kako je cijela politička povijest Prve Jugoslavije (1918. – 1941.) bila obilježena borbom većeg dijela Hrvata i drugih nesrpskih naroda za priznanjem njihove državne i narodne individualnosti u jugoslavenskoj zajednici, upravo je međusobni odnos hrvatskoga i srpskoga naroda, kao brojčano najvećih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: Kraljevina SHS), kasnijoj Kraljevini Jugoslaviji, bio najvažnije političko pitanje, a njihovo se međusobno slaganje ili neslaganje automatski odražavalo na jugoslavensku državnu zajednicu.⁴ Nakon Sporazuma Cvetković–Maček taj se odnos prenio i na prostor Banovine

¹ Dana 26. VIII. 1939. potpisan je Sporazum Cvetković–Maček, kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska kao političko-teritorijalna jedinica hrvatskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji.

² Složena je država „sastavljena iz više država članica. (...) Zavisno od stupnja samostalnosti država članica, odn. vlasti s. d., razlikuje se više oblika s. d., koji ipak teško obuhvataju svu šarolikost ovih oblika u stvarnosti tokom istorije. Najvažnije vrste s. d. jesu konfederacija i federacija“. „Složena država“, *Pravni leksikon*, Beograd 1979, 1312-1313.

³ Vlatka Dugački – Krešimir Regan, *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb 2018, 265.

⁴ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1984; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003, 234; Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, Sarajevo – Zagreb 2004.

Hrvatske, a glavno mu je obilježje bilo kakvo će stajalište zauzeti Srbi na njezinu prostoru prema novim političkim okolnostima, odnosno kakav će politički stav zauzeti prema novoj političko-teritorijalnoj jedinici.

U ovom će se radu upozoriti na sve važne sudionike političkih procesa sa srpske strane na prostoru Banovine Hrvatske, počevši od lojalističke politike Samostalne demokratske stranke (SDS) prema Banovini Hrvatskoj i prema koalicijskome partneru, Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS), preko politike kompromisa koju je zastupala Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ), pa sve do protubanovinskih i protusporazumskih politika pojedinih udruga građana i institucija, poput društva „Krajina“, Srpskoga kulturnog kluba (SKK) i dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve (SPC), koji su se zalagali za ukidanje Banovine Hrvatske kao jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice hrvatskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji.

Iako su na području Banovine Hrvatske postojale i brojne druge udruge, koje su okupljale velik broj Srba te manji broj pripadnika drugih naroda Kraljevine Jugoslavije, poput Jadranske straže ili Narodne odbrane, u ovom se radu one ne razmatraju jer nisu imale značajniji utjecaj na razvoj srpske politike u Banovini Hrvatskoj.

Ne obrađuju se posebno ni četnička udruženja jer su, nakon zabrane njihova djelovanja na području Savske banovine tijekom 1930-ih, njihovi nekadašnji članovi svoju djelatnost na teritoriju Banovine Hrvatske nastavili u raznim kulturnim i tjelovježbenim društvima („Krajina“, Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije) ili izvaninstitucijskim organiziranjem različitih paradržavnih tijela, najčešće nazivanim akcijskim odborima, a koje su Srbi opredijeljeni protiv Sporazuma osnivali za zaštitu „ugroženoga srpstva“ u Banovini Hrvatskoj.

Stoga je predmet interesa ovoga rada prvenstveno usmjeren na istraživanje političkoga djelovanja SDS-a i JRZ-a, od 1939. do 1941. dviju najjačih stranaka sa srpskom većinom u članstvu i vodstvu na području Banovine Hrvatske, te na političku djelatnost društva „Krajina“, SKK-a, Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije i dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve, koji su djelovali pod krilaticom „Srbi na okup“, ali i na politički rad stranaka Udružene opozicije (UO) i Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS).

Iako su se pri izradi ovoga rada rabili rezultati prethodnih istraživanja,⁵ ključan su izvor brojni dokumenti danas pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i Arhivu

⁵ Opširnije v.: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske 1918–1929*, Zagreb 1938; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942; Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958; Isti, *Državopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, Druga knjiga: Srbija, Crna Gora, Makedonija, Jugoslavija 1918.-1945.*, Zagreb 1959; Isti, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb 1968; Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – privremeno Narodno predstavništvo*, Zagreb 1989; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 1, Beograd 1989; Jere Jareb, *Polja stojičja hrvatske politike*, Zagreb 1995 (pretsak); Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, Zagreb 1991; Trpimir Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1992; Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 1-2, Zagreb 1993; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb 1998; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999; Ivan Jelić, „O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 23/1-3, 1965, 1-32; Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Zagreb 1965; Isti, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, 1-2, Zagreb 1974; Jovan Marjanović, *Dražja Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb – Beograd 1979; Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983; Ista, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb 1986; Ista, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934–1936“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 21, 1988, 145-232; Ista, „Političke prilike na području Ispostave Banske Vlasti u Splitu 1939.-40. godine“ (podlistak), 6. - 23. 10. 1990, I-XVIII; Mirko Valentić, *Slobodna Dalmacija* (Split), 10. 1990., 6. - 23; Mirko Valentić, „Velikosrpski projekti XX. stoljeća“, *Domovinski odgoj: priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike*, Zagreb 1995, 296-303; Zdravko Dizdār – Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Zagreb

Jugoslavije u Beogradu u Srbiji.⁶ Većina se upotrebljenih dokumenta prema obliku ubraja u izvješća koja su s terena banskoj vlasti upućivali kotarski načelnici ili predstojnici policija, osim onih koja spadaju u pisanu korespondenciju između banske vlasti i pojedinih ministarstava središnje Vlade, uključujući i osobnu korespondenciju između Dragiše Cvetkovića, predsjednika središnje Vlade, odnosno Ministarskog savjeta, i dr. Ivana Šubašića, bana Banovine Hrvatske. Uz pisanu korespondenciju najviših banovinskih i jugoslavenskih dužnosnika, navedeni fondovi sadrže još i privatne dopise koje je ban primao od stanovništva. Neki se od tih dokumenata prvi put donose na uvid znanstvenoj javnosti. Jednako tako, od velike je koristi za istraživanje *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*.⁷

Osim povijesnih radova i rasprava te izvornih dokumenata, za razmatranje srpske politike u Banovini Hrvatskoj veliku važnost imaju brojne banovinske i jugoslavenske novinske tiskovine, bez čijih bi informacija o političkim aktivnostima, ponajprije njihovih izdavača, bilo nemoguće na terenu pratiti političku djelatnost pojedinih stranaka, udruga građana ili institucija, te programska i ideološka stajališta koja su se objavljivala u obliku raznih rezolucija, prepričavanja sadržaja političkih konferencija te govora banovinskih i jugoslavenskih visokih dužnosnika.⁸ Upravo se na temelju novinskih članaka te podataka objavljenih u raznim tiskovinama može rekonstruirati i politički duh vremena.

U razmatranju srpske politike u Banovini Hrvatskoj valja istaknuti nekoliko problema vezanih uz uporabu određenih termina koji nisu izvorni, nego su upotrijebljeni radi lakšeg praćenja sadržaja. U opisu nositelja velikosrpske politike pod krilaticom „Srbi na okup“ upotrebljavaju se termini „protubanovinski“ i „protusporazumski“. Iako se čini da je riječ o potpuno istoznačnim pojmovima, postoji ipak mala, ali znakovita razlika. Termin „protubanovinski“ označava onu politiku koja se apsolutno protivi bilo kakvom osnutku hrvatske banovine u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno razbijanju načela nacionalnog jedinstva izraženog u integralnom jugoslavenstvu te načela državne jedinstvenosti izraženog u centralizmu.⁹

1999; Ljubomir Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941. Prvi deo: Društvo i država*, Beograd 1996; Isti, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*, Beograd 1998.

Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam – ideje i stvarnost, Tematska zbirka dokumenata, Prvi tom, 1914 – 1943*, Beograd 1987; Isti, *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata, 2. izmjenjeno i dopunjeno izd.*, Beograd 1988; Čedomir Višnjić, *Srbi u Hrvatskoj: anotirana bibliografija*, Zagreb 2000; Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb 1958; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970.

⁶ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 37, Zbirka Milana Stojadinovića 1914-1944; AJ 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije 1918-1948; Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA) 155, Banovina Hrvatska, Kabinet Bana, Opći spisi kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 156, Banovina Hrvatska, Predsjednički ured Bana, Opći spisi predsjedničkog ureda Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 157, Banovina Hrvatska, Odjel za unutrašnje poslove, Povjerljivi spisi Unutarnjeg odjela Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 157, Banovina Hrvatska, Odjel za unutrašnje poslove, Opći spisi Unutarnjeg odjela Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 367, Republički zavod za statistiku SRH (RZZS SRH) (1857-1948/1961), Popis stanovništva 1931, kutija 53; HR-HDA 1353, Građanske stranke; HR-HDA 1363, Politička situacija; HR-HDA 1364, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji; HR-HDA 1561, Zbirka dokumenata Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske; HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj Odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja.

⁷ *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940.

⁸ Prilikom izrade ovog rada rabile su se tiskovine: *Hrvatski dnevnik*, *Obzor*, *Nova riječ*, *Srpska riječ*, *Nova srpska riječ*, *Srpski glas*, *Slavonija*, *Politika*, *Samouprava*, *Službene novine*, *Srijemski Hrvat*, *Jutarnji list*, *Seljačko kolo*, *Jugoslavenska straža* i *Srbijanstvo*.

⁹ Čulinović, *Državnopravna historija*, 302.

Takvo su stajalište zauzele razne udruge građana, među kojima se posebno ističe Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije.¹⁰

Termin „protusporazumski“ označava politiku koja se ne protivi postizanju sporazuma između Hrvata i Srba, ali samo ako se zadovolje tri uvjeta: prvo, da ga potpiše pravi predstavnik srpskoga naroda izabran na demokratskim izborima; drugo, da se u granicama Banovine Hrvatske ne nalaze „srpski krajevi“, a to podrazumijeva odvajanje istočne i zapadne Slavonije, Bosanske Posavine, Banovine, Korduna, Like, sjeverne i južne Dalmacije te dijelova Bosne i Hercegovine od Banovine Hrvatske; i treće, da Banovina Hrvatska nema političku autonomiju kakvu je stekla Sporazumom Cvetković–Maček. Premda bi se oba termina mogla shvatiti kao „velikosrpski“, njihova uporaba u opisu svake političke radnje koja je bila usmjerena protiv Banovine Hrvatske ili Sporazuma Cvetković–Maček bila bi ipak pogrešna. Jer, sve se političke radnje nekih stranaka, udruga i institucija, izvedene u ime jugoslavenske ideologije, kao što je to bilo slučaj sa Savezom Sokola Kraljevine Jugoslavije, ne mogu izjednačiti sa srpstvom, iako ga je nesrpsko stanovništvo moglo tako shvatiti, a najčešće i jest.

2. O osnutku Banovine Hrvatske

Sporazum Cvetković–Maček službeno je stupio na snagu 26. VIII. 1939. te je bio prekretnica u borbi hrvatskoga naroda za stjecanje priznanja državnopravne i narodne individualnosti u Kraljevini Jugoslaviji. Njegovim je sklapanjem, barem prema tumačenju njegovih glavnih tvoraca – Vladka Mačeka u ime Seljačko-demokratske koalicije (SDK), Dragiše Cvetkovića u ime JRZ-a i kneza Pavla Karađorđevića u ime maloljetnoga kralja Petra II. Karađorđevića – riješeno hrvatsko pitanje koje je obilježilo i označilo unutarnjopolitički život Prve Jugoslavije od donošenja Vidovdanskoga ustava 1921. pa sve do 1939. godine.¹¹

Prema Sporazumu, hrvatski je narod ponovno dobio vlastiti politički i narodni teritorij koji je nastao ujedinjenjem Savske i Primorske banovine sa šidskim, iločkim, brčanskim, derventskim, gradačackim, travničkim, fojničkim i dubrovačkim kotarom. Granice Banovine nisu bile određene kao konačne, što je predstavnicima hrvatskoga i srpskoga naroda omogućavalo da nastave pregovarati oko konačnog rješavanja statusa Banovine Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji te da dogovorno korigiraju granice Banovine s Dravskom banovinom i sa srpskom političko-teritorijalnom jedinicom, koja se tek trebala uspostaviti pod nazivom „Srpske zemlje“. Sporazumom je ostavljena mogućnost da se Banovini Hrvatskoj priključe još neki kotarevi, što se ponajprije odnosilo na kotareve i općine u kojima su Hrvati činili

¹⁰ „Protubanovinski“ je ipak najprecizniji izraz za takvo raspoloženje, iako može uzrokovati dodatne zabune, poput toga da su u Kraljevini Jugoslaviji postojale i druge banovine te da se opet negdašnja Banija naziva Banovinom.

¹¹ „Na pragu velikih događaja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 7. 1939, 3; „Novi kontakti političara“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 8. 1939, 1; „Odobren sporazum o rješenju hrvatskog pitanja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; „Predsjednik dr. Maček na Bledu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; „Iseljena Hrvatska pozdravlja sporazum i hrvatsku domovinu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; „Hrvatska se ima ponovo nacrtati na zemljopisnim kartama“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; Zdravko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Zagreb 1996, 13; Mirko Glojnarčić, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919–1939)*, Zagreb 1940; Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 255-262; Maček, *Memoari*, 132.

većinu, a nalazili su se u Dunavskoj, Vrbaskoj i Drinskoj banovini. Istodobno je srpskoj političko-teritorijalnoj jedinici u osnivanju ostavljena mogućnost da iz pet bivših kotareva Vrbaske i Drinske banovine izdvoji one općine u kojima su Srbi činili većinu.¹² Također je Sporazumom bilo riješeno pitanje teritorija s uvjetima njegovog daljnjeg povećavanja ili smanjivanja, čime je također bila osigurana ravnopravnost svih triju naroda i vjeroispovijesti na području Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije. Tako su u političkom smislu bila dana čvrsta jamstva ravnopravnosti banovinskim Srbima i bosanskohercegovačkim muslimanima. Osim pitanja veličine teritorija Banovine Hrvatske, Sporazumom su riješene njezine ovlasti u određenim poslovima koji su dotad bili u izravnom djelokrugu središnje Vlade.¹³

Uredba o Banovini Hrvatskoj iz 1939. bila je po sadržaju istovjetna Sporazumu Cvetković–Maček.¹⁴ Razlika je bila jedino u tome što je Sporazum bio isključivo politički dogovor SDK-a, JRZ-a i kneza Pavla Karađorđevića u ime Namjesništva i maloljetnog kralja Petra II. Karađorđevića, dok je Uredba dobila status ustavnog zakona, a time i pravni legitimitet. Donesena je na osnovi čl. 116. Ustava Kraljevine Jugoslavije, a na snagu je stupila danom objave u *Službenim novinama*.¹⁵ Sama Uredba o Banovini Hrvatskoj bila je sastavljena od 16 članaka podijeljenih na pet cjelina.¹⁶ Tom Uredbom uspostavljena je Banovina Hrvatska kao nova upravno-teritorijalna jedinica Kraljevine Jugoslavije.¹⁷ Istovremeno je na vlast stupila nova koalicijska Vlada u kojoj su većinu činili predstavnici JRZ-a i SDK-a.¹⁸

¹² Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 403-404; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 508-510; Isti, *Jugoslavija 1918-1988*, 426-428.

¹³ Radilo se o poslovima iz poljoprivrede, trgovine, industrije, šumarstva, rudnika, građevinarstva, socijalne politike i narodnoga zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde, prosvjete i unutarnje uprave. Pred slom Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske politička je autonomija bila proširena i prijenosom policijskih poslova sa središnje Vlade na bansku vlast te potpunom sudskom samostalnošću. Sporazumom je bilo određeno da izvršnu vlast u Banovini Hrvatskoj provodi kralj preko svojih predstavnika, odnosno bana i Hrvatskoga sabora. Sporazumom je također bilo određeno da se ovlasti i pravni položaj Banovine Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji ne mogu mijenjati bez suglasnosti vlasti Banovine Hrvatske. *Godišnjak banske vlasti*, 657-658.

¹⁴ Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 429; *Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske objavljenih do prosinca 1939.*, Zagreb 1939, 14-17; AJ, *Zbirka Milana Stojadinovića, Tekst Sporazuma Cvetković–Maček*, 26. avgust 1939; AJ 74-11-20; Dušan Mrđenović (pri.), *Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835-1941)*, Beograd 1988, 265.

¹⁵ „Uredba o banovini Hrvatskoj“, *Službene novine* (Beograd), 26. 8. 1939, 1; Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 265.

¹⁶ Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 514-516.

¹⁷ Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 403-404; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 508-510; Isti, *Jugoslavija 1918-1988*, 426-428.

¹⁸ Vladu Cvetković–Maček činili su: Dragiša Cvetković (predsjednik, JRZ), Vladko Maček (potpredsjednik, HSS), Mihajlo Konstantinović (ministar bez lisnice, izvanstranački), Bariša Smoljan (ministar bez lisnice, HSS), Aleksandar Cincar-Marković, izvanstranački), Stanoje Mihaldžić (ministar unutarnjih poslova, JRZ), Milan Nedić (ministar vojske i mornarice, izvanstranački), Juraj Šutej (ministar financija, HSS), Ivan Andres (ministar trgovine i industrije, HSS), Božidar Maksimović (ministar prosvjete, NRS), Džafer Kulenović (ministar šuma i ruda, muslimanska frakcija JRZ-a, kasnija Jugoslavenska muslimanska organizacija), Nikola Bešlić (ministar prometa, JRZ), Josip Torbar (ministar pošta, HSS), Miha Krek (ministar građevina, slovenska frakcija JRZ-a, kasnija Slovenska ljudska stranka), Srđan Budisavljević (ministar socijalne politike, SDS), Lazar Marković (ministar pravde, NRS), Branko Čubrilović (ministar poljoprivrede, ZS) i Jevrem Tomić (ministar tjelesnog odgoja, JRZ). Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 2, 267, bilj. 446; Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 247-265.

Sporazumom je izvršena podjela interesnih sfera u Kraljevini Jugoslaviji. HSS-u i njegovu koalicijskom partneru SDS-u *de facto* je prepuštena vlast u Banovini Hrvatskoj, dok je u ostatku zemlje na vlasti ostala središnja Vlada na čelu s JRZ-om.¹⁹

Istoga dana kada je donesena Uredba o Banovini Hrvatskoj, knez Pavle proglasio je Uredbu o proširenju propisa Uredbe o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine koja je imala dva članka.²⁰ Time je omogućio legalan pravni okvir za stvaranje novih jugoslavenskih političko-teritorijalnih jedinica slovenskoga i srpskoga naroda te mogućnost da te nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice mogu steći jednaku autonomiju kao Banovina Hrvatska. Uredba je bila logičan nastavak donošenja ključnih pravnih dokumenata za nastavak preuređenja Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke i centralističke države u složenu državu, dakle u državu složenu od slovenske, hrvatske (Banovina Hrvatska) i srpske političko-teritorijalne jedinice („Srpske zemlje“).²¹ Uredba je također bila donesena na temelju čl. 116. Ustava Kraljevine Jugoslavije.

U granicama Banovine Hrvatske živjelo je približno 87% svih Hrvata na području Kraljevine Jugoslavije.²² Oni su u Banovini Hrvatskoj činili apsolutnu većinu u 75 kotareva, a relativnu u kotarevima Bugojno, Travnik, Stolac, Brčko i Gradačac.²³ Bosanskohercegovački muslimani imali su apsolutnu većinu samo u kotaru Konjic, dok su banovinski Srbi imali apsolutnu većinu u 13 kotareva.²⁴ Srpsko je stanovništvo u Banovini Hrvatskoj naseljavalo većinom kotareve koji su se nalazili uz današnju granicu Republike Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom te uz današnju granicu sa Srbijom.

Povijesno gledano, srpska je manjina u Banovini Hrvatskoj dominirala u onim kotarevima koji su se nalazili u negdašnjoj Vojnoj krajini i na mletačkom posjedu uz granicu s Osmanskim Carstvom ili na osmanskom posjedu uz granicu s Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom. To su bile sljedeće geografske cjeline: istočna Slavonija, Bosanska Posavina, zapadna Slavonija i virovitička Podravina, Banovina, Kordun, Lika i kontinentalni dio sjeverne i srednje Dalmacije (Ravni kotari, Bukovica, Kninska krajina te zapadni dijelovi Cetinske krajine).

3. Nacrt Uredbe o organizaciji jedinice „Srpske zemlje“ iz 1940.

Nakon što je 1939. Cvetković sklopio s Mačekom sporazum i započeo unutarnjo-političku reformu, politička se scena u Banovini Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji otvoreno podijelila na pobornike i protivnike politike Sporazuma. Tada se od JNS-a i JRZ-a odvajaju protivnici reforme. U suradnji s četnicima, SKK, društvom „Krajina“, dijelom svećenstva Srpske pravoslavne crkve i dijelom članstva Sokola odbacili su Cvetkovićev prijedlog o stvaranju srpske političko-teritorijalne jedinice unutar Kraljevine Jugoslavije pod nazivom „Srpske zemlje“. Nova je jedinica trebala obuhvatiti prostor koji je ostao izvan istočnih

¹⁹ Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, 92.

²⁰ *Ibid.*, 516.

²¹ *Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske*, 701; *Službene novine* (Beograd), 18. 9. 1939, 1.

²² Vladimir Pavlaković, *Banovina Hrvatska. Politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939, 76-77.

²³ *Godišnjak banske vlasti*, 298-329.

²⁴ *Ibid.*

granica Banovine Hrvatske, dakle cijelu Vrbasku, Drinsku, Zetsku, Moravsku i Vardarsku banovinu, koje bi se ujedinjenjem pretvorile u oblasti „Srpske zemlje“.²⁵

Središte je nove jedinice trebalo biti Skoplje, nekadašnja prijestolnica srpskog cara Dušana, a Beograd bi ostao glavnim gradom cijele države. Nacrt Uredbe o organizaciji jedinice Srpske zemlje izradili su Đorđe Tasić, Mihajlo Konstantinović i Mihajlo Ilić, a bio je dovršen ljeti 1940.²⁶ Ipak, provedba je bila odgođena zbog agresije Italije na Grčku u listopadu 1940. i širenja Drugoga svjetskog rata na Balkanski poluotok.²⁷

Nacrt Uredbe ima četiri cjeline. Prvom je određeno ime i teritorij buduće jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice srpskoga naroda, dakle već spomenuta Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska banovina, koje su trebale postati oblasti nove srpske jedinice. U drugoj nabrajaju se oblasti koje bi sa središnje vlasti prebacile na „Srpske zemlje“.²⁸ U trećoj određuje se organizacija nove političko-teritorijalne jedinice. Vlast (zakonodavnu i izvršnu) provodili bi „kralj i zajednički Sabor“ preko „Zemaljskog saveta“, svojevrsne Vlade nove jedinice.²⁹ Sudovi bi bili u nadležnosti te Vlade. U četvrtoj se cjelini govori o unutarnjem uređenju političko-teritorijalne jedinice koja bi bila podijeljena na „upravne i samoupravne jedinice“, odnosno oblasti, s punom novčanom samoupravom. Oblastima bi upravljali „veliki župani“, koji bi bili podložni „Zemaljskom savetu“, a imenovani kraljevim ukazom. Prema sadržaju, taj je Nacrt bio gotovo istovjetan Sporazumu Cvetković–Maček, odnosno Uredbi o Banovini Hrvatskoj.

S pozicija velikosrpske ideologije pokrenut je pokret protiv Banovine i Sporazuma, koji je među svim Srbima djelovao pod krilaticom „Srbi na okup“. Za razliku od Cvetkovićeve prijedloga stvaranja Velike Srbije pod nazivom „Srpske zemlje“, ovaj pokret zalagao se za obnovu Kraljevine Jugoslavije kao centralističke i unitarističke države, a kao alternativnu nudio je stvaranje Velike Srbije, u čiji bi sastav ušli i veći dijelovi Banovine Hrvatske.³⁰

4. Političke stranke, udruge i vjerske zajednice

Samostalna demokratska stranka

Još od 1927., kada je Svetozar Pribićević sa Stjepanom Radićem stvorio Seljačko-demokratsku koaliciju, Samostalna demokratska stranka bila je, unatoč povremenim

²⁵ Kada se govori o Dunavskoj, Zetskoj, Vrbaskoj i Drinskoj banovini, podrazumijeva se njihov opseg nakon uspostave Banovine Hrvatske, dakle bez onih kotareva koji su pripali Banovini Hrvatskoj. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 412-418; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 569-570; Isti, *Jugoslavija 1918-1988*, 434-435; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 2, 287.

²⁶ Oni su bili, skupa s lvom Krbekom, koji je bio prvi podban Banovine Hrvatske, autori Uredbe o Banovini Hrvatskoj te brojnih drugih pravnih dokumenata. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 412-418; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 570, bilj. 7.

²⁷ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939-1941)“, *Studia lexicographica*, 1/1, 2007, 222; Miodrag Janković, „Knez Pavle princ surove srpske legende“, *Forum Tvorca Grada*, <http://www.tvorac-grada.com/forum/viewtopic.php?t=680> (posjet 22. 3. 2018).

²⁸ Poslovi poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde te školstva i unutarnje uprave.

²⁹ Najvjerojatnije bi to tijelo funkcioniralo istovjetno s banskom vlašću Banovine Hrvatske.

³⁰ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 213-214.

nesporazumima, najvjerniji politički saveznik HSS-a do propasti Kraljevine Jugoslavije u Travanjskome ratu 1941. godine.³¹ Stranka je rad temeljila na federalističkoj jugoslavenskoj ideologiji. U njezinu su članstvu većim dijelom bili pripadnici srpskoga naroda s područja Savske banovine, a manjim dijelom s područja Primorske i Vrbasko banovine. No, među njima bio je i manji broj Hrvata te drugih naroda s područja tih banovina, među kojima se posebno ističu Većeslav Vilder (češkoga podrijetla),³² predsjednik Izvršnog odbora SDS-a, te Hinko Krizman, potpredsjednik SDS-a. Uspostavom Banovine Hrvatske stranka je nakon gotovo dvanaest godina ponovno došla na vlast na razini države, a njezin je predsjednik dr. Srđan Budisavljević obnašao dužnost ministra socijalne politike i narodnoga zdravlja.³³

Upravo zahvaljujući suradnji koja se temeljila na traženju hrvatske autonomije, ravnopravnosti hrvatskoga i srpskoga naroda te demokratizaciji jugoslavenskoga društva, koalicija se tijekom 1930-ih godina razvila u najutjecajnije političku silu među Hrvatima i Srbima u Savskoj i Primorskoj banovini.

Nakon što je vodstvo stranke shvatilo da je zapravo srpski nacionalizam glavna prijetnja ideji jedinstvene, građanske i demokratske jugoslavenske države, iz temelja je promijenilo svoja politička stajališta vezana uz uređenje države. Uvjereni da Beograd provođenjem unitarističke politike sustavno ignorira i obezvređuje demokratske vrijednosti građanskoga društva te nameće srpsku hegemoniju na cijelom državnom području, napustilo je ideju centralizma i integralizma te se priklonilo federalizmu.³⁴ Rezultat promjene stranačke politike bilo je stajalište da je rješenje hrvatskoga pitanja ključno za demokratizaciju i preuređenje Jugoslavije u zajednicu ravnopravnih naroda.³⁵

Jugoslavenska radikalna zajednica

Jugoslavenska radikalna zajednica od osnutka 1935. do državnoga udara 27. III. 1941. bila je vladajuća stranka Kraljevine Jugoslavije, a za predsjedanja Milana Stojadinovića (1935. – 1939.) politički je zastupala jugoslavensku ideologiju, koja se temeljila na načelima jugoslavenskoga centralizma i unitarizma. Premda je u svojim redovima okupljala pripadnike svih naroda Kraljevine Jugoslavije, posebno Slovence i bosanskohercegovačke muslimane, u Banovini Hrvatskoj ta je stranka okupljala uglavnom pripadnike srpskoga naroda pa je, uz SDS, bila najveća i najjača politička stranka među Srbima u Banovini Hrvatskoj. Iako se članstvo i političko vodstvo većim dijelom sastojalo od Srba, u JRZ-u bilo je i Hrvata.³⁶

³¹ O političkom djelovanju Svetozara Pribičevića opširnije v. radove Hrvoja Matkovića i Ljube Bobana.

³² Dugački, *Svoj svome. Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918. – 1941.)*, Zagreb 2013, 151-154.

³³ Mrdenović, *Ustavi i vlade*, 276.

³⁴ Roksanđić, *Srbi u Hrvatskoj*, 129.

³⁵ Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, Zagreb 1973, 171-172, 194.

³⁶ „Disidenti JRZ-a na čelu sa bivšim ministrom Dr. Nikom Novakovićem u Kninu i bivšim narodnim zastupnikom dr. Vladom Matošićem u Splitu, kojih ima sve manje, nijesu nikako zadovoljni sa sporazumom i to najviše zbog ličnih ambicija tih dvaju prvaka, a naročito zato što su izgubili vodstvo JRZ u ovim krajevima, te što su izgubili uopće svoj politički položaj. Ovi disidenti JRZ dakako potajno rovare proti sporazuma, a naročito je to bilo zapaženo u srezu Kninskom, gdje su potajno prikupljali potpise za nekakvu rezoluciju kojom bi oni tražili pripojenje srezova Kninskog i Benkovačkog Vrbaskoj banovini. Oni su također povelili akciju za osnivanjem srpske čitaonice u Kninu i održali konstituirajuću skupštinu čitaonice na kojoj su propagirali načelo 'Srbi na okup'. Ovu akciju u Kninu VODIO JE Branko Berić Jovin, sudski vježbenik

Kao jednu od najmlađih političkih stranka Kraljevine Jugoslavije, JRZ je osnovao Milan Stojadinović u kolovozu godine 1935. nakon raspada JNS-a. Ta je stranka većim dijelom bila sastavljena od članova i simpatizera bivšeg RS-a, kojima su se pridružili članovi bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske ljudske stranke.³⁷ No, unutar redova nekadašnjih članova RS-a došlo je do političkog razilaženja, što je već 1936. godine dovelo do raspada novoosnovanog JRZ-a na frakciju Milana Stojadinovića i Ace Stanojevića, kojeg je podržao nekadašnji Glavni odbor RS-a, na čijem se čelu Stanojević nalazio prije uspostave Šestosiječanjske diktature.

Zahvaljujući tom raskolu, JRZ-om je u potpunosti ovladao Milan Stojadinović, što mu je omogućilo tvrdo provođenje politike jugoslavenskog centralizma i unitarizma, a samim time i velikosrpskog hegemonizma.³⁸ Provođenje takve politike, u kombinaciji s brojnim nedemokratskim metodama (javno glasovanje, poništavanje izbornih rezultata, uhićenja političkih suparnika itd.), posljedicama velike gospodarske krize i općom korumpiranošću većine državnih institucija Kraljevine Jugoslavije,³⁹ dovelo je 1937. godine do ujedinjenja hrvatskih (SDK-a) i srpskih oporbenih stranaka (UO) u Blok narodnog sporazuma (BNS) te naposljetku gotovo do izbornog debakla JRZ-a na skupštinskim izborima 11. XII. 1938.⁴⁰

Kako se u to doba Kraljevina Jugoslavija našla u gotovo potpunome okruženju država potpisnica Trojnoga pakta,⁴¹ od kojih su neke, poput Italije i Mađarske, podupirale hrvatski separatistički ustaški pokret, knez Pavle shvatio je da bi taj politički kaos mogao, uz potporu Njemačke, Italije i njihovih saveznika, u blažoj varijanti dovesti do uspostave fašističke diktature Milana Stojadinovića po uzoru na Hitlera i Mussolinija, a u goroj varijanti i do samog raspada Kraljevine Jugoslavije.⁴² U takvim unutarnjopolitičkim i vanjskopolitičkim okolnostima knez Pavle smijenio je 5. II. 1939. Milana Stojadinovića s dužnosti predsjednika središnje Vlade i za novoga mandataru postavio Dragišu Cvetkovića, kojemu je kao prvi i najvažniji politički zadatak postavio postizanje dogovora sa SDK-om, odnosno rješavanje „hrvatskoga pitanja“.

---

u Kninu, a pod direktivama bivšeg ministra dr. Nika Novakovića.“ HR-HDA 1363, Politička situacija, predmet: Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, u: Izvještaj Ispostave Banske Vlasti u Splitu od 16. studenog 1939.

³⁷ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice“, 217-219; Dugački, *Svoj svome*, 144.

³⁸ „Tako npr. 1932. godine, iako su Srbi sa Crnogorcima činili oko 39 % stanovništva, bili su zastupljeni u ministarstvu vanjskih poslova s 83 %, u ministarstvu pravde s 85 %, u ministarstvu građevina s 88 %, u ministarstvu unutarnjih poslova s 89 %, u ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja s 90 %, u Narodnoj banci s 94 %, u ministarstvu prosvjete s 96 %“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 88.

³⁹ O korupciji u međuratnoj Jugoslaviji opširnije u: Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968.

⁴⁰ Iako je lista Bloka narodnog sporazuma s nositeljem Vladkom Mačekom osvojila 1,364.524 (44,90%) glasa, a lista Jugoslavenske radikalne zajednice s nositeljem Milanom Stojadinovićem 1,643.783 (54,09%) glasova, zbog primjene D'Hondtova sustava ili metode raspodjele glasova u zastupničke mandate, koja je omogućivala pobjedničkoj listi da odmah dobije tri petine svih mandata, JRZ je pobijedio na tim izborima. Zanimljiv je i podatak iz Stojadinovićeve memoara, u kojima on tvrdi da je, unatoč takvom izboru, za njegovu listu glasovalo više od 80% Srba. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 508; Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, 400; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 102.

⁴¹ Riječ je ustvari o budućim članicama Trojnog pakta, koji je najprije sklopljen između Trećeg Reicha, Japana i Italije (27. IX. 1940.), a kojem su se kasnije pridružile još i Mađarska 20. XI., Rumunjska 23. XI., Slovačka 24. XI. 1940. i Bugarska 1. III. 1941. „Trojni pakt“, *Hrvatska enciklopedija*, 11: Tr – Ž, Zagreb 2009, 61.

⁴² Matković, *Povijest Jugoslavije*, 201; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 101-106.

Za Cvetkovićeve mandata (1939. – 1941.) JRZ je zastupao federalističku jugoslavensku ideologiju, a to je uvjetovalo neformalan raspad JRZ-a na slovensku, muslimansku i srpsku frakciju, koja je ujedno bila i najbrojnija te politički najutjecajnija. No, njezina se moć smanjila nakon što se i ova frakcija podijelila na Cvetkovićeve i Stojadinovićeve pristaše.⁴³

Cvetkovićeve su pristaše nastavile djelovati na načelima federalističke jugoslavenske ideologije i zalagale se za stvaranje velike Srbije pod nazivom „Srpske zemlje“ na teritoriju koji se nalazio istočno od Banovine Hrvatske, a Stojadinovićeve su pristaše pokrenule protubanovinski i protusporazumski pokret pod krilaticom „Srbi na okup“ i na načelima velikosrpske ideologije zahtijevale da u sastav velike Srbije uđu i veći dijelovi Banovine Hrvatske.

Udružena opozicija

Udružena je opozicija bila politička koalicija koju su nakon izbora za Narodnu skupštinu 1935. osnovale Demokratska stranka (DS) i Zemljičarska stranka (ZS), kojima se nakon raspada novoosnovanog JRZ-a na Stanojevićevu i Stojadinovićeve frakciju godine 1936. priključio još i Glavni odbor RS-a pod vodstvom njezina predsjednika Ace Stanojevića.

Od 1936., kada je konačno oblikovana koalicija srpskih opozicijskih stranaka Glavnog odbora RS-a, DS-a i ZS-a, neformalno nazvanih UO, potom od sklapanja Bloka narodnog sporazuma – koalicije sa Seljačko-demokratskom koalicijom (SDK) 1937. u Farkašiću, pa sve do uspostave Banovine Hrvatske stranke udružene u UO bile su, zajedno sa SDK-om, spremne boriti se za pretvorbu Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke u složenu državu, ali i za provođenje opće demokratizacije na temeljima federalističke jugoslavenske ideologije. Iako je Udružena opozicija u svojim redovima okupljala velik broj pripadnika svih naroda Kraljevine SHS, u njezinu članstvu i političkome vodstvu dominirali su političari s područja današnje Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine.

Nakon Sporazuma Cvetković–Maček i uspostave Banovine Hrvatske 1939., DS je ostao u opoziciji, a poslije smrti Ljube Davidovića početkom 1940. pridružio se onim srpskim političkim formacijama koje su nastupale među jugoslavenskim Srbima pod krilaticom „Srbi na okup“.⁴⁴ Da su se demokrati politički u potpunosti posvetili jačanju pokreta „Srbi na okup“ tijekom godine 1940., posebice nakon stranačkog debakla na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj, vidimo iz činjenice da su početkom rujna aktivno surađivali s radikalima i SKK-om u osnivanju Srpske stranke.⁴⁵

Zemljičarska stranka (izvorno: Savez zemljičara) djelovala je na osnovi unitarističke jugoslavenske ideologije, zbog čega se njezin politički utjecaj kasnije sveo isključivo na srpsko stanovništvo na području buduće Banovine Hrvatske. Njezin član Branko Čubrilović bio je ministar u Vladi Cvetković–Maček.⁴⁶

⁴³ „Ove promene koje su ispočetka izgledale čisto lične prirode, pokazale su se ubrzo kao potpuno načelnog karaktera. Pod imenom JRZ i uz pomoć njenih organizacija, silom zauzetih ili bezobzirnim sredstvima obmanutih, povedena je unutrašnja politika države potpuno oprečna onoj, koju je JRZ dotle zastupala, a koja je bila zasnovana na njenom programu. (...) Od toga trenutka onaj deo JRZ koji je bio ostao veran načelima stranke i okupljen oko svog predsednika, niti je načelno, niti formalno mogao i dalje nositi isto ime, koje i politička grupacija Cvetković-Korošec-Kulenović“. Isječak iz čl. 2. i 4. programa Srpske radikalne stranke; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 589.

⁴⁴ Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, 443; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 105-106.

⁴⁵ „Glasine o osnivanju ‘Srpske stranke’“, *Srijemski Hrvat* (Vukovar), 14. 9. 1940, 2.

⁴⁶ Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, 2, 450; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 110-111.

(Narodna) Radikalna stranka (RS)⁴⁷ u svojim je redovima okupljala najviše pripadnika srpskoga naroda te je do 1929. bila najveća i najjača politička organizacija koja je djelovala među Srbima na prostoru buduće Banovine Hrvatske. Njezin rad zasnivao se u Kraljevini SHS, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, na politici državnog centralizma utemeljenog na velikosrpskome hegemonizmu i jugoslavenskom narodnom unitarizmu.

Godine 1935. Glavni odbor RS-a pod vodstvom Ace Stanojevića odlazi u oporbu i započinje svoju suradnju s drugim srpskim i hrvatskim opozicijskim strankama, prihvaćajući koncept federalističkog uređenja države.⁴⁸ Posljednji raspad stranke za mandata Ace Stanojevića, koja je tijekom druge polovine tridesetih godina 20. stoljeća djelovala pod nazivom Glavni odbor RS-a, dogodio se nakon ulaska njezina člana Lazara Markovića bez privole Glavnog odbora u Vladu Cvetković–Maček, kao i odvajanjem simpatizera Bože Maksimovića od Glavnog odbora RS-a.

Nakon što je Maček dogovorio uspostavu Banovine Hrvatske s vladajućim JRZ-om i dinastijom Karađorđević, došlo je do raspada Bloka narodnog sporazuma. Nakon ulaska predstavnika ZS-a i RS-a u Vladu Cvetković–Maček, došlo je do raspada UO-a, a naposljetku i do raspada RS-a, DS-a i ZS-a na dvije frakcije temeljene na dvjema ideologijama federalno-jugoslavenskoj i velikosrpskoj. Iako je utjecaj stranaka UO-a bio mnogo važniji za političke procese koji su se odvijali u Srbiji uoči Drugoga svjetskog rata, njihovo se djelovanje odrazilo i na razvoj političkih stajališta Srba u Banovini Hrvatskoj.

Jugoslavenska nacionalna stranka

U vrijeme nastajanja Banovine Hrvatske Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS) je kao politička organizacija djelovala prema principima jugoslavenske ideologije zasnovane na načelima nacionalnoga jedinstva i državne jedinstvenosti te odanosti vladajućoj dinastiji Karađorđević.⁴⁹ U Banovini Hrvatskoj u članstvu su joj većim dijelom bile pristaše srpske narodnosti s područja Savske i manjim dijelom Primorske banovine, ali i veći broj Hrvata iz potonje. Nakon što je knez Pavle u suradnji s Mačekom i Cvetkovićem započeo preustroj Kraljevine Jugoslavije u složenu državu, beogradska središnjica JNS-a je, unatoč ideološkim temeljima, taj proces prihvatila kao nužan korak za očuvanje državnoga jedinstva i unutarnjopolitičke stabilnosti pred sâm početak Drugoga svjetskog rata. Podrška je dovela do raspada JNS-a u Banovini Hrvatskoj na dvije frakcije, odnosno na maticu stranke pod vodstvom Petra Živkovića, koja je djelovala na osnovi federalističke jugoslavenske ideologije, i na disidente s područja Savske i Primorske banovine, koji su djelovali na osnovi velikosrpske ideologije.⁵⁰ Dok je banovinski odbor JNS-a bivše Primorske banovine, u kojemu su dominirali Hrvati, ostao lojalan beogradskoj središnjici i podržao Sporazum, dotle se banovinski odbor JNS-a bivše Savske banovine (tzv. Savska grupa), u kojemu su dominirali Srbi, pod vodstvom gospićkog senatora dr. Petra Zeca otvoreno izjasnio protiv

⁴⁷ Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 233-240.

⁴⁸ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice“, 217-254.

⁴⁹ JNS je 1931. godine osnovao kralj Aleksandar I. Karađorđević pod imenom Jugoslavenska radikalno-seljačka stranka, sa svrhom da bude glavni politički nositelj i promicatelj centralističke i unitarističke politike. Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 267-269.

⁵⁰ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske nacionalne stranke u Banovini Hrvatskoj“, *Kolo, časopis Matice hrvatske*, 4, 2007, 108-125.

njega. Ta je grupa bivših JNS-ovaca postala jednom od glavnih nositeljica protubanovinske i protusporazumske politike pod krilaticom „Srbi na okup“ među banovinskim Srbima. U promicanju velikosrpske ideologije tzv. Savskoj grupi pridružio se i dio srpskih članova banovinskog odbora JNS-a bivše Primorske banovine te pojedinci iz redova bosansko-hercegovačkih muslimana.

„Krajina“ – udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda

Društvo „Krajina“ bilo je udruga srpskih građana s područja Savske i Primorske banovine. Od osnutka u veljači 1939. pa do propasti Kraljevine Jugoslavije u Travanjskome ratu 1941. zastupala je velikosrpsku ideologiju prikrivenu „lažnim“ jugoslavenstvom. Zalagala se za stvaranje nove političko-teritorijalne jedinice srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji, koja bi se nazivala „Krajina“, a u svojim bi granicama obuhvaćala 25 kotareva iz Savske, Primorske i Vrbanske banovine. U Zagrebu osnovali su je članovi zabranjenih četničkih organizacija iz Savske banovine, a u radu bili su najaktivniji bivši visoki dužnosnici Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) i Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS). Među njima posebno su se isticali senator Petar Zec, vođa tzv. Savske grupe JNS-a u bivšoj Savskoj banovini, Vladimir Varićak, vlasnik i izdavač zagrebačkog tjednika *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi*, te bivši ministar Niko Novaković-Longo, vođa protusporazumske ili disidentske frakcije JRZ-a u bivšoj Primorskoj banovini, odnosno Dalmaciji.

Društvo „Krajina“, udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda, bilo je osnovano 10. II. 1939. u Zagrebu u restauraciji „Varoška pivnica“. ⁵¹ Za predsjednika Društva bio je izabran Stevan S. Kalember, za članove Upravnoga odbora Stevan S. Kalember, Stevo Stojanović, inž. Dragomir Subotić, Lazar Jakšić, Bogdan Miletić, dr. Vladimir Varićak, inž. Stanko Kliska, dr. Petar N. Gjurić i Dušan Žestić, a za članove Nadzornoga odbora društva Lazar Ladjević, dr. Bogdan Šolaja, dr. Branko Dragišić, Joca Milojević i Velimir Djukić.

Izabrano vodstvo Društva u nastavku je skupštine izglasovalo Pravila Društva koja su se sastojala od 9 poglavlja i 21 članka. Kao osnovna zadaća Društva određuje se rad „na zaštiti i unaprjeđenju kulturno-prosvjetnih, moralnih i privrednih interesa naroda“ koji će se provoditi osnivanjem ili pomaganjem kulturno-prosvjetnih, sportskih, gospodarskih i viteških udruženja. ⁵² Navedeno je da će te ciljeve udruženje nastojati ostvariti popularnim javnim predavanjima i raspravama o svim kulturno-prosvjetnim, socijalnim i gospodarskim pitanjima, koja će biti objavljena u stručnim i popularnim časopisima, novinama, knjigama i brošurama. Uz održavanje predavanja i rasprava te izdavačku djelatnost, Društvo se također obvezalo da će „pomagati svaku inicijativu i akciju, koja bi se poklapala sa zadatkom udruženja“. ⁵³

Da je osnivanje toga Društva bilo provedeno uz punu potporu vladajućeg JRZ-a, svjedoči činjenica da je njegova registracija bila obavljena u vrlo kratkome vremenu – od

⁵¹ HR-HDA 1353, Građanske stranke, predmet: „Krajina“ udruženje za kulturno-prosvjetno unapređenje naroda; Dizdar, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.)“, *Scrinia Slavonica*, 4, 2004, 259.

⁵² Ibid.

⁵³ Taj članak Pravila bio je doslovno primijenjen u slučaju glinskog kotara, kada je 3. XII. 1939. u Glini održana konferencija članova i simpatizera društva „Krajina“ koji su pod predsjedanjem dr. Stevana Brankovića donijeli rezoluciju, u kojoj su zatražili da se svi kotari od Jasenovca do Knina s apsolutnom srpskom većinom odvoje od Banovine Hrvatske. HR-HDA 1363 – izvještaj Sreskog načelstva u Glini od 16. III. 1940., inv. br. 6129. Srbi na okup, br. 14123.

osnivačke skupštine Društva 10. II. 1939., zaprimanja molbe za njegovu registraciju pri Upravi policije Zagreb i Upravnom odjeljenju II. pov. Kraljevske Banske Uprave Savske banovine 11. II. 1939. pa do upisa u registar udruga Savske banovine i potvrde njezinih pravila 16. II. 1939. godine proteklo je samo šest, odnosno pet dana.

Društvo „Krajina“ svoj je program objavilo u knjižici pod naslovom *Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*.⁵⁴ U prvome se dijelu te knjižice opisuju razlozi uzimanja upravo toga imena za novu jugoslavensku političko-teritorijalnu jedinicu. Prema njezinu anonimnom autoru ili autorima, u tako zamišljenoj političko-teritorijalnoj jedinici Kraljevine Jugoslavije našla bi se okupljena sva područja koja su se zvala „još iz davnina Krajinom; na lijevoj strani bivše granice hrvatskom,⁵⁵ a na desnoj strani bosanskom Krajinom“.⁵⁶

Nakon što je bila obrazložena povijesna utemeljenost uporabe upravo toga imena, autor ili autori te knjižice naveli su da bi „Krajina“ trebala u svojim granicama obuhvatiti s obiju strana bivše bosansko-hrvatske granice kostajnički, petrinjski, glinski, vrgomski, vojnički, slunjski, korenički, udbinski, donjolapački, gračački, otočački, dubički, bosanskonovski, dvorski, bosanskokrupski, cazinski, bihački, bosanskopetrovački, ključki, sanski, kninski i benkovački kotar te znatan dio ogulinskog kotara. Kao razlog ulaska tih kotareva u sastav „Krajine“ navodi se podatak iz popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 31. III. 1931., prema kojemu su Srbi na tome prostoru činili apsolutnu većinu.⁵⁷

Osnivači su Društva za upravno središte te nove političko-teritorijalne jedinice odabrali Bihać koji je, prema njihovu shvaćanju, krajinjski „geografski centar, a za najkraće vrijeme postaće i centar saobraćajni“.⁵⁸ Nakon definiranja imena, područja koje bi ušlo u sastav te jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice i njezina političko-upravnog središta, autor ili autori navode razloge koji su ih potaknuli na planiranje osnutka „Krajine“. Prema njima, potreba za stvaranjem takve političko-teritorijalne jedinice leži u činjenici da su Srbi zbog političkih pritisaka i gospodarskoga zanemarivanja „u tim krajevima najviše zaostali“.⁵⁹ Zbog tog sustavnog zanemarivanja i političkih pritisaka, krajiški su se Srbi potpuno „demobilisali i onesposobili za rad, u kome su proveli čitav niz decenija, vršeći svoju nacionalnu i patriotsku dužnost“,⁶⁰ zbog čega se posljedice toga stanja „bolno (...) osjećaju danas, baš u tim

⁵⁴ Zbog nedostatka bilo kakva impresuma u toj knjižici, mogla bi se u čitateljstva pojaviti sumnja da ona zapravo predstavlja program društva „Krajina“. Zbog toga kao potvrdu njezine autentičnosti kao programa toga Društva citiram izvještaj petrinjskog kotarskog načelnštva u kojem se navodi da je predsjednik toga ogranka Pavao Stanić pri osnutku ogranka toga Društva u Petrinji pročitao 21 članak Pravila udruženja te neke odlomke iz brošure *Krajina*. HR-HDA 1353, predmet: „Krajina“ udruženje za kulturno i privredno podizanje sela, osnutak mjesne organizacije u Petrinji, inv. br. 2881, br. 3314.

⁵⁵ Misli se na bivšu granicu austrougarske Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Bosne i Hercegovine.

⁵⁶ *Krajina*, Zagreb 1939, 3.

⁵⁷ Prema podacima iznesenima u knjižici *Krajina*, na tome je prostoru živjelo „940.296 duša, od toga 586.379 Srba, 250.618 Hrvata i 102.410 Muslimana“. Ibid., 3-4.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ „Prepušteni, gotovo, sami sebi, a u posljednjih nekoliko godina izloženi atakama nesavjesnih agitatora koji se u svojoj neobuzdanosti i nasrtljivosti ne ustručavaju ni od najpoganijih uvreda, kleveta i izazivanja, a tu i tamo i ozbiljnih pokušaja i privrednog potiskivanja na svim linijama, za nas se u tim krajevima gotovo i ne zna“. Ibid., 4.

⁶⁰ To zanemarivanje „krajiških“ Srba imalo je, prema autoru ili autorima knjižice, za posljedicu čak i ukidanje rada brojnih „nacionalnih, prosvjetnih, pa čak i privrednih institucija, koje su ranije, pod tuđinskom vlasti, podigli zlatnim žrtvama i održavali zavidnom požrtvovnošću“. Ibid., 5.

našim krajevima na periferiji, na Krajini s jedne i s druge strane nekadašnje pokrajinske granice između Bosne i Hrvatske“.⁶¹

Osim toga, autori krajiškog programa konstatiraju da su Srbi u tim krajevima pod sve većim političkim pritiskom, koji je „s druge strane sve jači“.⁶² „Akcija je iz dana u dan sve življa, pa ako baš hoćete i bezobzirna i tako organizovana i vođena, da se, ne samo kod neupućenih u zemlji, nego naročito kod stranaca, koji prolaze tim krajevima, stvara uvjerenje kao da su ti krajevi, na prevaru i protiv volje većine naroda okupirani i zarobljeni.“⁶³ S obzirom na veliku zaostalost u svakome pogledu tih krajeva, pokretači društva „Krajina“ kao svoj najvažniji cilj najavili su kako radom Društva žele potaknuti krajiške Srbe na „požrtvovni i samoinicijativni kulturni, nacionalni i gospodarski rad u kojem bi političke razlike trebale biti u ime napretka srpskog naroda zanemarene i potisnute iz svakodnevnog života“.⁶⁴

Iako je to Društvo bilo osnovano isključivo za pomaganje svekolikog razvoja srpskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji, njegovi su se osnivači ipak svojim programom morali prilagoditi Ustavu Kraljevine Jugoslavije iz 1931., koji je Jugoslavene definirao kao naciju sastavljenu od triju plemena (slovenskog, hrvatskog i srpskog). Kako bi izbjegli opasnost da ih se proglasi nacionalnim društvom i da im se na osnovi toga zabrani društveno djelovanje, osnivači društva „Krajina“ opisali su u programu sami sebe kao lojalne jugoslavenske građane odane državnoj ideji.⁶⁵

U posljednjim dijelovima programa definiraju se neka tehnička pitanja djelovanja Društva, poput pitanja njegova sjedišta i načina djelovanja među krajiškim Srbima. Tako su do dana uspostave „Krajine“ kao jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice za svoje privremeno sjedište odabrali Zagreb, dok se za promidžbu društvenih ideja planiralo pokretanje novinske tiskovine.⁶⁶

⁶¹ „U tim krajevima, gdje u 25 srezova, koji gravitiraju Bihaću, živi, kao što je već napred rečeno, blizu 600 000 Srba sa 250 000 Hrvata i oko 100 000 Muslimana, ima čovjek osjećaj kao da tu uopšte i nema Srba, i kao da ih tu nikada nije ni bilo“. Ibid., 6-7.

⁶² Ova se sintagma najvjerojatnije odnosi na hrvatsku stranu.

⁶³ Najizglednije je da se govori o zahtjevima SDK-a da se Savska i Primorska banovina ujedine u jedinstvenu Banovinu Hrvatsku. U doba pripreme i objave te knjižice već su bile započele prve pripreme za pregovore između Dragiša Cvetkovića i Vladka Mačeka.

⁶⁴ Prema programu, osnivači „Krajine“ željeli su potaknuti „Srbe na svim poljima nacionalnog, kulturno-prosvjetnog i privrednog života, tako da se privatnom inicijativom organizuje i učini sve ono što se – na prvi pogled najbolje volje – ne može učiniti drugim putem“, naglašavajući da će se u tome radu „najozbiljnije čuvati od svake političko-partizanske akcije, pa su u projektu pravila udruženja predviđene potrebne sankcije protiv tih i sličnih pokušaja“ te da će „u prvom redu, nastojati da u granicama zakona i u skladu s najvišim nacionalnim i državnim interesima, voditi akciju da se nigdje na mjerodavnim mjestima ni u Zagrebu, ni u Beogradu, nikada ne izgubi iz vida činjenica, da u tim krajevima živi ogromna većina Srba i da se u tim pokrajinama ne može i ne smije voditi ni privredna ni prosvjetna, niti ma kakva druga politika, koja bi vrijeđala nacionalne osjećaje Srba, prosvjetno ih zapostavljala, a privredno slabila i potiskivala“. *Krajina*, 7.

⁶⁵ Sami sebe opisali su kao „pristaše narodnog i državnog jedinstva; mi smo za punu ravnopravnost svih državljana bez razlike vjere i plemena; mi smo za bratsku slogu i svaki pametan sporazum; nama su hrvatske svetinje isto tako svete i drage kao i srpske; mi ne pravimo među braćom nikakve razlike i na toj ćemo liniji ostati u čitavome našem radu. Mi nećemo smetati nijednoj legalnoj političkoj stranci da se organizuje i afirmira; mi nećemo smetati niti zabranjivati našim članovima i prijateljima da se političko-partijski opredjeljuju po svom uvjerenju i ukusu, ali ćemo se uvijek oduprijeti, razumije se, samo zakonom dozvoljenim sredstvima, svakoj akciji, koja bi imala tendencu, da eventualno ponižava i vrijeđa Srbe, da ih nacionalno potiskuje i da zapostavlja i ugrožava njihove moralne i materijalne interese“. Ibid., 7-8.

⁶⁶ Za promidžbenu aktivnost društva njegovi su osnivači predvidjeli pokretanje „jedne novinske revije, koja bi, privremeno u početku, izlazila u Zagrebu, a čim se u Bihaću stvore potrebni uslovi, list i centralna udruženja prenijeli bi se u Bihać. U tom cilju imala bi se u prvome redu u Bihaću osnovati moderna štamparija i velika knjižara. Te bi ustanove bile prvi realni temelj za vođenje zamišljene akcije“. Ibid., 8.

Društvo „Krajina“ bilo je od samoga početka zamišljeno kao društvo čiji je program temeljen na velikosrpskoj, a ne na jugoslavenskoj unitarističkoj ideji, koje si je kao osnovni politički cilj postavilo izdvajanje područja Krajine iz sastava Savske, Primorske i Vrbaske banovine te njezino pripojenje velikoj Srbiji. Njihovo deklarativno pozivanje na vjernost jugoslavenskoj državnoj ideji o trima plemenima i trima vjerama jednog naroda bilo je samo obrazac potreban za dobivanje dozvole za rad od Upravnoga odjeljenja Kraljevske banske uprave Savske banovine.⁶⁷ Da je društvo „Krajina“ nastupalo isključivo s velikosrpskih političkih pozicija, svjedoči i činjenica da se u popisu srpskih naselja „u ostalim srezovima u sjevero-zapadnim pokrajinama“ kao takav navodi čak i Zagreb.⁶⁸

Osnivanje društva „Krajina“ i objavu njegove političke platforme u knjižici *Krajina-Srbi u sjevero-zapadnim pokrajinama* HSS-ovski *Hrvatski dnevnik* i SDS-ovska *Nova riječ* dočekali su „na nož“.⁶⁹ Prvi osvrt na osnivanje toga Društva iznio je već 2. III. 1939. Sava N. Kosanović u svojem članku, u kojemu je otvoreno napao njegove osnivače kao glavne uzročnike i začetnike tzv. hrvatskog pitanja i svih nesporazuma koji su zbog politike jugoslavenskoga unitarizma doveli Kraljevinu Jugoslaviju do raspada, ali i kao glavne krivce što su se područja Savske banovine naseljena Srbima našla u lošoj gospodarskoj i obrazovnoj situaciji, navodeći niz primjera.⁷⁰ Sličan protukrajiški stav iznosi se i u članku „Akcija ‘anonimnih’“, u kojemu novinar *Nove riječi* konstatira da je gospodarski i kulturni status krajiških Srba za Austro-Ugarske Monarhije bio mnogo bolji nego što je u Kraljevini Jugoslaviji.⁷¹

⁶⁷ „Ova Uprava je mišljenja, da su pravila u suglasnosti sa zakonskim propisima, pa obzirom na gore izloženo pravila se mogu potvrditi“. HR-HDA 1353, predmet: „Krajina“ udruženje za kulturno-prosvjetno unapređenje naroda. Izvještaj Uprave policije u Zagrebu, odsjek opšte policije od 11. veljače 1939., inv. br. 2970.

⁶⁸ *Krajina*, 12.

⁶⁹ „Odgovor Save Kosanovića Grbama, Urukalima i družini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 3. 1939, 3.

⁷⁰ „Pristalice ‘narodnog jedinstva’ traže da se zaštiti srpstvo od agresivnog hrvatstva. A baš takvo shvaćanje narodnog jedinstva – kao sinonima srpstva – dovelo je do današnjeg stanja i daje opravdanja najekstremnijima kod Hrvata. Ti – sigurni smo ko su i ako nijesu potpisali ni proglašena, ni knjižice ni pravila – kroz dvadeset godina daju ton takvoj politici. Kroz posljednjih deset godina samo oni govore, oni se čuju, oni vladaju. Od spomenutih 25 srezova, u 24 već u tri perioda sjede u parlamentu članovi jedinstvene većine – kakvih nema nigdje na svijetu – i mogli su se pobrinuti za ekonomsko i kulturno stanje srpskog sela. A i kroz prvih deset godina državnog života više od polovine tih srezova bilo je uvijek zastupano u vladi, koja je ovom zemljom upravljala. Svi ti Grbe, Mikašinovići, Letice, Urukala, Subotiči, Novakovići, kako li se zovu – dvadeset godina žive od raspirivanja mržnje srpsko-hrvatske. Diktatura im je došla kao spas, koji ih je ostavio na površini, jer samo u mutnom mogu da stoje na površini. (...) Stavlajući sebe za vječne branitelje srpstva, radeći najlošije i najnesavjesnije, bacili su – u očima Hrvata – odgovornost za loše stanje baš na tog Srbina – seljaka, koji živi izmiješan s Hrvatima! (...) Slunj, kotar s većinom srpskom, ima 62 % analfabeta. Više nego što ih je Austrija ostavila, i to mnogo više u srpskim selima, nego u hrvatskim. Lani, zaslugom većinom srpskom, narodni zastupnik, imao je zatvorene škole u deset srpskih sela. U vojničkom kotaru, s velikom većinom srpskom, narodni zastupnik Srbin – koji vječno traži da se poveća broj žandara – prosvjeduje što se bez njegovog znanja zida škola u jednom selu. U Plaškom vodila se istraga protiv predsjednika općine, što je sam iz svoje plaće podigao drvenu školu. U Vitunju, srpskom selu kod Ogulina, tri godine stoji prazna zgrada, koju su sami seljaci podigli za školu, jer nijesu sa zastupnikom Srbinom. Na Jezerima učitelj – Srbin pljuje djeci u usta i traži da gutaju njegovu pljuvačku i ne pomaže žalba. I tako redom. Da li je hrvatski seljak kriv za to? Da li je liječenje toga zla u borbi protiv hrvatstva? Ili naprotiv u zajednici i slozi onih, čija je sudbina i interes isti? (...) Oni što pokreću ‘Krajinu’, sahranili su sa svojom politikom odozgo na čitavoj liniji. Posljednjim im je udarac obrazloženje ostavke petorice ministara, koji su oborili Stojadinovićeve režim. (...) Srpski narod ne prima ove maskirane usrećitelje“. „Osnivanje društva ‘Krajina’“, *Nova riječ* (Subotica), 2. 3. 1939, 12.

⁷¹ „Iza Austrije ostalo po Krajinu još srebrnih pancira, toka i ilika, ostalo je još čoje i skrleta, svilenih peškira i vezenih kolijera, konja sedlanika i drugih znakova relativnog blagostanja i zadovoljstva na selu. Sad je sve to samo lijepa uspomena. Danas krajiška sela naliče na kolonije osuđenika na prisilan rad. Poslije

Ti su članci potaknuli u *Novoj riječi* pravu lavinu novih članaka sličnog sadržaja.⁷² Tako se u članku „Akcija ‘a la Krajina’“ osnivanje toga Društva stavlja u kontekst osnivanja brojnih drugih sličnih društava, poput „pokreta Karla Kovačevića, Jugoslavenske Radikalne Seljačke demokracije Nikole Uzunovića, Jugoslavenske Akcije, Četničkih udruženja i dr.“, koja su se formirala „da zbune i zavedu – naročito Srbe u krajevima gdje su miješani s Hrvatima“, a koja su propadala „jer su pravljene uvijek kombinacije ozgo, bez naroda, za korist pojedinca, za njihovo isticanje“, i to „uvijek na isti teritorij.“⁷³

U članku „Prijatelja S. iz Bihaća“, objavljenome u istome broju *Nove riječi*, čak se navodi da pokretači toga Društva nisu jedinstveni u usklađivanju svojih krajnjih ciljeva jer je samo nekoliko dana nakon njegova osnutka i objave programa u knjižici *Krajina* među njima došlo do sukoba oko pitanja prijestolnice te nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice zato što bi „jedni htjeli Bihać za centar, drugi Banja Luku, a treći bi pristali i na koji drugi.“⁷⁴ Da je snažna negativna promidžba protiv osnivača toga Društva već u samome početku njegova djelovanja utjecala na njegov rad, svjedoči istupanje Milana Gavrilovića, člana Upravnog odbora, iz njega,⁷⁵ kao i suosnivača dr. Luke Marića.⁷⁶

Istupanje dvojice uglednih članova iz vodstva Društva te anonimnost njegovih osnivača koji se nisu potpisali na njegovu programu bili su povod „Prijatelju S. iz Bihaća“ da u *Novoj riječi* objavi njihova imena.⁷⁷ Osim toga što su javnosti prvi put bili predstavljeni

---

dvadeset godina režima tih vlastoljubivih konjunkturaša, satrevena je i ona mrva životne radosti i optimizma što je srpski narod na Krajini dočuvao bio kroz turski, venecijanski i austrijski režim.“ „Akcija anonimnih“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷² Pojam „čitatelji“ stavljen je pod navodne znakove zbog toga što postoji opravdana sumnja da su članci u tome stranačkome dnevniku SDS-a objavljeni u rubrici „pisma čitatelja“ zapravo pisma njezinih stranačkih dužnosnika koja je bilo naručilo političko vodstvo te stranke. Suvremenim internetskim rječnikom autore takvih natpisa zvali bi „trolovi“.

⁷³ „Akcija ‘a la Krajina’“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁴ „Prijatelj S. iz Bihaća“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁵ Prema Milanu Gavriloviću, razlozi njegova istupa iz društva samo nekoliko dana nakon njegova osnivanja leže u činjenici da mu u samome početku djelovanja društva „nije uspjelo da rad novoosnovanog društva usmjerim na jedino pravilan put, tj. da društvo bude vođeno od prvih ljudi Banije i Korduna“ te da mu ono „svojim pravilima i antidemokratskim metodama već u samom početku društvenog rada ne daje nikakvih garancija, da će narod srpski i hrvatski Banije i Korduna od takvog rada imati bilo kakve koristi“. „Izjava“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁶ „Jedan od potpisnika pravila ‘Krajine’ D. L. M. (dr. Luka Marić, op. a.) uputio je pismo pokretačima, kojim izjavljuje da istupa iz društva i povlači svoj potpis sa pravila. To što je učinio D. L. M. učinice svi dobronamjerni, koji su slučajno upali u to društvo. Oni, koji ostanu, oni sigurno nijesu dobronamjerni“. „Istupanje iz ‘manjine’“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁷ „Ljudi su se pitali ko to vodi, a pokretači su se krili. Da ne bi bilo zabune, ipak treba objaviti imena onih koji su potpisali pravila. Ovo su oni: Stevo Stojanović, rodom Ličanin, po zanimanju upravitelj Agrarnih zajednica u Zagrebu, kandidat na svim izborima diktature; Stevo Kalember, porijeklom Ličanin; Dr. V. Đurić, porijeklom Kordunaš, po zanimanju profesor univerziteta. To je znameniti ‘gospodin iz automobila’ u kalendaru ‘Seljačkog kola’ ove godine; biv. radikal; M. Sadžak, porijeklom Banovac, zanimanje policijski činovnik; Dr. Luka Marić, porijeklom Banovac, zanimanjem profesor univerziteta (kad je vidio u što je zapeo, povukao je svoj potpis i nije više ‘Krajišnik’); Ing. Dragomir Subotić, porijeklom Srijemac, činovnik Saveza srp. zemlj. zadruga; presađen Krajišnik itd. Biv. radikal; Bogdan Miletić, porijeklom Srijemac, činovnik Saveza srp. zemlj. zadruga i on presađen. Biv. radikal; L. Jakšić, porijeklom Ličanin, inače sveštenik u Zagrebu; Dr. Vladimir Varićak, porijeklom Ličanin, inače advokat. Biv. radikal; Jovo Milojević, porijeklom Slavonac, zanimanje učitelj u Zagrebu, znameniti Jugoslaven iz šestog januara. Presađeni Krajišnik; Žestić, porijeklom Slavonac, zanimanjem brijač iz Zagreba, poznati jugoslavenski soko, i presađeni Krajišnik“. „Okolo ‘Krajine’ / Perjanice ‘Krajine’“, *Nova riječ* (Subotica), 30. 3. 1939, 9.

neki od osnivača i vođa toga Društva, njihovo je djelovanje prvi put bilo povezano s Beogradom preko političkoga djelovanja narodnih zastupnika Dušana Bogunovića⁷⁸ i Đure Mikašinića,⁷⁹ tajnikâ organizacije JRZ-a Savske banovine.⁸⁰

Svi ti novinski članci, koji su se objavljivali u tisku ondašnje Savske banovine, važni su za razumijevanje djelovanja toga Društva na području Banovine Hrvatske jer jasno određuju neke nepoznanice vezane uz njegov rad i organizaciju. Na prvome se mjestu jasno ističe da je društvo „Krajina“ zapravo „udruženje Banovaca i Kordunaša“, odnosno dijela Srba s područja Korduna i Banovine (Banije),⁸¹ da su političku potporu osnivanju Društva dali visoki dužnosnici Stojadinovićeve JRZ-a, poput Đure Mikašinića i Dušana Bogunovića, te da se ideja za stvaranje Društva najvjerojatnije pojavila u Beogradu.⁸²

Srpski kulturni klub

Društvo Srpski kulturni klub je u Beogradu potkraj 1936. godine osnovala srpska intelektualna, politička i gospodarska elita, a nakon uspostave Banovine Hrvatske svrstalo se u najžešće osporavatelje unutarnjih političkih reformi započetih Sporazumom Cvetković–Maček.⁸³ Među Srbima u Banovini Hrvatskoj zastupalo je velikosrpsku ideologiju i bilo je, uz društvo „Krajina“ i dio svećenstva Srpske pravoslavne crkve, glavni nositelj protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta ujedinjenoga pod krilaticom „Srbi na okup“. Za razliku od ostalih zastupnika te politike, SKK je bio jedino srpsko društvo čije se djelovanje nije prikrivalo sintagmom borbe za spas unitarističke Kraljevine Jugoslavije, već se otvoreno zalagalo za stvaranje velike Srbije na svim srpskim „povijesnim“ prosto-

⁷⁸ Dušan Bogunović bio je inspektor prosvjetnog odjela Banske uprave Savske banovine i narodni zastupnik JRZ-a koji je svoju političku djelatnost razvio na području Ogulina i okolice. U izvještajima kotarskih načelnika s područja Like i Zagreba bio je organizator pokreta pod krilaticom „Srbi na okup“ na području Like, Korduna i Dalmacije. HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. IV. 1940., inv. br. 6129, Srbi na okup, br. 21422.

⁷⁹ „G. Đuro Mikašinić, biv. opć. bilježnik iz Plaškog, upravitelj Srpske Privredne banke (Zalagaonice), poslanik JNS i JRZ, uži prijatelj Dušana Letice, a preko njega Stojadinovića, sekretar JRZ za Savsku banovinu, govorio je u N. Skupštini o društvu 'Krajina'. O tom Glasnik JRZ javlja: Mikašinić opisuje pojam 'Srpske Krajine'. Veli da su Srbi iz Krajine u posljednje vrijeme povelili akciju da zaštite svoje interese i u tu su svrhu osnovali društvo 'Krajina' sa sjedištem u Zagrebu. Zadatak je ovog društva, da u ovom kraju afirmira Srbe na svim poljima nacionalnog društva. Veli da ta akcija nije uperena protiv Hrvata i da je on za potpunu ravnopravnost, ali da Srbi u Hrvatskoj traže također rješenje srpskog pitanja. Na kraju veli da hrvatsko pitanje treba riješiti na temelju državnog i narodnog jedinstva“. „Oko 'Krajine' / Đuro Mikašinić za 'Krajinu'“, *Nova riječ* (Subotica), 30. 3. 1939, 9.

⁸⁰ „A mi nismo djeca, da bismo mogli vjerovati da su gornja gospoda izmislila društvo 'Krajinu'. Znademo mi da su oni samo tuđa firma, firma kabastijih 'Krajišnika'. Od tih znademo za Đuru Mikašinića, općinskog bilježnika i narodnog poslanika, koji je u Nar. skupštini govorio u korist 'Krajine', a to sigurno zbog toga što mu kao pravom Krajišniku i iskušanom narodnom prijatelju, puca srce za siromašnim narodom... Druga ličnost je Dušan Bogunović, porijeklom Ličanin, učitelj gombanja i Dontov poslanik. (...) Pa mi znamo i to, da ni ova dvojica nisu pravi pokretači. Još se deblji kriju iza njih, a ova dvojica su uvijek i bila samo tuđa firma“. Ibid.

⁸¹ „Izjava“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4; „Oko moje izjave“, *Nova riječ* (Subotica), 18. 3. 1939, 4.

⁸² „Oko 'Krajine' / Perjanice 'Krajine'“, *Nova riječ* (Subotica), 30. 3. 1939, 9.

⁸³ Pravila Društva potvrdilo je Ministarstvo unutarnjih poslova 15. I. 1937. Marjanović, *Dražić Mihailović*, 19; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 568, bilj. 6; Regan, „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska“, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2, 2008, 397-424. Cjeloviti popis osnivača SKK-a objavljen je u: Dimić, *Kulturna politika*, 519-520, bilj. 570.

rima, uključujući i dijelove Banovine Hrvatske u kojima su Srbi činili apsolutnu većinu u ukupnom stanovništvu, ali i dijelove Banovine Hrvatske koji su, prema stajalištima tvoraca velikosrpskoga programa SKK-a, iz povijesnih, geostrateških ili gospodarskih razloga (poput, primjerice, istočne obale Jadranskoga mora) trebali pripasti Velikoj Srbiji.

Prema Dimiću, smatra se da su inicijativu za osnivanjem takvoga udruženja dali bosanskohercegovački Srbi – Nikola Stojanović, odvjetnik i nekadašnji član Jugoslavenskoga odbora, Vladimir Čorović, sveučilišni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu i rektor beogradskog univerziteta, te Dragoljub Grčić, dugogodišnji predsjednik kulturnoga društva „Prosvjeta“, i sveučilišni profesor Slobodan Jovanović.⁸⁴ Za predsjednika Društva bio je izabran Slobodan Jovanović, za njegove potpredsjednike odvjetnici dr. Nikola Stojanović i Dragiša Vasić, a za tajnika sveučilišni profesor dr. Vasa Čubrilović.⁸⁵

Povijest djelovanja SKK-a bila je obilježena dvjema fazama djelovanja, a svaku od njih pratio je točno određen program. Prvu fazu, od osnutka 1936. godine do uspostave Banovine Hrvatske 1939., obilježio je službeno usvojen program djelovanja, koji je bio objavljen u knjižicama pod naslovom *Pravila Srpskog kulturnog društva* i *Srpski kulturni klub*, priloženima zahtjevu za upis u registar društva pri Ministarstvu unutarnjih poslova 15. I. 1937., dok su drugu fazu djelovanja obilježili svojevrsni amandmani na program iz 1937. godine, koji su se objavljivali kao članci vodećih dužnosnika toga Društva u *Srpskom glasu*, političkomu tjedniku i glavnomu glasilu toga Društva.

Dok je program iz godine 1937. još uvijek bio prožet „jugoslavenskim duhom“, dotle su „amandmani“ na program iz godine 1939. i 1940. otvoreno zatražili stvaranje Velike Srbije kao pravedne naknade Srbima za svu žrtvu koju su dali za stvaranje zajedničke jugoslavenske države, počevši od brojnih srpskih žrtava u Austro-Ugarskoj Monarhiji palih u borbi za „oslobođenje slavenske braće“ od austrijskog i ugarskog terora te tijekom Prvoga svjetskog rata,⁸⁶ preko odricanja od „ratnoga plijena“ obećanog Srbiji za njezinu ulogu u Prvom svjetskom ratu,⁸⁷ pa sve do odricanja od vlastitoga državnog i nacionalnog identiteta pri stvaranju Kraljevine SHS.

⁸⁴ Dimić, *Kulturna politika*, 508.

⁸⁵ Upravni odbor SKK-a činili su: Slobodan Jovanović, gospodarstvenik dr. Vladimir Đorđević, sudac Kasacionog suda dr. Danilo Danić, Dragiša Vasić, trgovac dr. Kosta Popović, odvjetnik dr. Nikola Stojanović, Vasa Čubrilović, bivši pomoćnik ministra Risto Jojić, direktor gimnazije Dragomir Ilić, sveučilišni profesor dr. Pavle Stevanović, sveučilišni profesor dr. Slobodan Drašković, sveučilišni profesor dr. Sima Ilić, profesor učiteljske škole Sreten Stojanović, sveučilišni profesor dr. Milan Kičevac, sveučilišni profesor dr. Stevan Jakovljević, upravnik „Saveza nab. zadr. državnih činovnika“ Branko Trajković, a Nadzorni odbor kluba: general Živko Pavlović, rektor beogradskog univerziteta Dragoslav Jovanović, predsjednik Kasacionog suda Rusomir Janković, direktor „Hipotekarne banke Trgovačkog fonda“ Mihajlo Švabić te bivši direktor „Prometne banke“ Teodosije Ristić. *Ibid.*, 520.

⁸⁶ „Granica između Srbije s jedne i bivše Bosne i Hercegovine s druge strane koja je nekada išla rekom Drinom, rušena je od Kosova i konačno srušena pobjedom Srbije i njezinih saveznika Svetskom ratu od 1914 do 1918... I zato danas zaprepasčeni smelošću kojom se postavlja pitanje vraćanja na granice iz 1914. godine, dobrovoljci se smatraju izazvani i sa svom odlučnošću, onom istom sa kojom su se borili kao dobrovoljci, na to pitanje odgovaraju svima i svakom jednom rječju: Ne!“ „Oko autonomije Bosne i Hercegovine“, *Srpski glas* (Beograd), 23. 11. 1939, 3; „Trebalo prebrojati dobrovoljce iz Like i ostale žrtve raznih vrsta ‘za krst časni i slobodu zlatnu’. Treba znati i upamtiti, da Srpstvo nije moglo biti ugušeno ni od strane Beča ni od strane Pešte za toliko vekova i ono zaista neće ni sada pokleknuti.“ „Nema Srbina koji danas ne shvata da se ratne tekovine srpske vojske ne mogu izneti na Pazar ni u Brčkom ni na Jelačića trgu“, *Srpski glas* (Beograd), 11. 1. 1940, 2; „Njihove ‘pobede’“, *Srpski glas* (Beograd), 15. 2. 1940, 9.

⁸⁷ „Za ljubav posebnih hrvatskih težnji žrtvovana je kompaktnost države kao cjeline. (...) Žrtvovan je, da bi se, tobože, zadovoljno drugi principi, koji je obilato istican i upotrebljavan sa hrvatske strane, historijski,

Program Društva najvjerojatnije je, zajedno s njegovim pravilima, prihvaćen na osnivačkoj skupštini u Beogradu potkraj 1936. godine. Prema čl. 3. *Pravila Srpskog kulturnog kluba*, kao osnovni zadatak djelatnosti postavlja se rad na „njegovanju srpske kulture u okviru Jugoslavije, sa strogim isključenjem dnevne i partijske politike“.⁸⁸ Čini se da je taj osnovni zadatak Društva izazvao zabune na srpskoj političkoj i društvenoj sceni u Beogradu jer su ga njegovi autori u knjižici *Srpski kulturni klub* morali dodatno pojasniti.

Prema tom dodatnom objašnjenju ideje o njegovanju srpske kulture unutar jugoslavenske kulture, osnivači SKK-a istaknuli su da samo čovjek koji je svjestan svojih etničkih korijena i koji ih njeguje može biti temelj na kojemu se može graditi nadnacionalna država kakva je bila Kraljevina Jugoslavija.⁸⁹ Dodatno pojašnjenje uloge i zadaće djelovanja SKK-a iznio je i njezin predsjednik Slobodan Jovanović na prvoj javnoj skupštini Društva, održanoj u prostorijama palače „Izvozne banke“ 4. veljače 1937. godine.⁹⁰ Prema Jovanoviću, Srpski je kulturni klub „trebao biti mesto sastanaka i razgovora za sve one koji se interesuju pitanjima srpske nacionalne kulture“.⁹¹

No, osim te osnovne zadaće, Jovanović je posebno naglasio da će djelatnost Društva biti posebno usmjerena prema „graničnim oblastima“ koje su „po svom položaju izložene tuđinskim uticajima, i u kojima je Srpstvo najpouzdanija brana protiv tuđinskog nadiranja“.⁹² Premda je Dimić u romantičarskome duhu opisao prve godine djelovanja SKK-a kao organizacije koja je promicala „duh tolerancije, izmene misli, razgovora, saradnje, sastanaka i susreta različitih mišljenja, ideologija, stranačkih opredeljenja, kulturnih konfesija, isključujući svaku partijsku i političku tendenciju, a posebno zloupotrebu nacionalne ideje“, kada se Jovanovićeve riječi o „graničnim oblastima“ usporede s političkim stajalištima Stevana Moljevića, predsjednika Odbora SKK-a za Bosansku Krajinu te kasnijeg ideologa četničkoga pokreta u vrijeme Drugoga svjetskog rata,⁹³ onda je jasno da je to Društvo već

---

državnopravni princip. Tome načelu Srbi su žrtvovali sjevernu Dalmaciju, Liku, Kordun i Slavoniju“. *Brčko, srez i grad. Riječ Srba Brčana povodom pripojenja srezova sjeverne Bosne Banovini Hrvatskoj*, Brčko 1939, 7-8.

⁸⁸ Dimić, *Kulturna politika*, 508, bilj. 544.

⁸⁹ „Pogrešno bi bilo misliti da dobar Jugoslaven može biti samo onaj koji je prestao biti Srbin ili Hrvat ili Slovenac. Naprotiv samo onaj koji je bio i ostao dobar Srbin, dobar Hrvat, dobar Slovenac može biti i dobar Jugoslaven. Samo onaj koji je naučio da voli svoju užu postojbinu, umeće da voli i svoju širu postojbinu. (...) Jugoslavenstvo samo na temelju Srpstva, Hrvatstva, Slovenstva može dobiti onu sigurnu istorijsku podlogu bez koje i najlepši ideali ostaju utopije. Uz to ne smemo smesti sa uma da sa stvaranjem Jugoslavije nije prestala istorijska misija Srba, Hrvata i Slovenaca. (...) Jugoslavija će biti jaka i napredna, ako je Srbin i Hrvat i Slovenac budu podjednako voleli. Ta zajednička ljubav tri plemena prema državi pretpostavlja sposobnost države da zadovolji kulturne potrebe sva tri plemena. Privatna društva koja poučavaju te potrebe i svraćaju na njih pažnju, više prema tome i jedan državotvorni zadatak“. Dimić, *Kulturna politika*, 508, bilj. 544.

⁹⁰ *Ibid.*, 510-511.

⁹¹ „Nacionalna kultura uzeta je u najširem smislu, tako da obuhvaća i duhovnu i materijalnu kulturu. Zato se u SKK vide udruženi intelektualci i privrednici. Ovo je možda prvi put da se čini pokušaj ovako prisne suradnje intelektualaca i privrednika“. Isječak iz govora Slobodana Jovanovića objavljenog u beogradskoj *Politici* 5. II. 1937. *Ibid.*, 511.
Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 568, bilj. 6.

⁹² Dimić, *Kulturna politika*, 511.

⁹³ Moljević je opisao Banju Luku kao „snažan kulturni centar koji će paralisati utjecaj Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj utjecaj bio potreban opštoj nacionalnoj i državnoj ideji, i biti predstraža Beograda“, s ciljem da se „zahtevi Veliko-Hrvata svedu na pravu meru i na njihovo prirodno područje, da se onemoguće i frankovuluk i bošnjakluk“. Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 568, bilj. 6; Stevan Moljević, *Uloga i značaj Vrbaske banovine*, Banja Luka 1939, 19; Dimić, *Kulturna politika*, 513, bilj. 553.

od samog početka bilo zamišljeno kao nositelj novoga srpskog ujedinjenja u Kraljevini Jugoslaviji s jednim i jedinim ciljem, a to je bilo stvaranje Velike Srbije.

No, s druge strane, ne može se poreći ni činjenica da su osnivači SKK-a postupali prema svojim pravilima i programima u početku svoga društvenoga djelovanja, što je jasno vidljivo iz organizacijskog uređenja Društva, koje je za provedbu ideja podijelilo svoj rad na Gospodarski odjel pod vodstvom gospodarstvenika Vladimira Đorđevića i na Prosvjetni odjel pod vodstvom sveučilišnog profesora dr. Pavla Stevanovića.⁹⁴

Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije

Za razliku od zagrebačke „Krajine“ i beogradskoga Srpskog kulturnog kluba, Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije (dalje: Sokol) bio je udruga građana temeljena na unitarističkoj jugoslavenskoj ideologiji koja u svojim je redovima okupljala velik broj članova svih konfesionalnosti. Na temelju te ideologije Sokol se nakon uspostave Banovine Hrvatske otvoreno izjasnio kao protivnik pretvorbe Kraljevine Jugoslavije u složenu državu, što je bio povod za brojne napade na njegove članove u Banovini Hrvatskoj.

Nakon vojnoga sloma i propasti Austro-Ugarske Monarhije, u Zagrebu se 26. I. 1919. održao sastanak predstavnika hrvatskoga, slovenskoga i srpskoga Sokola, na kojemu je odlučeno da se njihova udruženja 28. VI. 1919. ujedine u novu nacionalnu udrugu pod nazivom Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca.⁹⁵

Budući da je nova sokolska udruga već godine 1920. promijenila ime u Jugoslavenski sokolski savez te se u političkom smislu očitovala za integralno jugoslavenstvo, već 1922. obnavlja se u Zagrebu rad Hrvatskoga sokolskog saveza.⁹⁶ Njegov je rad bio prekinut uspostavom Šestosiječanjske diktature 1929., koja je zabranila djelovanje svim jugoslavenskim udrugama građana s nacionalnim predznakom.⁹⁷ No, da bi popunio prazninu nastalu ukidanjem tih saveza, kralj Aleksandar I. Karađorđević inicirao je u Beogradu stvaranje nove sokolske udruge, koju je zamislio kao perjanicu politike integralnoga jugoslavenstva, a u čiji bi se rad uključile sve prethodne sokolske udruge, odnosno kao glavnu državnu udrugu, čiji je jedini cilj bio promicanje jugoslavenstva u svim sferama života Kraljevine Jugoslavije. Prvotna udruga, nazvana „Viteškim udruženjem Soko(la) Kraljevine Jugoslavije“, osnovana je u Beogradu u prvim danima Šestosiječanjske diktature, a već je 5. XII. 1929. bila preimenovana donošenjem Zakona o osnivanju Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije.⁹⁸

Na Vidovdanskom saboru novoosnovane udruge 28. VI. 1929. Društvo je kao glavni cilj postavilo promicanje jugoslavenstva, koje je definirano kao „integralno ujedinjenje i potpuno mehaničko izmjenjivanje svih postojećih etičkih i moralnih elemenata naših u pravcu gradnje jedne homogene jugoslovenske mase“.⁹⁹ Da bi ojačala to novo sokolsko društvo, središnja je Vlada 28. I. 1930. uputila građanima Kraljevine Jugoslavije *Manifest*

⁹⁴ Dimić, *Kulturna politika*, 520.

⁹⁵ Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 43.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 88.

⁹⁸ Hrvatski je sokolski savez na izvanrednoj skupštini, održanoj 1929., donio odluku o nepristupanju Viteškoj organizaciji Soko(la) Kraljevine Jugoslavije te, usporedno, i odluku o raspuštanju svih 125 ograna Hrvatskog sokolskog saveza. Dimić, *Kulturna politika*, 434.

⁹⁹ Ibid., 433.

savezne uprave, kojim je pozvala građane da se učlane u tu novu udruhu, dok je njezin Statut središnja Vlada proglasila 15. II. 1930.¹⁰⁰

Upravljanje nad tom novom sokolskom udrugom bilo je povjereno Upravi saveza koju je imenovao ministar prosvjete i ministar vojske, uz suglasnost predsjednika središnje Vlade.¹⁰¹ Za razliku od teritorijalnoga ustroja drugih političkih stranaka i udruga građana, čiji je rad bio obnovljen godine 1931., a koje su svoje podružnice, odnosno lokalne odbore osnivale prema upravno-teritorijalnoj podijeli Kraljevine Jugoslavije, dakle na banovinske, kotarske, gradske i općinske odbore, Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije ustrojio je svoju teritorijalnu organizaciju preko sokolskih župa, koje su mogle obuhvaćati najmanje dva ili više kotareva, dok su se one same dijelile na sokolska društva, u čijem su sastavu kao posebni odjeli mogle djelovati sokolske seoske čete.¹⁰²

Nakon potpisivanja Sporazuma Cvetković–Maček, na području Banovine Hrvatske bilo je aktivno nekoliko sokolskih župa – sokolska župa Zagreb, koju je činilo najmanje 7 sokolskih društava,¹⁰³ sokolska župa Karlovac, koju je činilo 26 sokolskih društva i 7 seoskih četa,¹⁰⁴ sokolska župa Sušak–Rijeka, sokolska župa Šibenik–Zadar, sokolska župa Knin–Split, sokolska župa Osijek i naposljetku sokolska župa Mostar, koju je činilo 1 sokolsko društvo i 8 seoskih četa, osnovanih, prema navodu mostarskoga kotarskog načelnika, „samo u onim općinama, odnosno selima gdje ima Srba“.¹⁰⁵

Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije svoju je promidžbenu djelatnost provodio preko svojih glasila – *Sokolski glasnik*, *glasilo Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije*, *Soko*, *Sokolić* i *Sokolska prosvjeta* – koja su izlazila u Beogradu, dok su na području Banovine Hrvatske izlazili glasnici župa Sušak–Rijeka, Šibenik–Zadar i Knin–Split pod naslovom *Soko na Jadranu* i *Sokol na Jadranu*.

Od godine 1929., kada je osnovan, pa sve do dolaska Milana Stojadinovića na vlast godine 1935., Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije bio je državna udruga zadužena za oblikovanje i nadzor nastave tjelesnoga odgoja u svim osnovnim i srednjim školama Kraljevine Jugoslavije, potom glavni nositelj razvoja pismenosti među širim narodnim slojevima te, u ideološkome smislu, glavni nositelj i promicatelj „jugoslavenskog državnog nacionalizma i kulturnih ideala“, odnosno unitarističke jugoslavenske ideologije.¹⁰⁶

Premda je Društvo nakon dolaska Milana Stojadinovića prestalo biti državnom udrugom, ono se i dalje smatralo glavnim nosiocem te ideologije i jednim od glavnih stupova one politike vođene iz Beograda koja je negiranjem prava hrvatskomu narodu na državnu i narodnosnu individualnost potkraj tridesetih godina 20. stoljeća gotovo dovela do „paralize“ unutarnjopolitičkoga života Kraljevine Jugoslavije. Negativan politički dojam koji je to Društvo ostavljalo na članove i simpatizere HSS-a i SDS-a tijekom druge polovine

¹⁰⁰ Ibid., 434.

¹⁰¹ Ibid., 436.

¹⁰² Gojko Jakovčev, *Sokolska organizacija u borbi*, Zagreb 1970, 79-81; Dimić, *Kulturna politika*, 439-441.

¹⁰³ Jakovčev, *Sokolska organizacija u borbi*, 60.

¹⁰⁴ Dimić, *Kulturna politika*, 441, bilj. 429.

¹⁰⁵ HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj Sreskog načelstva u Mostaru od 16. ožujka 1940, inv. br. 6129. Srbi na okup; Jelić-Butić, „Političke prilike“, IX, 25; *Sveslavensko sokolstvo. Svesokolski slet Beograd 1930*, Beograd 1930, 122-128, 140, 150, 180-203.

¹⁰⁶ Dimić, *Kulturna politika*, 442-461.

tridesetih godina 20. stoljeća zgodno ilustriraju novinski članci banovinskoga tiska sklonog politici koju je provodio SDK.

Prema pisanju *Srijemskoga Hrvata*, Sokoli su mitološki Jugoslaveni i falsifikatori narodne misli koji su „dvadeset godina (...) pristajali (...) uz svaku vladu koja je bila protiv Hrvata. Od orjunaša do četnika oni su svima davali svoju podršku i surađivali s njima u zagrižljivoj i upornoj negaciji hrvatskoga naroda i njegovih prava na život i egzistenciju. Svima, koji su se istaknuli protuhrvatskim radom, davali su legitimaciju jugoslavenstva, svjedodžbu državotvornosti s kojim su im bila sva vrata u državnim službama otvorena“.¹⁰⁷ U osudi sokolaša, kao jednih od glavnih nositelja protuhrvatske politike tridesetih godina 20. stoljeća, zagrebački *Katolički tjednik* otišao je još dalje. Prema njemu, ta je udruga građana postala „isključivo srpskom nacionalnom organizacijom, isto kao i ‘Narodna obrana’ i četnici. U Hrvatskoj Banovini samo Srbi stupaju u Sokol. I Srbi mu jedino daju ton. On je u Hrvatskoj postao branič srpskih interesa, i to vrlo ekspanzivan i ofenzivan“.¹⁰⁸

Da članovi uredništva *Srijemskoga Hrvata* i *Katoličkoga tjednika* nisu pretjerali u svojim opisima društva Sokol kao udruge koja se pod krinkom jugoslavenstva pretvorila u „srpsku nacionalnu organizaciju“, vidi se iz nekoliko izvještaja mostarskoga kotarskog načelnika. U svojem prvom izvještaju od 10. X. 1939. mostarsku sokolsku župu opisuje kao udruhu u koju su „učlanjeni skoro sami Srbi i pomenute sokolske čete postoje samo u onim općinama, odnosno selima gdje ima Srba, dok Hrvata i muslimana među sokolima ima samo kao bijelih vrana“.¹⁰⁹ U svojem izvještaju od 16. III. 1940. mostarski kotarski načelnik ide još dalje u optuživanju mostarskih sokola za protubanovinsku i protusporazumsku djelatnost te ističe da je Čedo Milić, „starešina“ sokolske župe i „fanatičan pristaša Ljotićevca“, glavni organizator protubanovinske i protusporazumske djelatnosti u tome kotaru, odnosno da je „vođa akcije ‘srpstva na okup’“.¹¹⁰

Da slučaj mostarskog Sokola nije usamljen primjer koji ilustrira prosrpski karakter društva Sokol potkraj tridesetih i početkom četrdesetih godina 20. stoljeća, vidljivo je i iz dvaju izvještaja koreničkoga kotarskog načelnika o političkim prilikama i događajima u tome kotaru, iz kojih se saznaje da je društvo Sokol organiziralo 27. I. 1939. u Buniću „Svetosavsku zabavu“, kao i u Korenici gotovo mjesec dana poslije, odnosno 4. II. 1939.¹¹¹

Srpska pravoslavna crkva

Srpska pravoslavna crkva bila je među najvažnijim i najutjecajnijim institucijama Srba u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugoga svjetskog rata.¹¹² Premda se vodstvo Srpske pravo-

¹⁰⁷ „Sokoli prema Hrvatskom narodu“, *Srijemski Hrvat* (Vukovar), 22. 6. 1940, 1.

¹⁰⁸ „‘Katolički tjednik’ jugosokolima“, *Srijemski Hrvat* (Vukovar), 1. 1. 1941, 2.

¹⁰⁹ Jelić-Butić, „Političke prilike“, IX, 25; *Ibid.*, X, 43.

¹¹⁰ HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj Sreskog načelstva u Mostaru od 16. ožujka 1940., inv. br. 6129, Srbi na okup.

¹¹¹ HR-HDA 1363, predmet: Političke prilike i događaji u mjesecu januaru 1939. god. – Izvještaj kotarskog načelstva u Korenici od 1. veljače 1939., inv. br. 5531; HR-HDA 1363, predmet: Političke prilike i događaji u mjesecu februaru 1939 – Izvještaj kotarskog načelstva u Korenici od 1. ožujka 1939., inv. br. 5531.

¹¹² Više u: „Pravoslavlje“, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 6: Perfekt – Sindhi, Zagreb 1962, 267; *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969: spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd 1961; *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970: spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja Srpske patrijaršije*, Beograd 1971; Željko Krušelj, „Svetosavlje kao ishodište velikosrpstva“, u: Ljubica Štefan (ur.), *Srpska pravoslavna crkva*

slavne crkve (Sveti arhijerejski sabor) nije javno usprotivilo uspostavi Banovine Hrvatske i unutarnjopolitičkoj reformi Kraljevine Jugoslavije, svećenstvo se podijelilo na pristaše i osporavatelje novoga unutarnjega političko-teritorijalnog uređenja.

S obzirom na to da je svećenstvo Srpske pravoslavne crkve tijekom Konkordatske krize čak bilo spremno na rušenje jugoslavenske Vlade s Milanom Stojadinovićem na čelu, moglo se očekivati da će slično reagirati i na Sporazum Cvetković–Maček, kao i na uspostavu Banovine Hrvatske.¹¹³ Iako se njezino svećenstvo, poput članova i simpatizera svih drugih srpskih političkih stranaka, podijelilo na pristaše i poricatelje novoga unutarnjeg političko-teritorijalnog uređenja Kraljevine Jugoslavije, vodstvo Srpske pravoslavne crkve, odnosno njezin Sveti arhijerejski sabor nije se javno protivio uspostavi Banovine Hrvatske unatoč činjenici da je određen broj članova toga Sabora smatrao kako je velik broj srpskih kotareva nepravedno ušao u njezin sastav, kao i da je njezin teritorij prevelik.¹¹⁴

Najjača protubanovinska i protusporazumska aktivnost bila je među pravoslavnim svećenicima u Bosanskoj Posavini, koji ne samo da su bili uključeni u promociju politike „Srbi na okup“ nego su i poticali osnivanje akcijskih odbora brčanskoga, derventskoga i gradačackog kotara kao stožernih organizacija za obranu srpstva. Štoviše, velik broj pravoslavnih svećenika s prostora Bosanske Posavine vodio je glavnu riječ u oblikovanju te političke djelatnosti. Prema izvještajima kotarskih načelnika iz Brčkoga, Dervente i Gradačca, kao vođa i organizator ove akcije navodi se tuzlanski vladika Nektarije, prota Milan Božić iz Sarajeva te prota Rajko Sofrenović iz Gradačca.¹¹⁵ Svoj vrhunac protusporazumska i protubanovinska politika u Bosanskoj Posavini doživjela je 25. I. 1940., kada je u prostorijama Srpske crkvene općine u Brčkom osnovan „Akcioni odbor“ Bosanske Posavine.¹¹⁶

---

i fašizam, Zagreb 1996, 6; „Srpska pravoslavna crkva“, *Opći religijski leksikon*, Zagreb 2002; *Historija srpskog naroda*, 1-6, Beograd 1986; Regan, „Djelovanje Srpske pravoslavne crkve na području Banovine Hrvatske“, u: Tomislav Jonjić – Zlatko Matijević (ur.), *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva: zbornik radova*, Zagreb 2009, 249-278; Isti, „The Serbian Orthodox Church and Croatian independence – Activity in the Banate of Croatia“, *Review of Croatian History*, 6/1, 2010, 85-104.

¹¹³ Kako je Milan Stojadinović uspio ratificirati konkordat u državnome parlamentu, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve „je bio sproveo u delo svoju pretnju da će isključiti iz crkvene zajednice sve one narodne poslanike, koji budu glasali za Konkordat. Ova je odluka izvršna u celoj zemlji i na mnogim mestima dolazilo je do nemilih scena kada su pojedini sveštenici odbijali da vrše obrede za porodice posalnika koji su glasali ‘za’. Iz srpske pravoslavne crkve bili su tada isključeni i svi članovi Vlade pravoslavne vere, pa razume se i ja“. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 472.

¹¹⁴ „Vama je poznato da Srpska pravoslavna crkva, kad je bila u pitanju sloga i jedinstvo u Jugoslaviji, nije ustala protiv formiranja, u onako širokim granicama, Hrvatske banovine, u kojoj su mnogi srpski srezovi sa čisto srpskom većinom. Niti je Srpska pravoslavna crkva ustala ma kakvim javnim i oštrim protestom što su za vreme Vašeg banovanja u Zagrebu od strane zagrebačke rulje polupani svi prozori na dvoru Srpskog pravoslavnog Mitropolita gospodina Dositeja. Niti je srpski narod ustao kakvim javnim protestom, što je, opet, za vreme Vašeg banovanja u Zagrebu, zagrebačka opština poisterivala sve Srbe iz službe i što je, opet uzela za zapovednika gradske straže Geroca, čuvenog dželata Srba u vreme prošle okupacije“. Pismo srpskog episkopa SAD-a Dionisija – banu Ivanu Šubašiću, 17. I. 1942., u: Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, 2, Zagreb 1998, 138-139.

¹¹⁵ HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940, inv. br. 6129.

¹¹⁶ HR-HDA-1363, Politička situacija, predmet: Srbi na okup/: Kostić dr. Milorad održanje sastanka u srpskoj dvorani u Brčkom – izvještaj kotarskog načelstva u Brčkome od 26. siječnja 1940., inv. br. 6129; HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940., inv. br. 6129.

Nasuprot njima djelovala je skupina pravoslavnih svećenika iz Gornjokarlovačke, Banjalučke i Pakračke eparhije, koji su bili mnogo skloniji prihvaćanju procesa pretvorbe Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke u složenu državu, što se vidi i iz njihova političkoga djelovanja jer su najčešće kao simpatizeri ili čak članovi SDS-a sudjelovali u promociji nove politike Sporazuma među banovinskim Srbima. Neki su od njih čak i zauzimali visoke položaje u tijelima Banovine Hrvatske, poput pravoslavnoga svećenika Rajka Kokanovića, koji je kao hrvatski narodni zastupnik sudjelovao na prvoj sjednici Hrvatskoga narodnog zastupstva 29. VIII. 1939. u Zagrebu nakon uspostave Banovine Hrvatske¹¹⁷ te bio izabran za člana Banskoga odbora za gospodarstvo, a s pravoslavnim svećenikom Dušanom Kecmanovićem iz Banje Luke za člana Prosvjetnoga odbora.¹¹⁸

5. Zaključak

U ovom je radu prikazano političko djelovanje stranaka i društava koje su u svom članstvu i vodstvu okupljale velik broj Srba tijekom nastanka i razvoja Banovine Hrvatske od 26. VIII. 1939. do 10. IV. 1941. Obuhvaćene su sve važnije političke stranke i udruge građana, kao i Srpska pravoslavna crkva, koje su bitno utjecale na politička stajališta banovinskih Srba. Nakon što je uspostavom Banovine Hrvatske 26. VIII. 1939. započela opsežna državna reforma pretvaranja Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke u složenu državnu zajednicu, a u stvarnosti njezina podjela na hrvatsku i srpsku interesnu sferu, tim političkim procesom bile su zadovoljne tek stranke SDK (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka) pod vodstvom Vladka Mačeka i vladajuća Jugoslaven-ska radikalna zajednica pod vodstvom Dragiše Cvetkovića, uključujući kneza Pavla kao vodećega člana Kraljevskog namjesništva. Premda se činilo da je započeta federalizacija zemlje, koja je još planirala uspostavu slovenske i srpske jedinice uz Banovinu Hrvatsku, put k stabiliziranju dotadašnje izuzetno nestabilne unutarnjopolitičke situacije, kao i odabir tog modela potaknuli su pobornike preostalih triju modela (unitarističko-centralističkoga, velikosrpskoga i separatističkoga) na još snažnije političko djelovanje, što je u konačnici dovelo do slamanja federalističkoga modela u državnom udaru 27. III. 1941. Iako su nositelji udara imali namjeru obnoviti centralističko-unitarističko uređenje države, na tom putu spriječila ih je njemačko-talijanska agresija u travnju 1941. Tako je na kraju ipak „pobijedio“ separatistički model rješavanja unutarnjopolitičke krize monarhističke Jugoslavije. No, ne kao međusobni dogovor naroda Jugoslavije o priznavanju povijesnih pokrajina kao novih država, već kao posljedica njemačko-talijanske agresije i njihovih saveznika na Jugoslaviju u travnju 1941. te nevoljkosti narodâ Jugoslavije da je brane kao svoju domovinu.

¹¹⁷ „Sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva“, *Nova riječ* (Subotica), 31. 8. 1939, 5.

¹¹⁸ „Izbor banskih odbora“, *Nova riječ* (Subotica), 31. 8. 1939, 6.

IX.

POLITIKA I DOGAĐAJI

POLITICS AND EVENTS

HRVATSKA SOCIJALDEMOKRACIJA U BANSKOJ HRVATSKOJ TIJEKOM 1915. GODINE¹

PRILOG POPUNJAVANJU JEDNE PRAZNE U HISTORIOGRAFIJI

Godina 1915. je iz perspektive istraživača povijesti hrvatske socijaldemokracije u Banskoj Hrvatskoj možda i najmračniji period zbog nedostatka povijesnih izvora, najvećim dijelom uvjetovanog ratnim okolnostima i zabranom djelovanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Ovaj rad na temelju neobjavljenih i objavljenih izvora te literature detaljnije rekonstruira položaj vodećih hrvatskih socijaldemokrata tijekom 1915. godine u Banskoj Hrvatskoj, ponajprije u širem kontekstu zbivanja unutar njemačke i austrijske socijaldemokracije. Pokazuje se da je razlog historiografske praznine zapravo potpuna pasivnost hrvatske socijaldemokracije, prije svega zbog postupaka državnih vlasti prema njoj u vremenu izbijanja Prvog svjetskog rata, što je s njene strane rezultiralo primjetnim blađenjem odnosa prema drugim socijaldemokratskim strankama unutar Austro-Ugarske, kao i neprijateljstvom prema samoj državi.

Ključne riječi: socijaldemokracija, Prvi svjetski rat, 1915. godina, Hrvatska, Slavonija, politička povijest, intelektualna povijest

1. Uvod

Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije (SDSHS), osnovana 1894., pred Prvi svjetski rat svojom je radikalnošću, uvjetovanom Erfurtskim programom preuzetim od njemačke socijaldemokracije, prednjačila među političkim strankama u Banskoj Hrvatskoj

---

¹ Ovaj je prilog strukturno povezan s mojim radom „Hrvatska socijaldemokracija u Prvome svjetskom ratu. U procjepu između marksističkih načela i politike Centralnih sila“, koji je izvorno bio zamišljen za ovaj zbornik. Međutim, tema se pokazala izuzetno kompleksnom te je daleko premašila opseg koji je predvidjelo uredništvo. Zbog toga će izvorni rad, također posvećen profesoru Dragi Roksandiću, biti objavljen kao posebna knjiga u izdanju Srednje Europe, a ovaj znatno manji prilog, koji obrađuje sadržaj teme u koji nije bilo potrebe detaljnije ulaziti u izvornom radu, ponuđen je uredništvu obljetničkog zbornika. Stoga upućujem čitatelja koji više želi saznati o stvarima koje se ovdje spominju, ali se detaljnije ne problematiziraju, na izvorni rad. Ovom se prilikom pridružujem srdačnim čestitkama profesoru Dragi Roksandiću na njegovu 70. rođendan. Profesora Roksandića upoznao sam na drugoj godini studija povijesti (ak. god. 2010./2011.) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a ubrzo sam postao demonstrator na njegovu kolegiju „Europske regije i hrvatska povijest 19. stoljeća“, koji je on izvodio izrazito inovativno i stručno. Od tada plodonosno surađujem s njime na brojnim projektima u sklopu Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskoga fakulteta, od kojih je posljednji bio „Desničini susreti i hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam“ (2016./2017.). U skladu i sa stogodišnjicom kraja Prvog svjetskog rata, ovaj prilog dotiče se dviju velikih istraživačkih tema profesora Roksandića, a to su: povijest Hrvatske u okviru Habsburške Monarhije te povijest Srba u Hrvatskoj, ponajprije djelovanje Vitomira Koraća, hrvatskog socijalista srpskoga podrijetla. Za najznačajnije primjere znanstvenog istraživanja povijesti Srba u Hrvatskoj u vrijeme Prvog svjetskog rata u opusu profesora Roksandića v. Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991, 117-120; Isti, *Svetozar Borojević od Bojne (1856–1920). Lav ili Lisica sa Soče?*, Zagreb 2006.

u borbi za politička i radnička prava te građanske slobode.² Zbog toga je bila u oštrom sukobu s vlastima bana Nikole Skerleca, vjernog poslušnika ugarskog premijera Istvána Tisze.³ Sukob je za vrijeme protusrpskih demonstracija krajem lipnja 1914., nakon atentata na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, dosegao kulminaciju uhićenjem istaknutih socijalista Vladimira Bornemisse i Jurja Demetrovića, od kojih je prvi zatvoren, a drugi, nakon kraćeg vremena, protjeran iz Zagreba.⁴ Izbijanjem rata krajem srpnja, na snagu je stupio niz zakona, od kojih je posebice Zakon o ratnoj proizvodnji (*Kriegsleistungsgesetz*), čija je verzija postojala i u ugarskome dijelu Monarhije, paralizirao i ratnim potrebama podvrgnuo socijaldemokratske stranke u Austro-Ugarskoj.⁵ U Banskoj Hrvatskoj mjere su bile još radikalnije jer je djelatnost SDSHS-a posve zabranjena, a velik je dio njezinih članova mobiliziran.⁶ Vojne je službe ostao pošteđen socijaldemokratski prvak Vitomir Korać (kojega su teška tamnovanja proteklih desetljeća pretvorila u doživotnog invalida), zajedno s nekolicinom svojih drugova. Oni su posebice budno pratili razvoj događaja unutar Socijaldemokratske stranke Njemačke (SPD) i o tome raspravljali jer je izbijanje sukoba među njezinim istaknutim članovima potaknulo teorijske rasprave o odnosu rata i socijalističkih načela, ali su prirodno bili zainteresirani i za najrazvijeniju socijaldemokratsku stranku u Monarhiji, austrijsku Socijaldemokratsku radničku stranku (SDAP).⁷

Ipak, osim ovdje navedenih općenitih činjenica da je djelatnost SDSHS-a obustavljena i da je velik dio istaknutih članova Stranke mobiliziran, dok je ostatak pratio zbivanja u SPD-u i SDAP-u, o djelatnosti hrvatskih socijaldemokrata u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1915. godine u historiografiji ništa nije poznato.⁸ Glavni je cilj ovoga rada stoga istražiti upravo

² Nažalost, u posljednjih nekoliko desetljeća nema temeljitih znanstvenih obrada SDSHS-a, čija je povijest bila popularna tema u jugoslavenskoj historiografiji. Općenito o djelovanju Stranke pred Prvi svjetski rat v. Mirjana Gross, „Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Historijski zbornik*, V/3-4, 1952, 311-323, te studije Elze Tomac, *Uloga socijaldemokratske stranke u političkom životu Hrvatske pred prvi svjetski rat*, I-II, doktorska disertacija, Zagreb 1972, i „Die Sozialdemokratische Partei in Kroatien und die Krise des Dualismus Österreich-Ungarns vom Jahre 1903 bis zum I. Weltkrieg“, u: *Studies in East European Social History*, ur. Keith Hitchens, Leiden 1977, 43-65.

³ O odnosu Tisze i Skerleca v. Ivan Bulić, „Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvog svjetskog rata – značaj i posljedice“, u: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.*, ur. Zlatko Matijević, Zagreb 2010, 32-33.

⁴ O protusrpskim demonstracijama u Banskoj Hrvatskoj v. Damir Agičić, „Civil Croatia on the Eve of the First World War (The Echo of the Assassination and Ultimatum)“, *Povijesni prilozi*, XIV/14, 1995, 301-310. O Bornemissi i Demetroviću v. Redakcija, „Bornemissa, Vladimir“, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), 2, 1989, 164-165; Tatjana Delibašić, „Demetrović, Juraj“, *HBL*, 3, 1993, 288-289. V. i „Demetrović i Bornemissa uhapšeni radi sukrievnje na Jukićevom atentatu“, *Slobodna riječ* (Zagreb), 7. 7. 1914, 1.

⁵ Ukratko o Zakonu o ratnoj proizvodnji v. Manfred Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*, Wien 2013, 43; Walter Wagner, „Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung“, u: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, ur. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch, V: *Die Bewaffnete Macht*, Wien 1987, 586-587.

⁶ Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, I, Zagreb 1929, 235.

⁷ *Ibid.*, 234-235. Ukratko o Koraću, iako s podosta grešaka, v. Stjepan Matković – Filip Hameršak, „Korać, Vitomir“, *HBL*, 7, 2009, 601-603.

⁸ Pritom se radi uglavnom o jugoslavenskoj historiografiji jer je posljednji rad koji se općenito bavi SDSHS-om u Prvome svjetskom ratu napisan prije više od pola stoljeća, a to je dio iz knjige Vlade Strugara, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke, 1914–1918*, Zagreb 1963, 187-246. On 1915. godinu uopće ne spominje, a neobrađenosti ove teme posebno je pridonijela činjenica da se jugoslavenska historiografija uglavnom fokusirala na događaje poslije Oktobarske revolucije.

tu temu, dakako, ponajprije u povezanosti sa zbivanjima u njemačkoj i austrijskoj socijaldemokraciji koje su najviše utjecale na hrvatsku socijaldemokraciju u ovome vremenu.

2. Njemačka i austrijska socijaldemokracija tijekom 1915. godine

Ključni trenutak koji je u Njemačkoj odredio politiku vodstva SPD-a tijekom ratnih godina bilo je odobravanje ratnih kredita 4. kolovoza 1914., čime je stranka pristala uz *Burgfrieden* (građanski mir), službenu državnu politiku koja je zbog ratnoga stanja raspolagala sredstvima prisile i potisnula sve međustranačke prijevore u Reichstagu.⁹ Friedrich Ebert, predsjednik SPD-a, pripadao je stranačkome desnom centru, a tijekom 1915. godine nastavio je podržavati njemačku Vladu. Njegovo uvjerenje da je pitanje podržavanja rata zapravo pitanje opstanka Njemačke koju su njezini protivnici naumili uništiti, učvršćeno je te godine ulaskom Italije u rat na strani Antante, koja joj je Londonskim ugovorom obećala ratni plijen nauštrb Austro-Ugarske.¹⁰ Ebert je u zahtijevanju iskrenog traženja pravednog mira imao saveznike u ljevici stranačkog centra, čiji su znameniti predstavnici bili marksistički teoretičari Karl Kautsky i Eduard Bernstein, ali je pouzdanje potonjih u iskrenost njemačke Vlade ozbiljno narušeno kada su u javnost procurili njezini aneksionistički planovi.¹¹ S druge strane, najveća opozicija stranačkome vodstvu bila je radikalna ljevica okupljena oko Rose Luxemburg i Karla Liebknechta. Oni su rat smatrali imperijalističkim i prosvjedovali protiv *Burgfriedena* te dalje zagovarali prvenstvo klasne borbe i internacionalistička načela.¹² Liebknecht je već početkom prosinca 1914. u Reichstagu glasovao protiv novih ratnih kredita kako bi mobilizirao opoziciju protiv vodstva Stranke.¹³

Austrijska je socijaldemokracija već prije izbijanja rata bila paralizirana nizom izvanrednih mjera, a pogotovo Zakonom o ratnoj proizvodnji, kao i odgodom Carevinskog vijeća

⁹ Za *Burgfrieden* usp. Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866–1918*, II: *Machtstaat vor der Demokratie*, München 1993, 778-781, 786-787; Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, IV: *Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten, 1914–1949*, München 2003, 39-43.

¹⁰ Friedrich Ebert, „Zur Kriegserklärung Italiens. Aus einer Reichstagsrede, 29. 5. 1915“; „Bewilligung der Kriegskredite. Aus einer Reichstagsrede, 21. 12. 1915“, u: Ebert, *Schriften, Aufzeichnungen, Reden*, I, Berlin 1926, 310-315. Ukratko o Ebertu v. Georg Kotowski, „Ebert, Friedrich“, *Neue deutsche Biographie* (dalje: *NDB*), 4, 1959, 254-256.

¹¹ Zbog toga je centristička ljevica i javno reagirala: Eduard Bernstein – Hugo Haase – Karl Kautsky, „Das Gebot der Stunde“, *Leipziger Volkszeitung* (Leipzig), 19. 6. 1915, 1-2. O njemačkim aneksionističkim planovima usp. Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, II, 802-812; Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, IV, 26-38; Klaus Hildebrand, *Das vergangene Reich. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler 1871–1945*, München 2008, 321-326. Ukratko o Kautskom i Bernsteinu v. Norbert Leser, „Kautsky, Karl“, *NDB*, 11, 1977, 373-374; Paul Mayer, „Bernstein, Eduard“, *NDB*, 2, 1955, 133.

¹² Rosa Luxemburg, „Der Wiederaufbau der Internationale“, u: Ista, *Gesammelte Werke*, IV: *August 1914 bis Januar 1919*, Berlin 1979, 20-32; Karl Liebknecht, „Resolutionen“ et passim, u: Ista, *Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze*, Stuttgart 1952, 292-335. Inače je djelatnost R. Luxemburg i Liebknechta bila znatno otežana jer su velik dio rata proveli u zatvoru, prva od ožujka 1915., a drugi od veljače 1916. Hermann Weber, „Liebknecht, Karl“, *NDB*, 14, 1985, 505; Iring Fetscher, „Luxemburg, Rosa“, *NDB*, 15, 1987, 578-582.

¹³ Za podjele u SPD-u tijekom 1915. godine v. Carl Emil Schorske, *German Social Democracy 1905–1917. The Development of the Great Schism*, Cambridge 1983, 296-297, 299-307.

u ožujku 1914. godine.¹⁴ Prvak SDAP-a, Victor Adler, nije imao opoziciju kao vodstvo SPD-a s kojim je održavao blizak kontakt, a tijekom 1915. uglavnom se javno zalagao za pravedan mir jer mu više od toga cenzura nije dopuštala.¹⁵

U službenim glasilima SPD-a i SDAP-a tijekom 1915. godine može se naći spomen Hrvatske. Nekoliko dana prije izlaska Italije iz Trojnog saveza, *Vorwärts* se posvetio temi konflikta Rusije i Italije u odnosu na južnoslavensko pitanje. Članak je na naslovnoj stranici spominjao namjeru Frana Supila da privoli vodeće ruske krugove na zaštitu hrvatskih područja od talijanskih pretenzija prilikom njegove misije u Petrogradu, a završava tvrdnjom da današnji stadij južnoslavenskog pitanja seže natrag u korijene Svjetskog rata.¹⁶ Istim je povodom i *Arbeiter-Zeitung* prenio riječi srpskog socijaldemokrata Dragiše Lapčevića (koji je pledirao za „slobodu i samostalnost balkanskih naroda“), da Italija nema pravo pretendirati na „Slavoniju, Hrvatsku i srpska područja“.¹⁷ Međutim, čitatelj može lako zapaziti da se hrvatska socijaldemokracija tijekom 1915. uopće ne spominje u glasilima vodećih socijaldemokratskih stranaka. Razlog tomu, osim pritiska izvanrednih ratnih zakona, bilo je i narušeno povjerenje u internacionalna socijalistička načela među hrvatskim socijaldemokratima.

3. Hrvatska socijaldemokracija u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1915. godine

Sasvim je sigurno da je Koraćev krug detaljno pratio *Vorwärts* i *Arbeiter-Zeitung*, kao i ostale socijalističke novine i literaturu.¹⁸ No, tiskovine nisu bile jedini medij koji je širio odjeke zbivanja u njemačkoj i austrijskoj socijaldemokraciji u Banskoj Hrvatskoj. U srpnju 1915., dakle malo prije održavanja Zimmerwaldske konferencije u rujnu iste godine, u Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade stiže izvještaj o širenju manifesta s ciljem mirovne propagande koja potječe od zastupnika SDAP-a u Carevinskome vijeću.¹⁹ Poslije održavanja konferencije, u drugome izvoru vojne provenijencije govori se da je ona imala

¹⁴ O SDAP-u i izbivanju rata v. Lutz Musner, „Waren alle nur Schlafwandler? Die Österreichische Sozialdemokratie und der Ausbruch des Ersten Weltkrieges“, u: *Parteien und Gesellschaft im Ersten Weltkrieg. Das Beispiel Österreich-Ungarn*, ur. Maria Mesner – Robert Kriechbaumer – Michaela Maier – Helmut Wohnout, Wien 2014, 55-69.

¹⁵ Victor Adler, „Hoffnungsschimmer“, u: *Isti, Aufsätze, Reden und Briefe*, XI: *Victor Adler der Parteimann. Parteigeschichte und Parteipolitik*, gesammelt und zusammengestellt von Gustav Pollatschek, Wien 1929, 263-267; „Victor Adler an Karl Kautsky, 1. 2. 1915“; „Blutige Ostern“, u: Adler, *Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky...*, gesammelt und erläutert von Friedrich Adler, Wien 1954, 607-609, 620-622. O Adleru v. „Adler, Viktor“, *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, 1, 1954, 7-8

¹⁶ „Rußland, Italien und die südslawische Frage“, *Vorwärts* (Berlin), 30. 4. 1915, 1-2.

¹⁷ Lako je moguće da je novinar pomiješao Sloveniju i Slavoniju. V. „Der Krieg mit Italien. Die Serbische Sozialdemokratie und Italien“, *Arbeiter-Zeitung* (Wien), 29. 5. 1915, 4. Krajem godine iste su novine prenijele saborsku raspravu zastupnika Koalicije Stjepana Cerovca i bana Skerleca o grbu Trojedne Kraljevine: „Die neuen Wappen und die staatsrechtliche Stellung Kroatiens“, *Arbeiter-Zeitung* (Wien), 22. 12. 1915, 4.

¹⁸ To se, osim iz Koraćevih navoda iz *Povjesti* (I, 235-237), može zaključiti i po analogiji sa socijalistima iz Bosne i Hercegovine kojima su tijekom rata bile dostupne navedene novine: Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 518, Vitomir Korać, fascikl 28, „Sreten Jakšić Vitomiru Koraću“ 21. 3. 1916.

¹⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), HR-HDA 79, Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove (dalje: ZVOUP), kutija 1, „Sozialdemokratische Friedenspropaganda“, 30. 7. 1915.

zadatak poticati proturatno raspoloženje proletarijata i „organizirati klasnu borbu“. Također je zahtijevala oslobođenje Belgije te pripremala revoluciju u Rusiji u studenome, a s time je trebao biti povezan štrajk željezničara u Monarhiji, koji bi paralizirao državu. Konačno, izvještaj povezuje, među ostalim, Kautskog s konferencijom, a završava nalogom da se zaustavi moguće krijumčarenje opasnih letaka, kao i pozivom na oprez.²⁰

Oprez, međutim, nije bio potreban u slučaju hrvatskih socijalista koji su bili tvrdih ušiju u pogledu socijalističke propagande iz drugih dijelova Austro-Ugarske i iz Njemačke, a prema socijalističkom tisku pod kontrolom ratne cenzure izražavali su prijezir.²¹ Doduše, stranačko izdavačko poduzeće „Naša snaga“, unatoč zabrani socijalističkog tiska u Banskoj Hrvatskoj, nastavilo je s radom i tijekom 1915. godine. Poduzeće je u stranačkoj središnjici (Ilica 55) reklamiralo i prodavalo knjige i brošure koje su izašle prije rata, a tiskalo je i *Crveni kalendar* za 1915. godinu. Službeno zbog sumnje da krši zakon, ali vjerojatno prema naredbi bana Skerleca kojemu su sukobi sa socijaldemokratima još bili svježiji, „Naša snaga“ je stavljena pod istragu te su pregledane njezine trgovačke knjige i korespondencija, iako se na kraju nije moglo naći ništa protuzakonito u njezinoj djelatnosti.²² Vlasti su se, međutim, također obilno koristile drugim zakonskim sredstvima da utrljaju sol na ranu suzbijenoj socijaldemokraciji pa je tako Bornemissa, unatoč molbama i apeliranju, držan u zatvoru još u veljači 1915. godine.²³

Izvanredne ratne mjere, koje je ban Skerlec lako iskoristio za represiju socijaldemokracije, rezultirale su potpunom pasivnošću pokreta. Iz perspektive socijalista poput Vitomira Koraća, i takvo je stanje bilo bolje nego prisilno iskorištavanje SDSHS-a za ciljeve omrznutih vlastodržaca, što je bila opasnost kojoj su bili izloženi SPD i SDAP.²⁴ Ne samo što ga je oslobodilo odgovornosti za neželjene političke odluke, nego mu je i pružilo mogućnost mirnog čekanja daljnjeg raspleta ratne situacije.

4. Zaključak

Izvanredne ratne mjere proglašene u Banskoj Hrvatskoj prije početka rata nisu samo zabranile djelovanje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije nego su i snažno pojačale već prisutno neprijateljstvo hrvatskih socijalista prema državnim vlastima koje su, sa svoje strane, tijekom 1915. godine nastavile s neprijateljskim postupcima prema

²⁰ HDA, ZVOUP, kutija 10, „Internationale sozialistische Friedenspropaganda“, 28. 10. 1915. Ukratko o konferenciji u Zimmerwaldu, na kojoj su bili prisutni Lenjin i boljševici, ali koji tamo nisu mogli provesti svoju volju, v. R. Craig Nation, *War on War. Lenin, the Zimmerwald Left and the Origins of Communist Internationalism*, Durham 1989, 85-91. Nije iznenađujuće da je upravo vojska u Austro-Ugarskoj rigorozno pazila na djelatnost socijalista jer je ona bila glavna snaga koja je zahtijevala povratak na staro u načinu vladanja Monarhijom. V. Pieter Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge (Mass.) 2016, 391.

²¹ Korać, *Povjest*, I, 237.

²² HDA, ZVOUP, kutija 8, „Kr. redarstveno povjereništvo za grad Zagreb Kr. hrv. slav. dalm. zemaljskoj vladi, odjelu za unutarnje poslove“, 28. 10. 1915; „Naša snaga“ jugoslavenska socijalna nakladna zadruga“, 10. 12. 1915.

²³ HDA, HR-HDA 78, Zemaljska vlada, Predsjedništvo, kutija 868, „Molba Gjura Bornemisse da mu sin Vladimir bude pušten na slobodu“, 22. 2. 1915.

²⁴ Korać, *Povjest*, I, 236-237.

suzbijenoj hrvatskoj socijaldemokraciji. To je s njezine strane za posljedicu imalo primjetno hlađenje odnosa prema socijaldemokratskim strankama koje su nastavile djelovati u Austro-Ugarskoj, kao i neprijateljstvo prema samoj državi. Zbog toga i svaki poticaj za bilo kakvim oživljavanjem djelatnosti socijaldemokracije u Banskoj Hrvatskoj, koji bi dolazio od državnih vlasti ili drugih socijaldemokratskih stranaka, ne bi nailazio na plodno tlo tijekom 1915. godine.

Potpuna pasivnost hrvatskih socijalista u tome vremenu – a pod time se ponajprije misli na ljude iz Koraćeva kruga koji su iz raznih razloga izbjegli mobilizaciji – pružila je vjetar u leđa lukavoj taktici čekanja socijaldemokratskog čelnika zabranjenog SDSHS-a. U skladu s njome, on je mogao relativno samostalno odlučivati o budućnosti Stranke i sigurnije planirati svoje sljedeće korake, iako je takva taktika rezultirala historiografskom prazninom u obradi povijesti hrvatske socijaldemokracije u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1915. godine.

Dušan Bilandžić

Tvrtko Jakovina

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

HRVATSKA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI 1945. – 1991.

Autori u tekstu promatraju hrvatsku povijest druge polovine 20. stoljeća, točnije, od 1945. i stvaranja prve Narodne vlade Hrvatske u Splitu do početka 1992. godine i međunarodnog priznanja Hrvatske od velikog broja zemalja Europe. Pritom se u kronološkoj matrici preispituju ključni procesi razdoblja u kojemu je Hrvatska bila dio jugoslavenske federacije, od unutrašnjih do vanjskopolitičkih hladnoratovskih faktora.

Ključne riječi: Hrvatska, Jugoslavija, Hladni rat, Josip Broz Tito, Komunistička partija, društvo

1. Hrvatska nakon 1945: nova vlast, nove granice, novi stanovnici

Od stvaranja prve Narodne vlade Hrvatske u Splitu 14. travnja 1945. pa do (najkasnije) 15. siječnja 1992. i međunarodnog priznanja Republike Hrvatske od velikog broja najvažnijih država Europe, Hrvatska je bila dijelom jugoslavenske federacije. Psihološki, a u mnogočemu i *de facto*, unatoč djelomičnoj okupaciji, djelomičnom funkcioniranju saveznih ustanova i činjenici da je zemlju tijekom 1991. priznalo tek nekoliko država svijeta, Hrvatska je bila samostalna zapravo od trenutka kada je Sabor proglasio neovisnost 25. lipnja 1991., a posebno nakon isteka tromjesečnog moratorija na tu odluku, koji je prihvaćen na inzistiranje međunarodne zajednice, a istekao je 8. listopada 1991. godine. Sve do tada, punih 45 godina, Hrvatska je bila druga po veličini republika socijalističke, Titove, republikanske ili, prema odlukama iz Jajca 1943., avnojske Jugoslavije.

Od posljednjih mjeseci Drugog svjetskog rata pa do prvih izbora za Ustavotvornu skupštinu Hrvatska se, kao i ostale republike, označavala prefiksom federalna i bila je dijelom Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Od preimenovanja države u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju 29. studenoga 1945. do 1963. Hrvatska je bila Narodna Republika, a od 1963. do 1990., kao dio Socijalističke Federativne Republike, Socijalistička Republika. Posljednje razdoblje, samo kao Republika Hrvatska, trajalo je od odluke Sabora o ispuštanju socijalističkih obilježja u srpnju 1990., nakon prvih višestranačkih izbora, pa do osamostaljenja. Niz ratova u kojima se raspadala republikanska Jugoslavija konačno je završen 1999. višemjesečnim bombardiranjem Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), kako se zvala zajednica Srbije i Crne Gore, u ratu sa Zapadnoatlantskim savezom i zapravo odvajanjem Kosova 1999. godine. Međunarodnim priznanjem Prištine 2008. i referendumom za neovisnost Crne Gore 2006. završio je proces osamostaljenja federalnih jedinica Jugoslavije. Hrvatska i Slovenija bile su prve koje su se osamostalile i bile međunarodno priznate nakon što su se krajem lipnja 1991. međusobno priznale.

Osim na prostoru Hrvatske, Hrvati su tijekom Hladnog rata u većem broju živjeli na teritoriju Bosne i Hercegovine, gdje su konstitutivni narod priobalnog dijela Crne Gore, napose u Boki kotorskoj i dijelovima Vojvodine. Razgraničenje između federalnih jedinica nakon Drugog svjetskog rata uključivalo je mučne, ali razmjerno brze i efikasne pregovore u kojima sudjeluje Pavle Gregurić Pajo, kao ministar za Hrvatsku u Titovoj Vladi. U sastav Federalne Hrvatske uključena je Baranja, ali su ispala neka od povijesnih područja u Srijemu. Granice Dubrovačke Republike (p)ostale su krajnje južne granice Federalne Hrvatske, ostavljajući Boku kotorsku, koja prije 1918. nije bila u sastavu Crne Gore, pod vlašću Titograda. Granica Dubrovačke Republike poštovala se i na zapadu pa je Klek-Neum, posve nastanjen Hrvatima, ostao u sastavu Bosne i Hercegovine.¹ Manjih promjena granične crte bilo je i na drugim mjestima prema BiH. Hrvatske su se granice znatno proširile na područja koja su u međuratnom razdoblju bila dijelom Kraljevine Italije. Tako su Lastovo, Palagruža, Zadar, Rijeka i Istra, koja je dijelom postala slovenska, konačno od 1954. sastavni dio jugoslavenskog, pa onda i hrvatskog teritorija. Nakon kapitulacije Italije i Njemačke u Drugom svjetskom ratu, najprije je na dijelu istarskog područja i Slovenskog primorja stvoren Slobodni Teritorij Trsta (STT) s dvjema zonama – A pod talijanskom i B (Koparština i Bujština) pod jugoslavenskom upravom. *Memorandumom o suglasnosti* zona B i dio zone A dani su Jugoslaviji, uz jamčenje svih manjinskih prava onima koji su ostali izvan matičnog teritorija. Granice Italije i Jugoslavije, odnosno Slovenije i Hrvatske konačno su potvrđene Osimskim sporazumima 1975. godine.²

Ukupno je izvan granica Hrvatske ostalo oko 20% Hrvata. Udio Hrvata u Jugoslaviji iznosio je nešto manje od 30% stanovništva.³ U NR Hrvatskoj je 1953. živjelo 3,936.022 stanovnika. Dio Talijana na područjima koja su bila u sastavu Kraljevine Italije napustio je područja gdje su živjeli odmah nakon kapitulacije Mussolinija 1943. godine. Veći dio, više od 80 do 90% stanovnika, koji su živjeli na tome prostoru – što iznosi između 200 ili, prema talijanskim procjenama, 300 i više tisuća ljudi (pribroje li se i autohtoni Talijani, doseljenici između dvaju ratova – *regnicoli*, Hrvati i Slovenci) – iseljeno je iz toga područja u nekoliko prvih poslijeratnih godina.⁴ Masovni odlazak dijelom je potaknuo strah od odmazde (*fojbe*), dijelom osjećaj da je razgraničenje konačno i da se Pula, Rijeka i drugi dijelovi više neće priključiti Italiji. Nijemci – folksdojčeri, koji su na prostoru Hrvatske živjeli prije svega u Slavoniji, iseljavali su se još od listopada 1944. godine. Nakon rata velik dio preostalih završio je u logorima (Krndija, Tenja, Zmajevac, Ernestinovo i dr.), tako da je Hrvatsku ukupno napustilo oko 90.000 Nijemaca. Broj preostalih, ako su se uopće izjašnjavali kao Nijemci, dramatično se smanjivao. Ukupno je područje Jugoslavije napustilo oko 98% svih predratnih Nijemaca.⁵ Malen broj hrvatskih Židova, koji je preživio Holokaust ustaške vlasti, obnovio je rad Općine u Palmotićevoj ulici u Zagrebu, općina u

¹ Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine*, Zagreb 1995, 52-60.

² Isto, 60; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb 1998, 320-322; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 134-151; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008, 412-424; Franko Dota, *Zaračeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010, 10-11; Richard J. Crampton, *The Balkans Since the Second World War*, London 2002, 21-22.

³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 225.

⁴ Dota, *Zaračeno poraće*, 21.

⁵ Goran Beus-Richemberg, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb – Sarajevo 2010, 209. V. i radove Vladimira Geigera.

Dubrovniku i Splitu, ali je gubitak 4/5 članova u genocidu bilo nemoguće prevladati. Dio se iseljavao i dalje, napose u Izrael.⁶ Muslimanska je zajednica rušenjem minaretâ podignutih u vrijeme NDH oko Umjetničkog paviljona ostala bez središnjeg vjerskog objekta, ali je vjersko predstavništvo ostalo jedino organizirano tijelo zagrebačkih muslimana za niz desetljeća. Dio islamske zajednice u Hrvatskoj činili su Hrvati islamske vjeroispovjesti ili tradicije, a dio su bili useljenici iz Bosne i Hercegovine, koji su se nazivali Muslimanima (s velikim M) od trenutka kada su priznati kao jedna od jugoslavenskih nacija. Dolazili su prije svega u velika industrijska središta.⁷ Dio Hrvata koji su živjeli u Australiji i zemljama zapadne hemisfere, prije svega SAD-a, vratio se u zemlju.⁸ Dio Srba, koji su tijekom rata na području Hrvatske najviše stradali, iz dijela „pasivnih krajeva“, jednako kao i tamošnji Hrvati, iseljeni su u Vojvodinu ili Slavoniju. Katoličko se stanovništvo koloniziralo uglavnom u većinska katolička područja. Uz Hrvate je na prostoru Hrvatske i dalje živjelo najviše Srba, a Hrvatska je bila definirana i kao domovina srpskog naroda u Hrvatskoj. Početkom 1950-ih Srba je bilo oko 15%, a 1990. činili su oko 12% stanovništva Hrvatske.⁹ Nakon Slovenije, Hrvatska je bila republika s najkompaktnijim sastavom stanovništva.

Dio stanovništva, ne samo Hrvata, iz zemlje je izbjegao nakon završetka Drugog svjetskog rata. Jedni su otišli zbog straha od osвете jer su podržavali Nezavisnu Državu Hrvatsku. Drugi, primjerice, simpatizeri i članovi Hrvatske seljačke stranke, uključujući i Vladka Mačeka, bili su nezadovoljni uspostavom države u kojoj će dominaciju imati komunisti. Ante Pavelić pobjegao je najprije u Austriju, potom u Rim (na prostore u posjedu Vatikana), pa u Argentinu. Poglavlak je ondje osnovao Hrvatski oslobodilački pokret (HOP).¹⁰ Atentat na Pavelića u predgrađu Buenos Airesa izvršen je 1956., kada odlazi u Španjolsku, a HOP se podijelio na više skupina. Titova Jugoslavija tražila je izručenje više osumnjičenih ratnih zločinaca, uključujući i Andriju Artukovića, koji je od 1948. do 1986. živio u SAD-u, kada je izručen i suđen u Zagrebu.¹¹ Hrvatska seljačka stranka također se podijelila. Dio članstva već je tijekom rata optirao za Hrvatsku republikansku seljačku stranku, koji je zapravo bila satelitska partija Narodnog fronta i Komunističke partije Hrvatske. Dio je slijedio politiku Augusta Košutića i Marije, udovice Stjepana Radića, dio se okupljao uz Ivana Šubašića, ministra vanjskih poslova u Titovoj Vladi u Beogradu i posljednjeg predsjednika Kraljevske vlade u Londonu, te Juraja Šuteja. Vladko Maček umro je u emigraciji, u SAD-u, 1964. godine. Nakon prvih izbora 1945., HSS je prestao djelovati u zemlji. HRSS je postojao do 1950. godine.

Drugi svjetski rat, koji je na prostoru Hrvatske (i Jugoslavije) bio i agresija i građanski rat, trajao je pune četiri godine. Posve je razorio dotadašnju strukturu države. Elita zemlje, odnosno njezini najbogatiji slojevi tijekom sukoba su uništeni, a političke strukture razorene. Dio najobrazovanijih i najbogatijih nestao je tijekom Holokausta, izbjegao iz zemlje ili se

⁶ Usp. Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb 2007, 461-462.

⁷ Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Zagreb 2007, 451.

⁸ Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955.*, Zagreb 2003, 401-403.

⁹ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 54.

¹⁰ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled*, Zagreb 1994, 209-211; Bogdan Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb 1986, 231 i dalje.

¹¹ Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb 2001, 157. Andriji Artukoviću sudilo se u Zagrebu. U njegovu odvjetničkom timu bili su Srđa Popović iz Beograda, Silvije Degen i Olujić iz Zagreba. Artuković je osuđen na smrt, ali je umro u zatvorskoj bolnici u Zagrebu 1988. godine.

našao na poraženoj strani. Volja i snaga međunarodne zajednice da se poslije rata doista uspostavi vlast utemeljena slobodnim izborima na kojima će sudjelovati nekompromitirani političari, kako je i dogovoreno na Jalti na sastanku Velike trojice 1945., nisu se ispunile. Uspostava bilo koje revolucionarne vlasti u takvim bi okolnostima bila laka. Tako je i prekid s tradicijom i svime što je bilo „buržoasko“, povezano s bivšim režimom, posebno s religijom, bio nejednako brz, ali razmjerno temeljit. Poslijeratna je represija, bez obzira na to što je opća amnestija proglašena već u kolovozu 1945., potrajala nekoliko godina.

U Hrvatskoj se nakon rata javljaju jedinice „križarâ“ ili „škriparâ“. Najviše ih je bilo u Lici, dijelovima Dalmacije i zapadnoj Slavoniji, posebice oko (tada Slavonske) Požege. Pozdravljale su se riječima „za Hrvatsku i Krista – protiv komunista“ i „slava Kristu – smrt komunistu“. Osim zaostalih domobranâ ili ustaša, koji su se obično kretali u malim skupinama do najviše 10 boraca, na prostor Hrvatske ubacivali su se pojedinci koji su 1945. napustili prostor Jugoslavije, a koji su vjerovali da komunističke vlasti gube nadzor nad zemljom. Najpoznatije operacije protiv križarâ odvale su se na Papuku ljeti 1947., kada su uhićeni Ljubo Miloš i Ante Vrbanić. U uzaludnom očekivanju dijela emigracije da će doći do sukoba Sovjetskog Saveza i SAD-a pokušalo se povezati sve križarske skupine u zemlji. Operacijom, koju su jugoslavenske vlasti nazvale „Gvardijan“ (a križari „10. travanj“), završeno je organiziranje ovih skupina. Pojedinačne skupine održale su se do 1952., a usamljeni pojedinci i duže. Tajne službe nove države, kao sigurnosni i represivni aparat uopće, pokazale su se iznimno učinkovite. Dio odmetnika bili su i rojalisti, Srbi. Dio četnika je iz Bosne i Hercegovine preko Hrvatske nastojao pobjeći izvan zemlje. U nekim drugim dijelovima Jugoslavije borba s ostacima poraženih skupina potrajala je do pedesetih.¹² Zaostale gerilske snage, uz represiju milicije, proizvoljnost u odlučivanju, niska razina uprave i obrazovanja dodatno su pojačavale osjećaj nesigurnosti prvih godina uspostave nove vlasti.

Prva Jugoslavija bila je velikim dijelom proširena Srbija. Drugu Jugoslaviju personificirao je Josip Broz Tito, Komunistička partija i partizanski pokret, zapravo ratno iskustvo i strukture nastale tijekom rata, uključujući i federalnu strukturu nastalu u borbi. Partizanske jedinice, preimenovane u Jugoslavensku armiju 1945., imale su gotovo milijun ljudi, vrlo mladih, ideološki indoktriniranih. Tito je sve do svoje smrti u svibnju 1980. bio neupitni gospodar Druge Jugoslavije. Nikada opterećen finesama marksističke ideologije, koju je, kao i veći dio jugoslavenskih komunista, shvaćao pojednostavnjeno, imao je izvrstan osjećaj za vlast. Bitno stariji od najbližih suradnika, osim ratnog sekretara CK SKH Andrije Hebranga, bio je osoba izvan i iznad političkih sukoba, stoga se natjecanje u jugoslavenskom vrhu vodilo za mjesto nasljednika. Tito je, kao prvi čovjek vojske, Partije i države, mimo očekivanja, nadživio ili politički uklonio brojne pretendente na vlast, ne ostavljajući nasljednika. Političkom reformom 1971. stvoreno je Predsjedništvo SFRJ, u čijem je sastavu najprije bila nekolicina, a potom tek po jedan predstavnik svake republike i pokrajine. Predsjedništvo je postalo kolektivni šef države, na čijem je čelu do smrti u svibnju 1980. bio maršal Tito (doživotni predsjednik od 1974.). Nakon Titove smrti hrvatski članovi Predsjedništva SFRJ

¹² Radelić, *Križari. Gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Zagreb 2002, 106, 199, 246, 451; Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, 177-179; Vuković, *Klopka za koljače*, Jasenovac 1985, 12-24; Nada Kisić-Kolanović, „Vrijeme političke represije: ‘veliki sudski procesi’ u Hrvatskoj 1945.-1948.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1, 1993, 20-21.

bili su: Vladimir Bakarić, Mika Špiljak, Josip Vrhovec, Stipe Šušvar i, nakon Šušvarova opoziva, do kraja države, kao član HDZ-a poslije slobodnih izbora u Hrvatskoj, Stipe Mesić. Predsjednici Predsjedništva bili su samo Špiljak i Mesić.

Dio političara, koji su na vlast u Hrvatskoj došli 1945. na valu pobjede u ratu, na vlasti se zadržao dugo, sve do prirodnog odlaska sa životne scene. Mjesto šefa Partije, KPH ili, od promjene imena na kongresu u Zagrebu 1952., SKH, vjerojatno je bilo najvažnije u Republici u 45 godina nakon Drugog svjetskog rata. Vladimira Bakarića, koji je prvi čovjek Partije bio do 1969., naslijedila je Savka Dabčević Kučar (do 1971.). Savku je završetkom Hrvatskog proljeća zamijenila i punih deset godina vodila CK SKH Milka Planinc (do 1982.). Nakon toga su se vodeći političari na toj, baš kao i na drugim funkcijama, izmjenjivali gotovo svake godine (Jure Bilić, Josip Vrhovec, Mika Špiljak, Stanko Stojčević). Posljednji šef hrvatskih komunista, stranke koja je 1990. ime promijenila dodavanjem kratice SDP (Stranka demokratskih promjena; SKH–SDP), bio je Ivica Račan. Osim hrvatskih komunista, istu su odluku donijeli i Slovenci.

Prvi predsjednik Narodne vlade Hrvatske u Splitu postao je Vladimir Bakarić, nasljednik Andrije Hebranga na mjestu prvog čovjeka u Republici. Bez obzira na dužnosti koje je obnašao, čak i kada one formacijski nisu bile najvažnije, ostao je najutjecajnija osoba u političkom životu Hrvatske, osoba čiji je status u Zagrebu bio usporediv s Titovim u Jugoslaviji. Na čelu Vlade Bakarić je ostao do 1953., kada ga je zamijenio Jakov Blažević, još jedna osoba koja je, s većim oscilacijama, ali prilično samopouzđano, snažno utjecala na poslijeratni ustroj Republike. Odmah poslije rata Blažević, kao i Bakarić, po obrazovanju pravnik, postao je javni tužitelj Hrvatske. Nakon osamnaest godina Bakarića i Blaževića, kratko je Vladu Narodne Republike Hrvatske vodio političar starije generacije Zvonko Brkić (tek godinu dana, do 1963.). Na saveznoj razini cijelo je to razdoblje premijer bio Josip Broz Tito. Brkića je naslijedio Mika Špiljak (do 1967.), koji je – iako često izvan Hrvatske i u sukobima s nekim od drugih vodećih ličnosti u Zagrebu, a obično ga se opisivalo kao čvrstorukaša – do 1986. neprestano obnašao najviše dužnosti u Republici i Federaciji. S mjesta hrvatskog premijera otišao je u Beograd, gdje je na dvije godine bio predsjednik Savezne vlade. Uz Josipa Broza Tita, Špiljak je bio hrvatski političar s najvećim brojem najvažnijih funkcija u karijeri, od prve osobe grada Zagreba, sindikata, Vlade, Partije do Predsjedništva države.

Prve dvadeset i dvije godine tako su na čelu izvršne vlasti u Hrvatskoj bile četiri ličnosti; od tada pa do kraja Jugoslavije izmjene su bile češće, a pokušajima reforme gospodarskog sustava i premijerske su dužnosti postajale usporedive s dužnostima snažnog ministra gospodarstva. Savka Dabčević Kučar (od 1967. do 1969.) bila je prva žena na čelu Izvršnog vijeća. Zamijenio ju je riječki političar Dragutin Haramija (do 1972.). Ivo Perišin na čelu je Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske bio do usvajanja novog Ustava 1974., kada se u četverogodišnjim razmacima izmjenjuju Jakov Sirotković, Petar Fleković, Ante Marković i Antun Milović. Jakov Sirotković, kasnije predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, bio je potpredsjednik SIV-a u vrijeme Džemala Bijedića. Fleković, Marković i Milović u visoku su politiku ušli iz privrede, kao vodeće ličnosti u nekim od najznačajnijih poduzeća u Republici, poput karlovačke „Jugoturbine“, „Rade Končara“, „INA-e“, „Đure Đakovića“ i sl. Te su tvrtke, uz nekoliko drugih, poput „INGRA-e“, „Pomgrada“, „Podravke“, „Plive“, brodogradilišta i nekih konditorskih poduzeća, bile nositelji razvoja Hrvatske, ali i Jugoslavije.

Političari koji su dominirali hrvatskom politikom uglavnom bi se mogli podijeliti na dvije skupine. Cijela jedna generacija umirovljena je krajem šezdesetih. Njihov utjecaj na politiku nije prestao, ali je bio umanjnjen i često je opterećivao one na vlasti svojom konzervativnošću i kritiziranjem bilo kakvih reformskih poteza. U Republici su to bili Anka Berus, Antun Biber Tehek, Leon Geršković, u Dalmaciji poslije rata Vicko Krstulović. Premda su i dalje formalno prisutni u okviru Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR; osobito borci iz Španjolskoga građanskog rata¹³) ili Savjeta Federacije, a poneke se od njih doživljavalo, posebno u drugim sredinama, gotovo kao osobe s mit-skim utjecajem na politiku – ponajprije Ivana Krajačića Stevu – na razvoj države više nisu utjecali onako neposredno kao poslije rata. Dio je vodećih političara, poput Blaževića, Bakarića, Špiljka, a u određenoj mjeri i Marijana Cvetkovića, Pere Cara i Jakše Petrića, ostao aktivan sve do sredine osamdesetih godina. Najmlađa generacija – političari poput Račana, Dimitrovića, Stipe Šuvara, Celestina Sardelića i drugih – snažno je utjecala na prilike tek od sedamdesetih godina ili još kasnije.

Prekid i smjena kadrova koji bi sasvim sigurno duže snažno utjecali na politiku u Hrvatskoj dogodili su se nakon sjednice CK SKJ u Karađorđevu u prosincu 1971., nakon koje su s vodećih društosti odstupili Miko Tripalo, Savka Dabčević Kučar, Pero Pirker i niz drugih nositelja tzv. Hrvatskog proljeća. Oni koji su do tada bili uz njih, ali u određenom smislu u drugom planu, potom su snažno dominirali političkim životom Republike s najviših dužnosti: Vrhovec, Bilić, Planinc, Ema Derossi Bjelajac i dr.

Velik broj visokih političara u Hrvatskoj bio je podrijetlom iz Dalmacije. Uz tzv. „Sisačku grupu“, kojom su dominirali Špiljak, Cvetković, generali Ivan Gošnjak i Vlado Janjić Capo, činili su najutjecajniji politički krug u Hrvatskoj, ali i među hrvatskim kadrovima u saveznom centru.

Posebnu, iako posve integriranu skupinu, činili su Srbi u Hrvatskoj. Prije Drugog svjetskog rata dominirali su u članstvu KPH/KPJ. Postupno se velika razlika u broju članova Partije sve više smanjuje, no nadzastupljenost u članstvu i dalje ostaje (sedamdesetih godina oko 25% Srba). Neposredno poslije rata najutjecajnija su bila trojica ratnih kadrova: Rade Žigić, Stanko Opačić Čanica i Dušan Brkić. Sva su trojica s najviših dužnosti u Vladi smijenjena pod izgovorom da su stali na ibeovsku, protutitovsku liniju. Vjerojatno je u pozadini sukoba više bio otpor promjenama u ustroju Jugoslavije, pa i Hrvatske, kao i osjećaj da se oni koji su, objektivno, znatno stradali tijekom rata i krajevi u kojima su Srbi u Hrvatskoj bili u većini ne razvijaju dovoljno brzo. Bakarić ih je optužio da se suprotstavljaju ekonomskoj politici Republike, posebno prema selu i u industrijalizaciji, za prosovjetske osjećaje. Žigić, predsjednik republičkog Savjeta za industriju, najistaknutiji u skupini, smrtno je stradao na Golom otoku; Brkić, nekadašnji potpredsjednik Vlade NRH i ministar šumarstva Čanica Opačić doživjeli su duboku starost, ali bez političkih funkcija.¹⁴ Vodeći Srbi u Hrvatskoj od tada pa do kraja osamdesetih bili su prije svega Dušan Dragosavac i Milutin Baltić, pa Jovo Ugrčić, Đuro Kladarin i Čedo Grbić.

¹³ V. npr. Vjeran Pavlaković, „Twilight of the Revolutionaries: ‘Naši Španci’ and the End of Yugoslavia“, *Europe-Asia Studies*, 62/7, September 2010, 1175-1191.

¹⁴ Kisić-Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 24/1, 1992, 85; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955.*, Zagreb 1988, 176-178; I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb 2010, 67.

Važnu su ulogu u političkom životu Republike imali kadrovi iz Hrvatske na službi u Federaciji. Njihov je utjecaj, s izuzetkom Tita, na prilike u Republici opadao kako su više izbivali iz matične sredine. Bilo je to od samog početka socijalističke Jugoslavije, kako pokazuje i odlazak, pa i sudbina Andrije Hebranga. On se pojačavao trendom decentralizacije, ojačan amandmanima na Ustav 1971. i Ustavom 1974., kada su se savezni organi i odlazak u Beograd često doživljavali ako ne kao kazna, svakako ne poput nagrade. Plaće u Beogradu bile su često manje, što je odlaske iz Hrvatske činilo neprivačnim. Hrvatski, kao i kadrovi nekih drugih republika, Beograd su znali napuštati krajem radnog tjedna. Svaka je republika u kasnijim razdobljima imala kvotu na dužnosti u vodećim tijelima. Tako je, primjerice, u diplomatskoj službi 1986. godine 17,7% dužnosnika i 15,83% diplomata bilo iz Hrvatske.¹⁵ Neposredno pred raspad države udio je ponešto i porastao. Svejedno, u Hrvatskoj vodile su se neprestane rasprave o saveznom kadrovima, njihovoj vezi s Republikom i djelovanjem u interesu matične sredine. Tako se Budimira Lončara, kao posljednjeg saveznog sekretara za vanjske poslove SFRJ i trostrukog ambasadora, pred raspad Jugoslavije istodobno smatralo nedovoljno odanim i u Beogradu i u Zagrebu. U vrijeme kada je interpretacija kroz nacionalne naočale jačala najosjetljiviji su bili oni koji su govorili o majorizaciji jedne nacije i nedovoljnoj lojalnosti onih koji su živjeli u državnom središtu, posebno načinu na koji se broji zastupljenost Srba iz pojedinih republika.

Zbog relativno najvećeg pokreta otpora na prostoru Hrvatske činjenici da je Josip Broz Tito bio na čelu partizanâ, kadrovi iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Srbi i Hrvati, dominirali su u visokim vojnim krugovima u prvim godinama nakon rata. Tito je bio glavni zapovjednik, a Ivan Gošnjak dugogodišnji savezni sekretar za narodnu obranu. Na čelu ratne mornarice dugo je bio Mate Jerković, Viktor Buban na čelu ratnog zrakoplovstva, Otmar Kreačić bio je među najutjecajnijima u partijskoj organizaciji JNA, pa generali Ivan Rukavina, Ivan Kukoč, Radojica Nenezić i Đoko Jovanić. S izuzetkom generala Nikole Ljubičića, posljednja dvojica saveznih sekretara za narodnu obranu, admirali Branko Mamluša i general Veljko Kadrijević, bila su ratnim putem i podrijetlom Srbi iz Hrvatske. Udio časničkog kadra Hrvata nakon Drugog svjetskog rata iznosio je oko 22%, ali je njihov broj, kao i Slovenaca, neprestano opadao, baš kao što je rastao udio kadrova iz drugih dijelova SFRJ. Na području Hrvatske, u Splitu, nalazilo se sjedište Vojnopomorske oblasti, dok je u Zagrebu bilo sjedište Pete vojne oblasti. Ukupan broj Hrvata u oružanim snagama i miliciji bio je manji od udjela u ukupnom stanovništvu u Republici. U jedinicama Narodne milicije 1990. zaposleno je 50% Hrvata, ali 30% Srba i oko 16% Jugoslavena.¹⁶

Hrvatska je u socijalističkoj Jugoslaviji u dugim razdobljima bila najvidljivija, često glavni pokretač određenih reformi, iako ponekad posve usamljena. Zagreb je bio najveće industrijsko središte bivše Federacije. Jedina važnija ustanova federalne razine sa sjedištem u Hrvatskoj bio je ipak tek Leksikografski zavod, osnovan 1950., kojem je na čelu od osnivanja bio Miroslav Krleža. Prva televizijska kuća koja je počela emitirati program, a koristila se zapadnom tehnologijom u Jugoslaviji, bila je Televizija Zagreb 1956. godine. Zagrebački velesajam bio je središnje sajamsko okupljanje.

¹⁵ Savezni društveni savjet za međunarodne odnose, 9. 11. 1987., Informacija o kadrovskom stanju u SSIP-u. (na čelu Savjeta tada je Jakša Petrić); Josip Šentija, *Jedna hrvatska sudbina. Priča o Vjekoslavu Prpiću ispričana njim samim na kraju puta*, Zagreb 2007, 195.

¹⁶ Davor Marijan, *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992.*, Zagreb 2008, 64-65; I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, 67.

Bezbrojni konflikti unutar zemlje, između republika i vodećih političara, a koji su bili obojeni nacionalnim razlikama ili različitim čitanjem ideologije, kao i osjećaj da se pojedine sredine zapostavljaju ili favoriziraju u državi sastavljenoj od sredina s različitim kulturnim i povijesnim iskustvom stvorili su potrebu stalnih promjena i reformi a da istovremeno za promjene, onakve koje su prilike mogle suštinski promijeniti, nije bilo snage. Decentralizacija se u jugoslavenskom slučaju često mijenjala demokratizacijom pa je država, koju je najčvršće na okupu držala međunarodna, hladnoratovska konstelacija, završetkom Hladnog rata prestala postojati. U 45 godina komunističke vlasti od najkručje je staljinističke utvrde Jugoslavija postala prvi komunistički disident i „američki komunistički saveznik“, a onda gotovo pa konfederacija. Promjene koje bi zemlju previše izbacile iz orbite u kojoj se kretala mogle su se ipak teško zamisliti. Bilo je to zbog međunarodnih okolnosti hladnoratovskog okruženja, kao i ideoloških ograničenja jugoslavenskih vođa.

2. Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1948. – 1966.

Tito i članovi Politbiroa, a u Hrvatskoj Bakarić, bili su uvjereni da 1945. zemlja ulazi u novu, povijesno određenu, epohu u vrijeme u kojem se mogu svladati sve prepreke, a u zajednici ravnopravnih naroda treba stvoriti besklasno društvo. Jugoslavija je u svemu slijedila Sovjetski Savez i bila visoko centralizirana, iako je federalni ustroj nastao još u ratu sačuvan. Politburo – u kojem je zapravo jedna osoba bila svemoćna – odlučivao je o svemu te je kadrovirao i u republikama. Već do kraja 1945. pokrenuti su postupci protiv svih velikih novčanih zavoda pod optužbom suradnje s okupatorom. Nacionalizirana su poduzeća koja su za vrijeme rata bila u funkciji okupatora. Potom je 1946. izvršena klasična nacionalizacija privatnog vlasništva, mlinova, kinodvorana, tiskara, stranih poduzeća, a imovina je postala državna, što je otvorilo mogućnost planskoj privredi. Konfiskacija, oduzimanje ratne dobiti nakon oslobođenja, u nekoliko je godina 80% sve imovine u trgovini, bankarstvu i industriji učinila državnom.¹⁷ Agrarnom reformom već 1946. podijeljeno je oko 800.000 hektara zemlje seljacima. Plaće su bitno ujednačene. Obnova zemlje postala je glavni cilj. Stvarao se zanos koji je u kratkom vremenu trebao nadoknaditi višedesetljetno zaostajanje. Formirani su savezni fondovi koji su nadzirali golema sredstva koja su se iz Beograda raspoređivala u ostatak zemlje. Privredna se proizvodnja organizirala državnoplanski. Andrija Hebrang i Boris Kidrič bili su najodgovorniji za prve godine takvog sustava.

KPJ, a onda i KPH, zadržala je obrazac predratnog i ratnog djelovanja, sastanaka u tajnosti. Država je bila svetinja, Partija glavni usmjeritelj života i ideja. Utjecaj Partije na sve sfere društva stavljao je jedinu legalnu političku partiju iznad zakona. Pravosuđe je slijedilo koncept „narodne pravde“, zaoštravala se „klasna borba“. Kulturnu i prosvjetnu politiku usmjeravao je Agitaciono-propagandni odjel Centralnog komiteta KPH. Cilj je bio izgraditi ideološki drukčije društvo, opismenjivati nepismene, pokušati razvijati obrazovnu mrežu. Od 1946. obrazovanje u sedmogodišnjoj školi postaje obvezno. Do tada su i sva veća grafička poduzeća stavljena pod državni nadzor.¹⁸

¹⁷ Kisić-Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema“, 54, 70.

¹⁸ Katarina Spehňjak, „Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945.-1948.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1, 1993, 73, 76.

Ateistička vlast vodila je i nacionalizaciji golemih posjeda Crkve, ali i odvajanju Crkve od prosvjete te ostalih državnih i javnih poslova. S Crkvom u sakristiji, u uvjetima kada se žestoko obračunavalo i s daleko slabijim ideološkim neprijateljima, daljnje je zaoštavanje bilo logično. Hrvatsko je pravosuđe bilo prvo i najagilnije u obračunu s crkvenim vrhom. Nadbiskupu Alojziju Stepincu sudilo se u rujnu 1946. godine. Stepinac je bio jedan od skupine u kojoj su uz Crkvu bili „mačekovci, križari, ustaše i četnici“, a koje se trebalo politički ili stvarno likvidirati. Stepinac, kojega je branio poznati odvjetnik Ivo Politeo, osuđen je na 16 godina robije, a od 1951. interniran je u rodni Krašić, gdje je umro 1960. godine. Na sličan se način u velikim političkim procesima, kojih je bilo u cijeloj Jugoslaviji, sudilo prvacima NDH Slavku Kvaterniku, Mili Budaku i drugima.¹⁹ Nosiocem obračuna s protivnicima režima bile su jedinice OZN-e (Odjeljenja za zaštitu naroda), koja je Titovim ukazom stvorena u Drvaru 13. svibnja 1944. kao središnja obavještajna i kontraobavještajna služba. U ožujku 1946. izdvojena je iz Ministarstva narodne obrane i pridružena Ministarstvu policije kao Uprava državne bezbjednosti (UDB-a). Nakon što je unutar zemlje likvidirana neposredna opasnost, tajna policija KOS – a uz civilnu je postojala i vojna – velikim je dijelom bila usmjerena prema tzv. „neprijateljskoj emigraciji“.

Poput Sovjetskog Saveza, Jugoslavija je usvojila petogodišnje planove. Autor prvoga bio je ministar industrije i predsjednik Privrednog savjeta još u Vladi Tito–Šubašić (koja postoji do izbora 1945.), Andrija Hebrang. Isto je bio i u Vladi FNRJ, kada Hebrang postaje predsjednik Savezne planske komisije. Premda je smijenjen tijekom određivanja ciljeva prvog petogodišnjeg plana, način organizacije privrede u zemlji sve do radikalne promjene nakon prekida sa Sovjetima obilježen je u tome vremenu. Prvih nekoliko godina poslije Drugog svjetskog rata u radikalnom komunizmu, FNRJ je bila predvodnica među svim zemljama Istočne Europe. Tito je tih godina putovao isključivo na Istok, dočekivalo ga se poput heroja kao vođu ogleadne zemlje „narodnih demokracija“, kao najpouzdanijeg sovjetskog saveznika. Ugovor o prijateljstvu FNRJ sa SSSR-om potpisan je već 1945., a Tito je, unatoč samouvjerenosti, pristajao na jasnu hijerarhiju i informiranje Moskve o političkim potezima koje je vukao. Na stvaranju Informacijskog biroa komunističkih partija (IB) u Szklarskoj Porebi u poljskoj Šleskoj 1947. jugoslavenski komunisti dobili su priznanje činjenicom da je u Beogradu bilo sjedište Kominforma, nove zajedničke organizacije komunističkih partija. Zbog prevelike revolucionarne revnosti jugoslavenskih vlasti – pogleda li se Trumanova doktrina, koja je izrijekom spominjala pomaganje komunističkoj gerili u Grčkoj, što je činio Tito – i Marshallova plana, željezna zavjesa koja se spustila između Istoka i Zapada dijelom je bila rezultat i tvrde jugoslavenske politike.

Jugoslavija je vodila agresivnu politiku prema susjedima. Teritorijalno se proširila na uštrb Italije, ali je konačno razgraničenje još bilo otvoreno, što je bio stalni izvor napetosti s najvećim zapadnim susjedom. Poslije rata partizanske su jedinice ušle na austrijski prostor, koji je do 1955. bio podijeljen između pobjednikâ u Drugom svjetskom ratu. Pomagala je komunističku gerilu u Grčkoj. S obzirom na to da je još 1946. jedan američki zrakoplov srušen iznad Bleda, a ponašanje prema zapadnim zemljama i diplomatskim predstavnicima zbog ideoloških je razloga bilo incidentno, Jugoslavija je učinila sve da se posve izolira od Zapada. S istočnim zemljama odnosi su isprva bili odlični. Problem je bio taj što su do jučer i Bugari, Albanci i Mađari, kao njemački ili talijanski sateliti, nadzirali dijelove

¹⁹ Kisić-Kolanović, „Vrijeme političke represije“, 14-19; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 375.

Jugoslavije. Jugoslavija je u jednom trenutku poslala vojne snage u pomoć Albaniji, koja je željela ujedinjenje s Beogradom. S Bugarima je Beograd potpisao sporazum o Balkanskoj federaciji, dakle o povezivanju. Goleme ambicije Josipa Broza Tita zaustavljene su iz Moskve. Discipliniranje najodanijeg i najmoćnijeg u Lageru, započeto slanjem pisama Staljina i Molotova, završilo je stvaranjem prve disidentske komunističke zemlje. Činjenica da je Jugoslavija 28. lipnja 1948. izbačena iz IB-a opisana je u američkim krugovima kao najvažniji događaj u svjetskoj politici od kapitulacije Japana.²⁰

Većina jugoslavenskih komunista osjećala je ne samo proruske osjećaje već i ljubav prema Staljinu. Tito se stoga našao u najtežem položaju, vjerojatno u ukupnom političkom životu. Kada je stigao Staljinov „ultimatum“ da podnese ostavku na svoje funkcije, Tito je, kao prvi primalac pisma iz Kremlja, odlučio pružiti otpor. Bojao se, međutim, da će Centralni komitet u „demokratskoj raspravi“ stati na Staljinovu stranu. Stoga je najprije pozivao jednog po jednog od članova Politbira na sastanak. Tek nakon što je dobio privolu većine, uz njihovu je pomoć išao na sjednicu CK KPJ, koji je prihvatio Titovo „ne“ Staljinu. Istina, Staljin se odrekao Tita, no u konačnici je sasvim svejedno kojim je redoslijedom došlo do prekida. Prekid je nastupio jer je postojalo određeno nepovjerenje, a odlučnost da slabija strana ne posustaje pokazala je da Staljin nije djelovao iz hira. Tito je kasnije u razgovoru sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, čuvši od njega da je vojni vrh već prvog dana bio spreman pružiti Titu podršku, znao reći da bi mu poznavanje te informacije uštedjelo „besane noći“.

Na brzo sazvanom Petom kongresu KPJ ljeti 1948. još se uvijek zazivao Staljin, ali prekid koji je trajno obilježio ne samo odnose u Europi i u svjetskom komunističkom pokretu već i odredio posebnosti jugoslavenskog komunističkog poretka bio je nepovratan. Jugoslavija je gospodarski izolirana od Istoka. Istočne zemlje postale su pravi sovjetski sateliti, a disciplina se utjerala pronalaženjem i egzemplarnim osudama „titoistâ“. Jugoslavija je ostala trajno ideološki neovisna o Moskvi, u početku i odlučna u promoviranju vlastitog ideološkog sustava kao alternative sovjetskom.²¹

Infornburoovaca u Jugoslaviji, barem prema klasifikaciji vlasti, bilo je oko 55.000, od kojih je bio velik broj prvoboraca. Strah od mogućeg Staljinova poziva „zdravoj jezgri“ i rušenja vlasti izazvao je opću mobilizaciju represivnog aparata. Iskorištena su postojeća zatvorska postrojenja i ustanove, a potom su ljeti 1949. stvorena nova: Goli otok i Sv. Grgur uz otok Rab, gdje je ukupno zatvoreno 16.158 logoraša, od čega 828 žena. Na Golom je umrlo ili stradalo 446 ljudi. Prema nacionalnom sastavu, najviše IB-ovaca bili su Srbi i Crnogorci (više od 65%), dok je Hrvata bilo 15,88%.²² Nisu svi bili staljinisti; neki su tek imali poteškoća s prebrzim izborom samo jednog od vođa kojeg mogu slijediti, a neki su ondje završili slučajom, nemarom, zlobom ili zbog krivo izgovorene riječi.²³ Među žrtvama našli su se i neki visoki političari, od kojih su, bez obzira na stvarne motive, u Hrvatskoj najvažnija trojica srpskih političara, Žigić, Brkić i Opačić, a na državnoj razini

²⁰ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 232-249; Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 23-36.

²¹ Robert Service, *Comrades. Communism: A World History*, London 2007, 307; David Priestland, *The Red Flag. Communism and the Making of the Modern World*, London 2010, 333.

²² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 308-309.

²³ Radelić, „Pripadnici Udbe u Hrvatskoj osuđeni zbog Infornburoa“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2010, 367-412; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Infornburovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.

Andrija Hebrang. Potonji je iz Politbiroa KPJ smijenjen još 1946., a glavne je poslove od njega preuzeo Boris Kidrič. U kućnom je pritvoru bio od ožujka 1948., kad su počela pristizati Staljinova pisma jugoslavenskom vodstvu. Nakon toga su se različiti pogledi na ustroj privrede, možda i položaj Hrvatske u Federaciji, spojili sa strahom od frakcijskih borbi koje bi Staljin mogao iskoristiti za svrgavanje Tita. Hebrang je bio posljednji najviši dužnosnik koji je zbog političkih neslaganja likvidiran (vjerojatno 1949.). Rehabilitiran je, sudski i politički, tek uspostavom demokratske vlasti nakon 1991.²⁴

Poremećaj u međunarodnom položaju zemlje, velika uzbibanost unutar komunističkih krugova i atmosfera straha Jugoslaviju su uveli u izvanredno stanje te ubrzali kolektivizaciju sela. Učinjeno je to vjerojatno dijelom kako bi se pokazalo Moskvi da prigovori za nedovoljnu komunističku revnost jugoslavenskom vrhu ne stoje. Još više zbog opće izolacije zemlje, u uvjetima uništene privrede, seljaci, daleko najdominantnija skupina stanovnika, bili su oni od kojih se moglo uzeti kako bi se ublažila glad. Prisilan otkup i oduzimanje uroda izazvali su opće nezadovoljstvo. CK KPJ u siječnju 1949. na svojoj 2. sjednici donio je direktivu o kolektivizaciji sela. Stihijski karakter kolektivizacije, surovost i veliki gospodarski podbačaj (do 1952. manjkove je imalo 80% zadruga), uz nezadovoljstvo seljakâ, sve su učinili politički vrlo opasnim. Protivljenje stvaranju seljačkih radnih zadruga – kojih je u Hrvatskoj početkom 1949. bilo 320, a do polovine godine 1.191 – izazvalo je golemo nezadovoljstvo kojim su se katkada koristili i križari. Samo na jednom prostoru sve je preraslo u pravu, veliku pobunu, koja je dijelom obuhvatila i hrvatske krajeve, prostor nastanjen uglavnom kordunaškim, srpskim stanovništvom. U svibnju 1950., prije svega u cazinskom kraju (odatle i Cazinska buna), ali i među Kordunašima, stanovništvo se pobunilo protiv ruskog modela izgradnje države, ali i za obnovu starog, monarhističkog režima.²⁵ Buna je brzo ugušena, ali je sve jasnije postajalo da su promjene režima nužne. Prijedlog da se postupno zadruge raspuste osmislio je Vladimir Bakarić.²⁶

Samoupravljanje je u Jugoslaviji uvedeno 1950. i postalo je novim načinom interpretacije socijalizma. Država je trebala odumirati jer je sovjetski režim pokazao kako je državni kapitalizam – što je zapravo bila potpuna dominacija Partije – gori od onog privatnog. Prvi radnički savjet stvoren je u Solinu 29. prosinca 1949. u tvornici cementa „Prvoborac“. Time je, simbolički, završavalo administrativno razdoblje razvoja gospodarstva, prekid s praksom prema kojoj je čovjek sredstvo, a ne svrha. Ministarstvo plana ukinuto je do 1951. U teoriji je trebalo zaustaviti prevlast birokracije, a radnicima dati nadzor nad upravom poduzeća. Ipak, još je dugo akumulacija ostajala državna, tržište bilo ograničeno, samostalnost poduzeća ograničena državnim intervencionizmom, teška industrija privilegirana, a samoupravljanje je uglavnom bilo motivacijskim čimbenikom.²⁷ Krah seljačkih zadruga

²⁴ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 120-125; Pavle Kalinić, *Andrija Hebrang. Svjedoci govore*, Zagreb 2008.

²⁵ Kisić-Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema“, 79, Vera Kržišnik-Bukić, „Cazinska buna 1950. kao simbolna koordinata društvenih zbivanja u Cazinskoj krajini u 20. stoljeću“, *Bošnjačka pismohrana*, 10/32-33, 2011, 238-271; Hase Ćoralić, „Cazinski ustanak 1950. – svjedočenje sudionika“, *Bošnjačka pismohrana*, 10/32-33, 2011, 292-313; John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, New York 2006, 201; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 312.

²⁶ Denison Rusinow, *Yugoslavia. Olique Insights and Observations*, Pittsburgh 1977, 56.

²⁷ Vilim Ribić, „Konceptija prvobitne socijalističke akumulacije u Jugoslaviji (razdoblje četrdesetih i pedesetih godina, 1945-1954)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1-3, 1989, 127; I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 467-468; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 321-326; Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, 202.

tražio je potpunu promjenu politike prema selu. Kao i u drugim slučajevima u uvjetima odvojenosti od Istoka, u ovisnosti o pomoći sa Zapada stvarali su se kombinati – poljoprivreda se orijentirala prema talijanskom modelu, napose uvozu sjemena.

Zemlja je početkom pedesetih godina bila u katastrofalnom položaju. Trgovina je 1950. u odnosu na ionako slabu 1948. pala za 35%. Konačna materijalna orijentacija na Zapad došla je stoga i kao jedini logičan izlaz. Tito je, opet, ondje bio prihvaćen kao sredstvo raskoljavanja Istočnog lagera. Izbor između prosovjetskog ili nacionalnog komunističara pokazao se jednostavnim za mnoge, od administracije u Washingtonu do do jučer oštro neprijateljski raspoloženih krugova u Zagrebu, primjerice, bivših političara HSS-a. Počela je pristizati i vojna pomoć Zapada, uglavnom preko hrvatskih luka.²⁸ Na Šestom partijskom kongresu u Zagrebu 1952., KPJ je promijenio ime i postao Savez komunista (SK), kako bi se naglasila usmjeravajuća, a ne diktatorska uloga Partije. Titov govor – u svjetlu brzog zatopljanja odnosa s Moskvom kasnije vrlo rijetko reproduciran – istaknuo je kako je sukob FNRJ i SSSR-a, odnosno dviju partija, „u prvom redu bio sukob između imperijalističke države koja je silom htjela podjarmiti jednu nezavisnu zemlju“, „nastao iz čisto agresivne hegemonističke politike“ Sovjetâ s pokušajem da se stekne nova „kolonija“. Nametanje teorije o vodećoj naciji i isticanje ruskosti imali su posljedice na sve neruske nacije, od kojih su neke posve uništene „na najsvirepiji način, kome bi čak i Hitler mogao zavidjeti“. „To su azijske metode prema kojima je čak i Džingiskanova slava zamračena“, bio je najizravniji ikada u javnom nastupu Tito.²⁹ Iste je godine Miroslav Krleža na Kongresu književnika održao referat u kojem je napao instrumentaliziranu književnost, zagovarajući da umjetnost nikada ne treba govoriti u ime revolucije ili politike, što je vrijedilo i za desne i za lijeve.³⁰ Šesti kongres promjene u društvu, činilo se, namjeravao je povući daleko, do važnih reformi sustava.

Nakon Staljinove smrti u ožujku 1953., odnosi sa Sovjetskim Savezom počeli su se smirivati. Sama činjenica Staljinova fizičkog odlaska nije posve promijenila jugoslavenski kurs u vanjskoj politici odnosa prema stečenoj samostalnosti. Pokazivao je to ulazak Jugoslavije u Balkanski pakt s dvjema zemljama članicama NATO-a, Grčkom i Turskom, što je bio potpuni novum u svjetskoj politici toga vremena. Iako je 1953. došlo do zaoštavanja odnosa s Italijom i Zapadom uopće zbog Trščanskog pitanja, članstvo u vojnom savezu koji se naslanjao na Sjevernoatlantsku alijansu imalo je blagotvoran utjecaj na konačno razgraničenje s Italijom jer je sporazum postignut 1954. godine. Konačno je u svibnju 1955. u Beograd, u svojevrstnu Canossu, doputovao Nikita Hruščov, novi prvi čovjek SSSR-a. Približavanje dviju zemalja – potvrđeno Beogradskom, a nakon 1956. i Tajnoga govora prvog čovjeka KPSS-a Moskovskom deklaracijom, kojom su se normalizirali odnosi između dviju partija, ali i dalje na ravnopravnim osnovama – nije preusmjerilo, ali je omekšalo jugoslavensku politiku.³¹ Za buduću politiku bila je važna i Titova azijska turneja u izvaneuropske zemlje, poput Burme, Egipta i Indije. Nakon povratka s dvomjesečnog

²⁸ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 269-274; Rusinow, *Yugoslavia*, 60; Lampe, *Balkans into South-eastern Europe*, 201.

²⁹ Dragan Lalović, „Program Saveza komunista Jugoslavije – koncepcijski razlaz sa staljinskim totalitarizmom?“, u: 1948. *Povijesni razlaz sa staljinskim totalitarizmom?*, Zagreb 2009, 140-145.

³⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 341-342.

³¹ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 495-505; Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 681 i dalje; Rusinow, *Yugoslavia*, 87-94; Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*.

putovanja u Aziju, Tito je 11. veljače 1955. u Rijeci pred oko 100.000 ljudi rekao kako je put bio „otkriće ... prava je sreća što smo mi uspjeli ostvariti vezu s njima, što smo odlučili da idemo zajedno“. Istu je misao parafrazirao u Karlovcu, Zagrebu i Beogradu, gdje ga je dočekalo 300.000 ljudi. Ondje je rekao: „Ni jedan neriješeni međunarodni problem nije vrijedan da se zbog njega narodi zakrve ... treba ići drugim putem“.³² Premda od toga putovanja do stvaranja Pokreta nesvrstanih 1961. put nije bio pravocrtan, pa ni brz, može se smatrati da je tada jugoslavenskom vrhu, prije svega Titu, uz cijelu diplomatsku službu, državnog sekretara za vanjske poslove Koču Popovića i pomoćnika za Aziju, Afriku i Latinsku Ameriku Josipa Đerđu, otvoren drugi pogled, usmjeren na svijet izvan Europe i Amerike.

Jugoslavija je, međutim, još polagala određene nade u širenje vlastitih ideja na Istok. Događaji u Mađarskoj 1956. još jednom su je zakratko stavili u središte zbivanja u komunističkom svijetu. Vođa mađarske revolucije Imre Nagy se ulaskom sovjetskih tenkova u Budimpeštu sklonio u jugoslavensku ambasadu na Trgu heroja. Dio Mađara prebjegao je u Jugoslaviju, prije svega Sloveniju i Hrvatsku, a rasplet je pokazao kako se obećanje iz Beogradske i Moskovske deklaracije o individualnim putevima u socijalizam ne odnosi na sve zemlje Istočne Europe, već možda tek na Jugoslaviju, na način koji za Tita nije bio prihvatljiv.³³

Ono što se doista usporilo nakon velikih promjena u Moskvi bio je reformski proces unutar zemlje. Tito je bio inicijator usporavanja započetih reformi. Posljedica svega bio je „slučaj Đilas“. U zanosu borbe protiv staljinizma Milovan Đilas, kontroverzan, neobično talentirani književnik i političar, koji je od pravog staljinista sve više postajao revizionist, izgubio je vjeru u oblik komunizma kakav je i sâm zdušno gradio. Na plimi borbe protiv staljinizma razradio je koncept uspostavljanja višestranačkog (ili barem dvostranačkog) sustava u Jugoslaviji. U medijima je, kao jedan od najvažnijih dužnosnika FNRJ, objavio oko dvadeset članaka. Nitko, pa ni Tito, nije imao primjedbe na napisano, a sve je imalo golem odjek u Partiji. U Sloveniji je, primjerice, od 37 partijskih komiteta lokalnih zajednica 35 podržalo Đilasa. U *Borbu*, koja je objavljivala tekstove, pristiglo je 30.000 pisama iz svih krajeva Jugoslavije, s pohvalama i željom da Đilas nastavi svoju akciju. Snažno su ga u Hrvatskoj popularizirali i *Vjesnik u srijedu te Naprijed*. Nakon što je Đilas napisao tekst, gotovo pamflet, „Anatomija jednog morala“, u kojem je, opisujući profil jugoslavenske birokracije, rekao da je „resi“ životinjska pohlepa za održavanje pozicija, pohlepa koja je nerazumljiva i divlja, čudovišnja i nemilosrdnija od bilo kakve životinjske borbe, našli su se ugroženi njegovi najbliži suradnici. Iako je sâm Đilas kasnije tvrdio kako su ga Vladimir Bakarić i Edvard Kardelj hrabрили da nastavi borbu, pa i da je Bakarić bio radikalniji od njega u pogledu uvođenja višestranačkog sistema, stvar se rasplela burno i dramatično. Tek imenovani predsjednik Skupštine Jugoslavije smijenjen je, a Đilasovo istrčavanje izazvalo je negativne tendencije za započeti proces demokratizacije, decentralizacije i debirokratizacije (tzv. 3D).³⁴

³² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 375-376; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 488-494.

³³ Jakovina, „1956. godina naše ere: vrhunac jugoslavenske vanjske politike“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, Zagreb 2009, 459-480; Charles Gati, *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*, Washington – Stanford 2006.

³⁴ Rusinow, *Yugoslavia*, 81-87; Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, 203; Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 565-590; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 363-375.

Usporavanje političkih promjena, sve dok je gospodarski uspon bio vidljiv, čak i impresivan, osiguravalo je režimu razmjernu stabilnost. Program SKJ iz 1958. doveo je do još jednog zaoštavanja odnosa sa Sovjetskim Savezom, ali 1948. nije se ponovila. Tito, doduše, u Moskvu nije putovao sve do 1962., ali su se odnosi sa Sovjetima postupno popravljali. Početkom šezdesetih to je bilo potrebno i Nikiti Hruščovu, ali je važno da se Jugoslavija tijekom šezdesetih, unatoč uspjehu Prve konferencije nesvrstanih zemalja 1961. u Beogradu i Druge u Kairu 1964., pa i korektnim odnosima sa Zapadom, nagnula prema Istoku više no ikada kasnije.³⁵

Na dramatičnoj proširenoj sjednici IK CK SKJ sredinom ožujka 1962. Josip Broz Tito ustvrdio je kako se u zemlji ne radi o samo ekonomskoj već i o političkoj krizi. Atmosfera na sastancima postala je zastrašujuća, a Tito se pitao „je li naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadne“. Na dramatičan sastanak, koji je trebao trajati sedam dana, Tito je pozvao najmoćnije suradnike iz republika, no ne i CK, čime je pokazao kako je posve jasan trend da se u centar više ne upućuje najjače ljude pa je i uloga CK bila smanjena. U raspravi je sudjelovalo 70 političara, od kojih je velik broj smatrao da Federaciju ugrožava postojanje republika koje postaju samostalne države, a republičke partije, samostalne, često i suprotstavljene političke organizacije, stranke. Federativni ustroj najviše su branili Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić, koji je zaključio kako se suprotstavljeni pogledi ne mogu pomiriti na bilo kakvom sastanku, predlažući da svi Titu predaju ostavke. Tito se kolebao i lomio, zaključujući kako je proces raspada zemlje započeo. Ostavka, obnova centralizma ili napuštanje samoupravljanja nisu bile opcije. Konačno, stanje u desetljeću koje je trajalo, od Đilasove smjene nadalje, bilo je razmjerno stabilno i mirno, obilježeno visokom industrijalizacijom, urbanizacijom i povećanjem životnog standarda.

Hrvatska se u navedenom razdoblju brzo mijenjala. Poljoprivrednikâ je 1953. godine bilo preko 56%, a 1961. jedva 43%. Pomorska flota se sa 120 brodova u 1950. povećala na 285 u 1960. Turistički promet porastao je s 1,890.000 turista 1955. na preko 3,000.000, dakle tri puta više u 1965. Stambeni fond povećao se s 880.000 u 1951. na gotovo 2,000.000 jedinica u 1971. Trajno je ostvareno 100% zdravstveno mirovinsko osiguranje svih zaposlenih. Proizvodnja žitarica se s oko 1,000.000 tona u 1950. uvećala za dodatnih 300.000 tona u sedamdesetim godinama. Te visoke rezultate dali su ne samo poljoprivredni kombinati već i seljaci zahvaljujući kooperaciji s kombinatima. Školovanje je produženo na osam godina od 1954., a uključivalo je 94% populacije. Kvaliteta obrazovanja posvuda, poglavito u manjim sredinama, nije bila osobita.

Novi Ustav izglasan je 1963. godine. Jugoslavija je preimenovana u Socijalističku Federativnu Republiku, a Tito je od predsjednika Vlade postao Predsjednik SFRJ s mogućnošću neograničene izbornosti. Na Osmom kongresu SKJ krajem 1964. Tito se jasno distancirao od unitarističkog jugoslavenstva riječima da „oni komunisti ... koji zagovaraju stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacije podržavaju unitarizam i hegemonizam ... njima nema mjesta u Savezu komunista.“ Od toga je trenutka trebalo slijediti politiku „ključa“, ravnopravnog imenovanja pojedinih nacija na državne funkcije, a on sâm izjavio je da ga se otada nadalje broji kao Hrvata. Socijalizam je trebao biti poveznica jugoslavenskih nacija. Kao i obično, Kardelj je i tu Titovu zamisao ideološki i zakonski uobličio. Bio je to

³⁵ Rusinow, *Yugoslavia*, 164-165; Jakovina, „Hrvatska izlazi u svijet, Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici 1945.-1991.“, u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova*, Zagreb 2006, 337-388.

korak i prema „nacionalnoj ekonomskoj samostalnosti“, modelu da svaka nacija raspolaže plodovima vlastitog rada. Tržište je opisano kao zakonitost opstanka života. Poduzeća je trebalo rasteretiti, a administrativno reguliranje cijena napuštati. Time su stvorene pretpostavke za usvajanje zakonskih mjera, što je Savezna skupština učinila 24. srpnja 1965. Bio je to najambiciozniji paket ekonomskih reformi ikada poduzet u nekoj socijalističkoj zemlji. Gospodarstvo je trebalo intenzivirati, birokratizam iskorijeniti, prihodima su trebala raspolagati poduzeća i zaposlenici. Dinar je devalviran, dobivena je strana financijska pomoć. Liberalizacija i stvarno napuštanje planske privrede, otvaranje prema svjetskom tržištu i izgradnja socijalističkog društva s logikom tržišta, bez obzira na to što ona nije negirala Federaciju, pa ni pomoć nerazvijenima, nisu bili jednostavni čak ni u ograničenom okviru. Velik broj poduzeća, ne samo u najrazvijenijim republikama, nije bio spreman odustati od državnih dotacija, baš kao što je bilo nezadovoljnikâ u Federaciji gubitkom utjecaja na financije, čime su ostali bez dijela stvarne moći.

Opći je dojam bio da poduzete mjere više odgovaraju Sloveniji i Hrvatskoj, što je zaoštrilo odnose između republika, a oko najsnažnijeg političara, kojeg se percipiralo kao nositelja starog i potrošenog modela, odnosno kao personifikaciju nezadovoljstva reformama i decentralizacijom, počelo se stvarati ono što je moglo izgledati kao novi centar moći. Stoga je ljeti 1966. na Brijunima, pod sigurnosnom paskom hrvatske UDB-e, održan Četvrti plenum CK SKJ na kojem je smijenjen Aleksandar Ranković, potpredsjednik Federacije, najsnažniji sprski političar u zemlji, čovjek koji je *de facto* bio na čelu sustava tajne policije. Smijenjen je i niz partijskih dužnosnika, udarilo se na svemoć UDB-e iz koje su očišćene tisuće službenika. Rankovićev odlazak značio je i stvaranje drukčije klime u društvu. Republike su postale samostalnije u stvaranju piramide vlastitih kadrova, koji sada nisu išli na ovjeru u državni centar. Raspuštene su brojne partijske organizacije, dok je moć UDB-e bitno smanjena.³⁶ Promjene su zahvatile i SKJ pa su republička vodstva postajala sve snažnija.

Događaju se promjene u društvu; liberalizacija, koja je bila puštena s vrha, reflektirala se u umjetničkom stvaranju, a ponekad mu je i prethodila. U Zagrebu je već 1951. započela djelovati skupina likovnjaka i arhitekata okupljena u Eksperimentalnom ateljeu 51 (Exat 51). Godine 1954. otvorena je Gradska galerija suvremene umjetnosti. Dvije godine kasnije počelo je s radom Studentsko eksperimentalno kazalište bazirano na tekstu, s naglaskom na alternativnom scenskom nastupu. Već 1961. održan je Internacionalni festival studentskog kazališta, a iste je godine u Zagrebu organizirana i izložbena manifestacija „Nove tendencije“ koja je okupila vodeće avangardne umjetnike u svijetu. Istovremeno je Tito 1963. žestoko kritizirao kič i utjecaje Zapada u apstraktnoj umjetnosti, iako bez posebnih posljedica za umjetnost.

Od 1963. u Korčuli se organizira Ljetna škola, mjesto okupljanja vodećih filozofa, sociologa i antropologa s obiju strana ideološke granice. Časopis *Praxis*, koji se u Zagrebu tiskao od 1964., bio je jedno od središnjih filozofskih glasila u svijetu. Za zemlju je kritika praksisovaca bila iznimno važna jer je upirala na ostatke staljinizma, bez obzira na nastojanje da se svijetu pokaže umiveno, reformirano lice. Na svjetski relevantan način raspravljalo se o samoupravnom socijalizmu i kritiziralo nepravilnosti u društvu.

³⁶ Tihomir Ponoš, *Na rubu revolucije. Studenti '71.*, Zagreb 2007, 17-20; I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 507-508; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 360-365; Rusinow, *Yugoslavia*, 163-172.

Sredinom šezdesetih otvorena je Galerija studentskog centra. Muzički bijenale, Festival eksperimentarnog filma i Festival animiranog filma stvarali su drukčiju, ponekad i u umjetničkom smislu revolucionarnu klimu. Sličnih je napora, napose u kazališnoj umjetnosti, bilo i u Ljubljani i Beogradu, ali je Zagreb bio bez konkurencije glavno mjesto novih oblika kulture u državi. Nakon političkih promjena omladinski je tisak postao stvarni katalizator promjena među mladima i na alternativnoj kulturnoj sceni. Javno i alternativno djelovanje postalo je sve snažnije, a listovi poput kratkotrajnog *Pop expressa* i *Poleta*, *Omladinskog lista* i *Studentskog lista* pokazivali su se gotovo kao mjesta alternativnog života ili su barem bez vidljivijeg partijskog diktata opisivali život.³⁷ *Rock* glazba i plavi *jeans* među mladima su postali posve obična stvar.

Početak emitiranja TV Zagreb, koji je jedan dio programa pokrивao prenošenjem hitova iz „Sanrema“, utjecao je na formiranje ukusa u popularnoj glazbi. Prvi „Zagrebački festival zabavne glazbe“ održan je već 1953., a 1959. jedan od najznačajnijih pjevača popularne glazbe u Hrvatskoj uopće, Ivo Robić, hitom *Morgen* probio se na međunarodnu scenu. Zagrebački jazz kvartet nastao je 1959., ali su veze s *jazzom* u Hrvatskoj daleko starije, baš kao što nakon nekolicine važnih pojedinaca postaju još jače.³⁸

Dio društva na koji vlasti nisu imale nikakav upliv bila je Crkva. Sredinom šezdesetih 25% djece pohađalo je vjeronauk organiziran isključivo u crkvama. *Mali koncil* tiskan je u 100.000, a *Glas koncila* 1966. u 150.000 primjeraka. Prava normalizacija odnosa države i Katoličke crkve, iako nikada bez sumnjičenja i neiskrenosti, nastupila je nešto kasnije. Veleposlanici su razmijenjeni 1966., a pri Svetoj su Stolici uvijek akreditirani Slovenci ili, uglavnom, Hrvati. Tito je bio prvi socijalistički šef države kojega je u Vatikanu 1971. primio prvi čovjek Crkve i države Vatikan, papa Pavao VI.³⁹

3. Jugoslavenske reforme i Hrvatsko proljeće (1966. – 1971.)

Odlaskom personifikacije protivnika reformi Aleksandra Rankovića, u uvjetima raspadanja državnog političkog centra, osigurana je još veća samostalnost republika. Savezna vlada gubila je mogućnost utjecanja na prilike u federalnim jedinicama. Tito se, kao i ranije, izdvajao iz borbe, ostajući moćniji od države koju je predstavljao. U republičkim su vlastima ustrojene teritorijalne obrane. Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske najprije je predložilo stvaranje Savjeta za vanjske poslove, a u Saboru posebnog Odbora. Prvi je na čelu novopokrenutog tijela, u kabinetu Savke Dabčević Kučar, bio Vjekoslav Prpić. Djelokrug je obuhvaćao susjedne zemlje, prije svega one u kojima su Hrvati bili nacionalna manjina. Hrvatska je dobila aktivniju ulogu i u kreiranju poslova za koje je bila najzravnije zainteresirana. Došlo je do smjene starih kadrova. Sve federalne jedinice, pa i pokrajine, postajale su znatno samostalnije. Izrađena je ustavna norma o paritetnom sastavu svih organa federacije, a sastavnice dobivaju pravo veta na odluke središnjih tijela, što je zamaskirano odredbom da se federalne odluke moraju donositi konsenzusom svih republika i pokrajina. Tako su postupno, zbog „nacionalnog ključa“, republike dobivale sve važniju

³⁷ Jasna Galjer, *Arsovski*, Zagreb 2010, 13-15, 29-31.

³⁸ Dražen Vrdoljak, *Moje brazde. Bilješke o hrvatskoj zabavnoj, pop i jazz glazbi*, Zagreb 2008, 104, 124-125.

³⁹ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 376-377.

ulogu u kadroviranju saveznih organa. Konačno, republike, što su učinile Slovenija i Hrvatska, odbijaju provoditi neke od mjera Savezne vlade. Reformska su nastojanja ipak nailazila na brojna ograničenja, ali i pokazala da je moguće mijenjati, činilo se, okoštale strukture. Jugoslavenska narodna armija, iako najmanje reformirana, ipak je 1969. pristala na Zakon o narodnoj obrani kojim su uvedene republičke teritorijalne obrane, posebni republički štabovi, što se moglo čitati i kao zametak nacionalnih, republičkih armija.⁴⁰

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika objavljena je 1967. u književnom tjedniku *Telegram*. Uz Miroslava Krležu kao jednog od potpisnika, njome se tražila ravnopravnost uporabe svih jezika, uključujući i hrvatskog, koji se potiskivalo nauštrb „državnog jezika“. Deklaracija je probudila zanimanje javnosti za djelatnost Matice hrvatske, što će do izražaja doći u narednim godinama.

Nezadovoljstvo postupnim usporavanjem reformi izazvalo je Miku Tripala, mladog, vrlo sposobnog političara u Hrvatskoj, da organizira Svibanjsko savjetovanje sekretara općinskih komiteta SKH o ekonomskoj reformi 1968. Kritiziralo se pad industrijske proizvodnje i opći zastoj društvene reforme u Hrvatskoj. Sastanak je u mnogočemu po izgovorenom i načinu na koji su se problemi postavljali sličio retorici novog vodstva SKH, čija je predsjednica 1969. postala Savka Dabčević Kučar, a sekretar Pero Pirker. Miko Tripalo, uz Vladimira Bakarića, postao je član Izvršnog biroa CK SKJ. Novo vodstvo mladih i obrazovanih bilo je uvjeren da se upušta u borbu protiv centralizma, hegemonizma i unitarizma, pokazujući osobine koje do tada nisu bile imanentne socijalističkim političarima. Tražili su opću potporu u javnosti, postali istinski popularni i podržavani od masa, studenata i kulturne javnosti. Masovna potpora imala je socijalistički karakter ili se tako barem tvrdilo. Zato je nastala sintagma „maspok“ ili masovni pokret.

Nekoliko dana nakon Svibanjskog savjetovanja u Zagrebu je, baš kao i u velikom dijelu Europe, došlo do pokreta među studentima. U usporedbi s beogradskim događanjima 1968., zagrebačko „lipanjsko gibanje“ bilo je daleko malobrojnije. Sveučilišni odbor SSJ podržao je Svibanjsko savjetovanje IK CK SKH, a odstupanje od partijske linije ili marginaliziranje dominantne uloge SK nije bilo masovno. Partija je nastojala dokazati kako su beogradski studenti zagovornici antihrvatskog i antireformskog, povratka Rankovića na vlast; okupljeni studenti nisu imali potporu izvan vlastitog kruga, a zapravo niti filozofa praksisovaca, kako je to bilo u Beogradu, pa je zagrebačka '68. brzo utišana.⁴¹

Suzbijanje unitarizma u republikama vodilo je, prije svega u Hrvatskoj, jačanju nacionalnih osjećaja pa je položaj SK bio pomalo nejasan i težak. Obračun s unitarizmom u Hrvatskoj personificirala je smjena Miloša Žanka, tada potpredsjednika Savezne skupštine na Desetoj sjednici CK SKH. Žanko je smijenjen sredinom siječnja 1970., a povod je bio niz članaka u *Borbi* u kojima je tumačio da je hrvatsko vodstvo postalo nacionalističko-separatističko. Njegova smjena i žestoka kritika unitarizma na sjednici koja se prenosila na televiziji odredila je nove odnose unutar Republike, ali i Federacije. Bez obzira na to tko će kasnije voditi SR Hrvatsku, odstupanja od toga smjera nije bilo.⁴²

⁴⁰ Josip Šentija, *Jedna hrvatska sudbina. Priča o Vjekoslavu Prpiću ispričana njim samim na kraju puta*, Zagreb 2007, 188-189; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 368.

⁴¹ Ponoš, *Na rubu revolucije*, 33-46; Hrvoje Klasić, 1968. u *Jugoslaviji. Društveno-političke promjene u Jugoslaviji u kontekstu svjetskih zbivanja*, doktorska disertacija, Zagreb 2011; Jakovina, „A Sowiesci, Amerykanie i Państwo Niezaangażowane; Studenci, Konsewatyści i Reformatorzy“, u: *Rewolucje 1968*, Warszawa 2008, 265-271.

⁴² Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 382.

Veća otvorenost društva te masovna potpora Savki i Tripalu iz različitih krugova nisu značile da su sve skupine u Hrvatskoj mislile isto ili da su im krajnji ciljevi bili jednaki. Matica hrvatska, čiji su mnogi članovi bili i potpisnici Deklaracije, početkom 1971. organizacijski, kadrovski i programski toliko se razvila da je postala pravi politički faktor. Broj članova Matice narastao je od 2.323 krajem 1970. na 41.000 godinu kasnije. Izdavala je brojna glasila, a njezine novine *Hrvatski tjednik* izlazile su s nakladom od oko 100.000 primjeraka, čime su nadmašile službeni *Vjesnik*. Dio istaknutih pojedinaca bili su članovi SKH, ali radikalniji od crte koju su promovirali Savka i Tripalo. Neki su tražili prijam Hrvatske u OUN, izdavanje nacionalne valute, služenje hrvatskih vojnika samo na teritoriju Hrvatske, smjenu Bakarića i njegove frakcije u vrhu Partije. Kako je to jedan pjesnik definirao: „Hrvatska gori“.

Drugi interesni i politički centar bili su studenti. Najistaknutiji pojedinci bili su student-prorektor Zagrebačkog sveučilišta, inače izabran na tu dužnost, iako deklarirani vjernik i nepartijac, Ivan Zvonimir Čičak, pa predsjednik Saveza studenata Zagreba Dražen Budiša i Saveza studenata Hrvatske Ante Paradžik. Mladost i karakteri vođa atmosferu su ugrijali do usijanja masovnim štrajkom krajem studenoga 1971. Njihovi su zahtjevi bili malo vezani za studentska pitanja.

Partijski vrh bio je sretan zbog opće popularnosti i uspješnih nastojanja da se u SKH primi velik broj mladih, „komunista s karanfilima“, ali je razlika između „progresivne jezgre“ i ostalih u Izvršnom komitetu postajala sve vidljivija i problematičnija. Dok je dio vrha držao kako postojanje gotovo pa usporednih središta moći u osnovi osigurava mogućnost manipuliranja, pa onda i lakšeg ostvarivanja njihovih ciljeva, Vladimir Bakarić postao je važnim članom druge skupine u kojoj je zapravo bila većina IK CK SKH. Proljećarska jezgra hrvatskog vodstva nije imala saveznike među drugim republikama, a oslanjanje na Tita i nada da je njegova potpora dovoljna – s obzirom na to da je Titu trebala pomoć u pritisku na srbijansko vodstvo i ostale centre moći – nisu bili dovoljni za ozbiljniju politiku. Tako su zahtjevi hrvatske politike za „čistim računima“, većom samostalnošću poduzeća i republika, pravom na raspolaganje zarađenim onih koji sredstva stvaraju i liberalizacijom, dijelom zbog načina na koji se politika vodila, ostajali bez potpore među onima koji su mogli imati slične interese.⁴³

Tito je 27., 28. i 29. travnja 1971. sazvao sastanak rukovodstava svih republika i pokrajina te Federacije na Brijunima. U Srbiji, a i svim unitarističkim strukturama vladalo je uvjerenje da će na tom sastanku pasti hrvatsko rukovodstvo zbog nacionalizma i separatizma. Tijekom te dramatične sjednice Tito je izvan dvorane otišao na telefonski razgovor sa šefom SSSR-a Leonidom Brežnjevom, koji mu je ponudio pomoć za rješavanje krize. Tito je informirao skup da je odbio pomoć sovjetskog vrha jer da on može riješiti situaciju.⁴⁴ Značajno je da je već tada, sedam mjeseci prije konačnog raspleta s vodstvom Hrvatske, Edvard Kardelj govorio kako treba smijeniti i srpsko i hrvatsko rukovodstvo jer da oba stvaraju političku klimu sličnu onoj u Mađarskoj i Čehoslovačkoj uoči sovjetske i

⁴³ Šentija, *Jedna hrvatska sudbina*, 200, 220-221.

⁴⁴ Jakovina, „Jugoslavija, Hrvatsko proljeće i Sovjeti u detantu“, *Kolo: časopis Matice hrvatske*, 4, 2005, 162-179; Isti, „Američki predsjednici i europski jugoistok u 20. i 21. stoljeću. Ratne intervencije, part nerstvo i sukobi na europskoj periferiji“ (pogovor), u: Stephen Graubard, *Predsjednici. Povijest vladanja američkih predsjednika modernog doba*, Zagreb 2010, 769-775.

intervencije Varšavskog ugovora. Pokušaj stabiliziranja situacije na spomenutoj dramatičnoj sjednici nije uspio.

Unatoč kompliciranju političkog života, nastavljena je reforma federacije pa su amandmani na Ustav izglasani 30. lipnja 1971. Odmah je započeo rad na novom Ustavu koji je postignuto trebao učvrstiti. Zemlja je sve više postajala konfederacijom, ali su sigurnosni mehanizmi trebali osigurati da se u postojećim međunarodnim okolnostima spriječi višestranačje i promjene koje bi mogle ugroziti izvana sigurnost Federacije. Tito i Kardelj gajili su nadu da će reformom federacije u smjeru konfederacije, uz uvođenje tržišnih elementata, osigurati opstanak Federacije, ali i vlastitu vlast.

Titov put u SAD, Kanadu i Ujedinjeno Kraljevstvo ujesen 1971. podudario se s početkom studentskog štrajka u Zagrebu.⁴⁵ Unatoč indicijama da je Tito još kratko nakon toga dvojio o načinu rješavanja krize u Hrvatskoj, događaji su se počeli odvijati razmjerno brzo i pravocrtno. „Mogu smijeniti nas, ali ne mogu smijeniti cijeli narod“, poručio je Miko Tripalo na narodnim zborovima u (Slavonskoj) Požegi i na Korčuli prije no što je oputovao u Karadordevo, gdje su se okupila vodstva republika, pokrajina i Federacije 1. prosinca 1971. godine. Tito je sâm odlučio da na sjednici predmet rasprave budu Hrvatska i ostale republike jer će reći da je u svima stanje podjednako.

Prije sjednice Tito je 30. studenoga i 1. prosinca primio vodstvo Hrvatske i s njim razgovarao 16 sati. Bakarić je ranije Titu rekao da on ne podržava politiku u Hrvatskoj, a na spomenutom sastanku protiv Savke istupili su Milka Planinc, Joža Vrhovec i Dušan Dragosavac. Tito je samo konstatirao da je rukovodstvo podijeljeno i da problem trebaju riješiti u Zagrebu na sjednici Centralnog komiteta. Na sjednici Predsjedništva Tito je objasnio da više ne podržava politiku u Hrvatskoj, što je značilo da traži osudu tog foruma, a istodobno je rekao da iste tendencije postoje i u drugim republikama. Srbija je pokušala opravdati politiku u Hrvatskoj jer su neki njezini lideri bili svjesni da i oni dolaze na red pa su zatražili da se svi problemi riješe unutar hrvatskoga rukovodstva, bez intervencije saveznog centra, što je moglo značiti samo to da Tito i Kardelj također ne smiju tražiti što Hrvati trebaju napraviti.

Nakon sjednice Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije, 12. i 13. prosinca 1971. održana je sjednica CK SKH. Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo podnijeli su ostavke. Uvodno je izlagala Milka Planinc, koja je navela kronologiju neslaganja unutar vrha SKH. Deseta je sjednica i dalje bila središnja, ograđivalo se od unitarizma i centralizma, iako se sada kritizirao i hrvatski nacionalizam kao sredstvo s pomoću kojeg „klasni neprijatelj“ udara na poredak. Milka Planinc postala je nova prva žena Partije u Hrvatskoj.⁴⁶

Nakon sjednice započela je žestoka ideološka kampanja u kojoj se smjenjivalo i iz Partije isključivalo mnoge koji su se na različite načine vezali uz politiku „maspoka“. Nastojanja novog vodstva bila su ograničiti osvetu jer je to moglo dovesti upravo do jačanja centralizma, napose u nacionalno mješovitim sredinama, Slavoniji i slično. Partijska statistika govori da je isključeno oko 25.000 članova Partije, među kojima najveći dio pripada njezinu kreativnijem i sposobnijem dijelu. Reakcija dijela hrvatskih emigranata na ukupna zbivanja bio je i pokušaj Hrvatskog revolucionarnog bratstva za organiziranjem

⁴⁵ Ponoš, *Na rubu revolucije*, 163.

⁴⁶ *Vjesnik* (Zagreb), 13. 12. 1971. (23. sjednica CK SKH, Milka Planinc: Naše je čvrsto uvjerenje da se Hrvatska kao samoupravna i socijalistička zajednica može razvijati samo u okvirima Titove Jugoslavije)

diverzantske akcije u Bosni („Bugojanska akcija“ ili Akcija „Fenix 72“). Hrvati su i inače bili najbrojniji među iseljenicima iz bivše Jugoslavije, posebno tzv. „gastarbajterima“ koji su se od šezdesetih godina nadalje iseljavali u Njemačku, Austriju, Francusku i druge zapadnoeuropske zemlje. Time se u zemlji umanjivao pritisak na tržište rada, ali i odlijevao velik broj sposobnih i mladih radnika iz zemlje. Krajem sedamdesetih je čak 8% radne snage bivše države bilo na Zapadu.

Kratko nakon smjene hrvatskih političara smijenjeno je srbijansko vodstvo Marka Nikežića i Latinke Perović, potom je u Sloveniji maknut Stane Kavčič, a u Makedoniji Krste Crvenkovski i Milosavljević. Bio je to kraj nadâ da će zemlja imati snage za duboke promjene. Smjena najsposobnijih i obrazovanih kadrova na vlast je dovela ili manje inventivne ili u ponašanju bitno ograničene i ustrašenije, a u uvjetima koji su – s obzirom na nastupajuću ekonomsku krizu – bili bitno manje povoljni. Gospodarski problemi u koje su ulazile sve socijalističke države otežali su nastojanje da se s promjenama nastavi.

4. Nakon Karađorđeva: Titova smrt, ekonomska kriza i propast sustava (1972. – 1980. – 1990.)

Novo hrvatsko vodstvo, sastavljeno od ljudi koji su i dotada bili na vlasti, trebalo je, između ostaloga, ponovno pridobiti povjerenje stanovništva. Nakon oduševljenja Savkom i Tripalom velikog dijela ljudi, razočaranja u hrvatsku Partiju većeg dijela Srba u uvjetima kada je trajao obračun s dijelom političara, a u nekim sredinama i međunacionani obračuni, nastupila je apatija, sivo, tmurno doba. Nezadovoljstvo se očitovalo i u kulturi, gdje je razdoblje liberalizma zamijenjeno oštrijim ideološkim nadzorom, najviše filma. Oni koji su bili slobodniji, a nisu završili na crnim listama, bili su često autocenzurirani.⁴⁷ Slično je bilo i u drugim područjima, ali su procesi ideološkog zamrzavanja bili usporedni sa sve nemoćnijom državom.

Ulaganja u gospodarstvo bila su ipak velika pa je stanovništvo u materijalnom smislu ulazilo u jedno od najboljih epoha u poslijeratnom razdoblju. Rast se prije svega financirao zajmovima i stranim kreditima. Ono što se nije vidjelo dovoljno jasno bilo je nastojanje novog vodstva da se onemoguću povezivanje snaga „nesklonih samoupravljanju“, bilo da je riječ o tehnokratima, unitaristima ili nacionalistima, po čemu je u borbi protiv unitarizma ostalo vrlo blisko smijenjenom vrhu. Radnička klasa i Savez komunista i dalje su trebali biti kohezijska snaga cijele Jugoslavije. Trebalo je produbiti radničko samoupravljanje i socijalizam. Samoupravljanje, kako je isticala Milka Planinc, nije suprotstavljeno nacionalnom.

Tijekom sedamdesetih i dijela osamdesetih godina u Hrvatskoj je izgrađena autocesta od Zagreba do Karlovca i od Ivanje Reke do Kutine, obilazna cesta oko Zagreba, poluautocesta Rijeka – Grobnik – Orehovica, tunel Učka, most kopno – otok Krk, zračna luka na Krku, mostovi preko Save kod Zapešića i u Zagrebu, a sa SR Slovenijom nuklearna elektrana „Krško“. Moderniziran je telefonski sustav. Osnovan je „ACY“ i izgrađen niz marina za jedriličare, kao i hoteli „Babin kuk“ u Dubrovniku, „Laguna“ u Poreču, „Solaris“ kod Šibenika i „Lav“ kod Splita. Izgrađene su tri istraživačke platforme „INA-e“ i talijanskih partnera u Jadranu. U Podravini radilo se na naftnim poljima, a u Kutini otvorena je tvornica umjetnih gnojiva. Naftovod je izgrađen od Omišlja i vodio je dalje

⁴⁷ Ivo Škrabalo, *Hrvatska filmska povijest – ukratko (1896-2006)*, Zagreb 2008, 119-120.

prema istoku zemlje. Zajedničko poduzeće nekoliko velikih naftnih poduzeća imalo je sjedište na Krku. „INA“, godinama najveće poduzeće na Balkanu i najsnažnija hrvatska korporacija, istraživala je naftu u Angoli. Osim „INA-e“, odlično su poslovala poduzeća kao što su „INGRA“, „Industrogradnja“, „Pomgrad“, „Pliva“, „Prvomajska“, „Jugotanker“ i „Rade Končar“. Pronađena su sredstva za Meštrovićevu galeriju u Splitu te izgradnju nove Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, muzeja u Zadru i Splitu te Muzeja Mimara.

Hrvatsko vodstvo nastavilo je, inače od Savke i Haramije, započetu borbu protiv ostataka centralističke prakse, posebno postojanja saveznih investicijskih fondova. Hrvatska, kao i Slovenija i Vojvodina, bila je nezadovoljna izdvajanjima za nerazvijene republike i pokrajinu Kosovo. Zagreb je katkada podizao kredite kako bi uplatio sredstva u te fondove, iako je i sâm imao niz nerazvijenih općina. Nastavilo se s borbom za regulaciju deviznog režima jer je vladalo pravilo kako izvoznička poduzeća moraju slati većinu sredstava u Beograd, odakle su se često morali boriti da zarađeno dobiju natrag. Sredinom sedamdesetih, nakon donošenja Ustava 1974., koji je u mnogočemu konfederirao SFRJ i kasnije postao temelj neovisnosti svake jugoslavenske republike, provedena je i društvena reforma Zakonom o udruženom radu (ZUR) i samoupravnim interesnim zajednicama (SIZ). Velika reforma, žestoko kritizirana od uvođenja, pa i kasnije, bez obzira na ozbiljne poteškoće u obrazovnom procesu, bila je reforma usmjerenog obrazovanja drugog stupnja u SR Hrvatskoj. Opća srednja škola s jedinstvenim programom uvedena je 1975./1976., čime se prije svega udarilo na sustav gimnazijskog obrazovanja, koji se smatralo zastarjelim, konzervativnim i preživjelim. Činjenica da je reforma srednjoškolskog programa dosljedno provedena samo u Hrvatskoj bila je još jedna ilustracija kako su republike postajale samostalne. One su se individualno mogle zaduživati, zatvarati u vlastite granice i ignorirati tržište. Individualan je bio i ulazak Slovenije i Hrvatske krajem 1978., na temelju članka 271., stavka II. Ustava SFRJ, u Radnu zajednicu Alpe-Jadran.⁴⁸

Velike investicije u projekte koji su se pokazali nacionalno iznimno važnima nisu mogle zaustaviti krizu u koju su Republika i Federacija ulazile. Ulaganja su se ostvarivala zaduživanjem, baš onako kako su to činila i ostala socijalistička društva. Tijekom sedamdesetih strani je dug porastao četiri puta. Sredinom sedamdesetih prosječan rast gospodarstva u Jugoslaviji bio je 3,9% (1975./1976.), ali sa sve većim oscilacijama, rastom nezaposlenosti i padom produktivnosti. Trendovi su bili negativni, rastao je broj nezaposlenih i migracija mladih sa sela, što je do dramatičnog izražaja došlo osamdesetih.

Nakon smrti maršala Tita 1980., a potom i Vladimira Bakarića na samom početku 1983., u trenutku kada je na čelu Savezne vlade bila Milka Planinc (1982. – 1986.), prva žena premijerka u nekoj socijalističkoj zemlji uopće, prilike su postale teške. Dinar je devalvirao za 20%, uvedeni su bonovi za benzin, a pojedine lijekove, deterdžente i južno voće nije se moglo kupiti; došlo je do redukcije struje u gradovima i zabrane izvlačenja deviza iz države. Inflacija je bila visoka, a Međunarodni monetarni fond trebao je pomoći u provođenju programa stabilizacije i reprogramiranja dugova. Milka Planinc uspjela se oduprijeti uvođenju centralizma dosljednim pridržavanjem odredaba Ustava iz 1974. Nespремnost na reforme, uz političare koji su tražili manje tržišta, više socijalizma i administrativnog nadzora, nije moglo izvući državu iz krize, već samo probuditi nepovjerenje u vlast.⁴⁹

⁴⁸ Jakovina, „Hrvatska izlazi u svijet“, 378-380.

⁴⁹ Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla*, Zagreb 2003, 233-234.

Partijski izbori u Hrvatskoj 1986. jasno su ilustrirali potpunu istrošenost postojeće političke strukture i nezadovoljstvo članstva partijskom organizacijom. Čak 70% anketiranih mladih nije bilo zainteresirano za učlanjenje u SKH, što čini golem postotak u odnosu na deset godina ranije. U novo vodstvo SKH nisu izabrani neki od najdugovječnijih rukovodioca poput Milke Planinc, Ive Latina, Josipa Vrhovca, Jakova Sirotkovića, Jure Bilića, Marijana Cvetkovića i Milutina Baltića. Novi šef SKJ postao je razmjerno neprobojan, dugogodišnji partijski kadar srednjega ranga Stanko Stojčević. Na Međunarodni dan prava čovjeka, na 184. sjednici Predsjedništva CK SKH 10. prosinca 1989., pred 11. kongres SKH donesena je najvažnija odluka za mandata Stanka Stojčevićeva i sekretara Predsjedništva CK SKH Dragutina Dimitrovića. Jedva, za jedan glas, sankcioniran je višestranački sustav i raspisivanje višestranačkih izbora. Sabor SR Hrvatske tijesnu odluku CK SKH, donesenu bez članova CK SKJ, potvrdio je na samom kraju 1989.⁵⁰ U kontekstu „hrvatske šutnje“, kako se obično opisivalo ponašanje hrvatskih političara tijekom osamdesetih jer su rijetki imali hrabrosti na nešto odlučniji način progovoriti o krizi u kojoj se nalazila zemlja, bilo je to veliko postignuće. Diskurs vlasti bio je posve ispražnjen.

Jugoslavensko udruženje književnika raspalo se još 1985., a Štafeta mladosti – događaj koji je povezivao cijelu zemlju i slavio kult Josipa Broza Tita – ukinuta je 1987. godine. Omladinski tisak, posebno *Polet*, neprestano je probijao prostor medijskih sloboda u Hrvatskoj. Javljanje se supkulturne skupine poput pankera i šminkera. Nespremnost milicije na proboj takvih pojava pokazuje i pokušaj „čitanja“ grafita „PUNK“ i zaokruženog „A“ (što je značilo ‘anarhija’) kao „Pomozite ustanak naroda Kosova“ i „Albanija“, vjerojatno na tragu nemira na Kosovu. Kriza je duboko zahvatila različite društvene segmente. Hrvatski političar Slavko Šajber, osobito angažiran u sportu, šef Nogometnog saveza Jugoslavije, poništio je posljednje kolo nogometnog prvenstva Jugoslavije 1985./1986. zbog namještanja. Politizacija u sportu, koje je bilo od samih početaka zajedničke lige (u Zagrebu se 1951. nakon polufinalne utakmice za Kup maršala Tita u Maksimiru demonstriralo gradom, uz neugodne parole, nakon čega je slijedilo suđenje⁵¹), posebno se intenzivirala u vrijeme raspada SFRJ. Na pripremnoj nogometnoj utakmici s Nizozemskom u Zagrebu 1990. gosti su – čija je trobojnica jednaka kao hrvatska – pozdravljeni, dok su nogometaši izbornika, Hrvata Ivica Osima, izviždani, vjerojatno dijelom zato što u ekipu Jugoslavije nisu uvršteni neki od hrvatskih igrača.⁵² Sukob navijača Crvene zvezde i Dinama 1990. na Maksimiru u svibnju 1990. postao je simboličnim početkom otvorenog sukoba Zagreba i Beograda. Sportskih je uspjeha hrvatskih klubova ipak bilo. Zagrebačka Cibona bila je klupski prvak Europe u košarci 1985. i 1986. godine, a splitska Jugoplastika košarkaški prvak Europe 1989., 1990. i 1991. godine. U Zagrebu je 1987. organizirana „Univerzijada“; svjetska sportska manifestacija i samodoprinos koji je raspisan iskoristili su se za mobilizaciju cijele Republike i izgradnju nekih od kapitalnih objekata u Zagrebu. Bio je to početak obnove Zagreba koji je dotad imao sivi, zapušteni izgled. Nakon „Meditranskih igara“ u Splitu 1979., a prije „Europskog atletskog prvenstva“ 1990., također u Splitu, bio je to najveći

⁵⁰ Darko Hudelist, *Banquet u Hrvatskoj. Prilozi povijesti hrvatskog višestranačja 1989-1990.*, Zagreb 1999, 177-212; Zdenko Đuka, *Račan. Biografija*, Zagreb 2005, 43-44; Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.-2005.*, Zagreb 2006, 340; I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, 60-61.

⁵¹ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 422.

⁵² Ivica Buljan – Vlado Vurušić, *Nogomet. Svjetska prvenstva*, Zagreb 2010, 369.

sportski događaj u republici koji je infrastrukturno podigao dva najveća grada. Na polju masovne kulture, na vrlo gledanoj manifestaciji izbora za pjesmu „Eurovizije“, gdje je Jugoslavija desetljećima sudjelovala kao jedina socijalistička zemlja, najprije je zagrebačka skupina „Novi fosili“ 1987. osvojila četvrto, a zadarska skupina „Riva“ 1989. prvo mjesto.

Vanjskopolitički je položaj Jugoslavije nakon smrti Josipa Broza Tita slabio, ali je i dalje diplomacija ostajala uglednija, snažnija i organiziranija od države koju je predstavljala. Kasniji je razvoj i pokazao kako na unutarnju politiku vanjska ne može djelovati usmjeraujuće, dok je obrnuto moguće. Zemlja koja je na međunarodnoj sceni značila puno kao disident u komunističkom pokretu, kasnije kao vođa Pokreta nesvrstanih zemalja, bila je najprepoznatljivija po lideru, potom po diplomaciji, a tek onda po vlastitim postignućima. Bez Tita, s dramatičnom krizom u zemlji, položaj se rapidno brzo pogoršavao. Čak je i postojanje kolektivnog šefa države sve učinilo manje jasnim: tko predstavlja zemlju i tko su ljudi koji je vode mnogima nije bilo jasno. Stoga je i nastojanje da se 1988. izbori domaćinstvo, a godinu dana kasnije u zemlji i održi 9. konferencija PNZ-a prije svega predstavljalo namjeru posljednjeg saveznog sekretara za vanjske poslove Budimira Lončara da se zemlji pošalje poruka o važnosti sabiranja unutarnjopolitičkih faktora. Kao predsjedateljica PNZ-a, SFRJ bi bila vidljivija i pozivana na sve međunarodne događaje. Diplomacija je u svom nastojanju uspjela, ali raspadajuća zemlja u krizi nije se mogla očuvati. Raspadanje komunističkog lagera i zanimanje Zapada okrenulo je smjer prema do jučer zatvorenim državama Varšavskog ugovora. Jugoslavija je i dalje ostajala važna, ali niti izdaleka onako kako je to bilo ranije. SAD je inzistirao na poštovanju ljudskih prava i reformama, uz naznaku da privilegiranog položaja kakav je postojao tijekom Hladnog rata više neće biti.⁵³

Izbor novog šefa SKH 1989. u Hrvatskoj obavljen je najdemokratskije do tada. Vodila se javna rasprava, a čak su se u televizijskoj emisiji suočili Ivo Družić i Ivica Račan, obojica članovi iste Partije. Većinu glasova dobio je Račan. Hrvatski član Predsjedništva SFRJ, kamo je otišao s mjesta predsjednika Predsjedništva SKJ, postao je Stipe Šušar. Premda na glasu kao ideološki tvrd, no činičan i duhovit, sukobljavao se s rastućim srpskim nacionalizmom Slobodana Miloševića i postao iznimno nepopularan u Srbiji, što ga je gotovo automatski, barem u kratkom razdoblju, učinilo popularnim u Hrvatskoj.

Četrnaesti izvanredni kongres SKJ u Beogradu od 20. do 22. siječnja 1990. još je jednom posve transparentnim učinio podjele unutar jugoslavenske federacije. Slovenski zahtjev da se ukine vodeća uloga SKJ i stvori savez nezavisnih partija, a sve na tragu borbe za liberalizaciju odnosa unutar SKJ koja se u zemlji intenzivirala nakon uspona Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, doveo je do prekida rada Kongresa. Najprije je Ciril Ribičič, predsjednik slovenskih komunista, zaključio da su se stvorili uvjeti za napuštanje sastanka, što su Slovenci i učinili. Potom je Ivica Račan u ime hrvatskih komunista zatražio da se Kongres prekine i pokuša naći političko rješenje, objavljujući kako će se suzdržati od bilo kakvog glasovanja. Zbog straha od razbijanja SFRJ i socijalističkog sustava koji je jamčila jedinstvena Partija, prekid rada Kongresa podržala je i partijska organizacija JNA, koju je vodio admiral Petar Šimac, inače Hrvat iz Bihaća. Bile su to posljednje vidljive manifestacije unitarno-jugoslavenskoga gledanja na Federaciju u oružanim snagama prije no što se armijski vrh i većina sastava posve okrene prema Slobodanu Miloševiću, verbalnom jamcu očuvanja jedinstvene države. Predsjednik SIV-a Ante Marković, koji je dominirao

⁵³ Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, 581-597, 601-633.

hodnicima beogradskog Sava Centra u trenucima kada je nestajao jedan od posljednjih stupova SFRJ, zvučao je silno optimistično tvrdeći kako država mora funkcionirati bez obzira na to funkcionira li Partija.

Hrvatski političar Ante Marković, dugogodišnji glavni direktor „Rade Končara“, uspio je razmjerno brzo inflaciju od 1.240% svesti na minimum vezanjem jugoslavenskog dinara za njemačku marku u odnosu 1 : 7, osiguranjem konvertibilnosti, stvaranjem deviznih rezervi i pokretanjem mjera slobodnog tržišta. Unatoč retoričkoj potpori Zapada, bez stvarne volje i mogućnosti da se obračuna s generatorima krize u državi, bez političkog konsenzusa, mjere koje je povukao, nazivane i „novim socijalizmom“, bile su uzaludne. U trenutku kada se srušila hladnoratovska ravnoteža, bez Partije, uz godinama načete državne strukture, nikakvi pokušaji reformi, a još manje optimizam političara, nisu mogli zaustaviti međunacionalne sukobe.⁵⁴

Novostvorene političke organizacije u Hrvatskoj, od kojih je Hrvatski socijalno-liberalni savez, kasnije stranka, bio prvi, a slijedile su i mnoge druge, ionako ili nisu vidjele Hrvatsku u Jugoslaviji ili su tražile dramatične promjene odnosa unutar Federacije na koje spremnosti s druge strane nije bilo. Najvažnije stranke bile su Hrvatska demokratska zajednica s Franjom Tuđmanom na čelu, Koalicija narodnog sporazuma (imala je deset članova, a među njima i HSLŠ te u zemlji obnovljenu Hrvatsku seljačku stranku, a vodstvo su im činili i dotada nestranački organizirani Miko Tripalo i Savka Dabčević-Kučar) i Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH–SDP) Ivica Račana. Srbija je željela recentralizaciju zemlje, što je s fokusom međunarodne zajednice na europski istok i Irak omogućilo da se kriza ubrza. Hrvatska u isto vrijeme nije činila puno kako bi se tenzije ublažile. Na prvim demokratskim izborima, održanima u dvama krugovima u travnju i svibnju, HDZ je, zahvaljujući tako skrojenom zakonu, s 41,9% glasova odnio uvjerljivu pobjedu od gotovo 60% mjesta u Saboru. Iako je Hrvatska još uvijek bila dijelom Jugoslavije, paradoksalno, s Hrvatima na čelu Predsjedništva SFRJ nakon što je Stipu Šuvara zamijenio hadezeovac Stipe Mesić, Hrvatima Antom Markovićem na čelu SIV-a, Hrvatima Budimirom Lončarom na čelu Saveznog sekretarijata vanjskih poslova i hrvatskim Srbinom Veljkom Kadijevićem na čelu Saveznog sekretarijata za narodnu obranu, odlučivanje o sudbini države provodilo se negdje drugdje. Republike su bile glavni čimbenici u Federaciji, pokušaji pregovaranja šefova republičkih predsjedništava, bez saveznih organa, nisu vodili rješenju, a Jugoslavija se sve više približavala ratovima u kojima je nestala.

⁵⁴ Duka, Račan, 49-50.

DROBCI IZ BILATERALNIH ODNOSOV MED ZRN IN SFRJ (1970 – 1972)

Članek govori o nekaterih drobcih iz diplomatskih bilateralnih odnosov med ZRN in Jugoslavijo po ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov leta 1968, v letih 1970 – 1972. Jugoslavija je vse od nastanka ZRN, celo v času prekinjenih diplomatskih odnosov bila nekakšen Sonderfall zahodno nemške zunanje politike. V članku je govor o pomenu kanclerja Willyja Brandta in njegovo "nove vzhodne politike" (neue Ostpolitik) za bilateralne odnose med ZRN in Jugoslavijo. Jugoslavija je trdno podpirala Brandtova Ostpolitik. Njen pomen za ZRN pa se je izkazal tudi v tem, da je zahodnonemška zunanja politika obšla Hallsteinovo doktrino in leta januarja 1968 ponovno vzpostavila diplomatske odnose z njo. Tudi najbolj trd oreh v medsebojnih odnosih – vprašanje odškodnine za storjene nacistične zločine v Jugoslaviji – je bil leta 1973 sicer kompromisno a vendarle rešen s tako imenovanim Brionskim sporazumom. Na osnovi nemških diplomatskih virov avtor v nadaljevanju prikazuje diplomatsko dogajanje za ureditev teh vprašanj, še posebej vprašanja odškodnine, (Wiedergutmachung). Nesporno so neuslišane zahteve Jugoslavije po odškodnini na eni strani in vsaj navidezno izboljšanje odnosov Jugoslavije z NDR, po zaledenitvi, ki jo je sprožila vojaška intervencija sil Varšavskega pakta na ČSSR, prispevala k ohlajanju odnosov s ZRN v letu 1970, čeprav seveda nikakor ni mogoče trditi, da so se zamrznili. Iz Brandtovega zapisa pogovorov s Titom namreč jasno izhaja, da je Tito podprl Brandtove napore pri urejanju odnosov v NDR. V članku je podrobno opisana i jugoslovanska vloga pri reševanju ugrabljenega letala "Lufthanse", 29. 10. 1972. Letalo "Lufthanse" s teroristi pa je pristalo na letališču v Zagrebu in v "trgovanje" s teroristi je bila tako vsaj posredno umešana tui Jugoslavija, razpeta med prijateljskimi Palestinci/neuvrščenimi in prijateljsko ZRN.

Ključne besede: ZRN, Jugoslavija, bilateralni odnosi, Tito, Brandt, nova vzhodna politika, odškodnina, palestinski teroristi v Zagrebu 1972

1. Uvod

Jugoslavija je vse od nastanka ZRN, celo v času prekinjenih diplomatskih odnosov bila nekakšen Sonderfall zahodno nemške zunanje politike. Bila je med prvimi državami, ki so navezale diplomatske stike z Zvezno republiko Nemčijo (leta 1951). Jugoslovanska politika je v času najhujšega spora s Sovjetsko zvezo podpirala nemška stremljenja k ponovni združitvi na osnovi svobodnih in demokratičnih volitev. Združena Nemčija naj bi po jugoslovanskem takratnem mnenju imela tudi pravico do ponovne oborožitve, da bi mogla braniti svojo neodvisnost.¹ V skladu s splošno kritiko sovjetske politike je jugoslovanski tisk v zgodnjih petdesetih letih označeval vzhodno Nemčijo/NDR kot deželo, v kateri vladata "brezobzirnost in brutalnost sovjetskega terorja".² Že leta 1949 pa so najvidnejši jugoslovanski politiki ostro napadali sovjetsko politiko do združitve Nemčije.

¹ Thomas Brey, "Bonn and Belgrad, Osteuropa", *Zeitschrift für Gegenwartfragen des Ostens*, 29, 1979, 634.

² *Borba* (Beograd), 28. 6. 1953.

Ta naj bi sicer nastopala s parolo po združitvi Nemčije, vendar naj bi njen bil cilj le, da bi združeno Nemčijo pripeljati pod sovjetski vpliv, sicer pa naj bi postala delitev dokončna.³ Na ta način se je jugoslovanska politika povsem približala bonskim stališčem pri reševanju nemškega vprašanja.

Zaradi takega stališča do reševanja nemškega vprašanja je bila Jugoslavija za ZRN pomembna zunanjepolitična partnerica. Tako je na primer tudi za nemško znanost nesporno, da so bili za Bonn dobri odnosi Jugoslavijo željeni tudi zaradi tega, ker je Beograd po prekinitvi odnosov s Sovjetsko zvezo postal središče "nacionalnega in reformističnega komunističnega gibanja". Jugoslavije je v prvi polovici petdesetih let s ameriško gospodarsko in vojaško pomočjo, lahko utrdila svojo drugačno pozicijo med komunističnimi državami in do spomladi 1955 okrepila svojo ne-blokovsko, neuvrščeno zunanjo politiko. Skratka na zunanje političnem področju se je razvila v upoštevanja vredno državo, s katero je bilo pametno biti v dobrih odnosih, če želiš preko nje uresničevati svojo politiko.

Poseben odnos ZRN do Jugoslavije se je kljub prvi in edini uporabi tako imenovane Hallsteinove doktrine v mednarodnih odnosih ZRN, v drugi polovici petdesetih let in prekinitvijo diplomatskih odnosov, ostal na zavidljivi ravni. Jugoslavija je trdno podpirala zahodnonemško *Ostpolitik* kanclerja Willyja Brandta. Njen pomen za ZRN pa se je izkazal tudi v tem, da je zahodnonemška zunanja politika obšla Hallsteinovo doktrino in leta 1968 ponovno vzpostavila diplomatske odnose z njo. Tudi najbolj trd oreh v medsebojnih odnosih – vprašanje odškodnine za storjene nacistične zločine v Jugoslaviji – je bil leta 1973 sicer kompromisno a vendarle rešen s tako imenovanim Brionskim sporazumom.

Vrata bilateralnega sodelovanja med obema državama so bila s ponovno navezavo diplomatskih odnosov, na stežaj odprta. Jugoslovanska stran je bila prepričana, da bo z neposrednimi diplomatsko-političnimi stiki in pogovori lahko zlasti izboljšala svoj gospodarsko finančni položaj ter zadovoljivo rešila ključni vprašanji socialnih vprašanj gastarbajterjev in zajezila delovanje jugoslovanske emigracije, nemška stran pa si je želela podpore, potrditve, razširitve in olajšanja uresničitve nove vzhodne politike. V prvi polovici sedemdesetih let so se bilateralni stiki še zelo intenzivirali, čeprav so se pretežno vrteli okoli vprašanja odškodnine (finančnih vprašanj). Že v letu 1970 najdemo v Političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva množico dokumentov, ki govorijo o tem, da so to vprašanje obravnavali na različnih ravneh.⁴

³ Več glej govor Edvarda Kardelja pred jugoslovansko skupščino, 27. 12. 1949 v: Edvard Kardelj, *Problemi naše socialističke izgradnje*, III, Beograd 1960, 95 in 278.

⁴ Glej med drugim dokumente v: Akten zur auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland (dalje: Akten), Band 1, 1970, München: Oldenborg, dokument 99: Botschafter Jaenicke, Belgrad, an das Auswaertige Amt, weitere Behandlung jugoslawischer Wiedergutmachungsforderungen, 7. 3. 1970; dokument 186: Aufzeichnung des Ministerialdirektors Groeper. Jugoslawische Wiedergutmachungsforderungen, 27. 4. 1970; Band 2, dokument 404: Ressortbesprechung – Wiedergutmachung Jugoslawien, Wiedergutmachung Osteuropa im allgemein, 20. 8. 1970; dokument 281: Aufzeichnung des SS Frank, 24. 6. 1970, Geheim. PAAA, Bestand 150: Band 210: Aufzeichnung de Ministerialdirektors Féaux de la Croix, Bundesministerium fuer Finanzen, Betr.: Gespraech mit dem jugoslawischen Botschafter Perišić zwischen 04. und 07. 08. in Cavtat ueber Wiedergutmachung, 12. 8. 1970; Aufzeichnung des StS Freiherr von Braun, Betr.: Wiedergutmachung an jugoslawischen Opfer des Nationalsozialismus, 24. 8. 1970; Band 217: Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Keller, Betr.: Jugoslawische Wiedergutmachungsforderungen, 13. 11. 1970; Aufzeichnung des Ministerialdirektors von Staden, Betr.: Jugoslawische Wiedergutmachungsforderungen, 17. 11. 1970; Aufzeichnung des Ministerialdirektors Herbst, Betr.: Jugoslawische Wiedergutmachungsforderungen, 19. 11. 1970; Band 218: Aufzeichnung des Staatssekretaers Bahr, BKA, Betr.: Ergebnisse der Staatssekretaerbesprechung ueber Wiedergutmachung an Jugoslawien, 20. 11. 1970.

Kljub temu je bilo še leta 1969 z nemške strani zaznati nekakšno zadržanost do jugoslovanskih zahtev. Zadržanost Bonna gre pripisati tudi dejstvu, da so bile za september 1969 razpisane parlamentarne volitve. Kazalo je in bilo tudi uresničeno, da bo spet prišlo do velike koalicije, to pot z SPD kot večinsko stranko. Brandt bi/je tako postal zvezni kancler. Zato je bilo pričakovati nadaljevanje take politike do Jugoslavije, kot jo je Brandt načrtoval kot zunanji minister. Še pred volitvami avgusta 1969 je državni sekretar na zunanjem ministrstvu Georg Ferdinand Duckwitz v pismu ministru Brandtu nakazal oziroma predlagal nadaljevanje take politike, saj je po njegovem mnenju imela Jugoslavija posebno vlogo v zahodno nemški *Ostpolitik*. Med drugim je o bodoči nemški zunanji politiki zapisal: "... Za druge države vzhodnega bloka, v tej povezavi Kitajska in Jugoslavija ne sodita mednje, velja, da je treba voditi... strpno in potrpežljivo politiko. Dosedanji rezultati so kljub nekaterim neuspehom, ohrabrujoči.

c) Odškodnino Jugoslaviji naj se, takoj ko bo na voljo potrebno gradivo, reši v velikodušnem smislu. Z rešitvijo tega problema je zagotovljeno tesno in prijateljsko sodelovanje..."⁵

Ko je sredi leta 1969 odhajal iz Beograda veleposlanik ZRN Peter Blachstein⁶ je napisal zaključno poročilo o svojem delu, ki je lepa analiza notranje in zunanje politike Jugoslavije ter bilateralnih odnosov. Blachstein je bil v svoji analizi sicer manj navdušen nad razvojem bilateralnih odnosov, vendar kljub temu prepričan, da se razvijajo dobro in da je možnosti za še boljši razvoj odnosov na pretek. Zanimivo je, da na prvo mesto med vprašanji, ki zadevajo bilateralne odnose ni postavil vprašanja odškodnine, temveč je nanj postavil vprašanje "gastarbajterjev", ki mu je pripisal veliko vlogo. Posebej je v tem kontekstu izpostavil strokovno izobraževanje gostujočih delavcev, ki si ga jugoslovanska stran želi. Na ta način bi Jugoslavija pridobila večje število strokovnjakov, na drugi strani pa si na noben način ne želi "izvoza" strokovnjakov. Vprašanje odškodnine po njegov mnenju ni bilo v vrhu zanimanja jugoslovanskih oblasti, kar štejem za njegovo napačno oceno. Bonnu je zatrjeval, da se Jugoslavija drži dogovorov iz Pariza⁷, računa pa, da se bo tudi to vprašanje rešilo, kar naj bi na dolgi rok vplivalo na harmonično sodelovanje obeh držav. Res pa je, da se je ob koncu poročila o tem vprašanju nekoliko popravil, saj je zaključil, da leži sicer glavni jugoslovanski interes v bilateralnem sodelovanju na gospodarskem področju, da pa bi si mogel predstavljati tesnejše sodelovanje tudi pri uresničevanju zahodno nemških političnih interesov. Za kaj takega pa bi bil pogoj rešitev vprašanja odškodnine, je bil prepričan, tudi zato ker naj bi bila po njegovem mnenju v tem trenutku ZRN v Jugoslaviji v veliki prednosti pred NDR.

Tudi vprašanja ponovne združitve nemškega naroda – odnosa do NDR, se naj bi Jugoslavija komaj kdaj dotaknila. Sicer pozorno posluša zahodno nemške želje o tem vprašanju a se zavzema predvsem za pripravo evropske mirovne konference in v tem kontekstu podpira zahodno nemška stališča.⁸

⁵ Akten 1969, dokument 254, Aufzeichnung des Staatssekretärs Duckwitz, 3. 8. 1969 – Medtem so se poleti 1969 že začela pogajanja o jugoslovanskih zahtevah po odškodnini.

⁶ Veleposlanik od junija 1968 do aprila 1969.

⁷ Na pogovorih o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov je bilo namreč dogovorjeno, da rešitev vprašanja odškodnin ne pomeni pogoja za obnovo diplomatskih odnosov.

⁸ PAAA, Bestand 42 II A 5-Lfd. Nr. 1344, Schlussbericht über die Erfahrungen in Belgrad von Juni 1968 bis Ende April 1969, 9. 5. 1969, 5-7.

Počasno reševanje vprašanja odškodnine in neuslišanje zadevnih prošenj, je jugoslovansko stran seveda motilo in ozračje medsebojnih odnosov se je od časa do časa ohladilo, toda to ni pomenilo, da bi se bilateralni stiki zaustavili ali bistveno poslabšali. Nasprotno, bili so česti in na visoki ravni. Vanje se je večkrat in načrtno vmešaval tudi predsednik SFRJ Tito. Titu se je zdelo namreč nadaljevanje dialoga in poglobljanje sodelovanja z ZRN, seveda predvsem zaradi gospodarskih interesov, nadvse pomembno. Tako zelo tako pomembno na primer, da je v evropsko turnejo oktobra leta 1970 namenjeno povsem drugim ciljem, vključil tudi, protokolarno neobičajen, le nekaj urni obisk v ZRN pri kanclerju Brandtu. Nemci so ga poimenovali kar "vmesni pristanek" (*stop over*). A Brandt ga je vseeno sprejel. Po pričevanju Titovega šefa kabineta, Marka Vrhunca se je Tito odločil, da na pogovorih z Willyjem Brandtom ne bo kot prvi sproži za obe strani najpomembnejšega bilateralnega vprašanja, vojne odškodnine za nacistične zločine v Jugoslavije.⁹ To vprašanje naj bi na jugoslovanski strani načeli šele v primeru, če se Brandt tega vprašanja ne bi dotaknil. *In res*. Šele ko sta se državnika vozila nazaj na letališče je, po pričevanju Brandta, Tito gostitelju navrgel, da so mu njegovi svetovalci svetovali naj na pogovorih načne tudi vprašanje t. i. *Wiedergutmachung*, da pa se je sam odločil, da tega, tudi zaradi kratkosti obiska, ne bo storil.¹⁰ To je bilo vse na temo odškodnine, na temo, ki je bila za Tita, kot vedo povedati njegovi takratni sodelavci na gospodarskem področju, kljub veliki potrebi Jugoslavije po finančni pomoči, predvsem pomembno moralno-simbolno vprašanje.¹¹ Med konkretnimi dvostranskimi vprašanji se je Tito dotaknil le vprašanja 400.000 jugoslovanskih delavcev, nad čimer ni bil ravno navdušen. Na drugi strani pa je v celoti podprl Brandtovo novo *Ostpolitik*, še posebej tisti njen del, ki je zadeval odnos do NDR.¹² Nerešena vprašanja pa je Tito v zdravici združil v en sam stavek: "...Nimamo pa urejenih vseh medsebojnih vprašanj, med njimi zelo pomembnih, toda moramo biti potrpežljivi, saj tudi za to pride čas."¹³ Skratka kazalo je kot, da bi bili odnosi med državama, kljub pomembnim nerešenim vprašanjem, domala idealni. Diplomatska taktika z obeh strani?

Pogovorom na najvišji ravni so v naslednjih letih sledili tisti na ministrski ravni na ravni državnih sekretarjev, stiki na strankarski ravni SPD : ZKJ, dokler ni prišlo do že večkrat omenjenega prelomnega srečanja Tito Brandt leta 1973 na Brionih in rešitve za obe strani najpomembnejšega – odškodninskega vprašanja. Dobri odnosi med Jugoslavijo in ZRN pa so ostali kot dediščina Brandtove ere tudi po letu 1974, ko je Brandt moral odstopiti kot nemški zvezni kancler.

2. Neuslišane zahteve Jugoslavije po odškodnini ohlajajo odnose med ZRN in SFRJ (1970)

Nesporno so neuslišane zahteve Jugoslavije po odškodnini (*Wiedergutmachung*) na eni strani in vsaj navidezno izboljšanje odnosov Jugoslavije z NDR, po zaledenitvi, ki jo je

⁹ Marko Vrhunec, *Šest let s Titom*, Ljubljana 2001, 70-71.

¹⁰ Akten 1970, 1725.

¹¹ Npr. Boris Šnuderl, v pogovoru z avtorjem 2. 4. 2012.

¹² Vrhunec, *Šest let s Titom*, 74.

¹³ *Ibid.*, 75.

sprožila vojaška intervencija sil Varšavskega pakta na ČSSR, prispevala k ohlajanju odnosov s ZRN v letu 1970, čeprav seveda nikakor ni mogoče trditi, da so se zamrzili.

To se je pokazalo že v prvi polovici leta 1970, ko naj bi maja na obisk prišla delegacija ZRN pod vodstvom državnega sekretarja Duckwitza, izvrstnega poznavalca jugoslovansko-zahodnonemških odnosov, pa je bil obisk odložen. Končno je bilo vendarle dogovorjeno, da delegacija konec junija obiše Beograd, vendar ne pod njegovim vodstvom, ker je s 1. julijem odšel v pokoj. Delegacijo je 24. junija 1970 v Beograd vodil državni sekretar Frank. Jugoslovansko-zahodnonemški odnosi so se do te mere ohladili, da na primer ni bilo več govora o političnem sodelovanju obeh držav v Evropi, temveč samo še o medsebojnem informiranju oz. konzultacijah¹⁴. Razlog zato naj bi ležal v dejstvu, da se ZRN pri teh pogovorih na noben način ni hotela pogovarjati o odškodnini, temveč naj bi se to zgodilo šele jeseni, ko naj bi prišel na obisk zunanji minister Scheel, pooblaščen prav za tovrstne pogovore. Jugoslavija je bila namreč v hudih kreditno finančnih škripcih zaradi pričakovanega denarja iz naslova odškodnine.¹⁵ Podobna zadržanost se je pokazala tudi pri obisku zahodnonemškega ministra za informacije Ahlersa, katerega obisk je bil skrajšan le na dva dni, proti pričakovanjem pa je tudi minil medijsko skoraj neopazno.¹⁶

Šele s kratkim obiskom predsednika Tita v ZRN 11. 10. 1970 in z obiskom bonskega zunanjega ministra Walterja Scheela med 25. in 27. 11. 1970 v Beogradu, se je ozračje vidneje izboljšalo.

3. "Vmesni pristanek" predsednika Tita na letališču Koeln/Bonn, 11. 10. 1970

Jeseni/oktobra leta 1970 se je Tito odločil da bo obiskal več evropskih držav. Odšel je v Luksemburg, Belgijo, Nizozemsko, Francijo in v ZRN. Po mnenju njegovih najožjih sodelavcev je želel Jugoslavijo afirmirati kot "neodvisno in neuvrščeno državo" in izkoristiti ta njen mednarodni položaj za vsestransko povezovanje z zahodno evropskimi državami, posebej petimi navedenimi. Njegov cilj na bi bil pospeševanje dvostranskega povezovanja, zlasti na gospodarskem področju, utiranje poti za sodelovanje z EGS ter splošno razpravljanje o svetovnih političnih in gospodarskih problemih. Gospodarsko sodelovanje je seveda stalo v prvem planu, saj je bila Jugoslavija sredi gospodarsko-reformnega dogajanja in družbene reforme. K temu je dodati še široko odpiranje meja, kar je povzročilo velik tok gospodarske emigracije, ki v zahodno evropskih državah ni vedno imela najboljših pogojev za življenje in delo. Zanimivo pa je, da se je Tito po pričevanju šefa kabineta, Slovenca Marka Vrhunca odločil, da na pogovorih z Willyjem Brandtom on ne bo kot prvi

¹⁴ Jugoslovanski veleposlanik v Bonnu Rudi Čačinovič je 24. marca 1970 obvestil državnega sekretarja Duckwitza, da jugoslovanska vlada sprejema nemško iniciativo po skorajšnjih medsebojnih konzultacijah in je predlagal, da bi te bile od 4. do 6. maja 1970 v Beogradu. Dne 28. aprila pa je nemški državni sekretar naročil nemškemu veleposlaniku v Beogradu Jaenickeu, da prosi za preložitve srečanja "zaradi izključno terminskih težav" na junijski termin. Zunanji minister Scheel naj bi namreč prav 6. maja odšel na že dolgo načrtovano azijsko turnejo, zaradi hudih opozicijskih napadov doma, pa je prosil svojega namestnika, državnega sekretarja Duckwitza, da nujno ostane v Bonnu. Akten 1970, dokument 281, 1029.

¹⁵ ÖStA, AdR, II.-Pol., Berichte/70, Belgrad, Zu den Beziehungen BRD-Jugoslawien, 23. 6. 1970, 1-2.

¹⁶ Ibid., 2.

sprožil vprašanja vojne odškodnine za nacistične zločine v Jugoslavije. To vprašanje naj bi na jugoslovanski strani načeli šele v primeru, da se Brandt tega vprašanja ne bo dotaknil.¹⁷

Na pot je Tito z delegacijo odšel 6. 10. 1970. Ni pa mogoče spregledati dejstva, da je na primer v Luksemburgu ostal na obisku tri dni, medtem, ko je bil za obisk ZRN določen samo en dan, kot postanek na poti iz Belgije v Beograd. Nemška diplomacije je ta obisk protokolarno poimenovala "vmesni pristanek" (*stop over*).¹⁸ Najbrž zaradi tega, ker so bili diplomatsko-politični stiki med obema državama v tem času zelo intenzivni in ni bilo kakšne posebne potrebe po daljšem postanku.

Pogovori med Titom in Brandtom na eni strani – na štiri oči brez prevajalca in državnima delegacijama, ki sta jih vodila oba zunanja ministra, Mirko Tepavac in Walter Scheel, so bili organizirani v dvorcu Röttgen in so trajali ves dan. Tito in Brandt sta se delegacijama pridružila šele ob koncu pogovorov. Med pogovori sta se državnika dotaknila mnogih multilateralnih in bilateralnih vprašanj. Morda bi lahko celo ocenili, da sta več pozornosti posvetila multilateralnim: konferenci neuvršenih v Lusaki, sodelovanje z državami tretjega sveta, Bližnje vzhodni krizi. Daljnem vzhodu in Kitajski, Nixonovi politiki, konferenci o evropski varnosti... in pa seveda nemški *Ostpolitik*. Tito je Brandta v njegovih naporih po izboljšanju odnosov tako z NDR, kot tudi z drugimi vzhodnoevropskimi državami nedvoumno podprl. Na Brandtovo vprašanje ali se načelno strinja z nemško vzhodno politiko je bojda odgovoril: "Vaša pogodba z Poljsko je dobra, moramo medsebojno tekmovali za mir"¹⁹ V nenapovedani zdravici ob kosilu v njegovo čast pa je dejal; "...Pozdravil sem vašo vzhodno politiko. O tem smo govorili na Brionih, ko ste bili vi, gospod Brandt, pri meni. Moskovski sporazum je pomemben korak naprej in z njim se strinjamo... in tudi vsaj posredno v podporo Brandtovi vzhodni politiki ter promociji jugoslovanskega politike neuvršenosti, nadaljeval... Prav tako mislim, da je treba podpreti zamisel o sklicu konference o evropski varnosti. Ta ne more rešiti vsega, lahko pa sproži proces reševanja vprašanj evropske varnosti. Po mojem mnenju to ne bi smelo temeljiti na blokovski delitvi, ker sicer nismo napravili nič. Evropska varnost je stvar vseh, velikih in malih, in če jo dobro zastavimo, nam mora uspeti, s tem pa bi omogočili sožitje in sodelovanje evropskih narodov brez blokov. O tem imamo enake poglede in skupno lahko vplivamo na to..."²⁰

Iz Brandtovega zapisa pogovorov s Titom tudi jasno izhaja, da je Tito podprl Brandtove napore pri urejanju odnosov v NDR. Ko mu je namreč Brandt poročal o dosežkih pri pogajanjih s Poljsko in ČSSR, mu je omenil tudi težave, s katerimi se srečuje pri pogovorih o ureditvi odnosov z NDR in berlinskega vprašanja. Brandt je zapisal, da tudi Tito ni videl drugačne rešitve, zlasti berlinskega vprašanja, kot tistega, za katerega se je zavzemal sam. Tito se je strinjal tudi z mnenjem Brandta, da je primarni zahodno nemški interes pogodbeno ureditev odnosov z NDR, kar je pogoj za kakršnokoli ureditev mednarodnega položaja NDR npr. sprejem v OZN.²¹

¹⁷ Vrhunec, *Šest let s Titom*, 70-71.

¹⁸ PAAA, Bestand 150, Band 213, Gespraech des Herrn BM mit dem jugoslawischen Botschafter am 6. 10. 1970. Zwischenlandung des jugoslawischen Staatspräsidenten Tito auf dem Flughafen Koeln/Bonn, am Sonntag, den 11. 10. 1970.

¹⁹ Vrhunec, *Šest let s Titom*, 73.

²⁰ *Ibid.*, 74.

²¹ Akten 1970, Band 3, dokument 461: Aufzeichnung des BK Brandt, Vier-Augengespräch mit Praesident Tito am 11. 10. 1970, 1724.

O bilateralnih odnosih je Tito v citirani zdravici zlasti poudaril, da so se v zadnjem času zelo izboljšali še posebej na gospodarskem področju. Med konkretnimi dvostranskimi vprašanji pa se je dotaknil le vprašanja, kot je dejal, 400.000 jugoslovanskih delavcev, nad čimer ni bil ravno navdušen. Dobro stran tega dejstva pa je videl v tem, da se ti delavci v Nemčiji "strokovno usposablajo, naučijo discipline in spoznajo s sodobno tehniko."²² Brandt mu je v kratkem odgovor odvrnil le, da si "...prizadevajo, da zgradijo politiko konsolidacije evropskih razmer, posebno z Vzhodno Evropo, na istih temeljih kot takrat, ko je bil zunanji minister. Sporazumom in sodelovanju v Evropi dajejo velik pomen in v tem vidijo tudi podlago za evropsko varnost. V zadnjem času so pospešili medsebojno sodelovanje, ki mu posvečajo veliko pozornost. Naši delavci so pri njih cenjeni in njihovi turisti radi odhajajo v našo državo."²³

Nerešena vprašanja je Tito v zdravici združil v en sam stavek: "...Nimamo pa urejenih vseh medsebojnih vprašanj, med njimi zelo pomembnih, toda moramo biti potrpežljivi, saj tudi za to pride čas."²⁴ Med temi vprašanji je bilo zagotovo najpomembnejše vprašanje odškodnine za storjene nacistične zločine v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. To vprašanje za Tita, kot vedo povedati tudi njegovi takratni sodelavci na gospodarskem področju,²⁵ kljub veliki potrebi Jugoslavije po finančni pomoči, v prvi vrsti materialnega pomena, temveč je bilo to zanj pomembno moralno-simbolno vprašanje. Šele ko sta se državnika vozila nazaj na letališče, je, po pričevanju Brandta, Tito gostitelju navrgel, da so mu njegovi svetovalci svetovali naj na pogovorih načne tudi vprašanje t. i. *Wiedergutmachung*, da pa se je sam odločil, da tega, tudi zaradi kratkosti obiska, ne bo storil.²⁶ Skratka, odnosi med državama naj bi bili, kljub pomembnim nerešenim odnosom, domala idealni!?

4. Obisk zahodnonemškega zunanjega ministra Walterja Scheela, 25. – 27. 11. 1970

Kot je bilo napovedano je bonski zunanji minister prišel na uradni obisk v Jugoslavijo konec novembra 1970. Na nemški strani so zagotavljali, da so pogovori potekali v dobrem ozračju in do so prišli "zelo blizu stopnji normalizacije odnosov", jugoslovanski zunanji minister Mirko Tepavac pa je izjavljal, da je zelo zadovoljen s rezultati pogovora. Pri tem pa je bilo jasno, da bilateralni odnosi trpijo zaradi hipoteke, ki se imenuje odškodnina. Scheel je predlagal, da naj se tega vprašanja najprej lotijo uradniki, kar so na jugoslovanski strani sprejeli na znanje. Beograd na pogovorih ni omenjal konkretne višine zahtevka, slišalo pa se je, da gre za zahtevek v višini 1,5 do 2 milijardi DM. Na zahodnonemški strani so se zavedali, da na dolgi rok zahteve po odškodnini ne bodo mogli zavračati, čeprav bo to povzročilo in povzroča pomembne notranje politične težave. Na drugi strani pa je to tudi pomembna notranjepolitična tema v Jugoslaviji, ki sili jugoslovanske oblasti, k povečanem pritisku na ZRN. V nemškem zunanjem ministrstvu (*Ministrialdirigent Lahn*) so menili,

²² Vrhunec, *Šest let s Titom*, 74.

²³ *Ibid.*, 75.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Npr. Boris Šnuderl, v pogovoru z avtorjem 2. 4. 2012.

²⁶ Akten 1970, 1725.

da je mogoče problem rešiti tako, da bi se odškodnina nanašala le na žrtve nacističnega preganjanja, ne pa tudi na vojno škodo in škodo, ki so jo povzročile okupacijske oblasti, saj je bila ta odškodnina že izplačana.²⁷ Trajalo pa je še nekaj let (do leta 1973/1974), da so problem rešili v približno taki obliki.

Scheela je sprejel tudi Tito in se z njim zadržal v več kot uro trajajočem pogovoru. Iz zahodnonemških diplomatskih poročil je razvidno, da se o bilateralnih problemih sploh nista pogovarjala. Dotaknila ste se jih le, ko sta govorila o multilateralli – Konferenci o evropskih varnosti odnosih vzhod zahod, integraciji Evrope, NATU in podobno. Še največ sta se pogovarjala o nemški Brandtovi *Ostpolitik*, kjer je Tita zlasti zanimalo, kakšno je notranjepolitično razpoloženje npr. od podpisu Varšavske pogodbe in kako se bo *Ostpolitik* razvijala naprej ter kdaj in kako bo ZRN navezala diplomatske stike z državami vzhodnega bloka. Scheel je dajal ohrabrujoče izjave, napovedal naprej navezavo diplomatskih odnosov z Poljsko in nazadnje z Bolgarijo, le pri NDR je videl probleme, ker le ta vztraja na odklonilnem stališču do *Ostpolitik*, pa tudi do dosežene stopnje popuščanja napetosti v Evropi je zelo zadržana. Tito je Brandtovo *Ostpolitik* in njene dosežke zelo pohvalil in jih označil kot: "...ZRN je naredila pogumne korake in že veliko dosegla".²⁸ Scheel pa je te besede izrabil za zelo diplomatsko izjavo, ki se je posredno dotikala najpomembnejše vroče teme med državama – odškodnine: "...sedanja vlada lahko v naslednjih treh letih stori še mnogo več. Vsekakor pa se bo to zgodilo le, če ne bo Nemčija gospodarsko ogrožena."²⁹

Diplomatski opazovalci v Beogradu so si bili ob obisku Scheela v Jugoslaviji enotni, da se odnosi med obema državama izboljšujejo, vendar še niso na taki ravni, da bi si obe strani izmenjali tudi najzaupnejše informacije, kot je na primer ta, kakšni so odnosi SFRJ in SZ. Še posebej glede na govorice, da se jugoslovanska stran v zvezi z uresničevanjem *Ostpolitik*, povečanega pritiska SZ nanjo. Na drugi strani pa ZRN na pogovorih tudi ni jugoslovanskim sogovornikom ni zaupala vsega, kar je bilo povezano z zahodno evropsko integracijsko politiko, zlasti z EGS, ateri se je Jugoslavija prizadevala kar se da približati, če ne celo včlaniti in je pri tem računala na zahodnonemško pomoč.³⁰

5. Prijazni, pogosti a neuspešni diplomatski stiki v letih 1971 in 1972

Leto 1971 je Jugoslaviji v notranji politiki prineslo velike težave. V Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji se je dvignil val znotraj partijskega liberalizma, pa tudi ljudskega gibanja, nekakšne jugoslovanske pomladi. Še posebej močno je bilo to gibanje na Hrvaškem – znani t. i. "maspokret". Dogajanje je bilo resno in je objektivno ogrožalo celo obstoj SFRJ. Zaskrbljeno ni bilo samo državno in partijsko vodstvo Jugoslavije, temveč tudi tujina. Zahod zato, ker mu je bila v interesu Titova varianta Jugoslavije, vzhod pa, da ne bi izgubil socialistične države, kar je mogel preprečiti le z vojaško intervencijo. Temu primerno se je

²⁷ ÖStA, AdR, II.-Pol., Berichte/70, Aussenminister Scheel in Jugoslawien, 3. 12. 1970, 1.

²⁸ Akten 1970, dokument 571, 2133, glej tudi: PAAA, fond B 150/1970, Band 218, Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Lahn, Betr.: Gedächtnisniederschrift über da Gespräch des BM Scheel mit Präsident Tito, 26. 11. 1970.

²⁹ Ibid.

³⁰ Walter Scheel je bil takrat predsednik EGS. Primerjaj: ÖStA, AdR, II.-Pol., Berichte/70, Aussenminister Scheel in Jugoslawien, 3. 12. 1970.

zaostrila tudi jugoslovanska gospodarska situacija. Želje in potrebe po finančno gospodarski pomoči z zahoda so se zato okrepile in povečale.

Odnosi med ZRN in SFRJ so se odvijali tudi v luči tega notranjepolitičnega položaja v Jugoslaviji. V prvi polovici leta 1971 so tako potekali intenzivni pogovori o odškodnini in o finančno-gospodarski pomoči Jugoslaviji, tako na diplomatski ravni kot na ravni ekspertov in strankarski ravni,³¹ vendar zadevnega prelomnega trenutka ni in ni bilo. Tito je aprila leta 1971 Willyja Brandta v osebnem pismu nagovarjal, da naj se oba, posebej pa Brandt, osebno zavzmeta za pospešitev reševanja vprašanja odškodnin za žrtve nacističnega preganjanja, saj naj bi reševanje tega vprašanja na ravni uradnikov ne prinesla nobenega napredka, pa tudi ni v skladu s siceršnjimi dobrimi bilateralnimi odnosi. Zapisal je: "... Zaradi tega razloga smatram za nujno, da Vam sporočim svoje prepričanje, da bi bilo nujno najino osebno zavzemanje, s čimer bi dali jugoslovanskim odškodninskim zahtevam potreben pomen in bi se na ta način približali rešitvi tega vprašanja. Po mojem mnenju bi bilo za zaključek pogajanj zelo koristno, če bi Vi gospod zvezni kancler za potek pogajanj pokazali zanimanje in z primernim političnim sklepom dali pomen in vzpodbudo da bi se to vprašanje kolikor mogoče hitro in za Jugoslavijo sprejemljivo rešilo..."³²

Z namenom kar se da pospešiti reševanje tega ključnega, simbolno-moralno-finančno-ekonomskega bilateralnega vprašanja in doseči kar najvišji možni znesek, je bil na bonsko zunanje ministrstvo sredi maja 1971 poslan tudi jugoslovanski veleposlanik Rudi Čačinovič, kjer ga je sprejel državni sekretar Egon Bahr. Kaj več od formalnih, že znanih odgovorov/zavrnitev od njega pa ni dobil.³³

V takih okoliščinah in z očitno željo, da bi pospešil reševanje odprtih vprašanj in bi še trdneje pridobil jugoslovansko stran za podporo svoji *Ostpolitik*, ki je v tem času s podpisom Moskovske pogodbe in Pogodbe štirih o Berlinskem vprašanju že bila v polnem razmahu, se je Willy Brandt odločil, da pred obiskom funkcionarja SPD, vodje socialdemokratske parlamentarne frakcije, Herberta Wehnerja v Beogradu, septembra 1971, na Tita naslovi obširno pismo, kot odgovor na Titovo aprilsko pismo.

V njem mu je pojasnjeval svojo vzhodno politiko, zlasti razloge za podpis Moskovske pogodbe, brez katere, po njegovem mnenju ne bi bilo mogoče skleniti Pogodbe štirih velesil o Berlinu (podpisana v Berlinu 3. 9. 1971), pa tudi potrebni sporazumi z NDR naj bi bili sedaj lažji. In prav reševanje berlinskega vprašanja je bilo za njega prelomnega pomena za evropsko varnost, kajti zahod naj bi začetek mednarodne konference o varnosti v Evropi pogojeval z primerno rešitvijo berlinskega vprašanja. Po omembi še nekaterih mednarodnih, vzhod-zahod vprašanj, je Brandt načel ključno bilateralno vprašanje, vprašanje odškodnine.³⁴

To vprašanje je bilo tudi v fokusu Wehnerjevega obiska³⁵, saj je v Jugoslavijo prišel s novim nemškimi predlogom reševanje vprašanja "neposrečeno poimenovanega Wieder-

³¹ Akten 1971, dokument 178: Aufzeichnung des Ministerialdirektors Sahm, BKA, Gespraech SS Bahr mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinović am Mittwoch, dem 19. 5. 1971, 806-809.

³² PAAA, B 150/1971, Band 227, Titovo pismo Brandtu, 10. 4. 1971.

³³ Akten 1971, dokument 178: Aufzeichnung des Ministerialdirektors Sahm, BKA, Gespraech SS Bahr mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinović am Mittwoch, dem 19. 5. 1971, 806-809.

³⁴ Akten 71. Band 1-3, dokument 296: Bundeskanzler Brandt an Präsident Tito, 7. 9. 1971.

³⁵ Wehner je bil na obisku v Zagrebu 7. – 8. 9. 1971; 8. 9. se je sestal z Titom. Ibid.

gutmachung", za katerega je Brandt upal, da ga bo jugoslovanska stran temeljito preučila in po predmet pogovorov z Wehnerjem. Zagotavljal je Titu, da si njegova vlada želi dobrih odnosov z Jugoslavijo, kar da je dokazala še posebej na gospodarskem področju, ko je jugoslovanskemu gospodarstvu pomagala z več kot 1 milijardo markami. Poudaril pa je tudi, da ZRN stalno in stvarno podpira prizadevanja Jugoslavije pri njenih željah po tesnejšem sodelovanju z EGS, s čimer je dal vedeti, da to tudi pomeni vsaj posredno gospodarsko pomoč Jugoslaviji.³⁶ Obžaloval je, da ni prišlo na napredka pri pogovorih o vprašanju odškodnine na ravni meddržavnih delegacij in ker je upal, da bo do napredka vendarle prišlo, je tako dolgo odlašal z odgovorom na Titovo aprilsko pismo.³⁷ Na področju mednarodne politike, še posebej evropske varnosti in sodelovanja, sta oba državnik imela torej skoraj identična stališča, pri vprašanju odškodnine pa sta vztrajala vsak pri svojem, čeprav je mogoče zapisati, da sta se oba, vsak na svoj način, trudila priti do kompromisne rešitve. Do nje pa sta morali preteči še skoraj dve leti.

Da sta si državi blizu na zunanjepolitičnem področju in da si na tem področju redno izmenjujeta informacije dokazuje tudi se enourni pogovor na štiri oči med jugoslovanskim zunanjim ministrom Tepavcem in nemškim zveznim ministrom Scheelom, konec septembra 1971 ob zasedanju Generalne skupščine OZN. Najpomembnejše informacije, ki jih je Tepavac dal Scheelu so bile tiste o multilateralnih vprašanjih, kot so obisk Brežnjeva v Jugoslaviji, Konferenca o varnosti v Evropi, zmanjševanje oboroževanja in bližnjevzhodno vprašanje, pa tudi o bilateralnim odnosov se nista ognila. Scheel je namreč Tepavca informiral o stanju pogajanj za članstvo NDR v OZN, dotaknil pa se je tudi "večnega" vprašanja, ki ga je načel Tepavac – vprašanja odškodnine za nacistične zločine storjene med vojno v Jugoslaviji³⁸.

6. Pogovori Scheel–Šnuderl, 14. 10. 1971

Mednarodne politične teme so bile stalnica na pogovorih in obiskih visokih predstavnikov obeh držav. Čeprav je bil član jugoslovanskega izvršnega sveta Boris Šnuderl, minister pristojen za gospodarska vprašanja in je bil glavni namen zaradi katerega je Šnuderl prišel na obisk v Bonn, vprašanje finančno/gospodarske podpore Jugoslaviji v obliki tako imenovanega stabilizacijskega posojila (*Stützungskredit*), odškodnine za storjena nacistične vojne zločine (*Wiedergutmachung*) in pomoči v kapitalu (*Kapitalhilfe*), sta se sogovornika najprej dotaknila multilateralnih vprašanj. Walter Scheel je bil ta čas zunanji minister v Brandtovi vladi od leta 1961 do 1966 pa minister za gospodarsko sodelovanje in zato več kot primeren Šnuderlov sogovornik. Na pogovorih so z jugoslovanske strani sodelovali samo slovenski diplomati/politiki. Poleg Borisa Šnuderla, še jugoslovanskih veleposlanik v ZRN Rudi Čačinovič in referent za Nemčijo v beograjskem zunanjem ministrstvu Željko Jeglič. Srečanje je bilo razmeroma kratko saj je trajalo le 30 minut.

³⁶ Evropska gospodarska skupnost se je že od 15. oktobra 1968 pogajala z Jugoslavijo o sklenitvi trgovinskega sporazuma. Tega je podpisala 19. 3. 1970. V njem je bile med drugim določene carinske prednosti, pa tudi oblikovanje mešanega odbora. Ta se je prvič sestal v Beogradu 7./8. januarja 1971. Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Akten 71, dokument 326, 1467-1469.

Pogovore so začeli z vprašanji povezanimi s odnosi vzhod zahod in evropsko varnostjo ter nadaljevali s problematiko MBFR³⁹. Šele pod drugo točko so načeli omenjena gospodarsko finančna vprašanja. Izkazalo pa se je, da so prav ta vprašanja – stabilizacijski kredit, odškodnina in pomoč v kapitalu – osrednja točke pogovorov na tem obisku, saj jih je kot taka posebej izpostavil minister Boris Šnuderl. Po njegovem mnenju bi se morali o vsakem od teh vprašanj posebej pogovarjati, kar pa so nemški sogovorniki zavrnili. Jugoslovanski veleposlanik Čačinovič je tako stališče komentiral z izjavo, da pri vprašanju odškodnine ni bilo nikakršnega napredka, o pomoči v kapitalu se sploh še niso začeli pogovarjati, povezava teh dveh vprašanj z vprašanjem stabilizacijskega kredita pa je na mednarodni ravni blokiralo stabilizacijsko akcijo. Podčrtal je, da se bodo po njegovem mnenju druge zahodne države orientirale po tem kakšno bo o tem vprašanju stališče Zvene republike Nemčije, kot največjega trgovinskega partnerja Jugoslavije.

Nemška stran je vztrajala na svojem stališču in minister Scheel je v nadaljevanju pogovorov le zelo vljudno izrazil skrb, da bi imela izolirana pogajanja o stabilizacijskem kreditu za posledico, da ne bi bilo mogoče najti rešitve za vprašanje odškodnine⁴⁰.

Toda porivanje žogice iz ene strani na druge, kot se za diplomatske pogovore spodobi, se je nadaljevalo. Minister Scheel je hitel jugoslovanski delegaciji pojasnjevati, da je ZRN potem, ko se je odločila za pogajanja o odškodnini, že tako v ežkem položaju (*Zwangslage*) do drugih držav, ki prav tako od njegove države zahtevajo odškodnino, kar pa zvezna vlada striktno zavrača. Ponovil je kako velike napore je sam vložil pred obiskom v Beogradu novembra 1970,⁴¹ v predlog t. i. dvotirne rešitve vprašanja odškodnin, ki sta ga maja 1971 obravnavali delegaciji obeh držav, a ga je jugoslovanska delegacija odklonila. Jugoslovanska stran je na izvajanju ministra Scheela ostreje kot bi bilo pričakovati od strani, ki si prizadeva pridobiti finančno pomoč, odvrnila, da majski predlog v Jugoslaviji niso razumeli kot "prisilni jopič" (*Zwangsjacke*, kot ga je imenoval veleposlanik Čačinovič) oziroma ne kot ponudbo "take it or leave it" ("vzemi ali pusti"), kot se je izrazil minister Šnuderl).⁴²

Morda je tudi zato Scheel v nadaljevanju ubral pomirjujoče tone. Jugoslovanskim sogovornikom je zatrjeval, da tako tudi ni bilo mišljeno in da se je ZRN pripravljena pogajati o vseh treh elementih – stabilizacijskem kreditu, odškodnini in pomoči v kapitalu. Sam je le zaskrbljen, da na področju vprašanja odškodnine ne pridejo naprej, čeprav je to edino vprašanje, ki ima korenine v preteklosti in ga he treba končno rešiti. Sicer pa imata po mnenju nemškega ministra obe državi najboljše odnose.⁴³ Na tej točki so se pogovori v odškodnini in gospodarsko finančnih vprašanjih zaključili.

³⁹ Mutual and Balanced Force Reductions (MBFR) so pogovori med državami NATO in Varšavskega pakta, ki so se začeli na Dunaju 30. oktobra 1973 in so s prekinitvami trajali do leta 1989. Gre za pogajanja, ki so potekala vzporedno z Konferenco o varnosti in sodelovanju v Evropi v Helsinkih, kjer ni bilo govora o najbolj spornih oborožitvenih vprašanjih. Na MBFR so se pogajali o vzajemnem zmanjšanju enot in oborožitve in s tem povezanimi ukrepi v Evropi. https://en.wikipedia.org/wiki/Mutual_and_Balanced_Force_Reductions; <http://www.britannica.com/topic/Mutual-and-Balanced-Force-Reductions>

⁴⁰ Akten 71, dokument 346, 1537

⁴¹ Walter Scheel je bil na obisku v Jugoslaviji med 25. in 27. novembrom 1970. Cit. po Akten 71, dokument 346, 1537, op. 7.

⁴² *Ibid.*, 1537.

⁴³ *Ibid.*, 1538.

Nadaljevali pa so se o drugi žgoči temi, ki jo je načel veleposlanik Čačinovič, namreč o problematiki dejavnosti jugoslovanske emigracije v ZRN, kar je Čačinovič označil kot politični problem. Navrgel je, da bi bilo morda dobro če bi zvezni minister Genscher ob morebitnem obisku v Jugoslaviji spregovoril tudi o tem problemu. Nadaljeval pa je v stilu "Carthago delenda est", torej vrnil se je na gospodarska vprašanja in dejal je, da bi bilo zagotovo mogoče najti rešitev na sektorjih stabilizacijskega kredita in pomoči v kapitalu, kar bi moralo dolgoročno ustrezati tudi interesom nemškega gospodarstva. Kar pa zadeva problematiko odškodnine, jugoslovanska stran pričakuje odgovor na jugoslovansko "Pro Memorio" z dne 30. 7. 1971. Minister Scheel je zagotovil, da bo jugoslovanska stran odgovor na Pro Memorio dobila kmalu in ob koncu pogovora zaželel jugoslovanski strani uspešne pogovore z ministrom Schillerjem.⁴⁴

Minister Scheel je držal obljubo. Nemški odgovor na jugoslovansko Pro Memorio iz maja 1971, v kateri so Jugoslovani proglasili "odškodnino za žrtve storjene nacističnega preganjanja med drugo svetovno vojno, za del splošnega reparacijskega dolga ZRN in zato obstoja pravna obveza ZRN do enake obravnave upravičencev do reparacij, pri izpolnjevanju te obveze"⁴⁵, so nemški diplomati predali v Beogradu 30. 11. 1971. V odgovoru so zavrnili jugoslovanske trditve. Zatrjevali so, da bi bilo to proti določilom 2. odstavka, 5 člena, Londonskega sporazuma o dolgovi z dne 23. 2. 1953. Prav tako so poudarili, da se do jugoslovanskih upravičencev obnašajo enako, kot do zahodnoevropskih, ki so tako kot jugoslovanski zajeti v Londonskem sporazumu. Posebej pa so podčrtali, da zločini ustašev zagotovo ne morejo biti predmet jugoslovansko-nemških pogajanj o odškodnini.⁴⁶

Več uspeha pa je imel Šnuderl pri ministra Schillerju kar zadeva stabilizacijski kredit. Dne 14. oktobra 1971 je namreč izrazil željo, da bi ZRN Jugoslaviji odobrila posojilo v višini 200,000.000 dolarjev. Schiller je kljub temu, da se držijo načela o finančnem povezovanju vseh treh oblik posojil, pristal na to željo in mu zagotovil, da bo ZRN Jugoslaviji odobrila posojilo v višini 300,000.000 DM, izplačljivo v treh obrokih. Posojilo naj bi odobrili predvsem zaradi tega, da bi prispevali k deblokadi internacionalnega pridobivanja stabilizacijskih posojil Jugoslavije.

Toda Šnuderl je poskušal iztržiti še več. Sogovornika je prosil, da bi številko kredita povišali ali pa vsaj za leto 1973 pridobili dodatnih 150,000.000 DM posojila. Željo po povišanju kreditne vsote je Schiller zavrnil češ, da ZRN ta trenutek ni v stanju povišati vsote kredita, da pa se je leta 1973 pripravljena pogajati za nov kredit. Čez teden dni, 21. 10. 1971 je Šnuderl sporočil Schillerju, da se jugoslovanska vlada sprejema ponudbo o dodelitvi 300 DM milijonskega kredita in dodatnega kredita v višini 150 milijonov DM kredita v letu 1973.⁴⁷

⁴⁴ Ibid. Karl August Fritz Schiller je bil v vladi Willyja Brandta v letih 1971 in 1972 gospodarski in finančni minister torej nekakšen "super minister". Prištevali so ga med najbolj priljubljene in med najboljše gospodarske nemške ministre/politike tistega časa. <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftswissen/karl-schiller-der-erste-superminister-1624190.html>

⁴⁵ Akten 71, dokument 346, 1538, op. 10.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid., op. 10 in 11.

7. Pogovori Frank–Tepavac marca 1972: korak naprej?

Kot je bilo dogovorjeno med jugoslovanskem veleposlanikom Rudijem Čačinovičem in državnim sekretarjem dr. Paulom Frankom, je ta konec marca 1972 prišel na obisk v Jugoslavijo. V Beogradu se je 24. 3. 1972 sestal z zunanjim ministrom Jugoslavije Mirkom Tepavcem. Pogovorom, ki so trajali protokolarnih 50 minut so prisostvovali visoki predstavniki jugoslovanskega zunanjega ministrstva, namestnik zunanjega ministra Petrić, veleposlanik v ZRN Čačinovič ter uradnik v zunanjem ministrstvu Marinković, z nemške strani pa je sodeloval le še veleposlanik v Beogradu Jaenicke.⁴⁸

Iz obširnega poročila⁴⁹, ki so ga sestavili na pristojnem oddelku nemškega zunanjega ministrstva – Referat II A 5, pa za čuda izhaja, da se o odškodnini sploh niso pogovarjali. Na agendi pogovorov so bila notranje in multilateralna vprašanja, posebej tudi vprašanje ratifikacije tako imenovanih *Ostverträge*. Nemški sogovorniki so Jugoslovanom zagotovili, da je za ratifikacijo pogodb zagotovljena potrebna večina (249 ali 250 glasov). Med multilateralnimi vprašanji je prevladoval interes Tepavca zvedeti za komentar Bonna o obisku Richarda Nixona v Moskvi, pa tudi vprašanja povezana z odnosom do SZ.

Frank je pojasnil, da posvečajo obisku Nixona v Moskvi veliko pozornosti, saj so prepričani, da so za mir na svetu veliko pomembnejši odnosi med Washingtonom in Moskvo, kot med Moskvo in Pekingom. Pričakujejo, da bo v času obiska prišlo do podpisa konkretnih sporazumov, npr. sporazum omejitvi strateškega oboroževanja (SALT).⁵⁰

Zanima in povedna je opazka državnega sekretarja Franka, ki je Tepavcu zatrjeval, da bo sprejem *Ostverträge* v bonskem parlamentu zagotovo utrdil položaj Nixona v odnosih z Moskvo, zavrnitev pa bi njegov položaj v pogovorih z Moskvo bistveno otežil.⁵¹ Skratka, poudarjal je pomen Brandtove *Ostpolitik*.

Njegovo opazko je treba razumeti v kontekstu dogovarjanj na Konferenci o varnosti in sodelovanju, ki so bila takrat v polnem zamahu. Konferenca namreč naj ne bi izzvenela kot propagandni dogodek, temveč naj bi se pokazala kot resničen trud v želji za popuščanje napetosti med vzhodom in zahodom. Državni sekretar Frank je bil namreč mnenja, da se je zahod od leta 1945 mnogo naučil glede ravnanja z vzhodom. Prepričan je bil, da "... je danes na zahodno mnogo več ljudi kot pred mnogimi leti, ki so pripravljeni sprejeti dialektiko vzhoda. Na ta način bi bili na zahodu tudi bolj oboroženi pred vzhodnimi kršitvami..."⁵² Obenem pa je bil tudi prepričan, da se je tudi vzhod, sodeč po izjavah Leonida Brežnjeva, naučil kaj iz nove Brandtove vzhodne politike čeprav tega ni izrecno dejal.⁵³

Sploh se je pogovor med obema diplomatoma v mnogo čem vrtel okoli vloge in pomena SZ v procesu popuščanja napetosti. Še posebej v Sredozemlju. Državni sekretar Frank je namreč podčrtal, da bi krepitev navzočnosti in pomena SZ v Sredozemlju posledično pomenila konec popuščanja napetosti v Srednji Evropi, saj sta obe regiji tesno

⁴⁸ Akten 1972, dokument 69, 313.

⁴⁹ Ibid., 313-316.

⁵⁰ Ibid., 314.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

geografsko povezani, "...da bi mogli neovirano dovoljevati imperialistične dejavnosti Sovjetov v Sredozemlju⁵⁴."

Tepavac je pritrdil mnenju Franka, vendar ob tem opozoril, skladno seveda s politiko distance do obeh blokov, da tudi ne bi bilo dobro da bi zahod dal Sovjetom priložnost, da bi krepili svoj položaj v Sredozemlju. V mislih je imel vprašanja povezana s namero ZDA vzpostaviti na Cipru ali v Pireju svoje pomorske baze.⁵⁵ Zatrjeval je sicer, da ameriške baze v Grčiji niso nič novega, toda sedaj govoriti o tem je slabo izbran trenutek in krepil položaj SZ. Moskva je po njegovem mnenju to temeljito izrabila in Jugoslavija je zaradi tega zaskrbljena.⁵⁶

Pogovor sta zapeljala v preverjanje stališč Jugoslavije do odnosov z ZDA in SZ. Tepavac je sogovorniku zagotavljal, da ima Jugoslavija do obeh prijateljske odnose, vendar, da je Brežnjev mojster različnih formulacij, ter da Jugoslavijo skrbi njegova formulacija, da obstajajo severne, zanesljive, socialistične države NDR, Poljska, Češkoslovaška in nezanesljive južne Romunija, Jugoslavija in Albanija. Po njegovem mnenju bi vsaka sprememba v notranjepolitičnih odnosov v Jugoslaviji, Albaniji in Cipru pomenila motnje mednarodnega ravnotežja v tem delu Evrope. Skratka Tepavac je želel od Franka slišati, da ZRN jugoslovanske neblokovski politiki stoji ob strani. In tak odgovor je tudi dobil. Frank je namreč na prej omenjena stališča jugoslovanskega zunanjega ministra, temu sicer v diplomatskem jeziku, zagotovil, da ZRN v celoti sprejema in daje priznanje položaju Jugoslavije.⁵⁷

Potem ko sta se kratko dotaknila še vprašanja statusa in udeležbe severnoafriških držav na konferenci v Helsinkih, sta načela tudi nemško notranjepolitično tematiko in s tem v zvezi pomena nove vzhodne politike ter nemško-nemškega vprašanja. Državni sekretar Frank je ob tem poudaril, da so v ZRN trenutno priča nenavadnemu povezovanju notranje političnih in zunanje političnih vprašanj. Ne gre za to, da bi bila postavljena pod vprašaj nova politika do vzhodnoevropskih držav, temveč se bije politična bitka predvsem o tem ali je združitev nemškega naroda z njo dokončno pokopana ali je še možna, je pojasnjeval Frank. Nadalje je poudarjal na *Ostverträge* same na sebi ne morejo rešiti nemškega vprašanja, kar se bo moralo zgoditi kdaj v prihodnosti. Prepričeval je Tepavca, da je želja vladajoče politike v ZRN torej Brandtove politike v najbližji prihodnosti le: "...pametno sobivanje obeh nemških držav, brez polarizacije, sobivanje, ki bi nam dala možnosti zato, da ne bi bila onemogočena, kasnejša združitev nemškega naroda."⁵⁸

Ob tem pa se je vprašal ali tako razmišlja tudi Honecker in je izrazil dvom o tem. Nekako tolažilno so izzvenele Tepavčeve besede češ, da je v NDR opaziti rahlo evolucijo. Frank ni bil povsem tega mnenja in je na nek način izrazil prošnjo, da bi tudi Jugoslavija oz. kot se je izrazil "prijatelji", prispevali k temu, da bi tudi NDR zajela nekakšna liberalizacija. Na ta način bi bila lažja pot, ki bi končno pripeljala do ponovne združitve nemškega naroda. Svoja izvajanja je še preciziral in nakazal pot jugoslovanskega prispevka pri mehanizmu NDR, ko je dejal, da je ZRN zelo veliko do tega, da tesno sodeluje z Jugoslavijo na

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ 8. marca 1972 so v ameriškem spodnjem domu spregovorili o načelnem dogovoru med ZDA in Grčijo, da bi v Pireju osnovali bazo za ameriško VI. Floto. Ibid., glej tudi opombo 8 tega dokumenta.

⁵⁶ Akten 1972, dokument 69, 315.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid., 316.

KVSE, ki dopušča večjo fleksibilnost, kot denimo generalna skupščina OZN. Poudaril je, da bi brez takšne možnosti sodelovanja KVSE izgubila svoj smisel. Tepavčevega odgovora z uporabljenem zapisu s tega srečanja ni zaznati, pač pa je omembo, da je jugoslovanski zunanji minister prosil svojega gosta naj pozdravi nemškega zunanjega ministra Scheela.⁵⁹

8. Jugoslovanska vloga pri reševanju ugrabljenega letala "Lufthanse", 29. 10. 1972 – senca na nemško-jugoslovanskih odnosih?

Na poletnih olimpijskih igrah v Münchnu leta 1972 se je zgodila ena največjih tragedij na športnih terenih, teroristični napad na izraelske športnike. 5. septembra, je namreč peterica Palestincev vdrla v olimpijsko vas, umorila dva izraelska športnika, deveterico pa odpeljala kot talce. Poskus nemške policije, da bi osvobodila talce, se je ponesrečil, življenje pa je izgubilo še 17 ljudi. V terorističnem napadu je umrlo 11 Izraelcev, 5 Palestincev in 1 nemški policist.

Zahteva palestinskih teroristov po napadu na olimpijsko vas je bila, da Izrael iz zaporov izpusti približno 200 političnih zapornikov in izpustitev zloglasnih nemških teroristov Andreasa Baaderja in Ulrike Meinhof. Izrael je zahteve zavrnil, a se vseeno odločil za navidezna pogajanja. Nemci so upali, da bodo talce lahko osvobodili na vojaškem letališču Fürstenfeldbruck. Tam se je poskus klavno izjalovil in prišlo je do krvavega razpleta doslej največje in najbolj krvave olimpijske nešportne zgodbe. V povračilo tega terorističnega napada je Izrael sprožil operacijo Božji srd, ki so jo izvedle Mosad in izraelske specialne sile; med operacijo so pobili več ljudi, ki so sodelovali pri izvedbi napada.⁶⁰

V tragedijo v Münchnu je bila posredno vključena tudi Jugoslavija. Zagreb je namreč postal prizorišče izpustitve treh palestinskih teroristov, ki so zaradi napada na olimpijskih igrah sedeli v zaporu. Dogodek, zaradi katerega so se začasno močno poslabšali zahodnonemško-izraelski odnosi, se je zgodil 29. oktobra 1972. Tega dne je namreč prišlo do ugrabitve "Lufthansinega" letala "Boeing 727" na letu Damask – Bejrut – Ankara – München – Frankfurt. Letalo se je vmesnih pristankih v Nikoziji in Zagrebu usmerilo proti Münchnu, a namesto da bi pristalo tam, se je obrnilo nazaj v Zagreb. Ugrabitelji so zahtevali izpustitev treh zapornikov iz skupine Črni september, ki so bili v zaporu zaradi napada na izraelske športnike na olimpijskih igrah septembra 1972. Nemška zvezna vlada in münchenska deželna vlada sta na zahtevo odgovorili tako, da sta trojico zapornikov poslali v Zagreb. Zaporniki so v "Lufthansino" letalo v Zagrebu vstopili okrog 18.00, ob 18.50 je letalo odletelo proti Tripoliju, kjer je pristalo ob 21.03. Talce so izpustili proti 22.00, trije atentatorji pa so odšli neznanu kam.⁶¹

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Delo (Ljubljana), 5. 9. 2012; https://sl.wikipedia.org/wiki/Teroristi%C4%8Dni_napad_v_M%C3%BCnchnu_1972.

⁶¹ Akten 1972, dokument 352, 1615, op. 5. O tem dogodku in o Jugoslaviji in mednarodnem terorizmu je širše pisala Polona Balantič, "Jugoslavija in mednarodni terorizem v sedemdesetih letih, Dva primera neizročitve teroristov Zvezni republiki Nemčiji", *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XV/1, 2015, 143-192. V nadaljevanju povzemam njeno razpravo v tistem delu, ki zadeva zadevno tematika v letu 1972.

Kmalu za tem je tedanja izraelska ministrska predsednica Golda Meir podpisala začetek tajne Mosadove akcije Caesarea, ki jo je na začetku vodil kasnejši ministrski predsednik Ehud Barak in katere cilj je bil uboj vseh treh teroristov. Akcija je bila le delno uspešna, saj so v dvajsetih letih ujeli in ubili le dva od trojice.⁶²

Zahodnonemški veleposlanik v Izraelu, ki se je moral soočiti z očitki izraelskega vodstva zaradi nemškega ravnanja oziroma hitre ugoditve zahtevam ugrabiteljev "Lufthansinega" letala, je bil Jesco von Puttkamer. Ta je poročal v Bonn, da ga je naslednji dan po dogodkih v Zagrebu t. j. 30. 9. 1972 ob 12.00 na pogovor poklical izraelski zunanji ministra Abba Eban. Že takoj na začetku pogovora mu je dejal, da je bila izpustitev teroristov šok za Izrael in da ne razume *speedy capitulation* ("hitro kapitulacijo") Zahodne Nemčije pred ugrabitelji ter opozoril, da se "mora nemška vlada zavedati, da je izpustila morilce, ki lahko znova morijo."⁶³ Obenem je izraelski zunanji še poudaril, da je bil izid dogajanja za Izrael izredno presenečenje: "Kapitulacijo pred teroristi v noči na ponedeljek je težko razumeti v kontekstu dosedanje nemške države."⁶⁴ Puttkamer se je branil z napadom. Ministru je odvrnil, da zvezna vlada ne more sprejeti termina "kapitulacija", saj za razliko od Izraela ZRN ni v vojnem stanju. Podčrtal je, da se je morala zvezna vlada potem ko je pretehtala vse okoliščine pri takem "zločinskem izsiljevanju" odločiti za ohranitev življenj nedolžnih ljudi. In dodal, da glede na to, da letalo ni pristalo na nemških tleh tudi oborožena akcija ni prišla v poštev.⁶⁵

Toda Abba Eban je bil neomajen in oster. V pogovoru je zatrjeval, da so bile možne tudi druge alternative za rešitev problema s teroristi in da nevarnost za talce, med katerimi so bili tudi Arabci ni bila tako velika, kot jo je razumela nemška vlada. Le ošvrknil je tudi jugoslovanske oblasti, saj so bili njegovi očitki namenjeni predvsem nemškemu oblastem rekoč, da nima nikakršnega razumevanja za dogajanja v Zagrebu: "...Zunanji minister Scheel je veleposlaniku Ben-Horinu trdno zagotovil, da izročitev zločincev, ne da bi prej izpustili talce, na noben način ne pride v poštev. Toda zgodilo se je ravno obratno in arabski svet sedaj proslavlja veliko zmago..."⁶⁶

V oceni k temu prvemu poročilu o uradnem izraelskem odzivu na izpustitev trojice iz skupine Črni september je von Puttkamer še zapisal, da je dogodek povzročil nov proti nemški val, poročal, da se pred veleposlaništvom zbirajo demonstranti ter da so izraelske oblasti močnejše zastražili tako veleposlaništvo kot rezidenco. Omenil pa je tudi širjenje govoric v nemških medijih, da je ZRN tako ravnala, ker se je že od začetka želela znebiti treh atentatorjev.⁶⁷ Skratka lahko rečemo, da je ta dogodek sprožil najresnejšo krizo v odnosih med obema državama od vzpostavitve diplomatskih odnosov 12. 5. 1965. Izraelci so se v argumentaciji neutemeljenega ravnanja ZRN sklicevali tudi na podatek, da je bilo na ugrabljenem letalu le ducat potnikov in od tega kar 8 Arabcev, zaradi česar naj bi obstajalo malo možnosti za veliko tragedijo s talci. Veleposlanik Puttkamer je poročal v zunanje ministrstvo, da v javnosti krožijo govorice, da je šlo pri tem dogodku za željo ZRN,

⁶² Balantič, "Jugoslavija in mednarodni terorizem v sedemdesetih letih", 185, op. 126.

⁶³ Akten 1972, dokument 352, 1616.

⁶⁴ Ibid., 1615.

⁶⁵ Ibid., 1616.

⁶⁶ Ibid., 1617.

⁶⁷ Ibid.

da se čim prej znebi teroristov ter, da je šlo za dogovorjeno igro teroristov z "Lufthanso" ali pa z uradnimi oblastmi. Predlagal je, da naj se ZRN ostro zoperstavi takim govoricam. V razpravi pred izraelskim knesetom/parlamentom pa so bili tudi poslanci zelo kritični do ravnanje ZRN. Postavili so kar pet jasnih in odločnih zahtev:

- Nemčiji vrniti denar, ki ga je ta namenila žrtvam.
- Preklicati povabilo nemškemu kanclerju Brandtu.
- V Nemčijo ne poslati nobene uradne delegacije.
- Prekiniti kulturno sodelovanje.
- Bojkotirati prireditve nemških diplomatov...⁶⁸

Pred veleposlaništvom pa se je zbralo kakih 500 demonstrantov, ki so nosili tudi plakate proti kanclerju Willyju Brandtu.⁶⁹

V teh prvih pogovorih med Izraelom in ZRN vloga Jugoslavije v zadevi ni bila neposredno izpostavljena in tudi ZRN je ni omenjala, čeprav je v nemškem vodstvu vladalo prepričanje, da je prav Jugoslavija zakrivila neugoden razplet epiloga k Münchnu, zaradi česar je konec oktobra in v začetku novembra prišlo tudi do živahne komunikacije med Bonnom in Beogradom. Nemce je namreč ravnanje jugoslovanskih organov razočaralo. Tako je že ob 14.30 na dan ugrabitve, 29. 10. 1972, *Legationsrat I. Klasse Strotmann* poročal, da je Ministerialdirektorja van Wella iz bonskega notranjega ministrstva prosil, da jugoslovanski vladi sporoči naslednje:

Po zadnjih informacijah bo Lufthansino letalo kmalu pristalo v Zagrebu. Zvezna vlada bi menila, da je prav, da se letalu dovoli pristanek. Ugrabitelji so po letalski radijski zvezi prosili za izročitvi treh v Münchnu zaprtih teroristov... Jugoslovansko oblasti naj bi odgovorile na naslednja vprašanja:

- ali je sposobna prijeti ugrabitelje ne da bi bila v nevarnosti življenja potnikov in posadke.
- primeru, da ni sposobna ali je pripravljena nuditi pomagati pri izmenjavi treh arabskih teroristov za ugrabljeno Lufthansino letalo in njegove potnike...⁷⁰

Strotmann je nadalje sporočal naslovníku na notranjem ministrstvu, da bodo tri v Münchnu zaprte Palestinke z letalom prepeljali v Zagreb, kjer jih bodo izročili jugoslovanskih oblastem. Podčrtal je, da morajo pri tem dobro paziti, da bodo ugrabitelji izpustili potnike in letalo. Vse se je odvijalo zelo naglo, saj je zadevno navodilo kako ravnati v primeru ugrabljenega letala nemško veleposlaništvo v Beogradu dobilo že ob 14.00, zagrebški nemški konzulat pa je navodilo dobil le deset minut kasneje.⁷¹

Veleposlanik Jaenicke je bil v poročilu bonskemu zunanjemu ministrstvu 2. novembra 1972, dokaj kritičen do ravnanja jugoslovanskih oblasti.⁷² Najprej je sicer nekako razumeva-

⁶⁸ PAAA, B 150/1972, Band 267, Botschafter Puttkamer, Tel Aviv, an das Auswaertige Amt, Betr.: Beziehungen zwischen der BRD und Israel; Debatte in Knesseth, 1. 11. 1972.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Akten 1972, dokument 356: Botschafter Jaenicke, Belgrad, an Auswaertige Amt, 2. 11. 1972, 1635-1636, op. 4.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid., 1635.

joče ugotovil, da je pristanek letala, ki so ga ugrabili arabski teroristi, postavil jugoslovanske oblast pred težko dilemo. Na eni strani zaradi njenih tesnih odnosov do arabskih držav igra vodilno vlogo v neuvrščeni politiki. Da bi ohranila simpatije radikalnih arabskih držav, vedno odločneje in brez pomislekov podpira Palestince, je zatrjeval Jaenicke. Na drugi strani pa je menil, da pa se Jugoslavija počuti stalno ogrožena zaradi terorja hrvaških emigrantskih organizacij in se zato trudi, da bi na mednarodni ravni prišlo do skupnih naporov proti vsakršni teroristični dejavnosti. Prepričan je bil, da bo zato Jugoslavija storila vse, da ne bi prevzela nikakršne odgovornosti pri dogajanju v Zagrebu. Po poročanju veleposlanika ZRN v Beogradu Jaenicka to razumela predvsem v smislu, da bo pogajanja vodila ZRN in da se bo Jugoslavija tako ognila prevzemu odgovornosti.⁷³

Da ima Jugoslavija slab občutek, da bi bila zapletena v dogajanja v zvezi z ugrabljenim letalom, po mnenju veleposlanika Jaenickeja dokazuje tudi, ne-spregledljivo napačno poročanje jugoslovanskega tiska, da nemške oblasti niso dovolile letalu pristanka na münchenskem letališču. To mnenje je Jaenicke "pojasnjeval" s trditvijo, da bi jugoslovanski strani pravzaprav ni preostalo drugega, kot da dovoli pristanek letala v Zagrebu, saj bi drugače na ta način prišla na slab glas pri Arabcih.

Svoje prepričanje, da jugoslovanska taktika, da ne prevzemajo nikakršne lastne odgovornosti je Jaenicke utemeljeval z naslednjimi dejstvi:

- Na našo drugo demaršo⁷⁴, v kateri smo zaprosili za pomoč pri pogajanjih z ugrabitelji, je jugoslovanska stran takoj pozitivno reagirala. Toda očitno je bilo, da jugoslovanska stran meni, da bo pogajanja vodila nemška stran. Jugoslovanski odgovor je temeljil na predpostavki, da bo zagotavljala "nevtralnost" in bo pomagala obema stranema.

- Naši tretji demarši,⁷⁵ v kateri smo izrecno zahtevali, da münchenske atentatorje izročijo le ob poprejšnji izpustitvi potnikov in posadke tudi niso ugodili, prav tako kot prošnji, da ugrabiteljem ne dajo na voljo goriva. Dejansko se je, navkljub temu, po naših informacijah hrvaški notranji minister (Valentin Husjak, op. prev.) resno trudil, da bi dosegel izpustitev ugrabljenih potnikov:

- Ko so münchenski atentatorji pristali v Zagrebu, ni jugoslovanska stran niti poskušala preprečiti njihovega vstopa v Lufthansino letalo, da bi si na ta način zagotovila možnost pogajanja z ugrabitelji. Da bi preprečili morebitne nemške očitke, mi je državni sekretar v zunanjem ministrstvu Petrić pojasnil, da ima jugoslovanska stran v posesti magnetofonski trak z radijskim pogovorom med letalom, ki je prihajalo iz Münchna in ugrabljenim letalom. Iz njena je razbrati, da je bila med kapetanoma obeh letal po radiu dogovorjena takojšnja predaja atentatorjev.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Demaršo s tako vsebino je *Legationsrat* Roth preko Ministerialdirektorja van Wella 29. 10. 1972 ob 15.30 poslal jugoslovanskim oblastem. V njej je nemška stran zapisala, da je pripravljena poslati tri münchenske atentatorje v Zagreb pod pogojem, da bodo atentatorji izročeni ugrabiteljem le če bodo izpuščeni ugrabljeni potniki in posadka. Polega tega pa je nemška stran še zahtevala, da bodo atentatorji vrnjeni nemškimi oblastem, v kolikor ne bi prišlo do dogovora z ugrabitelji. Veleposlaništvo v Beogradu pa je dodalo še zahtevo jugoslovanski vladi, da naj na vsak način ne dovoli ponovnega vzleta letala, torej naj jim ne da goriva oz. dovoljenja za vzlet. Ibid., op. 5.

⁷⁵ Demarša s to zahtevo je bila po isti poti poslana na beograjsko veleposlaništvo in zagrebški konzulat samo 15 minut po drugi demarši, torej ob 15.45.

- Čeprav je hrvaški notranji minister sam vodil pogajanja z ugrabitelji, je v odločilni fazi pogajanja – namreč, ko so ugrabitelji ultimativno zahtevali gorivo – želel prenesti odgovornost za potek pogajanja na nemško stran, saj je od generalnega konzula Laqueurja zahteval pisno polnomočje, da lahko letalo oskrbijo z gorivom.

Dejansko pa je dokazano, da je bilo polnomočje, ki so ga zahtevali od generalnega konzula Laqueurja le manever za pokritje jugoslovanske samostojne odločitve, da bodo letalo oskrbeli z gorivom...⁷⁶

O zadevnem dogajanju na letališču je poročal tudi generalni konzul v Zagrebu Laqueur, ki je v telegramu, naslovljenem na krizni štab zunanjega ministrstva v Bonnu, zapisal, da je dogajanje na letališču že pred pristankom letal v kontrolnem stolpu opazoval skupaj z republiškim hrvaškim notranjim ministrom Valentinom Husjakom. Ta je bil ves čas na telefonski liniji – Laqueur je sklepal da z Beogradom – po pristanku letal pa je nekam izginil. Laqueur je kljub hrupu iz telefonske slušalke lahko razpoznal vedno bolj energično izražanje zahteve ugrabiteljev po tem, da v letalo dotočijo gorivo.⁷⁷

Veleposlanik Jaenicke je v svojem navedenem poročilu Bonnu v dogajanja vmešal tudi Tita. Zapisal je, da je po sporočilih generalnega konzulata v Zagrebu uslužbenec "Lufthanse" 29. 10. ob 18,05 slišal, da je direktor zagrebškega letališča iz centrale (von zentraler Stelle) prejel navodilo, da naj letalo oskrbijo z gorivom, ter dodal:

... Domnevno je to navodilo prišlo neposredno od Tita, ki je dodal, "skrbite zato, da bo ugrabljeno letalo čimprej zapustilo, jugoslovansko državno ozemlje".⁷⁸ Na vprašanje ali je bilo to res ali je šlo le za špekulacijo, pregledano gradivo ne odgovarja.

Kot zadnjega med argumenti za svojo trditev, da je jugoslovanska stran noče prevzeti nikakršne odgovornosti je v poročilu Bonnu navedel zavrnitev prošnje ministra Scheela jugoslovanski vladi z dne 29. 10.: "... Prošnja, ki sem jo v imenu gospoda ministra predal kot zadnji poskus, da bi z ne dodelitvijo dovoljenja za štart dosegli izpustitev potnikov in posadke, istočasno pa ponuditi ugrabiteljem in atentatorjem odhod z arabskim letalom, je državni sekretar označil za neizvedljivo..."⁷⁹

Veleposlanik Jaenicke je svoje poročilo sklenil z oceno, da ni nikakršnega dvoma o tem, da so bile jugoslovanske zadevne aktivnosti od vsega začetka ciljno vodene iz centra. Izrazil je prepričanje, da je, glede na pomembnost tega dogodka za jugoslovansko zunanjo politiko, mogoče sklepati, da je Tito res sam sprejel najpomembnejše odločitve. Dodal pa je še, da je jugoslovanska stran v celoti dosegla svoj zastavljeni cilj, t. j. na vsak način preprečiti nejevoljo Arabcev. Prav tako, po njegovem mnenju, glede na to, da so bili v Libiji potniki in posadka izpuščeni, letalo pa vrnjeno, ni na jugoslovanske odnose z ZRN padla nobena senca. Zapisal je še, da je na osnovi pogovorov, ki jih je imel v Beogradu in na osnovi opazovanj generalnega konzulata v Zagrebu, mogoče trditi, da diplomatski

⁷⁶ Akten 1972, dokument 356: Botschafter Jaenicke, Belgrad, an Auswärtige Amt, 2. 11. 1972, 1637.

⁷⁷ Balantič, "Jugoslavija in mednarodni terorizem v sedemdesetih letih", 185, op. 126; povzeto po: PAAA, Bestand B 150, Fernschreiben Nr. 186, 30. 10. 1972.

⁷⁸ Akten 1972, dokument 356: Botschafter Jaenicke, Belgrad, an Auswärtige Amt, 2. 11. 1972, 1637.

⁷⁹ Ibid.

opazovalci iz tretjih držav previdno in spretno jugoslovansko taktiko, niso nekritično sprejemali. Mnenja so bili, da je Jugoslavija s svojim ravnanjem zapravila pravico drugim državam očitati pasivno zadržanje pri terorističnih dejavnostih. V zadnjem stavku, pa je očitno mereč na jugoslovanske pritožbe v zvezi s teroristično dejavnostjo jugoslovanske politične emigracije v ZRN, "posvaril" Bonn: "...Po mnenju veleposlaništva ni za nas nikakršnih razlogov, da bi se pridružili tej kritiki."⁸⁰ Veliko mu je torej do tega, da se kljub temu dogodku odnosi med državama ne bi preveč skalili.

Epilog k poboju športnikov v Münchnu je osvetlil politično ozadje jugoslovanskega ravnanja v primerih afer, povezanih s teroristi, ki so bili v navezi s palestinskimi osvobodilnimi organizacijami in njegov potek osvetli tudi razloge za ravnanje jugoslovanskega vodstva v primeru neizročitve Carlosa Šakala in Hans-Joachima Kleina leta 1976 ter štirih teroristov iz vrst RAF-a leta 1978. Toda to je že druga zgodba.

---

⁸⁰ Ibid., 1637-1638.

Tomislav Brandolica
Hrvatski državni arhiv, Zagreb

APORIJE IDEJNO-TEORIJSKOG RADA: IDEOLOGIJA KAO PROFESIJA U SAVEZU KOMUNISTA HRVATSKE 1970-IH I 1980-IH¹

U ovom će se radu ukazati na trendove i procese koji su označavali kompleks idejno-teorijskog rada u Savezu komunista Hrvatske 1970-ih i 1980-ih. Navedeno razdoblje obilježeno je jačanjem značenja idejno-teorijskog rada u strukturama Partije, kao i naglašenijom prisutnošću ideoloških tema u javnoj sferi. Posebno se obraća pozornost na formiranje i rad idejno-teorijskih centara u hrvatskim regionalnim centrima te na njihovu izdavačku, edukacijsku, teorijsku i opću intelektualnu aktivnost. Razmotrit će se pojava i lik pojedinaca unutar strukture teorijskog rada koji su svojim javnim ili političkim nastupima, odnosno publicističkim priložima oblikovali javnu praksu koja povezuje ideološki i politički rad. Usto, nastojat će se definirati elementi svakodnevnih praksi rada u ovom dijelu javne sfere socijalističkog društva. Odmakom od promatranja idejno-teorijskog rada, s naglaskom na knjige, članke, istupe ili doprinose pojedinaca, pokušat će se pridonijeti cjelovitijem sagledavanju ove problematike te je uklopiti u širi kontekst naracije o povijesti Saveza komunista Hrvatske.

Cljučne riječi: idejno-teorijski rad, Centar za idejno-teorijski rad, Savez komunista Hrvatske, stručne rasprave, savjetovanje, Stipe Šuvar

U svakom istraživanju intelektualne i društvene povijesti struktura Saveza komunista Hrvatske povjesničar će se opet i iznova sudarati s kompleksom idejno-teorijskog rada kao praktične djelatnosti, ali i posve „nepraktičnog“, apstraktnog ideološkog parnjaka vojno-industrijskog kompleksa – drugog ključnog stupa koji je oblikovao osnovne postavke društvene ideje i društvene realnosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. Taj se idejno-teorijski kompleks ili rad na prvi pogled doima neuhvatljiv i amorfan, jedna aktivnost koja izmiče lakom definiranju, kao što rečenice partijskih ideologa često bježe po stranici u žaru misaone polemike ili zbog povremenog konceptualnog košmara, bilo slučajnog ili namjernog. No, kako se povjesničar pobliže upoznaje s njegovim normama i pravilima, intelektualnim i – što je možda još važnije – praktičnim ograničenjima, jasnije se ocrtavaju njegove karakteristike, ono što ga čini „radom“ u punom smislu pojma, kao i konceptualna bjelina koju je ispunjavao sadržajem i služio kao konstitutivni faktor u socijalnom tkivu Saveza komunista.

Promatramo li ovaj problem u perspektivi dužeg trajanja, možemo zaključiti kako je idejno-teorijski rad bio relevantan čimbenik u oblikovanju i obnavljanju većeg broja fenomena u desetljećima koja su prethodila vremenu kojim se neposredno bavimo u ovom tekstu: aspektima oblikovanja javnih politika u domeni društvenih djelatnosti,

---

¹ Ovaj je rad proširena verzija izlaganja „Profession: Ideologue. The Practice of Ideological and Theoretical Work in the Croatian League of Communists“, održanog 31. kolovoza 2017. na doktorskoj radionici „Novi čovjek za socijalističko društvo“ na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli. Rad je nastao uz potporu Stipendije za izvrsnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

tehnološkom razvoju, usmjerenjima i traganjima za novim horizontima u umjetnosti i ostvarenjima društveno-humanističkih znanosti. I u disciplinskom smislu idejno-teorijski rad bio je osnova za mnoge politike diferencijacija i formiranje linija na osnovi kojih su se određivale razdjelnice poželjnog i nepoželjnog u društvu i Partiji. U najširem mogućem kontekstu, idejno-teorijski rad prisutan je u mnogostrukim oblicima od kraja Prvog svjetskog rata pa sve do kraha suvremenog komunističkog pokreta 1990. godine. U međuratnom vremenu male ilegalne skupine aktivnih komunista, angažiranih profesionalnih revolucionara i simpatizera lijevog pokreta i lijeve misli sastajale su se u kružocima te proučavale marksističku publicistiku i znanstvenu produkciju, kao i beletrističku literaturu pisaca koji su imali slične idejne nazore – prije svega, književne radove Miroslava Krležu ili Augusta Cesarca kao prva imena ljevice na hrvatskoj međuratnoj literarnoj sceni.

S druge strane, stajao je veći broj tada notornih ljevičara poput Božidara Adžije, Otokara Keršovanija, Milovana Đilasa i mnogih drugih, koji su objavljivali publicističke radove i novinske tekstove, kao i tekstove društvene i književne kritike, zbog čega su bili pod prismotrom međuratnih režima i u strahu od odmazde, koju su mnogi intelektualci u hrvatskom slučaju i doživjeli nakon Kerestinca 1941. godine. Za Drugog svjetskog rata tako su ubijeni mnogi lijevo orijentirani intelektualci. Nakon 1945. godine došlo je do obnove ovog intelektualnog, društveno-humanističkog svjetonazorskog stava i svijeta ideološkog odgoja, u teorijskom i praktičnom smislu. Marksizam i lenjinizam stupili su na političku pozornicu te godine, a nakon 1948. i 1950. sve su fluidnije interpretirani u skladu s izmjenama dominantnih odnosa u internacionalnom i intrajugoslavenskom kontekstu. Komunistička ideologija te ideje samoupravnog socijalizma i teorijskog marksizma uključene su u javni diskurs i političke manifestacije od Partije do omladine, popularizirane su na temelju koreografirane mase partijskih škola, javnih predavanja, popularnih ili stručnih časopisa, a mlade generacije suočavale su se s tim porukama tijekom izvođenja obrazovnih programa.

Ranih 1950-ih relevantan je i međunarodni kontekst. Sukob Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom uzrokovao je potrese i u promišljanju marksističke tradicije i odmak od staljinističkih interpretacija. U ovom desetljeću sve je aktivnija postala nova generacija mlađih zagrebačkih i beogradskih filozofa, koji su nestandardno promišljali marksističku tradiciju i vratili se misli mladog Marxa.² Sredinom 1960-ih njihovi će se pristupi popularizirati na stranicama časopisa *Praxis*, čije su filozofske i političke analize najviši krugovi u Savezu komunista Hrvatske ocjenjivali duboko problematičnima. Stavovi *praksisovaca* popularizirat će se (pogotovo 1968.) na zagrebačkim studijima filozofije i sociologije te na novoosnovanim fakultetima političkih nauka.

Jure Bilić je, na tragu analize svih ovih kretanja, godine 1976. s dozom nezadovoljstva sumirao postignuća u razvoju sistema političkog obrazovanja i masovne idejno-teorijske izgradnje:

Podsjetio bih na to da smo poslije rata imali metod ideološkog rada i marksističkog obrazovanja kroz škole, tečajeve, kružoke. A onda je počelo vladati mišljenje da će se s transformacijom društva i društvenih institucija sama po sebi stvarati i izgrađivati

² V. Veselin Golubović, *S Marxom protiv Staljina: jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*, Zagreb 1985.

i marksistička svijest. (...) Mi smo i tada imali partijske škole, a osnovali smo i Visoku školu političkih nauka, koja je kasnije pretvorena u Fakultet političkih nauka, a takvi su fakulteti otvoreni i u republikama. Smatrali smo – budući da smo to institucionalizirali, ugradili u sistem obrazovanja – da je to zamjena za bivše partijske škole. I što se dogodilo? Dogodilo se da su se te škole političkih nauka, odnosno fakulteti političkih nauka gotovo u čitavoj Jugoslaviji pretvorili u nešto drugo. Neki od tih fakulteta i jedan broj nastavnika reproducirali su dio studenata koji su u osnovi bili opozicioneri socijalizma. (...) Sada su već u mnogim krajevima Jugoslavije počeli raditi marksistički centri i razne škole i seminari. Koliko smo zapustili ideološko obrazovanje pokazuje i to da do nedavno, skoro deset godina unazad, nismo imali na nivou Jugoslavije gotovo ni jednog skupa koji bi ozbiljno raspravljao o marksizmu. Dogodilo se to i stoga što smo mi – rušeći staru federaciju, stvarajući novo, razvijajući sve više suverenitet republika, autonomnost republičkih Saveza komunista itd. – smatrali da na nivou Saveza komunista Jugoslavije ne treba zadržati maltene ništa. No, od 1972. godine naovamo na tom se području učinilo više nego u prethodnih deset-petnaest godina.³

Upravo zbog ovog konteksta, odnosno zbog ove Bilićeve *interpretacije* konteksta – koja je inače bila kurentna intelektualna i politička roba u postmaspovskom vremenu – odlučio sam naglasak staviti na vrijeme od početka 1970-ih do samoga kraja 1980-ih godina. Vjerujem da ovo razdoblje čini jednu zatvorenu cjelinu prema općim ideološkim i društvenim trendovima jačanja političkog konzervatizma lijevog predznaka nakon sloma Hrvatskog proljeća u prosincu 1971. te društvene i nacionalne krize koja je obuhvaćala Jugoslaviju i Hrvatsku kako su 1980-e napredovale. Gledano strogo kvantitativno, interni „demografski“ pokazatelji Saveza komunista ukazuju na značajan porast broja članova od sredine 1970-ih. Oni navode na zaključak da se usporedno s planiranjem i nakon Desetog kongresa SKJ 1974. godine, vodila višegodišnja kampanja primanja novih članova, prvenstveno omladinaca i mladih radnika, kako bi se ostvarila tzv. „radnička većina“ u Savezu komunista.⁴ Prolaskom vremena, u popularnoj i službenoj kulturi, kao i na stranicama službenih statistika, Partija je percipirana kao Partija administracije i administrativne države te – kolokvijalno rečeno – organizacija velike glave i slabih udova. U svakom slučaju, niti partija radnika niti radničke avangarde. Koncept radničke većine u SK-u bio je cilj kojemu se težilo, a u ostvarivanju tog cilja učlanjivao se velik broj članova koji u nekim drugim vremenima možda ne bi bili primljeni zbog nedovoljne razine idejno-političke

³ Jure Bilić – Ivan Mecanović – Stipe Šušvar, *Politički, ekonomski i sociološki aspekt samoupravljanja*, Osijek 1976, 25.

⁴ „(...) da bi SK mogao da odigra svoju avangardnu ulogu potrebno je, dakako, osigurati da u njegovim redovima bude radnička većina. No, radnička većina, sama po sebi, ne bi bila dovoljna. Potreban je odgovarajući program, a to imamo, jer smo se orijentali na unošenje klasne suštine u sve odnose koje izgrađujemo u društvu. I rekao bih, tek sada, s takvom orijentacijom, možemo računati i na mijenjanje sastava Saveza komunista. Kad kažem mijenjanje, ne mislim samo na prijem novih članova, već i na odstranjenje onih kojima nije mjesto u Savezu komunista. (...) Treba primati u SK više omladine, seljaka i žena, kao i svih ljudi koji su borci za samoupravni socijalizam, za program SKJ. Ne smijemo biti sektaši. Historijski gledajući, najveća vrijednost naše Partije, (...), bila je u tome što je uvijek bila vezana ne samo za klasu, već i za najšire slojeve naroda: seljaštvo, inteligenciju i sve progresivne ljude (...).“, Bilić „Jačanje klasne suštine i društvene uloge SKJ“ (razgovor u redakciji *Komunista* o pripremanju Desetog kongresa, ožujak 1973.), u: Mirko Banjeglav – Vjekoslav Koprivnjak (ur.), *Klasa i avangarda. Jugoslavensko iskustvo: drugi svezak*, Zagreb 1983, 184.

izgrađenosti. Još jedna opasnost prijetila je zbog ove činjenice i titrala kao podsjetnik u službenoj kulturi ispod površine. Preživljavalo je sjećanje na Hrvatsko proljeće. Geslo 1970-ih i 1980-ih kružilo je kao opomena u partijskim forumima: „1971. se ne smije ponoviti“, a svaka manifestacija koja podsjeća na tadašnja zbivanja morala je biti suzbijena.⁵ U takvom kontekstu čak bi jedan oprezan i kontroliran priljev novih članova mogao rezultirati radikalizacijom u osnovnim organizacijama, općinskim komitetima, ponovnim buđenjem liderstva i liderskih ambicija (pejorativan termin iz „maspoka“) ili raznim masovnim manifestacijama koje bi bilo teže kontrolirati.

Poseban naglasak na temama idejno-teorijskog rada jasan je od sredine 1970-ih nadalje – među članovima i unutar same elite. Tada je osnovana središnja Politička škola Saveza komunista Jugoslavije u Kumrovcu. Godine 1975. formiran je Centar za idejno-teorijski rad (CITR) Centralnog komiteta SKH i započeo s radom u Zgradi društveno-političkih organizacija („Kockici“).⁶ Slični su se marksistički te centri za idejno-teorijski rad osnivali u drugim većim gradovima Hrvatske: Zagrebu, Splitu i Rijeci, a kasnije su se osnivali i u manjim regionalnim središtima poput Karlovca i Bjelovara.

Nakon 1974. godine raste broj publicirane ideološke literature – popularnih i pristupačnih reizdanja klasičnih marksističkih tekstova, tekstova samoga Marxa ili suvremenih marksističkih interpretacija. Knjige partijskih ideologa nisu same po sebi bile popularno štivo, niti ih se čitalo, osim u situacijama kada bi pobudile polemiku ili kritiku. Ta su djela često bila sredstvo za dolazak do cilja, nužan potez za ambicioznog ideologa ili političara. Radilo se o zbirkama govora, rasprava na plenumima ili objavljenih članaka u novinama i časopisima. U rjeđim slučajevima bile su to problemske monografije, koje su proizlazile iz magistarskog ili doktorskog rada.⁷

⁵ Jedan primjer, vezan uz studentski nacionalizam tzv. „slučaja Laščina“ 1982. godine: „O porastu nacionalizma i šovinizma, a posebno o klerofašističkom ispadu u studentskom domu Ivo Lola Ribar na Laščini, raspravljalo je, 13. decembra, Predsjedništvo Gradskog komiteta Saveza komunista Zagreba. (...) Možda je nekom od tih događaja 'na negativnoj liniji' dana i veća težina no što bi, realno, zaslužio, ali – isticali su govornici – bolje i to nego da se reagira nedovoljno spremno i smjelo. Godina 1971., sa svim onim naplavinama nacionalizma i kontrarevolucije, ne smije se više, niukom (*sic!*) obliku, ponoviti.“, cit. prema: „Sedamdeset prva se ne smije ponoviti“, u: Stevo Ostojić, *Javni dnevnik*, Zagreb 1984, 542-543.

⁶ Nakon smrti Vladimira Bakarića preimenovan je u CITR CK SKH Vladimir Bakarić.

⁷ Za primjere v. Koprivnjak, *Nacija i emancipacija*, Zagreb 1986; Isti, *Nacionalno pitanje u marksističkoj teoriji i socijalističkoj praksi*, Zagreb 1988 – knjiga nastala na temelju magistarskog rada „Nacija: politička ili zbiljska zajednica“.

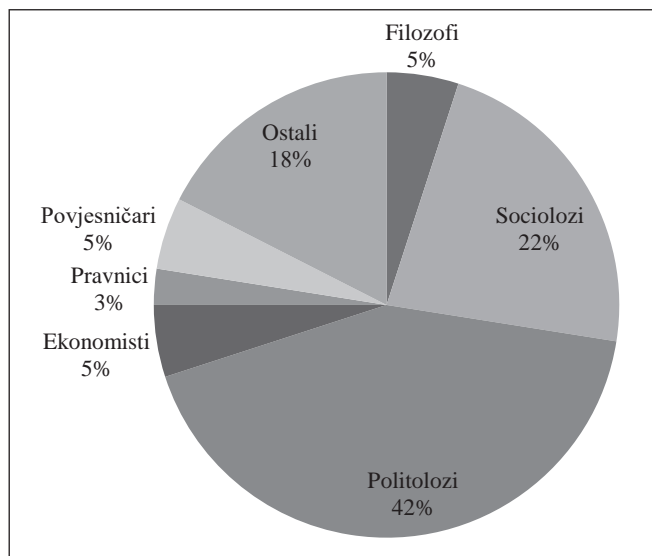
Tablica 1. Osnovni podaci o radu marksističkih centara i CITR-a (1987. godine)⁸

Marksistički centar	Godina osnivanja	Izdaje li svoj časopis	Osnovno područje djelovanja				Broj stalno zaposlenih	
			Idejno-polit. osposoblj. i marksist. obraz.	Izdavačka djelatnost	Samostalna	S drugim org.	Administracija	Direktori i stručni radnici
Centar za idejno-teorijski rad CK SKH	1975.	da	✓	✓	✓	✓	3	9
Zagreb (Gradski komitet SK)	1977.	ne (2 posebne edicije)	✓	✓	✓	✓	3	8
Dubrovnik	1979.	ne	✓	x	x	x	1	2
Split (Međuopćinska konferencija SK)	1979.	da	✓	✓	✓	✓	1	4
Rijeka (Općinski komitet SK)	1980.	da	✓	✓	✓	✓	1	4
Osijek	1982.	ne	✓	✓	✓	✓	2	5
Karlovac	1983.	ne	✓	✓	✓	✓	2	3
Split (OK SK)	1984.	ne	✓	✓	✓	✓	0	1
Bjelovar	1985.	ne	✓	✓	✓	✓	1	2
Sisak (MOK SK)	1985.	ne	✓	✓	✓	✓	1	2
Rijeka (MOK SK)	1986.	ne	✓	x	x	x	0	1
Ukupan broj radnika							15	41

Postavlja se pitanje: tko su i što su bili partijski ideolozi? Bili su to ljudi – napomenimo, najčešće muškarci – koji su se svađali, prepirali, pregovarali, uvjeravali, da bi se na kraju susretali na razini nekog turbulentnog kompromisa. Znali su pisati članke u kojima su ponavljali poznato i nisu otvarali nova pitanja, objašnjavajući pritom suvremene, međunarodne ili povijesne komunističke stavove, kao i usmjeravajući brzace ideološkog rada u Savezu komunista. Pisali bi za neke od ključnih časopisa idejno-teorijskog kompleksa u SK-u – *Naše teme* u izdanju CITR-a CK SKH, *Pogled* iz Splita ili *Argumente* iz Rijeke. Svi ti časopisi u svojim su povijestima prolazili značajne promjene. Tako su *Naše teme* osnovane 1957. kao kulturni časopis, koji je 1970-ih transformiran u neku vrstu središnjeg lista za

⁸ Tablica prema: *Teorijska i idejno-politička izgradnja Saveza komunista u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja: Osmo sjednica CK SKH, Zagreb 1987, 224-225.*

političku misao i teoriju, a kasnije je 1980-ih prihvaćen kao jedan od važnih historiografskih časopisa svoga vremena. *Argumenti* su uvijek bili više usmjereni na teme teorijske provenijencije, političke, sociološke ili pedagoške, dok su *Pogledi* na svojim stranicama velik prostor posvećivali dalmatinskim regionalnim temama, lokalnoj ekonomiji i društvu.

Grafikon 1. Kadrovska struktura direktorâ i stručnih radnika u marksističkim centrima (1987. godine)⁹

Međutim, nisu svi partijski ideolozi bili istoga kova, istoga stila ili radnih navika. Promotrimo li ih kao skupinu, vidimo razdjelnicu koja ih dijeli na one koji su posvećeni čistoj teoriji, političkoj znanosti ili praksi mišljenja, dok, s druge strane, stoje oni koji su svoje idejno-teorijske karijere posvećivali političkim razračunavanjima i obračunima – ili u najmanju ruku golom postizanju političkih poena na tom području. Idejno-teorijski radnici kretali su se u svom radu između mišljenja da su naručeni govornici, intelektualni repetitori općih stavova te mišljenja da su ozbiljni, angažirani intelektualci, karakterne osobe s moralnim središtem i vlastitim stavom, koji bi upravo zbog stava mogli otklizati u disidentstvo. Valja priznati da je među partijskim intelektualcima relativno skroman broj onih koji su prešli ili uzastopce više puta prelazili poroznu granicu između režimske privrženosti i disidentstva, pogotovo u razdoblju 1970-ih i 1980-ih. Posve je druga stvar bila posrijedi kad se radilo o pojedincima koji su završili u nemilosti Partije. Može se spomenuti nekoliko primjera, između ostalog, Predraga Vranickog, filozofa koji je kao *praksisovac* imao mnogobrojne kritičke osvrtne na društvenu stvarnost i partijsku politiku, a većinu svog profesionalnog i političkog aktivizma usmjerio je na borbu protiv staljinizma i dogmatskih shvaćanja. Možda je upravo zbog takvih stavova, koji nisu išli „niz dlaku“ u više trenutaka partijske povijesti, 1978. godine bio spriječen u mogućnosti kandidiranja za mjesto u Centralnom komitetu SKH kao kandidat zagrebačkog Saveza komunista. U istu bi rečenicu stalo i ime Predraga

⁹ Grafikon prema: Isto, 224-225.

Sl. 1. Karikatura Nedeljka Dragića s tribine Filmske kulture (24. veljače 1977.)¹⁰

Matvejevića, povremenoga gosta na okruglim stolovima i stručnim raspravama 1970-ih, koji je protjecanjem vremena sve više odudarao od službenih stavova te je zbog svojih javnih i privatnih stavova praćen od strane Službe državne sigurnosti i tretiran kao klasni neprijatelj – anarholiberal.

Poštujući princip „knjigom na knjigu, polemikom na polemiku“, jedan od intrigantnih elemenata idejno-teorijskog rada u razvijenom i kasnom socijalizmu bila je organizacija stručnih rasprava o pojedinim temama ili publikacijama. Rasprave su se organizirale u sklopu redovitih djelatnosti centara za idejno-teorijski rad (najčešće onih Gradskog komiteta SKH Zagreba ili Centralnog komiteta SKH), kao ekspertni forumi za refleksiju o važnim ideološkim, teorijskim ili, općenito gledano, kontroverznim temama tog trenutka. Damir Grubiša je kao voditelj CITR-a CK SKH 1985. godine ovako definirao taj segment njihove djelatnosti: „(...) u skladu s programom (...) povremeno raspravljamo o knjigama koje su izazvale javni interes, koje su naišle na oprečne reakcije kritike, koje su, drugim riječima, uspjele zaintrigirati javnost po ovim ili onim kriterijima, dosezima i metodom pristupa. (...) [R]adi se o našem permanentnom naporu da pridonesemo kritičkom sagledavanju sa pozicija marksističke kritike osnovnih sadašnjih doprinosa našoj historiji, našoj kulturi, književnosti, društvenoj teoriji i svim oblastima koje karakterizira ta skupna sintagma društvena svijest.“¹¹

¹⁰ Karikatura preuzeta iz: *Filmska kultura*, 108-109, 1977, 34.

¹¹ Damir Grubiša, „Uvod“, *Filmska kultura*, 154-155-156, 1985, 6.

Stručne rasprave posvećivale su se nekim važnim djelima, knjigama čiji je izlazak trebalo popratiti i službenim osvrtom. Neke rasprave imale su otvoreno negativistički karakter prema djelima i autorima. Nakon ovakvih negativno intoniranih rasprava nisu se brojile stvarne političke žrtve. One za sobom nisu ostavljale politička „groblja“. No, važan element u debatnoj koreografiji, kao i na nekom klasičnom partijskom sastanku, bio je niz što oštrijih, što slabijih kritika, nakon kojih je slijedila samokritika pozvanih autora. Kritički osvrti publicirali su se sredstvima javnog informiranja, stručnim časopisima, brošurama i specijalnim publikacijama. Poseban osvrt zaslužuje rasprava povodom objavljivanja prvoga sveska *Hrvatskog biografskog leksikona*, u organizaciji Gradskog komiteta SKH Zagreba. Kako je navedeno u točkama u pozivu na raspravu, moglo se nazrijeti smjer u kojem će se skup kretati:

3. Nedugo nakon promocije prvog sveska, u novinama i revijama čitamo kritičke osvрте na to kako se projekt u tom svesku pokazuje. U međuvremenu, su organi i tijela Saveza komunista iskazali kritičke idejno-političke ocjene nekih aspekata tog djela.

4. To su valjani društveno-kulturni, znanstveno-stručni i idejni razlozi da se o tom ambicioznom projektu i njegovu prvom tomu povede meritorna idejno-teorijska debata.¹²

U više primjera zamjerke su se svodile na klasične, vječne enciklopedističke kritike o broju redaka i neke druge strukovne, historiografske ili programatske propuste, koje je bilo preporučeno ispraviti u narednim svescima. Sudionici rasprave osvrnuli su se s nezadovoljstvom zbog prezentacije i interpretacije na posebno zamjetnu zastupljenost katoličkog klera, crkvenih intelektualaca, propovjednikâ i teologâ na stranicama leksikona. Povjesničarka Zorica Stipetić navela je da:

HBL prvi put unosi velik broj imena i to je bez sumnje značajno. Čini se, da najveći broj tih novih imena pripada području crkve. To može značiti i drugačiju interpretaciju povijesti i kulturne baštine (...). Međutim, na historijskim disciplinama u nas se nije obrazovalo dovoljno marksističkih istraživača za to područje, te je ono prepušteno crkvenim intelektualcima. (...) Tako je taj, po HBL-u važni segment naše povijesti, ostao posve izvan horizonta marksističkog vrednovanja, koje, treba li reći, nije nihilističko, nego analitičko i kritičko. Takvo vrednovanje, dakako, ne treba tražiti od crkvenih intelektualaca, ali ima osnove očekivati od uredništva.¹³

Bosiljka Janjatović tvrdila je da je obrada ličnosti iz povijesti radničkog pokreta bio potpuni promašaj redakcije.¹⁴ Goran Babić je u poslu Leksikografskog zavoda vidio i „izraz jedne duhovne kontrarevolucije na našem terenu.“¹⁵ Stavovi nisu bili ni približno unisono oštri, tako da je Ivica Maštruko odbio kvalifikaciju o kontrarevolucionarnom osjećaju uredničkog rada. Primjedbe su bile i konstruktivne: Drago Roksandić i Rene Lovrenčić izbrojili su relevantna imena koja su ispuštena – urednik *Leksikona* Aleksandar Stipčević osvrnuo se na to u svojoj zaključnoj raspravi, rekavši da je „Roksandića odlučio na neki

¹² *Aporije Hrvatskog biografskog leksikona*, Zagreb 1984, 12.

¹³ Isto, 28.

¹⁴ Isto, 92-93.

¹⁵ Isto, 107.

način 'kazniti' (...) da nam pomogne popunjavati abecedar imenima onih Srba koji nisu ušli u prvu knjigu, i onima koji trebaju ući u sljedeće knjige."¹⁶ Stipčević je u svom borbenom iskazu kritizirao mišljenje Ervina Peratonera da bi bilo potrebno objaviti dvije serije leksikona: „jednu u kojoj bi bili dobri Hrvati, i drugu u kojoj bi bili oni loši. Nemojmo se šaliti! Mislim da bismo time izazvali opći smijeh u cijelomu civiliziranom svijetu, jer je to leksikografski potpunoma neprihvatljiv postupak."¹⁷ Rasprava je privedena kraju nakon gotovo osam sati, kad je riječ dobio Ivo Cević iz Leksikografskog zavoda. Tom se prilikom zahvalio na kritikama i zaključio raspravu riječima nužne, neizbježne i kalkulirane samokritike, u kojima se može prepoznati i suptilan tračak cinizma: „bez obzira na neke zamjerke, hvala za ovaj skup."¹⁸

Filmska kultura, strukovni časopis filmskih kritičara i radnika u kinematografiji,¹⁹ organizirao je u suradnji sa CITER-om CK SKH niz tribina posvećenih pitanjima definiranja kulturnog trenutka filma, izazovima u industriji i uređivanja odnosa u kinematografiji: „Cilj Tribine 'Filmske kulture' je da se s marksističkog stanovišta, otvoreno i argumentirano, raspravlja o idejno-tematskim i drugim problemima filmskog stvaralaštva, kritike i kinematografije uopće."²⁰ Prva je održana 24. veljače 1977., a tema je bila „Naša kinematografija između biznisa i stvaralaštva“. Druga je održana 20. svibnja 1977., s temom „Naš film i suvremeni život“. Treća tribina naslovljena je „Filmska kritika i javno mnijenje“, a održana je 23. studenoga 1978. godine. Uz dužu višegodišnju pauzu, četvrta tribina posvećena je – slično kao i u slučaju *Hrvatskog biografskog leksikona* – raspravi o knjizi Ive Škrabala *Između publike i države: povijest hrvatske kinematografije 1896-1984*.

¹⁶ Isto, 121.

¹⁷ Isto, 122. Predloženi postupak Peratonera – kao i cijelu raspravu o *HBL-u* – kritizirao je Antun Vujić u svom stručnom osvrtu „Problem znanstvenih i stručnih kriterija leksikografskih informacija“, *Gordogan*, 17-18, 1985, 166-182. Iz jedne kasnije perspektive o raspravi je dao sljedeće ocjene: „Partija je organizirala 'javnu raspravu' na koju su bili pozvani uglavnom poželjni stručnjaci, i isti ti ideolozi. Prvi svezak *HBL-a* izašao je 1983. i obuhvaćao je slova od A do Bi. I unutar toga maloga abecednoga raspona našlo se dovoljno političkih 'propusta', čak i navodnih podvala. Ta javna rasprava zatim je objavljena u navedenim *Aporijama* pa je tako i do danas ostala zabilježeno političko štivo. Bio je to klimaks jedne već anakrone partijske političke intervencije u leksikografski rad i u sam Zavod, s posljedicom političke prozivke koja je tada još uvijek imala prijeteće mogućnosti. Rasprava se vodila pod znakom svojevrsnoga javnog političkog suđenja Zavodu, i to zbog već godinama uobičajene stigme, 'hrvatskog nacionalizma' koji je navodno obnovio *Hrvatski biografski leksikon* u 'dugom maršu nacionalista kroz institucije' (poslije 1971), kako se tada govorilo s nekih od visokih političkih mjesta. (...) Nije vrijedno detaljnije analizirati posve nestručnu kritiku koja je sabrana u tim *Aporijama*. Bilo je tu, dakako, i kompetentnijih i pomirljivijih tonova, ali partijska kritika leksikografije ne samo što nije izbjegnuta nego je dovedena i do apsurdna. (...) Uza sva ta šarlatanska nabacivanja koja su nam se i onda činila smiješnim, a danas gotovo nevjerojatnim, tada me je najviše zabrinuo ideološki, pseudoznanstveni stav; taj stav je pretendirao da zaista 'prevlada' neke od stvarnih problema i delikatnih mjesta znanosti i leksikografije, i to deciderano, stavljajući ideologiju ispred znanosti, dakle i ispred leksikografije kao znanosti ili struke.“ Cit. prema: Antun Vujić, „Leksikografija, znanost i društvo. S dodatkom: 30 godina poslije“, *Studia lexicographica*, 7, 2013, 28-29.

¹⁸ *Aporije Hrvatskog biografskog leksikona*, 127.

¹⁹ Tih 1970-ih i 1980-ih godina bila je to već starija, prva generacija filmskih radnika i kritičara, koji su se razvijali zajedno sa strukom od kraja 1940-ih i početkom 1950-ih, a njihovi su stavovi često ostavljali dojam dirigitiranog, prošlog svršenog vremena, pogotovo u usporedbi s mladim kritičarima okupljenima oko revije *Film*.

²⁰ Tribinu su 15. prosinca kao povremenu aktivnost pokrenuli Veselin Golubović, Fedor Hanžeković, Stevo Ostojić, Stanko Pekeč, Antun Petak, Ivan Salečić, Rudolf Sremec, Vladimir Tadej i Dušan Vukotić. Nav. prema: „Osnovana Kritička tribina Filmske kulture“, *Filmska kultura*, 107, 1977, 117.

Sl. 2. Karikatura Nedeljka Dragića s tribine Filmske kulture, zdesna nalijevo: Ivica Račan, Goran Babić, Branko Puharić, Zlatko Sudović (24. veljače 1977.)²¹

Na tribini se Škrabala na osobnoj i stručnoj razini vehementno kritiziralo. Diskutanti su isticali da je pre naglasio hrvatski karakter kinematografije, nasuprot potrebi za uklapanjem hrvatske filmske industrije u širi jugoslavenski kontekst.²² Također, kao greška uzet mu je osjećaj da se u njegovu djelu „dimenzionira manipulativna i propagandna komponenta kao jedina komponenta koja je važna za državni interes za kinematografiju.“²³ Među najoštrijim priložima bila je pročitana rasprava Josipa Kirigina, u kojoj je ironično tvrdio da „(...) [M]ogu raspravljati o filmu i društvu, ja podanik, podređeni, zarobljenik jedne stvari, koja me je tjerala da ‘namještam situacije’ i ‘retuširam stvarnost’ i da se krećem samo u okviru ‘zadate teme’? (...) Što se tu može? Svi smo bili neka služinčad, neka potrkala, neki izmečari, koji su raspolagali debelim novcima! (...)“, a na kraju – opet ironično, „benevolentno“ i superiorno – poentirao je: „Bez obzira na sve što je rekao, (...) smatram da mu knjiga ima pravo na život. Neka kola i neka se sama krška u vlastitom sosu protivrječja, poluistina, zabluda pa i gluposti. A ako obrlati neke nezalnice ili podigne rep novopečenim hiromantima, od toga ni pola vajde!“²⁴ Novinar Stevo Ostojić je okupljene podsjetio na Škrabalov udio u redakciji *Hrvatskog tjednika* 1971. godine, citirajući jedno njegovo onovremeno izlaganje o hrvatskoj kinematografiji.²⁵ Damir Grubiša kao moderator rasprave podsjetio je da je potrebno raspravljati o meritumu stvari, o knjizi samoj, na što je Danko Plevnik uzeo riječ i blaže kritizirao elemente Škrabalova pristupa, ali imao je i širi ekskurs o „maspokovcima“ na suvremenoj zagrebačkoj kulturnoj sceni te o potrebi prihvaćanja njihova afirmativnog doprinosa samoupravnom društvu:

²¹ Karikatura preuzeta iz: *Filmska kultura*, 108-109, 1977, 25.

²² Pogotovo rasprava Ranka Munitića, u: *Filmska kultura*, 154-155-156, 1985, 14-22.

²³ Rasprava Ivana Salečića, u: *Isto*, 12.

²⁴ Rasprava Josipa Kirigina, u: *Isto*, 13-14.

²⁵ Rasprava Steve Ostojića, u: *Isto*, 25-26.

Da li i u kojoj mjeri ohrabrujemo ljude koji se s maspokovske linije vraćaju ili pokušavaju vratiti na osnovnu produkcionu liniju ovog društva? Nismo li još uvijek i suviše naklonjeni tome da više pažnje pridajemo njihovim ondašnjim propustima, gotovo bez vidnije želje da budemo toliko ofanzivni kada treba priznati i neke današnje pozitivne napore tih ljudi?! Iznijet ću jedan primjer za ilustraciju. Jedan takav čovjek pripremao je tri godine izložbu o srpskom jezikoslovcu Savi Mrkalju, kao zajedničkoj baštini Srba i Hrvata u Hrvatskoj. To je upravo ono što nije tek deklarativni interes Saveza komunista, već ključno pitanje razvoja bratstva i jedinstva u zajedničkom njegovanju kulturnih vrijednosti. O takvom primjeru šutjeli smo i na otvorenju njegove izložbe, šutjeli smo u novinama, a jedina je tzv. „dirigirana“ novina [*Oko*] našla građanske hrabrosti da tog čovjeka i imenuje. Što će takvim ljudima preostati ako ih ne budemo poticali na ovakve aktivnosti? Preostat će im i dalje čežnja za negativnom pažnjom u stilu: „Kritiziran sam, dakle ipak jesam!“²⁶

Upravo Plevnikova rasprava pokazuje kako se svijet idejne ofenzive modificirao i kako se te, 1985. godine, nije moglo računati na monolitne rasprave i upriličenje jednodušnih stavova na forumima. U skadu s tim, za razliku od mnogih drugih sudionika sličnih tribina, Ivo Škrabalo kao autor te dvojica recenzenata njegove knjige – Marijan Matković i Ante Peterlić – odbili su se odazvati na poziv CITER-a CK SKH i *Filmske kulture*. Godine 1985. takav je osoban odabir bio bitno lakši, zbog već izgrađene javne svijesti o slabijem značenju takvih partijskih idejno-teorijskih manifestacija.

U razdoblju od kraja 1970-ih do sredine 1980-ih može se prepoznati upravo jedna definirana i programirana idejno-teorijska ofenziva te pokušaj stvaranja što šire kulturne lijeve fronte naspram ispoljavanja antisocijalističkih, anarholiberalnih i drugih disident-skih stavova. Karakteristike stvaranja idejne fronte posebno su prepoznatljive od 1982. godine, kada su Stipe Šušvar i Mladen Žuvela skupno preuzeli vođenje Sektora za idejni rad u Predsjedništvu CK SKH. Jedan od simbolički najintenzivnijih trenutaka dogodio se 23. svibnja 1984. godine, kada je održano „Savjetovanje o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva“, u organizaciji Komisije za idejna pitanja i informiranje CK SKH, pod predsjedanjem samoga Šušvara. Na savjetovanje pozvani su ključni predstavnici lijeve kulturne javnosti i inteligencije kojima je kao uvod u raspravu predan materijal tzv. „Bijele knjige“, stvarnog naslova „O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke“. Materijal je dokumentirao antisocijalističke i antisamoupravne stavove raznih angažiranih intelektualaca kako u Zagrebu tako i u Beogradu i Sloveniji, s naumom da „prije svega registrira i poveže materiju o kojoj je riječ, te da upozori ne samo na karakteristična gledanja, već i na određene momente sinhronizacije, povika u isti glas, razrade konjunktturnih teza, određenih povezivanja grupa i pojedinaca i bez obzira na podjelu na desnicu i ljevicu, ili na nacionalne pripadnosti i društvene sredine.“²⁷ Stavovi na samom savjetovanju nisu bili unisoni. Na sâm materijal, intonaciju pojedinih rasprava, kao i na opću klimu stvaranja ovakvog tipa lijevo anga-

²⁶ Rasprava Danka Plevnika, u: Isto, 27.

²⁷ Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA) 1220, Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske (dalje: CK SKH), D-dokumentacija, Pov. D-3937, 111. sjednica Predsjedništva CK SKH (20. lipnja 1984.), „O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu...“, 10.

žirane intelektualne fronte kritički su se osvrnuli novinar RTV-a Zagreb Žarko Božić te direktor RTV-a Zagreb i član Predsjedništva CK SKH Branko Puharić. Njihove su diskusije odudarale od općenito uređenog kolektivnog stava, ne toliko u shvaćanju da je potrebna značajna diferencijacija između malograđanskih i društveno retrogradnih stavova spram poželjnih stavova koji stvaralački oplemenjuju socijalističko samoupravno društvo, već u shvaćanju rasprava *samih*, u metodama „obračuna“ s devijacijama. Žarko Božić sazeo je taj stav ovim svojim porukama:

Iz ponašanja odgovornih radnika SK i njihovih istupanja izvire poruka o prilično značajnom ili možda o isuviše značajnom antifrontu u redovima inteligencija, a iz njihova zgražanja o pojedinim knjigama, aforizmima, itd. viri poruka o nemoći da se ovome suprotstavi. (...) kakvi su naši odnosi sa većinom? Zašto je ona šutljiva? I kakav je stav i odnos Partije prema radikalnim lijevim i dogmatskim ili jednostavno egocentričnim istupanjima intelektualaca iz naših redova, koji također stvaraju određenu klimu. (...) Ova grupacija (...), često i refleksno ulazi u nervozne bitke, optužbe i polemike, možda u iskrenom uvjerenju da time sprovodi liniju partije, ali poruka koju oni isijavaju djeluje suprotno. O polemici druga Gorana Babića već je u javnosti bilo dosta riječi. Ako netko tko se smatra komunistom u ovom društvu ustvrdi, da poznaje mnoge ljude koji danas i ovdje stradaju radi svog uvjerenja (...), onda je on faktički optužio svoju partiju i ocrnio svoje društvo.²⁸

Bio je to neizravan i kamufliran napad na Šuvara. Pravo izvorište za ove napade trebalo je ipak tražiti u nesređenim međuljudskim i političkim odnosima u vrhu CK SKH, prelamanju silnica individualnih i grupnih političkih ambicija, kao i u odnosima između grupacija koje su podržavale dvije najvidljivije ličnosti: Stipu Šuvara i Miku Špiljka. U unutarpartijskim i elitnim preslagivanjima, pa i na primjeru rezultata „Savjetovanja o idejnim kretanjima“, jasnije je u kolikoj je mjeri Špiljak bolje profilirao kadrovske potencijale u vrhu SKH i kako je kvalitetnije organizirao rad partijskog aparata ispod površine za uspješniju kontrolu nad polugama moći. Kritike na materijal i raspravu pristigle su iz Beograda, s obzirom na to da je Šuvar svojom aktivnošću prekršio nepisano pravilo po kojemu rukovodstvo Partije jedne republike nije organiziralo rasprave o zbivanjima (kulturnim ili političkim) u drugoj republici. Javne i privatne kritike u Hrvatskoj bile su također nepovoljne za cijelu akciju. Služba državne sigurnosti zabilježila je i aktivnosti disidenata pa je tako formulirana i informacija o zapažanjima Franje Tuđmana, koji je bio iznenađen mogućnošću povezanosti pooštrenja vlastite zatvorske kazne i ovom novom idejnom ofenzivom: „Ankica i Tuđman su cijelo poslije podne, sami, čitali novine ne bi li našli da je netko u diskusiji na savjetovanju o idejnim kretanjima u kulturi u CK SKH spomenuo Tuđmana i tako riješili dilemu oko toga zašto je baš sada donijeta odluka o nastavku izdržavanja kazne.“²⁹ Predrag Matvejević apostrofiran je u materijalu za savjetovanje te je sa suprugom telefonom vodio sljedeći razgovor: „Matvejevićeva supruga je to prokomentirala: ‘Ti si taknuo u osinjak.

²⁸ Diskusija Žarka Božića, cit. prema: HR-HDA 1220, CK SKH, D-dokumentacija, Pov. D-3937, 111. sjednica Predsjedništva CK SKH (20. lipnja 1984.), „Magnetofonski zapisnik sa Savjetovanja o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva (23. svibnja 1984.)“, 51-52.

²⁹ HR-HDA 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: SDS RSUP SRH), Informacija Centra SDS Zagreb (1. lipnja 1984.), 692/1984., 4.

Taknuo si čovjeka za ideološka pitanja. Ti znaš da sada ide čvršći kurs i sada to izdrži. Nije ti trebalo, ali sada gdje si tu si', na što je Matvejević zaključio: 'Trebalo mi je, zašto da živim dvolično cijeli život, onako kako žive u SSSR-u. Ja sam ljevičar i hoću da živim otvoreno. Izbacili su Gaju (Petrovića – op. a.), Grlića (Danka), šta znači ako izbace mene. Nek me Stipe (Šušvar) izbaci'.³⁰

Šušvar se od kritika u vlastitom partijskom krugu i beogradskih kritika branio sljedećom argumentacijom na Predsjedništvu CK SKH:

Mislim, da je bit u ovome, da se nas ovdje u Savezu komunista Hrvatske koji smo počeli u neku ruku prednjačiti u okupljanju ljudi, u skupu o historiografiji se to ogleda,³¹ u ovom skupu gdje su se odazvala najvidenija imena našeg stvaralaštva, u književnosti, dramskoj umjetnosti i filmu, da nas se spriječi u takvoj vrsti okupljanja sa optužnicom da prozivamo druge sredine i da se bavimo staljinističkom rabotom. I tu se poklopilo djelomično istupi na našem savjetovanju gdje je rečeno da staljinistički pojedinci nanose tone štete i više nego svi ovi koji su tobože protiv i nasuprot, što je uglavnom stvorilo eho u hrvatskoj malograđanskoj i nacionalističkoj javnosti aha staljinisti su tamo pokušali nešto da organiziraju pazite, pa im je rečeno u lice određena istina. Ako to ne vjerujete meni pričajte da ljudima koji su bili na savjetovanju, pričajte sa članom CK SKH Kostom Spaićem kaže da na Akademiji na kojoj je profesor da svi okreću glavu od njega: na kakvom si ti skupu bio? Ali da kažem, tamo gotovo i nema članova Partije osim njega i Ranka Marinkovića koji se ispričao da će doći. Taj eho je ovdje da smo staljinistički skup sazvali iz ovih razloga spora oko petorice i „Prosjaka i sinova“ i tumačenje to.³²

(...) A da je centar okupljanja nove opozicione inteligencije u Beogradu to nije sporno i to otvoreno moramo reći i ona više razrađuje politiku Dobrice Ćosića za sada nego politiku Centralnog komiteta. I ona na toj osnovi skuplja svoje koga god može u drugim krajevima Jugoslavije na platformi slobodarstva i borbe protiv staljinizma. I kada vi vidite koga iz Zagreba u novinama i na tribine dovode. Dovode isključivo naše praksiste, a glavna su imena koja reprezentiraju hrvatsku kulturnu i kreativnu stvarnost: Igor Mandić, Predrag Matvejević, Puhovski i Buvač, ljudi kojima mi ovdje ne dajemo toliko prostor. A onda iz reda naših privrednika i političara do maksimuma eksploatirali su koliko god mogli ne znam da li će još, dva imena: Šajbera i Šiftera. I kroz to sve se šalju veoma ključne poruke. Mi znamo svi, osjećamo ispod žita da smo u Jugoslaviji podijeljeni na ocjene i zbivanja, da po tom dominantnom mišljenju za kojeg bi ja rekao da i drugovi u političkom vrhu Srbije su mu jako skloni, inače me moraju uvjeriti da nije tako, jer ja imam dokumentaciju, Hrvatska je staljinistička, nacionalistička i u ovom trenutku vrši ovo što vrši. Bosna i Hercegovina je tamni vilajet, a Vojvodina radi neshvatljive stvari i u bitci je neprestano, kako je Kosovo blokirano znamo, o Crnoj Gori i Makedoniji ne bih tu jer ne znam toliko situaciju ali znam ponešto, a u Sloveniji je situacija vrlo burna. Osobno smatram da ovo kako se

³⁰ HR-HDA 1561, SDS RSUP SRH, Informacija Centra SDS Zagreb (30. svibnja 1984.), 672/1984, 3.

³¹ Misli se na skup o novijoj historiografskoj produkciji organiziran u CITR-u CK SKH. Izlaganja sa skupa objavljena su u knjizi *Historija i suvremenost: idejne kontroverze*, Zagreb 1984.

³² HR-HDA 1220, CK SKH, D-dokumentacija, Str. pov. D-3936, 110. sjednica Predsjedništva CK SKH (18. lipnja 1984.), „Magnetofonski zapisnik sjednice Predsjedništva“, IX/3-IX/4.

ponaša politički vrh Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Beograda u zadnje tri, četiri godine, od smrti Tita, vodi nas u mnogo veće nedaće nego naše ovakve male metodološke greške.³³

U konačnici je poentirao ovim sumiranjem svoga (i njihova zajedničkog) doprinosa u stvaranju široke socijalističke fronte lijeve inteligencije, koju je povezao u dužem trajanju i s vlastitim djelovanjem u republičkoj upravi (kao predsjednik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu) i s profesionalnim političkim radom u Partiji na ideološkim platformama:

Mi smo imali u zadnje vrijeme, bar na kulturnom frontu, dva okupljanja kakva nitko u Jugoslaviji nije imao. To je „Crvena knjiga“³⁴ i sve što se prije nje i poslije nje događalo. Na žalost, naša ekonomska situacija je štošta suspendirala i naš zanos u, ne mislim nas nekolicine ovdje, već uopće u kulturnom frontu Hrvatske, zbog toga splasnuo. (...) Drugo, naš rad na saniranju stanja u kulturi je dolazio do izražaja i na ovaj način. Naš rad da u sredstvima informiranja preokrenemo situaciju sebi u korist je dolazio do izražaja kroz naš dvogodišnji angažman da u „Danas“ da u Vjesnikovoj kući neke stvari preokrenemo što nam na žalost još nije uspjelo.³⁵ A RTV još nismo se usudili ni dirati, premda na njoj ima krupnih pukotina. Krenuli smo. Naš rad u Leksikografskom zavodu da uđemo iznutra,³⁶ naša borba gdje je Joža³⁷ bio do kraja angažiran da u izdavaštvu ekscese sprečimo, bitka oko štampanja Dedijerovih djela,³⁸ oko štampanja Kopiniča³⁹ sve do partijskih smjenjivanja i kazni.⁴⁰ To ovo savjetovanje treba gledati u cjelini tog našeg rada i nije u interesu našim protivnicima ni u Jugoslaviji, ni u Hrvatskoj da mi na ovom kursu nastavimo i stoga dobivamo neprestano etikete staljinističko nacionalističkih elemenata i tu se teškom paljbom na nas otvara vatra.⁴¹

Socijalistička ofenziva i fronta inteligencije jenjavale su nakon 1984. Sukob Šuvara i Špiljaka te konačna prevlast potonjeg u njemu uvjetovali su slabljenje intenziteta održavanja idejno-teorijskih skupova, polemika i javnih manifestacija.

S druge strane, valja se osvrnuti i na činjenicu da u jednom većem broju situacija rasprave nisu postajale „slučajevi“ sami za sebe, niti su služile kao partijsko dokumentiranje

³³ Isto, IX/5-X/1.

³⁴ Tzv. „Crvena knjiga“ bio je strateški dokument koji je mapirao razvoj materijalno-financijske osnove kulturnih djelatnosti. Knjigu je objavio Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, koji je tada vodio Stipe Šuvar. V. *Kulturna politika i razvitak kulture u Hrvatskoj*, Zagreb 1982.

³⁵ Nakon što je politički tjednik *Danas* ljeti 1982. javno razotkrio tzv. „afere zatvorenih lista“ u Petrinji, načet je utjecaj na republičkoj razini i dugogodišnja lokalna vladavina Borislava Mikelića, generalnog direktora SOUR-a Gavrilović i člana CK SKH. V. Jelena Lovrić, „Istina zatvorenih lista“, *Danas* (Beograd), 24. 8. 1982, 12-13.

³⁶ Šuvar se referira na posljedice rasprave o prvom svesku *Hrvatskog biografskog leksikona* (1984.).

³⁷ Josip Vrhovec, predsjednik Predsjedništva CK SKH 1983./1984., kao bivši novinar koji je ušao u partijske forume bio je često zadužen za rad sa sredstvima javnog informiranja i u više je slučajeva sudjelovao u političkom razrješavanju nastalih problema i devijacija.

³⁸ Misli na objavljivanje drugog i trećeg sveska Dedijerovih *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* (1981. i 1984. godine).

³⁹ Misli na objavljivanje dvosveščane knjige Vjenceslava Cenčića, *Enigma Kopinič*, 1-2, Beograd 1983.

⁴⁰ Između ostalog, misli se i na partijske kazne izrečene u redakciji lista *Danas*.

⁴¹ HR-HDA 1220, CK SKH, D-dokumentacija, Str. pov. D-3936, 110. sjednica Predsjedništva CK SKH (18. lipnja 1984.), „Magnetofonski zapisnik sjednice Predsjedništva“, 18/6-19/2.

stavova o pojedinim „slučajevima“. Uzmemo li u obzir neke od rasprava koje je organizirala redakcija časopisa *Naše teme* (najčešće u suradnji sa CITER-om Vladimir Bakarić), uviđamo da je često bila riječ o strukovno i zanatski utemeljenim, serioznim, stalozanim debatama na kojima se toliko bistrilo stavove koliko se i zainteresirane temeljito upoznavalo s problematikom na dnevnom redu. Na raspravama, koje su bile na teorijski visokoj razini, dobivale su se informacije o inovacijama u suvremenim društvenim i humanističkim znanostima iz hrvatskog, jugoslavenskog i globalnog konteksta.⁴²

Zaključimo definiranjem nekih trendova koje je moguće prepoznati u razvoju idejno-teorijskog rada 1970-ih i 1980-ih. Promijenio se od teorijskog promišljanja kao prođužetka političke znanosti u teorijsko promišljanje kao prođužetak socioloških, historijskih, društveno-humanističkih istraživanja općenito, pod utjecajem zaokreta nakon idejnih „devijacija“ 1971. godine. Od kraja 1970-ih i početka 1980-ih naglašeno se potenciralo objavljivanje ideološki ispravnih interpretacija pojedinih tema iz povijesti, baštine lijeve misli i humanističkih znanosti. Dogodio se zaokret od interpretacija koje su se brusile u teorijskoj kuli bjelokosnoj do interpretacija društvenih trendova informiranih sociološkim projektima. Politička teorija zamijenjena je socijalnim temama – moguće i zbog utjecaja društvene krize od početka 1980-ih.

Istovremeno, drugu su vrstu dileme imali neki stariji revolucionari i politički radnici poput Milke Planinc ili Milutina Baltića, koji su redovito na partijskim (zatvorenim ili otvorenim) skupovima propitivali stvarnu učinkovitost i produkciju idejno-teorijskog rada. Iduća generacija političara dijelila se često prema liniji „podrijetla“: jesu li potekli iz sfere idejnog rada ili realnog sektora. Pripadnici mlađe generacije bliži ideološkoj sferi, poput Stipe Šuvara ili Ivica Račana (ličnosti bez izravnog revolucionarnog iskustva), idejno-teorijski rad ocjenjivali su važnim *samim po sebi*, bez naglašavanja potrebe za nekim vanjskim vrednovanjem ili mjerljivim ishodima. Promišljanje je tako postalo jednako važno kao i rad: upravo od početka 1970-ih, sve do kraja 1980-ih, sve se više sklapaju sintagme: idejno-politička pitanja ostvarivanja ekonomske politike⁴³ i tome slične.

Odlaskom Stipe Šuvara na savezne funkcije u Beograd 1986. godine, upražnjen je vidljiv prostor ideološke fronte, čiji je on bio predvodnik. Više njegovih bliskih suradnika i istomišljenika (što u Centralnom komitetu, što u Republičkoj konferenciji Saveza socijalističke omladine Hrvatske) nakon njegova odlaska našlo se u političkoj zavjetrini. Šire članstvo SKH također je s nespokojem promatralo razvoj idejno-teorijskog svijeta u svojim sredinama. Šira unutarpartijska rasprava o stanju i problemima u teorijskoj i idejno-političkoj izgradnji, održana krajem 1986., rezultirala je ovim stavovima s terena:

Opća je ocjena svih rasprava da idejno-teorijski rad u SK ne zadovoljava, kako obimom tako i kvalitetom. On je, prema ocjenama, zatvoren u geta specijaliziranih ideoloških komisija, „ideologa-praktičara“, ili, pak, partijskih rukovodstava. Pojedinci i grupe imaju monopol na istinu, da ukazuju što jest a što nije pravo, tko jest a tko nije dobar komunista, da prosuđuju i presuđuju. (MOK SKH Sisak)⁴⁴

⁴² Za više informacija v. Koraljka Manojlović, „Povijesni prilozi u ‘Našim temama’ 1985–1989.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-2, 1990, 211-229.

⁴³ V., primjerice: „Zaključci CK SKJ o idejno-političkim pitanjima ostvarivanja ekonomske politike 1986. i razvoju u 1987.“, *Informativni pregled CK SKH*, 3, 1986, 27-29. Ovakvi su tekstovi sve češći 1980-ih, kako se idejno-teorijski retorički sklopovi uparaju s retorikom potrebe jačanja ekonomske osnove, politike stabilizacije, ekonomskim javnim politikama itd.

⁴⁴ Cit. prema: *Teorijska i idejno-politička izgradnja Saveza komunista*, 206.

Teorijska razmatranja su previše uopćena i odvojena od praktičnih ostvarenja. To su, često, teorijske konstrukcije i špekulacije koje ničem ne služe. (MOK SKH Karlovac)⁴⁵

Krajem 1980-ih najveći broj onih koji su spajali milje kulture i idejno-teorijskog rada bio je daleko od vrhunaca svojih političkih karijera. Tada su već ljudi poput kazališnog redatelja Koste Spaića ili Mladena Škiljana, pisca Mirka Božića, redatelja Vatroslava Mimice – koji su u ranijim vremenima svi bili angažirani kao komunisti i ideološki aktivisti – bili u svojim kasnim šezdesetima. U njima više nije bilo snage za aktiviranje u trenutku novog političkog obrata, a jednako vidljivih mladih idejno-teorijskih radnika i aktivista u tom trenutku nije bilo na vidiku. Nova vremena zahtijevala su nove ljude, a idejno-teorijski radnici i angažirani intelektualci-komunisti nestajali su iz javnog vidokruga. Nakon 1990. Goran Babić, važna ličnost te pokretač mnogih polemika i razračunavanja na liniji ideologije, otišao je u samonametnuti egzil u Beograd te ga se u promijenjenim zagrebačkim kulturnim krugovima tretiralo kao *persona non grata*. Suženi horizonti lijeve kulturne scene, preuzimanje sredstava informiranja i novinskih radnih organizacija od strane nove desne vlasti, ubrzana transformacija popularne kulture – sve je uzrokovalo činjenicu da je 1990. od svih bastiona socijalizma prvi šaptom pao svijet ideološkog rada. Dotadašnje društvene norme nisu toliko brzo obezvrijeđene koliko je došlo do rapidnog pomaka u političkom vokabularu. U intelektualnom i kulturnom prostoru strogo kodificirani idejno-teorijski kompleks zamijenjen je amorfnim svijetom nacionalnog preporoda, ponovno probuđenog vjerskog afiniteta i poruka impregniranih nacionalizmom. Da bi „zbunjenost“ šire kulturne javnosti bila veća, predstavnici novog smjera u inteligenciji novog režima bili su gotovo pa isti oni pojedinci koji su u nekom trenutku u povijesti socijalističkog režima bili predstavnici svijeta idejno-teorijske nadgradnje. Zaokret 1990. godine u najvećoj mjeri nije mogao proizvesti nove intelektualce, već je mnogima starima omogućio renesansu misli i stavova. To je obesmisliilo dominantnu kulturu dijaloga (ili monologa) kakvu su mnogi poznavali u socijalističkom režimu. Istovremeno je društvenoj osnovi, pomiješanom svijetu rada i potrošača – koji još nije imao jasnu predodžbu o tome što će prijelaz u kapitalizam značiti za njih – ostavio lažan osjećaj sigurnosti. Narod se napokon – i to rapidno – „riješio“ ideologije, ne prihvaćajući na prvi pogled da je očigledan odlazak bezbroj ideologa, društvenih kritičara i angažiranih intelektualaca s javne pozornice bio tek burevjesnik širih promjena. Promatramo li 1990. godinu u ovom svjetlu, više se može govoriti o mutnoj tranziciji, čije su definicije i opsezi klizavo bježali jasnoći. Ljudska cijena tranzicije bit će plaćena u dolazećim godinama.

---

⁴⁵ Isto, 207.

Prilozi

Izvod iz rasprave Koste Spaića te cjelovite rasprave Enesa Kiševića i Dragana Milivojevića sa Savjetovanja o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva (23. svibnja 1984. godine)

202.

KOSTA SPAIĆ:

Nakon svega što smo pročitali u ovom, rekao bih, krimiću, čovjek se kao član SK i marksista osjeća pripadnikom neke stranke u opoziciji. Citajući sve te stvari po novinama, časopisima, gledajući na televiziji ili slušajući na radiju istupe pojedinaca, ljutimo se dan-dva na te provokacije pa onda to zaboravimo do sljedećeg "slučaja", pa o svemu tome bi bilo potrebno mnogo raspravljati, osim da konstatiramo kako je ogromnim trudom sav taj "materijal" prikupljen na jednom mjestu u dokumentu koji je pred nama. Zato predlažem da se ta "politička pornografija" (drugačije to ne mogu nazvati) objavi u knjizi zajedno s našim diskusijama. Izdavačke kuće koje se bave takvim štivom našle bi tu, mislim, svoj profit.

No, mene je zanimala jedna druga stvar: zašto se je sve to dogodilo i zašto se još događa? Pa kada su drugovi Peratoner i Sutlić te pojave analizirali sa marksističkih pozicija i govorili o bitnim stvarima vjerovao sam da će se diskusija kretati na toj razini.

Nikada sebe nisam smatrao čuvarom Sv. Grala marksizma, a ni ova ideološka komisija CK nije nikakva Vestalka naše svete vatre, no kao marksisti moramo pokušati da razjasnimo zlo koje nas je našlo: od Međunarodnog monetarnog fonda do ovih tu pojava na tzv. planu duha (odnosno ne-duha) i vjerujem da ćemo u smirenijoj situaciji moći o tim pojavama razgovarati.

216.

ENES KISEVIC:

Neke su mi riječi već uzeli Ervin Peratoner, Vanja Sutlić i Kosta Spaić. Riječi koje dolikuju našim ljudskim licima; u ovom vremenu ravnodušnosti, vremenu odstupanja, vremenu lešinara, vremenu kad mnogi misle da se svitanje ne luči od sumraka. A luči se i te kako.

Ja sam uvijek tražio neki izlaz stihom, pa ću, kroz razgovor sam vidio da možda jedino tako mogu odgovoriti na ovu našu današnju temu, opet upozoriti stihom:

- S vremena na vrijeme dodje neko doba, kad nahrupi sva zavist, kad navre sva zloba. Susjed susjedu ni dobar dan ne želi. Pod jednim se krovom sin od majke dijeli. Brat ne vidi brata. Drug ne vidi druga. Zlomiso se koti. Širi se kuga. Dodju tako nekad neki dani krivi, nitko neće s nikim. Svak za sebe živi. Svak zbog drugog čuti sebe nevoljnikom. Nitko više ništa ne vjeruje nikom. U takva vremena, kad se strepnje množe, kad svijetu ovčja vuna raste ispod kože, u takva vremena nama razum valja, da ne stigne nas zlo što za nama se valja. Izadji iz sebe sitni ljudski stvore. Zar ti-suće rijeka ne čine jedno more? Zar u moru mora svoj potočić tražiš, svoj potočić mali hoćeš da ogradiš. Eto, toliko.
(Aplauz)

DRAGAN MILIVOJEVIĆ:

Predloženi "Materijal" govori, a neka mi bude dopušteno da parafraziram jedan drugi naslov, dakle ako je sve to "Stvarno i moguće", ako su sve te pojave stvarne i moguće u sferi kulture i stvaralaštva, tada možemo govoriti o činjenici da se sada i ovdje radi o demokratičnosti našega društveno-političkog sistema; demokratičnosti koja u sebi sadrži građanska i druga; polivalentna idejna, kreativna opredjeljenja, kao višeznačnost ljudskog djelovanja i izražavanja.

Medjutim, kada se promišlja koherentna, izdiferencirana marksistička misao (ne kao verbalna iritacija i forumska opredjeljenost, nego kao napredni humanistički pogled na svijet u svakodnevnoj praksi); dakle u ime i za takvu misao, uočavamo nedostatak idejne i kreativne aktivnosti, koja se iskazuje u krajnjoj konzekvenci onim stanjem u kulturi i stvaralaštvu kakvo sada i imamo, dijelom kao rezultat vlastite diferencijacije, razjedinjenosti; prvenstveno na planu marksističke misli kao prakse unutar Saveza komunista, sve do napredne i lijevo orjentirane inteligencije, uglavnom raštrkane u slobodne strijelce.

Glásnoća, idejna opredjeljenost i agresivnost s jedne strane, rezultat su tišine na drugoj strani. Uzročna povezanost je jasna.

Sastav ovog skupa, bez obzira na forumu, detalje o kojima se raspravlja, ukazuje da se u suštini kada se držimo teme, radi o istomišljenicima. Dakle, ovdje se ne može govoriti o dijalogu u odnosu na osobe ili djela koja su navedena

230.

u "Materijalu", jer nitko od navedenih ljudi nije prisutan, ali zato možemo govoriti, a što je očito iz mnogih diskusija, o polemičkoj misli okrenutoj prema nama samima, a koja je jedna od najvrijednijih konzekvenca, koje se mogu izvući iz ovog "Materijala"; da se upoznamo i odredimo tko smo i što smo, prvenstveno svoje moralno lice, kao bitni problem našeg vremena i prostora.

Mislim da postoje patrioti, postoje humanistički opredjeljeni umjetnici intelektualci, marksisti-komunisti, ali u ovom trenutku nije im omogućeno organizirano aktivno zajedništvo; kreiranje umjениčkih djela kao odgovor na mnoge pojave i probleme o kojima je ovdje bilo riječi.

Htio bin naglasiti da jedini primjereni način suprotstavljanja jeste; na predstavu, kazališni čin odgovoriti kazališnim činom, na knjigu - knjigom, na pjesme - pjesmama, na polemiku - polemikom.

U ovom trenutku pojavljuje se temeljno pitanje od izuzetne važnosti; da li postoji politički idejna marksistička organizirana snaga koja će uključiti u svoj program i svoj aktivitet napredne humanističke snage i inteligenciju u sferi kulture i stvaralaštva barem tako dobro organizirano i s osjećajem pripadnosti prema istomišljenicima kako to dobro čine mnogi naši protivnici.

Na kraju valja napomenuti, također jednu od činjenica, a ta je da se kultura i stvaralaštvo veoma dugo nalaze na marginama naših društvenih zbivanja, te ne bi trebalo biti iznandjen posljedicama koje su sada prisutne. No niti jedna greška nije uzaludno, ako se iz nje izvuku konzekvence.

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA NA BANIJU U VRIJEME SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE (1945. – 1990.)

Autor u tekstu donosi podatke o rušenju i uklanjanju pravoslavnih crkava, o rekviriranju parohijalnih domova od strane državnih vlasti i o odnosu prema pravoslavnim sveštenicima na teritoriji Banije (Sisak, Dvor na Uni, Glina, Petrinja i Hrvatska Kostajnica) u socijalističkom razdoblju (1945. – 1990.). Iz teksta, koji je nastao na temelju izvorne arhivske građe iz Hrvatskog državnog arhiva (fond Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske, fond br. 310), autor zaključuje da su dio crkava, koje su teško oštećene u Drugom svjetskom ratu od strane ustaša i Nijemaca, komunističke vlasti i sami mještani uklanjali u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Autor također donosi podatke o obnovi pojedinih objekata i gradnji novih objekata na banijskom području tijekom socijalizma.

Ključne riječi: Gornjokarlovačka eparhija, Srpska pravoslavna crkva, Banija, vjerske zajednice, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske

1. Posljedice Drugog svjetskog rata na Baniji

Hrvatska, odnosno oni krajevi NDH koji čine današnju Hrvatsku, imala je 1941. godine 3.780.000 stanovnika, od čega je Srba bilo 703.000 ili 18,6% (prema Žerjaviću). Između 1941. i 1945. stradalo je 86.449 Srba civila.¹ Igor Graovac i Dragan Cvetković u svojoj knjizi *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine* donose tablice s nacionalnom strukturom stradalih po regijama. Ukupan broj Srba procjenjuje se za 1941. na 705.544. Od toga je na području Banije (kotarevi Dvor, Glina, Kostajnica i Petrinja) živjelo 101.108 Srba. Prema podacima o broju ubijenih Srba na banijskom području, vidljivo je da je na teritoriju nabrojanih četiriju kotareva ubijeno 16.655 Srba ili oko 16,47% Srba u regiji.

Regija	Broj Srba 1931.	Broj Srba 1941.	Broj ubijenih Srba 1941. – 1945. i postotak od broja Srba 1941. u regiji
Slavonija	183.060	199.535	23.477 (11,76%)
Sjeverozapadna Hrvatska	67.622	73.707	2.683 (3,64%)
Hrvatsko primorje i Gorski kotar	27.716	30.210	2.985 (9,88%)

¹ Dragan Cvetković, „Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941–1945. iz 1946. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji“, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, ur. Hans Georg Fleck – Igor Graovac, 6, 2002, 365-381.

Dalmacija	92.613	101.874	4.373 (4,29%)
Lika	96.468	105.150	17.465 (16,6%)
Kordun	86.202	93.960	19.585 (20,84%)
Banija	92.760	101.108	16.655 (16,47%)
Ukupno	646.441	705.544	86.449 (12,25%)

O razmjerima stradanja Srba u NDH 1941. neizravno nam govore i podaci o ubijenim civilima u kotarevima u kojima su Srbi bili u apsolutnoj ili relativnoj većini, odnosno u značajnom broju. Podatke o broju stradalih na temelju poimeničnih popisa posjedujemo za kotareve Dvor i Glina. Među ukupno stradalim civilima tih kotareva ogromnu većinu činili su upravo Srbi.

Kotar	Broj stanovnika 1931.	Broj pravoslavnih 1931.	Broj stanovnika 1941. (za stopu demografskog rasta uvećan rezultat popisa iz 1931.)	Broj ubijenih civila 1941.	Postotak ubijenih civila 1941. od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru	Broj ubijenih civila 1941. – 1945. i postotak od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru
Dvor ²	26.579	23.452 (88,23%)	28.971	264	0,9%	2.191 (7,56%)
Glina ³	45.742	30.606 (66,9%)	49.858	2.157	4,32%	8.366 (16,78%)

Koliki je bio pogrom Srba upravo u prvoj godini ustaške vladavine, govore nam (također neizravno) i podaci o stradanjima civila 1941. u odnosu na ukupne civilne žrtve u tim kotarevima tijekom cijelog rata (1941. – 1945.): kotarevi Korenica i Udbina 44%, kotar Dvor 12%,⁴ kotar Vojnić 19%,⁵ kotar Glina 26%,⁶ kotar Donji Lapac 64%,⁷ kotar Vrginmost 60%,⁸ kotar Gračac 61%,⁹ kotarevi Gospić i Perušić 68%,¹⁰ kotarevi Slunj i Veljun

² Đuro Ostojić – Andrija Đermanović, „Na stratištima“, u: *Dvor na Uni*, ur. Mile Joka, Dvor na Uni 2011, 432.

³ Čedomir Višnjic – Branko Vujasinović – Đuro Roksanđić, *Glina 13. maja 1941*, Zagreb 2011, 70-154.

⁴ Ostojić – Đermanović, „Na stratištima“, 432.

⁵ *Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1989, 1114.

⁶ Višnjic – Vujasinović – Roksanđić, *Glina 13. maja 1941*, 70-154.

⁷ *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1985, 1108-1109.

⁸ Dušan Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980, 270-273.

⁹ *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1984, 895.

¹⁰ *Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1989, 982-983.

33%.¹¹ Poimenični popisi žrtava koji su načinjeni za spomenute kotareve ukazuju da se radi uglavnom o Srbima i pretežito o civilima.

U kotarevima gdje su Srbi činili apsolutnu većinu (primjerice, Dvor, Vojnić, Glina, Donji Lapac, Vrginmost, Gračac), od travnja 1941. do travnja 1942. „rješavanje srpskog pitanja“ u najvećoj se mjeri svodilo na ubijanja, dok su iseljavanja, donekle i prekrštavanja, uglavnom izostala.

Druga strateška poluga „konačnog rješenja srpskog pitanja“ bilo je prekrštavanje Srba s pravoslavne na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest. Cilj je prekrštavanja bila asimilacija pravoslavnog srpskog stanovništva, odnosno, kako su ustaše govorile, njihovo „vraćanje vjeri otaca“. Prekrštavanja su bila najmasovnija u drugoj polovini 1941. i u prvoj polovini 1942. Do početka 1942., dakle u nešto više od šest mjeseci, s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest prekršteno je u NDH oko 100.000 Srba.¹² Formiranjem Hrvatske pravoslavne crkve 1942. godine, broj prekrštavanja naglo je pao. Otprilike polovina tog broja odnosi se na one krajeve NDH koji čine današnju Hrvatsku. Na području Banije na rimokatoličku vjeroispovijest prešle su najmanje 43.063 osobe (prema popisima koji su sačuvani u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu)¹³, najviše na području čitave sjeverne Hrvatske. Treba svakako kazati da su brojni prijelaznici prekršteni i bez svojeg znanja te da su jednostavno uvršteni u popise prekrštenih a da nisu obavili obred prijelaza.

Što se tiče prisilnog iseljavanja kao trećeg vida „konačnog rješenja srpskog pitanja“, podatak Komesarijata za izbjeglice Srbije da je u Srbiji u ožujku 1942. evidentirano ukupno 80.113 izbjeglih i organizirano prisilno iseljenih iz NDH govori o masovnim progonima Srba iz NDH upravo 1941. Do 10. listopada 1944. broj izbjeglih zbog ustaškog terora i organizirano prisilno iseljenih iz NDH u Srbiji iznosio je 118.641.¹⁴ S područja Banije najveći broj prisilno iseljenih bio je s teritorija kotara Petrinja, njih 817 iseljeno je preko logora u Capragu i logora u Požegi, dok su s područja kotareva Glina, Dvor i Kostajnica bili prisilno iseljeni tek pravoslavni sveštenici i njihove obitelji.¹⁵

Kao odgovor na ove tri genocidne poluge ustaške politike prema Srbima javlja se masovni otpor, prvenstveno u krajevima koji su naseljeni srpskim stanovništvom. Vijesti o pokoljima širile su se, a stanovništvo, ponajviše na Baniji i u Lici, masovno bježi u šume i brda. Ustanak je podignut kao samoobrana, a sudjelovanje u narodnooslobodilačkoj borbi bilo je jedini način da hrvatski Srbi prežive rat. Stoga njihova nadzastupljenost u partizanskim jedinicama u odnosu na udio stanovništva u Hrvatskoj ne iznenađuje.¹⁶

¹¹ *Kotar Slunj i kotar Veljun u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1988.

¹² Nevenko Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39, 2007, 230.

¹³ Do ovog je podatka autor došao izrađujući poimenični popis prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na temelju popisa do kojih je došao istraživanjem u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu.

¹⁴ Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015.

¹⁵ Više o tome v. Isto, 200-202.

¹⁶ Igor Graovac – Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb 2005, 60.

2. Pravoslavni hramovi na području Banije

Na području Gornjokarlovačke eparhije nalazilo se 212 hramova Srpske pravoslavne crkve, što iznosi točno trećinu svih pravoslavnih hramova u Republici Hrvatskoj. Prema statistici koju je u prosincu 1960. godine donijela Komisija za vjerske odnose, Gornjokarlovačka eparhija 1941. godine imala je 180 hramova. Od toga ih je 1960., kada je Komisija izradila izvještaj¹⁷, u upotrebi bilo 50, demolirano 24, u ruševinama 59, srušeno do temelja 39 i adaptirano u druge svrhe osam. Od 126 parohijskih domova, tijekom rata uništeno je ili oštećeno 95, dok je 31 ostao u upotrebi. Dio tih hramova nestao je u proteklom, dvadesetom stoljeću, ali na njihovo postojanje ukazuju dokumenti, sačuvane fotografije i sjećanja još živih svjedoka njihova trajanja i nestanka. U ovom ćemo se radu posebno baviti stanjem pravoslavnih hramova nakon Drugog svjetskog rata na Baniji, kada je dio tih objekata, uslijed potpune nebrige državnih vlasti, ali i lokalnog stanovništva, nestao ili toliko propao da je njihova obnova bila neostvariva. Primjeri koji će se navesti, a o kojima su sačuvani dokumenti u Hrvatskom državnom arhivu, ukazuju na to da su lokalne vlasti i samo domaće stanovništvo nakon rata u tim krajevima vrlo često u potpunosti ateizirani, što je ponajviše pridonijelo činjenici da je dio objekata propao. Od ukupno 71 objekta koji je postojao i postoji na Baniji, njih 25 je potpuno nestalo u vrijeme Drugog svjetskog rata, osam ih nikada nije obnovljeno nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu, pet ih je srušeno nakon Drugog svjetskog rata, šest ih je nestalo prije ili nakon Drugog svjetskog rata zbog nebrige lokalnog stanovništva, dok su ostali objekti danas uglavnom ostali zapušteni.¹⁸

Stvaranjem socijalističke Jugoslavije kao multietničke zajednice Srbi u Hrvatskoj u velikom su se broju slučajeva priklonili ideji integralnog jugoslavenstva pa su time implicitno pokazivali spremnost adaptiranja novim prilikama i sredinama, što je nužno vodilo gubitku onoga što se tradicionalno shvaćalo kao identitet. Razlog tome bio je barem

¹⁷ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, HR-HDA 310, kutija 337, Pregled stanja crkava i parohijskih domova gornjokarlovačke eparhije.

¹⁸ Hramovi koji su u potpunosti uništeni u Drugom svjetskom ratu i od kojih nije ostao ni kamen na kamenu na Baniji jesu: Brđani, Drljače, Strmen, Timarci, Velika Gradusa, Šaš, Kinjačka, Petrinja, Tremušnjak, Veliki Šušnjar, Hrvatska Dubica (dva hrama), Hrvatska Kostajnica (dva hrama), Čukur, Utolica, Živaja, Lovča, Bojna, Brezovo Polje, Glina (dva hrama), Hajtić i Veliki Gradac. Hramovi koji nikada nisu obnovljeni, a oštećeni su u Drugom svjetskom ratu jesu: Donja Bačuga, Jošavica, Mačkovno Selo, Svinica (dva hrama), Slabinja, Komogovina i Brđani Šamarički. U Jošavici, Mačkovnom Selu, na malom hramu u Svinici te u Komogovini postavljen je krov zato da se ne bi do kraja ruinirao hram, ali su i ti krovovi tijekom vremena propali. U doba socijalizma srušeni su dokraja hramovi u Malom Gradcu, Ljubini, Crkvenom Boku, Segestinu i u Starom Selu. Zbog nebrige lokalnog stanovništva nestali su prije Prvog svjetskog rata hramovi u Paukovoju i Gornjim Jamama, a u periodu Kraljevine Jugoslavije i socijalizma hramovi u Banijskom Ljeskovcu, Glavičanima, Šakanlijama te u Gornjem Selištu. Nakon posljednjeg Domovinskog rata zapušteni su hramovi u Brđanima (Sunja), Velikoj Gradusi, Blinji, Meminskoj, Hrvatskoj Dubici, Hrvatskoj Kostajnici (Tirol), Donjim Kukuruzarima, Mečenčanima, Javornju, Rujevcu, Jovcu, Žirovcu, Donjem Klasiću, Dragotini, Hajtiću, Malom Obljaju i Vlahoviću. U posljednjem ratu 1991. godine minirana je crkva u Glinjskoj Poljani, a u vrijeme „Oluje“ i nakon te akcije uništeni su hramovi u Buzeti, Živaji i u Javnici (Kotarani). U relativno dobrom stanju stoje hramovi u Paukovoju, Dvoru, Petrinji (groblljanski hram), Donjem Selištu, Majskim Poljanama, Gornjem Klasiću i u Glini. O tome v. i Škiljan, „Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj“, u: *Očuvanje i zaštita kulturno-historijskog nasleda Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, ur. Vidoje Golubović, Beograd 2010, 43-99; Isti, „Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve na području Gornjokarlovačke eparhije – socijalistički period“, u: *Diplomatija i kultura Srbije: stanje i perspektive*, ur. Vidoje Golubović, Beograd 2016, 28-40.

dvojak, a čini se da su oba razloga bila podjednako jaka: strah od proživljenog terora u NDH te poslijeratna ideologija egalitarizma, neisticanja nacionalnih simbola, bilo kakvih nacionalnih institucija, organizacija i društava.

Činjenica je da su Srbi u Drugom svjetskom ratu izgubili vjeru u Crkvu i svećenike te smatrali da Crkva nije bila značajan faktor u obrani svog naroda na ovim prostorima jer su svećenici ili prisilno iseljeni od strane ustaških vlasti ili su u strahu za vlastiti život pobjegli u Srbiju te ostavili pastvu na milost i nemilost ustašama. Činjenica je isto tako da su brojni svećenici, kao tradicionalni nosioci nacionalnog identiteta hrvatskih Srba, bili žrtve fašističkog terora na samom početku rata te da nisu ni mogli znatnije pomoći svojim vjernicima. Srpska pravoslavna crkva na dan završetka rata, 15. svibnja 1945., imala je na čitavom području Hrvatske oko 50 svećenika i niti jednog arhijereja. Godine 1946. na prostoru Hrvatske bilo je vjerski organizirano 112 parohija, a 233 bile su bez svećenika.¹⁹

Sudbina vjerskih objekata nije bila ništa drugačija od sudbine ljudi. Nije neobično da su – naročito u krajevima gdje je partizanski pokret bio snažan – Srbi, dokazujući svoju privrženost partizanskom pokretu i komunizmu, i sami rušili nekadašnje stupove vlastitog identiteta. Tako ekstremni slučajevi rušenja bogomolja u Lici ili zanemarivanje brige oko objekata na Baniji i Kordunu, ukazuju na supstituiranje vjere ideologijom novog sistema, odnosno na shvaćanje Komunističke partije kao novog panteona.²⁰ Nakon rata, umjesto crkava, nastajale su na njihovim lokacijama i od njihova materijala škole, općinske zgrade, zgrade poljoprivrednih zadruga, nogometna igrališta i slično. Pojedine su hramove ustaše započele rušiti ili su ih zapalile, a onda su komunističke vlasti uklonile njihove ruševine i zauvijek im zatrle trag. Pojedine parohijske dvorove socijalističke su vlasti rekvirirale za trgovine, poljoprivredne zadruge, škole i slično, a odnos vlasti prema pravoslavnim sveštenicima često nije bio korektan.²¹ O tim problemima govori i ovaj članak.

3. Rekviriranje parohijalnih dvorova i zemljišta pravoslavne crkve na Baniji

Nakon Drugog svjetskog rata država je oduzimala brojne objekte vjerskim zajednicama. Tako su i mnogi parohijalni stanovi nakon Drugog svjetskog rata bili uzurpirani. Parohijalni stan u selu Živaja između Sunje i Hrvatske Dubice, gdje je crkva tijekom Drugog svjetskog rata porušena, uzurpirala je Opća poljoprivredna zadruga pa se pravoslavna općina u Živaji 1953. godine žalila zbog oduzimanja ove zgrade i tražila je odštetu zbog neplaćanja najma.²² Da su kotarevi i općine oduzimali pojedine objekte u korist zadruga, vidljivo je

¹⁹ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 127.

²⁰ U doba socijalizma nije se slavilo pojedine svece, a prema iskazima koje su dali kazivači, ikone su bile zamijenjene Titovim slikama. U to je vrijeme postojao kult Josipa Broza Tita, do kojeg su držali i Srbi i Hrvati. Kazivač R. D. iz Gornjeg Kosinja (1967.) smatra da su Srbi u okolici Gospića bili mnogo više „titoisti“ nego što su bili partijci ili Jugoslaveni. „U toj generaciji nije bilo ikone ili svijetle u kući. Na zidu je svugdje visila slika druga Tita“ (iskaz 12. 3. 2012).

²¹ O odnosu Srba u Hrvatskoj prema njihovim crkvama i vjeroispovijesti nakon Drugog svjetskog rata više v. Škiljan, „Srbi u Hrvatskoj u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata“, u: *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku. Izbeglice, prognanici i povratnici – izazov za savremenu Evropu i Zapadni Balkan*, ur. Darko Gavrilović, Novi Sad 2016, 79-92.

²² HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske, HR-HDA 310, kutija 142, 36/1955.

i iz primjera iz sela Javoranj kod Dvora na Uni. Ondje su, naime, kotarske vlasti 1949. godine oduzele ekspropriacijom dio zemljišta koji je pripadao parohiji i parohijalni stan u korist poljoprivredne zadruge, a da o tome uopće nisu obavijestile Gornjokarlovačku eparhiju, vlasnika objekta i zemlje. Zanimljivo je da su parohijalni stan u Gornjem Javornju, čija je izgradnja započela 1939. godine, a koja nikada nije završila, nakon rata stanovnici Gornjeg Javornja i okolnih sela željeli preurediti u osmogodišnju školu za 300-400 djece tamošnje parohije, što im nije uspjelo jer se tome usprotivila Gornjokarlovačka eparhija. Da bi riješile problem, kotarske vlasti u Dvoru na Uni odlučile su oduzeti Gornjokarlovačkoj eparhiji ovaj objekt te ga pretvoriti u sjedište zadruge. Međutim, prema dokumentu koji je sačuvan u fondu Komisije za odnose s vjerskim zajednicama, Opća poljoprivredna zadruga iz Gornjeg Javornja šest godina nakon što joj je predan objekt nije dovršila izgradnju parohijskog doma.²³ Ni u drugim banijskim mjestima nije bilo mnogo bolje. Parohijski domovi koji su preživjeli Drugi svjetski rat često su se koristili u raznorazne svrhe. U Dvoru se parohijskim domom u vrijeme neposredno nakon Drugog svjetskog rata koristila narodna vlast, a potom milicija, koja ga je predala crkvi s upropaštenim inventarom. U Rujevcu su se u parohijskom domu u vrijeme Drugog svjetskog rata održavali partizanski tečajevi. Pred kraj rata u njemu se nalazila bolnica, dok su se na tavan smještali mrtvački sanduci. U Obljaju kod Gline parohijski dom pretvoren je u zdravstvenu stanicu, poštu i trgovinu.²⁴ Da je imovina Srpske pravoslavne crkve na Baniji bila razvlačena i devastirana, na različite načine govori dokument koji ukazuje na uništavanje parohijskog doma u Brđanima Šamaričkim. Naime, ondje je do 1952. godine stajao neoštećen parohijski dom, koji je potom zbog nepažnje Milana Vujanića, poslovođe OPZ-a u Šamaričkim Brđanima, izgorio 7. rujna 1952. Nakon što je parohijski dom, u kojem se nalazila Poljoprivredna zadruga Šamarički Brđani, izgorio, lokalno stanovništvo počelo je razvlačiti kamen s objekta. Štoviše, u veljači 1956., netko je noću pod objekt postavio minu i tako ga još jače ošteti i razrušio, kako bi se kamen mogao lakše vaditi iz srušene zgrade. U međuvremenu započela je gradnja osnovne škole u naselju pa je mještanima, osim što su odlazili u obližnji kamenolom, drugi kamenolom predstavljala i ruševina parohijalnog doma. Nakon što se Gornjokarlovačka eparhija požalila na takav postupak, općinske vlasti u Dvoru zabranile su daljnje razvlačenje kamena s parohijskog doma. Međutim, do toga trenutka ostali su tek bijedni ostaci nekadašnjeg parohijskog doma.²⁵

4. Oštećivanje objekata i krađe

Na Baniji bilo je i drugih oblika samovolje i vandalizma. Tako su 26. ožujka 1959. općinski kurir Mića Trkulja iz Mačkova Sela, općinski lugar Luka Dodoš iz Dodoša i Ranko Žalić iz Joševice, namještenik u općini, provalili usred bijelog dana u hram u Mačkovu Selu i ondje razbili dva svijećnjaka, polupali dva stola i razbili preko 270 komada crepova. Gornjokarlovačka eparhija tražila je da se odgovorni sankcioniraju te je obavijestila Komisiju

²³ Isto, 238/1955.

²⁴ Isto, kutija 337.

²⁵ Isto, kutija 147, 126/1959.

za vjerska pitanja. Okružno javno tužiteljstvo Sisak podnijelo je optužni prijedlog protiv navedenih osoba. O rezultatu postupka, nažalost, nemamo podataka.²⁶

Krađe u hramovima bile su učestale, osobito u vrijeme neposredno pred raspad Jugoslavije. Ikone u hramovima postizale su visoke cijene na crnom tržištu pa su ih kradljivci odlično prodavali. Tako je između 27. siječnja i 1. veljače 1989. godine provaljeno u hram u Meminskoj, odakle je otuđeno devet ikona. Ikone, koje potječu iz 19. stoljeća, u hram u Meminskoj donesene su 1962. godine iz hrama u Srednjevu u Srbiji te su očigledno imale određenu vrijednost.²⁷

5. Rušenje sakralnih objekata

Mnoge se crkve, kao što je već spomenuto, rušilo zato da bi na njihovim temeljima nicale škole, štale, zadružne trgovine i slično. Na Baniji je takvih primjera bilo manje nego na Kordunu i u Lici. No, pet hramova na Baniji imalo je i nakon propasti NDH tragičnu sudbinu. U Starom Selu između Siska i Sunje 1947. godine minirana je crkva. Na temeljima parohijskog doma, od materijala s crkve i od parohijskog doma, izgrađena je zgrada trgovine unutar koje su bile smještene i društvene prostorije. Ostatke hrama u Crkvenom Boku, koji je stradao tijekom Drugog svjetskog rata u bombardiranju, seljaci su razvukli nakon rata, a na jednom dijelu crkvišta izgrađena je zadružna štala.²⁸ Još je žalosnija sudbina hrama u Ljubini, koji je dočekao kraj rata još u relativno dobrom stanju. Međutim, sveštenik iz Dvora želio je građu ovog hrama prodati šumariji, koja te ostatke nije otkupila zbog visoke cijene.²⁹ Posebnu priču predstavlja pitanje crkve u Malom Gradcu. Naime, tu su crkvu ustaše teško oštetile u kolovozu 1941. godine. Tijekom rata lokalno stanovništvo razvlačilo je materijal s crkve, tako da su do kraja rata od hrama ostali tek dijelovi zidova. U vrijeme rata u Malom Gradcu srušena je i škola. Budući da je stanovništvu nakon rata bila potrebna škola, ostatke crkve mještani su ugradili u novoizgrađenu školu. Crkva je u svojim dopisima isticala da je hramu samo nedostajao krov i da ga se lako moglo obnoviti, a ne srušiti do temelja. Navodno su se nakon rata preživjeli članovi nekadašnjeg Crkvenog odbora Mali Gradac sastali i donijeli odluku da se ruševine hrama upotrijebe za gradnju škole. Budući da je Gornjokarlovačka eparhija osporila Crkvenom odboru donošenje takve odluke, sastao se skup birača koji je donio isti zaključak. Na skupu birača 203 osobe potpisale su da se slažu s gradnjom škole na mjestu nekadašnjeg hrama. Hram u Malom Gradcu do temelja je srušen 1948. godine. Crkva je nekoliko godina nakon gradnje škole pokušala dokazati da su mještani materijal s crkve ugradili u zadružnu štalu te je tražila da joj se ustupi ta zgrada za vršenje bogoslužja, kao i zemljište. Narodni odbor Općine Glina nudio joj je česticu na kojoj se nekada nalazila škola, a koja se nalazi nasuprot sadašnjoj školi, odnosno nekadašnjoj crkvi. Na tu zamjenu Gornjokarlovačka eparhija nije željela pristati. Crkva se žalila i na činjenicu što je zvonara, koja je stajala ispred crkve, također uklonjena 1954. godine, a

²⁶ Isto, kutija 146, 83/1959.

²⁷ Isto, kutija 277, 77/1989.

²⁸ Isto, kutija 337.

²⁹ Isto.

NO Općine Glina osporio je pravo svešteniku koji je opsluživao područje Malog Gradca korištenje vrtom.³⁰

Tako su na području Banije također uklonjeni pojedini hramovi, čija je obnova bila moguća. Ipak, lokalne vlasti na Baniji bile su manje drastične od kordunskih i posebno ličkih vlasti, koje su ponekad rušile potpuno čitave objekte, koji su preživjeli rat pod izgovorom da je narod toga i toga sela tako odlučio.

6. Obnova/neobnova pojedinih hramova

Obnove pravoslavnih hramova nakon Drugog svjetskog rata bile su relativno rijetke i gotovo nikada stručne. Ipak, jedan od objekata koji je obnovljen pedesetih godina dva-desetog stoljeća jest mala drvena crkva svetog Ilije u Buzeti. Radilo se o rijetko sačuvanom drvenom sakralnom objektu koji je preživio Drugi svjetski rat (jer su susjedne crkve brvnare u Hajtiću, Velikom Šušnjaru, Tremušnjaku i Velikom Gradcu bile spaljene) te je zbog toga Konzervatorski zavod financirao i nadgledao popravak vanjštine objekta, dok za njegovu unutrašnjost nije imao dovoljno novaca pa je Crkvenu opštinu u Buzeti savjetovao da se obrati Savjetu za nauku i kulturu NR Hrvatske s molbom da se osiguraju sredstva u budžetu Savjeta za obnovu unutrašnjosti objekta. Gornjokarlovačka eparhija tražila je 500.000 dinara za daljnju restauraciju hrama, a Crkvena opština bila je spremna uložiti još 100.000 dinara.³¹ Ostale objekte pravoslavne crkve na Baniji „krpale“ su samostalno crkvene vlasti. Tako je vidljivo da je 1961. godine u mjestu Jošavici nedaleko od Petrinje obnovljen krov hrama, kako se objekt ne bi dokraja urušio. Iste godine obnovljen je djelomično i hram u Mačkovu Selu, a i onaj u selu Gornji Javoranj. U Dvoru je crkva obnovljena 1958. godine, a u Javnici/Kotaranima 1977. godine.³² Problemi su se javljali i s ruševnim objektima koje Crkva nije popravila. Tako je hram u Donjoj Bačugi zjapio kao ruševina usred sela nedaleko od osnovne škole. Osnovna škola „23. srpanj 1941.“ u Donjoj Bačugi zatražila je da se objekt sanira zbog opadanja građevinskog materijala koji bi mogao ozlijediti koje dijete, a u slučaju većeg rušenja i školska zgrada. Kada je Komisija za vjerska pitanja iz Petrinje uputila 1968. godine zahtjev za sanaciju hrama Gornjokarlovačkoj eparhiji, potonja je protumačila da Komisija želi srušiti ostatke crkve.³³ Hram je saniran, kako se ne bi srušio do temelja, ali tek kasnije, no nikada nije obnovljen.

7. Odnos prema sveštenicima na Baniji

Vidljivo je da je na području Gornjokarlovačke eparhije nakon Drugog svjetskog rata bilo vrlo malo sveštenika pa su tako 1949. godine na području Banije bila svega dvojica sveštenika u kotaru Kostajnica (u Dubici i Kostajnici), jedan u Dvoru i jedan u selu Klasnić kod Gline, dakle sveukupno samo 4 sveštenika.³⁴

³⁰ Isto, kutija 143, 86/1956.

³¹ Isto, kutija 151, 25/1961.

³² Isto, kutija 349, 160 i 162/1989.

³³ Isto, kutija 188, 2/1969.

³⁴ Isto, kutija 134, 1450/1949.

Pojedinim sveštenicima, osobito na glinskom području, zabranjivalo se održavanje bogoslužja. Tako je 22. svibnja 1958. godine pravoslavni sveštenik iz Gline Nikola Diklić otišao u Obljaj kako bi ondje održao bogoslužje na hramovnu slavu. Međutim, toga je dana bio proglašen dan žalosti za pokojnim Đurom Salajem, članom Saveznog izvršnog vijeća. Sveštenik je došao na sâm dan u Obljaj i ondje odlučio upozoriti prisutne da tog dana nije dopuštena nikakva pjesma ili ples i kako je najbolje da se nakon bogoslužja razidu svojim kućama. Kada se pripremao započeti s bogoslužjem, pristupila su mu dvojica muškaraca, od kojih je jedan bio djelatnik UDB-e, a drugi član Komiteta iz Gline, koji su mu priopćili da je zabranjeno bilo kakvo okupljanje ljudi tog dana i da će ga se kazneno goniti ako se ne pokori toj naredbi. Sveštenik je na to odlučio da neće održati bogoslužje te je ljudima koji su se okupili na ruševinama hrama u Obljaju priopćio da odu kućama. Nakon što je krstio dvoje djece u selu, krenuo je prema Glini, ali je iz daljine vidio da se na ruševinama hrama okupilo više ljudi koji pjevaju i igraju kolo, što nitko nije sprečavao. I Diklić, ali i drugi sveštenici na području Banije zaključili su da su djelatnik UDB-e i član Komiteta u Glini na svoju ruku zabranili Dikliću bogoslužje i da je takvo što bilo protupropisno jer oni na svojim područjima nisu imali nikakve zabrane bogoslužjenja tog dana. Stoga su ovaj događaj prijavili Odjelu unutrašnjih poslova u Sisku, koji je ostao neugodno iznenađen takvim samovoljnim postupanjem.³⁵

Da bi se otežalo održavanje lokalnih hramovnih slava i u kasnijem socijalističkom razdoblju, lokalne su vlasti zabranjivale prodaju hrane i pića prilikom crkvenih godova pa su se crkvene vlasti žalile Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama. Takva se situacija dogodila u Blinji 1984. godine, kada se nakon hramovne slave u kolovozu u blizini crkve nije moglo dobiti ni čašu vode. Gornjokarlovački episkop Simeon Zloković isticao je da su se zbog takvih običaja organizirale usporedne proslave, koje su se odvijale jedna kod crkve, a druga negdje podalje od nje, gdje se moglo jesti i piti u izobilju.³⁶

Ponekad su i članovi crkvenih odbora zloupotrebljavali svoj položaj pa su tijekom hramovnih slava znali prikupljati dobrovoljne priloge koje su trošili na piće i hranu. Tako se dogodilo i na hramovnu slavu u Živaji 2. kolovoza 1949., kada su crkveni odbornici prikupljali novac unutar i izvan crkvene porte. Zbog toga su članovi Mjesnog narodnog odbora Živaja oduzeli novac crkvenim odbornicima, koji su se navodno za dio prikupljenog novca na ovoj slavi napili, „što je poprilično negodovalo kod masa“.³⁷

Sveštenici su, kako u periodu odmah nakon Drugog svjetskog rata tako i u kasnijem razdoblju, ranih osamdesetih, imali problema. Tako je dubički paroh napisao dopis Sekretarijatu unutarnjih poslova u Kostajnici zbog anonimnog pisma koje je primio, a u kojem je stajalo: „Bradonja, ti odi u Srbiju pa štiti krstove srbske. Ovo je Hrvatska. Naši pretci srušili su jednu, a mi ćemo ovu drugu u najskorije vrijeme. ...“ U pismu paroh iskazuje zabrinutost zbog ovakvih pisama te ogorčeno konstatira da su Srbi ovu zemlju „natopili svojom krvlju“ te da ima pravo odlučiti „gdje će pod ovim nebom živjeti“. Paroh je očito smetao hrvatskim nacionalistima, koji su gledali obnovu pravoslavnog hrama u Hrvatskoj Dubici te pokušaj obnove polusrušenog hrama u Slabinji.³⁸ O pokušaju obnove hrama u

³⁵ Isto, kutija 145, 109/1958.

³⁶ Isto, kutija 258, 171/1984.

³⁷ Isto, kutija 137, 2698/1950.

³⁸ Isto, kutija 254, 108/1983.

Slabinji sačuvani su dokumenti u fondu Komisije za odnose s vjerskim zajednicama. Naime, 1984. godine dubički paroh zatražio je od Skupštine općine Kostajnica dozvolu za obnovu hrama u Slabinji. Odmah ju je dobio, ali je dozvola vrlo brzo povučena. U vremenu dok je ona vrijedila, obnovu hrama pomagali su belgijski državljani, u najvećoj mjeri studenti, koji su fizički došli pomagati u obnovi. Međutim, kada se referent za građevinske poslove u Kostajnici vratio s bolovanja, odmah je poništio građevinsku dozvolu. Mlade se Belgijance također pozivalo na razgovore u Kostajnicu, gdje ih se pitalo o tome što rade u Slabinji, a majstori koji su radili na obnovi hrama nisu ostajali duže od jednog dana na gradilištu jer im je, prema pisanju gornjokarlovačkog vladike Simeona, naredeno da se maknu s gradilišta. SO Kostajnica je sve optužbe koje je vladika iznio na njihov račun negirala, ali je iz njihova dopisa vidljivo da su uistinu pokušavali otežavati obnovu hrama ukidanjem građevinske dozvole te da Belgijanci prilikom obnove hrama nisu bili dobrodošli.³⁹

8. Komemoracije i spomen-domovi

Sudjelovanje na komemoracijama ili vođenje komemoracija predstavljalo je problem. Nakon Drugog svjetskog rata Srpska pravoslavna crkva organizirala je spomen žrtvama glinske crkve. Međutim, 1962. godine organizirana je građanska komemoracija pa je 1963. gornjokarlovački vladika Simeon zatražio od Republičke komisije za vjerska pitanja da odobri vjerski obred prije ili nakon građanske komemoracije.⁴⁰ Posebni su problemi nastajali ako su se na mjestima gdje su stajali hramovi podizali spomen-domovi. Najpoznatiji takav primjer bio je onaj u Glini. Na mjestu gdje je stajao pravoslavni hram krajem šezdesetih godina dvadesetog stoljeća podignut je spomen-dom glinskim žrtvama koje su ubijene u srpnju 1941. u glinskoj crkvi. Srpski patrijarh German uputio je prosvjed Saveznoj komisiji za verska pitanja. U dopisu je ovako napisao: „Podizanje spomen doma glinskim žrtvama, samo po sebi je lepa stvar, ali njegova primena, tj. priređivanje igranki i drugih zabava na samom tlu gdje je nekada bila Srpska pravoslavna crkva u kojoj je bio ‘masovni pokolj’ njenih vernika, bila bi teška uvreda rodbini, prijateljima i znancima ovih žrtava i čitavom pravoslavnom narodu.“ German je stoga tražio da se spriječi podizanje spomen-doma na tome mjestu.⁴¹

9. Gradnja novih hramova i jačanje nacionalizma

Gradnja novih hramova bila je na Baniji rijetkost. Tek negdje šezdesetih godina započelo je građenje novih hramova na crkvištima. Na novome mjestu u Glini, na oko 100 metara od stare građevine, podignuta je crkva svetoga Georgija 1963. godine. Novac za gradnju hrama u najvećoj mjeri osigurali su emigranti iz SAD-a. Dio tih emigranata, njih oko 140, došao je iz SAD-a i Kanade na osvećenje hrama u Glini, iako nisu svi sudjelovali na samom činu osvećenja. Na osvećenju hrama 21. rujna 1963. godine bili su i predstavnici

³⁹ Isto, kutija 258, 201/1984.

⁴⁰ Isto, kutija 160, 104/1963.

⁴¹ Isto, kutija 190, 153/1969.

rimokatoličke crkve te ratni glinski katolički župnik, Slovenac Franc Žužek, koji je spasio mnoge glinske Srbe. Na osvećenje došao je i američki konzul iz Zagreba. Prema podacima Komisije za odnose s vjerskim zajednicama, u samoj manifestaciji osvećenja sudjelovalo je oko 2.500 ljudi, a poslije osvećenja bilo je u Glini oko 3.500 ljudi. Nakon toga na ručak u Dom partizana pozvani su najvažniji uzvanici, među kojima su bili pravoslavni i katolički svećenici, predstavnici iseljenika, predstavnici Matice iseljenika iz Hrvatske i Srbije, predstavnici Narodnog odbora Općine Glina, kotara Sisak i Komisije za odnose s vjerskim zajednicama. Potonjoj je smetalo što je episkop Simeon isticao da se radi o spomen-crkvi glinskim žrtvama, što je istaknuo i na ploči na hramu.⁴²

I u Petrinji se na novome mjestu dizalo hram. Dana 10. svibnja 1973. godine pozitivno je riješeno pitanje gradnje hrama u Petrinji na poziciji Turkulinova-Nazorova ulica 13, iako se Konzervatorski odjel u Zagrebu nije složio s tom lokacijom, smatrajući da bi crkva trebala biti na poziciji gdje ima više prostora.⁴³ Hram u Petrinji dovršen je 1976. godine.⁴⁴ Međutim, u više se navrata dogodilo da su lokalne vlasti odbijale gradnju novih hramova. Doduše, takvih slučajeva bilo je više na Kordunu (Donji Budački i Blatuša), ali je vidljivo da se i na Baniji vlasti nisu uvijek slagale s gradnjom novih sakralnih objekata. Kada je paroh iz Jasenovca zatražio suglasnost za gradnju novog pravoslavnog hrama u susjednoj Uštici, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama SO Novska odbila je gradnju tog objekta.⁴⁵

Možda je razlog tome bio i strah od međunacionalnih napetosti koji je bio prisutan na svakom koraku, posebice razbuktavanjem nacionalizama (kako hrvatskog tako i srpskog). U Petrinji je Boro Mikelić, direktor Radne organizacije Gavrilović, u svojstvu člana Centralnog komiteta SKH, pozvao petrinjskog paroha i predbacio mu zato što je vodio vjernike u Jasenovac.⁴⁶ U vrijeme kada su se u Jugoslaviji počeli buditi nacionalizmi dolazilo je i do podjela među ljudima, bez obzira na nacionalnost i vjersku pripadnost. Naime, kako je jugoslavenski socijalizam pomalo slabio, slabjeli su utjecaji onih koji su nekada u potpunosti kontrolirali cjelokupnu situaciju. Tako su u selu Živaji 1989. godine, na hramovnu slavu 2. kolovoza (Sveti Ilija), lokalni Srbi bili podijeljeni u dva tabora. Jedan dio njih odlazio je slaviti hramovnu slavu na mjesto koje su odredile vlasti, kod zadružnog doma Petar Mečava, a drugi, koji su se u tim vremenima počeli ponovno osjećati vjericima, odlazili su do kapelice u selu. Gornjokarlovačka eparhija upozorila je na taj problem i molila Mjesnu zajednicu da ubuduće ne „dijeli društvo“, tj. da ne izaziva „zlu krv među ljudima“.⁴⁷

10. Zaključak

Pravoslavne crkve na Baniji teško su stradale u Drugom svjetskom ratu, a nakon njega uglavnom se nisu obnavljale i ponovno podizale. U usporedbi s pravoslavnim crkvama istočne Slavonije i Dalmacije, gdje gotovo uopće nije bilo uništavanja crkava, pravoslav-

⁴² Isto, kutija 162, 272/1963.

⁴³ Isto, kutija 213, 94/1973.

⁴⁴ Isto, kutija 228, 109/1976.

⁴⁵ Isto, kutija 223, 125/1975.

⁴⁶ Isto, kutija 258, 171/1984.

⁴⁷ Isto, kutija 281, 187/1989.

ne crkve na Baniji doživjele su visok stupanj devastacije. Prvu devastaciju napravili su Nijemci, ustaše i partizani tijekom Drugog svjetskog rata. Tada su crkve opljačkane, zapaljane, bombardirane i minirane. Međutim, još gora od ratnih razaranja bila su ona koja su uslijedila u mirno doba, koja su učinjena u Narodnoj Republici Hrvatskoj, odnosno u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, a kasnije u SRH, odnosno SFRJ. Ta se uništavanja ponajviše pripisuju samim stanovnicima tih srpskih naselja, lokalnim NOO-ima i općinskim organima. Tako je u tome periodu u potpunosti srušeno pet objekta na Baniji. Tri polusrušene crkve u Malom Gradcu, Crkvenom Boku i Šegestinu te dva neoštećena objekta u Starom Selu i Ljubini. Način na koji se odnosilo prema ostalim građevinama u doba socijalizma bio je ponižavajući. Njihove ruševine prepuštale su se na milost i nemilost vremenskim nepogodama, a u hramove se često provaljivalo te se njihov inventar pljačkao. One crkve koje su „preživjele“ Drugi svjetski rat bile su prepuštene polaganom propadanju. Malobrojne građevine bile su pokrivene zato da ne bi do kraja propale, a broj se vjernika naglo smanjivao. Prva obnova uslijedila je pedesetih godina. Radilo se o hramu svetog Ilije u Buzeti koji je ostao bez krova tijekom rata pa je Konzervatorski zavod u Zagrebu obnovio njegovu vanjštinu. Većinu kasnijih obnova poduzimali su emigranti, koji su se nakon Drugog svjetskog rata, ali i prije njega, odselili u SAD. Bio je loš i odnos prema malobrojnom pravoslavnom sveštenstvu, koje je bilo izloženo verbalnim napadima i prijetnjama od strane lokalnih vlasti. U vrijeme kasnog socijalizma, osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, stradao je zbog nebrige stanovništva biser drvene arhitekture, crkva brvnara u Banijskom Ljeskovcu. Godine 1991. pravoslavne crkve na Baniji doživjele su još jednom devastaciju. U ratnim sukobima 1991. uništena je crkva u Glinskoj Poljani koja je preživjela Drugi svjetski rat, a drveni hram u Buzeti stradao je u akciji „Oluja“, kao i hram u Javnici (Kotaranima) kod Dvora koji su spalile muslimanske postrojbe koje su došle na to područje. Hram u Živaji uništen je miniranjem nakon akcije „Oluja“ (24. rujna 1997.).⁴⁸ A koliko se danas toga promijenilo? Usprkos tome što na banijskom području djeluju četvorica paroha (u Hrvatskoj Kostajnici, Dvoru, Glini i Petrinji), parohije su puste i bez vjernika, a ono malo ljudi srpske nacionalnosti koji žive na Baniji starije su životne dobi pa parosi obavljaju više sahrana nego krštenja i vjenčanja. Iako objekata koji su pod krovom još uvijek ima, narod se u njima okuplja vrlo rijetko, najčešće u vrijeme kramovske slave. Ateizacija Srba na Baniji tijekom četrdeset godina socijalizma učinila je i to da lokalno stanovništvo nije naviknuto posjećivati hramove, pa čak ni u vrijeme kramovskih slava, a strah koji još uvijek vlada u nacionalno mješovitim sredinama (poput petrinjskoga, glinskoga i kostajničkoga kraja) uzrokovao je gotovo potpuno zamiranje vjerskog života na Baniji.

⁴⁸ O tome više v. Škiljan, „Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj“, 43-99.

NAPAD NA POLICIJSKU STANICU GLINA 26. LIPNJA 1991.

Dan nakon proglašenja neovisnosti Republike Hrvatske, dio srpskog stanovništva Gline je 26. lipnja 1991. podignuo oružanu pobunu i napao mjesnu Policijsku stanicu, koja je bila posljednje uporište hrvatskih vlasti u ovome gradu. Nakon četverosatnog otpora, 15-ak policajaca bilo je prisiljeno na predaju. Ovim činom počeo je otvoreni sukob na području Gline i Banije/Banovine. Na osnovi dokumentacije srpske i hrvatske te JNA provenijencije, tiskovina, literature i intervjua sudionikâ ovoga događaja, u ovome tekstu rekonstruiraju se zbivanja koja su prethodila napadu, sâm tijek borbi na Policijsku stanicu te posljedice.

Ključne riječi: Domovinski rat, Glina, policija, Policijska stanica, srpska pobuna

„**B**ila je koja minuta prije 20 sati kada su se oglasila zvona zagrebačkih crkvi i kada je dr. Žarko Domljan (predsjednik Hrvatskog sabora) svečano objavio da je Sabor izglasao i da su toga trenutka stupile na snagu četiri državnopravne odluke, nakon kojih je uskliknuo: ‘Rođena je država Hrvatska. Neka joj je sretan i dug život!’“. Tako je zagrebački list *Vjesnik* izvijestio o saborskom donošenju Ustavne odluke o samostalnosti i suverenosti i Deklaracije o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske 25. lipnja 1991.¹ I dok su građani pred Saborom slavili, 75 km od Trga sv. Marka, u Glini je počela prava drama. Svjesni da je donošenjem ovih akata Republika Hrvatska prestala biti dio Jugoslavije i postala samostalna država, u kojoj oni nisu željeli živjeti, niti biti njezini građani, dio lokalnih Srba podignuo je oružani ustanak protiv hrvatske države i 26. lipnja 1991. krenuo u napad na Policijsku stanicu Glina – posljednju instituciju u gradu koja je još bila pod nadzorom hrvatskih vlasti. Time je počeo otvoreni rat na glinskom području, koji je okončan nakon četiri godine, 6. kolovoza 1995., operacijom „Oluja“.

1. Stanica javne sigurnosti Glina

U vrijeme demokratskih promjena 1990. godine prostor Banije/Banovine bio je pod nadležnošću Sekretarijata za unutrašnje poslove (SUP) Sisak, jedne od 16 ustrojbenih jedinica Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove (RSUP). U sastavu SUP-a Sisak bile su četiri stanice javne sigurnosti (SJS): Glina, Petrinja, Dvor i Kostajnica, tj. po jedna za svaku općinu, stanice milicije u Sisku i Sunji koje su pokrivale po dio Općine Sisak i Stanica milicije za kontrolu i regulaciju prometa u Sisku.² Na višestranačkim izborima u

¹ „Rođena je država Hrvatska“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 6. 1991., 1.

² Odluka o sjedištu i području na kojem se osnivaju SUP-ovi. Kl: 200-01/89-01/11. Ur. br: 5030107-89-4400., od 25. XII. 1989. u: *Informativni list Radne zajednice RSUP-a SR Hrvatske* (Zagreb), br. 56, siječanj 1990., 1.

ovoj regiji izbornu pobjedu odnio je Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH–SDP).³ Stoga u SUP-u nakon izbora nije došlo do izmjena zapovjedne strukture. Na čelu SUP-a ostao je sekretar Stjepan Paller, a u SJS-u Glina Branko Baždar, koji je još od 80-ih godina bio na toj funkciji.⁴

Sabor je 29. lipnja 1990. donio odluku o uklanjanju ideološkog znakovlja i naziva iz republičkih institucija.⁵ Sukladno s time, uslijedila je transformacija ukupne institucije te je RSUP postao Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP). Još su neko vrijeme na nižim instancijama zadržani stari nazivi,⁶ da bi 14. studenoga 1990. stupio na snagu novi zakon kojim su milicionari preimenovani u policajce, SUP-ovi postali Policijske uprave (PU), SJS-i Policijske stanice (PS). Naziv sekretar promijenjen je u načelnik, a rukovodilac PS-a u zapovjednik. Novi su termini simbolički trebali pokazati kako će služba ubuduće biti depolitizirana.⁷ Nove nazive pratila je izmjena simbola. Novim Ustavom 22. prosinca 1990. Republika Hrvatska dobila je novu zastavu i grb s povijesnim grbovima, koji su trebali biti postavljeni na svim državnim institucijama, pa i na PS-ima. Na tom je tragu odlukom MUP-a zvijezda, kao ideološki simbol socijalističkog sistema, 12. veljače 1991. na odorama policajaca zamijenjena amblemom grba Republike Hrvatske.⁸

No, u PS-ima Glina, Petrinja, Dvor i Kostajnica koji su pokrivali općine znatno ili većinski nastanjene srpskim stanovništvom, gotovo ništa od tih promjena nije primijenjeno. Iako se u dokumentima koristio termin policijska stanica, policajci su do kraja lipnja 1991. nosili natpis milicija i crvenu zvijezdu, a na zgradama PS-a vijorile su hrvatske zastave sa zvijezdama petokrakama⁹ ili se nije vijorila nikakva zastava, kao u slučaju PS-a Glina. Samo je nad ulazom u PS Petrinja bila istaknuta nova hrvatska zastava.¹⁰ Bila je to odluka PU Sisak, kojom se htjelo smanjiti antagonizam lokalnih Srba prema policiji te izbjeći nemire. Procijenjeno je da bi korištenje novom zastavom i grbom moglo biti povod za oružane napade na policajce i zgrade PS-a.¹¹ Da je ovo bila pravilna mjera, pokazuju sljedeći slučajevi: na zgradi glinskog poduzeća „Prehrana“ na Staru godinu 1990. izvješene su zastave Republike Hrvatske, SFRJ i Srbije. Zbog hrvatske zastave u upravnu zgradu poduzeća

³ „Banija između nade i ponora“, *Vjesnik* (Zagreb), 21. 12. 1990, 2.

⁴ „Struka potisnula politiku“, *Jedinstvo* (Sisak), 10. 5. 1990, 3; „Svečano u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), 17. 5. 1984, 4.

⁵ Odluka Sabora SR Hrvatske da se pristupi raspravi o promjeni Ustava SR Hrvatske. Kl: 012-02/90-01/01., od 29. VI. 1990.; *Narodne novine* (Zagreb), br. 28, 30. 6. 1990.

⁶ „Odsad Ministarstvo“, *Informativni list Radne zajednice MUP-a RH* (Zagreb), br. 60, srpanj-kolovoz 1990, 1.

⁷ Upute o primjeni Zakona o izmjenama Zakona o unutrašnjim poslovima, u: *Informativni list Radne zajednice MUP-a RH* (Zagreb), br. 65, siječanj 1991, 2.

⁸ Naredba MUP-a o zamjeni zvijezde petokrake na uniformi djelatnika amblemom grba RH. Br: Kab 176/1. 1991., od 12. II. 1991. (Za sve dokumente za koje se ne navodi arhivska institucija preslike su u autorovu posjedu)

⁹ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje: NAZG), Juraj Jerneić, *Ratna spomenica župâ Sv. Ivana Nepomuka Glina, Sv. Franje Ksaverskog Viduševac, Sv. Ilije Maja, Ranjenog Isusa Mala Solina: od 1991. do 1998.*, Zagreb 2005, 61.

¹⁰ Razgovor autora s Ivanom Kvakićem, zapovjednikom PS-a Glina 1991., rujan 2016. (dalje: Kvakić intervju)

¹¹ Sažetak procjene PU Sisak o situaciji i predviđenim mjerama PS-a Petrinja, Glina, Kostajnica i Dvor za 29. i 30. 11. 1990. Br: 511-10-01/01-Šp/90., od 28. XI. 1990. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje: HMDCCR), fond 622, mtbr. JNA, kut. 24. Izveštaj OB 622. mtbr o formiranju novih PS-a, od 21. III. 1991.

ubačena je ručna bomba.¹² U Ravnom Rašću se 1. svibnja 1991. rafalno pucalo na kuću Nikole i Petra Nogića jer su na jarbol pored kuće seljani izvjesili hrvatsku zastavu.¹³ U Glini su 19. svibnja 1991. sa zgrade općinske uprave, Katastra i Suda poskidane i odnesene nove natpisne ploče s hrvatskim grbom.¹⁴ S druge strane, po ulicama Gline od rujna 1990. moglo se vidjeti pojedince okićene četničkim simbolima,¹⁵ a u proljeće 1991. nepoznate osobe ukopale su jarbol kod ulaza u Glinu iz smjera Petrinje (kraj bivšeg mosta na staroj Majji) te o nju izvjesili srpsku zastavu s 4S. Policajac Bogdan Kotur inzistirao je da se ona ne dira jer da je to zastava Srpske pravoslavne crkve, čije isticanje nije zabranjeno.¹⁶

2. Prvi napad na Policijsku stanicu Glina

Navedene promjene odvijale su se u sjeni oružane pobune dijela srpskog stanovništva protiv hrvatskih vlasti. Pobunu je pokrenula Srpska demokratska stranka (SDS) ljeti 1990. Počela je održavanjem referenduma o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj, a vrhunac se događa proglašavanjem Srpske autonomne pokrajine (SAO) Krajine, nakon čega eskalira u rat.

Iako je žarište pobune bilo u sjevernoj Dalmaciji i istočnoj Lici, snažno se osjetila i na Baniji/Banovini. U Glini je 19. kolovoza održan referendum za srpsku autonomiju. U središtu grada je 18. kolovoza, uoči referenduma, održan miting u organizaciji SDS-a, na kojem se, među ostalim, tražilo formiranje Regionalnog SUP-a za Baniju i Kordun sa sjedištem u Glini. Policajci, većina kojih je bila srpske nacionalnosti, gledali su sa simpatijama na skandiranje mitingaša: „Nećemo redarstvo – hoćemo OSUP-e“, „Nećemo redarstvenike – hoćemo miliciju“ te „Nećemo šahovnicu – hoćemo zvijezde“.¹⁷ Općinska skupština Dvora je 20. rujna 1990., na prijedlog SDS-a, donijela odluku da od MUP-a za-trazi osnivanje Regionalnog SUP-a za Baniju i Kordun sa sjedištem u Dvoru. Obrazloženje je bilo da ondje živi većinsko srpsko stanovništvo pa je nužno da tu djeluje SUP s nekoliko SJS-a. Ovi zahtjevi bili su identični zahtjevu koji je upućen iz Knina.¹⁸

Nakon što su prvaj fazi pobune sjeverna Dalmacija i istočna Lika izmahnule kontroli hrvatskih vlasti, SDS-ovci su planirali proširiti pobunu i na Baniju/Banovinu.¹⁹ Kao povod uzeta je odluka MUP-a od 27. rujna 1990. o povlačenju 60% oružja rezervnog sastava policije. Propaganda iz Srbije i Knina o ugroženosti Srba u Hrvatskoj je učinila svoje i

¹² HMDCDR, kut. SM Glina-krivične prijave 1990. Zapisnik PS Glina o uviđaju poslovne zgrade „Prehrane“ u Glini. Br: 511-10-30-Kn-94/90., od 31. XII. 1990.; „Tko je ubacio eksploziv“, *Večernji list* (Zagreb), 6. 1. 1991.

¹³ HMDCDR, kut. SM Glina-krivične prijave 1991. Kr. prijava PS Glina protiv nepoznatih počinioca kriv. djela ugrožavanja sigurnosti. Br: 511-10-30-Ku-40/91., od 4. V. 1991.

¹⁴ Depeša PS Glina o skidanju natpisnih ploča. Br: 511-10-30-01-2037/91., od 19. V. 1991.

¹⁵ Marko Sremić, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“, *Državnost: časopis za politiku, znanost, kulturu i gospodarstvo*, 3, 1997, 353-354.

¹⁶ Kvakić intervju.

¹⁷ NAZG, fond Nadbiskupski duhovni stol (dalje: NDS), br: III. – župe (26) Glina 1685-1998. Fascikl 4. Obavijesti iz Gline Karla Lipaka upućene Josipu Klariću od 14. IX. 1990. Fascikl 5. Izvješće Karla Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno Josipu Klariću Kaptol/Zagreb, od 27. X. 1990.

¹⁸ „SUP za Baniju i Kordun“, *Večernji list* (Zagreb), 21. 9. 1990.

¹⁹ HMDCDR, kut. 306. Spis 93. Govor komandanta 24. brigade Teritorijalne odbrane Republike Srpske Krajine, pukovnika Marka Vrcelja 1. XI. 1992., povodom prve godišnjice osnivanja brigade. Br: 01-23-2.

među glinskim Srbima, dio kojih je bio spreman uključiti se u pobunu.²⁰ Nakon vijesti koja je stigla iz Knina, da policija odvozi oružje rezervne policije s područja PU Sisak, u noći s 27. na 28. rujna više od 1.200 osoba okupilo se ispred PS-a Glina protestirajući. Vodstvo glinskog SDS-a i predsjednik SO-a Velibor Matijašević zatražili su, ultimativno, da se oružje glinskog rezervnog sastava „spremi na sigurno mjesto“ u roku od 48 sati, bez navođenja lokacije.²¹ Istodobno su u noći s 27. na 28. rujna izbili nemiri u Petrinji, a kasnije u Dvoru. Oko podne 28. rujna je u Glini „sve vrvjelo“ od ljudi, da bi se, nakon dojave da je u Petrinji došlo do upada u PS, okupilo oko 400 osoba pred PS-om Glina, tražeći da im se podijeli oružje. Nadalje, pretukli su trojicu promatrača Hrvata: Marijana Crnkovića, odbornika u glinskoj Skupštini, mještanina Viduševca prezimena Kirin i snimatelja glinske „Omladinske televizije“ Damira Brkića, koji je pokušao snimiti događaj, ali su mu slomili kameru.²² Oko 21 sat četvorica mitingaša otela su automobil s opremom HTV-a te ga odvezla do pravoslavnoga groblja. Policija je vozilo kasnije uspjela naći, no oprema je bila odnesena.²³

Nakon što su iza 15,00 sati stigli specijalci MUP-a u Petrinju, dio ih je produžio prema Glini, u koju su stigli oko 16,00 sati. Stiglo ih je 15-ak u trima kombijima, dok je jedan kombi ostao kod Jukinca. Oko 17,00 sati specijalci su se povukli do Graberja a da nisu odnijeli oružje iz PS-a Glina. Oko 22,00 sata došlo je do provale u skladište oružja PS-a od strane mitingaša, koji su sve oružje odnijeli a da policajci nisu reagirali. Hrvati iz grada i okolnih sela u strahu su se zatvorili u kuće, nemoćni bilo što poduzeti, posve nenaoružani i neorganizirani. Sutradan, 29. rujna, suspendiran je načelnik PS-a Glina Branko Baždar, komandir glinske milicije Mile Divjakinja uhićen je i pritvoren, dok se predsjednik glinskog SDS-a Petar Kralj skrivao bojeći se uhićenja jer ga se smatralo najodgovornijim za napad. Gotovo cjelokupan policijski sastav PS-a Glina osumnjičen je za neloyalnost jer su tvrdili da ne mogu prepoznati nikoga od napadača.²⁴ Isto stanje bilo je i u PS-u Petrinja, gdje je načelnik Ljuban Lončarević pritvoren. Prema evidenciji PU Sisak, iz PS-a Glina odneseno je 7 puškomitraljeza, 32 puške, 77 pištolja i 24.730 metaka. Ukupno je iz triju napadnutih PS-a odneseno 15 puškomitraljeza, 75 pušaka, 149 pištolja i 56.449 metaka.²⁵ Nešto oružja uspjelo se vratiti. Tako je npr. kod Nebojše Jelića iz Gline 1991. godine nađen pištolj otet iz PS-a.²⁶

²⁰ Sigurnosna procjena PS Glina, siječanj 1991.

²¹ „Barikade na cestama“, *Večernji list* (Zagreb), 29. 9. 1990.

²² NAZG, NDS, br: III. – župe (26) Glina 1685-1998. Fasc. 4. Obavijesti iz Gline K. Lipaka upućene J. Klariću od 14. IX. 1990. Fasc. 5. Izvješće K. Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno J. Klariću Kaptol/ Zagreb, od 27. X. 1990.

²³ HMDCDR, kut. SM Glina-krivične prijave 1990. Poseban izvještaj PS Glina protiv Ivanić Radovana, Sužnjević Dragana, Đokić Dragana i Metikoš Milana zbog oduzimanja vozila. Br: 511-10-30-Kn-87/90., od 12. XI. 1990.

²⁴ NAZG, NDS, br: III. – župe (26) Glina 1685-1998. Fasc. 4. Obavijesti iz Gline K. Lipaka upućene J. Klariću od 14. IX. 1990. Fasc. 5. Izvješće K. Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno J. Klariću Kaptol/ Zagreb, od 27. X. 1990.

²⁵ Godišnje izvješće PU Sisak za 1990. godinu. Br: 511-10-01/05-SP-36/1/91. SKU., od 23. I. 1991.

²⁶ HMDCDR, kut. SM Glina-krivične prijave 1991. Kr. prijava protiv Jelić Nebojše zbog nasilničkog ponašanja. Br: 511-10-30-Ku-39/91. SB/MA, od 25. IV. 1991.

3. Promjena etničkog sastava Policijske stanice Glina

Napad na PS-e u Petrinji, Glini i Dvoru te otvorena podrška koju je velik broj policajaca srpske nacionalnosti pokazao prema napadačima na njihove PS-e²⁷ naveli su MUP da pokrene proces promjene sastava djelatnika. U slučaju PS-a Glina to je značilo i promjenu etničkog sastava. Naime, tu je vladao potpuni etnički nesklad prema sastavu stanovništva Općine. Hrvata policajaca bilo je malo te su PS-om etnički dominirali Srbi.²⁸ Nova hrvatska vlast zalagala se za uspostavu pariteta nacionalne zastupljenosti u svim državnim službama, pa i u policiji, tako da nacionalni sastav PS-a odgovara nacionalnoj strukturi stanovništva u općini koju taj PS pokriva. Na ovom principu inzistirali su predstavnici hrvatskih vlasti poslije rujanskih napada na PS-e.²⁹ Na toj su osnovi 1. listopada 1990. u PS Glina došla osmorica novih, mladih policajaca hrvatske nacionalnosti. Njihov je dolazak većina glinskih Srba dočekala s nezadovoljstvom. Najavljivao se protestni miting kako bi ih se izbacilo.³⁰ Te se novopristigle policajce na najgori mogući način ocrnjivalo. Glinski tjednik *Nova riječ: list srpskog naroda* predstavljao ih je kao bivše kriminalce, švercere, lopove i slične delinkvente koje je središnja HDZ vlast izabrala prema kriteriju mržnje prema Srbima te specijalno obučila za borbu protiv Srba. Tvrdilo se da su neobrazovani, mnogi bez osnovne škole, te da se sva njihova sposobnost i obučenos temelji na srbo-mržnji. Povećanje broja policajaca samo je stvaralo probleme jer su novi policajci opasni i agresivni i prema Hrvatima. Tvrdilo se da pljačkaju trgovine, maltretiraju stanovništvo, čak i da siluju žene, što se očekuje od kriminalaca.³¹ Prema novim policajcima agresivno su se ponašale i kolege srpske nacionalnosti, posebice pričuvni policajci. Zamjeralo im se što su sa sobom donijeli dugo oružje, dok su ga istodobno dužili samo neki Srbi, te su agitirali da se dugo oružje podijeli svima. Na udaru našli su se i „stari“ policajci hrvatske nacionalnosti. Etnička pripadnost postala je glavni kriterij u međuljudskim odnosima u PS-u. Glede pričuvne policije, ona je bila starog sastava – Srbi su činili 2/3. Policajci hrvatske nacionalnosti u Glini su se na malo koga mogli osloniti. Hrvata je u gradu bilo malo, bili su uplašeni i, osim u Jukincu, raspršeni. U prosincu 1990. iz PU Sisak u PS Glina upućeni su inspektori koji su trebali zamijeniti sisačke inspektore na ispomoći i postupno preuzeti mjesta inspektorâ koji su se kompromitirali za napada na PS ili su napustili službu. Tako je došao inspektor Stojan Stojić, srpske nacionalnosti, no lojalan novim hrvatskim vlastima. On je stoga 1. siječnja 1991. postao zapovjednik PS-a. Dana 5. prosinca došao je i inspektor Ivan Kvakić, petrinjski Hrvat rodom iz glinskog sela Svračica. Sjeća se da je PS Glina u vrijeme njegova dolaska bio „bez duše“, narušenih međuljudskih i međunacionalnih odnosa te s nesređenom zapovjednom strukturom.

U siječnju 1991. uslijedio je zahtjev MUP-a za potpisivanje izjave o lojalnosti kojom se policajci obvezuju da će raditi prema odredbama novog hrvatskog Ustava i Zakona o unutarnjim poslovima. Potpisivanje su odbili gotovo svi Srbi te su otpušteni iz pričuvnog

²⁷ Godišnje izvješće PU Sisak za 1990. godinu. Br: 511-10-01/05-SP-36/1/91. SKU., od 23. I. 1991.

²⁸ „Histerični vrisak Srba o ugroženosti“, *Vjesnik u srijedu* (Zagreb), 7. 8. 1991, 7.

²⁹ „Koliko je Srba u petrinjskoj policijskoj stanici“, *Politika* (Beograd), 28. 5. 1991, 12.

³⁰ NAZG, NDS, br: III. – župe (26) Glina 1685-1998. Fascikl 5. Izvješće K. Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno J. Klariću Kaptol/Zagreb, od 27. X. 1990.

³¹ „Srbi će mu ipak povjerovati“, *Nova riječ* (Glina), br. 16, 20. 7. 1991, 13.

sastava PS-a. Neki koji su potpisali bili su pod velikim pritiskom rodbine i aktivistâ SDS-a, koji su im prijeli bojkotom i uništavanjem imovine, te su morali povući potpis. Tako se npr. policajcu prezimena Ćeran prijelo paljenjem kuće. Na kraju, samo ih je nekolicina ostala u pričuvnom sastavu.

Nakon otpuštanja glavnine prethodnog pričuvnog sastava, tijekom prve polovine 1991. postupno se radilo na pridobivanju glinskih Hrvata da uđu u pričuvni sastav PS-a i tako podrže hrvatsku vlast. U tome se imalo dosta uspjeha jer što se kriza produbljivala, to je odaziv bio veći. Nakon što su šestorica od osmorice mladih policajaca (koji su došli u listopadu 1990.) potkraj veljače 1991. otišla iz PS-a Glina, radilo se na popunjavanju djelatnog sastava kako Hrvatima, tako i Srbima, ali sukcesivno. Svi novoprimitljeni djelatni policajci bili su iz glinskog kraja. Pri tome se pazilo da se ne prijede broj policajaca prema sistematizaciji PS-a. Osnovna politika koja se vodila u PS-u bila je da se održi javni red i mir te da se Srbima (i JNA) ničim ne da povoda za bilo kakvu radikalnu akciju protiv Hrvata i hrvatske vlasti. PS Glina time je provodio sigurnosnu politiku MUP-a koju je podupirala i PU Sisak.³² No svaka se promjena krajnje negativno dočekivala. Tako je čelnik glinskog SDS-a dr. Dušan Jović u srpskim medijima tvrdio da je broj policajaca u PS-u Glina do lipnja 1991. narastao na oko 200 policajaca – djelatnih i pričuvnih, tj. da je došlo do 300% povećanja prema prvotnom sastavu, kao i da su u PS-u bila 22 Srba, a svi ostali Hrvati.³³

4. Srpska demokratska stranka preuzima vlast u Općini Glina

U međuvremenu se sigurnosna situacija u Općini Glina dodatno pogoršala. Između Srba i Hrvata zavladao je veliko nepovjerenje.³⁴ U takvoj atmosferi održani su ponovljeni lokalni izbori. Prema zakonu, ako se u roku od šest mjeseci ne osnuje Izvršno vijeće (IV) općine, izbori su se morali ponoviti. Takav je bio slučaj u Glini, gdje su 24. veljače 1991. održani ponovljeni izbori za skupštinske odbornike. Na prvoj, konstituirajućoj sjednici nove općinske Skupštine 15. ožujka SDS je preuzeo vlast u Općini Glina.³⁵ Nakon što je došlo do oružanog sukoba na Plitvičkim jezerima na tzv. „Krvavi Uskrs“, u kasnim noćnim satima 31. ožujka 1991. je u tajnosti u Spomen-domu sazvana izvanredna sjednica svih triju vijeća općinske Skupštine Gline, na koju nisu pozvani odbornici hrvatske nacionalnosti. Pozivajući se da je intervencijom na Plitvicama Hrvatska „praktično izvršila agresiju“ na SAO Krajinu, odbornici su jednoglasno donijeli odluke o odcjepljenju Općine Glina od Republike Hrvatske, zatim o pripajanju Općine SAO Krajini te o pristupanju SUP-a Glina (tj. PS-a) SUP-u SAO Krajine. No, već je na toj tajnoj noćnoj sjednici procijenjeno da trenutna personalna struktura u PS-u Glina onemogućava provedbu odluke o pripajanju SUP-u Krajine. Odlučeno je da se, umjesto načelnika Stojića i zamjenika Kvakića, s kojima se „ne može ići dalje“, postavi načelnik (tj. sekretar) koji će zastupati stavove glinskog SDS-a te da se izmijeni struktura policajaca. Predsjednik SO-a Glina Dušan Jović najavio

³² Kvakić intervju.

³³ „Jeka se brzo vratila“, *Nova riječ* (Glina), br. 16, 20. 7. 1991, 3.

³⁴ „Pobjegli jer su Srbi“, *Nova riječ* (Glina), br. 16, 20. 7. 1991, 13.

³⁵ Državni arhiv u Sisku – Sabirni arhivski centar u Petrinji (dalje: DASK-SACP), Zapisnik prve zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 3. IV. 1991. Kl: 021-05/91-01/05. Ur. br: 2124-01-01-91-1.

je da će svi bivši milicionari Srbi biti vraćeni na posao. Zaključeno je da je za planove SDS-a nepovoljna i etnička struktura pričuvne policije, čiji je omjer 97 : 3, jer su pričuvnici srpske nacionalnosti odbili potpisati izjave o lojalnosti. Od velikog broja izlaganja koja su tu noć održana znakovito je ono Petra Kralja: „Volio bih znati kakva nam je sudbina, to ne znamo, opredijelili smo se za Krajinu, možda u šume Krajine, ili Petrovačkoj cesti. Učinićemo ono što nam je sudbina dodijelila“. Kao da je nagovijestio tragediju u koju su ovom odlukom uvukli stanovništvo glinskog kraja.³⁶

No, politički SDS-ovski čelnici bili su svjesni da razina sile kojom raspolažu nije dostatna za ulazak u otvoreni konflikt s republičkim vlastima. Vidi se to i iz priopćenja za javnost Savjeta za narodnu obranu Opštine Glina, koji je pod predsjedanjem Dušana Jovića zasjedao 1. travnja 1991. Priopćenjem se poziva glinske Srbe da ne rade incidente koji bi doveli do intervencije specijalne policije, već imaju povjerenja u općinsku vlast koja će raditi u njihovu interesu. Uz to se poziva JNA da garantira kako će „zaštititi goloruki srpski narod“.³⁷

Kao odgovor na ove odluke, u Gornjem Viduševcu je 1. travnja 1991. osnovana Zajednica hrvatskih mjesnih zajednica (MZ) Općine Glina koju su činila 34 MZ-a, u čijem su sastavu bila 36 sela i gradski MZ Jukinac, naselja većinski nastanjena Hrvatima. Zajednica je donijela odluku o odbacivanju odluka srpskih odbornika i imenovala svoje upravne organe kao protutežu pobunjenoj „krajishkoj“ općinskoj upravi. Isti su dan u 34 MZ-a prvi put istaknute hrvatske zastave,³⁸ dok većina odbornika Hrvata više nije dolazila na sjednice općinske Skupštine.³⁹

Nakon „Krvavog Uskrsa“ i pripajanja Gline SAO Krajini, PS Glina bio je sve slabiji, nesigurniji i ugroženiji. Policajci hrvatske nacionalnosti, boraveći i radeći u neprijateljskom okruženju, sve su se više okretali prema Zajednici hrvatskih MZ-a. S druge strane, vladajuće općinske strukture iz redova SDS-a vršile su pritisak da se u Glini formira srpski SUP pa su s tim ciljem vršili neuspjeli pritisak na Stojića.⁴⁰ I dok u PS-u nije bilo uspjeha, nove su vlasti u svim organizacijama i institucijama u Općini uspostavljale i učvršćivale svoju vlast. Novi predsjednik IV-a, Milan Korać, 3. travnja 1991. formirao je glinsku općinsku Vladu samo od Srba, iako su Hrvati činili 35% stanovništva. U svim školama imenovani su novi ravnatelji lojalni SDS-u.⁴¹ Pokrenuto je smjenjivanje ravnatelja Medicinskog centra Glina,⁴² dr. Momčila Momčilovića, koji je bio lojalan hrvatskim vlastima,⁴³ dok se na rad

³⁶ Isto, Zapisnik vanredne sjednice sva tri vijeća SO Glina od 31. III. 1991.

³⁷ Isto, Zaključci Savjeta za narodnu obranu Opštine Glina od 1. IV. 1991.

³⁸ NAZG, NDS, br: III. – župe (26) Glina 1685-1998. Odluka Skupštine Zajednice hrvatskih MZ SO Glina o osnivanju organa Zajednice hrvatskih MZ SO Glina i članova tih organa. Br: 4/91., od 3. IV. 1991. i Izvještaj K. Lipaka o godišnjici Skupštine ZHMZ Općine Glina (1. 4. 1991./1. 4. 1992.).

³⁹ DASK-SACP, Zapisnik prve zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 3. IV. 1991. Kl: 021-05/91-01/05. Ur. br: 2124-01-01-91-1.

⁴⁰ Kvakić intervju.

⁴¹ DASK-SACP, Zapisnik prve zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 3. IV. 1991. Kl: 021-05/91-01/05. Ur. br: 2124-01-01-91-1.

⁴² Isto, Rješenje o nedavanju suglasnosti na imenovanje ravnatelja MC Glina dr. Momčilu Momčiloviću sa zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 10. V. 1991. Kl: 119-01/91-01/01. Ur. br: 2124-01-01-91-2.

⁴³ Đuro Šterk, *Liječnik u hrvatskom Domovinskom ratu*, Koprivnica [?] 2005, 48-50.

Suda nastojalo utjecati izborom novih sudaca porotnika.⁴⁴ Namjera je bila maknuti sve društveno utjecajnije ljude, bez obzira na nacionalnost, koji su se protivili pripajanju SAO Krajini. S tom je namjerom glinski IV odbacio rješenja Ministarstva za upravu i pravosuđe RH kojim su poništena nelegalna smjenjivanja općinskih dužnosnika i imenovanja novih.⁴⁵ Nadalje, odlučeno je da se promijeni općinski Statut, za što je ustrojena Komisija u koju su ušli utjecajni glinski SDS-ovci.⁴⁶ Tijekom travnja 1991. općinski organi u svojem su radu počeli primjenjivati Statut SAO Krajine, a 12. travnja izabrana su šestorica odbornika (od čega petorica SDS-ovaca) kao poslanici glinske općine u Skupštini SAO Krajine.⁴⁷

Sve to pokazuje da su se politički dužnosnici ponašali kao da je Glina zbilja postala dio SAO Krajine, a preko nje i Srbije. Tako je IV u travnju 1991. donio odluku da se na javnim mjestima koristi samo jugoslavenska zastava i odbacio odluku Ministarstva o upotrebi hrvatske zastave, uz obrazloženje da nema pravnog učinka u SAO Krajini. S istim je obrazloženjem općinska Skupština odbacila rješenje Ministarstva o poništenju odluka Skupštine od 31. ožujka 1991.⁴⁸

Sva iracionalnost ovakvog postupanja očita je iz činjenice da je Općina Glina bila životno vezana na Zagreb i Sisak, odakle je stizao novac za financiranje gospodarstva i infrastrukture.⁴⁹

Nakon institucija pod ingerencijom Općine, krenulo se i na druge. Glinska pošta bila je prva u Republici koja se izdvojila iz sistema Hrvatskih pošta.⁵⁰ Omladinsku televiziju optužilo se za antisrpsvo (kao, uostalom, svakoga tko se protivio SAO Krajini). Odlučeno je da općinska komisija pregleda svaku emisiju političkog karaktera prije no što se dopusti emitiranje. Direktor Doma za preodgoj mladeži Mirku Drobnjaku (Srbini iz sela Gradac) upućena je delegacija koja je tražila da se ovu instituciju i njezine djelatnike „pod hitno oslobodi šahovnice... odnosno da se oslobodimo svih obilježja pod kojim je naš narod klan...“, inače će i njega smijeniti s tog mjesta. Najteži konflikt zbio se oko poduzeća „Prehrana“, čiji je direktor, Emil Madžar, preko radnika poduzeća pružio otpor odluci od 31. ožujka o pripajanju Gline SAO Krajini, a pisani tekst svog stava dostavio MUP-u. Njegov postupak rasrdio je vladajuće SDS-ovce. Tvrđili su da time ugrožava glinske Srbe jer priziva specijalce na njih te su najavili borbu protiv njega jer provodi antisrpsku politiku. Mile Paspalj predložio je da se „Prehrana“ proglašava javnim poduzećem.⁵¹

⁴⁴ DASK-SACP, Rješenje DPV-a SO Glina o izboru sudija porotnika od 10. V. 1991. Kl: 711-03/89-01/02. Ur. br: 2124-01-01-91-2.

⁴⁵ Isto, Zaključci sa 2. sjednice IV SO Glina od 26. IV. 1991. Kl: 022-05/91-01-02. Ur. br: 2124-01-01a/91-1., od 6. V. 1991.

⁴⁶ Isto, Zaključak sa zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 10. V. 1991. o pristupanju promjenama Statuta i Poslovnika o radu SO Glina i Rješenje o imenovanju Komisije za Statut Opštine Glina sa zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 10. V. 1991.

⁴⁷ Isto, Zapisnik vanredne sjednice sva tri vijeća SO Glina od 12. IV. 1991. Kl: 021-05/91-01/07. Ur. br: 2124-01-01/91-1.

⁴⁸ Isto, Zapisnik druge zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 10. V. 1991.

⁴⁹ Isto, Društveno-ekonomska razvijenost Općine Glina i perspektive daljnjeg razvoja – koncepcija razvoja Milana Korača, mandatar za sastav IV SO Glina, mart 1991.

⁵⁰ HMDCDR, kut. SO Glina br. 4. Izvještaj o radu IS SO Glina za period od 17. II. do 30. XI. 1994. Br: 01A-741/94., od 12. XII. 1994.

⁵¹ DASK-SACP, Zapisnik prve zajedničke sjednice sva tri vijeća SO Glina od 3. IV. 1991. Kl: 021-05/91-01/05. Ur. br: 2124-01-01-91-1.

5. Napad na poduzeće „Prehrana“

Zbog očitog pogoršanja stanja, Ivan Kvakić je 1. svibnja 1991. imenovan zapovjednikom PS-a. U tom je trenutku u PS-u bilo oko 90 policajaca, od čega 40-ak djelatnih i 55 pričuvnih, s time da je tijekom prve polovine 1991. bilo osipanja broja djelatnih policajaca, uglavnom Srba.⁵²

Svibanj je donio nove nemire i napetosti u Glini. Općinom počinju krstariti patrole JNA, navodno kako bi štatile tamošnje Srbe. Potom je 12. svibnja održan referendum o pripajanju SAO Krajine Srbiji. Sutradan, 13. svibnja, održana je komemoracija žrtvama Drugog svjetskog rata na glinskom groblju. Na komemoraciji vladalo je stanje visokih tenzija, što su čelnici SDS-a iskoristili i razjarenu masu s groblja povelu u napad na poduzeće „Prehrana“. Uz prijetnju oružjem, istjerano je rukovodstvo poduzeća i dan otkaz svim djelatnicima hrvatske nacionalnosti. Upad u „Prehranu“ izvršen je u skladu s odlukom SO-a Glina o pretvaranju poduzeća u javno poduzeće. Tu odluku ovlaštena tijela Republike Hrvatske poništavaju, što SO nije poštovao.⁵³

Iz PU Sisak zatražili su da glinski policajci interveniraju, no zapovjednik Kvakić procijenio je da s postojećim sastavom to ne može. Policajci Srbi smatrali su to normalnim, a Hrvati nisu mogli ništa protiv više stotina osoba. Tako je masa zauzela upravnu zgradu poduzeća, na balkon je postavljena strojnica, a u dvorište naoružani stražari. Intervenirati u tim uvjetima značilo je krvoproliće. Uz to se znalo da bi JNA intervenirala u korist pobunjenikâ. Stoga je PS samo pratio zbivanja i izvještavao nadređene u PS Sisak. Bojeći se da masa nakon „Prehrane“ ne bi nasrnula na PS, Kvakić je tada prvi put kao zapovjednik podijelio dugo oružje policajcima, kako bi se mogli braniti. Uz to je pokušao pregovorima s predsjednikom Općine Jovićem smiriti tenzije oko „Prehrane“ i općenito u gradu, no nije uspio. U Glinu su tog dana došli pomoćnik načelnika PU Đuro Brodarac i zapovjednik Posebne jedinice policije Vlado Milanković. Kada su vidjeli stanje u gradu, povukli su se u PS i dali Kvakiću zapovijed o funkcioniranju PS-a u kritičnoj situaciji, tj. o čuvanju i obrani PS-a. Nakon napada na „Prehranu“, policajcima je zapovjedbno da pod svaku cijenu održavaju stanje prividnog mira dokle god mogu, da ne daju povod za pobunu u Glini, tj. da hrvatska strana ne bude ta koja će dati povod za oružani sukob.

Nakon napada na „Prehranu“, došlo je do osipanja djelatnih policajaca Hrvata koji su otišli na bolovanje i više se nisu vratili. Na bolovanje su tada otišla i dvojica policajaca Srbina: Duško Tubica i Željko Simić, te Musliman Enver Hasanović. Bio je to najbolji pokazatelj koliko su stvari u Glini loše. Otprilike je u lipnju oko 1/4 djelatnih policajaca bila na bolovanju, izbjegavajući tako svoje radne obveze. To je utjecalo na etnički sastav pa je oko polovine djelatnih policajaca bilo hrvatske i muslimanske nacionalnosti, a polovina srpske.

Zbog takvog je stanja Kvakić morao postojeću službu prilagoditi situaciji na terenu. Rad u PS-u je, prema ustaljenom rasporedu, bio organiziran u trima smjenama: prva od 6,00 do 14,00 sati, druga od 14,00 do 22,00 sati i treća od 22,00 do 6,00 sati, a u svakoj je bilo po 15 policajaca. Kvakić je izradio takav raspored da su u trećoj, noćnoj smjeni, bili gotovo samo Hrvati, dok su u dnevnicima bili i Srbi i Hrvati. To je činio jer je noć smatrao najrizičnijim razdobljem sigurnosti. U hrvatska sela u patrole se slalo policajce Hrvate, a u

⁵² Kvakić intervju.

⁵³ Sremić, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“, 355.

sela većinski nastanjena Srbima miješane patrole (Srbin i „stari“ policajac Hrvat). Problem u radu nastao je nakon što je iz Brnjeuške stigla peticija s preko 100 potpisa da u selo, dok ne bude milicije Krajine, ne ulazi policija – ni hrvatska ni srpska – te nakon što je policajac Bogdan Kotur usmeno prenio poruku seljana V. Obljaja da oni zabranjuju ulazak hrvatskoj policiji.⁵⁴ Stoga se južno od grada moralo slati samo policajce srpske nacionalnosti, kako bi uredovali u klasičnom policijskom poslu (uviđaji krađa i sl.).⁵⁵

Prije i nakon „Prehrane“ SDS je nasilnim metodama uspostavio nadzor i nad drugim organizacijama i institucijama („Glikom“ „Trgopromet“, PPG i dr.). Na kraju je, osim PS-a Glina, hrvatskim vlastima u gradu ostao lojalan samo Općinski sud, čiji je predsjednik Coklin, uz velike probleme, uspio 19. svibnja 1991. organizirati i održati referendum o neovisnosti Hrvatske. Naime, predsjednik Općine Jović zabranio je održavanje referenduma te je proveden samo zahvaljujući naporu djelatnika Suda,⁵⁶ ponajviše sutkinje Ljubice Balder.⁵⁷

Nakon održavanja referenduma o neovisnosti Hrvatske, zbio se pravi val napada na glinske Hrvate.⁵⁸ U noći s 19. na 20. svibnja napadnuta je eksplozivnom napravom cvjećarnica Borislava Bešlića,⁵⁹ glinskog HDZ-ovca, koji je bio na glasu kao „žešći Hrvat“. Bešlić je vrlo emotivno reagirao na napad, a dio bijesa usmjerio je i na glinske policajce. Kritizirao ih je što nisu izvjesili hrvatsku zastavu na PS i dok je bio u Kvakićevu uredu, krenuo je prema prozoru kako bi je on izvjesio te ga je Kvakić morao spriječiti. Zbog toga je Bešlić tužio Kvakića u PU Sisak. Istu noć kad je napadnuta Bešlićeva cvjećarnica, u selu Gornje Taborište zapaljen je Društveni dom u kojem je prethodnog dana održan referendum o neovisnosti Hrvatske.⁶⁰ U večernjim satima 20. svibnja Srbin Rade Lončar je na glinskom Korzu pucao na hrvatsku obitelj Kovačević koja je bila u šetnji te ranio Olgu Kovačević (kćer poznatoga glinskog liječnika Đure Šterka) i njezinu osmomjesečnu kćer Ivu Kovačević.⁶¹ Nakon toga vladao je mir do 29. svibnja, kada je beogradska „Crvena zvezda“ u Bariju pobijedila marsejski „Olympique“. Došlo je do opće pucnjave, koja je pokazala koliko su glinski Srbi naoružani. U pucnjavi je slučajno poginuo stražar Doma za preodgoj maloljetnika Zlatko Smolčić, iz miješanog braka. Stanje u gradu bilo je takvo da se očekivalo da će naoružana masa u pobjedničkoj euforiji, iz želje za osvetom za poginulog, krenuti u napad na PS. Policajci su se povukli u PS i bili pripravnici za obranu.⁶²

⁵⁴ Kvakić intervju.

⁵⁵ HMDCDR, kut. SM Glina – kriv. prij. 1991. Sl. zabilješka PS Glina o kriv. djelu krađe traktorskih guma u Dragotini. Br: 511-10-30-KU-51/91. SB/IK., od 17. VI. 1991.

⁵⁶ NAZG, NDS, br: III. – župe (26) Glina 1685-1998. Fascikl 8. Izvješće K. Lipaka o stanju u Glini, upućeno J. Klariću, od 18. V. 1991.

⁵⁷ Kvakić intervju.

⁵⁸ Sremić, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“, 355.

⁵⁹ Izvještaj PS Glina o bačenju eksplozivnoj napravi na cvjećarnicu B. Bešlića. Br: 511-10-30-02-2041/91., od 20. V. 1991. 5/356.

⁶⁰ Kvakić intervju.

⁶¹ HMDCDR, kut. SM Glina-krivične prijave 1991. Kr. prijava protiv Lončar Rade zbog dovođenja u opasnost života općeopasnom radnjom. Br: 511-10-30-Ku-45/91., od 27. V. 1991.

⁶² Izvještaj PS Glina o stradanju Smolčić Zlatka. Br: 511-10-30-02-2088/91. MP, od 30. V. 1991.; Kvakić intervju.

6. „Martićevci“ u Glini

U prvoj polovini lipnja 1991. u južnom dijelu Općine Glina pojavljuju se pripadnici specijalne milicije SAO Krajine, poznati kao „martićevci“. Bili su odjeveni u maskirne odore s ćirilčnim natpisom „milicija Krajina“ na lijevom rukavu. Nedugo nakon prvih dojava da se kreću po selima, pojavljuju se u južnom dijelu grada. Viđeni su kod Predionice u vozilu s ćirilčnim natpisom „milicija Krajina“⁶³ kako se voze gradskim ulicama u vojnim *pinzgauerima* s pripadnicima JNA⁶⁴ te u gostionici Bore Bekića, jednog od vođa pobune u glinskom kraju.⁶⁵ Prema podacima do kojih je došla hrvatska strana, „martićevci“ su imali bazu na Zrinskoj gori, a bili su smješteni i u Velikom Gradcu te Obljaju. Među njima bilo je i osoba iz Općine Vrginmost.⁶⁶ Stizale su vijesti da „martićevci“ stalno jačaju te da na obuku u Knin odlaze nove skupine.⁶⁷

O njihovim aktivnostima sisačka podružnica Službe za zaštitu ustavnog poretka (SZUP – civilna obavještajna služba) izvijestila je da „u posljednje vrijeme na području Gline su sve učestalije boravili milicioneri SAO Krajine. Po gradu i selima su se kretali u uniformama ‘kontrolirajući i regulirajući promet’, naplaćujući kazne i sl.“⁶⁸ Navedeno su isprva radili na cesti Glina – Dvor i po okolnim selima. Pri tome se zbio niz incidenata koji su pogoršali sigurnosnu situaciju. Tako su 9. lipnja maltretirali dvojicu stanovnika Maje romskog podrijetla. Kao katolike smatrali su ih „ustašama“.⁶⁹ Ubrzo su počeli djelovati u gradu. Ujutro 22. lipnja „martićevac“ u odori s oznakama SAO Krajine, s još dvjema osobama, u Glini je zaustavio i pretresao hrvatskoga gardista Branka Babića, zaprijetivši mu da mora napustiti službu. Nakon toga su „martićevci“ viđeni na glinskom autobusnom kolodvoru, nepunih 100 metara od PS-a Glina.⁷⁰ Time je položaj glinskih policajaca postao još teži. Svjestan da bi susret s „martićevcima“ doveo do oružanog konflikta, što se nastojalo izbjeći, Kvakić je odlučio da policajci više ne idu u krajnji južni dio grada. Tako gradska „obilaznica“, današnja Vukovarska ulica, od prve dekade lipnja postaje *demarkacijska linija* prema južnom dijelu Gline koji su nadzirali „martićevci“, tj. bilo je opasno za policajce da onamo odlaze. Policajci su se nastojali održati na toj liniji zbog Predionice u koju je na rad i dalje dolazio velik broj žena hrvatske nacionalnosti iz Viduševca i drugih sela. Stoga se držalo autopatrolu pored Predionice, kao zaštitu od mogućeg nasrtaja „martićevaca“ na radnice. Tako je „obilaznica“ postala *nepisana granica*, prijelaz preko koje je bio rizičan.⁷¹

Pojavom „martićevaca“ krenuo je novi val noćnih bombaških napada u Glini. Pet su se noći zaredom bacale eksplozivne naprave na kuće i objekte.⁷² Jedan od minera

⁶³ Sl. zabijeska PS Petrinja o pojavi „martićevaca“ u Glini, od 17. VI. 1991.

⁶⁴ Sl. zabilješka PS Petrinja o „martićevcima“ u vozilima JNA u Glini, od 17. VI. 1991.

⁶⁵ „Čovjek koji je gledao svoj sprovod“, *Srpska nova riječ*, br. 32, 13. 12. 1991, 10-11.

⁶⁶ Izvještaj SZUP-a Centar Sisak o sigurnosnoj situaciji u Glini. Ur. br: I-I/5-Sp 281., od 24. VI. 1991.

⁶⁷ Izvještaj SZUP-a Centar Sisak. Ur. br: SP 273., od 22. VI. 1991.

⁶⁸ Izvještaj SZUP-a Centar Sisak o sigurnosnoj situaciji u Glini. Ur. br: I-I/5-Sp 281., od 24. VI. 1991.

⁶⁹ Izvještaj PS Glina o zaustavljanju Đure i Pere Jurković u V. Gradcu od pobunjenih Srba. Br: 511-10-30-2165-91., od 10. VI. 1991. 7/142.

⁷⁰ Izvještaj SZUP-a Centar Sisak. Ur. br: SP 273., od 22. VI. 1991.

⁷¹ Kvakić intervju.

⁷² „Zaredale noćne eksplozije“, *Vjesnik* (Zagreb), 25. 6. 1991, 16.

bio je „martićevac“ Dragiša Stefanović. Njegov je otac, Čedo Stefanović, u intervjuu za časopis *Srpska nova riječ* rekao da je prvi takav napad Dragiša izvršio zapaljenom bocom napunjenom benzinom.⁷³

U Glini je prva stradala gostionica „Kod mosta“ Ivana Marekovića, u noći s 20. na 21. lipnja. Onamo su često dolazili policajci, družeći se s vlasnikom i njegovom obitelji. Vjerojatno je zato na terasu gostionice bačen plinski balon koji ju je oštetio.⁷⁴ U noći s 21. na 22. lipnja bačen je eksploziv pred gostionicu „Orion“, čiji je vlasnik bio Srbin Ranko Trkulja. Glinski SDS je za napad optužio policiju, koja si time stvara povod za intervenciju.⁷⁵ Konkretno su optuživali policijske specijalce zapovjednika Slavka Muže. Među glinskim Srbima vladao je strah od specijalaca PU Sisak, za koje su znali da se kreću po ovom području, da su dobro istrenirani i naoružani.⁷⁶

U noći s 22. na 23. lipnja bačen je eksploziv pred kuću Đure Podnara, Hrvata, oštetivši niz okolnih objekata. Kuća je bila nedaleko od PS-a.⁷⁷ U noći s 23. na 24. lipnja bačen je eksploziv pred kuću Mladena Lemaića, direktora glinskog pogona „Plive“, Srbina. Stradala su dva auta i niz objekata u Ulici Vasilja Gaćeše.⁷⁸ U noći s 24. na 25. lipnja bačen je eksploziv pred voćarnicu i pekarnicu Albanaca Tahira Kadrija i Saita Martinaja u Ulici 7. udarne divizije.⁷⁹

Bilo je najava da se kontinuitet miniranja neće prekinuti, s time što će se eksploziv najprije postavljati kod „neposlušnih“ Srba, a potom kod Hrvata. S ovim je bio upoznat i PS Glina.⁸⁰

Zbog čestih eksplozija i pucnjave u noćnim satima, posebice nakon pojave „martićevaca“, hrvatsko stanovništvo glinskog kraja živjelo je u velikom strahu. Osobito je teško bilo Hrvatima u selima južno od grada, u dolini Maje, koja su bila u poluokruženju. Tu su „martićevci“ ovladali brdskim selima, nastanjenima uglavnom Srbima, te cestom Dvor – Glina, do ulaza iz Dragotine u selo Maju. Napadi „martićevaca“ na putnike na ovoj prometnici postali su gotovo svakodnevni.⁸¹ Iz tog su razloga Đuro Brodarac i Ivan Kvakić oko 15. lipnja 1991., razmatrajući potrebu za osnivanjem policijske ispostave (PI) na području PS Glina, a prema mjestu najveće ugroženosti stanovništva, razgovarali o osnivanju PI-ja u Maji. Od toga su odustali zbog neodrživosti PI-ja Maja, uglavnom iz logističkih razloga. Prednost su dali ideji o osnivanju PI-ja Gornji Viduševac.⁸²

⁷³ „Čovjek koji je gledao svoj sprovod“, *Srpska nova riječ*, br. 32, 13. 12. 1991, 10-11.

⁷⁴ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

⁷⁵ Izvještaj SZUP-a Centar Sisak. Ur. br: SP 273., od 22. VI. 1991.

⁷⁶ „Uskraćeno čak i pravo na protest“, *Politika* (Beograd), 13. 6. 1991, 12; Kvakić intervju.

⁷⁷ Izvještaj PS Glina o miniranju kuće Đure Podnara. Br: 511-10-30-03-3-2451/91., od 23. VI. 1991.

⁷⁸ Izvještaj PS Glina o miniranju objekta Mladena Lemaića. Br: 511-10-30-02-2458/91., od 24. VI. 1991.

⁷⁹ Izvještaj PS Glina o miniranju objekta Tahira Kadrija i Saita Martinaja. Br: 511-10-30/2481-91., od 25. VI. 1991.

⁸⁰ Prema najavi srpskih ekstremista, idući ciljevi trebale su biti kuće Radovana Vujaklije, dr. Momčilovića te direktora „Elektre“ Glina. Izvještaj SZUP-a Centar Sisak o sigurnosnoj situaciji u Glini. Ur. br: I-I/5-Sp 281., od 24. VI. 1991.

⁸¹ U Trgovima su 18. lipnja trojica „martićevaca“ otela terensko vozilo HPT-a, a vozača Svetozara Joku šikanirala. Puno je gore 22. lipnja prošao Dragan Smiljanić iz Zagreba, rodom iz Trgovâ. Zaustavivši ga na punktu, „martićevci“ su mu pokušali uzeti auto, čemu se on protivio pa je jedan „martićevac“ zapucao i pogodio ga u oko. „Kod Dvora oteto vozilo HPT“, *Vjesnik* (Zagreb), 19. 6. 1991, 12; „Napadnute patrole Policijske postaje“, *Vjesnik* (Zagreb), 24. 6. 1991, 12.

⁸² Kvakić intervju.

7. Obrambeni plan

Učestala miniranja i optužbe čelnika SDS-a da napade vrše policijski specijalci Kvakiću su poslužili kao opravdanje za poduzimanje obrambenih priprema jer je bilo jasno da je pitanje dana kada će PS Glina biti napadnut. Prijetnje o (ponovnom) napadu na PS čule su se još od kraja 1990. godine, no pojava „martićevaca“ u Glini prijetnju je učinila realnom. Uz to je bilo više drugih pokazatelja da će uskoro doći do oružanog ustanka u kojem će biti napadnut PS.⁸³ Općinska Skupština je na izvanrednoj sjednici 18. lipnja formirala općinsko Ratno predsjedništvo te su donesene odluke o organizacijskim aktivnostima u ratnim okolnostima. Povod za donošenje ovih odluka bio je taj što je tog dana počelo trajno zasjedanje Sabora na kojem je do kraja mjeseca trebalo donijeti zakone nužne za proglašenje neovisnosti te odluku o neovisnosti Hrvatske. Bilo je jasno da je to kraj Druge Jugoslavije.⁸⁴ Po okolnim su selima intenzivirane pripreme za pobunu, formirane su naoružane postrojbe, u koje se, uz domaće, javljaju i Srbi iz okolnih općina. Tako je npr. Darko Paspalj iz Vrnograča u BiH, pišući o sebi, u zamolbi naveo: „kao dobrovoljac i komandir jedne jedinice aktivno se uključujem u borbena dejstva 26. 06. 1991. god. protiv ustavnog poretka Republike Hrvatske“.⁸⁵ Oružje se masovno dijelilo po glinskim selima. Pišući o svom ratnom putu, srpski vojnik iz Gline Miloš Pešut naveo je: „oružja je bilo u početku koliko hoćeš i kakvog hoćeš i da su pojedini ljudi imali po dvije-tri vrste naoružanja.“⁸⁶

Drugi pokazatelji bili su otprema velikih količina lijekova i sanitetske opreme iz glinske bolnice⁸⁷ te hrane iz „Prehrane“ na Zrinsku goru, glasine o zbjegovima, odlazak mladih SDS-ovaca na obuku u Knin, a i završetak školske godine 21. lipnja otvorao je širi manevarski prostor za oružano djelovanje. U tim okolnostima zapovjednik Kvakić odlučio je izraditi plan obrane PS-a. Od ranije postojeći plan obrane od nasrtaja demonstranata prilagodio je obrani od oružanog napada i otad ga redovito ažurirao (ovisno o dnevnoj sigurnosnoj i izvršnoj procjeni). Obrana je trebala počivati na ljudstvu PS-a Glina, dok su podrška trebali biti naoružani branitelji Jukinca (organizirani preko HDZ-a) i hrvatskih sela sjeverno od grada. Na gradske Hrvate nije se računalo jer ih je bilo malo i bili su zaplašeni. Od njih se moglo dobiti nešto informacija. No, kada je došlo do napada, nekolicina gradskih Hrvata spontano je pružila otpor pobunjenicima.

U Glini je, uz policajce, bila još jedna legitimna naoružana skupina – čuvari Doma za preodgoj maloljetnika, pod ingerencijom Ministarstva pravosuđa. Prema Kvakićevoj procjeni, Dom je imao više naoružanih čuvara no PS djelatnih policajaca, ali je većina bila srpske nacionalnosti. Pokušavajući pridobiti čuvare da pomognu PS-u, Stojić i Kvakić su u travnju 1991. posjetili ravnatelja Doma Mirka Drobnjaka. On im je obećao da će u slučaju napada na PS čuvari oružjem priskočiti u pomoć policiji. No, u konačnici je bilo

⁸³ Isto.

⁸⁴ „Formirano Ratno predsjedništvo“, *Politika* (Beograd), 20. 6. 1991., 11.

⁸⁵ HMDCDR, fond RSK, kut. 1036/1. Molba Zorana Miljevića iz Male Vranovine Upravi KPD Glina za radno mjesto stražara, od 4. XI. 1992., Molba Darka Paspalja Upravi okružnog zatvora Glina za zasnivanje radnog odnosa, nedatirano (u molbi Paspalj navodi da se s mjesta nastavnika tjelesne kulture u Osnovnoj školi „Bratstvo i jedinstvo“ u Vrnograču u BiH uključio 26. 6. 1991. u rat.).

⁸⁶ DASK-SACP, fond br. 625, kut. 27. Žalba Pešut Miloša Okružnom sudu Glina RSK. Br: Ku-149/92. iz 1992. g.

⁸⁷ Šterk, *Liječnik u hrvatskom Domovinskom ratu*, 68.

posve obrnuto – dio stražara i djelatnika se 26. lipnja uključio u napad na PS.⁸⁸ Jedan od njih, Miladin Ilić, Srbin rodom iz Bosne, poginuo je u borbi.⁸⁹ U napadu na PS sudjelovali su stražar Doma Dušan Stambolija⁹⁰ i Nenad Milošević.⁹¹ U borbi protiv hrvatske policije od 25. lipnja 1991. sudjelovao je Branko Jović, zamjenik rukovodioca službe osiguranja Doma.⁹² Mirko Drobnjak se u kolovozu 1991. kao kapetan I. kl. priključio srpskoj oružanoj pobuni.⁹³ Nakon što je Kvakić postao zapovjednik PS-a, Drobnjak je prekinuo kontakte s PS-om pa Kvakić nije računao na čuvare Doma u planu obrane.

Prema tom planu, u gradu Glini trebala su biti postavljena tri obrambena pojasa:

1. Prvi, vanjski, obrambeno-dojavni pojas činile su autopatrole raspoređene na trima kontrolnim točkama, s kojih se moglo nadzirati ceste između grada i okolnih sela većinski nastanjenih Srbima te donekle glavne prometnice u samom gradu, i to:

- a) kod bolnice, s koje su se kontrolirale cesta prema Šibinama te glinski most (na cesti prema Topuskom i Vrginmostu) i krajnji sjeverozapadni dio gradske „obilaznice“, koja je bila *demarkacijska linija* prema južnom rubnom dijelu grada koji su nadzirali „martičevci“, tj. bilo je preopasno za policajce da idu onamo;
- b) kod Pamučne predionice, odakle se nadzirala cesta prema Dragotini (Dvoru) i Vlahoviću (Petrinji) te krajnji jugoistočni dio gradske „obilaznice“ i put prema Poglediću (južni ulaz u dio grada, gdje su rezidirali „martičevci“);
- c) kod pogona „Plive“, gdje se kontrolirala cesta prema Majskim Poljanama te istodobno imao nadzor nad Šakićevom i Radničkom ulicom kojom se ulazilo u centar grada.

Ovakvim rasporedom htjelo se postići da „martičevci“ ne ulaze u centar grada te psihološki utjecati na gradske Srbe da budu svjesni prisutnosti policije. U slučaju ugroze, autopatrole nisu trebale prihvatiti borbu, već radijskom vezom obavijestiti PS te se povući put PS-a. Ako se ne bi mogle povući u PS, trebale su se izvući na sigurno, unaprijed određenim smjerom: s točke kod Bolnice i Predionice preko glinskog mosta prema Viduševcu, a kod „Plive“ kroz Šakićevu ulicu u Jukinac. Uz ove tri „vidljive“, postojala je i jedna „nevidljiva“ autopatrola, sastavljena od dvojice policajaca u civilnoj odjeći s civilnim autom, koja je imala zadaću kružiti gradom i radijskom vezom dojaviti eventualne aktivnosti pobunjenika. U PS-u držalo se jedno policijsko vozilo u slučaju potrebe za intervencijom. Nakon što su patrole raspoređene, počeli su problemi jer su lokalni Srbi prijetili policajcima kod „Plive“, pa se autopatrola povukla sjevernije, na raskrižje ulica Šakićeve i Ivice Gregurića u Jukinac, tj. na cestu Glina – Petrinja. Time je izgubljen nadzor nad istočnim rubnim dijelom grada te nad pristupom u središte Gline iz smjera Majskih Poljana pa je „nevidljiva“ autopatrola dobila zadaću da pojačano opservira kretanja na toj trasi.

2. Drugi obrambeno-dojavni pojas činile su četiri pješačke patrole, za koje se očekivalo da postupaju po policijskim mjerama, a ako incident premaši njihove mogućnosti djelovanja, trebale su pozvati pomoć iz PS-a. Tri dvočlane patrole trebale su se kretati po užem

⁸⁸ Kvakić intervju.

⁸⁹ HMDCDR, Izveštaj organa bezbednosti K-de 31. pbr. o pogibiji Ilić Miladina. SP 17-1., od 30. VIII. 1993.

⁹⁰ DASK-SACP, fond br. 625, kut. 1. Molba Stambolija Milana za sina Stambolija Dušana za radno mjesto, od 8. X. 1992.

⁹¹ Sl. bilješka PS Pokupsko o inf. razgovoru s građaninom Gline. Br. 19., od 15. VII. 1991. 11/562.

⁹² DASK-SACP, fond br. 625, kut. 1. Biografija mr. Branka Jovića, od 7. VII. 1992.

⁹³ HMDCDR, fond SUP Glina. Sl. zabilješka OB 39. K. SVK o inf. razgovoru s Drobnjak Mirkom, od 17. III. 1993.

centru grada, na potezu od Stare gimnazije i Šumarije preko hotela „Kasina“ i autobusnog kolodvora do Veterinarske stanice, na udaljenosti od stotinjak metara od zgrade PS-a. Četvrta patrola, sastavljena od dvojice policajaca, trebala se kretati uzduž riječnog nasipa na potezu Veterinarska stanica – most na Glini. Zadaća joj je bila nadzirati što se događa u tom dijelu grada, biti veza između autopatrole kod bolnice i pješačkih patrola u centru grada te u slučaju potrebe podržati tri patrola u centru grada i autopatrolu kod bolnice. Kako PS nije imao na raspolaganju dodatnu radiostanicu, ova četvrta patrola je s PS-om komunicirala baterijskim signalnim svjetilkama.

3. Treći, unutarnji, obrambeni pojas činili su policajci na osiguranju zgrada PS-a i na dvama stražarskim mjestima blizu njih – na Sajmištu (otvoreni prostor) i kod Suda.⁹⁴ PS Glina nalazio se na adresi Ulice žrtava fašizma br. 27 i činila su je dva objekta. Sporedni objekt nalazio se u dvorištu i policija ga je dijelila s Općinskim štabom Teritorijalne obrane. U njemu je bio policijski stacionar za spavanje, učionica, uredi upravne službe i referade, kartoteka i arhiva te skladište naoružanja, sanitetskog materijala i opreme. U taj objekt ulazilo se iz smjera Sajmišta. Glede glavnog objekta PS-a, njegove dimenzije bile su 16 x 14 metara, svojom dužinom (pročelje) stajao je s desne strane ulice, gledano u pravcu kretanja prema stadionu, udaljen od ruba asfaltirane ulice 14 metara. Zgrada je bila izgrađena od tvrdog materijala (pune male cigle), na jedan kat. U prizemlju, na zidu od ulice nalazila su se tri dupla trokrilna ostakljena prozora. Na lijevom krilu pročelja zgrade, gledano u pravcu od ulice prema zgradi, bila su ulazna vrata uvučena 1,5 m prema unutra, tj. nisu bila u razini s pročeljem zgrade. Ulazna vrata bila su jednokrilna, staklena i otvarala su se zdesna nalijevo prema unutra. Drugi dio vrata bila je staklena nepomična stijenka. Ova su vrata bila širine 2,25 m, a visine 2,30 m. Na podest ispred ulaznih vrata dolazilo se po trima betonskim stubama. Na katu zgrade, na istom zidu, bila su četiri dupla trokrilna ostakljena prozora. Predvorje u prizemlju zgrade bio je dimenzija 3,90 x 5,10 m. Iz predvorja ulazilo se u prostoriju dežurne službe, a vrata ove prostorije bila su u istoj visini s ulaznim vratima u prizemlju zgrade. Iz predvorja vodile su stube na kat zgrade koje su bile s lijeve strane predvorja, gledano od pravca ulaza u predvorje zgrade. Ulazna vrata u prostoriju dežurne službe u donjem dijelu bila su drvena, a u gornjem dijelu ostakljena i dimenzija 1,50 x 2,15 m. Lijevo krilo ovih vrata otvaralo se prema unutra nalijevo, a desni dio vrata bio je fiksiran i na njemu je bio šalter za stranke. Dežurna prostorija bila je dimenzija 3,90 x 3,30 m. S desne strane prostorije, gledano od pravca ulaza, bila je zidana kaljeva peć, a u produžetku uz isti zid drveni sanduk za drva i uređaj UKV veze. S lijeve strane prostorije na lijevom bočnom zidu bio je trokrilni prozor, a u visini prozora dva radna stola. Jedan je bio uz lijevi zid, a drugi okomito prema sredini prostorije. Vani, na prostoru između mjesta i položaja zgrade te ruba asfalta ulice, bila je travnata površina uokvirena niskom živicom. Na lijevom dijelu zgrade, gledano iz smjera ulice, bila je također manja zelena površina, uokvirena živicom. S ulice vodila je široka betonska staza, koja je sjekla zelenu travnatu površinu na dva dijela i protezala se do ulaznih stuba koje su vodile do ulaznih vrata u prizemlju zgrade. S lijeve i desne strane ulazne betonske staze bila je niska živica.⁹⁵ Procjena je bila da je zgrada PS-a loša za obranu: mala, sa slabim vizualnim

⁹⁴ Kvakić intervju.

⁹⁵ DASK-SACP, fond br. 625, kut. 34. Zapisnik o uvidaju napada na SM Glina istražnog sudije Okružnog suda u Glini Milenka Momčilovića, od 16. XII. 1994. Kri-122/94.

nadzorom okolice, dostupna za napad iz okolnih objekata. Stoga se računalo – naročito nakon dobivanja zadaće za pružanje potpore jukinačkim dragovoljcima, koji su trebali održati otvorenim ulaz u središte Gline iz smjera Petrinje – da se dio obrane postavi u susjednu zgradu Suda koja je imala bolju preglednost okoliša, bila veća i solidnije građena od PS-a, imala podrum iz kojeg se moglo pucati u ravnini zemlje, a kat je bio visok i dominirao okolišem. Taj su dio obrane, prema prvobitnoj zamisli, trebali činiti M. Pavlović (kao koordinator) i deseterica policajaca iz PS-a Petrinja.

Stražarska mjesta na Sajmištu te kod PS-a i Suda u početku su trebala funkcionirati kao dva paljbena položaja na otvorenom:

- a) kod Suda, tj. na početku puteljka koji sa sjevera obilazi ovu zgradu i ulazi u naselje sjeverno od PS-a. Tu su položaj trebali zauzeti policajci naoružani automatskim puškama.
- b) na Sajmištu, kod stabla koje se nalazilo na mjestu današnje apside crkve. Tu je trebala biti postavljena puškostrojnica. Policajci bi na obama položajima od PS-a bili udaljeni nekoliko desetaka metara i nisu imali patrolnu zadaću (trebali su mirovati i motriti).

Iz ovog trećeg obrambenog pojasa policajci su trebali vatrom pokrivati prostor prema jugu i jugoistoku, tj. prema Korzu, gradskom parku, Ulici VII. banijske udarne divizije te zgradama autobusnog kolodvora, Općine i „Krava – bara“ do riječnog nasipa, prostoru i objektima, odakle se očekivalo da će djelovati napadači. Također se vatrom moglo pokrivati benzinsku crpku i ulaz u Jukinac te biti u vizualnom kontaktu s braniteljima iz Jukinca.

Postojala je bojazan da bi PS mogao biti napadnut i sa sjevera, iz naselja iza Suda i PS-a, gdje su, osim dviju kuća u vlasništvu Hrvata prezimena Šaban i Zibar, ostale kuće bile u vlasništvu Srba i bivših milicionara. No, na kraju ovi građani nisu ugrozili PS.

Zadaća Jukinčana bila je otvorenom držati cestu Glina – Petrinja, posebice na najkritičnijem dijelu, na ulazu u grad kod benzinske crpke. U slučaju napada trebali su zajedno s policajcima iz PS-a i Suda paljbom kontrolirati kritični dio. No, problem je bio taj što Jukinčani nisu htjeli postaviti straže kod crpke, već im je najisturenija straža bila u dubini naselja, kod mjesnog Doma, pa je oko 500 m ceste bilo nepokriveno. Prema Kvakićevu mišljenju, Jukinčani su bili nepouzdana, nespreni konfrontirati se sa susjedima Srbima: „niti se zamjeriti njima, niti pomoći nama“. Tako npr. nisu reagirali na isticanje srpske zastave na raskrižju Šakićeve i Jukinca.

Bilo je važno da cesta prema Petrinji ostane otvorena jer se onuda trebalo stići u pomoć. Još je u proljeće Kvakić s načelnikom Pallerom dogovorio da se u PS-u Petrinja oformi interventna deseterina policajaca rodom iz glinskog kraja te da bude pripravna ako dođe do nemira u Glini. Ti su policajci bili dobro naoružani i uvježbani za djelovanje. Nisu stacionirani u PS-u Glina, kako bi se izbjegnulo povećanje broja policajaca, a time i negativne reakcije lokalnih Srba.

Važan oslonac glinskih policajaca u slučaju napada trebala je biti glinska satnija ZNG-a iz hrvatskih sela sjeverno od grada. Njezina zadaća bila je držati lijevu obalu rijeke Gline od mosta na cesti Glina – Topusko (sâm most nisu trebali zaposjesti, nego držati pod nadzorom s lijevoga nasipa kod glinskog riječnog kupališta. Kod mosta su trebali biti pripadnici PS-a Glina do Fajerova mlina (nasuprot prve ulice desno u Jukincu iz smjera Petrinje). Gardisti su sa šezdesetak pušaka trebali izaći na riječni nasip i od mosta do mrtvice riječnog rukavca pucati prema autobusnom kolodvoru, ne toliko da bi sudjelovali u borbi, već da bi paljbenom potporom napadačima pokazali da policajci nisu sami. Trebali su držati

most otvorenim, čime bi grad imao dvije otvorene ceste za dolazak pomoći. Gardisti na potezu od mrtvice rukavca do Fajerova mlina nisu trebali paljbeno djelovati, već držati sigurno zaleđe PS-a. Tek u slučaju ako bi iz smjera Šakićeve ulice zaprijetila opasnost od presijecanja ceste kroz Jukinac, tj. opasnost da bi jukinački dragovoljci mogli biti opkoljeni, gardisti su trebali preko ustave kod Fajerova mlina prijeći rijeku i potisnuti napadače. Trebali su osigurati i čamac na mrtvici rukavca Gline (koji zbog drveća nije optički vidljiv iz grada) kojim bi se policajci mogli evakuirati ili bi im došla pomoć.

Obrambeni plan predviđao je sudjelovanje oko 100 naoružanih osoba: najmanje 30 djelatnih i pričuvnih policajaca PS-a Glina, 60 gardista glinske satnije ZNG-a i interventna desetina PS-a Petrinja. Za slučaj neuspjeha izrađene su tri varijante: 1. povlačenje policajaca iz PS-a i obrana s nogometnog stadiona (zgrada svlačionice); 2. povlačenje policajaca na lijevu obalu rijeke Gline čamcem; 3. u slučaju nemogućnosti obrane PS-a i povlačenja, policajci su se trebali skloniti u atomsko sklonište PS-a. Ni jedna varijanta nije predviđala predaju.

Procjenu da bi uskoro moglo doći do napada na PS Kvakić je iznio na proširenom kolegiju PU Sisak, sredinom lipnja 1991. Rekao je da stanje sigurnosti u Glini podsjeća na ono iz srpnja 1941. Srpski ustanak, ovaj put protiv Republike Hrvatske, samo što nije počeo!

Procjenu je na jednostavniji način ponovio poslije 17. lipnja 1991., nakon osnutka glinske satnije ZNG-a, te s planom upoznao zapovjednika satnije Marka Sremića, koji ga je prihvatio (treću varijantu, s atomskim skloništem, Kvakić je raspravio s policajcima Ivicom Fabijancem i Stjepanom Zagorcem). Dogovoreno je da gardisti u noći s 23. na 24. lipnja pod vodstvom Mirka Pavuška izađu na glinski nasip, kako bi se provjerilo hoće li plan funkcionirati. Sremić je zbog veze trebao biti u župnom dvoru u G. Viduševcu, gdje je bio jedini dostupni telefon u selu. Kako gardisti nisu izišli na nasip tu noć, Kvakić i Sremić dogovorili su ponovni izlazak u noći s 25. na 26. lipnja. Ako ne bude napada, trebali su se povući s nasipa prije zore. No, te noći došlo je do napada i Kvakić nije mogao provjeriti čuva li garda pozadinu PS-a. Osim na policajce koji bi se zatekli u službi i gardu, u obrani se računalo i na sve druge glinske policajce (djelatne i pričuvne) hrvatske nacionalnosti. Kvakić je u danima koji su prethodili napadu svakome od njih dao usmenu zapovijed, „u četiri oka“, da u slučaju napada na PS pohitaju u pomoć čim čuju hicc.⁹⁶

8. Stanje u PS-u Glina do 25. lipnja

Dok se bavio pripremama za izvedbu plana, Ivan Kvakić je od Milana Metikoša, Srbina iz Svračice, dobio obavijest da će doći do napada na PS, i to ili na Vidovdan ili u trenutku kada Sabor proglašuje neovisnost Hrvatske. Naime, 22. lipnja u Lovачkom domu na brdu Pogleđić bila je naturalna zabava na kojoj je predsjednik IV-a Korać rekao kako je odlučeno da se napadne PS. Ta informacija prenesena je Kvakiću koji ju je već mjesecima očekivao, svjestan da je PS glavna smetnja u potpunom ovladaju Glinom i glinskim područjem, a koje je bilo ključ za osvajanje Banije/Banovine i njezino povezivanje s Kordunom te stvaranje uvjeta za prodor prema Kupi i Zagrebu. Time bi se završio proces političkog i teritorijalnog integriranja SAO Krajine te njezina pripajanja Republici Srbiji. Već sutradan,

⁹⁶ Kvakić intervju.

23. lipnja, Kvakić se našao s predsjednicima Općine i IV-a Jovićem i Koraćem te tajnikom Roksandićem. Nije im govorio da zna za planirani napad, već je tražio da „martićevci“ ne ulaze u Glinu, a zauzvrat na zgradi PS-a neće biti istaknuta hrvatska zastava. Jović je bio stava da su stvari otišle predaleko i da se tu ne može ništa napraviti. Kvakiću je u sjećanju ostao pogled pun mržnje koji mu je uputio tajnik Roksandić. Atmosfera koja je vladala za razgovora pokazao mu je da je obavijest točna – da je odluka o napadaju na PS konačna te se ne može spriječiti pregovorima s SDS-ovskim čelništvom Općine.⁹⁷ I među građanima se tih dana pričalo da SDS-ovci planiraju napad na PS Glina, ali se nije znalo kada.⁹⁸ Stoga je Kvakić odlučio poduzeti dodatne mjere za jačanje obrane pa je 24. lipnja otišao u PU Sisak i od načelnika Brodarca (nakon što je objasnio da je napad pitanje dana) zatražio dodatno oružje, streljivo i ručne bombe kojih u PS-u Glina nisu imali. Nije dobio baš ništa jer su skladišta PU bila prazna. PS se morao osloniti na ono što je imao. Razgovaralo se i o koncepciji obrane te dogovorilo da PS prihvati borbu i izdrži pola sata, a da će PU pomoći šaljući pojačanje. Prva je u pomoć trebala doći spomenuta interventna deseterina petrinjskih policajaca.⁹⁹

Sutrašnji dan, 25. lipnja, bio je u ozračju događanja u Zagrebu, gdje je trajalo cjelodnevno zasjedanje Sabora na kojem su se vršile posljednje pripreme pred donošenje odluke o neovisnosti.¹⁰⁰ U glinskom kraju je, u sjeni tih priprema, situacija bila vrlo napeta i eksplozivna.¹⁰¹ Pronijela se i vijest da su tijekom poslijepodneva SDS-ovski odbornici glinske Skupštine održali zatvoreni sastanak u zgradi Općine.¹⁰² Ustvari je održana izvanredna sjednica Predsjedništva SO-a Glina u proširenom sastavu, sazvana zbog proglašenja neovisnosti Hrvatske. Prema priopćenju za javnost, Predsjedništvo „radi zaštite srpskog stanovništva opštine Glina... proglašava prvi stepen opštenarodne pripravnosti radi odbrane srpskog stanovništva i njegove teritorije“.¹⁰³ Iako se u priopćenju za javnost nije navelo, po Glini je tog dana kružila vijest da se raspravljalo o konkretnoj provedbi odluke o odcjepljenju Općine od Hrvatske i pripajanju Krajini, koju se donijelo još 31. ožujka.¹⁰⁴ U osnovi, donesena je odluka o mobilizaciji radi oružane pobune, s ciljem stvarnog uključenja Gline u SAO Krajinu. Jer, usprkos svim prethodnim zbivanjima, grad je i dalje bio pod stvarnim nadzorom hrvatskih vlasti. Stav SDS-a bio je da Srbi neće živjeti u samostalnoj hrvatskoj državi te da će nakon proglašenja neovisnosti Hrvatske provesti izdvajanje SAO Krajine iz njezina sastava i uključiti je u državni savez srpskih zemalja u kojem će živjeti svi Srbi.¹⁰⁵

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ „Strogo čuvani grad“, *Jedinstvo* (Sisak), 4. 7. 1991.

⁹⁹ Kvakić intervju.

¹⁰⁰ „Rođena je država Hrvatska“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 6. 1991, 1.

¹⁰¹ „Situacija na Baniji sve teža“, *Politika* (Beograd), 26. 6. 1991, 5.

¹⁰² „Martićevci“ napali Dvor“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 6. 1991, 12.

¹⁰³ DASK-SACP, Saopštenje za javnost sa sjednice Predsjedništva SO Glina u proširenom sastavu 25. VI. 1991. Saopštenje je objavljeno u: „Proglašen prvi stepen pripravnosti“, *Politika* (Beograd), 26. 6. 1991, 6.

¹⁰⁴ „Martićevci“ napali Dvor“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 6. 1991, 12.

¹⁰⁵ Saopštenje za javnost SDS-a SAO Krajine povodom razdruživanja RH od SFRJ, *Politika* (Beograd), 26. 6. 1991, 8.

Po gradskim ulicama i u okolnim selima tog je dana zamijećeno kretanje većeg broja vozila s beogradskim, novosadskim, valjevskim,¹⁰⁶ ljubljanskim, bosanskim i drugim registracijama, puno više no što je bilo uobičajeno. Kvakić, koji je kružeći autom po gradu provjeravao stanje, osobno je vidio ta vozila i nepoznate osobe u njima. Procijenivši da je situacija opasna, odlučio je mobilizirati pričuvni sastav policije te je po policijskim patrolama poslao mobilizacijske pozive s rokom za javljanje istog dana u 20,00 sati, dok se on vratio u PS. Svjestan da se PS možda neće održati, prihvatio se izlučivanja najvažnijih dokumenata, koje je potom odnio u selo Dvorišće i pohranio u kuću Ivana Šanteka. On se upravo vratio s policijske obuke i trebao preuzeti zapovjedništvo novoosnovanog PI-ja Viduševac.¹⁰⁷ Svrha osnutka PI-ja Viduševac 24. lipnja 1991. bila je potpora PS-u Glina – da njegovi policajci osiguravaju sjeverni dio Općine, gdje je živjelo hrvatsko stanovništvo, i pojačaju obranu tamošnjih sela. Time bi se glinski policajci mogli posvetiti gradu. Za formiranje ovog PI-ja bila je zainteresirana Zajednica hrvatskih MZ-a, kako bi dobila oslonac u radu. PI je nakon napada na PS Glina postao samostalni PS.¹⁰⁸

Kvakić je potom posjetio župnika Jerneića u G. Viduševcu te nakon razgovora o stanju u Glini, dogovorio da telefon u župnom dvoru bude stalno slobodan i na raspolaganju policiji. Potom je s Ivanom Šantekom otišao u PU Sisak, gdje su preuzeli dokumentaciju za novi PI te su se obojica žurno vratila u Glinu. Kvakić se sjeća kako je te večeri sa zebnjom gledao televizijski prijenos svečane sjednice Sabora na kojoj je proglašena neovisnost,¹⁰⁹ koja je počela u 18,45 sati,¹¹⁰ sluteći što slijedi. Posebice se zabrinuo nakon što su saborski zastupnici SDP-a napustili sjednicu jer je smatrao da su oni bolje obaviješteni o stanju na terenu od HDZ-ovaca te da je njihov odlazak signal da se sprema veliko zlo. Proglašavanje neovisnosti Hrvatske, pojava stranih vozila u gradu i dojava dobivena iz Lovačkog doma na Poglediću posve su uvjerali Kvakića da će njegov PS biti napadnut te noći. Stoga je sa zadovoljstvom dočekao dolazak pričuvnih policajaca u PS. Na mobilizacijski poziv nije se odazvao samo jedan. Nekolicina koja je dužila puške kod kuće, donijela ih je sa sobom, dok su ostali naoružani puškama iz skladišta. Svima je podijeljen po jedan borbeni komplet streljiva, 150 metaka, dok su oni koji su imali pištolje dobili po 50 metaka.¹¹¹ Srpska je strana vrlo brzo bila obaviještena o mobilizaciji pričuvnog sastava te o podjeli oružja iz skladišta.¹¹² Oko 22,00 sata u PS su pristigli i djelatni policajci koji su trebali preuzeti treću, noćnu smjenu. Kako bi povećao broj policajaca, Kvakić je odlučio produžiti rad druge smjene do iza ponoći. Uz to je telefonom pozvao u PS nekolicinu policajaca Hrvata koji su tog dana već radili u prvoj smjeni. Tako je oko 22,00 sata u PS-u bio najveći dio policijskog sastava, tj. oko 70 osoba. Nedostajao je samo dio policajca iz prve smjene – Srba i nekolicine Hrvata te onih koji zbog bolovanja ili nekog osobnog razloga nisu došli u PS.

Formirane su grupe od pričuvnih i djelatnih policajaca te poslone u pješачke i autopatrole prema ranijem planu, dok ih je dio zadržan u osiguranju zgrade PS-a. U autopatrole

¹⁰⁶ „Martićevci“ napali Dvor“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 6. 1991, 12.

¹⁰⁷ Kvakić intervju.

¹⁰⁸ Sremić, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“, 355.

¹⁰⁹ Kvakić intervju.

¹¹⁰ „Rođena je država Hrvatska“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 6. 1991, 1.

¹¹¹ Kvakić intervju.

¹¹² „Narod u zbegovima, specijalci se koncentrišu oko naselja“, *Politika* (Beograd), 28. 6. 1991, 9.

na punkt kod Predionice poslani su mladi policajci Ivan Šantek (iz D. Viduševca) i Željko Brdarić (iz Jukinca), na punkt kod bolnice Darko Kaurić i Milan Špoljarić, a na punkt na raskrižju ulica Šakićeve i Gregorićeve stari policajac Stipo Mišković i djelatni policajac Miljenko Maljevac iz Male Soline. Četvrtu, autopatrolu u civilnom autu, činili su Stjepan Zagorac i Ivica Fabijanac. Pješačku patrolu na riječnom nasipu činili su pričuvni policajci Ivan Živčić i Mijo Šimunović, dok se šestorice koja su bila u trima patrolama po centru Kvakić ne sjeća.¹¹³ Međutim, policajci Živčić i Šimunović nisu vršili patrolu na nasipu, već su se sklonili u gostionicu „Kod mosta“, tj. u kuću Ivana Marekovića u Topličkoj ulici br. 22 (sada kućni br. 12), nedaleko od mosta preko Gline. Ondje su bila, jedno pored drugog, tri hrvatska kućanstva, dok su uokolo bile kuće nastanjene Srbima ili onima koji su živjeli u miješanim brakovima, a policajci su se vjerojatno u toj „hrvatskoj enklavi“ osjećali sigurnije te su ondje proveli noć. Uz to su vlasnik i njegov sin Miran Mareković bili naoružani lovačkim oružjem.¹¹⁴ Na stražarskome mjestu kod Suda bili su policajci Jovo Dobrijević i Zlatko Žugaj, a na stražarskome mjestu na Sajmištu Marijan Marović. U zgradi PS-a bili su uglavnom stariji policajci, dok su mlađi, tj. pričuvni bili u patrolama. Tijekom noći u PS je iz skladišta izvučeno skoro sve oružje i streljivo te jedan komplet sanitetskog materijala. Od oružja policajci su imali puške „Thompson“, „Šmajser“, „Papovke“, dvije neupucane snajperske puške, puškostrojnicu „Bren“, puškostrojnicu „Šarac“ i nešto pištolja „Crvena zastava“. Najprije su podijeljene automatske puške, potom su onima bez oružja dane „Papovke“. U skladištu je ostalo samo nekoliko starih sovjetskih pušaka „Vintovki“, za koje nije bilo streljiva. Tijekom noći vršilo se dekonzerviranje, pri čemu je nastao problem. Mato Lisac i Ivan Prajdić trebali su pripremiti „Šarac“. Rastavili su ga, ali ga nisu znali sastaviti. Također, nitko u PS-u nije znao rukovati „Brenom“ pa je obrana PS-a ostala bez te dvije teže strojnice. U PS-u nije bilo nijedne ručne bombe i tromblona. Obrana se svela na puške, pištolje i jednu laku puškostrojnicu koja je bila raspoređena na stražarsko mjesto na Sajmištu i koja je unesena u PS kad je počeo napad.

Cijelo je vrijeme zapovjednik Kvakić održavao telekomunikacijsku vezu sa Štabom PU Sisak, gdje je te noći bio dežuran Đuro Šorgić. Izvještavao ga je o sigurnosnom stanju.¹¹⁵ Tako je u 22,30 sati izvijestio da je tijekom dana u grad ušlo puno ljudi koji nisu s glinskog područja te da su se vozilima rasporedili po sporednim ulicama. Kvakić je rekao da postoji realna mogućnost napada na Glinu, zatraživši pomoć.¹¹⁶ Konkretno je zatražio da se aktivira interventna desetina u PS-u Petrinja i stacionira u selu Gora, 13 km od Gline, ondje čeka razvoj događaja i po potrebi intervenira. Kvakić se sjeća da ga je Šorgić na zahtjev za aktiviranje desetine pitao „jel ja mogu zajamčiti da će biti napada“!¹¹⁷ Nakon Kvakićeva zahtjeva Vlado Milanković dogovorio je s dežurnim inspektorom PS-a Petrinja Josipom Fakčevićem da se aktivira interventna desetina koja će po potrebi krenuti za Glinu kao pojačanje PS-u Glina. U 00,30 sati iz PS-a Petrinja javili su u PU da je desetina za intervenciju formirana, pod punom opremom, i da čeka zapovijed.¹¹⁸ U tom je periodu

¹¹³ Kvakić intervju.

¹¹⁴ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

¹¹⁵ Kvakić intervju.

¹¹⁶ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹¹⁷ Kvakić intervju.

¹¹⁸ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

Kvakić dobio telefonski poziv od Marka Sremića da je primijećeno kako se iz smjera Šibina prema Glini kreće kolona od tridesetak automobila, no umjesto prema gradu, kolona je skrenula prema brdu Pogledić. S obzirom da su Šibine bile jako uporište SDS-a, pojava kolone najavljuje veliku opasnost.¹¹⁹ U 23,10 sati Kvakić je izvijestio PU Sisak da je tijekom prethodna dva sata iz pravca Šibina došlo u Glinu tridesetak vozila te da je stanovištvo Majske Poljane pod uzbunom, navodno zbog hrvatskih specijalaca u Prekopi.¹²⁰

Na brdu Pogledić južno od grada te se noći, pod vodstvom člana regionalnog SDS-a Borivoja Bekića iz Gline, okupilo oko 850 naoružanih osoba, među kojima su bili „martićevci“ iz baze u Šamaričkim Brdanima. Bila je tu glavina voditelja i izvršitelja pobune na Baniji/Banovini, koji su planirali u ponoć napasti PS Glina. Tada se razvila polemika između onih koji su se dvoumili oko napada na PS, koje je predvodio Dušan Jović, i onih koji su bili za napad, a predvodio ih je Borivoje Bekić. Kako je protjecalo vrijeme, sve više naoružanih osoba pokolebalo se i razilazilo s Pogledića, tako da ih je na kraju preostalo samo 73. Višesatnu raspravu je ranog jutra prekinuo „martićevac“ Dragiša Stefanović uzvikom „ako neće niko, ja ću sam na tu stanicu“! Tada je odlučeno da se krene u napad. I tako je, umjesto u ponoć, u rano jutro 26. lipnja izbila oružana pobuna.¹²¹ Napad su predvodili Dušan Momčilović, Borivoje Bekić, Mile Paspalj i Dragiša Stefanović.¹²² Najvjerojatnije je napad osmislio i njime rukovodio Dušan Momčilović, bivši pripadnik Jedinice za posebne zadatke RSUP-a Hrvatske, dakle specijalac obučan za borbena djelovanja. Momčilović je kasnije, 13. srpnja 1991., vodio napad na PI Kraljevčani.¹²³ Zbog ratnih zasluga, ministar unutrašnjih poslova SAO Krajine Milan Martić 29. listopada 1991. imenovao ga je načelnikom Stanice javne bezbjednosti Glina.¹²⁴ Glavna udarna snaga bio je odred specijalne jedinice milicije „martićevci“, a lokalni dobrovoljački odredi bili su snaga podrške.¹²⁵ U *Srpskom glasu* iz travnja 1992. prenose se imena osoba za koje se navodi da su sudjelovale u napadu: Zoran Ponedjeljak, Siniša Bogunović, Duško Maslovara i George Nashil Kasman (Palestinac nastanjen u Glini), za koje su navodi da su kasnije bili pripadnici skupine „Šilt“. Nadalje: Stevo Bjelajac-Ćeva i Janko Božić (stražari Doma za preodgoj maloljetnika), Dragan Martić (radnik glinske željezare), Rajko Čupović (čiji je otac Vlado bio zapovjednik Teritorijalne obrane Glina), Pero Vladić (iz Selišta, šef voznog parka Doma za maloljetnike), Radenko Pavlović, Miodrag Čučković, Ranko Gnjatović (radnik Stambeno-komunalnog fonda), Ranko Ratković-Račak (profesor glinskog Srednjoškolskog centra), dok su Boro i Miroslav Banjanac te Mile Mamuzić zaduženi za prihvata pridošlih pobunjenika s drugih područja i njihovo raspoređivanje po Glini.¹²⁶ U napadu 26. lipnja sudjelovali su Rado-

¹¹⁹ Kvakić intervju.

¹²⁰ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹²¹ „Dušan Jović lažni vođa iz Gline“, *Srpska nova riječ*, 18. 5. 1992, 16-18.

¹²² HMDCDR, fond 39 K, kut. 39. Sl. zabeleška o zapažanju iz razgovora sa predsjednikom Skupštine RSK Milom Paspaljom načelnika bezbednosti 24. pbr. Glina majora Vlade Dodoša, od 15. IX. 1993.

¹²³ „Ljubimo i neprijatelje svoje“, *Nova riječ* (Glina), br. 58-59, 30. 4. 1993, 30.

¹²⁴ „Obučenosť ‘specijalaca’ na visokom nivou“, *Politika* (Beograd), 30. 10. 1991, 6; HMDCDR, kut. 267/68. Informacija o nekim problemima u radu SDB. MUP RSK SDB od 11. XI. 1991.

¹²⁵ HMDCDR, kut. 306. Spis 93. Govor komandanta 24. brigade TO, pukovnika Marka Vrcelja 1. novembra 1992. godine, povodom prve godišnjice osnivanja brigade. Komanda 24. brigade TO. Br: 01-23-2., od 1. 11. 1992.

¹²⁶ „Velika prevara“, *Srpski glas*, br. 28, 13. 4. 1992, 4.

van Lončar¹²⁷ i Darko Paspalj, obojica iz Majskih Poljana.¹²⁸ U policijskim se izvješćima kao napadači spominju Čane Divjakinja (kao jedan od vođa), stolar Siniša Martić, Milan Nedić¹²⁹ te Milkan Milanović.¹³⁰

U međuvremenu je negdje iza ponoći Kvakić krenuo u obilazak svojih ljudi koji su bili u patrolama. Obišao je i zgradu Suda, čija su vrata bila zaključana. Odustao je od zamisli da ih provali jer bi, u slučaju da do napada ipak ne dođe, bilo teško objasniti zašto je policija provalila u Sud. Procijenio je da će se moći provaliti bez većih problema tijekom očekivanog napada. Za obilaska našao se i s osobom koja ga je obavijestila da je prije nekoliko sati u sjedištu glinskog SDS-a (kod stare ljekarne) održana sjednica Ratnog vijeća, tj. Ratnog predsjedništva na kojoj su donesene odluke da se proglašeno ratno stanje, uzbune sela i blokiraju prilazi gradu. Na temelju te dojave, a znajući da su glinska sela naoružana, Kvakić je zaključio da uskoro predstoji napad.¹³¹

Navodno je predsjednik SO-a Dušan Jović proglasio ratno stanje dva sata nakon saborske odluke o neovisnosti Hrvatske.¹³² Predsjednik IV-a Milan Korać ovako je objasnio cilj proglašenja: „Naša opština, sa dr. Jovićem na čelu, ušla je u ovaj rat bez kalkuliranja i sa dubokim uvjerenjem da je ovo istorijska prilika da se jednom za svagda riješi srpsko pitanje na prostorima bivše Jugoslavije. Svi Srbi trebaju živjeti u jednoj državi, bez obzira dali se ona zvala Velika Srbija ili Jugoslavija“.¹³³ Kvakić je u 1,30 sati o ovoj dojavi izvijestio PU Sisak¹³⁴ te oko 2,00 sata odlučio da petnaestak policajaca iz druge smjene, koje je dotad zadržavao, pusti da odu kućama. Razlog je bio taj što je među njima bilo najviše Srba, čijim je odlaskom želio smanjiti sigurnosni rizik u PS-u.¹³⁵ Kasnija događanja pokazala su osnovanim ovakvo razmišljanje. Naime, brojni glinski policajci srpske nacionalnosti nakon okupacije Gline počeli su raditi u Stanici milicije SAO Krajine.¹³⁶ Nakon odlaska druge smjene, za obranu PS-a ostalo je 60-ak policajaca, od čega samo dvojica srpske nacionalnosti: djelatni Dušan Novaković, šifrant na dežurstvu koji je održavao komunikacije, i pričuvni Pero Jazavac. U međuvremenu množili su se signali da uskoro slijedi napad. Negdje iza 2,00 sata u PS je došao Đuro Ljiljak, djelatni policajac srpske nacionalnosti, tada izvan službe. Obišao je PS, propitujući se među kolegama o stanju. Kvakić je zaključio da je došao u izviđanje stanja pred napad. Nakon što je Ljiljak otišao, Kvakić je iz skladišta donio još jedan komplet sanitetskog materijala, koji je kasnije dobro došao pri previjanju ranjenika. Ljiljak je nakon okupacije Gline zauzeo visoki položaj – 1992. godine bio je sekretar SUP-a Glina MUP-a Krajine. Negdje u to vrijeme Kvakić je dobio dva telefonska

¹²⁷ „Radovan nikad ne bježi“, *Nova riječ* (Glina), br. 54-55, 8. 2. 1993, 10.

¹²⁸ „Spasio ga Duško Maslovara“, *Nova riječ* (Glina), 11. 10. 1991, 5.

¹²⁹ Sl. bilješka PS Pokupsko o inf. razgovoru s građaninom Gline. Br. 19., od 15. VII. 1991. 11/562.

¹³⁰ Obavijest ATJ „Lučko“ iz Prekopa, od 1. VII. 1991. 44/47.

¹³¹ Kvakić intervju.

¹³² NAZG, Jernei, *Ratna spomenica*, 80.

¹³³ „Teze za raspravu: polit-ekonomska pozicija opštine Glina“, *Otađbina: glasilo opštinskog odbora SDS-a srpskih zemalja Glina* (Glina), br. 2, septembar 1994, 31.

¹³⁴ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹³⁵ Kvakić intervju.

¹³⁶ HMDCCR, kut. SUP Glina. Sl. zabilješka SM Glina o izvršenom uviđaju požara u D. Klasniću, od 15. IX. 1991.

poziva. Prvi od sisačkog novinara Željka Maljevca, koji je javio da ima informaciju iz Beograda da će Glina biti napadnuta te noći. Potom je zvala novinarka zagrebačkog *Vjesnika* Miroslava Kreća (danas Rožanković), rekavši kako se redakcijom širi vijest HINA-e da je Glina napadnuta, tj. da je pala. U međuvremenu je iz PU Sisak sa stanjem u Glini upoznat djelatnik Službe državne sigurnosti u Operativnom štabu MUP-a u Zagrebu, Ante Letica, koji je telefonom nazvao PS Glina i kod Kvakića se raspitivao o stanju. Tijekom noći Kvakić je specijalnom telefonskom linijom komunicirao s načelnikom Brodarcem, izvješćujući ga o stanju, i potvrdio dogovor da se PS brani barem pola sata, dok ne stigne obećana pomoć. Svjestan da je pred njim neizvjesnost, Kvakić je nazvao petrinjskog HDZ-ovca Josipa Vuića i zamolio ga da njegovoj ženi (obitelj je živjela u Petrinji) prenese poruku da ne može doći kući, ne otkrivajući da je razlog očekujući napad.¹³⁷

9. Početak napada

Negdje oko 4,00 sata pobunjeni Srbi su u južnom dijelu grada napali dvočlanu autopatrolu,¹³⁸ koja je trebala biti na kontrolnoj točki kod Pamučne predionice. Autopatrola se uspjela izvući iz tog dijela grada kroz današnju Ulicu žrtava Domovinskog rata. No, umjesto da se potom upute prema PS-u, kako im je ranije bilo zapovjedbano da postupe u slučaju napada, policajci iz ove autopatrole kroz današnju Ulicu kralja Tomislava uputili su se prema glinskom mostu.¹³⁹

Vozeći se prema glinskom mostu, policajci iz ove autopatrole usput su o napadu obavijestili drugu autopatrolu na kontrolnoj točki kod bolnice, u kojoj su bili Darko Kaurić i Milan Špoljarić. Kaurić je tada radijski javio u PS da je počeo napad. Bila je to prva vijest. Tih lipanjskih noći u Glini se učestalo pucalo, zbog čega se u PS-u nije znalo da su pobunjenici napali prvu autopatrolu. A ni ti policajci nisu radijskom vezom javili da su napadnuti. Sukladno s ranijom zapovijedi da se u slučaju napada povuku prema PS-u, policajci Kaurić i Špoljarić napustili su kontrolnu točku kod bolnice i vozili se Ulicom kralja Tomislava namjeravajući skrenuti u Ulicu kneza Branimira i onuda doći u PS. No, nisu daleko dospjeli. Nakon nekih sto metara, kod kuće Vladimira Brebrića, presreli su ih pobunjenici i zarobili. Kaurić je još samo putem radijske veze uspio javiti u PS: „Izgleda da ćemo se morati predati“. Pri zarobljavanju nisu pružili otpor te su odmah odvezeni u Lovački dom na Poglediću. Na putu za Pogledić prevezeni su pored napadačke kolone, čije je čelo bilo kod Bogunovićeve kuće, a začelje kod Šemerčeva vrela. Posljednja dojava da se autopatrola predaje pokazala je Kvakiću da su „martićevci“ krenuli na grad te da su se zarobljavanjem auta dokopali i radiostanice s koje mogu pratiti policijsku radijsku komunikaciju. No, nije mu bila jasna ni jačina napada ni sudbina autopatrole Kaurić – Špoljarić. Stoga je zapovjedio policajcima Marku Pavloviću i Slavku Mihaliću da autom krenu u taj dio grada, izvide stanje i eventualno pomognu napadnutoj autopatroli. Izabrao je Pavlovića, starog policajca u kojeg je imao povjerenja da je sposoban za intervenciju i

¹³⁷ Kvakić intervju.

¹³⁸ HMDCDR, fond 622, mtbr. JNA, kut. 24. Izvještaj OB K-de 622. mtbr. OB-u 10. K. o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI. 1991.

¹³⁹ Kvakić intervju.

koji se ne boji ući u borbu. Ova autopatrola je uspjela proći Ulicu kneza Branimira, Ulicu kralja Tomislava, bolnicu, pola Vukovarske ulice te se potom Frankopanskom ulicom zaputila natrag prema PS-u. Na samom kraju Frankopanske ulice, gdje se ulazi u Trg dr. Franje Tuđmana, kod kioska pored stare ljekarne, autopatrola je napadnuta pušćanom paljbom. Policajac Mihalić uspio se izvući iz auta i skloniti u blok zgrada oko nekadašnje kuće Kohn uz istočni rub Ulice Stjepana i Antuna Radića, južno od Spomen-doma, gdje je zarobljen. Jedan od onih koji su ga zarobili bio je Zoran Ponedjeljak zvani „Sova“, sitni lokalni kriminalac, čiji je brat Goran Ponedjeljak bio policajac PS-a Glina. Bili su djeca iz miješanog hrvatsko-srpskog braka. Marko Pavlović je iz auta uzvratio paljbu pa su se napadači povukli, no i on je ranjen. Metak ga je pogodio u desnu ruku. Krvareći, uspio se pješice, preko Korza, vratiti u PS. Kvakić, koji ga je dočekaao pred PS-om, sjeća se da je došao držeći u lijevoj ruci desnu ruku koja je krvarila, a preko podlaktice desne ruke nosio je pušku. Bio je vidno iscrpljen, blijed i jedva je hodao. Kolege su ga previle, a Kvakiću je rekao da ih napada 30 „martićevaca“. Napad na autopatrole bio je uvod u napad na PS. Samo nekoliko minuta nakon Pavlovićeva dolaska u PS, pobunjenici su se pojavili u visini zgrade Šumarije i hotela „Kasina“ te zapucali na policijsku patrolu kod Katastra.¹⁴⁰ Policajac Željko Lipak, koji je svojim civilnim autom također krenuo u pomoć zarobljenoj patroli, kod Predionice vidio je veću skupinu „martićevaca“ u uniformama kako trče prema centru grada te se žurno vratio u PS, da bi ga branio.¹⁴¹ Kvakić se sjeća kako mu je Lipak nakon ulaska u PS rekao: „Pucaju na nas“, a on mu je odgovorio: „Pucajte i vi“. U međuvremenu su pobunjenici brzo napredovali prema PS-u, stalno pucajući u tom smjeru. Pojavili su se i u parku te iz smjera autobusnog kolodvora, preskačući zidić koji ga dijeli od Općine, napredovali kroz dvorište Općine, ušli u objekte nasuprot PS-a – garaže i šupe – i ondje počeli zauzimati položaje. Nekolicina policajaca koja se zatekla ispred PS-a zapucala je po njima pokušavajući ih zaustaviti ili usporiti u napredovanju. Kako nije bilo prikladnih položaja s kojih bi se mogli braniti izvan PS-a, povukli su se u zgradu, omogućivši time napadačima da dođu u neposrednu blizinu PS-a i zauzmu navedene položaje. U međuvremenu je Kvakić iz svog ureda nastojao javiti u PU Sisak što se zbiva. Na raspolaganju imao je telefon „specijal“ kojim je mogao uspostaviti vezu sa svakim tko je bio u sustavu MUP-a i stacionarnu radiostanicu. U prvom trenutku pokušao je uspostaviti telefonsku vezu s PU Sisak. Znao je da je zarobljen policijski auto s radiostanicom i da pobunjenici mogu pratiti njegovu komunikaciju. No, telefonska veza s PU bila je zauzeta te je morao radiostanicom uspostaviti vezu s PU Sisak. Kad je počeo napad, promijenio je svoj kôd u „Gacka-3“ (PU Sisak bila je „Gacka-1“). Čim bi se na to prešlo, dežurstvo u PU znalo je da je izvanredna situacija.¹⁴²

U 4,30 sati Kvakić je u PU Sisak javio da su uniformirani „martićevci“ pucali na patrolu PS Glina i da se policija brani. Načelnik Brodarac i zamjenik Milanković zapovjedili su interventnoj desetini iz PS-a Petrinja i jednom dijelu Posebne jedinice policije PU Sisak da krenu za Glinu. U 4,40 sati Kvakić je tražio da se požuri s pomoći.¹⁴³ Kako zbog zaro-

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Hrvatski informativni centar, Iskaz Željka Lipaka. Br: 3F1GLG4E001., od 7. IV. 1993.

¹⁴² Kvakić intervju.

¹⁴³ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

bljene radiostanice nije mogao otvoreno govoriti, od PU je zatražio da mu oslobode jednu telefonsku liniju koja bi bila stalno otvorena, što je odmah napravljeno, te su u PU Sisak iduća tri sata mogli izravno pratiti bitku za PS Glina. Koliko se Kvakić sjeća, na početku je na vezi bio Šorgić, a na samom kraju Boris Posavec. Tijekom idućih sati razgovarao je i s Đurom Brodarcem te kasnije s Joškom Morićem, pomoćnikom ministra unutarnjih poslova, koji je došao u PU. Glavna tema razgovora bio je dolazak pomoći, tj. realizacija dogovorenog: PS Glina prihvatit će borbu, a PU Sisak poslat će pomoć i razbiti napadače. Uz to je stalno izvještavao o tijeku borbe te tražio da se iz Siska pošalje sanitetsko vozilo za izvlačenje ranjenog Pavlovića.¹⁴⁴ U PU Sisak je nakon dojave o napadu vladala zbunjenost i nepripremljenost na promptno reagiranje. Satima se pripremalo slanje pomoći, a sisački ZNG odbio je poslati ljude u Glinu bez odobrenja Ministarstva obrane.¹⁴⁵

U međuvremenu se stanje u Glini drastično pogoršavalo. Vidjevši da se napadači sa svih strana približavaju PS-u, malen dio policajaca iz patrola i sa stražarskih položaja povukao se u PS, a ostali se sklanjaju uz rijeku Glinu (riječno korito i zgrade blizu njega) te u kuće u naselju iza PS-a i ne sudjeluju u obrani. U PS-u se u trenutku početka napada našlo 14 policajaca: 1. Ivan Kvakić (djelatni), 2. Dušan Novaković (djelatni), 3. ranjeni Marko Pavlović (djelatni), 4. Ivan Šantek iz Dvorišća (djelatni, zapovjednik PI Viduševac), 5. Slavko Crnković (pričuvni), 6. Zvonko Cvetković (pričuvni), 7. Ivan Horvatić (pričuvni), 8. Josip Janković (pričuvni), 9. Pero Jazavac (pričuvni), 10. Željko Lipak (pričuvni), 11. Mato Lisac (pričuvni), 12. Marijan Marović (pričuvni), 13. Ivan Prajdić (pričuvni) i 14. Tomislav Rom (pričuvni). Nekoliko minuta nakon početka napada došlo im je pojačanje. Čim su čuli pucnjeve iz smjera PS-a, policajci izvan službe, (15.) Zvonko Plemenčić (pričuvni) i (16.) Nikola Škrljac (djelatni), iz Jukinca pohitali su u pomoć. Uspjeli su ući u PS prije no što su napadači zauzeli sjeverni dio parka, čime su blokirali zgradu s istoka. Uz to u zgradu je došao i mladi djelatni policajac srpske nacionalnosti (17.) Milan Vujaklija. Kako je bio iz udaljenog sela Obljaj, spavao je u policijskom stacionaru u susjednoj zgradi. Pucnjava ga je probudila te je, zbunjen, utrčao u zgradu PS-a, ne znajući što se događa. Idućih sati sklanjao se u maloj zatvorskoj ćeliji PS-a, zaštićenoj od metaka. Time se broj policajaca u PS-u popeo na 17. Glede drugih, Kvakić zna da se policajac Emil Belčević sklonio u jednu od kuća iza PS-a (vjerojatno u kuću Alekse Čučilovića) i nije sudjelovao u borbi. Zlatko Žugaj se sa straže kod Suda sklonio u kuću u kojoj su bili djelatni policajci Mile Velić i Miško Dajić. Nitko od njih nije sudjelovao u borbi. Drugi policajac sa stražarskog položaja kod Suda, Jovo Dobrijević, prema iskazu Zlatka Žugaja, pridružio se pobunjenicima koji su pretrčavali po parku i zauzimali paljbene položaje. U pomoć PS-u nisu došle dvije autopatrole: prva koja je trebala biti na raskrižju Šakićeve i Gregurićeve ulice te druga koja je u civilnom autu kružila gradom. Ukupno gledajući, u početku napada borbu za obranu PS-a prihvatilo je samo 13 policajaca (ranjeni Pavlović i trojica policajaca Srbina: Novaković, Jazavac i Vujaklija, nisu sudjelovali u borbi). Osim ranjenog Marka Pavlovića, u PS-u nije bio ni jedan „stari“ policajac, tj. negdašnji milicionar hrvatske nacionalnosti.¹⁴⁶ Neki su nakon otpočinjanja napada otišli u druge dijelove Hrvatske i odbijali se vratiti

¹⁴⁴ Kvakić intervju.

¹⁴⁵ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹⁴⁶ Kvakić intervju.

na područje PU Sisak.¹⁴⁷ „Nestali“ su i gotovo svi djelatni „novi“ policajci te većina od pedesetak pričuvnih policajaca mobiliziranih prije osam sati. Broj od 13 policajaca bio je neusporedivo manji od onoga na koji je Kvakić u obrambenim planovima računao, a koji se kretao od 50 do najmanje 30. Tako mali broj bio je dostatan samo za obranu zgrade PS-a te je Kvakić odustao od namjere da dijelom ljudstva zaposjedne zgrade Suda i Štaba TO-a te da odatle brani PS. Time je izgubljena mogućnost da se paljbeno pokriva i otvorenim drži ulaz u grad u smjeru Petrinje, odakle se očekivala obećana pomoć. Iskoristivši tu situaciju, kao i činjenicu da se Jukinčani nisu uključili u borbu, pobunjenici su blokirali ulaz u grad. Dovezli su kamion-cisternu te njime kao barikadom prepriječili cestu kod benzinske crpke. Time su pod nadzor stavili ovaj putni pravac odakle je trebala doći pomoć i tako opkolili PS Glina.¹⁴⁸

10. Napad na kuću Marekovića

I dok se niti jedna od planiranih otpornih točki oko PS-a nije uspostavila, neplanirano je u zapadnom dijelu grada nastalo hrvatsko obrambeno uporište. Bila je to obiteljska kuća Ivana Marekovića u kojoj je bila gostionica „Kod mosta“, smještena u Topličkoj ulici br. 22 (sada je novi kućni br. 12), u prvoj kući pored mosta preko rijeke Gline. Kao što je već spomenuto, u tom su objektu noć proveli pričuvni policajci Ivan Živčić i Mijo Šimunović. S njima su bili vlasnik Ivan i njegov sin Miran Mareković, obojica naoružana lovačkim oružjem. Boravili su u gornjem, drugom katu i potkrovnom dijelu kuće. Odatle su vidjeli i čuli okupljanje većeg broja osoba pred bolnicom, koja je bila jedno od mjesta okupljanja pobunjenih Srba.¹⁴⁹ Naime, iz smjera Gornjeg Selišta, od izvora Žarkovac, u napad je krenula skupina od 70-ak napadača (prema procjeni Stipe Conjara iz zaseoka Klobučari koji ih je brojio dok su prolazili). U grad su ušli prešavši prugu ili kod Čučkovića vrela ili kod kuće Bakšić; gradskim ulicama približavajući se mostu, zauzeli su položaje nedaleko od njega i bolnice. Zadaća ove skupine pobunjenika bila je blokirati most i spriječiti dolazak moguće pomoći PS-u iz smjera Viduševca.¹⁵⁰

Oko 4,00 sata dvojica policajaca i članovi obitelji Mareković čuli su pucanje po gradu, da bi se nedugo iza toga iz smjera bolnice pojavilo plavo policijsko vozilo. Zaustavilo se ispred skladišta Solara, 50 do 70 metara od kuće Marekovića, te se vidjelo da je oštećeno. Iz njega su izašli policajci Ivan Šantek (iz Donjeg Viduševca) i Željko Brdarić. Iz smjera grada grada začula se pucnjava te su se ta dvojica policajaca sklonila u kuću Marekovića.¹⁵¹ Oštećeni policijski auto, sav izrešetan mecima još od napada u južnom dijelu grada, kod Predionice, ostao je na ulici.¹⁵²

Oštećeni auto ukazao je pobunjenicima da su se policajci sklonili u kuću Marekovića te su otvorili paljbu. Osim iz pušaka, na kuću su ispaljivali tromblone. Iznutra su četvori-

¹⁴⁷ Zahtjev PU Rijeka za provjerom Velić Mile. Br: 511-09-02/D-9863/91., od 29. VI. 1991.

¹⁴⁸ Kvakić intervju.

¹⁴⁹ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

¹⁵⁰ Kvakić intervju.

¹⁵¹ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

¹⁵² „Strogo čuvani grad“, *Jedinstvo* (Sisak), 4. 7. 1991.

ca policajaca i dvojica naoružanih civila uzvratila paljbu, pucajući u smjeru odakle su ih pobunjenici napadali. Nakon što je s hrvatske strane uzvraćena paljba, nastalo je zatišje. Otpor je omeo pobunjenike u zauzimanju mosta. Mogli su ga samo vizualno i paljbenu kontrolirati iz daljine te tako spriječiti mogući dolazak pomoći PS-u preko njega, ali ne i postaviti barikadu kao u Jukincu.¹⁵³ No, i to je bilo dovoljno da pobunjenici blokiraju most na Glini i tako posve opkole PS Glina.¹⁵⁴

Nakon što je nastupilo zatišje, Miran Mareković je, želeći bolje vidjeti odakle se sve puca po njegovoj kući, sišao s tavana na drugi kat. Tu ga je u nogu pogodio hitac iz vojnog snajpera 7,9 mm. Strijelac je bio na Solarovu skladištu. Od šoka u prvi trenutak nije ni shvatio da je pogoden i teško ranjen. Kako je obilno krvario, otac i majka su, previjajući mu ranjeno mjesto plahtom, pokušali zaustaviti krvarenje te ga sklonili u podrum. Uto je ponovno počela snažna puščana paljba i ispaljivanje tromblona na kuću. Kada je nastupilo iduće zatišje, sestra Dinka ukrcala je Mirana u auto i izvezla iz dvorišta kako bi ga prevezla u bolnicu u Sisak. Dok je auto prelazio most, pobunjenici su pucali na njega iz smjera bolnice. Nisu ga pogodili jer je na tome mjestu mosta pravi mali zavoj, što je pružilo zaštitu autu. U bolnici su mu konačno zaustavili krvarenje.¹⁵⁵

11. Obrana PS-a Glina

Policajci su od ranije imali razrađen raspored obrambenih položaja u zgradi PS-a u slučaju napada te su, povlačeći se u zgradu, zauzeli položaje iza prozora. U prizemlju su iza četiriju prozora (tri na pročelju i jedan na istočnom kraju hodnika) bila sedmorica policajaca. Iza leđa bile su im prostorije sigurne od paljbe (sobe za otpremu službe i zadržavanje te soba vođe sektora). Izvan zgrade, iza velike hrpe ogrjevnog drva, bio je paljbeni položaj dvojice policajaca: Tomislava Roma i Nikole Škrljca. Ta hrpa drva bila je visoka oko jedan metar, nalazila se sjeveroistočno od PS-a u smjeru zgrade Suda i bila udaljena od PS-a, tj. prozora na istočnom kraju hodnika oko pet metara. S ovoga položaja pucali su u smjeru parka. Određenu zaštitu policajcima na ovom položaju pružala je zgrada Suda koja ih je dijelom vizualno skrivala od srpskih položaja u parku. Na katu PS-a bila su dvojica policajaca: Josip Janković koji je „Papovkom“ pucao s prozora na istočnom kraju hodnika prema parku, sklanjajući se u mrtvom kutu uz prozor, i Ivan Kvakić koji je automatskom puškom zauzeo položaj u svom uredu uz prozor iznad ulaznih vrata, zaklanjajući se iza zida između dvaju prozora. Dijelom je spustio drvene rolete kako napadači ne bi vidjeli kretanje u sobi i da se od njih rikošetiraju hici. S tog je prozora pucao u smjeru jugoistoka i jugozapada, prema Općini, „Krava-baru“, Veterinarskoj stanici te prostoru Sajmišta. Međusobno su bili udaljeni desetak metara i održavali komunikaciju dovikujući se kroz otvorena vrata. Kvakić je uz to više puta silazio niz dio stubišta i odatle vikao prema sobama u prizemlju, iz kojih su se policajci branili, poticao ih da izdrže i hrabrio da dolazi pomoć. Prema Kvakićevim spoznajama, policajac Marijan Marović se sa svojeg stražarskog mjesta

¹⁵³ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

¹⁵⁴ HMDCDR, fond 622, mtbr. JNA, kut. 24. Izvještaj OB K-de 622. mtbr. OB-u 10. K. o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI. 1991.

¹⁵⁵ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

na Sajmištu nije povukao u glavnu zgradu PS-a, već u dvorišnu zgradu i odatle, iz velike dvorane (učionice), pucao u smjeru Sajmišta i autobusnog kolodvora.

Pobunjenici su zauzeli paljbene položaje na trima smjerovima:

1. jugozapadno od PS-a na širem prostoru Sajmišta i Runjaninove ulice od autobusnog kolodvora do Veterinarske stanice;
2. južno od PS-a, u nizu manjih objekata (garaža i suša) u dvorištu zgrade Općine;
3. istočno od PS-a u gornjem (sjevernom) dijelu parka, gdje su se zaklanjali iza stabala. Kvakić se sjeća da mu je izlazeće sunce zabljesnulo oči i nije mogao vidjeti napadače u parku.

Pucali su iz smjera Veterinarske stanice i „Krava-bara“ (gdje je bio pobunjenik nadimka „Os“, kojeg je prepoznao Marijan Marović), iza zidića koji dijeli autobusni kolodvor od Općine, iz potkrovlja garaža (u dvorištu Općine) podižući crepove i isturajući cijevi pušaka, te iz kućice lijevo od garaža. Kvakić se sjeća kako su hici „šišali“ grane i lišće stabala koje je padalo posvuda oko PS-a. S obje strane ulice ispred PS-a bila su krošnjasta stabla drvoreda koja su krošnjama ograničavala vidljivost. Kvakića je mučilo ima li pobunjenika iza PS-a, na nogometnom igralištu i u naselju, tj. je li policajcima u PS-u otvorena ili odsječena odstupnica prema sjeveru.

Nakon što su zauzeli ove položaje, pobunjenici idućih sati nisu dalje napredovali. Ni u jednom trenutku nisu pokušali izvršiti pješački napad na sâm PS, niti ući u zgradu, pa čak ni u susjednu zgradu TO-a. Bilo je očito da nisu spremni izvršiti opasani frontalni napad na PS.¹⁵⁶

Glede broja napadača, u izvješću JNA navodi se da je PS napalo oko 50 „martićevaca“ te još oko 70 Srba iz Gline i 30-ak iz okolnih sela. Dakle, omjer napadača i branitelja bio je 10 : 1.¹⁵⁷

Puškaranje oko PS-a počelo je u 4,30 sati. S vremenom je paljba po zgradi jačala i policajci su uzvraćali paljbu. Osim iz pušaka, pobunjenici su pucali po PS-u i iz „Šarca“ koji je bio postavljen negdje kod „Krava-bara“. Njime se pod vatrom držao prostor između PS-a i zgrade TO-a te je razbijena soba dežurnice u PS-u. Prema Kvakićevu mišljenju, iz „Šarca“ je po PS-u pucao Nebojša Jelić. Kasnije, kad su već bili zarobljeni i otpremljeni u selo Hajtić, Jelić, okičen redenicima, tukao je Kvakića „Šarcem“. Zbog blizine objekata u dvorištu Općine i stabala u parku koji su napadačima pružali zaklone, policajci ih vatrom nisu mogli držati na većoj udaljenosti, za razliku od Sajmišta, gdje napadači na travnatoj čistini nisu imali zaklona pa su bili prisiljeni pucati s veće udaljenosti, od „Krava-bara“ i smjera Veterinarske stanice.¹⁵⁸

Osim po PS-u, pobunjenici su rafalnom paljbom pucali i na župni stan u Runjaninovoj ulici u centru grada. Čistom srećom nije stradao župnik Vlado Bogdan koji je minutu-dvije prije paljbe bio pokraj prozora na katu župnog stana. Pobunjenici su provalili i u župnu crkvu.¹⁵⁹

Od početka napada Kvakić je ležao na podu uz radiostanicu, telefon i pušku kojom je periodično pucao kroz prozor. Na radiostanici slušao je sve radijske veze koje je mogao

¹⁵⁶ Kvakić intervju.

¹⁵⁷ HMDCDR, fond 622, mtrb. JNA, kut. 24. Izvještaj OB K-de 622. mtrb. OB-u 10. K. o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI. 1991.

¹⁵⁸ Kvakić intervju.

¹⁵⁹ „Strogo čuvani grad“, *Jedinstvo* (Sisak), 4. 7. 1991.

uhvatiti. Tako je uhvatio vezu „Kapela“ na ručnoj radiostanici koja je emitirala negdje u blizini PS-a. Iz razgovora koji su se vodili putem nje shvatio je da su ti ljudi blizu i procijenio da je to netko tko je došao u pomoć PS-u. Stoga je sa stubišta doviknuo kolegama da izdrže, da im dolazi pomoć. To je bila interventna skupina sisačkih policajaca (Mužina grupa) koji su kombijem došli do Jukinca, tj. u visinu Fajerova mlina i krenuli pješice uzvodno uz desnu obalu Gline prema gradu. Došli su negdje do glinskog nasipa kod ušća stare Maje, no zbog jake pucnjave nisu se zaputili prema PS-u, već su se vratili do kombija i preko Prekope otišli u G. Viduševac. Interventna desetina iz PS-a Petrinja nije ni dotle došla. Ona je jedva prešla granicu petrinjskog staničnog područja – zaustavila se u selu Marinbrod i formirala tzv. kružnu obranu. Tako se planirana pomoć nije uključila u borbu. Nakon što je više puta prošlo pola sata, koliko se PS trebao samostalno braniti, Kvakić je shvatio da to višestruko probijanje intervencijskih rokova, mûk Glinske satnije ZNG-a te uzmak intervencionista znači da se njegovim ljudima neće organizirano pomoći. Glinski policajci bili su prepušteni sami sebi te su morali izdržati što duže u obrani dok ne stigne pomoć ili se prekine napad. Zbog nedolaska pomoći, Kvakić se izderao na Joška Morića, ustvrdivši: „sve se okrenulo naglavačke“. Vjerojatno je tada Morić od središnjice MUP-a zatražio da u pomoć Glini pošalje antiterorističku jedinicu (ATJ) „Lučko“.¹⁶⁰

ATJ „Lučko“ je nekoliko dana prije napada na PS Glina dobio obavještajni podatak da bi se negdje na Baniji/Banovini moglo tako nešto dogoditi, no nije se znalo gdje.¹⁶¹ ATJ „Lučko“ je tijekom noći s 25. na 26. lipnja bio u pripravnosti jer se očekivalo da će srpski pobunjenici nakon proglašavanja neovisnosti negdje napasti. Uzbuna je u ATJ-u dana u 5,20 sati 26. lipnja i već je u 5,45 krenulo 120 specijalaca prema Glini. Vozili su se u četirima transporterima i dvadesetak specijalno osiguranih kombija. Za vrijeme puta zapovjednik specijalaca je putem radiostanice u transporteru bio u radiovezi s napadnutim PS-om Glina, odakle je javljeno da ih napada snažna grupa pobunjenika, da imaju mrtvih i ranjenih te da pobunjenici zgradu gađaju tromblonskim minama. Zapovjednik specijalaca hrabrio je glinske policajce da izdrže te da će im pojačanje stići u Glinu oko 7,00 sati ujutro.¹⁶² Kvakić je zbilja nakon nekog vremena čuo radijsku vezu „Alan“ koja je vjerojatno pripadala specijalcima „Lučkog“, no nije bio siguran jer su korisnici te veze bili jako suzdržani u komunikaciji. Uz to ga je netko zvao iz MUP-a i pitao kuda se može prići što bliže PS-u bez prihvaćanja borbe. On je odgovorio da idu preko Pokupskog i Viduševca. Kvakić, svjestan da im se neće pomoći ni iz Gline ni iz Siska, bilo prema dogovoru (Glinska satnija i petrinjski policajci), bilo prema obećanju (jukinački dragovoljci te sisački specijalci i gardisti), nadu je položio u to da će u Glini, kao na Plitvice, intervenirati specijalci iz „Lučkog“ (zatim i JNA).¹⁶³

U međuvremenu su u PU Sisak nastojali organizirati slanje pomoći Glini. Još u 4,45 sati načelnik Brodarac je od Štaba MUP-a tražio dodatne snage i dozvolu za upotrebu ZNG-a. U 5,00 Brodarac je od zamjenika zapovjednika ZNG-a Matanovića zatražio upotrebu ZNG-a. Njegov odgovor bio je da ne može upotrijebiti ZNG bez odobrenja Ministarstva obrane. Stoga je načelnik Brodarac tražio upotrebu ZNG-a preko MUP-a i

¹⁶⁰ Kvakić intervju.

¹⁶¹ „Kako ginu gardisti“, *Danas* (Zagreb), 23. 7. 1991, 15.

¹⁶² „Snajperi sijali smrt“, *Vjesnik* (Zagreb), 27. 6. 1991, 4.

¹⁶³ Kvakić intervju.

MORH-a. U 6,20 sati Brodarac je o toj situaciji razgovarao s ministrom Boljkovcem, a u 6,50 zapovjedio je da se aktiviraju sve raspoložive snage PU Sisak. Glede angažiranja ZNG-a, Joško Morić je nakon dolaska u Sisak u više navrata razgovarao s Matanovićem, da bi u 8,00 sati konačno mogao reći kako je ministar Špegelj pola sata ranije izdao nalog da se ZNG angažira u borbi.¹⁶⁴

Jedan sat trajala je neprekidna puščana paljba po zgradi PS-a, da bi oko 5,30 napadači pojačali intenzitet vatre, a zatim iz parka počeli gađati PS tromblonima, ciljajući prozore. Prvi je ispaljen prema prozoru sobe zapovjednika, no udario je u zid između dvaju prozora i eksplodirao. Kvakić je mišljenja da su njega, kao zapovjednika, htjeli likvidirati, što bi pokolebalo ostale policajce i navelo na predaju. No, zato je bio siguran da je to vrhunac napada, da se napadačima žuri. Već su potrošili previše vremena, a nisu postigli cilj te su pokušajem njegova ubojstva htjeli urušiti obranu.¹⁶⁵ Eksplozije su utjecale na moral. Dio policajaca uhvatila je panika. Vikali su da imaju žene i djecu te da je bolje da se predaju nego da poginu.¹⁶⁶ U 5,30 Kvakić je javio u PU Sisak da pobunjenici PS-a napadaju minama ili ručnim bacačima.¹⁶⁷ Tada još nije znao razliku između ručnog bacača i tromblona. Negdje u tom periodu pričuvni policajac Tomislav Rom je snajperskim hicem pogoden u glavu. Navodno ga je pogodio Boro Bekić iz smjera parka. Janković je kroz prozor na katu vidio kad je pogoden te je javio Kvakiću. Vidio ga je kroz prozor kako leži na zemlji oboren, nepomičan, ukoso od hrpe drva iza koje je držao položaj. Bio je šokiran i ispunjen bijesom. Na Kvakićev zahtjev policajac Novaković je radijskom vezom zatražio slanje sanitetskog vozila. Zbog intenzivne paljbe i težine ozljede, Roma se nije moglo uvući u zgradu PS-a. Nakon njegova ranjavanja suborac Škrljac povukao se u zgradu PS-a.¹⁶⁸

Tijekom borbi Kvakić je imao više telefonskih poziva. Tako je dva puta nazvao oficir JNA Aco Petrović iz petrinjskoga garnizona, zanimajući se za situaciju. Tijekom prvog poziva, koji je bio iza 6,00 sati, Kvakić mu je rekao da PS brani 30 policajaca i pitao ga hoće li JNA intervenirati i zaustaviti napadače. U razgovoru nastupao je kao predstavnik legitime vlasti koji traži od drugog legitimnog partnera da se uključi. Tako je govorio, iako mu je bilo jasno da je on za JNA neprijateljska strana. Petrović nije decidirano odgovorio na upit. Drugi put nazvao je iza drugog ultimatumu. Njegovi pozivi koincidirali su sa srpskim ultimatumima.¹⁶⁹ Petrović je ranije, u 5,30 sati, nazvao PU Sisak i najavio korištenje JNA u sukobu u Glini.¹⁷⁰ Naime, predsjednik SO-a Dušan Jović zatražio je od Komande garnizona JNA u Petrinji da intervenira u Glini. Razlog je bio strah od očekivanog hrvatskog protuudara, koji je bio pitanje trenutka.¹⁷¹

¹⁶⁴ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹⁶⁵ Kvakić intervju.

¹⁶⁶ Hrvatski informativni centar, Iskaz Željka Lipaka. Br: 3F1GLG4E001., od 7. IV. 1993.

¹⁶⁷ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹⁶⁸ Kvakić intervju.

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹⁷¹ Slobodan Tarbuk, *Rat na Baniji 1991. – 1995.*, Beograd 2009, 136; „Između dve vatre“, *Narodna armija* (Beograd), 6. 7. 1991, 46.

Drugi poziv stigao je od Josipa Mladenovića iz Svračice, sela južno od Gline, koji je ponudio da s petoricom tamošnjih naoružanih Hrvata dođe u pomoć PS-u. Bojeći se da bi njihov dolazak usmjerio bijes pobunjenih Srba na Hrvate u dolini Maje, Kvakić je odbio ponudu riječima da to nije potrebno.

Nazvala je i Dinka Mareković, sestra Mirana Marekovića, ranjenog u gostionici „Kod mosta“, tražeći evakuaciju. Kvakić joj je sugerirao da, ako može, brata autom prebaci preko mosta u Viduševac i dalje prema Zagrebu jer joj PS ne može pomoći. Tako je i postupila. Bilo je nekoliko poziva glinskih Hrvata koji su u strahu javljali da na ulicama vide „martićevce“ ili da se u gradu čuje pucnjava, ne znajući što se događa.¹⁷² Građani su bili uplašeni zvucima borbi koji su se razlijevali gradom, sklanjali se po kućama i stanovima, slušajući pucnjavu.¹⁷³

Nakon ranjavanja Roma napadači su prekinuli paljbu, da bi potom u 6,31 sat uslijedio telefonski poziv na broj zapovjednika PS-a. Kvakić je začuo muški nepoznati glas zapovjednog tona koji se predstavio kao „komandant odbrane mesta“. Rekao je neko ime (možda Mićan Slijepčević, Kvakić nije siguran) i vojni čin – rezervni kapetan JNA – te mu postavio ultimatum da se policajci predaju u roku od 10 minuta, inače će ih pobiti. Kvakić mu je odgovorio da mora izvjestiti svoje nadređene u Sisku, pri čemu mu nije bilo ni na kraj pameti da se preda. U kontaktu s PU Sisak dobio je napatuk da odugovlači i pregovara kako bi dobio na vremenu dok se organizira pomoć. Nakon isteka 10 minuta od postavljanja ultimatum, ponovno su pobunjenici otvorili žestoku pucnjavu po PS-u, na koju su policajci uzvraćali. Zgradu se opet gađalo tromblonima, no čini se da se pobunjenici njima nisu znali najbolje koristiti jer nijedan nije uletio u zgradu, već su svi udarili u vanjski zid i eksplodirali. U toj najžešćoj paljbi ranjen je Zvonko Plemenčić. Bio je u prizemlju PS-a, kod staklenih vrata na početku hodnika, a metak je uletio kroz glavna vrata i pogodio ga u trbuh. Metak, ne iz snajpera, već iz puške, najvjerojatnije je ispaljen iz kućice u dvorištu Općine, nasuprot PS-a. Suborci su ga uvukli u sigurniji dio zgrade i previli. U prizemlju bio je sav sanitetski materijal, streljivo i oružje doneseno iz skladišta. Kvakić, koji je bio na katu, prema povcima iz prizemlja doznao je da je Plemenčić pogođen te je sišao na pola stuba i pratio događanja. Zbog stalne paljbe, kroz ulazna vrata nije mogao sići u prizemlje.¹⁷⁴

Kvakić je u 6,45 sati ponovno dobio telefonski poziv, ovog puta od Mile Paspalja. Prepoznao ga je po glasu jer se znao s njim susretati u glinskom hotelu „Kasina“. Onamo su policajci odlazili na ručak, a jednom prilikom Paspalj je ondje Kvakiću poklonio Statut SAO Krajine. Paspalj nije zapovijedao, već ga je nagovarao da se preda riječima: „Kvakiću, ljudo, predaj se“ i slično. Takvo njegovo nagovaranje učvrstilo je Kvakića u odlučnosti da se nipošto ne preda. Ova dva poziva prepoznao je kao znak da se bliži kraj srpskoga napada na PS Glina. Računao je da je ozbiljna pomoć blizu jer mu je Morić dao naslutiti da pomoć samo što nije stigla. Možda se mogla pojaviti JNA i uspostaviti tampon zonu, što bi moglo uvelike olakšati položaj policajaca jer bi pobunjenici morali prekinuti napad. Smatrao je da je JNA kao institucija dužna pregovarati i s njima bi bilo lakše no s pobunjenicima. Kvakić je postupio kao i nakon prvog poziva te je razgovor s Paspaljem iskoristio za evakuiranje

¹⁷² Kvakić intervju.

¹⁷³ „Pobjegli jer su Srbi“, *Nova riječ* (Glina), br. 16, 20. 7. 1991, 13.

¹⁷⁴ Kvakić intervju.

ranjenikâ. Dogovorili su se da pobunjenici kao znak dobre volje u PS propuste sanitetska vozila. Nakon toga pucnjava je gotovo posve prekinuta. Prvo sanitetsko vozilo pristiglo pred PS bilo je iz glinske bolnice. U njega je ukrcao ranjeni Marko Pavlović, a pratio ga je pričuvni policajac Pero Jazavac, srpske nacionalnosti, kojeg je kao pratnju odredio Kvakić, računajući da će s njime vozilo lakše proći zapreke. Kako je i vozač bio Srbin, Pavlović se bojao da ga ne odvezu u glinsku bolnicu te je držao u pripravi pištolj da ih u tome spriječi. No, oni to nisu ni pokušali, već su ga otpremili u sisačku bolnicu. Potom su pred PS stigla sanitetska kola iz sisačke bolnice.¹⁷⁵ Ona su još u ranim jutarnjim satima, na zahtjev PU Sisak, došla pred Glinu i čekala na ulazak u grad.¹⁷⁶ Medicinski tim je iz zgrade PS-a u sanitetska kola ukrcao ranjenog Plemenčića, dok nitko drugi od policajaca nije izlazio. Koristeći se zatišjem, Kvakić je nakratko sišao u prizemlje i hrabrio ljude da se nastave boriti, i to u obliku obavještanja: „Hajdemo još malo izdržati, naši su blizu“. Nije im htio zapovijedati, već ih je kao suborac nagovarao.¹⁷⁷ Malo prije 8,00 sati, dok su još trajali pregovori, u PU dolaze civil iz Prekope Ivan Lipak i pričuvni policajac Ivan Šantek iz Hađera, koji je zbog očeva pogreba bio oslobođen službe i tek se tada uspio probiti do PS-a i pridružiti obrani. I djelatni policajac Joso Cestarić zvani „Perinčić“ iz M. Soline, pripadnik glinskog ZNG-a Nikola Šoštarčić iz Hađera te civil Stjepan Klobučar zvani „Drakula“ iz Gline pokušali su doći u pomoć braniteljima PS-a. Krenuli su, ali su zbog pucnjave odustali. Ova petorica odlučila su krenuti poslije dugog i uzaludnog čekanja da sisački policijski specijalci pomognu PS-u. Osim Plemenčića, Škrlića, Šanteka i Cestarića, koji nije uspio doći do PS-a, nijedan drugi policajac hrvatske nacionalnosti koji tu noć nije bio u službi nije se odazvao ranije danoj zapovijedi i pohitao u pomoć napadnutom PS-u. Ivan Lipak navodi da je pri dolasku u dvorištu PS-a vidio ranjenog Tomislava Roma, pod glavu mu podmetnuo „torbicu prve pomoći“ i na glavu „zalijepio“ pušanim zrnom otkrhnuti komad njegove tjemene kosti.¹⁷⁸ Njihov dolazak djelovao je destabilizirajuće na moral obrane jer su rekli da je PS posve opkoljen.¹⁷⁹ Ivan Lipak je „znajući trenutačnu situaciju, kao i sve druge okolnosti“, policajcima predložio da se povuku iza PS-a, na prostor pored nogometnog igrališta (desna obala rijeke Gline), ali oni taj prijedlog nisu prihvatili.¹⁸⁰ Inače, Ivan Lipak došao je u PS kako bi izvukao sina Željka Lipaka. Kvakić kao zapovjednik nije se protivio tomu da Željko ode, no on je odbio napustiti PS i ostao na položaju. Nakon toga se Ivan Lipak omotao u krvave zavoje ostale iza Plemenčića i kada su došla treća sanitetska kola po Roma, ukrcao se u njih. No, to nisu bila sisačka, već glinska sanitetska kola koja su ih odvezla u glinsku bolnicu koju su držali pobunjenici. U kolima je bila medicinska sestra Nevenka Žinić. Nakon dolaska u bolnicu vidjelo se da Lipak nije ranjen.¹⁸¹ Ondje je sreo poznanika Srbina koji mu je rekao da bi ga trebalo ubiti, ali da

¹⁷⁵ Isto; HMDCCR, fond 622, mtbr. JNA, kut. 24. Izvještaj OB K-de 622. mtbr. OB-u 10. K. o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI. 1991.

¹⁷⁶ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹⁷⁷ Kvakić intervju.

¹⁷⁸ Isto; Ivan Lipak, *Svjedočanstva glinskih logoraša*, I., Sisak 2017, 184, 193-194.

¹⁷⁹ Kvakić intervju.

¹⁸⁰ Lipak, *Svjedočanstva glinskih logoraša*, 194.

¹⁸¹ Kvakić intervju; Šterk, *Liječnik u hrvatskom Domovinskom ratu*, 57.

on to neće dopustiti, kao i da ga netko tuče, te ga je autom odvezao na Pogledić. Ondje je pritvoren sa zarobljenim policajcima.¹⁸² Ranjeni Rom bio je u takvom stanju da mu se u glinskoj bolnici nije moglo pomoći pa je dr. Momčilović zatražio helikopter koji će ga prebaciti u bolnicu u Zagreb. Helikopter je doletio, ali kada je pokušao sletjeti, pobunjenik sa strojnicom usmjerenom prema bolnici pucao je pa se helikopter udaljio. Stoga je dr. Momčilović organizirao prijevoz Roma sanitetskim vozilom do sisačke bolnice.¹⁸³ Do 12,00 sati 26. lipnja u bolnicu u Sisku dopremljeno je devetero ranjenika, od kojih je Tomisav Rom preminuo do 14,00 sati. Prema bolničkom izvješću, bili su to: Zvonko Plemenčić (1960.) – rana ustrijela trbuha; Tomislav Rom (1970.) – prostrijel kroz glavu, u lošem stanju; Đuro Milić (1954.) – ustrijel lijeve šake; Vera Baždar (1957.) – ustrijel desne potkoljenice, operirana; Slobodan Vujaklija (1954.) – ustrijel u desno koljeno; Miran Mareković (1970.) – prostrijel desne natkoljenice, operiran; Marko Pavlović (1953.) – prostrijel kroz nadlakticu; Miladin Ilić – dopremljen mrtav.¹⁸⁴ Nakon operacije u sisačkoj bolnici, Miran Mareković je 28. lipnja otpremljen u zagrebačku bolnicu „Rebro“.¹⁸⁵

12. Pad PS-a Glina

Nakon odlaska sanitetskih vozila, Kvakić je u 7,03 sata ponovno dobio telefonski poziv.¹⁸⁶ Anonimni sugovornik pitao ga je zašto se ne predaju jer da su oni ispunili svoj dio pogodbe propustivši sanitetska vozila. Kvakić je odgovorio: „Dobro, možemo razgovarati o uvjetima predaje“. Tako je odgovorio, prema napatku PU Sisak. Naime, odmah nakon što je primio drugi zahtjev za predajom, izvijestio je o tome PU, odakle mu se sugeriralo da ako ne može drugačije, neka zatraži od napadača da pošalju parlamentarce i tako „kupi vrijeme“. Kvakić je procjenjivao da bi obrana PS-a mogla izdržati još jednu „rundu“ borbe, barem još pola sata, a pregovorima nastojao je odgoditi novi napad. Putem veze sa Siskom dobivao je naznake da je pomoć blizu i namjeravao sa svojim ljudima izdržati do dolaska pomoći te potom podržati intervenciju paljbom iz PS-a „po leđima“ pobunjenika. Nedugo nakon što je zatražio slanje parlamentaraca, iz smjera zgrade Katastra pojavio se Mirko Jambrošić, novinar *Yutela* i član glinskog Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR), hrvatske nacionalnosti. Pobunjenici su ga prijetnjom prisili da bude njihov parlamentarac i u PS je ušao u silnom strahu. Ušavši u Kvakićev ured, odmah se s vrata bacio na pod, zgrabio bocu vinjaka iz komode i dobro potegnuo. Tek se tada obratio Kvakiću, rekavši kako će napadači pobiti sve u zgradi PS-a, kako ih je pun grad i da se policajci trebaju odmah predati. Naveo je da je Miloš Maslovara, predsjednik Općinskog

¹⁸² Zapisnik Županijskog suda u Sisku o ispitivanju svjedoka-oštećenika Ivana Lipaka, od 18. V. 2000. u predmetu Nebojša Jelić. Br: IV Kio-60/00. Faksimil u: NAZG, Jerneić, *Ratna spomenica*, 36-37.

¹⁸³ Kvakić intervju; Šterk, *Liječnik u hrvatskom Domovinskom ratu*, 57.

¹⁸⁴ Među devetericom ranjenika navodi se i Blaženko Matanović (1971.) – ustrijel lijevog prsišta i ramena (uspješno operiran). Ranjen je na području Općine Dvor. Izvješće COB Sisak o ranjenim osobama dopremljenima u sisačku bolnicu. Kl: 811-02/91-01/01. Ur. br: 2176-09-05-91-964., od 26. VI. 1991., u 14.30 sati. 4/663.

¹⁸⁵ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

¹⁸⁶ HMDCCR, fond 622, mtbr. JNA, kut. 24. Izvještaj OB K-de 622. mtbr. OB-u 10. K. o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI. 1991.

odbora SUBNOR-a, njegov prijatelj i da on može urediti da sve dobro prođe. Još dok je govorio Jambrošić je sa sebe skinuo potkošulju, objesio na samostojeću drvenu vješalicu i krenuo gurnuti je kroz prozor kao bijelu zastavu predaje. Vidjevši što radi, Kvakić ga je oborio na pod. Jambrošić se dignuo i opet krenuo prema prozoru, na što ga je Kvakić opet oborio, da bi Jambrošić i treći put pokušao doći do prozora i treći put bio spriječen, nakon čega je konačno odustao. Međutim, Jambrošićeve riječi silno su uznemirile Jankovića, koji je krenuo spustiti se u prizemlje i prenijeti njegove riječi. Pomislivši da bi Janković time mogao uznemiriti suborce, Kvakić ga je htio ustrijeliti (ali je od te namjere odustao te ga primirio drugačije). U međuvremenu, već blizu 8,00 sati, vidjevši da nije uspio, Jambrošić je telefonirao Maslovari i ovaj se uskoro pojavio u ulozi drugog parlamentarca. No, on nije ulazio u PS, već se zaklonjen iza ruba zgrade Katastra dovikivao s Kvakićem, pozivajući policajce na predaju. Kvakić mu je kroz prozor odgovorio da se ne predaju četnicima, na što mu je Maslovara odgovorio: „Ovo su sve partizani, nema četnika“. Nekako u to vrijeme, dovikujući se s Maslovarom, Kvakić se zaprepastio kad je kroz prozor vidio da iz zgrade PS-a počinju izlaziti njegovi kolege policajci. Prema Šantekovim riječima, prvi je iz zgrade izašao Janković, zatim dvojica Srbina policajaca, potom Prajdić i Lisac, a kad su vidjeli da nitko tko je izašao nije ubijen i da su se policajci Srbi, Dušan Novaković i Milan Vujaklija, neometani od napadača, ukrkali u automobil i otišli, napolje su počeli izlaziti i ostali policajci. Kvakić je, nakon prvog iznenađenja, počeo s prozora zvati policajce da se vrate u zgradu. Sjeća se da je Ivana Šanteka zvao: „Ivo, vrati se!“ . No, on i ostali izišli policajci nisu reagirali na pozive. Stoga je sišao u prizemlje, gdje je u unutrašnjosti zatekao Cvetkovića i možda još nekolicinu policajaca. Kroz otvore izbrojio je koliko je policajaca izišlo te se vratio u ured i izvjestio PU Sisak.¹⁸⁷ U 8,08 sati Kvakić je javio PU Sisak da je 13 pripadnika PS-a Glina izašlo iz zgrade, da su se predali i da ima dvojicu ranjenih.¹⁸⁸ Boris Posavec koji se nalazio na dežurstvu u PU, pa odatle bio pozvan u Štab PU, Kvakiću je predložio da se pomoćnim ljestvama preko krova izvuče iz PS-a i izbjegne zarobljavanje. U tim je trenucima Kvakić počeo razmišljati što bi mogao uraditi jer daljnji otpor zbog policajaca koji su se predali i stajali na otvorenom, pred zgradom PS-a, više nije bio moguć. Imao je tri mogućnosti: 1. samoubojstvo, što je iz svjetonazorskih razloga odbacio; 2. bijeg, od čega je odustao bojeći se da bi pobunjenici mogli poubijati zarobljenike kad vide da je zapovjednik pobjegao; 3. predaju, za koju se odlučio s nadom da će olakšati položaj svojih suboraca nakon što im pobunjenici zarobe zapovjednika. Nakon što je izvjestio PU Sisak da se i on predaje, stavio je ispod košulje nekoliko dokumenata za koje je smatrao da bi mogli nekoga kompromitirati te zajedno s još nekolicinom preostalih policajaca izašao pred zgradu PS-a, ispred živice pred njom. Za pojasom nosio je pištolj, dok su svi ostali policajci ostavili oružje u zgradi.¹⁸⁹ U PU Sisak mogli su zabilježiti: u 8,12 sati svi policajci napustili su zgradu i PS Glina je pao.¹⁹⁰ Iako su svi policajci izašli iz PS-a na čistinu pred njim, pobunjeni Srbi nisu se usudili izaći iz zaklona, već su pozvali policajce da dođu do zgrade Katastra, gdje su bili „martićevci“

---

¹⁸⁷ Kvakić intervju.

¹⁸⁸ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

¹⁸⁹ Kvakić intervju.

¹⁹⁰ Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF, od 22. IX. 1998.

u odorama. Ondje su ih s uperenim puškama postrojili u vrstu i sproveli do autobusnog kolodvora. U čekaonici brzinski su ih pretresli oduzevši Kvakiću pištolj. Miki Malobabić, koji ga je razoružao. tada je rekao: „Ovdje u crkvi vaši dedovi su poklali naše dedove i očeve, a mi to zlo nismo osvetili“. Nakon desetak minuta izveli su ih van i u vrsti sproveli niz Korzo put Trga maršala Tita i dalje Ulicom žrtava fašizma u smjeru željezničkog kolodvora. Kod Spomen-doma zarobljenike je čekala skupina civila, među kojima je bilo i žena, koji su im dovikivali: „mupovci“, „ustaše“ i slične pogrde. Nitko od zarobljenika tada još nije bio vezan, a zapovjednici stražara bili su Boro Bekić i bivši glinski milicionar Ljubiša (Maričić ili Martić). Kod automehaničarskog servisa „Obnova“ (sjeverno od gimnazije) sprovođenje zarobljenika preuzeo je Stevo Jelić. Među onima koji su ih sprovodili bio je mlađi stražar koji je Kvakiću rekao da je ranije radio u Zagrebu, u poduzeću „Nada Dimić“. Još dok ih je sprovodila Bekićeva skupina, na autobusnom kolodvoru, zarobljenici su vidjeli da su se pobunjenici uznemirili, dio ih je napustio pratnju i potrčao u smjeru Jukinca, odakle su se čuli pucnjevi.¹⁹¹

13. ATJ „Lučko“

Bili su to odjeci borbe koja se vodila s pripadnicima ATJ-a „Lučko“ koji su stigli pred grad. Naime specijalci su negdje oko 7,00 sati stigli vozilima u Prekopu, gdje su ih dočekali uplašeni mještani. Muškarci su im se žalili da nemaju oružja, dok su njihovi susjedi Srbi bili dobro naoružani. U Prekopi su specijalci napustili kombije kojima su se dovezli. Odatle su oklopni transporteri krenuli cestom put Gline, dok su se specijalci posljednja tri-četiri kilometra puta do cilja kretali pješice u razvijenom stroju sa strane ceste, između kuća i po poljima. Time su htjeli izbjeći upad u moguću zasedu.¹⁹² Razlog tome bio je taj što specijalcima nije jasno prenesena obavijest o položaju srpske zasede. Naime, mještanan Gline Ivan Vrbanus je, bježeći iz grada, specijalcima iz Lučkog u Prekopi rekao da su „martićevci“ utvrđeni kod mosta na Maji pa su zato oni prema Glini nastavili ići pješice. Nitko im nije objasnio da je Vrbanus govorio o nekadašnjem mostu na staroj Maji, između Jukinca i centra Gline, a ne o mostu na novoj Maji, na izlazu iz Prekope. Nakon dolaska u Jukinac, pobunjenici su otvorili paljbu po specijalcima iz dvaju smjerova – s prostora barikade ulaza u Glinu te iz smjera Šakićeve ulice, gdje je bila druga srpska barikada.¹⁹³ Pucali su iz kuća i zgrada i oko njih, iz prozora, iza stabala te drugih zaklona. Dosta ih je pucalo iz snajpera. U toj pucnjavi ranjena su trojica pripadnika ATJ-a „Lučko“: Ante Čorić, Ivo Galić i Vlastelinko Mihaljčuk. Čorić je imao najtežu ozljedu – prostrijel natkoljениčne kosti i razaranje kosti. Galić je ranjen kroz stopalo na jednoj i petu na drugoj nozi, dok je Mihaljčuk dobio prostrijel kroz desnu potkoljениcu. Mihaljčuk smatra da je ranjen iz snajpera. Sva trojica pripadala su istom vodu „Lučkog“. Helikopterom su prebačeni u Sisak te odatle, također helikopterom, u Kiruršku kliniku Medicinskog fakulteta na „Rebru“ u Zagrebu, gdje su operirani.¹⁹⁴ Na strani pobunjenikâ je tijekom sukoba na ulazu u grad teško

¹⁹¹ Kvakić intervju.

¹⁹² „Snajperi sijali smrt“, *Vjesnik* (Zagreb), 27. 6. 1991, 4.

¹⁹³ Kvakić intervju.

¹⁹⁴ „Snajperi sijali smrt“, *Vjesnik* (Zagreb), 27. 6. 1991, 4; Izvješće Operativnog štaba MUP-a o ranjenim pripadnicima MUP u akciji u Glini, od 27. VI. 1991.

ranjen „martićevac“ Dragiša Stefanović. Suborci su ga uspjeli izvući iz okršaja, da bi uskoro umro.¹⁹⁵ Njegov otac Čedo tvrdio je da je Dragiša ubijen sleđa.¹⁹⁶ Tijekom zatočeništva u logoru u Kninu Ivana Kvakića ispitivalo se je li policija imala prikrivena uporišta u gradu ili ljude opremljene puškama NATO kalibra jer su vjerovali da je iz takve puške pogoden Dragiša Stefanović, i to od strijelca koji je pucao iz smjera Zibarove kuće.¹⁹⁷ Tijekom borbe između pobunjenikâ i specijalaca, kod Spomen-doma poginuo je naoružani pobunjenik Miladin Ilić, djelatnik Doma za preodgoj maloljetnika. Navodi se da je u 8,50 sati pogoden iz strojnice oklopnog transporterâ „Lučko“.¹⁹⁸ Poginula je i starica Bosiljka Baždar, dok je njezina snaha Vera Baždar ranjena u desnu potkoljenu. Obje žene pogodili su zalutali meci dok su autom pokušavale pobjeći iz Gline u Majske Poljane. Vera je operirana u sisačkoj bolnici.¹⁹⁹ Ranjen je glinski „martićevac“ Đuro Milić²⁰⁰ te Slobodan Vujaklija.²⁰¹ Obojica su otpremljena u bolnicu Sisak. Na srpskoj je strani ukupno ranjeno 13 osoba.²⁰²

Iako žestok, otpor pobunjenika bio je kratak te je uglavnom prestao čim je probijena barikada koju su držali iz pravca Jukinca. Pred intervencijom specijalaca „Lučkog“ pobunjenici su se brzo i neorganizirano povukli iz grada, povevši sa sobom zarobljene policajce.²⁰³ Prilikom pretraživanja terena specijalci su naišli na osobe za koje su procijenili da su pobunjenici u bijegu te su ih zarobili. Mnogi su od tih zarobljenika bili u civilnoj odjeći, a u nekih nađeno je oružje.²⁰⁴ Ukupno su u Glini uhitili devet osoba za koje su sumnjali da su sudjelovale u napadu na PS te ih preko Prekope i Pokupskog prebacili u zatvor u Sisku.²⁰⁵ Okružni javni tužitelj u Sisku je 1. srpnja pokrenuo istražni postupak protiv 14 osoba za koje se osnovano sumnjalo da su sudjelovale u napadima na PS Glina i PS Kozibrod. Sud je prihvatio zahtjev i trinaestorici odredio pritvor. Pritvoreni su sljedeći Glinjani: Ljuban Milić (42), zemljoradnik; Dušan Čuturilo (57), umirovljeni policajac; Mile Macakanja (35), strojobravar; Dragan Lončar (29), šumski tehničar; Milan Baždar (39), polukvalificirani radnik u glinskoj željezariji; Stanko Čučković (32), stolar; Đuro Milić (37), mesar; Slobodan Vujaklija (37), obućar; Veljko Đurić (19), učenik; Milorad Manojlović (27), policajac. Svetozar Đukić (44), poštar, umaknuo je hrvatskim policajcima.²⁰⁶ Neki su negirali da su sudjelovali u napadu na PS. Tako je npr. Mile Macakanja u intervjuu za *Srpski glas* izjavio da je s prijateljima Milanom, Stankom i Draganom uhvaćen dok su kao

¹⁹⁵ „Mićo Jelić Grnović – Ratni dnevnik“, *Nova riječ* (Glina), br. 16, 20. 7. 1991, 6-7.

¹⁹⁶ „Čovjek koji je gledao svoj sprovod“, *Srpska nova riječ*, br. 32, 13. 12. 1991, 10-11.

¹⁹⁷ Kvakić intervju.

¹⁹⁸ HMDCDR, Izveštaj organa bezbednosti K-de 31. pbr. o pogibiji Ilić Miladina. SP 17-1., od 30. VIII. 1993.

¹⁹⁹ Isto, Zahtjev Vere Baždar za utvrđivanje svojstva osobne žrtve fašističkog terora Službi boračko-invalidske zaštite SO Glina, od 20. IX. 1991.

²⁰⁰ Isto, kut. 1035/1. Uverenje Općinskog štaba TO Glina o ranjavanju Đure Milića 26. VI. 1991. u Glini u borbi protiv MUP-a RH. Br: 09-314-42., od 18. VIII. 1992.

²⁰¹ Sl. bilješka PS Pokupsko o inf. razgovoru s građaninom Gline. Br. 19., od 15. VII. 1991. 11/562.

²⁰² „Razoran učinak suverenosti“, *Borba* (Zagreb), br. 185, 3. 7. 1991, 13.

²⁰³ HMDCDR, fond 622, mtbr. JNA, kut. 24. Izveštaj OB K-de 622. mtbr. OB-u 10. K. o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI. 1991.

²⁰⁴ „Snajperi sijali smrt“, *Vjesnik* (Zagreb), 27. 6. 1991, 4.

²⁰⁵ „Nove PS u hrvatskim selima“, *Borba* (Zagreb), 29. 6. 1991, 6; „63 dana pakla“, *Srpski glas*, 8. 11. 1991, 5.

²⁰⁶ „Osumnjičeni za napad na policijsku stanicu“, *Jedinstvo* (Sisak), 4. 7. 1991; HMDCDR, kut. SM Glina. Sl. zabilješka SM Glina u vezi zahtjeva Baždar Miroslava, od 14. XII. 1992.

civili išli točiti gorivo na benzinsku crpku.²⁰⁷ Ako se zna da je kod crpke bila barikada za blokiranje dolaska pomoći napadnutom PS-u te da se ondje vodila najžešća borba između „martićevaca“ i „Lučkog“, jasno je da Macakanja i drugi nisu ondje bili kao civili. Zarobljeni glinski Srbi su 29. kolovoza 1991. razmijenjeni u Petrinji, u jednoj u prvih razmjena ratnih zarobljenika.²⁰⁸

Kada je intervencija ATJ-a „Lučko“ već bila okončana i pobunjenici izbačeni iz centra Gline, oko 9,00 sati u grad ulazi oklopno-mehanizirana postrojba iz petrinjskoga garnizona JNA pod zapovjedništvom Ratka Rapajića. Bila je to impresivna postrojba od deset tenkova „T-84“ te od po jednog tenka za izvlačenje, sanitetskog vozila i kamiona.²⁰⁹ Tenkovi prisiljavaju specijalce na povlačenje u zgradu PS-a i Jukinac. Uspostavljajući tzv. „tampon zonu“ oko PS-a, JNA je izolirala specijalce od ostatka grada, omogućivši time poraženim pobunjenicima da se vrate s Pogledića, kamo su se sklonili pri intervenciji „Lučkog“, i bez borbe ovladaju gotovo cijelim gradom. Pod hrvatskim nadzorom ostaje samo uski pojas grada između PS-a i rijeke Gline te Jukinac. Kako je najveći dio Zrinske gore od ranije bio pod kontrolom pobunjenika, cijeli južni dio Općine Glina dospio je pod srpski nadzor, uključujući hrvatska sela u dolini Maje.²¹⁰

Ukupno je u borbi za Glinu tog dana poginuo jedan policajac – Tomislav Rom, šestorica su ranjena, a 15-orica zajedno sa zapovjednikom Ivanom Kvakićem zarobljena i odvedena u zatvor na Zrinskoj gori te potom u logor u Kninu, gdje ih se maltretiralo i mučilo.²¹¹

14. Početak tragedije glinskih Hrvata

Nakon što je utihnula pucnjava i JNA zauzela položaje po gradu, glinski Hrvati i Srbi počeli su masovno bježati iz grada u okolna sela, bojeći se nastavka borbi.²¹² Među onima koji su se izvukli iz Gline bila su četvorica policajaca: Ivan Živčić, Mijo Šimunović, Ivan Šantek (iz D. Viduševca) i Željko Brdarić, koji su se branili u kući Ivana Marekovića.²¹³ Ivanova kuća, kao i susjedna kuća s trgovinom njegovog brata Krune, u višestrukim su napadima pobunjenikâ stradale. Obje su kuće naknadno zapaljane.²¹⁴ Kad su zvukovi borbe utihnuli, policajci su napustili Marekovićevu kuću i preko livade se izvukli do obližnjeg vrbika uz rijeku Glinu, gdje su našli privremen zaklon. Živčić je otišao do jedine hrvatske kuće u tom dijelu grada, vlasnice Mare Sućec, na adresi Boračko naselje bb (danas Zagrebačka ulica 35), te zatražio pomoć. Mara mu je dala civilnu odjeću u koju se preodjenuo, dok je policijsku odoru stavio u putnu torbu koju mu je također dala. U to vrijeme JNA je već nadzirala most preko Gline te je Živčić kao civil prošao pored vojnika u Viduševac. Odatle

²⁰⁷ „63 dana pakla“, *Srpski glas*, 8. 11. 1991, 5.

²⁰⁸ HMDCDR, kut. SM Glina. Sl. zabilješka SM Glina o provjeri Baždar Miroslava, od 14. XII. 1994.; „63 dana pakla“, *Srpski glas*, 8. 11. 1991, 5; „Izlaz iz mučilišta“, *Večernji list* (Zagreb), 30. 8. 1991.

²⁰⁹ Tarbuk, *Rat na Baniji*, 136; „Između dve vatre“, *Narodna armija* (Beograd), 6. 7. 1991, 46.

²¹⁰ Nikola Ivkanec, *Moja sjećanja: Domovinski rat '91.-'95. Glina, Daruvar, Pakrac, Čazma – Daruvar – Pakrac* 2006, 11-30; „Povjerenje u razum“, *Vjesnik* (Zagreb), 11. 7. 1991, 3.

²¹¹ „Rane će zacijeliti – ožiljci ostaju“, *Halo 92: glasilo MUP RH* (Zagreb), br. 4, 25. 3. 1992, 4.

²¹² „Pobjegli jer su Srbi“, *Nova riječ* (Glina), br. 16, 20. 7. 1991, 13.

²¹³ Razgovor autora s Mirkom Sućecom 20. 1. 2017.

²¹⁴ „Strogo čuvani grad“, *Jedinstvo* (Sisak), 4. 7. 1991.

je poslao druge civile k Mari Sućec sa zadaćom da prenesu vijest ostaloj trojici policajaca kako bi mogli krenuti u izvlačenje. Tada su se ova trojica policajaca prebacila preko nasipa i, pregazivši rijeku Glinu, koja je u tim ljetnim danima bila plitka, prebacili u sigurnost Viduševca. Izvlačenje policajaca nije prošlo nezamijećeno. Stanovnik Boračkog naselja Dujo Lazić, susjed Mare Sućec, pozvao je drugog susjeda, Marijana Kukića, i rekao mu: „Mara je znala za ove dečke“. Uvidjevši da se doznalo da je pomogla hrvatskim policajcima te da zbog toga više ne može ostati u svojoj kući, Mara je uzela fotoalbume i obiteljske slike, popela se na nasip i rekla susjedima Srbima: „Eto vam kuća, palite, radite što hoćete“ te se zaputila prema vojnicima JNA na mostu koji su je pustili da izađe iz grada. Kuća Mare Sućec detaljno je opljačkana i posve devastirana te danas stoji u takvom stanju.²¹⁵

Ivan Mareković i njegova žena u danima nakon napada na grad odlazili su u Viduševac i vraćali se kući kako bi nahranili stoku koju su imali u domaćinstvu. Na mostu i po tom dijelu grada bili su vojnici JNA koja je dopuštala mještanima da odu nahraniti stoku. Prilikom jednog od tih dolazaka, početkom srpnja, Ivana Marekovića zarobili su pobunjenici i odveli u logor u glinskom Domu za maloljetnike u kojem je proveo mjesec dana. Bio je brutalno mučen i toliko pretučen da mu je bio izbijen bubreg, a nakon razmjene morao mu se kirurški odstraniti.²¹⁶

Napad na PS Glina bio je „početak kraja“ glinskih Hrvata. Naime, čelnici SDS-a, dominantne političke organizacije među pobunjenim Srbima, u čijem je krilu otpočela oružana pobuna, zastupali su politiku koja je predviđala nestanak hrvatskog naroda na prostorima koji su trebali ući u sastav Velike Srbije. O tome svjedoči komandant 24. glinske pješačke brigade Srpske vojske Krajine, pukovnik Marko Vrcelj, u svojim memoarima *Rat za Srpsku Krajinu*, gdje prenosi razgovor s neimenovanim glinskim čelnikom SDS-a: „... Osnovni moto SDS je bio ‘proteraj ili ubij, opljačkaj i spali’ sve što je hrvatsko, jer mi Srbi nikad više ne možemo živjeti zajedno sa Hrvatima, zato što su svi Hrvati ustaše i izdajnici. Ušima svojim nisam mogao poverovati da sam čuo to što sam čuo od čelnika SDS. Nisam mogao svojim očima poverovati da sam video to što sam video, a što smo sve mi, Srbi, uradili, niti shvatiti zašto smo sve to uradili. Zašto smo morali spaliti svaku kuću koja je bila napuštena? Zašto su morali otići svi Hrvati?“²¹⁷

O tome svjedoče brojke. U gradskim naseljima, koja su nakon napada na PS 26. lipnja dospjela pod kontrolu pobunjenika, od 596 Hrvata ostalo je njih 96. U Jukincu, koji je okupiran 26. srpnja 1991., gdje su, prema popisu iz 1981. godine, živjela 852 stanovnika, uglavnom Hrvata, ostalo je 36 Hrvata (4 su ubijena 1992. godine). Dakle, od 1.448 gradskih Hrvata izbjeglo je ili ubijeno njih 1.316, dok su 1992. godine ostala još 132. U selima južno od grada ostala su 354 Hrvata (od čega je u prosincu 1991. samo u Joševici ubijen 21). Do početka listopada 1991. okupirana je cijela Općina Glina, do rijeke Kupe. Od prijeratnog 8.041 Hrvata, u Općini pod okupacijom ostala su 944, od čega ih je tijekom iduće godine ubijeno 118. Izbjegli je 7.215 Hrvata,²¹⁸ dok je do kraja rata ukupno usmrćeno 387 glinskih Hrvata i razorena 33 hrvatska sela.²¹⁹

²¹⁵ Razgovor autora s Mirkom Sućecom 20. 1. 2017.

²¹⁶ Razgovor autora s Miranom Marekovićem 20. 1. 2017.

²¹⁷ Marko Vrcelj, *Rat za Srpsku Krajinu 1991. – 1995.*, Beograd 2002., 28.

²¹⁸ NAZG, NDS, br: III. – župe (26) Glina 1685-1998. Fascikl 15. Spisak Hrvata ostalih na okupiranom području Općine Glina Povjerenika Vlade RH za Općinu Glina. Br: 2124-04-217/92-01., od 3. VI. 1992.

²¹⁹ NAZG, Jerneiđ, *Ratna spomenica*.

15. Zaključak

U cik zore, 26. lipnja 1991., oko 4,00 sata, započeo je napad na patrole te potom na zgradu Policijske stanice u Glini. Petnaestak policajaca, predvođenih zapovjednikom Ivanom Kvakićem, branilo se od deset puta brojnijih srpskih pobunjenika (ustanika). Sve su lokalne hrvatske obrambene strukture zakazale, uslijed čega su glinski policajci ostali bez pomoći te su nakon četverosatnog otpora prisiljeni na predaju. Napad na Policijsku stanicu Glina bio je prvi otvoren i masovan oružani napad na, prije nekoliko sati, proglašenu samostalnu i suverenu državu Republiku Hrvatsku, čime je Glina postala mjesto prve bitke za obranu samostalnosti i suverenosti Hrvatske. Ovaj prvi srpsko-hrvatski oružani sukob nakon proglašenja hrvatske neovisnosti, cilj kojega je bilo zauzimanje jedinog uporišta hrvatske vlasti u Glini, bio je uvodni događaj u kulminacijsku fazu rata u ovoj regiji, tj. napadom na PS Glina stvarno je počeo Domovinski rat na Baniji/Banovini.

X.

INTERKULTURALIZAM

INTERCULTURALISM

PREMORENI POVIJEŠĆU

Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.

(ur. Drago Roksandić), Biblioteka Desničini susreti, sv. 15, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Institut za književnost i umetnost u Beogradu – FF press, Zagreb 2017.

1.

Zagledamo li sasvim kratko u rezultate novog, uspješnijeg početka ili nastavka *Desničinih susreta*¹, u zbornik radova *Desničini susreti 2005. – 2008.* urednika Drage Roksandića i Ivane Cvijović Javorina, uvidjet ćemo, samo uvidom u imena sudionika i njihove teme, da su ga uglavnom iznijeli povjesničari književnosti ili teoretičari povijesti. Obnova ideje proučavanja hrvatsko-srpskih, odnosno srpsko-hrvatskih odnosa kao da je započela inspirirana Desničnim djelom i njegovim neodređenim statusom u povijestima nacionalnih književnosti. Pored ozbiljnih analiza dijelova opusa Vladana Desnice, koje su se sretno nastavile na Prosvjetin *Zbornik radova o Vladanu Desnici* urednika Dušana Rape², od analize Desničine kritike i esejistike i poezije do njegovih kanonskih tekstova, vrijedan je bio napor većega dijela autora priloga da razmisle o metodama komparativne književnosti u svjetlu globalizacije, odnosno o novim trans-, interkulturalnim teorijama u metodologiji povijesti i povijesti književnosti. Očekivanja da ćemo se neutralnije, što će reći i objektivnije pozicije u proučavanju hrvatsko-srpskih kulturnih odnosa i srpsko-hrvatske povijesti doći s osloncem na moderne teorije kulture ili suvremenom metodologijom povijesti kao znanosti, bila su podjednako velika kao što je i zdrava skepsa da ćemo na kraju zaglaviti u praksama nacionalne povijesti s vremenom dobivala za težini. Jednom već oslobođena povijesti kao nužne kontekstualizacije svoga predmeta istraživanja, znanost o književnosti je interdisciplinarnim razvojem projekta postupno sve više i više ustupala mjesto povjesničarima, koji su nam zauzvrat uvijek iznova, posebno regionalnom, ekohistorijskom ili intelektualnom poviješću osiguravali „višak ideologije“ i manjak metodološke strogosti ili svijesti o povezanosti struka. Nije stoga čudno što je tada nastupajuća mlađa garda naših

---

¹ Naime, prva se promocija *Desničinih susreta*, davne 1989. godine, dogodila zapravo na četvrtom jugo-komparatističkom skupu u zagrebačkom Pionirskom gradu; u prikazu programa skupa voditelj projekta Franjo Grčević zapisao je: „U priključku skupu održani su *Desničini susreti – okrugli stol o povijesti i kulturi hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih prožimanja u hrvatskom prostoru od 15. do 20. stoljeća*. Sudionici: Drago Roksandić, Zorica Stipetić, Zvonko Kovač, Gajo Peleš, Franjo Grčević...“ (*Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti 4*, ur. Franjo Grčević, Zagreb 1991, 9).

² Dušan Rapo (ur.), *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb 2004.

kolegica i kolega osigurala *Desničini susretima* čisti start, teorijski i ideološki neopterećen, te bila pripravna projektu dati nov zamah. Mala nada da će se ekstenzivno teoretiziranje povjesničara književnosti o pitanjima dvojne pripadnosti opusa ili o problemima hrvatske historiografije nakon raspada Jugoslavije, podignuti na višu razinu promišljanja i povezivanja s teoretičarima povijesti, što lijepo dokumentira taj prvi zbornik³, možda je prerano usahnula pod pritiskom nabujale metodologije interkulturalnih studija, pri čemu kombinacija nacionalne ideologije i suvremenih kulturalističkih teorija kao da nije bila moguća:

„Priroda, funkcije i učinci (kulturalne) razlike su pak u žarištu interesa triju danas najaktualnijih teorija kulture: hibridizacije, transkulturalizacije i transdiferencije. Premda su u mnogim aspektima vrlo slične, svaka od tih teorija kulture želi izboriti vlastito mjesto na tržištu akademskih dobara zbog čega inzistiraju na epistemološkoj distinktivnosti, no srećom, nisu međusobno isključive pa se mogu promatrati kao komplementarne, a ne nužno kontrastne paradigme. Njihovo je zajedničko obilježje svakako pozitivan odnos prema fenomenu razlike koju drže kompleksnijom i slojevitijom negoli je opisuje klasični binaristički kulturalistički model, prostorno i vremenski uvjetovanom te uvijek kontaminiranom odnosima nejednakosti i moći. Štoviše, spomenute teorije konceptualiziraju kulturu kao nedovršeni proizvod neprekidne i nezaustavljive igre razlika koje u nizu nijansi čine okosnicu njezina nestabilnog i fluidnog identiteta.“⁴

Umjesto da studij povijesti revolucioniramo novim književnim i kulturnim teorijama, bojim se da smo studij književnosti opteretili povijesnim temama, ali jesmo li mogli drugačije? Kao što smo poredbeni ili interkulturalni pristup možda mogli razviti kao svojevrsan srednji put, upravo kao dominantnu metodu. Ne ulazeći, dakle, u detaljniji prikaz promišljanja tema relevantnih za teorijsko utemeljenje *Desničinih susreta* kao relevantne institucije hrvatske akademske zajednice, recimo samo da su radovi s triju prvih simpozija i danas u teorijsko-metodološkom smislu izazovniji od kasnijih književnih priloga te zaslužuju poseban prikaz, pa i uvijek iznova vraćanje na izvorne projekcije i namjere.

Pogledamo li, ipak, pomnije što je nakon prvog trobroja u zbornicima s *Desničinih susreta* bilo napisano u metodologiji poredbene, interkulturalne ili transkulturalne povijesti književnosti, vidjet ćemo da, suprotno očekivanjima, nema mnogo takvih priloga. Najveći broj autora odlučio je pisati o Desnici ili povijesnim prilikama njegova doba iz perspektive svoje nacionalne historiografije, pa bi se za većinu rasprava moglo reći da ih više povezuje ili obvezuje mjesto i prigoda objavljivanja negoli određena metodologija. Nije stoga čudno što je put do krovne teme kojom su se inicijalno trebali baviti *Desničini susreti*, naime, o hrvatsko-srpskim, odnosno srpsko-hrvatskim odnosima na poredbenim ili interkulturalnim osnovama bio dug i opterećen (nacionalnim) povijestima, što će reći i ideologijom. Na kraju, više su zbornici pridonijeli povijesti intelektualne ili urbane Hrvatske, pa i Jugoslavije, a manje su koncentrirano bili posvećeni hrvatsko-srpskom međuprostoru, barem u povijesti književnosti.

Desničini susreti 2009. donose na području književnosti više sintetičke negoli poredbene radove, primjerice, Staniše Tutnjevića, Krištofa Jaceka Kozaka i Dušana Marinkovića, o postupnom napuštanju koncepta socijalne književnosti, preobrazbi Josipa Vidmara i

³ Drago Roksandić – Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2005. – 2008. Zbornik radova*, Zagreb 2010.

⁴ Zrinka Blažević, „Kako misliti kulturu: suvremene teorije kulture i problem kulturne razlike“, u: Isto, 184.

„tjeskobi stvaranja“ u vremenima nakon Drugog svjetskog rata (na primjeru samoga Desnice).⁵ Sanja Roić će tome dodati (neslavističku) poredbenu paralelu Desnice s piscem kojeg „matične kulture smatraju ‘kontroverznima’“ kao što je bio Ignazio Silone, čiji je roman *Kruh i vino* Desnica u to doba preveo.⁶

Među najznačajnije rasprave književno-poredbenoga tipa valja ubrojiti Brajovićevu analizu ironije i kolektivne memorije u Desnice, Krleže i Andrića: *Zimsko ljetovanje, Aretej i Prokleta avlija* u međusobnom sučeljavanju osim što „ukazuju na potencijalnu distancu prema oficijelnim diskursima društvene moći“, osobitim postupcima „artističkoga posredovanja zaklanjaju i zaštićuju svoje“, u trenutku objavljivanja dijelom subverzivne, u „osnovi izrazito pesimističke, liberalno-ironijske vizije sveta“.⁷ Sličnog je karaktera pretraživanje Davora Dukića i Goranke Šutalo stručne recepcije u kontekstu hrvatske i srpske, odnosno jugoslavenske književne kritike, s obzirom na koncepte ideologije i vlasti u *Proljećima Ivana Galeba*.⁸

Na prvom simpozijском susretu pod krovim nazivom *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*⁹ mnogi su se proučavatelji književnih i kulturnih (ne)prilika vratili svojim nacionalnim piscima i problemima unutar nacionalnih situacija, ali u usporedbi s drugim istraživanjima o istom ili srodnom predmetu istraživanja Zbornik se odlikuje interdisciplinarnim (najčešće se povijest dopunjuje s kulturnom ili književnom povijesti), kao i interkulturnim pristupom, svojevrsnim prekoračenjima u nacionalno-povijesnim ili uže filološkom smislu, u korist regionalne i međunarodne povijesti. Osim kazališne, književne i kulturno-političke povijesti (kao u S. Banović, D. Roksandića, M. Mitrović i I. Matičevića), uvjerljivo se i na nov način piše o pojavi i djelovanju intelektualki, otvarajući temu i iz određene ženske vizure (R. J. Kirin, S. Barać i dr.), da bi se s posebnom pozornosti obradili određeni intelektualci, bilo kao svjedoci ili kao sudionici rata, s osobitim naglaskom na pojedince iz Zagreba i Beograda (o Goranu Kovačiću, Josipu Horvatu, slovenskim intelektualcima, filozofu Zimmermannu, uredniku *Nove Evrope* Milanu Ćurčinu, beogradskim sveučilišnim profesorima i sl.), a ne zanemaruje se veza s Desnicom i njegovom obitelji, kao ni određeni aspekti širega europskoga konteksta.

Naredni dio cjeline, tema *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.*¹⁰ mnogo je manje privukla stručnjake za književnost. Još je manje bilo poredbeno zasnovanih istraživanja ili međukulturnih pisaca kao povoda za analizu, osim paralele Crnjanski – Krleža te interkulturnog izvještaja o političkom i književnom nesporazumu „u paradigmi odnosa između riječi i stvari“ u slovenskom romanu, kao i o književnosti na rubovima rata Bore Ćosića.¹¹ Svi su se ostali književni prilozi radije

⁵ Roksandić – Magdalena Najbar-Agičić – Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, Zagreb 2011, 43-56, 57-68, 85-100.

⁶ Isto, 101-110.

⁷ Roksandić – Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, Zagreb 2011, 31-38, 31, 37.

⁸ Isto, 62-77.

⁹ Isti (ur.), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, Zagreb 2012.

¹⁰ Isti (ur.), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.*, Dio 1. i Dio 2., Zagreb 2013.

¹¹ Isto, 277-291, 333-242, 343-354.

bavili intelektualcima u širem internacionalnom kontekstu, primjerice, Adorno i Krleža ili Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarnje emigracije, odnosno držali su se nacionalne perspektive i „svojih“ pisaca.

Neobično uspjeli (i prema broju priloga i po koncentrirano obrađenim temama iz lokalne urbane i intelektualne povijesti Splita i Dalmacije) zbornici radova *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945.* te osobito *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike*,¹² u nizu kvalitetnih doprinosa proučavanja djela i djelovanja Vladana Desnice, kao i vremena, prostora, povijesti i politika, kulturne i intelektualne povijesti prve polovine 20. stoljeća, kako se one vežu uz kanonska Desničina djela, kao i uz druge teme koje je moguće obrađivati u imenu i značenju Vladana Desnice i njegove obitelji, predstavljaju ogledan primjer povijesnoga i kulturno-povijesnoga istraživanja autora iz različitih akademskih zajednica i s različitim metodologijama, koji u krajnjem zbroju uspijevaju dati impresivnu ukupnu sliku značenja grada Splita za Dalmaciju, kao i važnost Dalmacije u međukulturnim, ne samo hrvatsko-srpskim odnosima.

Izabrana tema – Vladan Desnica i Split – i obratno, po svemu sudeći, bila je dovoljno izazovna da još jednom istraži uzroke i dosege Splita kao tada najvećeg primorskoga grada u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, što je s obzirom na isključenost Zadra i Rijeke iz „matice domovine“ imalo dodatnu težinu. Kao što se u brojnim priložima pokazuje, kontrastivna slika međuratnoga Splita zaslužuje baš danas, kada on proživljava novo tranzicijsko razdoblje, određenu interpretacijsku protutežu, kako bi se bolje razumjele i ondašnja i današnja nagnuća njegovih stanovnika, koja se djelomice doživljavaju kao dva nepomirljiva razdoblja. Objektivna, interdisciplinarna slika, međutim, pokazuje da se povijesni kontekst stvaranja ondašnje Jugoslavije i kasniji razvoj splitske urbane scene, do zavidne umjetničke, kulturne i intelektualne razine, može s razlogom dovoditi u vezu. Pokazuje se to i na obitelji Desnica, kao i na ključnim, formativnim godinama sazrijevanja te prvih književnih pokušaja i djelovanja samoga Vladana Desnice, od razvijenih obiteljskih i osobnih veza s vodećim političkim i brojnim intelektualnim poslenicima onoga doba do kompleksnoga razumijevanja kulturnih prilika u dalmatinskom zaleđu, posebno s obzirom na *Magazin Sjeverne Dalmacije*, koji kao da je u ovom zborniku trima komplementarnim priložima konačno afirmiran kao „interkulturalni fenomen sa subregionalnim, sjevernodalmatinskim žarištem“, koji je propitivao „subregionalni identitet“, dok su mu čitatelji kojima se obraća, prije svega, obrazovane osobe „multilingvalne kompetencije“.¹³

Mnogo toga kao da i u odnosu Desnice i Splita ima sličnu pripovijest. Ništa manje značajna jesu obnovljena istraživanja građanskoga Splita, kako njegove arheološke baštine tako i tada nove arhitektonske vizure jer je grad tada bio doživio „nezabilježeni urbanistički i industrijski razvoj“, čime je rastao i njegov kulturni potencijal.¹⁴ Ne treba dvojiti da su te okolnosti utjecale na političko i društveno djelovanje obitelji Desnica te na kulturno formiranje Vladana Desnice. U tom smislu treba razumjeti i određena raslojavanja u splitskom društvu, što neće ostati bez posljedica i za Desničin kasniji književni rad i život (tu posebno

¹² Isti (ur.), *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.*, Zagreb 2014.; Isti (ur.), *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.*, Zagreb 2015.

¹³ Isto, 157-180, 181-234.

¹⁴ Isto, 13-25.

ističem izvanredno zanimljivu raspravu o Desničinu pravno-profesionalnom angažmanu i kasnijim odjecima u romanu *Proljeća Ivana Galeba*. Zanimljiva su i podsjećanja na prijateljstvo s kritičarem Vladimirom Rismondom, koji je među rijetkima pisao pozitivno o poeziji Vladana Desnice, koja je, međutim, kasnije odigrala važnu ulogu u lirizaciji esejističkoga stila romana, kao i određena mediteranska komponenta, sve do analitičkog propitivanja verističke poetike *Zimskog ljetovanja*.¹⁵ Premda se stječe dojam da se neke teme, posebno kada je riječ o ne preobilnom Desničinu opusu, ponavljaju, ipak ostaju kao neprolazna vrijednost ovih *Susreta* uvijek nove interpretacije potaknute krovnom temom, kao i produktivna suradnja povjesničara i povjesničara, odnosno teoretičara književnosti, koja vazda iz neke nove perspektive – kao i u ovom slučaju – iz perspektive međuratnoga i ratnoga Splita, bez obzira na to odakle dolazili i kojem se pristupu utjecali, može međukulturne odnose, često zanemarene u nacionalnim historiografijama, eksponirati u prvi plan i dati im novu vrijednost i za naše današnje doba. Pohvalna je i uspješna tendencija urednika da se u svim raspravama, ali i dodatnim prilozima – pri čemu određenu vrijednost imaju i bogati slikovni prilozi – pokuša dati pregled nad osnovnim biografskim, obiteljskim, povijesnim i političkim činjenicama i tendencijama, kako se ne bismo opet našli u krčmi u kojoj je netko pogasio lampe. I da je samo to zasluga *Desničinih susreta* i serije zbornika u čijem sretnom nizu treba i ove naročito istaknuti, bilo bi dovoljno da se cjelokupna djelatnost Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije ocijeni iznimno korisnom, kako u nacionalnom tako i u širem regionalnom kontekstu.

Ukratko, premda bi druga knjiga o Splitu i Desnici ovdje zasluživala veću analitičku pozornost, uz neospornu kvalitetu priloga, koji su redovito svi dvostruko recenzirani (što iziskuje poseban napor urednika), još je važniji kontinuitet objavljivanja radova, izložbi i održavanja simpozija jer se samo u kontinuitetu stječe sigurnost prosudbi i međukulturno, akademsko povjerenje, još uvijek ne tako samorazumljivo kakvo je već bilo i kakvo bi trebalo biti. U takvom se kontinuitetu mogući nesporazumi, pa i dijametralno suprotna tumačenja, proizašla iz različitih akademskih i kulturnih tradicija, u svojevrsnom interkulturnom znanstvenom dijalogu, „poravnavaju“ i međusobno dopunjuju, relativizirajući naoko važne nacionalno-ideološke opreke i sporove. I to u korist neke više znanstvene istine ili nikada do kraja dosegnute objektivnosti historiografije, čak i onda kada se ona vraća svojim starim, pozitivističkim osnovama. Kao prikladnu dopunu ovim mojim procjenama navodim instruktivan predgovor drugom splitskom tomu dvoje marnih urednika, koji iz broja u broj veoma pregledno, nesebično prosuđuju rezultate „svojih“ pojedinih zbornika kratkim, ali sadržajnim analizama pojedinačnih priloga (usp. *Splitski panoptikum između krajeva dva svjetska rata. Predgovor*)¹⁶.

Posebno bih još istaknuo zbornik radova *Intelektualac danas, s Desničinih susreta 2013.*, održanih u Zadru,¹⁷ koji je više nego aktualnu temu važnosti i marginalizacije angažiranog intelektualca danas, u uvjetima sve veće specijalizacije, tranzicije i postmoderne, postavio

¹⁵ Isto, 73-86, 343-358.

¹⁶ <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/files/file/pdf/biblioteka/desnicini-susreti/DS-14-Zbornik-DS-2015.pdf>

Napominjem da se i svi zbornici s *Desničinih susreta* mogu naći na internetskim stranicama Centra, u virtualnoj knjižnici: <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/hr/virtualna-knjiznica/>.

¹⁷ Roksandić – Cvijović Javorina (ur), *Intelektualac danas. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2013.*, Zagreb 2014.

kroz općeteorijske, ali i poredbeno-južnoslavističke okvire, kao i kroz inspirativnu aktualizaciju *Proljeća Ivana Galeba*. Ipak, i ovdje su izostali u većem broju očekivani prilozi obrade (istraživanja) i prikazivanja intelektualaca u hrvatsko-srpskim odnosima, a za to zasigurno ima dovoljno povoda i razloga.

2.

Svojedobno sam (povodom simpozija o Strossmayeru) poznatu sintagmu Predraga Matvejevića *jugoslavenstvo danas* pokušao „prevesti“ u teorijski okvir interkulturalnosti, dakako, bez uspjeha.¹⁸ Naime, sve nas koji smo igrom slučaja ili darom sudbine ostali pod stigmom južnoslavističke organizacije studija kao da je dosegnula duga sjena jugoslavenstva u kulturi, kojemu, međutim, nikada nije zapravo određen sadržaj, pa ni dominantne vrijednosti. Istodobno, nasuprot mnogim monokulturnim koncepcijama u okvirima pojedine slavenske nacionalne književne historiografije, na stranim slavističkim studijima podržavale su se predodžbe o višejezičnom ili multikulturnom sadržaju pojedinih slavenskih areala i potrebi adekvatnijega pristupa tom sadržaju; posebno se on zazivao na južnoslavističkom, a najviše na središnjem južnoslavenskom, tzv. serbokroatističkom području. Zagrebački jugoslavisti davno su se odazvali tom pozivu razvojem regionalne književne komparatistike, s namjerom sistematizacije „književne građe“ na poredbenim osnovama, pokušavajući u suvremeni studij književnosti uvesti metode komparativne književnosti. Sretnijim razduživanjem zajedničke države koncept je mogao dobiti i svoju međunarodnu dimenziju, ali se i danas među našim komparatistima, odnosno stručnjacima za svjetsku književnost, dvoji oko internacionalnog karaktera veza, korpusa i sadržaja hrvatskoga i srpskoga¹⁹, odnosno južnoslavenskoga književnog i kulturnog naslijeđa. S pravom se upozorava na njihov međusoban specifičan „domaći karakter“, ne samo za razdoblja zajedničkih društava i država nego i za ona u kojima su si južnoslavenske književnosti bile međusobno strane i udaljene, pa čak i za postjugoslavensko razdoblje. Naglašava se srodnost jezika te određena jednojezičnost, koje omogućuju ne pretjerano tešku književnu razmjenu, kao i relativno laku mogućnost slavista da ovladaju dvama-trima južnoslavenskim jezicima ili korpusima književnosti i tako postaju kompetentnim stručnjacima za šire kulturno područje. U pravilu, južnoslavenske filologije uklopljene su u šire slavističke ili komparativne studije, pa i studije povijesti Istočne Europe, odnosno u srednjo- i jugoistočnoeuropske studije. Nije stoga čudno to što se u pretraživanjima ili reinterpetacijama južnoslavenske kulture naišlo na popularne postkolonijalne, inter- i transkulturne teorije, dapače, što su se otkrivali zajednički sadržaji, bolje rečeno, „kulturni međuprostori“, tj. intenzivan dijalog lokalnih, nacionalnih i vjersko-kulturnih entiteta, kad su se već o pojedinačnim identitetima pobrinule vojske stručnjaka za nacionalne povijesti i nacionalne književnosti, pa i pojedini isluženi slavisti.

¹⁸ U osvit hrvatske demokracije 1990., u Osijeku je održan značajan skup o Strossmayeru, ali su radovi s tog skupa objavljeni u reprezentativnom zborniku tek 18 godina kasnije; usp. „Strossmayer i interkulturalnost danas“, u: *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, ur. Stanislav Marijanović, Osijek 2008, 389-400.

¹⁹ Davno je na to dobrohotno upozorio Zoran Kravar, a njegove tvrdnje da se „ideja komparativnog proučavanja“ hrvatske i srpske književnosti „mora braniti vrlo specifičnim argumentima“, kao i da se one kao „nacionalne institucije“ javljaju tek od najnovijega doba i da postaje „prirodno što problematika hrvatsko-srpskih književnih odnosa prelazi u kompetenciju komparatistike“ supotpisivao sam s najboljim preporukama (Zvonko Kovač, *Poredbena i/ili interkulturna povijest književnosti*, Zagreb 2001, 80).

Mene je osobno privukla interkulturalna hermeneutika, kojom je korak iz poredbenih analiza prema međuknjiževnim tumačenjima omogućio još jednu ključnu spoznaju. Naime, da u uvjetima naše nastavne prakse nije dovoljno aranžirati interpretacijski kontekst istraživanja prema načelima interkulturalnosti, nego da bismo trebali poraditi na afirmaciji korpusa tekstova, danas bih rekao čitave jedne međukulturalne hrvatsko-srpske, južnoslavenske književnosti, s dominantnom osobitosti i kvalitetom u aspektima interkulturalnosti. Posebno je to važno za novije i suvremene južnoslavenske književnosti, u kojima je transkonfesionalna, svjetovna osnova jačala na račun one konfesionalno-nacionalne, koja u korpusu usmene narodne književnosti ionako i nije bila odlučujuća razlikovna komponenta. Pri tomu moramo opet i opet ponoviti: ni u prošlosti, kao ni danas, jednostavnim filološkim kriterijem nije se moglo i ne može se do kraja utvrditi razgraničenje među književnim tradicijama, tako da su čitavi dijelovi književnosti i pojedini opusi ostali u spomenutom „kulturalnom međuprostoru“. Ne znači da se do određenih kriterija nije moglo ili nije pokušavalo doći, ali oni nisu bili općeprihvaćeni.²⁰

Ukratko, hrvatsko-srpska interkulturalnost bila je opterećena nejasnim unutarnjim i vanjskim svojim kulturalnim granicama, tim više što i nacionalno-državne dugo nisu bile definirane; kao što federalni ili konfederalni način organizacije zajedničke države mnogima nije bio po volji, tako ni učitavanje „kulturalnoga međuprostora“, odnosno interkulturalnoga sadržaja u „kulturalnom jugoslavstvu“ ni danas mnogima nije optimalno rješenje.²¹ Uvijek su privlačniji nacionalni prečaci, sve i kad nas bjelodano vode prema stranputici.

Iako se već osjećamo, povijesno gledano, opet na periferiji Zapada, ako ne i u svojim slijepim ulicama kulturalnoga monocentrizma, dok integracijske procese u Europi, svijet Interneta, drugu-treću generaciju ekonomske migracije i izbjeglice sve više obilježava upravo interkulturalnost i u praktičnom, empirijskom smislu, nije naodmet ponoviti kako se interkulturalne teorije postupno etabliraju kao značajna kulturalno-znanstvena i historio-grafska paradigma. Suvremeni džepni rječnik interkulturalnosti²² definira već više od dvije stotine pojmova višestruko interdisciplinarnu praksu koja prelazi granice kulturalnih studija na razna područja života, pa tako i na književnost (ne samo na studij književnosti). Nakon afirmacije interkulturalne znanosti o književnosti, s osloncem na koju sam, između ostaloga, temeljio svoja predavanja na postdiplomskom studiju književnosti, Michael Hofmann izdao je nedavno, sa suradnicom Luliom-Karin Patrut, i – uvod u međukulturalnu književnost, i to ne samo za područje emigrantske književnosti, gdje je ona već bila afirmirana, nego za najšire područje povijesti njemačke književnosti, od srednjovjekovne do suvremene književnosti. Naglašava se, slično kao i u rječniku interkulturalnosti, važnost samoga poj-

²⁰ Posebno su se u tome istaknuli urednici izdanja Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (npr. Velimir Visković, kako kao urednik *Enciklopedije Jugoslavije* jednako tako i kao urednik *Hrvatske književne enciklopedije*).

²¹ Ili da kažemo pomirljivije, slično kao i pri imaginaciji Jugoslavije u književnosti, tako je i njeno naslijeđe u imaginarnoj kulturalnoj povijesti trajno u određenom kretanju i zasniva se na imperijalnoj prošlosti zemlje; toliko je jasno književnost o Jugoslaviji, a rekao bih, kao i književna historiografija ranijih perioda, bila situirana s „onu stranu nacionalnoga“ te je posredovala „transnacionalnu samosvijest“, stoga ne začuđuje kasnije izbijanje nacionalizma (usp. Andrea Zink, „Land im Bewegung. Die Imagination Jugoslawien in der bosnisch-kroatisch-serbische Literatur“, u: *Erzählte Mobilität im östlichen Europa. (Post-)Imperiale Räume zwischen Erfahrung und Imagination*, ur. Thomas Grob – Boris Previšić – Andrea Zink, Tübingen 2014, 98-99).

²² Christoph Barmeyer, *Taschenlexikon Interkulturalität*, Göttingen 2012.

ma *međukulturnost* za razumijevanje fenomena međukulturne književnosti. I dok se u Barmeyerovu rječniku pojašnjava uz pojmove interkultura i interkulturalist, pri čemu se interkultura razumije kao dinamična treća kultura koja nastaje u kulturnom kontaktu i komunikaciji kulturno različitih interaktivnih partnera,²³ a interkulturalist se definira kao „Grenzgänger“, osoba koja se teorijski ili praktično bavi interkulturalnosti i interkulturnom komunikacijom, koja pokušava razumjeti ljude koji se u svojem okruženju susreću s interkulturalnosti, dok njegovo djelovanje posebno podrazumijeva konstruktivno ophođenje s kulturnom drugosti i stranosti,²⁴ Hofmann i Patrut interkulturalnost opisuju kao razmjenu između kultura i činjenice da se kulturni identitet može odrediti samo u toj razmjeni i miješanju između svojega i stranoga.²⁵ Kao što smo već više puta naglašavali, i ovdje se navodi da pojedine kulture nisu homogene u sebi i da se u njima mogu pronaći brojna referentna mjerila, koja kulture međusobno čine sličnima, premda je opravdano govoriti o kulturama u množini.²⁶

Najviše zato smatram da, koliko očekivana, toliko i konzervativna osporavanja regionalno-poredbenoga ili interkulturnoga pristupa trebamo dočekati sa zagovaranjem cjeline južnoslavenske filologije, kao najmanje internacionalno relevantne jedinice književno-povijesnoga istraživanja. Naime, zagovaranje središnjega, bosansko-hrvatsko-srpskoga književnog i studijskog polja, kako se ono često prakticira na inozemnim sveučilištima, ne odgovara nam jer svaka država-nacija želi izdvojiti svoj jezik i književnost kao državotvoran (pa ga i afirmirati u svijetu) i tome nemamo što progovoriti. Istina, ostaju oni dijelovi polja (ili korpusa) koji su od pamtivijeka međuknjiževni, ali oni ionako inkliniraju već ponuđenom okviru južnoslavenskih studija kao relativne cjeline. On, između ostaloga, relaksira pojedine parove južnoslavenske kulture jer se odvija u nazočnosti trećega, pa čak i treće interkulture, kao i pred, doduše, sve manje zainteresiranom za „naš slučaj“, međunarodnom slavističkom javnosti. Posebno to mislim za hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske književne i kulturne odnose!

Ne bi li, primjerice, poblizje istraživanje o okolnostima zbog koji je roman *Proljeća Ivana Galeba* objavljen najprije u Sarajevu, kao i kritička recepcija i njegovo razumijevanje u drugim sredinama, istodobno moglo odgovoriti o Desničinu odnosu prema tada aktualnim kulturnim politikama i Zagreba i Beograda? Kako to da je Sarajevo Izeta Sarajlića, Meše Selimovića, Maka Dizdara ili Riste Trifkovića imalo više razumijevanja za njegov „miješani jezik“ i ponešto konzervativan poetički ustroj? Ili se samo radi o sretnom slučaju, prema kojemu Desnica već činom objavljivanja svoga ponajboljeg romana u Sarajevu (dijelom i u časopisu *Život*²⁷) postaje višepripadan, međukulturni južnoslavenski pisac, na korak prema svjetskom piscu?²⁸ Tako možemo pretpostaviti i da je prvo objavljivanje *Kiklopa*

²³ Isto, 79-80.

²⁴ Isto, 81.

²⁵ Michael Hofmann – Iulia-Karin Patrut, *Einführung in die interkulturelle Literatur*, Darmstadt 2015, 7.

²⁶ Isto, 8.

²⁷ Krešimir Nemeć, *Vladan Desnica*, Zagreb 1988, 59.

²⁸ Kao što sam nedavno izrazio rezervu prema kritičkom stavu Sigrid Löffler (*Die neue Weltliteratur und ihre grossen Erzähler*, München 2014), prema kojem se tipično međukulturni pisci, od Salmana Rushdiea do Aleksandra Hemonu, proglašavaju novom svjetskom književnosti, tako je teško prihvatljiva teza da svatko onaj koji izdavanjem svojih djela izvan granica svoje ishodišne kulture ili njegovim prihvaćanjem u drugoj kulturi potvrdi svoju dvostruku egzistenciju automatski postaje svjetskim piscem. Smatram tako

Ranka Marinkovića u Beogradu bila dobra preporuka za njegovo trajno prihvaćanje i izvan granica nacionalnoga književnog kanona (makar samo u regionalnom kontekstu). O tom se interkulturalnom dijalogu i radi, dijalogu koji obogaćuje, umnožava književne vrijednosti – do preslagivanja, preslojavanja nove, međukulturalne književnosti.

3.

Kada kritički promotrimo, u svjetlu vlastitoga priloga (ovdje dijelom ponovljena),²⁹ najnovije priloge razrješavanja hrvatsko-srpskih, srpsko-hrvatskih kulturnih odnosa, najprije se možemo složiti s uvodnom objeakcijom urednika te glavnog inspiratora i voditelja svih *Desničinih susreta*, akcija i inicijativa, kolege Drage Roksandića, da je kao, uostalom, i naš ostali rad, ali i mnogi raniji radovi u zbornicima s *Desničinih susreta*, neka vrsta „primijenjenog interkulturalizma“, koji je izravan doprinos naslovljenoj temi:

„Uvršteni, redovito uistinu kvalitetni, tekstovi također su češće izraz ‘primijenjenog interkulturalizma’ nego kritičkog propitivanja njegovih pretpostavki jučer i danas. Najdragocjenijom čini nam se spoznaja koja se neodoljivo nameće nakon čitanja svih uvrštenih članaka da je hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam postojano *en construction*. Njegovo vrijeme, bilo u smislu interkulturalne komparatistike, bilo u smislu kulturnih studija u europskim i svjetskim kontekstima, očigledno tek dolazi jer se i na ovom skupu potvrdila, pored starijih, skupina mlađih istraživača koji ga doživljavaju neizbježnim u svom radu.“³⁰

Tome mogu samo dodati i svoje, kao i uvjerenje nekih teoretičara interkulturalnoga pristupa u književnosti, da se interkulturalna znanost o književnosti, pa i interkulturalna književnost, danas vrlo dobro slaže s aktualnim neokolonijalnim studijima, zatim rodnim i feminističkim, pa i psihoanalitičkim pristupima (samo što ovi potonji to još nisu svjesni), svugdje gdje se problematika stranosti, drugosti, Drugoga, odnosa *ja* i *drugi* postavlja kao istraživačka platforma, u raznim metodološkim obratima, od prostornoga pa do obrata koji u središte svoga interesa uspostavlja tijelo. Međutim, začudno je da u našim okolnostima mnogi od tih pristupa ne prekoračuju granice nacionalne književnosti ili se odmah odluče za svjetsku književnost, premda su nam razveden korpus južnoslavenskih kultura, kao i bogata (ponekad i strašna) povijest Srednje i Jugoistočne Europe ostavili u naslijeđe zavidan korpus vrijednih, upravo kanonskih djela, kao i (za relativno mali prostor) zgusnut raspored povijesnih zbivanja, što bi sve trebalo preispitati u novim paradigmama ili obratima. Naime, gotovo bismo mogli reći da je svaki centimetar južnoslavenskih zemalja, a posebno hrvatsko-srpskih odnosa, natopljen, *premoren poviješću* (nije samo Dalmacija Ljube Stipišića „povišću pritrujena“).

Moramo ipak priznati da je serija simpozija i znanstvenih zbornika nastala plodnom suradnjom povjesničara i stručnjaka za književnost (ne usudim se već reći i povjesničara književnosti jer smo to sve manje). Povijest ili opće povijesne teme ili pojedinačna po-

---

precjenjivanjem i nastojanja da se pojedine južnoslavenske pisce neuklopljene tek u jednom domaćem književnom kontekstu proglašava jednostavno jugoslavenskima ili svjetskim piscima, samo da bi se tako problem riješio.

²⁹ Kovač, „Međuknjiževno čitanje, nove interkulturalne studije. Hrvatsko-srpska interkulturalnost u južnoslavenskom kontekstu“, u: *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 2017, 11-23.

³⁰ Roksandić, „Predgovor“, u: Isto, 8.

vijesna istraživanja davali su često sretan okvir našim istraživanjima (pretežno) intelektualne povijesti i književnosti: povijest nam je bila, kako sam znao u šali reći, odlična pomoćna disciplina jer smo je mi u svojim istraživanjima književnosti sve više zapuštali, u biti ukupan zbroj radova povjesničara i stručnjaka za književnost davao je veoma dobar interdisciplinarni rezultat.

I u ovom je Zborniku tako, čak i u slučajevima kada na prvi pogled imamo povijesna istraživanja koja nisu najneposrednije vezana uz temu, kao iznimno interesantno istraživanje recepcije Marxove misli među Južnim Slavenima u Habsburškoj Monarhiji i Srbiji, jer ona interkulturalizmu, kao terminu koji se na području interkulturnih teorija najviše oslanja na ideologiju, daje dodatan smisao.³¹ Naime, prema definiciji iz *Hrvatske enciklopedije*, interkulturalizam, slično kao i multikulturalizam, naziv je za oblike znanstvenih istraživanja, izobrazbe, javnih politika prema useljenicima te poslovnih odnosa i komunikacija između tvrtki kojima se omogućuje razumijevanje i suradnja među pripadnicima različitih kultura i naroda te tako smanjuju ili uklanjaju predrasude i stereotipi o drugima. Osobno naziv osjećam kao neku vrsta pokreta, pa tako i hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski interkulturalizam, stoga sam skloniji govoriti o *interkulturalnosti*, u empirijskom i epistemološkom smislu, a najradije se služim pojmovima interkulturalna povijest književnosti, interkulturalna hermeneutika, međuknjiževno čitanje i tumačenje, međukulturalna književnost, međuknjiževna kritika i sl. Ipak, to nipošto ne umanjuje napor istraživača, podjednako povjesničara kao i stručnjaka za književnost, da razna prožimanja, doticaje, veze, dijaloge ili naprosto suživot u višegraničju podvedu pod jedan nazivnik.

Međutim, kako stoji stvar s interkulturalizmom u našim radovima? Nije toliko dobro kako bi se moglo naslutiti iz naslova jer se umjesto o interkulturalizmu, često još uvijek radije govori o jugoslovenstvu, jer se interkulturni odnosi prečesto vide tek kao „unutarnji“ u kontekstu nacionalne kulture i jer se još uvijek ne možemo pomiriti s činjenicom da je optimalan okvir za razvoj interkulturnoga dijaloga u kulturi koji se već godinama propagira u Europskoj uniji, pa i u svijetu – Federativna ili Konfederativna Jugoslavija – nestao i da su je naslijedile nacionalne države koje ideal svoje reprezentacije vide u nacionalnim kulturama te (po mogućnosti) u vjerski i etnički čistim prostorima.

S druge strane, ne samo povijesno naslijeđe nego, srećom, i preostali ostaci nacionalnih manjina među južnoslavenskim narodima i u njihovim državama, pomažu nam da kulturu i procese u kulturi vidimo onako kako su se oni odvajkada razvijali, u međusobnom i europskom (i svjetskom, ako hoćete), međunarodnom kontekstu, ne odvrćajući pogleda s djela, opusa ili autora koji su tom kontekstu prirodna spona. Ne trebam dokazivati – a baš ovaj najnoviji zbornik veoma zorno dokazuje – da je djelovanje i djelo Vladana Desnice, pa i čitave obitelji, bilo u službi i na slavu tih kulturnih međuodnosa, ne samo hrvatsko-srpskih, srpsko-hrvatskih.

Naime, najviše se i u ovom zborniku problematizirala medijalna pozicija kulture obitelji Desnica između hrvatske, talijanske i srpske kulture. Za nijansirano razumijevanje tih odnosa neka nam posluži uvjerenje (s osloncem na Vladana Desnicu) da utjecaj talijanskih pisaca ne treba prenaglašavati („prenabregavati“, kako bismo se ekspresivnije izrazili); „paradoksalno“ je vezati ga izravno uz talijansku kulturu, pored hrvatske i srpske

³¹ *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas*, 171-190.

(kako misli Bojan Jović), do toga da se vrlo lijepo analizira upravo izravna, tekstualna veza Itala Sveva i Desnice, autora Luche Vaglia, odnosno donosi dokument-pjesma o vrsnom Desničinu znanju talijanskoga jezika i versifikacije, što obrađuje Sanja Roić, koja često svojim poredbeno-talijanističkim prilozima spretno neutralizira hrvatsko-srpske opreke u Desničinu slučaju.³²

Ako iz ovoga prikaza ispuštim jedan jezikoslovni i ostale povijesne priloge, koji svi otkrivaju živu međukulturnu situaciju u određenom povijesnom dobu, najbliža književnom istraživanju jesu dva priloga o kazalištu, odnosno dramskom stvaralaštvu. Snježana Banović, u svom radu o kazališnim razmjenama između beogradskog i zagrebačkog kazališta, veoma akribično donosi čitav niz potvrda o međukulturnom dijalogu u svijetu teatra, koji je na početku bio potican i određenom kulturnom politikom. Odavno držim da je istraživanje kazališne razmjene najmanje dvostruko zanimljivo iz perspektive interkulturalizma jer svjedoči o susretima kultura na najvišoj razini te je ogledalo interpretacije ili doživljaja druge, odnosno iz druge kulture (režijom i kazališnom kritikom). Zato se lako možemo složiti s autoričnim zaključkom da je povremeno, pored pojedinačnih gostovanja, međusobnih razmjena cijelih ili djelomičnih ansambala, posudbi pojedinaca solista i sl., „naša zajednička kazališna umjetnost postajala interkulturalnom i nadnacionalnom, a njezini nositelji ostali su u povijesti zapisani kao reformatori svojih kazališta“.³³ Isto tako, iako je postavljanje Desničine drame *Ljestve Jakovljeve u Beogradu* bilo manje uspješno, Aleksandra Kuzmić empatijskom otvorenosti na objema stranama, u usporedbi Desnice sa suvremenim beogradskim komediografom Dušanom Kovačevićem vidi zajednički motiv *prividno živih ljudi* i njihovu ideologiju, strah i beznade s kraja prošloga stoljeća, kada „Kovačevićeva dramska lica kusaju poratnu čorbu u zemlji posuvraćenih vrednosti“, ali zaslužuju barem malo Verine ljubavi, kao i Jakov, odnosno kao i svatko od nas.³⁴

Nekoliko novopronađenih pjesama Vladana Desnice, unatoč simpatijskom trudu Vladana Bajčete,³⁵ nije me uvjerilo da je poezija jača strana Desničina pripovjedna diskursa, kao što su me smještanje, odnosno ponovno čitanje Desničinih *Proljeća* i drugih djela u kontekstu srpske lirske proze, tzv. enciklopedijskoga romana, posebno u vezi s Kišovim *Peščanikom*, autora Nikole Marinkovića i Milomira Gavrilovića, pomalo zbunili, naime, teško ih možemo prihvatiti.³⁶ Naviknut da Desnicu čitamo kao reprezentanta esejističke proze, uostalom, kako je on na kraju zbornika prikazan i u školskim programima u Srbiji (Jelene Đorđević),³⁷ pomislio sam da se u suvremenih istraživača počela gubiti dijakronijska dimenzija istraživanja u korist svojevrzne interkulture jer mladi istraživači često kulturu osobne lektire pretpostavljaju pamćenju i razumijevanju književnosti s pomoću kronologije ili povijesti. Slične je, meni pomalo neuvjerljive, konstrukcije i rad Jelene Đ. Maričević, koja vidi renesansni *sujet* u prosvjetitelju Dositeju,³⁸ prema Desničinu ranom eseju, koji ipak pokazuje duboku vezanost Desnice sa srpskom književnom tradicijom, što se u nas

³² Isto, 159-169, 191-197, 307-319.

³³ Isto, 71-86, 84.

³⁴ Isto, 249-258, 257.

³⁵ Isto, 259-281.

³⁶ Isto, 223-234, 235-248.

³⁷ Isto, 341-351.

³⁸ Isto, 213-221.

redovito previđalo. I kad Desnica uz Andrića, koji će govoriti o Vuku, bude čitao taj svoj stari esej poslije otvaranja Petog kongresa Saveza književnika Jugoslavije, pred Sabornom crkvom u Beogradu, gdje su obojici položeni vijenci (već 1958.), kako nas izvještava u informativnom i objektivnom istraživanju Bojan Đorđević,³⁹ Beograd se priprema postati interkulturalni grad, ali ne zahvaljujući Crnogorcima, židovima ili muslimanima, Makedoncima, Hrvatima ili Slovencima, nego zahvaljujući pokretu nesvrstanih i – Afrikancima. Naime, Goran Korov daje instruktivan *Pregled angažmana beogradskih/srpskih/jugoslavenskih kulturnih radnika u Africi*, a zatim i kulturnih manifestacija afričke provenijencije u Beogradu, i zaista je šteta što se ta slika Beograda ne može nikako uskladiti s onim što se tada pisalo i govorilo pod pojmom *jugoslovenska kultura* i *jugoslovenska književnost*!

Moram otvoreno priznati da su mi najbliže autorice koje interkulturalnost shvaćaju kao prirodnu danost među našim kulturama, tako da se interkulturalizam, kao ni jugoslovenstvo koje ga povremeno zamjenjuje, ne osjeća nametnutim. Posebno je u tom smislu vrijedan rad Jelene Milinković o časopisu *ProFemina* (1994. – 2011.), koji izlazi kao anti-ratni, antinacionalistički i feministički projekt, nažalost, s nekoliko godina zakašnjenja, ali koji je istinski aktivan interkulturalni časopis jer na svojim stranicama često donosi tekstove, čak čitave izbore i preglede, iz druge postjugoslavenske književnosti i kulture, iako i ovdje zaključna analiza skreće u jednostavnije jugoslavenske vode, povezujući „feminističke politike sa politikom jugoslovenstva“.⁴⁰ *Bilježnice Robija K. Viktora Ivančića*, popularne na objema stranama, hrvatskom i srpskom interkulturalizmu, prema iscrpnom tumačenju Stanislave Barac, kao da ostvaruju povlašteno međukulturalno mjesto, ono isto koje danas svi trebamo, koje (možda) „više ne zahteva državnu zajednicu, ali zahteva razumevanje, toleranciju i stalnu saradnju nosilaca obavezujućeg, i negativnog kao i pozitivnog, zajedničkog nasleđa“.⁴¹

A da je svega toga, ne samo za vrijeme ratova u zadarskom zaleđu, Desničinu zavičaju, među nama bilo i ostalo premalo, ne samo između dviju nacionalnih kultura, nego između drugih opreka, poput ruralno – urbano, unutar rodni opreka, između kolonizatora i koloniziranih i sl., najbolje pokazuje ambiciozna analiza romana *Zimsko ljetovanje* Marine Protrke Štimac. Za razliku od romana *Proljeća Ivana Galeba*, koji se rjeđe interpretira u cijelosti, ovaj kratki roman doživio je već nekoliko relevantnih tumačenja (Nemec, Zima, Kravar, Dukić, Brajović), naprosto i zato što isijava svojom idejno-umjetničkom kritikom ograničenosti i s njom povezane međusobne netrpeljivosti, pa se s pravom zaključuje da „bismo ovaj roman trebali čitati izvan granica kojima se u fokus postavlja rahla granica morlačkog življa“ jer su „koncepti prema kojima usmjerava svoj interes“ naprosto „ljudski, antropološki, u smislu modernističkog interesa za mehanizme funkcioniranja zajednice“.⁴² Zato bi rad Ive Tešić, da je autorica samo malo više povjerenja imala prema interkulturalnom pristupu, kao eminentno prijateljskom, prijateljstvo kritičara i pisca (Jeremića i Desnice) mogao protumačiti izvan starih jugoslavenskih mjerila (Barca i sl.)⁴³ jer bi prijateljstvo shvatila kao ono što ono jest: međusobna razmjena simpatija, ideja i interesa, unutar povjerenja,

³⁹ Isto, 297-306.

⁴⁰ Isto, 127-138, 136.

⁴¹ Isto, 99-116, 114.

⁴² Isto, 199-212, 28.

⁴³ Isto, 321-340.

zajedničkoga polja djelovanja, čega se ne može i ne smije odreći ni hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski interkulturalizam. Odnosno, kakvo (prijateljstvo) nalazimo unutar određene interkulturalne razmjene, međuknjiževnoga tumačenja ili interkulturalne književnosti, koja je budućnost svijeta. Naime, vjerojatno je empatijska interkulturalna perspektiva, iz koje ipak progovara većina priloga, značajna stručna dobit, pa i nova kvaliteta hrvatsko-srpskih, srpsko-hrvatskih odnosa, barem među odabranim znanstvenicima.

S jednim važnim dodatkom, koji bih volio upisati u sljedeće naše susrete: *pacifizam*, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski pacifizam, kako to gordo zvuči! Upišimo stoga četiri riječi u budućnost naših projekata i odnosa:

pacifizam – kao ideologija;

interkulturalnost – kao metoda i kao polje istraživanja;

ekologija – kao način života, borba za goli život;

poezija – kao umjetnost, život dostojan čovjeka.

4.

Na kraju, prisjetimo se prigodno, zajedno s urednikom ovoga i suurednikom svih drugih zbornika te ustrajnim voditeljem projekta „Desničini susreti“, naše prve suradnje – rasprave o knjizi *Vojna Hrvatska*. Raspredajući o hrvatsko-srpskim odnosima na regionalnom i na internacionalnom planu, bio sam rekao i zapisao: „Slažemo se, znači, u tome da je za prevrednovanje odnosa srpske i hrvatske nacionalne integracije u cjelini potreban cjelovit pogled iz opće (danas bih rekao: i komparativne) perspektive, dok je na regionalnom planu potrebno uočiti, analizirati i sistematizirati osobite interkulturalne procese, sa svim obilježjima interkulturalnih zajednica, koji mogu, ali i ne moraju, biti karakteristični za međunacionalne odnose u cjelini.“⁴⁴ Zapravo, nemam što tome dodati ni nakon gotovo trideset godina, ni nakon toliko teških ratnih i drugih iskustava i *tijesnih vremena*, u kojima smo mi južnoslavisti u Hrvatskoj djelovali kao *prividno živi ljudi*, čak i na *Desničinim susretima* (naime, nikada do sada institucionalno nismo mogli biti njihovi suorganizatori). Nadoknađivali smo to pojedinačnom suradnjom ili – starim drugarstvom.

⁴⁴ Kovač, „Regionalizmi i nacionalne integracije“, *Naše teme*, 33/7-8, 1989, 1938-1941.

SERBIAN AS A MINORITY LANGUAGE IN CROATIA

This paper describes the constitutionally protected language rights of the Serbian minority in Croatia today. Further, it discusses the newly formed sociolinguistic context following the breakdown of the SFRY, as well as the status and use of the Serbian language among Serbs in Croatia. The essay spotlights the Serbian language in the Croatian school system, the features and specifics of the language the Serbs in Croatia use privately and publicly; ultimately, the author hopes to describe the complexity of defining the term the language of Serbs in Croatia.

Key words: minority language, Serbs in Croatia, Serbian language, language of Serbs in Croatia, language politics

When the Republic of Croatia declared independence in 1991, what followed was the breakdown of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and military conflicts (1991 – 1995). As a result of these events, the Serbian people no longer hold the status of a constitutive nation in Croatia. Instead, they are classified as a national minority.¹

Citizens who previously belonged to the nations of the former SFRY were now included in the newly formed national minorities. Croatia faced an issue – how to define the status of citizens who no longer belong to the majority (Croatian) people, but have so far not held the status of a minority.²

Once the Croatian language was declared the official language in the Republic of Croatia (the Constitution was signed in December 1990), the Serbian language became a minority language:

(1) The Croatian language and the Latin script shall be in official use in the Republic of Croatia. (2) In individual local units, another language and the Cyrillic or some

---

¹ According to the *Constitutional Law on the Rights of National Minorities*, “a national minority (...) is a group of Croatian citizens whose members have been traditionally inhabiting the territory of the Republic of Croatia and whose ethnic, linguistic, cultural and/or religious characteristics differ from the rest of the population, and who are motivated to preserve these characteristics” (*Constitutional Law on the Rights of National Minorities*, 2002, Article 5, <http://www.vsrh.hr/>, access 1/7/2018). Members of national minorities came to the Croatian territory as economic migrants, migrants from areas under military conflict (following one of the World Wars), or are members of the autochthonous national minority (Serbian, Italian, Hungarian, German or Ukrainian).

² “Pojavile su se nacionalne manjine obuhvaćajući građane koji su prije pripadali narodima bivše SFRJ. Hrvatska se tada našla pred pitanjem – kako u novim uvjetima definirati status građana koji ne pripadaju većinskom hrvatskom narodu, a dotad nisu imali status nacionalnih manjina.” Siniša Tatalović, “Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj”, *Politička misao*, XXXVIII/3, 2001, 95-105, 96.

other script may be introduced into official use along with the Croatian language and the Latin script under conditions specified by law.³

1. Serbian national minority in the Republic of Croatia

The population census of the year 2011 shows that 90.42% of the citizens of the Republic of Croatia declared themselves as Croatian.⁴ The rest of the citizens are members of national minorities. The Croatian constitution recognizes 22 such minorities,⁵ with the Serbian minority being the largest (186,633 citizens, or 4.36% of the population). In some parts of Croatia, this minority constitutes the ethnic majority.⁶ Additionally, according to the latest population census, the Serbian minority exceeds a third of the population in 21 municipalities and two cities. Since 2002, requirements for the official use of a minority language at any local administrative unit state that the 33% of its population must belong to the corresponding minority (according to the previous legislation, this limit stood at 50%). The Serbian national minority constitutes an absolute majority (more than 50% of the population) in 17 municipalities and a relative majority (34-45% of the populace) in four municipalities and two cities. According to the data analysis, only 28.44% of the total number of the Serbs in Croatia live in the 21 municipalities and two cities mentioned above, leading us to conclude that 71.56% of the Serbs in Croatia are not able to exercise their official legal right to use the Serbian language and the Cyrillic script.

Since the last population census before the breakdown of the SFRY (conducted in 1991), the number of Serbs in Croatia decreased by 67.91%. The table below shows how the Serbian minority was represented in the three most recent population censuses.

Table 1. The share of members of the Serbian national minority in the Republic of Croatia population throughout the last three population censuses

1991.	2001.	2011.
581.663	201.631	186.633
12.2%	4.54%	4.36%

³ *Constitution of the Republic of Croatia, 1991, Article 12, <http://www.constitution.org/cons/croatia.htm> (access 1/7/2018)*

⁴ *Croatian Bureau of Statistics, <http://www.dzs.hr> (access 1/7/2018)*

⁵ In alphabetical order: Albanian, Austrian, Bosniak, Bulgarian, Czech, German, Hungarian, Italian, Jewish, Macedonian, Montenegrin, Polish, Romani, Romanian, Russian, Rusyn, Slovak, Slovenian, Serbian, Turkish, Ukrainian and Vlach.

⁶ Specific municipalities in the Central and Eastern Lika, Kordun, Banovina, Knin frontier, Bukovica, Western and Eastern Slavonia and Baranja (detailed data available on the web pages of the Croatian Bureau of Statistics).

The Republic of Croatia inherited the national minority rights model from the former SFRY.⁷ Following the declaration of independence, it acknowledged these rights to the existing national minorities, as well as to the members of the “new” ones (the Serbs, Slovenes, Bosniaks, Macedonians, and Montenegrins, who were up until then regarded as constitutive peoples). By accepting the international obligations relating to national minority rights and with the help of the international community, the Republic of Croatia reached better normative terms for the realization of minority rights and also their protection. These conditions indicate the level of the democratization of the society – a condition for integration into the EU.

The Constitution of Republic of Croatia, Constitutional Law on the Rights of National Minorities, as well as the other laws⁸ and conventions (that the Republic of Croatia has ratified) guarantee Croatian citizens national equality and forbid discrimination on a national level. Special legal protections of national minorities allow them to preserve language, culture, religion, and identity in Croatia – establishing their full equality with the majority nation.⁹ The following chapters focus on the language rights of the Serbian minority in Croatia.

2. Disintegration of the SFRY: The newly formed language situation

In December of 1990, the new *Constitution of the Republic of Croatia* was adopted, proclaiming Croatian as its official language. In 1992, the republics of Serbia and Montenegro together established a federation: The Federal Republic of Yugoslavia (FRY). Its first constitution declared the Serbian language (both *Ekavian* and *Ijekavian* variants) as its official language. The constitution of the independent Bosnia and Herzegovina from 1993 is the last legal act in which the terms *Serbo-Croatian* or *Croato-Serbian language* were used. As early as next year, these terms were no longer in official use. This development has been reflected in the results of the last three population censuses in the Republic of Croatia; these results are listed in Table 2.

---

⁷ These rights encompassed education and information in the language of the national minority in official use, the possibility of preservation of the national minority's ethnic, language and religious identity, and the representation of its interests.

⁸ The legal framework that regulates the rights of national minorities consists of *The Constitution of the Republic of Croatia, Constitutional Law on the Rights of National Minorities, Law on Education in Languages and Letters of National Minorities, Law on Use of Languages and Scripts of National Minorities, Act on Election of Representatives to the Croatian Parliament, Law on the Election of Members of Representative Bodies for Local and Regional Self-Government, Judiciary Act, Act on the State's Attorney Office (Akcijski plan za provedbu Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, 2009, <http://public.mzos.hr>, access 1/7/2018).*

⁹ Davorka Budimir, “Predstavljenost srpske nacionalne manjine u političkoj eliti Hrvatske”, in: *Ustav i demokratija u procesu transformacije*, ed. Milan Podunavac, Beograd 2011, 269-284, 271.

Table 2. The percentage of citizens who declared Croatian, Serbian, Croato-Serbian or Serbo-Croatian as their native languages in the last three population censuses

	1991.	2001.	2011.
Croatian	81.99%	96.12%	95.60%
Serbian	4.33%	1.01%	1.23%
Croato-Serbian	3.49%	0.05%	0.07%
Serbo-Croatian	6.03%	0.11%	0.18%

Serbo-Croatian or *Croato-Serbian* as a linguistic term has been in use since the nineteenth century. The term, in its widest sense, denotes the common language of the Croats, Serbs, Bosniaks and Montenegrins. In the SFRY, along with the Macedonian and Slovenian languages, *Serbo-Croatian* or *Croato-Serbian* had the status of an official language. Croatian, Serbian, Bosnian and Montenegrin have all been declared separate official languages within newly-formed, independent states, and presently, expert opinions on the terms *Serbo-Croatian/Croato-Serbian* differ. As an example, here are two conflicting interpretations of the term:

(1) According to one group of linguists, *Serbo-Croatian* or *Croato-Serbian* is a political, artificial construct – a name for a mutual language of the nations of the former SFRY, a language which officially no longer exists. For example,

Never in their history have the Croatian and Serbian literary language been a single language which separated in two.¹⁰

It is illogical to talk about the “breakdown of the Serbo-Croatian”. Only that which naturally exists can be broken down.¹¹

(2) Another group of linguists use the term *Serbo-Croatian* or *Croato-Serbian* to denote the existing, mutual, polycentric standard language with its four variants (Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian). They consider this notion to be relevant even today, although *Serbo-Croatian* has been divided into four separate “political” languages.¹²

¹⁰ “Nikada hrvatski književni jezik i srpski književni jezik u svojoj povijesti nisu bili jedan jezik koji se onda raspao na dva.” Stjepan Babić, “Kako stranci vide našu jezičnu problematiku”, in: *Identitet jezika jezikom izrečen*, ed. Anita Peti-Stantić, Zagreb 2008, 43-48, 44.

¹¹ “Nelogično je govoriti o ‘raspadu srpsko-hrvatskoga’ [standardnog jezika]. Raspasti se može samo ono što prirodno postoji.” Josip Silić, “Neetnički i etnički identitet”, in: *Ibid.*, 57-62, 60.

¹² See e. g. Snježana Kordić, “Policentrični standardni jezik”, in: *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, eds. Lada Badurina – Ivo Pranjković – Josip Silić, Zagreb 2009, 83-108; Ranko Bugarski, *Jezik od mira do rata*, Beograd 1994. It is worth noting that this was the topic of a recent public discussion the former SFRY territory, one held following the proclamation of the *Declaration on Mutual Language (Deklaracija o zajedničkom jeziku)*, signed by 8.516 endorsers (1/7/2018). The declaration was created by 30 linguists from Croatia, Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Montenegro, who participated in the project *Language and Nationalisms*. Information on the declaration and the project is available on the web-site: <http://jezicinacionalizmi.com>. Individual participants at the conferences that were held before the proclamation of the declaration discussed the name of the mutual language. For example, the Croatian linguist Mate Kapović proposed the term *Shtokavian standards (štokavski standardi)* as a substitute for the politically charged terms *Serbo-Croatian* and *Croato-Serbian*.

Serbo-Croatian could have been administratively abolished in each sovereign state that emerged on its territory, and this indeed happened, but it does not mean it automatically ceased to exist as a linguistic entity (with a number of still living native speakers). As I stated many times before, languages as communication systems are neither created nor dissolved by a political decree.¹³

It is understood in linguistic circles that there are no universal, objective criteria for setting the boundaries between languages. Some linguists consider structural characteristics and a level of mutual intelligibility to be the crucial criteria, while others also take into account various social and political circumstances, as well as speakers' attitudes. Although the question of whether Serbian and Croatian are linguistically (in)separable is not the subject of this paper, the nature of their structural resemblance and mutual intelligibility is important to understand the sociolinguistic situation of the Serbs in Croatia:

(...) structural differences between the Croatian and Serbian language standard can be considered slight, while in most part the grammatical structures of these two languages are identical. Therefore, a complete understanding between the speakers is expected.¹⁴

Despite the purists' efforts and the Croatian language policy, which led to an increase of the differences in relation to the Serbian language norm, the Croatian and Serbian speakers find it easy to understand each other. In that sense, the status of Serbian as a minority language in Croatia is specific – its function is not primarily communicational (as the case would be with Italian or Hungarian, for example); it is primarily symbolic.

3. Serbian as a minority language in Croatia: Legal regulations and enforcement

Croatian language legislation is based on laws which regulate different activities and domains.¹⁵ Minority rights in Europe are based on the legal regulations developed in the middle of the twentieth century, after WWII and the establishment of the United Nations.¹⁶ Today, a number of organizations and institutions are engaged in protecting minority

¹³ "[Srpskohrvatski je] mogao biti administrativno ukinut u svim samostalnim državama izraslim na njegovoj teritoriji, i to je učinjeno, ali ovo još ne znači da je automatski prestao da postoji kao lingvistički entitet, koji uz to još ima živih govornika. Kako sam već više puta rekao, jezici kao sistemi komunikacije ne nastaju niti nestaju političkim dekretom." Bugarski, *Jezici u potkrovlju*, Beograd 2016, 206.

¹⁴ "(...) strukturne razlike između hrvatskog i srpskog standarda mogu se smatrati malenima, dok je najveći dio temeljne gramatičke strukture tih dvaju jezika podudaran. S obzirom na to, očekivano je potpuno međusobno razumijevanje među govornicima tih dvaju jezika." Anita Peti-Stantić – Keith Langston, *Hrvatsko jezično pitanje danas*, Zagreb 2013, 82.

¹⁵ *Constitution of Republic of Croatia, Constitutional Law on the Rights of National Minorities, Law on audiovisual activities, Law on electronic media, Law on Croatian citizenship, Law on education in primary and secondary schools, Croatian labor Act, Aliens Act, Companies Act, Law on science and higher education, Law on healthcare*. See more in: Sanda Lucija Udier, "I bez zakona o jeziku: hrvatsko jezično zakonodavstvo na početku 21. stoljeća", in: *Jezična politika između norme i jezičnog liberalizma*, ed. Barbara Kryžan-Stanojević, Zagreb 2016, 13-30.

¹⁶ Sue Wright, *Jezična politika i jezično planiranje*, Zagreb 2010, 192.

rights, with the Council of Europe leading the way. The Council follows and oversees the implementation of public policy and practice in all of the countries that signed two key documents: the *European Charter for Regional or Minority Languages* (in effect since 1992) and the *Framework Convention for the Protection of National Minorities* (in effect since 1998). The *Convention* is the first multilateral, legally binding document dedicated to the protection of minority rights in Europe in general. While its support of the protection of language freedoms is rather symbolic (traffic signs with local toponyms in minority languages, use of personal names, etc.), the *Convention* is a document that promotes the use of regional or minority languages in education and the media; in legal and administrative systems; and in economic, cultural, and social life. Signatories of this document have thus made a commitment to ensure a minimal number of functions for the minority languages in these categories. The Republic of Croatia ratified the *Convention* two decades ago.

According to the Croatian Constitution, the Croatian language and the Latin script are in official use. Additionally, in individual local units, another language and script may be introduced into official use under conditions specified by the law. *Constitutional Law on the Rights of National Minorities* (Article 12) requires equal official use of languages and scripts of minorities in local or regional self-government units where the minority members constitute at least one third of the population.¹⁷ The most recent population census (2011) in Croatia noted such a situation in 23 units of local self-government.

Several institutions and organizations have as goals the protection and promotion of human, civil, and national rights of Serbs in Croatia, concerning themselves with issues of identity and with issues of participation in and integration into the Croatian society. These include the Serb national council (*Srpsko nacionalno vijeće*), the Serbian Cultural Society *Prosvjeta* (*SKD Prosvjeta*), the Serbian Business Association *Privrednik* (*Srpsko privredno društvo Privrednik*), the Serbian Orthodox Church, the Joint Council of Municipalities (*Zajedničko veće opština*), the Serbian Democratic Forum (*Srpski demokratski forum*), Serbian representatives in the Croatian parliament, and others.¹⁸

Within the context of the discussion of the language and culture of Serbs in Croatia, it is worth noting that most of these institutions publish their own periodicals. *SKD Prosvjeta* publishes a bimonthly titled *Prosvjeta*, a children's magazine named *Bijela pčela*, and three yearbooks: *Ljetopis SKD Prosvjeta*, *Kalendar SKD Prosvjeta* and *Artefakti*. The Serbian Democratic Forum Zagreb publishes a bimonthly titled *Identitet*, The Serbian National Council Zagreb publishes a weekly titled *Novosti*, while the Joint Council of Municipalities Vukovar contributes with *Naša stvarnost* and the Serbian Business Association *Privrednik* joins in with their self-titled magazine. Unfortunately, a systematic linguistic

¹⁷ This same provision can be enacted under the following terms: when it is envisioned by the international agreements signed by the Republic of Croatia or when it is decreed by the municipal, city, or county administration (*Akcijski plan*, 2009, 7).

¹⁸ Information about all of the listed institutions can be found on the web pages of the Serbian national council at: <http://snv.hr>. A significant contribution has been made by the *SKD Prosvjeta* – this traditional cultural organization for Serbs in Croatia is dedicated to the exploration, development, and protection of their cultural and historical traditions. *SKD Prosvjeta* undertakes a number of activities, among which is the publishing of literature on the topic of the Serbs in Croatia. Several sub-committees of *SKD Prosvjeta* operate ethnic community libraries, whose task is to obtain, process, and disseminate Serbian library materials and to inform the public. See more at: <http://prosvjeta.net/>.

analysis of these publications or any of the publications of *SKD Prosvjeta* has not been carried out so far.¹⁹

3. 1. *Education of members of the Serbian minority*

The issue of educating the Serbs in Croatia and the degree of autonomy educational institutions have when teaching Serbs are regulated by the *Erdut agreement*, signed in 1995.²⁰ The legal basis for the rights of minorities to be educated in their native language and script can be found in the *Constitution of the Republic of Croatia*, the *Constitutional Law on the Rights of National Minorities*, and the *Law on Education in Languages and Letters of National Minorities*.

The elementary and high school education of the Serbian children in Croatia is implemented using three possible models:²¹

Model A (classes in the language and script of the national minority). All lessons take place in the language and script of the national minority with compulsory Croatian language instruction (the number of hours is the same for the Serbian and Croatian languages). This model can be implemented in a special institution or in the language department of a school with classes in the Croatian language. Model A is prevalent in the Podunavlje region,²² while in other parts of Croatia, the Model C is more common.

Model B (bilingual classes). Teaching is carried out in the Croatian and Serbian languages. The natural sciences are taught in Croatian, and the social sciences or the national group of subjects is taught in the Serbian language. This model is implemented within special school departments.

Model C (nurturing language and culture). This teaching program runs an additional five school hours a week, along with a complete program in the Croatian language. The five-hour program covers the language and literature of the national minority, as well as history, geography, music, and art.

In addition to these three language teaching models, there are other, more specific forms of minority educational programs, such as summer programs or correspondence schools. The table below shows the number of students in each of the educational models in the academic year 2013/2014.²³

¹⁹ According to Čedomir Višnjić, a long-standing editor-in-chief of the *SKD Prosvjeta*, language use in 150 to 200 titles published by this society is diverse and cannot be listed under a common denominator (Višnjić in: Veronika Rešković, "Hrvatski standardni jezik isključuje Srbe", *Forum* (Zagreb), 23/11/2016, <http://www.forum.tm/vijesti/hrvatski-standardni-jezik-iskljucuje-srbe-4>, access 1/7/2018).

²⁰ *Erdut Agreement*, officially the *Basic Agreement on the Region of Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium*, was an agreement reached between the Croatian and the Serbian authorities during the Dayton negotiations. Signing of the agreement initiated the process of peaceful reintegration of the Podunavlje region into the Croatian legal and constitutional order ("Erdutski sporazum", *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=18226>).

²¹ *Akcijski plan*, 2009, 17.

²² Podunavlje is the name of the Danube river basin regions located in Serbia (Vojvodina, Belgrade and Eastern Serbia) and Croatia (Slavonia, Sylvania, and Baranja). The area under discussion is the Croatian part of Podunavlje.

²³ The data corresponds to the results of the *The Analysis of Education in the Language and Script of the Serbian National Minority in Croatia*, conducted by the Serbian Democratic Forum in 2015 (*Analiza odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu srpske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj*, Srpski demokratski

Table 3. The number of students enrolled in the listed educational models in the academic year 2013/2014

PRESCHOOL EDUCATION	-	431
ELEMENTARY SCHOOL	Model A	1897
	Model B	17
	Model C	671
HIGH SCHOOL	Model A	749
	Model B	-
	Model C	15
	TOTAL	3780

Following their high school education, students take the state exam on both the school subjects of *the Croatian language* and *the Serbian language*.²⁴

In regard to the academic education in/on the native language and culture, a study program about Serbian language and literature is available as part of the Study of South Slavic languages and literatures at the Faculty of Humanities and Social Sciences at the University of Zagreb.

Although the educational rights of Serbian minority members are formally and legally secured, a number of practical issues still arise from their implementation. *The Analysis of Education in the Language and Script of the Serbian National Minority in Croatia*, published by the Serbian Democratic Forum (2014), lists the following issues: the minority's right to use the minority language and script is not actually recognized, and the equal use of the official and minority languages is not encouraged. Legal regulations are misused or ignored, and adequate textbooks and other educational materials are lacking. Furthermore, there is a deficiency of competent educational staff.

Comparison of the current educational curricula for the two subjects, *the Croatian language* and *the Serbian language* (which students take concurrently), reveals certain incompatibilities.²⁵ Also, the subjects often contain overlapping content, but both lack the matter on the Croato-Serbian cultural relations. Furthermore, an analysis of the representation and methodological treatment of the Serbian language and literature within Croatian high school textbooks²⁶ reveals a complete absence of material covering the Serbian culture, language, and literature. National identity is strongly emphasized; the South Slavic language and literary context is omitted; and the Croato-Serbian cultural

forum, <http://www.sdf.hr/>, access 1/8/2018). In comparison, according to the 2011 population census, the number of members of the Serbian minority in elementary and high schools (in the 5-9, 10-14, and 15-19 age groups) was 16.883 (see *Croatian Bureau of Statistics*).

²⁴ *Pravilnik o polaganju državne mature*, MZOS, Zagreb 2012, Article 4, <https://www.ncvo.hr/pravilnik-o-polaganju-drzavne-mature/> (access 1/7/2018)

²⁵ Both of curricula can be accessed via the webpage of the Ministry of Science and Education at: <https://mzo.hr/>.

²⁶ Dubravka Bogutovac – Virna Karlič, "Zastupljenost i metodička obrada srpskog jezika i književnosti u hrvatskim gimnazijskim udžbenicima", in: *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě*, eds. Elena Krejčová – Pavel Krejčí, Brno 2014, 367-377.

relations are presented in light of conflict. Following the conclusions of Čačić-Kumpes, the Croatian educational system – both the majority- and minority-oriented components of it – face numerous challenges:

Education is a sensitive field of cultural activity in which the selection of program contents and ethical values, as well as the formulation of tasks and goals, must find a balance between a multitude of cultural and educational traditions. As far as the Croatian education system goes – its development should certainly make use of Croatia's rich pluralistic tradition, in combination with gained experiences. This will not be easy, since the recent conflict objectively placed a strain on interethnic relations. The pronounced nationalist discourse in the last decade of the 20th century only fueled the fire, which now has to be patiently and carefully extinguished.²⁷

This example clearly shows how the implementation of legal regulations is fraught with difficult issues.

3. 2. *Regulation versus practice: the example of bilingual plates and subtitling*

Two of the second most prominent issues arising from the attempt to implement the legal language regulations include the case of bilingual nameplates in Vukovar and the case of subtitling Serbian movies with subtitles in Croatian. In short, the placement of the plates with both the Latin and Cyrillic scripts in 2013 sparked protests, during which many of these were torn down and broken.

In 2013, when bilingual signs were introduced on municipality buildings [in Vukovar], due to constitutional minority laws; people took the street and destroyed the "Serbian-signs". For a portion of the Croat citizens, the Cyrillic script reminds of the early 90s and the, what they call, "Serbian invasion." (...) The signs have still not returned and in the spaces where they should hang, only screw-holes and handwritten messages remain (...). The wounds are still too open to practice minority rights.²⁸

Many discussions on the topic of the rights of Serbian minority members, including language rights, followed the event. In 2015, the Vukovar city council voted to change the city statute to eliminate the requirement for bilingual plates. The situation has still not been resolved and is, in many ways, unclear.

The situation is so confusing that people no longer know if the state institutions should have bilingual nameplates or not. Thus, some of the buildings still hold the bilingual plates of the assigned size, some hold smaller plates covered by a Croatian flag, some have had the plates installed, torn down and never put up again and some have never had them put up in the first place.²⁹

²⁷ Jadranka Čačić-Kumpes, "Multiculturalism in Croatian Education", in: *Perspectives of Multiculturalism – Western and Transitional Countries*, ed. Milan Mesić, Zagreb 2004, 273-297.

²⁸ Coen Van de Ven, "Vukovar: Still divided by war", *Euroviews*, 10/4/2015, <http://euroviews.eu/2015/?p=697> (access 1/7/2018)

²⁹ "Situacija je toliko zbujujuća da se više i ne zna trebaju li na zgradama u kojima se nalaze državne institucije stajati postavljene dvojezične ploče ili ne. Tako na nekim zgradama i danas stoje dvojezične ploče propisanih veličina, na nekima su postavljene male dvojezične ploče koje su prelijepljene hrvatskom zastavom, s trećih su ploče skinute pa nisu vraćene, a na četvrtima nikad nisu niti postavljene.

In the case of subtitling Serbian movies and television shows with subtitles in Croatian, the law has also been subsequently adjusted. In March of 1999, the Croatian public theater distribution featured a (subtitled) Serbian movie for the first time after the war – *Rane* (*The Wounds*) by Srđan Dragojević. This resulted in public ridicule, both because of the act of subtitling the movie and the way it was done.³⁰ The same problem occurred when Croatian television channels began to broadcast Serbian movies and television shows, which officially had the status of the program in foreign language, so the subtitling was required by law.

Croatia is discussing subtitling Serbian movies and TV shows again. The cause this time is the screening of the movie *Žikina dinastija 2* (*Žika's dynasty 2*) on the RTL channel. The members of the Council for the electronic media reacted to the screening, warning the RTL television of the infringement upon their stipulation which states that the media service providers are bound to feature content in the Croatian language or translate it to the Croatian language (...). The Council states they reacted because they are bound by law to follow regulation, no matter how absurd or vague it might be.³¹

As the presented example poignantly illustrates, the matter of bilingual nameplates in the town of Vukovar remains unsolved. However, the practice of subtitling Serbian films and television shows has since been abandoned.

The relation between theory (in this case, the legal norms) and practice can be an interesting one if we choose to observe the language of the Serbs in Croatia, especially its private, public, and official use.

3. 3. *The language of the Serbs in Croatia*

Which language do the Serbs in Croatia speak? What is this language like? The legal acts regarding minority language rights of the Serbs in Croatia do not tell us much about the actual language used by the members of this group, neither in their private nor public communication. Equally so, the results of the population census offer no information on this matter, but only reflect how the individuals name their native language.

For this reason, it is important to address and define the exact meaning of the term *the language of the Serbs in Croatia*, as well as to analyze the language practices of this group. The latter cannot be answered with high reliability, as no systematic scientific study has yet been conducted. Thus, the next step is therefore to offer the (more or less) scientifically based opinions of individual linguists.

Branimir Brdarić, "Zakuhali dvojezični kaos pa ga zaboravili", *Večernji list* (Zagreb), 9/7/2016, <http://www.vecernji.hr/hrvatska/zakuhali-dvojezicni-kaos-pa-ga-zaboravili-1098126> (access 1/7/2018)

³⁰ Ivo Žanić, "Titlovanje Rana – pokušaj načelnog pristupa", in: *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, 457-472, 257.

³¹ "Ponovno se u Hrvatskoj pavela rasprava o prevođenju i titlovanju srpskih filmova i TV serija. Ovaj je put povod bilo prikazivanje filma *Žikina dinastija 2* na RTL-u, nakon čega su reagirali iz Vijeća za elektroničke medije, upozorivši RTL da su 'pružatelji medijskih usluga dužni objavljivati program na hrvatskom jeziku ili u prijevodu na hrvatski jezik'. (...) U Vijeću za elektroničke medije kažu da su reagirali jer su dužni raditi po zakonu, ma kako on apsurdan ili nedorečen bio." Milena Zajović, "Ko nas bre prevodi? – Vijeće zna da je zakon loš, ali ga ipak provodi", *Večernji list* (Zagreb), 27/1/2012, <http://www.vecernji.hr/hrvatska/ko-nas-bre-prevodi-vijece-zna-da-je-zakon-los-ali-ga-ipak-provodi-370505> (access 1/7/2018)

3. 3. 1. The Serbian language in the population census

In the period before the population census of 2001, a generally accepted hypothesis was that the majority of the Serbs in Croatia consider Serbian their native language, regardless of their lexical choices and the language norm used. This was attributed to the “language awareness of the Serbs in Croatia”.³² However, the population censuses of 2001 and 2011 showed that only a quarter of all Serbs in Croatia listed Serbian as their native language (see Table 1). Until a more systematic study can be conducted, we can only assume the reasons for such results. Here we will discuss the most prominent features of the language the Serbs in Croatia use, as well as their relation toward the Croatian and Serbian language standard.

3. 3. 2. On the term *the language of Serbs in Croatia*

The language of Serbs in Croatia is very broad and imprecise term. It incorporates many aspects of the language used by the Serbs in Croatia, both in the past and today – in private, public and official situations and in spoken and written production. The term is also very general, as it refers to the language of all Serbs in Croatia, regardless of its features or the name used to reference it.

(...) It is unclear what we refer to when we talk about the language of the Serbs in Croatia. Is this the language of the Cyrillic articles in *Novosti*,³³ or the language that the well-educated citizens of Croatia, who declare themselves as Serbs, use? Is this the language that a Serb from the Lika region uses, or the one a Serb in Zagreb uses?³⁴

From the diachronic perspective, this term refers to all of the types of literary texts that the Serbs in Croatia have produced throughout history. For example, in the second part of the eighteenth century the Slavoserbian language served this function,³⁵ until the literary language based on the language reform of Vuk Stefanović Karadžić supplanted it. According to Roksandić,³⁶ the Serbs in Croatia accepted and supported this reform in the mid-nineteenth century, meaning it was accepted by them sooner than it was by the Serbs living in Serbia. During the twentieth century the position of the language of the Serbs in Croatia shifted according to the political changes.

³² Milorad Pupovac, *Čuvari imena: Srbi u Hrvatskoj i raspad Jugoslavije*, Zagreb 1999, 50; Drago Roksandić, “Srbi u hrvatskoj i srpskoj historiografiji: problemi usporedbe dvije interpretacijske tradicije”, *Dijalog povjesničara istoričara*, 5, 2002, 211-230, 218.

³³ Publication of the Serbian national council, a newspaper of an informative nature which follows and critically reviews all the relevant political, social, and cultural ongoings.

³⁴ “(...) nije jasno o čemu se govori kada se govori o jeziku Srba u Hrvatskoj. Govori li se o jeziku kojim se pišu ćirilčni članci u *Novostima* o jeziku kojim pišu obrazovani građani Hrvatske koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi, o jeziku kojim govori neki Srbin iz Like ili neki Srbin iz Zagreba?” Mate Kapović in: Rade Dragojević, “Jeziku Srba u Hrvatskoj ne treba standardizacija”, *Novosti* (Zagreb), 26/2/2011, <http://arhiva.portalnovosti.com/2011/02/jeziku-srba-u-hrvatskoj-ne-treba-standardizacija/> (access 1/7/2018)

³⁵ Slavoserbian is a hybrid literary language created in the second part of the eighteenth century, by combining elements of the Serbian vernacular (*Shtokavian* dialect), Russo-Slavonic, Russian, and Serbo-Slavonic languages (Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад 1989).

³⁶ Roksandić, “Srbi u hrvatskoj i srpskoj historiografiji”, 218.

From the dialectological perspective, the majority of the Serbs in Croatia use the *Shtokavian Ekavian* and *Ijekavian* dialects,³⁷ locally influenced by the Croatian rural and ethnically and linguistically heterogeneous communities.³⁸ The larger influence of Croatian idioms and the Croatian standard language are of a more recent date. The Serbs in Croatia have, until the beginning of the twentieth century, mostly been situated within reasonably ethnically homogenous villages.³⁹ The growth of the Serbian population in cities and mixed rural communities has strengthened the influence of Croatian local idioms and the language standard. The language assimilation/integration of the speakers is a result of complex sociolinguistic factors and should, as such, be systematically researched.

The “urban” Serbs in Rijeka or Zagreb speak and write more or less as the Croats, with the caveat of small markers in their language, which point to them not accepting the changes made to the official standard.⁴⁰

The term *the language of the Serbs in Croatia* represents various idioms that developed in homogenous and heterogeneous rural and urban areas under different circumstances, which makes the task of finding a common denominator for these idioms a nearly impossible. The linguistic community, however, shares common opinions on the general features of the mentioned language:

Serbs in Croatia, the urban ones, but also those who live in compact rural communities, have not until recently differed in their language from the Croats. Language could not have been (nor it can be today in most cases) the identifying feature of the national affiliation for these individuals.⁴¹

(...) the language of the Serbs in Croatia, even when it is perceived and named Serbian, is not the same as the Serbian language in Serbia, but is in fact linguistically closer, if not identical, to the Croatian language. I believe this is especially true in the more western regions, as well as for a number of so-called “everyday speakers”,

³⁷ The subdialects of the Eastern-Herzegovinian dialect are used by the Serbs in Croatia in the following territories: Northern Dalmatia and Gorski Kotar, parts of continental Croatia, parts of Slavonia, Baranja and Žumberak, while the subdialects of the Šumadija-Vojvodina dialect are represented by speakers in the far east part of Slavonia, between Osijek and Vinkovci (Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*, Zagreb 2008, 56, 128).

³⁸ Pupovac, “Stavovi govornika hrvatskog ili srpskog jezika prema jeziku i pismu”, in: *Položaj naroda i međunarodni odnosi u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, 165-183, 50.

³⁹ Roksandić, “Srbi u hrvatskoj i srpskoj historiografiji”, 218.

⁴⁰ “Urbani Srbi iz Rijeke ili Zagreba više-manje govore i pišu kao Hrvati, s time da imaju male markere u jeziku koji ukazuju na to da ne prihvaćaju promjene koje su nastale u službenom standardu.” Kapović in: Rešković, “Hrvatski standardni jezik isključuje Srbe”.

⁴¹ “Srbi u Hrvatskoj, prvenstveno urbani ali također i oni koji žive u ruralnim sredinama gdje su kompaktnije naseljeni, donedavno ni u kom pogledu nisu govorili jezikom različitim od Hrvata. Po jeziku se nije moglo, a niti se danas još uvijek najčešće može, ustanoviti pripadnost nekom od ova dva naroda.” Dubravko Škiljan in: Goran Plavšić: “Jezik prkosi puristima”, *Novosti* (Zagreb), 22/11/2016, <https://www.portalnovosti.com/jezik-prkosi-puristima> (access 1/7/2018)

with the possible exception of the elites in formal contexts, where the distinctiveness plays a more crucial role.⁴²

According to Škiljan, the Serbs in Croatia can choose between three options on the language-political spectrum:

The Serbs in Croatia, who have been intentionally left out of the symbolic space by the agency of [the Croatian] language politics, remain on an empty space, which can theoretically be fulfilled in various ways: through a longing to be integrated into the Croatian symbolic space, through a creation of their own symbolic space, or through connecting with the existing Serbian symbolic space.⁴³

Accordingly, Pupovac⁴⁴ cites the three language variants available to the Serbs in Croatia: (1) the former western variant of the Serbo-Croatian/Croato-Serbian standard; (2) the variant based on the Šumadija-Vojvodina dialect (currently used by the Serbs and Croats in the Eastern Slavonia territory), which is linguistically the closest to the Serbian standard; (3) the new Croatian standard language (which Pupovac describes as exclusionary to the Serbs).

Advocating for the creation of a unique symbolic space, Pupovac argues for a language policy that will lead to the standardization of the language of the Serbs in Croatia. This policy would be based on a flexible norm and on openness to external influences and the cultivation and development of language tolerance. The process of standardization has not been initiated so far, with opinions of experts and the public on the need for such a process varying greatly.

3. 3. 3. The Cyrillic script among the Serbs in Croatia

The traditional script of the Serbian culture is the Cyrillic script, which is considered to be a part of the national identity of the Serbs in Croatia. Since the turn of the nineteenth century, the Serbs have increasingly used the Latin script, the script becoming predominant after 1945. Roksandić⁴⁵ highlights the dual status of the Cyrillic script among the Serbs in Croatia today: on one hand, it is an almost forgotten script, and on the other hand, it signifies a strong connection to the Serbian national identity. Pupovac⁴⁶ considers the

⁴² "(...) jezik Srba u Hrvatskoj, i kada se doživljava kao srpski i tako zove, nije isto što i srpski jezik u samoj Srbiji, nego je zapravo u lingvističkom pogledu bliži hrvatskom jeziku, ako ne i identičan s njim. Mislim da ovo naročito važi u zapadnijim predelima, i za masu tzv. običnih govornika u svakodnevnoj komunikaciji, dakle eventualno isključujući elite u službenim kontekstima, gde distinktivnosti pripada važnija uloga." Bugarski, *Jezići u potkrovlju*, 206.

⁴³ "Intencionalno isključeni iz simboličkog prostora posredstvom djelovanja jezične politike, Srbi u Hrvatskoj ostaju na praznom prostoru koji teoretski mogu popuniti na različite načine: da teže za tim da se integriraju u hrvatski simbolički prostor, da stvore svoj vlastiti simbolički prostor, ili da se povežu s postojećim srpskim simboličkim prostorom." Škiljan in: Toni Gabrić, "Dubravko Škiljan: Nemoguće je dokazati da su hrvatski i srpski dva različita jezika", *H-alter* (Zagreb), 25/7/2007, <http://www.h-alter.org/vijesti/dubravko-skiljan-nemoguce-je-dokazati-da-su-hrvatski-i-srpski-dva-razlicita-jezika> (access 1/7/2018)

⁴⁴ Mario Jurčec, "Pupovac na Tribini o jeziku: Srbi bi na HRT-u trebali koristiti dva do tri jezična standarda, ali ne i hrvatski", *Maxportal* (Zagreb), 23/11/2016, <http://www.maxportal.hr/vijesti/pupovac-na-tribini-o-jeziku-srbi-bi-na-hrt-u-trebali-koristiti-dva-do-tri-jezicna-standarda-ali-ne-i-hrvatski/> (access 1/7/2018)

⁴⁵ Roksandić, "Srbi u hrvatskoj i srpskoj historiografiji", 219.

⁴⁶ Pupovac, *Čuvari imena*, 1999, 51.

coexistence of both the Latin and Cyrillic scripts to be an important right that should be ensured for all Serbs in Croatia. He argues that the Cyrillic script should be the bearer of national identity and a medium for communication, while the Latin script should be an element of interlingual language policy. Within the context of the discussion of the language of the Serbs in Croatia, Bugarski concludes:

The main difference can be observed in the script, rather than in the language. Discussions that frequently arise over the status of the Latin script in Serbia, and the nowadays more common discussions over the Cyrillic script in Croatia, are by all means overly politicized, in part due to the capabilities that the symbolic strength of "controlling" the written sign offers.⁴⁷

Bugarski's claims about the politicization of the Cyrillic script are best illustrated through the abovementioned bilingual plates (Latin-Cyrillic) situation in Vukovar. This situation is a result of understanding the script as a component of national identity, symbolizing both a symptom and a consequence of the social, political conflict.⁴⁸

It is worth noting that, unlike the language (which does not interfere with communication between the Croats and the Serbs), the Cyrillic script acts as a ghettoizing factor, especially for the younger Croats who have not been exposed to it in school. On the other hand, the Latin script acts as an assimilating force.

To fully understand the status of the Cyrillic script among the Serbs in Croatia, a thorough analysis of the local publishing policy (in relation to the two scripts) is needed and necessary. Additionally, research on the representation of the Cyrillic script in private use should be conducted.

4. Conclusions: At the crossroad between assimilation and ghettoization

Language is one of the cornerstone features of identity, as well as a formative factor and the carrier of the cultural content of the community of its speakers. Primary functions of language are communication and interaction, though its symbolic function plays an important role as well. The newly formed language situation, following the breakdown of the SFRY, testifies to the highly prominent symbolic value of language in these areas.

Ethnic and national minorities hold a specific position in Croatia, standing at the crossroad between assimilation and ghettoization in relation to the majority. The first option offers a complete merging with the majority, while the second option involves their exclusion from the mainstream of life within the larger, majority community. The position of the Serbs in Croatia is additionally specific because the use of native language does not disable or interfere with the communication (unless the Cyrillic script is used), but the ghettoization takes place exclusively at the symbolic level.

⁴⁷ "Glavnu razliku može predstavljati pismo, pre nego sam jezik. Česta sporenja oko statusa latinice u Srbiji i ona aktuelna oko ćirilice u Hrvatskoj svakako su odveć politizovana, zahvaljujući mogućnostima koje pruža simbolička snaga pisanog znaka." Bugarski, *Jeziči u potkrovlju*, 206.

⁴⁸ "(...) neither contact nor conflict can occur between languages; they are conceivable only between speakers of languages." (Peter Hans Nelde, "Language Conflict", in: *The Handbook of Sociolinguistics*, ed. Florian Coulmas, Oxford – Cambridge 1998, 197).

Any interlingual contact involves a certain conflict. In this case, the conflict arises from two connected causes: from the ethnic clash that caused the real conflict, but also from the language-political conflict that emerged as a result of that clash. A compromise solution to the language conflicts lies in integration that involves inclusion in the wider surroundings, but an inclusion in which the language and cultural specificities are preserved. Through such an undertaking, multilingual and multicultural tolerance can be created/strengthened. According to Peter Nelde,⁴⁹ such an inclusion can be fostered by achieving three key goals: (1) an institutionalization of multilingualism and the prevention of language discrimination in relation to the prestigious language; (2) a language policy which is not based exclusively on linguistic censuses carried out by the respective governments, but rather genuinely takes into account the situational and contextual characteristics of the linguistic groups; and (3) positive discrimination. In our case, only the first of these factors has been ensured, with the stumbling block being the absence of a language policy which would serve the goal of conflict resolution. Furthermore, the absence of studies on situational and contextual characteristics of the ethno-linguistic group is highly problematic, as those sorts of studies could act as the starting point for the establishment of an effective language policy.

The Hexacentennial tradition of language, literature, and general cultural wealth of the Serbs in Croatia remains an uncultivated and neglected area towards which the Croatian language science community has yet to articulate its position. This represents not only an oversight of Croatian science towards the tradition of the Serbs in Croatia, but towards its own tradition and identity.

---

⁴⁹ Ibid.

XI.

KOMPARATIVNA HISTORIJA

COMPARATIVE HISTORY

KOMPARATIVNA HISTORIJA REVOLUCIJA ARNA J. MAYERA

*U tekstu se razmatra komparativna historija i detaljno predstavlja knjiga istaknutog povjesničara Arna J. Mayera *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* iz 2000. godine. Osim vrijednosti koju ima kao primjer uspoređivanja Francuske i Ruske revolucije te za razumijevanje tih dviju ključnih modernih i suvremenih revolucija, kao i revolucije općenito, knjiga je bitna za komparativnu historiju i njezinu širu historiografsku i društvenu relevantnost.*

Ključne riječi: komparativna historija, revolucije, Francuska revolucija, Ruska revolucija, Arno J. Mayer

1. Komparativna historija revolucija

Komparativnu historiju moguće je prakticirati na vrlo različite načine. Od ravnopravnih komparacija dvaju ili više povijesnih fenomena u različitim društvima u istom razdoblju, preko asimetričnih komparacija koje se prilikom uspoređivanja izabranih predmeta više fokusiraju na jedno društvo u odnosu na drugo, do uspoređivanja povijesnih pojava iz različitih vremenskih razdoblja.¹ Komparativna historija revolucija – koja nadilazi pojedinačno obrađivanje jedne revolucije, poput Francuske ili Ruske revolucije – afirmirano je područje koje komparaciju provodi kroz jedno ili više razdoblja. Riječ je, dakle, ne samo o označavanju određenih razdoblja kao „doba revolucije“,² kao i analiziranja više revolucija u dužoj perspektivi³ ili revolucije općenito,⁴ nego i različito zasnovanih izravnih komparacija odabranih revolucija. S obzirom na uspoređivanje revolucija ističe se svakako djelo iz 1979. godine *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* sociologinje i politologinje Thede Skocpol. Među recentnim komparativnim historijama revolucija vrijedi spomenuti zbornik *Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions* koji su 2015. godine uredili Keith M. Baker i Dan Edelstein.

Želio bih u ovoj prigodi detaljno predstaviti još jedno važno komparativno djelo o revolucijama *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* iz 2000. godine istaknutog povjesničara Arna J. Mayera, koji u nas nije preveden, niti se o njemu pisalo.⁵ Osim opsežnog historijskog preispitivanja dviju ključnih modernih i suvremenih

---

¹ Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004.

² Eric J. Hobsbawm, *Doba revolucije: Evropa 1789-1848.*, Zagreb 1987.

³ Charles Tilly, *Europske revolucije: 1492.-1992.*, Zagreb – Podgorica 2006.

⁴ Hobsbawm, „Revolucija“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2-3, 1976, 51-80.

⁵ O ovoj sam tematici prvi put pisao u tekstu „Nema revolucije bez kontrarevolucije – komparativna historija revolucija Arna Mayera“, objavljenom 22. prosinca 2018. na portalu *Slobodni Filozofski* (<http://slobodnifilozofski.com/2018/12/nema-revolucije-bez-kontrarevolucije.html>), koji je ovdje prerađen i dodatno usmjeren prema komparativnoj historiji. Mayerovu knjigu prethodno sam obrađivao dvije akad. god. na seminaru iz kolegija „Europska i svjetska povijest 19. stoljeća“.

revolucija – Francuske i Ruske revolucije – Mayerovo djelo iznimno je bitno i za komparativnu historiju u cjelini, kao i za šire društveno značenje koje ona može imati. Pored objave tog djela iz komparativne historije, Mayer je sebe izrijeком načelno definirao kao komparativnog povjesničara.⁶

Njegova usmjerenost prema komparativnosti posebno se, između ostalog, ogleda i u provođenju originalnog uspoređivanja pojava iz bliže s onima iz udaljene prošlosti, što uključuje inovativno traganje za usporedivim povijesnim procesima u dalekoj prošlosti.⁷ To je načelno navodio još Marc Bloch u svom poznatom tekstu „Za komparativnu historiju europskih društava“,⁸ iz kojeg proizlazi da se uspoređivanje, osim u slučaju dvaju ili više država i društava u istom vremenskom razdoblju, može izvršiti i kompariranjem prošlog i suvremenog razdoblja jedne države i društva. No, Mayerova je specijalnost pritom u artikuliranju usporedbi – o čemu će kasnije biti više riječi – koje mnogi uopće ne bi ni zamijetili ili ih osmislili. Osnove za komparaciju kao pretpostavku historijskog objašnjenja jesu pažljivo ocrtavanje kontekstâ, procesâ i okolnosti, formuliranje zahtjevne teorijske konceptualizacije,⁹ preispitivanje prevladavajućih historijskih interpretacija te – u Mayerovu slučaju – izrazita originalnost i snažna povijesna imaginacija.¹⁰ Zbog toga se i isticalo da je navedeno Mayerovo djelo o komparaciji Francuske i Ruske revolucije remek-djelo komparativne historije.¹¹

Osim kao poticajna ilustracija provođenja komparativne historije, Mayer kao povjesničar, njegova knjiga o usporedbi Francuske i Ruske revolucije, kao i opus u cjelini zanimljivi su i zbog šire važnosti komparativne historije. Naime, Mayerovo spomenuto djelo *Furije: Nasilje i teror u Francuskoj i Ruskoj revoluciji*, pored primjera komparativne historije, ukazuje – s obzirom na stalnu prijepornost teme revolucije – i na njezine šire društvene i političke implikacije u suvremenosti. U knjizi se Mayer hvata ukoštac s onim što je u revolucija najizazovnije – objašnjavanjem revolucionarnog nasilja i terora. Mayer smatra da jedni izbjegavaju govoriti o revolucionarnom nasilju, dok drugi o nasilju i teroru govore najčešće reduktivno i utilitarno. Iz njegove knjige proizlazi upravo suprotno – o nasilju treba govoriti i moguće je to učiniti iz eksplanatorne perspektive te ponuditi cjelovito tumačenje revolucija, umjesto njihove apriorne delegitamacije i demonizacije.

Mayer u knjizi ističe da je njegova pozicija umnogome određena političkim, intelektualnim i historiografskim kontekstom 1989. godine te obilježavanjem 200. godišnjice Francuske revolucije (koja je koincidirala s krajem europskih socijalističkih režima), kada su

⁶ Arno J. Mayer, „Response“, *French Historical Studies*, 4, 2001, 589.

⁷ „To grasp the underlying motor forces of these intertwined enormities, the absolute war and the Judeocide, it may help to ponder comparable historical processes in the distant past.“ Isti, *Why Did the Heavens Not Darken? The „Final Solution“ in History*, London – New York 2012, 19.

⁸ Marc Bloch, „Za komparativnu historiju europskih društava“, u: Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, 37-64.

⁹ „Just as there is no historical explanation without comparison, explicit or implicit, there is none without theory.“ Mayer, *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton 2000, 16.

¹⁰ Na Mayerovu povijesnu imaginaciju upozorio je Enzo Traverso, „The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions, Arno J. Mayer, Princeton: Princeton University Press, 2000.“, *Historical Materialism*, 16/4, 2008, 211.

¹¹ „His book is a masterpiece of comparative history“. Hans Mommsen, recenzija na koricama Mayerove knjige *The Furies*.

konzervativni i liberalni povjesničari Francusku revoluciju tumačili kao izvor revolucionarnog nasilja 20. stoljeća i zametak budućih totalitarizama. Najprije su analogijom povezivali nasilje i teror Francuske i Ruske revolucije, a zatim sovjetski i nacistički režim kao dvije varijante istog totalitarizma, prepoznavši njegove korijene u jakobinskom teroru. Mayer naglašava da prilikom povlačenja takvih analogija povjesničari uglavnom nisu navodili ključne razlike i suprotnosti – primjerice, da ne postoji sovjetski ekvivalent nacističkom genocidnom rasizmu – već su pretežno naglašavali strukturne sličnosti. Mayer navodi takve paušalne usporedbe – neosjetljive za prostor i vrijeme tadašnjih zbivanja te vođene sadašnjim političkim prilikama – kao motivaciju za poduzimanje opsežne komparacije nasilja i terora Francuske i Ruske revolucije, dviju revolucija koje leže u temelju svih navedenih prijevora.¹² Smatra također da se fašizam i komunizam (pa i Hitler i Staljin¹³) nikako ne mogu izjednačavati (jer nema, primjerice, sovjetske Treblink¹⁴) te kritizira korištenje takvim analogijama.

Iz perspektive profesionalnog povjesničara, Mayer će napomenuti da je – unatoč želji za izbjegavanjem crno-bijelog prikaza – nemoguće biti objektivan i vrijednosno neutralan prema kontroverzama revolucionarnog nasilja i terora. Postizanje ravnoteže između objašnjavanja i osuđivanja, razumijevanja i opravdavanja stoga je trajni izazov. Za sebe ističe da se – usprkos rizicima i suprotno prevladavajućim očekivanjima – upustio u „empatično razumijevanje“ revolucionarnih Furijs, smatrajući to intelektualno izazovnim i odgovornim te, naravno, zadržavajući stručnu kritičnost. Empatično razumijevanje revolucije također je moguće povezati s jednom od ideja vodilja u Mayerovoj knjizi, rečenicom M. Horkheimera i T. W. Adorna: „Pothvat kojem treba težiti nije konzervacija prošlosti, već spas prošlih nadanja“. Navođenjem Furijs (nepomirljivih i bijesnih božica osvete) u naslovu knjige naglašava se da su revolucionarno nasilje i teror – potaknuti strahom, vođeni osvetom i „religijski“ odobreni – bili osobito žestoki i nemilosrdni.¹⁵

Zanimljivo je u današnjem lokalnom kontekstu čitati Mayerovo zapažanje s konca 1990-ih godina. Prema njemu, Francuska se revolucija već toliko proučavala i objektivizirala da bi, s obzirom na nju, trebalo ponovno uspostaviti veću empatičnu blizinu, za razliku od historiografskog proučavanja Ruske revolucije, koje traži veću kritičku distancu jer se o njoj i dalje neprikladno stručno polemizira.¹⁶ I zaista, govor o Ruskoj revoluciji u nas još uvijek teško uspostavlja stručnu kritičku distancu, često pribjegavajući demoniziranju i pojednostavnjivanju,¹⁷ odnosno dekontekstualiziranju i problematičnim analogijama.¹⁸ S druge strane, i Francuska je revolucija odnedavno u dijelu ovdašnje javnosti ponovno postala prijepornom, ne samo zbog revolucionarnog nasilja i terora nego i zbog sekularizacije te vlastitog transformativnog učinka u cjelini.

¹² Mayer, *The Furies*, XIII-XV.

¹³ *Ibid.*, 607.

¹⁴ *Ibid.*, 240.

¹⁵ *Ibid.*, XVI.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Branimir Janković, „Demoniziranje i pojednostavnjivanje“, *Vijenac*, br. 624, 1. 2. 2018, <http://www.matica.hr/vijenac/624/demoniziranje-i-pojednostavnjivanje-27490/>

¹⁸ Krešimir Zovak, „Odjeci Oktobra“, *Slobodni Filozofski*, 6. 5. 2018, <https://slobodnifilozofski.com/2018/05/odjeci-oktobra.html>

Na to upozorava i Mayer, naglašavajući kako danas vlada konsenzus u kojem se revoluciju negativno vrednuje i drži nepotrebnom te prema kojem je zbog ljudskih i materijalnih gubitaka nije moguće moralno i historijski braniti. Hannah Arendt postulirala je to u djelu *O revoluciji* tvrdnjom da se „sloboda bolje sačuvala u zemljama u kojima nije došlo do revolucije“.¹⁹ Francuska i Ruska revolucija – koje su istovremeno privlačile i užasavale – ustupile su mjesto slavljenju revolucija za ljudska prava, političke slobode, privatno vlasništvo i slobodnotržišni kapitalizam („revolucija bez revolucije“). Mayer smatra da takva perspektiva – ukorijenjena u liberalnim i konzervativnim vrijednostima – sprečava kritičko istraživanje revolucije kao složenog povijesnog fenomena. Napominje također kako treba imati u vidu da su dugoročne posljedice toga što milijuni ljudi i danas žive u siromaštvu jednake ili čak veće od cijene revolucija.²⁰ To je argumentacija kojom se koristio i Slavoj Žižek u predgovoru knjizi Sophie Wahnich *In Defence of the Terror: Liberty or Death in the French Revolution*²¹ – problematičnim smatramo vidljivo nasilje i teror Francuske revolucije, ali ne i nevidljivo sistemsko nasilje, upisano u uobičajeno funkcioniranje našeg ekonomskog i političkog sistema, kao i njegove posljedice. K tome Žižek napominje da određene smrti danas selektivno činimo vidljivijima od drugih, što je važno i za Mayerovu argumentaciju.

2. Mayerovo tumačenje revolucije

Na osnovi komparativnog istraživanja Furijske i Ruske revolucije, Mayer u određenoj mjeri rekonfigurira poimanje revolucije. Tvrdi, naime, da nema revolucije bez nasilja i terora, građanskog i međunarodnog rata, ikonoklazma i religijskog konflikta, sukoba grada i sela. Smatra da su revolucionarne Furijske primarno potaknute neizbježnim i beziznimnim otporom njima suprotstavljenih snaga i ideja. Ističe da je takva polarizacija posebno žestoka kada revolucija koja je suočena s otporom podrazumijeva obećanje i prijetnju radikalnog preustroja postojećeg političkog i društvenog sistema – u smislu posve novog početka, a ne samo puke promjene.²²

Mayer podsjeća da – unatoč raširenim predodžbama – kolektivno nasilje nije tako rijetko kao revolucija. Uobičajeni je oblik kolektivnog nasilja rat, koji u pravilu presudno radikalizira i revoluciju, kao što je radikalizirao i revolucionarizirao Francusku i Rusku revoluciju. Smatra da nasilje koje prati revoluciju ide do ekstrema (ili se takvim doima) upravo zbog toga što revolucija uključuje i međunarodni i građanski rat. Ističe da u dominantnim analizama i objašnjenjima revolucionarnih Furijske vrijedi stara pretpostavka prema kojoj je međunarodni rat manje problematičan od građanskog. I dok se revolucija zbog nasilja smatra nedopustivom, to nije slučaj s ratom. Prema Mayeru, pokolji francuskih i ruskih međunarodnih ratova nadmašuju pokolje građanskih ratova koji su pratili Francusku i

¹⁹ Mayer, *The Furies*, 3; prijevod citiran prema: Domenico Losurdo, *Historijski revizionizam: problemi i mitovi*, Zagreb 2017, 22.

²⁰ Mayer, *The Furies*, 3.

²¹ Slavoj Žižek, „Foreword: The Dark Matter of Violence, Or, Putting Terror in Perspective“, u: Sophie Wahnich, *In Defence of the Terror: Liberty or Death in the French Revolution*, London – New York 2012, XI-XXIX.

²² Mayer, *The Furies*, 4.

Rusku revoluciju, ali se prvi glorificiraju i mitologiziraju, dok su drugi predmet gnušanja.²³ Očito je i ovdje na djelu vrijednosna hijerarhizacija nasilja – jedno se drži problematičnim, drugo, pak, ne.

Mayer dalje napominje da revolucija izvire i hrani se slomom državnog suvereniteta i njegovim raspadom na nekoliko međusobno suprotstavljenih centara moći. Napominje da su se tijekom Francuske i Ruske revolucije ti centri okrenuli nasilju, u pokušaju da vrate ili osiguraju monopol na legitimnu upotrebu sile u svoju korist na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. To je, kako navodi, pojačano istovremenim slomom pravosudnog sustava, otvorivši put osvetama, odnosno odmazdama, osobito u zonama gdje je bjesnio građanski rat i teror. Za Mayerovu koncepciju naročito je bitno naglašavanje da je kontrarevolucija sastavni dio revolucije i da im treba objedinjeno pristupati. Kao što nam je dobro poznato, to uglavnom nije slučaj, a autor upozorava na zanemarivanje kontrarevolucije kao „nužne antiteze revolucije“ i u stručnoj literaturi. Podsjeća da se vladajuće klase u Francuskoj i Rusiji nisu namjeravale mirno povući, tim više što su bile ugrožene religijske, kulturne i mentalitetne osnove njihova svijeta. Na djelu je bila, kako ističe, izražena polarizacija političkog polja na temelju podjele ili rascjepa „prijatelj – neprijatelj“, pri čemu su se obje strane (revolucionarna i kontrarevolucionarna) žestoko borile za vlastite „svetinje“.²⁴ Stoga kontrarevolucija, kao i revolucija – zbog svoje složenosti – zahtijeva jednako kompleksna i nijansirana objašnjenja.

U otporu revoluciji sudjelovali su, prema Mayeru, konzervativci, reacionari i kontra-revolucionari. Pritom kontrarevolucija dolazi organizirano i odozgo, dok odozdo dolazi spontana antirevolucija (ponajprije kao otpor seljaštva), no izostalo je njihovo međusobno povezivanje. Revolucionarne vođe sve su otpore, pak, doživljavali i proglašavali kontra-revolucijom. Međutim, Mayer napominje da kontrarevolucija ipak nije mit ili fantazma (kako to neki ističu), već je barem jednako dugotrajna te usidrena u političkoj tradiciji i kulturi Francuske i Rusije – odnosno Europe – kao i revolucija. Njezino ishodište vidi u idejama koje su se suprotstavljale idejama prosvjetiteljstva. Stoga su prosvjetiteljstvo i protuprosvjetiteljstvo nerazdvojni poput revolucije i kontrarevolucije. Mayer ističe da ako prosvjetiteljstvo treba u određenoj mjeri kriviti za – kako se govori – teror Francuske i Ruske revolucije, odnosno lijevih totalitarnih režima, onda je i protuprosvjetiteljstvo jednako odgovorno za teror fašizma, napose nacizma.²⁵

Mayer će tom prilikom naglasiti da pri istraživanju i osudi nasilja i terora Francuske i Ruske revolucije ne treba gubiti iz vida da ni kontrarevolucija nije bila nevinna te da bez nje ne bi bilo ni Furijâ. Smatra, naime, da su snage starog poretka 1789. i 1917. godine bile barem jednako agresivne kao snage novog poretka. Iako je kontrarevolucija u Francuskoj i Rusiji poražena, taj ishod, prema Mayeru, nikako nije bio neizbježan. Stoga zaključuje da protivnike revolucije ne treba ignorirati ili minimalizirati njihovu važnost, niti je, dakako, preuveličavati. Tom kontekstu možemo pridružiti Mayerovo napominjanje da je malim državama – za razliku od Francuske i Rusije – bilo teško održati revoluciju zbog intervencija velikih sila koje bi je slomile.²⁶

²³ Ibid., 4-5.

²⁴ Ibid., 6.

²⁵ Ibid., 6-7.

²⁶ Usp. poglavlje „Counterrevolution“, u: Ibid., 45-67.

Autorovu koncepciju zatim određuje premisa da je i religijski konflikt značajno revolucionalizirao revolucije. Napominje da su u Francuskoj i Rusiji, kao iznimno ruralnim, seljačkim društvima, Crkva i religija bile sveprisutne, uz vrlo jaku vezu sakralnog i političkog, odnosno Crkve i države. Hegemonija Ruske pravoslavne i Katoličke crkve u Francuskoj upravo je ono protiv čega su ustali revolucionari, namjeravajući osloboditi seljake i seljanke od neznanja i praznovjerja te, prema Mayerovim riječima, prezirući zbog toga svijet seljakâ. Stoga je i religijski konflikt, poput revolucionarnog i antirevolucionarnog, dodatno pridonio brutalnosti seljačkih i građanskih ratova za vrijeme obiju revolucija. Mayer ističe kako nije moglo biti korjenitih političkih i društvenih preobrazbi bez obuhvatne promjene odnosa države i Crkve te umanjivanja religijskog utjecaja na društveni i kulturni život. Postupci poput odvajanja Crkve od države i oduzimanja crkvenog vlasništva pritom su izazivali znatno protivljenje. Crkve su ekskomunicirale jakobince i boljševike, a konflikt je eskalirao i ujedno postao religijski. Francuska i Ruska revolucija zatim su pokrenule vlastite alternativne kvazireligije, kako ih naziva Mayer.²⁷

S obzirom na ideološki aspekt, Mayer smatra da je jakobinska, odnosno boljševička ideologija imala ključnu ulogu, ali da nisu bile rigidne, već fluidne i fleksibilne. Dakle, više su usmjeravale odluke i ograničavale izbore akterâ revolucije nego što su ih u potpunosti određivale. Tome je bilo tako i zbog izrazito konfuznih domaćih i međunarodnih prilika koje, prema Mayeru, nisu mogle biti kontrolirane i kanalizirane sukladno s unaprijed zadanim ideološkim shemama. Zbog toga smatra da je koncept ideologije previše nejasan, optužujući i mehanički da bi mogao pružiti primjereno objašnjenje. Iako su revolucionarni akteri svoje djelovanje opravdavali ideologijom – koja im je programski bila iznimno važna – ni u Francuskoj ni u Ruskoj revoluciji, tvrdi Mayer, nema ideološkog determinizma. Revolucionarni akteri bili su ponajprije vođeni nastalim okolnostima, a ne ideološkim receptima, uz mnogo improviziranja. Mayer će pritom naglasiti i utjecaj autoritarnog nasljeđa carske Rusije, kao i revolucionarnih događanja te građanskog rata na autoritarnu i nepopustljivu političku kulturu boljševika.²⁸

Nadalje, Mayer osobito ističe vezu Francuske, odnosno Ruske revolucije i međunarodne politike jer je utjecaj revolucija daleko nadilazio zemlje u kojima su nastajale, posebice zbog njihova univerzalnog karaktera. Pristalice revolucije očekivale su njezin širi međunarodni trijumf, upravo ono od čega su strahovali državnici. Kako navodi autor, neprijateljstvo velikih sila i revolucionarnih režima povećavalo je mogućnost izbivanja rata. Obje velike revolucije, ponavlja Mayer, revolucionalizirane su međunarodnim ratom, koji je utjecao i na uvođenje „crvenog terora“ 1918. godine. Autor stoga revolucionarni teror 1917. – 1922. smatra neodvojivim od građanskog rata, vojne intervencije europskih sila i borbe protiv seljačkih pobuna.²⁹

²⁷ Ibid., 8.

²⁸ Ibid., 9-10.

²⁹ Ibid., 10-13.

3. Kako komparativno objasniti nasilje i teror u revolucijama?

Pitanje nasilja i terora, kako naglašava Mayer, od Francuske revolucije do danas dijeli revolucionare i reformiste, kao i povjesničare – za jedne je teror nužno zlo da bi revolucija preživjela, za druge nepotrebna, barbarska i kontraproduktivna posljedica revolucije. Mayer ističe da je teror upućen na interpretacije koje su predodređene, monokauzalne, demonizirajuće i didaktičke, pri čemu se teško odolijeva iskušenju iščitavanja njegovih početaka u svjetlu kasnijeg (poslije)revolucionarnog razvoja i ishoda, često s iznošenjem opominjućih lekcija za sadašnjost i budućnost. Autor prepoznaje tri središnje interpretativne matrice u objašnjavanju revolucionarnog terora. Prva kao pokretača i pogonsku snagu terora prvenstveno uzima kontingentne okolnosti, druga ideologiju, a treća vodeće revolucionarne aktere. Dakako, razni se autori u konkretnim djelima ne oslanjaju samo na jednu od spomenutih interpretativnih matrica, već – u različitom omjeru – kombiniraju određene elemente iz svake od njih.³⁰ Mayer će u knjizi evidentno dati prednost tumačenjima koja skrupulozno uzimaju u obzir povijesne događaje i okolnosti (poput domaćih i međunarodnih prilika i sukoba, sloma državnog aparata i pravosudnog sustava te mnogih drugih), umjesto interpretacijama koje postavljaju isključivi ili pretežni eksplanatorni naglasak na ideologiju i velike ličnosti. Nastojat će, međutim, uvijek imati u vidu sva tri elementa. Pored toga, prilično će ih proširiti, uvodeći i nove elemente koje smatra relevantnima za objašnjavanje revolucionarnog terora – snažne napetosti između grada i sela, profanog i sakralnog, inovacije i tradicije.

Mayer, dakle, smatra da je za dublje objašnjenje terora u revolucionarnim razdobljima bitno uključiti okolnosti građanskog i međunarodnog rata, antirevolucionarnih i kontrarevolucionarnih otpora, kao i sloma državnog i sudskog suvereniteta, koji otvara prostor za erupciju brutalnih činova osvete, odnosno odmazde kako crvenog tako i bijelog terora, u rasponima od terora odozdo do terora odozgo. Prisutno je i nasilje koje obilježava prijelome i nove početke, odnosno utemeljiteljsko nasilje. Pritom se nemilosrdne Furije pojavljuju na objema stranama, obilježene panikama i strahovima (osobito konspiracijskim strahovima) te izraženom podjelom prijatelj – neprijatelj, karakterističnom za revolucionarna razdoblja. Kao što je već spomenuto, Mayer napominje da su revolucionarne Furije ponajprije poticane snažnim domaćim i međunarodnim suprotstavljanjem te otporima revoluciji i svemu što je ona značila. Radikalizaciji suprotstavljenih strana pridonosio je i religijski aspekt – snažna konfrontacija oko sekularizacije, odnosno razdvajanja Crkve i države te sukob oko religije, s obzirom na to da su Francuska i Ruska revolucija, kako navodi autor, razvile vlastitu sekularnu, odnosno političku religiju.

Spomenuto proširivanje eksplanatornog okvira očituje se i u Mayerovu konceptualnom oslanjanju na teorijske uvide niza autora, kako bi njegovo objašnjenje terora u Francuskoj i Ruskoj revoluciji bilo što slojevitije, vidljivom, primjerice, iz sljedećeg citata: „Međutim, konzultirati Machiavellija o temi okrutnosti, Bodina o nasilju odozdo, Montesquieua o strahu, Quineta o zavjeri, Merleau-Pontyja o ‘teroru povijesti’ te Arendt o ‘društvenom pitanju’ prije svega znači tražiti pomoć u nastojanju da rasprava naide ‘nerijetko dobrono istražen i obilježen stari teren’ koji je zadržava na temi sile, omjeravanja te interakcija između okolnosti, ideologije i vođe.”³¹

³⁰ Ibid., 95-97.

³¹ Ibid., 122.

S obzirom na nasilje u širem smislu, Mayer će elaborirati da je ono neodvojivo od revolucije i kontrarevolucije, kao što su i one neodvojive jedna od druge. Napominje da nasilje – iako inherentno revoluciji – nije vezano samo uz nju, niti se pojavljuje tako rijetko kao revolucija. Prema Mayeru, gotovo su sva društva i države prilikom osnivanja i konsolidiranja pribjegavale ratovima (također neodvojivima od nasilja), opravdavajući ih, romantizirajući i slaveći u svojim utemeljiteljskim mitovima. Ističe da se nasilje, koje je sveprisutno tijekom povijesti, ne smanjuje ili nestaje ni danas, već samo mijenja svoje lice. Naravno, Mayer upozorava i na kulturu nasilja u demokratskim državama te tvrdi da nasilje ne obuhvaća samo fizičko nasilje. Kao što je poznato i kao što navodi Mayer, politička, pravna i kulturna konstrukcija nasilja naročito se očituje u razlikovanju između legitimne sile (koju prisvaja država) i nelegitimnog nasilja.³²

Jasno je da Mayer – slično drugim autorima – zauzima poziciju koja kritizira javnu politiku nasilja. Onu politiku koja jedno nasilje drži problematičnim, a drugo ne; koja nasilje vidi samo u revolucijama, a ne u antirevolucijama i kontrarevolucijama; te koja ne vidi ni ratno ni sistemsko, ekonomsko ili simboličko nasilje. Mayer u knjizi navodi više primjera, ne samo antirevolucionarnog i kontrarevolucionarnog nasilja nego i milijunskih žrtava Napoleonovih ratova (koje se danas većinom ne drži suviše problematičnima, nego ih se čak i glorificira). Međutim, ozbiljno dovođenje revolucionarnog nasilja u pitanje moguće je razumjeti i kao kritiku revolucije koja ne dolazi samo od njezinih ideoloških protivnika nego i od onih koji su smatrali da će revolucije donijeti oslobođenje i biti potpuno drugačije od onoga što im je prethodilo, uključujući i državno nasilje. No, Mayerovi argumenti o politici nasilja koja razlikuje problematično i neproblematično nasilje stoje čak i neovisno o kritici revolucije kao „iznevjerenog obećanja“.

4. Mayerova metodologija proučavanja revolucija

U prvom, konceptualnom dijelu knjige o revolucionarnim Furijama Mayer se teorijski bavi navedenim problemima revolucije, kontrarevolucije, nasilja, terora, osvete/odmazde i religije kao uporišnim točkama historijskog objašnjenja nasilja i terora u Francuskoj i Ruskoj revoluciji. U drugom dijelu knjige iscrpno razrađuje spomenuti konceptualni okvir na historijskoj analizi Francuske i Ruske revolucije (zasebno i u međusobnoj komparaciji) na temelju problemskih cjelina nasilja i terora, sukoba sela i grada, odnosno seljačkih ratova, religijskog konflikta, eksternalizacije Francuske revolucije te internalizacije Ruske revolucije. Iako se Mayer u objašnjavanju revolucionarnog nasilja i terora suprotstavlja tumačenjima koja ih svode na slijepu ideologiju i demonske vođe – uz pretpostavku da postoji samo revolucionarno nasilje i da je ono jedinstveno u povijesti – te potpunom delegitimiziranjem revolucije i izjednačavanju dvaju totalitarizama, njegova knjiga nije pisana naglašeno polemički. U njoj se više implicitno polemizira s dominantnim interpretacijama, stoga je veći naglasak stavljen na formuliranje novih uvida koji bi za neizbježnu posljedicu imali preispitivanje onoga što se tada i danas smatra gotovo neprijepornim.

Osim toga, radi se o opsežnoj knjizi od gotovo 700 stranica, dugo pripremanoj i pisanoj godinama, što je karakteristično za Mayera, ali ne i za današnju znanstvenu praksu.

³² Ibid., 71-74.

Temelji se na pažljivom iščitavanju brojne literature ne samo iz područja historiografije nego i političke te društvene teorije, sa složenom konceptualizacijom, detaljnom analizom i, prije svega, s ciljem pružanja novih, heterodoksnih perspektiva. Mayer smatra da povjesničar treba postavljati pitanje „Zašto?“ i ne nuditi pojednostavnjene nego kompleksne odgovore, kakva su, uostalom, i povijesna zbivanja. Usprkos oslanjanju na teorijsku konceptualizaciju, autor u analizi inzistira na pažljivom rekonstruiranju povijesne kronologije, odnosno dijakronije, kako bi se izbjegla dekontekstualizacija i ahistorizam. Upravo se u sprečavanju da revolucije ostanu izolirane od konkretnog povijesnog vremena sastoji važan doprinos historije kao discipline – i komparativne historije – u širim društvenim raspravama o revolucijama.

Pritom se ne radi samo o tome da se Mayer uvijek iznova referira na kompleksni povijesni kontekst Francuske i Ruske revolucije, primjerice, na to da su boljševici došli na vlast u trenutku ruskog vojnog poraza u krvavom Prvom svjetskom ratu, ekonomskog kolapsa, velike gladi i sloma državnog suvereniteta te usred drugih ekstremnih okolnosti koje su odredile njihovu vladavinu. Riječ je i o upućivanju na kontinuitete poput boljševičke autoritarnosti kao posljedice autoritarnih kontinuiteta s režimom carske Rusije (primjerice, između carskog i revolucionarnog policijskog aparata ili između sibirskog sistema egzila u carskoj Rusiji i koncentracijskih i radnih logora u revolucionarnoj Rusiji). Mayer ističe da, s obzirom na ekstremnu situaciju, a napose rusku povijesnu i političku tradiciju, tadašnji izbor nije bio između demokracije i despotizma nego između različitih oblika autoritarne vlasti.³³

Osim pažljive kontekstualizacije koja uključuje povezivanje bitnih sinkronijskih okolnosti te sinkronijskih i dijakronijskih konteksta, Mayer se – kao što je rečeno u uvodu – osobito odlikuje upozoravanjem na one epizode iz prošlosti koje su dobile važnu ulogu tijekom dviju revolucija. Primjerice, na važnost specifičnih povijesnih nasljeđa i sjećanja – kao što su veliki religijski masakri u Francuskoj i sibirski sistem egzila u Rusiji – koji su postali relevantni u Francuskoj, odnosno Ruskoj revoluciji. Dio toga jest i spomenuto naglašavanje da nasilje i teror imaju dugu povijest i nisu samo pitanje revolucije. S tim u vezi Mayer navodi da su boljševici opravdavali crveni teror i smatrali ga jednim od razloga pobjede u građanskom ratu, ali nisu uzimali u obzir da bi u konačnici mogao postati, kako navodi, politički korozivan i kontraproduktivan. Istovremeno, Bijeli uopće nisu spominjali, niti promišljali teror koji je bio rezultat njihova vlastitog antirevolucionarnog i kontrarevolucionarnog djelovanja.³⁴

Pored izbalansiranog omjera teorijske konceptualizacije i povijesne kontekstualizacije, osobito se ističe Mayerovo inzistiranje na komparativnosti kao ključu za pružanje kompleksnih objašnjenja. Tek mu komparativna studija nasilja i terora u Francuskoj i Ruskoj revoluciji omogućuje da na temelju tih dviju ključnih modernih i suvremenih revolucija ustvrdi kako nema revolucije bez nasilja i terora, građanskog i međunarodnog rata, ikonoklazma i religijskog konflikta, sukoba grada i sela. Tek komparativnost omogućuje generalizacije poput središnje Mayerove napomene – Furije su nastajale zbog otpora revolucijama i ne bi ih bilo bez kontrarevolucije.

³³ Ibid., 234.

³⁴ Ibid., 312.

5. Važnost komparativne historije za suvremene rasprave

Svojom knjigom o revolucionarnim Furijama Mayer otvara važne perspektive i nudi uvjerljive argumente za postojeće rasprave o revoluciji, nasilju i teroru, napose u opreci spram tumačenja koja danas dominiraju javnim diskursima. To se osobito odnosi na pojednostavnjene interpretacije koje revolucionarno nasilje i teror vide samo kao rezultat demonskih ličnosti i zaslijepljenosti ideologijom. Kao što pokazuje Mayer, pitanje revolucionarnog nasilja i terora mnogo je kompleksnije i o tome nije moguće relevantno govoriti bez uzimanja u obzir konteksta i čitavog niza okolnosti. Među njima svakako treba istaknuti i otpor revoluciji, odnosno kontrarevoluciju, koju treba vratiti u javni i stručni govor o revolucijama. Kao što poentira Mayer, ne uzimati u obzir snage opozicije, koje su često bile u ofenzivi, isto je kao govoriti o bitki bez spominjanja neprijateljske vojske.³⁵

Mayerove tvrdnje i argumenti bitni su i za relevantno sudjelovanje u simboličkoj borbi oko koncepta totalitarizma i njegove suvremene upotrebe. Osim što se ne koristi konceptom totalitarizma kako bi objasnio Francusku i Rusku revoluciju te njihove ishode, Mayer kritizira njegovu upotrebu u svrhu delegitimiranja revolucija. Mayer k tome kritički preispituje dominantno tumačenje pakta Hitler–Staljin iz 1939. godine koje se – u spomenutom eksplanatornom okviru totalitarizma te istovjetnosti nacističkog i sovjetskog režima – koristi kao temelj za Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, koji se obilježava na dan sklapanja njemačko-sovjetskog pakta. Mayer isto tako navodi, što je, dakako, otvoreno za raspravu, da bi ukrajinsku veliku glad 1932. – 1933. godine – umjesto s Holokaustom i genocidom, kako se to često čini – prije moglo uspoređivati s irskom velikom gladi 1845. – 1849. godine.³⁶ Navedeni primjer potvrđuje više puta spomenuto Mayerovo nastojanje za originalnim komparacijama suvremenih povijesnih pojava s onima iz udaljenije prošlosti.³⁷

Međutim, onkraj konteksta globalnih prijevora o revolucijama i totalitarizmima – koji ne prestaju ni dvadeset godina od objavljivanja Mayerove knjige – nju je u lokalnom kontekstu moguće čitati barem iz još jedne važne perspektive. Naime, Mayerov složeni konceptualni okvir, pažljivo praćenje kronologije, iznošenje bitnih okolnosti i konteksta te pružanje kompleksnih objašnjenja revolucionarnog nasilja – i posebice komparativna historija – poticajan su model za hvatanje ukoštac s kontroverzama jugoslavenske revolucije i revolucionarnog nasilja tijekom rata, a osobito poslijeratnog nasilja – koje u hrvatskoj i jugoslavenskoj povijesti simbolizira Bleiburg – kako bi se stručno i javno afirmiralo drugačije interpretacije i poglede koji kronično nedostaju hrvatskoj historiografiji. Napose s obzirom na to da se u javnim raspravama o osjetljivim povijesnim temama historiografski i intelektualno neprestano vrtimo u krug s uvijek istim argumentima i perspektivama. Za navedene povijesne kontroverze – kao i, primjerice, recentne polemike oko historijske interpretacije djelovanja Alojzija Stepinca te drugih ličnosti i tema koje izazivaju podijeljena javna tumačenja – komparativna historija mogla bi zaista biti ključna. U tome se potvrđuje ne samo historiografska nego i njezina šira društvena važnost. Osim dovodenja u pitanje uobičajenih analogija i usporedbi koje se povlače, komparativna historija omogućuje šire preispitivanje prevladavajućih pretpostavki, postavljanje potpuno novih pitanja i, posljedično tomu, davanja novih odgovora te drugačijih perspektiva i historijskih objašnjenja.

³⁵ Ibid., 17.

³⁶ Ibid., 639.

³⁷ Osim u knjizi *The Furies*, Mayer takve komparacije osobito provlači i u knjizi *Why Did the Heavens Not Darken?*.

DIE TSCHECHOSLOWAKEI UND JUGOSLAWIEN IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT¹

Der vorliegende Beitrag beschäftigt sich mit den parallelen Entwicklungsgeschichten der Tschechoslowakei und Jugoslawien (Nachfolgerstaaten der Habsburgermonarchie) von ihrer Gründung im Herbst 1918 bis zu ihrem Zerfall. Dabei werden innen- und außenpolitische Entwicklungen sowie Probleme der nationalen und konfessionellen Minderheiten als auch wirtschaftliche Gesichtspunkte analysiert.

Schlüsselwörter: Tschechoslowakei, Jugoslawien, Politik, Wirtschaft, Zwischenkriegszeit

1. Die Gründung der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Herbst 1918

Nach dem Kaisermanifest Kaiser Karls und der Antwortnote des US-Präsidenten Woodrow Wilson an Wien hinsichtlich des Ersuchens um Waffenstillstand begann sich die Habsburgermonarchie innerhalb von 14 Tagen aufzulösen. Die vor dem Ersten Weltkrieg gewählten Politiker der Deutschösterreicher, Ungarn, Polen, Tschechen, Slowenen, Kroaten und Serben wurden als erste aktiv. Das k. u. k. Kriegsministerium empfahl seinen Militärkommandanten in Prag/Praha, Krakau/Kraków, Lemberg/Lwów/Łviv, Pressburg/Bratislava, Budapest, Zagreb und Sarajevo, mit den nationalen Politikern zu verhandeln, um Ruhe und Ordnung aufrecht zu erhalten. Am 28. Oktober 1918 wurde in Prag vom Tschechischen Nationalausschuss (bestehend aus Mitgliedern des österreichischen Reichsrates) die selbständige Tschechoslowakei ausgerufen; slowakische Politiker schlossen sich am 30. Oktober an. Bereits am 18. Oktober hatte Tomáš G. Masaryk in den USA die Unabhängigkeit der Tschechoslowakei verkündet, die auch von den Alliierten anerkannt worden war. Ende Oktober/Anfang November riefen aber deutsch-böhmische und deutsch-mährische Politiker die selbständigen Regionen Deutschöhmen, Sudetenland, Deutsch-Südmähren und den Böhmerwaldgau aus und appellierten an den US-Präsidenten Wilson, ihr Selbstbestimmungsrecht anzuerkennen. Am 14. November – zwei Tage nach dem Wiener Parlament und zwei Tage vor dem Budapester Parlament – erklärte die Provisorische Nationalversammlung in Prag die Tschechoslowakei zur Republik. Die ersten Maßnahmen der Prager Regierung galten der Sicherung der Nahrungsmittel und des Heizmaterials für die Bevölkerung. Ende November und Anfang Dezember ließ die Regierung ohne wesentlichen Widerstand die deutschen Siedlungsgebiete militärisch besetzen. Die französische Außen- und Militärpolitik deckte diese Vorgangsweise. Militärischen Widerstand gab es lediglich durch polnische Einheiten im ehemaligen Herzogtum Teschen/

---

¹ Für bibliographische Hinweise: Arnold Suppan, *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*, 3 Bände, Wien 2014.

Těšín/Cieszyn. Nach Konsolidierung der böhmischen Länder erfolgte zu Jahresbeginn 1919 der Einmarsch in die Slowakei, um die schließlich bis Juni 1919 mit dem Räteregime in Ungarn gerungen werden musste. Eine weitere Konsolidierung brachte die Abstempelung der österreichisch-ungarischen Kronen Ende Februar 1919, an der die meisten Tschechen, aber auch eine Mehrheit der Sudetendeutschen teilnahm, jedoch nur etwa die Hälfte der Slowaken und nur wenige Magyaren. Als die Prager Regierung unter Führung des früheren Reichsratsabgeordneten Karel Kramář die Teilnahme der Sudetendeutschen an den österreichischen Parlamentswahlen im Februar 1919 verbot, rief die deutsche Sozialdemokratische Partei zu Massendemonstrationen auf, bei denen am 4. März 1919 54 Sudetendeutsche von tschechischem Militär und Polizei erschossen wurden, mehrere Dutzend verletzt. Die Alliierten übergaben die Proteste der deutschösterreichischen Regierung und verlangten von Prag lediglich die Belieferung Wiens mit Kohle.

Am 29. Oktober sagte sich der Nationalrat der Slowenen, Kroaten und Serben in feierlicher Sitzung im kroatisch-slawnischen Landtag von der Österreichisch-Ungarischen Monarchie los. Die meisten südslawischen Politiker schlossen sich dieser Willenskundgebung an. In Laibach/Ljubljana bildete sich eine eigene Landesregierung. Auf Grund des Vormarsches italienischer Truppen nach Triest/Trieste, Görz/Gorizia, Istrien und Dalmatien und aus Sorge vor revolutionären Unruhen in Slawonien und Bosnien rief der Nationalrat in Zagreb die serbische Armee zur Hilfe. Parallel dazu entschloss sich die große Mehrheit der in Zagreb versammelten kroatischen, serbischen und slowenischen Politiker, den Zusammenschluss mit den Königreichen Serbien und Montenegro anzustreben. Eine Volksversammlung in der Vojvodina stimmte ebenfalls zu. So proklamierte der serbische Prinzregent Alexander Karadjordjević am 1. Dezember 1918 in Belgrad die Bildung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen. Allerdings war sowohl der künftige Staatsaufbau (zentralistisch oder föderalistisch) als auch das Forderungspaket an die Friedenskonferenz offen geblieben. Während der bereits im Gang befindlichen militärischen Besetzung Südungarns durch serbische Truppen weder die Donauschwaben noch die Magyaren Widerstand entgegensetzten, begann um die Jahreswende 1918/1919 eine militärische Auseinandersetzung in Unterkärnten und in der Untersteiermark, die bis Anfang Juni 1919 anhalten sollte. Ende Jänner 1919 wurden in Marburg/Maribor 13 deutschösterreichische Demonstranten erschossen, Dutzende verletzt. Das junge Königreich schritt bereits im Jänner 1919 zur Abstempelung der österreichisch-ungarischen Kronen (die nur teilweise gelang), hinsichtlich der internationalen Anerkennung kam ihm aber nur die USA entgegen, während Frankreich und Großbritannien bis in den Juni 1919 zuwarteten.

2. Die Grenzziehungen auf der Pariser Friedenskonferenz 1919/1920

Die künftigen Grenzen der beiden neuen Staaten waren beinahe zur Gänze umstritten: einerseits gegenüber den anderen Nachfolgestaaten, andererseits gegenüber Italien und Bulgarien. Zum Glück für die Tschechoslowakei stellte Deutschland keine Gebietsansprüche, da es fürchtete, noch weitere Gebiete an Frankreich, Belgien, Dänemark und Polen abtreten zu müssen. Die alliierten Siegermächte – besonders Frankreich (Marschall Ferdinand Foch!) – unterstützten die weitgehenden Gebietsforderungen der Tschechoslowakei, die vom neuen Außenminister Edvard Beneš mit Geschick und ohne

Skrupel – auch hinsichtlich der bewussten Infragestellung österreichischer und ungarischer Statistiken – vertreten wurden. Ihm kam hierbei die französische Strategie entgegen, in der Nachkriegsordnung möglichst starke neue „Nationalstaaten“ in Ostmitteleuropa zu schaffen, um einen *cordon sanitaire* gegenüber Deutschland und Sowjetrusland aufzubauen. Beneš setzte daher im Rat der Zehn den Erwerb von ganz Böhmen und Mähren sowie von drei Viertel des österreichischen Schlesiens durch, dazu noch den Erwerb einiger niederösterreichischer Gemeinden um Feldsberg und Gmünd; nach längeren Diskussionen und nach Rückzug der ungarischen Räte-Armee aus der Ost-Slowakei gelang Beneš auch hier die Durchsetzung eines Maximalanspruchs entlang der Donau und der Eipel. Lediglich auf die Lausitzer Sorben, auf die Grafschaft Glatz und auf einen Korridor über Westungarn nach Jugoslawien musste er verzichten; immerhin erhielt Prag vom Deutschen Reich das mehrheitlich slawisch besiedelte Hultschiner Ländchen bei Troppau/Opava. Außerdem wurde der Tschechoslowakei auch noch die überwiegend ruthenisch besiedelte Karpato-Ukraine zugeschlagen. Als Fazit blieb freilich, dass die beiden neuen „Staatsvölker“ der Tschechen und Slowaken nur 2/3 der neuen Bevölkerung ausmachten (zusammen knapp 9 Millionen), während die nationalen Minderheiten der Deutschen, Magyaren, Ruthenen, Polen und Juden zusammen knapp 5 Millionen zählten. Um die Auslegung des neuen Minderheitenvertrags sollte es aber bis 1938 Diskussionen geben.

Das neue jugoslawische Königreich hatte um seine neuen Grenzen schwerer zu kämpfen, da ihm das Großmachtinteresse Italiens entgegenstand. Dem Vormarsch südslawischer Truppen in Richtung Klagenfurt traten noch im Dezember 1918 Kärntner Heimwehreinheiten entgegen. Zu den Waffenstillstandsverhandlungen in Graz wurden Offiziere der nach Wien gekommenen US-Delegation unter Leitung des Harvard-Professors Archibald C. Coolidge als Beobachter eingeladen. Daraus entstand die Miles-Mission, die Ende Jänner/Anfang Februar 1919 die Untersteiermark und Unterkärnten bereiste. Ihr Bericht, von Coolidge an den Präsidenten Wilson in Paris gesandt, machte in der zuständigen Territorialkommission Eindruck und veranlasste schließlich den Rat der Drei (Wilson, Clemenceau, Lloyd George) Mitte Mai 1919, für das Klagenfurter Becken eine Volksabstimmung ansetzen zu lassen. Die militärische Besetzung Klagenfurts erwies sich als ebenso wirkungslos als slowenische Interventionen beim Präsidenten Wilson. Die Volksabstimmung wurde schließlich im Vertrag von Saint-Germain festgelegt. Nach Teilung des Abstimmungsgebietes wurde das Plebiszit am 10. Oktober 1920 unter alliierter Kontrolle durchgeführt, in dem 59% der Bevölkerung für den Verbleib bei Österreich stimmte. Ausschlaggebend war – neben der geschickteren deutsch-österreichischen Propaganda –, dass sich fast die Hälfte der Kärntner Slowenen aus wirtschaftlichen und sozialen Gründen für Österreich entschied.

Gegenüber Ungarn konnte Jugoslawien hingegen die meisten seiner Forderungen durchsetzen und die wirtschaftlich reiche Batschka sowie die Südostecke der Baranya, Medjumurje und Prekmurje erwerben, während der Banat mit Rumänien geteilt werden musste. Auch gegenüber Bulgarien setzte Jugoslawien die Abtretung von vier durchwegs von Bulgaren und Makedoniern besiedelte Grenzregionen durch. Schwere Verluste erlitt Jugoslawien hingegen im Vertrag von Rapallo 1920 gegenüber Italien, das das gesamte österreichische Küstenland (Görz-Gradisca, Triest, Istrien) annektierte, dazu auch noch Zara/Zadar und einige dalmatinische Inseln. Fiume/Rijeka wurde vorerst Freistaat, 1924 allerdings zwischen Italien und Jugoslawien geteilt. Da Italien keinen Minderheitenvertrag

unterzeichnen musste – wie Polen, die Tschechoslowakei, Jugoslawien, Rumänien und Griechenland –, blieben nun 350.000 Slowenen und 150.000 Kroaten ohne Minderheitenschutz. In nationaler Hinsicht sollten aber nicht Minderheitenprobleme das neue Königreich belasten, sondern das Verhältnis zwischen Serben und Kroaten.

3. Die zentralistischen Verfassungen von 1920/1921 und neuen Verwaltungen

Das tschechoslowakische Parlament beschloss Ende Februar 1920 eine neue Verfassung, das Königreich SHS erst am 28. Juni 1921 (an einem neuen Vidovdan!). Beide Verfassungen lehnten sich an die französische Verfassung an und basierten auf Mehrheitsbeschlüssen, da die meisten Abgeordneten der Minderheiten – in Jugoslawien sogar die Mehrheit der Kroaten und Slowenen – dagegen stimmten. Vor allem die tschechischen und serbischen Abgeordneten waren daran interessiert, die Macht der zentralen Regierung, des zentralen Parlaments und des Gesamtstaates zu stärken und keine neuen Länderregierungen – etwa für Böhmen, Mähren und die Slowakei bzw. für Slowenien und Kroatien – zuzulassen. Das bedeutete, dass etwa autonome Länderrechte aus der Habsburgerzeit in Verwaltung, Rechtswesen und Schule verschwanden. In der Tschechoslowakei nützten dies auch über 20.000 tschechische Beamte, Lehrer, Richter und Staatsanwälte, um Anstellungen in der Slowakei und in der Karpato-Ukraine zu erhalten, deren Autonomie auch nur pro forma bestand. In Jugoslawien ersetzten slowenische Staatsbedienstete viele deutsche, in Kroatien kroatische und serbische viele ungarische, und in der Vojvodina viele serbische die durchwegs ungarischen oder magyrisierten Beamten. Während in der Tschechoslowakei die Gauordnung nur in der Slowakei realisiert wurde, wurde Jugoslawien – nach französischem Vorbild – in 33 Departements eingeteilt. Die Zentralbeamten wurden vom Präsidenten bzw. König ernannt.

Während im Prager Parlament in der zweiten Hälfte der 1920er Jahre erfolgreich eine Verwaltungsreform verabschiedet wurde, die den Zentralismus etwas zurücknahm, zerbrach die schwierige Zusammenarbeit von serbischen und kroatischen Parteien im Belgrader Parlament nach einem Attentat eines montenegrinischen Abgeordneten auf Mitglieder der Kroatischen Bauernpartei, dem auch ihr Obmann Stjepan Radić zum Opfer fiel. Nach der Einführung der Königsdiktatur am 6. Jänner 1929 wurde das neue „Königreich Jugoslawien“ in neun Banovine geteilt, und zwar so, dass das serbische Ethnikum in sechs von ihnen eine Mehrheit hatte. Die Kroaten stellten nur in zwei die Mehrheit, die Slowenen in einer. Selbst der Jugoslawien-Kenner und -Freund, Robert William Seton-Watson, kritisierte diese Verwaltungsaufteilung ziemlich scharf. Im Hintergrund der auch in den 1930er Jahren anhaltenden Zentralisierungstendenzen stand die Angst der tschechischen und serbischen politischen Kreise, bei Zuerkennung von Autonomien, etwa an die Slowaken, die Kroaten oder die Slowenen, auch Begehlichkeiten der deutschen und ungarischen Minderheiten zu wecken, die staatsgefährdend werden könnten. Freilich muss die Antwort auf die Frage offen bleiben, ob eine föderal gegliederte Tschechoslowakei oder ein föderal gegliedertes Jugoslawien stärkeren Widerstand gegen die Aggressionspolitik Hitler-Deutschlands hätten leisten können. In Prag verwehrten sich tschechische Regierungskreise vehement gegen die slowakischen Autonomieforderungen (auch um sudetendeutsche niederzuhalten),

bis sie nach dem Münchener Abkommen dennoch nachgeben mussten. Letzten Endes nützte aber Hitler die Spannungen zwischen Prag und Pressburg, um Mitte März 1939 die Zweite Tschecho-Slowakische Republik zu zerstören. In Jugoslawien kam es immerhin Ende August 1939 zu einer Vereinbarung (*Sporazum*) zwischen der serbisch geführten Regierung von Dragiša Cvetković und dem kroatischen Oppositionschef Vladko Maček, die eine größere *Banovina Hrvatska* entstehen ließ. Im April-Krieg 1941 stärkte dies jedoch keineswegs die Widerstandskraft Jugoslawiens.

4. Parteien und Regierungen

Beide Staaten führten von Beginn an ein parlamentarisch-demokratisches System ein, das von einer Vielfalt an Parteien getragen wurde. Ein wesentlicher Unterschied zwischen den beiden Staaten bestand im Staatsoberhaupt, da in Prag der vom Parlament gewählte Staatspräsident (bis 1935 Masaryk, dann Beneš), in Belgrad König Alexander (bis zu seiner Ermordung 1934, dann sein Cousin Prinz Paul) an der Spitze stand; König Alexander besaß ab 1929 diktatorische Vollmachten, was auch von den Bündnispartnern Frankreich, Tschechoslowakei und Rumänien akzeptiert wurde. Während in der Tschechoslowakei auch noch 1935 demokratische Wahlen nach westlichem Vorbild durchgeführt wurden, endeten diese in Jugoslawien bereits 1927. Die stärksten Parteien waren Bauernparteien, Arbeiterparteien (Sozialdemokraten und Kommunisten), bürgerliche Parteien und katholische Parteien; den meisten Parteien gemeinsam war allerdings ein starker Nationalismus, sei es ein tschechischer, slowakischer, serbischer, kroatischer, slowenischer, deutscher oder ungarischer; d. h. nur wenige Parteien vertraten eine internationalistische Ideologie, am ehesten die Kommunisten, die allerdings in Jugoslawien schon 1921 verboten worden waren. In Prag bildeten fünf überwiegend tschechische Parteien eine Art Verband (**pětká**), deren Obleute zum engsten Beraterkreis von Masaryk gehörten. Stellte in der Tschechoslowakei die tschechoslowakische Agrarpartei von 1922 bis 1938 den Ministerpräsidenten (vorher die Nationaldemokraten und die Sozialdemokraten), so waren es in Jugoslawien durchwegs serbische nationalistische Parteien (die Radikale Partei oder die Demokratische Partei), manchmal in Koalition mit der Kroatischen Bauernpartei; lediglich im zweiten Halbjahr 1928 diente der slowenische katholische Priester Anton Korošec als Kompromisskandidat. Im Frühjahr 1935 erhielt auch der bosnische Moslemführer Spaho ein Ministeramt. Als im Mai 1935 die Sudetendeutsche Partei stärkste Partei im Prager Parlament wurde, hoffte sie aber vergeblich auf eine Regierungsbeteiligung, die seit 1926 der Deutschen Christlich-Sozialen Volkspartei und dem Bund der Landwirte, ab 1929 auch den deutschen Sozialdemokraten gewährt worden war. Während in der Tschechoslowakei der Einfluss der römisch-katholischen Kirche auch durch den Austritt von über einer Million Gläubigen deutlich eingeschränkt wurde, bestand im multikonfessionellen Jugoslawien ein gewisses Patt zwischen serbischer Orthodoxie und katholischer Kirche bei den Kroaten und Slowenen.

5. Nationale und konfessionelle Minderheiten

Auf Grund der Minderheitenverträge von Saint-Germain hatten die Tschechoslowakei und Jugoslawien ihren nationalen, sprachlichen und konfessionellen Minderheiten bestimmte Rechte für die Verwendung ihrer Sprachen vor Behörden, in den Schulen und vor Gerichten zusichern müssen. Die Minderheitenverträge stellten aber die Minderheiten nicht den „**Staatsvölkern**“ gleich, wie es im altösterreichischen Art. XIX StGG 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger geheißen hatte. Im Gegenteil, in beiden Staaten wurde eine offene und verdeckte Assimilationspolitik betrieben, um die Zahlen für die Minderheiten soweit zu senken, dass sie keinen „verhältnismäßig beträchtlichen Anteil“ mehr ausmachten. Die Zahlen der offiziellen Volkszählung von 1930 bzw. 1931 zeigten aber eindeutig, dass die Deutschen nach wie vor in den meisten der nord- und südböhmischen sowie nord- und südmährischen Randbezirken eine deutliche Mehrheit ausmachten, die Ungarn in den südslovakischen Randbezirken, während Ungarn und Deutsche („Donauschwaben“) nach wie vor die nördlichen und westlichen Bezirke der Batschka dominierten.

In den 1920er Jahren nahmen die Sudetendeutschen die tendenzielle Verschlechterung der Stellung ihrer Minderheitensprachen mit einigen formalen Protesten hin, da sich die wirtschaftliche Lage immer besser entwickelte und vor allem die nordböhmische Industrie große Exporterfolge erzielte. Als jedoch die Prager Regierung im Februar 1926 eine Durchführungsverordnung zum Sprachengesetz von 1920 erließ, kam es zu Demonstrationen und Kundgebungen in vielen sudetendeutschen Städten. Nach Eintritt zweier deutscher Minister in die Regierung gelang 1927 immerhin eine Verwaltungsreform, die auch bei Außenminister Gustav Stresemann in Berlin und Bundeskanzler Ignaz Seipel in Wien Anerkennung fand. Die Lage der Minderheiten hing auch von ihrer sozialwirtschaftlichen Stärke ab, die bei den Sudetendeutschen besonders ausgeprägt war, besaßen sie doch eine Reihe hervorragender Industriebetriebe im Textil-, Glas- und Chemiebereich; Namen wie Kunert oder Schicht hatten Weltruf, auch die Gablonzer Glasindustrie hatte einen hohen Exportanteil. Weltbekannt waren auch die nordwestböhmischen Bäder Karlsbad, Marienbad und Franzensbad, die bis zur Weltwirtschaftskrise Treffpunkte einer internationalen Elite waren. Gute Industriebetriebe besaßen auch die untersteirischen Deutschen sowie eine Reihe von Donauschwaben, letztere in der Hanfproduktion. Trotz der Bodenreformen in der Tschechoslowakei und Jugoslawien besaßen eine ganze Reihe von deutschen und ungarischen Aristokraten, aber auch jüdische Großbürger noch ausgedehnten Großgrundbesitz und waren somit Arbeitgeber für zehntausende West- und Südslawen. Diese sozialwirtschaftliche Vorrangstellung war nicht selten Anlass für antideutsche, antiungarische und antijüdische Haltungen und Stimmungen, die mit der Weltwirtschaftskrise noch stärker hervortraten.

6. Wirtschaftliche Stabilisierung und Weltwirtschaftskrise

Die Tschechoslowakei hatte aus dem Nachlass Österreich-Ungarns die beste wirtschaftliche Erbschaft gemacht. Die maßgeblichen Nationalökonomien der Zeit waren sich zwar nicht einig, ob der nunmehr tschechoslowakische Anteil an der früheren Industrie-

produktion Cisleithaniens 70, 60 oder „nur“ 50 Prozent betragen hatte, dennoch blieb als Faktum, dass in der neuen Tschechoslowakei sowohl Industrie, Bergbau und Gewerbe als auch Land- und Forstwirtschaft in beachtlichem Umfang und konkurrenzfähiger Qualität vorhanden waren. Sowohl die Textil-, Glas-, Porzellan, Chemie-, Maschinen- (Škoda), Leder- (Bata), Papier-, Möbel- und Emailindustrie als auch die Zucker-, Bier- (Pilsner, Budweiser) und Malzindustrie besaßen auf dem Weltmarkt hohe Wertschätzung. Über die nunmehr internationalisierten Flüsse Elbe, Oder und Donau funktionierte der Export auf die internationalen Märkte. Der tschechoslowakische Wirtschaft standen im Übrigen bestausgebildete Arbeitskräfte auf mehreren Qualifikationsstufen zur Verfügung, die vielfach im alten österreichischen Schulsystem ausgebildet worden waren, das für den technisch-gewerblichen Bereich mehrere Technische Hochschulen sowie zahlreiche Realschulen und Fachschulen bereitgestellt hatte. Auch im wirtschaftlichen Bereich setzte die tschechoslowakische Administration nationalistische Maßnahmen, um mittels „Nostrifizierung“ die Zentralen altösterreichischer Konzerne und Banken nach Prag zu holen und tschechische Mehrheiten in den Verwaltungsräten sicherzustellen. Die Bodenreform in den böhmischen Ländern betraf etwa 40 Prozent des „deutschen Großgrundbesitzes“, der vor 1918 noch 1,5 Million Hektar umfasst hatte. Nun wurde den Latifundienbesitzern wie den Fürsten von Schwarzenberg und Liechtenstein oder den Grafen Colloredo-Mannsfeld, Waldstein, Clam-Gallas und zwei Dutzend weiteren insgesamt etwa 640.000 ha gegen Entschädigung entzogen, während sie noch 875.000 ha behalten durften. Die alten Familien-Fideikommissionen wurden aufgelöst. Diese Bodenreform kam in Innerböhmen und Innermähren vor allem vielen tschechischen Mittelbauern zugute. In der Slowakei verlor der ungarische Großgrundbesitz sogar 1,6 Millionen ha, die zum Teil an hunderttausende slowakische Kleinbauern aufgeteilt wurden.

Die wirtschaftliche Ausgangslage Jugoslawiens war nach 1918 wesentlich schlechter. Serbien, Makedonien, aber auch die westlichen Teile von Slowenien waren im Weltkrieg stark beschädigt worden. Im gesamten Land fehlte – mit Ausnahme Sloweniens und der Vojvodina – sowohl eine konkurrenzfähige Industrie als auch eine entsprechende Infrastruktur. Die 1919 eingeleitete Bodenreform richtete sich vorwiegend gegen den Großgrundbesitz der ungarischen Aristokratie, der katholischen Kirche und der Muslime, weniger gegen deutsch-österreichische Großgrundbesitzer in Slowenien und Kroatien. Andererseits profitierten von der Bodenaufteilung die hunderttausende serbischen, kroatischen, slowenischen, bosnischen und makedonischen Kleinbauern nur wenig. Exportfähig waren nur Getreide, Holz, Hanf und Lebewiehe, die auf die Märkte in Österreich, Deutschland und Italien angewiesen waren. Immerhin gelang in Slowenien der Aufbau einer modernen Textilindustrie. Mangels eines höheren Schulwesens in den südlichen Provinzen fehlten weitgehend entsprechende Facharbeitskräfte; dennoch drängte die dörfliche Überbevölkerung in die nur langsam wachsenden Großstädte. Bereits Ende der 1920er traf Jugoslawien das Absinken der Weltmarktpreise für Agrarprodukte, das zu großer Verschuldung der Bauernschaft und der Agrarbanken führte. Schon zu Beginn der 1930er wurde daher Jugoslawiens Export immer stärker vom deutschen Markt abhängig, was Hitler und Göring bald in politische Abhängigkeit ummünzten.

Die eigentliche Weltwirtschaftskrise traf die stark exportorientierte tschechoslowakische Wirtschaft wesentlich härter. Binnen weniger Jahre stieg die Zahl der Arbeitslosen auf etwa eine Million, von denen mehr als die Hälfte Sudetendeutsche waren. Die Krise

traf eben die sudetendeutsche Konsumgüterindustrie (einschließlich des Bädertourismus) wesentlich härter als die stärker auf Grundstoffe orientierte tschechische Industrie. Außerdem begann auch die Prager Regierung die Rüstungsindustrie zu forcieren und entlang der Grenzen zu Deutschland Verteidigungsanlagen zu errichten. Der österreichische Gesandte in Prag, Ferdinand Marek, erkannte bereits im April 1935, dass die Massenarbeitslosigkeit unter den Sudetendeutschen (etwa 35%) vor allem die jüngeren Sudetendeutschen in die Arme der Sudetendeutschen Partei und bald auch in die der NSDAP trieb, was die zunehmende NS-Propaganda aus Sachsen und Schlesien kräftig förderte.

7. Die Kleine Entente und Frankreich als Haupt-Bündnispartner

Vor allem auf Betreiben des tschechoslowakischen Außenministers Beneš schloss die Tschechoslowakei bereits 1920 und 1921 Bündnisse mit Rumänien und Jugoslawien und regte auch ein solches zwischen Bukarest und Belgrad an. Hauptzweck war die Absicherung gegen die offen geäußerten Revisionsforderungen Ungarns; ein wichtiger Nebenzweck war aber auch die Absicherung gegen eine allfällige Restauration der Habsburger in Ungarn und Österreich; König Karl hatte ja im Frühjahr und Herbst 1921 zweimal einen Restaurationsversuch in Ungarn unternommen, bevor er auf die Insel Madeira verbannt wurde. Beneš schmiedete danach die Kleine Entente zwischen der Tschechoslowakei, Rumänien und Jugoslawien, die im Falle einer Revision oder einer Restauration gemeinsam mobilisieren und einmarschieren sollten. Frankreich, das dieser Kleinen Entente anfänglich skeptisch gegenüberstand, sicherte dieses Bündnis indirekt durch bilaterale Bündnisse mit Prag, Bukarest und Belgrad ab. Die Kleine Entente litt freilich von Beginn an zwei fundamentalen Schwachpunkten: Sie sicherte weder die Tschechoslowakei gegen allfällige Revisionsforderungen Deutschlands ab, noch Rumänien gegen solche seitens der Sowjetunion, und auch nicht Jugoslawien gegen solche Italiens. Der zweite Schwachpunkt war, dass die wirtschaftliche Zusammenarbeit nicht besonders funktionierte, da die auch agrarisch starke Tschechoslowakei nur wenige Agrarexporte aus Rumänien und Jugoslawien aufnehmen konnte.

Darüber hinaus gab es zwischen Prag und Belgrad eine wesentliche Interessensdifferenz. Während Beneš ständig von einer drohenden „Anschluss“-Gefahr sprach, entwickelte sich in Belgrader Regierungskreisen seit den frühen 1930er Jahren eine regelrechte Restaurationsphobie. Obwohl sich in Berlin Reichskanzler Hitler längst zum totalitären Diktator aufgeschwungen hatte, der mit Sicherheit keine Restauration in Österreich hingenommen hätte (ganz zu schweigen von den österreichischen Nationalsozialisten, Sozialdemokraten und Kommunisten), läuteten im Sommer 1935 in Belgrad alle Sturmglocken, als Bundeskanzler Schuschnigg die Anti-Habsburgergesetze von April 1919 entschärfen ließ. Daher ließ der jugoslawische Ministerpräsident Stojadinović Ende August 1935 bei einem Treffen der Kleinen Entente im malerischen Bled die gemeinsamen Einmarschpläne im Falle einer Restauration in Österreich verschärfen. Erst nach dem deutsch-österreichischen Juliabkommen 1936 ließ diese für viele internationale Beobachter schwer verständliche Restaurationsangst nach.

8. Das Verhältnis zu NS-Deutschland und die „Anschluss“-Frage

Wie bereits angedeutet, gehörte die Ablehnung eines allfälligen „Anschlusses“ Österreichs an Deutschland zu einem der wesentlichsten Axiome der tschechoslowakischen Außenpolitik. In diesem Punkt waren sich alle tschechischen und slowakischen Parteien im Prager Parlament einig. Außenminister Beneš verstieg sich in seinen vielen Gesprächen und Telefonaten mit ausländischen Politikern und Diplomaten sogar immer wieder zur Drohung: „Anschluss“ bedeutet Krieg! Freilich gab es in tschechoslowakischen Wirtschaftskreisen – nicht zuletzt unter den Agrariern – auch Stimmen zugunsten einer engeren Zusammenarbeit mit Deutschland und Österreich. Dies aber stimmte nicht mit der grundsätzlich anti-deutschen und anti-österreichischen Haltung vieler nationalistischer tschechischer Politiker überein, zu denen auch Präsident Masaryk und Außenminister Beneš gehörten. Hingegen ist festzustellen, dass kein maßgeblicher Politiker der Weimarer Republik und der Republik Österreich Revisionsforderungen gegenüber der Tschechoslowakei erhob.

Dennoch gab es 1933/1934 keine – zumindest verbale – Unterstützung für Bundeskanzler Engelbert Dollfuß, als dieser ab Mai 1933 unter zunehmenden Druck Hitler-Deutschlands geriet. Vordergründig lehnte die Mehrheit der tschechischen Parteien die Ausschaltung der Parlaments und die Einführung der Diktatur in Wien ab; hintergründig aber standen der Calvinist Masaryk und der Taufschein-Katholik Beneš dem klerikalen Kurs Dollfuß' misstrauisch gegenüber. Auch die Flucht vieler Wiener „Schutzbündler“ in die Tschechoslowakei nach dem gescheiterten Februaraufstand 1934, dürfte das anti-österreichische Klima verstärkt haben. Erstaunlicherweise erkannten sowohl Masaryk als auch Beneš, als auch Ministerpräsident Milan Hodža (ein slowakischer Politiker, der einst mit Erzherzog Franz Ferdinand zusammengearbeitet hatte), erst relativ spät – vermutlich erst 1936 – die von Hitler und dem Nationalsozialismus ausgehende Gefahr für die Tschechoslowakei. Auch die geheimen Kontakte führender sudetendeutscher Politiker zu NS-Kreisen im Reich wurden erst schrittweise offenbar. Geheimverhandlungen im November und Dezember 1936 (Hitler hatte zwei Emmissäre nach Prag entsandt) zeigten aber die unüberbrückbaren Gegensätze auf. Die Tschechoslowakei war nicht nur fest in einem Bündnis mit Frankreich verankert, sondern hatte im Mai 1935 auch ein solches mit der Sowjetunion geschlossen, was Hitler sehr negativ kommentiert hatte. Versuche Hodžas im Jahre 1937, Schuschnigg zu einer Kursänderung in Richtung Prag zu bewegen, verliefen ergebnislos, da Wien aus der propagandistisch täglich verkündeten wirtschaftlichen und sozialen Umklammerung seitens Deutschlands nicht mehr loskam. Dennoch wirkten die Demütigung Schuschniggs auf dem Berghof im Februar 1938 und die rasche Entwicklung zum tatsächlichen „Anschluss“ auf die führenden politischen Kreise in Prag wie ein Schock. Jetzt erst begriffen viele, dass die Tschechoslowakei das nächste Aggressionsziel Hitlers werden könnte.

Vergleichbare „Anschluss“-Ängste gab es in Belgrader Regierungskreisen nie, eher unter slowenischen Politikern. Unter ihnen gab es freilich auch völlig abstruse Überlegungen, im Falle eines „Anschlusses“ Österreichs mit Hitler eine Abtretung Slowenisch-Kärntens aushandeln zu können. Serbische und kroatische Wirtschaftskreise betrachteten hingegen schon in den 1920er Jahren eine engere Zusammenarbeit mit dem großen agrarischen Absatzmarkt Deutschland als sehr positiv, darüber hinaus profitierte Serbien von deutschen Reparationslieferungen, wie etwa eine neue Stahlbrücke über die Donau zwischen

Belgrad und Patschowa/Pančevo im Banat. Als Ende der 1920er Jahre Mussolini seine Aggressionsdrohungen gegenüber Jugoslawien verstärkte, schwenkte auch der frankophile König Alexander I. auf einen deutschfreundlichen Kurs ein. Dies zeigte sich im Kompromiss um die Enteignung des „Deutschen Hauses“ in Cilli aus dem Jahre 1919, die nun mit der Gründung einer Deutschen Schulstiftung in der Vojvodina ausgeglichen wurde.

Auch nach dem Machtantritt Hitlers setzte Belgrad seinen deutschfreundlichen Kurs fort, der bereits im Mai 1934 zu einem für beide Seiten positiven Handelsvertrag führte. Im Übrigen kam dieser Vertrag auch den donauschwäbischen Hanfproduzenten zugute, die nun verstärkt ihre Seile an die deutsche Kriegsmarine und Handelsschifffahrt liefern konnten. Ende Juli 1934 flüchteten über 2.000 österreichische Juli-Putschisten nach Jugoslawien und wurden im Herbst mit zwei deutschen Schiffen nach Deutschland überführt. Zwar warnte der slowenische Innenminister Korošec vor dem zunehmenden Einfluss des Nationalsozialismus unter den Deutschen in der Untersteiermark und in der Vojvodina, aber der aus Wirtschaftskreisen kommende serbische Ministerpräsident Stojadinović wollte auf die vorteilhafte Zusammenarbeit mit Berlin nicht verzichten. Als er am 17. Jänner 1938 von Hitler in Berlin empfangen wurde, erhielt er vom Reichskanzler die beruhigende Zusicherung, dass Deutschland weder an der Adria noch am Balkan territoriale Interessen habe und dass Deutschland keine Restauration der Habsburger in Österreich zulassen werde. Stojadinović sagte hierauf den für Hitler entscheidenden Satz: „Jugoslawien betrachtet die österreichische Frage als reine innere Angelegenheit des deutschen Volkes.“ Tatsächlich befahl Stojadinović am 12. März 1938 seinen Grenztruppen, mit Vertretern der deutschen Wehrmacht in der Steiermark Kontakt aufzunehmen. Am 22. März gab es auf der noch im Jahre 1919 umkämpften Murbrücke zwischen Radkersburg und Oberradkersburg ein Defilée deutscher und jugoslawischer Einheiten.

9. Die Zerschlagung der Tschechoslowakei

Der preußische Ministerpräsident Hermann Göring und der ehemalige deutsche Außenminister Konstantin Freiherr von Neurath hatten zwar am 12. März 1938 dem tschechoslowakischen Gesandten in Berlin, Vojtěch Mastný, zugesichert, dass die Ereignisse in Österreich keinen negativen Einfluss auf die Beziehungen zwischen Berlin und Prag haben würden. Hitler bestellte aber schon Ende März die beiden führenden sudeten-deutschen Politiker Konrad Henlein und Karl Hermann Frank zu sich, um ihnen nahe zu legen, dass sie in ihren Forderungen an die Prager Regierung immer einen Schritt weiter gehen sollten, als die tschechoslowakische Führung unter Beneš und Hodža zu geben bereit wäre. In diesem Zusammenhang muss betont werden, dass Hitler schon bei seiner Geheimkonferenz in der Reichskanzlei am 5. November 1937 den Oberbefehlshabern von Heer, Luftwaffe und Kriegsmarine, sowie dem Außenminister und Kriegsminister seine künftigen Expansionspläne entwickelt und dabei Österreich und die Tschechoslowakei als Expansionsziele genannt hatte; erstaunlicherweise hatte Hitler hingegen die Sudetendeutschen mit keinem Wort erwähnt. Schon damals ging es Hitler also um die rüstungswirtschaftlichen und finanziellen Ressourcen Wiens und Prags, was er lange mit der nationalpolitischen Karte zu verschleiern versuchte. Freilich war Hitler wiederholt

von seinem Wirtschaftsminister und Reichsbankpräsidenten Hjalmar Schacht darauf aufmerksam gemacht worden, dass Deutschland sein gewaltiges Aufrüstungstempo nicht mehr lange durchhalten könne. Wie knapp es im März 1938 bereits um die Gold- und Devisenbestände der Reichsbank bestellt war, zeigt allein die Tatsache, dass die Bestände der Österreichischen Nationalbank nur wenige Tage nach dem „Anschluss“ bereits nach Berlin transferiert wurden.

Die tschechoslowakische Regierung hatte seit 1933 teilweise mitbekommen, wie stark Hitler die Aufrüstung vorantrieb. Daher rollten auch schon 1934 die ersten modernen Škoda-Panzer vom Band. Auch mit dem Aufbau einer Verteidigungslinie in Nordböhmen und Nordmähren wurde begonnen, zum Teil nach dem Vorbild der Maginot-Linie, freilich durchwegs im sudetendeutschen Gebiet. Die Tschechoslowakei stand daher im Frühjahr 1938 nicht wehrlos dar und hätte der Wehrmacht zweifellos starken Widerstand leisten können. Doch Präsident Beneš setzte auf die Unterstützung durch Frankreich, die Sowjetunion und Großbritannien, wozu alle drei Mächte nicht bereit waren, wie eine Auswertung der diplomatischen Akten ganz klar zeigt. Auch das Bündnis der Kleinen Entente sollte sich als vollkommen unwirksam erweisen.

Ab April 1938 lief die Zuspitzung des Konflikts zwischen Deutschland und der Tschechoslowakei wie auf einer schiefen Ebene ab. Im April formulierten die Sudetendeutschen auf ihrem Karlsbader Parteitag ihre Forderungen nach weitgehender politischer, wirtschaftlicher und kultureller Autonomie; im Mai 1938 verursachte eine schlechte tschechoslowakische Aufklärung eine Mobilisierungskrise; danach beauftragte Hitler seinen Generalstab, den „Fall Grün“ vorzubereiten, d.h. einen Angriff auf die Tschechoslowakei; Ende Mai und Anfang Juni 1938 gewann die Sudetendeutsche Partei (SdP) bei Kommunalwahlen den Großteil der sudetendeutschen Stimmen; trotz wiederholter Warnungen britischer Diplomaten kamen Autonomieverhandlungen zwischen der Prager Regierung und Vertretern der SdP nur langsam vom Fleck; im August entsandte die britische Regierung Lord Runciman als Sondervermittler, der letzten Endes nur mehr in der Abtretung des Sudetenlandes einen Ausweg sah. Als Hitler im September auf dem Nürnberger Parteitag mit Krieg drohte und die Prager Regierung über 13 sudetendeutsche Bezirke den Ausnahmezustand verhängte, setzte sich Premierminister Arthur Neville Chamberlain ins Flugzeug und kam am 15. September zu Hitler auf den Berghof. Hier stimmte er Hitlers Forderung nach Abtretung der sudetendeutschen Gebiete zu und erhielt wenige Tage danach auch die Zustimmung der französischen Regierung. Am 21. September setzten der britische und der französische Gesandte diese Bedingung auch bei Beneš und der Prager Regierung durch. Als aber Hitler in Bad Godesberg gegenüber Chamberlain noch weitere Forderungen erhob, ließ die Prager Regierung mobilisieren. Um den drohenden Krieg abzuwenden, schaltete Chamberlain schließlich Mussolini als Vermittler ein, was zur Vierer-Konferenz in München am 29. und 30. September führte: Hitler, Mussolini, Chamberlain und Daladier stimmten den Modalitäten der Abtretung des „Sudetenlandes“ zu, wobei erstaunlicherweise (ohne tschechoslowakischen Protest!) nicht die tschechoslowakische Nationalitätenstatistik von 1930 sondern die österreichische von 1910 herangezogen wurde. Chamberlain erhielt von Hitler auch noch die schriftliche Zusicherung, künftige Konflikte auf friedlichem Wege zu lösen; die Parlamente in London und Paris stimmten im Oktober 1938 mit großer Mehrheit dem „Münchener Abkommen“ zu.

Hitler dachte jedoch nicht im Entferntesten an die Einhaltung des Münchener Abkommens. Nach der unter dem Jubel der sudetendeutschen Bevölkerung erfolgten Inbesitznahme von Nord- und Südböhmen, Nord- und Südmähren sowie des schlesischen Gebietes von Jägerndorf und Troppau (Teschen fiel an Polen), gab Hitler bereits am 21. Oktober 1938 seiner Wehrmacht den Befehl, sich auf eine Eroberung der „Rest-Tschechei“ vorzubereiten. Vorerst passte sich die neue Prager Regierung und der neue Präsident Emil Hácha – Beneš war Ende Oktober nach London ins Exil gegangen – allen Wünschen Berlins an, auch hinsichtlich des Verbots der KPČ. Die Slowakei erhielt zwar ihre gewünschte Autonomie, verlor aber ihre südlichen Gebiete mit ungarischer Mehrheit an Ungarn. Als Anfang März 1939 ein Streit zwischen Prager Regierung und slowakischer Landesregierung eskalierte, griff Hitler ein. Zuerst bestellte er den abgesetzten slowakischen Regierungschef Tiso nach Berlin und forderte ihn auf, den Landtag in Pressburg zu einer Unabhängigkeitserklärung zu veranlassen; dies geschah am 14. März mittags. Unmittelbar danach ersuchte Hácha um eine Aussprache in Berlin, die er sofort erhielt, freilich nicht in seinem Sinne. Denn in den frühen Morgenstunden des 15. März konfrontierte ihn Hitler mit der ultimativen Forderung, die „Rest-Tschechei“ dem Schutz des Reiches zu unterstellen; Göring drohte sogar mit einer Bombardierung Prags. Der völlig hilflose Hácha musste kapitulieren und seiner Regierung Befehl geben, die Truppen in den Kasernen zu belassen. Um 6 Uhr früh begann bei Schnee und Regen der Einmarsch der Wehrmacht, bereits gegen 10 Uhr hatten sie Prag erreicht. Hitler folgte noch am selben Abend – ohne Wissen Háchas – nach, ließ über Nacht ein Statut für das „Protektorat Böhmen und Mähren“ ausarbeiten, das am Vormittag des 16. März 1939 verkündet wurde. Hitler selbst hatte nicht nur das Münchener Abkommen sondern erstmals auch das Prinzip des nationalen Selbstbestimmungsrechtes gebrochen und begann seine imperialen Eroberungskriege vorzubereiten. Mit dem modernen Waffenarsenal der tschechoslowakischen Armee und größeren Teilen der Gold- und Devisenbestände der Prager Nationalbank war er zur stärksten Macht in Europa aufgerückt. Die Appeasement-Politik Londons aber war vollkommen gescheitert.

10. Die Zerschlagung Jugoslawiens

Die Eroberung und Zerschlagung Jugoslawiens gehörte nicht zu den Aggressionszielen Hitlers. Im Gegenteil: Die Bodenschätze (Kupfer, Eisen, Bauxit, Chrom, etc.) und die landwirtschaftlichen Produkte Jugoslawiens sollten ungestört der deutschen Kriegswirtschaft zugutekommen. Daher versuchte Hitler auch die Aggressionsabsichten Mussolinis gegenüber Jugoslawien im Zaum zu halten. Zwar gab es vor allem unter den serbischen Politikern und Offizieren noch immer starke Anhänger Frankreichs und Großbritanniens, doch die wirtschaftliche Zusammenarbeit mit Deutschland schien wichtiger zu sein. Jugoslawien bekundete nicht nur im Krieg Deutschlands gegen Polen sondern auch gegenüber Frankreich seine Neutralität. Freilich hatte die Wehrmacht im Juni 1940 in Frankreich Dokumente gefunden, die geheime militärische Besprechungen zwischen Paris und Belgrad bestätigten. In Berlin kam daher ein gewisses Misstrauen auf, da sich nach dem Scheitern der Luftoffensive gegen Großbritannien im Sommer 1940 dieses sich wieder verstärkt für Südosteuropa zu interessieren begann. Auch das deutsche Interesse nahm

zu, besonders nachdem Ende Oktober 1940 der italienische Angriff gegen Griechenland in den albanisch-griechischen Grenzgebirgen liegen geblieben war. Nun begann Hitler einen britischen Luftangriff aus Griechenland gegen die rumänischen Ölfelder um Ploiești zu fürchten, die in etwa den deutschen Rohölbedarf deckten. Hitler sagte nun einerseits Mussolini Hilfe für einen gemeinsamen Angriff gegen Griechenland im Frühjahr 1941 zu – wozu er im Winter 1940/1941 Truppen über Ungarn und Rumänien nach Bulgarien verlegen ließ –, sondern drängte nun auch die Belgrader Regierung, dem Dreimächtepakt Deutschland–Italien–Japan beizutreten. Ungarn, Rumänien, die Slowakei und Bulgarien waren dieser Aufforderung bereits nachgekommen. Im Februar 1941 musste daher zuerst der jugoslawische Ministerpräsident Cvetković mit Außenminister Aleksandar Cincar-Marković auf den Berghof reisen, wenige Wochen später auch Prinzregent Paul. Hitler verlangte zwar keine militärische Hilfe, nicht einmal einen Transit über jugoslawisches Gebiet, aber den Beitritt zum Dreimächtepakt. Nach längeren Diskussionen stimmte der Kronrat in Belgrad zu und entsandte den Ministerpräsidenten samt Außenminister zur Unterzeichnung nach Wien. Kaum war der Vertrag im Wiener Belvedere unterzeichnet, fuhr die jugoslawische Delegation wieder nach Hause. In Belgrad aber hatte sich mittlerweile eine Offiziersgruppe um den Fliegergeneral Dušan Simović gebildet, die am 27. März 1941 – durchaus mit Unterstützung durch oppositionelle Politiker, Straßendemonstrationen von Studenten („Besser Krieg, als den Pakt“), der serbisch-orthodoxen Kirche und den britischen Geheimdienst – die Regierung stürzte, den Prinzregenten absetzte und den 17jährigen Kronprinzen Peter zum König ausrief.

Kaum, dass Hitler von diesem **Offiziersputsch** in Belgrad erfahren hatte, erteilte er dem Oberkommando der Wehrmacht die Weisung, Jugoslawien „als Feind“ zu betrachten und „daher so rasch als möglich zu zerschlagen“. Erklärungsversuche der neuen jugoslawischen Koalitionsregierung verhallten ungehört. Die Wehrmacht sollte aus Bulgarien, Rumänien, Ungarn und der Steiermark angreifen, Italien sollte vom Küstenland heraus vorstoßen, Ungarn die Batschka besetzen und Bulgarien Makedonien. Der Angriff begann bereits in den Morgenstunden des 6. April mit einem vom General der Flieger Alexander Löhr kommandierten verheerenden Luftangriff auf Belgrad, bei dem Hunderte Bomber, Stukas und Jagdflugzeuge zum Einsatz kamen. Goebbels ließ mit Zustimmung Hitlers als Radiofanfare die Eröffnungstakte des „Prinz-Eugen-Liedes“ ausstrahlen, eine Melodie, die 1717 im Feldlager vor Belgrad entstanden sein soll. Nach deutschen und serbischen Angaben wurden 714 Häuser völlig und 1588 teilweise zerstört; 2.500 bis 3.000 Zivilpersonen dürften getötet worden sein. Die deutschen Divisionen marschierten bereits am 10. April in Zagreb, am 13. in Belgrad und am 15. in Sarajevo ein; stärkeren Widerstand gab es lediglich im südlichen Serbien; bereits am 17. April unterzeichneten General Radivoje Janković und der ehemalige Außenminister Cincar-Marković die bedingungslose Kapitulation der Streitkräfte. Der junge König und seine Regierung hatten bereits das Land verlassen. Hitler diktierte auch sogleich – unter Berücksichtigung italienischer Interessen – die Aufteilung Jugoslawiens: Deutschlands setzte in Kernserbien mit dem Banat eine Militärverwaltung ein und unterstellte die Untersteiermark und Oberkrain deutscher Zivilverwaltung. Die zweite Hälfte Sloweniens ging an Italien; Italien nahm sich auch Nord- und Mitteldalmatien, Montenegro und den Großteil des Kosovo; Makedonien fiel an Bulgarien, die Batschka, Medjimurje und Prekmurje fielen an Ungarn. Kroatien-Slawonien und ganz

Bosnien-Herzegowina wurden zu einem „Unabhängigen Staat Kroatien“ umgewandelt und der terroristischen Ustaša-Bewegung unterstellt, deren Führer Ante Pavelić mit Erlaubnis Mussolinis heimkehren durfte. Staatssekretär Ernst von Weizsäcker bezweifelte von Beginn an die Dauerhaftigkeit dieser Aufteilung: „Im Übrigen scheint mir die Neuordnung des Balkans (...) so zu erfolgen, dass keiner mit seinem Nachbarn sich vertragen kann. (...) Ich frage mich nur, wer diesen Sack voll von Flöhen jetzt im Kriege hüten wird.“

XII.

AKTERI POVIJESTI
ACTORS OF HISTORY

JOSIP BROZ U SRBIJI 1914. GODINE

U radu se daje kritički osvrt na dostupnu literaturu o sudjelovanju Josipa Broza Tita u Prvome svjetskom ratu na bojištu u Srbiji 1914. godine. Pritom se u obzir uzimaju tri aspekta: odnos Josipa Broza Tita prema vlastitom sudjelovanju u austrougarskom ratnom pohodu na Srbiju, odnos Titovih suradnika – posebno ovlaštenih biografa – te odnos profesionalnih istraživača Titove biografije prema tom dijelu njegova života.

Ključne riječi: Josip Broz Tito, Prvi svjetski rat, biografija

Trideset pet godina nakon smrti Josipa Broza Tita (1892. – 1980.) i gotovo dvadeset pet nakon nestanka „Titove Jugoslavije“ interes za njega nimalo ne jenjava.¹ I dalje mu se posvećuju brojni historiografski radovi, a još je više publicističkih „istraživanja“ koja ga „otkrivaju“, primjerice, kao Hitlerova poznanika, izvanbračno dijete poljske grofice te „najvećeg ljubavnika naših naroda i narodnosti“.² Neki dovode u pitanje njegov identitet, a drugi sporne teme pronalaze u važnijim epizodama iz njegova života. Posebno se to odnosi na one o kojima je sâm Tito najmanje govorio i o kojima su drugi najmanje pisali. Jedna je od njih njegova uloga u austrougarskom ratnom pohodu na Srbiju 1914. Mlad radnik, socijalist, ali i obučen dočasnik austrougarske vojske, Josip Broz upravo je ondje

---

¹ Rad je nastao kao ispitna obveza iz kolegija „Prilozi za pisanje biografije Josipa Broza Tita“ prof. dr. sc. Ive Goldsteina, održanome na poslijediplomskom doktorskom studiju „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu“ u zimskom semestru ak. g. 2011./2012. U odabiru teme pisanog rada najveću je ulogu imao prof. dr. sc. Drago Roksandić. Naime, saznajući da sam upisala spomenuti kolegij, uputio me je na jedan svoj tekst. Usp. Drago Roksandić, „‘Bratstvo i jedinstvo’ u političkom govoru hrvatskih/jugoslavenskih komunista 1919. – 1945. godine“, u: *Bratstvo i jedinstvo – suživot*, ur. Tomislav Badovinac, Zagreb 2007, 43-60. Budući da taj tekst nije pobudio moj interes, započela je zajednička potraga za temom. I kad se već činilo da ona neće uroditi plodom, birajući ilustracije za hrvatsko izdanje knjige Catherine Horel *Soldaten zwischen nationalen Fronten*, koju smo zajedno pripremali za objavljivanje, naišli smo na fotografiju vojnika u rovovima za koju se vjeruje da prikazuje Josipa Broza na Drini. Ona je potaknula profesora Roksandića da mi predloži ovu temu. Usp. Catherine Horel, *Vojnici između nacionalnih fronti. Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868. – 1914.*, Zagreb 2015, XXVIII i 197 (Slika 59). Rad je dovršen u siječnju 2015. Zbog službene odsutnosti profesora Goldsteina, ocijenio ga je prof. dr. sc. Tvrtko Jakovina. Njemu zahvaljujem na vrlo pažljivom čitanju rada i sugestijama kako ga učiniti što boljim, odnosno pripremiti za objavljivanje. Iako se više nisam namjeravala baviti ovom temom, ipak sam joj se odlučila vratiti tri godine poslije, upravo zbog uloge profesora Roksandića u nastanku rada. U članak su, sukladno s napomenama profesora Jakovine, unesene manje izmjene te je dopunjen tek jednom bilješkom koja se odnosi na literaturu objavljenu nakon dovršetka njegove prve inačice. Usp. bilj. 55.

² Usp. <http://www.koreni.net/modules.php?name=News&file=print&sid=1000>; <http://www.telegraf.rs/vesti/1043941-razresena-enigma-zvana-tito-evo-ko-je-zaista-bio-josip-broz-foto>; <http://www.val-znanje.com/index.php/tekstovi/manipulacije-ljudima/1299-razriješena-enigma-zvana-tito>; <http://doznajemo.com/2013/03/08/najveci-ljubavnik-nasih-naroda-i-narodnosti-tajni-dosije-pokazuje-da-je-tito-prema-zena-bio-nezajzajljiv/>; <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/371052/Sve-zene-Josipa-Broza-Tita> (posjet 18. 12. 2014)

započeo svoje sudjelovanje u Prvome svjetskom ratu. Rat i popratni događaji presudno su utjecali na njegov život. Nakon ranjavanja i zarobljavanja na Ruskom bojištu u ožujku 1915., nekoliko je godina ostao u Rusiji, gdje je radikalizirao svoja politička stajališta. Iz Rusije se 1920. vratio u Hrvatsku, odnosno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca te je pristupio Komunističkoj partiji Jugoslavije. Nakon 1945. Titov javni odnos prema Prvome svjetskom ratu morao je biti prilagođen činjenici da je u međuvremenu postao ne samo vrhovni komandant jugoslavenskoga partizanskog pokreta nego i „najveći sin jugoslavenskih naroda“ za svoje mnogobrojne sljedbenike te utjelovljenje „bratstva i jedinstva“, konstitutivne maksime nove Jugoslavije, sintagme koju je vjerojatno sâm skovao.³

U ovom će se radu stoga dati kritički osvrt na dostupnu literaturu o sudjelovanju Josipa Broza Tita u Prvome svjetskom ratu na bojištu u Srbiji 1914. Pritom će se u obzir uzeti tri aspekta: odnos Josipa Broza Tita prema vlastitom sudjelovanju u austrougarskom ratnom pohodu na Srbiju, odnos Titovih suradnika – posebno ovlaštenih biografa – te, naposljetku, odnos profesionalnih istraživača Titove biografije prema tom dijelu njegova života.

1. O čemu je Josip Broz Tito mogao govoriti/šutjeti?

Ratni pohod na Srbiju rezultirao je velikim ljudskim gubicima na objema stranama. Austro-Ugarska je 1914. na Balkansko bojište uputila 450.000 nižih časnika i vojnika te 12.000 časnika, a iz stroja bilo je izbačeno 266.212 osoba iz prve te 7.592 iz druge skupine.⁴ Austrijski povjesničar Mario Christian Ortner navodi kako je broj mrtvih u austrougarskoj vojsci dosegnuo 28.276, zarobljenih 2.046, nestalih 74.644, ranjenih 122.122, a oboljelih 47.716, što znači da je trajno ili privremeno onesposobljeno čak 60% mobiliziranih. Ako bi se, pak, u obzir uzeo samo broj onih koji su izravno sudjelovali u vojnim operacijama u Srbiji, taj bi postotak bio još veći.⁵ Prema procjenama Srpske vrhovne komande od 22. prosinca 1914., na srpskoj je strani bilo 22.000 mrtvih, 91.000 ranjenih i 19.000 zarobljenih, uz golemu materijalnu štetu.⁶ Srpski povjesničar Andrej Mitrović ocijenio je kako je Srbija početkom 1915. bila „na vrhuncu vojne slave i moralno politički ozarena pobedonosim odbrambenim bitkama tokom proteklih pola godine, ali i teško ranjena usled izuzetnih žrtava koje je podnela“ jer je „od svojih 250.000 najboljih boraca izgubila čak 163.557, od kojih 2.110 oficira; poginulih i umrlih od rana i bolesti imala je 69.022 čoveka“.⁷ Iako se srpska vojska uspjela oduprijeti austrougarskoj, nakon završetka ofenzive više nije bila sposobna za borbu pa su se austrougarske snage, unatoč neuspjehu, mogle kontinuirano premještati na druga bojišta, bez straha od srpskih upada na njezin teritorij.⁸

Osim vojnih žrtava, rat u Srbiji 1914. odnio je i velik broj civilnih života. Austrougarski zločini nad civilima postali su poznati međunarodnoj zajednici već tijekom rata. Jedan

³ Usp. Roksandić, „‘Bratstvo i jedinstvo’ u političkom govoru“, 43-60.

⁴ Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973, 164. Usp. i Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984, 176; Mario Kristijan Ortner, „Rat protiv Srbije 1914. i 1915. – pogled iz Austrije“, *Vojno-istorijski glasnik*, 60/1, 2010, 126.

⁵ Ortner, „Rat protiv Srbije 1914. i 1915. – pogled iz Austrije“, 126.

⁶ Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, 164.

⁷ Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, 176.

⁸ Ortner, „Rat protiv Srbije 1914. i 1915. – pogled iz Austrije“, 127.

je od najzaslužnijih za njihovo otkrivanje švicarski stručnjak za kriminalistiku Rudolphe Archibald Reiss. On je rezultate svojih istraživanja, „pogubne po carsko-kraljevsku vojsku“, objavio još tijekom, odnosno neposredno nakon Prvoga svjetskog rata.⁹ Pozivajući se na pravo nužne obrane, austrougarske su postrojbe činile masovne zločine, nespojive s tada važećim ratnim pravom, ističe njemačka povjesničarka Marie-Janine Calic. Austrougarski su vojnici dobili posebnu uputu o postupanju prema stanovnicima „neprijateljske zemlje“ Srbije, „ispunjenima fanatičnom mržnjom“ – bile su isključene bilo kakva humanost i suosjećajnost kako se ne bi ugrozila sigurnost vlastitih postrojbi.¹⁰ Ne poričući zlodjela austrougarske strane, Ortner se osvrnuo i na užasne zločine koje su činile „srpske neregularne snage (‘bande komita’, odnosno ‘komitadžije’)“, označivši upravo njih glavnim krivcima za austrougarske represalije. Njihov je „mali rat“, smatra Ortner, „izazvao posebno mnogo psihičkog opterećenja za austrougarske trupe u napadu“. „Sakaćenje i pogubljenje zarobljenika, uvredljivo postupanje sa zastavom, učešće boraca obučenih u civilna odela u borbenim operacijama i dejstvu artiljerije po mestima označenim crvenim krstom“ pogubno su utjecali na moral austrougarskih vojnika. Stoga su austrougarski vojni zapovjednici odlučili „da se slično ponašaju, snažno reagujući represalijama, pa je k.u.k. XIII korpus ‘komite’ odmah pogubljavao, a kuće iz kojih je pucano palio“.¹¹

O svim se ovim užasima Josip Broz Tito nikada nije javno očitovao, kao da u to vrijeme u Srbiji nije ni bio. Iako je prihvaćeno mišljenje da ljudi koji su svjedočili ubojstvima i mučenjima mogu razviti posttraumatski stresni poremećaj kao posljedicu izloženosti traumatskim iskustvima, nakon čega se kao mogući obrambeni mehanizam javlja i prešućivanje,¹² nameće se pitanje ima li Titova šutnja ipak neke druge uzroke, pogotovo ako se ima na umu da se doživljava na ruskoj bojišnici prisjećao mnogo detaljnije, pa i slikovitije.¹³ U službenim (auto)biografijama postoji svega nekoliko šturih iskaza o njegovu sudjelovanju u ratu prije odlaska na Rusko bojište, uz posebno isticanje petrovaradinskog slučaja, koji se zbilo podalje od samih bitaka, a koji i sâm izaziva neizbježne kontroverze.

2. Josip Broz (Tito) o sebi u Srbiji 1914. godine

Ako se povremeno osjećao dužnim nešto reći o svome ratnom iskustvu u Srbiji 1914. godine, Josip Broz činio je to tako da mu se nije moglo predbaciti kako u potpunosti prešućuje sudjelovanje u tom pohodu, ali istovremeno i tako da se o samom sudjelovanju

⁹ Mitrović, *Srbija u Prvom svjetskom ratu*, 179. Mitrović referira na sljedeća Reissova djela: *Kako su Austro-Madari ratovali u Srbiji* (Odesa 1916), *Odgovor na austrougarske optužbe protiv Srbije* (Krif 1918) i *Les Austro-Hongrois en Serbie envahie* (Paris 1919).

¹⁰ Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München 2010, 72.

¹¹ Ortner, „Rat protiv Srbije 1914. i 1915. – pogled iz Austrije“, 119. Na istome mjestu Ortner navodi kako je vrlo često dolazilo do „zabune oko civila i vojnika III poziva“ jer su potonji raspolagali samo malim brojem uniformi.

¹² Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011, 113-128. Iako je posttraumatski stresni poremećaj pojam koji se u dijagnozama javlja od osamdesetih godina 20. stoljeća, traumatske neuroze među sudionicima rata javljale su se već i ranije, ali pod drugim nazivima. Usp. Didier Fassin – Richard Rechtman, *The Empire of Trauma. An Inquiry Into the Condition of Victimhood*, Princeton 2009, 30-34, 40-54.

¹³ Usp. npr. borbu s Čerkezima u: Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, Zagreb 1980, 63.

u biti ništa nije moglo saznati. Najbolji je primjer autobiografski iskaz službene naravi za Kominternu, potpisan pseudonimom Valter, napisan u Moskvi u veljači 1935. godine:

U jesen 1913. god[ine] bio sam pozvan na odsluženje vojnog roka. Služio sam u 25. pješadijskom puku u Zagrebu. Početkom avgusta 1914. god[ine] otišao sam na srpski front kao vodnik. Na srpskom frontu bio sam do drugog odstupanja austrijske vojske u decembru 1914. god[ine]. Početkom januara 1915. prebačen sam u Galiciju na ruski front.¹⁴

Ipak, iskaz je ključan za raspravu o ovoj temi jer sadrži eksplicitnu formulaciju da je kao vodnik bio na „srpskom frontu“, a ne u pozadini bojišnice ili izvan granica Srbije. Prva je rečenica nepotpuna jer prešućuje da je vojni rok počeo služiti u Beču 1913., a nastavio u Zagrebu 1914. godine.¹⁵

Tri desetljeća nakon Velikog rata, ratujući u zapadnoj Srbiji kao vođa partizanskog ustanka protiv njemačke okupacije, ponovno na ratištu iz 1914. godine, Josip Broz Tito barem je jednom povezao otpor nacizmu s tradicijom otpora Srbije Austro-Ugarskoj i Njemačkoj. Učinio je to u Mladenovcu, u Šumadiji, 18. lipnja 1945. No, taj događaj izaziva dodatne kontroverze. Na predizbornom mitingu, započetom pozdravom „Braćo i sestre, drugovi i drugarice“, rekao je:

Poslije Prvog svjetskog rata pričalo se o bitkama na Kajmakčalanu, o žrtvama na solunskom frontu, o mnogim žrtvama koje su pale za slobodu i za bolju budućnost srpskog naroda. Da, one su pale za bolju budućnost, ali ta bolja budućnost nije došla srpskom narodu. I, došlo je vrijeme da srpski narod uzme svoju sudbinu u svoje ruke. On ju je i uzeo, i to u toku ovog rata. Tek sada su oni koji su zamijenili borce što su ginuli u ratovima od 1915 do 1918 godine, tek sada su njihovi novi ratni drugovi dovršili djelo za koje su se borili ratnici na solunskom frontu, na Kajmakčalanu i gdje god se vodila bitka za slobodu i bolju budućnost srpskog naroda i svih naroda Jugoslavije.¹⁶

Iznenaduje njegova izjava da je Prvi svjetski rat u Srbiji počeo 1915. Preskočio je, dakle, godinu svog sudjelovanja u bitkama na srpskom ratištu. Neobično je i to što je izrijeком spomenuo samo Solunsko bojište, a ne i ratišta na kojima je bio na neprijateljskoj strani.

Nasuprot moskovskom iskazu za potrebe Kominternine kadrovske politike – u kojem ništa ne govori o austrougarskoj vojsci – pišući autobiografiju za prestižni američki ilustrirani tjednik *Life*, objavljenu krajem travnja 1952. godine, tada već „vrhovni komandant Jugoslavenske narodne armije“ s prijezirom je pisao o austrougarskoj vojsci:

¹⁴ Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, prir. Pero Damjanović i dr., 1, Cetinje – Skopje – Beograd – Ljubljana 1982, 9. Usp. i Dediđer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka 1981, 243.

¹⁵ Usp. i „Hronologija“, u: Broz Tito, *Sabrana djela. Tom prvi: Maj 1926 – avgust 1928*, prir. Ubavka Vujošević, Beograd 1977, 266. Ondje se navodi: „Vojsku služi u tehničkoj službi artiljerije u Bečkom arsenalu. Na Brozov zahtjev premješten je iz Beča u Zagreb; služi u 25. domobranskom puku, koji je smješten u kasarnama u Ilici broj 232.“ Jasper Ridley u svojoj biografiji također preskače Brozovu vojnu službu u Beču: „Svibnja 1913. godine Josip Broz navršio je dvadeset i jednu godinu i postao vojni obveznik pred kojim su bile dvije godine vojske. Poziv za vojsku bio mu je upućen kući u Kumrovec i bilo mu je naređeno da se javi u vojarnu u Zagrebu. Već prvog dana po stupanju u vojsku, susreo se s kaplarom tako nasilne naravi da je novacima život pretvorio u pakao.“ Usp. Jasper Ridley, *Tito. Biografija*, Zagreb 2000, 66.

¹⁶ Broz Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1959, 302.

Vojnikovanje u austrougarskoj armiji iz nekoliko me razloga nije privlačilo. Bila je to ugnjetavačka armija koja nije u ropstvu držala samo moj narod nego je služila kao sredstvo za podjarmljivanje drugih naroda. Štoviše, bila je to starinska i neinteligentna armija. Djelovala je po pravilima i formulama i umjesto da nauči ljude kako da se bore, učila ih je kako da vježbaju. Snažno je odvrćala od individualne inicijative. Unatoč tome, ja sam koristio sve prilike da naučim o vojnoj znanosti najviše što sam mogao. Postao sam najmlađi narednik-vodnik u puku.¹⁷

I ovom je prilikom ponovno ispustio svoje vojno „šegrtovanje“ u Beču i svoju službu iznova locirao samo u Hrvatsku:

Rat je buknuo 1914. godine. To se snažno osjetilo u Hrvatskoj, a prirodno i u našem puku. Mnogi od nas u ratu su vidjeli mogućnost da se konačno oslobodimo robovanja habsburškom Carstvu. U tom sam smislu govorio vojnicima, ali me je jedan stariji narednik-vodnik, odan imperatoru Franji Josipu, izdao i ja sam se našao zatočen u utvrdi Petrovaradin na Dunavu. (...) Uspio sam [izaći] nakon četiri dana. Komandant je na sreću povjerovao jednom od svjedoka, koji je bio moj prijatelj, a ne prijatelj narednika-vodnika, i ja sam bio oslobođen.¹⁸

Sljedeća rečenica – „Uskoro nakon toga moj je puk bio premješten u Karpate“ – uskratila je čitateljima elementarnu informaciju da je Josip Broz u to doba imao ikakve veze sa Srbijom u Prvome svjetskom ratu. Međutim, mnogo godina poslije, istih se dana sjećao drugačije, a bio je i mnogo opširniji. Istraživački su posebno intrigantna Titova sjećanja objavljena u sarajevskom *Oslobođenju* nakon njegove smrti:

Uskoro krenuo sam na put i to prema zavičaju. Bilo je to ujesen 1913. godine. Imao sam 19 godina i stigao mi je poziv za odsluženje vojnog roka. Austrougarsku uniformu obukao sam u Beču, gdje sam kao metalski radnik i mehaničar raspoređen u tehničku službu artiljerije.

Tu mi nije bilo loše, ali želio sam da budem sa zemljacima. Bio sam usamljen među Austrijancima i Nijemcima. Napisao sam molbu za prekomandu u 53. pukovniju.

Prekomandovan sam u 25. domobranski puk, koji je bio stacioniran u Zagrebu. U novu jedinicu stigao sam dvije nedjelje poslije svih regruta. Njihove glave bile su bez kose, a ja sam imao „frizuru“. U Beču nisu bili tako strogi i nisu nas „šišali do kože“. To je odmah zapazio moj kaplar, dograbio je mašinicu i napravio dvije široke brazde po sredini glave, unakrst. Ovo šišanje me je razočaralo, pa sam se u prvi mah gotovo pokajao što sam tražio prekomandu. (...) Prošla je obuka. U činu vodnika prekomandovan sam u diviziju koja se borila na srpskom frontu. Bio sam vojnik austrijskog cara, ali sam se veselio junačkom otporu srpske i crnogorske vojske koja nije uzimala pred nadmoćnim neprijateljem. Bilo je to 1914. godine...¹⁹

¹⁷ „Josip Broz Tito uz pomoć Vladimira Dedijera“, u: Dedijer, *Novi prilozima za biografiju Josipa Broza Tita*, I, 534. Usp. i Broz Tito (assisted by Vladimir Dedijer), „Tito speaks. Part I“, *Life*, 32/16, 1952, 91.

¹⁸ Dedijer, *Novi prilozima za biografiju Josipa Broza Tita*, I, 535. Iako je u sjećanjima na Prvi svjetski rat Tito inzistirao na svojim proturatnim raspoloženjima, činjenica je da nije emigrirao nakon početka rata. Naprotiv, čak je tražio premještanje iz Beča u Zagreb. Nemoguće je pretpostaviti kako nije bio svjestan da je time dodatno ubrzao svoj odlazak na ratište. Usp. bilj. 46.

¹⁹ Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, 23-24. Radi se o pretisku teksta objavljena 4. 5. 1981.

Milovan Đilas, jedan od njegovih bliskih suradnika, tvrdio je kako se Josip Broz dobrovoljno prijavio u vojsku u Beču,²⁰ kamo je radi posla stigao sredinom listopada 1911.²¹ Teško je reći koji su pravi razlozi njegova odlaska iz Beča i je li uistinu bila presudna njegova želja da služi sa svojim „zemljacima“, ali činjenica je da je udio Hrvata i Srba među ljudstvom u zagrebačkoj 53. pukovniji zajedničke vojske iznosio više od 90%, a u 25. domobranskoj pješačkoj pukovniji čak 97%.²² Važno je napomenuti kako je zajednička vojska uživala veći ugled, pružala je bolje mogućnosti vojne izobrazbe i imala više različitih oružanih rodova u odnosu na domobranstvo, što je nerijetko imalo važnu ulogu pri odabiru,²³ a i sâm je Broz poslije otvoreno priznao kako mu je bilo stalo da „što bolje usvoji vojnu vještinu“.²⁴

Nije istraženo kako se Josip Broz naposljetku našao u 25. domobranskoj pukovniji, a zanimljivo je i to što je počeo služiti u artiljerijskoj tehničkoj službi, a na srpsko ratište otišao u pješačkoj pukovniji. Sljedeće je otvoreno pitanje kako je izabran za dočasničku obuku. Malo je vjerojatno da su na nju bili upućivani nepouzdati kandidati, a on bi to zasigurno bio ako mu se kaplar već prvog dana u zagrebačkoj vojarni obratio riječima: „O, gospon socijalist, i vi ste tu.“²⁵ Kada se ima na umu da je nedugo potom, negdje u Srijemu, u pozadini bojišnice, već bio divizijski ordonans²⁶ u 42. „vražjoj“ diviziji, otvoreno je i pitanje kako je iz službe u postrojbi prešao u stožernu službu i je li to uistinu bilo samo zbog toga što se našao u pravo vrijeme na pravome mjestu, to jest zahvaljujući svome znanju njemačkog jezika, kako je poslije tvrdio, primjerice, u razgovoru s Veljkom Bulajićem, redateljem dokumentarnog serijala *Titovi memoari*, prikazanog 1980. godine:

I tako sam ja odmah dobio čin vodnika, mlađeg vodnika. Onda je došao rat, jer to je bilo negdje u maju, a jula je već rat. Ostao sam još u Zagrebu zbog popravke naoružanja, a onda otišao u Rumu, gdje je bio jedan ili dva naša bataljona. Srbi su naše potisnuli i jedan bataljon bio je negdje tu dolje na srpskoj granici, ne znam koji, treći ili drugi. A mi smo bili u Rumi. (...)

I sad najedanput došlo je u naš bataljon traženje jednoga ordonansa za diviziju, 42. diviziju, koji zna njemački. Razumije se, mene su odredili za ordonansa u diviziju. Kad sam onamo došao, javio sam se štabnom oficiru, to je bio grof Drašković, sad je negdje u Njemačkoj, bio je kapetan, onda vrlo mlad. Gleda me i kaže: Vi znate njemački? Reko': Ja Wohl. Dobro, i mi na njemački počnemo razgovarati. Kaže: Vi ćete sada najprije ići da nađete gdje su stvari oficira koji su otišli u rat. Zna, oni su svoje kofere, paradne razne uniforme i ostalo ostavili i to je negdje otišlo, nitko ne zna gdje. Ali moralo bi biti negdje u Petrovaradinu. I kaže: Tražite to, nađite, morat ćemo proći preko u Galiciju, pa sad da vidimo, neke stvari da šaljemo kući i ne nosimo sa sobom, a neke ćemo, razumije se, uzeti. (...)

²⁰ Usp. Milovan Djilas, *Tito, mon ami, mon ennemi*, Paris 1980, 27.

²¹ Usp. „Hronologija“, 266.

²² Horel, *Soldaten zwischen Nationalfronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914*, Wien 2009, 139.

²³ Isto, 144.

²⁴ Dedijer, *Novi prilozii za biografiju*, I, 58.

²⁵ Isto, 57.

²⁶ „1. vojnik dodijeljen nadređenom radi prenošenje vijesti ili pošte; kurir, teklić, oficirsdiner, posilni; 2. oficir na službi kao pomoć nadređenom; adutant (u domobranskoj tradiciji: pobočnik).“ *„Ordonans“*, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb 2003, 884.

I tako sam ja s dokumentima, jer su mi dali dokumente da svugdje imam pravo da idem i gledam, da dođem u Zemun, pa iz Zemuna u Staru Pazovu, gdje je bio jedan depo. Tu sam sve pregledao, ništa nisam našao. Odem u Petrovaradin.²⁷

Svjedočanstvo dano Bulajiću važno je zbog toga što Tito – riječima povjesničara Williama Klingera i publicista Denisa Kuljiša, autora knjige *Tito: neispričane priče. Tajni imperij Josipa Broza Tita*, u kojoj je objavljen transkript intervjua – „bez krzmanja iskazuje svoju tadašnju pripadnost – nije se identificirao sa Slavenima, Hrvatima, Srbima ili Rusima, nego s K. u. K. armijom i poretkom u kojem napreduje po podoficirskim činovima, akumulirajući zvjezdice“.²⁸ To potvrđuje i početak Titova sljedećeg iskaza:

(...) (t)ad je već u Srbiji bila razbijena austrijska vojska, a jedan naš bataljon bio je na granici da spreči da Srbi pređu preko. Mi smo se dotle u Rumi pripremali za Galiciju. Rusi su prešli Karpate i prodrli do Marmor Sigeta. Ostali smo u Rumi jedno mjesec, mjesec i pol, već je počinjala zima. Onda smo vlakom putovali u Galiciju.²⁹

Osim toga, u razgovoru s Bulajićem Tito je sâm srušio spomenuti „petrovaradinski mit“. Jedini događaj iz 1914. kojemu se u njegovim biografijama dotad pridavala pozornost bilo je zatočeništvo u petrovaradinskoj tvrđavi. U početku se o toj epizodi uglavnom pisalo kao o dokazu Brozova antiratnog raspoloženja jer je zbog toga što je „govorio vojnicima protiv rata“ bio „jedno vrijeme zatvoren u petrovaradinskoj tvrđavi“.³⁰ Tumačilo se to i kao dokaz slavenskog zajedništva jer je navodno tom prilikom najavio predaju Rusima na galicijskom ratištu.³¹ Neizravno se isticao i ideal zajedništva radništva, oslikan u susretu u ćeliji s drugim zatočenikom, također radnikom, koji je s Brozom dijelio svoj ionako oskudan zatvorski obrok. U razgovoru s Bulajićem Tito je jasno rekao kako je bio uhićen zbog bezazlenog nesporazuma s drugim vojnikom.³²

Ukratko, što je Tito bio stariji, bio je manje opterećen vlastitim zavjetom šutnje i mistificiranjem svoga ratnog iskustva u Srbiji 1914. godine, ali o tom razdoblju života ipak nikada nije progovorio potpuno otvoreno.

²⁷ William Klinger – Denis Kuljiš, *Tito: neispričane priče. Tajni imperij Josipa Broza Tita*, Banja Luka – Zagreb 2013, 28-29.

²⁸ Isto, 31.

²⁹ Isto.

³⁰ Dedijer, *Novi prilozi za biografiju*, I, 58. Usp. i Broz Tito, „Tito speaks. Part I“, 91.

³¹ Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, 32; Dedijer, *Novi prilozi za biografiju*, I, 60. Gotovo je retoričko pitanje bi li vojni vrh povjerio izvidnicu nekome tko je najavio predaju neprijateljima. Osim toga, Josip Broz je „predložen za odlikovanje zbog akcije koju je izvela njegova patrola 17. i 18. marta 1915: uhitili su četiri ruska vojnika“. Taj je prijedlog bio prihvaćen u Beču, ali zbog Brozova pada u zarobljeništvo, odlikovanje mu nikada nije uručeno (Dedijer, *Novi prilozi za biografiju*, I, 266). Zar bi netko tko je „omrznuo“ rat (Isto, 61) činio djela za koja se dobivaju odlikovanja? U tom kontekstu još neuvjerljivije zvuči Titova izjava da ga je „jedino još interesovalo izviđanje, zato što je pri tome trebalo misliti svojom glavom“ (Isto). Očito je ona poslije trebala umanjiti njegovo zalaganje na ruskom frontu i njegove uspjehe prikazati više kao splet različitih okolnosti.

³² Klinger – Kuljiš, *Tito: neispričane priče*, 29. Usp. i Ridley, *Tito*, 72.

3. Suradnici o Titu u Srbiji 1914. godine

Kanonski pisac Titova životopisa bio je i zadugo ostao Vladimir Dedijer. Pritom treba napomenuti kako je on kanone i stvarao i revidirao. Mnogo su puta ponovljene njegove formulacije iz knjige *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, objavljene 1953. Dedijer navodi kako je Josip Broz počeo služiti vojsku 1913. „u jednom carskom puku u Beču, u Arsenalu“, ali je „po stupanju u vojsku tražio da bude premešten u Zagreb, u 25 domobranski puk“ te je njegovoj želji bilo udovoljeno.³³ Služba u austrougarskoj vojsci, prenosi Dedijer Titove riječi, nije mu se dopadala iz više razloga:

To je, prije svega, bila ugnjetačka vojska, koja je držala u ropstvu ne samo moj narod, nego je služila kao sredstvo za porobljavanje drugih naroda. Drugo, to je bila slaba vojska kao vojska. U njoj je carevao dril, stare formule, pravilnici, uopće se vojniku nije dozvoljavalo da pokaže bilo kakvu inicijativu. (...) Nikad neću zaboraviti moj prvi dan u austro-ugarskoj vojsci. Kad sam stupio u vojsku, imao sam, kao i svi mladi ljudi, frizuru. Jasno mi je bilo da vojnici moraju biti ošišani, ali način na koji je to bilo učinjeno, duboko me je vrijeđao.³⁴

Dojmovi o časničkoj školi bili su mnogo bolji, kao da nije bila dijelom navodno toliko omražene vojske. „U tu školu on je pošao rado“, napisao je Dedijer i opisao Brozove uspjehe na turnirima u mačevanju te sudjelovanje u prvim tečajevima skijanja za vojnike. Neovisno o tome što je postao najmlađi vodnik u puku te je „gledao (...) da dobro izuči vojnu vještinu“,³⁵ Dedijer inzistira na Brozovu antiratnom raspoloženju:

Godine 1914 bilo je mobilisano oko 350.000 ljudi iz Hrvatske, ali antiratno raspoloženje bilo je vrlo razvijeno.

- Većina nas vojnika gledala je na rat – veli Josip Broz – kao na mogućnost da se konačno oslobodimo jarma Budimpešte i Beča.

Iz domobranske vojarne grofa generala Kulmera, prvog komandanta hrvatskog domobranstva, u Ilici 232 u Zagrebu, krenula je marškompanija 25 domobranskog puka, u kojoj je bio i Josip Broz. Komandir te čete bio je komandir Šljaher, plašljiv čovek koji je čak i pred vojnicima pokazivao strah od fronta. Ali, bilo je u satniji i u puku oficira koji nisu skrivali mržnju prema Srbima. Naročito se u tom pogledu isticao komandant bataljona Štancer, kao i komandir vodnik Tomašević. 2 satnija je prvo bila upućena ka srpskoj granici, ali je zatim povučena. Prilikom putovanja ka granici jedan oficir, Srbin, izvršio je samoubistvo. (...)

- U našem puku se neobično brzo razvijalo antiratno raspoloženje, – priča Josip Broz. Zbog toga što sam govorio vojnicima protiv rata bio sam jedno vreme zatvoren u petrovaradinskoj tvrđavi.³⁶

³³ Dedijer, *Novi prilozi za biografiju*, I, 55. Prvi svezak *Novih priloga* reprint je Dedijerove knjige *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, objavljene 1953. u Zagrebu.

³⁴ Isto, 56.

³⁵ Isto, 58. I Filip Hameršak izražava sumnju u potpunu istinitost Titove tvrdnje o neradom služenju u „ugnjetačkoj vojsci“, koja je bila „sredstvo za porobljavanje drugih naroda“, suprotstavljajući joj njegove izjave kako je u dočasničku školu „pošao rado“. Ako je austrougarska vojska bila „slaba vojska kao vojska“, kako se onda mogao nadati da će u njoj „dobro izučiti vojnu vještinu“? Usp. Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2013, 320.

³⁶ Dedijer, *Novi prilozi za biografiju*, I, 59-60.

Osim antiratnog konteksta, Dedijer spomenutoj petrovaradinskoj epizodi Josipa Broza, a time i njegovu sudjelovanju u ratu u Srbiji, dodaje još jednu dimenziju:

Našao se u selu Majuru, gde je prenoćio u kući jedne piljarice iz Novog Sada, Srpkinje. Tu je bilo nekoliko „erzac-vojnika“, trećepozivaca, iz Like. (...) Ona je pričala vojnicima da se u petrovaradinskoj tvrđavi, u gornjem gradu, muče Srbi, da su neki i streljani. Josip Broz je u razgovoru rekao da je socijalista, da će njegov puk biti prebačen u Galiciju i da će se on predati Rusima.³⁷

„Jedan stari narednik“ slušao je razgovor i navodno ga prenio pretpostavljenima pa je Broz završio u petrovaradinskom zatvoru. Paradoks je u tome što je, prema Dedijeru, ključni svjedok zaslužan za njegovo oslobađanje bila ista ona Srpkinja koja je govorila o zločinima protiv Srba u toj istoj tvrđavi – a koju zbog toga nitko nije prozivao – te kojoj je zapovjednik vjerovao više nego iskušanome starom vojniku, naredniku. Potonji je, prema njezinu iskazu, sve izmislio.³⁸ Takva se interpretacija poslije više nije javljala. Prepletanje Brozova hrvatskog južnoslavenstva, empatije spram mučenih Srba i rusofilskih osjećaja, k tome sa socijalističkim predznakom, doista nije bilo uvjerljivo 1914.³⁹ O njegovu sudjelovanju u ratnim operacijama protiv Srbije nema ni riječi. U *Novim prilogima za biografiju Josipa Broza Tita*, objavljenima nakon Titove smrti, Dedijer će o svemu tome drugačije pisati.

Između dvaju izdanja Dedijerovih *Priloga* pojavila se još jedna poluslužbena interpretacija Titove biografije. Vilko Vinterhalter, predratni zagrebački pravnik, član Komunističke partije Jugoslavije od 1928. godine, prvoborac i poratni bosanskohercegovački i jugoslavenski dužnosnik,⁴⁰ objavio je 1968. u beogradskoj Kulturi knjigu *Životnom stazom Josipa Broza*, vrlo neobična uvoda: „Ničeg u knjizi nema izvorno moga. Ona nema historijski naučne ni umjetničke pretenzije. Ona je publicistički kolaž onog što su drugi dali o Titu.“⁴¹ Oskudne uvide u različite epizode Titova života Vinterhalter je, vlastitim riječima, nadomještavao imaginacijom: „Imaginacija je uvijek popunjavala praznine racionalnog i spoznatog.“⁴² Vinterhaltera, dakle, nisu zanimale činjenice. Bio je siguran da neki detalji iz Titova života ne mogu biti obznanjeni prije njegove smrti, ako uopće ikada i bude bilo

³⁷ Isto, 58. U ovoj biografiji stoji kako je Broza svojim iskazom pred zapovjednikom tvrđave spasila „jedna piljarica“ iz Novog Sada. U *Autobiografskim kazivanjima* Tito navodi da je „prije nekoliko godina od drugova iz Vojvodine doznao (...) da se ta žena iz Majura zvala Kopicil“. U magazinu *Life* navedeno je, pak, da je zapovjednik tvrđave, srećom, povjеровao iskazu „one of the witnesses, who was a friend of mine“. Možda bi se na prvi pogled moglo činiti da je došlo do pogreške pri prevodenju, odnosno do zamjene riječi „piljarica“ naoko sličnom riječju „prijateljica“, ali i Jasper Ridley spominje da je Broz „čak nagovorio jednog mladog vojnika da svjedoči u njegovu korist“. Vilko Vinterhalter spominje „jednu Srpkinju“. Usp. Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, 32-33; Isti, „Tito speaks. Part I“, 91; Ridley, *Tito*, 71; Vilko Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, Beograd 1968, 67.

³⁸ Dedijer, *Novi prilozima za biografiju*, I, 60.

³⁹ Jasper Ridley spominje Đilasov iskaz, prema kojemu mu je sâm Tito „osobno jednom rekao kako je bio pritvoren administrativnom pogreškom i oslobođen nakon nekoliko sati u Petrovaradinu“. Ujedno to smatra dokazom „zašto je poslije pritvora, iako pod teretom takve optužbe, i dalje uživao povjerenje kao odan i sposoban stariji vodnik“. Ne otklanjajući mogućnost da „možda u marksističko-lenjinističkoj verziji ove priče i ima zrnce istine“, i Ridley smatra da je „panslavenska verzija sasvim sigurno pogrešna“. Usp. Ridley, *Tito*, 72.

⁴⁰ „Vilko Vinterhalter“, sr.wikipedia.org/wiki (posjet 12. 1. 2015)

⁴¹ Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, 5.

⁴² Isto, 6.

moguće objaviti ih. To ga nije sprečavalo da pokuša „razumjeti“ Josipa Broza.⁴³ Imao je tek jedan cilj: „Želio sam samo da skiciram jedan politički profil...“⁴⁴ Loša je strana „skiciranja“ u biografskom eseju općenito to što autor može samog sebe uvjeriti da su njegova „šatiranja“ prednost, a ne nedostatak. Tako je Vinterhalter posvetio dosta prostora 1914., ali pritom nije osvijetlio „životnu stazu“ Josipa Broza u toj godini:

Dok je služio vojni rok, Tito nije ni slutio da je blizu vrijeme kada će austrougarska vojska pokazati svoje pravo lice ugnjetačke, omrznute armije jednog evropskog kolosa na izdisaju. Ona je to lice pokazala upravo na onom mjestu gdje su sve te osobine austrougarske armije najviše dolazile do izražaja: u prvom svjetskom ratu, i to baš u pohodu na Srbiju.⁴⁵

Teško je prihvatiti Vinterhalterovu tezu o Brozovoj geopolitičkoj nevinosti i tvrditi da mu nije bilo jasno kako europski rat može početi svakog trenutka. Od 1905. do 1914. godine, to jest od njegova djetinjstva do zatraženog premještaja u Zagreb, ratovalo se na svim stranama svijeta, a Austro-Ugarska je nakon aneksije Bosne i Hercegovine bila na rubu ulaska u rat, i to baš protiv Srbije. Od 1908. do 1914. u Austro-Ugarskoj nisu prestajala zazivanja ratnog rješenja međunarodnih problema.⁴⁶ Teško da je bilo tko među suvremenicima polazio od pretpostavke da će u slučaju kakva većeg rata Austro-Ugarska i Srbija biti saveznici. Neodrživo je i Vinterhalterovo vrednovanje jugoslavenskih orijentacija među južnoslavenskim vojnicima Austro-Ugarske:

Moglo je da bude i bilo je vojnika austrougarske provenijencije, a da ne govori-mo o Austrijancima i Mađarima koji su mogli da budu nahuškani na rat protiv Crne Gore i Srbije. Bilo je Hrvata vojnika koji su po tradiciji služenja Austro-Ugarskoj pošli u osvajački rat i tukli su se sa svakim pa i sa Srbima koji su u vrijeme prvog svjetskog rata branili svoju slobodu, još krvavi od rana dva balkanska rata. Bilo je i Srba u austrijskoj vojsci koji su također morali da idu protiv sopstvene braće iz Srbije. Ipak, u svojoj većini, u svom osjećanju pravičnosti, u svojoj težnji za mirom, za slobodom i nezavisnošću većina vojnika austrougarske vojske, Slovenaca, Hrvata i Srba, bila je duboko protiv svakog rata na strani Austro-Ugarske.⁴⁷

⁴³ U naslovu knjige svjesno je ispušteno „Tito“, što tada doista nije bilo uobičajeno među ljudima u partijskoj nomenklaturi.

⁴⁴ Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, 6.

⁴⁵ Isto, 66.

⁴⁶ „Godine 1912. nad život u Beču i drugim evropskim gradovima nadvila se sjena. Strah od rata prilično se proširio u prosvjećenijim dijelovima društva, a mnogi su već tada shvatili da će, ako do njega dođe, rat biti strašniji od bilo kojega rata u povijesti. (...) Godine 1908., kada je Austrija pripojila Bosnu i Hercegovinu, zavladao je strah da će doći do rata, a ponovo strahovanje od rata pojavilo se 1911., nakon incidenta između Francuske i Njemačke kod Agadira u Maroku. Došlo je i do povećane napetosti u međunarodnim odnosima za vrijeme balkanskih ratova (1912–1913), kada su Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora objavile rat Turskoj i pobijedile, a zatim međusobno vodile drugi rat oko toga kako će podijeliti plijen.“ Ridley, *Tito*, 64. Usp. i Roksandić, „The First World War, a history of hatred in southeastern Europe?“, izlaganje na znanstvenom skupu *Commemorating 1914: Exploring the War's Legacy*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 5. – 6. svibnja 2014., dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=S6zidj47L-U> (posjet 17. 12. 2014)

⁴⁷ Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, 66. Podvukla I. C. J. Iako je među južnim Slavenima u austrougarskoj vojsci zasigurno bilo protivnika rata, u cjelini gledano, južnoslavenske su postrojbe ipak ostajale „caru vjerne do smrti“. Usp. Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten*, 229-237.

Vinterhalter je bez ikakva dokaza „konstruirao“ lik vodnika Josipa Broza u tim danima, povezujući njegovo pretpostavljeno hrvatsko jugoslavenstvo, socijalistički antimilitarizam i osobnu spremnost na rizično javno očitovanje vlastitih uvjerenja:

A kako je tek sve to moralo da se odrazi u glavi mladog socijalista, vodnika austrijske vojske, Josipa Broza. Što njegova jedinica nije bila direktno angažovana u prvom pokušaju austrougarske vojske da prodre u Srbiju i jednim udarcem slomi srpsku vojsku, puka je slučajnost. Moglo je da bude i obratno. Ali je posve logično odgovaralo opštoj karakteristici Titove ličnosti što se on, iako u vojsci, već na početku rata, kada se nije znao njegov ishod, kada još nije bilo ni cerske bitke, koja je bila velika pobjeda srpskog oružja i borbenog duha srpske vojske koja je branila svoje granice, Tito beskompromisno izjasnio protiv rata. To ga je uostalom koštalo drugog po redu zatvora, ovoga puta nimalo naivnog. Josip Broz bio je zbog svog antiratnog raspoloženja koje je javno izražavao bačen u Petrovaradinsku tamnicu s dobrim izgledima da ode pred vojni sud.⁴⁸

Kao i Dedijer, i Vinterhalter je zasluge za Brozovo puštanje iz pritvora pridao „jednoj Srpkinja“, koja je „pred islednikom intuitivno znala da odbrani mladog podoficira i spase ga suda tvrdeći da je denuncijant koji je prijavio Josipa Broza cijelu optužbu u svojoj suviše velikoj revnosti prema njegovom carskom i kraljevskom veličanstvu Francu Jozefu i njegovoj vojnoj sili naprosto izmislio.“⁴⁹ Naposljetku je Vinterhalter zaključio kako je Josip Broz

(...) slučajno izbjegao sudbinu da se kao Hrvat i socijalist bori protiv svoje braće i drugova, srpskih radnika i seljaka. Ali zato nije izbjegao krvožednih Moloha prvog svjetskog rata da se bori protiv Rusa, Ukrajinaca i ostalih naroda tadašnje carske Rusije.⁵⁰

Dakle, pitanje o sudjelovanju Josipa Broza u ratu protiv Srbije 1914. godine u Vinterhaltera je gotovo do kraja „zamašnjeno“, ali je u duhu službene ideologije bilo postavljeno na način koji je isključivao bilo kakve politički štetne elemente.

Godine 1981. Dedijer je demantirao vlastite tvrdnje o Brozovu ratnom putu. Pritom je odgovornost za svoje formulacije iz pedesetih godina prebacio na Milovana Đilasa. Napisao je kako mu je upravo Đilas – u to doba njegov „neposredni šef“ – dao Titovu biografiju iz 1945. godine, „sa direktivom da se [ima] nje držati“ te mu je ona poslužila kao „osnova za opisivanje ovog perioda Titovog života“.⁵¹ U *Novim priložima za biografiju Josipa Broza Tita* Dedijer je upozorio na „krupne protivrečnosti“ u Titovim sjećanjima na 1914. godinu:

U Titovoj autobiografiji 1945. nema ni reči gde se borio od izbijanja rata 1914. godine, pa do kraja te godine. Također ni autobiografija iz 1952. ne daje nikakve podatke o tom periodu Titovog života. Ali u biografiji iz 1935. veli se da je Titova jedinica (10. četa 25. pešadijskog domobranskog puka, 42. divizije) bila na frontu na Drini, protiv Srbije, i da je učestvovala u borbama u Srbiji do kraja 1914: (...) ⁵²

⁴⁸ Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, 66-67.

⁴⁹ Isto, 67.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, 245.

⁵² Isto. Ni u *Priložima* iz 1953. ni u *Novim priložima* iz 1981. nije objavljena autobiografija iz 1945. godine.

Dedijeru ide u prilog to što je u međuvremenu u bečkom *Kriegsarchivu* pokušao doći do izvorne dokumentacije. Nije dobio Brozov vojni dosje, ali mu je stavljen na raspolaganje itinerer 25. domobranske pukovnije. Nakon izbijanja rata, 42. domobranska pješačka divizija, u sklopu koje je bila i Brozova pukovnija, bila je raspoređena na obali Drine (od 12. do 15. kolovoza), a zatim na Jadru (od 16. do 29. kolovoza) te je prilikom povlačenja držala mostobran. Ubrzo se ponovno borila na Drini (od 6. rujna) i sudjelovala u ofenzivi na Valjevo (do 15. studenoga) te u bici na Kolubari i Ljigu (od 16. do 28. studenoga). Iz donje doline Ljiga povukla se 7. prosinca, a od 12. do 15. prosinca odvijale su se žestoke borbe južno od Beograda. Potom je u siječnju 1915. divizija sa svim pukovnijama prebačena u Galiciju.⁵³

Početak osamdesetih do javnosti su počele dopirati i druge vijesti o Brozovu sudjelovanju u austrougarskom pohodu na Srbiju 1914. Među njima su daleko najznačajnije one koje se dovode u vezu s Aleksandrom Rankovićem – jednim od ključnih aktera „titoizacije“ Komunističke partije Jugoslavije, započete kasnih 1930-ih – Titovim najbližim suradnikom u epohi uspona i pada partizanskog pokreta u zapadnoj Srbiji 1941. te jednim od njegovih najbližih suradnika koji su pali u nemilost. U razgovorima s povjesničarom Venceslavom Glišićem, Ranković je aktualizirao pitanje Brozova sudjelovanja u Prvome svjetskom ratu u Srbiji. U intervjuu objavljenom 2000. godine Glišić je prenio navodne Rankovićeve riječi:

Polovinom oktobra [1941.] krenuli smo iz Tolisavca u Užice. Tito je pošao sa Davorjankom Paunović i Lulom Planojević nekim starim automobilom koji mu je obezbedio Koča [Popović], a mi ostali putovali smo na konjima. Ja sam određen za vodiča, pa je trebalo da pronađem prenoćište. Bila je jesen, padala je kiša, zaglibili smo se u selu Rujevcu, pa sam odlučio da tu i prenoćimo. Tito me je zadirkivao da sam loš vodič jer nisam izabrao bolji put pa nam se komora zaglibila. Primetio sam da je Tito bolje poznavao te krajeve od mene. Na moje pitanje otkuda on poznaje taj teren, odgovorio je da je 1914. na tim prostorima ratovao protiv Kraljevine Srbije. Rekao sam mu da Srbi to ne smeju da saznaju, jer ga neće prihvatiti za vođu, da to treba zaboraviti i ne pominjati.⁵⁴

⁵³ Isto, 245-246.

⁵⁴ Venceslav Glišić, „Razgovori sa Rankovićem“, *Pečat. Internet portal slobodne Srbije*, 7. 1. 2010, <http://www.pecat.co.rs/2010/01/razgovori-sa-rankovicem/> (posjet 23. 11. 2014). Glišić na ovome mjestu ne navodi kada je razgovarao s Rankovićem, koji je umro u Dubrovniku, 20. kolovoza 1983. Istu je epizodu Glišić prepričao bar još jednom, u intervjuu 2008. godine, objavljen u na portalu *Gorgon* 21. 5. 2011.: „(...) dobro se sećam kako je 25. maja 1974. godine, kad sam došao, [Ranković] već iščitao sve novine od tog jutra, i rezignirano mi pokazao da su sve one objavile pomen na veliku partizansku bitku, Desant na Drvar a da nijednoj od njih nije bilo pomenuto njegovo ime. Čak je i sa fotografija skinut njegov lik. Težio sam ga. Rekao sam mu, 'pa ti znaš kako se rukovodi danas, vidiš da nema ni Milovana Đilasa'. Tog trenutka, kao da je nešto u njemu puklo, i ispričao mi je do tada strogo čuvanu činjenicu o Titovom učešću u austrougarskoj vojsci. Tako sam imao čast da prvi put objavim priču o tome kako su Tito i Ranković, u oktobru 1941. kao partizani, zalutali krećući se od Krupnja prema Ljuboviji. Ispostavilo se da Tito ipak zna sve stazice po zabitima i izvukao ih je iz lavirinta. Ranković ga je u čudu pitao otkud to, a Tito mu je rekao da je u tom kraju ratovao protiv Srba. Ranković mu je tada unezvereno saopštio da srpski narod to nikada ne bi prihvatio i ne sme da sazna. I zaista, Ranković je tu tajnu i čuvao sve do tog trenutka.“ U tom intervjuu navodi se kako su razgovori započeli početkom sedamdesetih godina, kad je Glišić, tada suradnik Instituta za radnički pokret Srbije, dobio zadatak da napiše povijest Komunističke partije u Srbiji od 1941. do 1945. Ranković je u početku bio vrlo nepovjerljiv, ali čitajući rukopis, postupno se otvarao. Unatoč tome, Glišić je zaključio kako je Ranković mnoga saznanja ipak ponio u grob. Usp. <http://jasnajokic.com/vencislav-gliscic/> (posjet 23. 11. 2014)

Možda je ironija povijesti da je Josip Broz nakon beogradske odluke Politbira CK KPJ o početku ustanka u okupiranoj Jugoslaviji od 4. srpnja 1941. odlučio stvarati njegovo žarište u zapadnoj Srbiji, u krajevima u kojima je ratovao protiv te zemlje 1914. godine.

4. Tko prešućuje istinu o ratovanju Josipa Broza u Srbiji 1914. godine: Tito ili oni koji o njemu pišu?

Koliko god moglo biti sporno što je kada Josip Broz Tito govorio o svom ratovanju u Srbiji 1914. godine, još veće nedoumice izaziva ono što o tome pišu i govore povjesničari i publicisti. Neovisno o svim kontroverzama u pogledu „srpske epizode“, akademski Titovi biografi danas ne pokazuju previše interesa za nju.⁵⁵ I stotinu godina nakon tih zbivanja, najveći broj dokumenata, bez kojih je nemoguće kritički raspravljati i pisati o otvorenim pitanjima, ostao je nepoznat. Osim Dedijera, koji je izrijeком napisao koje je sve arhivsko gradivo pokušao pronaći u Beču i što nije mogao dobiti, još jedno djelo, izašlo iz tiska za Titova života, može dati smjernice u potrazi za arhivalijama. Riječ je o „Hronologiji“. Nju je za prvi tom *Sabranih djela* priredila Ubavka Vujošević, dugogodišnja istraživačica povijesnih izvora o životu Josipa Broza Tita, ključna osoba u spomenutom projektu. Potpisala je i predgovor cijelom izdanju, a odobrio ga je sâm Tito.⁵⁶ U njemu autorica navodi sljedeće:

Kao vojnik austrougarske vojske, [Josip Broz] neposredno je doživio sve strahote imperijalističkog rata, a zatim, kao učesnik u velikoj oktobarskoj revoluciji, stvaralačku snagu potlačenih radnih masa Rusije. Odmah po povratku u zemlju u jesen 1920. godine, Broz se uključio u rad Komunističke partije Jugoslavije.⁵⁷

Formulacija „doživio [je] sve strahote imperijalističkog rata“ ne isključuje Srbiju, ali je ni ne apostrofira kao jednu od država protiv kojih je ratovao. Spomenuta „Hronologija“ uvelike olakšava orijentaciju istraživača Titova životopisa. U njoj, između ostaloga, piše kako 1913. „Broz napušta posao u fabrici automobila ‘Dajmler’ radi odlaska na odslu-

⁵⁵ Autori najrecentnije biografije Josipa Broza Tita izrijeком navode kako je ratovao u Srbiji te objašnjavaju razloge prešućivanja te činjenice: „Brozova regimenta započela je Prvi svjetski rat na frontu protiv Srbije. Dva puta je prelazila Drinu i oba puta bila prisiljena na povlačenje. Punih 27 godina poslije, 1941., Josip Broz opet se našao na istom prostoru, ali u posve drugačijoj ulozi – u međuvremenu je postao generalni sekretar KPJ i vođa ustanka koji se na tom području snažno rasplamsao. Tada se sjećao kako ih je 1914. tukla neka srpska haubica koju su potom nazvali ‘Sveti Nikola’. Nije zaboravio ni imena sela oko kojih se borio, ali mu je tadašnji bliski suradnik, član partizanskog Vrhovnog štaba, Srbin Aleksandar Ranković sugerirao da to ne spominje pred Srbima, ‘jer su oni po tom pitanju jako osjetljivi’. I tako je Titovo ratovanje po Srbiji dobrim dijelom bilo gurnuto u zaborav, počevši od Dedijera nadalje. No neke se stvari znaju: socijalist po uvjerenju, Broz već od samog početka nije mogao biti oduševljen što mora ratovati protiv srodnog naroda, u ime ishlapjelog cara, za klimavu monarhiju. Jednom je previše glasno izrazio nezadovoljstvo pa je dospio u istražni zatvor u Petrovaradinskoj tvrđavi, odakle se sretno izvukao.“ Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, *Tito*, Zagreb 2015.

⁵⁶ U nepaginiranom tekstu iz svibnja 1977. godine, objavljenom ispred „Predgovora cjelokupnom izdanju“, Tito je napisao: „Rado sam se odazvao molbi Odbora i Redakcije za izdavanje ovih djela da pomognem u autorizaciji nekih svojih tekstova, utoliko prije što su u ilegalnim uslovima mnogi moji radovi potpisivani raznim pseudonimima, a neki objavljeni bez ikakva potpisa. (...) Razumije se da će se u budućem korišćenju ovi moji radovi uzimati u ovom autorizovanom, autentičnom obliku.“ Usp. Broz Tito, *Sabrana djela*.

⁵⁷ Ubavka Vujošević, „Predgovor cjelokupnom izdanju“, u: Broz Tito, *Sabrana djela*, XXIV.

ženje vojnog roka. Vojsku služi u tehničkoj službi artiljerije u Bečkom arsenalu.“ Potom je na vlastiti zahtjev premješten iz Beča u Zagreb te služi u 25. domobranskoj pukovnici. Nakon upućivanja u časničku školu krajem iste godine i osvajanja druge nagrade na turniru u mačevanju, početak Prvoga svjetskog rata „zatiče vodnika Josipa Broza u ‘hodnoj satniji’ 25. domobranskog puka u Zagrebu“. Sredinom kolovoza dio „Il austrougarske armije upućuje se na srpsku granicu – ka ‘frontu prema Beogradu, sjeverno od Save’“, a Brozova jedinica dolazi na Bežaniju. Već krajem mjeseca u sklopu „pregrupisanja austrougarskih jedinica koje je izvršeno posle cerske bitke, 25. domobranski puk, u kojem je i Broz, povlači se sa srpske granice i upućuje u Rumu, gdje ostaje do početka 1915. godine“. U jesen 1914., prilikom „jednog službenog puta Josipa Broza hapse u Majuru zbog antimilitarističke propagande među austrougarskim vojnicima i sprovode u Novi Sad, u kazamat Petrovaradinske tvrđave. Odležao je nekoliko dana u ćeliji koja se nalazila s lijeve strane od glavnog ulaza u tvrđavu“. ⁵⁸

Kada je riječ o biografijama Josipa Broza Tita, nemoguće je ovdje navesti sve autore, ali valja se zadržati na nekoliko reprezentativnih primjera. Fitzroy Maclean, šef britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV-a i POJ-a, očigledno impresioniran Titovom ličnošću, uopće ne spominje njegovo sudjelovanje u ratu u Srbiji 1914., slijedeći pritom sve stereotipe ranijeg razdoblja i uvelike podsjećajući na ocjene Vilka Vinterhaltera:

Već je bio izučeni mehaničar kada su ga 1913. pozvali da služi austrijsku vojsku na dvije godine. Seljak porijeklom, a gradske naobrazbe, Josip Broz je bio dobar vojnik i uskoro je unaprijeđen u čin Stabsfeldbewela u hrvatskom pješadijskom puku u kojem je služio. Uskoro je pokazao što vrijedi i kao borac. (...)

Kao Slaven, Josip Broz nije osjećao neku naročitu odanost Austro-Ugarskoj, ali se kao i milijuni drugih pokoravao naredbama. U kasnu jesen 1914. njegov puk je upućen na karpatski front da zaustavi napredovanje ruskih armija koje su se nalazile 200 kilometara od Budimpešte. Bilo je veoma hladno. Obje strane su bile loše opskrbljene. Bilo je mnogo oštrih bitaka i dosta gubitaka. ⁵⁹

Britanski književnik Jasper Ridley, autor brojnih biografija, daleko je od ovakvih ocjena. On niti poriče niti prešućuje da je Brozova pukovnija upućena u Srbiju, ali tvrdi kako Broz nije sudjelovao u bitkama, ne navodeći arhivalije na kojima temelji svoju tvrdnju:

⁵⁸ „Hronologija“, 267. Velika je šteta što autorica u ovom izdanju nije objavila podatke o korištenim arhivskim izvorima. Filip Hameršak smatra kako Broz nije uhićen u jesen 1914., kako se navodi na više mjesta (usp. Isto; Ridley 71), nego u prosincu iste godine: „Kako bilo, gotovo je sigurno da – ako ikad – Titov boravak u tvrđavskom pritvoru valja smjestiti ne u kolovoz ili rujna, nego tek u prosinac 1914. Naime, u promatranom autobiografskom korpusu tijekom prvih ratnih godina nije zabilježen slučaj da bi se satnije bitnije izdvajale, odnosno udaljavale od matične pukovnije, a prema literaturi, to se u 1914. rijetko događalo i s bojnama. U ovom slučaju, Titova 25. domobranska pješačka pukovnija, zajedno s ostalim hrvatsko-slavonskim domobranskim pješačkim pukovnijama (26., 27. i 28.), činila je 42. domobransku pješačku diviziju, koja je u cijelom razdoblju do polovice prosinca 1914. operirala iz sjeveroistočne Bosne – preko Drine – u općem smjeru Valjeva, nipošto iz Srijema na jug. Tek nakon Kolubarske bitke ta se divizija povlači na sjever – preko Save, razmjestivši se oko Rume – i tek tada, zbog svoje blizine, petrovaradinska tvrđava postaje logičnim mjestom za pritvaranje njezinih sumnjivih pripadnika.“ Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 322-323.

⁵⁹ Fitzroy Maclean, *Josip Broz Tito*, Zagreb – Beograd – Titograd 1980, 12. Riječ je o prijevodu knjige *Josip Broz Tito. A Pictorial Biography*, objavljene iste godine u nakladi američkog izdavača McGraw-Hill.

Ubrzo nakon što je Austrija objavila rat Srbiji, Josip Broz je sa svojim pukom marširao prema granici Srbije, ali prije nego što je stigao, bio je pritvoren kod Novoga Sada na Dunavu, pedesetak kilometara na austrijskoj strani granice sa Srbijom.⁶⁰

Ridley je svjestan da postoje „tri različite verzije priče o tome kako je do toga došlo“, ali smatra kako ipak

(...) nema sumnje da je Broz pritvoren pod optužbom da je poticao pobunu, da je bio zatvoren u prvoj ćeliji s lijeve strane po ulazu u Petrovaradinsku tvrđavu, te da je u toj ćeliji bio zatvoren nekoliko dana, ili možda nekoliko sati prije nego što je pušten, oslobođen i čista obraza vraćen na dužnost starijeg vodnika, bez mrlje na karakteristici vojnika odanog Franji Josipu.⁶¹

Nakon Petrovaradina autor odmah prelazi na Rusko bojište, navodeći kako je „Brozov puk (...) hitno preusmjeren s pohoda protiv Srbije i upućen protiv Rusa“.⁶² Ne navodi što je preostalo vrijeme radio Josip Broz, iako je njegova pukovnija na srpskom ratištu provela više od „nekoliko dana, ili možda nekoliko sati“.⁶³ Bez prethodnih istraživanja nemoguće je reći koliko je dana Broz kao ordonans izbivao iz satnije. Stoga bi, žele li se dobiti pouzdani podaci, trebalo provjeravati kako se sastav satnije mijenjao iz dana u dan. Ridley, unatoč sigurnosti kojom iznosi svoje tvrdnje, nije spomenuo da je te provjere učinio.

Slovenski povjesničar Jože Pirjevec ne nudi u svojoj interpretaciji nijedan novi izvor u vezi sa Srbijom 1914., već se u potpunosti oslanja na dobro poznatu historiografsku i publicističku literaturu, donoseći ipak umjerenije ocjene Austro-Ugarske:

U jesen 1912. godine pozvan je u vojsku, gdje se ubrzo popeo do čina narednika-vodnika u puku. S dvadeset i jednom godinom bio je jedan od najmlađih dočasnika u carsko-kraljevskoj vojsci. Kao bivši sokol, bio je dobar gimnastičar, odličan skijaš i mačevalac. Po vlastitu mišljenju, nije dobio zlatnu već samo srebrnu medalju u toj disciplini na natjecanju koje je vojska organizirala u Budimpešti samo zato što je bio Hrvat, a njegov je protivnik bio plemićkoga podrijetla. Prema Austro-Ugarskoj ni u kasnijim godinama nije gajio neprijateljske osjećaje, jer ju je smatrao uređenom državom, iako se već tada oduševljavao jugoslavenskom idejom. (...) Istodobno je do kraja života ostao vezan uz svoju užu domovinu. (...) Koje je narodnosti, saznao je prvi put kad je imao četiri godine od svoga djeda Martina Javoršeka, kod kojega je u selu Posredi boravio u predškolskim danima, kada ga je ovaj pokušao uvjeriti neka siđe s kruške na koju se popeo: „Dođi dolje, ti mali Hrvat...“ (...)

Kada je potkraj srpnja 1914. izbio Prvi svjetski rat, njegovu su pukovnicu uputili najprije na srpsku frontu na Drini, gdje je od kolovoza do prosinca služio kao narednik 25. domobranske pješачke pukovnije, a kasnije u Karpate na rusku frontu. Još prije toga su ga u Petrovaradinu blizu Novoga Sada na nekoliko dana bacili u zatvor pod optužbom za proturatno huškanje, što je sam kasnije proglasio pogreškom vojnih vlasti.⁶⁴

⁶⁰ Ridley, *Tito*, 71.

⁶¹ Isto, 72. Autor u pripadajućoj bilješci samo upućuje na „proturječne verzije Titova boravka u Petrovaradinskom zatvoru“, ali osim uputnica na često citiranu literaturu, ne navodi nijedan arhivski dokument.

⁶² Isto.

⁶³ O ratnom putu 25. pukovnije usp. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, 245-246.

⁶⁴ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012, 27-28.

Pitanje Brozova sudjelovanja u austrougarskom ratu protiv Srbije 1914. dobilo je najveću težinu u procesu „detitoizacije“ Srbije, javno započetom 1980-ih godina, nezavršenom sve do danas.⁶⁵ Pritom je najmanje važna bila povijesna istina. Mnogo je važnije bilo ne samo kako „detitoizirati“ nego kako i „dejugoslavizirati“ i „dekomunizirati“ srpsku povijest 20. stoljeća. Polazeći od činjenice da je Josip Broz bio u 42. „vražjoj“ diviziji te da je suodgovoran za sve što je spomenuta jedinica radila u Srbiji 1914. godine, u ekstremnim ga se slučajevima proglašavalo kolektivno odgovornim za sva zla koja su u Srbiji počinjena ne samo tada, nego sve do nestanka „Titove Jugoslavije“.⁶⁶ U suvremenoj srpskoj publicistici, bar u jednom reprezentativnom slučaju, 42. je divizija postala „Titova“. „Podrinje, u kome je Titova 42. Vražja divizija 1914. najviše operisala, imalo je 1910. godine 242.420 stanovnika, a deset godina kasnije 186.627“, upozorio je srpski publicist Pero Simić, autor knjige *Svetac i magle. Tito i njegovo vreme u dokumentima Moskve i Beograda*.⁶⁷ Simić je jedan od onih koji Josipa Broza otvoreno pozivaju na odgovornost:

Većina Srba u Srbiji i danas ga smatra najvećom ličnošću celokupne srpske istorije, a protiv te iste Srbije on je u Prvom svetskom ratu, 1914, ratovao kao strani, austrougarski izviđački podoficir i za to vojevanje bečki carski dvor ga je odlikovao visokim ordenom za hrabrost.⁶⁸

Potrebu svojih istraživanja Simić opravdava tvrdnjom kako „postoje ozbiljne indicije da je Tito imao zapaženu ulogu u ovom ratu“ pa, prateći ratni dnevnik njegove jedinice, navodi sva sela po kojima je „prokrstario“, konstatirajući kako je sudjelovao „u borbama na Drini, Gučevu i Mačkovom Kamenu i u čuvenim bitkama na Ceru i Kolubari“ te da je u svim okršajima bio „podnarednik ili narednik izviđačkih snaga, u koje sve vojske sveta po pravilu regrutuju komandi najodanije i ratnim ciljevima najprivrženije ljude“.⁶⁹ Autor napominje da je kao nagradu za svoje zasluge Josip Broz dobio promaknuće te da mu je dana i posebna čast: „postavljen je za ordonansa u štabu svoje 42. Vražje divizije“.⁷⁰ Iako mu pripisuje sudjelovanje u austrougarskim zločinima u Srbiji, čini se da mu kao najveći krimen na teret stavlja to što o

(...) svojim ratnim uspesima u Srbiji Tito neće nikad ništa reći. U prećutkivanje ovog perioda svog života uvešće kasnije i svoje biografie. Preko Dedijera će stvoriti privid da je sa svojim pukom stigao samo „do srpske granice“, a preko Vinterhaltera će tvrditi da je „izbjegao sudbinu da se kao Hrvat i socijalist bori protiv svoje braće i drugova, srpskih radnika i seljaka“.⁷¹

Najrecentniji je primjer kritičkog propitivanja obavijesti i interpretacija u vezi sa „srpskom epizodom“ rasprava održana 16. rujna 2014. u Muzeju istorije Jugoslavije (MIJ) u

⁶⁵ Usp. Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam. Između diktata i otpora*, Beograd 2011.

⁶⁶ Najdalje je otišao Momčilo Jokić u knjizi *Tajni dosije Josip Broz*, Kragujevac 1992, tvrdeći da je Josip Broz bio ustaški suradnik. Usp. <https://www.stormfront.org/forum/t193575/> (posjet 18. 12. 2014)

⁶⁷ Pero Simić, *Svetac i magle. Tito i njegovo vreme u novim dokumentima Moskve i Beograda*, Beograd 2005, 33.

⁶⁸ Isto, 16.

⁶⁹ Isto, 25.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

Beogradu, pod naslovom „Tito u Prvom svetskom ratu – različito čitanje jedne fotografije“. Cilj rasprave bio je definiran na sljedeći način:

Nije poznato da li je Josip Broz želeo da zaboravi ili se nije najbolje sećao tih godina ali je sigurno da je retko govorio o ratnim danima u 25. puku 42. vražje divizije. Zato je fotografija koja je objavljena na samom početku Prvog svetskog rata, oktobra 1914. godine, na kojoj se vide vojnici u rovu među kojima je i Josip Broz, decenijama izazivala pažnju i kontraverzna tumačenja i Titovih pristalica i njegovih protivnika. Dugi niz godina, naročito dok je Josip Broz bio živ, govorilo se da je ova fotografija nastala u Galiciji na početku 1915. godine neposredno pre nego što je ranjen i zarobljen na ruskom frontu. Danas, ovu fotografiju, neki autori čak smatraju krunskim dokazom da je Josip Broz učestvovao u zločinima austrougarske vojske u Srbiji. Da li su realne takve pretpostavke pokazaće zaključci diskusije koju organizuje MIJ.⁷²

Fotografija Josipa Broza na kojoj leži u rovu i cilja u daljinu, dok iza njega stoje dvojica časnika, objavljena je i u Titovim *Autobiografskim kazivanjima*, uz kratak opis „Josip Broz u prvom svetskom ratu“.⁷³ Nije navedeno gdje je snimljena, a iz rasprave je očito da se za Titova života vezivala uz Galiciju. Ipak, riječ je o fotografiji objavljenoj na naslovnici *Jutarnjeg lista* 11. studenoga 1914. godine uz naslov „Sinovi ‘Vražje divizije’ vrebaju na Drini“, snimljenoj „u šančevima na Drini“. Njoj je vrlo slična fotografija objavljena u *Ilustrovanom listu* 3. listopada 1914. Snimljena je na istome mjestu, koju minutu prije ili poslije, s istim akterima. Ispod fotografije dopisan je i sličan kratak tekst: „Šančevi naših vojnika na Drini, u Bosni u kojima se dočekuje neprijatelj a u kojima se takodjer po više noći spava“.⁷⁴

Kao što prvi dio naslova rasprave sugerira, fotografija je očito bila samo povod za općenitu raspravu o ulozi Josipa Broza u ratnim operacijama u Srbiji 1914. Prema pisanju beogradske *Politike*, Aleksandar Životić sudjelovao je u raspravi izlaganjem o temi „Borbeni put 42. divizije 1914. u Srbiji“. Podsjetio je na Reissove zaključke da su zločine činile 26., 27. i 28. pukovnija, ali se osvrnuo i na novija istraživanja koja su pokazala „da je i dopunski bataljon 25. puka koji je vodio tadašnji major Slavko Štancer takođe odgovoran za niz zlodela“.⁷⁵

Ipak, kao što je već spomenuto, treba imati na umu da je Josip Broz bio ordonans u divizijskom zapovjedništvu pa se njegova vojna služba na srpskom ratištu nikako ne može reducirati na satnijsku službu. Nesporno je jedino to da nije bio izvan sastava 42. divizije, tj. postrojbe koja je do siječnja 1915. bila na srpskom ratištu. Izvjesno je kako je sudjelovao u operacijama, ali zasad je vrlo malo rečeno o njemu kao ratniku u Srbiji.

⁷² Usp. <http://www.mij.rs/programi/226/tito-u-prvom-svetskom-ratu.html> (posjet 30. 11. 2014)

⁷³ Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, 25.

⁷⁴ Usp. *Jutarnji list* (Zagreb), br. 892, 11. 11. 1914, 1; *Ilustrovani list* (Zagreb), br. 40, 3. 10. 1914, 948. Usp. i Mato Dominković, „Josip Broz u I svjetskom ratu“, <https://zupanjac.net/josip-broz-u-i-svjetskom-ratu> (posjet 31. 12. 2014); Horel, *Vojnici između nacionalnih fronti*, XXVIII i 197 (Slika 59).

⁷⁵ <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Austrougarski-vojnici-Tito-razlicito-kadranje-fotografije.lt.html> (posjet 31. 12. 2014)

5. Zaključak

Josip Broz Tito bio je od 1945. do 1980. godine čelni čovjek multinacionalne države, u jednopartijskom sustavu u kojem su za stabilnost bili presudni neprijepornost statusa Komunističke partije Jugoslavije/Saveza komunista Jugoslavije te Titov kult ličnosti. Nisu bili rijetki raznovrsni pokušaji da se povijest naroda Jugoslavije tumači prema binarnoj periodizaciji, tj. prije i poslije Tita. Moment Tito bio je svojevrsni *Stunde Null* povijesti jugoslavenskih „naroda i narodnosti“. Kada je bila riječ o njihovoj prošlosti, najvažnijim je postajalo ono što je vodilo k stvaranju „Titove Jugoslavije“. Jugoslavenski komunisti nisu mogli ignorirati činjenicu da je Jugoslavija bila stvorena kao rezultat Prvoga svjetskog rata, ali je njihova autolegitimacijska zadaća bila dokazati da je u procesu stvaranja države klasni trenutak bio barem jednako toliko važan kao i nacionalni.

Titov životopis nije smio odudarati od tog kanona. Postojala je potreba da se njegova službena biografija što više prilagodi potrebama njegova legitimiranja kao junaka, kao pobjednika koji je bitke započete u Prvome svjetskom ratu dovršio stvaranjem druge, „pravednije“ Jugoslavije. Uz njegove političke sposobnosti, jedno od jamstava njegova budućeg političkog kredibiliteta u takvoj Jugoslaviji morala je biti i njegova prošlost. U njoj nije smjelo biti ničega što bi ga moglo učiniti spornim među „narodima Jugoslavije“, među „seljacima, radnicima i poštenom inteligencijom“. U bilo kojem dijelu prošlosti njegov je životopis morao biti dovoljno poticajan i kao konkretno povijesno iskustvo i kao mit za što je moguće veći broj građana zemlje, kojoj je toliko godina bio na čelu. Tim više što je podrijetlom bio seljačko dijete, što je u mladosti postao klasno osviješten metalski radnik, sindikalno i partijski organiziran, te što je kao autodidakt bio posvećen stalnoj izobrazbi i usavršavanju.

Trebao je, dakle, biti inkarnacija svih poželjnih kvalifikacija budućeg partijskog i narodnog vođe, preslika stvorenog socijalnog monolita na kojemu je počivala „nova Jugoslavija“. Te konstrukcije njegova biografija nije smjela dovesti u pitanje. Stoga je njegovo sudjelovanje u austrougarskom ratnom pohodu na Srbiju 1914. godine, prezasićenu ratnim užasima i zločinima, ali i južnoslavenskim „bratoubilačkim“ obilježjima, moralo nakon 1945. biti zasjenjeno. Tako je Tito – iako nije eksplicitno falsificirao svoju ulogu na srpskom ratištu 1914. godine, već je o ključnim događajima uglavnom šutio – *post factum* pridonio legalizaciji načela „korisnih neistina“. Koliko god te neistine mogle biti male, to je načelo samo po sebi imalo, a ima i danas, razorne učinke. Naime, „titologija“ ni 2014. godine o Brozovoj „srpskoj epizodi“ 1914. u biti ne govori ništa novo, iako su se stvorile brojne pretpostavke da se o njoj kritički raspravlja.

Stjepan Matković
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

PRAVO UMJESTO SILE: ELITA I IDEJE LIGE NARODA U MEĐURATNOJ HRVATSKOJ

Autor se u članku bavi biografijom Želimira Mažuranića, s posebnim osvrtom na njegovu ulogu u popularizaciji Lige naroda između dvaju svjetskih ratova. Izdanak ugledne obitelji, Mažuranić je u međuraću ostvario uspješnu odvjetničku karijeru, a pripadnost društvenoj eliti potvrdio je i na političkom području kao jedan od ministara u Vladi generala Živkovića i kao predsjednik Senata Kraljevine Jugoslavije. U ovom prilogu pokazuje se da je Mažuranićev javni angažman bio vezan i uz niz drugih aktivnosti, među kojima je bila i briga za podupiranje ideje Lige naroda u hrvatskom dijelu države. Pri tome je oko sebe okupio mnogobrojna onodobna ugledna imena, povezivao se s međunarodnim stručnjacima i razvio opsežan publicistički rad, od pisanja stručnih članaka do izdavanja specijaliziranoga časopisa. Primjer Mažuranićeva djelovanja osvjetljava modus operandi dijela građanske elite i, unatoč njezinu neuspjehu izazvanomu agonijom Europe, pruža podlogu za razumijevanje niza zbivanja i ljudi 1930-ih godina.

Ključne riječi: Liga naroda, međunarodna suradnja, mirotvorstvo, razoružanje, antiboljševizam

Teško izbrisiva iskustva Prvoga svjetskog rata i sve izraženija zaoštavanja u međunarodnoj politici početkom 1930-ih godina utjecala su na dobar dio sudionika javnog života, napose onih iz redova političkih predstavnika raznih država i organizacija, da se počnu organizirati zalagati za promicanje ideja mirotvorstva i deeskalaciju u svijetu, kojima se trebalo postići održivi mir. U tom se smislu razvio poseban pokret koji je pokušavao zagovarati rješenja, modernim rječnikom rekli bismo *conflict management*, na načelima zagovaranja vrijednosti Lige naroda i paneuropejstva. Pokret je započeo puštati korijene i u nas osnivanjem Udruženja za promicanje ciljeva Lige naroda. Najveći dio njegove djelatnosti, kad je riječ o hrvatskoj komponenti međuratne Jugoslavije, nosio je na svojim plećima Želimir Mažuranić, unuk nekadašnjeg hrvatskog bana. On je po svojem profilu vrlo dobro odražavao skupinu uglednih ljudi u frakovima koji su stajali iza popularizacije pitanja kolektivne sigurnosti i istodobno imali važno mjesto u hijerarhiji tadašnje Kraljevine Jugoslavije.

Iznesimo kratko ključne obavijesti iz Mažuranićeva životopisa kako bismo poznavajući njegov profil lakše ovladali temom ovog istraživanja. On je prije Prvoga svjetskog rata studirao pravo u Beču i Parizu, gdje je i doktorirao. Još tijekom studija izrazio je svoj politički svjetonazor koji će ga obilježiti i u nastavku života. Tako je 1903. na bečkom kolodvoru, prigodom dolaska novog posjednika srpskog prijestolja kralja Petra Karađorđevića, uzviknuo: „Živio jugoslavenski kralj!“, ističući svoje rano ideološko određenje u prilog načela narodnog jedinstva. Tijekom rata uspio je izbjeći mobilizaciju i obavljao civilne poslove u Zagrebu, ali je istovremeno održavao kontakte s vodstvom emigrantskog Jugoslavenskog odbora, a u neposrednom poraću, početkom 1919., prenosio je Trumbiću u Pariz, gdje se održavala Mirovna konferencija, obavijesti o situaciji u domovini i mladoj državi. Nakon

uspostave Kraljevine SHS nastavio je voditi lukrativni odvjetnički ured u Zagrebu sve do ulaska u jugoslavensku Vladu na samome početku šestosiječanjske diktature. Pravno je zastupao niz poduzeća i uglednih pojedinaca iz Kr. SHS/Jugoslavije, kao i predstavnike investicijskog kapitala iz inozemstva, a naročito je radio na uspostavi razgranatih poslovno-financijskih veza s Engleskom i Francuskom. Tako se smatrao eksponentom ekonomskih krugova čije je interese štitio i mrežom političkih poznanstava. Proglašenjem diktature pristupio je izvanparlamentarnoj Vladi generala Petra Živkovića (1929.), u kojoj je kraće vrijeme obavljao dužnost ministra trgovine i industrije. Kritičari režima, navlastito oni u hrvatskim redovima, smatrali su da je ulazak hrvatskih predstavnika u Živkovićevu Vladu bio znak pridobivanja onih osoba uz vlast s kojima se mogla pobijati teza o eksploatiranju hrvatske ekonomije i financija u korist državnog središta. Više podataka takvog obilježja može se pronaći u Trumbićevim bilješkama iz 1930-ih godina, gdje pojedini sugovornici bivšeg predsjednika Jugoslavenskog odbora iznose svoje komentare o kretanjima na javnoj sceni. U istom izvoru nalazi se zabilježeno i Mažuranićevo tumačenje da su hrvatski članovi Vlade zapravo pristali na podjelu uloga, prema kojoj je Beograd trebao neprijeporno biti politički centar države, a Zagreb njegovo ekonomsko i financijsko središte. Ulazak u Vladu hrvatskih predstavnika, koji su redom bili stručnjaci u svojim područjima djelovanja, samoopravdao se jedinom mogućnošću suradnje na sređivanju gospodarskih prilika, čime bi se lakše prebrodile druge prijetnje diktature vezane uz suzbijanje parlamentarne demokracije. Tako su Mažuranić i ostali predstavljeni kao „dobri Jugoslaveni“ koji služe za amortizaciju napada na diktatorski režim.¹ Valja uzeti u obzir činjenicu da je bila riječ o više istaknutih imena koja su bila spremna na suradnju s kraljem ne bi li se u vremenu zabrane rada svih političkih stranaka pronašao *modus vivendi* s državnim vrhom. Uz spomenute ministre, može se istaknuti da je taj krug okupljao i poznata imena poput Ivana Meštrovića, Milana Čurčina i Svetozara Rittiga.²

Nije ostalo previše zabilježenih podataka o potezima te hrvatske skupine. Mažuranić je u svojstvu ministra krajem siječnja 1929. u Parizu potpisao trgovački ugovor s Francuskom i raspravljao na najvišoj razini o pitanju srpskih ratnih i predratnih dugova. Iz lapidarnih izjava koje je davao javnim glasilima očitovala se iluzorna nada u konsolidaciju prilika. Šira ekonomska kriza ostavljala je malo prostora za povoljnije vijesti. Mažuranić je polovinom 1929. izišao iz Vlade, ali time nisu bile prekinute veze sa središtima moći u Beogradu. Kraljevim ukazom od 9. I. 1932. imenovan je senatorom, što je bio pokazatelj njegova čvrstog odnosa s Dvorom. Ubrzo je istupio iz kluba senatske većine i pokrenuo oporbeno raspoloženi Narodni klub, u kojem se okupio dio hrvatskih zastupnika poput Stanka Švrljuge, Otona Frangeša i Nikole Precce. U tom su klubu zajednički zagovarali načelo promicanja demokratizacije Monarhije i državnog jedinstva s elementima federalnih obilježja, koji bi uzimali u obzir političko-povijesne okolnosti.³ Kritizirali su Vladin smjer dirigitiranog promicanja integralnog jugoslavenstva, kojim su se negirali nacionalni

¹ Postoje i interpretacije da je bila riječ o pripadnicima slobodnog zidarstva koji su „sve svoje raspoložive snage stavili u službu pružanja pomoći kralju Aleksandru.“ (Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Beograd 1984, 412-413), no one su ostale bez podrobnije analize koje bi ih na uvjerljiviji način potvrdile.

² Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1993, 237.

³ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 1986, 177.

identiteti hrvatsva, pa i srpstva i slovenstva, smatrajući da se time narušavalo načelo ravnopravnosti već izgrađenih naroda. Zbog takvih stajališta napali su ih upravo oni, hrvatski senatori, ili skupštinski zastupnici koji su bili vezani uz ideje jugoslavenskog integralizma. Tako je Ante Kovač iz Jugoslavenske radikalno-seljačke demokracije (JRSD) nazvao neke od bivših članova Vlade „mumijama“ kojima nije ni bilo mjesto u vrhu politike, prozivajući Frangeša „eksponentom velikoposedničkih interesa u agraru“, a „inače simpatičnog i društvenog“ Mažuranića čovjekom koji ništa ne znači ni u Zagrebu ni u Hrvatskoj.⁴ Za Grgu Angjelinovića oni su iznevjerili „šestojanuarska načela“, ne shvaćajući da budućnost pripada „narodnom jedinstvu“. Rasprave su se nastavile i u kasnijem razdoblju, naročito u kontekstu konkordatske krize. Takvi napadi nisu pokolebali pripadnike Narodnog kluba i oni su nastavili sa zastupanjem svoga viđenja jugoslavenstva koje je polazilo od očuvanja historijskih osobnosti pojedinih naroda u Kraljevini i uvjerenja da pokušaji režima s unitarizmom nemaju podloge za uspjeh. Iz tog oporbenog kuta gledanja Mažuranić je istupio protiv zakonske osnove o likvidaciji agrarne reforme, supotpisao je Zagrebački memorandum (1934.), ali se nakon atentata u Marseilleu ponovno vratio u politički vrh kad je u listopadu 1936. izabran za predsjednika Senata, čime je potvrdio svoj ugled u najvišim državnim krugovima. I nakon završetka svog senatorskog mandata održavao je veze s pojedinim senatorima. U tom smislu javio mu se 1939., još prije utanačenja sporazuma Cvetković–Maček, i Dragoslav Đorđević, koji je pripremao knjigu o hrvatskom pitanju. Potonji mu se obratio na sljedeći način: „Pošto se knjiga odnosi na hrvatsko pitanje (tako će se zvati ‘O hrvatskom pitanju’) bilo bi vrlo potrebno da jedan Hrvat i čovek od Vašega imena i značaja napiše ovaj predgovor. (...) Podsećam Vas da je moja glavna ideja u svima govorima bila i ostala: a.) *conditio sine qua non* za svaki dalji rad u rešavanju hrvatskog pitanja je priznati tri narodne individualnosti i b.) vratiti zemlju u normalno političko stanje. Sve ostalo ima se izvesti iz ovoga i na osnovu ovoga.“⁵ Premda ta knjiga nije ugledala svjetlo, ona je na određen način pokazala da je Mažuranićev politički stav iznesen u radu Narodnog kluba hrvatskih senatora dobio priznanje i od jednog srpskog zastupnika. Ipak, treba uzeti u obzir negativan Mažuranićev odgovor na Đorđevićevu ponudu: „Mislim, da nebi bilo dobro, ako bi ja napisao predgovor. I ne gledeći na to, da prirodno postoje razlike izmedju Vašega i mogega gledišta, mislim, da bi takova moja uvodna riječ dala novu hranu lažnim glasovima, koji su se već počeli širiti, da ste tobože Vi baš na moju pobudu ove govore a navlastito posljednji sastavili. Bože daj, da sadanji pregovori u hrvatskom pitanju dovedu do povoljnih rezultata. Ali i u tom slučaju biti će vrlo dobro, ako srpska javnost čuje Vaše obrazloženo mišljenje. Doći ću početkom buduće nedjelje u Beograd, pa ćemo se onda svakako sastati.“⁶ Iz toga se moglo zaključiti zašto Mažuranić nije pristao na pisanje predgovora i kako su razne glasine utjecale na tu odluku, a da istovremeno nije prekinuo veze sa svojim beogradskim sugovornicima. Na kraju, ne treba zaobići ni činjenicu da je Mažuranićeva sestra bila poznata književnica Ivana Brlić-Mažuranić, kojoj je brat redovito pomagao u financiranju prevođenja njezinih djela na strane jezike. Ona je

⁴ „Skupština se juče bavila deklaracijom g. Preke“, *Politika* (Beograd), br. 8899, 19. 2. 1933, 2.

⁵ Državni arhiv u Zagrebu (dalje: DAZ), Ostavština Želimira Mažuranića (dalje: fond ŽM), HR-DAZG 97, kutija 146, pismo Dragoslava P. Đorđevića od 15. 4. 1939. Osnovne podatke o Đorđeviću v. u tekstu Božice Slavković u: *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 2016, 92-93.

⁶ DAZ, fond ŽM, kutija 146, Mažuranićevo pismo iz Zagreba od 22. 4. 1939.

u svojim zapisima ostavila i svjedočanstva o zajedničkim putovanjima s bratom u Ženevu i nekim drugim pojedinostima života u visokim jugoslavenskim krugovima.⁷

Na temelju analize Mažuranićeve bogate ostavštine, koja se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu, može se prikazati kakav je bio odnos jednog pripadnika visoke državne i društvene elite prema pitanju popularizacije ideje Lige naroda, međunarodne organizacije nastale slijedom odredaba Versajskog mirovnog ugovora u kojoj su glavnu riječ imali interesi Velike Britanije i Francuske. Mažuranić je bio osobno angažiran u djelovanje Lige naroda. Najprije je nastupio kao jugoslavenski delegat u skupštini Lige, gdje se posebice istaknuo raspravom o usklađivanju pakta Briand–Kellog (1928.), kojim su potpisnici zatražili da rat ne bude sredstvo za rješavanje sporova među državama. Zatim je u Zagrebu izradio nacrt Statuta Vijeća Udruženja za Ligu naroda te predsjedao do 1936. zagrebačkim Udruženjem za promicanje ciljeva Lige naroda koje je osnovano 1929. godine i u čijim su redovima bila mnoga poznata imena iz hrvatskog javnog života, različitih povijesnih puteva, kao što su: Sandor Aleksander, Radivoje Walter, Božidar Adžija, Juraj Andrassy, Lazar Čelap, Alfons Hribar, Milan Ivšić, Natko Katičić, Valdemar Lunaček, Gavro Manojlović, Albert Bazala, Josip Nagy, Jozo Poduje, Ivo Pilar, Milan Vrbančić, Sava Ulmanky i mnogi drugi.⁸ Čini se važnim istaknuti jedan od motiva osnivanja tog Udruženja u Zagrebu: „I mi Hrvati ne smijemo ostati po strani od vanjsko-političkih problema i od međunarodnog života. I mi moramo, poput ostalih naroda, da zauzmemo naša stanovišta i pozicije u vanjsko-političkim pitanjima. Naša dosadašnja ravnodušnost i nemar nisu nam donijeli koristi. I mi moramo biti i informirani i orientirani, da uzmognemo naša gledišta i naše želje u vanjsko-političkim pitanjima iznijeti, zastupati i provoditi na mjestu, gdje se o tim pitanjima rješava. A da to uzmognemo, moramo imati jednu organizaciju, koja će nas udružiti za izmjenu misli, diskusiju i zajedničku akciju.“⁹ Iz tog apela očitovala se potreba dijela elite da se potakne šire zanimanje za međunarodna pitanja, i to naročito u hrvatskoj sredini kojoj su nedostajali forumi za takve događaje. U skladu sa svojom zadaćom, Udruženje je nastojalo podupirati i mladež koja se priključivala međunarodnim akcijama za održavanje mira. Tako se iz sačuvanih materijala uočava suradnja s Hrvatskim omladinskim pripremnim odborom za Svjetski omladinski kongres u Ženevi, kad je njezin tajnik Skender Kulenović organizirao provedbu ankete koja je imala za cilj saznati koliko u javnosti postoji zanimanje za Svjetski omladinski kongres u kontekstu njegovih napora za organizacijom svjetskog mira po uzoru na djelovanje netom osnovane *Le Rassemblement universel pour la paix*, ali i u kojoj mjeri mogu „hrvatski seljački i narodni pokret dati svjetskom javnom mnijenju bar nešto svog biljega.“¹⁰

⁷ O toj obiteljskoj vezi v. Ivana Brlić-Mažuranić, *Moji zapisci: dnevnik, memoari, molitve, putni i drugi zapisi*, priređ. Mato Artuković, ur. Vinko Brešić, Slavonski Brod 2016. U toj knjizi nalaze se i bilješke Ivane Brlić-Mažuranić o njenim boravcima u Ženevi tijekom zasjedanja Glavne skupštine Lige naroda, uključujući i susrete s Ivom Andrićem, koji je tada radio u Ministarstvu vanjskih poslova.

⁸ DAZ, fond ŽM, kutija 142, Izvješća Mažuranića od 2. 10. 1930.

⁹ Isto, dokument Poziv za učlanjenje u Udruženju, 1.

¹⁰ DAZ, fond ŽM, kutija 146, dopis od 3. 8. 1936. Udruženje je i ranije iznosilo prijedloge o potrebi priređivanja ankete o ekonomskim problemima u kojima bi se komparativno objašnjavali utjecaji krize na nacionalne ekonomije i čitavu privredu Europe, a u njoj bi sudjelovali poljoprivrednici, trgovci, industrijalci, bankari, obrtnici i radnici.

Na razini Kraljevine Jugoslavije postojala su, uz zagrebačko sa sjedištem u Amruševoj ulici, još dva udruženja, jedno u Beogradu – Jugoslovensko udruženje za Ligu naroda kojemu je na čelu bio bivši ministar Jovan M. Žujović, a drugo u Ljubljani – Društvo za pospešavanje ciljev Lige naroda kojim je predsjedavao ban Drago Marušić, a sva su tri činila Vijeće udruženja za Ligu naroda u Kraljevini Jugoslaviji. Nisu poznati pouzdani pokazatelji o međusobnoj suradnji, osim da je beogradsko udruženje pozvalo zagrebačko da imenuje jednog pitomca za ljetni tečaj Lige naroda u Ženevi i da je Mažuranić sastavio nacrt Statuta Vijeća udruženja.¹¹ Jedan od članova zagrebačkog udruženja napisao je za zagrebačke novine afirmativni prikaz knjige Gjure Popovića *Liga naroda, njen postanak uredjenje i rad* u izdanju Srpske književne zadruge iz Beograda.¹² Drugim riječima, okolnosti su ukazivale na elementarne oblike suradnje i ništa više od toga. U Beogradu je još zasebno djelovala *Liga der Deutschen des Koenigreiches Jugoslavien fuer Voelkerbund und Voelkerverstaendigung*. Sva su udruženja dobivala na godišnjoj razini od Ministarstva vanjskih poslova novčanu pripomoć. Na razini Savske banovine stvorene su, pak, dvije sekcije: u Brodu na Savi, očito s osloncem na tamošnju povijesno moćnu obitelj Brlić, kao i na Sušaku.¹³ Broj članova Udruženja iznosio je 380, uključujući i navedene sekcije. Radi popularizacije ideje, neki od članova Udruženja održavali su predavanja na Pučkome sveučilištu i redovito objavljivali društveno glasilo. Kao što je već navedeno, Ministarstvo inostranih dela davalo je financijsku pripomoć, s time da se Udruženje smatralo organizacijom privatne inicijative, tako da se sâmo moralo pobrinuti za osiguranje svoga djelovanja. Prigodom sastavljanja prvog upravnog odbora, izbor u nj nije prihvatio generalni tajnik zabranjenog HSS-a Juraj Krnjević, koji je uskoro otišao u političku emigraciju, smjestivši se upravo u Ženevi, gdje je uz novčanu pomoć američkih Hrvata započeo izdavati bilten *Croatia* na četirima jezicima, nastojeći internacionalizirati hrvatsko pitanje mimo veza s Kraljevinom Jugoslavijom.¹⁴ Dakako, boravak u Ženevi bio je odlična prigoda da se Krnjević koristi održavanjem godišnjih skupština na glavnoj sjednici Lige naroda, kad su onamo dolazili brojni europski novinari, i skrene im pozornost na problematičnu stranu nacionalnih odnosa u Jugoslaviji.

Međunarodnu orijentiranost članova Udruženja za promicanje ciljeva Lige naroda prema dijelu europskog Zapada pokazivala je činjenica da su prva predavanja s pratećim raspravama održana na francuskom jeziku u sklopu zagrebačkog *Cercle français*, a glavni govori članova Udruženja prevodili su se još na engleski i njemački jezik. Kasnije je većina javnih nastupa održana u Trgovačkoj komori, Trgovačkom domu ili Glazbenom zavodu, a posebno je iskorištena prigoda da se u travnju 1930. obilježi proslava 10. godišnjice Lige naroda kojom se, uz nazočnost predstavnika Vlade pomoćnika ministra vanjskih poslova Lujke Bakotića i radijskim prijenosom, nastojalo pridobiti šire slojeve za njene ideje. Za potrebe reprezentativnosti toga jubileja, Mažuranić se obratio i ministru vanjskih poslova Voji Marinkoviću radi dobivanja jače potpore za održavanje svečane akademije. Udruženje je imalo svoj dvomjesečnik *Liga naroda*, koji je izlazio od 1931. do 1935., kad se pokazalo da je posrnulo raspoloženje za idejom promicanja, premda su pojedini članovi

¹¹ DAZ, fond ŽM, kutija 142, dokument Izvješće o radu Udruženja od 2. 10. 1930, 5-6.

¹² Ivan Brlić, „Dva istodobna djela o Društvu naroda“, *Novosti* (Zagreb), br. 110, 1931, 7.

¹³ Prema godišnjem izvještaju Udruženja za 1931., bila su predviđena predavanja u Karlovcu, Osijeku, Varaždinu, Virovitici i Sarajevu.

¹⁴ V. Neda Prpić, *Dr. Juraj Krnjević. Tri emigracije I.*, Zagreb 2004, 19-20.

još uvijek povremeno objavljivali brošure sličnih sadržaja. Primalo je službene publikacije Lige i drugu obilnu literaturu koja je služila za podizanje kulture mirnog rješavanja sporova i razoružanja. U svojim redovima ostavljalo je prostor i za pokretanje drugih organizacija pa je tako osnovan Nacionalni odbor za evropsku kooperaciju u Zagrebu, u krilu Udruženja za promicanje ciljeva Lige naroda (19. 1. 1931.), i to kao samostalna sekcija koja je pristupila federalnom Komitetu za evropsku kooperaciju u Parizu. Udruženje je obilježavalo Dan šutnje, koji se održavao 11. studenoga kao sastavni dio popularizacije pokreta za mir, redovito primalo publikacije tajništva Lige naroda i dodjeljivalo nagrade. Osim toga, Udruženje je još u znak sjećanja na mirovni kongres održan 1899. u Haagu svake godine 18. svibnja organiziralo Dan dobre volje (*Goodwill day*). Na kraju treba zabilježiti da su se na priredbe Udruženja odazivali i predstavnici konzularnog kora u Zagrebu.

Uz Mažuranića, drugo ime koje nam je važno za ovu temu pokazuje da jabuka ne pada daleko od stabla. Jednako tako istaknutu ulogu u spomenutom pokretu promicanja Lige naroda i paneuropejstva odigrao je odvjetnik i publicist Ivan Brlić (1894. – 1977.), njegov nećak, odnosno sin Vatroslava Brlića i Ivane Brlić-Mažuranić.¹⁵ Brlić je bio odgovorni urednik časopisa *Liga naroda*, pisao je članke za režimu sklone *Novosti* i redovito je neko vrijeme kao akreditirani izvjestitelj izvještavao iz Ženeve o radu te organizacije, ali i o drugim međunarodnim organizacijama koje su djelovale po Europi, a također je na području Zagreba držao predavanja za promicanje Liginih ciljeva. Napisao je brošure *Desetgodišnjica Lige naroda. Deset pisama iz Ženeve u rujnu 1919.* (Zagreb 1929.), *Svjetski parlament i Panevropa* (Zagreb 1930.), *Panevropa i pacifizam* (Zagreb 1931.) te *Liga naroda u borbi za razoružanje* (Zagreb 1932.), a bavio se i problemom zadrugarstva u kontekstu međunarodnih poljoprivrednih ustanova i saniranja šteta gospodarske krize.¹⁶ Među navedenim temama Brlićeva zanimanja bila je i ideja paneuropejstva. Pojavila se kao usporedan projekt s Ligmom naroda kojim je najprije trebalo potaknuti proces ujedinjenja europskih država u jednu organiziranu međunarodnu jedinicu, koja bi u konačnici bila spojena sa ženevskom organizacijom.

Mažuranić je sa svojim suradnicima nizom predavanja popularizirao Udruhu, navlastito ideje europske kooperacije, održanja svjetskog mira i razoružanja. Jedan od temelja promidžbe bila je ideja njegovanja vrijednosti europske civilizacije i Europe kao političkog i kulturnog faktora, što je bilo razumljivo jer je Liga naroda imala svoje sjedište u Europi i u njoj su još uvijek dominirale europske silnice. Problem je ležao u činjenici da je postojala jedna vizija, ali i puno pristupa koji su bili prepreka za jedinstvena stajališta o načinu rješavanja sve brojnijih kriza. Mažuranić je naglašavao i razne druge svrhe Lige naroda na području međunarodnog prava. U tom je pogledu isticao podizanje velikog sudišta u Haagu kojim su položeni temelji rađanja tog prava i omogućeno da „manji i slabiji“ pronađu mehanizme zaštite od velikih država.

Članovi Udruženja tako su se jednim dijelom oslanjali na integralističke ideje Coudenhove-Kalergija i njegova *Panevropskog manifesta* iz 1924. (*Kampf um Europa*).¹⁷ One su bile

¹⁵ Natuknicu o njemu, autora Branka Tomečaka, v. u: „Brlić, Ivan“, *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Zagreb 1989, 341-342. Brlić je bio predratni pripadnik nacionalističke omladine i sudionik đlačkog štrajka. Za Prvoga svjetskog rata borio se u redovima austrougarske vojske na Talijanskoj bojišnici.

¹⁶ Brošura *Hrvatsko seljačko zadrugarstvo i međunarodne poljoprivredne i zadrugne ustanove*, Zagreb 1938.

¹⁷ Sačuvan je Coudenhove-Kalergijev poziv od 9. 11. 1933., u kojemu se zamolilo Udruženje da se odazove na konferenciju Panevropskog pokreta koja se održavala 5. 12. iste godine u Beču. DAZ, fond ŽM, kutija 146.

posljedica europskoga gubitka statusa svjetskog hegemonu nakon Prvoga svjetskog rata, a dobrim dijelom bile su utemeljene na autorovoj kritici ideja komunizma i nacionalizma kao kočnicama razvoja europske civilizacije. U tome prihvaćanju eurointegralizma kroz prizmu političkog i ekonomskog saveza „od Poljske do Portugala“ osobito je među Hrvatima bio agilniji Brlić, koji je u obnovljenoj Europi, lišenoj njenih unutarnjih antagonizama, vidio jedino jamstvo za njenu povoljniju sudbinu, odnosno prigodu da opet postane središtem političkog i ekonomskog života svijeta i time ponovno uspostavi svoj svjetskim ratom uzdrmani prestiž.¹⁸ Njemu u prilog išla je i aktualnost memoranduma francuskoga premijera Aristidea Brianda, tog „velikog propagatora mira“ i „klasičnog retora“, koji je poticao pitanje stvaranja jednog oblika europske unije kao odgovarajuće formule za rješavanje svjetske ekonomske krize. U pogledu publiciranja važno je istaknuti da je i član Udruženja Juraj Andrassy objavio 1931. knjigu *Liga naroda: njezino ustrojstvo i djelovanje*, smatrajući je bez sumnje jednim od najvažnijih čimbenika velike međunarodne politike, stoga je širem krugu čitatelja pokušao prikazati historijat, temelje i ustrojstvo Lige.

Udruženje za promicanje ciljeva Lige naroda organiziralo je za svoje ciljeve dolaske uglednika poput francuskog socijalista Alberta Thomasa, ravnatelja Međunarodnog biroa rada (*International Labour Office*) u Ženevi, s kojim se raspravljalo o predmetu revizije socijalnog zakonodavstva radi rješavanja nezaposlenosti. On je u travnju 1931. održao u dvorani zagrebačke Trgovačke komore predavanje. Prigodom ranije spomenute proslave 10. godišnjice, generalni tajnik Lige Eric Drummond poslao je svog delegata Ludviga Krabbea koji je održao prigodno predavanje koje je kasnije bilo popraćeno svečanom večerom u hotelu „Esplanada“. Krabbeov govor polazio je od isticanja jugoslavenske uloge u radu Lige naroda, s naročitim osvrtom na sudjelovanje bivšeg ministra vanjskih poslova Momčila Ninčića i aktualnog ministra Voje Marinkovića, koji su predsjedali pojedinim zasjedanjima Lige.¹⁹ U Zagrebu je boravio i lord Dickinson, predsjednik britanskog Udruženja za promicanje ciljeva Lige naroda i njene Komisije za pitanje manjina, kao i predsjednik Svjetskog saveza za međunarodni mir (*World Alliance for International Friendship*), koji je krajem rujna 1930. održavao predavanje o manjinama. Prigodno predavanje održao je i nositelj Nobelove nagrade za mir, Nijemac Ludwig Quidde, koji je u vijećnici komore govorio o razvicima i ciljevima pacifizma. Njegov govor poslužio je u svrhu rasprave o razoružanju. Mažuranić je sazeo njegovo izlaganje: „Taj neumorni radnik na polju rješavanja međunarodnih sporova putem prava umjesto putem sile mnogo nas je zadužio svojim izvrsnim razlaganjima i govoreći u viziji o budućem ratu predočio nam je sve njegove strahote, istaknuo je izvjesnost, da bi takav rat evropsku kulturu potpuno uništio. To bi bio rat protiv gologa pučanstva pojedinih zemalja, protiv centara gospodarstva i kulture. I pravo je rekao, da bez razoružanja nema niti rješenja svjetske ekonomske krize, koju svaki od nas i svi mi zajedno i te kako osjećamo.“²⁰ Quidde je neposredno nakon dolaska nacionalsocijalista na vlast u Njemačkoj napustio svoju domovinu i preselio se u Ženevu, gdje je osnovao *Comité de secours aux pacifistes exilés*. Udruženje je bilo u neprestanom

¹⁸ Brlić, *Panевropa i pacifizam za uspostavu evropskog prestiža*, Zagreb 1931, 5. Paneuropsku je ideju sa srpske strane najviše zagovarao ministar M. Ninčić, a sa slovenske joj je potporu davao A. Korošec. Usp. Andrej Rahten, „Coudenhove-Kalergi in panevropsko gibanje“, u: Richard N. Coudenhove-Kalergi, *Panевropa*, Ljubljana 2000, 87.

¹⁹ „Proslava desetogodišnjice Društva naroda u Zagrebu“, *Politika* (Beograd), br. 7883, 14. 4. 1931, 5.

²⁰ DAZ, fond ŽM, kutija 146, Godišnje izvješće Udruženja od 12. 12. 1931, 8.

kontakta s glavnim tajnikom unije u Bruxellesu, od kojeg je primalo sve njegove publikacije i redovita izvješća. Predstavnici hrvatske delegacije odlazili su na međunarodne sastanke, gdje su izvještavali o svojem djelovanju.

Društvo je po prirodi posla moralo odgovarati na osjetljive teme iz sklopa djelovanja Lige, poput pitanja razoružanja, održavanja mandata, mandžurijske krize (1931.), Drugog talijansko-abesinijskog rata (1935.), saarskog plebiscita, palestinskog problema i drugih tema koje su izlazile izvan okvira lokalnih konflikata. Premda se očekivalo da će paragrafi pakta Lige naroda biti „elastična spona kojom se veže imperijalizam“, prevagnule su druge silnice.²¹ Pri tome je prevladavalo mišljenje da se luč rata nezaustavljivo širila i da nije bio postignut vječni mir koji se mogao tek postupno preparirati.²² S druge strane, Mažuranić je posebno naglasio u svojim javnim predavanjima da je rat nepoželjno, ali ipak zakonito sredstvo međunarodne politike, koje u nekim slučajevima može imati i moralne kvalitete. Osim toga, prema njemu se u krugu Lige naroda polagano rađalo međunarodno pravo koje je dovelo do toga da mnoge velike države gube parnice od manjih i slabijih, čime su one dobivale mehanizam zaštite od tuđe sile.

Jedan aspekt Mažuranićeva djelovanja posebno upada u oči. U pojedinim slučajevima on se otvoreno izjašnjavao o tome kojoj strani daje više povjerenja. Na primjer, njegov odnos prema situaciji u Mandžuriji i kinesko-japanskom ratu pokazivao je razumijevanje za japanski položaj na dalekoistočnim područjima.²³ S druge strane, upozoravao je na višedesetljetni kaos u Kini, bacajući time teret krivnje na tamošnje nositelje vlasti – „nacionalističke vlade“ – koji su pokazivali znakove velike nesposobnosti, ali i na geopolitičke ambicije Sovjetskog Saveza, koji je, prema njemu, tražio ekspanzivni prodor prema Istoku, gdje bi mogao djelovati protiv britanskog imperija. Stoga nije bilo neobično da nije eksplicitno osuđivao japansku akciju izvan njenih granica, a čini se važnim naglasiti da je takav stav iznio i predstavnik Velike Britanije, čime se pokazalo koliko je bila teška zadaća postizanja mirovnih rješenja u pojedinim žarućim pitanjima koja su, unatoč svojoj udaljenosti, imala važnost za opću zadaću Lige naroda. Nadalje, Mažuranić je neko vrijeme bio na čelu Društva prijatelja nacionalne Rusije, a osim toga, napisao je uvodno poglavlje za brošuru *Bluff boljševizma* u izdanju Društva prijatelja Internacionalne antiboljševičke lige, čiji je središnji ured bio također u Ženevi. Iz toga se može zaključiti da je bio izraziti protivnik komunizma u Sovjetskom Savezu pa i nije čudno da je u jednom javnom predavanju izjavio da ženevska zgrada „odolijeva najezdi sa istoka, odbija ju i osigurava svijetu stalni mir.“²⁴ Drugim riječima, pripadao je onom dijelu elite koja je redovito upozoravala na pogibelji boljševizma za međunarodni poredak i tako se nije udaljio ni od službenog stajališta Kraljevine Jugoslavije i kralja Aleksandara, koji nisu održavali diplomatske odnose sa Sovjetima. Činjenica da je Sovjetski Savez pristupio Ligi naroda tek 1934. godine u

²¹ Želimir Mažuranić, *Govor dra Želimira Mažuranića o ulozi Društva naroda u sadašnjoj međunarodnoj situaciji održan na glavnoj skupštini udruženja dne 20. prosinca 1935.*, 11.

²² Isti, „Postoji li i smije li postojati kriza Lige naroda“, *Liga naroda* (Zagreb), br. 5, 1. 1. 1932, 9-16. U navedenoj Mažuranićevoj ostavštini nalazi se i niz drugih materijala vezanih uz aktivnosti u Ligi naroda ili oko njega, poput pitanja apatrida, djelovanja Međunarodne lige žena za mir, statusa Armenaca, akcije „Die Bauern für Frieden“ i dr.

²³ Mažuranić, „Postoji li i smije li postojati kriza Lige naroda?“, *Liga naroda* (Zagreb), br. 5, 1. 1. 1932, 3, 9-16.

²⁴ DAZ, fond ŽM, kutija 146, izrezak iz *Obzora* o Mažuranićevu predavanju.

novim međunarodnim okolnostima nije utjecala na protivnike komunizma da promijene u suštini svoje poglede. Stoga i ne začuđuje ni Mažuranićevo zauzimanje strane u Španjolskom građanskom ratu, gdje je svoj ideološki stav iznio na sljedeći način: „Danas se pred našim očima odigrava strašni građanski rat u Španiji. Borba je još u punom jeku. Ipak već dosadašnji tok događaja pokazuje, da u svakoj otvorenoj bitci unatoč brojčane premoći i oružane pomoći, koju crveni destruktori primaju iz inostranstva, nacionalisti ipak prevladaju. Gotovo je nemoguće zamisliti, da bi ta borba na život i smrt mogla ispasti drugačije, nego da pobjede oni, koje vodi ideja patriotizma, ideja čuvanja ljudskog dostojanstva i njegovih kulturnih vrijednota.“²⁵ Očito je pojava komunističkog angažmana u sukobu na Iberskom poluotoku iznova potaknula strahove od širenja utjecaja Sovjetskog Saveza, što je u tom slučaju shvaćeno kao udar na održavanje mira u Europi. Takve ocjene nisu značile podupiranje uspona agresivnog militarizma u Njemačkoj. Uz očitu bojazan od komunističke ekspanzije, ravnodušnost prema nacionalsocijalističkom režimu polazila je u tim okolnostima od pogrešnog uvjerenja da su Velika Britanija i Francuska, kao nositeljice parlamentarne demokracije, dovoljno snažan jamac postojećeg poretka. U tom slučaju očitovao se i Mažuranićevo sudjelovanje na sastancima parlamentaraca Male Antante, koja je također imala svoju izvornu ulogu u suzbijanju komunističkog prodora u Srednju Europu. Osim toga, veze između Beograda i Berlina odvijale su se u tom razdoblju u prijateljskom tonu. Na taj je način Mažuranić bio predstavnik onih snaga koje su na papiru krivo procijenile razvoj situacije na međunarodnoj sceni jer nisu pravovremeno shvatile doseg Hitlerove politike.

Drugi aspekt djelovanja zagovornikâ Lige naroda odnosio se na sudjelovanje u raspravama o manjinama u brojnim državama koje se u nas svelo na poticanje ideje o osnivanju instituta ili komisije za proučavanje zaštite manjina. To je bilo pitanje od osobite važnosti za Hrvate zbog situacije u Italiji. U tom je smislu Udruženje surađivalo s društvom „Istra“ u Zagrebu te su organizirali javnu raspravu o pitanju zaštite manjina (25. 11. 1931.), misleći prije svega na Hrvate i Slovence u Italiji koji nisu imali osigurane nikakve kolektivne zaštite. Iz te diskusije dobivala se još jedna slika o Udruženju kao otvorenom forumu na kojemu se raspravljaju osjetljiva pitanja. Ostalo je sačuvano pismo Ive Politea od 18. studenoga 1935. u kojemu je ovaj ugledni zagrebački odvjetnik obavijestio Mažuranića o svom ogorčenju zbog Hoare–Lavalova prijedloga vezanog uz talijansko-abesinijski rat, kojim su se, prema njegovu mišljenju, gazili principi Lige naroda, a nagrađivali napadači i povrijedio suverenitet jedne članice Lige. Politeo je zabilježio: „Jugoslavija i njena zagrebačka podružnica su mali, ali upravo iz principijelnih razloga treba reagirati, naročito protiv fašističke države.“²⁶ Iz toga se očitovao neosporno antifašistički stav. Na kraju, ne treba zaboraviti da se u Ligi naroda raspravljalo o sporu između Kraljevine Jugoslavije i Mađarske u povodu marsejskog atentata. Vlada u Beogradu podnijela je podnesak tužbe Ligi naroda u kojem se tražilo određivanje odgovornosti Mađarske za regicid.²⁷ Članovi Udruženja održali su neposredno nakon listopadskog atentata na kralja Aleksandra

²⁵ Justus, *Bluff boljševizma i kriza komunizma. Kritička analiza cilja i puteva boljševizma (Na osnovu sovjetskih izvora)*, Zagreb 1937, 6. Mažuranićev tekst integralno je prenio i *Bilten Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta* (Beograd), br. 5, 5. 11. 1937.

²⁶ DAZ, fond ŽM, kutija 146, svežanj Liga naroda 1932-37.

²⁷ Arpad Hornjak, *Susreti i sukobi. Oglеди o srpsko-mađarskim odnosima*, Beograd 2017, 170-171.

komemoraciju, a u rezultatima rasprave u Ženevi o mađarskoj odgovornosti pronalazili su odgovarajuću zadovoljštinu jer se rezolucijom od mađarske Vlade zatražilo da kazni svoje predstavnike vlasti koji su podržavali pripadnike terorističkih organizacija i potvrdi načelo poštovanja teritorijalnog integriteta.²⁸ Tako je, tvrdilo se, zaustavljen „revizionizam pobijedenih država“ i izbjegnuta opasnost od nastavka produbljivanja napetosti. Iz toga se moglo još zaključiti da su sljedbenici Lige naroda i dalje vjerovali u održivost jedinstva u Jugoslaviji, obranu teritorija Kraljevine od aspiracija drugih zemalja koje su se smatrale gubitnicima nakon Prvoga svjetskog rata i nadali se da će njen državni mehanizam pronaći oblik funkcioniranja koji može zadovoljiti sve njene narode.

S gledišta naroda koji nisu imali svoje nacionalne države i uz to su bili znatnim dijelom nezadovoljni svojim statusom unutar višenacionalnih zajednica, a među koje su spadali i Hrvati, postavljalo se i pitanje njihova odnosa prema Ligi naroda u kojoj su bile zastupane međunarodno priznate države. To se pitanje problematiziralo i među brojnim istaknutim političarima koji su smatrali da je hrvatski položaj u Jugoslaviji neravnopravan. Već je istaknut slučaj Krnjevića u Ženevi, koji je zajedno sa stranačkim kolegom Augustom Košutićem nastojao internacionalizirati hrvatsko pitanje i pratiti na licu mjesta glavne vanjskopolitičke tijekove. S njihove perspektive pokazalo se s vremenom da je rješavanje hrvatskog pitanja izvedivo u granicama Jugoslavije i da se može zagovarati kao prilog konsolidacije položaja Kraljevine. Pri tome se u nešto radikalnijoj fazi na početku diktature tumačilo u tim istim redovima da su u popularizaciji Lige naroda s hrvatske strane u domovini glavnu riječ imali ljudi lojalni beogradskom režimu, odnosno oni koji su se protivili ugrožavanju jugoslavenskog državnog integriteta i bili posvećeni održavanju međunarodnog poretka nastalog nakon Prvoga svjetskog rata. Zagovornici prava samoodređenja iz HSS-a ipak su u konačnici prihvatili gledište da se do nekog oblika državnosti moglo doći evolutivnim putem, a ne revolucionarnim zahvatima. To je podrazumijevalo i suradnju s nositeljima moći u Beogradu, za koje je, pak, uređivanje hrvatskog pitanja uoči zasjedanja Lige naroda trebalo značiti da se unutarnji problemi Jugoslavije rješavaju njenim vlastitim snagama, bez vanjske intervencije.²⁹ U tom su smislu članovi vodstva HSS-a, težeći sporazumu s knezom Pavlom, pristali razmjenjivati mišljenja i s Mažuranićem.

Zaključak

Liga naroda je nesumnjivo doživjela neuspjeh tijekom druge polovine 1930-ih u svojoj borbi za prevenciju izbijanja velikih vojnih sukoba jer se postupno urušila politika kolektivne sigurnosti, čime su otvorena vrata novoj katastrofi još globalnijih razmjera u odnosu na Prvi svjetski rat. Nositelji ideja Lige naroda nisu znali nametnuti model suradnje između zagovornikâ *statusa quo* politike i revizionističkih težnji te tako obuzdati ratne

²⁸ Bogdan Novković, „Marseilleski zločin pred Ligm naroda. Zadovoljština Jugoslaviji i rehabilitacija autoriteta Lige naroda“, *Liga naroda* (Zagreb), br. 2, 1935, 43, 53-59. Ivana Brlić-Mažuranić ostavila je opis audijencije kod kraljice Marije na Dedinju, v. Brlić-Mažuranić, *Moji zapisci*, 379-393.

²⁹ V. Trumbićeve bilješke iz druge polovine za studeni 1937. u kojima se vidi Krnjevićevo zagovaranje potrebe unutarnje reforme Jugoslavije na temelju sporazuma između državnog središta i HSS-a. Pri tome taj izvor upućuje i na stavove lijevo orijentiranog dr. Andrije Štampara, koji je radio za Zdravstvenu organizaciju Lige naroda, čiji je bio izaslanik u Kini.

potencijale. Pri tome su teret neuspjeha nosile veće države koje su nametanjem konflikata dovodile Ligu u nemoćnu situaciju. Očito je očuvanje mira u Europi bilo pretežak zadatak. No, postoji i druga strana medalje. Podsjetio bih na jednu Mažuranićevu izjavu, koju je dao kad su se sve snažnije osjetili lomovi međunarodnog poretka: „Ako bi ono u pitanju zaprečenja jednoga konkretnog rata i doživjelo neuspjeh, njegova akcija ne bi uslijed toga niti praktički bila oborena, i ako bi prirodno bila oslabljena.“³⁰ Stoga pitanje glasi je li doista koncepcija Lige naroda doživjela dugoročni neuspjeh i u kojoj mjeri treba promatrati njene zagovornike kao potpune gubitnike?

U stvari, aktivnosti Lige toliko su se razgranale da su se nakon Drugoga svjetskog rata u znatnoj mjeri samo prenijele u Ujedinjene narode i tako stekle povoljnije uvjete za provedbu nekih starih ideja.³¹ Dakle, koncepcija međunarodne suradnje, napose na socijalnom, ekonomskom, pravnom i humanitarnom području, pustila je duboke korijene. Što se tiče nositeljâ ideje suradnje među narodima i prevencije od novih vojnih sukoba, oni su svi više-manje doživjeli propast svoje inicijative, ali i osobne padove, štoviše, i teške tragedije. Prepreke s kojima su se suočavali bile su u danom trenutku nepremostive. Ipak, implicirao bih da ostaje zapisano kako su među njima bili oni koji su prepoznali misiju Europe i i vjerovali u nju. U tadašnjoj Jugoslaviji uspjeli su organizirati posebno hrvatsko udruženje koje je poticalo javne rasprave, iznjedrilo ljude koji su znali uspostaviti dobre međunarodne kontakte i organizirati solidnu publicističku produkciju. Druga je stvar što su bili posve nemoćni u spašavanju mira, pomalo naivno očekujući da „veliki igrači“ srede prijetnje miru, i da nisu uspjeli privući širi krug simpatizera, što i nije bilo neobično zbog krhkosti intelektualne javnosti i njenih sve dubljih podjela. Premda su ironično i sami uzimali u obzir šale na svoj račun da se bave „društvom za eksploataciju šupljih fraza“, zagovornici Lige naroda nastojali su opravdati nade u izbjegavanje ratova, pravno rješavanje sporova i držanja načela da se preuzete obveze trebaju ispunjavati.

³⁰ Mažuranić, „Postoji li i smije li postojati kriza Lige naroda?“, *Liga naroda* (Zagreb), br. 5, 1. 1. 1932, 3, 14.

³¹ Ruth Beatrice, *The League of Nations*, London 2010, 174.

WINSTON CHURCHILL AND THE SLOVENES

Winston Churchill was a great statesman. But he was a statesman of the imperialistic world, secret agreements and divisions into spheres of interest. The historical balance of the relationship between Churchill and Slovenes is, roughly, as follows: during WW1, as a member of Asquith's cabinet, he was an ardent supporter of the secret Treaty of London, which granted Italy in advance a third of the Slovene territory and a quarter of the Slovene population; during WW2, he pragmatically decided to support militarily and later also politically Tito's Partisan movement (which included the Slovene Partisan army), which between 1941 and 1943, in the completely occupied Europe, was more or less the only resistance movement worthy of mention; at the same time, he concluded a secret pact with Stalin about the division of spheres of interest in the Balkans, according to which influence in Yugoslavia was to be divided between them according to the fifty-fifty principle (if the outcome of the military operations had developed differently, there would probably also have been a physical division of Slovenia and Yugoslavia); at the end of WW2, he tried to realize the division of interest spheres according to the Greek scenario, but did not succeed because of the strength of Tito's army; in 1953, he agreed to a relatively just solution of the border issue with Italy, with which Slovenia lost Trieste, but gained access to the sea south of it.

Key words: secret Treaty of London 1915, Tito's Partisan movement, Slovene Partisan army, spheres of interest in the Balkans, Trieste, London agreement (Memorandum about consensus; Second London agreement) 1954

British historian Ashley Jackson in the book *Churchill* from 2011 (one of many about Churchill)¹ tries to respond to Churchill's critics from the professional and human aspect. Among other things he wrote: "Churchill's personality and physical appearance, it also strikes a chord because it implies he was unfit for post-war government because he was old and unmodern. This is a shallow portrayal; older people are often more intellectually supple and balanced than their younger peers, and being over sixty-five is not a bar to service or utility. Churchill, in fact, was no different from the vast majority of ageing people. What is more, the image of Churchill the dinosaur (this refers to the comment by Aneurin Bevan – the health minister in Atlee's government after the war – about the ageing Churchill, saying that when he was the Prime Minister in the early Fifties, he "looked like a dinosaur at a light engineering exhibition", author's note) sits ill alongside clear evidence throughout his life of adaptability to changing circumstances and resilience in the face of both personal and public change and tragedy! (...) Harsh assessments of Churchill's capacities (or incapacities) are also sometimes founded on the tendency to view him in isolation, and to judge him by more exacting standards than those normally applied to politicians and noted public figures. Too often Churchill is portrayed as a giant in a historical landscape that he could (or should) have dominated, one largely devoid of other people and the swirling movement of real life and the manifold forces that shape it. Of course, life isn't like this,

---

¹ Ashley Jackson, *Churchill*, Ljubljana 2018.

and even the most powerful men cannot command the tides of history, even if, on rare occasions, they have the opportunity to influence them. Should Churchill have known and understood everything?"²

It is certainly possible to agree with the opinion that when Churchill was in the key position from 1939 to 1945 "belonged not only to Britain, but to the world" and that because of this history is kind to him, which also applies generally to Slovenia. Biographers, other writers and film producers shows Churchill from very different standpoints, but for history mainly are important three: first, there is the passionate commitment to Britain's imperialist policy, which is then supplemented by the domination of white "English-speaking people" (during his time, the leading role was taken from Britain by the United States of America, while Churchill established the "special relationship" between the two states, which still holds). Second, he was convinced about the necessity for closer European ties although, to tell the truth, he saw Europe as the weakest link where above all else peace should be secured, and not as a supra-state formation, which could threaten the international position of Britain and the USA. Britain should be "only" an equal member of any European formation. Subsequent and present-day British politicians have not differed much in this respect as Brexit shows. Third: Churchill's we should add his belief that peace could be ensured only through war or a balance in armaments (including nuclear). Churchill adapted all his other standpoints (including passionate anti-Communism and the switching of parties) to geostrategic trends and the current situation.

In 1964, the Borec publishing house published the first book about Churchill in Slovene: *Druga svetovna vojna. Z epilogom o povojnih letih* (*World War Two. With an Epilogue About the Post-War Years*).³ This was an abridged, but still over 1000 pages long publication of memoirs from a German series of 12 volumes published in Bern and Stuttgart. This was the first Churchill book in Yugoslavia. Slightly later the same year, Prosveta in Belgrade published a considerably more extensive Serbo-Croatian translation in three volumes, each of which had over 700 pages of small print. Later, many other books about Churchill were published, particularly about his attitude to Yugoslavia and Tito, and memories of the British emissaries to Tito during the war, while Slovene and Yugoslav libraries also contained English and other publications of this type of literature. The publication of Churchill's memoirs posed no particular ideological or political problem. During the war, he was accepted in Slovenia and Yugoslavia as a positive figure, depicted on posters and in newspapers together with Roosevelt and Stalin, and in caricatures as a bulldog fighting the Nazis and Hitler. This, of course, applied only to the victorious Partisan side. The collaborationist (anti-Partisan, anti-Communist) side was critical of him, both in the occupying forces' censored printed media, as well as in internal discussions. Firstly, because of the fear that, due to the collaboration during the initial attack on Yugoslavia, British forces would intern the fleeing Slovene politicians, then because of Churchill's support for Tito's Partisans, and at the end of the war and after it because the British did not start World War Three against the Soviet Union or at least a war against Tito's new Yugoslavia (which, as in Greece, would enable the collaborationists to fight in a civil war and return to power, backed by the West). Of course, there was also the reproach that Churchill and

² Božo Repe, "Winston Churchill in Slovenci", in: Jackson, *Churchill*, 9-10.

³ Winston Spencer Churchill, *Druga svetovna vojna. Z epilogom o povojnih letih*, Ljubljana 1964.

the British – in spite of being aware of what awaited them – returned the collaborationist Slovene Home Guard army from Carinthia, which was followed by the post-war massacres and other settling of scores.

There was quite a number of reports about Churchill in the Slovene media after the war, particularly when he took part at the Potsdam Conference of the “big three”. These reports were not only about politics, but also about social things, such as what Churchill had to drink during his private dinner with Stalin. The Slovene and Yugoslav media also followed the British election campaign in 1945 fairly objectively. It reported both Churchill’s and Attlee’s standpoints equally, but after Churchill’s defeat the conclusion prevailed that the Conservatives had lost because of supporting reactionary (including Fascist) forces in Europe and that the result was good both for the British and the wider European public. There again followed a fairly objective overview of reaction to the elections in individual European countries. The reasons for his defeat were mostly attributed to Churchill’s poor advisers rather than the programme, although from an extensive description of the Labour programme, it was clear that it was thought that Churchill – focused on the war and post-war geostrategic relations – had simply “forgotten about” the expectations of the British people after years of blood, sweat and tears, which he had promised them at the beginning of his mandate.

He appeared once again on the horizon of the Slovene and Yugoslav media a few years later, in 1953. There were two reasons for this and again, they were contradictory. The first was still the border issue (Primorska with Trieste, and Carinthia). Both were resolved in 1954 and 1955: Carinthia entirely to the detriment of Yugoslavia and Primorska partly so. The second reason was the visit of the Yugoslav president Josip Broz Tito to Britain. The visit signified Tito’s glorious return to the international scene, which after the war was interrupted by the conflict with the Informbiro. The visit took place between 16 and 21 March 1953 – coincidentally but at the same time symbolically, only ten days after Stalin’s death. This was the first visit of any Communist leader to Britain. During his stay, Tito met Churchill for the second time (the first meeting occurred on 12 August 1944 in Naples). At decisive moments, Churchill thus twice opened up a path to the West for Tito, even though the second time in the shadow of the American policy toward Yugoslavia which, however, does not reduce the symbolic meaning of the visit. After its conflict with the Soviet Union, Yugoslavia was isolated and for a number of years on the verge of war, and saved by the USA and the other Western countries through the policy of “keeping Tito afloat”. Relations with Britain had thawed in 1952, when the Foreign Secretary Anthony Eden visited Yugoslavia. Many views (particularly about the German issue) were once more similar, but not those with regard to the Yugoslav border questions. The situation was certainly sufficiently mature for symbolic gestures. For Tito, this was his first journey abroad after over five years (after the war, he had travelled a great deal to Eastern European countries, where he received magnificent receptions; his last visit had been to Romania in December 1947).

Tito travelled to Great Britain on his ship “Galeb” (“Seagull”). When it sailed into the mouth of the Thames, he received on it the Duke of Edinburgh, who came to greet him. With this journey, “Galeb” attracted the attention of the world public, while with Tito’s subsequent travels and holidays, where he hosted prominent statesmen, well-known film stars and other members of the jet-set, it became a Yugoslav cult ship. The Central

Yugoslav Film News Studio made a short documentary after the visit (directed by Miodrag Mika Jovanović), which was screened around Yugoslav cinemas. In 2014, British Pathé made public its own record of the visit: the mooring of the “Galeb”, Tito’s disembarkation and handshake with Churchill and other politicians, and a part of his speech in English (with a Russian accent) to the people gathered there. The hosts were afraid that he would be assassinated and Scotland Yard carried out security checks on thousands of Yugoslav emigres. As he was climbing into his car, a flare actually did go off 36 metres away, but no one was hurt. However, during his visit, two pilots tragically died when they crashed during an air show staged to show Tito the newest British war planes.

During the visit, cameras also recorded Churchill and Tito joking. Churchill said: “I was angry with you because of Trieste and your sharp words,” Tito laughed and asked: “And now?” Churchill replied: “Now I’m fond of you”⁴. After 1951, when Churchill became Prime Minister again, in contrast to the period at the end of the war, he already saw in Yugoslavia a country useful in the fight against the Soviet Union. He invested considerable efforts (again, he had tried this for the first time during the war) into forging Balkan connections. And as a result Yugoslavia signed a pact with Greece and Turkey. Since they were both NATO members, it indirectly became a part of this organisation (even though at that time it mainly bought American weapons), but after the gradual normalisation of relations with the Soviet Union, it distanced itself from the Balkan Pact.

At the time of Tito’s visit, Churchill was finishing his memoirs of World War Two and in them he spoke positively, even romantically, about Tito and the Yugoslav Partisans. Of course, this was partly the result of his pragmatic decision in 1943 to support them and distance himself from the royalist Draža Mihailović, with whom he had more affinity, but who was passive during the war and collaborated with the Germans. In late 1945, according to some media reports (the Belgian journal *Europe-America*, the British political weekly *Time and Tide*), he regretted this. At a dinner in Brussels he said that trusting Tito was one of his biggest mistakes during the war, while in January 1946 his secretary John Colville in his report to the Foreign Office confirmed this statement, but added that Churchill was not prepared to say this in public.⁵ The then Foreign Secretary, Anthony Eden, is also said to have felt guilty about the British “betrayal” of Mihailović.

In spite of the escalations and “sharp words”, Tito also had a positive overall opinion about Churchill. Two years before his death, in 1978, he said to American journalists: “I had an opportunity to meet Churchill, one of the greatest personalities England has ever produced. I knew that before the war he had had a very negative attitude to Communism. At that moment, the main thing for me was that he skilfully and decisively reacted in the fight against Fascism, that he had the strength to give us priority when he realised that it was us who was fighting the Nazis and not the Chetniks. On the basis of this I concluded that he was an exceptional personality.”⁶ After his initial decision to support Tito’s Partisans, Churchill’s attitude to them was most influenced by Sir William Deakin – he came to Tito during the most dramatic battles on the River Sutjeska and was wounded together with him, while later he was a historian and Churchill’s assistant in writing his memoirs – and

⁴ Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, *Tito*, Ljubljana 2017, 604.

⁵ Peter Batty, *Hoodwinking Churchill. Tito’s great confidence trick*, London 2011, 247.

⁶ Goldstein – Goldstein, *Tito*, 605.

Sir Fitzroy Maclean, the head of the British mission to Tito, a Scottish Conservative (in 1949 Maclean wrote in his memoirs *Eastern Approaches* that Churchill sent him there “simply to find out who was killing the most Germans and suggest means by which we could help them to kill more. Politics must be a secondary consideration.”). In spite of their belonging to completely different social classes and worldviews, Maclean got on very well with Tito, did a great deal for the Partisan movement and earned himself eternal respect in Yugoslavia. The third informant about Tito and the Partisans was his impulsive son Randolph Churchill, otherwise often at odds with his father, who Churchill also sent to Tito, which must have been a sign of exceptional trust.

When in 1964 Churchill's memoirs were published in Slovene, the introduction was written by the politician, journalist and editor, diplomat and later Tito's personal secretary, Jože Smole. He adopted a critical stance to the book (Churchill conveyed personal views, his memories were in places not historically documented and even untrue), but he also said that this was a work which simply because of its author was important for the way it threw light on and offered a wider view of the events in WW2 and that there was no point in arguing with Churchill's views and anti-Communist stance. Smole's view with regard to understanding Churchill is in a way similar to Ashley Jackson's, i. e. that he should be seen through the prism of his opinions and social position. “It is more important to be aware of his class and political role,”⁷ wrote Smole. He also wrote the introduction for the Belgrade edition.⁸ In it, there were two introductions, the first, even longer one, was written by the Yugoslav diplomat Vladimir Velebit, one of Tito's main diplomats during WW2. Both are positive about Churchill, with critical notes about his specific views, of course. Smole sees the value of the memoirs particularly in Churchill's exhaustive and comprehensive views of the events in Britain and its military and international diplomatic activities. Smole emphasises in particular the author's relaxed style of writing, literary talent and his openness and candour. Velebit doubts Churchill's role of saviour, saying it is unlikely that “a nation that has and continues to give many brave, decisive and rebellious people, capable of placing themselves at the helm in case of danger, would not be able to find a capable leader during the crisis”. But at the same time he says that with Churchill at the helm “there was the spirit necessary for controlling danger, failure and problems, and that under him, a perfect organisation was created, which greatly contributed to victory.”⁹

Vladimir Velebit is certainly the best oral source with regard to relations with Britain and Churchill. By origin from a well-known Austro-Hungarian military Serbian Orthodox family, his mother a Catholic Slovene, he was a cosmopolitan and during the war an officer in charge of links with Western missions; in May 1944 he met with Churchill in London and attended Tito's meeting with Churchill in Naples. After the war, the Soviets accused him of being an “English spy” and he had to step down from the position of the assistant to the foreign minister; during the Informbiro he was the main Yugoslav interlocutor with the representatives of the USA and organised help for Yugoslavia; he also organised Tito's visit to London in 1953 and was Yugoslavia's chief negotiator during the Trieste crisis. In his foreword to Churchill's *World War Two*, he wrote that in order to better understand

⁷ Churchill, *Druga svetovna vojna*, 9.

⁸ Idem, *Drugi svetski rat. Tom 1. Bura se sprema*, Beograd 1965 (?), 31-45.

⁹ Ibid., 7-29.

Churchill's attitude to Yugoslavia, it was necessary to take into account that Churchill was unable to reconcile himself with the break-up of Austria-Hungary and the appearance of many national states, and therefore always wanted a larger state in the Danube area for political balance, even if in the shape of a federation or a confederation. He associated South Slavs with regal assassinations (just as in Sarajevo with the assassination of crown prince Franz Ferdinand in 1914, there was in the case of Alexander Karadjordjević also a band of assassins ready to kill the king). Churchill took the young king Peter Karadjordjević under his protection, partly out of his affection for monarchism and partly because of anti-Communism. He described Peter's flight from Belgrade as a romantic achievement, even though it was "an anecdote of suspicious value", but his protégé caused so many worries that Churchill eventually had to give him up. Churchill was fond of the Yugoslav court also because of its connections with the British court, and because Britain's pre-war political and economic influence (the latter was mainly connected with mines) in Yugoslavia was weak, people did not know it well (even less than in the USA, where there were many Yugoslav emigres). This is why the links with the Karadjordjević family were important.

Nevertheless, Churchill was able to assess the weight of the national liberation movement better than Stalin (who underestimated Tito and the Partisans), but at the same time he felt that after the war they would undermine his vision of post-war Europe. During the first part of the war, he gave priority to the military aspect and then, as the first among the great leaders, put political issues at the forefront. Here, Velebit is referring to bargaining with Stalin. According to the agreement reached about the division of spheres of interest in the Balkans at the meeting on 9 October 1944 in Moscow (which did not include Roosevelt, the USA representative was Roosevelt's special wartime emissary for Europe, Averell Harriman who, however, only conveyed messages), influence in Yugoslavia was to be divided fifty-fifty between the Soviet Union and "others", i. e. the West. During the negotiations, the two leaders showed an astonishing similarity in terms of their worldview. Velebit says that the undemocratic agreement contravened the principle of the independence of countries and nations and was also in contravention of the Atlantic Charter. Churchill manipulated the Atlantic Charter at the end of the war, during "one of the most unbelievable and blackest episodes among the Allies", when he considered it of top priority for the Western allies to come to the Julian March and Trieste and push out the Partisans since, according to what he wrote in a telegram to Truman, "possession is nine-tenths of the law", while at the same time he was sending telegrams to Stalin and Tito that the border issue must not be resolved through military occupation for just borders would be decided at a peace conference. Churchill, who was prepared to make far-reaching concessions and forget many principles in order to avoid a war with Italy (all you have to do is read his letter to Mussolini of 16 May 1940), and who whenever an opportunity arose, tried to reach agreements with the collaborationist Vichy regime, was at the end of the war prepared to attack the allied Yugoslav units and start a new war. He even convinced Truman about this. Since Churchill had to withdraw from large areas in Germany claimed by the Red Army, he also wanted to show that the smaller have to obey "the dictates of the bigger and stronger".

Velebit's assessments of Churchill's attitude to Yugoslavia and Slovenia are fundamentally accurate. They were later confirmed by the declassification and publication of

numerous documents,¹⁰ and recently also Russian diplomatic sources.¹¹ The British and American documents show how Churchill persuaded Truman that the Yugoslav army, which was the first to occupy Trieste, should be pushed out by force (to which Truman agreed in his telegram of 10 May 1945), and that the British, American and Italian interests regarding the Adriatic must be aligned, as he says in his telegram to Foreign Secretary Eden on 18 April 1945. That Italy had been a Fascist aggressor which after its capitulation, uncleansed of Fascism – which soon became apparent in Zone A of the Julian March under the Allied occupation – changed sides and became a “co-fighter”, while Yugoslavia was an Allied force, no longer played a role. Churchill believed (telegram of 1 April 1945 to Field Marshal Harold Alexander, chief commander of the allied forces in the Mediterranean), that there would be a “terrible argument between the Italians and Yugoslavs for these territories”, which is why it was necessary to support Italy, which would break-up the Italian Communist forces since the Italians cared more for Trieste and Istria than for Communism, thus ensuring a pro-Western government in Italy. Alexander, Tito’s comrade-in-arms (in February 1945 he visited Tito in Belgrade and had a close look at how the fighting on the Strymian Front was progressing), was from the military point of view not really enthusiastic about pushing Tito out. He believed that his soldiers were not willing to go to war with Tito’s Partisans as they respected them, were exhausted and did not want another conflict. Because of Churchill’s annoyance, he then toned his position down, saying that the soldiers were changing their views about Tito’s army due to its brutal conduct. But Churchill and the government still said about Alexander, as written by the Foreign Secretary Harold Macmillan, that he had a “too favourable impression about Tito”. Although the Partisans overtook Alexander, he came to Trieste, Gorizia and Monfalcone “in time to put his foot in the door”, as Churchill approvingly wrote to him while at the same time constantly demanding that Alexander should report to him how he was doing with the “gathering of forces against this Moscow tentacle, the barnacle at the end of which is Tito.”¹² Tito was willing to allow Alexander a free hand with regard to the port of Trieste and the railway communications to Austria, but was unwilling to withdraw from Trieste. Alexander then reported to Churchill that Tito would withdraw if he was assured that Yugoslavia would get Trieste, and received a sharp reply not to get involved in political issues which, of course, indicated that control of Trieste was in fact not a matter of further military operations in Austria, for which it would serve as a starting point and with which the demands for the withdrawal of Tito’s army were formally justified.

By then, Yugoslav and Slovene politicians had a clear idea about Churchill’s plans on the basis of what was happening in Greece, where after an agreement between Stalin and Churchill, Britain had 90% influence and a free hand. On 3 December 1944, Churchill used this to settle accounts with the supporters of the allied Greek Communist resistance movement. The Germans left Athens without a fight on 12 October, on 18 October the

¹⁰ In Slovenia and Yugoslavia, for example, the books: Slobodan Nešović, *Velika zarota. Diplomatska igra okrog nove Jugoslavije*, Ljubljana 1978; Dušan Biber, *Tito – Churchill. Strogo tajno*, Ljubljana 1981.

¹¹ In 2015 there was, for example, an exhibition in Ljubljana, organised by the Russian Science and Arts Centre, about the liberation of Yugoslavia; it included Soviet telegrams about Yugoslavia sent by Stalin via Molotov to the Soviet ambassador Gusev, who handed them to Churchill, and Churchill’s replies.

¹² All these quotes are published in the above-mentioned books by Nešović and Biber, and in: Batty, *Hoodwinking Churchill. Tito’s Great Confidence Trick*, London 2011.

British came, while most of Greece was liberated by the members of the left-wing liberation movement ELAS, the armed wing of the left-wing national liberation front EAM, but they did not succeed in reaching Athens. The monarchists from the pre-war Metaxas Regime, closely tied to Britain, like the Yugoslav Chetniks, did not distinguish themselves in the fighting, many even betrayed their Communist opponents to the Germans, and so also in Greece, the real ally on the anti-Fascist side were the pro-Communist Partisans. From Lebanon, together with the British came the coalition government of Georgis Papandreu which, in addition to the liberal parties' representatives, also included the representatives of the Communist Party, the leading party in the EAM. Under British pressure, Papandreu wanted to disarm EAM/ELAS, which resulted in his ministers resigning and on 3 December calling mass demonstrations in Athens. The British came to Athens as liberators and were also greeted by many on the Left. But no price for the reinstatement of the monarchy was too high. At a mass demonstration on 3 December, the British army, together with the Greek police, killed at least 28 young people and wounded many more, even though in the spirit of the war alliance they were carrying Greek, American, British and Soviet flags and exclaiming "Long live Churchill, long live Roosevelt, long live Stalin!". The protest was also attended by some later well-known Greek names, among them the composer Mikis Theodorakis. The armed conflict that followed lasted 33 days, there were thousands of civilian victims, and with the support of the British forces, the Greek government won. "The British Army's active involvement in the 'December events' was of critical importance to the outcome of the battle. The 'December events' (*Dekemvriana* as they are called in Greece) constitute the only instance during the Second World War when hitherto Allied forces clashed with each other for power in the post-war era."¹³

After the suppression of the protests and the start of armed conflict, there followed a bloody civil war, in which first Britain and then the USA continued to support the royalists. The planned British "brutal and perfidious logic", as described by the Guardian, can be discerned from the telegram sent by Churchill on 17 August 1944 in strict confidentiality to Roosevelt. He expressed a concern that the EAM would occupy Athens before the British and seize power.¹⁴ On 8 December, Churchill received the support of 279 votes against 30 in the House of Commons for his policy in Greece and "other parts of liberated Europe" and for the protection of the "friends of democracy."¹⁵ On 25 December 1944, Churchill came to Athens personally and met with the representatives of all parties. Misleadingly, he told them that Britain did not care whether Greece was a republic or a monarchy, that this was its own business, that the British, with the approval of Roosevelt and Stalin, came to Athens only to save it from hunger and anarchy, and with an exclusive wish to help them in the restoration, now that after their difficult struggle, the Allied victory was near. In his speech, he asked why the British did not leave and answered that it was because "unexpected trouble" had broken out, in which the British were involved and in which

¹³ Neven Budak – Alexei Kalionski – Christina Koulouri (eds.), *Teaching Contemporary Southeast European History. Vol. 1. The cold war (1944-1990)*, Thessaloniki 2016, 23.

¹⁴ Ed Vulliamy – Helena Smith, "Athens 1944. Britain's dirty secret", *The Guardian* (London), <https://www.theguardian.com/world/2014/nov/30/athens-1944-britains-dirty-secret> (access 5/4/2018).

¹⁵ Charles Eade (ed.), *The Dawn of Liberation. War Speeches by the Right Hon. Winston Churchill. 1944*, London 1945, 273-289.

they were doing what they considered their duty. But they had no intention of interfering in Greece's internal affairs.¹⁶ The next day, immediately after returning to London, he had a meeting with the Greek king "about the Greek situation".

Churchill planned a very similar policy to the one he led in Greece also for Yugoslavia. Here, too, while he was in power, he had a fairly free hand since at the end of the terrible war the British public was not really interested in the situation in the Balkans. Tito's resistance movement was too strong for Churchill, but he did carry out his "Greek scenario" in the territories in the Julian March and Trieste with the intention of preventing the Soviet Union having access to the Adriatic in Pula and Trieste. Churchill's correspondence in connection with Istria, Trieste and the Julian March also shows that Yugoslavia's demands for Austrian Carinthia would be resisted (which, on the basis of the Moscow Declarations of 30 October 1943, the Allies with their differing view of its Nazi role, intended to leave to Austria, restored to its condition before the Anschluss). In connection with this, Churchill was also afraid that Yugoslavia would help the Macedonian minority in the Epirus Macedonia in Greece in its resistance against the Athens authorities that he supported. This is why the USA and Britain, which was becoming increasingly dependent on American decisions, with the consent of the Soviet Union, which had other interests and did not want another war because of Trieste, forced the Partisan army to withdraw from Trieste and the Julian March to the demarcation or Morgan line. Zone A of the Julian March under the allied authority, and Zone B of the Julian March under the Yugoslav authority were then established. The border issue was partly resolved at the Paris Peace Conference in 1946, but the issue of Trieste and its surroundings remained open.

The situation in the Julian March and Trieste was even worse than in Greece since, in addition to the political struggle, there was also inter-ethnic conflict between the Italians and Slovenes. The Italians (with the exception of workers) described liberation by the Yugoslav army as falling from the Nazi-Fascist slavery into an even worse position, they thought that liberty under Tito was worse than any Fascism, that Tito's army was carrying out ethnic cleansing, rumours were spreading about hundreds of thousands being killed on the basis of their nationality and thrown into Carst caves (*foibe*). This was what the Italian propaganda against Yugoslavia continued to be based on in the following decades. In 1945 the Italian authorities collected information about the 2472 people that the Yugoslav forces were said to have led away, but the Western allies wanted a response from Yugoslavia. According to research by the Friulian Institute for the History of the Liberation Movement into named individuals, 601 persons died as a result of Yugoslav arrests. In the Gorizia area, 901 people were killed or died in captivity and of these 653 were members of armed formations. The arrests and executions were "to a large extent directed against those who had participated in Fascism and collaboration. Among these, the members of the military, police and para-military units who symbolised the Fascist state can be included, but many of them did not deserve death, even by the then strict criteria. To a large extent those killed were the consequence of the conduct of the Italian authorities during the entire period following the occupation of Primorska in 1918, and particularly the conduct during the war. This was a period of settling of scores, not with the Italians

---

¹⁶ The whole speech in: *Ibid.*, 307-310.

as a nation, but with Fascism and Nazism, and of revenge for the many that had fallen, including those that died in the last battles for Trieste."¹⁷

The Allied military authorities adopted much of the Italian rhetoric, which served them well, of course. They dismantled the Slovene administrative bodies, which had appeared during the resistance period, allowed for the pre-war Fascist legislation to remain in place, and protected the Italian Right and Fascists, something that the Slovene and Italian workers' organisations justifiably criticised them for. During demonstrations in Škedenj on 10 March 1946 – similarly to what took place in Athens – members of the allied police shot at pro-Yugoslav demonstrators, killed two people (one was a mother of three children), badly injured two and lightly injured fifteen. There were tens of incidents and armed conflicts. "They treat our people in the same way or almost in the same way as individual parts of Germany, the same as parts of Austria and worse than Romania, Hungary and Bulgaria and, finally, worse than Italy. They are treating us the same as the countries that actively fought on the side of the Axis against the Allies," said Boris Kraigher, the secretary of the Main Committee of the Slovene-Italian Anti-Fascist Union of the Julian March in January 1946.¹⁸ Although the Allied Military Administration formally established a commission for the prosecution of Fascists, out of 18,000 cases only 350 individuals from the former Fascist apparatus were purged, and the same applies to the courts. Criminal acts committed prior to 8 September 1943 (Italy's capitulation) remained largely unpunished.

The border issue was then partly solved at the Paris Conference in 1946. Zone A of the Julian March fell to Italy, and Zone B, with a few corrections, to Yugoslavia. Since the idea about Trieste as an independent city under UN jurisdiction was not realised, the city and its surroundings were divided into Zone A and Zone B of the Free Territory of Trieste (FTT). In the following years, there arose between Yugoslavia and Italy, as well as between Yugoslavia and the USA and Britain, several tensions of varied intensity regarding the border. On 9 May 1952, with the London Agreement, the Western forces (on the basis of the tripartite declaration from 1948 with similar content) wanted to leave Zone A of the FTT to Italy, but Yugoslavia resisted this. On 8 October 1953, the governments of Britain and the USA announced that they would end their military administration over Zone A of the FTT and leave it to Italy. For the realisation of this decision, Italy focused its military units on Zone A's borders (even before, there were individual cases of provocation). Yugoslavia did the same and this led to the so-called Trieste crisis, which again posed a threat of war. Around Slovenia and Yugoslavia mass demonstrations began, but the most effective argument was the calling up of reservists and placing tanks on the Italian border (as a reaction to the Italian enforcements and preparations for taking over power from the allies). Tito made it very clear that he was serious and that the Yugoslav army would march into Zone A of the Julian March if a single Italian soldier entered it, and that the issue of Trieste would not be resolved without Yugoslavia's participation, which is what he said in a number of speeches. Although at that time Yugoslavia did not have great international support, the strength of its army and its readiness to fight for its borders were sufficient psychological factors. In addition, an equally strong factor was the fact that Yugoslavia was now once

---

¹⁷ Nevenka Troha, *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*, Ljubljana 1999, 71; Jože Pirjevec, *Fojbe*, Ljubljana 2012.

¹⁸ Troha, *Komu Trst*, 83.

more an ally, this time against the Soviet Union. And Tito agreed to Trieste going to Italy in exchange for Istria and the present-day Slovene coast south of Trieste (at the time, most of these towns were Italian). The big forces judged that it was not worth escalating the conflict and endeavoured to resolve it through diplomacy. On 5 October, after lengthy negotiations, the (second) London Memorandum was signed, granting Zone A of the FTT to Italy and Zone B to Yugoslavia (the border was ultimately resolved by the so-called Treaty of Osimo between Yugoslavia and Italy in 1974).

Churchill never visited Slovenia nor dealt with Slovenes as a nation. But during the war, in connection with the situation in Yugoslavia, he probably did read reports about what was happening in Slovenia, since Allied war missions were also posted with Slovene Partisans, and many Partisan activities, particularly attacks on communications, were coordinated with those carried out by the Allies. In addition, Allied help also came to Slovenia, there were Partisan airports here at which Allied planes landed, Slovene Partisans saved dozens of British and American pilots and prisoners of war that the Germans and the collaborationist Home Guard wanted to get their hands on.

Nevertheless, as we have seen, Churchill was strongly involved in the division of the Slovene territory. During World War Two this happened for the second time. During World War One, Prime Minister Asquith and the English Foreign Minister, Edward Grey, decided to give to Italy the Slovene territory (then as part of Austria-Hungary), which later became the subject of conflict at the end of World War Two. Although this was a complex issue of relations between Russia and Britain, it was basically simple: in March 1915 the British diplomacy decided to grant Russia the right to occupy Istanbul, the Bosphorus and the Dardanelles; this gave Britain its concessions for the territory of northern Persia and the Suez Canal and, particularly, meant that Italian demands were fully met. The French joined the agreement for concessions in North Africa. Thus the two countries also got Russia on their side so that it did not sign a separate peace agreement with Germany. Tsar Nikolai did have doubts about the territories given to Italy since he supported the Serbs and their demands in the Adriatic, but the Bosphorus and the Dardanelles gave him "an entrance to the living room", while at the same time he desperately wanted Italy to join the war and relieve the Eastern Front.

The agreement between Russia, Britain and France paved the way for the London Pact, which was concluded only a short time later, and through which Italy took on the obligation of attacking Austria-Hungary. Churchill ardently supported this policy. In one of his numerous letters to his lover (or admirer) Venetia Stanley, Asquith wrote that he had an interesting discussion with Grey and that Churchill and Lloyd George, whom Churchill represented very well, "expect that, when the war is over, Russia would get Istanbul, Italy Dalmatia, France Syria and we would get an equal area of Mesopotamia with Alexandria or without it, an influential area in Persia and a few smaller German colonies..."¹⁹ As can be seen from Lloyd George's memoirs (London 1933 – 1936), Churchill was well informed about the course of events while, in his opinion, Asquith played the leading part "in the Italian question" (since during the final negotiations Grey was on sick leave). As a member of the cabinet, Churchill ardently defended the agreement, except that Italy's acquisitions, with regard to its input, were in his opinion excessive, i. e. from the viewpoint that with

---

¹⁹ Uroš Lipušček, *Sacro egoizmo. Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta 1915*, Ljubljana 2012, 224.

Russia's withdrawal from the war and the appearance of Yugoslavia, the main geostrategic argument that the Italian rule of the Mediterranean would serve as a counterweight to Russia in the Bosphorus and the Dardanelles, now collapsed. The connection between Churchill's (British) imperialistic decision-making about the Slovene territory during and after both World Wars is obvious. After WW1, the historian A. J. P. Taylor wrote: "The Treaty of London is the only legal basis for Italian rule in Trieste; and anyone who wishes to maintain this rule is, inescapably, an advocate of the Treaty of London."²⁰

In spite of the positive evaluation of Churchill's role in the resistance against Nazism, in the decades after the war the attitude to him in Slovenia or Yugoslavia was not uniform and this is still true. The reason is to be found not only in his anti-Communism, but also the border issue (Carinthia, the Julian March and Trieste). With regard to the latter, the Slovenes cannot deceive themselves: they were the subject of his imperialist logic and bargaining, far from the principles he declaratively advocated in the Atlantic Charter and in general.

The historical balance of the relationship between Churchill and Slovenes is, roughly, as follows:

1) During WW1, as a member of Asquith's cabinet, he was an ardent supporter of the secret Treaty of London, which granted Italy in advance a third of the Slovene territory and a quarter of the Slovene population.

2) During WW2, he pragmatically decided to support militarily and later also politically Tito's Partisan movement (which included the Slovene Partisan army), which between 1941 and 1943, in the completely occupied Europe, was more or less the only resistance movement worthy of mention.

3) At the same time, he concluded a secret pact with Stalin about the division of spheres of interest in the Balkans, according to which influence in Yugoslavia was to be divided between them according to the fifty-fifty principle (if the outcome of the military operations had developed differently, there would probably also have been a physical division of Slovenia and Yugoslavia).

4) At the end of WW2, he tried to realize the division of interest spheres according to the Greek scenario, but did not succeed because of the strength of Tito's army (on the other hand, even the Red Army, after liberating Belgrade and the eastern part of Slovene and Yugoslav territory, had to leave Yugoslavia). But he did, even at the risk of a new war, achieve that the Yugoslav army withdrew from the liberated Trieste and the Julian March, and supported the Italian territorial demands.

5) In the conflict between Yugoslavia and the Soviet Union in 1948, the British government, this time without Churchill, following the policy of the USA, supported Yugoslavia. After 1951, when he again came to power, Churchill continued this policy and in 1953, Churchill enabled Tito to be the first Communist leader to visit Britain, which meant the end of Yugoslav isolation and Tito's victorious return to international politics.

6) In 1953, he agreed to a relatively just solution of the border issue with Italy, with which Slovenia lost Trieste, but gained access to the sea south of it.

Without a doubt, Churchill was a great statesman. But he was a statesman of the imperialistic world, secret agreements and divisions into spheres of interest. This is a world that began to fall apart during the war, but has never truly disintegrated, just a few of the main players have been replaced by others.

²⁰ Alan J. P. Taylor, *Trieste*, New York 1945; quoted from Lipušček, *Sacro egoizmo*.

Mladen Medved
Central European University, Budapest

BETWEEN NATION-STATE AND THE WORLD-SYSTEM: RUDOLF BIČANIĆ ON THE TRANSITION TO CAPITALISM IN CROATIA

This chapter examines Rudolf Bičanić's interpretation of the transition to capitalism in Croatia. I argue that Bičanić's account is problematic due to a stagist argument and stress on foreign agency in stifling Croatian development. This argumentation neglects the limitations on development imposed by social property relations. I conclude that a more satisfactory account of the transition and its aftermath could be achieved by bringing to bear world-systems analysis and uneven and combined development on the Croatian case.

Key words: feudalism, capitalism, manufacture, social property relations, world-systems analysis, uneven and combined development, Croatia

1. Introduction

Considering the recent revival of interest in one of the most important subjects of historical materialism – namely the transition to capitalism¹ – it seems appropriate to place under scrutiny the work of a scholar who made one of the most lasting contributions to this problematic in Croatia: Rudolf Bičanić. Bičanić is one of the rare scholars for whom the theoretical framework was more than a perfunctory gesture and who attempted to base his interpretation of the emergence of capitalism on fresh advances in Western Marxism. For Bičanić, the most recent influence at the time was Maurice Dobb, who had finished his *Studies in the Development of Capitalism* in 1946, just a few years before Bičanić's account of the transition to capitalism in Croatia in *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji* (*Period of Manufacture in Croatia and Slavonia*). As Terence Byres argues, Dobb's work was that of synthesis by an economist which was nonetheless a major influence on a generation of outstanding historians as it provided a framework for the problems they wanted to address.² Bičanić's intervention is similar: an account of the transition to capitalism written by a political economist. However, the number of sources used in Bičanić's account is not below many a work of history. Furthermore, the staying power of his interpretation of the transition is much greater than that of Dobb, whose work on the rise of capitalism

---

¹ Alexander Anievas – Kerem Nişancıoğlu, *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*, London 2015. See the most recent symposium on *How the West Came to Rule in Historical Materialism*, 23, 3, 2018.

² Terence J. Byres, "Rodney Hilton (1916–2002): In Memoriam", *Journal of Agrarian Change*, 6/1, 2005, 3-4, <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2006.00113.x>.

³ Vladimir Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)* [Two Centuries of Croatian Economic Development (1820-2005)], Zagreb 2012.

was supplanted by later contributors to the debate. In the case of Bićanić, one struggles to find a comparable account of the Croatian transition to capitalism almost 70 years after the publication of the *Period of Manufacture*. This problematic has been altogether abandoned in Vladimir Stipetić's comprehensive economic history of Croatia, written in the vein of quantitative economic history.³

In the following, I will first give an overview of Bićanić's interwar writings. They are relevant to the subsequent discussion not only because Bićanić later argued that the transition to capitalism finished only in 1946,⁴ but also because Bićanić employs interpretive strategies that are present in his later interventions written within a Marxist framework. I then engage in a critical examination of Bićanić's writings on the transition. Although Bićanić's contribution to the understanding of this process in Croatia is of great value, I argue that his conception of capitalist development is problematic and inconsistent, leading to contradictions in his account. More specifically, Bićanić does not provide an explanation of the Croatian transition to capitalism due to a stagist argument, lays too great an emphasis on the Austrian tariff policy to explain Croatia's underdevelopment, thus neglecting the limitations on development imposed by social property relations, and provides a contradictory interpretation of economic thought. I argue that some of these arguments have not been overcome greatly due to the reliance of Croatian historiography on modernization theory. I conclude that a more satisfactory account of the transition and its aftermath could be achieved by an engagement with world-systems analysis (WSA) and uneven and combined development (UCD).

2. Political economy of interwar Yugoslavia

The Great Depression that undermined Yugoslavia's already difficult economic position left a scar on Bićanić personally since his father had to declare bankruptcy, a course of action he tried to hinder in vain by selling his book collection. A member of the Croatian Peasant Party and a staunch critic of the regime, Bićanić had to face further difficulties. He was stripped of his doctoral title in political economy earned at the Law Faculty in Zagreb and sent to Mitrovica prison for 3 years, the reason being pamphlets written against King Alexander.⁵ The trials of jail were later represented by Bićanić in his *Kako živi narod (How the People Live)* as an eye-opening experience that exposed all the inadequacies of the Croatian intellectual elite, which, with its eyes fixed on the Western world, was wholly ignorant of the experience of the largest majority of their own fellow Croats – the peasants:

Our gentlemen know more about cultural developments of Vienna and Paris than about cultural developments in Čučerje and Posavski Bregi situated ten kilometers from Zagreb. They know more about political ideologies of the English and Germans

⁴ Rudolf Bićanić, "Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj" ["Economic Base of 1903 Events in Croatia"], in: *Economic Base and Other Works*, eds. Ivo Bićanić – Uroš Dujšin, Zagreb 1995, 292.

⁵ Michael Kaser, "Preface", in: Bićanić, *Economic Policy of Socialist Yugoslavia*, Cambridge 1973, VII; Uroš Dujšin, „Prof. dr. Rudolf Bićanić, 1905-1968“, in: Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi [Economic Base and Other Works]*, eds. Ivo Bićanić – Uroš Dujšin, Zagreb 1995, 500.

than they are familiar with the thoughts of the Croatian peasant regarding the state and economic order. They deal with the economic problems of the Far East, rather than to inquire how and from what activity do the peasant and the worker in the nearest surrounding live from. Even then, when it is most nationalist, our intelligentsia is so only formally, in principle, but not in reality. When it is most social, it is so in doctrines and abstractions. Not only that little is known about real life of the people, but very often wrong conceptions of it arise. It is painted in a manner as it used to be, or how someone prefers to paint it, and not as it really is.⁶

In order to demonstrate to the reader how life in the village “really is”, Bićanić engaged in a substantial amount of travel, mostly carried out on foot, across the Croatian countryside. The reader is reminded of his privileged epistemological position as a direct observer who gathered most of his data by interaction with villagers. But empirical observation is not enough. Bićanić also asserts his superior interpretative framework. Since peasant culture serves the intellectuals as an aesthetic object, transformations of rural life are sought within the cultural register. What is missing is the recognition that rural life is a social phenomenon that needs to be related to the society as a whole. This perspective shields Bićanić from the “fantasies” of ethnographic research.⁷ But there was more. Research represented in the book was only conceivable due to the fact that the peasants could confide in Bićanić, which is made possible when the peasants “realize and feel that you are one of them, completely theirs.” After this bond is established, the identity of the observer is, of course, immediately transformed as well. He cannot but “feel their troubles as his own, and their struggle as his own. He cannot but become one with them.”⁸

What analysis did this shift in epistemology bring about? Bićanić put forward the argument that the reason for the dire straits of the peasantry lied in the exploitation inherent in the capitalist mode of production, a system that is incapable of solving the peasant question.⁹ It only increased the exploitation of the peasantry.¹⁰ The often disparaged “gentlemen” are represented as “servants” of the West, extracting the resources of their society to the benefit of their Western overlords.¹¹ Within the country the local merchant class is taken to task as the most exploitative class, a feature considered characteristic for early capitalist development. These merchants usually control the local banks, which, rather than furthering the development of agricultural productivity via cheaper credits, have only strengthened the hold of merchant capital over the peasantry.¹² These developments are most acutely felt in the so-called “passive areas” (“pasivni krajevi”) – Lika, Dalmatian hinterland, western Hercegovina – that take center stage in *How the People Live*. The greater the backwardness, the greater, ironically, argued

---

⁶ Bićanić, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima* [*How the People Live: Life in Passive Regions*], 1, Zagreb 1936, 4. All translations, if not otherwise indicated, are mine.

⁷ *Ibid.*, 5, 96.

⁸ *Ibid.*, 8.

⁹ *Ibid.*, 38.

¹⁰ *Ibid.*, 19.

¹¹ *Ibid.*, 125-126.

¹² *Ibid.*, 79-83.

Bićanić, the dependence on the market.¹³ Landlords are not forgotten either. Trapped in their “feudal understanding”, they cannot see that the wages given to rural labor are insufficient for costs of life.¹⁴

To reverse this course of events, Bićanić argues for peasant autarchy. Breaking ties with the world market is one of the first steps to be taken.¹⁵ Proletarianization of the peasantry should be blocked by abolishing foreclosures on peasant property, and peasant *zadruga* – communal organization already present in precapitalist times – is evoked several times throughout the text as a solution to peasant woes.¹⁶ This results in substantial frictions in the text. Bićanić himself ridicules “romantics” who cannot grasp why the peasants are leaving this form of association. He tries to overcome this contradiction by arguing that *zadruga* will receive a new lease of life after a certain level of development is reached. This traditional organization is to be revived under more advanced socioeconomic relations as, once more, the most viable organizational form for the peasants. This is exactly why *zadrugarstvo* is strongest in more developed parts of Croatia. The same process can thus only repeat itself in passive areas, with the beneficial assistance of the Croatian Peasant Party, which is seen as crucial in “awakening” the consciousness of the peasantry in passive areas, a catalyzer in a natural process.¹⁷

While the life of the peasantry lay at the forefront of *How the People Live*, it was accorded a more marginal position in *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* (*The Economic Base of the Croatian Question*), a work whose first edition was confiscated and the second published and prefaced by Vladko Maček, the leader of the Peasant Party negotiating with Belgrade on creating an autonomous Croatian unit within Yugoslavia.¹⁸ The insights of a quasi-anthropologist are here replaced with the perspective of a political economist, statistics rather than people’s experiences being the main source of reference. Bićanić argued that the political economy of Yugoslavia was tilted foremost against its most developed parts (Croatia, Slovenia, Vojvodina). But neither were all the underdeveloped areas spared, with Macedonians especially enduring extreme hardship. The entire Yugoslavia was subservient to the interests of “Srbijanci”, the population of Serbia. Furthermore, within Serbia itself, the parasitic elite tied to the oppressive state apparatus enjoys a significant increase of in wealth with no concern for their own countrymen.¹⁹

Even though the title refers to Croats, the text appeals to a wider audience. Internally, the coalition between Croatian Serbs and the Peasant Party demanded this, while on the level of Yugoslavia it is stated that a natural alliance should be formed amongst the most developed areas.²⁰ But it is up to Croatia to change the existing relations for the better. Enjoying the patronage of civilized Habsburg rule, granted substantial autonomy within

¹³ Ibid., 79-80.

¹⁴ Isti, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima* [*How the People Live: Life in the Passive Regions*], 2, Zagreb 1939, 18.

¹⁵ Isti, *Kako živi narod*, 1, 50, 72.

¹⁶ Ibid., 20, 54, 87-88.

¹⁷ Ibid., 106, 109, 120.

¹⁸ Dujšin, “Prof. dr. Rudolf Bićanić”, 500-501.

¹⁹ Bićanić, “Ekonomska podloga hrvatskog pitanja”, 7-9.

²⁰ Ibid., 13.

Hungary, achieving a respectable level of development, Croats were shocked by the primitive environment they were forced to suffer under in Yugoslavia. Robbed of its former autonomy, reins of power concentrated in Belgrade with no representatives of Croatian interests, save for a few token Croats, its nationality negated, forced to pay for the debts and development of Serbia under the banner of national unity while its own population in underdeveloped areas received no aid to speak of, humiliated by the Serbian-dominated state apparatus, Croatia was almost reduced to a colony of Serbian imperialism.²¹ But it is an inverse colonialism, for the most developed are exploited by the less developed ones via the state apparatus, which Bićanić characterizes as:

One colossal, inert, lazy, indifferent, desperately formalistic, slow to react, unpractical, irrational and ignorant, and yet terribly expensive bureaucratic apparatus with Oriental traditions, methods and morality, that can only be put in motion with "grease", which is sustained by personal protections or suffers from personal and party vengeance, and which holds in its hands the whole of power from the largest state businesses, works and contracts, to the most petty corruption of hiring and transferring state employees or issuing craft permits...²²

Continuing in the Orientalist idiom, Bićanić argued that the primitive "Balkan-Levantine" machinery was being transformed into a more efficient vehicle for exploitation after the dictatorship was introduced in 1929, thus presenting an even a greater danger for Croatia.²³ Political and economic autonomy is the only exit out of this predicament. Yugoslavia has to be reshaped in a new federalist mold. In this context, comparisons with the Habsburg Monarchy return. Unsatisfying as it was for Croats, the autonomy enjoyed under dualism is used as a vantage point from which to reconsider political relations within Yugoslavia.²⁴ While Serbian imperialism will surely resist this change since its main aim is to change economic relations to the benefit of Serbia by relying on unequal power in politics, a reorganization of the system is still inevitable. This is so, Bićanić argued, because Serbian imperialism does not have a sufficiently large economic base. It is at this moment that the peasant returns. The system will break when it lays its parasitic hands on this lifeblood of the economy. Then a point of no return will be reached, with unpredictable consequences.²⁵

3. Transition to capitalism in the Habsburg Monarchy

His post-war writings were written in a different register and framework, but, as we shall see, some arguments employed in the interwar were retained. After a stint as the representative of Yugoslavia at UNRRA, where he secured substantial aid,²⁶ Bićanić turned

---

²¹ *Ibid.*, 23-38, 67-68, 103.

²² *Ibid.*, 82.

²³ *Ibid.*, 54, 203.

²⁴ *Ibid.*, 210-211.

²⁵ *Ibid.*, 213, 217.

²⁶ Dujšin, "Prof. dr. Rudolf Bićanić", 501.

to a university career. Considering the fundamentally different political circumstances, it is not surprising that Bićanić's first major postwar contributions were within the discourse of history, far removed from the politically charged works of the interwar. At the time a debate on the origins of capitalism was springing up in Western Marxism, a problematic that tied in well with Bićanić's interwar writings and, in a more mediated fashion, with his political ideology in which the scorn of "gentlemen" and "servants" of the West was commonplace while sympathies were reserved for the exploited. His stay in Britain as a representative of the Peasant Party at the government in exile helped him to familiarize himself with Dobb's major contribution. Engagement with Marxism resulted in a more developed account of capitalism and to the abandonment of elements of agrarian utopianism of his earlier writings. This is especially evident *vis-à-vis* the *zadruga*, which is relegated to a stagnant non-capitalist sector slowly incorporated by the growing capitalist one.²⁷ But Marxist texts that Bićanić relied on were not fully absorbed, which resulted in a conceptualization of the transition to capitalism that was inconsistent.

The difficulties involved with the assimilation of Marxist texts were perhaps compounded by his partial reliance on Dobb's *Studies on the Development of Capitalism*. The great advantage of this account was the demonstration of the limitations of a perspective focused on trade as the solvent of capitalism. For Dobb, this meant abstracting away the specific relations of production of feudalism that determined the type of reaction to different trends in trade available to the social classes of feudalism. Growth of trade, which is not inimical to feudalism, could not in itself dissolve feudalism as it did not entail changed relations of production. And change in the relations of production could come from a direct clash between a class of capitalist producers and feudal lords.²⁸ Several problems with Dobb's argument that Robert Brenner brings to the fore are worth considering. As Brenner points out, Dobb seems to vacillate between the limiting effects of relations of production and the ability of productive forces to develop under them. Dobb's interpretation is contradictory in this sense because he sees feudalism as essentially dead at the end of the late medieval crisis but still argues that the revolution was necessary in mid-17th century to overthrow it. However, his own dates suggest that it was capitalism rather than feudalism that was responsible for the development of the productive forces. Aside from this problematic causality, Dobb also uses a version of class essentialism whereby petty commodity producers develop productive forces while landlords hinder them, not taking into account the possibility that the nature of relations of production simply forced landlords to adapt to the rigors of the market. Dobb's account also seems to exhibit mild signs of economic reductionism and determinism when he suggests that the capacities of the feudal lords to engage in class struggle should be secondary to the consideration of economic factors when examining the transition to capitalism. This is problematic for two reasons. One is that it is hard to find more important factors than the capacity of the lords and feudal states to wage class warfare for the maintenance of feudal relations of production. The second is that the nature of surplus extraction was extra-economic and any separation between politics and economics, also problematic in capitalist societies

²⁷ Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)* [*Period of Manufacture in Croatia and Slavonia (1750-1860)*], Zagreb 1951, 38-39; Isti, "Ekonomska podloga događaja 1903.", 294-295.

²⁸ Maurice Herbert Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Rev. ed., New York 1963.

where there is a separation between the two, is particularly debilitating when analyzing pre-capitalist modes of production.²⁹ Brenner seems to downplay another aspect of Dobb's interpretation, and that is, despite continuous reservation on the issue, that trade and towns are an important part of the story of transition.³⁰ It is a very difficult operation, even putting aside the contradictions in Dobb's argument, to provide an account of the transition where relations of production in agriculture are coupled with a discussion of trade in a unified perspective.

Bićanić further muddied the waters by an overly strong commitment to stagism and a definition of capitalism that appears incompatible with the advances made by Dobb. None other than the Great Dialectician Joseph Stalin is quoted to explain why societies transitioned to capitalism: "Why was it that capitalism smashed and destroyed feudalism? Because it created higher standards of productivity of labor, it enabled society to procure an incomparably higher quantity of products than could be procured under the feudal system, because it made society richer."³¹ Astonishingly, Bićanić decided to simply ignore a rich discussion of the transition to capitalism in *Studies in the Development of Capitalism* – indeed the main theses of the book are never discussed – and instead chose Stalin's casual remark on the issue.³² Bićanić then invokes Marx, Lenin and Dobb to introduce manufacture as a specific period in the development of capitalism. Bićanić argues that manufacture is a transitional form of production between handicrafts characteristic of feudalism and the machinery characteristic of industrial capitalism. Aside from being a period in the development of capitalism, Bićanić considered it also distinguished by the fact that feudalism is dominant and capitalism is emerging, and that manufacture is dominant over other modes of capitalist production.³³ However, although manufacture is undermining the existing mode of production, the productivity in manufacture is still insufficient to overcome it. In a paradoxical formulation, although "crushing" the feudal relations of production, manufacture was in no position to change them. This was the task of the industrial production.³⁴

Further conceptual difficulties are brought in with a definition of capitalism that does not contain any reference to relations of production. Feudalism is defined as a "sum" of economic units which are operating in conditions of a natural economy. Capitalism on the other hand is a "system of economic units, connected via the process of social production, i. e. territorial division of labor. In it, the single unit depends on the other, and so they exchange their products on the market."³⁵ Manufacture plays a key role in furthering the development of this social production, leading to the formation of a national market.³⁶ Al-

---

²⁹ Robert Brenner, "Dobb on the Transition from Feudalism to Capitalism", *Cambridge Journal of Economics*, 2, 1978, 122, 124, 126, 128, 136.

³⁰ Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, chap. 2.

³¹ Joseph V. Stalin, *Problems of Leninism*, Moscow 1954, 664; Bićanić, *Doba manufakture*, 1.

³² This is perhaps explicable by a strategy of ideological mimicry. However, stagism characteristic of Stalinism had a profound impact on Bićanić's account of the transition.

³³ Bićanić, *Doba manufakture*, 2.

³⁴ *Ibid.*, 3.

³⁵ *Ibid.*, 10-11

³⁶ *Ibid.*, 11, 179.

though implicitly linking social division of labor with the division of labor within economic units, these potential connections are not discussed while relations of production under feudalism are ignored. But for Marx, the formation of the national market is based on the dialectics between social division of labor and the economic units that continually cut costs as a result of competitive accumulation based on wage labor. Indeed, the division of labor in manufacture is to Marx a consequence of an already achieved division of labor.³⁷ Manufacture is naturally benefiting from the creation of the world market and the colonial system, processes forming a part of primitive accumulation. But a crucial aspect of primitive accumulation was the formation of wage labor,³⁸ a point that Dobb refers to as well.³⁹ Without it, capitalist production cannot take place. Bićanić appears to have ignored these aspects of Marx's argument. They would seem to pose the question of how manufacture potentially led to different results in areas that did not have capitalist relations of production as its development was hindered by different social property relations. Bićanić undermines his conceptualization of manufacture when he argues that manufacture was a dominant form of capitalist production in 17th century England, which already had capitalist relations of production.⁴⁰ This argument is also at odds with the one that it was the industrial revolution which had to introduce capitalism. How so when England was capitalist before it?

However, relative marginalization of Marx's original arguments, some of which turned out to be incorrect, is certainly no guarantee that an interpretation of the transition should be wrong. Let us see if the analysis of the political economy of Croatia corresponds to the theoretical framework introduced to sustain Bićanić's argument. The expected results of the period of manufacture could be summarized as follows. The transition to capitalism should have followed the path of ever greater dominance of manufacture, which brought in ever more labor from the feudal sector and generated ever greater demand. A whole new capitalist system emerged alongside feudalism and when sufficiently developed, as expressed in the existence of a national market of interconnected economic units, it overthrew feudalism and replaced it with relations of production more conducive to the development of productive forces, potentially in a revolution led by the national bourgeoisie.

Yet there is barely a trace of these developments in Bićanić's account of the Croatian transition to capitalism. Almost at the very outset, Bićanić states that manufacture was merely a "baroque façade" consisting of "the refinery of colonial sugar, silk production and the making of oak staves for the export of French wine". Behind this facade lay the reality of feudalism and serfdom.⁴¹ Such a major discrepancy between the conception of capitalist development and the reality of Croatian political economy required an explanation as to why capitalism was incapable of bringing about social change in line with Bićanić's conception of capitalist development.

One strategy Bićanić employs to account for this deviation from the supposedly natural path of development is to introduce an external agency that prevented capitalism from flourishing in Croatia. That external agency is Austrian absolutism. From the benevolent

---

³⁷ Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, 1, London 1990, 480, 473.

³⁸ *Ibid.*, 875.

³⁹ Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, 223.

⁴⁰ Bićanić, *Doba manufakture*, 3.

⁴¹ *Ibid.*, 4.

rulers of the interwar writings, Habsburgs now bear the brunt of criticism for Croatia's underdevelopment. Through their customs policy they have reduced both Hungary and Croatia to "colonies".⁴² Although the local nobility was not in the position to pay taxes as it presided over a social formation at a lower level of development than regions in Austria, this mattered little to Habsburgs who imposed a higher tariff on Croatian and Hungarian agricultural products to compensate for the unwillingness of the local nobility to pay taxes. Perhaps more importantly, they had introduced even higher tariffs on the exports of manufactured products from Hungary and Croatia to the western parts of the monarchy, substantially hindering development of manufacturing.⁴³ Bićanić went as far as to state that the development of Rijeka, a free port with a solid manufacturing base, shows well how Austrian tariffs were "suffocating" similar developments in the rest of Croatia.⁴⁴ Local agencies are taken to task as well, in an echo of the interwar critique of Croatian political economy. Capitalists were incompetent, leaving the exploitation of forests to foreign capital, in relation to which they played a "second- and third-class role".⁴⁵ Even though some gained a level of independence, local merchants were essentially agents of foreign firms. Unable to comprehend the changing times, they were swept away in the period of industrial revolution.⁴⁶ The landlords receive a treatment that seems to cover the entire gamut of possible arguments. At times, they are engaging in capitalist production simply by the virtue of participating in "world competition", even though the estates of Croatian nobles are not productive enough to withstand the pressure of other peripheral producers (Egypt, Russia, Romanian Principalities).⁴⁷ They sometimes use a "combination" of the organization of labor in manufacture with serf labor. But they are also mere "unnecessary parasites" after the transition to capitalism, using the profits for their own consumption, with only few transitioning to "agrarian industry".⁴⁸ In other places large estates seem synonymous with "feudal organization."⁴⁹

Bićanić's argument regarding tariffs hindering development of Croatia and Hungary may seem appealing to many, from 19th century actors such as Kossuth to Hungarian and Croatian historians, but it is an argument that appears less convincing when placed under closer scrutiny. For when it comes to taxation, Croatia and Hungary were at the very bottom of the table in the Habsburg Monarchy.⁵⁰ The damage these areas incurred from tariffs still left them with more than enough to spare. Even if we would make the absurd assumption that all the tariff payments in 1847, when the volume of trade was much greater than in the former decade and the damage incurred was therefore greater too, were paid by Croatia and Hungary, they would still have been left with millions of f.

---

⁴² Ibid., 191, 231.

⁴³ Ibid., 196-203.

⁴⁴ Ibid., 225.

⁴⁵ Ibid., 227.

⁴⁶ Ibid., 119, 349-350; Isti, "Ekonomska podloga događaja 1903.", 227.

⁴⁷ Isti, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* [*The Beginnings of Capitalism in Croatian Economy and Politics*], Zagreb 1952, 71-73, 79-80.

⁴⁸ Isti, *Doba manufakture*, 248.

⁴⁹ Ibid., 292.

⁵⁰ Harm-Hinrich Brandt, *Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848-1860*, 2, Göttingen 1978, 1083.

more than in the case that they had had to pay taxes on the level of the less developed members of the Austrian customs union.⁵¹ The fact that the exporters paid a mild tariff pales in comparison with the massive advantages enjoyed under the system of very low taxation in general and no taxation at all for the nobles and aristocrats who exported their goods to the Austrian part of the Monarchy. This is even more so for narrow Croatia (comprising three counties in northern Croatia and excluding Slavonia), which enjoyed a reduced tax rate in the Hungarian Kingdom.⁵²

The problematic nature of the argument that the tariff system was a major factor in the underdevelopment of Croatia becomes even more evident when we compare Croatia and Hungary with areas with very similar social property relations whose exports were not hindered by tariffs. In Poland, the late medieval grain boom led to the greater use of extra-economic coercion as the nobility responded to increased market opportunities. The strengthening of serfdom resulted in disastrous consequences for Poland's development. Greater extraction of surpluses from the peasantry weakened the internal market, while the availability of unpaid labor hindered innovations in agriculture. Tying the peasantry to the land undermined the development of the cities and reduced the supply of labor. Although Poland's ruling class did naturally not introduce a tariff on its own exports, the manner of surplus extraction was so debilitating on development that the Polish landowners found it hard to respond to later increases in demand.⁵³ Then there are the Romanian Principalities that gained access to the world market after the Treaty of Adrianople in 1829. As in Poland, the export to the world market led to increased use of extra-economic coercion. Here again the lack of tariffs did not prevent the Principalities from achieving a rather abysmal developmental record.⁵⁴

Fundamentally different developmental trajectories of (semi)peripheries that had capitalist social property relations provide additional support to the argument that social property relations have to be considered as important when discussing uneven development under capitalism when extra-economic coercion prevailed in many regions of the capitalist world-system. We may take the example of two (semi)peripheries that moved to the core at the time when Croatia and Hungary were being "underdeveloped": the United States and Scotland. The GDP per capita of the then British colonies in America and the part of the Spanish empire that was to become Mexico was not very much apart at the beginning of the 18th century. Hundred years later the US became a far more developed country.⁵⁵ The difference between the future US and Eastern Europe also grew substantially even though both were peripheral producers in the early modern period. What differentiated the United States from Eastern Europe was the "empty" land conquered through massacre on which petty commodity production was established. By the period of our interest, mid-19th

⁵¹ Joseph Hain, *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, 2, Vienna 1853, 512-513.

⁵² János Varga, *A Hungarian Quo Vadis: Political Trends and Theories of the Early 1840s*, Budapest 1993, 91.

⁵³ Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, 1/104, 1977, 67-70; Robert A. Denemark – Kenneth P. Thomas, "The Brenner-Wallerstein Debate", *International Studies Quarterly*, 32/1, 1988, 47-65.

⁵⁴ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London 1986, 392.

⁵⁵ David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are so Rich and Some so Poor*, London 1998, 292.

century, the United States, excluding the South, was a world apart from Eastern Europe in terms of economic development and would even begin to outcompete the region on the European market, despite enormous distances, as it was by then a fully capitalist economy. It is next to impossible to ignore local relations of production and the development of a robust internal market when discussing the shift of the US to core position. Protectionist policies aided this, but they could only have worked due to the fact that the conditions for their positive effects were already there. This comparison becomes even more telling when we throw a glance at the American South, far and away inferior in terms of productivity growth, with a very weak internal market, trapped in the underdevelopment dictated by a political economy that was detrimental to the long-term prospects of the region.⁵⁶ Scotland also demonstrates how social property relations could have a major impact on a region's developmental prospects. Still in mid-18th century, Scotland was a relatively backward society.⁵⁷ However, when it was freed from feudal constraints and started to operate as a capitalist economy, it caught up with England as early as the beginning of the 19th century by borrowing the most advanced means of production.⁵⁸ The weight of social property relations is also evident within the Monarchy. Lombardy paid around thirty percent of total agricultural production in taxes, much more than Hungary and Croatia that paid around six times less, but was still far more developed than any region in Hungary. This was so because Lombardy had a developed capitalist agriculture by the end of the 18th century and its more dynamic economy could thus sustain much higher levels of taxation.⁵⁹ The tariffs seem to appear onerous to Croatian historians precisely because of the sheer underdevelopment of Hungary and Croatia.

The contrasting cases of Poland and Romanian Principalities on the one hand and the US, Scotland, and the Italian provinces of the Monarchy on the other, strongly suggest that other factors aside from "colonial" policies might lie behind the (under)development of a region. Thus, although the abolition of the customs toll in the Monarchy would have increased the resources of the landlords, it is hard to argue that those resources would have been used for investment in productive activity that would have led to a convergence in development. Considering the weight of social-property relations on the entire economy, the relative impact would have probably been marginal, barring a complete overhaul of social relations, a course of action the landlords were not willing to embark upon. Core-periphery relations need not always arise due to strategies of underdevelopment pursued by the core so as to further greater capital accumulation in its territory. Social-property relations might be responsible as well as areas with extra-economic coercion integrated into the world market necessarily undergo underdevelopment. This seems to be a major factor determining the development/underdevelopment of an area in the context of a capitalist world-system characterized by the use of extra-economic coercion in the periphery.

---

⁵⁶ Charles Post, *The American Road to Capitalism: Studies in Class-Structure, Economic Development and Political Conflict, 1620-1877*, Haymarket Books, 2012.

⁵⁷ Neil Davidson, *The Origins of Scottish Nationhood*, London 2000, 56.

⁵⁸ Isti, *Discovering the Scottish Revolution 1692-1746*, London 2003, 275.

⁵⁹ Dylan Riley, "Privilege and Property: The Political Foundations of Failed Class Formation in Eighteenth-Century Austrian Lombardy", *Comparative Studies in Society and History*, 45/1, 2003, 194-199, <https://doi.org/10.1017/S0010417503000094>.

While neglecting the rather rigid framework social-property relations imposed on the development of Croatia and trying to explain underdevelopment via “colonial policy”, Bićanić had somewhat neglected, as virtually all economic historians, an area nominally under the jurisdiction of the Croatian Kingdom yet directly subjected to administration from Austria: the Military Frontier. Although aware of the underdevelopment of the Frontier, Bićanić did not integrate it into a comprehensive account of uneven development in Croatia. Coming into being as a result of a clash between a developed tributary formation of the Ottomans and Austrian absolutism, this peculiar formation where *zadrugas* were kept alive to provide soldiers for the empire is arguably precisely the area where the underdevelopment is to be attributed to an external agency. Here the *zadruga* was kept on life support by legal fiat and a complex system of tax breaks, exemptions, and fiscal transfers. The Frontier society was to serve the empire by being deliberately kept in a state of low development as any socioeconomic differentiation would have sounded the death knell of this vast military camp since it would have undermined its social base. The social laws of motion were to an extent “suspended” by the Austrian state to keep the large production units that could provide a surplus of soldiers in place. An institutional setup was created that was geared towards hindering rather than furthering development. Consequently, as Drago Roksandić argues, the Frontier was doomed to be an undeveloped agricultural society and social change had to be exogenous.⁶⁰ Considering that other soldiers drew their wage all the time and the *Grenzers* were paid only when employed outside the Frontier, the Austrian state extracted, in a mediated fashion, a great amount of resources that could be productively used in other parts of the Monarchy. Taking into account how much cheaper the soldiers from the Frontier were, the troop levels maintained and the average military budget in the *Vormärz*, the transfer of value seems to be comparable to the entire tax for Croatia, Hungary and Banat.⁶¹ In the Frontier, it was the interplay between capitalism and geopolitical competition that brought about the coming into being of a society whose backwardness was a direct outcome of state agency. Perhaps because it was so mediated that the transfer of value remained ignored by economic historians. But if one wishes to target Viennese policy, this seems the place to do it.

Be that as it may, Bićanić’s account seems seriously undermined by the fact that Austrian tariffs are not sufficient to explain the great differences in development between Croatia and Hungary and more developed areas of the Monarchy. There is, however, another interpretative strategy that Bićanić resorts to and that is to account for the underdevelopment in Croatia by a shift in the characterization of capitalist development:

Capitalism exhibits in Croatia during the period of pre-industrial manufacturing its basic contradiction of expansion of production, and reduction in the expenditure

⁶⁰ Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 1, 182.

⁶¹ Brandt, *Der österreichische Neoabsolutismus*, 603, 605-606; Carl Bernh – Ritter von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*, 2, Vienna 1823, 552; Mirko Valentić, “Osnovni problemi u ekonomici Hrv.-Slav. Krajinie od 1850.-1873” [“Basic Problems in the Economy of the Cro.-Slav. Frontir 1850-1873”], *Historijski zbornik*, 17, 1965, 89; Karl Kaser, *Freier Bauer und Soldat: Die Militarisierung der agrarischen gesellschaft and der kroatisch-slavonischen Militärgränze (1535-1881)*, Wien 1997, 392-393.

basis. The capitalist mode of production spreads more to the production of iron for exports, rather than on manufacturing scythes, hoes and axes; on exporting staves, and not on making wooden furniture; on export of flour and pasta, while the flour for domestic usage is grinded in village mills. Capital is invested in the production of silk for export, and not in the production of flax and hemp for local consumption. Capitalists produce colonial sugar, and not domestic honey; potash, and not the salt from the sea for home consumers, who suffer from salt shortages.⁶²

Bićanić tries to support his argument by a reference to Lenin, who seems to argue for exactly the opposite, stating that capitalism would develop a home market.⁶³ Perhaps the transition to industrial production, equated by Bićanić with the capitalist mode of production, would remedy this situation. Yet Bićanić is again forced to state the opposite. Once more, capitalist production serves the foreign market-but now to an even greater extent.⁶⁴ Aside from being a significant departure from the notion of capitalist development introduced at the beginning of *The Period of Manufacture*, this conception begs the question where those external markets are to be found if this is characteristic of capitalist societies in general. Bićanić thus vacillates between two incompatible versions of capitalist development. They can, however, be reconciled by leaving the confines of the nation-state as the unit of analysis and turning our eyes to the totality of the capitalist world-system. This perspective was already present in Lenin, whom Bićanić heavily relied on. According to Lenin, capitalism was marked by uneven development where the core areas of the world-system dominate the peripheral ones, with an intermediary layer of countries like Russia that could partially emulate the Western societies but not recreate its social structures. By the late 19th century the path to core development was closed off to most countries of the world-system.⁶⁵ This perspective was, of course with some differences in relation to Lenin, developed to new heights in WSA.⁶⁶ In this framework, the core countries correspond well to Bićanić's first definition of capitalism as a mode of production. The peripheral formations correspond to the second. And Croatia was a peripheral social formation.

Bićanić's error was to frame the transition in the language of stages, a perspective that was bound to disappoint. For there were no stages to be reached as a great part of the capitalist world-system was characterized by externally oriented economies which were appendages of the core economies. They were not appendages because of an incomplete transition and the like, but precisely because of the manner of their integration into the capitalist system. In Samir Amin's words, peripheral economies were "disarticulated", characterized by the absence of a feedback loop between sectors generating a robust internal market.⁶⁷ Yet, I have argued that social property relations were a major factor in

---

⁶² Bićanić, *Doba manufakture*, 183.

⁶³ Vladimir I. Lenin, "The Development of Capitalism in Russia", in: *Collected Works*, 3, 4th ed., Moscow 1977, 37-39, 69.

⁶⁴ Bićanić, *Doba manufakture*, 225-226.

⁶⁵ Davidson, *We Cannot Escape History*, Chicago 2015, 163-167.

⁶⁶ For a short introduction see: Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, Duke University Press Books, 2004.

⁶⁷ Samir Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, 1, Paris 1970, 31-42.

determining the manner of the incorporation into the world-system. There thus appears to be a contradiction between arguing that social property relations explain unevenness and the lack of convergence after their introduction. This is only an apparent contradiction as the later transitions to wage labor could no longer have the same effect since this system of social property relations was being generalized throughout the world-system and because the capitalist mode of production itself generates unevenness in development. Social property relations were important in an earlier distribution of positions in the core-periphery structure but were in no position to overcome it. As Drago Roksandić put it in relation to the Croatian transition to capitalism, the abolition of feudal social property relations was taking place in an already formed core-periphery structure.⁶⁸ The developmental path was thus necessarily different.

Considering these problematic aspects of Bićanić's argument, it is not surprising that he does not explain the actual change to the new mode of production as he cannot find the social forces that led the transition to a new society. Stagism again proves to be a significant obstacle to an adequate interpretation. Bićanić sometimes suggests that there was an increasing share of wage labor and that the process of primitive accumulation was occurring on the land, without weaving these elements into a thesis on transition.⁶⁹ He thought that Croatian nobility was conservative because of small plots, bad land and competition from Hungary and Slavonia.⁷⁰ However, although he notes that the Croatian national movement, as well as Yugoslavism, lacked a material basis and was dominated by weak merchant capital, Bićanić still argues that the Illyrian movement should be seen as an attempt to create a national market.⁷¹

To support this argument Bićanić needs to show that there was at least a major discussion on overcoming the backwardness of Croatia by a transition to capitalism. Bićanić tries to provide this by a contradictory reading of what is universally considered the most important intervention in the discourse of political economy at the time: *Disertacija (Dissertation)* of Janko Drašković. Although noting how much Drašković's argument were shaped by the interests of merchant capital and landlords, he still claims that Drašković formulated an industrial policy.⁷² A similar assessment of Drašković's work is given by Stipetić in the most comprehensive history of Croatian economic thought where it is argued that Drašković saw industrialization as "a means of economic progress".⁷³ By this yardstick István Széchenyi was a protectionist and Lajos Kossuth a communist. Indeed, a comparison with Széchenyi's *Hitel (Credit)*, a bestseller of Hungarian political economy that was potentially a direct influence on Drašković's *Dissertation*, shows how conservative the text in fact was. For Széchenyi explicitly states, in contrast to Drašković, that the competition of other producers and high tariffs are not the cause of backwardness, but rather the numerous deficiencies of the social system, including the difficulty of raising

⁶⁸ Roksandić, *U Ninu i Danasu [In Nin and Danas]*, Zagreb 2011, 164.

⁶⁹ Bićanić, *Počeci kapitalizma*, 89, 94-95.

⁷⁰ Isti, *Počeci kapitalizma*, 120.

⁷¹ Isti, *Doba manufakture*, 11-12.

⁷² *Ibid.*, 335-336; Isti, *Počeci kapitalizma*, 147-150.

⁷³ Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli (1298.-1847.) [History of Croatian Economic Thought (1298-1847)]*, Zagreb 2001, 651.

productivity with serf labor. The developmental path to be followed, in accordance with his Smithianism, would be a strong internal market followed by growing exports. And the main class to blame for the backwardness of the country were the “affluent landowners”.⁷⁴ Széchenyi did not accept the implications of some aspects of his analysis and resorted to overemphasis on credit as a solution to developmental problems. He also articulated a meek political agenda. However, many elements of Széchenyi’s argument are virtually absent in Drašković, who had little to say regarding the limits on development imposed by feudal social property relations. This is incompatible with the claim that he was a proponent of an industrial policy—the conscious effort to structure economic activity in a manner that will facilitate industrial development—as this was incompatible with feudal social property relations. Indeed, Bićanić himself acknowledges that Drašković was silent on the issue of serfdom, “the main question of Croatia’s economic progress”.⁷⁵

His interpretation of the conflict between Hungarian and Croatian nationalism is more persuasive, even if some statements need to be qualified. Consistent with the arguments throughout his writings, Bićanić argued for the saliency of a world-systems perspective and outlined the contours of an argument that, if developed, would offer a way out of the stagism present in his interpretation of the transition to capitalism. Bićanić argues that the growing conflict between Hungary and Croatia from the 1830s onward should be related to the increased competition of peripheral producers on the world market. Especially Russian exports are seen as reducing prices on the world market and even outcompeting Croatian producers in the Adriatic harbors. This increased the competition on the internal market between Hungary and Croatia.⁷⁶ Even more importantly from situating local developments in the context of the world-system, Bićanić pointed out that the Hungarian gentry did not have access to the world market. This precarious position led it to recognize the importance of the local market and ally itself with industrial interests. But this market had to be extended for any industrialization strategy to be feasible, which meant absorption of Croatia into Hungary. Furthermore, Croatia was the path to the world market.⁷⁷ Bićanić also argued that jobs in the state apparatus were very important for the feudal class in decline. Thus, any Magyarization of Croatia was inimical to the class interests of Croatian gentry.⁷⁸

4. Towards world-systems analysis and uneven and combined development

Unfortunately, these insights did not form the basis of a theoretically controlled account of the transition to capitalism because of the abiding stagism in Bićanić’s argument, stagism that was a staple of scholarship in the period, both in the socialist bloc and the West. They therefore remain to be developed. However, there are still substantial obstacles in this regard. Although readers may consider the stagism of Bićanić’s interpretation outdated,

---

⁷⁴ István Széchenyi, *Hitel (Credit)*, Pest 1830, 110, 83-87, 100, 104, 134, 231.

⁷⁵ Bićanić, *Počeci kapitalizma*, 150-151.

⁷⁶ *Ibid.*, 146-147.

⁷⁷ *Isti*, *Doba manufakture*, 326, 331.

⁷⁸ *Isti*, *Počeci kapitalizma*, 153.

they would be wrong to consider this perspective relegated to the dustbin of history. For stagism has survived in not significantly changed form in modernization theory that was present throughout the 20th century Croatian historiography and is with us in this century too. Although uneven development under capitalism has clearly been a problem hardly unfamiliar to Croatian historians, the notion of the unevenness of development was substantially undermined, indeed at times cancelled, by explicit references to modernization theory.⁷⁹ An interpretative synthesis of these disparate elements is necessarily difficult to sustain and can result in inconsistent argumentation. Despite sometimes very nuanced arguments typical of historians, these theoretical commitments necessarily came with a high price. And while one might quarrel with the ambiguities of these accounts, even these have been completely abandoned in a more recent account of 19th century economic history by Vladimir Stipetić whose intellectual guide to the intricacies of Croatian history is... Walt Rostow.⁸⁰ The difference here is that while Bićanić felt compelled to provide a framework to actually explain the transition to a capitalist economy, this is no longer considered necessary. In this sense, Bićanić remains unsurpassed.

A part of these problems could be potentially resolved by a greater engagement with WSA, already present in Habsburg historiography,⁸¹ where one finds a powerful framework for the examination of unevenness under capitalism. But while WSA may provide a useful framework for analyzing unevenness, it might fall short from illuminating the process of transition itself as well as state formation accompanying it. As I have already argued in relation to the political economy of 19th century Monarchy, WSA seems ill-suited for explaining the peculiar state formation and transition to capitalism in the Monarchy due to the lack of historicization of different forms of politics as a result of the separation of the economic and the political, the explanation of state formation with the position in the capitalist world-system, and the neglect of articulation and combination between modes of production. Fortunately, a UCD perspective can address these shortcomings and account for both the transition to capitalism and state formation in Hungary by providing a perspective that takes into account both the specificity of the Hungarian social formation and the “world time” of the capitalist world-system.⁸² In the framework of UCD societies are analyzed in a multilinear and intersocietal perspective that goes beyond the societies conceived in the “ontological singular”. The societies’ reproduction is seen as necessarily dependent on other societies while the interaction of developmentally differentiated societies brings about social amalgamations in each society. Considering the uneven development between societies, the pressure of more developed ones (“the whip of external

⁷⁹ Mirjana Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* [Towards Croatian Civil Society: Social Development in Civil Croatia and Slavonia in the 1860s and 1870s], Zagreb 1992; Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918)* [Croatia on the Threshold of Modernization (1750-1918)], Zagreb 2000.

⁸⁰ Stipetić, *Dva stoljeća razvoja*, 211-212.

⁸¹ Andrea Komlosy, *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung*, Wien 2003; Isti, “Imperial Cohesion, National-Building and Regional Integration in the Habsburg Monarchy?”, in: *Nationalizing Empires*, ed. Alexei Miller – Stefan Berger, Budapest 2014, 369-429; Klemens Kaps, *Ungleiche Entwicklung in Central Europa. Galizien zwischen überregionaler Verflechtung und imperialer Politik (1772-1914)*, Vienna 2015.

⁸² Mladen Medved, “Trotsky or Wallerstein? Approaching the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century”, *East-Central Europe*, 45/1, 2018, 39-62.

necessity") forces laggards to skip stages in development, resulting in mentioned social amalgamations. As these societies have a different social structure, it is only natural that other agencies may be responsible for the introduction of ideological, organizational, and technological innovations ("substitutionism"). Indeed, capitalism, as Perry Anderson notes, was almost always introduced by the pre-capitalist landowning classes.⁸³ Any "pure" or "normal" path is made impossible by the very existence of the international. Depending on the characteristics of the borrower society, this time-compressed development may unleash the "privileges of backwardness" and result in catch-up with more developed societies (which, in turn, may suffer from "disadvantages of priority").⁸⁴ Together with a consequential theory of bourgeois revolutions, where outcomes rather than agents stand in the forefront,⁸⁵ UCD paves the way towards a theoretically controlled account of transition from a geopolitical perspective. This research agenda goes beyond the narrow confines of economic history as it provides an account of transition rooted in the examination of international determinations. The transition to capitalism does need not be exclusively focused on the "ripe conditions" at home, but rather on how the existence of capitalist societies forces emulation in non-capitalist, or not-fully capitalist societies. Here geopolitical pressures together with ideological and political shifts might matter more than the development of the market. Societies of capitalist modernity were supercharged with an overabundance of determinations, the market being just one of them.

Acknowledgements

I would like to thank Neil Davidson, Klemens Kaps and Stipe Mlikotić for their helpful comments. All mistakes are my own.

---

⁸³ Anderson, "The Notion of Bourgeois Revolution", in: *English Questions*, London 1992, 113.

⁸⁴ The literature on UCD is already voluminous. For useful introductions see: Anievas (ed.), *Marxism and World Politics. Contesting Global Capitalism*, London – New York 2010; Isti – Matin Kamran, "Historical Sociology, World History, and the 'Problematic of the International'", in: *Historical Sociology and World History. Uneven and Combined Development over the Longue Durée*, London – New York 2016, 1-30; Davidson, *We Cannot Escape History*, 155-175; Justin Rosenberg, "Why Is There No International Historical Sociology?", *European Journal of International Relations*, 12/3, 2006, 307-340, <https://doi.org/10.1177/1354066106067345>.

⁸⁵ For the most exhaustive account of bourgeois revolutions, including a discussion of consequentialism, see: Davidson, *How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions?*, Chicago 2012.

XIII.

TEORIJE I METODE

THEORIES AND METHODS

Mirjana Matijević Sokol
Hrvatski studiji, Sveučilište u Zagrebu

POMOĆNE POVIJESNE ZNANOSTI: JUČER, DANAS, SUTRA

U članku se propituju uloga i značenje pomoćnih povijesnih znanosti u hrvatskoj historiografiji u sadašnjem trenutku, s osvrtom na ulogu koju su imale u razvoju hrvatske povijesne znanosti. U najnovije vrijeme u historiografiji postoji tendencija da se specifična znanja guraju u drugi plan, a propitivanje i iskazivanje mišljenja dobilo je najširu moguću slobodu. No, bez obzira na sve pomoćne povijesne znanosti kao neophodno temeljno znanje i alat povjesničara, njihovo poznavanje i dalje je neprocjenjivo u istraživanjima pisane arhivske, literarne baštine i općenito spomeničke baštine. Naglasak je u ovom članku na nekim disciplinama čije mjesto i uloga u hrvatskoj historiografiji, kao i metodologija nisu još sasvim definirane. To su egdotika, kodikologija, heraldika i jednim dijelom hrvatska paleografija.

Ključne riječi: pomoćne povijesne znanosti, hrvatska historiografija, egdotika, heraldika, kodikologija, hrvatska paleografija

Kolega Drago Roksandić kao pročelnik Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu ranih 2000-ih godina davao je poticaj razvoju i širenju pomoćnih povijesnih znanosti (dalje: PPZ), omogućujući angažiranje vanjskih suradnika za širi spektar kolegija ovih specijalističkih disciplina, čije je ovladavanje nužno za temeljna povijesna istraživanja. Zbog toga se ovim malim prilogom priključujem kolegama i prijateljima Drage Roksandića u ovom Zborniku.

* * *

Neka aktualna pitanja prisutna su u ovom trenutku u znanstvenoj i akademskoj zajednici, a odnose se kako na skupinu znanstvenih disciplina koje nazivamo pomoćnim povijesnim znanostima tako i općenito na historiografiju u najširem smislu. Nekima je atribut „pomoćne“ u njihovu nazivu poticaj za obezvređivanje, ne držeći ih potrebnim u sudjelovanju u znanstvenom području povijesti, a ima i onih koji, s druge strane, podržavaju njihovu preveliku ekskluzivnost. Mislim da i jedni i drugi griješe. Već je odavno poznato da su one neophodan alat svakog povijesnog istraživanja, više ili manje potreban s obzirom na razdoblje, ali *potreban*, te da su temelj istraživanja koji ne utječe na interpretaciju. No, nema ni interpretacije bez onih spoznaja koje nude rezultati postignuti ovladavanjem i korištenjem ovim vještinama.¹

---

¹ Usp. Mirjana Matijević Sokol, „Pomoćne povijesne znanosti: jučer, danas, sutra“, u: *IV. kongres hrvatskih povjesničara 2012. Sloboda. Zbornik sažetaka*, ur. Tomislav Galović – Željko Holjevac, Zagreb 2012, 122-122. Sažetak referata održanog u sekciji Pomoćne povijesne znanosti na *IV. kongresu hrvatskih povjesničara 2012. godine* u Zagrebu.

Pomoćne povijesne znanosti skupina su znanstvenih disciplina koja se s vremenom širila. Jezgrom su bile i ostale paleografija, diplomatika i kronologija, a također i egdotka – arheografija, koja se na određen način još uvijek razvija i prilagođava potrebama, odnosno vrstama povijesnoga gradiva, ali i primjenama novih tehnologija. U drugi krug svakako idu heraldika, genealogija, sfragistika, veksilologija te epigrafija, ali i dio arhivistike koji se danas razlikuje od one moderne. Uvjetno rečeno, to bi bila tzv. povijesna arhivistika. Arhivistika se izdvojila u zasebnu znanstvenu disciplinu upravo zbog razvoja novih tehnologija. Postoji još čitav niz disciplina čije rezultate uzima u obzir historiografija, ali one nisu zbog toga same po sebi pomoćne povijesne znanosti. Tu zalazimo u prostor neophodne interdisciplinarnosti.

Ovaj je članak potaknut i novim trendovima koji ulaze u historiografiju kao moda i kojima PPZ zbog toga gotovo da smetaju ili su im nepotrebne. Čuje se da je metoda povijesnih istraživanja gdje PPZ imaju veliku ulogu potrošena. Ovakav stav daje potpunu slobodu u zaključivanju i stvaranju novih obrazaca mišljenja koji su poglavito svjetonazorski, a ne znanstveni. Zbog svega toga nužno nam se nameće pitanje: Kako dalje i koja je uloga PPZ-a?

U posljednjih dvadesetak godina mogli smo puno bolje iskoristiti nove okolnosti. A nismo, upravo zbog situacija i nesnalaženja u ustanovama koje su trebale osmišljavati i trasirati nove pravce i pristupe. No, kako je pojedinac uvijek nositelj iskoraka, tako su i ove discipline preživjele i ipak u nekim segmentima doživjele renesansu.

Velika je ostavština naših prethodnika u historiografiji na polju PPZ-a.² Hrvatski doprinos ovim disciplinama nalazimo već u monumentalnom djelu Ivana Lučića Luciusa *De regno Dalmatiae et Croatiae* (1666.). U njemu Lučić primjenjuje u praksi kritičku valorizaciju isprava³ prije samog definiranja znanstvenih metoda diplomatike.⁴ Daka-ko, PPZ su procvat doživjele u 19. stoljeću – kako u Europi tako i u Hrvatskoj – kada je na povijesnim vrelima utemeljena kritička historiografija. Početke nalazimo već u prikupljačkom radu Ivana Kukuljevića Sakcinskog,⁵ a potpunu znanstvenu afirmaciju i sustavan pristup u osnovanoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti (JAZU)/Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti (HAZU) u Zagrebu djelovanjem njezinih utemeljitelja Franje Račkoga,⁶ pa onda Tadije Smičiklasa⁷ i čitavog niza povjesničara

² V. članke: Ivan Jurković, „Tadija Smičiklas, profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 18, 2000, 145-157; Tomislav Galović, „Biobibliografski prilog o dr. Josipu Nagyu (1884 – 1981)“, *Arhivski vjesnik*, XLV, 2002, 227-265; Isti, „Miho Barada kao nastavnik pomoćnih povijesnih znanosti i profesor hrvatske povijesti“, *Povijesni prilozi*, 40, 2011, 45-61. Također usp. Isti, „O stotoj obljetnici utemeljenja Katedre [za pomoćne povijesne znanosti] (1908. – 2008.)“, *Pro tempore. Časopis studenata povijesti*, VI/6-7, 2009, 362-365; Марко П. Атлагић – Далибор М. Елезовић, „Помоћне историјске науке на југословенским и српским универзитетима – развој и перспективе“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLIII/1, 2013, 375-388.

³ Joannes Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami MDCLXVIII. Usp. Miroslav Kurelac, *Ivan Lučić-Lucius – otac hrvatske historiografije*, Zagreb 1994; Miljen Šamšalović, „Isprave iz vremena hrvatskih narodnih vladara u djelu Ivana Luciusa-Lučića“, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 6, 1969, 61-73.

⁴ V. Johannes Mabillon, *De re diplomatica libri sex*, Luteciae Parisiorum MDCLXXXI.

⁵ Matijević Sokol, *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*, Zagreb 2014, 41-45.

⁶ Isto, 47-53.

⁷ Isto, 55-62.

koje Akademija okuplja.⁸ Izdane su velike zbirke povijesnoga gradiva. Moramo se ponositi serijom *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* (MSHSM), kao i podserijama unutar nje, a napose Smičiklasovim *Diplomatičkim zbornikom Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* te serijama notarskih knjiga, statuta i djela pisaca. Iz rada na građi proizašli su udžbenici, priručnici i pojmovnici. Prednjače *Latinska paleografija* V. Novaka⁹ te *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* J. Stipišića,¹⁰ ali i neke više ili manje uspješne druge slične knjige.¹¹ Napisane su mnogobrojne osobito diplomatičke rasprave, koje su vrednovale pojedine dokumente na europskoj razini.¹² Ne treba zaboraviti ni rad na heraldičkoj baštini.¹³ Spomenut ću Ivana Bojničića-Kninskog,¹⁴ Emilija Laszowskog¹⁵ i Bartola Zmajića.¹⁶ Posebno ću se osvrnuti na neke od navedenih znanstvenih disciplina koje su danas iz različitih razloga u žarištu interesa.

Na prvome mjestu to je **heraldika**. Ona je danas – možemo to tako reći – možda najpopularnija disciplina iz šireg repertoara PPZ-a jer je slikovita i „šarena“, pa se na prvi pogled čini i privlačnijom. Ostavština je to plemićkih obitelji, gradova, povijesnih pokrajina, županija, crkvenih ustanova i pojedinaca. Istraživanje ove baštine u okviru historiografije nije zaživjelo, živjelo i razvijalo se svojim prirodnim putem. Nakon snažnog iskoraka krajem 19. i početkom 20. stoljeća, heraldika je kao znanstvena disciplina stavljena u drugi plan jer asocira na vrijeme i staleže koji su smetali u novim povijesnim okolnostima.

Bez obzira na to kakav je bio znanstveni i drugi pristup heraldici u okvirima historiografije, ona je nezaobilazan segment hrvatske baštine i povijesnog identiteta, počevši od grbovnog znakovlja „dvanaestorice plemena“. Bavljenje grbovima i sličnim znakovima identiteta odvijalo se unutar tema o plemstvu¹⁷ i donekle u okviru kolegijâ Pomoćnih povijesnih znanosti. Tu svakako treba spomenuti kolegije prof. Josipa Matasovića (1892. – 1962.), koji je ujedno bio i ravnatelj Državnog arhiva u Zagrebu (danas: Hrvatskog državnog arhiva) i honorarni profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od ak. g. 1945./1946.

⁸ Isto, 17-20.

⁹ Viktor Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952. Ponovljena izdanja: 1966., 1980., 1987., 1991.

¹⁰ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, III. izd., Zagreb 1991. Usp. Matijević Sokol – Galović, „Profesor Jakov Stipišić (1920. – 2010.)“, *Historijski zbornik*, LXIV/1, 2011, 287-297.

¹¹ Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971; Franjo Šanjek, *Latinska paleografija i diplomatika*, Zagreb 2005; Vicko Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*, Split 2012.

¹² Ante Gulin, „Pregled hrvatske diplomatike s bibliografijom“, *Starine JAZU*, 58, 1980, 193-220.

¹³ Galović – Emir O. Filipović, „Prilog bibliografiji radova o heraldici (s posebnim osvrtom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu)“, *Arhivski vjesnik*, LI, 2008, 161-226.

¹⁴ Zlatko Matijević, „Dr. Ivan Bojničić (1858. – 1925.): u prigodi 150. obljetnice rođenja“, *Arhivski vjesnik*, 51, 2008, 569-584; Galović, „Leksikon hrvatske heraldike – Hrvatski heraldičari (4): Ivan Bojničić (1858. – 1925.)“, *Grb i zastava*, VII/14, 2013, 3-5.

¹⁵ Mario Stipančević, *Neznani svijet Emila Laszowskog*, Zagreb 2014; Galović, „Leksikon hrvatske heraldike – Hrvatski heraldičari (3): Emilij Laszowski (1868. – 1949.)“, *Grb i zastava*, VII/13, 2013, 3-4, 7.

¹⁶ Ladislav Dobrica, „Bartol Zmajić. Život i bibliografija. U povodu stogodišnjice rođenja (1907. – 1984.)“, *Arhivski vjesnik*, 50, 2007, 97-120; Galović, „Leksikon hrvatske heraldike – Hrvatski heraldičari (1): Bartol Zmajić (1907. – 1984.)“, *Grb i zastava*, VI/11, 2012, 3-4.

¹⁷ Dubravka Peić Čaldarović, „Grbovi hrvatskog plemstva – činjenice kulturnog nasljeđa i čimbenici identiteta“, *Povijesni prilozi*, 31, 2006, 87-100.

predavao je Pomoćne povijesne znanosti. Kolegij je proširio metrologijom, arhivistikom, sfragistikom, heraldikom, genealogijom i historijskom geografijom te utemeljio knjižnicu za seminar iz Pomoćnih povijesnih znanosti.¹⁸

Upravo je ova disciplina procvjetala devedesetih godina. Impulse za istraživanja heraldičke baštine dale su i nosile osnovane plemićke, grboslovne i slične udruge.¹⁹ „Novoheraldičko“ vrijeme otvorilo je mogućnosti i donijelo slobodu bavljenja „plemičkim znakovljem“, koje nije bilo popularno i poželjno ni u staroj ni u novijoj Jugoslaviji kako zbog rečenoga tako i zbog različite heraldičke tradicije istoka i zapada one države. S druge strane, nove su političko-povijesne okolnosti zahtijevale izradu grbova i zastava, počevši od države do lokalne zajednice kao njihovih identifikacijskih obilježja, pa je bilo nužno posegnuti u povijesnu baštinu te izvući ono što je postojalo. Tako su pri Ministarstvu pravosuđa, uprave i lokalne samouprave formirana povjerenstva koja na temelju heraldičkih pravila odobravaju grbove i zastave općina, gradova i županija.²⁰ Upravo onaj aspekt heraldike kao pomoćne povijesne znanosti došao je do izražaja zbog oslanjanja na povijesnu tradiciju, ali i zbog potrebe traženja novih rješenja za novonastale entitete. Nimalu su ulogu imali povjesničari pri stvaranju grba i zastave Republike Hrvatske.²¹

Također, grb kao lijep, povijesni „proizvod“ zna zainteresirati i studente svojom „lakoćom“ bavljenja. To je onaj početni poticaj koji ih kasnije vodi do dubljih istraživanja. I upravo je nekolicina mlađih heraldičara ovim putem otvorila svoja istraživačka područja. Heraldika je bila „ključ“ za njihovo bavljenje „ozbiljnijim“ temama koje u hrvatskoj historiografiji nisu istražene. Osobito se to odnosi na povijest hrvatskog plemstva.²² Ovdje se može govoriti o putu „od lakšega ka težem“, gdje je heraldika izvrstan mamac.

Često se provlači tvrdnja da heraldika nije zastupljena u nastavi PPZ-a na Sveučilištu. Kako je satnica studija povijesti prenapregnuta, za bavljenje ovom građom ne preostaje dovoljno vremena. Ipak, na kolegiju „Pomoćne povijesne znanosti“ studente upoznajemo s poviješću i razvojem heraldike u Hrvata, s osnovnom literaturom i pojedinim skupinama grbova. Nastava se odvija u obliku predavanja, seminarâ i terenskih obilazaka. Također smo u više navrata posebno održavali izborne kolegije i radionice iz heraldike, i to kao jednosemestralne ili čak dvosemestralne. Studenti su pokazali uvijek izuzetno mnogo interesa. Jedna je radionica završila lijepom izložbom heraldičke građe, uz popratan katalog: *Heraldica nostra Croatica – županije, gradovi, obitelji*. Izložba je bila postavljena u lipnju 2003. u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a u organizaciji Katedre

¹⁸ Galović, „Josip Matasović kao profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23. – 24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, 243-276.

¹⁹ Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo (Zagreb), Hrvatsko rodoslovno društvo „Pavao Ritter Vitezović“ (Zagreb), Hrvatski plemićki zbor (Zagreb), Rodoslovno društvo „Bartol Zmajić“ (Rijeka) i dr.

²⁰ Usp. Željko Heimer, „Suвременa hrvatska municipalna heraldika / neke osnovne značajke“, u: *Hrvatska heraldička baština I. – odabrane teme. Priručnik za studente*, ur. i prir. Matijević Sokol – Galović, Zagreb (u tisku).

²¹ Peić Čaldarović – Nikša Stančić, *Povijest hrvatskoga grba. Hrvatski grb u mijenama hrvatske povijesti od 14. do početka 21. stoljeća*, Zagreb 2011; Heimer, *Grb i zastava Republike Hrvatske*, Zagreb 2008.

²² Usp. Hrvoje Kekez, „Grbovnice (Armales) cara Leopolda I.“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 23, 2005, 215-243; Isti, *Pod znamenjem propetog lava – povijest knezova Babonića do kraja 14. stoljeća*, Zagreb 2016.

za pomoćne povijesne znanosti Odsjeka za povijest i Katedre za arhivistiku Odsjeka za informacijske znanosti. I sada se održava na diplomskom studiju povijesti izborni kolegij „Hrvatska heraldička baština“, koji predaju *pro bono* vanjski suradnici, istraživači heraldike.²³ U okviru ovoga kolegija izrađeno je više diplomskih radova pod mentorstvom doc. dr. sc. Tomislava Galovića.²⁴

Zaključno mogu reći da, unatoč svim dosadašnjim naporima, svekolika heraldička baština još uvijek nije sistematizirana ni evaluirana, pa ni zaštićena. Jasno je da je ona koja se čuva u arhivima kao pisano povijesno vrelo u obliku grbovnica (*litterae armales*) na sigurnijemu mjestu od one „kamene“, najvećim dijelom još uvijek *in situ* po palačama, grobnicama i drugim mjestima. To je uglavnom baština naših jadranskih gradova i ona od nas traži hitnu i sistematizaciju i zaštitu. U ovom slučaju svakako trebamo pomoć konzervatorâ, povjesničarâ umjetnosti, muzealaca i stručnjakâ sličnih disciplina. To je još „neosvojen“ prostor, uz neke iznimke, kojih je ipak u posljednje vrijeme sve više. Spomenut ću u tom pozitivnom smislu situacije Senja, Osora, Trogira, Paga, Dubrovnika, Makarske, Korčule i sl., čije je grbovno znakovlje bilo interes istraživača i dostupno je javnosti u katalogima izložbi ili radovima. Danas je jedan od glavnih zadataka hrvatske heraldike proučiti i sistematizirati te izraditi rječnike heraldičke terminologije na nekoliko relevantnih jezika.

Hrvatskoj paleografiji sloboda demokratiziranog društva, kao i heraldici, donijela je afirmaciju na jedan drukčiji način od onoga prije devedesetih godina. Naime, došao je trenutak da se više posvetimo cjelokupnoj hrvatskoj paleografiji, odnosno onom njezinu aspektu koji je čini pomoćnom povijesnom disciplinom. Na ovom području isprepleću se znanstveni interesi i znanja povjesničarâ i kroatistâ. No, diplomatska građa pisana glagoljicom ili hrvatskom ćirilicom u užem smislu područje je interesa povijesnih istraživanja

²³ Ovdje navodimo imena naših suradnika i naslove njihovih predavanja: prof. dr. sc. Ivo Banac, „Biljezi identiteta: heraldika i nacionalne ideologije kod Južnih Slavena“; doc. dr. sc. Ivan Botica, „Primijenjena heraldika / primjer izrade novog grba“; Matea Brstilo Rešetar, prof., „Zbirka heraldike i sfragistike Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu“; mr. sc. Ladislav Dobrica, „Heraldčki izvori u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu“; Vicko Fisković, prof., „Heraldika u kamenu / primjer grada Korčule“; dr. sc. Željko Heimer, „Suvremena hrvatska municipalna heraldika / neke osnovne značajke“; dr. sc. Željko Heimer, „Uvod u veksilologiju“; dr. sc. Mario Jareb, „Crveno ili bijelo? Bijelo ili crveno? Mitovi i činjenice o boji početnoga polja hrvatskog šahiranog grba“; izv. prof. dr. sc. Hrvoje Kekez, „Grb knezova Babonića i njihovih potomaka knezova Blagajskih: heraldička obilježja, postanak i povijesne mijene“; Sanja Miljan, mag. hist. i dr. sc. Suzana Miljan, „Heraldička zbirka Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu“; dr. sc. Dubravka Peić Čaldarović, „Grbovi hrvatskog plemstva – činjenice kulturnog naslijeđa i identiteta“; akademik Nikša Stančić i dr. sc. Dubravka Peić Čaldarović, „Povijest hrvatskog grba kao povijest dezintegracije i integracije hrvatskog prostora“; Antonio Perković, mag. educ. hist., „Istraživanje heraldičke baštine / primjer Sisačko-moslavačke županije“; dr. sc. Jakša Raguž, „Nastanak grba grada Gline“.

²⁴ To su sljedeći diplomski radovi: Antonio Perković, *Heraldička baština prostora današnje Sisačko-moslavačke županije*, Zagreb 2013, 164 str.; Madeleine Kukec, *Grbovi Varaždinske županije: na primjeru grada Varaždina, grada Lepoglave i dvorca Trakošćan (povijesno-muzeološki pristup)*, /komentor: doc. mag. art. Denis Vokić, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti FFZC/, Zagreb 2013, 94 str.; Ines Kovarčević, *Grbovi plemićkih obitelji na području Brodsko-posavske županije*, Zagreb 2015, 94 str.; Antonela Šarić, *Heraldika grada Senja do 17. stoljeća*, Zagreb 2016, 98 str.; Marko Radelić, *Srednjovjekovni kameni grbovi grada Šibenika*, Zagreb 2018, 93 str.; Ana Marija Ambrošec, *Heraldička baština križevačko-kalničkog područja*, Zagreb 2018, 114 str.; Juraj Gorupec, *Heraldička baština grada Dubrovnika (do 16. stoljeća)*, Zagreb 2018, 144 str.

te su potrebna znanja diplomatike i kronologije.²⁵ Pri priređivanju za izdavanje te građe nužan je interdisciplinarni pristup pa se ova disciplina svakako treba razvijati zasebno. Tim više što hrvatska znanstvena javnost očekuje rad na velikom projektu poznatom pod nazivom *Acta Croatica*.²⁶

Egdotika ili arheografija (*ars edendi*) disciplina je koja, uz osnovna znanja iz poznatih PPZ, omogućuje da se korisniku najjasnije predstavi arhivsko gradivo tako da može dobiti odgovor na sva istraživačka pitanja. U Hrvatskoj su egdotička pravila za diplomatsku građu pisanu latinskim jezikom uspostavljena²⁷ te se s vremenom jave tek pokoje nedoumice koje se ipak mogu u okviru poznatog riješiti. Pri izdavanju kodeksa postavlja se pitanje kakav egdotički pristup zauzeti. No, o tome će nešto više riječi biti u okviru promišljanja koja se tiču kodikologije. Velik je izazov rješavanje i postizanje suglasja oko interdisciplinarno uspostavljenih pravila koja bi se odnosila na obradu gradiva pisanog hrvatskim jezikom, i to na svim trima njegovim pismima. Svakako je manji problem ono pisano latinicom, ali ipak pravila koja bi takvo gradivo učinila dostupnim i jasnim istraživaču još uvijek nema. U ovakvim situacijama problem je ortografija jer među latiničkim grafemima nema dovoljno znakova koji bi pokrili sve hrvatske foneme. Teža su pitanja vezana uz zapise glagoljicom i ćirilicom. Naime, mislim da treba zajednički, s osloncem na jezikoslovce, uspostaviti jasna pravila transliteracije i transkripcije koja će krajnjem korisniku omogućiti shvaćanje kakvo se postiže pri gradivu pisanom latinskim jezikom. Ovdje prvenstveno mislim na diplomatsku građu koju treba sagledavati komplementarno s onom nastalom na latinskom jeziku.²⁸

Kodikologija²⁹ se djelomice svojim istraživačkim postupkom može ubrojiti u PPZ, iako se može smatrati i zasebnom disciplinom koja se koristi alatima ove skupine znanosti, u prvom redu paleografije i egdotike. Do sada najstarijim i najzanimljivijim kodeksima koji su poglavito liturgijskog karaktera i često bogato iluminirani bavili su se više povjesničari umjetnosti pa je likovni i ikonografsko-ikonološki aspekt dominirao u istraživanju i prezentaciji u odnosu na onaj paleografsko-egdotički. Informatički alati omogućili su u posljednje vrijeme kodeksima koji su „drijemali“ u riznicama da izađu na svjetlo dana. I tako su se zaista iz tame kao faksimili pojavile mnogobrojne stare knjige.³⁰

²⁵ Usp. *Hrvatskoglagoljski notarijat otoka Krka. Notari Dubašnice, sv. 1. Treći notarski protokol Jura Sormilića (1726. – 1734.)*, priredili, uvodnu studiju napisali, rječnik i kazala izradili Tomislava Bošnjak Botica – Ivan Botica – Tomislav Galović, Zagreb 2016.

²⁶ *Hrvatske glagoljične i ćirilične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100 – 1527*, u latinicu preslovio i bilješke napravio Stjepan Ivšić, transliteraciju osuvremenio, bilješke dopunio i za tisak priredio Josip Bratulić, *Acta Croatica – Hrvatski spomenici*, knj. I, Zagreb 2017. Usp. i: Ana Mavrić, *Acta Croatica: nastanak zbirke i diplomatska analiza*, diplomski rad, Zagreb 2013.

²⁷ Stipišić, „Egdotika diplomatskih izvora u prošlosti i danas“, *Arhivski vjesnik*, XV/15, 1972, 85-125.

²⁸ Usp. Ivan Botica – Galović, „Hrvatskoglagoljski notarijat u europskom kontekstu“, u: *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju: Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012.*, ur. Vesna Badurina Stipčević – Sandra Požar – Franjo Velčić, Zagreb 2015, 115-143.

²⁹ Usp. Marilena Maniaci, *Archeologia del manoscritto. Metodi, problemi, bibliografia recente*, Roma 2005; Maria Luisa Agati, *Il libro manoscritto. Introduzione alla codicologia*, Roma 2003; Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*, 223-234.

³⁰ Usp. npr.: *Trogirski evanđelistar (Evangelistarium Traguriense)*, uvodna studija i transkripcija latinskog teksta Miho Demović, ur. Josip Bratulić, Split 1997 (1. sv. – studija i tekst; 2. sv. – faksimil izvornika iz knjižnice trogirskoga katedrale); *Liber horarum Cichae, abbatisae Monasterii Sanctae Mariae monialium de ladra (Oxford, Bodleian Library MS. Canonici Liturgical 277)* (faksimil), transcriptionem confecit Marijan

Objavljivanje kodeksâ kao faksimila i uz njih neophodnih studija pokazalo je da nam kodikologija kao pomoćna povijesna disciplina nije dostigla potrebne znanstveno-stručne razine. Osobito je paleografsko-egdotički aspekt bio zanemaren te je pri objavi kritičkih izdanja moguće primijetiti mnoge nedostatke. Sama sam se našla u nezahvalnoj situaciji kada sam trebala osmisliti način prezentacije najstarije knjige hrvatskih prostora *Evangelium Spalatense* jer nisam imala čvrstog paradigmatškog oslonca.³¹ Tek kada se prođe transkripcija čitavog sadržaja kodeksa, dobije se uvid u cjelovitu problematiku vezanu uz stratigrafiju teksta, pisama, sadržaja i dodataka. Upravo ovi aspekti čine svaki kodeks jednim i jedinstvenim te se tek nakon spoznaje svih kulturno-historiografskih činjenica određuje način njegove prezentacije, tj. kritičkog izdanja.³² Zadaća je priređivača iščitati „život“ kodeksa. Neka su prethodna kritička izdanja sličnih pisanih knjiga bila korisna jer se moglo djelomice pozvati na njih, a neka su bila korisna jer su omogućila da se ocijeni kako ne treba raditi i što u njima nije dobro prezentirano. Iz ovog iskustva i rada na *Evangelium Spalatense* može se zaključiti da se prema svakom kodeksu pri njegovoj znanstvenoj obradi treba postaviti individualno jer ne postoje dva ista kodeksa ni s obzirom na sadržaj, ni pismo, ni iluminaciju i to treba uvažavati te u skladu s utvrđenim činjenicama znanstveno i obraditi dotičnu knjigu. Nužno je uspostaviti egdotički model koji je prilagođen značajkama samog kodeksa. Kodeksi su knjige bez „biografije“ i na osnovi njihovih karakteristika gradi se način kritičkog izdanja koji se treba držati nekih općih uspostavljenih pravila, ali ih i prilagođavati onom posebnom. Neophodan je interaktivan i interdisciplinarni istraživački pristup, koji uključuje metode povijesti umjetnosti te odgovarajuće paleografije, ali i stručnjakâ – liturgičarâ, povjesničarâ i filologâ. U posljednje vrijeme objavljeno je više vrijednih srednjovjekovnih kodeksa. Uvidom u njih pokazalo se da su neki apsolutno nedopustivo obrađeni i prezentirani jer su zanemareni oni važni aspekti koji su u domeni paleografije i posebno pravila egdotike. Šteta je što je u nekima težište isključivo na likovnosti, a nisu dolično obrađeni paleografski, tj. nisu razriješene kratice, nego su samo precrtane. U obradi nekih javlja je hiperkorektizam jer se, protivno pravilima paleografije, svi izostavljeni grafemi u kriticama prikazuju u zagradama, a to nije potrebno. Prisutan je i senzacionalizam u prezentiranju temeljnog predloška u pripremi kritičkog izdanja. Sve uočene anomalije upućuju da je potrebno kodikologiju kao disciplinu promišljati sveobuhvatno i pri svakom priređivanju kritičkog izdanja kodeksa uspostavljati i promišljati pravila na temelju kojih će se doći do odgovora na istraživačka pitanja i iščitati njihova „biografija“.

Dakako, bitna je i budućnost čitave skupine PPZ-a. Naša raznolika baština čeka da je se prepozna i vrednuje te da kao važan faktor hrvatskog identiteta sudjeluje u zajed-

---

Grgić, digessit Josip Kolanović, Zagreb – Zadar 2002 (1. sv. – faksimil izvornika; 2. sv. – transkripcija); *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, prired. Radoslav Katičić – Matijević Sokol – Olga Perić, Split 2003 (faksimilno izdanje (*Splitskoga kodeksa*) izrađeno prema izvorniku iz Arhiva splitske prvostolnice (sign. KAS 623) iz druge polovine 13. stoljeća); *Evangelium Spalatense* (faksimil), Split 2004; Ivan Šaško, *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskog ozračja*, Zagreb 2005; *Strossmayerov časoslov*, 1-2, ur. Slobodan Kaštela – Ante Vulin, Zagreb 2011.

³¹ Matijević Sokol, „Pismo, jezik i povijesna kontekstualizacija Splitskog evangelijara“, u: *Splitski evangelijar / Evangelium Spalatense*, uvodna studija, transkripcija i uspostava teksta, kritički aparat Mirjana Matijević Sokol; suradnik na transkripciji (fol. 164v-309v) Tomislav Galović, Split 2016, XIII-LXXIII.

³² Ista, „*Evangelium Spalatense*. Kako je priređeno kritičko izdanje“, *Hrvatska revija*, XVII/4, 2017, 7-10.

nici europskih naroda dostojno istražena i prezentirana. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu do sada je u Hrvatskoj prednjačio u razvoju ovih disciplina u suradnji s drugim institucijama, osobito Odsjekom/Zavodom za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu. Iako na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu nije bilo stalno zaposlenog predavača ovih disciplina do prije dvadesetak godina, ipak su prethodno postavljeni čvrsti temelji zahvaljujući djelatnosti Tadije Smičiklase, Milana Šufflayja, Viktora Novaka, Mihe Barade, Nade Klaić, Josipa Matasovića, Jakova Stipišića, Tomislava Raukara i Zdenke Janeković-Römer. Danas na Katedri djeluju tri zaposlena znanstvenika.

Bolonjskim procesom reformiranja studija ove su se discipline „našle“ i definirale u okviru kolegijâ koji pružaju opće uvide u problematiku, ali se na višoj diplomskoj razini stječu produbljena znanja i vještine, osobito iz paleografije, heraldike, diplomatike i epigrafije. Sada se u pripremanoj reviziji reforme studija otvaraju nove mogućnosti i njihovo uključivanje u programe, osim studijâ povijesti i povijesti umjetnosti, arhivistike, bibliotekarstva te filologijâ (osobito hrvatske). Mogućnosti su njihovo ukomponiranje u navedene studije, a također ih treba razmotriti kao dio ponude cjeloživotnog obrazovanja koje se u najnovije vrijeme znatno promiče kao obvezan i neophodan način programa visokoškolskih institucija. Tako bi se osposobljavali stručnjaci specijalizirani za vrednovanje, kritičko čitanje, objavljivanje i promicanje višepisanoga (latinica, glagoljica, ćirilica i arabica) i višejezičnoga (hrvatskostaroslavenski, hrvatski, latinski, mletačko-talijanski, njemački, osmansko-turski) gradiva hrvatske srednjovjekovne i novovjekovne povijesti.

NA RUBOVIMA I RASKRIŽJIMA: METODOLOGIJE ISTRAŽIVANJA LIMINALNIH PROSTORA¹

Polazeći od pretpostavke da je prostor ujedno fizička danost i sociokulturni konstrukt, u žarištu rada bit će kontaktne zone, odnosno liminalni prostori koje karakteriziraju dinamični procesi razmjena između različitih kulturnih entiteta. Paradigmatski primjer takvih liminalnih zona zasigurno je ona južnoslavenska koju, s jedne strane, obilježavaju mnogostruke kulturne hibridizacije i sinkretizmi, a s druge sukobi i isključivanja u dugome povijesnom trajanju. Iz tog će razloga južnoslavenska kontaktna zona poslužiti kao predložak za ispitivanje najproduktivnijih metodologija za istraživanje liminalnih prostora koje se ne temelje na statičnom i esencijalističkom identitetskom mišljenju, već dinamičkom i transgresivnom „mišljenju granice“. Sukladno s time, u radu će se pokušati propitati kognitivni i objasnidbeni potencijali te praktične istraživačke mogućnosti različitih pristupa u okviru historijskih studija translacije: od paradigme kulturne razmjene, kulturne difuzije i kulturnih transfera do historije isprepletanja (entangled history), historije ukrštanja (histoire croisée) i historijske analize mreža.

Ključne riječi: liminalni prostor, historijski studiji translacije, kulturna razmjena, kulturni transfer, kulturna difuzija, historija isprepletanja (entangled history), historija ukrštanja (histoire croisée), historijska analiza mreža

1. Egzemplarnost južnoslavenske kontaktne zone

U sponom postkolonijalnih studija nakon 1990-ih godina pojavio se i nov znanstveni interes za istraživanje kontaktnih zona, odnosno liminalnih i „međutnih“ (*in-betweenness*) prostora koje karakteriziraju dinamički procesi razmjena između različitih kulturnih entiteta.² Gledano iz povijesne perspektive, južnoslavensko je područje jedna od najstarijih europskih kontaktnih zona između Srednjeg istoka, Egejskog mora i Srednje Europe, s migracijskom osi u Podunavlju. To je područje ujedno bilo i presjecištem triju distinktivnih civilizacijskih modela: mediteranskog, koji ima izvorište u grčko-rimskoj tradiciji, istočnog, koji se formirao na temelju euroazijskih kultura, i zapadnog, koji obilježava jak germanski utjecaj.³ Slijedom toga, južnoslavensku je liminalnu zonu trajno obilježavala paradoksalna dinamika kulturnih hibridizacija i sinkretizama, ali i konflikata. Ona je ponajviše bila determinirana i premrežena fluidnim i asimetričnim konstelacijama političke, društvene, ekonomske i simboličke moći, čineći tako svojevrsnu mrežu unutar koje su se

---

¹ Ovo je hrvatski prijevod rada koji će uskoro biti objavljen na engleskom jeziku u zborniku: Ivana Nina Unković (ur.), *Crossroads: East and West. Cultural Contacts, Transfers and Exchange Between East and West in the Mediterranean*, Cambridge Scholar Publishing.

² Za egzemplarnu analizu različitih manifestacija prostorne liminalnosti usp. Dara Downey – Ian Kinane – Elizabeth Parker (ur.), *Landscapes of Liminality. Between Place and Space*, Lanham 2016.

³ Detaljnije usp. Karl Kaser, „Zuwanderung, Ansiedlung und Integration in früher Zeit: drei europäische Zivilisationen (500-1500)“, u: *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa. Eine Einführung*, ur. Siegfried Gruber – Kaser – Robert Pichl, Wien 2003, 63-82.

odvijali procesi selekcija, transfera i modifikacija različitih kulturnih oblika. Štoviše, unutar južnoslavenske kontaktne zone transkulturalna se aktivnost simultano realizirala na dvjema razinama: vertikalno, u obliku kreativnih transfera europskih i bliskoistočnih kulturnih modela u regionalnu kulturnu domenu, i horizontalno, u obliku interaktivne razmjene kulturnih modela između različitih lokalnih (etno)kulturnih grupa.⁴ Iz tog se razloga tradicionalna teorija kulturnih transfera – koja se fokusira na procese mehaničke transmisije različitih kulturnih elemenata i njihove prilagodbe lokalnome kontekstu – ne čini posve prikladnim heurističkim modelom za istraživanje interaktivnih procesa složenih interkulturalnih i transkulturalnih pregovaranja koji su se odvijali unutar južnoslavenske kontaktne zone.⁵

2. Kontaktna zona kao heterotopija

Ponajprije bi valjalo objasniti u kojem će se značenju koristiti sintagma „južnoslavenska kontaktna zona“. Naime, umjesto dihotomijske konceptualizacije prostora u kategorijama simboličke inkluzije i ekskluzije, koncept kontaktne zone pretpostavlja dinamičko, fleksibilno i relacijsko mišljenje o prostoru. Tu vrstu epistemičke geste znatno olakšava tzv. prostorni obrat, koji promovira kritički, multiperspektivni i autorefleksivni pristup prostoru.⁶ Primjerice, iz perspektive sociologije prostora, on se više ne poima kao statična fizička danost, koja ponajprije funkcionira kao spremnik, već kao složeni društveni proizvod, koji se trajno (re)producira u dvostrukome činu sinteze i oprostorenja, čime se uspostavlja relacijski poredak materijalnih dobara i društvenih bića.⁷ S druge, pak, strane, postmoderna geografija konceptualizira prostor kao proces u kojemu se neprestano rekonfigurira pluralna dinamička mreža koju tvori kontingentna simultanost heterogenih povijesnih putanja, gusto protkana asimetričnim odnosima moći.⁸ Takav epistemološki pristup omogućava denaturalizaciju i deontologizaciju tradicionalnih regionalističkih diskursa, koji uspostavljaju i legitimiraju kategoriju regije s pomoću performativne moći objektivacije u diskursu.⁹ Na

⁴ Usp. Zrinka Blažević, „Early modern cultural transfers and cultural translations in the south Slavic contact zone: the example of Pavao Ritter Vitezović (1652-1713)“, u: *The Balkans. Multiple Dimensions of European Culture*, ur. Lilia Kirova, Sofia 2010, 167-183.

⁵ Usp. Wolfgang Schmale, „Cultural Transfer“, *EGO. Europäische Geschichte Online*, <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/cultural-transfer> (posjet 13. 3. 2018).

⁶ Za recentne preglede utjecaja paradigme prostornog obrata na epistemološku i praktično-istraživačku konfiguraciju suvremenih društvenih i humanističkih znanosti usp. npr. Barney Warf – Santa Arias (ur.), *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*, London – New York 2009; Jörg Döring – Tristan Thielmann (ur.), *Spatial Turn: das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2008. Sustavan i vrlo instruktivan prikaz teorijskih postavki prostornog obrata s naglaskom na heurističke mogućnosti te paradigme iz gledišta znanosti o književnosti usp. Ivana Brković, „Književni prostori u svjetlu prostornog obrata“, *Umjetnost riječi*, 57/1-2, 2013, 115-138.

⁷ Detaljnije usp. Martina Löw, *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main 2001, 152-161.

⁸ Usp. Doreen Massey, *For Space*, London 2005, 7.

⁹ „Regionalistički diskurs je performativni diskurs čija je svrha da kao legitimnu nametne novu definiciju granica i da tako omeđenu regiju učini poznatom i priznatom, suprotstavljajući se dominantnom razgraničenju, koje regiju kao takvu, to jest legitimnu i priznatu, ne poznaje. Kad čin kategorizacije postigne priznanje ili kad ga obavlja priznati autoritet, tada taj čin sam po sebi ima određenu aktivnu moć: ‘etničke’ ili ‘regionalne’ kategorije, kao i kategorije srodstva, instituiraju određenu realnost s pomoću moći otkrivanja i konstruiranja koja djeluje objektiviranjem u diskursu.“ Pierre Bourdieu, *Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena*, Zagreb 1992, 119.

taj se način regionalistički diskurs ukazuje u svojoj istinskoj biti, kao arbitrarna konstrukcija i klasifikacijska praksa koja prije svega treba uspostaviti i olakšati znanstvenu komunikaciju.

Referirajući na Foucaultov koncept heterotopije, kao heterogenog mjesta koje ima sposobnost supostojanja i supostavljanja nekoliko međusobno inkompatibilnih prostora,¹⁰ predložila bih svojevrsnu rekonceptualizaciju pojma južnoslavenske kontaktne zone. Ona bi se mogla definirati kao zona međuprostorne interakcije, odnosno prostor miješanja i preklapanja, gdje se u kontingentnoj igri privlačenja i odbijanja neprestano (re)kreiraju individualni i kolektivni identiteti. Konceptualizira li se tako kao propustan i liminalan međuprostor civilizacijskih, religijskih, kulturnih, ekonomskih i društvenih prepletanja, suživota i transgresija u dugome povijesnom trajanju, južnoslavenska se heterotopija može shvatiti i kao kontestativan prostor trajnih (re)figuracija različitih simboličkih i političkih identiteta i lojalnosti. Vrlo funkcionalno heurističko oruđe za opisivanje toga „međutnog“ prostora u kojem se zbivaju kuturne promjene nudi koncept liminalnosti. Sukladno s općeprihvaćenom definicijom, liminalna zona (čiji amblematski primjer predstavlja upravo južnoslavensko područje) jest transkulturni prostor u kojem se oblikuju strategije kreiranja individualnog i kolektivnog sebstva, odnosno područje u kojemu se zbivaju stalni procesi razmjene između različitih kulturnih entiteta.¹¹ Iz tog se razloga južnoslavenski kulturni identiteti ne smiju shvaćati kao fiksirane i homeostatske kategorije, nego kao procesni fenomeni koji se konstantno (re)produciraju u liminalnom polju translacijskoga, oscilirajući između stabilizacije i destabilizacije, privajanja i odbacivanja, identiteta i razlike. Štoviše, zahvaljujući činjenici da su južnoslavenski relacijski identiteti utemeljeni na principu recipročne inkluzivnosti, istraživanje južnoslavenske heterotopije može pružiti vrijedan uvid u složene procese konstrukcije mnogostrukih i mnoštvenih etničkih, konfesionalnih, profesionalnih, klasnih, rodnih i ostalih modela identifikacije te oblika i strategija društvenih, političkih i kulturnih interakcija, segmentacija i sukoba. Stoga bi južnoslavenska heterotopija kao prostor (ne)moguće koegzistencije hibridnih društvenih, kulturnih, političkih i ekonomskih formi svoju geopolitičku marginalnost mogla pretvoriti u vrstu epistemološke centralnosti, posebno iz perspektive povećanog interesa suvremenih društvenih i kulturnih teorija za fenomene razlike.¹²

To je u potpunom suglasju s epistemološkim trendovima koji se u posljednje vrijeme pojavljuju i unutar studija granica (*Border Studies*). U kritičkom otklonu spram tradicionalne konceptualizacije granice kao teritorijalnog, institucionalnog i simboličkog markera suvereniteta, distinktivnosti i ekskluzivnosti nacije i države, studije granica aktivno promoviraju holistički, prakseološki i komparativni pristup fenomenu granice.¹³ Svoj predmet

¹⁰ „Vjerojatno u svakoj kulturi, u svakoj civilizaciji, nalazimo stvarna mjesta – mjesta koja postoje i tvore sâm temelj društva – koja su unekoliko nalik na protumjesta, vrstu efektivno ostvarenih utopija u kojima su stvarna mjesta, sva stvarna mjesta koja je moguće naći u okviru neke kulture, istodobno reprezentirana, osporena i izokrenuta. Takva su mjesta izvan svih mjesta, iako je moguće ustanoviti njihov stvarni smještaj. Budući da su ta mjesta apsolutno različita od svih mjesta koja reflektiraju i o kojima govore, ja ću ih, kao suprotnost utopijama, nazvati heterotopijama.“ Michel Foucault, „Of Other Spaces“, *Diacritics*, 16, 1986, 22-27 (prev. Z. B.).

¹¹ Detaljnije usp. Homi Bhabha, *Smeštanje kulture*, Beograd 2004, 56.

¹² Detaljnije usp. Blažević, „Kako misliti kulturu: suvremene teorije kulture i problem kulturne razlike“, u: *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova*, ur. Drago Roksandić – Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2010, 179-192.

¹³ Usp. Thomas M. Wilson – Hastings Donnan, „Borders and Border Studies“, u: *A Companion to Border Studies*, ur. Wilson – Donnan, Chichester 2012, 13-22.

istraživanja studije granica epistemološki definiraju kao prostorni i društveni fenomen koji generiraju različiti materijalni i simbolički diskursi i prakse.¹⁴ Temeljno ontološko obilježje granica proizlazi i iz semiotičke konstitucije samog pojma koji evocira poziciju liminalnosti, odnosno heterotopijsku mogućnost granice da istodobno osigura i propusnost i izolaciju. Time se granica ontološki utemeljuje u paradoksalnoj liminalnoj dijalektici povezanosti u razdvajanju, čime se naglašava njezin imanentan strateški potencijal da istodobno označava, ali i proizvodi ograničenje i prekoračenje, prisilu i otpor.¹⁵

3. Metodologije istraživanja liminalnih prostora

Kako bi se što učinkovitije mogla istražiti ovako rekonfigurirana prostorna i kulturna geografija južnoslavenske kontaktne zone, nužno je osmisliti prikladna heuristička sredstva, odnosno vrstu „metodologije za liminalni prostor“.¹⁶ Takva se metodologija, dakako, ne smije temeljiti na statičnom i esencijalističkom identitetskom mišljenju, već na dinamičkom i transgresivnom „mišljenju granice“ koje računa s konfliktnim prožimanjem unutarnjeg i vanjskog, imperijalnog i kolonijalnog, istočnog i zapadnog.¹⁷ Stoga bi buduća istraživanja južnoslavenske liminalne zone trebala biti u znaku translacije, i to kako na epistemološkoj, kao strategiji kritičke refleksije, tako i na fenomenološkoj razini. Polazeći od pretpostavke da su teorije povijesno i kulturno kodirane prakse, translacijski pristupi potiču translacije, odnosno kreativne transfere i adaptacije teorijskih modela, heurističkih koncepata i metodoloških procedura između različitih disciplina, kako bi se potaknula komparativna razmjena, internacionalizacija i duboka unutarnja transformacija teorijskog polja humanističkih i društvenih znanosti. Iako treba voditi računa o ozbiljnim epistemološkim rizicima, poput pojednostavnjenja, metaforizacije i nesumjerljivosti kulturnih i teorijskih okvira koje takva vrsta znanstvene prakse nesumnjivo može izazvati, njezini zagovornici redovito ističu intelektualno stimulativan i kreativan karakter teorijskih transfera. Glavne su prednosti takve epistemološke hibridizacije, prema njihovu mišljenju, ne samo otkrivanje razlika, napetosti i antagonizama između znanstvenih disciplina, lokalnih znanstvenih tradicija i praktičnog istraživanja nego i porast kognitivnih i interpretativnih mogućnosti znanstvenog polja u cjelini.¹⁸ Osim toga, epistemološka hibridizacija potiče i kritičku recepciju teorijskih impulsa drugih srodnih paradigmi koje se bave fenomenima političkih, ekonomskih i simboličkih medijacija, transakcija i transformacija.

Epistemologija prikladna za istraživanje južnoslavenske heterotopije trebala bi, osim toga, imati i transnacionalni karakter, što se ponajprije odnosi na nov pristup fenomenu

¹⁴ Usp. Ansii Paasi, „A Border Theory? An Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Scholars?“, u: *Ashgate Companion to Border Studies*, ur. Doris Wastl-Walter, Farnham 2011, 11-32.

¹⁵ Usp. Henk van Houtum, „The Mask of the Border“, u: *Ashgate Companion to Border Studies*, ur. Wastl-Walter, Farnham 2011, 49-62.

¹⁶ Usp. Dušan I. Bjelić, „Introduction: Blowing Up the ‘Bridge’“, u: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, ur. Bjelić – Obrad Savić, London 2002, 1-22.

¹⁷ Detaljnije usp. Walter D. Mignolo, *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledge and Border Thinking*, New Jersey 2000, 11.

¹⁸ Detaljnije usp. Birgit Neumann – Ansgar Nünning, *Travelling Concepts for the Study of Culture*, Berlin 2012, 7-15.

razlike. Naime, iz transnacionalne perspektive razlika više nije prezreni i uvijek prijeteći nusproizvod nedovoljno homogeniziranih nacionalnih povijesti i kultura, nego složena, premda ne uvijek i potpuno pronicna kvaliteta koja se trajno (re)producira u procesima mnogostrukih kulturnih transfera i tranzicija. Drugim riječima, glavni spoznajni i objasnidbeni cilj transnacionalne epistemologije nije potraga za drevnim i jedinstvenim kulturnim korijenima, već za zavojitim i ispresijecanim kulturnim putevima i putanjama.¹⁹ To se uvelike podudara s epistemološkim ciljevima transnacionalne historije, koja nastoji istražiti dinamične procese „koji djeluju iznad, preko, ispod ili između različitih društvenih i političkih entiteta“. Transnacionalna se historija danas, na zasadama francuske analističke baštine, „historije odozdo“ i nove kulturne historije, sve više etablira unutar disciplinarnoga polja historijske znanosti, čineći svojevrstan komplementarni parnjak komparativnoj i globalnoj historiji. Postulirajući kao svoj glavni epistemološki cilj denaturalizaciju nacionalnoga, koje prokazuje kao proizvod transnacionalnih procesa, transnacionalna historija ne pretendira postati nova teorijska paradigma, već se skromno samopredstavlja kao specifična istraživačka perspektiva koja pruža heurističke mogućnosti za povezivanje dimenzije lokalnoga s razinom nadnacionalnoga i transkontinentalnoga.²⁰

Iz tih bi razloga u istraživački fokus valjalo postaviti fenomene kulturnih, političkih i ekonomskih razmjena, transfera i transakcija koje su uvjetovali različiti društveni, politički i institucionalni čimbenici, strukture i procesi koji djeluju unutar dinamičnog polja hijerarhijskih i asimetričnih odnosa moći unutar južnoslavenske kontaktne zone. U tom bi smislu kao vrlo korisno heurističko oruđe mogla pružiti teorija transdiferencije, koju su elaborirali Helmbrecht Breinig i Klaus Lösch. Ona u fokus svoga epistemičkog interesa stavlja transgresivno i nelinearno, odnosno fenomene koji prolaze preko (trans)demarkacijske linije binarnih opreka, oscilirajući u konstantnom procesu vlastita (re)konfiguriranja. U heurističkom smislu, teorija transdiferencije mogla bi se opisati kao paradigma koja simultano operira na teorijsko-analitičkoj, fenomenološko-empirijskoj i kritičko-normativnoj razini, nastojeći objasniti kompleksne procese re/de/konstrukcije kulturnih identiteta i razlika u uvjetima kulturnih višepripadnosti i miješanja. Osim toga, prema mišljenju njezinih utemeljitelja, teorija transdiferencije može poslužiti kao odličan heuristički model za konceptualiziranje fenomena socijalnog i egzistencijalnog iskustva, elaboriranje epistemoloških problema, osvjetljavanje procesa kulturne produkcije i reprodukcije, interferencija kulturnih semantika i kulturnih identiteta te, konačno, za analizu simboličkih reprezentacija. Zbog takva visoko postavljenog spoznajnoga cilja, teorija transdiferencije polazi od principa „kognitivne disonancije“, što joj omogućuje zahvaćanje fenomena nelinearnog, nerazlučivog i nerazumljivog, zbog čega bi se, pomalo paradoksalno, transdiferencijska hermeneutika mogla opisati kao svojevrсна hermeneutika nerazumijevanja, odnosno pogrešnog razumijevanja procesa kondenzacija razlike. Drugim riječima, transdiferencijska hermeneutika zauzima se za istraživanje fenomena razumijevanja u znaku rodne, socijalne, etničke i svake druge razlike, čime se odmiče od idealističkog projekta koncipiranja kulturnog alteriteta unutar horizonta univerzalne ljudske kulturalnosti. Na temelju svega rečenog nedvojbeno proizlazi da iz transdiferencijske perspektive kulturne

¹⁹ Usp. Doris Bachmann-Medick, *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg 2006, 257.

²⁰ Detaljnije usp. Pierre-Yves Saunier, *Transnational History*, New York 2013.

granice nisu demarkacijske linije, već intersticijalne zone interakcije, prostori prožimanja i preklapanja gdje se u kontingentnoj igri privlačenja i odbijanja neprestano (re)kreiraju kulturni identiteti. Oni su uvijek kontaminirani drugošću i razlikom, zbog čega dolazi u pitanje i klasična ontološka opreka između sebstva kao prisutnosti i Drugog kao odsutnosti. Naime, transdiferentni kulturni identiteti trajno osciliraju u paradoksalnoj, ali nerazrješivoj podvostručenoj dihotomiji između odrugovljenog vlastitog i apropriranog tuđeg, tvoreći time složeni odnos recipročne inkluzivnosti.²¹

Kad je riječ o konkretnim metodološkim procedurama koje mogu osigurati epistemičko, kognitivno i objasnidbeno „raz-graničenje“, koje neizbježno iziskuje istraživanje, baumanovskim rječnikom rečeno, „tekućih“ kulturnih fenomena poput kulturnih transfera, razmjena i ukrštanja unutar južnoslavenske kontaktne zone, ponajprije valja istaknuti historijske studije translacije. Premda se u okviru historijskih studija translacije mogu uvrstiti različiti pristupi, od paradigme kulturne razmjene do historijske analize mreža, kao njihov zajednički nazivnik može se izdvojiti pretpostavka da kulturni procesi u užem smislu, kao i povijesni procesi općenito, nisu fenomeni jednostrane i mehaničke transmisije i adaptacije kulturnih elemenata, nego vrsta delokalizirane translacijske prakse. Sukladno s time, kao jedino primjereno metodološko oruđe za interpretativnu analizu tih iznimno složenih i fluidnih fenomena trebaju se rabiti kategorije „izmještenog razumijevanja“, koje su dovoljno osjetljive za detektiranje mreža, poveznica i hiperteksta povijesti.²²

Tijekom posljednjih tridesetak godina u okviru disciplinarnog polja komparativne historije razvili su se vrlo različiti i sofisticirani istraživački pristupi s osloncem na koncepte kulturne razmjene, kulturnog transfera, kulturne difuzije i translacije.²³ Pionirski iskorak u tom pravcu napravili su sredinom 1980-ih godina Michel Espagne i Michael Werner. Stavljajući u svoj istraživački fokus transfere elemenata „francuske nacionalne kulture“ u Njemačku u njihovu recepciju tijekom 18. i 19. stoljeća, skovali su koncept *transfers culturels*. Premda su Espagne, Werner i njihovi sljedbenici svoja istraživanja ograničili na nacionalne kulture, ipak su uspjeli izbjeći neke od nedostataka komparativne historije zahvaljujući pomnoj povijesnoj kontekstualizaciji uočenih pojava transfera, recepcija i akulturacija.²⁴

U anglosaksonskoj historiografiji koja se bavi spomenutim fenomenima prevladava, pak, paradigma kulturne razmjene, i to prvenstveno zahvaljujući radovima kulturnog povjesničara Petera Burkea. Polazeći od pretpostavke da kulturna recepcija nije pasivan proces prenošenja kulturnih dobara, koja ostaju više ili manje nepromijenjena, Burke

²¹ Detaljnije usp. Helmbrecht Breinig – Klaus Lösch, „Difference and Transdifference“, u: *Multiculturalism in Contemporary Societies: Perspectives on Difference and Transdifference*, ur. Breinig et al., Erlangen 2002, 11-36; Lars Allolio-Näcke et al. (ur.), *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, Frankfurt – New York 2005; Britta Kalscheuer – Lars Allolio-Näcke (ur.), *Kulturelle Differenzen begreifen. Das Konzept der Transdifferenz aus interdisziplinärer Sicht*, Frankfurt – New York 2008.

²² Usp. Schmale, „Cultural Transfer“, *EGO. Europäische Geschichte Online*, <http://www.ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/cultural-transfer/wolfgang-schmale-cultural-transfer> (posjet 17. 3. 2018).

²³ Detaljnije usp. Hartmut Kaelble, „Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?“, *H-Soz-Kult (Humanities – Sozial und Kulturgeschichte)*, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/type=artikkel&id=574> (posjet 22. 3. 2017.).

²⁴ Detaljnije usp. Matthias Middell, „Kulturtransfer, Transfers culturels“, *Docupedia-Zeitgeschichte*, <http://docupedia.de/zg/Kulturtransfer?oldid=108736> (posjet 18. 3. 2018.).

osmišljava teorijski model kulturne razmjene, kako bi ispitao složene procese adaptacije i adaptacije kulturnih artefakata. Supostavljajući sistemsku i individualnu razinu procesa kulturne razmjene, zaključuje da ona uvijek rezultira stvaranjem novog kulturnog hibrida ili, pak, novog kulturnog poretka. U analizi kulturnih razmjena Burke, osim toga, vodi računa i o ograničavajućim čimbenicima, kao što su hijerarhijski i asimetrični odnosi moći te kreativni potencijali imaginativne ljudske prakse. Pozivajući se usto na koncept „ekotipa“ etnologa Carla von Sydowa i figuracijski model sociologa Norberta Eliasa, Burke s pravom naglašava relativnu autonomiju hibridnih oblika „lokalnog znanja“ koji nastaju kao rezultat procesa kulturne selekcije, kao i dinamičnu međuovisnost različitih elemenata uključenih u kulturne interakcije.²⁵

Dok se istraživanja kulturnih razmjena prvenstveno usredotočuju na jednosmjerne procese, paradigma kulturnog transfera naglašava višesmjernu i adaptivnu prirodu kulturnih transakcija. Drugim riječima, procesi razmjene koji uključuju medijaciju tekstova, diskursa, medija i materijalnih praksi pretpostavljaju interaktivna i složena interkulturalna i transkulturalna pregovaranja u okviru različitih translacijskih scenarija. Oni su determinirani asimetričnim konstelacijama stvarne i simboličke moći, kao i kreativnim potencijalima ljudskog djelovanja. Pritom se strukturemi i kulturemi, odnosno materijalni i kulturni koherentni uključeni u mnogostruke procese translacije ne poimaju kao fiksne, homeostatske i linearno povezane kategorije, već kao nodalni fenomeni koji tvore makrokoherente i grozdove (klastere), u kojima se različiti entiteti tipični za određen prostor mogu prepoznati kao temporalno specifični kodovi materijalnih i povijesnih odnosa.²⁶

Na temelju sličnih epistemoloških polazišta njemački kulturni povjesničar Johannes Helmrath formulirao je koncept kulturne difuzije, kako bi heuristički opisao interaktivan, agonalan i polifon karakter procesa kulturne razmjene u humanizmu. Budući da je, kao heuristička metafora, koncept kulturne difuzije mnogo neutralniji od koncepta kulturnog transfera i kulturne razmjene, puno je učinkovitiji za opis dinamičnog, multilateralnog i multimedijskog karaktera procesa kulturne translacije, uzimajući u obzir i dispartne, pa čak i konfliktne recepcijske interese. S druge, pak, strane, koncept kulturne difuzije dovoljno je osjetljiv za detektiranje fenomena kulturnih hibridizacija, emulacija i sinkretizama koji su bili nezaobilazna posljedica funkcionalnih modifikacija kulturnih elemenata u sklopu procesa humanističke „transkulturracije“, koja se istodobno realizirala u vremenskoj i prostornoj domeni.²⁷

Osim paradigmi kulturnog transfera, kulturne razumjene i difuzije, interpretativno-analički učinkovitu platformu za istraživanje transkulturnih fenomena pruža i historija isprepletanja (*entangled history*). U kritičkom otklonu prema mononacionalnim spoznajnim i objasnidbenim modelima, koji još uvijek dominiraju u historijskoj znanostima, historija isprepletanja nastoji ispitati različite vrste umrežavanja i transakcija između različitih područja, regija, pa čak i kontinenata. Njezini su glavni zagovornici i promicatelji povjesničari Sidney Wilfred Mintz, Shalini Randeria i Sebastian Conrad. Premda se najvećma

²⁵ Detaljnije usp. Peter Burke, *Cultural Hybridity*, Cambridge 2009, 79-115.

²⁶ Usp. Schmale, „Cultural Transfer“, *EGO. Europäische Geschichte Online*, <http://www.ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/cultural-transfer/wolfgang-schmale-cultural-transfer> (posjet 23. 3. 2018).

²⁷ Usp. Johannes Helmrath, „Diffusion des Humanismus. Zur Einführung“, u: *Diffusion des Humanismus Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, ur. Isti, Göttingen 2002, 9-29.

oslanja na teorijske uvide postkolonijalnih studija, historija isprepletanja ne bavi se samo istraživanjima različitih ekonomskih, kulturnih, društvenih i institucionalnih transfera od metropole prema kolonijama, nego i obratno, čime ozbiljno dovodi u pitanje objasnidbeni potencijal tradicionalnih unilateralnih teorija modernizacije i globalizacije.²⁸

Najnoviji pristup u okviru „relacijskih“ historijskih paradigmi jest historija ukrštanja (*histoire croisée*), čiju su teorijsku i metodološku platformu osmislili i razradili francuski historičari Michael Werner i Bénédicte Zimmermann. Njezina je temeljna zadaća ispitati asimetričan, fluidan i evolutivan karakter procesa ukrštanja (*intercrossing*) iz pozicije „dvostruke hermeneutike“, koja nastoji interpretativno zahvatiti ne samo objekt analize nego i vlastite epistemološke pretpostavke. Pritom se pokušavaju detektirati dinamika i modaliteti transformacija kako elemenata koji ulaze u višestruke i višesmjernje procese ukrštanja tako i njihov finalni rezultat, i to unutar refleksivnoga i relacijskoga polja generiranja značenja. Ono se zasniva na principu pragmatičke indukcije, koja iziskuje nužnost trodimenzionalne kontekstualizacije i historizacije – objekata, kategorija analize te odnosa istraživača i istraživanoga fenomena. U tu svrhu *histoire croisée* razvija sofisticiran metodološki instrumentarij, koji posebice inzistira na neprestanom prilagođavanju analitičkih razina (mikrohistorijske i makrohistorijske) i temporalnih shema (sinkronija i dijakronija) dinamici samog analitičko-interpretativnog procesa. To, drugim riječima, sugerira da se u okviru paradigme *histoire croisée* ukrštanje shvaća u dvojakom, epistemološkom i fenomenološkom smislu interaktivnog principa, koji istodobno odražava dinamiku istraživanja i logiku interakcija objekata analize koji se nalaze u relacijskom odnosu.²⁹

Dok se ostale grane historijskih studija translacije poglavito zanimaju za istraživanja nesigurnih putanja prostornoga kretanja materijalnih objekata te tekstualnih i vizualnih značenjskih sustava, historijska analiza mreža nastoji ispitati strukturna i funkcionalna obilježja dinamičkih društvenih mreža, istodobno istražujući motivacije, očekivanja i ciljeve taktičkih i strateških praksi pojedinih aktera, njihove složene međudnose unutar mreže, kao i transformativne potencijale mreže same.³⁰ Slijedeći nove epistemološke i metodološke trendove u suvremenoj historijskoj znanosti, koja samosvjesno fuzionira sociologijske i kulturalističke pristupe, kako bi nadišla binarnu opreku između intencionalnog djelovanja i strukturne uvjetovanosti, historijska analiza mreža istražuje dinamičku konfiguraciju društvenih odnosa koji definiraju djelokrug povijesnih aktera u određenim političkim, ekonomskim i društvenim okolnostima. Izuzev pojedinaca, mreže mogu tvoriti i formalne i neformalne organizacije poput obitelji, kućanstava, cehova, intelektualnih kružoka i političkih klika, čiji su odnosi determinirani materijalnim, simboličkim, praktičnim ili emocionalnim interesom i/ili potporom. Kako bi što je moguće preciznije provela

²⁸ Detaljnije usp. Sebastian Conrad – Shalini Randeria, „Geteilte Geschichten-Europa in einer postkolonialen Welt“, u: *Jenseits des Eurozentrismus. Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften*, ur. Conrad – Randeria, Frankfurt am Main 2002, 9-49.

²⁹ Detaljnije usp. Michel Werner – Bénédicte Zimmermann, „Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the challenge of reflexivity“, *History and Theory*, 45, 2006, 33-37.

³⁰ Detaljnije usp. Marten Düring – Linda Keyserlingk, „Netzwerkanalyse in den Geschichtswissenschaften: Historische Netzwerkanalyse als Methode für die Erforschung von historischen Prozessen“, u: *Prozesse: Formen, Dynamiken, Erklärungen*, ur. Rainer Schützeichel – Stefan Jordan, Wiesbaden 2013, 7-32; Claire Lemerrier, „Formal Network Methods in History: Why and How?“, u: *Social Networks, Political Institutions and Rural Societies*, ur. Georg Fertig, Brepols 2015, 281-310.

kvalitativnu i kvantitativnu analizu složene nodalne prirode povijesnoga djelovanja, historijska analiza mreža usredotočuje se na ispitivanje pet međuovisnih čimbenika: utjecaja društvenih struktura, društvene situiranosti i osobnih kvaliteta povijesnih aktera te utjecaja prostornih i vremenskih promjena.³¹ Osim toga, nastojeći ispitati svoj istraživački objekt na mikro-, mezo- i makrorazini, historijska se analiza mreža, s jedne strane, fokusira na formalna (npr. veličina mreže, brojnost kontakata, prostorna udaljenost među pripadnicima) i funkcionalna obilježja pojedine mreže, a s druge strane na status različitih mreža u širem sociohistorijskom kontekstu.³²

4. Razlika u svjetlu afirmativne odnosnosti

Na koncu bi valjalo naglasiti da sve grane historijskih studija translacije polaze od sličnih epistemoloških pretpostavki koje bi se najbolje moglo opisati kao princip afirmativne odnosnosti.³³ To znači da se razlika više ne konceptualizira kao odnos binarnih opreka ili inherentne negativnosti, već kao uzajamnost dvaju inkluzivnih i međusobno konstitutivnih fenomena. Samo se na taj način rubovi i raskrižja poput južnoslavenske kontaktne zone mogu prestati doživljavati zastrašujućim prostorima na kojima kontinuirano prijete kulturne zaraze i početi promatrati kao plodonosni rasadnici kulturne kreativnosti i inovacija.

---

³¹ Usp. Christoph Boyer, „Netzwerke und Geschichte: Netzwertheorien und Geschichtswissenschaften“, u: *Transnationale Netzwerke im 20. Jahrhundert: Historische Erkundungen zu Ideen und Praktiken, Individuen und Organisationen*, ur. Berthold Unfried, Leipzig 2008, 54-57.

³² Detaljnije usp. Betina Hollstein, „Qualitative Methoden und Netzwerkanalyse“, u: *Qualitative Netzwerkanalyse. Konzepte, Methoden, Anwendungen*, ur. Hollstein – Florian Strauss, Wiesbaden 2006, 14.

³³ Detaljnije usp. Rick Dolphijn – Iris van der Tuin, *New Materialism: Interviews and Cartographies*, Ann Arbor 2012, 129.

ŠTO JE I ZAŠTO ZANEMARILA „ZAGREBAČKA SOCIOLOŠKA ŠKOLA“?¹ (TRAGOM TVRDNJE ANDRÉA BLANCA)

U radu se, tragom tvrdnje Andréa Blanca, pokušava utvrditi što je i zašto zanemarila „Zagrebačka sociološka škola“. Blanc dokazuje da je potonja zanemarila proučavanje krize suvremenog seljačkog naraštaja na prijelazu iz ruralne u industrijsku i urbanu sredinu, odnosno iz „primitivne“ sredine u „moderani svijet“. Na temelju njegove (i druge) literature pokušava se također poimence utvrditi tko je zapravo činio „Zagrebačku sociološku školu“.

Ključne riječi: André Blanc, „Zagrebačka sociološka škola“, sociolozi (sela) u Hrvatskoj, kriza seljaštva, doticaji sela i grada

1. Uvod

Pred nama je interdisciplinarna regionalna studija, tj. knjiga *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije*, čiji je autor André Blanc, francuski geograf i sveučilišni profesor (1922. – 1977.).² Knjiga je i više nego inspirativna za raspravu, a od mnoštva mogućih pitanja, osvrnut ćemo se na pitanje „Zagrebačke sociološke škole“ u kontekstu tvrdnji A. Blanca.

Pokušat ćemo ukratko vidjeti tko je sve činio ili mogao činiti „Zagrebačku sociološku školu“ o kojoj piše Blanc. Radovi koje je imao u vidu, radeći na svojoj tezi, odnosno knjizi *Zapadna Hrvatska*, odnose se uglavnom na one objavljene u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, nerijetko i ranije, a svega nekoliko bibliografskih jedinica objavljeno je

---

¹ Znatno doradeno prvobitno (neobjavljeno) izlaganje na znanstvenom kolokviju *Postoji li „hrvatski prag“?* u organizaciji Hrvatskog sociološkog društva, Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i Francuskog instituta u Zagrebu. Znanstveni kolokvij održan je 26. veljače 2004. u dvorani Goethe Instituta, u povodu hrvatskog prijevoda knjige Andréa Blanca, *Zapadna Hrvatska. studija iz humane geografije*, Zagreb 2003. Glavni inicijator i organizator kako prijevoda knjige tako i znanstvenog kolokvija bio je naš jubilarac, neumorni prof. dr. sc. Drago Roksandić. Bio je ujedno i voditelj znanstvenog skupa te podnositelj uvodnog priopćenja. On je inicijator i urednik (uz već navedenu Blancovu knjigu) izdanja: Marko Šarić, *Zapadna Hrvatska. Prilozi za bibliografiju*, Zagreb 2003. (Knjiga na 248 stranica sadrži oko šest tisuća bibliografskih jedinica.) Uza sve to, izrađen je i CD-ROM.

O tome i o brojnim drugim znanstvenim inicijativama te o bogatoj biobibliografiji Drage Roksandića do 2008. godine v. Hrvoje Petrić, „Živjeti ‘Triplex Confinium’ (u povodu 60. godine rođenja prof. dr. sc. Drage Roksandića)“, *Ekonomika i ekohistorija*, 4, 2008, 151-231.

² Pored toga što je objavio studiju iz humane geografije, objavljivao je radove o odnosu geografije i historije, agrarnim strukturama, tipovima izduženih sela u Hrvatskoj, seoskim zajednicama, stvaranju gradske mreže (u bivšoj Jugoslaviji) i promjenama ruralnih društava te odnosima grad – selo, što su sve teme od interesa za sociologiju, a iznio je i prikaz: *Samoupravljanje, decentralizacija i ekonomska sociologija u Jugoslaviji*. O ovom posljednjem v. Blanc, „Auto-gestion, décentralisation et sociologie économique en Yougoslavie“, *Annales de géographie*, LXXIV/403, 1965, 349-352.

poslije Drugog svjetskog rata. Među svima njima zanimaju nas oni radovi čiji su autori sociolozi, odnosno radovi koji su po svom karakteru sociološki ili u sebi sadrže dosta „socioloških zrnaca“.

Navest ćemo što, prema Blancovu mišljenju, nedostaje, što je zanemarila, kako on kaže, „Zagrebačka sociološka škola“ u svojim istraživačkim radovima. Njegova analiza promjena na prostoru koji je nazvao Zapadnom Hrvatskom, koristeći se radovima „Zagrebačke sociološke škole“, odnosi se na one publicirane uglavnom do Drugog svjetskog rata.

Prostor koji Blanc „obrađuje“ prostire se između panonske i jadranske Hrvatske ili, preciznije govoreći, između donjeg Pokuplja i Posavine i riječko-senjskog zaleđa s jedne strane te hrvatsko-bosanske i hrvatsko-slovenske granice s druge strane. To je, dakako, gorski dio Hrvatske koji – svojom raznolikošću – omogućuje Blancu da u središtu svog znanstveno-istraživačkog interesa zadrži „Zapadnu Hrvatsku“, odnosno „hrvatski prag“. Termin *prag* u terminologiji geografske znanosti (struke) označava u geomorfološkom smislu „reljefno najpovoljniji prijelaz između dviju različitih zemljopisnih cjelina koje odvajaju planine (npr. Gorski kotar)“.³

Radeći na svojem projektu „Zapadna Hrvatska“, izveo je i nekoliko pojedinačnih istraživanja: (1) ogulinskog polja kao najsloženijeg unutar projekta; (2) istraživanje krša; (3) „proučavanje vojnih krajina koje mu omogućuje da naglasi povijesne uzroke privredne zaostalosti“; (4) istraživanje „seoskog staništa“, što mu omogućuje zacrtavanje različitih etapa „nastanjanja i ponovnog naseljavanja tla“ te ustanovljavanje „veze između faza nastanjanja i sjedilačkih faza s organizacijom sustava poljoprivrednih kultura“. Vlastitim metodološkim iskustvima stečenima proučavanjem Zapadne Hrvatske Blanc se koristio i u drugim istraživanjima odnosa agrarnih društava i seoskih struktura na Balkanu (kao npr. u Albaniji), ali i na prostorima izvan Balkana (kao npr. u radu o plodoredu u pokrajini Lorraine u 19. stoljeću).

„Napisao je monografiju – izvedenu u najboljoj tradiciji francuskih interdisciplinarnih studija u humanističkim i društvenim znanostima – djelo, koje je svjetskoj stručnoj publici predstavilo, pored problematike ‘Zapadne Hrvatske’, stotine radova hrvatskih znanstvenika 19. i 20. stoljeća, kao rijetko koje prije, a, čini mi se, isto tako i kasnije.“⁴

Literatura kojom se Blanc koristio pri pisanju ove monografije doista je impresivna, a u tim je okvirima svakako i literatura hrvatskih znanstvenika, od geografa, preko pravnika i ekonomista, do povjesničara, etnologa i sociologa. (Tomu treba dodati korištenu bogatu arhivsku građu iz hrvatskih, austrijskih i francuskih arhiva, zatim zemljopisne karte i katastarske planove te, naposljetku, razne i brojne statističke publikacije.) Monografska Blancova studija zanimljiva je stoga i sa stajališta sociologije.⁵

³ Alfonso Cvitanović, *Geografski rječnik*, Zadar 2002, 410.

⁴ Drago Roksandić, „Uvodne napomene uz tekst P.-Y. Pechoux i M. Roux“, *Hommage à André Blanc (1922-1977)* (rukopis).

⁵ O njenoj dvostrukoj zanimljivosti za sociologe v. u prilogu: Vjeran Katunarić, „Razvoj, sistemske granice i etnički sukobi: neka razmišljanja uz Blancovu ‘Zapadnu Hrvatsku’“, znanstveni kolokvij *Postoji li „hrvatski prag“?* (rukopis).

2. Prelazak seljaštva iz prirodne ruralne sredine u moderni svijet

U trećem dijelu svoje knjige pod naslovom *Suvremeni razvitak: kriza*, Blanc „ima za cilj ukazati na grubost i brzinu tih preobražaja (odnosi se na preobrazbu svih oblika tradicionalnog života, privrednih i društvenih – op. a.) u razdoblju koje se proteže otprilike od 1870. do sredine 50-tih godina 20. stoljeća (knjiga je izvorno tiskana na francuskom 1957. godine, a na hrvatskom 2003. – op. a.), te istodobno opisati suvremeni život sela i njegove novine“.⁶

Napredak zemljoradnje vezuje uz polet gradova, dodajući da se problemi koje je prouzrokovala agrarna kriza mogu uspješno riješiti „samo urbanizacijom i industrijalizacijom“.⁷ Nešto kasnije poziva se na hrvatskog ekonomista Rudolfa Bićanića (1905. – 1968.) i njegovo dokazivanje kako je industrijalizacija u Hrvatskoj započeta iz inozemstva te da se odvijala sa „zakašnjenjem od nekoliko desetljeća u usporedbi s drugim austrougarskim zemljama“, a naročito je kasnila u usporedbi sa Zapadnom Europom.⁸ Posebno ističe prenaseljenost kao nevolju „svih južnoslavenskih krajeva južno od Save“ koju opet, zajedno s Bićanićem, izjednačuje s industrijskom nezaposlenošću.⁹

U već spomenutom trećem dijelu svoje knjige *Suvremeni razvoj: kriza*, u IV. glavi „Selo i grad“, drugo poglavlje knjige naslovljeno „Društveni život: nove veze“ Blanc počinje konstatacijom kako je suvremeni proces industrijalizacije doveo do toga da seljački naraštaj „prelazi iz prirodne sredine“ u „moderne svijet“. Preobražaj seoskog života, razne doticaje sela i grada te krizu seljaštva kao istraživački problem „zagrebačka sociološka škola je zanemarila“.¹⁰

Zbog onih čitatelja koji, iz kojih bilo razloga, nisu u mogućnosti pročitati Blancov tekst o „Zagrebačkoj sociološkoj školi“, donosimo taj ulomak u cijelosti. „Suvremeni proces industrijalizacije izazvao je preobražaj seoskog života. Seljački naraštaj toga vremena doživljava krizu. Naglo prelazi iz prirodne sredine, potpuno ruralne, pa i primitivne, u moderni svijet. Proučavajući faze razvoja, mnogobrojne oblike dodira između sela i grada, bolje ćemo razumjeti smisao i domet tih promjena. Bibliografija o tom pitanju oskudna je. Za žaljenje je što je zagrebačka sociološka škola zanemarila proučavanje toga problema. Možda zato što su Hrvati svjedoci te krize, ili zato što im nedostaje odmak, oni još ne shvaćaju potpuno svu njezinu važnost. Predratna ispitivanja *Gospodarske sloge*, članci u periodici i dnevnim listovima, nekoliko statističkih ispitivanja, pojedinačna istraživanja, bilješke poslije razgovora ili u obilascima terena, to je građa koja može poslužiti da podupre zaključke ovoga posljednjeg poglavlja“.¹¹ Nešto kasnije žali se da „nema nijednog ozbiljnog ispitivanja u zapadnoj Hrvatskoj“ o dnevnim i tjednim, pa ni o sezonskim migracijskim kretanjima stanovništva.¹²

⁶ Blanc, *Zapadna Hrvatska*, 331.

⁷ Isto.

⁸ V. o tome: Isto, pogl. „Industrijska revolucija“, 353-357.

⁹ Isto, 390.

¹⁰ Isto, 466.

¹¹ Isto.

¹² Isto, 470-471.

3. André Blanc, hrvatski autori, agrarna kriza i modernizacija

U napomenama „Popisu knjiga i članaka“, ispisanima na dvije stranice, Blanc navodi da njegova bibliografija „ne smije zavaravati svojom opsežnošću“, iako sadrži više od 400 naslova jer je posebice s „geografskog stajališta vrlo oskudna“.¹³ Njegova bibliografija u knjizi *Zapadna Hrvatska*, o čemu je i inače riječ, sadrži točno 430 bibliografskih jedinica, ne računajući manje (značajne) članke iz periodike koji su navedeni samo u bilješkama, niti arhivsku građu i statističke publikacije, kojih je također popriličan broj.¹⁴ Dalje ističe da su „problem zadruge obrađivali pravnici i sociolozi, katkad i etnografi“, međutim, tim istraživanjima problema zadruge „nedostaje povijesna ili geografska perspektiva“. Hvali autore građe iz 17. i 18. stoljeća o ekonomiji, ističući da je „prvorazredna“. Smatra velikom zaslugom R. Bičanića i „njegove škole“ jer su isticali i ekonomske i društvene aspekte problema nastalih ukidanjem feudalizma i diobom zadruga te stavljali naglasak na industrijski razvitak i „na agrarnu prenaseljenost“.¹⁵ Ističe kako su istraživanja, čiji je voditelj Bičanić, „vrlo objektivna“ i ujedno su „dragocjeni prilog suvremenoj ekonomskoj povijesti“.¹⁶

Blanc u svojem popisu literature navodi šest radova R. Bičanića, i to redom sljedeće naslove:

Agrarna kriza u Hrvatskoj, Zagreb 1937;

Kako živi narod, Zagreb 1939;

Agrarna prenapučenost, Gospodarska struktura Banovine Hrvatske, 3, Zagreb 1939.

„Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj 1848. god.“, *Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb 1952, 69-70;

„Industrijska revolucija u Hrvatskoj i godina 1848.“, *Historijski zbornik*, 1, 1948, 67-101;

Hrvatska ekonomika, I. Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750. – 1860, Zagreb 1951.

Među korištenom literaturom R. Bičanića vidljivo je kako je (ne računajući priloge u periodici) samo jedna knjiga objavljena poslije Drugog svjetskog rata (*Doba manufakture u*

¹³ Isto, 516.

¹⁴ Detaljnije o tome v. u: Isto, pogl. „Izvori“, 505-535, a posebno „Popis knjiga i članaka“, 516-535.

¹⁵ Isto, 516-517.

¹⁶ Isto, 517.

Primjetno je da u popisu literature navodi samo izdanje iz 1939. knjige *Kako živi narod*. To je zapravo druga knjiga istoga naslova jer je prva objavljena 1936. godine, također pod naslovom *Kako živi narod* i s podnaslovom *Život u pasivnim krajevima*. Posve je razumljivo da navodi drugu knjigu (1939.) jer se u njoj najprije obrađuju krajevi: „Hrvatsko zagorje“ i „Prigorje“, „Gorski kotar“, „Na granici Like i Dalmacije“ i sl., što uglavnom odgovara prostoru Blancova interesa, odnosno prostoru između Panonije i Jadrana koji on definira kao „Zapadnu Hrvatsku“ ili „hrvatski prag“.

Radi razumijevanja seljaštva u radovima Rudolfa Bičanića, dovoljno je pogledati pogovor Vlade Puljiza, „Seljaštvo u djelu Rudolfa Bičanića“, u: Rudolf Bičanić, *Kako živi narod*, Zagreb 1996., I-VII (reprint). Biografske podatke o Bičaniću možemo naći u: Uroš Dujšin, „Prof. dr. Rudolf Bičanić, 1905. – 1968.“, u: Isto, IX-XIV; potpunu njegovu bibliografiju (radovi objavljeni u nas i u inozemstvu) v. u: Isto, XV-XXIII.

Hrvatskoj i Slavoniji...), za koju Blanc kaže kako „otvara nove vidike“ i dodaje da njegovu drugu knjigu *Hrvatske ekonomike* očekuje „s nestrpljenjem“.¹⁷

Bićanić nastavlja znanstveno istraživanje sela i seljaštva koje su u Hrvatskoj utemeljili još Baltazar Bogišić (1839. – 1908.) i Antun Radić (1868. – 1919.). Sva trojica imaju radove značajne i za sociologiju.

U tim spomenutim dvjema Bićanićevim knjigama (*Doba manufakture i Počeci kapitalizma...*), kao i u nekim drugim radovima, donosi se izvanredno dobro dosta zapažanja o procesima promjena u privredi i društvu u Hrvatskoj (kao npr. o agrarnoj revoluciji, trgovini žitom, drvom i stokom, seoskim zanatima, gradnji cesta prema Primorju, socijalnoj strukturi u Hrvatskoj i dr.). Problematizirao je Bićanić i procese preobražaja seljaštva nakon Drugog svjetskog rata, a naročito se bavio agrarnom prenaseljenošću. I kao što reče Vlado Puljiz, on je „hrvatski znanstvenik koji je iza sebe ostavio najznačajniji i najsuvremeniji opus o seljaštvu“.¹⁸

Na njegovu su popisu i dvije knjige Milana Ivšića: *Les problemes agraires en Yougoslavie (Agrarni problemi u Jugoslaviji)* (Paris 1926.) i *Seljačka politika* (Zagreb 1938.).

Kada u „Predgovoru“ svojoj knjizi zahvaljuje na susretljivosti i suradnji raznim i relativno brojnim stručnjacima, među njima zahvaljuje i „filozofima gospodi Pavičiću i Ivšiću“, koji su mu pružili informacije o metanastazičkim kretanjima.¹⁹ U glavi „Hrvatske pustoši“, pišući o iseljavanju, zahvaljuje „gosp. M. Ivšiću s Filozofskog fakulteta u Zagrebu“ na informacijama koje mu je dao o problemu hrvatske manjine u Gradišću, „podijeljene u desetak sela“.²⁰

Blanc ukazuje na činjenicu da je u drugoj polovini 19. stoljeća hrvatsko tradicionalno selo doživjelo dubok preobražaj uzrokovan agrarnom krizom. Nasuprot toj činjenici ističe kako nema primjera u „starim zemljama zapadne Europe“, gdje bi se selo i poljoprivredno zemljište temeljito izmijenilo „u posljednjih stotinu godina“.²¹ On dokazuje kako je „širenje izgrađene površine sela zbog povećanja broja kuća“ glavna karakteristika „razvoja habitata od kraja 18. stoljeća do naših dana“.²² U tom kontekstu i donosi seljačku izreku: „Kuće su se toliko umnožile da su se sela spojila“.²³ U Zaključku knjige, uz ostalo, navodi: „Dok radnički stanovi u Zagrebu imaju najsuvremeniji komfor, poljoprivredna gospodarstva na samo 20 km od grada nemaju strojeva, gnojiva, električne struje. Ona su, paradoksalno, u zaostatku od pola stoljeća.“²⁴

Ne ulazeći u razloge razvojnog zaostajanja Zapadne, kao, uostalom, i cijele Hrvatske za razvijenom Europom, odnosno ostavljajući po strani zakašnjelu modernizaciju jer to prelazi okvire ovoga rada, može se barem uputiti na priloge Katunarića i Čaldarovića²⁵ podastrih (i u pisanom obliku) na znanstvenom kolokviju *Postoji li „hrvatski prag“?*

¹⁷ Pretpostavljam da se to odnosi na knjigu: Isti, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb 1952. Možda se iz ovog podatka može zaključiti da se Blanc koristio hrvatskom literaturom iz društvenih i humanističkih znanosti koja je ugledala svjetlo dana do 1952. godine.

¹⁸ Poblježe o tome v. Puljiz, „Seljaštvo u djelu Rudolfa Bićanića“, I-VIII.

¹⁹ Više o tome u: Blanc, *Zapadna Hrvatska*, 20.

²⁰ Detaljnije o tome u: Isto, 111. Usp. i bilj. 64.

²¹ Isto, 429.

²² Isto, 430.

²³ Isto, 435.

²⁴ Isto, 485-494.

²⁵ V. Katunarić, „Razvoj, sistemske granice i etnički sukobi“; Ognjen Čaldarović, „Relevantnost nalaza Andréa Blanca i razlozi sporigjeg razvoja urbane infrastrukture u ‘Zapadnoj Hrvatskoj’“ (rukopis).

Jednako tako, u traganju za odgovorom na pitanje mijenja li i kako modernizacija hrvatsko selo, treba posegnuti za radovima u zborniku: Maja Štambuk – Ivan Rogić – Anka Mišetić (ur.), *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo* (Zagreb 2002.).²⁶

Moglo bi se prostor, koji Blanc naziva „hrvatskim pragom“, analizirati i interpretirati i u terminima središte – periferija. U tom kontekstu odgovor na pitanje je li neki prostor periferija ovisi o dostignutom stupnju modernizacije u svakoj od dimenzija modernizacije kao što su privredna, kulturna i politička. Zanimljivo je da jedno istraživanje u našoj suvremenosti, na primjeru triju hrvatskih regija, usporednom analizom povijesnog i aktualnog razvoja Istre, Like i Gorskog kotara govori da je riječ o „tri različita oblika perifernosti“. Rezultate o Istri ostavimo po strani jer to područje nije obuhvaćeno u Blancovoj studiji. Rezultati ovoga istraživanja pokazuju da je Lika periferija i u privrednoj i u kulturnoj dimenziji, dok je u konfrontaciji s centrom u političkoj dimenziji. Perifernost Gorskog kotara ponajprije je izražena u privrednoj dimenziji, dok u ostalim dvjema dominiraju multikulturni obrasci i politički pluralizam. Pospješene modernizacijskih procesa i održivog razvoja, prema tim rezultatima istraživanja, ovisi, pak, o dimenzijama perifernosti.²⁷

„Problem modernizacije izbio je u prvi plan i postao središnjim pitanjem sociologije razvoja“, koja uzima u obzir „stvarnu povijest pojedinih naroda“. Umjesto bavljenja tradicionalnim običajima, proučava razne komponente „razvojne dinamike“.²⁸

V. Puljiz ukazuje i na zanimljivost studije o „pragovima razvoja“, koje Bičanić povezuje s promjenama udjela poljoprivrednikâ u socijalnoj strukturi. Asocijacija na Blancov „hrvatski prag“ neizbježna je.

4. Proučavanje problema sela i „Zagrebačka sociološka škola“

Sociološko proučavanje sela u Hrvatskoj upravo je ustanovljeno – kako tvrdi Milovan Mitrović (1982.)²⁹, slično i Stipe Šušar (1988.)³⁰ te Vlado Puljiz (1996.)³¹ – istraživanjima Antuna Radića. Mitrović navodi da su Radićeve ideje imale utjecaja na proučavanje sela, naročito na ljude iz krugova oko Hrvatske seljačke stranke (HSS). Posebno se spominju knjige ljudi iz vodstva seljačkog pokreta kao što su knjižica Vladka Mačeka, *Bit hrvatskoga seljačkoga pokreta* (Zagreb 1936.)³² i knjiga ing. Josipa Predaveca, *Selo i seljaci* (Zagreb 1936.)³³

²⁶ Maja Štambuk – Ivan Rogić – Anka Mišetić (ur.), *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Zagreb 2002.

²⁷ V. Boris Banovac – Robert Blažević – Željko Boneta, „Modernizacija (i/ili europeizacija) hrvatske periferije – primjeri Istre, Like i Gorskog Kotara“, *Revija za sociologiju*, 3-4, 2004, 113-141.

²⁸ Više i detaljnije o tome v. Rade Kalanj, *Moderno društvo i izazovi razvoja*, Zagreb 1994, 82 i dalje.

²⁹ Milovan Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, Beograd 1982, 76-80, posebno 80.

³⁰ Stipe Šušar, *Sociologija sela*, I-II, Zagreb 1988.

³¹ Puljiz, „Seljaštvo u djelu Rudolfa Bičanića“, I-VIII.

³² O Mačeku i HSS-u usp. dvotomno historiografsko djelo: Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, I-II, Zagreb 1974.

³³ Josip Predavec (Rugvice kod Dugog Sela, 1884. – Dugo Selo, 1933.), poslije završene učiteljske škole polazio i Visoku poljoprivrednu školu u Čehoslovačkoj (u Taboru), a diplomirao na Poljoprivrednom fakultetu u Zagrebu, nedugo prije smrti. U svojim radovima zalaže se za agrarizam i dolazi do ruralizma.

Vladko Maček, kao vođa HSS-a, okupio je uoči Drugog svjetskog rata, tj. od sredine tridesetih godina skupinu stručnjaka raznih profila. Među njima su Dinko Tomašić, „zadužen za sociologiju sela a Rudolf Bičanić za ekonomiku sela i ekonomsku politiku uopće“.³⁴ I Mitrović, pored drugih podataka, za Bičanića dodaje da je ostavio opsežno djelo „iz ekonomske teorije i historije, ekonomike i sociologije agrara“.³⁵

Mitrović još ističe da je Bičanić, kao ekonomski stručnjak³⁶, radovima o selu i seljaštvu u „vrijeme duboke agrarne i društvene krize nadilazio okvire ekonomske politike, te su oni značajni i za sociologiju sela“. Također smatra da je Bičanić zadužio predratnu sociologiju prikupljanjem građe o društveno-ekonomskim prilikama hrvatskog seljaštva.³⁷

Tko su sociolozi koji su mogli činiti „Zagrebačku sociološku školu“, o kojoj školi govori Blanc?

Prva katedra za sociologiju na prostoru današnje Hrvatske, a čini se i u tadašnjoj Austro-Ugarskoj, osnovana je 1906. godine na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Prvi profesor bio je Ernest Miler, koji je prethodno studirao pravo u Beču i Zagrebu te doktorirao u Zagrebu 1890. Boraveći na studijima u Berlinu i Parizu, gdje proučava etiologiju zločina, susreće se i sa sociologijom. Objavio je četrdesetak rasprava i članaka s područja kriminologije i sociologije. Predavao je sociologiju i na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu 1924. – 1928. Istraživao je probleme iz područja sociologije kriminala, političke i urbane sociologije, a bavio se i poviješću socijalnih ideja. Međutim, istraživanjem i, naravno, sociologijom sela nije se bavio.³⁸

Juraj Ščetinec, također profesor sociologije na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi, istraživao je društvenu organizaciju i uređenje fašističkih i nacističkih režima te o tome objavio cijeli niz radova u razdoblju od 1935. pa do početka Drugog svjetskog rata. Ni on se nije bavio proučavanjem seoskih struktura.³⁹

Najpoznatije mu je djelo *Selo i seljaci*, Zagreb 1936, kojim, kao prvi u Hrvatskoj, pokušava dati sintetičan prikaz sela i seljaka. Iako u toj knjizi idealizira seljaštvo (u smislu da su ono i seljačka kultura temelji društva), ona je svakako važan doprinos hrvatskoj sociologiji sela. Usp. *Sociološki leksikon* (dalje: *SL*), ur. Radomir Lukić – Miroslav Pečujlić, Beograd 1982, 487.

³⁴ Više o tome u: Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, citirano mjesto na 80.

³⁵ Isto.

³⁶ Rudolf Bičanić (Bjelovar, 1905. – Zagreb, 1968.), biografi ga smatraju ekonomistom, političarem i sociologom. Studirao je neko vrijeme na *L'École des hautes études commerciales (HEC)* u Parizu, a doktorirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1931. godine. Odležao je tri godine u kaznionici u S. Mitrovici (1933. – 1936.). Sudjelovao je na mnogim međunarodnim skupovima i ekonomista i sociologa, kao npr. na *Trećem svjetskom kongresu sociologa* (Amsterdam, 1956.) i *Četvrtom svjetskom kongresu sociologa* (Stresa, 1959.). Održavao je vezu i dopisivao se s mnoštvom znanstvenika u svijetu, a među njima i s J. K. Galbraithom, R. Aronom i dr. Detaljnije v. u: *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), 1, Zagreb 1983, 752-755; *SL*, 26.

³⁷ Usp. Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, 80-82.

³⁸ Ernest Miler (Pakrac, 1866. – Zagreb, 1928.), поближе o njemu v. u: *SL*, 366-367; *HBL*, 7, Zagreb 2009. O E. Mileru, počecima nastave sociologije u Hrvatskoj, njezinoj institucionalizaciji i drugim pitanjima v. i: Goran Batina, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, Zagreb 2006, posebno 24-27; Šime Pilić, „Nastava sociologije obrazovanja u Hrvatskoj“, u: Isti (ur.), *Obrazovanje u kontekstu tranzicije*, Split 2008, 165-176; Isti, „Sociologija, etnologija, povijest i Ardalićeva Bukovica“, *Titius*, 4/4, 2011, 229-270.

³⁹ Juraj Ščetinec (Koprivnica, 1898. – Zagreb, 1939.), studirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu, na *L'École libre des sciences politiques (ELSP)* u Parizu, kao i u Münchenu. Područja njegova interesa jesu socijalna pitanja, radničko zakonodavstvo, politička sociologija, posebno problem korporativizma. Poznat je po sljedećim radovima: *Socijalna organizacija fašizma*, Zagreb 1935; *Korporativno uređenje države s obzirom*

Mirko Kus-Nikolajev u međuratnom razdoblju publicira radove iz etnologije i književne kritike, a posebno i iz sociologije, koje objavljuje u više časopisa. U svojim publicističkim radovima prešao je put od oštrog kritičara biologizma u sociologiji do problema cirkulacije elita paretoovskog tipa. Prema tome, njegov se interes nije zadržavao na preobražaju seoskog života,⁴⁰ iako je pisao o seljačkoj umjetnosti.

Milan Ivšić, nakon što je diplomirao teologiju na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i poslije zaređenja djeluje kao svećenik, a u Prvom svjetskom ratu i kao svećenik na bojištu u Srbiji, Rumunjskoj i Rusiji. Za docenta sociologije izabran je na zagrebačkom Bogoslovnom fakultetu 1920. godine, a specijalizirao se u Münchenu 1920. te u Školi političkih znanosti u Parizu, gdje je diplomirao radom o zadrugarstvu. Završetkom studija prava doktorira na Sorbonni teom *Les problemes agraires en Yougoslavie*. Istoimenu knjigu objavio je 1926. u Parizu s predgovorom nekadašnjeg francuskog ministra poljoprivrede Victora Boreta. Tom njegovom knjigom, vidjeli smo već, koristi se Blanc i navodi je u popisu literature na kraju svoje knjige *Zapadna Hrvatska*. I on je predavao sociologiju na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu (danas Ekonomski fakultet) pa je čak 1944. – 1945. bio i rektorom. Predavao je i na drugim fakultetima, od Pravnog, preko Tehničkog do Poljoprivrednog i Veterinarskog. Nakon umirovljenja 1947. osuđen je na dvije godine zatvora koje je odležao u Gradiški. Objavio je više od 150 znanstvenih i stručnih radova, pretežno iz sociologije, zatim iz gospodarstva i agrara. Posebno je istraživao agrarna, odnosno sociološka pitanja hrvatskoga sela.⁴¹

Mijo Mirković studirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i Beogradu, a doktorirao na Ekonomskom fakultetu u Frankfurtu na Majni. Ostavio je popriličan broj radova iz ekonomije, sociologije, kulturne historije te posebno iz književnosti. Širokog obrazovanja i humanistički orijentiran, Mirković je, i sâm rođen na selu, gajio duboku ljubav prema selu i seljaku te se u njegovim predratnim radovima isprepleću realistička teorijska analiza prodora kapitalističkih odnosa na selo s istančanim poetskim lirskim osjećajem, žalom i sjetom za gubljenjem seljačkog identiteta. Pored niza radova iz različitih ekonomskih

---

na novi austrijski ustav, Zagreb 1935; *Nacionalni socijalizam*, Zagreb 1937; *Korporativizam i demokracija*, Zagreb 1938; *Korporativno uređenje društva po kršćanskoj socijalnoj nauci*, Zagreb 1939 i dr. Više o njegovim sociološkim radovima v. u: Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*; *SL*, 687.

⁴⁰ Mirko Kus-Nikolajev (Zagreb, 1896. – Zagreb, 1961.), u Prvom svjetskom ratu bio je dvije godine interniran u Zenici. Doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1924. Objavljivao radove uglavnom iz etnologije i sociologije te o kulturi, oslanjajući se u njima na analize i studije njemačkih sociologa. Usp. *HBL*, 8, Zagreb 2013.

Prema *SL*-u (tj. Zlatku Gašparoviću), razlikuju se tri faze u njegovu radu: (1) „biologistička“ (*Problemi biološke sociologije*, 1924); (2) „funkcionalistička“ (*Sociologija milieua*, 1929) i (3) „elitistička“ (*Mostovi elita*, 1940). Objavio je niz knjiga, brošura i članaka u nas i u inozemstvu, ukazujući da se svaki problem „može obraditi sa sociološkog stajališta“. Time je pridonio afirmaciji sociologije u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova. Kako se bavio i problemima iz sociologije, umjetnosti i književnosti, objavio je i djelo *Seljačka ornamentika. Prilog sociologiji jugoslavenske seljačke umjetnosti*, Beograd 1935.

Mitrović upozorava da je Kus-Nikolajev u svojoj publicistici završio „apologijom fašizma“. O njemu i njegovim radovima v. u: Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, te u *SL*-u.

⁴¹ Milan Ivšić (Orahovica, 1887. – Zagreb, 1972.), brat je istaknutog jezikoslovca Stjepana Ivšića, kojega također, u dvama navratima, spominje Blanc u svojoj knjizi *Zapadna Hrvatska*.

Osim navedenog francuskog izdanja iz 1926., objavio je prethodno još jednu knjigu na francuskom, *La reforme agraire en Yougoslavie*, Paris 1923, kao i cijeli niz knjiga o selu i seljaštvu na hrvatskom. Poblize o njemu v. u: *HBL*, 6, Zagreb 2005, 205-206.

politika (prometne, agrarne, zanatske, industrijske itd.), za našu temu značajne su mu studije: *Održanje seljačkog posjeda* (Zagreb 1937.), *Ekonomika agrara FNRJ* (Zagreb 1950.) (kojom se knjigom služio Blanc i koju navodi u svojoj bibliografiji na kraju knjige *Zapadna Hrvatska*), *Seljaci u kapitalizmu* (Zagreb 1952.) i dr.⁴²

Među inteligencijom okupljenom oko HSS-a, za sociološku znanost svakako je najznačajniji Dinko Tomašić, koji je tada predavao sociologiju na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.⁴³ Temeljna Tomašićeva teorijska postavka u nastojanju da stvori „jednu sociologiju Hrvata“ jest teza o zadružnoj i plemenskoj kulturi (o ratarskim i stočarskim narodima).⁴⁴ Takvi teorijski okviri „znatno su ometali Tomašića u proučavanju stvarnih društvenih odnosa i realne strukture hrvatskog društva“.⁴⁵

Tomašić je konceptualizirao dva kulturna modela: plemensko-stočarski (dinaridski) i ravničarsko-zadrugarski. Akademik Josip Županov ukazuje da je plemenski model bio snažan i u Hrvatskoj između 1941. i 1945. te poslije 1945. u Drugoj Jugoslaviji. Smatra da dominaciju plemenskog modela nije ugrozilo ni uvođenje samoupravljanja (koje je inače aktualiziralo zadružni model). Plemenski se model revitalizira u srpsko-hrvatskom ratu 1991. – 1995. Napadaču je suprotstavljen „isti model i vrijednosni sustav“.⁴⁶

Vjeran Katunarić ostavlja po strani Tomašićeva antropogeografska teorijska polazišta, kao i razlike između brdsko-autoritarnog i nizinsko-mirotvornog modela te se usmjerava na „analizu karaktera vladajućih elita balkanskih društava“.⁴⁷ Pa ipak, navodi kako će

⁴² Mijo Mirković (pseudonim Mate Balota) (Rakalj /Istra/, 1898. – Zagreb, 1963.), valjda jedini hrvatski akademik koji je nakon održanog predavanja na Akademiji u Moskvi izvadio ispod kaputa mijeh i dvojnice te zasvirao (zadiplio). Više v. u: *SL*, 368-369.

⁴³ Dinko Tomašić (Smokvica na Korčuli, 1902. – Bloomington /SAD/, 1975.), najzapaženiji sociolog u predratnoj Hrvatskoj i u Hrvata uopće toga razdoblja. Diplomirao i doktorirao (1926.) na Pravnom fakultetu u Zagrebu, a studirao i u Italiji, Francuskoj i SAD-u. Sveučilišni nastavnik sociologije u Zagrebu 1935. – 1940., a 1943. – 1972. na *Indiana University* u SAD-u. Prvi su mu radovi s područja demografije nastali pod utjecajem talijanskog sociologa C. Ginija. Nakon što je za studijskog boravka u SAD-u upoznao „kulturnu sociologiju“, prema kojoj se pojave u društvenom životu mogu „objasniti kulturnim razvitkom naroda“, Tomašić, polazeći od ideja A. Radića o ratarskom i stočarskom narodu i o seljačkoj kulturi, problematizira ratarsku i stočarsku kulturu stavljajući jednu naspram druge. To dolazi do izražaja u knjizi *Društveni razvitak Hrvata*, dok u djelu *Politički razvitak Hrvata* donosi, u tri dijela, sociološku analizu nekih aspekata hrvatske povijesti, izjašnjavajući se protiv rasističkog shvaćanja u društvenim znanostima.

⁴⁴ V. dvije njegove knjige, po kojima i jest najpoznatiji u nas: Dinko Tomašić, *Društveni razvitak Hrvata*, Zagreb 1937; Isti, *Politički razvitak Hrvata*, Zagreb 1938.

Obje ove knjige doživjele su ponovljeno izdanje prije više od dva desetljeća. Usp. Isti, *Društveni razvitak Hrvata*, Zagreb 1997; Isti, *Politički razvitak Hrvata*, Zagreb 1997.

⁴⁵ Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, 83.

⁴⁶ Josip Županov, „Aktualnost Tomašićeve sociologije“, *Društvena istraživanja*, 2/6 (8), 1993, 949-954. O životu i radu Josipa Županova (1923. – 2004.) ima dosta podataka u radu: Eugen Pusić, „Josipu Županovu u spomen“, *Revija za sociologiju*, 3-4, 2004, 229-230. U organizaciji Hrvatskog sociološkog društva (HSD) održan je u Zagrebu 31. ožujka 2005. okrugli stol posvećen Županovu, naslovljen: „Sociolog kao dijagnostičar društva u promjenama“. Proširene verzije dvaju priopćenja donosi *Revija za sociologiju*. Usp. Nenad Fanuko, „Prirodni tokovi društva i uzbudljiva lakoća teorije. U počast profesoru Josipu Županovu“; Dražen Lalić, „Osobit potpis Josipa Županova kao istraživača suvremenoga hrvatskog društva“, *Revija za sociologiju*, 36/3-4, 2005, 129-139, 141-148.

⁴⁷ Za potpuniju informaciju o tome v. Vjeran Katunarić, „Zatvoren krug modernizacije?: Od Tomašića do Huntingtona“, *Društvena istraživanja*, 2/6 (8), 1993, 955-961.

Također konzultirati i četiri Tomašićeva rada te članke današnjih autora u tematskom broju časopisa *Društvena istraživanja*, 2/6 (8), 1993. U temi broja „Sociologija Dinka Tomašića“ nalazimo radove čiji

današnjem sociologu zasmetati Tomašićeva teorijska polazišta, kao i udio „populističkog uvjerenja u poimanju dviju okosnica seljačkog društva, brdsko-autoritarnе i nizinsko-mirotvorne, parazitske i radne“. Napominje da se inače autoritarni režimi najčešće služe nasiljem u pribavljanju podrške društvene većine, oslanjajući se na skupine iz „subkultura nasilja, od tradicionalno-patrijarhalnih do modernijih kriminalnih“.⁴⁸

O recepciji radova Dinka Tomašića u Hrvatskoj, kako prije tako i poslije Drugog svjetskog rata, vrlo informativno govori Aleksandar Štulhofer, kritički se ujedno osvrćući i na spominjani rad M. Mitrovića.⁴⁹

Možda bi trebalo spomenuti još neke istraživače sela, kao što su npr. Bogdan Stojavljević (o seljaštvu)⁵⁰, Vera S. Erlich (promjene u porodici na selu)⁵¹, Adam Pribičević (slika teškoća seljaka)⁵² i dr.⁵³

Milan Ivšić cijelim nizom knjiga publiciranih tridesetih godina 20. stoljeća nastoji društvene probleme sela dati u svojevrsnoj „seljačkoj enciklopediji“. Najraznovrsnija

su autori (prema redosljedu sadržaja sveska): Josip Županov, Vjeran Katunarić, Ivan Rogić, Dunja Rihtman-Auguštin, Miroslav Goreta, Aleksandar Štulhofer, Mladen Čaldarović, Ante Kadić, Hrvoje Lorković i Aleksandar Štulhofer (odgovor Lorkoviću), 887-1001.

⁴⁸ Katunarić, *Zatvoren krug*, 956. Usp. o tome i: Isti, „Razvoj, sistemske granice i etnički sukobi“.

⁴⁹ O tome v. Aleksandar Štulhofer, „Prijetnje, zaborav i tragovi: O recepciji Tomašićeva djela“, *Društvena istraživanja*, 2/6 (8), 1993, 981-988; o Tomašićevoj etnosociologiji v. također: Isti, „Predviđanje rata? – Etnosociologija Dinka Tomašića“, *Društvena istraživanja*, 2 (2), 1992, 299-313; Isti, „Testirajući teorije etničkog sukoba: Occamova oštrica i početak rata u Hrvatskoj“, *Društvena istraživanja*, 2-3 (4-5), 1993, 365-382; Isti, „Kako otupjeti Occamovu oštricu“, *Društvena istraživanja*, 2/6 (8), 1993, 999-1001.

⁵⁰ Bogdan Stojavljević (Udbina, 1899. – Zagreb, 1977.), istraživač sela i agrarni povjesničar. Nakon Drugog svjetskog rata predaje ekonomsku povijest na zagrebačkom Ekonomskom fakultetu. Poseban je interes imao za istraživanje prodora kapitalizma na selo. Radovi su mu zanimljivi i za ekonomiku i za sociologiju agrara. Većinu radova objavljuje 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća. Među njima je prvi značajniji rad *Seljaštvo Jugoslavije (1918-1941)*, Zagreb 1952, a posljednja knjiga objavljena mu za života jest *Povijest sela. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848-1918*, Zagreb 1973. V. i: *SL*, 675.

⁵¹ Vera Stein Erlich (1897. – 1980.), socijalna antropologinja. Objavljivala radove i prije Drugog svjetskog rata o ženi i porodici, tiskane u Zagrebu i Beogradu, a među njima i rad „Južnoslavenska patrijarhalna porodica“ na engleskom (u časopisu *Sociological Review*, 1940). Doktorirala na *University of California* u Berkeleyju 1952. iz socijalne antropologije. Radila od 1960. kao sveučilišna nastavnica na filozofskim fakultetima u Zagrebu i Sarajevu.

Prije Drugog svjetskog rata provela je veliko anketno istraživanje započeto 1937. upitnikom od 130 pitanja o porodičnim odnosima u više od 300 sela bivše Jugoslavije. Na temelju tog empirijskog istraživanja objavila je studiju, najprije na engleskom u SAD-u, kamo je otišla krajem rata, gdje je konačno i sredila rezultate istraživanja: *Family in Transition. A Study of 300 Yugoslav Villages*, Princeton 1960, a potom i na hrvatskom: *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb 1964.

Blanc se nije mogao koristiti tom knjigom, u kojoj ima dosta iskustvenih podataka o promjenama u seoskim obiteljima i u Zapadnoj Hrvatskoj, naprosto zato što je, u obama jezičnim izdanjima, objavljena poslije njegove knjige. O V. Stein Erlich v. *SL*, 1982, 689; *Sociološki rečnik*, prir. Aljoša Mimica – Marija Bogdanović, Beograd 2007, 558.

⁵² Adam Pribičević (Hrvatska Kostajnica, 1880. – Kanada, 1957.), napisao knjigu *Seljak*, Zagreb 1936, kao kolonist u okolini Vučitrna na Kosovu, gdje je jedno vrijeme živio seljačkim životom „na mršavoj i suhoj leđini“ tijekom agrarne krize. Pribičević je pisao pod teorijskim utjecajem T. G. Masaryka, ali i daleko od Zagreba. Adam je, inače, brat poznatog političara Svetozara. Nakon završetka gimnazije u Srijemskim Karlovcima, studirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu, a od 1941. živi u inozemstvu. U monografiji *Seljak* slikovito je prikazao dramatične poteškoće seljaka u predratnoj Jugoslaviji. Konzultirati *SL*, 491.

⁵³ Između dvaju svjetskih ratova javljaju se i autori koji polaze od marksističke orijentacije u svojim sociološkim analizama, kao što su Božidar Adžija, Otokar Keršovani i Ognjen Prica.

baština znanstvenog istraživanja sela u Hrvatskoj – umnogome značajna i za sociološku znanost – može se objasniti, dobrim dijelom, politikom HSS-a, koja je neprekidno skretala pozornost na seljaštvo i selo.⁵⁴

U taj se kontekst smješta i prvo nastojanje sustavnog sistematiziranja građe sociologije sela, kao posebne sociologije, autora Slavoljuba Dubića. Riječ je o njegovoj knjizi objavljenoj u vrijeme Drugog svjetskog rata u Europi, odnosno u godini širenja toga rata i na hrvatske i na druge južnoslavenske prostore. I ova knjiga napisana je pod utjecajem američke ruralne sociologije, pa iako na novi način pristupa problemima sela, nije bila zapažena zbog rata koji je slijedio.⁵⁵

Pored toga, nužno je imati u vidu da u uvjetima „jednostavne socijalne strukture“ hrvatskog društva (19. i počeci 20. st.) seljaštvo i selo predstavljaju „jedino tlo istraživanja“. Stvorena su „brda knjiga“, u kojima ima dosta vrijednoga i u što treba zaviriti kada želimo spoznati život sela u prošlosti i analizirati suvremene probleme na promijenjenome selu. U tome se može uspjeti ako se istražuje „genezu pojava, oblika i kretanja“, kritički prosuđujući spomenutu građu.⁵⁶

Prvih deset-petnaest godina nakon Drugog svjetskog rata nije bilo povoljno za razvoj sociologije. Štoviše, „o sociologiji općenito i njezinom razvoju nije se moglo govoriti, pa utoliko ni o posebnom zasnivanju sociologije sela. Sve se trpalo u historijski materijalizam“.⁵⁷

Ivan Cifrić dokazuje da se ruralna sociologija u nas bavila ruralnim društvom „na način kako se tada bavila s prikupljenom empirijskom građom o promjenama našeg seljačkog društva i njegovog moderniziranog stanja“. Dodaje tome da se u naše dane time počinje baviti i socijalna ekologija, nastojeći u okviru paradigme odnosa čovjeka i prirode, odnosno socijalnog i prirodnog sustava „(re)konstruirati empirijski i diskurzivno značajne obrasce naše tradicije“.⁵⁸

⁵⁴ V. o tome u: Mitrović, *Jugoslavenska predratna sociologija*, posebno pogl. „Problemi sela i proučavanje promjena u tradicionalnom načinu društvenog života“, 218-243.

⁵⁵ Dr. ing. Slavoljub Dubić, *Sociologija sela*, Split 1941.

Slavoljub Dubić (Peteranec kraj Koprivnice, 1898. – Sarajevo, 1983.), završio Klasičnu gimnaziju u Zagrebu, a agronomiju studirao u Pragu i Zagrebu. Nakon diplomiranja na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Zagrebu, specijalizira se i doktorira u Pragu na Češkoj visokoj tehničkoj školi 1930. Desetak godina radi u Srednjoj poljoprivrednoj školi u Križevcima, a zatim je referent za statistiku, stočarstvo i nastavu u Banovinskoj upravi u Splitu (1936. – 1941.). Poslije Drugog svjetskog rata referent je u Ministarstvu za agrarnu politiku NR Hrvatske, a potom je 1947. premješten u Ministarstvo poljoprivrede NR Bosne i Hercegovine. U Sarajevu je 1948. izabran za izvanrednog profesora na Poljoprivrednom fakultetu, a 1957. za redovitog. Njegovim kapitalnim djelom smatra se *Sociologija sela*, Split 1941, u kojem donosi socijalni život sela u južnoslavenskih naroda. Objavljivao je stručne i znanstvene radove još od 1926. do 70-ih godina 20. stoljeća (o računovodstvu za seljake, organizaciji poljoprivredne proizvodnje, teoriji produkcijske funkcije u poljoprivredi, uvođenju u znanstveni rad i dr.). Među tim su radovima i: *Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva*, Križevci 1933; „Historijski pogled na socijalne prilike sela u Jugoslaviji“, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, 7, 1940, 17, 30-63.

Nešto više biobibliografskih podataka o Slavoljubu Dubiću može se naći u: *HBL*, 3, Zagreb 1993, 641-642. Usp. i: Joko Sparavalo, „Prof. dr. Slavoljub Dubić, 1898-1983.“, *Sociologija sela*, 21/82, 1983, 264-266.

⁵⁶ Šuvar, *Sociologija sela*, I, 11-12. i dalje.

⁵⁷ *Isto*, 9 i dalje.

⁵⁸ Usp. Ivan Cifrić, *Ruralni razvoj i modernizacija*, Zagreb 2003, 10.

U knjizi se inače razmatra ruralni razvoj u socijalnoekološkoj paradigmi na primjeru hrvatskog društva u globalizacijskim promjenama. Posebno se argumentira teza o socijalnometaboličkoj ravnoteži u seljačkom

5. Zaključak

Tek oko 1960. godine stvoreno je povoljno društveno ozračje za temeljitija, a i učestalija sociološka istraživanja sela, što je umnogome uvjetovano deagrarizacijom, industrijalizacijom, urbanizacijom i egzodusom seljaštva.⁵⁹ Sociologija sela razvila se u nas u samostalnu znanstvenu disciplinu u desetljeću između 1960. i 1970. godine.

Već smo pokazali da se Blanc koristio literaturom objavljenom na hrvatskom jeziku pretežno do početka 50-ih godina 20. stoljeća. Rezultati njegova istraživanja pokazuju da je „Zagrebačka sociološka škola“ (odnosi se to uglavnom na međuratno razdoblje, a uz to, upravo smo iznijeli kako se sociologija razvijala u nas neposredno nakon rata) zanemarila neka istraživačka pitanja sela i seljaštva. Dvadesetak godina poslije nego što je Blanc formulirao tu konstataciju (u svojoj doktorskoj tezi), vrstan poznavalac ne samo suvremenih kretanja nego i prošlosti sela i seljaštva, hrvatski sociolog Stipe Šuvar, komentira 1972. godine da „tek treba očekivati suptilnije znanstvene obrade cjelokupne slike mijenjanja sela“.⁶⁰ Godinu kasnije objavljuje knjigu o doticajima sela i grada.⁶¹

Prema ovom našem kratkom pregledu, vidljivo je da se u Hrvatskoj, u prvoj polovini 20. stoljeća, sociologija razvijala – što kontinuirano, što diskontinuirano – pretežno na fakultetima. Pokazuje se plodonosnom postavka M. Janowitza da je „osnova za analizu i društvenu odgovornost sociologa – format nastavnika – istraživača“.⁶² Njegova analiza pokazuje da u prvih sedam-osam desetljeća od osnivanja prvih katedri za sociologiju u SAD-u čak između 80 i 90 posto sociologa radi u institucijama obrazovanja. I mladi naraštaji sociologa prvenstveno nastoje udovoljiti „predavačko-istraživačkom formatu“.⁶³

U svjetlu usporedbe s tom činjenicom u SAD-u, postaje razumljiviji i razvoj sociologije, odnosno sociologije sela kao posebne sociologijske discipline u Hrvatskoj. Blanc, dakle, smatra da je preobražaj seoskog života, krizu seljaštva, različite dodire grada i sela kao istraživački problem zanemarila „Zagrebačka sociološka škola“. Situacija s tim zanemarivanjem ipak je malo složenija.

Prvo, istraživanjem života seljaštva i procesa na selu između dvaju svjetskih ratova bavili su se Rudolf Bičanić, Slavoljub Dubić, Vera Erlich, Milan Ivšić, Mijo Mirković, Dinko Tomašić i dr. Većina njih nastavlja istraživati tu problematiku i nakon Drugog svjetskog rata. Svakako valja imati na umu da se dio ovih istraživača bavi i drugim temama, a ne isključivo ruralnom sociologijom. (Uz to D. Tomašić i V. Erlich odlaze u SAD, a M. Ivšić u zatvor 1947. – 1949.)

---

društvu i moderniziranom takvom društvu. Unutar ruralnog razvoja posebno su obrađena tematska polja industrijske i ekološke poljoprivrede. Knjiga sadrži i vrlo bogatu i brojnu bibliografiju. V. posebno „Popis literature“ u navedenoj knjizi, 461-481.

⁵⁹ Usp. Puljiz, *Eksodus poljoprivrednika*, Zagreb 1977.

⁶⁰ Šuvar, *Sociologija sela*, I, 18.

Kratak životopis Stipe Šuvara donio sam u časopisu HSD-a. Usp. Pilić, „In memoriam: Stipe Šuvar (1936-2004)“, *Revija za sociologiju*, 36/3-4, 2005, 225-229.

Ovaj je sociolog ostavio imponozantan opus, a unutar njega i značajna djela hrvatske sociologije sela. Popis njegovih radova čini oko 500 jedinica. U studenome 2004. predao sam u tisak jedan popis s 481 bibliografskom jedinicom. Usp. Isti, „Prilozi za bibliografiju radova prof. dr. Stipe Šuvara“, *Školski vjesnik*, 53/3-4, 2004, 279-310.

⁶¹ Usp. Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb 1973.

⁶² Morris Janowitz, „Professionalization of Sociology“, *American Journal of Sociology*, 78/1, 1972, 206.

⁶³ Isto, 122.

Oni, uz sociologe kao što su J. Ščetinec, E. Miler, M. Kus-Nikolajev i još ponetko, mogu predstavljati „Zagrebačku sociološku školu“. Od nabrojanih sociologa ili, preciznije, onih koji su istraživali i problematiku sela, Blanc izravno ne spominje D. Tomašića.

Drugo, sociologija je općenito u prvom desetljeću nakon Drugog svjetskog rata bila potisnuta u nekadašnjoj Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj.

Treće, što se i navodi u *Sociološkom leksikonu*: „Prve godine posle rata predstavljale su stagnaciju u razvoju sociologije sela kod nas“.⁶⁴

Četvrto, ako našu sociološku školu stavimo u širi kontekst, vidimo da je Europsko društvo za ruralnu sociologiju utemeljeno tek 1957. godine. Ovo je društvo pokrenulo časopis *Sociologia ruralis* 1960. godine. Samo tri godine kasnije, tj. 1963. u Zagrebu je pokrenut specijalizirani časopis *Sociologija sela* (izlazi i danas pod nazivom *Sociologija i prostor*).

Peto, razdoblje napretka sociologije uopće u nas, a posebno sociologije sela, jesu 60-e godine 20. stoljeća. Sociolozi Stipe Šušar, Svetozar Livada, Mirko Martić, Edhem Dilić, Vlado Cvjetičanin, Milan Zupančić, Ivan Magdalenić, Vlado Puljiz, Ivan Cifrić i Ruža First utemeljuju svojim radovima, projektima i aktivnostima suvremenu „Zagrebačku sociološku školu“. Njima treba pridružiti Maju Štambuk, Aliju Hodžića, Josipa Defilipisa, Antuna Šundalića i druge. Ne umanjujući vrijednost priloga drugih sociologa, svakako su najznačajniji doprinos sociologiji sela dali Stipe Šušar, Ivan Cifrić i Vlado Puljiz.

Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća „Zagrebačka sociološka škola“, a naročito „Zagrebačka škola sociologije sela“ postaje šire poznata i svakako je zahvatila istraživačke probleme na koje je upozorio Blanc. No, on je svoju knjigu završio puno ranije nego što se „Zagrebačka sociološka škola“ afirmirala, stoga se njegova primjedba odnosi na međuratno razdoblje i prvo desetljeće poslije Drugog svjetskog rata, a ne na kasnije razdoblje.

Da zaključimo, Blanc u svojoj studiji iz humane geografije *Zapadna Hrvatska* dokazuje kako je industrijalizacija izazvala „preobražaj seoskog života“. Smatra da ćemo bolje razumjeti smisao i domete tih promjena ako se proučavaju faze razvoja i dodiri sela i grada. Ističe kako je oskudna bibliografija o tom pitanju i žali što je „Zagrebačka sociološka škola“ zanemarila proučavanje toga problema. Pretpostavlja da je to možda stoga „što su Hrvati svjedoci te krize“ ili zato što im nedostaje vremenska distanca.

Pokušali smo ovdje navesti tko je sve onda činio ili mogao činiti „Zagrebačku sociološku školu“. Možda je zaista pitanje promjena sela i seljaštva (na koje ukazuje Blanc) zanemareno i zbog toga što su suvremenici bili svjedoci te krize ili zbog nedostatka vremenske distance. U obzir bi svakako trebalo uzeti i relativnu malobrojnost sociološke znanstvene zajednice u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju, u kojoj je dominirao predavačko-istraživački format. Uza sve to, dio sociologa imao je druge znanstveno-istraživačke interese nego što je to proučavanje promjena sela i seljaštva.

Iz analitičkog sadržaja teksta i bilješki, kao i iz bibliografije može se nazrijeti da je Blanc, iako je izvrsno poznao hrvatski jezik, ipak donekle preferirao one naše autore koji su imali neki neposredan doticaj s francuskom kulturom (studij, objavljene radove na francuskom jeziku i sl.).

Prvo desetljeće nakon Drugog svjetskog rata – u kojemu je inače Blanc temeljito proučavao Zapadnu Hrvatsku – kao što smo već pokazivali, nije pružalo povoljne ni društvene ni znanstvene pretpostavke za razvoj sociologije i sociologije sela. Blanc je ispravno

⁶⁴ SL, 643.

uočio da je to pitanje zanemareno, o čemu najbolju potvrdu daju domaći sociolozi sela kada još 1972. upozoravaju da suptilnije obrade slike mijenjanja sela tek treba očekivati. Može se reći da se sociologija sela u „organiziranoj formi“ (termin V. Puljiza) u Hrvatskoj razvija duže od pola stoljeća. U današnjem globalizirajućem svijetu, u promjenama tijekom tranzicijskih procesa hrvatskog društva, može se postaviti pitanje: „je li suvremeno selo moguće kao izbor življenja“?⁶⁵

Što se tiče rezultata istraživanja promjena sela i stanovništva u njemu, u današnje doba (2010. – 2018.) ona pokazuju da selo „gubi stratešku ulogu u preživljavanju, ono je demografski i ekonomski u uzroku pred gradom“.⁶⁶ Postavlja se pitanje: Živi li se „seoski“ u selu danas, a javlja se i tvrdnja „današnji seljak nije seljak“.⁶⁷

Promjene (u strukturi stanovništva i strukturi proizvodnje) u jednom selu u protekla tri stoljeća prikazao sam u mikrosociološkoj perspektivi na primjeru iščezlog sela Filipović.⁶⁸

Naravno da se sociologija, posebno sociologija sela u Hrvatskoj, u protekla četiri i pol desetljeća (nakon 1972. godine, koju smo prethodno u dvama navratima spomenuli) razvila i istražila to, kao i brojna druga pitanja. No, to je izvan okvira naše teme. Mi smo samo još pokušali ukazati, služeći se pritom radovima domaćih autora, da u međuvremenu modernizacija društva postaje središnje pitanje sociologije razvoja, koja proučava razne komponente razvojne dinamike, dok se promjenama seljačkog društva i moderniziranim stanjem sela i seljaštva nakon razvijene posebne sociologije sela počinje baviti i socijalna ekologija.

---

⁶⁵ Alija Hodžić, *Selo kao izbor?*, Zagreb 2006, 125.

⁶⁶ Antun Šundalić, *Selo – iz autentičnosti u neprepoznatljivost*, Osijek 2010, 27.

⁶⁷ Isto, 200, 207.

⁶⁸ Usp. Pilić, *Oko Krke*, Split 2016, pogl. „Gdje je bilo i nestalo selo Filipović“, 129-161.

Marta Fiolić
Universidade NOVA de Lisboa

Marko Lovrić
Hrvatski audiovizualni centar, Zagreb

MIRKO DRAŽEN GRMEK I ŠKOLA ANNALES*

Iako su postojali određeni kontakti i utjecaji škole Annales na ovdrašnju historiografiju, Mirko Dražen Grmek vjerojatno je jedini hrvatski povjesničar kojeg možemo smatrati analistom u širem smislu riječi i brodelijancem. Riječ je o znanstveniku, liječniku i humanistu koji je u sebi ujedinio nekoliko pristupa i disciplina, što mu je omogućilo razvoj jedinstvenog pristupa određenim idejama i konceptima. Od 1963. godine živio je i radio u Francuskoj, gdje razvija bliski profesionalni i prijateljski odnos s pripadnicima škole Annales, posebice s Fernandom Braudelom i Marcom Ferrom. Uz njihov poticaj i utjecaj, Grmek će ostaviti neizbrisiv trag u povijesti znanosti i medicine.

Ključne riječi: Mirko Dražen Grmek, Annales, Fernand Braudel, Marc Ferro, povijest medicine, inovacije

Nakon što je debitirao 1929. godine, francuski historiografski časopis *Annales d'histoire économique et sociale* (kasnije se u više navrata mijenjao naziv časopisa) izazvao je buru na znanstvenoj sceni te nepovratno izmijenio pristup povijesnoj tematici u metodološkom smislu.¹ Njegove ideje i interdisciplinarni pristup bili su inspiracija mnogima, ali i izazov, kojemu su se odazvali pojedinci željni kompleksnog raščlanjivanja povijesne zbilje. Povijest mentaliteta, historijska psihologija (L. Febvre, R. Mandrou), komparativna historija (M. Bloch), totalna historija i dugo trajanje (F. Braudel), serijalna historija (P. Chaunu), tzv. ja-historija (*égo-histoire*, P. Nora) – bogatstvo i raznolikost ovih koncepata i pristupa otvorili su put drukčijim tumačenjima prošlosti, od onih sveobuhvatnih do partikularnih. Časopis *Annales* pridonosi razvoju i produbljivanju mnogih grana historiografije, a među njima naročito i povijesti znanosti. Ili, preciznije, povijesti medicine.

Prije pojave časopisa *Annales* postojalo je razdoblje kada su svi autori priručnika medicinske povijesti, kao i predavači na tom području, bili i sami liječnici ili barem znanstvenici. Tijekom 19. stoljeća stvoreni su uvjeti kako bi se i „nemedicinari“ mogli baviti poviješću medicine. Filolozi ovdje igraju važnu ulogu s obzirom na eliminaciju klasičnih jezika, poput latinskog i grčkog, iz kulturalnog tereta liječnika te razvoj fenomena *Quellen-*

---

* Prije svega, u ovaj nas je rad prije dugo vremena uputio prof. dr. sc. Drago Roksandić pa smatramo kako je prikladno objaviti ga upravo u ovom zborniku. Mnogi su nam kolege pomogli prilikom rada na tekstu. Nećemo ih sve navoditi, ali im ovim putem želimo zahvaliti na njihovoj pomoći i suradnji. Ovaj tekst ne bi bilo moguće kompletirati bez njihova sudjelovanja. Ipak, moramo istaknuti posebnu zahvalu gospođi Louise L. Lambrichs jer nam je pružila informacije koje su bile ključne za naše istraživanje. V. Louise L. Lambrichs, „Mirko D. Grmek: un trajet exemplaire“, *History and Philosophy of the Life Sciences*, 23/1, 2001, 13-27. Ovaj članak objavljen je na engleskom jeziku u nešto promijenjenoj verziji pod naslovom „Mirko Dražen Grmek and the Annales School“, u: *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*, ur. Drago Roksandić – Filip Šimetin Šegvić – Nikolina Šimetin Šegvić, Zagreb 2019, 405-410.

¹ V. André Burguière, *The Annales School: An Intellectual History*, Ithaca – London 2009; Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School 1929-2014*, London 2015. U hrvatskoj historiografiji najstavnije je o francuskoj školi *Annales* pisala Mirjana Gross.

forschung – proučavanja i rada na izvornoj građi. Sociološka orijentacija 20. stoljeća otvorila je vrata profesionalnim povjesničarima bez medicinske naobrazbe. Karijera američkog povjesničara Richarda H. Shryocka (1893. – 1972.) jasno ilustrira taj prekid dominacije liječnika na ovom području. Shryockova knjiga o povijesti moderne medicine postavila je standard u proučavanju kompleksne međugre znanstvenih i socijalnih čimbenika. Novonastali smjerovi u razvoju historiografije bacili su novo svjetlo na povijest medicine.² Što se tiče početaka časopisa *Annales*, odnos prema povijesti medicine treba promatrati načinom na koji su „očevi osnivači“ – Marc Bloch i Lucien Febvre – tumačili odnos historiografije i ostalih znanosti. Febvre je smatrao kako povijesna i društvena problematika općenito ne podliježu ograničenjima koja su formirale pojedine znanstvene discipline. Samim time, povijesna istraživanja nepotpuna su bez spoznaja i ideja ostalih znanosti, poput geografije ili medicine. Sukladno s time, časopis će njegovati dugu tradiciju objavljivanja tekstova koje su pisali neanalisti ili nepovjesničari. Ovdje se nalaze korijeni multidisciplinarnosti i interdisciplinarnosti, ključnih obilježja škole *Annales*.³ Godine 1947. dr. Jacques Callot, sa Sveučilišta u Strasbourgu, u časopisu objavljuje prvi članak koji obrađuje povijest medicine, raspravu o nestanku malarije u Francuskoj.⁴ Ubrzo će nakon toga i Lucien Febvre, obrađujući „crnu smrt“ iz 1348. godine, pisati kratku raspravu o „medicinskoj historiji“ u sklopu niza programatskih sekcija časopisa.⁵ Bio je to skroman početak, ali i značajan nagovještaj načina na koji će časopis kasnije pristupiti povijesti medicine, naročito tijekom 1970-ih godina, kada će 5. broj toga godišta časopisa *Annales* biti posvećen povijesti medicine (ranog) novog vijeka.⁶

U kontekstu utjecaja škole *Annales* na razvoj povijesti medicine, jedna je osoba odigrala posebno važnu ulogu – Mirko Dražen Grmek. Ova iznimna ličnost – liječnik, povjesničar, književnik – bila je direktno povezana s tradicijom časopisa *Annales*, pod čijim utjecajem stvara nekoliko važnih koncepata i ideja ključnih za razvoj povijesti znanosti i medicine. Kako bismo shvatili poveznicu između časopisa *Annales* i Grmeka, najprije moramo proučiti njegov životni put. Mirko Dražen Grmek rodio se u Krapini 9. siječnja 1924. godine. Tijekom Drugog svjetskog rata djeluje u Francuskoj i Italiji kao pripadnik francuskog pokreta otpora. Nakon rata vraća se u Hrvatsku. Studij medicine završio je u Zagrebu 1951. godine. Od 1952. do 1960. u Zagrebu će voditi Odjel za povijest medicine Instituta za medicinska istraživanja. Na njegov poticaj 1960. godine spojiti će se spomenuti Odjel, Zavod za povijest medicine Medicinskog fakulteta, Institut za povijest farmacije Farmaceutskog fakulteta, Muzej za povijest zdravstva Zbora liječnika Hrvatske i Spomen-zbirka „Ruđer Bošković“ s Lokruma te formirati Institut za historiju nauka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, današnji Zavod za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Izabran je za direktora novoosnovanog Instituta,

² Mirko Dražen Grmek, „Introduction“, u: Isti (ur.), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, Cambridge – London 1998, 15-16.

³ Toby Gelfand, „The Annales and Medical Historiography: Bilan et Perspectives“, u: Roy Porter – Andrew Wear (ur.), *Problems and Methods in the History of Medicine*, Kent 1987, 17-18.

⁴ Jacques Callot, „Un problème complexe: la régression du paludisme en France“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 2/3, 1947, 328-335.

⁵ Lucien Febvre, „L'histoire médicale. Maladies et Civilisation. La peste noire de 1348“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 4/1, 1949, 102-103.

⁶ *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 32/5, 1977.

kojim upravlja do 1963. godine. Od 1954. na Medicinskom fakultetu u Zagrebu predaje kolegij „Uvod u medicinu“, a 1958. godine doktorirao je iz povijesti medicine. Do početka 1960-ih godina udario je osnove svojim, kasnije nastavljenim, proučavanjima doprinosa nekih hrvatskih liječnika domaćoj i svjetskoj medicini, kao što su Santorio Santorio, Federik Grisogono, Giorgio (Gjuro) Baglivi i Jean-Baptiste Lalangue. Također, proučavao je i veze Hrvata s padovanskim sveučilištem, zdravstvene prilike u Dalmaciji, kao i organizaciju studija medicine u Središnjoj školi u Zadru tijekom francuske uprave, tragove antičke medicine u našim krajevima, dubrovačku karantenu itd. Gotovo pet godina bio je glavni urednik *Liječničkoga vjesnika*, a velik doprinos dao je u pripremi za početak izlaženja hrvatske *Medicinske enciklopedije*. Od 1963. godine profesor Grmek živi i radi u Parizu.⁷

Grmek odlazi u Pariz na poziv Collège de France, kako bi prionuo na sređivanje i proučavanje pisane ostavštine Claudea Bernarda (1813. – 1878.), osnivača moderne fiziologije.⁷ Nekoliko je čimbenika utjecalo na Grmeka i njegovu odluku da napusti svoj rodni kraj. Kako sâm kaže, osjećao se tijesno u svojoj domovini zbog političke situacije, nedostatka važnih vrela na kojima bi mogao raditi te relativno uskog kruga zainteresiranih.⁹ Dolaskom u Francusku našao se u sredini koja mu je pružala odskočnicu prema novim znanjima i saznanjima, znanstvenim artikulacijama i usmjerenjima koja je i sâm Grmek nazvao „znanstvenim“, „povijesnim“ i „filozofskim“. Na prestižnim francuskim sveučilištima, institutima i istraživačkim središtima Grmek je stjecao znanstvene spoznaje, tragao za novim epistemama, proširivao interdisciplinarna i multidisciplinarna polja komparativnih proučavanja, da bi zatim svoje erudijski utemeljene, izvorima potkrijepljene, iskustvom i imaginacijom domišljene znanstvene i misaone inovacije pretočio u fascinantnu paradigmu povijesti biomedicinskih znanosti.¹⁰ Kada je 1960. godine Grmek boravio u sklopu znanstvenog projekta dva mjeseca u Parizu, susreo se i s Fernandom Braudelom. Kako je sâm zabilježio u autobiografskim zapisima: „U Parizu sam radio s Pierreom Huardom i zajedno smo objavili rad pod naslovom *La chirurgie des Ilkhani* prema Charaf ed-Dinu, turskom liječniku iz 15. stoljeća. Huard me je upoznao s knjižnicom Medicinske akademije. Moj izvjestitelj u komisiji na Centre national de la recherche scientifique (CNRS) bio je Fernand Braudel, koji me je od tada uvijek podržavao. On me je natjerao na sudjelovanje u radu konferencije na École Pratique des Hautes Études (‘Šesta sekcija’) o povijesti ideja koje se tiču uzroka starenja.“¹¹ Pierre Huard tada je, s iskustvima ratnog liječnika u Francuskoj Indokini i vrlo bogatom sveučilišnom karijerom, bio europski prepoznatljiv kao stručnjak za povijest medicine. Kao osnivač Europskog centra za povijest medicine u Strasbourgu

⁷ Grmek, *Medejin kotao. Pokusi na živim bićima u antici*, Zagreb 2004, 10-11. Radi detaljnije Grmekove biografije v. Ljerka Schiffler, „Mirko Dražen Grmek (1924. – 2000.): in memoriam“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 53-54, 2001, 5-13; Ante Škrobolja, „In memoriam Mirko Dražen Grmek (1924. – 2000.)“, *Acta Medico-Historica Adriatica*, 1/1, 2003, 97; Yvonne Vrhovac (ur.), *Mirko Dražen Grmek: liječnik, znanstvenik i kozmopolit*, Zagreb 2012. Vrlo kratak tekst o Grmeku objavljen je i u: Valentina Zović, „Mirko Dražen Grmek – otac hrvatske povijesti medicine“, *Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, 6/6, 2014, 183-184.

⁸ Grmek, *Medejin kotao*, 9.

⁹ Isti, *Život, bolesti i povijest: teze i razmišljanja*, Zagreb 2000, 50-51.

¹⁰ Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002, 266-267.

¹¹ Ovu je informaciju iz Grmekovih autobiografskih zapisa autorima prenijela Louise L. Lambrichs, na čemu smo joj zahvalni.

te pariškog Instituta za povijest medicine i farmacije, Huard nije bio samo ključna osoba za razvoj povijesti medicine u Francuskoj već je i svojim ugledom te globalnohistorijski orijentiranom perspektivom svakako predstavljao osobu pogodnu za suradnju i velike historiografske projekte.

U Parizu Grmek stupa i u sve jače kontakte s časopisom *Annales*, njegovim autorima, ali i idejama i konceptima koji će značajno utjecati na njegov rad. Kao cijenjeni profesor i istraživač te naturalizirani Francuz od 1967. godine, nemalen je broj svojih radova objavio upravo u časopisu *Annales*.¹² Časopis, koji je 1960-ih godina s Fernandom Braudelom na čelu doživljavao jedan od svojih vrhunaca, svakako je Grmeku i njegovu znanstvenom radu osigurao određenu pozornost u međunarodnim historiografskim krugovima. Upravo će odnos s Braudelom tijekom daljnje Grmekove karijere ostaviti značajan trag kako na području povijesti medicine tako i u individualnom Grmekovu stručnom razvitku, odnosno pristupu povijesti. Kada 1963. godine postaje znanstveni suradnik na CNRS-u, gdje je ravnatelj bio Braudel, Grmekov znanstveni patron postaje i Robert Courrier. Ne samo da je Courrier kao iskusni liječnik i biolog i sâm bio iznimno važan za razvoj povijesti medicine, već je imao utjecaja i na visokim akademskim položajima, a diplomirao je medicinu u Strasbourgu sredinom 1920-ih godina, približno u vrijeme kada mladi Bloch i Febvre djeluju na tamošnjem Sveučilištu. Courrier je sasvim sigurno utjecao na Grmekovu karijeru: od njihove suradnje Grmek sve aktivnije sudjeluje u različitim sveučilišnim i stručnim seminarima u Francuskoj i inozemstvu (primjerice, u Italiji u Pratu 1974. godine) te objavljuje članke u časopisu *Annales* (sada službeno *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*) i drugim uglednim publikacijama, čime će zadobiti pozornost mladih *analista* i Braudelovih nasljednika nakon njegova faktičnog povlačenja 1972. godine – Marca Ferra, Jacquesa Le Goffa i drugih.¹³

Grmekov dolazak u Francusku odvija se usporedno s važnim promjenama u časopisu *Annales*, koji od 1956. godine i Febvreove smrti vodi Braudel. Te su promjene izravno povezane s poviješću medicine i njezinom problematikom. Postavši urednikom časopisa, Braudel se prometnuo u jednu od najznačajnijih ličnosti na francuskoj historiografskoj i znanstvenoj sceni, postavši svojevrzni impresario koji je usmjeravao niz znanstvenika i istraživanja.¹⁴ To je bilo izravno povezano s Braudelovim tumačenjem povijesti i njegovom koncepcijom „totalne historije“, koja nastoji obuhvatiti i shvatiti kompleksnu ukupnost ljudskog postojanja te međuigru društvenih, političkih, kulturnih, ekonomskih, geografskih i drugih procesa u dugim vremenskim razdobljima. Takvo proučavanje povijesti zahtijevalo je izrazito multidisciplinarni pristup, zbog čega je Braudel prigrio i druge znanosti te njihove pristupe.¹⁵ Pod njegovim će vodstvom *Annales* započeti sustavno traganje za biomedicinskim aspektima povijesti. Godine 1961. Braudel će odaslati poziv o istraživanju „povijesti materijalnog života i bioloških modela ponašanja“, što je odraz njegovih interesa izraženih u njegovu kapitalnom djelu *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, koje

¹² V. bibliografiju Grmekovih radova u časopisu *Annales* u prilogu ovoga teksta.

¹³ Grmek, „Préliminaires à une étude historique des maladies“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 24/6, 1969, 1473-1483.

¹⁴ V. Pierre Daix, *Braudel*, Paris 1995 i druge biografije.

¹⁵ Za detaljniju analizu v. Fernand Braudel, „Historija i društvene nauke. Dugo trajanje“, *Časopis za suvremenu povijest*, 15/2, 1983, 99-122.

prvi put izlazi 1949.¹⁶ Braudelov poziv označit će početak rubrike *Vie matérielle et comportements biologiques*. Tom se rubrikom nastojalo sveobuhvatno proučiti svakodnevnicu, sa svim društvenim, ali i biološkim čimbenicima, od hrane i kuhanja, preko životinja u kućanstvima, pa do bolesti i epidemija.¹⁷ Njegov poziv bio je usmjeren svima: od povjesničarâ, geografâ, antropologâ, sociologâ i ekonomistâ do etnologâ, arheologâ, lingvistâ, liječnikâ i statističarâ. Tijekom idućih triju godina u časopisu *Annales* bit će objavljeno nekoliko tekstova vezanih uz medicinu i biologiju.¹⁸ Među njima bit će i Grmekov prvi analistički tekst, esej o historijskoj patologiji.¹⁹

S jedne strane stručnjak prirodnih znanosti, medicine i biokemije, a s druge strane povijesti, filozofije i književnosti, Grmek je bio nadareni znanstvenik koji je svojem radu uvijek pristupao interdisciplinarno i multidisciplinarno. Kao takav, lako se uklapao u „analističku paradigmu“. Iako Grmek ne citira često autore škole *Annales*, niti se referira na važnija djela analističke tradicije, što je ipak logično s obzirom na domenu kojom se bavi, utjecaj i implementacija nekih od karakterističnih koncepata svakako su vidljivi. Možda je najbolji primjer za to njegov koncept ili ideja o patocenozu (*patocénose*). Godine 1969. upravo u časopisu *Annales* objavljen je, na izravan Braudelov poticaj, Grmekov programatski članak „Préliminaires d’une étude historique des maladies“²⁰, u kojem obrazlaže koncept patocenoze. Koristeći se analogijom od pojmova biocenoze, tj. životne zajednice raznovrsnih biljnih i životinjskih organizama na određenom staništu (biotopu) izmijenjene ljudskim djelovanjem i patologije – grane medicine koja se bavi proučavanjem bolesti, bolesnih procesa i pojava u organizmu čovjeka, životinja i biljaka, uspostavlja ideju o suživotu različitih bolesti koje se u jednoj zajednici, koju karakterizira specifično vrijeme i društveni kontekst, različito manifestiraju, ali se svakako mogu dovesti u vezu. Grmek navodi kako su se povjesničari oduvijek bavili radnjama velikih ličnosti, ali tijekom povijesti zapravo oblikuju geografija i bolesti. Stoga je pozvao na interdisciplinarnu suradnju između povjesničarâ, geografâ i epidemiologâ.²¹ Članak je izašao kao dio već spomenute serije, odnosno rubrike *Vie matérielle et comportements biologiques*, posvećene proučavanju biološke povijesti i društva, obilježene analističkim nastojanjima za proširenjem polja srodnih disciplina. Naveden Grmekov članak značajan je upravo stoga što historijskoj analizi pridružuje ne samo društvene već i prirodne znanosti.

Prema analističkoj tradiciji, Grmek je, i sâm liječnik i povjesničar, inzistirao na interdisciplinarnosti. Tako, primjerice, u njegovim radovima ne možemo ne zamijetiti način na koji je pristupao istraživanju povijesti prirodnih znanosti. Za njega se tu nije radilo samo o nizu znanstvenika i njihovih znanstvenih postignuća, već im je nastojao pristupiti i iz vizure intelektualne, tada vrlo popularne, zatim društvene historije, ali i koristeći se zna-

¹⁶ Gelfand, „The Annales and Medical Historiography“, 21.

¹⁷ Jacques Le Goff (ur.), *La Nouvelle Histoire*, Paris 2006, 197.

¹⁸ Gelfand, „The Annales and Medical Historiography“, 21.

¹⁹ Grmek, „Géographie médicale et histoire des civilisations“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 18/6, 1963, 1071-1097.

²⁰ Isti, „Préliminaires“.

²¹ Frank Huisman, „The Dialectics of Understanding: On Genres and the Use of Debate in Medical History“, u: Amanda Kluvelde – Anne Hilde van Baal – Catharina Th. Bakker – Gemma Blok (ur.), *Genezen: Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra*, Amsterdam 2005, 16.

njima stečenima iz medicine itd. U povijesti medicine i povijesti prirodnih znanosti Grmek može ponuditi „objašnjenje koje nije mogao pružiti ni čisti biolog ni čisti povjesničar, nego samo znanstvenik koji istovremeno vodi računa o biološkim i društvenim čimbenicima.“²²

Koncept patocenoze proizlazi iz Grmekove primjene vjerojatno najvažnijeg brodelijanskog koncepta – dugog trajanja (*longue durée*).²³ Svojedobno je objavljeno posebno izdanje časopisa *History and Philosophy of the Life Sciences* (27/1) posvećeno Grmeku i konceptu dugog trajanja u znanosti i medicini, s istraživanjima koja su originalno bila prezentirana 2003. godine u Londonu, na Grmekovu memorijalnom simpoziju *The Longue Durée in Science and Medicine*. Grmekova primjena koncepta otvorit će nova vrata povijesti medicine. Egzemplarna je monografija *Bolesti u osvit zapadne civilizacije. Istraživanja patološke stvarnosti u grčkom prehistorijskom, arhajskom i klasičnom dobu* (1983.), u kojoj je Grmek bolesti i medicinu u razdoblju antičke Grčke smjestio u njihov društveni, kulturološki i ekonomski kontekst. U ovom djelu posebno do izražaja dolazi njegova profesionalna, a vjerojatno i prijateljska povezanost s Braudelom. Kako sâm navodi, ta knjiga ne bi nastala bez Braudelove podrške i ohrabivanja. Također, Grmek je, između ostalih, isticao važnog utjecaja na nastanak knjige koji je imao Marc Ferro, još jedan važan povjesničar kojeg je iznjedrila tradicija časopisa *Annales* i Braudelov bliski suradnik.²⁴ Grmek će analitičke brodelijanske koncepte primijeniti i u svom djelu *Histoire du sida. Début et origine d'une pandémie actuelle* (1989.), istraživanju jedne izrazito suvremene problematike,²⁵ a upravo će Ferrov inovativan pristup modernoj temi poslužiti kao jedan od predložaka za istraživanje i pisanje o povijesti medicine u kontekstu kulturnih i civilizacijskih promjena, uz široku primjenu svih dostupnih izvornih materijala. Grmek je analizirao modernu pošast u njezinu medicinsko-biološkom, društvenom i kulturološkom kontekstu, dajući sveobuhvatnu i iscrpnu studiju. Ovim izrazito aktualnim istraživanjem privući će posebnu pozornost znanstvenika i svjetske javnosti.²⁶

Poseban je prijateljski odnos Grmek, osim s Braudelom, razvio i s Marcom Ferrom. Osim sudjelovanja u zborniku koji je nastao Ferru u čast²⁷ te brojnih zajedničkih sudjelovanja na konferencijama i prezentacijama knjiga²⁸, kojima će se dodatno naglašavati uzajamni rad povjesničara i liječnika-istraživača medicinske povijesti, Grmek je, primjerice,

²² Grmek, *Život, bolesti i povijest*, 47.

²³ Svojedobno je objavljeno posebno izdanje časopisa *History and Philosophy of the Life Sciences* (27/1) posvećeno Grmeku i konceptu dugog trajanja (*longue durée*) u znanosti i medicini, s istraživanjima koja su originalno bila prezentirana 2003. godine u Londonu, na Grmekovu memorijalnom simpoziju *The Longue Durée in Science and Medicine*.

²⁴ Grmek, *Bolesti u osvit zapadne civilizacije. Istraživanja patološke stvarnosti u grčkom prehistorijskom, arhajskom i klasičnom dobu*, Zagreb 1989, 22.

²⁵ Colin Jones, „The Pathocenosis Moment: Mirko Grmek, the *Annales* and the Vagaries of the *Longue Durée*“, *History and Philosophy of the Life Sciences*, 27/1, 2005, 5.

²⁶ O značenju Grmekova istraživanja v. *AIDS: The Making of a Chronic Disease*, ur. Elizabeth Fee – Daniel M. Fox, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1991.

²⁷ U čast Marca Ferra Grmek je objavio i tekst: „Le rôle de l'histoire mythique dans les revendications nationales des Croates et des Serbes“, u: Martine Godet – Muriel Carduner-Loosfelt – Hélène Coq-Lossky (ur.), *De Russie et d'ailleurs. Feux croisés sur l'histoire (Mélanges Marc Ferro)*, Paris 1995, 331-342.

²⁸ Posebno ističemo Ferrovo sudjelovanje i predstavljanje knjige Mirka Grmeka i Louise Lambrichs, *Les révoltés de Villefranche*. Još jednom zahvaljujemo gđi Lambrichs na informacijama. V. Grmek – Lambrichs, *Les révoltés de Villefranche*, Paris 1998.

više puta gostovao i u popularnoj televizijskoj emisiji *Histoire parallèle*.²⁹ Tijekom 1990-ih godina i rata u bivšoj Jugoslaviji iskoristio je svoj ugled kao istaknuti intelektualac u Francuskoj, kako bi osvijestio širu javnost o situaciji u Hrvatskoj te još jednom potaknuo, između ostalih, i Marca Ferra na istupanje u vezi s time.

Sâm Braudel referirat će se na Grmeka u svojem klasiku *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća* (1979.). Spoznaje koje je Grmek iznio u svojem ključnom tekstu o patocenozi Braudel će smjestiti u kontekst svojih razmatranja o epidemijama, stavivši naglasak na promjenjivu prirodu bolesti i njihovih uzročnika.³⁰ Nadalje, godine 1985. u francuskom Châteauevallonu održat će se veliki skup povjesničara posvećen Braudelu, zvan *Journées Fernand Braudel (18, 19 et 20 octobre 1985)*. Grmek će sudjelovati svojim predavanjem „L'homme biologique en Méditerranée“. Izvještaji sa skupa ističu kako su živ dojam izazvale njegove znanstvene i metodološke postavke o biološkome čovjeku Mediterana jer taj mitski i povijesni prostor ne predstavlja samo mjesto susretanja i prožimanja civilizacija već i miješanja genetskih čimbenika. Stoljećima su sredozemnim prostorom plovili brodovi, kretali se ljudi i roba, kružile vijesti, ali su isto tako stoljećima „putovale“ i – bakterije. Na Braudelovu je skupu Grmek svojim argumentiranim znanstvenim tezama iznenadio povjesničare i upozorio ih na potrebu drukčijih pristupa problemima, ne samo povijesti medicine već i društvene povijesti.³¹

No, koliki je bio znanstveni i kulturološki utjecaj Grmekovih ideja? Rijetke su knjige koje se bave poviješću medicine, side ili antičke medicine u kojima nema Grmekova imena. Također, kontinuirano se objavljuju zbornici i publikacije te organiziraju skupovi i okrugli stolovi koji su posredno ili neposredno posvećeni Grmeku. Nadalje, u istraživača kao što su Danielle Gourevitch i James Riley vidljiv je snažan Grmekov pečat. Dakle, s velikom se sigurnošću može tvrditi kako je Grmekova prisutnost, a samim time i škole *Annales*, izrazito značajna u medicinskoj historiografiji. Možemo ustvrditi kako je Grmek bio punokrni *analist* i brodelijanac, ličnost koja je zadužila historiografiju i medicinu, aktivno ih zbližila te otvorila put novim spoznajama. Iako sâm nikada nije o sebi govorio kao o pripadniku nekog određenog pravca ili škole, na tragu, uostalom, i brojnih drugih francuskih *analista*, koje u povijesti historiografije označavamo tako unatoč tome što se sami nisu smatrali pripadnicima „škole“ *Annales*, ipak je u intelektualnom, historiografskom i konceptijskom smislu bio izuzetno vezan upravo za brodelijanski pogled. Na kraju, važno je istaknuti kako je Grmek svojim djelima, posebno onima o povijesti side, ostvario jednu od najvažnijih težnji osnivača časopisa *Annales* – značajno je pridonio društvu i njegovu boljitku, pokazao da je povijesno istraživanje izravno povezano s aktualnim pitanjima te ukazao na njihovo rješenje. Time se svakako približio težnjama mladih strazburških „revolucionara“, Blocha i Febvrea.

²⁹ V. Marc Ferro – Tomislav Brandolica – Marko Lovrić – Filip Šimetin Šegvić, *Dijalog s povodom 7. Slika u povijesti, povijest u slici: „pokretna“ historija*, Zagreb 2013, 18-19.

³⁰ Fernand Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća. Strukture svakidašnjice*, Zagreb 1992, 73-74.

³¹ Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata*, 266-267.

Grmekovi tekstovi objavljeni u časopisu *Annales*

1963. „Géographie médicale et histoire des civilisations“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 18/6, 1071-1097.
1965. „Prolégomènes à une histoire générale des sciences“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 20/1, 138-146.
1967. „Le génie et la folie au dix-huitième siècle“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 22/3, 652-653.
1967. „L'histoire et la psychologie“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 22/3, 653-655.
1967. „Le centenaire des lois de Mendel“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 22/4, 845-848.
1967. „L'œuvre scientifique de Pascal“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 22/4, 920-922.
1969. „Preliminaires d'une étude historique des maladies“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 24/6, 1473-1483.
1970. „La Faculté de médecine de Paris au XVIe siècle“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25/3, 614-615.
1970. „Une amitié de savants: Humboldt et Valenciennes“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25/3, 615-616.
1970. „Objectivité et progrès en histoire des sciences“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25/3, 616-619.
1975. „L'hypérostose poreuse du crâne, les anémies héréditaires et le paludisme en Grèce“, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 30/5, 1152-1185.

MÉMOIRE ET HISTOIRE

L'essor de la culture écrite et surtout la circulation de l'imprimé à partir de la Renaissance ont fait entrer la mémoire, qui était jusque là le principal support du savoir, dans l'ère du soupçon. La mise à l'écart de la mémoire s'est manifestée avant tout dans le droit et dans l'histoire savante qui étaient pratiqués dans le même milieu. La suspicion a été durable chez les historiens puisqu'on la retrouve même chez les fondateurs de l'école des Annales qui ont combattu le fétichisme positiviste des archives.

Mots clés: Mémoire, histoire, Lieu de Mémoire, mémoire collective, historiographie

L'essor de la culture écrite (celle des clercs) et surtout la circulation de l'imprimé à partir de la Renaissance ont fait entrer la mémoire, qui était jusque là le principal support du savoir, dans l'ère du soupçon. La mise à l'écart de la mémoire s'est manifestée avant tout dans le droit et dans l'histoire savante qui étaient pratiqués dans le même milieu¹. La suspicion a été durable chez les historiens puisqu'on la retrouve même chez les fondateurs de l'école des *Annales* qui ont combattu le fétichisme positiviste des archives. La mémoire est considérée comme faillible, reconstruite. L'information donnée par le document d'archive est fixe. Les historiens n'acceptent les témoignages de la mémoire qu'avec réserve; quand ils sont mis par écrit.

La réhabilitation de la mémoire comme source de la connaissance historique est venue des milieux minoritaires ou contestataires qui se sentaient exclus du récit historique officiel (celui de l'école) ou savant; ainsi les ouvriers qui ont tenté de reconstituer, en rassemblant leurs souvenirs, une histoire qui reflétait leur expérience et leur point de vue, non ceux des classes dirigeantes. Cette histoire orale a connu un développement précoce au Royaume uni (les *History Workshops*), plus tardif en France. L'esprit contestataire des années 1960 a provoqué une forte expansion de cette histoire mémorielle qui prétendait rivaliser avec l'histoire savante en s'appuyant sur le modèle des mouvements d'émancipation des peuples colonisés. Ceux-ci retrouvaient dans la tradition orale la mémoire d'un passé ante-colonial que l'impérialisme avait enterré sous le discours historique dominant justifiant la colonisation.

La mémoire collective ainsi présentée n'est plus un simple complément ou un substitut à l'information écrite donnée par les archives. Elle est le réceptacle le plus fiable du passé puisqu'elle s'est fabriquée et transmise spontanément sans recours à la médiation de l'écrit... et de l'Etat. L'appel à la mémoire collective comme recours contre l'histoire savante exprime des aspirations à la fois démocratiques et quasi religieuses: Chacun porte en lui la mémoire de son propre passé (familial, social ou national) et doit, à sa manière, se faire historien. Sans cette mémoire transmise, la vérité du passé s'effacerait à jamais.

---

¹ Frances Yates, *L'Art de la mémoire*, Paris 1987.

L'idée que la mémoire collective transmise est une histoire plus vraie que l'histoire savante, s'est répandue comme une idée toute faite. Mais elle a pris les apparences d'une nécessité psychologique et d'une exigence morale. A la télévision, la rubrique concernant un point d'histoire dans les journaux d'information, ne s'intitule plus "Histoire" mais "Mémoire". Le "devoir de mémoire" (peut-être inventé à propos de la Shoah) est devenu une nécessité morale et politique dont le non-respect risque de provoquer de graves troubles collectifs (le mal être d'une nation ou de toute autre collectivité) ou personnels: le devoir de mémoire a une portée psychanalytique. Cette approche morale et affective du passé est le symptôme d'un nouveau "régime d'historicité" bien analysé par François Hartog qui réduit le passé utile au passé mémoriel à jamais duquel nous pouvons nous sentir coupables ou victimes². S'il est contrarié, le devoir de mémoire peut être la source d'un refoulement ou d'un manque culpabilisant. Le passé, ainsi identifié à la mémoire, devient un bien à préserver et à transmettre. Ce qu'est exactement un patrimoine.

1. De la sacralisation de la mémoire à l'étude des Lieux de mémoire

La patrimonialisation du passé est donc un des effets de la promotion de la mémoire comme voie royale d'accès à la conscience historique et à la recherche. Elle s'est imposée à l'air du temps avant de s'imposer aux historiens dont le ralliement est illustré par le succès des *Lieux de mémoire*.³ Editeur de grand talent, sensible aux attentes du public lettré en même temps qu'historien, Pierre Nora avait-il pressenti le succès que rencontrerait son entreprise? Son succès tient sans doute un peu à une conjoncture intellectuelle toute disposée à l'accueillir mais surtout à son ambiguïté théorique qui en fait comme *La Méditerranée... à l'époque de Philippe II*, de Braudel, une cathédrale énigmatique.

L'ambiguïté tient d'abord à ses choix conceptuels. La notion de *Lieux de mémoire* est explicitement empruntée aux analyses de Maurice Halbwachs sur la mémoire collective. Ce sociologue, mort au camp de Buchenwald en avril 1945, a consacré pas moins de trois livres à la notion de mémoire collective qui ont connu pendant longtemps une audience réduite, y compris dans le milieu intellectuel qui lui était le plus proche: celui de la revue des *Annales*.⁴ Marc Bloch avait consacré un compte rendu important aux *Cadres sociaux de la mémoire* sur lequel j'aurai à revenir⁵. Mais ni lui, ni Lucien Febvre n'ont repris dans leur œuvre les hypothèses de Maurice Halbwachs sur la mémoire collective. Pierre Nora a eu le mérite de ressusciter cette part très originale de son œuvre et de lui emprunter son apport essentiel: l'idée que la mémoire est toujours localisée.

C'est ce que retient la notion de *Lieu de Mémoire*. Ces lieux ne sont pas forcément situés dans l'espace. Il peut s'agir d'une date, d'une institution, d'un usage. Mais ils sont toujours situés en dehors de l'expérience intime, personnelle. Car pour Halbwachs qui a été marqué par la sociologie durkheimienne mais aussi par la philosophie bergsonienne,

² François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris 2003.

³ Pierre Nora (dir.), *Les Lieux de mémoire. Tome 1: La République*, Paris 1984; *Tome 2: La Nation – Héritage, historiographie, paysages*, Paris 1986.

⁴ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la Mémoire*, Paris 1925; *Topographie légendaire des Evangiles de la Terre Sainte. Etude de mémoire collective*, Paris 1941; *La mémoire collective*, Paris 1950.

⁵ Marc Bloch, "Mémoire collective, tradition et coutume. A propos d'un livre récent", *Revue de Synthèse historique*, XL, 1925, 118-120.

il n'y pas de perception immédiate et purement intérieure de la durée. Pour nous remémorer quelque chose de tout à fait personnel, nous devons le raccrocher à un élément extérieur qui lui était relié: un lieu, un milieu, un individu, etc. La mémoire individuelle passe par la mémoire collective. L'homme, être social, ne peut retrouver son propre passé qu'à travers ce qui rattache celui-ci à d'autres. Pierre Nora est intéressé, en premier lieu, par les aspects politiques de la mémoire collective qui la relie à l'Etat et à la Nation. Son projet, tel qu'il l'a formulé dans l'introduction générale et les introductions de chaque volume, a glissé de l'idée halbwachsienne de production sociale de la mémoire à celle de processus identitaire en écartant toute explication des fluctuations de l'imaginaire identitaire, comme s'il s'agissait d'une production instinctive ou du moins spontanée.

On peut parler aussi d'ambiguïté à propos de la réception de l'entreprise. La plupart des historiens qui ont contribué, ont tiré le projet vers une démarche qui leur était familière en remontant de la version mémorielle la plus récente, aboutissement d'une incessante réécriture de la mémoire collective en fonction des besoins collectifs du moment, au fait ou à l'événement initial. Certains, plus tentés par le pyrrhonisme de l'esprit post-moderne, y ont vu une dénonciation radicale de l'histoire (en particulier de l'histoire nationale) comme savoir positif. Ils se sont plu à reconnaître dans cette analyse de l'imaginaire, non un décapage préliminaire, pour atteindre au delà de leur mythification, l'enchaînement réel des faits, mais la seule manière d'écrire l'histoire nationale qui n'ajoute pas aux fables de la mémoire, la fable de la connaissance objective.

Beaucoup enfin, et c'est l'interprétation qui a fait de cette lourde entreprise un best-seller, l'ont lue comme un album de photos de famille à l'échelle de la Nation. Chaque photo est un souvenir qu'on retrouve en situation. Il faut le contextualiser, et en même temps lui trouver une place dans le légendaire familial. La dimension émotionnelle de cette mise en ordre de nos souvenirs communs prend le pas sur la dimension intellectuelle ou plutôt cognitive. Retrouver ces souvenirs pieux, c'est aussi faire le tour du propriétaire, se sentir héritier d'un patrimoine immatériel.

Pierre Nora a-t-il lui-même hésité entre les deux postures. Jacques Le Goff a comparé l'entreprise des *Lieux de mémoire* à celle de Proust dans *A la recherche du temps perdu* où le narrateur annonce qu'il se prépare à écrire un roman en s'inspirant du milieu dans lequel il nous a entraîné. A la fin, on se rend compte que le roman que le narrateur s'apprêtait à écrire est déjà là, qu'il n'est rien d'autre que ce qu'il nous a décrit. De la même façon, Pierre Nora peut nous laisser entendre que la seule façon d'écrire l'histoire nationale, c'est de déconstruire son récit et son imaginaire. Mais il me semble trop hostile, par tempérament, aux postures radicales pour se laisser enfermer dans un tel choix. Son introduction générale, plus élégante que précise, n'indique pas clairement son ambition mais se présente plus comme une exploration de l'imaginaire national que comme une nouvelle manière d'écrire l'histoire de France. Son engagement depuis, dans de nombreux colloques et comités consacrés au patrimoine culturel donne à penser que la dimension patrimoniale fait décidément partie de son approche de l'histoire.

2. L'historicisation de la Mémoire

Tel l'arroseur arrosé, Pierre Nora a contribué lui-même par l'entreprise des *Lieux de mémoire*, à la patrimonialisation du passé qu'il stigmatise dans la conclusion de l'ouvrage consacré à la commémoration. Il y a quelque chose d'euphorisant dans la facilité avec laquelle le passé se laisse glisser, entre deux pages, comme une fleur fanée. Chacun des objets de la mémoire française dont les remaniements successifs sont reconstitués la plupart du temps, dans l'ouvrage, avec une puissance d'analyse éblouissante, finit par atteindre une allure narrative stabilisée et s'insérer dans une configuration d'ensemble, celle de la mémoire française, cohérente et réconciliée. Il y a quelque chose d'irénique dans la vision d'ensemble de l'ouvrage qui rappelle le style attendrissant des albums de photos de famille. Cette tonalité familière, réconciliée, a pu donner l'impression que l'entreprise était reproductible à l'infini et à propos de n'importe quelle nation. Elle a suscité dans plusieurs pays l'envie de composer ses propres *Lieux de mémoire*. Je me souviens moi-même avoir été invité à un colloque dans la bien tranquille ville de Fribourg en Suisse qui voulait se pencher sur ses propres lieux de mémoire. Pourquoi pas?

La réplique la plus aboutie a été celle des *Lieux de mémoire allemands* dont la traduction française copiait jusqu'à la présentation graphique des *Lieux de mémoire* de Pierre Nora⁶. Or malgré des contributions d'excellente qualité, l'ouvrage ignore, ou du moins minore, la particularité de la mémoire nationale (au sens culturel et non étatique) allemande qui la distingue du cas français. Les *Lieux de mémoire* français ont séduit par leur allure pacifiante et réconciliatrice. Mais cette allure n'est-elle pas un trait qui lui est propre? Dans un entretien que j'avais enregistré avec Norbert Elias, mais dont le texte hélas s'est perdu, celui-ci soulignait la capacité de la culture française (et l'on pourrait remplacer ici le terme de "Culture" par celui de "Mémoire") à digérer ses contradictions. A quoi il opposait la tendance récurrente de l'histoire allemande à se construire en rompant avec son passé. Il prenait l'exemple du poète Aragon, passé de la révolution surréaliste à la révolution communiste, qui se mettait, au lendemain de la deuxième guerre mondiale, à écrire comme Du Bellay ou Ronsard. A la capacité digestive de la culture française, Elias opposait les ruptures successives de l'Allemagne: celle de Luther avec Rome, du *Sturm und Drang* avec les Lumières, de l'unification allemande de Bismarck "par le fer et par le sang" qui tourne le dos à la révolution démocratique de 1848; celle du nazisme et après la deuxième guerre mondiale, celle de la reconstruction fédérale et parlementaire; celle enfin de la réunification en 1990 qui oblige les ex-citoyens de la DDR à effacer de leur mémoire les 45 ans passés au sein du bloc soviétique.

Ce qui fait l'identité d'une culture ou d'une nation (je préférerais, quant à moi, parler de singularité), ce n'est pas l'addition de ses inflexions successives, mais le profil général du processus par lequel s'est construite cette singularité. Il ne suffit pas de proposer un inventaire (au demeurant illimité) de sa mémoire collective. Il convient de dégager ce que l'on pourrait appeler le "pacte mémoriel" de chaque nation, la manière d'être au monde qu'elle s'est fabriquée et que son histoire (pour reprendre la formule de Clifford Geertz) n'a cessé de "paraphraser"⁷. Sous-tendus par l'esprit de la synthèse républicaine des années

⁶ Etienne François – Hagen Schulze, *Mémoires allemandes*, Paris 2007.

⁷ Clifford C. Geertz, *Bali, interprétation d'une culture*, Paris 1983 (traduit de l'américain). Préface à l'édition française.

1880 (n'oublions pas que Pierre Nora s'est fait naguère l'historien d'Ernest Lavisse⁸), les *Lieux de mémoire* peuvent donner l'impression qu'après bien des métamorphoses, chaque objet de la mémoire nationale trouve à se loger dans une interprétation réconciliée que les historiens de métier finissent par authentifier, comme s'il s'agissait d'un processus naturel.

La mémoire collective n'est pas un palimpseste sur lequel chaque époque aurait ajouté son propre texte. Elle est faite aussi de ruptures, de censures et d'oublis. "Une nation, pour reprendre la célèbre formule de Renan, est faite de mémoire et d'oubli". Il faut dépasser la tendance à l'inventaire d'une entreprise comme les *Lieux de mémoire* si l'on veut mettre à jour, dans sa complexité et sa singularité, le processus de construction de la mémoire collective d'un groupe ou d'une nation. Il faut mettre au jour le récit sous-jacent, ce que j'appelais à l'instant le "pacte mémoriel", qui lui donne sens. Deux ouvrages qui ont marqué l'historiographie française des années 1990 et qui ne concernent ni l'un ni l'autre l'histoire de France, peuvent nous mettre sur la voie. Dans *Le retour des ancêtres*, Nathan Wachtel, s'est attaché, dans un premier temps, à reconstituer en parfait ethnologue, la longue histoire du peuple Uru à partir du récit qu'il a recueilli auprès de ses descendants actuels, les Chipayas⁹; les origines lointaines et en partie lacustres de ces "hommes d'avant les hommes" qui ont été conquis successivement par les Aymaras, les quechuas et enfin les Espagnols. Il va jusqu'à organiser lui-même des retrouvailles émouvantes, de l'autre côté du lac Titicaca, avec un rameau du peuple Uru avec lequel les chipayas avaient perdu tout contact. Dans une deuxième partie, il "déconstruit", à l'aide des (nombreux) témoignages archivistiques de l'époque espagnole, ce qui s'avère n'être qu'une longue fable: hispanisation, effondrement démographique, révoltes, réinstallation sont les séquences successives de la période coloniale pour mémoriser laquelle les Chipayas se sont inventés une bien plus longue et glorieuse histoire.

Lucette Valensi a reconstitué la mémoire plurielle de la bataille de Wâd Al-Makhâzin au Maroc au cours de laquelle le jeune roi Sebastian, non marié et sans héritier immédiat, a trouvé la mort¹⁰. De cette défaite désastreuse pour le Portugal qui va placer le Portugal avec son immense empire sous la coupe de l'Espagne pendant près d'un siècle, il y a une surabondante mémoire portugaise, à la fois millénariste (c'est l'attente du retour du roi caché) et mélancolique (teintée de "saudade"). Des poèmes, des opéras et même des révoltes populaires (le sébastianisme brésilien), vont imprimer au nationalisme portugais, son messianisme triste. Il y a aussi une mémoire musulmane, celle des marocains vainqueurs, mais paradoxalement beaucoup moins loquace dans les textes. Elle est réapparue au 20e siècle avec le mouvement nationaliste de l'Istiqlal qui a fait de la bataille une fête nationale, après l'indépendance du Maroc. Lucette Valensi a identifié enfin une troisième mémoire, celle, minoritaire des juifs marocains, descendants des sépharades chassés de la péninsule ibérique qui survit sur un mode folklorique par un "pourim de los cristianos"; une fête joyeuse, enfantine qui célèbre la punition divine infligée par la cuisante défaite aux chrétiens qui les avaient chassés.

⁸ Nora, "Lavisse, Instituteur national", in: Idem, *Les Lieux de mémoire. Tome 1*; Idem, "L'histoire de France de Lavisse", in: Idem, *Les Lieux de mémoire. Tome 2*.

⁹ Nathan Wachtel, *Le retour des ancêtres*, Paris 1990.

¹⁰ Lucette Valensi, *Fables de la mémoire. La bataille des trois Rois*, Paris 1992.

3. Oubli, censure, refoulement; le temps retrouvé

L'affabulation mémorielle est sans limites. Son inventivité va bien au de là des simples remaniements répertoriés par la plupart des contributions des *Lieux de mémoire*. Dans son compte rendu des *Cadres sociaux de la Mémoire*, Marc Bloch reproche à Halbwachs de faire l'hypothèse que les localisations des faits de mémoire servent à matérialiser, par une date précise ou un lieu, des événements fondateurs dont on a perdu la trace¹¹. Car bien souvent, objecte Marc Bloch, ces événements fondateurs ont été eux-mêmes inventés pour légitimer une institution.

Comme la mémoire individuelle, la mémoire collective n'a pas pour seule fonction d'affabuler. Elle a besoin de mentir, de cacher, d'oublier. Si nous devons nous souvenir de tous nos états psychologiques, de tout ce que nous avons vécu, nous serions des monstres. Une société sans mémoire collective serait aussi infirme qu'un amnésique. Mais l'une des fonctions de la transmission culturelle à quoi doit s'intéresser l'historien, est un travail de sélection sans lequel une société serait invivable. L'apport de la psychanalyse qui a montré l'importance du travail de censure, de refoulement dans la constitution du sujet doit pouvoir être étendu (avec modération) à la mémoire collective.

L'oubli peut être impératif. Nicole Loraux a montré comment la démocratie athénienne avait décidé de supprimer un jour du calendrier afin d'effacer le souvenir d'un événement néfaste pour la cité¹². La manipulation du passé à l'usage du présent et du présent à l'usage du futur, c'est-à-dire le contrôle du temps historique, a existé souvent dans les régimes politiques autocratiques comme la Chine ou le Japon anciens où les chroniqueurs étaient au service du pouvoir. Cette manipulation a atteint un niveau inégalé dans les régimes communistes, surtout durant la période stalinienne où des documents étaient détruits ou retouchés (comme les photos des chefs de la Révolution d'Octobre où figuraient Trotski et d'autres leaders qui avaient été liquidés ensuite par Staline parce qu'ils s'opposaient à lui). Dans les régimes communistes, l'acharnement à maquiller le présent mais aussi le passé, venait de ce que le marxisme qui les inspirait accordait une valeur quasi religieuse au message de l'Histoire. La censure peut concerner des périodes très anciennes, si leur exploration entre en conflit avec des objectifs politiques du moment: Ainsi le débat, classique dans l'historiographie russe, sur les Varègues et les origines de l'Etat russe, est devenu tabou sous Staline quand le géorgien s'est réapproprié l'idéologie panslave.

Néanmoins la censure frappe en priorité l'histoire récente. Nos amis hongrois, du moins ceux d'entre eux qui ont des souvenirs précis de la période communiste, ont connu l'interdit qui frappait l'évocation de la Révolution de 1956 dans la Hongrie de Janos Kadar. Des études remarquables comme celles d'Andras Zempleni sur le retour et l'enterrement tardif de la dépouille d'Imre Nagy, ont analysé le travail de désensibilisation de la mémoire hongroise¹³. Mais dans les pays démocratiques où l'Etat n'exerce, en principe, aucune censure sur la mémoire collective, des processus d'oubli ou plutôt d'occultation de la mémoire existent également. La règle des 40 ou des 50 ans, délai durant lequel

¹¹ Bloch, "Mémoire collective, tradition et coutume", 118-120.

¹² Nicole Loraux, *La cité divisée. L'oubli de la mémoire*, Paris 2005.

¹³ Andras Zempleni, "Sous la censure de la piété; effets mémoriels des reliques, du cimetière et du rituel dans les réenterrements politiques hongrois", in: Ádám Takács (éd.), *Mémoire, contre-mémoire, pratique historique*, Budapest 2009.

la consultation des archives publiques est réservée, semble bien répondre à une réalité anthropologique; le temps approximatif pour que les témoins et les acteurs adultes de la période considérée aient disparu.

On a pu le constater en France pour un moment de l'histoire récente qui a été vécu comme un traumatisme: le régime de Vichy. La décision du président VGE, en 1979, d'ouvrir les archives de la période de Vichy a certainement joué un rôle dans le déferlement d'ouvrages et de films sur la période, centrés avant tout sur deux questions: le sort des juifs et le rôle de la Résistance. Mais qqc. de plus profond a guidé ce mouvement. Concernant le sort des juifs, il s'agissait de réveiller un problème qui avait été refoulé depuis l'ouverture des camps et le retour des rares survivants. Mais il s'agissait aussi de rejoindre un mouvement de remise en mémoire et de repentir qui touchait d'autres pays d'Europe (à commencer par l'Allemagne) depuis le procès Eichmann. L'attention nouvelle portée aux actions de la Résistance a pris l'allure, au contraire, d'un retour régressif à la vision édifiante de l'immédiat après-guerre, comme si ce réenchantement de la France résistante devait servir d'antidote au dérangement provoqué dans la mémoire nationale par la remise en lumière du visage le moins flatteur de la France de Vichy.

4. Fonctions et pesanteurs sociales de l'historien

L'historien est-il le démiurge qui arrache le passé à l'oubli et la mémoire à la fable? Ce rôle providentiel ne cesse de hanter ses rêves et son besoin d'utilité sociale. Comment expliquer cette inquiétude sur l'utilité de son travail qui s'exprime dans l'inépuisable littérature, les cours et les séminaires sur le rôle social de l'historien? Je n'ai pas l'impression qu'on retrouverait une inquiétude du même type et aussi prononcée chez les chimistes, les biologistes, les physiciens ou même chez les philosophes et les littéraires. Il y a sans doute une part d'orgueil ou de nostalgie pour la fonction prophétique que les historiens ont assuré tout au long du 19e siècle, au près des nations anciennes et surtout récentes. Les historiens ont prétendu successivement opérer la résurrection intégrale du passé, exhumer les racines de l'âme nationale, mettre au service de l'innocence injustement condamnée (comme dans l'affaire Dreyfus) leur capacité à authentifier des documents. Mais dans chaque cas, leur rôle a été plus ambigu et moins décisif qu'ils ne l'ont prétendu. Concernant l'affaire Dreyfus, j'avais admiré le talent de Vincent Duclert, dans sa remarquable biographie de Dreyfus¹⁴. Il est arrivé, à propos d'une affaire sur laquelle on a tant écrit et on semblait avoir tout dit, à renouveler entièrement notre compréhension du rôle du capitaine Dreyfus en s'intéressant aux papiers de la famille. Il nous a montré que le véritable héros de l'affaire, ce n'est ni le colonel Picquart, ni Bernard Lazare, ni Zola, mais bien Alfred Dreyfus lui-même et sa famille qui n'ont jamais cessés de se battre.¹⁵

J'ai été plutôt déçu en revanche par son travail de thèse sur les intellectuels dreyfusards, publié plus récemment. Vincent Duclert n'arrive pas à se défaire de l'image d'Épinal du combat de la science en faveur de la vérité et des clichés qui flattent le monde universitaire; des clichés que Gabriel Monod, le directeur de la *Revue historique* a popularisés

¹⁴ Vincent Duclert, *Alfred Dreyfus, l'honneur d'un patriote*, Paris 2006.

¹⁵ *Quand la justice éclaire la République*, Toulouse 2010.

en attribuant à la critique historique le sauvetage et la réhabilitation de Dreyfus. Or les trois chartistes qui ont été appelés à témoigner comme experts au procès d'Esterhazy et au procès de révision d'Alfred Dreyfus à Rennes, Arthur Giry, Paul Meyer, Auguste Molinier, ont eu beau affirmer que leur avis s'appuyait strictement sur l'examen critique du document pour conclure que le bordereau avait été écrit par Esterhazy. Il était parfaitement connu qu'ils étaient, par leurs engagements politiques, favorables à Dreyfus. Ce qui poussa leur collègue de droite, De Lasteyrie à mobiliser contre eux la moitié de l'Ecole des Chartes. Durkheim et son groupe de sociologues qui ont été parmi les universitaires les plus engagés en faveur de Dreyfus, ont sans doute été confortés par l'Affaire Dreyfus dans leur idée que ce sont les croyances et les valeurs partagées qui fondent le lien social et assurent la cohésion d'une société. Ce n'est pas l'évidence de la vérité produite par la méthode critique des historiens qui a fait triompher la cause de Dreyfus mais la force de l'idée républicaine qui l'a emporté dans la société française.

L'historien n'est pas plus le conservateur naturel du patrimoine national que n'importe qui d'autre et son rôle, dans la réalité, a rarement consisté à révéler ou à protéger ce patrimoine contre le mensonge ou l'oubli du corps social. A propos de quelques dossiers brûlants de l'histoire récente, (comme la découverte, dans les archives du ministère des Anciens Combattants, d'un fichier de la population juive confectionné, sous l'occupation, par l'administration française), Sonia Combes a montré¹⁶ que les historiens de métier, archivistes et universitaires, font preuve en général d'un zèle plus grand pour protéger l'Etat, sa mémoire et sa réputation, contre la curiosité des chercheurs qu'à faciliter la tâche de ceux qui se plongent dans les archives pour faire éclater la vérité et enrichir nos connaissances.

Henri Rousso a montré dans *Le syndrome de Vichy*¹⁷, que les historiens n'ont joué aucun rôle d'éveilleurs ni de pionniers, dans la confrontation à la mémoire de Vichy, mais ont suivi au contraire pas à pas l'évolution des attentes de l'opinion. La synthèse de Jean Pierre Azéma *De Munich à la Libération*,¹⁸ qui fut considérée, à juste titre, à sa parution en 1979 comme un tournant historiographique parce qu'elle intégrait pour la première fois à la vision française de la période, l'apport décisif de Robert Paxton, consacrait 4 pages sur un total de 359 à la persécution des juifs, considérée alors comme une question annexe. Trente ans plus tard, le livre aurait consacré dix fois plus de pages à la question, considérée désormais comme la question centrale et le crime principal du régime de Vichy.

5. De l'histoire qui sert à l'histoire qui interroge

J'ai pris mes exemples dans l'historiographie française qui m'est plus familière, mais je suis certain que les historiens des autres pays ont rencontré les mêmes problèmes, les mêmes tentations et les mêmes déconvenues. La tentation d'exercer un magistère plus ou moins prophétique sur la nation ou sur tel groupe social n'est pas spécifique aux historiens. Les poètes, les linguistes, les philosophes ou les artistes y ont cédé également plus d'une fois. Cette tentation est particulièrement forte chez les historiens pour plusieurs raisons:

¹⁶ Sonia Combes, *Archives interdites. Les peurs françaises face à l'histoire contemporaines*, Paris 1994.

¹⁷ Henri Rousso, *Le syndrome de Vichy*, Paris 1987.

¹⁸ Jean Pierre Azéma, *Nouvelle histoire de la France contemporaine. Tome 14: De Munich à la Libération, 1938-1944*, Paris 1979.

Dans chaque Nation, l'enseignement de l'histoire, délivré dès l'école primaire dans une perspective essentiellement nationale et apologétique, a été le creuset du sentiment patriotique. En France où il a été utilisé par les gouvernements d'action républicaine des années 1880 pour enraciner l'adhésion à la République face à l'opposition catholique, il est devenu le catéchisme républicain. Il a donc créé une culture commune, un corpus de références dont s'abreuve le langage politique. Ce savoir venu de l'enfance, entretient une demande d'histoire qui n'a rien d'indigne et à laquelle l'édition, la presse, la télé s'efforcent de répondre. Il suscite également chez nombre d'historiens des vocations de vulgarisateurs qui n'ont rien de condamnable pour peu qu'elles ne conduisent pas à faire passer une activité souvent profitable pour un sacerdoce moral ou national.

L'autre raison tient au fait que l'histoire est une discipline mixte, bâtarde, tiraillée entre l'écriture littéraire, l'implication personnelle et l'idéal scientifique. Il n'y a aucune raison de flageller la dimension littéraire de notre métier. Les grands historiens du 19e siècle, Michelet, Tocqueville, Renan, Taine ou Jaurès ont été appréciés du grand public comme des écrivains. Le roman historique lui-même peut constituer un foyer de réflexion historique nullement méprisable. Jacques Le Goff m'a confié que c'est la lecture des romans de Walter Scott qui lui avait donné le goût de l'histoire et du Moyen Âge. Au 20e siècle, l'histoire savante devenue de plus en plus universitaire a progressivement abandonné le grand public à des vulgarisateurs souvent plus soucieux de servir aux lecteurs les clichés qu'ils attendaient que de servir la vérité. Mais certains historiens, y compris parmi ceux qui se sont réclamés d'une histoire scientifique, ont été d'authentiques écrivains. Pour la France, je citerais Fernand Braudel, Pierre Goubert, François Furet, Emmanuel Le Roy Ladurie, Jacques le Goff. Mais il faudrait en citer beaucoup d'autres et tout particulièrement au sein de l'école des *Annales*, a priori peu soucieuse de littérature.

L'impassibilité de la posture historienne, ennemie de toute implication personnelle, que recommandait Seignobos, héraut de l'histoire méthodiste, n'est plus de mise aujourd'hui. Bien sûr l'historien, comme tout chercheur, s'engage dans ses recherches avec son expérience personnelle, ses curiosités, ses passions politiques, comme tous ceux qui s'attachent à comprendre les arrangements humains. Mais il doit accepter l'idée qu'il n'a d'autre cause à défendre que celle de ce qui lui semble être la vérité. J'aime l'opposition que fait Emmanuel Terray entre sa posture d'anthropologue et sa posture de militant. En politique, comme le dit Carl Schmitt, il y a toujours un ennemi à combattre. L'engagement politique implique cette relation agonistique. Dans la recherche, il n'y a aucun ennemi à affronter en dehors de l'erreur de jugement. Vouloir se mettre, par ses recherches, au service d'une cause, celle des ouvriers, des paysans, des prisonniers, des femmes, des africains vendus comme esclaves, ou autres, est une posture absurde pour un historien, car il s'agit toujours de personnages ou de groupes sociaux du passé qui ne nous ont rien demandé et qui sont incapables de nous dire ce qu'ils souhaitent.

Dans son cours inaugural à l'Université de Strasbourg, délivré au lendemain de la première guerre mondiale devant un public d'étudiants encore non démobilisés, Lucien Febvre s'était exclamé: "Une histoire qui sert est une histoire serve"¹⁹. Il visait les collègues qui avaient confondu les travées des amphithéâtres où ils faisaient cours, avec les tranchées du front et s'étaient crus obligés d'appuyer l'effort de guerre par un discours belliqueux

¹⁹ Lucien Febvre, "L'histoire dans le monde en ruine", *Revue de Synthèse historique*, 30, 1920, 1-16.

et germanophobe. Mais au de-là, il réclamait pour l'historien, après le long enrôlement qu'il avait accepté au service de l'Etat républicain et durant la guerre au service de l'Etat national, le droit à la liberté de pensée. On a pris l'habitude de rapporter le projet quelque peu emphatique, d'une "histoire scientifique", commun à Marc Bloch et à Lucien Febvre au lendemain de la première guerre mondiale, à la critique formulée au début du siècle par François Simiand et les durkheimiens à l'endroit de "l'histoire méthodiste" de Charles Seignobos alors régnant sur la Sorbonne. Je serais tenté d'y voir, pour ma part, avant tout une revendication d'indépendance intellectuelle. Une revendication qui n'est pas sans rappeler, à propos du travail de l'historien, l'idéal de "l'Art pour l'Art" théorisé par Théophile Gautier à propos des poètes et des artistes. L'indépendance qu'ils réclament est une manière de répondre à l'inquiétude évoquée plus haut qui taraude les historiens à propos de l'utilité sociale de leur métier.

C'est d'abord une indépendance face aux contraintes et aux objectifs de l'enseignement qui s'impose avec une particulière acuité dans un pays comme la France où l'enseignement de l'histoire présente une grande continuité des contenus et de la formation, de l'école élémentaire à l'Université. Cette continuité fait que les programmes d'enseignement, définis par l'Etat en fonction d'objectifs à la fois intellectuels et politiques, ont plus d'influence sur l'orientation de la recherche, telle qu'elle est décidée dans l'enseignement supérieur, que l'avancée de la recherche n'en a sur l'évolution du contenu de l'enseignement. Or comme le rappelait fortement Charles Péguy, il y a une opposition fondamentale entre les exigences de l'enseignement et celles de la recherche. L'enseignement, pour être efficace, doit communiquer une impression de certitude. L'enseignant doit être celui qui sait. La recherche, pour être féconde, doit naître d'une inquiétude et d'une impression d'incertitude.

C'est aussi une indépendance face à l'Etat et à la demande sociale: L'historien n'est ni le dépositaire, ni le principal agent de transmission de la mémoire collective. Il y en a plein d'autres. Tout est mémoire dans la culture. Nous circulons depuis notre naissance dans une forêt de symboles, points de cristallisation d'une mémoire immémoriale que la socialisation nous apprend à déchiffrer. Comme enseignant, l'historien participe à ce travail de socialisation. Cette tâche a une finalité politique, celle de créer, de motiver un sentiment d'attachement à la patrie et aux valeurs sur lesquelles la collectivité est construite. Il est donc normal que le pouvoir politique oriente le contenu de cet enseignement. Mais en s'imposant des limites: L'enseignement de l'histoire, conçu dans le premier degré comme l'apprentissage de la légende dorée de la nation, s'efforce assez vite de replacer cette histoire sainte dans l'histoire plus large de l'humanité pour corriger et élargir la saisie du monde que l'enfant a pu acquérir par les multiples canaux de la socialisation.

La mission de l'historien est de poursuivre indéfiniment cet élargissement par un travail de dépaysement qui aborde le passé non comme le refuge et la source de notre identité mais comme une humanité autre qui par contraste peut nous permettre de mieux comprendre la nôtre. L'effet de distance a la même valeur heuristique que l'objectivation recherchée par le sociologue ou l'anthropologue à propos de faits sociaux ou culturels contemporains. Mais la distance temporelle qui nous sépare de la réalité observée, ajoute, dans le cas du passé, un élément de complexité porteur de sens et de réflexion. Il s'agit ici de penser à la fois les processus de changement ("l'histoire est toujours la science d'un changement" écrivait Marc Bloch) et le rapport généalogique qui nous relie aux sociétés du passé.

On a reproché aux historiens qui se réclament de l'héritage des *Annales* de ne pouvoir faire un pas sans citer Marc Bloch ou Lucien Febvre. C'est pourquoi j'aimerais conclure aujourd'hui par une citation de Michelet "Ce n'est pas une urne et des larmes que nous demandent les morts. Il leur faut un Œdipe qui leur explique leurs propres énigmes dont ils n'ont pas eu le sens, qui leur apprenne ce que voulaient dire leurs paroles, leurs actes, qu'ils n'ont pas compris".²⁰

---

²⁰ Jules Michelet, *Journal*, Paris 1959.

XIV.
PRILOZI
APPENDIX

BIBLIOGRAFIJA DRAGE ROKSANDIĆA

- A. Knjige str. 1095-1097
B. Rasprave, članci, poglavlja u knjizi ili časopisu str. 1097-1114
C. Urednički, redaktorski i recenzentski radovi str. 1114-1136
D. Prikazi, ocjene, recenzije str. 1136-1145
E. Izdanja izvora str. 1145-1152
F. Leksikografske natuknice str. 1152-1154
G. Nekrolozi str. 1154
H. Prijevodi str. 1154

A. KNJIGE

1988.

Vojna Hrvatska: Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813), sv. 1–2, Biblioteka Povijesna istraživanja, Zagreb 1988., 360 + 282 str.

Vidjeti izvorni rukopis disertacije: *Hrvatska Vojna krajina pod francuskom vlašću: Knjiga I. – II.*, Zagreb 1988., 1–474 i 475–965. (Rukopis je dostupan u Arhivu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.)

Vidjeti, također: „Krajiška refeudalizacija i počeci modernizacije“, u: „Počeci moderne Hrvatske“, *Naše teme*, 33/1989, br. 7–8, 1912–1954; Miroslav BERTOŠA, „Jedan metodološki obrazac socijalne historije: Studija-pilot Drage Roksandića o Vojnoj krajini“, *Nastava istorije/Nastava povijesti/Nastava po istoriji/Pouk zgodovine*, 3/1989., 164–168; Miroslav BERTOŠA, „Multidisciplinarnan pristup“, *Školske novine*, br. 1867, 30. 5. 1989., 13; Mario STRECHA, „Uzoran primjer ‘nove historije’“, *Republika*, 9–10/1989., 269–275; Žarko ŠPANIČEK, „Prikaz“, *Narodna umjetnost*, 27/1990., 254–255; Husnija KAMBEROVIĆ, „‘Vojna Hrvatska. La Croatie Militaire’“, *Prilozi Instituta za historiju*, 25–26/1990., 356.

1991.

Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana, Biblioteka Vjesnik vremena – posebno izdanje, Vjesnik, Zagreb 1991., u: *Prosvjeta*, 11/2004., br. 63, 31–32.

Vidjeti: „Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana“, *Vjesnik*, 7. 9. – 13. 10. 1990.

Vidjeti, također: „Povijest srpskog naroda u Hrvatskoj. Priručnik za nastavnike: Projekt“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 11/2004., br. 63, 29–40; br. 64, 29–40; br. 65, 29–40; 12/2005., br. 67, 29–40; br. 68, 29–40; br. 69, 29–40; br. 70, 33–36. Objavljeni prilozi autora za „Povijest srpskog naroda u Hrvatskoj. Priručnik za nastavnike“: Drago ROKSANDIĆ; Fedor MOAČANIN; Miroslav BERTOŠA, Nenad MOAČANIN; Branka PRPA; Nikša STANČIĆ; Mirjana GROSS; Mile BJELAJAC; Ljubo BOBAN; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ; Janko PLETERSKI; Željko PAJIĆ; Stanko KORAČ.

Srpska i hrvatska povijest i ‘nova historija’, Biblioteka Memoria, Stvarnost, Zagreb 1991., 316 str.

Vidjeti: *Srpska i hrvatska povijest i ‘nova historija’*, Tokyo 1999., 286 str. Japanski.

Japanski prijevod knjige koja je pod istim naslovom prvi put objavljena u Zagrebu 1991. Prevoditelj: prof. dr. sc. Isao KOSHIMURA. („Roksandić na japanskom“, *Prosvjeta*, 7/2000., br. 37/38, 25)

1996.

Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija, Biblioteka Politea, SKD Prosvjeta, Zagreb 1996., 164 str.

2003.

Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800, Biblioteka Homines, tempora, loci, Barbat, Zagreb 2003., 259 str.

Vidjeti: Nataša KNEZOVIĆ, u: *Epulon*, 2/2004., br. 2, 94–96; Karolina BUZJAK, u: *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 2/2006., br. 1, 159–161; Marin PERCAN, u: *Epulon*, 5/2004., br. 5, 149–152.

2004.

Etnos, konfesija, tolerancija, Biblioteka Historijska istraživanja, SKD Prosvjeta, Zagreb 2004., 480 str.

Vidjeti: Sanja LAZANIN, u: *Migracijske i etničke teme*, 22/2006., 447–449.

2006.

Svetozar Borojević od Bojne (1856 – 1920). Lav ili Lisica sa Soče, Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zagreba, Zagreb 2006., 64 str.

2011.

U NIN-u i Danasu, SKD Prosvjeta, Zagreb 2011., 368 str.

Vidjeti: Egidio IVETIĆ, „Protiv povjesničarske palanke (Drago Roksandić u NIN-u i Danasu (1983.–1990.)“, *Historijski zbornik*, 66/2013., br. 1, 217–229; Stipe KLJAJIĆ, „Drago Roksandić, U NIN-u i Danasu, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2011, 368 str.“, *Migracijske i etničke teme*, 28/2012., br. 2, 215–220; Tomislav BRANDOLICA, „Drago Roksandić, U NIN-u i Danasu, Zagreb: SKD „Prosvjeta“, 2011, 368 str.“, *Pro tempore*, 10–11/2016., 606–607.

2016.

Drago ROKSANDIĆ; Vlatka FILIPIĆ MALIGEC, *Kultura hrvatskog antifašizma. Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25. – 27. lipnja 1944.). Između „mjesta pamćenja“ i kritičke refleksije*, Zagrebačka naklada – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Zagreb 2016., 304 str.

Vidjeti: Matko GLOBAČNIK, „Partizanska prijestolnica kulture“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 50/2018., br. 2, 352–354.

2017.

Iluzija slobode. Oglеди o Vladanu Desnici, Biblioteka Universitas, Politička kultura, nakladno-istraživački zavod, Zagreb 2017., 252 str.

Vidjeti: Miroslav ARTIĆ, „Sloboda između banalnosti i utopije“, <https://arteist.hr/drago-roksandic-iluzije-slobode/>

2018.

Čovjek i prostor, čovjek u okolišu. *Ekohistorijski ogledi*, Bibliotheca Historia Croatica, Meridijani – Društvo za hrvatsku povjesnicu – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Zagreb – Samobor 2018., 432 str. Vidjeti: Hrvoje PETRIĆ, „Važan doprinos poznavanju problematike prostora i okoliša u povijesti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 50/2018., br. 2, 361–364.

Historiografija u tranziciji, Biblioteka Posebna izdanja, SKD Prosvjeta, Zagreb 2018., 564 str. Vidjeti: Matko GLOBAČNIK, „Uz knjigu ‘Historiografija u tranziciji’ Drage Roksandića“, *Tragovi*, 2/2019., br. 1, 199–211; Aleksandar JAKIR, „Drago Roksandić: Historiografija u tranziciji“, *Tragovi*, 2/2019., br. 1, 215–219; Olga MANOJLOVIĆ-PINTAR, „Historiografija u tranziciji“, *Tragovi*, 2/2019., br. 1, 220–224.

B. RASPRAVE, ČLANCI, POGLAVLJA U KNJIZI ILI ČASOPISU**1970.**

„Savez omladine u procesima odgoja i obrazovanja / Savez omladine u školi“, u: *Samoupravna socijalistička škola* (ur. Nenad Brkić; Radovan Stipanović; Rade Kalanj), Centar za društvene djelatnosti omladine Republičke konferencije Saveza omladine Hrvatske, Zagreb 1970., 35–44.

1971.

„Srbi u hrvatskoj domovini“, *Omladinski tjednik*, 5/1971., br. 127, 14. 4. 1970., 2.

Vidjeti, također: „Križa povjerenja ili Srbi u hrvatskoj domovini“, *Hrvatski tjednik*, 1/1971., br. 2, [24], tj. isti tekst s komentarom priređivača „V. P.“, vjerojatno Vlatka Pavletića.

U proljeće 1987. godine ovaj je tekst iznenada „otkrio“ prof. dr. Vasilije Krestić, na čijem sam predmetu „Istorija naroda Jugoslavije u Novom veku“ na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu bio asistent od 17. travnja 1978. godine, dakle u vrijeme kada se Srbija oficijelno počela „prebrojavati“ na „Obiliće“ i „Brankoviće“. Vidjeti:

„Univerzitet i moralnopolitička podobnost (o montiranom političkom procesu na Filozofskom fakultetu beogradskog Univerziteta“, *Naše teme*, 34/1990., br. 3–4, 516–600.

1974.

„Saradnja na principima nesvrstanosti“, u: *Deveti kongres Saveza socijalističke omladine Jugoslavije (Dokumenti)* (ur. Mladen Arnautović), NIP Mladost, Beograd 1974., 80–88. „Komisija za međunarodnu aktivnost i saradnju. Uvodno izlaganje Drage Roksandića“

1975.

Hrvatska u doba Marije Terezije (1740–1780). Diplomski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1975., 74 str. /strojopis/ Mentor: prof. dr. Vasilije KRESTIĆ

1979.

„Razvoj međunarodnih odnosa socijalističke Jugoslavije 1941–1954“, u: *Međunarodni odnosi i vanjska politika socijalističke Jugoslavije* (prir. Inoslav Bešker), Naklada CDD, Zagreb 1979., 32–51.

1982.

„Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719–1722)“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, 15/1982., 33–106.

Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719 – 1722). Magistarski rad prijavljen je i obranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1980. godine. Integralan tekst magistarskog rada ima 193 strojopisne kartice s priložima (161 + 32 str.) i rekonstruiranu kartu Primorske krajine u to doba. Mentor: prof. dr. Vasilije KRESTIĆ

„Vojna krajina i ‘nova historija’“, *Naše teme*, 26/1982., br. 11, 1917–1926.

„Vojna krajina i ‘nova historija’“. Povodom Zbornika *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave* (Zagreb 1984)“, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 22/1985., br. 1, 343–353.

1983.

„Prilog“, *Gledišta*, 24/1983., 1–2, 117–120.

Tema broja: „Etnos, narod, nacija (Naučni skup u MC CK SKS)“ (3–185)

„Mogućnosti rasprave o omladini i društvenim krizama“, u: *Omladina i društvene krize* (ur. Dobrica Vulović), Centar za marksizam univerziteta u Beogradu, Beograd 1983., 68–73.

„Jugoslovensko i nacionalno u udžbenicima istorije“, *Marksistička misao*, 2/1983., 163–210.

„Uvodna napomena“ (163–165); Ivan OBRADOVIĆ, „Kvantitativna analiza pojavljivanja ličnih imena“ (166–177); Đorđe STANKOVIĆ, „Prevlast tradicionalističke političke istorije“ (177–183); Nikša STANČIĆ, „Htijenja školske reforme i njihovo ostvarenje u udžbenicima povijesti za srednje škole – zajednička jezgra“ (184–188); Drago ROKSANDIĆ, „Historijska svijest i nastava povijesti u srednjim školama“ (188–191)

„Globalna istorija i istorijska svest“, *Marksistička misao*, 4/1983., 45–58.

„Osnovna tema: Suvremenost i istorijska svest“ (Andrej MITROVIĆ; Todor KULJIĆ; Đorđe Đ. STANKOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ; Branko PETRANOVIĆ) (3–82)

1984.

„Drago Roksandić“, u: *Aporije Hrvatskog biografskog leksikona. Rasprava o Hrvatskom biografskom leksikonu, sv. 1 / A–Bi* (ur. Sanja Vrhovec), Edicija Centra za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb, Zagreb 1984., 59–67.

„Rasprave o ukidanju krajiškog uređenja u Vojnoj Hrvatskoj (1809–1811)“, u: *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave* (ur. Dragutin Pavličević), Sveučilišna naklada Liber – Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1984., 319–330.

„O Srbima u hrvatskim zemljama u Mrkaljevo doba“, *Književnost*, 34/1984., knj. 77, sv. 4–5, 520–534.

„O jugoslavenskom odgoju omladine“, u: *Mladi i nacionalizam* (ur. Dušan Davidović), Beograd 1984., 257–271.

Prikaz istraživanja „Nacionalno i jugoslavensko od početka 19. stoljeća do suvremenog doba u srednjoškolskim udžbenicima povijesti“, koje su realizirali beogradski i zagrebački sveučilišni nastavnici mr. Marijan MATICKA, Ivan OBRADOVIĆ, Drago ROKSANDIĆ, Nikša STANČIĆ i Đorđe Đ. STANKOVIĆ u suradnji sa sljedećim studenticama i studentima s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu: Jasna BALAŠKO, Borislav BIJEIĆ, Vera BOSILJ, Narcisa BREZINŠČAK, Božena BULJAN, Milosija ČURLIĆ, Zoran DIMITRIJEVIĆ, Iskra IVELIĆ, Ljiljana JELISAVČIĆ, Tijana JERINIĆ, Jelena JURIĆ, Ivan KARDUM, Snežana MARINKOVIĆ, Goran POPOVIĆ, Tomislav RADONIĆ, Slavica RADOVANOVIĆ, Ivica SKENDEROVIĆ, Dubravka STOJANOVIĆ, Vlado VALENTIĆ i Jasmina VUKADIN (260).

„Marksistička historiografija i tradicionalistička svijest“, u: *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze* (ur. Stipe Pojatina), Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“ – ČGP „Delo“, Zagreb 1984., 63–68.

1985.

„Suvremenost i istorijska svest“, *Marksistička misao*, 2/1985., 78–86.

„Osnovna tema: Suvremenost i istorijska svest“ (Andrej MITROVIĆ; Milan MATIĆ; Predrag VRANICKI; Todor KULJIĆ; Predrag MATVEJEVIĆ; Rene LOVRENČIĆ; Milovan MITROVIĆ; Sima ĆIRKOVIĆ; Božidar JAKŠIĆ; Dragoljub MIČUNOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ; Branko PETRANOVIĆ; Đorđe Đ. STANKOVIĆ; Nikša STANČIĆ; Dušan JOVIĆ; Dragomir GAJEVIĆ; Zoran LAKIĆ; Vladimir MILANOVIĆ (3–193)

„Povijesno mišljenje između antropologije i socijalne historije“, *Naše teme*, 29/1985., br. 4–6, 385–390.

„Iz ranije prošlosti kotara Donji Lapac“, u: *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945.* (ur. Gojko Vezmar; Đuro Zatezalo), Historijski arhiv u Karlovcu 14, Karlovac 1985., 1005–1039.

„O političko-historijskim istraživanjima nacionalnog pitanja“, *Sveske* [Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo], 3/1985., br. 11–12, 219–225.

Tema broja: „Naša novija literatura o nacionalnim odnosima“ (149–334)

1986.

„Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije“, u: *Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Nedjelja marksističkih rasprava '85* (ur. Milenko Marković; Vukašin Stambolić; Drago Roksandić), Izdavački centar Komunist, Beograd 1986., 153–159.

„Jugoslavenstvo pred nastankom Jugoslavije“, *Borec. Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij*, 37/1985, br. 10–11, 546–549. Slovenski.

„Jugoslavenstvo u suvremenim udžbenicima povijesti u Jugoslaviji“, u: *Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Nedjelja marksističkih rasprava '85* (ur. Milenko Marković; Vukašin Stambolić; Drago Roksandić), Izdavački centar Komunist, Beograd 1986., 223–229.

1987.

„Francusko imperijalno ilirstvo u Ilirskim pokrajinama (1809-1813)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 22/1987., br. 3, 17–37.

„/Diskusija/“, u: *Srbija 1916. godine*, Istorijski institut Beograd: Zbornik radova, knj. 5, Istorijski institut, Beograd 1987., 374–375.

„Bilješka o jugoslavenskoj omladini osamdesetih godina“, *Pogledi. Časopis za društvena pitanja*, 17/1987., br. 1, 82–86.

Tema broja: „Jugoslavenska omladina između apatije i političkog subjektiviteta“ (19–112)

„O otvorenim pitanjima jezičke politike u SR Srbiji“, *Marksistička misao*, 5–6/1987., 96–103.

1988.

„Između imaginacije i realnosti. Prva banska regimenta u prvoj polovini 19. stoljeća“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić; Mira Kolar-Dimitrijević), Glina 1988., 45–57.

„Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama“, u: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, vol. 17/4, Međunarodni slavistički centar, Beograd 1988., 119–128.

„Drago Roksandić“, u: *Međunarodni naučni skup Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas. Rezimea*, Međunarodni slavistički centar – Filološki fakultet Beograd, Beograd 1987., 76.

„Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama“, *Vjesnik*, 22. – 23. 11. 1987.

„O jeziku između nacije i komunikacije“, *Marksistička misao*, 1/1988., 35–39.

1989.

Drago ROKSANDIĆ; Ivan OBRADOVIĆ, „O popisu žumberačkih uskoka iz 1551. godine“, u: *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u Novom veku do Karlovačkog mira 1699. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986.* (ur. Vasa Čubrilović), SANU, Beograd 1989., 125–146.

„L'image de la Révolution française parmi les Serbes et les Croates. (1789-1799)“, u: *L'image de la France révolutionnaire dans les pays et les peuples de l'Europe Centrale et du Sud-Est* (ur. Georges Castellan), Centre d'Étude des Civilisations de l'Europe Centrale et du Sud-Est – Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Paris 1989., 91–102. Francuski.

„Colloque international tenu à Paris du 13 au 15 octobre 1988“

„Hrvatske zemlje, francuska revolucija i Napoléonski ratovi / Les pays croates, la révolution française et les guerre de Napoléon I.“, u: *Hrvatske zemlje i francuska revolucija. Katalog izložbe* (ur. Jasna Tomičić), Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1989., 13–30. Hrvatski i francuski.

„‘Glas Slovenaca, Hrvata i Srba’ o stvaranju jugoslavenske države 1918. godine“, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine* (ur. Vasa Čubrilović), Beograd 1989., 465–471.

„Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. između etnosa, naroda i nacije“, *Migracijske teme*, 5/1989., br. 2–3, 131–143.

„Agrarne ideologije i teorije modernizacije u Jugoslaviji od 1918. do 1929“, *Naše teme*, 33/1989., br. 5, 1135–1149.

„Jezička ravnopravnost i uzajamnost“, *Naše teme*, 33/1989., br. 4, 680–683.

„Naša tema: Jezik i politika“ (655–724)

„‘Desničini susreti’. Prijedlog programa znanstvenih rasprava“, *Naše teme*, 33/1989., br. 4, 725–730.

Ante BEŽAN; Drago ROKSANDIĆ; Zorica STIPETIĆ, „Prijedlog koncepcije časopisa ‘Dijalozi’“, *Naše teme*, 33/1989., br. 10, 2696–2699.

1990.

„Rado Vučinić, izaslanik srpskih ustanika na dvoru Napoléona I.“, u: *Naučni skup „Jugoslavensko-francuski odnosi. Povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji“* (ur. Slavenko Terzić), Istorijski institut Beograd: Zbornik radova, knj. 10, Istorijski institut, Beograd 1990., 56–66.

„Tradicija vojnokrajškog prava i Ostrožinski pravilnik“, u: *Ostrožinski pravilnik 14. XII. 1941. Materijali s naučnog skupa u Vrginmostu, 15. decembra 1989.* (ur. Đuro Zatezalo), Historijski arhiv u Karlovcu – Skupština općine Vrginmost, Zbornik 21, Karlovac 1990., 109–116.

„ZAVNOH 1943. u dokumentima CK KPJ i CK KPH“, u: *ZAVNOH 1943-1944. Materijali s naučnog skupa održanog u Otočcu 2. i 3. oktobra 1989.* (ur. Đuro Zatezalo), Historijski arhiv u Karlovcu – Institut za suvremenu povijest u Zagrebu, Zbornik 22, Karlovac 1990., 280–291.

„Serben, Kroaten und Mitteleuropa“, u: *Standort Österreich. Über Kultur, Wirtschaft und Politik im Wandel* (ur. Gerd Bacher; Karl Schwarzenberg; Josef Taus), Styria Verlag, Graz 1990., 795–812. Njemački.

„Srbi, Hrvati i Srednja Evropa“, *Odjek*, br. 19–20, 1. – 31. 10. 1990., 1, 11.

„Szerbek, Horvatok es Kozep-Europa“, *Hiány*, veljača 1992., 26–29. Mađarski.

1991.

„Hrvatska 1941. Rasprava u povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe. (...) Drago Roksandić“, *Časopis za suvremenu povijest*, 23/1991., br. 1–3, 94–97.

Sudionici: Ivan JELIĆ; Ljubo BOBAN; Vladimir Đuro DEGAN; Darko BEKIĆ; Gordana VLAJČIĆ; Zorica STIPETIĆ; Mihael SOBOLEVSKI; Drago ROKSANDIĆ; Dušan BILANDŽIĆ; Petar STRČIĆ; „Summary. The Round Table: Croatia in 1941“ (103–104)

„Srbi u Hrvatskoj. Pitanja o pola stoljeća povijesti 1941–1990“, u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj. Sociološki i demografski aspekti* (ur. Štefica Bahtijarević; Mladen Lazić), Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1991., 11–21.

„Kordunska ‘Slunjska ploča’ – prostor na granicama, migracije bez kraja“, u: *Vanjske migracije i društveni razvitak* (ur. Milan Mesić i sur.), Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1991., 62–77.

„Kein historischer Konflikt“, *Ost-West-Gegeninformationen*, 3/1991., br. 7–8, 11–14.

„Demokratie in ‘Jugoslawien’: Der Hoffnung winziges Orchester“, *Transit. Europäische Revue*, 3/(Winter) 1991. – 1992., Heft 3, 159–172.

1992.

„Croatie. L’espoir“, u: *L’Allemagne vue d’ailleurs* (ur. Michel Korinmann), Paris 1992., 227–239. Francuski.

- „Chancen mit zahllosen Variablen. Die Möglichkeiten einer kroatisch-serbischen Verständigung in Kroatien“, u: *Krieg in Europa. Analysen aus dem ehemaligen Jugoslawien* (ur. Johann Gaisbacher; Karl Kaser; Christian Promitzer; Barbara Sax; Johann Schögler), Studienreihe der „Ost-West-Gegeninformationen“, I, Graz 1992., 126–204. Njemački.
- „Myths of Historical Conflict in Yugoslavia“, *Labour Focus on Eastern Europe. A Review of European Affairs*, 41/1992., br. 10–11, 18–20. Engleski.

1994.

- „Drago Roksandić“, u: „Okrugli stol Srbi i Hrvati. Zagreb, 20-22. studeni 1993.“, *Erasmus. Časopis za kulturu demokracije*, 5/1994., 21–24, 44.
- „Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca između Patenta o toleranciji 1781. i revolucije 1848/9. godine“, u: *Zagrebački Gradec 1242-1850.* (ur. Ivan Kampuš; Lujko Margetić; Franjo Šanjek), Grad Zagreb, Zagreb 1994., 277–292.
- „O ‘herojima’ i postanku Sjedinjenih Američkih Država“, *Politička misao*, 31/1994., br. 2, 63–69.
- „Toynbee, Arnold Joseph“, u: *Velikani naše epohe. Ličnosti i djela druge polovice XX. stoljeća* (ur. Ratko Vince), Treći program Hrvatskog radija, Zagreb 1994., 622–625.
- „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien – ein Tabu?“, u: *Tabu und Geschichte. Zur Kultur des kollektiven Erinnerns* (ur. Peter Bettelheim; Robert Streibel), Picus Verlag, Wien 1994., 100–128. Njemački.
- „Nacionalni sukobi u Titovoj Jugoslaviji – tabu?“, *Ljetopis Dvije hiljade druge*, 2002., 205–224.
- „O opstojnosti novih europskih zemalja“, u: *Međunarodni položaj novih europskih zemalja* (ur. Nada Švob Đokić), Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb 1994., 3–17.

1995.

- „Pavao Ritter Vitezović u srpskoj kulturi“, *Prosvjeta. Narodni srpski kalendar za godinu 1995.* (ur. Drago Kekanović; Čedomir Višnjić), SKD Prosvjeta, Zagreb 1995., 73–77.
- „Austroslavistische Tendenzen bei den Serben“, u: *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas* (ur. Andreas Moritsch), Schriftenreihe des Internationalen Zentrums für Nationalismus und Minderheitenforschung, Band 1, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar 1995., 138–146. Njemački.
- „1848 – Revolution oder Rebellion in Ungarn“, u: *Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789-1989. Schwerpunkt Ungarn* (ur. Karlheinz Mack), Verlag für Geschichte und Politik Wien – R. Oldenburg Verlag München, Wien – München 1995., 70–82. Njemački.
- „Völkerkerker, Vielvölkerstaat, neue Nationalstaaten. Illusionen und Realitäten der kleinen Völker Mitteleuropas. Illusionen und Realitäten der kleinen Völker Mitteleuropas“, *Mitteleuropa II. Was – Zeitschrift für Kultur und Politik*, 79/1995., 31–42. Njemački.
- Suradnici: Daniela STRIGL; Ferenc GLATZ; Eduard GOLDSTÜCKER; Péter HANÁK; Helmut KONRAD; Drago ROKSANDIĆ. Njemački.
- „O Bogišiću danas“, *Dubrovnik. Časopis za književnost, nauku i umjetnost*, 6/1995., br. 1, 153–158.

„Shifting References: Celebrations of Uprisings in Croatia, 1941-1991“, *Resistance and Collaboration in Europe, 1939-1945: Experience, Memory, Myth, and Appropriation. East European Politics and Societies*, 9/(Spring) 1995., br. 2, 256–271. Engleski.

„Ustanak u Hrvatskoj u ljeto 1941.: Kultura ili kulture pamćenja od 1945. do 1991. godine?“, u: *Spomenica Renea Lovrenčića* (ur. Damir Agičić; Drago Roksandić; Tvrtko Jakovina), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF press, Zagreb 2016., 307–321.

1996.

„L’historiographie croate apres 1989“, u: *Histoire et pouvoir en Europe mediane* (ur. Antoine Marès), Collection „Aujourd’hui l’Europe“, L’Harmattan, Paris 1996., 273–281. Francuski.

„La storiografia croata doppo il 1989“, u: *I muri della storia. Storici e storiografia dalle dittature alle democrazie 1945–1990* (ur. Gustavo Corni), Università di Trieste, Quaderni del Dipartimento di Storia 2, Trieste 1996., 211–218. Talijanski.

„Lujó Matutinović (1765. – 1844.), istraživački izazovi životopisa jednoga nepoznatog maršala“, *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 33/1996., br. 2, 211–238. /„U čast Dunji Rihtman-Auguštin“/

„Résumé: Lujó Matutinović (1765–1844): Les défis de recherche de la biographie d’un maréchal inconnu“ (238)

„Lujó Matutinović (1765–1844): Le sfide di una ricerca sulla biografia di un ignoto maresciallo“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 29/1999., 373–400, 420–421. Talijanski.

Prilog: Lujó Matutinović, *Notice Géographique, Politique, Civile et Militaire de l’Istrie, des Isles de Quarnero et de celles de la Dalmatie* (prijepis izvornika: Florence Fabijanec) (401–419)

1997.

„Religious Tolerance and Division in the Krajina: The Croatian Serbs of the Habsburg Military Border“, *Christianity and Islam in Southeastern Europe. East European Studies. Occasional Paper*, 47/1997., 49–82. Engleski.

Autori: Charles FRAZEE; Eve LEVIN; Drago ROKSANDIĆ

„Vjerske podjele i (ne)snošljivosti u Vojnoj krajini“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“*, 2/1997., 62–101.

„Ethnic Conflicts in Croatia?“, u: *Ethnic Conflicts and Civil Society. Proposals for a New Era in Eastern Europe* (ur. Andreas Klinke; Ortwin Renn; Jean-Paul Lehnert), Ashgate, Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney 1997., 115–126. Engleski.

„Minorities, Religions: Serbs“, u: *Multicultural Reality and Perspectives in Croatia* (ur. Vjerran Katunarčić), Interkultura, Zagreb 1997., 81–95. Engleski.

„Srbi u Hrvatskoj. Skica za sintezu povijesnog iskustva“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 3/1996., br. 19/20, 16–19; 9/2002., br. 50, 18–21. (Drugi put objavljeno u pedesetom, jubilarnom broju *Prosvjete*.)

„Erinnern oder Vergessen?“, u: *Verschwiegenes Serbien. Stimmen für die Zukunft?* (ur. Irena Šlosar), Wieser Verlag, Klagenfurt – Salzburg 1997., 265–278. Njemački.

1998.

„Alexis de Tocqueville i ‘exceptionalism’ američke povijesti“, u: *Alexis de Tocqueville o američkoj povijesti* (ur. Drago Roksandić; Maja Brkljačić), Filozofski fakultet Sveučilišta

- u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest – United States Information Service, Zagreb 1998., 148–195.
- „Ideologien, Mentalitäten und Mythen in den Werken Miroslav Krležas“, u: *Das Bild vom Anderen. Idenitäten, Mentalitäten, Mythen, und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen* (ur. Valeria Heuberger; Arnold Suppan; Elisabeth Vyslonzil), Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1998., 197–207. Njemački.
- „Das menschliche Antlitz der Kriegsofoper. Politische Justiz und Zivilgesellschaft“, u: *Keine „Abrechnung“. NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945* (ur. Claudia Kuretsidis-Haider; Winfried R. Garscha), Bundesministerium für Justiz, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes – Akademische Verlagsanstalt, Leipzig – Wien 1998., 384–388. Njemački.
- „The Triplex Confinium. International Research Project: Objectives, Approaches and Methods“, u: *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21-22, 1997)* (ur. Drago Roksandić), Central European University, Institute on Southeastern Europe, Budapest 1998., 7–25. Engleski.
- „Triplex Confinium“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“*, 3/1998., 157–174.
- „TRIPLEX CONFINIUM. Međunarodni istraživački projekt: ciljevi, pristupi, metodi“, *Prilozi Instituta za istoriju*, 30/2001., 43–61.
- Drago ROKSANDIĆ; Sanja LAZANIN, „J. W. Valvasor and J. Rabatta on the Croatian Military Border in 1689 and 1719. Stereotypes and Mentality in the Triple Frontier Comparative Perspective“, u: *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21-22, 1997)* (ur. Drago Roksandić), Central European University, Institute on Southeastern Europe, Budapest 1998., 89–110. Engleski.
- „Croatia“, u: *A Guide to East-Central European Archives. Austrian History Yearbook*, 29/1998., dio 2., 11–22. Engleski.

1999.

- „Historiografija o hrvatskom ranom novom vijeku u europskom kontekstu“, *Historijski zbornik*, 52/1999., 171–177.
- Predavači plenarnih sjednica: Nenad CAMBI; Radoslav KATIČIĆ; Neven BUDAK; Miroslav BERTOŠA; Mirko VALENTIĆ; Nikša STANČIĆ; Mirjana GROSS; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ; Marijan MATICKA; Neven BUDAK; Drago ROKSANDIĆ; Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN; Hrvoje MATKOVIĆ
- Vidjeti: *I. kongres hrvatskih povjesničara. Hrvatski nacionalni i državni kontinuitet. Knjiga sažetaka*, Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti – Hrvatski institut za povijest – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 1999., 24.
- „Dinara kao ekohistorijski problem. Ranonovovjekovni kartografski aspekti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32–33/1999. – 2000., 333–343.
- „Dinara kao ekohistorijski problem. Ranonovovjekovni kartografski aspekti“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 7/2000., br. 41/42, 34–41.
- „Hrvatsko i ugarsko reformsko plemstvo Osamnaestog stoljeća: povijesne usporedbe“, u: *Nikola Škrlec Lomnički 1729.-1799. Sv. 2.* (ur. Eugen Pusić et al.), HAZU – Hrvatski državni arhiv – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1999., 3–22.

„Ban Josip Jelačić (1801-1859). Mitovi u promjenama i trajanjima“, u: *Zbornik Mirjane Gross. U povodu 75. rođendana* (ur. Ivo Goldstein; Nikša Stančić; Mario Strecha), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1999., 105–115.

„Mitovi u promjenama i trajanju: ban Josip Jelačić (1801. – 1859.)“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 6/1999., br. 36, 26–30.

2000.

„Stojan Janković in the Morean War, or of Uskoks, Slaves and Subjects“, u: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium* (ur. Drago Roksandić; Nataša Štefanec), Central European University History Department, Working Paper Series 4, Budapest 2000., 239–288. Engleski.

„Stojan Janković u Morejskom ratu ili o uskocima, robovima i podanicima“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“*, 5/2000., 125–188.

„Stojan Janković nella guerra di Morea ovvero degli Uscocchi, degli schiavi e die sudditi“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 30/2000., 315–390. Talijanski.

2001.

„Zapisi o temama iz povijesti Gospića“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 8/2001., br. 45/46, 13–17.

2002.

„Shifting Boundaries, Clientelism and Balkan Identities“, u: *Political Uses of the Past. The Recent Mediterranean Experience* (ur. Jacques Revel; Giovanni Levi), Frank Cass, London – Portland Or. 2002., 43–48. Engleski.

„Shifting Boundaries, Clientelism and Balkan Identities“, *Mediterranean Historical Review*, 16/2001., br. 1, 43–48. Engleski.

„Ottomans, Venetians and Habsburgs: ‘Triplex Confinium’“, u: *The Turks. Part 3. The Ottomans* (ur. Hasan Celal Güzel; Cem Oğuz; Osman Karatay; Murat Ocak), Yeni Türkiye, Ankara 2002., 415–425. Engleski.

„Srbi (u Hrvatskoj) u hrvatskoj i srpskoj historiografiji: problemi usporedbe dvije interpretacijske tradicije“, u: *Dijalog povjesničara – istoričara 5: Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001.* (prir. Igor Graovac; Hans-Georg Fleck), Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2002., 211–230.

„Evropske šanse Hrvatske i Srbije“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 9/2002., br. 49, 8–9.

2003.

„Hrvatska vojna krajina u austrijskoj i francuskoj geostrategiji (1789.–1815.). Usporedba“, u: *Zbornik Ivana Mimice u povodu 70. rođendana* (ur. Živko Bjelanović; Šime Pilić), Biblioteka Školskog vjesnika 1, Split 2003., 253–273.

„Der Parlamentarismus von 1848 in der politischen Kultur Kroatiens: Rezeptionen seit 1990“, u: *1848. Ereignis und Erinnerung in den politischen Kulturen Mitteleuropas* (ur. Barbara Haider; Hans Peter Hye), Österreichische Akademie der Wissenschaften,

Philosophisch-Historische Klasse, Historische Kommission, Zentraleuropa Studien, Band 7, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2003., 203–215. Njemački.

- „Niccolò Tommaseo: prospettiva storica sulle appropriazioni culturali e ideologico-nazionali croate e serbe“, u: *Niccolò Tommaseo: popolo e nazioni – italiani, corsi, greci, illirici. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo, Venezia, 23-25 gennaio 2003*, Roma – Padova 2004., 625–639. Talijanski.
- „Nikola Tommaseo (1802.-1874.) u povijesnoj perspektivi: hrvatske i srpske kulturne i nacionalnoideološkijske apropijacije“, u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević. Zbornik radova povodom 70. rođendana* (ur. Damir Agičić), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest – FF press, Zagreb 2003., 179–187.
- „Nikola Tommaseo u povijesnoj perspektivi: hrvatske i srpske kulturne i nacionalnoideološkijske apropijacije“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 10/2003., br. 57, 27–31.
- „Niccolò Tommaseo (1802-1874): prospettiva storica sulle appropriazioni culturali e ideologico-nazionali croate e serbe“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 38/2008., 161–177. Talijanski.
- „Dell’Italia nella paura e nella speranza. L’Italia nell’immaginazione dei Serbi nelle terre croate durante la guerra italo-turca (1911-1912)“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 33/2003., 399–424. Talijanski.
- „O Italiji, u strahu i nadi. Italija u političkoj imaginaciji Srba u hrvatskim zemljama u vrijeme talijansko-turskog rata“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 9/2002., br. 52, 18–24.
- „André Blanc 1922. – 1977. Hommage“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 10/2003., br. 60, 15–20.
- „Ognjeslav Utješenić i Baltazar Bogišić: ljudi i pisma“, *Ljetopis Dvije hiljade treće Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, 8/2003., 261–270.
- „Povijesno sjećanje ili povijesni zaborav? Prilozi raspravi o političkoj kulturi u Srbiji“, u: *Zbornik Janka Pleterskega* (ur. Oto Luthar; Jurij Perovšek), Zgodovinski inštitut Milka Kosa Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2003., 623–628.
- „Povijesno sjećanje ili povijesni zaborav. Prilozi raspravi o političkoj kulturi u Srbiji“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 9/2002., br. 54, 23–25.

2004.

- „Interkulturalizam u nastavi povijesti: pristupi, koncepti i nastavna praksa“, *Povijest u nastavi*, 2/2004., br. 2/4, 283–304.
- „Imperijalna granica i sanitarni kordon u 18. stoljeću“, *Ljetopis Dvije hiljade četvrte Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, 9/2004., 123–141.

2005.

- „Anketa ‘Pripadati ili ne pripadati’“, *Ljetopis Dvije hiljade pete Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, 10/2005., 42–45.
- „Zavičajna povijest: pojmovni izazovi“, *Školski vjesnik. Časopis za pedagoška i školska pitanja*, 54/2005., br. 3–4, 195–204.
- Tema broja: „Zavičaj i zavičajnost u znanosti i obrazovanju“ (183–279)
- „MOSTOVI: revitalizacija Kule Stojana Jankovića i područja sela Islam Grčki, Islam Latinski i Kašić: sažetak projekta“, *Prosvjeta*, 12/2005., br. 70, 22–25.

2006.

- „Zavičajna povijest: pojmovni izazovi“, u: *Zavičajna povijest u interkulturalnom kontekstu. Prvi hrvatski simpozij o nastavi povijesti (Opatija, od 27. do 29. studenoga 2003.)*. Zbornik (ur. Marijana Marinović; Drago Roksandić), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest – Zavod za školstvo Republike Hrvatske – Društvo za hrvatsku povjesnicu Rijeka – Povijesno društvo Rijeka – Povijesno društvo otoka Krka – FF press, Zagreb 2006., 25–32.
- „Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj ‘egohistorije’ Vladana Desnice (Zadar, 1905. – Zagreb, 1964.)“, u: *Vojetov zbornik. Med Srednjo Evropo in Sredozemljem* (ur. Sašo Jerše; Darja Mihelič; Peter Štih), Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2006., 635–645.
- „Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj ‘egohistorije’ Vladana Desnice (Zadar, 1905. – Zagreb, 1964.)“, *Književna republika*, IV/2006., br. 3–4, 13–24.
- „Pamćenje i kultura povijesnog mišljenja – baština hrvatskog antifašizma 1945–2005.“, u: *1945 – razdjelnica hrvatske povijesti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.* (ur. Nada Kisić Kolanović; Mario Jareb; Katarina Spehnjak), Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2006., 37–46.
- „O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941.-1945. godine“, u: *Spomen područje – Memorial Site Jasenovac* (ur. Tea Benčić-Rimay), Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 2006., 72–105.
- „Srbi u Jasenovačkom logoru: o tragediji, traumi i katarzi“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 14/2007., br. 78, 18–25.

2007.

- „Dalmatinska zagora u ranome novom vijeku: pitanja za raspravu“, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Katalog izložbe* (ur. Joško Belamarić; Marko Grčić), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2007., 185–196.
- „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“, *Ekonomski i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša / Economic- and Ecohistory. Journal for Economic History and Environmental History*, 3/2007., br. 3, 62–82.
- „‘Others’ and Violence in Croatia in 1755: Classes, Confessions and Ethnies in Literar Perceptions of Conflicts“, u: *National Stereotypes. Correct Images and Distorted Images* (ur. Bianca Valota), *Slavica* 12, Edizioni dell’Orso, Alessandria 2007., 87–114. Engleski.
- „‘Drugi’ i nasilje u Hrvatskoj 1755. godine: staleži, konfesije i etnosi u literarnim percepcijama socijalnog konflikta“, u: *Svoj i tuđ. Slika drugog u balkanskim i srednjeevropskim književnostima. Zbornik radova* (ur. Miodrag Maticki), Institut za književnost i umetnost, Beograd 2006., 137–158.
- „Controversies on German Cultural Orientation in the ‘Croatian National Revival’: German Language and Culture in Croatian Everyday Life, 1835-1848“, u: *The Germans and the East* (ur. Charles Ingrao; Franz A. J. Szabo), Perdue University Press, West Lafayette, Indiana 2008., 129–146. Engleski.
- „Kontroverze o njemačkoj kulturnoj orijentaciji u hrvatskom narodnom preporodu: njemački jezik u hrvatskoj svakodnevici, 1835.-1848.“, *Historijski zbornik*, 40/2007., 65–81.

Phantom der Freiheit. Literaturzeitschrift / Fantom slobode. Književni časopis, 1–2/2008., 93–172. Njemački.

Izbor članaka izvorno objavljenih na njemačkom: Drago ROKSANDIĆ, „Serben, Koaten und Mitteleuropa“ (95–110); „Ideologien, Mentalitäten und Mythen in den Werken Miroslav Krležas“ (111–127); „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien – ein Tabu?“ (128–158); „Demokratie in ‘Jugoslawien’: Der Hoffnung winziges Orchester“ (159–172)

„‘Bratstvo i jedinstvo’ u političkom govoru hrvatskih/jugoslavenskih komunista 1919.-1945. godine“, u: *Bratstvo i jedinstvo – suživot* (ur. Tomislav Badovinac), Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb 2007., 43–60.

„‘Bratstvo i jedinstvo’ u političkom govoru jugoslavenskih komunista 1919 – 1945. godine“, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova* (ur. Olga Manojlović-Pintar; Sanja Petrović Todosijević; Mile Bjelajac), Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd 2011., 28–42.

„Les quatre destructions de Sarajevo“, *Cité. Philosophie, Politique, Histoire*, 32/2007., 17–28. Francuski.

„Destrukcija Sarajeva 1992. – 1994. u historijskoj perspektivi“, u: *Bertošin zbornik. Zbornik u čast Miroslava Bertose, knj. 3* (ur. Ivan Jurković), Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, Pula – Pazin 2013., 391–399.

„Destrukcija Sarajeva 1992–1994. u historijskoj perspektivi“, *Ljetopis crnogorski*, 5/2010. – 2011., 47–54.

2009.

„The Dinaric Vlachs/Morlachs in the Eastern Adriatic from the Fourteenth to the Fifteenth Centuries: How Many Identities?“, u: *Balceni occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo – Der westliche Balkan, der Adriaum und Venedig (13. – 18. Jahrhundert)* (ur. Gherardo Ortalli; Oliver Jens Schmitt), Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti – Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Venezia – Wien 2009., 271–285. Engleski.

„Dinarski Vlasi/Morlaci od 14. do 16. stoljeća: koliko identiteta“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka* (ur. Drago Roksandić; Damir Agičić), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest – FF press, Zagreb 2009., 209–219.

„L’Europe et ses frontières multiples dans le Sud-Est: problèmes et approches – Europa i njene višestruke jugoistočnoeuropske granice: problemi i pristupi“, u: *La perception de l’Europe. Table ronde organisée par l’ambassade de France dans le cadre de la présidence française de l’UE – Percepcija Europe* (ur. Dražen Katunarić), Litteris, Zagreb 2009., 52–63, 156–166. Francuski i hrvatski (dvojezično izdanje).

2010.

Drago ROKSANDIĆ; Tomislav BRANĐOLICA; Marko LOVRIĆ; Nikolina SARIĆ; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Filozofski fakultet u poplavi 1964. godine: sjećanja i dokumenti“, *Hrvatske vode. Časopis za vodno gospodarstvo*, 18/2010., br. 73, 241–248.

„Zrinska gora u ranome novom vijeku: kartografske percepcije“, *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša / Economic- and Ecohistory. Journal for Economic History and Environmental History*, 6/2010., br. 6, 8–26.

„Rade Bosnić: skica za biobibliografiju“, *Ljetopis Dvije hiljade desete*, 15/2010., 158–177.

- „O Vladanu Desnici i ‘Desničini susretima’, u: *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 3, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Plejada, Zagreb 2010., 255–306.
- „Les discours croates de l’antifascisme, entre mémoire et oubli (1941–2005)“, u: *Mémoire et histoire en Europe centrale et orientale* (ur. Daniel Baric; Jacques Le Rider; Drago Roksandić), Collection „Histoire“, Presses universitaires de Rennes, Rennes 2010., 239–247. Francuski.
- „Diskursi hrvatskog antifašizma i izazovi povijesnog pamćenja i zaborava (1941. – 2005.)“, u: *Zbornik Nikše Stančića* (ur. Iskra Iveljić), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest – FF press, Zagreb 2011., 361–368.

2011.

- „Drava u očima jozefinista“, *Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša / Economic- and Ecohistory. Journal for Economic History and Environmental History*, 7/2011., br. 7, 18–37.
- „Drava u očima jozefinista“, *Ekohistorija rijeke Drave. Zbornik s međunarodnog znanstvenog skupa* (ur. Dragutin Feletar; Hrvoje Petrić; Drago Roksandić), Povijesno društvo Koprivnica – Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Koprivnica 2011., 18–37.
- „Konfliktne strategije u proizvodnji prostora Banske krajine u XVIII stoljeću: pogledi ‘odozdo’ i ‘odozgo’“, u: *Prostorno planiranje u Jugoistočnoj Evropi (do Drugog svjetskog rata)* (ur. Bojana Miljković-Katić), Istarski institut – Balkanološki institut SANU – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2011., 77–116.
- „Vladimir Ardalić o sebi i ‘Drugima’ – ‘Drugi’ i Ardalić“, *Godišnjak Titius*, 4/2011., br. 4, 19–56.
- „Zagrebački Filozofski fakultet u revolucionarnoj tranziciji (1945.-1948.)“, u: *Desničini susreti 2009. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić; Magdalena Najbar-Agičić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 4, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press, Zagreb 2011., 163–176.
- „Zagrebački Filozofski fakultet u revolucionarnoj tranziciji (1945.-1948.)“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 17/2010., br. 96, 41–42.
- „...Pisac uvijek ima upravo onoliko slobodu stvaranja koliku sam sebi dozvoli...“ Civilna kultura Vladana Desnice poslije 1945. godine, u: *Desničini susreti 2010. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 5, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Plejada, Zagreb 2011., 9–30.
- „Srbi u Hrvatskoj (1989–1991): Između lojalnosti, neposlušnosti i pobune“, u: *Neposlušnost* (ur. Snježana Prijčić-Samaržija; Petar Bojanić), Narodna biblioteka Srbije, Beograd 2011., 87–129.
- „O manjinskom legitimitetu i legalitetu: Srbi u Hrvatskoj između lojalnosti, neposlušnosti i pobune 1989.-1990.“, u: *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvaške zgodovine 20. stoletja* (ur. Iskra Iveljić; Stjepan Matković; Žarko Lazarević), Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2012., 147–174.

2012.

- „Izlazak izvan zidina. 18. stoljeće“, u: *Povijest grada Zagreba. Knjiga 1. Od prehistorije do 1918.* (ur. Ivo Goldstein; Slavko Goldstein), Novi liber, Zagreb 2012., 200–251.
- „Sava Mrkalj, zagrebački *eminens*, u: *An den Anfängen der serbischen Philologie. Na počecima srpske filologije. „Salo debeloga jera libo azbukoprotres“ von Sava Mrkalj (1810-2010). „Salo debeloga jera libo azbukoprotres“ Save Mrkalja (1810-2010)* (ur. Gordana Ilić Marković; Anna Kretschmer; Miloš Okuka), *Philologica Slavica Vindobonensia* 1, Peter Lang, Frankfurt am Main 2012., 129–146.
- „Sava Mrkalj, zagrebački *eminens*“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 43/2011., 221–234.
- „Sava Mrkalj: zagrebački *eminens*“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 18/2011., br. 102, 16–21.
- „Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.–27. lipnja 1944.): iskustvo i apropijacije“, u: *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 6, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Plejada, Zagreb 2012., 97–118.
- „L’Europe centrale existe-t-elle encore? Perspective d’une politique transnationale de coopération culturelle“, *Revue d’Allemagne*, 44/2012., br. 2, 171–188. Francuski.
- „Esiste ancor sempre l’Europa centrale?“, *Quaderni. Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 24/2013., 7–28. Talijanski.
- „Postoji li još uvijek Srednja Europa?“, *Historijski zbornik*, 45/2012., br. 1, 187–201.

2013.

- „Matasovićeve inovacijski doprinosi vojnokrajiškoj historiografiji“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Slavonском Brodu 23.-24. studenoga 2012.* (ur. Suzana Leček), Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Hrvatski državni arhiv – Društvo za hrvatsku povjesnicu, SlavonSKI Brod – Zagreb 2013., 93–109.
- „Zatvaranje kruga. Dr Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII 1874. – 13. VII 1941.)“, u: *Spomenica dr Danice Milić* (ur. Bojana Miljković-Katić), Istorijski institut Beograd: Zbornik radova, knj. 27, Istorijski institut, Beograd 2013., 295–314.
- „Ratni dani Vladana Desnice“, u: *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012., dio 2.* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 8, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press, Zagreb 2013., 529–555.
- „Gli anni di guerra di Vladan Desnica (1938 – 1949)“, *Quaderni. Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 25/2014., 141–175. Talijanski.
- „Historijski revizionizam i/ili južnoslavenska historiografija poslije raspada Jugoslavije“, u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru* (ur. Momir Samardžić; Milivoj Bešlin; Srđan Milošević), Alternativna kulturna organizacija – AKO, Novi Sad 2013., 27–32.

2014.

- „Ličko-krbavski Bunjevci u ‘dugom’ 18. stoljeću: od Vlaha katolika do Hrvata“, u: *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu* (ur. Milana Černelić; Jadranka Grbić Jakopović; Marijeta Rajković Iveta; Tihana Rubić; Matija Dronjić; Mihovil Gotal), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju – Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica – FF press, Zagreb 2014., 31–44.
- „Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive“, u: *Kula Jankovića. Spomenik kulture – pokretač održivog razvoja Ravnih kotara. Baština, interkulturalizam i revitalizacija. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić; Marijeta Rajković Iveta; Tihana Rubić), Biblioteka Desničini susreti, sv. 9, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Plejada, Zagreb 2014., 101–120.
- „Vladan Desnica, intelektualac danas“, u: *Intelektualac danas. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2013.* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 10, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Plejada, Zagreb 2014., 197–209.
- „‘Prosvijećena’ modernizacija i tolerancija u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: Problemi pristupa – konfliktni koncepti i kontradiktorne prakse“, u: *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: interkulturalni aspekti „prosvijećene“ modernizacije. Zbornik radova s Hrvatsko-srpskog znanstvenog kolokvija 2011.* (ur. Drago Roksandić), Biblioteka Desničini susreti, sv. 11, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press, Zagreb 2014., 35–44.
- „‘Prosvijećena’ modernizacija i tolerancija u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: problemi pristupa – konfliktni koncepti i kontradiktorne prakse“, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*, 12/2014., 205–215.
- „Dr. Uroš Desnica 1918. – 1919.: životopisne nedoumice na raskrižju epoha“, u: *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu* (ur. Ivan Basić; Marko Rimac), Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Odsjek za povijest, Split 2014., 499–511.

2015.

- „Koncept višegraničja i osmanska baština na *Triplex Confinium*-u u ranome novom vijeku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2015., 441–451.
- „I Morlacchi dalmati nella prima età moderna: eredità e identità da prospettive contrastanti“ (prevela Francesca Rolandi), u: *Storia e identità storica nello spazio euromediterraneo* (ur. Rosa Maria Delli Quadri), Collana Terra Murata – Incontri mediterranei, Guida Editori, Napoli 2015., 137–166. Talijanski.
- „Vladan Desnica i *Magazin Sjeverne Dalmacije*: književnik i (ne)moć tradicije“, u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 13, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press, Zagreb 2015., 181–234.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Splitske adrese Vladana Desnice“, u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 13, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press, Zagreb 2015., 361–365.

„Krežina *Enciklopedija Jugoslavije* između euroskepticizma i euronormativizma“, u: *Europa i enciklopedija: kultura i kodifikacija. Zbornik radova* (ur. Vlaho Bogišić), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2015., 167–184. Vidjeti, također: „Krežina *Enciklopedija Jugoslavije* između euroskepticizma i euronormativizma: prilog poznavanju početaka Krežina projekta *Enciklopedije Jugoslavije*“, *Studia lexicographica*, 8/2014., br. 2 (15), 5–22.

Drago ROKSANDIĆ; Nicolò SPONZA, „*Triplex Confinium* (tromeda) kao višerječje. Ranonovovjekovni kartografski kontrasti“, *Titius*, 8/2015., 63–81.

Drago ROKSANDIĆ; Nicolò SPONZA, „Il *Triplex confinium* come area fluviale plurima. Contrasti cartografici della prima età moderna“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 45/2015., 91–109. Talijanski.

„Antun Vujić između ‘kulture sjećanja’ i kritičke refleksije“, *Književna republika*, 14/2016., br. 5–8, 56–59.

Autori: Bruno KRAGIĆ; Goran SUNAJKO; Goran TRIBUSON; Drago ROKSANDIĆ; Nikola PETKOVIĆ; Tonči KURSAR; Biserka CVJETIČANIN; Zvonko MAKOVIĆ; Milan F. ŽIVKOVIĆ; Branko ČEČEC

2016.

„‘Kud koje žure brzi kraci / a vode svi u bespuće’“: Vladan Desnica u Splitu od 1935. do 1941. godine“, u: *Split i Vladan Desnica i Split 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.* (ur. Drago Roksandić; Ivana Cvijović Javorina), Biblioteka Desničini susreti, sv. 14, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press, Zagreb 2016., 415–458.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Profesori Filozofičko-historičkog odjela Mudroslovnog fakulteta Sveučilišta Franje Josipa I. u Prvom svjetskom ratu“, u: *V. kongres hrvatskih povjesničara. Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi. Zbornik sažetaka* (ur. Damir Agičić; Tomislav Galović; Željko Holjevac), Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti – Društvo za hrvatsku povjesnicu – Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Zagreb 2016., 163 (sažetak)

2017.

„Das ‘Triplex Confinium’ und die kroatische Militärgrenze im 18. Jahrhundert auf Karten für den öffentlichen Gebrauch“, u: *Die Türkenkriege des 18. Jahrhunderts. Wahrnehmen – Wissen – Erinnern* (ur. Wolfgang Zimmermann; Josef Wolf), Landesarchiv Baden Württemberg – Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Schnell & Steiner 2017., 219–234.

„Zapovidi Babogredske kompanije 1823. – 1824. Povodom kritičkog izdanja“, u: *Zapovidi Babogredske kompanije 1823. – 1824.* (ur. Drago Roksandić; Luka Jakopčić), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne

studije – Institut za književnost i umetnost u Beogradu – FF press, Zagreb – Babina Greda – Županja 2017., IX–XVIII.

„Jugoslavenstvo prije Jugoslavije“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (ur. Latinka Perović; Drago Roksandić; Mitja Velikonja; Wolfgang Höpken; Florian Bieber), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2017., 27–54.

„Yugoslavenism before the creation of Yugoslavia“, u: *Yugoslavia from a Historical Perspective* (ur. Latinka Perović; Drago Roksandić; Mitja Velikonja; Wolfgang Höpken; Florian Bieber), Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade 2017., 29–61. Engleski.

„Vladan Desnica i Istorija kotarskih uskoka Vladana Desnice“, u: *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.* (ur. Drago Roksandić), Biblioteka Desničini susreti, sv. 15, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Institut za književnost i umetnost u Beogradu – FF press, Zagreb 2017., 283–296.

„Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): Prostorne i vremenske logike nasilja“, u: *Nečakov zbornik. Proces, teme in dogodki iz 19. i 20. stoletja* (ur. Kornelija Ajlec; Bojan Balkovec; Božo Repe), Historia 25, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2018., 271–307.

2018.

„Gerasim Zelić – Homo Mediterraneus“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 142/2018., 22–25.

„The First World War: A History of Hatred in South East Europe“, u: *Postimperiale Narrative im zentraleuropäischen Raum* (ur. Marijan Bobinac; Johanna Chovanec; Wolfgang Müller-Funk; Jelena Spreicer), Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG, Tübingen 2018., 143–152. Engleski.

„O događaju i ‘dugim trajanjima’: 1918. u mnogostrukim perspektivama/ ‘On the Event and ‘Longue Durée’: 1918 in Multiple Perspectives“ (prijevod na engleski Tomislav Brandolice), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 50/2018., br. 1 (2018), 11–23 i 24–35. Hrvatski i engleski.

Drago Roksandić i Šime Pilić, „Sibe Miličić na konferenciji kulturnih radnika Dalmacije (Hvar, 18. i 19. prosinca 1943.)“, u: *Josip Sibe Miličić: vreme, prostor, sudbine. Međunarodni interdisciplinarni zbornik radova* (ur. Svetlana Šeatović; Sanja Roić), Institut za književnost i umetnost – Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“ – Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Beograd 2018., 35–70.

2019.

„Spatial and temporal logics of violence. The Independent State of Croatia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941–January 1942)“, u: *Mass Violence in Modern History: Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe* (ur. Xavier Bougarel; Hannes Grandits; Marija Vulesica), Routledge, Abingdon, UK – New York 2019., 106–140. Engleski.

- „Iracionalizacije racionalnog ili racionalizacije iracionalnog – zagrebačke mržnje 1902. godine“, u: *Što sanjamo. Knjiga radova povodom 70. rođendana profesora Dušana Marinkovića* (ur. Dubravka Bogutovac; Virna Karlić; Sanja Šakić), FF press – VSNM ZG, Zagreb 2019., 226–235.
- „The Annales School, EHESS, and *École de Paris*: Memories of an *étudiant libre* in 1980/1981“, u: *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments, vol. 1* (ur. Drago Roksandić; Filip Šimetin Šegvić; Nikolina Šimetin Šegvić), Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije – FF press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2019., 443–450. Engleski.
- „Die südslawischen Walachen zwischen Kaiser und Sultan im 16. und 17. Jahrhundert“, u: *Kaiser und Sultan – Nachbarn in Europas Mitte, 1600 – 1700*, Große Ausstellung, Badisches Landesmuseum, 2019./2020. Njemački. (u tisku)

C. UREDNIČKI, REDAKTORSKI I RECENZENTSKI RADOVI

1979.

- „Rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam“, *Marksizam u svetu*, 2/1979., V–XIX + 1–188.

Drago ROKSANDIĆ (ur.)

„Rasprava o prijelazu iz feudalizma u kapitalizam“; „Bilješke uz izbor priloga“ (V–XIX); Paul SWEEZY, „Kritika“ (1–26); Maurice DOBB, „Odgovor“ (27–38); Kohachiro TAKAHASHI, „Prilog diskusiji“ (39–71); Giuliano PROCACCI, „Pregled rasprave“ (72–87); Eric HOBBSAWM, „Prijelaz iz kapitalizma u socijalizam“ (86–94); Robert BRENNER, „Izvori kapitalističkog razvoja: kritika neosmitovskog marksizma“ (95–111); Martin MURRAY, „Novi pogledi na prijelaz iz feudalizma u kapitalizam“ (112–142); Albert SOBOL, „Od feudalizma do kapitalizma. Francuska revolucija i problematika puteva prelaska“ (143–163); Ernesto LACLAU, „Feudalizam i kapitalizam u Latinskoj Americi“ (164–188)

1982.

- „Historiografija i Vojna krajina“, *Naše teme*, 26/1982., br. 11, 1886–1926.

Drago ROKSANDIĆ (ur.)

Autori: Mirjana GROSS; Dragutin PAVLIČEVIĆ; Nikša STANČIĆ; Mirko VALENTIĆ; Drago ROKSANDIĆ

1983.

- „Pitanja marksističke istoriografije“, *Marksizam u svetu*, 12/1983., I–XII + 1–221.

Drago ROKSANDIĆ, „Marksizam i suvremena historiografija“ (V–XI); Eric J. HOBBSAWM, „Doprinos Karla Marxa istoriografiji“ (1–19); Pierre VILAR, „Za bolje razumevanje između ekonomista i istoričara“ (20–38); Hans-Ulrich WEHLER, „Povijest kao historijska nauka o društvu“ (39–66); Guy BOIS, „Marksizam i nova historija“ (67–87); Keith NIELD, „Simptomatičan spor? Beleške o odnosu između marksističke teorije i istorijske prakse u Britaniji“ (88–111); György RÁNKI, „Beleške o istoriji društva“ (112–146); Luciano GRUPPI, „O ‘marksističkom istoricizmu’“ (147–165); Rosario VILLARI, „Mesto istorije“ (166–170); Miroslav HROCH, „Buržoaske revolucije u Evropi“ (171–221)

1984.

„Marksističko shvatanje istorije“, *Marksizam u svetu*, 1/1984., 1–261.

Drago ROKSANDIĆ, „O ovom izboru“ (5–10); Helmut FLEISCHER, „Totalitet povijesnog procesa“ (11–54); Michel HENRY, „Redukcija totaliteta“ (55–111); Jürgen HABERMAS, „O subjektu povijesti“ (120–170); Maurice GODELIER, „Prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi“ (171–215); Jerzy TOPOLSKI (235–261)

„Južnoslavenski narodi u prijelazu iz feudalnog u građansko društvo. Uvodne napomene“, *Naše teme*, 28/1984., br. 4–5, 653–654.

Igor KARAMAN, „Prijelaz ili modernizacija. Društenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja“ (*Naše teme*, 28/1984., br. 4–5, 655–676); Nikša STANČIĆ, „Od naroda k naciji. Prijelaz iz feudalizma u kapitalizam, nacija i Hrvatski narodni preporod“ (*Naše teme*, 28/1984., br. 4–5, 677–697); Milorad PAVIĆ, „Stil i stalež“ (*Naše teme*, 28/1984., br. 4–5, 698–706); Branislav ĐURĐEV, „Protiv shematike prijelaza. Napomene o razvitku građanskog društva u povijesti južnoslavenskih naroda“ (*Naše teme*, 28/1984., br. 4–5, 707–712); Mirjana GROSS, „Zemljišno rasterećenje u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji“ (*Naše teme*, 28/1984., br. 11, 2397–2408); Dragutin PAVLIČEVIĆ (*Naše teme*, 28/1984., br. 11, 2409–2424); Igor KARAMAN, „Tranzicija stanovništva u povijesnim tokovima modernizacije društva“ (*Naše teme*, 30/1986., br. 12, 2033–2062)

„Dokumenti – Sava Mrkalj“, *Književnost*, 4–5/1984., 502–591.

Sava MRKALJ, „Oda“ (502–503); Jovan DERETIĆ, „Sava Mrkalj kao jezički mislilac“ (504–507); Pavle IVIĆ, „O mestu Save Mrkalja u istoriji srpske kulture“ (508–512); Mitar PEŠIKAN, „Mrkaljeva reformatorska zamisao u svetlu ukupnog razvoja našeg pisma“ (513–519); Drago ROKSANDIĆ, „O Srbima u hrvatskim zemljama u Mrkaljevo doba“ (520–534); Vojin MATIĆ, „Kobna obdarenost“ (525–545); Dušan JOVIĆ, „Lingvistička analiza pesmarice Save Mrkalja“ (546–552); Milorad PAVIĆ, „Stilska pozicija Save Mrkalja“ (553–556); Amfilohije RADOVIĆ, „Religiozni lik Save Mrkalja“ (557–571); Aleksandar MLADENOVIĆ, „Palinodija' Save Mrkalja“ (572–586); Gojko NIKOLIŠ, „Nešto o Savi i povodom...“ (587–591)

Napomena: Ovaj tematski broj *Književnosti* posvećen je Savi Mrkalju (1783. – 1833.) povodom 200. godišnjice rođenja i 150. godišnjice smrti. Inicijativu je stjecajem prilika istovremeno podržala nekolicina poznavatelja problematike s Mrkaljem u vezi pa ju je nemoguće vezati samo za jednu osobu. Presudne su bile podrške Gojka Nikoliša i Mitra Pešikana. Pjesmu „Oda“ pronašla je u Muzeju Srpske pravoslavne crkve u Beogradu kolegica Gordana Krivokapić i dala je Dragi Roksandiću, znajući za njegov interes za Mrkalja. Budući da Uredništvo *Književnosti* nije objavilo tko je pronašao ovu Mrkaljevu zagrebačku pjesmu iz 1805. godine, čini se to ovom prilikom.

1985.

Okrugli stol s povodom: Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb 1984., 198 str. (*Naše teme*, 29/1985., br. 4–6, 385–390)

Sudjelovali: Ivan SALEČIĆ, „Slovo razlike“ (379–384); Drago ROKSANDIĆ, „Povijesno mišljenje između antropologije i socijalne historije“ (385–390); Dragutin PAVLIČEVIĆ, „Kućne zadruge ili struktura tradicijskog mišljenja“ (391–395); Zorica STIPETIĆ, „Kroz prizmu seljačke ideologije“ (396–399); Branka BOBAN, „Pogledi Antuna Radića na kućne zadruge“ (400–403); Zvonko LEROTIĆ, „Patrijarhalno ustrojstvo zadruga i grupno vlasništvo“ (404–409); Zorica RAJKOVIĆ, „Tradicija i razumijevanje suvremenosti“ (410–411); Lydia SKLEVICKY, „Tradicija i društveni položaj žene“ (412–415); Nikša STANČIĆ, „Unapređivanje metoda društvenih znanosti“ (416–420); Ivan LOZICA, „Nekoliko opaski o stvarnom i zamišljenom redu“ (421–422); Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN, „Kritička refleksija etnologije“ (423–426)

Drago ROKSANDIĆ; Đorđe STANKOVIĆ; Zorica STIPETIĆ, „Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslovenskog društva 1918–1941 (teze)“, *Naše teme*, 29/1985., br. 7–9, 878–885.

„Poziv na istraživačku anketu“, *Naše teme*, 29/1985., br. 7–9, 877.

„Balkanska društva na početku veka. Uzroci i posledice balkanskih ratova“, *Marksistička misao*, 4/1985., 119–177.

„Uvodna napomena“ (119)

Izbor priročenja s međunarodnoga znanstvenog skupa *Centralno-istočna Evropa u doba balkanskih ratova* (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Istorijski institut, Balkanološki institut SANU i Brooklyn College, NY, Beograd, 19. – 21. rujna 1985.): Stephen A. FISCHER-GALATI; Dimitrije ĐORĐEVIĆ; Milorad EKMEČIĆ; Andrej MITROVIĆ.

1986.

„Naša tema: Razgovor o knjizi: Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945. Dokumenta, I – II.*“ (*Naše teme*, 30/1986., br. 9, 1265–1320)

Sudjelovali: Antun MILETIĆ; Petar STRČIĆ; Mihael SOBOLEVSKI; Jefto ŠAŠIĆ; Anđelko BARBIĆ; Đuro ZATEZALO; Leo KOBSA; Milan VUKMANOVIĆ; Ivan JELIĆ; Nikola ŽIVKOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ

Drago Roksandić; Dragutin Lalović (prir.), „Naša tema: Temeljni problemi povijesti Jugoslavije“, *Naše teme*, 30/1986., br. 12, 1907–2032.

Sudjelovali: Gordana VLAJIĆ; Drago ROKSANDIĆ; Dragutin LALOVIĆ; Branko PETRANOVIĆ; Dušan BILANDŽIĆ; Đorđe STANKOVIĆ; Janko PRUNK; Mirjana GROSS; Janko PLETERSKI; Momčilo ZEČEVIĆ; Mile BJELAJAC; Bosiljka JANJATOVIĆ

„Socijalna historija o ideologiji, državi i naciji“, *Naše teme*, 30/1986., br. 12, 2063–2064.

Izbor tekstova: Georges DUBY, „Socijalna historija i društvene ideologije“ (prevela s francuskog Mirjana Paić) (2065–2078); „Historičar danas. Razgovor s Georgeom Dubyjem“ (prevela s francuskog Mirjana Paić) (2079–2084); Pierre VILAR, „Država i nacija u svesti Španaca: sadašnjost i istorija“ (preveo sa španjolskog Nenad Fejić) (2085–2100)

Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Nedjelja marksističkih rasprava '85 (ur. Milenko Marković; Vukašin Stambolić; Drago Roksandić), Izdavački centar Komunist, Beograd 1986., I–VI + 1–298.

Milenko MARKOVIĆ; Vukašin STAMBOLIĆ; Drago ROKSANDIĆ (ur.)

Stručni i znanstveni prilozi s *Nedjelje marksističkih rasprava 1985*, održane u Neumu od 4. do 8. veljače 1985., s „Predgovorom“ Uredivačkog odbora (V–VI) i stručnim ili znanstvenim prilogima Hotimira BURGERA, Branka PETRANOVIĆA, Đorđa STANKOVIĆA, Čedomira POPOVA, Nikše STANČIĆA, Janka PLETERSKOG, Miroslava R. ĐORĐEVIĆA, Envera REDŽIĆA, Vase MILINČEVIĆA, Nikole ČINGE, Drage ROKSANDIĆA, Mirjane GROSS, Zorice STIPETIĆ, Hrvoja MATKOVIĆA, Milutina PEROVIĆA, Ignacija VOJEA, Ivana OBRADOVIĆA, Marijana MATICKE, Stanislava STOJANOVIĆA i Vasilija KRESTIĆA (1–298).

1988.

Drago ROKSANDIĆ; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (ur.), *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća (1284-1944-1984)*, Skupština općine Glina – Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Glina 1988., 624 str.

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ; Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (3); „Kazalo osobnih imena“ (604–613); „Kazalo geografskih pojmova“ (614–619)

1989.

Drago Roksandić; Petar Strpić (ur.), „Naša tema: Mediteran“, *Naše teme*, 33/1989., br. 5, 979–1095.

- Fernand BRAUDEL, „Uloga sredine“ (preveo s francuskog Željko Klaić) (979–1037); Thierry PAQUOT, „Poziv na povijest“ (preveo s francuskog Željko Klaić) (1038–1040); Immanuel WALLERSTEIN, „Braudel – čovjek okolnosti“ (preveo s francuskog Željko Klaić) (1041–1052); Alberto TENENTI, „Domene dugog trajanja kod Fernanda Braudela“ (prevela s talijanskog Mica Desnica) (1053–1060)
- „Okrugli stol: Mediteran“: Fernand BRAUDEL, Christine OCKRENT, Jean GUILAINE, Mirko Dražen GRMEK, Héléne AHRWEILER, Robert MANTRAN, Maurice AYMARD, Alain GUILLERM, André NOUSCHI, Vitorino Magalhães GODINHO, Alain DENIS (preveo s francuskog Željko Klaić) (1061–1095)
- Vidjeti: Damir AGIČIĆ, „Mediteran“, *Časopis za suvremenu povijest*, 21/1989., br. 1–3, 225–230.
- „U povodu dijaloga u hrvatskoj historiografiji“, *Naše teme*, 33/1989., br. 7–8, 1864–1866.
- „Naša tema: Počeci moderne Hrvatske“, *Naše teme*, 33/1989., br. 7–8, 1864–1954.
- Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860.*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest – Globus, Zagreb 1985., 521 str.
- Prilozi u raspravi: Dragutin PAVLIČEVIĆ, „Drugačije o neoapsolutizmu u Hrvatskoj“ (1867–1870); Hodimir SIROTKOVIĆ, „Pravo i modernizacija“ (1871–1875); Agneza SZABO, „Prema socijalnoj historiji“ (1876–1879); Mile BJELAJAC, „Klasna borba ili kriminal“ (1880); Mirjana GROSS, „Kako pisati ‘historiju društva?’“ (1881–1884)
- Iso KRŠNJAVI, *Zapisci: iza kulisa hrvatske politike*, sv. 1–2 (prir. Ivan Krtalić), Mladost, Zagreb 1986., 442 str. + 451–908.
- Mirjana GROSS, „O političkoj uvjetovanosti djelovanja Ise Kršnjavog“ (1885–1887); Petar STRČIĆ, „Sporna kritičnost izdanja ‘Zapisaka’“ (1888–1890); Miroslav ŠICEL, „O estetskom sustavu I. Kršnjavog“ (1891–1892); Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „I. Kršnjavi u modernizaciji Hrvatske“ (1893–1895); Željka ČORAK, „I. Kršnjavi i hrvatsko društvo njegova doba“ (1896–1897); Olga MARUŠEVSKI, „U povodu ‘Zapisaka’ I. Kršnjavoga“ (1898–1901)
- Petar KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1840 – 1870.*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest – Globus, Zagreb 1986., 419 str.
- Janez ROTER, „Povijesni kontinuitet slovensko-hrvatskih odnosa“ (1902–1904); Dragutin PAVLIČEVIĆ, „Napomene o hrvatsko-slovenskim odnosima“ (1905–1907); Predrag MATVEJEVIĆ, „Terminološke i druge nedoumice“ (1908–1911)
- Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, sv. 1–2, Biblioteka Povijesna istraživanja, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb 1988., 360 + 282 str.
- Igor KARAMAN, „Društvo, mit i iskustvo“ (1912–1916); Miroslav BERTOŠA, „Jedan metodološki obrazac socijalne historije“ (1917–1920); Dragutin PAVLIČEVIĆ, „O krajiškom agrarnom društvu“ (1921–1924); Galib ŠLJIVO, „Bosansko-hrvatski krajiški konflikti“ (1925–1929); Ivo PERIĆ, „Dvojica dubrovačkih jezikoslovaca“ (1930–1934); Agneza SZABO, „Socijalna historija Vojne krajine“ (1935–1937); Zvonko KOVAČ, „Regionalizmi i nacionalne integracije“ (1938–1941); Fedor MOAČANIN, „Refeudalizacija Vojne krajine?“ (1942–1943); Ivan JURISIĆ, „Krajiško školstvo i društveno raslojavanje“ (1944); Mirjana GROSS, „Regionalna historija i historija društva“ (1945–1947); Nevio ŠETIĆ, „Vojna Hrvatska i Istra (1809–1813)“ (1948–1949); Frano BARAS, „Tragom majora Matutinovića“ (1950–1952); Igor KARAMAN, „Sporno ilirstvo“ (1953–1954)
- „Naša tema: Modeli razvoja i teorije modernizacije u Istočnoj Evropi između dva svjetska rata“, *Naše teme*, 33/1989., br. 10, 2465–2581.
- Keith HITCHINS, „Rumunjski taranizam – ‘treći put’“ (2465–2483); Andrew C. JANOS, „Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780–1945“ (2484–2511); Andrzej WALICKI, „Razvoj i modernizacija u podijeljenoj Poljskoj“ (2512–2551); Ivan SZELÉNYI, „Ideje o ‘trećem putu’ u Mađarskoj“ (2552–2566); Virgil NEMOIANU, „Rumunjski razvojni modeli 1940-ih godina. Lovinescu, Blaga i slučaj ‘Cercul Literatura’“ (2567–2581)

„Razgovor o knjizi: O. Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge – Vojna krajina*; Karl Marx, *Utješenović*, Biblioteka Povijesna istraživanja, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb 1988., 280 str.

Igor KARAMAN, „Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije“ (2635–2652); Dragutin PAVLIČEVIĆ, „Pokušaj tipizacije kućnih zadruga“ (2653–2659); Mimir JAKŠIĆ, „O odnosu naturalne i robne proizvodnje. Zadruga kao jedinice proizvodnje i potrošnje“ (2660–2671); Latinka PEROVIĆ, „Patrijarhalne zajednice kao temelj preobražaja društva“ (2672–2677); Vlado PULJIZ, „Modernizacija razara kućne zadruge“ (2678–2682); Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN, „O slugama u zadruzi ili o jednom previdu“ (2683–2688); Petar KORUNIĆ, „Procesi modernizacije u djelu O. U. Ostrožinskog. Prilog studiji o političkoj ideologiji“ (2689–2695)

1990.

A. J. P. TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809–1918* (s engleskoga preveo Omer Lakomica), Znanje, Zagreb 1990., 372 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Aktualni Taylor“ (339–349)

Pierre VILAR, *Zlato i novac u povijesti 1450 – 1920*, Nolit, Beograd 1990., 452 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Umjesto pogovora“ (435–447)

Vidjeti: „Problemi izgradnje socijalne istorije (Sa Pjer Vilarom razgovara Drago Roksandić) (prevela s francuskog Jagoda Krivokapić)“, *Marksistička misao*, 2/1982., 189–210; Pjer VILAR, „Razmišljanja o osnovama nacionalnih struktura“ (prevela s francuskog Gordana Stojanović), *Marksistička misao*, 2/1982., 211–235.

1995.

Gabrijela VIDAN; Drago ROKSANDIĆ (izabrali i uredili), „Luj Matutinović i njegovo doba“, *Gordogan*, 16/1995., br. 39–40, Zagreb 1995., 202 str.

Sadržaj: Gabrijela VIDAN; Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (3–4); Cvijeta PAVLOVIĆ; Ivona SAVIĆ; Gabrijela VIDAN (5–15); Drago ROKSANDIĆ, „Luj Matutinović (1765.–1844.). Istraživački izazovi životopisa jednoga napoznatog maršala“ (16–42); Ivona SAVIĆ, „Luj Matutinović i njegovo vrijeme. Kronološke korespondencije“ (43–86); „Fragmenti Matutinovićevih rukopisa“ (prevele Sandra Prlenda, Jagoda Milinković i Ivona Savić) (87–106); „Spomenspis zapovjednika bataljuna Matutinovića...“ (prevela Vesna Pavković) (107–123);

„Francuska nova povijest“ (124); André BURGUiÈRE, „Historijska antropologija“ (preveo Željko Klaić) (125–145); Philippe ARIÈS, „Povijest mentaliteta“ (prevela Roza Hrstić) (146–162); Michel VOVELLE, „Ideologije i mentaliteti“ (prevela Marija Semenov) (163–171); Michel FOUCAULT, „Rađanje klinike“ (prevela Sandra Prlenda) (172–178); Fernand BRAUDEL, „Venecija“ (prevele Lada Burić i Sanja Burić) (179–191); „Trebalo li spaliti Fernanda Braudela?“ (prevela Vesna Pavković) (192–202)

1997.

Pavao RITTER VITEZOVIĆ, *Oživljena Hrvatska* (prevela i priredila Zrinka Blažević), Biblioteka Latina et Graeca, knj. 40, Latina et Graeca – Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1997., 176 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Napomena. O jednome novom pristupu Vitezoviću“ (5–7)

1998.

Drago ROKSANDIĆ; Maja BRKLAČIĆ (ur.), *Alexis de Tocqueville o američkoj povijesti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest – United States Information Service, Zagreb 1998., 236 str.

Drago ROKSANDIĆ; Maja BRKLAČIĆ, „Alexis de Tocqueville u hrvatskoj kulturi“ (7–11)

Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21-22, 1997)*, Budapest 1998., 160 str. Engleski, njemački i talijanski.

Drago ROKSANDIĆ, „Preface“ (5–6). Engleski.

1999.

Drago ROKSANDIĆ; Nataša ŠTEFANEC (ur.), *Diplomska radionica 1 prof. dr. Drage Roksandića*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1999., 222 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Zašto tiskati diplomske radnje?“ (9–18)

Radovi: Meri KUNČIĆ, „Homo universalis u talijanskoj renesansi“ (21–66); Marko ŠARIĆ, „Društveni odnosi u sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća“ (67–130); Nataša ŠTEFANEC, „Povijesna obzorja promjene statusa umjetnika i umjetnosti u srednjoevropskoj Europi i Italiji u 16. stoljeću“ (131–178); Sanja ZUBAK, „Između prosvjetiteljstva i romantizma. Strukture kulturalnosti hrvatskoga narodnog preporoda (1835. – 1848.)“ (179–221)

Vidjeti: Valentina GULIN ZRNIĆ, u: *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 37/2000., br. 2, 235–236.

„Triplex Confinium“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32–33/1999. – 2000., 323–419.

Mirela SLUKAN ALTIĆ, „Karte kao izvor za ekohistorijska istraživanja tromede. Uvod u istraživanje kartografskih izvora Triplex Confiniuma“ (323–332); Drago ROKSANDIĆ, „Dinara kao ekohistorijski problem – ranonovovjekovni kartografski aspekti“ (333–343); Nenad MOAČANIN, „O problemima kartografske identifikacije obavijesti iz osmanskih popisa bosanskih krajišta“ (345–347); Borna FUERST-BJELIŠ, „Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija“ (349–354); Anna Maria GRUENFELDER, „Karte kao izvori za proučavanje senjskih uskoka“ (355–363); Ivan JURISIĆ, „Ekohistorija fortifikacijskih ambijenata u Karlovačkom generalatu početkom 18. stoljeća“ (365–369); Željko HOLJEVAČ, „Odnos narativnih i kartografskih izvora prema ekohistoriji Triplex Confiniuma“ (371–382); Nataša ŠTEFANEC, „Kartografske obavijesti o gradovima na širem prostoru Triplex Confiniuma (1550. – 1700.)“ (383–397); Sanja LAZANIN, „Kartografski i narativni izvori za Karlovački generalat u prvoj polovici 18. stoljeća“ (399–407); Dubravka MLINARIĆ, „Novovjekovne kartografske interpretacije prostora tromede na temelju izvora iz Zbirke Novak“ (409–419)

2000.

Drago ROKSANDIĆ; Nataša ŠTEFANEC (ur.), *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers 2. „Plan and Practise, How to Construct a Border Society? The Triplex Confinium c. 1700–1750“ (Graz, December 9–12, 1998)*, CEU History Department, Budapest 2000., 288 str. Engleski.

Drago ROKSANDIĆ; Nataša ŠTEFANEC, „Preface“ (11–12). Engleski.

Vidjeti: Miroslav BERTOŠA, „‘Triplex confinium’ ili povijest tromede“, u: *Isti, Istra, Jadran, Sredozemlje. Identiteti i imaginariji. Feljtoni, elzeviri, kolumne*, Dubrovnik University Press – Durieux, Zagreb – Dubrovnik 2003., 419–421.

2001.

J[ohn] M[orris] ROBERTS, *Povijest Europe* (prevele Nedeljka Batinović i Vida Kostrenčić Lukić), Biblioteka Povjesnica, AGM, Zagreb 2002., 712 str.

Drago ROKSANDIĆ (stručna redakтура prijevoda)

Drago ROKSANDIĆ, „Povijest Europe i hrvatska historiografija“ (11–22)

2003.

Drago ROKSANDIĆ; Ivan MIMICA; Nataša ŠTEFANEC; Vinka GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*, Biblioteka Knjiga Mediterana 28, Književni krug – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Split – Zagreb 2003., 450 str.

Drago ROKSANDIĆ; Nataša ŠTEFANEC, „Predgovor“ (5–9)

Drago ROKSANDIĆ; Marijan MATICKA; Damir AGIČIĆ; Tvrtko JAKOVINA; Ivica ŠUTE; Hrvoje PETRIĆ (ur.), *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević. Zbornik radova povodom 70. rođendana*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest – FF press, Zagreb 2003., 572 str.

Okrugli stol „Opus profesorice Mirjane Gross u srednjoeuropskoj historiografiji: iskustva i pouke“, 21. studenoga 2003., Vijećnica Filozofskog fakulteta u Zagrebu, DVD + CD-ROM 1 i 2.

2004.

„Interkulturalizam u nastavi povijesti“; „Interkulturalizam u školskoj praksi“, *Povijest u nastavi*, 2/2004., br. 2/4, 2004., 279–372.

Drago ROKSANDIĆ, „Uvodna riječ. Tema broja: Interkulturalizam u nastavi povijesti“ (279–280)

Paul BOPPE, *Vojna Hrvatska (1809-1813). Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji* (prevela s francuskog Sandra Prlenda), Ceres, Zagreb 2004., 292 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Oduživanje povijesnog duga: povodom hrvatskog prijevoda Boppeove knjige“ (5–17)

2005.

„Na kraju prvog broja: Čemu ‘Eko-eko’?“, *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša / Economic- and Ecohistory. Journal for Economic History and Environmental History*, 1/2005., br. 1, 147–149.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva; predsjednik Međunarodnoga uredničkog vijeća)

Dragan DAMJANOVIĆ, *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom. Povijest episkopalnog kompleksa*, SKD Prosvjeta, Zagreb 2005., 260 str.

Drago ROKSANDIĆ; Čedomir VIŠNJIĆ (ur.)

Drago ROKSANDIĆ; Zvonko MAKOVIĆ (recenzenti)

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (7–8)

2006.

- Marijana MARINOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Zavičajna povijest u interkulturalnom kontekstu. Prvi hrvatski simpozij o nastavi povijesti (Opatija, od 27. do 29. studenoga 2003.)*. Zbornik (ur. Marijana Marinović; Drago Roksandić), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest – Zavod za školstvo Republike Hrvatske – Društvo za hrvatsku povjesnicu Rijeka – Povijesno društvo Rijeka – Povijesno društvo otoka Krka – FF press, Zagreb 2006., 256 str.
- Drago ROKSANDIĆ, „Zavičajna povijest i interkulturalizam: prvi put“ (12)

2007.

- Egidio IVETIĆ; Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: Approaching the „Other“ on the Borderlands, Eastern Adriatic and Beyond 1500–1800*, Università degli Studi di Padova, CLEUP, Padova 2007., 361 str.
- Egidio IVETIĆ; Drago ROKSANDIĆ, „Introduction“ (9–13)

2008.

- Marc BLOCH, *Apologija historije ili zanat povjesničara* (prevela s francuskog Jagoda Milinković), Srednja Europa, Zagreb 2008., 188 str.
- Drago ROKSANDIĆ; Zrinka BLAŽEVIĆ (recenzenti)
- Drago ROKSANDIĆ, „Trebalo li danas čitati Marca Blocha? Povodom hrvatskog prijevoda *Apologije historije*“ (173–185)
- Tea MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule. Contado di Zara 1645 – 1718*, Interadria. Culture dell’Adriatico 6, Viella, Roma 2008., 394 str.
- Drago ROKSANDIĆ, „Preface“ (7–9); Egidio IVETIĆ, „Preface“ (11–12)
- Josip MATKER; Mladen MEDVED; Silvestar MILETA (ur.) u suradnji s prof. dr. sc. Dragom ROKSANDIĆEM, *Ogledalo konfinija. Hrvatska povijest i „Drugi“ (1500 – 1800.): problemi pristupa i istraživanja. Studentska iskustva*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest – FF press, Zagreb 2008., 98 str.
- Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (7–9); Ivana BELJAK, „Interkulturalizam u nastavi povijesti“ (11–14); Tanja MARETIĆ, „Pojam regije u ranonovjekovlju, interkulturalni pristupi i metode u proučavanju regija hrvatske povijesti“ (15–18); Krunoslav MARJANOVIĆ, „Komparativni pristupi i metode u istraživanju problema regija hrvatskih zemalja u ranom novom vijeku“ (19–30); Mía MARUŠIĆ, „Regionalnost i interkulturalnost u ranom novom vijeku kao odrednice u proučavanju povijesti Dalmacije“ (31–38); Josip MATKER, „Pojam ‘regije’ u ranom novom vijeku kroz komparativnohistorijske pristupe i metode“ (39–43); Mladen MEDVED, „Regija u ranom novom vijeku: Dubrovnik i zaleđe u 16. st.“ (44–49); Mladen MEDVED, „Nužnost komparativne historije“ (50–53); Mladen MEDVED, „Interkulturalni pristupi“ (54–56); Silvestar MILETA, „Pojam regija u ranom novom vijeku“ (57–60); Silvestar MILETA, „Komparativni i interkulturalni pristupi i metode u istraživanjima regija hrvatske povijesti (1500-1800.)“ (61–67); Stipe MLUKOTIĆ, „Regija u ranom novom vijeku: Dalmacija u XVI. stoljeću“ (68–71); Stipe MLUKOTIĆ, „Europske regije i hrvatska povijest (cca. 1500-1800.): interkulturalni pristupi i metode“ (72–75); Stipe MLUKOTIĆ, „Europske regije i hrvatska povijest (cca. 1500-1800.): komparativnohistorijski pristupi i metode“ (76–78); Danijel ŠVARAKA, „Pojam regija u ranonovjekovlju“ (79–80); Milan VUKELIĆ, „Komparativnohistorijski pristupi i metode te pojam interkulturalizma“ (81–84)

2009.

Luj MATUTINović, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori* (prevela s francuskog Jagoda Milinković), Školska knjiga, Zagreb 2009., 290 str.

Drago ROKSANDIĆ; Gabrijela VIDAN (stručna redakтура prijevoda)

Drago ROKSANDIĆ (provjera prijepisa izvornika)

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor: Kako čitati Luj Matutinovića“ (7–79); „Comment lire Luj Matutinović? Résumé“ (traduit par Ines Sabotič) (58–62); „Prilog. Kuzmanić, Ante. Spomeni iz moga dnevnika. Članak VI.“, *Zadarski list*, god. XII., br. 89, Zadar 1873., 1–2 („Podlistak“)

Drago ROKSANDIĆ; Damir AGIČIĆ (ur.), *Spomenica Josipa Adamčeka*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest – FF press, Zagreb 2009., 566 str.

Drago ROKSANDIĆ; Damir AGIČIĆ, „Riječ urednika“ (9–10)

„Okrugli stol „Sima Ćirković. Sinteza srpske povijesti kao izazov hrvatskoj i srpskoj historiografiji i kulturi“ (moderirao Drago Roksandić), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 47/2009., 433–476.

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ poslije“ (433–434); Sima ĆIRKOVIĆ, „Pisana poruka sudionicima Okrugloga stola ‘Srbi među europskim narodima’“ (434); Damir AGIČIĆ, „O knjizi ‘Srbi među europskim narodima’“ (434–438); Mladen ANČIĆ, „Nevolje s nacionalnom poviješću“ (439–441); Ivo BANAC, „O knjizi Sime Ćirkovića ‘Srbi među europskim narodima’“ (442); Neven BUDAČ, „O najnovijem pregledu srpske povijesti“ (442–445); Radivoj RADIĆ, „Uravnotežena povjesnica Srba“ (445–449); Milan RISTOVIĆ, „Nekoliko marginalija o knjizi Sime M. Ćirkovića ‘Srbi među europskim narodima’“ (449–454); Drago ROKSANDIĆ, „‘Teme, pristupi i problemi’ hrvatsko-srpskih i srpsko-hrvatskih dijaloga“ (454–458); Nikola SAMARDŽIĆ, „‘Srbi među evropskim narodima’ – preobražaji, nedoumice, identiteti“ (458–476)

2010.

Daniel BARIC; Jacques LE RIDER; Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Memoire et historie en Europe centrale et orientale*, Collection „Histoire“, Presses universitaires de Rennes, Rennes 2010., 360 str.

Daniel BARIC; Jacques LE RIDER; Drago ROKSANDIĆ, „Préface“ (9–14)

Paul KUSSAN, *Kratka povijest Treće ogulinske narodne graničarske pješadijske regimente. Prema sabranim spisima i poveljama Paula Kussana, upravnog kapetana* (prevela Sonja Perković), SKD Prosvjeta, Zagreb 2010., 190 str.

Čedomir VIŠNJIĆ; Drago ROKSANDIĆ (ur.)

Sanja LAZANIN; Drago ROKSANDIĆ (stručna redakтура prijevoda)

Drago ROKSANDIĆ, „Paul Kussan: Pitanja povodom izlaska iz anonimnosti“ (6–24)

„Na kraju jednog novog početka (Povodom ‘Razgovora o Analima’)“, *Pro tempore. Časopis studenata povijesti*, 8/9/2010. – 2011., 270–273.

2011.

„Ekohistorija Drave. Topics: Environmental History of the Drava River“, *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša / Economic- and Ecohistory. Journal for Economic History and Environmental History*, 7/2011., br. 7, 5–128.

Hrvoje PETRIĆ; Drago ROKSANDIĆ (ur.), „Novi pristupi starim temama“ (5–6)

Dragutin FELETAR; Hrvoje PETRIĆ; Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Ekohistorija rijeke Drave. Zbornik s međunarodnog znanstvenog skupa* (ur. Dragutin Feletar; Hrvoje Petrić; Drago Rok-

sandić), Povijesno društvo Koprivnica – Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Koprivnica 2011., 102 str.

Dragutin FELETAR; Hrvoje PETRIĆ; Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor. Ekohistorija Drave: novi pristupi starim temama. Drava River Environmental History: New Approach to Old Problems“ (5–8)

Drago ROKSANDIĆ; Željko HOLJEVAČ (ur.), *Radni listići. Sveščić 1. „Velike teme“ moderne i suvremene hrvatske povijesti (Doktorandska anketa)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Poslijediplomski doktorski studij „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu“ – FF press, Zagreb 2011., 50 str.

2012.

Drago ROKSANDIĆ; Željko HOLJEVAČ (ur.), *Radni listići. Sveščić 2. „Velike teme“ moderne i suvremene hrvatske povijesti II. (Doktorandska anketa)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Poslijediplomski doktorski studij „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu“ – FF press, Zagreb 2012., 78 str.

Drago ROKSANDIĆ (ur.), „Znanstveni kolokvij Kako poučavati o izgradnji Europe u vrijeme integracije zemalja europskog Jugoistoka?, *Povijest u nastavi*, 10/2012., br. 2 (20), 125–182.

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (127–128)

Dominique BORNE (133–137); Étienne FRANÇOIS (139–149); Peter GEISS (151–171); Gabrielle GROSSE (173–177)

Drago ROKSANDIĆ; Branimir JANKOVIĆ (ur.), *Baltazar Bogišić i njegovo doba u intelektualno-historijskoj perspektivi*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Poslijediplomski doktorski studij „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu“ – FF press, Zagreb 2012., 268 str.

Drago ROKSANDIĆ; Branimir JANKOVIĆ, „Urednički predgovor“ (7–11)

Drago ROKSANDIĆ, „Prilozi“ (239–245, 260–261)

Hannes GRANDITS, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće). Studije slučaja Bobovac i Lekenik* (prevela Barbara Dukić) (ur. Drago Roksandić; Marijeta Rajković Iveta), Biblioteka Desničini susreti, sv. 7, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju – FF press, Zagreb 2012., 292 str.

Drago ROKSANDIĆ; Marijeta RAJKOVIĆ IVETA, „Hannes Grandits u hrvatskoj historiografiji i antropologiji. Urednički predgovor“ (7–11)

2014.

Kristina MILKOVIĆ ŠARIĆ, *Josip Jelačić u Prvoj banskoj pukovnji (1841. – 1848.). Prilozi za povijest političke ideologije Josipa Jelačića*, Plejada, Zagreb 2014., 198 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2016.

Damir AGIČIĆ; Drago ROKSANDIĆ; Tvrtko JAKOVINA (ur.), *Spomenica Renea Lovrenčića*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF press, Zagreb 2016., 348 str.

Damir AGIČIĆ; Drago ROKSANDIĆ; Tvrtko JAKOVINA, „Predgovor“ (9–10)

2017.

Drago ROKSANDIĆ; Luka JAKOPČIĆ (ur.), *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Institut za književnost i umetnost u Beogradu – FF press, Zagreb – Babina Greda – Županja 2017., 194 str.

Drago ROKSANDIĆ; Luka JAKOPČIĆ, „Babogredske Zapovidi 1829-ih i danas. Predgovor“ (VII–VIII)

„Jugoslavija iz različitih uglova. Predgovor“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (ur. Latinka Perović; Drago Roksandić; Mitja Velikonja; Wolfgang Höpken; Florian Bieber), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2017., 12–14.

„Yu-History: A Multiperspective Historical Account. Foreword“, u: *Yugoslavia from a Historical Perspective* (ur. Latinka Perović; Drago Roksandić; Mitja Velikonja; Wolfgang Höpken; Florian Bieber), Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade 2017., 13–15. Engleski.

Maksimilijan VRHOVAC, *Dnevnik / Diarium*, sv. 2 (1810–1815.) (latinski tekst preveli na hrvatski i bilješkama popratili Metoda Hrg i Josip Kolanović), Croatica Christiana – Fontes 29, Kršćanska sadašnjost – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 2017., 908 str.

Drago ROKSANDIĆ; Danijel PATAFTA (recenzenti)

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ unaprijed. Vrhovčev *Diarium* sv. 2“ (V–XII)

2018.

Svetozar BOROJEVIĆ, *Kroz Bosnu. Ilustrirani vodič C.-k. bosanske željeznice i Bosanskohercegovačke državne željeznice Doboj – Simin Han*, Srednja Europa – Udruženje za modernu historiju, Zagreb – Sarajevo 2018., 108 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Kroz Bosnu ili željeznicom prema sreći“ (III–XI)

„Poticaj za objavljivanje prijevoda knjige dao je prof. dr. Drago Roksandić.“ (impressum)

2019.

Annales in Perspective: Designs and Accomplishments, vol. 1 (ur. Drago Roksandić; Filip Šimetin Šegvić; Nikolina Šimetin Šegvić), Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2019., 466 str. Engleski.

Drago ROKSANDIĆ; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ; Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Mapping the *Annales* network“ (9–11)

(Su)urednik Biblioteke Povijesna istraživanja

(Blagota DRAŠKOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ)

(IRO Školska knjiga – NIRO Stvarnost, Zagreb)

1987.

Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije. Sv. 1.*, Zagreb 1987., 456 str.

Eric HOBBSBAWM, *Doba revolucije. Evropa 1789-1848.*, Zagreb 1987., 296 str.

1988.

Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, sv. 1–2, Zagreb 1988., 360 + 282 str.

Ognjeslav UTJEŠENIČIĆ OSTROŽINSKI, *Kućne zadruge – Vojna krajina; Karl Marx, Utješenović*, Zagreb 1988., 280 str.

Drago ROKSANDIĆ (izbor tekstova i predgovor) (5–15)

1989.

Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Sv. 2.*, Zagreb 1989., 444 str.

Eric HOBBSAWM, *Doba kapitala 1848-1875.*, Zagreb 1989., 280 str.

Dimitrije Dimo VUJOVIĆ, *Podgorička skupština 1918.*, Zagreb 1989., 288 str.

1990.

Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Sv. 3.*, Zagreb 1990., 356 str.

Jaroslav ŠIDAK; Vinko FORETIĆ; Julije GRABOVAC; Igor KARAMAN; Petar STRČIĆ; Mirko VALENTIĆ, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb 1990., 224 str.

Marijan MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, Zagreb 1990., 188 str.

1991.

Peter BURKE, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*, Zagreb 1991., 260 str.

Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914)*, Zagreb 1991., 298 str.

1992.

Josef MATUZ, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992., 224 str.

(Su)urednik Biblioteke Povijest i historija

(Igor KARAMAN; Drago ROKSANDIĆ)

(Naprijed – Ljevak, Zagreb)

1991.

Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1894-1902)*, Zagreb 1991., 284 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (VII–XV)

Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800.-1941.*, Zagreb 1991., 304 str.

1995.

István BIBÓ; Tibor HUSZÁR; Jenő SZŰCS, *Regije evropske povijesti* (preveli Eva Grlić, Igor Karaman i Arpad Vicko), Zagreb 1995., 230 str.

1997.

Horst HASELSTEINER, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi* (prevela Andrea Bjeloš), Zagreb 1997., 424 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Horst Haselsteiner: Srednjoeuropski pisac i njegovo djelo“ (7–28)

Karl KASER, *Slobodan seljak i vojnik. Vol I.: Rana krajiška društva (1545 – 1754.); Vol. II.: Povojačeno društvo (1754 – 1881.)* (preveo Josip Brkić), Zagreb 1997., 272 + 254 str. + kartografski prilog

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor. Dijaloški o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj“ (7–13)

1999.

Arnold SUPPAN, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835.-1918.)* (preveo Josip Brkić), Zagreb 1999., 372 str.

2001.

Lynn HUNT (ur.), *Nova kulturna historija* (prevele Anamarija Hucika, Sanda Stepinac, Marina Škrabalo i Sanja Zubak; prijevod redigirala Nada Brnardić), Zagreb 2001., 320 str.

„Ovaj je prijevod najvećim svojim dijelom nastao u prevoditeljskoj radionici na predmetu Opća povijest novog vijeka (I.) na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koju je vodio prof. dr. Drago Roksandić.“ (6)

2003.

Iván BEREND; György RÁNKI, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780 – 1914* (prevela Lelija Sočanac), Zagreb 1996., 244 str.

**Urednik Biblioteke *Homines, tempora, loci*
(Barbat, Zagreb)**

1995.

Péter HANÁK (ur.), *Povijest Mađarske* (preveli Drago Roksandić i Veljka Čolić-Peisker), Zagreb 1995., 308 str.

Igor KARAMAN; Drago ROKSANDIĆ (recenzenti)

Drago ROKSANDIĆ, „Prepoznavanje poznatog. Uz prvu povijest Mađarske na hrvatskom jeziku“ (9–18)

1996.

Giuliano PROCACCI, *Povijest Talijana* (preveo Damir Grubiša), Zagreb 1996., 336 str.

Damir GRUBIŠA; Drago ROKSANDIĆ (ur.)

Damir GRUBIŠA; Drago ROKSANDIĆ (recenzenti)

Damir GRUBIŠA; Drago ROKSANDIĆ, „Metodički problemi sinteze povijesti Italije. (Kritički uvod u Procaccijev pristup povijesti Talijana)“ (VII–XIX)

Charles SELLERS; Henry MAY; Neil R. McMILLEN, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država* (preveli Nedeljka Batinović i Nenad Popović), Zagreb 1996., 472 str.

Damir GRUBIŠA; Drago ROKSANDIĆ (ur.)

Damir GRUBIŠA; Drago ROKSANDIĆ (recenzenti)

Damir GRUBIŠA; Drago ROKSANDIĆ, „Mistifikacije i realnosti američke povijesti. Kritički uvod u povijest SAD“ (VII–XXI)

1997.

Catherine Wendy BRACEWELL, *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću* (preveli Nenad Popović i Mario Rossini), Zagreb 1997., 320 str.

Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. – 1904.)*, Zagreb 1997., 260 str.

Erich ZÖLLNER; Therese SCHÜSSEL, *Povijest Austrije* (prevele Vlatka-Ana Dujčić i Sonja Ledinić), Zagreb 1997., 360 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Austrija u trajanjima. Erich Zöllner i njegovo djelo“ (XI–XXXI)

1998.

Jacques LE RIDER, *Mittleeuropa* (prevela Vesna Pavković), Zagreb 1998., 292 str.

Jacques LE RIDER; Drago ROKSANDIĆ, „Izbor. Srednjoeuropske varijacije“ (113–287)

Drago ROKSANDIĆ, „Urednička napomena“ (115–116)

Jean-François NOËL, *Sveto Rimsko Carstvo* (prevela Vesna Pavković), Zagreb 1998., 204 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor hrvatskom izdanju“ (VII–XIX)

Drago ROKSANDIĆ (stručna redakтура kronologije)

Vlatka-Ana DUJIĆ; Sonja LEDINIĆ, „Prilog kronologiji“ (101–194)

1999.

Jean CARPENTIER; François LEBRUN (ur.), *Povijest Francuske* (prevela Vesna Pavković), Zagreb 1999., 400 str.

Ulf DIRLMEIER; Andreas GESTRICH; Ulrich HERRMANN; Ernst HINRICH; Christoph KLESSMANN; Jürgen REULECKE, *Povijest Njemačke* (prevele Vlatka-Ana Laco i Sanja Perković), Zagreb 1999., 316 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Urednička napomena“ (VII–VIII)

2001.

Nataša ŠTEFANEC, *Heretik njegova veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*, Zagreb 2001., 316 str.

2002.

Robert DELORT; François WALTER, *Povijest europskog okoliša* (prevela Vesna Pavković), Zagreb 2002., 300 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Pogovor. Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost?“ (263–274)

Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije. Ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652.-1713.)*, Zagreb 2002., 280 str.

Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., 256 str.
Marijan MATICKA; Drago ROKSANDIĆ; Tihomir CIPEK (recenzenti)

2003.

Asa BRIGGS, *Socijalna povijest Engleske* (prevela Vesna Pavković), Zagreb 2003., 354 str.

Drago ROKSANDIĆ, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003., 260 str.

Mladen TOMORAD, *Egipat u Hrvatskoj. Egipatske starine u hrvatskoj znanosti i kulturi*, Zagreb 2003., 236 str.

Conrad TOTMAN, *Povijest Japana*, Zagreb 2003., 706 str.
Drago ROKSANDIĆ (redaktor dijela prijevoda) (VI)

Urednik Biblioteke *Dialogica europea* (Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb)

2004.

Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Uvod u komparativnu historiju. Izbor: Marc Bloch, Samuel N. Eisenstadt, Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka, Jürgen Osterhammel, Adam Przeworski, Charles Ragin, Theda Skocpol, Margaret Somers, Henry Teune*, Zagreb 2004., 304 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Zahvala“ (7–8); „Komparativna historija: izazovi i mogućnosti“ (9–34)

2005.

Richard van DÜLMEN, *Otkriće individuuma 1500. – 1800*, Zagreb 2005., 144 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „Dülmenovo ‘otkriće individuuma’ i granice historijske znanosti“; „Izbor iz opusa Richarda van Dülmena“ (135–143)

2006.

Maja BRKLJAČIĆ; Sandra PRLENDA (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006., 416 str.

„Ova je knjiga realizirana u suradnji s Centrom za komparativnohistorijske i interkulturene studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i dio je hrvatsko-francuskoga projekta ‘Od Dunava do Mediterana: prostori, društva, kulturni transferi.’.“ (2)

2007.

Peter STEIN, *Rimsko pravo i Europa. Povijest jedne pravne kulture*, Zagreb 2007., 184 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2016.

Anette VÖLKER-RASOR (ur.), *Rani novi vijek*, Zagreb 2016., 512 str.

Drago ROKSANDIĆ; Zrinka BLAŽEVIĆ (recenzenti i stručni redaktori)

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor hrvatskom izdanju *Ranoga novog vijeka*“ (1–5)

**Urednik Biblioteke Triplex Confinium
(Tipex, Zagreb)****2004.**

Sanja LAZANIN, *Uvod u njemačku paleografiju*, Zagreb 2004., 124 str.

2005.

Vesna IVANOVIĆ, *Hrvati u bosansko-hercegovačkom društvu. Ljudi, krajolici, vremena*, Zagreb 2005., 175 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ urednika“ (5–6)

2006.

Charles DIEHL, *Mletačka Republika*, Zagreb 2006., 204 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Pogovor. K modernim izvorištima venecijanističke historiografije“ (193–197)

(Su)urednik izdanja „Prosvjeta d. o. o.“**2003.**

André BLANC, *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije*, Zagreb 2003., 638 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (7–18)

Marko ŠARIĆ, *Zapadna Hrvatska. Prilozi za bibliografiju*, Zagreb 2003., 248 str.

Drago ROKSANDIĆ (redaktor)

„CD ROM, kao i istoimena publikacija uz koju je priložen, dopuna je knjizi André Blanca *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije*. Sadrži informacije o gotovo 6000 radova koji se bave 'zapadnohrvatskom regijom', nastalim u razdoblju od sredine 19. stoljeća do danas. Bibliografiju je moguće pretraživati prema nekoliko kriterija: imenu autora, mjestu i godini izdanja te ključnim riječima iz naslova djela. CD ROM izradili: Mariza i Amadeo Dujmović“

2005.

Timothy WARE, *Pravoslavna crkva*, Zagreb 2005., 294 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Urednički pogovor. *Pravoslavna crkva* u hrvatskoj kulturi: povodom knjige Timothy Warea“ (269–270)

2006.

Tatjana PUŠKADIJA-RIBKIN, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*, Zagreb 2006., 306 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2009.

Dane PEJNOVIĆ, *Zapadna Hrvatska. Socijalno-geografska preobrazba u drugoj polovini 20. stoljeća*, Zagreb 2009., 100 str.

Drago ROKSANDIĆ (odgovorni ur.)

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (9–10)

2010.

Stephen J. PYNE, *Vatra. Sažeta povijest* (prevela Olga Škarić), Zagreb 2010., 217 str.

Branka FULANOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ (ur.)

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ na kraju“ (209–210)

**Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu**

Biblioteka Desničini susreti

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (urednici Biblioteke)

2010.

Ivan BASIĆ, *Od domus episcopi do Kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom*, Zagreb 2010., 88 str.

Drago ROKSANDIĆ (ur.)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.), *Desničini susreti 2005. – 2008. Zbornik radova*, Zagreb 2010., 316 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ unaprijed“ (7)

Drago ROKSANDIĆ; Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.), *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, Zagreb 2010., 256 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ unaprijed“ (7)

Vidjeti: „Intelektualci i vlast 1954-1954: naučni skup“, *Prosvjeta*, 17/2010., br. 96, 26.

2011.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.), *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, Zagreb 2011., 176 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ unaprijed“ (7)

2012.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, Zagreb 2012., 352 str.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Riječ unaprijed“ (7–8)

Hannes GRANDITS, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće). Studije slučaja Bobovac i Lekenik*, Zagreb 2012., 292 str.

Drago ROKSANDIĆ; Marijeta RAJKOVIĆ IVETA (ur.)

Drago ROKSANDIĆ; Marijeta RAJKOVIĆ IVETA, „Hannes Grandits u hrvatskoj historiografiji i kulturnoj antropologiji (Urednički predgovor)“ (7–11)

2013.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012. dio 1. + dio 2.*, Zagreb 2013., 1–292 + 293–586 str.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „U vremenu netrpeljivih. Intelektualci i rat 1939. – 1947. Predgovor“ (9–40)

2014.

Drago ROKSANDIĆ; Marijeta RAJKOVIĆ IVETA; Tihana RUBIĆ (ur.), *Kula Jankovića. Spomenik kulture – pokretač održivog razvoja Ravnih kotara. Baština, interkulturalizam i revitalizacija. Zbornik radova*, Zagreb 2014., 176 str.

Drago ROKSANDIĆ; Marijeta RAJKOVIĆ IVETA; Tihana RUBIĆ, „Regionalna baština u europskoj perspektivi. Umjesto predgovora“ (7–8)

2015.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.), *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.*, Zagreb 2015., 390 str.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Riječ unaprijed“ (7–12)

Catherine HOREL, *Vojnici između nacionalnih fronti. Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868. – 1914.* (prevela Ivana Cvijović Javorina) (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2015., 210 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Pogovor hrvatskom izdanju“ (173–177)

2016.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.), *Split i Vladan Desnica i Split 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.*, Zagreb 2016., 510 str.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Splitski panoptikum između krajeva dvaju svjetskih ratova“ (7–20)

2017.

Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.*, Zagreb 2017., 368 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas i jučer. Predgovor“ (7–10)

2018.

Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA; Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2017.*, Zagreb 2018., 518 str.

Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA; Drago ROKSANDIĆ, „O smrti na Desničini susretima. Predgovor“ (9–22)

Biblioteka Dijalog s povodom**Drago ROKSANDIĆ (urednik Biblioteke)****2009.**

/Sima M. ĆIRKOVIĆ/ Drago ROKSANDIĆ, *Dijalog s povodom / „Srbi među europskim narodima“*, Zagreb 2009., 40 str.

/William M. JOHNSTON/ Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Dijalog s povodom / „Austrijski duh“ – prije i poslije*, Zagreb 2009., 44 str.

2011.

Dijalog s povodom 3 / Nova dubrovačka historiografija: dr. sc. Nenad Vekarić i suradnici, Zagreb 2011., 62 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Dijalog s povodom 3 / Nova dubrovačka historiografija: dr. sc. Nenad Vekarić i suradnici: nekoliko napomena o motivima“ (3–9)

2012.

/Natalie ZEMON DAVIS/ Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Dijalog s povodom 4 / Putujući između centra i margina*, Zagreb 2012., 90 str.

2013.

Dijalog s povodom 5 / Vladan Desnica i Desničini susreti: Pogled unatrag, pogled unaprijed, Zagreb 2013., 218 str.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.)

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Predgovor“ (9–11)

Branimir JANKOVIĆ (prir.), *Dijalog s povodom 6 / Intelektualna historija*, Zagreb 2013., 210 str.

Branimir JANKOVIĆ (ur.)

Branimir JANKOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ (stručna redakcija prijevoda)

Drago ROKSANDIĆ, „Šansa koja obvezuje. Povodom Intelektualne historije“ (7–10)

/Marc FERRO/ Tomislav BRANDOLICA; Marko LOVRIĆ; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Dijalog s povodom 7 / Slika u povijest, povijest u slici: „pokretna“ historija*, Zagreb 2013., 100 str.

2015.

Mihael ANTOLOVIĆ (prir.), *Dijalog s povodom 8 / Intelektualna autobiografija i historijska antropologija Arona Gureviča*, Zagreb 2015., 166 str.

2016.

Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, *Dijalog s povodom 9, / „Od ovih je njemački jezik za nas bez dvojbe najvažniji...“ Prilozi za povijest nastave njemačkog jezika i studija germanistike na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu 1876. – 1904.*, Zagreb 2016., 162 str.

Drago ROKSANDIĆ (ur.), „Profesionalno i dijaloški. Urednički pogovor“ (152–155)

Biblioteka Desničini susreti. Program rada / sažeci izlaganja

Drago ROKSANDIĆ (urednik Biblioteke)

2009.

Desničini susreti 2009. Intelektualci i vlast, 1945.-1954. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2009., 44 str.

2010.

Desničini susreti 2010. Ideologija vlasti i ideologičnost teksta. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2010., 40 str.

2011.

Desničini susreti 2011. Intelektualci i rat, 1939.-1947. godine. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2011., 50 str.

Drago ROKSANDIĆ; Branimir JANKOVIĆ (ur.)

2012.

Desničini susreti 2012. Intelektualci i rat, 1939.-1947. godine. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2012., 84 str.

Drago ROKSANDIĆ; Branimir JANKOVIĆ (ur.)

2013.

Desničini susreti 2013. Intelektualac danas. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2013., 66 str.

Drago ROKSANDIĆ; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ; Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ (ur.)

2014.

Desničini susreti 2014. Vladan Desnica i Split (1920. – 1945.). Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2014., 72 str.

Drago ROKSANDIĆ; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ; Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ (ur.)

2015.

Desničini susreti 2015. Split i Vladan Desnica (1918. – 1945.): umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2015., 74 str.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.)

2016.

Desničini susreti 2016. Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Povodom 110. obljetnice rođenja Vladana Desnice. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2016., 78 str.

Drago ROKSANDIĆ; Goran KOROV (ur.)

2017.

Desničini susreti 2017. Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2017., 84 str.

Drago ROKSANDIĆ; Matko GLOBAČNIK; Vladan BAJČETA (ur.)

2018.

Desničini susreti 2018. Zagreb 1924. – 1930. i 1945. – 1967. Društvo, kultura, svakodnevnica. Program rada / sažeci izlaganja, Zagreb 2018., 84 str.

Tomislav BRANDOLICA; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ (ur.)

Biblioteka Colloquia

(Drago ROKSANDIĆ, urednik Biblioteke)

2011.

Colloquia 1 / Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: interkulturalni aspekti „prosvijećene“ modernizacije, Zagreb 2011., 40 str.

Drago ROKSANDIĆ; Zrinka BLAŽEVIĆ (ur.)

Colloquia 2 / Kako poučavati o izgrađivanju Europe u vrijeme integracije zemalja europskog Jugoistoka? Stajališta europskih povjesničara, Zagreb 2011., 44 str.

Colloquia 3 / Ciklus javnih predavanja „Vojna krajina u suvremenoj historiografiji“, Zagreb 2011. – 2012., 50 str.

2012.

Colloquia 4 / Znanstveni kolokvij „Glinska crkva Presvete Bogorodice“, 29./30. srpnja – 4./5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja, Zagreb 2012., 62 str.

Colloquia 5 / Okrugli stol Desničini susreti i Kula Stojana Jankovića: iskustva i razvojne mogućnosti, Zagreb 2012., 84 str.

Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (ur.)

Varia

(programske knjižice, knjižice sažetaka i sl.)

1993.

Institut für die Wissenschaften vom Menschen / Institute for Human Sciences, Wien 1993.

Vidjeti: „Programme. Forschungsschwerpunkte. Moderne Geschichte Zentraleuropas. Gesellschaft und Politik: Tony Judt; Drago Roksandić“ (9–10)

2001.

„Zavod za hrvatsku povijest poslije trideset godina, s usmjerenjem prema budućnosti / Institute of Croatian History Thirty years After, Heading Towards Future“, *Međunarodna znanstvena konferencija Povijesna istraživanja, studij povijesti i informatizacija / International Science Conference Historical Research, Study of History and Com-*

puterization, Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 10. – 12. prosinca 2001., 1–2, 13–14. Hrvatski i engleski.

2003.

„Ekohistorija podravskog višegraničja: novi pristupi starim temama / *Umweltgeschichte des Mehrgrezgebiets in Podravina: alte Themes in neuer Sicht*“, u: *Međunarodni znanstveni skup Ekohistorija podravskog višegraničja (od 15. stoljeća do 1918. godine) / Umweltgeschichte des Mehrgrezgebiets in Podravina (im Drautal) (von 15. Jahrhundert bis 1918)*, Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 13. – 15. studenoga 2003., 3–7. Hrvatski i njemački.

2006.

„Trpeljivost netrpeljivih: francuska uprava i pravoslavlje u Dalmaciji i Boki (1806.–1809.), u: *Međunarodni znanstveni skup Dalmacija za francuske uprave (1806–1813) (18 – 19. rujna 2006)*“, Književni krug Split – Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru – Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu, Split 2006., 31–33.

2009.

„Nada Dimić (1923. – 1942.): pitanja o životu i smrti“, u: *Sjećanja žena žrtava nacizma i nedemokratskih režima* (ur. Sandra Prlenda), Centar za ženske studije, Zagreb 2009., 94–95.

2014.

„How did it begin in Bihać, Karlovac and Zadar and how did it end...?“, u: *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts. International Conference on the Occasion of the First Centennial of the Beginning of World War One*, Institut za istoriju et al., Sarajevo, 18. – 21. lipnja 2014., 38.

2017.

Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem *Pravoslavlje u Rijeci i na sjevernom Jadranu u ranom novom vijeku. Povodom 300. godišnjice povlastice cara i kralja Karla VI. (III.) pravoslavnima u Rijeci (1717.)*, Program rada / sažeci izlaganja, Rijeka 2017., 80 str. Drago ROKSANDIĆ; Kosana JOVANOVIĆ (ur.) /nb. Izvan serije Biblioteka Colloquia/

2018.

„The Croatian parliamentarians in 1848: An elite in the making“, u: *Les acteurs européens du 'printemps des peuples' 1848. Présentations des participants*, Sorbonne Université, Paris, 31 mai – 2 juin 2018, 43–44.

2019.

Branimir Brgles, *Ljudi, prostor i mijene. Susjedgradsko i donjostubičko vlastelinstvo 1450. – 1700. Prilog istraživanju ruralnih društava*, Biblioteka „Prilozi hrvatskom jezikoslovlju“, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2019., 312 str.

Drago ROKSANDIĆ (ur.)

D. PRIKAZI, OCJENE, RECENZIJE**1973.**

Zlatibor R. MILOVANOVIĆ, *Omladina i međunarodni odnosi*, Institut društvenih nauka, Beograd 1973., 203 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

1977.

/Đorđe ĐURIĆ; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Sisak i banijski kraj: priručnik za učenike*, Školska knjiga, Zagreb 1975., 43 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1977., 172–174.

/Kosta MILUTINOVIĆ, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1976., 281 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1977., 175–176.

/Gordana VLAJČIĆ, *Osmo konferencija zagrebačkih komunista*, Školska knjiga – Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1976./, *Pitanja*, 3/1977., 98–100.

„Nastaje nova biblioteka marksističke literature“, *Komunist*, 35/1977., 1054.

1978.

/Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik* [pretisak], 2 sv., Informator, Zagreb 1975., 885 + 74 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1978., 172–173.

/Inna Ivanovna LEŠČILOVSKAJA, *Obščestveno-političeskaja borba v Horvatii 1848-1849*, Moskva 1977./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1978., 161–162.

/Gale STOKES, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, 1975., 279 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1978., 162.

1979.

/Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor: 1861.-1912. (1918.) god.*, Posebna izdanja, Centar JAZU u Zadru, Zadar 1978., 233 str./, *Pogledi*, 3–4/1979., 227–229.

1980.

/Đuro ZATEZALO, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici (1941-1945)*, Historijski arhiv, Karlovac 1978., 622 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1980., 173.

/Vukosava OPAČIĆ-LEKIĆ, *Sava Mrkalj: život i djelo*, Matica srpska, Novi Sad 1978., 178 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1980., 153–154.

1982.

- /Slavko GAVRILOVIĆ, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, Filozofski fakultet u Novom Sadu – Institut za istoriju, Novi Sad 1979., 503 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1982., 157–158.
- /Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1980., 399 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1982., 159–160.
- /Ivo PERIĆ, *Dubrovačka periodika (1848-1918)*, Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, Dubrovnik 1980., 195 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1982., 160–161.
- /Gojko NIKOLIŠ, *Sava Mrkalj. Povijest o jednom stradalniku*, Prosvjeta, Zagreb 1980., 119 str./, *Istorijski glasnik*, 1–2/1982., 147–151.

1983.

- „Život i djelo Jurja Križanića“ /izložba/, *Istorijski glasnik*, 1–2/1983., 145–146.
- /Milan MOGUŠ; Josip VONČINA, „Salo debeloga jera libo azbukoprotres“ Save Mrkalja, Djela JAZU, knj. 58, JAZU – Skupština općine Karlovac, Karlovac 1983., 82 str./ „Srpskohrvatski“, *NIN*, br. 1718, 4. 12. 1983., 41.

1984.

- /Vasilije KRESTIĆ, *Srpskohrvatski odnosi i jugoslovenska ideja, 1860-1873. Studije i članci*, Narodna knjiga, Beograd 1983., 484 str./ „Jugoslovenska baština“, *NIN*, br. 1724, 8. 1. 1984., 35–36.
- /Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982, Posebna izdanja ANUBiH 65, Sarajevo 1983., 181 str./ „BiH, za sada, jedina“, *NIN*, br. 1727, 12. 2. 1984., 36–37.
- /Đorđe STANKOVIĆ; Drago ROKSANDIĆ, *Istorija srpskog naroda. knj. 6.: Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja (1878-1918)*, Srpska književna zadruga, Beograd 1983., 679 str./ „Šesti tom tradicije i inovacije“, *NIN*, br. 1734, 25. 3. 1984., 31–33.
- /Hrvatski biografski leksikon I / A–Bi, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1983., 800 str./ „Kapitalna investicija, ali...“, *NIN*, br. 1738, 22. 4. 1984., 35–36.
- /Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941. Zapisci iz nepovrata*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984., 352 str./ „Pristojno građanski“, *NIN*, br. 1742, 20. 5. 1984., 33–34.
- /Vojna krajina. *Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Sveučilišna naklada Liber – Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1984., 476 str./ „Posle sto godina“, *NIN*, br. 1744, 3. 6. 1984., 38–39.
- /„Naši razgledi“ – komplet ‘83: rasprava slovenskih intelektualaca o suvremenoj povijesnoj svijesti/ „Slovenija i historija“, *NIN*, br. 1757, 2. 9. 1984., 36–38.

- /Mile BOGOVIĆ, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb 1982., 187 str.; Marko JAČOV, *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku*, Prosveta, Beograd 1984., 157 str./
 „U grčko-rimskom stilu“, *NIN*, br. 1770, 2. 12. 1984., 38–39.
 „Tradicija i inovacija“ /Rubrika: „NIN-ovi kritičari biraju“/, *NIN*, br. 1774, 30. 12. 1984., 29.

1985.

- /Zbornik sjećanja. *Zagreb 1941 – 1945.*, knj. 1–4, Gradska konferencija SSRNH, Zagreb 1982. – 1984., 348 + 400 + 341 + 438 str./
 „Zagreb 1941 – 1945“, *NIN*, br. 1777, 20. 1. 1985., 40.
 /Spomen knjiga Srpskog privrednog društva „Privrednik“, Udruženje Privrednikovih pitomaca „Vladimir Matijević“, Beograd 1984., 1078 str./
 „Izvanredna radnička grada“, *NIN*, br. 1787, 31. 3. 1985., 42.
 /Antun MIHANOVIĆ, *Rech domovini od hasznovitozti pizanya vu domorodnom jeziku*, *Cymelia Croatica 2*, Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Zagreb 1985., 16 str./
 „Opravdan povratak izvorima“, *NIN*, br. 1789, 14. 4. 1985., 41.
 /Đuro ZATEZALO, *Četvrta konferencija KPH za okrug Karlovac 1945.*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1945., 230 str./
 „Revolucija i ‘incidenti’“, *NIN*, br. 1978, 16. 6. 1985., 43.
 /Branislav ĐURĐEV, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena. Odabrani radovi*, CANU, Titograd 1984., 205 str./
 „Nauka i plemena“, *NIN*, br. 1803, 21. 7. 1985., 42.
 /Petar ŠIMUNOVIĆ, *Naša prezimena. Porijeklo – značenje – rasprostranjenost*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1985., 366 str./
 „Bez unitarizma“, *NIN*, br. 1806, 11. 8. 1985., 35–36.
 /Josip HRNČEVIĆ, *Svjedočanstva*, Globus, Zagreb 1985., 255 str./
 „Poverenje“, *NIN*, br. 1808, 25. 8. 1985., 38.
 /Basil DAVIDSON, *Afrika u povijesti. Teme i osnove razvoja*, Globus, Zagreb 1984., 264 str.; Roland OLIVER; J. D. FAGE, *Kratka povijest Afrike*, Školska knjiga, Zagreb 1985., 291 str./
 „Afrika, dva puta“, *NIN*, br. 1811, 15. 9. 1985., 29.
 /III. *Jugoslavensko-francuski kolokvij*, Rektorat Sveučilišta u Ljubljani, 1985./
 „Kolokvijum ‘bez državljanstva’“, *NIN*, br. 1815, 13. 10. 1985., 33.
 /Niccolò MACHIAVELLI, *Izabrano djelo*, sv. I–II, Delo – Globus, Zagreb 1985., 518 + 483 str./
 „Naš suvremenik“, *NIN*, br. 1819, 10. 11. 1985., 41–42.
 /Marko JAČOV, „U okvirima razumne istorijske kritike“, *NIN*, br. 1777/
 „Ipak, slabo i anahrono“ /Polemika/, *NIN*, br. 1779, 3. 2. 1985., 25–26.
 „Milan Radeka u srpskoj historiografiji“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 31/1985., 79–80.

1986.

- Dragutin PAVLIČEVIĆ; Filip POTREBICA; Rene LOVRENČIĆ, *Čovjek u svom vremenu 3. Udžbenik povijesti za VII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1986., 236 str.
 Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

- Dragutin PAVLIČEVIĆ; Filip POTREBICA; Rene LOVRENČIĆ, *Čovjek u svom vremenu 3. Povijesna čitanka za VII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1986., 160 str.
Drago ROKSANDIĆ (recenzent)
- „Sve teže, sve bolje“ /Rubrika: „NIN-ovi kritičari biraju“/, *NIN*, br. 1827, 5. 1. 1986., 35–36.
- /Josip ADAMČEK i sur., *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1985., 646 str./
„Bune“, *NIN*, br. 1831, 2. 2. 1986., 41.
- /Janko PLETERSKI, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1985., 531 str./
„Opušteno o opuštenom“, *NIN*, br. 1834, 23. 2. 1986., 41–42.
- /Latinka PEROVIĆ, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli, knj. I–II*, Rad, Beograd 1985., 317 + 354 str./
„Obračun sa duhom palanke“, *NIN*, br. 1840, 6. 4. 1986., 40–41.
- /Đorđe STANKOVIĆ, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje 1–2*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1985., 238 + 307 str./
„Pašić, ispit“, *NIN*, br. 1848, 8. 6. 1986., 44.
- /Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850 – 1860.*, Globus – Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1985., 521 str./
„(S)misao oslobođanja“, *NIN*, br. 1851, 29. 6. 1986., 45.
- /Miroslav BERTOŠA, *Etos i etnos zavičaja, Čakavski sabor – Istarska naklada – „Otokar Keršovani“ – Edit, Pula – Rijeka 1985.*, 327 str./
„Živeti zajedno“, *NIN*, br. 1862, 7. 9. 1986., 41.
- „Religija“, *NIN*, br. 1863, 14. 9. 1986., 31.
- /Marko JAČOV, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644, I*, SANU, Beograd 1986., 696 str./
„Vatikan i Srbi“, *NIN*, br. 1869, 26. 10. 1986., 36.
- /Znanstveni skup *Komunistički pokret u Dalmaciji 1919. – 1950.*, Split, 22. – 24. X. 1986./
„Komunisti i Dalmacija“, *NIN*, br. 1870, 2. 11. 1986., 34–35.
- /Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Globus, Zagreb 1986., 271 str./
„Kokardom protiv Srba“, *NIN*, br. 1877, 21. 12. 1986., 41–42.
- /Isidor KRŠNJAVI, *Zapisci – iza kulisa hrvatske politike, sv. I–II*, Mladost, Zagreb 1986./
„Kontroverza Kršnjavi“, *Danas*, 23. 12. 1986., 35–36.

1987.

- „Jugoslavija i prioritet“ /Rubrika: „NIN-ovi kritičari biraju“/, *NIN*, br. 1879, 4. 1. 1987., 38.
„Obnovljeni JIČ“, *NIN*, br. 1883, 1. 2. 1987., 30.
- /Đorđe ZELMANOVIĆ, *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima*, Školske novine – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1987., 175 str./
„Kadet Krleža“, *NIN*, br. 1886, 22. 2. 1987., 33.
- /Znanstveni skup *Bukovica u prošlosti*, Zavod za povijesne znanosti i klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, 21. i 22. V. 1987./
„Srpskohrvatski iz Bukovice“, *NIN*, br. 1901, 7. 7. 1987., 42–43.

- /Stare karte i atlasi Povijesnog muzeja Hrvatske. Katalog izložbe, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1987., 112 str./*
 „Slika svijeta“, *Danas*, br. 279, 23. 6. 1987., 45.
- /Ivan Lučić, O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske, Biblioteka Latina et Graeca, knj. 7, VPA, Zagreb 1986., 471 str./*
 „Istina i politika“, *NIN*, br. 1908, 26. 7. 1987., 38–40.
- /Jakov GELO, Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981., Globus, Zagreb 1987., 315 str./*
 „Hrvatska: vredno, kontroverzno“, *NIN*, br. 1915, 13. 9. 1987., 36.
- /Kongres historičara Jugoslavije u Prištini/*
 „Mimo provincija“ /Rubrika: Kultura/, *NIN*, br. 1918, 4. 10. 1987., 30.
- /Osječki časopis za književnost, umjetnost i društvena pitanja Revija (br. 8 – 9, 1987), posvećen Vuku Karadžiću/*
 „Vuk u Osijeku“, *NIN*, br. 1923, 8. 11. 1987., 31.

1988.

- „Istoriografija: Izraziti ‘naboj’“ /Rubrika: „NIN-ovi kritičari biraju“/, *NIN*, br. 1931, 3. 1. 1988., 30.
- /Georg Ernest MARETIĆ, Istorija srpske revolucije, „Filip Višnjić“, Beograd 1987., 295 str./*
 „Hrvatski plemić o srpskoj revoluciji“, *NIN*, br. 1933, 17. 1. 1988., 36–37.
- /Viktor NOVAK, Magnum tempus. Ilirizam i katoličko sveštenstvo. Ideje i sličnosti 1830 – 1849, Nova knjiga, Beograd 1987., 660 str./*
 „Veliko doba hrvatskog katoličanstva“, *NIN*, br. 1935, 31. 1. 1988., 41.
- /Dimitrije Dimo VUJOVIĆ, Prilozi izučavanju crnogorskog nacionalnog pitanja, Univerzitetska riječ, Nikšić 1987., 276 str./*
 „Protivstruja“, *NIN*, br. 1955, 19. 6. 1988., 40–41.
- /Olga POPOVIĆ, Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS, Savremena administracija, Beograd 1988., 155 str./*
 „Srbijanski radikalizam“, *Danas*, br. 332, 28. 6. 1988., 41.
- /Ive MAŽURAN, Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine, JAZU, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek 1988., 574 str./*
 „Rat i demografske promene“, *NIN*, br. 1970, 2. 10. 1988., 40.
- /Mirjana GROSS, Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest – Globus, Zagreb 1985., 521 str./, Socialism in the World, 64/1988., 160–162. Engleski.*
- „Zbornik – dokaz prošlosti“, *Glinski vjesnik*, 13. 6. 1988., 6.

1989.

- „Između nauke i politike“ /Rubrika: „NIN-ovi kritičari biraju“/, *NIN*, br. 1983, 1. 1. 1989., 32.

Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989., 191 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

1994.

„Chinesische Mauer. Kroatiens Mittellage und die Konkurrenz der Kulturen“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* br. 255, 2. 11. 1994., N5.

1997.

„Prilozi za bibliografiju profesora Fedora Moačanina“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 4/1997., br. 25, 33.

Felipe FERNÁNDEZ-ARMESTO, *Narodi Europe*, Naklada Zadro, Zagreb 1997., 414 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

1998.

/Alexander BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine. Vol. 1-2*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1997., 356 + 378 str./

„Vojna krajina – drugi put“, *Vijenac*, VI/1998., br. 122, 22–23.

/Francis VIOLICH, *The Bridge to Dalmatia. A Search for the Meaning of Place*, Johns Hopkins University Press, Baltimore – London 1998., 352 str./, *H-Urban, H-Net Reviews*, September 1998. (<https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=2315>)

2000.

Hrvoje Petrić, *Koprivnica na razmeđu epoha (1765 – 1870)*, Biblioteka Historia Croatica 20, Nakladna kuća „Dr. Feletar“ – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Koprivnica – Zagreb 2000., 92 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2001.

„O izdavačkoj djelatnosti SKD ‘Prosvjeta’: s prve sjednice Glavne redakcije SKD ‘Prosvjeta’, 7. 7. 2000.“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 8/2001., br. 43/44, 16–17.

2002.

Željko HOLJEVAC, *Gospić u Vojnoj krajini (1689. – 1712. – 1881.) (Prilog slici gospićke povijesti)*, Hrvatski zemljopis, Zagreb 2002., 99 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Michael HOWARD, *Rat u europskoj povijesti* (prevela Magdalena Najbar-Agičić), Srednja Europa, Zagreb 2002., 173 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2003.

„Kula Jankovića: inicijativa obnove i oživljavanja Kule Stojana Jankovića i sela Islam Grčki“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 10/2003., br. 55, 29–31.

Mark MAZOWER, *Balkan: kratka povijest* (preveo Krešimir Krnic), Srednja Europa, Zagreb 2003., 182 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Suzana LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, Srednja Europa – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb 2003., 535 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945.-1950.*, SKD Prosvjeta, Zagreb 2003., 487 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Hannes GRANDITS, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće). Studije slučaja Bobovac i Lekenik* (prevela Barbara Dukić) (ur. Drago Roksandić; Marijeta Rajković Iveta), Biblioteka Desničini susreti, sv. 7, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju – FF press, Zagreb 2012., 292 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima, Meridijani*, Samobor 2003., 495 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2004.

„Reakcija na diskusiju/polemiku Nikole Žutića“, u: *Dijalog povjesničara – istoričara 8: Zadar, 26.-28. septembra 2004.* (prir. Igor Graovac; Hans-Georg Fleck), Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2004., 199.

/Larry WOLFF, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment.* Stanford University Press, Stanford 2001., 408 str./, *Austrian History Yearbook*, 35/2004., 293–294.

A. J. P. TAYLOR, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Znanje, Zagreb 1994., 362 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2005.

„Baština u otvorenoj povijesnoj perspektivi“, *Školski vjesnik*, 1–2/2005., 136–139.

Zbornik Ivana Mimice u povodu 70. rođendana (ur. Živko Bjelanović; Šime Pilić), Biblioteka Školskog vjesnika 1, Split 2003., 280 str.

(Riječ na predstavljanju Zbornika u Splitu, u lipnju 2004. godine u organizaciji Školskog vjesnika i Visoke učiteljske škole Sveučilišta u Splitu.)

Giuseppe MAZZINI, *Slavenska pisma*, Srednja Europa, Zagreb 2005., 119 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Jelena LAKUŠ, *Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split, Dubrovnik) u prvoj polovici 19. stoljeća (1815.-1850.). Bibliografija monografskih i serijskih publikacija – građa*, Književni krug, Split 2005., 386 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Josip Ante SOLDO, *Grimanijev zakon. Zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine* (prir. Nikša Stančić), Golden marketing – Tehnička knjiga – FF Press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 2005., 174 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2006.

Damir MATANOVIĆ, „Nametnuta dvojnost: nastanak slobodnog vojnog komuniteta Vinkovci (1765.-1787.)“, *Scrinia slavonica*, 6/2006., br. 1, 183–193.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Borislav GRGIN, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku*, FF press, Zagreb 2006., 108 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna geografija Kosova*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006., 160 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2007.

Ines SABOTIĆ, *Stare zagrebačke kavane i krčme s kraja 19. i početaka 20. stoljeća*, AGM – Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb 2007., 233 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna geografija rijeke Krke. Kartografska svjedočanstva*, Javna ustanova „Nacionalni park Krka“, Znanstveni projekt Titius, Šibenik – Zagreb 2007., 223 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2008.

Giovanni RADOSSI, *La toponomastica istriota storica, moderna e comparata della città e del territorio di Rovigno d'Istria*, Collana degli Atti, n. 28, Centro di Ricerche Storiche, Rovigno 2008., 442 str. + 3 topografske karte

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2010.

Ian Gordon SIMMONS, *Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr.* (preveo s engleskoga Damjan Lalović), Disput, Zagreb 2010., 306 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Mirjana KASAPOVIĆ, *Politički sustav i politika Izraela*, Politička kultura, Zagreb 2010., 328 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

„Riječ na promociji godišnjaka Titius br. 2/2009“, *Godišnjak Titius*, 3/2010., br. 3, 251–252.

2011.

Lazo STARČEVIĆ, *Protiv zaborava. Bilješke iz 1984.*, Izvori, Zagreb 2011., 127 str.

„Ulomci iz recenzije prof. dr. sc. Drage Roksandića“ (prednja klapna)

„Istarska toponomastika u povijesnom kontekstu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 43/2011., 498–499.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2012.

Hrvoje PETRIĆ, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Meridijani – Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Samobor – Zagreb 2012., 436 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

„Koliko je bila doista ‘nova’ Nova Evropa?“ (*Nova Evropa 1920–1941*)“, *Književna istorija*, XLIV/2012., br. 146, 225–241.

/Nova Evropa 1920–1941. Zbornik radova (ur. Marko Nedić; Vesna Matović), Institut za književnost i umetnost, Beograd 2010., 702 str./

2013.

„Croatie, la voici. 22. festival Est-Ouest, Die (departman Drôme), 19.-30. rujna 2012., posvećen Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 45/2013., 274–278.

Kamik na kunfinu: granične oznake u istarskim šumama / Pietre sui confini: i cippi terminali nei boschi istriani, Monografije i katalozi 22, Arheološki muzej Istre, Pula 2013., 287 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2014.

Sanja LAZANIN, *Slika Drugoga i pismo o sebi. Grof Josip Rabatta (1661. – 1731.) o Hrvatskoj i sebi*, Srednja Europa, Zagreb 2014., 275 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Kristina MILKOVIĆ ŠARIĆ, *Josip Jelačić u Prvoj banskoj pukovnici (1841. – 1848.). Prilozi za povijest političke ideologije Josipa Jelačića*, Plejada, Zagreb 2014., 197 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2015.

Jacques LE GOFF, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?* (prevela s francuskoga Gordana V. Popović; stručna redakcija Hrvoje Gračanin), TIM press, Zagreb 2015., 122 str.

Nenad Ivić; Drago ROKSANDIĆ (recenzenti)

Perica DOMIJAN, „Dubrovački Židovi u sudskim procesima 18. stoljeća“, *Zbornik Sveučilišta u Dubrovniku*, 2/2015., 23–54.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

2016.

Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Gomirje: Povijest, identitet i fenomeni prožimanja*, LAG Gorski Kotar – Naklada Kvarner, Gomirje – Rijeka 2016., 272 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Alfred J. RIEBER, *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of First World War*, Cambridge University Press, New York 2014., 648 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Euroasiatic empires and global history. Roksandić legge Rieber“, *Storica. Rivista quadrimestrale*, 21/2015, br. 61–62, 219–230. Engleski.

2018.

Lazo STARČEVIĆ, *Protiv zaborava. Dnevničke bilješke 1984. – 1990.*, Izvori, Zagreb 2018., 398 str.

Drago ROKSANDIĆ (recenzent; ulomak na stražnjim koricama)

E. IZDANJA IZVORA**1983.**

„Tri izvora iz francuskih arhiva s početka XIX stoljeća“, *Mešovita građa (Miscellanea)*, 11/1983., 135–158.

„Engelshofenov Regulament iz 1747. godine (Prilog za povijest Slavonske krajine u XVIII stoljeću“, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 20/1983., br. 1, 235–253.

/„Regulament“ transkribirala Tatjana Subotin./

„Jedan krajiški popis iz Vojne Hrvatske (La Croatie militaire)“, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 20/1983., br. 1, 255–262.

1985.

„Milan Radeka. Nekoliko priloga o Savi Mrkalju“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 31/1985., 65–78.

1987.

„Utješenovićev spis ‘O patrijarhalnom životu naroda jugoslavjanskog’“, *Historijski zbornik*, 40/1987., br. 1, 239–245.

„‘Temeljite uprave za Karlovacsku, Varasdinsku, Banovsku, Slavonsku, i Banatsku Vojne Granice’ iz 1807. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 20/1987., 195–213.

1988.

„Vjernici i sveštenstvo Plašćanske eparhije u 1810. godini“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, 1/1988., 119–136.

1989.

Drago Roksandić; Josip Bratulić, „Telegraf službenički Šime Starčevića iz 1811. godine, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1989.

„Iliričko“ izdanje lista *Le télégraphe officiel*, službenog glasila Ilirskih pokrajina. Tiskano u povodu izložbe „Hrvatske zemlje i francuska revolucija“. U prilogu je i tekst Josipa Bratulića „Jezik i grafija Šime Starčevića u ‘Telegrafu službeničkom‘“.

1991.

„Kartografski izvori za povijest Slavonije od 16. do 18. stoljeća“, u: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova*, Osijek 1991., 196–216, 388–390.

1995.

„Neobjavljeno pismo Gojka Nikoliša. Iz logora u Francuskoj ‘Seljačkom kolu’ u Sjeničaju iz 1939. godine“, *Prosvjeta. Narodni srpski kalendar za godinu 1995.* (ur. Drago Kekanović; Čedomir Višnjić), SKD Prosvjeta, Zagreb 1995., 139–147.

„Plaščani u revoluciji 1848. godine“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 2/1995., br. 13/14, 14–18. (Nadnaslov: „Izvori za pravnu povijest Srba u Hrvatskoj (I.)“)

(„Zahtevanje naroda cete Plaščanske Ogulinske kraine“ (Plaški, 22. 5. 1848.) i „Narodu hervatskome i serbskome u trojednoj kraljevini Dalmacie, Hervatske i Slavonie ljubezni pozdrav. (...) Jelačić, Ban.“)

„Habsburgovci, merkantilistički interesi i Karlovačka mitropolija“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 2/1995., br. 15/16, 12–13. (Nadnaslov: „Izvori za pravnu povijest Srba u Hrvatskoj (II.)“)

(Povlastice Karla Šestog Riječkoj pravoslavnoj općini 1717. godine.)

1996.

„‘Dobro uredjeno opštество’. O temeljnim ljudskim pravima na Temišvarskom saboru 1790.“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 3/1996., br. 17/18, 20–23. (Nadnaslov: „Izvori za pravnu povijest Srba u Hrvatskoj (III.)“)

1997.

„Pravna svijest i pravna kultura Dositeja Obradovića: Gerhard Neweklowsky, ‘Dositej Obradović, *Leben und Abendteuer*, Erster Teil, Leipzig 1783. Konkordanzen. Wortlisten’, Wien 1985.“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 4/1997., br. 23/24, 28–29. (Nadnaslov: „Izvori za pravnu povijest Srba u Hrvatskoj (IV.)“)

1998.

Simo RAJIĆ; Drago ROKSANDIĆ, „Dokument 6: Amandmani na Nacrt Ustava Republike Hrvatske“, *Prosvjeta. Srpski narodni kalendar za godinu 1998.* (ur. Čedomir Višnjić), SKD Prosvjeta, Zagreb 1998., 139–142.

„Dokument 8: Društvo hrvatsko-srpskog prijateljstva“, *Prosvjeta. Srpski narodni kalendar za godinu 1998.* (ur. Čedomir Višnjić), SKD Prosvjeta, Zagreb 1998., 146–147.

„Dokument 12: Inicijativni odbor za osnivanje Srpskog narodnog sabora“, *Prosvjeta. Srpski narodni kalendar za godinu 1998.* (ur. Čedomir Višnjić), SKD Prosvjeta, Zagreb 1998., 162–163.

1999.

Drago ROKSANDIĆ; Čedomir VIŠNJIĆ (ur.); Zrinka BLAŽEVIĆ (prijepis izvora i prijevod s latinskog), *Statuta Valachorum. Prilozi za kritičko izdanje*, SKD Prosvjeta, Zagreb 1999., 72 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Statuta Valachorum. Radno izdanje 1999.“ (7–8)

Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma / Cartographic Sources for the History of the Triplex Confinium / Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium*, Hrvatski državni arhiv – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1999.

Drago Roksandić (recenzent); Drago Roksandić, „Uvod“ (13)

„Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.“, *Ljetopis SKD Prosvjeta*, 4/1999., 11–41.

Prijevod *Priručnika* s talijanskog Olga Diklić.

2000.

„Bogom izabrani narod ili vjerska trpeljivost i netrpeljivost hrvatskog i srpskog etnokonzesionalnog nacionalizma u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini u proljeće 1848. – I.“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 7/2000., br. 37/38, 16–24.

„Bogom izabrani narod ili vjerska trpeljivost i netrpeljivost hrvatskog i srpskog etnokonzesionalnog nacionalizma u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini u proljeće 1848. – II.“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 7/2000., br. 39/40, 16–24.

2001.

„Talijanska pisma Karla Horvata Milanu Grloviću (1904.-1908.)“, *Cris*, 3/2001., 15–29.

2002.

„Srbi u Hrvatskoj u hrvatskoj i srpskoj historiografiji: problemi usporedbe dvije interpretacijske tradicije“, *Dijalog povjesničara – istoričara* 5 (ur. Hans-Georg Fleck; Igor Graovac), Friedrich-Naumann-Stiftung, Zagreb 2002., 211–230.

„Evropske šanse Hrvatske i Srbije“, *Prosvjeta*, 9/2002., 8–9.

2003.

Karl KASER; Hannes GRANDITS; Siegfried GRUBER, *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, SKD Prosvjeta, Zagreb 2003., 420 str.

Drago ROKSANDIĆ; Čedomir VIŠNJIĆ (ur.)

Drago ROKSANDIĆ; Sanja LAZANIN, „Bilješka: Završno izvješće ovlaštenog povjerenstva iz 1713. i popis Smiljana i Brušana“ (376); Drago ROKSANDIĆ, „Ljudi i prostori Like i Krbave 1712. godine: ‘Conscriptio terrenorum et hominum beeder Graffschafften Lica vnd Corbavia’ (1712.)“ (393–419)

„Ognjeslav Utješenović i Baltazar Bogišić: Ljudi i pisma“, *Ljetopis Dvije hiljade treće*, 2003., 261–270.

Ognjeslav UTJEŠENOVIĆ; Baltazar BOGIŠIĆ (271–304)
Nenad LABUS (prijepis); Drago ROKSANDIĆ (redaktura)

2007.

„Adam Borojević (1825.-1900.), nepoznati spisatelj“ (Adam Borojević (1825 – 1900)“, *Ljetopis Dvije hiljade sedme*, 2007., 185–220.

Adam BOROJEVIĆ, „Spomenica mečenčanske parohije (/1842/1877. – 1894.)“ (188–220)
Drago ROKSANDIĆ (transkripcija)

2008.

„Narodne ‘želje’ i/ili ‘zahtijevanja’ u proljeće 1848. godine: od podanika k građanima“, u: *Hrvatski državni sabor 1848. Sv. 3*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2008., 21–38.

2010.

„Pisma Dragutinu Boraniću. Rade Bosnić – Dragutinu Boraniću“, *Ljetopis Dvije hiljade desete*, 15/2010., 178–190.

/Isprava o identitetu Baltazara Bogišića, „Kancelarija c.k. Kotarskog suda u Cavtatu, Cavtat, 18. studenoga 1899.“, Zbirka Baltazara Bogišića, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Cavtat/, u: *Bogišić i kultura sjećanja. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem u prigodi stote godišnjice smrti Balda Bogišića* (ur. Josip Kregar; Vlaho Bogišić; Dalibor Čepulo; Petar Miladin; Slaven Ravlić; Filip Hameršak), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2010. – 2011., prednja i zadnja klapna.

„Jean-Baptiste Feuvrier (1842–1926): cetinjski korespondent Baltazara Bogišića“, u: *Bogišić i kultura sjećanja. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem u prigodi stote godišnjice smrti Balda Bogišića* (ur. Josip Kregar; Vlaho Bogišić; Dalibor Čepulo; Petar Miladin; Slaven Ravlić; Filip Hameršak), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2010. – 2011., 254–299.

2011.

Đuro Zatezalo, Mihajlo barun Mikašinić od Zmijeskog polja, Eparhija gornjokarlovačka – Euroknjiga, Karlovac – Zagreb 2011.

Prilog I. „Baronats Diploma (Barunska diploma)“ (111–136); „Kolacioniranje prijepisa s izvornikom i stručna redaktura: prof. dr. Drago Roksandić i dr. Sanja Lazanin.“ (116); „Sažetak barunske diplome“ (137–140); „Sažetak sastavili: prof. dr. Drago Roksandić i Danijela Marjanić“ (140)

Branko Vujasinović; Čedomir Višnjić, Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina / Đuro Roksandić, Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina, SKD Prosvjeta, Zagreb 2011.

Drago ROKSANDIĆ, „Biografija Đure Roksandića“ (155–156)

2015.

„Boško Desnica – Vladanu Desnici. Izbor pisama iz Osobne ostavštine (1933. – 1938.) Vladana Desnice“, *Ljetopis Dvije hiljade petnaeste godine*, 2015., 370–401.

„Svjedok o vremenu nastanka gimnazije“, u: *Srpska pravoslavna opća gimnazija Kantakuzina Katarina Branković. Monografija u povodu 10. obljetnice* (gl. ur. Slobodan Lalić), SPOG Kantakuzina Katarina Branković, Zagreb 2015., 27–30.

2016.

Fazileta HAFIZOVIĆ, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine. BOA TTD 861* (Prijevod katastarskog deftera), SKD Prosvjeta – Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut, Zagreb – Sarajevo 2016., 534 str.

Drago ROKSANDIĆ; Čedomir VIŠNJIĆ (ur.)

Drago ROKSANDIĆ, „Defter 1701/1702., svjedočanstvo o ljudskoj i materijalnoj cijeni rata na tro-medi“ (493–496)

Artefakti: Izvori za historiju Srba u Hrvatskoj**1994.**

„Knjiga vjenčanih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1782-1860.“, *Artefakti*, 1/1994., br. 1, 64 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „Čemu Artefakti?“ (7–9); „Sažetak / Summary / Riassunto / Zusammenfassung“ (57–64)

1996.

„Knjiga krštenih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1781-1869.“, *Artefakti*, 3/1996., br. 2, 106 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „Djeca i roditelji. Povodom objavljivanja knjige krštenih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1781. – 1860.“ (7–11); „Sažetak / Summary / Riassunto / Zusammenfassung“ (101–104)

2000.

„Knjiga umrlih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1782. – 1860.“, *Artefakti*, 4–5/2000., br. 3, 122 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „Povodom štampanja knjige umrlih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1782. – 1860.“ (7–10); „Sažetak / Summary / Riassunto / Zusammenfassung“ (114–121)

2001.

„Gradnja hrama Sv. oca Nikolaja u Rijeci 1776. – 1794. Zbirka građe“, *Artefakti*, 4–5/2001., 220 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „O gradnji crkve Sv. Nikole u Rijeci i povijesti moderne Rijeke“ (7–8); „Sažetak / Summary“ (216–217)

2004.

„Gradnja hrama Sv. oca Nikolaja u Rijeci 1717.–1746. Zbirka građe“, *Artefakti*, 6–7/2004., 192 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ, „Recenzija *Artefakti* 6–7“ (187–188)

2008.

„Inventar hrama Sv. Nikole u Rijeci“, *Artefakti*, 6–7/2008., 170 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ, „Riječka pravoslavna crkva i njezini darodavci“ (7–8)

2009.

„Knjiga vjenčanih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1865.–1907.“, *Artefakti*, 10/2009., 128 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ, „Recenzija“ (125–126)

2010.

„Knjiga vjenčanih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1865.–1907.“, *Artefakti*, 11/2010., 102 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „Riječki putevi vjerske trpeljivosti“ (7–11)

2012.

„Matice krštenih parohije Svetog oca Nikolaja u Rijeci, 1862.–1907.“ *Artefakti*, 12–13/2012., 176 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „Riječ na kraju“ (173–175)

2016.

„Matice umrlih parohije Sv. oca Nikolaja u Rijeci, 1880. – 1907.“, *Artefakti*, 14–15/2016., 188 str.

Drago ROKSANDIĆ (član Uredništva)

Drago ROKSANDIĆ (recenzent)

Drago ROKSANDIĆ, „Predgovor“ (7–8); „Recenzija“ (185–186)

Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno**2009.**

„Lujó Matutinović, soldato e scrittore“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 39/2009., 269–328.

„No. 12. Memoires Historiques Politiques et Militaires sur la Dalmatie, L'Istrie et l'Albanie, eu égard aux Possesseurs actuels. Par Monsieur Matutinovich, Major au service de Sa Majesté l'Empereur des Francais & Rois d'Italie. (...) Venise 18. may 1806.“ (296–325)

2010.

„Lujó Matutinović, soldato e scrittore (parte II)“, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 40/2010., 765–804.

„No. 12. Memoires Historiques Politiques et Militaires sur la Dalmatie, L'Istrie et l'Albanie, eu égard aux Possesseurs actuels. Par Monsieur Matutinovich, Major au service de Sa Majesté l'Empereur des Francais & Rois d'Italie. (...) Venise 18. may 1806.“ (768–802)

Izložbe i katalogi – urednik, recenzent, suradnik**1989.**

Hrvatske zemlje i Francuska revolucija / Les pays croates et la révolution française /katalog izložbe/, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1989., 166 str.

Drago ROKSANDIĆ, „Hrvatske zemlje, francuska revolucija i napoleonski ratovi / Les pays croates, la révolution française et les guerres de Napoléon“ (13–30)

1995.

Rat u predsooblju Europe. Katalog izložbe stranih knjiga, Europski pokret Hrvatska – Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb 1995., 40 str. Suradnik na projektu.

1999.

Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma. Cartographic Sources for the History of the Triplex Confinium. Kartographische Quellen zur Geschihcte des Triplex Confinium, Hrvatski državni arhiv – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1999., 13, 49, 87–88. Suradnik na katalogu.

2003.

„Kula Jankovića. Inicijativa obnove i oživljavanja Kule Stojana Jankovića i sela Islam Grčki“, *Prosvjeta*, 10 (35)/2003., br. 55 (665), 29–31.

Izložba „Njemačka – Francuska: pomirba za Europu“, 17. svibnja 2003., Zagreb – Osijek – Vukovar – Knin – Zadar – Split, Veleposlanstvo SR Njemačke – Veleposlanstvo Francuske. Član Znanstvenog organizacijskog odbora.

2007.

Izložba „Dalmatinska zagora nepoznata zemlja“, 4. rujna – 21. listopada 2007., Galerija Klovićevi dvori. Koautor sekcije izložbe.

2013.

„Vladan Desnica i ‘Desničini susreti’“, Gradska knjižnica Zadar, 18. – 23. rujna 2013.
Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (koautori)

2014.

„Vladan Desnica i ‘Desničini susreti’“, Sveučilišna knjižnica u Splitu, 20. rujna – 6. listopada 2014.
Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (koautori)

2015.

„Vladan Desnica i ‘Desničini susreti’“, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Šibenik, 28. veljače – 11. ožujka 2015.
Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (koautori)

„Vladan Desnica i ‘Desničini susreti’“, Knjižnica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 14. – 28. rujna 2015.
Drago ROKSANDIĆ; Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (koautori)

F. LEKSIKOGRAFSKE NATUKNICE

Krležijana, Vol. 1–3, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1993. – 1999. Član Uređivačkog odbora.

1993.

Krležijana, Vol. 1 / A–LJ, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1993., 584 str.
Enciklopedijski članci:
„Borojević, Svetozar“
„Bregalnička bitka“
„Cvijić, Jovan“
„Historija“
„Jugoslavenko pitanje u prvom svjetskom ratu 1914-1918.“
„Karadžić, Vuk Stefanović“
„Khuen-Hedervary, Karoly“
„Klaić, Vjekoslav“
„Kvaternik, Eugen“

1999.

Krležijana, Vol. 2 / M–Ž, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999., 591 str.
Enciklopedijski članci:
„Marković, Svetozar“
„Mitrinović, Dimitrije“

„Napoleon I“
 „Narodnjaci“
 „Novaković, Stojan“
 „Obrenovići“
 „Orbini, Mavro“
 „O stopedesetoj godišnjici ustanka“
 „Petrović Njegoš, Petar II“
 „Piccolomini, Alessando“
 „Pribičević, Milan“
 „Pribičević, Svetozar“
 „Radikali“
 „Rakovac, Dragutin“
 „Stjepan Radić u Beogradu“
 „Stojadinović, Milan“
 „Šišić, Ferdo“
 „Tucović, Dimitrije“
 „Za Vukovu stopedesetgodišnjicu“
 „Vojna krajina“

1997.

Z. MARKIĆ; D. ROKSANDIĆ, „Nevladine organizacije. Helsinki Watch“, u: *Atlas Europe*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1997., 222.

2008.

Leksikon Marin Držić (ur. Milovan Tatarin; Slobodan Prosperov Novak; Mirjana Mataija; Leo Rafolt), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2008., 940 str.

Natuknice:

„Akademije“
 „Archivio dello Stato u Firenci“
 „Aretino, Pietro“
 „Augsburg“
 „Austrija“
 „Budmani, Pero“
 „Carigrad“
 „Castiglione, Baldassare“
 „Disidencija“
 „Filip II.“
 „Habsburgovci“
 „Hij (otok)“
 „Jireček, Konstantin“
 „Karlo V.“
 „Sokolović, Mehmed-paša“
 „Osmansko Carstvo“
 „Sveučilište u talijanskoj renesansi“
 „Vojnik (plaćenik)“
 „Vojvoda“
 „Zapolja, Ivan“
 „Znanost, renesansna“

2016.

„Triplex Confinium“, u: *Das Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, 2. erweiterte Auflage (ur. Conrad Clewing; Holm Sundhaussen), Böhlau Verlag, Wien 2016.

G. NEKROLOZI**1997.**

„In memoriam: Péter Hanák (1921.-1997.)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 30/1997., 355–356.

„In memoriam: Fedor Moaçanin (Zagreb, 22. kolovoza 1918. – Zagreb, 9. travnja 1997.)“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 4/1997., br. 25, 32–34.

2012.

„O Mirjani Gross post mortem“, *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša / Economic- and Ecohistory. Journal for Economic History and Environmental History*, 8/2012., br. 8, 154–159

„Mirjana Gross (1922-2012)“, *Historijski zbornik*, XLV/2012., br. 1, 285–287.

2013.

„Riječ na komemoraciji profesoru Renéu Lovrenčiću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 45/2013., 223–226.

2016.

„Ulomci iz sjećanja na profesora Renea Lovrenčića“, u: *Spomenica Renea Lovrenčića* (ur. Damir Agičić; Drago Roksandić; Tvrtko Jakovina), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF press, Zagreb 2016., 51–62.

2018.

„Sjećanje na prof. dr. Đorđa Stankovića (Sloboština, 21. 1. 1944. – Beograd, 9. 8. 2018.)“, *Prosvjeta. Novine za kulturu*, 142/2018., 56–57.

H. PRIJEVODI**1990.**

Pierre VILAR, *Zlato i novac u povijesti 1450-1920*, Biblioteka Sazvežđa 99, Nolit, Beograd 1990., 451 str. Preveli s francuskog Ivo Goldstein i Drago Roksandić.

1995.

Péter HANÁK (ur.), *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb 1995., 308 str. Preveli s engleskog Drago Roksandić i Veljka Čolić-Peisker.

KAZALO IMENA

(izradila Samanta Paronić)

A

- A., Jaka 452
Abdülhamid II. 379
Abel 391
Ableitinger, Alfred 632
Abulafia, David 481, 497, 508, 509, 516, 518, 524
Ackermann, Zeno 421
Acton (Dalberg-Acton, John Emerich Edward) 651
Adachi, Gen 688
Adam, Paul 523
Adamček, Josip 20, 49, 50, 51, 54, 55, 59, 579, 815, 1108, 1122, 1139
Adamović, Julije 611
Adler, Friedrich 800
Adler, Victor 800
Adorno, Theodor Wiesegrund 924, 955
Adum, Stevan 762
Ady, Lajos 326
Adžić, Stjepan 239, 240
Adžija, Božidar 38, 848, 1000, 1068
Adžija, Nikola 38
Agamben, Giorgio 678
Agati, Maria Luisa 1046
Agičić, Damir 12, 14, 61, 91, 311, 526, 663, 798, 1103, 1106, 1108, 1112, 1117, 1120, 1122, 1123, 1130, 1154
Agnexina (*relicta Nicolai Sridura de Polla*) 551
Agustín, Antonio 651
Ahrweiler, Hélène 505, 1117
Aikawa, Katsuroku 707
Ajlec, Kornelija 1113
Akmaz, Münteha Gül 380
Akrap, Anđelko 146
Alačević, Milan 765
Alai, Cyrus 368
Alatri, Paolo 445
Albert, Antonija 62
Albertus (*incola Parentinus*)
Albinoni, Giovanni K. 426
Alciati, Giovanni Andrea 649
Aleksandar (Alexander) Veliki 198, 380, 382
Aleksander, Sandor 1000
Aleksov, Bojan 423, 434
Alexander, Harold 1015
Algazi, Gadi 506, 507
Alighieri, Dante 485
Allolio-Näcke, Lars 1054
Altenberg, Peter 618
Ambrosio, Vittorio 110
Ambrušec, Ana Marija 1045
Amin, Samir 1033
Amin Dada, Idi 320
Amruš, Milan 608
Ana (Anna) (sestra Ludovika II.; supruža Ferdinandanda I. Habsburškog) 200
Ančić, Mladen 1122
Anderson, Benedict R. O'G. 123, 757
Anderson, Perry 1030, 1037
Andrassy, Juraj 1000
Andreis, Francesco de 463
Andreozzi, Daniele 470, 475
Andres, Ivan 775
Andrić, Ivo 33, 762, 923, 932, 1000
Andrić, Marta 366, 368, 373, 374, 375, 377
Andrić, Nikola 613
Andrić, Stanko 128, 260
Andrić, Tonija 532
Andrija (sin pok. Blaža de *Cherbaua*) 559
Andriolo (sin pok. ser Kristofora de *Lima*) 553
Anđelković (obitelj) 396
Angela 722, 723
Anđelinović, Berislav 764, 765, 767
Anđelinović, Budislav Grga 762, 765, 999
Anđelinović, Danko 765
Anhalt-Zerbst, Katarina von (Katarina/Jekaterina Velika) 302
Anić, Ante 762
Anić, Tomislav 620
Anievas, Alexander 1021, 1037
Anjou, Ladislav Napuljski 456
Anogrčić (obitelj) 396
Anonimni Ravenjanin 657
Anquetil-Duperron, Abraham Hyacinthe 648
Anselmi, Sergio 427, 482, 483

- Anthonius (*Nicolai Titii de Monte Sancto*) 551
 Antić, Ljubomir 761
 Antigona 358
 Antolković, Viktorija 19
 Antolović, Mihael 1132
 Antoljak, Stjepan 656, 1043
 Antongini, Tom 445
 Antonić, Branka 542
 Antun (sin ser *Vida de Paulo*) 547
 Anušić, Nikola 36
 Anuširvan Pravedni 382
 Anžvinac, Ludovik 350
 Aoki, Shigeru 702, 704
 Apih, Elio 470, 472, 475, 476
 Apollonio, Almerigo 494
 Apolodor (*Appollodorus*) 198
 Apponyi, Albert 326
 Arambašin, Vicko 762
 Aranitzky, Slavko 608
 Arbel, Benjamin 426, 430, 432
 Arčabić, Goran 15, 64
 Ardalić, Vladimir 37, 1065, 1109
 Arenberg, Leopold Philip, vojvoda od 285
 Arendt, Hannah 956, 959
 Aretin, Karl Otmar Freyherr von 288
 Aretino, Pietro 1153
 Arias, Santa 1050
 Ariès, Philippe 1118
 Aristidou, Ekaterina 524
 Arita, Isao 302, 303
 Ameda, Sadayuki 702
 Arnautović, Mladen 32, 1097
 Arnold, Thomas W. 354, 358
 Aron, Raymond 1065
 Arpadović, Andrija II. 340, 341, 344
 Arpadović, Bela I. 156, 200
 Arpadović, Bela IV. 628
 Arpadović, Emmerich (Prince) 326, 326
 Arpadović, Gertruda 341, 342, 344
 Arpadović, Ladislav (*Ladislav*) 156, 200
 Arpadović, St. Stephen 325
 Arcindis, Gargan de 672
 Artić, Miroslav 1096
 Artizanibus, Henrik de 538, 540
 Artuković, Andrija 61, 805
 Artuković, Mato 136, 1000, 1125
 Arveler, Elene 358
 Asakura, Fumio 695, 701, 705, 710, 712
 Asan Aga 115
 Asquith, Herbert Henry 1009, 1019, 1020
 Assmann, Aleida (Asman, Alaida) 981
 Astengo, Corradino 427
 Atila (Attila) 326
 Atlagić, David 19
 Atlagić, Marko P. (Атлагић, Марко П.) 1042
 Atlee, Clement Richard 1009
 Atlibegović 381
 Avakumović, Ivan 764
 Avakumović, Stefan 299
 Avgustinović, Mihajlo 393
 Avramovski, Živko 998
 Axboe Nielsen, Christian 756
 Aymard, Maurice 431, 505, 513, 515, 516,
 523, 524
 Azéma, Jean Pierre 1088
 Ábrányi, Kornél mladi 138

B

- Baader, Andreas 841
 Baal, Anne Hilde van 107
 Babić, Branko 889
 Babić, Darko 15
 Babić, Goran 854, 856, 858, 862
 Babić, Ivo 527, 530, 657
 Babić, Stjepan 938
 Babinger, Franz 353, 354, 355, 356, 358,
 359, 360, 361, 362
 Babonići (knezovi) 1044
 Babudri, Francesco 538, 539, 540, 543, 562
 Bach, Alexander von 402
 Bacher, Gerd 1101
 Bachmann-Medick, Doris 1053
 Bacon, Anthony 414
 Bacon, Francis 414
 Bacon, Nicholas 652
 Baća (obitelj) 577
 Badoer, Girolamo 542
 Badovinac, Tomislav 979, 1108
 Badurina, Anđelko 539, 575, 678
 Badurina, Lada 938
 Badurina, Natka 425
 Badurina Stipčević, Vesna 1046
 Baglivi, Giorgio (Gjuro) 1075
 Baguet, Jelten 285
 Bahr, Egon 835
 Bahtijarević, Štefica 1101
 Baić, Dušan 868

- Baier, Stephan 323
Bailyn, Bernard 481
Bajazid II. (Bayazid II) (sultan) 76, 77, 370
Bajčeta, Vladan 931, 1134
Bak, János M. 82, 430
Bakalović, Dorotea 313
Bakarić, Vladimir 49, 733, 807, 808, 810, 813, 815, 816, 819, 820, 821, 823, 850, 861, 1099
Baker, Keith M. 953
Bakić, Petar 242
Bakker, Catharina Th. 1077
Bakmaz, Ivan 656
Bakotić, Lujo 1001
Bakšić (obitelj) 904
Bakšić, Lucija 15
Bakšić, Mirsad 362
Balantić, Polona 841, 842
Balassa, Imre 326
Balaško, Jasna 1099
Balbo, Cesare 740
Balbo, Todaro (nadbiskup) 463
Baldazin (sin Antonija *de Mochorio*) 561
Balder, Ljubica 888
Balić, Juraj 261
Balkovec, Bojan 1113
Ballard, James 451
Baltić, Milutin 808, 824, 861
Banac, Ivo 104, 312, 761, 771, 812, 813, 1045, 1122
Banovac, Boris 1064
Banović, Snježana 923, 931
Banti, Alberto Mario 737, 739, 740
Banjac, Dragutin 608
Banjanac, Boro 899
Banjanac, Miroslav 899
Banjeglav, Mirko 849
Barac, Antun 932
Barač, Josip 762
Barač, Stanislava 15, 923, 932
Barada, Miho 655, 1042, 1048
Barak, Ehud 842
Baramova, Maria 287, 294
Baras, Frano 20, 1117
Barbadigo, Vittor 458
Barbarić, Damir 344
Barbarossa, Hajrudin 370
Barbaroša, Neven 34
Barbić, Anđelko 1116
Barbić, Sava 762
Barber, Peter 369, 373
Barberini, Antonio (kardinal) 581
Barbero, Alessandro 481
Barbiano e Belgiojoso, Ludovico Luigi Carlo Maria 283, 287
Barciela Lopez, Carlos 483
Barčić 404
Barić (Baric), Daniel 441, 1109, 1122
Barišić, Rudolf 585
Barkan, Ömer Lütfi 359
Barmeyer, Christoph 928
Bartoli, Matteo Giulio 456
Bartolich-Gelletich, Antonia 408
Bartolomej (*Bartholomeus de Como*) 554
Bartov, Omer 99
Bartulica, Milostislav 761, 762
Bartulin, Nevenko 869
Bartulović, Niko 762, 766, 767, 768
Barzman, Karen-edis 426
Basić, Ivan 68, 655, 658, 675, 756, 1111, 1130
Basilio, Francesco 472
Basler, M. 614, 615
Bassett, Richard 260
Basso, Sara 472
Bastajić, Milan 762
Bastianini, Giuseppe 107
Bastow, Steve 759
Bataković, Dušan 46, 139, 142, 144
Bateira, Carlos 368
Batina, Goran 1065
Batinović, Nedeljka, 1120, 1127
Batović, Šime 657
Batthyány (obitelj) 382
Battles, Matthew 650, 651
Batty, Peter 1012, 1015
Batušić, Slavko 621, 629
Baudelaire, Charles 618
Bauer, Antun 612
Baut, Jacques 285
Baycroft, Timothy 115
Bazala, Albert 1000
Baždar, Bosiljka 914
Baždar, Branko 880, 882
Baždar, Milan 914
Baždar, Miroslav 915
Baždar, Vera 911, 914
Bánhegyi, Jób 326

- Bánk (ban) (Bancban(us); Benko Bot) 331, 340, 341, 342, 343, 344, 345
- Beach, Rick 756
- Beales, Derek 298
- Beatrice, Ruth 1007
- Bebić, Ivan 762
- Bebler, Aleš 122, 123
- Beck, Boris 622, 628, 629
- Beck, Ludwig August Theodor (general) 392
- Beckett, Samuel 618
- Beckmann, Nicolai 164, 205
- Beer, Adolf 292
- Beethoven, Ludwig van 639, 698, 699
- Begović, Božidar Ž. 726, 727
- Begović, Mehmed 685
- Begtašević, Kemal 729, 730
- Bejaković, Predrag 527, 530
- Bekić, Borivoje (Boro) 889, 899, 908, 913
- Bekić, Darko 808, 812, 814, 815, 1101
- Belamarić, Joško 23, 1107
- Belčević, Emil 903
- Belegno, Alvise 437
- Belegno, Filippo 437
- Belegno, Giusto Antonio 437, 439
- Belegno, Marco 437
- Belegno, Paolo 437
- Belegno, Paolo (drugi) 437
- Belegno, Paolo Antonio 437
- Belgrado, Mosè 723, 724
- Belgrado, Sara 724
- Bellarmino, Roberto (kardinal) 583
- Bellay, Joachim Du 1084
- Bellini, Vincenzo 739
- Belloni, Luigi 298
- Belović, Josip 758
- Ben-Horin, Eliashiv 842
- Benaković, Josip 613
- Bencetić, Lidija 620
- Benčić-Rimay, Tea 1107
- Bender, Blasius Columban von 287, 293
- Bender, Thomas 618
- Benedikt XV. (papa) 581
- Beneš, Edvard 963, 964, 965, 967, 970, 971, 972, 973, 974
- Benešić, Julije 626
- Benić 406
- Benić, Luka 402
- Benigno, Francesco 505
- Benincasa, Grazioso 369-370
- Benjamin, Walter 618
- Benn, Gottfried 924
- Bentley, Jerry H. 118, 119, 120, 121, 480
- Benvenuti, Angelo de 459
- Benvin, Anton 656
- Benyovsky Latin, Irena 552
- Berber, Luka 762
- Berend, Iván 61, 1126
- Berényi de Karancs, Sigismund 236
- Berger, Stefan 757, 1036
- Bergeron, Louis 20
- Berić, Berislav (Берич, Б.) 307
- Berić, Dušan 463
- Berić Jovin, Branko 778
- Bernadotte (general) 322
- Bernard, Claude 1075
- Bernardin (iz Vrsara; sin pok. ser Lovre) (Bernardinus de Vrsario) 551, 555
- Bernh, Carl 1032
- Bernstein, Eduard 799
- Beroš, Josip 762
- Berr, Henri 515
- Bertoša, Miroslav 15, 20, 60, 55, 375, 435, 499, 500, 506, 509, 510, 511, 527, 530, 531, 1075, 1079, 1095, 1104, 1117, 1119, 1139
- Bertoša, Slaven 435, 436, 438, 526, 530
- Berus, Anka 808
- Bervaldi, Josip 656
- Beslemović, Sava 762
- Bestal, Julijo 609
- Bešker, Inoslav 451, 1098
- Bešlić, Borislav 888
- Bešlić, Nikola 775
- Bešlin, Milivoj 755, 756, 1110
- Bettelheim, Peter 1102
- Beus-Richemberg, Goran 804
- Bevan, Aneurin 1009
- Bezbradica, Vaso 762
- Bežan, Ante 1101
- Bhabha, Homi 338, 1051
- Biber, Dušan 1015
- Biber Tehek, Antun 808
- Bibó, István 61, 1126
- Bićanić, Ivo 1022
- Bićanić, Rudolf 1021, 1022, 1023, 1024, 1025, 1026, 1027, 1028, 1029, 1032, 1033, 1034, 1035, 1036, 1061, 1062, 1063, 1064, 1065, 1070

- Bieber, Florian 15, 425, 1113, 1124
Biernat, Czesław 430
Biga, Petar 306
Bijedić, Džemal 807
Bijelić, Borislav 1099
Bijutsusha, Chuo 692
Bilandžić, Dušan 772, 101, 779, 790, 803,
804, 812, 813, 814, 815, 824, 1116
Bilić, Anica 239, 240
Bilić, Ivo 34
Bilić, Jure 807, 808, 824, 848, 849
Biliškov, Lavrentije 762
Binder-Kriegelstein, Bruno 639
Bing, Albert 15, 621, 622
Biserko, Sonja 15
Bismarck, Otto von 740, 742, 747, 799
Bissanti, Anna 720
Bistami, Ali al- (Musanifek) 361, 362
Biščević, Hido 32
Bival Šubarić, Oskar 609
Bjegović, Vaso 762
Bjelajac, Mile 46, 55, 1095, 1108, 1116, 1117
Bjelajac-Ćeva, Stevo 899
Bjelanović, Živko 38, 39, 1105, 1142
Bjelić, Dušan I. 1051
Bjelić, Uroš 767
Bjeloš, Andrea 1126
Blachstein, Peter 829
Black, Jeremy 291
Blagajski (knezovi) 1045
Blagojević, Anita 685
Blagojević, Dušan 118
Blamires, Cyprian P. 759
Blanc, André 23, 521, 1059, 1060, 1061,
1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1067,
1068, 1070, 1071, 1106, 1129
Blaskó, Mária 326
Blažević, Jakov 807, 808
Blažević, Robert 1064
Blažević, Zrinka 22, 23, 237, 261, 367, 387,
426, 466, 580, 1049, 1050, 1051, 1118,
1121, 1128, 1129, 1134, 1147
Blažinić-Rastić, Ivan 612
Blažović, Anđelko 122
Bloch, Marc 22, 26, 501, 514, 515, 527, 954,
1073, 1074, 1076, 1079, 1121, 1128
Blockmans, Wim 560
Blok, Gemma 1077
Blotius, Hugo 649
Blücher, Gebhard Leberecht von 741
Boban, Branka 1115
Boban, Ljubo 49, 55, 58, 60, 772, 775,
777, 778, 780, 804, 1064, 1095, 1101,
1124, 1125
Boban, Stipan 762
Bobinac, Marijan 248, 331, 338, 343, 1113
Boccaccio, Giovanni 649
Bodin, Jean 959
Bogdan, Martin (biskup) 581
Bogdan, Vlado 906
Bogdan harambaša (*Bogdan Harambassa*)
160, 203
Bogdanović, Bogdan 41
Bogdanović, Marija 1068
Bogedain, Clemens 679
Bogišić, Baltazar (Baldo; Valtasar) 276, 677,
678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685,
1063, 1102, 1106, 1123, 1148
Bogišić, Vlaho 678, 1112, 1148
Bogišić-Pohl, Marija 678
Boglić-Božić (obitelj) 432
Bogliolo, Giovanni Battista 719
Bogojević-Gluščević, Nevenka 685
Bogović, Mile 459, 460, 462, 463, 656, 1138
Bogunović, Dušan 787
Bogunović, Siniša 899, 901
Bogutovac, Dubravka 942, 1114
Bohniček, Stjepan 610, 612
Bojanić, Dušanka 89
Bojanić, Petar 1109
Bojčeta, Kosta 399
Bojić, Milutin 680
Bojničić-Kninski, Ivan 313, 1043
Bokassa, Jean-Bédél 320
Bolizza (obitelj) 427
Boljkovac, Josip 54, 908
Bolts (Bolz), William (Wilhelm) 283, 287,
288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295
Bonaparte, Napoleon I. (Napoléon) 743, 744,
747, 1100, 1101, 1120, 1151, 1153
Bonaparte, Napoleon III. 740, 744
Bondžić, Dragomir 15
Boneta, Željko 1064
Bonfini, Antonio 84, 85
Bonnichon, Philippe 442
Bono, Salvatore 481
Boppe, Paul 1120
Boranić, Dragutin 1148

- Boras (obitelj) 456
 Boret, Victor 1066
 Borges, Jorge Luis 649
 Borgia (obitelj) 78
 Borković, Martin (biskup) 579
 Borne, Dominique 1123
 Bornemissa, Gjuro 801
 Bornemissa, Vladimir 798, 801
 Borojević, Adam 1148
 Borojević od Bojne, Svetozar 26, 797, 1096, 1124, 1152
 Borosy, András 82
 Borromeo, Federico 649
 Bosanac, Stjepan 607
 Bosco, Giacomo 405
 Bosetti, Gilbert 480
 Bosilj, Vera 1099
 Bosnić, Rade 1108, 1148
 Bošković, Ivan 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767
 Bošković, Ruđer 366, 518, 1074
 Bošković, Svetozar 727
 Bošković-Stulli, Maja 511, 530
 Bošnjak, Janko Dimo 393
 Bošnjak, Karlo 613
 Bošnjak, Oton 609, 611
 Bošnjak, Zoran 29
 Bošnjak Botica, Tomislava 1046
 Bot, Jelina 344
 Botev, Nikolai 275
 Botica, Ivan 1045, 1046
 Bouchard, Gérard 506
 Bougarel, Xavier 1113
 Boulaire, Cécile 447
 Bourbon (obitelj) 322
 Bourbon, Juan Carlos 320
 Bourbon, Luj III. (Louis) 431, 457
 Bourbon, Luj XIV. (Louis; Ludwig) 143, 213, 284, 302, 741, 743, 747
 Bourbon, Luj XV. (Louis) 291, 302
 Bourbon, Luj XVI. (Louis) 291
 Bourbon, Luj XVIII. (Louis) 744
 Bourbon, Luj Filip (Louis Philippe) 74
 Bourdelle, Antoine 689
 Bourdieu, Pierre 1050
 Boyer, Christoph 1057
 Božanić, Josip 37
 Božanić, Joško 36
 Božanić, Snežana (Божанић, Снежана) 299
 Božena 733
 Božić, Ivan 524
 Božić, Janko 899
 Božić, Milan (protá) 793
 Božić, Mirko 862
 Božić, Žarko 858
 Božić Bogović, Dubravka 235, 237, 239, 240, 242
 Böckenförde, Ernst-Wolfgang 681
 Böhm, Helmut 638
 Böhm, Karl 638
 Bracanović, Joško 430
 Braccesi, Lorenzo 483
 Bracewell, Catherine Wendy 15, 105, 444, 580, 1127
 Bradburn, Douglas 757
 Brahe, Tycho 651
 Brajović, Tihomir 923, 932
 Brambilla, Giovanni Alessandro 298
 Branca, Vittore 483
 Brandl, Naida-Michal 487, 488
 Brandt, Harm-Hinrich 1029, 1031
 Brandt, Miroslav 524, 527, 531
 Brandt, Willy 742, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 840, 843
 Brandolica, Tomislav 11, 13, 69, 513, 847, 1079, 1096, 1108, 1113, 1132, 1134
 Branimir (knez) 674, 675
 Branković, Đurađ 128, 354
 Branković, Kantakuzina Katarina (Celjska, Katarina) 1149
 Branković, Lazar 354
 Branković, Stevan 782
 Brascuglia, Faustino 433
 Bratanić, Mateo 425, 490
 Bratić, Matija 386
 Bratož, Rajko 657
 Bratulić, Josip 15, 249, 527, 530, 656, 1046, 1146
 Braudel, Fernand (Brodell, Fernan) (Paul Achille) 20, 23, 26, 57, 59, 98, 479, 480, 481, 488, 497, 498, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 629, 719, 1073, 1075, 1076, 1077, 1078, 1079, 1117, 1118
 Braudel, Paule (rođ. Pradel) 516, 517

- Braunfels, Wolfgang 539
Brdarić, Branimir 944
Brdarić, Željko 898, 904, 915
Brebrić, Vladimir 901
Bregoli, Francesca 492
Bregovac Pisk, Marina 15
Breinig, Helmbrecht 1053, 1054
Breneselović, Luka 276, 679
Brenner, Robert 20, 1026, 1030, 1114
Breschi, Marco 471, 476
Brešić, Vinko 1000
Breully, John 757
Brey, Thomas 827
Brezinščak, Narcisa 1099
Brežnjev, Leonid 820, 836, 839, 840
Brgles, Branimir 565, 566, 568, 575, 1136
Briand, Aristide 1000, 1003
Bridenthal, Renate 480
Briggs, Asa 1128
Brkić, Atanasije 762
Brkić, Damir 882
Brkić, Dušan 808, 812
Brkić, Josip 261, 1126
Brkić, Nenad 1097
Brkić, Zvonko 807
Brkljačić, Maja 15, 1103, 1119, 1128
Brković, Ivana 367, 1050
Brek, Vesna 513
Brlić (obitelj) 1001
Brlić, Ignjat 314
Brlić, Ivan 1001, 1002, 1003
Brlić, Vatroslav 1002
Brlić-Mažuranić, Ivana 999, 1000, 1002, 1006
Brnardić, Ana 15
Brnardić, Nada 1126
Brnardić, Vladimir 636
Brocchieri, Vittorio Beonio 509
Brock, Michael G. 647, 648
Brodarac, Đuro 887, 890, 896, 901, 902, 903, 907, 908
Bronza, Boro 283, 287, 294
Brook-Shepherd, Gordon 323
Brothers, Cammy 508
Brown, Alec 120
Brown, David 759
Brown, Gordon 747
Brozović, Leander 387, 397, 399
Brozszat, Martin 105
Brstilo Rešetar, Matea 1045
Bruck, Alfred 609
Brus, Bogomir 609
Brusilov, Aleksej 622
Brusina, Đuro 609
Brüsztle, Josip 242
Bubanović, Fran 613
Bubanj, Viktor 809
Bublić, Dragan 762
Bucher, Eugen 683
Buczynski, Alexander 55, 146, 238, 239, 243, 254, 261, 262, 271, 580, 1141
Bučar, Franjo 626
Budak, Mile 811
Budak, Neven 525, 526, 655, 656, 657, 658, 663, 664, 665, 666, 667, 669, 674, 675, 676, 1016, 1104, 1122
Budeč, Goran 565
Budé, Guillaume 649
Budimir, Davorka 937
Budisavljević, Srđan 775
Budiša, Dražen 820
Budmani, Pero 1153
Bu fon, Milan 99
Bugajev, Boris Nikolajevič (Beli, Andrej) 618
Bugarski, Ranko 938, 939, 947, 948
Bui, Boris 12, 14, 67
Buković, Ivan 637
Bulajić, Veljko 984, 985
Bulat, Edo 762, 765, 767
Bulat, Gajo 767
Bulconis, Michalinus 556
Bulić, Frane 656
Bulić, Ivan 798
Bulović, Miško 393
Buljan, Božena 1099
Buljan, Ivica 824
Buljan, Marijan 763
Buonarroti, Michelangelo 687
Buondelmonte, Cristoforo 369
Burčul, Marinko 34
Burger, Hotimir 1116
Burgh, Thomas 646
Burguière, André 1073, 1118
Burić, Đuro 614, 615
Burić, Lada 15, 1118
Burić, Sanja 1118
Burke, Jill 581

Burke, Peter 60, 428, 503, 645, 649, 650,
653, 1054, 1055, 1073, 1125
Bury, Michael 581
Busbecq, Ogier Ghiselin de 651
Butković, Josip 608
Butler, Thomas 115
Buturac, Josip 586
Buvač, Drago 859
Buzjak, Karolina 1096
Byres, Terence J. 1021
Byron, George Gordon 485

C

Cabanès, Pierre 426, 480
Caillet, Jean-Pierre 657
Calic, Marie Janine 981
Callot, Jacques 1074
Cambí (Cambj), Nenad 15, 37, 38, 657, 1104
Camiller, Patrick
Camocio, Francesco 375, 377
Camus, Albert 498
Cankar, Ivan 337
Capet, Hugh 743
Capponi, Luigi (kardinal) 579, 581, 582
Caputo, Fulvio 468
Car, Milka 338
Car, Pero 808
Caraffa, Carlo 584
Carduner-Loosfelt, Muriel 1078
Carpentier, Jean 481, 1127
Carro, Johann de (Karo, Johan de)
Carter, Francis W. 432, 524
Casaubon, Isaac 651
Case, Holly 116
Cassas, Louis-François 427, 428
Cassels, Alan 101
Cassi, Gellio 482
Castellan, Georges 1100
Castiglione, Baldassare 1153
Castro, Diego de 477
Catherina (*concupina*) 576
Cattaruzza, Marina 472, 473, 474, 475,
476, 477
Cavalcanti Martini Teixeira dos Santos, Lavínia
442
Cavalli, Marin Antonio 463
Cavassini, Paolo 445
Caven, Ingrid 448

Cecconi, Eugenio 349, 356
Cecić, Ivo 855
Celal Güzel, Hasan 1105
Celler, Tibor 322
Cenčić, Vjenceslav 860
Cerno, Marianna 657
Cerny, Gustav 638
Cerovac, Stjepan 800
Certeau, Michel de 532, 630
Cervantes, Miguel de 650
Cesarani, David 492
Cesarec, August 527, 767, 848
Cessi, Roberto 443, 482
Cestarić, Joso („Perinčić“) 910
Cetcovich, Filippo 467, 468
Cetinić-Petris, Frano 40
Cetnarowicz, Antoni 15, 758
Cevins, Marie-Madeleine de 575
Chabod, Federico 523
Chaline, Olivier 480
Chamberlain, Arthur Neville 973, 974
Chang (dinastija) 319
Charles the Bald 743
Chartier, Roger 645
Chatenet, Monique 426
Chaudhury, Sushil 294
Chaunu, Pierre 528, 1073
Chavrak-Letovanički (Chavrak-Letovanički),
Levin pl. 608
Châtelet, Émilie du 457
Chesworth, John 656
Chi Minh, Ho 119
Chircovich, Demetrio 469
Chircovich, Jovo 469
Chirot, Daniel 15, 21, 62
Chovanec, Johanna 338, 1113
Chrobat (Chrobatu) 156, 199
Chrön, Thomas 584
Churchill, Randolph 1013
Churchill, Winston Spencer 1009, 1010,
1011, 1012, 1013, 1014, 1015, 1016,
1017, 1019, 1020
Ciano, Galeazzo 102, 103, 107, 108
Cienfuegos, Alvarez 236
Cieślak, Edmund 430
Cifrić, Ivan 37, 1069, 1071
Cik, Nikola 15
Cincar-Marković, Aleksandar 776, 975
Cipek, Tihomir 756, 1128

- Cirko (obitelj) 396
Cisek, Janusz 312
Clam-Gallas (obitelj) 696
Clark, Stuart 523
Clarke, Jonathan 746
Clemenceau, Georges 965
Clewing, Conrad 1154
Clive, Robert 289
Clobelus 156, 199
Clobucciarich (Fluminensis), Joannes 372
Clovis 743
Clucas 156, 199
Cobenzl (obitelj) 291
Cobenzl, Johann Karl Philipp von 291
Cobenzl, Johann Ludwig von 291
Cocco, Emilio 100, 483
Coklin 888
Colbert, Jean-Baptiste 651
Cole, George Douglas Howard 121
Colley, Linda 737, 745, 746
Collaredo-Mannsfeld (obitelj) 969
Colognola, Rita 428
Colville, John 1012
Combes, Sonia 1088
Concina, Ennio 431
Coninck, Louis-François de 285
Conrad, Sebastian 1055
Constable of France, Breton
Contarini, Santo 723
Conjar, Stipe 904
Cook, Gordon C. 303
Coolidge, Archibald C. 965
Coq-Lossky, Hélène 1078
Cordova (Cordua; Kordova), Kaspar (Caspar)
    Fernando, grof von Alagon 150, 164,
    165, 167, 168, 169, 170, 175, 206, 207,
    208, 209, 210, 211, 215, 233
Cornaro, Girolamo 432
Corni, Gustavo 1103
Cornil, Georges 685
Coronelli, Vincenzo 427
Coronini, Antonio (grof) 162, 204, 233
Costa, Eric P. W. da 124
Cosulich, Antonio Agostino 401
Coudenhove-Kalergi, Richard von 328, 1002,
    1003
Coulmas, Florian 948
Courrier, Robert 1076
Cova, Ugo 469
Coverdale, John F. 101
Cox, George Valentine 648
Cozzi, Gaetano 442
Cozzi, Luisa 442
Craib, Raymond B. 367
Craig Nation, Robert 801
Crampton, Richard J. 804
Craster, Edmund 646, 647, 648, 649, 650
Crijević Tuberon, Ludovik 82, 84
Crnković, Marijan 882
Crnković, Slavko 903
Crnković, Zlatko 718
Crnojević, Staniša (Skenderbeg) 458
Crnjanski, Miloš 723, 923
Crouzet, Denis 443
Crouzet, François 442
Crvenkovski, Krste 822
Csaba (Attilin sin) (Prince) 326
Csekonics, Iván 326
Csúz, János 455, 456
Curiel, Memo 493
Curk, Jože 589, 590, 591, 592, 593, 594,
    595, 597, 598, 599, 600, 601, 602,
    603, 604, 605
Curthoys, Mark C. 647, 648
Curto, Diogo Ramada 427
Curtovich, Ivo
Cuvaj, Slavko 610
Cvetković, Dragan 867, 869
Cvetković, Dragiša 142, 771, 772, 773, 774,
    775, 776, 777, 780, 781, 784, 787, 791,
    793, 794, 808, 967, 975, 999
Cvetković, Marijan 824
Cvetković, Zvonko 903, 912
Cvijić (obitelj) 767
Cvijić, Đuro 762
Cvijić, Jovan 521, 522, 760, 1152
Cvijović Javorina, Ivana 23, 69, 618, 621,
    921, 922, 923, 926, 979, 1051, 1109,
    1110, 1111, 1112, 1130, 1131, 1132,
    1133, 1134, 1152
Cvirn, Janez 592
Cvitanić, Antun 548
Cvitanović, Alfonso 1060
Cvjetičanin, Biserka 1112
Cvjetičanin, Vlado 1071
Czáky, Moritz 332, 333, 334

Č

Čačić, Julijana 51
 Čačić-Kumpes, Jadranka 943
 Čačinovič, Rudi 831, 835, 836, 837, 838, 839
 Čajavec, Rudi 19
 Čaldarović, Mladen 1068
 Čaldarović, Ognjen 1063
 Čaplovič, Ján 582
 Čapo Žmegač, Jasna 530
 Čavić, Aldo 425
 Čavić, Sofija 425
 Čavoški, Jovan 120
 Čegec, Branko 1112
 Čekrlija, Uroš 762
 Čelebi, Evlija (Celebi, Evliya; Çelebi, Evliyâ)
 379, 380, 381, 382, 383
 Čepulo, Dalibor 678, 1148
 Čerešnješ, Ivan 492
 Čerina, Vladimir 761, 762
 Čermelj, Lavo 99
 Černelić, Milana 68, 1111
 Čičak, Ivan Zvonimir 820
 Čičin-Šain, Ćiro 762, 765
 Čikulin (obitelj) 566
 Čilaš Šimpraga, Ankica 568
 Čingo, Nikola 1116
 Čingrija, Melko 762
 Čizmić, Željko 34
 Čolak, Nikola 487, 488, 489, 490
 Čolaković, Rodoljub 121
 Čolić-Peisker, Veljka 1126, 1154
 Čolović, Ivan 75, 276, 450
 Čorak, Željka 57, 1117
 Čoralić, Lovorka 487
 Čorić, Ante 913
 Čorović, Vladimir 788
 Čubrilović, Branko 775, 780
 Čubrilović, Vasa 788, 1100
 Čučilović, Aleksa 903
 Čučković, Miodrag 899
 Čučković, Stanko 914
 Čulić, Jerko 762
 Čulinović, Ferdo 772, 773, 776
 Čuturilo, Dušan 914

Ć

Ćaldović Šijaković, Svetlana 278
 Ćelap, Lazar 1000

Ćeran 884
 Ćirić, Jovan 276
 Ćiril 463
 Ćirković, Sima M. 69, 359, 524, 1099, 1122,
 1132
 Ćoralić, Hase 813
 Ćorović, Vladimir 359
 Ćosić, Boro 923
 Ćosić, Dobrica 859
 Ćosić, Stjepan 131, 527, 529, 532
 Ćosić, Vesna 262
 Ćupović, Rajko 899
 Ćupović, Vlado 899
 Ćurčin, Milan 57, 923, 998
 Ćurlić, Milosija 1099

D

D'Alessio, Vanni 423
 D'Annunzio, Gabriele 441, 445, 446, 447,
 450, 480
 d'Azeglio, Massimo 739
 D'Hondt, Victor 779
 D'Ollone, Alexius (grof) 170, 171, 211, 233
 da Lezze, Donado 84, 85
 Dabag, Mihran 505
 Dabčević Kučar, Savka 632, 637, 807, 808,
 818, 819, 820, 821, 826
 Dağli, Yücel 379
 Daix, Pierre 515, 1076
 Dajić, Miško 903
 Daladier, Édouard 974
 dalli Sonetti, Bartolomeo 376
 Dallin, Daniel J. 125, 126
 Damjanović, Dragan 15, 1120
 Damjanović, Pero 982
 Damjanović, Stjepan 656
 Danić, Danilo 788
 Dankoff, Robert 379
 Dapčević, Peko 727
 Darkó, Jenő 358
 Dasović, Hildegarda 609
 Datini, Francesco 523
 David 404
 Davidović, Dušan 1099
 Davidović, Ljubo 780
 Davidson, Basil 1138
 Davidson, Neil 1031, 1033, 1037
 Davis, Donald G. 649

- Dąbrowska, Małgorzata 311
Däubler, Theodor 680
De Felice, Renzo 102
De Franceschi, Camillo 540
De Jonge, Krista 426
De Kimpe, Paulo 285
De Michelis, Gianni 434
De Nicolò, Maria Lucia 488, 491
Deakin, Frederick W. 102
Deakin, William 1012
Deák, Ferenc 134
Deák, István 15, 21, 62, 133
Debeljak, Stjepan 611, 612, 613
Dečanski, Milutin Stefan 352
Dedijer, Vladimir 106, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 860, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 989, 990, 991, 993, 994
Defilipis, Josip 1071
Defranceschi 404
Degan, Vladimir Đuro 1101
Deganutti, Marianna 720
Degen, Silvije 805
Deković, Darko 656
Delacroix, Eugène 445
Delano-Smith, Catherine 369, 373
Delft, Marieke van 645
Delibašić, Tatjana 798
Delimanić (obitelj) 311, 312, 314, 316, 317
Delimanić, Ana 317
Delimanić, Augustina 313
Delimanić, Franjo 313
Delimanić, Helena 317
Delimanić, Ivan (Johann von) 313, 317
Delimanić, Ivan (Leopoldinin djed) 313, 314
Delimanić, Ivan (ujak Oskara Haleckoga) 315
Delimanić, Josip (sin Josipa Delimanića) 313
Delimanić, Josip (Josef von) 312, 313, 316, 317
Delimanić, Ladislav 311, 312, 313, 314, 315
Delimanić, Leopoldina (*Dellimanics*, *Leopoldyna*; Halecka, Leopoldyna) 311, 312, 315, 316, 317, 318
Delimanić, Karlo (Karl von) 313, 317
Delimanić, Karlo (djed Ladislava Delimanića) 314
Delimanić, Kata 312
Delimanić, Marija 315, 317
Delimanić, Marta 312, 315, 317
Delimanić, Mirko (Emerik) 313
Delimanić, Stefanija 317
Delimanić, Stjepan 313
Delimanić (Delimanović), Mato 312
Delimanić, Vera 315
Delli Quadri, Rosa Maria 1111
Delort, Robert 23, 1127
Demel, Walter 298
Demeter, Dimitrija 455
Demetrović, Eugen 626
Demetrović, Juraj 798
Demicheli, Dino 658
Demmerle, Eva 323
Demović, Miho 1046
Denemark, Robert A. 1030
Denis, Alain 505, 1117
Denke, Andrea 427
Denscher, Bernard 343
Derenčin, Emerik (ban) 76, 78, 79, 80, 81, 83
Deretić, Jovan 1115
Derossi Bjelajac, Ema 808
Desnica, Boško 34, 450, 461, 1149
Desnica, Mica 1117
Desnica, Uroš 39, 1110, 1111
Desnica, Vladan 23, 24, 26, 27, 35, 38, 39, 40, 41, 57, 67, 68, 69, 70, 618, 621, 797, 921, 922, 923, 924, 925, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 1051, 1096, 1107, 1109, 1110, 1111, 1112, 1113, 1131, 1132, 1133, 1134, 1149, 1152
Despot, Ilija 761
Detoni, Dubravko 641
Dewey, Melvil 652
Dežman, Milivoj 626, 758
Déak, István 62
Dežbska, Anita 428
Di Vittorio, Antonio 414, 483
Dickel, Karl 682
Dickens, Arthur Geoffrey 741
Dickinson (lord) 1003
Diehl, André 638
Diehl, Charles 509, 1129
Dijamandi, Dimitrije 394
Diklić, Momčilo 55
Diklić, Nikola 875
Diklić, Olga 1147
Dilić, Edhem 1071
Dimčev (obitelj) 396
Dimić, Ljubomir 773, 787, 788, 789, 790

- Dimić, Nada 913, 1135
 Dimitri, Jandrija 391
 Dimitrijević, Predrag 276
 Dimitrijević, Zoran 1099
 Dimitris (obitelj) 396
 Dimitris, Ivan 397
 Dimitrović, Dragutin (Drago) 808, 824
 Dimović (obitelj) 396
 Dinić, Miloš St. 609
 Dioklecijan 539, 680
 Dionisije (episkop) 793
 Dionisotti, Carlo 719
 Diószegi, István 326
 Dirlmeier, Ulf 1127
 Distefano, Giovanni 437
 Divjakinja, Čane 900
 Divjakinja, Mile 882
 Divnić, Juraj 86
 Dizdar, Mak 31, 928
 Dizdar, Zdravko 106, 107, 110, 772, 782
 Dijanešević, Nikola (kanonik) 586
 Djilas, Aleksa 106, 107
 Djokić, Dejan 756
 Djordjević, Dimitrije 764
 Djukić, Velimir 782
 Djurić, Vojislav 429
 Dmitar Zvonimir (*Dimetrius Svonimir; Zolomerus*) (kralj) 128, 156, 200, 655, 659, 667
 Dobb, Maurice Herbert 20, 1021, 1026, 1027, 1028, 1114
 Dobrica, Ladislav 15, 1043, 1045
 Dobrić, Živko 765
 Dobrijević, Jovo 898, 903
 Dobrović, Martin 583
 Dobrovšak, Ljiljana 15, 136, 146
 Dodoš, Luka 872
 Dodoš, Vlado 899
 Dogo, Marco 465, 467, 470, 472
 Dogović, Todor 393
 Doknić, Branka 725, 726
 Dollfuss (Dollfuß), Engelbert 324, 971
 Dolphijn, Rick 1057
 Domainko, Đuro 608
 Domig, Engelbert 638
 Domijan, Perica 1144
 Dominika (udovica *magistri Laurentii sartoris de Spalato*) 560
 Dominis, Markantun de 444
 Dominis, Petar 762
 Dominković, Fran 610, 612
 Dominković, Mato 995
 Domitrović, Petar (biskup) 582, 583, 584
 Domljan, Žarko 879
 Domnion (Dujam; Domnion) (biskup i mučenik) 657, 670
 Dona (obitelj) 396
 Donado, Nicolò 459
 Donà, Leonardo 437, 462
 Donnan, Hastings 1051
 Dosse, François 506
 Dostal, Zdenko 632
 Dota, Franko 804
 Doumerc, Bernard 480
 Downey, Dara 1049
 Dowse, R. E. 121
 Döring, Jörg 1050
 Dózsa, György 430
 Dračar, Egon 608
 Draganić, Martina 264
 Draganović, Stjepan 359
 Dragić, Nedeljko 853, 856
 Dragić, Slavo 610, 612
 Dragišić, Branko 782
 Dragišić, Petar 632
 Dragojević, Rade 945
 Dragojević, Srđan 944
 Dragosavac, Dušan 808, 821
 Dragula odobaša (*Dragula Odobassa*) 160, 203
 Drašković, Blagota 15, 49, 54, 1124
 Drašković, Ivan 566
 Drašković, Janko (grof) 984, 1034, 1035
 Drašković, Slobodan 788
 Dreyfus, Alfred 744
 Drinković, Mate 762
 Drobnyak, Mirko 886, 891, 892
 Droebusch, Werner 476
 Dronjić, Matija 1111
 Drucker, Robert 612
 Drummond, Eric 1003
 Družić, Ivo 825
 Držić, Marin 413, 418, 452, 1153
 Dubić, Slavoljub 1069, 1070
 Dubin, Lois C. 492
 Duboković (obitelj) 431
 Dubravčić, Marko 762
 Dubrović, Ervin 403

Duby, Georges 527, 1116
 Ducellier, Alain 480
 Duckwitz, Georg Ferdinand 829, 831
 Duclert, Vincent 1087
 Duda, Igor 15
 Dugački, Vlatka 771, 778, 779
 Dugan, Franjo 610, 613
 Duhn, Deziderij pl. 600, 601
 Duiakouich (*sartor*) 576
 Dujčić, Vlatka Ana 1127
 Dujmović, Amadeo 1129
 Dujmović, Mariza 1129
 Dujšin, Uroš 1022, 1024, 1025
 Duka, Teodor 394
 Duka, Zdenko 824, 826
 Dukić, Ante 725, 728, 729
 Dukić, Barbara 1123, 1142
 Dukić, Davor 15, 367, 429, 720, 923, 932
 Dukić, Josip 567
 Dukljanin (pop) 455
 Dupila (natporučnik) 541
 Durakbegović, Hasan-beg 462
 Durando, Giovanni 740
 Durman, Aleksandar 15
 Durkheim, Émile 1088
 Dursteler, Eric 426, 427
 Dušan (srpski car) 777
 Dülmen, Richard van 1128
 Düring, Marten 1055
 Dyonisius (Dijaneš) (*lapicida*) 576

DŽ

Džaja, Srećko M. 771, 790
 Džingis-kan 814

Đ

Đaković, Đuro 807
 Đerđa, Josip 815
 Đermanović, Andrija 868
 Đilas (Djilas), Milovan 112, 117, 118, 119,
 120, 122, 726, 815, 816, 848, 984,
 987, 989, 990
 Đokić, Dragan 882
 Đorđević, Bojan 725, 932
 Đorđević, Dimitrije 1116
 Đorđević, Dragoslav 999
 Đorđević, Jelena 931

Đorđević, Miloš (Ђорђевић, Милош) 298
 Đorđević, Miroslav R. 1116
 Đorđević, Mladen 764
 Đorđević, Vladimir 788, 790
 Đukić, Svetozar 914
 Đurašković, Stevo 760, 762, 763, 764, 765,
 766, 767, 768, 769
 Đurdev, Branislav 1115, 1138
 Đurić, Đorđe 1136
 Đurić, Veljko 106, 786, 914
 Đurković, Antonije 391
 Đurković, Mihajlo 393, 394

E

Eade, Charles 1016
 Eatwell, Roger 105
 Eban, Abba 842
 Eberstein, Bernd 287
 Ebert, Friedrich 799
 Ecker, Heinz-Klaus 638
 Eco, Umberto 718
 ed-Din, Charaf 1075
 Edelstein, Dan 953
 Eden, Anthony 1011, 1012, 1015
 Egerton, Douglas 481
 Eglin, John 421
 Eichel, Marijean H. 425
 Eisenstadt, Samuel N. 1128
 Eisner, Milan 608
 Ekmečić, Milorad 1116
 Eleuterije (sin pok. Mateja de Barbana zva-
 nog de *Taruixio*) 558
 Elezović, Dalibor M. (Елезовић, Далибор
 М.) 1042
 Elezović, Gliša 89
 Eliade, Mircea 681
 Elias, Norbert 248, 1055
 Ellis, Steven G. 580
 Eltz (grofovi) 313
 Elvin, Mark 516
 Engel, Franz Stefan 27
 Engels, Friedrich 45, 58
 Engelsfeld, Neda 772
 Engelshofen, Franz Anton Leopold 1145
 Engman, Max 475
 Erasmus, Desiderius 649
 Erceg, Ivan 292, 401, 404, 406, 408
 Ergas, Samuel 419

Ergelski, Franjo 583, 584
 Erlach, Johann Bernhard Fischer von 646
 Erlich, Vera S. 1068, 1070
 Espagne, Michel 1054
 Esser, Raingard 580
 Ester, Albin 614
 Esterhazy de Galanta, Pavao 236
 Eugen Savojski (Prince) 460, 651
 Eversley, David E. C. 275
 Eyerel, Joseph 303

F

Faber, Eva 284, 292
 Faber (Fäber), Jakob 600, 602
 Fabiani, Maximilian (Max) 474
 Fabijanac, Ivica 895, 898
 Fabijanec, Sabine Florence 499, 526, 1103
 Fajbanić, Donat 762
 Fabregues, Antonio 84
 Fabri, Felix 427
 Fabris, Paško 765
 Fage, John Donnelly 1138
 Fakčević, Josip 898
 Falaschini, Nadia 483
 Fanuko, Neda 724
 Fanuko, Nenad 725, 1067
 Farčić, Ante 762
 Faričić, Josip 499
 Farlati, Daniele 359, 582
 Fassbinder, Rainer Werner 448
 Fassin, Didier 981
 Fassoi, Marco 433
 Faure, Philippe 681
 Faure, Sonya 448
 Faustina 722
 Fatović-Ferenčić, Stella 262
 Febvre, Lucien 23, 26, 511, 514, 515, 1074,
 1076, 1079
 Fedotoff White, Dmitrii 469
 Fee, Elizabeth 1078
 Feichtinger, Johannes 332, 334
 Fejić, Nenad 1116
 Feldman, Miroslav 136
 Feletar, Dragutin 15, 63, 247, 566, 1109,
 1122, 1123
 Fenner, Frank 302, 303
 Fentress, Elizabeth 505
 Fentress, James 505

Ferdinand Aragonski 370
 Ferenc, Tone 764
 Ferluga, Jadran (Ферлуга, Јадран) 664, 665
 Fernández-Armesto, Felipe 1141
 Ferrante, Riccardo 718, 719
 Ferrari, Liliana 471, 473
 Ferrari Bravo, Martino 431
 Ferro, Marc 1073, 1076, 1078, 1079, 1132
 Ferro, Pascal Joseph (Fero, Paskal Jozef) 303
 Fertig, Georg 1056
 Fest, Aladár 445
 Fetscher, Iring 799
 Feuvrier, Jean-Baptiste 1148
 Filip Burgundski 353
 Filipčić, Anita 498
 Filipčić Maligec, Vlatka 15, 26, 70, 1096
 Filipić, Anton 762
 Filipović, Emir O. 1043
 Filipović, Ivan 151
 Filipović, L. 614, 615
 Fillafer, Franz Leander 297
 Filjak, Ranko 641
 Fin, Monica 15
 Fine, John V. A. 429
 Finzi, Daniela 338
 Finzi, Roberto 466, 470, 471
 Fiolić, Marta 1073
 Fiori, Fabio 483
 Firpo, Luigi 721
 First, Ruža 1071
 Fischer, Gero 136
 Fischer-Galati, Stephen A. 1116
 Fisković, Cvito 429
 Fisković, Igor 530
 Fisković, Vicko 1045
 Fiziker, Róbert 323, 325
 Flamm, Heinz 303
 Fleck, Hans-Georg 868, 973, 1105, 1142
 Fleković, Petar 807
 Flor, Lucije Anej (*Florus, Lucius Annaeus*)
 160, 203
 Foch, Ferdinand 964
 Folch y Cardona, Antonio 284
 Foretić, Miljenko 657
 Foretić, Vinko 518, 524, 657, 665, 1125
 Formin (Forminus) (zadarski biskup) 660, 661,
 663, 664, 668, 669, 670, 671, 673
 Fornasin, Alessio 472
 Fortis, Alberto 115, 457, 460, 462

- Foscari, Francesco 456
 Foscolo, Leonardo 460, 461
 Foscolo, Ugo 739
 Foucault, Michel 253, 257, 504, 645, 1051, 1118
 Fox, Daniel M. 1078
 France, Anatole 709
 Franciscus (*filius illegitimus Francisci*) 576
 Franco, Francisco 101
 François, Étienne 1123
 Frančić, Andela 566
 Frangeš, Ivo 512
 Frangeš, Oton 998, 999
 Frank, Josip 105
 Frank, Karl Hermann 972
 Frank, Paul 839, 840
 Frank, Peter 341
 Frankapan (Frankopan) (*Frangipani*) (obitelji) 76, 77, 78, 79, 80, 84, 85, 158, 201
 Frankapan, Anž 78, 79, 80, 86
 Frankapan (Frankopan), Bernardin 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85
 Frankopan, Fran Krsto 615, 768
 Frankopan, Ivan (John) 76, 82, 83, 84
 Frankapan, Nikola (Nicholas) 76, 83
 Franković, Eugen 526, 530
 Franzinelli, Mimmo 445
 Franjo (sin pok. ser Jakova Velikog) 558
 Fras, Franz J. 233
 Frazee, Charles 1103
 Frejdenberg, Maren 428, 523
 Frendo, Henri 291
 Freron, Simon 349, 356, 363
 Freyre, Gilberto 653
 Frič, Stanislav 612
 Fridrik II. Veliki (Frederick the Great) 747
 Friedländer, Josip 609
 Friedman, Francine 15
 Friedman, Victor 453
 Fujita, Tsuguharu 713
 Fulanović, Branka 1130
 Furet, François 1089
 Fürst Bjeliš (Fuerst Bjeliš), Borna 15, 368, 502, 530, 1119
- G**
- Gabelić, Andro 429
 Gabrić, Toni 947
 Gaisbacher, Johann 1102
 Gaj, Ljudevit 628, 629
 Gajević, Dragomir 1099
 Galac, Dragutin 314
 Galbraith, John Kenneth 1065
 Galeb, Ivan 923, 925, 926, 928
 Galenzowski, A. 350, 351
 Galić, Ivo 913
 Galić, Mladen 639
 Galić Kakkonen, Gordana 36
 Galilei, Galileo 582
 Gallenga, Antonio Carlo Napoleone 740
 Galler (Gäller), Karl Ernst von (grof) 170, 179, 210, 218, 233
 Galović, Fran 610
 Galović, Tomislav 15, 663, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045, 1046, 1047, 1112
 Galjer, Jasna 818
 Gambarin, Giovanni 457
 Gambetta, Léon 744
 Games, Alison 481
 Garde, Paul 454
 Garscha, Winfried R. 1104
 Gasser, Peter 292
 Gastaldi, Jacopo 375
 Gaša, Pilot 730, 731, 732, 733, 734
 Gašparović, Zlatko 1066
 Gati, Charles 815
 Gatti, Carlo 470
 Gaulle, Charles de 743, 744
 Gautier, Théophile 1090
 Gavella, Branko 455
 Gavrilović, Darko 871
 Gavrilović, Milan 786
 Gavrilović, Milomir 931
 Gavrilović, Slavko 46, 385, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 399, 1137
 Gavrin, Gustav 448
 Gay, Peter 618
 Gazda, Ivan 386
 Gebizon (*Ghebizzo*) 156, 200
 Gecser, Ottó 575
 Geertz, Clifford C. 1084
 Geiger, Vladimir 804
 Geiss, Peter 1123
 Geist, Franc Ksaver 600
 Gejza II. 675
 Gelderen, Martin van 580
 Gelfand, Toby 1074, 1077

- Gellner, Ernest 757
 Gelo, Jakov 1140
 Gemelli, Giuliana 503
 Genscher, Hans-Dietrich 838
 George I 746
 George III 738
 Georgius (*filii cuiusdam Carniola*) 576
 Georgius (*Spurius cuiusdam Carniola*) 576
 Gerloch, Aleš 751
 German (patrijarh) 876
 German, Patrick 323
 Geroc 793
 Gerő, András 319
 Geršković, Leon 808
 Gestrich, Andreas 1127
 Ghiglianovich, Roberto 463
 Ghirardi, Giulio 500
 Giannini, Massimo Carlo 581
 Gibbs, James 646
 Gibianskii, Leonid 112, 117
 Gigante, Silvino 445
 Gijswijt-Hofstra, Marijke 1077
 Gilfoyle, Timothy J. 618
 Gill, Joseph 358
 Gini, Corrado 1067
 Gioberti, Vincenzo 739, 740
 Giolitti, Giovanni 740
 Giovio, Paolo 84, 85
 Girardi, Alexander 638
 Girardo (papinski legat) 661
 Giry, Arthur 1088
 Giustini, Giuseppe 404
 Giustinian, Bernardo 723
 Giustiniani, Giovanni Battista 431
 Giustiniani, Sebastiano di Marino 430
 Giustiniano, Zuan Battista 458
 Gjidara, Šime 765
 Gjurić, Petar N. 782
 Gjuriš, Vladoje 612
 Glaise-Horstenau, Edmund von 108, 109
 Glass, David V. 275
 Glatz, Ferenc 1102
 Glauichinka, Martgarita 576
 Glavičić, Branimir 656
 Glässer, Norbert 326
 Glibonjski, Milan 139
 Gligo, Vedran 86, 455
 Gligorijević, Branislav 764, 765, 767
 Glišić, Venceslav 990
 Globačnik, Matko 797, 1096, 1097, 1134
 Globočnik, Josip 609
 Glojnarić, Mirko 774
 Glunčić-Bužančić, Vinka 22, 38, 1120
 Gnjatović, Ranko 899
 Godelier, Maurice 1115
 Godet, Martine 1078
 Godinho, Vitorino Magelhães 505, 1117
 Goebbels, Joseph 975
 Goës (Goëss), Johann Anton Oswald von (grof) 182, 187, 188, 221, 225, 226, 233
 Goffman, Erving 646
 Gogolák, Ludwig 134
 Goldstein, Albert 527
 Goldstein, Ivo 15, 60, 75, 76, 105, 144, 619, 771, 804, 808, 809, 813, 817, 824, 979, 991, 1012, 1105, 1110, 1154
 Goldstein, Slavko 619, 805, 991, 1012, 1110
 Goldstücker, Eduard 1102
 Golec, Boris 15, 592, 593, 594, 595, 597, 598
 Golec de Zavala, Agnieszka 464
 Golubović, Veselin 848, 856
 Golubović, Vidoje 870
 Gombrich, Ernst H. 652
 Goodrich, Thomas D. 370, 373, 376
 Gopcevich, Spiridon 472
 Goreta, Miroslav 1068
 Gorjup, Marija 315
 Gorupec, Juraj 1045
 Gosh, Ajoy 121
 Gošnjak, Ivan 808, 809
 Gotal, Mihovil 1111
 Gottas, Friedrich 136
 Goubert, Pierre 1089
 Gould, Richard A. 646
 Gourevitch, Danielle 1079
 Gozze, Nikola V. (Nicolò Vito di) 425
 Gozzi, Marko 542
 Govorchin, Gerald G. 104
 Gömbös, Gyula 324
 Görgey, Martin 236
 Göring, Hermann 972
 Görlich, Ernst Joseph 341, 342, 343
 Görner, Elisabeth 638
 Görner, Eva 638
 Götz, Alexander 631, 637, 640
 Grabovac, Julije 1125
 Graciotti, Sante 427, 483

- Gračanin, Hrvoje 15, 1144
Gračić, Mate 762
Gradić, Stjepan 372
Grafenauer, Bogo 525
Grah, Ivan 541
Grandits, Hannes 15, 70, 276, 565, 633, 1113, 1123, 1130, 1142, 1147
Graovac, Igor 867, 869, 1105, 1142, 1147
Graovac Matassi, Vera 366
Grass, Günter 717
Grassi, Petar de 541
Grassoni, Judith Dora 722, 723
Graubard, Stephen 820
Grba (obitelj) 785
Grbić, Čedo 808
Grbić, Jadranka (v. Grbić Jakopović, Jadranka) 146
Grbić Jakopović, Jadranka (v. Grbić, Jadranka) 1111
Grčević, Franjo 921
Grčić, Dragoljub 788
Grčić, Marko 23, 1107
Greenfeld, Leah 757
Gregory, Tullio 505
Gregurić, Georgije 51
Gregurić, Ivica 892
Gregurić Pajo, Pavle 804
Gregurović, Snježana 365, 368, 375
Grendler, Paul 421
Grenville, George 651
Grey, Edward 1019
Grgić, Marijan 1047
Grgin, Borislav 75, 78, 80, 1143
Grgur VII. (Gregor; Gregorius; Gregorio) (papa) 156, 159, 200, 202, 581
Grgur XIII. (Gregorius) (papa) 542
Grgur (Gregorius; Gregory) Ninski (biskup) 658, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 668, 669, 670, 671, 673, 674
Grgurić, Hrvoje 608
Grijak, Zoran 146
Grillparzer, Franz 31, 340, 341, 342, 343, 344, 345
Grimaldi (obitelj) 322
Grimani, Francesco 1143
Grimani, Girolamo 459
Grisogono, Federik 1075
Grisogono, Ivo 762
Grisogono, Prvislav 762
Grić, Danko 859
Grić, Eva 1126
Grlović, Milan 1147
Grmek, Mirko Dražen 505, 522, 524, 1073, 1074, 1075, 1076, 1077, 1078, 1079, 1117
Grob, Thomas 338, 928
Gross, Jan T. 15, 21, 62
Gross, Mirjana 20, 46, 49, 50, 55, 56, 57, 137, 358, 503, 525, 526, 527, 628, 758, 759, 760, 761, 798, 1036, 1073, 1095, 1104, 1105, 1114, 1115, 1116, 1117, 1120, 1139, 1140, 1154
Grosse, Gabrielle 1123
Grottanelli, Cristiano 681
Gruber, Siegfried 147, 275, 276, 277, 278, 281, 565, 1049
Gruber, Stjepan 262, 271
Grubiša, Damir 15, 853, 856, 1126, 1127
Grubišić, Slavo 552
Grujić, Nada 425, 426
Gruppi, Luciano 1114
Grünemberg, Konrad von 427
Grünfelder (Gruenfelder), Anna Maria 443, 1119
Guang, Lei 739
Gučetić, Nikola Vitov 419, 425
Guerrazzi, Francesco Domenico 739
Guesclin, Bertrand du 743
Guénon, René 681
Guidalotto da Mondavio, Niccolò 433
Guilaine, Jean 505, 1117
Guillerm, Alain 505, 1117
Guizot, François 743
Gulin, Ante 1043
Gulin Zrnić, Valentina 15, 1119
Gunjača, Stjepan 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 664, 665, 667, 669, 674, 675
Gurević, Aron 1132
Gurvitch, Georges 514, 525
Gusev, Fedor Tarasovič 1015
Guteša, Ilija 391
Gvozden, Vladimir 15

H

- Haase, Hugo 799
Habdelić, Juraj 380
Habdija, Tomislav 264

- Habermas, Jürgen 742, 1115
 Habsburg, Albrecht 327
 Habsburg, Elizabeta (Elizabeth) 319, 330, 607
 Habsburg, Ferdinand I. 157, 158, 160, 166, 167, 200, 201, 203, 208
 Habsburg, Ferdinand II. 158, 201, 584
 Habsburg, Ferdinand III. 585, 586
 Habsburg, Filip II. 747, 1153
 Habsburg, Franjo I. (*Franciscus*) 163, 205, 252
 Habsburg, Franjo (Franz) Ferdinand (nadvojvoda) 157, 161, 200, 203, 583, 798, 971, 1014
 Habsburg, Franjo Josip I. (Francis Joseph) 317, 323, 607, 613, 983, 993
 Habsburg, Frederick 325, 327
 Habsburg, Josip (palatin) (Joseph) 319, 325, 330
 Habsburg, Josip I. (Jozef) 298, 302
 Habsburg, Josip II. (Jozef, Joseph) 150, 163, 197, 205, 238, 283, 286, 290, 291, 292, 298, 302, 395, 396, 397
 Habsburg, Karlo I. (IV.) (Kaiser Karl; Charles) 323, 325, 329, 330, 613, 963, 970
 Habsburg, Karlo II. (Carl) (nadvojvoda) 158, 159, 160, 201, 202, 203
 Habsburg, Karlo V. (Carl) 157, 200, 1153
 Habsburg, Karlo VI. (Charles, Carl) 150, 153, 163, 167, 171, 180, 182, 197, 205, 208, 211, 219, 220, 284, 286, 298, 403, 465
 Habsburg, Leopold I. 161, 167, 204, 208, 301, 399, 581, 584, 587, 1044
 Habsburg, Leopold II. 290
 Habsburg Maksimilijan II. (*Maximilian*) 158, 159, 167, 201, 202, 208
 Habsburg, Marija Ana 291
 Habsburg, Marija Antoaneta 291
 Habsburg, Marija Karolina (Maria Carolina) 469
 Habsburg, Marija Terezija (Maria Theresa/Theresia/Teresa) 19, 150, 163, 180, 182, 205, 219, 221, 233, 238, 249, 252, 283, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 298, 301, 302, 388, 389, 392, 393, 394, 395, 403, 465, 466, 469
 Habsburg, Otto von 319, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330
 Habsburg, Otto II. 325, 326
 Habsburg, Rudolf (*Kronprinz*) 337
 Habsburg, Rudolf I. (Rudolph) 329
 Habsburg, Rudolf II. (Rudolph) 159, 160, 161, 167, 202, 203, 208, 442
 Habsburg, Zita 323
 Habsburg(ovci) (Asburgo; Habsburgs; die Habsburger) (dinastija) 313, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 343, 368, 402, 405, 428, 479, 480, 481, 484, 580, 970, 972, 1029, 1105, 1146, 1153
 Habsburg-Lothringen (Habsburg-Lothringian) (dinastija) 324
 Hadži-Vojnović, Dimo 394
 Hadžiahmetović, Jasmina 448
 Hadžić, Dimo 393
 Hadžić, Ljubomir 610, 612, 614
 Hafizović, Fazileta 70, 89, 146, 565, 1149
 Haider, Barbara 1105
 Haidmayer, Karl 641
 Hain, Joseph 1030
 Hajnal, John 275
 Halbwachs, Maurice 1082
 Halecki (obitelj) 317
 Halecki, Oskar (povjesničar) 311, 315, 317
 Halecki, Oskar Alojzy Ritter (general) 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318
 Halepović Đečević, Esma 408
 Halikowski Smith, Stefan 423
 Halil-paša 93, 94
 Halkokondil, Laonik (Chalkondyles, Laonikos) 358, 361
 Haller, Johann 349
 Hallstein, Walter 827, 828
 Hallward, Norman L. 288, 292
 Halpern, Joel 110
 Hamada, Saburo 702, 704
 Hameršak, Filip 15, 678, 798, 986, 992, 1148
 Hametz, Maura 100
 Hammer, Joseph 361
 Hanák, Péter 395, 1102, 1126, 1154
 Hanebutt-Benz, Eva-Maria 649
 Hanžeković, Fedor 856
 Haram Ibaši, Jusuf 352
 Haramija, Dragutin 807
 Harley, John Brian 366, 370, 427
 Harley, Robert 651
 Harrach, Johann Joseph Philipp von (grof) 188, 226, 233
 Harriman, Averell 1014
 Harris, William V. 480, 505, 508
 Harrison, Peter 248

- Hartman, Bruno 593
Hartog, François 1082
Hasanbegović, Zlatko 805
Hasanović, Enver 887
Hasegawa, Eisaku 695, 696
Haselsteiner, Horst 61, 1126
Hasišteinsky, Ján 82
Hasnaš, Snježan 498
Hassel, Ulrich von 102
Hassinger, Herbert 428
Hatun, Bilkis 381
Hatun, Despina 358, 363
Haupt, Heinz-Gerhard 1128
Hauptmann, Ferdo 402, 403
Hawksmoor, Nicholas 646
Hácha, Emil 974
Hárs, Endre 334, 337, 338
Hebrang, Andrija 806, 807, 808, 810, 811, 813
Hehn, Paul N. 106, 109
Heimer, Željko 1044, 1045
Heimerl, Milan 758
Heinze, Adolf 303
Hektorović, Petar 425, 428, 432
Helena (*concupina sartoris Duiakouich*) 576
Helena (*filia Mathiae Rachich*) 576
Helm, Hans (grof Almaviva) 638
Helmer, Hermann 687
Helmrath, Johannes 1055
Hemming, Andreas 276
Hemon, Aleksandar 928
Henderson, Donald A. 302, 303
Henlein, Konrad 972
Henn, Mariann 343
Henrik V. (Henry) 743
Henry, Michel 1115
Heraklije (*Heraclius*) 155, 156, 199
Herberstein, Johann Joseph (Ivan Josip) von (grof) 161, 203, 204, 231, 233, 581, 582
Herbert-Rathkeal, Peter Philipp von 294
Herbert-Rathkeal, Thomas von 294
Herder, Johann Gottfried 742
Herkov, Zlatko 385
Herman Kaurić, Vijoleta 146
Hermes 720
Herrmann, Ulrich 1127
Herrera y Tordesillas, Antonio 77
Heršak, Emil 15, 151
Hervoić, Ivan pl. 610
Herzog, Wilhelm 76
Heuberger, Valeria 65, 1104
Hexter, Jack 514
Hietzinger, Ritter von 1031
Hildebrand, Klaus 799
Hilton, Rodney 1021
Himelsmitt, Jakov 386
Hinago, Jitsuzo 687, 695, 696, 697, 699, 700, 701, 702, 704, 705, 706, 707, 708, 712, 713, 716
Hinrichs, Ernst 1127
Hirota, Toshikazu 695, 696
Hirschfeld, Anne Heather 421
Hirschhausen, Ulrike von 339
Hiršler, Hugo 608
Hitchins, Keith 798, 1117
Hitler, Adolf 97, 99, 101, 102, 103, 105, 108, 109, 111, 113, 140, 142, 143, 323, 324, 325, 327, 329, 727, 740, 742, 744, 747, 779, 799, 955, 962, 964, 966, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 979, 1005, 1010
Hittig, Gusztáv 324
Hlača, Nenad 685
Hoare, Marko Attila 99, 105
Hoare, Samuel 1005
Hobsbawm, Eric J. 20, 26, 56, 757, 953, 1114, 1124, 1125
Hochetlinger, Italo 613
Hocquet, Jean-Claude 431, 480, 481
Hodder, Ian 645
Hodinka, Antal 77
Hodža, Milan 971, 972
Hodžić, Alija 1071, 1072
Hofman, Ivan 725, 726
Hofmann, Michael 927, 928
Hohenzollern (dinastija) 323, 327
Hohenzollern, William 327
Hoić, Ivan 611
Hollstein, Betina 1057
Holjevac, Robert 349, 354, 356
Holjevac, Večeslav 633
Holjevac, Željko 12, 14, 24, 75, 253, 580, 607, 758, 1041, 1112, 1119, 1123, 1141
Honecker, Erich 840
Honma, Masayoshi 703
Honorije II. (Honorius) (papa) 657
Höpken, Wolfgang 1113, 1124
Hora, Josef 750

- Horacije Flak, Kvint (Horatius Flaccus, Quintus) 464
 Horden, Peregrine 480, 497, 505, 506, 507, 509, 533
 Horel, Catherine 70, 127, 132, 133, 134, 137, 979, 984, 988, 995, 1131
 Horiguchi, Sutemi 688, 690, 691, 694
 Horkheimer, Max 955
 Horn, Sonia 297, 303
 Horne, Robert 652
 Hopkin, David 115
 Hornjak, Arpad 1005
 Horthy, Miklós 324, 325
 Horvat, Branko 122
 Horvat, Josip 531, 617, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 772, 923, 1137
 Horvat, Karlo 65, 441, 443, 1147
 Horvat, Rudolf 385, 387, 388, 390, 396, 398, 399, 612, 772
 Horvat, Stanko 641
 Horvat, Vlatka 639
 Horvat, Zorislav 582
 Horvatić, Ivan 903
 Hory, Ladislav 105
 Houfnaglius, Georg 368
 Houtman-De Smedt, Helma 294, 295
 Houtum, Henk van 1051
 Howard, Michael 1141
 Howden Smith, Arthur D. 116
 Hoxha, Enver 125
 Hozjan, Andrej 70, 589, 590
 Hösele, Herwig 632
 Hrabak, Bogumil 524, 525
 Hrabovszky, János 133
 Hrg, Metoda 25, 1124
 Hribar, Alfons 1000
 Hristo, Anastas 391
 Hristo, Filip 393
 Hristodolo, Atanasije 394
 Hrnčević, Josip 1138
 Hroch, Miroslav 749, 1114
 Hrstić, Roza 1118
 Hrustić, Stjepan 608
 Hruščov (Khrushchev), Nikita 124, 814, 816
 Hrvatin, Kamilo 767
 Huard, Pierre 1075
 Hubad, Samo 641
 Huber, Eugen 677, 682, 683
 Hucika, Anamarija 1126
 Hudelist, Darko 824
 Huisman, Frank 1077
 Humboldt, Alexander von 1080
 Hunt, John M. 581
 Hunt, Lynn 61, 502, 506, 1126
 Huntington, Samuel P. 1067
 Hunyadi, János (Hunjadi, Ivan) 82, 350, 353
 Hurtado de Mendoza, Diego 651
 Husjak, Valentin 844, 845
 Husrev-beg, Gazi 89
 Huszár, Pál 323
 Huszár, Tibor 61, 1126
 Hušang (vladar) 382
 Huzjan, Vladimir 565, 567
 Hye, Peter 1105
 Hyršlová, Květa 343
-
- Ibrahim-paša 371
 Idris (kralj) 320
 Idrisi, Muhamed al- (al-Idrisi) 368, 373
 Igarashi, Toshiharu 697
 Ikeda, Yuko 688, 689, 699
 Ikić, Niko 580
 Ilić, Dragomir 788
 Ilić, Jelena (Илић, Јелена) 298
 Ilić, Mihajlo 777
 Ilić, Miladin 892, 911, 914
 Ilić, Sima 788
 Ilić Marković, Gordana 1110
 Illurus 155
 Imai, Kenji 699
 Imanuel juzbaša (*Immanuel Jusbassa*) 160, 203
 Inalcik, Halil 349
 Ingraio, Charles 1107
 Ipšić, Irena 433
 Irti, Natalino 683
 Irvine, Jill A. 104
 Isaković, Alija 463
 Isaković, Gavriilo pl. 300, 301, 304
 Ishak-beg 355, 362
 Ishak-paša 360
 Ishii, Hakutei 690
 Ishimoto, Kikuji 690
 Ismail-bey 84
 Israel, Avran 723, 724
 Israel, Jonathan 285, 649

- Israel, Uwe 426
 Istvánffy, Nikola (Istvánfi; *Istuanfi, Nicolaus*) 157, 200
 Işin, Ekrem 354
 Itagaki, Seishiro 708
 Ito, Chuta 691, 699
 Ivan (biskup Ancone) 661
 Ivan (iz Flandrije) 559
 Ivan (Joannes) (porečki biskup) 561
 Ivan (Joannes) (salonitansko-splitski nadbiskup i metropolit) 658, 659, 660, 661, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 673
 Ivan (knez Kume) 668
 Ivan (sin pok. Marka *de Marse*) 555
 Ivan (sin Pribislava iz Trogira) 553
 Ivan X. (Joannes) (papa) 657, 659, 660, 662, 664, 667, 672, 673, 674
 Ivan XI. (papa) 658
 Ivan Ravenjanin 662, 663, 664, 670
 Ivana Orleanska (Joan of Arc) 743
 Ivančić, Viktor 932
 Ivanić, Matej 429
 Ivanić, Radovan 882
 Ivanišević, Milan 657
 Ivanišin, Krunoslav 530
 Ivanovich Vojnovich, Marko 469
 Ivanović (obitelj) 396
 Ivanović, Ivan Vane 45
 Ivanović, Vesna 1129
 Iveljić, Iskra 386, 1099, 1109
 Ivetić (Ivetic), Egidio 429, 479, 499, 580, 582, 585, 1096, 1121
 Ivić, Aleksa 580, 583, 585
 Ivić, Nenad 530, 1144
 Ivić, Pavle 1115
 Ivkanec, Nikola 915
 Ivšić, Milan 1000, 1063, 1066, 1068, 1070
 Ivšić, Stjepan 1046, 1063
 Izabela Kastiljska 370
- J**
- Jablanczy, Ignjat (Ignatio) 249, 250, 251, 256
 Jackson, Ashley 1009, 1010, 1013
 Jacobson Schutte, Anna 721
 Jacur, Emmanuel (Emanuele) 493, 494
 Jagelović, Vladislav II. (Jagiello, Władysław) 78, 84, 85
 Jačov, Marko 463, 581, 582, 584, 585, 1138, 1139
 Jaenicke, Joachim 843, 844, 845
 Jagelović, Ludovik II (*Ludwig*) 196, 200, 233
 Jager, Mario 239
 Jagić, Vatroslav 351
 Jakić, Živko 613
 Jakir, Aleksandar 755, 756, 761, 763, 764, 1097
 Jakopčić, Luka 70, 253, 263, 264, 271, 1112, 1124
 Jakov 931
 Jakov (iz Venecije; sin Luke) (*de Venetiis*) 557, 558
 Jakov I. (King James) 747
 Jakovčev, Gojko 791
 Jakovina, Tvrtko 24, 61, 116, 803, 805, 812, 814, 815, 819, 820, 823, 824, 825, 979, 1103, 1120, 1123, 1154
 Jakovljević, Stevan 788
 Jakšić, Božidar 1099
 Jakšić, Lazar 782, 786
 Jakšić, Miomir 1118
 Jakšić, Sreten 800
 Jakub-paša (Jakub-Pasha; Yakub-pasha), Hadum 77, 79, 81, 84, 86
 Jambrek, Stanko 237
 Jambrešić Kirin, Renata 923
 Jambrošić, Mirko 911, 912
 James, Henry 618
 Jamesons, Frederic 336
 Janeković-Römer, Zdenka 15, 532, 1048
 Janis, Marie 719
 Jankovich, Theodorus (ex *Macedonia*) 387
 Jankovics von Csalma, Ignaz 317
 Janković (obitelj) 388, 396
 Janković, Agora 391, 397, 399
 Janković, Atanasije 394
 Janković, Bogdan 393
 Janković, Branimir 69, 530, 953, 95, 1123, 1132, 1133
 Janković, Dimitrije 393
 Janković, Georgije 391, 393, 394, 395, 399
 Janković, Josip 903, 905, 908, 912
 Janković, Jovan 393, 395, 399
 Janković, Jurko 393
 Janković, Jurko (drugi) 393
 Janković, Maja 12, 14, 753
 Janković, Mihajlo 393

- Janković, Miodrag 777
 Janković, Nasto 391
 Janković, Nuča 391
 Janković, Radivoje 975
 Janković, Rusomir 788
 Janković, Stanislav 393
 Janković (Jankovic), Stojan 40, 68, 69, 97,
 1105, 1106, 1130, 1134, 1142, 1151
 Janos, Andrew C. 1117
 Janowitz, Morris 1070
 Janson, Horst W. 708
 Jany, Franjo (biskup) 235
 Janjatović, Bosiljka 854, 1116
 Janjetović, Zoran 140, 141, 142, 143
 Janjić Capo, Vlado 808
 Jareb, Jere 772
 Jareb, Mario 1045, 1107
 Jarmuth, Kurt 648
 Jarric, Pierre du 442
 Jašo, Marta 566
 Jaurès, Jean 1089
 Javoršek, Martin 993
 Jazavac, Pero 900, 910
 Jeglič, Željko 836
 Jelačić, Josip 52, 132, 133, 266, 1105, 1123,
 1144, 1146
 Jelaska, Zvonko 765
 Jelaska Marijan, Zdravka 763
 Jelavich, Barbara 522
 Jelavich, Charles 522
 Jelena Lijepa (*Helena*) (kći Bele I.; supruga
 Dmitra Zvonimira) 156, 200
 Jelenić, Marko 15
 Jelić, Ivan 772, 1101, 1116
 Jelić, Nebojša 882, 906, 911
 Jelić, Stevo 913
 Jelić-Butić, Fikreta 55, 58, 107, 772, 791,
 792, 1139
 Jelić Grnović, Mićo 914
 Jelisavčić, Ljiljana 1099
 Jellachich-Bužimski, Janko pl. 608
 Jemec, Andrej 639
 Jemeršić, Pavao 615
 Jenko, Narcis 762
 Jenner, Edward (Džener, Edvard) 302, 303
 Jeremić, Dragan M. 932
 Jergović, Miljenko 527, 528
 Jerinić, Tijana 1099
 Jerković, Marko 579
 Jerković, Mate 809
 Jerneić, Juraj 880, 897, 900, 916
 Jerše, Sašo 1107
 Jevđević, Dobroslav 768
 Jezernik, Božidar 431
 Ježek, Zdenek 302, 303
 Jinmu Tennō (car) 706
 Jireček, Konstantin Josef 65, 522, 1153
 Job, Ermenegildo 762
 Johnson, Douglas 743
 Johnson, Lonnie R. 15
 Johnson, Uwe 717
 Johnston, William M. 69, 1132
 Jojić, Risto 788
 Joka, Mile 53, 868
 Joka, Svetozar 890
 Jokić, Momčilo 994
 Jonas, Franz 632
 Jones, Colin 1078
 Jones, Pamela M. 649
 Jonjić, Tomislav 794
 Jordan, Stefan 1056
 Josipović, Ante 32
 Jovan Simeon (patrijarh) 582
 Jovan, Teodor 399
 Jovanić, Đoko 809
 Jovanović, Dragoslav 788, 789
 Jovanović, Gordana 351
 Jovanović, Kosana 15, 1135
 Jovanović, Milivoje 609
 Jovanović, Miodrag Mika 1012
 Jovanović, Neven 426
 Jovanović, Slobodan 788
 Jovanović, Vladimir 1136
 Jovanović Vidak, Vićentije (mitropolit) 395
 Jović, Bojan 931
 Jović, Branko 892
 Jović, Dejan 823
 Jović, Dušan 884, 885, 887, 888, 896, 899,
 900, 908, 1099, 1115
 Jovin, Slavko (Ювџн, Славко) 301, 305, 306,
 307, 308
 Judita (Judith) 429
 Judson, Pieter M. 476, 757, 801
 Judt, Tony 21, 62
 Jugović, Mihailo 391
 Jukić, Luka 610, 798
 Jukić, Marijana 30
 Jukić, Tatjana 15

- Juraj (Gregorius) (*de Bullcis*) 550
 Juraj (sin pok. Petra *de Sebenico*) 554
 Juraj Brandenburški (George of Brandenburg) 77
 Juran, Kristijan 565
 Jurčec, Mario 947
 Jurdana, Srečko 32
 Jurić, Jelena 1099
 Jurin-Starčević, Kornelija 91
 Jurišić, Ivan 20, 150, 1117, 1119
 Jurković (obitelj) 396
 Jurković, Đuro 889
 Jurković, Ivan 78, 79, 81, 82, 1042, 1108
 Jurković, Mihael 397
 Jurković, Mihajlo 399
 Jurković, Miljenko 658
 Jurković, Pero 889
 Justin (nadbiskup) 663
 Justus 1005
 Jünger, Ernst 515
- K**
- K., Robi 932
 Kaan, Gertie 639
 Kabužić (Caboga) (obitelj) 523
 Kačić Dimitrij, Zlatko 762
 Kadar, Janos 1086
 Kadhafi (Gaddafi), Muammar 320
 Kadić, Ante 428, 1068
 Kadijević, Veljko 809, 826
 Kadmo (*Cadmus*) 155, 198
 Kadri, Tahir 890
 Kaelble, Hartmut 1054
 Kafka, Franz 451
 Kahane, Peter 448
 Kahraman, Seyit Ali 379
 Kalanj, Rade 513, 525, 529, 530, 1064, 1097
 Kalc, Aleksej 471, 476
 Kalember, Stevan S. 782
 Kalinić, Pavle 813
 Kalionski, Alexei 1016
 Kalscheuer, Britta 1054
 Kaltenstadler, Wilhelm 428
 Kamberović, Husnija 15, 1095
 Kamiizumi, Hidenobu 699
 Kampuš, Ivan („Srečko“) 58, 1102
 Kamran, Matin 1037
 Kandler, Pietro 473, 540
 Kapistran, Ivan 350, 353
 Kapitanović, Vicko 1043, 1046
 Kaplan, Robert 431
 Kapović, Mate 938, 945, 946
 Kaps, Klemens 1036, 1037
 Kara Mustafa (Musstaffa) 404, 405
 Karadžić, Vuk Stefanović 932, 945, 1100, 1140, 1152
 Karadordević (dinastija) 138, 781
 Karadordević, Aleksandar I. (Karadjordjević, Alexander; King Alexander; König Alexander) 139, 322, 615, 755, 756, 763, 770, 781, 790, 964, 967, 972, 1004, 1005, 1014, 1022
 Karadordević, Marija 1006
 Karadordević, Pavao (Pavle; Prinz Paul) (knez) 142, 771, 774, 775, 776, 777, 779, 781, 794, 975, 1006
 Karadordević, Petar I. (Peter) 767, 1014
 Karadordević, Petar II. (Karadjordjević, Peter) 774, 775
 Karajanković (obitelj) 396
 Karaman, Igor 20, 49, 55, 57, 58, 61, 115, 385, 393, 1036, 1117, 1118, 1125, 1126
 Karaman, Ivo 762
 Karaman, Ljubo 531, 665
 Karatay, Osman 1105
 Karbić, Damir 15
 Karbić, Marija 582
 Karchmar, Lucien 110
 Kardum, Ivan 1099
 Kargotić, Dinko 762
 Kardelj, Edvard 120, 121, 123, 733, 815, 816, 820, 821, 828
 Karlić, Vira 935, 942, 1114
 Karlo III. Debeli 674
 Karlo X. (Charles) 744
 Karlo Albert (Charles Albert) 740
 Karlo Veliki (Charlemagne) 457
 Karlović, David 612
 Karlović, Ratko 637, 638, 640
 Karpatský, Dušan 750
 Kasapović, Mirjana 1143
 Kasche, Siegfried 109
 Kaser, Karl 15, 61, 63, 150, 257, 261, 275, 276, 565, 764, 1032, 1049, 1102, 1126, 1147
 Kaser, Michael 1022

- Kasman, George Nashil 899
 Kastriot, Đerd 359
 Kastropil, Stjepan 679
 Kasumović, Ivan 610, 612
 Kašić, Dušan Lj. 388, 399, 585, 586
 Kaštela, Slobodan 1047
 Katičić, Natko 1000
 Katičić, Radoslav 657, 660, 661, 665, 669,
 670, 676, 1047, 1104
 Katić, Bojana 46
 Katić, Lovre 658, 674
 Katona, József 331, 340, 341, 342, 343,
 344, 345
 Katunarić, Dražen 1108
 Katunarić, Vjeran 513, 525, 530, 756, 1060,
 1063, 1067, 1068, 1103
 Katušić (obitelj) 577
 Katz, Vera 15
 Kauders, Pavao 608
 Kaufmann, Paul 639
 Kaunitz-Rietberg, Wenzel Anton von 287,
 288, 291, 292, 295
 Kaurić, Branislav 609
 Kaurić, Darko 898, 901
 Kautsky, Karl 799, 800
 Kauzlarić, Nevenka 583
 Kavčič, Stane 822
 Kavić, Vaso 391
 Kawabata, Ryushi 714
 Kawada, Akihisa 713, 714, 715, 716
 Kayser, Bernard 481
 Kállay, Benjamin von 137
 Keay, John 285
 Kecmanović, Dušan 794
 Kečkemet, Duško 420
 Kedourie, Elie 757
 Kekanović, Drago 1102, 1146
 Kekez, Hrvoje 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
 84, 85, 582, 1044, 1045
 Kekić, Vladimir 639
 Kellogg, Frank B. 1000
 Kelly, Duncan 683
 Kendel (vojnokrajški general) 390
 Kent, Alexander J. 369
 Kera, Gentiana 276
 Kerekes, Amália 336
 Kerestov (obitelj) 396
 Kerpet (obitelj) 577
 Keršovani, Otokar 848, 1068
 Kevo, Mario 146
 Keyserlingk, Linda 1055
 Khomeini, Ayatollah 320
 Khuen-Héderváry, Károly 57, 136, 137, 138,
 146, 318, 624, 1152
 Kičevac, Milan 788
 Kidrič, Boris 810, 813
 Kikuchi, Kazuo 701
 Kilani, Mondher 444
 Kinane, Ian 1049
 King, Charles 481
 Kinser, Samuel 514
 Kira, Dimitrije 393
 Király, Béla K. 82
 Kirigin, Branko 425, 530, 856
 Kirigin, Josip 856
 Kirin 882
 Kirova, Lilia 1050
 Kirshner, Julius 427
 Kisić-Božić, Milica (Кисић-Божић, Милица)
 299
 Kisić-Kolanović, Nada 806, 808, 810, 811,
 813, 1104, 1107
 Kiš, Danilo 931
 Kišević, Enes 863
 Kita, Ryosuke 690
 Kitamura, Seibo 701
 Kizling, Rudolf 106
 Kladarin, Đuro 808
 Klaić, Nada 524, 525, 656, 657, 658, 659,
 660, 662, 663, 664, 665, 666, 669, 670,
 672, 673, 674, 675, 1048
 Klaić, Vjekoslav 76, 341, 356, 662, 1117,
 1152
 Klaić, Željko 1117, 1118
 Klarić, Josip 881, 882, 883
 Klasić, Hrvoje 819
 Klaus, Erich 638
 Kläber, Kurt 448
 Kleefeld, Wenzel Mathias 391
 Klein, Bernhard 480
 Klein, Hans-Joachim 846
 Klein, Oskar 608
 Klemenčič, Matjaž 15
 Klement, Franjo 613
 Klement VIII. (Clement) (papa) 419
 Kleßmann, Christoph 1127
 Klimo, Georgius 236
 Klimt, Gustav 689

- Klinger, Max 698, 699
Klinger, William 985
Klinke, Andreas 1103
Klinkhammer, Lutz 581
Kliska, Stanko 782
Klobučar, Berislav 638
Klobučar, Stjepan („Drakula“) 910
Klučka, Ivan 610, 612
Kluveld, Amanda 1077
Kłoczowski, Jerzy 312
Kljajić, Josip 255
Kljajić, Stipe 1096
Knezović, Ivan 64
Knezović, Nataša 1096
Knezović, Pavao 585, 586
Knežević, Radule 54
Knox, MacGregor 101
Kobasica, Ignjat 391, 394
Kobasica, Luka 391
Kobler, Giovanni 445
Kobsa, Leo 1116
Koch, Ignaz Freiherr von 194, 195, 231, 232, 233
Kochanowski, Jan 428
Kochnitzky, Leone 445
Kocijančić, J. 614, 615
Kocka, Jürgen 1128
Kočović, Bogoljub
Kohl, Helmut 742
Kohn (obitelj) 902
Kohn, Hans 757
Kokanović, Rajko 794
Kolanović, Josip 15, 25, 61, 267, 270, 1047, 1124
Kolak, Arijana 565, 567
Kolar, Josip (Matek) 637
Kolar, Mira (v. Kolar-Dimitrijević, Mira) 54
Kolar-Dimitrijević, Elizabeta 54
Kolar-Dimitrijević, Mira (v. Kolar, Mira) 49, 52, 54, 55, 57, 65, 91, 618, 1095, 1100, 1106, 1116, 1117, 1120
Kollowrath-Krakovski, Leopold von 292, 293, 294
Kolumban 672
Kolumbić, Jelena 656
Kolumbić, Nikica 656
Kolumbo, Kristofor 374
Koljanin, Milan 46
Kombol, Mihovil 428
Komlosy, Andrea 1036
Komnen (obitelj) 354, 358
Komnen, Aleksije 358
Komnen, David 358
Kon, Ceca 728
Končar, Rade 807, 826
Konkoly, István 325
Konrad, Helmut 1102
Konstantin Porfirogenet (*Constantinus Porphyrogenitus*) 156, 199
Konstantinović, Bogdan 394
Konstantinović, Georgije 393, 394
Konstantinović, Ivan 394
Konstantinović, Jovan 399
Konstantinović, Mihajlo 775, 777
Konstantinović, Nikola 394
Konščak, Ferdinand 366
Kontler, László 15
Konzul Istranin, Stjepan 720
Kopajtić 406
Kopicil 987
Kopić, Mario 678, 681
Kopitar, Jernej 116
Kopp-Krumes, Magdalena 139
Koppe, Suzanne 448
Koprivnjak, Vjekoslav 849, 850
Kopun, Mladen 614
Korać, Dušan 46
Korać, Milan 885, 886, 895, 896, 900
Korać, Stanko 55, 1095
Korać, Veljko 45, 46
Korać, Vitomir 797, 798, 800, 801, 802
Korać, Vojislav 46
Korade, Mijo 579, 582
Kordić, Snježana 938
Koren, F. 639
Korić, Elma 261
Korinmann, Michel 1101
Korn, Artur 638
Korolija, Mirko 767
Koropec, Jože 593
Korošec, Anton 780, 967, 972, 1003
Korov, Goran 932, 1133
Korpar, Ferdinand 612
Korunić, Petar 24, 49, 56, 756, 1117, 1118
Korvin, Ivaniš (Corvinus, János) 76, 78
Korvin Matijaš (Corvinus, Matthias) 78, 79, 80, 83, 84, 128, 350, 351, 352, 355, 356, 357, 359, 360

- Kosača, Stjepan (Stipan; vojvoda sv. Save) 352, 362, 457
 Kosača-Kotromanić, Katarina 357, 358, 362, 363
 Kosanović, Sava N. 785
 Koselleck, Reinhart 511, 630
 Koshimura, Isao 687, 689, 1095
 Kosić, Mladen 762
 Kosović, Bogoslav 250, 252
 Kossarich, Susana 577
Kossentrus 156, 199
 Kossuth, Lajos 133
 Kosta, Janko 393
 Kostadin, Bogdan 393
 Kostadin, Pavle 393
 Kostadin(ović), Đuro 393
 Kostadinović, Georgije 393
 Kostadinović, Mihajlo-Ljota 393
 Kostadinović, Nikola 393
 Kostanich, Louis 106
 Kostić (obitelj) 396
 Kostić, Bogdan 391, 397
 Kostić, Georgije 391
 Kostić, Milan A. 609
 Kostić, Milorad 793
 Kostić, Veselin 524
 Kostrenčić, Marko 763
 Kostrenčić, Vuk 613
 Kostrenčić Lukić, Vida 1120
 Kostović (obitelj) 396, 399
 Kostović, Janko 391
 Kostović, Pajko 391
 Kosztolányi, Deszö 337
 Koščina, Josip 762
 Košutić, August 805, 1006
 Kotowski, Georg 799
 Kotromanić (obitelj) 358
 Kotromanić, Stjepan Ostoja 350
 Kotromanić, Stjepan Tomaš 350, 354, 355, 356, 357
 Kotromanić, Tvrtko I. 350, 361
 Kotur, Bogdan 881, 888
 Koulouri, Christina 1016
 Kovač, Ante 999
 Kovač, Matija 242
 Kovač, Zvonko 20, 921, 926, 929, 933, 1117
 Kovačec, August 455
 Kovačev, Kruno 762
 Kovačev, Neven 149
 Kovačević (obitelj) 888
 Kovačević, Dušan 931
 Kovačević, Ešref 89, 92
 Kovačević, Ines 1045
 Kovačević, Iva 888
 Kovačević, Ivan 608, 610
 Kovačević, Jovan 391, 395
 Kovačević, Karlo 786
 Kovačević, Olga 888
 Kovačević, Stefan 399
 Kovačević, Tvrtko 360, 361
 Kovačević-Kojić, Desanka 513, 523, 524
 Kovačić, Ivan Goran 729, 923
 Kovačić, Kuzma 145
 Kovačić, Slavko 657
 Kovács, Géza 325
 Kozak, Krištof Jacek 922
 Kozličić, Mithad 366, 368, 373, 374, 375, 427, 499
 Kozma (korintski arhiepiskop) 583
 Kožičić Benja, Šimun 655, 656, 658, 665, 666, 675
 Köhrer, Eta 638
 Königsegg, Karlo 233, 386
 Königsegg-Rothenfels, Joseph Lothar Dominik von (grof) 233
 Krabbe, Ludvig 1002
 Kragić, Bruno 15, 1112
 Kraigher, Boris 1018
 Krainer, Josef 602, 632, 637
 Krainer, Josef mladi 602, 632
 Krajačić, Ivan (Stevo) 637, 808
 Kralj, Petar 882, 884
 Kraljević Marko 759
 Kramář, Karel 964
 Krameršek, J. 614, 615
 Kranecz, Barbara 576
 Krauss, Clemens 638
 Kravar, Zoran 926, 932
 Krbek, Ivo 777
 Krčelić (obitelj) 566
 Krčelić, Baltazar Adam 582
 Kreačić, Otmar 809
 Krechelich, Paulus 576
 Kreća (Rožanković), Miroslava 907
 Kregar, Josip 678, 1148
 Krejčí, Pavel 942
 Krejčová, Elena 942
 Krek, Miha 775

- Krekich, Natale 463
Krekić, Bariša 513, 523, 524
Krema, Franjo 607, 608
Krestić, Petar V. 139
Krestić, Vasilije 19, 45, 46, 139, 1097, 1098, 1116, 1137
Kretschmer, Anna 1110
Kretschmer, Konrad 427
Kriechbaumer, Robert 800
Krieken, Robert van 248
Kriesche, Richard 639
Kristina (kraljica Švedske) (Queen of Sweden) 651
Krišto, Jure 793
Kritobul, Mihael 361
Krivokapić, Boro 527
Krivokapić, Gordana (v. Krivokapić Jović, Gordana) 1115
Krivokapić Jović, Gordana (v. Krivokapić, Gordana) 45
Krivokapić, Jagoda 1118
Krivošić, Stjepan 385, 392, 566, 570
Krizman, Bogdan 763, 805, 806
Krizman, Hinko 778
Krizmanić, Ivana 15
Križan, Stjepan 609
Križanić, Juraj 1137
Križanić, Pjer 52, 53
Krlježa, Miroslav 25, 34, 40, 65, 337, 623, 625, 809, 814, 819, 848, 923, 924, 927, 1104, 1108, 1112, 1137, 1139, 1148, 1152, 1153
Krljević, Milan 730
Krnica, Bogoljub 608
Krnjević, Juraj 1001
Krolo, Petar 37
Krstulović (obitelj) 456
Krstulović, Mirko 765
Krstulović, Vicko (Vice) 765, 808
Kršnjavi, Izidor (Isidor; Iso) 56, 57, 136, 655, 1117, 1139
Krtalić, Ivan 57, 1117
Krtica, Matija Franjo (biskup) 240, 241
Kruhek, Milan 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 582
Krušelj, Željko 792
Kružić (Crusich), Martin 718, 720
Kryžan-Stanojević, Barbara 939
Kržišnik-Bukić, Vera 813
Kubinyi, András 82
Kučeković, Aleksandra 145
Kudelić, Zlatko 262, 526, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587
Kuhar, Nikola 612
Kuharić, Franjo (kardinal) 673
Kukec, Madeleine 1045
Kukić, Marijan 916
Kukoč, Ivan 809
Kukuljević Sakcinski, Ivan 59, 585, 1042
Kulcsár Szabö, Ernö 342
Kulenović, Džafer 775, 780
Kulenović, Skender 1000
Kulmer, Miroslav (njem. Friedrich) 986
Kulundžić, Mato 608
Kulundžić, Zvonimir 778
Kuljerić, Igor 641
Kuljić, Todor 994, 1098, 1099
Kuljiš, Denis 985
Kumar Roy, Asish 118
Kun, Enikő 298
Kunčević, Lovro 532
Kunčić, Meri 537, 1119
Kuničić, Petar 432
Kuntić-Makvić, Bruna 657
Kuo-sin, Chang 124
Kurata, Chikatada 694, 699
Kurelac, Miroslav 656, 1042
Kuretsidis-Haider, Claudia 1104
Kurjaković, Dorotea 80, 81
Kurjaković, Karlo 77, 78, 79, 80, 81
Kurjakovići (obitelj) 77, 78
Kurokawa, Hirotake 697, 709, 711
Kursar, Tonči 1112
Kus-Nikolajev, Mirko 1066, 1071
Kuskocz, Joannes 576
Kussan, Paul 1122
Kuzmanić, Ante 1122
Kuzmica (kći pok. ser Mihovila de Salig-nana; supruga ser Nicolai condam Dominici iz Rovinja) 558
Kuzmić, Aleksandra 931
Kužić, Krešimir 76, 77, 79, 80, 82, 84, 85, 86
Kübler, Paul 303
Kvakić, Ivan 880, 881, 883, 884, 887, 890, 891, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 906, 907, 908, 909, 911, 912, 913, 914, 915, 917
Kvaternik, Eugen 104, 1152
Kvaternik, Slavko 811

L

- Labrouste, Henri 646
 Labus, Nenad 1148
 Lachman, Otokar 765
 Lachmann, Elisabeth 638
 Lacković (obitelj) 396, 399
 Lacković, Adam 398, 399
 Lacković, Toma 391, 393, 394, 395, 397, 399
 Laclau, Ernesto 1114
 Lacoste, Yves 481
 Ladić, Zoran 15, 538, 540, 544, 553, 555, 561, 565
 Ladjević, Lazar 783
 Ladnyi, Ivan Danilovich 302, 303
 Lah (obitelj) 454
 Lai, Cheng-Chung 514
 Lakapen, Roman I. 658
 Lakapen, Teofilakt 658
 Lakić, Zoran 1099
 Lakomica, Omer 1118
 Lakshmi Pandit, Vijaya 122
 Lakuš, Jelena 15, 39, 240, 1143
 Lalangue, Jean-Baptiste 1075
 Lalich, Georgius 548
 Lalić, Dražen 1067
 Lalić, Slobodan 1149
 Lalović, Damjan 1143
 Lalović, Dragan 814
 Lalović, Dragutin 1116
 Lamartine, Alphonse de 740
 Lambrichs, Louise L. 1073, 1075, 1078
 Lampe, John R. 15, 139, 141, 142, 143, 144, 813, 814, 815
 Landers, Jane G. 481
 Landes, David S. 1030
 Lando, Antonio (general) 439
 Lane, Kris E. 481
 Langston, Keith 939
 Lanza, Massimo 649
 Lapaine, Miljenko 369, 375, 377
 Lapčević, Dragiša 800
 Laptalo, Kristo 762
 Laqueur, Kurt 845
 Larivière, Claire Judde de 481
 Larsen, Stein Ugelvik 105
 Lasteurie, Robert Charles de 1088
 Lastrić, Filip 359
 Laszowski, Emilij 53, 1043
 Lašvanin, Nikola 354, 355, 359
 Latas (obitelj) 456
 Latin, Ivo 824
 Latković, Ivana 15
 Lau, Thomas 298
 Lav VI. (papa) 660, 673
 Laval, Pierre 1005
 Lavissee, Ernest 1085
 Lazanin, Sanja 62, 149, 151, 255, 312, 1096, 1104, 1119, 1122, 1129, 1144, 1147, 1148
 Lazare, Bernard 1087
 Lazarević, Ivana 513
 Lazarević, Žarko 1109
 Lazaro, Giovanni 493
 Lazarović (obitelj) 396
 Lazić, Dujo 916
 Lazić, Mladen 1101
 Lazović, Stanislav 393
 Lazzaro, Attanasio 404
 Lazzaro, Giovanni 493
 Le Bras, Hervé 20
 Le Corbusier (Jeanneret-Gris, Charles-Édouard) 702
 Le Goff, Jacques 510, 527, 528, 1076, 1077, 1144
 Le Moal, Frédéric 480
 Le Rider, Jacques 15, 333, 334, 1109, 1122, 1127
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 506
 Lebrun, François 481, 1127
 Leclerc, Jean 649
 Leček, Suzana 15, 526, 1044, 1110, 1142
 Leder(er)in, Viktorija 602
 Ledinčić, Sonja (v. Perković, Sonja) 1127
 Lee, Richard E. 515
 Lefebvre, Henri 532, 1073
 Lehnars, Jean-Paul 1103
 Lehpamer, Marko 526
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 649
 Lekčević, Josip 762
 Lemaić, Mladen 890
 Lemajić, Nenad (Лемајић, Ненад) 299
 Lemercier, Claire 1056
 Lenac, Viktor 30
 Lentić-Kugli, Ivy 397, 399
 Lenjin (Lenin), Vladimir Iljič 801, 1027, 1033
 Leon (biskup Palestrine) 661
 Leonhard, Jörn 339

- Leontić, Ljubo 762, 767, 768
 Leopardi, Giacomo 485
 Leopold, Edgar 610, 612, 614
 Lepetit, Bernard 618
 Lerotić, Zvonko 1115
 Leser, Norbert 799
 Lesjak, Pavao 610, 612
 Leskovec, Antoša 593, 595, 601, 602
 Lesky, Erna 297, 298
 Leščilovskaja, Inna Ivanovna 1136
 Letica (obitelj) 785
 Letica, Ante 901
 Letica, Dušan 787
 Levaković, Rafael 585
 Levi, Giovanni 1105
 Levi-Weiss, Dores 457, 462
 Levin, Eve 15, 1103
 Levy, Jack 117
 Ley, Robert 104
 Léveque, Mathilde 447
 Liebknecht, Karl 799
 Lieven, Dominic 339
 Likurg 682, 683
 Lim, Walter. S. H. 421
 Lipak, Ivan 910, 911
 Lipak, Karlo 881, 882, 888
 Lipak, Željko 902, 908, 910
 Lipovčan, Srećko 75
 Lippomano, Alessandro 458
 Lippomano, Antonio 429
 Lippomano, Marco 456
 Lipsius, Justus 649
 Lipušček, Uroš 1019, 1020
 Lisac, Mato 898, 912
 Lisičar, Vicko 522
 Liszt, Rudolf 641
 Littrov, Heinrich von 408
 Livada, Svetozar 1071
 Lloyd George, David 965, 1019
 Lojen, Gerhard 639
 Lončar, Budimir 825, 826
 Lončar, Dragan 914
 Lončar, Radovan (Rade) 888, 900
 Lončarević, Ljuban 882
 Longo, Ivan 561
 Lonza, Nella 532
 Lopašić, Radoslav 233, 242, 581, 583
 Lopez, Rodrigo 414
 Loraux, Nicole 1086
 Lorenz, Dagmar C. G. 343
 Lorković, Hrvoje 1068
 Lorković, Ivan 758
 Losurdo, Domenico 956
 Lothringen, Franz Stephan 291
 Lothringen und Bar, Karl Alexander von 291
 Louthan, Howard 649
 Lovrenčić, Rene 49, 54, 57, 58, 59, 60, 854,
 1099, 1103, 1123, 1138, 1139, 1154
 Lovrić, Jelena 860
 Lovrić, Marko 69, 1073, 1079, 1108, 1132
 Lovro (nadbiskup) 672
 Loy, J. G. 303
 Lozica, Ivan 1115
 Löffler, Sigrid 928
 Löhr, Alexander 975
 Lösch, Klaus 1053, 1054
 Löw, Martina 1050
 Löwenhaupt, Ludwig Cordier von 313
 Löwy, Slavko 620
 Lucija (udovica Marka *de Caprolis*) 553, 558
 Lucije Emilije Paul (*Lucius Aemilius Paullus*)
 155, 198
 Lučić, Ivan (Lucius/Lutius, Jo(h)annes) 154,
 155, 198, 372, 427, 455, 655, 1042,
 1140
 Lučić, Josip 523, 524
 Lučin, Bratislav 656
 Luetić, Josip 438, 522, 523, 524
 Luetić, Tihana 758, 759
 Lukas, Filip 626
 Lukežić, Irvin 405, 406, 407, 409
 Lukić, Mita 609
 Lukić, Radomir 1065
 Lukinović, Andrija 242
 Lukšić, Tugomir 658
 Lunaček, Valdemar 1000
 Lunaček, Vladimir 626
 Lupis, Ivan 762
 Luthar, Oto 1106
 Luther, Martin 22, 720
 Luxemburg, Rosa 799
 Luzzatto Fegiz, Pierpaolo 476

L

- Ljiljak, Đuro 900
 Ljubičić, Nikola 809
 Ljubić, Šime 425, 431, 488

Ljubić-Lorger, Mira 762, 767
 Ljubojević, Atanasije (mitropolit) 463
 Ljubović, Enver 317

M

Mabillon, Johannes 1042
 Macakanja, Mile 914, 915
 Macan, Trpimir 772
 Machiavelli, Niccolò 650, 959, 1138
 Machiedo-Mladinić, Norka 761, 763
 Macintyre, Stuart 119
 Mack, Karlheinz 1102
 Mackenthun, Gesa 480
 Maclean, Fitzroy 992, 1013
 Macmillan, Harold 1015
 Macura, Slobodan 29
 Maček, Vladko 109, 142, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 779, 780, 781, 784, 787, 791, 793, 794, 805, 967, 999, 1024, 1064, 1065
 Madalbert (Madalbertus) (biskup) 658, 661, 664, 668, 669, 672, 673
 Madijev, Miha (Madiis, Micha; Madij, Michä) 455
 Madirazza, Mirijan 762
 Madonizza, Antonio 538, 561
 Madunić, Domagoj 429
 Madžar, Emil 886
 Mađarić, Vlado 727, 729
 Mađor, Mirko 30
 Maelcamp, Jacques 285
 Magaš, Damir 423, 499
 Magazin, Petar 762
 Magdalenić, Ivan 1071
 Maginot, André 973
 Magris, Claudio 333, 338, 471
 Mahmud-paša 358, 360, 361
 Maier, Michaela 800
 Maillol, Aristide 689, 704
 Majcen, Marijan 608
 Majnarić, Toni 762
 Makedonski, Filip II. (Philip; Philippe; Filippo) 57, 479, 488, 501, 502, 513, 514, 515, 516, 518, 526, 528, 719, 1076
 Maković, Zvonko 1112
 Maksimović, Božidar (Božo) 775, 780
 Mali, Tadeja 598
 Maligec, Krešimir 15
 Malin (obitelj) 396
 Malin, Dimitrije 393
 Malin, Đuro 397
 Malin, Franjo 760, 766, 768
 Malin, Jovan 399
 Malin (Malinović), Georgije 391, 393, 394
 Malinar, Smiljka 39, 425
 Malinović, Đuro 392
 Malobabić, Miki 913
 Maljevac, Miljenko 898
 Maljevac, Željko 901
 Mamula, Branko 809
 Mamuzić, Mile 899
 Mancuso, Piergabriele 487, 488, 491
 Mandel 722
 Mandić, Dominik 359, 462
 Mandić, Igor 859
 Mandolino 722, 723
 Mandrou, Robert 1073
 Maniaci, Marilena 1046
 Manin, Mario 620
 Mann, Erika 447
 Manojlo, Jovan 393
 Manojlović, Gavro 658, 1000
 Manojlović, Koraljka 526, 861
 Manojlović, Milorad 914
 Manojlović Pintar, Olga 15, 1097, 1108
 Manola, Ljubo 762
 Mansi, Giovanni Domenico 663
 Mantl, Wolfgang 632
 Mantran, Robert 505, 1117
 Manučehr (vladar) 382
 Maraković, Marko 68
 Maras, Mate 718, 721
 Marek, Ferdinand 970
 Mareković (obitelj) 904
 Mareković, Dinka 909
 Mareković, Ivan 890, 904, 915, 916
 Mareković, Kruno 915
 Mareković, Miran 890, 898, 904, 905, 909, 911, 917
 Maretić, Gedeon Ernest 1140
 Maretić, Tanja 1121
 Marević, Jozo 540
 Marès, Antoine 1103
 Margetić, Dinko 765
 Margetić, Krsto 762
 Margetić, Lujo 1102
 Maričević, Jelena Đ. 931

- Maričić (ili Martić), Ljubiša 913
Marić, Luka 786
Marić, Marinko 15
Marija (udovica majstora ranarnika Bernarda) 556
Marija (udovica Stjepana Radića) 805
Marijan, Davor 146, 809
Marijanović, Stanislav 926
Marin (splitski nadbiskup) 674, 675
Marin, Emilio 657
Marin, Olivier 575
Marinković 839
Marinković, Dušan 15, 922, 1114
Marinković, Nikola 931
Marinković, Ranko 859, 929
Marinković, Snežana 1099
Marinković, Vojo 1001, 1003
Marino, John A. 480, 512, 516, 529
Marinović, Marijana 1107
Marion, Divina 253
Marjanić, Danijela 264, 266, 1148
Marjanović, Jovan 106, 772, 787
Marjanović, Krunoslav 1121
Marjanović, Milan 758, 760
Markert, Dorothee 449
Markić, Z. 1153
Marko (sin ser Ambrozija)
Markov, Walter 292, 467
Marković (obitelj) 396
Marković, Ante 807, 825, 826
Marković, Dmitar 615
Marković, Franjo 331, 340, 341, 343, 344, 345
Marković, Ivančica 256
Marković, Jovo 391
Marković, Katarina 399
Marković, Lazar 775, 781
Marković, Milenko 1099, 1116
Marković, Mirko 254, 375
Marković, Nikola 45
Marković, Petar 393
Marković, Svetozar 45, 1113, 1152
Markovina, Dragan 15, 35, 36
Marochini 404
Maroević, Tonko 15, 724
Maroje, Dundo 413, 418
Marović, Marijan 898, 903, 905, 906
Marpurgo, David 493
Marpurgo, Isacco 493
Marsetič, Raul 15
Marshall, George
Martel, Gordon 101
Martić, Dragan 899
Martić, Milan 899
Martić, Miloš 762
Martić, Mirko 1071
Martić, Siniša 900
Martin, Henri-Jean 645
Martin, John 428
Martinac (pop) 82, 84
Martinaj, Sait 890
Martinović, Niko S. 678
Martinu, Bohuslav 639
Marulić, Marko 428
Maruševski, Olga 57, 1117
Marušič, Drago (ban) 1001
Marušič, Mia 1121
Marx (Marks), Karl 30, 45, 54, 58, 118, 119, 848, 850, 930, 1027, 1028, 1114, 1118, 1125
Masani, Minoo R. 124
Masaryk, Tomáš Garrigue 758, 963, 967, 971, 1068
Maschek (šumski ophodnik) 252
Maserati, Ennio 472
Masiero, Roberto 468
Maslek, Jasenka 433
Maslovara, Duško 899, 900
Maslovara, Miloš 911, 912
Massa, Marina 483
Massey, Doreen 1050
Masson, André 649
Mastný, Vojtěch 972
Maštališ, Josip 609
Masturzo, Pietro 428
Maštruko, Ivica 34, 854
Matačić, Jovo 762
Mataija, Mirjana 1153
Matanić, Atanazije J. 583, 584, 656
Matanović, Blaženko 907, 908, 911
Matanović, Damir 238, 239, 1143
Matas (obitelj) 456
Matas, Mate 498, 499, 500
Matasović, Josip 1043, 1044, 1048, 1110
Matasović, Ranko 576
Matassovich, Mato 254
Matassovich, Stipan 254
Mates, Neven 32

- Matešić, Anton (Matessich, Antonio) 407
 Matheus, Michael 581
 Maticka, Marijan 49, 60, 1099, 1104, 1116, 1120, 1125, 1128
 Maticki, Miodrag 1107
 Matičević, Ivica 923
 Matić, Josip 314
 Matić, Milan 1099
 Matić, Vilim 315
 Matić, Vojin 1115
 Matija (sin pok. Ratka de Scardona) 557
 Matijašević, Velibor 882
 Matijević, Ivana 756
 Matijević, Vladimir 1138
 Matijević, Zlatko 793, 798, 1043
 Matijević Sokol, Mirjana 586, 655, 656, 657, 659, 661, 663, 670, 675, 1041, 1042, 1043, 1044, 1047
 Matker, Josip 1121
 Matković, Hrvoje 772, 777, 778, 779, 780, 804, 805, 1104, 1116
 Matković, Marijan 620, 857
 Matković, Stjepan 526, 798, 97, 1109
 Matoš, Antun Gustav 618, 625, 629, 630
 Matošić, Vlado 765, 778
 Matović, Vesna 1144
 Matsch, Erwin 284
 Matsuda, Genji 714
 Matthei, Caspar 585
 Matthías I (ekumenski patrijarh) 454
 Matutinović, Lujo 33, 35, 70, 1103, 1117, 1118, 1122 1151
 Matuz, Josef 60, 1125
 Matvejević, Predrag 483, 499, 504, 512, 530, 770, 852-853, 858, 859, 926, 1099, 1117
 Maurer, Desmond 15
 Maurizzi (Mavrizzi), Ciriacus 406
 Maurizzi (Mavrizzi), Demetrius 406
 Maurras, Charles 744
 Mauss, Marcel 501
 Mavrić, Ana 1046
 May, Henry 1127
 May, Karl 337
 Mayer, Arno J. 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962
 Mayer, Paul 799
 Mayhew, Tea (v. Perinčić, Tea) 531, 1121
 Mayr, Adelheid 638
 Mazower, Mark 1142
 Mazzini, Giuseppe 740, 1142
 Mažuran, Ive 60, 277, 349, 354, 1140
 Mažuranić, Ivan 137
 Mažuranić, Vladimir 1136
 Mažuranić, Želimir 997, 998, 999, 1000, 1001, 1002, 1003, 1004, 1005, 1006, 1007
 Mádl, Antal 343
 McIntosh, Gregory C. 370, 371
 McMillen, Neil R. 1127
 Mecanović, Ivan 849
 Mečava, Petar 877
 Medanić, Juraj 406
 Medici (obitelj) 488
 Medved, Mladen 1021, 1036, 1121
 Medvešek, Rene 449
 Megill, Allan 514
 Mehmed-paša (defterdar) 92, 93
 Mehmed II. (Mehmed II El Fatih; Mehmed Osvajač) 89, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 406
 Mehring, Reinhard 678
 Meierhenrich, Jens 678, 683, 684
 Meiji (dinastija) 706
 Meinhof, Ulrike 841
 Meir, Golda 842
 Melek Ahmed-paša 381
 Melik, Vasilij 20
 Menachem Vivante, Leon di 493
 Mencej, Martin 725
 Mendel, Gregor 1080
 Mendelssohn, Moses 493
 Menger, Henrik 349, 356, 363
 Menelaj (Menelai) Michael (iz Venecije) 556
 Meranski, Hinko (brat kraljice Gertrude Arpadović) 344
 Meranski, Otto (brat kraljice Gertrude Arpadović) 342
 Merchich, Giorgio 468
 Merchiers, Ingrid 116
 Merkù, Paolo 471
 Merleau-Ponty, Maurice 959
 Mesalović (obitelj) 396
 Mesalović, Andrija 397
 Mesić, Matija 76
 Mesić, Milan 943, 1101
 Mesić, Stipe 807, 826

- Mesner, Maria 800
Messner, Franz 639
Meštrović, Ivan 40, 41, 680, 687, 688, 689, 690, 692, 693, 694, 696, 701, 703, 704, 711, 712, 713, 716, 759, 767, 774, 998
Metaxas, Ioannis 1016
Metikoš, Milan 882, 895
Metternich, Clemens Wenzel Lothar 747
Metzner, Franz 689, 694
Meyer, Paul 1088
Mezzena Lona, Alessandro 722
Micalia (Mikalja), Jakov 454
Michael (*filius Petri Sztoianovich*) 399
Michelet, Jules 743
Michielsen, Leo 285
Miccoli, Giovanni 471
Mićanović, Krešimir 15
Mićunović, Dragoljub 1099
Middell, Matthias 1054
Middleton, Kate 322
Midžor, Peter 762
Mignolo, Walter 1052
Miha (biskup) 671
Mihailović, Draža 109, 110, 111, 772, 787, 1012
Mihailović, Srećko 30
Mihajlo (knez) 659, 664
Mihajlović, Konstantin („Janjičar“) 350, 351, 352, 360
Mihal (obitelj) 396
Mihaldžić, Stanoje 775
Mihalić, Slavko 901, 902
Mihaljčuk, Vlastelinko 913
Mihaljinec, Vjera 608
Mihanović, Antun 1138
Mihelič, Darja 1107
Miholović, Katica 565
Mijakić, Gabrijel (biskup) 579, 581-582, 587
Mijatović, Anđelko 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 312
Mikašinović (obitelj) 785
Mikašinović, Đuro 787
Mikašinović od Zmijskog Polja, Mihajlo (general) 387, 391, 393, 1148
Mikavica, Dejan (Микавица, Дејан) 299
Mikelić, Borislav (Boro) 860, 877
Miklós, Istvánffy 84, 85
Mikula (sin pok. Petra de Blagnio) 547, 548, 550
Mikulčić (*Mickulchich*) 185, 223
Mikulić (obitelj) 396
Mikulović (obitelj) 396
Miladin, Petar 678, 1148
Milanković, Vlado 887, 898, 902
Milanović, Milkan 900
Milanović, Vladimir 1099
Milaš, Nikodim 463
Milazzo, Matteo J. 110, 111
Milenković, Pavle 501, 504
Miler, Ernest 1065, 1071
Miler, Ferdo Ž. 608
Mileta, Silvestar 1121
Miletić, Antun 1116
Miletić, Bogdan 782, 786
Miletić, Maša 15
Miletić, Svetozar 134
Miletić Drder, Mira 368, 372, 375
Mileusnić, Milenko 609
Miličić 762
Miličić, Josip Sibe 42, 1113
Milić, Čedo 792
Milić, Danica 1110
Milić, Đuro 911, 914
Milić, Jasmin 145
Milić, Ljuban 914
Milinčević, Vaso 1116
Milinković, Jagoda 1095, 1121, 1122
Milinković, Jelena 932
Milivojević (Milivojevic), Andrej 125
Milivojević, Dragan 863
Milković Kristina (v. Milković Šarić, Kristina) 23
Milković Šarić, Kristina (v. Milković, Kristina) 1123, 1144
Miller, Alexei 757, 1036
Miller, Edward 647, 648, 649, 650
Millo, Anna 474
Milojević, Joca (Jovo) 782, 786
Milosavljevski, Slavko 822
Miloš, Ljubo 806
Milošević, Nenad 892
Milošević, Slobodan 33, 144, 825
Milošević, Srđan 755, 756, 1110
Milovanović, Zlatibor R. 1136
Milović, Antun 807
Miltojević, Milutin (Милтојевић, Милутин) 298
Milutinović, Kosta 1136
Milward, Alan 748

- Miljan, Sanja 1045
 Miljan, Suzana 75, 81, 1045
 Miljević, Zoran 891
 Miljković-Katić, Bojana 1109, 1110
 Mimica, Aljoša 45, 1068
 Mimica, Ivan 22, 36, 37, 38, 39, 1105, 1120, 1142
 Mimica, Vatroslav 862
 Minardi, Everardo 483
 Minghi, Julian 99
 Mins, Henry F. 122
 Mintz, Sidney Wilfred 1055
 Minuccio, Minucci 441, 442, 443
 Miović, Vesna 360, 492, 518, 519, 532
 Mirdita, Zef 455, 580
 Mirić, Milan 61
 Mirković, Mijo (Mate Balota) 1066, 1067, 1070
 Miroslavus blacus de catono Ladovich 455
 Mirošević, Franko 61, 579, 582
 Mirošević, Lena 366
 Mišetić, Anka 1064
 Miškić, Blaženka 262
 Miškov, Dušan (Мишков, Д.) 307
 Mišković, Milan 637
 Mišković, Nataša 764
 Mišković, Stipo 898
 Mitamura, Shunyu 687
 Mitchell, Leslie G. 650
 Mitev, Plamen 287, 294
 Mitić, Ilija 524
 Mitrinović, Dimitrije 1152
 Mitrović (obitelj) 396
 Mitrović, Andrej 41, 45, 980, 981, 1098, 1099, 1116
 Mitrović, Andrija 393
 Mitrović, Andro 393
 Mitrović, Dimitrije 395, 397, 399
 Mitrović, Marija 467, 923
 Mitrović, Milovan 1064, 1065, 1066, 1067, 1068, 1069, 1099
 Mitrović, Mitar 391, 393
 Mitterpacher, Ljudevit 247
 Mladenović, Aleksandar (Младеновић, Александар) 945, 1115
 Mladinov, Ante 762
 Mladinov, Slavomir 762
 Mladan, Ilija 386
 Mladenović, Josip 909
 Mlikotić, Stipe 1037, 1121
 Mlinarić, Lučka 600, 602
 Mlinarić, Dubravka 365, 366, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 377, 1119
 Moačanin, Fedor 20, 55, 77, 1095, 1141, 1154
 Moačanin, Nenad 36, 55, 77, 359, 379, 580, 1095, 1119
 Modestin, Josip 626
 Mogorović Crljenko, Marija 537, 538, 562
 Moguš, Milan 656, 1137
 Mohácsy, Jenő 341
 Mohorović, Antun 762
 Mojsov, Lazar 632
 Molg, Jakov 386
 Molho, Anthony 427
 Molière, Jean-Baptiste Poquelin 650
 Molin, Alvise 457
 Molinier, Auguste 1088
 Molinié-Bertrand, Annie 442
 Mollinary, Anton von 134
 Molotov, Vjačeslav (Vyacheslav) Mihajlovič 1015
 Moltenberg, von (varaždinski potpukovnik) 182, 184, 221, 222
 Moljević, Stevan 789
 Momčilović, Dušan 899, 911
 Momčilović, Milenko 893
 Momčilović, Momčilo 885, 890
 Mommsen, Hans 954
 Mondekar, Dragutin 608
 Monhort, Ivan 386
 Monod, Gabriel 1088
 Monroe, James 739
 Montagu, Mary Wortley (Montegju, Meri) 302
 Montaigne, Michel 443, 649, 650
 Montano, Benito Arias 651
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 959
 Morić, Joško 903, 907, 908
 Morineau, Michel 294
 Moritsch, Andreas 1102
 Moro, Cristoforo 362
 Morosini, Zorzi 457, 461
 Morović, Hrvoje 455
 Morris, Ian 480, 481
 Mortigjija, Tias 531
 Mozart, Wolfgang Amadeus 638, 639
 Mraković, Miloš 52
 Mrdjenović, Ljubomir 613

- Mrdenović, Dušan 775, 778, 781
 Mrkalj, Sava 26, 857, 1098, 1110, 1115, 1136, 1137, 1145
 Mrkonjić, Tomislav 656
 Mršić, Zdravko 353, 357
Muchlo 156, 199
 Mudazzo, Marino 437, 438, 439, 440
 Muhammad-bey 84
 Muić, Vedran 259
 Mulli, Jacob 493
 Muljačić, Žarko 524
 Munitić, Ranko 856
 Murk, L. 614, 615
 Murković, Damir 474
 Murray, Martin 1114
 Murray Despalatović, Elinor 15, 629
 Musil, Jiří, 24
 Musil, Robert 337
 Musner, Lutz 800
 Mussolini, Benito (Duce) 97, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 324, 445, 741, 768, 779, 804, 972, 973, 974, 975, 1014
 Mustafa-beg 92
 Muvekkit, Salih Sidki Hadžihusejnović 359, 360, 361
 Muzur, Amir 542
 Muža, Slavko 890
 Müller, Robert 618
 Müller-Funk, Wolfgang 333, 334, 337, 338, 339, 1113
 Münkler, Herfried 339
- N**
- Nagel, Jürgen G. 286
 Nagy, Imre 815
 Nagy, Josip 1000
 Nagyllés, Anikó 326
 Naimark, Norman 116, 117
 Najbar-Agičić, Magdalena 15, 24, 351, 352, 522, 923, 1109, 1130, 1141
 Nakamura, Kakunosuke 706
 Nakamura, Mamoru 695
 Nani, Marko 765
 Narančić, Dušan 762
 Naske, Elisabeth 448
 Nassau (dinastija) 322
 Nasser (Naser), Gamal Abdel 124, 320
 Naudé, Gabriel 650
 Naumann, Friedrich 334, 1105, 1142
 Navarra, Elisabetta 471, 476
 Nazor, Anica 656
 Nazor, Mirjana 37
 Nazor, Vladimir 733
 Nádasdy (obitelj) 382
 Nečak (Nečak), Dušan 631, 827, 1113
 Nedeljko, Valentina 19
 Nedeljковиć, Branislav 418
 Nedić, Marko 1144
 Nedić, Milan 142, 776, 900
 Nedwęd, A. 608
 Negri, Gaspare (Gašpar) 542
 Negri, Giulia (sestra Gasparea Negrija) 542
 Nehru, Jawaharlal 124
 Nektarije (vladika) 793
 Nelde, Peter Hans 948, 949
 Nemeč, Krešimir 15, 928, 932
 Nemeskürty, István 430
 Nemoianu, Virgil 1117
 Nenadović, Pavle (mitropolit) 388
 Nenezić, Radojica 809
 Nenezić, Zoran D. 998
 Neralić, Jadranka 579
 Neri, Filip (sv.) 542
 Nesselrode, Wilhelm Franz (Vilmos Ferenc) von 236
 Nestroy, Johann 638
 Nešović, Slobodan 1015
 Neumann, Birgit 1052
 Neurath, Konstantin Freiherr von 972
 Neweklowsky, Gerhard 1146
 Newman, John Paul 109
 Ničota, Mihail 455
 Nida (udovica Markiona iz Vicenze) 561
 Niebuhr, Robert 115, 116, 125
 Niedermüller, Peter 345
 Nield, Keith 1114
 Nières Chevrelle, Isabelle 447
 Niger, Toma 426
 Nigro, Giampiero 523
 Nikezić, Marko 822
 Nikola (modruški biskup) 356, 357
 Nikola (sin pok. Antuna Peio iz Poreča) 559
 Nikola V. (papa) 353
 Nikolaki Effendi de Nikolaides, Nikolai 408
 Nikolić, Anastas 399
 Nikolić, Zrinka (v. Nikolić Jakus, Zrinka) 24

- Nikolić Jakus, Zrinka (v. Nikolić, Zrinka) 675
 Nikoliš, Gojko 1115, 1137, 1146
 Ninčić, Momčilo 1003
 Ningyi, Liu 120
 Ninković, Nenad (Нинковић, Ненад) 297, 298, 299, 304
 Nipperdey, Thomas 799
 Nirit Ben-Aryeh, Debby 433
 Nishimura, Seibo 707
 Nişancioğlu, Kerem 1021
 Nišević, Janko 391, 394
 Nišević, Jovan 395, 399
 Nišević, Marko 391, 393
 Nišević, Miško 393
 Nixon, Richard 832, 839
 Nižetić-Čulić, Maja 762
 Njegovan, Vladimir 610, 612
 Noack, Paul 678
 Noailles, Adrien-Maurice de 169, 210, 233
 Noël, Jean-François 1127
 Nogić, Nikola 881
 Nogić, Petar 881
 Nora, Pierre 500, 1073
 Nordman, Daniel 23
 Nouschi, André 505, 1117
 Novak, Ana 582
 Novak, Bogdan 104
 Novak, Drago (Zbirka Novak) 368, 369, 370, 371, 375, 377, 1119
 Novak, Grga 318, 420, 429, 431, 452, 453, 458, 482, 488, 524, 531
 Novak, Viktor 1043, 1048, 1140
 Novak-aga (Novackaga) 160, 203
 Novaković (obitelj) 785
 Novaković, Darko 82, 586
 Novaković, Dušan 900, 903, 908, 912
 Novaković, Niko 778, 779
 Novaković, Stojan 1153
 Novaković-Longo, Niko 782
 Novelli, Gastone 639
 Novković, Bogdan 1006
 Nünning, Ansgar 1052
 Nyein, U Kyaw 120
- O**
- O'Connell, Monique 432
 O'Malley, John W. 237
 O'Rourke, James 413, 414
 Oates, John C. T. 652
 Obad, Stijepo 35
 Obama, Barrack 738
 Obermaier, Walter 343
 Obernburg (Oberburg; Obersburg), Franz Andreas von (barun) 162, 204, 233
 Obljaj, V. 888
 Obradović (srpski kapetan) 317
 Obradović, Dositej (Dositheo) 469, 931, 1146
 Obradović, Ivan 1098, 1099, 1100, 1116
 Obradović, Vladimir 30
 Obrenović (dinastija) 1153
 Obrenović, Aleksandar (Alexander) 138, 318
 Obrenović, Draga 318
 Ocak, Murat 1105
 Occam, William 1068
 Ockrent, Christine 505, 1117
 Odescalchi (knezovi) 313
 Odošašić (obitelj) 316
 Odošašić, Julijana (Julianna) von 313, 316, 317
 Oef, Solomon 419
 Oestreich, Gerhard 248
 Ogishima, Yasuji 695, 713
 Ogrizović, Milan 610, 612
 Ogura, Uichiro 695
 Oğuz, Cem 1105
 Okuka, Miloš 945, 1110
 Olbrich, Joseph Maria 691
 Oldenburg (dinastija) (v. Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg (dinastija)) 322
 Olesnicki, Aleksije A. 78, 79, 81, 84, 86
 Oliuia (*filia condam ser Marci Longo, vxoris ser Petri de Andronicis*) 551
 Oliva (žena *ser Petra de Andronicis*) 553
 Oliver, Roland 1138
 Olovčić, Nikola (biskup) 242
 Olujić, Nikola 34
 Olujić, Željko 805
 Oman, Žiga 600, 602
 Omura, Tomomi 697, 709, 711
 Opačić-Ćanica, Stanko 31, 808, 812
 Opačić-Lekić, Vukosava 1136
 Opsenica, Dragan 45
 Orange (dinastija) 322
 Oranski, Vilim II. (Viljem) 302
 Orbini, Mavro 359, 361, 1153

- Orić, Danilo 391
 Orlando, Ermanno 426
 Orio, Angelo 432
 Orlov (obitelj) 469
 Ortalli, Gherardo 426, 1108
 Ortelius, Abraham 428
 Ortner, Mario Christian 980, 981
 Osijan (*Ossian*) 166, 207
 Osim, Ivica 824
 Ossuna (duca d'Ossuna, Pietro Giron) 437
 Ostajmer, Branko 136, 146
 Osterhammel, Jürgen 339, 1128
 Ostojić, Đuro 868
 Ostojić, Ivan 658
 Ostojić, Radivoj 355, 356, 361
 Ostojić, Stevo 850, 856
 Oslugi, Sakae 697
 Oštrić, Vlado 57
 Ott, John S. 660
 Ottenheim, Konrad 426
 Overstreet, Gene 121
 Ozorins Bukowski, Wilhelm Ritter 317
 Ökte, Ertugrul Zekai 377
 Öri, Peter 298
 Özen, Mine Esiner 370, 371, 374
- P**
- Paasi, Ansii 1052
 Padhye, Prabhakar 124
 Pageaux, Henri-Daniel 720
 Pahlavi, Reza 320
 Pahor, Milan 474
 Paić, Mirjana 1116
 Paić, Žarko 527, 528, 529
 Painitz, Hermann 639
 Pajić, Željko 55, 1095
 Pal, Alfred 54
 Pal, Petar 54
 Palairot, Michael 99
 Paleolog (obitelj) 354
 Palinić, Ante 762
 Paller, Stjepan 880
 Palumbo, Pier Fausto 482, 483
 Panajot (obitelj) 399
 Panajot, Lambro 391, 392, 393
 Panajot, Mirko 395
 Panajot-Palka, Teodor 393
 Panariti, Loredana 466, 472
 Pandelejmoni, Enriketa 276
 Panizzi, Antonio 646
 Panteski, Toma 391
 Pantić, Miroslav 419
 Panjek, Aleksander 466, 475
 Panjek, Giovanni 466, 470, 474, 476
 Papandreu, Georgis (George) 1016
 Papazoglu, Dionisije 301
 Papogna, Georgius 547
 Paquot, Thierry 1117
 Paradžik, Ante 820
 Parasković (obitelj) 396
 Parčić, Jure (biskup) 463
 Parker, Elizabeth 1049
 Parker, Matthew 652
 Parnica, Robert 15
 Paronić, Samanta 11, 13, 497
 Parvev, Ivan 287, 294
 Pascal, Blaise 1080
 Pasković (obitelj) 396
 Paspalj, Darko 891, 900
 Paspalj, Mile 886, 899, 909
 Pašić, Nikola 45, 138, 689, 1139
 Pašić, Teofil (biskup) 580
 Patafta, Danijel 1124
 Patrut, Iulia-Karin 927, 928
 Pattenden, Milles 581
 Paulesich, Michael 576
 Paunović, Davorjanka 990
 Pavao (sin pok. Janeza *de Xagabria*) 551
 Pavao IV. (Paolo) (papa) 419
 Pavao V. (Camillo Borghese) (papa) 542, 580, 582, 583
 Pavao VI. (papa) 818
 Pavelić, Ante 105, 106, 107, 109, 142, 143, 805, 806, 976
 Pavičić, Stjepan 1063
 Pavić, Armin 610
 Pavić, Hrvoje 15
 Pavić, Milorad 19, 427, 1115
 Pavić, Nino 32
 Pavković, Vesna 1118, 1127, 1128
 Pavlaković, Vjeran 808
 Pavlaković, Vladimir 776
 Pavletić, Vlatko 1097
 Pavličević, Dragutin 20, 61, 75, 1098, 1114, 1115, 1117, 1118, 1136, 1138, 1139
 Pavlinović, Mihovil 758, 1137
 Pavlović (obitelj) 361, 362

- Pavlović, Cvijeta 1118
 Pavlović, Marko 894, 901, 902, 903, 910, 911
 Pavlović, Radenko 899
 Pavlović, Visarion (episkop) 308
 Pavlović, Živko 788
 Pavušek, Mirko 895
 Paxton, Robert 1088
 Payne, Stanley 105
 Pálffy, Géza 15
 Pechoux, Pierre-Yves 1060
 Pečujlić, Miroslav 1065
 Pećanac, Kosta 764, 767
 Pederin, Ivan 429
 Pegram, Henry Alfred 708
 Peić Čaldarović, Dubravka 1043, 1044, 1045
 Pejačević, Petar 314
 Pejić, Luka 15
 Pejić-Poje, Lahorka 367
 Pejković (obitelj) 396
 Pejnović, Dane 1130
 Pekeč, Stanko 856
 Pelc, Milan 146
 Peleš, Gajo 921
 Pellegrini, Rienzo 471, 473
 Peratoner, Ervin 855
 Percan, Marin 1096
 Perić, Ivo 20, 38, 58, 532, 1117, 1136, 1137
 Perić, Olga 586, 661, 1047
 Perinčić, Tea (v. Mayhew, Tea) 401
 Perišin, Ivo 807
 Perković, Antonio 1045
 Perković, Sonja (v. Ledinčić, Sonja) 1122, 1127
 Pernerstorfer, Alois 638
 Perojević, Marko 667
 Perović, Latinka 15, 822, 1113, 1118, 1124, 1139
 Perović, Milutin 1116
 Perović, Sreten 527
 Perović, Stevo 762
 Perovšek, Jurij 1106
 Perretta, Vanda 427
 Perrot, Jean-Claude 618
 Peršić, Josip 404
 Peršić, Matija 62
 Peršić, Matija (drugi) 404
 Pesler, Albert 584
 Pešikan, Mitar 1115
 Pešut, Miloš 891
 Petacco, Arrigo 104
 Petak, Antun 855
 Petar Murgijin (arhiprezbiter) 661, 671, 674
 Petazzi, Leopold (bishop) 471
 Peterlić, Ante 857
 Pethő, Sándor 325
 Peti-Stantić, Anita 938, 939
 Petković, Ivo 765
 Petković, Nikola 1112
 Petrak, Marko 677, 685
 Petranović, Branko 103, 106, 107, 111, 144, 772, 773, 775, 777, 787, 789, 1098, 1099, 1116
 Petranović, Jeremija 762
 Petrarca (Petrarch), Francesco 649
 Petretić, Petar (Petretics, Petrus) (biskup) 579, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587
 Petricioli, Ivo 656
 Petrić, Hrvoje 12, 14, 22, 27, 36, 63, 65, 66, 247, 262, 385, 386, 388, 389, 397, 398, 531, 565, 566, 580, 582, 1059, 1097, 1109, 1120, 1122, 1123, 1141, 1144
 Petrić, Jakša 808, 839, 844
 Petrinović, Ivo 527
 Petronić (obitelj) 396
 Petrović (obitelj) 396
 Petrović, Aco 908
 Petrović, Gajo 859
 Petrović, Gedeon 301
 Petrović, Lacko 391, 392, 393
 Petrović, Milić F. 725, 726
 Petrović, Rade 758
 Petrović, Stefan (Stevan) 391, 393, 394, 395, 397, 399
 Petrović, Velimir 146
 Petrović, Vladislav 399
 Petrović Leš, Tihana 15
 Petrović Njogoš, Petar II. 1153
 Petrović Todosijević, Sanja 1108
 Pevsner, Nikolaus 646
 Pexidr-Srića, Gustav 610
 Péguy, Charles 1090
 Pérez, Antonio 414
 Pétain, Philippe 744
 Philip (Prince; Duke of Edinburgh) 1011
 Philip, Ian G. 648, 649, 650, 652
 Piccolomini, Alessandro 1153
 Pichl, Robert 1049
 Pichler, Franz 394

- Pichler, V. 614, 615
Pickus, David 115
Picquart, Marie Georges 1087
Pierluigi da Palestrina, Giovanni 542
Pietri, Charles 657
Pijade, Moša 733
Pijaj, Stanisław 312
Pilar, Ivo 64, 1000, 1143
Pilarino, Giacomo (Đakomo) 302
Pilgram, Leopold 600, 601, 602
Pilgram, Leopold st. 600
Pilić, Šime 29, 32, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 1059, 1065, 1070, 1072, 1105, 1113, 1142
Piller, Matija 247
Pinargenti, Simon 377
Pintarić, I. 614
Pintarić, Ivan 615
Pintarić, Krešimir 136
Pinto, António Costa 105
Pio II. (Enea Silvio Piccolomini) (papa) 350, 351, 353, 354, 356, 357, 359, 360
Pio IX. (Pius) (papa) 740
Pirani, Giovanna 483
Pirelli, Alberto 103
Pirenne, Henri 509, 515
Pirjevec, Jože 993, 1018
Pirker, Pero 808, 819
Pisk, Silvija 16
Piterberg, Gabriel 533
Pittrich, Franc 600
Planić, Stjepan 619
Planinac, Janko 612
Planinc, Milka 807, 808, 821, 822, 823, 824, 861
Planojević, Lula 990
Plaschka, Richard Georg 19
Platon (Platone) 425
Plavšić, Goran 946
Plemenčić, Zvonko 903, 909, 911
Plener, Peter 333
Pleterski, Janko 55, 1095, 1106, 1116, 1139
Plevnik, Danko 856, 857
Podhorsky, Vladimir 614
Podhraški Čizmek, Zrinka 487, 488, 489, 491
Podnar, Đuro 890
Poduje, Jozo 1000
Podunavac, Milan 937
Pojatina, Ana 68
Pojatina, Stipe 1099
Pojić, Milan 264, 266
Pokrajac, Mirko 762
Polimac, Abdulah 89
Polašek, Ivan 609
Polić, Martin 137
Politeo, Ivo 811, 1005
Pollack-Parnau, Franz von 288
Pollatschek, Gustav 800
Poljak, Franjo 758
Ponedjeljak, Goran 902
Ponedjeljak, Zoran („Sova“) 899, 902
Pons, Silvio 112
Ponoš, Tihomir 817, 819, 821
Poparić, Bare 531
Popov, Čedomir 1116
Popovich, Drago 472
Popovich, Eugenio 472
Popović, Dragoljub 683
Popović, Gjuro 1001
Popović, Goran 1099
Popović, Gordana V. 1144
Popović, Koča 990
Popović, Kosta 788
Popović, Milivoje 610
Popović, Mirko 609
Popović, Nenad 1127
Popović, Srđa 805
Popović, Toma 419, 420
Popović, Olga (v. Popović Obradović, Olga) 1140
Popović, Vasilj 359
Popović Obradović, Olga (v. Popović, Olga) 46
Porga 156, 199
Porter, Roy 1074
Posavec, Boris 903, 912
Posavec, Josip 393
Posilović, Juraj 610
Posnak (div) 381
Post, Charles 1031
Potkovac-Endrighetti, Mirna 12, 716
Potrebica, Filip 1138, 1139
Potthoff, Wilfried 426
Poumarède, Géraud 450
Povrzanović, Aleksandar 609
Pozzi, Joseph (Josip) de 199, 230, 233
Požar, Sandra 1046
Pörnbacher, Karl 341
Praga, Giuseppe 425, 459
Prajdić, Ivan 898, 903, 912

Prančević, Dalibor 755
 Prandau, Hillebrand von 313
 Pranjković, Ivo 938
 Precca (Preka), Nikola 998, 999
 Predavec, Josip 1064
 Predojević, Gabrijel (biskup) 582, 584, 585, 586
 Predojević, Maksim (biskup) 580, 583, 584, 585, 586
 Predojević, Vasilije (Bazilije) (biskup) 581, 582, 584, 585, 586
 Prejac, Milivoj 610, 612, 614
 Prelić, Velibor 513
 Prelog, Drago 639
 Prelog, Milan 359, 527, 530, 539, 540, 542, 544, 545
 Prelog, Petar 16
 Prescott, Hilda F. M. 427
 Pret, Jacques de 283, 285, 287
 Previšić, Boris 338, 928
 Previšić, Martin 16
 Priante, Monica 12, 14, 16
 Pribičević, Adam 1068
 Pribičević, Milan 1153
 Pribičević, Svetozar 53, 764, 768, 777, 778, 1153
 Pribojević, Vinko 429
 Prica, Ognjen 1068
 Priestland, David 812
 Prijatelj, Kruno 429, 676
 Prijčić-Samaržija, Snježana 1109
 Prika, Mihdija 391
 Prikrić, Josip 615
 Privileggi, Vitorio 539
 Prlenda, Sandra 1118, 1120, 1128, 1135
 Procacci, Giuliano 20, 1114, 1126, 1127
 Prodanović, Nikola 391
 Prohaska, Dragutin 608
 Prokofjev, Sergej 639
 Proli, Charles 295
 Proli, Pietro 285
 Promitzer, Christian 16, 1102
 Prosperov Novak, Slobodan 527, 1153
 Proštenik, Vinko 610
 Protić, Stojan 141, 1140
 Protrka Štimac, Marina 932
 Prozorov, Vadim B. (Прозоров, Вадим Б.) 657, 660, 666
 Prpa, Branka (v. Prpa-Jovanović, Branka) 16, 1095

Prpa-Jovanović, Branka (v. Prpa, Branka) 35, 39, 46, 55
 Prpić, Neda 1001
 Prpić, Vjekoslav 809, 818, 819
 Prunk, Janko 1116
 Prutsch, Ursula 332, 335
 Przeworski, Adam 1128
 Ptolemej, Klaudije 369, 370, 375
 Pucić, Niko 683
 Pugliesi, Ante 762
 Puharić, Branko 856, 858
 Puhovski, Žarko 859
 Pulić, Nikola 764
 Puljiz, Vlado 1062, 1063, 1064, 1070, 1071, 1072, 1118
 Pupovac, Milorad 16, 945, 946, 947
 Pupovci, Surja 678
 Purcell, Nicholas 480, 497, 505, 506, 507, 509, 533
 Purić, Josip 609
 Pusić, Eugen 1067, 1104
 Pusić, Vesna 32
 Puztaszeri, László 323
 Puškadija-Ribkin, Tatjana 1129
 Putanec, Valentin 656
 Puttkamer, Jesco von 842, 843
 Pye, Lucian 739
 Pyne, Stephen J. 1130

Q

Queirós Mattoso, Katia 442
 Quidde, Ludwig 1003
 Quinet, Edgar 959
 Quiquerez, Ivan 610

R

Raab, Franz Anton von 293
 Rabatta, Josip (Joseph) 437, 441, 442, 444, 1104, 1144
 Racheva, Vania 287, 294
 Rachich, Vincenzo 470
 Racine, Jean 650
 Račan, Ivica 807, 808, 824, 825, 826, 856, 861
 Račić (obitelj) 693
 Rački, Franjo 441, 443, 655, 660, 1042
 Rada (supruga pok. Mihovila iz Zadra) 547

- Radak (knez) 360, 361
Radeka, Milan 1138, 1145
Radelić, Zdenko 804, 805, 806, 811, 812, 817, 818, 819, 871
Radelić, Zdravko 774
Radeljić, Marko 1045
Radetzky, Jozef 747
Radica, Bogdan 510, 531
Radica, Branislav 763
Radica, Ruben 641
Radić (obitelj) 764
Radić, Antun 57, 1063, 1064, 1067, 1115
Radić, Radivoj 1122
Radić, Stjepan 57, 758, 762, 777, 805, 966, 1153
Radić Štivić, Nikolina 402
Radivoj, Martin 394
Radkau, Joachim 250
Radonić, Tomislav 1099
Radonjić, Matija (biskup) 236
Radoslav (*maritus Vlathe de villa Siroche*) 548
Radoslavić, Juraj (*Radoslauich, Georgius*) 548
Radossi, Giovanni 16, 1143
Radostan (arhimandrit) 160, 203
Radošević, Mislav 247
Radovani, Fani 19
Radovanović, Mato 610, 612, 614
Radovanović, Slavica 1099
Radović, Amfilohije 1115
Radulović (obitelj) 456
Rafolt, Leo 1153
Ragin, Charles 1128
Raguž, Jakša 879, 1045
Rahten, Andrej 1003
Rainer, Friederich 103, 104
Rajić, Simo 1146
Rajković, Zorica 1115
Rajković Iveta, Marijeta 16, 68, 69, 1111, 1123, 1130, 1131, 1142
Rajnerije (*Rainerius*) (prior) 540
Rakoczy (Rákóczy), Franjo II. 205, 394
Rakovac, Dragutin 1153
Rakovac, Milan 718, 720
Ramet, Sabrina 109
Ramírez Sánchez, Ilich (Carlos Šakal) 846
Ramschüssel (Rambschüssel), Jakob 162, 204, 233
Randeria, Shalini 1055
Randi, Oscar 482
Ranić, Anka 68
Ranić, Ilija 16, 68
Ranković, Aleksandar 112, 817, 818, 990, 991
Ranum, Patricia M. 503
Rapajić, Ratko 915
Rapanić, Željko 658
Rapo, Dušan 921
Rašović, Zoran P. 678, 683, 685
Ratcliffe, Charles 468
Ratković-Račak, Ranko 899
Ratmilich, Michaelis (*de Sibenico*) 556
Rattkay (obitelj) 566
Rattkay, Juraj 586
Rauchensteiner, Manfred 798
Raukar, Tomislav 350, 529, 531, 656, 673, 1048
Ravančić, Gordan 532
Ravid, Benjamin C. I. 415, 421
Ravlić, Slaven 678, 1148
Ray, Thomas 285
Razi, Fahredin 361
Rákóczi, Ferenc 82
Ránki, György 61, 1114, 1126
Reber, Ursula 334, 337, 338
Reberski, Josip 758
Rechtman, Richard 981
Redžić, Enver 1116
Regan, Krešimir 358, 362, 771, 777, 779, 781, 787, 793
Reichl-Ham, Claudia 469
Reichwein, Adolf 615
Reill, Dominique 16
Reis, Gazi Kemal 370, 371
Reis, Hacı Mehmed 370
Reis, Piri (Hacı Ahmed Muhyiddin Piri) 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 378
Reischach, Franz von 294
Reiss, Rudolphe Archibald 981, 995
Reiswitz, Johann Albert Freiherr von 288
Relić, Vlado 762
Reljić, Radomir 639
Reljković, Josip Stjepan 249, 256
Renan, Ernest 1085, 1089
Renati, Eusebio 722, 723, 724
Rendić-Miočević, Duje 658
Rendić, Albert (biskup) 584
Renn, Ortwin 1103

- Reno (de Mutina), Antonio de 402
 Repe, Božo 1009, 1010, 1113
 Resković, Sava 394, 399
 Resulbegović, Osman-beg 95
 Rešicki, Velimir 136
 Rešković, Veronika 941, 946
 Reulecke, Jürgen 1127
 Revel, Jacques 527, 1105
 Rewald, Ruth 447
 Rezar, Vlado 82
 Rezar, Vlasta 82
 Ri (dinastija) 319
 Ribar, Ivan 733
 Ribar, Ivo Lola 33, 850
 Ribbentrop, Joachim von 103
 Ribičič, Ciril 825
 Ribić, Vilim 813
 Richard, Felip 449
 Richelieu, Armand Jean du Plessis de 649
 Ridley, Jasper 982, 985, 987, 988, 992, 993
 Rieber, Alfred J. 21, 24, 97, 99, 260, 1145
 Riedel, Stefan 303
 Rietbergen, Peter 581
 Rihtman-Auguštin, Dunja 1068, 1103, 1115, 1118
 Riley, Dylan 1031
 Riley, James 1079
 Rimac, Marko 756, 1111
 Rimay, V. pl. 614, 615
 Rismondo, Vladimir 531, 552, 925
 Ristić, Teodosije 788
 Risto (obitelj) 399
 Risto, Josif 395, 399
 Ristović, Milan 45, 1122
 Ritter Vitezović, Pavao 372, 1044, 1050, 1102, 1128
 Rittig, Svetozar 998
 Rittner, Tadeusz 337
 Roatta, Mario 102, 103, 110
 Roberts, John Morris 1120
 Robić, Ivo 818
 Rodin, Auguste 688, 689, 690, 692, 699, 701
 Rodríguez (Rodrigo), Daniel 419, 420, 428
 Rogerio (nadbiskup) 672
 Rogić, Ivan 1064, 1068
 Roglić, Josip 498, 499
 Roglić, Neda 498
 Roić, Sanja 425, 717, 720, 721, 923, 931, 1113
 Roksandić, Drago 11, 13, 17, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 97, 105, 115, 116, 151, 247, 248, 253, 263, 264, 271, 277, 423, 429, 451, 479, 497, 501, 504, 505, 513, 531, 532, 580, 582, 583, 585, 618, 619, 621, 678, 685, 755, 756, 761, 770, 772, 778, 797, 854, 921, 922, 923, 926, 929, 945, 946, 947, 979, 953, 954, 980, 988, 1032, 1034, 1041, 1051, 1059, 1060, 1073, 1095, 1096, 1097, 1098, 1099, 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, 1105, 1107, 1108, 1109, 1110, 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1116, 1117, 1118, 1119, 1120, 1121, 1122, 1123, 1124, 1125, 1126, 1127, 1128, 1129, 1130, 1131, 1132, 1133, 1134, 1135, 1136, 1137, 1138, 1139, 1141, 1142, 1143, 1144, 1145, 1146, 1147, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1153, 1154
 Roksandić, Duško 40, 896
 Roksandić, Đuro 868, 1148
 Roksandić, Simeon 52
 Rolland, Denis 442
 Rom, Tomislav 903, 905, 908, 910, 911, 915
 Romanenko, Sergej 16
 Romano, Dennis 428
 Romano, Ruggiero 524, 525
 Romanov (dinastija) 323
 Romanov, Elizabeta I. (Elizabeth) 390
 Romanov, Nikolai II. 1019
 Romanov, Petar II. 302
 Romanov, Petar III. 390
 Romsics, Ignác 325
 Ronsard, Pierre de 1084
 Rosaccio, Giuseppe 377, 427
 Roschger (Roßker), Simon 600
 Rosenberg, Alfred 742
 Rosenberg, Justin 1037
 Roskovac, Sava 391
 Rossi, Pietro 511
 Rossini, Gioachino 485
 Rossini, Manuela 366
 Rossini, Mario 1127
 Rosso, Yvonne 448
 Rostow, Walt 1036

- Rota, Martin 366
 Roter, Janez 1117
 Roth (*Legationsrat*) 844
 Roth, Joseph 337
 Rothberg, Michael 500
 Rothenberg, Gunther E. 98, 260, 271
 Rothman, E. Natalie 367
 Roosevelt, Franklin Delano 1010, 1014, 1016
 Rousso, Henri 1088
 Roux, Michel 1060
 Roys (opat) 721
 Rubetić, Adam 610, 612
 Rubić, Tihana 69, 1111, 1131
 Rubinstein, Alvin 123
 Rudan, Igor 424
 Rudić, Srđan 278
 Ruiz, Teofilo F. 533
 Ruk-Fočić, Božena 638
 Rukavina (obitelj) 317
 Rukavina, Ivan 809
 Rukavina, Josip 317
 Rukavina, Julius von Vezinovac 317
 Rukavina, Juraj (George) 133
 Rumpler, Helmut 475, 476
 Runciman, Walter (Lord Runciman) 973
 Runjak, Toma 391, 394, 399
 Runjanin, Josip 52
 Runje, Petar 656
 Rushdie, Salman 928
 Rusinow, Denisson 813, 814, 815, 816, 817
 Ruthner, Clemens 33, 334, 335, 336, 337, 338, 342, 343
 Ruvarac, Dimitrije (Руварац, Димитрије) 302
 Ruža (udovica Radoslava Dragoševića) 556
 Ruždjak, Vladimir 641
 Ružić, Ante 762
 Rösen, Jörn 526
 Ryan, François 294
- S**
- Sa'd-ud-din 78, 79, 84, 86
 Sabol (obitelj) 396
 Sabotič, Ines 1122, 1143
 Sachsen-Hildburghausen (Hildburghausen zu Saxen), Joseph Maria Friedrich Wilhelm Hollandinus von 149, 150, 151, 196, 197, 232, 233, 253
 Sadi „Žudio“ 413, 418
 Sadžak, M. 786
 Sagredo, Zuan Francesco 458
 Sahn, Ulrich 835
 Said, Edward 335, 338
 Saito, Sogan 687, 695, 696, 697, 698, 699, 701, 702, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 713, 716
 Saito, Yuko 691, 696
 Sakkelion, Joannis A. (Σακκελίων, Ιωάννης Α.) 658
 Salaj, Đuro 875
 Salamon, Papo 608
 Salaris, Claudia 445, 446
 Salečić, Ivan 855, 856, 1115
 Saloma 703, 704
 Salomon (kralj) 380
 Salomoni, Iacobus 550
 Salvemini, Gaetano 740
 Samardžić, Momir 1110
 Samardžić, Nikola 413, 1122
 Samardžić, Radovan 414, 523, 524
 Samardžić, Sima 726
 Samo (kralj) 156, 199
 Sanader, Ivo 145
 Sancroft, William 652
 Sanctucia (*filia ser Alegreti Pedote et vxoris Dominici de Perasto*) 550
 Sander-Faes, Stephan 432
 Sandri, Mihalj 394
 Santorio, Santorio 1075
 Saponi, Armando 523
 Sappl (obitelj) 316, 317
 Sappl, Ana von 313, 317
 Sapunar (obitelj) 396
 Sarajlić, Izet 928
 Sardelić, Celestin 808
 Sardella, Pierre 433
 Saricaoglu, Fikret 370
 Sarić, Tatjana 30
 Sarić, Nikolina (v. Šimetin Šegvić, Nikolina) 1108
 Sarpi, Paolo 441, 442, 443, 444, 457
 Satirović, Taso 762
 Saunier, Pierre-Yves 1053
 Savić, Ivona 1118
 Savić, Obrad 1052
 Sax, Barbara 1102
 Saxl, Fritz 652
 Sbutega, Branko 527

- Scaliger, Joseph Justus 649
 Scarlicchio, Rinaldo (biskup) 584
 Schacht, Hjalmar 973
 Schall, Peter 639
 Schäber, Kurt (Held, Kurt) 441, 447, 448, 450
 Scheel, Walter 831, 832, 833, 834, 835, 837, 838, 841, 842
 Scheidel, Hinko 609
 Scherbaum, Gustav 637
 Scheucher, Franz 639
 Schiavuzzi, Bernardo 538, 540, 541, 542, 651
 Schiffer, Michael B. 646
 Schiffkhorn, Ignacij 600, 601
 Schiffler, Ljerka 425, 1075
 Schiffrer, Carlo 99, 471, 473, 475
 Schiller, Karl August Fritz 838
 Schilling, Derek 532
 Schleicher, Kurt von (Šlajher, Kurt fon) 986
 Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg (dinastija) (v. Oldenburg (dinastija)) 322
 Schmale, Wolfgang 1050, 1054, 1055
 Schmidt, Georg 580
 Schmidt, Mathias 338
 Schmitt, Carl (Šmit, Karl) 331, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685
 Schmitt, Oliver Jens 426, 427, 431, 1108
 Schneiber, Herbert 641
 Schneider, Artur 613, 626
 Schnigula, Christopher 580
 Schoenfeld, Andrew Jason 415, 420
 Schorske, Carl Emil 333, 799
 Schögler, Johann 1102
 Schraud, Franz von (Šraud, Franc fon; Шрауд, Франц фон) 299, 300
 Schreiber, Georg 574
 Schrenger, Jakov 608
 Schubert, Franz 639
 Schubert, Johann Adolph 306
 Schulze, Hagen 1084
 Schulze, Winfried 248
 Schuschnigg, Kurt 324
 Schüssel, Therese 395, 1127
 Schützeichel, Rainer 1056
 Schwartz, Gavro 610
 Schwarzenberg, Karl 1101
 Schwarzenberg und Liechtenstein, von (obitelj) 969
 Schwepenhäuser, Hermann 618
 Schwind, Waltraud 638
 Sclauus (sin pok. ser Henrika) 558
 Sconocchia, Sergio 483
 Scott, Walter 1089
 Scruzzi, Daniele 433
 Sebastian Portugalski 1085
 Seemann von Treuenwart, Albin 317
 Seferović, Relja 532
 Seignobos, Charles 1089, 1090
 Seipel, Ignaz 968
 Seipka, Josip (general) 613
 Sejdi Ahmed-paša 381
 Sejfullah-paša (sandžakbeg) 92, 94
 Sekulić, Ante 579
 Selden, John 651, 652
 Selim I. (sultan) 76, 371, 375
 Selim II. (sultan) 158, 201, 382
 Selimović, Meša 425, 928
 Sella, Domenico 520
 Sellers, Charles 1127
 Selmani, Nikša 513, 518, 519
 Semenov, Marija 1118
 Semitecolo, Petar 432
 Semlič Rajh, Zdenka 600, 602
 Senčić 404
 Sensi, Mario 551
 Senjanović, Petar 762
 Senjković, Reana 30
 Sergejev, Dimitrij 525
 Sermage (obitelj) 566
 Serrier, Thomas 16
 Sertić, Mate 253
 Service, Robert 812
 Sesar, Dubravka Dorotić 750
 Seton-Watson, Robert William 966
 Sezgin, İbrahim 379
 Sforza, Francesco 354, 362
 Shakespeare, William 329, 413, 414, 415, 418, 419, 421, 650
 Sharkey, Lance 119, 120
 Shaw, Brent D. 507
 Shek Brnardić, Teodora 16
 Sherwood, Richard 121
 Shiba, Nobuhiro 689
 Shimizu, Miezo 702
 Shryock, Richard H. 1074
 Siegenthal, Heinrich von (Hajnrih fon Sigental) 300
 Sigismund (Žigmund) Luksemburški 350, 354

- Sikirić Assouline, Zvezdana 12, 13, 16
Silić, Josip 938
Sill, Aba Ferenc 325
Silone, Ignazio 923
Simeon (vladika) 876
Simiand, François 1090
Simić, Pero 994
Simić, Željko 887
Simmons, Ian Gordon 1143
Simonek, Stefan 335
Simons, Oliver 678, 683, 684
Simović, Dušan 975
Simunich, Joannes 577
Sinclair, Upton 618
Sinfield, Alan 413
Sinković, Martin 394
Sinzendorff (Sinzendorf), Adolf von (grof)
162, 204, 233
Sipack aliter Vodopia, Helena 577
Siroglavić, Branko 19
Sirotković, Ante 762
Sirotković, Hodimir 133, 1117
Sirotković, Jakov 807, 824
Sirovica, Dinko 762
Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde
de 740
Sivignon, Michel 480
Sjahir, Sutan 123
Sked, Alan 737, 739
Skenderović, Ivica 1099
Skenderović, Robert 235, 236, 260, 565
Skerlec, Anna 576
Skerlec, Ivan 610
Skerlec, Nikola (ban) 798, 800, 801
Skerlec Lomnički, Ivan 612, 613
Skerlić, Jovan 727
Skjavetić, Julije 429
Sklevicky, Lydia 1115
Skocpol, Theda 953, 1128
Skrbić, Petar 762
Skube, Ksaverija 609
Slarida (Slavoja) (obitelj) 396
Slavković, Božica 999
Slijepčević, Mićan 909
Slišković de Gödre, Suzana 313
Slukan, Mirela (v. Slukan Altić, Mirela) 369,
375
Slukan Altić, Mirela (v. Slukan, Mirela) 16, 39,
62, 530, 1119, 1142, 1143, 1145, 1147
Smend, Rudolf 679, 680, 682, 683
Smičiklas, Tadija 488, 583, 610, 1042, 1043,
1048
Smiljanić, Dragan 890
Smirke, Robert 648
Smirke, Sydney 646
Smith, Anthony D. 757
Smith, Helena 1016
Smodlaka, Josip 762, 763
Smolčić, Zlatko 888
Smole, Jože 1013
Smoljan, Bariša 775
Snyder, Jack 117
Sobjeski (Sobieski), Jan III. 460
Sobolevski, Mihael 772, 1101, 1116
Soboul, Albert 20, 56, 1114
Sočanac, Lelija 1126
Soerensen, Asmus 444
Sofoklo 358
Sofrenović, Rajko (prota) 793
Sokolović, Makarije 461
Sokolović, Mehmed-paša (Sokollu, Meh-
met-paša; Mehmed-pasha) 461, 1153
Soldo, Josip Ante 656, 1143
Solon 682, 683
Somek, Petra 16
Somers, Margaret 1128
Sondhaus, Lawrence 100
Sonnleitner, Hans 139
Soranzo, Giovanni 433
Sormilić, Jure 1046
Soucek, Svat 370, 371, 373, 374, 376
Spada, Bernardino (kardinal) 585
Spaho, Fehim 55
Spaho, Mehmed 967
Spaić, Kosta 859, 862, 863
Spalatin, Mario S. 104
Spandugino, Teodor 358
Sparavalo, Joko 1069
Spehnjak, Katarina 810, 1107
Speidl, Zoltán 326
Spengler, Oswald 617
Spooner, Frank 523
Spon, Jacob 428
Sponza, Andrea 470
Sponza, Nicolò 38, 1112
Spreicer, Jelena 338, 1113
Spremić, Momčilo 524
Srakić, Marin 239, 242, 243

- Srebrnič, Josip 658
 Sremec, Rudolf 855
 Sremić, Marko 881, 887, 895, 897, 899
 Sršan, Stjepan 236, 238, 240, 243, 244, 312, 314, 315
 Stachel, Peter 332, 335
 Staden, Hans 442
 Stael, Madame de 740
 Stahl, Paul-Henri 20
 Staljin, Josif Visarionovič (Stalin; Staline, Joseph V.) 112, 113, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 731, 812, 813, 814, 848, 955, 962, 1009, 1010, 1011, 1014, 1015, 1016, 1020, 1027
 Stambolić, Vukašin 1099, 1116
 Stambolija, Dušan 892
 Stambolija, Milan 892
 Stana 727
 Stana (supruga Ivana de Sibenico) 556
 Stanac 452
 Stančić, Hrvoje 16
 Stančić, Nikša 16, 20, 36, 49, 55, 386, 530, 756, 758, 1044, 1045, 1095, 1098, 1099, 1104, 1105, 1109, 1114, 1115, 1116, 1128, 1137, 1143,
 Stanić, Pavao 783
 Stanisavljević, Mirko 586
 Stanislavić, Sava (Stanislavics, Sabba) (biskup) 579, 581, 582, 586, 587
 Stanković, Đorđe 56, 761, 1098, 1099, 1115, 1116, 1137, 1139, 1154
 Stanković, Petar J. 726
 Stanley, Venetia 1019
 Stanojević, Aco 779, 780, 781
 Stanojević, Branko 765
 Stanojević, Gligor 426, 448, 449, 460, 461, 462
 Starčević, Ante 104
 Starčević, Lazo 1144, 1145
 Starčević, Šime 1146
 Starhemberg (obitelj) 291
 Starhemberg, Johann Georg Adam von 291, 295
 Stefanini, Vjekoslav 762
 Stefanović, Čedo 890, 914
 Stefanović, Dragiša 890, 899, 914
 Stefanović, Sofonije 388
 Stefanović Karadžić, Vuk
 Stehlik, Petr 16
 Stein, Peter 1128
 Steinberg, Jonathan 103, 107
 Stepan (obitelj) 396
 Stepinac, Alojzije (Stepinac, Aloysius) 106, 462, 811, 962
 Stepinac, Sandra 1126
 Stevanović, Pavle 788, 790
 Stevanović, Svetolik 609
 Stevens, Norman D. 649
 Stipančević, Mario 1043
 Stipanović, Radovan 1097
 Stipčević, Aleksandar 854, 855
 Stipetić, Vladimir 49, 530, 1021, 1022, 1034, 1036
 Stipetić, Zorica 16, 56, 761, 854, 921, 1101, 1115, 1116
 Stipišić, Jakov 660, 667, 1043, 1046, 1048
 Stipišić, Ljubo 929
 Stjepan II. (Stephanus) Trpimirović 156, 200
 Stoić, Marko 762
 Stojadinović, Milan 142, 773, 778, 779, 780, 785, 787, 791, 793, 970, 972, 1153
 Stojan, Slavica 532
 Stojanac, Luka 762
 Stojanovich, Albert 254
 Stojanović (obitelj) 396, 399
 Stojanović, Dubravka 1099
 Stojanović, Gordana 1118
 Stojanović, Josif (episkop) 390
 Stojanović, Mara 391
 Stojanović, Nikola 394, 788
 Stojanović, Petar 391, 394, 395, 397
 Stojanović, Sreten 788
 Stojanović, Stanislav 1116
 Stojanović, Stevo 782
 Stojanović, Trajan (Stoianovich, Traian) 415, 523
 Stojčević, Stanko 807, 824
 Stojić, Stojan 883, 884, 891
 Stojković, Ivan (Iohannis de Ragusio) 349, 350, 354, 356, 363
 Stojković, Marijan 452
 Stojavljević, Bogdan 1068
 Stokes, Gale 1136
 Stolac, Diana 566
 Stollberg-Rilinger, Barbara 302
 Stolleis, Michael 237
 Stone, Lawrence 500
 Stopić, Zvonimir 115

- Stranj, Pavel 475
Strasoldo (Strassoldo), Ferdinand von (grof) 233
Stratimirović, Đorđe 132, 134
Stratimirović, Stefan (mitropolit) 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307
Strauss, Florian 1057
Strazza, Guido 639
Stražičić, Nikola 499
Strčić, Petar 57, 403, 1101, 1116, 1117, 1125
Strecha, Mario 526, 1095, 1105, 1127
Streibel, Robert 1102
Stresemann, Gustav 698
Strigl, Daniela 1102
Stržičić, Ana Agata 313
Strohal, Ivan 548
Strossmayer (Štrosmajer), Josip Juraj 135, 146, 313, 314, 316, 680, 926, 1047, 1136
Strotmann (*Legationsrat I. Klasse*) 843
Strpić, Petar 57, 1116
Strugar, Helena 16
Strugar, Vlado 798
Stuart, Marija II. 302
Stubenberg, Franz de Paula von 164, 181, 206, 220, 233
Stulli, Bernard 524
Stummvoll, Josef 647, 649
Sturman, Robi 472
Subotić (obitelj) 785
Subotić, Dragomir 782, 786
Subotin, Tatjana 1145
Succow (Suckow), August Jakob Heinrich barun von 169, 170, 176, 210, 211, 215, 233
Sućec, Mara 915, 916
Sućec, Mirko 915, 916
Sučević, Lela 727
Sudović, Zlatko 856
Sugar, Peter F. 764
Suić, Mate 525, 531
Sukić, Adam 314
Sulejman (prorok) 380, 381
Sulejman I. Zakonodavac (Solimann) (sultan) 91, 157, 158, 200, 201, 371, 376
Sulejman II. (sultan) 461
Suljagić, Boris 16
Suman, Nikola 32
Sunajko, Goran 1112
Sundhaussen, Holm 108, 128, 1154
Supek, Olga 501
Supek, Rudi 30
Supilo, Frano 628
Suppan, Arnold 61, 65, 135, 136, 631, 963, 1104, 1126
Sutherland, Lucy S. 650
Suttner, Ernst Christoph 580
Suwa, Morinosuke 692, 693, 713
Sužnjević, Dragan 882
sv. Andrija 675
sv. Barbara 575
sv. Bartul (San Bartolomeo) 437
sv. Blaž (sv. Vlaho) 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 551, 552, 553, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 575
sv. Donat (St. Donat) 429
sv. Dujam (sanctus Domnio; S. Doimo) 668, 675
sv. Emerik 569
sv. Florijan 387
sv. Franjo Ksaverski 880
sv. Georgij 876
sv. Ilija 874, 877, 880
sv. Ivan 538, 568, 570
sv. Ivan Krstitelj 387
sv. Ivan Nepomuk 880
sv. Jakov 542, 552
sv. Janez Krstnik 600
sv. Jeronim 680
sv. Juraj 575
sv. Katarina 575
sv. Luka 548
sv. Margareta 568, 575
sv. Marija 362, 568, 570
sv. Marin (S. Marino) 485
sv. Marko (S. Marco) 485, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 576, 577, 623
sv. Martin 583
sv. Matej 568
sv. Matija 568
sv. Mauricije (St. Maurice) 82
sv. Mauro 485, 540, 542
sv. Mihovil (Mihael) 91, 539, 541, 542, 570, 583, 586
sv. Nikola (St. Nicholas; S. Nicola) 468, 485
sv. Nikola Čudotvorac 565
sv. Petar (sanctus Petrus) 91, 568, 583, 627, 669
sv. Roko (St. Roch) 575

sv. Sebastijan (St. Sebastian) 542, 575
 sv. Spiridon (St. Spyridon) 465, 467, 468
 sv. Taisa (Thaïs) 709
 sv. Vid 566, 567, 571, 575, 576, 577
 Svevo, Italo 931
 Sweezy, Paul M. 56
 Swieten, Gerard van (Sviten, Gerard fan) 298
 Swinburne, Algernon Charles 648
 Sydow, Carl von 1055
 Symcox, Geoffrey 533
 Szabo, Agneza 16, 20, 57, 618, 1117
 Szabo, Franz A. J. 468, 1107
 Szakály, Ferenc 82
 Szelepcsény, György (biskup) 586
 Szélenyi, Iván 1117
 Széchenyi, István 1034, 1035
 Széll, Kálmán 138
 Szington 160, 203
 Szołtysek, Mikolaj 276
 Szpociński, Andrzej 500
 Szűcs, Jenő 61, 312, 1126

Š

Šaban 359
 Šaban (obitelj) 894
 Šabanović, Hazim 379, 380
 Šajber, Slavko 824, 859
 Šakić, Sanja 16, 1114
 Šamšalović, Miljen 660, 667, 1042
 Šantek, Ivan 897, 898, 903, 904, 910, 912, 915
 Šanjek, Janka 641
 Šanjek, Franjo 350, 1043, 1102
 Šarić, Antonela 1045
 Šarić, Ivan 613
 Šarić, Mara (rođ. Ettinger) 614
 Šarić, Marko 22, 35, 36, 262, 455, 580, 1059, 1119, 1129
 Šarić, Vasil 381
 Šarinić, Josip 762
 Šarkić, Srđan 683
 Šašić, Jefto 1116
 Šaško, Ivan 1047
 Ščetinec, Juraj 1065, 1071
 Šeatović, Svetlana 16, 1113
 Šego, Marko 762
 Šegota, Tomislav 498
 Šegvić, Jozo 762

Šegvić, Petar 762
 Šegvić, Kerubin 658
 Šenoa, August 298, 441, 444, 449, 452, 625, 629, 630
 Šentija, Josip 819, 820
 Šeparović, Ivo (don) 762
 Šeparović, Tomislav 656
 Šepić, Dragovan 760
 Šetić, Nevio 16, 20, 1117
 Ševo, Marina 433
 Šicel, Miroslav 57, 1117
 Šidak, Jaroslav 58, 60, 518, 621, 628, 1125
 Šifter, Ivan 859
 Šimac, Petar 825
 Šimetin Šegvić, Filip 12, 14, 20, 24, 27, 69, 513, 618, 757, 1073, 1079, 1108, 1114, 1124, 1132, 1133, 1134
 Šimetin Šegvić, Nikolina (v. Sarić, Nikolina) 20, 69, 513, 617, 1114, 1124, 1132, 1133
 Šimončić Bobetko, Zdenka 56
 Šimonji, Petar 611
 Šimrak, Janko 462, 580, 581, 583, 585
 Šimunović, Mijo 898, 904, 915
 Šimunović, Petar 1138
 Šimunović, Tonko 765
 Šipuš, Krešimir 641
 Šišević, Ivo 526
 Šišić, Ferdo 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 312, 316, 317, 318, 350, 354, 395, 583, 655, 656, 657, 658, 660, 1153
 Šitić, Ante 765
 Šitin, Tonči 762
 Šižgorić, Juraj 429
 Škarica, Mate (don) 762
 Škarica, Vjekoslav 762
 Škarić, Olga 1130
 Škavić, Josip 611
 Škiljan, Dubravko 365, 946, 947
 Škiljan, Filip 867, 868, 878
 Škiljan, Mladen 862
 Škorić, Nikola 391
 Škrabalo, Ivo 822, 855, 856
 Škrabalo, Marina 24, 1126
 Škrabe, Stjepan 608
 Škreb, Stjepan 612
 Škrlec Lomnički, Nikola 1104
 Škrljac, Nikola 903, 905, 908, 910
 Škrobonja, Ante 542, 1075

- Škvorčević, Antun 673
 Šlosar, Irena 1103
 Šljivo, Galib 20, 1117
 Šmitran, Stevka 444
 Šmitran, Vesna 32
 Šnuderl, Boris 830, 833, 836, 837, 838
 Šojat, Vesna 586
 Šolaja, Bogdan 282
 Šonje, Ante 539, 543
 Šorgić, Đuro 898, 903
 Šorn, Jože 593, 594, 595, 596, 597, 603, 605, 606
 Šoštarić, Nikola 910
 Španiček, Žarko 1095
 Španić, Zvonimir 758
 Špegelj, Martin 908
 Špelić, Dario 16, 24
 Špiljak, Mika 807, 808, 858, 860
 Šplait, Ljudevit 610, 612
 Špoljarić, Milan 898, 901
 Špun Stržičić, Napoleon 312, 313
 Šram (obitelj) 626, 627
 Šram, Ljerka 626
 Štambuk, Maja 1064, 1071
 Štampar, Andrija 1006
 Štancer, Slavko 995
 Štefan, Ljubica 792
 Štefanec, Nataša 22, 23, 38, 97, 105, 151, 237, 262, 585, 1105, 1119, 1120, 1127
 Šterk, Đuro 885, 910, 911
 Štih, Peter 1107
 Štokalo, Vladimir 54
 Štulhofer, Aleksandar 1068
 Šubašić, Ivan (ban) 773, 793
 Šubašić, Ivan (ministar vanjskih poslova) 805, 811
 Šubić, Mladin II. 455
 Šufflay, Milan 522, 1048
 Šundalić, Antun 1071, 1072
 Šundrica, Zdravko 524
 Šuput, Branislav 609
 Šurmin, Đuro 80, 758
 Šutalo, Goranka 923
 Šute, Ivica 64, 65, 631, 1120
 Šutej, Juraj 776, 805
 Šuvar, Stipe 41, 807, 808, 825, 826, 847, 849, 857, 858, 859, 860, 861, 1064, 1070, 1071
 Švabić, Mihajlo 788
 Švigel, Ivan 393
 Švob Đokić, Nada 1102
 Švraka, Danijel 1121
 Švrljuga, Stanko 998

T

- Tabak, Faruk 481
 Tadej, Vladimir 855
 Tadić (Tadic), Jorjo 416, 420, 428, 513, 519, 521, 522, 523, 524
 Tadić, Marko 575
 Taiapietra, Francesco 458
 Taine, Hippolyte 1089
 Takahashi, Kohachiro 1114
 Takahashi, Korekiyo 710, 713
 Takamura, Hoshu 700
 Takamura, Kotaro 697, 701, 707
 Takamura, Shinpu 690
 Takács, Ádám 1086
 Takeda, San 690
 Takizawa, Masao 690
 Takizawa, Mayumi 688
 Talovac (obitelj) 353
 Tanabe, Koji 703
 Tanaka, Shuji 702
 Tanarković (obitelj) 396
 Tarbuk, Slobodan 908, 915
 Tartaglia, Ivo 762, 762
 Tartaglia, Oskar 760, 762
 Tatalović, Siniša 935
 Tatarin, Milovan 1153
 Tasić, Đorđe 777
 Tatehata, Taimu 701
 Taube, Friedrich Wilhelm von 247
 Taus, Josef 1101
 Taylor, Alan John Percivale 26, 101, 738, 1020, 1118, 1142
 Taylor, John 652
 Taylor, Karin 633
 Tchoukarine, Igor 633
 Tedesco, Abram 493
 Tekeli, Sevim 374
 Teltsch, Stjepan 608
 Temple, Richard C. 294
 Tenenti, Alberto 431, 502, 523, 524, 1117
 Teodoris, Antun de 537, 538, 540, 541, 543, 547, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 560, 561

- Tepavac, Mirko 832, 836, 839, 840
 Tepeš, Vlad Drakula 355, 359
 Teply, Karl 380
 Terlecki, Metodije (kaluder) 581, 584
 Terray, Emmanuel 1089
 Terzić, Slavenko 1101
 Tešić, Iva 932
 Tetzner, Lisa 447
 Teune, Henry 1128
 Thallóczy, Lajos 77
 Than Tun, Thakin 120
 Thatcher, Margaret 745
 Theodorakis, Mikis 1016
 Theodorescu, Răzvan 454
 Thevet, André 442
 Thielmann, Tristan 1050
 Thomas, Albert 1003
 Thomas, David 656
 Thomas, Kenneth P. 1030
 Thurn, Anton II. Casimir von 236
 Tiedemann, Rolf 618
 Tiepolo, Bajamonte 437
 Tiepolo (Thiepolo), Bernardo 437, 437, 439, 440
 Tikuich, Dorothea Fabianus 577
 Tikuich, Paulus 577
 Tilly, Charles 953
 Timoni, Emanuel 302
 Tirnaviti, Michiele 404
 Tisano, Leandro 723, 724
 Tiso, Jozef 974
 Tisza, István 798
 Tit Livije 459, 461
 Tito, Josip Broz 97, 103, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 140, 142, 143, 631, 716, 727, 731, 732, 733, 803, 804, 805, 806, 807, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 818, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 827, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 845, 860, 871, 964, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 1009, 1010, 1011, 1012, 1013, 1014, 1015, 1017, 1018, 1019, 1020
 Tocqueville, Alexis de 321, 1103, 1119
 Todor (obitelj) 396
 Todor, Andrija 399
 Todorova, Maria 275, 450
 Toggweiler, Michael 367
 Togliatti, Palmiro 112
 Tohti, Jovan 394
 Tokugawa (dinastija) 706
 Toma Arhidakon (Thomas Archidiaconus) 655, 656, 659, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 669, 670, 671, 674, 675, 1047
 Tomac, Elza 798
 Tomac, Petar 980
 Tomasevich, Jozo 99, 107, 108, 110, 112
 Tomašević (komandir vodnik) 986
 Tomašević, Petar 494
 Tomašević Kotromanić, Katarina 362
 Tomašević Kotromanić, Sigismund (Žigmund) (Ishak-beg) 362
 Tomašević Kotromanić, Stjepan 349, 350, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361
 Tomašić, Dinko 1065, 1067, 1068, 1070, 1071
 Tomašić, Ivan 83, 84
 Tomašić, Paula pl. (banica) 608
 Tomazio (sin pok. Ivana iz Flandrije) 559
 Tomečak, Branko 1002
 Tomičić, Jasna 1100
 Tomić, Jevrem 775
 Tomić, Marijana 656
 Tominac, Helena 615
 Tomislav (kralj) 656, 658, 659, 664
 Tomizza, Fulvio 717, 718, 719, 720, 721, 722, 724
 Tommaseo, Niccolò 1106
 Tomorad, Mladen 16, 1128
 Tomović, Jovan 393
 Topolski, Jerzy 1115
 Torbar, Josip 775
 Torp, Cornelius 117
 Tosato, Stefano 431
 Totman, Conrad 1128
 Toynbee, Arnold Joseph 1102
 Trajković, Branko 788
 Traverso, Enzo 954
 Trbojević, Dane 613
 Treitschke, Heinrich von 742
 Trencsényi, Balázs 429
 Trenk, Franjo (Trenck, Franz von der) 146
 Trepov, Pero 765
 Tresić Pavičić, Ante 761, 762

Treves, Iseppo 493
 Trgovčević, Ljubinka 16
 Tribuson, Goran 1112
 Tričković, Radmila (Тричковић, Радмила) 297
 Trifković, Risto 928
 Trifković, Srdjan 108
 Trifunović Birčanin, Ilija 764, 767
 Tripalo, Miko 808, 819, 820, 821, 826
 Tripp, Werner 639
 Trischler, Renata 680
 Trivellato, Francesca 427
 Trkulja, Jovica 276
 Trkulja, Mića 872
 Trkulja, Ranko 890
 Trnski, Ivan 452
 Troch, Pieter 756
 Trocki, Lav (Trotski/Trotsky, Léon) 651, 1036
 Trogrić, Marko 16, 37
 Troha, Nevenka 1018
 Tropsch, Stjepan 612, 613
 Trubar, Primož 720
 Truhelka, Agata 518
 Truhelka, Branimir 517, 518
 Truhelka, Ćiro 518
 Truman, Harry S. 811, 1014, 1015
 Trumbić, Ante 762, 997, 998, 1006
 Tubica, Duško 887
 Tucci, Ugo 431, 523
 Tucović, Dimitrije 1153
 Tudor (dinastija) 414, 415
 Tudor, Elizabeta I. (Elizabeth) 414
 Tudor, Marija (Mary) 743
 Tuđman, Ankica 858
 Tuđman, Franjo 144, 145, 772, 775, 826, 858
 Tuin, Iris van der 1057
 Tukidid 516
 Turhan-beg, Omer 361
 Turner, Henry S. 421
 Turri, Eugenio 483
 Turtltaub, Franc 602
 Tutnjević, Staniša 922
 Tvrtković, Tamara 82

U

Udier, Sanda Lucija 939
 Ugrčić, Jovo 808
 Uhač, Josip 580

Ujević, Tin 762, 767
 Ulmansky, Sava 1000
 Unfried, Berthold 1057
 Ungnad, Franz Ungnad, Hans (Ivan) III. von Weißenwolff, barun von Sonnegg 158, 201, 233
 Unković, Ivana Nina 1049
 Uray, Ernst Ludwig 639
 Urban, Waltraut 633
 Urban V. (papa) 318
 Urban VIII. (papa) 585
 Urbanitsch, Peter 129, 133, 134, 135, 136, 798
 Uroda, Nikolina 656
 Ursula (*Carniola famula*) 576
 Urša (udovica Matije iz Tinjana) 554
 Urukalo (obitelj) 785
 Utješenić Ostrožinski, Ognjeslav 54, 1106, 1118, 1125, 1145, 1148
 Uzun Hasan 352, 358
 Uzunović, Nikola 786

V

Vaglio, Luca 931
 Valaresso, Zacharia 431
 Valenciennes, Achille 1080
 Valenčič, Vlado 590, 591
 Valensi, Lucette 1085
 Valentić, Mirko 52, 55, 61, 62, 580, 586, 631, 772, 1032, 1104, 1114, 1125
 Valentić, Vlado 1099
 Valéry, Paul 510
 Valier, Pietro 459
 Valota, Bianca 1107
 Valvasor, Johann Weikhard 380, 1104
 Van de Ven, Coen 943
 Van Evera, Stevan 117
 Vanderwerf, Mark 756
 Vaniček, Franz 150, 252, 257, 260, 261
 Varga, János 1030
 Varga, Terezija 615
 Varićak, Vladimir 782, 786
 Vasić, Dragiša 788
 Vasiljević (obitelj) 396
 Vasiljević, Janko 391, 394
 Vasiljević, Jovan 399
 Vasiljević, Ivan 397
 Vasiljević, Lacko 391, 394

- Vasiljević, Pavle (Pavao) 391, 394, 395, 397, 399
 Vasiljević, Vladislav (Ladislav) 395, 397, 399
 Vasin, Goran (Васин, Горан) 297, 298, 299
 Vatter, Miguel 683
 Vedriš, Trpimir 660
 Vekarić, Nenad 16, 69, 513, 530, 532, 1132
 Velagić, Zoran 16, 24
 Velčić, Franjo 1046
 Velebit, Vladimir 107, 1013, 1014
 Velić, Mile 903, 904
 Velikonja, Mitja 1113, 1124
 Velnić, Justin V. 678
 Ven Tao, Vu 118
 Venetiano, Bartolomeo 433
 Venko, Milan 611
 Ventura, Angelo 430
 Venturi, Franco 721
 Vera 931
 Verelst, Harry 288, 289, 290
 Vergerio, Pietro Paolo 719, 721
 Vergerio, Pietro Paolo mladi 720
 Verginella, Marta 471, 474, 475
 Verna, Frank P. 107
 Verne, Jules 337
 Vezmar, Gojko 1099
 Vézier, Anne 511
 Viallon, Marie 443
 Vice, Antun 494
 Vicko, Arpad 1126
 Vidan, Gabrijela 16, 24, 62, 1118, 1122
 Vidmar, Josip 922
 Vidović (gdjica) 762
 Vidović, Mirko 487
 Vidović, Radovan 438
 Vilar, Pierre (Pjer) 20, 26, 531, 1114, 1116, 1118, 1154
 Vilder, Večeslav 758, 778
 Vilim III. (William) 746
 Villari, Rosario 1114
 Vilogorac Brčić, Inga 16
 Vinaver, Vuk 524
 Vince, Ratko 1102
 Vinković, Benedikt (biskup) 579, 580, 581, 582, 583, 585
 Vinterhalter, Vilko 987, 988, 989, 992, 994
 Violich, Francis 1141
 Visintini, Claudio 470
 Visković, Nikola 527
 Visković, Velimir 927
 Višić, Ivan 762
 Višić-Ljubić, Ema 657, 764
 Višnjić, Čedomir 773, 868, 941, 1102, 1120, 1122, 1142, 1146, 1147, 1148, 1149
 Višnjić, Filip 1140
 Vita, Lazaro Jacob 493
 Vita d'Angeli, Abram 493
 Vitale, Karatus 548, 556
 Vitanović, Josip 609
 Vitek, Darko 235
 Vivaldi, Antonio 485
 Vivante (obitelj) 493
 Vivante, Lazaro 493
 Vivarini, Antonio 539
 Vives, Vicens 523
 Vlačić Ilirik, Matija (Flacius Illyricus, Matthias) 539, 680
 Vlada 733
 Vladić, Pero 899
 Vlahov, Dražen 565
 Vlajčić, Gordana 1101, 1116, 1136
 Vlasí, Azem 32
 Vlatka (supruga Radoslava *de villa Siroche*) 548
 Vlatković, Juraj (George) 76
 Vocelka, Karl 302
 Vodopija, Ante 34
 Vodopivec, Peter 16
 Vogin (knez) 160, 203
 Vojača (majka Stjepana Tomaševića) 356
 Vojak (vojvoda) 160, 203
 Voje, Ignacij 524, 1107, 1116
 Vojković (obitelj) 566
 Vojnovich, Demetrio 468, 469
 Vojnovich, Giovanni 468
 Vojnovich, Nikola 469
 Vojnović, Dime 393
 Vojnović, Ivo (conte) 762
 Vojnović, Lujo 521, 522
 Vojvodić, Gjuro 762
 Vokić, Denis 1045
 Volcius, Vincentius 372
 Volkitina, Valentina 112
 Voltaire 431, 457, 460
 Vončina, Josip 1137
 Vovelle, Michel 1118
 Völker-Rasor, Anette 248, 251, 1129
 Vrančić (obitelj) 396

Vrandečić, Josip 375, 442, 487, 756
 Vranicki, Predrag 852, 1099
 Vranyczany, Ambrogio 425
 Vranješ-Šoljan, Božena 36, 60, 530, 631, 1104, 1125
 Vratanja, Simeon (biskup) 580, 582, 583, 584
 Vraz, Stanko 608
 Vrban, Ante 806
 Vrbanić, Milan 1000
 Vrbanus, Ivan 913
 Vrbanus, Milan 16
 Vrcan, Juraj (Jure) 762, 767
 Vrcelj, Marko 881, 899, 916
 Vrdoljak, Dražen 818
 Vrhovac, Maksimilijan 25, 1124
 Vrhovac, Yvonne 1075
 Vrhovec, Josip (Joža) 807, 808, 821, 824, 860
 Vrhovec, Sanja 1098
 Vrhunec, Marko 830, 832, 833
 Vučetić, Ratko 135
 Vučetić, Šime 762
 Vučić, Mirko 609
 Vučinić, Rado 1101
 Vudrag, Francesca 19
 Vuica (obitelj) 396
 Vuić, Josip 901
 Vujaklija, Milan 903, 912
 Vujaklija, Radovan 890
 Vujaklija, Slobodan 911, 914
 Vujakovic, Peter 369
 Vujanić, Milan 872
 Vujanović, Barbara 688
 Vujasinović, Branko 868, 1148
 Vujić, Antun 16, 855, 1112
 Vujić, Vladimir 728
 Vujošević, Ubavka 991
 Vujović, Dimitrije Dimo 1125, 1140
 Vujović, Sreten 45
 Vukačina, Luka 462
 Vukadin, Jasmina 1099
 Vukadinović, Lazo 762
 Vukas (obitelj) 456
 Vukčić Hrvatinić, Hrvoje 350, 354
 Vukelich, Wilma von 136
 Vukelić, Milan 1121
 Vukman (sin hrvatskog bana Pribile) 355
 Vukmanović Tempo, Svetozar 812, 1116
 Vukotić, Dušan 855
 Vukotić, Milan 762

Vulesica, Marija 1113
 Vuletić, Aleksandra 278
 Vulić, Sanja 568
 Vulin, Ante 1047
 Vulliamy, Ed 1016
 Vulović, Dobrica 1098
 Vurušić, Vlado 824
 Vutuc, Christian 303
 Vyslonzil, Elisabeth 65, 1104

W

Wachtel, Nathan 1085
 Wagner, Birgit 334
 Wagner, Otto 687
 Wagner, Walter 798
 Wahnich, Sophie 956
 Wakeman, Rosemary 618
 Waldgoni, Robert 608
 Waldstein (obitelj) 969
 Waley, Arthur 648
 Walicki, Andrzej 1117
 Wallerstein, Immanuel 501, 515, 1033, 1036, 1117
 Wallnig, Thomas 297
 Walter, François 23, 1127
 Walter, Radivoje 1000
 Wan, Enoch 756
 Wandruszka, Adam 129, 133, 134, 135, 136, 298, 798
 Waquet, Françoise 645
 Warburg, Aby 652
 Ware, Timothy 1129
 Warf, Barney 1050
 Warncke, Carsten-Peter 649
 Warton, Thomas 650
 Washington, George 738
 Wastl-Walter, Doris 1051
 Wear, Andrew 1074
 Weber, Hermann 799
 Weber, Max 248, 742
 Weed, Stanley 574
 Wehler, Hans-Ulrich 799, 1114
 Wehner, Herbert 835, 836
 Weichlein, Siegfried 757
 Weitz, Eric D. 99
 Well, Günther van 843, 844
 Wenečký, Vladimír 611, 612
 Werner, Michael 1054, 1056

West, Rebecca 515
 Whaley, Joachim 741
 Wheler, George 428
 Whiting, Raleigh 343
 Whittam, J. R. 112
 Wieacker, Franz 683
 Wiegand, Johann 249
 Wiegand, Wayne A. 649
 Wigen, Kären 480
 Wilk, Richard 646
 Wilkes, John J. 657
 Willer, Mirna 656
 William, Maurice 103, 104
 Wilson, Thomas M. 1051
 Wilson, Thomas Woodrow 963, 965
 Wimmer, Kurt 632
 Windmiller, Marshall 121, 811
 Windsor (Hanover ili Saxe-Coburg-Gotha)
 (dinastija) 322, 323
 Windsor, Albert 322
 Windsor, Charles 322
 Windsor, Diana 322
 Windsor, Victoria 322
 Windsor, William 322
 Winnigo (Winniho, *Winnicho*) (Lapčanin)
 156, 200
 Wittelsbach, Maximilian of Bavaria (Maksi-
 milijan, bavarski knez) 651
 Wohl, David 611
 Wohnout, Helmut 800
 Wolf, Josef 1112
 Wolff, Larry 16, 115, 431, 515, 1142
 Wolkenberg, Franz Freiherr von 317
 Wollenberg, Jörg 649
 Wolloch, Nathaniel 248, 251
 Woodville, William 303
 Woodward, David 370, 427
 Woodward, Susan 122
 Woolf, Daniel 652
 Wörsdörfer, Rolf 473
 Wright, Donald R. 481
 Wright, Sue 939
 Wukovich, Gjuro 254
 Wukovich, Matto 254
 Wurzbach, Constant von 150, 233, 317
 Wycliffe, John 531

Y

Yamada, Mamoru 688
 Yates, Frances 1081
 Yeomans, Rory 105
 Yo, Kanji 687, 695, 699, 701, 702, 703,
 704, 713
 Yokoyama, Taikan 713

Z

Zagorac, Stjepan 895, 898
 Zaić, Stjepan 613
 Zaimeche, Salah 370, 372, 374, 376
 Zajec, Stjepan 609
 Zajović, Milena 944
 Zalar, Charles 104
 Zane, Giacomo 437
 Zane, Marin 92
 Zanini (fratar) 724
 Zaninović, Marin 530
 Zapolja, Ivan (Zápolyai, János) 430, 1153
 Zatezalo, Đuro 868, 869, 1099, 1101, 1116,
 1136, 1138, 1148
 Zdjelar, Radmila 29
 Zec, Petar 782
 Zečević, Momčilo 773, 775, 777, 787, 789,
 1116
 Zedlić 406
 Zedong, Mao 117-118, 123, 124, 125, 126
 Zeiller, Jacques 657
 Zekan, Mate 656
 Zelić, Gerasim 1113
 Zelmanović, Đorđe 1139
 Zemon Davis, Natalie 69, 1132
 Zemleni, Andras 1086
 Zenko, Franjo 344
 Zhou, Yan 367
 Zibar (obitelj) 914
 Zibar, Antun 54
 Zima, András 326
 Zima, Zdravko 932
 Zimmermann, Bénédicte 1056
 Zimmermann, Stjepan 923
 Zimmermann, Werner 678, 682
 Zimmermann, Wolfgang 1112
 Zink, Andrea 338, 927, 928
 Zinzendorf, Karl von 292, 471
 Zloković, Simeon 875

Zmajić, Bartol 586, 1043, 1044
Zocco-Rosa, Antonio 685
Zois, Sigmund-Žiga 471
Zogović, Radovan 118, 119, 120
Zola, Émile 1087
Zorčić, Pavao (biskup) 579, 580
Zoričić, Milan 128, 135, 136
Zorić, Mate 719
Zorzi, Alessandro 456
Zotti, Carmelo 639
Zovak, Krešimir 955
Zović, Valentina 1075
Zöllner, Erich 395, 1127
Zrinski (obitelj) 382, 566
Zrinski, Nikola IV. 381, 382
Zrinski, Nikola VII. 566
Zrinski, Petar 566, 615, 768
Zrinski, Petar III. (Peter) 76
Zubak, Sanja 1119, 1126
Zumiani, Daniela 483
Zupančić, Milan 1071
Zvezdanović, Angelo (fra) 362
Zwierlein, Cornel 505

Ž

Žalić, Ranko 872
Žanić, Ivo 628, 944
Žanko, Miloš 819

Žarinac, Ivica 52
Žepić, Milan 610
Žerjavić, Vladimir 867, 1141
Žestić, Dušan 782, 786
Žeželj, Vlado 34
Židovec, Dušan 611
Žigić, Rade 808, 812
Žinić, Nevenka 910
Živaković-Kerže, Zlata 16, 235, 236, 312
Živanović, Đorđe 351
Živanović, Jeremija 609
Živčić, Ivan 898, 904, 915
Živić, Anđelko 146
Živković, Kirilo (episkop) 395, 398
Živković, Milan F. 1112
Živković, Nikola 1116
Živković, Petar 781, 997, 998
Žižek, Aleksander 595, 596, 597, 601, 606
Žižek, Slavoj 678, 956
Žmegač, Viktor 333
Žugaj, Zlatko 898, 903
Žujović, Jovan M. 1001
Žujović, Sreten 125
Županov, Josip 1067, 1068
Župski, Juraj (*Szupszky, Georgius*) 577
Žutić, Nikola 1142
Žuvela, Mladen 857
Žužek, Franc 877

SLIKOVNI PRILOZI

Sl. 1. Zagreb, Interliber, 14. studenoga 2018.

Sl. 2. München, 2. – 6. prosinca 1970.

Sl. 3. Beograd, 13. ožujka 1973.

Sl. 4. New Delhi, 15. prosinca 1973.

Sl. 5. Beč, veljača 1979.

Sl. 6. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske, 22. lipnja 1989.

Sl. 7. Potsdam Sanssoussi Park – Cecilienhof Palace, 13. svibnja 1996.

Sl. 8. Alpbach, 16. – 19. lipnja 1998.

Sl. 9. Budimpešta, 14. prosinca 2000.

Sl. 10. Ljubljana, 7. svibnja 2001.

Sl. 11. Sveučilište Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 26. rujna 2002.

Sl. 12. Portorož, 4. – 6. rujna 2003.

Sl. 13. Zagreb, Isao Koshimura, 17. ožujka 2005.

Sl. 14. Zagreb, Mirjana Gross, rujan 2007.

Sl. 15. Islam Grčki, 16. rujna 2012.

Sl. 16. Zadar, 21. rujna 2013.

Sl. 17. Zadar, 22. rujna 2013.

Sl. 18. Bihać – Ripač na Uni, 25. rujna 2013.

Sl. 19. Zagreb, 12. studenoga 2013.

Sl. 20. Zagreb, 29. siječnja 2014.

Sl. 21. Zagreb, 6. svibnja 2014.

Sl. 22. Procida, 11. rujna 2014.

Sl. 23. Zagreb, 4. travnja 2016.

Sl. 24. Beograd, 25. svibnja 2016.

Sl. 25. Zagreb, 14. rujna 2018.

Sl. 26. Zagreb, 26. rujna 2018.

Sl. 27. Zagreb, Aula Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, 7. ožujka 2019.

Sl. 28. Zagreb, Filozofski fakultet, 25. listopada 2018.

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Slika na početku zbornika. Zagreb, 14. prosinca 2018., Nacional, foto: Saša Zinaja
Razgovor Dragana Đurića s Dragom Roksandićem (Nacional (Zagreb), br. 1079, 24. 12. 2018, 43-47 /foto: Saša Zinaja)

Sl. 1. Zagreb, Interliber 14. studenoga 2018.

U obiteljskom krugu, u svečanom trenutku: doc. prim. dr. sc. Spomenka Tomek-Roksandić, supruga, doc. dr. sc. Sunčana Roksandić Vidlička, kći, te unuci Karlo (desno) i Grgur (lijevo) na predstavljanju knjige Čovjek i prostor, čovjek u okolišu. Ekohistorijski ogleđi (Izdavačka kuća Meridijani – Društvo za hrvatsku povjesnicu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Samobor – Zagreb 2018) na Interliberu, Zagreb, 14. studenoga 2018.

Sl. 2. München, 2. – 6. prosinca 1970.

European Youth Delegates' Conference, Council of European National Youth Committees, 2. – 6. prosinca 1970.

U drugom redu treći slijeva sjedi Drago Roksandić, član Sekretarijata Predsjedništva Saveza omladine Jugoslavije (SOJ), četvrti slijeva Janez Kocijančič, predsjednik Predsjedništva SOJ, peti i šesti Vladimir Rajh i Dalibor Soldatić, sekretari Komisije za međunarodne odnose Predsjedništva SOJ

Sl. 3. Beograd, 13. ožujka 1973.

Delegacija Omladine Fronte nacionalnog oslobođenja Južnog Vijetnama u posjetu Savezu socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ) 1973.

Članovi Centralnog komiteta Omladine Fronte nacionalnog oslobođenja Južnog Vijetnama Fran Van An i Nguen Kong Kvang stigli su u posjet SSOJ-u 13. ožujka 1973. Na beogradskom aerodromu dočekao ih je Drago Roksandić, predsjednik Komisije za međunarodne odnose Predsjedništva SSOJ-a.

Sl. 4. New Delhi, 15. prosinca 1973.

Shri Chandrajit Yadav, glavni tajnik Sveindijskog nacionalnog kongresa, i Drago Roksandić, član delegacije Savezne konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, u posjetu Sveindijskom nacionalnom kongresu u prosincu 1973. (V. Socialist India, VIII/3, December 15, 1975, 28)

Sl. 5. Beč, veljača 1979.

Prijateljsko druženje skupine stipendista austrijske Vlade u Beču u veljači 1979.

Sjede slijeva nadesno: dr. Claudia Sonino (Milano), dipl. arh. Grozdanka Božkova (Sofija), Peter Larsen (Armdale, Nova Scotia, Canada), Li Chi (Šangaj), dr. Mario Lupano (Firenca), Drago Roksandić i dr. Sandra Contini (Firenca)

Sl. 6. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske, 22. lipnja 1989.

Priredivači izložbe Hrvatske zemlje i francuska revolucija u Povijesnom muzeju Hrvatske, otvorene od 22. lipnja do 31. listopada 1989. Stoje slijeva nadesno: Marina Bregovac Pisk, Maja Škiljan, Berislav Brajković, Ela Jurdana i Drago Roksandić

Sl. 7. Potsdam Sanssoussi Park – Cecilienhof Palace, 13. svibnja 1996.

Članovi „Hrvatsko-njemačke povijesne radionice“ bili su na stručnoj ekskurziji u Češkoj i Njemačkoj od 5. do 14. svibnja 1996. – u Pragu, Leizigu, Meißenu, Dresdenu, Jeni, Weimaru, Potsdamu i Berlinu.

Skupina članova snimljena u Potsdamu, u Sanssoussi Parku, pred Cecilienhof Palace 13. svibnja 1996. Stoje slijeva nadesno: Vlatka Ana Dujić (studentska voditeljica), Sonja Ledinčič, Nataša Bogdanović, Sanja Lazanin, prof. dr. sc. Drago Roksandić (voditelj Radionice), Željko Holjevac, Melanija Pović, Irena Habeš, Sandra Prlenda i Željka Jančec. Čuče slijeva nadesno: Nataša Štefanec i Iva Brnić.

Sl. 8. Alpbach, 16. – 19. lipnja 1998.

Liberty Fund Colloquium „Freedom and Progress“ (Hotel „Beglerhof“, Alpbach, Austrija, 16. – 19. lipnja 1998.)

Slijeva nadesno: prof. dr. sc. Vjeran Katunarić, prof. dr. sc. Drago Roksandić i prof. dr. sc. Miroљjub Labus

Sl. 9. Budimpešta, 14. prosinca 2000.

Slijeva nadesno: prof. dr. sc. Jiří Musil, prof. dr. sc. Alfred J. Rieber i prof. dr. sc. Drago Roksandić: predavački tim na obvezatnom doktorandskom kolegiju „Comparative Methods“

Sl. 10. Ljubljana, 7. svibnja 2001.

Od 7. do 12. svibnja 2001. realizirana je terenska nastava „Ambijenti plemićke kulture ranoga novog vijeka u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini“ u vezi s projektom Triplex Confinium. U Ljubljani je 7. svibnja bio upriličen posjet Oddeleku za zgodovino. Domaćin je bio prof. dr. sc. Božo Repe (lijevo), prof. dr. sc. Drago Roksandić (pročelnik Odsjeka za povijest) (u sredini) i doc. dr. sc. Damir Agičić (zamjenik pročelnika Odsjeka za povijest) (desno).

Sl. 11. Sveučilište Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 26. rujna 2002.

Ines Sabotić obranila je doktorsku disertaciju na svome matičnom sveučilištu Paris 1 Panthéon-Sorbonne 26. rujna 2002. pred povjerenstvom u kojem su bili (slijeva nadesno): prof. dr. Catherine Horel, prof. dr. sc. Bernard Michel, dr. sc. Ines Sabotić i prof. dr. sc. Drago Roksandić. Fotografija je napravljena nakon obrane disertacije.

Sl. 12. Portorož, 4. – 6. rujna 2003.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, CNRS (IRICE, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne), Ost-Südosteuropa-Institut iz Beča, Institut für europäische Geschichte iz Beča i Fakultet humanističkih znanosti u Kopru organizirali su međunarodni skup Borders in South-Eastern Europe: Culture and Politics (18th – 21th Centuries) od 4. do 6. rujna 2003. u Portorožu.

Na fotografiji je skupina sudionika na zajedničkom izletu Koperskim zaljevom (slijeva nadesno): prof. dr. sc. Arnold Suppan, prof. dr. sc. Franc Rozman, dr. sc. Kerstin Tomenendal, prof. dr. sc. Dušan Nečak i prof. dr. sc. Drago Roksandić.

Sl. 13. Zagreb, Isao Koshimura, 17. ožujka 2005.

Prof. dr. sc. Isao Koshimura (Zokei sveučilište, Tokio) održao je u Centru za komparativnohistorijske i interkulturalne studije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 17. ožujka 2005. predavanje „Zagreb Film S. C. F. i Touei animacija: crtani film u hrvatskoj i japanskoj povijesti“. Isao Koshimura na prijateljskoj večeri u domaćem ugodaju iste večeri u Varšavskoj 13

Sl. 14. Zagreb, Mirjana Gross, rujan 2007.

U društvu s profesoricom Mirjanom Gross u Varšavskoj ulici, u rujnu 2007.

Sl. 15. Islam Grčki, 16. rujna 2012.

Desničini susreti 2012. Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine (Zadar i Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, 14. – 16. rujna 2012.)

Skupina sudionika u Islamu Grčkom, u nedjelju, 16. rujna 2012. Stoje slijeva nadesno: Branimir Janković, Ivana Cvijović Javorina, Drago Roksandić i Ivan Majić

Sl. 16. Zadar, 21. rujna 2013.

Prof. dr. sc. Drago Roksandić i Filip Šimetin Šegvić na predstavljanju izdanja Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije u Zadru u programu Desničinih susreta 2013.

Sl. 17. Zadar, 22. rujna 2013.

Drago Roksandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić i Branimir Janković u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom

Sl. 18. Bihać – Ripač na Uni, 25. rujna 2013.

Studijska terenska nastava u organizaciji Odsjeka za povijest, znanstvenog projekta „Triplex Confinium“, Sveučilišta Humboldt u Berlinu i Centra Marc Bloch pod nazivom „Grad na tromedi: Karlovac, Bihać, Zadar – iskustva granice (cca 1550. – cca 1900.)“ održana je 23. – 28. rujna 2013. Na fotografiji slijeva nadesno: prof. dr. sc. Hrvoje Petrić, prof. dr. sc. Drago Roksandić, prof. dr. sc. Béatrice von Hirschhausen, prof. dr. sc. Hannes Grandits i dr. sc. Thomas Serrier

Sl. 19. Zagreb, 12. studenoga 2013.

Skupština Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju. Slijeva nadesno: doc. dr. sc. Ivica Šute, prof. dr. sc. Mira Kolar, prof. dr. sc. Drago Roksandić i akademik Dragutin Feletar

Sl. 20. Zagreb, 29. siječnja 2014.

Dana 29. siječnja 2014. u Auli Sveučilišta u Zagrebu održan je okrugli stol „Desničini susreti i Kula Stojana Jankovića: iskustva i razvojne mogućnosti“ u sklopu sveučilišnog projekta „Janković Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni kotari region / Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara“, koji je financirala Europska unija. Sjede slijeva nadesno: Ivana Cvijović Javorina, prof. dr. sc. Drago Roksandić, prof. dr. sc. Melita Kovačević, prorektorica Sveučilišta u Zagrebu, prof. dr. sc. Damir Boras, dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, i prof. dr. sc. Bojan Baletić, prorektor Sveučilišta u Zagrebu

Sl. 21. Zagreb, 6. svibnja 2014.

Michèle Bocoz, veleposlanica Republike Francuske u Hrvatskoj, uručila je prof. dr. sc. Dragi Roksandiću u svojoj rezidenciji, 6. svibnja 2014., odličje časnika Nacionalnog reda za zasluge u Zagrebu.

Sl. 22. Procida, 11. rujna 2014.

La storia come costruzione del patrimonio identitario nello spazio euromediterraneo, Univeristà degli Studi di Napoli „Orientale“/Conservatorio delle Orfane alla Terra Murata di Procida, 8. – 13. rujna 2014.

Sl. 23. Zagreb, 4. travnja 2016.

Akademik Nenad Vekarić, prof. dr. sc. Egidio Ivetic (Padova) i prof. dr. sc. Drago Roksandić na „Jadranskoj/Mediterskoj radionici“ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 4. travnja 2016.)

Sl. 24. Beograd, 25. svibnja 2016.

Dr. Latinka Perović i prof. dr. sc. Drago Roksandić u raspravi na sastanku Uređivačkog odbora Jugoslavije u istorijskoj perspektivi u hotelu „Park“, Beograd, 25. svibnja 2016.

Sl. 25. Zagreb, 14. rujna 2018.

Predstavljanje zbornika Desničini susreti 2017. Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića. Na lijevoj strani sjede zdesna nalijevo: dr. Vladan Bajčeta, prof. dr. sc. Zvonko Kovač, doc. dr. sc. Suzana Coha, Ivana Cvijović Javorina, Boris Bui i prof. dr. sc. Drago Roksandić.

Sl. 26. Zagreb, 26. rujna 2018.

Prof. dr. sc. Drago Roksandić i dr. sc. Hrvoje Petrić, izv. prof. u sobi C-113: zajednička fotografija dugogodišnjih suradnika pred odlazak u mirovinu 26. rujna 2018.

Sl. 27. Zagreb, Aula Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, 7. ožujka 2019.

Sudionice i sudionici predstavljanja knjige Čovjek i prostor, čovjek u okolišu. Ekohistorijski ogleđi u Auli Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, 7. ožujka 2019. Zdesna nalijevo, sprijeda: Petra Somek, direktorica i glavna urednica Izdavačke kuće Meridijani, dr. sc. Dubravka Mlinarić (Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu), prof. dr. sc. Dubravka Božić Bogović (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci), prof. dr. sc. Drago Roksandić, prof. dr. sc. Željko Holjevac (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), prof. dr. sc. Hrvoje Petrić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu) i prof. dr. sc. Dragan Damjanović (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu). Zdesna nalijevo, straga: Nikolina Šimetin Segvić i mr. sc. Ladislav Dobrica (Hrvatski državni arhiv)

Sl. 28. Zagreb, Filozofski fakultet, 25. listopada 2018.

Oproštaj Odsjeka za povijest od prof. dr. sc. Drage Roksandića i svečana predaja dara u Vijećnici Filozofskog fakulteta
Slijeva nadesno: doc. dr. sc. Jasmina Osterman, prof. dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus, prof. dr. sc. Damir Agičić, doc. dr. sc. Silvija Pisk, prof. dr. sc. Borislav Grgin, prof. dr. sc. Nenad Moaćanin, tajnica Odsjeka za povijest Danijela Bašić, prof. dr. sc. Tvrčko Jakovina, prof. dr. sc. Mirjana Matijević Sokol, doc. dr. sc. Martin Previšić, prof. dr. sc. Hrvoje Petrić, prof. dr. sc. Zrinka Blažević, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Željko Holjevac, doc. dr. sc. Zvezdana Sikirić Assouline, asistent Filip Šimetin Segvić, doc. dr. sc. Ivica Šute, doc. dr. sc. Kornelija Jurin Starčević, doc. dr. sc. Tomislav Galović, prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić, doc. dr. sc. Branimir Janković, doc. dr. sc. Nikola Anušić, prof. dr. sc. Boris Olujić i dr. sc. Luka Špoljarić

POPIS AUTORA

Damir Agičić

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Daniel Barić

UFR d'Études slaves
Département de BCMS
Faculté des Lettres de Sorbonne Université,
Paris

Ivan Basić

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Splitu

Slaven Bertoša

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Inoslav Bešker

Split

Dušan Bilandžić

Zrinka Blažević

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Marijan Bobinac

Odsjek za germanistiku
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Dubravka Božić Bogović

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Rijeci

Naida-Mihal Brandl

Katedra za judaistiku
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Tomislav Brandolica

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Branimir Brgles

Odjel za onomastiku i etimologiju
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Boro Bronza

Filozofski fakultet
Univerzitet u Banjoj Luci

Boris Bui

FF press
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

André Burguière

Centre de Recherches Historiques
École des hautes études en sciences sociales,
Paris

Peter Burke

Faculty of History
Emmanuel College
University of Cambridge

Ivana Cvijović Javorina

III. gimnazija, Zagreb
Poslijediplomski studij moderne i suvremene
hrvatske povijesti u europskom i svjetskom
kontekstu
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Marco Dogo

Dipartimento di Studi Umanistici
Università degli Studi di Trieste

Vlatka Dugački

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

Bojan Đorđević

Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

Marta Fiolic

Faculdade de Ciências Sociais e Humanas
Universidade NOVA de Lisboa

Andras Gerő

Habsburg Történeti Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Matko Globačnik

Poslijediplomski studij moderne i suvremene
hrvatske povijesti u europskom i svjetskom
kontekstu
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Borislav Grgin

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Siegfried Gruber

Institut für Geschichte
Karl-Franzens-Universität Graz

Fazileta Hafizović

Orijentalni institut u Sarajevu
Univerzitet u Sarajevu

Stefan Halikowski Smith

College of Arts and Humanities
Swansea University

Robert Holjevac

Odjel za latinističku historiografiju
Hrvatski institut za povijest

Željko Holjevac

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Catherine Horel

Centre National de la Recherche Scientifique
UMR IRICE
Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Paris

Andrej Hozjan

Oddelek za zgodovino
Filozofska fakulteta v Mariboru
Univerza v Mariboru

Miroslav Hroch

Fakulta humanitních studií
Univerzita Karlova, Praha

Egidio Ivetić

Dipartimento di Scienze Storiche,
Geografiche e dell'Antichità
Università degli Studi di Padova

Aleksandar Jakir

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Splitu

Tvrtko Jakovina

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Branimir Janković

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Virna Karlić

Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Mira Kolar-Dimitrijević

Zagreb

Isao Koshimura

Department of Cultural Studies
Tokyo Zokei University of Art and Design

Zvonko Kovač

Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Neven Kovačev

Poslijediplomski studij medievistike
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Gordana Krivokapić Jović

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Zlatko Kudelić

Odjel za novovjekovnu povijest
Hrvatski institut za povijest

Meri Kunčić

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

Sanja Lazanin

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Marko Lovrić

Hrvatski audiovizualni centar, Zagreb

Mirjana Matijević Sokol

Odsjek za povijest
Hrvatski studiji
Sveučilište u Zagrebu

Stjepan Matković

Odjel za hrvatsku povijest 19. stoljeća
Hrvatski institut za povijest

Mladen Medved

Department of History
Central European University, Budapest

Dubravka Mlinarić

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Nenad Moačanin

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Vedran Muić

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Dušan Nečak

Oddelek za zgodovino
Filozofska fakulteta
Univerza v Ljubljani

Robert Edward Niebuhr

Barrett, The Honors College
Arizona State University, Tempe

Nenad Ninković

Odsek za istoriju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

Samanta Paronić

Pula

Tea Perinčić

Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog
primorja, Rijeka

Marko Petrak

Pravni fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Hrvoje Petrić

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Šime Pilić

Split

Zrinka Podhraški Čizmek

Zagreb

Mislav Radošević

Državni arhiv u Slavanskom Brodu

Jakša Raguz

Odjel za suvremenu povijest
Hrvatski institut za povijest

Krešimir Regan

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

Božo Repe

Oddelek za zgodovino
Filozofska fakulteta
Univerza v Ljubljani

Alfred J. Rieber

Department of History
Central European University
Budapest

Sanja Roić

Odsjek za talijanistiku
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Nikola Samardžić

Odeljenje za istoriju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

Alan Sked

Department of International History
London School of Economics

Arnold Suppan

Institut für Osteuropäische Geschichte
Universität Wien

Filip Šimetin Šegvić

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Nikolina Šimetin Šegvić

Poslijediplomski studij moderne i suvremene
hrvatske povijesti u europskom i svjetskom
kontekstu
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Filip Škiljan

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Ivica Šute

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Goran Vasin

Odsek za istoriju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

ISBN: 978-953-175-707-2

Cijena: 300,00 kn

9 789531 757072

 PF press